

तिलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-शाखाभूत-

वैदिक-संशोधन-मण्डलेन

प्रकाशिता

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

९-१० मण्डलात्मकः

चतुर्थो भागः

सोनटके इत्युपाह्वः श्रीपादसूनुः नारायणशर्मा
काशीकरोपाह्वः गणेशसूनुः चिन्तामणिशर्मा
इत्येताभ्यां संपादितः

शके १८६८

मूल्यं २५ रूप्यकाणि

*Printed by:—S. R. Sardesai, B.A., LL.B., Manager,
Navin Samartha Vidyalaya's Samartha Bharat Press,
POONA 2.*

All Rights Reserved

*Published by:—N. S. Sontakke, Secretary,
Vaidika Samśodhana Mandala, Tilak Memorial,
POONA 2.*

Tilak Maharashtra Vidyapith

VAIDIKA SAMS'ODHANA MANḌALA

(Vedic Research Institute)

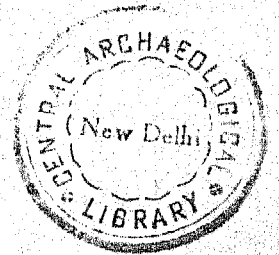
POONA

RGVEDA-SAMHITĀ

WITH THE
COMMENTARY OF SĀYAṆĀCĀRYA

VOL. IV

Maṇḍalas IX-X

Edited by

N. S. SONTAKKE, B.A. (Tilak)

AND

C. G. KASHIKAR, M.A. (Tilak)

Sa 2VI
V. S. M.

8143

1946

Price Rs. 25

LIBRARY, NEW DELHI.
Acc. No. 8143
Date 14-1-57
Call No. Sa 261
V.S. 17.

THE EXECUTIVE COMMITTEE
OF THE
VAIDIKA SAMS'ODHANA MANDALA,
POONA

—o—

President

The Hon'ble Mr. M. S. Aney

Vice-President

Sardar M. V. Kibe, M.A.

Members

Mr. N. C. Kelkar, B.A., LL.B.

Mr. J. S. Karandikar, B.A., LL.B.

Prof. H. D. Velankar, M.A.

Prof. R. D. Vadekar, M.A.

Acarya V. P. Limaye, B.A. (Tilak)

Mr. Y. R. Date, B.A., LL.B.

Vidyanidhi Siddheshwarasastri Chittrav

Mr. V. V. Atitkar, B.A.

Secretary

Mr. N. S. Sontakke, B.A. (Tilak)

Assistant Secretary

Mr. C. G. Kashikar, M.A. (Tilak)

Treasurer

Mr. D. K. Sathe, B.A., B.Sc.

सादरं समर्पणम्

धर्मः स्वाचरितो निजस्तनुभृतां यः श्रेयसां भूयसां
हेतुं संजनयन् स एव भगवान् स्वर्गापवर्गप्रदः ।
तज्ज्ञानं हि भवत्यकृत्रिमवचोगुम्फेन साकल्यत-
स्तस्माद्रक्षणमस्य भूसुरवरैः कार्यं महायत्नतः ॥ १ ॥

कामं श्रीः सुखदेति पामरजनैर्यन्मन्यतेऽस्मिञ्जने
तन्मिथ्यैव हि सा क्षणैकसुखदा विशुद्धिलासोपमा ।
'सा हि श्रीरमृता सताम्' इति वचो यत्तौत्तिरीयश्रुति-
व्याहारीजु तदेव तथ्यवचनं 'सा' नाम वेदत्रयी ॥ २ ॥

आर्हन्तीं श्रुतिवाङ्मयस्य महतीमेवं विधायान्तरे
पुण्येऽस्मिन्नगरे सुखं निवसता केनापि षट्कर्मणा ।
दत्तेन द्रविणेन भाग्यसहितो मुद्राप्रितः संहिता-
भागो भक्तिभरेण वेदपुराणैश्च द्वयेऽप्यर्प्यते ॥ ३ ॥

संपन्नो न हि सन्ति नेति जगति प्रत्यक्षमुखाः सत्कृतौ
दातारोऽपि न सन्ति नेति नितरां भूयोयशोलिप्सवः ।

दत्त्वा भूर्यपि वित्तमात्मयशसोऽनिच्छन् प्रसिद्धिं सदा
धन्योऽसौ सुकृती च कोऽपि जयताद् दातृत्वशाली पुमान् ॥ ४ ॥

अहं दधामि द्रविणं हविष्मते
सुप्रान्ये ३ यजमानाय सुन्वते ॥

क्र. सं. १०१२५०२.

LIBRARY NEW DELHI

Acc. No. ....42.....

Date... 28. 2. 52.....

Call No....891.2012/S. 4 K.

INTRODUCTION

We feel great pleasure in presenting this fourth and the last volume of Sāyana's commentary on the R̥gveda to the world of scholars. We also feel a sense of satisfaction at the completion of the enormous task undertaken by the Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala, although the fifth volume comprising various indices is yet to be prepared and published.

A General Review of the Work:—The Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala was founded in 1928 under the auspices of the Tilak Maharaṣṭra Vidyapith, Poona, with the aim of reviving and encouraging the study of Vedic literature. An edition of Sāyana's commentary on the R̥gveda was not then available in the market. Both the second edition of Max Müller and the Bombay edition were practically out of stock and it was considered that a critical edition of Sāyana's commentary on the R̥gveda based on unused old MSS. was the first thing to commence with. A scheme of the publication was immediately prepared and brought into operation. The first volume comprising Maṇḍala I was published in 1933, the second containing Maṇḍalas II to V was sent out in 1936, the third giving Maṇḍalas VI to VIII was published in 1941 and the present one containing Maṇḍalas IX–X is being published in 1946. Max Müller's *editio princeps* required 25 years for completion. His second edition was published within a short period of two years; so also the Bombay edition seems to have been published within a period of two or three years. The reason why our edition took a longer period for completion as compared with the two editions just mentioned, is that the duration required for the completion of our edition includes the periods both of editing and printing, while those editions were probably ready before they were actually sent to press. It should also be remembered that such huge literary projects have to be backed by adequate financial support for being brought to a successful completion within a specific period. The first edition of Max Müller was published under the patronage of the East India Company, and for the second edition the generous patronage of H. H. the Maharaja of Vijayanagaram had become available. For the editors of the Bombay edition the support of a sound publishing firm was probably sufficient in view of the manner in which they worked. For us, no support of any of these kinds was available. The circumstances which led to the foundation of our Maṇḍala were such that no Government patronage could be expected. We had to carry on our activities entirely on the sympathy of the general public.

There is no doubt much truth in what Prof. Macdonell says about the impropriety of editing texts in *fasciculi*. (Cf. Introduction to *Bṛhaddevatā* p. xxxiv). But it does not equally apply to such extensive texts as Sāyana's commentary on the R̥gveda, especially when critical editions of the same have already appeared. When we commenced editing the first volume, we were new entrants in the field. Each volume gave us more experience by which we were profited at the time of editing the next one. Had it

been possible to complete the editing of all the volumes before any one was sent to press, the classification would have obviously been more uniform. It will be, however, seen that even in the first volume all available variants have been recorded in the foot-notes, though no attempt could then be made in the matter of classification of MSS. Such attempt has, of course, been made in the second and third volumes.¹

The Critical Apparatus :—

ग

(1) [ग १] MS. No. 465 (Aṣṭakas VI-VII), No. 485 (Aṣṭaka VIII, Adhyāyas 1 to 4) and No. 518 (Aṣṭaka VIII, Adhyāyas 5 to 8) procured by Dr. T. R. Chintamani of Madras University. Palm leaf MS. in Grantha script. The last Aṣṭaka ends with the 36th Varga of the 8th Adhyāya. Some portion here and there is wanting in this Aṣṭaka.

(2) [ग २] Travancore University Library, Trivandrum. MS. R. No. 3652. Palm leaf MS. written in Grantha script. Contains the same portion as ग १ with the exception that in Aṣṭaka VII ग २ gives the commentary upto the 12th Varga of the 3rd Adhyāya only.

(3) [ग ३] Theosophical Society's Library, Adyar, Madras. MS. Gen. No. 257 V₂. Palm leaf MS. in Telugu script. Begins with Aṣṭaka VI, Adhyāya 7, Varga 24 and ends with the 25th Varga in the 7th Adhyāya of Aṣṭaka VII. The MS. is very old, worm-eaten and worn out and seems to be copied from some Grantha MS. The text is not so correct. Certain portions here and there are omitted.

The text of these three MSS. is identical. The MSS. carry the name ग when combined, while their individual names are denoted in the case of different readings. For the character of ग MSS., refer to introduction to Vol. III, pp. vi-viii.

(4) [ग ४] Tanjore Maharaja Sarfoji's Saraswati Mahal Library, Tanjore. MS. No. 650. Palm leaf MS. written in Telugu script. The MS. is very old and worm-eaten. Borders of certain pages are ruined. Contains Aṣṭaka VIII, Adhyāyas 1 to 5 and Vargas 1 and 2 of Adhyāya 6th. Certain portions are left uncopied for which space is reserved. The text agrees with ग in the 1st Adhyāya only, then it differs and joins the ऋ class. The MS. is admitted to the ग class simply for its South Indian script and Palm leaf substance. See page 4.

ग

(5) Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. MS. No. 4 Vis. I. Paper MS. written in Devanāgarī script² in Samvat 1785. Aṣṭakas III-VII. In Aṣṭaka VII it is identical with ग ५.

(6) Bombay branch Royal Asiatic Society. MS. No. 447 (ZZ a 21) Aṣṭakas V-VI.

1. With regard to the Notes to Vols. I-III it may be mentioned that the Notes to Vol. I included only the readings adopted by us, in Vol. II conjectural readings were mostly recorded along with the adopted readings and the Notes to Vol. III included all the different topics.

2. All MSS. mentioned henceforward are paper MSS. written in Devanāgarī script unless otherwise specified. Date of MS. is mentioned if recorded.

Prājña Pāthasālā, Wai (Dist. Satara). Aṣṭakas I-II, V-VIII. See serial No. 23.

MS. from Mahabaleśvar Dattatreya Dīkṣita, Gokarn (N. Canara), dated Śaka 1779. Aṣṭakas I-II, IV-VIII. The last Aṣṭaka ends with the 10th Varga of the 5th Adhyāya. See serial No. 21.

These four MSS. reveal exactly identical text in Aṣṭaka VI portion. Their peculiarity, as described in the introduction to Vol. III, is that grammatical portion and alternative explanations are omitted; in the introduction to hymns the Anukramaṇī quotation and the part prescribing Vinīyogas are also omitted; only the names of author, metre and deity are mentioned.

त

(7) [त १] T. M. S. S. M. Library, Tanjore. MS. No. 597 (Catalogue No. 1, 1928; Burnell's Cat. No. 2360 A). A complete MS. written at Benares in Saṃvat 1844. The chief MS. in त class.

(8) [त २] MS. from Mr. Lakshman Ganesh Athalye, Gwalior. Dated Śaka 1711. A complete MS. excepting the 2nd Adhyāya in Aṣṭaka I and the 3rd in Aṣṭaka VII.

(9) [त ३] Oriental Institute, Baroda. MS. No. 235 Aṣṭakas V-VIII. In Aṣṭaka VII it joins ञ group and agrees with ञ.

(10) [त ४] Bhārata Itihāsa Saṃśodhaka Maṇḍala, Poona. Kalamkar Collection MS. No. 1. Aṣṭakas IV-VIII written in Saṃvat 1643. Contains frequent marginal corrections in Aṣṭakas VII & VIII.

(11) [त ५] A complete MS. written in Saṃvat 1877 from the Archaeological Department, Jodhpur. The Bhārata Itihāsa Saṃśodhaka Maṇḍala MS. and the Jodhpur MS. were identical in Aṣṭakas IV to VI and were therefore, given a common designation त ४. In Aṣṭakas VII & VIII also the text of the B. I. S. M. MS. with certain corrections is identical with that of the Jodhpur MS. Certain other corrections in the B. I. S. M. MS. are, however, not found in the Jodhpur MS. This shows that the B. I. S. M. MS. was corrected twice in Aṣṭakas VII & VIII, that the Jodhpur MS. was copied from it in those Aṣṭakas directly or indirectly after the first correction was effected and that the second series of corrections took place afterwards. Therefore a separate designation त ५ is allotted to the Jodhpur MS., retaining the old त ४ for the old B. I. S. M. MS. For the sake of convenience, these separate designations have been used for the Aṣṭaka VI portion also, where in fact both the MSS. give identical text.

(12) [त ६] Bhandarkar O. R. Institute, Poona. MS. No. 4 of 1916-18. Aṣṭakas V-VIII written in Śaka 1740. MS. No. 5 of 1916-18 containing Aṣṭakas II to IV forms part of this MS. In Aṣṭakas IV & V this MS. had affinity with ञ group. In Aṣṭakas VI to VIII it joins त class. In Adhyāyas 1 & 5 of Aṣṭaka VII and in Adhyāyas 1 & 2 of Aṣṭaka VIII it agrees with ञ (६ and ७).

(13) [त ७] Government Sanskrit College, Benares. Rewa collection Bundle 44-5. A complete MS. written in Saṃvat 1903 (Śaka 1768).

(14) [त ८] Bhandarkar O. R. Institute, Poona. MS. No. 17 of 1886-92. Aṣṭaka VIII dated Saṁvat 1813. Agrees with अ in later portion.

अ

(15) [अ १] MS. From Krishnacharya Malgi of Bagalkot (Dist. Bijapur). Aṣṭakas III to VIII and some portion in Aṣṭaka II (from the 19th Varga in the 3rd Adhyāya to the 21st Varga in the 5th Adhyāya). Dated Saṁvat 1743. Contains marginal corrections. The chief MS. in अ class.

(16) [अ १ (२)] Osmania University Library, Hyderabad. MS. No. P.L. 1056. This is an old palm leaf MS. written in Telugu script giving the commentary on Adhyāyas 1-3 and on some portion in Adhyāyas 4 & 7 in Aṣṭaka VII. This MS. is of special significance since it gives text agreeing with that of अ class and is different from other MSS. written in South Indian scripts. Its text generally agrees with अ १ and occasionally with अ २. In the cases of important differences with अ १ its readings have been recorded by the designation अ १ (२). That this MS. actually falls into अ class is an important fact showing that South Indian MSS. are more or less independent branches of अ class. The MS. ग ४ which sometimes agrees with ग १, २ and sometimes with अ, is a connecting link between अ १ (२) and ग १, २. Thus the various stages in the transmission of the text of अ to ग can be shown thus :—(i) अ, (ii) अ १ (२), (iii) ग ४, (iv) ग १, २.

(17) [अ २] Oriental Institute, Baroda. MS. No. 12205 Aṣṭaka VI dated Saṁvat 1877; No. 12206 Adhyāyas 1 and 2 of Aṣṭaka VII; No. 12207 Adhyāyas 3-8 of Aṣṭaka VII; No. 12208 Aṣṭaka VIII. These four MSS. form a whole and are of the same character. Aṣṭaka VIII has affinity with अ ८.

(18) [अ ३] Bhandarkar O. R. Institute, Poona. MSS. Nos. 226 Vis. II and 15 of 1886-92. Aṣṭaka VI.

(19) [अ ४] A MS. from Sardar M. V. Kibe of Indore. A complete MS. written in Saṁvat 1903. It gave the text of त class in Aṣṭakas I-IV. In the previous volumes it was called त. It generally agrees with अ class in Aṣṭakas V-VIII, and hence admitted to that class. In the last portion of Aṣṭaka VI and the beginning of Aṣṭaka VII it agrees with त.

(20) [अ ५] The Anūpa Sanskrit Library, Bikaner. MS. No. 71. A complete MS.

(21) [अ ६] A MS. from Mahabalesvar Dattatreya Dikṣita, Gokarn (N. Canara). Aṣṭakas I-II and IV-VIII. Aṣṭaka VIII ends with the 10th Varga in the 5th Adhyāya. Dated Śaka 1779. In Aṣṭaka IV it joined अ class; in Aṣṭakas V & VI it agreed with त; in the last portion of Aṣṭaka VI (IX. 1 to IX. 43) it agrees with च. In Aṣṭaka VII it is identical with अ ७ from the beginning upto the 18th Varga of the 2nd Adhyāya (IX. 44. to IX. 67). Then it agrees with the MS. procured from Mr. Chidambar Dikṣita of Badli (Dist. Belgaum) which contains Aṣṭakas II, V and VII and was used for the previous volumes. It is dated Śaka 1596. In Aṣṭaka VII it begins with the 19th Varga of the 2nd Adhyāya (IX. 68). The Gokarn MS. is identical with the Badli MS. in Aṣṭaka VII which in its turn agrees with त २. In Aṣṭaka VIII the Gokarn MS. falls in अ class.

(22) A MS. procured from Mr. Chidambar Dikṣita, Badli (Dist. Belgaum). See above.

(23) [अ ७] A MS. from Prājña Pāṭhaśālā, Wai (Dist. Satara). Aṣṭakas I-II, V-VIII. Aṣṭakas V, VII and VIII belong to अ class; Aṣṭaka VI belongs to घ.

(24) [अ ८] Theosophical Society's Library, Adyar, Madras. MS. No. 34 J 45 (Eastern section). New No. 41-A-45⁵. Aṣṭakas I, II, IV, V and VIII. Dated Samvat 1835. Agrees much with त.

All these MSS. except ग ३, ग ४ and त ८ were used for one or the other of the previous volumes. The new MSS. give portion pertaining to this volume only.

Additional MSS. :—Besides the MSS. described above, the following have also been examined or tested, though some of them do not concern this volume :—

(1) Osmania University Library, Hyderabad. MS. No. 30/1. Contains introductory portion and Vargas 1-19 of the 1st Adhyāya of Aṣṭaka I. The MS. was read and found to be agreeing with च and फ (See introduction to Vol. I).

(2) Osmania University Library, Hyderabad MS. 39/1 Aṣṭaka I, No. 101/1 Aṣṭaka II. The colophon of MS. No. 39/1 reads शके १७२५ विजयपुरा-भिषे ग्रामे (presumably Bijapur). Both these MSS. form part of one and the same MS. No. 39/1 gives identical text with the MS. स (Aṣṭaka I, Mr. Khadilkar's MS. See intro. Vol. I.) except a few scribal differences. No. 101/1 is exactly identical with the MS. म (the Badli. MS., Aṣṭaka II) after omissions and additions were made in the latter. Since Nos. 39/1 and 101/1 form part of one and the same MS., it can safely be presumed that No. 39/1 and स together present the text of Aṣṭaka I of the MS. म which is not available. Since स in Aṣṭaka I and म in Aṣṭaka II were collated¹ and

1. Adhyāyas 1 & 2 of Aṣṭaka I in स and Aṣṭaka II portion in म in Vol I were not collated, as they became available after the portion concerned was printed. Important readings from these portions in No. 39/1 and 101/1 are recorded below. Readings bearing the sign || before them were conjectural emendations of Max Müller, while they have actually been found in this MS.

Intro. p. 2, line 3, बहुषः for बहवः; p. 2, l. 26 अप्रणयनादि° for प्रणयनादि°; RV. I. 84. 12 सश्विरे सेविरे ज्ञायन्त इत्यर्थः || The MS. gives सश्विरे सिषेविरे ज्ञायन्त इत्यर्थः; I. 122. 11 जप् for झः; I. 123. 8; 124. 8; 13 उक्तीत्या; I. 124. 11 दृष्ट्वा गतयोऽनुमीयन्ते for दृष्ट्वा दयोऽनुमीयते; I. 125. 7 प्राप्तं दुःखमेनस्तत्साधन° || I. 127. 1 बहु मन्यन्ते ||; I. 133. 6 व्युदस्यन्नुदपद्यत ||; I. 141. 3 श्वसिति ||; I. 144. 1 निसते बुम्बन्ति प्राप्ताः ||; I. 149. 2 एवं सर्वोत्पादकः श्रवोभिः ||; I. 152. 2 समर्थाः सन्तोऽपि ||; I. 157. 2 शूरसाता etc. ||; I. 158. 4 दशतयो दशवारः ||; I. 162. 19 भवतः ||; I. 164. 1 संरब्धानीति ||; I. 164. 19 चक्रधुः कृतवन्तौ स्थ। तानि for चक्रधुः कृतवन्तौ तानि || supplied by conjecture; I. 164. 23 सवनान्तेऽपि ||; I. 164. 29 बालकस्याद्वानस्तनपाना° for बालकस्यादनस्तनपाना° ||; I. 164. 39 °भूताः संतः अपर° for °भूताः सांगापर° ||; I. 167. 1 इषः एषणीयाः ||; I. 170. 4 शिष्टमविशिष्टं ||; I. 174. 3 पालिता ||; I. 175. 2 भवेति for भवसि ||; I. 183. 3 यजमानदत्तहविषा तद्वान् for यजमानाय दत्तहविषा तद्वान्; in I. 185. 4 Max Müller suggests यद्वा before अतप्यमाने; यद्वा is actually found in this MS.; I. 191. 11 बालेत्यर्थः ||

used in Vols. I and II respectively, it was not thought necessary to collate No. 39/1 and 101/1.

(3) A MS. from Gwalior State Sanskrit Library. Contains the following portions :—

- Aṣṭaka V The last few Vargas in the 8th Adhyāya.
 „ VI Complete.
 „ VII Complete except the 6th Adhyāya.
 „ VIII Adhyāyas 1 to 4 and the 5th from Varga 21 to the end.

This MS. was used for Vol. III. As before, certain important readings were got compared. The MS. gives a conflated text. In Aṣṭakas VI and VII and in Adhyāyas 3 and 4 of Aṣṭaka VIII it is identical with तृ५. Adhyāyas 1, 2 and 5 in Aṣṭaka VIII agree with तृ२. In a few important cases, it is independently mentioned. See notes to RV. X. 73. 7; 75. 4.

(4) A MS. from Pandit Balacarya M. Khuperkar Śastri, Kolhapur. This MS. which was used for Vol. III is in two sizes. The small size contains portions from Aṣṭaka V as described in Vol. III; the large size contains Aṣṭaka VI (Adhyāyas 1 to 6) and VII (Adhyāyas 3 to 8) and VIII complete. The text in the small size MS. was identical with तृ५; that in the large size MS. is identical with तृ२. From Adhyāya 4 in Aṣṭaka VIII the MS. agrees with तृ३. This has been fully collated.

(5) A MS. from Mr. Hari Vasudev Hoshing Dīkṣita, Bhor (Dist. Poona). Aṣṭaka VII dated Samvat 1712. The MS. was fully collated and was found identical with तृ५.

(6) Bhārata Itihāsa Samśodhaka Maṇḍala, Poona. Kṛṣṇaśastri Rajawade collection, MS. No. 12. This is a modern MS giving in part the commentary on Maṇḍala IX (Hymns 1-67). It was fully read and found to be identical with तृ३.

(7) Bhandarkar O. R. Institute, Poona. MS. No. 16 of 1886-92. Aṣṭaka VII. This has been fully collated and has been found to be identical with तृ५.

(8) Punjab University Library, Lahore. MS. No. 2962, Aṣṭaka VI to VIII. The MS. could not be lent outside; arrangement was therefore made to get important readings compared with those in the MS. It was found that the text in Aṣṭakas VI and VII agrees with that in तृ५ and the text in Aṣṭaka VIII agrees with that in तृ२.

(9) Royal Asiatic Society of Bengal, Calcutta. MS. No. G (142) 7872. This is a very old paper MS. written in Devanāgarī. It consists of 89 leaves giving stray portions in Aṣṭaka V (Adhyāyas 7 and 8, 16 leaves) VI (8 leaves) and VII (65 leaves). Each Aṣṭaka is written in different hands, although all are written in the *Prṣṭhamātrā* style. The text is rather incorrect. Leaves giving portions of Aṣṭakas VI and VII are pasted back to back and then used for writing, just resembling the manner of the Kashmir MS. of R̥gveda (see Preface to the Khilas p. 892). Some of the pages are, however, separated in course of time. In Aṣṭaka V it agrees with तृ५ which in its turn is

related to the त group ; in Aṣṭaka VI it agrees much with म २; in Aṣṭaka VII it is identical with त ३ which in that Aṣṭaka joins म group.¹

Classification of MSS. :—The main critical apparatus can be divided into certain classes according to the Aṣṭaka division :—

Aṣṭaka VI—ग [=ग १, २, ३], घ, त [=त १, २, ३, ४, ५, ६, ७], म [=म १, २, ३, ४, ५].

Aṣṭaka VII—ग [=ग १, २, ३], त [=त १, २, ३, ४, ५, ६, ७], म [=म १, २, ४, ५, ६, ७].

Aṣṭaka VIII—ग [=ग १, २, ४], त [=त १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८], म [=म १, २, ४, ५, ६, ७, ८].

As compared to the preceding volumes, it will be seen that the designations of certain MSS. have been changed in this volume. The main reason for this is an attempt to present the MSS. material in a more scientific manner. Attempts were made in the second as well as the third volume to set all the MSS. into 3 or 4 classes. The present volume shows an advancement in the same direction. Another reason for changing names of certain MSS. is that in certain portions their character has also changed. It was therefore thought proper to allot them different names depicting their true nature. We hope this method of classification will enable the reader to understand easily the value of variants. When the general designation of a class is mentioned, it is presumed that all MSS. in that class give the same reading, with the following exception : in Aṣṭaka VII त has 7 MSS. (त १ to त ७). Of these, त ३ joins म class in that Aṣṭaka only. Therefore त in Aṣṭaka VII means all MSS. of त class excepting त ३. That त ३ joins म will be evident from the variants of म class recorded in the foot-notes. Similarly म in Aṣṭakas VII and VIII means all MSS. of म class except म ३ which is restricted to Aṣṭaka VI only.

All MSS. have thus been divided into 4 classes : ग, घ, त, म. The nature of these classes has been broadly described in the introduction to Vol. III. Of these four classes, significance mainly attaches to two : त and म. ग and घ can more strictly be called branches of the म class. The main feature of ग is that it gives plenty of different readings. When the ग MSS. give readings common with other classes, they agree with म. The character of readings in ग in Aṣṭakas VII and VIII is the same as that described in Vol. III with regard to Aṣṭaka VI. As stated above, the chief reason for allotting them a separate class is their South Indian script on Palm leaf substance. The peculiarity of घ MSS. has already been shown. They retain only such portion of the commentary as is absolutely essential for the explanation of the verse and omit optional renderings and grammatical explanations. In the introduction to a hymn simply the names of authors, deity and metre are noted. The text has a tendency to agree with

1. Comparison of readings in the Alvar MS. of R̥gvedabhāṣya as recorded by Peterson in his Selections from the R̥gveda with our MSS. shows that the Alvar MS. agrees with त १ in Aṣṭakas II, III, IV, V. Attempts either to procure the MS. or to get it sufficiently compared could not succeed.

अ class. The habit of Sāyaṇa to quote the *Pratīka* is more conspicuous in this class. The peculiar nature of the MSS. (Serial No. 21 and 23) from Wai and Gokarn is an additional proof for the affinity of अ to ञ; they give the text of अ in Aṣṭaka V, then fall into ञ in Aṣṭaka VI and again in Aṣṭakas VII and VIII they become members of अ.

So, there remain only two classes, namely त and अ. Of these, the latter is the more important class. It reveals the least number of variants. The MSS. in त frequently differ from the text. A good number of their variants consists of omission of certain words, especially either the *Pratīkas* or their explanations. Another equally important point to be noted in connection with the character of the MSS. in the two classes अ and त is that the text of अ can be said to represent the Deccan tradition, since many of its MSS. are copied in that region, and that of त to represent the Benares tradition, as is clear from the fact that most of the त MSS. are copied at Benares. We, therefore, have come to the conclusion that अ represents the *archtypus* of Sāyaṇa to the greatest extent. It is in the fitness of things that अ representing the Deccan tradition should have the greatest affinity with the *archtypus* of Sāyaṇa who himself flourished in the Deccan. It is also quite natural that the South Indian branch of MSS. (i.e. ग) should be related to the अ class of the Deccan which lies on its borders. As for ञ it is difficult to say anything peculiarly, since the ञ MSS. are modern, incomplete and partly giving text of another class. The Benares tradition of त is distinguished from अ in point of distance of region, as well as in point of variation from the original text. Being a well known centre of learning in ancient as well as mediæval India, a considerable number of copies of R̥gvedabhāṣya were made at Benares and spread over many parts of India.

Editorial Work :—The principle which we have generally followed in fixing Sāyaṇa's text will now become clear. We have stuck to the text of अ as far as possible. Complete dependence on अ was, however, not possible in view of the peculiarities of other classes and also in view of the necessity to present a correct and more intelligible text. Certain readings from ग, ञ and त have, therefore, been adopted. Still there remained a considerable

1. The following is a full list of readings adopted from ग:—RV. IX. 22. 4 श्राम्यन्ति, 51. 3 व्याप्नुवन्ति प्राप्नुवन्ति, 67. 14 प्रथमं गच्छति ततः पश्चात्, 67. 27 अथ, 67. 30 न अस्मानपापान्, 73. 1 समशब्दयन् वा, 74. 3 अस्मद्यज्ञं, X. I. 3 अस्पृष्टं, 22. 13 सन्तिवति निर्देशविशेषणत्वात्, 29. 7 अत्येन्द्रस्यार्थ, 40. 7 पराजीयमानं, 64. 10 संसमानस्य स्तोतुः, 67. 12 ततः, 68. 2 स्वसामर्थ्येन, 70. 9 सहायो, 71. 10 सखिभूतेन, 73. 7 काश्ची, 76. 2 बलाति, 82. 7 असन्, 85. 3 अपशवो वा, 85. 24 यज्ञविनियोगपक्षे, 86. 8 एकः किशब्दः पूरणः, 87. 11 मारकव्यापारान्, 88. 2 चौषधीः, 92. 10 कर्ममार्गान् वा, 93. 8 यागं प्रति शीघ्रं, 95. 11 वदेत्तं दयाढागमः, 95. 13 अमादेशः, 105. ini. शिष्टाः सर्वाः, 108. 6 जसः सुः, 110. 8 आ एतुः, 110. 10 स्वाङ्कुर्वन्तु, 115. 1 स्तनपानायापि, 117. 2 अतिथये, 123. 5 जरयितारं, 125. 5 यं कामये, 129. 7 ईश्वरमेव, 130. 1 य उक्तः सर्गात्मका यज्ञस्तं यज्ञमिमे पितरः, 134. 4 अन्नानि धनानि वा, 134. 5 विद्युत्, 135. 2 दोषानाविष्कुर्वन्, 146. 4 पश्चिमृगादिशब्दं, 149. 4 योद्धा, 172. 1 धनेन वा.

number of passages where none of the MSS. gave the correct text. In such cases conjectures made by Max Müller had to be adopted. In certain cases we have also adopted readings from the Bombay edition¹ as in the previous volumes. Certain readings from the Bombay edition have also been shown in the footnotes. Even this was not sufficient, and we ourselves have had to adopt a few readings by conjecture² as in the preceding volumes. All these different readings are recorded and discussed wherever necessary, along with other topics in the Sanskrit Notes as usual. Supplementary Notes to Vols. I-III are added at the end of these Notes. Max Müller's notes have generally been taken into consideration while preparing our Notes. Certain insignificant readings preferred to those in Max Müller strictly on the basis of MSS. support have been ignored in the Notes—e. g. बालेन for बालेन IX. 1. 6; सर्वस्य द्रष्टा for सर्वद्रष्टा IX. 66. 20; युष्मदपेक्षितं for युष्मदभिमतं X. 48. 5; एषां for एतेषां X. 128. 6; बन्धात् for बन्धनात् X. 143. 1.

In Vols. I & II all available variants have been recorded; in Vols. III & IV certain insignificant variants have been ignored. Comparison of our Notes with the *Varietas lectionis* of Max Müller shows that Max Müller also did not record each and every variant reading.³ Care has however, been taken to record variants where Max Müller records them. We have recorded⁴ the variants in two places. In those cases where we have

1. The following is a full list of readings adopted from सु:-RV. IX. 64. 11 देवकामः, 69. 3 सोमः, 69. 10 पवमानेन परिच्छिते, 86. 15 उत्कृष्टे, X. 13. 3 अनुरोहामि शकटे युवयोः स्थापनवह्नानन्तरं, 26. 4 परिचर्याद्वारेण, 49. 9 अरुमयं, 53. 1 नि पत्सदि, 59. 2, अत्रापि न्विति, 61. 7 रोहितं भूतामृशो भूत्वा, 61. 8 गोनिरोधायगच्छन्तं, 85. 4 सोमोऽत्रत्यैः, 85. 30 स्याच्चदिति, 90. 12 यद्यादूरु.

2. The following is a full list of readings adopted by conjecture:-RV. X. 2. 4 तदेतत्, 13. 3 पदितृणि होतृत्वेन, 14. 9 प्रमुच्यमानदहनस्थानात्, 16. 9 शान्तिकर्मार्थ-मुपादत्तः, 26. 4 शरीरशस्त्रास्त्रबलादिभिः, 61. 1 यज्ञं पारं, 65. 7 वा देवाः, 67. 12 अस्त्रावयद्वा, 73. 7 सुघ्नं, 82. 7 नात्यन्तं सन्.....योग्यत्वात्, 85. 3 वर्धनकामार्थं, 85. 5 मसी परिमाणे मस्यते परिमायते, 86. 10 समितिः समनमिति, 89. 16 शोभना, 104. 9 वृत्रहत्यायां मेघहनने, 114. 4 समुद्रवर्णं, 123. 5 उपगम्य, 130. 1 एवमायाम्, 142. 2 प्रादुर्भवन्, 148. 3 सर्वदा.

3. A good many passages can be cited which are not supported by our MSS. and which are not referred to in Max Müller's *Varietas lectionis*. It is impossible to think that Max Müller's MSS. did not contain variants in those places.

4. In Vols. I and II as well as in foot-notes in Vol. III upto p. 336 the variants are recorded in conformity with grammatical rules regarding *Parasavarna* etc. The practice has since then been changed, the *Anuvāra* being used instead. The MSS. always use *Anuvāra* and not *Parasavarna*. Our practice of showing the *Pratīka* by a particular sign has necessitated the elimination of *Sandhi* to a great extent. Naturally while recording the variants the *Sandhi*-system in the MSS. has had to be discarded to that extent in view of the necessity to maintain the parallelism between the original text and the variant. We hope this practice has not done any particular harm to the proper representation of the MSS. material. The signs (i. e. figures) denoting variants have been the same throughout all the volumes. The original text and the variant bear the same figure. If a variant involves two or more words in the original text, both the beginning and the closing words in the original text bear the figure, thus specifying the extent of the variant. If any word inbetween has got any different reading, it is marked by an asterisk.

adopted different readings from Max Müller and also in those where readings are adopted by conjecture either by Max Müller or by us, the variants are recorded in the Notes. Variants of subordinate nature have been relegated to the foot-notes. In the case of readings in the Notes, MSS. supporting both the adopted text as well as the variants are mentioned. In the case of readings in the foot-notes, however, only the MSS. giving the variants are mentioned.

Comparison of our MSS. material with that of Max Müller:— Max Müller has divided his MSS. into three classes A, B and C. He held that none of these classes represented the *archtypus* of Sāyana, and that the text was mishandled before these classes were formed. There are a good many passages in the commentary where none of these classes preserves the original and correct text. He moreover held that the A class represents the Benares tradition, B class that of Bombay and Poonah (Poona) and the C class that of Calcutta. Now these A, B, C classes of Max Müller are not exactly parallel to our classes. Our ऋ coincides with Max Müller's ACa, ॠ agrees with part of B, and ॡ is parallel to part of B plus C. Max Müller's A is our ऋ and Max Müller rightly says that it comes from Benares. The chief MSS. of his B is B₁, Stevenson's MS., India Office Library, and that of C is his own MS. Ca which is dated Śaṃvat 1624 (=A.D. 1568). This was the oldest of all the MSS. used by Max Müller. It contains frequent additions and alterations and according to Max Müller it was the original of all C MSS. and was collated with a MS. of A class. So in its original text it was counted by him with C, and in its corrections with A. He therefore called it Ca.² He may be right in depicting the character of this MS., but when he records the variants in Ca, one is at a loss to know whether the reading is original or corrected, and consequently whether it represents the A or C class. In fact readings in A and Ca agree in a great majority of cases as recorded in Max Müller's *Varietas lectionis*.³ The Ca MS. is exactly identical with our ऋ ॠ which was written at Benares in Śaṃvat 1643 (=A.D. 1586). ऋ ॠ is apparently a MS. of ऋ class. This ऋ class agrees with A of Max Müller and ऋ ॠ is identical with Ca; therefore the similarity of Ca to A is established. Max Müller attaches first grade importance to A MSS. representing the Benares tradition and gives secondary significance to B and C, the so-called Bombay-Poona and Calcutta traditions respectively. But the conclusion has, as stated above, forced itself upon us that the ॡ class representing the Deccan tradition is the nearest approach to Sāyana's original work.

1. A few places bearing the identity of A with ऋ may be cited here:—RV. III. 2. 9; 3.2; V. 43. 9, 10; 50. ini.; VI. 62.1; VII. 55. ini.; 75. 5; 100. 6; VIII. 8. 12; 12.32; 21. 18; 22. 10; IX. 65. 21; 107. 7; 108. 3; 114. 2.

2. See preface to the second volume of first edition, p. xxxiii Vol. I, 2nd edition.

3. Among the numerous places showing similarity of Ca to ऋ some are noted below:—RV. V. 43. 9; VI 2. 5; VII. 2. ini.; 33.8; 98. 5; 99. 5; 100. 6; VIII. 1. 17; 30; 6. 33; 8.12; 13. 20; 21. 18; 22. 10; IX. 107. 7; 108. 3; 114. 2 etc.

The Bm MS. of Max Müller presents Mudgala's abridgement of the commentary on Aṣṭakas I to III and Adhyāyas 5 to 8 of Aṣṭaka IV. According to Max Müller the MS. belongs to B class¹ in its later portions while in the first Maṇḍala, it is an insignificant representative of C class. This Bm MS. is equivalent to our च which ends with Aṣṭaka VI. Max Müller's B class, of which Bm is a part, continues to the end of Aṣṭaka VIII and we find that in Aṣṭakas VII and VIII his B readings are equivalent to those in one or the other MS. of म.² On the other hand, there are certain cases where readings of Max Müller's C agree with those of our म.³ Max Müller had a number of C MSS. for the first Aṣṭaka, further on he had only two of them. He says that some C MSS. have later on turned into A class.⁴ Regarding the origin of the MSS. in C class he says that they at least in their earlier Aṣṭakas represent the Calcutta tradition and were specially copied for European scholars.⁵ We have not been able to collate all the MSS. connected with the so-called Calcutta tradition. Those which we could read or test, fell either in our त or म, or partly in both, and thus did not necessitate the formation of a separate class. It is also to be noted that in Max Müller's opinion C MSS. represented the Calcutta tradition only in earlier Aṣṭakas. Thus our MSS. material does not allow us to form a special class representing the Calcutta tradition. We find only two traditions, namely the Deccan tradition and the Benares tradition represented by म and त respectively. ग and च cannot be called independent traditions, but branches of म as already stated. The relation of our classes म and त and also च to Max Müller's A, B and C can be shown in the following way :—

$$\begin{aligned} म &= B + C \\ त &= A + Ca \\ च &= B \end{aligned}$$

The same can be shown in a reverse way :—

$$\begin{aligned} A &= त \\ B &= च + म \\ C &= म + त. \end{aligned}$$

For the second edition of his R̥gvedabhāṣya Max Müller consulted about two dozen MSS. out of which 16 were complete and 8 were fragmen-

1. Passages showing similarity of च to B may be found, among others, at the following places :—II. 35. 5; 8; III. 3. 8; 9. 6; V. 46. 3; 49. 3; 86. 3; VI. 62. 1; 75. 18; VII. 2; VIII. 13. 4; 5; 15. 3; 19. 37; 21. 18; 23. 7; 34. 15; 60. 20; 90. 5; IX. 8. 5.

2. e.g. see RV. III. 9. 6, VI. 62. 1, VII. 55. ini., 75. 5, 98. 5, 99. 5, 100. 6, 104. 23, VIII. 6. 33; 8. 12; 13. 20, IX. 48. 3, 60. ini., 62. 21, 66. 3, 98. 12, 103. 3, 108. 2, 114. 4. Max Müller's B4 is identical with our म ७.

3. A few places where Ca agrees with म are shown below :—III. 30. 15, V. 43. 10, VI. 52. 1, 2, 67. 1, 75. 18, VII. 55. ini., 56. 9, 10, VIII. 20. 11, 14, 43. 3, 48. 3, 4, 60. 20, 61. 2, 69. 2.

It is to be noted that त ४ which is identical with Ca, also agrees with ग १, २ and म in many cases in Aṣṭaka VIII.

4. Preface to the 2nd volume of first edition, p. xxxiv, Vol. I, 2nd edn.

5. Preface to the 1st vol. of 1st edition, p. xx, Vol. I, 2nd edn.

tary running to the length of three Aṣṭakas at the most. We, for our edition, either collated or tested over five dozen MSS., out of which only five were complete, four contained 7 Aṣṭakas, two gave 6 Aṣṭakas, 15 comprised a number of Aṣṭakas ranging from 3 to 5 and the rest gave a single Aṣṭaka.¹ So, certain facts become clear if we compare our MSS. material with that of Max Müller, namely (1) that our MSS. are quite different from those of Max Müller, (2) that we have used a larger number of MSS. than Max Müller, (3) that while Max Müller had a majority of complete MSS., we had a majority of incomplete MSS., and (4) that a good number of MSS. written in South Indian scripts (Grantha, Telugu and Malayalam) became available to us. Max Müller was able to procure only a fragmentary portion in Maṇḍala I written in Grantha and Tulu scripts. As for the age of MSS., there is no particular difference between those of Max Müller and ours, except the fact that the oldest available MS. of Sāyana's commentary (dated Samvat 1452 = A.D. 1395, Aṣṭaka IV, Oriental Institute, Baroda, MS. No. 12211) was used by us.

Our Achievements :—It is obvious that in these circumstances a thorough comparison of MSS. used in these two editions is indeed impossible. A general comparison of the character of the various MSS. used in both the editions can, however, be made by giving a statistical table showing the analysis of variants in certain hymns as a specimen [See next page]. For this purpose we have picked up one hymn from each Maṇḍala addressed to a different deity. It is neither possible nor desirable to give an analysis of the variants in the whole of the Rgvedabhāṣya.

This table may conveniently be taken to speak for the whole of the Rgveda in general and therefore can give a clear idea of the relation of our MSS. material to that of Max Müller and also of our achievements. The comparison of columns 2 and 3 shows that we have been able to discover a larger number of variants than Max Müller even taking into account the probability that Max Müller might have ignored certain insignificant readings. We cannot deny the possibility of more MSS. of Sāyanabhāṣya exhibiting some more variants being discovered in future. In a vast country like India, several MSS. may still be lying in corners awaiting discovery and proper care, which may perhaps help in restoring the original text of Sāyana. We, on our part, have tried our best to procure as many MSS. as could be available and have used them according to our judgement. It was quite natural that the variants recorded in our edition should tally with those in Max Müller at least to a certain extent. The number in column 4 denotes the common places of variants in both the editions. The number of readings conjectured by Max Müller is shown in column No. 5. This number, of course, forms part of the

1. The three MSS. from India Office Library London, mentioned in Vol. II were collated and referred to in the notes to Vols. I and II. They were, later, not used, since they were collated by Max Müller for his edition. These are excluded from the above calculation.

Statistical Table showing a Comparative Analysis of Variants.

HYMN	Variants recorded by Max Müller.	Variants recorded in the Poona edition.	Variants in places common to M. M. and Poona edition.	Readings conjectured by Max Müller.	M. M. conjectures found in our edition.	Readings preferred to those in Max Müller.	Readings preferred to those in M. M. and also found in the Bombay edition.
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
I 125	30	38	10	5	0	0	0
II 34	8	32	5	4	1	6	4
III 26	19	73	12	3	1	5	2
IV 2	11	47	7	6	2	7	2
V 44	29	32	7	0	0	5	2
VI 47	16	43	7	3	1	5	0
VII 100	3	12	2	3	2	4	1
VIII 91	24	37	24	12	4	2	1
IX 96	9	33	7	2	1	2	0
X 106	24	36	11	7	3	14	8
10	173	383	92	45	15	50	20

number in column No. 2. Column No. 6 is useful in finding out how many conjectural readings of Max Müller we could discover in at least some of our MSS. Column No. 7 denotes the number of readings preferred generally on the MSS. support to those in Max Müller. It shows an average of 5 readings per hymn. This number also forms part of that in column No. 3. Max Müller improved the text of his second edition after collating even a few more MSS. than those for the first edition. It was, therefore, no wonder if we, who were editing the text after the lapse of nearly half a century with altogether different MSS. material, could improve the text to such an extent with the aim of making the nearest possible approach to Sāyana's own work. The readings that we have adopted differently from Max Müller may be divided into three classes (i) *Pratikas*, (2) Readings that are grammatically correct and (3) Readings which are useful for the better explanation of a verse. The last column shows the comparison of our MSS. with the Bombay edition as far as the adopted readings are concerned. The number in this column, of course, forms part of that in column No. 7.

It may be asked, to what extent does our bhāṣya text differ from that of Max Müller? It can at once be said that there is not and cannot be any material difference between the two. At the same time there is plenty that can be considered as improvement of the text. The improvements which we effected in the bhāṣya text are all recorded in the Notes, reference to which may fully bring out the value of this edition. Certain cases in the present volume may however be pointed out here :

Considerable changes have been effected in the commentary to the following verses : IX. 65. 4, 97. 26, 109. 22, 113. 10, X. 30. 8, 65. 1, 2. In RV. X. 16. 1 मषीभूतं for भस्मीभूतं. Three stages of burning are here denoted, of which this is the first. X. 22. 13 सन्त्विति निर्देशविशेषणत्वात् for सति निर्देशस्याविशेषणत्वात्. Max Müller's explanation is not satisfactory. In X. 27. 20 our text runs युक्तौ रथे नियुक्तौ सु सुष्ठु पूजितौ. Max Müller has युक्तौ सुष्ठु पूजितौ and suggests योजितौ for पूजितौ. In our text युक्तौ is explained by रथे नियुक्तौ, and सुष्ठु पूजितौ is the explanation of सु. Max Müller suggests सुष्ठु योजितौ as the explanation of युक्तौ which renders the word सुष्ठु and the causal योजितौ superfluous. X. 73. 7 सुध्नं गतो मार्गः काञ्चीं गतो मार्गः for शीघ्रं गतो मार्गः कांस्था गतो मार्गः. Max Müller has in vain tried to defend his reading. The text adopted by us is a fine specimen of improvements made by us in the bhāṣya text. The famous places of सुध्न and काञ्ची are often mentioned in ancient Sanskrit literature by way of example. X. 82. 7 नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण संबन्धुमयोग्यत्वात् for नार्त्यतं सन् काष्ठपाषाणादिवत्संबोद्धुमयोग्यत्वात्. See Sanskrit note. X. 89. 14 यद्यया हेत्या त्वं...रक्षो भिनदः अभिनः यद्यया च शक्त्या. Max Müller has यद्यदा हेत्या त्वं...रक्षो भिनदः अभिनत् यद्यदा च शक्त्या. The adopted text is a clear improvement. In X. 91. 4, 5, 130. 1 Max Müller denoted *lacunae* which we could fill in properly on MSS. authority. There are certain others which had to be retained as such. In X. 121. 4 यस्य चेमाः प्रदिशः प्राच्यारम्भा आग्नेय्याद्याः कोणदिश ईशितव्याः। There was a controversy between

Max Müller and Peterson about the text of this passage. Max Müller read यस्य चेमाः प्रदिशः प्राच्यारंभा आग्नेयाद्याः कोणदिशः ईशानांता वा while Peterson preferred to retain the text in the MSS. : यस्य चेमाः प्रदिशः प्रारंभा आग्नेयाद्याः कोणदिश ईशितव्याः. We consider the emendation प्राच्यारम्भो as essential, but the conjecture of ईशानांता वा for ईशितव्याः is uncalled for; ईशितव्याः is quite satisfactory. Max Müller could not find in his MSS. the commentary on X. 174. 2. The Bombay edition gave it, the genuineness of which was doubted by Max Müller. Our त MSS. have given it, so we have no hesitation in declaring it as genuine.

These are some of the improvements we have made in the text. In undertaking the present edition our chief aim was to prepare a scientific edition of Sāyaṇabhāṣya as none was available in the market. It was, therefore, essential to procure old unused MSS. from all parts of India and prepare a critical edition on their basis. The outcome of our long labours is now before scholars and it is up to them to pass judgment.

The study of the Veda from modern scientific point of view commenced in Europe over a century ago. A number of translations of the R̥gveda have been made and critical notes written in different languages which have considerably helped the understanding of that Veda. It is difficult to pass any remarks on the various methods of interpretation. But it is our humble opinion that notwithstanding modern philological and historical researches, the value of Sāyaṇa's commentary has not diminished. It, therefore, naturally follows that we must do full justice to Sāyaṇa by trying to find out what he himself must have written, and ours is an humble attempt in that direction with the means available to us.

The Bombay edition of R̥gvedabhāṣya :—We have already stated (cf. intro. to Vol. III. p. viii) that we have also used the Bombay edition of R̥gvedabhāṣya. The editors of the Bombay edition have tried their best to present a good edition of the bhāṣya and have obviously used certain MSS. of bhāṣya, even though no information regarding them is available in the preface to the same. On comparing the text of the Bombay edition with our MSS., we find that the Bombay editors used MSS. mostly of त group. A comparison of readings of the Bombay edition (सु) with those recorded in the Notes or foot-notes will amply bear testimony to this. Especially they used MSS. agreeing with त १ and त २, comp. commentary on RV. X. 27. 14, 65. 1, 2, 73. 9. It is striking that in certain cases the modern MS. त ७ gives the same readings as in सु. See comm. on RV. IX. 67. 22, 77. 5, 97. 14, 16, X. 12. 6, 18. 14, 27. 9, 46. 3, 65. 13. Since the MS. was written before the Bombay edition was printed, it seems probable that both the MS. and the edition had a common source. In some cases they also disagree with each other, see RV. X. 45. 12, 73. 9.

Udgīthabhāṣya on the R̥gveda :—The commentary of Udgīthācārya on some portion of Maṇḍala X of the R̥gveda (X. 5. 4 to X. 34. 3) has been published by the D. A. V. College Research Department, Lahore, 1935. The book has no preface giving information regarding the MS. or MSS.

used for the edition. A number of printing mistakes have occurred in the text. The commentary has a considerable number of incorrect readings which could not be corrected probably on account of the singleness of the MS. The commentary was, however, compared with that of Sāyaṇa. The comparison has clearly shown that Sāyaṇa largely used Udgīthabhāṣya for composing his own commentary, at least as far as the available extent of Udgīthabhāṣya is concerned. Parallel construction is found every now and then, so much so that incorrect portion in one can be corrected by the help of the other in most cases. In fact the editor of Udgīthabhāṣya has frequently used Sāyaṇa's commentary in restoring Udgītha's text. We have, therefore, used Udgītha's bhāṣya for determining Sāyaṇa's text, especially with regard to the readings adopted by us in preference to those in Max Müller as well as the conjectural readings. Udgītha's readings have been recorded in all such cases. Udgīthabhāṣya is thus a first-rate means for constituting Sāyaṇa's text. Unfortunately it is neither complete nor correct. Sāyaṇa's commentary is not available on certain verses (X. 18. 14 ; 27. 9 ; 73. 9). Udgītha gives commentary on them which is fully reproduced in the Notes. It can give us an idea as to how Sāyaṇa might have explained those verses. His commentary on certain verses is rather different from and more comprehensive than Sāyaṇa (X. 45. 12 ; 65. 1 ; 2). In X. 10. 2 some part is left unexplained in Sāyaṇa. Udgītha's explanation on it is reproduced in the Notes. Pandit Bhagwad Datta of Lahore possessed further transcript of Udgīthabhāṣya from Rv. X. 34. 5 to X. 83. 5. On our request he kindly sent his transcript for our use. It has been used in the same way as the printed portion. Both the printed and transcript portions are in a corrupt state. We are thankful to Pandit Bhagavad Datta for kindly lending us his transcript for use in our edition. It would be a contribution to our sources of Rgveda interpretation if the unpublished portion would be properly edited and printed together with a revised text of the printed portion.

Udgītha was a predecessor of Sāyaṇa, since he is referred to by Sāyaṇa at least once in his commentary (See RV. X. 46. 5). He says, उद्गीथस्तु भूर्जयन्तमित्येकपदं मत्वा भूरादीर्ल्लोकाज्जयन्तमिति व्याचकार. Udgītha's bhāṣya on the portion concerned runs:—भूः भूरादीन् लोकानित्यर्थः। अत एव च महान्तं विषेषां etc. The explanation of जयन्तं is not available. However, the correctness of Sāyaṇa's statement can be ascertained by the explanation of भूः given here, and we can rest assured as to the genuineness of Udgīthabhāṣya.

Certain conclusions can be drawn from the relation of Sāyaṇa to Udgītha. In a number of cases the adopted text of Sāyaṇabhāṣya has no MSS. support. Many such readings find support in Udgīthabhāṣya. Another important contribution of Udgīthabhāṣya to the editing of Sāyaṇabhāṣya is that it has thrown its weight in favour of one of the four (or two) classes of MSS. Our conclusion that the ॐ class has the first claim to represent the *archtypus* of Sāyaṇa is particularly supported by Udgītha's

commentary. In certain cases,¹ Udgītha's readings agree with those of म, disagreeing with those of त.

At two places Udgītha differs from the traditional recitation of the Samhitā text: (1) He considers RV. X. 9 as consisting of 10 verses instead of 9, the last verse being a *Khailika*: ससुषीस्तदपसो दिवा नक्तं च ससुषीः। वरेण्यक्रतुरहमा देवीरचसे हुवे ॥. This last verse is explained by him,² while verses 6 to 9 are left unexplained because they are commented upon previously in Maṇḍala I. (2) According to the tradition, the 6th Adhyāya of Aṣṭaka VII (i.e. 54th Adhyāya) ends with RV. X. 18. According to Udgītha, however, it ends with X. 20. 1: भद्रं नो अपि वातय मनः which he considers as an independent hymn. The next hymn begins with X. 20. 2. How far this difference went cannot be found, since the commentary breaks at X. 20. 5 and again begins with the 22nd hymn. The editor of Udgīthabhāṣya is hereby inclined to believe that Udgītha probably commented upon a recension of Ṛgveda different from Śākala. We may add that the enumeration of Adhyāyas instead of Aṣṭakas is found in the Kashmir MS. of Ṛgveda and the Junagadh MS. of Śāṅkhāyana śākhā of Ṛgveda. See Preface to the Khilas pp. 893-4.

The Khilas:—The Ṛgveda Samhitā presented in this edition is the text of the Śākala śākhā which is well known over the whole of India. There are certain other śākhās also of the Ṛgveda which more or less differ from the Śākala text and contain certain additional hymns or verses. Some MSS. of the Ṛgveda Samhitā contain such supplementary hymns or *khilas* even though there is scarcely any unanimity amongst them as to their number and text. These Khilas have been published in most of the previous editions of the Ṛgveda. The most genuine, important and extensive collection of Khilas is found in a MS. of the Ṛgveda Samhitā discovered by Dr. G. Bühler in Kashmir. It is written in the Śāradā script and is about 400 years old. It consists of 191 leaves of birch bark, of which 1-176 are devoted to the Samhitā text and the rest to the Khilas. The Khilas are collected as a separate book divided into 5 chapters, each having at the beginning its own Anukramanī. The text of this Kashmir MS. was edited and published in Roman script by Dr. phil. J. Scheftelowitz in 1906 at Breslau in Germany

1. For example, the readings of म are supported by Udgītha at the following places, while त gives different readings:—

X. 22. 15 कर्मवैगुण्यकरणेन, 23. 2 ऋजीषलक्षणं, 24. 1 शस्त्रलक्षणैः, 24. 4 निर्माथितवन्तौ, 24. 5 स्थित्वावहतं, 26. 7 पोषणानां करणे, 27. 8 सर्वतः, 27. 11 वरयितुं, 27. 23 क एते, 30. 1 महागतेरिन्द्रस्य चार्थायेत्यर्थः, 30. 3 वृष्टिकर्मण्यधिकृतं, 30. 9 वृष्टिरूपेण, 30. 11 अत्रानेकत्ववाची, 31. 3 उत्कृष्टजन्मानं, 34. 2 जाया. The reading बलवत्कूरशूरमृगमित्यर्थः in X. 28. 9 preferred to Max Müller's conjectural reading बलवत्कूरमृगमित्यर्थः is found in म as well as in Udgītha. In most of the MSS. used by Max Müller as well as by us a letter स्य comes after बलवत्कूर, which justifies the reading in म and Udgītha.

2. See Khila III. 13.

with critical notes and introduction under the title "*Apokryphen des Ṛgveda*". The Khilas appended to this volume are based on those printed in that work. For the purpose of editing the Khilas as well as for preparing notes, other editions of Khilas, certain MSS. and other material that gathered after the publication of Scheftelowitz's work, have also been used. Mr. C. G. Kashikar has edited this Khila portion and has added a separate Preface: discussing all details.

Acknowledgments :—Before we proceed to acknowledge the help received from the various quarters, we have to do a painful duty of recording the death of Prin. V. K. Rajawade, the Founder-President of our Maṇḍala and the Advisory editor of this edition, which took place on 17th December 1944 at the age of 84. Till the end of his life he very sincerely performed his duties in both the capacities. He was a scholar of Sanskrit, especially of Veda and Nirukta. When faced with difficulties in deciding the text of Sāyaṇa, we used to approach him, and by his profound learning and ripe thinking, he could easily solve them. His love of learning and sincerity of work were so keen that even in his last illness he discussed certain readings in the 10th Maṇḍala with full energy and readiness. His plain living, high thinking, profound learning and strict adherence to truth made him a modern Ṛṣi. It was unfortunate that he could not be spared to see this last volume of the Ṛgvedabhāṣya published.

We also regret to record the death of Vedamūrti Govindabhaṭṭa Phatak, Poona, the well known Ghanapāṭhi of Mahārāṣṭra, whose help was obtained while printing the Vedic text of the previous volumes. In modern times when traditional learning is fast disappearing and the place of a Ghanapāṭhi Brahman is scarcely refilled, his death is keenly felt.

It is our first and pleasant duty to acknowledge the help we received from Max Müller's edition of the Ṛgvedabhāṣya. The ample use made by us of his edition including his *Varietas lectionis* has already become clear. Having the outcome of his labours by our side, it was easy for us to go ahead in finding out a more correct and original text of the bhāṣya. Good editions of Vedic and other texts which now have become available, did not exist in his time. Vedic researches have advanced to a great extent at the present day, which also have rendered help in editing the bhāṣya. This was not the case in his time. In such circumstances it was indeed creditable to him to proceed with his self-imposed task slowly but steadily and present the complete edition to the world of scholars. The lovers of Vedic literature will ever remain grateful to him for his signal service to the cause of learning.

On the occasion of the completion of the Ṛgveda text and Sāyaṇa-bhāṣya, we have great pleasure to acknowledge the patronage and help we received since the commencement of the work. We are grateful to all our patrons—various Governments, Princes in Rajaputana, Central India, Kathiawar, U. P., Bengal, Gujarat, Deccan and South India and also men of wealth—whose help is chiefly responsible for the successful termination of

the work. For an institution like ours which owes its maintenance to public support, it was impossible to go ahead with the work unless generous help was forthcoming. There have been times which served as a test of our sincerity for the work, but fortunately they passed off by the grace of the Supreme Being. The third volume was published by the end of 1941 when the war was in full swing. The editorial work of the present volume was seriously commenced in 1943 when the difficult problem of the expenses of printing had to be faced. The printing rates had gone very high, so also the paper had become too dear, if ever it was available in market. It was very difficult to obtain public sympathy in those hard days when even ordinary life had become so difficult. Under these circumstances it was impossible to think of the publication of this volume. But, as if inspired by the Vedapuruṣa, Chandrashekhar Govind Agashe, Esqr. B.A., LL.B., the Managing Director of the Brhanmaharashtra Sugar Syndicate, Ltd., Poona, came to our help and kindly promised to undertake the financial responsibility of the volume by bearing all expenses in connection with paper and printing. This was really a great boon. We cannot adequately express our gratitude to Mr. Agashe for his very timely, selfless and generous patronage. But for his princely donation we cannot say when it would have been possible for us to publish this volume. In these days when ancient learning is generally regarded as dry bones of the past, souls like Mr. Agashe provide a ray of hope for the revival of the sacred knowledge of the past and the unravelling of truth hidden in obscurity. At his desire, this last volume of the Ṛgveda-bhāṣya is dedicated at the feet of Śrī Vedapuruṣa.

Thus relieved of anxiety, we set ourselves to work more energetically and finished the editorial work in early 1944. The next requirement was paper which was not available in the market. The Government of India had issued the Paper Control (Economy) Order by which a publisher had to obtain the necessary permission for purchasing the required quantity of paper and also for printing. We are glad to note that on our application, the Government immediately sanctioned the required quantity of paper and also granted permission to print the volume. We are thankful to the Government of India for their prompt and sympathetic action. The Deccan Paper Mills Co. Ltd. Poona, who supplied us with the special kind of paper for all the previous volumes, were approached for the same kind of paper for the present volume also, and they kindly supplied us with the required quantity in spite of certain inconveniences inevitable in war time and also in spite of other tremendous demands. We record our thanks to the Proprietors of the Mills for their timely response. The copy was sent to press in the latter half of 1944. It was now the turn of the press to labour under difficulties. Due to employment on war work the staff of the press was reduced to a negligible quantity and it was indeed difficult even to commence the printing. Partly due to the relief caused by the end of war in 1945 and partly owing to the efforts of the manager of the press, the difficulties were soon over and the printing of the volume could be

finished within a reasonable period. We are thankful to Mr. S. R. Sardesai, B.A., LL.B., of the Samartha Bharat Press, Poona, who has made a name for elaborate Sanskrit printing and has printed all the previous volumes of this edition, for printing this volume neatly and in as short a period as was possible under the circumstances. Vedamūrti Bhalachandraśastri Karambelkar, Superintendent of the Vaidika Smārta Dharmāśrama (Pāṭhśālā), Poona, a disciple of the late Vedamūrti Govindabhaṭṭa Phatak, has helped us in getting the Vedic text of this volume accurately printed, for which we are thankful to him. We have also to thank Pandit Maheshwarshastri Joshi of Poona for his help from time to time in matters pertaining to technical points of grammar.

We must not fail to acknowledge the help received by us from the various MSS. libraries, institutions and individuals who kindly lent us their valuable MSS. of Sāyaṇabhāṣya. We offer our hearty thanks to them. But for their kind help the project itself would have been an impossibility. In respect of borrowing MSS., we have to thank the authorities of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, especially Mr. P. K. Gode, M.A., the energetic Curator of its MSS. Department, for the kind and ready help in procuring MSS. from distant parts of the country. Similarly we record our thanks to those scholars who have rendered their valuable help with regard to the editing not only of this volume, but of the whole work. We are also thankful to the editors of the various Oriental Journals who encouraged us in our undertaking by publishing appreciative reviews of our volumes.

We hope this volume will meet with the approval of scholars.

Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala, Poona, }
Varṣa-pratipadā, Śaka 1868,
April 3, 1946.

N. S. SONTAKKE
C. G. KASHIKAR

प्रास्ताविकम्

अथायं सायणभाष्यसंहिताया ऋग्वेदसंहितायाश्चतुर्थो भागो नवमदशममण्डलात्मको विदुषां करकमलयोः सादरं सामोदं च समर्प्यते । यद्यपि पञ्चमो भागः ऋषिच्छन्दोमन्त्रपदादिसूच्यात्मकोऽद्याप्यारचनीयः प्रकाशनीयश्च वर्तते तथापि संहिताभाष्यमुद्रणसमापनेन निर्वर्तितकार्यमिवाप्तमानं मन्यामहे ।

इदमस्माकं वैदिक-संशोधन-मण्डलं वेदविद्याभिवृद्ध्यर्थं १८५० मिते शाके पुण्यपत्तनस्थ-तिलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-शास्त्रीयत्वेन निर्मितम् । सभाष्यस्य ऋग्वेदसंहितापुस्तकस्यातिदुर्लभत्वात् प्राचीनानि भाष्यलिखितपुस्तकानि संपाद्य भाष्यपाठं संशोध्य सभाष्या ऋग्वेदसंहिता प्रथमं मुद्रापयितव्येति निश्चयोऽभूत् । तदनुसारं ऋग्वेदसंहितायाः प्रथममण्डलात्मकः प्रथमो भागः १८५५ शाके प्रकाशितः । द्वितीयो द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चममण्डलात्मको भागः १८५८ शाके षष्ठसप्तमष्टममण्डलात्मकस्तृतीयभागश्च १८६३ शाके प्रकाशितः । अधुनायं चतुर्थो भागो नवमदशममण्डलात्मकः सखिलः १८६८ शाके प्रकाश्यते । मैक्समुल्लरमहोदयैः ऋग्वेदभाष्यं प्रथमं पञ्चविंशतौ वर्षेषु मुद्रापितम् । तत्पुस्तकस्य द्वितीयावृत्तिः केवलं वर्षत्रितये प्रकाशिता । तथा च मुम्बापुरी-मुद्रितं ऋग्वेदभाष्यमपि वर्षत्रितये एव संपूर्णं प्रकाशितम् । एवं सति अस्मत्पुस्तकप्रकाशनार्थमियान् विलम्बः कस्मादित्याशङ्का भवेत् । तत्रेदं वक्तव्यं यन्मैक्समुल्लरपुस्तकं मुम्बापुरीपुस्तकं च मुद्रण-समयात्पूर्वं संपूर्णमारचितमासीत् । अस्माभिस्तावदेकैको भाग आरचितो मुद्रापितश्च । तेनेयान् कालो यातः । एतद्वीत्या ग्रन्थस्य प्रकाशनेन न काचिद्धानिः संजाता स्यादिति विश्वसिमः । आस्तां तावत् । अस्य चतुर्थभागस्य भाष्यसंशोधन उपयुक्तानि लिखितपुस्तकान्यधुनोपवर्ण्यन्ते ।

ग-वर्गः—

(१) [ग १] क्रमाङ्कः ४६५ (६-७ अष्टकौ), क्रमाङ्कः ४८५ (अष्टमाष्टकस्य १-४ अध्यायाः), क्रमाङ्कः ५१८ (अष्टमाष्टकस्य ५-८ अध्यायाः । अष्टमाष्टके ३६ वर्गपर्यन्तमेव भाष्यं विद्यते) । मद्रासनगरस्थैः डॉ. टी. आर्. चिन्तामणिमहोदयैः प्रदत्तं तालपत्रलिखितं ग्रन्थाक्षरयुतं च । यत्रतत्र क्रियांश्चिदंशो लुप्तः ।

(२) [ग २] त्रिवेन्द्रम्-विश्वविद्यालयस्थं ३६५२ क्रमाङ्कयुतं ग्रन्थाक्षरयुतं तालपत्र-पुस्तकं ग १-पुस्तकगतभाष्यांशयुतम् । सप्तमाष्टके तावत् तृतीयाध्याये द्वादशवर्गान्तमेव भाष्यम् ।

(३) [ग ३] मद्रासनगरनिकटवर्ति-अढयारग्रामस्थित-‘ थिऑसॉफिकल सोसायटी ’-ग्रन्थालयस्थं २५७ क्रमाङ्कयुतं तेलुगुलिपिलिखितं तालपत्रपुस्तकम् । षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये २४ वर्गादारभ्य सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये २५ वर्गान्तं प्राचीनं कीटभक्षितं कचिदशुद्धम् ।

एतानि त्रीणि पुस्तकानि समानपाठयुतानि । ‘ ग ’ इति तेषां समूहस्य संज्ञा । यत्र तेषां पाठो भिन्नस्तत्र तत्तत्संज्ञया प्रदर्शितः ।

(४) [ग ४] तज्जैरनगरस्थ-सरस्वतीमहालग्रन्थालयस्थं ६५० क्रमाङ्कयुतं तेलुगुलिप्यां लिखितं तालपत्रपुस्तकं प्राचीनं कीटभक्षितमष्टमाष्टके प्रथमाध्यायादारभ्य षष्ठाध्याये द्वितीय-वर्गान्तम् । प्रथमाध्याये ग-पाठानुसारि अनन्तरं भ-पाठानुसारि च । तेलुगुलिपिवशात्तालपत्र-लिखितत्वाच्च ग-वर्गे समावेशितम् ।

घ-वर्गः—

(५) पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-प्राच्यविद्या-संशोधन-मन्दिरग्रन्थालयस्थं ४ (विश्राम. १) क्रमाङ्कयुतं देवनागरीलिप्यां संवत् १७८५ वर्षे लिखितं ३-७ अष्टकानां लिखितपुस्तकम् । सप्तमाष्टकपाठः तप्त-पुस्तकपाठमनुसरति ।

१. एतस्मादनन्तरं प्रायः सर्वाणि लिखितपुस्तकानि देवनागरीलिपियुक्तानि ।

(६) मुम्बापुरीस्थ-‘ रॉयल एशियाटिक सोसायटी ’-ग्रन्थालयस्थ ४४७ क्रमाङ्कयुतं पञ्चम-
षष्ठाष्टकात्मकं लिखितपुस्तकम् ।

वाईक्षेत्रस्थ-प्राज्ञपाठशालाग्रन्थालयस्थ १-२; ५-८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् ।

गोकर्णक्षेत्रस्थ-महाबलेश्वर-दत्तात्रेय-दीक्षितानां पुस्तकं १७७९ शके लिखितं १-२; ४-८
अष्टकात्मकम् । अष्टमाष्टके ६-८ अध्याया नष्टाः ।

एतेषां चतुर्णां षष्ठाष्टके समानः पाठः । एषु पुस्तकेषु व्याकरणप्रक्रिया विकल्पितायाः सूक्तादौ
अनुक्रमणीपाठः श्रौतविनियोगक्षेत्रेते न सन्ति । केवलं ऋषिच्छन्दोदेवता निर्दिष्टाः ।

त-वर्गः—

(७) [त १] तञ्जौरग्रन्थालयस्थ ५९७ क्रमाङ्कयुतं संवत् १८४४ वर्षे वाराणस्यां लिखितं
संपूर्णं पुस्तकं त-वर्गस्याधारभूतम् ।

(८) [त २] ग्वालियरनगरस्थ-लक्ष्मण गणेश आठल्येमहोदयानां १७११ शके लिखितं
संपूर्णं पुस्तकं प्रथमाष्टके द्वितीयाध्यायं सप्तमाष्टके तृतीयाध्यायं च वर्जयित्वा ।

(९) [त ३] बडोदानगरस्थ-प्राच्यविद्यामन्दिरगतं २३५ क्रमाङ्कयुतं ५-८ अष्टकात्मकं
पुस्तकम् । सप्तमाष्टकपाठो भ-पुस्तकपाठमनुसरति ।

(१०) [त ४] पुण्यपत्तनस्थ-भारतेतिहाससंशोधकमण्डल-ग्रन्थालयस्थ कलमकरसंग्रहे
१ क्रमाङ्कयुतं संवत् १६४३ वर्षे लिखितं ४-८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् ।

(११) [त ५] जौधपूरनगरस्थ-पुरातत्त्वविभागाधिकृतग्रन्थालयस्थ संपूर्णं पुस्तकं संवत्
१८७७ वर्षे लिखितं प्रायः त ४-पुस्तकपाठानुसारि ।

(१२) [त ६] भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थ ४ (१९१६-१८) क्रमाङ्कयुतं
शके १७४० वत्सरे लिखितं ५-८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् । ५ (१९१६-१८) क्रमाङ्कयुतं २-४
अष्टकात्मकं पुस्तकमस्यैव पूर्वभागः । ६-८ अष्टकेष्विदं त-पाठानुसारि, ४-५ अष्टकयोः तथा सप्तमा-
ष्टके प्रथमपञ्चमाध्याययोः अष्टमाष्टके प्रथमद्वितीयाध्याययोश्चेदं भ-पाठानुसारि ।

(१३) [त ७] वाराणसीस्थ-गव्हर्मेटसंस्कृतकोलेजग्रन्थालयस्थ रिवासंग्रहे ४४-४५ संख्याकं
संवत् १९०३ वर्षे लिखितं संपूर्णं पुस्तकम् ।

(१४) [त ८] भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थ १७ (१८८६-९२) क्रमाङ्क-
युतं संवत् १८१३ वर्षे लिखितमष्टमाष्टकस्य पुस्तकम् ।

भ-वर्गः—

(१५) [भ १] विजापूरप्रान्ते बागलकोटग्रामस्थ-कृष्णाचार्यमलगीमहोदयानां द्वितीयाष्टके
केनचिदंशेन सह तृतीयाष्टमाष्टकान्तं संवत् १७४३ वर्षे लिखितं भ-वर्गस्याधारभूतं लिखित-
पुस्तकम् ।

(१६) [भ १(२)] भागानगर(हैद्राबाद)स्थ-उस्मानियाविश्वविद्यालयग्रन्थालयस्थ १०५६
संख्याकं तेलुगुलिप्यां लिखितं प्राचीनं तालपत्रपुस्तकम् । अस्मिन् सप्तमाष्टकस्य १-३ अध्यायाः
चतुर्थसप्तमाध्याययोश्च क्रियाश्रिदंशो लिखितोऽस्ति । इदं दाक्षिणात्यं पुस्तकं सदपि भ-पाठमनुसर-
तीत्ययमस्य विशेषः । भ १-पुस्तकपाठेनास्य साम्यमस्ति । अतः भ-वर्ग एवेदं समावेशितम् । अनेन
दाक्षिणात्यपुस्तकानां भ-वर्गशास्त्रीयत्वमपि सिध्यति । भ १-पुस्तकपाठात् भ १(२)-पुस्तक-
पाठः, तस्मात् ग ४-पुस्तकपाठः, ततोऽपि ग १-२ पुस्तकपाठ इति क्रमेण भ-पुस्तकपाठात् ग-पुस्तक-
पाठ उत्क्रान्तो दृश्यते ।

(१७) [भ २] बडोदानगरस्थ-प्राच्यविद्यामन्दिरस्थ १२२०५ संख्यायुतं संवत् १८७७ वर्षे लिखितं षष्ठाष्टकपुस्तकं तथा १२२०६ संख्याकं सप्तमाष्टके १-२ अध्याययोः पुस्तकं तथा च १२२०७ संख्याकं सप्तमाष्टके ३-८ अध्यायानां पुस्तकं तथा च १२२०८ संख्याकमष्टमाष्टकपुस्तक-मित्येतेषामनया संज्ञया निर्देशः । अष्टमाष्टकं भ-पुस्तकपाठेन साम्यमावहति ।

(१८) [भ ३] भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थ २२६ (विश्राम २), १५ (१८८६-९२) क्रमाङ्कयुतं षष्ठाष्टकपुस्तकम् ।

(१९) [भ ४] इन्दोरनगरस्थानां श्रीमतां माधव विनायक किबे-महोदयानां संवत् १९०३ वर्षे लिखितं संपूर्ण पुस्तकम् । १-४ अष्टकेष्विदं त-पाठमन्वसरत् ५-८ अष्टकेषु च भ-पाठम् । षष्ठाष्ट-कान्ते सप्तमाष्टकादौ चेदं त-पुस्तकपाठानुसारि । प्रथमद्वितीयतृतीयभागेष्वस्य ' न ' इति संज्ञासीत् ।

(२०) [भ ५] बीकानेरनगरस्थ-अनूपसंस्कृतग्रन्थालयस्थ ७१ संख्याकं संपूर्ण पुस्तकम् ।

(२१) [भ ६] गोकर्णक्षेत्रस्थ-महादलेश्वरदत्तात्रेयदीक्षितमहोदयानां १-२; ४-८ अष्टका-त्मकं (अष्टमाष्टकं पञ्चमाध्याये दशमे वर्गे पर्यवसितं) १७७९ शाके लिखितं पुस्तकं ४, ८ अष्टकयोः भ-पाठानुसारि ५-७ अष्टकेषु त-पाठानुसारि च ।

(२२) [भ ७] वेणुग्रामग्रामन्ते बडलीग्रामस्थ-चिदम्बरदीक्षितमहोदयानां पुस्तकं १५९६ शाके लिखितं २, ५, ७ अष्टकात्मकम् । सप्तमाष्टकपाठः भ-पुस्तकसमानोऽस्ति ।

(२३) [भ ७] साताराग्रामन्तीथ-विराट् (वाई) नगरस्थप्राज्ञपाठशालाग्रन्थालयगतं १-२; ५-८ अष्टकात्मकं लिखितपुस्तकं ५, ७, ८ अष्टकेषु भ-पाठानुसारि षष्ठाष्टके च घ-पाठानुसारि ।

(२४) [भ ८] मद्रासनिकटवर्ति-अडयारग्रामस्थ-' थिऑसॉफिकल सोसायटी '-ग्रन्था-लयस्थ (३४] ४५ क्रमाङ्कयुतं) संवत् १८३५ वर्षे लिखितं १, २, ४, ५, ८ अष्टकात्मकं पुस्तकम् ।

एतेषु ग३, ग४, त८ पुस्तकानि वर्जयित्वा न्यानि सर्वाणि पुस्तकानि पूर्वमुपयुक्तानि ।

थान्यन्यानि भाष्यपुस्तकान्यस्माभिरस्य भागस्य पूर्वेषां भागानां वा कृते दृष्टानि परीक्षि-तानि वा तान्यत्र निर्दिश्यन्ते—

(१) हैद्राबादनगरस्थ-उस्मानियाविश्वविद्यालयग्रन्थालयस्थ ३१० संख्याकं प्रथमाष्टके प्रथमा-ध्याये १-१९ वर्गाणां भाष्यपुस्तकम् । अस्माभिः प्रथमभागे निर्दिष्टाभ्यां च-फ-पुस्तकाभ्यामिदं साम्यमावहति ।

(२) उस्मानियाविश्वविद्यालयस्थ ३११, ३१२ संख्याकं प्रथमद्वितीयाष्टकयोर्भाष्यपुस्तकम् । प्रथमाष्टकं स-पुस्तकेन समानं द्वितीयाष्टकं च म-पुस्तकेन ।

(३) ग्वालियरनगरस्थ-राजकीयसंस्कृतग्रन्थालयस्थ ६-८ अष्टकानां क्वचित् त्रुटितं भाष्यपुस्त-कम् । इदं तृतीयभाग उपयुक्तमासीत् । प्रायः त५-पुस्तकपाठेन साम्यमावहति क्वचित् त२-पुस्तकेन ।

(४) करवीर(कोल्हापूर)नगरस्थ-पण्डितबालाचार्यखुपेरकरमहोदयानां ५-८ अष्टकात्मकं क्वचित् त्रुटितं भाष्यपुस्तकम् । ६-८ अष्टकभाष्यं प्रायः त२-पुस्तकपाठमनुसरति ।

(५) पुण्यपत्तनग्रामन्ते भोरग्रामस्थ-हरि वासुदेव होशिग-दीक्षितमहोदयानां संवत् १७१२ वर्षे लिखितं सप्तमाष्टकपुस्तकं त५-पाठानुसारि ।

(६) पुण्यपत्तनस्थ-भारतेतिहाससंशोधकमण्डलग्रन्थालयस्थ कृष्णशास्त्रीराजवाडे-संग्रहे १२ संख्याकं नवममण्डलांशस्य (१-६७ सूक्तानि) अर्वाचीनं पुस्तकं त१-पाठानुसारि ।

(७) भाण्डारकरप्राच्यविद्यामन्दिरस्थ १६ (१८८६-९२) संख्याकं सप्तमाष्टकपुस्तकं त५-पाठानुसारि ।

(८) लाहोरनगरस्थ-पंजाब विश्वविद्यालयग्रन्थालयस्थं २९६२ क्रमाङ्कयुतं ६-८ अष्टकात्मकं भाष्यपुस्तकम् । एतत्पुस्तकस्थाः पाठविशेषा अस्मत्प्रार्थनामनुसृत्य तत्रत्याधिकृतैर्लेखित्वा प्रेषिताः षष्ठसप्तमाष्टकयोः त-५-पुस्तकपाठेन अष्टमाष्टके च त-२-पुस्तकपाठेन साम्यमावहन्ति ।

(९) कलकत्तानगरस्थ-रॉयल् एशियाटिक सोसायटी-ग्रन्थालयस्थं १४२ (७८७२) संख्यायुक्तं ५-७ अष्टकानां प्रायः नुटितं भाष्यपुस्तकं षष्ठमाष्टके त-पाठानुसारि षष्ठसप्तमाष्टकयोश्च भ-पाठानुसारि ।

पूर्वं निर्दिष्टानि चतुर्विंशतिसंख्याकानि लिखितपुस्तकानि षष्ठाष्टके ग, घ, त, भ इति चतुर्षु वर्गेषु सप्तमाष्टमाष्टकयोश्च ग, त, भ इति त्रिषु वर्गेषु संविभक्तानि । सर्वेषां पुस्तकानामेतेषु वर्गेष्वन्तर्भावेन तत्तत्पुस्तकपाठभेदानां महत्त्वमल्पत्वं वा सौकर्येण ज्ञास्यते । एतदर्थं पूर्वमुपयुक्तानां केषांचित्पुस्तकानां संज्ञान्तरं कर्तव्यमासीत् । यत्र केवलं वर्गसंज्ञा निर्दिष्टा तत्र तद्वर्गान्तर्भूतानि सर्वाणि पुस्तकानि तादृशं पाठं धारयन्तीति स्पष्टम् । सप्तमाष्टके त-३-पुस्तकं भ-पाठमनुसरति । तथापि सप्तमाष्टके त-३ वर्जयित्वा इतरेषां पुस्तकानां त इत्येव साधारणसंज्ञा सौकर्यार्थं दत्ता । अतः सप्तमाष्टके त इत्युक्ते त-३ वर्जयित्वा इतराणि सर्वाणि पुस्तकानि समानं पाठं वहन्तीति मन्तव्यम् । एवं च भ-३-पुस्तकं केवलं षष्ठाष्टकात्मकमेव । अतः सप्तमाष्टमाष्टकयोः भ इति संज्ञया भ-३ वर्जयित्वा इतराणि सर्वाणि भ-पुस्तकानि ग्रहीतव्यानि ।

ग, घ, त, भ इति चतुर्षु वर्गेषु ग-वर्गः प्रायः भ-वर्गशास्त्रीयत्वेन वर्तते । ग-पुस्तकानां वैशिष्ट्यं तृतीयभागप्रस्तावनायां यदुक्तं तदेवात्रापि । घ-पुस्तकानां विशेषो पूर्व प्रदर्शित एव । घ-पाठोऽपि प्रायः भ-पाठपक्षपात्येव । सायणाचार्याणां प्रतीकोद्धरणवैशिष्ट्यमस्मिन् घ-वर्गे विशेषतो दृग्गोचरं भवति । घ-पाठस्य भ-पाठपक्षपाते प्रमाणमप्यस्ति । वाङ्मयक्षेत्रस्थपुस्तके गोकर्णक्षेत्रस्थपुस्तके च षष्ठमाष्टकं भ-पाठमनुसरति षष्ठाष्टकं घ-पाठमनुसरति सप्तमाष्टमाष्टके च पुनः भ-पाठमनुसरतः । अतः त, भ इति वर्गद्वयमेव प्रधानम् । अनयोः भ-वर्गस्य समीचीनत्वं पाठभेदात्पीयस्त्वं च । त-वर्गे पाठभेदा बाहुल्येनोपलभ्यन्ते । त-वर्गान्तर्गतानां बहूनां पुस्तकानां वाराणस्यां लिखितत्वात् त-वर्गपाठः वाराणसीपाठ उत्तरदेशपाठो वेति वक्तुं योग्यं तथा च भ-पुस्तकानां प्रायो दक्षिणदेशे लिखितत्वात् भ-पाठस्य दक्षिणदेशपाठ इति संज्ञा उचिता । अतः यद्यपि दक्षिणदेशपाठ एव सायण-पाठ इति वक्तुं दुष्करं तथापि दक्षिणदेशपाठस्य सायणपाठेनातीव सादृश्यमिति वक्तुं सुशकम् । सायणाचार्यैर्दक्षिणदेशस्यैवात्मनो जन्मनालंकृतत्वाद्दक्षिणदेशपाठस्य सायणपाठेन साधर्म्यमुचितमेव । तथा च सायणालंकृतदेशादपि दक्षिणस्यां दिशि लिखितानि तालपत्रपुस्तकानि भ-पाठशास्त्रारूपमेव पाठमङ्गीकुर्वन्तीति स्वाभाविकमेव ।

अतः भाष्यपाठविनिश्चयेऽस्माभिः भ-वर्गपाठस्यैव प्राथम्यं स्वीकृतम् । तथापि बहुषु स्थलेषु भ-पाठस्वीकरणेन कार्यं न संजातम् । सायणभाष्यस्य मूलपाठोऽन्वेषणीय इति यद्यप्यस्माकमुद्देशः तथापि भाष्यस्य शुद्धत्वं सुबोधत्वं चाप्यभिप्रेतमासीत् । अतः क्वचित् क्वचित् ग, घ, त इति वर्गाणां पाठा अपि स्वीकर्तव्या आसन् । एवं कृतेऽपि केषुचित् स्थलेषु सर्वाणि पुस्तकान्यशुद्धं पाठं दर्शयन्ति स्म । एतादृशेषु स्थलेषु मैक्समुल्लरमहोदयैः कृता अभ्यूहा अस्माभिः स्वीकृताः । केषुचित् स्थलेषु मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकपाठोऽपि शुद्ध इति मत्वाङ्गीकृतः । एतेनापि कार्येऽसंजाते सति अस्माभिरपि कचन अभ्यूहाः कृताः । पाठविनिश्चयविषयकः अन्यविषयकश्च सर्वोऽपि विचारः पूर्ववत् टिप्पणीषु दत्तः । लिखितपुस्तकाधारेण स्वीकृताः केचनाल्पाः पाठाः टिप्पणीषु न निर्दिष्टाः । प्रथमद्वितीय-तृतीयभागानां पाठभेदादिविषयकविचारस्य परिशिष्टमस्य भागस्य टिप्पण्या अन्ते दत्तम् ।

प्रथमद्वितीयभागयोः प्रायः सर्वे एव लिखितपुस्तकोपलब्धाः पाठभेदाः पादटिप्पणीषु निर्दिष्टाः । तृतीयचतुर्थभागयोः केचनाल्पाः पाठभेदास्त्यक्ताः । मैक्समुल्लरमहोदयैरप्येवं कृतं

दृश्यते । पाठभेदादिविषयकविचारे स्वीकृतपाठस्याधारभूतानि पुस्तकानि निर्दिष्टानि । पादटिप्पण्यां तु केवलं पाठभेदस्यैव लिखितपुस्तकानि निर्दिष्टानि न मूलपाठस्याधारभूतानि । इयं रीतिः प्रथम-
भागादारब्धा एतावत्पर्यन्तं तथैवानुसृता । न तेन कापि हानिः संवृत्ता स्यादिति मन्यामहे ।

मैक्समुल्लरमहोदयैः स्वकीयग्रन्थपाठविनिश्चयार्थं यानि पुस्तकानि समवलोकितानि तैः सहास्माकं पुस्तकानां कीदृशः संबन्ध इति प्रश्ने किंचिदुच्यते । मैक्समुल्लरमहोदयैः स्वकीयानि पुस्तकानि ए, बी, सी इति त्रिषु वर्गेषु संविभक्तानि । ए-वर्गपाठः सायणपाठेनातीव सदृश इति तेषामभिप्रायात् ए-पाठस्य प्राधान्यं तैः स्वीकृतम् । 'ए' इति वाराणसीपाठ इति तेषामभिप्रायः । तथा च 'बी' इति मुम्बापुरी-पुण्यपत्तनपाठः (दक्षिणदेशपाठः), 'सी' इति च कलिकातापाठ इति तैः मन्यन्त । एतेषां वर्गाणामस्माकं पुस्तकवर्गैः न सर्वथा साम्यम् । अस्माकं त-वर्गः मैक्स-मुल्लरमहोदयानां ए-सीए इति वर्गाभ्यां समानः, घ-वर्गः बी-वर्गस्यांशेन समानः, भ-वर्गश्च बीसीवर्गाभ्यां समानः । एतदेव व्यत्ययेन वक्तव्यं चेत् ए-वर्गः त-वर्गेण समानः, बी-वर्गः घ-भ-वर्गाभ्यां समानः, सी-वर्गश्च भ-त-वर्गाभ्यां समान इति ज्ञातव्यम् । मैक्समुल्लरपुस्तकानामस्म-त्पुस्तकैः सह तुलनं प्रायोऽशक्यम् । कस्मादिति चेत्, मैक्समुल्लरपुस्तकेभ्योऽधिकानि पुस्तकान्यस्मा-भिरुपलब्धानि । तेषां सर्वाणि पुस्तकानि प्रायः संपूर्णान्यासन्, न तथास्माकम् । दाक्षिणात्यलिपि-लिखितानि बहूनि-पुस्तकान्यस्माभिरुपलब्धानि । मैक्समुल्लरमहोदयैः केवलं प्रथममण्डलस्य कियां-श्रिदंश उपलब्ध आसीत् । मैक्समुल्लरपुस्तकापेक्षया द्विगुणाधिकाः पाठभेदा अस्माकं पुस्तके टिप्पण्यां निर्दिष्टाः । केचन पाठभेदास्तपुस्तकेऽस्मत्पुस्तके च समानाः सन्तीति स्वाभाविकमेव । प्रतिसूक्तं मैक्समुल्लरपाठेभ्योऽधिकाः भिन्ना वा प्रायः पञ्च पाठा अस्माभिः श्रुद्धाः समीचीनाश्चेति कृत्वा लिखितपुस्तकाधारेण स्वीकृताः । एतेषु केचन पाठा मुम्बापुरीपुस्तकेऽप्युपलभ्यन्ते । मैक्समुल्लर-महोदयैः केवलं द्वित्राणां लिखितपुस्तकानामवलोकनेन प्रथमावृत्त्यपेक्षया द्वितीयायामावृत्त्यां समीचीनतराः पाठाः स्वीकृताः । एवं सति बहूनि पुस्तकान्युपयुज्यास्माभिर्भाष्यपाठी बहुत्र संशोधित इति नाश्चर्यावहम् ।

मैक्समुल्लरमुद्रितभाष्यपाठस्य अस्मन्मुद्रितभाष्यपाठस्य च कियान् भेद इत्युक्ते न महान् भेद इति ब्रूमः । किंतु अस्मन्मुद्रितपाठः श्रुद्धतरः समीचीनतरश्चेति टिप्पण्यवलोकनेन सुव्यक्तं भवेत् । विशेषतः क्र. सं. ९. ६५. ४; ९७. २६; १०९. २२; ११३. १०; १०. ३०. ८; ६५. १; २ एषु स्थलेषु भाष्यपाठोऽतीव भिन्नः समीचीनतरश्च । केषुचित् स्थलेषु मैक्समुल्लरपुस्तके त्रुटयो दर्शिताः । तेषु काश्चन अस्माभिः पुस्तकाधारेण पूरिताः । क्र. सं. १०. १६. १; २२. १३; २७. २०; ७३. ७; ८२. ७; ८९. १४; ९१. ४; ५; १२१. ४; १३०. १; १७४. २ अत्रापि टिप्पणीषु निर्दिष्टा भाष्यपाठा द्रष्टव्याः । ऋग्वेदस्यार्थज्ञानविषये पाश्चात्यविद्वद्भिः सुबहुं प्रयतितम् । तेषां व्याख्यानरीतिः समीचीनासमीचीनत्वविषये निर्णयं कर्तुं दुष्करम् । किंत्विदं तावत्सत्यं यत्सत्स्वप्यर्वाचीनसंशोधनप्रधानेषु बहुषु ग्रन्थेषु ऋग्वेदस्यार्थज्ञानविषये सायणभाष्यमेव प्रथमं साधनं भवितुमर्हति । अतः सायणभाष्यस्य मूलपाठोऽन्वेषणीयो भवति । अनुमेवोद्देशं पुरस्कृत्यास्माकमय-मरूपो यत्नः ।

भाष्यपाठसंशोधने मुम्बापुरीमुद्रितं भाष्यपुस्तकमस्माभिरुपयुक्तमिति पूर्वमुक्तमेव । मुम्बा-पुरीपुस्तकसंपादकैः कानिचन लिखितपुस्तकानि दृष्ट्वा पाठो निश्चित इति व्यक्तमेव । तेषां निर्देशस्तैः प्रास्ताविके न कृतो दृश्यते । अस्मत्पाठभेदतुलनयेदमनुमीयते यत्तैः प्रायः त-वर्गपुस्तकान्यव-लोकितानि । विशेषतः त १, २ पुस्तकपाठानुसारि पुस्तकं तैरुपयुक्तं दृश्यते । केषुचित् स्थलेषु सु-पाठः त७-पाठसमानो दृश्यते । त७-पुस्तकमर्वाचीनमेव । त७-सु-पुस्तकयोर्मूलं किमपि पुस्तकं तैरुपयुक्तं प्रतिभाति ।

ऋग्वेदसंहिताया दशममण्डलस्य कस्मिंश्चिदंशे लाहोरनगरमुद्रितमुद्गीथाचार्याणां भाष्यमुप-
लभ्यते (ऋ. सं. १०. ५. ४ आरभ्य १०. ३४. ३ पर्यन्तं) । तत्पाठोऽतीवाशुद्धोऽपि सायणभाष्य-
पाठेन बहु साम्यमावहति । अत एव तत्पुस्तकसंपादकैः पाठविनिश्चये सायणभाष्यमप्युपयुक्तम् ।
अस्माभिरपि सायणभाष्यपाठनिर्धारणार्थमेतदुद्गीथभाष्यमुपयुक्तम् । यत्र मैक्समुल्लरपाठापेक्षया भिन्नः
पाठोऽस्माभिः स्वीकृतः यत्र च अभ्यूहमात्रेण पाठाः स्वीकृताः तादृशेषु स्थलेषु उद्गीथपाठोऽवश्यमव-
लोकितः टिप्पणीषु निर्दिष्टश्च । केषुचिन्मन्त्रेषु सायणभाष्यं नोपलभ्यते । तेषां मन्त्राणामुद्गीथभाष्यं
टिप्पण्यां दत्तम् । लाहोरनगरस्थ-पण्डितभगवदत्तमहोदयानां सकाश उद्गीथभाष्यस्याधिकोऽंशो
(ऋ. सं. १०. ३४. ५ आरभ्य १०. ८३. ५ पर्यन्तम्) लिखितपुस्तकादुद्धृतो वर्तते । अस्मद्वार्थनाम-
नुसृत्य तैः सोऽस्माकमुपयोगार्थं प्रेषितः । सोऽपि पाठनिर्धारणे विनियुक्तः । उद्गीथभाष्यस्य लिखितोऽंशः
मुद्रितोऽंशश्च उभावप्यशुद्धौ । अयं संपूर्णो भाष्यभागः संशोध्य मुद्रापितश्चेद् वेदजिज्ञासूनामुपकाराय
भवेत् । ऋ. सं. १०. ४६. ५ मन्त्रस्य सायणभाष्ये उद्गीथाचार्याणां नामोद्धृतमस्ति । ' उद्गीथस्तु भूर्ज-
यन्तमित्येकपदं मत्वा भूरादील्लोकाज्जयन्तमिति व्याचकार ' इति भाष्ये लिखितम् । उद्गीथभाष्ये 'भूः
भूरादीन् लोकानित्यर्थः । अत एव च महान् विपोधाम् ' इत्यादि लिखितमस्ति । जयन्तम् इति
पदस्य व्याख्यानमत्र लुप्तम् । तथापि भूः इति पदस्य व्याख्यानात् सायणोक्तेः सत्यत्वं प्रतीयते ।
एतेनोद्गीथभाष्येण सायणपाठनिर्धारणविषये बहु साहाय्यमारचितम् । केषुचित् स्थलेषु पाठा लिखित-
पुस्तकाधाराभावात् अभ्यूहमात्रेण स्वीकर्तव्या आसन् । एतादृशाः केचनाभ्यूहिताः पाठा उद्गीथ-
भाष्य उपलभ्यन्ते । अन्यच्च उद्गीथपाठाः साधारण्येन भ-पुस्तकपाठसमाना दृश्यन्ते । भ-पाठस्य
सायणपाठेन समानत्वमनेन प्रतीयते । उद्गीथाचार्याणामृग्वेदपाठः पारंपरिकसंहितापाठात् कचिद्विशिष्टो
दृश्यते । उद्गीथमते ऋ. सं. १०. ९ सूक्तं दशर्वं, न नवचर्वम् । ' ससुषीस्तदपसो ' इत्यादिकः खैलिको
मन्त्रस्तैर्दशमत्वेन स्वीकृतो व्याख्यातश्च । ' तथा च वस्तुतः सप्तमाष्टकस्य षष्ठेऽध्याये ऋ. सं. १०.
१८ सूक्तान्ते समाप्ते सति उद्गीथभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ऋ. सं. १०. २० सूक्तस्य ' भद्रं नो अपि
वातय मनः ' इति प्रथममन्त्रान्ते समाप्तः । ' भद्रं नो ' इति तेषां मत एकचं सूक्तम् । ऋ. सं. १०.
२० सूक्ते पञ्चममन्त्रानन्तरं शेषसूक्तस्य २१ सूक्तस्य चोद्गीथभाष्यं नोपलभ्यते । एतावता उद्गीथभाष्यं
शाकलशाखाभिज्ञायाः कस्याश्चिदृग्वेदशाखाया भाष्यमिति तत्पुस्तकसंपादकानां मतम् । अस्माभिस्ता-
वदिवमत्र निर्दिश्यते यदष्टकगणनास्थानेऽध्यायगणना यथा उद्गीथभाष्ये दृश्यत एवं काश्मीरऋग्वेद-
पुस्तके जुनागडशाङ्खायनशाखापुस्तकेऽप्युपलभ्यते (खिलप्रास्ताविके पृ. ८९४ द्रष्टव्यम्) ।

अस्माकं संहिताभाष्यपुस्तके ऋग्वेदसंहितायाः शाकलशाखापाठो लोके प्रसिद्धो मुद्रापितः ।
शाखान्तरेषु किञ्चिन्न्यूनाधिक्यं वर्तते । केषुचिलिखितपुस्तकेष्वधिकानि खिलसंज्ञकानि सूक्तानि
लिखितानि दृश्यन्ते किंवास्मिन् विषये तेष्वैकमत्यं नोपलभ्यते । बहुषु मुद्रितपुस्तकेष्वेतानि खिलानि
परिशिष्टत्वेन मुद्रापितानि सन्ति । काश्मीरदेशे ४०० वर्षेभ्यः प्राक् शारदालिप्यां लिखितं
ऋग्वेदसंहितायाः प्राचीनमतिजीर्णं लिखितपुस्तकं बुल्हरमहाशयैः पुण्यपत्तनस्थ-डेक्नकॉलेज-
ग्रन्थालयार्थं संपादितम् । एतदधुना पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरे स्थापित-
मस्ति । भूर्जपत्रेषु लिखितानि १९१ पृष्ठान्यस्मिन् सन्ति । १-१७६ पृष्ठेषु ऋग्वेदसंहिता लिखिता
शिष्टेषु च खिलानि लिखितानि । तानि खिलानि पञ्चस्रध्यायेषु विभक्तानि प्रत्यध्यायं चादौ तस्य
तस्याध्यायस्य अनुक्रमणी दत्ता । एतानि खिलानि शेफ्टेलोविट्स्महाशयैः १९०६ ख्रिस्ताब्दे शार्मण्य-
देशे रोमनलिप्यां प्रास्ताविकेन टिप्पणीभिश्चालंकृत्य मुद्रापितानि । एनं काश्मीरखिलपाठमनु-
सृत्यैवात्र खिलानि अन्ते मुद्रापितानि । खिलपाठनिर्धारणार्थं टिप्पणीलेखनार्थं च खिलानां मुद्रितानि
लिखितानि च पुस्तकानि केचन निबन्धप्रन्याश्रावलोकिताः । श्रीमद्भिः चि. ग. काशीकरमहोदयैर्यं

खिलभागः संपादितः टिप्पणीभिश्च संयोजितः । खिलसंपादनविषयकः सर्वो विचारस्तैः खिल-
प्रास्ताविके संपूर्णतया प्रदर्शितः ।

अस्माकं वैदिकसंशोधनमण्डलस्याध्यक्षाः प्रि. वैजनाथः काशीनाथ राजवाडे-महोदयाः
१८६६ शके पौषमासे शुद्धपक्षे द्वितीयायां तिथौ स्वर्लोके याता इत्यावेदयितुं खिद्यते नश्चेतः ।
यावज्जीवं मण्डलस्य कार्यजातमेते आत्मीयत्वेन निरवर्तयन् । वेदनिरुक्तादिग्रन्थेषु तेषां महानधिकार
आसीदिति विश्रुतमेव । सायणभाष्यपाठविषयेऽस्माकमाशङ्कास्ते सपथेव समादधति स्म । तेषां
व्रतस्थं जीवनं विद्याव्यासङ्गः सूक्ष्मान्वेषणबुद्धिः सत्यप्रियत्वं चेत्यादिगुणसमुच्चयं दृष्ट्वा ऋषिः
इति पदेनैव तान् संबोद्धुमुचितम् । सभाष्यऋग्वेदसंहिता संपूर्णतया मुद्रापिता तैर्दृष्टव्या इत्यस्माकं
मनीषासीत् किंतु 'मनसा चिन्तितं कार्यं दैवमन्यत्र चिन्तयेत्' इति न्यायेन सा विफला संजाता ।
तथा पुण्यपत्तनस्थाः वेदमूर्ति-गोविन्दमट्ट फाटक-महोदया वैदिका घनपाठनिष्णाता अप्यस्माकं
दुर्दैववशादस्मिन्नेव हायने निधनं याताः । पूर्वप्रकाशितस्य भागत्रयस्य संहितापदपाठयोः शुद्धा-
शुद्धविषय एतैर्बहु साहाय्यमारचितम् । अस्मिन् काले एतेषां सदृशा निपुणा वैदिका विरला
एव दृश्यन्ते ।

सभाष्या ऋग्वेदसंहिता प्रथमं मैक्समुल्लरमहोदयैः संपाद्य प्रकाशितेति विश्रुतमेव । भाष्यस्य
शुद्धान्यशुद्धानि वा प्राचीनानि नवीनानि वा लिखितपुस्तकानि समवलोक्य यो भाष्यपाठस्तैः
सुनिश्चितः यश्च पाठभेदाद्विषयकविचारः प्रदर्शितः सोऽस्माकं लाभाय संजातः । समीचीनतया
मुद्रितानां वैदिकानामन्येषां च ग्रन्थानां दुर्लभत्वेऽपि भाष्यसंशोधनमुद्रणविषयको यो महानार-
म्भस्तैः समापितस्तदर्थं ते सर्वेषामेव वैदिकधर्मश्रद्धावतां जिज्ञासूनां धन्यवादाहर्हाः । यत्सत्यं तेषां
शोभनेन ग्रन्थेनास्माकं भाष्यसंशोधनकार्यं सुकरं संवृत्तम् । अतः अस्मिन्श्रुतार्थभागप्रकाशनावसरे तेषां
नाम सानन्दं सोपकारं चोल्लेखनीयं मन्यामहे ।

अस्य ऋग्वेदभाष्यपुस्तकस्य प्रकाशने अद्यथावत्पर्यन्तं यैर्महाभागैरनल्पद्रविणप्रदानेन साहाय्यं
कृतं तेषामुपकारभरं सामोदं स्मरामः । तृतीयो भागः १९४३ ख्रिस्ताब्दस्यान्ते प्रकाशितः । तस्मिन्
काले पाश्चात्यदेशेषु महायुद्धं प्रारब्धचरमासीत् यस्य परिणामत्वेनात्र भारतवर्षेऽपि जीवनं दुष्करं
समजनि । चतुर्थभागसंपादनार्थं लिखितपुस्तकपठनादिकार्यं शनैः शनैः प्रचलितमासीत् । किंत्व-
खिलवस्तुजातस्थातिमहावैतानुमुद्रणविचारोऽप्यशक्यः संवृत्तः । एवं किंकर्तव्यतामूढेवस्मासु करुणा-
करेण श्रीवेदपुरुषेण प्रेरिताः श्रीमच्चन्द्रशेखर गोविंद आगाशे-महोदयाः पुण्यपत्तनस्था अस्मात्साहा-
य्यार्थं प्रधाविताः । चतुर्थभागस्य मुद्रणार्थं पत्राणां क्रयणे मुद्रणव्यये च पर्याप्तस्य द्रविणस्य प्रदान-
मङ्गीकृत्य सुमहान् खलु भारस्तैरूढः । तेषां कृतज्ञताप्रदर्शनमस्माकं परमं प्रियं च कर्तव्यम् । यत्सत्यं
तेषां महता साहाय्येनैवास्य भागस्य प्रकाशनं सुशकमभूत् । प्राचीनविद्याभ्यासपराङ्मुखेऽस्मिन्
कालेऽपि वेदादिप्राचीनग्रन्थानां रक्षणाभ्यसनादिकार्यं सम्यक् प्रचलेदित्याश्वासयति आगाशेमहा-
भागानामियं वदान्यता । तेषामभिलषितमनुसृत्यायऋग्वेदसंहितायाश्चतुर्थो भागः श्रीवेदपुरुषचरण-
कमलयोः समर्प्यते ।

एवं श्रीमताम् आगाशेमहोदयानां कृपया द्रविणचिन्तायां निरस्तायां मुद्रणपत्रसंपादन-
विषयकोऽन्यः प्रश्नोऽस्माकं पुरस्तात्समुपस्थितः । मुद्रणपत्राण्यस्तीव महाघाण्यासन् तान्यपि न
सुलभानि । राज्यकृतां शासनानुसारेण तेषां संमतिं विना मुद्रणपत्रक्रयणं मुद्रणं चाशक्यमासीत् ।
अस्माभिः प्रार्थिता एतत्कार्याधिकारिणः मुद्रणपत्रसंपादने ग्रन्थमुद्रणे चावश्यकीं संमतिं दत्त्वोपकृत-
वन्तः । पुण्यपत्तनस्थ- 'डेक्कन पेपर मिल्स' -संचालकैरप्यात्मीयतया अस्माकमपेक्षितानि मुद्रण-
पत्राणि यथापूर्वमस्मदर्थं निर्माय शीघ्रं प्रदत्तान्यतस्ते धन्यवादाहर्हाः । एवं मुद्रणपत्रिकासु प्राप्तास्वपि

मुद्रणालयस्य कार्यं न समीचीनतया प्राचलत् । युद्धसंबन्धिकार्येषु बहुधनलाभात् तत्रस्था बहवः कार्यं त्यक्त्वा गतवन्तः । १९४५ ख्रिस्ताब्दे युद्धसमाप्तिहेतोः मुद्रणालयसंचालकानां परिश्रमाच्चायं प्रत्यूहो निरस्तः मुद्रणकार्यं च क्षीघ्रत्वेन निर्वर्तितम् । अतः अस्य भागस्य क्षीघ्रं समीचीनत्वेन च मुद्रणे यैः श्रीमद्भिः स. रा. सरदेसाईमहोदयैर्बहुं प्रयत्नितं तेऽतीव धन्यवादाहार्हाः । मुद्रणशुद्ध्यर्थं बहु प्रयत्नितेऽपि काश्चनाशुद्ध्यः संजातास्ता अन्ते प्रदर्शिताः । अस्मिन् भागे संहितापदपाठयो-
मुद्रणशुद्ध्यर्थं वेदमूर्ति-करबेलकर-भालचन्द्रशास्त्रिभिः पुण्यपत्तनस्थवैदिकस्मार्तधर्माश्रमसंचालकैः
वैकुण्ठवासि-गो विदभट्टफाटकमहाभागानां शिष्यवरैः प्रयत्नितमतस्तेषामुपकारं स्मरामः । पुण्यपत्तन-
वासिभिः पं. महेश्वरशास्त्रीजीशीमहोदयैर्यत्करणविषये बहु साहाय्यं वितीर्णमतस्तेऽपि धन्य-
वादाहार्हाः । अस्मद्भगवद्भाष्यग्रन्थसंपादनार्थं यैर्वैलिखितपुस्तकग्रन्थालयाधिकृतैः संशोधनालयाधि-
कृतैरन्यैश्च सज्जनैर्लिखितपुस्तकानि दत्तानि तेषामुपकारभरानवश्यं स्मरामः । तेषां साहाय्येन विना
इदं कार्यमेव नारप्स्यत् । लिखितपुस्तकसंपादने पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधन-
मन्दिरग्रन्थालयाधिकृतैः श्रीमद्भिः परशुराम कृष्ण गोडे-महोदयैरतीव साहाय्यमारचितमतस्तेभ्यो
धन्यवादान् वितरामः । यैर्विद्वद्भिरस्मिन् ऋग्वेदभाष्यसंशोधनेऽस्मभ्यं बहुविधं साहाय्यं वितीर्णं
तेऽपि धन्यवादाहार्हाः । यैर्विद्वन्महाभागैः प्राचीनविद्याविषयकनियतकालिकेषु ऋग्वेदभाष्यभागानां
यथाकालं परीक्षणं कृतं तेऽप्यवश्यं धन्यवादाहार्हाः ।

अन्ते चायं चतुर्थो भागो विदुषां परितोषाय स्यादित्याशास्महे ।

वैदिकसंशोधनमण्डलम्, पुण्यपत्तनम्
१८६८ शके वर्षप्रतिपदि

}

ना. श्री. सोनटके
चिं. ग. काशीकर

॥ श्रीः ॥

पाठभेदादिविषयकविचारः

मं = मंसमुद्धरमुद्रितपुस्तके । एतस्मात्पूर्वं यत्र *एतच्चिह्नं दत्तं तत्र तादृशः पाठः मंसमुद्धर-
महाशयैः लिखितपुस्तकेषु तथानुपलम्भात् स्वयम्भूत इति मन्तव्यम् ॥

मु = मुम्नापुरीमुद्रितपुस्तके ।

उद्गीथ = लवपुर (लाहोर) मुद्रिते उद्गीथाचार्यविरचितऋग्वेदभाष्यपुस्तके । अस्मिन् पुस्तके
दशममण्डलस्य कियतश्चिदंशस्यैवोद्गीथभाष्यमुपलभ्यते (ऋ. सं. १०. ५. ४ आरभ्य १०. ३४. ३ पर्यन्तं) ।
लवपुरस्थपण्डितभगवद्भक्तमहोदयानां सकाशे क्रियाश्चिदधिको भागो लिखितो विद्यते (ऋ. सं. १०.
३४. ५ आरभ्य १०. ८३. ५ पर्यन्तः) । अस्मत्पार्थनामनुसृत्य तैः प्रेषितोऽयमधिको भागोऽप्यत्रोप-
युक्तः । अस्माभिरुपलब्धानामुपयुक्तानां च लिखितपुस्तकानां नामानि पूर्वमेव प्रास्ताविके दर्शितानि ।

§ = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते । × = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु नास्ति ।

॥ नवमं मण्डलम् ॥

षष्ठाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ग (१, २, ३), घ, त (१, २,
३, ४, ५, ६, ७), भ (१, २, ३, ४, ५)

[९. १] १. १९ [२] हिरण्यपाणिरभिषुणोति—एतद्वचनं कत्यमिति न ज्ञायते । ऋ.
सं. ९. ७५. ३; ९७. १ भाष्येऽप्येतदुद्धृतम् ॥ २. ३ [४] धानाद्यन्नेन—*मं-मु । रसात्मके-
नान्नेन—ग-भ १. २. ३. ५; धात्मकेनान्नेन—घ; धानाद्यात्मकेनान्नेन—त; रसात्मकोनान्नेन—भ ४ ॥ ९.
[५] त्वत्परिचरणमेव—भ १ । तत्परिचरणमेव—मं-मु इतरेषु च ॥

[९. २] ३. १७ [२] प्सरः पानीयमन्धः—ग-त १. २. ६-भ २. ३-मं । प्सरः पानीय-
मन्ध अन्नं—घ; प्सरः पनीयमन्ध—त ४. ५-भ ४; प्सरः पानीय अन्ध—त ७; प्सरः पानीयमन्ध—भ १; प्सरः
पानीयं मधु—मु ॥ २५ [४] तदा महान्तं—ग-घ-भ । तत्तदा महान्तं—त-मं-मु । ऋचि 'तत्'
नास्ति ॥ ४. २ [५] ममृजे मृज्यते—*मं-मु । ममृजे ममृज्यते—घ; ममृजे ममृज्यते—त-भ १. २. ३;
ममृज्यते—भ ४ ॥ १० [७] कर्मच्छा°—*मं-मु । कर्मच्छोः—ग-घ-त-भ ४; कर्मः—भ १; कर्मणः—
भ २; कर्म—भ ३ ॥ २५ [१०] भवसि—मं-मु । भवा-त; भव—भ ॥

[९. ३] ५. ३ [१] द्रोणकलशानि—नपुंसकलिङ्गप्रयोगश्चिन्त्यः ॥ ५. ७ [२]
अथर्यो विपः—*मं । अध्वर्यवः—§ । विपः कक्ष्याः—मु ॥

[९. ४] ७. २३ [९] आत्मनो विधा°—ग-त १. २. ६. ७-भ ३-मु । आत्मनि धा°—घ;
आत्मने विधा°—त ४. ५-भ २; आ आत्मने विधा°—भ १; आ आ अते विधा°—भ ४ । आत्म-
विधा—मं ॥

[९. ५] ८. १५ [२] तनूनपात्र—मं-मु । तनूनां पौत्रः—ग; तनूपात्रः—त १. २. ६;
तनूनपात्रः—त ४. ५. ७-भ २. ४; तनूनपात्रः—भ १; तनूनपः—भ ३ ॥ अद्भ्योऽश्वो—*मं-मु ।
अद्भ्योऽश्वो—ग; अभ्यः संवो—त १. २. ६; अद्भ्यः संवो—त ४. ५-भ १. २. ४; अद्भ्यः संवो—त ७;
अश्व संवा—भ ३ ॥ इयं ध्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते ॥ १८ [२] द्वाभ्यां धाराभ्यामागमयणं

गृह्णाति । कुत उद्धृत्येयं श्रुतिः १ ॥ ९.१४ [७] निरुक्तपाठोद्धरणे भाष्यकारः ' वेरां ददातीति वेरां दधातीति ' इत्यंशं त्यक्तवान्, ' धारयत इति ' अस्य स्थाने ' धारयतीति ' पठितवान्, पुनरपि ' वेन्दवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति ' इत्यंशं नोद्धृतवान् । ९. २८. [९] अहमाह्वयामि—ग-त-भ १.२.४.५-मु । आह्वयामि-घ-भ ३-मै ॥ १०. १३. [११] आगच्छत—घ-भ ४ । प्रत्यागच्छत—मै-मु इतरेषु च ॥

[९. ६] ११. १३ [६] तं—मै-मु-× ॥ १८. [७] आप्यायितवन्—मै-मु । आप्यायितवान्—५ ॥

[९. ७] १. २ गायत्रं छन्दः । अवद्धमेतत् । ' गायत्री छन्दः ' अथवा ' सूक्तं गायत्रम् ' इति भाष्यम् ॥ ६. [१] सृज्यन्ते—मै । हविर्धानं सृज्यन्ते—ग १; हविर्धानात् सृज्यन्ते—ग २; युक्तान् ज्यन्ते—घ; हविर्धानात् सृज्यन्ते—त-भ ॥ १०. [२] ' धारा ' इति पदपाठः । ' धाराः ' इति भाष्यकारेण स्वीकृतम् ॥ १३. [३] एतदेव दर्शयति । अस्य प्रयोजनं नावगम्यते ॥ १३. १७. [९] संजयतं—ग-भ १.२.४-मै-मु । संजयितं—घ-त-भ ४ ॥

[९. ८] १४. ३ [३] अभिलषितः—भ १.२.४-मै-मु । अभिलषितं—ग; अभिलषितः—त ॥

[९. ९] १५. १५ [१] वयांसि ज्येना अतिथयः पर्वतानां ककुभ इति । अस्याः श्रुतेर्मूलं नोपलब्धम् ॥ ५. [१] आगच्छन्—मै-मु । अगच्छन्—ग-त ४.५-भ; अगच्छत—घ-त १.२.७ ॥

[९. १०] १७. ३ [१] प्र स्वानासः । ' प्र ' इत्युत्सर्गस्य क्रिययान्वयोऽपेक्ष्यते ॥ २६. [६] हरस आहरस आहर्तारश्च—मै । हरसः अहर्तारश्च—ग; हरसे हरसः आहरसः आहर्तारश्च—घ; हरसे हरसः आहर्तारश्च—त १.२.६.७-मु; हरसः आहर्तारश्च आहर्तारश्च—त ४.५-भ ४; हरसः आहर्तारश्च—भ १.२.३ । ' हरसे ' इति पदस्य स्थाने ' हरसः ' इति भाष्यकारैः पठितम् ॥ १८. १ [७] सप्तजामयः इति पदं भाष्यकारा विभज्य व्याख्यातवन्तः ॥

[९. १२] २०. ११ [३] निवसति—भ १.२.३ । अविषसति—ग; मिश्रयति—घ-मै-मु; निगसति—त; निगसति—भ ४ ॥ २१. ७ [८] पदा पदानि—भ-मु । पदानि—ग-घ-त-मै ॥

[९. १३] २१. २२ विद्यादनुक्तेऽपि लाघवाया दृढहच्युतात्—त १.२.६-भ १-मै-मु ॥ विद्यादनुलोके घवापादहच्युतात्—ग; विद्यादनुलोकेद्यवाया दृढहच्युतात्; विद्यादनुलोके घवाया दृढहच्युतात्—त ५; विद्यादनुकोपि लाघवाया दृढहच्युतात्—त ७ । अयमानुष्ठुभः श्लोको भाष्यकारैः कुत उद्धृत इत्यन्वेषणीयम् । अनु. भाष्यं द्रष्टव्यम् । ऋ. सं. ५. ४१. ७; ९. ७२. १ भाष्येऽप्येकः श्लोकाधो व्याकरणप्रक्रियात्मकः समुद्धृतोऽस्ति । षड्गुरुशिष्यस्य सर्वानुक्रमणीभाष्य एतादृशी छन्दोबद्धरचना दरीदृश्यते । ऋग्वेदभाष्यकारो माधवभट्टोऽपि स्वभाष्ये अनुष्ठुभछन्दोबद्धाः कारिका आराचितवान् । २२. १० [३] अन्नलाभ इत्यर्थः—भ १.२.३.५ । वाजलाभ इति—ग-घ-त-भ ४-मै-मु ॥

[९. १४] २३. २५ [२] ' यदी ' इति संहितापाठः । ' यदीम् ' इति भाष्यकाराः पठितवन्तः । अग्रिमं मन्त्रे पुनरपि ' यदी ' इति संहितापाठः । तत्र तावत् भाष्यकाराः ' यदि ' इति

यथापदपाठं गृह्णन्ति ॥ २४. ८ [४] जिघ्रते—घ-भ४-मं । जिघ्रते—मु इतरेषु च । ‘जिघ्रते’ इति संहितापदपाठयोः । मं-पुस्तके ‘जिघ्रते’ इति संहितापदपाठयोः विद्यते तदशुद्धम् । भाष्यकाराः ‘जिघ्रते’ इति पठित्वा व्याख्यातवन्तः । ऋ. सं. १. ५४. १० द्रष्टव्यम् ॥ १६. [६] यं विदे—इति प्रतीकद्वयं न व्याख्यातम् ॥

[१. १५] २६. २० [८] तम् एतमु—घ-त१.२.३-मु । तं-मं इतरेषु च ॥

[१. १६] २८. ४ [७] पिप्युषी आप्याययन्ती—*मं-मु । पिप्युषी आप्यायती—घ; ग-त-भ-पुस्तकेषु नास्ति ॥ ८ [८] अथवा—ग-*मं-मु । अथ—त१.२.६.७-भ; अथा—त३. ४.५ ॥

[१. १७] २९. ४ [५] न इति पदं न व्याख्यातम् ॥

[१. १९] ३१. १७ [३] पुनानः पूयमानः—ग-घ-त१.२.३.४.५.७-भ-मु । पुनानः तदं-मं ॥

[१. २१] ३४. ९ [४] प्राप्नुवन्ति—ऽमं-मु । ‘प्रापयन्ति’ इति भाष्यम् । ‘रथम्’ इति पदम् ‘अर्थम्’ इत्यर्थे गृहीत्वा ‘अभिमतं देशम्’ इति भाष्यकारैः व्याख्यातं इति मॅक्समुल्लरमहाशयैः संसूचितं तदनावश्यकं प्रतिभाति ॥ १४. [५] वेनं कामयन्तम्—कम्धातो-रात्मनेपदत्वात् ‘कामयमानम्’ इति भाष्यम् ॥ १५ [५] अरावा.....प्रयच्छति—त३.४. ५-भ-मं । अरावा अदातृशब्दरहितः संपन्नः सन् प्रयच्छति—घ-त१.२.७-मु; अरावा अदातृ-शब्दरहितः सन् प्रयच्छति—त६ । ‘अरावा अदाता न किञ्चित्प्रयच्छति प्राप्तकामः स एव प्रयच्छति’ इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयैः संसूचयन्ति ॥ २६ [७] प्रेरयन्—ग-*मं-मु । प्रेरयन्—घ-त-भ ।

[१. २२] ३५. १८ [४] श्राम्यन्ति—ग । श्राम्यन्ति—घ-त-भ-मं-मु ॥ ३६. १ [६] पृथिव्या चान्तरिक्षेण—ग-भ३-मु । पृथिव्यां चान्तरिक्षेण-त-भ१.२.४ । पृथिव्यां चान्तरिक्षे-मं ॥

[१. २३] ३६. १८ [२] रूपकव्याहारेण—भ३-*मं-मु । रूपकद्वारेण—ग; रूपकव्यद्वारेण—त-भ२.४; सूपकव्याहारेण—भ१ ॥ २७ [४] तत्रामिश्रितो—*मं-मु । मिश्रितो—घ; तथा-मिश्रितो—त; तदाश्रितो—भ२ ॥ तमभि पवन्त—*मं-मु । त अभि पवन्त—घ; तमभि पवन्त—त१.२.६; तं अभि पवन्त—त३ ॥ ३७. ९ [६] क्षरसि—भ२.३ । रक्षसि—भ१; क्षरसे—मं-मु इतरेषु च ॥

[१. २४] ३८. ८ [५] उदराय—ग-*मं-मु । उदाराय—त-भ२.४; उदकाराय—भ१ ॥ ११. [६] हन्तरिन्दो । हन्तरिन्द्र—ऽमं-मु । “हन्तरिन्दो इति भाष्यम् किंतु लिखित-पुस्तकेष्वेतादृश्याश्च्युतेः साधारणत्वान्नान्न अभ्यूह उचितः” इति मॅक्समुल्लरमहाशयैः टिप्पण्यां लिखितम् । परं भाष्यपाठनिर्धारणे केवलं लिखितपुस्तकपाठो नालं मन्त्रार्थोऽप्यवधारितव्यो भवतीति स्वयं तैरेव लिखितम् । एतदनुसारेण स्वयं तैरपि बहुत्र पाठा अभ्यूहिताः । अत्र ‘हन्दो’ इत्यावश्यकं । ‘हन्दो’ मास्तु इति व्यक्तं प्रतीयमाने सति अभ्यूहः किमर्थं नाश्रयणीयः ? सामवेदस्य सायणभाष्ये (२. ३. २. ३. ६) ‘हे सोम’ इति व्याख्यातमिति तैरेवोल्लिखितम् । ऋ. सं. १. ९१. ५; ६. १७. ११; ८. ९२. १७; ९. १. ३; १७. १; २५. ३; २८. ३; ३७. ५;

६१. २०; ८८. ४; ८९. ७; ११०. १; १०. २५. ९ अत्र सोमे वृत्रहन्तृत्वं कश्चित्तम् ॥
१५ [७] बल्ल्यात्मकः सोमो—*मं । मंश्चात्मक सोमो—ग; बल्ल्यात्मकः सोमो—घ-मु; बल्ल्यात्मक
सोमो—त; बल्ल्यात्मकं सोमो—भ ॥

[९. २६] ४०. ७ [४] भुरिजोः—ग-त१.२.३.४.५.७-भ१.२-मु । भुरिजोः—घ-त६-
भ४-मं ॥ १६ [६] सोम तं—ग-घ-त४-भ । सोम-त१.२.३.६.७ । सोम उक्तगुणविशिष्टं तं
त्वा त्वां-मु ॥

[९. २७] ४१. ७ [३] वननीयेषु—ग-त६-भ३ । वननीयेषु पात्रेषु—त१.२.४-भ१.
२.४-मं-मु ॥ १७ [५] सोमस्त्रावणे.....सोमस्याप्यायनात्—ग-*मं-मु । समस्त्रावणे
(समस्त्रावणे—भ२.४; समस्त्रावणे—भ१.३) सूर्यस्य कः प्रसंग इति न बाध्यं । तं सूर्यरश्मिभिरेव
सोमस्याप्यायनात् (*व्यायमानात्—त ७)—त-भ ॥

[९. २८] ४२. १० [३] अतिशयेन—भ । विशेषण—ग-त-मं-मु ॥

[९. २९] ४३. ५ [२] अयं वै ज्योतिर्यत्सोमः । एतच्छ्रुतेर्मूलस्थानमन्वेषणीयम् ॥
१० [३] शोभनाभिभावुकानि—ग-भ२.३.४-मं-मु । साम. भा. २.९.१.१.३ । शोभनानि—
घ; शोभनानि भावुकानि—त-मु ॥ २० [५] अमुञ्चन्नित्यर्थः—*मं-मु । मुञ्चतीत्यर्थः—ग; अमुं-
चन्नित्यर्थः—त१.२.३.६.७; अमुञ्चन्नित्यर्थः—त४.५-भ१.२.४; अमुञ्चेन्नित्यर्थः—भ३ ॥ २१ [५]
रक्षेति—ग । रक्षयेति—घ-त-भ-मं-मु ॥

[९. ३०] ४४. ९ [२] इन्द्रियमपि-करं—त-भ१.२.४-मं । इन्द्रियं प्रियकरं—ग;
इन्द्रियमपि शमस्त्योः करयो—भ३ । इन्द्रियमपि कं—मु । ' इन्द्रियमपि वा बलकरम् ' इति स्यादिति
मैक्समुल्लरमहाशया अभ्यूहन्ति । ऋ. सं. १. १०३. १; २. १६. ३; ४. २४. ५ द्रष्टव्यम् ॥
२८ [६] ब्रूते यजमानः स्वीयान्—भ१.२-मं-मु । ब्रूयान् तेजस स्वीयात्—ग; ब्रूते यजमान
स्वीयान्—त२. ६; ब्रूते यजमा स्वीयान्—त३-भ४; ब्रूयं तेजमा स्वीयान्—त५; ब्रूते यजमानः
स्वीयान्—भ३ ॥

[९. ३१] ४५. ५ [१] सुध्यानाः—मं-मु । स्वानाः—घ-त; स्वाध्यानाः—भ ॥ ११
[२] अस्मभ्यमित्यर्थः—*मं-मु । अस्मभ्यं देहीत्यर्थः—ग; अस्मदित्यर्थः—त; अस्मदित्यमित्यर्थः—
भ ॥ २७ [६] जगदाप्यायिकत्वेन तत्स्वामित्वं । जगदाप्यायनं स्वामित्वं—ग; जगदाप्यायिनं—
स्वामित्वं—त-भ४; जगदाप्यायिकत्वेन—स्वामित्वं—भ१.२.३ । जगदाप्यायिकत्वं तत्स्वामित्वं—मं ।
जगदाप्यायिकत्वं तत्स्वामित्वं—मु ॥

[९. ३२] ४७. ९ [६] मह्यमस्मभ्यमित्यर्थः—ग-भ४-मं-मु । मह्यमभ्यमित्यर्थः—
त; मभ्यमित्यर्थः—भ१; मह्यमभ्यमित्यर्थः—भ२; अस्मभ्यमित्यर्थः—भ३ ॥

[९. ३३] ४७. १६ [१] किमिव—त१.२.३.६.७-मं-मु । किं च—ग-घ-भ; किं च—
त४.५ ॥ १७ न । ते—मु । ते—ग; तं—त-भ४; न—भ१.२.३-मं ॥ दृष्टान्तो दर्शितो—
*मं-मु । दृष्टांतः दर्पतो—त१.२.६; दृष्टांत दर्पतो—त३; दृष्टांतः दर्शितो—भ१; दृष्टांत तदर्पतो
भ४ ॥ २२ [२] द्रोणानि द्रोणकलशान् प्रति—घ । प्रति द्रोणानि द्रोणकलशान् (?)—मं-मु

इतरेषु च ॥ २३ इतरेऽपि पात्रा—*म-मु । इतराणि पात्राणि—ग; इतरापि (=इतरेपि) पात्रा—त१, २. ७-भ४; इतारीपि पात्रा—त३.५; इतरोपि पात्रा—त४; तारपि पात्रा—भ१; इतरपि पात्रा—भ२; इतराप्यपि पात्राणि—भ३ ॥ २६ अथैकमेव—*म-मु ॥ अस्माकं अथैकमेव—ग-भ३; अस्माकं अथैकमेव—त-भ१.२.४ ॥ ४८. १८ [६] °समुद्रमुद्रित°—भ१.२.३-°म-मु । °समुद्रभूत-मुद्रित°—ग-त१.३.४.५.७-भ४; °समुद्रभूदित°—त२.६ ॥

[९. ३४] ४८. २५ [१] अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । अग्रिमं वाच्यं तु परोक्षमेव ॥ ४९. ७ [४] सूक्तद्रष्टृर्ऋषेः सोऽयं—*म-मु । सूक्तद्रष्टृर्ऋषेरयं—ग; ऋषेः योयं—घ; सूक्तद्रष्टृर्ऋषेयं—त-भ२.४ । सूक्तद्रष्टृर्ऋषेयं—भ१ ॥

[९. ३५] ५०. १७ [५] माधवस्तु.....चकार । कोऽयं माधव इति न ज्ञायते । ऋ. सं. १०. ८६. १ भाष्ये माधवमष्ट उल्लिखितः । अयं ऋग्वेदभाष्यकारो वैकटार्यमुत इति कुन्हन् राजा-महोदयैः । स्वयं प्रकाशिताया ऋग्वेदानुक्रमण्या उपोद्घाते साधितम्^१ । स एवं माधव-मष्टोऽत्रापि निर्दिष्टो वेत्यन्वेषणीयम् ।

[९. ३६] ५०. २८ [१] अधिषवण°—ग-घ-मु । अधिषवण°—त-भ-म ॥ ३० युद्धमितरेतरकर्षणात्—ग-°म । युद्धमितरेतरवर्षणात्—त-भ२.४; यवमितरेतरथर्षणात्—भ१; युद्धमितरेतरवर्षणात्—मु ॥ क्रामति—भ१.२ । क्रामयति—म-मु इतरेषु च ॥

[९. ३७] ५२. १२. [४] महर्षेः अधि—*म-मु । अत्रितमहर्षेधि—ग; महर्षेः यत् अधि—घ; महर्षे यदधि—त-भ ॥

[९. ३९] ५४. ८ [२] अनिष्कृतमसंस्कृतं—ग-भ२-°म-मु-साम. भा.२.३.१.४.२ । अनिष्कृतं संस्कृतं—मु इतरेषु च ॥

[९. ४०] ५६. २ [६] द्युपृथिव्याख्ययोः—त१.२.६-भ२-मु । द्युपृथिव्याख्ययोः—त३.५-भ४ । द्यावापृथिव्याख्ययोः—ग-म ॥

[९. ४१] ५६. ८ [१] एवं चोपमीयन्ते—*म । ये चोपमीयन्ते—ग; एव चोपमीयन्ते—त-भ४; एवं चोपमीयन्ते—भ२-मु ॥ १५ [२] बन्धनं दुराव्यं दुष्टमतिं च—*म । दुष्टमतिं च—ग-त३.४.५-भ२.३; राक्षससंघिनं दुराव्यं—घ; बन्धनं दुराव्यं तद्वयं दुष्टमतिं च—त२.६.७-भ१-४ । बन्धं दुष्टमतिं च—मु ॥ १६ अव्रतमकर्मणि—*म । अव्रतं कर्मणां—ग-घ; अव्रतकर्मणां—त-भ३; अव्रतकर्मणां—भ२.४; अव्रतं दुराव्यं तद्वयं कर्मणां—मु ॥ ५७. ५ [५] तदुपलक्षितमहुरुच्यते—*म-मु । तदुपलक्षितमज्वते—ग; तदुपलक्षमज्वते—त१; तदुपलक्ष्यतमज्वते त२.७; तदुपल... तमज्वते—त४.५-भ१.३.४; तदुपलक्षतमज्वते—त६; तदुपल... तमज्वते—त३; तदुपलक्षण... तमज्वते—भ२ ॥

[९. ४२] ५७. २५ [३] के । सोमाः । कीटशाः—त१.२.६.७-भ१.२-मु । के सोमाः—भ५ । सोमाः—त३.४.५.भ३.४-म ॥ ऋ. सं. ९. २६. ६; ३१. १; ४०. ५; ६; ४१.

1. Egvedānukramāṇi of Mādhavabhaṭṭa, son of Verkatārya, Part I, Preface p. 15, Madras 1932. See also "Indices and Appendices to the Nirukta" by Dr. L. Sarup, p. 31 and Max Müller's Preface to the sixth Vol. of the 1st edition Vol. IV, pp. cxxviii ff. 2nd edition.

३; द्रष्टव्यम् ॥ ५८. १ [४] दुहानो दधानः—*मं-मु। दधावः दुहानः-ग; दुहानः-घ; दधानः-त-भ ॥

[९. ४३] ५९. ५ [५] अयमिन्दुर्वाजः—*मं। इन्दुर्वाजः-ग; यमिन्दवाजः-त १.३.४.५-भ१.३; यमिन्दवाजः-त६; यदिदुः यमिन्दवाजः-त७; यमिन्दुः वाजः-भ२; यमिवाजः-भ४। य इन्दुर्वाजः-घ-मु ॥ ७ इडभावे च—*मं। इडभावश्च-ग-त-भ-मु ॥

॥ षष्ठाष्टकः समाप्तः ॥

सप्तमाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ग (१, २, ३), त (१, २, ३, ४, ५, ६, ७), भ (१, २, ४, ५, ६, ७)। भ६-पुस्तकं द्वितीयाध्यायस्य एकोनविंशे वर्गे (६८ तमे सूक्ते) प्रारभ्यते।

[९. ४४] ६२. ३ [६] गातुवित्तमः पुण्यः—ग३-*मं। गातुवित्तमहः पुण्यः-ग१. २; गातुवित्पुण्यः-त-भ-मु ॥

[९. ४५] ६२. १४ [२] आभिगच्छ—ग-त१.२.७-भ४-*मं-मु। अभिगच्छति—त४.५; अभिगच्छतु—त६-भ१.७ ॥ १५. देवानायाचस्वेत्यर्थः—त३-भ१। देवानां पवस्वेत्यर्थः—ग; देवानां यावस्वेत्यर्थः—त१.२; देवानां याचस्वेत्यर्थः—त६-भ७; देवानां याचस्वेत्यर्थः—भ४। देवानां पवस्वेत्यर्थः—त५-मं-मु ॥ ६३. २ [५] अनूषत अस्तुवन्—त१.२-भ१-*मं-मु। अनूषत स्तुवते-ग; अनूषत स्तुवन्—त३.४.५.७-भ२.४; अनूषतास्तुवत्—त६; अनूषतास्तावन्—भ६ ॥

[९. ४६] ६३. १२ [१] जाता वा—ग-भ। वा जाता वा—त१.२.३.७; जाताः—त५। वा जाताः—मं-मु ॥ २२ [३] वर्धयन्ति—ग-भ। प्रवर्धयन्ति—त-मं-मु ॥ ६४. ६ [६] त्रिशः—*मं-मु। विशः—ग-त३.४.५-भ२.४; विशेषः—त२.७; अण्वयः—त६-भ६ ॥

[९. ४७] ६४. १७ [२] अस्य—१। कृतान्यस्य—मं ॥ असुराणां नाशकानि—त१.२.७। असुराणां हिंसकाव-ग; असुराणां हिंसकानि—भ१ (२)। असुराणां—त३.५.६-भ२-६-मं। एतन्मन्त्रपूर्वार्धस्य भाष्यं मु-पुस्तके विभिन्नं वर्तते—‘अस्य यस्मैतस्य सोमस्य दस्युतर्हणा दस्यूनामसुराणां तर्हणा नाशकानि कर्त्वा कर्माणि कृतानीत् अस्माभिरेव कृतानि सोयं’ इ. ॥ ६५. ४ [५] शत्रून्—भ१ (२)। शत्रून्—भ४। शत्रून्—मं-मु इतरेषु च ॥

[९. ४८] ६५. २१ [३] हे सोम—ग-भ। हे सुक्रतो शोभनकर्मन् (°कर्मवन्—त४-भ४) पवमान सोम—त-मु। हे पवमान सोम—*मं। ‘सुक्रतो’ इति पदं ‘सुक्रतुः’ इति पठित्वा भाष्यकारैः व्याख्यातम्। ‘सुक्रतुः सुप्रज्ञः’ इति भाष्यगतं व्याख्यानं मु-पुस्तके त्यक्तम्। एतदप्रामाणिकम्। ‘पवमान’ इति पदमप्यनावश्यकम्। एतत्सूक्तस्य द्वितीयमन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥ २६ [४] स्वर्दशे सर्वदशे—*मं-मु। स्वर्दशे—ग-त३.६-भ; सर्वदशे—त१.२.५.७; सर्वदशे त४। ‘स्वेः। दशे’ इति भिन्नः पदपाठः ॥ २७ साधारणमित्समानमेव—त६-भ१.२.४-*मं-मु। साधारणमिच्छमानमेव—त१.२.४.५.७; साधारणमित्यमानमेव—भ६ ॥

[९. ५०] ६७. १३ [२] यज्ञमिच्छतो—त३-भ१.२.४। यज्ञमिच्छन्तो—त६-भ६.७। यज्ञमिच्छवो—त१.२.४.५.७-मं-मु ॥ २२ [४] योनिं स्थानं—ग-त३.६-भ

१.६.७ । योनिमुदरं स्थानं—त१.२.४.५.७-भ२.४-मं-मु । अयं मन्त्रः पूर्वमागतः (१.२५.६) । तत्र ' योनिं स्थानम् ' इत्येव व्याख्यानमस्ति ॥

[१. ५१] ६८. १४ [३] व्याप्नुवन्ति प्राप्नुवन्ति—ग । व्याप्नुवन्ति—त१.२.६-भ१.६.७; व्याप्नुवन्ति व्याप्नुवन्ति—त२.४.५.७-भ२-मं-मु ॥ २१ [५] अर्षं गच्छ—मं-मु । अभ्यर्षं अभिगच्छ—ग; अर्षं गच्छसि—त१.२.३.४.५.७-भ२.४; गच्छसि—त६-भ६; र्षं गच्छसि—भ१ ॥

[१. ५२] ६८. २३ शुक्षः इत्यनु०—ग-त२-मं-अनु । शुक्षेत्यनु०—मु इतरेषु च ॥

[१. ५३] ६९. २५ [१] स्पृधः स्पर्धमानाः । ' परिस्पृधः ' इति प्रतीकम् ॥ ७०. ३ [२] च निमित्ते—त३-भ१-मं-मु । धननिमित्ते—ग; च निमित्ते—त१.२.७; च निमित्त—त४.५-भ२.४.७ ॥ ७ [३] त्वां यो दुर्बुद्धिः—त३.७-भ१.२.४-मं-मु । त्वां ध्रुयो दुर्बुद्धिः—त१.२.५; दुर्बुद्धो दुर्बुद्धिः—त४; त्वा यो दुर्बुद्धिः—त६; त्वां यो दुर्बुद्धिः—भ७ ॥

[१. ५४] ७०. १७ [१] अपरिमितस्य ... द्रष्टारं—त३.६-भ१.२.६.७ । आदातारं ऋषिर्मतीन्द्रियस्य कर्मफलस्य द्रष्टारं—ग । अपरिमितस्य कर्मफलस्य दातारं—त१.२.५.७-भ४ मं-मु ॥

[१. ५५] ७१. ११ [१] सौभगा सौभगानि—ग-त३-भ४-मु । सौभगा सौभगा—भ२ । सौभगानि—त२.४.५-भ१.७-मं ॥

[१. ५६] ७२. १० [३] दश दशसंख्याकाः—त३-भ२. ४ । दशसंख्याका—मं-मु इतरेषु च ॥ १५ [४] इन्द्राय इन्द्रार्थं—ग-त३-भ१.२.४.७-मु । इन्द्रार्थं—त२.४.५.७-मं ॥

[१. ५७] ७२. २३ [१] अस्मदर्थं—त२.३.४.६.७-भ२.६.७-मु । अभि अस्मदर्थं—त१.५ । नोऽस्मदर्थं—मं ॥ ७३.७ [४] सः अभिषुतः पुनानः—ग-त३-भ२.५ । अभिषुतः पुनानः—भ१.६.७ । पुनानः—त२.४.५.७-भ४-मं-मु ॥

[१. ५८] ७३. १ [१] ' धारा सुतस्यान्वसो ' इत्यस्यानन्तरं ' धारयाभिषुतस्यान्वसः ' इत्यधिकं निरुक्तपाठे ॥ २८ [३] ऋग्वेदभाष्ये शाट्यायनकब्राह्मणवचनानि बहुत्र (ऋ. सं. १. ५१. १३; ८४. १३; १०५ प्रस्ता.; १०५. १०; ५. २. १; ७. ३२ प्रस्ता.; ३३. ७; ८. ११. १; ३; ५; ७; १०. ३८. ५; ५७. १; ६०. ७) उद्धृतानि । वैकटमाधवस्य ऋग्वेदभाष्येऽपि शाट्यायनकवचनानि बहुत्र उद्धृतानि । शाट्यायनकब्राह्मणस्य जैमिनीय-ब्राह्मणेनातीव साम्यं दृश्यते । जैमिनीयब्राह्मणस्य क्रियाश्विदशः कलण्डमहोदयैः^१ मुद्रापितः । ऋग्वेद-भाष्यलिखितपुस्तकेषु शाट्यायनकपाठानां प्रायोऽशुद्धत्वात् जैमिनीयपाठतुलनया शाट्यायनक-पाठशोधनं सुशकम् । एतस्मिन् विषये ओर्टेल्महोदयैः^२ बहु प्रयतितम् । बटकृष्णघोषमहोदयैरपि लुप्तब्राह्मणवचनशोधनमधिकृत्य निबन्ध आरचितः^३ । तद्वताः शाट्यायनजैमिनीय ब्राह्मणपाठा अस्मिन् पाठभेदादिविषयकविचारे तत्तत्स्थानेषु निवेशिताः ॥ ३०. [३] प्रतिममृशाते—मं । प्रतिमृशाते—ग; प्रतिमृशाते—त-भ१.२.४.७-मु; प्रतिमुमृशाते—भ४ ॥ नाविवेदं । नाविदं—शाट्या, ब्रा.; जै. ब्रा. । ७४. ५ [४] त्रिशतं त्रिशतानि—त३-भ१.२.४ । त्रिशतं—ग; त्रिशतं शतानि—त; त्रिशतं त्रिशतानि—भ७ । त्रिशतं त्रीणि शतानि—मं । ' त्रिशतम् ' इति पदं ' त्रिशतम् ' इति पठित्वा

1. Amsterdam, 1919. 2. JAOS XVIII. p. 15, ff. 1897. 3. Lost Brāhmaṇas, Calcutta.

भाष्यकारैः व्याख्यातामिति व्यक्तं, परं 'त्रीणि शतानि' इत्यभ्यूहोऽनावश्यकः । 'त्रिशतानि' इत्यलम् ॥

[९. ५९] ७४. २३ [३] उपद्रवाणि । उपद्रवशब्दः पुंलिङ्गः ॥ २७ [४] विश्वानि—भ१.४.७ । विश्वान्—ग-त१.२.३.६.७-भ२-मु; विश्वानेव—त४.५-मं ॥

[९. ६०] ७४. २९ पुरउष्णिगाद्यद्वादशका द्व्यष्टका—*मं । पुरउष्णिमगाद्यद्वादशकाष्टका—ग; पुरउष्णिगाद्योद्वादशकोद्व्यष्टकौ—त-भ४; पुरउष्णिगाद्योद्वादशको द्व्यष्टकाः—भ१.७; पुरउष्णिगाद्यद्वादशको द्व्यष्टकौ—मु ॥

[९. ६१] ७५. २९ [२] तुर्वशं तुर्वशनामकं—त३-भ१.२.४.५-मु । शनामकं—ग; तुर्वशं नामकं—त१.२.६; तुर्वशनामक—भ७ । तुर्वशनामकं—त४.५.७-मं ॥ ७६. २४ [८] संगच्छते—त३-भ१ । संगच्छेति—त । संगच्छति—*मं सप्तममन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥ ७७. १० [११] विश्वा विश्वानि । 'विश्वानि' इत्येव तु प्रतीकम् ॥ १४. ९ [१२] धनस्य—ग-त३-भ१ । अन्नस्य—त-मं-मु । वरिवःशब्दो विशेषतो नद्यमे मण्डले सर्वत्र धनवाच्येव ॥ २५ [१४] 'संशिश्वरीरिव' इत्येकं पदं सं + शिश्वरीरिव इति विभज्य व्याख्यातम् ॥ ७८. ४ [१६] चित्रं विचित्रं—त३-भ१.२.४ । चित्रं—त२.४.५.६.७-भ७-मं-मु ॥ ७९. ७ [२३] 'हे मीद्वः सेक्तः सोम पुनानः पूयमानस्त्वम्' इत्ययं भाष्यभागः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च भाष्यारम्भे गृहीतोऽस्ति ॥ १२ [२४] प्रबुद्धो—*मं-मु । प्रबुद्धो—ग-त-भ ॥

[९. ६२] ८१. २० [७] सृज्यन्ते—ग-त३.४-भ२.४.७ । असृज्यन्ते—त१.२.५.६.७; सृज्यन्ते—भ१; असृज्यन्त—मं-मु ॥ ८२. ४ [१०] चेतति—ग-त३-भ१.२.७ । स चेतति—त-भ४-मं-मु ॥ ज्ञायते—ग-भ१(२); संज्ञायते—त२.३.४.६.७-भ१.७; स ज्ञायते—त१.५-मं-मु ॥ २७ [१६] सोमः—ग-त३.७-भ१.२.७ । सोमश्च—त२.४.५.६-भ४-मं-मु ॥ ८४. १ [२४] जमदग्निना जमदग्निनाम्ना—भ१(२).४ । जमदग्निं जमदग्निनाम्ना-त३-भ२; जमदग्निनाम्ना—त१.२.७-भ१.७-मं-मु ॥ परितः स्तोतव्यानि—भ१.४.७ । परिस्तोतव्यानि—त३-भ२ । परितः श्रोतव्यानि—त२.४.५-मं-मु ॥ १५ [२७] तुभ्य तुभ्यं—त३-भ१.२-मु । तुभ्यं—त२.७-भ४.७-मं ॥

[९. ६३] ८५. १६ [४] 'अति' इति पदस्य स्थाने 'आभि' इति भाष्यकारैः पठितं दृश्यते । ८६. ४. [८] सूर्यस्य—ग-त३-भ१.६.७ । प्रेरकस्य सूर्यस्य—त-भ२.४-मं-मु ॥ एतवः—ग-त३.७-भ-निघण्टु । एतवा—त२.४.५-मं-मु ॥ ८७. १ [१५] दधि ..... दध्या-शिरः दधिसंस्कृताः—ग-त३-भ१ । दधिसंस्कृताः—त-मं-मु । स्वीकृतपाठो मंसमुल्लरसहाशयैः नोपलब्धः । ऋ. सं. ९. ६५. १ भाष्ये स्वसारः इति पदमेतद्रीत्या व्याख्यातमस्ति ॥ ६ [१६] ते तव । 'ते' इति संहितायां नास्ति ॥

[९. ६४] ८९. ५ पवमानसौम्यम् । पवमानसौम्यमिति साधु ॥ ९०. ७ [६] अन्तरिक्षाणि—ग-त३.४-भ४ । आन्तरिक्षाणि—त२.५-भ२.७-मं । अन्तरिक्षाणि—मु ॥ ८. आ पवन्तां—भ१.७ । पवन्तां—ग-त-भ२.४-मं-मु ॥ ११ [७] सृज्यमाना—त३-भ१ । प्रसृज्यमाना—त-मं-मु ॥ १३ प्रसृज्यन्ते—त१.४.५ । प्रासृज्यत—त३; प्रसृज्यन्त—त७-भ२; प्रासृज्यन्त—मं-मु ।

‘ असुप्रम् ’ इति पदस्य लङर्थे व्याख्यानं नवमे मण्डले बहुत्रोपलभ्यते ॥ १७ [८] रूपा
रूपाणि—त३-भ१.४-मु । रूपाणि—त-भ२.७-मं ॥ ३० [११] देवकामः—मु । देवः—९-मं ।
‘ देवकामः ’ इति भाव्यमिति मेक्समुल्लरमहाशयाः^१ । ऋ. सं. ९.६१.१९ अत्र ‘ देवावीः ’ इति पदमे-
वमेव व्याख्यातम् । ऋ. सं. ९.६४.१२; १०७.७ अपि द्रष्टव्यम् ॥ ९१.५ [१२] आपवस्व—त-
भ-मु । पवस्व—ग-मं ॥ ९२. ४ [१९] च तदा स—त३-भ२ । च स तदा—ग-त-मु । तदा स-
मं ॥ ९३. ७ [२६] आ भर आहर—ग-भ१.४.७-॥मं-मु । आहर आभर—त-भ२ ॥
१० [२७] आहूत—ग-त-भ२-मु । आहुत—भ४.७-मं ॥

[९. ६५] ९४. ३१-९५. २ [४] हे सोम ... आह्वयामहे—ग-त१.२.३.६.
७-भ । पवमान पूयमान वृषा अभिमतफलानां वर्षितासि हि भवसि खलु । तस्मात् हे पवमान पुनान
वा सोम स्वाध्यः शोभनकर्माणः सुष्ठु ध्यानवन्तो वा वयं भानुना रश्मिना द्युमन्तं दीप्तिमन्तं अति-
शयेन तेजस्विनं इत्यर्थः स्तुतिमन्तं वा त्वा त्वां हवामहे यशेषु आह्वयामहे-मु । हे पवमान पूयमान
सोम स्वाध्यः सुकर्माणो वयं भानुना रश्मिना द्युमन्तं द्युतिमन्तं त्वा त्वां हवामहे आह्वयामः । हि
यस्मात्त्वं वृषा कामानां वर्षयितासि—त५-मं ॥ स्वीकृतपाठे ‘ अतिशयेन तेजस्विनमित्यर्थः ’ इत्यंशोऽ-
नावश्यकः । किंतु लिखितपुस्तकेषु विद्यमानत्वात्तथैव स्थापितः ॥ ९५. १२ [६] बभसति—
॥मं । गतमेनं—ग; गभसति—त-भ७-मु; गभसति—त३-भ२.४; गभेसति—भ१ ॥ १५ पात्रेण—
ग-त३-भ । परिप्लवेन पात्रेण—त१.२.६.७-मु । पारिप्लवेन पात्रेण—त४.५-मं ॥ २६ [८]
भाध्यरचना न समीचीना दृश्यते ॥ ९६. ७ [९] जसि—ग-भ । जसि—त१.२.६.७-मु;
जसि—त४.५ । उसि—त३-मं । ९६. १८ [११] सर्वस्य—ग-त३-भ१.२ । स्वर्गस्य सर्वस्य—भ७;
सर्वस्य—त४; स्वर्गस्य—त२.५.६.७-मं-मु ॥ १८ [११] तं पूर्वोक्तं—ग-भ१.४ । पूर्वोक्तं—
त-भ२.६.७-मं-मु ॥ ९७. १५ [१५] पवस्व सर्वतो गच्छ । भाष्यकारैः ‘ आ पवस्व ’ इति
स्वीकृत्य ‘ सर्वतो गच्छ ’ इति व्याख्यातमिति भाति ॥ २७. [१७] गवादींश्च तेषां च
वृद्धिं—९-मं-मु । ‘ गवादींश्च तेषां वृद्धिं च ’ इति साधु ॥ ९८. ३ [१८] गमनशीलं बलं च—
भ१ । गमनशीलं बलं किंच—त३-भ२.४.५; गमनशीलं च—भ७; गमनशीलं किंच—ग-त१.२.५.
६.७-मं-मु ॥ २४ [२१] दिक्ष्वस्मभ्यं—ग-॥मं-मु । इतरलिखितपुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः ॥
आ प्रापय—ग-भ१.४.७ । आ प्रापय—त३; आ प्रापय—भ२ । आ प्रयच्छ—त१.२.४.५-मं-मु
ऋ. सं. ९.६५.२४ द्रष्टव्यम् ॥ १००. १३ [२९] प्रत्येकविशेषणापेक्षया—ग-त-भ१.२.४ ॥
प्रत्येकं विशेषं—भ७-मं-मु ॥ १८ [३०] शोभनप्रज्ञ—ग-त३-भ१.२.४ । शोभनयज्ञ—त-मं-मु ॥

[९. ६६] १००. २८ [१] स्तुत्यस्तोतृयष्टृयष्टृयं—ग-त३.४.५-भ । स्तुत्यस्तो-
तृयष्टृयं—त१.२.६.७; स्तुत्यस्तोतृयशब्दयष्टृयं—त३ । स्तुत्यः स्तोतृयष्टृत्वं—मु । स्तुत्यस्तोतृय-
ष्टृययष्टृं—मं ॥ १०१. ६ [२] नामनी वा—ग-त३ । नामनी—त-भ-मं-मु ॥ १३ [३]
त्वदीयानि धामानि त्वदधीना... परि वर्तन्ते । त्वदीयानि धामानि त्वदधीना अहोरात्ररूपाः
कालविशेषाः परि भवन्ति सर्वत्र व्याप्तास्तिष्ठन्ति । यद्वा त्वदीयानि धामानि (त्वदीयधामानि—भ१.४.
७) त्वदधीना अहो (‘ त्वदधीना अहो ’ नास्ति—भ१) तेजसां परि वर्तन्ते—ग-भ१.४.५.७;

त्वदीयानि धामानि त्वद्वत्पत्नीना.....। यद्वा त्वदीयानि धामानि तेजांसि परितो वर्तते-त३-भ२ । त्वदीयानि धामानि तेजांसि परितो वर्तते-त-म-मु । ' धामानि ' इति पदस्य साधारणत्वेन त-पुस्तकेषु तावान् भागो लुप्तः प्रतीयते । स्वीकृतपाठोऽपि न्यूनं सर्वथा न पूरयति । ' यानि ' इति प्रतीकं भाष्ये न व्याख्यातम् । ' अहोरात्रौ यत्र यत्र ' इत्यादिवाक्यस्य सुष्ठुवगमार्थमुपरितनपाठस्वीकृतिरावश्यकः । मँक्समुल्लरमहाशयैरपि सदृश पाठ उपलब्धः किंतु तैर्न स्वीकृतः ॥ २० [४] अस्मत्कृतानि—ग-त३-भ१.२.४ । अस्मत्त्वतानि-भ७ । अस्मद्गतानि-त-म-मु ॥ १०३. ८ [११] शो रमादेशः-त३-भ१.२.४ । ' हस्यामादेशः ' इति भाष्यम् ॥ १३ [१२] अच्छ अभिगच्छन्ति—ग-भ । अभिगच्छति-त-म-मु ॥ २३ [१३] तदार्पन्ति प्रगच्छन्ति । यद्यदा—भ४-मँ । अर्पति प्रगच्छति यद्यदा-मु । लिखितपुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः ॥ १०४. ४ [१५] इन्द्राय—ग-त३-भ१.२.४ । रंद्राय-भ७ । चंद्राय-त-मँ ॥ तत इन्द्रस्य । तत इन्द्रजाते-ग; तव इन्द्रस्य-त-भ । इन्द्रस्य-मँ-मु ॥ ९. [१६] प्रीणयितासि—ग-त३-भ२.४.५-मु । प्रीणयितासु-त; प्रीणयिता स-भ१ । प्रीणयिता-भ७-मँ ॥ २८, [१८] 'साहाय्याय—ग-भ१.२.४-मँ । 'सहाय्याय-त; 'सहाय्याय-त३-भ७ । 'सहाय्याय-मु ॥ १०६. २०. [२५] पवित्राणिर्गच्छन्तीत्यर्थः—ग-त३.७-भ१.४-मँ-मु । पवित्राणिर्गच्छतीत्यर्थः--त१.२.४.५.६; पवित्राणि गच्छतीत्यर्थः--भ२; पवित्रतागार्गच्छति--भ७ ॥ १०७. ८ [२८] प्रति प्रकर्षेण—ग-त३-भ१.४.५ । प्रतिकर्षेण--त-भ२.७-मँ । प्रकर्षेण--मु । ' प्रति प्रकर्षेण ' इति पाठः समीचीनः स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयैः स्वयमभ्यूहितम् ॥ १० तिलोपः—मँ । तिलोपः अनित्यमागमशासनमिति सिच इ आ-मु । ' सिच इ आ ' इत्यस्य स्थाने इट् न-ग; सच इन्द्रा-भ४; सिच इत तः--भ७ । मँक्समुल्लरटिप्पणी द्रष्टव्या ॥ १५. [२९] संक्रीडते । किं कुर्वन्.....भृशमाह्वयन् । संक्रीडते । किं कुर्वन्...भृशमाह्वयन् क्रीडति--ग-त३-भ१.२.४ । संक्रीडते--त-मँ । संक्रीडते इन्द्रं परमेश्वरं मदाय मदार्थं जोहुवत् आह्वानं कृतवान्-मु । स्वीकृतपाठो मँक्समुल्लरमहाशयैर्नोपलब्धः ॥

[९. ६७] १०७. २६ अलाय्यस्येत्येषा.....शिष्टा गायत्र्यः—ग-त३-भ१ । त-मँ-मु-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति । स्वीकृतपाठो मँक्समुल्लरमहाशयैर्लब्धोऽपि नाङ्गीकृतः ॥ १०८. १० [१] मादयितुतमः—ग-त३-भ१.४.५.७; मोदयितुतमः--त-भ२-मँ-मु ॥ ११०. ५ [१०] आभजतु—ग-त३-भ५ । आभजत--त१.२.४.५; आभजत्-भ२.४ । आभजतां--मँ-मु ॥ ६. भजः—मँ । भज-ग-त१.२.४-भ४.७; यज-त५; भजे-त७; भजते--भ१(२) । भजे--मु ॥ २६ [१४] वक्तव्यस्य—ग-त१.२.६.७-भ१(२).२-मु । वक्तव्य-त३; वक्तव्यस्य--भ४ । अस्य--भ७-मँ । ऋ. सं. १०. १७९ प्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ २७ विगाहत इति द्वे इति—ग-त३.७-मँ । विगाहत इति-त४.५-भ१.२.४.७-मु ॥ १११. ४ प्रथमं गच्छति । ततः पश्चात्—ग । पश्चात्प्रथमं गच्छति ततः--त-भ-मँ-मु ॥ ११ [१५] आगच्छतु—ग-त३-भ१.२.७ । आगच्छत-त१.५.६; आगच्छति-त४; आगच्छत्--मँ-मु ॥ सिपि वा—मँ । सिपि ता-ग; सिपि ना--त-भ१.२.४; सिपि कचा--भ७ । सिपि-मु ॥ १९ [१७] देवानां पानाय—त१.२.३.६.७-मु । देवानाय--भ१.७; देवानां गमनाय--भ२ । देवयजनाय--मँ ॥ २६.

[१८] आगच्छति खलु—ग-त३-भ । आगच्छति--त-मं-मु ॥ ११२. १ [१९] आङ्णा—
ग-त७ । त्वं आङ्णा--मं-मु इतरेषु च ॥ ७ [२०] रक्षसां—ग-त-भ२.४-मु । रक्षसानां--भ१ ।
राक्षसानां--भ७-मं ॥ १८. [२२] 'तेजसा' इत्यस्यानन्तरं त७-पुस्तके 'पोता स्वयं पवित्रः सन्'
इति, मु-पुस्तके च 'यः पोता स्वयं पवित्रः सन् स' इत्यधिकं विद्यते । त७-मु-पुस्तकपाठयोः
साम्यमितरत्राप्युपलभ्यते । ऋ. सं. १०. १२. ६ टिप्पणी द्रष्टव्या । मु-पुस्तकपाठोऽस्मिन्लिखित-
पुस्तकेषु नोपलभ्यत इति मैक्समुल्लरमहाशयैरुक्तम् ॥ ११३. १९ [२७] अथ—ग । अथवा--
त-भ-मं-मु ॥ ११४. ८. [३०] नास्मानपापान्—ग । अस्मानपापान्--त-भ-मं-मु ॥ २७
[३२] यागादिपरं वेदशास्त्रविदं—*मं-मु । यागादिपरवेदशास्त्रविदं--ग-भ२.४; यागादिपरवेद-
शास्त्रविदं--त१.२.७; यागादिपरवेदशास्त्रविदं--त४.५; यागादिपरं वेदशास्त्रं--भ१; योगादिपरं
वेदशास्त्रं--भ७ ॥

[१. ६८] ११४. ३१ वत्सग्रीर्भा° । 'वत्सग्रीर्भा°' इत्यनुक्रमणीपाठः ॥ ११५. ७.
[१] पयांसि प्रस्रवन्ति—ग-त३-भ२.४.५ । याति प्रस्रवन्ति--त१.२.६.७-मु; यांसि
प्रस्रवन्ति--त५ । प्रस्रवन्ति--मं ॥ ८ [१] बर्हिषदः.....वचनावन्तः.....उसियाः । लिङ्गभेदात्
दुष्टं व्याख्यानम् ॥ २३. [२] सोमदातृभ्यो—त१.२.३.४.५-भ२.६.७ । सोमं दातृभ्यो-
त६-मं-मु ॥ ११६. ४. [३] स सोमो—ग-त३-भ१.४.५.७ । सोमो--त-भ७-मं-मु ॥ ११
[४] स सोमो—ग-त-भ२.४.५.६-मु । सोमो--भ१.७-मं ॥ १६ भूतजातं—त३-भ१.२.७-मु ।
भूतजातं च--त२.५.७-भ४.६-मं ॥ २४. [५] सः सूर्याद्वि—ग-त३.७-भ१.२.४-#मं-मु ।
स सूर्याद्वि--त१.२.६; स सूर्याद्वि--त४.५; स सूर्यादि--भ६; स सूर्यः--भ७ ॥ ११७. ३. [६]
तस्य--त३-भ१.२.५ । तस्य--त१.२.५.६-भ४.६-मं-मु ॥ ११८. ३. [९] उदकनामैतत्
सर्वमुदकं--ग-त-भ२.५.६-मु । उदकं--भ१.४.७-मं ॥

[१. ६९] ११८. ३० [१] सोम—*मं । यज्ञेष्वपि सोम--ग; यद्द्वोपव सोम--त१;
यद्द्वोपव सोम--त२.४.५.६-भ६; यद्द्वोपच सोम--त३-भ२.४. द्वोपव सोम--भ१.७; यद्वा
सोम--त७ । च सोम--मु ॥ ११९. १८. [३] पूतो भवति वा—ग-त-भ२.४-मु । पूतो भवति--
भ१.६.७-मं ॥ २६ सोमः—मु । सोमं--§ । सोम--मं ॥ १२०. १७. [५] मृजी शौचा°—
त२.३.६.७-भ-#मं-मु । मृजी शौचा°--ग; मृजी शौचा°--त४; मृजी शौचा°--त५ । 'मृजू
शौचा°' इति घातुपाठः ॥ २०. निर्नेजनाय—ग-त२-भ१.४-#मं । निर्नेजनाय--त१.३.६.
७-भ२.७-मु; निर्नेजनाय--त४; निर्नेजनाय--त५; निर्नेजनाय--भ६ ॥ १२१. १३. [७]
परिस्तुताः—त-भ-मु । परिस्तुताः--ग । परिस्तुताः--मं (मुद्रणदोषः ?) ॥ १७. प्रजाश्च—ग-त२.
३-भ२.४.६-मु । प्रजाः--भ१ । प्रजाश्च--त७-मं ॥ १२२. २०. [१०] बाधकानामसिता—
ग-भ४-#मं-मु । बाधकानां असिता--त-भ६; बाधकां असिता--भ१.२.७ ॥ २१. पवमानेन
परिस्तुते—मु । पवमानेन परिते--ग-त-भ२.४.५.६; पवमाने परिते--भ१.७ । पवमाने--*मं ।
मु-पुस्तकपाठः समीचीन इति मैक्समुल्लरमहाशयानां मतम् ॥

[९. ७०] १२३. १६ [२] वरणार्थ—*मं । वर्णार्थ—ग; वर्णार्थ—त-भ-मु ॥ १२४. १९. [५] रुन्धन्ति—त३-भ१.२-मु । रुन्धति—ग; रुन्धति—त-भ४.६ ॥ २८. [६] स्वभूतो—ग-त३ । स्वरूपतो—त-भ-मं-मु । 'तस्य' इत्यस्य स्थाने 'तस्याः' इति भाव्यम् ॥ १२५. १३. [७] स्थाल्याग्रयणं—त-भ-मु । स्थाल्या ग्रहणं—मं ॥ १२६. १८. [१०] बाधां—त-भ१.२. ६.७-मु । बाधा—भ४; बाधां विनाश्य—ग; बाधान्—मं ॥ १९. तिपि.....तिपो लोपः—त-भ १.४-मं । सिपि...सिपे रूपं—ग; तिपि तिलोपः—त३-भ२.६.७-मु । मध्यमपुरुषेण व्याख्या-तत्वात् 'सिपि.....सिपो लोपः' इति भाव्यम् ॥

[९. ७१] १२६. ३२ [१] पय उदकं—ग-त३.४-भ.१.२.५.७-मु । उदकं—त१.२.५.६.७-भ४.६-मं ॥ १२७. १. किंचायं सोमः—*मं-मु । किंच यं सोमं—ग-त ५.६.७-भ७; किंचायं सोमं—त१.२.३.४-भ१.४.६; किंच सोमः—भ२ ॥ १०. [२] बाधकमस्य—त-भ२.६-मु । बाधकस्य—भ१.७-मं ॥ १२८. २५ [६] आ रिणन्ति—ग-भ ६-मं-मु । इतरस्थितपुस्तकेष्ववद्धाः पाठाः ॥ १२९. २. [७] विशेषेणाक्तः—त४ । विशेषे-णक्तः—त५.७; विशेषेण—मं-मु इतरेषु च ॥ ४. [७] सर्वेषु । सर्वेष्वित्यर्थः । ऋ. सं. ९. ७५. ३ द्रष्टव्यम् ॥ १४. [८] सोमस्य स्वभूतो वर्णः—ग-*मं-मु । सोमस्वभूतो वर्णः—त१.२.६; सोमस्य स्वभूतो वर्णः—त३.४-भ२.६.७; सोमस्वभूतो - - नो वर्णः—त५; सोमस्वभूतो वर्णः—त७; सोमस्य स्वभूतो वर्णः—भ१; सोमस्य स्वभूतनो वर्णः—भ४ ॥

[९. ७२] १३०. १२ [१] कलशे द्रोणाभिधाने—ग-त३-भ२.४ । कलशो द्रोणा-भिधानः—त; द्रोणकलशो द्रोणाभिधानः—भ६ कलशे कलशो द्रोणाभिधानः—मं-मु ॥ २६. [२] दशभिः दशसंख्याकाभिः—ग-त१.२.३.४.६.७-भ२-मु । दशसंख्याकाभिः—त५-भ१.४.६.७-मं ॥ अङ्गुलीभिः—त३-भ१(२).२-मु । मं इतरेषु च नास्ति ॥ १३१. २८. [५] अभि-मन्यमानान्—ग । अभिगम्यमानान्—भ२ । अभिमानान्—त-भ१.४.७-मं-मु ॥ ३१. दृश्यन्ते—*मं । दृश्यते—*मु ॥ १३२. १ विः—भ१.७ । वेः—मं-मु इतरेषु च ॥ ११. [६] संगच्छन्ति—ग-त३.४-भ१.२.४-मु । गच्छन्ति—त१.२.५-भ६-मं ॥ १७. [७] उच्छिन्ते पदे—त-भ२.६ । उच्छिते प्रादेशे—भ७ । उच्छिन्ते प्रदेशे—मु । उच्छिन्नप्रदेशे—मं ॥ २८. [८] अदाभ्यग्रहे त्रिभिः—भ१(२). २.४-मं । अदाभ्यग्रहोत्तुभिः—ग; अदाभ्यग्रहो त्रिभिः—त-भ१.६.७ । अदाभ्यग्रहा-त्रिभिः—मु ॥ १३३. १ मा वियोक्षीः—भ१(२) । मा वियणक्षीः—ग; मा नियोक्षीः—त३-भ २.५; स्वानियोक्षीः—भ.१.७; मा नियोक्षाः—भ४ । त-मं-मु-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ २९. [८] तैरेन .....सप्तकृत्वो वा । आपस्तम्बश्चैत^{सत्र} एतदन्वेष्टनीयम् । इदं सूत्रं ऋ. सं. ९. १०७. ५ भाष्ये-ऽप्युद्धृतम् । तत्र 'आधूनीति' इति पाठः ॥ १५. [९] स्वभूतस्य—भ२ (२) । स्वभूतं तस्य ग; भूतस्य—त-भ । एवंभूतस्य—मं-मु ॥

[९. ७३] १३३. २४ [१] 'हनुरधिषवणफलकः' इत्याम्नानात् हनुस्थानीये—भ१ (२) । हनु अधिषवण इत्याम्नानात् हनुस्थाने- (हनुस्थानीयाधि°-ग)-ग-त३-भ२.४.५.६; हनु अधिषवण इत्याम्नानास्त्वनुस्थाने—भ१.७; हनु—त । मं-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ २६. समशब्द-यन् वा—ग-भ१(२) । तदस्य शब्दयन वा—त१; तदस्य शब्दयेन वा—त२.६.७; तदस्य शब्द-

अन्वा--त३.भ४.६; तदस्य शब्दयन् वा--त५; तदस्य शब्दयन्--भ१; तदस्य शब्दस्य यत्--भ२;
तदस्य शब्दयमानस्य वा--त४। तदास्य शब्दयन्वा--मु। तदास्यशब्दयन्वा--मै॥ १३४. १
पूजयन्ति वा--त-भ-मै-मु। वा इति पदात् 'पूजयन्ति पूजयन्ति वा' इति भाव्यम्॥ १३५. १.
[४] सहस्रधारे। बहुदकधारा--त२.३.७-भ१.२.४-मु। सहस्रधारे बहुदकधारे--भ६।
सहस्रधारेऽव उदकधारा--मै। ऋ. सं. ९. ७४. ६ द्रष्टव्यम्॥ २ स्थिताः समस्वरन्--
भ१(२)। स्थिता--भ१। स्थिता--मै इतरेषु च। पृथिवी समस्वरन् वृष्ट्या--मु॥ ६ राजभृत्या
यथा--भ१(२)। राजा--भ१.७। राजानो--मै-मु इतरेषु च। विचारयितुं--ग-त१.२.३.
६.७-भ। विचारयितुं (१)--त४. ५-मै-मु। विचारयितुं नाम अन्वेष्टितुम्॥ एते--भ१(२)।
एव ते--भ१; एत एव ते--भ४। एवं ते--त-मै-मु॥ २८. [६] नरश्चापहासत--मै। नरश्च
तानहासत--ग; नरश्च त्वमहासत--त-भ१.२.४.६; नरश्च जपहास--भ७। नरश्च अपहासत--मु॥
१३६. ५ गन्धर्वेष्वन्तरिक्षेऽवतिष्ठते--भ१(२)। 'गन्धर्वाश्चेतन्तरिक्षे विष्टन--भ१; 'गन्धर्वाश्चेत-
रिक्षे विष्टना--त२-भ४; 'गन्धर्वाश्चेतन्तरिक्षे तिष्ठति--भ६; 'गन्धर्वेद्व्यन्तरिक्षेष्टन्--भ७। 'गन्धर्वाश्चान्तरिक्षे-
तिष्ठन्--मै-मु। अस्मत्स्वीकृतपाठ एव शुद्धः॥ ६. [७] गोरूपया--ग-भ६। याः गोपाया--भ१.
७। गोपया--त-भ४-मै-मु॥ ८. मरुतः स्पशः मध्यमया वाचा--भ१(२)। मध्यमवाचा
प्रभव मरुतः स्पशः वाचा--ग; मध्यमवाचा प्रप्र मरुतो (मरुते--त) शसः वाचा--त-भ१.२.४.७;
मध्यमवाचा प्रथममयारुतो शसः वाचा--भ६। मध्यमवाचा पुत्रा मरुतः स्पशो वाचा--मु।
मध्यमवाचः पुत्रा मरुतः स्पशो वाचा--मै॥ १३७. ४ [९] लेख्याडागमः--भ१.२.४--मै॥
त्रिले सर्वाडागमः--ग; लेख्याडागमः--त-भ७-मु॥

[९. ७४] १३७. २९ [२] गतेर्निघातः--त३-भ१.२.४--मै-मु। गतेनघातः--ग;
गच्छतेर्निघातः--त-भ६; गतेविघातः--भ७॥ १३८. ६. [३] अस्मद्यज्ञं--ग। तस्माद्यज्ञं--
त-भ-मै-मु॥ ७. इन्द्रस्य--ग-भ१(२)। इन्द्रः--त-भ-मै-मु। ८. मार्गो--ग-त-भ१. २. ४. ६।
मार्गो--भ७-मै-मु। इन्द्रस्य गमनार्थं मार्गो विस्तीर्णोऽभवदित्येव शुद्धं वाक्यम्। इन्द्रः गंतुं मार्गं
विस्तीर्णोऽभवदिति मैक्समुल्लरपाठोऽनन्वितः॥ २४. [४] मापोरित्वे रुन्निति--मै-मु। लिखित-
पुस्तकेष्वबद्धाः पाठाः॥

[९. ७५] १४१. १७ [३] हिरण्यपाणिरभिषुणोति। ऋ. सं. ९. १. २; ९७. १
भाष्येऽभ्युद्धतमेतद्वचनं कुत्रत्यमित्यन्वेष्टणीयम्॥ १८ [३] 'नियम्यमानः सोमः' इत्येतावत्पर्यन्तो
भाष्यभाग उत्तरवाक्येन न संगच्छते। अत्र भाष्ये रचनादोषो दृश्यते। 'ततः ऋतस्य.....दोष-
त्वमभिहितम्' इत्ययं भाष्यभागः 'अवक्रन्दति शब्दायते' इत्यस्यानन्तरं यदि स्थाप्येत, 'सोमः'
इति शब्दस्य च द्विरुक्तिरिति त्यज्येत, तर्हि समग्रं भाष्यं समीचीनं सुसंगतं च भवेत्॥ १४२. १३.
[५] वचनवन्तः। 'वञ्जनवन्तः' इति यास्कपाठः॥

[९. ७६] १४४. २ [४] मनुष्यवाच्यनृतशब्दः। अशुतशब्दो मनुष्यवाची कुत्र
वर्तते?॥ ऋतशब्दस्य देवार्थः। 'देवार्थः' इति प्रयोगो न शुद्धो दृश्यते॥ ७ किं। रजः--मै॥
रजः--ग। किंच रजः--त-भ-मु॥

[९. ७७] १४५. ६ [२] तिरस्तीर्णं तिरस्कुर्वन् ? १५. [३] उपरता अत्रेत्युपराः भ१ (२)-॥मं-मु। उपरता वा अत्रेत्युपराः-ग; उपरता च अत्रेत्युपरोः-त१.२; उपरता च अत्रेत्युपराः-त३.४.५.६.७-भ४; उपरता च अत्रेत्युपचारः-भ१.७; उपरतावत्रेत्युपराः-भ६ ॥ [५] वरुणः—इति न व्याख्यातम् ॥ १४६. ५. वृजनेषु—त७-मु। वृजिनेषु—मं इतरेषु च। 'वृजनेषु' इति संहितायाम्। स एव युक्तः पाठ इति मॅक्समुल्लरमहाशयाः^१ ॥

[९. ७८] १४७. ७ [३] ता एता आयः ईमेनं—भ१(२)। ता ईमेनं-ग। ता ईमेना एवेमेनं-त-भ-मं। ईमेनं पवमानं-मु ॥ ८. ता एव—त४-भ६। ता पव—त१.२.५.६; ता एताः-भ१(२)। त एते-भ१.७-मं-मु ॥ १७ [४] स्वर्गस्य सुखस्य। विकल्पेन व्याख्यातत्वात् 'स्वर्गस्य सुखस्य वा' इत्यावश्यकम् ॥ [५] द्रविणानि धनानि-त३-भ। द्रविणानि-ग-त-मं-मु ॥

[९. ७९] १४८. १५ [२] प्र धन्वंतु-ग-त-भ४. ६। धन्वंतु-मु। प्र णो धन्वंतु प्रधन्वंतु-मं ॥ २६. [३] समरीत—त१.२.३.६.७-भ२.४-॥मं-मु। समरीत्-त४.५; समरीन्-भ६ ॥ १४९. ८. [४] शुलोकस्थसोमांशभूतं—ग-त३.४-भ२.५.६-मु। कस्थ-सोमांशभूतं-त१.२.५.६.७। सोमांशभूतं-भ७-मं ॥

[९. ८०] १५०. २१ [३] संक्रीडमानो—ग-त-भ२.४.६-मु। स क्रीडमानो-भ१. ७-मं ॥

[९. ८१] १५१. २१ [२] स यथा—ग-त३-भ१.२.४.७-मु। यथा-त-भ६-मं ॥ २२. सोमसजुषां—॥मं। सोमसजुषां-त-भ१.२.६-मु; सोमसजुषां-भ४ ॥

[९. ८२] १५३. २५ [४] तद्गर्भत्वं—ग-त३-भ२. ६। गर्भत्वं-त-भ१.४.७-मं-मु ॥ १५४. ३ [५] सोम त्वं—ग-त३.४-भ१.२.४.७। सोम-त१.२.५.६.७-भ६-मं-मु ॥

[९. ८३] १५५. ८ [३] प्रज्ञावन्तो देवा—ग-त३-भ१. ९। प्रज्ञावन्तो-त-मं-मु ॥ ९ पितरः पालका—ग-त३.४-भ१.२.४। पालका-त१.२.५.६-भ६-मं-मु ॥ २३. [४] पाश-समूहस्वामी—ग-भ४। पशुसमूहस्वामी (?)—मं-मु इतरेषु च ॥

[९. ८४] १५७. १४ [४] वायुभिरेव—भ१ (२)-॥मं। वायुरेव-मु इतरेषु च ॥

[९. ८५] १५८. १५ [२] संग्रामात्—॥मं-मु। 'संग्रामात्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः संभावयन्ति ॥ १६०. २६ [११] उत्पतन्तं—भ६। उत्पतन्तं पतयन्तं-मं-इतरेषु च। वर्तमानं सुपर्णं शोभनपर्णोपेतं पश्चादुपपत्तिर्वांस उपपतयन्तं सोमं-मु ॥ भाष्यकारैः 'उपपत्तिर्वांसम्' इति पदं विभज्य व्याख्यातम् ॥

[९. ८६] १६१. ११ नीवावरी—॥मं। निवावरी-मु-अनु.। आकृष्टा—इति भाष्यकाराः पठितवन्तः। 'अकृष्टा' इत्यनुक्रमण्य तज्ज्ञाये च ॥ १५. पृश्नयो—ग-त३.७-भ१.२.४-॥मं-मु। प्रश्नयो-त१.२.४.५.६-भ६; पृश्नये-भ७ ॥ तृतीये त्रयः। 'तृतीयेऽत्रयः' इत्यनुक्रमणी-पाठः। 'चतुर्थे दशर्चेऽत्रय इतिनामानः' इति षड्गुरुशिष्यकृतायां वेदार्थदीपिकायाम्। 'तृतीये त्रयः'

इति सायणाचार्याः ॥ १६ पञ्चान्त्यास्तिस्रो ऽ-म-सु । पंचांत्या-अनु. ॥ १६२. ११ [३] अथ
प्रत्यक्षकृतः । 'अथ परोक्षकृतः' इति भाष्यम् ॥ १६३. १३. [७] तनस्तदर्थ-सु । ततो
तदर्थ-(?) त-मं । तदर्थ-भ ॥ १६४. ३ [९] तादृशः सोमो महानुभावः सोमः पुनानः
पूयमानः । क्लिष्टेयं रचना । पुनानः इति प्रतीकमग्रे गृहीतमेव । अत्रैतदनावश्यकम् । 'तादृशो
महानुभावः सोमः' इत्यलम् । तादृशः सोमो महानुभावः पुनानः पूयमानः-सु ॥ १६५. ७. [१३]
शोध्यमानश्च-भ-सु । सूयमानः शोध्यमानश्च-मं हतरेषु च । 'सूयमानः' इत्यनावश्यकम् ॥ १७.
[१४] दिवि स्प्रष्टारं-ग-भ६ । दिवस्पष्टारं-त१.२.५.६; दिवस्पष्टारं-त३.४-भ४; दिवि
स्पष्टारं-त७ । देवस्पष्टारं-भ१.२.७-मं । दिवः स्पष्टारं-सु । ऋ. सं. १०. ३६. ६; ८८. १
द्रष्टव्यम् ॥ २७. [१५] उत्कृष्टे-सु । तदुत्कृष्टे-त-भ१.२.६ । महत्पुत्कृष्टे-भ७-मं । महति इत्यना-
वश्यकम् ॥ ऋ. सं. १. १६४. ३९ इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ व्योमन्-त-भ१.२.४ । व्योमनि-
भ६-मं । व्योमन् व्योमनि-सु । ऋ. सं. १. १६४. ३९ अत्र व्योमन् इति पदमेतद्रीत्या विकल्पेन
व्याख्यातम् ॥ २८ यतः-ऽ-सु । अतो-मं । 'विऽओमनि । अतः' इति पदपाठः । भाष्यकारैः
'व्योमन् यतः' इति स्वीकृतमिति व्यक्तं ज्ञायते । 'अतः' इति पदस्य 'यस्मात्सोमात्' इति
व्याख्यानं नितरामशक्यम् । नापि 'अस्मात्सोमात्' इति व्याख्यानं संभवति, 'स सोमः' इति
पदयोरे विद्यमानत्वात् । मंसमुल्लरटिप्पण्यामयं पाठो न निर्दिष्ट इत्याश्चर्यं खलु ॥ १६९. ५ [२५]
नवते क्षोदते । 'नवते क्षोदति' इति निबण्डः ॥ १६. [२६] रसमयान् । एतत्केनान्वितम् ? ॥
२४ [२७] दीप्तयः-त३-भ१.२.४.७ । रसमयो दीप्तयः-ग । रसमयः-त-भ६-मं-सु । रसिम-
शब्दः पुंलिङ्गः । अत्र तु स्त्रीलिङ्गस्यापेक्षा । अनन्तरवर्ती 'दीप्तिरक्षे' इति प्रयोगोऽपि स्वीकृत-
पाठस्य युक्तत्वं द्रष्टव्यम् ॥ २५. [२७] 'गोभिः' इत्यस्यानन्तरं 'पयोभिः' इति व्याख्यानमपेक्षि-
तम् । ऋ. सं. ९. ६१. १३ द्रष्टव्यम् ॥ १७१. २ [३१] अवक्रन्दन्-त३.७-भ२-मं ।
अवक्रन्दति-ग; अवक्रन्दत्-त१.२.४.५.६-भ-सु । अव चक्रदत् इति क्रियापदं विशेषणत्वेन
व्याख्यातम् ॥ १३ [३२] भाष्यस्यान्तिमं वाक्यं न सम्यगर्थमावहति ॥ २१. [३३] नृभि-
र्नृभिः । 'हरिः' इति पदस्य स्थाने 'नृभिः' इति भाष्यकारा अपठन् । भ१ (२) लिखितपुस्तके
संहितापाठेऽपि 'हरिः' इत्यस्य स्थाने 'नृभिः' इति दृश्यत इत्याश्चर्यम् ॥ १७२. २ [३४]
'धनेभ्यो हिताय' इत्यस्य स्थाने 'जनेभ्यो हिताय' इति बहुषु पुस्तकेषु वर्तमानः पाठः 'जन्याय'
इत्यस्य स्थाने जन्याय इति भाष्यकारैः पठितं स्यादित्याशङ्क्यति । एकस्मिं लिखितपुस्तके [भ१(२)]
'जन्याय' इति पाठः साक्षादुपलब्धः ॥ १८. [३६] पयोभिराच्छादयन्तीति शेषः ।
'च्छादयन्तीत्यर्थः' इति साधु ॥ २६. [३७] वीयसे गच्छसि । वी गत्यादिषु । 'वि । ईयसे'
इति पदपाठः । 'वीयसे' इति भाष्यकारा अपठन् ॥ १७५. ६. [४४] अभिषवादिर्कर्मणा ...
दशापवित्रान् । दुष्टः प्रयोगः ॥ २३. [४६] द्रोणकलशाधवनीय-त२.३.७-भ१.२. ७ ।
द्रोणकलशाधवनीय-भ४ । द्रोणकलशाधवनीय-त१.४.५.६-भ६-मं-सु ॥
[९. ८७] १७७. २३ [५] किमिव-त-भ२. ४. ६ । किमिश्र-भ१ । किमिच्छवः-
भ७-मं-सु । उत्तरपादस्य दृष्टान्तत्वात् 'किमिव' इत्येवावश्यकम् ॥ १७८. १६ [८] पात्रं स्वयं
प्राप्तव्यं-मं । पात्रं स्वया प्राप्तव्यं-ग-त३-६-भ; प्राप्तं स्वया प्राप्तव्यं-त४.५ । पात्रं तया प्राप्तव्यं-सु ॥

[९. ८८] १७९. २० [२] अस्मद्विरोधीति—ग-त४-मु । अस्मद्विरोधाधीनि—त१. २. ५; अस्मद्विरोधादीनि—भ६; अस्मद्विरोधारत्—त६-भ७; अस्मद्विरोधाचित्—भ४ । अस्मद्विरोधात्—भ१-॥३॥ । लिखितपुस्तकपाठसादृश्यात्—मु-पुस्तकपाठो युक्ततर इति मॅक्समुल्लरमतम्^१ । २८. [३] हवमाह्वानं—९-मॅ । ' हवे ' इति पदपाठः । हवे हवं—मु ॥

[९. ८९] १८१. १८ [१] पवमानः पूयमानः—ग-त३-भ । पवमानः—त-मॅ-मु ॥ २०. निषीदति—भ१ (२)-॥३॥ । लिखितपुस्तकेऽन्यभादस्य व्याख्यानं लुप्तं दृश्यते । निषीदति वा मातुः पृथिव्या उपस्थे—ग; निषीद निषीदति मातुः दशापवित्रस्य उत्संगे द्युलोकस्य वा उपस्थे सोमः आ वा—त१. २; निषीदति वा—त३-भ; निषीद निषीदति निषीदति वा—त५; निषीद निषीदति वा—त६; नि सीद मातुः.....उत्संगे.....सोम आ निषीदति वा—त७; नि षीदन् निषीदति वा—भ६ । नि सीदति मातुः दशापवित्रस्य उपस्थे द्युलोकस्य वा उपस्थे अथवा वने सोमः आनिषीदति—मु ॥ १७. [४] मार्जयन्ति । मार्जयन्ति इति संहितापदपाठयोः ॥ १८२. १३ [४] उक्तलक्षणाश्वस्थानीयं व्याप्तं—मॅ । उक्तलक्षणाश्वमश्वस्थानीयं व्याप्तं—भ७ । उपलक्षणमश्वमश्वस्थानीयं व्याप्तं—मु । ' व्याप्तम् ' इत्यस्यानन्तरं ' वा ' पदस्य निवेशनेन मु-पुस्तकपाठः समीचीनतरः स्यादिति मॅक्समुल्लरमतम्^२ ॥ १८३. ८. [७] अस्य मन्त्रस्य भाष्यं लिखितपुस्तकेषु सर्वथा नोपलभ्यत इति मॅक्समुल्लरमहाशयैरुक्तम्^३ ॥ अस्माभिस्तावत् केषुचिलिखितपुस्तकेषूपलब्धं भाष्यं न सायणाचार्यकृतमिति मत्वा अधष्टिष्यथां दत्तम् ॥ वस्तुतः मॅक्समुल्लरसंपादितेषु केषुचित् पुस्तकेष्वेतेन भाष्यम् ॥

[९. ९०] १४ [१] रथो न इति पदद्वयं न व्याख्यातम् ॥ १७ [१] प्रगच्छति—ग-त३-भ४ । प्रयच्छति (?)—त-भ१. २. ६. ७-मॅ-मु ॥ १८५. ९ [६] विमृष्य—॥३॥-मु । निष्कृष्य—ग; निष्कृष्य—त-भ ॥

[९. ९१] १८५. २० षष्ठे—॥३॥ । अष्टमं—९-मु ॥ १८६. ३१ [४] पवमान—ग-त३-भ१ । पवमानः (?)—त-भ४. ६. ७-मॅ-मु ॥ ३२ ऊर्णुहि । ' वि ' इति पदं न व्याख्यातम् । विविधं ऊर्णुहि—मु ॥ १८७. २ तेषां—भ४-॥३॥ । अषां—ग; येषां—त-भ१. ६. ७-मु ॥ २२ [६] तोका पुत्रान्—॥३॥ । तोकान् पुत्रान्—ग-त३-भ४. ६; तोकान्—त-भ२; लोकान्—भ१. ७ । तोका तोकान्—मु ॥

[९. ९२] १८८. १४ [२] उपविशन्—९-मॅ । सीदन् उपविशन्—मु ॥ सप्तसंख्याका—९-मॅ । सप्त सप्तसंख्याका—मु ॥ १८९. १ [४] स्वभूताः—भ७-॥३॥-मु । स्वभूताः—ग; प्रभूताः—त-भ१. २. ४. ५. ६ ॥ ४ उदकैः—मॅ । बलैरुदकैर्वा—ग; उदकैर्वा—त-भ१. २-मु; उदकैर्बलैर्वा—भ४; उदकै—भ७ ॥ ५ सप्त—ग-भ । त-मॅ-मु-पुस्तकेषु नास्ति ॥ १२ [५] प्रसिद्धं—ग-भ । प्रसिद्धस्य—त-मॅ-मु ॥

[९. ९४] १९२. २१ [३] सांग्रामिकाणि—ग-भ२ । सांग्रामिकानि—मु । संग्रामिकाणि—त-भ१-४-६-मॅ ॥ १९३. १३ [५] विश्वानि—९-मॅ । तानि विश्वानि—मु ॥

1. Preface to the Second edition, Vol. IV. p. clxxviii.

2. Ibid. p. clxxi. 3. Ibid. p. clxxiii.

[९. ९५.] १९४. १४ [३] अवर्णश्च—॥मं-मु। उवर्णश्च--त-भ१.२.४.६; उव-
र्णस्व--भ७; अभ्यासस्य उकारस्यात्यकारादेशश्छांदसः--ग ॥ १९५. ७ [५] धनप्रदानाभिमुखी
कुरु--त३.४-भ१.२.४-॥मं-मु। धनप्रदानाभिमुखी कुरु--ग-भ७; धनप्रदानाभिमुखी--त१.
२.५.६.७-भ६ ॥ त्वं च--ग-त३-भ४। त्वं--त-भ१.२.६-मं-मु ॥

[९. ९६] १९५. २० [१] कृतानीन्द्रस्य--॥मं। कृतान् इन्द्रस्य--॥सु ॥ १९६. १९
[४] देवैस्तायमानाय--त-भ२.६। देवैः स्तूयमानाय--भ१.७-मं-मु ॥ १९७. १५ [६]
छेदकोऽसि । 'स्वधितिर्वनानाम्' इति मन्त्रभागस्य प्रत्यक्षकृतं व्याख्यानं शिष्टमन्त्रभागस्य परोक्ष-
व्याख्यानेन न संगच्छते ॥ २१ [७] ईशिताः--त-भ-मं-मु। 'ईशित्रीः' इति भाव्यम्। ऋ.
सं. ९. ६८. ८; ९५. ३ द्रष्टव्यम् ॥ १९८. २ [८] सः सोमः.....अभि अर्ष अभिगच्छ ।
पुरुषव्यत्ययेन व्याख्यानं दुष्टम्। 'हे सोम' इति भाष्यादौ गृहीत्वा 'सः त्वम्' इति कृतं चेत् शुद्धं
भवेत् ॥ १९९. ४ [११] अभिगतस्त्वं--॥सं-मं। चतुर्थपादो न व्याख्यातः। पादटिप्पणी द्रष्टव्या।
अभिगतस्त्वं वीरोभिर्वेगवद्भिः अश्वैर्व्यापकैः--मु। अवातः इति पदं भाष्यकारैः प्रायः नञपूर्वकं व्याख्या-
तम् ॥ ५. अस्माकं--॥सं-मं। अस्माकं मघवा इन्द्रो भव भूयाः--मु ॥ १३ [१२] एवं--॥सं-मं। एवं
एवं-मु ॥ २३ [१३] उदकवतो--भ४-॥मं। उदकवभो--ग; उदकवन्ति--त-भ२-मु; उदकवतो--त३-
भ१.७; उदवन्तो--भ६ ॥ २००. १६ [१५] वोढाश्च वोढाश्चः--॥सं-मं। वोढा न वोढा अश्व
इव-मु ॥ २५ [१६] आजादेशः--त१.२.५.६-भ१.२.६.७-मं-मु। सूत्रे आजादेशाभावात्
'आदेशः' इति भाव्यम् ॥ २०२. ९ [२०] यूथानि--॥सं-मं। यूथा यूथानि-मु ॥ २८ [२२]
कुर्वन्--ग-त-भ४.६। कुर्वन् सोमस्य--भ१.२। कुर्वन् सोमः--भ७-मं-मु। 'सोमः' इति पदमग्रे
विद्यते खलु ॥ २०३. १५ [२४] सुष्ठु--॥सं-मं। सुदुघाः सुष्ठु-मु ॥

[९. ९७] २०३. ३१ [१] हिरण्यपाणिरभिषुणोति । इयं श्रुतिः कुत उद्धृता ? ऋ.
सं. ९.१.२; ७५.३ भाष्येऽपीयं दृश्यते ॥ २०४. १९ [३] अविभवे--त३.४.५-मं।
अविमये--त१.२.६.७-मं-मु ॥ २८ [४] प्रभूतं धनाय--ग-त३-भ१.२.४.७-॥मं। प्रभूत-
धनाय--त-भ६-मु ॥ २०५. २ लेट्याडागमः--ग-त४-भ१.२.४। लेट्याडागमः--त१.२.३.५.६.
७-भ६-मं-मु ॥ ७ [५] बहुविधधारोपेतः--ग-त३.७-भ१.२.४। बहुधारोपेतः--भ७। बहुविध-
धारः--त१.२.४.५.६-भ६-मं-मु। ऋ. सं. ९.९७.१९ द्रष्टव्यम् ॥ २६ [७] उच्चारयन्--॥मं-मु।
उद्धरन्--त१.२.६; उद्धरयन्--त४.५-भ६ ॥ २०६. ८ [८] हंसा इवाचरन्तो वा--त३-भ१.
२.४.७। हंसान् रूपा वा--ग। हंसा इव चरन्तो वा--त-भ६-मं-मु ॥ १२. घोशब्दस्य पृषोदरादि-
त्वाद्गु इत्यादेशः--॥मं। घोषशब्दस्य पृषोदरादित्वादांगुष इत्यादेशः--मु। लिखितपुस्तकेष्वबद्धाः
पाठाः। ऋ. सं. १.६१.२; ६२.१; मेक्समुद्धरटिप्पणी च द्रष्टव्या ॥ १४ [८] आहोऽनु--
आहो अनु--॥सं-मं। आहो अनु--मु ॥ २०७. १२ [११] पवते--ग-त१.३.६.७-भ१। पवते
क्षरति--त२-मं-मु। 'पवते' इति पदं व्याख्यातचरम् ॥ १७ [१२] प्रियाणि प्रीणयितुणि
धर्माणि धारकाणि तेजांस्युतथा । अयं पाठः मेक्समुद्धरमहाशयैः सु-पुस्तकानुसारेण स्वीकृतः।
परमस्माभिः ग-त३.७-भ१(२). २.४-पुस्तकेषु स उपलब्धः। प्रियाणि प्रीणि धारकाणि तेजांसि
ऋतुथा काले--भ१.७ ॥ कालेकाले । अयं पाठः सु-पुस्तके विद्यमानोऽपि लिखितपुस्तकेष्वनुपलब्धः।

मैक्समुल्लरमहाशयै न स्वीकृतः^१ । परमस्माकं ग-त-३.७-भ१(२). २.४-पुस्तकेषु स उपलभ्यते । काले-भ१.६.७ ॥ ३० [१३] इव आ । सु-पुस्तकमनुसृत्य मै-पुस्तके स्वीकृतः^२ । इव-११ ॥ २०८. २६ [१६] सुपथानि—१-मै । सुपथा सुपथानि-मु ॥ सुगा—१-मै । सुगानि-मु । 'सुगानि' इति प्रतीकम् ॥ २०९. २६ [१९] बहुविधधारोपेतः—ग-त-३-भ । बहुधारोपेतः—त-मै-मु । ऋ. सं. ९. १७. ५ द्रष्टव्यम् ॥ २१०. ४ [२०] अवद्धा इत्यर्थः—भ१(२)-मै-मु । अत्रा इत्यर्थः—ग; अवधीत्यर्थः—त-भ१.२.४.६; अवधा इत्यर्थः—भ७ ॥ २११. ६ [२३] क्षारयिता—मै । क्षारयि-ग; रक्षयिता-त-भ-मु; क्षरयिता-त३ ॥ ७ [२३] प्र पवते—ग-त-३-भ१.२.५ । पवते-त-भ६.७-मै-मु ॥ १९ [२४] सुष्ठु संभृतं—ग-त-३-भ२.४ । सुष्ठु तं भृतं—भ१; सुष्ठु संभृतं—भ५; सुष्ठु भृतं—भ७ । संभृतं—त-भ६-मै-मु । 'सु' इत्यस्य व्याख्यानं 'सुष्ठु' इति ॥ २१२. ७ [२६] तथा आयज्यवः... च प्रेरयन्तु—ग-त-३.४-भ१(२). २.५.६ । एतन्नास्ति त१.२.५.६-भ१.४.७-मै-पुस्तकेषु । कीदृशाः सुमतिं शोभनमतिं यजमानं आयज्यवः यष्टुमिच्छवः विश्ववाराः विश्वैर्वरणीयाः होतारो न इ-मु । तृतीयपादस्य व्याख्यानं मैक्समुल्लरमहाशयैः लिखितपुस्तकेषु नोपलब्धम्^३ । सु-पुस्तकपाठापेक्षयास्मत्स्वीकृतपाठः समीचीनतर इति विश्वसिमः । प्रथमं तावत् सु-पुस्तकपाठो लिखितपुस्तकेषु नोपलब्धः । सुमतिशब्दो यजमानार्थे कचिदिव प्रयुक्तः । 'आयज्यवः' इतिपदगत 'आ' इत्युपसर्गो न व्याख्यातः । 'विश्ववाराः' इतिपदस्थो विश्वशब्दस्तेनैव व्याख्यातः । तथा च 'सुमतिम्' इति पदस्य 'आयज्यवः' इति पदेनान्वयो न सम्यगर्थकरो नापि सायणरीत्यनुसारी । स्वीकृतपाठस्तावत् प्राचीनेषु पुस्तकेषूपलब्धः । तत्त-पदानां व्याख्यानानि च सायणभाष्ये साधारण्येनोपलभ्यन्ते । 'आयज्यवः' इति पदस्य व्याख्यानं ऋ. सं. १.३९.९; ८६.७; १८०.२८; ३.६.२; ५.८७.१; ६.२१.१०; २२.११; ४८.२०; ४९. ४; ७.५६.१४; ८.७.३३ अत्रस्थं प्रयज्युशब्दस्य व्याख्यानं प्रमाणम् । 'प्रेरयन्तु' इति पदस्य साधारण्येन पाठलोपः संजात इति प्रतिभाति ॥ २१३. ७ [२९] भजनसाधनं धनं—मै । भजनसाधनं—१-मु ॥ २१४. ५ [३२] पन्थानं—१-मै । पन्था पन्थानं—मु ॥ मार्गमभि—१-मै । मार्गमनु—मु ॥ 'अनु' इति संहिता ॥ २१५. ११ [३६] बहुधि—मै । बहुधियं—१-मु ॥ २१६. २ [३८] प्रिया प्रियाणि—ग-त-३.४-भ४.५.६ । प्रियाणि-भ१.७ मै-मु ॥ ४. कारिणे न—ग-मै-मु । यथा कारिणे च-त-भ१.२.४.६; यथा कारिणे न-त३; यथा कारिणं-भ५.७ ॥ भृतकाय भृतिं यथा प्रयच्छन्ति—मै । भृतकाय यथा भृतिं प्रयच्छति-ग; कृतकाय भृतिं तथा प्रयच्छति-त-भ६; भृतकाय (कृतकाय-भ२; ऋचतकाय-त३) भृतिं यथा प्रयच्छति-त३-भ१.२.४.७ । यथा कारिणे च कृतकाय भृतिं प्रयच्छति-मु ॥ २० [४०] समुद्रवन्ति—मु । समुद्रवन्त्यस्मादाप इति-ग; संद्रवन्ति-त-भ-मै । सु-पुस्तकपाठः समीचीनतर इति मैक्समुल्लरमहाशयानां मतम्^४ । २१७. २७ [४४] वा वस्वो वसुनो—मै । आपवस्व वस्वो वसुनो-त१.२.६.७; वा पवस्व वस्वो वसुना-त३.४-भ१.२.४.७; वा पवस्व स्वो वसुनो-त५; चापवस्व स्वो वसुनो-भ६; आपवस्व वस्वो वसु-मु ॥ २१८. १० [४५] स्थानं—भ१.६.७ ।

1. Preface to the Second edition, Vol. IV. p. clxxviii. 2. Ibid. 3. Ibid. p. clxxiii.
4. Ibid. p. clxxviii.

शोनिस्थानं—त-भ२-मै-मु । १९ [४६] काम—ग-त३-भ । कामद—त-मै-मु ॥ [५४] स्नेहयत्
इति संहितापदपाठयोः । भाष्यकारैः स्नेहयत् इति पठितं दृश्यते ॥ २२१. १३ अञ्जति°—§ ।
अचति°—मै-मु ॥ २१ [५५] मघवद्भ्यो धनवद्भ्यो—ग-त३-भ १.५.६.७ । मघवद्भ्यो—
त-भ४-मै-मु ॥ २२२. १ [५६] लभन्त इति—*मै । लभन्ते—ग-त-भ-मु ॥ १९. [५८] एतन्ना-
मिका—ग-त३-भ १.२.४.७ । एतन्नामका—त-भ६-मु । एतन्नामकाः—*मै ॥

[९. ९८] २२३. २४ [४] मर्त्याय—§-मै । मर्त्याय—मु ॥ २५ धनं—मै । धनं प्रयच्छति
तथा सति हे इंदो सहस्रसंख्याकं बहुरूपं धनं—ग । एतन्मन्त्रभाष्यं नुटितं वर्तते केषांचित् पदानां
व्याख्यानभावात् । धनं विवाससि । हे इंदो सोम त्वं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं रयिं धनं शतात्मानं
अपरिमितपुत्रपौत्राद्युपेतं—मु ॥ २२४. ११ [६] स्वयशसं स्वभूत°—त१.२.६.७-मै-मु । स्वय-
शसं प्रभूत°—ग; स्वयशसं भूत°—त३.४.५-भ ॥ २२५. २८ [१२] सोममश्याम अश्रीयाम—
*मै । सोममश्याम अश्रवाम—ग; तत्रभवा सोममश्याम अश्रीम—त१.२.५.६.७; सोममश्याम अश्रवाम
—त३; सोममश्याम अश्रीम—त४-भ४; सोममश्याम अश्रवाम—भ१; सोमं तत्रभवा अश्याम अश्रीम—
भ२; तत्रभवं सोममश्याम अश्रीम—भ६; सोममश्याम अश्रवाम—भ७ । तत्रभवं सोममश्याम अश्रीयाम
पित्रेम—मु ॥

[९. ९९] २२७. १३ [५] तं सोमं—ग-त३-भ । सोमं—त-मै-मु ॥

[९. १००] २२९. १५ [५] क्रान्तदर्शिन्—त३-भ । क्रान्तदर्शिन्—त४.५ । क्रान्त-
दर्शनं—ग-त१.२.६.७-मै-मु ॥ अस्माकं—ग-त-३-भ । अस्मभ्यं—त-मै-मु ॥

[९. १०१] २३०. १०. षोडश इयावाधिरंधीगुर्ययाति°—§-मै । षोडशांधीगुः इयावा-
धिर्ययाति°—मु-अनु ॥ १७ [१] पुरःस्थित°—*मै । पुरःस्थितस्य—§-मु ॥ २३३. २९
[१०] स्वर्गप्रापका—त६-भ । सर्वप्रापका—त१.२.४.५.७-मै-मु । ऋ. सं. ९.२१.१ द्रष्टव्यम् ॥
२३४. २१ [१३] पुरापराद्धं मखमेतन्नामानं—भ१.४-मै । मखमपराद्धं—ग; पुरा अपराद्ध-
मखं एतन्नामानं—त१.२.७-मु; पुरा अपराद्धं मखं एतन्नामानं—त५; पुरा अपराद्धं मखं (मुखं-भ२)
एतन्नामानं—त३-भ२; पुरापराद्धमखमेतन्नामानं—भ६ ॥

[९. १०२] २३६. १५ [४] अनुशासति—ग-त-भ । अनुशासति (?)—मै-मु ॥

[९. १०३] २३८. १२ [४] अहिंसितः—§-मै । अहिंस्यः—मु ॥ २४ [६]
किप्रत्ययः—भ । किप्रत्ययः—त-मै-मु । ऋ. सं. ३.४९.३ द्रष्टव्यम् ॥

[९. १०४] २३९. ३ [१] शोभार्थं—त३.६-भ५ । शोभनार्थं—त१.२.४.५.७-भ
१.२.४.६.७-मै-मु ॥ २४०. १ [५] नः अस्मदीयानां—ग-त३.६-भ१.२.४ । हे न
अस्मदीनां—त१.४.५; हे न अस्मदादीनां—त७ । नोऽस्मदादीनां—त२-भ६-मै-मु ॥ ऋ. सं. ९.
१०५.५ द्रष्टव्यम् ॥

[९. १०७] २४६. ५ [५] तैरेन ... सप्तकृत्वो वा । एतदापस्तम्बश्रौतसूत्रेऽन्वे-
षणीयम् । ऋ. सं. ९.७२.८ भाष्येऽप्येतन्निर्दिष्टम् । तत्र 'आधुनोति' इति पाठः ॥ १९. [७]
सोमः—*मै । सोमो भवान्—ग-त३.४.६-भ७; सोमो भवन्—त१.२.५.७-भ४.६-मु; सोमो

भवान्-भ१ ॥ २१ अत्यन्तं देवकामो—॥मै-मु। अत्यंतं कामो-ग-त१.२.३.५.७-भ१.४.६.७; अत्यंतकामो-त४-भ२ ॥ २४७. २५ [११] अलंक्रियते तद्वत्—ग-त३.६-भ। अलंक्रियते-त१.२.४.५.७-मै-मु ॥ २४८. ७ [१२] मधुरसस्य—ग-त३.६-भ। रसस्य-त१.२.४.५.७-मै-मु ॥ २५१. १० [२४] स तादृशः—ग-त३.६-भ१.२.७-मु। तादृशः-त१.२.४.५.७-भ४.६-मै ॥

[९. १०८] २५२. १६ [२] यस्य यं—ग-त३-भ। यस्य-त४.५.६-मै-मु ॥ १७ स्वर्दशः सर्वस्य दर्शकस्य—ग-त३-भ२-॥मै। हृदशः सर्वस्य दर्शकस्य-त१.२.४.५.७-भ६; स्वर्विदः स्वर्गलोकस्य-त६-भ१.७; स्वर्विदः स्वर्गलोकस्य स्वर्दशः सर्वस्य दर्शकस्य-भ४। स्वर्विदः सर्वस्य दर्शकस्य-मु। 'स्वर्विदः' इति संहिता। सायणाचार्यैः 'स्वर्दशः' इति पठितं दृश्यते ॥ २४ [३] घुशिर् विशब्दने—॥मै। घुशिरवशब्दने-ग; घुशिरविशते-त१.२.५.७; घुशिरविशब्दने-त३.४.६-भ१.२.७-मु; घुशिरनिशब्दने-भ४; घुशिरविशब्दे-भ६ ॥ २९ [४] एतन्नामकौऽगिरा—त२.३.४.७-भ४.७-॥मै-मु। एतन्नामकौऽगिरा-त५; एतन्नामकौऽगिरा-त६-भ१.७; एतन्नामकौ-गिरः यद्वा-भ६ ॥ २५३. ३ आनशुः व्याप्नुवन्। आशुः आनशिरे व्याप्नुवन्-ग-भ१.५; आनशुः आनख्योऽप्नुवन्-त१.२.५; आनशुः आनशिरे व्याप्नुवन्-त३.६-भ२.४.६.७; आनशुः आनशिरे व्याप्नुवन्-त४; आनशुः अन्नानि व्याप्नुवन्-त७-मु। आनशुः व्याप्नुवन्-॥मै ॥ १७ [६] निरच्छिनत् निरगमयत्—त६-भ। निरच्छिनत् निरवासयत्-ग; निरच्छिनत् निरगमयत्-त३। निरच्छिनत्-त१.२.४.५.७-भ६-मै-मु। ऋ. सं. १०.६७.५ द्रष्टव्यम् ॥ २६ [७] स्तोतव्यं—ग-त३.४-भ१.२.६.७-॥मै। तव्यं-त१.२.५.७; स्तोतव्यं-त६; स्तोतव्य-भ४। स्तोतव्यं-मु ॥ २७ वनक्रक्षं—त१.२.३.४.६.७-भ२.६.७-मु। नवक्रक्षं-ग; वनशक्षं-त५। वनक्रक्षं-भ१.४-मै। 'वनक्रक्षम्' इत्येव संहितापाठः ॥ उदकानां कर्षकं—त३.४-भ१.२.४.६। उदकानां वर्षकं-ग-त६ भ७-मु। उदकानामर्षकं—त१.२.५-मै ॥ २५४. १८ [१०] अभिषुतः—ग-त३.६-भ१.२.७। अभिषुतस्त्वं-त१.२.४.५.७-भ४.६-मै-मु ॥ २५५. २१ [१४] लेट्याडागमः—ग-त४-भ४। लेट्याडागमः-त१.२.३.५-भ१.२.६.७-मै-मु ॥ २५६. ७ [१६] एतेभ्यः—त२-भ६। एतेभ्यो-त१.४.५। तेभ्यो-मु। च तेभ्यो-मै। ऋ. सं. ९.७०.८ द्रष्टव्यम् ॥ —जुष्टः पर्याप्तः—ग-त३.४.६-भ५.६। जुष्टः-त१.२.५.७-भ२.४-मै-मु ॥

[९. १०९] २५८. १० [१३] इन्दुः सोमः—ग-त३.६-भ२.५.७। इन्दुः-त४.५.७-भ६-मै-मु ॥ २५९. १८ [२२] गठ्यैः क्षीरादिभिः.....रिणन्—ग-त३.४-भ६। ('श्रियमाणः' इत्यस्य स्थाने श्रियमाणः-त४; श्रयमाणः-भ६; 'मिश्रयन्वा' इत्यस्य स्थाने मिश्रयन्वा-भ६; 'वसतीवरीः' इत्यस्य स्थाने वसतीवरीभिः-ग)। स्वीकृतपाठः त१.२.५.६.७-भ१.२.४-मै-पुस्तकेषु नास्ति। 'श्रीणन् प्रेरयन्' इति पदयोर्मध्य उत्तरार्धस्य व्याख्यानं नष्टमिति व्यक्तमेव। अस्मत्स्वीकृतपाठ एतन्न्यूनं सुयोग्यतया संपूरयति। यद्यपि त४-भ६-पुस्तकयोः प्रान्तेऽयं लिखित उपलभ्यते तथापि सायणभाष्यरीत्यनुसरणादयं सायणकृत एवेति मन्तुमुचितम्। 'श्रीणन्' इति पदयोः सादृश्येन लिखितपुस्तकेषु पाठलोपः संजातः स्यात्। श्रीणन् प्रेरयन् उग्र उद्गूर्णः सोमो-मु। 'सोमोऽभिषूयते' इत्यन्तिमं पदद्वयमनावश्यकम् ॥

[९. ११०] २६०. १ [१] यापयिता विनाशयिता—ग-त३.६-भ । यापयिता—
त१.२.४.५-मै-मु ॥ २६२. ७ [१] निःष्ठाः—ऽ-मै । निःष्ठा—मु । ऋ. सं. ३.३१.१०
द्रष्टव्यम् ॥ २० [११] यज्ञवान्—ग-#मै-मु । यजमानः—त-भ ॥

[९. १११] २६३. ३० [२] आदरार्थ—#मै । आदरार्था—ग-त३.६-भ१.४.७;
आदरार्थे—त-भ६-मु; आदरार्थः—भ२ ॥ २६४. ९ [३] आदरार्थ—त४-#मै । आदरार्था—
त१.२.३.५.६.७-भ । आदरार्थे—मु ॥ १३ आदरार्थ—भ१.७-#मै । आदरार्थः—ग; आदरार्था—
त-भ-मु ॥

[९. ११२] २६४. २१ [१] सोमस्याजामित्वाय—ऽ-मै । सोमस्य जामित्वाय—मु ।
निरु. ४.२० द्रष्टव्यम् ॥ २६५. १२ [३] सर्वं त्रय्या विद्याया भिषज्यति । किंमूल्यं श्रुतिः ॥
प्रक्षिणोति—त१.२.३.४.७-भ१.२.४.६-#मै-मु । प्रक्षिणोति—ग; प्रक्षिणोति—त६-भ७;
प्रेक्षिणोति—त५ ॥ १७ जसः शसादेशः—#मै-मु; वस्याकानादेशः—ग; जसोकारादेशः—त;
जस्याकारादेशः—भ ॥ २८ [४] नर्मसचिवाः—ग-भ४-#मै-मु । नर्मशविवा—त१.२.३.५-भ१.
२.६; नर्मश्राविवा—त४; नर्मशायिव—त६-भ७ ॥

[९. ११३] २६६. २६ [३] दुहिता श्रद्धा नाम—ग-त३.४.६-भ । दुहिता—त१.
२.५-मै-मु ॥ २६८. २६ [१०] यद्वा कामा.....प्रज्ञापकस्य—ग-त३.४-भ । (त४-भ६-
पुस्तकयोः प्रान्तेऽयं पाठो लिखितोऽस्ति । ' निकामा ' नास्ति—भ४; अभिलाषनिकामाश्च—भ१.२.
४; यत्र च विद्यते—त७-भ४.६; यत्र च लोके—भ२; तत्र लोके—ग) । त१.२.५.६.७-मै-मु-पुस्तके-
ष्वयं पाठो नास्ति । श्रुतिस्थाने लिखितपुस्तकेष्ववकाशोऽपि न दर्शितोऽस्ति इति मंसमुल्लरमहा-
शयैः स्वकीयटिप्पण्यां लिखितम् । ' यद्वा ' इति पदस्य द्विरागमनं लिखितपुस्तकेषु पाठलोपः
संजातो दृश्यते ॥ २८ सहस्थानं—#मै । महस्थानं—ग-त३-भ१.४.५.६; महस्थानं—त१-भ२;
महे स्थाने—त७ ॥ विष्टपं सहस्थानं विद्यते यत्र लोके—मु ॥ —यत्र—X-मै ॥ —हर्षणं हर्षश्च—
ऽ-मै । मु-पुस्तक एतन्नास्ति ॥

[९. ११४] २६९. १६ [१] तं जनं—#मै । तं मनुजं—ग; तमनुजनं—त-भ-मु ॥
२७ [२] वर्धयन्—ग-#मै । वर्धन्—त-भ-मु ॥ २९ पालकः—#मै । पालकः सञ्-ग; पालकः
स—त-भ४.६-मु; पालकः सं—त३-भ१.२ ॥ २७०. ६ [३] नानासूर्याः—त१.२.३.६.७-भ ।
सोता नानासूर्या—त५ । ता नानासूर्या—मै-मु ॥ ९ आदित्याः—त३-भ१.२.४ । सप्तादित्याः—त-भ
६-मै-मु ॥ —मार्ताण्डं—ग-त३-भ१.५ । मार्तण्डं—त-भ२.४.६-मै-मु ॥ २७०. २० [४]
यद्यधिरस्ति—#मै-मु । हविरस्ति—ऽ ॥ २२ अरातिववान्—ग-त-भ४.६.७-मु । अरातिवान्—
भ१.२ । अरातिवान्—भ७-मै ॥

नवमं मण्डलं समाप्तम् ॥

दशमं मण्डलम्

[१०. १] २७२. ४ [२] मथितो यद्वा विभृतः—ग-त३-भ५.६ । मथितः—त-भ १.२.७-मै-मु ॥ 'विविधं द्वियमाणः' इत्याद्यर्थस्य वैकल्पिकत्वात् स्वीकृतपाठ एवोचितः ॥ १४ [३] 'विष्णुः' इति प्रथममागतं पदमनावश्यकम् । सु-पुस्तके तत्पुस्तकं भाष्यारम्भे च 'परमं उत्कृष्टं' इति पदद्वयमधिकम् ॥ पादटिप्पणीगतं पाठान्तरं द्रष्टव्यम् ॥ १५ अस्य इमं—ग । अस्य इमे त-भ-मु । अस्य मे-मै ॥ २७३. ९ [५] 'प्रतिऽअर्थिम्' इति पदं विभज्य व्याख्यातम् । तैत्तिरीय-संहितायां (५.४.८.३) 'यत्सर्वेषामर्थमिन्द्रः प्रति' इति पाठः ॥

[१०. २] २७४. २८ [३] प्रायणीयायामाग्नेयस्य—ग-त३-भ । प्रायणीयायामपि-मै-मु । त-पुस्तकेषु किञ्चिद्विलिखितम् ॥ २७५. १८ [४] वः युष्माकं—ग-त३-भ-मु । युष्माकं-त-मै ॥ २० तदेतत् । तत एव-ग । तदेनं-त-भ । तत्-मै । अग्निस्तस्मिन्विष्टकृतं विश्वं-मु ॥ २८ [५] सततयाजनेन दीनबलाः—ग । सततयानिजितेन°—त१.२.३.५-भ१.२.५; सततपान-जितेन°—त६-भ७; संततयानिजितेन°—त४; सततयाविदितेन°—त७; सततयानिजितेन°—भ६ । दीनबलाः-मै-मु ॥ २७६. १० [६] नानारूपं वा—ग-त३.६-भ१.२.४.५.७ । नानारूपं-त१.२.४.५.७-भ६-मै-मु ॥

[१०. ३] २७७. ७ [१] लभ्यते—ऽ-मु । लब्धते-मै ॥ २७८. ६ [४] किञ्च—त२.३-भ४.६-मु । किञ्च-भ७-मै ॥ वग्नून्—त१.२.६.७-भ-मु । वसून्-त३; यवग्नून्-त४.५ । न वग्नून्-मै ॥ स्तुत्यस्तोतृत्वयष्टयष्टयत्व°—*मै । स्तुत्यस्तोत्रोत्वयष्टयष्टय-ग; स्तुत्य-स्तोतृत्वशब्दयष्टय°—त१.२.४.५.७-भ६; स्तुत्यस्तोतृत्वयष्टयष्टय°—त३.६-भ१.२.४.७ । स्तुत्य-स्तोतृयष्टयष्टय°—मु ॥ अजन्तः । 'अजन्तः' इति स्यादिति मॅक्समुद्धरमहाशयाः ॥ १० याति वा—ग-त३-भ१.२.४.७ । याति-त-भ६-मै-मु ॥ २८ [६] 'किञ्च' इति पदमनावश्यकं प्रतिभाति ॥

[१०. ४] २८०. ९ [३] सन्नस्मिन्—ग-त३-भ१.२.४.५ । तस्मिन्-त-भ६-मै-मु ॥ अधिः सप्तम्यर्थद्योतकः । वस्तुतः पञ्चम्यर्थे व्याख्यातः ॥ २८१. १३ [६] अधीतां । एतस्मात्पूर्वं द्वितीयपादस्य भाष्यं लुप्तं प्रतिभाति ॥

[१०. ५] २८२. ८ [१] 'मनो वै देवा मनुष्यस्य जानन्ति' इति कुत्रोक्तम् ? ॥ २८३. ३ [३] अग्निसूर्यात्मना—ग-त१.२.४.५.६-भ६-मु । अग्निं सूर्यात्मना-त३.७-भ२-मै । अग्निं वा सूर्यात्मना-भ१.४; अग्निं वा सूर्यात्मना-भ७ ॥ ३१ [५] ततः—ग-त१.२.३.६.७-भ२.५-६ । व्यातः-भ१.४.७ । प्रातः-मै-मु ॥ ३२ प्रायच्छदिति—ग-त३-भ२ । प्रायच्छति-त१.२.६.७-भ१.४-मु; प्रायच्छति-भ६ । प्रायच्छति-भ७-मै ॥ २८४. ६ [६] निरुक्तपाठः क्वचिद्विन्नः ॥ २४ [७] प्रथममेव जातः—ग-त३-भ१.२.४.७ । प्रथमजातः-त-भ६-मै-मु ॥ २६ पूर्वस्मिन्—ग-त३-भ५.६ । पूर्वत्वं-त-भ१.२.४.७-मै-मु ॥

[१०. ६] २८७. १० [७] आहुतिप्रक्षेपाहः—ग-त-भ१.२.४.६-मु-उद्गीथ । आहुतिप्रक्षेपाहः-भ७ । आहुतिप्रक्षेपणाहः-मै ॥

[१०. ७] २८८. २३ [४] मर्यादया—१। मर्यादतया—मै-मु ॥ २४ मां त्रायसे—
त२-भ१.४.६-उद्गीथ । मात्रायसे—त१.३.७; मंत्रायसे—त४.५-भ७; मां त्रयसे—त६-भ२ । त्रायसे—
मै-मु ॥ २८९. ६ [५] अध्वरस्य यज्ञस्य—१-मु-उद्गीथ । अध्वरस्य—मै ॥

[१०. ८] २९०. २४ [३] आङीषदर्थे । आरब्ध ईषद्विनस्ति—*मै-मु । लिखित-
पुस्तकेष्ववद्धाः पाठाः । आरब्ध आङीषदर्थे रभिर्हिंसार्थः ईषद्विनस्ति—उद्गीथ । २९१. १३ [५]
सौमरसलक्षणस्य । सौमरसलक्षणस्य—उद्गीथ । पुनरपि ऋ. सं. १०.२७.१३; २४ भाष्ये उद्गीथः
“ सौम ” इत्येवाल्लिखत् । देवराजनिघंटुर्द्रष्टव्यः ॥ २८ [६] हविषा—ग-त-भ१.२.४.५.६ ।
हविषो—भ७-मै-मु ॥ २९२. ३ [७] इममर्थं ब्रवीति—ग-त३.६.७-भ६-मै । इममर्थं ब्रवीति—
त१.२.४; इद्रममर्थं ब्रवीति—त५; इन्द्र इमर्थं ब्रवीति—त३-भ१.४.७ । इन्द्र इममर्थं ब्रवीति—मु ॥
[१०. ९] २९३. २ [१] ईशाना.....प्रतिष्ठा—*मै-मु-× ॥ ४ पञ्चमी .....
प्रतिष्ठेति—त७-भ२-मै-मु ॥ १७ [२] स्तन्यरसं—त-भ । तनये यथा रसं-ग । स्तन्यं
रसं—मै-मु ॥

[१०. १०] २९५. २१ [२] ‘ उर्विया परि ख्यन् ’ इत्यंशो भाष्ये न व्याख्यातो
दृश्यते । उद्गीथभाष्ये तावदुत्तरार्धे ‘ वीरा उर्विया परि ख्यन् ’ इत्येतदेव व्याख्यातम् । सायण-
भाष्यस्य उद्गीथभाष्यस्य चातीव साम्यादुद्गीथभाष्यस्यांशोऽत्रोद्ध्रियते—(वीराः) उव विस्तीर्णं विजनं
चावान्तरद्वीपं गृहसंभोगस्थानं त्वयाभिप्रेतं परि ख्यन् सर्वतोऽव्यवधानेन पश्यन्ति । तस्मादत्र न
कश्चिद् दुष्करं क्रियमाणं पश्यतीत्येतन्मा मंस्थास्त्वम् । उक्तं च मनुना—‘ मन्वन्ते वै पापकृतो न कश्चि-
त्पश्यतीति नः । तांश्च देवाः प्रपश्यन्ति स्वश्चैवान्तरपूरुषः ’ (मनु. ८. ८६) इति ॥ २९५. २७
[३] देवा अपि—ग-भ । देवा—त-मु । अपि देवा—मै ॥ २९६. ९ [४] प्रजापतिः—१-
उद्गीथ । प्रजापतेः—मै-मु ॥ कृतवान्—भ६-उद्गीथ । कुं-भ१.२.४; त-वर्गपुस्तकेषु ‘ कृतवान् ’
नास्ति । कृतं—भ७-मै-मु ॥ १० ऋता ऋतानि—ग-भ-मु । ऋतानि—त-मै ॥ २९८. १० [१०]
उत्तरा उत्तराणि—ग-त४-भ१.२.४-उद्गीथ । उत्तराणि—मै-मु इतरेषु च ॥ गच्छान्—भ७-मै-
मु-उद्गीथ । गच्छन्—ग; गच्छन्—त-भ१.२.४.६ ॥ २९९. १४ [१३] परिष्वक्तुं । परिष्वक्तुं—
१-मु-उद्गीथ । भाष्यकारैः प्रायः ‘ परिष्वक्तुम् ’ इति लिखितं दृश्यते ॥

[१०. ११] ३००. २ [१] वृष्णः । ‘ वृष्णे ’ इति प्रतीकम् । वृष्णे इति केवलं त४-
पुस्तके । इतरत्र ‘ वृष्णः ’ इति ॥ ५ यज्ञार्हः सोऽग्निः—ग-त-भ२.६-मु । यज्ञार्हः—भ१.४.७-मै ॥
३०१. ३ [४] अभिगमनीयं तं व्रजन्तो—*मै-मु । अभिगमाय त्वां व्रजन्तो—ग; अभिगमनीय
तां व्रजन्तो—त-भ ॥ ११ [५] स्वपुष्टिं—१-मु-उद्गीथ । च पुष्टिं—मै ॥ २० [६] उदीरय वृद्धमयं
—ग-त१.२.३.४.६-भ२.४.५.६-मु-उद्गीथ । उद्धमय—त५-मै ॥ २२ स्वीर्य ज्योतिः—त३-भ
५ । स्वयं ज्योतिः—ग-त-भ२.६-मु । स्वज्योतिः—उद्गीथ । ज्योतिः—भ१.४.७-मै ॥ २५ इच्छति
च—त-भ१.२.४.६-मु । इच्छति—भ७-मै ॥ ३०२. ३ [७] ते त्वदीयां—त-भ५.६-मु । ते
तव स्वभूतां—उद्गीथ । त्वदीयां—ग-भ१.२.४.७-मै ॥ ३०३. २ [९] अस्मद्यज्ञादपगन्ता—
*मै । अस्मद्यज्ञां—ग; अस्मद्यज्ञामपगन्ता—त-भ१.२.४; अस्मद्यज्ञमपगन्ता—भ६.७-मु । अस्मद्यज्ञान-
पगन्ता—उद्गीथ ॥

[१०. १२] ३०३. १५ [१] अस्मद्यागकाले—§-मु-उद्गीथ । अस्मद्यजनकाले—मै ॥ २३ [२] संदीपनेन—ग-त-भ१.२.४.५.६-मु-उद्गीथ । दीपनेन—भ७-मै ॥ ३०४. २३ [५] स्निग्धेनाहूयमानः—ग-त३ । स्निग्धेमा°—त१.२.५.६; स्निग्धेना°—भ१.४; स्निग्धाना°—भ५; स्निग्धेजिह्वामा°—भ६; स्निग्धेना°—भ७ । स्निग्धमाहूयमानः—त४.७-मै-मु ॥ को वि वेद । एतन्न व्याख्यातम् । २७ [६] षष्ठमन्त्रभाष्यं बहुषु पुस्तकेषु लुप्तम् । ग-त७-पुस्तकयोरुपलभ्यमानमध्वि-
प्यण्यामुद्धृतम् । त७-मु-पुस्तकयोर्भाष्यं समानमेव । अन्येष्वपि केषुचित्स्थलेषु मु-पुस्तकपाठः त७-
पुस्तकपाठसमानो वर्तते । मु-पुस्तके भाष्यं कुत उद्धृतमित्यस्मिन् विषये मंसमुद्धरमहाशयैः स्वकीय-
दिप्पण्यां जिज्ञासा प्रकटिता । उद्गीथभाष्ये षष्ठमन्त्रभाष्यं नुटितम् ।

[१०. १३] ३०६. १३ [१] गच्छतु—ग-त२.३.४.५.६-भ१.२.४.५-मु । गच्छत
—त१; गच्छति—भ६; गच्छता—भ७ । गच्छतां—मै ॥ २५ [२] प्रतिगच्छतः—त१.२.५-भ१.
४ । प्रतिगच्छतः—भ६.७-मै-मु । ऐतं गतवती स्थः—उद्गीथ ॥ २६ प्र भरन् प्रभरन्ति—त१.२.
६.७-भ२.६-मै-मु । प्रहरन्ति—ग; प्रतरन् प्रभरन्ति—त४.५-भ४; प्रातरन् प्रभरन्ति—त३-भ१; प्र
भरन् प्रहरन्ति—भ७ । प्र भरन् प्रभवन्त (१)—उद्गीथ ॥ ३०७. ६ [३] पदितृणि होतृत्वेन ।
होतृत्वेन—त१.२; पदितृणि हेतृत्वेन—त३-भ२; पदित्रीणि हेतृत्वेन—त४.५; हातृत्वेन—त६.७; तृणि
हेतृत्वेन—भ१.४; पदित्रीणि होतृत्वेन—भ६ । वृद्धिहेतृत्वेन—भ७-मै । वृद्धिहेतृत्वेन—मु । पदितृणि
स्थितिहेतृत्वेन—उद्गीथ ॥ अनुरोहामि शकटे युवयोः स्थापनवहनानन्तरं—मु । आरोहामि
शकटे युवयोः स्वासनवहनानन्तरं—त१.२.३.६.७-भ१.२.४; आरोहामि शकटे युवयोः स्वामनवहना-
नन्तरं—त४.५; आरोहामि शकटे युवयोः वासनवहनानन्तरं—भ५; अस्वरोहामि शकटे युवयोः स्थापन-
वहनानन्तरं—भ७ । अनुरोहामि शकटयोः स्थापनवहनानन्तरं—मै । अनु अरोहं युवयोः स्वासनभव-
नानन्तरं—उद्गीथ । हे शकटे इति संबुद्धिः ॥ ३०८. १ [५] पुत्रभूताः—ग-मै-मु-उद्गीथ ।
पितृभूताः—त-भ ॥

[१०. १४] ३०८. ७ सरमापुत्रौ.....स्थितौ—मै-मु । पुत्रौ द्वौ श्वानौ परलोक-
मार्गमभितस्थौ—§ ॥ ११ 'महापितृयज्ञे' इत्यस्यानन्तरं त३-भ१.२.४-पुस्तकेषु पञ्चाक्षराणा-
मवकाशो दत्तः । 'महापितृयज्ञे परेयिर्वासमित्येषा यमयागाख्या याज्या' इति पाठं संभावयामः ।
एतत्सूक्तगतचतुर्थमन्त्रस्य विनियोजकं वाक्यं द्रष्टव्यम् ॥ ३० [२] सर्वे स्वाः.....गतीरनु-
गच्छन्ति—मै-मु । सर्वे स्वः स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गी प्रतिगताः अनुगच्छति—ग; सर्वस्वाः
स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गीप्रत्यागताः (°प्रत्यागताः—त३.४.५-भ) अनुगच्छति—त-भ ॥ ३०९. ८
[३] भवति - - - । तन्न—मै । भवति तन्न—§ । द्वितीयपादस्य व्याख्यानं लुप्तम् । 'भवति तथा
बृहस्पतिः ऋक्भिः पितृविशेषैः सह वर्षमानो भवति तन्न'—मु । 'बृहस्पतिर्ऋक्भिः । ऋक्नो
देवविशेषाः । ऋक्भिर्मध्यस्थानैर्देवगणैः सह सदा बृहन्नानो वर्षमान आस्ते'—उद्गीथ ।
सायणभाष्यस्य उपलब्धोद्गीथभाष्येण सादृश्यात् सायणभाष्यपाठोऽत्रानुमातुं शक्यः ॥ ३१०. ९
[७] सन्नमध्ये दीक्षितमरणे—भ६ । सन्नमध्ये दीक्षितमध्ये मरणे—ग; तन्नमध्ये दीक्षितमध्ये
मय्येरयो (रयो—त४)—त; सन्नमध्ये दीक्षितमध्ये मय्येरणे (माज्यरणे—त३; मय्येमरणे—भ१; माज्य-
रणो—भ५)—त३-भ१.२.४.५; सन्नमध्ये दीक्षितस्य मरणे—मै-मु ॥ १७ सन्ना मदन्ता मदन्तौ—

१-मु । मदंतौ-मं ॥ २३ [८] 'यमेन' इति न व्याख्यातम् ॥ २५ त्रियमानाख्यं-त-भ ॥
भ१.२.४.७-पुस्तकेषु क्रियाश्चिदेशो लुप्तः । 'नृ' इति दन्त्यवर्णस्य भावात् 'त्रि' युक्तः पाठोऽद्वयः ।
'त्रयमानाख्यं' इति मँक्समुल्लरमहाशयाः संभावयन्ति । तेषां टिप्पणी तै. आ. ६.४.२ च द्रष्टव्यम् ॥
३११. ५ [९] प्रमृज्यमानदहनस्थानात् । प्रमृज्यमानदाहनं-त१; प्रमृजमानदाहनं-त.२.६;
मृत्युक्षमानदहनं-त३-भ२.४; प्रमृजमानदहनं-त४.७-भ६; प्रमृजमानदेहनं-त५; प्रत्यक्ष-
मानदहनं-भ१ । मृत्यजमानदहनं-मँ-मु ॥ २७ [११] ताभ्यां श्रभ्यां-ग-त-मु । ताभ्यां श्र-
भ-भ१.४.७; ताभ्यां-भ६-मँ ॥ ३१२. २२ [१४] प्रतिष्ठत च-ग-त-भ१.२.४-मु । प्र-
तिष्ठत-भ६ । प्र च तिष्ठत-मँ ॥ ३१३. ९ [१६] बृहद्वाहज्जगद्यमश्च-मँ-मु । बृहज्जगमश्च-
ग-भ६; बृहत् महज्जगमश्च-त-भ१.२.४; बृहत् अंगमाश्च-भ७ ॥ षण्मोर्वीरंहसं... । ऋ. सं.
६.४७.३; १०. १२८. ५ भाष्यं श. ब्रा. १.५.१.२२ च द्रष्टव्यम् ॥ १० सर्वा ता सर्वाणि-
ग-त३.४-भ१.२.४.६-मु । सर्वा ता सर्वाणि-त१.२.५.६.७ । सर्वाणि-भ७-मँ ॥ आहिता
आहितानि-त-भ१.४.६-मु । आहितानि-ग-भ७-मँ ॥ ११ अवस्थितानि-१-मँ-मु । 'अव-
स्थापितानि' इति भाव्यम् ॥

[१०. १५] ३१३. ३२ [२] आग्निमारुते इदं पितृभ्यः-त१.२.७-भ२.७-मु ।
भ७-वर्जयित्वा सर्वेषु पुस्तकेषु 'इदं पितृभ्यः' इत्यारभ्य 'पूर्वमेवोदाहृतम्' इत्येतावत्पर्यन्तो भागो
लुप्तः । त१.२.३.७-भ१.२.४.६-पुस्तकेषु 'महापितृयज्ञे पितरो बर्हिषद इत्यस्य द्वितीयानुवाक्या
सूत्रं तु पूर्वमुदाहृतम्' इत्यंशः 'चतस्रः इति' इत्यस्यानन्तरं पुनरावृत्तः । भ७-मँ-पुस्तकयोः 'आग्नि-
मारुते' इति पदं नास्ति ॥ ३१७. ९ [११] शुचीनि-त१.२.४.६.७-मु-उद्गीथ । शुनि-त५;
उक्तानि-ग; शब्दानि-त३-भ१.२.४; शुचि-भ६ । शुचि-मँ । मँक्समुल्लरमहाशयैरभ्युहितः
पाठः 'प्रयतानि' इति पदेनान्वितः । 'शुचीनि' इति 'हवींषि' इत्यस्य विशेषणम् । बहुषु पुस्तके-
ष्वभिप्रेतोऽयं पाठ उद्गीथभाष्येऽप्युपलभ्यमानत्वादस्माभिः स्वीकृतः ॥ शुचीनि इति न 'प्रयतानि'
इति पदस्य व्याख्यानं किंतु स्वतन्त्रं पदम् । अस्य सूक्तस्य द्वादशे मन्त्रेऽपि उद्गीथः 'प्रयता'
इत्यस्यानन्तरं 'शुचीनि' इति पदं निदधाति ॥ ३१८. १३ [१४] तृप्यन्ति-उद्गीथ-मँ-मु ॥

[१०. १६] ३१८. २५ [१] मषीभूतं-त३-भ१.४ । मषीभस्मीभूतं-भ२; मेषीभूतं
भ७ । भस्मीभूतं-त-मँ-मु । मन्त्रस्य पूर्वार्धे दहनस्यावस्थान्नयं कथितम् । मषीभवने संतपनं त्वग्निवक्षे-
पणमिति क्रमेणावस्थाः । भस्मीभवने न प्रथमावस्था । तै. आ. ६.१.४ द्रष्टव्यम् ॥ ३१९. ५
[२] गच्छति-उद्गीथ । १० [३] त्वदीयं-१ । ते त्वदीयं-मँ-मु । 'ते' इति मन्त्रे नास्ति ॥
१३. एतन्मन्त्रस्यान्तिमो भागः अपूर्णो व्याख्यात इति मँक्समुल्लरमतम् । 'कर्मफलम्' इत्यत्रैकं
वाक्यं परिसमापितं चेत्, नैतदपूर्णं किंतु संक्षिप्तम् । मु-पुस्तके 'तत्रान्तरिक्षे' इत्येतस्मात्पूर्वं 'यदि'
इत्यधिकम् । प्रति तिष्ठ-भ७-मँ । प्रति तिष्ठति-त१.२.४.६.७; प्र तिष्ठति-त५-भ६; प्रतिष्ठितः-
त३-भ१.२.४ । प्रति तिष्ठ प्रतितिष्ठति-मु । तै. आ. ६.१.४ अत्रायं मन्त्रो व्याख्यातः । तत्र अन्ति-
संभागस्य व्याख्यानमेवं वर्तते-यत्र यस्मिंल्लोके ते तव हितं सुखमस्ति तत्र गत्वौषधीषु प्रविश्य तद्द्वारा
पितृदेहमातृदेहौ प्रविश्य तत्र तत्रोचितानि शरीराणि स्वीकृत्य तैः शरीरैः प्रतिष्ठितो भव ॥ ३२०.
१२ [६] आपदः श्रमृगालादिः-त३.४-भ५-मु । आपदः सुगालादिः-ग; आपदः श्रमृगादिः-

त१.२.५.६.७-भ६; श्वापदश्च शृगालादिः—भ१.७ । श्वापदश्च शृगालादिः—भ४-मै ॥ —तै. आ. ६.४.२ अत्र 'विश्वात् सर्वस्मादुपद्रवात्' इति पञ्चम्यन्तं व्याख्यातम् ॥ २२ [७] च सं—गन्त३-भ१.२.४.५ । व सं-त; च-भ६.७ । मासेन च सं-मु । मासेन-मै । 'मेदसा' इत्यस्य 'मासेन' इति व्याख्यानमवद्धम् ॥ २५ लेट्याडागमः—ग-त-भ१.२.४ । लेट्याडागमः—भ६.७-मै-मु ॥ ३२१. ६ [८] हृद्यैः कठ्यैश्च—ग-त३.४-भ२.६-मु । दद्यैः कठ्यैश्च—भ५ । हृद्यैश्च—भ१.४.७-मै ॥ १५ [९] अयं—भ१.२.४.७-उद्गीथ । अथ—मै-मु-त-भ६ ॥ शान्तिकर्मार्थमुपात्तः । शान्तिकर्मार्थमुपात्तः—उद्गीथ । शान्तिकर्मार्थमुपात्तः—त४-भ१.२.४.७; शान्तिकर्मार्थमुपात्तः—त१.२.५.६.७-मै-मु । 'उत्तरेण शान्तिकर्मार्थमादत्ते' इति उपर्युक्तम् । तदनुकूलोऽयं पाठोऽयूहितः । उद्गीथोऽपि तमुपोहलयति ॥ ३२२. ३—[११] 'कठ्यवाहनः' इति संहितापाठः । बहुषु पुस्तकेषु वर्तमानत्वात् 'कठ्यवाहनः' इत्येव सायणपाठः । आश्च श्रौ. पाठोऽपि तथैव ॥ ५. वोचतु । 'वोचति' इति संहितापाठः ॥ १५ [१२] किमर्थं—ग-त३.४-भ६-उद्गीथ । एतन्नास्ति त१.२.५.६.७-भ१.२.४-मै-मु-पुस्तकेषु ॥

[१०. १७] ३२४. २५ [४] परि पासति परि पातु—मै-मु-उद्गीथ । परि पासतु परिपासि—त; परिपासति—त३; परिपासि—त७-भ१.२.४; परिपासतु परि पाति—भ६ ॥ ३२७. २१ [११] यद्वा । द्रप्सः—त-भ१.२.४.६-मु । यद्वा—भ७-मै ॥

[१०. १८] ३३०. १८ [५] पूर्वपूर्व—मै । पूर्व—९-मु ॥ ३३१. २३ [८] अनुसरण—मै । अनुसरण—त-भ१.२.४-मु; अनुसरण—भ६.७ ॥ ३३२. ४ [९] संघर्षयितृन्—भ१.४ । संघर्षयितृन्—भ७ । संघर्षयितृन्—त-मै-मु ॥ १३ [१०] अत्र भाष्यादौ संघोषनं न दृश्यते । उद्गीथभाष्ये 'हे अस्थिकुम्भ' इति प्रारम्भः ॥ ३३३. ७ [१२] संपरिवार्य—९-मु-उद्गीथ । तं संपरिवार्य—मै ॥ ८. ते पांसवः—भ४-मै-मु-उद्गीथ । तेषांसवा—त१.२.५.६.७-भ२.६; ते पार्थिवा—त४ ॥ २२ [१४] त७-मु-पुस्तकयोरस्य मन्त्रस्य समानं भाष्यमवद्विष्यथां दत्तमेव । अन्येष्वेतद्भाष्यं लुप्तम् । अस्य मन्त्रस्य समग्रमुद्गीथभाष्यमुपलभ्यते तदथो दीयते—

प्रतीचीने प्रतिगते संप्राप्ते अहनि अस्थिसंचयनदिवसे मामस्थिकुम्भरूपं यजमानमादधुः त्वयि भूमावाहितवन्तः पुत्रपौत्रादयोऽधिकृतवन्तः । किमिहाभिहितवन्तः । इष्वाः पर्णमिव । यथा केचिदिषुकाराः इष्वाः संवन्धि पर्णं बाजाख्यं सुक्लिष्टमिषावादधति एवमेतज्ज्ञात्वा प्रतीचीं त्वां प्रतिगतां प्रार्थनाद्वारेण त्वत्कर्णपथं प्राप्तां वाचं प्रार्थनारूपाम् 'एषा त्वा पातु निर्ऋतेरुपस्थात्' (ऋ. सं. १०.१८.१०) 'उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि बाधथाः सूपानास्मै भव सूपवञ्चना' (ऋ. सं. १०.१८.११) इत्यादिकामचिकृतसत्कारां जग्रभ गृहाण । किमिव । अश्वं रथानया रज्ज्वा यथा कश्चित् गृह्णीयादेवं गृहाण कर्तव्यत्वेन मनसि कुर्वित्यर्थः । अथवा मृतस्य पुत्रो ब्रवीति । प्रतीचीने प्रतिगते अद्याहनि मां मृतस्य पुत्रमा दधुः श्मशानकर्मणि कर्तव्ये महतादरेण क्लिष्टमाहितवन्तः अधिकृतवन्तः ऋत्विगादयः स्मृतिकारा वा । किमिवा दधुः । इष्वाः संवन्धि पर्णं बाजाख्यं यथा केचिदिषुकाराः पर्णं सुक्लिष्टमिषावादधति एवमेतज्ज्ञात्वा पृथिवी प्रतीचीं प्रार्थनाद्वारेण त्वत्कर्णपथं प्राप्तां वाचं प्रार्थनारूपाम् 'एषा त्वा पातु निर्ऋतेरुपस्थात्' 'उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि बाधथाः' इत्यादिकां जग्रभ गृहाण कर्तव्यत्वेन । किमिव । अश्वं रथानया यथा कश्चित् गृह्णात्येवम् ॥

[१०. १९] ३३६. १६ [१] सेचयत । अवगाहनगोदोहनं—त३ । सेवत अवगा-
हनगोदोहनं—ग; मेवयत अवगाहत गोदोहनं—त५ । सेचयत अवगाहनं—भ१.२.४ । सेवयत
अवगाहत मानु गात अस्मद्व्यतिरिक्तं यजमानं मा गच्छत गोदोहनं—त१.२.६.७ । एतेषु उपरि-
तना भाष्यपङ्क्तिः मध्ये प्रविष्टा । सेवयत अवगाहनं—भ६; सेचयत अवगाहनं—भ७ । सेचयत
अवगाहत गोदोहनं—त४-४-म-मु । 'सेचयत' इत्यस्य 'अवगाहत' इति पुनर्व्याख्यानं नोचितम् ।
तथा च गाह्यातुरात्मनेपदी । 'अवगाहध्वम्' इति भाष्यम् । बहुषु पुस्तकेषु 'अवगाहन' इति
भावात् 'त' स्थाने 'न' एव पठनीयः । वाहनदोहनं—उद्गीथ ॥ १७ आच्छादयितारौ हे अग्नी-
षोमा अग्नीषोमौ—त३-४-भ६-मु । आच्छादयितारौ—त१.२.५.६.७-भ१.२.४.७-मं ॥ ३३५.
४ [३] सास्त्रादिमतीनां—ग-त३-भ२-४-म-मु-उद्गीथ । सास्त्रादिमतीनां—त१.२.४.५.६; सास्त्रा-
द्यादिमतीनां—त७; सास्यादिमतीनां—भ१.४; सस्यादिप्रतीनो—भ७ ॥ वृष्टिलक्षणां नामां । 'अयां
वा वृष्टिलक्षणानाम्' इत्युद्गीथभाष्यपाठः साध्यान् ॥ १५ [४] 'संज्ञानं यत्परायणं आवर्तनम्'
इति पदत्रयस्य व्याख्यानं लुप्तम् । उद्गीथभाष्ये उपलभ्यते तद्यथा— यदपि गवां संज्ञानं । सम्यग्ज्ञाय-
तेऽनेनेति संज्ञानम् । शयलादिचिह्नं नाम वा । तदपि प्रार्थये । यदपि गवां परायणं परागमनं चरित्रं
वनं प्रति गमनं तदपि प्रार्थये । यदपि गवामावर्तनं वने चरितुमितश्चेतश्च प्रवर्तनं तदपि प्रार्थये ॥

[१०. २०] ३३७. १ [१] उद्गीथमते 'भद्रं नो अपि वातय मनः' इति मन्त्रस्या-
नन्तरं सप्तमाष्टकस्य प्रथमोऽध्यायः समाप्तः 'अग्निमीळे' इति मन्त्रेण च नवीनं सूक्तमध्यायश्च प्रारम्भः ॥
१४ [२] स्वरित्ययं सर्वशब्दो निपातः । अशुद्धः प्रयोगः ॥ ३३९. २० [१०] किञ्चिद्दे-
यमस्ति—ग-त३-भ१.२.४.५.६-४-म-मु । किञ्चिद्देयं यमस्ति—त१.२.४.५.६; किञ्चिद्देयं यमस्ति—
त७; किञ्चिद्देयमस्ति—भ७ ॥

[१०. २१] ३४०. १९ [३] आसते उपासते—भ । आसते—त-म-मु ॥

[१०. २२] ३४३. ८ [३] आङ् मर्यादायाम् । आ समाप्तेः—४-म-मु । आमर्यादया
(अमर्यादया—त६) असमाप्तः—ग-त३.४.५.६-भ६-उद्गीथ; असमाप्तः—त१.२; अमर्यादया असुज-
माप्तः—त७; आ मर्यादया आ समाप्तेः—भ१.२.४; आङ् मर्यादायां असमाप्तः—भ५; आ मर्यादायां
आ समाप्तेः—भ७ ॥ ३४५. २३ [११] क्षिप्रकरणं—ग-त४ । क्षिप्रकरणं—त१.२.५.६-म-मु ।
क्षिप्रकरणे युक्तानीत्यर्थः—उद्गीथ ॥ ३४६. २ [१२] कुक्ष्यक्—त-म-मु । अकुक्ष्यक्—
भ७-उद्गीथ । अकुक्ष्यक्—भ१.४ । 'अकुक्ष्यक्' इति संहिता ॥ ११ [१३] सान्त्विति निर्देश-
विशेषणत्वात्—ग । सनि निर्देशमाविशेषणत्वात्—त; सति निर्देशविशेषणत्वात्—त३-भ१.२.४.७;
बहुवचननिर्देशविशेषणत्वात्—भ६ । सति निर्देशस्याविशेषणत्वात्—मं । सनि निर्देशस्याविशेषणत्वात्—
मु । स्तुतिनिर्देशविशेषणत्वात्—उद्गीथ ॥

[१०. २३] ३४७. ३० [२] मघवा—ग-त३-भ१.२.४-मु । अथवा—त-भ६ ।
मघवान्—मं ॥ ३४८. ९ [३] बहूतः—४-मं । वि बहूतः—मु ॥ ३४९. १ [५] वर्धयति—
४-उद्गीथ । वर्धये वर्धयति—म-मु । 'वर्धये' इति प्रतीकस्य अग्रे वर्तमानत्वात् पुनर्ग्रहणमनावश्यकम् ॥
२० [७] केचिदपि—४-मु-उद्गीथ । काचिदपि—मं । पुस्तकेष्वनुपलभ्यमानः पाठः मंसमुद्धर-

महाशयैः कुतो गृहीतः ? मुद्रणदोषो वा ? केचित्-उद्गीथ ॥ २१ प्रमतिं प्रकृष्टां मतिं—त१.२. ६. ७-मु-उद्गीथ । प्रकृष्टमतिं-ग-त३.४-भ५-६; प्रकृष्टामतिं-भ१.२.४ । प्रमतिं-भ७-मं ॥

[१०. २४] ३५१. ४ [४] ईळिता ईळितौ—ग-भ-मु । ईळितौ-त-मं ॥

[१०. २५] ३५४. ९ [७] प्राथ्यसे—त-मु-उद्गीथ । प्राथ्यते-भ-मं ॥ २५ [९] तस्मिन् । अतिमहतीत्यर्थः—*मं-मु । तस्मिन् सतीत्यर्थः-ग; तस्मिन् सतिमहतीत्यर्थः-त-भ६; तस्मिन् सर्वति महतीत्यर्थः-त३-भ१.४; तस्मिन् सर्वाणि महतीत्यर्थः-भ७ ॥ ३५५. ६ [१०] वर्धयेदित्यर्थः—भ । अवर्धयदित्यर्थः-त-मं-मु । वर्धयत्विति शेषः-उद्गीथ ॥

[१०. २६] ३५६. २० [४] परिचर्याद्वारेण—मु । परिचर्यादावादरेण-ग; परिचर्यादा-त१.२.६.७; परिचर्यादारण-त४.५-भ२; परिचर्याद्वारण-त३-भ१.४; परिचर्याचरण-भ६ । परिचर्यादरेण-भ७-मं । परिचर्यात्यादरेण-उद्गीथ ॥ २५ [५] रथानामश्वहयः । ह्यति-गतिकर्मा । रथानां संबन्धिभिः—मं । रथानां संबन्धिभिः अश्वहयः ह्यतिगतिकर्मा—९-मु । उद्गीथ-भाष्यपाठः मं-पाठं द्रढयति ॥ ३५७. १६. [७] वि अदूधोत्—९-मं । वि दूधोत्-मु संहितायां च ॥

[१०. २७] ३५८. २३. [२] यत् यदा अहमित् अहमेव—त३.४-भ६-मु । अहमिदहमेव-ग; यद्यदाहमित्य अहमेव-त१.२.५.६.७; यद्यदा अहमेव-भ१.२.४ । यदीद्यदा-हमेव-मं । 'यदि' इत्यस्य स्थाने 'यत्' इति भाष्यकारैः पठितमित्येव मन्तुमुचितम् ॥ ३५९. १६. [४] शरीरशस्त्रास्त्रबलादिभिः । शरीरशस्त्रास्त्रबलादिभिः-भ१; शरीराशस्त्रास्त्रबलादिभिः-भ४; शरीर-शस्त्रबलादिभिः-भ७; शरीरशस्त्रास्त्रेषुबलादिभिः-भ६; शरीरशस्त्रास्त्रबलतः-उद्गीथ; शरीरशस्त्रास्त्र-बलादिभिः-त-मं-मु ॥ २६ [५] वै उ इत्येवैव-भ१.४-मं । वै उ इत्येतैव-मु बहुषु पुस्तकेषु च ॥ ३६०. १७ [७] मध्यमपुरुषेनेन्द्रस्यो—भ७-मु । मध्यमपुरुषेन्द्रस्यो—त-भ१.२.४; मध्यमपुरुषस्येन्द्रस्यो—भ६ । मध्यमपुरुषत्वेनेन्द्रस्यो—मं । मध्यमपुरुषेण प्रथमपुरुषेण च-उद्गीथ ॥ ३६०. २९. [७] गच्छंत्यौ—*मं । गंत्यौ (गंत्यौ-ग-त-४.६-भ५; गच्छंत्यौ-भ६) यद्वा सर्वस्य प्रकर्षेणाच्छादयिष्यौ रेफच्छादसः (रेफलोपच्छादसः-भ६-मु)-ग-त-भ७ ॥ ३६१. ११. [८] दुदुहे—*मं । दुदुहु-ग; दुदुदि-त१.२.५.६; दुदु-त३.४-भ१.२.४.६; दुदु-भ७ । दुहे-मु ॥ १२. [९] त७-मु-पुस्तकयोः पलभ्यमानं नवममन्त्रभाष्यमधष्टिपण्यामुद्धृतमेव । इतरपुस्तकेष्वेतन्मन्त्रभाष्यं लुप्तम् । उद्गीथभाष्य उपलभ्यमानमस्य मन्त्रस्य भाष्यमधो दीयते—

‘पुरुष एवेदं सर्वं’ (ऋ. सं. १०. ९०. २) ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ (छां. उ. ३.१४.१) इत्यादिवचनात् कारणात्मनः सर्वात्मकत्वादहमेव सम्यक् ज्ञानयोगात् कारणात्मरूपेण स्थित्वा स्थावर-जंगमलक्षणं यद्यत् द्विपाच्चतुष्पादादिकं च सर्वमुत्पादयामीति कारणात्मरूपेणात्मानमिन्द्रः स्तौति।जनानां सर्वप्राणिनां यदत्तव्यं यवसं यवाद्यन्नं च तस्य सर्वस्य यवस्य यवाद्यन्नस्य च वयमेव सम्यगत्तारो द्विपदचतुष्पादादीनां कार्यरूपेण स्थित्वाहमेव कारणरूपेण स्थित्वा सर्वस्य यवादिकान्नस्यात्ता । क स्थितः सन्नत्ता त्वमुच्यते—उरुअज्रे अन्तः । उरु विस्तरेण । अज गतिक्षेपणयोः । अन्तरिति समिधवचनः । विस्तीर्णस्य जनस्य गमनस्य जगतो मध्ये स्थितः सन्नत्तारमीत्यर्थः । ‘अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्’ (भगवद्गीता ६. ४५) इति वचनान्मोक्षस्य दुष्प्रापत्वात् । अत्रारिमन्त्रेण जन्मनि

अवस्यतिरं संसारान्तस्य कर्तारं मोक्षं गमयितारं मामेव हृच्छात् आराधयितुमिच्छति । कः । योगीन्द्र
एव संसारसागरादुद्धर्ता नान्य इति परया भक्त्या योऽयमारधयति योगेन तमहमस्मिन्नेव जन्मनि
संसारान्मोचयामीत्यर्थः । अथो अपि च अयुक्तमयोगिनं युजजत् । उत्तमस्य स्थाने प्रथमोऽयम् ।
युजज्यात्मना संसारान्मोचयामीत्यर्थः । बबन्वान् संभजन्नहं यदि कामयेयमित्यर्थः ॥ २२. [१०]
उत्पादयानीति त्वं जानीहि—ग-भ५। उत्पादयानीति—त-भ१.२.४; उत्पादयामीति त्वं जानीहि—
त३-भ६; उत्पादयामीति—त४-मै-मु। उत्पादयानीति जानीहि त्वं—उद्गीथ । यत्स्थायरजंगमात्मकं जगत्
तदहं संसृजानि उत्पादयानीत्यर्थः ॥ ३६२. २४. [१२] अवस्थितमिति । ‘अवस्थितमपि’ इति
भाव्यमिति प्रतिभाति ॥ ३६३. १३. [१४] पराशदनवर्जितः—त२-मै-मु-उद्गीथ । मै-पुस्तकेऽयं
पाठो मु-पुस्तकानुसारेण स्वीकृतः ॥ ३६४. १ [१५] तिरन्ति—ग-भ६-मै-मु । तरं-त; तरंति—
भ ॥ ४. तिरन्ति—मै-मु । तरंति—त-भ ॥ १४. [१६] तत्र—मै । गति—त-भ; गर्भ—
भ१(२) । गर्भवासं—उद्गीथ ॥ २२. [१७] पक्वन्तो—मै-मु । ऋ. सं. ६. २०. १३ भाष्ये
‘पक्वान्’ इति पाठोऽस्माभिरभ्यूह्य स्वीकृतः । सोऽनेन प्रमाणितः ॥ ३६५. ८. [१८] वनति—
त-भ१.२.४.७-मु-उद्गीथ । वनते—भ६ । वनुते—मै ॥ १३. [१९] भूतसंघं—त-भ-मु । ग्राम-
भूतं संघं—मै । भूतसंघातं—उद्गीथ ॥ १७. युगा युगानि—ग-त३-भ६-मै-उद्गीथ । युगा युगानि—
त-भ१.२.४.७-मु ॥ २५. [२०] अभेदोपचारात्—भ१(२) । उपचारात्—त-भ-मै-मु ।
एकत्वोपचारात्—उद्गीथ ॥ २६. युक्तौ रथे नियुक्तौ—ग-त३-भ५.६ । युक्तौ—त-भ१.२.४.७-
मै-मु ॥ सु सुष्ठु—भ६ । सुष्ठु—त-भ१.२.४.७-मै-मु ॥ सुष्ठु अभिपूजितौ—उद्गीथ । ‘सुष्ठु पूजितौ’
इत्यस्य स्थाने ‘सुष्ठु योजितौ’ इति पाठो ‘युक्तौ’ इति पदस्य व्याख्यानत्वेन मैवसमुल्लरमहाशयैः
सूचितः । परं ‘सुष्ठु पूजितौ’ इति ‘सु’ इति पदस्य व्याख्यानम् । ‘युक्तौ’ इति पदस्य व्याख्यान-
मुपर्यागतमेव । ‘युक्तौ’ इत्यस्य ‘सुष्ठु योजितौ’ इति व्याख्यानाभ्युपगमे ‘सुष्ठु’ इति पदं
‘योजितौ’ इति निजन्तं रूपं चोभयमप्यनावश्यकम् ॥ ३६७. ३. [२३] प्रीणयितुं पूरयितुं
वा—ग-त३-भ५.६-उद्गीथ । प्रीणयितुं—त-भ१.४-मै । पालयितुं प्रीणयितुं वा—मु ।

[१०. २८] ३६७. २३. शेषा । शिष्टा—अनु ॥ ३६८. २६. [४] अत्सारीत्—मै ।
अत्सान्—ग; अत्सात्—त१.२.४.५.७-भ-मु; सत्सात्—त६ ॥ २७ अतिगहनदेशात्—मै-मु । निम-
ज्जनदेशात्—ग; अभिहनदेशात्—त-भ६; निर्गहनदेशात्—भ१.२.४.७ । गहनं देशात्—उद्गीथ ॥ ३६९.
२८. [७] मेघमसुरं वा—भ६-मु । मेघासुरं वा—त-भ१.२.४.७ । मेघासुरं—मै । वृत्रमसुरं मेघं—
उद्गीथ ॥ ३७०. १६. [९] बलवत्क्रूरशूरमृगं—भ१.२.४.७-उद्गीथ । बलवत्क्रूरस्यमृगं—त ।
बलवत्क्रूरमृगं—ग-भ६-मै-मु ॥ २७. [१०] करस्योपरि—मै-मु । पञ्जरस्य परि—उद्गीथ ॥

[१०. २९.] ३७२. ९. [१] एवं तावत्—भ६-मु । एव तावत्—त१.२.५.६.७-भ२;
एता एतावत्—त४ । एतावत्—मै ॥ ३७३. २. [२] स रथः कुत्सेन कुत्सो—मै । स रथः
कुत्सेर—ग; स रथः कुत्सो—त१.२.४.५.६-भ६; रथः कुत्सो—त७; स रथः कुत्सेन—भ१.२.४.७ ।
तं रथं कुत्सो—मु ॥ १३. [३] सर्वार्थदर्शिनी—भ१.४.७ । सर्वार्थदर्शिनीय—त४ (प्रान्ते) ।
त—पुस्तकेषु भाष्यांशो लुप्तः । सर्वार्थदर्शिना—मै-मु । सर्वार्थदर्शिनी—उद्गीथ ॥ १५. वयं...शत्रूणां...
संगमयेयम् (१)—मै-मु । उद्गीथभाष्ये ‘वयं’ नास्ति ॥ ३७४. १७. [६] स्वादान्—

त२.६.७-भ४.७-मै । स्वाद्यन् स्वादु-त४; स्वाद्यन् स्वादुयुक्ता-भ६ । त५-भ१.२-पुस्तकेषु 'स्वाद्यन्' इत्यस्यान्तरमवकाशो दत्तः । स्वाद्यन्शब्दस्य व्याख्यानमत्रापेक्षितं दृश्यते ॥ १८. अस्माभिर्दत्ताः—त-भ२.६ । अस्माभिर्दत्तः-ग; अस्मादत्ताः-भ१.४.७ । स्वाद्यन् स्वाद्यानः स्वादिष्टाः भवन्तु अस्माभिर्दत्ताः संतु-मु । आस्वादिताः—मै । स्वाद्यन्शब्दस्य व्याख्यानं छुत्तमस्तीति स्वीकरणे 'आस्वादिताः' इत्यभ्यूहोऽनावश्यकः स्यात् । बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वात् स्वीकृतपाठ उपपन्नः प्रतिभाति । 'मधूनि' इति पदस्य व्याख्यानं स्वीकृतपाठमेव प्रमाणयति । उद्गीथभाष्यमशुद्धमपि द्रष्टव्यम् ॥ २४. [७] अस्येन्द्रस्यार्थ—ग-उद्गीथ । अस्यैन्द्रार्थ—त-भ१.२.४.६.मु; इंद्रार्थ—भ७ । इंद्रार्थ—मै ॥ ३७५.३. [८] इन्द्रः—ऽ-मु । स इंद्रः—मै ॥

[१०. ३०] ३७५. १२. अप दृश्य—ऽ-मु । अपयिष्य (?)—मै ॥ ३७६. ११. [३] आर्थिकोऽयं—ग-भ६-मु । आर्थिकोयं—त । स्वार्थिकोऽयं—भ१.२.४-मै । अर्थोऽयं—उद्गीथ ॥ ३७७. २१. [७] 'वेष्टनाभिर्हिसनात्—मै-मु । मु-पुस्तकपाठ एव मै-पुस्तके स्वीकृतः । 'वेष्टिताभिः हिंसनात्—त-भ६; 'वेष्टिताभिः हिंसात्—भ१; 'विष्टिताभिः हिंसात्—भ४ । 'वेष्टनाभिः हिंसात्—उद्गीथ ॥ ३७८. १. [८] प्रगमयत.....शृणुत—ग-त१.२.४.६.७-भ१.२.४. ६-मु । भ६-पुस्तके 'प्रगमयत' इत्यस्य स्थाने 'प्रसंगमयत', 'तैर्धनवत्यः' इत्यस्य स्थाने च 'तद्वत्यः' । त१.२.७-भ२-पुस्तकेषु 'रेवतीः' नास्ति । उत्तरार्धव्याख्यानरूपोऽयं भागः त५-मै-पुस्तकयोर्नास्ति । न वायं मैक्समुल्लरमहाशयैः स्वीयेषु लिखितपुस्तकेषूपलब्धः । अस्य मन्त्रस्योद्गीथ-भाष्यमजोद्ध्रियते—'यच्छब्दसंबन्धाद्वितीये पादे ? गर्भसारः यो वः युष्माकं स्वभूतः हे सिन्धवः स्यन्दन-शीलाः मध्वः मधुनः मृष्टरसस्य उत्सः उत्स्यन्दिनः उत्सिपिता । यच्छब्दसंबन्धात् गर्भ ? मधुमन्तं मधुस्वादोपेतं ऊर्मिमसंघातम् । घृतपृष्ठं घृतेनाज्येन पृष्ठमीडयं स्तुत्यमध्वरेषु यज्ञेषु । ईदृशं सारं युष्म-त्संबन्धिनमस्मै अस्येन्द्रस्यार्थाय प्रहिणोत प्रगमयत प्रस्थापयतास्मद्यज्ञं प्रत्यंगभावाय । हे आपः अस्म-भ्यं युष्माभिः दातव्यं ? दृष्टादृष्टफललक्षणेन तद्वत्यं शृणुत हवमाह्वानं वचनमेतदित्यर्थः । मे मम स्वभू-तम्' । अशुद्धमेतत्सायणभाष्यानुसारेण शोधयितुं शक्यम् । ईषद्वचनाभेदे सत्यपि स्वीकृतपाठमेतत्प्रमा-णयति ॥ ११. [९] नभोजां—ग-त७-भ६-मै-मु-उद्गीथ । नभोजं—त१.२.४.५.६-भ२; नभोज-भ१.४ ॥ ३८०. ११. [१४] आगमन्—मै-मु-उद्गीथ । अगमन्—ऽ ॥

[१०. ३१.] ३८२. ११. [४] वाग्भिः स्तुतः—भ२.५.६ । वाग्भिः स्तुत—त३-भ-१.४ । वाग्भिः—त-मै-मु ॥ २८. [६] सुष्टुतिः—त६ । सुष्टुस्तुतिः—मै-मु हतरेषु च । सुस्तुतिः—उद्गीथ ॥ ३८३. १४. [८] एतावदेवजातं...अपि तु एता—मै-मु । तावदेवजातं सामर्थ्येन युक्तं—ग; एतावदेवजातं सामर्थ्येन युक्तमिति अपि तु एता—त; एताः देवा वा जातं सामर्थ्येन युक्तं भ१.४.७; एतावदेवजातं सामर्थ्यायुक्तं एता—त३; एतावदेवजातं सामर्थ्येन युक्तमिति एता—भ२ । न एतावत् । नैतावदेवजातं सामर्थ्ययुक्तं । किं तर्हि एता—उद्गीथ ॥ ३८४. १३. [१०] ह्यादेशः—त-भ१.२.४.६-मु । ह्याडागमः—त३; ह्याडागमः—भ५ । ह्यादेशः—ग-भ७-मै । ह्यादेशो 'शम्या' इति रूपं भवेत् । अतः स्वीकृतपाठो न युक्तः । परं बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वात् स्वीकृतः । 'ह्यादेशः' इति मै-पाठोऽवद्ध एव । 'आ-आदेशः' इति युक्तम् ॥

[१०. ३२] ३८५. १२. [२] रजःशब्दाच्छस आकारः—भ६-॥मं-मु। इतर-
लिखितपुस्तकेषुशुद्धाः पाठाः ॥ ३८६. ४. [४] यद्यत्र—त-भ२.६-मु। यद्य-त३-भ१.४;
यदा-भ७। यद्यदा-मं ॥ ६. यत् आगत्य प्रकाशयेत्यत्र (प्रकाशयेत्यत्र-भ६) कारणमाह (तारण-
माह-त३-भ१.२)—ग-त-भ-मु। यत् आगत्य प्रकाशस्ततोऽत्र कारणमाह—॥मं। स्वीकृतपाठो मँक्स-
मुल्लरमहाशयैरुपलब्धोऽपि किमर्थं त्यक्तोऽभ्यूहश्चाश्रित इति न ज्ञायते। स्वीकृतपाठ एव सम्यगर्थ-
मावहति न मँक्समुल्लरमहाशयैरभ्यूहितः पाठः ॥ ३८७. २. [६] अन्तर्हितं त्वां—ग-त३-भ।
अन्तर्हितं—त४.५। अन्तर्हितं—त१.२.६.७-मं-मु ॥ ३८८. ५. [९] हे कलश कलावन्—भ६-मु।
हे कलश कलावान्—त१.२.६.७; हे कलश कलाशान्—त३.४.५; हे कलश कलशान्—भ१.२.४।
हे कलश—भ७-मं। हे कलश कलाशयन सर्वकलाधारपारिपूर्ण—उद्गीथ ॥ १३. [९] बहुवचनम्।
एवं—त३.४-भ५। बहुवचनं पदं—त१.२.५.६-मु; बहुवचनं पदां—त७; बहुवचनं—ग-भ१.४.
६। बहुवचनपदं-मं ॥

[१०. ३३] ३८९. १२. [२] पार्श्वस्थानि—ग-भ१.२.४-॥मं-मु। पार्श्वस्थानि—त;
पार्श्वस्थानि—भ६; पार्श्वस्थानि—भ७ ॥ १६. कम्पयते (२)। 'कम्पते' इति साधु ॥ ३९०. ८.
[५] प्रतिष्ठाहिनि रथं—॥मं। तिष्ठिवाहिनि रथं—ग; प्रतिष्ठावाहिनि (प्रतिष्ठ—त५) रथं च—त१.
४.५.६.७; प्रतिष्ठावाहिनि रथं—भ१.२.४.७; प्रतिष्ठावाहिनि तं रथं च—भ६। प्रतिष्ठाहिनि रथं
च—मु ॥ २९. [९] न जीवति—त-भ६-मु। जीवति—भ१.२.४.७-मं ॥

[१०. ३४] ३९१. २. अत्र द्वादशयक्षान् स्तौति.....सा देवता—॥मं। अयं
पाठो मँक्समुल्लरमहाशयैरभ्यूहितः। अभ्यूहे कारणान्यपि तैः स्वकीयटिप्पण्यां प्रदर्शितानि। लिखित-
पुस्तकेषु साधारण्येनैतादृशः पाठो विद्यते—'अत्र द्वादशयक्षान् स्तौति नवभ्याद्यावातस्तास्तदेवत्यः सप्तमी
त्रयोदशी च कृषिं स्तौति अतस्तयोः सा देवता'। बृहद्देवतापाठस्त्वेवं वर्तते—'अत्राक्षान्द्वादशी स्तौति
नवभ्याद्या च सप्तमी। त्रयोदशी कृषिं स्तौति.....'। बृहद्देवतापाठमुद्धृत्य सूक्तदेवताः कथयितुं
भाष्यकारा उद्युक्ताः। सप्तमी ऋक् न कृषिं स्तौति किंतु अक्षान् स्तौति। तथा च 'स्तौति' इति
क्रियापदमेकवचनान्तम्। 'तयोः' इति पदमप्यवद्धमिति स्पष्टमेव। एतामशुद्धिं दूरीकृत्य यः पाठो
मँक्समुल्लरमहाशयैरभ्यूहितः स युक्त एव। मु-पुस्तकेऽशुद्धः पाठः ॥ १०. विभीतकस्य—ग-॥मं-मु।
विभीतकस्य—त१.२.४.५; विभीदकस्य—त७; विभीतस्य—भ१.४.७ ॥ १३. [१] अचच्छत्—
ग-॥मं-मु। अवच्छत्—त१.२.६; अचच्छत्—त४.५; अचच्छत्—त७-भ ॥ ३९२. १७. [५] न
दूषये—त७-॥मं-मु। न दूये—ग; दूषये—त-भ ॥ ३९३. ५. [७] नितोदितवन्तश्च—॥मं।
नितोदितवन्तश्च द्यूतपुरुषे च कृषौ प्रवर्तमानेन—त१.२.६; नितोदितवन्तश्च पुरुषे च कृषौ प्रवर्तमाने-
त४-मु; नितोदितवन्तश्च पुरुषश्च कृषौ प्रवर्तमाने—त५; नितोदितवन्तश्च द्यूतपुरुषे च कृषौ प्रवर्तमान-
त७; नितोदितवन्तश्च पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमाने—ग; नितोदितवन्तश्च पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमाने—भ१.२.४;
नितोदितवन्तश्च पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमानाः—भ६। एतत्सूक्तप्रस्तावनायां सप्तममन्त्रस्य देवताविषये
योऽभ्यूहः कृतः स यद्युचितस्तर्ह्ययमप्यभ्यूह आवश्यको भवति। सप्तम्याः कृषिस्तुतिवं यदा प्रस्ता-
वनायां प्रविष्टं तदैव 'पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमानस्य' इत्यपपाठो भाष्ये प्रविष्टः ॥ १६. [८]
आस्फारे—भ१.२.४-॥मं। आस्थाल्य—ग; अस्फारे—त-भ६-मु। आस्कोरा—भ७ ॥ ३९५. ४.
[१३] रतिं—उद्गीथ-मु-भाउफेखट। रतिं—९-मं ॥

[१०. ३५] ३९५. २७. [१] द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ—ग-त३-भ१.२.४.५.७ । द्यावापृथिव्यौ—त-भ६-मै-मु ॥ ३९७. ६. [६] अश्विनावपि—त-भ-मु । अश्विनौ—मै ॥ १४. [७] स प्रार्थितः—ग-त३-भ१.२.४.७ । अप्रार्थितः (?)—त-भ६-मै । प्रार्थितः—मु ॥ ३९८. २७. [१२] पश्वे पश्वे—मु । पश्वे—भ । पश्वे पश्चात्मकाय—त१.२.७-भ६-मै; पश्चात्मकाय—त४.५ । ऋ. सं. १.४३.२; १.६५.१; ८.५.२०; १०.६१.१२ द्रष्टव्यम् ॥

[१०. ३६.] ३९९. २७. [१] सर्व—ग-त३-भ१.२.४.७-मै । स्वर्ग—त१.२.६. ७-मु; सर्व—त४; सर्ग—त५; सर्ग—भ६ ॥ ४००. २८. [५] पिन्वतां सिञ्चतु—ग-भ५.६ । पिन्वतां प्रीणयतु किंतु—त१.२.६.७-मु; पिन्वतां किंतु—त४.५-भ१.४.७-मै । पिन्वतां वृष्ट्या सिञ्चतु—उद्गीथ ॥ ४०१. ८. [६] अस्माकं—ग-त३-भ । नोऽस्माकं—त-मै-मु । प्रथमायां पङ्क्तावपि 'नोऽस्माकम्' इत्यनावश्यकम् । 'अस्माकम्' इत्येव प्रतीकम् ॥

[१०. ३७.] ४०३. २०. येन सूर्य—भ-मु । येन सूर्यो—त-मै ॥ ४०४. २. [१] देवेषु जाताय—त१.३.४-भ । देवेषु जाताय देवार्थमुत्पन्नाय—त२.७-मै-मु । देवार्थमुत्पन्नाय—त५.६-भ६ । देवजाताय देवात् प्रजापतेः सकाशादुत्पन्नाय—उद्गीथ ॥ ४०७. १०. [१२] निधत्त—ग-त३-भ५.६-मु—उद्गीथ । विधत्त—त-भ१.२.४.७-मै ॥

[१०. ३८.] ४०७. १३. ताण्ड्यशाट्यायनकाः—भ६-मु । तांडकं छाट्यायनकाः—ग; तांडवा शाट्यायनका—त१.२.४.५.६; तांडवा छाट्यायनका—त३-भ१.२.४; तांडवाः शाट्यायनकाः—त७-मै । पञ्चममन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम् । 'तांडवशाट्यायनका' इति मै-संसूचितम् ॥ ४०८. ५. [३] त्रैवर्णिको वा अदेवः देवादन्यो—भ१.४.६.७ । त्रैवर्णिको वादेवः अन्यो—त१.२.६; त्रैवर्णिको वा देवादन्यो—त५ । त्रैवर्णिको वादेवश्चान्यो—मु । त्रैवर्णिकोऽदेवः देवादन्यो—भ२-मै । यो दासः अकुलीन इत्यर्थः । आर्यो वा कुलीनो वेत्यर्थः । अदेवः देवादन्यो वा पिशाचासुरराक्षसादिकः—उद्गीथ ॥ २७. [५] कुत्सस्याह्वं । कुत्सस्य हवं—शा. ब्रा. जै. ब्रा. । २८. अभ्यवदत्—मै-मु । न्यवदत्—ग-त-भ ॥ ३०. प्रादुद्रवदिति—ग-मै । प्रादुद्रवदिमपि—त; प्रादुवदिति—त३ ॥ ३२. वार्ध्रीशतेत—मै । द्विशतेन—ग; वाध्रियतेन—त; वाध्रिशतेन—भ-मु । प्रादुद्रवदिति—भ-मु । प्राद्रवत्—शाट्या ब्रा., जै. ब्रा. ॥ ३१. आहूतवन्तौ—भ६-मै-मु । आहूयतांतं—ग; आहूतवन्ती—त१.२.६.७; आहूतवन्ती—त४.५; आहूतवन्तं—त३-भ । ताण्ड्य ब्रा. ९.२.२२ द्रष्टव्यम् ॥

[१०. ३९.] ४१०. [३] ऋतस्य । 'ऋतस्य' इति संहिता ॥ ४१. २८. [६] मे मम संवन्धिनमिममाह्वानम् (?)—मै-मु ॥ ४११. २०. [८] पुनः पुनरपि—ग-त३-भ२.६ । पुनरपि—त४-भ१.४.७-मै-मु ॥ ४१३. २१. [१४] वां—त-भ६-मु । ततो वां—त३-भ१.२.४.७-मै ॥

[१०. ४०.] ४१४. २६. [३] बन्दिनो वाणी कापा—त३-भ२.६-मु । बन्दीनो वरणी कापा—त१.४.६; बन्दीनो वरणी कापा—त२.५; बन्दिनो वाणी सापा—भ१.४ । बन्दिनो वाणी कापा—ग-मै ॥ ४१५. ५. [४] युवां—ग-मै-मु । युवं युवां—त-भ ॥ ४१६. ४. [७] पराजीयमानं—ग-उद्गीथ । पराजयमानं—त-भ-मै-मु ॥

[१०. ४२] ४२०. २२. [५] स्पन्द्रं स्पन्दनशीलं—ग-मु। स्पन्द्रं स्पन्दनशीलं—त-भ-मै। 'स्पन्द्रम्' इत्येव संहितापाठः न 'स्पन्दम्'। ऋ. सं. १.१८०.९; ५.५२.३; ८; ८७.३; ६.१२.५ अत्रापि स्पन्द्र इति पकारयुक्त एव पाठः। नागरीलिपिलिखितपुस्तकेषु प्रायेण यकारपकारयोः साम्यं दृश्यते। ऋ. सं. ६.१२.५ टिप्पणी द्रष्टव्या। 'स्पन्द्रम्' इत्येव उद्गीथभाष्ये ॥ २५. पूर्वाह्ने—ग-मै। पूर्वाह्ने—त१.२.४.७; पूर्वाह्ने—त३.५-भ-मु ॥

[१०. ४३.] ४२२. २७. इति याज्ये—ऽ-मै-मु। इति याज्या-आश्व. श्रौ. ॥ ४२४. ११. [५] पूर्वोऽपि—ग-मै। पुत्रोपि—त-भ१.२.४.७; प्रत्नोपि—भ६। पुरातनोपि—मु ॥ ४२५. ६. [८] पतयति—मै। पतयत् पतति—ग; पतयद्भि—त१.२.४.५.६; पतयत् गच्छति वि—त७; पतति—त३-मु; पति—भ१.२.४; पतयत् अपातयत्—भ६; तपति—भ७ ॥

[१०. ४४] ४२६. १७. [२] अस्मदभिमुखं—त-भ-मु। अस्मदभिमुखः—मै ॥ २३. [३] नृणां—ग-त४.५-भ६। नृणां—त७-मु; नेतृणां—त१.२.३.६-भ१.२.४.७। नरां नेतृणां—मै ॥ ४२७. १७. [५] अनाधृष्याणि—ग-भ२.६-मै। अनाधृष्यानि—त-भ१.४.७। अनाधृष्या अनाधृष्याणि—मु ॥ ४२८. ८. [७] ये उपरे—मै—उद्गीथ। ये अपरे—ऽ-मु ॥ २०. [८] किंचेन्द्रो वृष्णः.....मदे सति—मै। लिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः। किंचेन्द्रो वृष्णः स्वोदरस्यासक्तु वर्षणशीलान् सोमान् पीत्वा मदे सति—मु। वृष्णः वर्धितृन् स्वोदरस्य सेक्तु सोमान् पीत्वा मदे सति मत्तः सन्नित्यर्थः—उद्गीथ ॥

[१०. ४५] ४२९. १४. वत्सप्रिराग्नेयं—ऽ-मै-मु। वत्सप्रिराग्नेयं—अनु. ॥ ४३०. ४. [२] धामानि—त१.२.६.७-मु-उद्गीथ। सवानि—त३.४.५-भ-मै ॥ १३. [३] त्वा त्वां—ऽ-मु। त्वां—मै ॥ ४३१. ३. [४] द्यावापृथिव्यौ—त-भ२.६.७-मु-उद्गीथ। द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ—भ१.४-मै ॥ ५. क्षामां वै रेरिह्यमाणो—मै-मु। क्षामां वै रेरिह्यमाणं—ग; क्षामामां वै रेरिह्यमाणं—त१.२.४.५; क्षामां वै रेरिह्यमाणं—त६-भ ॥ ४३२. २१. [९] सुम्नं—भ२(प्रान्ते).७-मै-उद्गीथ। सुम्नं-ग-त-भ१.४.६-मु ॥ ४३३. २. [१०] जनिष्यमाणैः—ग-त-भ६-मु-उद्गीथ। जनिष्यमाणैः—भ१.२.४-मै। जैनिष्यमाणैः—भ७ ॥ १६. [१२] अस्य मन्त्रस्योद्गीथभाष्यमघो दीयते—अस्तावि स्तुतोऽग्निः। नरां मनुष्याणां सुशेवः बहूपकारित्वात् सुमुखः वैश्वानरः विश्वेषां नराणां नेता कर्मसु प्रवर्तयिता विश्वेषां नरैर्यागार्थं नीयमानः विश्वानरस्य वा अपत्यभूतः ऋषिभिरस्माभिः सोमगोपाः सोमस्य रक्षिता रक्षआदिभ्यः। इदानीं कृतकृत्याः सन्तो वयं अद्वेषे द्वेषरहिते अस्माकमुपरि परस्परतो वा द्यूते द्यावापृथिवी हुवेम आह्वयाम नश्रयदृष्टा-दृष्टफलदानायास्मभ्यं यूयमपि हे कर्मागदेवाः अभिसंहिताः धत्त दत्त रयिं धनं दृष्टादृष्टफललक्षणं अस्मे अस्मभ्यं सुवीरं सुपुत्रसहितं ॥

अष्टमोऽष्टकः

अष्टमाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ग (१, २, ४), त (१, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८), भ (१, २, ४, ५, ६, ७, ८) ॥

[१०. ४६] ४३५. ८. अनुवर्तमानात्—ग१.२-त१.२.३.७-मु। अनुवर्तमानात्—ग४-भ-मै ॥ १६. [१] वेत्ता—त१.२.३.४.५.७-मै-मु। ज्ञाता—ग-त६.८-भ१.४.५.६.८;

ज्ञानं-भ२ ॥ १८. यद्वा अपां अपसामित्यर्थः—*मं । अपसामित्यर्थः-ग१.२-त१.२.३.७.८-
भ; यद्वा अप इति ('इति' नास्ति-त४) कर्मनाम अपसामित्यर्थः-ग४-त४; अपां समीप इत्यर्थः
यद्वा ('यद्वा' नास्ति-त५)-त५.६ ॥ ४३६. १. [२] चतति°-ग४-त१.२.३.६.७.८-
भ-मु । चरति°-त४; चसति°-त५ । चति°-ग१.२-मं ॥ स्तोत्रैर्वा इच्छन्त आत्मान इच्छन्तः—
*मं-मु । स्तोत्रैर्वा इच्छन्तैः अनमिषंतो-त१; स्तोत्रैर्वा इच्छंतः आत्मानं इच्छंतः-त२.६-भ६;
स्तोत्रैर्वा इच्छंतः अनमिषंतो-त३.७; वा इच्छंतः आत्मानं इच्छंतः-त८-भ१.२.४.८; स्तोत्रैर्वा
अभिमिच्छंतः अनिमिषंता-त४; स्तोत्रैर्वा हवंतः अनिमिषंता-त५ ॥ २०. [४] नेतारं प्रापयिता-
रमरतिं गन्तारं-त४-मं-मु । नेतारमरतिं गंतारं-ग-त८-भ; नेतारं प्रापयितारं-त१.२.३.५.७;
नेतारं-त६ ॥ २८. [५] जेतव्यान् शत्रून् जयन्तं—*मं । जेतव्यं-ग-त८; जेतव्यान्-त१.२.३.४.
५.६.७-भ-मु ॥ २९. [५] भूर्जयन्तमित्येकपदं मत्वा—ग१.२-मं-मु । भूर्जयंतमित्येकपदमिति
मत्वा-ग४-त६.८-भ; भूर्जयंतमित्येकं पदमिति कृत्वा-त१.२.३.४.५; भूर्जयंतमित्येकपदं कृत्वा-त
७ । उद्गीथभाष्यस्य अयमेक एव निर्देशः सायणभाष्ये । 'भूः भूरादीन् लोकानित्यर्थः अत एव च
महां महांति विषोषां...' इत्यादि उपलभ्यमानोद्गीथभाष्यलिखितपुस्तके । 'जयन्तम्' इति पदस्य
व्याख्यानाभावात् भाष्यमिदं नुटितं दृश्यते । तथापि 'भूः' इति पदस्य व्याख्यानात् सायणोक्तेः
सत्यत्वं प्रतीयते ॥ ४३७. १७. [६] कर्मणा यन्त्रैः—मु । 'अयन्त्रैः' इत्यस्य स्थाने 'यन्त्रैः'
इति भाष्यकारैः पठितम् । कर्मणायन्त्रैः-मं । अयन्त्रैः अयमनैः गमनप्रतिबंधरहितैः स्वर्गमार्गैः—
उद्गीथ ॥ २६. [७] श्रेतिमानमश्नन्तः—ग४-भ६.८-मं-मु । श्रेतिमानमन्वमंचतः-ग१.२;
श्रितिमानमवंत-त१.२.३; श्रितिमाननांचंत-त४; श्रितिमानवसंत-त५; श्रितिमानमर्चतः-त७;
श्रेतिमानमवंतः-त८; श्रेतिमानमवंतः-भ१.४.७; श्रेतिमानमवंतः-भ२ । ऋ. सं. २.३३.८ भाष्ये
'श्रितिचे' इति पदस्य व्याकरणप्रक्रिया द्रष्टव्या ॥ श्रेतं-ई-मु । श्रेतः-मं ॥ ४३८. १५. [९]
किंच ईलेन्यं—ई-मु । ईलेन्यं-मं ॥ यमग्नि—ई-मु । अग्नि-मं ॥

[१०. ४७] ४३८. २९. बुद्धयेन्द्र—ग-त६-भ । बुध्यद्र-त८ । बुध्वेन्द्र-त१.२.३.४.
५.७-मं-मु ॥ ४३९. २६. [३] धनं च—ग-त-भ१.४-मु । धनं-भ२.६.७.८-मं ॥ ४४०.
१९. [६] जिगाति अभिगच्छति—ग-त-भ१.२.४.५.६.८-मु । जिगाति-भ७-मं ॥ ४४१.
४. [७] हृद्द्युभ्यां डेरुपसंख्यानमिति सप्तम्या अलुक्—त-भ१.२.४.६.८-मु । डेरुपसंख्यान-
मिति सप्तम्या अलुक्-ग; हृद्द्युभ्यां डेरुपसंख्यानमिति-भ५ । हृद्द्युभ्यामियुपसंख्यानानात् डेरलुक्-मं ।
१२. [८] दद दाने—ई-मु । ददातेः-मं ॥

[१०. ४८] ४४२. २ [१] हविषो दात्रे—ग-त१.२.३.४.५.६.८-भ२.४.५.६.८-
मु । हविर्दात्रे-त७ । दात्रे-भ१.७-मं ॥ ११ [२] तदत्रोच्यते—ग-मु । तत्रोच्यते-त-भ-मं ॥
२४ [३] सेनासमूहं । समूहशब्दस्य नपुंसकलिङ्गप्रयोगश्चिन्त्यः ॥ कुर्वन्ति—ग-त१.२.६.८-भ ।
कुर्वते-त४-मं । मु-पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवम्—मह्यं मदर्थं त्वष्टा देवः आयसमयोमयं वज्रं आयुधं
अतश्चत् संपादितवान् । अपि च देवाः मयि विषये क्रतुं यज्ञं अब्रजन् कुर्वन्ति मम अनीकं अश्वानि
सूर्यस्येव रवेरिव दुस्तरं दुरवगाहं । किंच कृतेन निष्पादितेन कर्त्वेन वृत्रवधादिरूपेण कर्मणा उपलक्षितं
मां सर्वे आर्यंति गच्छन्ति ॥ अर्यमीश्वरं—त-भ । आर्यमीश्वरं-मं ॥ ४४३. १५ [५] सर्वस्य

धनस्य—ग-त-भ२.४.५.६.८-मु। धनस्य-भ१.७। धनस्य सर्वस्य-मै ॥ ४४४. १० [७] यथा—
ग-मै-मु। त-भ-पुस्तकयोः 'यथा' नास्ति ॥ जीर्णव्रीह्यादिस्तम्बान्—त३-मै। जीर्णकष्यादि-
स्तम्बान्-ग; जीर्णव्रीह्यादिस्तम्बान्-त; जीर्णव्रीह्यादिस्तम्बानात्-भ। निष्पावजीर्णव्रीह्यादिस्तम्बान्-मु ॥
२१ [८] उत वा अपि च—ग-त-भ१.२.४.५.६.८-मु। उतावपि च-भ७। उतापि च-मै ॥
२८ [९] आश्रयणीयः सन्—त-भ१.२.४.५.६.८-मु। आश्रयणीयः-ग-भ७-मै ॥ ४४५. १४
[१०] अस्था अस्थना—त८-भ१.२.६। अस्था अस्थना न-त६; अस्था अस्था-भ४.७.८।
अस्था-ग-त१.२.३.४.५.७-मै-मु ॥

[१०. ४९] ४४६. २१ [३] सुखवासाय—ऽ-मु। सुखार्थ-मै ॥ ४४७. १७
[५] 'अकरम्' इति पदपाठः। 'करम्' इति भाष्यकारैः स्वीकृतमिति व्याकरणप्रक्रियया
स्पष्टम्। अकरं कृतवानस्मि-उद्गीथ ॥ १८ अरन्धयं वशमनयम्—त-मु। अरन्धयं वशं गमयः—
ग१.२; अरन्धयं वशमगमयं-ग४। अरन्धयं-भ-मै ॥ २५ [६] अनुषक्तः—ग-त६.८-भ६.८-मु।
आनुषक्तः-त१.२.३.४.५.७-भ१.२.४.७-मै ॥ ४४८. ७ [७] ऋषगित्ययं—त५.६.८-भ।
ऋषगित्यव्ययं-ग-त१.२.३.४.७-मै-मु ॥ १२ [८] सप्तहा सप्त°—ग-त१.२.३.४.५.७-मु।
सप्त°-त६.८-भ-मै ॥ शत्रुपुरां—ग-त२.३.४.५.६.७.८-भ४.५.६.८-मु। शत्रुपुरा-त१-भ२;
शत्रूणां पुरां-भ१; शत्रूणां पुरां वा-भ७। पुरां शत्रूणां वा-मै ॥ १६ अडभावः—त-भ-मु। अड-
भावश्छांदसः-ग। अडभाव आर्षः-मै ॥ २३ [९] स्रवतीः—ऽ। स्रवतीः (१)-मै-मु। स्रवतः
नदान् सिंधुलोहितप्रभृतीन्-उद्गीथ ॥ २६ अलम्भयम्—मु। लेभयं-ग१.२; लम्भयं-त-भ१.२.४.
५.६.८; लेभयं-ग४; लम्भयं-त३-भ७। अलम्भं-मै। लिखितपुस्तकपाठसादृश्यात् मु-पाठः स्वीकृतः।
'अलमे' इत्यपि संभवेत्। विदं लब्धवानस्मि-उद्गीथ ॥ २७ पुषादि° इत्यादिना—भ१.२.४.
६.८-मु। पुषादीत्यादिना-भ७; पुषादित्यादिना-त। पुषादित्वात्-मै। दिवादौ लामार्थं विद्वातु-
र्नास्ति ॥ ४४९. ६ [१०] आगामिवर्षसमय°—ग४-त१.२.३.४.७.८-भ१.२.८-मु।
आवर्षसमय°-भ७। आगामिवर्षसमय°-त५-मै ॥

[१०. ५०] ४४९. १९ सप्तर्चं—ग-त-भ२.६-मु-उद्गीथ। अष्टर्चं-भ१.४.७.८-मै ॥
३० [१] सांहितिको दीर्घः—ऽ-मु। दीर्घः-मै ॥ ४५१. ५ [४] विश्वस्मिन् सर्वस्मिन्—
ग-त-भ४.५.६-मु। विश्वस्मिन्-भ१.७-मै ॥ ६ भुवः—ऽ-मु। अभवः-मै ॥ १६ [५] अम
गत्यादिषु...छान्दस उमादेशः—मै। लिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः। अम गत्यादिषु औणादिकः
अमनप्रत्ययः छांदस उमादेशः-मु ॥ १८. एता एतानि—ग-त-भ५.६.८-मु। एतानि-भ१.२.४.
७-मै ॥ २४ [६] सर्वाणि सवना—त-मु। सवना सर्वाणि-मै ॥ ४५२. ५ [७] स्तोत्र-
कर्तारो—त-भ-मु। स्तोत्रकृतो-मै ॥

[१०. ५१] ४५२. २८ [१] तत् प्रावरणं—ग१.२-त-भ-मु। तत्र प्रावरणं-ग४।
प्रावरणं-मै ॥ तत्तत्—त-भ-मु। तत्-मै ॥ ४५३. १ जातप्रज्ञ ते—ग-त-भ१.२.४.६.८-मु।
जातप्रज्ञान-भ७-मै। 'ज्ञ ते' इति पृष्ठमात्रालेखनरीत्या 'ज्ञात', इति स्यात् नतयोश्च सादृश्यम् ॥
१८ [३] अप्रविष्टं—त६.८-भ५.६। प्रविष्टं-ग-त१.२.३.४.५.७-भ१.२.४.७.८-मै-मु ॥
२७ [४] देवा—ग-त-भ१.२.४.६.८-मु। देवगणा-भ७-मै ॥ २९ हविर्वहने—ग४-त२.७-

भ१.४.६.७ । हविर्वहनप्रयोजने-त४.५-मै-मु ॥ नैव योजयन्तु-त६-मु । नैव योजयंत-ग-त
 २.३.७-भ१.२.४.५.८; नैवायोजयंत-त१; नैव योजयंतो-त४; नैव योजयंतो-त५; नैव योजयत-
 त८-भ६; नैव योजयंत-भ७ । मैव योजयंत (?) -मै ॥ ४५४. ९ [५] त्वं तु-ग-त१.२.३.
 ४.५.६.७-भ-मु । त्वं-त८-मै ॥ १२ संमत्था । समित्य-मु । ' तव संमत्था ' इति समीचीनमिति
 मै-मतम् ॥ १३. वह च-ग-त१ २.३.६.७.८-भ१.५.६.८-मु । वह-त४.५-भ२.४.७-मै ॥ २१
 [६] वृणोति-९-मु । वृणुते-म ॥ २३ गौरो न गौरमृग-ग-त३.६.८-भ४.५.६-मु । गौपा
 न गौरमृग-भ८; गोरो न गौरमृग-त१.२; गोरो न गौरमृग-त७; गौरमृग-भ१; गौरो मृग-
 भ७ । गौरो न मृग-मै ॥ ३० [७] युक्तः-९ । युंज्मः-मु । तथा-मै ॥ संयुक्तः-त१.२.३.
 ६.७.८-भ-मु । युक्तः-ग-त४.५-मै ॥ ४५५. ८ [८] प्रतिजानाति । प्रति + ज्ञा इत्यात्मनेपदी
 धातुः ॥ १४ तस्मादाहुराग्नेयाः..... । ' तस्मादाहुराग्नेयाः प्रयाजानुयाजा आग्नेयमाज्यमिति '
 इति शाङ्खायनब्राह्मणम् (१.२) । ' शरीरदाया ह वा अग्नयो भवन्ति ' ' पुरुषाहुतिर्यस्य प्रिय-
 तमा ' इति वाक्यद्वयं नोपलब्धम् । ' प्रियतमा ' अस्य स्थाने ' प्रयतमेति ' इति सु-पाठः ॥

[१०. ५२] ४५६. १४ [२] आहुतिर्भवति भवत्वित्यर्थः-त४.५.७-भ४-मु ।
 आहुतिर्भवति भवत्वित्यर्थः-ग । आहुतिर्भवत्वित्यर्थः-त६.८-भ१.२.७.८-मै । प्रादुर्भवति भवत्व-
 त्वर्थः-त१.२.३ ॥ १५ तदेवोभयं भवतीति-मै । तदेव भवत्यतीति-ग; तदेवोभयंतीति-त१.
 २.३ ८; तदेवोभयं भवतीति-त४.५; ते देवा भवत्यतीति-त६-भ२.८; तदेवा नयंतीति-त७; तदेवा
 भवतीति-भ४ । तदेवोभयंतीति-मु । एतच्छन्दोगब्राह्मणवचनमन्वेपणीयम् ॥ २९ [३] स्वा-मानं-
 ग-त१.२.३.४.६.७.८-भ-मु । आत्मानं-त५-मै ॥ ४५७. ७ [४] कल्पयाति कल्पयति-
 भ४.६-मु । कल्पयति-ग-त४.५.६.८-भ५.७; कल्पयाति कलायति-त१.२.३.७ । कल्पयाति-
 भ१.२.८-मै ॥ २५ [६] मह्यं-९ । मह्यं च-मै-मु ॥

[१०. ५३] ४५७. २८ दृवृचस्य-ग-त१.२.३.५.६.७.८-भ१.२.४.५.६.८-मु ।
 दृवृचस्य-त४-भ७-मै ॥ ४५८. ६ [१] जानंस्तथा-त-भ४-मु । जानन्-ग । तथा-भ१.२.६.
 ७.८-मै ॥ ८ नि षत्सद्धि-मु । नि षद्धि-त१.२.३.७-भ१.२.६; नि षत्संधि-भ७; नि षद्धि-
 भ८ । नि हि षत्सत्-भ४-मै ॥ २१ [३] जीवति मृतशब्दो जायते तस्य-मै । जीवति सति
 मृतप्रया जायते तस्य (तस्याः-त४.५)-ग-त४.५; जीवति सति प्रया जायत (जायते-त६-भ६)
 तस्याः-त१.२.३.६.७.८-भ६; जीवति सति प्रजा अजायते तस्याः-भ४; जीवति प्रजाया जायते
 तस्या-भ१.२.७.८ । जीवति सति मृतशब्दो जायते तस्य-मु । ए. ब्रा. ७.९; ऋ. सं. ५.१.६
 भाष्यं च द्रष्टव्यम् ॥ २९ [३] गुह्यां-ग-त-भ१.२.४.६.८-मु । जिह्वां गुह्यां-भ७-मै ॥ ४५९.
 २७ [६] अग्न्यन्तराले श्वातिक्रमेण-मै-मु । अग्नितराले ख्यातिक्रमेण-त१.२.३.७; अग्न्यं-
 तराले श्वातिक्रमेण-त५; अग्नितराले ख्यातिक्रमेण-त६.८-भ१.६.८; अग्नितराले ख्यातिक्रमेण-भ२;
 अग्न्यन्तराले ख्यानिःक्रमेण-भ४; अग्नितराले ख्यातिक्रमेण-भ७ ॥ २८ मध्यं-त१.२.३.६.८-
 भ-मु । मध्ये-त४.५.७-मै ॥ च पूरयेत्-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । चापूरयेत्-त४.५ । चापूर-
 येत्-मै ॥ ४६१. १ [८] सं रभध्वम्-इति न व्याख्यातम् ॥ ४६२. १ [११] ते मरुतो ।
 ' ते ऋभवो ' इति सु-पाठो युक्तः । ' चर्मणि ' इत्यस्यानन्तरं ' वा ' इति सु-पुस्तकेऽधिकम् ॥

[१०. ५४] ४६३. ९ [३] केऽपीत्यर्थः—ग-त६-८-भ-मु । कोऽपीत्यर्थः (१)--त१. २.४.५.७-मं ॥ १० सातरं च—ऽ-मु । सातरं--मं ॥ १८ ४] उत्तरसूक्त उपात्यवर्जिते—
॥मं-मु । उत्तरसूक्ते उपात्यवर्जितेषु--त४.९; उत्तरसूक्ते उपेत्यवर्जितेषु--त१.२.३.७; उत्तरसूक्तेषु
उपात्यवर्जितेषु--त६.८-भ; उत्तरसूक्त उपात्यवर्जितेषु दूरे तन्मामेत्यादिचतसृषु मंतृषु--ग ॥ १९
वेरिस--ग-त-भ१.२.४.६.८-मु । अदाभ्यान्यहिंस्यानि वेरिस--भ७-मं ॥ ४६४. १० [६]
०मधुरद्रव्याणि—ग-त६.८-भ-मु । ०मधुरद्रव्याणि--त३.४.५-भ१.२.४.७-मं ॥

[१०. ५५] ४६४. २३ [१] सती—ऽ-मं । सत्यौ--मु ॥ अवैत्यब्रूतां—॥मं । आह्वा-
तवत्यौ--ग; अहेत्यब्रूतां--त-भ । सु-पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ४६५. १५ [३] आपृणान्—त-भ-मु ।
अपृणान्--ग-मं ॥ १६ ०रक्षःसंज्ञकान्—ग-त१.२.३.४.५.७-भ१.२.७-मु । रक्षसःसंज्ञकान्--
त६-भ४.६.८; रक्षससंज्ञकान्--त८ । राक्षससंज्ञकान्--मं ॥ २९ [४] यच्च—ग-त१.२.३.४.७-
भ१.२.४.७.८-मु । या--त५.६.८; यदा--भ६ । यद्वा--मं ॥ ४६६. १० [५] अननमनः
प्राणनं—॥मं-मु । अनतिः प्राणनं--ग.२; अनने अनः प्राणनं--ग४; अनेनमनः प्राणनं--त१.२.
३.४.५.७-भ२.४.६.८; अमनेन मनः प्राणनं--त६; अननः प्राणनं--त८; अनेनमनः प्राणनं--भ१.
७ ॥ १३ अद्य—ग-त३.४.५.७-भ-मु । अयं--त१.२.८-मं ॥ २३ [६] सुपर्णरूपकेण—त-
भ-मु । सुपर्णरूपेण--ग-मं ॥

[१०. ५६] ४६७. १७ वाद्यादि°—त१.२.३.७-भ७-मु । वाद्यादि°--त४.५.६.८-
भ१.२.४.६.८-मं ॥ ४६८. २ [१] यत्सूर्यः—ग-॥मं-मु । ये सूर्य--त-भ१.२.४.६.८; यः
सूर्य--भ७ । अस्याः श्रुतेर्मूलमन्वेष्टनीयम् ॥ ४६९. २४ [६] संबन्धिनं—ऽ-मं-मु । 'संबन्धि'
इति भाष्यम् ॥

[१०. ५७] ४७०. १२ एतस्मादनुक्रमणीसूत्राभूव विद्यमानः 'पराणि चत्वारि
सूक्तान्युक्ता ऋषयो द्वैपदे त्वजिमण्डले' इतीयानंशः भाष्यकारैर्न दत्त इति दृश्यते ॥ २३ [१] लिखित-
पुस्तकेषु वर्तमानाः शाट्यायनकब्रह्मणपाठभेदा मंसमुल्लरमहाशयैः सोद्धारं विचारितास्ते तदीयायां
टिप्पण्यां द्रष्टव्याः ॥ २३ [१] अभ्यगमंस्ते । अभ्यदासंस्ते--शाट्या ब्रा.; जै. ब्रा. । २४ तं ह
स्मानग्नौ निधाय । तौ ह स्मानग्नावधिधाय-शाट्या. ब्रा.; जै. ब्रा. ॥ पचतोऽग्नौ । पचतोऽनमो-
शाट्या. ब्रा. , जै. ब्रा. । पचतेनमो--ग ॥ २५ असुराग्रं दग्ध्वा । असुराग्रं दग्ध्वा--शाट्या. ब्रा.;
जै. ब्रा. ॥ २६ आवां । आवं--शाट्या. ब्रा.; जै. ब्रा. ॥ २७ [६] 'अयं ह्याततन्तुर्नृपजाः'
इति ब्राह्मणवाक्यस्य मूलं नोपलब्धम् ॥ २७ न्वेता नाभितपन्तीति । त्वेता नाभितपस्यन्तीति--
शाट्या. ब्रा.; जै. ब्रा. ॥ २८ आहुत्य । आहुत्य--शाट्या. ब्रा.; जै. ब्रा. । समाहुत्य--ग । २९
मा प्र गाम—ऽ । प्र गाम--मं-मु ॥ ४७१. २ [२] साधयिता देवेष्वाततः—ग-त-मु । साधयिता--
भ-मं ॥ ३ प्राप्नुयाम—॥मं । प्राप्नोमि--ग-त१.२.३.७; प्राप्नुमः--त५; प्राप्नोति--त६.८-भ ।
व्याप्नुयाम--मु ॥ ५ [३] च तिसृभिः--मु-आश्व. श्रौ । चतसृभिः--ऽ-मं ॥ ८. आ हुवामहे
आह्वयामहे--ग४-त१.२.३.४.५.७-मु । आ हुवामहे--ग१.२-त६.८-भ-मं ॥ ११. मन्म-
भिश्च—ऽ-मु । मन्मभिः--मं ॥ १५. [४] ऋत्वेऽपानाय दक्षाय प्राणाय—॥मं । ऋत्वे प्राणनाय
दक्षाय अपानाय (अपाननाय-ग४) च--ग-भ८; ऋत्वे प्राणनाय दक्षाय अपाननाय--त४.५-भ४;
ऋत्वे प्राणनाय अपाननाय--त१.२.३.७-मु; ऋत्वे प्राणनाय दक्षाय अपाननाय--त६-भ६; ऋत्वे--त८;

ऋत्वे प्राणाय अपाननाय-भ१; ऋत्वे प्राणनाय दक्षाय अपाननाय-भ२; ऋत्वे प्राणाय अपानाय-भ३ ॥ १६. ज्योक् चिरकालं सूर्यं च दृशे सूर्यं द्रष्टुं-ग-त-भ-मु। ज्योक् च चिरकालं सूर्यं दृशे सूर्यं द्रष्टुं-मं ॥ २०. [५] 'पितरः' इति पदं भाष्यकारैः संबोधनान्तस्य स्थाने प्रथमान्तं गृहीतं दृश्यते। तथा च 'मनः' इत्यस्य स्थाने 'जनः' इत्यपि स्वीकृतम् ॥ २७. [६] युक्ताः सन्तः-ग-त-भ-मु। युक्ताः-भ१.२. ४.७-मं ॥

[१०. ५८] ४७२. ७. [१] °जीवनाय-ऽमु। °जीवनायेत्यर्थः-मं ॥ ४७३. १. [५] तदिति गतम्-त-भ-मु। तदावर्तयामः-मं ॥

[१०. ५९]. ४७५. ६. [२] अत्रापि न्विति-मु। अत्रान्विति-ऽ। अत्र न्विति-मं ॥ जीर्णां स्तुता वा-ग-त-भ-मु. ८-मं। जीर्णां स्तुति- त१.२.७; जीर्णां स्तुतिर्वा-त३.६.८-भ; जीर्णां स्तोता वा-त४.५। जीर्णां स्तुता-मु ॥ ९. गच्छतु-ग-त३.४.५-मु। गच्छतां-त१.२. ६.७.८-भ-मं ॥ २३. [४] मा कार्षीः-त१.२. ३.भ-मु। नोऽस्थान् मा कार्षीः-ग-त७-मं ॥ २४. सूर्यदर्शनासंभवात्-ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.६.८-मु। सूर्यसंदर्शनासंभवात्-त४.५; सूर्यदर्शनात्-भ७। सूर्यदर्शनात्-मं ॥ ४७६. ३. [५] चिरसंदर्शने-त१.२.३.७-मं-मु। चिरसंदर्शन-ग-त४.५.६-मं ॥ वर्धयस्व वर्धय-ग-त४.५.७-भ१.२.७-मु। वर्धयस्व वर्धयस्व-त१.२.३; वर्धय वर्धय-त६-भ४.८। वर्धय वर्धयस्व-मं ॥ ९. [६] प्राणं पुनः-त-भ-मु। पुनः प्राणं-मं ॥ ४७७. ५. [८] रपः-त१.२.३.७-भ६.८-मु। परः-भ१.२.४; परं-भ७। परं रपः-मं ॥ ६. हिनस्तु-त१.२.३.७-भ४.६-८-मं-मु। हिनस्ति-ग-त४.५; हिनस्तु-त६.८; मा आगच्छतु-भ१.७ ॥ १५. [९] परिरक्षन्तु-ऽमु। रक्षंतु-मं ॥ २१. [१०] समीरय संप्रेरय-भ६-मु। संप्रेरय समीरय-त-भ१.२.४.७.८। समीरय प्रेरय-ग-मं ॥

[१०. ६०] ४७७. २८. स्पर्शनहेतुभूतो देवता। °भूतो हस्तो देवता इति पाठं मेक्स-मुल्लरमहाशया अभ्यूहन्ति ॥ २९. पञ्चाद्या-मु-अनु। पञ्चम्याद्या-त-मं ॥ ४७८. २८. [५] अनयेन्द्रमाह्वयतेऽसमात्यर्थ-मं। अनयेन्द्रमाशते समत्यर्थ-ग; अनयेन्द्रमासते असमात्यर्थ-त१.२. ३.६.८-भ६; अनया इन्द्रस्य समासतेत्यसमात्यर्थ-त४.५; अनया इमासते असमात्यर्थ-भ१.२.४; अनया समाप्तिषु असमात्यर्थ-भ७; अनया इमासते-भ८। अनयेन्द्रमाशासते असमात्यर्थ-मु ॥ ३०. दर्शनाय-ग-त-भ१.२.४.५.६.८-मु। संदर्शनाय-भ७-मं ॥ ४७९. १३. [७] एषान्तः०। एषोऽतः०-शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥ सुप्रीतस्तस्थौ-ऽ-मं-मु। सप्रीलस्तस्थौ-बृहदे ॥ १४. गोपायनानभि-त६.८-मं-बृहदे। गोपायनाविभि-ग; गोपायनानिति-त१.२.३. ७; गोपायननभि-त४.५; गोपायनानभि-भ२.४.६.७.८। गोपायनानिति-मु ॥ १५. सूक्तेन ते-ऽ-मं-मु। सूक्तेनाप्य-बृहदे ॥ १५. द्वैपदेन यथात्रिषु-मं-मु-बृहदे। द्वैपदसूक्तेन स्तुवन् येद्वदत्रिषु-ग; द्वैपदं यद्वदत्रिषु-त१.२.३.६.७.८-भ; द्वैपदं यद्वदत्रिषु-त४.५ ॥ अथाग्निरब्रवी०-ऽ-मं-मु। अग्निरप्यब्रवी०-बृहदे ॥ १६. चैक्ष्वाको०-ऽ-मं-मु। चैक्ष्वाको०-बृहदे ॥

[१०. ६१] ४८१. ६. सूक्ते शंसय ते-ग२-त६-भ६-मं। सूक्ते संयते-ग१-त१. २.३.७; सूक्तं संयते-त४.५; सूक्ते संस्तुयते-भ१.२.७; सूक्ते संयते-भ८। सूक्ते संयच्छते-मु ॥

८. यज्ञं पारं प्रापय्य-॥३॥ यज्ञपरं पारं प्रापय्य-ग-त-भ८; यज्ञपारं प्राप्य-भ१.२.७;
यज्ञपारं प्रापय्य-भ४; यज्ञस्य परं पारं प्रापय्य-भ५.६; यज्ञं परं पारं प्रापय्य-मु ॥ १.
तं च-भ६-॥३॥-मु । ते च-ग-त-भ२.८ ॥ २२. [१] तेन नाभानेदिष्टः-॥३॥-मु ।
तेनायं नाभानेदिष्टः-ग; तेन यज्ञाभानेदिष्टः-त-भ ॥ २५. यज्ञं पारं । यज्ञपारं-॥३॥-मु ।
सूक्तप्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ ४८२. ३. [२] यथा घनः-॥३॥-मु । यथा घनं-॥३॥ १६.
[३] आदिशम् आदिश्य-ग-त४.५-भ६-मु । आदिशो आदिश्य-त१.२.३.७; आदिश्य-भ ।
आदिशं-त६.८-मं ॥ ४८३. ९ [५] अस्तेः सिपि - - - -मं । अस्तेः तिपि लोपः-ग; अस्तेः
सिपि रूपं-त४-मु । अत्र भाष्यांशो लुप्त इति विस्पष्टम् । ऋ. सं. १०. १२९. ३ भाष्ये ' आः '
इत्यस्य व्याकरणप्रक्रिया द्रष्टव्या ॥ २५. [७] रोहितं भूतामृश्यो भूत्वा-मु । रोहितां भूतां
मृश्यो भूत्वा-ग; रोहिता भूतामृश्यो भूता-त१.२.७; रोहिता भूतां मृश्यो भूता-त३.४.५; रोहिता
भूतां-त६.८; रोहिता भूत्वा-भ१; रोहिता-भ४; रोहिता भूता-भ६.८ । रोहितो भूत्वा-भ२-मं ॥
४८४. ५. [८] गोनिरोधायागच्छन्तं-मु । गोनिकरायागच्छन्तं-ग; गोनिरोपागच्छन्तं-त१.२.
३.७; गोभिरोच्चागच्छन्तं-त४.५; गोनिरोपगच्छन्तं-त६.८; गोनिरोयच्छन्तं-भ१.४; गोनिरोधायाग-
च्छन्तं-भ२ । गा निरोधयन्तं-मं ॥ ८. यः कश्चित्-ग१.२-॥३॥; किञ्च-ग४-त४.५; यं किञ्चि-त१.
२.३.७.८-भ८; यं किञ्चित्-भ१.४.६; यं किञ्चि-भ२; यं किञ्चि-त६ । सु-पुस्तके ' यः कश्चित् '
इति नास्त्येव ॥ २९. [१०] ऋतयुक्तिं-ग४-त-भ१.२.४.६.८-मु । ऋतयुक्तिमगमन्-ग१.२-
भ७-मं ॥ ४८५. २. ' अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुः ' ' ये यजमानास्त ऋत्विजः ' इति वाक्यद्वयं
कुत उद्धृतम् ? ॥ १०. [११] हे इन्द्र-॥३॥-मु । ' हे रुद्र ' इति भाग्यमिति-मं-मतम् ॥
२०. [१२] स्तोता इति-त४ । स्तोत्रकर्ता-ग१.२; तेतेति-त१.२.३.६.७.८-भ२.८;
तेते-त७; ते इति-भ१; तेति-भ६; ति-भ४; इति-ग४-भ७-मं-मु ॥ ४८७. १. [१६]
रेजयत् अकम्पयत्-त१.२.३.७-भ६-मु । रेजयत् कम्पयत्-त४.५ । रेजयत्-ग४-त६-भ१.२.४.
७.८-मं ॥ स एवाग्नि-॥३॥-मु । स एवाग्निः-त१.२.३.६.८-भ; सोम एवाग्निः-त४.५.७ ॥
अशक्तं सन्तं-॥३॥-मु । अशक्तः सन्-॥३॥ २. रेजयत्-त१.२.३.७-भ४.६.८-मु ।
रेजयत् अकम्पयत्-ग४-भ१.२.७-मं ॥ २०. [१८] सूर्यापत्यत्वेऽपि पर्यवस्यति-मु ।
सूर्यापत्यमपि मित्येवं पर्यवसाम्यति-त१.२.३.७-भ१.२.८; सूर्यापत्यमित्येवं पर्यवस्यति-
भ४; सूर्यापत्यमपीत्येवं पर्यवसाम्यति-भ६ । सूर्यापत्यत्वं पर्यवस्यति-भ७-मं ॥ ४८८. ५. [१९]
द्विजा.....प्रथमजाः-॥३॥ । द्विजाः ऋतस्य प्रथमजाः-ग; द्विजा ऋतस्य-त१.३.७; द्विजाः
प्रथमजाः ऋतस्य-त२; द्विजा - - ऋतस्य प्रथमजाः-त४.५; द्विजा ऋतस्य प्रथमजाः सत्यप्रथमजाः-
त६; द्विजा-ऋतस्य प्रथमजाः सत्यप्रथमजाः-त८; द्विजाः ऋतस्य प्रथमजाः सत्यस्य प्रथमजाः-भ१.
४.७; द्विजा - - ऋतस्य तस्य प्रथमजाः सत्यप्रथमजाः-भ६; द्विजाः ऋतस्य तस्य - - सत्यप्रथमजाः-
भ८ । द्विजा ब्रह्माडजा ऋतस्य-मु ॥ १४. [२०] शिशुः शंसनीयः सेनेव-॥३॥ । शिशुः सेनेव-ग;
शिशुर्न सेनेन-त-भ४.८; शिशुर्न सोनेन-भ१.२.७ । श्रेणिर्न पिपीलिका पंक्तिरिवाहिं शिशुः
शंसनीयः-मु ॥ ४९०. १०. [२६] अद्भिर्देवताभिर्देवान्-ग१.२-मु । देवताभिर्देवान्-
त१; देवतातिर्देवान्-त७; देवताभिर्देवचने-त४.५; देवताभिर्देवान्-भ७ । देवताभिर्देवान्-त१.

३.६.८-भ१.२.४.८-में । 'अद्विन्द्वेवताभिर्देववान्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयैः संसूचितम् ॥
२०. [२७] प्रापयथ—त१.२.३.६.७.८-भ-मु । प्रापय-त४; प्रापय ये च-ग४ । प्रापयत-
में ॥ २१. अमूरा अमूढाः—ग-त१.२.३.४.५.७-मु । अमूढाः-त६.८-भ । अमूराः-में ॥

[१०. ६२] ४९३. २० [७] तत्पुण्याय च कर्माणि—त१.२.३.७.८-भ१.२.४.
८-मु । तत्पुण्यानि च कर्माणि-ग१.२ । तत्पुण्याय च कर्मणि-ग४-त४.५.६-भ७-में । अयं
श्लोको बृहद्देवतायां नोपलभ्यते । एवमेवाष्टममन्त्रप्रस्तावनायामागतः 'सावर्णिना' इत्यादिरपि ॥
४९४. १३ [१०] गोपरीणसौ—*में । 'गोपरीणसौ' इति मुद्रणदोषः । परिणद्धपञ्च-§ ।
गोपरीणसौ परिणद्धपञ्च-मु ॥

[१०. ६३] ४९४. २९ चोत्तरया—ग४-भ८-में-मु । चरया-ग१.२; सोत्तरया-त
१.२.३.४.५-भ२.४; वात्तरया-त६; उत्तरया-त७; बोत्तरया-त८; तोत्तरया-भ१; वा सा सहो-
त्तरया-भ६ ॥ पृष्ठयाभिप्लवषडहयोस्तृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र एतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानम्—
त१.२.३.४.५.७-मु । पृष्ठयाभिप्लवषडहयोः तृतीयेहनि वैश्वदेवनिविद्धानं-ग१.२; पृष्ठयाभिप्लवयो-
स्तृतीयेहनि वैश्वदेवनिविद्धानं-त६-भ४; पृष्ठयाभिप्लवयोस्तृतीयेहनि वैश्वदेवे एतत्सूक्तं वैश्वदेवं निविद्धानं
(वैश्वदेवनिविद्धानं-त८-भ६.८)-ग४-त८-भ१.२.६.७.८-में । ऋ. सं. १०.६६ सूक्तप्रस्तावना
द्रष्टव्या ॥ ४९५. २० [२] उत अपि च.....भवन्ति—ग-त२.३.४.६.७.८-भ१.२.४.
५.८-मु । इदं नास्ति भ७-में-पुस्तकयोः ॥ ४९६. २ [३] स्तुतिबलान्—§ । अतिबलान् (?)
-में-मु ॥ ४९७. ४ [६] कः वा यजमानः । 'वः' इत्युत्तरार्धे पदम् । भाष्यकारैः 'वा' इति
पठितम् ॥ ४९८. ८ [१०] उदयनीयायां—ग१.२-त१.४.५-भ१.२.७-मु । उदनीयायां-
ग४-त२.३; उदयनीया-त६.८-भ४.६; उदनीयां-त७; उदयनी-भ८ । उदयनीयाया-में ॥
४९९. ८ [१२] दुर्ज्ञानं-§ । दुर्विज्ञानं-में-मु ॥ १५ [१३] हे देवाः—ग-त-मु । हे श्व देवाः-
भ१.७ । हे विश्वे देवाः-भ२.८-में ॥ १९ सन्मार्गे नयथ—त१.२.३.६.७-भ१.२.४.८ मु ।
सन्मार्गेण प्रापयथ-ग; सन्मार्गेण नयथ-त४ । सन्मार्गे नयथ-त८-भ७-में ॥ २५ [१४] विना-
द्वयन्ते-ग-त१.२.३.६.७.८-भ६.८-मु । विनश्यन्ते-त४-भ१.२.४.७-में ॥

[१०. ६४] ५०२. ३ [३] गन्तुमशक्यं—§-में-मु । 'गूहितुमशक्यम्' इति स्यादिति
मॅक्समुल्लरमहाशयानामभिप्रायः । अगोह्यमगूहनीयं सर्वजनप्रकाशमित्यर्थः-उद्गीथ ॥ ५०३. ३० [८]
सोमाभिषेकार्थं—ग-त६.८-भ । सोमाभिषानार्थं-त२.३; सोमाभिषानार्थं-त७ । सोमाभिषवार्थं-
त१.४.५-में-मु ॥ ५०४. ३ [८] यज्ञपरिशिष्टस्वामिनं—ग-त४.५-भ२.८-मु । यज्ञपरिशिष्टे
स्वामिनं-त१.२.३.७ । परिशिष्टस्वामिनं-त६.८-भ६-में ॥ १४ [९] प्रयच्छन्तु—ग-त१.२.
३.४.६.८-भ । प्रयच्छतु-त५.७-भ७ । प्रयच्छत-में-मु । हे देवीः देव्यः आप.....दत्तेत्यर्थः-
उद्गीथ ॥ २२ [१०] सौधन्वन्तः—ग-*में-मु । सौधन्वः-त१.२.३.७; सौधन्वः-त४.५;
सौधन्व-त६.८-भ ॥ २३ शंसमानस्य स्तोतुः—ग । शंसमानं स्तोतुं-त१.२.३.६.७.८-भ-मु;
तत्समानं स्तोतुं-त४.५ । शंसमानं स्तोतृन्-*में । 'शंसमानान् स्तोतृन्' अथवा 'शंसमानस्य स्तोतुः'
इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः । अपरः पाठो लिखितपुस्तक उपलब्ध इति स्वीकृतः ॥ ५०५.
८ [१२] हे मरुतः.....दत्तवन्तः स्थ—में-मु । हे इंद्रादयो देवाः यां वियं यत्कर्म मे मघं

दातुमिच्छथ हे मरुतः हे इंद्र (इंद्रादयो-त४.५) देवा (हे देवा-ग-भ५) हे वरुण हे मित्र यूय-
मददात दत्तवन्तः स्थ-१। पूर्वं भाष्यांशो लुप्तः स्यात्, अनन्तरं केनापि प्रान्ते पूरितः पुस्तकेष्वस्थाने
प्रविष्टः स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयानामभिप्रायः ॥ १२ प्राप्तः स्थ-मै-मु। 'प्राप्तुथ' इति भाष्य-
मिति प्रतिभाति। 'बहाथ लोडर्थे लङ् बहथ प्रापयथ यूय'-उद्गीथ ॥ ५०६. १ [१४] लटि-
ग-त४.५। लिटि-त२.३.६.७.८-भ२.८-मै-मु। भूते लट्-उद्गीथ ॥

[१०. ६५] ५०७. ५ [१] सजोषसः संगताः सन्तः अन्तरिक्षं स्वमहिम्ना
आपूरयन्तीत्युत्तरेण संबन्धः-त१.२.७-मु। सजोषसः संहत्या-ग-त३.४.५-भ१.२.४.६;
सजोषसः-भ७। सजोषसः संहत्य-मै-मु। अस्य मन्त्रस्योद्गीथभाष्यमेवं वर्तते-ऋग्वेदे यादृदेवता-
नामानिर्देशार्थत्वात्। सजोषसः समानप्रीतयः समानसेवाः स्वर्बृहत्। यौर्महतीत्यर्थः। सोमोऽत्र
चंद्रमाः ॥ ११ [२] वृत्रहृत्येषु वृत्रहननेषु युद्धेषु। यद्वा कर्मणि ह्यन्तःसः क्यप्। वृत्राणि
शत्रवो ह्यन्यन्तेऽत्रेति वृत्रहृत्या युद्धानि-त१.२.७-मु। युद्धानि-ग-त३.४.५.६.८-भ।
वृत्रहृत्या युद्धानि-मै-मु। एतौ प्रथमद्वितीयमन्त्रभाष्यभागौ सायणाचार्याणामेव कृतिरिति विश्वसितुं
प्रमाणं नास्ति। परं केषुचित्पुस्तकेषूपलब्धत्वात् सम्यगर्थकरत्वाच्च स्वीकृतौ। द्वितीयमन्त्रस्यो-
द्गीथभाष्यं-इन्द्राग्नी सत्यती सतां पातारौ वृत्रहृत्येषु वृत्रहनने शत्रुवधेषु निमित्तभूतेषु मिथः परस्परेण
सहितौ हिंवाना शत्रुवधाय गच्छन्तौ तन्वा शरीरेण। स्वयमेवेत्यर्थः। समोक्ता संगतनिवासौ अनन्त-
रितपृथिव्यन्तरिक्षस्थानौ सोमश्च घृतश्रीः उदकलक्ष्मीरुदकत्रेव नोपा उदकाश्रया वा। महिमानं महत्त्व-
मात्मानमीरयन् सर्वत्र सदा गमयन् वर्तेथे। एते यथोक्ता देवा अन्तरिक्षमाकाशं महि महत् आपमुः
आपूरयन्ति स ओजसा स्वेन बलेन महत्त्वलक्षणेन ॥ ५०९. ५ [७] वा देवाः। वा-ग-त१.२.
३.६.७.८-भ; देवा वा-त४.५-मै-मु। देवा-मु। ऋतावृषः ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्योदकस्य वा वर्ष-
धितारः-उद्गीथ ॥ ५१०. १९ [११] आकारलोपः-ग-त१.२.३.४.५.७-भ६-मु। अकार-
लोपः-त६.८-भ१.२.४.७.८-मै-मु। २० व्रता व्रतानि-ग-त१.२.३.७-उद्गीथ। व्रतानि-त४.५.
६.८-भ-मै-मु ॥ ५११. ११ [१३] भवार्थे-ग। भावार्थे-त४.५। भावार्थे-त१.२.३.६.
७.८-भ-मै-मु। भावार्थे (?) -मु ॥

[१०. ६६] ५१२. १९ [२] तत्तत्कार्येषु-ग-त-भ२.८-मु। नतत्कार्येषु-भ१.४।
तत्कार्येषु-भ७-मै-मु ॥ ३० [३] गयं गृहं-ग-त१.२.३.४.५.७। गृहं गयं-त६.८-भ-मै-मु ॥
५१३. २ लेट्याडागमः-ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.५.७.८-मु। लेट्याडागमः-त४.५-भ४-
मै-मु ॥ ५१४. ७ [७] अग्नीषोमा अग्नीषोमौ-ग-त१.२.३.४.५.७-मु। अग्नीषोमौ-त६.८-भ-मै-मु ॥

[१०. ६७] ५१७. २३ [२] प्रज्ञावतः-ग१.२-त-भ-मु। प्रज्ञानवतः-ग४-मै-मु। प्राणवतः
प्रज्ञावतो वा-उद्गीथ ॥ ५१८. २० [४] आडागमः-ग-त१.२.३.६.७-भ१.२.४.५.८।
अडागमः-त४.५-भ७-मै-मु ॥ २७ [५] उषःकालं ततः-१-मु। उषःकालतः (?) -मै-मु ॥ २८
मन्त्रं सूर्य-१-मै-मु। 'मन्त्रम्' इति मास्तु अथवा 'मन्त्रं सूर्यं वा' इति भवत्विति मैक्समुल्लर-
महोदयाः ॥ ५१९. ७ [६] सः पणि-ग१.४-त-भ-मु। पणि-त२-मै-मु ॥ २५ [८] कप्रत्ययः-
ग१.२-त१.२.७-मु। प्रत्ययः-ग४-त३.४.५.६.८-भ-मै-मु ॥ ५२०. २१ [११] निधानाय-
ग१.२। धानाय-ग४-मु। ध्यानाय-त-भ-मै-मु। ऋ. सं. १०.५५.१ द्रष्टव्यम् ॥ ५२१. ३ [१२]

ततः—ग४ । अतः—त-भ-म-मु ॥ ४ प्रत्यगमयत् अस्त्रावयत् वा । प्रत्यगमयत् अस्त्रावत् (अस्त्र-वयत्—ग१; अस्त्रावत्—ग४; अस्त्रवत्—भ२; अस्त्रावयत्—भ४) यद्वा—ग१.४-त-भ२.४.५.६.८; प्रत्यगमयत् यद्वा—ग२ । प्रत्यगमयत् अस्त्रावयत्-मु । प्रत्यगमयत्—भ७-मै ॥

[१०. ६८] ५२१. १५ [१] यथा—मै । न-ग२; सु-इतरेषु च ' यथा ' नास्ति ॥ २३ [२] संनयति—ग-त-भ-मु । नयति—मै ॥ २५ स्वसामर्थ्येन—ग१.२ । स्वसामर्थ्य-मै-मु इतरेषु च ॥ ५२२. २३ [५] समन्तात्—ग-त१.२.३.६.७.८-भ । आ समन्तात्—त४.५-मै-मु ॥ ५२३. २३ [८] निर्जम्भार पर्वताग्निर्जहार—ग-त१.२.३.७-मु । निर्जम्भार—त४.५.६.८-भ-मै ॥ ५२४. ३ [९] 'वलस्य पर्वणः... निर्जहार—मै-मु । लिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः ॥ १४ [१०] सूर्याचन्द्रमसौ—ऽ-मु । सूर्यचन्द्रमसौ—मै ॥

[१०. ६९] ५२६. १२ [४] त्वा त्वां—ग-त१.२.३.४.५.७-भ२-मु । त्वां—त६.८-भ१.४.६.७.८-मै ॥ ५२८. ९ [१०] प्रतनान्—ग-मै-मु । सत्वान्—त५.६.८-भ; सत्वान्—त४; इतरेषु नास्ति ॥ १८ [११] 'दीप्तिमन् वा—ग-त१.२.७-मु । 'दीप्तिमन्—त३.४.५.६.८-भ-मै । विकल्पार्थत्वात् ' वा ' आवश्यकः ॥

[१०. ७०] ५३०. ६ [४] 'शब्दस्येमनिचि—ग१.२-त२.३.६.७.८-भ२.८-मै-मु । 'शब्दस्येमनिचि—ग४-भ६; 'शब्दस्येमनिचि—त४.५; 'शब्दस्येमनिचि—भ१.४; 'शब्दान्म-निचि—भ७ ॥ ७ अकारस्येकारो वर्णव्यापत्त्या—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.६.७-मै-मु । इकारस्य अकारो वर्णव्यापत्त्या—ग१.२; अकारस्येकारो वर्णव्यापत्त्या—त४.५; आकारस्येकारो वर्णव्यापत्त्या—भ८ ॥ १७ [५] 'पृथिव्या' इति पदम् । 'पृथिव्याः' इति भाष्यकाराः । पृथिव्या वा मात्रया वा इत्थंभूतेलक्षणे तृतीयैषा पृथिव्या परिमाणभूतया—उद्गीथ ॥ ५३१. २४ [९] प्राप्तवानसि—ऽ-मु—उद्गीथ । प्राप्तवान्—मै ॥ २५ तप्रत्ययस्य—ग-त१.२.३.६.७.८ । वप्र-त्ययस्य—भ१.२.७.८; तुप्रत्ययस्य—भ४ । प्रत्ययस्य—त४.५-मै-मु । ऋ. सं. १०.१०४.६ द्रष्टव्यम् ॥ सहायः—ग२ । सखायो—ग४-त१.२.६.७.८-भ; सखायो—त३; स्तदायो—त४; स्तदाया—त५ । सखा—मै-मु ॥

[१०. ७१] ५३२. १९ सुज्योतिः परमं ब्रह्म—ऽ-मै । यज्ज्योतिः परमं ब्रह्म—मु । यज्ज्योतिरमृतं ब्रह्म—बृहदे ॥ ५३४. २६ [५] शुश्रुवान्—ग-त-भ४.६-मु । शुश्रुवान् श्रुतवान्—भ१.७-मै ॥ ५३५. ५ [६] तित्याज तत्याज—ग-त१.३.४.५.७-मु । तित्याज—त२.६.८-भ-मै ॥ १८ [७] तस्मादेते व्यक्ततरे इव । अस्याः श्रुतेर्मूलमन्वेषणीयम् ॥ २१ ऋच्छन्ती इव खे उदगन्ताम् । अस्या अपि मूलमन्वेषणीयम् ॥ ५३६. २६ [१०] सखिभूतेन—ग४ । प्रति-भूतेन—त-भ-मै-मु । 'प्रतिभूतेन' अथवा 'सखिभूतेन' इति भाष्यकारैः लिखितं स्यादिति मैक्स-मुल्लरमहाशयाः । विद्वत्सखिभूतेन—उद्गीथ ॥ २९ एषां—ग-त-भ१.२.४.६.८-मु । येषां—भ७-मै ॥ जायते—ऽ-मु । संजायते—मै ॥ ५३७. १० [११] प्रयोगं—मै-मु । प्रयोगे—त१.२.३.७.८-भ१.२.४.७.८; प्रयोगेषु—त४.५.६; प्रयोगः—भ६ ॥ १३ [११] न निघातः—ग४-त६-मै-मु । निघातः—त१.२.३.७.८-भ२.४.७; प्रतिघातः—त४.५; अनिघातः—भ८ ॥

[१०. ७२] ५३८. २०. [२] अधिष्ठानसं—ग-त४.५-मै-मु । अधिष्ठानाः सं—त१.३.७-भ२; अधिष्ठानासं—त२; अष्टानाः सं—त६.८-भ८; अदितेः स्थानाः सं—भ६; अष्टानां

तत्सं—भट ॥ ५४०. १० [८] विवस्वानादित्यश्च । इन्द्रश्च विवस्वांश्च—तै. आ. ॥ २१ [९]
मृताद्व्यूह्यादण्डात्—ग२.४-त१.२.३-भ२.४.८-॥मं-मु ॥

[१०. ७३] ५४०. २८ महाव्रतेऽपि निष्केवस्ये—१-मं-मु । 'महाव्रतेऽपि मरुत्व-
तीये' इति भाष्यम् । ऋ. सं. १.१६५; ६.१७; १०.२७ प्रस्तावनासु द्रष्टव्यम् । निविद्वानम्—
१-मं-मु । मरुत्वतीयम्—ऐ. आ. ॥ ५४१. १५ तमिन्द्रं निषण्णेति—ग-त-भ२.८-॥मं-मु । सहितं
च निषण्णेति—भ१.४; सहितमिन्द्रं निषण्णेति—भ६; सहितं च निषण्णेति—भ७ ॥ १६ [२] अवर्ध-
यन्—ग१.२-त४ । अवर्धत—ग४-त१.२.३.५.६.७.८-भ-मं-मु ॥ २३ [३] पादा पादौ—
ग१.२-भ२ । पादादौ—त१.३.७; पदो पदौ—त४.५; पादौ; दौ—त२; पादौ—ग४-त६.८-भ१.४.
७.८-मं-मु ॥ ५४२. १५ [५] तमांसि.....मं । तमांसि च ता माया व्यनाशयत्—ग१.२;
इतरेषु भाष्यं लुप्तम् । वृष्टीः प्रावपत् तमांसि च प्रावपत् व्यनाशयदित्यर्थः—मु ॥ २१ [६] अथे-
न्द्रस्तं—ग-॥मं । अथेन्द्रस्तं—त१.२.३.४.५.७-मु; अथेन्द्रः त्वं—त६.८-भट; अथेन्द्र त्वं—भ१.४.
७; अथेन्द्रः—भ६ ॥ ५४३. १ [७] किंच त्वं—ग-त३.४.५.७-भ२-मु । किंच—त६.८-भट-
मं ॥ ५ सुप्रं । सुप्र-ग१.२; सुप्रं—ग४-त४.५.६.८; सुप्र-त१.२.७; सुप्र-त३; सुप्रं—भ१.२;
सुप्रं—भ४; सुप्रं—भ६; सुप्रं—भट । शीघ्रं—भ७-मं-मु । 'स्तुप्रं' इति ग्वालियरलिखितपुस्तके ।
'सुप्रं' इति पाटलिपुत्रसमीपं वर्तमानस्य कस्यचन देशस्य नगरस्य च नाम । अद्यतने यमुनायास्तीरे 'सूग'
इति ग्रामः वर्तते । स एवायम् ॥ काश्चीं—ग४ । काश्चीति—ग१.२; कांती—त-भ१.२.४.८; काति
—भ६ । कात्या—मं । 'काश्चीं गतो मार्ग' इति सु-पुस्तके नास्ति ॥ १७ [९] नवममन्त्रस्योद्गी-
थभाष्यम्—अस्य तवेन्द्रस्य यच्चक्रं । चक्रायुधमित्यर्थः । अप्सु लब्धव्यत्वेन निमित्तभूतासु आ निषत्त-
मुतो मर्यादया मेधैर्निषण्णमपि अनुप्रविष्टं चेत्यर्थः । तच्चक्राद्यायुधमस्मै तुभ्यमिन्द्राय मधु उदकं
मेधोदरगतमित् चच्छयात् । इदित्येवार्थः । चच्छयादिति कान्तिकर्मा । कामयत एव दातुमिति शेषः ।
तवायुधचेष्टितं निष्फलं न भवति । तदन्तर्गतमुदकमपश्यन् तुभ्यं ददाति तवायुधमित्यर्थः । दत्तं च
सत्तदुदकं त्वं पृथिव्यामदधाः दधासि पर्यायेण ओषधीषु औषध्यादिस्थावरेषु च दधासि । यच्च अति-
सितं अतिशुद्धं पयः पयोरूपमुदकं ऊषः प्रतीति शेषः । ऊषःप्रदेश इत्यर्थः । गोषु धारयसि त्वं ॥

[१०. ७४] ५४६. ५ [५] इन्द्रं देवं—१-मु । इन्द्रं—मं ॥

[१०. ७५] ५४७. ३ [१] त्रिप्रकारं—मु । त्रिप्रकारं—१-मं ॥ ५४७. २० [३]
व्याप्नोति—ग-त१.२.६.८-भ१.२.४.६-मु-उद्गीथ । प्राप्नोति—त३.४.५.७-भ७.८-मं ॥ ५४८.
१ [४] मातरः पुत्रमिव—ग-त१.२.३-मु । पुत्रमिव—त४.५.६.७.८-भ-मं ॥ ३ तरौ—॥मं ।
भरौ—ग-त-भ१.२.६.८-मु; भाये—भ४; भये—भ७; तदौ—ग्वालियरपुस्तके ॥ १२ [५] शृणुत
च—१-मु । शृणुत—मं ॥ १४ त७-पुस्तके पञ्चमषष्ठमन्त्रयोर्मध्ये 'सितासिते सरिते यत्र संगते' इत्या-
दिर्मन्त्रस्तस्य विस्तृतं भाष्यं च लिखितमस्ति । खिलेष्टव्यं मन्त्रो द्रष्टव्यः । स्पष्टार्थकत्वादस्य भाष्यस्यो-
द्धरणमनावश्यकम् । भाष्यकारस्य नामादिसूचकं वाक्यं भाष्यान्त उपलभ्यते तद्यथा—'इति श्रीमत्सद-
वाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंवरचतुर्धरकुलावतंसगोविंदसूरिसूनोर्नीलकण्ठस्य कृतिः स्वोद्धृतमंत्रकाशीखंडमंत्र-
रहस्यप्रकाशिका समाप्तिमगम् ॥ ५४९. ५ [८] शोभनवसंना—त१.२.३.६.७.८-भ१.२.
४.६-मु । शोभनसंना—भट । शोभनवस्त्रोपेता—त४.५-मं ॥

[१०. ७६] ५४९. २९. [१] 'यथा' इति पदं भाष्यकारैः न व्याख्यातम् ॥
 ५५०. ६. [२] धृतोऽश्व—*मै-मु। धूर्त अश्व-ग-तश्च. २. ३. ६. ७. ८-भ; धृताश्व-त४. ५ ॥
 ७. दृढं गृहीतो—ग४-त१. २. ३. ७-भ२-मु। दृढगृहीतो—त४. ५-मै। गृहीतो-त६. ८-भ ॥
 बलगति—ग४। चलति—ग१. २; बलानि—त१. २. ३. ७-भ६; बलाति—त४ ५-भ२. ८; बाति—
 त६. ८-भ१. ४. ७। बलवान्—*मै-मु। बल इति गत्यर्थो धातुः। बल इत्यश्वगतिवाचको धातुः स्यात्
 अतः 'बलते' इति भाष्यकारैः लिखितं स्यादिति मैक्समुल्लरमहोदयैः स्वकीयटिप्पण्यां लिखितम् ॥
 ९. 'महो' इति संहिता। 'महे' इति भाष्यकाराः ॥ ५५१. २८. [७] हव्या न—त३. ७-
 भ२. ४. ६. ८। हव्या न्—ग४-त१. २; ह न—भ१। हव्या मै-मु ॥

[१०. ७७] ५५२. १८. [१] शोभनानां—ग-त-भ-२.६.८-मु। शोभमानां—भ-१.४; शोभमाना—भ-७। शोभमानानां—मै ॥ १९. स्तुतवानस्मि—मै-मु। स्तुतोस्मि—ग-त-भ ॥ ५५३. ६. [३] रिरिञ्जे रिरिचिरे—ग-४-त-२.३.७-मु। रिरिचिरे—त-१। रिरिञ्जे—भ-मै ॥ १६. [४] परिष्कर्तारः—मै-मु। परिवेष्टारः—ग; परिष्टारः—त-१.२.३.६.७.८-भ; परिष्टा—त-४.५ ॥ २४. [५] तेजस्वन्तः—त-४.५-मु। तेजोवंतः—त-१.२.३.६.७.८-भ-मै। 'तसौ मत्वर्थे' इति सूत्रेण भस्मं भवति, न पदस्मं ॥ ५५४. ५. [६] द्वेष्टन्। कादृशान्—ग-त-भ-१.२.४.६.८-मु। द्वेष्टन्—भ-७-मै ॥ १२. [७] अध्वर्युभ्य ऋत्विगादिभ्यः। अयुक्तमिदम्। 'ऋत्विग्भ्यां ऽध्वर्यादिभ्यः' अथवा 'अध्वर्युभ्योऽतिभ्यः ऋत्विग्भ्यः' इति भाव्यम् ॥ २४. [८] यामन् यागगमने—ग-त-३.६-भ-२.६-मै। यामन् यागगमन—त-१.२.३.७; यागे यागगमने—त-४.५; यामन् यागगमने—भ-१.४; यामन् यामनि गमने—भ-७-मु ॥

[१०. ७८.] ५५५. ६. [१] यजमाना—ग-त१.२.३.७-भ६-मु। ये यजमाना—
त४.५.६.८-म८-मै॥ ७. व्यापृता इत्यर्थः—ग-त१.२.३.४.५.७-मु। व्यापृता भवति—त६.८-
भ२.४.६.८-मै॥ ५५६. १५. [५] ज्येष्ठासः ज्येष्ठाः—त१.२.३.७-मु। ज्येष्ठाः—ग-त६.८-
भ-मै॥ ५५७. ४. [७] दूराध्वनीना—*मै-मु। दूराध्वनिनो—ग-त७-भ१.२.७; दूराध्वानिनो—
त१.२.३.६.८-भ४.६.८; अदूराध्वानिनो—त४.५॥

[१०. ७९.] ५५८. ३. [२] गुहा गुहायां—ग-त१.२.४.५.७-मु-उद्गीथ ।
 गुहायां—त३.६.८-भ-मै ॥ २६. [४] प्रभवामीत्यर्थः—ग-त१.२.३.७-मै-मु । भवामीत्यर्थः—
 त४.५.६.८-भ ॥ ५५९. १६. [६] चकर्थ—ऽ-मै-मु । ‘चकर्त’ इति संहिता । वि चकर्त
 विकृतवानहं—उद्गीथ ॥

[१०. ८०.] ५६१. ६. [४] विभृतानि संभृतानि—गत १.२.४.५.६ ७.८.९ ।
विभृतानि—त ३-मै-सु ॥ १६. [५] गोनां गवां—१-सु-उद्धीथ । गोनां—मै ॥

[१०. ८१.] ५६२. ७. ब्रह्मा वै स्वयंभू—श. ब्रा। ब्रह्मा वै स्वयंभूः—त-मै-मु। ब्रह्मा
वै स्वयंभू—भ१; ब्रह्मा वै स्वयंभू—भ४॥ ३०. [१] बहुः—^३मै-मु। बहु—^३॥ ५६३. ५.
[२] अत्र तस्य—त१.२.३.६.७.८-भ२.६ सु। अत्रैतस्य—त४.५; तत्रास्यां—भ१.४.७। तत्र
तस्य—मै॥ ५६४. १७. [५] मध्यमा मध्यमानि—ग४-त१.२.४.५.६.७-भ२.४.६। मध्यमो
मध्यमानि—त३। मध्यमानि—त८-भ८-मै-मु॥ शरीराणि—त१.२.३.७-भ२.४.६.८। धामानि

शरीराणि—मै-मु ॥ ५६५. ११. [७] गमनं देवं—ग-त १.२.३.४.५.६.७-भ २.६ सु ।
गमनं—त ८-भ ४.७.८ मै ॥

[१०. ८२.] ५६६. ४. [२] बहुविधप्रकाशः—ग-त १.२.४.६.८ सु । बहुविध-
प्रकाशः—भ ७-मै ॥ २५. [३] तत्तत्पदेषु—ग १.२-भ २.४.७.८ । तत्पदेषु—ग ४-त १.२.३.६.७.
८-भ ६ सु । तत्रत्यदेवेषु—त ४.५-मै । स्वीकृतपाठां मेक्समुल्लरमहोदयैरुपलब्धेषांऽपि न स्वीकृतः । मै-
पाठादयमेव साध्यानाम् । तत्रत्य इति पदं साकाङ्क्षम् ५६७. २६ [६] 'अप एव ससर्जादौ
तासु बीजमवाप्तुजत् । तदण्डमभवद्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम्' इति मनुस्मृतिपाठः । वाजसनेयिसंहिता-
यामपि (१७. ३०) 'तस्मिन्मै' इति मन्त्र आगतः । तस्य व्याख्याने 'बीजमवाप्तुजत्'
'सूर्यकोटि' इति स्मृतिपाठः ॥ ५६८. ४. [७] सर्ववेदान्तवेद्यं—मै-मु । तै. सं. ४.६.२.२
सायणभाष्येऽप्येवमेव । वा. सं. १७. ३१ महीधरभाष्ये सर्वावेद'नं वेद्यं इति पाठोऽस्ति सोऽनुद्धः ।
पृष्ठमात्रालेखनरीत्या 'सर्ववे' इति 'सर्वाव' इति लिख्यते ॥ ६. असन्—ग १.२ । असत्-
ग ४-त-भ-मै-मु । नीहारशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् स्वीकृतपाठ एव युक्तः । वा. सं. १७. ३१ महीधरभाष्ये
तै. सं. ४.६.२.२ सायणभाष्ये च 'असन्' इत्येव पाठः ॥ नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठपाषाणादि-
रूपान्तरेण संबन्धुमयोग्यत्वात् । काष्ठपाषाणादिचातरेण संबन्धुमयोग्यत्वात्—ग; काष्ठपाषाणादि-
चातरेण (वतरेण-त २; व्यंतरेण-भ १.४) संबन्धुमयोग्यत्वात्—त १.२.३.७-भ १.२.४.६.८; काष्ठ-
पाषाणादितरेण संबन्धुमयोग्यत्वात्—त ४.५; एतन्नास्ति भ ७-पुस्तके । नात्यन्तं सत् काष्ठपाषाणादि-
वत्संबन्धुमयोग्यत्वात्—मै-मु । अस्मिन् विषये मेक्समुल्लरमहोदयानां टिप्पणी द्रष्टव्या । अयं मन्त्रः
तै. सं. ४.६.२.२; वा. सं. १७. ३१ अत्रागतः भाष्यकारैश्च व्याख्यातः । काठकमैत्रायणीसंहित-
योरप्ययमागतः । तै. सं. पाठे 'बभूव' इत्यस्य स्थाने 'भवति' इति वर्तते । तैत्तिरीयसंहितायाः
सायणभाष्यस्य वाजसनेयिसंहिताया महीधरभाष्यस्य च ऋग्वेदसायणभाष्येणातीव साम्यमस्ति । उभय-
भाष्यभागस्तुलनार्थमत्रोद्ध्रियते—

वा. सं. महीधरभाष्यं—नीहारेण प्रावृताः नीहारसदृशेनाज्ञानेनावृतत्वान्न जानीथ यथा नीहारो
नात्यन्तमसत् दृष्टेरावरकत्वात्, नाप्यत्यन्तं सत् काष्ठपाषाणादिवद्रोधयितुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि
नात्यन्तमसत् ईश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् ईदृशेनानिर्वचनीयेनाज्ञानेन भवन्तः
सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं नीहारेण जल्प्या च प्रावृताः ॥

तै. सं. सायणभाष्यं—नीहारेण प्रावृता भवन्तो नीहारसदृशेनाज्ञानेनावृतत्वान्न जानन्ति ।
यथा नीहारो नात्यन्तमसत् दृष्टेरावरकत्वात्, नाप्यत्यन्तं सत् काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण संबन्धुमयोग्य-
त्वात्, एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसदीश्वरतत्त्वावरकत्वात्, नापि सद्बाध(? द्वाध) मात्रनिवर्त्यत्वात् ।
ईदृशेनानिर्वचनीयेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं तत्त्वं [न जानन्तः] किंतु
जल्प्या च ॥

महीधराचार्याः सायणाचार्येभ्यः पूर्वकालीना इति स्पष्टमेव । सायणाचार्यैश्च पूर्वं यजुर्वेदो
व्याख्यातः अनन्तरमृग्वेदः । 'आध्वर्यवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद्वाकृतः पुरा । यजुर्वेदोऽथ हौत्रार्थमृग्वेदो
व्याकरिष्यते ॥' इति स्वयं तैरेव स्वकीयऋग्वेदभाष्योद्घातप्रारम्भे लिखितम् । अत एतन्मन्त्रस्य
महीधरभाष्यं दृष्ट्वा सायणाचार्यैः यजुर्वेद एतन्मन्त्रस्य व्याख्यानमारचितं, यजुर्वेदमन्त्रभाष्यानुसारेण

च ऋग्वेदेऽयं मन्त्रो व्याख्यात इति मन्तुमुचितम् । एतदनुसृत्यैवास्माभिरत्र भाष्यपाठोऽभ्युहितः । 'नाप्यत्यन्तं सन्' इति पाठो लिखितपुस्तकेष्वविद्यमानोऽपि महीधरसायणभाष्ययोर्विद्यमानत्वा-
दभ्युहितः । 'नात्यन्तं सत्' इति मैक्समुल्लरमहोदयानामभ्युहः । तथा च तै. सं. सायणभाष्ये
'काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण' इति पाठोऽस्ति । लिखितपुस्तकेष्वपि तत्सदृश एव पाठ उपलभ्यते ।
अतः तै. सं. भाष्यपाठ एवास्माभिः स्वीकृतः । मै-पुस्तके तु 'काष्ठपाषाणादिवत्' इति पाठः
महीधरभाष्यानुसारेणाभ्युहितः । किंतु अंतरेण इति सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु वर्तते इति मैक्समुल्लरमहो-
दयैर्निदिष्टमेव । तै. सं. सायणभाष्यपाठः साधीयानित्यपि तौलिखितम् । 'संबद्धमयोग्यत्वात्' इति तै.
सं. सायणभाष्यपाठः । लिखितपुस्तकेष्वपि तदनुकूला एव पाठाः । संबद्धमयोग्यत्वात्' इति व्याकरण-
शुद्धः पाठः त४.५-पुस्तकानुसारेणास्माभिः स्वीकृतः । 'संबोद्धु' इति मै-पाठो लिखितपुस्तकपाठैर्न
समन्वैति । 'रोधयितुम्' इति महीधरपाठेन 'संबद्धम्' (अथवा संबद्धं) इति सायणपाठस्य समानार्थकत्वं
न 'संबोद्धु' इति मै-पाठस्य ॥ ८. भवन्तः सर्वे जीवाः—१-मु । सर्वे जीवाः—मै । वा. सं.
महीधरभाष्ये तै. सं. सायणभाष्येऽपि 'भवन्तः सर्वे जीवा' इत्येव पाठः । अतोऽत्रापि तथैव लिखित-
मिति व्यक्तम् । मैक्समुल्लरमहाशयानां लिखितपुस्तकेष्वपि 'भवन्तः' इति पदेन भाष्यमेव । वा. सं.
तै. सं. भाष्ययोः शुष्मच्छन्दसमानार्थकभवच्छन्दस्य 'भवन्तः' इति प्रयोगः पूर्वमागतः सन् पुनरुप-
युक्तः ऋग्वेदभाष्ये तु 'यूयम्' इति शुष्मच्छन्दप्रयोग एव पूर्वमागतः ॥ न केवलं प्रावृत्तत्वं किंतु
जल्प्या च । न केवलं नीहारेणैव प्रावृताः किंतु जल्प्या अपि इति विवक्षा । उपर्युद्धतं महीधरभाष्य-
मवलोकनीयम् ॥ ९. उदरंभरा । व्याकरणदुष्टः प्रयोगः ॥

[१०. ८३] ५६८. १४. [१] मन्युदैवत्यं—ग-त१.२.३.७-भ२.६ । मन्युदैवतं—
त८-भ१.४.७.८ । मन्युदैवत्यं—मु । मन्युदैवतं—मै ॥ ५६९. १०. [३] उपक्षपणकारी—ग२-
भ१.२.४.७ । उपलक्षणं—ग४-भ३; उपक्षणं—त१.२.३.६.७.८; उपक्षपणं—भ८ । उपक्षयं—त-
४.५-मै-मु ॥

[१०. ८४] २५. [१] अयं मन्त्रः तै. वा. २.४.१.१० अत्र पाठभेदेनागतः । तत्रस्थं
भाष्यं समीचीनतरमिति मैक्समुल्लरमहाशयानामभिप्रायः ॥ ५७२. २१. [७] हृदयेषु—ग-त१.
२.३.६.७.८-भ-मु । हृदये—त४.५-मै ॥

[१०. ८५] ५७२. २५ पृच्छमानावित्येका—ग-त-भ२.४.८-मु । वित्येषा—भ१.६.
७-मै ॥ ५७३. १२ [१] यज्ञे—१ । यज्ञेन (?)—मै-मु ॥ २० [२] सोमो नक्षत्राणामेषाम् ।
न क्षं त्रायन्त इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः—त४.५.६-मै-मु । सोमो नक्षत्राणामेषां न क्षं
त्रायंत इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः—भ१.२; सोमो नो नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायंत इति नक्षत्रग्रहचय-
सादयः—ग४-त१.२.३; सोमो नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायंत इति नक्षत्रग्रहचमसादयः—त७; सोमो नो
नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायंत इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः—भ१.४.८; सोमो नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायंत
इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः—भ२; सोमेन नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायंत इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः—
भ६ । मैक्समुल्लरटिप्पणी द्रष्टव्या ॥ २१ प्रसिद्धानां—ग-त-भ२.४.५.६.८-मु । सिद्धानां—भ१.
७-मै ॥ २४ [२] प्रथमां पिबते..... । कस्याः स्मृतेर्बचनमिदम् ? ॥ ५७४. १ [३] तं
सोमं—ग-त-भ१.२.४.५.७.८-मु । सोमं—भ६-मै ॥ बर्धनकामार्थं । नवैषनकामार्थं—ग१.

२-भ२; न वैधेनकामार्थ-ग४-त३.६.८; वैधेनुकामार्थ-त१.२.७; नद्योधनकामार्थ-त४.५;
नवैधेनकामार्थ-भ१.४.६.८। वैधेनकामार्थ-मु। मैथुनकामार्थ-॥३ [३] यद्वज्रशब्दो
—॥३-म-मु। 'यत्' इत्यनावश्यकम् ॥ ११ अपशवो वा—ग। अपशवो वो-त१.२.३.६.७।
अपशवो-त४.५.८-भ-म-मु ॥ २१ [४] पौर्णमास्याम्—मु। पौर्णमास्याममावास्यायां-त४;
पौर्णमास्यायां-त१.२-भ-म-मु ॥ रूपः सोमोऽज्रतयैः—मु। रूपः सोमोन्यैः-ग१.२; रूपात्सोमात्-
ग४; रूपासोमास्रैः-त१.२.३; रूपसोमासुखैः-त४.५; रूपास्रैः-त६-भ१.४.६.८; रूपाः
सोमा अस्वप्रैः-त७; रूपास्वप्रैः-त८; रूपासोमास्रैः-भ२; रूपैस्तस्तैः-भ७। रूपोऽज्रतयैः-
म-॥ ५७५. १ [५] मसी परिमाणे मस्यते परिमीयते। मसी परिमाणे रमस्यते परिमीयते-
ग१.२; मास परिमाण मस्यते परिमीयते-ग४; मास परिमाणे मस्यते परिमीयते-त१.२.३; मास
परिमाणे मस्यते परिमीयते-त४.५.७-भ२; मासः परिमीयते-त६-भ१.४.६.७.८; मस्यंत परिमा-
द्यत-त८। मस्यते परिमीयते-मु। परिमीयते-म-॥ ३ [५] 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत'
'वायुगोपा वनस्पतयः' इति श्रुतिद्वयस्य मूलं नोपलब्धम् ॥ ८ चासि एकैककलाद्वासवृद्धिभ्यां
—ग-त३.४.५-भ२-मु। चास्यै केवलाद्वासवृद्धिभ्यां-त१.२.६; चास्यै केवलाद्वासवृद्धिभ्यां हि-त७;
वास्यै कैकला - सवृद्धिभ्यां-भ१.६; त्वास्यै केवलसवृद्धिभ्यां-भ७। चासि एकैककलाक्षयसवृद्धिभ्यां
—म-॥ २६ [७] त्रिककुन्नामपर्वते.....आञ्जते—॥३। त्रिककुन्नाम पर्वतः तेन त्रैककुदेना-
जनेन (त्रैककुदेवानांजनेन-त६) सजातीयेन चक्षुष्याजते (चक्षुषाजते-ग१.२; चक्षुष्यते-ग४;
चक्षुष्याजने-भ)-ग-त४.५.६.८-भ; त्रिककुन्नाम पर्वतः तेनात्रैककुदेनाजनेन सजातीयेन चक्षुष्या-
जात-त१.२.३.७। त्रिककुन्नाम पर्वतः तेन त्रैककुदेनाञ्जनेन सजातीयेन चक्षुषी अञ्जेत-मु।
तै. सं. ६.१.१.५; श. ब्रा. ३.१.३.१२ द्रष्टव्यम् ॥ ५७६. ४. [८] येनोपशेरते—
॥३-मु। येनोक्तनुभवति-ग१.२; येनोक्तभवति-ग४; येनानोवति-त१.२; येनोवति-त३-भ८;
योनेः तुवति-त४.५; येनोक्तभवति-त६; येनावति-त७; येनानोवति-त८; येनोभवति-भ१;
येनोभवति-भ२.४; येनो-वति-भ६। ऋ. सं. ६.५३.९; ८.१४.५; ९.७२.१; १.१७३.६
द्रष्टव्यम् ॥ ५७८. १८. [१६] विनिदिष्टे—॥३-मु। निविष्टे-ग-त६; निविचष्टे-त१.२.
३.४.५.७.८-भ१.२.४.६.८; विनचष्टे-भ७ ॥ ५७९. ४. [१८] भुवनानि भुवनानि—
त१.२.३.७-भ२-मु। भुवनानि-ग-भ१.४.६.७.८-म-॥ ५. यद्यपि—ग-त-भ१.२.४.५.
६.७-मु। यग्वपि-भ८। यदि-म-॥ पुनर्जनिरस्ति—॥३-मु। पुनर्जातिरस्ति-म-॥ ५८०. ३.
[२१] यतः एषा—त४। त एषा-ग४। त१.२.३.५.७-भ१.२.६-पुस्तकेषु 'एषा' इत्यस्मा-
त्पूर्वं किर्यांश्चिदवकाशोऽस्ति। एषा-त६.८-भ४.७-म-मु ॥ १४. [२२] लभामि तेन—त-भ१.
२.४.६.८-॥३-मु। लभामि तेन-ग; लभामि ते-भ७। अयं मन्त्रः कृत्यः ॥ १५. तादृश
देव—त-भ२.६.८-मु। तादृशं देव-ग। स तादृश देव-भ७-म-॥ २७. [२४] अथास्या योक्त्रं
विचृतेत्—ग४-भ२-॥३-मु। अथास्यो योक्त्रं विचृतेत्-ग१.२; अथास्या योक्त्रं विचृते-त१.२.३.
७-भ८; अथ योक्त्रं विचृते-त६; अथास्या योक्त्रं विसृजेत्-त४.५; अथा योक्त्रं विचृते-भ६ ॥
५८१. ४. येन पाशेन—ग-त१.२.३.४.५.७-भ२-मु। येन-त६.८-भ१.४.६.७.८-म-॥
सुसुखो—ग-त१.२.४.५.६.७-भ। सुखा-त८। सुखो-त२-म-॥ ५. यज्ञविनियोगपक्षे—ग।

यज्ञयोगपक्षे—त१.२.३; यज्ञवियोगपक्षे—त४.५-भ२; यज्ञविगपक्षे—त६.८-भ१.४; यज्ञयागपक्षे—त७;
 यज्ञाविगपक्षे—भ८। यज्ञागपक्षे—मै-मु॥ २६. [२७] गृहप्रवेशनी—ग-त१.२.३.७-मु-मै॥
 प्रवेशनं—त४.५; प्रवेशिनी—त६.८-भ॥ ५८२. १३. [२८] पतिश्च—ग-त४.५.६-भ।
 पतिः—त१.२.३.७.८-मै-मु॥ ५८३. २. [३०] पापया पापरूपया—ग-त१.२.३.४.
 ५.७.८-भ६.७-मु। पापया रूपया—त६; पापया—भ४। पापरूपया—मै॥ २. स्याच्चेदिति—
 मु। चदिति—ग४; स्योच्चेदिति—त१.२-भ२.८; स्याच्चेति—त३; स्यच्चेदिति—त७; कथं स्मच्चे-
 दिति—भ१; कथं स्माच्चेदिति—भ४; कथं स्माद्येदिति—भ६; कस्माच्चेदिति—भ७। स्यादिति—मै॥
 १२. [३२] जप्या—ई-मु। याज्या (१)—मै॥ ५८४. १४. [३५] अधिकविकर्तनं—मै-
 मु। विकर्तनं—ई॥ यस्त्रिधा वासो विकृन्तन्ति—मै-मु। यन्निधा वासो विकृन्तति—ग४; यन्विधा-
 न्निधायसो विकृन्तति—ग१.२; यन्विधा वास्य विकृन्तति—त४.६; यन्विधा वास्ये विकृन्तति—त८;
 यन्विधा वास्ये विकृन्तति (विकृन्तनि—भ१.२; विकृन्तति—भ८)-त१.२.३.७-भ१.२.४.८; यद्विधा
 वास्ये विकृन्तति—भ६; यन्विधा वसे विकृन्तति—भ७। एतदुर्वोधमिति मैक्समुल्लरमतम्॥ ५८५. ५.
 [३७] यस्यामूरी। एतत्पदद्वयं द्विवारमागतं न सम्यगर्थमावहति। यस्याम् इत्यलम्। मैक्समुल्लर-
 टिप्पणी द्रष्टव्या॥ ५८६. १०. [४२] पौत्रैः—मै-मु। प्रपौत्रैः—ई॥

[१०. ८६] ५८८. २५ [१] माधवभट्टास्तु.....। ऋग्वेदव्याख्याकर्ता माधव-
 भट्टो वैकटार्यसुतोऽत्राभिप्रेतः इति तत्पुस्तकसंपादकैः सी. कुञ्जन् राजा--महोदयैः दर्शितम्। ऋ.
 सं. ९.३५.५ भाष्यं टिप्पणी च द्रष्टव्या॥ २९. [१] जनपदे—त५.८-भ१.२.४.६.८। जन-
 त१.२.३.६.७; जनपदेषु—ग-त४-भ५.७। देशे—मै-मु॥ ५९०. १७ [७] यथैव इति संहिता।
 'यथैव' इति भाष्यकाराः॥ २८ [८] किं किमर्थं—त१.२.३.६.७-मु। किमर्थं—ग४-त४.५.
 ८-भ-मै॥ एकः किंशब्दः पूरणः—ग१.२। एकः किंशब्दः—ग४-त-भ-मै-मु॥ ५९१. १४
 [१०] संग्रामं वा। समितिः समनमिति संग्रामनामसु। संग्रामं वा समिति समनमिति
 संग्रामनामसु—ग४-त७-मु; संग्रामं वा समिति संग्रामसु—त१; संग्रामं वा समिति समनमिति संग्रामसु--
 त२.३; संग्रामं वा समितिः संग्रामसु—भ१.२.४.६.८; संग्रामं समितिः संग्रामनामसु--भ७। संग्रामं
 समनमिति संग्रामनामसु--मै॥ ५९२ [१२] संस्कृतं—ग१.२-त-भ-मु। संसृतं--त४। सुसंस्कृतं-
 मै॥ ५९३. १८ [१७] ईशे ईष्टे—त-भ-मु। ईशे--ग४-मै॥ २७ [१८] सूनामुद्धानं—
 मै-मु। सूनामुद्धानं--ग१.२-त८; सूनामन्नं--ग४; सूनामुद्धानं--त१.२.३.४.५.६.७; सूनामुद्धानं--
 भ॥ ५९४. १५ [२०] मृगोद्वासं--मै-मु। मृगावांसं--ग१; मृगोवांसं--ग४-त१.२.३.४.
 ५.६.७-भ१.२.४.६.८; मृगोवाः स--त८; मृगोवासरणं--भ७॥ ५९५. १५ [२३] इन्द्र-
 विसृज्यमानमनेन मन्त्रेण--मै-मु। इन्द्रेण विसृज्यमानं शरमुद्दिश्यानेन मन्त्रेण इत्यपेक्षितम्॥

[१०. ८७] २२ अङ्गाराभिविहरणे--मै-मु। अङ्गाराभिविहरणे--ग; आहाराभिविहरणे--
 त१.६; आहाराभिविहरणे--त२.७; आहाराभिविहरणं--त३; अहाराभिविहरणं--त४.५; संहाराभिविहरणे--
 त८-भ॥ ५९६. १० [२] मारकव्यवहारान्--मै-मु। मारकव्यवहारान्--ग-त४; मारकाद्या-
 वाहनं--त१.२.७; मारकावाहनं--त३; मारकव्यवाहनं--त८-भ६; मारकाद्यवाहनं--भ२.८। 'मार-
 व्यवहारान्' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयाः। १४, १९ मन्त्रौ द्रष्टव्यौ॥ ५९७. ५ [५]

शरीरसंधिषु—ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.५.६.८-मु । शरीरसंधिषु—त४.५-भ७-मै ॥ ५९८
२७ [११] यो यातुधानः—*मै । यं यातु°—ग; यातु°—त१.२.३.६.७.८-भ-मु; त्वं यो यातु°
—त४; त्वं यातु°—त५ ॥ ५९९. २३ [१४] मारकव्यापारान्—ग२ । मारकव्यापारान्—त-मु ।
मारकव्यापारान्—भ-मै । २, १९ मन्त्रौ द्रष्टव्यौ ॥ ६००. २० [१७] अस्मदीयाया गोः—ग-त१.
२.३.४.५.७-मु । गोः—त३.८-भ-मै ॥ २९ [१८] हिंसेभ्यः—ग-त१.२.३.६.७-मु । किंभ्यः
—त४; हिंसेभ्यः—त५.८-भ२.४.६; हिंसेभ्यः—भ८ । सिंहेभ्यः—भ१.७-मै ॥ ६०२. २५. [२५]
त्वं हरसा—ग त१.२.३.४.५.६.८-भ-मु । हरसा—त७-मै ॥

[१०. ८८.] ६०३. २२. [२] चौषधीः—ग१.२; ओषधीः—ग४; चोषधीः—त१.
२.३.६.७-मु; वोषधीः—भ । वौषधीः—त४.५.८-मै ॥ ६०४. ६. [४] समञ्जति—ग-त-भ१.
२.६.७-मु । समंजति—भ४-मै ॥ ७. [४] स वैश्वानरोऽग्निः—ग-त-भ१.२.४.५.६.८-मु ।
वैश्वानरोऽग्निः—भ७-मै ॥ ८ जगदित्यर्थः—१-मु । यज्जगदित्यर्थः—मै ॥ ६०५. ६ [७] आभि-
मुख्येन जुहुवुः—त७-मै । आभिमुख्येन आ जुहुवुः—ग१.२-त१.२.३.४.५.६.८-भ; आभि-
मुख्येनाभिजुहुवुः—ग४ । आभिमुख्येन जुहुवुः—मु ॥ १२ [८] अजनयन्त जनयन्ति—ग-त१.
२.३.६.७-मु । अजनयन्त—त४.५.८-भ-मै ॥ ६०७. ३ [१३] प्रयक्षम् इत्यादौ—*मै-मु ।
प्रयक्षतममित्यादौ—ग१.२; तदु प्रयक्षतमित्यादौ—ग४; प्रयतमिहादौ—त१.२.३.४.५.७; प्रयंतमि-
हादौ—त६; प्रयतमित्यादौ—त८-भ४.६; प्रयतत्यादौ—भ१; प्रत्ययमित्यादौ—भ२.८; प्रत्यक्षत्यादौ—
भ७ । ऋ. सं. २.५.१ अत्र 'प्रयक्षन्' इत्यस्य स्थाने 'प्रयक्षम्' इति भाष्यकारैः पठितं तद्व-
दत्रापि ॥ २० [१५] द्यावापृथिव्योर्मध्ये—ग-त-मु । द्यावापृथिवीमध्ये—भ-मै ॥ ६०८. २
[१६] उत मन्येऽहमेनमनयोर्हि—ग४-त४.५.६-भ६-मै-मु । उत मन्येहमेनयोर्हि—ग२; उत
मन्येदमेनमनयोर्हि—त१.२; उत मन्येहमेनमनयोर्हि—भ१; उत मन्येहमेनमनयोर्हि—भ४; उत मे
हन्यमेनमनयोर्हि—भ७ । अस्याः श्रुतेर्मूलं नोपलभ्यते ॥ ५ विश्वा विश्वानि—ग-त-मु । विश्वानि—
भ-मै ॥ ६ मन्यन्ते—१-मै-मु । मन्यन्ते—तै. सं. ॥ [१७] वेत्ति । अस्यानन्तरं 'इति' आव-
श्यकमिति मैक्समुल्लरमहाशयाः ॥

[१०. ८९] ६०९. १९ [१] वारकैः—ग-त-मु । वरेकैः (= वारकैः)—भ । वरकैः—
मै ॥ २८ [२] सर्गोऽश्वः । तम् । कृष्णा कृष्णानि—ग-त-मु । सर्गोऽश्वः तं कृष्णानि—भ ।
सर्गोऽश्वः । कृष्णानि—मै ॥ ६१०. ७ [३] य इन्द्रः—*मै । इन्द्रो—१-मु ॥ यज्ञेषु—ग-भ२ ।
यज्ञ यज्ञेषु—त१.२.३.७; यज्ञे यज्ञेषु—भ१.४.६.८-मु । यज्ञे यज्ञे—भ७-मै ॥ १५ [४] य
इन्द्रः—ग४-मै ॥ ६१०. २१ [५] प्रावभिः—ग-भ । प्रावादिभिः—त-मै-मु ॥ २५ गुरुणि
—१-मु । पुरुणि—मै (मुद्रणदोषः ?) ॥ ६११. २५ [८] उपद्रवाणि—१-मै-मु । नपुंसक-
लिङ्गप्रयोगश्चित्यः ॥ ६१२. १३ [१०] प्राज्ञानां—*मै । प्रज्ञानां—ग४-त१.६-भ२.८-मु;
प्रज्ञानानां—त२.३.४.५.७; प्रजानां—भ१.७ ॥ २९ [१२] पताकास्थानीयो—ग१ । पातका-
स्थानीयो—ग२-त४.५ । पताकास्थानीयो—भ७ । पताकस्थानीयो—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.
४.८-मै । ऋ. सं. १०.१.५ द्रष्टव्यम् ॥ ६१३. १८-१९ [१४] यत् यथा हेत्या.....यत्
यथा च शक्यता । यद्यथा हेत्या त्वमघस्य द्वितीयार्थे आहननभूतमेघद्युद्धार्थमागच्छद्रक्षो भिनदो-

भिनः यद्यदा ल शक्त्या—ग१.२; यद्यदा हेत्या त्वमघस्य द्वितीयार्थे षष्ठी अभूतमेवद्युद्धार्थमागच्छ-
द्रक्षो भिनदोभिनः यद्यदा ल शक्त्या—ग४; यद्यदा च शक्त्या—त१.२.३.६.७.८-भ२.५.८। भ-
१.४.६.७-पुस्तकेषु भाष्यांशो लुप्तः। यद्यया हेत्या त्वमघस्य द्वितीयार्थे षष्ठी अभूतमेवद्युद्धार्थ-
मागच्छद्रक्षोभिनदो भिनदः यद्यदा च शक्त्या—त४.५। त४-पुस्तके 'यद्यदा च शक्त्या' इति
पदसमूहे 'यद्यया' इति पूर्वं लिखित्वा अनन्तरं 'या' इत्यक्षरं हरितालेन विलिप्य 'दा' इति
लिखितम्। यद्यदा हेत्या त्वमघस्य द्वितीयार्थे षष्ठी अहतमेवद्युद्धार्थमागच्छद्रक्षो भिनदः अभि-
नत् यद्यदा च शक्त्या—म-मु। ग-त४.५-वर्जयित्वा सर्वेषु लिखितपुस्तकेष्वयं भाष्यांशो नोपल-
भ्यते। अतः केवलं ग-त-४.५-पुस्तकपाठानुसारेणात्र पाठोऽभ्युहितव्यः। 'यद्यया हेत्या' इति
पाठः ग-त४.५-पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वात् समीचीनत्वाच्च स्वीकृतः। 'यद्यदा च शक्त्या' इति पाठे
ग-त४.५-पुस्तकेषूपलब्धेऽपि 'यद्यया हेत्या' इति पाठानुसारेण 'यद्यया च शक्त्या' इति पाठः
स्वीकृतः। त४-पुस्तके पूर्वं 'यद्यया' इति पाठ आसीदिति लिखितचरमेव। यया हेत्या त्वं शत्रून्
हतवानसि यया च हिंसिताः शत्रवः भूमौ शेरते सा तव हेतिः कदा भविष्यतीति तात्पर्यम्।
'यद्यदा' इति पाठः उभयत्र सर्वथावद्धः। 'अभिनः' इति पाठः 'भिनदः' इत्यस्य व्याख्यान-
त्वेनास्माभिः स्वीकृतः। ग१.२-पुस्तकयोस्तादृशः पाठ उपलब्ध एव। 'अभिनत्' इति मॅक्समुल्लर-
पाठः अभ्युहितोऽपि पुरुषव्यत्ययेनावद्धः। 'अभूतमेवत्' अस्य स्थाने 'अहतमेवत्' इति पाठो
मॅक्समुल्लरमहाशयैरभ्युहितः। यद्यपि स न समीचीनस्तथाप्यनन्यगतिकत्वात् स एव स्वीकृतः।
'अघ' इत्यस्य 'आहन्तृ' इति व्याख्यानं प्रायः सायणभाष्ये आगच्छति। तदेवात्रापि युक्तं
स्यादिति प्रतिभाति॥ ६१४. ७. [१६] शोभना। शोभिता—ग१.२; शोचना—ग४-त-भ२.
४.८। शब्दवती—भ७-म-मु॥ १४. [१७] सुमतीनां सुमतीः—ग-त४.५। सुमतीः—त१.
२.३.६.७.८-भ। सुमतीनां—म-मु॥ १६. लभेमहि—ग४-त४.५। लभेम—त१.२.३.६.७.८-
भ२.४.८-म-मु। लभंत—भ७॥

[१०. ९०.] ६१६. २२. [५] माययैव इति—म-मु। यथेवेति—त; यथेति—भ। माय-
येति—मु॥ ६१८. १. [९] सामानि च—त-मु। सामानि—भ-म-मु॥ २५. [१२] यत् यावूरू
तद्रूपो—मु। यद्यावूरू तद्रूपो—भ२.८; यद्यदोरू तद्रूपो—त२.४; यद्यदास्तद्रूपो—त१.६.७;
यद्यदोस्तद्रूपो—त३; यद्यारू तद्रूपो—भ४; यातद्रूपो—भ७। यदूरू तद्रूपो—म-मु॥ २६ [१२] ऊरूभ्यां—
ग१.२-मु। ऊरूभ्यां—त१.२-भ७। ऊरूभ्यां—म-मु॥ ६१८. २७ ब्राह्मणादीनां—ऽ-मु। ब्राह्मणानां—
म-मु॥ ६१९. २३ [१५] दध्यात्यादित्यो—त४। दध्यात्यादित्यो—त२। दध्यादित्यादित्यो—
भ-म-मु॥ ६१९. २६ युक्तेधमत्वेन—ग-त४.५-मु। युक्तेनधात्वेन—त१.२.३.६; युक्तेनेधमत्वेन—
त७; युक्तेवात्वेन—त८-भ२.४.८; युक्तः धात्वेन—भ७। युक्तेधनत्वेन—म-मु॥

[१०. ९१] ६२०. १३ अग्निदेवत्यम्—ग-त८-भ४। अग्निदेवत्यं—त१.२.३.४.५.
६.७-भ२.७.८-म-मु॥ ६२१. २ [२] आ क्षेति अभिगच्छति—ग-त-मु। आ क्षेति—भ-म-मु॥
२०-२१ [४] सूर्यस्येव यथा सूर्यस्य अरेपसः पापरहिता निर्गता रश्मयः दृश्यन्ते तद्वत्
आ चिकित्रे प्रज्ञायन्ते। सूर्यस्येव यथा सूर्यस्यारेपसः पापरहिता निर्गता (निर्गता—त१.२.६)
रश्मयो (रामयो—त१.२.६.७) दृश्यन्ते तद्वदाचिकित्रे (तद्वदारिकित्रे—त१.६) प्रज्ञायन्ते (आजा-)

यन्ते-त१.६; आज्ञायन्ते-मु)-त१.२.६.७-मु। सूर्यस्य वारेपसः पापरहिता निमन्वा रश्मयो दृश्यते तद्वदादिचिकित्र - - - ज्ञायते-ग४; सूर्यरश्मयः अरेपसः अपापाः आचिकित्रे आसमंतात् प्रज्ञायन्ते-ग१.२। सूर्यस्येव - - - मे इतरपुस्तकेषु च ॥ २६-२७ [५] हे अग्ने तव श्रियो रश्मिलक्षणा विभूतयः चित्राः विचित्राः चिकित्रे प्रज्ञायन्ते। तत्र दृष्टान्तः। वर्ण्यस्येव यथा वर्णितुर्मेघस्य। हे अग्ने तव श्रियो रश्मिलक्षणा विभूतयश्चित्रा (विभूतयाश्चित्र-त६) विचित्रा (चिरित्रा त६; चिरिश्-त१; चिकित्रा-त२; 'विचित्रा' नास्ति-मु) चिकित्रे प्रज्ञायन्ते। तत्र दृष्टान्तः स्तोत्र-पर्यायवर्णितुर्मेघस्य ('तत्र दृष्टान्तः स्तोत्रपर्याय' नास्ति-त६)-त१.२.६.७-मु। तत्र विभूतयः चित्राः चिकित्रे ज्ञायन्ते वि वर्ण्यस्येव यथा वर्णितुर्मेघस्य-ग१.२। - - - यथा वर्णितुर्मेघस्य-मे इतर-पुस्तकेषु च। साम.२.३.२.७.१ भाष्यं द्रष्टव्यम्। यद्यप्यस्माभिः स्वीकृतश्चतुर्थपञ्चममन्त्रभाष्यभागो बहुषु लिखितपुस्तकेषु नोपलभ्यते तथापि तस्य मूलपाठत्वं संभवति। 'यथा' इति पदस्य 'चिकित्रे प्रज्ञायन्ते' इति पदद्वयस्य च सामान्येन भाष्यलोपः संजातो दृश्यते। दाक्षिणात्यलिपिलिखितपुस्तकेऽपि स्वीकृतपाठसदृशः पाठ उपलभ्यत इति विशेषः। 'चिकित्रे' इति पदस्य पुनरुक्तं समानं व्याख्यानं स्वीकृतपाठं द्रष्टव्यम्। अरेपसः, चित्राः इत्येतयोः स्वीकृतपाठसदृशं व्याख्यानं ऋ. सं. ६. १७.२; २६.५; ९.६१.१६; १०.७८.१ अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ६२२. १६ [७] अन्ना-त-मु। अन्नानि-भ-मे ॥ १७ काष्ठानि-ग-त-मु। काव्यानि-भ-२.४.८। काननानि-भ-७-मे ॥ २५ [८] चरुपुरोडाशादिके-ग२-त७-मु। पशुपुरोडाशादिके-ग४। च पुरोडाशादिके-त१.२.३.४.५. ६.८-भ-मे ॥ ६२३. १५ [१०] अग्निन् नान्यः-ग२-मे। अग्निः नान्यः-ग१-त१.२.३. ४.६.७-भ-१.६-मु; अग्निः नान्यः-त८-भ-४.८; अग्निः नन्मिः-त५; अग्नि नान्यः-भ-२; अग्निन् वान्यः-भ-७ ॥ ६२४. २६ [१४] क्रीलालपाशब्दस्योभयथा व्याख्यातत्वात् 'सुरां पिबते' इत्य-स्थानन्तरं 'यद्वा' इत्येतादृशं पदमावश्यकम् ॥

[१०. ९२] ६२५. १३ चातुर्विंशिकेन-ग४-मे-मु। चातुर्विंशिकेन-ग१.२-त-भ १.२.४.७.८; चातुर्विंशिकेहनि-भ-६। ऋ. सं. १. १६० सूक्तप्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ ६२६. ५ [३] विपणेः। 'वि पणेः' इति भिन्नः पदपाठः ॥ ६२६. १५ [४] संबन्धिनमेनमग्नि-ग-त-मु। संबन्धिनमग्नि-भ-मे ॥ ६२७. ३ [६] अन्तरिक्षस्य-ग-त-मु। अन्तरिक्ष-भ-मे ॥ १३ [७] पौंस्यं। 'पौंस्ये' इति पदम् ॥ ६२८. १५ [१०] कर्ममार्गान् वा-ग२। काममार्गान् वा-ग४; कर्ममार्गान्वा-त१.२.८; कर्ममार्गान्वा-त६; कर्मयोगान्वा-त७; कर्मयोगान् वा-भ १.२.४.६.८; कर्मयोगान् वा-भ-७। कर्मयोगान्-मे-मु ॥ २३ [११] पत्नी-मे। पत्नी पत्न्यौ-९। पत्न्यौ-मु ॥ ६२९. ६ [१२] धिया बुद्ध्या अस्य-मे। बुद्ध्या-ग-त१.७; बुद्ध्या-त२.३.४.५.६.७.८-भ-२.४.६.८। धिया बुद्ध्या-मु ॥ ६२९. ७ द्यौर्नहुषीयं... एष गर्भः इति वाजसनेयकवचनमन्वेवणीयम् ॥ १६ [१३] यागगमने-ग१.२-त१.२.३.५.७.८-मु। मागमने-ग४-भ; गमगमने-त४; यागगमने-त६.८। गमने-भ-७-मे ॥ 'अभि अर्चत' इति पदद्वयं न व्याख्यातम् ॥ २२ [१४] स्वयं समुपार्जितकीर्ति-ग१.२-भ-२.७। सं स्वशस्यमुपा-ग४; स्वयशमुपा-त-भ-१.४.६; स्वयशमुपा-भ-८। उपार्जितकीर्ति-मे-मु ॥ २३ पत्युरपत्यन्तत्वेन-मे। पत्युरपरत्रांगतुत्वेन-ग१.२; पत्युरपरतंप्रत्यन-ग४; पत्युरपत्यंतत्रेन-त१.२.३.४.५.६; पत्युर-

पत्युस्तन्वेन-त७; पत्युरपतन्वेन-त८-भ६; पत्युरयतन्वेन-भ१.२.४.८; यत्युरयतन्वेन-भ७ ।
पत्युरप्रत्युतन्वेन-मु ॥ २४ सहितां स्तुमः-भ७-मु । सह संस्तुमः-ग४-त४.५-भ६.८; सहसंस्तुमः-
त१.२.३.६.७-भ१.२.४; सहसस्तुमः-त८ । सह स्तुमः-मै ॥ ६३०. १ [१५] सन्-
त-भ-मु । सन् अनेन-ग । स-मै ॥

[१०. ९३] ६३०. ६. सायणमते तान्वः पार्थः अस्य सूक्तस्यर्षिः । तथैवानुक्रमण्या-
मनुक्रमणीभाष्ये च । पञ्चदशमन्त्रे पार्थ्यशब्द आगतः । तत्रापि पार्थ इत्येव भाष्यकारैः पठितम् ।
अनुक्रमण्याः केषुचिद्विहितपुस्तकेषु पार्थ्य इति पाठः । मु-पुस्तकेऽप्यनुक्रमणीपाठः पार्थ्य इत्येवोद्धृतः ।
तथा च मु-पुस्तके पञ्चदशमन्त्रभाष्ये पार्थ्य इति संहितावत् पठित्वा पृथेः पुत्रः इत्युक्तम् । सूक्तप्रस्ता-
वनायां तु पृथोः पुत्रः इत्येव ॥ ६३१. १. [३] द्योतनादि०-ग-भ७-मु । द्योतमानां द्योतमा-
नादि०-त१.२.३.६; द्योतमानानां द्योतमानादि०-त७ । द्योतमानादि०-त४.५.८-भ१.२.४.
६.८-मै ॥ ६३१. ८. [४] अन्यो देवजनश्च-५-मै । देवश्च-मु ॥ २५. [६] उरुष्यतां
रक्षताम्-त१.८-भ । रक्षतां-ग४-त२.३.४.५.६.७-मु । उरुष्यतां रक्षतां-मै ॥ २७. गच्छति
प्राप्नोति-ग-त-मु । प्राप्नोति गच्छति-भ-मै ॥ ६३२. १४. [८] यार्गं प्रति शीघ्र०-ग१.२ ।
प्रतिशीघ्र०-ग४-त-भ१.२.४.६.८-मु । अतिशीघ्र०-भ७-मै । मैक्समुल्लरटिप्पणी द्रष्टव्या । ' यं
प्रति शीघ्र० ' इति स्यादिति स्वयं तैरेवोक्तम् ॥ २६. [९] रश्मि न यथा रश्मि चक्रादिकं-
ग१ । रश्मि न यथा रश्मिः चक्रादिकं-ग२.४-त; रश्मि चक्रादिकं-भ१.४.६; रश्मि न रश्मिमिव
चक्रादिकं-भ७ । रश्मि न यथा रश्मिचक्रादिकं-मु । रश्मि न यथा चक्रादिकं-मै ॥ ६३३. २१.
[१२] विस्तृतान् रश्मीन् वर्धयन्ति-५-मै-मु । विस्तृतान् रश्मीन् सूर्यइव-ग१.२; विस्तृतान्
रश्मीन् (विस्तृताद्रश्मीन्-त१; विस्तृताद्रश्मीन्-त२.३.७; विस्तृतान् रश्मीन्-भ१.२.४) वर्धयन्त-
त-भ ॥ २७. [१३] स्तुतिरावर्त-५-मै । स्तुतिस्थारावर्त वर्तते-ग१.२; स्तुतिः साराया
वर्तते-ग४; स्तुतिः सा वर्तते वर्तते-त१.२.३.६.७; स्तुतिः सा वर्तते ते-त४.५; स्तुतिः सारावर्त
-त८-भ४.८; स्तुतिः सा रावर्त वर्तते-भ१.६; स्तुतिः सा राया वर्तते-भ२; स्तुतिरावर्तते-भ७ ।
स्तुतिरावर्त वर्तते-मु ॥ ६३४. ८. [१४] वा विशेषेण-ग१.२-त-भ४.६.८-मु । ना
विशेषेण-भ१.२ । नानाविशेषेण-भ७-मै ॥

[१०. ९४] ६३५. २८ [४] शब्दायन्ते-ग-भ४.५.६.८ । शब्दायन्ति-त; शब्दयन्ते
-भ१.२; शब्दयन्ति-भ७-मु । शब्दं कुर्वन्ति-मै ॥ ६३६. २६ [७] बन्धनसाधनभूता-त-भ
२-७ । बन्धकसाधनभूता-ग४; बन्धसाधनभूता-ग१.२-भ६.८; बन्धसाधसाधनभूता-भ१.४ ।
बन्धने साधनभूता-मै-मु ॥ ६३७. १६ [९] सोमादः-ग१.२-त३.४.५ । ते सोमादः-ग४-
त१.२.६.७.८-भ-मै-मु । ' ते ' इति प्रतीकमग्र आगतमेव ॥ १७ ' गवि अधि अधिषवण० ' इति
साधु इति मैक्समुल्लरमहाशयाः । गवि गव्ये अधिषवण०-मु ॥ ६३८. १४ [१२] सदांस्यात्मना
न युज्यते-ग१.२-त३.४.५.७-मु । न युजते सदांस्यात्मना-मै ॥

[१०. ९५] ६३९. २६ शप्तवन्तौ मनुजभोग्या-ग-भ६-५-मै-मु । शप्तवन्तौ मनुजो-
भोग्या-त१; शप्तवन्तौ मनुजौभोग्या-त७; शप्तवन्तौ मनुजभोग्या-त२.३.६-भ१.२.८; सपूर्वतौ
मनुजभोग्या-त४.५; शप्तवन्तौ मनुजभोग्या-भ४; शप्तवन्तौ मनुजोभोग्या-भ७ ॥ ६४०. १ सोमपुत्रा-

ज्जातो—१-मु । सोमसुताज्जातो—मै॥ तमुर्वशी तु—ग-भ४-मै-मु । तमुर्वशीति—त१.२.३.६. ७.८-भ१.२.६.७.८; तमुर्वशी क—त४.५ ॥ २ तत्पादन्यत्र—त२.३.६.८-मै-मु । तदान्यत्र—ग-त४.५-भ१.२.७.८; तत्पादन्यत्र—त१; रतादन्यत्र—भ४; यदान्यत्र च—भ६ ॥ ३ ऋणकद्वयं—भ२-मै-मु । ऋणकद्वयं—ग१.२; ऋणकद्वयं—ग४-त२.३.६.७.८-भ१.६.७.८; ऋणकद्वयं—त४.५; ऋणकद्वयं—त१-भ४ ॥ ८ साश्रं सापश्यदुक्ता—मै॥ साश्रं सापश्यदुक्ता—त१. २.३-भ२; ससापश्य उक्ता—त४.५; साश्रं सापश्यदुक्त्वा—त६.७; साश्रं सापश्यदुक्ता—त८; साश्रं सापश्यदुक्ता—भ१.४.६.७.८ । साश्रं सापश्यदुक्त्वा—मु ॥ ६४१. ७ [२] तथाहमपीति—ग१. २-त४.५-भ२ । अहमपीति—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ८-मै-मु ॥ ८ माता मय्यभिलाषं—ग४-भ१.२.६.८ । मय्यभि°—त१.२.६; मय्यभिलाषं मा—त३.७-मु; मामय्यभि°—त४.५; मा माभि°—त८ । मा ममाभि°—मै ॥ ९ स्वस्या—ग-त१.२.४.५.६-भ४-मु । तस्या—त८-भ१.६-मै ॥ १९ [३] मत्सामर्थ्यं—ग१.२-त३.४.५-भ१.२.४.६.८-मु । नत्सामर्थ्यं—ग४; न तत्सामर्थ्यं—त७; तत्सामर्थ्यं—भ७ । न मत्सामर्थ्यं—त१.२.६.८-मै ॥ २० भटा—ग.त५.७.८-भ२.४.५.८ । भवन—त१.२.३.६; भ—त४ । नरा—भ१.७-मै-मु ॥ ६४२. १ [४] यत्स्वशुरस्य—मै-मु । यस्य श्वशुरस्य—ग-त-भ२; यस्य श्वरस्य—भ१.६; यस्वयसुरस्य—भ४; यस्येश्वरस्य—भ७ ॥ ६४४. ४ [१०] कर्मसु कर्मवान् वा । कर्मसु—मै-मु । ऋ. सं. ३.६०.३; ५.४२.१२; ९.७२.६ इ. द्रष्टव्यम् ॥ १२. [११] भूमे रक्षणाय—ग-त-मु । सूरक्षणाय—भ१; सूर रक्षणाय—भ२.४; मे क्षणाय—भ६; सूरक्षणाय—भ७; भूरे रक्षणाय—भ८ । भूरक्षणाय—मै ॥ १३ पुनस्तदेवाह—ग१.२-भ५.६ । पुनदेवाह—ग४-भ७; पुन एवाह—त; पुनवदेवाह—भ१.२.४.८ । पुनर्देवाह—मै-मु ॥ १६ शिक्षितवत्यस्मि—मै-मु । शिक्षितवानस्मि—१ ॥ १८ वदेर्लेट्याडागमः—ग१.२ । वदेतेद्यागमः—ग४; °लेट्या°—त३.७; °लेट्या°—भ८; °लेट्या°—त१.२.४.५.६.८-भ१.२.४.६.७-मै-मु ॥ [११] एडकद्वय°—ग-त८-भ२.५.८-मु । एकद्वय°—त१.२.३.४.५.६.७; एडकवालकद्वय°—भ१; एकलकद्वय°—भ४; पलकद्वय°—भ६ । एडकवाक°—मै॥ ६४५.१८ [१३] अमादेशः—ग२ । अणादेशः—ग४ । आमादेशः—त-भ-मै-मु ॥ २६ [१४] असमर्थः—ग-भ । समर्थः सन्—त-मु । समर्थः—मै ॥ ६४६. १२ [१५] एता एतानि—ग२-त । एतानि—ग४-भ-मै-मु ॥ १३ तेषां हृदयानि यथा—ग-त१.२.३.६.७-मु । तेषां यथा—त४.५ । यथा—त८-भ-मै ॥ २१ [१६] प्ररमयित्रीः—ग-त-भ १.२.४.६.८ । परमयित्री—भ७ । पूरयित्रीः (?)—मै-मु ॥ ६४७. ७ [१८] यजासि । 'यजाति' इति संहिता ॥

[१०. १६.] ६४८. ५. [२] नवप्रसूता—त८-भ-मु । प्रसूता—त१.२.३.६.७ । नवप्रसूतिका—ग-त४.५-मै ॥ पुरस्तादुपाचारो—ग-त-भ८ । °उपाचारो—भ१.२.६.७-मै-मु ॥ १६. [३] रूपाणि सर्वाणि—१-मु । रूपाणि—मै ॥ ६५०. २७. [१०] हे इन्द्र ह्येतः—ग-त१.२. ३.६.७.८-भ-मु । ह्येतः—त४.५-मै ॥ ६५१. १५. [१२] प्रापयन्तु—१-मु । प्रापयन्तु प्रवहन्ति—मै ॥ [१०. १७] ६५२. १२. [१] ओषधीः ओषधयः—ग-त-मु । ओषधयः भ-मै ॥ १८. सोम्या ओषधयः औषधः पुरुषः—ग१-त३-मै-मु । इतरपुस्तकेष्ववद्धाः पाठाः ॥ ६५३. २६. [५] शप्वेति द्विविकरणता—मै॥ शप्वेति विकरणता—मु । लिखितपुस्तकेष्ववद्धाः पाठाः ॥

६५४. ३. [६] ब्राह्मणः सः—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । ब्राह्मणः अ-त४.५ । ब्राह्मणः—
 मँ ॥ ६५५. १२. [११] शकुन्यादीनां—ग१.२-त३.७.८-भ-मु । कुशल्यादीनां—भ१.२.
 ४.८; कुशलादीनां—भ६; शकुन्यानां—भ७ । शकुनादीनां—ग४-त४.५-मँ ॥ ग्राहकाद्व्या-
 धात्—ग-मँ-मु । ग्राहकाव्याधात्—त१.२.३.७.८; ग्राहकात् व्याधात्—भ६; ग्राहकाव्योधात्—भ१;
 ग्राहकाव्यात्—भ४; ग्राहकोवाधात्—भ७ ॥ १९. [१२] समनन्तरशत्रून्—ग४-त-भ१.४.७.
 ८; सामन्तं—ग२ । समनन्तरं—भ२.६-मँ-मु ॥ २६. [१३] गत्या वेगेन—ग१.२-त१.२.३.६.
 ७.८-भ१.२.७.८-मु । गत्यनेन—ग४; गत्या वेगेन—भ६ । गतिवेगेन—त४.५-मँ ॥ ६५६. १३
 [१५] भ६-लिखितपुस्तकं पञ्चदशमन्त्रभाष्यान्ते समाप्तम् ॥ ६५८. १४. [२३] अभिहि-
 नस्ति—ग-त-मु । भिहिनस्ति—भ१.४.७.८ । हिनस्ति—भ२-मँ ॥

[१०. ९८] ६५९. १७ [३] तां वाचमिति—ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । वाच-
 मिति—त४.५-मँ ॥ ६६१. १२ [१०] सति आहुतानि—मँ-मु । सति आहुतानि ? ॥ २१
 [११] कुरुकुलजातमपि—मँ-मु । एतत्कुलजातमपि शतनुमपि भूताकुलं वाजमपि—ग१.२;
 भूतकुलजालमपि—ग४; भूताकुलजालमपि—त१.६.७.८; भूताकुलजालमपि—त२.३-भ; भूताकुल-
 जातमपि—त४.५ । 'उलकुलजातमपि' इति मँकसमुल्लरमहाशयैः संभावितम् ॥ २६ [१२] 'मृधः'
 इति पदं भाष्यकारैः न व्याख्यातम् ॥

[१०. ९९] ६६२. २३ [२] युक्तः सन्—ग-त-मु । युक्तः—भ-मँ ॥ २४ माया
 आसुरी ऋते—मँ । माया आसुरीः ऋते—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु; मांदा आसुर्यः ऋते—
 ग४; माया आसुर ऋतेन—त४.५ । भाष्यकारैः 'मायाः' इत्यस्य स्थाने 'माया' इत्येकवचनान्तं
 पठितम् ॥ ६६३. ३ [३] संग्रामे—ग४-मँ-मु ॥ ४ शतदुरस्य शतद्वारस्य—ग-त१.२.३.
 ६.७-मु । शतदुरस्य—त४.५-मँ ॥ ६६४. ७ [६] व्यहन् । 'हन्' इति संहिता ॥ २७ [८]
 लम्भयन् । न इति—ग४-मँ । लम्भयन् न इति—ग१.२; लम्भयन् न इति—त१.२.३.६.७; अवि-
 दत् अलभत—त४.५-मु; लम्भयत इति—त८; लम्भयन् इति—भ७ ॥ ६६६. १३ [१२] 'इन्द्रम्'
 इत्यस्य स्थाने 'इन्द्र' इति सायणाचार्यैः पठितं दृश्यते ॥

[१०. १००] ६६६. २० त्वन्त्या त्रिष्टुप् । तु त्रिष्टुवन्तं—अनु. ॥ ६६८. २८. [८]
 सवितृदेवोऽस्माकं—ग-त१.२.३.६.७ । सवितृदेवो नोस्माकं—त४.५.८-भ-मु । सवितृदेवता-
 स्माकं—मँ ॥ ६६९. १५. [१०] अङ्ध्वे—त१.२.३.६.७-मँ-मु । अङ्ध्वे—ग१.२; अङ्ध्वे—
 ग४-भ१.४.८; अङ्गध्वे—त४; अगध्व—त५; अङ्घ्र्य—त८ ॥

[१०. १०१] ६७१. १३ [३] 'सप्त ग्राम्याः कृष्टे सप्तरण्या अकृष्टे' इत्यापस्तम्ब-
 वचनमन्वेष्टणीयम् ॥ २९ [५] 'कर्षणार्थगोपानसाधनद्रुममयपानं'—मँ । 'कर्षणार्थं गोपान-
 साधनं द्रुममयपानं'—ग-त१.२.३.६.७.८-भ । 'कर्षणार्थगोपानसाधनमुपपयमानं'—त४.५ । 'कर्षणार्थं
 गोपानसाधनद्रुममयपानं'—मु ॥ द्वितीयपादस्य व्याख्यानं लुप्तम् । ग४-पुस्तकस्थे द्वितीयपादव्याख्यानं
 पादटिप्पण्यां दत्तम् ॥ ६७२. १ पित्वेनाङ्कित्वात्—ग-त । त्वेनाङ्कित्वात्—भ-८; पत्वेनाङ्कित्वात्—
 भ१.४ । तेनाङ्कित्वात्—मँ-मु ॥ ३ कदाचिदपि—ग४-त१.२.३.७-मु । कदाचित्—भ-मँ ॥ ६
 [६] कीदृशमवर्तं—ग-त-भ-८-मु । कीदृशमवर्तं—भ१.२.४.७-मँ ॥ २९ [७] अश्वं रथं—९-मु ।

अश्वरथं-मै ॥ ३० कूपरूपकव्याजेन—ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.४ । कूपव्याजेन-भ७ । कूपरूप-
व्याजेन-त४.५-भ२.८-मै-मु ॥ ६७३. २५ [९] अपि वा—ग२.४-मु । अपि वो—त-भ१.२.४ ।
अपि च-मै ॥ अपि चा-भ७ ॥ ६७४. ५ [१०] ईम् एनं—ग-त४.५.८-भ । एनं-त१.२.
३.६.७-मै-मु ॥ १० प्रति—ग४-मै । प्र-त४.५ । 'प्रति' नास्ति मु इतरेषु च ॥ 'वह्निम्' इत्यस्य
स्थाने 'वह्नी' इति भाष्यकारैः पठितम् ॥ ११ °हलविषयतया—ग-त१.२.३.४.५.६.७-भ-मु ।
°हलविषयतया-त८-मै ॥ १६ [११] धुरौ आपिबद्मानः आपिशब्दमानः वह्निः हविर्वाहको—
मै । धुरो वा आपिबद्मानो वह्निः वाहको-ग१.२; धुरौ वा आपिबद्मानो वह्निर्वाहको (°वाहका
-त१.७)-ग४-त१.२.३.६.७.८; धुरावापिशब्दमानो वह्निर्वाहको-त४.५; धुरौ वा आपिबद्मानः
हविर्वाहको-भ१.२.४.८; धुरौ चा अपिशब्दमानः हविर्वाहनको-भ७ । धुरौ आपिबद्मानः आश-
ब्दमानो वह्निर्वाहको-मु ॥ १९ स्थापयतासन्ध्याम्—ग१.२-मै-मु । °त सत्यां-ग४; °तासद्यां-
त१.२; °त संध्यां-भ१; °त संध्यां-भ४; °तसद्यां-भ७ ॥ २१ धुरावापिबद्मानोऽपिशब्द-
मानो—मै । धुरावापिबद्मानो-ग१.२-त७; धुरावापिबद्मानो-ग४; धुरावपिशब्दमानो-त१.२.३.
६.८; धुरावपि पिशब्दमानो-त४.५; धुरौ अपिशब्दमानो-भ१.२.४.८; धुरावपिशब्दो-भ७ । धुरौ
अपिबद्मानः शब्दमानो-मु ॥

[१०. १०२] ६७५. ८. भर्ग्यश्चपुत्रो—त२-मै । भर्ग्यश्चपुत्रो-ग१.२-त३-मु । भाग्य-
श्चपुत्रो-ग४; भाग्यश्चपुत्रो-त१; भाग्यश्चपुत्रो-त७-भ४.७.८; भर्ग्यश्चपुत्रो-भ१.२ ॥ ऋषभेण
द्रुघणेन । द्रुघणेन ऋषभेण-अनु. ॥ १२ चोरमार्गानुसारकः—ग-त१.२.३.४.५.६.८-मै ।
चोरमार्गानुसारकः-त७-भ१.२.७.८; चोरमार्गानुसारकः-भ४ । चौर-मु ॥ ६७७. १. [५]
°चणकादिभक्षकम्—ग४-त१.२.३.६.७-मु । °चरणकादि-त८-भ१.२.४.८; °चरणादिक-भ७ ।
°चर्वणादि-त४.५-मै ॥ २४. [७] उत् उत्कृष्टम्—त१.२.३.७-मु । उत्कृष्टं-ग४-भ ।
उदावन् उत्कृष्टं-मै ॥ ३१. [८] वधौ—त१.२.३.७-भ८-मु । वाधौ-भ१; वधौ-भ२.४; शधौ-
भ७ । वध्यां-मै ॥ ६७९. ६. [११] °प्याडागमः—ग१.२-त१.२.३.७.८-भ१.२.४.८-मु ।
°प्याडागमः-ग४-त४.५.६-भ७-मै ॥ अश्रोतेर्वा लिटि तलोपः—ग-त१.४.५.६-भ२.८ ।
अश्रोतेर्वा लिटि नलोपः-त२.३.७-मु; अश्रोतेर्लिटि वा तलोपः-त८-भ१; अश्रोतेर्लिटि वा लोपः-
भ४; अश्रोतेर्लिटि वा तलोपः-भ७ । अश्रोतेर्लिटि वा णलोपः-मै । ऋ. सं. १०. १०४. ६.
द्रष्टव्यम् ॥ ६७९. १९. [१२] त्वया दृष्ट्या—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ । त्वया दृष्टा-ग१.
२ । त्वया-त४.५-मै-मु ॥

[१०. १०३] ६८०. ६. [१] हन्तेः पचाद्यचि—ग१.२-त१.२.३.६.७-भ१.२.४.
८-मु । हन्तः पचाद्यचि-त३.८-भ७ । हन्ता पचाद्यचि-त४.५-मै ॥ २०. [२] तत् शत्रुबलं—
ग४-त४.५-मु । तत्शत्रुं बलं-ग१.२; त्शत्रुबलं-त१.२.३.६.७-भ; त्शत्रुबलं-त८ । शत्रुबलं-मै ॥
६८१. १. [३] भवन्तीत्यर्थः—त१.२.३.६.७-भ-मु । भवती-त४.५.८-मै । इषवः बुधा न
भवन्तीति तात्पर्यम् ॥ ७. [४] गतिकर्मा—ग-त-मु । गच्छतिकर्मा-भ-मै ॥ २८. [६]
जयन्तं—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । जयन्तं शत्रून्भिभवंतं-त४.५-मै ॥ ६८२. १६. [८]
अस्मत्सहायार्थं—५-मै-मु । ' °साहाय्यार्थम् ' इति माग्यमिति मैक्समुद्धरमहाशयाः ॥ २६ [९]

भुवनानां च्यावयितृणां—ग-त१.२.३.६.७-भ१.२.४-मु । च्यावयितृणां—त४.५-भ७.८-मं ॥
 'जयताम्' इति न व्याख्यातम् ॥ ६८३. ४. [१०] सैनिकानां—ग१.२-त१.२.३.६.७-भ२-
 ८-मु । प्रीतिकानां-भ१.४; प्रीतिकामानां-भ७ । सेवकानां—ग४-त४.५-मं ॥ ६८३. १७.
 [१२] विमोहयन्ती सती—ग-त-मु । विमोहयन्ती-भ-मं ॥ 'परेहि' इति न व्याख्यातम् ॥

[१०. १०४] ६८५. १२. [४] शक्तिवन्निन्द्र—१-मं-मु । 'शक्तिमन्निन्द्र' इति
 शुद्धम् ॥ यज्ञमहर्जानन्तः—१-मं-मु । महर्जाज्ञानन्तो—ग१.२; यज्ञं षष्ठमहर्जानन्तो—ग४; यज्ञं
 महर्जानन्तो—त१.२.३.६.७-भ; यज्ञं महर्जातं यातगितांगिरसः—त४.५; यज्ञमहर्जानन्तांगिरसः—त८ ॥
 ६८६. ५. [६] तत्प्रत्ययस्य—ग-त१.२.३.६.७.८-भ । सुप्रत्ययस्य—त४.५ । तत्प्रत्ययस्य—भ२-
 मं-मु । ऋ. सं. १०.७०.९; १०३. ११ द्रष्टव्यम् ॥ ६८७. ३. [९] वृत्रहत्यायां मेघहनने ।
 वृत्रहत्याय मेघहनने—ग१.२; वृत्रहत्यायां मघहन—ग४; वृत्रहत्याय मेघवमे—त१.२.३.६.७-भ२.८;
 वृत्रहत्यायां मे हवं—त४.५; वृत्रहत्याय मेघवमे—त८; वृत्रहत्याय मे—भ१.४; वृत्रहत्याय—भ७ । वृत्र-
 हत्यायां—१-मं-मु ॥ १४. [१०] शक्रः शक्तः—ग२.४-त१.२.३.४.५.६.७-भ२.८-मु । शक्रः—
 त८-मं ॥

[१०. १०५] ६८७. २१ ऐन्द्रम् । कुत्सपुत्रो—ग१.२-त१.३.७-भ१.२-मु । ऐन्द्र-
 कुत्सपुत्रो—त२.६.८-भ४.७.८-मं ॥ २२ स ऋषिः—१-मु । ऋषिः—मं ॥ २४ शिष्टाः सर्वाः—
 ग । शिष्टाभिः सर्वाभिः—त-भ-मं-मु ॥ ६८८. २१ [२] केशिना केशिनौ—ग१.२-त१.२.३.
 ६.७-मु । केशा केशिनौ—ग४ । केशिनौ—त४.५-भ-मं ॥ ६८९. २४ [६] प्रास्तौत् प्रस्तौति—
 ग४-त-भ२.४.५.८-मु । प्रास्तौति—भ१.७ । प्रास्तौत्—मं ॥ ६९०. २३ तद्वती—१-मं । यद्वती—
 त१.२.३.६.७; द्विती—त४.५; यद्वती—त८-भ१.२.४.८; यद्वा—भ७-मु ॥ 'विश्वायुस्तन्वम्'
 इत्यस्य स्थाने 'विश्वामिस्तनुम्' इति भाष्यकारैः पठितम् ॥ ६९१. १ [९] प्रीयमाणः—त-भ
 १.२.४.८-मु । प्रीयमाणो वा—भ७-मं ॥ ९ [१०] दर्विः अपि अरेपाः—त१.२.३.७-भ२.७ ।
 दर्विरप्यरेपाः—भ१.४.८ । दर्विररणिरेपाः—मं-मु ॥

[१०. १०६] ६९२. ६. ग४-लिखितपुस्तकं १०५ सूक्तान्ते समाप्तम् ॥ अश्विदेवत्यम्—
 ग४-त-भ१.४.७.८-मु । ०देवत्यं-भ२-मं ॥ ८ तिरिक्तोक्थ—त४.५.७.८-भ१.२.४.८-मु ।
 ०तिरिक्तोक्थ—ग४; ०तिरिक्तोक्थ—त१.२.३.६; ०तिरिक्तोक्थ—भ७ । ०तिरिक्तोक्थ—मं ॥ १८ [१]
 अपसा अपस्विनौ—ग४-त१.२.३.६.७-भ-मु । बाह्यसा अपस्विनौ—त४; अपवाह्यसा अपस्विनौ—
 त५ । अपस्विनौ—त८-मं ॥ २३ लुङि—ग४-त१.२.३.६.७.८-भ । लुटि—त४.५ । लुङि—मं-मु ॥
 ६९३. ४ [२] प्रायोगेन प्रायोगौ—ग४-भ१.२-मु । प्रायोगेन प्रायोगो—त१.२.३.६.७.८;
 प्रायोगेन प्रयोगो—त४.५-भ४ । प्रायोगेव—भ७-मं ॥ ६९३. ११ नापगच्छतः—ग४-त-मु ।
 आगच्छतः—भ७ । अपगच्छतः—भ१.२.४.८-मं ॥ ६९४. ९ [४] भवार्थे—त-मु । तवार्थे—
 ग४ । भावार्थे—भ-मं ॥ २२ [५] भवे—त५.८ । भावे—ग४-त३.४.६.७-भ२.८-मं-मु ॥
 शिम्बाता शिम्बातौ—त७-भ१.२.८-मं-मु ॥ २३ हेतुना आतं व्याप्तमिति—भ७ । हेतुनातितं
 व्याप्तमिति—मु । हेतुनातितं प्राप्तमिति—१-मं । हेतुना आतं व्याप्तव्यमिति—त१.२.३.७.८-भ१.२.४.८;
 हेतुना आतं प्राप्तव्यमिति—त४.५ ॥ सहावस्थानात्—ग४ । सहावस्थानान्—त५; सहवेख्या-

तान्-त४; सहावस्थितान्-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८ । सहावस्थितं-भ७-मै-मु ॥
 ३१ सुखकरत्वस्य विवक्षितत्वेन-॥मै-मु । सुखकरत्वस्य विवक्षितत्वे-ग४-त१.२.३.६.७.८;
 सुखस्य विवक्षितत्वेन-त४.५; सुखकरत्वक् विवक्षितत्वे-भ४ ॥ ६९५. ७ [५] पुरीषं पुष्पातेः
 पोषयतेर्वा । 'पुरीषं पुष्पातेः पूरयतेर्वा' इति निरुक्तपाठः ॥ २२ [६] तुर्फरी-त६.
 ७-भ१.२-॥मै-मु । तुर्फरी-त१.२.३.८-भ१.४.८; तुफरी-त४.५ ॥ २५ अस्मादीकनि-
 ॥मै-मु । अस्माकन्-ग४; अस्मादिति-त१.२.३.७.८; अस्मादिति-त४.५; अस्मादितीष्-त६ ॥
 २७ उदन्नादेशः-ग४-॥मै । उदन्यादेशः-त१.२.३.५.६.७.८-भ-मु; उदनादेशः-त४ ॥ रत्ने
 इव-भ१.२-॥मै । रत्नेर्वश इव-ग४; रत्ते इच-त१; तन्ते इच-त२.३.७; रत्ने इव-त४.५;
 रन्ते इव-त६; रत्ने इच-त८; रत्ते इव-भ४.८; रत्नेव-भ७ । जाताविव-मु ॥ ६९६. ११ [७]
 वायुर्न वायुरिव-त४.५-भ२.५.८ । वायुरिव-त१.२.३.६.७.८-मै-मु ॥ २८ [८] आह्लादकं-
 त४.५-भ२-मु । आह्लादिकं-त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-मै ॥ ६९७. ८ [९] स्मरतेर्लेख्या-
 ङागमः-त३.७.८-भ२.८-मु । स्मरतेर्लेख्याङागमः-त२-भ१.४; स्मरतेर्याङागमः-भ७; स्मरते-
 र्लेख्याङागमः-त४.५.८-मै ॥ ६९८. ५ [११] गोरूधस्य-॥मै । गोरूप्यस्य-ग४; गोरूपस्य-
 त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८; 'रथं धनं वोचतः स्व-त४.५; गोरूपस्यातस्थितं-भ७ । गोरूध-
 स्यन्तःस्थितं-मु ॥ ८ आ अप्राः-त४.५ । विलिप्राः-ग४ । अप्राः-त१.२.३.६.७.८-भ२.
 ८-मै-मु ॥

[१०. १०७] ६९८. २३ [१] चैत्रमासे तयोरिन्द्रः । किमस्य मूलम् ? ऋ. सं. ३.
 ३४.१ मन्त्रे 'चैत्रमासे तपोदिन्द्रः' इति स्मृतिरुद्धता ॥ ६९९. १५ [३] पालिनी । मंसमुल्लर-
 टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ १९ [३] हविर्भिश्च-त-भ१.४.७.८-मु । हविर्भिर्वा-भ२-मै ॥ ३०
 [४] एतौ-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । तौ-त४.५-मै ॥ ७००. २७ [६] लिट्स्वरः-त१.
 २.३-भ-मु । लिट्स्वरः-मै ॥ ७०१. २६ [९] अनाहूयमानाः-त१.२.३.६.७.८-भ-मु ।
 आहूयमानाः-त४.५-मै ॥ ७०२. ३ [१०] शरीरावयवविशेषशोभया-त१.२.३.७-मु ।
 शरीरावयवविशेषशोभया-भ । शरीरावयवशोभया-मै ॥ ८ देवमानमिव देवयानमिव-त४.५-
 भ१.४.५.७ । देवमानेव देवयानेव-त१.२.३.६.७.८-भ८; देवमानेव देवमानमिव देवयानमिव-
 भ२ । देवमानमिव-मै ॥

[१०. १०८] ७०२. २६ [१] 'निर्गूढा गा-त७-॥मै । 'निर्गूढा गा-त१.३.
 ८-भ१.४.८; 'निर्गूढा गा-त२-भ२; 'निर्गूढा गो-त६; 'निर्गूढा गा-भ७-मु ।
 'निर्गूढा गा-अनु. ॥ [३] उत्तरार्धे कानिचित्पदान्यव्याख्यातानि ॥ ७०४. ६ [४] हिन-
 स्त्येव-॥मु । हिनस्त्येव-मै ॥ ७०४. २३ [५] को वा-ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । को
 नाम-त४.५-मै ॥ ७०५. ३ [६] जसः सुः-ग१.२ । जसः-त२-भ१.४; जसः स-त४.
 ५ । जसः शः-मै-मु ॥ ६ सुखयेत्-ग१.२-त४.५-भ७ । सुखयत्-त२.६.८-भ१.४ । सुखय-
 -मै-मु ॥ ७ लेट्याङागमः-ग-त१.२.३.६.७-भ-मु । लेट्याङागमः-त४.५-मै ॥ १६ [७]
 अतोलोप-ग२-मु । अतो लोपौ-त१.२.३.६.७.८-भ२.४.८; अनो लोपौ-भ१.७ । आतो
 लोप-त४.५-मै ॥ २६ [८] उदतिष्ठन्-ग२ । दतिष्ठन्-त१.३.६.७.८-भ१.२.४; दतिष्ठन्

—त४.५; अतिष्ठन्—त२; द्धतिष्ठन्—भ७; दितिष्ठन्—भ८। अध्यतिष्ठन्—मै-मु। ऋ. सं. १.३३.६; १०. ६१. १० द्रष्टव्यम् ॥ ७०६. ९ [९] समूहापेक्षयैकवचनम्—ग-त-भ२.८-मु। समूहा-पिक्शेरेक°—भ४; समूहापेक्षएक°—भ७। समूहापेक्षैक°—मै ॥ २० [१०] छद अपवारणे—त१. २.३.६.७.८-मै-मु। छद आवरणे—ग-त४.५; छद अपवारणे—भ१; छंद अपवारणे—भ४; छद आपवारणे—भ७ ॥

[१०. १०९] ७०८. १० [३] ग्रहीतव्यमेव—त४.५। गृहीतव्यमेव—त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥ ७०९. २१ [६] अव्यवहार्यत्व°—भ४-मु। अव्यवहार्यत्व°—त१.२.३.६.७. ८-भ२.८। अव्यवहार्य°—त४.५-भ१.७-मै ॥

[१०. ११०] ७१०. ३० [२] स्वादय—त-भ८। स्वादयस्व—मै-मु ॥ स्वादूकुरु—मै-मु। स्वादूकुरु—ग-त-भ-मु। ७११. १० [३] स त्वं—ग२-त४.५-भ-मु। स त्वं देवं—त१. २.३; स त्वं देव त्वं—त६.८; स त्वं त्वं—त७। स त्वं देव—मै ॥ ७१२. १४ [६] उषासानक्ता उषाश्च—ग१.२-त४.७। उषसानक्तोषश्च—त३.५.६.८-भ२.८-मै-मु ॥ १६ कीदृश्यौ—ग१. २-त४.५-भ१.२.५.८। कीदृश्यो—त१.३.७.८; कीदृश्यो—त२.६; कीदृश्यौ—भ१.४। कीदृश्ये—मै-मु ॥ ७१३. ६ [८] आ एतु—ग१.२। एतु—त-भ-मै-मु ॥ ७ जानाना—ग१.२-त१.२.३. ६.७.८-भ२.५.८-मु। जाना—भ१.४; जनानां—भ७। जानती—त४.५-मै ॥ २२ [९] जाना-नस्त्वं—त-भ-मु। जानंस्त्वं—मै ॥ ७१४. ४ [१०] स्वादूकुर्वन्तु—ग२। स्वादू°—त५। स्वादं°—त३.४.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥

[१०. १११] ७१४. १६ दशाष्टादंष्ट्रः। 'दशाष्टादंष्ट्रः' इत्यनुक्रमणीपाठः ॥ २२ [१] बुद्धयन्तु°—ग१-मै-मु। बुद्धयानु°—ग२-त-भ ॥ ७१५. १६ [३] भौवादिकः — — —अत्र भाष्यांशो निःसंशयं लुप्तः। किंतु लिखितपुस्तकेषु लोपदर्शकं किमपि चिह्नं नास्ति ॥ २४ [४] मीड् हिंसायाम्—ऽमै-मु। 'मीड् हिंसायाम्' इति भाष्यम् ॥ ७१६. २४ [७] तदानीं—ग१.२-मै-मु। इदानीं—त१.२.३.६.७.८-भ; तदनु—त४.५ ॥ ७१७. १५ [९] अनुदात्तेत्—ग१.२-त४.५.८-भ। उदात्तेत्—त१.२.३.६.७-मै-मु ॥ २१ क्रीडन्ति—त४.५। क्रीडते—त१. ६.८-मै-मु ॥

[१०. ११२] ७२०. ३१ [९] त्वां—त४.५.८। त्वा त्वां—त१.२.३.६.७-भ-मै-मु ॥ 'त्वाम्' इत्येव मन्त्रे ॥

[१०. ११३] ७२१. २६ [१] विश्वेभिः—ऽमु। विश्वेभिः सर्वेभिः (१)--मै ॥ ७२३. २८ [७] या यानि—ग२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु। यानि—मै ॥ ७२५. १ [१०] मन्यतेर्लोपि—त१.२.३.६.७.८-भ-मु। मन्यतेर्लोपि—ग१.२-त४.५-मै ॥

[१०. ११४] ७२५. ६ सूक्तं वैश्वदेवम्—ग१.२-त४.५। सूक्तं—त१.२.३.६.७.८-भ-मै-मु ॥ ७२८. १ [६] स्तुतशस्त्रादिरूपेण—ग१.२-त१.४.५.७-भ५। स्तुतशस्त्रादि°—त२.३.६.८-भ२.४.८। सन्शस्त्रादि°—भ७। संतः शस्त्रादि°—मै-मु ॥ ७२८. २२ [८] उक्थानि—ग१.२-भ५.८-मु। उक्थानि—त१.३.६.७.८-भ२-मै ॥ २७ प्रतिक्षणं—त-भ४.७. ८। प्रतिक्षीणं—ग१.२। प्रतिलक्षणं—भ१.२-मै-मु ॥ ७२९. १९ [१०] सप्ताश्वः—ग१.२-त-भ२.५.८-मु। साश्वः—भ१.४; संख्याः—भ७। अश्वः—मै ॥

[१०. ११५.] ७३०. ५. [१] स्तनपानायापि—ग१.२ । सूनयानायापि—त१.२. ६.८; स्नुवपानीयापि—त४.५; सूनायानायापि—त३; सुनपानायापि—त७-भ१.४; नपानायापि—भ७; सुनपामीयापि—भ८ । पानायापि—मै-मु ॥ ७. समासान्तस्यानङः ... .. °नङभावः—
 *मै-मु । लिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठाः । ९. तर्हि स्तनपानाय न गच्छतीति—*मै-मु । तर्हि
 स्तनपानाय न गच्छतीति—ग१.२-भ२; नहि स्तनयानाय न गच्छतीति—त१.२.३.८-भ१.४; तर्हि
 स्तनपानायेति—त४.५; नहि स्तनयानाय नायन गच्छतीति—त६; नहि स्तनपानयनेन गच्छतीति—त७;
 तर्हि तनपानाय न गच्छतीति—भ७ ॥ १०. न याति—*मै । नायाति—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ;
 नु याति—त४.५; न पाति—मु ॥ २७. [२] इनः समर्थः—ग-त१.२.३.६.७.८-भ । इनो
 न समर्थः—त४.५-मै-मु ॥ ७३१. २४. [४] प्र शिषन्तः प्रकर्षेण सिषन्तः सिषासन्तः—
 *मै । प्रकर्षेण सिषासन्तः—ग१.२; प्रकर्षेण सिषन्तः सिषासन्तः—त१.२.३.६.७.८-भ२.८; प्रकर्षेणा-
 सिषन्तः—त४; प्रकर्षेणासिषन्तः संत—त५; प्रकर्षेण सिषन्तः—भ१.४.७ । प्रशिषन्त प्रकर्षेण शिषन्तः
 शिषासन्तः—मु ॥ ७३२. १. [५] शब्दार्थादशिषुषी°—*मै-मु । शब्दार्थादश्विप्रषी°—ग१.२;
 शब्दार्थादन् (°वन्—त७) पृथ्वी°—त१.२.३.७; शब्दार्थाः दशपृथ्वी°—भ ॥ कन्प्रत्ययः—*मै ।
 वन्°—त४.५; वन्°—मु इतरेषु च ॥ ४. विप्रकृष्टस्य—ग१.२-त४.५-भ७-मु । च प्रकृष्टस्य—
 त१.२.३.६.७.८-भ । च प्रकृष्टस्य च—मै ॥ ५. वर्तमानस्य च—ग२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु ।
 वर्तमानस्य—त४.५-मै ॥ २८. [७] वसु धनम् । ' वसु ध्वे ' इति संहिता । ' वसुः स्तवे ' इति
 पदपाठः ॥ ७३३. १. सुधितार्थास्तृप्त्यर्थाः । इदं काशिकायां (पा. सू. ७.४. ४५) नोपलभ्यते ॥
 १०. [८] ' अन्नं वा आज्यम् ' इति श्रुतिः कुत उद्धृतेति न ज्ञायते ॥ १५. [८] लेट्याडागमः—
 ग१.२-त१.३.७.८-भ१.२.७.८ । लट्यागमः—भ४ । लेट्याडागमः—त२. ४.५-मै-मु ॥

[१०. ११६] ७३४. १८ [२] अस्य सोमस्य—ग१.२-त१.२.३.७.८-भ१.२.४.
 ५.८-मु । सोमस्य—मै ॥ ७३५. २१ [४] नुडभावः—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.५.
 ८-मु । नुडागमः—त४.५; नुडभावः—भ७ । नुडागमाभावः—मै ॥ ७३६. २१ [७] डयि च
 इत्याद्युदात्तत्वम्—ग१-*मै-मु । दुयिवेद्यत्वाद्यु°—त१.२.३.६.७.८-भ८; सुवेत्त्याद्यु°—त४.५;
 दुःयिवेद्यत्वाद्यु°—भ१.२.४.७ ॥

[१०. ११७] ७३७. २० °प्रशंसाद्ये—*मै-मु । °प्रशंसावाद्ये—
 त१.२.३.६.७.८; °प्रशंसाद्वे—त४.५; °प्रशंसाचाद्ये—त७-भ१.२.७ ॥ ७३८. १० [२] चक-
 मानाय कामयमानाय—ग१.२-त४ । चकमानाय—त३.५.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥ ११ अति-
 थये—ग१.२ । अतिशयेन—त-भ-मै-मु । ७३९. ६ [४] व्यतिरेकेण निन्दामाह—*मै-मु ।
 व्यतिरेकेन°—त४.५ । व्यतिरेकान्वयाभ्यामाह—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ ॥ २० [५] एव खलु
 —ग१.२-त१.२.३.६.७-भ । एते खलु—त८ । खलु—त४.५-मै-मु ॥ २२ चक्रा चक्राणि—ग२-
 त४.५ । चक्राणि—त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥ २९ ' अप्रचेताः ' इति पदस्य उभयथा व्याख्या-
 तत्वात् ' यस्य न भवति स वा ' इत्यावश्यकमिति प्रतिभाति ॥ ७४०. ८ [६] नैहिकं नामुष्मि-
 कमिति—ग१.२-त-भ२.४.८-मु । नैहिकं न्वामु°—भ१; नैहिन्वामु°—भ७ । ऐहिकमायुष्मिकमिति—
 मै ॥ १७ [७] शास्त्रार्थमब्रुवाणाज्जनात्—त१.२.३.६.७.८-मु । शास्त्रार्थमब्रुवानाज्जनात्—मै ।
 अक्षस्य जनस्य—भ; अक्षस्य जनस्य—ग१.२-त४.५ ॥

[१०. ११८] ७४१. २० [१] °तेजस्क वा—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । °तेजस्क--त४.५-मै ॥

[१०. ११९] ७४५. १२ [११] अकार्षम्—*मै-मु । अकार्ष-ग१.२-त१.२.३.४.५.६.८-भ१.२.७.८; अकाषी-त७; आकार्ष-भ४ । 'अकर्षम्' इति पाठः पीटर्सनमहाशयैः स्वीकृतः ॥ १७ [१२] नाभौ—*मै । लभौ-त१.२.३.६.७.८; नभो-त४; नतो-त५; लाभौ--भ७ । नभौ-मु ॥ 'अभिनभ्यम्' इति पदं विभज्य व्याख्यातम् ॥ १९ अव्ययीभावः—ग१.२-त७-भ१.२.४-मु । अव्ययीभाव°-त३.४.५.६.८-भ७.८-मै ॥

[१०. १२०] ७४७. ३० [३] स्त्रीपुंसरूपेण—त-भ । स्त्रीपुंसरूपेण--मै-मु । ऋ. सं. ७.१०४.२३; पा. सू. ५.४.७७ द्रष्टव्यम् ॥ ७४८. २७ [५] बलानि—त-भ । बहुलानि (१)--मै-मु । षष्ठमन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥ ७४९. १३ [६] ढत्वक्त्व°—ग१.२-त१.२.३.४.५.७-भ८-मु । ढत्व°-त६; ढत्वक्त्व°-भ१.२.४ । ढत्वक्त्व°-त८-भ७-मै ॥

[१०. १२१] ७५१. ८ [१] परमात्मनः—त१.२.३.६.७.८-भ-मु । परमात्मनः सकाशात्-ग१.२-त४.५-मै ॥ ९ वियदादीनां—भ४.७ । वियदादीनां सूक्ष्मभूतानां-त-मै-मु ॥ —°स्तदुपहितो—त-भ-मु । °स्तदुपहितो-मै ॥ ७५२. १७ [३] इत्येकदेश°—१-मु । इत्येकदेश°-मै (मुद्रणदोषः ?) ॥ १९ पूर्वपदस्य—ग१.२ । पूर्वपदं-भ२.८-मै । पूर्वपदं..... आद्युदात्तं-मु ॥ ३१ [४] प्राच्यारम्भा आग्नेयाद्याः कोणदिश ईशितव्याः । प्रारंभा आग्नेयाद्याः कोणदिशः ईशितव्याः-ग१.२-भ२.४.७; प्रारंभा आग्नेयाद्याः कोणदिशः ईशितव्याः-त१.२.३.६.७.८-भ८-पीटर्सन । ईशितव्याः-त४.५ । प्राच्यारंभा आग्नेयाद्या कोणदिशः ईशान्यन्ताः-मु । प्राच्यारंभा आग्नेयाद्याः कोणदिश ईशानांता वा-मै । मैक्समुल्लरटिप्पणी? पीटर्सनटिप्पणी? च द्रष्टव्या । उभाभ्यामपि स्वीकृतपाठौ समर्थितौ । लिखितपुस्तकेष्वुल्लभ्यमानः पाठ एव समीचीनः, अभ्यूहो मास्त्विति पीटर्सनमहाशयानां मतम् । अस्मन्मते 'प्राच्यारम्भा' इत्यभ्यूह आवश्यकः किंतु न 'ईशानान्तो वा' इति । 'आग्नेयाद्याः कोणदिशः' इति पदयोर्भावात् 'प्राच्यारम्भा' इत्यावश्यकं प्रतिभाति । प्रथमतः भाष्यकारः 'प्रदिशः' इति पदं 'प्राच्यारम्भा दिशः' इति व्याख्यातुमैच्छत्, परं अनन्तरं 'बाहू' इति पदं प्रधानदिक्त्वेन व्याख्येयमिति प्राप्ते पुनः 'आग्नेयाद्याः कोणदिशः' इति प्रदिक्पदं व्याख्यातवान् । मैक्समुल्लरमहाशयानामयं विचारोऽस्माकं संमतः । 'सुजवत्प्राधान्ययुक्ता दिशश्च' इति यदि स्यात्, समीचीनमभविष्यत् । 'ईशानान्ताः' इत्यभ्यूहस्तावत् सर्वथानावश्यकः प्रतिभाति । यस्य प्रदिश ईशितव्या इति समीचीनार्थवहम् । वस्तुतः यस्येमाः प्रदिशः आग्नेयाद्याः कोणदिशः ईशितव्याः.....सुजवत्प्राधान्ययुक्ता दिशश्च यस्य स्वभूताः' इति पाठः समीचीनः स्यात् । किंतु 'प्रारंभा' इति लिखितपुस्तकेषु वर्तते अतः 'प्राच्यारंभा' इत्यभ्यूह पाठनिर्धारणमावश्यकम् । 'इमाश्च प्रदिशः प्रधानभूताश्चतस्रो दिशः यस्य देवस्य बाहू बाहुभूताः तस्मै' इत्यथर्ववेद (४.२.५) भाष्यम् ॥ ७५३. ५ [५] उद्गूर्णविशेषागहनरूपा वा—भ७-मु । उद्गूर्णविशेषागहनरूपा कृता-ग१.२; उद्गूर्णविशेषागहनरूपा तता-त१.२.३.६.७.८-भ४.५.८;

1. Preface to the Sixth Volume of the First Edition, Vol. IV, p. cxxxviii, f. (2nd Edn.).
2. Hymns from the Rgveda (Bombay, 1888).

उद्गूर्णविशेषागहनरूपा-त४.५; उद्गूर्णविशेषागहनसंपा तता-भ२ । उद्गूर्ण विशेषागहनरूपं वा-भ० ॥ २०. [६] अत एव अभ्यस्ता-ग१.२-त४.५ । अभ्यस्ता-त१.२.३.६.७.८-भ-म-मु ॥ ७५४. १४. [८] यश्चित् यश्च-ग१.२-त४.५-भ२ । यश्च-त१.२.३.६.७.८-भ१. ४.७.८-म-मु ॥

[१०. १२२.] ७५५. २८. [१] लेख्यडागमः-ग१.२-त४.५-भ७-मु । लेख्याडा-गमः-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.५.८ । लेद् लेख्यडागमः-म-मु ॥ २९. विश्वशब्दोपपदात्-मु । विश्वशब्दोपधात्-म-मु ॥ ७५७. १३. [४] यजमानं घृणन्तं-ग२ । यजमानं तं-त१.२. ३.७.८-भ । यजमानं-म-मु ॥ २२. [५] नोऽस्माभिः । 'नः' इति मन्त्रे नास्ति ॥ ७५८. २. [६] सुशकां-ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ२.४.५.८-मु । सुशकां-त४.५; सुशक-भ१; सुशकं-भ७ । सुशक्यां-म-मु ॥

[१०. १२३.] ७५९. २४. [२] नभस्याकाशे - - - -भ७-म-मु । नभस्यकाथ जात तस्यास्य हृत्यतस्य पृष्ठं दर्शि दृश्यते । ऋतस्य उदकस्य सानौ उच्छ्रिते देशे विष्टपि विष्टब्धे भ्राद् दीप्यमानं तमिमं समानं योनिं सर्वसाधारमुदकस्थानं-ग१.२ । आकाशस्य पंक्तिरेका त्यक्तास्ति-त१.२.३.६.७. ८-भ१.२.४.५.८ । नभस्याकाशस्य-त४.५-मु ॥ ७६०. २३. [५] उपगम्य-उपगत्य-मु-मु । अस्मिन्नेव मन्त्रभाष्ये 'उपगम्य' इत्यनन्तरमागतम् ॥ २५. जरयितारं-ग२ । रजयितारं-त१.२. ३.६.७.८; रजतारं-भ; जारयितारं-त४.५-म-मु ॥ ७६१. १५. [७] गवि गन् धृजो वः-ग२-म-मु । इतरलिखितपुस्तकेष्वुद्धाः पाठाः ॥ १६. गन्भावश्च-त४-भ-मु । गन्भावश्च-ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु ॥

[१०. १२४.] ७६२. ८. आद्याग्नेयी-मु । आग्नेयाद्या-अनु. ॥ ७६३. २१. [४] बहून् संवत्सरान्-मु । संवत्सरान्-म-मु ॥

[१०. १२५.] ७६६. २३. [२] दधामि धारयामि-त१ । दधामि प्रयच्छामि-ग१.२-त४.५-भ२; दधामि-त२.६; दधामि धारयामि प्रयच्छामि-त७ । धारयामि-त३.८-भ१. ४.७.८-म-मु ॥ ७६७. [४] श्वासोच्छ्वासं-भ७ । श्वासोच्छ्वासादि-त-भ२.८-म-मु ॥ ११. श्रुप्रत्ययः । धातोः-त२-भ४.७ । श्रुप्रत्ययः धातोः-त१.३.६.७.८-भ२.५.८; श्रुप्रत्ययः-त४.५; श्रुप्रत्ययः धातोः-भ७ । श्रुधातोः-म-मु ॥ २४. [५] यं कामये-ग१.२ । कामये-त-भ-म-मु ॥ ७६९. २. [८] सर्वस्मान्-ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । सर्वात् (?) -त४.५-म-मु ॥

[१०. १२८.] ७७५. १०. [४] विवादपदेषु-ग१.२-भ२ । विवादपदेषु-त१.२. ३.६.७.८-भ१.४.७.८; विवादपदेषु-भ५ । विवादेषु-त४.५-म-मु ॥ ११. अद्-त१.२.३.६. ७.८-भ१.२.४.८ । आद्-भ७ । अद्-त४.५-म-मु । आद्-मु ॥ षण्मोर्वीरंहसः..... । श. ब्रा. १.५.१.२२; ऋ. सं. ६.४७.३; १०.१४.१६ द्रष्टव्यम् ॥ २२. [५] यथा-भ२.७ । तथा-ग१.२-त-म-मु ॥ २३. प्रयतध्वम्-ग२-त-भ२.८ । प्रयध्वं-भ१; प्रयतध्वं-भ४ । प्रयच्छध्वं-भ७-म-मु ॥

[१०. १२९] ७७७. १५. सृष्टिस्थितिप्रलयादीनामत्र-भ-मु । सृष्टिस्थित्यादि-प्रलया-मु ॥ ७७८. ८. [१] चाक्षेपमुखेन-ग१.२-भ२-भ-मु । चापेक्षामुखेन-त१.२.७-

भ७; चापेक्षामुखेन-त३.८; चाक्षेपमुखेन-त४.५; चाक्षामुखेन-त६; चाणाक्षामुखेन-भ८; चापेक्षमुखेन भ४ ॥ ११. आत्रियमाण०—ग१.२-त-भ२.४.८ । आचार्याभावादात्रियमाण०-भ७-मै-मु ॥ १४. भोगे—ग१.२-त१-भ२.८ । भा-त२.६.८; मा-त३; भोग-त४-भ४; भोगि-त५; न-त७ । वा-भ७-मै-मु ॥ २१. दुरवस्थानं—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ२-मु । दुःखस्थानं-भ४.७.८-मै ॥ ७७९. ४. [२] ओदनः—त५-भ४.७.८ । ओदना-त२.६.८; उदना-त३.७; ओदन-त१; उदनः-भ२ । ओदनं-त४-मै-मु ॥ ६. रात्र्या—त१.२.३.६.७.८-भ२.५.८ । आह न रात्र्या अहश्च-त४.५-भ४.७ । न रात्र्या-मै ॥ नासीत्—§-मु । आसीत्-मै ॥ १२. शुद्ध—#मै-मु । शुभ्र-त१.२.३.४.५.६.७-भ; शुभ्र-त८ । ‘अप्राणो ह्यमनाः शुद्ध’ इति कुत उद्धृतम् ? ॥ ७८०. १५. [३] तद्रूपता तदात्मनाम्—#मै-मु । तद्रूपतां तदासतां-त१; तद्रूपतां तदात्मतां-त२.४.५.६.७-भ२.७.८; तद्रूपतां तदात्मनां-त३.८ ॥ ७८१. १५. [४] इति श्रुतिः । आत्मना इत्थमवगमितेऽर्थे—भ४-मु । इति श्रुतिरात्मना इत्थमवगमितेथो-त१-भ२.८; इति श्रुतिरात्मना इत्थमवगमितथा-(‘गतिरथा-त७)-त२.३.६.७.८; इति श्रुत्यात्मना इत्थमवगमितेथा-त४.५; इति श्रुतिरात्मनेत्यमवगमितेथे-भ७ । इति श्रुत्यात्मनेत्यमवगमितेथे-मै । ‘श्रुतिः’ इति पदमनावश्यकम् । मै-पाठे ‘तथा चान्नायते’ ‘इत्थम्’ इत्यनावश्यकम् ॥ ७८२. २४. [६] निगमयति—§-मु । निर्गमयति (?)—मै ॥ ७८३. ५. [७] द्रवयति—भ४-मु । दृढयति-त-भ२.८-मै ॥ ६. न कदाचिद्—ग१.२-त४-भ२.४.७ । कदाचिद्—त१.२.३.५.६.७.८-भ८-मै-मु ॥ १४. ‘बोधा न तर्हि’—§ । ‘बोधना तर्हि (?)’—मै-मु ॥ १५. ईश्वरमेव—ग२ । ईश्वरः वेद-त३.६.७.८-भ२.८; ईश्वरवेद-त४.५ । ईश्वरो वेद-त१-मै-मु ॥ २०. गते व्यति—ग१.२-त१.२.६.८-भ४.५ । व्यति-त४.५ । गंतव्ये-मै-मु ॥

[१०. १३०] ७८४. ७ [१] य उक्तः सर्गात्मको यज्ञस्तं यज्ञम् इमे पितरः—ग१.२ । यदुक्तः सर्गालोको (स्वर्गो लोको-त१; सर्गालोको-त७; सर्गालोको-भ५) यज्ञस्तं यज्ञमिमे पितरः-त१.२.६.७-भ५ । — । पितरः-मै । पितरः-मु ॥ ८ सर्जनेन—ग१.२ । सर्वजनेन-त-भ । स्ववयनेन-#मै-मु । ‘स्वसर्जनेन’ इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयाः ॥ १५ विश्वतः सर्वतः—§-मु । सर्वतो विश्वतः (?)—मै ॥ १७ एवमायामविस्तारवान् । एवमायावि—ग१.२-भ२; एकमायावि—त२.३.६.७.८-भ१.४.५.८ । एवमायतो विस्तारवान्-मै-मु । ६ पङ्क्तिर्द्रष्टव्या ॥ ७८६. २२ [५] सर्वयागोपकरणाः—ग१.२-भ-मु । यागोपकरणाः-त । यागोपकराः-मै ॥ ७८८. ३१ [३] वाजयन्तः अन्नकामा बलकामाश्च । एकस्य पदस्य व्याख्यानद्वयम् ॥ ७९०. १ [७] सुषु त्राता—§-मु । सुत्राता-मै ॥

[१०. १३२] ७९०. ९-१० मैत्रावरुणं.....‘देवतान्त्या । ‘मैत्रावरुणमाद्या लिङ्गोक्तदेवता न्यङ्कुसारिण्यन्त्या’ इत्यनुक्रमणीपाठः ॥ २८ [२] हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ—ग१.२-भ । हे मित्रावरुणौ-त-मै-मु ॥ ७९१. १३ [३] इत्याकारलोपः-त-भ-मु । इत्याकारं-मै ॥ ७९२. ८ [५] मित्रो वरुणो वा—भ२.८-#मै-मु । मित्रावरुणौ वा-ग१.२-त४; मित्रावरुणो वा-त१.२.३.५.६.७.८-भ४; मित्रावरुणो-भ१.७ ॥

[१०. १३३] ७९४. ११ [२] हे इन्द्र त्वं—ग१.२-त४.५ । हे इन्द्र-त३.६.७.८-

भ२.८-मै-मु ॥ १७ तं तादृशं—ग१.२-त४.५ । तादृशं—त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥ त्वा
त्वां—त४.५ । त्वां—त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥ १९ °लोपः । गतमन्यत्—ग१.२-त४.५ ।
°लोपः—त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥ ७३६. १० [७] कर्मण्यप्—ग१.२-त४.५ । कर्मण्यप्—
त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥

[१०. १३४] ७९६. २५ [१] आप्रासि—त१.२.३.६.७.८-भ । आप्रथयसि—
त४.५-मै-मु ॥ २८ जनित्री साधु जनयित्री—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ । जनित्री जनयित्री
—मु । जनित्री—त४.५-मै ॥ ७९८. ३ [४] अन्नानि धनानि वा—ग१.२ । अन्नानि वा—त-
भ-मै-मु ॥ १४ [५] वियुत्य—ग२ । वियता—त-भ-मै-मु । ' वियता ' इति व्याख्यानं न समी-
चीनं, किंत्वभ्यूहोऽनावश्यक इति मैक्समुल्लरमतम् ॥

[१०. १३५] ८००. ५ [२] दोषान्यावि°—ग१.२ । दोषान्यावि°—त१.२.३.६.७.
८-भ१.२.४.८; दोषान्यावि°—भ७ । दूषणान्यावि°—मै-मु ॥ १९ [३] पुण्यपापात्मकं—ग१.२
—त१.३.६.७.८-भ-मु । पुण्यं पुण्यकामात्मकं—त४.५ । पुण्यापुण्यात्मकं—मै ॥ ८०१. १५ [५]
सार्वात्म्य°—ग१.२-भ१-मु । सर्वात्म°—त१.२.३.६.७.८ । सर्वात्म्य°—त४.५-भ२.४.८-मै ॥
१८ निर्वर्तयति—*मै-मु । निर्वर्तयते—ग१.२ । निर्वर्तयति—त-भ ॥ --निर्वर्तयितु°—*मै-मु ।
निर्वर्तयितु°—ग१.२; निर्वर्तयितु°—त-भ ॥ निर्वर्त्यस्या°—ग१.२-मै-मु । निर्वर्त्यस्या°—त-भ२.
४.८; विवर्त्यस्या°—भ७ ॥ १९ सार्वात्म्या°—ग१.२-त-भ-मु । सर्वात्म्या°—मै ॥

[१०. १३६] ८०४. २५ [७] आलोडयति—*मै-मु । आलोकयति—त१.३.७;
श्रोलोकयति—त२; आलोकयति—त४; आलोकयति—त५; श्रलोकयति—त६; आलोकयति—भ ॥

[१०. १३७] ८०६. ११ [५] विश्वा विश्वानि—ग१.२-त४-भ२-मु । विश्वानि—त
३.६.७.८-भ१.४.७.८-मै ॥

[१०. १३८.] ८०७. २३. [२] श्रञ्जयः अगमयः—ग१.२-त४.५-भ२ । श्रञ्जयः—
त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-मै-मु ॥ ८०९. २. [५] अप्रहृतसेनः—ग१.२-मै-मु ।
प्रकृतसेनः—त१.२.३.६.७.८-भ१; अहृतसेनः—त४.५; प्रहृतसेनः—भ१.२.४.८ ॥ २३. [६]
स्तौतव्यानीत्यर्थः—ग१.२-त१.२.३.५.६.७.८-भ-मु । आत्रातव्यानीत्यर्थः—त५-मै ॥

[१०. १३९.] ८१०. २०. [२] इत्यकारलोपे—त४-भ७ । इत्यकारलोपे—ग१;
इत्यर्थः कारलोपे—ग२ । इत्याकारलोपे—त१.२.३.५.६.७.८-भ१.२.४.८-मै-मु ॥ ८१२. २.
[६] प्रवहणे निमित्तभूते—त१.२.३.७-भ२.८-मु । निमित्तभूते—भ१.४.७-प्रवहणनिमित्तभूते—
मै ॥ ७. [६] लेख्याडागमः—त१.२.३.६.७ । लेख्यडागमः—त४.५.८-भ-मै-मु ॥

[१०. १४०.] ८१२. २०. [१] वसु धनं—ई-मु । वसुधनं (?)—मै ॥ ८१३. ७.
[३] हितः—त२.३.७-भ । कर्मभिर्हितः—मै-मु ॥ १०. इत्यस्य—ई-मै-मु । ' इत्यत्र ' इति
समीचीनमिति मैक्समुल्लरमहाशयाः ॥

[१०. १४२.] ८१६. २२. [२] प्रादुर्भवनं । प्रादुर्भावं—मै-मु ॥ ८१८. ८.
[६] आक्रम्य—त१.२.३.६.७-भ१.२.४-मु । अक्रम्य—त८ । अभिक्रम्य—मै ॥ १२. अब्वा
कर्तव्यः—*मै-मु । लिखितपुस्तकेष्वशुद्धम् ॥

[१०. १४३.] ८१९. २४. [१] ऊङ्—त४-मु । ऊङ्-त८-भ२.७.८-मै । त्यूद्-त२.३ ॥ ८२१. १६. [५] पुनर्युवामकुरुतम्—त२-भ१.४ । पुनर्युवानं कुरुतं—त४.५-भ७-मै-मु ॥ १७. अडभावश्च । लुङि वा मन्त्रे घस इति च्छेर्लुक्—भ२ । अडभावश्च लुङि मन्त्रे घसेति च्छेर्लुक्—त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८. । अडभावश्च—मै-मु ॥

[१०. १४४.] ८२२. २३. [२] यजमानं च—त-भ-मु । यजमानं—मै ॥ ८२३. १९. [५] जागार जजागार—त१.२.३.६.७.८-भ-मु । जजागार—त४ । जागार—त५-मै ॥ ८२४. १. [६] यद्वा अस्मदस्मत्तः.....°त्यन्वयः—*मै-मु । लिखितपुस्तकेष्वुद्धम् ॥

[१०. १४५.] ८२४. ४. अत एतत्सूक्त°—त१.२.३.७-भ२.७.८-मु । एत एव सूक्त°—भ१ । अत एव सूक्त°—भ४-मै ॥ १०. °रभिमन्त्रणम्—*मै-मु । °रभिमन्त्रणे—त-भ१.२.८; °भिमन्त्रेण—भ४ ॥ ८२५. ५. [४] नो न खलु—भ२.८ । नो खलु—त-भ१.४.७-मै-मु ॥ ७. गमयामसि गमयामः—त१.४-भ२ । गमसि गयामः—त२.३.६.७.८-भ१.४.७; गमयामसि गमयाम—त५; गमयामसि गयामः—त७ । गमयामसि—मै-मु ॥ १४. [५] अभिभवाव—त४.५-भ२ । अभिभवैम—भ७ । अभिभवाम—त३.६.७.८-भ८-मै-मु ॥

[१०. १४६.] ८२६. १६. [२] वृषारवोक्तस्य शब्दस्य—भ१.२.४ । वृषारवेकेस्य शब्दस्य—त१.२.३.६.८; वृषारकोक्तस्य शब्दस्य—त४; वृषारकेस्य शब्दस्य—त७; वृषारवे स्वशब्दस्य—भ७ । वृषारवाय स्वशब्दस्य—मै-मु । स्वीकृतपाठो यद्यपि मैक्समुल्लरमहाशयैः नोपलब्धस्तथापि तैः संभावितः ॥ चीचीशब्दकरणेन—भ२ । °करणे—त१.२.३.७-भ१.४.७.८-मु । °कारेण—*मै । स्वीकृतपाठो मैक्समुल्लरमहाशयैः नोपलब्धः ॥ १७. आघाटिभिरिव । आघाटयो घाटलिकाः—*मै-मु । आघाटिभिरिव आघाटया घाटलिकाः—त१.२.३.६.७.८; आघाटिभिरिव आघाट आघाटभिकाः—त४; आघाटिभिर्मस्तक आघाट आघाटलिकाः—त५; आघाटिभिरिव आघाटय आघाटलिकाः—ग१.२-भ२ ॥ २८. [३] अपेक्षितं—ग१.२-त४.५-भ१.२.४.८ । अप्यां क्षतं—त१.२.३.६.७.८; अरण्ये कृतं—भ५ । अरण्ये क्षवं—मु । अरण्ये क्षतं—मै ॥ ८२७. ५. [४] पक्षिमृगादिशब्दं—ग२ । पक्षिमृगादि—त४.५ । पक्षिमृगादिकं शब्दं—त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु । तै. ब्रा. २.५.५.७ भाष्यं समीचीनतरमिति मैक्समुल्लरमहाशयैरुक्तम् ॥

[१०. १४७.] ८२८. २५. [३] पुरुहूत बहुभिराहूत—ग१.२-त४.५ । पुरुहूत—त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥ सूरिषु स्तोत्रेषु—ग१.२-त४.५-भ२ । सूरिषु—त१.२.३.६.७.८-भ२-मै-मु ॥ २६. अभिकामयस्व वा—त-भ । अभिकामयस्व—मै-मु ॥

[१०. १४८] ८२९. २४. [१] बहुबल बहुधन वा—ग१.२ । बहुबलधन वा—त३.६-भ२.५; बहुलधन वा—त४.५; बहुलं धन पा—भ१.४.८; बहुलधन—भ७ । बहुलधन—मै-मु ॥ २६. यस्य—ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ२.८ । यद्वा यस्य—त४.५-मै-मु ॥ ८३०. ६. [२] विशः प्रजाः—ग१.२-भ२-मै । विशः जातः—त१.२.३.६.७.८-भ१.४.८-मु । विशः प्रभाः—त४.५; विवश जातः—भ७ ॥ १६. [३] सर्वदा भवेम । भवेम—मै-मु ॥

[१०. १४९] ८३१. १३. अर्चत आर्षं—*मै-मु । अर्चतस्यार्षं—ग१.२-त७-भ१.२.८; अर्षतस्यार्षं—त१.२.३.८-भ४; अर्चतस्यार्षं—त४.५ ॥ २६. [१] शिक्षकः सादी—ग१.२-

भ२ । शिक्षकः साक्षी-त१.२.३.६.७.८-भ१.४.५.८ । शिक्षकः-मै-मु ॥ ८३२. ८. [२]
ऊर्ध्वमवस्थितं-ग१.२-त-भ१.२.४ । ऊर्ध्वमिव स्थितं-भ८ । ऊर्ध्वमेव स्थितं-भ७-मै-मु ॥
१. अस्तेर्लङि-त-भ । अस्तेर्लङि-मै-मु ॥ २९. [४] योद्धा-ग१.२ । वा-त१.२.३.६.७.
८-भ । च-त४.५-मै-मु ॥

[१०. १५०] ८३४. २१. [४] विशेषणसापेक्षस्यापि धनशब्दस्य-मै-मु ।
लिखितपुस्तकेष्वशुद्धम् ॥ २२. धनसातये-त-भ । धनस्य सातये-मै-मु ॥

[१०. १५२] ८३६. १३. भरद्वाजपुत्रस्य शासनान्न-ग१.२-त४.५ । शासनान्न-
त३.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥ २१. [१] एतत्संज्ञोऽहं-ग१.२-त४.५-भ२ । तत्संज्ञोऽहं-त३.
६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥ २२. भवसि-ग१.२-त४.५-भ२ । भवसीति-त३.६.७.८-भ८-मै-मु ॥

[१०. १५३] ८३८. २१. [३] आवारकापनोदनेन-ग१.२-त४-भ२ । आकारका-
त१.२.३.६.७.८-भ । आवारका-मै-मु ॥ ८३९. १. [५] अभिभूरसि-ग२-त४-भ२ ।
असि-त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८ । अभिभूः-मै-मु ॥

[१०. १५४] ८३९. १७. [१] यदथर्वणाङ्गिरसो-मै-मु । यदथर्वणाङ्गिरसो-ग१.२.;
यदथर्वणाङ्गिरसो-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४; यदथर्वणाङ्गिरसो-भ७; यद-र्वणाङ्गिरसो-भ८ ॥
यद्यक्ष्णिषि घृतस्य कुल्या, यदथर्वणाङ्गिरसो मधोः कुल्या । तैत्तिरीयारण्यके ' कूल्या ' इति
दीर्घम् ॥ १८. अपि-ग२-त४-भ२ । प्रत्यपि-त३.६.७.८-भ८-मै-मु ॥

[१०. १५५.] ८४०. २८. [१] विकृताङ्गि-ऽ-मु । विकृताङ्गे (१)-मै ॥ ८४१.
१०. [२] अराज्यम् अदात्री दान-भ । अराज्यं अदान-त१.२.३.६.८; अराज्यं अदात्री
राज्य-त४.५ । अराज्यं दान-त७-मै-मु ॥ ८४२. २. [४] तन्वादेशः-ग१.२-भ२ । तन्वा-
देशः-त१.२.३.६.७.८-भ१.७.८; तनादेशः-त४.५; दद्यादेशः-भ४ । तनवादेशः-मै-मु ॥ ९.
[५] पर्यनेषत् पर्यनयन्-ग१.२-मै-मु । पर्यनेषत् पर्यनयत्-त१.२.३.६; पर्यनेषत् पर्यनयत्-
त४.५-भ१.४.७-मु; पर्यनेषत् पर्यनयत्-त८-भ८; पर्यनेषत् पर्यनयन्-त७-भ२ ॥

[१०. १५६.] ८४३. ३. [३] अश्वेष्टोपेतं-ऽ-मु । अश्वेष्टेतं-मै ॥ ४. अङ्घ्रि-
ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ२-मै-मु । अङ्घ्रि-त४.५-भ७; अङ्घ्रि-भ१.८; अङ्घ्रि-भ४ ॥
११. [४] उपर्यवस्थापितवानसि-ग१.२ । उपर्यवस्थितवानसि-त-भ-मै-मु । ऋ. सं. ८.
८९. ७ द्रष्टव्यम् ॥

[१०. १५७] ८४३. २१ इमा नु कं-त१.२.३.६.७-भ२-अनु । इमा नु-त८-भ
१.४-मै-मु ॥

[१०. १५८] ८४५. ११ [३] विदधातु-ग१.२-त७ । विधातु-त१.२.३.४.५-
भ । दधातु-मै-मु ॥ १६ [४] प्रकाशकं तदनुग्राहकं-ग१.२-त४.५-भ२.८-मु । प्रकाशकं-त१.२.
६.८; प्रकाशं तदनुग्राहकं-भ१.४; प्रकाशे तदनुग्राहकं-भ७ । प्रकाशकं तदनुग्राहकं-मै ॥

[१०. १६०] ८४९. १२ [५] अश्वानात्मन इच्छन्तः-त४.५-भ२ । अश्वान
इच्छन्तः-त१.२.३.६.७.८-भ८ । अश्वानिच्छन्तः-भ१.४-मै-मु ॥

[१०. १६१] ८५०. २१ [३] सहस्राक्षेण । सहस्रमिति—त१.२.३.७-भ१.२.४.८-मु । सहस्रमिति-भ७-मै ॥

[१०. १६३] ८५३. १० [१] उद्धारयामि—*मै । उद्धरयामि-त१.२.३.६.७.८-भ-मु । उद्धरयामि-त४.५ ॥ १२. लुबुकाच्चुबुकात्—भ२.८-#मै-मु । लुबुकात् चुबुकात्-त१.२.३.४.५.७.८; लुबुकात्-त६; लुबुकात्-भ१; लुकात्-भ४; लुबुकात्-भ७ ॥ १७ उद्धारयामि—*मै । उद्धरयामि-त४.५; उद्धरयामि-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.७.८-मु ॥ ८५४. १६ [४] जघनाभ्यां—त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.७ । जघनाभ्यां-भ८-मै-मु ॥

[१०. १६४] ८५६. ४ [४] अभितो द्रोहकं—त१.२.६.७.८-भ१.२.४.७ । अभिट्रोहकं-त४.५; अभितो द्राह अभितो द्रोहकं-त३ । अभितो द्रोहं-मै-मु ॥

[१०. १६५] ८५६. १९ प्रायश्चित्तं—ग१.२-त१.२.३.६.७-#मै । प्रायश्चित्तं-त४.५; प्रायश्चित्तं मद-भ१.४; प्रायश्चित्तं महद-भ५ । प्रायश्चित्तमिदं-मु-अनु ॥ ८५७. ५ [२] इषितो गतः—ग१.२-त४.५-भ२ । इषितः-त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-मै-मु ॥ ८५८. ७ [५] विश्वानि सर्वाणि—ग१.२-त४.५-भ२ । सर्वाणि विश्वानि-त१.३.६.७.८-भ८ । सर्वाणि-मै-मु ॥

[१०. १६६] ८५८. १३. प्रयाणसमये — — जपेत्—मै । प्रयाणसमये निर्गमनावं जपेत्—त१; प्रयाणसमये निर्गमनाद्यं जपेत्—त२.३.६.८-भ१.४; प्रयाणसमये निर्गमनार्थं जपेत्—त७; प्रयाणसमये निर्गच्छमानाद्यं जपेत्—भ२; प्रयाणसमये निर्गमनाद्भवं जपेत्—भ५; प्रयाणसमये निर्गमनात्वं जपेत्—भ८; प्रयाणसमये निर्गच्छतार्थं जपेत्—ग१; प्रयाणसमये निर्गच्छन्मार्गे जपेत्—त४.५ । प्रयाणसमये निर्गमनार्थमेतज्जपेत्—मु । 'प्रयाणसमये गृहमाभिगच्छन्नेतज्जपेत्' इति मंसमुल्लरमहाशयाः संभावयन्ति । 'प्रयाणसमये' इति वचनात् लिखितपुस्तकपाठेभ्यश्चानुमातुं शक्यं यद्वाप्यकारैरेतत्सूक्तमन्यथा विनियुक्तम् ॥ ८५९. ९. [३] उभे आत्नींश्च—ग१.२-त४.५-भ२ । आत्नींश्च-त३.६.७.८-भ८-मै-मु ॥ २८ [५] वृष्टाज्जलात्—त१.२.३.६.७-भ । वृष्टाज्जलात्-त८; निष्कृष्टांजसात्-त४.५ । वृष्टिजलात्-मै-मु ॥

[१०. १६७] ८६०. १३ [१] न केवलं—त-भ-मु । नः केवलं (?)—मै ॥ १९. [२] स्वर्जितम् उक्तं—त-भ-मु । उक्तं—मै ॥ २२ देशे—त-भ-मु । यज्ञे—मै ॥

[१०. १६८] ८६१. ३१ [२] स्वयुक्—#मै । स्वयुक्—मु । 'स्वयुक्' इति संहितापाठः ॥ ८६२. ११ [३] सत्यवान् यज्ञवान्वा—भ२ । सत्यवान्वा-त१.२.३.६.७.८-भ१.४.५.८ । सत्यवान्—मै-मु ॥ २० [४] शनैर्गच्छति—त१.२.३.६.७.८-भ-मु । शनैर्गतिः—त४.५-मै ॥

[१०. १६९] ८६३. ३ [१] प्रीणयित्रीः—त६-भ२.७ । प्राणयित्रीः—त३.४.५.७.८-भ८-मै-मु । ऋ. सं. १०. ३०. १४; १. ८०. ४ द्रष्टव्यम् ॥ १५ [३] या देवेष्विति द्वाभ्यां—त-भ-मु । द्वाभ्यां—मै ॥

[१०. १७०] ८६५. १२ [४] रोचनं रोचमानं स्थानम्—भ२ । रोचमास्थानं—त१; रोचनमास्थानं—त२.३.६.७.८; रोचमानं स्थानं—भ१.४.८ । रोचनं स्थानं—त४.५-भ७-मै । रोचनं—मु ॥

[१०. १७१] ८६६. ८ [४] सायंसमये—ग१.२-त४.५ । समये—त१.२.६.८-भ १.४; अस्तमये—भ७ । अस्तसमये—मै-मु ॥ प्रातःकाले—ग१.२-त४.५ । काले—त१.२.६.८-भ १.४ । उदयकाले—भ७-मै-मु ॥

[१०. १७२] ८६६. १५ सूत्रितम् आ याहि वनसा सहेति नव समान्नाता इति । आ याहि वनसा सहेति नव (वन-त१; नंव-त७) समान्नाता (समान्ना-त२.६-मु) (इति-त७)—त१.२.६.७-मु । सूत्रितं इमा नु कं भुवना सीषधामा याहि वनसा सहेति—ग१.२ । त३-भ १.२.४-पुस्तकेष्ववकाश उत्सृष्टः । सूत्रितं—त४.५-मै ॥ १८ [१] धनेन वा—ग१.२-धनेन-त-भ-मै-मु ॥

[१०. १७३] ८६७. १८. [१] त्वा त्वां—ग१.२-त४-भ । त्वा--त१.२.५.६.७ । त्वां--त३.८-मै-मु ॥

[१०. १७४] ८६९. १७-२१ [२] हे राजन् ... .. °वात्रापि संबोध्यः—त१.२.३.६.७-मु । (शपत्नान्-त१.२.३.६; 'या' इत्यस्य स्थाने याव्य-त१.२.३.६; 'अपि' नास्ति-त७; पृतना-त७; आत्मानमिच्छंतं-त१.२.३.६.७; ईषेति-त१.२.३.६; 'ईर्ष्यति' नास्ति-त७; 'तिरस्' नास्ति-त७-मु; ईर्ष्यां-त१.३.६; ईर्ष्यां-त७) । इतर-पुस्तकेषु मै-पुस्तके च द्वितीयमन्त्रभाष्यं नास्ति । मैक्समुल्लरमहाशयैः मु-पुस्तकस्थं भाष्यं स्वकीय-टिप्पण्यामुद्धृतं तस्य प्रामाण्यं चाक्षिप्तम् । परं त्विदं भाष्यं लिखितपुस्तकेषु केषुचिदुपलब्धं, न कपोल-कल्पितमिति व्यक्तमेव । मै-संपादितलिखितपुस्तकसंग्रहापेक्षया मु-पुस्तक-संपादकैरस्माभिश्च संपादितः पुस्तकसंग्रहः समृद्धतर इत्यप्येतेन स्पष्टं भवति ॥ २८. [३] अससि—त१.२.३.७-भ२-मु । इति ससि--भ८ । असि--भ१-४.७-मै ॥

[१०. १७५] ८७१. ८. [४] सुवतु—*मै-मु । प्रस्वतु--ग१.२; प्रभुवतु--त१.२.३.६.७.८; प्रस्वतु--त४.५; प्रभुवतु--भ ॥

[१०. १७६.] ८७२. १८. [४] देवादेव°—त१.२.३.६.७.८-भ१.२-मु । देवदेव°—त४.५; देववादेव°--भ४; अमरणदेवतादेव°--भ७ । देव°--भ८-मै ॥ मनुष्यान् मनुष्य°—त-भ १.२.४.८ । मनुष्य°--भ७-मै-मु ॥

[१०. १७७.] ८७३. ३. [१] हृदा हृत्स्थेन । तात्स्थयात्ताच्छब्दम्—*मै-मु ॥ लिखितपुस्तकेष्ववकाशः पाठाः । मैक्समुल्लरमहाशयानामभ्यूहो युक्त एव^१ ॥

[१०. १७८] ८७४. २४. [१] तार्क्ष्य...गर्गादिः—*मै-मु । अत्रापि लिखित-पुस्तकपाठानामवकाशान्मै-अभ्यूहो युक्तः^२ ॥ ग१.२-पुस्तकद्वयमत्र समाप्तम् ॥ ८७५. ६. डप्रत्ययः—*मै-मु । इडप्रत्ययः--त१.२.३.६.७.८-भ; हडप्रत्ययः--त४.५ ॥

[१०. १७९] ८७६. १ शिविर्नाम—त४.५.६.७-भ-मु । शिवि°--त१.२.३.८-मै ॥ २. रोहिदश्वपुत्रो । रुशदश्वपुत्रो इति अनुक्रमणीभाष्यपाठः ॥ ३. शिवि°—त१.२.३.५.६-भ-मु-अनु । शिवि°--त४.७.८-मै ॥ ४. दधिघर्मे—त४.५.७-भ२-मै । दधिवर्ग्ये--त१.३.६.८-भ८-मु ॥

1. Preface to the Sixth Volume of the first edition, Vol. IV, p. cxli, 2nd edn.
2. Ibid. p. cxl.

[१०. १८०] ८७७. १४ हविःषुं । हविषु-त४.५ । हविषि-त३.६.७.८-भ२.८-मै-
मु ॥ २५ [१] रेशब्दाच्च-त१.२.३.६.७.८-भ । रेशब्दाच्च-त४.५-मै-मु । ऋ.सं. १.१८.
२; ७९.५; ९२.१४; ९५.११; ११६.१८ द्रष्टव्यम् ॥

[१०. १८२] ८७९. २४ [१] क्षिपत् क्षिपतु-त४.५-भ१.२.४ । क्षिपतु-त१.२.
३.८-भ८-मु; क्षिपतु-त६ । क्षिपत्-त७-भ७-मै ॥

[१०. १८३] ८८०. ११ ऋचः-#मै-मु । अंत्याः ऋचः-त१.२.३.६.७.८-भ१.२.
४.८; इत्याचरु-त४.५; अचुचः-भ७ ॥ ८८१. १२ [३] सर्वजननहेतुः-भ७ । सर्वजन-
हेतुः-त३.४.५.६.७.८-भ२.८-मै-मु ॥

[१०. १८४] ८८१. १३ गर्भाणां कर्ता-त४.५-भ७ । गर्भाणां-त३.६.७.८-भ२.
८-मै-मु । २३ [१] विसृजत्वित्यर्थः-त१.२.३.६.७.८-भ२.४.८-मु । सृजत्वित्-त४.५-मै ॥
२४. स्नावपातापप्रसवा-त३-भ१.४.८-#मै । स्नावपाताप-त१.२.६.८; स्नावपाताप्रसवा-त४.
५.७; स्नावपाताय-भ२; स्नावपातप्रसवा-भ७ । गर्भपातापप्रसवा-मु ॥

[१०. १८५] ८८२. १३ [१] त्रीणामित्यपि छन्दसि दृश्यते । 'छन्दसीष्यते'
इति काशिकावचनम् ॥

[१०. १८७] ८८३. २६ [२] धन्वान्तरिक्षम् । धन्वन्यन्तरिक्षे-भ२ । धन्वांत-
रिक्ष धन्वंतरिक्षे-त१.२.३.६.८; यद्वांतरिक्षं न्वनांतरिक्षे-त४.५; धन्वांतरिक्षं धन्वंतरिक्षे-त७;
धन्वन्यंतरिक्षे-भ१.७; धन्वान्यंतरिक्षे-भ४; धन्वांतरिक्षे-भ८ । धन्वान्तरिक्षं-मु । धन्वांतरिक्षं
धन्वांतरिक्षं-मै ॥ २७. प्रकाशते-भ७ । प्रकाशयते-मै-मु इतरेषु च ॥ ८८४. १ [४] अभि
अभिमुखं-भ । अभिमुखं-त-मै-मु ॥

[१०. १८९] ८८५. २९ [३] स्तुतिरूपा-त-भ । श्रुतिरूपा (१)-मै-मु ॥ ३२ [३]
सूर्यं सेवत इत्यर्थः-भ२.४.८ । स्तूयते सूर्यं सवते इत्यर्थः-त१.२.३.६.८; सेवत इत्यर्थः-त४.५;
स्तूयते सूर्यं सेवत इत्यर्थः-त७ । स्तूयते सूर्यः सर्वत इत्यर्थः-#मै-मु । सर्वत इत्यनर्थकोऽभ्युहः ॥

[१०. १९०] ८८६. ४ °त्वात्तादृग्रूप-#मै-मु । °त्वाद्ग्रूप-त१.२.३.६.७.८-भ२.
४.८; °त्वाद्ग्रूप-त४; °त्वाकन्यादरूप-त५ ॥ १४ [१] °रूपादुपादानभूतात्-मु । °रूपा-
दानभूतात्-त१.२.३.६.७.८-भ४.८; °भूतात्-त४; °नूनात्-त५ । °रूपापादानभूतात्-#मै ॥
२४ [२] भूतजातानि-त१.३.६.७-मु । भूतानि-त४.५.८-भ-मै ॥ ८८७. ३ [३] कल्पे
-भ२ । काले-भ७-मै-मु ॥

[१०. १९१] ८८८. १६ [४] समाना समानानि-त१.२.३.७-भ२ । समानानि
-भ१.४.७.८-मै-मु ॥

पृष्ठे

10

३३

५०

६०

६८

पङ्क्तौ

19

११

९

२३

३२

अशुद्धम्

Mss.

महोदयैः ।

°द्रलिखितं

वार्ध्नीशतेत

स्तोतृन्

शुद्धम्

Ms.

महोदयैः

°द्रलिखितं

वार्ध्नीशतेन

स्तोतृन्

प्रथमद्वितीयतृतीयभागसंविधिपाठभेदादिविषयकविचारस्य

परिशिष्टम्

प्रथमो भागः

१. १७. अभ्यर्हितं पूर्वम्—(पा. सू. २.२.३४.४) ॥

२. २. तदेतद्व्याभ्युक्तम्—(गो. ब्रा. १. १. ९) ॥

२. ३. बह्व । 'बह्व' इति पठनीयम् । हैद्राबादनगरस्थलिखितपुस्तके (३/१ क्रमाङ्कयुते) तथोपलभ्यते ॥

२. २४. वृत्रं शत्रुं हन्तुं शक्नोत्याभिर्ऋग्भिरित्येषा व्युत्पत्तिः कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे विज्ञायते । शां. ब्रा. २३.२ द्रष्टव्यम् ।

२. २६. प्रणयनादि° । 'अप्रणयनादि°' इति हैद्राबादपुस्तकानुसारेण पठनीयम् ॥

३६. १० [१. १. २] तनन्प्रत्ययः । 'तनन्प्रत्ययः' इति भाष्यम् ॥

३८. ८ [१. १. ६] शाट्यायनब्राह्मणपाठेन साम्यमादवानो जैमिनीयब्राह्मणपाठो बटकृष्णघोषमहोदयैः प्रकाशितः^१ ॥

२१३. १९ [१. २९. ७] सहस्रेषु इति पदम् । सहस्रेषु इत्युद्धम् ॥

३६१. २० [१. ५१. १३] जैमिनीयब्राह्मणेऽपि शाट्यायनब्राह्मणसमानः पाठः^२ ॥

३६२. ९ [१. ५१. १४] शाट्यायनब्राह्मणसदृशो जैमिनीयब्राह्मणपाठः (३. १५) बटकृष्णघोषमहोदयानां पुस्तके^३ द्रष्टव्यः ॥

४२४. ८ [१. ६२. ३] 'अन्नादिनीं ते' एतस्मादारभ्य 'स इन्द्रोऽलभतेति' एता-
वत्पर्यन्तं शाट्यायनकवचनम् । जैमिनीयब्राह्मणे 'अन्नादिनीमरे ते सरमे प्रजां करोमि या नो गा
अन्वविद इति' इत्यनेवांशः । शाट्यायनकजैमिनीयवचनानुसारेण गवामन्वेषणानन्तरं सरमायाः
प्रजाया अन्नं प्रदातुमिन्द्रः प्रतिज्ञातवान् । सायणभाष्ये तु साररूपेणोद्धृतायां कथायां सरमा गवामन्वे-
षणात्पूर्वमेव प्रजाया अन्नप्रदानार्थमिन्द्रेण सह समयं चक्र इति लिखितम्^४ ॥

४४०. २७ [१. ६४. ८] पृषत्यः श्वेतविन्द्वङ्किता मृग्य इत्यैतिहासिकाः (?) ॥

४५९. २० [१. ६९. ४] प्वादीनां...ह्रस्वत्वम् । दुष्टेयं व्याकरणप्रक्रिया । 'मीनाते-
र्निगमे' इति सूत्रेण ह्रस्वत्वम् ॥

४६९. १७ [१. ७१. १०] प्वादीनां...ह्रस्वत्वम् । प्राग्वत् 'मीनातेर्निगमे' इति
सूत्रेण ह्रस्वत्वम् ॥

५२३. ३ [१. ८४. १३] सायणाचार्यैः साररूपेणोद्धृतः शाट्यायनपाठो वेङ्कटमाधव-
भाष्ये साक्षादुपलभ्यत इति प्रायस्तत्समानेन जैमिनीयब्राह्मणपाठेनानुमातुं शक्यम्^५ । वेङ्कटमाधवभाष्य-
गतः चतुर्दशमन्त्रस्थः पाठोऽत्र दीयते—

1. Collection of the Fragments of Lost Brāhmaṇas, Batakriṣṇa Ghosh, Calcutta 1935, p. 1
2. Ibid. p. 6. 3. Ibid. pp. 7-12. 4. Ibid. p. 13. 5. Ibid. pp. 13-18.

‘ दध्यद् ह वा आथर्वणस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यास । तं ह स्म यावन्तोऽसुराः परापश्यन्ति ते ह स्म तदैव विशीर्षाणः शेरते । स ह स्वर्गं लोकमुच्चक्राम । स हेन्द्रोऽसुरैरभिवाढ उवाच क नु स दध्यद्भ्रमवदिति । तस्मै होचुः स्वर्गं वै भगवः स लोकमुदक्रामदिति । स होवाच न ह्यस्येह किञ्चित् परिशिष्टमस्तीति । तस्मै होचुरासीदेतदाश्वं शीर्षं येनाश्विभ्यां देववेदं प्राब्रवीत् । ततु न विद्म यत्राभवदिति । तद्वा अन्विच्छतेति । तद्वा न्वैषिषुः । इच्छन्नश्वस्येत्यादिकमुक्त्वाह । शर्यणावद्ध नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्थं सरः स्कन्दते । तदनुविद्याजहुः तदस्मै प्रायच्छन् । तद्ध स्मासुराणां प्रकाशेऽधारयन् तद्ध स्म यावन्तोऽसुराः परापश्यन्ति ते ह स्म तदैव विशीर्षाणः शेरते । स ह तैरेवास्यभिर्नव नवतीर्जघानासुराणामिति ’ ॥

५३६. ७ [१. ८६. ४] मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन् । (निविदध्यायः, खिल. ५. ५. ९) ॥

५४२. १७ [१. ८८. १] तथा चाहुः—सर्वा स्त्री मध्यमस्थाना पुमान्वायुश्च सर्वगः । गणाश्च सर्वे मरुत इति वृद्धानुशासनम् ॥ क एते वृद्धाः ?

५४२. १८ पौराणिकास्त्वाचक्षते—मारीचात्कश्यपात्सप्तगणात्मका एकीनपञ्चाशत्संख्याका मरुतो जज्ञिरे इति । ब्रह्मपु. १२४. ७१, १०३ द्रष्टव्यम् ॥

६२७. २१ [१. १०२. ६] तथा च शाठ्यायनकं—सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षते । तृतीयभागे ५४७. १४ [८. ४. १] टिप्पणी द्रष्टव्या ॥

६४०. ६ [१. १०५] अत्र सायणभाष्ये शाठ्यायनब्राह्मणगता त्रितस्य कथा साररूपेणोद्धतास्ति । वेङ्कटमाधवभाष्ये स्वयं शाठ्यायनपाठ उद्धृतोऽस्ति । स यथा—

‘ आप्तवान् सातं नयतोऽरण्ये पिपासाविन्दत् । ते धन्वन् कूपमविन्दन् । तत्र द्वितोऽवरोद्धुमकामयत नैकतस्त्रितोऽवारोहत् । तौ यदापिवतामनुप्यतामध हैनं तदेव रथचक्रेणापिषाय गोभिः प्रैताम् । सोऽकामयतोदित इयां गातुं नाथं विन्देयेति ’ । जैमिनीयब्राह्मणपाठः प्राय एतत्समान एव ।

६४५. १४ [१. १०५. १०] शाठ्यायनपाठेन सादृश्यमादधानो जैमिनीयब्राह्मणपाठोऽधो दीयते—‘ अथो ह्येषामेतान्येव पञ्च ज्योतीषि यान्येषु लोकेषु दीप्यन्तेऽग्निः पृथिव्यां वायुरन्तरिक्षादित्यो दिवि चन्द्रमा नक्षत्रेषु विद्युदप्सु ’ ॥

७१९. २७ [१. ११६. १२] इयं दधीच आथर्वणस्य कथा भाष्यकारैः शाठ्यायनकवाजसनेयकाभ्यामुद्धृता ॥ अस्मिन् विषये श. ब्रा. १४. १. १. १८-२४ द्रष्टव्यम् । वेङ्कटमाधवाचार्यैरपि स्वकीय ऋग्भाष्य इयं कथा ताभ्यामेवोद्धृत्य दत्ता । वेङ्कटमाधवभाष्यगतः शाठ्यायनकपाठः जैमिनीयब्राह्मणपाठाद्विन्नः । वेङ्कटमाधवभाष्यं (ऋ. सं. १. ११६. १२) द्रष्टव्यम् ॥

७२४. ५ [१. ११६. १८] रयिशब्दाच्च । ‘ रेशब्दाच्च ’ इति भाष्यम् । ऋ. सं. १. १८. २; ७९. ५; ९२. १४; ९५. ११; १०. १८०. १ द्रष्टव्यम् ॥

७७६. १६ [१. १२२. १४] ‘ मणिग्रीवम् ’ इति पदं स्वररहितमिति वेङ्कटमाधवाचार्यैः स्वकीय ऋग्वेदभाष्ये लिखितम् ॥

1. Ibid. pp. 19-21. 2. Ibid. pp. 22-24. 3. R̥gveda Samhitā with Veṅkaṭa Mādhava's R̥garthadīpikā, edited by Dr. L. Sarup, Lahore. 4. Cf. R̥gvedānukramāṇi by Mādhava Bhaṭṭa, edited by Dr. C. Kunhan Raja, Madras 1932, preface p. xxv.

८१८. २६ [१. १२९. ४] पृत्सु । 'पृत्सुषु' इति संहिता ॥

१११३. २५ [१. १९१. १२] 'पुष्पम्' इति संहिता । 'पुष्पम्' इति भाष्यकारः ॥

द्वितीयो भागः

१. १० [२. १] त्वमग्न इति... आङ्गिरस उच्यते । इति ऋष्यनुक्रमणे शौनकस्य वचनम् ॥

१८. ८ [२. ३. १०] अग्निर्वै देवानां शमिता इति ध्रुतेर्मूलमन्वेषणीयम् ॥

२८. १८ [२. ७. ६] द्वित्रः । 'द्वित्रः' इति शुद्धम् । एवमेव भाष्येऽपि ॥

४५. ८ [२. १२] तान्दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद्गृत्समदाकृतिः । अस्य मूलं नोपलब्धम् ॥

४७. १९ [२. १२. ५] मीङ् हिंसायाम् । 'मीङ्' इति भाष्यम् ॥

१०२. १६ [२. २४. १२] मीङ् हिंसायाम् । पूर्ववत् 'मीङ्' इति शुद्धम् ॥

११५. २७ [२. २८] इदमेकादशर्च... चेति शुश्रुम । अस्य मूलमन्वेषणीयम् ॥

१२९. २ [२. ३१. ४] छन्दांसि वै प्राः (तै. सं. ५. १. ७. २) ॥

१४४. ५ [२. ३४. ८] प्रस्तुतस्तनी । ऋ. सं. १. ३८. ८ भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

१६२. ११ [२. ३८. १०] छन्दांसि वै प्राः (तै. सं. ५. १. ७. २) ॥

१६२. १२ [२. ३८. १०] पशवो वै रयिः (तै. ब्रा. १. ४. ४. ९) ॥

१८८. २० [३. २. ९] प्रजा वा अनूयाजाः इति श्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते ॥

१८८. २२ [३. २. ९] त्रीन् परिधींस्तिस्रः समिधः इति निगमस्य मूलमन्वेषणीयम् ॥

२५०. ९ [३. १५. ४] एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोमः । ताण्ड्य म. ब्रा. १६. १. २ अत्र 'एष वाव प्रथमो यज्ञानाम्' इति ॥

२५८. १ [३. १७. ३] प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका राष्ट्रमेका रक्षति । अस्याः ध्रुतेर्मूलं नोपलब्धम् ॥

३५५. २५ [३. ३४. १] चैत्रमासे तपोदिन्द्रः इति स्मृतिवचनं कृत्यम् ? ऋ. सं. १०. १०७. १ भाष्ये 'चैत्रमासे तयोरिन्द्रः' इति ॥

४२३. १२ [३. ५१. ७] इन्द्रः शार्यातस्य यज्ञे सोमरसानपिबदित्येषोऽर्थः कौषीतके स्पष्टमुक्तः । शाङ्खायनब्राह्मणे न स उपलब्धः ॥

४६४. ३ [३. ५६. ४] मेषादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः चैत्राद्यः स ज्ञेयः । कृत्यमिदम् ? ॥

४६४. १८ [३. ५६. ५] त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः (ऐ. आ. १. २. २) ॥

४८६. १२ [३. ६२. ३] पशवो वै रयिः (तै. ब्रा. १. ४. ४. ९) ॥

४८६. १४ [३. ६२. ३] वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचम् । क्लेयं श्रुतिः ? ॥

५००. १३ [४. १. १६] जानन्त्यो । 'जानन्त्यो' इति भाष्यम् ॥

५३६. ४ [४. ६. ४] यद्वै देवैर्जोष्यते हविस्तद्विरिमात्रं वर्धते । इयं श्रुतिरन्वेषणीया ॥

५४६. १९ [४. ९. ५] स हि सप्तदशः कर्मणामुपद्रष्टा भवति इत्युक्तिरापस्तम्बे द्रष्टव्या ॥
 ६०८. २० [४. २४. ९] अल्पं यः परिगृह्णाति.....ब्रह्ममित्ययम् ' एते श्लोकाः
 संप्रदायविद्धिः (१) पठयन्ते ॥

६१६. १० [४. २७. १] इयेनभावं.....गर्भे तु सन्निति । अस्य श्लोकस्य मूल-
 स्थानं नोपलब्धम् ॥

६५६. १४ [४. ३८. २] तानग्निरश्वो भूत्वाभ्यद्रवत् इति कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे समाभ्नातम् ॥

६७९. २ [४. ४५. १] इदमन्नमशनं पानं खादश्च इति कुत्र श्रुतम् ? ॥

६७९. ३ [४. ४५. १] माता पिता पुत्रस्तदेव तन्मिथुनम् (तै. सं. ६. ५. ६. ३) ॥

७१५. २ [४. ५८. ३] शाब्दिकास्तु.....(पा. म. १. १. १) ॥

७२४. ५ [५. २. १] जैमिनीयब्राह्मणगतत्रैवृष्णकथाभागोऽवो दीयते—

‘ वृशो वै जानस्यरुणस्य त्रैवृष्णस्यैश्वराकस्य राज्ञः पुरोहित आसाथ ह स्म ततः पुरा राजभ्यः
 पुरोहिता एव रथान् संगृह्णन्त्यौपद्रष्टृथाय नेदयं पापं करवदिति । तौ हाबावयन्तौ ब्राह्मणकुमारं पथि
 क्रीळन्तं रथचक्रेण विचिच्छिदतुरितरो हाबावयन्नभिप्रयुयावा अपेतर आययाम स हाधि न शशाका-
 पयन्तुम् । तं ह तदेव विचिच्छिदतुस्तस्मिन्होदाते त्वं हन्तासि त्वं हन्तासीति.....नेति हेतर उवा-
 चाप वा अहमायांसं स त्वमभिप्रायौषीस्त्वमेव हन्तासीति । तौ वै पृच्छावहा इति । तौ हेक्ष्वाकूनेव
 प्रश्नमेयतुस्ते हेक्ष्वाकव ऊजुर्यो वाव रथं संगृह्णाति स रथस्येशे त्वमेव हन्तासीति वृशमेव परानुवन् ।
 सोऽकामयतोदितं इयां गातुं नाथं विन्देय समयं कुमारो जीवेदिति । स एतत्सामापश्यत्तेनैनं समैरयत्
 .....स क्रुद्धो जनमगच्छदनुतं मा व्यबोचन्निति । तेषां हेक्ष्वाकूणामग्नेर्होऽपाक्रामद्यं सायमोदन-
 मध्यदधुः प्रातः सोऽपच्यत यः प्रातः सायं स ब्राह्मणं वा अनार्यमपाराम तेषां नोऽग्नेर्होऽपाक्रामीदे-
 तैनमनुमन्त्रयामहा इति । तमन्वमन्त्रयन्त । स आगच्छद्यथा राज्ञा ब्राह्मणोऽनुमन्त्र्यमाण आगच्छे-
 देवम् । स आगत्याकामयत पश्येयमिदमग्नेर्हो इति । स एतत्सामापश्यत्तदभ्यगायत । तदपश्यत्पिशाची
 वा इयं व्यरुणस्य जाया सैनत्कशिपुनाच्छादयित्वाध्यास्त इति तदभिव्याहरत् ।

वेङ्कटमाधवस्य ऋग्वेदभाष्येऽपि शाख्यायनोक्त इतिहासः श्लोकैर्ब्रूवोक्तः स द्रष्टव्यः । सायण-
 भाष्यापेक्षया वेङ्कटमाधवभाष्यगतः कथाभागो जैमिनीयब्राह्मणपाठेनाधिकतरं सादृश्यमावहति । वेङ्कट-
 माधवभाष्ये शाख्यायनब्राह्मणभागोऽशत उद्धृतोऽस्ति सोऽत्र दीयते—

‘ स आगच्छद्यथा राज्ञा ब्राह्मणोऽनुमन्त्र्यमाण आगच्छेदेवम् । स एतत्सामापश्यत्तदभ्यगायत
 तदपश्यत्पिशाची वा इयं व्यरुणस्य जाया सैनत्कशिपुनाच्छादयित्वाध्यास्त इति ’ १ ॥

८२२. १७ [५. ३४. ४] इन्द्रो यतीन्.....प्रायच्छत् । ताण्ड्यमहाब्राह्मणे ‘ इन्द्रो
 यतीन् सालाङ्ग्रेभ्यः प्रायच्छत् ’ इतीयानंशो बहुवारमागतः (८. १. ४.; १३. ४. १७ इ.) ॥

८३८. २ [५. ४०. ८] स्वर्भानुश्चासुरः.....दपाकृन्तन् इति श्रुतिः हारिद्रविक-
 ब्राह्मणादुद्धृता । हारिद्रविकब्राह्मणं नोपलभ्यते । ‘ यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकम् ’ इति
 निरु. १०. ५ । तै. सं. १. ५. १. १; श. ब्रा. ९. १. १. ६ अपि द्रष्टव्यम् । पातञ्जलमहाभाष्ये
 (पा. सू. ४. २. १०४. १९) हारिद्रविणा निर्दिष्टाः । ‘ हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः ’ इति च
 काशिका (पा. सू. ४. २. २. १०४) । चरणव्यूहे हारिद्रवीया इति यजुर्वेदस्य शाखा^२ ॥

८४१. १२ [५. ४१. ७] ईषिः प्रापणकर्मा स्यादुपप्राभिः समन्वितः । अयं श्लोकार्धः
कुत उद्धृतः ? ऋ. सं. ९. १३ टिप्पणी द्रष्टव्या ॥

८९४. १२ [५. ५२. १७] अदितिर्गर्भे... अभवन्निति पुराणेषु (?) प्रसिद्धम् ॥

९२९. १२ [५. ६१. ८] अर्धं शरीरस्य भार्या इति कस्याः स्मृतेः ? ॥

९३१. १६ [५. ६१. १७] संपन्नऋषिभावस्य ... वनं जगामेति । नीतिमञ्जरी
(८६) द्रष्टव्या ॥

९६५. १७ [५. ७६] 'तिरिक्तोक्थ्ये । 'तिरिक्तोक्थे' इति पठनीयम् ॥

९६८. १७ [५. ७७. २] पूर्वाह्णो वै देवानाम् इति श्रुतिः कस्याः ? ॥

९८९. २१ [५. ८५. २] वनेषु हीदमेषु... व्यन्तरिक्षं ततान इति वाजसनेयकम् (?) ॥

९९१. १४ [५. ८५. ६] एष ब्रह्मा । कुत्रेयं श्रुतिः ? ॥

तृतीयो भागः

२८. २१. [६. ९. २] एतच्च संप्रदायविद्विरुक्तं (?) ॥

२८. २३. आत्मविदः (?) ॥

१३५. २६. [६. ४२. २] अन्य आह (?) ॥

१४६. ५. [६. ४४. २४] चक्षुश्च श्रोत्रं च ..... (खिल २. १२) ॥

१६५. २७. [६. ४७. २०] अगव्यूती.....स्तुतः । बृहद्देवतापाठस्तु 'अगव्यूति
स्तौति देवान् पादो भूमिमथोत्तरः । बृहस्पतिं तृतीयस्तु इन्द्रमेवोत्तमं पदम्' (बृहदे. ५. १११) ।
अनु. भा. ६. ४७. द्रष्टव्यम् ॥

१७२. २७. [६. ४८. ७] भरतुऽवाजे इति शुद्धः पदपाठः ॥

२७०. २४. [७. २ प्रस्ता.] पशाविष्टाविदम् । 'पशौ वसिष्ठानामिदम्' इति युक्त-
मिति टिप्पण्यां संसूचितम् । ऋ. सं. १०. ११० प्रस्तावनायां 'पशौ जामदग्न्यानामिदमाप्रीसूक्तम्'
इति पाठानुसारेण सूचितपाठो युक्ततरः प्रतिभाति ॥

३५०. २७. [७. ३३. ७] कृणोति । करोति-शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

३५०. २८. तासां ज्योतिः । तेषां तज्ज्योतिः-शाट्या ब्रा.; तेषामेति (तेषामेतत्)
ज्योतिः-जै. ब्रा. ॥

४०४. ९. [७. ५७. ३] कश्चिदेकवाक्यतामाह (?) ॥

४५८. ३१. [७. ८२. ३] अस्य मदे... 'पिन्वदपितः । खिलसूक्ते (५. ५)
'पिन्वदशुबोऽपिन्वदजितः' इति पाठः ॥

४७१. १५. [७. ८७. ४] अपर आह (?) ॥

४७२. ३१. [७. ८८. २] स्वर्त्ये इति शुद्धः संहितापाठः ॥

४८०. ११. [७. ९१. ५] ग्रहशब्दस्य नपुंसकलिङ्गप्रयोगश्चिन्त्यः ॥

४९६. २३. [७. ९८. ६] न केवलमेकस्या एव गोः पतिः । अयमभ्यूहितः पाठः
ऋ. सं. १०. १०८. ३; १६६. १ भाष्यगतसमानपाठेन समर्थितः ॥

५१२. २३. [७. १०४. १२] अत्र केचिदाहुः (१) ॥

५४७. १४. [८. ४. १] सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षते । जैमिनीयब्राह्मणेऽप्ययं पाठ उपलभ्यते । वाजसनेयकस्थोऽयमिति सायणाचार्यैर्लिखितं किंतु शतपथब्राह्मणेऽयं नास्ति । भाष्य-काराणामयं प्रमाद इति वक्तुं न शक्यते यतो वाजसनेयकपाठत्वेनोद्धृताः केचनान्येऽपि पाठा वाजसनेयके नोपलभ्यन्ते^१ ॥

५५५. १४ [८. ५. २] छान्दसत्वम् । 'छान्दसं वत्वम्' इति युक्तः पाठः । त३-पुस्तके तथोपलभ्यते ॥

६९६. १८ [८. २९. २] 'अग्नये गृहपतये' इति श्रुतेर्मूलं नोपलब्धम् ॥

६९७. ६ [८. २९. ५] प्रथमो दैव्यो भिषक्—तै. सं. ४.५.१.२ ॥

७. ११. २२ [८. ३३. ६] इमंशु युद्धमिति वृद्धा (?) वदन्ति ॥

७१४. १६ [८. ३३. १७] प्लायोगिश्चासङ्गो.....दानं दत्त्वा । अस्य मूलं नोपलब्धम् ॥

७७९. १४-८०५.११ [८. ४९-५८] वालखिल्यसूक्तपाठभेदाः खिलेषु प्रथमाध्याये ४, ६ सूक्तयोः, तृतीयाध्याये १-८, १८ सूक्तेषु च द्रष्टव्याः ॥

९०४. १० [८. ९१. १] अभ्यवयन्ती । अभ्यवयती^२—जै. ब्रा. ॥

९०४. ११ सा तमभिर्व्याजहार । साभिर्व्याहरत्^२—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०४. ११ अस्यै त इदं । अस्यै वा इदं^२—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०५. ८ [८. ९१. ३] सोमपीथ इह वा अस्य । सोमपीथौ इह वा अस्य स^२—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०५. ३० [८. ९१. ५] किं कामयसीति । किं कामासीति^२—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९०५. ३१ पिता स । 'पितास' (= पिता + आस) इति पठनीयम् । जैमिनीयब्राह्मणेऽ-प्येवमेव पाठः^२ ॥

९०६. १८ [८. ९१. ७] तां खेऽनसोऽत्यबृहत्सा संस्त्रिष्टकाभवत् । तां खेऽनसोऽ-त्यबृहत्सा कृकलास्यभवत्तां खे युगस्यात्यबृहत्सा संस्त्रिष्टकाभवत्—शाट्या. ब्रा., जै. ब्रा. ॥

९२८. २ [८. ९५. ७] वासुरान् । वा असुरान्—शाट्या. ब्रा. ॥

९२८. २ तत ऋषयः । त एत ऋषयः—वैकटमाधवभाष्ये ॥

९३५. १ [८. ९६. १४] केचित् (?) इष्यामि वो मरुत इति पठन्ति ॥

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

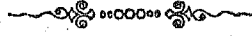
श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

९-१० मण्डले

ऋग्वेदसंहिता

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

॥ अथ नवमं मण्डलम् ॥

नवमे^१ मण्डले^२ सप्तानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके चतुर्विंशतिसंख्याकानि सूक्तानि । तत्र 'स्वादिष्टया' इति दशचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'स्वादिष्टया दश मधुच्छन्दाः' इति । वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा ऋषिः । प्राग्वत्सप्रीयपरिभाषया गायत्री छन्दः । 'नवमं मण्डलं पावमानं सौम्यम्' (अनु.) इति वचनात् पवमानगुणविशिष्टः सोमो देवता । प्रावस्तोत्रेऽर्बुदसूक्तस्य प्रागुत्तमाया इदमादिकं सर्वं पावमानं विकल्पेनावपनीयम् । सूत्रितं च—'प्रैते वदन्त्वित्यर्बुदं प्रागुत्तमाया^३ आ व ऋजसे प्र वो प्रावाण इति सूक्तयोरन्तरोपरिष्ठात्पुरस्ताद्वा पावमानीरोप्य यथार्थमा^४ वा ग्रहग्रहणात्^५' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति । उपाकर्मणि मण्डलादिग्रहण आद्या । सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

स्वादिष्टया मदिष्टया पर्वस्व सोम धारया । इन्द्राय पातवे सुतः ॥ १ ॥

स्वादिष्टया । मदिष्टया । पर्वस्व । सोम । धारया । इन्द्राय । पातवे । सुतः ॥ १ ॥

हे ऽसोम ऽइन्द्राय ऽपातवे पातुं ऽसुतः अभिषुतः त्वं ऽस्वादिष्टया स्वादुत्तमया ऽमदिष्टया अतिशयेन मादयिष्या ऽधारया ऽपर्वस्व क्षर ॥

रक्षोहा विश्वचर्षणिभि योनिमयोहतम् । द्रुणां सधस्थमासदत् ॥ २ ॥

रक्षःऽहा । विश्वऽचर्षणिः । अभि । योनिम् । अयःऽहतम् ।

द्रुणां । सधऽस्थम् । आ । असदत् ॥ २ ॥

ऽरक्षोहा रक्षसां हन्ता ऽविश्वचर्षणिः विश्वस्य द्रष्टा सोमः ऽअयोहतं हिरण्येन हतम् । तथा च ब्राह्मणं—'हिरण्यपाणिरभिषुणोति' इति । ऽद्रुणा द्रोणकलशेनाधिषवणफलकाभ्यां^६ वा ऽसधस्थं सहस्थानं ऽयोनिम् अभिषवस्थानम् ऽअभि ऽअसदत् अभ्यासीदति ॥

वरिवोधातमो भव मंहिष्ठो वृत्रहन्तमः । पर्षि राधो मघोनाम् ॥ ३ ॥

वरिवःऽधातमः । भव । मंहिष्ठः । वृत्रहन्ऽतमः । पर्षि । राधः । मघोनाम् ॥ ३ ॥

हे सोम त्वं ऽवरिवोधातमः अतिशयेन धनानां दाता ऽभव । 'वेदो वरिवः' इति धननामसु पाठात् । ऽमंहिष्ठः दातृत्वमश्व भव । सर्वदातृत्वमत्रोच्यत इत्यपुनरुक्तिः । ऽवृत्रहन्तमः अतिशयेन शत्रूणां हन्ता भव । किंच ऽमघोनां धनवतां शत्रूणां ऽराधः धनं च ऽपर्षि अस्मभ्यं प्रयच्छ ॥

१. गन्त-भ-तत्र । २. ग-प्रागुपेततमाया । ३. ग-यथार्थमावाग्रहणात्; त१-यथार्थमावाग्रहणात्; त५.६-भ१-यथार्थमावापग्रहणात्; भ४-यथार्थमतापग्रहणात् । ४. भ१-°कलशेषविषवण°; भ४-°कलशेषविषवण° ।

अभ्यर्षं महानां देवानां वीतिमन्धसा । अभि वाजमुत श्रवः ॥ ४ ॥

अभि । अर्ष । महानाम् । देवानाम् । वीतिम् । अन्धसा । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥ ४ ॥

हे सोम त्वं षमहानां महतां षदेवानां षवीति यज्ञम् षअन्धसा धानाद्यन्नेन सह षअभ्यर्षं अभिगच्छ । षउत अपि चाभिगच्छस्व' षवाजं बलं षश्रवः अन्नं चाभिगमयास्मानित्यर्थः ॥

त्वामच्छा चरामसि तदिदर्थं दिवेदिवे । इन्दो त्वे न आशसः ॥ ५ ॥

त्वाम् । अच्छ । चरामसि । तत् । इत् । अर्थम् । दिवेऽदिवे ।

इन्दो इति । त्वे इति । नः । आऽशसः ॥ ५ ॥

हे इन्दो यागेषु क्लिद्यमान सोम षत्वामच्छ त्वां प्रति षचरामसि वयं चरामः । षदिवेदिवे प्रतिदिनमस्माकं षतदित् तदेव त्वत्परिचरणमेव षअर्थं कार्यं नान्यत्कार्यमस्ति । षनः अस्माकम् षआशसः आशंसनान्यपि षत्वे त्वय्येव नान्यत्र ॥ १६ ॥

पुनाति ते परिस्रुतं सोमं सूर्यस्य दुहिता । वारेण शश्वता तना ॥ ६ ॥

पुनाति । ते । परिऽस्रुतम् । सोमम् । सूर्यस्य । दुहिता । वारेण । शश्वता । तना ॥ ६ ॥

हे सोम षते तव षपरिस्रुतं क्षरन्तं षसोमं सोमरसं षसूर्यस्य षदुहिता श्रद्धा देवी षवारेण^२ बालेन षशश्वता शश्वतेन षतना विस्तृतेन षपुनाति^३ । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति-‘श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता श्रद्धा ह्येनं पुनाति^३’ इति^३ ॥

तमीमण्वीः समर्य आ गृभ्णन्ति योषणो दश । स्वसारः पार्ये दिवि ॥ ७ ॥

तम् । ईम् । अण्वीः । सऽमर्ये । आ । गृभ्णन्ति । योषणः । दश । स्वसारः । पार्ये । दिवि ॥ ७ ॥

षसमर्ये समनुष्ये यज्ञे षपार्ये षदिवि सौत्येऽहनि षयोषणः स्त्रियः षस्वसारः स्वयं सरन्त्यो दशसंख्याकाः षअण्वीः^४ अण्वयोऽङ्गुलयः । ‘अग्रुवः अण्वयः’ इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । षतमीं तमेनं सोमम् षआ षगृभ्णन्ति आगृह्णन्ति ॥

तमीं हिन्वन्त्यगुवो धमन्ति बाकुरं दृतिम् । त्रिधातु वारुणं मधु ॥ ८ ॥

तम् । ईम् । हिन्वन्ति । अग्रुवः । धमन्ति । बाकुरम् । दृतिम् । त्रिधातु । वारुणम् । मधु ॥ ८ ॥

षतमीम् पुनं सोमम् षअग्रुवः अङ्गुलयः षहिन्वन्ति अभिषवदेशं प्रति प्रेरयन्ति । प्रेरयित्वा च षबाकुरं भासमानं षदृतिं दृतिसदृशांशुमेनं^५ सोमं षधमन्ति अभिषुण्वन्ति^६ । यद्यपि धमतिरभिषवकर्मा न भवति तथाप्यौचित्यादत्राभिषवपरो भविष्यति । तदेतत् सोमात्मकं षमधु वस्तु षत्रिधातु त्रिस्थानम् । द्रोणकलश आधवनीयः पूतभृदिति त्रिधातवः । षवारुणं शत्रूणां वारकं च भवति ॥

अभीममघ्न्या उत श्रीणन्ति धेनवः शिशुम् । सोममिन्द्राय पातवे ॥ ९ ॥

अभि । इमम् । अघ्न्याः । उत । श्रीणन्ति । धेनवः । शिशुम् । सोमम् । इन्द्राय । पातवे ॥ ९ ॥

१. त१.५.६-भ१-वामि° । २. ग-भ-‘वारेण.....पुनाति’ नास्ति । ३. ग-पुनंतीति । सा वारेण बालमयेन शश्वता दृढेन वल्लेण पुनाति शोधयति । यजुर्ब्राह्मणं वारेण शश्वता तनेत्याह वारेणा हि सोमं पुनंतीति; त-भ१.२.४ पुनंतीति । ४. ग-त५-अण्वीरेता । ५. ग-°सदृशमंशुमेनं; घ-°सदृशं मधु । ६. ग-त१.२.५.६, ७-भ-अभिषुण्वन्ति च ।

वउत अपि च वइमम् एनं वशिष्ठं बालं वसोमम् वअभ्याः अहन्तव्याः वधेनवः गावः
वइन्द्राय वपातवे पातुम् वअभि वश्रीणन्ति । स्वकीयेन पयसा संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

अस्येदिन्द्रो मदेष्वा विश्वा वृत्राणि जिघ्रते । शूरो मघा च मंहते ॥ १० ॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । मदेष्वा । आ । विश्वा । वृत्राणि । जिघ्रते । शूरः । मघा । च । मंहते ॥ १० ॥

वशूरः वीरः वइन्द्रः वअस्येत् अस्य सोमस्यैव वमदेषु वविश्वा विश्वानि ववृत्राणि ज्ञानुन् वआ
वजिघ्रते आहन्ति । वमघा मघानि धनानि वच वमंहते यजमानेभ्यः प्रयच्छति ॥ १० ॥

‘पवस्व’ इति दशर्व द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य मेधातिथेराष्ट्रं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् ।
तथा चानुकान्तं—‘पवस्व मेधातिथिः’ इति । उक्तो विनियोगः ॥

पवस्व देववीरति पवित्रं सोम रंहा । इन्द्रमिन्द्रो वृषा विश ॥ १ ॥

पवस्व । देवऽवीः । अति । पवित्रम् । सोम । रंहा । इन्द्रम् । इन्द्रो इति । वृषा । आ । विश ॥ १ ॥

हे वसोम वदेववीः देवकामस्त्वं वंरंहा वेगेन, वपवित्रं यथा भवति तथा वअति वपवस्व
अतिक्षर । किंच हे वइन्द्रो ववृषा सेचकस्वम् वइन्द्रम् वआ विश प्रविश ॥

आ वच्यस्व महि प्सरो वृषेन्दो बुध्नवत्तमः । आ योनिं धर्णसिः सदः ॥ २ ॥

आ । वच्यस्व । महि । प्सरः । वृषा । इन्द्रो इति । बुध्नवत्तमः ।

आ । योनिम् । धर्णसिः । सदः ॥ २ ॥

हे वइन्द्रो सोम वमहि महान् ववृषा कामानां वर्षकः वबुध्नवत्तमः यशस्वित्तमः वधर्णसिः
धर्ता त्वं वप्सरः पानीयमन्धः वआ वच्यस्व अस्मान् प्रत्यागमय । वयोनिं स्वकीयं स्थानम् वआ
वसदः आसीद च ॥

अधुक्षत प्रियं मधु धारा सुतस्य वेधसः । अपो वसिष्ठ सुक्रतुः ॥ ३ ॥

अधुक्षत । प्रियम् । मधु । धारा । सुतस्य । वेधसः । अपः । वसिष्ठ । सुऽक्रतुः ॥ ३ ॥

वसुतस्य अभिषुतस्य ववेधसः अभिलषितस्य विधातुर्यस्य सोमस्य वधारा वप्रियं प्रीतिकरं वमधु
अमृतम् वअधुक्षत दुग्धे सः वसुक्रतुः सुकर्मा सोमः वअपः वसतीवरीः ववसिष्ठ आच्छादयति ॥

महान्तं त्वा महीरन्वापो अर्षन्ति सिन्धवः । यद्रोभिर्वासयिष्यसे ॥ ४ ॥

महान्तम् । त्वा । मही । अनु । आपः । अर्षन्ति । सिन्धवः । यत् । गोभिः । वासयिष्यसे ॥ ४ ॥

हे सोम त्वं वयत् यदा यज्ञे वगोभिः गोविकारैः पयोभिः ववासयिष्यसे आच्छादयिष्यसे तदा
वमहान्तं त्वाम् वअनु प्रति वसिन्धवः स्यन्दमानाः वमहीः महत्यः वआपः वअर्षन्ति गच्छन्ति ॥

समुद्रो अप्सु मामृजे विष्टम्भो धरुणो दिवः । सोमः पवित्रे अस्मयुः ॥ ५ ॥

समुद्रः । अप्सु । मामृजे । विष्टम्भः । धरुणः । दिवः । सोमः । पवित्रे । अस्मयुः ॥ ५ ॥

१. ग-त१.२.६-मेध्यातिथे° । २. ग-त१.२.६-सु-मेध्यातिथि° । ३. ग-त४.५-सु-शोभनकर्मा;
घ-त६-भीमकर्मा; त१.२.७-भामकर्मा; भ४-सौकर्मा ।

समुद्रः । समुद्रवन्त्यस्माद्रसा इति समुद्रः । विष्टम्भः । दिवः स्वर्गस्य धरुणः धारकश्च
अस्मयुः अस्मत्कामः सोमः । अग्नौ उदकेषु ममृजे मृज्यते । पवित्रे अभिषिच्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अचिक्रद्वृषा हरिर्महान्मित्रो न दर्शतः । सं सूर्येण रोचते ॥ ६ ॥

अचिक्रदत् । वृषा । हरिः । महान् । मित्रः । न । दर्शतः । सम् । सूर्येण । रोचते ॥ ६ ॥

वृषा कामानां वर्षकः । हरिः हरितवर्णः । महान् सर्वोत्तमः । मित्रो न यथा सखा तद्वत्
दर्शतः^१ दर्शनीयो योऽयं सोमः । अचिक्रदत् शब्दं करोति सोऽयं सोमः । सूर्येण सह रोचते^२
दिवि प्रकाशते ॥

गिरस्त इन्द्र ओजसा मर्मज्यन्ते अपस्युवः । याभिर्मदाय शुभ्रमे ॥ ७ ॥

गिरः । ते । इन्द्रो इति । ओजसा । मर्मज्यन्ते । अपस्युवः । यामिः । मदाय । शुभ्रमे ॥ ७ ॥

हे इन्द्रो ते तव ओजसा बलेन अपस्युवः कर्मेच्छासंबन्धिन्यः ताः गिरः स्तुतयः
मर्मज्यन्ते शोध्यन्ते । यामिः गीर्भिस्त्वं मदाय क्षरन् शुभ्रमे अलंक्रियसे ॥

तं त्वा मदाय घृष्वय उ लोककृत्नुमीमहे । तव प्रशस्तयो महीः ॥ ८ ॥

तम् । त्वा । मदाय । घृष्वये । ऊँ इति । लोककृत्नुम् । ईमहे । तव । प्रशस्तयः । महीः ॥ ८ ॥

हे सोम यस्य तव प्रशस्तयः प्रशंसाः । महीः महत्यः । घृष्वय उ त्वत्प्रसादाच्छत्रूणां
वर्षणक्षालया यजमानायैव लोककृत्नुम् उत्तमस्य लोकस्य कर्तारं तं त्वां सोमं मदाय ईमहे
वयं याचामहे ॥

अस्मभ्यमिन्द्रविन्द्र्युर्मध्वः पवस्व धारया । पर्जन्यो वृष्टिमाँइव ॥ ९ ॥

अस्मभ्यम् । इन्द्रो इति । इन्द्रायुः । मध्वः । पवस्व । धारया । पर्जन्यः । वृष्टिमान् ईव ॥ ९ ॥

हे इन्द्रो सोम इन्द्रयुः इन्द्रकामस्त्वं मध्वः मदकरस्यामृतस्य^३ धारया पर्जन्यो
वृष्टिमानिव यथा वर्षवान् पर्जन्यो मेघस्तथा^४ अस्मभ्यं मेधातिथिभ्यः पवस्व क्षर ॥

गोषा इन्द्रो नृषा अस्यश्चसा वाजसा उत । आत्मा यज्ञस्य पूर्व्यः ॥ १० ॥

गोऽसाः । इन्द्रो इति । नृऽसाः । असि । अश्वऽसाः । वाजऽसाः । उत ।

आत्मा । यज्ञस्य । पूर्व्यः ॥ १० ॥

हे इन्द्रो यज्ञस्य पूर्व्यः प्रत्नः । आत्मा आत्मभूतस्त्वं गोषाः अस्मभ्यं गवां दाता असि
भवसि । नृषाः पुत्राणां दाता चासि । अश्वसाः अश्वानां दाता चासि । उत अपि च वाजसाः
अश्वानां दाता चासि ॥ ११ ॥

‘एष देवः’ इति दशार्चं तृतीयं सूक्तमाजीगर्तैः शुनःशेषस्वार्प गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् ।
अनुक्रान्तं च-‘एषः शुनःशेषः’ इति । उक्तो विनियोगः ॥

१. त-दर्शतो कं; भ१.४-दर्शतो क । २. घ-मु- सं रोचते । ३. ग-मदकरस्य रसस्य; घ-त७-
मदकरस्य सोमस्य; त४-मदकरस्योत्तमस्य; त५-मदकरस्यामृतस्य । ४. ग-मेघः क्षरति तथा ।

एष देवो अमर्त्यः पर्णवीरिव दीयति । अ॒भि द्रो॒णान्या॒सद॑म् ॥ १ ॥

एषः । देवः । अमर्त्यः । पर्णवीरिवऽइव । दीयति । अभि । द्रोणानि । आऽसदम् ॥ १ ॥

वदेवः द्योतमानः वअमर्त्यः मरणरहितः वएषः सोमः वद्रोणानि द्रोणकलशानि वअभि अभिलक्ष्य वआसदम् आसदनार्थं वपर्णवीरिव यथा पक्षी तथा वेगेन वदीयति गच्छति ॥

एष देवो वि॒षा कृ॒तोऽति॑ ह॒रांसि॑ धावति । प॒र्वमा॒नो अ॒दाभ्यः॑ ॥ २ ॥

एषः । देवः । विषा । कृतः । अति । हरांसि । धावति । पर्वमानः । अदाभ्यः ॥ २ ॥

वविषा अङ्गुल्या । 'अथयों विषः' इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । वकृतः अभिषुतः^१ वएषः सोमः वदेवः वपर्वमानः क्षरन् वअदाभ्यः केनाप्यहिसितश्च सन् वहरांसि शत्रून् वअति वधावति हन्तुमभिगच्छति ॥

एष देवो वि॒प॒न्युभिः॑ प॒र्वमा॒न ऋ॒तायु॑भिः । ह॒रिर्वा॒जाय॑ मृज्यते ॥ ३ ॥

एषः । देवः । विपन्युभिः । पर्वमानः । ऋतायुभिः । हरिः । वाजाय । मृज्यते ॥ ३ ॥

वपर्वमानः क्षरन् वएषः सोमः वदेवः वविपन्युभिः स्तोतृभिः वऋतायुभिः यज्ञकामैः^२ वहरिः अश्व इव ववाजाय संग्रामार्थं वमृज्यते स्तुतिभिरलंक्रियते ॥

एष विश्वा॑नि वा॒र्या शू॒रो य॒न्नि॒व स॒त्त्व॑भिः । प॒र्वमा॒नः सि॒षास॑ति ॥ ४ ॥

एषः । विश्वानि । वार्या । शूरः । यन्ऽइव । सत्त्वभिः । पर्वमानः । सिषासति ॥ ४ ॥

वपर्वमानः क्षरन् वशूरः वीरः वएषः सोमो देवः वविश्वानि सर्वाणि ववार्या वरणीयाणि धनानि वसत्त्वभिः बलैः वयन्निव गच्छन्निव वसिषासति अस्मदर्थं संभक्तुमिच्छति ॥

एष देवो र॑थर्यति प॒र्वमा॒नो द॑शस्यति । आ॒विष्कृ॑णोति व॒ग्वनु॑म् ॥ ५ ॥

एषः । देवः । रथर्यति । पर्वमानः । दशस्यति । आविः । कृणोति । वग्वनुम् ॥ ५ ॥

वपर्वमानः^३ क्षरन् वएषः सोमः वदेवः वरथर्यति अस्मदीयं यागं प्रत्यागमनाय रथं कामयते । वदशस्यति आगत्य चास्मभ्यमभिलषितं प्रयच्छति^४ । ववग्वनुं शब्दम् वआविष्कृणोति । अभिषूयमाणः प्रकटयति ॥ ॥ २० ॥

एष वि॒प्रैर॒भिष्टु॑तोऽपो दे॒वो वि॑ गा॒हते॑ । द॒ध॒द्र॒त्नानि॑ दा॒शुषे॑ ॥ ६ ॥

एषः । विप्रैः । अभिऽस्तुतः । अपः । देवः । वि । गाहते । दधत् । रत्नानि । दाशुषे ॥ ६ ॥

वविप्रैः मेधाविभिः स्तोतृभिः वअभिष्टुतः परितः स्तुतः वएषः सोमः वदेवः वदाशुषे हविषां प्रदाने यजमानाय वरत्नानि रमणीयानि धनानि वदधत् धारयन् प्रयच्छन् वअपः वसतीवरीः ववि गाहते प्रविशति ॥

एष दि॒वम् वि॑ धावति ति॒रो र॒जांसि॑ धार॒या । प॒र्वमा॒नः क॒र्निक॑दत् ॥ ७ ॥

एषः । दिवम् । वि । धावति । तिरः । रजांसि । धारया । पर्वमानः । कर्निकदत् ॥ ७ ॥

१. ग-सुतोभिषुतः । २. ग-त-भ-सु-यज्ञकामैर्वा । ३. व-पर्वमानः पूयमानः । ४. ग-ध-त-भ-प्रयच्छति च ।

वधारया ववमानः क्षरन् वृषः सोमः वकनिकदत् अभिषूयमाणः शब्दं कुर्वन् वरजांसि लोकान् वतिरः तिरस्कुर्वन् यागात् वदिवं स्वर्गं ववि वधावति गच्छति ॥

एष दिवं व्यासरतिरो रजांस्यस्पृतः । पवमानः स्वध्वरः ॥ ८ ॥

एषः । दिवम् । वि । आ । अस्रत् । तिरः । रजांसि । अस्पृतः । पवमानः । सुऽअध्वरः ॥ ८ ॥

ववमानः क्षरन् वृषः सोमः वध्वरः सुयज्ञः वअस्पृतः केनाप्यहिंसितश्च सन् वरजांसि लोकान् वतिरः^१ तिरस्कुर्वन् यज्ञात् वदिवं प्रति वव्यासरत् विसरति गच्छति ॥

एष प्रत्नेन जन्मना देवो देवेभ्यः सुतः । हरिः पवित्रे अर्षति ॥ ९ ॥

एषः । प्रत्नेन । जन्मना । देवः । देवेभ्यः । सुतः । हरिः । पवित्रे । अर्षति ॥ ९ ॥

वहरिः हरितघर्णः वदेवः द्योतमानः वृषः सोमः वप्रत्नेन पुराणेन वजन्मना जननेन वदेवेभ्यः देवार्थं वसुतः अभिषुतः सन् वपवित्रे स्थातुम् वअर्षति गच्छति ॥

एष उ स्य पुरुव्रतो जज्ञानो जनयन्निषः । धारया पवते सुतः ॥ १० ॥

एषः । ऊँ इति । स्यः । पुरुऽव्रतः । जज्ञानः । जनयन् । इषः । धारया । पवते । सुतः ॥ १० ॥

वस्यः वृष वउ^२ सोम एव वपुरुव्रतः बहुकर्मा वजज्ञानः जायमान एव वइषः अज्ञानि वजनयन् उत्पादयन् वसुतः अभिषुतः सन् वधारया वपवते क्षरति ॥ ॥ २१ ॥

‘सना च’ इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तमाङ्गिरसकुलस्य हिरण्यस्तूपस्थार्यं गायत्रं पवमानसोम-देवताकम् । अनुक्रान्तं च-‘सन हिरण्यस्तूपः’ इति । उक्तो विनियोगः ॥

सना च सोम जेवि च पवमान महि श्रवः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ १ ॥

सन । च । सोम । जेवि । च । पवमान । महि । श्रवः । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ १ ॥

हे वमहि वश्रवः महदन्न ववमान वसोम वसन^३ । अस्मद्यागे यजनीयान् देवान् भज । वजेवि वच । यागविध्वंसकारिणो राक्षसांश्च जय । वअथ देवान् प्राप्य राक्षसांश्च जिह्वानन्तरं वनः अस्मान् ववस्यसः श्रेयसः^४ वकृधि कुरु । श्रेयोऽस्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥

सना ज्योतिः सना स्वर्विश्वा च सोम सौभगा । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ २ ॥

सन । ज्योतिः । सन । स्वः । विश्वा । च । सोम । सौभगा । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ २ ॥

हे वसोम त्वं वज्योतिः तेजः वसन अस्मभ्यं प्रयच्छ । अपि च वस्वः^५ स्वर्गं वसन अस्मभ्यं देहि । वविश्वा विश्वानि वसौभगा सौभाग्यानि वच सन । सिद्धमन्यत् ॥

सना दक्षमुत क्रतुमप सोम मृधो जहि । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ३ ॥

सन । दक्षम् । उत । क्रतुम् । अप । सोम । मृधः । जहि । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ३ ॥

हे वसोम त्वं वदक्षं बलं वसन अस्मभ्यं देहि । वउत अपि च वक्रतुं प्रज्ञानं सन । वमृधः हिंसकान् शत्रूँश्च वअप वजहि मारय । सिद्धमन्यत् ॥

१. ग-त-भ-‘तिरः’ नास्ति । २. ग-घ-त-भ-‘उ’ नास्ति । ३. ग-सना । ४. त-भ२.४-श्रेयः ।

५. ग-त-भ-‘स्वः’ नास्ति ।

पवीतारः पुनीतन सोममिन्द्राय पातवे । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ४ ॥
पवीतारः । पुनीतन । सोमम् । इन्द्राय । पातवे । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ४ ॥

हे ^१पवीतारः^२ सोमाभिषवकर्तारः यूयम् ^३इन्द्राय ^४पातवे पातुं ^५सोमं ^६पुनीतन अभिषुणुत । सिद्धमन्यत् ॥

त्वं सूर्ये न आ भज तव क्रत्वा तवोतिभिः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ५ ॥
त्वम् । सूर्ये । नः । आ । भज । तव । क्रत्वा । तव । ऊतिभिः । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ५ ॥

हे सोम ^१त्वं ^२तव ^३क्रत्वा ^४तव ^५ऊतिभिः त्वत्कर्तृकेण कर्मणा त्वत्कर्तृकाभी रक्षाभिश्च ^६नः अस्मान् ^७सूर्ये ^८आ ^९भज प्रापय । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २२ ॥

तव क्रत्वा तवोतिभिर्ज्योर्बपश्येम सूर्यम् । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ६ ॥
तव । क्रत्वा । तव । ऊतिभिः । ज्योक् । पश्येम । सूर्यम् । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ६ ॥

हे सोम ^१तव ^२क्रत्वा प्रज्ञानेन ^३तव ^४ऊतिभिः रक्षाभिश्च ^५ज्योक् चिरं ^६पश्येम ^७सूर्यम् । पश्याम^८ द्रक्ष्यामः^९ । सिद्धमन्यत् ॥

अभ्यर्ष स्वायुध सोमं द्विबर्हसं रयिम् । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ७ ॥
अभि । अर्ष । सुआयुध । सोम । द्विऽबर्हसम् । रयिम् । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ७ ॥

हे ^१स्वायुध शोभनायुध ^२सोम त्वं ^३द्विबर्हसं द्वयोर्बावापृथिव्योः स्थानयोः परिवृढं ^४रयि धनम् ^५अभ्यर्ष अस्मानभिगमय । सिद्धमन्यत् ॥

अभ्यर्षानपच्युतो रयिं समत्सु सासहिः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ८ ॥
अभि । अर्ष । अनपच्युतः । रयिम् । समत्सु । ससहिः । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ८ ॥

हे सोम ^१समत्सु संग्रामेषु ^२अनपच्युतः शत्रुभिरनाहतः^३ ^४सासहिः शत्रूणामभिभविता त्वं ^५रयि धनम् ^६अभ्यर्ष अस्मानभिगमय । सिद्धमन्यत् ॥

त्वां यज्ञैर्वीवृधन्पवमान विधर्मणि । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ९ ॥
त्वाम् । यज्ञैः । अवीवृधन् । पवमान । विधर्मणि । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ९ ॥

हे ^१पवमान सोम यजमानानां विधारणाय प्रवृत्तं ^२त्वां ^३यज्ञैः ^४विधर्मणि आत्मनो विधारणार्थम् ^५अवीवृधन् यजमाना वर्धयन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

रयिं नश्चित्रमश्विनमिन्दो विश्वायुमा भर । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ १० ॥

रयिम् । नः । चित्रम् । अश्विनम् । इन्दो इति । विश्वआयुम् । आ । भर ।

अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ १० ॥

१. ग-भ१.३-पवितारः । २. ग-त२-अश्यामः; त६-पश्येम । ३. त२-‘द्रक्ष्यामः’ नास्ति ।
४. ग-‘रत्नभिभूतः; भ१.३-‘रत्नाभिहतः; भ२-‘रत्नभिहतः; भ४-‘रत्नभिहितः ।

हे षड्दो यागेषु क्लियमान सोम त्वं^१ षचित्रं नानाविधम् षअश्विनस् अश्ववन्तं च षविश्वायुं सर्वगाभिर्न षरयि षनः अस्मभ्यम् षआ षभर आहर । सिद्धमन्यत् ॥ २३ ॥

‘समिद्धः’ इत्येकादशार्चं पञ्चमं सूक्तं काश्यपस्यासितस्थ^१ देवलस्य वार्षम् । अष्टम्याद्या-
श्रतस्त्रोऽनुष्टुभः शिष्टाः सप्त गायत्र्यः । नराक्षंसवर्जिताः^२ समिदादयः क्रमेण प्रत्यृचं देवताः । तथा
चानुक्रान्तं—‘समिद्ध एकादश काश्यपोऽसितो देवलो वा विशतिः सूक्तान्याद्यमाप्रियश्चतुरनुष्टुबन्तम्’
इति । काश्यपस्य^३ पावमानमिदमाप्रीसूक्तम्^४ । सूत्रितं च—‘समिद्धो अघेति सर्वेषां यथर्थि वा’
(आश्व. श्रौ. ३. २) इति ॥

समिद्धो विश्वतस्पतिः पर्वमानो वि राजति । प्रीणन्वृषा कनिक्रदत् ॥ १ ॥

समऽईद्धः । विश्वतः । पतिः । पर्वमानः । वि । राजति । प्रीणन् । वृषा । कनिक्रदत् ॥ १ ॥

आप्रीवत्सोमस्तुतिरत्र^५ । षसमिद्धः सम्यग्दीप्तः षविश्वतस्पतिः सर्वतः स्वामी षवृषा कामानां
वर्धिता षपवमानः सोमः षकनिक्रदत् अभिषूयमाणः शब्दं कुर्वन् षप्रीणन् देवान् प्रीणयन् षवि
षराजति यागेषु प्रकाशते ॥

तनूनपात्पर्वमानः शृङ्गे शिशानो अर्षति । अन्तरिक्षेण रारजत् ॥ २ ॥

तनुऽनपात् । पर्वमानः । शृङ्गे इति । शिशानः । अर्षति । अन्तरिक्षेण । रारजत् ॥ २ ॥

षतनूनपात्^६ षपवमानः सोमः । तनूनपादत्र सोमो भवति । तथा च श्रूयते—‘अद्भ्योऽश्वयो
जायन्ते ततः सोमो जायते’ इति । षशृङ्गे दीप्ते उन्नतप्रदेशे^७ । ‘हणिः शृङ्गाणि’ इति ज्वलन्नामसु
पाठात् । षशिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् षअन्तरिक्षेण षरारजत् षअर्षति । द्रोणकलशं प्रति गच्छति । तथा
चान्नायते—‘द्राभ्यां धाराभ्यामाग्रयणं गृह्णाति’ इति^८ ॥

ईलेन्यः पर्वमानो रयिर्वि राजति द्युमान् । मधोर्धाराभिरोजसा ॥ ३ ॥

ईलेन्यः । पर्वमानः । रयिः । वि । राजति । द्युमान् । मधोः । धाराभिः । ओजसा ॥ ३ ॥

षईलेन्यः स्तुत्यः षपवमानः सोमः षरयिः अभीष्टस्य दाता षद्युमान् दीप्तिमांश्च सन् षमधोः
उदकस्य षधाराभिः सह क्षरन् षओजसा बलेन षवि षराजति प्रकाशते ॥

बर्हिः प्राचीनभोजसा पर्वमानः स्तृणन्हरिः । देवेषु देव ईयते ॥ ४ ॥

बर्हिः । प्राचीनम् । ओजसा । पर्वमानः । स्तृणन् । हरिः । देवेषु । देवः । ईयते ॥ ४ ॥

षहरिः हरितवर्णः षदेवः द्योतमानः सोमः षपवमानः षदेवेषु^९ यज्ञेषु षबर्हिः षप्राचीनं
प्राचीनाग्रं षस्तृणन् स्तारयन् षओजसा बलेन षईयते गच्छति ॥

१. ग-त५-भ२-स त्वं; भ १.४-“स त्वं । २. ग-त-भ४-सु-काश्यपासितस्थ । ३. घ-भ१.२.३-
नाराक्षंस° । ४. ग-शौनकस्य पवमानसोममिद°; त-भ४-शौनकस्य पावमानमिद° । ५. त-भ४-
आप्रीतन्सोम°; सु-आप्रीयसोम° । ६. घ-तनूनपादेवः । ७. त-°प्रवेशे । ८. ग-पराभ्यामाग्रयणं; त६-
आसभ्यामाग्रयणं; भ२.३-आग्रयणं । ९. ग-त१.२.६.७-गृह्णामीति; त४.५-गृह्णामीति; भ३-गृह्णीति ।
१०. ग-त-भ४-‘देवेषु’ नास्ति ।

उदातैर्जिहते बृहद्द्वारो देवीर्हिरण्ययीः । पर्वमानेन सुष्टुताः ॥ ५ ॥

उत् । आतैः । जिहते । बृहत् । द्वारः । देवीः । हिरण्ययीः । पर्वमानेन । सुऽस्तुताः ॥ ५ ॥

वहिरण्ययीः हिरण्ययः । द्वारो देवीः द्वारो देव्यः । पर्वमानेन सोमेन सह । सुष्टुताः स्तोत्रभिः । सस्यक् स्तुताः सत्यः । बृहत् बृहतीभ्यो महतीभ्यः । आतैः आताभ्यो दिग्भ्यः । 'आता आशाः' इति दिङ्नामसु पाठात् । उत् । जिहते उद्वच्छन्ति ॥ ॥ २४ ॥

सुशिल्वे बृहती मही पर्वमानो वृषण्यति । नक्तोषासा न दर्शते ॥ ६ ॥

सुशिल्वे इति सुऽशिल्वे । बृहती इति । मही इति । पर्वमानः । वृषण्यति ।

नक्तोषसा । न । दर्शते इति ॥ ६ ॥

सुशिल्वे सुरुपे । बृहती परिवृढे । मही महती । न संप्रति । दर्शते दर्शनीये । नक्तोषासा नक्तोषासौ । पर्वमानः सोमः । वृषण्यति कामयते ॥

उभा देवा नृचक्षसा होतारा दैव्या हुवे । पर्वमान इन्द्रो वृषा ॥ ७ ॥

उभा । देवा । नृऽचक्षसा । होतारा । दैव्या । हुवे । पर्वमानः । इन्द्रः । वृषा ॥ ७ ॥

नृचक्षसा मनुष्याणां द्वारौ । दैव्या दैव्यौ देवसंबन्धिनौ । होतारा होतारौ । उभा उभौ । देवा देवौ । हुवे आह्वयामि यज्ञे । पर्वमानः सोमः । इन्द्रः दीप्तः । तथा च यास्कः—'इन्द्र इरां दृणातीति वेरां दारयत इति वेरां धारयतीति वेन्धे भूतानीति वा तद्यदेन प्राणैः समैन्धत' तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते' (निरु. १०. ८) इति । वृषा कामानां वर्धिता च भवतीति ॥

भारती पर्वमानस्य सरस्वतीका मही । इमं नो यज्ञमा गमन्तिस्त्रो देवीः सुपेशसः ॥ ८ ॥

भारती । पर्वमानस्य । सरस्वती । इळा । मही ।

इमम् । नः । यज्ञम् । आ । गमन् । तिस्रः । देवीः । सुऽपेशसः ॥ ८ ॥

भारती भारत्याख्या । सरस्वती सरस्वत्याख्या च । मही महती । इळाख्या^१ च । तिस्रः सुपेशसः सुरुपाः । देवीः देव्यः । नः अस्माकं । पर्वमानस्य सोमस्य संबन्धिनम् । इमं^२ । यज्ञं प्रति । आ । गमन् आगच्छन्तु ॥

त्वष्टारमग्रजां गोपां पुरोयावानुमा हुवे ।

इन्दुरिन्द्रो वृषा हरिः पर्वमानः प्रजापतिः ॥ ९ ॥

त्वष्टारम् । अग्रजाम् । गोपाम् । पुरःऽयावानम् । आ । हुवे ।

इन्दुः । इन्द्रः । वृषा । हरिः । पर्वमानः । प्रजापतिः ॥ ९ ॥

अग्रजाम् अग्रे जातं । गोपां प्रजानां पालयितारं । पुरोयावानं देवानां पुरस्तादन्तारं । त्वष्टारं देवम् । आ । हुवे अहमाह्वयामि यज्ञे । हरिः^४ हरितवर्णः । पर्वमानः । इन्दुः सोमः^५ । इन्द्रः देवानामीश्वरः । वृषा कामानां वर्धिता च । प्रजापतिः प्रजानां पालयिता च भवतीति ॥

१. ग-मु-नक्तोषसौ । २. त१.२.६.७-मु-समैधन् ; त४.५-भ३-समैधन ; भ४-समैवत । ३. भ१.२.३-इळा इळाख्या । ४. त-भ-'इमं' नास्ति । ५. ग-त-भ२.३.४-'हरिः' नास्ति । ६. त-भ-'सोमः' नास्ति ।

वनस्पतिं पवमानं मध्वा समङ्गिध धारया ।

सहस्रवल्शं हरितं भ्राजमानं हिरण्ययम् ॥ १० ॥

वनस्पतिम् । पवमान । मध्वा । सम । अङ्गिध । धारया ।

सहस्रवल्शम् । हरितम् । भ्राजमानम् । हिरण्ययम् ॥ १० ॥

हे पवमान सोम वहरितं हरितवर्णं वहरण्ययं कदाचिद्धिरण्ययवर्णं च वभ्राजमानं दीप्यमानं
वसहस्रवल्शं सहस्रवल्शं ववनस्पतिं देवं वधारया धारामयेण वमध्वा मधुना वसमङ्गिध अङ्गिध ।
संस्कृतिर्यथः ॥

विश्वे देवाः स्वाहाकृतिं पवमानस्या गत ।

वायुर्बृहस्पतिः सूर्योऽग्निरिन्द्रः सजोषसः ॥ ११ ॥

विश्वे । देवाः । स्वाहाकृतिम् । पवमानस्य । आ । गत ।

वायुः । बृहस्पतिः । सूर्यः । अग्निः । इन्द्रः । सजोषसः ॥ ११ ॥

हे विश्वे देवाः वायुः बृहस्पतिः च सूर्यः च अग्निः च इन्द्रः च सर्वे यूयं सजोषसः
संगताः सन्तः पवमानस्य सोमस्य स्वाहाकृतिं स्वाहाकारं प्रति^१ आ गत^२ आगच्छत ॥ ११ ॥

‘मन्द्रया’ इति नवर्चं षष्ठं सूक्तं काश्यपस्यासितस्य देवस्य चार्षं गायत्रं पवमानसोम-
देवताकम्^३ ॥

मन्द्रया सोम धारया वृषा पवस्व देवयुः । अन्यो वारोऽस्मयुः ॥ १ ॥

मन्द्रया । सोम । धारया । वृषा । पवस्व । देवयुः । अन्यः । वारोऽस्मयुः ॥ १ ॥

हे सोम वृषा कामानां वर्षिता देवयुः देवकामः अस्मयुः अस्मत्कामश्च अव्यः अवेः
वारोऽस्मयुः वारोऽस्मयुः दक्षापवित्रे मन्द्रया मदकरया धारया पवस्व क्षर ॥

अभि त्वं मद्यं मदमिन्द्रविन्द्र इति क्षर । अभि वाजिनो अर्वतः ॥ २ ॥

अभि । त्वम् । मद्यम् । मदम् । इन्द्रो इति । इन्द्रः । इति । क्षर । अभि । वाजिनः । अर्वतः ॥ २ ॥

हे इन्द्रो सोम त्वम् इन्द्रः इन्द्रः इति कृत्वा त्वं तं मद्यं मदकरं^४ मदं रसम्
अभि^५ वक्षर वर्ष । वाजिनः बलवतः अर्वतः अश्वाश्च अस्मदर्थम् अभि क्षरेत्यर्थः ॥

अभि त्वं पूर्यं मदं सुवानो अर्ष पवित्र आ । अभि वाजमुत श्रवः ॥ ३ ॥

अभि । त्वम् । पूर्यम् । मदम् । सुवानः । अर्ष । पवित्रे । आ । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥ ३ ॥

हे सोम सुवानः अभिपूयमाणस्त्वं पूर्यं प्रत्नं त्वं तं प्रसिद्धं मदं मदकरं रसं पवित्रे
आ समन्तात् अभि अर्ष अभिगमय । वाजं बलमस्मान् अभि अर्ष । उत अपि च श्रवः
अन्नमभ्यर्ष ॥

१. ग-त-४.५-‘प्रति आ गत’ नास्ति; त-१.२.६.७-सु-आगत । २. ग-‘देवताकं अनुक्रांतं मंत्रया नवेति; घ-‘देवताकं मंत्रया नवेति अनुक्रांतं च । ३. ग-त-भ-‘त्यं तं’ नास्ति । ४. त-भ-मदकरमत्यंतं । ५. त-भ-‘अभि’ नास्ति ।

अनु द्रप्सास इन्द्रव आपो न प्रवतासरन् । पुनाना इन्द्रमाशत ॥ ४ ॥

अनु । द्रप्सासः । इन्द्रवः । आपः । न । प्रवता । असरन् । पुनानाः । इन्द्रम् । आशत ॥ ४ ॥

वद्रप्सासः द्रुतगतयः^१ वपुनानाः क्षरन्तः वइन्द्रवः सोमाः वप्रवता प्रवणेन मार्गेण वआपो
वन आप इव वइन्द्रम् वअनु वअसरन् अनुगच्छन्ति । वआशत व्याप्नुवन्ति च ॥

यमत्यमिव वाजिनं मृजन्ति योषणो दश । वने क्रीळन्तमत्यमिवम् ॥ ५ ॥

यम् । अत्यम् इव । वाजिनम् । मृजन्ति । योषणः । दश । वने । क्रीळन्तम् । अतिऽअमिवम् ॥ ५ ॥

वअत्यमिवं दशापवित्रमतिक्रम्य ववने अरण्ये वक्रीळन्तं वर्तमानं वयं सोमं वदश^२ दशसंख्याकाः
वयोषणः स्त्रियः । अङ्गुल्य इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं- 'तमीमण्वीः समर्थ आ गृह्णन्ति
योषणो दश' (क्र. सं. ९.१.७) इति । ववाजिनं बलिनम् वअत्यमिव^३ अथमिव वमृजन्ति
परिचरन्ति । उत्तरया सहान्वयः ॥ ॥ २६ ॥

तं गोभिर्वृषणं रसं मदाय देववीतये । सुतं भराय सं सृज ॥ ६ ॥

तम् । गोभिः । वृषणम् । रसम् । मदाय । देववीतये । सुतम् । भराय । सम् । सृज ॥ ६ ॥

ववृषणं कामानां वर्षितारं वदेववीतये देवानां पानाय वमदाय वसुतम् अभिषुतं वतं वरसं
वभराय संग्रामाय वगोभिः^४ पयोभिः^५ वसं वसृज संयोजय ॥

देवो देवाय धारयेन्द्राय पवते सुतः । पयो यदस्य पीपयत् ॥ ७ ॥

देवः । देवाय । धारया । इन्द्राय । पवते । सुतः । पयः । यत् । अस्य । पीपयत् ॥ ७ ॥

वदेवाय द्योतमानाय वइन्द्राय वसुतः अभिषुतः वदेवः द्योतमानः सोमः वधारया वपवते
क्षरति । वयत् यस्मात् वअस्य सोमस्य वपयः वपीपयत् इन्द्रमाप्याधितवत् । तस्माद्धारया पवत
इत्यर्थः ॥

आत्मा यज्ञस्य रंक्षा सुष्वाणः पवते सुतः । प्रत्नं नि पाति काव्यम् ॥ ८ ॥

आत्मा । यज्ञस्य । रंक्षा । सुस्वानः । पवते । सुतः । प्रत्नम् । नि । पाति । काव्यम् ॥ ८ ॥

वयज्ञस्य वआत्मा आत्मभूतः वसुतः अभिषुतः सोमः वसुष्वाणः यजमानेभ्यः कामान् प्रेरयन्
वरंक्षा वेगेन वपवते क्षरति । वप्रत्नं पुरातनं वकाव्यम् आत्मनः कवित्वं च वनि वपाति अभिरक्षति ॥

एवा पुनान इन्द्रयुर्मदं मदिष्ठ वीतये । गुहा चिदधिषे गिरः ॥ ९ ॥

एव । पुनानः । इन्द्रयुः । मदम् । मदिष्ठ । वीतये । गुहा । चित् । दधिषे । गिरः ॥ ९ ॥

हे वमदिष्ठ अतिशयेन मदकर सोम वइन्द्रयुः इन्द्रकामस्त्वं ववीतये इन्द्रस्य पानाय वपव
एवं वमदं वपुनानः क्षरन् वगुहा गुहायाम् । यज्ञशालायामित्यर्थः । वगिरः वचित् शब्दानपि वदधिषे ।
अभिषववेलायामुपरवेषु धारयसि । करोषीत्यर्थः ॥ ॥ २७ ॥

१. त-द्रुगतयः । २. त-म-दश नास्ति । ३. ग-म-अत्यं न । ४. ग-त-४.५-म- गोभिः
पयोभिः नास्ति; घ-गोभिः ।

‘असृग्रम्’ इति नवर्वं सप्तमं सूक्तम् । ‘असृग्रम्’ इत्यनुक्रान्तम् । असितो देवलो वर्षिः ।
तौ च कश्यपगोत्रजौ^१ । गायत्रं^२ छन्दः^३ । सोमः पवमानो देवता । उक्तो विनियोगः ॥

असृग्रमिन्दवः पथा धर्मन्वृतस्य सुश्रियः । विदाना अस्य योजनम् ॥ १ ॥
असृग्रम् । इन्दवः । पथा । धर्मन् । ऋतस्य । सुऽश्रियः । विदानाः । अस्य । योजनम् ॥ १ ॥

वसुश्रियः शोभनश्रयणाः^४ । अस्य इन्द्रस्य योजनं संबन्धं । विदानाः जानन्तः । इन्दवः
सोमाः धर्मन् कर्मणि ऋतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण असृग्रं सृज्यन्ते ॥

प्र धारा मध्वो अग्रियो महीरपो वि गाहते । हविर्हविषु वन्द्यः ॥ २ ॥
प्र । धारा । मध्वः । अग्रियः । महीः । अपः । वि । गाहते । हविः । हविषु । वन्द्यः ॥ २ ॥

हविषु हविषां मध्ये वन्द्यः स्तुत्यः । हविः हविरात्मको यः सोमः महीः महतीः अपः
वसतीवरीः वि गाहते तस्य मध्वः सोमस्य अग्रियः मुख्याः धाराः प्र पतन्तीत्यर्थः ॥

प्र युजो वाचो अग्रियो वृषाव चक्रद्वने । सन्नाभि सत्यो अध्वरः ॥ ३ ॥
प्र । युजः । वाचः । अग्रियः । वृषा । अव । चक्रदत् । वने । सन्नाभि । सत्यः । अध्वरः ॥ ३ ॥

एतदेव दर्शयति । वृषा कामानां वर्षकः सत्यः सत्यभूतः अध्वरः हिंसावर्जितः अग्रियः
मुख्यः सोमः सन्न यज्ञगृहम् अभि प्रति वने उदके युजः युक्ताः वाचः प्र अव चक्रदत्
अवक्रन्दति । शब्दान् करोतीत्यर्थः ॥

परि यत्काव्या कविर्नृम्णा वसानो अर्षति । स्वर्वाजी सिषासति ॥ ४ ॥
परि । यत् । काव्या । कविः । नृम्णा । वसानः । अर्षति । स्वः । वाजी । सिषासति ॥ ४ ॥

कविः क्रान्तकर्मा सोमः नृम्णा नृम्णानि^५ धनानि वसानः आच्छादयन् स्तोत्राणां काव्याः
काव्यानि कविकर्माणि स्तोत्राणि यत् यदा परि अर्षति परिगच्छति तदा स्वः स्वर्गो^६ वाजी
बलवानन्नवान् वा इन्द्रः सिषासति । यागं प्रत्यागन्तुं स्वकीयं बलं संभक्तुमिच्छति ॥

पवमानो अभि स्पृधो विशो राजेव सीदति । यदीमुष्वन्ति वेधसः ॥ ५ ॥
पवमानः । अभि । स्पृधः । विशः । राजाऽइव । सीदति । यत् । ईम् । ऋण्वन्ति । वेधसः ॥ ५ ॥

यत् यदा ईम् एनं सोमं वेधसः कर्मणां कर्तारः^७ ऋण्वन्ति प्रेरयन्ति तदा पवमानः
क्षरन्नेव सोमः स्पृधः स्पर्धमानान् यागविघ्नकारिणो राक्षसान् विघ्नाः स्पर्धमानान् मनुष्यान् राजेव^८
यथा राजा^९ तद्वत् अभि वीदति^{१०} नाशयितुमभिगच्छति ॥ ॥ २८ ॥

अव्यो वारे परि प्रियो हरिर्वनेषु सीदति । रेभो वनुष्यते मृती ॥ ६ ॥
अव्यः । वारे । परि । प्रियः । हरिः । वनेषु । सीदति । रेभः । वनुष्यते । मृती ॥ ६ ॥

१. ग-त७-काश्यपगोत्रजौ; म१.३-कश्यपगोत्रौ । २. म१.२.३-गायत्रछन्दः । ३. त-भ-श्रवणा ।
४. ग-त-भ-‘नृम्णानि’ नास्ति । ५. ग-त-भ-‘काव्या’ नास्ति । ६. ग-स्वर्गात् । ७. त-भ-कर्तारं ।
८. त-भ-राजसेव । ९. म१.२.३.४-राजाभिषीदति । १०. त-भ१.२.४-निषीदति ।

वहरिः हरितवर्णः प्रियः देवानां प्रियतम एव सोमः वनेषु उदकेषु संपृक्तः अव्यः अवेः वारे वालोपेते परि वीदति । किंच रेभः अभिषव्वेलायासुपरवेषु शब्दं कुर्वन् मती मत्या स्तुत्या वनुष्यते सेव्यते ॥

स वायुमिन्द्रमश्विना साकं मदेन गच्छति । रणा यो अस्य धर्मभिः ॥ ७ ॥

सः । वायुम् । इन्द्रम् । अश्विना । साकम् । मदेन । गच्छति । रणः । यः । अस्य । धर्मऽभिः ॥ ७ ॥

यः यजमानः अस्य सोमस्य धर्मभिः कर्मभिः क्रयणाभिषवादिभिः वरण रमते सः यजमानः वायुमिन्द्रं च अश्विना अश्विनौ च मदेन साकं सह गच्छति प्राप्नोति ॥

आ मित्रावरुणा भगं मध्वः पवन्त ऊर्मयः । विदाना अस्य शक्मभिः ॥ ८ ॥

आ । मित्रावरुणा । भगम् । मध्वः । पवन्ते । ऊर्मयः । विदानाः । अस्य । शक्मऽभिः ॥ ८ ॥

येषां यजमानानां मध्वः सोमस्य ऊर्मयः तरङ्गाः मित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ भगं भगाख्यं देवं च प्रति पवन्ते क्षरन्ति ते यजमानाः अस्य सोमस्येयं सोमं विदानाः जानन्तः शक्मभिः सुखैः संगच्छन्ते इति शेषः ॥

अस्मभ्यं रोदसी रयिं मध्वो वाजस्य सातये । श्रवो वसूनि सं जितम् ॥ ९ ॥

अस्मभ्यम् । रोदसी इति । रयिम् । मध्वः । वाजस्य । सातये । श्रवः । वसूनि । सम् । जितम् ॥ ९ ॥

हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ युवां मध्वः देवानां मोदयितुः वाजस्य सोमात्मकस्यान्नस्य सातये लाभाय अस्मभ्यं काश्यपासितेभ्यः काश्यपदेवलेभ्यो वा रयिं धनं श्रवः अन्नं च वसूनि वासकान्यन्यान्यपि पश्चादीनि धनानि सं जितं संजयतम् । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ २९ ॥

‘एते सोमाः’ इति नवर्चमष्टमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । अनुक्रान्तं च-‘एते सोमाः’ इति । उक्तः सूक्तविनियोगः । ग्रावस्तोत्रे गाणगारिमतेनाभिरूपकरणे सोमे मृज्यमाने ‘मृजन्ति त्वा’ इत्येषा । सूत्रितं च-‘अथापरमभिरूपं कुर्यादिति गाणगारिरा प्यायस्व समेतु त इति तिस्रो मृजन्ति त्वा दश क्षिपः’ (आश्व. श्रौ. ५.१२) इति ॥

एते सोमा अभि प्रियमिन्द्रस्य काममक्षरन् । वर्धन्तो अस्य वीर्यम् ॥ १ ॥

एते । सोमाः । अभि । प्रियम् । इन्द्रस्य । कामम् । अक्षरन् । वर्धन्तः । अस्य । वीर्यम् ॥ १ ॥

एते अभिषुता इमे सोमाः अस्य इन्द्रस्य वीर्यं शक्तिं वर्धन्तः वर्धयन्तः इन्द्रस्य कामं काम्यं प्रियं प्रीतिकरं रसम् अभि अक्षरन् अभिपवन्ते अभ्यवर्षन् ॥

पुनानासंश्चमूषदो गच्छन्तो वायुमश्विना । ते नो धान्तु सुवीर्यम् ॥ २ ॥

पुनानासः । चमूऽसदः । गच्छन्तः । वायुम् । अश्विना । ते । नः । धान्तु । सुऽवीर्यम् ॥ २ ॥

एते प्रसिद्धाः सोमाः पुनानासः पुनाना अभिषूयमाणाः चमूषदः चमसेषु सीदन्तः वायुम् अश्विना अश्विनौ च गच्छन्तः प्राप्नुवन्तः नः अस्मभ्यं सुवीर्यं शोभनवीर्यं धान्तु धारयन्तु । प्रयच्छन्तित्यर्थः ॥

इन्द्रस्य सोम राधसे पुनानो हार्दि चोदय । ऋतस्य योनिमासदम् ॥ ३ ॥
इन्द्रस्य । सोम । राधसे । पुनानः । हार्दि । चोदय । ऋतस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ ३ ॥

हे सोम पुनानः अभिपूयमाणः । हार्दि अभिलषितस्त्वम् । इन्द्रस्य राधसे संराधनाय
ऋतस्य यज्ञस्य योनि स्थानम् । आसदं यथेन्द्र आसीदति तथेन्द्र चोदय प्रेरय ॥

मृजन्ति त्वा दश क्षिपो हिन्वन्ति सप्त धीतर्यः । अनु विप्रा अमादिषु ॥ ४ ॥
मृजन्ति । त्वा । दश । क्षिपः । हिन्वन्ति । सप्त । धीतर्यः । अनु । विप्राः । अमादिषु ॥ ४ ॥

हे सोम त्वा त्वां दश दशसंख्याकाः । क्षिपः अङ्गुलयः । 'विशः' क्षिपः । इत्थङ्गुलिनामसु
पाठात् । मृजन्ति परिचरन्ति । सप्त सप्तसंख्याकाः । धीतर्यः होत्रकाश्च त्वा त्वां हिन्वन्ति
स्वस्त्वव्यापारैः प्रीणयन्ति । विप्राः मेधाविनश्च त्वाम् । अनु अमादिषु अनुमादयन्ति ॥

देवेभ्यस्त्वा मदाय कं सृजानमति मेभ्यः । सं गोभिर्वासयामसि ॥ ५ ॥
देवेभ्यः । त्वा । मदाय । कम् । सृजानम् । अति । मेभ्यः । सम् । गोभिः । वासयामसि ॥ ५ ॥

हे सोम मेभ्यः अवेर्लोमानि कम् उदकं च अति अभि सृजानं त्वा त्वां देवेभ्यः
देवानाम् । विभक्तिव्यत्ययः । मदाय मदार्थं गोभिः गोविकारैः पयोभिः । सं वासयामसि
संवासयामः ॥ ३० ॥

पुनानः कलशेष्वा वस्त्राण्यरुषो हरिः । परि गव्यान्वव्यत ॥ ६ ॥
पुनानः । कलशेषु । आ । वस्त्राणि । अरुषः । हरिः । परि । गव्यानि । अव्यत ॥ ६ ॥

पुनानः पूयमानः कलशेषु कुम्भेषु निषिच्यमानः । अरुषः आरोचमानः । हरिः हरितवर्णः
सोमः गव्यानि दध्यादीनि वस्त्राणि वासांसीव परि अव्यत पर्याच्छादयति ॥

मघोन आ पवस्व नो जहि विश्वा अप द्विषः । इन्दो सखायमा विश ॥ ७ ॥
मघोनः । आ । पवस्व । नः । जहि । विश्वाः । अप । द्विषः ।
इन्दो इति । सखायम् । आ । विश ॥ ७ ॥

हे इन्दो सोम मघोनः धनवतः । नः अस्मान् प्रति पवस्व क्षर । विश्वाः विश्वान् द्विषः
द्वेष्टुम् अप जहि मारय च । सखायं प्रियमिन्द्रम् आ विश आप्नुहि च ॥

वृष्टि दिवः परि स्रव द्युन्नं पृथिव्या अर्धि । सहो नः सोम पृतसु धाः ॥ ८ ॥
वृष्टिम् । दिवः । परि । स्रव । द्युन्नम् । पृथिव्याः । अर्धि ।
सहः । नः । सोम । पृतसु । धाः ॥ ८ ॥

१. ग-त१.२.४.७-म४-विशः; त६-म१.३- 'विशः' नास्ति । २. ग-इत्यर्थः अति; घ-
कमुदकं चात्यभि; त१-कं उवकं चादन्यभि; त२.६-कं उवकं न्यभि; त४.५- - - - द अभि;
त७-कमुदकं त्वदन्यभि; म१.२-द अति; म३-दशापवित्रमति; म४-अभि; सु-कमुदकं चाति ।

हे सोम त्वं दिवः शुलोकात् वृष्टिं वर्षं परि वसव वर्षं । पृथिव्या अधि पृथिव्याम् ।
अधिः सप्तम्यर्थानुवादः । वृष्टम् अन्नं चोत्पादयेति शेषः । नः अस्माकं सहः बलं च वृष्टु
संग्रामेषु धाः भेहि ॥

नृचक्षसं त्वा वयमिन्द्रपीतं स्वविदम् । भक्षीमहि प्रजामिषम् ॥ ९ ॥

नृचक्षसम् । त्वा । वयम् । इन्द्रपीतम् । स्वः विदम् । भक्षीमहि । प्रजाम् । इषम् ॥ ९ ॥

हे सोम वृचक्षसं नृणां द्रष्टारं स्वविदं सर्वज्ञम् इन्द्रपीतम् इन्द्रेण पीतं त्वा त्वां
पिबन्तः वयं काश्यपासिताः काश्यपदेवला वा प्रजां पुत्रादिकाम् इषम् अन्नं च भक्षीमहि
भजेमहि ॥ ॥ ३१ ॥

‘परि प्रिया’ इति नवचं नवमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘परि प्रिया’ इत्यनुक्रान्तम् ।
उक्तो विनियोगः ॥

परि प्रिया दिवः क्विर्वयांसि नप्योहितः । सुवानो याति क्विक्रतुः ॥ १ ॥

परि । प्रिया । दिवः । क्विः । वयांसि । नप्योः । हितः । सुवानः । याति । क्विक्रतुः ॥ १ ॥

क्विः मेधावी क्विक्रतुः क्रान्तप्रज्ञः क्रान्तकर्मा वा सोमः नप्योः अधिषवणफलकयोः
वहितः निहितः सुवानः अभिषूयमाणः दिवः शुलोकस्य परि प्रिया अतिप्रियाणि वयांसि
प्राणः । तथा च मन्त्रवर्णः—‘वयांसि’ इयेना अतिथयः पर्वतानां ककुभः’ इति । याति गच्छति ॥

प्रप्र क्षयाय पन्यसे जनाय जुष्टो अद्रुहे । वीत्यर्ष चनिष्ठया ॥ २ ॥

प्रप्र । क्षयाय । पन्यसे । जनाय । जुष्टः । अद्रुहे । वीती । अर्ष । चनिष्ठया ॥ २ ॥

हे सोम प्रप्र अत्यन्तं क्षयाय तव निवासभूताय अद्रुहे अद्रोग्रे च पन्यसे स्तोत्रे जनाय
मनुष्याय वीती वीत्यै भक्षणाय जुष्टः पर्याप्तस्त्वं चनिष्ठया अन्नवत्तमया धारया अर्ष यागं
प्रति गच्छ ॥

स सुनुमतरा शुचिर्जातो जाते अरोचयत् । महान्मही ऋतावृधा ॥ ३ ॥

सः । सुनुः । मातरा । शुचिः । जातः । जाते इति । अरोचयत् ।

महान् । मही इति । ऋतावृधा ॥ ३ ॥

जातः उत्पन्नः शुचिः विशुद्धः महान् हविरुत्तमः सः सोमाख्यः सुनुः पुत्रः महि
महत्तयौ ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धयित्वौ जाते विश्वस्य जनयित्वौ मातरा आत्मनो मातरौ द्यावा-
पृथिव्यौ अरोचयत् रोचयति दीपयति ॥

स सप्त धीतिभिर्हितो नद्यो अजिन्वदद्रुहः या एकमक्षि वावृधुः ॥ ४ ॥

सः । सप्त । धीतिभिः । हितः । नद्यः । अजिन्वत् । अद्रुहः । याः । एकम् । अक्षि । ववृधुः ॥ ४ ॥

१. ग-त-भ-‘इन्द्रेण पीतं त्वा’ नास्ति । २. त-कश्यप’ । ३. ग-भ-‘वयांसि’ नास्ति ।

व्याः नद्यः यम् एकं मुख्यं सोमम् अक्षि अक्षीणं ववृधुः वर्धयन्ति सः सोमः
 वधीतिभिः^१ अङ्गुलिभिः । 'रक्षना धीतयः' इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । वहितः निहितः सन्
 अवृहः द्रोहवर्जिताः सस ससंख्याकाः नद्यः नदीः^२ अजिन्वत् प्रीणयति ॥

ता अभि सन्तमस्तृतं महे युवानमा दधुः । इन्दुभिन्द्र तव व्रते ॥ ५ ॥

ताः । अभि । सन्तम् । अस्तृतम् । महे । युवानम् । आ । दधुः । इन्दुम् । इन्द्र । तव । व्रते ॥ ५ ॥

हे इन्द्र तव स्वदीये व्रते कर्मणि ताः अङ्गुल्यः । पूर्वत्र धीतिभिः इत्यङ्गुलीनामुपात्तत्वात्
 तच्छब्देन परामर्शः । सन्तं विद्यमानम् अस्तृतम् अहिसितं युवानं नित्यतरुणम् इन्दुं सोमं
 महे महतेऽभिषवादिदक्षिणाय कर्मणे अभि आ दधुः ॥ ॥ ३२ ॥

अभि वह्निर्मर्त्यः सप्त पश्यति वावहिः । क्रिविदेवीरतर्पयत् ॥ ६ ॥

अभि । वह्निः । अर्मर्त्यः । सप्त । पश्यति । वावहिः । क्रिविः । देवीः । अतर्पयत् ॥ ६ ॥

यः वह्निः यज्ञस्य धुरो वोढा अर्मर्त्यः मरणरहितः वावहिः देवानां तृप्तेरत्यन्तं वोढा च
 सोमः सप्त नदीः पश्यति सोऽयं क्रिविः कूपरूपेण^३ पूर्णोऽवस्थितः सन् देवीः नदीः अतर्पयत्
 तर्पयति ॥

अवा कल्पेषु नः पुमस्तमांसि सोम योध्या । तानि पुनान जङ्घनः ॥ ७ ॥

अव । कल्पेषु । नः । पुमः । तमांसि । सोम । योध्या । तानि । पुनान । जङ्घनः ॥ ७ ॥

हे पुमः पुमन् सोम कल्पेषु कल्पनीयेष्वहःसु नः अस्मान् अव रक्ष । अपि च पुनान
 हे पवमान सोम त्वं योध्या योधनीयानि तमांसि रक्षांसि यानि तानि जङ्घनः नाशय ॥

नू नव्यसे नवीयसे सूक्तार्य साधया पथः । प्रत्नवद्रौचया रुचः ॥ ८ ॥

नु । नव्यसे । नवीयसे । सुऽउक्तार्य । साधय । पथः । प्रत्नवत् । रोचय । रुचः ॥ ८ ॥

हे सोम नव्यसे नव्याय नूतनाय नवीयसे स्तुत्यायास्माकं सूक्ताय पथः मार्गान् नु क्षिप्रं
 साधय अभिगच्छ । अपि च प्रत्नवत् यथापूर्वं रुचः स्वदीप्तिः रोचय प्रकाशय ॥

पवमान महि श्रवो गामश्च रासि वीरवत् । सना मेधां सना स्वः ॥ ९ ॥

पवमान । महि । श्रवः । गाम् । अश्वम् । रासि । वीरवत् ।

सन । मेधाम् । सन । स्व रिति स्वः ॥ ९ ॥

हे पवमान सोम यस्त्वं वीरवत् पुत्रवत् महि महत् श्रवः अश्वं गां च अश्वं च रासि
 अस्मभ्यं प्रयच्छसि स त्वं मेधां सन अस्मभ्यं प्रयच्छ । अपि च स्वः यदस्मदभिलषितं तत् सर्वं
 सन देहि ॥ ॥ ३३ ॥

'प्र स्वानासः' इति नवर्चं दशमं सूक्तम् । ऋग्याद्याः पूर्ववत् । 'प्र स्वानासः' इत्यनुक्रान्तम् ।
 उक्तो विनियोगः ॥

प्र स्वा॒नासो रथा॑इवार्वे॒न्तो न श्र॑व॒स्यवः । सोमा॑सो रा॒ये अ॒क्रमुः ॥ १ ॥

प्र । स्वा॒नासः । रथाः॑ऽइव । अ॒र्वन्तः । न । श्र॑व॒स्यवः । सोमा॑सः । रा॒ये । अ॒क्रमुः ॥ १ ॥

प्र स्वा॒नासः अभिषववेलायामुपरवेषु शब्दं कुर्वन्तः स्वा॒नासः सोमाः रथा॑इव यथा शब्दं कुर्वन्तो रथाः अ॒र्वन्तो न यथा शब्दं कुर्वन्तोऽश्वाः तथा श्र॑व॒स्यवः शत्रुभ्योऽन्मिच्छन्तः रा॒ये यजमानानां धनाय अ॒क्रमुः आगच्छन् ॥

हिन्वा॒नासो रथा॑इव दध॒न्विरे ग॒भस्त्योः । भरा॑सः का॒रिणामि॒व ॥ २ ॥

हिन्वा॒नासः । रथाः॑ऽइव । दध॒न्विरे । ग॒भस्त्योः । भरा॑सः । का॒रिणाम्ऽइव ॥ २ ॥

सोमाः रथा॑इव यथा रथास्तथा हिन्वा॒नासः हिन्वाना यागदेशं प्रति गच्छन्तः भरा॑सः कारिणामिव यथा भारवाहिनां बाह्वोर्धीयन्ते तथा ग॒भस्त्योः ऋत्विजां बाह्वोः । 'गभस्ती बाहू' इति बाहुनामसु पाठात् । दध॒न्विरे धीयन्ते ॥

राजा॑नो न प्र॒शस्तिभिः सोमा॑सो गोभि॒रञ्जते । यज्ञो न स॒प्त धा॒तृभिः ॥ ३ ॥

राजा॑नः । न । प्र॒शस्तिभिः । सोमा॑सः । गोभिः । अ॒ञ्जते । यज्ञः । न । स॒प्त । धा॒तृभिः ॥ ३ ॥

सोमासः सोमाः प्र॒शस्तिभिः प्र॒शस्ताभिः^१ स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः राजानो न यथा राजानः सप्त धा॒तृभिः सप्त होत्राभिः यज्ञो न यथा च यज्ञस्तथा गोभिः गोविकारैः पयोभिः अ॒ञ्जते अञ्जन्ते । संस्क्रियन्त इत्यर्थः ॥

परि॑ सुवा॒नास इन्द॑वो मदा॒य ब॒र्हणा गिरा । सुता॑ अ॒र्षन्ति धार॑या ॥ ४ ॥

परि॑ । सुवा॒नासः । इन्द॑वः । मदा॒य । ब॒र्हणा । गिरा । सुताः । अ॒र्षन्ति । धार॑या ॥ ४ ॥

सुवा॒नासः सुवाना अभिषूयमाणाः इन्द॑वः सोमाः ब॒र्हणा महत्या गिरा स्तुतिरूपया वाचा सुताः अभिषुताः सन्तः मदा॒य मदार्थं धार॑या परि॑ अ॒र्षन्ति परितो गच्छन्ति ॥

आपा॒नासो वि॒वस्वतो॑ जन॒न्त उ॒षसो भ॒गम् । स॒रा अ॒ण्वं वि त॑न्वते ॥ ५ ॥

आपा॒नासः । वि॒वस्वतः । जन॒न्तः । उ॒षसः । भ॒गम् । स॒रा । अ॒ण्वं । वि । त॑न्वते ॥ ५ ॥

विवस्वतः इन्द्रस्य आपानासः आपानभूताः उ॒षसः भ॒गं जन॒न्तः जनयन्तः स॒राः सरन्तः सोमाः अ॒ण्वं वि त॑न्वते । अभिषववेलायामुपरवेषु शब्दं कुर्वन्ति ॥ ॥ ३४ ॥

अप॑ द्वा॒रा म॒तीनां प्र॒त्ना ऋ॒ण्वन्ति का॒रवः । वृ॒ष्णो ह॒रस आ॒यवः ॥ ६ ॥

अप॑ । द्वा॒रा । म॒तीनाम् । प्र॒त्नाः । ऋ॒ण्वन्ति । का॒रवः । वृ॒ष्णः । ह॒रसे । आ॒यवः ॥ ६ ॥

मतीनां स्तुतीनां कारवः कर्तार ऋत्विजः प्र॒त्नाः पुराणाः वृ॒ष्णः सेचकस्य सोमस्य^२ ह॒रस आ॒यवः आहरस आहर्तारश्च आयवः मनुष्याः द्वारा यज्ञस्य द्वाराणि अप ऋण्वन्ति ॥

स॒मीची॒नास आ॒सते॑ हो॒तारः स॒प्तजा॑मयः । प॒दमे॑कस्य पि॒प्रतः ॥ ७ ॥

स॒मीची॒नासः । आ॒सते॑ । हो॒तारः । स॒प्तजा॑मयः । प॒दम् । ए॒कस्य । पि॒प्रतः ॥ ७ ॥

१. त-भ-मु-भारवाहानां । २. ग-भ-'प्रशस्ताभिः' नास्ति; घ-शस्ताभिः । ३. ग-व-त-'सोमस्य' नास्ति ।

वसमीचीनासः समीचीनाः वजामयः जामिसदृशाः एकस्य सोमस्य पदं स्थानं वपिप्रतः
पूरयन्तः वसस होतारः सस होत्रकाः वासते यज्ञ उपविशन्ति ॥

नाभा नाभिं न आ ददे चक्षुश्चित्सूर्ये सचा । कवेरपत्यमा दुहे ॥ ८ ॥
नाभा । नाभिम् । नः । आ । ददे । चक्षुः । चित् । सूर्ये । सचा । कवेः । अपत्यम् । आ । दुहे ॥ ८ ॥

वनाभिं यज्ञस्य नाभिभूतं सोमं वनः अस्माकं वनाभा नाभी अहम् वजा वदे । पिबामीत्यर्थः ।
पीतसोमानामस्माकं चक्षुश्चित् चक्षुरपि सूर्ये वसचा संगतं भवति । किंच कवेः क्रान्तकर्मणः
सोमस्य अपत्यम् अंशुम् वजा दुहे आपूरयामि ॥

अभि प्रिया दिवस्पदमध्वर्युभिर्गुहा हितम् । सूरः पश्यति चक्षसा ॥ ९ ॥
अभि । प्रिया । दिवः । पदम् । अध्वर्युभिः । गुहा । हितम् । सूरः । पश्यति । चक्षसा ॥ ९ ॥

वसूरः सुवीर्य इन्द्रः चक्षसा चक्षुषा दिवः दीप्तस्यात्मनः प्रिया प्रियं पदम् अध्वर्युभिः
गुहा गुहायां हृदये हितं निहितं पीतं सोममपि अभि पश्यति ॥ ३५ ॥

‘उपास्मै’ इति नवर्चमेकादशं सूक्तम् । क्रत्याद्याः पूर्ववत् । ‘उपास्मै’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्तः
सूक्तविनियोगः । अभिष्टवे घर्मदुधावत्सेऽपनीयमाने ‘नमसेदुप’ इत्येषा । सूत्रितं च-‘नमसेदुप
सीदत संजानाना उप सीदन्नभिञ्जु’ (आश्व. श्रौ. ४.७) इति ॥

उपास्मै गायता नरः पवमानयेन्दवे । अभि देवाँ इयक्षते ॥ १ ॥
उप । अस्मै । गायत । नरः । पवमानाय । इन्दवे । अभि । देवान् । इयक्षते ॥ १ ॥

हे नरः नेतार ऋत्विजः यज्ञस्य देवान् इन्द्रादीन् अभि इयक्षते आभिसुख्येन यष्टु-
मिच्छते पवमानाय क्षरते अस्मै अभिषूयमाणाय इन्दवे सोमाय उप गायत उपगानं
कुरुत ॥

अभि ते मधुना पयोऽथर्वाणो अशिश्रयुः । देवं देवाय देव्यु ॥ २ ॥
अभि । ते । मधुना । पयः । अथर्वाणः । अशिश्रयुः । देवम् । देवाय । देव्यु ॥ २ ॥

हे सोम वते तव देवं देवनशीलं देव्यु देवयु देवकामं रसं देवाय देवनशीलायेन्द्राय
मधुना पयः गव्येन पयसा अथर्वाणः ऋषयः अभि अशिश्रयुः अभ्यश्रीणन् । समस्कुर्वन्तित्यर्थः ॥

स नः पवस्व शं गवे शं जनाय शमर्वते । शं राजन् ओषधीभ्यः ॥ ३ ॥
सः । नः । पवस्व । शम् । गवे । शम् । जनाय । शम् । अर्वते । शम् । राजन् । ओषधीभ्यः ॥ ३ ॥

हे राजन् दीप्यमान सोम सः प्रसिद्धस्त्वं वनः अस्माकं गवे शं सुखं पवस्व क्षर ।
जनाय पुत्रादये च शं पवस्व । अर्वते अश्वाय च शं पवस्व । ओषधीभ्यः च शं पवस्व ॥

१. ग-अपत्यमपत्यभूतं । २. घ-त-दीप्तस्य स्वर्गीस्यात्मनः । ३. ग-घ-त-‘निहितं’ नास्ति ।
४. त-भ-‘अभि’ नास्ति । ५. ग-घर्मदुधावत्से उपनीयमाने; त-सु-घर्मदुधोवत्सो पवनीयमाने;
भ१.२.३-घर्मदुधोवत्से पनीयमाने; भ४-घर्मदुधोवत्से पवनीयमाने । ६. ग-त-भ-‘ऋत्विजः’ नास्ति ।
७. त-भ-‘मिच्छति’ ।

बभ्रवे नु स्वतवसेऽरुणाय दिविस्पृशे । सोमाय गाथमर्चत ॥ ४ ॥
बभ्रवे । नु । स्वतवसे । अरुणाय । दिविस्पृशे । सोमाय । गाथम् । अर्चत ॥ ४ ॥

हे स्तोतारः । वभ्रवे बभ्रुवर्णाय । स्वतवसे स्वबलाय । अरुणाय कदाचिदरुणवर्णाय । दिवि-
स्पृशे दिवं स्पृशते । सोमाय । नु^१ क्षिप्रं^२ । गाथं स्तुतिरूपां वाचम् । अर्चत । उच्चारयतेत्यर्थः ॥

हस्तच्युतेभिरद्विभिः सुतं सोमं पुनीतन । मधावा धावता मधु ॥ ५ ॥
हस्तच्युतेभिः । अद्विभिः । सुतम् । सोमम् । पुनीतन । मधौ । आ । धावत । मधु ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजः । हस्तच्युतेभिः हस्तप्रच्युतैः । अद्विभिः अभिषवप्रावभिः । सुतम् अभिषुतं । सोमं । पुनी-
तन पवित्रे पावयत । अपि च । मधौ मदकरे सोमे । मधु गन्धं पयः । आ । धावत प्रक्षिपत ॥ ॥ ३६ ॥

नमसेदुपं सीदत दध्नेदभि श्रीणीतन । इन्दुमिन्द्रे दधातन ॥ ६ ॥
नमसा । इत् । उप । सीदत । दध्ना । इत् । अभि । श्रीणीतन । इन्दुम् । इन्द्रे । दधातन ॥ ६ ॥

हे ऋत्विजः । नमसेत् नमस्कारेणैव । उप । सीदत सोममुपगच्छत । दध्नेत् दध्नेव । अभि
श्रीणीतन अभिश्रीणीत च । इन्द्रे । इन्दुं सोमं । दधातन धत्त च ॥

अमित्रहा विचर्षणिः पर्वस्व सोमं शं गवे । देवेभ्यो अनुकामकृत् ॥ ७ ॥
अमित्रहा । विचर्षणिः । पर्वस्व । सोम । शम् । गवे । देवेभ्यः । अनुकामकृत् ॥ ७ ॥

हे । सोम । अमित्रहा अमित्राणां हन्ता । विचर्षणिः विद्रष्टा । देवेभ्यः । अनुकामकृत् अभीष्टस्य
कर्ता त्वं । गवे अस्माकं गवे । शं सुखं । पर्वस्व क्षर ॥

इन्द्राय सोमं पातवे मदाय परि पिच्यसे । मनश्चिन्मनसस्पतिः ॥ ८ ॥
इन्द्राय । सोम । पातवे । मदाय । परि । पिच्यसे । मनः । चित् । मनसः । पतिः ॥ ८ ॥

हे । सोम । मनश्चित् मनसो । ज्ञाता । मनसस्पतिः ईश्वरस्त्वम् । इन्द्राय इन्द्रस्य । पातवे पज्ञाण
मदाय च । परि । पिच्यसे परितः पात्रेषु पिच्यसे ॥

पर्वमान सुवीर्यं रयिं सोमं रिरीहि नः । इन्दुविन्द्रेण नो युजा ॥ ९ ॥
पर्वमान । सुवीर्यम् । रयिम् । सोम । रिरीहि । नः । इन्दो इति । इन्द्रेण । नः । युजा ॥ ९ ॥

हे । इन्दो ह्यिमान् । पर्वमान । सोम त्वं । सुवीर्यं शोभनवीर्येपितं । रयिं धनं । नः अस्माकं
संबन्धिना । इन्द्रेण । युजा सहायेन । नः अस्मभ्यं । रिरीहि देहि ॥ ॥ ३७ ॥

‘सोमा असृग्रम्’ इति नवचं द्वादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘सोमा असृग्रम्’ इत्यनु-
क्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

सोमा असृग्रमिन्दवः सुता ऋतस्य सादने । इन्द्राय मधुमत्तमाः ॥ १ ॥
सोमाः । असृग्रम् । इन्दवः । सुताः । ऋतस्य । सादने । इन्द्राय । मधुमत्तमाः ॥ १ ॥

वसुताः अभिषुताः वसुमत्तमाः अतिशयेन मधुमन्तः^१ इन्द्रवः वसोमाः वसुतस्य यज्ञस्य
वसादने गृहे^२ इन्द्राय इन्द्रार्थम् असुग्रं सृज्यन्ते ॥

अभि विप्रा अनूषत गावो वत्सं न मातरः । इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

अभि । विप्राः । अनूषत । गावः । वत्सम् । न । मातरः । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

वविप्राः मेधाविनः वसोमस्य पीतये पानाय इन्द्रं वमातरः जनयिष्यः वगावः ववत्सं वन
यथा वत्सं प्रति तद्वत् वअभि वअनूषत अभिशब्दयन्ति ॥

मदच्युत्क्षेति सादने सिन्धोरूर्मा विपश्चित् । सोमो गौरी अधि श्रितः ॥ ३ ॥

मदच्युत् । क्षेति । सादने । सिन्धोः । ऊर्मा । विपःचित् ।

सोमः । गौरी इति । अधि । श्रितः ॥ ३ ॥

वमदच्युत् मदकरस्य रसस्य च्यावयिता सोमः वसादने^३ । संहितायां दीर्घञ्छान्दसः । स्थाने
वक्षेति निवसति । एतदेव विवृणोति । वसिन्धोः नद्याः वऊर्मा ऊर्मौ तरङ्गे । वसतीवरीष्वित्यर्थः ।
वविपश्चित् विद्वान् वसोमः वगौरी वअधि गौर्यामधि । अधीति सप्तम्यर्थानुवादः । माध्यमिकायां
वाचि । 'गौरी गान्धर्वी' इति वाङ्नामसु पाठात् । वश्रितः निवसति ॥

दिवो नामा विचक्षणोऽव्यो वारो महीयते । सोमो यः सुक्रतुः कविः ॥ ४ ॥

दिवः । नामा । विऽचक्षणः । अव्यः । वारो । महीयते । सोमः । यः । सुऽक्रतुः । कविः ॥ ४ ॥

वयः वसुक्रतुः सुप्रज्ञः वकविः क्रान्तकर्मा वविचक्षणः विद्वष्टा सः वसोमः वदिवः अन्तरिक्षस्य
वनाभा नाभौ नाभिभूते अव्यः अवेः वारे वाले वमहीयते पूज्यते । पूयमानः स्तूयत इत्यर्थः ॥

यः सोमः कलशेष्वान्तः पवित्र आहितः । तमिन्दुः परि पस्वजे ॥ ५ ॥

यः । सोमः । कलशेषु । आ । अन्तरिति । पवित्रे । आहितः । तम् । इन्दुः । परि । पस्वजे ॥ ५ ॥

वयः वसोमः वकलशेषु कुम्भेषु वआ आस्ते यश्च वपवित्र पवित्रस्य वअन्तः मध्ये वआहितः
निहितः वतं स्वांशभूतं सोमम् इन्दुः^४ सोमो देवः वपरि वपस्वजे प्रविशति ॥ ॥ ३८ ॥

प्र वाचमिन्दुरिष्यति समुद्रस्याधि विष्टपि । जिन्वन्कोशं मधुश्रुतम् ॥ ६ ॥

प्र । वाचम् । इन्दुः । इष्यति । समुद्रस्य । अधि । विष्टपि । जिन्वन् । कोशम् । मधुऽश्रुतम् ॥ ६ ॥

वइन्दुः सोमः वमधुश्रुतं मधुनश्चावकं वकोशं मेघम् । 'असुरः कोशः' इति मेघनामसु
पाठात् । वजिन्वन् प्रीणयन् वसमुद्रस्य अन्तरिक्षस्य वअधि वविष्टपि विष्टब्धे स्थाने ववाचं वप्र
वइष्यति प्रेरयति । पवित्रे पूयमानः शब्दं करोतीत्यर्थः ॥

नित्यस्तोत्रो वनस्पतिर्धीनामन्तः सबर्दुघः । हिन्वानो मानुषा युगा ॥ ७ ॥

नित्यऽस्तोत्रः । वनस्पतिः । धीनाम् । अन्तरिति । सबःऽदुघः । हिन्वानः । मानुषा । युगा ॥ ७ ॥

१. ग-मधुराः । २. ग-त-भ-सदने; म१.२.३-'गृहे' नास्ति । ३. ग-त-भ-सदने; घ-सदन ।
४. त-भ-ईदु ।

१नित्यस्तोत्रः संततस्तोत्रः १सबर्दुषः अमृतस्य दोग्धा १वनस्पतिः वनानां पालयिता सोमः
१मानुषा मानुषाणि १युगा युगानि अहीनैकाहात्मकानि १हिन्वानः प्रीणयन् १धीनां कर्मणाम्
१अन्तः मध्ये निवसतीत्यर्थः ॥

अभि प्रिया दिवस्पदा सोमो हिन्वानो अर्षति । विप्रस्य धारया कविः ॥ ८ ॥
अभि । प्रिया । दिवः । पदा । सोमः । हिन्वानः । अर्षति । विप्रस्य । धारया । कविः ॥ ८ ॥

१कविः क्रान्तकर्मा १सोमः १दिवः^१ अन्तरिक्षात् १हिन्वानः प्रेर्यमाणः १विप्रस्य मेधाविनः
स्वस्य १धारया १प्रिया प्रियाणि १पदा पदानि स्थानानि १अभि १अर्षति अभिराच्छति ॥

आ पवमान धारय रयिं सहस्रवर्चसम् । अस्मे इन्दो स्वाभुवम् ॥ ९ ॥
आ । पवमान । धारय । रयिम् । सहस्रवर्चसम् । अस्मे इति । इन्दो इति । सुऽआभुवम् ॥ ९ ॥

हे १पवमान १इन्दो सोम त्वं १सहस्रवर्चसं बहुदीप्तिं १स्वाभुवं शोभनभवनं १रयिं धनम्
१अस्मे अस्मासु १धारय^२ । प्रक्षिपेत्यर्थः ॥ ॥ ३९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्रतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपाल-
साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
षष्ठस्य सप्तमोऽध्यायः संग्रहात्संप्रदर्शितः ।
अथाष्टमः सुमतिना संगमेन^३ प्रदर्श्यते ॥

तत्र 'सोमः पुनानः' इति नवर्चं त्रयोदशं सूक्तम् । असितो देवलो वर्षिः । सोमो देवता ।
'पवमानगुणः सोमो विशेषः काश्यपावृषी । इति विद्यादनुकेऽपि लाघवाया दृढहच्युतात्' ॥ 'सोमः'
इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

सोमः पुनानो अर्षति सहस्रधारो अत्यविः । वायोरिन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १ ॥
सोमः । पुनानः । अर्षति । सहस्रधारः । अतिऽअविः । वायोः । इन्द्रस्य । निऽकृतम् ॥ १ ॥

अयं १पुनानः पावकः १सोमः १अर्षति गच्छति । कीदृशोऽयं पवमानः । १सहस्रधारः अपरि-
मितधारः १अत्यविः । अत्राविशब्देन तल्लोमान्युच्यन्ते । अविःलोमभिर्निष्पादितं दशापवित्रमित्यर्थः ।
तदतिक्रम्य गच्छतीत्यत्यविः । किमर्थम् । १वायोरिन्द्रस्य च पानायेति शेषः । किं प्रति । १निष्कृतम् ।
निरित्येष समित्येतस्मिन्नर्थे । संस्कृतं पात्रं प्रति ॥

१. त-म-देवः । २. घ-आधारय । ३. ग-संग्रहेण ।

पर्वमानमवस्यवो विप्रमाभि प्र गायत । सुष्वाणं देववीतये ॥ २ ॥

पर्वमानम् । अवस्यवः । विप्रम् । अभि । प्र । गायत । सुस्वानम् । देववीतये ॥ २ ॥

हे ऽवस्यवः रक्षणकामा उद्गात्रादयः यूयं ऽपवमानं शोधकं ऽविप्रं विशेषेण देवानां प्रीणयितारं विप्रवच्छुद्धं वा । अथवा विप्र इति मेधाविनाम् । मेधाविनम् । ऽदेववीतये देवपानाय ऽसुष्वाणं सूयमानम् ऽअभि ऽप्र ऽगायत आभिसुख्येन प्रकवेण स्तुत ॥

पर्वन्ते वाजसातये सोमाः सहस्रपाजसः । गुणाना देववीतये ॥ ३ ॥

पर्वन्ते । वाजसातये । सोमाः । सहस्रपाजसः । गुणानाः । देववीतये ॥ ३ ॥

ऽपवन्ते क्षरन्ति ऽसोमाः । किमर्थम् । ऽवाजसातये अन्नस्य लाभाय । कीदृशाः । ऽसहस्रपाजसः बहुबलाः^१ । पातृणां बलप्रदा इत्यर्थः । ऽगुणानाः । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । स्तुयमानाः । पुनः किमर्थम् । ऽदेववीतये । देवानां वीतिर्गतिः प्राप्तिसंक्षणं वा यस्मिन् स देववीतिर्यज्ञः^२ । तदर्थम् । यज्ञसिद्धिः साक्षात् प्रयोजनं तद्द्वारा अन्नलाभ इत्यर्थः ॥

उत नो वाजसातये पर्वस्व बृहतीरिषः । द्युमदिन्दो सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

उत । नः । वाजसातये । पर्वस्व । बृहतीः । र्षः । द्युमत् । इन्दो इति । सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

ऽउत अपि च ऽनः अस्माकं ऽवाजसातये अन्नलाभाय हे ऽइन्दो सोम ऽबृहतीरिषः महतीः रसधाराः । ऽद्युमत् दीप्तिमत् ऽसुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं च ऽपर्वस्व क्षर । शोभनसामर्थ्योपेता धाराः पर्वस्वेत्यर्थः । अथवा । वाजसातये संग्रामाय बृहतीरिषो द्युमत् सुवीर्यं संपादयितुं पर्वस्वेति जोष्यम् ॥

ते नः सहस्रिणं रयिं पर्वन्तामा सुवीर्यम् । सुवाना देवास इन्दवः ॥ ५ ॥

ते । नः । सहस्रिणम् । रयिम् । पर्वन्ताम् । आ । सुवीर्यम् । सुवानाः । देवासः । इन्दवः ॥ ५ ॥

ऽते ऽइन्दवः सोमाः ऽनः अस्माकं ऽसहस्रिणं सहस्रसंख्योपेतं ऽरयिं धनं ऽसुवीर्यं च^३ ऽआ ऽपर्वन्ताम् । कीदृशास्ते । ऽसुवानाः सूयमानाः ऽदेवासः द्योतनादिगुणयुक्ताः^४ ॥ ॥ १ ॥

अत्या हियाना न हेतुभिरसृग्रं वाजसातये । वि वारमव्यमाश्वः ॥ ६ ॥

अत्याः । हियानाः । न । हेतुभिः । असृग्रम् । वाजसातये । वि । वारम् । अव्यम् । आश्वः ॥ ६ ॥

ऽवाजसातये संग्रामाय ऽहियानाः प्रेर्यमाणाः ऽअत्याः ऽन अश्वा इव ते यथा प्रेरकैः प्रेर्यमाणाः संग्रामाय शीघ्रं धावन्ति तद्वत् ऽहेतुभिः प्रेरकैः प्रेर्यमाणाः ऽआश्वः शीघ्रगामिनः सोमाः वाजसातये^५ अन्नलाभाय^६ ऽअव्यं ऽवारं दशापवित्रं ऽवि ऽअसृग्रं व्यतिसृज्यन्ते^७ ॥

वाश्रा अर्षन्तीन्दवोऽभि वृत्सं न धेनवः । दुधन्विरे गर्भस्त्योः ॥ ७ ॥

वाश्राः । अर्षन्ति । इन्दवः । अभि । वृत्सम् । न । धेनवः । दुधन्विरे । गर्भस्त्योः ॥ ७ ॥

१. त-भ४-बहुलाः । २. त-भ४-देवतातिर्यज्ञः । ३. ग-त-भ४-वा । ४. ग-त-भ१.२.४-गुणकाः; भ५-गुणकराः । ५. भ-‘वाजसातये अन्नलाभाय’ नास्ति । ६. त१.२.६-व्यतिसृज्यन्ते किं प्रति अव्यं अधिभवां वारं वालं दशापवित्रं प्रतित्यर्थः; त३.५-भ४-पुस्तकेषु ‘व्यतिसृज्यन्ते’ इत्यस्यानन्तरं क्रियाधिद्वकाशो विद्यते; त७-व्यतिसृज्यन्ते किं प्रति अव्यं वारं वालं दशापवित्रं प्रतीत्यर्थः ।

ववाश्राः शब्दयन्तः वृन्दवः सोमाः वभि वअर्पन्ति अभिगच्छन्ति पात्रं प्रति वाश्राः
शब्दकारिण्यः वधेनवः वन । ता यथा शब्दयन्त्यः वत्सं प्रत्यागच्छन्ति तद्वत् । त एव वगमस्योः
बाह्वोः वधन्विरे ध्रियन्ते च ॥

जुष्ट इन्द्राय मत्सरः पर्वमान कनिकदत् । विश्वा अप द्विषो जहि ॥ ८ ॥

जुष्टः । इन्द्राय । मत्सरः । पर्वमान । कनिकदत् । विश्वाः । अप । द्विषः । जहि ॥ ८ ॥

वृन्दाय वजुष्टः प्रियः पर्यासः वमत्सरः सोमो भवतीति शेषः । 'मत्सरः सोमो मन्दते-
स्तृप्तिकर्मणः' (निरु. २. ५) इति निरुक्तम् । हे वपर्वमान त्वं वकनिकदत् शब्दयन् विश्वाः वद्विषः
सर्वानस्माकं द्वेषन् अप जहि ॥

अपघ्नन्तो अरावणः पर्वमानाः स्वर्दशः । योनौ वृतस्य सीदत ॥ ९ ॥

अपघ्नन्तः । अरावणः । पर्वमानाः । स्वः ऽदृशः । योनौ । वृतस्य । सीदत ॥ ९ ॥

हे वपर्वमानाः वअरावणः अदानानयजमानान् वअपघ्नन्तः हिंसन्तः वस्वर्दशः सर्वत्र दृष्टारश्च
यूयम् ववृतस्य वयोनौ यज्ञस्य स्थाने वसीदत । अथवा । सोमपानार्थमुक्तलक्षणा देवा वृतस्य योनौ
सीदतेति योज्यम् ॥ २ ॥

'परि प्र' इत्यष्टर्च चतुर्दशं सूक्तम् । ऋष्यादि पूर्ववत् । 'परि प्राष्टौ' इत्यनुक्रान्तम् । गतो
विनियोगः ॥

परि प्राप्सिष्यदत्कविः सिन्धोरुर्मावधि श्रितः । कारं बिभ्रत्पुरुस्पृहम् ॥ १ ॥

परि । प्र । अप्रसिष्यदत् । कविः । सिन्धोः । ऊर्मौ । अधि । श्रितः ।

कारम् । बिभ्रत् । पुरुः स्पृहम् ॥ १ ॥

वपरि वप्राप्सिष्यदत् परिप्रस्यन्दते वकविः मेधावी सोमः^१ वसिन्धोरुर्मौ तरङ्गे^२ वससीवयुं दकरसे^३
वअधि वश्रितः आश्रितः । वपुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं वकारं शब्दं वबिभ्रत् धारयन् परिप्रस्यन्दत
इति संबन्धः ॥

गिरा यदी सर्वन्धवः पञ्च व्राता अपस्यवः । परिष्कृण्वन्ति धर्णसिम् ॥ २ ॥

गिरा । यदि । सऽसर्वन्धवः । पञ्च । व्राताः । अपस्यवः । परिऽकृण्वन्ति । धर्णसिम् ॥ २ ॥

वसर्वन्धवः समानबन्धनाः वपञ्च वव्राताः पञ्च जना मनुष्या^४ यजमानाः^५ वअपस्यवः कर्मेच्छवः
यद्यदा ईमेनं वधर्णसिं धारकं सोमं वगिरा^६ स्तुत्या^६ वपरिष्कृण्वन्ति अलंकुर्वन्ति । अस्योत्तरग्रन्थवयः ॥

आदस्य शुष्मिणो रसे विश्वे देवा अमत्सत । यदी गोभिर्वसायते ॥ ३ ॥

आत् । अस्य । शुष्मिणः । रसे । विश्वे । देवाः । अमत्सत । यदि । गोभिः । वसायते ॥ ३ ॥

१. ग-त-भ-मु- 'प्रियः' नास्ति । २. म१.३-सर्व । ३. ग-त-भ- 'सोमः' नास्ति ।
४. ग-त-भ- 'तरङ्गे... रसे' नास्ति । ५. ग-त-भ- 'मनुष्या यजमानाः' नास्ति । ६. ग-त-भ- 'गिरा
स्तुत्या' नास्ति ।

१आत् परिष्करणानन्तरमेव १शुष्मिणः बलवतः १अस्य सोमस्य १रसे १विश्वे १देवाः
१अमस्सत अमाद्यन्तः १। १यदि यदा १गोभिः गोविकारैः । विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीरादिभिः
१वसायते आच्छाद्यते ॥

नि॒रि॒णानो वि धा॒वति जहृ॒च्छर्या॑णि तान्वा । अत्रा सं जिघ्रते युजा ॥ ४ ॥
नि॒ऽरि॒णानः । वि । धा॒वति । जहृत् । शर्या॑णि । तान्वा । अत्र । सम् । जिघ्रते । युजा ॥ ४ ॥

अर्थं सोमः १निरिणानः दशापवित्रादधो गच्छन् १वि १धावति विविधं धावति - - - यदा
१तान्वा । तनु दशापवित्रवस्त्रम् । तत्संबन्धीनि १शर्याणि द्वाराणि १जहृत् अधः सरति । १अत्र
अस्मिन् यज्ञे १युजा सखिभूतेनेन्द्रेण सह १सं १जिघ्रते संगतो भवति । वस्त्रसुषिराद्विनिर्गत्य दशा-
पवित्रादधः सत् १पात्रं विविधं गच्छन् होमद्वारेणेन्द्रेण संगतो भवतीत्यर्थः ॥

न॒सीभि॑र्यो वि॒वस्वतः शु॒भ्रो न मा॑मृजे युवा । गाः कृ॒ण्वानो न नि॒र्णिज॑म् ॥ ५ ॥
न॒सीभिः । यः । वि॒वस्वतः । शु॒भ्रः । न । मा॑मृजे । युवा । गाः । कृ॒ण्वानः । न । निः॒ऽनि॒जम् ॥ ५ ॥

१यः सोमः १विवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य १नसीभिः पौत्रस्थानीयाभिः । तस्य हस्तः
पुत्रोऽङ्गुलयः पौत्रस्थानीया इत्यभिप्रायः । १मामृजे मृज्यते १शुभ्रो १न दीप्तोऽश्वः १युवा इव ।
यथाऽश्वद्वौऽश्वौ मृज्यते स्वपरिचारकैस्तद्वत् स एव युवा मिश्रणशीलः सोमः १निर्णिजम् । 'निर्णिक्'
इति रूपनाम । स्वकीयं रूपं १गाः १न १कृण्वानः गोविकारांश्च कुर्वाणो भवतीति शेषः ॥ ३ ॥

अति॑ श्रि॒ती ति॒रश्वा॑ता ग॒व्या जि॒गात्य॑ण्व्या । व॒ग्नमि॑यति यं वि॒दे ॥ ६ ॥
अति॑ । श्रि॒ती । ति॒रश्वा॑ता । ग॒व्या । जि॒गाति॑ । अण्व्या । व॒ग्नम् । इ॒यति॑ । यम् । वि॒दे ॥ ६ ॥

१अण्व्या अङ्गुल्याभिषूयमाणः सोमः १गव्या गव्यानि १श्रिती श्रित्यै श्रयणार्थं १तिरश्वाता
तिरश्चीनम् १अति १जिगाति । अंशुमतिक्रम्य गच्छति । तथाङ्गुल्याभिषूयमाणः १वग्नं शब्दम् १इयति
प्रेरयति ॥

अ॒भि क्षि॑पः स॒मग॑मत म॒र्जय॑न्तीरिषस्पतिम् । पृ॒ष्ठा गृ॑भ्णत वा॒जिनः ॥ ७ ॥
अ॒भि । क्षि॑पः । स॒म् । अ॒ग॒मत । म॒र्जय॑न्तीः । इ॒षः । प॒तिम् । पृ॒ष्ठा । गृ॑भ्णत । वा॒जिनः ॥ ७ ॥

१क्षिपः अङ्गुलयः १मर्जयन्तीः अभिमृशन्त्यः १इषस्पतिम् अश्वानां स्वामिनं सोमम् १अभि
१समगमत अभिसंगच्छन्ते । संगत्य च १वाजिनः बलवतः सोमस्य १पृष्ठा पृष्ठानि १गृभ्णत गृह्णन्त्य-
भिषवाङ्गुलयः ॥

परि॑ दि॒व्यानि म॑र्मृशद्वि॒श्वानि सो॒म पार्थि॑वा । वसू॑नि या॒ह्यस्म॑युः ॥ ८ ॥
परि॑ । दि॒व्यानि॑ । म॑र्मृशत् । वि॒श्वानि॑ । सो॒म । पार्थि॑वा । वसू॑नि । या॒हि । अ॒स्म॒ऽयुः ॥ ८ ॥

१. ग-माद्यति; भ१.२.३-अमाद्य । २. त-भ- 'जहृत्' नास्ति । ३. ग-भ१.२.३-सु-सरन्; त-
भ४-सन् । ४. ग-मृजे । ५. ग-यथातिप्रयत्नात् युवाश्वो । ६. ग-त-भ- 'न' नास्ति । ७. ग-
प्रेरयति यं शब्दं जानामी; घ-प्रेरयति विदे जानते यजमानाय । ८. भ१-४-पुस्तकयोः 'मर्जयन्तीः'
इत्यस्यानन्तरं क्रियांश्चिदवकाशो विद्यते ।

हे ऽसोम ऽदिव्यानि पार्थिवानि च ऽविश्वानि^१ सर्वाणि ऽवसूनि धनानि^२ ऽपरि ऽमर्त्यज्ञात्
परिमृशन् परिगृह्णन् ऽअस्मयुः अस्मान् कामयमानः ऽयाहि आगच्छ। एवमभिषुण्वन्^३ रसं^४
संबोध्य ब्रूते ॥ ४ ॥

‘एष धिया’ इत्यष्टचं पञ्चदशं सूक्तम्। ऋग्यासाः पूर्ववत्। ‘एष धिया’ इत्यनुक्रान्तम्।
गतो विनियोगः ॥

एष धिया यात्यण्व्या शूरो रथेभिराशुभिः। गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १ ॥

एषः। धिया। याति। अण्व्या। शूरः। रथेभिः। आशुऽभिः।

गच्छन्। इन्द्रस्य। निःऽकृतम् ॥ १ ॥

१एषः सोमः २शूरः विक्रान्तः ३अण्व्या अङ्गुल्याभिषुतः ४धिया कर्मणा ५याति गच्छति।
कं देशं प्रति। उच्यते। ६इन्द्रस्य ऽनिष्कृतं स्थानं दिवं प्रति ७रथेभिः रथैः ८आशुभिः शीघ्रगामिभिः
९गच्छन् इन्द्रेण रथेऽवस्थाप्य स्वस्थाननयनाथ। अङ्गुल्याभिषूयमाणः सन् होमद्वाराग्निं निष्पीडन-
द्वारा^३ पात्रं वा गच्छतीत्यर्थः^४ ॥

एष पुरु धियायते बृहते देवतातये। यत्रामृतासु आसते ॥ २ ॥

एषः। पुरु। धियाऽयते। बृहते। देवऽतातये। यत्र। अमृतासः। आसते ॥ २ ॥

१एषः सोमः २पुरु बहुलं ३धियायते धियं कर्मेच्छति। धीनादवाचकारोपजनः। यद्वा।
द्वितीयाथै तृतीया छान्दसश्चाल्लुक्। कस्मै। ४बृहते महते. ५देवतातये यज्ञाय। ६यत्र यस्मिन् यज्ञे
७अमृतासः अमृता देवाः ८आसते वसन्ति तदर्थम् ॥

एष हितो वि नीयतेऽन्तः शुभ्रावता पथा। यदीं तुञ्जन्ति भूर्णयः ॥ ३ ॥

एषः। हितः। वि। नीयते। अन्तरिति। शुभ्रऽवता। पथा। यदि। तुञ्जन्ति। भूर्णयः ॥ ३ ॥

१एषः सोमः २हितः निहितः हविर्धाने ३वि नीयते तस्मात् स्थानादाहवनीयं प्रति। ४अन्तः
तयोर्मध्यदेशे ५शुभ्रावता शोभावता ६पथा मार्गेण ७यदि यदा ८तुञ्जन्ति प्रयच्छन्ति देवेभ्यः ९भूर्णयः
भरणक्षीला अध्वर्यवादयः। तदा वि नीयत इति समन्वयः ॥

एष शृङ्गाणि दोधुवच्छिशीति यूध्यो^१ वृषा। नृम्णा दधान ओजसा ॥ ४ ॥

एषः। शृङ्गाणि। दोधुवत्। शिशीति। यूध्यः। वृषा। नृम्णा। दधानः। ओजसा ॥ ४ ॥

१एषः सोमः २शृङ्गाणि शृङ्गवदुन्नतानंशूनभिषवकाले ३दोधुवत् धूनोति^४। ४यूध्यः यूथाहो
यूथपतिः ५वृषा वृषभो यथा ६शिशीति तीक्ष्णे शृङ्गे धूनोति^५ तद्वत्। कीदृश एषः। ७ओजसा बलेन
८नृम्णा नृम्णानि धनानि ९दधानः अस्मदर्थं धारयन् ॥

१. ग-त३.४.५-म४-वसूनि; त७-वसूनि धनानि विश्वानि सर्वाणि; म१.२.३-विश्वानि वसूनि।
२. ग-एवमभिषवार्नतरं; म१.३-एवमभिषुण्वन्। ३. ग-निपातनद्वारा च तन्नेवागच्छतीत्यर्थः; त-
निष्पीडनद्वारा पात्रे वा गच्छतीत्यर्थः; म१.३-वा पात्रं गच्छतीत्यर्थः; म४-निष्पीडनद्वारा पात्रं
गच्छतीत्यर्थः। ४. घ-त१.६.७-म१.३-धूनोति। ५. घ-त७-धूनोति; त१.२.३.६-म१.४-धूनोति।

एष रुक्मिभिरीयते वाजी शुभ्रेभिरंशुभिः । पतिः सिन्धूनां भवन् ॥ ५ ॥

एषः । रुक्मिऽभिः । ईयते । वाजी । शुभ्रेभिः । अंशुऽभिः । पतिः । सिन्धूनाम् । भवन् ॥ ५ ॥

वृषः सोमः वृक्मिभिः अध्वर्यादिभिः सह ईयते गच्छति । कीदृश एषः । वाजी वेजनवान् । शुभ्रेभिः शुभ्रैर्दक्षैः अंशुभिः विशिष्टः । अथवा रुक्मिभिरित्येतदप्यंशुविशेषणम् । वसिन्धूनां स्थन्दमानानां रसानां पतिः भवन् य ईयत इति ॥

एष वसूनि पिबन्ना परुषा ययिवाँ अति । अव शार्देषु गच्छति ॥ ६ ॥

एषः । वसूनि । पिबन्ना । परुषा । ययिऽवान् । अति । अव । शार्देषु । गच्छति ॥ ६ ॥

वृषः सोमः वसूनि आच्छादकानि पिबन्ना पिबन्नानि पीडितानि रक्षांसि परुषा पर्वणा अति अतिक्रम्य ययिवान् गच्छन् शार्देषु शातनीयेषु रक्षःसु अव गच्छति ॥

एतं मृजन्ति मर्ज्यमुप द्रोणेष्वायवः । प्रचक्राणं महीरिषः ॥ ७ ॥

एतम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । उप । द्रोणेषु । आयवः । प्रऽचक्राणम् । महीः । रिषः ॥ ७ ॥

वायवः मनुष्या ऋक्विजः एतं सोमं मर्ज्यं मार्जनीयम् उप मृजन्ति । निष्पीडयन्तीत्यर्थः । कुत्र । द्रोणेषु द्रोणकलशेषु । कीदृशम् । महीरिषः महान्त्यज्ञानि प्रचक्राणं कुर्वाणम् । प्रभूतरसस्त्राविणमित्यर्थः ॥

प्रावस्तोत्रे गाणशारिमतेनाभिरूपकरणे मृज्यमाने सोमे 'एतमु त्यम्' इत्येषा । सूत्रितं च- 'एतमु त्यं दश क्षिपो मृज्यमानः सुहस्था' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

एतमु त्यं दश क्षिपो मृजन्ति सप्त धीतर्यः । स्वायुधं मदिन्तमम् ॥ ८ ॥

एतम् । ऊँ इति । त्यम् । दश । क्षिपः । मृजन्ति । सप्त । धीतर्यः ।

सुऽआयुधम् । मदिन्ऽतमम् ॥ ८ ॥

त्यं तम् एतमु एतमेव सोमं दश क्षिपः दशाङ्गुलयः मृजन्ति परिचरन्ति । सप्त धीतर्यः सप्त ऋक्विजश्च । ऋक्विजोऽङ्गुलिभिमृजन्तीत्यर्थः । कीदृशमेतम् । स्वायुधं शोभनायुधं मदिन्तमं मादयितुमम् । रक्षोहननसामर्थ्यप्रदर्शनाय स्वायुधशब्दश्रवणम् ॥ ५ ॥

'प्र ते सोतारः' इत्यष्ट्वं षोडशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'प्र ते' इत्यनुकान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र ते सोतार ओण्यो रसं मदाय धृष्वये । सर्गो न तक्त्येतशः ॥ १ ॥

प्र । ते । सोतारः । ओण्योः । रसम् । मदाय । धृष्वये । सर्गः । न । तक्ति । एतशः ॥ १ ॥

हे सोम एते तव रसं सोतारः सोमाभिषवकर्तारः ओण्योः रसम् । लुप्तोपममेतत् । द्यावा-पृथिव्यो रसमुदकमिव । अथवौण्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये तयोः संबन्धिनं वा रसम् । प्र स्त्रावयन्तीति

१. ग-वाजनवान् ; घ-वेगवान् । २. ग-अयं ; घ-यं । ३. ग-त १. २. ३. ६. ७-भ २. ३- 'पिबन्नानि' नास्ति । ४. ग-त-भ ४-कीदृशमेतम् ।

शेषः । किमर्थम् । ^१वृष्वये शत्रुघर्षणशीलाय^१ ^२मदाय इन्द्रस्य मदाय । अभिषवजनितः सोमः ^३सर्गः
सृष्टः ^४पुत्राः ^५न अश्व इव ^६तत्ति गच्छति पात्रं प्रति ॥

क्रत्वा दक्षस्य रथ्यमपो वसानमन्धसा । गोषामण्वेषु सश्रिम ॥ २ ॥

क्रत्वा । दक्षस्य । रथ्यम् । अपः । वसानम् । अन्धसा । गोऽसाम् । अण्वेषु । सश्रिम ॥ २ ॥

वयमभिषोतारः ^१दक्षस्य बलस्य ^२रथ्यं नेतारम् ^३अपः उदकानि रसाच् ^४वसानम् आच्छाद-
यन्तम् ^५अन्धसा श्रयणाक्षेण सहितं ^६गोषां गवां सोतारमेवमुक्तलक्षणं^२ सोमं ^७क्रत्वा कर्मणा
^८अण्वेषु अङ्गुलीषु ^९सश्रिम संयोजयामः^३ ॥

अनसमप्सु दुष्टं सोमं पवित्र आ सृज । पुनीहीन्द्राय पातवे ॥ ३ ॥

अनसम् । अप्सु । दुष्टम् । सोमम् । पवित्रे । आ । सृज । पुनीहि । इन्द्राय । पातवे ॥ ३ ॥

^१अनसं शत्रुभिरनासम् ^२अप्सु^४ आन्तरिक्ष्यासु । वर्तमानमिति शेषः । ^३दुष्टम् अन्यैरनभि-
भाव्यम् । न हि सोमं कश्चिदप्यतितरति । ईदृशं ^५सोमं ^६पवित्रे दक्षापवित्रे ^७आ ^८सृज प्रक्षिप हे
अध्वर्यो । तन्नोच्यते^५ । ^६इन्द्राय इन्द्रस्य ^७पातवे पातुं ^८पुनीहि ॥

प्र पुनानस्य चेतसा सोमः पवित्रे अर्षति । क्रत्वा सधस्थमासदत् ॥ ४ ॥

प्र । पुनानस्य । चेतसा । सोमः । पवित्रे । अर्षति । क्रत्वा । सधस्थम् । आ । असदत् ॥ ४ ॥

^१चेतसा स्तुत्या ^२पुनानस्य पूयमानस्यांशीभूतः ^३सोमः ^४पवित्रे दक्षापवित्रे ^५अर्षति गच्छति^६ ।
अथ पश्चात् ^७क्रत्वा कर्मणा प्रज्ञानेन वा ^८सधस्थं सहस्थानं द्रोणकलशे^७ ^९आसदत् आसीदति ॥

प्र त्वा नमोभिरिन्दव इन्द्र सोमा असृक्षत । महे भराय कारिणः ॥ ५ ॥

प्र । त्वा । नमः । इन्द्रः । सोमाः । असृक्षत । महे । भराय । कारिणः ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वा त्वां ^३नमोभिः नमस्कारोपलक्षितैः स्तोत्रैरथवाग्नैः सह ^४इन्द्रवः ^५सोमाः ^६प्र-
^७असृक्षत^८ प्राप्नुवन्ति । किमर्थम् । ^९महे महते ^{१०}भराय संग्रामाय । कीदृशाः । ^{११}कारिणः
बलकरणशीलाः ॥

पुनानो रूपे अव्यये विश्वा अर्षन्नाभि श्रियः । शूरो न गोषु तिष्ठति ॥ ६ ॥

पुनानः । रूपे । अव्यये । विश्वाः । अर्षन् । अभि । श्रियः । शूरः । न । गोषु । तिष्ठति ॥ ६ ॥

^१अव्यये अविमये ^२रूपे रूप्यमाणे वस्त्रे ^३पुनानः पूयमानः ^४विश्वाः सर्वाः ^५श्रियः शोभाः
^६अभि ^७अर्षन् अभिगच्छन् ^८गोषु निमित्तासु ^९शूरो ^{१०}न शूर इव स यथा संग्रामे तिष्ठति तद्वदसौ
^{११}तिष्ठति पात्रे ॥

१. घ-घर्षणशीलाय; म-शत्रूणां घर्षणशीलाय । २. ग-दातारमेव^१ । ३. त-संयोजमानः । ४. त-भ-
अप्सु अप्सु । ५. ग-तदेवोच्यते; त-भ-तवोच्यते । ६. भ१.२-प्रगच्छति । ७. ग-द्रोणकलशं ।
८. घ-असृक्षत; त-म-प्रासृजन् ।

दिवो न सानु पिप्युषी धारा सुतस्य वेधसः । वृथा पवित्रे अर्षति ॥ ७ ॥

दिवः । न । सानु । पिप्युषी । धारा । सुतस्य । वेधसः । वृथा । पवित्रे । अर्षति ॥ ७ ॥

वदिवो वन युलोकादन्तरिक्षादिव वसानु समुच्छ्रितमुदकं तद्यथाधो निपतति तद्वत् वेधसः विधातुर्बलस्य कर्तुः वसुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य वपिप्युषी आप्याशयन्ती धारा वृथा अनायासेनैव पवित्रे दशापवित्रे अर्षति गच्छति ॥

त्वं सोम विपश्चितं तना पुनान आयुषु । अन्यो वारं वि धावसि ॥ ८ ॥

त्वम् । सोम । विपःचितम् । तना । पुनानः । आयुषु । अन्यः । वारम् । वि । धावसि ॥ ८ ॥

हे सोम त्वं विपश्चितं स्तोतारम् आयुषु मनुष्येषु मध्ये रक्षसि । अथवा । तृतीयाथे द्वितीया । विपश्चिताध्वर्युणा । तना वस्त्रेण पुनानः पूयमानः । अथवा । विपश्चितमिन्द्रं प्रीणयितुं तना पुनानः सन् । अन्यो वारम् अवेर्वालं वि धावसि विविधं गच्छसि ॥ ६ ॥

‘प्र निम्नेनेव’ इत्यष्टर्चं सप्तदशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘प्र निम्नेनेव’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र निम्नेनेव सिन्धवो घ्नन्तो वृत्राणि भूर्णयः । सोमा असुग्रमाशवः ॥ १ ॥

प्र । निम्नेनेव इव । सिन्धवः । घ्नन्तोः । वृत्राणि । भूर्णयः । सोमाः । असुग्रम् । आशवः ॥ १ ॥

निम्नेन प्रवणेन देशेन सिन्धवः नद्यः इव तथा वृत्राणि शत्रून् घ्नन्तः भूर्णयः क्षिप्र-गमनाः आशवः व्यासाः सोमाः प्र असुग्रं प्रगच्छन्ति द्रोणकलशं प्रति ॥

अभि सुवानास इन्दवो वृष्टयः पृथिवीमिव । इन्द्रं सोमासो अक्षरन् ॥ २ ॥

अभि । सुवानासः । इन्दवः । वृष्टयः । पृथिवीमिव इव । इन्द्रम् । सोमासः । अक्षरन् ॥ २ ॥

सुवानासः सूयमानाः इन्दवः द्रवरूपाः सोमासः सोमाः इन्द्रं प्रीणयितुम् अभि अक्षरन् । किमिव । वृष्टयः पृथिवीमिव ॥

अत्यूर्मिर्मत्सरो मदः सोमः पवित्रे अर्षति । विम्रक्ष्णसि देवयुः ॥ ३ ॥

अतिऽऊर्मिः । मत्सरः । मदः । सोमः । पवित्रे । अर्षति । विम्रक्ष्णः । रक्षसि । देवयुः ॥ ३ ॥

अत्यूर्मिः । अतिक्रान्ता ऊर्मयो यस्मात् सोऽत्यूर्मिः । अतिप्रबुद्ध इत्यर्थः । मत्सरः मादनशीलः मदः मदात्मकः सोमः पवित्रे अर्षति गच्छति । किं कुर्वन् । रक्षसि विम्रक्ष्णः घातयन् देवयुः देवान् कामयमानोऽर्षतीति संबन्धः ॥

पवित्रेष्टयां द्वितीयाऽयभागस्य ‘आ कलशेषु’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘आ कलशेषु धावति पवित्रे परिषिच्यते इत्येका’ (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

आ कलशेषु धावति पवित्रे परिषिच्यते । उक्थैर्यज्ञेषु वर्धते ॥ ४ ॥

आ । कलशेषु । धावति । पवित्रे । परि । सिच्यते । उक्थैः । यज्ञेषु । वर्धते ॥ ४ ॥

१. भ-विपश्चितं स्तोतृनामैतत् । २. भ-इतरेषु मनुष्येषु । ३. त-भ-सु-इत्येके ।

अयं सोमः ^१कलशेषु ^२आ ^३धावति । तदर्थं ^४पवित्रे ^५परि ^६विध्यते अध्वर्युभिः । ^७उक्थैः
स्तोत्रैः ^८यज्ञेषु निमित्तेषु ^९वर्धते प्रवृद्धो भवति ॥

अति त्री सोम रोचना रोहन् भ्राजसे दिवम् । इष्णन्तसूर्यं न चोदयः ॥ ५ ॥

अति । त्री । सोम । रोचना । रोहन् । न । भ्राजसे । दिवम् । इष्णन् । सूर्यम् । न । चोदयः ॥ ५ ॥

हे ^१सोम त्वं ^२त्री ^३रोचना^४ त्रीणि^५ रोचनानि श्रील्लोकान् ^६अति अतिक्रम्य ^७रोहन्
उपरिस्थं ^८दिवं शुलोकं ^९भ्राजसे प्रकाशयसि । तथा ^{१०}इष्णन् गच्छन् ^{११}सूर्यं ^{१२}न सूर्यं च ^{१३}चोदयः
चोदयसि प्रेरयसि । नशब्दश्चार्थः ॥

अभि विप्रा अनूषत मूर्धन्यज्ञस्य कारवः । दधानाश्चक्षसि प्रियम् ॥ ६ ॥

अभि । विप्राः । अनूषत । मूर्धन् । यज्ञस्य । कारवः । दधानाः । चक्षसि । प्रियम् ॥ ६ ॥

^१अभि^२ अनूषत^३ अभिष्टुवन्ति ^४विप्राः मेधाविनः स्तोतारः । कुत्र^५ । यज्ञस्य ^६मूर्धन्
मूर्धनि । शिरोवदुत्तमेऽभिषवदिवस इत्यर्थः । कीदृशास्ते । ^७कारवः कर्तारः परिचर्याया यागानुष्ठातारो
वा । ^८चक्षसि द्रष्टरि सोमे ^९प्रियं ^{१०}दधानाः अभ्यनूषतेति समन्वयः ॥

तमु त्वा वाजिनं नरो धीभिर्विप्रा अवस्यवः । मृजन्ति देवतातये ॥ ७ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । वाजिनम् । नरः । धीभिः । विप्राः । अवस्यवः । मृजन्ति । देवतातये ॥ ७ ॥

हे सोम ^१तमु तमेव ^२त्वा^३ त्वां ^४वाजिनम् अश्ववन्तं गमनवन्तं वा ^५नरः नेतारः ^६विप्राः
मेधाविनोऽध्वर्यादयः ^७धीभिः^८ कर्मभिः ^९मृजन्ति शोधयन्ति ^{१०}देवतातये यज्ञार्थम् । किमिच्छवः ।
^{११}अवस्यवः अन्नमिच्छवः^{१२} ॥

मधोर्धाराणु क्षर तीव्रः सुधस्थमासदः । चारुर्ऋताय पीतये ॥ ८ ॥

मधोः । धाराम् । अनु । क्षर । तीव्रः । सुधस्थम् । आ । असदः । चारुः । ऋताय । पीतये ॥ ८ ॥

हे सोम त्वं ^१मधोः मधुररसस्य ^२धारामनु ^३क्षर प्रवहन्^४ । ^५तीव्रः तीव्ररसः सन् ^६सुधस्थं
सहस्थानमभिषवस्थानं पवित्रं वा ^७आ ^८असदः सीद । ^९चारुः चरणशीलः सन् ^{१०}ऋताय यज्ञार्थं
^{११}पीतये देवानां पानाय ॥ ७ ॥

‘परि सुवानः’ इति सप्तर्चमष्टादशं सूक्तम् । ऋत्याद्याः पूर्ववत् । ‘परि सुवानः सप्त’ इत्यनु-
क्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

परि सुवानो गिरिष्ठाः पवित्रे सोमो अक्षाः । मदेषु सर्वधा असि ॥ १ ॥

परि । सुवानः । गिरिऽस्थाः । पवित्रे । सोमः । अक्षारिति । मदेषु । सर्वधा । असि ॥ १ ॥

१. त१.२.६-रोचना; त३.४.५.७-भ३-‘रोचना त्रीणि’ नास्ति । २. भ-हे सोम त्वां
अभ्यनूषत । ३. ग-क; त-भ४-क्रतु । ४. ग-त-‘त्वा’ नास्ति । ५. ग-अवस्यवः रक्षणेच्छवः
देवतातये यज्ञाय तवा धीभिः कर्मभिः मृजति । ६. ग-भ१.३-प्रवह ।

अर्थं ऽसोमः ऽपवित्रे ऽपरि ऽअक्षाः परिक्षरति । ऽसुवानः सुयमानः ऽगिरिष्ठाः गिरिस्थायी ।
प्रावसु वर्तमान इत्यर्थः । स त्वं ऽमदेषु मादकेषु सोतृषु ऽसर्वधा^१ ऽअसि सर्वस्य धाता दाता
वा भवसि^१ ॥

त्वं विप्रस्त्वं कृविर्मधु प्र जातमन्धसः । मदेषु सर्वधा असि ॥ २ ॥
त्वम् । विप्रः । त्वम् । कृविः । मधु । प्र । जातम् । अन्धसः । मदेषु । सर्वधाः । असि ॥ २ ॥

हे सोम ऽत्वं ऽविप्रः विविधं प्रीणयिता विप्रसदृशो वा ऽत्वं च ऽकविः मेधावी । अतस्त्वम्
ऽअन्धसः अन्नात् ऽजातं ऽमधु मधुररसं ऽप्र यच्छसीति शेषः ॥

तव विश्वे सजोषसो देवासः पीतिमाशत । मदेषु सर्वधा असि ॥ ३ ॥
तव । विश्वे । सजोषसः । देवासः । पीतिम् । आशत । मदेषु । सर्वधाः । असि ॥ ३ ॥

हे सोम ऽतव ऽपीति पानं ऽविश्वे ऽदेवासः देवाः^२ ऽसजोषसः समानप्रीतयः सन्तः ऽआशत
प्राप्नुवन् ॥

आ यो विश्वानि वार्या वसूनि हस्तयोर्दधे । मदेषु सर्वधा असि ॥ ४ ॥
आ । यः । विश्वानि । वार्या । वसूनि । हस्तयोः । दधे । मदेषु । सर्वधाः । असि ॥ ४ ॥

ऽयः सोमः ऽविश्वानि ऽवार्या वरणीयानि ऽवसूनि धनानि^३ स्तोतुः ऽहस्तयोः ऽआ ऽदधे
करोति । प्रयच्छतीत्यर्थः । ऽमदेषु ऽसर्वधा ऽअसि इति । अथवा^४ स शुष्मी इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

य इमे रोदसी मही सं मातरैव दोहते । मदेषु सर्वधा असि ॥ ५ ॥
यः । इमे इति । रोदसी इति । मही इति । सम् । मातरा इव । दोहते ।
मदेषु । सर्वधाः । असि ॥ ५ ॥

ऽयः सोमः ऽइमे ऽमही मह्यौ ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽसं ऽदोहते । उभयोः सारं परि-
गृह्णातीत्यर्थः । ऽमातरैव यथा द्वे मातरावेको वत्सो दोहते तद्वत् ॥

परि यो रोदसी उभे सद्यो वाजैभिरर्षति । मदेषु सर्वधा असि ॥ ६ ॥
परि । यः । रोदसी इति । उभे इति । सद्यः । वाजैभिः । अर्षति । मदेषु । सर्वधाः । असि ॥ ६ ॥

ऽयः सोमः ऽउभे ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽसद्यः तदानीमेव ऽवाजैभिः अन्नैः ऽपरि ऽअर्षति
परिगच्छति^५ । सोमाहुत्या^६ द्यावापृथिव्यावन्नवत्यौ करोतीत्यर्थः ॥

स शुष्मी कलशेषा पुनानो अचिक्रदत् । मदेषु सर्वधा असि ॥ ७ ॥
सः । शुष्मी । कलशेषु । आ । पुनानः । अचिक्रदत् । मदेषु । सर्वधाः । असि ॥ ७ ॥

१. ग-सर्वधाता दाता चसि भवसि; त१.६-सर्वधा सर्वदा असि सर्वस्य धाता दाता वा भवति;
त३.४.५-सर्वधाता दाता चा भवति; त७-सर्वस्य दाता दाता वा भवति; भ४-सर्वधा असि सर्वस्य
धाता दाता भवसि; मु-सर्वधा सर्वदा असि सर्वस्य धाता दाता वा भवसि । २. घ-सर्वे देवाः । ३. ग-
त-भ-‘ धनानि ’ नास्ति । ४. ग-त-मु-‘ अथवा ’ नास्ति । ५. त-भ४-परिगच्छति परिगच्छ; मु-
परिगच्छति परिगत्य । ६. घ-आहुत्या ।

उत्तरीत्या^१ महान् वसः सोमः वृष्णी बलवान् पुनानः पूयमानः सन् वआ^२ वअचिक्रदत् शब्दं^३ करोति । अत्र सर्वत्र यथोचितसुत्तरपादो नेयः ॥ ॥ ८ ॥

‘यत् सोम’ इति सप्तचर्मकोनविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘यत् सोम’ इत्यनुकान्तम् । गतो विनियोगः ॥

यत्सोम चित्रमुक्थ्यं दिव्यं पार्थिवं वसु । तन्नः पुनान आ भर ॥ १ ॥

यत् । सोम । चित्रम् । उक्थ्यम् । दिव्यम् । पार्थिवम् । वसु । तत् । नः । पुनानः । आ । भर ॥ १ ॥

हे वसोम यत् वचित्रं चायनीयम् वउक्थ्यं स्तुत्यं वदिव्यं दिवि भवं वपार्थिवं पृथिवी-संबद्धं^४ च ववसु^५ धनमस्ति वतत् वनः अस्मभ्यं वपुनानः पूयमानः सन् वआ वभर आहर ॥

युवं हि स्थः स्वर्पती इन्द्रश्च सोम गोपती । ईशाना पिप्यतं धियः ॥ २ ॥

युवम् । हि । स्थः । स्वःपती इति स्वःऽपती । इन्द्रः । च । सोम । गोपती इति गोऽपती । ईशाना । पिप्यतम् । धियः ॥ २ ॥

हे वसोम वत्वम् वइन्द्रश्च वयुवं वहि युवां खलु वस्वर्पती सर्वस्य^६ स्वामिनौ वस्थः अवयः । तथा वगोपती गवां पालकौ वईशाना ईश्वरौ सन्तौ वधियः अस्मदीयानि कर्माणि वपिप्यतं प्याययतम् ॥

वृषा पुनान आयुषु स्तनयन्नधि बर्हिषि । हरिः सन्योनिमासदत् ॥ ३ ॥

वृषा । पुनानः । आयुषु । स्तनयन् । अधि । बर्हिषि । हरिः । सन् । योनिम् । आ । असदत् ॥ ३ ॥

वृषा^७ कामानां वर्षकः सोमः^८ वआयुषु मनुष्येष्वध्वर्यादिषु वपुनानः पूयमानः सन् वस्तन-यन् शब्दं कुर्वन् वअधि वबर्हिषि । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । आस्तीर्णे दर्भे^९ वहरिः^{१०} हरितवर्णः वसन् वयोनिं स्वकीयं स्थानम् वासदत् आसीदति ॥

अवावशन्त धीतयो वृषभस्याधि रेतसि । सूनोर्वत्सस्य मातरः ॥ ४ ॥

अवावशन्त । धीतयः । वृषभस्य । अधि । रेतसि । सूनोः । वत्सस्य । मातरः ॥ ४ ॥

वधीतयः धीयमानाः सोमाख्येन वत्सेन पीयमाना वसतीवर्षः । किन् व्यस्ययेनान्तोदात्तः । वअधि वरेतसि स्वकीये सारे ववृषभस्य वर्षकस्य सोमस्य । सोममित्यर्थः । वअवावशन्त पुनः^{११} कामयन्ते । सोममाप्याययितुं कामयन्त इत्यर्थः । तदेवाह । वसूनोः स्वपुत्रस्थानीयस्य ववत्सस्य सोमस्य वमातरः निर्मात्र्यः प्रवृद्धिकामा मातृस्थानीया अवावशन्तेति समन्वयः ॥

कुविद्वृषण्यन्तीभ्यः पुनानो गर्भमादधत् । याः शुक्रं दुहते पर्यः ॥ ५ ॥

कुवित् । वृषण्यन्तीभ्यः । पुनानः । गर्भम् । आऽदधत् । याः । शुक्रम् । दुहते । पर्यः ॥ ५ ॥

१. भ-य उत्तरीत्या । २. ग-त-भ-‘आ’ नास्ति । ३. घ-कलशेषु शब्दं । ४. ग-‘सर्वधि यत् । ५. ग-स्व; त१.३.६.७-मु-स्वर्गस्य । ६. ग-त-भ-‘वृषा . . . सोमः’ नास्ति । ७. ग-त-‘हरिः’ नास्ति; भ-हरिः सन् । ८. घ-मीलितवतः; भ१.२-पुनःपुनः कामयते ।

वृषण्यन्तीभ्यः वृषणं सोममात्मन इच्छन्तीभ्यो वसतीवरीभ्यः वपुनानः पूयमानो मिश्रयमाणः
वगर्भं स्वगर्भस्थानीयं रसं वकुवित् बहु प्रभूतम् आदधत् करोति । वयाः आपः वशुर्कं दीप्तं वपयः
वहुहते स्ववत्साय सोमाय ताभ्यो गर्भमादधत् ॥

उप शिक्षापतस्थुषो भियसमा धेहि शत्रुषु । पर्वमान विदा रयिम् ॥ ६ ॥
उप । शिक्ष । अपतस्थुषः । भियसम् । आ । धेहि । शत्रुषु । पर्वमान । विदा । रयिम् ॥ ६ ॥

हे उपमान सोम उप शिक्ष त्वं समीपे कुरु । कान् । अपतस्थुषः अपक्रम्य स्थितान् ।
अस्मदभिमतानित्यर्थः । शत्रुषु अस्मद्विरोधिषु भियसं भयम् आ धेहि कुरु जनय । अस्माकं
तेषां शत्रूणां परयि धनं विदाः विन्दसि ॥

नि शत्रोः सोम वृष्ण्यं नि शुष्मं नि वयस्तिर । दूरे वा सतो अन्ति वा ॥ ७ ॥
नि । शत्रोः । सोम । वृष्ण्यम् । नि । शुष्मम् । नि । वयः । तिर ।
दूरे । वा । सतः । अन्ति । वा ॥ ७ ॥

हे अभिपूयमाण सोम त्वं शत्रोः वृष्ण्यं वर्षकं बलं नि तिर । निपूर्वस्तिरतिनाशार्थः ।
नाशय । तथा शत्रोः वशुष्मं शोषकं तेजः नि तिर । तस्यैव वयः अन्नं च नि तिर । कीदृशस्य
शत्रोः । दूरे वा सतः अस्मत्तो दूरे वर्तमानस्य अन्ति वा सतोऽन्तिके वर्तमानस्य वा ॥ ११ ॥

‘प्र कविः’ इति सप्तर्चं विंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘प्र कविः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
गतो विनियोगः ॥

प्र कविर्देववीतयेऽव्यो वारैभिरर्षति । साह्वान्विश्वा अभि स्पृधः ॥ १ ॥
प्र । कविः । देववीतये । अव्यः । वारैभिः । अर्षति । साह्वान् । विश्वाः । अभि । स्पृधः ॥ १ ॥

वकविः मेधावी सोमः देववीतये देवानां पानाय अव्यः अवैः वारैभिः वारैः दशपवित्रेण
प्र अर्षति प्रकर्षेण गच्छति । साह्वान् शत्रूणां सोढा सोमः विश्वाः स्पृधः सर्वान् संग्रामान्
हिंसकान् वा अभि भवतीति शेषः ॥

स हि ष्मा जरितृभ्य आ वाजं गोमन्तुमिन्वति । पर्वमानः सहस्रिणम् ॥ २ ॥
स । हि । स्म । जरितृभ्यः । आ । वाजम् । गोमन्तम् । इन्वति ।
पर्वमानः । सहस्रिणम् ॥ २ ॥

वस वहि ष्म स खलु पर्वमानः सोमः जरितृभ्यः स्तोतृभ्यः गोमन्तं बहुभिर्गोभिर्युक्तं
सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं वाजम् अन्नम् आ अभिमुखम् इन्वति व्याप्नोति । प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

परि विश्वानि चेतसा मृशसे पर्वसे मती । स नः सोम श्रवो विदः ॥ ३ ॥
परि । विश्वानि । चेतसा । मृशसे । पर्वसे । मती । सः । नः । सोम । श्रवः । विदः ॥ ३ ॥

हे सोम त्वं चेतसा स्वीयेनास्मदनुकूलेन चित्तेन विश्वानि सर्वाणि धनानि परि मृशसे ।
प्रयच्छसीत्यर्थः । मती मत्यास्मत्स्तुत्या पर्वसे क्षरसि रसम् । सः त्वं हे सोम नः अस्मभ्यं
श्रवः अन्नं विदः देहि ॥

अभ्यर्षं बृहद्यशो मघवद्भ्यो ध्रुवं रयिम् । इपं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ४ ॥

अभि । अर्ष । बृहत् । यशः । मघवत्ऽभ्यः । ध्रुवम् । रयिम् ।

इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ४ ॥

हे सोम वृहद्यशः महतीं कीर्तिम् अभ्यर्ष अभिगमय । मघवद्भ्यः हविष्मद्भ्यः^१ अस्मभ्यं ध्रुवं रयिं धनं चाभ्यर्ष । किंच वृषम् अन्नं स्तोतृभ्यः अस्मभ्यम् आ भर आहर ॥

त्वं राजेव सुव्रतो गिरः सोमा विवेशिथ । पुनानो वहे अद्भुत ॥ ५ ॥

त्वम् । राजाऽइव । सुव्रतः । गिरः । सोम । आ । विवेशिथ । पुनानः । वहे । अद्भुत ॥ ५ ॥

हे सोम सुव्रतः सुकर्मा पुनानः त्वं राजेव गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः आ विवेशिथ आविशासि । हे वहे वोढः अद्भुत महन् सोम ॥

स वह्निरप्सु दुष्टरो मृज्यमानो गर्भस्त्योः । सोमश्चमूपु सीदति ॥ ६ ॥

सः । वह्निः । अप्सु । दुस्तरः । मृज्यमानः । गर्भस्त्योः । सोमः । चमूपु । सीदति ॥ ६ ॥

सः सोमः वह्निः वोढा यज्ञादेः अप्सु अन्तरिक्षे वर्तमानः दुष्टरः दुःखेनान्यैस्तरणीयः मृज्यमानः शोध्यमानः गर्भस्त्योः हस्तयोरेवभूतः सन् सः चमूपु पात्रेषु सीदति ॥

क्रीळुर्मखो न मंहयुः पवित्रं सोम गच्छसि । दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ७ ॥

क्रीळुः । मखः । न । मंहयुः । पवित्रम् । सोम । गच्छसि । दधत् । स्तोत्रे । सुवीर्यम् ॥ ७ ॥

हे सोम क्रीळुः क्रीडनशीलस्त्वं मंहयुः । मंहतिर्दानकर्मा । दानेच्छुः मखो न दानमिव पवित्रं गच्छसि । किं कुर्वन् । स्तोत्रे स्तुतिकर्त्रे सुवीर्यं शोभनवीर्यं दधत् प्रयच्छन् ॥ ॥ १० ॥

‘एते धावन्ति’ इति सप्तर्चमेकविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘एते धावन्ति’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

एते धावन्तीन्दवः सोमा इन्द्राय घृष्वयः । मत्सरासः स्वर्विदः ॥ १ ॥

एते । धावन्ति । इन्दवः । सोमाः । इन्द्राय । घृष्वयः । मत्सरासः । स्वःऽविदः ॥ १ ॥

एते सोमाः इन्द्राय धावन्ति गच्छन्ति । कीदृशा एते । इन्दवः क्लेदयितारो दीप्ता वा घृष्वयः वर्षणशीलाः मत्सरासः मादयितारः स्वर्विदः स्वर्लोकस्थ लम्भयितारः ॥

प्रवृण्वन्तो अभियुजः सुष्वये वरिवोविदः । स्वयं स्तोत्रे वयस्कृतः ॥ २ ॥

प्रवृण्वन्तः । अभिऽयुजः । सुष्वये । वरिवःऽविदः । स्वयम् । स्तोत्रे । वयःऽकृतः ॥ २ ॥

प्रवृण्वन्तः सुवनं प्रकर्षेण संभजन्तः तथा अभियुजः अभियोजयितारः सुष्वये सुष्ठु अभिषवकर्त्रे वरिवोविदः । ‘वरिवः’ इति धननाम । तस्य लम्भयितारः स्वयं स्तोत्रे^२ वयस्कृतः अन्नस्थ कर्तारः । एते धावन्तीति संबन्धः ॥

१. ग-घ-त३-५- ‘हविष्मद्भ्यः’ नास्ति । २. भ- स्तोत्रे च ।

वृथा क्रीळन्तु इन्द्रवः सुधस्थम्भ्येकमिह । सिन्धोरूर्मा व्यक्षरन् ॥ ३ ॥
वृथा । क्रीळन्तः । इन्द्रवः । सुधस्थम् । अभि । एकम् । इह । सिन्धोः । ऊर्मा । वि । अक्षरन् ॥ ३ ॥

वृथा अनायासेन वक्रीळन्तः वइन्द्रवः सोमाः वएकमिह एकमेव वसुधस्थं सहस्थानं
द्रोणकलशं वा वअभि अक्षरन्निति शेषः । वसिन्धोरूर्मा वसतीवरीषु वव्यक्षरन् ॥

एते विश्वानि वार्या पर्वमानास आशत । हिता न सप्तयो रथे ॥ ४ ॥
एते । विश्वानि । वार्या । पर्वमानासः । आशत । हिताः । न । सप्तयः । रथे ॥ ४ ॥

वएते सोमाः वपर्वमानासः पूयमानाः विश्वानि ववार्या^१ वार्याणि वरणीयानि धनानि
वआशत व्यासुवन् । वरथे वहिताः स्थापिताः^२ वन^३ वसप्तयः अश्वा इव । ते यथा रथमभिमतं देशं
प्राप्नुवन्ति तद्वद्वनमस्माकं प्रायच्छन्नित्यर्थः ॥

आस्मिन्पिशङ्गमिन्द्रवो दधाता वेनमादिशे । यो अस्मभ्यमरावा ॥ ५ ॥

आ । अस्मिन् । पिशङ्गम् । इन्द्रवः । दधात । वेनम् । आदिशे ।

यः । अस्मभ्यम् । अरावा ॥ ५ ॥

हे वइन्द्रवः सोमाः वअस्मिन् यजमाने वपिशङ्गं बहुरूपं मणिमुक्ताहिरण्यादिभेदेन नानारूपं
ववेनं कामयन्तं बहुविधं कामम् वआदिशे अस्मभ्यमादेशनाय वआ वदधात आयच्छत^३ । वयः
यजमानः वअस्मभ्यम् वअरावा - - - - - प्रयच्छति प्राप्तकाम एव खलु ऋत्विग्भ्यः प्रयच्छति ॥

ऋभुर्न रथ्यं नवं दधाता केतमादिशे । शुक्राः पवध्वमर्णसा ॥ ६ ॥

ऋभुः । न । रथ्यम् । नवम् । दधात । केतम् । आदिशे । शुक्राः । पवध्वम् । अर्णसा ॥ ६ ॥

वऋभुर्न उरु भासमानो रथस्वामीव स यथा वरथ्यं रथस्य नेतारं वनवं स्तुत्यं कुशलं सारथिनमग्र
आधत्ते तद्वदस्मदीयेऽस्मिन् वआदिशे स्वामिनि^४ वकेतं प्रज्ञानं वदधात स्थापयत । हे सोमाः
योऽस्मभ्यं प्रयच्छति तस्मिन्नित्यर्थः । हे सोमाः वअर्णसा उदकेन वशुक्राः दीप्ताः सन्तः वपवध्वं क्षरध्वम् ॥

एत उ त्वे अवीवशन्काष्ठां वाजिनो अक्रत । सतः प्रासाविषुर्मतिम् ॥ ७ ॥

एते । ऊँ इति । त्वे । अवीवशन् । काष्ठां । वाजिनः । अक्रत ।

सतः । प्र । असाविषुः । मतिम् ॥ ७ ॥

वस्ये ते वएत वउ एत एव सोमाः वअवीवशन् कामयन्ते यज्ञम् । कान्त्वा च ववाजिनः
बलवन्तोऽश्ववन्तो वा सोमाः वकाष्ठाम् वअक्रत निवासस्थानमकुर्वन् । द्रोणकलशादुद्धता^५ ग्रहानि-
त्यर्थः^५ । वसतः यजमानस्य स्तोतुर्वा वमतिं बुद्धिं स्तुतिं वा वप्रासाविषुः प्रैरयन् ॥ ॥ ११ ॥

‘ एते सोमासः ’ इति सप्तर्षं द्वाविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘ एते सोमासः ’ इत्यनु-
क्रान्तम् । गतो विनिश्चोगः ॥

१. ग-त-भ-‘ वार्या ’ नास्ति । २. ग-युक्ता । ३. भ-स्थापयत । ४. ग-तदेश्य स्वामिनि;
त-भ-सं स्वामिनि । ५. ग-द्रोणकलशानित्यर्थः ।

एते सोमास आशवो रथाइव प्र वाजिनः । सर्गाः सृष्टा अहेषत ॥ १ ॥

एते । सोमासः । आशवः । रथाःऽइव । प्र । वाजिनः । सर्गाः । सृष्टाः । अहेषत ॥ १ ॥

एते पूयमानाः । सोमासः सोमाः । सृष्टाः अध्वर्युणा । आशवः दशापवित्रादधोगमने शीघ्राः । प्र । अहेषत प्रहेषन्ते । शीघ्रगमने दृष्टान्तद्वयम् । आजौ सृष्टाः शीघ्राः । रथाइव तथोक्तलक्षणाः । वाजिनः इव वेजनवन्तोऽश्वा इव ।

एते वाताइवोरवः पर्जन्यस्येव वृष्टयः । अग्नेरिव भ्रमा वृथा ॥ २ ॥

एते । वाताःऽइव । उरवः । पर्जन्यस्यऽइव । वृष्टयः । अग्नेःऽइव । भ्रमाः । वृथा ॥ २ ॥

एते सोमाः । उरवः महान्तः । वाताइव वायव इव । वृथा अनायासेन व्यानशुः ह्युत्तरत्र संबन्धनीयम् । अथवाध्याहारेण निःसरन्तीति योज्यम् । तथा । पर्जन्यस्य । वृष्टयः । इव वर्षा यथा तथैव । किंच । अग्नेः । भ्रमाः । भ्रमणा ज्वालासंचाराः । इव ॥

एते पूता विपश्चितः सोमासो दध्याशिरः । विपा व्यानशुर्धियः ॥ ३ ॥

एते । पूताः । विपःऽचितः । सोमासः । दधिऽआशिरः । विपा । वि । आनशुः । धियः ॥ ३ ॥

एते । सोमासः सोमाः । पूताः शुद्धाः । विपश्चितः प्राज्ञाः । दध्याशिरः दध्याश्रयणाः । विपा प्रज्ञानेन । धियः अस्मदीयानि कर्माणि । व्यानशुः व्याप्नुवन्ति ॥

एते मृष्टा अमर्त्याः ससृवांसो न शश्रमुः । इयक्षन्तः पृथो रजः ॥ ४ ॥

एते । मृष्टाः । अमर्त्याः । ससृवांसः । न । शश्रमुः । इयक्षन्तः । पृथः । रजः ॥ ४ ॥

एते सोमाः । मृष्टाः दशापवित्रेण शोधिताः । अमर्त्याः अमरणधर्माणः । ससृवांसः हविर्धानात् सरन्तः । पृथः मार्गान् । रजः लोकांश्च । इयक्षन्तः गन्तुमिच्छन्तः । न । शश्रमुः न श्राप्नुवन्ति ॥

एते पृष्ठानि रोदसोर्विप्रयन्तो व्यानशुः । उतेदमुत्तमं रजः ॥ ५ ॥

एते । पृष्ठानि । रोदसोः । विप्रयन्तः । वि । आनशुः । उत । इदम् । उत्तमम् । रजः ॥ ५ ॥

एते सोमाः । रोदसोः । द्यावापृथिव्योः । पृष्ठानि । विप्रयन्तः विविधं गच्छन्तः । व्यानशुः व्याप्नुवन्ति । उत अपि च । इदमुत्तमं । रजः शुलोकं व्यानशुः । आहुतिद्वारेणेति भावः । रोदसोरित्यत्रान्तरिक्षोऽभिप्रेतः ॥

तन्तुं तन्वानमुत्तममनु प्रवत आशत । उतेदमुत्तमाय्यम् ॥ ६ ॥

तन्तुम् । तन्वानम् । उत्तमम् । अनु । प्रवतः । आशत । उत । इदम् । उत्तमाय्यम् ॥ ६ ॥

तन्तुं यज्ञं । तन्वानम् । उत्तमम् । उत्कृष्टं सोमम् । अनु । आशत । प्रवतः नद्यः । उत अपि च । इदं कर्म अनेन सोमेन । उत्तमाय्यम् उत्तमीकृतम् । अथवा तन्तुं तन्वानं सोमं प्रवतोऽधःस्थिताः

१. घ-तथोक्तलक्षणसर्गा वाजिन इव सृष्टा अश्वा इव; त१.२.६.७-मु-उत्कलक्षणसर्गा वाजिन इव वेजनवन्तोश्वा इव । २. ग-त३.४.५-म४-वाता । ३. त-म२.४-‘इव’ नास्ति । ४. ग-रोदस्योः । ५. त१.२.६-‘कृत्यं’ ।

सर्वा अन्वाशत । उतेदमुत्तमाय्यं रजः । ब्रुलोक इत्यर्थः । सोऽप्यन्वश्रुते पृथिव्या चान्तरिक्षेण च ।
उत्तमीकृतमुत्तमाय्यम् ॥

त्वं सोम पणिभ्य आ वसु गव्यानि धारयः । तत् तन्तुमचिक्रदः ॥ ७ ॥

त्वम् । सोम । पणिऽभ्यः । आ । वसु । गव्यानि । धारयः । तत् । तन्तुम् । अचिक्रदः ॥ ७ ॥

हे ऽसोम ऽत्वं ऽपणिभ्यः असुरेभ्यो लुब्धकेभ्यो वा सकाशात् ऽगव्यानि गोहितानि ऽवसु
वसूनि गोयूथानि वसूनि चेति^१ वा ऽआ आहृत्य ऽधारयः^२ धारयसि । तथा ऽतन्तुं यज्ञं प्रति ऽतत्
विस्तृतं यथा भवति तथा ऽअचिक्रदः शब्दमकार्षीः ॥ ॥ १२ ॥

‘सोमा असृग्रम्’ इति सप्तर्च त्रयोविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘सोमा असृग्रम्’
इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

सोमा असृग्रमाशवो मधोर्मदस्य धारया । अभि विश्वानि काव्या ॥ १ ॥

सोमाः । असृग्रम् । आशवः । मधोः । मदस्य । धारया । अभि । विश्वानि । काव्या ॥ १ ॥

ऽआशवः शीघ्राः ऽसोमाः ऽअसृग्रम् असृग्रन् सृज्यन्ते । ऽमधोः मधुरस्य^३ ऽमदस्य^३ मदकरस्य
ऽधारया असृग्रमिति संबन्धः । किं प्रति उच्यते । ऽअभि लक्ष्यकृत्य ऽविश्वानि सर्वाणि ऽकाव्या
काव्यानि स्तोत्राणि प्रति । स्तोत्रसमय इत्यर्थः ॥

अनु प्रत्नास आयवः पदं नवीयो अक्रमुः । रुचे जनन्त सूर्यम् ॥ २ ॥

अनु । प्रत्नासः । आयवः । पदम् । नवीयः । अक्रमुः । रुचे । जनन्त । सूर्यम् ॥ २ ॥

ऽप्रत्नासः पुराणाः केचित् ऽआयवः शीघ्रगमना अथाः ऽनवीयः नवतरं ऽपदम् ऽअनु
ऽअक्रमुः अनुक्रमन्ते । रूपकव्याहारेण सोमाः स्तूयन्ते । ऽरुचे^४ दीप्यै^४ ऽसूर्यं ऽजनन्त कुर्वन्ति ।
दीप्तं कुर्वन्तीत्यर्थः । सोमप्यायनेन हि चन्द्रो रोचते ॥

आ पवमान नो भरायो अदाशुषो गयम् । कृधि प्रजावतीरिषः ॥ ३ ॥

आ । पवमान । नः । भर । अर्यः । अदाशुषः । गयम् । कृधि । प्रजाऽवतीः । इषः ॥ ३ ॥

हे ऽपवमान सोम त्वं ऽनः अस्मभ्यम् ऽअर्यः अरेः ऽअदाशुषः अप्रयच्छतः^५ ऽगयं गृहं
गृहोपलक्षितं धनम् ऽआ ऽअर आहर । तथास्मभ्यं ऽप्रजावतीरिषः च^६ ऽकृधि कुरु ॥

अभि सोमास आयवः पवन्ते मद्यं मदम् । अभि कोशं मधुश्रुतम् ॥ ४ ॥

अभि । सोमासः । आयवः । पवन्ते । मद्यम् । मदम् । अभि । कोशम् । मधुऽश्रुतम् ॥ ४ ॥

ऽआयवः गन्तारः ऽसोमासः सोमाः ऽमद्यं मदकरं रसम् ऽअभि ऽपवन्ते क्षरन्ति । तथा
ऽमधुश्रुतं मधुस्राविणं ऽकोशम् । रसाधारेण कोशशब्देन तन्नामिश्रितो रसो लक्ष्यते । तम् ऽअभि
पवन्त इति शेषः^७ ॥

१. भ१.२.३-वेति । २. ग-भ१.२.३-आधारयः । ३. त-भ-‘मधुरस्य मदस्य’ नास्ति ।
४. घ-एतैः सोमैः रुचे दीप्तैः त-भ-रुचे दीप्तौ । ५. त-भ-प्रयच्छतः । ६. घ-अज्ञानि च । ७. घ-शेषः
किमर्थं मदे मदं मदाय हर्षाय ।

सोमो अर्षति धर्णसिर्दधान इन्द्रियं रसम् । सुवीरो अभिशस्तिपाः ॥ ५ ॥
सोमः । अर्षति । धर्णसिः । दधानः । इन्द्रियम् । रसम् । सुवीरः । अभिशस्तिपाः ॥ ५ ॥

वसोमः वअर्षति गच्छति । क्रीदशः सः । वधर्णसिः धारको जगतां तथा वइन्द्रियम् इन्द्रियवधर्कं
वरसं वदधानः धारयन् वसुवीरः सुवीर्यः वअभिशस्तिपाः अभिशस्तेः पाता । अभितो हिंसा ततो
रक्षक इत्यर्थः । सोमपानं ब्रह्महत्यादिनिन्दामनुमार्ष्टीति प्रसिद्धम् ॥

इन्द्राय सोम पवसे देवेभ्यः सधमाद्यः । इन्द्रो वाजं सिपाससि ॥ ६ ॥
इन्द्राय । सोम । पवसे । देवेभ्यः । सधमाद्यः । इन्द्रो इति । वाजम् । सिपाससि ॥ ६ ॥

हे वसोम वसधमाद्यः । सधमादो यज्ञः । तदर्हस्त्वम् वइन्द्राय वदेवेभ्यः चान्येभ्यः^१ पवसे
क्षरसि । हे तादृश वइन्द्रो सोम अस्मभ्यं वाजम् अन्नं वसिपाससि दातुमिच्छसि ॥

अस्य पीत्वा मदानामिन्द्रो वृत्राण्यप्रति । जघान जघनच्च नु ॥ ७ ॥
अस्य । पीत्वा । मदानाम् । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघान । जघनत् । च । नु ॥ ७ ॥

वमदानां मदकराणां मध्येऽतिशयेन मदकरम् अस्य असुं सोमं पीत्वा वृत्राणि शत्रून्
अप्रतिगतः^२ सन् वइन्द्रः वजघान हतवान् । वनु क्षिप्रं वजघनत् वच । हन्तु चेदानीमपि^३ ॥ ॥ ३ ॥

‘प्र सोमासः’ इति सप्तर्चं चतुर्विंशं सूक्तम् । असितो देवलो वर्षिर्गायत्री छन्दः सोमो देवता ।
‘प्र सोमासः’ इत्यनुकान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र सोमासो अधन्विषुः पवमानास इन्द्रवः । श्रीणाना अप्सु मृज्जत ॥ १ ॥
प्र । सोमासः । अधन्विषुः । पवमानासः । इन्द्रवः । श्रीणानाः । अप्सु । मृज्जत ॥ १ ॥

वसोमासः सोमाः पवमानासः^४ पूयमानाः वइन्द्रवः दीप्ताः^५ वप्र अधन्विषुः । धन्वतिर्गति-
कर्मा । प्रगच्छन्ति । किंच वश्रीणानाः गोभिः श्रयमाणाः वअप्सु वसतीवरीषु च वमृज्जत मृज्यन्ते ॥

अभि गावो अधन्विषुरापो न प्रवता यतीः । पुनाना इन्द्रमाशत ॥ २ ॥
अभि । गावः । अधन्विषुः । आपः । न । प्रवता । यतीः । पुनानाः । इन्द्रम् । आशत ॥ २ ॥

वगावः गमनशीला इन्द्रवः^६ वअभि अधन्विषुः अभिगच्छन्ति दक्षापवित्रम् । किमिव ।
वप्रवता प्रवणवता देशेन वयतीः गच्छन्त्यः वआपो वन आप इव । पश्चात् वपुनानाः वइन्द्रं
प्रीणयितुम् वआशत व्यामुवन् । आहुतिप्रणाढ्येन्द्रमेव वा व्यामुवन् ॥

प्र पवमान धन्वसि सोमेन्द्राय पातवे । नृभिर्यतो वि नीयसे ॥ ३ ॥
प्र । पवमान । धन्वसि । सोम । इन्द्राय । पातवे । नृभिः । यतः । वि । नीयसे ॥ ३ ॥

हे पवमान वसोम वइन्द्राय इन्द्रस्य वपातवे पानाय वप्र धन्वसि प्रगच्छस्याहवनीयं प्रति
हविर्धानात् । तदेवाह । वनृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिः वयतः विनीतः^७ ववि वनीयसे हविर्धानात् ।
अथवा । पवमान प्र धन्वसि पात्रं प्रतीन्द्रपानाय तदर्थं हविर्धानाद्धि नीयसे ॥

१. म१.२.३-‘चान्येभ्यः’ नास्ति । २. त-भ-प्रतिगतः । ३. ग-ध-त-भ-चेदानीमिति ।
४. त३.५-भ-पवमानाः । ५. त-भ-दीप्ताः सोमाः । ६. ध-इन्द्रवः सोमाः । ७. ग-विग्रहीतो ।

त्वं सोम नृमार्दनः पर्वस्व चर्षणीसहे । सस्त्रियो अनुमाद्यः ॥ ४ ॥
त्वम् । सोम । नृमार्दनः । पर्वस्व । चर्षणिऽसहे । सस्त्रिः । यः । अनुऽमाद्यः ॥ ४ ॥

हे ऽसोम ऽत्वं ऽनृमार्दनः नृणां मादयिता त्वं ऽचर्षणीसहे । चर्षणयो मनुष्या द्वेद्वारः^१ । तेषां समभि-
भवित्र इन्द्राय ऽपवस्व क्षर ऽयः त्वं ऽसस्त्रिः शुद्धः ऽअनुमाद्यः स्तुत्यः स^२ पवस्वेति समन्वयः ॥

इन्द्रो यदद्रिभिः सुतः पवित्रं परिधावसि । अरमिन्द्रस्य धाम्ने ॥ ५ ॥
इन्द्रो इति । यत् । अद्रिऽभिः । सुतः । पवित्रम् । परिऽधावसि । अरम् । इन्द्रस्य । धाम्ने ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्रो त्वं ऽयत् यदा ऽअद्रिभिः प्रावभिः ऽसुतः अभिपुतः ऽपवित्रं दशापवित्रं ऽपरि-
धावसि परिगच्छसि । तदा ऽइन्द्रस्य ऽधाम्ने स्थानायाधारकायोदराय^३ वा ऽअरं पर्याप्तो भवसि ॥

पर्वस्व वृत्रहन्तमोक्थेभिरनुमाद्यः । शुचिः पावको अद्भुतः ॥ ६ ॥
पर्वस्व । वृत्रहन्तम् । उक्थेभिः । अनुऽमाद्यः । शुचिः । पावकः । अद्भुतः ॥ ६ ॥

हे ऽवृत्रहन्तम् शत्रूणामतिशयेन हन्तरिन्द्रो त्वं^४ ऽपवस्व क्षर । कीदृशस्त्वम् । ऽउक्थेभिः शस्त्रैः
ऽअनुमाद्यः स्तुत्यः ऽशुचिः शुद्धः ऽपावकः अन्यस्य शोधकः ऽअद्भुतः महान् । एवंमहानुभावः पवस्व ॥

शुचिः पावक उच्यते सोमः सुतस्य मध्वः । देवावीरघशंसहा ॥ ७ ॥
शुचिः । पावकः । उच्यते । सोमः । सुतस्य । मध्वः । देवऽअवीः । अघशंसहा ॥ ७ ॥

ऽसुतस्य अभिपुतस्य ऽमध्वः मदकरस्य वल्ल्यात्मकः ऽसोमः रसरूपः ऽशुचिः स्वयं शुद्धः
ऽपावकः शोधकश्च ऽउच्यते । तथा ऽदेवावीः देवानामविता तर्पयिता ऽअघशंसहा । अघं पापं
शंसन्तीत्यघशंसा असुराः । तेषां हन्तेति चोच्यते ॥ १४ ॥ ११ ॥

द्वितीयेऽनुवाके षट्त्रिंशत्सूक्तानि । तत्र 'पवस्व' इति षड्वचं प्रथमं सूक्तं इन्द्रहच्युतनाम्नोऽ-
गस्त्यपुत्रस्थार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—'पवस्व षड् इन्द्रहच्युत आगस्त्यः'
इति । गतो विनियोगः ॥

पर्वस्व दक्षसाधनो देवेभ्यः पीतये हरे । मरुद्भ्यो वायवे मदः ॥ १ ॥
पर्वस्व । दक्षऽसाधनः । देवेभ्यः । पीतये । हरे । मरुद्भ्यः । वायवे । मदः ॥ १ ॥

हे ऽहरे हरितवर्णं पापहर्तृत्वां सोम ऽदक्षसाधनः । दक्षो बलम् । तस्य साधकः ऽमदः मदकरश्च
त्वं ऽपवस्व क्षर । ऽदेवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः ऽपीतये पानाय । तथा ऽमरुद्भ्यः ऽवायवे च पीतये पवस्व ॥

पवमान धिया हितोऽभि योनिं कनिक्रदत् । धर्मणा वायुमा विश ॥ २ ॥
पवमान । धिया । हितः । अभि । योनिम् । कनिक्रदत् । धर्मणा । वायुम् । आ । विश ॥ २ ॥

हे ऽपवमान सोम ऽधिया कर्मणास्मद्व्यापारेण अङ्गुल्या^५ वा ऽहितः धृतः सन् ऽकनिक्रदत्
शब्दे कुर्वन् ऽयोनिं स्थानं ग्रहं वा ऽअभि विशेति शेषः । तदेवाह । ऽधर्मणा^६ ऽवायुम् । वायु-
संबन्धि^७ पात्रमित्यर्थः । तत् ऽआ ऽविश प्रविश ॥

१. घ-शत्रवः । २. म१.२.३- 'स' नास्ति । ३. ग-स्थानायाधारकायोदराय; घ-त-म-स्थाना-
धारकायोदराय । ४. म१.२.३- 'त्वं' नास्ति । ५. ग-त- 'अङ्गुल्या' नास्ति । ६. त१.२.६.७-
म१.२.३-मु-धर्मणा कर्मणा; म ४-धर्मणा कर्मणा वा । ७. ग-घ-त-म-मु- 'संबन्धि' ।

सं देवैः शोभते वृषा कविर्योनावधि प्रियः । वृत्रहा देववीतमः ॥ ३ ॥

सम् । देवैः । शोभते । वृषा । कविः । योनौ । अधि । प्रियः । वृत्रहा । देववीतमः ॥ ३ ॥

अयं सोमः ^१सं ^२शोभते ^३देवैः सह ^४योनी स्थाने स्वीयेऽधिष्ठितः ^५वृषा^६ कामानां वर्षकः ^७कविः क्रान्तप्रज्ञः^८ ^९प्रियः प्रियभूतः सर्वेषां यद्वा प्रीणयिता ^{१०}वृत्रहा धृत्रस्य हन्ता ^{११}देववीतमः अतिशयेन देवान् कामयमानः एवमहानुभावः सोमः संशोभते ॥

विश्वा रूपाण्याविशन्पुनानो याति हर्यतः । यत्रामृतास आसते ॥ ४ ॥

विश्वा । रूपाणि । आऽविशन् । पुनानः । याति । हर्यतः । यत्र । अमृतासः । आसते ॥ ४ ॥

^१विश्वा सर्वाणि ^२रूपाण्याविशन् ^३पुनानः पृथमानः ^४हर्यतः कमनीयः । 'हर्य गतिकान्त्योः' । इन्द्राः ^५याति गच्छति । ^६यत्र ^७अमृतासः अमृता देवाः ^८आसते तिष्ठन्ति तं देशं याति ॥

अरुषो जनयन् गिरः सोमः पवत आयुषक् । इन्द्रं गच्छन् कविक्रतुः ॥ ५ ॥

अरुषः । जनयन् । गिरः । सोमः । पवते । आयुषक् । इन्द्रम् । गच्छन् । कविक्रतुः ॥ ५ ॥

^१अरुषः आरोचमानः ^२सोमः ^३गिरः शब्दान् ^४जनयन् ^५पवते क्षरति । किं कुर्वन् । ^६आयुषक्^७ अनुषक्तम् ^८इन्द्रं ^९गच्छन् व्याप्नुवन् ^{१०}कविक्रतुः क्रान्तप्रज्ञः ॥

आ पवस्व मदिन्तम पवित्रं धारया कवे । अर्कस्य योनिमासदम् ॥ ६ ॥

आ । पवस्व । मदिन्तम् । पवित्रम् । धारया । कवे । अर्कस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ ६ ॥

हे ^१मदिन्तम मादयितुम ^२कवे क्रान्तप्रज्ञ सोम त्वं ^३पवित्रम् अतिक्रम्य ^४धारया ^५आ पवस्व । किमर्थम् । ^६अर्कस्य अर्चनीयस्येन्द्रस्य ^७योनि स्थानम् ^८आसदं प्राप्तुम् ॥ ॥ १५ ॥

'तममृक्षन्त' इति षडृचं द्वितीयं सूक्तं दृढहच्युतपुत्रस्येधमवाहनाम्न आर्षं गायत्रं पवमान-सोमदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—'तममृक्षन्तैधमवाहो दार्ढच्युतः' इति । गतो विनियोगः ॥

तममृक्षन्त वाजिनमुपस्थे अदितेरधि । विप्रासो अण्व्या धिया ॥ १ ॥

तम् । अमृक्षन्त । वाजिनम् । उपस्थे । अदितेः । अधि । विप्रासः । अण्व्या । धिया ॥ १ ॥

^१तं ^२वाजिनम् अधमश्ववदाशुम् । स्थानमित्यर्थः । ^३अदितेः पृथिव्याः ^४उपस्थे^५ उत्सङ्गे । ^६अधि इति सप्तम्यर्थानुवादी । ^७अमृक्षन्त शोधितवन्तः । के । ^८विप्रासः मेधाविनोऽध्वर्यादयः । केन साधनेन । ^९अण्व्या अङ्गुल्या ^{१०}धिया प्रज्ञया स्तुत्या वा अमृक्षन्त । अधवाण्व्या सूक्ष्मया ^{११}धियाङ्गुल्येति विशेष्यविशेषणभावः ॥

तं गावो अभ्यनूषत सहस्रधारमक्षितम् । इन्दुं धर्तारमा दिवः ॥ २ ॥

तम् । गावः । अभि । अनुषत । सहस्रधारम् । अक्षितम् । इन्दुम् । धर्तारम् । आ । दिवः ॥ २ ॥

^१तं सोमं ^२गावः गन्धः स्तुतयः ^३अभ्यनूषत अस्तुवन् । कीदृशं तम् । ^४सहस्रधारं बहुधारम् ^५अक्षितम् अक्षीणम् ^६इन्दुं दीप्तं ^७दिवः द्युलोकस्य ^८आ ^९धर्तारं सर्वतो धारकम् । सोमाधारस्वात् द्युलोकवासिनां संस्थानस्य ॥

१. ग-त-भ- 'वृषा' 'क्रान्तप्रज्ञः' नास्ति । २. ग-त-भ-आनुषक् । ३. घ-उपस्थे अधि ।

तं वेधां मेधया ह्यन्पर्वमानमधि दधि । धूर्णसि भूरिधायसम् ॥ ३ ॥

तम् । वेधाम् । मेधया । अह्यन् । पर्वमानम् । अधि । दधि । धूर्णसिम् । भूरिधायसम् ॥ ३ ॥

१ वेधां विधातारं १ पर्वमानं १ तं १ मेधया प्रज्ञया १ अह्यन् ग्रहिण्वन्ति । किं प्रति । १ अधि १ दधि द्युलोकं प्रति । पुनः कीदृशम् । १ धूर्णसि सर्वस्य धारकं १ भूरिधायसं बहूनां कर्तारम् ॥

तमह्यन्भुरिजोर्धिया संवसानं विवस्वतः । पतिं वाचो अदाम्यम् ॥ ४ ॥

तम् । अह्यन् । भुरिजोः । धिया । समुऽवसानम् । विवस्वतः । पतिम् । वाचः । अदाम्यम् ॥ ४ ॥

१ तं सोमं १ विवस्वतः परिचरतः १ ऋत्विजः १ भुरिजोः बाह्वोः १ धिया अङ्गुल्या १ अह्यन् ग्राहिण्वन् । कीदृशं तम् । १ संवसानं वसन्तं पात्रे १ वाचः स्तुतेः १ पतिं स्वामिनम् १ अदाम्यम् अदम्बनीयम् ॥

तं सानावधि जामयो हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । ह्यृतं भूरिचक्षसम् ॥ ५ ॥

तम् । सानौ । अधि । जामयः । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिभिः । ह्यृतम् । भूरिचक्षसम् ॥ ५ ॥

१ तं^१ सोमं १ हरिं हरितवर्णं १ सानावधि समुच्छिन्ने देशे । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । १ जामयः^२ अङ्गुलयः^३ १ हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । अधिषुण्वन्ति १ अद्रिभिः प्रावभिः । कीदृशम् । १ ह्यृतं कमनीयं १ भूरिचक्षसं बहुद्रष्टारम् ॥

तं त्वा हिन्वन्ति वेधसः पर्वमान गिरावृधम् । इन्द्रविन्द्राय मत्सुरम् ॥ ६ ॥

तम् । त्वा । हिन्वन्ति । वेधसः । पर्वमान । गिरावृधम् । इन्द्रो इति । इन्द्राय । मत्सुरम् ॥ ६ ॥

हे १ पर्वमानं^४ सोम १ तम् उक्तगुणविशिष्टं १ त्वा त्वां १ हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । कस्मै । १ इन्द्राय । के । १ वेधसः विधातार ऋत्विजः । कीदृशं त्वाम् । १ गिरावृधं स्तुत्या वर्धमानम् १ इन्द्रं^५ दीप्तं सरूपं वा^६ १ मत्सुरं मदकरम् ॥ ॥ १६ ॥

‘एष कविः’ इति षडृचं तृतीयं सूक्तं नृमेधनाम्न आङ्गिरसस्यार्थं गायत्रं सौम्यम् । ‘एष कविर्नृमेधः’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

एष कविरभिष्टुतः पवित्रे अर्थि तोशते । पुनानो घ्नन् अप स्त्रिधः ॥ १ ॥

एषः । कविः । अभिऽस्तुतः । पवित्रे । अर्थि । तोशते । पुनानः । घ्नन् । अप । स्त्रिधः ॥ १ ॥

१ एषः सोमः १ कविः मेधावी १ अभिष्टुतः अभितः स्तुतः १ पवित्रे १ अधि दशापवित्रमतीत्य १ तोशते । यद्यपि तोशतिर्वधकर्मा तथापि हनने गतिसञ्ज्ञावाद्वा गतिमात्रे वर्तते । गच्छतीत्यर्थः^६ । अथवा । पवित्रेऽधि कृष्णाजिने तोशते हन्यते । पीड्यत इत्यर्थः । किं कुर्वन् । १ पुनानः पूयमानः १ स्त्रिधः शत्रून् १ अप १ घ्नन् अपगमयन् ॥

एष इन्द्राय वायवे स्वर्जित्परि पिच्यते । पवित्रे दक्षसाधनः ॥ २ ॥

एषः । इन्द्राय । वायवे । स्वःऽजित् । परि । पिच्यते । पवित्रे । दक्षसाधनः ॥ २ ॥

१. ग-परिचरतः । २. ग-जामयोंगुलयः तं । ३. ग-त-भ-‘जामयः अङ्गुलयः’ नास्ति । ४. घ-पर्वमान पूयमान इदो दीप्त । ५. घ-‘इन्द्रं’ वा नास्ति । ६. त-गच्छतीत्यर्थः ।

१एषः सोमः १स्वर्जित् स्वर्गस्य सर्वस्य वा जेता^१ १इन्द्राय १वायवे च १पवित्रे १परि
विच्यते । कीदृश एषः । १दक्षसाधनः बलकारी ॥

एष नृभिर्वि नीयते दिवो मूर्धा वृषा सुतः । सोमो वनेषु विश्ववित् ॥ ३ ॥

एषः । नृऽभिः । वि । नीयते । दिवः । मूर्धा । वृषा । सुतः । सोमः । वनेषु । विश्वऽवित् ॥ ३ ॥

१एषः १सोमः १नृभिः कर्मनेनृभिर्कृत्विग्भिः १वि १नीयते विविधं नीयते । एष कीदृशः । १दिवः
द्युलोकस्य १मूर्धा शिरोवत्प्रधानभूतः १वृषा अभिमतवर्षकः १सुतः अभिपुतः । कुत्र नीयते ।
१वनेषु वननीयेषु वनसंभूतद्रुमविकारेषु वा पात्रेषु । १विश्ववित् सर्वज्ञ एष इति समन्वयः ॥

एष गव्युरचिक्रदत्पर्वमानो हिरण्ययुः । इन्दुः सत्राजिदस्तृतः ॥ ४ ॥

एषः । गव्युः । अचिक्रदत् । पर्वमानः । हिरण्यऽयुः । इन्दुः । सत्राऽजित् । अस्तृतः ॥ ४ ॥

१एषः सोमः १पर्वमानः पूयमानः १अचिक्रदत् शब्दं करोति । कथंभूतः सन् । १गव्युः
अस्माकं गा इच्छन् १हिरण्ययुः धनमिच्छन् १इन्दुः दीप्तः सन् १सत्राजित् महतः^२ शत्रोरसुरादेर्जेता
१अस्तृतः स्वयमन्यैरहिंस्यश्च सन् ॥

एष सूर्येण हासते पर्वमानो अधि द्यवि । पवित्रे मत्सरो मदः ॥ ५ ॥

एषः । सूर्येण । हासते । पर्वमानः । अधि । द्यवि । पवित्रे । मत्सरः । मदः ॥ ५ ॥

१एषः १पर्वमानः पूयमानः सोमः १सूर्येण देवेन १अधि १द्यवि द्युलोकोऽन्तरिक्षे १पवित्रे
१हासते परित्यज्यते । १मत्सरः मदकरः १मदः सोमः । यद्यप्यध्वर्युहस्तादृशापवित्रे परित्यज्यते
सोमस्तथाप्यन्तरिक्षे सूर्येण पवित्रे त्यज्यत इति भावना वीर्यवशात् । सत्स्वप्यन्यदेवेषु सोमस्वावणे
सूर्यस्य कः प्रसङ्ग इति न वाच्यं सूर्यरश्मिभिरिव सोमस्याप्यायनात् ॥

एष शुष्मीसिष्यददन्तरिक्षे वृषा हरिः । पुनान इन्दुरिन्द्रमा ॥ ६ ॥

एषः । शुष्मी । असिष्यदत् । अन्तरिक्षे । वृषा । हरिः । पुनानः । इन्दुः । इन्द्रम् । आ ॥ ६ ॥

१एष १शुष्मी बलवान् सोमः १अन्तरिक्षे दृशापवित्रे १असिष्यदत् स्यन्दते । कीदृश एषः ।
१वृषा वर्षकः १हरिः हरितवर्णः १पुनानः पूयमानः १इन्दुः दीप्तश्चैव^३ १इन्द्रमा इन्द्रं च अभिगच्छ-
तीति शेषः । आ इति चार्थे ॥ ॥ १७ ॥

‘एष वाजी’ इति षड्चं चतुर्थं सूक्तं प्रियमेधस्यार्थं गायत्रं सौम्यम् । ‘एष वाजी प्रियमेधः’
इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

एष वाजी हितो नृभिर्विश्वविन्मनसस्पतिः । अव्यो वारं वि धावति ॥ १ ॥

एषः । वाजी । हितः । नृऽभिः । विश्वऽवित् । मनसः । पतिः । अव्यः । वारम् । वि । धावति ॥ १ ॥

१एषः सोमः १वाजी गमनशीलः १हितः अध्वर्युणा^४ पात्रे निहितः १विश्ववित् सर्वज्ञः
१मनसः स्तोत्रस्य १पतिः स्वामी । अथवा सोमस्य मनोभिमानित्वात् मनसः स्वामित्वं ‘चन्द्रमा

१. ग-त-भ४-जेता सोमः । २. ग-संहतः; त-महतां । ३. ग-दीप्तश्चैव इव; घ-दीप्तश्च; त-दीप्तश्च
इव । ४. घ-नृभिः अध्वर्यादिभिः ।

मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत् ' (ऐ. आ. २.४.२) इति श्रुतेः । तादृशोऽसौ ऽअव्यो ऽवारम् अवेर्वालं दशापवित्रं ऽवि ऽधावति विविधं गच्छति ॥

एष पवित्रे अक्षरत्सोमो देवेभ्यः सुतः । विश्वा धामान्याविशन् ॥ २ ॥

एषः । पवित्रे । अक्षरत् । सोमः । देवेभ्यः । सुतः । विश्वा । धामानि । आऽविशन् ॥ २ ॥

ऽएषः ऽसोमः ऽदेवेभ्यः देवार्थं ऽसुतः अभिषुतः सन् ऽपवित्रे ऽअक्षरत् स्रवति । ऽविश्वा सर्वाणि ऽधामानि देवशरीराणि ऽआविशन् प्रविशन् । प्रवेष्टुमित्यर्थः ॥

एष देवः शुभायतेऽधि योनावमर्त्यः । वृत्रहा देववीतमः ॥ ३ ॥

एषः । देवः । शुभायते । अधि । योनौ । अमर्त्यः । वृत्रहा । देवऽवीतमः ॥ ३ ॥

ऽएषः सोमः ऽदेवः ऽशुभायते शोभते । कुत्र । ऽअधि ऽयोनौ स्वयि स्थाने । कीदृश एषः । ऽअमर्त्यः अमरणधर्मा ऽवृत्रहा शत्रुहन्ता ऽदेववीतमः अतिशयेन देवानां कामयिता ॥

एष वृषा कनिक्रददृशभिर्जामिभिर्यतः । अभि द्रोणानि धावति ॥ ४ ॥

एषः । वृषा । कनिक्रदत् । दृशऽमिः । जामिऽमिः । यतः । अभि । द्रोणानि । धावति ॥ ४ ॥

ऽएष ऽवृषा वर्षिता कामानां ऽकनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् ऽदृशभिर्जामिभिः अङ्गुलीभिः ऽयतः धृतः ऽद्रोणानि द्रुममयाणि^१ पात्राणि ऽअभि ऽधावति अभिगच्छति ॥

एष सूर्यमरोचयत्पवमानो विचर्षणिः । विश्वा धामानि विश्ववित् ॥ ५ ॥

एषः । सूर्यम् । अरोचयत् । पवमानः । विऽचर्षणिः । विश्वा । धामानि । विश्वऽवित् ॥ ५ ॥

ऽएषः सोमः ऽसूर्यमरोचयत् रोचयति स्वरसेन । ऽपवमानः पूयमानः ऽविचर्षणिः सर्वस्य दृष्टा ऽविश्ववित् सर्ववित् । न केवलं सूर्यं किन्तु ऽविश्वा सर्वाणि ऽधामानि तेजःस्थानानि रोचयति ॥

एष शुष्म्यदाभ्यः सोमः पुनानो अर्षति । देवावीरघशंसहा ॥ ६ ॥

एषः । शुष्मी । अदाभ्यः । सोमः । पुनानः । अर्षति । देवऽअवीः । अघशंसहा ॥ ६ ॥

ऽएषः ऽसोमः ऽशुष्मी बलवान् ऽअदाभ्यः अदम्भनीयः ऽपुनानः पूयमानः ऽअर्षति गच्छति । ऽदेवावीः देवानामविता ऽअघशंसहा । अघान् शंसन्तीत्यघशंसाः । तेषां हन्ता ॥ ॥ १८ ॥

‘ प्रास्य ’ इति षडृचं पञ्चमं सूक्तं नृमेधस्याङ्गिरसस्यार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । अनुक्रम्यते च—‘ प्रास्य नृमेधः ’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्रास्य धारा अक्षरन्वृष्णः सुतस्यौजसा । देवाँ अनु प्रभूषतः ॥ १ ॥

प्र । अस्य । धाराः । अक्षरन् । वृष्णाः । सुतस्य । ओजसा । देवान् । अनु । प्रऽभूषतः ॥ १ ॥

ऽअस्य सोमस्य ऽवृष्णः वर्षकस्य ऽसुतस्य अभिषुतस्य ऽदेवाननु ऽप्रभूषतः प्रभवितुमिच्छतः ऽओजसा स्ववीर्येण ऽधाराः ऽप्र ऽअक्षरन् प्रकर्षेण क्षरन्ति ॥

ससिं मृजन्ति वेधसो गृणन्तः कारवो गिरा । ज्योतिर्जज्ञानमुक्थ्यम् ॥ २ ॥
ससिम् । मृजन्ति । वेधसः । गृणन्तः । कारवः । गिरा । ज्योतिः । जज्ञानम् । उक्थ्यम् ॥ २ ॥

वससिम् अश्वस्थानीयं सर्पणस्वभावं वा सोमं वमृजन्ति शोधयन्ति । के । वगृणन्तः स्तुवन्तः
वेधसः विधातारः कारवः कर्मकर्तारोऽध्वर्यादयः गिरा स्तुत्या साधनेन । कीदृशं ससिम् ।
ज्योतिः दीप्यमानं सोमं जज्ञानं जायमानम् । प्रवृद्धमित्यर्थः । अथवा ज्योतिर्जायमानम् 'अयं
वै ज्योतिर्यत् सोमः' इति श्रुतेः^१ । उक्थ्यं^२ स्तुत्यम्^३ ॥

सुषहा सोम तानि ते पुनानाय प्रभूवसो । वर्धो समुद्रमुक्थ्यम् ॥ ३ ॥
सुऽसहा । सोम । तानि । ते । पुनानाय । प्रभूवसो इति प्रमुऽवसो । वर्ध । समुद्रम् । उक्थ्यम् ॥ ३ ॥

हे सोम प्रभूवसो प्रभूतधन पुनानाय पूयमानस्य ते तव तानि तेजांसि सुषहा
शोभनाभिभावुकानि । यस्मादेवं तस्मात् समुद्रं समुद्रसदृशं द्रोणकलशम् उक्थ्यं स्तुत्यं तं वर्ध
वर्धय । पूरय रसेन ॥

विश्वा वसूनि संजयन्पवस्व सोम धारया । इनु द्वेषांसि सध्यक् ॥ ४ ॥
विश्वा । वसूनि । समुऽजयन् । पवस्व । सोम । धारया । इनु । द्वेषांसि । सध्यक् ॥ ४ ॥

हे सोम विश्वा सर्वाणि वसूनि अस्मदर्थं संजयन् पवस्व क्षर धारया । द्वेषांसि
द्वेष्याणि सर्वाणि सध्यक् सहैव इनु प्रेरय दूरदेशं प्रति ॥

रक्षा सु नो अररुषः स्वनात्समस्य कस्य चित् । निदो यत्र मुमुक्ष्महे ॥ ५ ॥
रक्ष । सु । नः । अररुषः । स्वनात् । समस्य । कस्य । चित् । निदः । यत्र । मुमुक्ष्महे ॥ ५ ॥

हे सोम नः अस्मान् सु सुधु रक्ष पालय । कस्मात् । अररुषः अदातुः स्वनात् शब्दात्
निन्दारूपात्^४ । किमेकस्यादानशीलस्य । न । समस्य सर्वस्य योऽस्ति तस्य सर्वस्य कस्यचित् ।
कंचनामुज्ज्वलित्यर्थः । न केवलमदातुः स्वनात् । किं तर्हि । कस्य चित् कस्यापि निदः
निन्दकाद्रक्ष । यत्र मुमुक्ष्महे यस्मिन्नक्षणे सति वयं मुक्ता भवेम तेन रक्षणेन रक्षेति ॥

एन्दो पार्थिवं रयिं दिव्यं पवस्व धारया । द्युमन्तं शुष्ममा भर ॥ ६ ॥

आ । इन्दो इति । पार्थिवम् । रयिम् । दिव्यम् । पवस्व । धारया ।

द्युऽमन्तम् । शुष्मम् । आ । भर ॥ ६ ॥

हे इन्दो क्लिद्यमान सोम त्वं धारया आ पवस्व सर्वतः क्षर । पार्थिवं दिव्यं च रयि
धनं द्युमन्तं दीप्तिमन्तं शुष्मं बलं च आ भर आहारास्मभ्यम् ॥ १९ ॥

'प्र धाराः' इति षट्चं षष्ठं सूक्तं बिन्दुनाम्न आङ्गिरसस्यार्प गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् ।
'प्र धारा बिन्दुः' इत्यनुक्रमणिका । गतो विनियोगः ॥

१. ग-त-जज्ञानं जातं । २. अ-श्रुतिः । ३. अ१.२.३-'उक्थ्यं स्तुत्यं' नास्ति । ४. घ-त-निदः
निदारूपात् ।

प्र धारा^१ अस्य शुष्मिणो^२ वृथा^३ पवित्रे^४ अक्षरन् । पुनानो^५ वाचमिष्यति ॥ १ ॥
प्र । धाराः । अस्य । शुष्मिणः । वृथा । पवित्रे । अक्षरन् । पुनानः । वाचम् । इष्यति ॥ १ ॥

वशुष्मिणः बलवतः वअस्य सोमस्य वधाराः वपवित्रे दशापवित्रे ववृथा अप्रयत्नेन^१ वअक्षरन्
स्ववन्ति^२ । तदानीं वपुनानः पूयमानः सोमः ववाचं स्तुतिं स्वीयं ध्वनिं वा वइष्यति प्रेरयति ॥

इन्दुहिंयानः^३ सोतृभिर्मृज्यमानः^४ कनिक्रदत्^५ । इर्यति^६ वग्नमिन्द्रियम् ॥ २ ॥
इन्दुः । हिंयानः । सोतृऽभिः । मृज्यमानः । कनिक्रदत् । इर्यति । वग्नम् । इन्द्रियम् ॥ २ ॥

अयम् इन्दुः दीप्तः सोमः वहिंयानः प्रेर्यमाणः व्याप्रियमाणः । कैः । वसोतृभिः^३ ऋत्विग्भिः ।
पश्चाद्दशापवित्रे वमृज्यमानः शोध्यमानः^४ वकनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् वइन्द्रियम् इन्द्रस्य संबन्धिन-
मिन्द्रियमपि - - - - करं ववधुं शब्दम् वइर्यति प्रेरयति ग्रहणसमये ॥

आ नः^१ शुष्मं^२ नृषाह्यं^३ वीरवन्तं^४ पुरुस्पृहम्^५ । पवस्व सोम धारया ॥ ३ ॥
आ । नः । शुष्मम् । नृऽसह्यम् । वीरऽवन्तम् । पुरुऽस्पृहम् । पवस्व । सोम । धारया ॥ ३ ॥

हे वसोम त्वं वधारया वआ वपवस्व । किम् । वशुष्मं बलम् । कीदृशम् । वनृषाह्यं नृणामस्म-
द्विरोधिनामभिभावुकं ववीरवन्तं पुत्रोपेतं वपुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं शुष्ममा पवस्व । एतस्य
लाभाय पवस्वेत्यर्थः । रसस्वाद्ये सति होमद्वारा तत्सिद्धे शुष्मं पवस्वेत्युपचर्यते ॥

प्र सोमो^१ अति धारया^२ पवमानो^३ असिष्यदत्^४ । अभि^५ द्रोणान्यासदम् ॥ ४ ॥
प्र । सोमः । अति । धारया । पवमानः । असिष्यदत् । अभि । द्रोणानि । आऽसदम् ॥ ४ ॥

अर्थं वपवमानः वसोमः वधारया वअति अतिक्रम्य दशापवित्रं वप्र वअसिष्यदत् प्रस्यन्दते ।
किमर्थम् । वद्रोणानि द्रोणकलशादीनि वआसदम् आसादनाय^१ ॥

अप्सु त्वा^१ मधुमत्तमं^२ हरिं^३ हिन्वन्त्यद्रिभिः^४ । इन्द्रविन्द्राय^५ पीतये ॥ ५ ॥
अप्ऽसु । त्वा । मधुमत्ऽतमम् । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः । इन्द्रो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ ५ ॥

हे इन्द्रो सोम वअप्सु वसतीवरीषूदकेषु वमधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं वहरिं हरितवर्णं
वत्वा त्वाम् वअद्रिभिः अभिषवग्रावभिः वहिन्वन्ति प्रेरयन्ति । किमर्थम् । इन्द्राय इन्द्रस्य
वपीतये पानाय ॥

सुनोता^१ मधुमत्तमं^२ सोममिन्द्राय^३ वज्रिणे^४ । चारुं^५ शर्धीय^६ मत्सरम् ॥ ६ ॥
सुनोत । मधुमत्ऽतमम् । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे । चारुम् । शर्धीय । मत्सरम् ॥ ६ ॥

हे ऋत्विजः यूयं वमधुमत्तमं मधुररसोपेतं वसोममिन्द्राय ववज्रिणे वज्रयुक्ताय वसुनोत
सुनुत । पुनः कीदृशम् । वचारुं चरणीयं वमत्सरं मदकरं वशर्धीय अस्माकं बलायेन्द्रस्य पानाय च
सोमं सुनुतेति ब्रूते यजमानः स्वीयान् ॥ ॥ २० ॥

१. ग-अप्रयासेन । २. भ-प्रस्रवन्ति । ३. त-भ१.४-स्तोतृभिः । ४. ग-भ२.३-शोध्यमानः
सन् । ५. भ२.३-आसदनाय; भ५-आसनाय ।

‘प्र सोमासः’ इति षड्वचं सप्तमं सूक्तं राहुगणस्य गोतमस्यार्थं सौम्यम् । ‘प्र सोमासो गोतमः’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र सोमासः स्वाध्यः^१ पर्वमानासो अक्रमुः । रयिं कृण्वन्ति चेतनम् ॥ १ ॥

प्र । सोमासः । सुऽआध्यः । पर्वमानासः । अक्रमुः । रयिम् । कृण्वन्ति । चेतनम् ॥ १ ॥

प्र^१ अक्रमुः प्रगच्छन्ति कलशं प्रति । के । प्रसोमासः सोमाः । कीदृशाः । प्रस्वाध्यः सुध्यानाः सुकर्माणां वा प्रपर्वमानासः पूयमानाः । ते^२ च^३ चेतनं प्रज्ञापनं प्ररयिं धनं कृण्वन्ति कुर्वन्त्यस्माकम् ॥

दिवस्पृथिव्या अधि भवेन्दो द्युन्नवर्धनः । भवा वाजानां पतिः ॥ २ ॥

दिवः । पृथिव्याः । अधि । भव । इन्दो इति । द्युन्नवर्धनः । भव । वाजानाम् । पतिः ॥ २ ॥

हे प्रइन्दो प्रवाजानाम् अन्नानां प्रपतिः स्वामी त्वं प्रदिवः द्युलोकस्य प्रपृथिव्याः भूलोकस्य प्रद्युन्नवर्धनः द्योतमानस्य हिरण्यादिलक्षणधनस्य वर्धयिता प्रभव । अस्माकं लोकद्वये यत् द्युन्नमस्ति तस्य वर्धयिता भवास्मभ्यमित्यर्थः ॥

तुभ्यं वाता अभिप्रियस्तुभ्यमर्पन्ति सिन्धवः । सोम वर्धन्ति ते महः ॥ ३ ॥

तुभ्यम् । वाताः । अभिऽप्रियः । तुभ्यम् । अर्पन्ति । सिन्धवः । सोम । वर्धन्ति । ते । महः ॥ ३ ॥

हे प्रसोम प्रतुभ्यं त्वदर्थं प्रवाताः वायवः प्रअभिप्रियः अभितर्पयितारो भवन्ति । तथा प्रसिन्धवः स्थन्दमाना नद्यः प्रतुभ्यमर्पन्ति गच्छन्ति । अभिपूयमाणस्य तवाप्यायनायैवं कुर्वन्तीत्यर्थः । त उभयेऽमी प्रते तव प्रमहः महत्त्वं प्रवर्धन्ति वर्धयन्ति ॥

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृण्यम् । भवा वाजस्य संगृथे ॥ ४ ॥

आ । प्यायस्व । सम । एतु । ते । विश्वतः । सोम । वृण्यम् । भव । वाजस्य । समऽगृथे ॥ ४ ॥

हे प्रसोम त्वं वायुभिरग्निश्च प्रआ प्रप्यायस्व प्रवृद्धो भव । प्रते त्वां विश्वतः प्रवृण्यं वर्षयोग्यं बलं प्रसमेतु संगच्छताम् । प्रसंगृथे संग्रामे प्रवाजस्य अन्नस्य प्रापकः प्रभव ॥

तुभ्यं गावो घृतं पयो बभ्रो दुदुहे अक्षितम् । वर्षिष्ठे अधि सानवि ॥ ५ ॥

तुभ्यम् । गावः । घृतम् । पयः । बभ्रो इति । दुदुहे । अक्षितम् । वर्षिष्ठे । अधि । सानवि ॥ ५ ॥

हे प्रबभ्रो बभ्रुवर्णं सोम प्रतुभ्यं त्वदर्थं प्रगावो प्रघृतं प्रपयः च प्रअक्षितम् अक्षीणं प्रदुदुहे दुदुहे । प्रवर्षिष्ठे प्रवृद्धे प्रअधि प्रसानवि समुच्छिन्ने प्रदेशे स्थिताय तुभ्यम् ॥

स्वायुधस्य ते सुतो भुवनस्य पते वयम् । इन्दो सखित्वमुश्मसि ॥ ६ ॥

सुऽआयुधस्य । ते । सुतः । भुवनस्य । पते । वयम् । इन्दो इति । सखित्वम् । उश्मसि ॥ ६ ॥

हे प्रभुवनस्य भूतजातस्य प्रपते स्वामिन् पालक सोम । सोमस्य जगदाप्यायिकत्वेन तत्स्वामित्वम् । हे प्रइन्दो सोम प्रवयम् अनुष्ठातारः प्रस्वायुधस्य प्रते तव प्रसतः^२ प्रसखित्वमुश्मसि कामयासहे ॥ २१ ॥

‘प्र सोमासः’ इति षट्चमष्टमं सूक्तमात्रेयस्य श्यावाश्वस्यार्षे गायत्रं सौम्यम् । अनुक्रम्यते च—‘प्र सोमासः श्यावाश्वः’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र सोमासो मदच्युतः श्रवसे नो मघोनः । सुता विदथे अक्रमुः ॥ १ ॥

प्र । सोमासः । मदच्युतः । श्रवसे । नः । मघोनः । सुताः । विदथे । अक्रमुः ॥ १ ॥

वसोमासः सोमाः । वमदच्युतः मदत्ताविणः । वसुताः अभिषुताः सन्तः । विदथे यज्ञे । वमघोनः हविष्मतो मम । वश्रवसे अन्नाय कीर्तये वा । वप्र । वअक्रमुः प्रगच्छन्ति ॥

आदीं त्रितस्य योषणो हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ २ ॥

आत् । ईम् । त्रितस्य । योषणः । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिभिः । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥ २ ॥

वआत् अपि च । वईम् एनं । वहरिं हरितवर्णं सोमं । वत्रितस्य ऋषेः । वयोषणः अङ्गुलयः । वअद्रिभिः प्रावभिः । वहिन्वन्ति प्रेरयन्ति । किमर्थम् । वइन्दुं दीप्तं सोमम् । वइन्द्राय इन्द्रस्य । वपीतये पानाय ॥

आदीं हंसो यथा गुणं विश्वस्यावीवशन्मतिम् । अत्यो न गोभिरज्यते ॥ ३ ॥

आत् । ईम् । हंसः । यथा । गुणम् । विश्वस्य । अवीवशत् । मतिम् ।

अत्यः । न । गोभिः । अज्यते ॥ ३ ॥

वआत् अपि च । वईम् अयं सोमः । वहंसो । वयथा । वगुणं जनसंवं स्वगतिविशेषेण स्वनेन वा प्रविशति तद्वत् । वविश्वस्य सर्वस्य स्तोतृजनस्य । वमति स्तुतिं बुद्धिं वा । वअवीवशत् वशं नयति । स च सोमः । वअत्यो । वन अथ इव । वगोभिः गव्यैरुदकैर्वा । वअज्यते सिच्यते स्निग्धीक्रियते ॥

उभे सौमावचाकशन्मृगो न तक्तो अर्षसि । सीदन्नृतस्य योनिमा ॥ ४ ॥

उभे इति । सोम । अवचाकशत् । मृगः । न । तक्तः । अर्षसि ।

सीदन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥ ४ ॥

हे । वसोम । वउभे द्यावापृथिव्यौ । वअवचाकशत् । पश्यतिकर्मेदम् । पश्यन् । वमृगो । वन मृग इव । वतक्तः गव्यैः पयआदिभिर्मिश्रितः सन् । ‘दध्ना तनक्ति’ (तै. सं. २.५.३.५) इत्यादौ तथा दृष्टत्वात् । वअर्षसि गच्छसि च । किं कुर्वन् । वक्तस्य यज्ञस्य । वयोनिं स्थानम् । वआ । वसीदन् आश्रयन् । यज्ञसाधनाय गच्छसीत्यर्थः ॥

अभि गावो अनूषत योषां जारमिव प्रियम् । अगन्नाजि यथा हितम् ॥ ५ ॥

अभि । गावः । अनूषत । योषां । जारम् । इव । प्रियम् । अगन् । आजिम् । यथा । हितम् ॥ ५ ॥

१. ग-अभिषवानंतरं; भ१.२-एवं च । २. ग-त-भ-‘प्रेरयति’ नास्ति । ३. घ-त-भ-अर्षति गच्छति । ४. त७-भ२-‘च’ नास्ति । ५. ग-घ-त-भ-४-आश्रयन् गच्छति; भ१.२.३-सु-आश्रयन् गच्छसि । ६. ग-घ-त-भ-गच्छतीत्यर्थः ।

हे सोम त्वां वगावः शब्दाः वभि वनूपत अभिष्टुवन्ति । वयोषा वग्रियं वजारमिव । सा यथा तं स्तौति तद्वत् । स सोमः वआजि गन्तव्यं वहितं मित्रमिव तं यथा अन्यः वअगन् स्वहिताय गच्छति तद्वत् । अथवा हितं धनप्रापकत्वेन हितकरम् आजि शूर इव । अयमागच्छति पात्रम् ॥

अस्मे धेहि द्युमद्यशो मघवद्भ्यश्च मह्यं च । सुनि मेधामुत श्रवः ॥ ६ ॥

अस्मे इति । धेहि । द्युऽमत् । यशः । मघवत्ऽभ्यः । च । मह्यम् । च ।

सुनिम् । मेधाम् । उत । श्रवः ॥ ६ ॥

हे सोम वअस्मे अस्मभ्यं वद्युमत् दीप्तिमत् यशः अन्नं वधेहि देहि । कीदृशेभ्योऽस्मभ्यम् । मघवद्भ्यश्च हविलक्षणाज्वद्भ्यश्च मह्यं वच स्तुतिकर्त्रे च । अथवा मह्यमस्मभ्यमित्यर्थः । अस्मे मघवद्भ्यश्च मह्यं चेति तेषामेवाशंसनाभेदादुभयत्र चशब्दो युक्तः । किंच वसनि धनं वमेधां प्रज्ञाम् वउत अपि च वश्रवः कीर्तिं च धेहि ॥ २२ ॥

‘प्र सोमासः’ इति षडृचं नवमं सूक्तं त्रितस्यार्थं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । ‘प्र सोमासस्त्रितः’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र सोमासो विपश्चितोऽपां न यन्त्यूर्मयः । वनानि महिषाईव ॥ १ ॥

प्र । सोमासः । विपऽचितः । अपाम् । न । यन्ति । ऊर्मयः । वनानि । महिषाऽईव ॥ १ ॥

वविपश्चितः मेधाविनः वसोमासः सोमाः वप्रं वयन्ति प्रगच्छन्ति पात्राणि प्रति । किमिव । वअपाम् वऊर्मयः वन । ते यथा संततमुद्भवन्ति तद्वत् । बाहुल्येऽयं दृष्टान्तो दर्शितो गमने दृष्टान्तान्तरमभिधीयते । वनानि वमहिषाः प्रवृद्धा मृगाः इव । अथवा स्वाश्रयात् प्रपतने प्रथमो दृष्टान्तो द्वितीयस्तु दशापवित्रादधःप्रवेशे ॥

अभि द्रोणानि बभ्रवः शुक्रा ऋतस्य धारया । वाजं गोमन्तमक्षरन् ॥ २ ॥

अभि । द्रोणानि । बभ्रवः । शुक्राः । ऋतस्य । धारया । वाजम् । गोऽमन्तम् । अक्षरन् ॥ २ ॥

वअभि क्षरन्तीति शेषः । उपसर्गश्रुतेरुचितक्रियाभ्याहारः । वद्रोणानि द्रोणकलशान् प्रति । यद्यपि द्रोणकलश एक एव तथापि तत्प्राधान्यादितरेऽपि पात्रा द्रोणा इत्युच्यन्ते । अथवैकस्मिन्नेव पूजार्थं बहुवचनम् । के । वबभ्रवः बभ्रुवर्णाः सोमाः वशुक्राः दीप्ताः । केन प्रकारेण । वऋतस्य अमृतस्य धारया धाराकरणे । किंच ववाजम् अन्नं वगोमन्तं बहुगोयुक्तम् वअक्षरन् क्षरन्ति । अथवैकमेव वाक्यम् । उक्तविधाः सोमा द्रोणान् प्रत्यक्षरन् धारया । किं कुर्वन्तः । गोमन्तं वाजं प्रयच्छन्त इत्यर्थः ॥

सुता इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यः । सोमा अर्षन्ति विष्णवे ॥ ३ ॥

सुताः । इन्द्राय । वायवे । वरुणाय । मरुत्ऽभ्यः । सोमाः । अर्षन्ति । विष्णवे ॥ ३ ॥

१. ग-त-भ-‘अगन्’ नास्ति । २. त-धनप्रापत्वेन; म१.४-धनप्रापत्वेन । ३. ग-हितकरं त्वां; त-भ-सु-हितकरं वा । ४. ग-त-भ-‘अस्मे’ नास्ति । ५. त-म१.४-प्रणयति । ६. ग-‘मुच्छलति’ । ७. ग-प्रच्यवने; त-म४-प्रदवने । ८. ग-त-भ-‘ऋतस्य अमृतस्य’ नास्ति । ९. म१-धारकेण ।

वसुताः अभिषुताः वसोमाः वइन्द्राय इन्द्रार्थं वायवे च वरुणाय च मरुद्भ्यः च विष्णवे चैषामर्थम् अर्पन्ति गच्छन्ति ॥

तिस्रो वाच उदीरते गावो मिमन्ति धेनवः । हरिरेति कनिकदत् ॥ ४ ॥

तिस्रः । वाचः । उत् । ईरते । गावः । मिमन्ति । धेनवः । हरिः । एति । कनिकदत् ॥ ४ ॥

वतिस्रो वाचः । ऋगादिभेदेन त्रिविधा स्तुतिः । उदीरते प्रोक्तमयन्त्यृत्विजः । धेनवः आशिरेण प्रीणयिष्यः गावः मिमन्ति शब्दयन्ति दोहार्थम् । हरिः हरितवर्णश्च सोमः कनिकदत् शब्दं कुर्वन् एति गच्छति कलशम् ॥

अभि ब्रह्मीरनूपत यद्हीरुतस्य मातरः । मर्मज्यन्ते दिवः शिशुम् ॥ ५ ॥

अभि । ब्रह्मीः । अनूपत । यद्हीः । ऋतस्य । मातरः । मर्मज्यन्ते । दिवः । शिशुम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मीः ब्राह्मणप्रेरिताः यद्हीः महत्यः । यद्हीरिति महन्नाम । ऋतस्य यज्ञस्य मातरः निर्मायः स्तुतयः अभि अनूपत स्तुवन्ति । किम् । दिवः बुदेवतायाः शिशुं शिशुस्थानीयं सोमम् । तमेव मर्मज्यन्ते मृजन्ति । 'तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्' (तै. सं. ३. ५. ७. १) इत्यादिश्रुतेषु शिशुत्वं तस्य ॥

रायः समुद्राश्चतुरोऽस्मभ्यं सोम विश्वतः । आ पवस्व सहस्रिणः ॥ ६ ॥

रायः । समुद्रान् । चतुरः । अस्मभ्यम् । सोम । विश्वतः । आ । पवस्व । सहस्रिणः ॥ ६ ॥

रायः धनस्य संबन्धिनः चतुरः समुद्रान् । धनपूर्णानित्यर्थः । तादृशान् समुद्रान् अस्मभ्यम् अर्थाय हे सोम विश्वतः सर्वतः आ पवस्व । तथा सहस्रिणः अपरिमितान् कामान् आ पवस्व आयच्छ । चतुःसमुद्रस्थधनविशेषप्राप्तेः तन्मध्यगतभूमिस्वामित्वमन्तरेणासंभवाच्चतुःसमुद्रमुद्रितभूमण्डलस्वामित्वमेवाशास्ते यजमानः ॥ ॥ २३ ॥

'प्र सुवानः' इति षडृचं दशमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'प्र सुवानः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र सुवानो धारया तनेन्दुहिन्वानो अर्षति । रुजदृक्का व्योजसा ॥ १ ॥

प्र । सुवानः । धारया । तना । इन्दुः । हिन्वानः । अर्षति । रुजत् । दृक्का । वि । ओजसा ॥ १ ॥

इन्दुः सोमः सुवानः सूयमानः हिन्वानः अध्वर्युणा प्रेर्यमाणः धारया तना पवित्रं प्र अर्षति गच्छति । अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । दृक्का दृढान्यपि शत्रुपुराणि ओजसा बलेन विरुजति विश्लथयति ॥

सुत इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यः । सोमो अर्षति विष्णवे ॥ २ ॥

सुतः । इन्द्राय । वायवे । वरुणाय । मरुद्भ्यः । सोमः । अर्षति । विष्णवे ॥ २ ॥

अयं सुतः अभिषुतः सोमः इन्द्रार्थम् अर्षति गच्छति ॥

१. ग-त १.६-भ १- 'गच्छति' नास्ति । २. त-मृज्यते । ३. घ-इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यश्च विष्णवे च ।

वृषाणं वृषभिर्युतं सुन्वन्ति सोममर्द्रिभिः । दुहन्ति शकर्मना पयः ॥ ३ ॥

वृषाणम् । वृषऽभिः । युतम् । सुन्वन्ति । सोमम् । अर्द्रिऽभिः । दुहन्ति । शकर्मना । पयः ॥ ३ ॥

वृषाणं रससेक्तारं वयतं नियतं वसोमं वृषभिः रसस्य वर्षकैः वद्विभिः प्रावभिः वसुन्वन्ति^१ । शकर्मना कर्मणा वदुहन्ति अध्वर्यादयः वयः सोमरसम् । सोमं पयो दुहन्तीति द्विकर्मकोऽयम् ॥

भुवत्त्रितस्य मज्यो भुवदिन्द्राय मत्सरः । सं रूपैरज्यते हरिः ॥ ४ ॥

भुवत् । त्रितस्य । मज्यैः । भुवत् । इन्द्राय । मत्सरः । सम् । रूपैः । अज्यते । हरिः ॥ ४ ॥

त्रितस्य अपां पुत्रस्य सूक्तद्रष्टृकैः सोऽयं वत्सरः मदकरः सोमः वमज्यो भुवत् शुद्धो^२ भवति । तस्य यागार्थं शेषपानार्थं च । तथा इन्द्राय इन्द्रपानाय मज्यः वभुवत् । रूपैः रूपकैश्च^३ क्षीरादिभिः हरिः हरितवर्णः सोमः वसम् वज्यते ॥

अभीमृतस्य विष्टपं दुहते पृश्निमातरः । चारुं प्रियतमं हविः ॥ ५ ॥

अभि । ईम् । ऋतस्य । विष्टपम् । दुहते । पृश्निऽमातरः । चारुं । प्रियतमम् । हविः ॥ ५ ॥

ईम् एनं सोमम् ऋतस्य विष्टपं स्थानम् । यज्ञाश्रयमित्यर्थः । तादृशं पृश्निमातरः मरुतः अभि दुहते । किम् । प्रियतमम् इन्द्रादीनां हविः होमसाधनं चारुं मनोहरम्^४ । मरुत्प्रेरित-वृष्ट्या सोमवृद्धेस्तद्वोगृह्यत्वम् ॥

समेनमहुता इमा गिरौ अर्पन्ति सस्रुतः । धेनूवाश्रो अवीवशत् ॥ ६ ॥

सम् । एनम् । अहुताः । इमाः । गिरः । अर्पन्ति । सऽस्रुतः । धेनूः । वाश्रः । अवीवशत् ॥ ६ ॥

वसम् वअर्पन्ति संगच्छन्ते एनं सोमम् अहुताः अकुटिलाः गिरः अस्मदीयाः स्तुतयः सस्रुतः सरन्त्यः । ताश्च धेनूः प्रीणयित्रीः^५ स्तुतीः वाश्रः शब्दयन् अवीवशत् कामयते^६ सोमः ॥ ॥ २४ ॥

‘आ नः’ इति षडृचमेकादशं सूक्तमाङ्गिरसस्य प्रभूवसोरापं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—‘आ नः पवस्व प्रभूवसुः’ इति । गतो विनियोगः ॥

आ नः पवस्व धारया पवमान रयिं पृथुम् । यया ज्योतिर्विदासि नः ॥ १ ॥

आ । नः । पवस्व । धारया । पवमान । रयिम् । पृथुम् । यया । ज्योतिः । विदासि । नः ॥ १ ॥

हे पवमान सोम त्वं धारया नः अस्माकम् आ पवस्व सर्वतः क्षर । किम् । प्रयि धनं पृथुं विस्तीर्णम् । यथा धारया ज्योतिः द्योतमानं यज्ञं स्वर्गं वा विदासि लम्भयसि नः अस्माकम् ॥

इन्द्रो समुद्रमीङ्खय पवस्व विश्वमेजय । रायो धर्ता न ओजसा ॥ २ ॥

इन्द्रो इति । समुद्रम् ईङ्खय । पवस्व । विश्वम् एजय । रायः । धर्ता । नः । ओजसा ॥ २ ॥

हे इन्द्रो सोम हे समुद्रमीङ्खय । समुद्रमित्युदकनाम । ईङ्खयतिर्गतिकर्मा^७ । उदकप्रेरक तथा हे विश्वमेजय विश्वस्य सर्वस्यास्मच्छत्रोः कम्पयितः सोम त्वम् ओजसा त्वदीयेन बलेन नः

१. त-भ-‘सुन्वन्ति’ नास्ति । २. ग-त-भ-‘शुद्धो’ नास्ति । ३. भ-‘रूपकैश्च’ । ४. ग-त-भ-सोमं । ५. घ-त-भ-प्रीणयित्रीः । ६. ग-अकामयत । ७. ग-भ-‘ईषति’; त-ईषति ।

अस्मभ्यं वरायः धनस्य वधता धारकः पवस्व । भवेत्यर्थः । अत्र यद्यप्युदकप्रेरणसर्वशत्रुकम्पने
संबोधनान्तर्गतत्वादुद्देश्यगते तथापि यजमानस्यापेक्षिते इति राघो धर्तृत्ववदाशास्ये अधिगन्तव्ये ॥

त्वया वीरेण वीरवोऽभिष्याम पृतन्यतः । क्षरा णो अभि वार्यम् ॥ ३ ॥
त्वया । वीरेण । वीरऽवः । अभि । स्याम । पृतन्यतः । क्षर । नः । अभि । वार्यम् ॥ ३ ॥

हे वीरवः वीरवन् सोम वीरेण स्वया साधनेन पृतन्यतः संग्राममिच्छतः शत्रून् अभि
ष्याम अभिभवेम । अतः नः अस्माकं वार्यं वरणीयं धनम् अभि वक्षर । अभिगमयेत्यर्थः ।
अथवा वरणीयं सोमाख्यं धनं क्षर पवस्व ॥

प्र वाजमिन्दुरिष्यति सिषासन्वाजसा ऋषिः । व्रता विद्वान आयुधा ॥ ४ ॥
प्र । वाजम् । इन्दुः । इष्यति । सिषासन् । वाजऽसाः । ऋषिः । व्रता । विद्वानः । आयुधा ॥ ४ ॥

सोमः वाजम् अन्नम् इष्यति प्रेरयति यजमानेभ्यः^१ । किं कुर्वन् । सिषासन् यजमानान्
संभक्तुमिच्छन् । ईदृशः इन्दुः^२ वाजसाः अन्नस्य दाता ऋषिः सर्वस्य द्रष्टा व्रता कर्माणि
आयुधानि च विद्वानः जानन् ॥

तं गीर्भिर्वाचमीङ्ख्यं पुनानं वासयामसि । सोमं जनस्य गोपतिम् ॥ ५ ॥
तम् । गीऽभिः । वाचम् ईङ्ख्यम् । पुनानम् । वासयामसि । सोमम् । जनस्य । गोऽपतिम् ॥ ५ ॥

तं सोमं गीर्भिः स्तुतिवाग्भिः^३ स्तौमीति शेषः । किंच वाचमीङ्ख्यं वाचः प्रेरयितारं पुनानं
पूयमानं तं सोमं वासयामसि वासयामः श्रयणद्रव्यैः । कीदृशं सोमम् । जनस्य गोपतिं गवां
पालकम् । यद्वा । एकमेव वाक्यम् । उक्तविशेषणविशिष्टं सोमं स्तुतिभिर्वासयाम इति । माधवस्तु
वाचमिति पृथक्पदं तिङन्तं कृत्वा वाक्यद्वयं चकार ॥

विश्वो यस्य व्रते जनो दाधार धर्मणस्पतेः । पुनानस्य प्रभूवसोः ॥ ६ ॥
विश्वः । यस्य । व्रते । जनः । दाधार । धर्मणः । पतेः । पुनानस्य । प्रभूवसोः ॥ ६ ॥

विश्वः सर्वः जनः मनुष्यो यजमानः यस्य सोमस्य व्रते कर्मणि दाधार धारयति मन
इति शेषः । कीदृशस्य । धर्मणः^४ कर्मणः पतेः पालकस्य पुनानस्य पूयमानस्य प्रभूवसोः
प्रभूतधनस्य ॥ ॥ २५ ॥

‘असर्जि’ इति षड्वचं द्वादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘असर्जि’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो
विनियोगः ॥

असर्जि रथ्यो यथा पवित्रे चम्बोः सुतः । कार्ष्मन्वाजी न्यक्रमीत् ॥ १ ॥
असर्जि । रथ्यः । यथा । पवित्रे । चम्बोः । सुतः । कार्ष्मन् । वाजी । नि । अक्रमीत् ॥ १ ॥

रथ्यो यथा रथसंबन्धश्च इव स यथा विसृज्यते तद्वत् चम्बोः अधिषवणफलकयोः सुतः
अभिषुतः सोमः असर्जि सृष्टोऽभूत् पवित्रे । तथाभूतः वाजी वेजनवान् सोमाख्योऽश्वः कार्ष्मन् ।
कार्ष्मं युद्धमितरेतरकर्षणात् । अत्र देवानामाकर्षणवति^५ यज्ञाख्ये संग्रामे न्यक्रमीत् नितरां क्रामति ॥

१. त-ऋचमानेभ्यः । २. म१.२-ईदुः सोमः । ३. त१.२.६-म१.२-स्तुतिभिर्वाग्भिः ; त७-
स्तुतिभिः । ४. ग-त-म-यस्य धर्मणः । ५. ग-माकर्षणोपेतैः ; त-म२.४-माकर्षणयति ; म१-माकर्षयति ।

स वह्निः सोम जागृविः पर्वस्व देववीरति । अभि कोशं मधुश्रुतम् ॥ २ ॥

सः । वह्निः । सोम । जागृविः । पर्वस्व । देववीरति । अभि । कोशम् । मधुश्रुतम् ॥ २ ॥

हे ऽसोम ऽस ऽवह्निः वाहकः ऽजागृविः जागरूकः ऽदेववीरः देवकामस्त्वं ऽमधुश्रुतं मधुस्त्वावि
 ऽकोशं दशापविभ्रमतिक्रम्य ऽअभि ऽपर्वस्व द्रोणकलशं प्रति क्षर ॥

स नो ज्योतीषि पूर्य पर्वमान वि रोचय । क्रत्वे दक्षाय नो हिनु ॥ ३ ॥

सः । नः । ज्योतीषि । पूर्य । पर्वमान । वि । रोचय । क्रत्वे । दक्षाय । नः । हिनु ॥ ३ ॥

हे ऽपूर्य पुराण ऽपर्वमान सोम^१ ऽनः अस्माकं ऽज्योतीषि दिव्यानि स्थानानि ऽवि ऽरोचय
 प्रकाशय । किंच ऽक्रत्वे कर्मणे यागाय ऽदक्षाय बलाय च^२ बलप्रदाय^३ यागाय वा ऽनः अस्मान्
 ऽहिनु प्रेरय ॥

शुम्भमान क्रतायुभिर्मृज्यमानो गर्भस्त्योः । पर्वते वारं अव्यये ॥ ४ ॥

शुम्भमानः । क्रतायुभिः । मृज्यमानः । गर्भस्त्योः । पर्वते । वारं । अव्यये ॥ ४ ॥

ऽक्रतायुभिः यज्ञकामैर्ऋत्विभिः ऽशुम्भमानः अलंकृत्यमाणस्तेषामेव ऽगर्भस्त्योः हस्त्योः
 ऽमृज्यमानः सोमः ऽअव्यये अविसये ऽवारं बाले दशापवित्रे ऽपर्वते पूर्यते ॥

स विश्वा दाशुषे वसु सोमो दिव्यानि पार्थिवा । पर्वतामान्तरिक्ष्या ॥ ५ ॥

सः । विश्वा । दाशुषे । वसु । सोमः । दिव्यानि । पार्थिवा । पर्वताम् । आ । अन्तरिक्ष्या ॥ ५ ॥

ऽसः अभिषूयमाणः ऽसोमः ऽदाशुषे हविर्दात्रे ऽविश्वा सर्वाणि ऽवसु वसुनि धनानि
 ऽपर्वतां प्रयच्छतु । विश्वानीत्युक्तस्य विवरणं शिष्टम् । ऽदिव्यानि दिवि भवानि ऽपार्थिवा पृथिवी-
 संबद्धानि ऽअन्तरिक्ष्या^४ अन्तरिक्षे भवानि च पर्वताम् ॥

आ दिवस्पृष्टमश्वयुर्गव्ययुः सोम रोहसि । वीरयुः शवसस्पते ॥ ६ ॥

आ । दिवः । पृष्टम् । अश्वयुः । गव्ययुः । सोम । रोहसि । वीरयुः । शवसः । पते ॥ ६ ॥

हे ऽसोम त्वं स्तोतृणाम् ऽअश्वयुः अश्वमिच्छन् ऽगव्ययुः गा इच्छन् ऽवीरयुः पुत्रानिच्छन्
 ऽदिवस्पृष्टं हुलोकम् ऽआ ऽरोहसि आहुतिद्वारा हे ऽशवसस्पते अन्नस्य पालक ॥ २६ ॥

‘स सुतः’ इति षड्वचं त्रयोदशं सूक्तं रहुगणस्यार्थं गायत्रे सौम्यम् । अनुक्रम्यते च—‘स
 सुतो रहुगणः’ इति । गतो विनियोगः ॥

स सुतः पीतये वृषा सोमः पवित्रे अर्षति । विघ्नत्रक्षांसि देवयुः ॥ १ ॥

सः । सुतः । पीतये । वृषा । सोमः । पवित्रे । अर्षति । विघ्नन् । रक्षांसि । देवयुः ॥ १ ॥

ऽसः ऽसोमः ऽपीतये इन्द्रादिपानाय^५ ऽसुतः अभिषुतः ऽवृषा वर्षणः^६ सन् ऽपवित्रे ऽअर्षति
 गच्छति । किं कुर्वन् । ऽरक्षांसि ऽविघ्नन्^७ ऽदेवयुः देवकामः स इत्यन्वयः ॥

१. घ-सोम स त्वं । २. ग-घ-त-‘च’ नास्ति । ३. भ१.२-बलप्रदानाय । ४. त५-भ१.२-
 आन्तरिक्ष्या । ५. ग-त-म४-राहुः । ६. ग-ईद्रपानाय । ७. ग-वर्षकः; त३.४.५-भ४-कषणः ।
 ८. ग-त५-विघ्नन् निघ्नन्; त३-निघ्नन् ।

स पवित्रे विचक्षुणो हरिरर्षति धर्णसिः । अभि योनिं कनिक्रदत् ॥ २ ॥

सः । पवित्रे । वि॒ऽचक्षुणः । हरिः । अ॒र्षति । ध॒र्णसिः । अभि । योनिम् । कनिक्रदत् ॥ २ ॥

सः सोमः । पवित्रे । पश्यतिकर्मैतत् । सर्वस्य द्रष्टा । हरिः हरितवर्णः सोमः । धर्णसिः सर्वस्य धारकः । पवित्रे । पवित्रे । अर्षति गच्छति । पश्चात् । कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् । योनिं स्थानं द्रोणकलशम् । अभि गच्छति ॥

स वाजी रोचना दिवः पवमानो वि धावति । रक्षोहा वारमुव्ययम् ॥ ३ ॥

सः । वा॒जी । रो॒चना । दि॒वः । प॒वमानः । वि । धा॒वति । र॒क्षः । ऽहा । वा॒रम् । अ॒व्ययम् ॥ ३ ॥

सः । वाजी वेजनवानश्वस्थानीयः । दिवः स्वर्गस्य । रोचना रोचकः । पवमानः पूयमानः । वि धावति । कीदृशः । रक्षोहा रक्षोहन्ता । अव्ययं । वारं दशापवित्रमतीत्य च । धावति ॥

स त्रितस्याधि सानवि पवमानो अरोचयत् । जामिभिः सूर्यं सह ॥ ४ ॥

सः । त्रि॒तस्य । अधि । सान॒वि । प॒वमानः । अ॒रोच॒यत् । जा॒मिभिः । सूर्यं । सह ॥ ४ ॥

सः सोमः । त्रितस्य महर्षेः । अधि । सानवि समुच्छिते यज्ञे । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । पवमानः पूयमानः । जामिभिः प्रवृद्धैर्बन्धुभूतैर्वा स्वतेजोभिः । सह सहितः सन् । सूर्यम् । अरोचयत् प्रकाशितवान् ॥

स वृत्रहा वृषा सुतो वरिवोविददाभ्यः । सोमो वाजमिवासरत् ॥ ५ ॥

सः । वृ॒त्रहा । वृ॒षा । सु॒तो । व॒रि॒वो॒वि॒ददा॒भ्यः । सो॒मो । वा॒जम् । इ॒वा॒सरत् ॥ ५ ॥

सः । वृत्रहा । वृषा वर्षकः । सुतः अभिषुतः । वरिवोवित् यष्टुर्धनस्य लभ्यः । अदाभ्यः । अन्यैरदम्भनीयः । सोमः । वाजमिव संग्राममश्व इव । असरत् गच्छति कलशम् ॥

स देवः कविनेषितोऽभि द्रोणानि धावति । इन्दुरिन्द्राय मंहना ॥ ६ ॥

सः । दे॒वः । क॒वि॒ने॒षि॒तो॒ऽभि । द्रो॒णा॒नि । धा॒वति । इ॒न्दुः । इ॒न्द्रा॒य । म॒हना ॥ ६ ॥

सः सोमः । देवः । इन्दुः क्लिद्यमानः । कविना क्रान्तप्रज्ञेनाध्वर्युणा । इषितः प्रेरितः सन् । द्रोणानि द्रोणकलशान् । अभि धावति अभिगच्छति । किमर्थम् । इन्द्राय इन्द्रार्थम् । मंहना महान् स इति समन्वयः ॥ २७ ॥

‘ एषः ’ इति षडृचं चतुर्दशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘ एष उ स्यः ’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

एष उ स्य वृषा रथोऽव्यो वारैभिरर्षति । गच्छन्वाजं सहस्रिणम् ॥ १ ॥

एषः । ऊँ इति । स्यः । वृषा । रथः । अव्यः । वारैभिः । अर्षति ।

गच्छन् । वाजम् । सहस्रिणम् ॥ १ ॥

१. ग-त-भ-‘ स्वर्गस्य ’ नास्ति । २. ग-वि; त-भ-व । ३. घ-त १. २. ६. ७-अदाभ्यः अदावृभ्यः; त ३. ४. ५-अदावृभ्यः ।

वस्यः सः प्रसिद्धः वपुषः अभिषुतः सोमः वपुषा वर्धिता वरथः रंहणस्वभावः वअव्यो
ववारेभिः अवैर्वालेदशापवित्रेण वअर्षति गच्छति कलशम् । ववाजम् अन्नं वसहस्त्रिणं सहस्रसंख्याकं
यजमानाय प्रदातुं वगच्छन् द्रोणकलशं प्रविशन्नर्षतीत्यर्थः । वउ^२ पूरणः^२ ॥

एतं त्रितस्य योषणो हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ २ ॥

एतम् । त्रितस्य । योषणः । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिभिः । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥ २ ॥

वएतम् वइन्दुं ह्रिद्यमानं वहरिं हरितवर्णं सोमं वत्रितस्य ऋषेः वयोषणः अङ्गुलयः वअद्रिभिः^२
वहिन्वन्ति^२ वइन्द्राय इन्द्रस्य वपीतये पानाय ॥

एतं त्वं हरितो दश मर्मज्यन्ते अपस्युवः । याभिर्मदाय शुम्भते ॥ ३ ॥

एतम् । त्वम् । हरितः । दश । मर्मज्यन्ते । अपस्युवः । याभिः । मदाय । शुम्भते ॥ ३ ॥

वएतं वस्यं तं सोममध्वर्योः वदश वहरितः हरणस्वभावा अङ्गुलयः वअपस्युवः कर्मेच्छवः
सस्यः वमर्मज्यन्ते शोधयन्ति । वयाभिः इन्द्रस्य वमदाय वशुम्भते दीप्यते । शोध्यत इत्यर्थः ।
तमेतमिति संबन्धः ॥

एष स्य मानुषीष्वा इयेनो न विक्षु सीदति । गच्छञ्जारो न योषितम् ॥ ४ ॥

एषः । स्यः । मानुषीषु । आ । इयेनः । न । विक्षु । सीदति । गच्छन् । जारः । न । योषितम् ॥ ४ ॥

वस्यः सः वपुषः सोमः वमानुषीषु वविक्षु प्रजासु यजमानरूपास्वनुग्रहेण वआ वसीदति
वइयेनो वन इयेन इव । पुनः^४ क इव^४ । वयोषितं वगच्छन् अभिगच्छन् वजारो वन जार इव । स
यथा संकेतितस्तस्याः कामपूरणाय गूढो गच्छति तद्वदित्यर्थः ॥

एष स्य मद्यो रसोऽव चष्टे दिवः शिशुः । य इन्दुर्वारमाविशत् ॥ ५ ॥

एषः । स्यः । मद्यः । रसः । अव । चष्टे । दिवः । शिशुः । यः । इन्दुः । वारम् । आ । अविशत् ॥ ५ ॥

वस्यः^५ सः वपुषः वमद्यः मदनिमित्तः वरसः वअव वचष्टे सर्वमवपश्यति^५ । वदिवः वशिशुः
शुपुत्रः । तत्रोत्पत्तेः पुत्रत्वमस्य । वय वइन्दुः दीप्तः सोमः ववारं दशापवित्रम् वआविशत् आविशति
स एष इति ॥

एष स्य पीतये सुतो हरिरर्षति धर्णसिः । क्रन्दन्योनिममि प्रियम् ॥ ६ ॥

एषः । स्यः । पीतये । सुतः । हरिः । अर्षति । धर्णसिः । क्रन्दन् । योनिम् । अमि । प्रियम् ॥ ६ ॥

वपुष वस्यः स सोमः वपीतये पानाय वसुतः अभिषुतः वहरिः हरितवर्णः वधर्णसिः धारकः
वप्रियं स्वप्रियभूतं वयोनिं स्थानं द्रोणकलशं वक्रन्दन् शब्दयन् वअभि वअर्षति गच्छति ॥ २८ ॥

‘आशुरर्ष’ इति षडृचं पञ्चदशं सूक्तमाङ्गिरसस्य बृहन्मतेरार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् ।
‘आशुरर्ष बृहन्मतिः’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

१. ग-त-भ-‘स’ नास्ति । २. ग-त-भ-‘उ पूरणः’ नास्ति । ३. घ-अद्रिभिः आरभिः
हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । ४. ग-घ-त३.४.५-भ३-‘पुनः क इव’ नास्ति । ५. ग-त-भ३.४-‘स्यः’ नास्ति ।
६. ग-त-भ२.३-सर्वमवपश्यदिति; भ४-सर्वमेव पश्यति ।

आशुरर्षं बृहन्मते परिं प्रियेण धाम्ना । यत्र देवा इति ब्रवन् ॥ १ ॥

आशुः । अर्ष । बृहत्ऽमते । परिं । प्रियेण । धाम्ना । यत्र । देवाः । इति । ब्रवन् ॥ १ ॥

हे ऽबृहन्मते महामते सोम ऽप्रियेण देवानां प्रियतमेन ऽधाम्ना शरीरेण धारया ऽआशुः शीघ्रः सन् ऽपरि ऽअर्षं परिगच्छ । ऽयत्र ऽदेवाः इन्द्रादयो वर्तन्ते ऽइति ऽब्रवन् ब्रुवन् उच्चारयन् । तां^१ दिशं गच्छामीति ब्रुवन्नित्यर्थः ॥

परिष्कृण्वन्ननिष्कृतं जनाय यातयन्निषः । वृष्टिं दिवः परिं स्रव ॥ २ ॥

परिऽकृण्वन् । अनिऽकृतम् । जनाय । यातयन् । निषः । वृष्टिम् । दिवः । परिं । स्रव ॥ २ ॥

ऽअनिष्कृतम् असंस्कृतं यजमानं स्थानं वा ऽपरिष्कृण्वन् संस्कुर्वन् ऽजनाय यागकर्त्रे ऽइषः अन्नानि ऽयातयन् निर्गमयन् ऽदिवः अन्तरिक्षात् ऽवृष्टिं ऽपरि ऽस्रव ॥

सुत एति पवित्र आ त्विषिं दधान ओजसा । विचक्षाणो विरोचयन् ॥ ३ ॥

सुतः । एति । पवित्रे । आ । त्विषिम् । दधानः । ओजसा । विऽचक्षाणः । विऽरोचयन् ॥ ३ ॥

ऽसुतः अभिषुतः सोमः सन् ऽपवित्रे दशापवित्रे । ऽआ इत्यनर्थकः । ऽओजसा बलेन शीघ्रम् ऽएति गच्छति । कीदृशः सन् । ऽत्विषिं दीप्तिं ऽदधानः धारयन् ऽविचक्षाणः सर्वं पश्यन् ऽविरोचयन् दीपयन् । किम् । देवानिति शेषः ॥

अयं स यो दिवस्परिं रघुयामा पवित्र आ । सिन्धोरुर्मा व्यक्षरत् ॥ ४ ॥

अयम् । सः । यः । दिवः । परिं । रघुऽयामा । पवित्रे । आ । सिन्धोः । ऊर्मा । वि । अक्षरत् ॥ ४ ॥

ऽअयं ऽसः सोमः ऽपवित्रे ऽआ सिन्ध्यमान इति शेषः । ऽसिन्धोः जलस्राविण्याः ऽऊर्मा^२ ऊर्मौ संघाते ऽव्यक्षरत् विविधं क्षरति^३ । स इत्युक्तं क इत्याह । ऽयो ऽदिवस्परि द्युलोकस्थोपरि ऽरघुयामा लघुगमनो देवग्राहौ सोऽयमिति संबन्धः ॥

आविवांसन्परावतो अथो अर्वावतः सुतः । इन्द्राय सिच्यते मधु ॥ ५ ॥

आऽविवासन् । पराऽवतः । अथो इति । अर्वाऽवतः । सुतः । इन्द्राय । सिच्यते । मधु ॥ ५ ॥

ऽसुतः अभिषुतः सोमः ऽपरावतः । दूरनामैतत् । दूरस्थान् ऽअथो अपि च ऽअर्वावतः अन्तिकस्थांश्च देवान्^४ ऽआविवासन्^४ । रसेन परिचरणायेत्यर्थः । ऽइन्द्राय इन्द्रार्थं ऽमधु मधुसदृशः सोमः ऽसिच्यते ॥

समीचीना अनूषत हरिं हिन्वन्त्याद्विभिः । योनावृतस्य सीदत ॥ ६ ॥

सम्ऽईचीनाः । अनूषत । हरिम् । हिन्वति । अद्विभिः । योनौ । ऋतस्य । सीदत ॥ ६ ॥

ऽसमीचीनाः सम्यगञ्जिताः संगताः स्तोतारः ऽअनूषत स्तुवन्ति । किञ्च सोमं ऽहरिं हरितवर्णं ऽहिन्वन्ति प्रेरयन्ति गमयन्ति ऽअद्विभिः ग्रावभिः । यस्मादेवं तस्मात् ऽऋतस्य यज्ञस्य ऽयोनौ स्थाने ऽसीदत निषण्णा भवत हे देवाः ॥ २९ ॥

१. ग-तेषां; त-भ३.४-ते तां । २. ग-त-भ-‘ऊर्मा’ नास्ति । ३. ग-क्षरति गच्छति । ४. घ-आविवासन्; त-भ-देवानामविवासन् ।

‘पुनानः’ इति षडृचं षोडशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘पुनानः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
गतो विनियोगः ॥

पुनानो अक्रमीदभि विश्वा मृधो विचर्षणिः । शुम्भन्ति विप्रं धीतिभिः ॥ १ ॥

पुनानः । अक्रमीत् । अभि । विश्वाः । मृधः । विचर्षणिः । शुम्भन्ति । विप्रम् । धीतिभिः ॥ १ ॥

पुनानः पूयमानः । विचर्षणिः द्रष्टा सोमः^१ । विश्वाः सर्वान् । मृधः हिंसकान् शत्रून् । अभि
अक्रमीत् अतिक्रान्तवान्^२ । तं विप्रं मेधाविनं । धीतिभिः कर्मभिरभिपवादिभिः स्तुतिभिर्वा
शुम्भन्ति दीपयन्ति अलंकुर्वन्ति ॥

आ योनिमरुणो रुहद्रमुदिन्द्रं वृषा सुतः । ध्रुवे सदसि सीदति ॥ २ ॥

आ । योनिम् । अरुणः । रुहत् । गर्मतम् । इन्द्रम् । वृषा । सुतः । ध्रुवे । सदसि । सीदति ॥ २ ॥

अयम् अरुणः अरुणवर्णः सोमः । योनिं स्थानं द्रोणकलशम् । आ । रुहत् आरोहति । ततः
इन्द्रं । गमत् गच्छति । कुतः सन् । अयं । वृषा वर्षकः फलानां । सुतः अभिपुतः सन् गत्वा । ध्रुवे
सदसि स्थिरे स्थाने ब्रुलोकाख्ये । सीदति निवसति ॥

नू नो रयिं महामिन्दोऽस्मभ्यं सोम विश्वतः । आ पवस्व सहस्रिणम् ॥ ३ ॥

नू । नः । रयिम् । महाम् । इन्द्रो इति । अस्मभ्यम् । सोम । विश्वतः ।

आ । पवस्व । सहस्रिणम् ॥ ३ ॥

हे सोम अभिपुतस्त्वं हे इन्द्रो^३ । नः । अस्मभ्यं । नू । क्षिप्रं । महान् । सहस्रिणम्
असंख्यातं^४ । रयिं धनं । विश्वतः । आ । पवस्व सर्वतः परितः ॥

विश्वा सोम पवमान युम्नानीन्दवा भर । विदाः सहस्रिणीरिषः ॥ ४ ॥

विश्वा । सोम । पवमान । युम्नानि । इन्द्रो इति । आ । भर । विदाः । सहस्रिणीः । रिषः ॥ ४ ॥

हे सोम । पवमान पूयमान । इन्द्रो दीप्तत्वं । विश्वा सर्वाणि बहुविधानि । युम्नानि
द्रविणानि । आ । भर आहर । विदाः लभ्य च । सहस्रिणीः सहस्रसंख्याकानि^५ । रिषः अजानि ॥

स नः पुनान आ भर रयिं स्तोत्रे सुवीर्यम् । जरितुर्वर्धया गिरः ॥ ५ ॥

सः । नः । पुनानः । आ । भर । रयिम् । स्तोत्रे । सुवीर्यम् । जरितुः । वर्धय । गिरः ॥ ५ ॥

हे सोम । सः^६ त्वं । नः । अस्मभ्यं । स्तोत्रे स्तोत्रभ्यः । पुनानः पूयमानोऽभिपूयमाणः । आ
भर आहर । किम् । रयिं धनम् । कीदृशम् । सुवीर्यं सुपुत्रम् । किंच । जरितुः स्तोतुः । गिरः
स्तुतीः । वर्धय ॥

पुनान इन्द्रवा भर सोम द्विबर्हसं रयिम् । वृषन्निन्दो न उक्थ्यम् ॥ ६ ॥

पुनानः । इन्द्रो इति । आ । भर । सोम । द्विबर्हसम् । रयिम् ।

वृषन् । इन्द्रो इति । नः । उक्थ्यम् ॥ ६ ॥

१. ग-सर्वस्य । २. ग-घ-त १. २. ४. ५. ७-आक्रान्तवान् ; त ३. ६-भ ३. ४-अक्रान्तवान् । ३. घ-इन्द्रो
दीप्त । ४. घ-सहस्रसंख्यातं । ४. ग-घ-त-भ-संख्याका । ५. त-‘सः’ नास्ति ।

हे ^१इन्द्रो ^२सोम ^३पुनानः पूषमानस्वम् ^४आ ^५भर आहर । किम् । ^६रयिं धनम् । कीदृशं धनम् । ^७द्विवर्हसं द्वयोः शुप्रथिव्याख्ययोः स्थानयोः परिवृद्धम् । तदेवाह । हे ^८इन्द्रो ^९वृषन् वर्षकं ^{१०}वः अस्मभ्यम् ^{११}उक्थ्यं स्तुत्यं धनमा भर ॥ ॥ ३० ॥

‘ प्र ये गावः ’ इति षट्चं सप्तदशं सुक्तं काण्वस्य मेध्यातिथेरार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं-‘ प्र ये गावो मेध्यातिथिः ’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र ये गावो न भूर्णयस्त्वेषा अयासो अक्रसुः । घनन्तः कृष्णामप त्वचम् ॥ १ ॥
प्र । ये । गावः । न । भूर्णयः । त्वेषाः । अयासः । अक्रसुः । घनन्तः । कृष्णाम् । अप । त्वचम् ॥ १ ॥

ये अभिषुताः सोमाः ^१गावो ^२न उदकानीव तानि यथा तूर्णमधः पतन्ति तद्वत् । एवं वोपमीयन्ते । यथा गावः स्वगोष्ठं प्रत्याशु गच्छन्ति तद्वत् । अथवा गावः स्तुतिवाचः । ता यथा स्तुत्यं प्रति क्षिप्रं प्राप्नुवन्ति तद्वत् । ^३भूर्णयः क्षिप्राः ^४त्वेषाः दीप्ताः ^५अयासः अया गमनशीलाः ^६कृष्णां ^७त्वचम् । कृष्णा त्वग्रक्षाः । तम् ^८अप ^९घनन्तः ^{१०}निघ्नन्तः । त्वचिः संवरणकर्मा । ईदृग्भूताः सोमाः ^{११}प्र ^{१२}अक्रसुः । तान् स्तुतेति ^{१३}शेषः ॥

सुवितस्य मनामहेऽति सेतुं दुराव्यम् । साह्यांसो दस्युमव्रतम् ॥ २ ॥
सुवितस्य । मनामहे । अति । सेतुम् । दुः ^१आव्यम् । साह्यांसः । दस्युम् । अव्रतम् ॥ २ ॥

सुवितस्य । शोभनं प्राप्तः सुवितः । शोभनस्य सोमस्य ^१सेतुं रक्षोविषयं बन्धनं ^२दुराव्यं दुष्टमतिं च रक्षसां बन्धनं तेषां हननबुद्धिं च सोमकर्तृकाः ^३मनामहे स्तुमः । कथं स्तुम इति तदुच्यते । ^४अव्रतम् अकर्माणं ^५दस्युं शत्रुं ^६साह्यांसः अभिभवन्तः ॥

शृण्वे वृष्टेरिव स्वनः पर्वमानस्य शुष्मिणः । चरन्ति विद्युतो दिवि ॥ ३ ॥
शृण्वे । वृष्टेः ^१इव । स्वनः । पर्वमानस्य । शुष्मिणः । चरन्ति । विद्युतः । दिवि ॥ ३ ॥

शृण्वे श्रूयते । किम् । सोमस्वनः । किमिव । ^१वृष्टेः वर्षणस्य ^२स्वनः ^३इव । तस्य यथा महान् स्वनः श्रूयते तद्वत् प्रभूतरसापातसमये श्रूयते । कस्य स्वन इति तत्राह । ^४पवमानस्य पूषमानस्य ^५शुष्मिणः बलवतः । तस्यैव ^६विद्युतः दीप्तयः ^७दिवि अन्तरिक्षे ^८चरन्ति ॥

आ पवस्व महीमिषं गोमदिन्द्रो हिरण्यवत् । अश्ववद्व्राजवत्सुतः ॥ ४ ॥
आ । पवस्व । महीम् । इषम् । गो ^१मत् । इन्द्रो इति । हिरण्यवत् ।
अश्ववत् । व्राजवत् । सुतः ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्रो सोम ^२सुतः अभिषुतस्त्वं ^३महीमिषम् महदक्षम् ^४आ ^५पवस्व ^६। कीदृशमक्षम् । ^७गोमत् बहुगोभिरुपेतमेव ^८हिरण्यवत् ^९हिरण्यैः ^{१०}अश्ववत् ^{११}अश्वैः ^{१२}व्राजवत् ^{१३}वाजैर्बलैश्चोपेतम् ^{१४}॥

१. ग-त-भ-‘इन्द्रो’ नास्ति; घ-इन्द्रो सोम । २. ग-त-३.४.५-भ-३-‘क्षिप्राः’ नास्ति । ३. त-भ-‘अप घ्नन्तः’ नास्ति । ४. ग-स्तुवतीति; घ-त-भ-३.४-मु-स्तुवतीति । ५. त-महत्; भ-३.४-महन् । ६. घ-पवस्व क्षर । ७. घ-गोमिषः; भ-बहुभिर्गोभिः । ८. ग-हिरण्यवद्विरण्यैरुपेतं अश्ववद्व्राज-वद्व्राजैर्बलैश्चोपेतं; घ-हिरण्यवद्विरण्ययुक्तं अश्ववद्वद्युक्तं व्राजवद्वलैश्चोपेतं; त-भ-३-हिरण्यवद्विरण्यैरश्व-वद्व्राजैर्बलैश्चोपेतं ।

स पवस्व विचर्षण आ मही रोदसी पृण । उषाः सूर्यो न रश्मिभिः ॥ ५ ॥

सः । पवस्व । विचर्षणे । आ । मही इति । रोदसी इति । पृण ।

उषाः । सूर्यः । न । रश्मिभिः ॥ ५ ॥

हे ऽविचर्षणे विद्वष्टः सोम ऽसः त्वं ऽपवस्व क्षर रसम् । तथा कृत्वा तेन रसेन ऽमही महर्ष्यौ
 ऽरोदसी आवापृथिव्यौ ऽआ ऽपृण आपूरय । ऽउषाः उपसः । एकदेशवाचिनोऽशब्देन तदुप-
 लक्षितमहरुच्यते तत्प्राधान्यात् । अहानि ऽरश्मिभिः ऽसूर्यो ऽन सूर्य इव ॥

परि णः शर्मयन्त्या धारया सोम विश्वतः । सरो रसेव विष्टपम् ॥ ६ ॥

परि । नः । शर्मयन्त्या । धारया । सोम । विश्वतः । सरो । रसादेव । विष्टपम् ॥ ६ ॥

हे ऽसोम ऽनः अस्मभ्यं ऽशर्मयन्त्या सुखयन्त्या ऽधारया ऽविश्वतः सर्वतः ऽपरि ऽसर
 परिचर । ऽरसेव रसेनेव ऽविष्टपं भूलोकम् । यद्वा । रसा नदी स्थानं सा प्रवणरूपमिव ॥ ॥ ३१ ॥

‘जनयन्’ इति षडृचमष्टादशं सूक्तम् । ऋत्याद्याः पूर्ववत् । ‘जनयन्’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो
 विनियोगः ॥

जनयन्त्रोचना दिवो जनयन्नप्सु सूर्यम् । वसानो गा अपो हरिः ॥ १ ॥

जनयन् । रोचना । दिवः । जनयन् । अप्सु । सूर्यम् । वसानः । गाः । अपः । हरिः ॥ १ ॥

अयं ऽहरिः सोमः ऽदिवः द्युसंबन्धीनि ऽरोचना रोचनानि नक्षत्रग्रहमण्डलानि ऽजनयन्
 तथा ऽअप्सु अन्तरिक्षे ऽसूर्यं च ऽजनयन् तथा ऽगाः अधोगन्त्रीः ऽअपः ऽवसानः भूमिमात्मानं
 वाच्छादयन् पवत इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

एष प्रत्नेन मन्मना देवो देवेभ्यस्परि । धारया पवते सुतः ॥ २ ॥

एषः । प्रत्नेन । मन्मना । देवः । देवेभ्यः । परि । धारया । पवते । सुतः ॥ २ ॥

ऽएषः सोमः^१ ऽप्रत्नेन पुराणेन ऽमन्मना मननीयेन स्तोत्रेण युक्तः^२ ऽसुतः अभिषुतश्च सन्
 ऽदेवेभ्यः ऽपरि^३ परितः ऽधारया स्वीयया ऽपवते ॥

वावृधानाय तूर्वेये पवन्ते वाजसातये । सोमाः सहस्रपाजसः ॥ ३ ॥

वावृधानाय । तूर्वेये । पवन्ते । वाजसातये । सोमाः । सहस्रपाजसः ॥ ३ ॥

ऽवावृधानाय वर्धमानाय ऽतूर्वेये क्षिप्राय ऽवाजसातये संग्रामायाजलाभाय^४ वा ऽपवन्ते
 पूयन्ते । के । ऽसोमाः । कीदृशाः । ऽसहस्रपाजसः अपरिमितबलाः । असंख्यातवेगा इत्यर्थः ॥

दुहानः प्रत्नमित्पयः पवित्रे परि पिच्यते । क्रन्दन् देवा अजीजनत् ॥ ४ ॥

दुहानः । प्रत्नम् । इत् । पयः । पवित्रे । परि । सिच्यते । क्रन्दन् । देवान् । अजीजनत् ॥ ४ ॥

१. घ-सोमो देवः । २. ग-युक्तो देवो द्योतमानः । ३. ग-त ३.४.५-अ ३-‘परि’ नास्ति ।
 ४. त-संग्रामाच्च ।

वप्रत्नमित् पुराणमेव वपयः रसं वदुहानः दधानः सोमः वपचित्रे वपरि वषिच्यते । किंच वक्रन्दन् शब्दं कुर्वन् वदेवानजीजनत् जनयति स्वसजीषे । यत्र सोमोऽभिपूयते तत्र देवा नियतं प्रादुर्भवन्ति । अतो जनयतीत्युपचर्यते ॥

अभि विश्वानि वार्याभि देवाँ ऋतावृधः । सोमः पुनानो अर्षति ॥ ५ ॥

अभि । विश्वानि । वार्या । अभि । देवान् । ऋतवृधः । सोमः । पुनानः । अर्षति ॥ ५ ॥

अयं वसोमः वपुनानः पूयमानः विश्वानि वार्या वरणीयानि धनानि अभि वअर्षति । तथा वऋतावृधः यज्ञवर्धकान् देवान् अभि अर्षति ॥

गोमन्नः सोम वीरवदश्चावृद्वाजवत्सुतः । पर्वस्व बृहतीरिषः ॥ ६ ॥

गोऽमत् । नः । सोम । वीरवत् । अश्ववत् । वाजवत् । सुतः । पर्वस्व । बृहतीः । र्षः ॥ ६ ॥

हे वसोम वसुतः त्वं नः अस्मभ्यं गोमत् गोभिर्युक्तं वीरवत् बहुभिर्वीरैरुपेतम्^१ वश्ववत् अश्वैर्युक्तं वाजवत् वाजैर्बलैः संग्रामैर्वोपेतं धनं वृहतीरिषः प्रभूतान्यन्नानि वपर्वस्व । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ॥ ३२ ॥

‘यो अत्यइव’ इति षडृचमेकोनविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘यो अत्यइव’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

यो अत्यइव मृज्यते गोभिर्मदाय हर्यतः । तं गीभिर्वीसयामासि ॥ १ ॥

यः । अत्यःऽइव । मृज्यते । गोभिः । मदाय । हर्यतः । तम् । गीःऽभिः । वासयामसि ॥ १ ॥

यः सोमः वअत्यइव अतनशीलोऽश्व इव वगोभिः वसतीवरीभिरङ्गिर्गोविकारैः पथ-आदिभिर्वा वमृज्यते मिश्रयते । किमर्थम् । वमदाय देवानाम् । कीदृशः । यः वहर्यतः कान्तः । वतं सोमं वगीभिः स्तुतिभिः ववासयामसि वासयामः ॥

तं नो विश्वा अवस्युवो गिरः शुम्भन्ति पूर्वथा । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ २ ॥

तम् । नः । विश्वाः । अवस्युवः । गिरः । शुम्भन्ति । पूर्वथा । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥ २ ॥

वतम् वइन्दुं सोमं नः अस्माकं विश्वाः सर्वाः वअवस्युवः । अवो रक्षणम् । तदिच्छन्त्यः वगिरः स्तुतयः वपूर्वथा पूर्वमिव पूर्वं यथा तथैवेदानीमपि वशुम्भन्ति दीपयन्ति । किमर्थम् । वइन्द्राय इन्द्रस्य वपीतये पानाय ॥

पुनानो याति हर्यतः सोमो गीभिः परिष्कृतः । विप्रस्य मेध्यातिथेः ॥ ३ ॥

पुनानः । याति । हर्यतः । सोमः । गीःऽभिः । परिऽकृतः । विप्रस्य । मेध्यऽअतिथेः ॥ ३ ॥

वपुनानः पूयमानः वहर्यतः कमनीयः वसोमो वगीभिः वपरिष्कृतः स्तुतिभिरलंकृतः वयाति कलशं प्रति । किमर्थम् । वविप्रस्य मेधाविनः वमेध्यातिथेः सम यागार्थम् । यद्वा । सम गीभिरिति संबन्धः ॥

पर्वमान विदा रयिमुस्मभ्यं सोम सुश्रियम् । इन्दो सहस्रवर्चसम् ॥ ४ ॥

पर्वमान । विदाः । रयिम् । अस्मभ्यम् । सोम । सुऽश्रियम् । इन्दो इति । सहस्रऽवर्चसम् ॥ ४ ॥

हे ऽपवमान^१ ऽइन्द्रो ऽसोम ऽअस्मभ्यं^२ ऽसुश्रियं शोभनया^३ श्रिया^४ युक्तं ऽसहस्रवर्चसं बहुदीप्तिं ऽरथिं धनं ऽविदाः । देहीत्यर्थः ॥

इन्द्रुरत्यो न वाजसृत्कर्निक्रन्ति पवित्र आ । यदक्षरति देवयुः ॥ ५ ॥

इन्द्रुः । अत्यः । न । वाजसृत् । कर्निक्रन्ति । पवित्रे । आ । यत् । अक्षाः । अति । देवयुः ॥ ५ ॥

अयम् ऽइन्द्रुः ऽवाजसृत् संग्रामसरणः ऽअत्यो ऽन अश्व इव ऽपवित्र ऽआ पवित्रे ऽकर्निक्रन्ति^५ शब्दं^६ करोति । यत् यदा ऽअक्षाः क्षरति । 'क्षर संचलने' इत्यस्माच्छान्दसे लुङि तिपि सिच् । 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावः । इडभावे च 'रास्सस्य' इति सलोपः । ऽदेवयुः देवकामः सन् तदा शब्दं करोति^७ ॥

पवस्व वाजसातये विप्रस्य गृणतो वृधे । सोम रास्व सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

पवस्व । वाजसातये । विप्रस्य । गृणतः । वृधे । सोम । रास्व । सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

हे सोम ऽपवस्व क्षर । किमर्थम् । ऽवाजसातये अन्नलाभाय^८ । तथा ऽगृणतः स्तुवतः ऽविप्रस्य मम मेध्यातिथेः ऽवृधे वर्धनाय च । हे ऽसोम ऽसुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं पुत्रं च ऽरास्व देहि ॥ ॥ ३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-

साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः ॥

समाप्तं च षष्ठाष्टकम् ॥

१. ग-त-पवमानविदास्मभ्यं । २. भ१.२.५-शोभनश्रिया । ३. त३-भ१.४-कर्निक्रंदति । ४. ग-त३.५-भ३.४-'शब्द' नास्ति । ५. घ-त१.२.६-करोति । आ पूरणः । ६. घ-त-भ१.४-मु-अन्नस्य लाभाय ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमाष्टकस्य प्रथमाध्याय आरभ्यते । 'प्र णः' इति षडृचं विंशं सूक्तमाङ्गिरसस्यायास्य-
स्यार्थं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—'प्र णोऽयास्यः' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र ण इन्दो महे तन ऊर्मिं न बिभ्रदर्षसि । अ॒भि दे॒वाँ अ॒यास्यः ॥ १ ॥

प्र । नः । इ॒न्दो इति । म॒हे । तने । ऊ॒र्मिम् । न । बिभ्रत् । अ॒र्षसि । अ॒भि । दे॒वान् । अ॒यास्यः ॥ १ ॥

हे इन्द्रो सोम त्वं नः अस्माकं महे महते तने धनाय प्र अर्षसि प्रगच्छसि^१ । न
संप्रति अयास्यः चायमृषिः तव^२ ऊर्मिं तरङ्गं विभ्रत् धारयन् देवान् अभि गच्छति यष्टुम् ॥

म॒ती जु॒ष्टो धि॒या ह॒तः सोमो॑ हि॒न्वे प॒राव॒ति । वि॒प्रस्य॑ धा॒रया॑ क॒विः ॥ २ ॥

म॒ती । जु॒ष्टः । धि॒या । ह॒तः । सोमः । हि॒न्वे । प॒राऽव॒ति । वि॒प्रस्य । धा॒रया॑ । क॒विः ॥ २ ॥

नः कविः क्रान्तकर्मा सोमः विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुः मती मत्या स्तुत्या जुष्टः सेवितः
धिया कर्मणा हितः यज्ञे निहितः परावति पवित्रादूरदेशे धारया हिन्वे प्रैर्यते ॥

अ॒यं दे॒वेषु॑ जागृ॒विः सु॒त ए॒ति प॒वित्र॑ आ । सोमो॑ या॒ति वि॒चर्ष॑णिः ॥ ३ ॥

अ॒यम् । दे॒वेषु॑ । जागृ॒विः । सु॒तः । ए॒ति । प॒वित्रे॑ । आ । सोमः । या॒ति । वि॒ऽचर्ष॑णिः ॥ ३ ॥

न जागृविः जागरणशीलः अयं सोमः देवेषु देवार्थं सुतः अभिषुतः आ पृति समन्तात्
गच्छति । अपि च विचर्षणिः विद्रष्टा^३ सोमः पवित्रे यथाति पावनाय गच्छति ॥

स नः॑ प॒वस्व॑ वा॒जयु॑श्च॒क्राण॑श्चा॒रुम॑ध्व॒रम् । ब॒र्हिष्माँ॑ आ वि॒वास॑ति ॥ ४ ॥

स । नः । प॒वस्व । वा॒जऽयुः । च॒क्राणः । चा॒रुम् । अ॒ध्व॒रम् । ब॒र्हिष्माँ॑ । आ । वि॒वा॒स॒ति ॥ ४ ॥

हे सोम यं त्वां बर्हिष्मान् ऋत्विक् आ विवासति परिचरति सः त्वं नः अस्मदर्थं
वाजयुः अन्नमिच्छन् अध्वरं हिंसारहितं यागं^४ चारुं कल्याणं चक्राणः कुर्वन् पवस्व क्षर ॥

स नो॑ भ॒गाय॑ वा॒यवे॑ वि॒प्रवी॑रः स॒दावृ॑धः । सोमो॑ दे॒वेष्व॑ यमत् ॥ ५ ॥

स । नः । भ॒गाय॑ । वा॒यवे॑ । वि॒प्रऽवी॑रः । स॒दाऽवृ॑धः । सोमः । दे॒वेषु॑ । आ । य॒मत् ॥ ५ ॥

सः पवमानः सोमः वायवे वायुदेवार्थं भगाय भगदेवार्थं च विप्रवीरः विप्रैर्मैधाविभिः
स्तुत्या प्रेरितः सदावृधः नित्यवृद्धो^५ भवन् नः अस्मभ्यं देवेषु स्थितं धनम् आ यमत्
आ प्रयच्छतु ॥

१. घ-त६-भ१-क्षिप्रं गच्छसि । २. ग-स्तोता । ३. ग-विश्वद्रष्टा । ४. घ-त-भ-यागं च ।

५. भ१-नित्यनित्यशुद्धो; भ२-नित्यं वृद्धो ।

स नो अद्य वसुत्तये क्रतुविद्रातुवित्तमः । वाजं जेषि श्रवो बृहत् ॥ ६ ॥

सः । नः । अद्य । वसुत्तये । क्रतुऽवित् । गातुवित्ऽतमः । वाजम् । जेषि । श्रवः । बृहत् ॥ ६ ॥

हे सोम ^१क्रतुवित् क्रतूनां कर्मणां लम्भकः^२ ^३गातुवित्तमः पुण्यलोकानामतिशयेन मार्गस्य ज्ञाता त्वम् ^४अद्य अस्मिन्नहनि ^५नः अस्माकं ^६वसुत्तये धनलाभाय ^७बृहत् महत् ^८श्रवः अज्ञं ^९वाजं बलं च ^{१०}जेषि जय ॥ ॥ १ ॥

‘स पवस्व’ इति षड्वचमेकविंशं सूक्तम् । ऋग्व्याद्याः पूर्ववत् । ‘स पवस्व’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

स पवस्व मदाय कं नृचक्षा देववीतये । इन्द्रविन्द्राय पीतये ॥ १ ॥

सः । पवस्व । मदाय । कम् । नृऽचक्षाः । देवऽवीतये । इन्द्रो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्रो सोम ^२नृचक्षाः नृणां नेतृणां द्रष्टा ^३सः त्वं ^४देववीतये यज्ञाय ^५इन्द्राय ^६इन्द्रस्य ^७पीतये पानाय च ^८मदाय मदार्यं च ^९कं सुखं यथा भवति तथा ^{१०}पवस्व क्षर ॥

स नो अर्षाभि दूत्यं त्वमिन्द्राय तोशसे । देवान्सखिभ्य आ वरम् ॥ २ ॥

सः । नः । अर्षा । अभि । दूत्यम् । त्वम् । इन्द्राय । तोशसे । देवान् । सखिभ्यः । आ । वरम् ॥ २ ॥

हे सोम ^१त्वं ^२नः अस्माकं ^३दूत्यं^४ दूतस्य कर्म ^५अर्षं अभिगच्छ^६ । अपि^७ च यत्त्वं ^८इन्द्राय ^९इन्द्रार्थं ^{१०}तोशसे पीयसे ^{११}सः त्वं ^{१२}सखिभ्यः प्रियेभ्यः ^{१३}अस्मभ्यं ^{१४}वरं श्रेष्ठं धनं ^{१५}देवान् ^{१६}आ याचस्वेत्यर्थः ॥

उत त्वामरुणं वयं गोभिर्ऋमो मदाय कम् । वि नो राये दुरो वृधि ॥ ३ ॥

उत । त्वाम् । अरुणम् । वयम् । गोभिः । अञ्जमः । मदाय । कम् ।

वि । नः । राये । दुरः । वृधि ॥ ३ ॥

^१उत अपि च हे सोम यम् ^२अरुणम् अरुणवर्णं ^३त्वां ^४मदाय मदार्यं ^५वयम् आङ्गिरसायास्याः ^६गोभिः गोविकारैः ^७पयोभिः ^८अञ्जमः वासयामः^९ संस्कुर्मः^{१०} । ^{११}कम् इति पूरणम् । स त्वं ^{१२}नः अस्माकं ^{१३}राये धनाय ^{१४}दुरः द्वाराणि ^{१५}विः ^{१६}वृधि विवृतानि कुरु ॥

अत्यु पवित्रमक्रमीद्वाजी धुरं न यामनि । इन्दुर्देवेषु पत्यते ॥ ४ ॥

अति । ऊँ इति । पवित्रम् । अक्रमीत् । वाजी । धुरम् । न । यामनि । इन्दुः । देवेषु । पत्यते ॥ ४ ॥

^१इन्दुः सोमः ^२वाजी अश्वः ^३यामनि गमने ^४धुरं ^५न रथस्य धुरं यथा तथा ^६पवित्रम् ^७अति ^८अक्रमीत् अतिगच्छति । ^९देवेषु देवानां मध्ये ^{१०}पत्यते गच्छति च ॥

समी सखायो अस्वरन्वने क्रीळन्तुमर्त्यविम् । इन्दुं नावा अनूषत ॥ ५ ॥

सम् । ईमिति । सखायः । अस्वरन् । वने । क्रीळन्तम् । अतिऽअविम् ।

इन्दुम् । नावाः । अनुषत ॥ ५ ॥

१. ग-लम्बकोथ । २. त६-भ१.४.७-‘दूत्यं’ नास्ति । ३. त३-अभिगच्छस्वपि; भ२-अभिगच्छसि अपि । ४. त१.२.३-भ१-वातयामः; त६-भ६.७-अंजयामः । ५. ग-त१.२.३.६-भ-‘संस्कुर्मः’ नास्ति ।

वअत्यविम् अतिक्रान्तं दशापवित्रं ववने उदके वक्रीडन्तं संक्रीडमानम् वैम् एनम् वह्नुं सोमं
वसखायः प्रियस्तोतारः वसम् वअस्वरन् संस्तुवन्ति । वनावाः वाचोऽपि वअनूपत अस्तुवन् ।
'नौरक्षरम्' इति वाङ्नामसु पाठात् ॥

तया पवस्व धारया यया पीतो विचक्षसे । इन्दो स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ६ ॥
तया । पवस्व । धारया । यया । पीतः । विचक्षसे । इन्दो इति । स्तोत्रे । सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

हे वह्नुदो त्वं यथा धारया पीतः सन् विचक्षसे विचक्षणाय स्तोत्रे स्तोत्राणां कर्त्रे
पुरुषाय सुवीर्यं शोभनवीर्यं प्रयच्छसीति शेषः । यथा धारया पवस्व क्षर ॥ २ ॥

'असृग्रन्' इति षट्चं द्वाविंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'असृग्रन्' इत्यनुक्रान्तम् ।
गतो विनियोगः ॥

असृग्रन्देववीतयेऽत्यासः कृत्वा इव । क्षरन्तः पर्वतावृधः ॥ १ ॥
असृग्रन् । देवऽवीतये । अत्यासः । कृत्वाऽइव । क्षरन्तः । पर्वतावृधः ॥ १ ॥

वपर्वतावृधः पर्वतैरभिषवप्रावभिर्वृद्धाः पर्वतेषु जाता वा वक्षरन्तः सोमाः वदेववीतये यज्ञाय
वअत्यासः अश्वाः वकृत्वा इव यथा कर्मण्या अश्वाः तद्वत् वअसृग्रन् सृज्यन्ते ॥

परिष्कृतासु इन्दवो योषेव पित्र्यावती । वायुं सोमा असृक्षत ॥ २ ॥
परिष्कृतासः । इन्दवः । योषाऽइव । पित्र्यावती । वायुम् । सोमाः । असृक्षत ॥ २ ॥

वइन्दवः यागेषु क्लियमानाः वसोमाः वपरिष्कृतासः परिष्कृता अलंकृताः सन्तः वपित्र्यावती
पितृमती वयोषेव अलंकृता कन्यका यथा वरं प्रति गच्छति तद्वत् ववायुं प्रति वअसृक्षत गच्छन्ति ॥

एते सोमासु इन्दवः प्रयस्वन्तश्चमू सुताः । इन्द्रं वर्धन्ति कर्मभिः ॥ ३ ॥
एते । सोमासः । इन्दवः । प्रयस्वन्तः । चमू इति । सुताः । इन्द्रम् । वर्धन्ति । कर्मभिः ॥ ३ ॥

वइन्दवः दीप्ताः वप्रयस्वन्तः अन्नवन्तः एते अस्मिन् कर्मणि वर्तमाना अमी वसोमासः
सोमाः वचमू चम्बोरधिषवणफलकयोः वसुताः अभिषुताः सन्तः वकर्मभिः यागैः वइन्द्रं वर्धन्ति
वर्धयन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥

आ धावता सुहस्त्यः शुक्रा गृम्णीत मन्थिना । गोभिः श्रीणीत मत्सरम् ॥ ४ ॥
आ । धावत । सुहस्त्यः । शुक्रा । गृम्णीत । मन्थिना । गोभिः । श्रीणीत । मत्सरम् ॥ ४ ॥

हे सुहस्त्यः शोभनहस्ता ऋत्विजः वा धावत । मां संप्रति आगच्छत । मन्थिना सह
वशुक्रा शुक्रं च वगृम्णीत गृहीत सोमम् । वमत्सरं सोमं वगोभिः गोविकारैः पयोभिः वश्रीणीत
संस्कुरुत च ॥

स पवस्व धनंजय प्रयन्ता राधसो महः । अस्मभ्यं सोम गातुवित् ॥ ५ ॥
सः । पवस्व । धनम्ऽजय । प्रयन्ता । राधसः । महः । अस्मभ्यम् । सोम । गातुऽवित् ॥ ५ ॥

हे ऽधनंजय शशुसंबन्धिनां जनानां जेतः ऽसोम ऽगातुयित् अभीष्टमार्गस्य लभ्यकः ऽअस्मभ्यं
 ऽमहः महतः ऽराधसः धनस्य ऽप्रयन्ता प्रदाता च यः^१ ऽसः त्वं^२ ऽपवस्व क्षर ॥

एतं मृजन्ति मर्ज्यं पवमानं दश क्षिपः । इन्द्राय मत्सरं मदम् ॥ ६ ॥

एतम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । पवमानम् । दश । क्षिपः । इन्द्राय । मत्सरम् । मदम् ॥ ६ ॥

ऽमर्ज्यं मर्जनीयं शोध्यं ऽपवमानं क्षरन्तं ऽमत्सरं मदकरम् ऽएतम् इमं ऽमदं सोमं
 दशसंख्याकाः ऽक्षिपः अङ्गुलयः । 'त्रिंशः क्षिपः' इत्यङ्गुलिनामसु पाठात् । इन्द्रार्थं^३ ऽमृजन्ति
 पवित्रे^४ शोधयन्ति ॥ ३ ॥

'अथा सोमः' इति पञ्चर्चं त्रयोविंशं सूक्तं ऋगुपुत्रस्य कवेरार्षं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् ।
 तथा चातुक्रान्तम्—'अथा सोमः पञ्च कविर्भागवः' इति । उक्तो विनियोगः ॥

अया सोमः सुकृत्या महाश्विदभ्यवर्धत । मन्दान उदृषायते ॥ १ ॥

अया । सोमः । सुकृत्या । महः । चित् । अभि । अवर्धत । मन्दानः । उत् । वृषयते ॥ १ ॥

ऽसोमः ऽअया अनया ऽसुकृत्या शोभनयाभिषवादिलक्षणया क्रियया ऽमहश्चित् महतो
 देवान् प्रति ऽअभ्यवर्धत प्रवृद्धोऽभूत् । ऽमन्दानः मोदमानः ऽउदृषायते वृषवदाचरति । यथा
 मोदमानो वृषभः शब्दं करोति तथाभिषववेलायामुपरवेषु शब्दं करोतीत्यर्थः ॥

कृतानीदस्य कर्त्वा चेतन्ते दस्युतर्हणा । ऋणा च धृष्णुश्चयते ॥ २ ॥

कृतानि । इत् । अस्य । कर्त्वा । चेतन्ते । दस्युतर्हणा । ऋणा । च । धृष्णुः । चयते ॥ २ ॥

ऽअस्य यस्य एतस्य सोमस्य ऽदस्युतर्हणा दस्यूनामसुराणां नाशकानि ऽकर्त्वा कर्माणि सः ऽइत्
 अस्माभिरेव सोऽयं ऽधृष्णुः धृष्टः सोमो यजमानानाम् ऽऋणा ऽच ऋणान्यपि ऽचयते कामप्रदानेन
 चातयति ॥

आत्सोमं इन्द्रियो रसो वज्रः सहस्रसा भुवत् । उक्थं यदस्य जायते ॥ ३ ॥

आत् । सोमः । इन्द्रियः । रसः । वज्रः । सहस्रसा । भुवत् । उक्थम् । यत् । अस्य । जायते ॥ ३ ॥

ऽयत् यदा ऽअस्य इन्द्रस्य ऽउक्थं शस्त्रं ऽजायते प्रादुर्भवति तत् ऽआत् अनन्तरमेव ऽइन्द्रियः
 इन्द्रस्य प्रियकरः रसः बलवान् ऽवज्रः वज्रसदृशः केनाप्यर्हिस्यः ऽसोमः ऽसहस्रसाः अस्मभ्यम-
 परिमितस्य^५ धनस्य दाता भवति ॥

स्वयं कृविर्विधर्तरे विप्राय रत्नमिच्छति । यदी मर्मज्यते धियः ॥ ४ ॥

स्वयम् । कृविः । विधर्तरे । विप्राय । रत्नम् । इच्छति । यदि । मर्मज्यते । धियः ॥ ४ ॥

ऽयदि ऽकृविः क्रान्तकर्मा अयं सोमः ऽधियः धीभिः^६ । विभक्तिव्यत्ययः । धीतिभिः^६ ।
 अङ्गुलीभिरित्यर्थः । ऽमर्मज्यते शोध्यते तर्हि ऽस्वयं^७ स्वयमेव ऽविप्राय मेधाविने ऽविधर्तरे कामानां
 विधातरीन्द्रे ऽरत्नं रमणीयं धनम् ऽइच्छति । इन्द्रेण धनं दापयितुमिच्छतीत्यर्थः ॥

१. ग-त१.२.३-म२-स त्वं; त६-म७-स; म१-सद्य । २. ग-इन्द्रस्य पानाय; त१.२.३.७-म२.
 ७- 'इन्द्रार्थ' नास्ति; म४-इन्द्राय इन्द्रार्थ । ३. ग-पवित्रैः । ४. ग-सहस्रपरिमितस्य । ५. त६-म१.
 ७-धीतिभिः; म४-धीतिः । ६. त१.२.७-धीभिः; म१-धीतिः । ७. ग-त६-म१.७-'स्वयं' नास्ति ।

सिषासत् रयीणां वाजेष्वर्वातामिव । भरेषु जिग्युषामसि ॥ ५ ॥

सिषासत्तुः । रयीणाम् । वाजेषु । अर्वाताम्ऽइव । भरेषु । जिग्युषाम् । असि ॥ ५ ॥

हे सोम त्वं ऽभरेषु संग्रामेषु ऽजिग्युषां शत्रून् जयतां ऽरयीणां धनानां ऽसिषासत्तुः संभक्तुमिच्छुः
 ऽअसि भवसि । शत्रून्^१ जयद्भ्यो धनानि प्रयच्छसीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ऽवाजेषु संग्रामेषु ऽअर्वातामिव
 अश्वानामिव । यथा संग्रामं प्रविशद्भ्योऽश्वेभ्यो वासं प्रयच्छन्ति तद्वदित्यर्थः^२ ॥ ५ ॥

‘तं त्वा’ इति पञ्चर्चं चतुर्विंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘तं त्वा’ इत्यनुकान्तम् । गतो
 विनियोगः ॥

तं त्वा नृम्णानि विभ्रतं सुधस्थेषु महो दिवः । चारुं सुकृत्ययेमहे ॥ १ ॥

तम् । त्वा । नृम्णानि । विभ्रतम् । सुधस्थेषु । महः । दिवः । चारुम् । सुऽकृत्यया । ईमहे ॥ १ ॥

ऽमहः^२ ऽदिवः महतो शुलोकस्य ऽसुधस्थेषु सहस्थानेषु स्थितं ऽनृम्णानि धनानि ऽविभ्रतम्
 अस्मदर्थे^३ धारयन्तं ऽचारुं कल्याणं ऽतं पयमानं ऽत्वा त्वां ऽसुकृत्यया शोभनया क्रियया ऽईमहे
 धनानि याचामहे ॥

संवृक्तधृष्णमुक्थ्यं महामहित्रतं मदम् । शतं पुरो रुरुक्षणिम् ॥ २ ॥

संवृक्तऽधृष्णम् । उक्थ्यम् । महाऽमहित्रतम् । मदम् । शतम् । पुरः । रुरुक्षणिम् ॥ २ ॥

हे सोम ऽसंवृक्तधृष्णम् । संवृक्ताः संछिन्ना धृष्णश्चो धर्षणशीलाः^४ शत्रून् येनासौ संवृक्तधृष्णः
 तम् ऽउक्थ्यम् उक्थार्हं प्रशस्यं ऽमहामहित्रतं महनीयवहुकर्माणं ऽमदं मदकरं ऽशतं बहूनि ऽपुरः
 शत्रूणां पुराणि ऽरुरुक्षणिं विनाशयन्तं त्वां धनानीमहे इति संबन्धः ॥

अतस्त्वा रयिमभि राजानं सुक्रतो दिवः । सुपर्णो अव्यथिर्भरत् ॥ ३ ॥

अतः । त्वा । रयिम् । अभि । राजानम् । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । दिवः ।

सुऽपर्णः । अव्यथिः । भरत् ॥ ३ ॥

हे सोम ऽरयिमभि धनं प्रति ऽराजानं ऽत्वा त्वाम् ऽअतः^५ ऽदिवः असुष्मात् शुलोकात् ऽसुक्रतो
 सुप्रज्ञः ऽअव्यथिः व्यथारहितः ऽसुपर्णः श्येनः ऽभरत् आहरत् । तथा च निगमान्तरम्—
 ‘आदाय श्येनो अभरत्सोमं सहस्रं सर्वा’ (ऋ. सं. ४.२६.७) इति ॥

विश्वस्मा इत्स्वईशे साधारणं रजस्तुरम् । गोपामृतस्य विर्भरत् ॥ ४ ॥

विश्वस्मै । इत् । स्वः । दूशे । साधारणम् । रजःऽतुरम् । गोपाम् । कृतस्य । विः । भरत् ॥ ४ ॥

ऽरजस्तुरम् उदकस्य प्रेरकम् ऽकृतस्य यज्ञस्य ऽगोपां गोपायितारं ऽविश्वस्मै सर्वस्मै ऽस्वईशे
 सर्वईशे देवाय ऽसाधारणम् ऽइत् समानमेव सन्तं सोमं ऽविः पक्षी श्येनः ऽभरत् स्वर्गादाहरत् ॥

१. ग-सिषासन् वाजेषु संग्रामेषु अश्वानां वासं प्रयच्छति तद्वत् जयद्भ्यो धनानि प्रयच्छसीत्यर्थः ।
 २. त१-म१.२.३.७-महो महत्याः; भ४-महो महत्यः । ३. ग-त६-म१.७-अस्मदर्थे । ४. त३.
 ६-म१.२.७-धृष्णाः; भ४-धृष्टाः धर्षणशीलाः । ५. त१.२-महतो; त५-अतोपि ।

अथा हिन्वान इन्द्रियं ज्यायो महित्वमानशे । अभिष्टिकृद्विचर्षणिः ॥ ५ ॥

अथ । हिन्वानः । इन्द्रियम् । ज्यायः । महित्वम् । आनशे । अभिष्टिकृत् । विऽचर्षणिः ॥ ५ ॥

वअथ अथ वविचर्षणिः कर्मणां विद्वष्टा वअभिष्टिकृत् यजमानानामभीष्टस्य फलस्य कर्ता सोमः वइन्द्रियं स्वकीयं बलं वहिन्वानः प्रेरयन् वज्यायः प्रशस्यतरं वमहित्वं महस्वम् वआनशे प्राप्नोति ॥ ५ ॥

‘पवस्व’ इति पञ्चर्चं पञ्चविंशं सूक्तम् । ऋग्व्याद्याः पूर्ववत् । ‘पवस्व’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

पवस्व वृष्टिमा सु नोऽपामूर्मिं दिवस्परि । अयक्ष्मा बृहतीरिषः ॥ १ ॥

पवस्व । वृष्टिम् । आ । सु । नः । अपाम् । ऊर्मिम् । दिवः । परि । अयक्ष्माः । बृहतीः । रिषः ॥ १ ॥

हे सोम त्वं वदिवः द्युलोकात् वृष्टिं वनः अस्माकम् वआ वपवस्व समन्तात् क्षर । एतदेव दर्शयति । वअपाम् उदकानाम् वऊर्मिं तरङ्गं दिवः वपरि आ पवस्व । अपि च वअयक्ष्माः यक्ष्मरहितानि^१ अनामयानि वबृहतीः महान्ति^२ वइषः अन्नानि आ पवस्व ॥

तया पवस्व धारया यया गाव इहागमन् । जन्यास उप नो गृहम् ॥ २ ॥

तया । पवस्व । धारया । यया । गावः । इह । आऽगमन् । जन्यासः । उप । नः । गृहम् ॥ २ ॥

हे सोम त्वं वतथा तादृश्या वधारया वपवस्व क्षर । कीदृश्येत्यन्नाह^३ । वयथा यादृश्या त्वदीयया धारया वजन्यासः जन्याः शत्रुजनपदभवाः वगावः वइह अस्मिँल्लोके वनः अस्माकं संबन्धि वगृहम् वउप वआगमन् उपागच्छन्ति ॥

घृतं पवस्व धारया यज्ञेषु देववीतमः । अस्मभ्यं वृष्टिमा पव ॥ ३ ॥

घृतम् । पवस्व । धारया । यज्ञेषु । देवऽवीतमः । अस्मभ्यम् । वृष्टिम् । आ । पव ॥ ३ ॥

हे सोम वयज्ञेषु वदेववीतमः अत्यन्तं देवकामस्वम् वअस्मभ्यं भार्गवेभ्यः^४ कविभ्यः^५ वघृतम् उदकम् । ‘वनं घृतम्’ इत्युदकनामसु पाठात् । वधारया संपातेन वपवस्व क्षर । ववृष्टिं वर्षं च वआ वपव पवस्व ॥

स न ऊर्जे व्यव्ययं पवित्रं धाव धारया । देवासः शृणवन् हि कम् ॥ ४ ॥

सः । नः । ऊर्जे । वि । अव्ययम् । पवित्रम् । धाव । धारया । देवासः । शृणवन् । हि । कम् ॥ ४ ॥

हे सोम सुतः अभिषुतस्त्वं वनः अस्माकम् वऊर्जे अन्नाय वअव्ययम् अविमयं वपवित्रं वधारया संपातेन वत्रि वधाव प्राप्नुहि । वदेवासः देवा अपि वहि वकं वशृणवन् गमनवेलायासुस्पृशं तव शब्दं शृण्वन्तु ॥

पर्वमानो असिष्यदद्रक्षांस्यपुजङ्घनत् । प्रत्नवद्रोचयुन्रुचः ॥ ५ ॥

पर्वमानः । असिष्यदत् । रक्षांसि । अपऽजङ्घनत् । प्रत्नवत् । रोचयन् । रुचः ॥ ५ ॥

१. ग-यक्ष्मरहिताः; त६-म१.७-रहितानि । २. ग-महतीः । ३. ग-त्यत आह । ४. ग-होत्रच्छावाकादिभ्यो ।

१२३
 १२४
 १२५
 १२६
 १२७
 १२८
 १२९
 १३०
 १३१
 १३२
 १३३
 १३४
 १३५
 १३६
 १३७
 १३८
 १३९
 १४०
 १४१
 १४२
 १४३
 १४४
 १४५
 १४६
 १४७
 १४८
 १४९
 १५०
 १५१
 १५२
 १५३
 १५४
 १५५
 १५६
 १५७
 १५८
 १५९
 १६०
 १६१
 १६२
 १६३
 १६४
 १६५
 १६६
 १६७
 १६८
 १६९
 १७०
 १७१
 १७२
 १७३
 १७४
 १७५
 १७६
 १७७
 १७८
 १७९
 १८०
 १८१
 १८२
 १८३
 १८४
 १८५
 १८६
 १८७
 १८८
 १८९
 १९०
 १९१
 १९२
 १९३
 १९४
 १९५
 १९६
 १९७
 १९८
 १९९
 २००
 २०१
 २०२
 २०३
 २०४
 २०५
 २०६
 २०७
 २०८
 २०९
 २१०
 २११
 २१२
 २१३
 २१४
 २१५
 २१६
 २१७
 २१८
 २१९
 २२०
 २२१
 २२२
 २२३
 २२४
 २२५
 २२६
 २२७
 २२८
 २२९
 २३०
 २३१
 २३२
 २३३
 २३४
 २३५
 २३६
 २३७
 २३८
 २३९
 २४०
 २४१
 २४२
 २४३
 २४४
 २४५
 २४६
 २४७
 २४८
 २४९
 २५०
 २५१
 २५२
 २५३
 २५४
 २५५
 २५६
 २५७
 २५८
 २५९
 २६०
 २६१
 २६२
 २६३
 २६४
 २६५
 २६६
 २६७
 २६८
 २६९
 २७०
 २७१
 २७२
 २७३
 २७४
 २७५
 २७६
 २७७
 २७८
 २७९
 २८०
 २८१
 २८२
 २८३
 २८४
 २८५
 २८६
 २८७
 २८८
 २८९
 २९०
 २९१
 २९२
 २९३
 २९४
 २९५
 २९६
 २९७
 २९८
 २९९
 ३००
 ३०१
 ३०२
 ३०३
 ३०४
 ३०५
 ३०६
 ३०७
 ३०८
 ३०९
 ३१०
 ३११
 ३१२
 ३१३
 ३१४
 ३१५
 ३१६
 ३१७
 ३१८
 ३१९
 ३२०
 ३२१
 ३२२
 ३२३
 ३२४
 ३२५
 ३२६
 ३२७
 ३२८
 ३२९
 ३३०
 ३३१
 ३३२
 ३३३
 ३३४
 ३३५
 ३३६
 ३३७
 ३३८
 ३३९
 ३४०
 ३४१
 ३४२
 ३४३
 ३४४
 ३४५
 ३४६
 ३४७
 ३४८
 ३४९
 ३५०
 ३५१
 ३५२
 ३५३
 ३५४
 ३५५
 ३५६
 ३५७
 ३५८
 ३५९
 ३६०
 ३६१
 ३६२
 ३६३
 ३६४
 ३६५
 ३६६
 ३६७
 ३६८
 ३६९
 ३७०
 ३७१
 ३७२
 ३७३
 ३७४
 ३७५
 ३७६
 ३७७
 ३७८
 ३७९
 ३८०
 ३८१
 ३८२
 ३८३
 ३८४
 ३८५
 ३८६
 ३८७
 ३८८
 ३८९
 ३९०
 ३९१
 ३९२
 ३९३
 ३९४
 ३९५
 ३९६
 ३९७
 ३९८
 ३९९
 ४००
 ४०१
 ४०२
 ४०३
 ४०४
 ४०५
 ४०६
 ४०७
 ४०८
 ४०९
 ४१०
 ४११
 ४१२
 ४१३
 ४१४
 ४१५
 ४१६
 ४१७
 ४१८
 ४१९
 ४२०
 ४२१
 ४२२
 ४२३
 ४२४
 ४२५
 ४२६
 ४२७
 ४२८
 ४२९
 ४३०
 ४३१
 ४३२
 ४३३
 ४३४
 ४३५
 ४३६
 ४३७
 ४३८
 ४३९
 ४४०
 ४४१
 ४४२
 ४४३
 ४४४
 ४४५
 ४४६
 ४४७
 ४४८
 ४४९
 ४५०
 ४५१
 ४५२
 ४५३
 ४५४
 ४५५
 ४५६
 ४५७
 ४५८
 ४५९
 ४६०
 ४६१
 ४६२
 ४६३
 ४६४
 ४६५
 ४६६
 ४६७
 ४६८
 ४६९
 ४७०
 ४७१
 ४७२
 ४७३
 ४७४
 ४७५
 ४७६
 ४७७
 ४७८
 ४७९
 ४८०
 ४८१
 ४८२
 ४८३
 ४८४
 ४८५
 ४८६
 ४८७
 ४८८
 ४८९
 ४९०
 ४९१
 ४९२
 ४९३
 ४९४
 ४९५
 ४९६
 ४९७
 ४९८
 ४९९
 ५००
 ५०१
 ५०२
 ५०३
 ५०४
 ५०५
 ५०६
 ५०७
 ५०८
 ५०९
 ५१०
 ५११
 ५१२
 ५१३
 ५१४
 ५१५
 ५१६
 ५१७
 ५१८
 ५१९
 ५२०
 ५२१
 ५२२
 ५२३
 ५२४
 ५२५
 ५२६
 ५२७
 ५२८
 ५२९
 ५३०
 ५३१
 ५३२
 ५३३
 ५३४
 ५३५
 ५३६
 ५३७
 ५३८
 ५३९
 ५४०
 ५४१
 ५४२
 ५४३
 ५४४
 ५४५
 ५४६
 ५४७
 ५४८
 ५४९
 ५५०
 ५५१
 ५५२
 ५५३
 ५५४
 ५५५
 ५५६
 ५५७
 ५५८
 ५५९
 ५६०
 ५६१
 ५६२
 ५६३
 ५६४
 ५६५
 ५६६
 ५६७
 ५६८
 ५६९
 ५७०
 ५७१
 ५७२
 ५७३
 ५७४
 ५७५
 ५७६
 ५७७
 ५७८
 ५७९
 ५८०
 ५८१
 ५८२
 ५८३
 ५८४
 ५८५
 ५८६
 ५८७
 ५८८
 ५८९
 ५९०
 ५९१
 ५९२
 ५९३
 ५९४
 ५९५
 ५९६
 ५९७
 ५९८
 ५९९
 ६००
 ६०१
 ६०२
 ६०३
 ६०४
 ६०५
 ६०६
 ६०७
 ६०८
 ६०९
 ६१०
 ६११
 ६१२
 ६१३
 ६१४
 ६१५
 ६१६
 ६१७
 ६१८
 ६१९
 ६२०
 ६२१
 ६२२
 ६२३
 ६२४
 ६२५
 ६२६
 ६२७
 ६२८
 ६२९
 ६३०
 ६३१
 ६३२
 ६३३
 ६३४
 ६३५
 ६३६
 ६३७
 ६३८
 ६३९
 ६४०
 ६४१
 ६४२
 ६४३
 ६४४
 ६४५
 ६४६
 ६४७
 ६४८
 ६४९
 ६५०
 ६५१
 ६५२
 ६५३
 ६५४
 ६५५
 ६५६
 ६५७
 ६५८
 ६५९
 ६६०
 ६६१
 ६६२
 ६६३
 ६६४
 ६६५
 ६६६
 ६६७
 ६६८
 ६६९
 ६७०
 ६७१
 ६७२
 ६७३
 ६७४
 ६७५
 ६७६
 ६७७
 ६७८
 ६७९
 ६८०
 ६८१
 ६८२
 ६८३
 ६८४
 ६८५
 ६८६
 ६८७
 ६८८
 ६८९
 ६९०
 ६९१
 ६९२
 ६९३
 ६९४
 ६९५
 ६९६
 ६९७
 ६९८
 ६९९
 ७००
 ७०१
 ७०२
 ७०३
 ७०४
 ७०५
 ७०६
 ७०७
 ७०८
 ७०९
 ७१०
 ७११
 ७१२
 ७१३
 ७१४
 ७१५
 ७१६
 ७१७
 ७१८
 ७१९
 ७२०
 ७२१
 ७२२
 ७२३
 ७२४
 ७२५
 ७२६
 ७२७
 ७२८
 ७२९
 ७३०
 ७३१
 ७३२
 ७३३
 ७३४
 ७३५
 ७३६
 ७३७
 ७३८
 ७३९
 ७४०
 ७४१
 ७४२
 ७४३
 ७४४
 ७४५
 ७४६
 ७४७
 ७४८
 ७४९
 ७५०
 ७५१
 ७५२
 ७५३
 ७५४
 ७५५
 ७५६
 ७५७
 ७५८
 ७५९
 ७६०
 ७६१
 ७६२
 ७६३
 ७६४
 ७६५
 ७६६
 ७६७
 ७६८
 ७६९
 ७७०
 ७७१
 ७७२
 ७७३
 ७७४
 ७७५
 ७७६
 ७७७
 ७७८
 ७७९
 ७८०
 ७८१
 ७८२
 ७८३
 ७८४
 ७८५
 ७८६
 ७८७
 ७८८
 ७८९
 ७९०
 ७९१
 ७९२
 ७९३
 ७९४
 ७९५
 ७९६
 ७९७
 ७९८
 ७९९
 ८००
 ८०१
 ८०२
 ८०३
 ८०४
 ८०५
 ८०६
 ८०७
 ८०८
 ८०९
 ८१०
 ८११
 ८१२
 ८१३
 ८१४
 ८१५
 ८१६
 ८१७
 ८१८
 ८१९
 ८२०
 ८२१
 ८२२
 ८२३
 ८२४
 ८२५
 ८२६
 ८२७
 ८२८
 ८२९
 ८३०
 ८३१
 ८३२
 ८३३
 ८३४
 ८३५
 ८३६
 ८३७
 ८३८
 ८३९
 ८४०
 ८४१
 ८४२
 ८४३
 ८४४
 ८४५
 ८४६
 ८४७
 ८४८
 ८४९
 ८५०
 ८५१
 ८५२
 ८५३
 ८५४
 ८५५
 ८५६
 ८५७
 ८५८
 ८५९
 ८६०
 ८६१
 ८६२
 ८६३
 ८६४
 ८६५
 ८६६
 ८६७
 ८६८
 ८६९
 ८७०
 ८७१
 ८७२
 ८७३
 ८७४
 ८७५
 ८७६
 ८७७
 ८७८
 ८७९
 ८८०
 ८८१
 ८८२
 ८८३
 ८८४
 ८८५
 ८८६
 ८८७
 ८८८
 ८८९
 ८९०
 ८९१
 ८९२
 ८९३
 ८९४
 ८९५
 ८९६
 ८९७
 ८९८
 ८९९
 ९००
 ९०१
 ९०२
 ९०३
 ९०४
 ९०५
 ९०६
 ९०७
 ९०८
 ९०९
 ९१०
 ९११
 ९१२
 ९१३
 ९१४
 ९१५
 ९१६
 ९१७
 ९१८
 ९१९
 ९२०
 ९२१
 ९२२
 ९२३
 ९२४
 ९२५
 ९२६
 ९२७
 ९२८
 ९२९
 ९३०
 ९३१
 ९३२
 ९३३
 ९३४
 ९३५
 ९३६
 ९३७
 ९३८
 ९३९
 ९४०
 ९४१
 ९४२
 ९४३
 ९४४
 ९४५
 ९४६
 ९४७
 ९४८
 ९४९
 ९५०
 ९५१
 ९५२
 ९५३
 ९५४
 ९५५
 ९५६
 ९५७
 ९५८
 ९५९
 ९६०
 ९६१
 ९६२
 ९६३
 ९६४
 ९६५
 ९६६
 ९६७
 ९६८
 ९६९
 ९७०
 ९७१
 ९७२
 ९७३
 ९७४
 ९७५
 ९७६
 ९७७
 ९७८
 ९७९
 ९८०
 ९८१
 ९८२
 ९८३
 ९८४
 ९८५
 ९८६
 ९८७
 ९८८
 ९८९
 ९९०
 ९९१
 ९९२
 ९९३
 ९९४
 ९९५
 ९९६
 ९९७
 ९९८
 ९९९
 १०००

‘उत्ते’ इति पञ्चर्चं पङ्क्तिं सूक्तमाङ्गिरसस्योच्यस्यापि गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुकान्तम्—‘उत्ते शुष्मास उच्यथः’ इति । उक्तो विनिर्धोशः ॥

उत्ते शुष्मास ईरते सिन्धोरुर्मेरिव स्वनः । वाणस्य चोदया पविम् ॥ १ ॥

उत् । ते । शुष्मासः । ईरते । सिन्धोः । ऊर्मेऽइव । स्वनः । वाणस्य । चोदय । पविम् ॥ १ ॥

हे सोम एते तव शुष्मासः शुष्मा वेगाः एवम् ईरते उद्गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । एसिन्धोः समुद्रस्य एऊर्मेरिव यथा तरङ्गात् एस्वनः ध्वनिरुद्गच्छति तद्वदित्यर्थः । सः त्वं एवाणस्य विसृष्टस्य वाणस्य नालस्य वा वादित्रविशेषस्य एपवि शब्दम् । ‘पविः भारती’ इति वाङ्नामसु पाठात् । एचोदय प्रेरय । वेगेन स्थन्दमानस्त्वं विसृष्टवाणशब्दसदृशं शब्दं कुर्वित्यर्थः ॥

प्रसवे त उदीरते तिस्रो वाचो मखस्युर्वः । यदव्य एषि सानवि ॥ २ ॥

प्रसवे । ते । उत् । ईरते । तिस्रः । वाचः । मखस्युर्वः । यत् । अव्ये । एषि । सानवि ॥ २ ॥

हे सोम एते तव प्रसवे सति एमखस्युर्वः यज्ञमिच्छतो यजमानस्य एतिस्रो एवाचः क्रय्यजुः-सामात्मकानि त्रीणि वाक्यानि एउदीरते उद्गच्छन्ति । कदेत्यत आह । एयत् यदा एसानवि व्युच्छिते एअव्ये अविमये पवित्रे एषि त्वं गच्छसि ॥

अव्यो वारे परि प्रियं हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । पवमानं मधुश्रुतम् ॥ ३ ॥

अव्यः । वारे । परि । प्रियम् । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिभिः । पवमानम् । मधुश्रुतम् ॥ ३ ॥

एप्रियं देवानां प्रीतिकरं एहरिं हरितवर्णम् एअद्रिभिः प्रावभिरभिषुतं एमधुश्रुतं मधुनो रसस्य च्यावधितारं एपवमानं सोमम् एअव्यः अत्रेः एवारे वाले एपरि एहिन्वन्ति क्रत्विजः परिप्रेरयन्ति ॥

आ पवस्व मदिन्तम पवित्रं धारया कवे । अर्कस्य योनिमासदम् ॥ ४ ॥

आ । पवस्व । मदिन्तम् । पवित्रम् । धारया । कवे । अर्कस्य । योनिम् । आसदम् ॥ ४ ॥

हे एमदिन्तम मादयितृत्तम् एकवे क्रान्तकर्मन् सोम एअर्कस्य अर्चनीयस्येन्द्रस्य एयोनिं स्थानम् एआसदं प्राप्तुं एपवित्रम् अतीत्य एधारया संपातेन एआ एपवस्व आभिमुख्येन क्षर । यद्यप्येषा पूर्वस्मिन्नध्याये (क्र. सं. ९.२५.६) व्याकृता तथापि मन्दमतीनां विस्मरणशङ्कया पुनर्व्याख्याता ॥

स पवस्व मदिन्तम गोभिरञ्जानो अक्तुभिः । इन्द्रविन्द्राय पीतये ॥ ५ ॥

सः । पवस्व । मदिन्तम् । गोभिः । अञ्जानः । अक्तुभिः । इन्द्रो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ ५ ॥

हे एमदिन्तम मादयितृत्तम् एइन्द्रो सोम एअक्तुभिः अञ्जनसाधनभूतैः एगोभिः गोविकारैः पयोभिः एअञ्जानः अज्यमानः संस्क्रियमाणः एसः त्वम् एइन्द्राय इन्द्रस्य एपीतये पानाय एपवस्व क्षर ॥ ७ ॥

१. ग-त७-म७-‘पुराणवत्’ नास्ति । २. ग-त६-म१.७-‘नालस...’विशेषस्य’ नास्ति ।
 ३. ग-पानार्थः; त१.२.४.५.७-पानीय ।

‘अध्वर्यो’ इति पञ्चर्चं सप्तविंशं सूक्तमाङ्गिरसस्योच्यस्यार्धं गायत्रं पञ्चमानसोमदेवताकम् ।
तथा चानुक्रम्यते—‘अध्वर्यो’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

अध्वर्यो अद्विभिः सुतं सोमं पवित्र आ सृज । पुनीहीन्द्राय पातवे ॥ १ ॥
अध्वर्यो इति । अद्विभिः । सुतम् । सोमम् । पवित्रे । आ । सृज । पुनीहि । इन्द्राय । पातवे ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो अध्विभिः प्रावभिः सुतम् अभिषुतं सोमं पवित्रम् आ सृज । एतदेव
दर्शयति । इन्द्राय इन्द्रस्य पातवे पानाय पुनीहि पावय ॥

दिवः पीयूषमुत्तमं सोममिन्द्राय वृजिणे । सुनोता मधुमत्तमम् ॥ २ ॥
दिवः । पीयूषम् । उत्तमम् । सोमम् । इन्द्राय । वृजिणे । सुनोत । मधुमत्तमम् ॥ २ ॥

हे अध्वर्यवः धूयं मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं दिवः ब्रूलोकस्य पीयूषम् असृतम्
उत्तमं श्रेष्ठं सोमं वृजिणे वज्रवते इन्द्राय सुनोत अभिषुणुत ॥

तवु त्व इन्द्रो अन्धसो देवा मधोर्व्यश्नते । पर्वमानस्य मरुतः ॥ ३ ॥
तव । त्वे । इन्द्रो इति । अन्धसः । देवाः । मधोः । वि । अश्नते । पर्वमानस्य । मरुतः ॥ ३ ॥

हे इन्द्रो सोम तव संबन्धिनं मधोः मदकरस्य पर्वमानस्य पूयमानम् अन्धसः
अन्नम् । कर्मणि षष्ठी । त्वे त इमे देवाः इन्द्रादयः मरुतः च व्यश्नते व्याप्नुवन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

त्वं हि सोम वर्धयन्त्सुतो मदाय भूर्णये । वृषन्स्तोतारमूतये ॥ ४ ॥
त्वम् । हि । सोम । वर्धयन् । सुतः । मदाय । भूर्णये । वृषन् । स्तोतारम् । ऊतये ॥ ४ ॥

हे सोम सुतः अभिषुतः त्वं वर्धयन् देवान् प्रवृद्धान् कुर्वन् वृषन् कामान् वर्षन्
भूर्णये क्षिप्राय मदाय ऊतये रक्षणाय च स्तोतारम् अभिगच्छसीत्यर्थः ॥

अभ्यर्षे विचक्षण पवित्रं धारया सुतः । अभि वाजमुत श्रवः ॥ ५ ॥
अभि । अर्षे । विचक्षण । पवित्रम् । धारया । सुतः । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥ ५ ॥

हे विचक्षण सोम सुतः अभिषुतस्त्वं पवित्रम् अभि प्रति धारया अर्षे गच्छ । उत
अपि चास्माकं वाजम् अन्नं श्रवः कीर्तिं च अभि क्षरेत्यर्थः ॥ ८ ॥

‘परि द्युक्षः’ इति पञ्चर्चमष्टाविंशं सूक्तम् । ऋग्याथाः पूर्ववत् । ‘परि द्युक्षः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
उक्तो विनियोगः ॥

परि द्युक्षः सनद्रयिर्भरद्वाजं नो अन्धसा । सुवानो अर्षे पवित्र आ ॥ १ ॥
परि । द्युक्षः । सनद्रयिः । भरत् । वाजम् । नः । अन्धसा । सुवानः । अर्षे । पवित्रे । आ ॥ १ ॥

द्युक्षः दीप्तः सनद्रयिः दीयमानधनः सोमः नः अस्माकं वाजं बलम् अन्धसा अन्नेन सह
परि भरत् परिभरतु प्रयच्छतु । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे सोम सुवानः अभिषूयमाणस्त्वं पवित्रे
आ अर्षे क्षर ॥

१. ग-मधुरस्य । २. ग-पूयमानस्य । ३. ग-अभ्यर्षेति उत्तरत्र संबन्धः । ४. त१.४.५.६-भ१.७-
मु-रक्षेत्यर्थः; त३-रक्षेति शेषः । ५. ग-संपादयतु; त३.६-भ१.२.७-भरतु । ६. ग-‘प्रयच्छतु...सोम’
नास्ति ।

तव प्रत्नेभिरध्वभिरव्यो वारे परि प्रियः । सहस्रधारो यात्तना ॥ २ ॥

तव । प्रत्नेभिः । अध्वभिः । अव्यः । वारे । परि । प्रियः । सहस्रधारः । यात् । तना ॥ २ ॥

हे सोम वतव संबन्धी वप्रियः देवानां प्रीतिकरः वसहस्रधारः बहुधारः वतना विस्तृतसारो रसः वप्रत्नेभिः पुराणैः वअध्वभिः मार्गैः वअव्यः अवेः ववारे चाले दशापवित्रे वपरि वयात् परिगच्छति ॥

चरुर्न यस्तमीह्येन्दो न दानमीह्य । वधैर्वधस्तवीह्य ॥ ३ ॥

चरुः । न । यः । तम् । ईह्यय । इन्दो इति । न । दानम् । ईह्यय ।

वधैः । वधस्तो इति वधस्तो । ईह्यय ॥ ३ ॥

हे सोम वचरुर्न चरुरिव वयः पूर्णोदनो भवति वतमीह्य अस्मान् प्रापय । अपि च हे वइन्दो वन इदानीं वदानं देयम् वईह्यय । हे ववधस्तो प्रहारेण प्रसवणशील सोम ववधैः प्राणां प्रहारैः वईह्यय ॥

नि शुष्ममिन्दवेपां पुरुहूत जनानाम् । यो अस्मां आदिदेशति ॥ ४ ॥

नि । शुष्मम् । इन्दो इति । एषाम् । पुरुहूत । जनानाम् । यः । अस्मान् । आदिदेशति ॥ ४ ॥

हे वपुरुहूत बहुभिराहूत वइन्दो सोम स्वं वयः शुष्मो वेपां शत्रुजनानां बलम् वअस्मान् वआदिदेशति बाधार्थमाह्वयति वेषां शत्रुजनानां तं वशुष्मं बलं वनि न्यक् कुर्विति शेषः ॥

शतं न इन्द ऊतिभिः सहस्रं वा शुचीनाम् । पर्वस्व मंहयद्रयिः ॥ ५ ॥

शतम् । नः । इन्दो इति । ऊतिभिः । सहस्रम् । वा । शुचीनाम् । पर्वस्व । मंहयद्रयिः ॥ ५ ॥

हे वइन्दो सोम वमंहयद्रयिः प्रदीयमानधनस्वं वनः अस्माकम् वऊतिभिः ऊतिभ्यः । विभक्तियत्यथः । रक्षार्थं वशुचीनां शुद्धानां तव अंशभूतानां सोमानां वशतं वसहस्रं ववा पवस्व क्षर ॥ ५ ॥

‘उत्ते’ इति चतुर्लक्षमेकोनत्रिंशं सूक्तं काश्यपस्यावत्सारस्यार्थं गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘उत्ते चतुष्कमवत्सारः’ इति । उक्तो विनियोगः ॥

उत्ते शुष्मासो अस्थू रक्षो भिन्दन्तो अद्रिवः । नुदस्व याः परिस्पृधः ॥ १ ॥

उत् । ते । शुष्मासः । अस्थू । रक्षः । भिन्दन्तः । अद्रिः । नुदस्व । याः । परिस्पृधः ॥ १ ॥

हे वअद्रिवः प्रावचन् सोम वते तव वशुष्मासः शुष्मा वेगाः वरक्षः राक्षसान् वभिन्दन्तः विदारयन्तः वउत् वअस्थूः उत्तिष्ठन्ति । वयाः वस्पृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेना अस्मान् प्रतिबाधन्ते तास्वं वनुदस्व प्रेरय । बाधस्वेत्यर्थः ॥

अया निजघ्निरोजसा रथसङ्गे धने हिते । स्तवा अविभ्युषा हृदा ॥ २ ॥

अया । निजघ्नः । ओजसा । रथसङ्गे । धने । हिते । स्तवै । अविभ्युषा । हृदा ॥ २ ॥

१. ग-विस्तृतसारो; त९-भ१.७-विस्तृतसारो । २. ग-त१.२.३.४.५-भ१.२-पूर्णोदनो; त९-भ७-पूर्णोदनो; भ४-पूर्णोदनो ।

हे सोम त्वम् अथानेन कृतेन^१ अजसा बलेन निजग्निः शत्रून् हन्तुं शीलवान् । तं त्वाम्
अबिभ्युषा अभीतेन हृदा मनसा युक्तोऽहं रथसङ्गे अस्माकं रथानां सङ्गे हिते शत्रुषु निहिते
धने च निमित्ते स्तवै स्तौमि ॥

अस्य व्रतानि नाधृषे पर्वमानस्य दुह्या । रुज यस्त्वा पृतन्यति ॥ ३ ॥

अस्य । व्रतानि । न । आऽधृषे । पर्वमानस्य । दुःऽध्या । रुज । यः । त्वा । पृतन्यति ॥ ३ ॥

हे सोम पर्वमानस्य क्षरतो यस्य अस्य तव व्रतानि कर्माणि दृढया दुर्बुद्धिना राक्षसेन
नाधृषे आधर्षयितुमशक्यानि स त्वं त्वां यः दुर्बुद्धिः शत्रुः पृतन्यति योद्धुमिच्छति तं रुज बाधस्व ॥

तं हिन्वन्ति मदच्युतं हरिं नदीषु वाजिनम् । इन्दुमिन्द्राय मत्सरम् ॥ ४ ॥

तम् । हिन्वन्ति । मदऽच्युतम् । हरिम् । नदीषु । वाजिनम् । इन्दुम् । इन्द्राय । मत्सरम् ॥ ४ ॥

मदच्युतं मदस्य व्यावयितारं हरिं हरितवर्णं वाजिनं बलिनं मत्सरं मदकरं तम् इन्दुं
सोमं नदीषु वसतीवरीषु इन्द्राय इन्द्रार्थं हिन्वन्ति ऋत्विजः प्रेरयन्ति ॥ १० ॥

‘अस्य प्रत्नाम्’ इति चतुर्कचं त्रिंशं सूक्तम् । ऋग्याद्याः पूर्ववत् । ‘अस्य प्रत्नाम्’ इत्यनु-
क्रान्तम् । उक्ती विनियोगः ॥

अस्य प्रत्नामनु द्युतं शुक्रं दुदुहे अहयः । पर्यः सहस्रसामृषिम् ॥ १ ॥

अस्य । प्रत्नाम् । अनु । द्युतम् । शुक्रम् । दुदुहे । अहयः । पर्यः । सहस्रऽसाम् । ऋषिम् ॥ १ ॥

अस्य सोमस्य प्रत्नां पुराणां द्युतं द्योतमानां तनुम् अनु^२ शुक्रं दीप्तं सहस्रसाम्
अभिलषितस्यापरिमितस्य दातारम् ऋषिम् अतीन्द्रियस्य कर्मफलस्य द्रष्टारं पर्यः पातव्यं रसम्
अहयः कवयः दुदुहे दुहन्ति ॥

अयं सूर्यइवोपदृग्यं सरांसि धावति । सप्त प्रवतु आ दिवम् ॥ २ ॥

अयम् । सूर्यः । उपऽदृक् । अयम् । सरांसि । धावति । सप्त । प्रऽवतः । आ । दिवम् ॥ २ ॥

अयं सोमः सूर्यइव यथा सूर्यः सर्वस्य लोकस्थोपद्रष्टा तद्वत् कर्मणाम् उपदृक् उपद्रष्टा ।
अपि च अयं सोमः सरांसि । त्रिशदुक्थपात्राणीति केचिद्वर्णयन्ति । अपरे तु त्रिशदहोरात्राणि
सरांसीति । तानि धावति^३ गच्छति^३ । तथा च यास्कः—‘तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते त्रिशदुक्थपात्राणि
माध्यन्दिने सवन एकदेवतानि तान्येतस्मिन्काल एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते ।
त्रिशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः’ (निरु. ५. ११) इति । अपि चायं सोमः
दिवम् अधिकृत्य सप्त प्रवतः सप्त नदीः आ तिष्ठति ॥

अयं विश्वानि तिष्ठति पुनानो भुवन्नोपरि । सोमो देवो न सूर्यः ॥ ३ ॥

अयम् । विश्वानि । तिष्ठति । पुनानः । भुवन् । उपरि । सोमः । देवः । न । सूर्यः ॥ ३ ॥

पुनानः पूयमानः अयं सोमः विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भुवनानि सर्वेषां भुवनानाम्
उपरि तिष्ठति । तत्र दृष्टान्तमाह । देवो न सूर्यः । यथा सूर्यो देवः सर्वेषां भुवनानामुपरि
तिष्ठति तद्वदयं सोमोऽपीत्यर्थः ॥

१. त६-भ७-प्रकृतेन । २. ग-द्योतमानां तनुः, त३-भ३-द्योतमानां तनुमनुः, त६-भ७-द्योतवन्मनुः;
भ१-द्योतनुमनु । ३. ग-तावति; त३-६-भ१.२.७-धावति ।

परि णो देववीतये वाजाँ अर्षसि गोमतः । पुनान इन्दविन्द्रयुः ॥ ४ ॥

परि । नः । देववीतये । वाजान् । अर्षसि । गोऽमतः । पुनानः । इन्द्रो इति । इन्द्रयुः ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्रो सोम ^२इन्द्रयुः इन्द्रकामः ^३पुनानः पूयमानस्त्वं ^४नः अस्माकं ^५देववीतये यज्ञाय
^६गोमतः गोकुत्तानि ^७वाजान् अजानि ^८परि ^९अर्षसि परितः क्षरेत्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥

‘यवंयवं नः’ इति चतुर्कंचमेकत्रिंशं सूक्तं काश्यपस्यावत्सारस्वार्प गायत्रं पद्यमानसोम-
देवताकम् । ‘यवंयवम्’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

यवंयवं नो अन्धसा पुष्टपुष्टं परि स्रव । सोम विश्वा च सौभगा ॥ १ ॥

यवंम्^१यवम् । नः । अन्धसा । पुष्टम्^२पुष्टम् । परि । स्रव । सोम । विश्वा । च । सौभगा ॥ १ ॥

हे ^३सोम त्वं ^४नः अस्माकं ^५पुष्टपुष्टं बहुलं ^६यवंयवं पुनः पुनर्युतं रसम् ^७अन्धसा अज्ञात्मना
^८परि ^९स्रव धारया क्षर ॥ अत्र प्रार्थयितुस्तृष्णयात्यन्तं पीडितत्वात् ‘आबाधे च’ (पा. सू. ८.१.१०)
इति द्विर्भावः^१ । पीडा प्रयोक्तृधर्मो नाभिधेयधर्म इत्युक्तम् ॥ अपि च ^२विश्वा विश्वानि ^३सौभगा
सौभगानि धनानि परि स्रव ॥

इन्द्रो यथा तव स्तवो यथा ते जातमन्धसः । नि बर्हिषि प्रिये सदः ॥ २ ॥

इन्द्रो इति । यथा । तव । स्तवः । यथा । ते । जातम् । अन्धसः । नि । बर्हिषि । प्रिये । सदः ॥ २ ॥

हे^१ इन्द्रो सोम ^२अन्धसः अन्नरूपस्य ^३तव संबन्धी ^४स्तवः स्तवनं स्तोत्रं तथा ^५ते तव ^६जातं
जन्म ^७यथा प्रादुर्भूतमस्ति तथा त्वं ^८प्रिये प्रीणयितरि ^९बर्हिषि अस्मद्यागे ^{१०}नि ^{११}पदः निषण्णो भव^{१२} ॥

उत नो गोविदश्चवित्पवस्व सोमान्धसा । मक्षुतमेभिरहभिः ॥ ३ ॥

उत । नः । गोऽवित् । अश्वऽवित् । पवस्व । सोम । अन्धसा । मक्षुऽतमेभिः । अहऽभिः ॥ ३ ॥

^१उत अपि च हे ^२सोम ^३नः अस्माकं ^४गोविद गोप्रदः ^५अश्ववित् अश्वप्रदश्च त्वं ^६मक्षुतमेभिः
मक्षुतमैरतिशयेन शीघ्रैः ^७अहभिः अहोभिर्हेतुभिः ^८अन्धसा अज्ञेन ^९पवस्व धारया क्षर ॥

यो जिनाति न जीयते हन्ति शत्रुमभीत्य । स पवस्व सहस्रजित् ॥ ४ ॥

यः । जिनाति । न । जीयते । हन्ति । शत्रुम् । अभिऽइत्य् । सः । पवस्व । सहस्रऽजित् ॥ ४ ॥

हे ^१सहस्रजित् असंख्यानां^२ शत्रूणां जेतः सोम ^३यः भवान्^४ ^५जिनाति शत्रून् हन्ति ^६न
^७जीयते स्वयं शत्रुभिर्न जीयते । न हन्यत इत्यर्थः । ^८शत्रुमभीत्य शत्रुं स्वयमभ्येत्य ^९हन्ति न च
स्वयं शत्रुभिरभिभूयते ^{१०}सः त्वं ^{११}पवस्व क्षर ॥ ॥ १२ ॥

‘परि सोमः’ इति चतुर्कंचं द्वात्रिंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘परि सोमः’ इत्यनु-
क्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

परि सोमं ऋतं बृहदाशुः पवित्रे अर्षति । विघ्नन्नर्क्षांसि देवयुः ॥ १ ॥

परि । सोमः । ऋतम् । बृहत् । आशुः । पवित्रे । अर्षति । विऽघ्नन् । रक्षांसि । देवऽयुः ॥ १ ॥

१. ग-द्विर्भावः । आबाधनमाबाधः; त३-भ२.५-द्विर्भावः । आबाधमाबाधः; भ१.७-द्विर्भावः ।
आबाधे चेति । २. ग-हे ईदो यथा तव स्तवो भवति यथा वा ते तुभ्यं अंधसो जातं अज्ञानं प्रियार्थं
तादृशः त्वं बर्हिषि निषीद । ३. भ४-सहस्रसंख्यानां । ४. ग-त३.६-भ१.२.७-‘भवान्’ नास्ति ।

१आशुः क्षिप्रकारी १देवयुः देवकामः १सोमः १पवित्रे स्थित्वा १रक्षांसि राक्षसान् १विघ्नन् निघ्नन् १बृहत् महत् १कृतम् अन्नं १परि १अर्पति परिगमयति । अस्मभ्यं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

यत्सोमो वाजमर्पति शतं धारा अपस्युर्वः । इन्द्रस्य सख्यमाविशन् ॥ २ ॥

यत् । सोमः । वाजम् । अर्पति । शतम् । धाराः । अपस्युर्वः । इन्द्रस्य । सख्यम् । आऽविशन् ॥ २ ॥

१यत् यदा १अपस्युर्वः कर्मकामाः १शतं शतसंख्याकाः १धाराः सोमस्य धाराः १इन्द्रस्य १सख्यं सखित्वम् १आविशन् प्राप्नुवन्ति तदा १सोमः १वाजम् अन्नम् १अर्पति गमयति । अस्मभ्यं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

अभि त्वा योषणो दशं जारं न कन्यानुषत । मृज्यसे सोम सातये ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । योषणः । दशं । जारम् । न । कन्या । अनुषत । मृज्यसे । सोम । सातये ॥ ३ ॥

हे १सोम १त्वा त्वां याः १दश दशसंख्याकाः १योषणः अङ्गुलथः १कन्या पितृमती^१ कन्यका १जारं १न यथा प्रियमभिश्चिदायते तद्वत् १अभि १अनुषत अभिश्चिदायन्ते ताभिः १सातये अस्माकं धनस्य लाभाय १मृज्यसे इन्द्रार्थं शोध्यसे^२ ॥

त्वमिन्द्राय विष्णवे स्वादुरिन्दो परि स्रव । नृन्तस्तोतृन्पाहंसः ॥ ४ ॥

त्वम् । इन्द्राय । विष्णवे । स्वादुः । इन्दो इति । परि । स्रव । नृन् । स्तोतृन् । पाहि । अंहंसः ॥ ४ ॥

हे १इन्दो सोम १स्वादुः प्रियरसस्त्वम् १इन्द्राय इन्द्रार्थं १विष्णवे विष्णवर्थं च १परि १स्रव परिक्षर । १नृन् कर्मणां नेतृन् १स्तोतृन् त्वद्विषयाणां स्तुतीनां कर्तृन् १अंहंसः दुरितात् १पाहि रक्ष च ॥ १३ ॥

‘प्र ते धाराः’ इति चतुर्कचं त्रयस्त्रिंशं सूक्तम् । ऋग्व्याद्याः पूर्ववत् । ‘प्र ते धाराः’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

प्र ते धारा असुश्वतो दिवो न यन्ति वृष्टयः । अच्छा वाजं सहस्रिणम् ॥ १ ॥

प्र । ते । धाराः । असुश्वतः । दिवः । न । यन्ति । वृष्टयः । अच्छा । वाजम् । सहस्रिणम् ॥ १ ॥

हे सोम १ते तव १असुश्वतः सङ्गरहिताः १धाराः १सहस्रिणम् अपरिमितसंख्याकं १वाजम् अन्नम् १अच्छ अस्मदर्थं १प्र १यन्ति प्रगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । १दिवो १न १वृष्टयः । यथा शुलोकात् वर्षधारा निःसङ्गाः प्रजानामपरिमितमन्नं^३ प्रयच्छन्ति^४ तद्वदित्यर्थः ॥

अभि प्रियाणि काव्या विश्वा चक्षाणो अर्पति । हरिस्तुज्ज्ञान आयुधा ॥ २ ॥

अभि । प्रियाणि । काव्या । विश्वा । चक्षाणः । अर्पति । हरिः । तुज्ज्ञानः । आयुधा ॥ २ ॥

१हरिः हरितवर्णः सोमः १विश्वा विश्वानि १प्रियाणि देवानां प्रीतिकराणि १काव्या काव्यानि कर्माणि १चक्षाणः पश्यन् १आयुधा स्वकीयान्यायुधानि १तुज्ज्ञानः राक्षसान् प्रति प्रेरयश्च १अभि १अर्पति यागं प्रति गच्छति ॥

१. ग-ऋतुमती । २. ग-त३-म५-त्वं शोध्यसे । ३. ग-जनानाम् । ४. ग-त३-म४.५-प्रति याति; त-प्रयति; म१.२-प्रयाति ।

स मर्त्यजान आयुभिरिभो राजेव सुव्रतः । श्येनो न वंसु षीदति ॥ ३ ॥

सः । मर्त्यजानः । आयुभिः । इभः । राजाऽइव । सुव्रतः । श्येनः । न । वंसु । सीदति ॥ ३ ॥

वसुव्रतः सुकर्मा वसः सोमः वआयुभिः मनुष्यैर्ऋषिभिः वमर्त्यजानः शोध्यमानः वहुभः गतभयः वराजेव यथा राजा वश्येनो वन यथा च श्येनस्तथा वंसु उदकेषु वसतीचरीषु वसीदति ॥

स नो विश्वा दिवो वसूतो पृथिव्या अधि । पुनान इन्दो वा भर ॥ ४ ॥

सः । नः । विश्वा । दिवः । वसु । उतो इति । पृथिव्याः । अधि । पुनानः । इन्दो इति । आ । भर ॥ ४ ॥

हे वइन्दो सोम वसः अभिषुतः वपुनानः पवमानस्त्वं वदिवः वअधि दिवि स्थितानि वउतो अपि च वपृथिव्या अधि पृथिव्यां स्थितानि । अधीति सप्तम्यर्थानुवादः । विश्वा विश्वानि ववसु वसूनि वनः अस्मभ्यम् वआ वभर आहर ॥ ॥ १४ ॥

‘तरत्सः’ इति चतुर्लक्षं चतुर्लक्षां सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘तरत्सः’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्तो विनियोगः ॥

तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्धसः । तरत्स मन्दी धावति ॥ १ ॥

तरत् । सः । मन्दी । धावति । धारा । सुतस्य । अन्धसः । तरत् । सः । मन्दी । धावति ॥ १ ॥

वमन्दी देवानां हर्षकरः वसः सोमः वतरत् स्तोतृन् पाप्मनः सकाशात् तारयन् वधावति पवते । तदेव दर्शयति । वसुतस्य अभिषुतस्य वअन्धसः देवानामन्नात्मकस्य सोमस्य वधारा धावतीति । पुनरपि तदेवाह अत्यन्तादरार्थं वतरत्स वमन्दी वधावति इति । यद्वा । अस्या ऋचो यास्कैर्नोक्तोऽर्थो द्रष्टव्यः । तद्यथा—‘तरति स पापं सर्वं मन्दी यः स्तौति धावति गच्छत्यूर्ध्वं गतिम् । धारा सुतस्यान्धसो धारयाभिषुतस्य’ सोमस्य मन्त्रपूतस्य वाचा स्तुतस्य ’ (निरु. १३-६) इति ॥

उक्षा वेद वसूनां मर्तस्य देव्यवसः । तरत्स मन्दी धावति ॥ २ ॥

उक्षा । वेद । वसूनाम् । मर्तस्य । देवी । अवसः । तरत् । सः । मन्दी । धावति ॥ २ ॥

वसूनां धनानाम् वउक्षा उत्सरणशीला प्रदात्री वदेवी द्योतमाना स्तूयमाना वा यस्य सोमस्य धारा वमर्तस्य मनुष्यं यजमानम् वअवसः रक्षितुं वेद जानाति । सिद्धमन्यत् ॥

ध्वस्त्रयोः पुरुषन्थोरा सहस्राणि दद्वहे । तरत्स मन्दी धावति ॥ ३ ॥

ध्वस्त्रयोः । पुरुषन्थोः । आ । सहस्राणि । दद्वहे । तरत् । सः । मन्दी । धावति ॥ ३ ॥

वध्वस्त्रयोः वपुरुषन्थोः । ध्वस्त्रः कश्चिद्वाजा पुरुषन्तिः कश्चित् । तयोरुभयोः । अत्र इतरेतर-योगविवक्षया द्विवचनं द्रष्टव्यम् । वसहस्राणि धनानां सहस्राणि वआ वदद्वहे वयं प्रतिगृहीतः । तदस्माभिः प्रतिगृहीतं धनमुत्तममस्त्विति ऋषिः सोमं प्रार्थयत इति सोमस्य स्तुतिः । सिद्धमन्यत् । यथावत्सार एतयोर्धनानि प्रतिजग्राह एवं तरन्तपुरुमीळहौ प्रतिजगृहतुः । तथा च शाट्यायनकम्—‘अथ ह वै तरन्तपुरुमीळहौ वैदद्वशी ध्वस्त्रयोः पुरुषन्थोर्बहु प्रतिगृह्य गरगिराविच मेनाते तौ ह स्माङ्गुल्या सातं प्रतिममृशाते तावकामयेतामसातं नाविवेदं सातं स्यादात्तमिवैव न प्रतिगृहीतमिति

तावेतच्चतुर्ऋचमपश्यतां तेन प्रार्थेतां ततो वै तथोरसात् सातमभवदात्तमिवैव न प्रतिगृहीतं स यः प्रतिगृह्य कामयेत ' इत्यादि ॥

आ ययोस्त्रिंशत् तनां सुहस्राणि च दद्वहे । तरत्स मन्दी धावति ॥ ४ ॥

आ । ययोः । त्रिंशत् । तनां । सुहस्राणि । च । दद्वहे । तरत् । सः । मन्दी । धावति ॥ ४ ॥

ययोः ध्वस्त्रपुरुषन्त्योः । त्रिंशत् त्रिंशतानि । सुहस्राणि । तना वस्त्राणि । आ । दद्वहे वयं प्रतिगृह्णीमः तथोरस्माभिः प्रतिगृहीतं तत्सर्वमप्रतिगृहीतमस्त्विति सोममृषिः प्रार्थयत इति सोमस्यैव स्तुतिः । सिद्धमन्यत् ॥ १५ ॥

' पवस्व ' इति चतुर्ऋचं पञ्चत्रिंशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ' पवस्व ' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

पवस्व गोजिदश्चजिद्विश्वजित्सोम रण्यजित् । प्रजावद्रत्नमा भर ॥ १ ॥

पवस्व । गोऽजित् । अश्चजित् । विश्वजित् । सोम । रण्यजित् ।

प्रजाऽवत् । रत्नम् । आ । भर ॥ १ ॥

हे । सोम । गोजित् शत्रूणां गवां जेता । अश्चजित् अश्वानामपि जेता । विश्वजित् विश्वस्य जगतो जेता । रण्यजित् रमणीयस्य धनस्यापि जेता त्वं । पवस्व धारया क्षर । अपि चास्मभ्यं । प्रजावत् पुत्राद्युपेतं । रत्नं रमणीयं धनम् । आ । भर आहर ॥

पवस्वाञ्ज्यो अदाभ्युः पवस्वौषधीभ्यः । पवस्व धिषणाभ्यः ॥ २ ॥

पवस्व । अत्ऽभ्युः । अदाभ्युः । पवस्व । ओषधीभ्यः । पवस्व । धिषणाभ्यः ॥ २ ॥

हे सोम त्वम् । अञ्ज्यः वसतीवरीभ्यः । अदाभ्युः अंशुभ्यश्च । पवस्व क्षर । अपि च । ओषधीभ्यः । पवस्व क्षर । किंच । धिषणाभ्यः प्रावभ्यः । पवस्व क्षर ॥

त्वं सोम पवमानो विश्वानि दुरिता तर । कविः सीद नि बर्हिषि ॥ ३ ॥

त्वम् । सोम । पवमानः । विश्वानि । दुःऽइता । तर । कविः । सीद । नि । बर्हिषि ॥ ३ ॥

हे । सोम । पवमानः पूयमानः । कविः क्रान्तकर्मा । त्वं । विश्वानि सर्वाणि दुरितानि राक्षसैः कृतान्युपद्रवाणि । तर निराकुरु । अस्मिन् । बर्हिषि । नि । षीद च ॥

पवमान स्वर्विदो जायमानोऽभवो महान् । इन्दो विश्वा अभीदसि ॥ ४ ॥

पवमान । स्वः । विदः । जायमानः । अभवः । महान् । इन्दो इति । विश्वा । अभि । इत् । अस्ति ॥ ४ ॥

हे । पवमान सोम त्वं । स्वः सर्वं । विदः यजमानाय प्रयच्छ । अपि च । जायमानः प्रादुर्भवन्नेव । महान् पूजनीयः । अभवः । अस्ति । किंच हे । इन्दो सोम त्वं । विश्वानि सर्वानेव शत्रून् । अभि । अस्ति तेजसाभिभवसि ॥ १६ ॥

' प्र गायत्रेण ' इति चतुर्ऋचं षट्त्रिंशं सूक्तं काश्यपस्यावत्सारस्यार्पम् । तृतीया पुरउष्णिगाद्यद्वादशका अष्टका । शिष्टा गायत्र्यः । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रान्तं—' प्र गायत्रेणोपान्त्या पुरउष्णिक् ' इति । उक्तो विनियोगः ॥

प्र गायत्रेण गायत पर्वमानं विचर्षणिम् । इन्दुं सहस्रचक्षसम् ॥ १ ॥

प्र । गायत्रेण । गायत । पर्वमानम् । विऽचर्षणिम् । इन्दुम् । सहस्रऽचक्षसम् ॥ १ ॥

वविचर्षणिं विद्रष्टारं वसहस्रचक्षसं बहुदर्शनं वपर्वमानं पूयमानम् वइन्दुं सोमं वगायत्रेण गायत्रनामधेयेन साक्षा वप्र वगायत हे स्तोतारः गानं कुरुत । स्तुतेत्यर्थः ॥

तं त्वा सहस्रचक्षसुमथो सहस्रभर्णसम् । अति वारमपाविषुः ॥ २ ॥

तम् । त्वा । सहस्रऽचक्षसम् । अथो इति । सहस्रऽभर्णसम् । अति । वारम् । अपाविषुः ॥ २ ॥

हे सोम वसहस्रचक्षसं बहुदर्शनम् वअथो अपि च वसहस्रभर्णसं बहुभरणं वतम् अभिषुतं वत्वा त्वां ववारं वालं दशापवित्रम् वअति वअपाविषुः कत्विजः पावयन्ति ॥

अति वारान्पर्वमानो असिष्यदत्कलशां अभि धावति । इन्द्रस्य हार्द्याविशन् ॥ ३ ॥

अति । वारान् । पर्वमानः । असिष्यदत् । कलशान् । अभि । धावति । इन्द्रस्य । हार्दि । आऽविशन् ॥ ३ ॥

वपर्वमानः पूयमानः सोमः ववारान् अवेर्वालान् वअति अतिक्रम्य वअसिष्यदत् स्थन्दते । अपि च वइन्द्रस्य वहार्दि हृदयम् वआविशन् वकलशान् व्रोगान् वअभि वधावति अभिगच्छति ॥

इन्द्रस्य सोम राधसे शं पवस्व विचर्षणे । प्रजावद्रेत आ भर ॥ ४ ॥

इन्द्रस्य । सोम । राधसे । शम् । पवस्व । विऽचर्षणे । प्रजाऽवत् । रेतः । आ । भर ॥ ४ ॥

हे वविचर्षणे विद्रष्टः त्वम् वइन्द्रस्य वराधसे राधनाय संसिद्धयै वशं सुखकरं रसं वपवस्व क्षर । अपि चास्मभ्यं वप्रजावत् पुत्राशुपेतं वरेतः उदकमक्षं वा वआ वभर आहर । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ॥१७॥ ॥२॥

तृतीयेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'अया वीती' इति त्रिंशद्वचं प्रथमं सूक्तम् । अमहीयु-
र्नामाङ्गिरस ऋषिः । गायत्री छन्दः । पर्वमानः सोमो देवता । तथा चानुकान्तम्—'अया वीती
त्रिंशदमहीयुः' इति । उक्तो विनियोगः ॥

अया वीती परिं स्रव यस्त इन्दो मदेष्वा । अवाहन्नवतीर्नव ॥ १ ॥

अया । वीती । परिं । स्रव । यः । ते । इन्दो इति । मदेषु । आ । अवऽअर्हन् । नवतीः । नव ॥ १ ॥

हे वइन्दो सोम वअया अनेन रसेन ववीती वीत्या इन्द्रस्य भक्षणाय वपरि वस्रव परिक्षर । कीदृशेन रसेनेत्यत आह । वते तव वयः रसः वमदेषु संग्रामेषु वनवतीर्नव इति नवनवतिसंख्याकाश्च शत्रुपुरीः वअवाहन् जघान । अमुं सोमरसं पीत्वा मत्तः सन्निद्र उक्तलक्षणाः शत्रुपुरीर्जघानेति कृत्वा रसो जघानेत्युपचारः ॥

पुरः स्रध इत्थार्धिये दिवोदासाय शम्बरम् । अधु त्वं तुर्वशं यदुम् ॥ २ ॥

पुरः । स्रधः । इत्थाऽर्धिये । दिवऽदासाय । शम्बरम् । अधु । त्वम् । तुर्वशम् । यदुम् ॥ २ ॥

वस्रधः एकस्मिन्नेवाहि वपुरः शत्रूणां पुराणि सोमरसोऽवाहन् । वइत्थार्धिये सत्यकर्मणे
वदिवोदासाय राज्ञे वशम्बरं शत्रुपुराणां स्वामिनम् वअध अथ वत्वं तं वतुर्वशं तुर्वशनामकं राजानं
दिवोदासशत्रुं वयदुं यदुनामकं राजानं च^१ वशमानयच्च^२ । अत्रापि सोमरसं पीत्वा मत्तः सन्निद्रः
सर्वमेतदकार्षीदिति सोमरसे कर्तृत्वमुपचर्यते ॥

परिं णो अश्वमश्वविद्रोमदिन्दो हिरण्यवत् । क्षरो सहस्रिणीरिषः ॥ ३ ॥
 परिं नः । अश्वम् । अश्वऽवित् । गोऽमत् । इन्दो इति । हिरण्यऽवत् । क्षर । सहस्रिणीः । रिषः ॥ ३ ॥

हे इन्द्रो सोम वश्ववित् अश्वस्य लभकस्त्वं वनः अस्माकम् वश्वं वगोमत् गोयुक्तं
 वहिरण्यवत् हिरण्योपेतं धनं च वपरि वक्षर । अपि च वसहस्रिणीः बहूनि वृषः अन्नानि क्षर ॥

पवमानस्य ते वयं पवित्रमभ्युन्दतः । सखित्वमा वृणीमहे ॥ ४ ॥
 पवमानस्य । ते । वयम् । पवित्रम् । अभिऽउन्दतः । सखिऽत्वम् । आ । वृणीमहे ॥ ४ ॥

हे सोम वपवित्रमभ्युन्दतः पवित्रमभिक्लेदयतः वपवमानस्य क्षरतश्च एते तव वसखित्वं सख्यं
 ववयम् अमहीयव आङ्गिरसाः वआ ववृणीमहे प्रार्थयामहे ॥

ये ते पवित्रमूर्मयोऽभिक्षरन्ति धारया । तेभिर्नः सोम मृलय ॥ ५ ॥
 ये । ते । पवित्रम् । ऊर्मयः । अभिऽक्षरन्ति । धारया । तेभिः । नः । सोम । मृलय ॥ ५ ॥

हे सोम एते तव एये^१ ऊर्मयः तरङ्गाः वपवित्रं वधारया वक्षरन्ति एतेभिः तैरुर्मिभिः वनः
 अस्मान् मृलय सुख्य ॥ १८ ॥

स नः पुनान आ भर रयि वीरवतीमिषम् । ईशानः सोम विश्वतः ॥ ६ ॥
 सः । नः । पुनानः । आ । भर । रयिम् । वीरऽवतीम् । इषम् । ईशानः । सोम । विश्वतः ॥ ६ ॥

हे सोम विश्वतः सर्वस्य जगतः वैशानः ईश्वरः वसः अभिषुतः वपुनानः पूयमानस्त्वं वनः
 अस्मभ्यं वरयि धनं ववीरवतीं पुत्राद्युपेतम् वृषम् अन्नं च वआ वभर आहर ॥

एतमु त्वं दश क्षिपो मृजन्ति सिन्धुमातरम् । समादित्येभिरख्यत ॥ ७ ॥
 एतम् । ऊँ इति । त्वम् । दश । क्षिपः । मृजन्ति । सिन्धुऽमातरम् । सम् । आदित्येभिः । अख्यत ॥ ७ ॥

वसिन्धुमातरं यस्य सोमस्य सिन्धवो नद्यो मातरो भवन्ति त्वं तम् एतम् इमं सोमं वदश
 वक्षिपः दशसंख्याका अङ्गुलयः वमृजन्ति शोधयन्ति । अपि च सोऽयं सोमः वआदित्येभिः आदित्यैः
 वसम् वअख्यत संगच्छते ॥

समिन्द्रेणोत वायुना सुत एति पवित्र आ । सं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ ८ ॥
 सम् । इन्द्रेण । उत । वायुना । सुतः । एति । पवित्रे । आ । सम् । सूर्यस्य । रश्मिभिः ॥ ८ ॥

वसुतः अभिषुतः सोमः वपवित्रे वइन्द्रेण वसम् एति संगच्छते । उत अपि च ववायुना
 समेति । वसूर्यस्य वरश्मिभिः मयूखैरपि वसम् एति ॥

स नो भगाय वायवे पूष्णे पवस्व मधुमान् । चारुमित्रे वरुणे च ॥ ९ ॥
 सः । नः । भगाय । वायवे । पूष्णे । पवस्व । मधुमान् । चारुः । मित्रे । वरुणे । च ॥ ९ ॥

हे सोम वमधुमान् मधुररसः वचारुः कल्याणस्वरूपश्च वसः अभिषुतस्त्वं वनः अस्माकं यज्ञे
 वभगाय भगाख्याय देवाय ववायवे च वपूष्णे^२ च^२ वमित्रे मित्राय देवाय ववरुणे वरुणाय वच
 वपवस्व क्षर ॥

उच्चा ते जातमन्वसो दिवि पङ्क्त्या ददे । उग्रं शर्म महि श्रवः ॥ १० ॥

उच्चा । ते । जातम् । अन्वसः । दिवि । सत् । भूमिः । आ । ददे ।

उग्रम् । शर्म । महि । श्रवः ॥ १० ॥

हे सोम एते तव संबन्धिनः । अन्वसः रसस्य उच्चा उपरि । जातं जन्म अपि च । पङ्क्तिः श्रुलोकैः सत् विद्यमानं स्वतस्तव संबन्धि । उग्रम् उद्गूर्णं । शर्म सुखं । महि महत् । श्रवः अन्नं च । भूमिः । आ । ददे । भूम्या ददे इति पदत्रयमामनन्ति । विसर्जनीयलोपः साहित्यिकः । भूमिभौमा जना सादृशाः । भूमिष्ठैरादीयत इत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

एना विश्वान्यर्य आ द्युम्नानि मानुषाणाम् । सिषासन्तो वनामहे ॥ ११ ॥

एना । विश्वानि । अर्यः । आ । द्युम्नानि । मानुषाणाम् । सिषासन्तः । वनामहे ॥ ११ ॥

एना एतेनानेन सोमेन । मानुषाणां मनुष्याणां विश्वा विश्वानि । द्युम्नानि अन्नानि । आ । अर्यः अभिगच्छन्तः । सिषासन्तः संभक्तुमिच्छन्तश्च वर्यं वनामहे संभजामहे ॥

स न इन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुद्भ्यः । वरिवोवित्परि स्रव ॥ १२ ॥

सः । नः । इन्द्राय । यज्यवे । वरुणाय । मरुत्भ्यः । वरिवः । वित् । परि । स्रव ॥ १२ ॥

हे सोम । वरिवोवित् धनस्य लम्भकः पवमानस्त्वं । नः अस्माकं । यज्यवे यष्टव्याय । इन्द्राय । वरुणाय च । मरुद्भ्यः च । परि । स्रव धारया क्षर ॥

उपो षु जातमप्तुरं गोभिर्भङ्गं परिष्कृतम् । इन्दुं देवा अयासिषुः ॥ १३ ॥

उपो इति । सु । जातम् । अप्सुतुरम् । गोभिः । भङ्गम् । परिष्कृतम् ।

इन्दुम् । देवाः । अयासिषुः ॥ १३ ॥

सु । जातं सम्यक्प्रादुर्भूतम् । अप्सुतुरं वसतीवरीभिः प्रेरितं । भङ्गं शत्रूणां भञ्जकं । गोभिः गोविकारैः पयोभिः । परिष्कृतम् अलङ्कृतं संस्कृतम् । इन्दुं सोमं । देवाः इन्द्रादयः । उप । अयासिषुः उपागच्छन्ति ॥

तमिद्वर्धन्तु नो गिरौ वृत्सं संशिश्वरीरिव । य इन्द्रस्य हृदंसनिः ॥ १४ ॥

तम् । इत् । वर्धन्तु । नः । गिरैः । वृत्सम् । संशिश्वरीरिव । यः । इन्द्रस्य । हृदम् । सनिः ॥ १४ ॥

यः सोमः । इन्द्रस्य । हृदंसनिः हृदयस्य संभक्ता भवति । तमित् तमेव सोमं । नः अस्माकं । गिरैः स्तुतिरूपा वाचः । सं । वर्धन्तु सम्यग्वर्धयन्तु । तत्र दृष्टान्तः । वृत्सं बालं । शिश्वरीरिव । यथा शिश्वर्यो बद्धपयस्का मातरो वृत्सं वर्धयन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

अर्षी णः सोम शं गवे धुक्षस्व पिप्युषीमिषम् । वर्धा समुद्रमुक्थ्यम् ॥ १५ ॥

अर्षी । नः । सोम । शम् । गवे । धुक्षस्व । पिप्युषीम् । इषम् । वर्ध । समुद्रम् । उक्थ्यम् ॥ १५ ॥

हे सोम त्वं । नः अस्माकं । गवे । शं सुखम् । अर्ष क्षर । अपि च । पिप्युषीं प्रवृद्धम् । इषम् अन्नं । धुक्षस्व पूरय । किंच । उक्थ्यं प्रशस्यं । समुद्रम् उदकं । वर्ध वर्धय ॥ ॥ २० ॥

१. ग-त२.५.६-म२.४- 'आ' नास्ति । २. ग-द्वयपसका; त१.६-वृद्धपयस्का; त२-वृद्धस्यस्का; त४-वृद्धपयस्का । ३. ग-त-म४-प्रवृद्धा ।

पर्वमानो अजीजनदिवश्चित्रं न तन्यतुम् । ज्योतिर्वैश्वानरं बृहत् ॥ १६ ॥
पर्वमानः । अजीजनत् । दिवः । चित्रम् । न । तन्यतुम् । ज्योतिः । वैश्वानरम् । बृहत् ॥ १६ ॥

पर्वमानः सोमः पृहत् महत् वैश्वानरं वैश्वानराख्यं पज्योतिः तेजः पदिवः द्युलोकस्य
पचित्रं विचित्रं पतन्यतुं पन अशनिमिव पअजीजनत् अजनयत् ॥

पर्वमानस्य ते रसो मदो राजन्नदुच्छुनः । वि वारमव्यमर्षति ॥ १७ ॥
पर्वमानस्य । ते । रसः । मदः । राजन् । अदुच्छुनः । वि । वारम् । अव्यम् । अर्षति ॥ १७ ॥

हे पराजन् दीप्यमान सोम पर्वमानस्य क्षरतः पते तव पअदुच्छुनः रक्षोवर्जितः पमदः
मदकरः परसः पअव्यम् अविमयं पवारं वालं दशापवित्रम् पअर्षति अभिगच्छति ॥

पर्वमान रसस्तव दक्षो वि राजति द्युमान् । ज्योतिर्विश्वं स्वर्दृशे ॥ १८ ॥
पर्वमान । रसः । तव । दक्षः । वि । राजति । द्युमान् । ज्योतिः । विश्वम् । स्वः । दृशे ॥ १८ ॥

हे पर्वमान सोम पतव त्वदीयः पदक्षः दृढः पद्युमान् दीप्तिमान् परसः पवि पराजति
प्रकाशते । न केवलं स्वयमेव प्रकाशते किंतु पविश्वं व्याप्तं पस्वः सर्वं पज्योतिः तेजश्च पदृशे द्रष्टुं
करोतीति शेषः ॥

यस्ते मदो वरेण्यस्तेना पवस्वान्धसा । देवावीरघशंसहा ॥ १९ ॥
यः । ते । मदः । वरेण्यः । तेन । पवस्व । अन्धसा । देवऽअवीः । अघशंसहा ॥ १९ ॥

हे सोम पते तव पदेवावीः देवकामः पअघशंसहा राक्षसानां हन्ता पवरेण्यः सवैर्वरेणीयः पमदः
मदकरः पयः रसो विद्यते पतेन रसेन पअन्धसा अदनीयेन पपवस्व क्षर ॥

जग्निर्वृत्रममित्रियं सस्निर्वाजं दिवेदिवे । गोषा उ अश्वसा असि ॥ २० ॥

जग्निः । वृत्रम् । अमित्रियम् । सस्निः । वाजम् । दिवेऽदिवे ।

गोऽसाः । ऊँ इति । अश्वऽसाः । असि ॥ २० ॥

हे सोम त्वम् पअमित्रियम् अमित्रभवं पवृत्रं शत्रुं पजग्निः हन्ता पअसि भवसि । किंच
पदिवेदिवे प्रतिदिनं पवाजं संग्रामं पसस्निः संभक्तसि । किंच पगोषाः गावां दातासि । पअश्वसाः
अश्वानां दाता चासि ॥ २१ ॥

संमिश्रो अरुषो भव सूपस्थाभिर्न धेनुभिः । सीदञ्छयेनो न योनिमा ॥ २१ ॥

सम्समिश्रः । अरुषः । भव । सुऽउपस्थार्भिः । न । धेनुऽभिः ।

सीदन् । श्येनः । न । योनिम् । आ ॥ २१ ॥

हे सोम त्वं पसूपस्थाभिः शोभनोपस्थानाभिः पधेनुभिः गोभिः । गोविकारैः पयोभिरित्यर्थः ।
पसंमिश्रः संमिश्रितः पश्येनो पन यथा श्येनः क्षीरमागत्य स्थानमासीदति तद्वत् पयोभिः स्वकीयं
स्थानम् पआ पसीदन् । पन संप्रत्यर्थे । इदानीम् पअरुषः आरोचमानः पभव ॥

स पवस्व य आविथेन्द्रं वृत्राय हन्तवे । वृत्रिवासं महीरपः ॥ २२ ॥

सः । पवस्व । यः । आविथ । इन्द्रम् । वृत्राय । हन्तवे । वृत्रिऽवासम् । महीः । अपः ॥ २२ ॥

हे सोम वयः त्वं महीः महतीः अपः महान्युदकानि वविविवांसं निरुन्धानं वृत्राय वृत्रं
वहन्तवे हन्तुम् इन्द्रम् आविथ अरक्षः यसः त्वं पवस्व धारया क्षर । सोमं पीत्वा मत्तः
सन्निद्रो महान्युदकानि निरुन्धानं वृत्रं जघानेत्यर्थः ॥

सुवीरासो वयं धना जयेम सोम मीढुः । पुनानो वर्ध नो गिरः ॥ २३ ॥

सुवीरासः । वयम् । धना । जयेम । सोम । मीढुः । पुनानः । वर्ध । नः । गिरः ॥ २३ ॥

सुवीरासः सुवीराः कल्याणपुत्राः वयम् अमहीयव आङ्गिरसाः धना शत्रूणां धनानि जयेम ।
शत्रून् जित्वा तदीयानि धनानि स्वीकुर्यामित्यर्थः । हे मीढुः सेक्तः सोम पुनानः पूयमानस्त्वं
नः अस्माकं गिरः स्तुतिरूपा वाचश्च वर्ध वर्धय ॥

त्वोतासस्तवावसा स्याम वन्वन्त आमुर्गः । सोम व्रतेषु जागृहि ॥ २४ ॥

त्वाऽऊतासः । तव । अवसा । स्याम । वन्वन्तः । आऽमुर्गः । सोम । व्रतेषु । जागृहि ॥ २४ ॥

हे सोम तव त्वदीयेन अवसा रक्षणेन त्वोतासः त्वया रक्षिताः सन्तः वन्वन्तः शत्रून्
भजमानाः आमुर्गः तेषामभिमारकाः स्याम भवेम । व्रतेषु अस्माकं कर्मसु जागृहि प्रबुद्धो भव ॥

अपधनपवते मृधोऽप सोमो अराव्णः । गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ २५ ॥

अपऽघ्नन् । पवते । मृधः । अप । सोमः । अराव्णः । गच्छन् । इन्द्रस्य । निःऽकृतम् ॥ २५ ॥

सोमः मृधः हिंसकाञ्छन्नम् अपघ्नन् मारयन् अराव्णः शक्तौ सत्त्वां धनानामदातृश्च
अप घ्नन् इन्द्रस्य निष्कृतं स्थानं गच्छन् प्राप्नुवन् पवते धारया क्षरति ॥ २२ ॥

महो नो राय आ भर पवमान जहि मृधः । रास्वेन्दो वीरवयशः ॥ २६ ॥

महः । नः । रायः । आ । भर । पवमान । जहि । मृधः ।

रास्व । इन्द्रो इति । वीरऽवत् । यशः ॥ २६ ॥

हे पवमान इन्द्रो सोम नः अस्माकं महः महान्ति रायः धनानि आ भर आहर ।
मृधः हिंसकाञ्छन्नम् जहि मारय । वीरवत् पुत्राद्युपेतां यशः कीर्तिं च रास्व अस्मभ्यं देहि ॥

न त्वा शतं चन हुतो राधो दित्सन्तमा मिनन् । यत्पुनानो मखस्यसे ॥ २७ ॥

न । त्वा । शतम् । चन । हुतः । राधः । दित्सन्तम् । आ । मिनन् ।

यत् । पुनानः । मखस्यसे ॥ २७ ॥

हे सोम राधः धनम् आ दित्सन्तम् आदातुमिच्छन्तं त्वा त्वां शतं चन बहवोऽपि
हुतः हिंसकाः शत्रवः न मिनन् न हिंसन्ति । कदैत्यत्राह । यत् यदा पुनानः पूयमानस्त्वं
मखस्यसे अस्मभ्यं धनं दातुमिच्छसि ॥

पवस्वेन्दो वृषा सुतः कृधी नो यशसो जनै । विश्वा अप द्विषौ जहि ॥ २८ ॥

पवस्व । इन्द्रो इति । वृषा । सुतः । कृधि । नः । यशसः । जनै । विश्वाः । अप । द्विषः । जहि ॥ २८ ॥

हे ^१इन्द्रो सोम ^२सुतः अभिषुतः ^३वृषा सेक्ता एवं ^४पवस्व धारया क्षर । ^५जने जनपदेषु
^६नः अस्मान् ^७यज्ञसः यज्ञस्विनः ^८कृधि कुरु । ^९विश्वाः सर्वान् ^{१०}द्विषः द्वेष्टून् शत्रून् ^{११}अप ^{१२}जहि
 मारय च ॥

अस्य ते सुख्ये वयं तवेन्द्रो द्युम्न उत्तमे । सामह्यार्म पृतन्यतः ॥ २९ ॥

अस्य । ते । सुख्ये । वयम् । तव । इन्द्रो इति । द्युम्ने । उत्तमे । सामह्यार्म । पृतन्यतः ॥ २९ ॥

हे ^१इन्द्रो सोम ^२अस्य अस्मिन् यागे वर्तमानस्य ^३ते तव ^४सुख्ये सखित्वे सति ^५वयम्
 अमहीयव आङ्गिरसाः ^६तव स्वदीये ^७उत्तमे श्रेष्ठे ^८द्युम्ने अन्ने तृप्तिं ^९प्राप्ताः ^{१०}। तथा च यास्कः—‘ द्युम्ने
 धोततेर्यशो वाक्त्रे वा ’ (निरु. ५. ५) इति । ^{११}पृतन्यतः युद्धमिच्छतः शत्रून् ^{१२}सामह्यार्म अभिभवेम ॥

या ते भीमान्यायुधा तिग्मानि सन्ति धूर्वणे । रक्षा समस्य नो निदः ॥ ३० ॥

या । ते । भीमानि । आयुधा । तिग्मानि । सन्ति । धूर्वणे । रक्षा । समस्य । नः । निदः ॥ ३० ॥

हे सोम ^१ते तव ^२या यानि ^३भीमानि शत्रूणां भयंकराणि ^४तिग्मानि तीक्ष्णानि ^५आयुधा
 आयुधानि ^६धूर्वणे ^७शत्रुवधार्थं ^८सन्ति तैरायुधैः ^९समस्य सर्वस्य शत्रोः ^{१०}निदः निन्दायाः ^{११}नः
 अस्मान् ^{१२}रक्ष पालय ॥ ॥ ३० ॥

‘ एते असृग्रम् ’ इति त्रिशद्वचं द्वितीयं सूक्तं भार्गवस्य जमदग्नेरार्षे गायत्रं पद्यमानसोम-
 देवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘ एते असृग्रं जमदग्निः ’ इति । गतो विनियोगः ॥

एते असृग्रमिन्दवस्तिरः पवित्रमाश्रवः । विश्वान्यभि सौभगा ॥ १ ॥

एते । असृग्रम् । इन्दवः । तिरः । पवित्रम् । आश्रवः । विश्वानि । अभि । सौभगा ॥ १ ॥

^१आश्रवः शीघ्राः ^२एते पवमानाः ^३इन्दवः सोमाः ^४विश्वानि सर्वाणि ^५सौभगा सौभगानि
 धनान्यभिलक्ष्य ^६पवित्रं ^७तिरः ^८असृग्रम् ऋत्विग्भिः सृज्यन्ते ॥

विघ्नन्तो दुरिता पुरु सुगा तोकाय वाजिनः । तना कृण्वन्तो अर्वते ॥ २ ॥

विघ्नन्तः । दुःसृता । पुरु । सुगा । तोकाय । वाजिनः । तना । कृण्वन्तः । अर्वते ॥ २ ॥

^१वाजिनः बलवन्तः सोमाः ^२पुरु बहूनि ^३दुरिता दुरितानि ^४विघ्नन्तः विशेषेण नाशयन्तः
^५तोकाय अस्माकं पुत्राय ^६अर्वते अध्वाय च ^७सुगा सुखानि ^८तना धनानि च ^९कृण्वन्तः कुर्वन्तः
 तिरः पवित्रं सृज्यन्त इति संबन्धः ॥

कृण्वन्तो वरिवो गवेऽभ्यर्षन्ति सुष्टुतिम् । इळामस्मभ्यं संयतम् ॥ ३ ॥

कृण्वन्तः । वरिवः । गवे । अभि । अर्षन्ति । सुस्तुतिम् । इळाम् । अस्मभ्यम् । सम्यतम् ॥ ३ ॥

अस्माकं ^१गवे ^२अस्मभ्यं च ^३संयतं यदस्मान् संयच्छति तत् ^४वरिवः धनम् ^५इळाम् अन्नं च
^६कृण्वन्तः कुर्वन्तः सोमाः ^७सुष्टुतिम् अस्मदीयां शोभनां स्तुतिम् ^८अभ्यर्षन्ति आभिमुख्येन
 गच्छन्ति ॥

१. ग-त३.६-भ१.२.७-‘ अभिषुतः ’ नास्ति । २. ग-त३-भ१.५.७-‘ तृप्तिं प्राप्ताः ’ नास्ति ।
 ३. त१.२.६-पूर्वणे; त४.५-पूर्वणे ।

असाव्यं शुर्मदायाप्सु दक्षो गिरिष्ठाः । इयेनो न योनिमासदत् ॥ ४ ॥

असावि । अंशुः । मदाय । अप्सु । दक्षः । गिरिऽस्थाः । इयेनः । न । योनिम् । आ । असदत् ॥ ४ ॥

वगिरिष्ठाः पर्वते जातः वअंशुः सोमः वमदाय मदार्यम् वअसावि अभिषुतः । वअप्सु वसती-
वरीषु वदक्षः प्रवृद्धश्च भवति । किंच वइयेनो वन यथा इयेनो वेगेनागत्य स्थानमासीदति तद्वदर्थं
सोमो वयोनिं स्वकीयं स्थानम् वआसदत् आसीदति ॥

शुभ्रमन्धो देववातमप्सु धूतो नृभिः सुतः । स्वदन्ति गावः पयोभिः ॥ ५ ॥

शुभ्रम् । अन्धः । देवऽवातम् । अप्सु । धूतः । नृभिः । सुतः ।

स्वदन्ति । गावः । पयःभिः ॥ ५ ॥

यत् वदेववातं देवैः प्रार्थितं वशुभ्रं शोभनम् वअन्धः अन्नं वगावः पशवः वपयोभिः आशिरैः
वस्वदन्ति स्वादयन्ति सोऽयं सोमः वनृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिः वसुतः अभिषुतः सन् वअप्सु वसती-
वरीषु वधूतः शोधितो भवति ॥ ॥ २४ ॥

आदीमश्वं न हेतारोऽश्वशुभ्रममृताय । मध्वो रसं सधुमादे ॥ ६ ॥

आत् । ईम् । अश्वम् । न । हेतारः । अश्वशुभ्रम् । अमृताय । मध्वः । रसम् । सधुमादे ॥ ६ ॥

वआत् अनन्तरं वहेतारः प्रेरका ऋत्विजः वसधमादे यज्ञे वईम् पुनं वमध्वः मदकरस्य सोमस्य
वरसम् वअमृताय अमरणाय वअश्वं वन अश्वमिव वअश्वशुभ्रं शोभयन्ति ॥

यास्ते धारा मधुश्रुतोऽसृग्रभिन्द ऊतये । ताभिः पुवित्रमासदः ॥ ७ ॥

याः । ते । धाराः । मधुऽश्रुतः । असृग्रम् । इन्दो इति । ऊतये ।

ताभिः । पुवित्रम् । आ । असदः ॥ ७ ॥

हे वइन्दो सोम वते तव वमधुश्रुतः मधुररसस्य श्रोतयिष्यः वथाः वधाराः वऊतये रक्षणाय
वअसृग्रं सृज्यन्ते वताभिः धाराभिस्त्वं वपुवित्रम् वआसदः आसीद ॥

सो अर्षेन्द्राय पीतये त्रिरो रोमाण्यव्यया । सीदन् योना वनेष्वा ॥ ८ ॥

सः । अर्ष । इन्द्राय । पीतये । त्रिः । रोमाणि । अव्यया । सीदन् । योना । वनेषु । आ ॥ ८ ॥

हे सोम वसः अभिषुतस्त्वम् वअव्यया अव्ययानि अविमयानि वरोमाणि बालानि वतिरः
तिरस्कुर्वन् वनेषु पात्रेषु वयोना योनौ स्थाने वआ वसीदन् वइन्द्राय इन्द्रस्य वपीतये पानाय
वअर्षे क्षर ॥

त्वभिन्दो परि स्रव स्वादिष्ठो अङ्गिरोभ्यः । वरिवोविद्धुतं पयः ॥ ९ ॥

त्वम् । इन्दो इति । परि । स्रव । स्वादिष्ठः । अङ्गिरःऽभ्यः । वरिवःऽवित् । घृतम् । पयः ॥ ९ ॥

हे वइन्दो सोम वस्वादिष्ठः स्वादुतमः ववरिवोवित् अस्मदभिलषितस्य धनस्य लम्भकश्च
वस्त्वम् वअङ्गिरोभ्यः अङ्गिरसामर्थाय वघृतम् आज्यं वपयः च वपरि वस्रव परिक्षर ॥

१. ग-त-भ१.२.४-स्वदयंति; भ७-स्वादयंति' नास्ति । २. ग-लम्भक ।

अयं विचर्षणिर्हितः पर्वमानः स चेतति । हिन्वान आप्यं बृहत् ॥ १० ॥
अयम् । विऽचर्षणिः । हितः । पर्वमानः । सः । चेतति । हिन्वानः । आप्यम् । बृहत् ॥ १० ॥

विचर्षणिः विद्रष्टा । हितः पात्रेषु निहितः । पर्वमानः । अयं सोमः । आप्यम् अप्सु भवं । बृहत्
सहदक्षं । हिन्वानः प्रेरयन् । चेतति सर्वैः ज्ञायते ॥ ॥ २५ ॥

एष वृषा वृषव्रतः पर्वमानो अशस्तिहा । करद्वसूनि दाशुषे ॥ ११ ॥
एषः । वृषा । वृषऽव्रतः । पर्वमानः । अशस्तिहा । करत् । वसूनि । दाशुषे ॥ ११ ॥

वृषा कामानां सेक्ता । वृषव्रतः वृषकर्मा । अशस्तिहा राक्षसानां हन्ता । पर्वमानः । एषः
सोमः । दाशुषे हविषां दात्रे यजमानाय । वसूनि धनानि । करत् करोति । प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

आ पवस्व सहस्रिणीं रयिं गोमन्तमश्विनम् । पुरुश्चन्द्रं पुरुस्पृहम् ॥ १२ ॥
आ । पवस्व । सहस्रिणीम् । रयिम् । गोमन्तम् । अश्विनम् । पुरुश्चन्द्रम् । पुरुस्पृहम् ॥ १२ ॥

हे सोम त्वं । सहस्रिणीं बहुसंख्याकं । गोमन्तं गोभिरुपेतम् । अश्विनम् अश्ववन्तं । पुरुश्चन्द्रं
बहूनां हर्षकं । पुरुस्पृहं बहुस्पृहणीयं । रयिं धनम् । आ । पवस्व परिक्षर ॥

एष स्य परिं पिच्यते मर्मज्यमान आयुभिः । उरुगायः कविः क्रतुः ॥ १३ ॥
एषः । स्यः । परिं । पिच्यते । मर्मज्यमानः । आयुऽभिः । उरुगायः । कविऽक्रतुः ॥ १३ ॥

उरुगायः बहुस्तुतिः । कविऽक्रतुः क्रान्तप्रज्ञः क्रान्तकर्मा वा । स्यः सः । एषः अयं सोमः
आयुभिः सनुष्यैः । मर्मज्यमानः शोधयमानः । परिं पिच्यते ॥

सहस्रोतिः शतामघो विमानो रजसः कविः । इन्द्राय पवते मर्दः ॥ १४ ॥
सहस्रऽऊतिः । शतऽमघः । विमानः । रजसः । कविः । इन्द्राय । पवते । मर्दः ॥ १४ ॥

सहस्रोतिः अपरिमितरक्षणः । शतमघः बहुधनः । रजसः लोकस्थ । विमानः निर्माता
कविः क्रान्तकर्मा । मर्दः मदकरः सोमः । इन्द्राय इन्द्रार्थं । पवते धारया क्षरति ॥

गिरा जात इह स्तुत इन्दुरिन्द्राय धीयते । वियोना वसताविव ॥ १५ ॥
गिरा । जातः । इह । स्तुतः । इन्दुः । इन्द्राय । धीयते । विः । योना । वसताविव ॥ १५ ॥

जातः प्रादुर्भूतः । गिरा स्तुत्या । स्तुतः च । इन्दुः सोमः । इह अस्मिन् यज्ञे । योना योनौ
स्वस्थाने । इन्द्राय इन्द्रार्थं । वसताविव । विः यथा स्ववासे पक्षी तथा । धीयते निधीयते ॥ ॥ २६ ॥

पर्वमानः सुतो नृभिः सोमो वाजमिवासरत् । चमूषु शक्मनासदम् ॥ १६ ॥
पर्वमानः । सुतः । नृभिः । सोमः । वाजम् । इव । असरत् । चमूषु । शक्मना । आसदम् ॥ १६ ॥

नृभिः नेतृभिर्कृत्विग्भिः । सुतः अभिषुतः । सोमः । चमूषु चमसेषु । शक्मना बलेन
आसदम् उपवेष्टुं । वाजमिव युद्धमिव । स्थानम् । असरत् सरति ॥

तं त्रिपृष्ठे त्रिवन्धुरे रथे युञ्जन्ति यातवे । ऋषीणां सप्त धीतिभिः ॥ १७ ॥
तम् । त्रिऽपृष्ठे । त्रिऽवन्धुरे । रथे । युञ्जन्ति । यातवे । ऋषीणाम् । सप्त । धीतिभिः ॥ १७ ॥

१३३
 १३४
 १३५
 १३६
 १३७
 १३८
 १३९
 १४०
 १४१
 १४२
 १४३
 १४४
 १४५
 १४६
 १४७
 १४८
 १४९
 १५०
 १५१
 १५२
 १५३
 १५४
 १५५
 १५६
 १५७
 १५८
 १५९
 १६०
 १६१
 १६२
 १६३
 १६४
 १६५
 १६६
 १६७
 १६८
 १६९
 १७०
 १७१
 १७२
 १७३
 १७४
 १७५
 १७६
 १७७
 १७८
 १७९
 १८०
 १८१
 १८२
 १८३
 १८४
 १८५
 १८६
 १८७
 १८८
 १८९
 १९०
 १९१
 १९२
 १९३
 १९४
 १९५
 १९६
 १९७
 १९८
 १९९
 २००
 २०१
 २०२
 २०३
 २०४
 २०५
 २०६
 २०७
 २०८
 २०९
 २१०
 २११
 २१२
 २१३
 २१४
 २१५
 २१६
 २१७
 २१८
 २१९
 २२०
 २२१
 २२२
 २२३
 २२४
 २२५
 २२६
 २२७
 २२८
 २२९
 २३०
 २३१
 २३२
 २३३
 २३४
 २३५
 २३६
 २३७
 २३८
 २३९
 २४०
 २४१
 २४२
 २४३
 २४४
 २४५
 २४६
 २४७
 २४८
 २४९
 २५०
 २५१
 २५२
 २५३
 २५४
 २५५
 २५६
 २५७
 २५८
 २५९
 २६०
 २६१
 २६२
 २६३
 २६४
 २६५
 २६६
 २६७
 २६८
 २६९
 २७०
 २७१
 २७२
 २७३
 २७४
 २७५
 २७६
 २७७
 २७८
 २७९
 २८०
 २८१
 २८२
 २८३
 २८४
 २८५
 २८६
 २८७
 २८८
 २८९
 २९०
 २९१
 २९२
 २९३
 २९४
 २९५
 २९६
 २९७
 २९८
 २९९
 ३००
 ३०१
 ३०२
 ३०३
 ३०४
 ३०५
 ३०६
 ३०७
 ३०८
 ३०९
 ३१०
 ३११
 ३१२
 ३१३
 ३१४
 ३१५
 ३१६
 ३१७
 ३१८
 ३१९
 ३२०
 ३२१
 ३२२
 ३२३
 ३२४
 ३२५
 ३२६
 ३२७
 ३२८
 ३२९
 ३३०
 ३३१
 ३३२
 ३३३
 ३३४
 ३३५
 ३३६
 ३३७
 ३३८
 ३३९
 ३४०
 ३४१
 ३४२
 ३४३
 ३४४
 ३४५
 ३४६
 ३४७
 ३४८
 ३४९
 ३५०
 ३५१
 ३५२
 ३५३
 ३५४
 ३५५
 ३५६
 ३५७
 ३५८
 ३५९
 ३६०
 ३६१
 ३६२
 ३६३
 ३६४
 ३६५
 ३६६
 ३६७
 ३६८
 ३६९
 ३७०
 ३७१
 ३७२
 ३७३
 ३७४
 ३७५
 ३७६
 ३७७
 ३७८
 ३७९
 ३८०
 ३८१
 ३८२
 ३८३
 ३८४
 ३८५
 ३८६
 ३८७
 ३८८
 ३८९
 ३९०
 ३९१
 ३९२
 ३९३
 ३९४
 ३९५
 ३९६
 ३९७
 ३९८
 ३९९
 ४००
 ४०१
 ४०२
 ४०३
 ४०४
 ४०५
 ४०६
 ४०७
 ४०८
 ४०९
 ४१०
 ४११
 ४१२
 ४१३
 ४१४
 ४१५
 ४१६
 ४१७
 ४१८
 ४१९
 ४२०
 ४२१
 ४२२
 ४२३
 ४२४
 ४२५
 ४२६
 ४२७
 ४२८
 ४२९
 ४३०
 ४३१
 ४३२
 ४३३
 ४३४
 ४३५
 ४३६
 ४३७
 ४३८
 ४३९
 ४४०
 ४४१
 ४४२
 ४४३
 ४४४
 ४४५
 ४४६
 ४४७
 ४४८
 ४४९
 ४५०
 ४५१
 ४५२
 ४५३
 ४५४
 ४५५
 ४५६
 ४५७
 ४५८
 ४५९
 ४६०
 ४६१
 ४६२
 ४६३
 ४६४
 ४६५
 ४६६
 ४६७
 ४६८
 ४६९
 ४७०
 ४७१
 ४७२
 ४७३
 ४७४
 ४७५
 ४७६
 ४७७
 ४७८
 ४७९
 ४८०
 ४८१
 ४८२
 ४८३
 ४८४
 ४८५
 ४८६
 ४८७
 ४८८
 ४८९
 ४९०
 ४९१
 ४९२
 ४९३
 ४९४
 ४९५
 ४९६
 ४९७
 ४९८
 ४९९
 ५००
 ५०१
 ५०२
 ५०३
 ५०४
 ५०५
 ५०६
 ५०७
 ५०८
 ५०९
 ५१०
 ५११
 ५१२
 ५१३
 ५१४
 ५१५
 ५१६
 ५१७
 ५१८
 ५१९
 ५२०
 ५२१
 ५२२
 ५२३
 ५२४
 ५२५
 ५२६
 ५२७
 ५२८
 ५२९
 ५३०
 ५३१
 ५३२
 ५३३
 ५३४
 ५३५
 ५३६
 ५३७
 ५३८
 ५३९
 ५४०
 ५४१
 ५४२
 ५४३
 ५४४
 ५४५
 ५४६
 ५४७
 ५४८
 ५४९
 ५५०
 ५५१
 ५५२
 ५५३
 ५५४
 ५५५
 ५५६
 ५५७
 ५५८
 ५५९
 ५६०
 ५६१
 ५६२
 ५६३
 ५६४
 ५६५
 ५६६
 ५६७
 ५६८
 ५६९
 ५७०
 ५७१
 ५७२
 ५७३
 ५७४
 ५७५
 ५७६
 ५७७
 ५७८
 ५७९
 ५८०
 ५८१
 ५८२
 ५८३
 ५८४
 ५८५
 ५८६
 ५८७
 ५८८
 ५८९
 ५९०
 ५९१
 ५९२
 ५९३
 ५९४
 ५९५
 ५९६
 ५९७
 ५९८
 ५९९
 ६००
 ६०१
 ६०२
 ६०३
 ६०४
 ६०५
 ६०६
 ६०७
 ६०८
 ६०९
 ६१०
 ६११
 ६१२
 ६१३
 ६१४
 ६१५
 ६१६
 ६१७
 ६१८
 ६१९
 ६२०
 ६२१
 ६२२
 ६२३
 ६२४
 ६२५
 ६२६
 ६२७
 ६२८
 ६२९
 ६३०
 ६३१
 ६३२
 ६३३
 ६३४
 ६३५
 ६३६
 ६३७
 ६३८
 ६३९
 ६४०
 ६४१
 ६४२
 ६४३
 ६४४
 ६४५
 ६४६
 ६४७
 ६४८
 ६४९
 ६५०
 ६५१
 ६५२
 ६५३
 ६५४
 ६५५
 ६५६
 ६५७
 ६५८
 ६५९
 ६६०
 ६६१
 ६६२
 ६६३
 ६६४
 ६६५
 ६६६
 ६६७
 ६६८
 ६६९
 ६७०
 ६७१
 ६७२
 ६७३
 ६७४
 ६७५
 ६७६
 ६७७
 ६७८
 ६७९
 ६८०
 ६८१
 ६८२
 ६८३
 ६८४
 ६८५
 ६८६
 ६८७
 ६८८
 ६८९
 ६९०
 ६९१
 ६९२
 ६९३
 ६९४
 ६९५
 ६९६
 ६९७
 ६९८
 ६९९
 ७००
 ७०१
 ७०२
 ७०३
 ७०४
 ७०५
 ७०६
 ७०७
 ७०८
 ७०९
 ७१०
 ७११
 ७१२
 ७१३
 ७१४
 ७१५
 ७१६
 ७१७
 ७१८
 ७१९
 ७२०
 ७२१
 ७२२
 ७२३
 ७२४
 ७२५
 ७२६
 ७२७
 ७२८
 ७२९
 ७३०
 ७३१
 ७३२
 ७३३
 ७३४
 ७३५
 ७३६
 ७३७
 ७३८
 ७३९
 ७४०
 ७४१
 ७४२
 ७४३
 ७४४
 ७४५
 ७४६
 ७४७
 ७४८
 ७४९
 ७५०
 ७५१
 ७५२
 ७५३
 ७५४
 ७५५
 ७५६
 ७५७
 ७५८
 ७५९
 ७६०
 ७६१
 ७६२
 ७६३
 ७६४
 ७६५
 ७६६
 ७६७
 ७६८
 ७६९
 ७७०
 ७७१
 ७७२
 ७७३
 ७७४
 ७७५
 ७७६
 ७७७
 ७७८
 ७७९
 ७८०
 ७८१
 ७८२
 ७८३
 ७८४
 ७८५
 ७८६
 ७८७
 ७८८
 ७८९
 ७९०
 ७९१
 ७९२
 ७९३
 ७९४
 ७९५
 ७९६
 ७९७
 ७९८
 ७९९
 ८००
 ८०१
 ८०२
 ८०३
 ८०४
 ८०५
 ८०६
 ८०७
 ८०८
 ८०९
 ८१०
 ८११
 ८१२
 ८१३
 ८१४
 ८१५
 ८१६
 ८१७
 ८१८
 ८१९
 ८२०
 ८२१
 ८२२
 ८२३
 ८२४
 ८२५
 ८२६
 ८२७
 ८२८
 ८२९
 ८३०
 ८३१
 ८३२
 ८३३
 ८३४
 ८३५
 ८३६
 ८३७
 ८३८
 ८३९
 ८४०
 ८४१
 ८४२
 ८४३
 ८४४
 ८४५
 ८४६
 ८४७
 ८४८
 ८४९
 ८५०
 ८५१
 ८५२
 ८५३
 ८५४
 ८५५
 ८५६
 ८५७
 ८५८
 ८५९
 ८६०
 ८६१
 ८६२
 ८६३
 ८६४
 ८६५
 ८६६
 ८६७
 ८६८
 ८६९
 ८७०
 ८७१
 ८७२
 ८७३
 ८७४
 ८७५
 ८७६
 ८७७
 ८७८
 ८७९
 ८८०
 ८८१
 ८८२
 ८८३
 ८८४
 ८८५
 ८८६
 ८८७
 ८८८
 ८८९
 ८९०
 ८९१
 ८९२
 ८९३
 ८९४
 ८९५
 ८९६
 ८९७
 ८९८
 ८९९
 ९००
 ९०१
 ९०२
 ९०३
 ९०४
 ९०५
 ९०६
 ९०७
 ९०८
 ९०९
 ९१०
 ९११
 ९१२
 ९१३
 ९१४
 ९१५
 ९१६
 ९१७
 ९१८
 ९१९
 ९२०
 ९२१
 ९२२
 ९२३
 ९२४
 ९२५
 ९२६
 ९२७
 ९२८
 ९२९
 ९३०
 ९३१
 ९३२
 ९३३
 ९३४
 ९३५
 ९३६
 ९३७
 ९३८
 ९३९
 ९४०
 ९४१
 ९४२
 ९४३
 ९४४
 ९४५
 ९४६
 ९४७
 ९४८
 ९४९
 ९५०
 ९५१
 ९५२
 ९५३
 ९५४
 ९५५
 ९५६
 ९५७
 ९५८
 ९५९
 ९६०
 ९६१
 ९६२
 ९६३
 ९६४
 ९६५
 ९६६
 ९६७
 ९६८
 ९६९
 ९७०
 ९७१
 ९७२
 ९७३
 ९७४
 ९७५
 ९७६
 ९७७
 ९७८
 ९७९
 ९८०
 ९८१
 ९८२
 ९८३
 ९८४
 ९८५
 ९८६
 ९८७
 ९८८
 ९८९
 ९९०
 ९९१
 ९९२
 ९९३
 ९९४
 ९९५
 ९९६
 ९९७
 ९९८
 ९९९
 १०००

तं सोतारो धनस्पृतमाशुं वाजाय यातवे । हरिं हिनोत वाजिनम् ॥ १८ ॥
 तम् । सोतारः । धनस्पृतम् । आशुम् । वाजाय । यातवे । हरिम् । हिनोत । वाजिनम् ॥ १८ ॥

हे सोतारः अभिषवकर्तार ऋत्विजः धनस्पृतं धनानां स्प्रष्टारं वाजिनं बलिनम् आशुं वेगवन्तं तं सोमात्मकं हरिम् अर्धं वाजाय यज्ञाख्यं संग्रामं यातवे गन्तुं हिनोत प्रेरयत । यथा योद्धारो युद्धं गन्तुं बलिनं वेगवन्तमश्वं प्रेरयन्ति तद्वत् यज्ञमभिगन्तुं बलवन्तं सोमं प्रेरयतेति भावः ॥

आविशन्कलशं सुतो विश्वा अर्षन्नाभि श्रियः । शूरो न गोषु तिष्ठति ॥ १९ ॥
 आऽविशन् । कलशम् । सुतः । विश्वाः । अर्षन् । अभि । श्रियः । शूरः । न । गोषु । तिष्ठति ॥ १९ ॥

वसुतः अभिषुतः सोमः कलशं द्रोणम् आविशन् विश्वाः सर्वाः श्रियः संपदः अभि अर्षन् अस्मानभिगमयन् गोषु शत्रूणां पशुषु शूरो न यथा शूरो निःशङ्कः तिष्ठति तद्वद्यज्ञेषु निःशङ्कस्तिष्ठति ॥

आ त इन्द्रो मदाय कं पयो दुहन्त्यायवः । देवा देवेभ्यो मधु ॥ २० ॥
 आ । ते । इन्द्रो इति । मदाय । कम् । पयः । दुहन्ति । आयवः । देवाः । देवेभ्यः । मधु ॥ २० ॥

हे इन्द्रो सोम पते तव मधु मधुभूतं पयः पयं रसं देवाः स्तोतारः आयवः मनुष्याः मदाय कं मदार्थं देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः आ दुहन्ति ॥ २० ॥

आ नः सोमं पवित्र आ सृजता मधुमत्तमम् । देवेभ्यो देवश्रुत्तमम् ॥ २१ ॥
 आ । नः । सोमम् । पवित्रे । आ । सृजतं । मधुमत्सुतम् । देवेभ्यः । देवश्रुत्सुतम् ॥ २१ ॥

हे ऋत्विजः नः अस्माकं देवश्रुत्तमम् अत्यन्तं देवैः श्रूयमाणं मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं सोमं देवेभ्यः इन्द्राद्यर्थं पवित्रे दक्षापवित्रे आ सृजत साधयत ॥

एते सोमा असृक्षत गृणानाः श्रवसे महे । मदिन्तमस्य धारया ॥ २२ ॥
 एते । सोमाः । असृक्षत । गृणानाः । श्रवसे । महे । मदिन्सुतमस्य । धारया ॥ २२ ॥

वगृणानाः स्तूयमानाः एते इमे सोमाः सहे महते श्रवसे अन्नाय मदिन्तमस्य मादयितृत्तमस्य रसस्य धारया असृक्षत ऋत्विग्भिः स्तूयन्ते ॥

अभि गव्यानि वीतये नृम्णा पुनानो अर्षसि । सनद्वाजः परि स्रव ॥ २३ ॥
 अभि । गव्यानि । वीतये । नृम्णा । पुनानः । अर्षसि । सनत्सुवाजः । परि । स्रव ॥ २३ ॥

हे सोम पुनानः पृथमानो यस्त्वं वीतये भक्षणाय गव्यानि गोसंबन्धीनि नृम्णानि धनानि क्षीरादीनि अभि अर्षसि अभिगच्छसि स त्वं सनद्वाजः दीयमानाजः सन् परि स्रव परिक्षर ॥

उत नो गोमतीरिषो विश्वा अर्ष परिष्टुमः । गृणानो जमदग्निना ॥ २४ ॥
 उत । नः । गोमतीः । इषः । विश्वाः । अर्ष । परिऽस्तुमः । गृणानः । जमत्सुअग्निना ॥ २४ ॥

१. ग-त३-म-देवार्थं । २. त३-म१.२.५.७-प्रक्षिपति; त७-प्रक्षिपत साधयत; म४-प्रक्षिपत । ३. त-नृम्णा नास्ति ।

१उत अपि च हे सोम १जमदग्निना जमदग्निनाम्ना ऋषिणा मया १गुणानः स्तूयमानस्त्वं
१नः अस्माकं १गोमतीः गोभिर्गोकानि १परिष्टुभः परितः स्तोतव्यानि १विश्वाः सर्वाणि १इषः
अन्नानि १अर्षं गच्छ । अस्मभ्यमेवंविधान्यन्नानि देहीत्यर्थः ॥

पर्वस्व वाचो अग्रियः सोमं चित्राभिरूतिभिः । अभि विश्वानि काव्या ॥ २५ ॥
पर्वस्व । वाचः । अग्रियः । सोमं । चित्राभिः । ऊतिभिः । अभि । विश्वानि । काव्या ॥ २५ ॥

हे १सोम १अग्रियः मुख्यस्त्वं १चित्राभिः पूजनीयैः १ऊतिभिः रक्षणैः सह १वाचः अस्मदीयाः
स्तुतीः १अभिः १पर्वस्व । एतदेव दर्शयति । १विश्वानि सर्वाणि १काव्या काव्यानि स्तुत्यात्मकानि
वाक्यानि अभि पर्वस्वेति ॥ ॥ २८ ॥

त्वं समुद्रिया अपोऽग्रियो वाचं ईरयन् । पर्वस्व विश्वमेजय ॥ २६ ॥

त्वम् । समुद्रियाः । अपः । अग्रियः । वाचं । ईरयन् । पर्वस्व । विश्वमेजय ॥ २६ ॥

हे १विश्वमेजय विश्वकम्पक सोम १अग्रियः मुख्यः १त्वं १वाचः १ईरयन् प्रेरयन् १समुद्रियाः
आन्तरिक्षाणि १अपः उदकानि १पर्वस्व धारया क्षर ॥

तुभ्येमा भुवना कवे महिम्ने सोम तस्थिरे । तुभ्यमर्षन्ति सिन्धवः ॥ २७ ॥

तुभ्यं । इमा । भुवना । कवे । महिम्ने । सोम । तस्थिरे । तुभ्यम् । अर्षन्ति । सिन्धवः ॥ २७ ॥

हे १कवे क्रान्तकर्मन् १सोम १तुभ्यं तुभ्यं तव १महिम्ने १इमा इमानि १भुवना भुवनानि
१तस्थिरे तिष्ठन्ति । त्वामेव पुरस्कृवंन्तीत्यर्थः । अपि च १सिन्धवः नद्यः १तुभ्यम् एव १अर्षन्ति
गच्छन्ति । स्वदाज्ञामेवानुपालयन्तीत्यर्थः ॥

प्र ते दिवो न वृष्टयो धारा यन्त्यसश्चतः । अभि शुक्रामुपस्तिरम् ॥ २८ ॥

प्र । ते । दिवः । न । वृष्टयः । धाराः । यन्ति । असश्चतः । अभि । शुक्राम् । उपस्तिरम् ॥ २८ ॥

हे सोम १ते तव १असश्चतः असङ्गाः १धाराः १दिवः आन्तरिक्षात् १वृष्टयः १न वर्षाणीव
१शुक्रां शुक्रवर्णां शुक्रवर्णैः अविलोमभिर्निर्मितम् १उपस्तिरम् उपस्तीर्यमाणं पवित्रम् १अभि प्रति
१प्र १यन्ति ॥

इन्द्रायेन्दुं पुनीतनोग्रं दक्षाय साधनम् । ईशानं वीतिराधसम् ॥ २९ ॥

इन्द्राय । इन्दुम् । पुनीतन । उग्रम् । दक्षाय । साधनम् । ईशानम् । वीतिराधसम् ॥ २९ ॥

हे ऋत्विजः १उग्रम् उदूर्णं १दक्षाय बलस्य १साधनं करणम् १ईशानं धनानामीश्वरं १वीति-
राधसं दत्तधनम् १इन्दुं सोमम् १इन्द्राय इन्द्रार्थं १पुनीतन पुनीत ॥

पर्वमान ऋतः कविः सोमः पवित्रमासदत् । दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ३० ॥

पर्वमानः । ऋतः । कविः । सोमः । पवित्रम् । आ । असदत् । दधत् । स्तोत्रे । सुवीर्यम् ॥ ३० ॥

१ऋतः सत्यभूतः १कविः क्रान्तकर्मा १पर्वमानः १सोमः अस्मदीये १स्तोत्रे १सुवीर्यं शोभन-
वीर्यं १दधत् प्रयच्छन् १पवित्रमासदत् आसीदति ॥ ॥ २९ ॥

‘आ पर्वस्व’ इति त्रिंशद्वचं तृतीयं सूक्तं काश्यपस्य निधुवेरार्षं गायत्रं पर्वमानसोमदेवताकम् ।
तथा चानुकान्तम्—‘आ पर्वस्व निधुविः काश्यपः’ इति । गतो विनियोगः ॥

आ पवस्व सहस्रिणं रयिं सोम सुवीर्यम् । अस्मे श्रवांसि धारय ॥ १ ॥
आ । पवस्व । सहस्रिणम् । रयिम् । सोम । सुवीर्यम् । अस्मे इति । श्रवांसि । धारय ॥ १ ॥

हे ऽसोम त्वं ऽसहस्रिणं बहुसंख्याकं ऽसुवीर्यं शोभनवीर्यं ऽरयिं धनम् ऽआ ऽपवस्व आभि-
मुख्येन क्षर । अपि च ऽअस्मे^१ अस्मासु ऽश्रवांसि ज्ञानानि ऽधारय स्थापय ॥

इषमूर्जं च पिन्वसु इन्द्राय मत्सरिन्तमः । चमूष्वा नि पीदसि ॥ २ ॥
इषम् । ऊर्जम् । च । पिन्वसे । इन्द्राय । मत्सरिन्तमः । चमूषु । आ । नि । पीदसि ॥ २ ॥

हे सोम ऽमत्सरिन्तमः अतिशयेन मदयितृमत्स्वम्^२ ऽइन्द्राय इन्द्रार्थम् ऽइषम् अक्षम् ऽऊर्जं
रसं ऽच ऽपिन्वसे क्षरसि । अपि च ऽचमूषु चमसेषु ऽआ ऽनि ऽपीदसि तिष्ठसि ॥

सुत इन्द्राय विष्णवे सोमः कलशे अक्षरत् । मधुमां अस्तु वायवे ॥ ३ ॥
सुतः । इन्द्राय । विष्णवे । सोमः । कलशे । अक्षरत् । मधुमान् । अस्तु । वायवे ॥ ३ ॥

ऽइन्द्राय इन्द्रार्थं ऽविष्णवे विष्ण्वर्थं च ऽवायवे वाय्वर्थं च ऽसुतः अभिषुतः यः ऽसोमः
ऽकलशे द्रोणकलशे ऽअक्षरत् क्षरति सोऽयं सोमः ऽमधुमान् मधुररसवान् ऽअस्तु भवतु ॥

एते असृग्रमाशवोऽति हरांसि बभ्रवः । सोमां क्रतस्य धारया ॥ ४ ॥
एते । असृग्रम् । आशवः । अति । हरांसि । बभ्रवः । सोमाः । क्रतस्य । धारया ॥ ४ ॥

ऽबभ्रवः बभ्रवणाः ऽआशवः शीघ्राः ऽएते इमे ऽसोमाः ऽक्रतस्य उदकस्य ऽधारया ऽअसृग्रं
सृज्यन्ते । ऽहरांसि रक्षास्यभिगच्छन्ति च ॥

इन्द्रं वर्धन्तो अप्तुरः कृण्वन्तो विश्वमार्यम् । अपघ्नन्तो अराग्णः ॥ ५ ॥
इन्द्रम् । वर्धन्तः । अप्तुरः । कृण्वन्तः । विश्वम् । आर्यम् । अपघ्नन्तः । अराग्णः ॥ ५ ॥

ऽइन्द्रं ऽवर्धन्तः वर्धयन्तः ऽअप्तुरः उदकस्य प्रेरकाः ऽविश्वं सोममस्मदीयकर्माथम्
ऽआर्यं भद्रं ऽकृण्वन्तः कुर्वन्तः ऽअराग्णः अदातृन् ऽअपघ्नन्तः विनाशयन्तः । अभ्यर्पन्तीत्युत्तरया^३
संबन्धः ॥ ॥ ३० ॥

सुता अनु स्वमा रजोऽभ्यर्षन्ति बभ्रवः । इन्द्रं गच्छन्त इन्द्रवः ॥ ६ ॥
सुताः । अनु । स्वम् । आ । रजः । अभि । अर्षन्ति । बभ्रवः । इन्द्रम् । गच्छन्तः । इन्द्रवः ॥ ६ ॥

ऽबभ्रवः बभ्रवणाः ऽसुताः अभिषुताः ऽइन्द्रवः सोमाः ऽइन्द्रम् ऽआ ऽगच्छन्तः आभिमुख्येन
प्राप्नुवन्तः ऽस्वं स्वकीयं ऽरजः स्थानम् ऽअनु प्रति ऽअभ्यर्षन्ति अभिगच्छन्ति ॥

अया पवस्व धारया यया सूर्यमरोचयः । हिन्वानो मानुषीरपः ॥ ७ ॥
अया । पवस्व । धारया । यया । सूर्यम् । अरोचयः । हिन्वानः । मानुषीः । अपः ॥ ७ ॥

हे सोम ऽमानुषीः मनुष्याणां हितानि ऽअपः उदकानि ऽहिन्वानः प्रेरयस्व^४ ऽयया धारया
ऽसूर्यमरोचयः प्राकाशयः^५ तथा ऽअया अनया ऽधारया ऽपवस्व क्षर ॥

१. त-अस्माकं । २. ग-त-मादयितृ° । ३. ग-त-म-उत्तरया । ४. ग-त-म-प-१.२.७-
अप्रकाशयः; त-म-मु-प्रकाशयः ।

अयुक्त सूर एतं पर्वमानो मनावधि । अन्तरिक्षेण यातवे ॥ ८ ॥

अयुक्त । सूरः । एतंशम् । पर्वमानः । मनौ । अधि । अन्तरिक्षेण । यातवे ॥ ८ ॥

पर्वमानः पूयमानः सोमः मनावधि । मनुर्मनुष्यः । तस्मिन् मनुष्य इत्यर्थः । अन्तरिक्षेण
यातवे गन्तुं सूरः सूर्यस्य एतद्वाम् अश्वम् । 'एतद्वामः एतद्वामः' इत्यश्वनामसु पाठान् । अयुक्त युद्धे ॥

उत त्या हरितो दश सूरौ अयुक्त यातवे । इन्दुरिन्द्र इति ब्रुवन् ॥ ९ ॥

उत । त्याः । हरितः । दशः । सूरः । अयुक्त । यातवे । इन्दुः । इन्द्रः । इति । ब्रुवन् ॥ ९ ॥

उत अपि च इन्दुः सोमः इन्द्र इति ब्रुवन् त्याः ताः दश दशसंख्याकाः हरितः
दिशः प्रति यातवे गन्तुं सूरः सूर्यस्यैतद्वाम् अयुक्त युनक्ति ॥

परितो वायवै सुतं गिर इन्द्राय मत्सरम् । अन्यो वारेषु सिञ्चत ॥ १० ॥

परि । इतः । वायवै । सुतम् । गिरः । इन्द्राय । मत्सरम् । अन्यः । वारेषु । सिञ्चत ॥ १० ॥

हे गिरः स्तोतारः यूयं वायवे वायव्यर्थम् इन्द्राय इन्द्रार्थं च सुतम् अभिषुतं मत्सरं
मदकरं सोमम् इतः अभिषवदेशादुद्धृत्य अन्यः वारेषु बालेषु परि पिञ्चत ॥ ३१ ॥

पर्वमान विदा रयिमस्मभ्यं सोम दुष्टरम् । यो दूणाशो वनुष्यता ॥ ११ ॥

पर्वमान । विदाः । रयिम् । अस्मभ्यम् । सोम । दुष्टरम् । यः । दुः । नशः । वनुष्यता ॥ ११ ॥

हे पर्वमान सोम यः रयिः वनुष्यता हिंसकेन शत्रुणा दूणाशः नाशयितुमशक्यः तं
शत्रुभिः दुष्टरं रयिं धनम् अस्मभ्यं विदाः देहि ॥

अभ्यर्षे सहस्रिणं रयिं गोमन्तमश्विनम् । अभि वाजमुत श्रवः ॥ १२ ॥

अभि । अर्षे । सहस्रिणम् । रयिम् । गोमन्तम् । अश्विनम् । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥ १२ ॥

हे सोम त्वं सहस्रिणं बहुसंख्याकं गोमन्तं गोभिर्युक्तम् अश्विनम् अश्ववन्तं रयिं धनम्
अभ्यर्षे अस्मानभिगमय । उत अपि च वाजं बलं श्रवः अक्षं चास्मान् अभि गमय ॥

सोमो देवो न सूर्योऽद्रिभिः पवते सुतः । दधानः कलशे रसम् ॥ १३ ॥

सोमः । देवः । न । सूर्यः । अद्रिभिः । पवते । सुतः । दधानः । कलशे । रसम् ॥ १३ ॥

देवो न देव इव सूर्यः रोचमानः सोमः अद्रिभिः प्रावभिः सुतः अभिषुतः सन्
कलशे द्रोणकलशे रसं दधानः धारयन् पवते धारया क्षरति ॥

एते धामान्यार्या शुक्रा ऋतस्य धारया । वाजं गोमन्तमक्षरन् ॥ १४ ॥

एते । धामानि । आर्या । शुक्राः । ऋतस्य । धारया । वाजम् । गोमन्तम् । अक्षरन् ॥ १४ ॥

एते अभिषुताः इमे शुक्राः दीप्ताः सोमाः आर्या आर्याणां श्रेष्ठानां यजमानानां धामानि
गृहान् प्रति गोमन्तं गोभिर्युक्तं वाजम् अक्षम् ऋतस्य उदकस्य धारया अक्षरन् क्षरन्ति ॥

सुता इन्द्राय वज्रिणे सोमासो दध्याशिरः । पवित्रमत्यक्षरन् ॥ १५ ॥

सुताः । इन्द्राय । वज्रिणे । सोमासः । दधिऽआशिरः । पवित्रम् । अति । अक्षरन् ॥ १५ ॥

• वज्रिणे वज्रवते इन्द्राय इन्द्रार्थं सुताः अभिषुताः दध्याशिरः । दधि आशीराश्रयणद्रव्यं
येषां ते दध्याशिरः । दधिसंस्कृताः सोमासः सोमाः पवित्रमति अतिक्रम्य अक्षरन् धारया
क्षरन्ति ॥ ॥ ३२ ॥

ग्र सोम मधुमत्तमो राये अर्ष पवित्र आ । मदो यो देववीतमः ॥ १६ ॥

ग्र । सोम । मधुमत्तमः । राये । अर्ष । पवित्रे । आ । मदः । यः । देववीतमः ॥ १६ ॥

हे सोम ते तव यः मदः रसः मधुमत्तमः अत्यन्तं मधुमान् देववीतमः अतिशयेन
देवकामश्च तं रसं राये अस्माकं धनार्थं पवित्रे प्र आ अर्ष धारया क्षर ॥

तमीं मृजन्त्यायवो हरिं नदीषु वाजिनम् । इन्दुमिन्द्राय मत्सरम् ॥ १७ ॥

तम् । ईमिति । मृजन्ति । आयवः । हरिम् । नदीषु । वाजिनम् । इन्दुम् । इन्द्राय । मत्सरम् ॥ १७ ॥

व हरिं हरितवर्णं वाजिनं बलिनं मत्सरं मदकरं तं पवमानम् इन्द्रं एनम् इन्दुं सोमम्
आयवः मनुष्या ऋत्विजः नदीषु वसतीवरीषु मृजन्ति मार्जयन्ति ॥

आ पवस्व हिरण्यवदश्वावत्सोम वीरवत् । वाजं गोमन्तमा भर ॥ १८ ॥

आ । पवस्व । हिरण्यवत् । अश्ववत् । सोम । वीरवत् । वाजम् । गोमन्तम् । आ । भर ॥ १८ ॥

हे सोम त्वं हिरण्यवत् सुवर्णोपेतम् अश्ववत् अश्वयुक्तं च वीरवत् पुत्राद्युपेतं च धनम् आ
पवस्व अस्मान् प्रति क्षर । अपि च गोमन्तं पशुभिरुपेतं वाजम् अश्वम् आ भर अस्मभ्यमाहर ॥

परि वाजे न वाज्युमव्यो वारेषु सिञ्चत । इन्द्राय मधुमत्तमम् ॥ १९ ॥

परि । वाजे । न । वाज्युम् । अव्यः । वारेषु । सिञ्चत । इन्द्राय । मधुमत्तमम् ॥ १९ ॥

वाज्युं युद्धकामं मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं सोमम् इन्द्राय इन्द्रार्थं अव्यः अत्रेः
वारेषु वालेषु दशापवित्रे वाजे न युद्ध इव हे ऋत्विजः परि पिञ्चत ॥

कृविं मृजन्ति मर्ज्यं धीभिर्विप्रा अवस्यवः । वृषा कनिक्कदर्यति ॥ २० ॥

कृविम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । धीभिः । विप्राः । अवस्यवः । वृषा । कनिक्कत् । अर्पति ॥ २० ॥

अवस्यवः रक्षणकामाः विप्राः मेधाविन ऋत्विजः धीभिः अङ्गुलीभिः मर्ज्यं मर्जनीयं
कृविं क्रान्तकर्माणं यं सोमं मृजन्ति मार्जयन्ति सोऽयं वृषा सेचकः सोमः कनिक्कत् काव्यं
कुर्वन् अर्पति धारया क्षरति ॥ ॥ ३३ ॥

वृषणं धीभिरप्तुरं सोममृतस्य धारया । मती विप्राः समस्वरन् ॥ २१ ॥

वृषणम् । धीभिः । अप्त्तुरम् । सोमम् । ऋतस्य । धारया । मती । विप्राः । सम् । अस्वरन् ॥ २१ ॥

विप्राः मेधाविन ऋत्विजः वृषणं कामानां वर्षकम् अप्त्तुरम् अपां प्रेरकं सोमं धीभिः
अङ्गुलीभिः मती मत्या स्तुत्या च ऋतस्य उदकस्य धारया समस्वरन् प्रेरयन्ति ॥

पवस्व देवायुषगिन्द्रं गच्छतु ते मदः । वायुमा रोह धर्मणा ॥ २२ ॥

पवस्व । देव । आयुषक् । इन्द्रम् । गच्छतु । ते । मदः । वायुम् । आ । रोह । धर्मणा ॥ २२ ॥

हे ऽदेव द्योतमान सोम ऽपवस्व धारया क्षर । अपि च ऽते तव ऽमदः मदकरो रसः ऽआयुषक्
अनुषक्तम् ऽद्वन्द्वं प्रति ऽगच्छतु । अपि च त्वं ऽवायुं ऽधर्मणा धारकेण रसेन ऽआ ऽरोह प्राप्नुहि ॥

पर्वमान नि तोशसे रयिं सोम श्रवार्यम् । प्रियः समुद्रमा विश ॥ २३ ॥

पर्वमान । नि । तोशसे । रयिम् । सोम । श्रवार्यम् । प्रियः । समुद्रम् । आ । विश ॥ २३ ॥

हे ऽपवमान ऽसोम यस्त्वं ऽश्रवार्यं श्रवणीयं ऽरयिं शत्रूणां धनं ऽनि ऽतोशसे नितरां
पीडयसि स त्वं ऽप्रियः सन् ऽसमुद्रं द्रोणकलशम् ऽआ ऽविश प्रविश ॥

अपघ्नन्पवसे मृधः क्रतुवित्सोम मत्सरः । नुदस्वाद्वैवयुं जनम् ॥ २४ ॥

अपघ्नन् । पवसे । मृधः । क्रतुऽवित् । सोम । मत्सरः । नुदस्व । अदेवऽयुम् । जनम् ॥ २४ ॥

हे ऽसोम ऽमत्सरः मदकरो यस्त्वं ऽमृधः हिंसकान् शत्रून् ऽअपघ्नन् मारयन् ऽक्रतुवित्
अस्मभ्यं प्रज्ञां प्रयच्छन् ऽपवसे क्षरसि स त्वम् ऽअदेवयुम् अदेवकामं ऽजनं राक्षसवर्गं ऽनुदस्व प्रेरय ॥

पर्वमाना असूक्षत सोमाः शुक्रास इन्दवः । अभि विश्वानि काव्या ॥ २५ ॥

पर्वमानाः । असूक्षत । सोमाः । शुक्रासः । इन्दवः । अभि । विश्वानि । काव्या ॥ २५ ॥

ऽशुक्रासः उज्ज्वलाः ऽइन्दवः दीप्ताः ऽपवमानाः क्षरन्तः ऽसोमाः ऽविश्वानि ऽकाव्या
काव्यानि स्तोत्राणि ऽअभि ऽअसूक्षत सृज्यन्त ऋत्विग्भिः^१ ॥ ॥ २४ ॥

पर्वमानास आशवः शुभ्रा असुग्रमिन्दवः । घ्नन्तो विश्वा अप द्विषः ॥ २६ ॥

पर्वमानासः । आशवः । शुभ्राः । असुग्रम् । इन्दवः । घ्नन्तः । विश्वाः । अप । द्विषः ॥ २६ ॥

ऽआशवः क्षीघ्राः ऽशुभ्राः शोभमानाः ऽपवमानासः क्षरन्तः ऽइन्दवः दीप्ताः सोमाः ऽविश्वानि
सर्वान् ऽद्विषः द्वेष्टन् शत्रून् ऽअप ऽघ्नन्तः मारयन्तः ऽअसुग्रं सृज्यन्ते ॥

पर्वमाना दिवस्पर्यन्तरिक्षादसूक्षत । पृथिव्या अधि सानवि ॥ २७ ॥

पर्वमानाः । दिवः । परि । अन्तरिक्षात् । असूक्षत । पृथिव्याः । अधि । सानवि ॥ २७ ॥

ऽपवमानाः सोमाः ऽदिवः द्युलोकात् ऽअन्तरिक्षात् च ऽपृथिव्याः भूम्याः ऽअधि ऽसानवि
समुच्छिद्येते देशे देवयजने ऽपरि ऽअसूक्षत सृज्यन्ते ॥

पुनानः सोम धारयेन्दो विश्वा अप सिधः । जहि रक्षांसि सुक्रतो ॥ २८ ॥

पुनानः । सोम । धारया । इन्दो इति । विश्वाः । अप । सिधः ।

जहि । रक्षांसि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥ २८ ॥

हे ऽइन्दो दीप्तिं ऽसुक्रतो सुकर्मन् ऽसोम ऽधारया ऽपुनानः पृथमानस्त्वं ऽविश्वानि सर्वान्
ऽसिधः द्वेष्टन् शत्रून् ऽरक्षांसि राक्षसांश्च ऽअप ऽजहि मारय ॥

अपघ्नन्त्सोम रक्षसोऽभ्यर्ष कनिकदत् । द्युमन्तं शुष्ममुत्तमम् ॥ २९ ॥

अपघ्नन् । सोम । रक्षसः । अभि । अर्ष । कनिकदत् । द्युमन्तम् । शुष्मम् । उत्तमम् ॥ २९ ॥

हे ऽसोम त्वं ऽरक्षसः रक्षांसि ऽअपघ्नन् विनाशयन् ऽकनिकदत् शब्दं कुर्वन् ऽद्युमन्तं दीप्ति-
मन्तम् ऽउत्तमं श्रेष्ठं ऽशुष्मं बलम् ऽअभ्यर्षं अस्मान् प्रति पवस्व ॥

अस्मे वृक्षानि धारय सोमं दिव्यानि पार्थिवा । इन्द्रो विश्वानि वार्या ॥ ३० ॥
अस्मे इति । वसूनि । धारय । सोमं । दिव्यानि । पार्थिवा । इन्द्रो इति । विश्वानि । वार्या ॥ ३० ॥

हे ^१इन्द्रो दीप्तं ^२सोमं ^३दिव्यानि दिवि अवानि ^४पार्थिवा पार्थिवानि पृथिव्यां जातानि च ^५विश्वानि^१ सर्वाणि ^६वार्या^२ वार्याणि वरणीयानि ^७वसूनि ^८अस्मे अस्मासु ^९धारय प्रक्षिप ॥ ॥ ३५ ॥
'वृषा सोम' इति त्रिशद्वचं चतुर्थं सूक्तं मारीचस्य कश्यपस्तथार्थं गायत्रं पवमानसौम्यम् । तथा चानुक्रान्तं—'वृषा सोम कश्यपः' इति । उक्तो विनियोगः ॥

वृषा सोमं द्युमाँ अंसि वृषा देव वृषव्रतः । वृषा धर्माणि दधिषे ॥ १ ॥
वृषा । सोम । द्युमान् । अंसि । वृषा । देव । वृषव्रतः । वृषा । धर्माणि । दधिषे ॥ १ ॥

हे ^१सोम ^२वृषा वर्षकस्त्वं ^३द्युमान् दीप्तिमान् ^४अंसि । अपि च हे ^५देव द्योतमान सोम ^६वृषा त्वं ^७वृषव्रतः वर्षणशीलकर्मांसि । किंच हे सोम ^८वृषा त्वं ^९धर्माणि देवानां मनुष्याणां च हितानि कर्माणि ^{१०}दधिषे धारयसि ॥

वृष्णस्ते वृष्ण्यं शवो वृषा वनं वृषा मदः । सत्यं वृषन्वृषेदसि ॥ २ ॥

वृष्णाः । ते । वृष्ण्यम् । शवः । वृषा । वनम् । वृषा । मदः ।

सत्यम् । वृषन् । वृषा । इत् । अंसि ॥ २ ॥

हे ^१वृषन् कामानां वर्षकं सोम ^२वृष्णाः वर्षितुः ^३ते तव ^४शवः बलं ^५वृष्ण्यं वर्षणशीलं भवति । ^६वनं तव^२ भजनमपि^२ ^७वृषा वर्षणशीलम् । ^८मदः तव रसोऽपि ^९वृषा वर्षणशीलः । ^{१०}सत्यं सत्यमेव त्वं ^{११}वृषेत् वर्षणशील एव ^{१२}अंसि भवसि ॥

अश्वो न चक्रदो वृषा सं गा इन्द्रो समर्वतः । वि नो राये दुरो वृधि ॥ ३ ॥

अश्वः । न । चक्रदः । वृषा । सम् । गाः । इन्द्रो इति । सम् । अर्वतः ।

वि । नः । राये । दुरः । वृधि ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्रो सोम ^२वृषा त्वम् ^३अश्वो ^४न अश्व इव ^५सं ^६चक्रदः संक्रन्दसे । अपि च ^७गाः पशून् ^८अर्वतः अश्वांश्चास्मभ्यं ^९सं प्रयच्छसीति शेषः । किंच ^{१०}नः अस्माकं ^{११}राये धनाय ^{१२}दुरः द्वाराणि ^{१३}वि ^{१४}वृधि विवृतानि^३ कुरु ॥

असृक्षत् प्र वाजिनो गव्या सोमासो अश्वया । शुक्रासो वीरयाश्वः ॥ ४ ॥
असृक्षत् । प्र । वाजिनः । गव्या । सोमासः । अश्वया । शुक्रासः । वीरया । आश्वः ॥ ४ ॥

^१वाजिनः बलवन्तः ^२शुक्रासः शुक्रा उज्ज्वलाः ^३आश्वः वेगवन्तश्च ^४सोमासः सोमाः ^५गव्या गवेच्छया ^६अश्वया अश्वेच्छया च ^७वीरया पुत्रेच्छया च ^८प्र असृक्षत् ऋत्विग्भिः^४ सृज्यन्ते^५ ॥

शुम्भमाना ऋतायुभिर्मृज्यमाना गभस्त्योः । पर्वन्ते वारो अव्यये ॥ ५ ॥
शुम्भमानाः । ऋतायुभिः । मृज्यमानाः । गभस्त्योः । पर्वन्ते । वारो । अव्यये ॥ ५ ॥

१. ग-भ- 'विश्वानि...वार्या' नास्ति । २. ग-ते संभजनमपि; त-तव जनमपि; त-तव मा भजनमपि । ३. ग-वृद्धानि । ४. ग-भ-१.७-असृज्यत; त-ऋत्विग्भिः सृज्यत सृज्यते; त-३-२.४-असृज्यते ।

वृक्तायुभिः यज्ञकामैः वृक्षभमानाः अलंक्रियमाणाः वृगभस्थोः गभस्तिभ्यां बाहुभ्याम् ।
 'गभस्ती बाहु' इति बाहुनामसु पाठात् । वृक्ष्यमानाः शोध्यमानाः सोमाः वृक्ष्यये अविमये
 वृक्षरे वाले पवित्रे वृषन्ते क्षरन्ति ॥ ॥ ३६ ॥

ते विश्वा दाशुषे वसु सोमा दिव्यानि पार्थिवा । पर्वन्तामान्तरिक्ष्या ॥ ६ ॥
 ते । विश्वा । दाशुषे । वसु । सोमाः । दिव्यानि । पार्थिवा । पर्वन्ताम् । आ । अन्तरिक्ष्या ॥ ६ ॥

वृते वृसोमाः वृदिव्यानि दिवि भवानि वृपार्थिवा पार्थिवानि वृथिव्यां संभूतानि च वृअन्त-
 रिक्ष्या अन्तरिक्ष्याणि अन्तरिक्षे जातानि च वृविश्वा विश्वानि वृवसु वसूनि धनानि वृदाशुषे हविषां
 प्रदात्रे यजमानाय वृआ वृपर्वन्तां क्षरन्तु ॥

पर्वमानस्य विश्ववित्प्र ते सर्गा असृक्षत । सूर्यस्येव न रश्मयः ॥ ७ ॥
 पर्वमानस्य । विश्वऽवित् । प्र । ते । सर्गाः । असृक्षत । सूर्यस्येव । न । रश्मयः ॥ ७ ॥

हे वृविश्ववित् विश्वस्य द्रष्टः सोम वृपर्वमानस्य क्षरतः वृते तव वृसर्गाः सृज्यमाना धाराः
 वृसूर्यस्येव वृरश्मयः सूर्यस्य किरणा इव प्रकाशमानाः । वृन इति संप्रत्यर्थे । इदानीं वृप्र वृअसृक्षत
 प्रसृज्यन्ते ॥

केतुं कृण्वन्दिवस्पारे विश्वा रूपाभ्यर्षसि । समुद्रः सोम पिन्वसे ॥ ८ ॥
 केतुम् । कृण्वन् । दिवः । पारि । विश्वा । रूपा । अभि । अर्षसि । समुद्रः । सोम । पिन्वसे ॥ ८ ॥

हे वृसोम वृसमुद्रः । समुद्रवन्ति यस्माद्रसाः स समुद्रः । स त्वं वृकेतुं प्रज्ञानं वृकृण्वन् कुर्वन्
 अस्माकं वृविश्वा विश्वानि वृरूपा रूपाणि वृदिवः अन्तरिक्षात् वृअभ्यर्षसि अभिपवसे । वृपिन्वसे
 नानाविधानि धनानि चास्मभ्यं प्रयच्छसि ॥

हिन्वानो वाचमिष्यसि पर्वमान विधर्मणि । अक्रान्देवो न सूर्यः ॥ ९ ॥
 हिन्वानः । वाचम् । इष्यसि । पर्वमान । विधर्मणि । अक्रान् । देवः । न । सूर्यः ॥ ९ ॥

हे वृपर्वमान सोम वृहिन्वानः प्रेर्यमाणस्त्वं वृवाचं शब्दम् वृइष्यसि प्रेरयसि । कदेत्यत्राह । यदा
 तव रसः वृसूर्यः वृदेवो वृन देव इव वृविधर्मणि विधारेके पवित्रे वृअक्रान् अक्रमीत् तदेत्यर्थः ॥

इन्दुः पविष्ट चेतनः प्रियः कवीनां मृती । सुजदश्च रथीरिव ॥ १० ॥
 इन्दुः । पविष्ट । चेतनः । प्रियः । कवीनाम् । मृती । सुजत् । अश्वम् । रथीऽइव ॥ १० ॥

वृचेतनः प्रज्ञापकः वृप्रियः देवानां प्रीतिकरः वृइन्दुः सोमः वृकवीनां क्रान्तकर्मणां स्तोतृणां
 वृमृती मृत्या स्तुत्या वृपविष्ट पवते । वृअश्वं हयं वृरथीरिव रथीव ऊर्मि वृसृजत् सृजति च ॥ ॥ ३७ ॥

ऊर्मिर्यस्ते पवित्र आ देवावीः पर्यक्षरत् । सीदन्नृतस्य योनिमा ॥ ११ ॥

ऊर्मिः । यः । ते । पवित्रे । आ । देवऽअवीः । परिऽअक्षरत् ।

सीदन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥ ११ ॥

हे सोम वृते तव वृयः वृदेवावीः देवकामः वृऊर्मिः तरङ्गः वृऋतस्य यज्ञस्य वृयोनिं स्थानम्
 वृआ वृसीदन् वृपवित्रे वृपर्यक्षरत् परिक्षरति तमूर्मिं सृजतीति पूर्वत्र संबन्धः ॥

स नो अर्ष पवित्र आ मदो यो देववीतमः । इन्द्रविन्द्राय पीतये ॥ १२ ॥

सः । नः । अर्ष । पवित्रे । आ । मदः । यः । देवऽवीतमः ।

इन्द्रो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ १२ ॥

हे ^१इन्द्रो ^२यः त्वं ^३देववीतमः अतिशयेन देवकामः ^४मदः मदकरश्च भवसि ^५सः त्वं ^६नः अस्माकं ^७पवित्रे ^८इन्द्राय इन्द्रस्य ^९पीतये पानाय ^{१०}आ ^{११}अर्ष आपवस्व ॥

इषे पवस्व धारया मृज्यमानो मनीषिभिः । इन्द्रो रुचाभि गा इहि ॥ १३ ॥
इषे । पवस्व । धारया । मृज्यमानः । मनीषिभिः । इन्द्रो इति । रुचा । अभि । गाः । इहि ॥ १३ ॥

हे ^१इन्द्रो सोम ^२मनीषिभिः ऋत्विग्भिः ^३मृज्यमानः शोध्यमानस्त्वम् ^४इषे अस्माकमन्नाय ^५धारया ^६पवस्व क्षर । ^७रुचा रोचमानेनान्धसा ^८गाः पशून् ^९अभि ^{१०}इहि अभिगच्छ ॥

पुनानो वरिवस्कृध्यूर्जं जनाय गिर्वणः । हरे सृजान आशिरम् ॥ १४ ॥
पुनानः । वरिवः । कृधि । ऊर्जम् । जनाय । गिर्वणः । हरे । सृजानः । आऽशिरम् ॥ १४ ॥

हे ^१गिर्वणः गीभिर्वननीय ^२हरे हरितवर्णं सोम ^३आशिरं क्षीरं ^४प्रति ^५सृजानः विसृज्यमानः ^६पुनानः पूयमानस्त्वं ^७जनाय यजमानार्थं ^८वरिवः धनम् ^९ऊर्जम् अन्नं च ^{१०}कृधि कुरु ॥

पुनानो देववीतय इन्द्रस्य याहि निष्कृतम् । द्युतानो वाजिभिर्यतः ॥ १५ ॥
पुनानः । देवऽवीतये । इन्द्रस्य । याहि । निऽस्कृतम् । द्युतानः । वाजिभिः । यतः ॥ १५ ॥

हे सोम ^१द्युतानः दीप्यमानः ^२वाजिभिः बलिभिर्यजमानैः ^३यतः संगृहीतः ^४देववीतये यज्ञार्थं ^५पुनानः पूयमानस्त्वम् ^६इन्द्रस्य ^७निष्कृतं स्थानं ^८याहि गच्छ ॥ ॥ १८ ॥

प्र हिन्वानास इन्द्रवोऽच्छा समुद्रमाशवः । धिया जुता असृक्षत ॥ १६ ॥
प्र । हिन्वानासः । इन्द्रवः । अच्छ । समुद्रम् । आशवः । धिया । जुताः । असृक्षत ॥ १६ ॥

^१आशवः वेगवन्तः ^२इन्द्रवः सोमाः ^३समुद्रम् अन्तरिक्षम् ^४अच्छ प्रति ^५हिन्वानासः हिन्वानाः प्रेर्यमाणाः ^६धिया अङ्गुल्या ^७जुताः कृष्टाश्च ^८प्र ^९असृक्षत सृज्यन्ते ^{१०}॥

मर्मृजानास आयवो वृथा समुद्रमिन्द्रवः । अग्नन्तस्य योनिमा ॥ १७ ॥
मर्मृजानासः । आयवः । वृथा । समुद्रम् । इन्द्रवः । अग्नन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥ १७ ॥

^१मर्मृजानासः मर्मृज्यमानाः ^२आयवः गन्तारः ^३इन्द्रवः सोमाः ^४वृथा आयासं विनैव ^५समुद्रम् अन्तरिक्षं गच्छन्ति । एतदेव दर्शयति । ^६ऋतस्य उदकस्य ^७योनिं स्थानम् ^८अग्नन् गच्छन्तीति ॥

परि गो याह्यस्मयुर्विश्वा वसून् योजसा । पाहि नः शर्म वीरवत् ॥ १८ ॥
परि । नः । याहि । अस्मयुः । विश्वा । वसूनि । ओजसा । पाहि । नः । शर्म । वीरऽवत् ॥ १८ ॥

हे सोम ^१अस्मयुः अस्माकमस्त्वं ^२नः अस्माकं ^३विश्वा विश्वानि ^४वसूनि धनानि ^५ओजसा बलेन सह ^६परि ^७याहि रक्षार्थं परिगच्छ । अपि च ^८नः अस्माकं ^९वीरवत् पुत्रवत् ^{१०}शर्म गृहं ^{११}पाहि रक्ष ॥

१. ग-त३.६.म१.२.७-‘क्षीरं’ नास्ति । २. ग-त-म१.२.४.५-जनार्थं । ३. ग-प्रसृज्यन्ते; त३-म२-सृज्यते । ४. त१.२.३.४.५.६-म१.२.७-आगमन्; म४-आगमन् ।

मिमाति वहिरेतेशः पुदं युजान ऋक्भिः । प्र यत्समुद्र आहितः ॥ १९ ॥

मिमाति । वहिः । एतेशः । पुदम् । युजानः । ऋक्भिः । प्र । यत् । समुद्रे । आहितः ॥ १९ ॥

हे सोम यत्^१ यदा यः^२ वव्हिः वहनशीलः एतेशः अश्वः मिमाति शब्दं करोति
ऋक्भिः^३ ऋत्विग्भिः स्तोतृभिः पदं^४ यज्ञे युजानः^५ निदधत् स्तोत्रश्रवणार्थमागच्छति च तदा
स यज्ञवाहकाश्वात्मा त्वं समुद्रे उदके वसतीवरीषु प्र आहितः भवसि^६ ॥

आ यद्योनिं हिरण्ययमाशुक्रतस्य सीदति । जहात्यप्रचेतसः ॥ २० ॥

आ । यत् । योनिम् । हिरण्ययम् । आशुः । क्रतस्य । सीदति । जहाति । अप्रचेतसः ॥ २० ॥

यत् यदा आशुः वेगवान् सोमः क्रतस्य यज्ञस्य हिरण्ययं हिरण्यं योनिं स्थानम् ।
'हिरण्यपाणिरभिषुणोति' इत्युक्तम् । आ सीदति तदानीम् अप्रचेतसः जहाति विसृजति ।
अस्तोतृणां यज्ञं नाभिगच्छति किंतु स्तोतृणामेव यज्ञमभिगच्छतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

अभि वेना अनूषतेयक्षन्ति प्रचेतसः । मज्जन्त्यविचेतसः ॥ २१ ॥

अभि । वेनाः । अनुषत । इयक्षन्ति । प्रचेतसः । मज्जन्ति । अविचेतसः ॥ २१ ॥

वेनाः कान्ताः स्तोतारः अभि अनूषत सोममभिषुवन्ति । प्रचेतसः सुमतयः इयक्षन्ति
यष्टुमिच्छन्ति च । अविचेतसः । विशिष्टमतयो विचेतसः । अविचेतसो विपरीतमतय इत्यर्थः ।
मज्जन्ति निमज्जन्ति । ये सोमं नाभिषुवन्ति न यजन्ति च ते नरके पतन्तीत्यर्थः ॥

इन्द्रायेन्दो मरुत्वते पर्वस्व मधुमत्तमः । क्रतस्य योनिमासदम् ॥ २२ ॥

इन्द्राय । इन्दो इति । मरुत्वते । पर्वस्व । मधुमत्तमः । क्रतस्य । योनिम् । आसदम् ॥ २२ ॥

हे इन्द्रो सोम मधुमत्तमः अतिशयेन मधुमांस्त्वम् क्रतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानम्
आसदम् उपवेष्टुं मरुत्वते इन्द्राय इन्द्रार्थं पर्वस्व क्षर ॥

तं त्वा विप्रा वचोविदः परिष्कृण्वन्ति वेधसः । सं त्वा मृजन्त्यायवः ॥ २३ ॥

तम् । त्वा । विप्राः । वचः विदः । परि । कृण्वन्ति । वेधसः । सम । त्वा । मृजन्ति । आयवः ॥ २३ ॥

हे सोम तं पवमानं त्वा त्वां विप्राः प्राज्ञाः वेधसः कर्मणां कर्तारः^१ वचोविदः स्तोतारः
परिष्कृण्वन्ति अलंकुर्वन्ति । अपि च त्वा त्वाम् आयवः मनुष्याः सं मृजन्ति सम्यक्
शोधयन्ति ॥

रसं ते मित्रो अर्यमा पिबन्ति वरुणः कवे । पवमानस्य मरुतः ॥ २४ ॥

रसम् । ते । मित्रः । अर्यमा । पिबन्ति । वरुणः । कवे । पवमानस्य । मरुतः ॥ २४ ॥

हे कवे क्रान्तकर्मन् सोम पवमानस्य क्षरतः एते तव रसं मित्रः अर्यमा च वरुणः च
मरुतः च एते सर्वे देवाः पिबन्ति ॥

त्वं सोम विपश्चितं पुनानो वार्चमिष्यसि । इन्दो सहस्रभर्णसम् ॥ २५ ॥

त्वम् । सोम । विपः चितम् । पुनानः । वार्चम् । इष्यसि । इन्दो इति । सहस्रभर्णसम् ॥ २५ ॥

१. ग-यस्त्वदीयो । २. ग-यदा ऋक्भिः । ३. त१.२.६.७-मु-पदं युजानो यज्ञे युजानो; त५-पदं यज्ञे
युजानौ युजानो; म४-पदं यज्ञे युजानो । ४. त३-म१.७-भवति । ५. ग-धाधितरो (? विधातारो) ।

हे वृन्दो दीप्त सोम पुनानः पूयमानः स्व विपश्चितं प्रज्ञया पवित्रां सहस्रभर्णसं बहु-
भरणां वाचम् वृष्यसि प्रेरयसि ॥ ॥ ४० ॥

उतो सहस्रभर्णसं वाचं सोम मखस्युवम् । पुनान इन्दुवा भर ॥ २६ ॥

उतो इति । सहस्रभर्णसम् । वाचम् । सोम । मखस्युवम् ।

पुनानः । इन्दो इति । आ । भर ॥ २६ ॥

उतो अपि च हे वृन्दो दीप्त सोम पुनानः पूयमानस्त्वं सहस्रभर्णसं सहस्रभरणां मखस्युवं
धनकामां वाचम् अस्मभ्यम् आ भर आहर ॥

पुनान इन्दुवेषां पुरुहूत जनानाम् । प्रियः समुद्रमा विश ॥ २७ ॥

पुनानः । इन्दो इति । एषाम् । पुरुहूत । जनानाम् । प्रियः । समुद्रम् । आ । विश ॥ २७ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत वृन्दो सोम पुनानः पूयमानस्त्वम् एषाम् अस्मिन् यागे स्तोत्रं
कुर्वतां जनानां प्रियः सन् समुद्रं द्रोणकलशम् आ विश प्रविश ॥

दविद्युतत्या रुचा परिष्टोभन्त्या कृपा । सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥ २८ ॥

दविद्युतत्या । रुचा । परिस्तोभन्त्या । कृपा । सोमाः । शुक्राः । गोऽर्वाशिरः ॥ २८ ॥

शुक्राः उज्ज्वलाः दविद्युतत्या द्योतमानया रुचा दीप्त्या परिष्टोभन्त्या परितः शब्दाद्य-
मानया कृपा धारया च युक्ताः सोमाः गवाशिरः भवन्ति । गव्येन पयसा मिश्रिता भवन्तीत्यर्थः ॥

हिन्वानो हेतुभिर्यत आ वाजं वाज्यक्रमीत् । सीदन्तो वनुषो यथा ॥ २९ ॥

हिन्वानः । हेतुभिः । यतः । आ । वाजम् । वाजी । अक्रमीत् ।

सीदन्तः । वनुषः । यथा ॥ २९ ॥

वाजी बलवान्^१ सोमः हेतुभिः प्रेरकैः स्तोत्रभिः हिन्वानः स्तोत्रैः प्रेर्यमाणः यतः संयतः
सन् वाजं यागाख्यं युद्धम् आ अक्रमीत् आक्रामति । तत्र दृष्टान्तः । यथा वनुषः हन्तारो
भटाः सीदन्तः युद्धं प्रविशन्तः आक्रामन्ति^२ तद्वदित्यर्थः ॥

ऋधक् सोम स्वस्तये संजग्मानो दिवः कविः । पर्वस्व सूर्यो दृशे ॥ ३० ॥

ऋधक् । सोम । स्वस्तये । संजग्मानः । दिवः । कविः । पर्वस्व । सूर्यः । दृशे ॥ ३० ॥

हे सोम कविः क्रान्तः सूर्यः सुवीर्यस्त्वम् ऋधक् ऋधुवन् । तथा च यास्कः—‘ऋधगिति
पृथग्भावस्यानुप्रवचनं भवत्यथाप्युद्गोत्यर्थे दृश्यते’ (निरु. ४. २५) इति । संजग्मानः
संगच्छमानः स्वस्तये दृशे दर्शनाय च दिवः पर्वस्व क्षर ॥ ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-

साम्राज्यपुर्णधरेण सायणाचार्येण^३ विरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘हिन्वन्ति’ इति त्रिंशद्वचं पञ्चमं सूक्तं वरुणपुत्रस्य भृगोरार्षं भार्गवस्य जमदग्नेर्वा गायत्रं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते-‘हिन्वन्ति भृगुर्वारुणिर्जमदभिर्वा’ इति । गतो विनियोगः ॥

हिन्वन्ति सूरमुत्तयः स्वसारो जामयस्पतिम् । महामिन्दुं महीयुवः ॥ १ ॥

हिन्वन्ति । सूरम् । उत्तयः । स्वसारः । जामयः । पतिम् । महाम् । इन्दुम् । महीयुवः ॥ १ ॥

अत्र सर्वत्र पवमानः सोमः स्तूयते । तत्रादावृषिः सोमं प्रत्याह । मदीया अङ्गुलयस्वामिभि-
पोतुं प्रेरयन्तीति । तदुच्यते । ऽस्वसारः । अङ्गुलिनामैतत् । सुष्ठु कर्मसु प्रेर्यन्त ऋत्विग्भिरिति
स्वसारः । ऽजामयः एकस्मात्पाणेरुत्पन्नत्वात्^१ परस्परं बन्धुभूताः ऽउत्तयः कर्मार्थं निवसन्त्यः ।
सर्वत्र गन्त्र्य इत्यर्थः । तादृश्योऽङ्गुलयः ऽमहीयुवः त्वदभिषवं कामयमानाः सत्यः ऽसूरं सुवीर्यं
सोमे पीते वीर्यं भवतीति शोभनवीर्यकारणं वा सर्वेषां कर्मणि प्रेरकं वा तादृशं ऽपतिं सर्वस्य
स्थावरजङ्गमजातस्य स्वामिनं यस्माद्देवार्थमिज्यते अतः^२ एव ऽमहां देवेभ्यो दीयमानत्वेन महान्तं
महनीयं वा ऽइन्दुं ग्रहेषु स्यन्दमानं सोमं ऽहिन्वन्ति प्रेरयन्ति । ‘हि वर्धनगत्योः’ । स्वादिः ॥

पवमान रुचारुचा देवो देवेभ्यस्पतिं । विश्वा वसून्या विश ॥ २ ॥

पवमान । रुचाऽरुचा । देवः । देवेभ्यः । पतिं । विश्वा । वसूनि । आ । विश ॥ २ ॥

हे ऽपवमान दशापवित्रेण पूयमान यद्वा पुनान शुद्ध सोम ऽरुचारुचा । ‘रुच दीप्तौ’ । सर्वेण
तेजसा ऽदेवः दीप्यमानस्त्वं ऽदेवेभ्यः ऽपतिं देवेभ्यः सकाशात् ऽविश्वा व्याप्तानि सर्वाणि बहूनि
ऽवसूनि धनानि अस्माकम् ऽआ ऽविश प्रापय । यद्वा । देवेभ्यस्तदर्थं सर्वाणि वसूनि निवास-
स्थानानि ग्रहादीनि आ विश समन्तात् प्रविश ॥

आ पवमान सुष्टुतिं वृष्टिं देवेभ्यो दुवः । इषे पवस्व संयतम् ॥ ३ ॥

आ । पवमान । सुऽस्तुतिम् । वृष्टिम् । देवेभ्यः । दुवः । इषे । पवस्व । समऽयतम् ॥ ३ ॥

हे ऽपवमान पूयमान पुनान वा सोम ऽसुष्टुतिं शोभनस्तुतियुक्तां ऽवृष्टिं ऽदेवेभ्यः देवानां
ऽदुवः । ‘सुपां सुलुक्’ इति चतुर्थ्यां लुक् । दुवसे परिचरणाय ऽआ ऽपवस्व आगमय । त्वं यथा
मदीयया स्तुत्या वृष्टिर्भविष्यति तथा कुर्वित्यर्थः । किं चास्माकम् ऽइषे अन्नार्थं च ऽसंयतं सम्य-
गस्मान् संगच्छन्तीं वृष्टिं कुरु । यद्वा । दुवः परिचर्यामभिलक्ष्य क्रियमाणां सुष्टुतिं शोभनस्तुतिरूपां
वृष्टिम् । बहुस्तुतिसित्यर्थः । एतां देवेभ्यः प्रापय ॥

वृषा हसि भानुना द्युमन्तं त्वा हवामहे । पवमान स्वाध्व्यः ॥ ४ ॥

वृषा । हि । असि । भानुना । द्युऽमन्तम् । त्वा । हवामहे । पवमान । सुऽआध्व्यः ॥ ४ ॥

हे सोम त्वं ऽवृषा अभिमतफलानां वर्षिता ऽअसि ऽहि भवसि खलु । तस्मात् हे ऽपवमान

१. भ१(२)-एकस्मिन् पाणौ अत्यासन्नत्वात् । २. त३-भ१.२.७-तं अत ।

पूयमान पुनान वा सोम ऽस्वाध्यः शोभनकर्माणः सुष्ठु ध्यानवन्तो वा वयं ऽभानुना तेजसा ऽबुमन्तं दीप्तिमन्तम् । अतिशयेन तेजस्विनमित्यर्थः । स्तुतिमन्तं वा ऽश्वा त्वां ऽहवामहे यज्ञेष्वाह्वयामहे ॥

आ पवस्व सुवीर्यं मन्दमानः स्वायुध । इहो ऽहिन्द्रवा गहि ॥ ५ ॥

आ । पवस्व । सुऽवीर्यम् । मन्दमानः । सुऽआयुध । इहो इति । सु । इन्द्रो इति । आ । गहि ॥ ५ ॥

हे ऽस्वायुध । यज्ञे स्पर्शकपालादीनि दशायुधानीत्यभिधीयन्ते । शोभनानि तानि यस्य स तथोक्तः । यद्वा । धनुरादीन्यायुधानि यस्य सः । तादृश हे सोम त्वं ऽमन्दमानः मोदमानः सन् । यद्वा । अन्तर्णीतिष्यर्थः । देवान् स्वयं मादयन् । ऽसुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं पुत्रादिकमस्माकम् ऽआ ऽपवस्व । पवतिर्गत्यर्थः । आप्रापय । किंच हे ऽइन्द्रो ग्रहेषु चमसेषु च क्षरणशील सोम ऽइहो । इह उ पद-द्वयम् । उ इत्यवधारणे । इहैवास्मदीये यज्ञ एव सुष्ठु ऽआ ऽगहि आगच्छ ॥ ॥ १ ॥

यदद्भिः परिषिच्यसे मृज्यमानो गर्भस्त्योः । द्रुणां सधस्थमश्रुषे ॥ ६ ॥

यत् । अत्ऽभिः । परिऽसिच्यसे । मृज्यमानः । गर्भस्त्योः । द्रुणां । सधऽस्थम् । अश्रुषे ॥ ६ ॥

हे सोम ऽगर्भस्त्योः । बाहुनामैतत् । बभसति दीपयन्ति निर्मग्न्याभ्यामग्निमिति गर्भस्ती बाहु । तयोः ऽमृज्यमानः ताभ्यां शोध्यमानः सन् ऽअद्भिः । सोमसेवनार्थं चतुर्विधा आपः । ताभिर्वसतीवरीभिरेकधनाभिश्च ऽयत् यदा ऽपरिषिच्यसे परितः सिच्यमानो भवसि तदानीं ऽद्रुणा द्रुममयेन पात्रेण गृह्यमाणः सन् ऽसधस्थम् । सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थं स्थानं ग्रहचमसादिकम् । ऽअश्रुषे प्राप्नोषि ॥

प्र सोमाय व्यश्वत्पवमानाय गायत । महे सहस्रचक्षसे ॥ ७ ॥

प्र । सोमाय । व्यश्वत् । पवमानाय । गायत । महे । सहस्रऽचक्षसे ॥ ७ ॥

हे स्तोतारः ऽपवमानाय दशापवित्रेण पूयमानाय पुनानाय वा ऽसोमाय ऽप्र ऽगायत प्रकर्षेण सामगानं^१ कुरुत । अभिष्टुत वा । कथमिव । ऽव्यश्वत् । यथा पूर्वं व्यश्वो नामर्षिः सोम-मगासीत् तद्वच्युमपि । कीदृशाय । ऽमहे सहस्रे देवेभ्यः स्वीक्रियमाणत्वेन गुणादिभिर्वा सहस्व-युक्ताय ऽसहस्रचक्षसे । प्रयोगबाहुल्यापेक्षमेतद्वचनम् । सहस्रसंख्याकस्तोत्रयुक्ताय । यद्वा । नाना-विधैर्देवैरेकधा द्रष्टव्याय सोमायेति ॥

यस्य वर्णं मधुश्रुतं हरिं हिन्वन्त्याद्विभिः । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ ८ ॥

यस्य । वर्णम् । मधुऽश्रुतम् । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्विऽभिः । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥ ८ ॥

हे अध्वर्यादयः ऽवर्णं शत्रूणां वारकम् । येनासौ पीयते तेन मत्तेन शत्रवः संग्रहयन्त इति शत्रुनिवारणसमर्थम् । ऽमधुश्रुतं मधुरसस्य व्यावयितारं^२ ऽहरिं^३ हरितवर्णम् ऽइन्दुम् । इन्धेरितद्रूप-मन्नेष्यते । सर्वतो दीप्यमानम् । 'उन्दी क्लेदने' इत्यस्माद्वा । अभिषवानन्तरं पात्रेषु क्षरणशीलम् । ऽयस्य सोमस्य तव कारणमंशुम् ऽअद्विभिः ऽहिन्वन्ति प्रेरयन्ति । अभिषुष्वन्तीत्यर्थः । ऽइन्द्राय ऽपीतये इन्द्रस्य पानाय । तदर्थमित्यर्थः ॥

१. ग-साम गायत गानं; त१.३.४.५.६-अ१.२.४-साम गायमानं; त२-सामणायमानं; त७-साम-गायनं । २. ग-त३-म५-व्यावयितारं क्षारयितारं । ३. त-रसं ।

तस्य ते वाजिनो वयं विश्वा धनानि जिग्युषः । सखित्वमा वृणीमहे ॥ ९ ॥
तस्य । ते । वाजिनः । वयम् । विश्वा । धनानि । जिग्युषः । सखित्वम् । आ । वृणीमहे ॥ ९ ॥

हे सोम ववाजिनः संभृतहविष्काः वयं विश्वा विश्वानि सर्वाणि व्याप्तानि वा शत्रुधनानि
जिग्युषः जितवतः तस्य पूर्वोक्तलक्षणस्य प्रसिद्धस्य वा ते तव सखित्वं स्तुत्यस्तोत्रलक्षणं सख्यम्
वा वृणीमहे संभजामहे । अस्मभ्यं धनं देहीति संभजनं कुर्म इत्यर्थः ॥ जिग्युषः । ' जि जये ' ।
लिटि कसौ ' वस्वेकाजात् ' इति नियमादिङभावः । ' सन्लिङोर्जे ' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवगादेशः ।
ङसि परतो वसोः संप्रसारणम् । कसुप्रत्ययस्वरः ॥

वृषा पवस्व धारया मरुत्वते च मत्सरः । विश्वा दधान ओजसा ॥ १० ॥
वृषा । पवस्व । धारया । मरुत्वते । च । मत्सरः । विश्वा । दधानः । ओजसा ॥ १० ॥

हे सोम त्वं वृषा स्तोत्रणामभिमतफलस्य वर्षकः सन् धारया त्वदीयया पवस्व द्रोण-
कलशमागच्छ । पवतिर्गतिकर्मा । आगतस्त्वं यदास्माभिरिन्द्राय दीयसे तदा मरुत्वते सहाया
मरुतो यस्य सन्ति तस्मा इन्द्राय मत्सरः मदकरः पच भव । कीदृशः । विश्वा विश्वानि सर्वाणि
व्याप्तानि वा धनानि ओजसा आत्मीयेन बलेन युक्तः सन् स्तोत्रस्थस्तानि दधानः प्रयच्छन् ।
त्वं मादयिता भवेति समन्वयः ॥ २ ॥

तं त्वा धर्तारमोण्योः पवमान स्वर्दशम् । हिन्वे वाजेषु वाजिनम् ॥ ११ ॥
तम् । त्वा । धर्तारम् । ओण्योः । पवमान । स्वः ऽदृशम् । हिन्वे । वाजेषु । वाजिनम् ॥ ११ ॥

हे पवमान पूयमान पुनान वा हे सोम ओण्योः । द्यावापृथिवीनामैतत् । तयोः धर्तारं
धारकमत एव स्वर्दशं सर्वस्य सूर्यस्य वा द्रष्टारं सर्वदेवैर्द्रष्टव्यं वा वाजिनं बलवन्तं तं पूर्वोक्त-
गुणप्रसिद्धं त्वा त्वां वाजेषु संग्रामेषु हिन्वे प्रेरयामि । यद्वा । वाजेष्वस्त्रेषु विषयेषु हिनोमि ।
अन्नादिकं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

अया चित्तो विपानया हरिः पवस्व धारया । युजं वाजेषु चोदय ॥ १२ ॥
अया । चित्तः । विपा । अनया । हरिः । पवस्व । धारया । युजम् । वाजेषु । चोदय ॥ १२ ॥

हे पवमान अया । ' अय पय गतौ ' । कर्मार्थमितस्ततो गच्छन्तीभिरनया विपा । ' विप
प्रेरणे ' । हवींष्यमौ प्रेरयन्तीति विपोऽङ्गुलयः । एकवचनं छान्दसम् । प्रत्येकविवक्षया वा । एताभि-
र्मदीयाभिरङ्गुलीभिः चित्तः ज्ञातः निर्गतोऽभिषुतः हरिः हरितवर्णस्त्वं धारया संततया पवस्व
द्रोणकलशं ग्रहांश्चागच्छ त्वम् । किंच युजं सखायमिन्द्रं वाजेषु संग्रामेषु चोदय प्रेरय । यदा
अस्माभिरिन्द्रार्थं सोमो दीयते तदा तत्पानेन हृष्टः सन् शत्रून् हन्तीत्यर्थः ॥

आ न इन्दो महीमिषं पवस्व विश्वदर्शतः । अस्मभ्यं सोम गातुवित् ॥ १३ ॥

आ । नः । इन्दो इति । महीम् । इषम् । पवस्व । विश्वदर्शतः ।

अस्मभ्यम् । सोम । गातुवित् ॥ १३ ॥

हे ^१इन्द्रो क्षरणशील दीपनशील वा हे सोम ^२विश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैर्दर्शनीयः । यद्वा । विश्वं सर्वं वस्तुजातं दर्शयते ज्ञाप्यतेऽनेनेति । सः विश्वस्य प्रकाशकः^३ इत्यर्थः । तादृशस्त्वं ^४महीमिषं महत्प्रभृतमन्नं ^५नः अस्मभ्यम् ^६आ पवस्व आगमय । प्रयच्छेत्त्यर्थः । किंच हे ^७सोम अभिपूयमाणं पवमानं ^८अस्मभ्यं ^९यातुवित् स्वर्गमार्गस्य^{१०} लम्भयिता ज्ञापयिता भव ॥

आ कलशां अनुषतेन्दो धाराभिरोजसा । इन्द्रस्य पीतये विश ॥ १४ ॥

आ । कलशाः । अनुषत । इन्द्रो इति । धाराभिः । ओजसा । आ । इन्द्रस्य । पीतये । विश ॥ १४ ॥

हे ^१इन्द्रो क्षरणशील सोम ^२ओजसा बलेन युक्तस्य तव ^३धाराभिः निरन्तराभिः सहिताः ^४कलशाः । प्रयोगबाहुल्यापेक्षमेतद्वहुवचनम् । द्रोणकलशाः ^५आ^६ अनुषत^७ स्तोतृभिः^८ अभिसुख्येन स्तूयन्ते । सोमाभिषवकाले हि ऋत्विजः स्तुवन्ति खलु । ततस्त्वम् ^९इन्द्रस्य ^{१०}पीतये पानाय ^{११}आ विश्वं ग्रहांश्चमसांश्च प्रविश ॥

यस्य ते मद्यं रसं तीव्रं दुहन्त्यद्रिभिः । स पवस्वाभिमातिहा ॥ १५ ॥

यस्य । ते । मद्यम् । रसम् । तीव्रम् । दुहन्ति । अद्रिऽभिः । सः । पवस्व । अभिमातिऽहा ॥ १५ ॥

हे सोम ^१यस्य ^२ते तव ^३मद्यं मदकरं ^४तीव्रं क्षिप्रं मदकारिणं ^५रसम् ^६अद्रिभिः ग्रावभिरध्व-
यर्वादयः ^७दुहन्ति अभिषुण्वन्ति ^८रसः^९ तादृशस्त्वं^{१०} अभिमातिहा । अभितो मातिरभिमानं येषां ते शत्रवः । पापरूपाणां शत्रूणां हन्ता सन् ^{११}पवस्व सर्वतो गच्छ । येऽभिषुण्वन्ति ते पापरहिताः सुकृतिनो भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

राजा मेधाभिरीयते पवमानो मनावधि । अन्तरिक्षेण यातवे ॥ १६ ॥

राजा । मेधाभिः । ईयते । पवमानः । मनौ । अधि । अन्तरिक्षेण । यातवे ॥ १६ ॥

^१मनौ मनुष्ये यागं कुर्वाणे सति । यद्वा । मनावधि । मनुर्मन्तव्यो यज्ञः । तस्मिन् ^२पवमानः पूयमानः पुनानो वा ^३राजा । राजशब्देन सोमोऽभिधीयते । ‘सोमं राजानमक्रीणन्’ (ऐ. ब्रा. १.२७) इत्यादिषु दृष्टत्वात् । स राजा ^४मेधाभिः स्तुतिभिः सह^५ ईयते गच्छति । किमर्थम् । ^६अन्तरिक्षेण आकाशमार्गेण द्रोणकलशं प्रति ^७यातवे यातुम् । द्रोणाभिगमनकाले हि स्तोतृभिः स्तूयते खलु ॥

आ न इन्द्रो शतृग्विनं गवां पोषं स्वश्वर्यम् । वह्ना भगत्तिमूतये ॥ १७ ॥

आ । नः । इन्द्रो इति । शतृग्विनम् । गवाम् । पोषम् । सुऽअश्वम् । वह् । भगत्तिम् । ऊतये ॥ १७ ॥

हे ^१इन्द्रो पात्रेषु क्षरणशील दीपनशील वा हे सोम ^२शतृग्विनं शतसहस्रसंख्याभिर्गोभिर्युक्तं ^३गवां ^४पोषं गवादीनां पुष्टिवर्धनं ^५स्वश्वर्यं शोभनाश्वसङ्गसहितं ^६भगत्तिं भगदत्तिं भजनीयधनदानं च ^७ऊतये रक्षणाय ^८नः अस्माकम् ^९आ वह प्रापय । गवादींश्च तेषां च वृद्धिं प्रयच्छेत्त्यर्थः ॥

आ नः सोम सहो जुवो रूपं न वर्चसे भर । सुष्वाणो देववीतये ॥ १८ ॥

आ । नः । सोम । सहः । जुवः । रूपम् । न । वर्चसे । भर । सुस्वानः । देवऽवीतये ॥ १८ ॥

१. त-प्रकाशकस्य; म२-प्रकाशस्य । २. त३-स्वर्गस्य । ३. त-अनूषत । ४. ग-ऋत्विगिभः । ५. म५-एतादृशस्त्वं । ६. ग-स्तुतः ।

हे ऽसोम ऽदेववीतये देवपानाय देवानां कामाय वा ऽसुव्वाणः अभिषूयमाणोऽभिपुतो भव
त्वम् । ऽसहः शश्वभिभवनसमर्थं बलं ऽजुवः । जु इति गत्यर्थः । शत्रून् प्रति क्षीघ्रगमनं च । यद्वा ।
सर्वतो गमनशीलं बलं च । ऽन इति चार्थः । ऽवर्चसे । 'वर्चं दीप्तौ' । दीप्त्यै सर्वत्र प्रकाशनाय
ऽरूपं च ऽनः अस्मभ्यम् ऽआ ऽभर आहर प्रयच्छ ॥

अर्षी सोम द्युमत्तमोऽभि द्रोणानि रोरुवत् । सीदञ्छयेनो न योनिमा ॥ १९ ॥

अर्षी । सोम । द्युमत्तमः । अभि । द्रोणानि । रोरुवत् ।

सीदन् । श्येनः । न । योनिम् । आ ॥ १९ ॥

हे ऽसोम अभिषूयमाण पवमान ऽद्युमत्तमः अतिशयेन दीप्तिमांस्त्वं ऽद्रोणानि । प्रयोग-
बाहुल्यापेक्षमेतद्वहुवचनम् । द्रोणान् ऽअभि लक्ष्यीकृत्य ऽरोरुवत् पुनःपुनर्भृशं वा शब्दं कुर्वन् ऽअर्षं
तानागच्छ । दशापवित्रमध्याजिर्गतः सोमोऽविच्छिन्नधारया द्रोणकलशो^१ पतन् शब्दं करोति खलु ।
तत्र दृष्टान्तः । ऽश्येनो ऽन यथा ऽआ ऽसीदन् सर्वतो गच्छन् श्येनः शंसनीयगतिः^२ पक्षी ऽयोनिं
स्वस्थानं कुलार्थं प्रति भृशं शब्दायमानः सन्नागच्छति तद्वत् ॥

अप्सा इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यः । सोमो अर्षति विष्णवे ॥ २० ॥

अप्साः । इन्द्राय । वायवे । वरुणाय । मरुत्ऽभ्यः । सोमः । अर्षति । विष्णवे ॥ २० ॥

ऽअप्साः वसतीवरीनामधेयानामपां संभक्ता । 'पण संभक्तौ' । 'जनसन' इति शिद् ।
आत्वं 'विबुवनोः' इति । तादृशः ऽसोमः ऽअर्षति द्रोणकलशमागच्छति । किमर्थम् । ऽइन्द्राय । सर्व-
देवानां प्रथम^३ एवेन्द्रः सोमं पिबति तस्मात्पूर्वमेवाभिहितः । तस्मै ऽवायवे तत्सहायाय च । ऐन्द्र-
वायवे हीन्द्रस्यानन्तरं वायुः सोमं पिबति तस्मात्तदनु वायुरुक्तः । तस्मै च ऽवरुणाय ऽमरुद्भ्यः मितं
शब्दं कुर्वद्भ्य एतन्नामकेभ्यो देवेभ्यः ऽविष्णवे सर्वजगद्वापिने विष्णवे च । एतेषां पातुं सोमः
स्ववतीत्यर्थः ॥ ॥ ४ ॥

इषं तोकाय नो दधदस्मभ्यं सोम विश्वतः । आ पवस्व सहस्रिणम् ॥ २१ ॥

इषम् । तोकाय । नः । दधत् । अस्मभ्यम् । सोम । विश्वतः । आ । पवस्व । सहस्रिणम् ॥ २१ ॥

हे ऽसोम त्वं ऽनः अस्माकं ऽतोकाय पुत्राय ऽइषम् अन्नं ऽदधत् विदधत् प्रयच्छन् ऽसहस्रिणं
सहस्रसंख्याकं धनं ऽविश्वतः सर्वतो दिक्षु ऽअस्मभ्यं च^४ ऽआ ऽपवस्व आप्रापय । अस्मभ्यं
पुत्राय च अन्नधनादिकं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

ये सोमांसः परावति ये अर्वावति सुन्विरे । ये वादः शर्यणावति ॥ २२ ॥

ये । सोमांसः । पराऽवति । ये । अर्वाऽवति । सुन्विरे । ये । वा । अदः । शर्यणाऽवति ॥ २२ ॥

एतदादिभ्यामृग्भ्यामिन्द्रार्थं सर्वत्र सोमाभिषवोऽस्तीत्याह । ऽये ऽसोमांसः सोमाः ऽपरावति
विप्रकृष्टेऽतिदूरे देशे ऽये वा ऽअर्वावति अन्तिके देशे इन्द्रार्थं ऽसुन्विरे अभिषूयन्ते अभ्यषूयन्त ऽये वा
ऽशर्यणावति । कुक्षेत्रस्य जघनाधे शर्यणावत्संज्ञकं मधुररसयुक्तं सोमवत्सरोऽस्ति । ऽअदः अस्मिन्
सरसि सुरसा ये सोमाः इन्द्रायाभिषूयन्ते तेऽस्माकमभिमतफलं प्रयच्छन्ति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥

१. ग-त३-भ१.७- 'द्रोणकलशो' नास्ति । २. त-शंसनीयं गच्छति । ३. ग-त३-भ१.४.७-
प्रथमतः । ४. त-सु-वा ।

य आर्जीकेषु कृत्वसु ये मध्ये पस्त्यानाम् । ये वा जनेषु पञ्चसु ॥ २३ ॥
 ये । आर्जीकेषु । कृत्वऽसु । ये । मध्ये । पस्त्यानाम् । ये । वा । जनेषु । पञ्चसु ॥ २३ ॥

ये वा सोमाः । आर्जीकेषु । ऋजीकानामदूरभवा आर्जीका देवाः । तेषु तथा । कृत्वसु । कृत्वान इति देशाभिधानम् । तेषु कर्मवत्सु देशेषु च किंच । पस्त्यानां सरस्वत्यादीनां नदीनां । मध्ये समीपे च । ये सोमा अभिषूयन्ते । 'ऋषयो वै सरस्वत्यां सन्नमासत' (पु. ब्रा. २.१९) इत्यादिषु नदीतीरे यज्ञकरणस्य श्रवणात् । किंच । जनेषु । पञ्चसु । निपादपञ्चमाश्रित्वारो वर्णाः पञ्च जनाः । तेषु च । ये । वा सोमा अभिषुताः ते सोमा अस्माकमभिमतं प्रयच्छन्तिवत्युत्तरेण संबन्धः ॥

ते नो वृष्टिं दिवस्परि पर्वन्तामा सुवीर्यम् । सुवाना देवास इन्द्रवः ॥ २४ ॥
 ते । नः । वृष्टिम् । दिवः । परि । पर्वन्ताम् । आ । सुवीर्यम् । सुवानाः । देवास्तः । इन्द्रवः ॥ २४ ॥

सुवानाः तत्र चात्र चाभिषूयमाणा देवा दीपनशीलाः स्तुत्या वा । इन्द्रवः ग्रहेषु चमसेषु च क्षरन्तः । ते सोमाः । नः । अस्माकं । दिवस्परि । परिशब्दः पञ्चमीद्योतकः । अन्तरिक्षादादित्याद्वा । वृष्टिम् । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याजायते वृष्टिः' इति वृष्टिकारणत्वात् । किंच । सुवीर्यं शोभनवीर्यपेतं पुत्रं च धनादिकं वा । आ । पर्वन्तां प्रापयन्तु । यजमानः सोमेन अभिमतफलानि प्राप्नोति खलु ॥

पर्वते हर्यतो हरिर्गृणानो जमदग्निना । हिन्वानो गोरधिं त्वचि ॥ २५ ॥
 पर्वते । हर्यतः । हरिः । गृणानः । जमत् । अग्निना । हिन्वानः । गोः । अधि । त्वचि ॥ २५ ॥

हर्यतः देवान् कामयमानः । हरिः हरितवर्णः किंच । गोः । त्वचि । अधि आनङ्गहे चर्मणि । हिन्वानः प्रेर्यमाणः स सोमः । जमदग्निना मन्त्रद्वष्टृर्षिणा । गृणानः स्तूयमानः सन् । पर्वते दशपवित्रेण पूतो भवति । यद्वा । पात्राण्यभिगच्छति ॥ ५ ॥

प्र शुक्रासो वयोजुवो हिन्वानासो न सप्तयः । श्रीणाना अप्सु मृज्जत ॥ २६ ॥
 प्र । शुक्रास्तः । वयः । जुवः । हिन्वानास्तः । न । सप्तयः । श्रीणानाः । अप्सु । मृज्जत ॥ २६ ॥

शुक्रास्तः शुक्रा दीप्यमानाः । वयोजुवः अन्नं प्रेरयन्तः । यद्यदपेक्ष्य देवेभ्यः सोमं प्रयच्छन्ति तत्तदपेक्षितं सोमो ददाति । ते सोमाः । श्रीणानाः दधिक्षीरादिभिः श्रीयमाणाः सन्तः । अप्सु वसतीवरीष्वेकधनासु च । मृज्जत ऋत्विग्भिः प्रमृज्यन्ते शोध्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः । हिन्वानासो न सप्तयः । अश्वनामैतत् । यथाश्वा हिन्वानासो हिन्वानाः सादिभिः प्रेर्यमाणाः सन्तोऽप्यु तैरेव प्रबोधिता भवन्ति तद्वत् ॥

तं त्वा सुतेष्वाभुवो हिन्विरे देवतातये । स पवस्वानया रुचा ॥ २७ ॥
 तम् । त्वा । सुतेषु । आ । अभुवः । हिन्विरे । देवतातये । सः । पवस्व । अनया । रुचा ॥ २७ ॥

अथ प्रत्यक्षकृतः । हे सोम । आभुवः । कर्मकरणार्थं समन्ताद्भवन्तीत्याभुव ऋत्विजः । ते सुतेषु । सुतोऽभिषुतः सोमः । तद्वत्सु यज्ञेषु । देवतातये । 'सर्वदेवात्तात्तिल्' इति स्वार्थिकस्तात्तिल् । इन्द्रादिदेवेभ्यः । तं तादृशं प्रसिद्धं । त्वा त्वां । हिन्विरे प्रावभिः प्रेरयन्ति । अभिषुषवन्तीत्यर्थः । ततः । सः अभिषुतः स त्वम् । अनया । रुचा दीप्यमानया धारया द्रोणकलशं प्रति । पवस्व

आगच्छ । पवतिर्गतिकर्मा । यद्वा । अनया मदीयया रुचा स्तुत्या सह कलशमागच्छ । कलशामि-
गमनकाले हि सोमं स्तुवन्ति ॥

आ ते दक्षं मयोभुवं वह्निमद्या वृणीमहे । पान्तुमा पुरुस्पृहम् ॥ २८ ॥

आ । ते । दक्षम् । मयःऽभुवम् । वह्निम् । अद्य । वृणीमहे । पान्तम् । आ । पुरुऽस्पृहम् ॥ २८ ॥

हे सोम यद्यारो वयं ऽते तव स्वभूतं ऽदक्षं बलम् ऽअद्य अस्मिन् यागदिने आभिसुर्येन ऽआ
वृणीमहे संभजामहे^१ । कीदृशम् । ऽमयोभुवं सुखस्य भावकं ऽवह्निं धनादीनां प्रापकं ऽपान्तं
शत्रुभ्यो रक्षकं ऽपुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं काम्यमानं बलमिति ॥

आ मन्द्रमा वरेण्यमा विप्रमा मनीषिणम् । पान्तुमा पुरुस्पृहम् ॥ २९ ॥

आ । मन्द्रम् । आ । वरेण्यम् । आ । विप्रम् । आ । मनीषिणम् ।

पान्तम् । आ । पुरुऽस्पृहम् ॥ २९ ॥

हे सोम ऽमन्द्रं मदकरं स्तुत्यं वा त्वाम् ऽआ वृणीमहे । ऽवरेण्यं सर्वैर्वरेणीयं संभजनीयं च ।
किंच ऽविप्रं मेधाविनं त्वाम् । तथा ऽमनीषिणम् । मनस ईषा मनीषा । तद्वन्तं स्तुतिमन्तं वा त्वाम्
वृणीमहे । प्रत्येकविशेषणापेक्षया आ इत्युपसर्गः कृतः । किंच ऽपान्तं सर्वेषां रक्षकं ऽपुरुस्पृहं
बहुभिः स्पृहणीयं च त्वां संभजामहे ॥

आ रयिमा सुचेतुनमा सुक्रतो तनूष्वा । पान्तुमा पुरुस्पृहम् ॥ ३० ॥

आ । रयिम् । आ । सुऽचेतुनम् । आ । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । तनूषु । आ ।

पान्तम् । आ । पुरुऽस्पृहम् ॥ ३० ॥

हे ऽसुक्रतो शोभनप्रज्ञ सोम त्वदीयं ऽरयि धनं वयम् ऽआ वृणीमहे । किंच ऽसुचेतुनम् ।
'चित्ति संज्ञाने' । भाव औणादिक उन्नप्रत्ययः । सुज्ञानं च । ऽतनूषु^२ अस्मत्पुत्रेषु च धनं सुज्ञानं
च त्वम् ऽआ विधेहि । यद्वा पुत्रार्थं वयमावृणीमहे । तथा ऽपान्तं सर्वस्य रक्षकं ऽपुरुस्पृहं बहुभि-
र्यष्टुभिः काम्यमानं त्वां संभजामहे ॥ ६ ॥

'पवस्व' इति त्रिशद्वचं षष्ठं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'पवस्व शतं वैखानसा अष्टादश्यनुष्टु-
प्परास्तिस्र आग्नेय्यः' इति । शतसंख्याका वैखानसाख्याः संहता ऋषयः । 'एवं सोम सूरः'
इत्येषानुष्टुप् । शिष्टा गायत्र्यः । 'अग्न आर्युषि' इत्याद्यास्तिस्रः पवमानविशिष्टाग्निदेवताकाः ।
अन्यासां पवमानः सोमो देवता । गतः सूक्तविनियोगः ॥

पवस्व विश्वचर्षणेऽभि विश्वानि काव्या । सखा सखिभ्य ईड्यः ॥ १ ॥

पवस्व । विश्वऽचर्षणे । अभि । विश्वानि । काव्या । सखा । सखिभ्यः । ईड्यः ॥ १ ॥

हे ऽविश्वचर्षणे सर्वव्यापित्वेन सर्वस्य दृष्टर्हे सोम ऽसखा स्तुत्यस्तोतृयष्टृयष्टव्यलक्षणेन संबन्धेन
सखिभूतस्त्वम् ऽईड्यः स्तोतव्यः सन् ऽसखिभ्यः हविःप्रदानेनोपकारकत्वात् मित्रभूतेभ्योऽस्मभ्यं
वैश्वानि सर्वाणि ऽकाव्या । कवेः कर्माणि काव्यानि । ब्राह्मणादित्वात् ण्यञ् । सर्वाणि स्तोत्राणि
वैश्वानि लक्ष्यीकृत्य ऽपवस्व आगच्छ ॥

ताभ्यां विश्वस्य राजसि ये पवमान धामनी । प्रतीची सोम तस्थतुः ॥२॥

ताभ्याम् । विश्वस्य । राजसि । ये इति । पवमान । धामनी इति ।

प्रतीची इति । सोम । तस्थतुः ॥ २ ॥

हे पवमान दक्षापवित्रेण पूयमान पुनान वा हे सोम ये धामनी पूर्वपक्षापरपक्षयोर्लता-
रूपस्य सोमस्य तवैकैकपर्णवृद्धिहासाभ्यां तव स्वभूतौ पूर्वादिपक्षौ । यद्वा ये धामनी नामनी
अंशुसोमात्मके अपि प्रतीची त्वदभिमुखं गच्छन्तौ गच्छती वा पक्षौ नामनी वा तस्थतुः उपजग्मतुः
पताभ्यां त्वं विश्वस्य सर्वस्य लोकस्य राजसि स्वामी भवसि । पूर्वादिपक्षाभ्यां सर्वलोकस्योप-
नायकत्वात्तस्य स्वामी भवसि । पृथिव्यामंशुनाम्ना मनुष्याणां सर्वेषामभीप्सितदानेन तस्य लोकस्य
द्युलोकं देवेभ्यः स्वसुधामयकलादानेन तेषां प्रीणयिता भवसि^१ । देवाः खलु सोमस्यैकैकवृद्धि-
हासाभ्यां कलाः पिबन्ति ॥

परि धामानि यानि ते त्वं सोमासि विश्वतः । पवमान ऋतुभिः कवे ॥३॥

परि । धामानि । यानि । ते । त्वम् । सोम । असि । विश्वतः । पवमान । ऋतुभिः । कवे ॥३॥

हे सोम यस्मात् त्वे त्वदीयानि धामानि त्वदधीना अहोरात्ररूपाः कालविशेषाः परि
भवन्ति सर्वत्र व्याप्तास्तिष्ठन्ति । यद्वा त्वदीयानि धामानि तेजांसि परि वर्तन्ते अत एव हे पवमान
पूयमान हे कवे क्रान्तकर्मन् हे सोम त्वम् ऋतुभिः वसन्तादिकालविशेषैः सह विश्वतः सर्वतः
असि भवसि । अहोरात्रौ यत्र यत्र व्याप्तौ तत्र तत्र वसन्तादिकालोपाधिकः सोमस्तिष्ठति । तथोक्त-
धीनत्वादित्यर्थः ॥

पवस्व जनयन्निषोऽभि विश्वानि वार्या । सखा सखिभ्य ऊतये ॥ ४ ॥

पवस्व । जनयन् । इषः । अभि । विश्वानि । वार्या । सखा । सखिभ्यः । ऊतये ॥ ४ ॥

हे सोम सखा सखिभूतस्त्वं विश्वानि सर्वाणि वार्या वरणीयान्यस्मत्कृतानि स्तोत्राणि
अभि लक्ष्मीकृत्य सखिभ्यः अस्मभ्यम् ऊतये रक्षणाय जीवनाय वृषः अन्नानि जनयन् प्रयच्छन्
पवस्व आगच्छ । पवतिर्गतिकर्मा ॥

तव शुक्रासो अर्चयो दिवस्पृष्ठे वि तन्वते । पवित्रं सोम धामभिः ॥ ५ ॥

तव । शुक्रासः । अर्चयः । दिवः । पृष्ठे । वि । तन्वते । पवित्रम् । सोम । धामभिः ॥५॥

हे सोम शुक्रासः सर्वत्र ज्वलनशीलाः धामभिः तेजोभिः सहितस्य तव स्वभूताः
अर्चयः अर्चनीया रश्मयः दिवः द्योतमानस्यादित्यस्य द्युलोकस्य वा पृष्ठे अधरभागे । पृथिव्या-
मित्यर्थः । पवित्रं पवनसाधनमुदकं वि तन्वते विशेषेण तन्वन्ति विस्तारयन्ति । सर्वत्र
कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

तवेमे सप्त सिन्धवः प्रशिषं सोम सिस्सते । तुभ्यं धावन्ति धेनवः ॥ ६ ॥

तव । इमे । सप्त । सिन्धवः । प्रशिषम् । सोम । सिस्सते । तुभ्यम् । धावन्ति । धेनवः ॥६॥

वृष्टिकर्तृत्वप्रसङ्गादाह । हे सोम इमे इमाः त्वया सृष्टाः सप्त सप्तसंख्याकाः सिन्धवः
स्यन्दमाना गङ्गाद्या नद्यः । यद्वा सप्त सर्पणशीला नद्यः तव प्रशिषं प्रशासनमाज्ञामभि सिस्सते

अनुसरन्ति । त्वदाज्ञामनुसृत्य समुद्रं गच्छन्तीत्यर्थः । किंच ऽधेनवः नवप्रसूतिका देवानां हविष्प्रदानेन प्रीणयिष्यो गावः ऽतुभ्यं त्वदर्थमेवाशिरं प्रयच्छाम इति ऽधावन्ति आगच्छन्ति ॥

प्र सोम याहि धारया सुत इन्द्राय मत्सरः । दधानो अक्षिति श्रवः ॥ ७ ॥

प्र । सोम । याहि । धारया । सुतः । इन्द्राय । मत्सरः । दधानः । अक्षिति । श्रवः ॥ ७ ॥

हे^१ ऽसोम अभिवृषमाण देव ऽमत्सरः इन्द्रस्य मदकरस्त्वं ऽसुतः अस्माभिरभिषुतः सन् ऽइन्द्राय इन्द्रार्थं दशापवित्राभिर्गतया संततया त्वदीयया ऽधारया द्रोणकलशं ऽम्र ऽयाहि प्रकर्षेण प्राप्नुहि । यद्वा । हे सोम सुतोऽभिषुतस्त्वमिन्द्राय मत्सरो मादयितुमः सन् धारयाप्तौ स्वाहाकारेण पात्रात् पतन्त्या धारया सह त्वमिन्द्रमुपयाहि । कीदृशः^२ । ऽअक्षिति अक्षीणं ऽश्रवः । श्रव इत्यञ्जनाम । ऽदधानः अस्मभ्यं प्रयच्छन् प्र याहीति ॥

सम् त्वा धीभिरस्वरन् हिन्वतीः सप्त जामयः । विप्रमाजा विवस्वतः ॥ ८ ॥

सम् । ऊँ इति । त्वा । धीभिः । अस्वरन् । हिन्वतीः । सप्त । जामयः ।

विप्रम् । आज्ञा । विवस्वतः ॥ ८ ॥

हे ऽसोम ऽहिन्वतीः । लिङ्गव्यत्ययः । हिन्वन्तः स्तुतीः प्रेरयन्तः ऽसप्त सप्तसंख्याकाः ऽजामयः एकस्मिन् यज्ञे कर्मकरणेन परस्परं बन्धुभूता होतृप्रभृतयः सप्त होत्रकाः ऽविवस्वतः देवानां हविष्प्रदानेन परिचरणवतो यजमानस्य ऽआज्ञा आजौ । अजन्ति गच्छन्ति ऋत्विजोऽन्नेत्याजिष्यज्ञः । तस्मिन् ऽविप्रं मेधाविनं पवमानं ऽत्वा त्वामेव ऽधीभिः^३ धीतिभिः स्तुतिभिः ऽसम् ऽअस्वरन् अशब्दयन् अस्तुवन् । यद्वा । हिन्वतीर्गच्छन्त्यः सप्त जामयो गङ्गाद्याः सप्त नद्यो धीभिः । वर्णलोप-श्छान्दसः । धीतिभिः^३ अङ्गुलीभिर्विप्रं त्वां समस्वरन् प्रेरयन्ति । वसतीवरीभिरेकधनाभिश्च परिशोधनार्थं प्रेरयन्तीति ॥

मृजन्ति त्वा समग्रुवोऽव्ये जीरावधि प्वर्णि । रेभो यदज्यसे वने ॥ ९ ॥

मृजन्ति । त्वा । सम् । अग्रुवः । अव्ये । जीरौ । अधि । स्वनि । रेभः । यत् । अज्यसे । वने ॥ ९ ॥

हे सोम ऽअग्रुवः । अङ्गुलिनामैतत् । अजन्ति प्रक्षिपन्ति हवींष्यज्ञाविति । यद्वा अगेर्गत्यर्थस्य । कर्मकरणार्थमितस्ततो गच्छन्तीति । अग्रुवोऽङ्गुलयोऽस्मदीयाः ऽजीरौ पापानामभिभावुके क्षिप्रं कृते वा ऽस्वनि ऽअधि अधिकं शब्दायमाने ऽअव्ये अविवालेन कृते पवित्रे ऽत्वा त्वां तदा^४ ऽसं ऽमृजन्ति सम्यक् शोधयन्ति । यत् यद्वा ऽरेभः । 'रेभृ शब्दे' । उदकमध्ये प्रक्षेपेण शब्दायमानस्त्वं ऽवने वननीये वसतीवर्यास्य उदके ऽअज्यसे अक्तः सिक्तो भवसि । तदा मृजन्तीत्यन्वयः ॥

पवमानस्य ते कवे वाजिन्तसर्गा असृक्षत । अर्वन्तो न श्रवस्यवः ॥ १० ॥

पवमानस्य । ते । कवे । वाजिन् । सर्गाः । असृक्षत । अर्वन्तः । न । श्रवस्यवः ॥ १० ॥

मार्जनप्रसङ्गमाह । हे ऽकवे क्रान्तप्रज्ञ हे ऽवाजिन् अज्वन् सोम ऽपवमानस्य दशापवित्रेण प्यमानस्य ऽते तव ऽसर्गाः । सृज्यन्त इति सर्गा धाराः । कीदृशाः । ऽश्रवस्यवः । छन्दसि परेच्छायां

१. ग-हे सोम ईद्वार्थं सुतोभिषुतः मदकरः एवंभूतः धारया प्र याहि । पुनः कीदृशः । २. त-भ१. २. ७- 'धीभिः' नास्ति । ३. ग-त१. ५. ७-धीभिः । ४. त-सदा ।

व्यय् । यष्टृणामन्नं कामयमानास्वदीया धाराः । असृक्षत सृजन्ति^१ । निर्गच्छन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः ।
 असृजन्ती^२ न । यथाश्वा मन्दुरातो^३ निर्गच्छन्ति तद्वत् पवित्राग्निः सरन्तीत्यर्थः । प्रयोगापेक्षं चात्र
 धाराबाहुल्यम् ॥ ८ ॥

अच्छा कोशं मधुश्रुतमसृग्रं वारं अव्यये । अवावशन्त धीतयः ॥ ११ ॥

अच्छ । कोशम् । मधुश्रुतम् । असृग्रम् । वारं । अव्यये । अवावशन्त । धीतयः ॥ ११ ॥

धारानिर्गमनप्रसङ्गादभिधीयते । मधुश्रुतं मधुररसस्य च्यावयितारं क्षारयितारं कोशं
 द्रोणकलशम् । अच्छ अभिलक्ष्य । अव्यये अविमये अविस्वभूते^४ वा वारे वाले दक्षापवित्रे । असृग्रं
 सोमा ऋत्विग्भिः सृज्यन्ते । सृजेः कर्मणि 'तिङां तिङो भवन्ति' इति झो^५ रमादेशः^६ । किंच
 धीतयः । अङ्गुलिनामैतत् । धयन्ति पिबन्त्याभिरिति । अस्मदीया अङ्गुलयः । अवावशन्त तान्
 सोमान् पुनः पुनर्माज्जनार्थं कामयन्ते ॥

अच्छा समुद्रमिन्दुवोऽस्तं गावो न धेनवः । अगमन्नृतस्य योनिमा ॥ १२ ॥

अच्छ । समुद्रम् । इन्दवः । अस्तम् । गावः । न । धेनवः । अगमन् । नृतस्य । योनिम् । आ ॥ १२ ॥

इन्दवः^७ क्षरन्तः सोमाः । समुद्रं सोमानामेकत्रैव संगमनस्थानं द्रोणकलशम् । अच्छ अभि
 गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । धेनवः पयःप्रदानेन जनानां प्रीणयिष्यो नवप्रसूतिकाः । गावः । अस्तं
 गृहं यथाभिगच्छन्ति तद्वत् । किंच ते सोमाः । ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य । योनिं स्थानम् । आ
 अगमन् आभिमुख्येन गच्छन्ति । गमेर्लुङि सिचो लुक्पधालोपः ॥

प्र ण इन्दो महे रण आपो अर्षन्ति सिन्धवः । यद्गोभिर्वासयिष्यसे ॥ १३ ॥

प्र । नः । इन्दो इति । महे । रणे । आपः । अर्षन्ति । सिन्धवः ।

यत् । गोभिः । वासयिष्यसे ॥ १३ ॥

हे इन्दो क्षरन् सोम । नः अस्माकं स्वभूताय । रणे रणाय । रणन्ति स्तुवन्ति देवाननेति रणो
 यज्ञः । अधिकरणे अप् । 'ङेर्यः' (पा. सू. ७.१.१३) इति न भवति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पि-
 तत्वात् । महे महते रणाय यज्ञाय तदर्थं । सिन्धवः स्यन्दमानाः । आपः वसतीवर्याख्याः सोम-
 सेकार्थं तदा अर्षन्ति प्रगच्छन्ति । यत् यदा त्वं गोभिः गव्यैर्दधिक्षीरादिभिः । वासयिष्यसे
 आच्छाद्यसे मिश्रितो भवसि तदापो गच्छन्तीति ॥

अस्य ते सुख्ये वयमियक्षन्तस्त्वोतयः । इन्दो सखित्वमुश्मसि ॥ १४ ॥

अस्य । ते । सुख्ये । वयम् । इयक्षन्तः । त्वाऽऊतयः । इन्दो इति । सखित्वम् । उश्मसि ॥ १४ ॥

हे इन्दो पवमान इयक्षन्तः यष्टुमिच्छन्तः पूजयितुमिच्छन्तो वा । अस्य प्रसिद्धस्य । ते
 तव । सुख्ये सखिकर्मणि स्थिताः । वयं । त्वोतयः त्वदायत्तरक्षणाः सन्तः । सखित्वं सखिभावमेव
 उश्मसि उश्मः कामयामहे ॥

१. ग-त३-भ२.४.५-विसृजति; भ१.७-विसृज्यति । २. ग-नगरतः; त१.५.७-मंदुगतो; त२-
 मंदुगतो; त३-नंदुरतो; त४-मंदुगतयो; भ४-नंदुरातो । ३. ग-अविसंभूते; त-भ४-अविश्वभूते ।
 ४. ग-भ१-सु-क्षेरमादेशः; त१-नोरमादेशः; त२.४.५.६.७-नो इमादेशः । ५. त१.५-इन्दवः समुद्रः;
 त४-इन्दवः समुद्राः ।

आ पवस्व गर्विष्ठये महे सोम नृचक्षसे । एन्द्रस्य जठरे विश ॥ १५ ॥

आ । पवस्व । गोऽर्घ्ये । महे । सोम । नृऽचक्षसे । आ । इन्द्रस्य । जठरे । विश ॥ १५ ॥

हे ऽसोम पवमान ऽगर्विष्ठये अङ्गिरसां गवामन्वेष्टे ऽमहे महते ऽनृचक्षसे नृणां मनुष्याणां द्रष्टे कर्मनेतृणां फलं पश्यते वा इन्द्राय ऽआ ऽपवस्व पात्रेषु दशापवित्रेण पूतो भव । ततः ऽइन्द्रस्य ऽजठरे उदर उदरभूते द्रोणकलशे वा ऽआ ऽविश प्रविश ॥ ॥ ९ ॥

महाँ असि सोम ज्येष्ठ उग्राणामिन्द्र ओजिष्ठः । युध्वा सञ्छश्च जिगेथ ॥ १६ ॥

महान् । असि । सोम । ज्येष्ठः । उग्राणाम् । इन्द्रो इति । ओजिष्ठः ।

युध्वा । सन् । शश्त्र । जिगेथ ॥ १६ ॥

हे ऽसोम त्वं ऽमहान् ऽअसि यतस्त्वं देवानां प्रीणयितासि खलु । त्वं ऽज्येष्ठः प्रशस्ततमो भवसि । किञ्च हे ऽइन्द्रो पवमान त्वम् ऽउग्राणाम् उदूर्णबलानामपि ऽओजिष्ठः ओजस्वितमो भवसि । त्वं ऽयुध्वा ऽसन् शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन्नेव ऽशश्चत् सर्वदा ऽजिगेथ तांस्तेषां धनानि च जितवानसि । ' जि जये ' । थलि ' सन्निदोर्जे ' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः ॥

य उग्रेभ्यश्चिदोजीयाञ्छरेभ्यश्चिच्छरतरः । भूरिदाम्यश्चिन्मंहीयान् ॥ १७ ॥

यः । उग्रेभ्यः । चित् । ओजीयान् । शूरेभ्यः । चित् । शूरतरः ।

भूरिदाम्यः । चित् । मंहीयान् ॥ १७ ॥

यः सोमः ऽउग्रेभ्यश्चित् उदूर्णेभ्यो बलवज्जयोऽपि ऽओजीयान् ओजस्वितमः । किञ्च यः ऽशूरेभ्यश्चित् वीरेभ्योऽपि ऽशूरतरः अत्यन्तसमर्थो भवति । तथा यः सोमः ऽभूरिदाम्यः । ' बुदाब् दाने ' । ' आतो मनिन् ' इति विच् । बहुधनानां दातृभ्योऽपि ऽमंहीयान् दातृत्तमो भवति । तं त्वां वृणीमहे इत्युत्तरेण संबन्धः ॥

त्वं सोम सूर एषस्तोकस्य साता तनूनाम् । वृणीमहे सख्याय वृणीमहे युज्याय ॥ १८ ॥

त्वम् । सोम । सूरः । आ । इषः । तोकस्य । साता । तनूनाम् ।

वृणीमहे । सख्याय । वृणीमहे । युज्याय ॥ १८ ॥

हे ऽसोम ऽसूरः सुवीर्यः । यद्वा । सर्वस्य यागादिकर्मणि प्रेरकः ऽत्वम् ऽइषः अन्नानि अस्माकम् ऽआ धेहि^१ । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । किञ्च त्वं ऽतोकस्य पुत्रस्य ऽतनूनाम् । तन्वन्ति विस्तारयन्ति कुलमिति तन्वः पौत्राः । तेषां च ऽसाता दाता भव । ' षणु दाने ' । ' जनसन ' इति विद् । ' जनसन ' इत्यात्वम् । वयं तं त्वां ऽसख्याय सखिभावाय कर्मणे वा ऽवृणीमहे संभजामहे । तथा ऽयुज्याय । युज् सहायः । तस्य भावे कर्मणि वा व्यञ् । संज्ञापूर्वकस्य विधेयत्वात्तत्वाद्बुद्धिः । शत्रुवधादिलक्षणसाहाय्याय च वयं ऽवृणीमहे ॥

अग्निहोत्रे पूर्वस्यामाहुतौ हुतायामुपस्थितेन^२ यजमानेन प्रतिदिवसं प्रतिसंवत्सरं वानेन तृतेनाभिरुपस्थेयः । सूत्रितं च—' आग्नेयीभिश्चाप्य आयुषि पवस इति तिसृभिः संवत्सरे संवत्सरे ' (आश्व.

श्रौ. २.३-४) इति । चौलादिकर्मसु चतस्र आज्याहुतयो होतव्यास्तत्रैव तिस्रः । सूत्रितं च—‘तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयादम आयूँषि पवस इति तिसृभिः’ (आश्व. गृ. १.४.३-४) इति । आधाने पवमानेष्टावस्त्रेः पवमानस्य ‘अम आयूँषि’ इत्येषानुवाक्या । ‘अमे पवस्व’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘प्रथमायामग्निरग्निः पवमानोऽम आयूँषि पवसेऽमे पवस्व स्वपाः’ (आश्व. श्रौ. २.१) इति । पुनराधेये द्वितीयाज्यभागस्य ‘अम आयूँषि’ इत्येषा वैकल्पिकानुवाक्या । सूत्रितं च—‘नित्यं पूर्वमनुब्राह्मणिनोऽम आयूँषि पवस इत्युत्तरम्’ (आश्व. श्रौ. २.८) इति ॥

अम आयूँषि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । अरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥ १९ ॥

अग्ने । आयूँषि । पवसे । आ । सुव । ऊर्जम् । इषम् । च । नः ।

अरे । बाधस्व । दुच्छुनाम् ॥ १९ ॥

हे ऽअग्ने पवमानरूप स्वमस्माकम् ऽआयूँषि जीवनानि^१ ऽपवसे रक्षसि^२ । ऽनः अस्माकम् ऽऊर्जम् अन्नरसम् ऽइषम् अन्नं च ऽआ ऽसुव आभिमुख्येन प्रेरय । किंच ऽदुच्छुनाम् । रक्षोनामैतत् । रक्षांसि ऽअरे अस्मत्तो दूर एव ऽबाधस्व संपीडय ॥

अग्निर्ऋषिः पवमानः पार्श्वजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महागयम् ॥ २० ॥

अग्निः । ऋषिः । पवमानः । पार्श्वऽजन्यः । पुरःऽहितः । तम् । ईमहे । महाऽगयम् ॥ २० ॥

ऽपार्श्वजन्यः । निषादपञ्चमाश्वत्वारो वर्णाः पञ्चजनाः । यद्वा । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येते पञ्चजनाः । अथवा देवमनुष्या गन्धर्वाप्सरसः सर्पाः पितर इति ब्राह्मणेऽभिहिताः पञ्चजनाः । ‘गम्भीराण्यः’ इत्यत्र ‘बहिर्देवपञ्चजनेभ्य इति वक्तव्यम्’ (का. ४. ३. ५८. १) इति वचनात् भवार्थे न्यग्रस्ययः । तेषां तत्तदभीष्टप्रदानेन स्वभूतः ऽऋषिः सर्वस्य द्रष्टा ऽपवमानः तद्रूपोऽग्निः^३ ऽपुरोहितः कर्मार्थमृत्विग्भिः पुरो निहितः । ऽतं पूर्वोक्तलक्षणं ऽमहागयं महद्भिर्देवादिभिरपि गीभिः^४ गातव्यम् । महान्ति प्रभूतानि यज्ञगृहाणि वा यस्य स तथोक्तः । तं पवमानगुणविशिष्टमग्निम् ऽईमहे धनादीनि याचामहे ॥ ॥ १० ॥

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधद्वर्यं मयि पोषम् ॥ २१ ॥

अग्ने । पवस्व । सुऽअपाः । अस्मे इति । वर्चः । सुऽवीर्यम् ।

दधत् । रयिम् । मयि । पोषम् ॥ २१ ॥

हे ऽअग्ने ऽस्वपाः । ‘सोमनसी’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शोभनकर्मां त्वम् ऽअस्मे अस्मासु ऽसुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं ऽवर्चः । ‘वर्चं दीतौ’ । तेजः ऽपवस्व आगमय । तथा भवान् ऽरयिं धनं पुत्रं वा ऽपोषम् । भावे कर्मणि वा घञ् । गवां पुष्टिं यद्वा गवादिकं मयि भवान् ऽदधत् दधातु । करोत्वित्यर्थः । दधातेर्लेङ्यडागमः । ‘घोर्लोपो लेटि वा’ (पा. सू. ७. ३. ७०) इत्याकारलोपः ॥

पवमानो अति स्निधोऽभ्यर्षति सुष्टुतिम् । सूरौ न विश्वदर्शतः ॥ २२ ॥

पवमानः । अति । स्निधः । अभि । अर्षति । सुऽस्तुतिम् । सूरः । न । विश्वऽदर्शतः ॥ २२ ॥

१. ग-म-‘जीवनानि’ नास्ति; त३-जीवनाय । २. ग-म-‘रक्षसि’ नास्ति । ३. ग-त३-म-‘तद्रूपोऽग्निः’ नास्ति । ४. त३.७-म२-‘गीभिः’ नास्ति ।

पवमानः सोमः पस्विधः हिंसकान् शत्रून्तिक्रम्य गच्छति । तथा पसुष्टुति स्तोतृणां शोभनां स्तुतिम् अभ्यर्षति आभिमुख्येन गच्छति । 'क्षयी गतौ' । तौदादिकः । 'बहुलं छन्दसि' इति शप् । गुणः । किंच पसूरो पुन सूर्य इव विश्वदर्शतः सर्वस्य द्रष्टा सर्वैर्वा दर्शनीयो भवति ॥

स मर्मज्ञान आयुभिः प्रयस्वान्प्रयसे हितः । इन्दुरत्यो विचक्षणः ॥ २३ ॥

सः । मर्मज्ञानः । आयुऽभिः । प्रयस्वान् । प्रयसे । हितः । इन्दुः । अत्यः । विऽचक्षणः ॥ २३ ॥

प्रायुभिः कर्मनेतृभिर्मनुष्यैः पर्मज्ञानः पुनःपुनर्मज्जमानः शोध्यमानः पसः पइन्दुः स सोमः पअस्थः देवान् संततं गन्ता भवति । कीदृशः । पप्रयस्वान् ग्रीणनशीलान्नवान् । यद्वा । स्तोतृभ्यो देयत्वेनाज्ञयुक्तः । अत एव पप्रयसे हवीरूपायान्नाथ पहितः पविचक्षणः सर्वस्य प्रदर्शनकारी सर्वस्य विद्रष्टा वा सोमो देवानभिगन्ता भवति । 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् ॥

पवमान ऋतं बृहच्छुक्रं ज्योतिरजीजनत् । कृष्णा तमांसि जङ्घनत् ॥ २४ ॥

पवमानः । ऋतम् । बृहत् । शुक्रम् । ज्योतिः । अजीजनत् । कृष्णा । तमांसि । जङ्घनत् ॥ २४ ॥

पवमानः पकृतं सत्यं यथार्थभूतं पबृहत् प्रभूतं सर्वदेशेषु व्यापकं पशुक्रं दीप्यमानं श्वेतवर्णं पज्योतिः तेजः पअजीजनत् शुलोक उदपादयत् । किं कुर्वन् । पकृष्णा कृष्णवर्णानि पतमांसि पजङ्घनत् भृशं विनाशयन् । हन्तेर्यङ्लुकि शतरि रूपम् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

पवमानस्य जङ्घतो हरेश्चन्द्रा असृक्षत । जीरा अजिरशौचिषः ॥ २५ ॥

पवमानस्य । जङ्घतः । हरैः । चन्द्राः । असृक्षत । जीराः । अजिरऽशौचिषः ॥ २५ ॥

पजङ्घतः पुनःपुनस्तमांसि विनाशयतः पहरैः हरितवर्णस्य पअजिरशौचिषः सर्वत्र गमनशील-तेजसः पपवमानस्य सोमस्य पचन्द्राः । 'चदि आह्लादने' । देवानामाह्लादयिष्यः पजीराः क्षिप्र-क्षरणशीला धाराः पअसृक्षत सृजन्ति । पवित्राग्निर्गच्छन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

पवमानो रथीतमः शुभ्रेभिः शुभ्रशस्तमः । हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः ॥ २६ ॥

पवमानः । रथिऽतमः । शुभ्रेभिः । शुभ्रशऽतमः । हरिश्चन्द्रः । मरुद्गणः ॥ २६ ॥

पपवमानः देवः परथीतमः अतिशयेन रथवान् । 'ईन्द्रधिनः' (पा. सू. ८. २. १७. १) इति ईकारः । तथा पशुभ्रेभिः शोभायुक्तेभ्यस्तेजोभ्योऽपि पशुभ्रशस्तमः अत्यन्तदीप्यमानश्च । यद्वा । निर्मलेभ्योऽपि निर्मलतमयशोयुक्तः पहरिश्चन्द्रः । 'ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे' इति साहित्यिकः सुट् । हरित-वर्णदीप्तिहरितधारावान् वा पमरुद्गणः । मरुतो यस्य गणः सहायभूताः स तथोक्तः । तादृशः सर्वाङ्गो-कान् स्वरश्मिभिः स्वदीप्तिभिः व्यश्वत् व्याप्नोत्वित्युत्तरेणान्वयः ॥

पवमानो व्यश्वदृश्मिभिर्वाजसातमः । दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ २७ ॥

पवमानः । वि । अश्ववत् । रश्मिऽभिः । वाजऽसातमः । दधत् । स्तोत्रे । सुवीर्यम् ॥ २७ ॥

पवमानः सोमः^१ पृश्निभिः स्वदीप्तिभिः पृथग्भवत् सर्वं जगद्व्याप्नोतु । कीदृशः । पृवाज-
सातमः अतिशयेनाश्रय्य दाता बलस्य संभक्ता वा । तथा पृस्तोत्रे पवमानस्तोत्रं कुर्वते मनवे पृस्वीर्यं
सुवीर्योपेतं पुत्रं धनं वा पृदधत् विदधत् प्रयच्छन्^२ व्याप्नोतु । अश्रोतेर्लैक्यडागमः ॥

प्र सुवान इन्दुरक्षाः पवित्रमत्यव्ययम् । पुनान इन्दुरिन्द्रमा ॥ २८ ॥

प्र । सुवानः । इन्दुः । अक्षारिति । पवित्रम् । अति । अव्ययम् ।

पुनानः । इन्दुः । इन्द्रम् । आ ॥ २८ ॥

पुवानः अभिषूयमाणः पृहन्दुः सोमः पृव्ययम् अविमयमूर्णास्तुकेन निर्मितं दशापवित्र-
मतीत्य पृप्र^३ पृअक्षाः^३ कलशं प्रति प्रकर्षेण क्षरति । क्षरतेर्लुङि तिपि सिचि छान्दस इडागमाभावः ।
'अतो लान्तस्य' (पा. सू. ७. २. २) इति वृद्धिः । 'रात्सस्य' इति सिचौ लोपः । रेफान्तं
स्पष्टयितुमितिकारः । 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ७. ३. ९७) इति ईडभावः । हल्ङ्यादिना तिलोपः ।
ततः पुनानः पवित्रेण शुद्धः पृहन्दुः सोमः पृहन्द्रमा विशति । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

एष सोमो अर्धि त्वचि गवां क्रीळत्यद्रिभिः । इन्द्रं मदाय जोहुवत् ॥ २९ ॥

एषः । सोमः । अर्धि । त्वचि । गवां । क्रीळति । अद्रिभिः । इन्द्रम् । मदाय । जोहुवत् ॥ २९ ॥

पृषः अंशुरूपः पृसोमः पृगवां पृत्वचि आनहुहचर्मणि । अधिनाब्द उपर्यर्थोत्तकः । चर्मण्युपरि
पृद्रिभिः प्रावभिः सह पृक्रीडति अभिषवाय संक्रीडते । किं कुर्वन् । पृमदाय सोमपानेन मादयितुम्
पृहन्द्रं पृजोहुवत् मृशमाह्वयन् । एतेन तत्काल इन्द्रविषयां स्तुतिं कुर्वन्तीत्यवगम्यते ॥

यस्य ते युञ्जवत्पयः पवमानाभृतं दिवः । तेन नो मृळ जीवसे ॥ ३० ॥

यस्य । ते । युञ्जवत् । पयः । पवमान । आऽभृतम् । दिवः । तेन । नः । मृळ । जीवसे ॥ ३० ॥

हे पवमान पूयमान हे सोम पृदिवः युलोकात् पृआभृतं इत्येनरूपया गायत्र्याहृतं पृयुञ्जवत्
अञ्जवत् यशोयुक्तं वा पृपयः सोमलक्षणमन्नं पृथस्य पृते तव स्वभृतं विद्यते तस्मात् पृतेन अन्नेन
पृनः अस्मान् पृजीवसे चिरजीवनाय पृमृळ^४ मृळय सुख्य ॥ ॥ १२ ॥

'त्वं सोमासि' इति द्वात्रिंशदृचं सप्तमं सूक्तम् । आद्यतृचस्य बार्हस्पत्यो भरद्वाज ऋषिः ।
द्वितीयस्य मारीचः कश्यपः । तृतीयस्य राहुगणो गोतमः । चतुर्थस्य भौमोऽग्निः । पञ्चमस्य गाथिनो
विश्वामित्रः । षष्ठस्य भार्गवो जमदग्निः । सप्तमस्य मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः । सूक्तशेषस्याङ्गिरसः पवित्रो
वसिष्ठो वोभौ वा समुदितावृषी । 'पवस्व सोम मन्दयन्' इत्याद्यास्तिस्रो द्विपदा गायत्र्यः ।
'अलायस्य' इत्येषा त्रिंशी पुरउष्णिक् आद्यद्वादशकव्यष्टकवती सप्तविंशत्येकत्रिंशद्वात्रिंशद्व्यष्टि-
स्तिस्रोऽनुष्टुभः । शिष्टा गायत्र्यः । 'अविता नो अजाश्वः' इत्याद्यास्तिस्रः पवमानपृषदेवत्याः पवमान-
सोमदेवताका वा । 'यत्ते पवित्रमर्चिषि' इत्याद्याः पञ्चर्चः पवमानाभिदेवत्याः । आसां पञ्चानां मध्ये
'उभाभ्यां देव सवितः' इति तृतीया पवमानसवितृदेवताका^५ वा । चतुर्थी 'त्रिभिर्द्वं देव सवितः'

१. ग-त३-भ५-पुनानः एतन्नामको देवः । २. ग-प्रयच्छतुः, त२-प्रयनः, भ१.७-प्रयच्छते ।
३. ग-द्रोणः । ४. ग-त१.२-लान्तस्य; त४-लान्तस्य; त५-लतिस्य; त६-त्रान्तस्य; भ४-लतिस्य;
भ१(२)-सु-पा. सू.-लान्तस्य । ५. ग-त-भ२.४-'मृळ' नास्ति । ६. त-भ२.५-पवमानसोमदेवताका;
भ१-पवमानसवितृदेवताका; भ४-पवमानसवितृसोमदेवताका ।

इत्येषा विकल्पेन पवमानाभिसवितृदेवताका । 'पुनन्तु माम्' इत्येषा विकल्पेन वैश्वदेवी । 'यः पावमानीरध्येति' इत्यादिके द्वे पवमानमण्डलाध्येतृस्तुतिप्रतिपादिके । अतः सैव देवता । शिष्टाः सर्वाः पवमानसोमदेवताकाः । तथा चानुक्रम्यते—'त्वं सोमासि द्वात्रिंशद्भिरद्वाजः कश्यपो गोतमोऽत्रिंश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठ इति ह^१ तृचाः सप्त ऋषयः शेषे पवित्रो वसिष्ठो वोमौ वा पवस्व सोम तिस्रो नित्यद्विपदा गायत्र्योऽविता नस्तिस्त्रः पौष्ण्यो वा यत्ते पवित्रं पञ्चाग्नेयः सावित्र्यसिसावित्री वैश्वदेवी वासामन्त्यास्त्रिंशी पुरउष्णिक् सप्तविंशत्युष्टुबन्त्ये च ते पावमान्य-ध्येतृस्तुती' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

त्वं सोमासि धारयुर्मन्द्र ओजिष्ठो अध्वरे । पवस्व मंहयद्रयिः ॥ १ ॥

त्वम् । सोम । असि । धारयुः । मन्द्रः । ओजिष्ठः । अध्वरे । पवस्व । मंहयत्सूरयिः ॥ १ ॥

हे सोम अभिषूयमाण पवमान षमन्द्रः मादयितृत्तमः षओजिष्ठः ओजस्वितमः षत्वम् षअध्वरे हिंसारहितेऽस्मदीये यज्ञे षधारयुः अभिषवणधाराकामः षअसि भवसि । तत्तत्त्वं षमंहयद्रयिः स्तोतृभ्यः प्रदीयमानधनः सन् षपवस्व द्रोणकलशे ग्रहादिषु दक्षापवित्रेण पूतो भव । यद्वा । धारयुः । 'तद्दर्थे भाष्यते' इति मत्वर्थीयो युः । स हे सोम त्वं धारावानिव ततः पवस्वेति संबन्धः ॥

त्वं सुतो नृमादनो दधन्वान्मत्सरिन्तमः । इन्द्राय सूरिरन्धसा ॥ २ ॥

त्वम् । सुतः । नृसमादनः । दधन्वान् । मत्सरिन्तमः । इन्द्राय । सूरिः । अन्धसा ॥ २ ॥

हे सोम षनृमादनः नृणां कर्मणो नेतृणामृत्विजां मादयिता अत एव षदधन्वान् तेभ्यो धनानि धारयन् प्रयच्छन् यद्वा यज्ञस्य धारकः षसूरिः प्राज्ञः षसुतः अस्माभिरभिषुतः षत्वम् षअन्धसा हवीरूपेणाग्नेन सह षइन्द्राय षमत्सरिन्तमः तस्यातिशयेन मदकारी भव । 'नाइस्य' इति नकारः ॥

त्वं सुष्वाणो अद्रिभिरभ्यर्ष कर्निक्रदत् । द्युमन्तं शुष्ममुत्तमम् ॥ ३ ॥

त्वम् । सुस्वानः । अद्रिऽभिः । अर्भि । अर्ष । कर्निक्रदत् । द्युमन्तम् । शुष्मम् । उत्तमम् ॥ ३ ॥

हे पवमान सोम^२ षअद्रिभिः प्रावभिः षसुष्वाणः सुस्वानोऽभिषूयमाणः षत्वं षकर्निक्रदत् शृशं शब्दं कुर्वन् षअभ्यर्ष कलशं पात्राणि वा^३ अभिगच्छ^३ । तथा षद्युमन्तं दीप्तियुक्तम् षउत्तमं षशुष्मं शत्रूणां शोषकं बलं च प्राप्नुहि । यद्वा । एकवाक्यतया योजनीयः । सूयमानस्त्वं बलमभिगच्छेति । 'कदि क्रदि' आह्वाने । क्रदेर्यङ्लुकि नलोपोऽभ्यासस्य निगागमश्च 'दाधतिर्दधति' इति सूत्रेण सर्वं निपात्यते । तस्माच्छतृप्रत्ययः । 'अभ्यस्तानामादिः' इति स्वरः ॥

इन्दुहिन्वानो अर्षति तिरो वाराण्यव्यया । हरिर्वाजमचिक्रदत् ॥ ४ ॥

इन्दुः । हिन्वानः । अर्षति । तिरः । वाराणि । अव्यया । हरिः । वाजम् । अचिक्रदत् ॥ ४ ॥

षहिन्वानः प्रावभिः प्रेर्यमाणोऽभिषूयमाणः षइन्दुः सोमः षअव्यया अविमयान्यवीनां स्वभूतानि षवाराणि वालानि । पवित्राणीत्यर्थः । तानि षतिरः तिरस्कृत्य व्यवधाय षअर्षति गच्छति । प्रभूतं निर्गच्छतीत्यर्थः । सोऽयं षहरिः हरितवर्णः सोमः षवाजम् अन्नम् षअचिक्रदत् शब्दयति । त्वया सह इन्द्रमहमाह्वयामीत्यर्थः^४ ॥

१. ग-त-भ१.७-मु—'ह' नास्ति । २. ग-त-भ१.२.७ 'सोम' नास्ति । ३. ग-त-भ-मु—चामिगच्छ । ४. त-इन्द्रमहं माह्वयामीति वाजयाह्वयामीत्यर्थः; त-भ२.५-इन्द्रमह मादयामीति वाजसाह्वयामीत्यर्थः ।

इन्द्रो व्यव्यमर्षसि वि श्रवांसि वि सौभगा । वि वाजान्तसोम गोमंतः ॥ ५ ॥

इन्द्रो इति । वि । अव्यम् । अर्षसि । वि । श्रवांसि । वि । सौभगा ।

वि । वाजान् । सोम । गोऽमंतः ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्रो सोम ^२व्यव्यम् अविवाले भवं पवित्रं ^३वि ^४अर्षसि विविधं धाराभिर्गच्छसि । किंच ^५श्रवांसि हवीरूपाण्यज्ञानि च ^६वि गच्छसि । तथा ^७सौभगा । सुभगस्य भावः सौभगम् । सुभगशब्द उद्वात्रादिषु पठ्यते । तस्योत्तरपदवृद्धिर्नैव्यते । सौभगानि^८ धनानि विविधं प्राप्नोषि । तथा हे ^९सोम ^{१०}गोमंतः पशुमन्ति ^{११}वाजान् बलानि च विविधं प्राप्नुहि । तानि सर्वाण्यस्माकं प्रापयेत्यभिप्रायः ॥ ॥ १३ ॥

आ न इन्द्रो शतृग्विनं रयिं गोमन्तमश्विनम् । भरां सोम सहस्रिणम् ॥ ६ ॥

आ । नः । इन्द्रो इति । शतृऽग्विनम् । रयिम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् ।

भरं । सोम । सहस्रिणम् ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्रो पात्रेषु क्षरन् हे ^२सोम ^३नः अस्मभ्यम् ^४आ ^५भर संपादय देहि । किमिति उच्यते । ^६शतृग्विनम् । शतं गावो यस्य स शतयुः । तद्वन्तं ^७गोमन्तं प्रशस्तपशुमन्तम् ^८अश्विनम् अश्वयुक्तं ^९सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं ^{१०}रयि धनं पुत्रं वा आ भर ॥

पवमानास इन्द्रवस्तिरः पवित्रमाशवः । इन्द्रं यामेभिराशत ॥ ७ ॥

पवमानासः । इन्द्रवः । तिरः । पवित्रम् । आशवः । इन्द्रम् । यामेभिः । आशत ॥ ७ ॥

^१पवित्रम् ऊर्णास्तुकेन निर्मितं दशापवित्रं ^२तिरः तिरस्कृत्य व्यवधायकं कृत्वा ^३पवमानासः कलशं प्रति बहुधाराः क्षरन्तः ^४आशवः क्षिप्रमदकारिणश्चमसादीन् व्यामुवन्तो वा ^५इन्द्रवः सोमाः ^६यामेभिः स्वीयैर्गमनैः ^७इन्द्रम् ^८आशत व्यामुवन्ति ॥

ककुहः सोम्यो रस इन्द्रुर्न्द्राय पूर्यः । आयुः पवत आयवे ॥ ८ ॥

ककुहः । सोम्यः । रसः । इन्द्रुः । इन्द्राय । पूर्यः । आयुः । पवते । आयवे ॥ ८ ॥

^१ककुहः । सोमः^२ सर्वकर्मकारयितृत्वेन सर्वेषां समुच्छ्रितोऽतिशयितो भवति । सोऽयं ^३पूर्यः पूर्वैः कृतोऽभिषुतः पूर्व प्रातःकाले कृतो वा ^४आयुः इन्द्रमभिगन्ता^५ ^६इन्द्रुः पात्रेषु क्षरन् ^७सोम्यः । 'मये च' (पा. सू. ४. ४. १३८) इति यप्रत्ययः । सोममयः ^८रसः ^९आयवे सर्वत्र गन्त्रे ^{१०}इन्द्राय ^{११}पवते कलशेषु पवित्रेण पूतो भवति । यद्वा । इन्द्रार्थमभिमुखं गच्छति । पवतिर्गतिकर्मा ॥

हिन्वन्ति सूरमुत्तयः पवमानं मधुश्रुतम् । अभि गिरा समस्वरन् ॥ ९ ॥

हिन्वन्ति । सूरम् । उत्तयः । पवमानम् । मधुऽश्रुतम् । अभि । गिरा । सम् । अस्वरन् ॥ ९ ॥

^१उत्तयः कर्मकरणार्थमितस्ततः संचरन्त्योऽङ्गुलयः ^२मधुश्रुतं मदकरस्य रसस्य व्यावयितारं ^३सूरं सुवीर्यं सर्वस्य यागादिकर्मणि प्रेरकं ^४पवमानं सोमं ^५हिन्वन्ति अभिषवार्थं संप्रेरयन्ति । ततः ^६स्तोतारः ^७गिरा स्तुत्या तमेनम् ^८अभि ^९समस्वरन् सम्यगभिष्टुवन्ति ॥

अविता नो अजाश्वः पूषा यामनियामनि । आ भक्षत्कन्यासु नः ॥ १० ॥

अविता । नः । अजऽअश्वः । पूषा । यामनिऽयामनि । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥ १० ॥

वअजाश्वः । ' अजाः पूषणः ' इत्युक्तत्वादजा एवाश्वा वाहनानि यस्य स तथोक्तः । सः वपूषा एतन्नामको देवः वयामनियामनि सर्वस्मिन् गमने भौमदिश्यलक्षणे वनः अस्माकम् वअविता पालयिता भवतु । किञ्च वकन्यासु कमनीयास्वभिमतसु स्त्रीषु वनः अस्मान् वआ वभक्षत् आभजतु । अस्माकं कन्याः प्रयच्छत्वित्यर्थः । भजः सेवार्थोऽपि सिष्यडागमे रूपम् । यद्वा । अजाश्वोऽजवाहनः पूषा सर्वस्य पोषयिता सोमो यामनियामनि । यायते प्राप्यते देवैरत्रेति याम यज्ञः । तत्र यज्ञे नोऽस्माकमविता रक्षिता भवतु । तथा कन्यासु स्त्रीष्विष्टास्वस्माना भक्षत् प्रापयतु ॥ ॥ १४ ॥

अयं सोमः कपर्दिने घृतं न पवते मधु । आ भक्षत्कन्यासु नः ॥ ११ ॥

अयम् । सोमः । कपर्दिने । घृतम् । न । पवते । मधु । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥ ११ ॥

वकपर्दिने कव्याणमुकुटवते सोमाय पूषे वा तदर्थम् वअयं मादयिताभिषुतोऽस्मदीयः वसोमः पवते च गच्छति । तं प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्तः । वघृतं वन वमधु मादकं हवीरूपं घृतं यथा सोमं पूषणं वा गच्छति तद्वत् । ततः सः वकन्यासु^१ अस्मानागमयत्^२ ॥

अयं त आघृणे सुतो घृतं न पवते शुचि । आ भक्षत्कन्यासु नः ॥ १२ ॥

अयम् । ते । आघृणे । सुतः । घृतम् । न । पवते । शुचि । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥ १२ ॥

हे वआघृणे । ' घृ क्षरणदीप्योः ' । सर्वतो दीप्यमान पवमान पूषन् वा वते त्वदर्थं वसुतः अभिषुतः वअयं सोमः पवते त्वदभिमुखमागच्छति । यद्वा । त्वदर्थं पात्रेषु पवित्रेण पूतो भवति क्षरति वा । तत्र दृष्टान्तः । वघृतं वन वशुचि । शुद्धं घृतं यथा त्वां प्राप्नोति तद्वत् । ततस्त्वमभिलषितान्यस्माकं देहीसि ॥

वाचो जन्तुः कवीनां पवस्व सोम धारया । देवेषु रत्नधा असि ॥ १३ ॥

वाचः । जन्तुः । कवीनाम् । पवस्व । सोम । धारया । देवेषु । रत्नधाः । असि ॥ १३ ॥

हे वसोम वकवीनां क्रान्तप्रज्ञानां स्तोतॄणां ववाचो वजन्तुः स्तुतेर्जनयिता । यद्वा । मेधाविनां मध्ये त्वमेव^३ वाचं जनयसि । अत्यन्तं वाग्मी त्वं वधारया वपवस्व द्रोणकलशं ग्रहांश्च प्राप्नुहि । तत इन्द्रादिदेवेषु वरत्नधाः रमणशीलस्य सोमस्य निधाता वअसि भवसि । अथवा । देवेषु स्तोत्रकारिषु कर्म कुर्वाणेषु वास्मासु रत्नस्य कनकादेदीता भवसि ॥

प्रावस्तोत्रे गाणगारिमतेनाभिरूपकरणे कलशेषु सोम आसिच्यमाने वक्तव्यस्य तृचस्य ' आ कलशेषु ' इत्यादिके द्वितीयातृतीये । सूत्रितं च—' आ कलशेषु धावति श्येनो वर्म वि गाहते इति द्वे ' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

आ कलशेषु धावति श्येनो वर्म वि गाहते । अभि द्रोणा कर्निकदत् ॥ १४ ॥

आ । कलशेषु । धावति । श्येनः । वर्म । वि । गाहते । अभि । द्रोणा । कर्निकदत् ॥ १४ ॥

१. ग-त-भ१.२.४- ' भक्षत् ' नास्ति । २. ग-कन्याः अस्मानागमयतु, त१-कन्यास्तस्मानागमयत् ; त२-कन्यास्त्वमानागमयत् ; भ१-कन्यास्मानागमयत् ; भ४-कन्यामयत् ; भ७-कन्यासु नोऽस्मानागमयत् । ३. त- ' त्वमेव ' नास्ति ।

ऋत्विग्भिर्भविष्यमानः कश्चिरसोमः ^१कलशेषु सोमाधारेषु द्रोणकलशेषु ^२वा ^३धावति सर्वतो गच्छति । ^४इयेनः । लुप्तोपममेतत् । यथा इयेनः ^५वर्मं वरणीयं कुलायं ^६वि ^७ग्राहते प्रविशति तद्वत् । ^८कनिक्रदत् अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् ^९द्रोणा द्रोणकलशानभिगच्छति च । यद्वा । द्रोणाधवनीयपूतभृत्संज्ञ-
काभिप्रायम् । एकः सिच्यमानः सोमो द्रोणं प्रति शब्दायमानः प्रथमं गच्छति । ततः पश्चात् पात्रद्वयमिति ॥

परि प्र सोम ते रसोऽसर्जि कलशे सुतः । इयेनो न तक्तो अर्पति ॥ १५ ॥

परि । प्र । सोम । ते । रसः । असर्जि । कलशे । सुतः । इयेनः । न । तक्तः । अर्पति ॥ १५ ॥

हे ^१सोम ^२कलशेषु द्रोणाभिधानेषु ^३सुतः अभिषुतः ^४ते तव ^५रसः ^६परि ^७प्र ^८असर्जि ^९परितो ग्रहेषु चमसेषु च प्रसृष्टो विभक्तो^{१०} भवति^{११} । कथमिव । ^{१२}इयेनो ^{१३}न ^{१४}तक्तः । तर्किर्गतिकर्मा । गमनशीलः इयेनः पक्षी यथा सर्वत्र ^{१५}अर्पति गच्छति तद्वत् । यद्वा । यथा इयेनः सर्वतो गन्ता तद्वत्ततः पात्रेषु गतः सोमोऽर्पति इन्द्रादिदेवानागच्छतु । अतैर्लेटि सिपि वा रूपम् । पूर्वम् 'ऋषी गतौ' इत्यस्माद्धटि शपि रूपम् ॥ ॥ १५ ॥

पवस्व सोम मन्दयन्निन्द्राय मधुमत्तमः ॥ १६ ॥

पवस्व । सोम । मन्दयन् । इन्द्राय । मधुमत्तमः ॥ १६ ॥

हे ^१सोम ^२मधुमत्तमः अतिशयेन मधुररसवांस्त्वं ^३मन्दयन् मादयिता भवन् । यद्वा । ^४इन्द्राय । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति संप्रदानम् । इन्द्रं मोदमानः सन् ^५पवस्व इन्द्रार्थमागच्छ ॥

असृग्रन् देववीतये वाजयन्तो रथाइव ॥ १७ ॥

असृग्रन् । देववीतये । वाजयन्तः । रथाःइव ॥ १७ ॥

एतेऽभिषुताः सोमाः ^१वाजयन्तः सन्तः^२ ^३देववीतये देवानां पानाय ^४असृग्रन् विसृज्यन्ते ऋत्विग्भिः प्रदीयन्ते । तत्र दृष्टान्तः । ^५रथाइव । वाजयन्तः शत्रुधनानि बलानि वा स्वामिन इच्छन्तो रथा देववीतये देवानां गमनाय यथा विसृज्यन्ते तद्वत् ॥

ते सुतासो मदिन्तमाः शुक्रा वायुमसृक्षत ॥ १८ ॥

ते । सुतासः । मदिन्तमाः । शुक्राः । वायुम् । असृक्षत ॥ १८ ॥

^१मदिन्तमाः अतिशयेन मादयितारः ^२शुक्राः दीप्यमानाः सुता^३ अभिषुताः ^४ते सोमाः ^५वायुं शब्दम् ^६असृक्षत असृजन् अकार्षुः । यद्वा वायुमेव सोमपानार्थमसृजन् । सोमेषु सुतेषु^७ सत्सु^८ वायुस्तत्पानार्थमागच्छति खलु ॥

ग्राव्णां तुन्नो अभिष्टुतः पवित्रं सोम गच्छसि । दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ १९ ॥

ग्राव्णां । तुन्नः । अभिष्टुतः । पवित्रम् । सोम । गच्छसि । दधत् । स्तोत्रे । सुवीर्यम् ॥ १९ ॥

१. ग-भ४-सृज्यते; त-भ१.२.७-प्रसृज्यते; सु-प्रासर्जि परिप्रसृज्यते । २. त३-भ१.४.७-विभक्तोभवत् । ३. ग-भ५-यजमानानामन्नामिच्छन्तः; त३-भ२.४-यजमानानामन्नामिच्छन्तः संतः । ४. भ१ (२)-सुतासः । ५. त- 'सुतेषु' नास्ति । ६. ग-त३-भ१.७- 'सत्सु' नास्ति ।

हे ऽसोम ऽग्रावणा ऽतुन्नः अभिपीडितोऽभिपुतस्त्वं स्तोतुभिः ऽअभिष्टुतः सन् ऽपवित्रं^१
 ऽगच्छसि प्राप्नोषि । किं कुर्वन् । ऽस्तोत्रे स्तोत्रकारिणे जनाय ऽसुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनादिकं
 ऽदधत् विदधत् प्रयच्छन् ॥

एष तुन्नो अभिष्टुतः पवित्रमति गाहते । रक्षोहा वारमुव्ययम् ॥ २० ॥

एषः । तुन्नः । अभिऽस्तुतः । पवित्रम् । अति । गाहते । रक्षःऽहा । वारम् । अव्ययम् ॥ २० ॥

ऽतुन्नः । 'तुद् व्यथने' । प्रावभिरभिव्यथितः सुतः अत एव सर्वैः ऽअभिष्टुतः ऽएषः अस्मदीयः
 सोमः ऽरक्षोहा कर्मविघ्नकारिणां रक्षसां पापानां वा^२ हन्ताभवत् । ऽअव्ययम् अविमयमव्ययवभूतं
 ऽवारं बालं तेन कृतं ऽपवित्रं दशापवित्रम् ऽअति अतिक्रम्य ऽगाहते द्रोणकण्डं प्रविशति ॥ ॥१६॥

यदन्ति यच्च दूरके भयं विन्दति मामिह । पर्वमानु वि तज्जहि २१ ॥

यत् । अन्ति । यत् । च । दूरके । भयम् । विन्दति । माम् । इह । पर्वमान । वि । तत् । जहि ॥ २१ ॥

हे ऽपर्वमान पृथमान पुनान वा सोम ऽयत् ऽभयम् ऽअन्ति अन्तिके तथा ऽयच्च भयं ऽदूरके
 अतिदूरे देशे अथवा ऽइह अस्मिन् प्रदेशेऽपि भयं ऽमां ऽविन्दति लभते प्राप्नोति ऽतत् भयं त्वं ऽवि
 ऽजहि विशेषेण नाशय । यद्वा । इहेति यज्ञोऽयं लोको वा । अस्मिन् क्रियमाणे यज्ञेऽस्मिँल्लोके
 वा यज्ञयं व्याप्नोति तत्राशयेत्यर्थः ॥

पर्वमानः सो अद्य नः पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता स पुनातु नः ॥ २२ ॥

पर्वमानः । सः । अद्य । नः । पवित्रेण । विऽचर्षणिः । यः । पोता । सः । पुनातु । नः ॥ २२ ॥

ऽसः तादृशः प्रसिद्धः ऽविचर्षणिः सर्वस्य द्रष्टा ऽपर्वमानः ऽअद्य इदानीमेव ऽपवित्रेण पाप-
 शोधकेन तेजसा^३ ऽनः अस्मान् ऽपुनातु पापरहितान् करोतु ॥

पवित्रेष्टयां प्रथमाज्यभागस्य याज्या 'यत्ते पवित्रम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'यत्ते पवित्र-
 मर्चिष्या कलशेषु धावतीति पवित्र इत्येते'^४ (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

यत्ते पवित्रमर्चिष्ये विततमन्तरा । ब्रह्म तेन पुनीहि नः ॥ २३ ॥

यत् । ते । पवित्रम् । अर्चिषि । अग्रे । विऽततम् । अन्तः । आ । ब्रह्म । तेन । पुनीहि । नः ॥ २३ ॥

हे पर्वमानगुणविशिष्ट ऽअग्रे ऽते स्वदीयं ऽपवित्रं शोधकं ऽयत् स्वतेजः ऽअर्चिषि सौरवैद्युतादि-
 तेजसि ऽअन्तः मध्ये ऽआ ऽविततम् आविस्तृतं विद्यते । यद्वा । हे अग्रे ते तव स्वभूतेऽर्चिषि
 तेजस्यन्तर्मध्ये यत्पवित्रं शुद्ध-युत्पादकं सामर्थ्यमस्ति । ऽतेन तादृशेन^५ तेजसा ऽब्रह्म पुत्रादिवर्धन-
 कारि ऽनः शरीरं ऽपुनीहि पापरहितं पूतं कुरु ॥

यत्ते पवित्रमर्चिषदग्रे तेन पुनीहि नः । ब्रह्मसवैः पुनीहि नः ॥ २४ ॥

यत् । ते । पवित्रम् । अर्चिऽवत् । अग्रे । तेन । पुनीहि । नः । ब्रह्मऽसवैः । पुनीहि । नः ॥ २४ ॥

१. ग-त३-भ५-पवित्रं दशापवित्रं । २. त१.५-भ७-च; त४-चा । ३. त७-तेजसा पोता
 स्वयं पवित्रः सन्; सु-तेजसा यः पोता स्वयं पवित्रः सन् । ४. ग-इत्येका; त-भ-मु-इत्येक ।
 ५. ग-तत्सदृशेन ।

हे अग्ने ऽपवित्रं शोधकम् ऽअर्चिवत् अर्चिवत् । 'छन्दसीरः' इति मनुषो वद्वम् । सौरादि-
तेजोयुक्तं ऽते त्वदीयं ऽयत् तेजो विद्यते ऽतेन स्वीयेनैव तेजसा ऽनः अस्मान् ऽपुनीहि पृतान् कुरु ।
किंच ऽब्रह्मसवैः ब्राह्मणकर्तृकसोमाभिषवैः । यद्वा । ब्रह्म सोमः । तस्याभिषवैः नोऽस्मान् पुनीहि ॥

उभाभ्यां देव सवितः पवित्रेण सुवेन च । मां पुनीहि विश्वतः ॥ २५ ॥

उभाभ्याम् । देव । सवितरिति । पवित्रेण । सुवेन । च । माम् । पुनीहि । विश्वतः ॥ २५ ॥

हे ऽसवितः सर्वस्य प्रेरक हे ऽदेव द्योतमान सोम त्वं ऽपवित्रेण पापशोधकेन त्वदीयेन तेजसा
ऽसवेन सोमाभिषवेण ऽच एताभ्याम् ऽउभाभ्यां ऽविश्वतः सर्वतः ऽमां ऽपुनीहि पूतं कुरु ॥ ॥१७॥

त्रिभिष्टुं देव सवितुर्वर्षिष्ठैः सोम धामभिः । अग्ने दक्षैः पुनीहि नः ॥ २६ ॥

त्रिऽभिः । त्वम् । देव । सवितः । वर्षिष्ठैः । सोम । धामऽभिः । अग्ने । दक्षैः । पुनीहि । नः ॥ २६ ॥

हे ऽदेव स्तुत्य दीप्यमान वा हे ऽसवितः सर्वस्य स्वस्वकर्मणि चोदयितर्हे ऽसोम पवमान-
गुणविशिष्ट हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽवर्षिष्ठैः वृद्धतमैः अत एव ऽदक्षैः सामर्थ्यवद्भिः ऽत्रिभिः ऽधामभिः
शरीरैः अग्निवायुसूर्यात्मकैस्त्रिभिः शरीरैः ऽनः अस्मान् ऽपुनीहि परिशुद्धान् कुरु ॥

पुनन्तु मां देवजनाः पुनन्तु वसवो धिया ।

विश्वे देवाः पुनीत मां जातवेदः पुनीहि मां ॥ २७ ॥

पुनन्तु । माम् । देवऽजनाः । पुनन्तु । वसवः । धिया ।

विश्वे । देवाः । पुनीत । मां । जातवेदः । पुनीहि । मां ॥ २७ ॥

ऽदेवजनाः । देवानां जनः प्रादुर्भावो येषां यज्ञेष्विति देवजना यजमानाः । यद्वा इन्द्रादि-
देवगणाः । ऽमां ऽपुनन्तु परिपूतं कुर्वन्तु । तथा ऽवसवः वासका^१ देवाः^२ ऽधिया आत्मीयेन कर्मणा
मां ऽपुनन्तु । अथ प्रत्यक्षः । हे ऽविश्वे ऽदेवाः सर्वे देवाः ऽमा मां ऽपुनीत पूतं कुरुत । हे ऽजातवेदः
जातानि भूतजातानि वेत्तीति यद्वा जातग्रज्ञ हे अग्ने ऽमा मां ऽपुनीहि ॥

प्र प्यायस्व प्र स्यन्दस्व सोम विश्वेभिरंशुभिः । देवेभ्य उत्तमं हविः ॥ २८ ॥

प्र । प्यायस्व । प्र । स्यन्दस्व । सोम । विश्वेभिः । अंशुऽभिः । देवेभ्यः । उत्तमम् । हविः ॥ २८ ॥

हे ऽसोम ऽप्र ऽप्यायस्व अस्मान् प्रकर्षेण वर्धय^३ । यद्वा देवान् सोमेन वर्धय । किंच
ऽविश्वेभिरंशुभिः सर्वैस्त्वदीयैरंशुभिः ऽदेवेभ्यः देवार्थम् ऽउत्तमं प्रशस्ततमं ऽहविः सोमरूपं ऽप्र
ऽस्यन्दस्व कलशादीन् प्रति प्रलव । प्रयच्छेति यावत् ॥

अग्नीषोमप्रणयने 'उप प्रियम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'उप प्रियं पनिमतमित्यर्धं आरमेत्'
(आश्व. श्रौ. ४. १०) इति ॥

उप प्रियं पनिमतं युवानमाहुतीवृधम् । अगन्म बिभ्रतो नमः ॥ २९ ॥

उप । प्रियम् । पनिमतम् । युवानम् । आहुतिऽवृधम् । अगन्म । बिभ्रतः । नमः ॥ २९ ॥

ऽप्रियं सर्वस्य प्रीणयितारं ऽपनिमतम् अत्यन्तं शब्दायमानं ऽयुवानं तरुणम् ऽआहुतिवृधम्
आहुतिभिर्वर्धनीयं पवमानं वयं ऽनमः^३ हविर्नमस्कारं वा ऽविभ्रतः धारयन्तः सन्तः ऽउप ऽअगन्म

उपगच्छेम । गमेलुकि 'मन्त्रे घस' इति च्छेलुकि सति 'स्वोश्च' इति नकारः । पनिप्रतम् ।
पनेः स्तुत्यर्थस्य यङ्लुकि रूपम् । 'दाधर्ति दधर्ति' इति सूत्रे इतिकरणस्य प्रदर्शनार्थत्वादत्राभ्यासस्य
निगागम उपधालोपश्च निपात्यते ॥

अलाय्यस्य परशुर्ननाश तमा पवस्व देव सोम । आखुं चिदेव देव सोम ॥ ३० ॥

अलाय्यस्य । परशुः । ननाश । तम् । आ । पवस्व । देव । सोम ।

आखुम् । चित् । एव । देव । सोम ॥ ३० ॥

अलाय्यस्य । अर्तरौणादिक आद्यप्रत्ययः । कपिलकादिवाह्यत्वम् । अभिगमनशीलस्य शत्रोः
परशुः छेदकः पवमानः पवत् एव शत्रुं ननाश नाशयतु नास्मानपापान् । ततो हे देव दीप्यमान
सोम आ पवस्व अस्मदाभिसुख्येन गच्छ । किंच हे देव द्योतमान स्तुत्य वा हे सोम आखुं
चित् । 'खनु अवदारणे' । सर्वस्याहन्तारमपि पतं शत्रुम् एव बाधस्व नास्मानपापानिति ॥

यः पावमानीरुध्येत्यृषिभिः संभृतं रसम् ।

सर्वं स पूतमश्नाति स्वदितं मातरिश्वना ॥ ३१ ॥

यः । पावमानीः । अधिऽएति । ऋषिऽभिः । समऽभृतम् । रसम् ।

सर्वम् । सः । पूतम् । अश्नाति । स्वदितम् । मातरिश्वना ॥ ३१ ॥

यः जनः पावमानीः पवमानदेवताकाः सर्वा ऋचः तद्रूपम् ऋषिभिः सूक्तद्रष्टृभिर्मधुच्छन्दः-
प्रभृतिभिः संभृतं संपादितं रसं वेदरसभृतं सारं सूक्तसंग्रहम् अध्येति अधीते पसः जनः सर्वं
भोज्यजातं पूतं परिशुद्धमेव अश्नाति । परिपूतं पापरहितमन्नं भक्षयति । कथमस्य पूतत्वं तत्राह ।
स्वस्याशनात्प्रागेव मातरिश्वना । मातर्यन्तरिक्षे शसितीति मातरिश्वा वायुः । स च वायुः पवित्रमेव ।
पवित्रेण वायुना स्वदितं स्वादूकृतं परिपूतमेवान्नं पश्चात् स नरोऽश्नाति ॥

पावमानीर्यो अध्येत्यृषिभिः संभृतं रसम् ।

तस्मै सरस्वती दुहे क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ ३२ ॥

पावमानीः । यः । अधिऽएति । ऋषिऽभिः । समऽभृतम् । रसम् ।

तस्मै । सरस्वती । दुहे । क्षीरम् । सर्पिः । मधु । उदकम् ॥ ३२ ॥

यः ब्राह्मणः पावमानीः पवमानदेवताका ऋचः तदात्मकम् ऋषिभिः मधुच्छन्दभादिभिः
संभृतं रसं वेदसारं सूक्तसंग्रहम् अध्येति अधीते तस्मै पवमानाध्ययनं कुर्वते जनाय सरस्वती
सर्वत्र सरणवती वाग्देवता क्षीरं यज्ञसाधनभृतं पयः सर्पिः तादृशं घृतं मधु मदकरम् उदकं सोमं
दुहे स्वयमेव दोग्धि । पुनं नरं यागादिपरं वेदशास्त्रविदं करोतीत्यर्थः । 'दुह प्रपूरणे' । कर्मकर्तारि
'न दुहस्सुनमां यन्त्रिणौ' इति यकः प्रतिषेधः । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः ॥ १८ ॥ ॥ ३ ॥

चतुर्थेऽनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि । तत्र 'प्र देवम्' इति दशमं प्रथमं सूक्तं भलन्दनपुत्रस्य
वत्सप्रेरार्थं पवमानसोमदेवताकम् । दशमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्याः । तथा चानुकम्प्यते—'प्र देवं दश
वत्सप्रिभलन्दनस्त्रिष्टुबन्तं ह' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र देवमच्छा मधुमन्त इन्द्रवोऽसिष्यदन्त गाव आ न धेनवः ।

बर्हिषदो वचनावन्त ऊधभिः परिस्रुतमुस्त्रिया निर्णिजं धिरे ॥ १ ॥

प्र । देवम् । अच्छ । मधुऽमन्तः । इन्द्रवः । असिष्यदन्त । गावः । आ । न । धेनवः ।

बर्हिऽसदः । वचनाऽवन्तः । ऊधऽभिः । परिऽस्रुतम् । उस्त्रियाः । निऽनिजम् । धिरे ॥ १ ॥

वमधुमन्तः मादकरससंयुक्ताः^१ इन्द्रवः सोमाः देवं द्योतमानं सोमात्मकमिन्द्रम् अच्छ प्रति प्र असिष्यदन्त प्रस्थन्दन्ते । ग्रहादिषु प्रक्षरन्ति । स्थन्दतेऽर्ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । वगाव आ न धेनवः । पयस्विन्यः प्रीणयिष्यो गावो यथा वत्सं प्रति पयांसि प्रस्रवन्ति तद्वत् । किञ्च वबर्हिषदः बर्हिषि सीदन्तः ववचनावन्तः हम्भारवादिशब्दवन्तः वउस्त्रियाः । गोनामैतत् । तादृश्यो गावः वऊधभिः पयोधारकैः स्वैः स्वरूधभिः वपरिस्रुतं^२ परितः स्त्रवणशीलं वनिर्णिजं शुद्धं पयोभूतं सोमरसं वधिरे दधिरे । इन्द्रार्थं धारयन्ति ॥

स रोरुवदभि पूर्वा अचिक्रददुपारुहः श्रथयन्त्स्वादते हरिः ।

तिरः पवित्रं परियन्नुरु जयो नि शर्याणि दधते देव आ वरम् ॥ २ ॥

सः । रोरुवत् । अभि । पूर्वाः । अचिक्रदत् । उपऽआरुहः । श्रथयन् । स्वादते । हरिः ।

तिरः । पवित्रम् । परिऽयन् । उरु । जयः । नि । शर्याणि । दधते । देवः । आ । वरम् ॥ २ ॥

वरोरुवत् कलशादिकं प्रति अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् वसः सोमः वपूर्वाः मुख्याः स्तोत्राणां स्तुतीः वअभि वअचिक्रदत् अभिमुखमध्वनयत् । स्तुतयः साधीयस्य इति प्रतिध्वनिमङ्गीकारमकार्षी-
दित्यर्थः । किञ्च वह्रिः हरितवर्णः उपारुहः । रोहतेस्ताच्छीलिकः किप् । उपारोहणशीला ऊर्ध्वं प्रादुर्भवणशीला ओषधीः वश्रथयन् अग्रे विश्लेषयन् वस्वादते स्वादूकरोति । ताः फलिनीः कुर्वन् स्वादुयुक्ता विदधातीत्यर्थः । तथा वपवित्रम् अविवालात्मकं दशापवित्रं वतिरः तिरस्कृत्य पात्राणि प्रत्यात्मनः क्षरणकाले पवित्रं व्यवधायकं कृत्वा वपरियन् परितो गच्छन् सोमः वउरु महान्तं वज्रयः वेगं करोति । ततः वशर्याणि । 'श्रु हिंसायाम्' । हिंसितव्यानि यद्वा शरेण हन्तव्यानि रक्षांसि वनि वदधते निक्षिपति न्यकरोति । हिनस्तीति यावत् । पश्चात् वदेवः दीप्यमानः सोमः ववरं वरणीयं धनं सोमदातृभ्यो यजमानेभ्यः वआ दधते आधारयति । प्रयच्छतीत्यर्थः । दधातेः लेङ्यङागमे^३ 'वोर्लोपो लेटि वा' इत्याकारलोपः ॥

वि यो ममे युम्या संयती मदः साकुंवृधा पर्यसा पिन्वदक्षिता ।

मही अपारे रजसी विवेविंददभिब्रजन्नक्षितं पाज आ ददे ॥ ३ ॥

वि । यः । ममे । युम्या । संयती इति समऽयती । मदः । साकुमऽवृधा । पर्यसा । पिन्वत् । अक्षिता ।

मही इति । अपारे इति । रजसी इति । विऽवेविंदत् । अभिऽब्रजन् । अक्षितम् । पाजः । आ । ददे ॥ ३ ॥

वयः वमदः । माद्यत्यनेनेति मदः सोमरसः । वयम्या युगलभूते वसंयती परस्परं संगच्छमाने चावापृथिव्यौ ववि वममे विशेषेण निर्मितवान् ततः ते वसाकुंवृधा सहैव वर्धनशीले तथा वअक्षिता

१. ग-मधुररसयुक्ताः; त३-म२-मदकररसयुक्ताः । २. त-मु-ताभ्यः परिकृतं । ३. त३-म१. ५. ७-लेङ्याङागमे ।

अक्षीणे सामर्थ्यवत्यौ यथा भविष्यतः तथा स सोमः पयसा पयोरूपेण स्वीयरसेन विन्वत् असिञ्चत् । अवर्धयदिति यावत् । किंच मही महत्यौ अत एव अपारे पर्यन्तरहिते रजसी । यावापृथिवीनामैतत् । ते यावापृथिव्यौ विवेविदत् । ' विद ज्ञाने ' । यङ्लुकि शतरि रूपम् । अभ्यासस्वरः^१ । इयं पृथिवीयं द्यौरिति सर्वेषां विविच्य तेजसा प्रज्ञापयन् अभिव्रजन् अभितः सर्वतो गच्छन् स सोमः । अक्षितम् अक्षीणमविनश्वरं पाजः बलम् आ ददे स्वीकृतवान् । अत्यन्तं बलवानभवदित्यर्थः ॥

स मातरौ विचरन्वाजयन्नपः प्र मेधिरः स्वधया विन्वते पदम् ।

अंशुर्यवेन पिपिशे यतो नृभिः सं जामिभिर्नसते रक्षते शिरः ॥ ४ ॥

सः । मातरौ । विऽचरन् । वाजयन् । अपः । प्र । मेधिरः । स्वधया । विन्वते । पदम् ।

अंशुः । यवेन । पिपिशे । यतः । नृभिः । सम् । जामिभिः । नसते । रक्षते । शिरः ॥ ४ ॥

मेधिरः । ' मेधारथाभ्यामिरनिरचौ ' (पा. सू. ५.२.१०९.३) इतीरन्प्रत्ययो मत्वर्थीयः । मेधावान् प्राज्ञः सः सोमः मातरौ मातरौ जगती निर्माय्यौ यावापृथिव्यौ विचरन् अन्तरेणात्यन्तं चरन् तथा अपः अन्तरिक्षस्थितान्युदकानि वाजयन् प्रेरयन् । वजेर्ष्यन्तस्य^२ शतरि रूपम् । तादृशः स्वधया सकुलक्षणेनाग्नेन सह पदं स्वस्थानमुत्तरवेदिरूपं प्र विन्वते प्रकर्षेणाप्याययति । ततः नृभिः कर्मनेनृभिर्कृत्विभिः यतः संयतः अंशुः सोमः यवेन पिपिशे । ' पिश अवयवे ' । अवयवत्वेन कृतः । मिश्रित इत्यर्थः । सोमस्तु यवसकुभिः श्रीयते खलु । सोऽयं जामिभिः एकस्मात्पाणेस्त्वन्नाभिरङ्गुलीभिः सं नसते संगच्छते च । शिरः शीर्णं भूतजातं रक्षते च^३ । स्वीयरसेन रक्षति पोषयति । नसतिर्गतिकर्मा । ' चादिलोपे विभाषा ' इति न निघातः ॥

सं दक्षेण मनसा जायते कृविर्कृतस्य गर्भो निहितो यमा परः ।

यूना ह सन्तां प्रथमं वि जज्ञतुर्गुहा हितं जनिम नेममुद्यतम् ॥ ५ ॥

सम् । दक्षेण । मनसा । जायते । कृविः । कृतस्य । गर्भः । निऽहितः । यमा । परः ।

यूना । ह । सन्तां । प्रथमम् । वि । जज्ञतुः । गुहा । हितम् । जनिम । नेमम् । उद्यतम् ॥ ५ ॥

प्रसङ्गात् सोमसूर्ययोरविर्भावमाह । दक्षेण प्रवृद्धेन मनसा सह सं जायते पृथिव्याः^४ सम्यग्जायते । तथा कृतस्य उदकस्यैव गर्भः गर्भस्थानीयः । यद्वा । सत्यस्य यज्ञस्य मध्ये गर्भः शब्दनीयः स्तुत्यः । स एव सोमः परः परस्तादन्तरिक्षे यमा यमेन नियमेन देवैः निहितः सः । सूर्याद्वि वृष्टिर्भवति । तस्मात्सोमः सूर्यात्मकतयावस्थित इत्यर्थः । एवं यूना । ह इत्यवधारणे । युवानावेव सन्तौ तौ प्रथमं जननकाले वि जज्ञतुः । अयं सोमोऽयं सूर्य इति विशेषेण जायते । तयोश्चार्धं जनिम जन्म गुहा गुहायां हितं निहितं भवति । तयोः नेमम् अर्धं च^५ उद्यतं^६ प्रकाशितं भवति । दिवा सूर्यः प्रादुर्भवति रात्रौ चन्द्रमा इति ॥ १९ ॥

मुन्द्रस्य रूपं विविदुर्मनीषिणः श्येनो यदन्धो अमरत्परावतः ।

तं मर्जयन्त सुवृधं नदीष्वाम् उच्यन्तमंशुं परियन्तमृग्मियम् ॥ ६ ॥

१. ग-त३-म-अभ्यस्तस्वरः; त४.५-अभ्यस्वरः । २. त४-भ२.७-वाजेर्ष्यन्तस्य । ३. भ६-'च' नास्ति । ४. ग-पृथिव्यां । ५. त१.२.५.६-चोद्यतमुद्यतः; त४-चोद्यतमुद्यतः; भ६-चोद्यतमुद्यतः; भ७-चोद्यत ।

मन्द्रस्य । रूपम् । विविदुः । मनीषिणः । श्येनः । यत् । अन्धः । अमरत् । परावर्तः ।
तम् । मर्जयन्त । सुसृष्टम् । नदीषु । आ । उशन्तम् । अंशुम् । परिऽयन्तम् । ऋग्मियम् ॥ ६ ॥

वमनीषिणः प्राज्ञा यष्टारः वमन्द्रस्य मदकरस्य तस्य सोमस्य वरुषं विविदुः जानन्ति ।
यत् वान्धः यत् सोमलक्षणमज्ञं वश्येनः गायत्रीरूपः पक्षी वपरावतः दूरात् सुलौकात् वआभरत्
आजहार । 'हृग्रहोभञ्जन्दसि' इति भकारः । वतं तादृशं वसुवृधं सुष्ठु वर्धमानं सुवर्धयितारं वा
वअंशुं सोमं वनदीषु नदमानासु^१ वसतीवर्थाख्यास्वसु^२ वआ वमर्जयन्त ऋत्विज आशोधयन्ति ।
अलंकुर्वन्ति वा । कीदृशम् । वउशन्तं^३ देवान् कामयमानं वपरियन्तं परितो गच्छन्तम् वऋग्मियम्
ऋगर्हं स्तुत्यं सोममामर्जयन्तीति ॥

त्वां मृजन्ति दश योषणः सुतं सोम ऋषिभिर्मतिभिर्धीतिभिर्हितम् ।

अव्यो वारोभिर्नृत्त देवहूतिभिर्नृभिर्यतो वाजमा दर्षि सातये ॥ ७ ॥

त्वाम् । मृजन्ति । दश । योषणः । सुतम् । सोम । ऋषिऽभिः । मतिऽभिः । धीतिऽभिः । हितम् ।
अव्यः । वारोभिः । उत । देवहूतिऽभिः । नृऽभिः । यतः । वाजम् । आ । दर्षि । सातये ॥ ७ ॥

हे वसोम वयोषणः द्वाभ्यां पाणिभ्यां विभज्योत्पन्नाः वदश दशसंख्याका अङ्गुलयः वऋषिभिः
मधुच्छन्दःप्रभृतिभिः वसुतम् अभिषुतं वहितं पात्रेषु निहितं वत्वां वमतिभिः स्तुतिभिः वधीतिभिः
कर्मभिश्च वअव्यः ववारोभिः^३ अविवालैः^३ पवित्रैः वमृजन्ति शोधयन्ति । वउत अपि च वदेवहूतिभिः
देवाह्वानयुक्तैः वनृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः वयतः ग्रहेषु संयमितः संगृहीतस्त्वं वसातये^४ दानाय
ववाजम् अन्नम्^५ वआ वदर्षि आविदारयसि । विवृतं करोषि । स्तोतृभ्योऽन्नादिकं प्रयच्छसीति यावत् ॥

परिप्रयन्तं वय्यं सुषंसदं सोमं मनीषा अभ्यनूषत स्तुभः ।

यो धारया मधुमाँ ऊर्मिणा दिव इयति वाचं रयिषाळमर्त्यः ॥ ८ ॥

परिऽप्रयन्तम् । वय्यम् । सुऽसंसदम् । सोमम् । मनीषाः । अभि । अनुषत । स्तुभः ।
यः । धारया । मधुऽमान् । ऊर्मिणा । दिवः । इयति । वाचम् । रयिषाट् । अमर्त्यः ॥ ८ ॥

वपरिप्रयन्तं पात्राणि परितः प्रगच्छन्तं वय्यं देवैः काम्यमानं वसुसंसदं शोभनसंसदनं वसोमं
वमनीषाः मनस ईशिष्यः वस्तुभः स्तुतयः वअभ्यनूषत अभिषुवन्ति । वय्यम् । 'वी गत्यादिषु'
इत्यस्माद्यति 'भयप्रवरये च छन्दसि' (पा. सू. ६. १. ८३) इति निपातितः । अत्रानुपसर्गस्यापि
निपातनं भवति । वमधुमान् मदकरसवान् वयः सोमः वधारया स्वीयया वऊर्मिणा वसतीवर्थाख्ये-
नोदकेन सह वदिवः आकाशात् द्रोणकलश आपतति^१ वरयिषाट् शत्रुघनानामभिभविता वअमर्त्यः
मनुष्यधर्मरहितः स सोमः ववाचम् वइयति प्रेरयति । तदा हि स्तोतारः स्तुवन्ति^६ ॥

अयं दिव इयति विश्वमा रजः सोमः पुनानः कुलशेषु सीदति ।

अद्भिर्गोभिर्मृज्यते अद्भिभिः सुतः पुनान इन्दुर्वरिवो विदत्प्रियम् ॥ ९ ॥

१. ग-भ६-नदनासु । २. त१.३.४.५.६-भ१.२.४.६-उशन्तं त । ३. ग-भ१.७-वालैः । ४. त१-
वाजमज्ञं; त२.३.४.५.६-भ२.६-वाजमज्ञं सातये दानाय वाजमज्ञं । ५. ग-आपवते । ६. ग-नन्त-
स्तुवति तदुच्यते; त१.२.६.७-भ१.२.४.७-स्तुवति उच्यते ।

अयम् । दिवः । इयति । विश्वम् । आ । रजः । सोमः । पुनानः । कलशेषु । सीदति ।
अत्तऽभिः । गोभिः । मृज्यते । अद्रिऽभिः । सुतः । पुनानः । इन्दुः । वरिवः । विदत् । प्रियम् ॥ ९ ॥

अर्थं सोमः । दिवः सुलोकात् । विश्वं । रजः । उदकनामैतत् । सर्वमुदकम् । इयति^१
अभिप्रापयति । किंच पुनानः दशापवित्रेण पूयमानः । सोमः । कलशेषु द्रौणनामसु । सीदति । तथा
अद्रिभिः । प्रावभिः । अद्रिः वसतीवयाख्याभिः । गोभिः गोविकारैः क्षीरदध्यादिभिश्च । मृज्यते
शोधयते अलंकियते । ततः पुनानः पूतः । इन्दुः सोमः । प्रियं प्रियतरं ग्रीणनकारि वा । वरिवः
वरणीयं धनं । विदत् स्तोतृभ्यो लभ्यति । प्रयच्छतीति यावत् ॥

एवा नः सोम परिषिच्यमानो वयो दधच्चित्रतमं पवस्व ।

अद्वेषे द्यावापृथिवी हुवेम देवा धत्त रयिमस्मे सुवीरम् ॥ १० ॥

एव । नः । सोम । परिऽसिच्यमानः । वयः । दधत् । चित्रऽतमम् । पवस्व ।

अद्वेषे इति । द्यावापृथिवी इति । हुवेम । देवाः । धत्त । रयिम् । अस्मे इति । सुवीरम् ॥ १० ॥

अर्थं प्रत्यक्षकृतः । हे सोम । दधत् प्रयच्छस्व । परिषिच्यमानः परितोऽङ्गिर्गोभिर्वा सिच्यमानः
पवस्व^२ । चित्रतमं^३ चित्रं नानाविधं चायनीयतमं वा । वयः । अन्नं । नः । अस्मभ्यं । पवस्व प्रापय ।
प्रयच्छेति यावत् । किंच अद्वेषे द्वेषरहिते । द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ । हुवेम हविष्प्रदानार्थं
वयमाह्वयेम । हे देवाः । यूयं च सुवीरम् । वीरः कर्मणि समर्थः पुत्रः । तादृशपुत्रोपेतं । रयिं धनम्
अस्मे अस्मासु । धत्त निधत्त ॥ ॥ २० ॥

‘इधुर्न’ इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तमाङ्गिरसस्य हिरण्यस्तूपस्यार्थं पवमानसोमदेवताकम् ।
नवमीदशम्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्स्यः । तथा चानुकान्तम्—‘इधुर्न हिरण्यस्तूपोऽन्त्ये’ त्रिष्टुभौ
इति । गतो विनियोगः ।

इधुर्न धन्वन् प्रति धीयते मतिर्वत्सो न मातुरुप सज्यधनि ।

उरुधारेव दुहे अग्रे आयत्यस्य व्रतेष्वपि सोम इष्यते ॥ १ ॥

इधुः । न । धन्वन् । प्रति । धीयते । मतिः । वत्सः । न । मातुः । उप । सजि । ऊधनि ।

उरुधाराऽइव । दुहे । अग्रे । आयती । अस्य । व्रतेषु । अपि । सोमः । इष्यते ॥ १ ॥

अस्मिन् पवमानरूप इन्द्रे । मतिः मननीयास्मदीया स्तुतिः । प्रति । धीयते अस्माभिर्निधीयते
वा । दधाते रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । इधुर्न यथेषु शरः । धन्वन् धनुषि प्रति धीयते तद्वत् । किंच
ऊधनि सर्वस्य पोषयितृत्वेनोपस्थानीय इन्द्रे सोमो मदार्थमस्माभिः । उप । सजि उपसृज्यते ।
कथमिव । मातुः गोः । ऊधनि पयोधारके । वत्सो । न । वत्सो यथा पयःपानार्थं सृज्यते तद्वत् ।
उरुधारेव बहुविधपयोधारा गौरिव । अग्रे वत्सस्य पुरतः । आयती गच्छन्ती सती पयः । दुहे दुग्धे
तथा सोऽयमिन्द्रो वत्सभूतेभ्यः स्तोतृभ्यः पुरतो गच्छन् बहुविधान् कामान् दुग्धे । किंच । अस्य
पुतादशस्य । व्रतेष्वपि । सोम । इष्यते यष्टुभिः प्रेर्यते खलु ॥

१. भ५-आ इयति । २. ग-त-भ-एवं; सु-एव एवं । ३. ग-त१.२.५.६-भ१.४.६-‘चित्रतमं’
नास्ति । ४. त१.२.४.५.६-हिरण्यस्तूपोते ।

उपो मतिः पृच्यते सिच्यते मधु मन्द्राजनी चोदते अन्तरासनि ।

पर्वमानः संतनिः प्रघ्नतामिव मधुमान्द्रप्सः परि वारमर्षति ॥ २ ॥

उपो इति । मतिः । पृच्यते । सिच्यते । मधु । मन्द्राजनी । चोदते । अन्तः । आसनि ।
पर्वमानः । समस्तनिः । प्रघ्नताम् इव । मधुमान् । द्रप्सः । परि । वारम् । अर्षति ॥ २ ॥

अस्मिन् पर्वमानरूपे इन्द्रे ऽमतिः स्तुतिः उपो ऽपृच्यते उपपृच्यते स्तोत्रभिः संयोज्यते ।
'पृची संपर्के' । तथा ऽमधु मदकरः सोमः इन्द्रार्थं ऽसिच्यते अग्निः यवसकुभिश्च सिक्ती भवति ।
ततश्च ऽमन्द्राजनी । 'अज गतिक्षेपणयोः' इत्यस्य ह्युटि ङीप् रूपम् । मदकरस्य रसस्य प्रेरयित्री
सोमधारा तस्येन्द्रस्य ऽआसनि आस्ये ऽअन्तः मध्ये ऽचोदते यष्टुभिः प्रेर्यते । आस्यशब्दस्य
'पद्मोमास्' इत्यादिना आसञ्जित्यादेशः । किञ्च ऽसंतनिः ग्रहादिषु सम्यग्विस्तृतः ऽमधुमान्
मदकररसवान् ऽपर्वमानः पूयमानः सोमः ऽद्रप्सः द्रुतगमनशीलो यद्वा क्षिप्रं गमनशीलः सन्
ऽवारम् अविवालयमयं पवित्रं परितः ऽअर्षति आगच्छति । तत्र दृष्टान्तः । ऽप्रघ्नतामिव । प्रकर्षेण
हन्तॄणां योद्धॄणां संतनिः सम्यग्विस्तृतः शरो यथा शीघ्रं प्राप्यमभितो गच्छति तद्वत् ॥

अव्ये वधूयुः पवते परि त्वचि श्रथनीते नृप्तीरदितैर्ऋतं यते ।

हरिरक्रान् यजतः संयतो मदे नृम्णा शिशानो महिषो न शोभते ॥ ३ ॥

अव्ये । वधूयुः । पवते । परि । त्वचि । श्रथनीते । नृप्तीः । अदितेः । ऋतम् । यते ।

हरिः । अक्रान् । यजतः । समस्तयतः । मदे । नृम्णा । शिशानः । महिषः । न । शोभते ॥ ३ ॥

वधूयुः । वधूभूता वसतीवर्ष एकधनासहिता आपः । तद्वान् सोमः ऽअव्ये अवेः स्वभूते ऽत्वचि
चर्मणि ऽपरि ऽपवते परितो वर्तते पूतो भवति वा । किञ्च ऽनसीः नप्त्रीः । नप्तृशब्दश्चतुर्थापत्यवाची ।
सोमस्य नप्त्रीः । सोमो ह्योषधीनामग्रे^१ रेतो निषिञ्चति । 'प्रजापते रेतो देवा देवानां रेतो वर्ष वर्षस्य
रेत ओषधयः' (ऐ. आ. २.१.३) इति श्रुतेः । यद्वा । नप्तृशब्दोऽपत्यवाची । तस्यापत्यानि । सोमः
सुधामयैः स्वकिरणैरोषधीर्वर्धयति । तस्मादपत्यभूताः । ऽअदितेः । पृथिवीनामैतत् । अदीनायाः
पृथिव्या उत्पन्ना ओषधीः ऽऋतं सत्यरूपं यज्ञं ऽयते गच्छते यजमानाय ऽश्रथीते अग्रभागे फलिनीः कर्तुं
विश्लेषयति । किञ्च ऽहरिः हरितवर्णः ऽयजतः सर्वैर्यष्ट्यः अत एव ऽसंयतः ग्रहादिषु संगृहीतः ऽमदः
माद्यत्यनेनेति मदः सोमः । तादृशः ऽअक्रान् क्रामति । पात्रेष्ववतिष्ठते । यद्वा । शत्रूनतिक्रामति ।
क्रमेलुङि तिपि 'बहुलं छन्दसि' इति इडागमाभावाद्बृद्धौ कृतायां सिज्जलोपे सति हल्ङ्यादिना तिपो
लोपे 'मो नो धातोः' इति नत्वे कृते रूपम् । अत एव सोमः ऽनृम्णा स्वबलानि ऽशिशानः
तीक्ष्णीकुर्वन् । अथवा शत्रुबलानि तन्कुर्वन् । ऽमहिषो ऽनृ^२ । महिषमैतत् । महानिव सर्वत्र व्याप्त
इव ऽशोभते स्वतेजसा सर्वत्र दीप्यते । यद्वा । नः संप्रत्यर्थे । इदानीमेवंगुणयुक्तो महान् सोमः
शोभत इति ॥

१. त-भ६-पर्वमानरूपे स्तोत्रे । २. ग-क्षिप्रपवनं; त-भ१.२.४.७-क्षिप्रधननं; भ६-क्षिप्र-
प्रधननं । ३. त१.२.५.७-ह्योषधीनामग्रे; त४-भ६-ह्योषधीनामग्रे; भ७-ह्योषधीनामग्रे । ४. ग-त-भ-
'न' नास्ति ।

उक्षा मिमाति प्रति यन्ति धेनवो देवस्य देवीरूपं यन्ति निष्कृतम् ।

अत्यक्रमीदर्जुनं वारमुव्ययमत्कं न निक्तं परि सोमो अव्यत ॥ ४ ॥

उक्षा । मिमाति । प्रति । यन्ति । धेनवः । देवस्य । देवीः । उप । यन्ति । निःऽकृतम् ।
अति । अक्रमीत् । अर्जुनम् । वारम् । अव्ययम् । अत्कम् । न । निक्तम् । परि । सोमः । अव्यत ॥ ४ ॥

उक्षा रेतसः सेक्ता वृषभः पुरतः । मिमाति शब्दायते । ' माङ् माने शब्दे च ' । तं वृषभं
धेनवः गावः प्रति यन्ति अनुगच्छन्ति । तथा देवस्य द्योतमानस्य निष्कृतं संस्कृतं स्थानं
देवीः देव्यः उप यन्ति उपगच्छन्ति । अनेनार्धेन सोमस्तुतिश्चाभिधीयते । सोमः सन् द्रोण-
कलशाभिगमनकाले शब्दं करोति । तमनु धेनवः प्रीणयिष्यः स्तुतयः परियन्ति देवस्य स्थानं स्तुत-
योऽभिगच्छन्ति । तथा सोऽयं सोमः अर्जुनं श्वेतवर्णम् अव्ययम् अविमयमविस्वभूतं वारं वालं
पवित्रम् अत्यक्रमीत् अतिक्रामति । अतिक्रम्य पात्राणि गच्छतीत्यर्थः । किंच सोमः अत्कं न
आत्मीयं कवचमिव निक्तम् उज्ज्वलं श्रयणद्रव्यं परि अव्यत परितः संवृणोति ॥

अमृक्तेन रुशता वाससा हरिरमर्त्यो निर्णिजानः परि व्यत ।

दिवस्पृष्टं बर्हणा निर्णिजे कृतोपस्तरणं चम्बोर्नभस्मयम् ॥ ५ ॥

अमृक्तेन । रुशता । वाससा । हरिः । अमर्त्यः । निःऽनिजानः । परि । व्यत ।
दिवः । पृष्टम् । बर्हणा । निःऽनिजे । कृत । उपऽस्तरणम् । चम्बोः । नभस्मयम् ॥ ५ ॥

अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः हरिः हरितवर्णः सोमः निर्णिजानः उदकेन शोध्यमानः सन्
अमृक्तेन । ' मृजी शौचालंकारयोः ' । अनिगिक्तेनापि रुशता स्वतः शुक्लवर्णेन पथोरूपेण वाससा
परि व्यत परित आच्छादयति । सोमे परिपूते गव्येन पयसा मिश्रीकुर्वन्ति खलु । तदुच्यते । ततः
सोऽयं सोमः दिवः शुलोकस्य पृष्टं पृष्ठभागे तिष्ठन्तमादित्यं बर्हणा बर्हणाय पापानामुद्यमन-
कारिणे पापनाशिने निर्निजे निर्णेजनाय परिपवनाय कृत शुलोकैऽकार्षीत् । स हि स्वदीप्या सर्वं
निर्णेक्ति । कृत । कृणोतेर्लुङि ' ह्रस्वात् ' इति सिचो लोपः । तदेवाह । चम्बोः । द्यावापृथिवीनामैतत् ।
चमन्ति भक्षयन्त्यत्र देवा मनुष्या इति । तयोः उपस्तरणम् आच्छादनशीलं नभस्मयम् आदित्य-
मथमादित्यस्य स्वभूतं तेजश्च सर्वेषां निर्णेजनाय अकार्षीत् ॥ २१ ॥

सूर्यस्येव रश्मयो द्रावयित्त्वो मत्सुरासः प्रसुपः साकमीरते ।

तन्तुं ततं परि सर्गास आशवो नेन्द्रादृते पवते धाम किं चन ॥ ६ ॥

सूर्यस्येव । रश्मयः । द्रावयित्त्वः । मत्सुरासः । प्रसुपः । साकम् । ईरते ।
तन्तुम् । ततम् । परि । सर्गासः । आशवः । न । इन्द्रात् । ऋते । पवते । धाम । किम् । चन ॥ ६ ॥

१. भ६-वा । २. त-भ१.४.६.७-स्थानं निष्कृतं संस्कृतं स्थानं; भ२-स्थानं निष्कृतं निष्कृतस्थानं;
मु-निःकृतं संस्कृतं स्थानं । ३. ग-सोमः कामसेक्ता । ४. ग-अविसंभूतं । ५. ग-भ४-श्रवणद्रव्यं;
त४-अर्यणद्रव्यं; त५-अरणद्रव्यं; भ६-श्रपणद्रव्यं । ६. त-भ१.२.४.७-परिपवमानाय । ७. त३-भ२-
निर्णिजनाय; त७-निर्णिजेजनाय; भ१.७-निर्णिजमानाय ।

वसुधैव कुटुम्बकम् । सर्वस्य प्रेरकस्य सुवीर्यस्य वातिस्यस्य रश्मयः सर्वतो व्यापकाः किरणाः ।
 वृषः वृषावयित्वः सर्वत्रद्रवणशीलाः । मत्सरासः मदकराः । प्रसुपः शत्रूणां प्रस्वापका हन्तारः ।
 आशवः ग्रहेषु चमसेषु च व्यासाः । सर्गासः सृज्यमानाः सोमाः । तत्तं चित्तुतं तन्तुभिः कृतं
 वस्त्रं । साकं सह युगपत् परि ईरते परितो गच्छन्ति । ते सोमाः । इन्द्रादते इन्द्रं वर्जयित्वा
 अन्यत् । किं च न धाम देवशरीरं लक्ष्मीकृत्य । न पयस्ते न गच्छति^१ । एकवचनं छान्दसम् । न
 गच्छन्ति । किंविन्द्रस्यैव धाम प्रति गच्छन्ति । इन्द्रस्य धाम्नो यष्टयत्वं च 'अयालिन्द्रस्य प्रिया
 धामानि' (वा. सं. २१.४७) इति मन्त्रवर्णादवगम्यते ॥

सिन्धोरिव प्रवणे निम्न आशवो वृषच्युता मदासो गातुमाशत ।

शं नो निवेशे द्विपदे चतुष्पदेऽस्मे वाजाः सोम तिष्ठन्तु कृष्टयः ॥ ७ ॥

सिन्धोःऽइव । प्रवणे । निम्ने । आशवः । वृषच्युताः । मदासः । गातुम् । आशत ।

शम् । नः । निऽवेशे । द्विऽपदे । चतुऽपदे । अस्मे इति । वाजाः । सोम । तिष्ठन्तु । कृष्टयः ॥ ७ ॥

वृषच्युताः । वृष हिंसासंकेतानदानेष्वपि । वृषभिः सोमस्य दातृभिर्क्रान्तिभिश्च्युताः
 परिस्रुताः । मदासः मदकारिणः सोमाः स्तुतिभिः प्राप्तव्य इन्द्रे । गातुं गमनम् । आशत प्राप्नुवन्ति ।
 तत्र दृष्टान्तः । सिन्धोरिव प्रवणे । प्रगच्छन्त्युदकानि^२ यत्रेति तत्प्रवणम् । तस्मिन् निम्ने स्थले
 सिन्धोर्नद्याः । आशवः व्यासा आपो यथा गच्छन्ति तद्वत् । अथ प्रत्यक्षः । हे सोम नः अस्माकं
 निवेशे स्वगृहं प्रति प्रवेशने निर्गमने वा द्विपदे पुत्रादिकाय^३ चतुष्पदे गवादिकाय पञ्चवे^४ । शं
 सुखं कुरु । किंच हे सोम अस्मे अस्मासु वाजाः अज्ञानि कृष्टयः पुत्रादिकाः प्रजाश्च तिष्ठन्तु ।
 अज्ञादिकं^५ देहीत्यर्थः ॥

आ नः पवस्व वसुमद्विरण्यवदश्वावद्गोमद्वमत्सुवीर्यम् ।

यूयं हि सोम पितरो मम स्थनं दिवो मूर्धानः प्रस्थिता वयस्कृतः ॥ ८ ॥

आ । नः । पवस्व । वसुमत् । हिरण्यवत् । अश्ववत् । गोमत् । यवमत् । सुवीर्यम् ।

यूयम् । हि । सोम । पितरः । मम । स्थनं । दिवः । मूर्धानः । प्रस्थिताः । वयःऽकृतः ॥ ८ ॥

हे सोम त्वं वसुमत् वसुयुक्तं हिरण्यवत् कनकादिसहितम् । अश्ववत् गोमत् गवाश्व-
 सहितं^६ यवमत् । यवो नाम धान्यविशेषः । धान्यविशिष्टं सुवीर्यं शोभनवीर्यपितं धनं नः
 अस्मभ्यम् । आ पवस्व आप्रापय । प्रयच्छेति यावत् । किंच हे सोम यत्स्वं मम पितृणामग्नि-
 रसामपि^७ पितासि^८ ततो यूयम् एव मम पितरः स्थनं भवथ । पितृबहुत्वमत्र सोमस्या-
 भिधीयते । कीदृशाः । दिवः शुलोकस्य मूर्धानः मूर्ध्वदुच्छ्रिताः । कर्मभिः स्वर्गादिकमलभन्ते-
 त्यर्थः । प्रस्थिताः सर्वदा कर्मकरणार्थं स्थिताः । वयस्कृतः हवीरूपस्यान्नस्य कर्तारः । तादृशा मम
 पितरस्त्वं भवसि ॥

१. त१.२.३.४.५.६-म१.२.६-गच्छति । २. त-गच्छन्त्यु^० । ३. त३-म१.७-पुत्राय ।
 ४. ग-त३-म२.४.५-पञ्चवे च । ५. ग-अज्ञादिकं पश्चादिकं च । ६. ग-त३-म२.४.५-गवाश्वयुक्तं; म१.
 ७-वाश्वयुक्तं । ८. ग-त-म२.४.६-मंगिरसामधिपतिरसि ।

एते सोमाः पवमानासु इन्द्रं रथाइव प्र ययुः सातिमच्छ ।

सुताः पवित्रमतिं यन्त्यव्यं हित्वी वृत्रि हरितो वृष्टिमच्छ ॥ ९ ॥

एते । सोमाः । पवमानासः । इन्द्रम् । रथाः इव । प्र । ययुः । सातिम् । अच्छ ।

सुताः । पवित्रम् । अति । यन्ति । अव्यम् । हित्वी । वृत्रिम् । हरितः । वृष्टिम् । अच्छ ॥ ९ ॥

पवमानासः पवित्रेण पूयमानाः पृते अस्मदीयाः पसोमाः पसातिम् । 'पण संभक्तौ' । कर्मणि क्तिन् । सर्वैः संभजनीयम् पृन्द्रम् पृच्छ पृप्र पृययुः प्रकर्षेण गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । पृथाइव । इन्द्रस्य रथा यथा पसातिम् । 'पो अन्तकर्मणि' । 'अतियूति' इत्यादिना निपातितः । सीयते म्रियतेऽस्मिन्निति सातिः संग्रामः । तमच्छ तं प्रति प्रगच्छन्ति तद्वत् । किंच पसुताः प्रावभिरभिषुताः सोमाः पव्यम् अविवालभवं पवित्रम् पति पयन्ति अतीत्य गच्छन्ति । तेऽसी पहरितः^१ हरितवर्णा अश्वाः । यद्वा । हरितस्त आदित्यवाहनरूपा^२ अश्वा भूत्वा । पवत्रिम् । वृणोति शरीरमिति वृत्रिजरा । 'आद्यगमहन' इति किप्रत्ययः । 'सर्वाङ्गव्यापिनीं जरां पृहिवी हित्वा तरुणाः सन्तः पृष्टिमच्छ वृष्टिं गमयितुं गच्छन्ति । हित्वी । 'जहातेश्च क्तिव' (पा. सू. ७. ४. ४३) इति ह्यादेशः । 'स्नात्वाद्यश्च' इति छन्दसि निपातितम्^३ ॥

इन्द्रविन्द्राय बृहते पवस्व सुमृळीको अनवद्यो रिशादाः ।

भरं चन्द्राणि गृणते वसूनि देवैर्द्यावापृथिवी प्रावतं नः ॥ १० ॥

इन्द्रो इति । इन्द्राय । बृहते । पवस्व । सुमृळीकः । अनवद्यः । रिशादाः ।

भरं । चन्द्राणि । गृणते । वसूनि । देवैः । द्यावापृथिवी इति । प्र । अवतम् । नः ॥ १० ॥

हे पृन्द्रो सोम त्वं पृहते महते पृन्द्राय तदर्थं पवस्व पात्रेषु क्षर । इन्द्रं प्रत्यागच्छ वा । कीदृशः । पसुमृळीकः इन्द्रस्य सुषु सुखयिता अत एव पवनवद्यः गर्हारहितः पृरिशादाः रिशातां आधकानामसिता । एतादृशस्त्वमिन्द्राय पवस्व । किंच पृगृणते स्तुवते मह्यं पृचन्द्राणि आह्लादकानि पवसूनि धनानि पृभर प्रयच्छ । किंच हे पृद्यावापृथिवी युवां च पवमानेन परिच्छते सत्यौ पृदेवैः सुभगैर्धनैः सह पृनः अस्मान् पृप्रावतं प्ररक्षतम् ॥ ॥ २२ ॥

'त्रिरस्मै' इति दशर्चं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रस्य रेणोरार्धम् । दशमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । पवमानः सोमो देवता । 'त्रिरस्मै रेणुः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

त्रिरस्मै सप्त धेनवो दुदुहे सत्यामाशिरं पूर्ये व्योमनि ।

चत्वार्यन्या भुवनानि निर्णिजे चारुणि चक्रे यदृतैर्वर्धत ॥ १ ॥

त्रिः । अस्मै । सप्त । धेनवः । दुदुहे । सत्याम् । आऽशिरम् । पूर्ये । विऽओमनि ।

चत्वारि । अन्या । भुवनानि । निऽनिजे । चारुणि । चक्रे । यत् । ऋतैः । अवर्धत ॥ १ ॥

पृअस्मै पवमानाय पृपूर्ये पूर्यैः कृते पृव्योमनि । विविधमोमावनं गमनं देवानामग्रेति व्योम यज्ञः । तस्मिन् स्थिताय । यद्वा । मत्ने व्योमन्यन्तरिक्षे वर्तमानाय । पृत्रिः पृसप्त एकविंशतिसंख्याकाः

१. त-भ१- 'हरितः' नास्ति । २. ग-त३-भ२.४-आदित्यस्य वाहनरूपा । ३. ग-त३-भ१.२.४, ५.७-निपातितः ।

१धेनवः प्रीणयिष्यो गावः १सत्यां यथार्थभूताम्? १आशिरम् आश्रयणसाधनं क्षीरादि १दुदुहे दुहन्ति । यद्वा । त्रिः सप्त 'द्वादश मासाः पञ्चतवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः' (तै. सं. ५.४.१२.२) इत्येतैः सर्वैः सह गोषु पथ उत्पाद्यते तद्वाचो दुहन्त इति । किंचार्थं सोमः १अन्या अन्यानि १चत्वारि १भुवनानि उदकानि वसतीवरीस्त्रिस्तथैकधना इति तानि चतुःसंख्याकानि १चारुणि कल्याणा-
न्युदकानि १निर्णिजे निर्णेजनाय परिशोधनाय परिपोषणाय^१ वा^२ १चक्रे । कदा करोति । १यत् यदा अयम् १ऋतैः यज्ञैः १अवर्धत वर्धितवान् तदा करोति ॥

स भिक्षमाणो अमृतस्य चारुण उभे द्यावा काव्येना वि शश्रथे ।

तेजिष्ठा अपो मंहना परि व्यत यदि देवस्य श्रवसा सदा विदुः ॥ २ ॥

सः । भिक्षमाणः । अमृतरस्य । चारुणः । उभे इति । द्यावा । काव्येन । वि । शश्रथे ।

तेजिष्ठाः । अपः । मंहना । परि । व्यत । यदि । देवस्य । श्रवसा । सदा । विदुः ॥ २ ॥

१सः पचमानः १चारुणः कल्याणस्य १अमृतस्य उदकस्य । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । 'चतुर्थर्थे बहुलम्' (पा. सू. २.३.६२) इति पृष्टी । चारुदकं १भिक्षमाणः यष्टृभिर्याच्यमानः सन् १उभे । द्यावादेशस्य द्वंद्वे विहितत्वादत्रोत्तरपदाभावे द्वंद्वः प्रतीयते । उभे द्यावापृथिव्यौ १काव्येन कविकर्मणा १वि १शश्रथे विवृते^३ करोति । यज्ञनिमित्तेन^४ उदकेन^५ संपूरयतीत्यर्थः । किंच १तेजिष्ठाः अतिशयेन दीप्तानि^६ १अपः उदकानि १मंहना महत्त्वेन १परि १व्यत वरणार्थं परित आच्छादयति । १यदि यदा ऋत्विजः १देवस्य द्योतमानस्य सोमस्य १सदाः स्थानं १श्रवसा हविषा युक्ताः सन्तः १विदुः यागार्थं जानन्ति लभन्ते तदा परित आवृणोतीति । 'विदुः ज्ञाने' । 'सिजभ्यस्त' इति ऋजुसादेशः^७ ॥

ते अस्य सन्तु केतवोऽमृत्यवोऽदाभ्यासो जनुषी उभे अनु ।

येभिर्नृम्णा च देव्या च पुनत आदिद्राजानं मनना अगृम्णत ॥ ३ ॥

ते । अस्य । सन्तु । केतवः । अमृत्यवः । अदाभ्यासः । जनुषी इति । उभे इति । अनु ।

येभिः । नृम्णा । च । देव्या । च । पुनते । आत् । इत् । राजानम् । मननाः । अगृम्णत ॥ ३ ॥

१अस्य एतादृशस्य सोमस्य १केतवः प्रज्ञापकाः सर्वैश्चायनीयाः १अमृत्यवः मरणधर्मरहिता अत एव १अदाभ्यासः । 'दभेक्षेति वक्तव्यम्' (पा. सू. ३. १. १२४. ३) इति ण्यत् । परैरहिस्थाः १ते तादृशाः अस्य रश्मयः १उभे १जनुषी जन्मनी स्थावरजङ्गमात्मके द्वे १अनु लक्ष्मीकृत्य १सन्तु रक्षन्तु । ओषधीनामर्थं^८ सोमो रेतो निषिञ्चति यज्ञे मनुष्याणां च धाराः स्रवन्ति खलु । सोऽयं १येभिः यैः केतुभिः १नृम्णा नृम्णानि बलानि १देव्या^९ देवार्हाणि^{१०} १च अज्ञानि १पुनते प्रेरयति १आदित् अभिषवानन्तरमेव १राजानं सोमं १मननाः मननीयाः स्तुतयः १अगृम्णत परिगृह्णन्ति । प्राप्नुवन्ती-
त्यर्थः । 'हप्रहोः' इति भकारः ॥

१. त३-भ२.६-यथार्थभूतं; भ१.७-यथार्थं भूतं । २. ग-त३-भ१.७-परिपोषणाय वा' नास्ति । ३. त३-भ१.२.५.७-विधृते । ४. ग-त-भ२.४.६-सु-यज्ञेन निमित्तेन; भ१-यज्ञे निमित्तेन । ५. ग-अमृतेनोदकेन; त-भ२.४.६-प्रलेनोदकेन । ६. भ६-दीप्ता । ७. त१.४-ऋजुसादेशः; त२.६-ऋजुसादेशः; त५-ऋजुसादेशः; भ६-मनुवादेशः । ८. ग-त-भ१.२.४.६-ओषधीनाममे । ९. त-भ६-देव्यावाह्राणि ।

स मृज्यमानो दशभिः सुकर्मभिः प्र मध्यमासु मातृषु ग्रमे सचा ।

व्रतानि पानो अमृतस्य चारुण उभे नृचक्षा अनु पश्यते विशौ ॥ ४ ॥

सः । मृज्यमानः । दशभिः । सुकर्मभिः । प्र । मध्यमासु । मातृषु । ग्रमे । सचा ।
व्रतानि । पानः । अमृतस्य । चारुणः । उभे इति । नृचक्षाः । अनु । पश्यते । विशौ ॥ ४ ॥

१सः पवमानः १सुकर्मभिः शोभनकर्मयुक्ताभिः १दशभिः दशसंख्याकाभिरङ्गुलीभिः
१मृज्यमानः १सः १सचा 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः' इत्यादिक्रमेणापां सहायः १ग्रमे लोकान् प्रमातुं
१मध्यमासु अन्तरिक्षस्थितासु अवतिष्ठते ॥ ग्रमे । प्रपूर्वांन्मातेः किपि इयि 'आतः' इति योग-
विभागादाकारलोपः ॥ किंच १नृचक्षाः नृणां द्रष्टा पवमानः १चारुणः कल्याणस्य १अमृतस्य उदकस्य
वृष्ट्यर्थं १व्रतानि यागादिकर्माणि १पानः रक्षन् १उभे १विशौ मनुष्यान् देवांश्चान्तरिक्षेण गच्छन्
१अनु १पश्यते अनुपश्यति । मनुष्यानभिमतदानेन देवान् हविष्प्रदानेनेति ॥

स मर्मृजान इन्द्रियाय धायसे ओभे अन्ता रोदसी हर्षते हितः ।

वृषा शुष्मेण बाधते वि दुर्मतीरादेदिशानः शर्यहेव शुरुधः ॥ ५ ॥

सः । मर्मृजानः । इन्द्रियाय । धायसे । आ । उभे इति । अन्तरिति । रोदसी इति । हर्षते । हितः ।
वृषा । शुष्मेण । बाधते । वि । दुःमतीः । आदेदिशानः । शर्यहा इव । शुरुधः ॥ ५ ॥

१मर्मृजानः पवित्रेण मृज्यमानः १सः पवमानः १धायसे जगतो धारकाय १इन्द्रियाय इन्द्रस्य
पर्यासाय बलाय तदर्थम् १उभे १रोदसी । 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । उभयोः द्यावापृथिव्योः
१अन्तः १हितः मध्ये वर्तमानः सन् १आ १हर्षते सर्वतो गच्छति । इन्द्रस्य हि सोमेन बलं भवति ।
१वृषा कामानासुदकानां वा वर्षकः सोऽयं १शुष्मेण शोषकेण बलेन १दुर्मतीः दुष्टबुद्धीनसुरान् १वि
१बाधते विशेषेण पीडयति । किं कुर्वन् । १शुरुधः । शुचा रुन्धन्ति परानिति । पृषोदरादिः । दुःख-
कारिणोऽसुरान् १आदेदिशानः पुनःपुनराह्वयन् हन्ति । तत्र दृष्टान्तः । १शर्यहेव । हननसाधनैः
इषुभिर्हन्ता वीरः प्रतिभटान् यथा हिनस्ति तद्वत् ॥ ॥ २३ ॥

स मातरा न ददृशान उस्त्रियो नानददेति मरुतामिव स्वनः ।

जानन्नतं प्रथमं यत्स्वर्णरं प्रशस्तये कर्मवृणीत सुक्रतुः ॥ ६ ॥

सः । मातरा । न । ददृशानः । उस्त्रियः । नानदत् । एति । मरुतामिव स्वनः ।
जानन् । ऋतम् । प्रथमम् । यत् । स्वः । ऽनरम् । प्रशस्तये । कम् । अवृणीत । सुऽक्रतुः ॥ ६ ॥

१सः पवमानः १मातरा मातरौ द्यावापृथिव्यौ १ददृशानः पुनःपुनः पश्यन् ततः १नानदत्
भृशं शब्दं कुर्वन् १एति सर्वत्र गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । १उस्त्रियः १न । उस्त्रियेति गोनाम । तस्य
स्वभूतो वत्सो यथा मातरं गां पश्यन् शब्दं करोति तद्वत् । किंच १मरुतामिव । यथा मरुतां गणः
१स्वनः । पचाद्यजन्तः । स्वनं कुर्वन् सर्वतो गच्छति तद्वत् । १यत् उदकं १स्वर्णरम् । स्वरिति

१. ग-त३.४-म५.६-मृज्यमानः शोध्यमानः । २. त-म६-पश्यन् । ३. त-म२.६-आ हर्षति;
म१.७-आर्षति ।

सर्वपर्यायः । सर्वमनुष्यहितं भवति । सर्वे हि मनुष्या उदके संगच्छन्ते तत्कार्यत्वात् । तादृशं प्रथमं
मुख्यम् वस्तुम् उदकं जानन् विद्वान् सुकृतुः शोभनकर्मा सुप्रज्ञो वा स पवमानः प्रशस्तये
प्रशंसनायात्मस्तोत्रकरणाय कं मनुष्यम् अवृणीत समभजत । नान्यमस्मद्व्यतिरिक्तमित्यर्थः ॥

रुवति भीमो वृषभस्तविष्यया शृङ्गे शिशानो हरिणी विचक्षणः ।

आ योनिं सोमः सुकृतं नि पीदति गव्ययी त्वग्भवति निर्णिगव्ययी ॥ ७ ॥

रुवति । भीमः । वृषभः । तविष्यया । शृङ्गे इति । शिशानः । हरिणी इति । विचक्षणः ।

आ । योनिम् । सोमः । सुकृतम् । नि । पीदति ।

गव्ययी । त्वक् । भवति । निःसृजति । अव्ययी ॥ ७ ॥

वभीमः शत्रूणां भयंकरः वृषभः कामानामुदकानां वा वर्षणः विचक्षणः सर्वस्य विदर्शन-
शीलः स पवमानः तविष्यया । तु इति वृद्धयर्थः । अस्मात् 'अच इः' (उ. सू. ४. १३८) इति
इत्यर्थः । तस्मादिच्छायामर्थं कथ्यम् । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' (का. ७.१.५१.३) इति सुगागमः ।
आत्मनो बलेच्छया हरिणी हरितवर्णे द्वे शृङ्गे विशानः तीक्ष्णीकुर्वन् द्रोणकलशं प्रति द्वाभ्यां
धाराभ्यां स्थाव्याप्रयणं गृह्णाति । तदुच्यते । ते धारारूपशृङ्गे तीक्ष्णीकुर्वन् रुवति शब्दायते ।
'रु शब्दे' । 'बहुलं छन्दसि' इति शः । ततः सः सोमः सुकृतं सुष्ठु कृतं योनिं स्वस्थानं
द्रोणकलशम् आ नि पीदति समन्तात्तिष्ठति । तस्य सोमस्य निर्णिक् निर्नेकी परिशोधयित्री
गव्ययी गोमयी त्वग्भवति । आनन्दुहे हि चर्मणि सोमाभिषवः । एवम् अव्ययी अविमयी त्वक्
च निर्नेकी भवति । तद्धि दशापवित्रापेक्ष्यमभिहितम् ॥

शुचिः पुनानस्तन्वमरेपसमव्ये हरिर्न्यधाविष्ट सानवि ।

जुष्टो मित्राय वरुणाय वायवे त्रिधातु मधु क्रियते सुकर्मभिः ॥ ८ ॥

शुचिः । पुनानः । तन्वम् । अरेपसम् । अव्ये । हरिः । नि । अधाविष्ट । सानवि ।

जुष्टः । मित्राय । वरुणाय । वायवे । त्रिधातु । मधु । क्रियते । सुकर्मभिः ॥ ८ ॥

अरेपसं पापरहितम् । यद्वा । 'रिपि गतौ' । गतिरहितम् । पात्रे स्थितमित्यर्थः ।
तादृशं तन्वम् आत्मीयं शरीरं पुनानः शोधयन् अत एव शुचिः पूतो दीप्यमानो वा हरिः
हरितवर्णः सोमः सानवि सानुनि समुच्छ्रिते अव्ये अविवाकृते दशापवित्रे न्यधाविष्ट
ऋत्विग्भिर्निधीयते । 'धृञ् कम्पने' । 'स्थसिचसीयुतासिषु' (पा. सू. ६. ४. ६२) इति कर्मणि
लुङि चिण्वदिट् । गित्वाद्वृद्धिः । ततः मित्राय वरुणाय वायवे एतेभ्यः जुष्टः पर्याप्तः
त्रिधातु त्रिसंधानो वसतीवरीभिर्देवा पयसा संस्पृष्टः सोमः त्रिधातु तादृशं मधु मदकरः सोमः
सुकर्मभिः शोभनकर्मयुक्तैर्ऋत्विग्भिः क्रियते मित्रादिदेवार्थं प्रदीयते ॥

पवस्व सोम देववीतये वृषेन्द्रस्य हार्दि सोमधानुमा विश ।

पुरा नो बाधाहुरितार्ति पारय क्षेत्रविद्धि दिश आहा विपृच्छते ॥ ९ ॥

पवस्व । सोम । देववीतये । वृषा । इन्द्रस्य । हार्दि । सोमधानम् । आ । विश ।

पुरा । नः । बाधात् । दुःश्रुता । अति । पारय । क्षेत्रविद्धि । हि । दिशः । आह । विपृच्छते ॥ ९ ॥

हे सोम वृषा कामानामुदकानां वा सेचकस्त्वं देववीतये देवानां पानाय पवस्व कलशादिषु क्षर । अथ हे सोम त्वम् इन्द्रस्य वहादिं हृदयंगमं प्रियं सोमधानम् । सोमो निधीयतेऽस्मिन्निति सोमधानं पात्रम् । तत् आ विश प्रविश । किंच नः अस्माकं बाधात् बाधनात् पीडनात् पुरा पूर्वमेव दुरितानि दुर्गमनानि रक्षांसि अति पारय अतीत्य पारं गमय । अपि च पक्षेत्रवित् मार्गज्ञः पुरुषः विपृच्छते विविधं पन्थानं पृच्छते जनाय दिशः मार्गान् आह हि ब्रूते खलु । उक्त्वा तं यथा रक्षति तथा यज्ञमार्गवेत्ता त्वमस्मभ्यं यज्ञपथ उक्त्वास्मान् पालयेति ॥

हितो न सप्तिरभि वाजमर्षेन्द्रस्येन्दो जठरमा पवस्व ।

नावा न सिन्धुमतिं पर्षि विद्वान्छूरो न युध्यन्नव नो निदः स्पः ॥ १० ॥

हितः । न । सप्तिः । अभि । वाजम् । अर्ष । इन्द्रस्य । इन्दो इति । जठरम् । आ । पवस्व ।

नावा । न । सिन्धुम् । अति । पर्षि । विद्वान् ।

शूरो । न । युध्यन् । अव । नः । निदः । स्परिति स्पः ॥ १० ॥

हे सोम ऋत्विग्भिः प्रेर्यमाणः सन् वाजं सोमनिधानं द्रोणकलशम् अभि अर्ष अभिगच्छ । तत्र दृष्टान्तः । हितो न सप्तिः । अथो हितः प्रेर्यमाणः सन् वाजं संग्राममभिलक्ष्य यथा याति तद्वत् । ततो हे इन्दो इन्द्रस्य जठरं जठरभूतं द्रोणकलशं वा आ पवस्व अभिमुख्येन प्रविश । किंच विद्वान् सर्वं जानंस्त्वमस्मान् अति पर्षि दुरितान्यतीत्य पारय । तत्र दृष्टान्तः । नावा न । यथा नाविकाः सिन्धुं नदीं नावा मनुष्यान् पारयन्ति तद्वत् । किंच हे सोम त्वं शूरो न शूरो वीर इव युध्यन् शत्रून् संहर्तुम् निदः निन्दकाच्छत्रोः नः अस्मान् अव स्पः अवपारय । बाधां विनाश्य पालय । यद्वा । नोऽस्माकं निदो निन्दकाच्छत्रूनव स्पः अवाङ्मुखं जहि । 'स्पृ हिंसायाम्' । 'बहुलं छन्दसि' इति आप्रत्ययस्य लुक् । तपि गुणे हलङ्गादिना तिपो लोपः ॥ २४ ॥

'आ दक्षिणा' इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं वैश्वामित्रस्यर्षभस्यार्षं पवमानसोमदेवताकम् । नवमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रान्तम्—'आ दक्षिणा नव ऋषभस्तौ वैश्वामित्रौ' इति । 'तौ' इत्यनेन प्रकृतो रेणुर्ऋषभश्चोभे परामृश्येते । श्रूयते हि—'अथ ह विश्वामित्रः पुत्रानामन्त्रयामास मधुच्छन्दाः शृणोतन ऋषभो रेणुरष्टकः' (ऐ. ब्रा. ७. १७) इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

आ दक्षिणा सृज्यते शुष्म्याऽसदं वेति द्रुहो रक्षसः पाति जागृविः ।

हरिरोपशं कृणुते नभस्पय उपस्तिरे चम्बोऽब्रह्म निर्णिजे ॥ १ ॥

आ । दक्षिणा । सृज्यते । शुष्मी । आऽसदम् । वेति । द्रुहः । रक्षसः । पाति । जागृविः ।

हरिः । ओपशम् । कृणुते । नभः । पयः । उपऽस्तिरे । चम्बोः । ब्रह्म । निऽनिजे ॥ १ ॥

सोमस्य स्वभूते यज्ञे ऋत्विग्भ्यः दक्षिणा आ सृज्यते अस्माभिः प्रदीयते । शुष्मी बलवान् सोमः आसदम् आस्थानं द्रोणाख्यं वेति प्रविशति । किंच जागृविः जागरणशीलः सोमः द्रुहः द्रोहकारिणः रक्षसः राक्षसात् पाति स्तोतृन् रक्षति । अपि च हरिः हरितवर्णः सोमः ओपशम् । आ समन्तादुपशेत इत्योपशः । सर्वस्य धारकं नभः नभस आदित्यस्य स्वभूतं पयः उदकं कृणुते सर्वत्र करोति । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः' इत्यादिक्रमेण करोतीत्यर्थः । यद्वा । नभोऽन्तरिक्षं पयः पयसो

धारकं करोतीति । किंचायं सोमः चम्बोः । चावापृथिवीनामैतत् । चमन्ति भक्षयन्ति मनुष्यदेवा अत्रेति । तयोः उपस्तितरे उपस्तरणायच्छादनाय ब्रह्म बृहदुच्यते तस्मांसि विनाशयन्तं यद्वा परिवृढं सूर्यं ब्रुलोकं करोति । तथा तमेव सूर्यं निर्निजे पदार्थानां निर्नेजनाय परिशीधनाय च करोति । आदित्यो हि चावापृथिव्यौ स्वतेजसोपस्तृणाति । स हि स्वभासा सर्वं निर्नेक्ति च ॥

प्र कृष्टिहेव शूष एति रोर्वदसूर्यं^१ वर्णं नि रिणीते अस्य तम् ।

जहाति वृत्रि पितुरेति निष्कृतमुपप्लुतं कृणुते निर्णिजं तना ॥ २ ॥

प्र । कृष्टिहाऽईव । शूषः । एति । रोर्वत् । असूर्यम् । वर्णम् । नि । रिणीते । अस्य । तम् ।
जहाति । वृत्रिम् । पितुः । एति । निःकृतम् । उपप्लुतम् । कृणुते । निःसनिजम् । तना ॥ २ ॥

शूषः शत्रूणां शोषको बलवान् सोमः रोर्वत् अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् कृष्टिहेव मनुष्याणां हन्ता योद्धेव प्र एति प्रगच्छति । किंच असूर्यम् असुराणां बाधकम् अस्य आत्मनो वर्णं हरितमावारकं बलं वा नि रिणीते निर्गमयति । ततः स सोमः वृत्रिम् । वृणोति शरीरमिति वृत्रिर्जरा । जहाति त्यजति । कथमिति चेत् तदुच्यते । पितुः अन्नं सोमः निष्कृतं^१ संस्कृतं द्रोणकलशं दिवं वा हृदानीम् एति गच्छति । किंच सोमः तना अविवालेन तते विस्तृते दक्षापवित्रे निर्निजम् । निर्निगिति रूपनाम । आत्मीयं रूपम् उपप्लुतम् उपगमनशीलं कृणुते करोति । तस्माज्जरां त्यजतीत्यर्थः ॥

अद्रिभिः सुतः पवते गर्भस्त्योर्वृषायते नमसा वेपते मती ।

स मोदते नसते साधते गिरा नैनिके अप्सु यजते परीमणि ॥ ३ ॥

अद्रिभिः । सुतः । पवते । गर्भस्त्योः । वृषायते । नमसा । वेपते । मती ।
सः । मोदते । नसते । साधते । गिरा । नैनिके । अप्सु । यजते । परीमणि ॥ ३ ॥

अद्रिभिः ग्रावभिः गर्भस्त्योः बाह्वोः बाहुभ्यां च सुतः अभिषुतः स सोमः पवते पात्राणि प्रति गच्छति । यः^२ सोमः वृषायते वृषवदाचरति । किंच यः मती स्तुत्याभिषुतः सन् नमसा अन्तरिक्षेण वेपते सर्वत्र गच्छति^३ सः सोमः मोदते हृष्टो भवति । तथा नसते ग्रहादिषु संश्लिष्टो भवति । किंच गिरा स्तुत्या स्तुतः सन् साधते स्तोत्राणां धनाश्नादिकं साधयति । अपि च अप्सु वसतीवर्याख्यासु नैनिके शुद्धो भवति । तथा परीमणि देवै रक्ष्यमाणे यज्ञे देवानां हविष्यदानेन पोषके वा यज्ञे यजते पूजितो भवति ॥

परि द्युक्षं सहसः पर्वतावृधं मध्वः सिञ्चन्ति हर्म्यस्य सक्षणिम् ।

आ यस्मिन्गार्वः सुहुताद् ऊर्ध्वनि मूर्धञ्छ्रीणन्त्यग्रियं वरीमभिः ॥ ४ ॥

परि । द्युक्षम् । सहसः । पर्वतावृधम् । मध्वः । सिञ्चन्ति । हर्म्यस्य । सक्षणिम् ।
आ । यस्मिन् । गार्वः । सुहुताद् । ऊर्ध्वनि । मूर्धन् । श्रीणन्ति । अग्रियम् । वरीमभिः ॥ ४ ॥

सहसः सहस्विनः मध्वः मदकराः सोमाः द्युक्षं दीप्यमाने^३ ब्रुलोकं क्षियन्तं निवसन्तं पर्वतावृधं मेवानां पर्वतानां वा वर्धयितारं हर्म्यस्य शत्रुपुरस्य सक्षणिम् अभिभूतारमिन्द्रं परि

१. त-भ-तिरस्कृतं । २. ग-नमसांतरिक्षेण वृषायते वेपते मत्या स्तुत्यस्थानात् कपते । ३. ग-त-भ-२, ६-दीप्यमानं ।

वृषिञ्जन्ति । तथा वसुहतादः सुहृतानां हविषां भक्षयितारः वगावः वमूर्धन् मूर्धनि समुच्छ्रिते वज्रधनि
पयोधारके स्थाने स्थितम् वज्रियं मुह्यं पयः वरीमभिः उरुवैर्महत्तैः वयस्मिन् पवमानगुण-
विशिष्ट इन्द्रे वा वृषीणन्ति आमिश्रयन्ति । दक्षा पयसा च सोमं वृषीणन्ति खलु । तदुच्यते ॥

समी रथं न भुरिजौरहेषत दश स्वसारो अदितेरुपस्थ आ ।

जिगादुर्प जयति गोरपीच्यं पदं यदस्य मनुथा अजीजनन् ॥ ५ ॥

सम् । ईमिति । रथम् । न । भुरिजोः । अहेषत । दश । स्वसारः । अदितेः । उपस्थे । आ ।
जिगात् । उप । जयति । गोः । अपीच्यम् । पदम् । यत् । अस्य । मनुथाः । अजीजनन् ॥ ५ ॥

वभुरिजोः । बाहुनामैतत् । विभ्रति पदार्थानाभ्यामिति । तयोर्बाह्वोः वदश दशसंख्याकाः
वस्वसारः सर्वत्रसरणशीला अङ्गुलयः वदितेः भूमेः उपस्थे समीपे देवयजनदेशे वृम् एनं
सोमम् वा अभिमुख्येन वसम् वअहेषत संप्रेरयन्ति । ' हि वर्धनगत्योः ' । लुङि रूपम् । कथमिव ।
वर्यं वन । रथं यथाङ्गुलयः प्रेरयन्ति तद्वत् । स सोमः वजिगात् पात्राणि गच्छति । किञ्च वगोः
धेनोः वपीच्यम् अन्तर्हितं पयः उप जयति तदानीमुपगच्छति । यत् यदा वमनुथाः मननीय-
गाथावन्तः स्तोतारः वअस्य सोमस्य वपदं स्थानम् वअजीजनन् जनयन्ति तदानीमित्यर्थः ॥ २५ ॥

अभिष्टवे ' इयेनो न योनिम् ' इत्येषा । सूत्रितं च—' संप्रेषितः इयेनो न योनिं सदनं
धिया कृतम् ' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति । अग्नीषोमप्रणयनेऽत्येषा । सूत्रितं च—' अन्तश्च प्रागा
अदितिर्भवासि इयेनो न योनिं सदनं धिया कृतम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति ॥

इयेनो न योनिं सदनं धिया कृतं हिरण्ययमासदं देव एषति ।

ए रिणन्ति बर्हिषि प्रियं गिराश्चो न देवाँ अप्येति यज्ञियः ॥ ६ ॥

इयेनः । न । योनिम् । सदनम् । धिया । कृतम् । हिरण्ययम् । आऽसदम् । देवः । आ । ईषति ।

आ । ईमिति । रिणन्ति । बर्हिषे । प्रियम् । गिरा ।

अश्वः । न । देवान् । अपि । एति । यज्ञियः ॥ ६ ॥

वदेवः द्योतमानः पवमानः वधिया स्वकर्मणा वकृतं संपादितं वहिरण्ययं हिरण्ययम् वासदम्
आसन्धभिधानम् वृषति अभिमुखं गच्छति । ईषतेर्गत्यर्थस्य व्यत्ययेन परस्मैपदम् । तत्र दृष्टान्तः ।
वइयेनो वन वयोनिम् । कुलायं यथा इयेनः पक्षी प्रविशति तद्वत् । ततः वृम् एनं वप्रियं वृषीणयितारं
सोमं वगिरा स्तुत्या वबर्हिषि यज्ञे वा वरिणन्ति स्तोतारोऽभिमुखं प्रेरयन्ति । स्तुवन्तीत्यर्थः । अनन्तरं
वयज्ञियः यज्ञार्हः यष्टव्योऽयं सोमः वअश्वो वन अश्व इव त्वरया वदेवान् वअप्येति अभिगच्छति ॥

परा व्यक्तो अरुषो दिवः क्विर्वृषा त्रिपृष्ठो अनविष्ट गा अभि ।

सहस्रणीतिर्यतिः परायती रेभो न पूर्वीरुषसो वि राजति ॥ ७ ॥

परा । विऽअक्तः । अरुषः । दिवः । क्विः । वृषा । त्रिऽपृष्ठः । अनविष्ट । गाः । अभि ।

सहस्रऽनीतिः । यतिः । पराऽयतिः । रेभः । न । पूर्वीः । उषसः । वि । राजति ॥ ७ ॥

वअरुषः आरोचमानः वकविः कान्तप्रज्ञः सोमः वव्यक्तः विस्पष्टधारायुक्तः । यद्वा । वसती-
वरीभिर्विशेषेणाक्तः सिक्तः सन् वदिवः अन्तरिक्षात् वपरा पराङ्मुखम् आगच्छति । पवित्रात् द्वीण-
कलशं परागच्छतीत्यर्थः । ववृषा वृषभः वत्रिपृष्ठः । त्रीणि सवनानि पृष्ठान्यस्येति त्रिपृष्ठः सोमस्य
सर्वेषु विद्यमानत्वात् । तस्मात् त्रिपृष्ठः सोमः वगाः स्तोत्रभिः क्रियमाणाः स्तुतिरभिलक्ष्य वअनधिष्ठ
शब्दायते । 'नु शब्दे' । किंच वसहस्रणीतिः सहस्रनयनः । प्रयोगवाहुल्यापेक्षं ग्रहेषु चमसेषु च
सहस्रविधनयनत्वम् । अत एव वयतिः पात्रादीनि प्रत्यागन्ता वपरायतिः कलशान् प्रति परागन्ता
भवति । सोऽयं वपूर्वीः बह्वीः वउषसः । 'कालाध्वनीः' इति द्वितीया । बहुपूषः कालेषु परेमो वन ।
'रेभृ शब्दे' । शब्दायमानः स्तोत्रेण वि वराजति विशेषेण दीप्यते । तेषु सोमस्याभिपूयमाणत्वात् ।
स्तोता खलु देवानां स्तुतिकरणेन राजति^१ ॥

त्वेपं रूपं कृणुते वर्णो अस्य स यत्राशयत्समृता सेधति सिधः ।

अप्सा याति स्वधया दैव्यं जनं सं सुष्टुती नसते सं गोअग्रया ॥ ८ ॥

त्वेपम् । रूपम् । कृणुते । वर्णः । अस्य । सः । यत्र । अशयत् । समऽमृता । सेधति । सिधः ।
अप्साः । याति । स्वधया । दैव्यम् । जनम् । सम् । सुऽस्तुती । नसते । सम् । गोऽअग्रया ॥ ८ ॥

वअस्य । अन्वादेशे अशादेशः । अस्य सोमस्य स्वभूतः वर्णः शत्रूणां निवारको रश्मिः वत्वेपं
दीप्यमानं वरूपं वकृणुते करोति । वसः रश्मिः वयत्र वसमृता । अर्तेः क्तिनि रूपम् । सम्यक् प्राप्यते
योद्धृमिरत्रेति संग्रामः । अस्मिन् समृता युद्धे वअशयत् शैते तिष्ठति । शीङो लङि 'बहुलं छन्दसि'
इति शपो लुगभावः । तत्र युद्धे स रश्मिः वसिधः शोषकाच्छत्रम् वसेधति निषेधति । हिनस्तीति
यावत् । वाक्यभेदादनिघातः । किंच वअप्साः । सनोतेः विटि आत्वे कृते रूपम् । अपामुदकानां
दाता । यद्वा वसतीवर्थाख्यानामपां संभक्ता । सोऽयं वस्वधया हवीरूपेणाग्नेन सह वदैव्यं देवानां
संवन्धनं वजनं^२ प्रति वयाति गच्छति । अपि च सोऽयं वसुष्टुती सुस्तुत्या वसं संगच्छते । उपस्त्राश्रुते-
योग्यक्रियाध्याहारः । किंच स सोमः वगोअग्रया गवादिमुख्यया यथा वाचा स्तोतारः पशून् याचन्ते
तथा वाचा वसं वनसते संगतो भवति । नसतिर्गत्यर्थः । भिन्नवाक्यत्वादनिघातः ॥

उक्षेवं यूथा परियन्त्रावीदधि त्विषीरधित सूर्यस्य ।

दिव्यः सुपुर्णोऽव चक्षत क्षां सोमः परि क्रतुना पश्यते जाः ॥ ९ ॥

उक्षाऽइव । यूथा । परिऽयन् । अरावीत् । अधि । त्विषीः । अधित । सूर्यस्य ।

दिव्यः । सुऽपुर्णः । अव । चक्षत । क्षाम् । सोमः । परि । क्रतुना । पश्यते । जाः ॥ ९ ॥

वउक्षेव वृषभ इव वयूथा गोयूथानि प्रत्यागच्छच्छब्दं करोति तद्वदयं सोमः स्तुतीः वपरियन्
परिगच्छन् वअरावीत् शब्दायते । ततः वसूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य^३ वत्विषीः दीप्तिः वअधि
वअधित अधिदधाति । सूर्यात्मना ध्रुल्लोकेऽवतिष्ठत इत्यर्थः । दधातेर्लुङि 'स्थाप्वोरिच' इति
इत्वकिञ्चे । किंच वदिव्यः दिवि भवः वसुपर्णः सुपतनः इत्येनरूपया^४ गायत्र्याहृतत्वाच्छोभनगमनः
सोमः वक्षाम् । पृथिवीनामैतत् । क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति । क्षां पृथिवीम् वअव वचक्षत अवपश्यति ।

१. भ६-विराजति । २. त१.२.५.६-मै६- 'जनं' नास्ति । ३. त-भ-प्रेरकादित्यस्य । ४. त१.
२.६.७-भ६-शोभनं; त५-शोनं ।

चष्टेलंछि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुगभावः । ततः ऽसोमः ऽजाः^१ जाताः^१ प्रजाः ऽकनुना प्रज्ञानेन ऽपरि ऽपश्यते परितः पश्यति । व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ २६ ॥

' हरिं मृजन्ति ' इति नवचं पञ्चमं सूक्तमाङ्गिरसस्य हरिमन्तस्यार्थं पवमानसोमदेवताकम् । ' जागतमूर्ध्वं प्रागुशनसः ' (अनु. ९.६७) इति परिभाषया जागतम् । तथा चानुक्रान्तं—' हरिं मृजन्ति हरिमन्तः ' इति । गतो विनियोगः ॥

हरिं मृजन्त्यरुषो न युज्यते सं धेनुभिः कलशे सोमो अज्यते ।

उद्वाचमीरयति हिन्वते मृती पुरुष्टुतस्य कति चित्परिप्रियः ॥ १ ॥

हरिम् । मृजन्ति । अरुषः । न । युज्यते । सम् । धेनुऽभिः । कलशे । सोमः । अज्यते ।
उत् । वाचम् । ईरयति । हिन्वते । मृती । पुरुऽस्तुतस्य । कति । चित् । परिऽप्रियः ॥ १ ॥

१ हरिं हरितवर्णं सोममृत्विजो ऽमृजन्ति मार्जयन्ति । ' मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते ' (पा. म. १.१.३.१०; का. १.१.५) इति तत्र वृद्धेरभावः । सोऽयम् ऽअरुषः । अर्तेरुषश्चप्रत्ययः । गमनशीलोऽथ इव ऽयुज्यते इन्द्रादिभिः संयुज्यते । किञ्च ऽकलशे द्रोणाभिधाने स्थितः ऽसोमः ऽधेनुभिः गोविकारैः दध्यादिभिः ऽसम् ऽअज्यते समक्तः सित्तो भवति । अपि च सोमो यदा ऽवाचं शब्दम् ऽउत् ऽईरयति उद्गमयति । शब्दं करोतीत्यर्थः । तदा स्तोतारश्च ऽमृती । ' सुपां सुलुक् ' इति द्वितीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । स्तुतिं ऽहिन्वते प्रेरयन्ति । ' हि गतौ वृद्धौ च ' इति स्वादिः आत्मनेपदी । ततः स्तोत्राभिष्टुतः सः ऽपुरुष्टुतस्य बहुस्तोत्रयुक्तस्य स्तोतुः ऽपरिप्रियः । ' ग्रीड् तर्पणे ' । क्तिप् । शसि इयङादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । परितः प्रीणयितृणि ऽकति ऽचित् कियन्ति धनानि प्रयच्छति ॥

साकं वदन्ति बहवो मनीषिण इन्द्रस्य सोमं जठरे यदादुहुः ।

यदी मृजन्ति सुगमस्तयो नरः सनीळाभिर्दशभिः काम्यं मधु ॥ २ ॥

साकम् । वदन्ति । बहवः । मनीषिणः । इन्द्रस्य । सोमम् । जठरे । यत् । आऽदुहुः ।
यदि । मृजन्ति । सुऽगमस्तयः । नरः । सऽनीळाभिः । दशऽभिः । काम्यम् । मधु ॥ २ ॥

१ मनीषिणः मनस ईशितारः प्राज्ञाः ऽबहवः स्तोतारः ऽसाकं सहैव युगपत् मन्त्रान् ऽवदन्ति । तदा स्तुवन्ति । यदा^२ ऽइन्द्रस्य ऽजठरे द्रोणकलशे ऽसोमम् ऽआदुहुः ऋत्विजो दुदुहुः तदाभिष्टु-
वन्तीति । दुहेलिंष्ट्युसि रूपम् । द्विर्वचनस्य छन्दसि विकल्पितत्वादत्र द्विर्वचनाभावः । किञ्च ऽयदि यदा ऽसुगमस्तयः शोभनबाहुकाः ऽनरः कर्मनेतारो मनुष्याः ऽकाम्यं काम्यमानं ऽमधु मदकरं सोमं ऽसनीळाभिः ऽदशभिः दशसंख्याकाभिरङ्गुलीभिः ऽमृजन्ति सोममभिषुण्वन्ति तदा वदन्तीत्यन्वयः ॥

अरममाणो अत्येति गा अभि सूर्यस्य प्रियं दुहितुस्तुरो रवम् ।

अन्वस्मै जोषमभरद्विनंगुसः सं द्वयीभिः स्वसृभिः क्षेति जामिभिः ॥ ३ ॥

अरममाणः । अति । एति । गाः । अभि । सूर्यस्य । प्रियम् । दुहितुः । तिरः । रवम् ।
अनु । अस्मै । जोषम् । अमरत् । विनम्ऽगुसः ।
सम् । द्वयीभिः । स्वसृभिः । क्षेति । जामिभिः ॥ ३ ॥

१सः सोमः १अरममाणः अनुपरतः सन् । पुनःपुनर्देवानां प्रीणनाय प्रहादीनि प्रविशक्षित्यर्थः ।
 १गाः गोविकारानाश्रयणानभिलक्ष्य १अत्येति अतिक्रम्य गच्छति । ततः दाढ्यायमानः सोमः १सूर्यस्य
 आदित्यस्य १दुहितुः उषसः १प्रियं १रवं शब्दं १तिरः तिरस्करोति । तस्मिन्काले सोमाभिपवध्वनिर्महान्
 भवतीत्यर्थः । १विनंगुसः । विनं कमनीयं स्तोत्रं गृह्णातीति विनंगुसः स्तोता । १जोषम् । सुषेर्वभि
 रूपम् । पर्याप्तं स्तोत्रं तस्मै सोमाय १अनु १अभरत् अनुभरति । करोतीति यावत् । सोऽयं सोमः
 १द्वर्याभिः द्वाभ्यां पाणिभ्यामुत्पन्नाभिः १जामिभिः परस्परं बन्धुभिः स्वसृभिः कर्मकरणार्थमितस्ततो
 गच्छन्तीभिरङ्गुलीभिः १सं १क्षेति संगच्छते । 'क्षि निवासगत्योः' । छान्दसो विकरणस्य लृक् ॥

नृधूतो अद्रिपुतो बर्हिषि प्रियः पतिर्गवां प्रदिव इन्दुर्ऋत्विजः ।

पुरंधिवान्मनुषो यज्ञसाधनः शुचिर्धिया पवते सोम इन्द्र ते ॥ ४ ॥

नृधूतः । अद्रिऽसुतः । बर्हिषि । प्रियः । पतिः । गवाम् । प्रऽदिवः । इन्दुः । ऋत्विजः ।
 पुरंधिवान् । मनुषः । यज्ञऽसाधनः । शुचिः । धिया । पवते । सोमः । इन्द्र । ते ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र पवमानगुणविशिष्टेन्द्र १ते त्वदर्थं १बर्हिषि यज्ञेऽयं १सोमः १धिया स्वेन कर्मणा
 धारया वा १पवते पात्रेषु स्थन्दते । कीदृशः । १नृधूतः कर्मनेतृभिर्मनुष्यैः शोधितः १अद्रिपुतः प्रावभि-
 रभिषुतः १प्रियः देवानां प्रीणयिता १गवां १पतिः स्वामी । इन्द्रो गा अलभत तस्माद्गवां स्वामी ।
 १प्रदिवः । पुराणनामैतत् । पुराणः १इन्दुः पात्रेषु क्षरन् १ऋत्विजः ऋतौ जातः । 'ऋतोरण्' 'छन्दसि
 वस्' (पा. सू. ५. १. १०५-१०६) इति वस् । सिस्वेन पदसंज्ञायां भसंज्ञानिमित्तं ओर्गुणो
 न भवति । १पुरंधिवान् । 'पुरंधिर्बहुधीः' (निरु. ६. १३) इति यास्कः । बहुकर्मवान् १मनुषः
 मनुष्यस्य १यज्ञसाधनः १शुचिः दीप्यमानः । यद्वा । दशापवित्रेण शुद्धः । एवंगुणः सोमः इन्द्रार्थं
 पवत इति संबन्धः ॥

नृबाहुभ्यां चोदितो धारया सुतोऽनुष्वधं पवते सोम इन्द्र ते ।

आप्राः क्रतून्समजैरध्वरे मतीर्वेन दुषश्चम्वोऽरासद्वरिः ॥ ५ ॥

नृबाहुऽभ्याम् । चोदितः । धारया । सुतः । अनुऽस्वधम् । पवते । सोमः । इन्द्र । ते ।
 आ । अप्राः । क्रतून् । सम । अजैः । अध्वरे । मतीः ।
 वेः । न । दुऽसत् । चम्वोः । आ । असदत् । हरिः ॥ ५ ॥

हे १इन्द्र पवमानगुणविशिष्ट १नृबाहुभ्यां कर्मनेतृणामृत्विजां बाहुभ्यां १चोदितः प्रेरितः १धारया
 १सुतः अभिषुतः । यथा धारा भवति तथाभिषुत इत्यर्थः । तादृशः १सोमः १ते तव १अनुष्वधं
 बलमनु बलार्थम् । यद्वा । स्वधेत्यन्ननाम । अन्नार्थं १पवते आगच्छति । ततः स त्वं सोमपानेन
 १क्रतून् कर्माणि १आप्राः आपूरयसि । किंच १अध्वरे यज्ञे १मतीः अभिमन्यमानान् शत्रून् १समजैः
 सम्यग्जितवानसि । 'जि जये' । लुङि सिपि सिचो 'बहुलं छन्दसि' इति इडभावः । 'सिचि
 वृद्धिः' इति वृद्धिः । सोऽयं १हरिः हरितवर्णः सोमः १चम्वोः अधिपवणफलकयोः १आसदत्
 आसीदति । तत्र दृष्टान्तः । १वेन । वी गत्यादिषु । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच् । 'सार्व-

धातुकार्धधातुकयोः ' इति गुणः । यथा विः पक्षी 'दुषत्' दुमे सीदतीति तद्वत् । 'दुषत्' । 'पूर्व-
पदात्' इति षत्वम् ॥ ॥ २७ ॥

अंशुं दुहन्ति स्तनयन्तमार्क्षितं कविं कवयोऽपसो मनीषिणः ।

समी गावो मतयो यन्ति संयतं ऋतस्य योना सदने पुनर्भुवः ॥ ६ ॥

अंशुम् । दुहन्ति । स्तनयन्तम् । अक्षितम् । कविम् । कवयः । अपसः । मनीषिणः ।
सम् । ईमिति । गावः । मतयः । यन्ति । समुद्यतः । ऋतस्य । योना । सदने । पुनः । पुनः । ॥ ६ ॥

वकवयः क्रान्तप्रज्ञाः वअपसः कर्मवन्तः वमनीषिणः । मनस ईशा मनीषा बुद्धिः । तद्वन्त
ऋत्विजः वस्तनयन्तं शब्दायमानम् वअक्षितम् अक्षीणं वकविं क्रान्तदर्शिनम् वअंशुं सोमं वदुहन्ति
अभिषुण्वन्ति । ततः वपुनर्भुवः पुनर्भवनशीलाः वगावः पशवः वमतयः मननीयाः स्तुतयश्च
वसंयतः परस्परं संगताः सद्यः वऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य वयोना योनौ योनिस्थानीय उत्पत्तिभूते
वसदने उत्तरवेद्याख्ये वैम एनं सोमं वसं वयन्ति संगच्छन्ति ॥

नाभां पृथिव्या धरुणो महो दिवोऽपामूर्मो सिन्धुष्वन्तरिक्षितः ।

इन्द्रस्य वज्रो वृषभो विभूवसुः सोमो हृदे पवते चारु मत्सरः ॥ ७ ॥

नाभा । पृथिव्याः । धरुणः । महः । दिवः । अपाम् । ऊर्मौ । सिन्धुषु । अन्तः । उक्षितः ।
इन्द्रस्य । वज्रः । वृषभः । विभुः । वसुः । सोमः । हृदे । पवते । चारु । मत्सरः ॥ ७ ॥

वमहः महतः वदिवः द्युलोकस्य वधरुणः धारकोऽयं सोमः वपृथिव्याः विस्तीर्णाया भूमेः
वनाभा नाभा नाभिस्थानीये उच्छ्रिते पदे 'यदुत्तरवेदीनाभिः' (ऐ. ब्रा. १. २८) इत्यान्नात्
उत्तरवेदिस्थानं ऋत्विग्भिर्निहितः वसिन्धुषु स्थन्दमानासु नदीषु वअपाम् उदकानाम् वऊर्मौ संवे
वअन्तः मध्ये वउक्षितः सिक्तः । अन्तरिक्षस्थानमध्ये वर्तमान इत्यर्थः । तादृशः वइन्द्रस्य ववज्रः
वज्रस्थानीयः ववृषभः कामानां वर्धिता अत एव वविभूवसुः व्यासधनः वसोमः वचारु कल्याणं यथा
भवति तथा वइन्द्रस्य वमत्सरः सादयिता सन् वहृदे मनसे सुखाय वपवते आगच्छति ॥

स तू पवस्व परि पार्थिवं रजः स्तोत्रे शिक्षन्नाधून्वते च सुक्रतो ।

मा नो निर्भाग्वसुनः सादनस्पृशो रयिं पिशङ्गं बहुलं वसीमहि ॥ ८ ॥

सः । तु । पवस्व । परि । पार्थिवम् । रजः । स्तोत्रे । शिक्षन् । आधून्वते । च । सुक्रतो
इति सुक्रतो ॥ मा । नः । निः । भाक् । वसुनः । सादनस्पृशः ।
रयिम् । पिशङ्गम् । बहुलम् । वसीमहि ॥ ८ ॥

हे सुक्रतो शोभनकर्मन् सुप्रज्ञ वा सोम तादृशस्त्वं वपार्थिवं वरजः लोकं लक्ष्मीकृत्य वतु क्षिप्रं
वपरि वपवस्व परितः सर्वतः क्षर । किं कुर्वन् । वआधून्वते अदाभ्यग्रहे त्रिभिरंशुभिराधावनं कुर्वते ।
तथा भगवता आपस्तम्बेन सूत्रितं—'तैरेनं चतुराधुनोति पञ्चकृत्वः सप्तकृत्वो वा' इति । तस्मै
धनादिकं वशिक्षन् प्रयच्छन् परि पवस्वेति समन्वयः । ततस्त्वं वनः अस्मान् ववसुनः धनात् वमा

वनिर्भाक् मा निर्भाङ्क्षीः मा वियोक्षीः । कीदृशात् । वसुना सदना नि
गृहान् पुत्रादीन् स्पृशन्ति तादृशात् गृहादिकस्य प्रदातुः धनान्मा^१ वियुजः । भाक् । 'भज सेवायाम्' ।
लुङि सिपि सिचि 'बहुलं छन्दसि' इति ईडागमाभावः । 'एकाचः^०' इति इट्प्रतिषेधः । हलन्त-
लक्षणा वृद्धिः (पा. सू. ७. २. ३) । सिपो^२ लोपः । यस्मादेवं तस्माद्वयं^३ वपिशङ्गं^४ नानारूपं
कनकादिना अत एव बहुलं प्रभूतं^५ वरिधिं धनं^६ ववसीमहि आच्छादयेम । बहुधनवन्तो भवेमेत्यर्थः ।
'वस आच्छादने' । आदादिकः । लिङि रूपम् ॥

आ तू न इन्दो शतदात्वश्र्व्यं सहस्रदातु पशुमद्विरण्यवत् ।

उप मास्व बृहती रेवतीरिषोऽधिं स्तोत्रस्य पवमान नो गहि ॥ ९ ॥

आ । तु । नः । इन्दो इति । शतदातु । अश्र्व्यम् । सहस्रदातु । पशुऽमत् । हिरण्यवत् ।
उप । मास्व । बृहतीः । रेवतीः । इषः । अधिं । स्तोत्रस्य । पवमान । नः । गहि ॥ ९ ॥

हे इन्दो पवमान वनः अस्मभ्यं^१ तु क्षिप्रं धनम्^२ आ आयच्छ । कीदृशम् । शतदातु । दातु
दानम् । बहुदानम्^३ वअश्र्व्यम्^४ अश्वसहितं^५ सहस्रदातु सहस्रदानोपेतं^६ पशुमत् पश्वादियुक्तं^७ हिरण्य-
वत् हिरण्ययुक्तं च धनं देहि । तथा हे सोम बृहतीः प्रभूतानि^८ रेवतीः धनवन्ति^९ । यद्वा पयसो
दातारः पशवः । तद्वन्ति इवः अन्नानि चास्मभ्यम्^{१०} उप मास्व उपनिर्मिमीष्व । कुर्वन्ति यावत् ।
किंच हे पवमान वनः^{११} अस्माकं स्वभूतस्य^{१२} स्तोत्रस्य श्रवणाय^{१३} अधि गहि आगच्छ । 'क्रिया-
र्थोपपदस्य' (पा. सू. २.३.१४) इति चतुर्थी । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' इति षष्ठी ॥ ॥ २८ ॥

'स्रक्' इति नवचं षष्ठं सूक्तमाङ्गिरसस्य पवित्रस्यार्थं जागतं पवमानसोमदेवताकम् । तथा
चानुक्रम्यते-'स्रके पवित्रः' इति । प्रवर्येऽभिष्टव एतसूक्तम् । सूत्रितं च-'स्रके द्रप्सस्यायं वेन-
श्रोदयत्पृश्निगर्भाः' (आश्व. श्रौ. ४.६) इति ॥

स्रक् द्रप्सस्य धर्मतः समस्वरन्तस्य योना समरन्त नाभयः ।

त्रीन्त्स मूर्ध्नो असुरश्चक्र आरभे सत्यस्य नावः सुकृतमपीपरन् ॥ १ ॥

स्रक् । द्रप्सस्य । धर्मतः । सम् । अस्वरन् । कृतस्य । योना । सम् । अरन्त । नाभयः ।
त्रीन् । सः । मूर्ध्नः । असुरः । चक्रे । आरभे । सत्यस्य । नावः । सुकृतम् । अपीपरन् ॥ १ ॥

वस्रके यज्ञस्य^१ हनुस्थानीये । स्रक् ओष्ठप्रान्तो हनुरुच्यते । 'हनुरधिषवणफलकः' इत्यान्नानात्
हनुस्थानीये अधिषवणफलके^२ धर्मतः अभिषूयमाणस्य^३ द्रप्सस्य सोमस्यांशवः^४ समस्वरन्
संगच्छन्ते । समशब्दयन् वा । व्रतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य योना योनावुत्पत्तिस्थाने^५ नाभयः
सोमरसाः^६ समरन्त संगच्छन्ते । अतः 'समो गमि' इत्यादिनात्मनेपदम् । 'सर्तिशास्यतिभ्यश्च'
इति च्लेरङ् । अथ असुरः बलवान् सर्वेषां प्रीणनात् प्राणदाता वा^७ वसः सोमः^८ मूर्ध्नः समुच्छितान्
व्रीन् लोकान्^९ आरभे आरम्भणाय मनुष्यदेवादीनां संचरणाय^{१०} करोति । किंच सत्यस्य सत्यभूतस्य
सोमस्य नावः नौका इव स्थिताश्वत्सः^{११} स्थाव्यः^{१२} । आदित्याग्रयणीकथ्यध्रुवस्थाल्य इति । ताः

१. ग-त३.४-म५-येन प्रभूतेन; त१.२.५.६.७-म४-ये भूतेन; म१.७-यत्ते नव । २. ग-यत्रास्मान्
मा; त-म२.४.६-यन्नाम्ना; म१.७-यन्ना । ३. ग-सिचो । ४. ग-धनवती; त७-धनवती । ५. म६-
सोम । ६. ग-यज्ञवक्त्रस्य । ७. ग-त-म५.६-संचरणाय च; म१.७-संचरणाय । ८. त-स्थाल्या
स्थानि; म१.४-स्थाल्यः स्थानि; म६-स्थाल्य स्थानि ।

स्थाव्यः । सुकृतं सुधु कर्माणि कुर्वन्तं यजमानम् । अपीपरन् अभिमतदानेन पूजयन्ति वा । पारयते-
लुङि चङि सन्वज्जावाभ्यासेत्त्वदीर्घाः ॥

सम्यक् सम्यञ्चो महिषा अहेषत सिन्धोरुर्मावधि वेना अवीविपन् ।

मधोधाराभिर्जनयन्तो अर्कमिष्ट्रियामिन्द्रस्य तन्वमवीवृधन् ॥ २ ॥

सम्यक् । सम्यञ्चः । महिषाः । अहेषत । सिन्धोः । ऊर्मौ । अधि । वेनाः । अवीविपन् ।

मधोः । धाराभिः । जनयन्तः । अर्कम् । इत् । प्रियाम् । इन्द्रस्य । तन्वम् । अवीवृधन् ॥ २ ॥

महिषाः पूज्या महान्तो वत्विजः । सम्यञ्चः परस्परं संगताः सन्तः । सम्यक् । अहेषत । सोमं
सम्यक् प्रेरयन्ति अभिषुण्वन्तीति यावत् । ' हि गतौ वृद्धौ च ' । लुङि सिचि रूपम् । ततः । वेनाः ।
' वेनतेः कान्तिकर्मणः ' (निरु. १०. ३८) इति यास्कः । स्वर्गादिकलं कामयमाना ऋविजः
सिन्धोः स्यन्दमानस्योदकस्य । ऊर्मौ । अधि । संघे वसतीवर्यादिषु जलेषु सोमम् । अवीविपन्
कम्पयन्ति । तत्र प्रेरयन्तीत्यर्थः । वपतेर्ण्यन्तस्य^१ लुङि चङि ' णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ' इति ह्रस्वः ।
किञ्च । अर्कम् । अर्चनीयं स्तोत्रं । जनयन्तः । कुर्वन्तस्ते । प्रियां प्रियतमाम् । इन्द्रस्य । तन्वं । धाम । च
मधोः । मदकरस्य सोमस्य । धाराभिः । अवीवृधन् । वर्धितवन्तः । वर्धतेर्लुङि चङि रूपम् ॥

पवित्रवन्तः परि वाचमासते पितृषां प्रत्नो अभि रक्षति व्रतम् ।

महः समुद्रं वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभम् ॥ ३ ॥

पवित्रवन्तः । परि । वाचम् । आसते । पिता । एषाम् । प्रत्नः । अभि । रक्षति । व्रतम् ।

महः । समुद्रम् । वरुणः । तिरः । दधे । धीराः । इत् । शेकुः । धरुणेषु । आरभम् ॥ ३ ॥

पवित्रवन्तः पवित्रेण बोधकेन सामर्थ्येन युक्ताः सोमस्य रश्मयः । वाचं सोमस्थितां माध्य-
मिकां वाचं । परि । आसते । पर्युपविशन्ति । सोमोऽन्तरिक्षे तिष्ठति खलु ' सोमो वै राजा गन्धर्वेष्व-
सीत् ' (ऐ. ब्रा. १. २७) । इत्याश्रानात् । ततः । प्रत्नः । पुराणः । एषां रश्मीनां^२ । पिता अयं सोमश्च
व्रतं प्रकाशनात्मकं कर्म । अभि । रक्षति । अवितं करोति । किञ्च । वरुणः । सर्वस्य । स्वतैजसाच्छादकः
सोऽयं सोमः । महः । महत् । समुद्रम् । अन्तरिक्षनामैतत् । महदन्तरिक्षं तै^३ रश्मिभिः । पतिरो । वदधे
अन्तर्हितमकरोत् । सर्वं व्याप्नोदिति यावत् । तमिमं सोमं । धीराः । इत् । अवधारणे । कर्मणि
कुशलाः । प्राज्ञा एवत्विजः । धरुणेषु सर्वस्य धारकेषु वसतीवर्याख्येषूदकेषु । आरभम् । आरब्धुं । शेकुः
शक्नुवन्ति च । रभेस्तुमर्थे ' शकि णमुक्कमुलौ ' (पा. सू. ३. ४. १२) इति कमुल् । लिट्स्वरेण
मध्योदात्तः ॥

सहस्रधारेऽव ते समस्वरन्दिवो नाके मधुजिह्वा असश्चतः ।

अस्य स्पशो न नि मिषन्ति भूर्णयः पदेपदे पाशिनः सन्ति सेतवः ॥ ४ ॥

सहस्रधारे । अव । ते । सम् । अस्वरन् । दिवः । नाके । मधुजिह्वाः । असश्चतः ।

अस्य । स्पशः । न । नि । मिषन्ति । भूर्णयः । पदेऽपदे । पाशिनः । सन्ति । सेतवः ॥ ४ ॥

१. ग-पूरयन्ति । २. ग-वेपते°; त-भ४.६-पतते°; म२-कपते°; भ७-वतपते° । ३. ग-अंशनां ।
४. ग-स्वै ।

सहस्रधारे । बहुद्वधारा यस्माद्भवन्ति तत्तथोक्तमन्तरिक्षम् । तस्मिन् वर्तमानाः ऽस्ते सोमरश्मयः ऽव अवस्तात् स्थिताः ऽसमस्वरन् । पृथिवीं वृष्टया संयोजयन्तीत्यर्थः । किंच ऽदिवः शुलोकस्य ऽनाके समुच्छ्रिते देवो वर्तमानाः ऽमधुजिह्वाः मध्वग्राः । सोमतेजसामग्नेभ्यो^१ हि मधूत्पन्नं भवति । अतो मधुजिह्वाः । ऽअसश्रतः संगतवर्जिताः^२ पृथक्पृथग्दिव्यवस्थिताः ऽअस्य सोमस्य स्वभूताः ऽस्पशः सारभूता रश्मयः ऽभूर्णयः क्षिप्रगामिनः सन्तः ऽन ऽनि ऽमिपन्ति निमेषं न कुर्वन्ति । किंतु पापिनः सुकृतिनश्च ज्ञातुं सर्वदा जाग्रतीत्यर्थः । अथवा । राजभृत्या यथा दृष्टान् विचारयितुं सर्वदा जागरणं कुर्वन्ति तद्वदेते रश्मयः ऽपदेपदे स्थाने स्थाने ऽक्षेतवः संवद्धाः सन्तः ऽपाशिनः पापकृतां बाधकाः ऽसन्ति भवन्ति ॥

पितुर्मातुरध्या ये समस्वरन्भूचा शोचन्तः सुदहन्तो अत्रतान् ।

इन्द्रद्विष्टामप धमन्ति मायया त्वचमसिक्तीं भूमनो दिवस्परि ॥ ५ ॥

पितुः । मातुः । अर्धि । आ । ये । समऽअस्वरन् । ऋचा । शोचन्तः । समऽदहन्तः । अत्रतान् । इन्द्रऽद्विष्टाम् । अप । धमन्ति । मायया । त्वचम् । असिक्तीम् । भूमनः । दिवः । परि ॥ ५ ॥

पितुर्मातुः द्यावापृथिव्योः । ' द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरन्न बन्धुर्मै माता पृथिवी महीयम् ' (क्र. सं. १.१६४.३३) इत्यादिषु द्यावापृथिव्योर्मातापितृत्वज्ञानात् । द्यावापृथिवीभ्यां ऽये सोम-रश्मयः ऽअध्या ऽसमस्वरन् अधिकं प्रादुर्भूता अभवन् ते ऽऋचा ऋत्विग्भिः क्रियमाणया स्तुत्या ऽशोचन्तः दीप्यमानाः ऽअत्रतान् कर्मरहितान् यजमानान् ऽसुदहन्तः सम्यग्विवनाशयन्तस्ते रश्मयः ऽइन्द्रद्विष्टाम् इन्द्राय द्वेषकारिणीम् । ' के च ' (पा. सू. ६. २. ४५) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । इन्द्रेण द्विष्टां वा । ऽअसिक्तीम् । रात्रिनामैतत् । रात्रिवत्कृष्णरूपां ऽत्वचम् । राक्षसमित्यर्थः^३ । ऽमायया कर्मणा प्रज्ञया वा ऽभूमनः विस्तृताद्भूलोकात् ऽदिवस्परि शुलोकाच्च ऽअप ऽधमन्ति अपगतं कुर्वन्ति । अपघ्नन्तीत्यर्थः ॥ ॥ २९ ॥

प्रतान्मानान्दध्या ये समस्वरन्श्लोकयन्त्रासो रभसस्य मन्तवः ।

अपानक्षासौ बधिरा अहासत ऋतस्य पन्थां न तरन्ति दुष्कृतः ॥ ६ ॥

प्रतान् । मानान् । अर्धि । आ । ये । समऽअस्वरन् । श्लोकऽयन्त्रासः । रभसस्य । मन्तवः । अप । अन्क्षासः । बधिराः । अहासत । ऋतस्य । पन्थाम् । न । तरन्ति । दुःकृतः ॥ ६ ॥

ऽश्लोकयन्त्रासः । श्लोकाः स्तुतयः । स्तुतिनियमनाः ऽरभसस्य ऽमन्तवः वेगमभिमन्यमानाः एतादृशाः ऽये सोमरश्मयः ऽप्रतान् पुराणात्^४ ऽमानात् अन्तरिक्षात् ऽअध्या ऽसमस्वरन् सह प्रादुर्भूता अभवन् तान्नक्षत्रीन् ऽअनक्षासः चक्षुर्वर्जिताः साधु पदार्थानामद्रष्टारो नराः ऽबधिराः देवतास्तुति-श्रवणवर्जिताः पापकृतो^५ नरश्च ऽअप ऽअहासत तान् परित्यजन्ति । दर्शिनः श्रवणवन्तो मेधाविनस्तु न परिजहति किंतु स्तुवन्ति । तदेवाह । ऽऋतस्य सत्यस्य ऽपन्थां मार्गभूतमेषां गणं ऽदुष्कृतः पापकृतो नराः ऽन ऽतरन्ति नोत्तारयन्ति । सुकृतस्तु तरन्तीत्यभिप्रायः ॥

सहस्रधारे वितते पवित्र आ वाचं पुनन्ति कुवयो मनीषिणः ।

रुद्रास एषामिषिरासौ अदुहः स्पशः स्वश्रवः सुदृशौ नृचक्षसः ॥ ७ ॥

१. ग-सोमतेजसामग्नेभ्यो । २. ग-त४-म६-संगवर्जिताः, म७-संगतावर्जिताः । ३. म१(२)-राक्षसी* । ४. म६-पुरातनात् । ५. म१(२)-दुष्कृतः पापकृतः ।

सहस्रधारे । वि॒स्त॒ते । प॒वि॒त्रे । आ । वा॒चम् । पु॒न॒न्ति । क॒वयः । म॒नी॒षिणः ।
रु॒द्रासः । ए॒षाम् । इ॒षि॒रासः । अ॒दु॒हः । स्पर्शः । सु॒ऽअ॒श्वः । सु॒ऽद॒शः । नृ॒ऽचक्ष॑सः ॥ ७ ॥

वकवयः क्रान्तकर्माणः अत एव वमनीषिणः प्राज्ञा ऋत्विजः सहस्रधारे अनेकधारोपेते वितते कर्मणि विस्तृते पवित्रे शुद्धयुत्पादके सोमे वर्तमानां वाचं माध्यमिकाम् । सोमः खलु विश्वावसु-प्रभृतिगन्धर्वेष्वन्तरिक्षेऽवतिष्ठते 'सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वसीत्' (ऐ. ब्रा. १. २७) इति श्रवणात् । तत्र वर्तमानं सोमं देवा गोरूपया वाचा क्रीतवन्तः । तदा सोमे वावितृतीति शक्यते वक्तुम् । तस्मात्सोमे स्थितां माध्यमिकां वाचम् एवा पुनन्ति संकुर्वन्ति । स्तुवन्तीति यावत् । य उक्तगुणा मरुतां मातरं माध्यमिकां वाचं स्तुवन्ति तेषां रुद्रासः रुद्रपुत्रा मरुतः स्पशः मध्यमया वाचा वशिनी भवन्ति । कीदृशाः । इषिराः गमनशीलाः एवादुहः स्तोतृणामद्रोग्धारः । यद्वा । द्रुहः कर्मणि क्रिबौणादिकः । परैरहिंस्याः । स्वञ्चः शोभनाञ्चनाः अत एव सुदशः सुदर्शनाः नृचक्षसः नृणां कर्मनेतृणां द्रष्टारः ॥

ऋतस्य गो॒पा न द॒भाय॑ सु॒क्रतु॑स्त्री ष प॒वित्रा॑ ह॒व्य॑न्तरा द॒धे ।

वि॒द्वान्त॑स विश्वा भुव॑नाभि पश्य॑त्यवाजु॒ष्टान् वि॒ध्यति॑ क॒र्ते अ॒व्रतान् ॥ ८ ॥

ऋतस्य । गो॒पाः । न । द॒भाय॑ । सु॒क्रतुः । त्री । सः । प॒वित्रा॑ । ह॒दि । अ॒न्तः । आ । द॒धे ।
वि॒द्वान् । सः । विश्वा । भुव॑ना । अ॒भि । प॒श्यति॑ । अ॒व । अ॒जु॒ष्टान् । वि॒ध्यति॑ । क॒र्ते । अ॒व्रतान् ॥ ८ ॥

वऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य गोपाः गोपाधिता अत एव सुक्रतुः शोभनकर्मा सोमः वन दभाय दम्भाय^१ स्तम्भनाय न भवति । परैर्दम्भयितुं न शक्यत इत्यर्थः । किंच वसः सोमः त्री । 'शेष्ठन्दसि बहुलम्' इति लुक् । त्रीणि पवित्रा अग्निवायुसूर्यात्मकानि त्रीणि पवित्राणि हव्यन्तः हव्यस्यान्तः एवा दधे आदधाति । स्वस्मिन् संगमयतीत्यर्थः । अपि च विद्वान् सर्वं जानानः वसः सोमः विश्वा भुवना सर्वाणि भुवनानि अभि पश्यति । ततः कर्ते । करोतेरौणादिकः तत्प्रत्ययः । कर्मणि अजुष्टान् अग्नियान् अत एव अव्रतान् अयजमानान् अव विध्यति अवाङ्मुखान् कृत्वा ताडयति । हिनस्तीति यावत् ॥

ऋतस्य तन्तुर्वित॑तः प॒वित्र॑ आ जि॒ह्वाया॑ अ॒ग्रे वरु॑णस्य मा॒यया॑ ।

धीरा॑श्चित्त॒त्समि॑नक्षन्त आश॑तात्रा क॒र्तम॑व प॒दात्य॑प्रभुः ॥ ९ ॥

ऋतस्य । तन्तुः । वि॒स्त॒तः । प॒वित्रे॑ । आ । जि॒ह्वायाः । अ॒ग्रे । वरु॑णस्य । मा॒यया॑ ।
धीराः । चि॒त् । तत् । स॒म्ऽइ॒नक्ष॑न्तः । आ॒शत॑ । अ॒त्र । क॒र्तम् । अ॒व । प॒दाति॑ । अ॒ग्र॒ऽभुः ॥ ९ ॥

वऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य तन्तुः तनिता^२ पवित्रे अविवालये दशापवित्रे विततः विस्तृतः । यद्वा । पवित्रेऽन्तरिक्षे विस्तृतः सोमः वरुणस्य जिह्वाया अग्रे मायया कर्मणा आ^३ अस्थितः^३ । वरुणजिह्वा अपस्तिष्ठन्ति । तासु^४ सोमो वसतीति वसतीवर्याद्युदकेषु^५ स्थित इत्यर्थः ।

१. ग-न दभाय । २. ग-तनिता अयं । ३. ग-त३-म७-दुरास्थितः; त१-दरास्थित; त२. ४. ५. ६ दुरास्थित; त७-दुरास्थित; म१. २-दुरा दुरास्थितः; म४-दुरस्थितः; म६-दुरस्थित । ४. त-म६-तेषु । ५. त-म२-द्युदके ।

ततः षधीराश्रित् कर्मणि प्राज्ञा एव षतत् वरुणजिह्वाग्रस्थानं षसमिन्क्षन्तः । इन्क्षतिर्गतिकर्मा । संव्यामुवन्तः सन्तः षआशत स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा प्रामुवन् । यः पुनः षकर्तम् । 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । कर्मणि षअप्रभुः समर्थो न भवति सोऽयम् षअत्र अस्मिन्नेव लोके षअव षपदाति अवस्तान्नरके पतति नोपरि गच्छति । 'पद गतौ' । लेख्याडागमः । तस्मात्सर्वैरग्निष्टोमादिकर्म कर्तव्यमित्येषोऽर्थोऽभिहितो भवति ॥ ॥ ३० ॥

'शिशुर्न' इति नवचं सप्तमं सूक्तं देवतमसस्य कक्षीवत आर्षं पवमानसोमदेवताकम् । अष्टमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्थः । तथा चानुक्रम्यते—'शिशुर्न कक्षीवांस्त्रिष्टुवष्टमी' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

शिशुर्न जातोऽव चक्रदद्वने स्वर्यद्वाज्यरुषः सिपासति ।

दिवो रेतसा सचते पयोवृधा तमीमहे सुमती शर्म सप्रथः ॥ १ ॥

शिशुः । न । जातः । अव । चक्रदत् । वने । स्वः । यत् । वाजी । अरुषः । सिपासति ।

दिवः । रेतसा । सचते । पयःऽवृधा । तम् । ईमहे । सुमती । शर्म । सप्रथः ॥ १ ॥

स पवमानः सोमः षवने वननीये वसतीवर्षाख्य उदके षजातः उत्पन्नः षशिशुर्न शिशुरिव षअव षचक्रदत् अवाङ्मुखं क्रन्दति । तदोदकमध्ये पतच्छब्दं करोति खलु । षयत् यदा षवाजी बलवानन्नवान् वा षअरुषः आरोचमानः । यद्वा । वाज्यश्च इव अरुषः । अर्तेरुषच् । गमनशीलः सोमः षस्वः स्वर्गलोकं षसिपासति संभक्तुमिच्छति । सनोतेः सनीडभाव आत्वम् । 'सनोतेः' इति साहितिकं पत्वम् । सोऽयं षपयोवृधा गवामोषधीनां च क्षीरस्य वर्धकेन^१ षरेतसा उदकेन सह षदिवः शुलोकात् षसचते पार्थिवं लोकं समवैति । षतं तादृशं प्रसिद्धं सोमं षसप्रथः सर्वतः पृथुतरं^२ धनादिना युक्तं षशर्मं गृहं तद्वयं षसुमती । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । सुमत्या शोभनया स्तुत्या षईमहे याचामहे । ईमह इति याच्नाकर्मा । 'ईङ् गतौ' । दैवादिकः । छान्दसः इयनो लुक् ॥

दिवो यः स्कम्भो धरुणः स्वातत् आपूर्णो अंशुः पुर्येति विश्वतः ।

सेमे मही रोदसी यक्षदावृता समीचीने दाधार समिषः कविः ॥ २ ॥

दिवः । यः । स्कम्भः । धरुणः । सुऽआततः । आऽपूर्णः । अंशुः । परिऽएति । विश्वतः ।

सः । इमे इति । मही इति । रोदसी इति । यक्षत् । आऽवृता ।

समीचीने इति समऽईचीने । दाधार । सम् । इषः । कविः ॥ २ ॥

षदिवः शुलोकस्य षस्कम्भः विष्कम्भयिता संरोद्धा षधरुणः सर्वस्य धारकः । यद्वा । पृथिव्या धारकः । 'विष्टम्भोऽदिवो धरुणः पृथिव्याः' (ऋ. सं. ९.८९.६) इत्याम्नानात् । तादृशः षस्वाततः सुष्ठु सर्वत्र षविततः विस्तृतः अत एव षआपूर्णः^३ पात्रेषु संपूर्णः षयः षअंशुः सोमात्मकः षविश्वतः सर्वतः षपुर्येति परिगच्छति । 'तिष्ठि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः । षसः सोमः षइमे षरोदसी द्यावापृथिव्यौ षआवृता संभजनीयेन कर्मणा षयक्षत् यजतु । स्वबलेन संयोजयत्वित्यर्थः । ततः सोऽयं षसमीचीने परस्परं संगते द्यावापृथिव्यौ षदाधार धारयाचकार । 'तुजादीनाम्' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । अनन्तरं षकविः क्रान्तकर्मा षइषः अन्नानि स्तोतृभ्यः षसं प्रयच्छतु । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

महि प्सरः सुकृतं सोम्यं मधुर्वी गव्यूतिरदितेऋतं यते ।

ईशे यो वृष्टेरित उस्त्रियो वृषापां नेता य इतऊतिऋग्मियः ॥ ३ ॥

महि । प्सरः । सुकृतम् । सोम्यम् । मधु । उर्वी । गव्यूतिः । अदितेः । ऋतम् । यते ।
ईशे । यः । वृष्टेः । इतः । उस्त्रियः । वृषा । अपाम् । नेता । यः । इतः ऊतिः । ऋग्मियः ॥ ३ ॥

वक्रतं सत्यभूतं यज्ञं यते गच्छते तस्मा इन्द्राय वसुकृतं सुष्ठु संस्कृतं वसोम्यं सोममयं महि
महत् प्रभूतं वसु मधुररसं प्सरः भक्षणं पानीयं भवति । 'पसा भक्षणे' । किंच अस्मद्यज्ञं
प्रत्यागच्छतामिन्द्रादीनाम् अदितेः पृथिव्याः गव्यूतिः मार्गश्च उर्वी विस्तीर्णो भवति । इन्द्रस्य
ज्ञातसहस्रसंख्याकैरिभिः सह गन्तुं मार्गो विस्तीर्णोऽभवदित्यर्थः । यः इन्द्रः इतः इमं लोकं
प्रत्यापतन्त्याः वृष्टेः ईशे ईश्वरी भवति । तथा उस्त्रियः । उस्त्रेति गोनाम् । गोभ्यो हितः अपाम्
उदकानां वृषा वर्षकः यज्ञस्य नेता नायकः इतऊतिः इममस्मदीयं यज्ञं प्रत्यूतिर्गमनं यस्य स
तथोक्तः । इतो गच्छन् यः इन्द्रः ऋग्मियः ऋगर्हः स्तोतव्यो भवति । तस्मा अयं सोमः
पातव्यो भवतीति ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'आत्मन्वन्नभः' इत्येषा । सूत्रितं च—'तदु प्रयक्षतामस्य कर्मात्मन्वन्नभो
दुह्यते घृतं पयः' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

आत्मन्वन्नभो दुह्यते घृतं पयं ऋतस्य नाभिरमृतं वि जायते ।

समीचीनाः सुदानवः प्रीणन्ति तं नरो हितमवं मेहन्ति पेरवः ॥ ४ ॥

आत्मन्वत् । नभः । दुह्यते । घृतम् । पयः । ऋतस्य । नाभिः । अमृतम् । वि । जायते ।
सुसुदानीनाः । सुदानवः । प्रीणन्ति । तम् । नरः । हितम् । अवं । मेहन्ति । पेरवः ॥ ४ ॥

व आत्मन्वत् । 'अनो नुद्' इति नुडागमः । आत्मवत् सारवत् घृतं पयः च नभः नभस
आदित्यरूपास्सोमः दुह्यते । किंच वक्रतस्य यज्ञस्य नाभिः । 'णह बन्धने' । 'स्वमोर्नपुंसकात्'
(पा. सू. ७. १. २३) इति सोर्लुङ्ग भवति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् । नाभिः
यज्ञस्य बन्धकम् अमृतम् उदकं च वि जायते तस्मादेव प्रादुर्भवति । ततः सुदानवः शोभन-
स्तुतिहविर्दानवन्तो यजमानाः समीचीनाः परस्परं संगताः सन्तः तम् इमं सोमं प्रीणयन्ति
स्तुतिभिस्तर्पयन्ति । अथ नरः नेतारः पेरवः । 'पा रक्षणे' । 'मापोस्तिवे रुन्' इति रुन्प्रत्ययः ।
सर्वस्य रक्षकाः सोमरश्मयः हितं निहितम् अव अवस्ताद्वर्तमानं पार्थिवमुदकं मेहन्ति वर्षन्ति ।
'मिह सेचने' । औवादिकः । यद्वा । हितमुदकं पृथिवीं प्रति मेहन्ति ॥

अरावीदंशुः सचमान ऊर्मिणा देवाव्यं मनुषे पिन्वति त्वचम् ।

दधाति गर्भमदितेरुपस्थ आ येन लोकं च तनयं च धामहे ॥ ५ ॥

अरावीत् । अंशुः । सचमानः । ऊर्मिणा । देवऽअव्यम् । मनुषे । पिन्वति । त्वचम् ।
दधाति । गर्भम् । अदितेः । उपऽस्थे । आ । येन । लोकम् । च । तनयम् । च । धामहे ॥ ५ ॥

१. ग-त३-भ१.२.४.७-भक्षणीय । २. त-भ२-या; भ६-या द्यावा; सु-अदितेः अदीनायाः ।
३. ग-त३-भ१.२.४.५.७-नेता सर्वस्य । ४. ग-जगतः । ५. ग-दातव्यो । ६. ग-भ१.६.७-
नाभिः; त४-नाभि । ७. भ१(२)-स्तुतिभिः प्रीणन्ति प्रीणयति स्तुतिभिः प्रीणयति ।

वज्रमिणा वसतीवर्यादीनामुदकानां संघेन वसचमानः वंशुः सोमः वरावीत् शब्दं करोति । किंच स सोमः देवाव्यम् । 'अव रक्षणे' । 'अवितृस्तुतन्निभ्य ईः' इति ईप्रत्ययः । देवानां पालयित्रीं वस्वचम् आत्मनः शरीरं मनुष्ये मनुष्याय यजमानाय विपिचति सिद्धति । पात्रेषु क्षरतीति यावत् । अपि च अदितेः अदीनायाः पृथिव्याः उपस्थे समीप ओषधीषु तं गर्भम् आ वृधाति सुधामयैः किरणैर्विदधाति । येन गर्भेण वयं यतोर्कं दुःखनाशकं पुत्रं च तनयम् । तनोति कुलमिति तनयः पौत्रः । तं च धामहे दध्महे धारयामः । दधातेर्हटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ॥ ३१ ॥

सहस्रधारेऽव ता असुश्चतस्तृतीयं सन्तु रजसि प्रजावतीः ।

चतस्रो नामो निहिता अवो दिवो हविर्भरन्त्यमृतं घृतश्रुतः ॥ ६ ॥

सहस्रधारे । अव । ताः । असुश्चतः । तृतीयं । सन्तु । रजसि । प्रजावतीः ।

चतस्रः । नामः । निहिताः । अवः । दिवः । हविः । भरन्ति । अमृतम् । घृतश्रुतः ॥ ६ ॥

सहस्रधारे बहुदकधारे तृतीये रजसि लोके स्वर्गे वर्तमानाः असुश्चतः परस्परमसक्ताः प्रजावतीः उत्पादितप्रजावत्यः सोमस्य स्वभूताः ताः अव सन्तु अवस्तापृथिव्यां पतन्तु । कास्ता इत्याह । चतस्रो नामः तपसो वाधिकाः सोमस्य संबन्धिन्यश्चतस्रो दीप्तयः कलाः विद्वः सुलोकात् अवः अवस्तात् निहिताः सोमेन स्थापिताः ताः घृतश्रुतः घृतस्योदकस्य च्यावयिष्यः सत्यः हविः सोमादिलक्षणं भरन्ति देवानां प्रयच्छन्ति । तथा अमृतं गोष्वोषधीषु च पयोरुप सुधारुपं च भरन्ति प्रक्षिपन्ति ॥

श्वेतं रूपं कृणुते यत्सिषासति सोमो मीढान् असुरो वेद भूमनः ।

धिया शमीं सचते सेमभि प्रवद्विस्कर्बन्धमव दर्षदुद्रिणम् ॥ ७ ॥

श्वेतम् । रूपम् । कृणुते । यत् । सिषासति । सोमः । मीढान् । असुरः । वेद । भूमनः ।

धिया । शमीं । सचते । सः । ईम् । अभि । प्रवत् । दिवः । कर्बन्धम् । अव । दर्षत् । उद्रिणम् ॥ ७ ॥

श्वेतं दीप्यमानं शुक्लं रूपं कृणुते तदा करोति यत् यदा सिषासति स्वर्गं संभक्तुमिच्छति । सोमे पात्राण्यागते सति तत्तेजसानुरक्षितानां तेषां श्वेतं रूपं भवति । ततः मीढान् । 'मिह सेचने' । अस्मात् कसौ 'दाश्चान्साह्वान्मीढाश्च' इति निपातनादभिमतत्वरूपसिद्धिः । कामानां सेक्ता असुरः प्राज्ञी बलवान् वा सोमः भूमनः बहुधनानि वेद स्तोत्रभ्यो दातुं जानाति । प्रयच्छतीति यावत् । स ईम् । 'सोऽचि लोपे चेत्' इति सुलोपः । सोऽयं धिया प्रज्ञानेन प्रवत् प्रकृष्टानि शमी । द्वितीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । कर्माणि अभि सचते अभितः समवैति । किंच विद्वः अन्तरिक्षात् उद्रिणम् उदकवन्तं कर्बन्धं मेघम् । कर्बन्धशब्देन मेघोऽभिधीयते । तास्थ्यात्ताच्छब्दमिति । मेघम् अव दर्षत् अवदारयति । विवृतद्वारं करोति । मेघं विदार्यान्तरिक्षात् वृष्टिं करोतीत्यर्थः ॥

अथ श्वेतं कुलशं गोभिर्क्तं कार्मुन्ना वाज्यक्रीत् ससवान् ।

आ हिन्विरे मनसा देवयन्तः कक्षीवते शतहिमाय गोनाम् ॥ ८ ॥

१. ग-मु-नभसो; त३-भ१.२.४.६-तमसो; भ७-नमसो । २. त-भ६-यथा । ३. ग-पातृभ्यः । ४. त३.५-भ-कर्बन्ध । ५. त-भ-कर्बन्ध ।

अध । श्वेतम् । कलशम् । गोभिः । अक्तम् । कार्ष्मन् । आ । वाजी । अक्रमीत् । सप्तऽवान् ।
आ । हिन्विरे । मनसा । देवऽयन्तः । कक्षीवते । शतऽहिमाय । गोनाम् ॥ ८ ॥

वअध अथानन्तरं वश्वेतं संप्रति सोमसंसर्गात् श्वेतवर्णं वगोभिः उदकैः वअक्तं संपृक्तं द्रोणकलशं
वसप्तवान् संभजन् सोमः^१ वआ वअक्रमीत् आक्रमते । वकार्ष्मन्^२ कार्ष्मन्शब्दः काष्ठावचनः । आजि
धावन्तो योद्धारो यां गन्तुमिच्छन्ति तस्यां काष्ठायां ववाजी कश्चिदश्वो युद्धं भजमान आक्रमीत्
आक्रमते । सोमः काष्ठायां द्रोणकलशे पततीत्यर्थः । ततस्तस्मै सोमाय वदेवयन्तः देवानिच्छन्त
ऋत्विजः वमनसा वआ वहिन्विरे स्तुतीराभिमुख्येन प्रेरयन्ति । तत्र वशतहिमाय बहुगमनाय
वकक्षीवते स्तोत्रकारिण एतन्नामकायर्षये सोमः वगोनां गाः पशून् प्रेरयति । 'गोः पादान्ते' (पा.
सू. ७. १. ५७) इति नुडागमः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति संप्रदानसंज्ञा । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

अद्भिः सोम पपृचानस्य ते रसोऽव्यो वारं वि पवमान धावति ।

स मृज्यमानः कविभिर्मदिन्तम् स्वदस्वेन्द्राय पवमान पीतये ॥ ९ ॥

अत्ऽभिः । सोम । पपृचानस्य । ते । रसः । अव्यः । वारम् । वि । पवमान । धावति ।
सः । मृज्यमानः । कविऽभिः । मदिन्ऽतम् । स्वदस्व । इन्द्राय । पवमान । पीतये ॥ ९ ॥

हे वपवमान पवित्रेण पूयमान हे वसोम वअद्भिः वसतीवर्षादिभिरुदकैः वपपृचानस्य संपृच्य-
मानस्य वते तव वरसः वअव्यः अवेः ववारं वालं दशापवित्रं ववि वधावति विविधं प्राप्नोति । ततो
हे वमदिन्तम् मादयितुम् हे वपवमान सोम त्वं वकविभिः क्रान्तकर्मभिर्ऋत्विग्भिः वमृज्यमानः
पूयमानः सन् वइन्द्राय वपीतये इन्द्रस्य पानार्थं वस्वदस्व प्रियरसो^३ भव ॥ ॥ ३२ ॥

'अभि प्रियाणि' इति पञ्चममष्टमं सूक्तं भार्गवस्य कवेरार्षं जागतं पवमानसोमदेवताकम् ।
तथानुक्रम्यते—'अभि प्रियाणि पञ्च कविः' इति । गतो विनियोगः ॥

अभि प्रियाणि पवते चनोहितो नामानि यद्वा अधि येषु वर्धते ।

आ सूर्यस्य बृहतो बृहन्नाधि रथं विष्वञ्चमरुहद्विचक्षणः ॥ १ ॥

अभि । प्रियाणि । पवते । चनऽहितः । नामानि । यद्वा । अधि । येषु । वर्धते ।

आ । सूर्यस्य । बृहतः । बृहन् । अधि । रथम् । विष्वञ्चम् । अरुहत् । विऽचक्षणः ॥ १ ॥

वचनोहितः । चन इत्यन्नाम । चायतेरसुनि चन इत्यौणादिकसूत्रेण निपातितः । चनसेऽज्ञाय
हितः यद्वा हितान्नः सोमः वप्रियाणि जगतः प्रीणयितृणि वनामानि नमनशीलानि तान्युदकानि
वअभि वपवते अभितः करोति । वयेषु अन्तरिक्षस्थितेषु दक्षेण वयद्वाः महानर्थं सोमः वअधि ववर्धते
अधिकं प्रवृद्धो भवति । अपां मध्ये सोमो वसति । ततः वबृहन् महान् सोमः वबृहतः महतः
परिवृढस्य वसूर्यस्य वविष्वञ्चं विष्वग्गमनम्^४ वअधि उपरि वरथं वविचक्षणः सर्वस्य विद्वद्वा सन्
वआ वअरुहत् आरोहति । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते' इति ॥

१. भ१(२)—सोमः कार्ष्मन् । २. त२-भ१-७—'कार्ष्मन्' नास्ति । ३. भ६—प्रियतमो । ४. ग-
भ२—विष्वग्गामिनं रथं; त४-भ१—विष्वग्गामनरथं; भ७—विष्वग्गामनं वृथ; भ१(२)—गमनसाधनं रथं ।

ऋतस्य जिह्वा पवते मधु प्रियं वक्ता पतिधियो अस्या अदाम्यः ।

दधाति पुत्रः पित्रोरपीच्यं नाम तृतीयमधि रोचने दिवः ॥ २ ॥

ऋतस्य । जिह्वा । पवते । मधु । प्रियम् । वक्ता । पतिः । धियः । अस्याः । अदाम्यः ।

दधाति । पुत्रः । पित्रोः । अपीच्यम् । नाम । तृतीयम् । अधि । रोचने । दिवः ॥ २ ॥

वृत्तस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य वृजिह्वा मुख्यत्वेन जिह्वास्थानीयः सोमः वृप्रियं प्रियकरं वमधु मदकरं रसं वपवते क्षरति । कीदृशः । वक्ता शब्दकृत् । यद्वा । स्तोत्रभिः क्रियमाणाः स्तुतयः साधीयस्य इति प्रतिश्रवणस्य कर्ता । वृअस्याः वृधियः पुत्रस्य कर्मणः वृपतिः पालयिता वृअदाम्यः रक्षोभिर्हिंसितुमशक्यः वृपुत्रः यजमानः वृपित्रोः मातापित्रोः वृअपीच्यम् अन्तर्हितं यत् वृनाम । तौ न जानीतो नामकरणवेलायाम् । तस्मात्तयोरपरिज्ञायमानं तत् वृतृतीयं नाम वृदिवः शुलोक्तस्य वृरोचने दीप्यमाने सोमेऽभिपूयमाणे सति वृअधि वृदधाति अत्यन्तं धारयति । नक्षत्रव्यावहारिकनास्ती प्रभाष्य सोमयाजीति तृतीयमस्य नाम इति भगवता बोधायनेनोक्तम् (बौ. गृह्यशेष. १.११.४-७) ॥

अव द्युतानः कलशा अचिक्रदन्मृभिर्येमानः कोश आ हिरण्यये ।

अभीमृतस्य दोहना अनूपतार्थि त्रिपुष्ट उपसो वि राजति ॥ ३ ॥

अव । द्युतानः । कलशान् । अचिक्रदत् । नृऽभिः । येमानः । कोशे । आ । हिरण्यये ।

अभि । ईम् । ऋतस्य । दोहनाः । अनूपत । अधि । त्रिऽपुष्टः । उपसः । वि । राजति ॥ ३ ॥

वृद्युतानः । 'द्युत दीप्तौ' । दीप्यमानः वृनृभिः कर्मनेत्रभिर्ऋत्विग्भिः वृहिरण्यये हिरण्यये वृकोशे अधिपवणचर्मणि । तस्य हिरण्ययत्वं 'हिरण्यपाणिरभिपुणोति' इति हिरण्यसंबन्धात् । तादृशे कोशे वृयेमानः । छान्दसे कर्मणि लिटि कानचि रूपम् । नियम्यमानः सोमः । ततः वृऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य वृदोहनाः दोग्धार ऋत्विजः वृईम् पुनं सोमम् वृअभि वृअनूपत अभिपुवन्ति । 'प्रावाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति' (तै. सं. ६.२.११.४) इति तैत्तिरीयब्राह्मण एषां दोग्धत्वमभिहितम् । सोमः वृकलशान् द्रोणाभिधानान् प्रति वृअव वृअचिक्रदत् अवक्रन्दति शब्दायते । ततः वृत्रिपुष्टः । त्रीणि सवनान्येव पृष्ठानि यस्य स तथोक्तः त्रिषु सवनेषु सोमस्य विद्यमानत्वात् । त्रिचक्रादिस्वादुत्तर-पदान्तोदात्तत्वम् । तादृशः सोमः वृउपसः वृअधि यागाहनि वृवि वृराजति । 'अधिशीङ्स्थासां' (पा. सू. १. ४. ४६) इति द्वितीया । तेष्वहःसु विशेषेण दीप्यते । यद्वा । राजतिरन्तर्णीतण्यर्थः । अहानि प्रकाशयति ॥

अद्रिभिः सुतो मतिभिश्चनोहितः प्ररोचयन्त्रोदसी मातरा शुचिः ।

रोमाण्यव्या समया वि धावति मधोर्धारा पिन्वमाना दिवेदिवे ॥ ४ ॥

अद्रिऽभिः । सुतः । मतिऽभिः । चनःऽहितः । प्रऽरोचयन् । रोदसी इति । मातरा । शुचिः ।

रोमाणि । अव्या । समया । वि । धावति । मधोः । धारा । पिन्वमाना । दिवेऽदिवे ॥ ४ ॥

१. त१.२.५.७-स्तुतः; त३.४-म१.५.७-स्तुतीः; म६-स्तुतिः । २. ग-अभिषवः; त३-म१.२-अधिषवः । ३. ग-पवमानः; त३-म१.२.६.७-ते तव; त४-तेनाव; म१(२)-तेन च । ४. त३.४-द्रोणानभिधानान्; म६-द्रोणकलशाभिधानान् ।

१सतिभिः । 'मन ज्ञाने' । 'मन्त्रे वृषेपचमन' इति क्तिबुदात्तः । स्तुतिभिः १अद्रिभिः
प्रावभिश्च १सुतः अभिपुतः १चनोहितः चनसे अन्नाय हितः हिताज्ञो वा १मातरा मातरौ जगतो
निर्माथ्यौ १रोदसी यावापृथिव्यौ १प्ररोचयन् स्वतेजसा प्रकाशयन् अत एव १शुचिः दीप्यमानः
एवंविधः सोमः अव्यानि^१ अविवानि १रोमाणि तैः कृतानि पवित्राणि १समया अभितः समीपे
१वि १धावति विशेषेण क्षरति । किंच १पिन्वसाना अद्रिः सिच्यमाना १मधोः मदकरस्य सोमस्य
१धारा १दिवेदिवे अन्वहं दीर्घसन्नेषु पवित्राण्युभयतः पवते ॥

परिं सोम प्र धन्वा स्वस्तये नृभिः पुनानो अभि वासयाशिरम् ।

ये ते मदा आह्वनसो विहायसस्तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मघम् ॥ ५ ॥

परिं । सोम । प्र । धन्व । स्वस्तये । नृभिः । पुनानः । अभि । वासय । आशिरम् ।

ये । ते । मदाः । आह्वनसः । विहायसः । तेभिः । इन्द्रम् । चोदय । दातवे । मघम् ॥ ५ ॥

हे १सोम १स्वस्तये अविनाशाय १परि १प्र १धन्व पात्राणि परितः प्रगच्छ^२ । धविर्गत्वर्थः ।
किंच १नृभिः कर्मनेतृभिर्कस्विभिः १पुनानः पूयमानस्त्वम् १आशिरम् आश्रयणं क्षीरादिकम्
१अभि १वासय आच्छादय । संयोजयेति यावत् । १आह्वनसः । 'आह्वनवन्तो वचनवन्तः'
(निरु. ४.१५) इति यास्कः । शत्रूणामभिमुख्येन हन्तारोऽभिहन्यमाना अभिपूयमाणाः स्तुतिमन्तः
शब्दवन्तो वा १विहायसः । महन्नामैतत् । महान्तः १ते त्वदीयाः १ये १मदाः मदहेतवो रसाः सन्ति
१तेभिः तैः सोमैरस्माभिर्दीयमानैः^३ १मघं मंहनीयं धनमस्मभ्यं १दातवे दातुम् १इन्द्रं १चोदय
प्रेरय ॥ ॥ ३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे अक्संहिताभाष्ये
सप्तमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः संपूर्णः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

व्याख्यायाध्याहृतप्रज्ञः सप्तमस्य द्वितीयकम् ।

अध्यायं सायणामात्यस्तृतीयं व्याकरोत्यथ ॥

तत्र 'धर्ता' इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तं भार्गवस्य कवेरार्षं जागतं पवमानसोमदेवताकम् । 'धर्ता'
इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

धर्ता दिवः पवते कृत्वा रसो दक्षो देवानामनुमाद्यो नृभिः ।

हरिः सृजानो अत्यो न सत्त्वमिष्टुथा पार्जासि कृणुते नदीष्व ॥ १ ॥

धर्ता । दिवः । पवते । कृत्वा । रसः । दक्षः । देवानाम् । अनुऽमाद्यः । नृभिः ।

हरिः । सृजानः । अत्यः । न । सत्त्वमिष्टुः । वृथा । पार्जासि । कृणुते । नदीषु । आ ॥ १ ॥

पधर्ता सर्वस्य धारकः सोमः पदिवः अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षस्थिताद्वापवित्रात् पवते
पूयते । कीदृशः सोमः । पृष्ठस्यः कर्तव्यः । शोधय इत्यर्थः । परसः रसात्मको देवानां पृक्षः बल-
प्रदः । यद्वा । दक्षः प्रवर्धनीयो देवानामर्थाय । तथा पृष्ठभिः नेतृभिर्ऋषिभिः अनुमाद्यः अनुमद-
नीयः स्तुत्यो वा पृष्ठरिः हरितवर्णः पृष्ठस्त्वभिः प्राणिभिः सादिभिः पृष्ठजानः पूज्यमानः पृष्ठ्यो
पृष्ठेन इव स यथा शिक्षितो पृष्ठ्या अनायासेन गच्छति तद्वत् पृष्ठ्या अप्रयत्नेन पाजंति बलानि
स्वीयान् वेगान् पृष्ठ्युते कुरुते । पृष्ठदीपु वसतीवरीषु । ताभिरित्यर्थः । पृष्ठ्या सिक्त इति शेषः । अयम्
अभिषवसमयाभिप्रायः ॥

शूरो न धत्त आयुधा गमस्त्योः स्वः । सिषासत्रथिरो गर्विष्ठिषु ।

इन्द्रस्य शुष्ममीरयन्नपस्युभिरिन्दुहिन्वानो अज्यते मनीषिभिः ॥ २ ॥

शूरः । न । धत्ते । आयुधा । गमस्त्योः । स्वः । सिषासन् । रथिरः । गोऽईष्ठिषु ।
इन्द्रस्य । शुष्मम् । ईरयन् । अपस्युऽभिः । इन्दुः । हिन्वानः । अज्यते । मनीषिऽभिः ॥ २ ॥

अयं सोमः पृष्ठमस्त्योः हस्तयोः पृष्ठायुधा आयुधानि पृष्ठो पृष्ठेन शूर इव पृष्ठे धारयति ।
पृष्ठः स्वर्गसुखसाधनं यज्ञं वा पृष्ठिषासन् संभक्तुमिच्छन् पृष्ठिरः रथवान् । रथादिरत्नप्रत्ययः ।
पृष्ठविष्टिषु यजमानस्य गवामेपेणेषु सत्सु । यजमानार्थं गोसंभजनाय रथवानित्यर्थः । पृष्ठस्य पृष्ठम्
बलम् पृष्ठयन् प्रेरयन् पृष्ठुः सोमो देवः पृष्ठपस्युभिः कर्मच्छुभिः पृष्ठमनीषिभिः मेधाविभिर्ऋषिभिः
पृष्ठिन्वानः प्रेर्यमाणः पृष्ठ्यते गोभिः ॥

इन्द्रस्य सोमं पर्वमानं ऊर्मिणां तविष्यमाणो जठरेष्व विश ।

प्र णः पिन्व विद्युदभ्रेव रोदसी धिया न वाजाँ उप मासि शश्वतः ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सोम । पर्वमानः । ऊर्मिणां । तविष्यमाणः । जठरेषु । आ । विश ।

प्र । नः । पिन्व । विद्युत् । अन्नाऽइव । रोदसी इति ।

धिया । न । वाजान् । उप । मासि । शश्वतः ॥ ३ ॥

हे पृष्ठसोम पृष्ठमानः पूयमानस्त्वं पृष्ठविष्यमाणः वर्धयिष्यमाणः सन् पृष्ठस्य पृष्ठरेषु
पृष्ठमिणा प्रभूतया धारया पृष्ठ्या विश । जठरप्रदेशस्य बाहुल्याद्बहुवचनम् । पृष्ठः अस्मदर्थं पृष्ठ-
दभ्रेव अन्नाणीव सा यथा दोग्ध्यन्नाणि तद्वत् प्र पृष्ठं ध्रुक्च पृष्ठोदसी द्यावापृथिव्यौ । किंच
पृष्ठिया कर्मणा पृष्ठेन हृदानीम् । नेति संप्रत्यर्थः । पृष्ठशश्वतः । बहुनामैतत् । बहून् पृष्ठवान् अन्नानि
पृष्ठे समीपे पृष्ठसि निर्मासि १ ॥

विश्वस्य राजा पवते स्वर्दशं ऋतस्य धीतिमृषिषाळवीवशत् ।

यः सूर्यस्यासिरेण मृज्यते पिता मतीनामसमष्टकाव्यः ॥ ४ ॥

विश्वस्य । राजा । पवते । स्वः । ऽदृशः । ऋतस्य । धीतिम् । ऋषिषाट् । अवीवशत् ।

यः । सूर्यस्य । असिरेण । मृज्यते । पिता । मतीनाम् । असमष्टकाव्यः ॥ ४ ॥

वृषिश्चस्य जगतः वराजा स्वामी सोमः स्वर्दृशः स्वर्गद्रष्टुः सर्वद्रष्टुर्वा वक्रतस्य सत्यभूतस्येन्द्रस्य । मनुष्यवाच्यनृतशब्दप्रतियोगिकस्य कृतशब्दस्य^१ देवार्थः^१ । तत्रापि औचित्येनेन्द्रः परिगृह्यते^२ । तस्य वधीति मतिं कर्म वा वक्रषिषाद् ऋषीणामतीन्द्रियद्रष्टृणामभिभविता । महश्चेन स्वयमपि^३ ऋषिश्रेष्ठत्वादिति^३ भावः । तथा च मन्त्रान्तरं—‘ ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिः ’ (ऋ. सं. ९. ९६. ६) इति । ईदृशः सोमः वधीवशत् अकामयत्^४ इन्द्रस्य^५ कर्म । यः सोमः सूर्यस्य देवस्य वसिरेण क्षेपकेण रश्मिना वृज्यते । असमष्टकाव्यः अन्यैः कविभिरव्याप्तकर्मा सोमः वसतीनाम् अस्मदीयानां स्तुतीनां पिता पालकः स्वामी भवतीति शेषः । यद्वा । यो मतीनां पिता असमष्टकाव्यश्च सन् मृज्यते सः वपवते इति संबन्धः ॥

वृषेव यूथा परि कोशमर्षस्यपामुपस्थे वृषभः कनिक्रदत् ।

स इन्द्राय पवसे मत्सरिन्तमो यथा जेषाम समिथे त्वोतयः ॥ ५ ॥

वृषाऽइव । यूथा । परि । कोशम् । अर्षसि । अपाम् । उपऽस्थे । वृषभः । कनिक्रदत् ।

सः । इन्द्राय । पवसे । मत्सरिन्तमः । यथा । जेषाम । समुऽस्थे । त्वाऽऊतयः ॥ ५ ॥

हे सोम त्वं वृषेव यूथा^१ यूथानि वृषभ इव स यथा तानि प्रविशति तद्वत् वक्रोशं कोशवत् रसधारकं^२ कलशं वपरि^३ वर्षसि परिगच्छसि । कुत्रस्थः सन् । अपामुपस्थे अन्तरिक्षे । कीदृशः सन् । वृषभः वर्षिता वक्रनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् । सः त्वं हे सोम इन्द्राय इन्द्रार्थं पवसे पूयसे । मत्सरिन्तमः मादयितृमस्त्वम् । यथा वयं जेषाम जयेम वसमिथे संग्रामे त्वोतयः त्वया रक्षिताः सन्तः ॥ १ ॥

‘ एष प्र कोशे ’ इति पञ्चमं दशमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘ एषः ’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

एष प्र कोशे मधुमां अचिक्रददिन्द्रस्य वज्रो वपुषो वपुष्टरः ।

अभीमृतस्य सुदुघा घृतश्रुतो वाश्रा अर्षन्ति पर्यसेव धेनवः ॥ १ ॥

एषः । प्र । कोशे । मधुमान् । अचिक्रदत् । इन्द्रस्य । वज्रः । वपुषः । वपुऽतरः ।

अभि । ईम् । कृतस्य । सुदुघाः । घृतऽश्रुतः । वाश्राः । अर्षन्ति । पर्यसाऽइव । धेनवः ॥ १ ॥

वपुषः अयं सोमः मधुमान् मधुररसः कोशे द्रोणकलशे वप्र अचिक्रदत् प्रकर्षेण शब्दायते । कीदृश एषः । इन्द्रस्य वज्रः वज्रस्थानीयः । बलकरत्वेन वज्रवत् प्रहरणसाधनत्वात् वज्रत्वोपचारः । एष एव हि सोमो वज्रे इन्द्रस्य साधने । तथा वपुषः बीजानां वपुः अन्यस्मात् वपुष्टरः अतिशयेन वहा । बीजावापस्य सोमकर्तृत्वात् ‘ सोमो वै रेतोधाः ’ (तै. सं. २. १. १. ६) इति श्रुतेः । ईम् अस्य वक्रतस्य सत्यफलस्य सोमस्य । धारा इति शेषः । ताः अभी अर्षन्ति अभिगच्छन्ति । कीदृश्यस्ताः । सुदुघाः सुष्ठु दोग्ध्यः फलानां घृतश्रुतः उदकस्य रसस्य वा क्षारयिज्यः वाश्राः शब्दयन्त्यः । किमिव । पर्यसा युक्ता वाश्राः धेनवः इव इति ॥

१. त३.भ७-‘शब्दस्य देवार्थः; भ६-‘शब्दस्येवार्थः । २. त-मु-प्रतिगृह्यते । ३. ग-स्वयं ऋषिष्वपि श्रेष्ठत्वादिति । ४. ग-कामयते । ५. ग-त१.५.७-भ१.२.७-‘ यूथा ’ नास्ति । ६. ग-हविषः संधारकं; त-भ६-रसं धारकं; भ१.७-रवधारकं ।

स पूर्यः पवते यं दिवस्परि श्येनो मथायदिषितस्तिरो रजः ।

स मध्व आ युवते वेविजान इत्कृशानोरस्तुर्मनसाह विभ्युषा ॥ २ ॥

सः । पूर्यः । पवते । यम् । दिवः । परि । श्येनः । मथायत् । इषितः । तिरः । रजः ।

सः । मध्वः । आ । युवते । वेविजानः । इत् । कृशानोः । अस्तुः । मनसा । अहं । विभ्युषा ॥ २ ॥

१सः सोमः २पूर्यः प्रतनः ३पवते पूयते । अभिपूयत इत्यर्थः । ४यं सोमं ५दिवः द्युलोकात् ६श्येनः ७इषितः स्वमात्रा प्रेषितः ८सन् ९परि १०मथायत् पर्यमन्नात् ११तिरः तीर्णं तिरस्कुर्वन् । किम् । १२रजः तृतीयं लोकम् । १३सः एव सोमः १४मध्वः मधुररसं सोमम् १५आ १६युवते यौति पृथक्करोति द्युलोकात् । स्वयं १७वेविजान १८इत् चलन् अधो गच्छन् १९कृशानोः सोमपालस्य २०अस्तुः शरक्षेप्तुः सकाशात् २१विभ्युषा भीतेन २२मनसाह २३मध्व आ युवत इति संबन्धः । कृशानोः सोमपालत्वं ब्राह्मणे स्पष्टमुक्तं—'कृशानुः सोमपालः सव्यस्य पदः' (ऐ. ब्रा. ३. २६) ॥

ते नः पूर्वीस उपरास इन्दवो महे वाजाय धन्वन्तु गोमते ।

ईक्षेण्यासो अहो न चारवो ब्रह्मब्रह्म ये जुजुषुर्हविर्विः ॥ ३ ॥

ते । नः । पूर्वीसः । उपरासः । इन्दवः । महे । वाजाय । धन्वन्तु । गोमते ।

ईक्षेण्यासः । अहः । न । चारवः । ब्रह्मऽब्रह्म । ये । जुजुषुः । हविःऽहविः ॥ ३ ॥

१ते वक्ष्यमाणाः २पूर्वीसः पूर्वे ३उपरासः । उपरता अत्रेत्युपराः । तादृशाः ४इन्दवः सोमाः ५महे महते ६गोमते ७नः मह्यं ८वाजाय अन्नाय अन्नलाभार्थं ९धन्वन्तु गच्छन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदृशा इन्दवः । १०ईक्षेण्यासः ईक्षणीयाः ११संदर्शनीयाः १२अहो १३न । अहः स्त्रिय आहननात् । ता इव सुवेधाः स्त्रिय इव १४चारवः रमणीयाः । तं इत्युक्तं क इत्याह । १५ये इन्दवः १६ब्रह्मब्रह्म सर्वमपि स्तावकमन्त्रजातं १७हविर्विः सर्वमपि हविर्जातं च १८जुजुषुः सेवन्ते ॥

अयं नो विद्वान् वनवद्वनुष्यत इन्दुः सत्राचा मनसा पुरुषुतः ।

इनस्य यः सदेने गर्भमादधे गवामुरुजमभ्यर्षति व्रजम् ॥ ४ ॥

अयम् । नः । विद्वान् । वनवत् । वनुष्यतः । इन्दुः । सत्राचा । मनसा । पुरुऽस्तुतः ।

इनस्य । यः । सदेने । गर्भम् । आऽदधे । गवाम् । उरुजम् । अभि । अर्षति । व्रजम् ॥ ४ ॥

१अयम् २इन्दुः सोमः ३नः अस्मान् ४वनुष्यतः हन्तुमिच्छतः शत्रून् ५विद्वान् जानन् हन्तुं ६वनवत् हन्तु तान् । केन साधनेन । ७सत्राचा सहाज्जता ८मनसा । कीदृशः । ९पुरुषुतः बहुभिः स्तुतः । १०यः सोमः ११इनस्य ईश्वरस्याग्नेः १२सदेने स्थाने भूमौ वेद्यां वा वर्तमानः १३गर्भमादधे धारयत्योषधीषु । १४यश्च १५गवाम् अस्मदीयानां शत्रुभिरपहतानाम् १६उरुजं प्रभूतानामपां पयसा जनकं १७व्रजम् अभ्यर्षति गच्छति । स वनवदिति ॥

चक्रिर्दिवः पवते कृत्वो रसो महाँ अदब्धो वरुणो हुरुग्यते ।

असावि मित्रो वृजनैषु यज्ञियोऽत्यो न यूथे वृषयुः कर्निकदत् ॥ ५ ॥

१. ग-भ१.७-प्रेरितः । २. त-नभसा सह; त३-भ२.७-मनसा सह; भ६-नमसा सह; सु-मनसा सह । ३. ग-त१.३.४.७-भ१.४.७-ईक्षणीयाः नास्ति । ४. त१.२.४.५-यत ।

चक्रिः । दिवः । पवते । कृत्व्यः । रसः । महान् । अदब्धः । वरुणः । हुरुक् । यते ।
असावि । मित्रः । वृजनेषु । यज्ञियः । अत्यः । न । युथे । वृषऽयुः । कनिक्कदत् ॥ ५ ॥

वचक्रिः सर्वस्य कर्ता । वृत्त्व्यः कर्मण्यः । वरसः रसात्मकः । महान् गुणैरधिकः । अदब्धः
अहिंस्यः । वृरुक् कुटिलं पतते गच्छते । इतस्ततः परिचरत इत्यर्थः । तदर्थं । दिवः सकाशात् पवते
पूयते । अन्तरिक्षस्थादृशापवित्रादित्यर्थः । किंचासौ सोमः । असावि सूयते । कदा । वृजनेषु अरिष्टेषु
सत्सु तत्परिहारार्थम् । कीदृशः सः । मित्रः सर्वेषां मित्रभूतः । यज्ञियः यष्टव्यः । अत्यो वन अथ
इव । युथे वडवायूथे स यथा वृषयुः सन् शब्दं करोति तद्वदसौ वृषभो रसस्य वर्षिता । कनिक्कदत्
शब्दं कुर्वन् असावीति ॥ ॥ २ ॥

‘प्र राजा वाचम्’ इति पञ्चचैमेकादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘प्र राजा’ इत्यनु-
क्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र राजा वाचं जनयन्नसिष्यददपो वसानो अभि गा इयक्षति ।

गृभ्णाति रिप्रमविरस्य तान्वा शुद्धो देवानामुप याति निष्कृतम् ॥ १ ॥

प्र । राजा । वाचम् । जनयन् । असिष्यदत् । अपः । वसानः । अभि । गाः । इयक्षति ।
गृभ्णाति । रिप्रम् । अविः । अस्य । तान्वा । शुद्धः । देवानाम् । उप । याति । निऽकृतम् ॥ १ ॥

प्र राजा राजमानोऽयं सोमोऽभिषूयमाणः सन् वाचं शब्दं जनयन् उत्पादयन् । असिष्यदत्
प्रस्यन्दते । तथा । अपः वसतीवरीः । वसानः आच्छादयन् । गाः स्तुतीः । अभि इयक्षति
अभिगच्छति । इयक्षतिर्गतिकर्मसु पठितः । अस्य सोमस्य रिप्रम् अनुपादेयत्वेन पापरूपम्
अभिषुतवल्लीशकलादिरूपम् । अविः अविरोमनिर्मितं दशापवित्रं । तान्वा स्वीयेन वहेण गृभ्णाति
गृह्णाति शोधनसमये । पश्चात् शुद्धः देवानां निष्कृतं संस्कृतं स्थानम् उप याति उपगच्छति ॥

इन्द्राय सोम परि पिच्यसे नृभिर्नृचक्षा ऊर्मिः कविरज्यसे वने ।

पूर्वीर्हि ते सुतयः सन्ति यातवे सहस्रमश्वा हरयश्चमूपदः ॥ २ ॥

इन्द्राय । सोम । परि । पिच्यसे । नृभिः । नृचक्षाः । ऊर्मिः । कविः । अज्यसे । वने ।
पूर्वीः । हि । ते । सुतयः । सन्ति । यातवे । सहस्रम् । अश्वाः । हरयः । चमूऽसदः ॥ २ ॥

हे सोम त्वम् । इन्द्राय इन्द्रार्थं । नृभिः नृभिर्नृत्विग्भिः । परि पिच्यसे अभिषूयसे । तथा
हे सोम । नृचक्षाः नृणां यष्टूणामनुग्रहेण दृष्टा । ऊर्मिः प्रेर्यमाणः प्रवृद्धो वा । कविः मेधावी च त्वं
वने उदके अज्यसे प्रेर्यसे । पूर्वीः बह्वयः । हि ते सुतयः मार्गाश्छिद्राणि सन्ति यातवे
यातुम् । अल्पस्य सोमस्य अपरिमितसुतिगमनासंभवात्तस्य बाहुल्यमाह । चमूपदः अभिषवण-
फलकयोः सीदतः । सहस्रम् अपरिमिताः । अश्वाः व्याघ्राः । हरयः हरितवर्णा अश्वः सन्ति ।
अथवा । इन्द्राय परिपिच्यसे इत्युक्तत्वादिन्द्रासौ मार्गासाधनयोः सन्नाव उत्तरार्धेन प्रतिपादितः ।
ते पुरातन्यः सरण्यः सन्तीन्द्रं प्रति यातुम् । तथा सहस्रसंख्याका हरितवर्णा अश्वाश्च सन्ति
चमूपदस्तवेति ॥

१. त१.२.५-ऋत्वं; म६-कृतुं । २. त१.२.७-अश्वः; त५-अश्वः । ३. त१.७-संति अथ चन्द्राय;
त२.४.५-संति अथ च ।

समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणमासीना अन्तरभि सोममक्षरन् ।

ता ई हिन्वन्ति हर्म्यस्य सुक्षणिं याचन्ते सुम्नं पर्वमानमक्षितम् ॥ ३ ॥

समुद्रियाः । अप्सरसः । मनीषिणम् । आसीनाः । अन्तः । अभि । सोमम् । अक्षरन् ।

ताः । ईम् । हिन्वन्ति । हर्म्यस्य । सुक्षणिम् । याचन्ते । सुम्नम् । पर्वमानम् । अक्षितम् ॥ ३ ॥

वसमुद्रियाः । समुद्रसाधनत्वात् समुद्रमन्तरिक्षम् । तत्संबन्धिन्यः । अप्सरसः काश्चन । अन्तः यज्ञमध्ये । आसीनाः पात्रेषु वर्तमाना वसतीत्यर्थः । मनीषिणं मेधाविनं । सोमम् । अभि । अक्षरन् अभिपूयमाणं सोममभिक्षरन्ति । ताः एता आपः । ईम् एनं । हर्म्यस्य हर्म्यवत्सुखकरस्य यागगृहस्य । सुक्षणिं सेवनशीलं । हिन्वन्ति वर्धयन्ति पोषयन्ति । ता एव स्तोतारो वा । पर्वमानं सोमम् । अक्षितम् अक्षीणं । सुम्नं सुखं । याचन्ते प्रार्थयन्ते । तत्रार्थं भावः । काश्चनाप्सरसः सोमं राजानं मनीषिणं कामयमाना देवानपि परित्यज्य स्वर्गादागत्य राज्ञः समीपे स्थित्वा तस्य रसानाददते । स्वरसेन वर्धयन्ति तं सुखं च याचन्त इति ॥

गोजितः सोमो रथजिद्धिरण्यजित्स्वर्जिद्विजित्पवते सहस्रजित् ।

यं देवासश्चक्रिरे पीतये मदं स्वादिष्टं द्रुप्तमरुणं मयोभुवम् ॥ ४ ॥

गोऽजित् । नः । सोमः । रथऽजित् । हिरण्यऽजित् । स्वऽजित् । अपऽजित् । पवते । सहस्रऽजित् ।

यम् । देवासः । चक्रिरे । पीतये । मदम् । स्वादिष्टम् । द्रुप्तम् । अरुणम् । मयः । भुवम् ॥ ४ ॥

नः अस्माकं । गोजित् गवां जेता तथा । रथजित् रथस्य जेता । हिरण्यजित् हिरण्यस्य जेता तथा । स्वर्जित् स्वर्गस्य सुखस्य जेता । अविजित् अपां जेता । सहस्रजित् सहस्रसंख्याकस्य धनस्य जेता । सोमः । पवते पूयते । यं । देवासः देवाः । चक्रिरे कृतवन्तः । किमर्थम् । पीतये पानाय । कीदृशं सोमम् । मदं मदकरं । स्वादिष्टं स्वादुतमं । द्रुप्तं रसात्मकम् । अरुणम् अरुणवर्णं । मयोभुवं सुखस्य भावयितारम् ॥

एतानि सोम पर्वमानो अस्मयुः सत्यानि कृण्वन् द्रविणान्यर्षसि ।

जहि शत्रुमन्तिके दूरके च य उर्वीं गव्यूतिमभयं च नस्कृधि ॥ ५ ॥

एतानि । सोम । पर्वमानः । अस्मयुः । सत्यानि । कृण्वन् । द्रविणानि । अर्षसि ।

जहि । शत्रुम् । अन्तिके । दूरके । च । यः । उर्वीम् । गव्यूतिम् । अभयम् । च । नः । कृधि ॥ ५ ॥

हे । सोम । एतानि पूर्वमन्त्रोक्तानि गवादीनि । द्रविणानि धनानि । सत्यानि । कृण्वन् कुर्वन् । पर्वमानः पूयमानः । अर्षसि पवसे । जहि च । शत्रुं । यः अस्मच्छत्रुः । अन्तिके समीपे । दूरके अत्यन्तं दूरे देशे । च वर्तते तं जहि । तथा । उर्वीं । गव्यूतिं विस्तीर्णं मार्गम् । अभयं । च । नः अस्माकं । कृधि कुरु ॥ ॥ ३ ॥

‘अचोदसः’ इति पञ्चर्चं द्वादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘अचोदसः’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

अचोदसो नो धन्वन्तिवन्दवः प्र सुवानासो बृहदिवेषु हरयः ।

वि च नशन्न इषो अरातयोऽर्यो नशन्तु सनिषन्त नो धिर्यः ॥ १ ॥

अचोदसः । नः । धन्वन्तु । इन्दवः । प्र । सुवानासः । बृहतऽदिवेषु । हरयः ।

वि । च । नशन् । नः । इषः । अरातयः । अर्यः । नशन्तु । सनिषन्त । नः । धिर्यः ॥ १ ॥

वअचोदसः अचोदना अनन्यप्रेरिताः वइन्दवः सोमाः वनः अस्माकं वप्र धन्वन्तु प्रगच्छन्तु । धन्वतिर्गतिकर्मा । कुत्र । वबृहदिवेषु प्रभूतदीप्तिषु यागेषु निमित्तेषु । अथवा बृहदिवकुलजेषु मध्ये । न इति संबन्धः । क्रीदशा इन्दवः । वसुवानासः सूयमानाः वहरयः हरितवर्णाः । किंच वनः^१ अस्मर्य^२ ये च वइषः अन्नस्य वअरातयः अदातारः सन्ति ते वच ववि वनशन् विनश्यन्तु । तथा वअर्यः अरयोऽपि वनशन्त^३ विनश्यन्तु^४ । वसनिषन्त संभजन्तु च वनो वधियः अस्मदीयानि कर्माणि देवा अस्मत्प्रियभूता वा ॥

प्र णो धन्वन्तिवन्दवो मदच्युतो धना वा येभिरर्वतो जुनीमसि ।

तिरो मर्तस्य कस्य चित्परिहृति वयं धनानि विश्वधा भरेमहि ॥ २ ॥

प्र । नः । धन्वन्तु । इन्दवः । मदऽच्युतः । धना । वा । येभिः । अर्वतः । जुनीमसि ।

तिरः । मर्तस्य । कस्य । चित् । परिऽहृतिम् । वयम् । धनानि । विश्वधा । भरेमहि ॥ २ ॥

वप्र^३ धन्वन्तु प्रगच्छन्तु^३ वनः अस्माकम् वइन्दवः सोमाः वमदच्युतः मदस्त्राविणः । ववा अथवा^४ । किंचेत्यर्थः^५ । वधना धनान्यपि प्र धन्वन्तु । वयेभिः यैः सोमैः वअर्वतः बलवतः शत्रोः समीपं वजुनीमसि जुनीमः प्राप्नुमः । वकस्य वचित् कस्यापि वमर्तस्य मनुष्यस्य प्रबलस्य वपरिहृतिं परितो बाधां वतिरः तिरस्कुर्वन्तो ववयं वधनानि गवादिरूपाणि वविश्वधा सर्वदा वभरेमहि विभृयाम ॥

उत स्वस्या अरात्या अरिर्हि ष उतान्यस्या अरात्या वृको हि षः ।

धन्वन्न तृष्णा समरीत तां अभि सोम जहि पवमान दुराध्यः ॥ ३ ॥

उत । स्वस्याः । अरात्याः । अरिः । हि । सः । उत । अन्यस्याः । अरात्याः । वृकः । हि । सः ।

धन्वन् । न । तृष्णा । सम् । अरीत । तान् । अभि । सोम । जहि । पवमान । दुःऽआध्यः ॥ ३ ॥

वउत अपि च वसः सोमः वस्वस्याः वअरात्याः स्वीयस्य शत्रोः^६ वअरिः अभिगन्ता हननाय । वउत अपि च वसः सोमः वअन्यस्याः अस्मदीयायाः वअरात्याः अस्मच्छत्रोः ववृको वहि हिंसकः खलु । अरातिशब्दः स्त्रीलिङ्गोऽप्यस्ति । अथ प्रत्यक्षकृतः । धन्वन्न वतृष्णा । धन्व निरुदको देशः । तस्मिन् स्थितस्य तृष्णेव सा यथा तं वसमरीत प्राप्नोति तद्वत् वतान् उभयविधान्^७ शत्रून् वजहि^८ ॥

१. त५-नोस्माकं; भ६-नोस्माकं । २. ग-त१.२.५.७-भ२.६-नश्यंतु; त३.४-नशंत नश्यंतु । ३. भ१.७-‘प्र धन्वन्तु प्रगच्छन्तु’ नास्ति । ४. ग-भ१(२)-‘अथवा’ नास्ति । ५. त-मु-किंचिदित्यर्थः । ६. त-भ६-मु-शत्रोः समीपं । ७. ग-तान् शत्रून्भि समरीत अज्ञानं प्राप्नोतु हे पवमान सोम दुर्बुद्धीस्तान् शत्रून् जहि ।

दिवि ते नामा परमो य आददे पृथिव्यास्ते रुरुहुः सानवि क्षिपः ।

अद्रयस्त्वा वप्सति गोराधि त्वच्य । प्सु त्वा हस्तैर्दुदुहर्मनीषिणः ॥ ४ ॥

दिवि । ते । नामा । परमः । यः । आऽददे । पृथिव्याः । ते । रुरुहुः । सानवि । क्षिपः ।

अद्रयः । त्वा । बप्सति । गोः । अधि । त्वचि । अप्सु । त्वा । हस्तैः । दुदुहः । मनीषिणः ॥४॥

हे सोम ऽते तव सः ऽपरमः उत्तमोऽंशो ऽदिवि दिवः ऽनाभा नाभौ घुलोकस्थ नाभिस्थानीये देशे । अथवा नाभौ वृष्ट्यादेर्बन्धके दिवि घुलोके । वर्तते ऽथ ऽआददे आदते हविर्देवतारूपः सन् । ऽते तव घुलोकस्थांशस्यावयवाः ऽपृथिव्याः ऽसानवि समुच्छ्रिते देशे पर्वतादिप्रदेशे ऽक्षिपः क्षिप्ताः सन्तः ऽरुहुः रोहन्ति । ऽत्वा त्वां घुलोकस्थसोमांशभूतम् ऽअद्र्यः ग्रावाणः ऽवप्सति भक्षयन्ति । वप्सतिरत्तिकर्मा । कुत्र । ऽगोरधि ऽत्वचि । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । आनडुहेऽधिपवणचर्मणीत्यर्थः । यद्यपि इदानीन्तनाः कृष्णाजिनेऽभिपुण्वन्ति न गोचर्मणि तथापि तस्मिन् सोमो मीयते क्रयार्थम् । तथा च सति यस्मिन् मिमीते तस्याधिपवणचर्म इति सूत्रात् मानसाधनस्यैव गोचर्मणः अधिपवणचर्मत्वाभिधानादविरोधः । ऽत्वा त्वां तथा ऽअप्सु वसतीवरीषु ऽदुदुहुः दुहन्ति । अद्विराष्ट्राव्य दुहन्तीत्यर्थः । यद्वा । अप्सूदकेषु रसेषु निमित्तेषु दुदुहुः । कैः साधनैः । ऽहस्तैः । 'हस्तो हन्तेः' (निरु. १. ७) इति निरुक्तम् । के । ऽमनीषिणः मेधाविनोऽध्वर्यादयः ॥

ए॒वा तं इ॒न्दो सु॒भवं सु॒पेश॑सं रसं तु॒ञ्जन्ति॑ प्रथ॒मा अ॒भि॒श्रियः ।

निदनिदं पवमान॒ नि तारिष॑ आ॒विस्ते॑ शु॒ष्मो भवतु॑ प्रि॒यो मदः॑ ॥ ५ ॥

एव । ते । इन्दो इति । सुऽभ्वम् । सुऽपेशसम् । रसम् । तुञ्जन्ति । प्रथमाः । अभिऽश्रियः ।

निर्दम्ऽनिदम् । पवमान । नि । तारिषः । आविः । ते । शुष्मः । भवतु । प्रियः । मर्दः ॥५॥

पूर्वत्र 'अद्वयस्त्वां वप्सति' इत्युक्तं तदेवोच्यते । हे षड्दो सोम एव एवमिदानीं-
क्रियमाणप्रकारेण ऽते तव ऽसुभवं शोभनभवनं ऽसुपेशसम् । पेश इति रूपनाम । सुरूपं ऽरसं
प्रथमाः प्रथममेव । यद्वा । प्रथम इति मुख्यनाम । ऽप्रथमाः मुख्यः । प्रावाणोऽध्वर्यवो वा
ऽअभिश्रियः अभिश्रयन्तः सन्तः ऽतुञ्जन्ति प्रेरयन्ति । हे ऽपवमान ऽनिदंनिदम् अस्मन्निदं सर्व-
मपि शत्रुं ऽनि ऽतारिष्यः विनाशय । ऽते तव ऽशुष्मः बलकरः ऽप्रियः प्रियभूतः ऽमदः मदकरो
रसः ऽआविः ऽभवतु ॥ ॥ ४ ॥

‘सोमस्य धारा’ इति पञ्चत्रयोदशं सूक्तं भारद्वाजस्य वसुनाम्न आर्षं जागृतं पवमानसोम-
देवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—‘सोमस्य वसुभारद्वाजः’ इति । गतो विनियोगः ॥

सोमस्य धारां पवते नृचक्षस ऋतेन देवान् हवते दिवस्पति ।

बृहस्पते रवथेना वि दिद्युते समुद्रासो न सर्वनानि विव्यचुः ॥ १ ॥

सोमस्य । धारा । पवते । नऽचक्षसः । ऋतेन । देवान् । हवते । दिवः । परि ।

बृहस्पतेः । स्वर्थेन । वि । दिद्युते । समुद्रासः । न । सर्वनानि । विव्यचुः ॥ १ ॥

॥ सोमस्य अभिषूयमाणस्य ॥ धारा ॥ पवते श्रोतते । कीदृशस्य सोमस्य । ॥ नृचक्षसः नृणां
यजमानानां द्रष्टुः । स च ॥ ऋतेन यज्ञेन ॥ देवान् सोमभाज इन्द्रादीन् ॥ हवते । कुत्र । ॥ दिवस्परि

बुलोकस्योपरि वर्तमानान् । वृहस्पतेः मन्त्रपालकस्य स्तोतुः । रवथेन शब्देन स्तोत्रेण विविद्युते विद्योतते । समुद्रासो न समुद्रा इव पृथिवीं सवनानि यज्ञसंबन्धीनि विविद्युः व्याप्नुवन्ति ॥

यं त्वा वाजिन्नघ्न्या अभ्यनूषतायोहतं योनिमा रोहसि द्युमान् ।

मघोनामायुः प्रतिरन् महि श्रव इन्द्राय सोम पवसे वृषा मदः ॥ २ ॥

यम् । त्वा । वाजिन् । अघ्न्याः । अभि । अनूषत । अयः सहतम् । योनिम् । आ । रोहसि । द्युमान् । मघोनाम् । आयुः । प्रतिरन् । महि । श्रवः । इन्द्राय । सोम । पवसे । वृषा । मदः ॥ २ ॥

हे वाजिन् अन्नवन् सोम यं त्वा त्वाम् अघ्न्याः अहननीया गावः अभ्यनूषत अभिष्टुवन्ति । आशिरार्थं स्थिताः शब्दायन्त इत्यर्थः । स त्वम् अयोहतम् । अय इति हिरण्यनाम । तेन तद्वान् पाणिर्लक्ष्यते । हिरण्यमेव पाणिना हतं संस्कृतं योनिं स्थानम् आ रोहसि द्युमान् दीप्तः सन् । 'अभि योनिमयोहतम्' (क्र. सं. ९. १. २) इति ह्युक्तम् । किंच हे सोम मघोनां हविष्मतां यजमानानाम् आयुः आयुष्यं महि महत् श्रवः अन्नं यशो वा प्रतिरन् वर्धयन् इन्द्राय इन्द्रार्थं पवसे पूयसे । वृषा वर्षको मदः मदकरश्च त्वम् ॥

एन्द्रस्य कुक्षा पवते मदिन्तम् ऊर्जं वसानः श्रवसे सुमङ्गलः ।

प्रत्यङ् स विश्वा भुवनाभि पप्रथे क्रीळन् हरिरत्यः स्यन्दते वृषा ॥ ३ ॥

आ । इन्द्रस्य । कुक्षा । पवते । मदिन्तम् । ऊर्जम् । वसानः । श्रवसे । सुमङ्गलः । प्रत्यङ् । सः । विश्वा । भुवना । अभि । पप्रथे । क्रीळन् । हरिः । अत्यः । स्यन्दते । वृषा ॥ ३ ॥

अयं सोमः इन्द्रस्य कुक्षा कुक्षौ आ पवते आसिच्यते । किमर्थम् । श्रवसे तस्यान्नाय यष्टुर्वा अन्नसिद्धयर्थम् । सोमो विशेष्यते । मदिन्तमः मादयितुमः ऊर्जं वसानः बलकरं रसमाच्छादयन् । 'अपो वसानः' (क्र. सं. ९. ७८. १) इति ह्युक्तम् । सुमङ्गलः शोभनमङ्गलप्रदः । सः सोमः प्रत्यङ् विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि अभि पप्रथे अभिप्रथयति । दिवि उदितः सन् क्रीळन् वेद्यां सक्रीडमानः हरिः हरितवर्णः अत्यः अतनकुशलः वृषा वर्षकः स्यन्दते रसरूपेण ॥

तं त्वा देवेभ्यो मधुमत्तमं नरः सहस्रधारं दुहते दश क्षिपः ।

नृभिः सोम प्रच्युतो ग्रावभिः सुतो विश्वान् देवां आ पवस्वा सहस्रजित् ॥ ४ ॥

तम् । त्वा । देवेभ्यः । मधुमत्तमम् । नरः । सहस्रधारम् । दुहते । दश । क्षिपः । नृभिः । सोम । प्रच्युतः । ग्रावभिः । सुतः । विश्वान् । देवान् । आ । पवस्व । सहस्रजित् ॥ ४ ॥

हे सोम तं तादृशं त्वा त्वां देवेभ्यः इन्द्रार्थं मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं सहस्रधारं बहुधारायुक्तं दुहते दुहन्ति । के । नरः नेतार ऋत्विजः दश क्षिपः तेषां दशसंख्याका अङ्गुलयश्च । हे सोम नृभिः मनुष्यैः प्रच्युतः ग्रावभिः सुतः अभिष्टुतस्त्वं सहस्रजित् सहस्रसंख्याकधनस्य जेता सन् विश्वान् देवान् आ पवस्व ॥

तं त्वा हस्तिनो मधुमन्तमर्द्रिभिर्दुहन्त्यप्सु वृषमं दश क्षिपः ।

इन्द्रं सोम मादयन् दैव्यं जनं सिन्धोरिवोर्मिः पवमानो अर्पसि ॥ ५ ॥

तम् । त्वा । हस्तिनः । मधुऽमन्तम् । अद्रिऽभिः । दुहन्ति । अप्सु । वृषभम् । दश । क्षिपः ।
इन्द्रम् । सोम । मादयन् । दैव्यम् । जनम् । सिन्धोऽइव । ऊर्मिः । पर्वमानः । अर्पसि ॥५॥

‘तं तादृशं’ मधुमन्तं मधुररसं वृषभं कामानां वर्षकं त्वा त्वां हस्तिनः सुहस्तस्य दक्ष
क्षिपः अङ्गुलयः अद्रिभिः प्रावभिः अप्सु दुहन्ति । तादृश हे सोम इन्द्रम् अन्यं दैव्यं
जनं देवसंबन्धिनं संवं मादयन् सिन्धोरुर्मिरिव पर्वमानः पूयमानः सन् अर्पसि गच्छसि ॥५॥

‘प्र सोमस्य’ इति पञ्चमं चतुर्दशं सूक्तम् । ऋषिदेवते पूर्ववत् । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः ।
‘प्र सोमस्य’ इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र सोमस्य पर्वमानस्योर्मय इन्द्रस्य यन्ति जठरं सुपेशसः ।

दध्ना यदीमुनीता यशसा गवां दानाय शूरमुदमन्दिषुः सुताः ॥ १ ॥

प्र । सोमस्य । पर्वमानस्य । ऊर्मयः । इन्द्रस्य । यन्ति । जठरम् । सुऽपेशसः ।

दध्ना । यत् । ईम् । उत्तनीताः । यशसा । गवाम् । दानाय । शूरम् । उत्तमन्दिषुः । सुताः ॥ १ ॥

पर्वमानस्य पूयमानस्य ऊर्मयः रसप्रवाहाः इन्द्रस्य जठरं प्र यन्ति प्रगच्छन्ति ।
सुपेशसः सुरूपा ऊर्मय इति संबन्धः । यत् यदा ईम् एते सुताः अभिपुताः सोमाः गवां
यशसा बलभूतेन दध्ना सह उनीताः सन्तः दानाय यजमानविषयाभिमतदानाय शूरं
विक्रान्तमिन्द्रम् उदमन्दिषुः उन्मादयन्ति तदा जठरं यन्ति ॥

अच्छा हि सोमः कलशाँ असिष्यदुदत्यो न वोळ्हा रघुवर्तनिर्वृषा ।

अथा देवानामुभयस्य जन्मनो विद्वाँ अश्रोत्यमुत इतश्च यत् ॥ २ ॥

अच्छ । हि । सोमः । कलशान् । असिष्यदत् । अत्यः । न । वोळ्हा । रघुवर्तनिः । वृषा ।

अथ । देवानाम् । उभयस्य । जन्मनः । विद्वान् । अश्रोति । अमुतः । इतः । च । यत् ॥ २ ॥

असौ^१ सोमः कलशान् अच्छ अभिमुखम् असिष्यदत् स्थन्दते । क इव । अस्थो न
वोळ्हा रथस्य वाहकोऽथ इव । स यथा स्वगन्तव्यमभिगच्छति तद्वत् । यद्वा । अयमुत्तरत्र दृष्टान्तः ।
वोळ्हा अथ इव रघुवर्तनिः लघुगमनः वृषा वर्षकश्च । अथ अपि च देवानां सोमसजुषाम्
उभयस्य उभयविधं जन्मनः जातं विद्वान् जानन् असिष्यदत् कलशान् । किं तदुभयं जन्मेति
उच्यते । यदेवजातम् अमुतः द्युलोकात् इतश्च अस्माद्भूलोकाच्च अश्रोति व्याप्नोति यजम् ।
तस्योभयस्य जातं विद्वानिति संबन्धः ॥

आ नः सोम पर्वमानः किरा वस्विन्दो भव मघवा राधसो महः ।

शिक्षा वयोधो वसवे सु चेतुना मा नो गर्यमारे अस्मत्परा सिचः ॥ ३ ॥

आ । नः । सोम । पर्वमानः । किर । वसु । इन्दो इति । भव । मघवा । राधसः । महः ।

शिक्ष । वयः । धुः । वसवे । सु । चेतुना । मा । नः । गर्यम् । आरे । अस्मत् । परा । सिचः ॥ ३ ॥

१आ १किर सर्वतो १विक्षिप १नः अस्मभ्यं हे १सोम १पवमानः पूयमानस्त्वम् । किम् ।
१वसु वासकं धनं गवादिरूपम् । किंच १इन्द्रो दीप्त हे सोम १मघवा धनवांस्त्वं १महः महतः
१राधसः धनस्य १भव दातेति शेषः । तथा हे १वयोधः अन्नस्य धातः सोम १वसत्रे वासकाय
परिचरते मह्यं १चेतुना^१ प्रकृष्टेन प्रज्ञानेन १सु सुखं कल्याणं १शिक्ष देहि । १नः अस्मभ्यं प्रदेयं १गयं
धनम् १अस्मत् १अरे अस्मत्तो दूरं १मा १परा १सिचः सा प्रेरय ॥

आ नः पूषा पवमानः सुरातयो मित्रो गच्छन्तु वरुणः सजोषसः ।

बृहस्पतिर्मरुतो वायुरश्विना त्वष्टा सविता सुयमा सरस्वती ॥ ४ ॥

आ । नः । पूषा । पवमानः । सु॒रा॒तयः । मि॒त्रः । ग॒च्छ॒न्तु । वरु॒णः । सु॒जो॒षसः ।
बृ॒ह॒स्पतिः । म॒रुतः । वा॒युः । अ॒श्विना । त्वष्टा । स॒विता । सु॒यमा । सर॑स्वती ॥ ४ ॥

१सुरातयः सुदानाः १सजोषसः संगताः पूषादयो देवाः १आ १गच्छन्तु १नः अस्मान्
अस्माकं यज्ञं वा । तथा १सुयमा । यम्यते नियम्यत इति यमो विग्रहः । सुविग्रहा १सरस्वती
चागच्छतु ॥

उभे द्यावापृथिवी विश्वमिन्वे अर्यमा देवो अदितिर्विधाता ।

भगो नृशंस उर्वरन्तरिक्षं विश्वे देवाः पवमानं जुषन्त ॥ ५ ॥

उ॒भे इति । द्या॒वापृ॒थि॒वी इति । वि॒श्वमिन्वे इति वि॒श्वम् ऽइन्वे । अ॒र्य॒मा । दे॒वः । अ॒दि॒तिः । वि॒धा॒ता ।
भ॒गः । नृ॒शंसः । उ॒रु । अ॒न्त॒रि॒क्षम् । वि॒श्वे । दे॒वाः । प॒व॒मा॒नम् । जु॒षन्त ॥ ५ ॥

१विश्वमिन्वे । इन्वतिव्याप्तिकर्मा । सर्वव्यापिन्यौ १उभे १द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अर्यमा-
दयस्त्रयश्च भगश्च १नृशंसः नृभिः शंसनीयः १उर्वन्तरिक्षं च १विश्वे १देवाः च १पवमानं पूयमानं
सोमं १जुषन्त सेवन्ते ॥ ॥ ६ ॥

‘असावि’ इति पञ्चर्चं पञ्चदशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । अत्रानुक्रमणिका—‘असावीति
त्रिष्टुबन्ते’ इति । अनेन द्विवचनेन प्रकृतयोः ‘प्र सोमस्य’ इत्यादिकयोर्द्वयोरपि त्रिष्टुबन्तता
प्रतिपादिता । गतो विनियोगः ॥

असावि सोमो अरुषो वृषा हरी राजेव दस्मो अभि गा अचिक्रदत् ।

पुनानो वारं पर्येत्यव्ययं श्येनो न योनिं घृतवन्तमासदम् ॥ १ ॥

अ॒सा॒वि । सो॒मः । अ॒रुषः । वृ॒षा । हा॒रीः । रा॒जा॒ऽइव । द॒स्मः । अ॒भि । गाः । अ॒चि॒क्र॒दत् ।
पु॒ना॒नः । वा॒रम् । पा॒रि । ए॒ति । अ॒व्य॒यम् । श्ये॒नः । न । यो॒निम् । घृ॒त॒व॒न्त॒म् । आ॒स॒द॒म् ॥ १ ॥

१सोमः १असावि अभिषुतोऽभूत् । कीदृशः सोमः । १अरुषः आरोचमानः १वृषा वर्षकः १हरीः
हरितवर्णः । स च १राजेव १दस्मः दर्शनीयः सन् १गाः उदकानि अभिलक्ष्य १अचिक्रदत् शब्दं
करोति स्वरसनिर्मोकसमये । पश्चात् १पुनानः पूयमानः १अव्ययम् अविमयं १वारं वालं दशापवित्रं
१पर्येति । ततः १श्येनो १न श्येन इव १योनिं स्वकीयं स्थानं १घृतवन्तम् उदकवन्तम् १आसदम्
आसदनाथ पवत इति शेषः ॥

कुर्विर्वधस्या पर्येषि माहिनुमत्यो न मृष्टो अभि वाजमर्षसि ।

अपसेधन्दुरिता सोम मृळय घृतं वसानः परि यासि निर्णिजम् ॥ २ ॥

कविः । वेधस्या । परि । एषि । माहिनुम् । अत्यः । न । मृष्टः । अभि । वाजम् । अर्षसि ।
अपसेधन् । दुःऽइता । सोम । मृळय । घृतम् । वसानः । परि । यासि । निःऽनिजम् ॥ २ ॥

हे सोम ऋकविः क्रान्तदर्शी सन् वेधस्या यागविधानेच्छया माहिनिं मंहनीयं पवित्रं पर्येषि परिगच्छसि । पश्चात् मृष्टः प्रक्षालितः अत्यो न अथ इव वाजं संग्रामम् अभि अर्षसि । हे सोम दुरिता अस्माकं दुरितानि अपसेधन् परिहरन् मृळय सुखय । घृतम् उदकं वसानः आच्छादयन् परि यासि अभिगच्छसि । किम् । निर्णिजं निर्णेजकं पवित्रम् ॥

पर्जन्यः पिता महिषस्य पर्णिनो नामा पृथिव्या गिरिषु क्षयं दधे ।

स्वसार आपो अभि गा उतासरन्त्सं ग्रावभिर्नसते वीते अध्वरे ॥ ३ ॥

पर्जन्यः । पिता । महिषस्य । पर्णिनः । नामा । पृथिव्याः । गिरिषु । क्षयम् । दधे ।
स्वसारः । आपः । अभि । गाः । उत । असरन् । सम् । ग्रावऽभिः । नसते । वीते । अध्वरे ॥ ३ ॥

यस्य महिषस्य महतः पर्णिनः पर्णवतः पतनवतो वा सोमस्य पर्जन्यः पिता जनकः सोमः पृथिव्याः नामा नामौ नाभिस्थानीये हविर्धाने गिरिषु गिरिसंबन्धिग्रावसु^१ क्षयं निवासं दधे धारयत्यभिषवसमये । उत अपि च स्वसारः अङ्गुलयः आपः वसतीवयः गाः आशिरार्थाः स्तुतयो वा अभि^२ असरन्^२ अभिसरन्ति । सं नसते संगच्छते च ग्रावभिः साकम् । कुत्र । वीते कान्ते अध्वरे यज्ञे ॥

जायेव पत्यावधि शेव मंहसे पज्राया गर्भं शृणुहि ब्रवीमि ते ।

अन्तर्वाणीषु प्र चरा सु जीवसेऽनिन्धो वृजने सोम जागृहि ॥ ४ ॥

जायाऽइव । पत्यौ । अधि । शेव । मंहसे । पज्रायाः । गर्भं । शृणुहि । ब्रवीमि । ते ।
अन्तः । वाणीषु । प्र । चर । सु । जीवसे । अनिन्धः । वृजने । सोम । जागृहि ॥ ४ ॥

जायेव पत्यौ जाया यथा स्वभार्या भर्तारि सुखं प्रयच्छति तद्वत् शेव शेवम् । द्वितीयाया अम्भावाभावश्छान्दसः । सुखं मंहसे प्रयच्छसि यजमाने । हे पज्राया गर्भं सोम शृणुहि शृणु स्तुतीयाः ते तुभ्यं ब्रवीमि । पज्जितिकर्मा । पज्रा पृथिवीत्याहुः । अपि वा माध्यमिका वाक् पज्रा । भूमावोषधिरूपेण जातत्वात्तद्वर्तत्वम् । माध्यमिकाया वाचोऽपि वृष्टिसाधनत्वात् तत्पुत्रत्वम् । स त्वं वाणीषु वाक्नु स्तुतिषु अन्तः मध्ये सु सुष्ठु प्र चर जीवसे अस्माकं जीवनाय । हे सोम अनिन्धः स्तुत्यस्त्वं वृजने अस्माकं शत्रुबले जागृहि प्रबुद्धो भव ॥

यथा पूर्वैभ्यः शतसा अमृधः सहस्रसाः पर्यया वाजमिन्दो ।

एवा पवस्व सुविताय नव्यसे तव व्रतमन्वापः सचन्ते ॥ ५ ॥

यथा । पूर्वैभ्यः । शतऽसाः । अमृधः । सहस्रऽसाः । परिऽअयाः । वाजम् । इन्द्रो इति ।
एव । पवस्व । सुविताय । नव्यसे । तव । व्रतम् । अन्तु । आपः । सचन्ते ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्रो सोम त्वं यथा ऽपूर्वैभ्यः महर्षिभ्यः स्तोत्रभ्यः ऽशतसाः शतसंख्याकस्य धनस्य
दाता तथा ऽसहस्रसाः च सन्^१ ऽपर्ययाः परिगच्छेः ऽएव^२ एवमिदानीमपि^३ ऽनव्यसे नवतराय
ऽसुविताय अभ्युदयाय ऽपवस्व क्षर । ऽतव ऽव्रतं कर्म ऽअन्वापः वसतीवर्थः ऽसचन्ते^४ । अतः
पवस्व ॥ ॥ ७ ॥

‘ पवित्रं ते ’ इति पञ्चर्च षोडशं सूक्तमाङ्गिरसस्य पवित्रस्यार्षं जागतं पवमानसोमदेधताकम् ।
तथा चानुक्रान्तं—‘ पवित्रं ते पवित्रः ’ इति । अभिष्टव आद्ये ऋचौ वक्तव्ये । सूत्रितं च—‘ पवित्रं ते
विततं ब्रह्मणस्पते इति द्वे वि तस्पवित्रं धिषणा अतन्वत ’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रष्टुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः ।

अतस्तनूनं तदामो अश्रुते शृतास इद्वहन्तस्तत्समाशत ॥ १ ॥

पवित्रम् । ते । विऽततम् । ब्रह्मणः । पते । प्रऽमुः । गात्राणि । परि । एषि । विश्वतः ।
अतस्तनूः । न । तत् । आमः । अश्रुते । शृतासः । इत् । वहन्तः । तत् । सम । आशत ॥ १ ॥

हे ऽब्रह्मणस्पते मन्त्रस्य स्वामिन् सोम ऽते^१ ऽपवित्रं शोधकमङ्गं ऽविततं सर्वत्र विस्तृतम् ।
स ऽप्रभुः प्रभविता त्वं ऽगात्राणि पातुरङ्गानि ऽपर्येषि परिगच्छसि ऽविश्वतः सर्वतः । तव ऽतत्
पवित्रम् ऽअतस्तनूः पयोव्रतादिना^२ असंतसगात्रः ऽआमः अपरिपक्वो ऽन ऽअश्रुते न व्याप्नोति ।
ऽश्रुतास ऽइत् श्रुता एव परिपक्वा एव ऽवहन्तः^३ यागं निर्वहन्तः ऽतत् पवित्रं ऽसमाशत व्याप्नुवन्ति^४ ॥

तपोऽपवित्रं विततं दिवस्पदे शोचन्तो अस्य तन्तवो व्यस्थिरन् ।

अवन्त्यस्य पवीतारमाशवो दिवस्पृष्ठमधि तिष्ठन्ति चेतसा ॥ २ ॥

तपोः । पवित्रम् । विऽततम् । दिवः । पदे । शोचन्तः । अस्य । तन्तवः । वि । अस्थिरन् ।
अवन्ति । अस्य । पवितारम् । आशवः । दिवः । पृष्ठम् । अधि । तिष्ठन्ति । चेतसा ॥ २ ॥

ऽतपोः शत्रूणां तापकस्य^१ सोमस्य^२ ऽपवित्रं शोधकमङ्गं तेजो वा ऽदिवस्पदे शुलोकस्य
उच्छ्रिते स्थाने ऽविततं विस्तृतम् । ‘ तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् ’ (तै. ब्रा. ३. २. १. १)
इति ब्राह्मणम् । ऽअस्य ऽतन्तवः अशवः ऽशोचन्तः दीप्यमानाः ऽव्यस्थिरन् विविधं तिष्ठन्ति ।
पृथिव्यां हविर्धाने वा । ऽअस्य सोमस्य ऽआशवः शीघ्रगामिनो रसाः ऽअवन्ति रक्षन्ति । कम ।
ऽपवितारं पावयितारम् । यजमानमवन्ति रक्षन्ति होमद्वारा^३ पश्चाद्भुताः^४ ऽदिवः शुलोकस्य
ऽपृष्ठं पृष्ठभागमुन्नतदेशं ऽचेतसा बुद्ध्या देवगमनेच्छावत्या ऽअधि ऽतिष्ठन्ति आश्रयन्ते ॥

अभिष्टवे ‘ अरुरुचत् ’ इत्येषावपनीया । सूत्रितं च—‘ इळे द्यावापृथिवी इति प्रागुत्तमाया
अरुरुचदुपसः पृथिरग्रिय इत्यावपेत ’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

१. ग-यथा अमृधः वाजं संग्रामं । २. ग-एवा एवमि^१; घ-त-म-एवमेवमि^२ । ३. ग-त३.४-
सचन्ते सेवन्ते । ४. भ६-ते तव । ५. भ६-पयोऽग्न्यादिना । ६. ग१-त३-भ१.२.७-‘ वहन्तः ’ नास्ति ।
७. भ६-व्याप्नुवन्ति यः श्रुतः स रौद्रः यः श्रुतः स स देवः यो विदग्धः स नैर्ऋतः इति श्रुतेः ।
८. त-व्यापकस्य । ९. ग-शोधकस्य । १०. ग-सोमधाराश्चामौ हुताः; भ६-होमद्वारेण पश्चाद्भुताः ।

अरूरुचदुषसः पृश्निरग्रिय उक्षा बिभर्ति भुवनानि वाजयुः ।

मायाविनो ममिरे अस्य मायया नृचक्षसः पितरो गर्भमा दधुः ॥ ३ ॥

अरूरुचत् । उपसः । पृश्निः । अग्रियः । उक्षा । बिभर्ति । भुवनानि । वाजयुः ।

मायाऽविनः । ममिरे । अस्य । मायया । नृचक्षसः । पितरः । गर्भम् । आ । दधुः ॥ ३ ॥

१उषसः संबन्धी १पृश्निः आदित्यः । 'पृश्निरादित्यो भवति प्राश्नुत एनं वर्णः' (निरु. २.१४) इति निरुक्तम् । १अग्रियः मुख्यः सोऽयं सोमः १अरूरुचत् रोचयति । सः १उक्षा जलस्य सेक्ता १बिभर्ति पुष्पात्युदकेन १भुवनानि भूतजातानि १वाजयुः तेषामन्नमिच्छन् । १मायाविनः । माया प्रज्ञा । प्रज्ञावन्तो देवाः १अस्य सोमस्य १मायया प्रज्ञया १ममिरे निर्मान्ति । सोमस्यैकैकांशपानेन जातबला अग्न्यादयः स्वस्वव्यापारेण जगत्सृजन्तीत्यर्थः । तथास्य मायया १नृचक्षसः नृणां द्रष्टारः १पितरः पालका देवा अङ्गिरसः पितरो वा १गर्भमा १दधुः धारयन्ति । ओषधीषु वात्र सूर्यात्मा सोमः स्तूयते सूर्यरश्म्यनुगमाधीनवर्धनाच्चन्द्रस्य । अयमुषसः पृश्निः सवितारूरुचत् रोचयति सर्वं रोचते वा । शिष्टं समानम् । तत्संबन्धिनो नृचक्षसो नृणां द्रष्टारः पितरो जगद्रक्षका रश्मयो गर्भमा दधुर्वृष्ट्यर्थम् ॥

अभिष्टवे खरमवेक्षमाणः 'गन्धर्व इत्था' इत्येतां पठेत् । सूत्रितं च—'गन्धर्व इत्था पदमस्य रक्षतीति खरमवेक्ष्य' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

गन्धर्व इत्था पदमस्य रक्षति पार्ति देवानां जनिमान्यद्भुतः ।

गृभ्णाति रिपुं निधया निधापतिः सुकृत्तमा मधुनो भक्षमाशत ॥ ४ ॥

गन्धर्वः । इत्था । पदम् । अस्य । रक्षति । पार्ति । देवानाम् । जनिमानि । अद्भुतः ।

गृभ्णाति । रिपुम् । निऽधया । निधाऽपतिः । सुकृत्ऽतमाः । मधुनः । भक्षम् । आशत ॥ ४ ॥

१गन्धर्वः उदकानां स्तुतीनां वा धारक आदित्यः १अस्य सोमस्य १पदं स्थानं ह्युसंबन्धिः १इत्था सत्यं १रक्षति । सोऽयं सोमः १देवानां १जनिमानि जन्मानि । देवानित्यर्थः । १पाति रक्षति १अद्भुतः महान् । किंचायं १रिपुम् अस्मद्वैरिणं १निधया । निधा पादया । पादासमूहेन १गृभ्णाति गृह्णाति । १निधापतिः पादासमूहस्वामी । तस्यास्य १मधुनः मधुररसस्य १भक्षं १सुकृत्तमाः अतिशयेन सुकृतकर्तार एव १आशत प्राप्नुवन्ति ॥

अन्तिमे प्रवर्ग्ये परिधानीयायाः पूर्वं 'हविर्हविष्मः' इत्येषावपनीया । सूत्रितं च—'उत्तमे प्रागुत्तमाया हविर्हविष्मो महि सन्न दैव्यमित्यावपेत' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

हविर्हविष्मो महि सन्न दैव्यं नभो वसानः परि यास्यध्वरम् ।

राजा पवित्ररथो वाजमारुहः सहस्रभृष्टिर्जयसि श्रवो बृहत् ॥ ५ ॥

हविः । हविष्मः । महि । सन्न । दैव्यम् । नभः । वसानः । परि । यासि । अध्वरम् ।

राजा । पवित्ररथः । वाजम् । आ । अरुहः । सहस्रऽभृष्टिः । जयसि । श्रवः । बृहत् ॥ ५ ॥

हे १हविष्मः । हविरित्युदकनाम । उदकवन् सोम हविभूतं १नभः । उदकनामैतत् । उदक-
रसमित्यर्थः । १वसानः आच्छादयन् १महि महत् १दैव्यं १सन्न यागगृहं १परि १यासि परिगच्छसि
१अध्वरं निर्वोदुम् । किंच हे सोम १राजा १पवित्ररथः च १वाजं संग्रामम् १आरुहः आरोहसि ।
यद्वा । तत्र तत्र संग्रामवाचकेन शब्देन यज्ञव्यवहारदर्शनादत्र वाजो यज्ञाख्यसंग्रामः । तमारुहः ।
यथा कश्चिद्राजा रथमारुह्य स्वस्थानं प्रविशति तद्वदिति भावः । किंच १सहस्रभृष्टिः बहुभ्रंशः ।
अपरिमितगमन इत्यर्थः । अथवा भृष्टिरायुधम् । असंख्यातायुधः सन् । १बृहत् १श्रवः महदन्नं
१जयसि अस्माकम् ॥ ॥ ८ ॥

‘पवस्व देवमादनः’ इति पञ्चर्चं सप्तदशं सूक्तं वाचः पुत्रस्य प्रजापतेरार्षं जागतं पवमानसोम-
देवताकम् । तथा चानुकान्तं—‘पवस्व वाच्यः प्रजापतिः’ इति । गतो विनियोगः ॥

पवस्व देवमादनो विचर्षणिरप्सा इन्द्राय वरुणाय वायवे ।

कृधी नो अद्य वरिवः स्वस्तिमदुरुक्षितौ गृणीहि दैव्यं जनम् ॥ १ ॥

पवस्व । देवमादनः । विचर्षणिः । अप्साः । इन्द्राय । वरुणाय । वायवे ।

कृधि । नः । अद्य । वरिवः । स्वस्तिमत् । उरुक्षितौ । गृणीहि । दैव्यम् । जनम् ॥ १ ॥

हे सोम १देवमादनः देवानां मादयिता १विचर्षणिः विद्वष्टा १अप्साः अपां दाता^१ त्वं १पवस्व
क्षर । कस्मै । १इन्द्राय १वरुणाय १वायवे च । १नः अस्माकं १वरिवः धनं १स्वस्तिमत् । स्वस्तीत्य-
विनाशनाम । तद्वद्धनं १कृधि कुरु । १उरुक्षितौ विस्तीर्णायां भूमौ यज्ञसंबन्धिन्यां १दैव्यं १जनं
देवसंबन्धिनं संघम् । जनशब्दः संघवाची । तं १गृणीहि । गृणातिः शब्दकर्मा । शब्दय । यथा त्वदीया-
भिषवशब्दं श्रुत्वा देवा आगच्छन्ति तथा गृणीहीत्यर्थः । अथवा दैव्यं जनमित्यृष्टिः स्वात्मानमाह ।
देवसंबन्धिनं जनं मां गृणीहि साधुसंभक्ता इति शब्दय ॥

आ यस्तुस्थौ भुवनान्यमर्त्यो विश्वानि सोमः परि तान्यर्षति ।

कृण्वन्त्संचृतं विचृतमभिष्टय इन्दुः सिषक्त्युषसं न सूर्यः ॥ २ ॥

आ । यः । तुस्थौ । भुवनानि । अमर्त्यः । विश्वानि । सोमः । परि । तानि । अर्षति ।

कृण्वन् । सुमः संचृतम् । विः संचृतम् । अभिष्टये । इन्दुः । सिः सक्ति । उषसम् । न । सूर्यः ॥ २ ॥

यः १अमर्त्यः देवः १सोमः १भुवनानि लोकान् १आ १तुस्थौ आस्थितवान् १तानि १विश्वानि
सर्वाणि भुवनानि १परि १अर्षति परितो गच्छति । परितो रक्षतीत्यर्थः । सोऽयम् १इन्दुः यज्ञं
यजमानं वा १संचृतं देवैः फलैर्वा^२ संबद्धं १कृण्वन् कुर्वन् १विचृतम् असुरादिभिर्दुःखैर्वा विमुक्तं^३
१कृण्वन् अभितो यागाय १सिषक्ति सेवते यज्ञम् । १उषसं १न १सूर्यः । सूर्य उषसमिव यथा
१अभिष्टये अभितो गमनाय प्राणिनां संचृतं प्रकाशैः संयुक्तं विचृतं तमोभिर्विमुक्तं च लोकं कुर्वन्नुषसं
सेवते तद्वत् ॥

आ यो गोभिः सृज्यतु ओषधीष्वा देवानां सुम्न इष्यन्नुपावसुः ।

आ विद्युता पवते धारया सुत इन्द्रं सोमो मादयन्दैव्यं जनम् ॥ ३ ॥

आ । यः । गोभिः । सृज्यते । ओषधीषु । आ । देवानाम् । सुम्ने । इष्यन् । उपेऽवसुः ।

आ । विऽद्युता । पवते । धारया । सुतः । इन्द्रम् । सोमः । मादयन् । दैव्यम् । जनम् ॥ ३ ॥

यः सोमः गोभिः रश्मिभिः आ सृज्यते ओषधीषु । यं सोमं स्थापयन्तीत्यर्थः । किमर्थम् । देवानां सुम्ने सुखे निमित्ते सति । कीदृशोऽयम् । इष्यन् देवान् प्राप्तुमिच्छन् । ' इष गतौ ' । धनमिच्छन् वा । तथा उपावसुः शत्रुभ्यः सकाशात् प्राप्तधनः । सः सोमः विद्युता विद्योतमानया धारया आ पवते सुतः सन् । किं कुर्वन् । दैव्यं देवस्वामिनम् इन्द्रं मादयन् ॥

एष स्य सोमः पवते सहस्रजिद्धिन्वानो वाचमिषिरामुपबुधम् ।

इन्द्रुः समुद्रमुदियति वायुभिरेन्द्रस्य हार्दि कलशेषु सीदति ॥ ४ ॥

एषः । स्यः । सोमः । पवते । सहस्रजिद्धिन्वानः । वाचम् । इषिराम् । उपःऽबुधम् ।

इन्द्रुः । समुद्रम् । उत् । इयति । वायुऽभिः । आ । इन्द्रस्य । हार्दि । कलशेषु । सीदति ॥ ४ ॥

एष स्यः सः सोमः पवते पूयते । कीदृश एषः । सहस्रजित् सहस्रस्य जेता । किं कुर्वन् । वाचम् कृत्विजां स्तुतिरूपां वाचं हिन्वानः प्रेरयन् । कीदृशीं वाचम् । इषिरां गमनशीलां स्तुत्यं प्रति गन्त्रीम् उपबुधम् उपसि प्रबुद्धाम् । सोऽयम् इन्द्रुः सोमः समुद्रं समुद्रियं रसम् उदियति उद्गमयति वायुभिः गन्तुभिरध्वर्यादिभिः वायुभिरेव वा प्रेर्यमाणः सन् । तथा इन्द्रस्य हार्दि । हार्दि प्रियम् । तद्धार्दि इन्द्रस्य प्रियवधया भवति तथा कलशेषु द्रोणकलशप्रभृतिषु आ सीदति ॥

अभि त्यं गावः पयसा पयोवृधं सोमं श्रीणन्ति मतिभिः स्वर्विदम् ।

धनंजयः पवते कृत्व्यो रसो विप्रः कविः काव्येना स्वर्चनाः ॥ ५ ॥

अभि । त्यम् । गावः । पयसा । पयःऽवृधम् । सोमम् । श्रीणन्ति । मतिभिः । स्वःऽविदम् ।

धनम्ऽजयः । पवते । कृत्व्यः । रसः । विप्रः । कविः । काव्येन । स्वःऽचनाः ॥ ५ ॥

वत्यं तं पयोवृधं पयसो वर्धकं सोमं गावः पयसा स्वकीयेन क्षीरेण श्रीणन्ति श्रयणं कुर्वन्ति । यः मतिभिः स्तुतिभिः सर्वं प्रयच्छति तं स्वर्विदं सोमं श्रीणन्ति । सः धनंजयः शत्रुधनानां जेता सोमः काव्येन कर्मणा पवते पूयते । कीदृशः सः । कृत्व्यः कर्मण्यः रसः रसरूपः विप्रः मेधावी कविः क्रान्तप्रज्ञः स्वर्चनाः सर्वाङ्गः । चन इत्यन्ननाम^२ ॥ ५ ॥

' इन्द्राय ' इति द्वादशचर्मष्टादशं सूक्तं भृगुगोत्रस्य वेनस्यार्षं पवमानसोमदेवताकम् । एकादशी-द्वादश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्स्यः । तथा चानुक्रान्तम्—' इन्द्राय द्वादश वेनो भार्गवो द्वित्रिष्टुबन्तम् ' इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्राय सोम सुषुतः परिं स्रवापामीवा भवतु रक्षसा सह ।

मा ते रसस्य मत्सत द्रवाविनो द्रविणस्वन्त इह सन्तिवन्दवः ॥ १ ॥

१. म२-दैव्यं जनं । २. ग-त्यं तं सोमं गावः पयसा अभिश्रीणति । कीदृशं । पयोवृधं पयोवर्धकं मतिभिः स्तुतिभिः स्वर्विदं सर्वस्य लभयितारं । धनानां जेता कृत्व्यः कर्मण्यः रसरूपः विप्रः मेधावी कविः काव्येन कविकर्मणा स्वर्चनाः सर्वाङ्गः । य एवंभूतस्तं सोममभिश्रीणन्तीत्यन्वयः ।

इन्द्राय । सोम । सुऽसुतः । परि । स्रव । अप । अमीवा । भवतु । रक्षसा । सह ।
मा । ते । रसस्य । मत्स्रत । द्रयाविनः । द्रविणस्वन्तः । इह । सन्तु । इन्द्रवः ॥ १ ॥

हे ऽसोम स्वं ऽसुपुतः सुधु अभिपुतः सन् इन्द्रार्थं ऽपरि ऽस्रव परितः स्रव । गच्छ । रसं मुञ्च । ऽअमीवा रोगः ऽरक्षसा ऽसह ऽअप ऽभवतु अपगतो वियुक्तो भवतु । ऽते तव ऽरसस्य स्वांशं रसं पीत्वा ऽमा ऽमत्स्रत मा माद्यन्तु । के । ऽद्रयाविनः । द्रयं सत्यानृतम् । तेन युक्ताः । पापिन इत्यर्थः । किंच ऽइन्द्रवः ते रसाः ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽद्रविणस्वन्तः धनवन्तः ऽसन्तु भवन्तु ॥

अस्मान्त्समर्थे पवमान चोदय दक्षो देवानामसि हि प्रियो मदः ।

जहि शत्रून्भ्या भन्दनायतः पिबेन्द्र सोममव नो मृधो जहि ॥ २ ॥

अस्मान् । सऽमर्थे । पवमान । चोदय । दक्षः । देवानाम् । असि । हि । प्रियः । मदः ।
जहि । शत्रून् । अभि । आ । भन्दनाऽयतः । पिब । इन्द्र । सोमम् । अव । नः । मृधः । जहि ॥ २ ॥

हे ऽपवमान सोम ऽअस्मान् ऽसमर्थे संग्रामे ऽचोदय प्रेरय । ऽदक्षः ऽहि ऽअसि समर्थः खलु भवसि ऽदेवानां मध्ये । यद्वा । देवानां प्रीणनाय दक्षोऽसि । यद्वा । दक्षस्त्वं देवानां ऽप्रियः प्रियकरो ऽमदः मादयितासि हि । ऽजहि च ऽशत्रून् अस्माकम् । ऽअभ्या गच्छ चास्मान् प्रति ऽभन्दनायतः । भन्दनाः स्तुतयः । भन्दतेः स्तुतिकर्मणः । ता इच्छतः । ऽपिब च ऽइन्द्र ऽसोमम् ऽअव जहि च ऽनः अस्माकं ऽमृधः संग्रामान् ॥

अदब्ध इन्दो पवसे मदिन्तम आत्मेन्द्रस्य भवसि धासिरुत्तमः ।

अभि स्वरन्ति बहवो मनीषिणो राजानमस्य भुवनस्य निसते ॥ ३ ॥

अदब्धः । इन्दो इति । पवसे । मदिन्ऽतमः । आत्मा । इन्द्रस्य । भवसि । धासिः । उत्ऽतमः ।
अभि । स्वरन्ति । बहवः । मनीषिणः । राजानम् । अस्य । भुवनस्य । निसते ॥ ३ ॥

हे ऽइन्दो क्लिद्यमान सोम ऽअदब्धः अहिंसितः ऽमदिन्तमः मादयितृमस्त्वं ऽपवसे पूयसे । ऽआत्मा स्वयमेव ऽउत्तमः त्वम् ऽइन्द्रस्य ऽधासिः अन्नं ऽभवसि । ऽअस्य ऽभुवनस्य ऽराजानं सोमं ऽबहवो ऽमनीषिणः स्तोतारः ऽअभि ऽस्वरन्ति अभिष्टुवन्ति । ऽनिसते गच्छन्ति^१ च^१ ॥

सहस्रणीथः शतधारो अद्भुत इन्द्रायेन्दुः पवते काम्यं मधु ।

जयन्क्षेत्रमभ्यर्षा जयन्नप उरु नो गातुं कृणु सोम मीढ्वः ॥ ४ ॥

सहस्रऽनीथः । शतऽधारः । अद्भुतः । इन्द्राय । इन्दुः । पवते । काम्यम् । मधु ।
जयन् । क्षेत्रम् । अभि । अर्ष । जयन् । अपः । उरुम् । नः । गातुम् । कृणु । सोम । मीढ्वः ॥ ४ ॥

ऽसहस्रनीथः बहुप्रकारनयनः ऽशतधारः अपरिमितधारोपेतः ऽअद्भुतः आश्चर्यकरो महान् ऽइन्दुः ऽइन्द्राय ऽकाम्यं ऽमधु ऽपवते । किंच ऽक्षेत्रम् अस्मभ्यम् ऽअपः च ऽजयन् ऽअभ्यर्ष अभिगच्छ पवित्रम् । हे ऽसोम ऽमीढुः सेक्तः ऽगातुं मार्गं ऽनः अस्माकम् ऽउरुं विस्तीर्णं ऽकृणु कुरु ॥

कनिक्रदत्कलशे गोभिरज्यसे व्यव्ययं समया वारमर्पसि ।

मर्मज्यमानो अत्यो न सानसिरिन्द्रस्य सोम जठरे समक्षरः ॥ ५ ॥

कनिक्रदत् । कलशे । गोभिः । अज्यसे । वि । अव्ययम् । समया । वारम् । अर्पसि ।

मर्मज्यमानः । अत्यः । न । सानसिः । इन्द्रस्य । सोम । जठरे । सम । अक्षरः ॥ ५ ॥

हे सोम वक्रनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् वक्रलशे वर्तमानः वगोभिः पयोभिः वज्यसे सिक्तो भवसि ।
वव्ययम् अविमथं ववारं वालं दक्षापवित्रं वसमया तत्समीपे वि वार्पसि विविधं गच्छसि । वमर्म-
ज्यमानः शोधयमानः वअत्यो वन अथ इव वसानसिः संभजनशीलस्त्वं हे वसोम वहन्द्रस्य वजठरे
वसमक्षरः सम्यक् क्षरसि ॥

स्वादुः पवस्व दिव्याय जन्मने स्वादुरिन्द्राय सुहवीतुनाम्ने ।

स्वादुर्मित्राय वरुणाय वायवे बृहस्पतये मधुमां अदाभ्यः ॥ ६ ॥

स्वादुः । पवस्व । दिव्याय । जन्मने । स्वादुः । इन्द्राय । सुहवीतुनाम्ने ।

स्वादुः । मित्राय । वरुणाय । वायवे । बृहस्पतये । मधुमान् । अदाभ्यः ॥ ६ ॥

हे सोम स्वादुः त्वं वदिव्याय वजन्मने देवगणाय वपवस्व । तथा सुहवीतुनाम्ने शोभना-
ह्वाननामधेयाय वहन्द्राय स्वादुः त्वं पवस्व । वमित्राय ववरुणाय ववायवे वबृहस्पतये च पवस्व
वमधुमान् मधुररसः वअदाभ्यः अन्यैरहिंस्यस्त्वम् ॥ ॥ १० ॥

अत्यं मृजन्ति कुलशे दश क्षिपः प्र विप्राणां मतयो वाच ईरते ।

पवमाना अभ्यर्षन्ति सुष्टुतिमेन्द्रं विशन्ति मदिरासु इन्द्रवः ॥ ७ ॥

अत्यम् । मृजन्ति । कुलशे । दश । क्षिपः । प्र । विप्राणाम् । मतयः । वाचः । ईरते ।

पवमानाः । अभि । अर्षन्ति । सुस्तुतिम् । आ । इन्द्रम् । विशन्ति । मदिरासः । इन्द्रवः ॥ ७ ॥

वअत्यम् अतनवन्तमश्वस्थानीयं वा सोमं वक्रलशे वदश वक्षिपः दशाङ्गुलयोऽध्वर्यु-
संबन्धिन्यः वमृजन्ति शोधयन्ति । तथा विप्राणां मध्ये वमतयः स्तोतारः ववाचः स्तुतीः वईरते
प्रेरयन्ति । वपवमानाः सोमाः वअभ्यर्षन्ति अभिगच्छन्ति वसुष्टुतिं शोभनस्तुतिम् । वहन्द्रं वमदि-
रासः मदकराः वहन्द्रवः सोमाः वआ विशन्ति प्रविशन्ति ॥

पवमानो अभ्यर्षा सुवीर्यमुवी गव्यूतिं महि शर्म सप्रथः ।

माकिनो अस्य परिषूतिरीशतेन्दो जयेम त्वया धनं धनम् ॥ ८ ॥

पवमानः । अभि । अर्ष । सुवीर्यम् । उवीम् । गव्यूतिम् । महि । शर्म । सप्रथः ।

माकिः । नः । अस्य । परिस्तुतिः । ईशत । इन्द्रो इति । जयेम । त्वया । धनम् । धनम् ॥ ८ ॥

हे सोम वपवमानः पूयमानस्त्वं वसुवीर्यमुवी महतीं वगव्यूतिं गोमार्गं च वमहि महत्
वसप्रथः सर्वतः पृथु वशर्म गृहं सुखं वा वअभ्यर्ष अभिगमय । वनः अस्माकम् वअस्य कर्मणः

१. ग-जन्मने जन्मवते; त-जन्मने जन्मदेवते; त३-अ४.६-जन्मने जन्मदेवते; अ१-जन्मने जन्म;
अ५-जन्मने जन्मदेवतो ।

परिपूर्तिः हिंसायाः परिप्रेरको द्वेषी ऽमाकिः ऽईशत मेश्वरो भवतु । हे ऽइन्दो सोम ऽत्वया साधनेन
धनं धनं सर्वमपि धनं ऽजयेम ॥

अधि द्यामस्थादृषभो विचक्षणोऽरुरुचद्वि दिवो रोचना कविः ।

राजा पवित्रमत्येति रोरुवदिवः पीयूषं दुहते नृचक्षसः ॥ ९ ॥

अधि । द्याम् । अस्थात् । दृषभः । विऽचक्षणः । अरुरुचत् । वि । दिवः । रोचना । कविः ।

राजा । पवित्रम् । अति । एति । रोरुवत् । दिवः । पीयूषम् । दुहते । नृऽचक्षसः ॥ ९ ॥

अधि ऽअस्थात् ऽद्यां शुलोकं ऽदृषभः वर्धिता ऽविचक्षणः विद्वष्टा अयं सोमः । तथा कृत्वा
ऽदिवः शुलोकसंबन्धीनि ऽरोचना रोचमानानि नक्षत्रादीनि ऽवि ऽअरुरुचत् विविधं रोचयति ।
ऽकविः क्रान्तप्रज्ञः सन् ऽराजा सोमः ऽपवित्रं दशापवित्रम् ऽअत्येति अतिक्रम्य गच्छति । ऽरोरुवत्
शब्दं कुर्वन् । ऽदिवः शुलोकस्य ऽपीयूषं सारं रसं ऽनृचक्षसः नृणां द्रष्टारः सोमाः ऽदुहते स्रवन्ति ।
स्वकीयं रसमान्तरिक्षमुदकं वा दुहन्तीत्यर्थः ॥

दिवो नाके मधुजिह्वा असुश्रतो वेना दुहन्त्युक्षणं गिरिष्ठाम् ।

अप्सु द्रप्सं ववृधानं समुद्र आ सिन्धोरूर्मा मधुमन्तं पवित्र आ ॥ १० ॥

दिवः । नाके । मधुऽजिह्वाः । असुश्रतः । वेनाः । दुहन्ति । उक्षणम् । गिरिऽस्थाम् ।

अप्ऽसु । द्रप्सम् । ववृधानम् । समुद्रे । आ । सिन्धोः । ऊर्मा । मधुऽमन्तम् । पवित्रे । आ ॥ १० ॥

ऽदिवः द्योतमानस्य यज्ञस्य संबन्धिनि ऽनाके दुःखरहिते हविर्धानाख्ये स्थाने ऽमधुजिह्वाः
मधुरवाचः ऽअसुश्रतः असंसक्ताः । पृथक्पृथगित्यर्थः । यद्वा चिरमकृत्वा^१ शीघ्रमभिषुण्वन्तः ऽवेनाः
एतन्नामका महर्षयः ऽदुहन्ति अभिषुण्वन्ति । यद्वा शुलोक एव वेनाः क्रान्ता देवा दुहन्ति । तं सोमम्
ऽउक्षणं सेक्तारं ऽगिरिष्ठां गिराबुजते देशे वर्तमानम् ऽअप्सु उदकेषु वसतीवरीष्वन्तः^२ ऽववृधानं^३
वर्धमानं ऽद्रप्सं रसरूपं ऽसमुद्रे समुद्रवत् प्रवृद्धे द्रोणकलशे ऽसिन्धोः उदकस्य ऽऊर्मा ऊर्मौ पूरे ऽआ
सिञ्चन्तीति शेषः । तदर्थं ऽमधुमन्तं माधुर्योपेतं रसं ऽपवित्रे दशापवित्रे ऽआ सिञ्चन्तीति शेषः ॥

नाके सुपर्णमुपपत्तिवासं गिरौ वेनानामकृपन्त पूर्वीः ।

शिशुं रिहन्ति मतयः पनिमत्तं हिरण्ययं शकुनं क्षामणि स्थाम् ॥ ११ ॥

नाके । सुऽपर्णम् । उपपत्तिऽवासम् । गिरः । वेनानाम् । अकृपन्त । पूर्वीः ।

शिशुम् । रिहन्ति । मतयः । पनिमत्तम् । हिरण्ययम् । शकुनम् । क्षामणि । स्थाम् ॥ ११ ॥

ऽनाके शुलोके वर्तमानं पश्चादुत्पतन्तं सोमं ऽवेनानाम् अस्माकं संबन्धिन्यः ऽपूर्वीः बह्वयः
ऽगिरः स्तुतयः ऽउप ऽअकृपन्त उपकल्पन्ते । अभिषुवन्तीत्यर्थः । तं ऽशिशुं शिशुवत् संस्कृतव्यं सोमं
ऽमतयः स्तुतयः ऽरिहन्ति^३ लिहन्ति संस्पृशन्ति । प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । कीदृशं शिशुम् । ऽपनिमत्तं
शब्दायन्तम् । पनतेर्यङ्लुगन्तात् क्षातरि अभ्यासस्य निगागम उपधालोपश्च । ऽहिरण्ययं हिरण्यमयं
ऽशकुनं पक्षिणं ऽक्षामणि क्षमायां ऽस्थां हविर्धाने स्थां वर्तमानम् ॥

१. ग-चिरमृताः; त-भ१.२.६-चिरमृत्वा; म४-चिरसृत्वा । २. ग-वसतीवरीषु ववृ^३; त१.
२.४.५-म७-वसतीवरीषु तेर्ववृ^३; त३-भ१.२.४-वसतीवरीषु तेर्ववृ^३; त७-म६-वसतीवरीषु ते वावृ^३ ।
३. त-परिहृति ।

ऊर्ध्वो गन्धर्वो अधि नाके अस्थाद्विश्वा रूपा प्रतिचक्षाणो अस्य ।

भानुः शुक्रेण शोचिषा व्यद्यौत्प्रारुरुचद्रोदसी मातरा शुचिः ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वः । गन्धर्वः । अधि । नाके । अस्थात् । विश्वा । रूपा । प्रतिऽचक्षाणः । अस्य ।

भानुः । शुक्रेण । शोचिषा । वि । अब्यौत् । प्र । अरुरुचत् । रोदसी इति । मातरा । शुचिः ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वः उन्नतः । गन्धर्वः रश्मिनां धारकः सोमः । नाके आदित्ये । अधि । अस्थात् अधितिष्ठति । किं कुर्वन् । अस्य आदित्यस्य विश्वा विधानि रूपाणि । प्रतिचक्षाणः प्रतिपश्यन् । भानुः आदित्यः सोमाधिष्ठितः सन् । शुक्रेण दीप्तेन । शोचिषा तेजसा । व्यद्यौत् विद्योतते । न केवलं स्वयमेव अपि तु । मातरा निर्मात्र्यो । रोदसी द्यावापृथिव्यौ । प्रारुरुचत् प्ररोचयति । शुचिः दीप्तः सूर्यः ॥ ११ ॥ ॥ १॥

अथ पञ्चमेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र 'प्र ते' इत्यष्टाचत्वारिंशद्वचं प्रथमं सूक्तम् । प्रथमदशर्चस्य आकृष्टा^१ इति मापा इति च द्विनामान ऋषिगणा^२ द्वाष्टारः । द्वितीयस्य दशर्चस्य सिकता इति नीवावरी इति द्विनामान ऋषिगणाः । तृतीयस्य दशर्चस्य पृथ्व इत्यजा इति च नामद्वयोपेता ऋषिगणाः । अष्टदशर्चस्य द्विनामत्वमवगन्तव्यम् । चतुर्थस्य दशर्चस्य आकृष्टा मापा इत्यादिद्विनामानस्त्रयो गणा द्वाष्टारः । एवं चत्वारिंशद्भूताः । अथ पञ्चानां भौमोऽत्रिंशः । ततस्तिर्यगा गृत्समदः । जगती छन्दः । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रान्तं—'प्र तेऽष्टाचत्वारिंशदृषिगणा दशर्चा आकृष्टा मापाः प्रथमे सिकता निवावरी द्वितीये पृथ्व्योऽजास्तृतीये त्रयश्चतुर्थेऽत्रिः पञ्चान्त्यास्तिस्रो गृत्समदः' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र ते आशर्वः पवमान धीजवो मदा अर्षन्ति रघुजाइव त्मना ।

दिव्याः सुपुर्णा मधुमन्त इन्द्रवो मदिन्तमासः परि कोशमासते ॥ १ ॥

प्र । ते । आशर्वः । पवमान । धीऽजवः । मदाः । अर्षन्ति । रघुजाः । इव । त्मना ।

दिव्याः । सुऽपुर्णाः । मधुऽमन्तः । इन्द्रवः । मदिन्ऽतमासः । परि । कोशम् । आसते ॥ १ ॥

हे पवमान पृथ्वमान सोम । ते तव । आशर्वः व्यासाः । धीजवः मनोवेगाः । मदाः मदकरा रसाः । अर्षन्ति गच्छन्ति । त्मना आत्मनैव । अनाथासेनेत्यर्थः । क इव । रघुजाइव । रघुः^३ शीघ्रगा वडवा^३ । तत्र जाता रघुजाः । त इव निर्गतास्ते । दिव्याः दिवि भवाः । अन्तरिक्षे दशा-पवित्रे धार्यमाणा इत्यर्थः । सुपुर्णाः सुपतनाः । मधुमन्तः माधुर्योपेताः । मदिन्तमासः अतिशयेन मादयितुमाः । इन्द्रवः दीप्ता रसाः । कोशं द्रोणकलशं । परि । आसते पर्युपविशन्ति ॥

प्र ते मदासो मदिरास आशवोऽसृक्षत रथ्यासो यथा पृथक् ।

धेनुर्न वत्सं पर्यसाभि वज्रिणमिन्द्रमिन्द्रवो मधुमन्त ऊर्मयः ॥ २ ॥

प्र । ते । मदासः । मदिरासः । आशर्वः । असृक्षत । रथ्यासः । यथा । पृथक् ।

धेनुः । न । वत्सम् । पर्यसा । अभि । वज्रिणम् । इन्द्रम् । इन्द्रवः । मधुऽमन्तः । ऊर्मयः ॥ २ ॥

१. ग-प्रादीपयद्धि । २. ग-मप. ६-पृथ्व इति याजा (भ६-यजा) इति च नामगणाः । ३. ग-रघवः शीघ्रवेगा अश्वाः; त६-रघुः शीघ्रवाडवा ।

प्र असृक्षत प्रसृज्यन्ते ते तव मदिरासः मदकराः आशवः व्यासाः मदासः मदा रसाः । क इव । इध्यासः रथ्या अश्वः ते यथा तथा पृथक् प्रसृज्यन्ते । ते मधुमन्तः माधुर्योपिताः ऊर्मयः प्रवृद्धरसाः इन्द्रवः सोमाः धेनुः पयसा वत्सम् इव स्वरसेन वज्रिणिमिन्द्रम् अभि गच्छन्ति ॥

अत्यो न हियानो अभि वाजमर्ष स्वर्वित्कोशं दिवो अद्रिमातरम् ।

वृषा पवित्रे अधि सानो अव्यये सोमः पुनान इन्द्रियाय धायसे ॥ ३ ॥

अत्यः । न । हियानः । अभि । वाजम् । अर्ष । स्वः । वित् । कोशम् । दिवः । अद्रिमातरम् ।

वृषा । पवित्रे । अधि । सानौ । अव्यये । सोमः । पुनानः । इन्द्रियाय । धायसे ॥ ३ ॥

अत्यो न अथ इव हियानः प्रेयमाणः वाजं संग्रामम् अभि अर्ष अभिगच्छ । तथा स्वर्वित् सर्ववित् कोशं द्रोणकलशं दिवः ब्रुलोकात् अद्रिमातरम् । अद्रिमधः । तेन तज्जन्य-मुदकं लक्ष्यते । तस्य निर्मातारमभ्यर्ष । अथ प्रत्यक्षकृतः । वृषा वर्षकः सोमः अव्यये अविमये अधि सानौ । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । समुच्छ्रिते तस्मिन् पुनानः पूयमानो भवति । किमर्थम् । धायसे धारकाय इन्द्रियाय तदर्थम् ॥

प्र तु आश्विनीः पवमान धीजुवो दिव्या असृग्रन् पयसा धरीमणि ।

प्रान्तर्ऋषयः स्थाविरीरसृक्षत ये त्वा मृजन्त्यृषिषाण वेधसः ॥ ४ ॥

प्र । ते । आश्विनीः । पवमान । धीजुवः । दिव्याः । असृग्रन् । पयसा । धरीमणि ।

प्र । अन्तः । ऋषयः । स्थाविरीः । असृक्षत । ये । त्वा । मृजन्ति । ऋषिः । सान । वेधसः ॥ ४ ॥

हे पवमान सोम ते तव आश्विनीः व्यासाः ॥ 'अश्व व्यासौ' इत्यस्मादौणादिको विनिः । ततोऽण् । व्यत्ययेनाबुदात्तः ॥ धीजुवः मनोवेगाः दिव्याः दिवि भवा दिवः पतन्त्यो धाराः पयसा युक्ताः धरीमणि धारके द्रोणकलशे प्र असृग्रन् गच्छन्ति । ये वेधसः विधातारः ऋषयः हे सोम ऋषिषाण ऋषिभिः संभक्त एता त्वां मृजन्ति अभिषुषन्ति ते ऋषयः स्थाविरीः स्थविरा धाराः अन्तः मध्ये पात्रस्थान्तः प्र असृक्षत प्रसृजन्ति ॥

विश्वा धामानि विश्वचक्ष ऋभ्वसः प्रभोस्ते सतः परि यन्ति केतवः ।

व्यानशिः पवसे सोम धर्मभिः पतिर्विश्वस्य भुवनस्य राजसि ॥ ५ ॥

विश्वा । धामानि । विश्वः । चक्षः । ऋभ्वसः । प्रभोः । ते । सतः । परि । यन्ति । केतवः ।

विः । आनशिः । पवसे । सोम । धर्मभिः । पतिः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजसि ॥ ५ ॥

हे विश्वचक्षः सर्वस्य द्रष्टः सोम प्रभोः परिवृढस्य सतः ते तव ऋभ्वसः । ऋभवा इति महन्नाम । महान्तः केतवः रश्मयः विश्वा सर्वाणि धामानि तेजःस्थानानि देवशरीराणि परि यन्ति परिगच्छन्ति । प्रकाशयन्तीत्यर्थः । हे सोम व्यानशिः व्यापनशीलश्च त्वं धर्मभिः धारकैः रसनित्यन्दैः पवसे पूयसे । विश्वस्य भुवनस्य च पतिः स्वामी त्वं राजसि ईश्वरो भवसि ॥ १२ ॥

उभयतः पवमानस्य रश्मयो ध्रुवस्य सतः परि यन्ति केतवः ।

यदी पवित्रे अधि मृज्यते हरिः सत्ता नि योना कलशेषु सीदति ॥ ६ ॥

उभयतः । पर्वमानस्य । रश्मयः । ध्रुवस्य । सतः । परि । यन्ति । केतवः ।
यदि । पवित्रे । अधि । मृज्यते । हरिः । सत्ता । नि । योना । कलशेषु । सीदति ॥६॥

पर्वमानस्य पूयमानस्य ध्रुवस्य स्वयमविचलितस्य सतः विद्यमानस्य सोमस्य केतवः
प्रज्ञापकाः रश्मयः उभयतः इतश्चासुतश्च परि यन्ति परिगच्छन्ति । अभिषवसमय एवं भवति ।
यदि यदा पवित्रे दशापवित्रे हरिः हरितवर्णोऽयम् अधि मृज्यते तदानीं सत्ता सदन-
शीलोऽयं योनौ स्वीये स्थाने कलशेषु द्रोणकलशादिषु नि षीदति ॥

यज्ञस्य केतुः पवते स्वध्वरः सोमो देवानामुप याति निष्कृतम् ।

सहस्रधारः परि कोशमर्षति वृषा पवित्रमत्येति रोरुवत् ॥ ७ ॥

यज्ञस्य । केतुः । पवते । सुऽअध्वरः । सोमः । देवानाम् । उप । याति । निऽकृतम् ।
सहस्रधारः । परि । कोशम् । अर्षति । वृषा । पवित्रम् । अति । एति । रोरुवत् ॥ ७ ॥

यज्ञस्य केतुः प्रज्ञापकः स्वध्वरः शोभनयागः सोमः पवते पूयते अभिपूयते । तादृशः
सोमः देवानां निष्कृतं संस्कृतं स्थानम् उप याति उपगच्छति । तदर्थं सहस्रधारः कोशं
द्रोणकलशं परि अर्षति । ततस्तदर्थं वृषा सेक्ताय रोरुवत् शब्दयन् पवित्रम् अतिक्रम्य
गच्छत्यधोदेशम् ॥

राजा समुद्रं नद्यो वि गाहतेऽपामूर्मिं संचते सिन्धुषु श्रितः ।

अध्यस्थात्सानु पर्वमानो अव्ययं नामा पृथिव्या धरुणो महो दिवः ॥ ८ ॥

राजा । समुद्रम् । नद्यः । वि । गाहते । अपाम् । ऊर्मिम् । संचते । सिन्धुषु । श्रितः ।
अधि । अस्थात् । सानु । पर्वमानः । अव्ययम् । नामा । पृथिव्याः । धरुणः । महः । दिवः ॥८॥

अयं सोमः राजा समुद्रम् अन्तरिक्षं नद्यः तत्रत्या अपश्च वि गाहते । विगाह्य च
अपामूर्मिं संचते उदकपूरं स्रवति । सिन्धुषु उदकेषु ग्रहेषु वा श्रितः सन् । हृयमानः सन्
रश्मिद्वारा सूर्यं प्राप्य अन्तरिक्षे मेघेषु वर्तत इत्यर्थः । अस्यैव वृष्टिसाधनत्वात् । यद्वा । लुप्तोपममेतत् ।
समुद्रं नद्य इव सिन्धुषु वसतीवरीषु श्रित आश्रितः सन् समुद्रम् अभिषुतसोमरसाधारपात्रं वि गाहते
अभिषवात्पूर्वम् । पश्चात् पर्वमानः पूयमानः अव्ययं सानु समुच्छ्रितं दशापवित्रम् अध्यस्थात्
अधितिष्ठति । कुत्र देशे । नामा पृथिव्याः नाभिस्थानीये यज्ञे । तत्संबन्धिनि हविर्धान इत्यर्थः ।
'यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभिम्' (तै. सं. ७.४.१८.२) इति श्रुतेः । कीदृशः । महो दिवः द्युलोकस्य
धरुणः धर्ता ॥

दिवो न सानु स्तनयन्नचिक्रदद् द्यौश्च यस्य पृथिवी च धर्मभिः ।

इन्द्रस्य सख्यं पवते विवेविदत्सोमः पुनानः कलशेषु सीदति ॥ ९ ॥

दिवः । न । सानु । स्तनयन् । अचिक्रदत् । द्यौः । च । यस्य । पृथिवी । च । धर्मऽभिः ।
इन्द्रस्य । सख्यम् । पवते । विवेविदत् । सोमः । पुनानः । कलशेषु । सीदति ॥ ९ ॥

तथा ऽवाजस्य अन्नस्य बलस्य वा लाभाय ऽमहाधनं संग्रामं ऽभजते । सः ऽस्वायुधः ऽवृषा वर्षकः
सोमः ऽसोतृभिः अभिषवकर्तृभिः ऽपूयते ॥

अयं मृतवाञ्छुकुनो यथा हितोऽव्ये ससार पवमान ऊर्मिणा ।

तव कृत्वा रोदसी अन्तरा कवे शुचिर्धिया पवते सोम इन्द्र ते ॥ १३ ॥

अयम् । मृतऽवान् । शकुनः । यथा । हितः । अव्ये । ससार । पवमानः । ऊर्मिणा ।

तव । कृत्वा । रोदसी इति । अन्तरा । कवे । शुचिः । धिया । पवते । सोमः । इन्द्र । ते ॥ १३ ॥

अयं सोमः ऽमृतवान् । मृतं संग्रामं प्रियं स्तोत्रम् । तद्वान् ऽपवमानः पूयमानः शोधयमानश्च
सन् ऽहितः प्रेरितः ऽशकुनः पक्षी ऽयथा शीघ्रं गच्छति तथा ऽअव्ये पवित्रे ऽऊर्मिणा रसेन ऽससार
गच्छति । हे ऽकवे क्रान्तप्रज्ञ अनुचान वा । 'ये वा अनुचानास्ते कवयः' (ऐ. ब्रा. २. ३८) इति
श्रुतेः । तादृश यजमान यद्वा उक्तलक्षण ऽइन्द्र ऽते तव ऽकृत्वा कर्मणा ऽधिया प्रज्ञया च । यद्वा ।
विशेषणविशेष्यभावः । धिया धारकेण कृत्वा कर्मणा ऽरोदसी ऽअन्तरा रोदस्योर्वावापृथिव्योरन्तरा
ऽशुचिः ऽसोमः ऽपवते पूयते ॥

द्रापि वसानो यजतो दिविऽस्पृशमन्तरिक्षप्रा भुवनेष्वर्पितः ।

स्वर्जज्ञानो नभसाभ्यक्रमीत्प्रत्नमस्य पितरमा विवासति ॥ १४ ॥

द्रापिम् । वसानः । यजतः । दिविऽस्पृशम् । अन्तरिक्षऽप्राः । भुवनेषु । अर्पितः ।

स्वः । जज्ञानः । नभसा । अभि । अक्रमीत् । प्रत्नम् । अस्य । पितरम् । आ । विवासति ॥ १४ ॥

ऽदिविऽस्पृशं दिविऽस्पृशं ऽद्रापि कवचं तेजोरूपं ऽवसानः आच्छादयन् ऽयजतः यष्टयः ऽअन्त-
रिक्षप्राः अन्तरिक्षस्य पूरक उदकेन तादृशः सोमः ऽभुवनेषु उदकेषु ऽअर्पितः ऽस्वः सर्वं स्वेन पाययि-
तव्यं देवसंघं स्वर्गं वा ऽजज्ञानः जनयन् । अथवा । स्वरुदकम् । तज्जनयन् । ऽनभसा उदकेन ऽअभ्य-
क्रमीत् अभिक्रामति । ऽअस्य उदकस्य ऽपितरं पालकं ऽप्रत्नं पुराणमिन्द्रम् ऽआ ऽविवासति परिचरति ॥

सो अस्य विशे महि शर्म यच्छति यो अस्य धाम प्रथमं व्यानशे ।

पदं यदस्य परमे व्योमन्यतो विश्वा अभि सं याति संयतः ॥ १५ ॥

सः । अस्य । विशे । महि । शर्म । यच्छति । यः । अस्य । धाम । प्रथमम् । विऽआनशे ।

पदम् । यत् । अस्य । परमे । विऽओमनि । अतः । विश्वाः । अभि । सम् । याति । सम्ऽयतः ॥ १५ ॥

ऽसः सोमः ऽअस्य इन्द्रस्य ऽविशे प्रवेशनाय ऽमहि महत् ऽशर्म सुखं ऽयच्छति^१ । ऽयः
सोमः ऽअस्य इन्द्रस्य ऽधाम^२ तेजोयुक्तं शरीरं ऽप्रथमम्^३ इतरदेवप्राप्तेः पूर्वं ऽव्यानशे प्राप्तवान् ।
ऽयत् यस्य ऽअस्य सोमस्य ऽपरमे उत्कृष्टे ऽव्योमन् विशेषेण रक्षके सुलोके वेद्यां वा^४ ऽपदं^५
भवति । ऽयतः यस्मात् सोमात् तृप्त इन्द्रः सोमः स्वयं वा ऽविश्वाः ऽसंयतः सर्वान् संग्रामान्
ऽअभि ऽयाति^६ सम्यगभिगच्छति । स सोमो महि शर्म यच्छतीति संबन्धः ॥ ॥ १४ ॥

१. ग-त३.४-भ४-यच्छति प्रयच्छति; भ१.७-प्रयच्छति । २. त-सोम । ३. ग-त-भ१.२.४.६-
'प्रथमं' नास्ति । ४. त-भ६- 'वा पदं' नास्ति । ५. ग-त३.४-भ१.२.४-मु-संयाति ।

प्रो अयासीदिन्दुरिन्द्रस्य निष्कृतं सखा सख्युर्न प्र मिनाति संगिरम् ।

मर्यैद्व युवतिभिः समर्षति सोमः कलशे शतयाम्ना पथा ॥ १६ ॥

प्रो इति । अयासीत् । इन्दुः । इन्द्रस्य । निःऽकृतम् । सखा । सख्युः । न । प्र । मिनाति ।

सम्ऽगिरम् ॥ मर्यैऽद्व । युवतिऽभिः । सम् । अर्षति । सोमः । कलशे । शतयाम्ना । पथा ॥ १६ ॥

वइन्दुः सोमः वइन्द्रस्य वनिष्कृतं^१ स्थानमुदरं वप्रो वअयासीत् प्रैव गच्छति । गत्वा च वसखा सखिभूतः सोमः वसख्युः इन्द्रस्य वसंगिरं सम्यगिरणाधारभूतमुदरं^२ वन वप्र वमिनाति न हिनस्ति । किंच^३ वमर्यैद्व वयुवतिभिः^४ मर्यो यथा युवतिभिः सह संगतो भवति तद्वदयमपि सोमः युवतिभिर्मिश्रणशीलाभिर्वसतीवरीभिरग्निः सह वसमर्षति संगच्छतेऽभिषवकाले । पश्चात् वसोमः वशतयाम्ना अनेकयानसाधनच्छिद्रोपेतेन वपथा मार्गेण दशापवित्रसंबन्धिनि वकलशे द्रोणकलशे गच्छतीति शेषः । यद्वा एकमेव वाक्यम् । यथा मर्यो युवतिभिः सह संगच्छते एवं^५ कलशे शतयाम्ना पथा संगच्छतेऽग्निः^६ ॥

प्र वो धियो मन्द्रयुवो विपन्युवः पनस्युवः संवसनेष्वक्रमुः ।

सोमं मनीषा अभ्यनूषत् स्तुभोऽभि धेनवः पर्यसेमशिअयुः ॥ १७ ॥

प्र । वः । धियः । मन्द्रऽयुवः । विपन्युवः । पनस्युवः । सम्ऽवसनेषु । अक्रमुः ।

सोमम् । मनीषाः । अभि । अनुषत् । स्तुभः । अभि । धेनवः । पर्यसा । ईम् । अशिअयुः ॥ १७ ॥

हे सोम वः युष्माकं वधियः ध्यातारः वमन्द्रयुवः मदकरं शब्दं कामयमानाः वपनस्युवः स्तुतिं कामयमानाः वविपन्युवः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतारः वसंवसनेषु संवासयोग्येषु यागगृहेषु वप्र वअक्रमुः प्रक्रमन्ते । तदेवाह । वसोमं वमनीषाः मनस ईश्वराः वस्तुभः स्तोतारः वअभ्यनूषत् अभिधुवन्ति । वधेनवः अपि वपर्यसा स्वीयेन वईम् एवं सोमम् वअभि वअशिअयुः अभिश्रीणन्ति ॥

आ नः सोम संयतं पिप्युषीमिषमिन्दो पर्वस्व पर्वमानो अस्त्रिधम् ।

या नो दोहते त्रिरहन्नसंश्रुषी क्षुमद्वाजवन्मधुमत्सुवीर्यम् ॥ १८ ॥

आ । नः । सोम । सम्ऽयतम् । पिप्युषीम् । इषम् । इन्दो इति । पर्वस्व । पर्वमानः । अस्त्रिधम् ।

या । नः । दोहते । त्रिः । अहन् । असंश्रुषी । क्षुमत् । वाजवत् । मधुमत् । सुवीर्यम् ॥ १८ ॥

हे वइन्दो दीप्त वसोम वपर्वमानः एवं वनः अस्माकं वसंयतं संगृहीतं वपिप्युषीं प्रवृद्धम् वइषम् अन्नम् वअस्त्रिधम् अक्षीणं वपर्वस्व । प्रयच्छेत्थर्थः । वया यादृशी वनः अस्माकम् वअहन् अहनि अह्नः वत्रिः त्रिषु सवनेषु वअसंश्रुषी अप्रतिबन्धा वदोहते क्षरति । किम् । वक्षुमत् शब्दोपेतं सर्वत्र श्रूयमाणं ववाजवत्^१ वमधुमत् माधुर्योपेतं वसुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं पुत्रं दोहते । तामिषं पर्वस्वेति समन्वयः ॥

१. ग-भ४-निष्कृतं संस्कृतं । २. ग-सम्यगिरणमाधार^० ; त१.५-सम्यगिरणाधार^० ; त२.४.५. ६-भ६-सम्यगिरणाधार^० । ३. ग-तत्र दृष्टांतः । मर्यो । ४. ग-तथा वसतीवरीसंपृक्तः सन् कलशे समर्षतीति संबंधः । ५. ग-त३-भ१.४.७-वाजवत् बलवत् ।

वृषा मतीनां पवते विचक्षणः सोमो अहः प्रतरीतोपसो दिवः ।

क्राणा सिन्धूनां कलशां अवीवशदिन्द्रस्य हार्द्याविशन्मनीषिभिः ॥ १९ ॥

वृषा । मतीनाम् । पवते । विऽचक्षणः । सोमः । अहः । प्रऽतरीता । उपसः । दिवः ।

क्राणा । सिन्धूनाम् । कलशान् । अवीवशत् । इन्द्रस्य । हार्दि । आऽविशन् । मनीषिभिः ॥ १९ ॥

अयं सोमः पवते अभिपूयते । कीदृशः सोमः । मतीनाम् । मतयः स्तोतारः । तेषां वृषा वर्षकः कामानां विचक्षणः विद्वद्वा अहः उपसो दिवः शुलोकस्यादित्यस्य वा प्रतरीता प्रवर्धयिता । किंच सिन्धूनां स्यन्दमानानामुदकानां क्राणा कर्ता ॥ करोतेः शानचि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । सुः^१ । 'सुपां सुलृक्' इत्याकारः ॥ कलशानवीवशत् कामयते प्रवेष्टुम् । किं कुर्वन् । इन्द्रस्य हार्दि हृदयम् आविशन् प्रविशन्^२ मनीषिभिः स्तुत इति शेषः । यद्वा । व्यवहितमपि मनीषिभिरित्येतत् पवत इत्यनेन संबध्यते ॥

मनीषिभिः पवते पूर्यः कविर्नृभिर्यतः परि कोशां अचिक्रदत् ।

त्रितस्य नाम जनयन्मधु क्षरदिन्द्रस्य वायोः सख्याय कर्तवे ॥ २० ॥

मनीषिभिः । पवते । पूर्यः । कविः । नृभिः । यतः । परि । कोशान् । अचिक्रदत् ।

त्रितस्य । नाम । जनयन् । मधु । क्षरत् । इन्द्रस्य । वायोः । सख्याय । कर्तवे ॥ २० ॥

अयं सोमः मनीषिभिः मेधाविभिरध्वर्यादिभिः पवते पूयते । यद्वा । अयं मनीषिभिर्मनीषिणीभिर्धाराभिः पवते क्षरति । कीदृशोऽयम् । पूर्यः पुराणः कविः मेधावी नृभिः नेतृभिरध्वर्यादिभिः यतः नियमितः सन् कोशान् कलशान् प्राप्तुं परि अचिक्रदत् परिक्रन्दते शब्दं करोति । त्रितस्य त्रिषु स्थानेषु विस्तृतस्येन्द्रस्य^३ संबन्धि नाम नामकमुदकं जनयन् उत्पादयन् मधु मधुरं रसं क्षरत् क्षरति । किमर्थम् । इन्द्रस्य वायोः च सख्याय कर्तवे सख्यं कर्तुम् ॥ १५ ॥

अयं पुनान उपसो वि रोचयदयं सिन्धुभ्यो अभवदु लोककृत् ।

अयं त्रिः सप्त दुदुहान आशिरं सोमो हृदे पवते चारु मत्सरः ॥ २१ ॥

अयम् । पुनानः । उपसः । वि । रोचयत् । अयम् । सिन्धुभ्यः । अभवत् । ऊँ इति ।

लोकऽकृत् ॥ अयम् । त्रिः । सप्त । दुदुहानः । आऽशिरम् ।

सोमः । हृदे । पवते । चारु । मत्सरः ॥ २१ ॥

अयं सोमः पुनानः पूयमानः उपसो वि रोचयत् विविधं रोचयति । अयं सिन्धुभ्यः स्यन्दमानाभ्योऽन्नयो वसतीवरीभ्यः अभवत् समृद्धो भवति । उ इति पूरणः । कीदृशोऽयम् । लोककृत् लोकानां कर्ता । वर्षकत्वात् रेतोधारकत्वाच्चास्य लोककृत्वम् । अयं सोमः त्रिः सप्त एकविंशति^४ गा ऋत्विङ्मुखेन^५ आशिरं दुदुहानः दुहानः । दोहस्य प्रयोजकत्वात्^६ कर्तृपचारः^७ । मत्सरः मदकरः चारु रमणीयं पवते क्षरति । किमर्थम् । हृदे हृदयाय हृदयगमनाय ॥

१. त-वर्धयिता । २. ग-त१.७-भ६-सु- 'सुः' नास्ति । ३. ग-त४-भ६.७- 'प्रविशन्' नास्ति । ४. ग-त-भ५.६-सु- 'स्येन्द्रस्य यजमानस्य । ५. त५-भ६- एकविंशतिवारान् त्वङ्मुखेन; भ४- एकविंशतिवारं ऋत्विङ्मुखेन; सु- एकविंशति वा ऋत्विङ्मुखेन । ६. भ६- पूरकत्वात् । ७. ग-कर्तृत्वोपचारः; त१.२.७-सु-कर्तृत्वोपचारः; त३-कृत्वोपचारः; त४.५-कर्तृत्वोपचारः; भ१.२.७-उपचारः; भ६-कर्तृत्वोपचारः ।

पवस्व सोम दिव्येषु धामसु सृजान इन्दो कलशे पवित्र आ ।

सीदन्निन्द्रस्य जठरे कनिकदन्तृभिर्भिर्यतः सूर्यमारोहयो दिवि ॥ २२ ॥

पवस्व । सोम । दिव्येषु । धामसु । सृजानः । इन्दो इति । कलशे । पवित्रे । आ ।

सीदन् । इन्द्रस्य । जठरे । कनिकदन्तृभिः । यतः । सूर्यम् । आ । आरोहयः । दिवि ॥ २२ ॥

हे ऽसोम ऽदिव्येषु ऽधामसु स्थानेषु । देवानां संबन्धिपूदरेष्वित्यर्थः^१ । तेषु ऽपवस्व क्षर । कीदृशः^२ सन्^३ । हे ऽइन्दो दीप्त सोम ऽकलशे ऽपवित्र ऽआ दक्षापवित्रे च । आ इति चार्थे । ऽसृजानः सृज्यमानः । अत्र 'अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचति' इतिषदार्थिकः क्रमोऽवगन्तव्यः । किंच ऽइन्द्रस्य ऽजठरे ऽसीदन् जठरं गच्छन् ऽकनिकदन्तृ शब्दं कुर्वन् ऽनृभिः नेतृभिर्ऋत्विभिः ऽयतः परिगृहीतः । हुत इत्यर्थः । तथाभूतः सन् ऽदिवि ऽसूर्यम् ऽआरोहयः प्रादुर्भूतमकरोः^३ ॥

अद्रिभिः सुतः पवसे पवित्र आँ इन्द्रविन्द्रस्य जठरेष्वविशन् ।

त्वं नृचक्षा अभवो विचक्षण सोम गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरप ॥ २३ ॥

अद्रिभिः । सुतः । पवसे । पवित्रे । आ । इन्द्रो इति । इन्द्रस्य । जठरेषु । आऽविशन् ।

त्वम् । नृचक्षाः । अभवः । विचक्षण । सोम । गोत्रम् । अङ्गिरःऽभ्यः । अवृणोः । अप ॥ २३ ॥

हे ऽइन्दो सोम ऽअद्रिभिः प्रावभिः ऽसुतः अभिषुतस्त्वं ऽपवसे क्षरसि पूयसे वा । ऽपवित्र ऽआ दक्षापवित्रे । आ इति पूरणः । यद्वा । अभिषुतो भवसि पवसे चेति चार्थ आकारः । किं कुर्वन् । ऽइन्द्रस्य ऽजठरेषु जठरप्रदेशेषु ऽआविशन् । जठरप्रवेशायेत्यर्थः । किंच हे ऽविचक्षण विद्वष्टः सोम ऽत्वं ऽनृचक्षा ऽअभवः नृणां मनुष्याणामनुग्रहेण दृष्टा भवसि । किंच हे ऽसोम त्वम् ऽअङ्गिरोभ्यः ऽगोत्रं मेघमुदकं क्षारयितुं पणिभिरपहतानां गवामावरकं पर्वतं वा ऽअप ऽअवृणोः ॥

त्वां सोम पवमानं स्वाध्योऽनु विप्रासो अमदन्नवस्यवः ।

त्वां सुपुर्ण आभरद्विवस्परीन्दो विश्वाभिर्मतिभिः परिष्कृतम् ॥ २४ ॥

त्वाम् । सोम । पवमानम् । सुऽआध्यः । अनु । विप्रासः । अमदन् । अवस्यवः ।

त्वाम् । सुऽपुर्णः । आ । आभरत् । दिवः । परि ।

इन्द्रो इति । विश्वाभिः । मतिभिः । परिऽकृतम् ॥ २४ ॥

हे ऽसोम ऽपवमानं ऽत्वां ऽस्वाध्यः सुमतयः सुकर्माणो वा ऽविप्रासः विप्रा मेधाधिनः स्तोतारः ऽअवस्यवः रक्षाकामाः ऽअनु ऽअमदन् अनुष्ठुवन्ति । हे ऽइन्दो ऽत्वां ऽसुपुर्णः इयेनः ऽआभरत् आहरत् । ऽदिवस्परि ब्रुलोकस्योपरि । ब्रुलोकद्वित्यर्थः । कीदृशं त्वाम् । ऽविश्वभिर्मतिभिः सर्वाभिः स्तुतिभिः ऽपरिष्कृतम् अलंकृतम् ॥

अव्ये पुनानं परि वारं ऊर्मिणा हरिं नवन्ते अभि सप्त धेनवः ।

अपामुपस्थे अध्यायवः कविमृतस्य योना महिषा अहेषत ॥ २५ ॥

१. भ६-संबन्धि देवेष्वित्यर्थः । २. ग-कीदृशस्त्वं; त-भ१.२.६-सु-कीदृशान्; भ४.७-कीदृशः । ३. त-भ६-मकरोत् ।

अव्ये । पुनानम् । परि । वारे । ऊर्मिणा । हरिम् । नवन्ते । अभि । सप्त । धेनवः ।
अपाम् । उपऽस्थे । अर्धि । आयवः । कविम् । ऋतस्य । योना । महिषाः । अहेषत ॥२५॥

वअव्ये अविमये ववारे वाले दशापवित्रे वऊर्मिणा रसेन वपरि परितः वपुनानं पवमानं वहरिं
हरितवर्णं सोमम् वअभि वनवन्ते अभिगच्छन्ति वसप्त वधेनवः प्रीणयिष्यः सप्त गायत्र्याद्याः सप्त
गङ्गाद्या नद्यो वा । 'नवन्ते क्षोदन्ते' इति गतिकर्मस्वयं पठितः । किंच वकविं त्वाम् वअपासुपस्थे
अन्तरिक्षस्थोत्सङ्गे वऋतस्य योनौ । उदकनमैतत् 'ऋतं योनिर्ऋतस्य योनिः' इति तन्नामसु पाठात् ।
उदके वमहिषाः महान्तः वआयवः मनुष्याः वअधि वअहेषत अधिकं प्रेरयन्ति ॥ ॥ १६ ॥

इन्दुः पुनानो अति गाहते मृधो विश्वानि कृण्वन्सुपथानि यज्यवे ।

गाः कृण्वानो निर्णिजं हर्यतः कविरत्यो न क्रीळन् परि वारमर्षति ॥ २६ ॥

इन्दुः । पुनानः । अति । गाहते । मृधः । विश्वानि । कृण्वन् । सुऽपथानि । यज्यवे ।

गाः । कृण्वानः । निःऽनिजम् । हर्यतः । कविः ।

अत्यः । न । क्रीळन् । परि । वारम् । अर्षति ॥ २६ ॥

अयम् इन्दुः दीप्तः सोमः वपुनानः पूयमानः वअति वगाहते अतिक्रम्य गच्छति वमृधः
शत्रून् । किं कुर्वन् । वविश्वानि गन्तव्यानि सुवर्मानि वैदिकानि लौकिकानि च वसुपथानि वकृण्वन्
कुर्वन् । कस्मै । वयज्यवे यागकर्त्रे । यजमानाय शत्रून् परिहरन् मार्गान् सुपथान् कुर्वन् कलशं
प्रविशतीत्यर्थः । किंच वनिर्णिजम् आत्मीयं रूपं वगाः वकृण्वानः । रसमयान् कुर्वाण इत्यर्थः ।
वहर्यतः क्रान्तः । 'हर्यं गतिकारण्योः' । औणादिकोऽतच् । वकविः क्रान्तप्रज्ञः पूर्वभूतः सोमः वआयो
वन अथ इव वक्रीळन् ववारं दशापवित्रं वपरि वअर्षति परिगच्छति ॥

असश्वतः शतधारा अभिश्रियो हरिं नवन्तेऽव ता उदन्युवः ।

क्षिपो मृजन्ति परि गोभिरावृतं तृतीये पृष्ठे अर्धि रोचने दिवः ॥ २७ ॥

असश्वतः । शतधाराः । अभिऽश्रियः । हरिम् । नवन्ते । अव । ताः । उदन्युवः ।

क्षिपः । मृजन्ति । परि । गोभिः । आऽवृतम् । तृतीये । पृष्ठे । अर्धि । रोचने । दिवः ॥ २७ ॥

वअसश्वतः परस्परमसंगताः वशतधाराः वअभिश्रियः अभितः सोमं श्रयन्त्यः वताः प्रसिद्धाः
सूर्यस्य दीप्तयः वहरिम्^१ वअव नवन्ते गच्छन्ति । वउदन्युवः उदकेच्छावत्यः सत्यः । यद्वा ।
धाराशब्देनात्र सोमधारा अभिप्रेताः । असश्वतोऽसंबद्धा अभिश्रियोऽभितो गाः श्रयन्त्यो गोभिः
श्रितास्ताः प्रसिद्धा उदन्युव इन्द्रसंबन्धिवृष्टिकामा हरिमिन्द्रमव नवन्ते संगच्छन्ते । वक्षिपः
अङ्गुलयोऽपि गोभिः दीप्तिपक्षे गोभी रश्मिभिः वआवृतं सोमधारापक्षे गोभिः वपरि आवृतं
व्याप्तं सोमं वमृजन्ति अवशोधयन्ति । वदिवः आदित्यात् वरोचने रोचमाने यमादित्यो रोचयति
तस्मिन् वतृतीये^२ क्षित्यपेक्षायां तृतीयभूते^३ द्युलोके वअधि वसन्तं सोमं मृजन्ति ॥

१. ग-त३.४-म१.२.४.७-इत्यर्थः । यद्वा गाः तद्विकाराणि क्षीराणि कुर्वाण इत्यर्थः । २. ग-हरिं
हरितं । ३. मु-तृतीये पृष्ठे । ४. म१(२)-तृतीयभूते पृष्ठे ।

तवेमाः प्रजा दिव्यस्य रेतसस्त्वं विश्वस्य भुवनस्य राजसि ।

अथेदं विश्वं पवमान ते वशे त्वमिन्दो प्रथमो धामधा असि ॥ २८ ॥

तव । इमाः । प्रजाः । दिव्यस्य । रेतसः । त्वम् । विश्वस्य । भुवनस्य । राजसि ।

अथ । इदम् । विश्वम् । पवमान । ते । वशे ।

त्वम् । इन्दो इति । प्रथमः । धामधाः । असि ॥ २८ ॥

एतच्च एदिव्यस्य एरेतसः सकाशात् एदमाः एप्रजाः उत्पद्यमानाः प्राणिन उत्पन्नाः । 'सोमो वै रेतोधाः' (तै. सं. २.१.१.६) इति श्रुतेः । एत्वं^१ एविश्वस्य एभुवनस्य एराजसि ईश्वरो भवसि । एअथ अपि च एहृदं एविश्वं हे एपवमान एते^२ एवशे त्वदधीनं वर्तते । हे एहृन्दो एप्रथमः मुख्यः एत्वं एधामधाः धान्नो धर्ता एअसि भवसि ॥

त्वं समुद्रो असि विश्ववित्कवे तवेमाः पञ्च प्रदिशो विधर्मणि ।

त्वं द्यां च पृथिवीं चाति जभिषे तव ज्योतीषि पवमान सूर्यः ॥ २९ ॥

त्वम् । समुद्रः । असि । विश्ववित् । कवे । तव । इमाः । पञ्च । प्रदिशः । विधर्मणि ।

त्वम् । द्याम् । च । पृथिवीम् । च । अति । जभिषे । तव । ज्योतीषि । पवमान । सूर्यः ॥ २९ ॥

हे एकवे क्रान्तप्रज्ञ एत्वं यस्मात् एसमुद्रः वर्षसाधनोऽपाम्^३ अतः एविश्ववित् एअसि । यद्वा । समुद्रो द्रवात्मकोऽसि विश्वविज्ञासि । किंच एतव एविधर्मणि विधारणे एपञ्च एप्रदिशः प्रकृष्टा दिशो भवन्तीति शेषः । एत्वं एद्यां एच दिवं च एपृथिवीं एच एअति एजभिषे बिभर्षि । हे एपवमान एसूर्यः देवः एतव एज्योतीषि आप्याययति ॥

त्वं पवित्रे रजसो विधर्मणि देवेभ्यः सोम पवमान पूयसे ।

त्वामुशिजः प्रथमा अगृभ्णत तुभ्येमा विश्वा भुवनानि येमिरे ॥ ३० ॥

त्वम् । पवित्रे । रजसः । विधर्मणि । देवेभ्यः । सोम । पवमान । पूयसे ।

त्वाम् । उशिजः । प्रथमाः । अगृभ्णत । तुभ्ये । इमा । विश्वा । भुवनानि । येमिरे ॥ ३० ॥

हे एसोम एपवमान एत्वं एरजसः लोकस्य रसस्य वा एविधर्मणि विधारके दक्षापवित्रे एदेवेभ्यः देवार्थं एपूयसे । एत्वामुशिजः कामयमाना ऋत्विजः एप्रथमाः प्रतमा^४ मुख्याः एअगृभ्णत गृह्णन्ति । एतुभ्ये तुभ्यम् एदमा इमानि एविश्वा सर्वाणि एभुवनानि भूतजातानि एयेमिरे यच्छन्त्यात्मानम् ॥ १७ ॥

प्र रेभ एत्यति वारमुव्ययं वृषा वनेष्वव चक्रद्वरिः ।

सं धीतयो वावशाना अनूषत शिशुं रिहन्ति मतयः पर्निमतम् ॥ ३१ ॥

प्र । रेभः । एति । अति । वारम् । अव्ययम् । वृषा । वनेषु । अव । चक्रद्वत् । हरिः ।

सम् । धीतयः । वावशानाः । अनूषत । शिशुम् । रिहन्ति । मतयः । पर्निमतम् ॥ ३१ ॥

१. भ१.२.७-त्वं सोम । २. भ१-ते व; भ२-ते तव । ३. ग-द्रविणसाधनोपा । ४. गन्त-भ-
'प्रतमा' नास्ति ।

१रेभः शब्दयिता । 'रेभृ शब्दे' । सोमः १वारमध्ययम् अविमयं वालं १प्र^१ १अति १एति^१ प्रकवेणातिगच्छति । १वृषा सेक्ता सोमः १वनेषु उदकेषु १अव १चक्रदत् अवक्रन्दन् १हरिः हरितवर्णः सोमः । १सम् १अनूयत संस्तुवन्ति । के । १धीतयः ध्यातारः १वावशानाः यागं सोमं वा कामयमानाः । १शिष्टं शिष्टवत् संस्कृतव्यं सोमं १मतयः स्तुतयः १रिहन्ति लिहन्ति स्पृशन्ति । स्वविषयीकुर्वन्ती-त्यर्थः । कीदृशम्^२ । १पनिग्रतं शब्दयन्तम्^३ ॥

स सूर्यस्य रश्मिभिः परि व्यत तन्तुं तन्वानस्त्रिवृतं यथा विदे ।

नयन्तृतस्य प्रशिषो नवीयसीः पतिर्जनीनामुप याति निष्कृतम् ॥ ३२ ॥

सः । सूर्यस्य । रश्मिभिः । परि । व्यत । तन्तुम् । तन्वानः । त्रिवृतम् । यथा । विदे ।
नयन् । ऋतस्य । प्रशिषः । नवीयसीः । पतिः । जनीनाम् । उप । याति । निःस्कृतम् ॥ ३२ ॥

१सः सोमः १सूर्यस्य १रश्मिभिः १परि १व्यत परिवेष्टयत्यात्मानम् । किं कुर्वन् । १त्रिवृतं सवनैर्देवैर्वा त्रिवृतं १तन्तुं यज्ञं १तन्वानः विस्तारयन् १यथा १विदे जानाति । येन प्रकारेण संपूर्ण-मवगच्छति तथा तन्वानः । १ऋतस्य सत्यभूतस्य यजमानस्य १नवीयसीः नवतराः १प्रशिषः प्रशंसना अभिमतानि १नयन् प्रापयन् । तस्मा^३ एव^३ १जनीनां १पतिः पालकः स्वामी १निष्कृतं संस्कृतं पात्रम् १उप १याति गच्छति^५ ॥

राजा सिन्धूनां पवते पतिर्दिव ऋतस्य याति पृथिभिः कर्निकदत् ।

सहस्रधारः परि विच्यते हरिः पुनानो वाचं जनयन्नुपावसुः ॥ ३३ ॥

राजा । सिन्धूनाम् । पवते । पतिः । दिवः । ऋतस्य । याति । पृथिभिः । कर्निकदत् ।
सहस्रधारः । परि । विच्यते । हरिः । पुनानः । वाचम् । जनयन् । उपऽवसुः ॥ ३३ ॥

१सिन्धूनां नदीनामुदकानां १राजा ईश्वरः^५ १दिवः^६ १पतिः दुलोकस्य स्वामी^७ १ऋतस्य यज्ञस्य १पृथिभिः मार्गैः १कर्निकदत् शब्दं कुर्वन् १याति । १सहस्रधारः बहुधारायुक्तः सोमो नृभिर्नैवृभिर्ऋत्विग्भिः १परि १विच्यते पात्रेषु । १पुनानः पूयमानः १वाचं शब्दं १जनयन् उत्पादयन् १उपावसुः उपागच्छद्गन्ः^८ परि विच्यत इति समन्वयः ॥

पवमान महर्णो वि धावसि सूरौ न चित्रो अव्ययानि पव्यया ।

गर्भस्तिपूतो नृभिरद्विभिः सुतो महे वाजाय धन्याय धन्वसि ॥ ३४ ॥

पवमान । महि । अर्णः । वि । धावसि । सूरः । न । चित्रः । अव्ययानि । पव्यया ।
गर्भस्तिपूतः । नृभिः । अद्विभिः । सुतः । महे । वाजाय । धन्याय । धन्वसि ॥ ३४ ॥

हे १पवमान सोम १महर्णः बहुदकम् । अर्ण इत्युदकनाम । रसं वा १वि १धावसि गमयसि^१ । 'धावु गतिशुद्ध्योः' । किंच^२ १सूरौ १न १चित्रः सूर्य इव चित्रः चायनीयः पूज्यः सन् १अव्ययानि

१. त-भ२-सु-प्रयेति । २. ग-त३-भ४.५- 'कीदृशं...शब्दयन्तं' नास्ति; त-भ६-कीदृशं शब्दयन्तं ।
३. ग-तस्मादेव; सु-तस्मा एव । ४. भ६-उपगच्छति । ५. ग-ईश्वरः पवते । ६. त-'दिवः' नास्ति ।
७. सु-स्वामी सोमः पवते पूयते । ८. ग-भ१.४.६.७-उपगच्छद्गन्ः । ९. ग-शोधयसि । तत्र दृष्टांतः ।

अधिमयानि ऽपव्यया पात्राणि गच्छसि । किंच ऽगभस्तिपूतः बाहुभिरभिषोधितः ऽनृभिः ऋत्विग्भिः
प्रावभिश्च^१ ऽसुतः अभिषुतः^२ ऽमहे महते ऽवाजाय संग्रामाय ऽधन्वाथ^३ धनेभ्यो^४ हिताय ऽधन्वसि
गच्छसि । धन्वतिर्गतिकर्मा ॥

इषमूर्जं पवमानाभ्यर्षसि इयेनो न वंसु कलशेषु सीदसि ।

इन्द्राय मद्वा मद्यो मदः सुतो दिवो विष्टम्भ उपमो विचक्षणः ॥ ३५ ॥

इषम् । ऊर्जम् । पवमान । अभि । अर्षसि । इयेनः । न । वंसु । कलशेषु । सीदसि ।
इन्द्राय । मद्वा । मद्यः । मदः । सुतः । दिवः । विष्टम्भः । उपमः । विचक्षणः ॥ ३५ ॥

हे ऽपवमान पूयमान सोम ऽइषम् अन्नम् ऽऊर्जं बलं च ऽअभ्यर्षसि । इयेनो ऽन इयेन इव
ऽवंसु वननीयेषु कुलायेषु^५ ऽकलशेषु ऽसीदसि^६ निषण्णो भवसि^७ । अथ परोक्षकृतः । ऽइन्द्राय ऽमद्वा
मदकरः ऽमद्यः मदहेतुः ऽमदः रसः ऽसुतः अभिषुतः । कीदृशः । ऽदिवः द्युलोकस्य ऽउपमः
उपमीयमानः ऽविष्टम्भः विशेषेण स्तम्भयिता । स्थूणा यथा गृहं तथा^८ । ऽविचक्षणः विद्वष्टा ।
'स्थूणेव जनौ उपमित्' (ऋ. सं. १.५९.१) इत्युक्तम् ॥ ॥ १८ ॥

सप्त स्वसारो अभि मातरः शिशुं नवं जज्ञानं जेन्यं विपश्चितम् ।

अपां गन्धर्व दिव्यं नृचक्षसं सोमं विश्वस्य भुवनस्य राजसे ॥ ३६ ॥

सप्त । स्वसारः । अभि । मातरः । शिशुम् । नवम् । जज्ञानम् । जेन्यम् । विपः ऽचितम् ।
अपाम् । गन्धर्वम् । दिव्यम् । नृचक्षसम् । सोमम् । विश्वस्य । भुवनस्य । राजसे ॥ ३६ ॥

ऽसप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्याका वा ऽमातरः मातृस्थानीया गङ्गायमुनाद्याः ऽशिशुं शिशु-
स्थानीयम् ऽअभि गच्छन्तीति शेषः । स्वकीयैः पयोभिराच्छादयन्तीति शेषः । कीदृशं शिशुम् । ऽनवं
ऽजज्ञानं जायमानं ऽजेन्यं जयशीलं ऽविपश्चितं विद्वांसम् ऽअपां जनकं तेषां मध्ये वर्तमानं वा
ऽगन्धर्वम् उदकस्य धातारं ऽदिव्यं दिवि भवं ऽनृचक्षसं नृणां द्रष्टारं ऽसोमम् अभिगच्छन्ति ।
किमर्थम् । ऽविश्वस्य ऽभुवनस्य विराजसे^९ विराजनार्थम् ॥

ईशान इमा भुवनानि वीर्यसे युजान इन्दो हरितः सुपुण्यः ।

तास्ते क्षरन्तु मधुमद्वृतं पयस्तव व्रते सोम तिष्ठन्तु कृष्टयः ॥ ३७ ॥

ईशानः । इमा । भुवनानि । वि । ईर्यसे । युजानः । इन्दो इति । हरितः । सुपुण्यः ।
ताः । ते । क्षरन्तु । मधुमत् । घृतम् । पयः । तव । व्रते । सोम । तिष्ठन्तु । कृष्टयः ॥ ३७ ॥

हे ऽइन्दो सोम ऽईशानः सर्वस्य स्वामी त्वम् ऽइमा इमानि ऽभुवनानि भूतजातानि ऽवीर्यसे
गच्छसि । वी गत्यादिषु । किं कुर्वन् । ऽहरितः हरितवर्णाः ऽसुपुण्यः सुपतनाश्चाश्वाः रथे ऽयुजानः
योजयन् । ऽताः सुपुण्यः ऽते तव संबन्धिन्यः ऽमधुमत् माधुर्योपेतं ऽघृतं दीप्तं ऽपयः उदकं ऽक्षरन्तु ।
हे ऽसोम ऽतव ऽव्रते कर्मणि ऽतिष्ठन्तु ऽकृष्टयः मनुष्याः सर्वे ॥

१. भ१(२)-अद्रिभिः प्रावभिस्त्वं सुतोभिषुतश्च । २. भ१(२)-जन्याय । ३. त-भ१.२.५.६-
जनेभ्यो । ४. भ६-कूपेषु । ५. त-सीदति निषण्णो भवति । ६. त-भ-मु-तथा तद्वत् । ७. भ१(२)-मु-
राजसे ।

त्वं नृचक्षा असि सोम विश्वतः पर्वमान वृषभ ता वि धावसि ।

स नः पवस्व वसुमद्विरण्यवद्वयं स्याम भुवनेषु जीवसे ॥ ३८ ॥

त्वम् । नृचक्षाः । असि । सोम । विश्वतः । पर्वमान । वृषभ । ता । वि । धावसि ।

सः । नः । पवस्व । वसुमत् । हिरण्यवत् । वयम् । स्याम । भुवनेषु । जीवसे ॥ ३८ ॥

हे ऽसोम ऽत्वं ऽविश्वतः सर्वतः सर्वेषु भुवनेषु ऽनृचक्षाः वृषां द्रष्टा ऽअसि भवसि । हे ऽपवमान ऽवृषभ अपां वर्षक ऽताः अपः ऽवि ऽधावसि विविधं गच्छसि । ऽसः त्वं ऽनः अस्माकं ऽपवस्व क्षर । किम्^१ । ऽवसुमत् बहुभिर्वसुभिर्वासकैर्गवादिद्रव्यैर्युक्तं तथा ऽहिरण्यवत् बहुभिर्हिरण्यैर्युक्तं धनम् । ऽवयं च वसुभिर्हिरण्यैर्युक्ताः ऽभुवनेषु लोकेषु ऽजीवसे जीवितुं प्रभवः ऽस्याम भवेम ॥

गोवित्पवस्व वसुवद्विरण्यविद्वेतोधा इन्दो भुवनेष्वर्पितः ।

त्वं सुवीरो असि सोम विश्ववित्तं त्वा विप्रा उप गिरेम आसते ॥ ३९ ॥

गोऽवित् । पवस्व । वसुऽवित् । हिरण्यऽवित् । रेतऽधाः । इन्दो इति । भुवनेषु । अर्पितः ।

त्वम् । सुवीरः । असि । सोम । विश्वऽवित् ।

तम् । त्वा । विप्राः । उप । गिरा । इमे । आसते ॥ ३९ ॥

हे सोम त्वं ऽपवस्व क्षर । कीदृशः । ऽगोवित् गवां लम्भकः ऽवसुवित् धनस्य लम्भकः ऽहिरण्यवित् हिरण्यस्य लम्भकः ऽरेतोधाः । रेत उदकम् । तस्य धातौपधीनाम् । यद्वा । रेतः प्रजनन-सामर्थ्यम् । तस्य धारयिता । ऽभुवनेषु उदकेषु ऽअर्पितः । हे ऽइन्दो ऽसोम ऽत्वं ऽसुवीरः सुवीर्यः ऽअसि भवसि । ऽविश्ववित् सर्वस्य वेत्ता । ऽतं ऽत्वा त्वाम् । इमे ऽविप्राः ऽगिरा स्तुत्या ऽउप ऽआसते ॥

उन्मध्व ऊर्मिर्वनना अतिष्ठिपदपो वसानो महिषो वि गाहते ।

राजा पवित्ररथो वाजमारुहत्सहस्रभृष्टिर्जयति श्रवो बृहत् ॥ ४० ॥

उत् । मध्वः । ऊर्मिः । वननाः । अतिस्थिपत् । अपः । वसानः । महिषः । वि । गाहते ।

राजा । पवित्रऽरथः । वाजम् । आ । अरुहत् । सहस्रऽभृष्टिः । जयति । श्रवः । बृहत् ॥ ४० ॥

ऽमध्वः मधुरस्य ऽऊर्मिः रसः ऽवननाः वननीया वाचः ऽउत् ऽअतिष्ठिपत् उत्थापयति । सोमाभिषवकाले स्तुतिवाचः प्रवृत्तेः । ऽअपः ऽवसानः आच्छादयन् ऽमहिषः महान् ऽवि ऽगाहते प्रविशति कलशम् । ऽराजा सोमः ऽपवित्ररथः । दशापवित्रमेव रथो यस्य स तथोक्तः । तादृशः सोमः ऽवाजं संग्रामम् ऽआरुहत् आरोहति । ऽसहस्रभृष्टिः बहुश्रोतःपरिमितगमनः ऽबृहत् ऽश्रवः महदन्नं ऽजयति अस्मदर्थम् ॥ ॥ ४० ॥

स भुन्दना उर्दियति प्रजावतीर्विश्वायुर्विश्वाः सुभरा अर्हद्वि ।

ब्रह्म प्रजावद्रयिमश्वपस्त्यं पीत इन्द्रविन्द्रमुस्मभ्यं याचतात् ॥ ४१ ॥

सः । भन्दनाः । उत् । इयति । प्रजाऽवती । विश्वऽआयुः । विश्वाः । सुऽभराः । अहःऽदिवि ।
ब्रह्म । प्रजाऽवत् । रयिम् । अश्वऽपस्यम् ।

पीतः । इन्दो इति । इन्द्रम् । अस्मभ्यम् । याचतात् ॥ ४१ ॥

१सः सोमः १विश्वायुः सर्वस्य गन्ता सोमः १प्रजावतीः प्रजारूपफलदात्रीः १सुभराः सुष्ठु
द्वियमाणाः १विश्वाः सर्वाः १भन्दनाः स्तुतीः १उदियति उत्कृष्टं प्रेरयति । कस्मिन् काले उच्यते ।
१अहर्दिवि अहोरात्रयोश्च । अथ प्रत्यक्षकृतः । १ब्रह्म परिवृढं कर्म १प्रजावत् प्रजाभिर्युक्तम् । प्रजाफलक-
मित्यर्थः । यद्वा । अन्नं तच्च प्रजावत् प्रजायुपेतम् । तथा १रयिं धनम् । कीदृशम् । १अश्वपस्यं २व्यास-
गृहम् । तदुभयं हे १इन्दो दीप्त सोम १पीतः इन्द्रेण पीतस्त्वं तमेव १इन्द्रमस्मभ्यं १याचतात् याचस्व ॥

सो अग्रे अह्नां हरिर्हर्यतो मदः प्र चेतसा चेतयते अनु द्युभिः ।

द्वा जना यातयन्तन्तरीयते नरा च शंसं दैव्यं च धर्तरि ॥ ४२ ॥

सः । अग्रे । अह्नाम् । हरिः । हर्यतः । मदः । प्र । चेतसा । चेतयते । अनु । द्युभिः ।

द्वा । जना । यातयन् । अन्तः । ईयते । नराशंसम् । च । दैव्यम् । च । धर्तरि ॥ ४२ ॥

१सः सोमः १अग्रे सर्वेषां संमुखं १चेतसा प्राणिनां चेतनेन सह १अह्नां १द्युभिः दीप्तिभिः
१अनु १प्र १चेतयते अनुप्रज्ञायते । यद्वा । अह्नामग्रे अग्रभागे । प्रातरित्यर्थः । स्तोतॄणां चेतसा
प्रज्ञानेन द्युभिर्दीप्ताभिः स्तुतिभिश्चानु प्र चेतयते । कीदृशः सः । १हरिः हरितवर्णः १हर्यतः कान्तः
१मदः मदकरः । किंच १द्वा १जना द्वौ जनौ स्तोतारं यष्टारं च १यातयन् प्रापयन् स्वविहितेन
कर्मणा । लौकिकवैदिकौ द्वौ जनौ द्रष्टव्यौ । एवं कुर्वन् १अन्तः छावापृथिव्योर्मध्ये १ईयते गच्छति ।
' ईङ् गतौ ' । किं कुर्वन् । १नराशंसं नरैः शंसनीयम् । मानुषमित्यर्थः । १दैव्यं १च दिवि ३भवम् ३
उभयविधं धनं १धर्तरि धारके यजमाने प्रेरयन्निति शेषः ॥

अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते क्रतुं रिहन्ति मधुनाभ्यञ्जते ।

सिन्धोरुच्छ्रासे पतयन्तमुक्षणं हिरण्यपावाः पशुमासु गृभ्णते ॥ ४३ ॥

अञ्जते । वि । अञ्जते । सम् । अञ्जते । क्रतुम् । रिहन्ति । मधुना । अभि । अञ्जते ।

सिन्धोः । उत्ऽश्वासे । पतयन्तम् । उक्षणम् । हिरण्यऽपावाः । पशुम् । आसु । गृभ्णते ॥ ४३ ॥

सोममृत्विजः १अञ्जते गोभिः । तथा १व्यञ्जते विविधमञ्जन्ति । १समञ्जते सम्यगञ्जन्ति ।
स्तुत्यर्थत्वादपुनरुक्तिः । तथा १क्रतुं बलकर्तारं १रिहन्ति लिहन्ति । आस्वादयन्ति देवाः । तथा पुनः
१मधुना गव्येन १अभ्यञ्जते । तमेव सोमं १सिन्धोः उदकस्य रसस्याधारभूते १उच्छ्रासे उच्छ्रूते
देशे १पतयन्तं गच्छन्तम् ॥ ' पतु गतौ ' इत्यस्मात्स्वार्थे णिचि वृद्धयभावश्छान्दसः ॥ १उक्षणं
सेत्कारं १हिरण्यपावाः हिरण्येन पुनन्तः १पशुं द्रष्टारम् । ' पशुः पश्यते ' (निरु. ३.१६) इति
निरुक्तम् । १आसु वसतीचरीषु १गृभ्णते गृह्णन्ति ॥

विपश्चिते पर्वमानाय गायत मही न धारात्यन्धो अर्षति ।

अहिर्न जूर्णामति सर्पति त्वचमत्यो न क्रीळन्नसरदृषा हरिः ॥ ४४ ॥

विपः ऽचित्ते । पर्वमानाय । गायत । मही । न । धारा । अति । अन्धः । अर्षति ।

अहिः । न । जूर्णाम् । अति । सर्पति । त्वचम् ।

अत्यः । न । क्रीळन् । असरत् । वृषा । हरिः ॥ ४४ ॥

हे^१ ऋत्विजः^२ विपश्चिते मेधाविने पर्वमानाय पूयमानाय गायत स्तुतिं कुरुत । स च विपश्चित्सोमः पमही न धारा महती वर्षधारेव अन्धः अन्नं रसात्मकम्^३ अति अर्षति । अहिर्न अहिरिव जूर्णा जीर्णा त्वचम् अति सर्पति अतिमुञ्चति । अभिषवादि कर्मणा^४ त्वचं मुञ्चतीत्यर्थः^५ । तद्वदतिसर्पति धारा दशापवित्रात् । अत्यो न अथ इव क्रीळन् असरत् सरति गच्छति द्रोणकलशम्^६ । वृषा वर्षकः कामानां हरिः हरितवर्णः रसः ॥

अग्नेगो राजाप्यस्तविष्यते विमानो अह्नां भुवनेष्वर्षितः ।

हरिर्धृतस्नुः सुदृशीको अर्णवो ज्योतीरथः पवते राय ओक्वयः ॥ ४५ ॥

अग्नेऽगः । राजा । अयः । तविष्यते । विऽमानः । अह्नाम् । भुवनेषु । अर्षितः ।

हरिः । धृतस्नुः । सुदृशीकः । अर्णवः । ज्योतिः रथः । पवते । राये । ओक्वयः ॥ ४५ ॥

अग्नेगः अग्ने गन्ता राजा राजमानः पश्यः अप्सु संस्कृतः सोमः तविष्यते स्तूयते । यः अह्नां दिनानां विमानः निर्माता चन्द्रकलाहासवृद्धयधीनत्वादहर्ष्यवहारस्य । भुवनेषु उदकेषु वसतीवरीसंबन्धिषु अर्षितः स्थापितः स राजा तविष्यते । किंच हरिः हरितवर्णः धृतस्नुः प्रस्तोदकः सुदृशीकः शोभनदर्शनः अर्णवः उदकवान् । अर्ण इत्युदकनाम । ज्योतीरथः ज्योतिर्मयरथः राये धनस्य प्रापयिता । ओक्वयः । ओक इति निवासनाम । तस्य हितः ॥ २० ॥

असर्जि स्कम्भो दिव उद्यतो मदः परि त्रिधातुर्भुवनान्यर्षति ।

अंशुं रिहन्ति मतयः पनिमतं गिरा यदि निर्णिजमृग्मिणो ययुः ॥ ४६ ॥

असर्जि । स्कम्भः । दिवः । उद्यतः । मदः । परि । त्रिऽधातुः । भुवनानि । अर्षति ।

अंशुम् । रिहन्ति । मतयः । पनिमतम् । गिरा । यदि । निर्ऽनिजम् । ऋग्मिणः । ययुः ॥ ४६ ॥

पदिवः सुलोक्तस्य स्कम्भः स्कम्भयिता धारकः उद्यतः सोमः असर्जि सृज्यते । अभिषूयते इत्यर्थः । किंच त्रिधातुः । द्रोणकलशाधवनीयपूतभृदाख्यास्त्रयो धातवो यस्य स तथोक्तः । तादृशो भुवनानि उदकानि अर्षति गच्छति । अंशुं सोमं पनिमतं शब्दायमानं मतयः पूजकाः रिहन्ति लिहन्ति आस्वादयन्ति । कदा । यदि निर्णिजं निर्णितम् । यद्वा । निर्णिगिति रूपनाम । रूपवन्तमित्यर्थः । तम् ऋग्मिणः स्तोतारः गिरा स्तुत्या ययुः गच्छन्ति तदा ॥

प्र ते धारा अत्यण्वानि मेष्यः पुनानस्य संयतो यन्ति रंहयः ।

यद्गोभिरेन्दो चम्बोः समज्यस आ सुवानः सोम कलशेषु सीदसि ॥ ४७ ॥

प्र । ते । धाराः । अति । अण्वानि । मेष्यः । पुनानस्य । समऽयतः । यन्ति । रंहयः ।

यत् । गोभिः । इन्दो इति । चम्बोः । समऽअज्यसे । आ । सुवानः । सोम । कलशेषु । सीदसि ॥ ४७ ॥

१. ग-त३-भ१.२.७-‘हे ऋत्विजः’ नास्ति । २. ग-त३-भ५-सोमात्मकं; त१.२.४-रथात्मकं; भ६-सोमात्मकं रसात्मकं । ३. ग-त३-भ१.५.७-‘अभिषवा...’त्यर्थः’ नास्ति । ४. ग-त३-भ१.५.७-‘द्रोणकलशं’ नास्ति ।

पुनानस्य पूयमानस्य संयतः संगृह्यसाणाः रंहयः रंहणस्वभावाः धाराः प्रेत्यः अण्वानि
अणूनि लोमानि अति यन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति । हे इन्द्रो सोम यत् यदा गोभिः उदकैः
चम्बोः अधिषवणफलकयोरपरि समज्यसे तदानीं हे सोम सुवानः सूयमानस्त्वं कलशेषु
आसीदसि ॥

पर्वस्व सोम क्रतुविन्न उक्थ्योऽव्यो वारे परि धाव मधु प्रियम् ।

जहि विश्वान्रक्षस इन्द्रो अत्रिणो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ४८ ॥

पर्वस्व । सोम । क्रतुऽवित् । नः । उक्थ्यः । अव्यः । वारे । परि । धाव । मधु । प्रियम् ।
जहि । विश्वान् । रक्षसः । इन्द्रो इति । अत्रिणः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ४८ ॥

हे सोम नः अस्माकं क्रतुवित् कर्मज्ञः । स्तुतिज्ञ इत्यर्थः । उक्थ्यः स्तुत्यः । यतः
स्तुत्योऽतः क्रतुविदित्यभिप्रायः । इन्द्रश्च नोऽस्माकं यागाय पर्वस्व स्रव रसम् । अव्यो वारे
दशापत्रिणे प्रियं मधु परि धाव परिक्षर । हे इन्द्रो दीप्त सोम अत्रिणः भक्षकान् विश्वान्
रक्षसः जहि । सुवीराः सुपुत्रा वयं विदथे यज्ञे बृहत् महद्वनं वदेम उच्चारयेम । याचे-
मेत्यर्थः । यद्वा प्रभूतं स्तोत्रं वदेम ॥ २१ ॥

‘प्र तु द्रव’ इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं काव्यस्थोशनस आर्षमनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभं
पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुकान्तं—‘प्र तु नवोशना’ इति । ‘जागतमूर्ध्वं प्रागुशनसः’
(अनु. ९. ६७) इति वचनाज्जागत्यधिकारो निवृत्तः । गतो विनियोगः ॥

प्र तु द्रव परि कोशं नि पीद नृभिः पुनानो अभि वार्जमर्ष ।

अश्वं न त्वा वाजिनं मर्जयन्तोऽच्छा बर्हि रशनाभिर्नयन्ति ॥ १ ॥

प्र । तु । द्रव । परि । कोशम् । नि । पीद । नृभिः । पुनानः । अभि । वार्जम् । अर्ष ।
अश्वम् । न । त्वा । वाजिनम् । मर्जयन्तः । अच्छ । बर्हिः । रशनाभिः । नयन्ति ॥ १ ॥

हे सोम तु क्षिप्रं प्र द्रव प्रगच्छ । गत्वा च कोशं द्रोणकलशं परि नि पीद निषण्णो
भव । नृभिः नेतृभिः पुनानः पूयमानः वार्जम् अश्वं यजमानार्थमुद्दिश्य अभि अर्ष अभिगच्छ ।
वाजिनं बलवन्तम् अश्वं न अश्वमिव तं यथा मार्जयन्ति तद्वत् वाजिनं त्वां मार्जयन्तः शोधयन्तः
बर्हिः यज्ञम् अच्छ प्रति रशनाभिः रशनावदायताभिरङ्गुलीभिः नयन्ति अश्वयुग्ममुखाः ॥

स्वायुधः पवते देव इन्द्रश्चस्तिहा वृजनं रक्षमाणः ।

पिता देवानां जनिता सुदक्षो विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्याः ॥ २ ॥

सुऽआयुधः । पवते । देवः । इन्द्रः । अश्चस्तिहा । वृजनम् । रक्षमाणः ।
पिता । देवानाम् । जनिता । सुऽदक्षः । विष्टम्भः । दिवः । धरुणः । पृथिव्याः ॥ २ ॥

स्वायुधः शोभनायुधः इन्द्रः सोमः पदेवः पवते । स च देवः अश्चस्तिहा रक्षोहा
वृजनम् उपद्रवं रक्षमाणः पिता पालकः देवानां तथा जनिता उत्पादकः सुदक्षः सुबलः
पृथिव्याः विष्टम्भः विशेषेण स्तम्भयिता पृथिव्याः च धरुणः धारकः । एवं महानुभावः पवते ॥

ऋषिर्विप्रः पुरएता जनानामृधूरीर उशना काव्येन ।

स चिद्विवेद निहितं यदासामपीच्यं गुह्यं नाम गोनाम् ॥ ३ ॥

ऋषिः । विप्रः । पुरःऽएता । जनानाम् । ऋधुः । धीरः । उशना । काव्येन ।

सः । चित् । विवेद । निऽहितम् । यत् । आसाम् । अपीच्यम् । गुह्यम् । नाम । गोनाम् ॥ ३ ॥

वऋषिः अतीन्द्रियद्रष्टा वविप्रः मेधावी वपुरएता पुरतो गन्ता वजनानां मनुष्याणाम् वऋधुः उरु भासमानः वधीरः धीमान् वउशना एतन्नामऋषिः यः वस वचित् स एव वकाव्येन कवित्वेन स्तोत्रेण वविवेद लभते । किम् । वयदासां वगोनां गवाम् वअपीच्यम् । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितं वगुह्यं गोपनीयं वनाम नामकमुदकं पयोलक्षणम् ॥

एष स्य ते मधुमाँ इन्द्र सोमो वृषा वृष्णे परि पवित्रे अक्षाः ।

सहस्रसाः शतसा भूरिदावा शश्वत्तमं बहिरा वाज्यस्थात् ॥ ४ ॥

एषः । स्यः । ते । मधुऽमान् । इन्द्र । सोमः । वृषा । वृष्णे । परि । पवित्रे । अक्षारिति ।

सहस्रसाः । शतसाः । भूरिदावा । शश्वत्तमम् । बहिः । आ । वाजी । अक्षारः ॥ ४ ॥

हे वइन्द्र ववृष्णे वर्षकाय वते तुभ्यम् वएष वस्यः सः वसोमः वमधुमान् माधुर्योपेतः ववृषा वर्षकः वपवित्रे वपरि वअक्षाः परिक्षरति । क्षरतेर्लुङि रूपम् । स एव वसहस्रसाः सहस्रसंख्याक-
धनस्य दाता वशतसाः शतसंख्याकस्य दाता वभूरिदावा ततोऽपि भूरिदाता ववाजी बलवान्
वशश्वत्तमं नित्यं वबहिः यज्ञम् वआ वअस्थात् आतिष्ठति ॥

एते सोमा अभि गव्या सहस्रा महे वाजायामृताय श्रवांसि ।

पवित्रेभिः पवमाना असुग्रन्तुस्यवो न पृतनाजो अत्याः ॥ ५ ॥

एते । सोमाः । अभि । गव्या । सहस्रा । महे । वाजाय । अमृताय । श्रवांसि ।

पवित्रेभिः । पवमानाः । असुग्रन् । श्रवस्यवः । न । पृतनाजः । अत्याः ॥ ५ ॥

वएते वसोमाः वगव्या गव्यानि वसहस्रा सहस्राणि वश्रवांसि अन्नानि आशिरलक्षणानि
लक्षीकृत्य वपवित्रेभिः पवित्रच्छिद्रैः वपवमानाः पूयमानाः वमहे महते ववाजाय अन्नाय वअमृताय
अमृतत्वाय वअभि वअसुग्रन् सृज्यन्ते । किमिव । वश्रवस्यवः अन्नेच्छवः वपृतनाजः सेनाजेतारः
वअत्याः वन अश्वा इव ॥ ॥ २२ ॥

परि हि ष्मा पुरुहुतो जनानां विश्वासरद्भोजना पूयमानः ।

अथा भर श्येनभृत प्रयांसि रयिं तुज्जानो अभि वाजमर्ष ॥ ६ ॥

परि । हि । ष्म । पुरुऽहुतः । जनानाम् । विश्वा । असरत् । भोजना । पूयमानः ।

अथ । आ । भर । श्येनऽभृत । प्रयांसि । रयिम् । तुज्जानः । अभि । वाजम् । अर्ष ॥ ६ ॥

अथ वपरि वअसरत् परिसरति वजनानाम् अर्थाय वविश्वा सर्वाणि वभोजना भोजनान्यन्नानि
धनानि वा । कीदृशः । वपुरुहुतः बहुभिराहुतः वपूयमानः शोध्यमानः । अथ प्रत्यक्षकृतः । वअथ

१. त३-अ१.२.६.७-जनानां यजमानानां ।

अ. ५-१२

इदानीं हे ऽश्येनभृत श्येनेनाहृत सोम त्वं ऽप्रथांसि अज्ञानि ऽआ ऽभर आहर । ऽरथि धनं ऽतुआनः
ददानः ऽवाजम् अन्नं रसम् ऽअभि ऽअर्षे अभिगच्छ ॥

एष सुवानः परि सोमः पवित्रे सर्गो न सृष्टो अदधावदर्वी ।

तिग्मे शिशानो महिषो न शृङ्गे गा गव्यन्नाभि शूरो न सत्वा ॥ ७ ॥

एषः । सुवानः । परि । सोमः । पवित्रे । सर्गः । न । सृष्टः । अदधावत् । अर्वी ।

तिग्मे इति । शिशानः । महिषः । न । शृङ्गे इति ।

गाः । गव्यन् । अभि । शूरः । न । सत्वा ॥ ७ ॥

ऽएष ऽसुवानः सूयमानः ऽअर्वा अरणकुशलः ऽसोमः ऽसर्गो ऽन ऽसृष्टः चिसृष्टोऽश्च इव
ऽपवित्रे ऽपरि ऽअदधावत् परिधावति । किंच ऽतिग्मे तीक्ष्णे ऽशृङ्गे ऽशिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् ऽमहिषो
ऽन महान्^१ महिषाख्यो मृग इव^२ । तथान्यदृष्टान्तः । ऽगा ऽगव्यन् प्रभूता गा इच्छन् ऽशूरो ऽन
शूर इव । एतौ महिषशूरो यथा प्रतिबुद्धौ शीघ्रं धावतः तद्वत् ऽसत्वा सदनशीलोऽयं गच्छतीति शेषः ॥

एषा ययौ परमादन्तरद्रेः कूर्चित्सतीरुर्वे गा विवेद ।

दिवो न विद्युत्स्तनयन्त्यभ्रैः सोमस्य ते पवत इन्द्र धारा ॥ ८ ॥

एषा । आ । ययौ । परमात् । अन्तः । अद्रेः । कूडचित् । सतीः । ऊर्वे । गाः । विवेद ।

दिवः । न । विद्युत् । स्तनयन्ती । अभ्रैः । सोमस्य । ते । पवते । इन्द्र । धारा ॥ ८ ॥

ऽएषा सोमधारा ऽपरमात् उच्छ्रितात् स्थानात् ऽययौ जगाम पात्रं स्वयंप्राप्तव्यं देशं वा ।
किंच ऽअद्रेः पणीनां निवासस्थानस्य पर्वतस्य ऽअन्तः ऽकूर्चित् कचित् कुत्रचिद्भूदे ऽऊर्वे देशे ऽसतीः
वर्तमानाः पणिभिरपहृताः ऽगाः ऽविवेद लब्धवती । यत्र पणयो गा अपहृत्य स्थापितवन्तः स देश
ऊर्वः । ' ऊर्वं गव्यं महि गृणानः ' (क्र. सं. ६.१७.१) इति हि मन्त्रान्तरम् । ऽदिवो ऽन ऽविद्युत्
दिवः सकाशाद्विद्युदिव ऽस्तनयन्ती शब्दयन्ती । विद्युत् विशेष्यते । ऽअभ्रैः प्रेरितेति शेषः । सा
यथा शब्दं करोति तद्वच्छब्दं कुर्वती । ऽसोमस्य संबन्धिनी सेयं ऽधारा हे ऽइन्द्र ऽते त्वदर्थं
त्वत्पानाय ऽपवते पूयते । क्षरति वा ॥

उत स्म राशिं परि यासि गोनामिन्द्रेण सोम सरथं पुनानः ।

पूर्वीरिषो बृहतीर्जीरदानो शिक्षा शचीवस्तव ता उपष्टुत् ॥ ९ ॥

उत । स्म । राशिम् । परि । यासि । गोनाम् । इन्द्रेण । सोम । सरथम् । पुनानः ।

पूर्वीः । इषः । बृहतीः । जीरदानो इति जीरऽदानो ।

शिक्ष । शचीऽवः । तव । ताः । उपऽष्टुत् ॥ ९ ॥

ऽउत ऽस्म अपि च खलु हे ऽसोम ऽपुनानः पूयमानः ऽगोनां गवां ऽराशिं समूहं पणिभिरपहतं
ऽपरि ऽयासि परिगच्छसि । कथंभूतः सन् उच्यते । ऽइन्द्रेण सह ऽसरथम् एकमेव रथमास्थाय । हे

१. ग- ' महान् ' नास्ति । २. ग-इव पवित्रे पर्यदधावत् परिधावति ।

वजीरदानो क्षिप्रदान सोम उपस्तुत् उपस्तुयमानस्त्वं पूर्वीः बह्वीः वृहतीः महतीः वृषः
उक्तलक्षणान्यज्ञानि शिक्ष देहि । हे शचीवः अन्नवन् ताः वृषः तव स्वभूता इति शेषः ॥ २३ ॥

‘अयं सोमः’ इत्यष्ट्वं तृतीयं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘अयं सोमोऽष्टौ’ इत्यनुक्रान्तम् ।
गतौ विनियोगः ॥

अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्वे तुभ्यं पवते त्वमस्य पाहि ।

त्वं ह यं चक्रुषे त्वं ववृष इन्दुं मदाय युज्याय सोमम् ॥ १ ॥

अयम् । सोमः । इन्द्र । तुभ्यम् । सुन्वे । तुभ्यम् । पवते । त्वम् । अस्य । पाहि ।

त्वम् । ह । यम् । चक्रुषे । त्वम् । ववृषे । इन्दुम् । मदाय । युज्याय । सोमम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र अयं सोमः तुभ्यं त्वदर्थं सुन्वे सूयते ॥ सुनोतेः कर्मार्थं लटि ‘लोपस्त आत्मने-
पदेषु’ इति तलोपः ॥ तुभ्यं त्वदर्थमेव पवते पूयते । त्वं च अस्य अमुं पाहि पिव । त्वं वृष
यम् इन्दुं सोमं चक्रुषे करोषि । त्वं च यं ववृषे वृत्तवानसि । किमर्थम् । मदाय युज्याय
सहायाय । सोम इन्द्राय बलकरत्वात् सहाय इति प्रसिद्धम् । यमेवं करोषि त्वं तं पाहीति समन्वयः ॥

स ई रथो न भुरिषाळयोजि महः पुरुणिं सातये वसूनि ।

आदीं विश्वा नहुष्याणि जाता स्वर्पाता वन ऊर्ध्वा नवन्त ॥ २ ॥

सः । ईम् । रथः । न । भुरिषाट् । अयोजि । महः । पुरुणि । सातये । वसूनि ।

आत् । ईम् । विश्वा । नहुष्याणि । जाता । स्वः साता । वने । ऊर्ध्वा । नवन्त ॥ २ ॥

वस ई सोऽयं सोमः भुरिषाट् भूरिभारस्य सोढा रथो वन रथ इव भुरिषाट् प्रभूतस्य भारस्य
सोढा अयोजि युज्यते । कीदृशः सः । महः महान् । किमर्थमयोजि । पुरुणि बहूनि वसूनि
धनानि सातये अस्मभ्यं दातुम् । आदीं योगानन्तरं विश्वा विश्वानि सर्वाणि नहुष्याणि । नहुपो
मनुष्याः । तेषां संवन्धीनि^१ जाता जातान्यस्मद्विरोधीनि ऊर्ध्वा उन्मुखानि वने वननीये स्वर्पाता
स्वर्पातौ । संग्रामनामैतत् । स्वर्गलाभयुक्ते संग्रामे नवन्त गच्छन्तु । नवतिर्गतिकर्मा । यद्वा । सोमं
संग्रामे युद्धार्थिनः संगच्छन्ति ॥

वायुर्न यो नियुत्वा इष्टयामा नासत्येव हव आ शंभविष्ठः ।

विश्ववारो द्रविणोदाईव त्मन्पूषेव धीजव्नोऽसि सोम ॥ ३ ॥

वायुः । न । यः । नियुत्वा । इष्टयामा । नासत्याऽइव । हवे । आ । शंभविष्ठः ।

विश्वऽवारः । द्रविणोदाऽइव । त्मन् । पूषाऽइव । धीऽजवनः । असि । सोम ॥ ३ ॥

ययः सोमः नियुत्वा । नियुतो वायोरश्वाः । तद्वान् वायुर्न वायुरिव इष्टयामा इष्टगमनः ।
नासत्येव अश्विनाविव हवम् आह्वानमाकर्ण्य आ सर्वतः शंभविष्ठः सुखस्य भावयितृत्तमः ।
द्रविणोदाइव धनदातेव त्मन् आत्मनि विश्ववारः विश्वैर्वरणीयो भवति तद्वद्विश्ववारोऽसि । पूषेव
पोषकः सवितेव धीजवनः मनोवेगः असि । यद्वा कर्मणां प्रवर्तयितासि हे सोम ॥

इन्द्रो न यो महा कर्माणि चक्रिहन्ता वृत्राणामसि सोम पूर्मित् ।

पैद्वो न हि त्वमहिनाम्नां हन्ता विश्वस्यासि सोम दस्योः ॥ ४ ॥

इन्द्रः । न । यः । महा । कर्माणि । चक्रिः । हन्ता । वृत्राणाम् । असि । सोम । पुऽभित् ।

पैद्वः । न । हि । त्वम् । अहिनाम्नाम् । हन्ता । विश्वस्य । असि । सोम । दस्योः ॥ ४ ॥

इन्द्रो न यो महा कर्माणि चक्रिहन्ता वृत्राणामसि सोम पूर्मित् । हे सोम वृत्राणां शत्रूणां हन्ता असि भवसि । तथा पूर्मित् पुरा भेत्तासि । किंच पैद्वो न अथ हव खलु अहिनाम्नां हन्ता भवसि । आगत्य हन्तीत्यहिः । तन्नामकानामित्यर्थः । न केवलं तेषामेव अपि तु विश्वस्य अपि सर्वस्यापि दस्योः उपक्षपयितुः शत्रोहन्ता असि ॥

अग्निर्न यो वन आ सृज्यमानो वृथा पाजांसि कृणुते नदीषु ।

जनो न युध्वा महत उपब्धिर्यति सोमः पवमान ऊर्मिम् ॥ ५ ॥

अग्निः । न । यः । वने । आ । सृज्यमानः । वृथा । पाजांसि । कृणुते । नदीषु ।

जनः । न । युध्वा । महतः । उपब्धिः । र्यति । सोमः । पवमानः । ऊर्मिम् ॥ ५ ॥

अग्निर्न अग्निरिव यः सोमः पवने अरण्ये आ सृज्यमानः वनसंबन्ध्यग्निर्यथा बलानि कुरुते^१ एवं यः सोमः वृथा अनायासेन नदीषु आन्तरिक्षाणि पाजांसि कृणुते कुरुते । किंच युध्वा युद्धस्य कर्ता जनो न शूरो मनुष्य इव महतः शत्रोः उपब्धिः वाङ्नामैतत् । शब्दयिता सन् पवमानः पूयमानः सोमः ऊर्मिं प्रवृद्धं रसम् दृश्यति प्रेरयति ॥

एते सोमा अति वाराण्यव्या दिव्या न कोशासो अभ्रवर्षाः ।

वृथा समुद्रं सिन्धवो न नीचीः सुतासो अभि कलशान् असृग्रन् ॥ ६ ॥

एते । सोमाः । अति । वाराणि । अव्या । दिव्याः । न । कोशासः । अभ्रवर्षाः ।

वृथा । समुद्रम् । सिन्धवः । न । नीचीः । सुतासः । अभि । कलशान् । असृग्रन् ॥ ६ ॥

एते पूयमानाः सोमाः अव्या अविमयानि वाराणि बलानि अति गच्छन्तीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । दिव्या न कोशासः दिवि भवाः कोशा आप इव । ता विशेष्यन्ते । अभ्रवर्षाः अभ्रवृष्यमाणाः । किंच वृथा अनायासेन समुद्रं सिन्धवो न नद्य इव नीचीः नीचीनाम्नाः सुतासः अभिपुताः सोमाः कलशान् अभि असृग्रन् अभिगच्छन्ति ॥

शुष्मी शर्थो न मारुतं पवस्वानभिश्शस्ता दिव्या यथा विट् ।

आपो न मक्षु सुमतिर्भवा नः सहस्राप्साः पृतनाषाण्ण यज्ञः ॥ ७ ॥

शुष्मी । शर्थः । न । मारुतम् । पवस्व । अनभिश्शस्ता । दिव्या । यथा । विट् ।

आपः । न । मक्षु । सुमतिः । भव । नः । सहस्रऽअप्साः । पृतनाषाट् । न । यज्ञः ॥ ७ ॥

हे सोम शुष्मी । शुष्मं बलं शोषणात् । बलवांस्त्वं मारुतं शर्थो न मरुतं बलमिव पवस्व । तत्र दृष्टान्तमेव स्पष्टयति । यथा दिव्या विट् प्रजा अनभिश्शस्ता । अभिशासो निन्दा ।

अनिन्दिता पवते । 'मरुतो वै देवानां विशः' (तै. सं. २. २. ५. ७) इति हि द्राक्षणम् । किंच
 वआपो वन उदकानीव वमक्षु क्षिप्रं पवमानस्त्वं वसुमतिः वभव वनः अस्माकम् । किंच वसहस्राप्ताः ।
 अप्स इति रूपनाम । बहुरूपस्त्वं वृतनाषाद् वृतनानामभिवितेन्द्र इव वयज्ञः यष्टव्यो भवसीति ॥

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि बृहद्भीरं तव सोम धाम ।

शुचिष्टमसि प्रियो न मित्रो दुक्षाय्यो अर्यमेवासि सोम ॥ ८ ॥

राज्ञः । नु । ते । वरुणस्य । व्रतानि । बृहत् । गभीरम् । तव । सोम । धाम ।

शुचिः । त्वम् । असि । प्रियः । न । मित्रः । दुक्षाय्यः । अर्यमाऽईव । असि । सोम ॥ ८ ॥

हे वसोम वरुणस्य वारकस्य वते तव व्रतानि कर्माणि वनु क्षिप्रं करोमीति शेषः । हे वसोम
 वतव वधाम तेजःस्थानं वृहत् महत् वगभीरं च । वप्रियः वमित्रः इव वत्वं वशुचिः दीप्तः शुद्धो
 वा वअसि । वअर्यमेव अर्यमा देव इव त्वं वदक्षाय्यः वअसि ॥ ॥ २४ ॥

'प्रो स्य वह्निः' इति सप्तमं चतुर्थं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'प्रो स्य सप्त' इत्यनुक्रान्तम् ।
 गतो विनियोगः ॥

प्रो स्य वह्निः पृथ्याभिरस्यान् दिवो न वृष्टिः पवमानो अक्षाः ।

सहस्रधारो असद्व्यस्मे मातुरुपस्थे वन आ च सोमः ॥ १ ॥

प्रो इति । स्यः । वह्निः । पृथ्याभिः । अस्यान् । दिवः । न । वृष्टिः । पवमानः । अक्षारिति ।

सहस्रधारः । असद्वत् । नि । अस्मे इति । मातुः । उपस्थे । वने । आ । च । सोमः ॥ १ ॥

प्र ऊ इति निपातद्वयसमुदाय एको निपातितः । वप्रो वस्यान् प्रस्यन्दते वस्यः सः वह्निः
 वोढा वपृथ्याभिः यज्ञमार्गैः । वदिवो वन ववृष्टिः दिवः सकाशात् वृष्टिरिव वपवमानः पूयमानः
 सन् वअक्षाः व्याप्नोषि । सोऽर्य वसोमः वसहस्रधारः बहुधारः सन् वअस्मे अस्मासु वनि वअसद्वत्
 निवीदति ॥

राजा सिन्धूनामवसिष्ट वासं ऋतस्य नावमारुहद्रजिष्ठाम् ।

अप्सु द्रप्सो वावृधे श्येनजृतो दुह ई पिता दुह ई पितुर्जाम् ॥ २ ॥

राजा । सिन्धूनाम् । अवसिष्ट । वासः । ऋतस्य । नावम् । आ । अरुहत् । रजिष्ठाम् ।

अप्सु । द्रप्सः । ववृधे । श्येनजृतः । दुहे । ईम् । पिता । दुहे । ईम् । पितुः । जाम् ॥ २ ॥

अयं वराजा सोमः वसिन्धूनाम् उदकानां क्षीरादिस्यन्दिनीनां गवां वा ववासः वसनस्थानीयं
 क्षीराख्यं श्रयणद्रव्यम् अवसिष्ट आच्छादयति । तथा कृत्वा वरजिष्ठाम् ऋजुतराम् वरुतस्य यज्ञस्य
 वनावमारुहत् आरोहति । सः वद्रप्सः सोमरसः वश्येनजृतः श्येनेनापहृतो रसः^१ वअप्सु वसती-
 वरीषु ववृधे वर्धते । वई तमिमं वपितुः पालकात् पितृस्थानीयात् शुलोकात् वजां जातमपत्यं सोमम्
 वईम् अयं वपिता पालको लोकः वदुहे दोग्धि रसम् । तथाध्वर्युरपि वदुहे दोग्धि । अथवा । उक्त-
 लक्षणमेतं सोमं पिता पालकः स्वामी यजमानो दोग्धि फलं तथा दुहेऽध्वर्युरपि रसं दुहे । यद्वा । दुह
 ईमिति पुनरुक्तिरादराथां ॥

सिंहं नसन्त मध्वो अयासं हरिमरुषं दिवो अस्य पतिम् ।

शूरो युत्सु प्रथमः पृच्छते गा अस्य चक्षसा परि पात्युक्षा ॥ ३ ॥

सिंहम् । नसन्त । मध्वः । अयासम् । हरिम् । अरुषम् । दिवः । अस्य । पतिम् ।

शूरः । युत्सु । प्रथमः । पृच्छते । गाः । अस्य । चक्षसा । परि । पाति । उक्षा ॥ ३ ॥

वसिंहं शत्रूणां हिंसकं सिंहसदृशं वमध्वः उदकस्य वअयासं प्रेरकं वह्रिं हरितवर्णम् वअस्य
वदिवः द्युलोकस्य वपतिं पालकं सोमं वनसन्त व्याप्नुवन्ति यजमानाः । वयुत्सु संग्रामेषु वशूरः
वप्रथमः देवानां मध्ये मुख्यः सोमः वगाः पणिभिरपहृताः वपृच्छते मार्गज्ञान् । पणीन् हत्वा गा लब्धुं
गोमार्गं पृच्छतीत्यर्थः । किंच वअस्य वचक्षसा सामर्थ्येन वउक्षा सेक्ता देवेन्द्रः वपरि वपाति विश्वम् ॥

मधुपृष्ठं घोरमयासमश्वं रथे युञ्जन्त्युरुचक्र ऋष्वम् ।

स्वसार ई जामयो मर्जयन्ति सनाभयो वाजिनमूर्जयन्ति ॥ ४ ॥

मधुपृष्ठम् । घोरम् । अयासम् । अश्वम् । रथे । युञ्जन्ति । उरुचक्रे । ऋष्वम् ।

स्वसारः । ईम् । जामयः । मर्जयन्ति । सनाभयः । वाजिनम् । ऊर्जयन्ति ॥ ४ ॥

वमधुपृष्ठं मधुरपृष्ठभागं वघोरं भयानकम् वअयासं गन्तारम् वऋष्वं दर्शनीयमुत्तलक्षणाश्वस्थानीयं
व्यासं सोमम् वउरुचक्रे प्रभूतचक्रे वरथे यथाश्वं रथे वयुञ्जन्ति रथिकास्तद्वत् प्रभूतचरणे रथे रंहणस्य
साधने यज्ञाख्ये रथे युञ्जन्ति । योजयन्त्यध्वर्यादयः । किंच वईम् एनं सोमं वस्वसारः स्वयंसारिण्यः
परस्परं स्वसृभूता वा वजामयः बन्धुभूता अङ्गुलयः । एकहस्तनिष्पन्नत्वात् स्वसृत्वं जामित्वं च ।
एवंभूताः वमार्जयन्ति शोधयन्ति । तदेवाह । वसनाभयः समानबन्धनाः ववाजिनं बलवन्तं सोमम्
वऊर्जयन्ति बलिनं कुर्वन्ति ॥

चतस्र ई घृतदुहः सचन्ते समाने अन्तर्धरुणे निषत्ताः ।

ता ईमर्षन्ति नमसा पुनानास्ता ई विश्वतः परि षन्ति पूर्वीः ॥ ५ ॥

चतस्रः । ईम् । घृतदुहः । सचन्ते । समाने । अन्तः । धरुणे । निषत्ताः ।

ताः । ईम् । अर्षन्ति । नमसा । पुनानाः । ताः । ईम् । विश्वतः । परि । षन्ति । पूर्वीः ॥ ५ ॥

वचतस्रः वघृतदुहः घृतदोर्ध्वो गावः^१ वईम् एनं सोमं वसचन्ते सेवन्ते । कीदृश्यस्ताः ।
वसमाने एकस्मिन् वधरुणे सर्वेषां धारकेऽन्तरिक्षे वनिषत्ताः निषण्णाः । वताः घृतदुहः वईम् एनम्
वअर्षन्ति प्राप्नुवन्ति वनमसा अग्नेन वपुनानाः पूयमानाः सत्यः । वताः वपूर्वीः बह्वयः प्रभूता गावः^२
वविश्वतः सर्वतः वपरि वषन्ति परिभवन्ति ॥

विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्या विश्वा उत क्षितयो हस्ते अस्य ।

असत् उत्सो गृणते नियुत्वान्मध्वो अंशुः पवत इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

विष्टम्भः । दिवः । धरुणः । पृथिव्याः । विश्वाः । उत । क्षितयः । हस्ते । अस्य ।

असत् । ते । उत्सः । गृणते । नियुत्वान् । मध्वः । अंशुः । पवते । इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

१. त१.२.३.४.५.६-भ१.२.६-नावः; भ७-नागावः । २. त१.२.३.४.५.६-भ१.२.६-नावः;
भ७-नागावः ।

अयं सोमः ऽदिवः सुलोकस्थ विष्टम्भभूतः । यथा गृहस्थ स्तम्भस्तद्वत् । तथा ऽपृथिव्याः
 ऽधरुणः धारकः । ऽउत अपि च ऽविश्वाः सर्वाः ऽक्षितयः प्रजाः ऽअस्य सोमस्य ऽहस्ते भवन्ति ।
 ऽउत्सः । उत्सरन्त्यस्मात् कामा इत्युत्सः सोमः । सः ऽगृणते स्तुवते ऽते हभ्यं ऽनियुत्वान्
 अश्ववान् ऽअसत् भवतु । स सोमः ऽमध्वः मधु । कर्मणि षष्ठी । मधुररसः ऽअंशुः सोमः । ' अंशुः
 शमष्टमात्रो भवति ' (निरु. २. ५) इति यास्कः । ऽद्विन्द्रियाय^१ ऽपवते पूयते अभिपूयते^२ ॥

वन्वन्नवातो अभि देववीतिमिन्द्राय सोम वृत्रहा पवस्व ।

शग्धि महः पुरुश्चन्द्रस्य रायः सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ७ ॥

वन्वन् । अवातः । अभि । देवऽवीतिम् । इन्द्राय । सोम । वृत्रऽहा । पवस्व ।

शग्धि । महः । पुरुऽचन्द्रस्य । रायः । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ ७ ॥* ॥ २५ ॥

' प्र हिन्वानः ' इति षट्चं पञ्चमं सूक्तं मैत्रावरुणैर्वसिष्ठस्यायं त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकम् ।
 तथा चानुक्रान्तं—' प्र हिन्वानः पङ्कवसिष्ठः ' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र हिन्वानो जनिता रोदस्यो रथो न वाजं सन्निष्यन्त्यासीत् ।

इन्द्रं गच्छन्नायुधा संशिशानो विश्वा वसु हस्तयोरादधानः ॥ १ ॥

प्र । हिन्वानः । जनिता । रोदस्योः । रथः । न । वाजम् । सन्निष्यन् । अयासीत् ।

इन्द्रम् । गच्छन् । आयुधा । समऽशिशानः । विश्वा । वसु । हस्तयोः । आऽदधानः ॥ १ ॥

१ हिन्वानः^३ प्रेर्यमाणोऽध्वर्यादिभिः ऽजनिता उत्पादयिता ऽरोदस्योः द्यावापृथिव्योः । तयोः^४
 जनयितृत्वं वृष्टिप्रदानहविष्प्रापणाभ्याम् । तादृक्सोमः ऽवाजम् अन्नं ऽसन्निष्यन् दास्यन् ऽप्र
 ऽअयासीत् प्रगच्छति । २ इन्द्रं ऽगच्छन् प्राप्नुवन् ऽआयुधा आयुधानि ऽसंशिशानः सम्यक् तीक्ष्णी-
 कुर्वन्निन्द्रसाहाय्यगमनार्थं तीक्ष्णायुधः सन् ऽविश्वा सर्वाणि ऽवसु वसूनि ऽहस्तयोरादधानः अस्मभ्यं
 दानाय । एवं कुर्वन् प्रायासीत् ॥

अभि त्रिपृष्ठं वृषणं वयोधामाङ्गूषाणामवावशन्त वाणीः ।

वना वसानो वरुणो न सिन्धून्वि रत्नधा दयते वार्याणि ॥ २ ॥

१. ग-इन्द्रियार्थः; त-भ-मु-य इन्द्रियाय । २. त३-भ६-अभिपूयते । त्यक्तं किञ्चित् । * ग-हे
 सोम वन्वन्नवातः शत्रुभिरनभिभूतः देववीतिं यज्ञमभिगच्छ । शत्रुहंता रसन् इन्द्राय पवस्व । बहुभिः
 स्पृहणीयं धनं देहि । व्रयं च सुवीर्यस्य पतयः स्याम; त१.२.६.७-भ२-वन्वन् स (त१-सन्) देववीतिं
 देवानां पानार्थं हे सोम इन्द्राय इन्द्रार्थं वृत्रहा वृत्रस्य हंता (भ२-वृत्रहंता) त्वं पवस्व क्षर । कथंभूत-
 स्त्वं । शग्धि शक्तिमानसि (त१-मानसि) । त्वत्प्रसादाद्वयं पुरुश्चन्द्रस्य रायः ब्रह्मात्मादकस्य रायः
 सुवीर्यस्य शोभनवीरा (त१.२-शोभना वीरा) यस्मिन् तादृशस्य धनस्य पतयः स्याम; भ४-उक्तोर्थः;
 सु-वन्वन् सन् देववीतिं देवानां पानार्थं हे सोम इन्द्राय इन्द्रार्थं वृत्रहा वृत्रस्य हंता अवातः त्वं अभिपवस्व
 क्षर । कथंभूतस्त्वं । शग्धि शक्तिमान् महो महानसि । त्वत्प्रसादात् वयं पुरुश्चन्द्रस्य ब्रह्मात्मादकस्य
 सुवीर्यस्य शोभना वीरा यस्मिन् तादृशस्य राये धनस्य पतयः स्याम । ३. त३-भ- प्र हिन्वानः ।
 ४. ग-त३-भ१.२.४.७- ' तयोः ' नास्ति ।

अभि । त्रिऽपृष्टम् । वृषणम् । वयःऽधाम् । आङ्गुषाणाम् । अवावशन्त । वाणीः ।
वना । वसानः । वरुणः । न । सिन्धून् । वि । रत्नऽधाः । दयते । वार्याणि ॥ २ ॥

वृषिपृष्टम् । त्रीणि पृष्ठानि स्तोत्राणि द्रोणकलशादिस्थानानि^१ वा^२ सवनानि वा यस्य स
तथोक्तः । तं वृषणं वर्षकं वयोधाम् अक्षस्य दातारं सोमम् आङ्गुषाणाम् आघोषवतां स्तोत्राणां
वाणीः वाचः अभि अवावशन्त शब्दयन्ते । वना वनान्युदकानि वसानः आच्छादयन् वरुणो
न वरुण इव सिन्धून् आच्छादयति तद्वत् । रत्नधाः रत्नानां दाता सोमः वार्याणि धनानि
दयते प्रयच्छति स्तोत्रभ्यः ॥

शूरग्रामः सर्ववीरः सहावाज्जेता पवस्व सनिता धनानि ।

तिग्मायुधः क्षिप्रधन्वा समत्स्वपाळहः साह्वान्पृतनासु शत्रून् ॥ ३ ॥

शूरग्रामः । सर्ववीरः । सहावान् । जेता । पवस्व । सनिता । धनानि ।

तिग्मायुधः । क्षिप्रधन्वा । समत्सु । अपाळहः । साह्वान् । पृतनासु । शत्रून् ॥ ३ ॥

हे सोम पवस्व त्वम् । कीदृशस्त्वम् । शूरग्रामः शूराणां ग्रामः संघो यस्य सः । सर्ववीरः ।
सर्वे वीरा यस्य स तथोक्तः । सहावान् सहनवान् जेता जयशीलः सनिता संभक्ता धनानि
तिग्मायुधः तीक्ष्णप्रहरणसाधनः क्षिप्रधन्वा क्षिप्रसहनशीलधन्वा समत्सु संग्रामेषु अपाळहः
असौढः^३ साह्वान् अभिभवन् । कुत्र । पृतनासु शत्रुसेनासु । कान् । शत्रून् ॥

उरुगव्यूतिरभयानि कृण्वन्त्समीचीने आ पवस्वा पुरंधी ।

अपः सिपासन्नुपसुः स्वर्गाः सं चिक्रदो महो अस्मभ्यं वाजान् ॥ ४ ॥

उरुगव्यूतिः । अभयानि । कृण्वन् ।

समीचीने इति समुद्भीचीने । आ । पवस्व । पुरंधी इति पुरम्भी ।

अपः । सिपासन् । उपसः । स्वः । गाः । सम । चिक्रदः । महः । अस्मभ्यम् । वाजान् ॥ ४ ॥

हे सोम उरुगव्यूतिः विस्तीर्णमार्गस्त्वम् अभयानि स्तोत्रभ्यः कृण्वन् कुर्वन् पुरंधी ।
इदं द्यावापृथिव्योर्नाम । ते^३ समीचीने संगते कुर्वन् आ पवस्व आक्षर^४ । अपः उपसः
स्वः आदित्यं गाः रश्मीश्च सिपासन् पुष्ट्यर्थं संभक्तुमिच्छन् सं चिक्रदः संक्रन्दसे । महः
महतो महान्ति वाजान् अश्वानि अस्मभ्यं दातुमिति शेषः ॥

मत्सि सोम वरुणं मत्सि मित्रं मत्सीन्द्रमिन्दो पवमान विष्णुम् ।

मत्सि शर्धो मारुतं मत्सि देवान्मत्सि महाभिन्द्रमिन्दो मदाय ॥ ५ ॥

मत्सि । सोम । वरुणम् । मत्सि । मित्रम् । मत्सि । इन्द्रम् । इन्दो इति । पवमान । विष्णुम् ।

मत्सि । शर्धः । मारुतम् । मत्सि । देवान् । मत्सि । महाम् । इन्द्रम् । इन्दो इति । मदाय ॥ ५ ॥

१. ग-त३-भ१.२.४.७-‘द्रोण’...वा’ नास्ति । २. ग-त-भ-असौढा । ३. ग-त१.२.३-भ-‘ते’
नास्ति । ४. भ१(२)-क्षर ।

हे ऽपवमान पृथमान ऽइन्द्रो ऽसोम त्वं वरुणादीन् ऽमत्सि तर्पय तेषां ऽमुदाय । इन्द्रस्य प्राधान्यात् द्विरभिधानम् ॥

एवा राजेव ऋतुषाँ अमेन विश्वा घनिघ्नदुरिता पवस्व ।

इन्द्रो सूक्ताय वचसे वयो धा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । राजाऽइव । ऋतुऽमान् । अमेन । विश्वा । घनिघ्नत् । दुःऽहता । पवस्व ।

इन्द्रो इति । सुऽउक्ताय । वचसे । वयः । धाः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरन् फलमाशास्ते । हे सोम ऽएव एवं स्तुत इति शेषः । ऽऋतुमान् त्वं ऽराजेव ऽअमेन वलेन ऽविश्वा सर्वाणि ऽदुरिता दुरितानि ऽघनिघ्नत् विनाशयन् ऽपवस्व । हे ऽइन्द्रो दीप्त सोम ऽसूक्ताय शोभनमुदिताय ऽवचसे अस्माकं स्तोत्राय तद्वचो विमृश्याथं वदवगत्य ऽवयो ऽधाः अन्नं धेहि । अन्नलाभस्य स्तुतिनिमित्तकत्वात्तस्य स्तुतिवचसः प्राधान्येनोक्तिः । शिष्टं सिद्धम् ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते साधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये

सप्तमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

तृतीयं श्रुतितत्त्वज्ञः सप्तमस्याष्टकस्य सः ।

व्याख्याय सायणामात्यश्रुतुर्थं व्याचिकीर्षति ॥

तत्र 'असर्जि' इति षड्वचं षष्ठं सूक्तं मारीचस्य कश्यपस्यार्थं त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकम् । 'असर्जि कश्यपः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

असर्जि वक्त्रा रथ्ये यथाजौ धिया मनोता प्रथमो मनीषी ।

दश स्वसारो अधि सानो अव्येऽर्जन्ति वह्निं सदनान्यच्छ ॥ १ ॥

असर्जि । वक्त्रा । रथ्ये । यथा । अजौ । धिया । मनोता । प्रथमः । मनीषी ।

दश । स्वसारः । अधि । सानौ । अव्ये । अर्जन्ति । वह्निम् । सदनानि । अच्छ ॥ १ ॥

वक्त्रा शब्दायमानः । 'वच परिभाषणे' । वनिप् । एतादृशः^१ पवमानः सोमः ऽआजौ । अजन्ति कर्मार्थमृत्विज इत्याजिर्यज्ञः । तस्मिन् ऽधिया कर्मणा स्तोत्रेण वा साकम् ऽअसर्जि सृज्यते पात्रेष्विति । तत्र दृष्टान्तः । ऽरथ्ये ऽयथा रथाहं आजौ । संग्रामनामैतत् अजन्ति प्रक्षिपन्ति आयुधान्यत्रेति^२ । तस्मिन्नश्चो यथा धियाङ्गुल्या सृज्यते^३ तद्वत् । कीदृशः । ऽमनोता यस्मिन् देवानां

१. ग-त ३.४-म १.२.४.७-तादृशः । २. ग-आयुष्यत्रेति । ३. त १.२.४.५.७-म २-मु-सृज्यते ।

मनांस्योतानि प्रोतानि सः । तथा च ब्राह्मणं—‘तस्मिन् हि तेषां मनांस्योतानि’ (ऐ. ब्रा. २.१०)
इति । प्रथमः सर्वेषां देवानां मुख्यः मनोषी । मनस ईषा मनीषा स्तुतिः । तद्वान् । वृक्षः स्वसारः
वृक्षसंख्याका अङ्गुलयः सदनानि यज्ञगृहाणि अच्छ अभिमुखीकृत्य वह्निं वोढारं सोमं सानौ
समुच्छ्रिते । अधिः सप्तम्यर्थानुवादकः । अव्ये अविभवे अविवालेन कृते पवित्रे अजन्ति प्रेरयन्ति ।
‘अज गतिक्षेपणयोः’ ॥

वीती जनस्य दिव्यस्य कव्यैरधि सुवानो नहुष्यैभिरिन्दुः ।

प्र यो नृभिर्मृतो मर्त्यैभिर्मर्ज्जानोऽविभिर्गोभिर्द्विः ॥ २ ॥

वीती । जनस्य । दिव्यस्य । कव्यैः । अधि । सुवानः । नहुष्यैभिः । इन्दुः ।

प्र । यः । नृऽभिः । अमृतः । मर्त्यैभिः । मर्ज्जानः । अविऽभिः । गोभिः । अत्ऽभिः ॥ २ ॥

वक्यैः साधुभिः स्तोतृभिः नहुष्यैभिः मनुष्यैः सुवानः अभिषूयमाणः इन्दुः सोमः
वदिव्यस्य दिवि भवस्य जनस्य देवगणस्य वीती । ‘सुपां सुलुक्’ इति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ।
सोमभक्षणार्थं यज्ञम् अधि गच्छति । किञ्च अमृतः मरणधर्मरहितः यः सोमः नृभिः कर्मनेतृभिः
मर्त्यैभिः मर्त्यैः अविभिः अविमयैः पवित्रैस्तथा गोभिः आनन्दुहैरधिषवणचर्मभिः यद्वा गोविकारैः
क्षीरादिभिः अग्निः वसतीवर्यादिभिरुदकैश्च मर्ज्जानः भृशं शोधयमानः सन् यज्ञं प्रति गच्छति ।
उपसर्गश्रुतेर्गोयक्रियाध्याहारः ॥

वृषा वृष्णे रोरुवदंशुरस्मै पवमानो रुशदीर्ते पयो गोः ।

सहस्रमृका पथिभिर्वचोविदध्वस्मभिः सूरौ अण्वं वि याति ॥ ३ ॥

वृषा । वृष्णे । रोरुवत् । अंशुः । अस्मै । पवमानः । रुशत् । ईर्ते । पयः । गोः ।

सहस्रम् । ऋका । पथिऽभिः । वचऽवित् । अध्वस्मऽभिः । सूरः । अण्वम् । वि । याति ॥ ३ ॥

वृषा कामानां वर्षको वृषेवाचरन् वा रोरुवत् भृशं शब्दायमानः अंशुः सोमः पवमानः
पूयमानः सन् अस्मै वृष्णे वर्षकायेन्द्राय तदर्थं रुशत् । रोचतैरिदं रूपम् । आरोचमानं श्वेतं योः
पयः आश्रयणद्रव्यम् ईर्ते गच्छति । ‘ईर गतौ’ । आदादिकः । किञ्च ऋका । ‘छन्दसीवनिषौ’
इति मत्वर्थीयो वनिष् । स्तोत्रवानत एव वचोवित् स्तुतीनां ज्ञाता सूरः सुवीर्यः सर्वेषामग्नि-
ष्टोमादिकर्मणि प्रेरकः सोमः अध्वस्मभिः ध्वंसनवर्जितैर्हिंसारहितैः सहस्रं पथिभिः बहुभिर्मांसैः
अण्वं सूक्ष्मच्छिद्रं पवित्रं वि याति । अतीत्य द्वोणकलशं गच्छति ॥

रुजा दृळ्हा चिद्रक्षसः सदांसि पुनान इन्द ऊर्णुहि वि वाजान् ।

वृश्चोपरिष्ठात्तुजता वधेन ये अन्ति दूरादुपनायमेषाम् ॥ ४ ॥

रुज । दृळ्हा । चित् । रक्षसः । सदांसि । पुनानः । इन्दो इति । ऊर्णुहि । वि । वाजान् ।

वृश्च । उपरिष्ठात् । तुजता । वधेन । ये । अन्ति । दूरात् । उपऽनायम् । एषाम् ॥ ४ ॥

हे सोम वृळ्हा चित् दृढान्यपि परैरगन्तव्यत्वेन रक्षसः राक्षसस्य सदांसि स्थानानि
पुराणि रुज विनाशाय । ‘रुजो भङ्गे’ तौदादिकः । किञ्च हे इन्दो पवमान पुनानः पवित्रादिभिः
पूयमानस्त्वं वाजान् तस्यान्तानि तस्य बलानि वा ऊर्णुहि आच्छादय । आहरेत्यर्थः । तथा यो

राक्षसाः । उपरिष्ठात् ऊर्ध्वदेशादागच्छन्ति ये वा । अन्ति^१ अन्तिके समीप आगच्छन्ति ये च । दूरात् दूरदेशाद्वागच्छन्ति तेषां राक्षसानाम् । उपनायम् उपनेतारं स्वामिनं । तुजतिहिंसाकर्मा । हिंसकेन । वधेन हननसाधनेनायुधेन त्वं । वृश्च छिन्धि । 'ओवश्च छेदने' तौदादिकः ॥

स प्रलवन्नव्यसे विश्ववार सूक्ताय पथः कृणुहि प्राचः ।

ये दुष्पहासो वनुषा बृहन्तस्तास्ते अश्याम पुरुकृत्पुरुक्षो ॥ ५ ॥

सः । प्रत्नऽवत् । नव्यसे । विश्वऽवार । सुऽउक्ताय । पथः । कृणुहि । प्राचः ।

ये । दुःऽसहासः । वनुषा । बृहन्तः । तान् । ते । अश्याम । पुरुऽकृत् । पुरुक्षो इति पुरुक्षो ॥ ५ ॥

हे विश्ववार विश्वैः सर्वैर्वर्णीय हे सोम । सः तादृशस्त्वं । प्रत्नवत् पुराण इव स्थितस्त्वं । नव्यसे नवीयसे नवतराय । नवशब्दादीयसुनीकारलोपश्छान्दसः । तस्मै । सूक्ताय शोभनस्तुतिकाय मह्यं । पथः मार्गान् । प्राचः प्राचीनान् । कृणुहि कुरु । सर्वत्र गमनं प्रयच्छेत्पर्यः । 'कुवि हिंसाकरणयोः' । 'धिन्विक्कृण्व्योरच्च' इत्युग्रप्रत्ययः । हे । पुरुकृत् बहुकर्मन् हे । पुरुक्षो । 'दुष्पृ शब्दे' । मितद्वादिवाङ्मुग्रप्रत्ययः (पा. सू. ३. २. १८०. १) । बहुविधं शब्दायमान हे सोम । दुःसहासः रक्षोभिः सोढुमशक्याः अत एव । वनुषा । वनतिहिंसार्थः । हिंसया युक्ताः । बृहन्तः महान्तः । ये त्वदीया अंशाः सन्ति । तास्ते तव स्वभूतानंशान् वयं यज्ञे । अश्याम प्राप्नुयाम ॥

एवा पुनानो अपः स्वर्गा अस्मभ्यं तोका तनयानि भूरि ।

शं नः क्षेत्रमुरु ज्योतीषि सोम ज्योद्धनः सूर्यं दृश्ये रिरिहि ॥ ६ ॥

एव । पुनानः । अपः । स्वः । गाः । अस्मभ्यम् । तोका । तनयानि । भूरि ।

शम् । नः । क्षेत्रम् । उरु । ज्योतीषि । सोम । ज्योक् । नः । सूर्यम् । दृश्ये । रिरिहि ॥ ६ ॥

हे सोम । एव एवं । पुनानः पूयमानः पवित्रादिभिः । अस्मभ्यं । रिरिहि प्रापय प्रयच्छ । किं तत् । अपः । अप इत्यन्तरिक्षनाम । आप्नोति सर्वमपि । अन्तरिक्षं । स्वः स्वर्गं सुलोकं । गाः । सर्वैर्गोभ्यतेऽत्रेति गावः पृथिव्यः । ताः पृथिवीश्च । भूरि । 'सुपां सुलुक्' इति द्वितीयाया लुक् । बहून् । तोका पुत्रान् । तनयानि । तन्वन्ति कुलमिति तनयाः पौत्राः । तांश्च तथा । वनः अस्मभ्यं । क्षेत्रं । शं सुखकरं कुरु । हे । सोम । ज्योतीषि नक्षत्राणि । उरु उरुणि अन्तरिक्षे विस्तीर्णानि कुरु । तथा । वनः अस्मभ्यं । सूर्यम् आदित्यं । ज्योक् । चिरनामैतत् । चिरकालं । दृश्ये द्रष्टुं कुरु^२ ॥ ॥ १ ॥

'परि सुवानः' इति षडृचं सप्तमं सूक्तं मारीचस्य कश्यपस्यार्षं त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकम् ।

'परि सुवानः' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

परि सुवानो हरिरंशुः पवित्रे रथो न सर्जि सनये हियानः ।

आपच्छोकमिन्द्रियं पूयमानः प्रति देवां अजुषत् प्रयोभिः ॥ १ ॥

परि । सुवानः । हरिः । अंशुः । पवित्रे । रथः । न । सर्जि । सनये । हियानः ।

आपत् । श्लोकम् । इन्द्रियम् । पूयमानः । प्रति । देवान् । अजुषत् । प्रयःऽभिः ॥ १ ॥

१. त- 'अन्ति' नास्ति । २. ग-द्रष्टुं शक्तं । ३. त-भ१.२.६-कुर्विति कुरु; भ४-कुर्विति ।

‘सुवानः’^१ अभिपूयमाणः^२ विधानः^३ ऋत्विग्भिः प्रेर्यमाणः^४ वह्रिः^५ हरितवर्णः^६ अंशुः^७ सोमः^८ पवित्रे^९ अविद्यालेन कृते दशापवित्रे^{१०} परि^{११} सजि^{१२} परिसृज्यते । किमर्थम् ।^{१३} वसनये^{१४} धनलाभाय देवानां^{१५} संभजनाय वा । तत्र दृष्टान्तः ।^{१६} रथो^{१७} वन । रथो यथा युद्धे शत्रुवधार्थं^{१८} शत्रुधनहरणार्थं^{१९} वा सृज्यते तद्वत् । किंच^{२०} पूयमानः पवित्रेण सोऽयं सोमः^{२१} इन्द्रियम्^{२२} इन्द्रलिङ्गमिन्द्रस्य पर्याप्तं वा^{२३} श्लोकं^{२४} स्तोत्रम्^{२५} आपत्^{२६} आप्नोति । ‘आप्त् व्याप्तौ’ ।^{२७} लेख्यडागमः । तथा स सोमः^{२८} प्रयोभिः^{२९} ग्रीणयितृभिः^{३०} हवीरूपैरग्नैः^{३१} देवान्^{३२} प्रति^{३३} अजुषत^{३४} प्रतिसेवते । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ ॥

अच्छा नृचक्षा असरत्पवित्रे नाम दधानः कविः सोमः योनौ ।

सीदन् होतेव सदेने चमूपैमग्मनृषयः सप्त विप्राः ॥ २ ॥

अच्छ । नृचक्षाः । असरत् । पवित्रे । नाम । दधानः । कविः । अस्य । योनौ ।
सीदन् । होताऽइव । सदेने । चमूषु । उप । ईम् । अग्नम् । ऋषयः । सप्त । विप्राः ॥ २ ॥

‘नृचक्षाः’ नृणां द्रष्टा^१ कविः कान्तप्रज्ञः^२ सोमः^३ नाम वसतीवर्याख्यमुदकं^४ दधानः^५ धारयन्^६ अस्य^७ एतादृशस्यात्मनः^८ योनौ^९ स्थाने^{१०} पवित्रे^{११} अच्छ^{१२} असरत्^{१३} अभितः सरति । ततः^{१४} सदेने ।
सीदन्त्यत्रेति सदनो यज्ञः । तस्मिन्^{१५} होतेव होता यथा देवान्^{१६} स्तोतुमुपविशति तद्वदेवानागन्तु-
मुपविशन्^{१७} सोमः^{१८} चमूषु । चमन्ति^{१९} चम्वो^{२०} ग्रहादयः । तेष्वभिसरति । अनन्तरं सप्तसंख्याकाः^{२१} विप्राः^{२२} मेधाविनो भरद्वाजः कश्यपो गोतमोऽन्निर्विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठ इत्येते^{२३} ऋषयः^{२४} ईम्^{२५} एनं सोमम्^{२६} उप^{२७} अग्नम्^{२८} स्तोत्रैरुपगच्छन्ति ॥

प्र सुमेधा गातुविद्विश्वदेवः सोमः पुनानः सद एति नित्यम् ।

भुवद्विश्वेषु काव्येषु रन्तानु जनान्यतते पञ्च धीरः ॥ ३ ॥

प्र । सुमेधाः । गातुऽवित् । विश्वदेवः । सोमः । पुनानः । सदः । एति । नित्यम् ।
भुवत् । विश्वेषु । काव्येषु । रन्ता । अनु । जनान् । यतते । पञ्च । धीरः ॥ ३ ॥

‘सुमेधाः’ । ‘नित्यमसिच्च प्रजामेधयोः’ (पा. सू. ५. ४. १२२) इत्यसिच्चसमासान्तः ।
शोभनप्रज्ञः^१ गातुवित् मार्गस्य वेत्ता । यद्वा । गातवः स्तोतारः । तेषां धनस्य लभ्यमयिता ।^२ विश्वदेवः
सर्वदेवोपगतः । यद्वा । देवो देवनं दीप्तिः । व्यापकदीप्तिरुक्तः । एतादृशः^३ सोमः^४ पुनानः^५ पूयमानः
सन्^६ नित्यम्^७ अविनश्वरं^८ सदः^९ स्थानं द्रोणकलशं^{१०} प्र^{११} एति^{१२} प्रगच्छति । ततः^{१३} विश्वेषु सर्वेषु
काव्येषु^{१४} कविकर्मसु^{१५} स्तोत्रेषु^{१६} रन्ता^{१७} भुवत्^{१८} रमणशीलो भवति । रमेस्ताच्छीलिकस्तृन् । तथा^{१९} धीरः
प्राज्ञः^{२०} सोऽयं^{२१} पञ्च^{२२} जनान्^{२३} निषादपञ्चमांशतुरो वर्णान्^{२४} अनु^{२५} यतते^{२६} अनुगन्तुं^{२७} प्रयत्नं करोति ।
अनुगच्छतीति यावत् ॥

तव त्वे सोम पवमान निण्ये विश्वे देवास्त्रय एकादशासः ।

दश स्वधाभिरधि सानो अव्ये मृजन्ति त्वा नद्यः सप्त यद्हीः ॥ ४ ॥

तव । त्वे । सोम । पवमान । निण्ये । विश्वे । देवाः । त्रयः । एकादशासः ।
दश । स्वधाभिः । अधि । सानौ । अव्ये । मृजन्ति । त्वा । नद्यः । सप्त । यद्हीः ॥ ४ ॥

१. त-भर- ‘सुवानः’ नास्ति । २. ग-त-भ- ‘धनाहरणार्थः’ भ- ‘धनाय हरणार्थः’ । ३. ग-चर्मतीति ।

हे ष्वमान पूयमान हे सोमं तव स्वभूताः ष्वये^१ ते प्रसिद्धाः^२ त्रय ष्वकावृक्षासः । पूरणार्थे ङदप्रत्ययः । त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाः ष्विश्वे सर्वे ष्वेवाः ष्वनिष्ये । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हिते स्थाने ब्रुलोके वर्तन्ते । तादृशं त्वां दशसंख्याका अङ्गुलयः ष्वअधि ष्वसानो अधिकं समुच्छ्रिते ष्वअव्ये अविमये पवित्रे ष्ववधाभिः उदकैः ष्वमृजन्ति शोधयन्ति । किंच ष्वह्वीः । ' वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । यद्वा यो मह्यः ष्वसप्त सप्तसंख्याका गङ्गाद्याः ष्वनद्यः ष्वत्वा त्वां ष्वमृजन्ति । वसती-वर्थात्मकैरेकधनात्मकैश्च स्वीयैरुदकैस्त्वां मार्जयन्तीत्यर्थः ॥

तन्न सत्यं पर्वमानस्यास्तु यत्र विश्वे कारवः संनसन्त ।

ज्योतिर्यदह्ने अकृणोदु लोकं प्रावन्मनुं दस्यवे कर्भीकम् ॥ ५ ॥

तत् । नु । सत्यम् । पर्वमानस्य । अस्तु । यत्र । विश्वे । कारवः । समुनसन्त ।

ज्योतिः । यत् । अह्ने । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् ।

प्र । आवत् । मनुम् । दस्यवे । कः । अभीकम् ॥ ५ ॥

षसत्यं सत्यभूतं ष्वतत् प्रसिद्धं ष्वपर्वमानस्य सोमस्य स्थानं ष्वनु क्षिप्रमस्माकम् ष्वअस्तु । ष्वयत्र यस्मिन् स्थाने ष्वविश्वे सर्वे ष्वकारवः स्तोतारः ष्वसंनसन्त स्तोतुं संगच्छन्ते तत्स्थानमस्तु । अस्य सोमस्य ष्वयत् ष्वज्योतिः ष्वअह्ने दिवसाय ष्वलोकम् आलोकं प्रकाशम् ष्वअकृणोत् करोति । ष्वउ इत्यवधारणे । तज्ज्योतिः ष्वमनुम् एतन्नामानं राजर्षिं ष्वप्रावत् प्रकर्षेणारक्षत् । तथा सोमः स्वीयं तेजः ष्वदस्यवे सर्वस्योपक्षपयित्रेऽसुराय ष्वअभीकम् अभिगमनशीलं ष्वकः अकार्षात् । करोतेर्लुङि ' मन्त्रे घस' इति स्लेर्लुङ्क् ॥

परि सर्वेव पशुमान्ति होता राजा न सत्यः समितीरियानः ।

सोमः पुनानः कलशां अयासीत्सीदन्मृगो न महिषो वनेषु ॥ ६ ॥

परि । सर्वेऽइव । पशुमन्ति । होता । राजा । न । सत्यः । समुऽईती । इयानः ।

सोमः । पुनानः । कलशान् । अयासीत् । सीदन् । मृगः । न । महिषः । वनेषु ॥ ६ ॥

षहोता देवानामाह्वातर्त्विक् ष्वपशुमन्ति पशुमतः ष्वसर्वेव यज्ञगृहान्^३ यथोपगच्छति^३ । किंच ष्वराजा ष्वन यथा राजा ष्वसत्यः सत्यकर्मा सन् ष्वसमितीः । संग्रामनामैतत् सम्यक् प्राप्यते योद्धमि-रन्नेति । तान् संग्रामान् ष्वइयानः गच्छन् भवति तथा ष्वपुनानः^४ ष्वसोमः ष्ववनेषु वननीयेषु वसती-वर्थाख्येषुदकेषु ष्वसीदन् ष्वमृगो ष्वन ष्वमहिषः महिषाख्यो मृग इवोदकेषु तिष्ठन् ष्वकलशान् द्रोणाभिधानान् ष्वअयासीत् परिधाति । यद्वा । महिषो महान् पूज्यो वा सोमः कलशान् परिगच्छतीति ॥ २॥

' साकमुक्षः ' इति पञ्चर्चमष्टमं सूक्तं गौतमस्य नोधस आर्षम् । पूर्ववच्छन्दोदेवते । तथा चानुक्रम्यते—' साकमुक्षः पञ्च नोधाः ' इति । गतो विनियोगः ॥

साकमुक्षो मर्जयन्त स्वसारो दश धीरस्य धीतयो धनुत्रीः ।

हरिः पर्यद्रवज्जाः सूर्यस्य द्रोणं ननक्षे अत्यो न वाजी ॥ १ ॥

१. त- ' ख्ये ते प्रसिद्धाः ' नास्ति । २. ग-यज्ञगृहान् परिधाति । ३. त१-गच्छते; त२.४.५.७. भ६-गच्छति; त३.६-भ१.२.४.७-गच्छति; सु-यथा परिगच्छते । ४. ग-त३-भ५.६-पुनानः पूयमानः; भ४-पुनानः पूयमानाः ।

साकम्ऽउक्षः । मर्जयन्त । स्वसारः । दश । धीरस्य । धीतयः । धनुत्रीः ।

हरिः । परिः । अद्रवत् । जाः । सूर्यस्य । द्रोणम् । ननक्षे । अत्यः । न । वाजी ॥ १ ॥

१साकमुक्षः सह युगपत् सिञ्चन्त्यः । 'उक्ष सेचने' । क्विप् रूपम् । तादृश्यः १स्वसारः कर्म-
करणार्थमितस्ततः सुष्ठु गच्छन्त्योऽङ्गुलयः १मर्जयन्त सोमं शोधयन्ति । 'मृजू शौचार्ककारयोः' ।
तथा १दश दशसंख्याकाः १धीतयः । अङ्गुलिनामैतत् । अङ्गुलयः १धीरस्य समर्थस्य प्राज्ञस्य वा
देवैर्ध्यातव्यस्य काम्यमानस्य वा सोमस्य १धनुत्रीः प्रेरयिष्यो भवन्ति । ततः १हरिः हरितवर्णः
सोमः १सूर्यस्य १जाः प्रादुर्भूता जाया दिशस्ताः १पर्यद्रवत् परितो गच्छति । सूर्यतेजसा ह्याविर्भव-
न्तीति दिशां तस्य जात्वम् । १अत्यः अतनशीलः १वाजी १न अथ द्वव स्थितः सोमः १द्रोणं कलशं
१ननक्षे व्याप्नोति । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा ॥

सं मातृभिर्न शिशुर्वावशानो वृषा दधन्वे पुरुवारो अग्निः ।

मर्यो न योषामभि निष्कृतं यन्त्सं गच्छते कलशे उस्त्रियाभिः ॥ २ ॥

सम् । मातृभिः । न । शिशुः । वावशानः । वृषा । दधन्वे । पुरुवारः । अतृभिः ।

मर्यः । न । योषाम् । अभि । निःऽकृतम् । यन् । सम् । गच्छते । कलशे । उस्त्रियाभिः ॥ २ ॥

१वावशानः देवान् काम्यमानः १वृषा कामानां वर्षकोऽत एव १पुरुवारः बहुभिर्वरणीयः सोमः
१अग्निः मातृभूताभिर्वसतीवरीभिः १सं १दधन्वे संघार्यते । तत्र दृष्टान्तः । १मातृभिर्न १शिशुः ।
काम्यमानः पुत्रो यथा मातृभिः पयःप्रदानेन संघार्यते । धविर्गत्यर्थः । कर्मणि लिटि रूपम् । १मर्यो
१न मनुष्यो यथा १योषां युवतिमभिगच्छति तद्वत् १निष्कृतं संस्कृतं स्वस्थानम् १अभि १यन्
अभिगच्छन् १कलशे द्रोणाभिधाने १उस्त्रियाभिः अग्निर्गोविकारैः क्षीरादिभिर्वा १सं १गच्छते ।
गमेरकर्मकात् 'समो गम्यच्छि' इत्यात्मनेपदम् ॥

उत प्र पिष्य ऊधरघ्न्याया इन्दुर्धाराभिः सचते सुमेधाः ।

मूर्धानं गावः पर्यसा चमूष्वभि श्रीणन्ति वसुभिर्न निक्तैः ॥ ३ ॥

उत । प्र । पिष्ये । ऊधः । अघ्न्यायाः । इन्दुः । धाराभिः । सचते । सुमेधाः ।

मूर्धानम् । गावः । पर्यसा । चमूषु । अभि । श्रीणन्ति । वसुभिः । न । निक्तैः ॥ ३ ॥

१उत अपि च १अघ्न्यायाः । अघ्न्येति गोनाम । अहन्तव्याया गोः १ऊधः पयःस्थानं सोमः १प्र
१पिष्ये । ओषध्यादिषु सोमः प्रविश्य प्रकर्षेणाप्याययति । प्यायतेर्लिटि 'लिङ्गल्लोश्च' इति पीभावः ।
१सुमेधाः शोभनप्रज्ञः सोऽयम् १इन्दुः सोमः १धाराभिः १सचते समवैति संगच्छते । ततः १गावः
१चमूषु । चमन्ति भक्षयन्त्यत्र सोममिति चम्वो प्रहादयः । तेषु स्थितं १मूर्धानं समुच्छ्रितमिमं सोमं
१पर्यसा धेतेन १अभि १श्रीणन्ति अभित आच्छादयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । १निक्तैः प्रक्षालितैः १वसुभिर्न
वक्ष्येयथाच्छादयन्ति तद्वत् ॥

स नो देवेभिः पवमान रुदेन्दो रयिमश्विनं वावशानः ।

रथिरायतामुशती पुरंधिरस्मृग्रगा दावने वसूनाम् ॥ ४ ॥

सः । नः । देवेभिः । पवमान । रद । इन्दो इति । रयिम् । अश्विनम् । वावशानः ।
रथिरायताम् । उशती । पुरम्ऽधिः । अस्मद्यक् । आ । दावने । वसूनाम् ॥ ४ ॥

हे ऽपवमान पूयमान सोम ऽसः तादृशस्त्वं ऽनः अस्मभ्यं ऽदेवेभिः देवैः सह ऽरद प्रयच्छ । किं तत् उच्यते । हे ऽइन्दो पात्रेषु क्षरन् सोम ऽवावशानः कामयमानः सन् ऽअश्विनम् अश्ववन्तं ऽरथि धनं प्रयच्छेति । किंच ऽरथिरायताम् । रथी येषामस्तीति रथिराः । 'मेधारथाभ्याम्' इतीरच्-प्रत्ययः । तद्वदाचरतस्तानिच्छतो वा पुरुषान् ऽउशती कामयमाना ऽपुरधिः त्वदीया बहुविधा धीः ऽवसूनां धनानां ऽदावने दानाय ऽअस्मद्यक् अस्मदभिमुखी ऽआ आगच्छतु । यद्वा । रथिरायतामिति धनानां विशेषणम् । बलवतां धनानामिति । अस्मद्यक् । 'विष्वग्देवयोश्च देरश्रज्जताचप्रत्यये' (पा. सू. ६. ३. ९२) इत्यन्नादेशः । अद्रिसध्योरन्तोदात्तत्वनिपातनात् 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति स्वरितः^१ ॥

नू नो रयिमुप मास्व नूवन्तं पुनानो वाताप्यं विश्वचन्द्रम् ।

प्र वन्दितुरिन्दो तार्ययुः प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥

नू । नः । रयिम् । उप । मास्व । नूवन्तम् । पुनानः । वाताप्यम् । विश्वचन्द्रम् ।

प्र । वन्दितुः । इन्दो इति । तारि । आयुः । प्रातः । मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् ॥ ५ ॥

हे सोम ऽपुनानः पूयमानस्त्वं ऽनः अस्मभ्यं ऽनु क्षिप्रं ऽनूवन्तं मनुष्यैर्युक्तम् । छान्दसं मनुषो वत्वम् । तादृशं ऽरथि धनम् ऽउप ऽमास्व उपनिर्मिमीष्व । उपकुर्वित्यर्थः । किंच ऽविश्वचन्द्रं सर्वेषामाह्लादकं ऽवाताप्यम् । उदकनामैतत् । उदकं च कुरु । तथा हे ऽइन्दो सोम ऽवन्दितुः तव स्तोतुः ऽआयुः जीवनं ऽप्र ऽतारि त्वया वर्धितमस्तु । सोऽयं सोमः ऽधियावसुः बुद्ध्या कर्मणा वा प्रातधनः ऽप्रातः काले वा सवने वा^२ ऽमक्षु त्रीप्रमस्मदीयं यज्ञं प्रति ऽजगम्यात् आगच्छेत् । गमे-लिङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः ॥ ३ ॥

'अधि यत्' इति पञ्चमं नवमं सूक्तमाङ्गिरसस्य कण्वस्यार्चम्^३ । तथानुक्रम्यते—'अधि यत्कण्वः' इति । पूर्ववच्छन्दोदेवते । गतो विनियोगः ॥

अधि यदस्मिन्वाजिनीव शुभः स्पर्धन्ते धियः सूर्ये न विशः ।

अपो वृणानः पवते कवीयन्त्रजं न पशुवर्धनाय मन्म ॥ १ ॥

अधि । यत् । अस्मिन् । वाजिनिऽइव । शुभः । स्पर्धन्ते । धियः । सूर्ये । न । विशः ।

अपः । वृणानः । पवते । कविऽयन् । व्रजम् । न । पशुऽवर्धनाय । मन्म ॥ १ ॥

यत् यदा ऽअस्मिन् सोमे ऽवाजिनीव ऽशुभः अश्वे यथा वस्त्रप्रभृत्यलंकारा भवन्ति । यदा वास्मिन् सोमे ऽसूर्ये ऽन यथा सूर्ये ऽविशः रश्मय उदिता भवन्ति । तदा^४ ऽधियः अङ्गुलयः ऽअधि ऽस्पर्धन्ते । अहं पुरस्ताच्छोधयास्यहं पुरः शोधयामीत्यहमहमिकयोपतिष्ठति । ततोऽयं सोमः ऽअपः वसतीवरीः ऽवृणानः आच्छादयन् ऽपवते पात्रेषु क्षरति । कलशानभिगच्छति^५ । कीदृशः ।

१. त-भ२. ६-मु-तिस्वरितः । २. त-भ- 'वा' नास्ति । ३. त-भ-काण्वस्यार्चम् । ४. त३-भ२. ६. ७-तथा । ५. भ१(२)-कलशानभिगच्छति ।

वक्रवीयन् कक्षिरिवाचरन् । यद्वा । कवयः स्तोतारः । तानिच्छन् । तत्र दृष्टान्तः । वज्रं वन वज्रम्
मननीयं गवां गोष्ठं पशुवर्धनाय पशूनां वर्धनाय गोपालः परिगच्छति । तथा देवानां प्रीणनाय
पात्राणि प्रति पवत इति ॥

द्विता व्यूर्ण्वन्नमृतस्य धाम स्वर्विदे भुवनानि प्रथन्त ।

धियः पिन्वानाः स्वसरे न गावः क्रतायन्तीरभि वावश्च इन्दुम् ॥ २ ॥

द्विता । विऽऊर्ण्वन् । अमृतस्य । धाम । स्वऽविदे । भुवनानि । प्रथन्त ।

धियः । पिन्वानाः । स्वसरे । न । गावः । क्रतायन्तीः । अभि । वावश्चे । इन्दुम् ॥ २ ॥

वअमृतस्य उदकस्य वधाम धारकं स्थानमन्तरिक्षं सोमः वद्विता द्विधा वव्यूर्ण्वन् उभयतः
स्वतेजसाच्छादयन् मध्येन गच्छति । ततः वस्वर्विदे सर्वज्ञाय तस्मै सोमाय वभुवनानि वप्रथन्त
विस्तीर्णानि भवन्ति । तस्य रश्मीनां संचरणार्थं प्रथन्त इत्यर्थः । अथ वपिन्वानाः प्रीणयिष्यः वधियः
स्तुतिरक्षणं वाचः वक्रतायन्तीः यज्ञमिच्छन्त्यः सत्यस्तमिमम् वहन्तुं सोममभिलक्ष्य स्वसरे
यागाहनि वावश्चे शब्दायन्ते । यद्वा । सोमं कामयन्ते । तत्र दृष्टान्तः । वगावो वन यथा पिन्वमानाः
पयः क्षरन्त्यो गावः वस्वसरे । सुष्ठु अस्यन्ते प्रेर्यन्ते गावोऽन्नेति स्वसरो गोष्ठम् । तस्मिन्नच्छाभिलक्ष्य
शब्दं कुर्वन्ति तद्वत् ॥

परि यत्कविः काव्या भरते शूरो न रथो भुवनानि विश्वा ।

देवेषु यशो मर्तीय भूषन्दक्षाय रायः पुरुभूषु नव्यः ॥ ३ ॥

परि । यत् । कविः । काव्या । भरते । शूरः । न । रथः । भुवनानि । विश्वा ।

देवेषु । यशः । मर्तीय । भूषन् । दक्षाय । रायः । पुरुभूषु । नव्यः ॥ ३ ॥

वकविः क्रान्तप्रज्ञः सोमः वकाव्या काव्यानि कवेः कर्माणि स्तोत्राणि वयत् यदा वपरि
वभरते परितो बिभर्ति । परिगच्छतीति यावत् । कथमिव । वशूरो वन यथा शूरः शत्रूणां बाधकः
वरथः तदीयः वविश्वा वभुवनानि सांग्रामिकाणि भूतानि परियाति तद्वत् । तदानीं वदेवेषु स्थितं
वयशः व्यापकं धनं वमर्तीय मनुष्याय स्तोत्रे वभूषन् । भवतेरन्तर्भावितण्यर्थात् सनि रूपम् । भाव-
यितुमिच्छन् सोमः वरायः आत्मना दत्तस्य धनस्य वदक्षाय वृद्धयर्थं वपुरुभूषु बहुषु यज्ञभवनेषु
वनव्यः स्तोतव्यो भवति । 'णु स्तुतौ' । अचो यत् ॥

श्रिये जातः श्रिय आ निरियाय श्रियं वयौ जरितृभ्यो दधाति ।

श्रियं वसाना अमृतत्वमायन्भवन्ति सत्या समिथा मितद्रौ ॥ ४ ॥

श्रिये । जातः । श्रिये । आ । निः । इयाय । श्रियम् । वयः । जरितृभ्यः । दधाति ।

श्रियम् । वसानाः । अमृतत्वम् । आयन् । भवन्ति । सत्या । समिथा । मितद्रौ ॥ ४ ॥

स सोमः वश्रिये वजातः संपदर्थं प्रादुर्भूतो भवति । तदेवाह । वश्रिये श्रयर्थमेव वा
वनिरियाय । अंशुभ्य आभिसुख्येन निर्गच्छति । निर्गतश्च स सोमः वजरितृभ्यः स्तोतृभ्यः वश्रियं

वयः अन्नं जीवनं वा । वधाति विधाति प्रयच्छति । तेन दत्तां वश्रियं वसानाः आच्छादयन्तः
स्तोतारः वामृतत्वं देवत्वममरणं^१ वा । आयन् प्राप्नुवन् । तस्मिन् वसितद्वौ मितगमने सोमे
वसमिथा । युद्धनामैतत् सम्यक् प्राप्यतेऽत्रेति । 'समीणः' (उ. सू. २. ११) इत्येतेः संपूर्वस्य
धक्प्रत्ययः । तानि युद्धानि वसत्या सत्यानि यथार्थानि भवन्ति न तु वितथानि । तेन सोमेन
पराजितानि भवन्तीत्यर्थः ॥

इषमूर्जमुभ्यर्षाश्वं गामुरु ज्योतिः कृणुहि मत्सि देवान् ।

विश्वानि हि सुषहा तानि तुभ्यं पर्वमान बाधसे सोम शत्रून् ॥ ५ ॥

इषम् । ऊर्जम् । अभि । अर्ष । अश्वम् । गाम् । उरु । ज्योतिः । कृणुहि । मत्सि । देवान् ।
विश्वानि । हि । सुऽसहा । तानि । तुभ्यम् । पर्वमान । बाधसे । सोम । शत्रून् ॥ ५ ॥

हे सोम वइषम् अन्नम् वऊर्जम् अन्नरसं च अस्मभ्यम् वअश्वर्षे अभिगमय । किंच वअश्वं वाहनं
वगां पयःप्रदानेन यज्ञस्य साधनभूतां गां च । तथा वउरु महत् वज्योतिः सूर्याख्यं वकृणुहि जगदा-
लोकनार्थं कुरु । किंच वदेवान् इन्द्रादीन् वमत्सि सोमेन तर्पय । मदेर्लेटि 'बहुलं छन्दसि' इति
विक्रान्तस्य लुक् । वाक्यभेदादनिवातः । अपि च हे सोम वतुभ्यं विश्वानि सर्वाणि रक्षांसि
वसुषहा सुसहान्यनायासेनैवाभिभवितुं शक्यानि भवन्ति । हिरवधारणे । अत एव हे वपवमान
पूयमान हे वसोम सर्वान् वशत्रून् वबाधसे जहि ॥ ॥ ४ ॥

'कनिक्रन्ति' इति पञ्चमं दशमं सूक्तं कण्वपुत्रस्य प्रस्कण्वस्यार्षम् । तथानुक्रम्यते—'कनि-
क्रन्ति प्रस्कण्वः' इति । पूर्ववच्छन्दोदेवते । गतो विनियोगः ॥

कनिक्रन्ति हरिरा सृज्यमानः सीदन्वनस्य जठरं पुनानः ।

नृभिर्यतः कृणुते निर्णिजं गा अतो मतीर्जनयत स्वधाभिः ॥ १ ॥

कनिक्रन्ति । हरिः । आ । सृज्यमानः । सीदन् । वनस्य । जठरं । पुनानः ।

नृऽभिः । यतः । कृणुते । निऽनिजम् । गाः । अतः । मतीः । जनयत । स्वधाभिः ॥ १ ॥

वसृज्यमानः वआ समन्ताद्विसृज्यमानोऽभिषूयमाणः वहरिः हरितवर्णः सोमः वकनिक्रन्ति
पुनःपुनः शब्दायते । क्रन्दतेर्यङ्लुकि तिपीडभावे 'दाधति दधति' इत्यादिना निपातनादभ्या-
सस्य निगागमः । अभ्यस्तस्वरः । तथा वपुनानः पूयमानः ववनस्य वननीयस्य द्रोणकलशस्य वजठरे
वसीदन् उपविशन् शब्दायते । किंच वनृभिः कर्मनेनृभिर्कृत्विग्भिः वयतः संयतः सोमः वगाः
गोविकारान् क्षीरादीन्याच्छादयन् वनिर्णिजम् आत्मनो रूपं वकृणुते ग्रहादिषु करोति । वअतः अस्मै
सोमाय वमतीः मननीयाः स्तुतीः वस्वधाभिः हविर्भिः सह वजनयत स्तोतारः अजनयन्^२ । अस्या-
न्तादेशाभावः छान्दसः^३ । यद्वा । हे स्तोतारः अस्मै सोमाय स्तुतीर्जनयत उत्पादयत । कुरुतेति यावत् ॥

हरिः सृजानः पृथ्यामृतस्येयंति वार्चमरितेव नावम् ।

देवो देवानां गुह्यानि नामाविष्कृणोति बर्हिषि प्रवाचै ॥ २ ॥

१. ग-देवत्वममरणत्वं । २. ग-जनयतु । ३. ग-छांदसस्तादेशः; भ१-छांवादेशः; भ२.४-
छांदसोदादेशः ।

ह॒रिः । सु॒जानः । प॒थ्याम् । ऋ॒तस्य॑ । इ॒र्यति॑ । वा॒चम् । अ॒रिता॑ऽईव । ना॒वम् ।

दे॒वः । दे॒वानाम् । गु॒ह्यानि॑ । ना॒म । आ॒विः । कृ॒णोति॑ । ब॒र्हिषि॑ । प्र॒ऽवाचै॑ ॥ २ ॥

वसृजानः सृज्यमानः वहरिः हरितवर्णः सोमः वक्तस्य सत्यभूतस्य^१ पथ्यां पथि भवां ववाचं दैवीम् वव्यति प्रेरयति । तत्र दृष्टान्तः । वरितेव जनांस्तीरं प्रापयन्नाविकः ववाचं यथा प्रेरयति तद्वत् । ' ऋ गतौ ' । जौहोत्यादिकः । ' अतिपिपर्योः ' इत्यभ्यासस्यैवम् । ततः वदेवः दीप्यमानः सोमः वदेवानाम् इन्द्रादीनां वगुह्यानि अन्तर्हितानि वनाम नामानि शरीराणि वप्रवाचे प्रकर्षेण वाचयित्रे स्तोत्रे वबर्हिषि यज्ञे वआविष्कृणोति स्तोतुमाधिष्करोति ॥

अ॒पामि॒वेदूर्म॑यस्तर्तुराणाः प्र म॒नीषा ई॒रते॑ सोम॒मच्छ॑ ।

नम॑स्यन्तीरुप॑ च॒ यन्ति॑ सं चा च॒ विश॑न्त्यु॒शती॑रु॒शन्त॑म् ॥ ३ ॥

अ॒पामऽईव॑ । इत् । उ॒र्मयः॑ । तर्तुरा॑णाः । प्र । म॒नीषाः । ई॒रते॑ । सोम॑म् । अ॒च्छ ।

नम॑स्यन्तीः । उप॑ । च॒ । यन्ति॑ । सम् । च॒ । आ । च॒ । विश॑न्ति । उ॒शतीः । उ॒शन्त॑म् ॥ ३ ॥

वअपामिव यथोदकानाम् वऊर्मयः स्वरन्ते^२ । वइत् इति पूरणः । तद्वत् वतर्तुराणाः कर्मणि देवान् स्तोतुं स्वरमाणाः । ' तुर स्वरणे ' । जौहोत्यादिकः । यद्गुह्यगन्तस्य शानचि रूपम् । अभ्यासस्यावर्णश्च रेफादेशश्छान्दसः । अभ्यस्तस्वरः । तादृशा ऋत्विजः वमनीषाः मनस ईशित्रीः स्तुतीः वसोममच्छ सोमं प्रति वप्र वईरते प्रेरयन्ति^३ । वनमस्यन्तीः नमस्यन्त्यः सोमं पूजयन्त्यः सत्यः तम् वउप वयन्ति वच उपगच्छन्ति तमेव वसं यन्ति वच । ' चवाणोगे प्रथमा ' इति न निघातः । ततः वउशतीः कामयमानाः स्तुतयः वउशन्तं कामयमानं सोमम् वआ विशन्ति वच^४ ॥

तं म॒र्मृजानं॑ म॒हिषं॑ न साना॑व॒शुं दु॒हन्त्यु॒क्षणं॑ गि॒रिष्ठा॑म् ।

तं वा॒वशानं॑ म॒तयः॑ स॒चन्ते॑ त्रि॒तो बि॒भर्ति॑ वरु॒णं स॒मुद्रे॑ ॥ ४ ॥

तम् । म॒र्मृजान॑म् । म॒हिषम् । न । सानौ॑ । अ॒ंशुम् । दु॒हन्ति॑ । उ॒क्षणम् । गि॒रिऽस्था॑म् ।

तम् । वा॒वशान॑म् । म॒तयः॑ । स॒चन्ते॑ । त्रि॒तः । बि॒भर्ति॑ । वरु॒णम् । स॒मुद्रे॑ ॥ ४ ॥

वमर्मृजानं यष्टृभिः परिचर्यमाणं वमहिषं वन महिषाख्यं मृगमिव वसानौ समुच्छ्रिते देशे वर्तमानम् वउक्षणं कामानां सेकारं वगिरिष्ठाम् अभिषवार्थं ग्रावसु निष्ठितं^५ वतं तादृशं प्रसिद्धम् वअंशुं सोमं वदुहन्ति ऋत्विजो दुहते । ' ग्रावाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति ' (तै. सं. ६.२.११.४) इति तैत्तिरीयब्राह्मणम् । वतं तादृशं ववावशानं कामयमानं सोमं वमतयः मन्तव्याः स्तुतयः वसचन्ते समवयन्ति । सेवन्त इति याचत् । ततः वत्रितः त्रिषु स्थानेषु वर्तमान इन्द्रः ववरुणं शत्रूणां निवारकमेनं सोमं वसमुद्रे अन्तरिक्षे वबिभर्ति शत्रुवधार्थं धारयति । यद्वा । त्रितस्त्रिषु स्थानेषु द्रोणाधवनीयपूतभृदाख्येषु कलशेषु ततो^६ विततः^६ सोमः शत्रूणां निवारकमिन्द्रं शुलोकं बिभर्ति पोषयति ॥

१. भ१(२)-सत्यभूतस्य यज्ञस्य । २. ग-तरंगाः । ३. ग-प्रेरयति नो स्तुतिः; त३-भ५-प्रेरयति ता स्तुतिः । ४. ग-त२.३.४-भ१.२.४.५.७-च प्रविशति च । ५. ग-त३-भ१.२.४.७-तिष्ठति । ६. त१-स्थितः लताः; त७-मु-स्थितः ।

इष्यन्वाचमुपवक्तेव होतुः पुनान इन्दो वि ष्या मनीषाम् ।

इन्द्रश्च यत्क्षय्यथः सौभगाय सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ५ ॥

इष्यन् । वाचम् । उपवक्ताऽइव । होतुः । पुनानः । इन्दो इति । वि । स्य । मनीषाम् ।

इन्द्रः । च । यत् । क्षय्यथः । सौभगाय । सुवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ ५ ॥

हे ऽइन्दो सोम ऽवाचं स्तुतिम् ऽइष्यन् प्रेरयन् ऽहोतुः ऽउपवक्तेव यथाध्वयुः प्रतिगरं कुर्वन् प्रोत्साहयति तद्वत् स्तोतृणां शंसनाय प्रोत्साहं कुर्वन् ऽपुनानः पूयमानस्त्वं ऽमनीषां बुद्धिं ऽवि ऽष्य विमुञ्च । किंतु बुद्धिं धनप्रदानाभिमुखीं कुरु । किंच ऽयत् यदा ऽइन्द्रश्च त्वं च सह यज्ञे ऽक्षयथः निवसथः तदा स्तोतारो वर्यं ऽसौभगाय सौभाग्याय स्याम । किंच ऽसुवीर्यस्य शोभनवीर्योपेतस्य धनस्य ऽपतयः स्वामिनः ऽस्याम भवेम ॥ ५ ॥

‘प्र सेनानीः’ इति चतुर्विंशत्युचमेकादशं सूक्तं दिवोदासपुत्रस्य प्रतर्दनाख्यस्य राजर्षेरिदं त्रैषुभं पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुकम्प्यते—‘प्र सेनानीश्चतुर्विंशतिर्दिवोदासिः प्रतर्दनः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

प्र सेनानीः शूरो अग्रे रथानां गव्यन्नेति हर्षते अस्य सेना ।

भद्रान्कृण्वन्निन्द्रहवान्तसखिभ्य आ सोमो वस्त्रा रभसानि दत्ते ॥ १ ॥

प्र । सेनाऽनीः । शूरः । अग्रे । रथानाम् । गव्यन् । एति । हर्षते । अस्य । सेना ।

भद्रान् । कृण्वन् । इन्द्रहवान् । सखिभ्यः । आ । सोमः । वस्त्रा । रभसानि । दत्ते ॥ १ ॥

ऽसेनानीः सेनानामग्र उपनेता ऽशूरः शत्रूणां बाधकः ऽसोमः ऽगव्यन् शत्रूणां गा इच्छन् । यद्वा । यजमानानां पश्वादिकमिच्छन् । ऽरथानाम् ऽअग्रे रथानां पुरतः ऽप्र ऽएति प्रकर्षेण संग्रामं गच्छति । ऽअस्य^१ सोमस्य ऽसेना च ऽहर्षते हृष्यति । वाक्यभेदादनिघातः । किंच ऽसखिभ्यः समानस्थानेभ्यो यजमानेभ्यः ऽइन्द्रहवान् तैः कृतानीन्द्रस्याह्वानानि ऽभद्रान् कल्याणानि यथार्थानि ऽकृण्वन् कुर्वन् । आहूतो हीन्द्रः सोमं पीत्वा कामान् प्रयच्छतीति । ऽरभसानि इन्द्रस्य वेगेनागमने निमित्तानि^२ वस्त्राण्याच्छादकानि पयःप्रभृतीन्याश्रयणानि ऽआ ऽदत्ते आगृह्णाति ॥

समस्य हरिं हरयो मृजन्त्यश्चहृयैरनिशितं नमोभिः ।

आ तिष्ठति रथमिन्द्रस्य सखा विद्रा एना सुमतिं यात्यच्छ ॥ २ ॥

सम् । अस्य । हरिम् । हरयः । मृजन्ति । अश्वहृयैः । अनिशितम् । नमःऽभिः ।

आ । तिष्ठति । रथम् । इन्द्रस्य । सखा । विद्रान् । एन । सुमतिम् । याति । अच्छ ॥ २ ॥

ऽहरयः हरन्त्यभिषुण्वन्ति सोममित्यृत्विजोऽङ्गुलयो वा^३ ऽहरिं हरितवर्णम् ऽअस्य सोमस्य कारणमंशुं^४ ऽसं ऽमृजन्ति सम्यगभिषुण्वन्ति । ततः सोमः ऽनमोभिः नामयितृभिः ऽअश्वहृयैः व्यासैरपि^५ ऽअनिशितम् असंस्कृतमयुक्तमननुगतं ऽरथं रमणसाधनमात्मीयं दशापवित्रम् ऽआ

१. त-म६-तस्य । २. म६-सु-निमित्तानि वस्त्रा । ३. ग-त३-भ-वा हरयः । ४. ग-व्यासैरश्वैरपि ; त१.२.६.७-व्यासैर्गमनैरपि ।

१तिष्ठति आसीदति । अनन्तरम् १इन्द्रस्य १सखा सखिभूतः १विद्वान् प्राज्ञः सोमः १पुना एतेन रथेन पवित्रेण १सुमतिं शोभनस्तुतिकं स्तोतारम् १अच्छ १याति अभिगच्छति । तस्मिन्^१ काले तेन क्रियमाणां स्तुतिमभिगच्छतीत्यर्थः ॥

स नो देव देवताते पवस्व महे सोम प्सरस इन्द्रपानः ।

कृण्वन्नपो वर्षयन्धामुतेमामुरोरा नो वरिवस्या पुनानः ॥ ३ ॥

सः । नः । देव । देवताते । पवस्व । महे । सोम । प्सरसे । इन्द्रपानः ।

कृण्वन् । अपः । वर्षयन् । धाम् । उत । इमाम् । उरोः । आ । नः । वरिवस्य । पुनानः ॥ ३ ॥

हे १देव द्योतमान हे १सोम १सः तादृशः १इन्द्रपानः इन्द्रेण पातव्यस्त्वं १नः अस्माकं स्वभूते १देवताते देवैस्तते वितते यजे १महे^२ महते १प्सरसे भक्षणायेन्द्रस्य पानाय १पवस्व ग्रहादिषु क्षर । किंच १अपः उदकानि १कृण्वन् कुर्वन् १उत अपि च १धाम् १इमां द्यावापृथिव्यौ १वर्षयन् । भूमिं पर्जन्यरूपेण तर्पयति द्युलोकमग्निरूपेणेति । 'भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः' (ऋ. सं. १.१६४.५१) इति श्रवणात् । १उरोः विस्तीर्णादन्तरिक्षात् १आ आगच्छस्त्वं १पुनानः पूयमानः सन् १नः अस्मान् १वरिवस्य धनादिप्रदानेन परिचरेति ॥

अजीतयेऽहतये पवस्व स्वस्तये सर्वतातये बृहते ।

तदुशन्ति विश्वे इमे सखायस्तदहं वशिम पवमान सोम ॥ ४ ॥

अजीतये । अहतये । पवस्व । स्वस्तये । सर्वतातये । बृहते ।

तत् । उशन्ति । विश्वे । इमे । सखायः । तत् । अहम् । वशिम । पवमान । सोम ॥ ४ ॥

हे सोम १अजीतये यथा वयं शत्रुभिरजिता भवेम तथा तेपामजयाय^३ १अहतये यथा तैरहताः स्याम^३ तस्यै^४ च अत एव १स्वस्तये अविनाशाय किंच १बृहते^५ १सर्वतातये सर्वैरिन्द्रादिभिर्देवैः ताथमानाय यज्ञाय एतदर्थं १पवस्व अस्मदभिमुखमागच्छ । पविर्गतिकर्मा । १विश्वे सर्वे १इमे मदीयाः १सखायः स्तोतारः १तत् त्वदीयं रक्षणम् १उशन्ति कामयन्ते । हे १पवमान १सोम १तत् रक्षणम् १अहम् अपि १वशिम कामये ॥

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।

जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥ ५ ॥

सोमः । पवते । जनिता । मतीनाम् । जनिता । दिवः । जनिता । पृथिव्याः ।

जनिता । अग्नेः । जनिता । सूर्यस्य । जनिता । इन्द्रस्य । जनिता । उत । विष्णोः ॥ ५ ॥

१सोमः अभिपूयमाणः १पवते पात्रेषु क्षरति । कीदृशः । १मतीनां बुद्धीनां यद्वा मननीयानां स्तुतीनां १जनिता जनयिता । 'जनिता मन्त्रे' (पा. सू. ६.४.५३) इति निपातनाणिलोपः । किंच १दिवः द्युलोकस्य १जनिता प्रादुर्भावयिता तथा १पृथिव्याः जनयिता १अग्नेः जनयिता प्रकाशयिता १सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादिस्थस्य १जनिता १इन्द्रस्य १जनिता पानेन मदस्य जनयिता १उत अपि

१. त-भ-अ-स्मिन् । २. ग-त-भ- 'महे' नास्ति । ३. ग-पवस्व । अहतिरहननं । ४. त-१.३. ७-भ-२-तस्मै । ५. त-३-भ-४.५-बृहते महते ।

च ऽविष्णोः व्यापकस्य ऽजनिता जनयिता । एतत् सर्वं सोमेऽभिषुष्यमाणे भवतीति । सोमो हि देवानाप्याययतीति ॥ ६ ॥

देवसुवां हविःषु सोमस्य वनस्पतेः 'ब्रह्मा देवानाम्' इति चाज्या । सूयते च- 'त्वं च सोम नो वशी ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनाम्' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् ।

श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥ ६ ॥

ब्रह्मा । देवानाम् । पदऽवीः । कवीनाम् । ऋषिः । विप्राणाम् । महिषः । मृगाणाम् ।

श्येनः । गृध्राणाम् । स्वऽधितिः । वनानाम् । सोमः । पवित्रम् । अति । एति । रेभन् ॥ ६ ॥

सोम एवरूपो भवति । ऽदेवानां स्तोत्रकारिणामृषिर्वाजां ऽब्रह्मा ब्रह्माख्यं विवस्थानीयो भवति । ब्रह्मा । देवानां धीतमानानामिन्द्रादीनां ब्रह्मा राजा भवति । तथा ऽकवीनां क्रान्तप्रज्ञानां ऽपदवीः । स्वलन्ति पदानि साधुत्वेन यो योजयति स पदवीः । वी गत्यादिष्वित्येतस्मात् किपि रूपम् । तथा ऽविप्राणां मेधाविनां मध्ये ऽऋषिः भवति । यः परोक्षं पश्यति स ऋषिः 'ऋषिर्दर्शनात्' (निरु. २. ११) इति । ऽमृगाणां ऽमहिषः भवति । महिषाख्यो बलवान् राजा भवति । तथा ऽगृध्राणां पक्षिविशेषाणां ऽश्येनः शंसनीयः पक्षिराजो भवति । ऽवनानाम् । वनतिर्हिसाकर्मा । हिंसकानां छेदकानां मध्ये ऽस्वधितिः एतन्नामकच्छेदकोऽसि । एवरूपभावः ऽसोमः ऽरेभन् शब्दायमानः सन् ऽपवित्रम् ऊर्णास्तुकेन कृतम् ऽअत्येति अतिगच्छति ॥

प्राचीविपद्वाच ऊर्मिं न सिन्धुर्गिरः सोमः पर्वमानो मनीषाः ।

अन्तः पश्यन्वृजनेमावराण्या तिष्ठति वृषभो गोषु जानन् ॥ ७ ॥

प्र । अवीविपद् । वाचः । ऊर्मिम् । न । सिन्धुः । गिरः । सोमः । पर्वमानः । मनीषाः ।

अन्तरिति । पश्यन् । वृजना । इमा । अवराणि । आ । तिष्ठति । वृषभः । गोषु । जानन् ॥ ७ ॥

ऽपर्वमानः ऽसोमः ऽमनीषाः मनस इक्षिता^१ हृदयंगमाः ऽगिरः स्तुतीः ऽप्राचीविपद् प्रकर्षेण वेपयति प्रेरयति । कथमिव । ऽसिन्धुः स्यन्दमाना नदीव ऽवाचः शब्दस्य ऽऊर्मिं ऽन संघं यथा प्रेरयति तद्वत् । किंच ऽवृषभः कामानामुदकानां वा वर्षकः सोमः ऽअन्तः अन्तर्हितं वस्तुजातं ऽपश्यन् ऽअवराणि दुर्बलैर्वारयितुमशक्यानि ऽइमा ऽवृजना इमानि बलानि ऽआ ऽतिष्ठति आसीदति । किं कुर्वन् । ऽगोषु ऽजानन् गवां^२ जानानः सन् परबलानि प्रविशति ॥

स मत्सरः पृतसु वृन्वन्वातः सहस्रेता अभि वाजमर्ष ।

इन्द्रायिन्द्रो पर्वमानो मनीष्यं शोर्मुर्मिमीरय गा इषुण्यन् ॥ ८ ॥

सः । मत्सरः । पृतऽसु । वृन्वन् । अवातः । सहस्रेऽरेताः । अभि । वाजम् । अर्ष ।

इन्द्राय । इन्द्रो इति । पर्वमानः । मनीषी । अंशोः । ऊर्मिम् । ईरय । गाः । इषुण्यन् ॥ ८ ॥

वमस्तरः मदकरः वृत्सु संग्रामेषु ववन्वन् शत्रून् हिंसन् अत एव ववातः अन्यैर्गन्तुमशक्यः
 सहस्ररेताः सहस्रोदकधारोपेतः वसः सोमः ववाजं शत्रूणां बलम् अभि वअर्ष अभिगच्छ । हे
 इन्द्रो सोम वपवमानः पूयमानः वमनीषी प्राज्ञस्त्वं वगाः ववृषथन् शत्रून् प्रेरयन् । यद्वा ।
 यजमानानां यज्ञसाधनभूता गाः प्रेरयन् । इन्द्राय इन्द्रार्थम् वअंशोः अभिषूयमाणस्य सोमस्य
 वज्मि संघम् वईरय प्रेरय ॥

परि प्रियः कलशे देववात इन्द्राय सोमो रण्यो मदाय ।

सहस्रधारः शतवाज इन्दुर्वाजी न सप्तिः समना जिगाति ॥ ९ ॥

परि । प्रियः । कलशे । देववातः । इन्द्राय । सोमः । रण्यः । मदाय ।

सहस्रधारः । शतवाजः । इन्दुः । वाजी । न । सप्तिः । समना । जिगाति ॥ ९ ॥

प्रियः प्रीणयिता अत एव देववातः देवैरभिगतः वरण्यः रमणीयः वसोमः इन्द्राय इन्द्रस्य
 वमदाय मदार्थं वकलशे द्रोणाभिधाने वपरि वजिगाति परिगच्छति । कीदृशः । सहस्रधारः बहु-
 विधधारोपेतः शतवाजः बहुबलः इन्दुः पात्रेषु क्षरन् । तत्र दृष्टान्तः । वाजी वन यथा वाजी
 बलवान् वसप्तिः अश्वः वसमना । संग्रामनामैतत् । 'सम इम अवैकृत्ये' । समन्ति दृष्टा भवन्ति
 योद्धारोऽनेति । तस्मिन् संग्रामे यथाश्वः जिगाति गच्छति तद्वत् ॥

स पूव्यो वसुविजायमानो मृजानो अप्सु दुदुहानो अद्रौ ।

अभिश्शस्तिपा भुवनस्य राजा विदद्रातुं ब्रह्मणे पूयमानः ॥ १० ॥

सः । पूव्यः । वसुवित् । जायमानः । मृजानः । अप्सु । दुदुहानः । अद्रौ ।

अभिश्शस्तिपाः । भुवनस्य । राजा । विदत् । गातुम् । ब्रह्मणे । पूयमानः ॥ १० ॥

पूव्यः पुराणो यद्वा पूर्वैः कृतोऽभिषुतः वसुवित् धनानां लम्भकः वजायमानः वअप्सु
 वसतीवर्षाख्येपूदकेषु वमृजानः मृज्यमानः वअद्रौ अभिषवप्रावणि वदुदुहानः दुहमानः वअभि-
 शस्तिपाः । अभितः शस्तिर्हिंसा येषां तेऽभिश्शस्तयः शत्रवः । तेभ्यः परिरक्षकः वभुवनस्य भूतजातस्य
 वराजा स्वामी एवंविधः वसः तादृशः सोमः वब्रह्मणे कर्मार्थं वपूयमानः सन् वगातुं मार्गं समीचीनं
 वविदत् यजमानेभ्यः प्रयच्छति ॥ ७ ॥

महापितृयज्ञे पितरः सोमवन्तः इत्यस्य द्वितीयानुवाक्या 'त्वया हि नः पितरः' इत्येषा ।
 सूत्रितं च—'पितरोऽग्निष्वात्ता यम उदीरतामवर उत्परासस्त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वै'
 (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वै कर्माणि चक्रुः पवमान धीराः ।

वन्वन्नवातः परिधीरपौर्ण वीरेभिरश्वैर्मघवा भवा नः ॥ ११ ॥

त्वया । हि । नः । पितरः । सोम । पूर्वै । कर्माणि । चक्रुः । पवमान । धीराः ।

वन्वन् । अवातः । परिधीन् । अप । ऊर्णु । वीरेभिः । अश्वैः । मघवा । भव । नः ॥ ११ ॥

हे पवमान पूयमान सोम धीराः कर्मणि कुशलाः प्राज्ञाः पनः अस्माकं पितरः पूर्वै
पुरातना अङ्गिरसः पत्वया । हिरवधारणे । त्वया^१ सहायेनैव कर्माणि अमिष्टोमादीनि चक्रुः
कृतवन्तः । किंच वन्वन् स्तोतृन् संभजन् । यद्वा । वनतिहिसार्थः । शत्रून् हिंसन्* । अवातः
तैरभिगतस्त्वं परिधीन् । परिधीयत एभिः सर्वमिति परिधयो राक्षसाः । तान् अपोर्णु अपोर्णुहि
अपच्छादय । जहीति यावत् । ऊर्णोतिर्लोठि^२ छान्दसो हेर्लुक् । एतादृशस्त्वं पनः अस्माकं पुत्रादियुक्तं
धनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

यथापवथा मनवे वयोधा अभित्रहा वरिवोविद्विष्मान् ।

एवा पवस्व द्रविणं दधान इन्द्रे सं तिष्ठ जनयायुधानि ॥ १२ ॥

यथा । अपवथाः । मनवे । वयःऽधाः । अभित्रहा । वरिवःऽवित् । हविष्मान् ।

एव । पवस्व । द्रविणम् । दधानः । इन्द्रे । सम् । तिष्ठ । जनय । आयुधानि ॥ १२ ॥

हे सोम यथा पुरा त्वं मनवे राज्ञे वयोधाः अन्नस्य धाता तथा अभित्रहा शत्रूणां हन्ता
वरिवोवित् धनस्य लभ्ययिता हविष्मान् पुरोडाशादियुक्तः सन् अपवथाः तस्मै धनादिकं प्रदातुं
यथागच्छः एवमस्मभ्यमपि द्रविणं धनं दधानः प्रयच्छन् पवस्व अस्मदभिमुखमागच्छ ।
किंच अस्माभिर्दीयमानस्त्वम् इन्द्रे वसं तिष्ठ सम्यक् तिष्ठ । अपि च आयुधानि त्वदीयानि
जनय तस्मै प्रकाशय । वाक्यभेदादनिघातः ॥

पवस्व सोम मधुमां क्रतावापो वसानो अधि सानो अव्ये ।

अव द्रोणानि घृतवान्ति सीद मदिन्तमो मत्सर इन्द्रपानः ॥ १३ ॥

पवस्व । सोम । मधुमान् । क्रतवा । अपः । वसानः । अधि । सानो । अव्ये ।

अव । द्रोणानि । घृतवन्ति । सीद । मदिन्तमः । मत्सरः । इन्द्रपानः ॥ १३ ॥

हे सोम मधुमान् मदकररसोपेतः क्रतावा यज्ञवान् । 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिष्म-
त्वर्थायः । तादृशस्त्वम् अपः वसतीवरीरकधनाश्च वसानः आच्छादयन् अधि अधिकं वसानो
समुच्छ्रिते अव्ये अविभवे पवित्रे पवस्व क्षर । ततः मदिन्तमः अतिशयेन मदकरः इन्द्रपानः
इन्द्रेण पातयः मत्सरः मादयिता सोमः घृतवन्ति उदकवतः द्रोणानि द्रोणकलशान् अव
सीद अवतिष्ठस्व ॥

वृष्टि दिवः शतधारः पवस्व सहस्रसा वाजयुर्देववीतौ ।

सं सिन्धुभिः कुलशै वावशानः समुस्त्रियाभिः प्रतिरन्न आयुः ॥ १४ ॥

वृष्टिम् । दिवः । शतधारः । पवस्व । सहस्रसा । वाजयुः । देववीतौ ।

सम् । सिन्धुभिः । कुलशै । वावशानः । सम् । उस्त्रियाभिः । प्रतिरन् । नः । आयुः ॥ १४ ॥

१. ग-त्वया एव कर्माणि चक्रुः । वन्वन् रक्षांसि संभजन् अवातः तैरभिगतः राक्षसान् परिधीन्
ऊर्णुहि लिटि । * ग-त३-भ६-हिंसजत एव । २. ग-त३.४-म-अस्माकं वीरेभिर्वीरैः कर्मप्राज्ञैः (भ६-
कर्मणि प्राज्ञैः) पुत्रैरश्वैश्च सह मघवा धनवान् भव । यस्मात् (भ२-त्वं च) मम पितरः त्वया (भ२-
यया) सह कर्म अकार्षुः तस्मादस्माकं (भ१.६.७-नोस्माकं) ।

हे सोम व्रतधारः बहुधारोपेतः^१ त्वं वदिवः अन्तरिक्षादादिस्थाद्वा वृष्टिं पवस्व कुरु । यद्वा । व्रतधारो बहुधात्मीयधारोपेतस्त्वं^२ वदिवो द्योतमानात् पवित्रात् वृष्टिमविच्छिन्नधारां पवस्व पात्रेषु कुरु^३ । कीदृशः । वदेववीतौ । देवानां वीतिर्हविर्भक्षणं यस्मिन् स देववीतिर्यज्ञः । तस्मिन् सहस्रसाः यजमानानां सहस्रस्य धनस्य दाता वाजयुः तेषामञ्जं कामयमानसर्वं^४ वसिन्धुभिः स्यन्दमानाभिः वसतीवरीभिः कलशो द्रोणामिधाने वसं गच्छस्व । तथा त्वं जनः अस्माकम् आयुः जीवनं प्रतिरन् वर्धयन्^५ उस्त्रियाभिः गोविकारैः क्षीरादिभिश्च^६ कलशो^६ वसं गच्छस्व ॥

एष स्य सोमो मतिभिः पुनानोऽत्यो न वाजी तरतीदरातीः ।

पयो न दुग्धमदितैरिषिरिमुर्विव गातुः सुयमो न वोळ्हा ॥ १५ ॥

एषः । स्यः । सोमः । मतिभिः । पुनानः । अत्यः । न । वाजी । तरति । इत् । अरातीः । पयः । न । दुग्धम् । अदितेः । इषिरम् । उरुडैव । गातुः । सुयमः । न । वोळ्हा ॥ १५ ॥

वृष^७ एतादृशः वस्यः सः^७ सोमः मतिभिः मननसाधनैः स्तोत्रैः पुनानः पूयमानो भवति । यः सोमः अत्यो न अतन्शीलः वाजी अथ इव संग्रामे अरातीः अरातीन् शत्रून् तरति । इत् अवधारणे । तरत्येव हिनस्येव । यद्वत्तयोगादनिघातः किंच अदितेः । गोनामैतत् । अदीनाया गोः इषिरम् अन्वेषणीयं दुग्धं पयो न क्षीरं यथा पूतं भवति एवं सोमः परिशुद्धः । अपि च उर्विव । 'सुपां सुलुक्' इति सोलुक् । उरुर्विस्तीर्णः गातुः मार्गं इव सर्वैः समाश्रयणीयस्तथा वोळ्हा वोढाश्च सुयमः सुष्ठु नियन्तुं शक्यो यथा भवति तद्वदयं सोमः स्तोत्रभिः नियन्तव्यो भवति ॥ ८ ॥

स्वायुधः सोतृभिः पूयमानोऽभ्यर्ष गुहं चारु नाम ।

अभि वाजं सतिरिव श्रवस्याभि वायुमभि गा देव सोम ॥ १६ ॥

सुऽआयुधः । सोतृभिः । पूयमानः । अभि । अर्ष । गुहम् । चारु । नाम । अभि । वाजम् । सतिः इव । श्रवस्या । अभि । वायुम् । अभि । गाः । देव । सोम ॥ १६ ॥

स्वायुधः शोभनायुधोपेतः । यद्वा । यज्ञे स्पृशकपालादीनि दद्यायुधानि सन्ति । तद्वाच । सोतृभिः अभियुष्वजिः पूयमानः त्वं गुहं गुहायां निहितं चारु कमनीयं नाम त्वदीयं रसात्मकं शरीरं स्तुतिभिः सह अभ्यर्ष कलशादीन्यभिगमय । किंच सतिरिव अथ इव वर्तमानस्त्वं श्रवस्या । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या आज्ञादेशः^९ । अस्मदीयायामञ्जेच्छायां वाजम्^{१०} अन्नमस्मभ्यम् अभि गमय । अपि च हे देव स्तोतव्य हे सोम वायुं प्राणं जीवनम् अभि गमय । गाः पशून्श्चास्मभ्यम् अभि गमय ॥

१. ग-त-भ४.६-सु-बहुधोदधारोपेतः; भ१-बहुकधारोपेतः; भ२-बहुदकधारोपेतः । २. ग-भ१.४.७-बहुविधात्मीय^१ । ३. भ६-क्षर । ४. ग-त३-भ१.२.५.६.७-कामयमानः किंच वावशानः कामयमानस्त्वं । ५. ग-त३-भ२.४.५.६-प्रवर्धयन्; त१.२.५.७-'वर्धयन्' नास्ति । ६. भ६-क्षीरादिभिः स्वकलशे । ७. त१.२.७-एष स्य एतादृशः; त४.५-एष स्य एतादृशस्य । ८. त१.२.४.५.६-भ६-स्तोत्रभिः । ९. ग-भ४-याज्ञादेशः; त७-अज्ञादेशः । १०. त-भ२-'वाजं' नास्ति ।

शिशुं जज्ञानं हर्षतं मृजन्ति शुम्भन्ति वह्निं मरुतो गणेन ।

कविर्गीर्भिः काव्येना कविः सन्त्सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥ १७ ॥

शिशुम् । जज्ञानम् । हर्षतम् । मृजन्ति । शुम्भन्ति । वह्निम् । मरुतः । गणेन ।

कविः । गीःऽभिः । काव्येन । कविः । सन् । सोमः । पवित्रम् । अति । एति । रेभन् ॥ १७ ॥

वशिशुम् इदानीमुत्पन्नत्वाच्छिशुवत्तिष्ठन्तम् । यद्वा । पापानि तनूकुर्वन्तं विनाशयन्तम् ।
वजज्ञानं प्रादुर्भूतमत एव वहर्षतम् । 'हर्षं गतिकान्त्योः' । 'भृष्टदृशि' इत्यादिनातच् । सर्वैः
क्राम्यमानं सोमं वृजन्ति वमरुतः शोधयन्ति । किञ्च ववह्निं वोढारं सोमं वगणेन भात्सीयेन सप्त-
संख्याकेन गणेन वशुम्भन्ति अलंकुर्वन्ति । ततः वकविः क्रान्तप्रज्ञः वसोमः वकाव्येन कविकर्मणैव
वकविः शब्दोपेतः वसन् रेभन् शब्दायमानः वगीर्भिः स्तुतिभिः सह वपवित्रमत्येति अतीत्य
गच्छति ॥

ऋषिमना य ऋषिकृत्स्वर्षाः सहस्रणीथः पदवीः कवीनाम् ।

तृतीयं धाम महिषः सिषासन्त्सोमो विराजमनु राजति ह्यु ॥ १८ ॥

ऋषिऽमनाः । यः । ऋषिऽकृत् । स्वःऽसाः । सहस्रऽनीथः । पदऽवीः । कवीनाम् ।

तृतीयम् । धाम । महिषः । सिषासन् । सोमः । विऽराजम् । अनु । राजति । स्तुप् ॥ १८ ॥

वऋषिमनाः सर्वदर्शनशीलमनस्कः अत एव वऋषिकृत् सर्वस्य दर्शनकर्ता प्रकाशानस्य कर्ता
वस्वर्षाः सर्वस्य सूर्यस्य वा संभक्ता वसहस्रणीथः । नीथा स्तुतिः । बहुविधस्तुतिकः वकवीनां क्रान्त-
प्रज्ञानां मध्ये वपदवीः स्खलतां पदानां साधुत्वेन संयोजयिता वयः सोमो विद्यते सः वमहिषः महान्
पूज्यो वा वसोमः वतृतीयं वधाम धुलोकं वसिषासन् संभक्तुमिच्छन् वस्तुप् स्तूयमानः सन् वविराजं
विशेषेण राजन्तं दीप्यमानमिन्द्रम् वअनु वराजति प्रकाशयति ॥

चमुषच्छयेनः शकुनो विभृत्वा गोविन्दुर्द्रप्स आयुधानि बिभ्रत् ।

अपामूर्मिं सचमानः समुद्रं तुरीयं धाम महिषो विवक्ति ॥ १९ ॥

चमुऽसत् । श्येनः । शकुनः । विऽभृत्वा । गोऽविन्दुः । द्रप्सः । आयुधानि । बिभ्रत् ।

अपाम् । ऊर्मिम् । सचमानः । समुद्रम् । तुरीयम् । धाम । महिषः । विवक्ति ॥ १९ ॥

वचमुषत् । चमन्ति भक्षयन्त्यत्रेति चम्बश्चमसाः । तेषु सीदन् । यद्वा । चम्बावधिषवणफलके ।
तथोर्वर्तमानः । वश्येनः शांसनीयः वशकुनः शक्तः सामर्थ्यकारी वविभृत्वा । हरतेः 'आतो मनिन्' इत्यादिना कृनिप् । पात्रेषु विहरणशीलः वगोविन्दुः यजमानानां गवां लम्भकः । 'विन्दुरिच्छुः' (पा. सू. ३. २. १६९) इत्युत्पत्ययान्तत्वेन निपातितः । वद्रप्सः द्रवणशीलः वआयुधानि
स्पर्शकपालादीनि वबिभ्रत् धारयन् वअपाम् उदकानाम् वऊर्मिं प्रेरकं वसमुद्रम् । अन्तरिक्षनामैतत् ।
अन्तरिक्षलोकं वसचमानः सेवमानः वमहिषः महान् य एवंविधः सोमः स सोमः वतुरीयं चतुर्थं वधाम
चान्द्रमसं स्थानं वविवक्ति सेवते । सूर्यलोकस्योपरि चन्द्रमसो लोको विद्यत इति यमः प्रथिव्या

अधिपतिः स मावतु इत्यादिभिः चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिः स मावतु इत्यन्तैर्मन्त्रैर्ज्ञायते
(तै. सं. ३. ४. ५. १) ॥

मर्यो न शुभ्रस्तन्वं मृजानोऽत्यो न सृत्वा सनये धनानाम् ।

वृषेव यूथा परि कोशमर्षेकनिक्रदच्चम्बोऽरा विवेश ॥ २० ॥

मर्यः । न । शुभ्रः । तन्वम् । मृजानः । अत्यः । न । सृत्वा । सनये । धनानाम् ।
वृषाऽइव । यूथा । परि । कोशम् । अर्षन् । कनिक्रदत् । चम्बोः । आ । विवेश ॥ २० ॥

वशुभ्रः दीप्यमानोऽलंकृतः वमर्यो वन मनुष्य इव वतन्वम् आत्मीयं शरीरं वमृजानः वसती-
वरीभिः शोधयन् किंच वधनानां वसनये संभजनाय लाभाय वअत्यो वन अतनशीलोऽश्व इव वसृत्वा
सरणशीलः अपि च ववृषेव वृषा यथा यूथानि प्रतिगच्छन् शब्दं करोति तद्वत् वकोशम् अधिषवण-
चर्मणा कृतं पात्रं वपरि वअर्षन् प्रतिगच्छन् सोमः वकनिक्रदत् पुनःपुनः शब्दं कुर्वन् वचम्बोः
अधिषवणफलकयोः वआ वविवेश आविशति ॥ कनिक्रदत् । क्रदेर्यङ्लुकि ' दाधतिं दर्धतिं' इत्यादिना
निपातनादभ्यासस्य निगागमः । तस्य शतरि ' अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तस्य ॥ १ ॥

पर्वस्वेन्दो पर्वमानो महोभिः कनिक्रदत्पारि वाराण्यर्ष ।

क्रीळञ्चम्बोऽरा विश पूयमान इन्द्र ते रसो मदिरो ममत्तु ॥ २१ ॥

पर्वस्व । इन्दो इति । पर्वमानः । महःऽभिः । कनिक्रदत् । पारि । वाराणि । अर्ष ।
क्रीळन् । चम्बोः । आ । विश । पूयमानः । इन्द्रम् । ते । रसः । मदिरः । ममत्तु ॥ २१ ॥

हे वइन्दो सोम वमहोभिः पूजकैर्ऋत्विग्भिः वपर्वमानः पूयमानस्त्वं वपर्वस्व क्षर । ततः
वकनिक्रदत् भृशं शब्दं कुर्वन् ववाराणि अवेर्वालानि पवित्राणि वपरि वअर्ष परिगच्छ । किंच वपूयमानः
त्वं वचम्बोः अधिषवणफलकयोः वक्रीळन् संक्रीडमानः सन् वआ वविश पात्राणि प्रविश । अनन्तरं
वमदिरः मदकरः वते त्वदीयः वरसः वइन्द्रं वममत्तु मोदयतु^१ । माद्यते ' बहुलं छन्दसि ' इति श्लुः ॥

प्रास्य धारा बृहतीरसृग्रन्क्तो गोभिः कलशां आ विवेश ।

साम कृण्वन्त्सामन्यो विपश्चित्क्रन्दन्नेत्यभि सख्युर्न जामिम् ॥ २२ ॥

प्र । अस्य । धाराः । बृहतीः । असृग्रन् । अक्तः । गोभिः । कलशान् । आ । विवेश ।
साम । कृण्वन् । सामन्यः । विपःऽचित् । क्रन्दन् । एति । अभि । सख्युः । न । जामिम् ॥ २२ ॥

वअस्य सोमस्य वबृहतीः बृहत्यो महत्यः वधाराः वप्र वअसृग्रन् प्रसृज्यन्ते । सृजेः कर्मार्थं
लङि व्यत्ययेन श्रैरनादेशः । ' बहुलं छन्दसि ' इति रुडागमः । ततः सोऽयं सोमः वगोभिः गोविकरैः
क्षीरादिभिः वअक्तः^२ सन् वकलशान् द्रोणाभिधानान् वआ वविवेश आविशति । वसाम सामानि
वकृण्वन् कुर्वन् वसामन्यः सामगानकुशलः । सुष्ठु शब्दायमान इत्यर्थः । वविपश्चित् सर्वं जानानः
सोमः वक्रन्दन् देवानाह्वयन् वअभि वएति । प्रहादीनि त्वरयाभिगच्छति । तत्र दृष्टान्तः । वसख्युर्न
सख्युः वजामि जायां यथेतरो लम्पटो वेगेनाभिगच्छति तद्वत् ॥

अपघ्ननेपि पवमान शत्रून् प्रियां न जारो अभिगीत इन्दुः ।

सीदन्वनेषु शकुनो न पत्वा सोमः पुनानः कलशेषु सत्ता ॥ २३ ॥

अपघ्नन् । एषि । पवमान । शत्रून् । प्रियाम् । न । जारः । अभिगीतः । इन्दुः ।

सीदन् । वनेषु । शकुनः । न । पत्वा । सोमः । पुनानः । कलशेषु । सत्ता ॥ २३ ॥

हे पवमान पूयमान सोम अभिगीतः स्तोतृभिरभिष्टुतः इन्दुः पात्रेषु क्षरस्त्वं शत्रून् अपघ्नन् अपहिसन् एषि आगच्छसि । कथमिव । जारः प्रियां न मिथतमामसतीं स्त्रीमन्यान् बाधमानः सन् यथाभिगच्छति तद्वत् । पत्वा पतनशीलः शकुनो न यथा शकुनः वनेषु वृक्षेषु सीदन् भवति तद्वत् पतनशीलः । पुनानः पूयमानः सोमः कलशेषु सत्ता सदनशीलो निषण्णो भवति । सदेस्ताच्छीलिकस्तृन् । 'एकाचः' इतीदमिति धेयः ॥

आ ते रुचः पवमानस्य सोम योषेव यन्ति सुदुर्घाः सुधाराः ।

हरिरानीतः पुरुवारो अस्वर्चिकदत्कलशे देवयूनाम् ॥ २४ ॥

आ । ते । रुचः । पवमानस्य । सोम । योषा इव । यन्ति । सुदुर्घाः । सुधाराः ।

हरिः । आनीतः । पुरुवारः । अप्सु । अर्चिकदत् । कलशे । देवयूनाम् ॥ २४ ॥

हे सोम पवमानस्य पूयमानस्य ते तव स्वभूता योषेव स्त्री यथा पुत्राणां पथो दोग्धि तद्वयजमानानां धनादिकस्य सुष्ठु दोग्धयः सुधाराः शोभनधारोपेताः रुचः दीप्तयः आ यन्ति पात्रादीन्यागच्छन्ति । किञ्च हरिः हरितवर्णः आनीतः कृत्विग्भिः पुरुवारः बहुधा वरणीयः सोमः अप्सु वसतीवरीषु देवयूनां देवानिच्छतां यजमानानां स्वभूते कलशे द्रोणाख्ये च अर्चिकदत् पुनः पुनः क्रन्दते शब्दायते ॥ १० ॥ ५ ॥

पष्ठेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'अस्य प्रेषा' इत्यष्टापञ्चाशद्वचं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभं पवमान-सोमदेवताकम् । तत्राद्यस्य तृचस्य मैत्रावरुणो वसिष्ठ ऋषिः । द्वितीयस्येन्द्रप्रमतिर्नाम । तृतीयस्य वृषगणः । चतुर्थस्य मनुयुः । पञ्चमस्योपमनुयुः । षष्ठस्य व्याघ्रपात् । सप्तमस्य शक्तिः । अष्टमस्य कर्णश्रुत् । नवमस्य मृलीकः । दशमस्य वसुकः । एते सर्वे वसिष्ठगोत्राः । एवं त्रिंशद्वचो गताः । अथ चतुर्दशानामृचां शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । शिष्टानामाङ्गिरसः कुत्सः । तथानुक्रम्यते—'अस्य प्रेषाष्टापञ्चाशद्वचं तृचं वसिष्ठोऽपश्यदुत्तराश्रव पृथग्जसिष्ठा इन्द्रप्रमतिर्वृषगणो मनुयुरुपमनुयुर्व्याघ्र-पाच्छक्तिः कर्णश्रुमृलीको वसुक इति चतुर्दश पराशरोऽन्याः कुत्सः' इति । गतो विनियोगः ॥

अस्य प्रेषा हेमनां पूयमानो देवो देवेभिः समपृक्त रसम् ।

सुतः पवित्रं पर्येति रेभन् मितेव सन्नं पशुमान्ति होता ॥ १ ॥

अस्य । प्रेषा । हेमनां । पूयमानः । देवः । देवेभिः । सम । अपृक्त । रसम् ।

सुतः । पवित्रम् । पर्येति । रेभन् । मिता इव । सन्नं । पशुमन्ति । होता ॥ १ ॥

अस्य सोमस्य प्रेषा । प्रेषतिर्गत्यर्थः । किपि रूपम् । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रेषा प्रेरकेण हेमना हिरण्येन पूयमानः । 'हिरण्यपाणिरभिषुणोति' इति हिरण्यसंबन्धः । तादृशः देवः दीप्यमानांशुः परसम् आत्मीयं देवेभिः देवैः सह समपृक्त संपर्चयति संयोजयति । 'पृची

संपर्के' । ततः 'सुतः अभिषुतः सोमः' रेभन् शब्दायमानः सन् 'पवित्रम् ऊर्णास्तुकेन निर्मितं' 'पर्येति परिगच्छति । कथमिव । 'होता देवानामाह्वातत्विक्' 'मितेव निर्मितान्' 'पशुमन्ति बद्ध-
पक्षान्' 'सद्यः सदनानि यज्ञगृहान् यथा पर्येति तद्वत् ॥

भद्रा वस्त्रा समन्याः वसानो महान् कविर्निर्वचनानि शंसन् ।

आ वच्यस्व चम्बोः पूयमानो विचक्षणो जागृविर्देववीतौ ॥ २ ॥

भद्रा । वस्त्रा । समन्या । वसानः । महान् । कविः । निऽवचनानि । शंसन् ।

आ । वच्यस्व । चम्बोः । पूयमानः । विऽचक्षणः । जागृविः । देवऽवीतौ ॥ २ ॥

'भद्रा भद्राणि कल्याणानि' 'समन्या' । 'समनम्' इति संग्रामनाम । 'तत्र साधुः' इति यत् । संग्रामयोग्यानि 'वस्त्रा वस्त्राण्याच्छादकानि तेजांसि' 'वसानः आच्छादयन्' 'महान्' 'कविः क्रान्तदर्शी भूत एव' 'निर्वचनानि नितरां वक्तव्यान्पृथिवकृतानि स्तोत्राणि' 'शंसन्' 'विचक्षणः विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा' 'जागृविः जागरणशीलः सोमस्त्वं' 'देववीतौ । देवानां वीतिर्भक्षणं यस्मिन् स देववीतिर्यज्ञः । तस्मिन्' 'चम्बोः अधिषवणफलकयोः' 'आ' 'वच्यस्व पात्राण्याविश । वधिर्गन्त्यर्थः । व्यत्ययेन इयन् । 'पूयमानः' सन्' ॥

समं प्रियो मृज्यते सानो अव्ये यशस्तरौ यशसां क्षैतौ अस्मे ।

अभि स्वरं धन्वा पूयमानो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

सम् । ऊँ इति । प्रियः । मृज्यते । सानौ । अव्ये । यशऽतरः । यशसाम् । क्षैतः । अस्मे इति ।

अभि । स्वरं । धन्वं । पूयमानः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

'यशसां यशस्विनां मध्ये' 'यशस्तरः अतिशयेन यशस्वी' 'क्षैतः क्षितौ भवः' 'प्रियः प्रीणयिता सोमः' 'सानौ समुच्छ्रिते' 'अव्ये अविभवे पवित्रे' 'अस्मे अस्मदर्थं' 'सं' 'मृज्यते ऋत्विग्भिः परिपूयते । 'उ अवधारणे । 'पूयमानः त्वं' 'धन्वं अन्तरिक्षे' 'अभि' 'स्वरं अभितः शब्दय । 'यूयम् । पूजायां बहुवचनम् । हे सोम त्वं' 'नः अस्मान्' 'स्वस्तिभिः कल्याणतमैः पालनैः' 'सदा सर्वदा' 'पात रक्षत पालयत ॥

प्र गायताभ्यर्चाम देवान्तसोमं हिनोत महते धनाय ।

स्वादुः पवाते अति वारमव्यमा सीदाति कलशं देवयुनैः ॥ ४ ॥

प्र । गायत । अभि । अर्चाम् । देवान् । सोमम् । हिनोत । महते । धनाय ।

स्वादुः । पवाते । अति । वारम् । अव्यम् । आ । सीदाति । कलशम् । देवऽयुः । नः ॥ ४ ॥

हे स्तोतारः 'प्र' 'गायत । सोमं प्रकर्षेणाभिष्टुत । तथा' 'देवान्' 'अभ्यर्चाम् अभ्यर्चत । पुरुषऽव्ययः । यद्वा । वयं देवानभिष्टुमः यूयं सोमं स्तुतेति । किञ्च 'महते महत् प्रभूतं' 'धनाय धनं प्राप्तुं' 'सोमं' 'हिनोत अभिषवार्थं प्रेरयत । 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति धन-
शब्दस्य चतुर्थी । ततः 'स्वादुः स्वादुकरः' सोमः 'अव्यम् अविभवं' 'वारं वारं पवित्रम्' 'अति

पवते अतीत्य पवते । किंच देवयुः देवान् कामयमानः वनः अस्मदीयः सोमः कलशां पात्रम्
आसीदति आसीदति प्रविशति । उभयत्र लेटयाडागमः ॥

इन्द्रदेवानामुप सख्यमायन्त्सहस्रधारः पवते मदाय ।

नृभिः स्तवानो अनु धाम पूर्वमगन्निन्द्रं महते सौभगाय ॥ ५ ॥

इन्द्रः । देवानाम् । उप । सख्यम् । आयन् । सहस्रधारः । पवते । मदाय ।

नृभिः । स्तवानः । अनु । धाम । पूर्वम् । अगन् । इन्द्रम् । महते । सौभगाय ॥ ५ ॥

देवानाम् इन्द्रादीनां सख्यं सखिभावम् उप आयन् उपगच्छन् सहस्रधारः बहुविध-
धारोपेतः इन्द्रः सोमः मदाय देवानां मदार्थं पवते कलशादिषु क्षरति । नृभिः कर्मनेनृभिः
स्तवानः स्तूयमानः सोमः पूर्वं पुरातनं धाम सुलोकम् अनु गच्छति । तदेवाह । महते
प्रभूताय सौभगाय सौभाग्याय इन्द्रम् अगन् गच्छति । सोम इन्द्रेण पीते सति यजमानानां
महत् सौभाग्यं भवति खलु ॥ अगन् । गमेलुंकि 'मन्त्रे वस' इति चलेलुंक् । 'मो नो धातोः' इति
नत्वम् ॥ ॥ ११ ॥

स्तोत्रे राये हरिरर्षा पुनान इन्द्रं मदा गच्छतु ते भराय ।

देवैर्याहि सरथं राधो अच्छा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

स्तोत्रे । राये । हरिः । अर्ष । पुनानः । इन्द्रम् । मदा । गच्छतु । ते । भराय ।

देवैः । याहि । सरथम् । राधः । अच्छ । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे सोम इन्द्रः हरितवर्णः पुनानः पूयमानस्त्वं स्तोत्रे अस्माभिः क्रियमाणे सति राये
धनार्थम् अर्ष आगच्छ । ततः पते त्वदीयः मदः मदकरः रसः भराय । 'भृ भर्त्सने' । भर्त्स-
यन्ति शत्रून् योद्धार इति भरः संग्रामः । तदर्थम् इन्द्रं गच्छतु । किंच सरथं देवैः समानं
रथमास्थाय राधः अच्छ अस्माकं धनार्थं याहि आगच्छ । यूयं वनः अस्मान् स्वस्तिभिः
सदा पात । त्वं रक्ष ॥

प्र काव्यमुशनेव ब्रुवाणो देवो देवानां जनिमा विवक्ति ।

महिष्रतः शुचिबन्धुः पावकः पदा वराहो अभ्येति रेभन् ॥ ७ ॥

प्र । काव्यम् । उशनाइव । ब्रुवाणः । देवः । देवानाम् । जनिम । विवक्ति ।

महिष्रतः । शुचिबन्धुः । पावकः । पदा । वराहः । अभि । एति । रेभन् ॥ ७ ॥

उशनेव पृतनामक ऋषिरिव काव्यं कविकर्म स्तोत्रं ब्रुवाणः उच्चारयन् देवः स्तोताय-
मृषिर्दृषगणो नाम देवानाम् इन्द्रादीनां जनिम जन्मानि प्र विवक्ति प्रकर्षेण ब्रवीति । 'वच
परिभाषणे' । व्यत्ययेन विकरणस्य लुः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्यम् । महिष्रतः प्रभूत-
कर्मा शुचिबन्धुः । बध्नन्ति शत्रून् इति बन्धूनि तेजांसि बलानि वा । दीप्तिजस्कः पावकः पापानां
शोधकः वराहः । वरं च तदहश्च वराहः । 'राजाहः सखिभ्यष्ट्' इति टच् समासान्तः । तस्मिन्नहनि

अभिपूयमाणत्वेन तद्वान् । अर्शआदिस्वात् मत्वर्थीयोऽच् । तादृशः सोमः ऽरेभन् शब्दं कुर्वन् ऽपदा पदानि स्थानानि पात्राणि ऽअभ्येति अभिगच्छति । यद्वा । यथा कश्चन वराहः पदा पादेन भूमिं विक्रममाणः शब्दं करोति तद्वत् ॥

प्र हंसासस्तृपलं मन्युमच्छामादस्तं वृषगणा अयासुः ।

आङ्गूष्यं पर्वमानं सखायो दुर्मर्षं साकं प्र वदन्ति वाणम् ॥ ८ ॥

प्र । हंसासः । तृपलम् । मन्युम् । अच्छ । अमात् । अस्तम् । वृषऽगणाः । अयासुः ।

आङ्गूष्यम् । पर्वमानम् । सखायः । दुऽमर्षम् । साकम् । प्र । वदन्ति । वाणम् ॥ ८ ॥

॥ हंसासः शत्रुभिर्हन्यमाना हंसा इवाचरन्तो वा ऽवृषगणाः एतन्नामका ऋषयः ऽअमात् शत्रूणां बलात् त्रासिताः सन्तः ऽतृपलम् । तृपलशब्दः क्षिप्रवाची । तदुक्तं यास्केन—‘ तृपलप्रभर्मा क्षिप्रप्रहारी ’ (निरु. ५. १२) इति । क्षिप्रप्रहारिणं ऽमन्युं शत्रून्भिमन्यमानं सोमम् ऽअच्छ अभिलक्ष्य ऽअस्तं यज्ञगृहं ऽप्र ऽअयासुः प्रायासिषुः प्रगच्छन्ति । ततः ऽसखायः स्तुत्यस्तोत्रचलक्षणेन संबन्धेन सखिभूताः स्तोतारः ऽआङ्गूष्यं सर्वैरभिगन्तव्यम् । यद्वा । घोशब्दस्य पृषोदरादिस्वात् गू इत्यादेशः । आङोऽनुनासिकश्छान्दसः । स्तोत्राहं ऽदुर्मर्षं शत्रुभिर्दुर्धरं दुःसहमेवंविधं सोमं ऽपर्वमानम् उद्दिश्य ऽवाणं वाद्यविशेषं ऽसाकं सहैव ऽप्र ऽवदन्ति प्रवादयन्ति । तदुपलक्षितं गानं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

स रंहते उरुगायस्य जूतिं वृथा क्रीळन्तं मिमते न गावः ।

परीणसं कृणुते तिग्मशृङ्गो दिवा हरिर्ददृशे नक्तमृजः ॥ ९ ॥

सः । रंहते । उरुऽगायस्य । जूतिम् । वृथा । क्रीळन्तम् । मिमते । न । गावः ।

परीणसम् । कृणुते । तिग्मऽशृङ्गः । दिवा । हरिः । ददृशे । नक्तम् । मृजः ॥ ९ ॥

॥ सः सोमः ऽरंहते । अतिशीघ्रं गच्छतीत्यर्थः । ऽउरुगायस्य बहुभिः स्तुत्यस्यात्मनः ऽजूतिं गतिमनुसरन् । तं ऽवृथा अनायासेन ऽक्रीळन्तं विहरन्तं गच्छन्तं सोमं ऽगावः अन्ये गन्तारः ऽन ऽमिमते न परिच्छिन्दन्ति । तमनुगन्तुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । किंच ऽतिग्मशृङ्गः । शृणन्ति हिंसन्ति तमांसीति शृङ्गाणि तेजांसि । तीक्ष्णतेजस्कः ऽपरीणसम् । बहुनामैतत् । बहुविधं तेजः ऽकृणुते करोति । अन्तरिक्षे वर्तमानो यः सोमः ऽदिवा अहनि ऽहरिः हरितवर्णः ऽददृशे दृश्यते । न प्रकाशत इत्यर्थः । ऽनक्तं रात्रौ तु ऽमृजः ऋजुगामी विस्पष्टः प्रकाशयुक्तो दृश्यते । दृशेः कर्मणि लिटि रूपम् ॥

इन्दुर्वाजी पवते गोन्योधा इन्द्रे सोमः सह इन्वन्मदाय ।

हन्ति रक्षो बाधते पर्यरातीर्वरिवः कृण्वन् वृजनस्य राजा ॥ १० ॥

इन्दुः । वाजी । पवते । गोऽन्योधाः । इन्द्रे । सोमः । सह । इन्वन् । मदाय ।

हन्ति । रक्षः । बाधते । परी । अरातीः । वरिवः । कृण्वन् । वृजनस्य । राजा ॥ १० ॥

वृन्दुः क्षरणशीलः वज्राजी बलवान् वगोन्योधाः गमनशीलनीचीनाग्रसंसघातः वृन्द्रे
 सहः बलकररसम् वृन्वन् प्रेरयन् सोमः मदाय तस्य मदार्थं पवते क्षरति^१ । किंच वरक्षः
 रक्षःकुलं हन्ति हिनस्ति । किंच अरातीः अरातीन् शत्रून् परि बाधते परितः संहरति । कीदृशः ।
 वरिवः वरणीयं धनं वृण्वन् स्तोतृणां कुर्वन् वृजनस्य बलस्य राजा हंशिता सोम इति ॥ १२ ॥

अथ धारया मध्वा पृचानस्तिरो रोम पवते अद्रिदुग्धः ।

इन्दुरिन्द्रस्य सख्यं जुषाणो देवो देवस्य मत्सरो मदाय ॥ ११ ॥

अथ । धारया । मध्वा । पृचानः । तिरः । रोम । पवते । अद्रिदुग्धः ।

इन्दुः । इन्द्रस्य । सख्यम् । जुषाणः । देवः । देवस्य । मत्सरो । मदाय ॥ ११ ॥

अथ अथानन्तरम् अद्रिदुग्धः प्रावभिर्दुग्धोऽभिषुतः सोमः मध्वा मदकारिण्या धारया
 पृचानः देवान् संपर्चयन् संयोजयन् रोम अविरोमभिः कृतं पवित्रं तिरः तिरस्कृत्य व्यवधातुं
 कृत्वा पवते कलशेषु क्षरति । किंच इन्द्रस्य सख्यं सखिभावं कर्म वा जुषाणः सेवमानः
 देवः द्योतमानः मत्सरो मदकरः इन्दुः सोमः देवस्य इन्द्रस्य मदाय मदार्थं पवते ॥

अभि प्रियाणि पवते पुनानो देवो देवान्स्वेन रसेन पृञ्चन् ।

इन्दुर्धर्माण्युतथा वसानो दश क्षिपो अव्यत सानो अव्ये ॥ १२ ॥

अभि । प्रियाणि । पवते । पुनानः । देवः । देवान् । स्वेन । रसेन । पृञ्चन् ।

इन्दुः । धर्माणि । ऋतुऽथा । वसानः । दश । क्षिपः । अव्यत । सानो । अव्ये ॥ १२ ॥

प्रियाणि प्रीणयितृणि धर्माणि धारकाणि तेजांसि ऋतुथा काले काले वसानः आच्छा-
 दयन् इन्दुः सोमः पुनानः पूयमानः सन् अभि पवते कलशानभिलक्ष्य क्षरति । कीदृशः ।
 देवः संक्रीडनशीलः स्वेन आत्मीयेन रसेन देवान् इन्द्रादीन् पृञ्चन् संपर्चयन् संयोजयन् ।
 तमिमं दश दशसंख्याकाः क्षिपः । अङ्गुलिनामैतत् । कर्मार्थं प्रेरयन्ति इति । तत्संख्याका अङ्गुलयः
 सानो समुच्छ्रिते अव्ये अधिभवे पवित्रे अव्यत गमयन्ति । यद्वा । तत्र पवित्रे पूयमानं सोम-
 मव्यत गच्छन्ति । वी गत्यादिषु । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

वृषा शोणो अभिकर्निक्रदद्वा नदयन्नेति पृथिवीमुत धाम् ।

इन्द्रस्येव वृषरा शृण्व आजौ प्रचेतयन्वर्षति वाचमेमाम् ॥ १३ ॥

वृषा । शोणः । अभिऽकर्निक्रदत् । गाः । नदयन् । एति । पृथिवीम् । उत । धाम् ।

इन्द्रस्यऽइव । वृषः । आ । शृण्वे । आजौ । प्रऽचेतयन् । अर्षति । वाचम् । आ । इमाम् ॥ १३ ॥

शोणः शोणघर्णः वृषा कश्चिद्वृषभः गाः पशून् अभिकर्निक्रदत् अभिलक्ष्य शब्दं करोति ।
 एवं गाः स्तुतीर्विश्रयणार्थं पयसो दोग्ध्रीर्धेनून्वा अभिकर्निक्रदद्भिः शब्दायमानः । तदेवाह । नदयन्
 शब्दमुत्पादयन् सोमः पृथिवीमुत अपि च धाम् एतौ लोकौ एति गच्छति । किंच वृषः ।
 वाङ्मनामैतत् । तस्य वाक् शब्दः आजौ संग्रासे इन्द्रस्येव इन्द्रस्य शब्द इव अथा शृण्वे सर्वैः

भूयते । ततः प्रचेतयन् आत्मानं सर्वेषां प्रज्ञापयन् इमां वाचम् अवर्षति समन्ताद्भ्रमयति । उच्चैः शब्दाद्यत इत्यर्थः ॥

रसाय्यः पर्यसा पिन्वमान ईरयन्नेषि मधुमन्तमंशुम् ।

पर्वमानः संतनिर्मेषि कृण्वन्निन्द्राय सोम परिषिच्यमानः ॥ १४ ॥

रसाय्यः । पर्यसा । पिन्वमानः । ईरयन् । एषि । मधुमन्तम् । अंशुम् ।

पर्वमानः । समन्तनिम् । एषि । कृण्वन् । इन्द्राय । सोम । परिषिच्यमानः ॥ १४ ॥

हे सोम रसाय्यः । रसेरौणादिक आर्यप्रत्ययः । आस्वाद्यः पर्यसा^१ पिन्वमानः क्षरस्वम् ईरयन् शब्दं प्रेरयन् मधुमन्तं माधुर्योपेतम् अंशु रसभावम्^२ एषि प्राप्नोषि^३ । 'अंशुः शमष्टमात्रो भवति' (निरु. २.५) इति यास्कः । अनेन सोमरसोऽभिधीयते । किंच हे सोम परिषिच्यमानः अग्निः परिषिक्तस्त्वं पर्वमानः पवित्रे पूज्यमानः सन् संतनिम् । 'तनु विस्तारे' । इत्यर्थः । संततां धारां कृण्वन् कुर्वन् इन्द्राय इन्द्रार्थम् एषि गच्छसि ॥

एवा पवस्व मदिरो मदायोदग्राभस्य नमयन् वधस्नैः ।

परि वर्णं भरमाणो रुशन्तं गव्युर्नो अर्षं परि सोम सिक्तः ॥ १५ ॥

एव । पवस्व । मदिरः । मदाय । उदग्राभस्य । नमयन् । वधस्नैः ।

परि । वर्णम् । भरमाणः । रुशन्तम् । गव्युः । नः । अर्षं । परि । सोम । सिक्तः ॥ १५ ॥

हे सोम मदिरः मदकरस्वम् उदग्राभस्य । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' (पा. सू. १.४.३२.१) इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । 'चतुर्थ्यर्थं बहुलम्' (पा. सू. २.३.६२) इति षष्ठी । उदग्राभ-मुदकग्राहिणं मेवं वधस्नैः हननसाधनैरायुधैः नमयन् वृष्ट्यर्थं प्रह्वीकुर्वन् मदाय मदार्थम् एव पवस्व । एवं पात्रेषु क्षर । किंच रुशन्तम् आरोचमानं श्वेतं वर्णं परि भरमाणः परितो विभ्रन् सिक्तः पवित्रे सिच्यमानस्त्वं गव्युः नः^४ अस्माकं गा इच्छन् परि अर्षं परिगच्छ ॥ १५ ॥

जुष्टी न इन्दो सुपथा सुगान्युरौ पवस्व वरिवांसि कृण्वन् ।

घनेव विष्वग्दुरितानि विघ्नन्धि ष्णुना धन्व सानो अव्ये ॥ १६ ॥

जुष्टी । नः । इन्दो इति । सुपथा । सुगानि । उरौ । पवस्व । वरिवांसि । कृण्वन् ।

घनाऽइव । विष्वक् । दुःइतानि । विघ्नन् । अग्निं । स्तुना । धन्व । सानौ । अव्ये ॥ १६ ॥

हे इन्दो वीस पवमान जुष्टवी । 'स्नात्वाद्यश्च' इति निपातितः । स्तुतिभिः प्रीतो^५ भूत्वा^६ नः अस्माकं सुपथानि वैदिकमार्गान् तथा वरिवांसि चरणीयानि धनानि सुगा सुगमनानि सुप्राप्तव्यानि कृण्वन् कुर्वन् उरौ विस्तीर्णे द्रोणकलशे पवस्व क्षर । किंच घनेव घनीभूतेन कोहमयेनायुधेनेव विष्वक् सर्वतः दुरितानि दुष्प्राप्तव्यानि रक्षांसि विघ्नन् हिंसन् सानौ समुच्छिन्ते^६ अव्ये अविभवे स्तुना स्वता धारासंघेन अधि धन्व अधिगच्छ । धविर्गत्यर्थः ॥

१. त१.७-सु-पर्यसा युक्तः । २. त-भवं । ३. त१.२.३.४.५-प्राप्नोति । ४. ग-त-भ१.२.४.६-
'नः' नास्ति । ५. भ६-प्रीतस्त्वं । ६. त७-सु-समुच्छिन्ते देशे ।

वृष्टिं नो अर्ष दिव्यां जिगत्नुमिळावतीं शृंगयीं जीरदानुम् ।

स्तुकेव वीता धन्वा विचिन्वन्बन्धूनिमाँ अवराँ इन्दो वायून् ॥ १७ ॥

वृष्टिम् । नः । अर्ष । दिव्याम् । जिगत्नुम् । इळाऽवतीम् । शम्ऽगयीम् । जीरऽदानुम् ।
स्तुकाऽइव । वीता । धन्व । विऽचिन्वन् । बन्धून् । इमान् । अवरान् । इन्दो इति । वायून् ॥ १७ ॥

हे सोम वनः अस्माकं वृष्टिम् वअर्ष गमय । कीदृशीम् । वदिव्यां दिवि भवां वजिगत्नुं
गमनशीलाम् वइळावतीम् अन्नवतीं वशृंगयीं सुखस्य निवासभूतां वजीरदानुं क्षिप्रदानोपेताम् । किंच
हे वइन्दो त्वं वस्तुकेव ववीता कान्तानि । स्तुकशब्दोऽपत्यवचनः । अपत्यानि यथा विचिनोषि तद्वत्
वबन्धून् स्तुत्यस्तोतृत्वेन बन्धुभूतान् वअवरान् अवरदेशे स्थितान् पार्थिवान् ववायून् त्वामभि-
गच्छतः वइमान् अस्मान् वविचिन्वन् धनादिप्रदानार्थं गवेषमाणः सन् वधन्व गच्छ ॥

ग्रन्थि न वि ष्य ग्रथितं पुनान क्रजुं च गातुं वृजिनं च सोम ।

अत्यो न क्रदो हरिरा सृजानो मर्यो देव धन्व पस्त्यावान् ॥ १८ ॥

ग्रन्थिम् । न । वि । स्य । ग्रथितम् । पुनानः । क्रजुम् । च । गातुम् । वृजिनम् । च । सोम ।
अत्यः । न । क्रदः । हरिः । आ । सृजानः । मर्यः । देव । धन्व । पस्त्यऽवान् ॥ १८ ॥

वपुनानः पूयमानस्त्वं वग्रथितं पापैर्वहं माँ ववि ष्य मुञ्च^१ । पापेभ्यो विक्षेपय । कथमिव ।
वग्रन्थि वन यथा कश्चित् ग्रन्थि विक्षेपयति । 'षो अन्तकर्मणि' इत्यस्य लोटि रूपम् । किंच हे वसोम
त्वम् वक्रजुम् अवक्रं वगातुं मार्गं वच वृजिनं बलं वच सह्यं देहि । वह्रिः हरितवर्णस्त्वम् वआ
वसृजानः पात्रेष्वासृज्यमानः सन् वअत्यो वन अतनशीलोऽथ इव वक्रदः क्रन्दसि शब्दायसे । किंच
हे वदेव वमर्यः मनुष्यहितो मारको हिंसको वा शत्रूणां वपस्त्यावान् । पस्त्यं गृहम् । तद्वास्त्वं वधन्व
मामभिगच्छ कलशान् वा ॥

जुष्टो मदाय देवतात इन्दो परि णुना धन्व सानो अव्ये ।

सहस्रधारः सुरभिरदब्धः परि स्रव वाजसातौ नृषध्वे ॥ १९ ॥

जुष्टः । मदाय । देवऽताते । इन्दो इति । परि । स्तुना । धन्व । सानौ । अव्ये ।
सहस्रधारः । सुरभिः । अदब्धः । परि । स्रव । वाजऽसातौ । नृऽसध्वे ॥ १९ ॥

हे वइन्दो वमदाय वजुष्टः पर्याप्तस्त्वं वदेवताते देवैस्तते यज्ञे वसानौ समुच्छ्रिते वअव्ये
अविभवे^२ पवित्रे^३ वस्तुना स्रवणशीलेन^४ धारासंचेन सह वपरि वधन्व परिगच्छ । वसहस्रधारः
बहुविधभारोपेतः वसुरभिः सुगन्धिरस्त्वम् वअदब्धः न कैश्चिद्विसितः सन् ववाजसातौ अन्नलाभनिमित्ते^५
वनृसध्वे नृभिः सोढव्ये युद्धे वपरि वस्रव परितो गच्छ ॥

अरुमानो येऽरथा अरुक्ता अत्यासो न संसृजानास आजौ ।

एते शुक्रासौ धन्वन्ति सोमा देवासस्ताँ उप याता पिबध्वे ॥ २० ॥

१. त३-म४.५-विमुच । २. ग-त३-म१.४.७- 'अविभवे' नास्ति । ३. त१.७-म२-मु- 'पवित्रे'
नास्ति । ४. त१-म६-मु-श्रयण* । ५. ग-अन्नलाभे धननिमित्ते; त१.३.४.५.६.७-म२-मु-
अन्नलाभाय निमित्ते; म१.४-अन्नलाभाय निमित्तौ ।

अरश्मानः । ये । अरथाः । अयुक्ताः । अत्यासः । न । ससृजानासः । आजौ ।
एते । शुक्रासः । धन्वन्ति । सोमाः । देवासः । तान् । उप । यात । पिबन्धै ॥ २० ॥

वअरश्मानः रश्मिवर्जिताः । रज्जुरहिता^१ इति यावत् । वअरथाः रथवर्जिताः । वअयुक्ताः
कुत्रापि न नियुक्ताः । अवद्धा इत्यर्थः । एतादृशाः । ये । आजौ युद्धे । वससृजानासः सृज्यमानाः
वअत्यासो वन अश्वा यथा स्वरया लक्ष्यं गच्छन्ति तद्वदाजौ । अजन्ति कर्मकरणार्थमृत्विजोऽत्र
इत्याजिर्यज्ञः । तस्मिन् सृज्यमानाः शुक्रा^२ दीप्यमानाः । एते । सोमाः । धन्वन्ति क्षिप्रं कलशानभि-
गच्छन्ति । अथ प्रत्यक्षः । हे । देवासः देवाः । तान् आगच्छतः सोमान् । पिबन्धै पानाय । उप । यात
उपगच्छत ॥ ॥ १४ ॥

एवा न इन्दो अभि देववीतिं परि सव नमो अर्णश्चमूषु ।

सोमो अस्मभ्यं काम्यं बृहन्तं रयिं ददातु वीरवन्तमुग्रम् ॥ २१ ॥

एव । नः । इन्दो इति । अभि । देवऽवीतिम् । परि । सव । नमः । अर्णः । चमूषु ।
सोमः । अस्मभ्यम् । काम्यम् । बृहन्तम् । रयिम् । ददातु । वीरऽवन्तम् । उग्रम् ॥ २१ ॥

हे । इन्दो सोम । नः अस्मदीयम् । एव । देववीतिम् । देवानां वीतिर्भक्षणं गमनं वा यस्मिन्
स देववीतिर्यज्ञः । तमभिलक्ष्य । नमः नमसो द्युलोकात् । अर्णः उदकम् । अनेन पवित्राग्निर्गतः
सोमरसोऽभिधीयते । तं रसं । चमूषु चमसेषु । परि । सव परितः क्षर । ततः । सोमः । काम्यं
काम्यमानं । बृहन्तं प्रबृद्धं । वीरवन्तं पुत्रयुक्तम् । उग्रम् उदूर्णबलं । रयिं धनम् । अस्मभ्यं । ददातु
प्रयच्छतु ॥

तक्षद्यदी मनसो वेनतो वाज्येष्टस्य वा धर्मेणि क्षोरनीके ।

आदीमायन्वरमा वावशाना जुष्टं पतिं कलशे गाव इन्दुम् ॥ २२ ॥

तक्षत् । यदि । मनसः । वेनतः । वाक् । ज्येष्टस्य । वा । धर्मेणि । क्षोः । अनीके ।
आत् । ईम् । आयन् । वरम् । आ । वावशानाः । जुष्टम् । पतिम् । कलशे । गावः । इन्दुम् ॥ २२ ॥

वेनतः । 'वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणः' (निरु. १०. ३८) इति यास्कः । कामयमानस्य
वमनसः । मन्यतेः स्तुतिकर्मणः । स्तोतुः । वाक् स्तुतिलक्षणा । यदि पुनं । तक्षत् संस्करोति । वाक्शब्द
उपमार्थः । यथा । धर्मेणि । 'निमित्तात्कर्मसंयोगे^३' (पा. सू. २. ३. ३६. ६) इति सप्तमी । धारकं
योगक्षेमविषयं कर्मोद्दिश्य^४ । क्षोः शब्दायमानस्य । अनीके मुखे तत्र स्थितस्य जानपदिकस्य वाक्
ज्येष्टस्य । द्वितीयार्थे पृष्ठी । प्रशस्यतमं राजानं यथा स्तौति तथा स्तोतुर्वाक् सोमं स्तौतीत्यर्थः ।
वात् अनन्तरमेव । वरं वरणीयं । जुष्टं देवानां मदाय पर्याप्तं । पतिं सर्वस्य पालकं । कलशे स्थितम्
इन्दुम् । ईम् पुनं सोमं । वावशानाः कामयमानाः । गावः । आ । आयन् । पयसा स्वीयेन
मिश्रयितुमागच्छन्ति ॥

१. त-मु-रज्जुवर्जिता; म२-रज्जुता । २. म१(२)-शुक्रासः शुक्रा । ३. त-म६-निमित्तत्वात् कर्म-
संयोगः; म१.२-निमित्तत्वात् कर्मसंयोगः; म४-निमित्तत्वात् कर्मयोगः । ४. त-म२.६-धर्मोद्दिश्य ।

प्र दानुदो दिव्यो दानुपिन्व ऋतमृताय पवते सुमेधाः ।

धर्मा भुवद्वृजन्यस्य राजा प्र रश्मिभिर्दशभिर्भारि भूम ॥ २३ ॥

प्र । दानुऽदः । दिव्यः । दानुऽपिन्वः । ऋतम् । ऋताय । पवते । सुऽमेधाः ।

धर्मा । भुवत् । वृजन्यस्य । राजा । प्र । रश्मिऽभिः । दशऽभिः । भारि । भूम ॥ २३ ॥

पदिव्यः दिवि भवः पदानुदः दानुभ्यो धनादीनां दाता । तदेवाह । पदानुपिन्वः । 'पिवि सेचने' । 'कर्मण्यण्' (पा. सू. ३. २. १) इत्यण् । दानुभ्यः कामानां क्षारयिता पसुमेधाः शोभन-
प्रज्ञः सोमः पकृताय सत्यभूतायेन्द्राय पकृतं सत्यभूतमात्मीयं रसं पप्र पवते प्रकर्षेण क्षरति ।
पराजा दीप्यमानः सोमः पवृजन्यस्य साधुबलस्य पधर्मा धारयिता पभुवत् भवति । किंच पदशभिः
पुत्संख्याकाभिः परश्मिभिः कर्मकरणार्थमश्वानाभिरङ्गुलिभिः पभूम प्रभूतं पप्र पभारि प्रधार्यते ।
चिणि रूपम् ॥

पवित्रेभिः पवमानो नृचक्षा राजा देवानामुत मर्त्यानाम् ।

द्विता भुवद्रयिपती रयीणामृतं भरत्सुभृतं चार्विन्दुः ॥ २४ ॥

पवित्रेभिः । पवमानः । नृचक्षाः । राजा । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ।

द्विता । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणाम् । ऋतम् । भरत् । सुऽभृतम् । चारु । इन्दुः ॥ २४ ॥

पपवित्रेभिः पवित्रैः पपवमानः पूयमानः पनृचक्षाः नृणां कलाफलयोर्दृष्टा तथा^१ पदेवानाम्
इन्द्रादीनाम् पउत अपि च पमर्त्यानां मनुष्याणामेवमुभयेषां जनानां पराजा परयिपतिः धनस्य
पतिः न त्वल्पस्य पतिः किन्तु परयीणां बहुनां धनानां स्वामी । वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बाहुल्यं च
विवक्ष्यते । ईदृशः सोमः पद्विता द्विधा देवेष्वपि च मनुष्येषु पभुवत् भवति । सोऽयम् पइन्दुः
सोमः पसुभृतं सुष्ठु संभृतं पचारु कल्याणम् पकृतम् उदकं पभरत् विभर्ति ॥

अर्वीइव श्रवसे सातिमच्छेन्द्रस्य वायोरभि वीतिमर्ष ।

स नः सहस्रा बृहतीरिषो दा भवा सोम द्रविणोवित्पुनानः ॥ २५ ॥

अर्वीन्ऽइव । श्रवसे । सातिम् । अच्छ । इन्द्रस्य । वायोः । अभि । वीतिम् । अर्ष ।

सः । नः । सहस्रा । बृहतीः । इर्षः । दाः । भव । सोम । द्रविणः । वित् । पुनानः ॥ २५ ॥

हे सोम अन्नार्थं युद्धे पअर्वानिव अश्वो यथा गच्छति तद्वत् त्वं पश्रवसे अस्माकमन्नार्थं तथा
पसातिमच्छ धनलाभं प्रति पइन्द्रस्य पवायोः च पवीतिं पानम् पअभि पअर्ष अभिगच्छ । ऐन्द्रवायव-
ग्रहे हीन्द्रवायू सह सोमं पिबत इत्यत्र सहोपादानम् । पसः त्वं पसहस्रा सहस्राणि बहुविधानि
पबृहतीः बृंहितानि प्रवृद्धानि पइषः अन्नानि पनः अस्मभ्यं पदाः प्रयच्छ । हे पसोम पपुनानः
पूयमानस्त्वं नोऽस्मभ्यं पद्रविणोवित् धनस्य^२ लम्भयिता पभव । द्रविणशब्दात् 'सर्वप्रातिपदि-
केभ्यो लालसायां सुगक्तव्यः' (का. ७. १. ५१. ३) इति सुगागमः ॥ ॥ १५ ॥

१. त१.२.७-अथा; त२.४.५.६-भ१.२.४.७- 'तथा' नास्ति; भ६-यथा; सु-अथ ।

२. त-अस्य ।

देवाव्यो नः परिषिच्यमानाः क्षयं सुवीरं धन्वन्तु सोमाः ।

आयज्यवः समृतिं विश्ववारा होतारो न दिवियजो मन्द्रतमाः ॥ २६ ॥

देवऽअयः । नः । परिऽसिच्यमानाः । क्षयम् । सुऽवीरम् । धन्वन्तु । सोमाः ।

आऽयज्यवः । सुऽमृतिम् । विश्ववाराः । होतारः । न । दिविऽयजः । मन्द्रऽतमाः ॥ २६ ॥

१देवाव्यः । अवतेस्तर्पणार्थस्य 'अविनृस्तृतन्निभ्य ईः' इतीप्रत्ययः । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति जसः स्वरितस्वम् । देवानां तर्पयितारः १परिषिच्यमानाः परितः पात्रेषु सिच्यमानाः १सोमाः १नः अस्माकं १सुवीरं शोभनपुत्रं १क्षयं गृहं १धन्वन्तु प्रेरयन्तु । तथा १आयज्यवः आभिमुख्येन यष्टव्या आभिमुख्येन प्रयच्छन्तो वा अत एव १विश्ववाराः सर्वैर्वरणीयाः १समृतिम् अनुग्रहबुद्धिं च प्रेरयन्तु । कीदृशाः । १होतारो १न होतारो यथा देवानिन्द्रादीन् स्तुवन्ति एवं १दिवियजः दिवि द्युलोके स्थितानिन्द्रादीन् देवान् यजन्तः । दिव्शब्दे 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । १मन्द्रतमाः अत्यन्तं मदकराः ॥

एवा देव देवताते पवस्व महे सोम प्सरसे देवपानः ।

महश्चिद्धिं स्मसिं हिताः समये कृधि सुस्थाने रोदसी पुनानः ॥ २७ ॥

एव । देव । देवऽताते । पवस्व । महे । सोम । प्सरसे । देवऽपानः ।

महः । चित् । हि । स्मसिं । हिताः । सुऽमये ।

कृधि । सुस्थाने इति सुऽस्थाने । रोदसी इति । पुनानः ॥ २७ ॥

हे १देव द्योतमान स्तोतव्य वा हे १सोम १देवपानः देवैः पातव्यस्त्वं १देवताते देवैस्तते विजते यज्ञे १महे महते १प्सरसे भक्षणाय देवानां पानाय १एव एवं १पवस्व धर । ततो घयं १हिताः त्वया प्रेरिताः सन्तः १समये मरणधर्मसहिते संग्रामे १महश्चित् महतो बलाधिकानपि शत्रून् १स्मसि १हि अभिभवेम खलु । किंच १पुनानः पूयमानस्त्वं १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १सुस्थाने अस्माकं शोभनावासस्थाने सत्यौ १कृधि कुरु ॥

अश्वो न क्रदो वृषभिर्युजानः सिंहो न भीमो मनसो जवीयान् ।

अर्वाचीनैः पृथिभिर्ये रजिष्ठा आ पवस्व सौमनसं न इन्दो ॥ २८ ॥

अश्वः । न । क्रदः । वृषऽभिः । युजानः । सिंहः । न । भीमः । मनसः । जवीयान् ।

अर्वाचीनैः । पृथिऽभिः । ये । रजिष्ठाः । आ । पवस्व । सौमनसम् । नः । इन्दो इति ॥ २८ ॥

हे सोम १वृषभिः क्रत्विग्भिः सोममभिपुण्वजिः १युजानः योज्यमानस्वम् १अश्वो १न अश्व इव १क्रदः क्रन्दसि शब्दायसे । कीदृशः । १सिंहो १न सिंह इव १भीमः शत्रूणां भयंकरः तथा १मनसः अपि १जवीयान् वेगवत्तरः । १अर्वाचीनैः अभिमुखैः १पृथिभिः मार्गैः १ये मार्गैः १रजिष्ठाः अत्यन्तमृजवो भवन्ति । 'विभापजोऽन्दसि' इत्युकारस्य रादेशः । हे १इन्दो दीप्यमान सोम तैर्मार्गैः १नः अस्माकं १सौमनसं सौमनस्यम् १आ १पवस्व आप्रापय ॥

शतं धारां देवजाता असृग्रन्तसहस्रमेनाः कवयो मृजन्ति ।

इन्दो सनित्रं दिव आ पवस्व पुरण्तासि महतो धनस्य ॥ २९ ॥

शतम् । धारोः । देवऽजाताः । असृग्रन् । सहस्रम् । एनाः । कवयः । मृजन्ति ।

इन्दो इति । सनित्रम् । दिवः । आ । पवस्व । पुरऽएता । असि । महतः । धनस्य ॥ २९ ॥

हे सोम वदेवजाताः देवार्थं प्रादुर्भूताः वशतं शतसंख्याकास्वदीयाः वधाराः वअसृग्रन्
सृज्यन्ते । ततः वकवयः श्रान्तदक्षिण कस्विजः वसहस्रं बहुविधाः वएनाः त्वदीया धाराः वमृजन्ति
अलंकुर्वन्ति । यद्वा । सहस्रमनेकधा मृजन्ति शोधयन्ति । हे वह्न्दो वसनित्रं भजनसाधनं धनं वदिवः
द्युलोकादस्माकं पुत्रादीनां च वआ वपवस्व आप्रापय । कुतोऽस्य धनमिति चेत् तत्राह । वरुहतः
प्रभूतस्य^१ वधनस्य वपुरण्ता पुरतो गता वअसि भवसि । तस्माद्देहीति ॥

दिवो न सर्गा अससृग्रमह्ना राजा न मित्रं प्र मिनाति धीरः ।

पितुर्न पुत्रः क्रतुर्मिर्यतान आ पवस्व विशे अस्या अजीतिम् ॥ ३० ॥

दिवः । न । सर्गाः । अससृग्रम् । अह्नाम् । राजा । न । मित्रम् । प्र । मिनाति । धीरः ।

पितुः । न । पुत्रः । क्रतुऽभिः । यतानः । आ । पवस्व । विशे । अस्यै । अजीतिम् ॥ ३० ॥

वदिवो वन यथा दिवो द्योतमानस्यादित्यस्य^२ वअह्ना संबन्धिनः वसर्गाः रश्मयः वअससृग्रं
विसृज्यन्ते तद्वत् सोमस्य सर्गाः । सृज्यन्त इति सर्गा धाराः । विसृज्यन्ते । सृजेर्व्यत्ययेन कर्मार्थं
लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शस्य श्रुतः । शेरमादेशश्छान्दसः । वधीरः प्राज्ञः वराजा अयं सोमः वमित्रं
सखायं वन वप्र वमिनाति न हिनस्ति । वक्रतुभिः कर्मभिः वयतानः यतमानः वपुत्रः वपितुर्न
पितुर्यथापराभवे^३ करोति तद्वत् कर्मभिर्यतमानस्वम् वअस्यै वविशे प्रजायै वअजीतिम्* अपराभवम्
वआ वपवस्व आप्रापय । यथा न पराजिता भवन्ति तथा कुर्वित्यर्थः^३ ॥ ॥ १६ ॥

प्र ते धारा मधुमतीरसृग्रन्वारान्यत्पूतो अत्येव्यव्यान् ।

पवमान पवसे धाम गोनां जज्ञानः सूर्यमपिन्वो अर्कैः ॥ ३१ ॥

प्र । ते । धारोः । मधुऽमतीः । असृग्रन् । वारान् । यत् । पूतः । अतिऽएषि । अव्यान् ।

पवमान । पवसे । धाम । गोनाम् । जज्ञानः । सूर्यम् । अपिन्वः । अर्कैः ॥ ३१ ॥

वते तव स्वभूताः वमधुमतीः मधुमत्यः वधाराः वप्र वअसृग्रन् तदा प्रसृज्यन्ते वयत् यद्वा
वपूतः वसतीवरीभिस्त्वम् वअव्यान् अविवभवान् ववारान् वालान् पवित्राणि वअत्येषि अतीत्य
गच्छसि । किंच हे वपवमान वधाम धारकं वगोनां गवां पयो लक्ष्मीकृत्य वपवसे । ततः वजज्ञानः
जायमानस्त्वम् वअर्कैः अर्चनीयैः स्वतैजोभिः वसूर्यम् आदित्यम् वअपिन्वः पूरयसि ॥

१. त-भ६ सु-प्रभूत* । २. त-भ६-द्योतमानस्त्वमादित्यस्य । ३. ग-पितुर्यथा पुत्रः पराभवे न
करोति तथा अस्यै विशे यथा न पराजयो भवति तथा आपवस्व रक्षणं कुर्वतीत्यर्थः । *त-भ१.२.४.५-
सु-अजीतिमपराजिति ।

कनिक्रददनु पन्थामृतस्य शुक्रो वि भास्यमृतस्य धाम ।

स इन्द्राय पवसे मत्सरवान् हिन्वानो वाचं मतिभिः कवीनाम् ॥ ३२ ॥

कनिक्रदत् । अनु । पन्थाम् । ऋतस्य । शुक्रः । वि । भासि । अमृतस्य । धाम ।

सः । इन्द्राय । पवसे । मत्सरवान् । हिन्वानः । वाचम् । मतिभिः । कवीनाम् ॥ ३२ ॥

अशिष्यमाणः स सोमः ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य पन्थानं मार्गमभि ऋकनिक्रदत् पुनः-
पुनः शब्दायते । अथ प्रत्यक्षः । ऋतस्य असरणधर्मस्य धाम स्थानभूतः । मरणरहित इत्यर्थः ।
तादृशः ऋकः शुक्रवर्णस्त्वं ऋवि ऋभासि विशेषेण राजसि । मत्सरवान् मदकररसयुक्तः सः स्वम्
इन्द्राय इन्द्रार्थं पवसे क्षरसि । कीदृशः । कवीनां स्तोतॄणां मतिभिः सह वाचं शब्दं
हिन्वानः प्रेरयन् पवसे ॥

दिव्यः सुपर्णोऽर्व चक्षि सोम पिन्वन्धाराः कर्मणा देववीतौ ।

एन्दो विश कलशं सोमधानं क्रन्दन्निहि सूर्यस्योप रश्मिम् ॥ ३३ ॥

दिव्यः । सुऽपर्णः । अर्व । चक्षि । सोम । पिन्वन् । धाराः । कर्मणा । देवऽवीतौ ।

आ । इन्दो इति । विश । कलशम् । सोमऽधानम् । क्रन्दन् । इहि । सूर्यस्य । उप । रश्मिम् ॥ ३३ ॥

हे सोम दिव्यः द्विवि भवः । सुपर्णः सुपतनस्त्वम् अव चक्षि अवस्तात् पश्य^२ ।
चघेरंति सिपि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । किं कुर्वन् । देववीतौ देवानां हविर्भक्षणस्थाने यज्ञे कर्मणा
धाराः पिन्वन् क्षरन् । किं हे इन्दो सोमधानं कलशम् आ विशा । क्रन्दन् शब्दाय-
मानस्त्वं सूर्यस्य^३ प्रेरकस्यादित्यस्य रश्मिं कान्तिम् उप इहि उपगच्छ ॥

तिस्रो वाचं ईरयति प्र वह्निर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् ।

गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति मृतयो वावशानाः ॥ ३४ ॥

तिस्रः । वाचः । ईरयति । प्र । वह्निः । ऋतस्य । धीतिम् । ब्रह्मणः । मनीषाम् ।

गावः । यन्ति । गोऽपतिम् । पृच्छमानाः । सोमम् । यन्ति । मृतयः । वावशानाः ॥ ३४ ॥

वह्निः वोढा यजमानः तिस्रो वाचः ऋग्यजुःसामात्मिकाः स्तुतीः प्रेरयति । तथा
ऋतस्य यज्ञस्य धीतिं धारयित्रीं ब्रह्मणः परिवृढस्य सोमस्य मनीषां मनस ईशित्रीं कव्याणीं
वाचं च प्रेरयति । किं गोपतिं वृषभं यथा गावोऽभिगच्छन्ति तद्वद्वां स्वामिनं सोमं गावः
पृच्छमानाः पृच्छन्त्यः सत्यः यन्ति । स्वपथसा मिश्रयितुमभिगच्छन्ति । तथा वावशानाः
कामयमानाः मृतयः स्तोतारः सोमं यन्ति स्तोतुमभिगच्छन्ति ॥

सोमं गावो धेनवो वावशानाः सोमं विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः ।

सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमं अर्कास्त्रिष्टुभः सं नवन्ते ॥ ३५ ॥

सोमम् । गावः । धेनवः । वावशानाः । सोमम् । विप्राः । मतिभिः । पृच्छमानाः ।

सोमः । सुतः । पूयते । अज्यमानः । सोमं । अर्काः । त्रिऽस्तुभः । सम् । नवन्ते ॥ ३५ ॥

वधेनवः प्रीणयिष्यः वगावः वसोमं ववावशानाः कामयमाना भवन्ति । विप्राः मेधाविनः
स्त्रोतारः वमतिभिः^१ वृच्छमानाः वृच्छन्तो भवन्ति । वज्रयमानः गोभिः सिच्यमानः वसुतः
अभिषुतः वसोमः कृत्विग्भिः परिपूयते । तथा वत्रिष्टुभः त्रिष्टुबूपाः वकर्काः अस्माभिः क्रियमाणा
एते मन्त्राः वसोमे वसं वनवन्ते संगच्छन्ते ॥ १७ ॥

एवा नः सोम परिपिच्यमान आ पवस्व पूयमानः स्वस्ति ।

इन्द्रमा विश बृहता रवेण वर्धया वाचं जनया पुरंधिम् ॥ ३६ ॥

एव । नः । सोम । परिऽसिच्यमानः । आ । पवस्व । पूयमानः । स्वस्ति ।

इन्द्रम् । आ । विश । बृहता । रवेण । वर्धय । वाचम् । जनय । पुरम्ऽधिम् ॥ ३६ ॥

हे वसोम वपरिपिच्यमानः परितः पात्रेषु सिच्यमानः वपूयमानः त्वं वनः अस्माकम् वएव
वस्वस्ति अविनाशम् वआ वपवस्व आप्रापय । किंच वबृहता महता वरवेण शब्देन सह वइन्द्रमा
वविश प्रविश । तथा^२ ववाचं स्तुतिलक्षणां ववर्धय । किंच वपुरंधि बहुधि प्रज्ञानं वजनय अस्मभ्य-
मुत्पादय । वाक्यभेदादनिघातः ॥

आ जागृविर्विप्रं क्रता मतीनां सोमः पुनानो असदचमूषु ।

सपन्ति यं मिथुनासो निकामा अध्वर्यवो रथिरासः सुहस्ताः ॥ ३७ ॥

आ । जागृविः । विप्रः । क्रता । मतीनाम् । सोमः । पुनानः । असदत् । चमूषु ।

सपन्ति । यम् । मिथुनासः । निऽकामाः । अध्वर्यवः । रथिरासः । सुऽहस्ताः ॥ ३७ ॥

वजागृविः जागरणशीलः वक्रता । 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्या आकारः । क्रतानां सत्यानां
वमतीनां स्तुतीनां वविप्रः ज्ञाता सः वसोमः वपुनानः पूयमानः सन् वचमूषु चमसेषु वआ वअसदत्
आसीदति । वमिथुनासः परस्परं संगताः वनिकामाः नितरां कामयमानाः वरथिरासः यज्ञस्य नेतारः
वसुहस्ताः कल्याणपाणयः वअध्वर्यवः पवित्रे वयं सोमं वसपन्ति स्पृशन्ति । 'यप समवाये' ।
'सपतिः स्पृशतिकर्मा' (निरु. ५.१६) इति नैरुक्ताः ॥

स पुनान उप सूरं न धातोभे अग्रा रोदसी वि ष आवः ।

प्रिया चिद्यस्य प्रियसास ऊती स तू धनं कारिणे न प्र यंसत् ॥ ३८ ॥

सः । पुनानः । उप । सूरं । न । धाता ।

आ । उभे इति । अग्राः । रोदसी इति । वि । सः । आवरित्यावः ।

प्रिया । चित् । यस्य । प्रियसासः । ऊती । सः । तु । धनम् । कारिणे । न । प्र । यंसत् ॥ ३८ ॥

वपुनानः पूयमानः वसः सोम इन्द्रे वउप गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । वसूरं वन यथा सूर्यं
वधाता संवत्सर उपगच्छति । 'संवत्सरो वै धाता संवत्सरेणैवास्मै प्रजाः प्रजनयति' (तै. ब्रा.
१.७.२.१) इत्याह्वानात् । किंच वउभे वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वआ वअग्राः स्वमहिम्ना आपूरयति ।
तथा वसः सोमः ववि आवः स्वतेजसा तमांसि विवृणोति । वृणोतिः 'मन्त्रे वस' इति

च्लेर्लुक् । ' छन्दस्यपि दृश्यते ' इत्याडागमः^१ । ' पूर्वपदात् ' इति स इत्यस्य सांहितिकं पत्वम् ।
 वप्रिया । षष्ठ्या आकारः । प्रियस्य वयस्य सोमस्य यद्वा^२ प्रिया प्रियाणि प्रयच्छतो यस्य सोमस्य^३
 वप्रियासासः अत्यन्तं प्रियतमा धाराः वज्जती ज्यै रक्षणाय भवन्ति । वसः वतु क्षिप्रमस्मभ्यं वधनं
 वप्र वयंसत् प्रयच्छतु । यच्छतेर्लेटि सिप्यडागमः । तत्र दृष्टान्तः । वकारिणे वन भुतकाय भुति यथा
 प्रयच्छन्ति तद्वत् ॥

स वर्धिता वर्धनः पूयमानः सोमो मीढान् अभि नो ज्योतिषावीत् ।

येन नः पूर्वे पितरः पदज्ञाः स्वर्विदो अभि गा अद्रिमुष्णन् ॥ ३९ ॥

सः । वर्धिता । वर्धनः । पूयमानः । सोमः । मीढान् । अभि । नः । ज्योतिषा । आवीत् ।
 येन । नः । पूर्वे । पितरः । पदज्ञाः । स्वः । विदः । अभि । गाः । अद्रिम् । उष्णन् ॥ ३९ ॥

वर्धिता देवानां स्वकलाप्रदानेन वर्धयिता ववर्धनः स्वयं वर्धमानः वपवित्रेण वपूयमानः
 वमीढान् कामानां सेक्ता वसः वसोमः वनः अस्मान् वज्योतिषा स्वतेजसा वअभि वआवीत्
 अभिरक्षतु । वयेन सोमेन वपदज्ञाः पणिभिरपहतानां गवां पदानि जानन्तः वस्वर्विदः सर्वज्ञाः^३
 सूर्यं जानन्तो वा^२ वनः अस्माकं वपूर्वे चिरंतनाः वपितरः अङ्गिरसः वगाः पशूनभिलक्ष्य वअद्रि-
 मुष्णन् शिलोच्चयमुष्णन् । सोमतेजसान्धकारावृतं शिलोच्चयं गत्वा पशूनाहरन्तित्यर्थः । उपरिह
 मुष्णातिसमानकर्मा । यद्वा । मुष्णातेर्लेटि वर्णलोपः ॥

अक्रान्तसमुद्रः प्रथमे विधर्मजनयन्प्रजा भुवनस्य राजा ।

बृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः ॥ ४० ॥

अक्रान् । समुद्रः । प्रथमे । विधर्मन् । जनयन् । प्रजाः । भुवनस्य । राजा ।
 बृषा । पवित्रे । अधि । सानौ । अव्ये । बृहत् । सोमः । ववृधे । सुवानः । इन्दुः ॥ ४० ॥

वसमुद्रः । यस्मादापः^४ समुद्रवन्ति स समुद्रः । अपां वर्षकः^५ वराजा सोमः वप्रथमे विस्तृते
 वभुवनस्य उदकस्य विधर्मन् विधारकेऽन्तरिक्षे वप्रजाः वजनयन् उत्पादयन् वअक्रान् सर्वमति-
 क्रामति । क्रमतेर्लुङि तिपीडभावे वृद्धौ च कृतायां सिञ्जलोपे मकारस्य ' मो नो धातोः ' इति नकारे
 रूपम् । वबृषा कामानां वर्धिता वसुवानः अभिपूयमाणः वइन्दुः दीप्तः सः वसोमः वअधि अधिकं
 वसानौ समुच्छ्रिते वअव्ये अविभवे^६ वपवित्रे वबृहत् प्रभूतं वववृधे वर्धते ॥ ॥ ३८ ॥

महत्तत्सोमो महिषश्चकारायां यद्गर्भोऽवृणीत देवान् ।

अदधादिन्द्रे पर्वमान ओजोऽर्जनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः ॥ ४१ ॥

महत् । तत् । सोमः । महिषः । चकार । अपाम् । यत् । गर्भः । अवृणीत । देवान् ।
 अदधात् । इन्द्रे । पर्वमानः । ओजः । अर्जनयत् । सूर्ये । ज्योतिः । इन्दुः ॥ ४१ ॥

१. त-भ६-मु-इत्यडागमः । २. त१.२.५.६.७- ' यद्वा ...सोमस्य ' नास्ति । ३. त-सर्वं जानन्तो
 वा; भ६-सर्वं जानन्तो । ४. ग-समुद्रवन्त्यस्मादाप इति । ५. त१.२.५.६.७-अविमये; त४-अविसये ।

१महिषः महान् पूज्यो वा १सोमः १महत् प्रभूतं १तत् कर्म १चकार अकरोत् । किं तत् ।
१अपां १गर्भः उदकानां गर्भभूतो जनयितृत्वाज्जन्यत्वाच्च स सोमः १देवान् १अवृणीत समभजतेति
१यत् १तत् कृतवानिति । किंच १पवमानः पूयमानः सोमः १ओजः सोमपानेन^१ जन्यं बलम् १इन्द्रे
१अदधात् व्यदधात् । तथा १इन्दुः सोमः १धूर्यं १ज्योतिः तेजः १अजनयत् ॥

मत्सि वायुमिष्टये राधसे च मत्सि मित्रावरुणा पूयमानः ।

मत्सि शर्धो मारुतं मत्सि देवान्मत्सि द्यावापृथिवी देव सोम ॥ ४२ ॥

मत्सि । वायुम् । इष्टये । राधसे । च । मत्सि । मित्रावरुणा । पूयमानः ।

मत्सि । शर्धोः । मारुतम् । मत्सि । देवान् । मत्सि । द्यावापृथिवी इति । देव । सोम ॥ ४२ ॥

हे सोम त्वं १वायुं १मत्सि मादय^१ । किमर्थम् । १इष्टये अस्माकमेषणायाज्ञाय^१ १राधसे
धनाय १च । तथा १पूयमानः पवित्रेण त्वं १मित्रावरुणा मित्रावरुणौ च १मत्सि तर्पयसि । किंच
१मारुतं मरुतां स्वभूतं १शर्धोः बलं च १मत्सि । तथा १देवान् इन्द्रादीन् १मत्सि हर्षयसि । हे
१देव स्तोतव्य^१ हे १सोम द्यावापृथिव्यौ च १मत्सि मादय । एतान् हर्षयुक्तान् कृत्वास्मभ्यं धनं
प्रयच्छेत्यर्थः ॥

ऋजुः पवस्व वृजिनस्य हन्तापामीषां बाधमानो मृधश्च ।

अभिश्चीणन्पयः पर्यसाभि गोनामिन्द्रस्य त्वं तव व्यं सखायः ॥ ४३ ॥

ऋजुः । पवस्व । वृजिनस्य । हन्ता । अप । अमीषाम् । बाधमानः । मृधः । च ।

अभिऽश्चीणन् । पर्यः । पर्यसा । अभि । गोनाम् । इन्द्रस्य । त्वम् । तव । व्यम् । सखायः ॥ ४३ ॥

हे सोम १ऋजुः ऋजुगमनः^१ सन् १पवस्व क्षर । किं कुर्वन् । १वृजिनस्य उपद्रवस्य १हन्ता ।
१अमीषां रोगरूपं राक्षसम् १अप १बाधमानः । तथा अस्मदीयान् १मृधः हिंसकान् शत्रून् १च
बाधमानः सन् पवस्व । ततः १पयः आत्मीयं रसं १गोनां गवां १पर्यसा क्षीरेण १अभिश्चीणन् अभि-
संयोजयन् पात्राणि १अभि गच्छसि । अपि च १स्वम् १इन्द्रस्य सखासि हे सोम १तव १वयं
१सखायः स्तुत्यस्तोतृत्वयष्टयष्टयस्वलक्षणेन सखिभूताः स्मः ॥

मध्वः सूर्दं पवस्व वस्व उत्सं वीरं च न आ पवस्वा भगं च ।

स्वदस्वेन्द्राय पवमान इन्दो रयिं च न आ पवस्वा समुद्रात् ॥ ४४ ॥

मध्वः । सूर्दम् । पवस्व । वस्वः । उत्सम् । वीरम् । च । नः । आ । पवस्व । भगम् । च ।

स्वदस्व । इन्द्राय । पवमानः । इन्दो इति । रयिम् । च । नः । आ । पवस्व । समुद्रात् ॥ ४४ ॥

हे सोम १मध्वः माधुर्यस्य १सूर्दं क्षारयितारं घनीभूतं वा १वस्वः वसुनो धनस्य १उत्सम्
उत्स्यन्दकं रसं १पवस्व । किंच १नः अस्मभ्यं १वीरं पुत्रम् १आ १पवस्व आप्रापय । तथा १भगं
भजनीयं धनं १च देहि । हे १इन्दो १पवमानः पूयमानः सन् १इन्द्राय १स्वदस्व रुचितो भव ।

१. भ६-सोमपान । २. भ१(२) मादयसि । ३. भ१(२)-'मेष्णीयायाज्ञाय । ४. ग-द्योतमान ।

५. त४-क्षीप्रगमनः ।

तत्तत्स्वं वनः अस्मभ्यं वसुधात् अन्तरिक्षात् वरयि धनं पुत्रं वा । राति ददाति क्षीरमिति रथिगौर्वा ।
तां वा वआ^१ पवस्व देहि ॥

सोमः सुतो धारयात्यो न हित्वा सिन्धुर्न निम्नमभि वाज्यक्षाः ।

आ योनिं वन्यमसदत्पुनानः समिन्दुर्गोभिरसरत्समद्भिः ॥ ४५ ॥

सोमः । सुतः । धारया । अत्यः । न । हित्वा । सिन्धुः । न । निम्नम् । अभि । वाजी । अक्षारिति ।
आ । योनिम् । वन्यम् । असदत् । पुनानः । सम् । इन्दुः । गोभिः । असरत् । सम् । अत्सभिः ॥ ४५ ॥

वसुतः अभिषुतः वसोमः धारया स्वीयया वत्यो वन अतनशीलोऽथ इव वहित्वा गत्वा ।
हिनोतेः कनिपि^२ रूपम् । किंच वाजी बलवान् सोमः वसिन्धुर्न यथा सिन्धुः स्यन्दमाना नदी
वनिम्नं प्रदेक्षामभिगच्छति तद्वन्निम्नमधरभाविनं कलशम् अभि वक्षः अभिक्षरति । ततः पुनानः
पूयमानः सोमः वन्यं वृक्षभवं योनिं स्थानं कलशम् वा वसदत् आसीदति । सोऽयम्
इन्दुः सोमः गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः श्रयणैः वसम् असरत् संसरति । तथा अद्भिः
वसतीवरीभिश्च संगच्छते ॥ ११९ ॥

एष स्य ते पवत इन्द्र सोमश्चमूषु धीरं उशते तवस्वान् ।

स्वर्चक्षा रथिरः सत्यशुष्मः कामो न यो देवयतामसर्जि ॥ ४६ ॥

एषः । स्यः । ते । पवते । इन्द्र । सोमः । चमूषु । धीरः । उशते । तवस्वान् ।
स्वः ऽचक्षाः । रथिरः । सत्यऽशुष्मः । कामः । न । यः । देवऽयताम् । असर्जि ॥ ४६ ॥

हे इन्द्र उशते कामयमानाय वते तुभ्यं त्वदर्थं धीरः प्राज्ञः पवस्वान् वेगवान् स्यः सः
वसुतः वसोमः चमूषु चमसेषु पवते क्षरति । स्वर्चक्षाः सर्वदर्शनः रथिरः रथवान् सत्यशुष्मः
यथार्थबलः यथः सोमः देवयतां देवानिच्छतां यजमानानां कामो वन काम इव असर्जि
असृज्यत । अदीयतेत्यर्थः ॥

एष प्रत्नेन वयसा पुनानस्तिरो वर्षासि दुहितुर्दधानः ।

वसानः शर्म त्रिवरूथमप्सु होतेव याति समनेषु रेमन् ॥ ४७ ॥

एषः । प्रत्नेन । वयसा । पुनानः । तिरः । वर्षासि । दुहितुः । दधानः ।
वसानः । शर्म । त्रिवरूथम् । अप्सु । होताऽइव । याति । समनेषु । रेमन् ॥ ४७ ॥

वप्रत्नेन पूर्वकालीनेन वयसा अन्नेन पुनानः पूयमानः । अन्नात्मिकया धारया क्षरन्नित्यर्थः ।
तादृशः दुहितुः सर्वस्य दोग्ध्याः पृथिव्याः वर्षासि । वर्ष इति रूपनाम वृणोति शरीरमिति ।
रूपाणि तिरः वृधानः स्वतेजसा तिरस्कुर्वन्नाच्छादयन् तथा त्रिवरूथं त्रिभूमिकोपेतम् । यद्वा ।
त्रयः शीतातपवर्षाः । तेषां निवारकम् । शर्म यज्ञगृहं वसानः आच्छादयन् अप्सु वसतीवरीषु
स्थितः वसुतः सोमः होतेव यथा होता स्तुतिध्वनिं कुर्वन् यज्ञेषु याति तद्वत् रेमन् शब्दायमानः
सन् वसमनेषु । समन्ति कर्माणि धृष्टाः प्रगल्भा यन्त्यत्रेति समना यज्ञाः । तेषु याति गच्छति ॥

नू नस्त्वं रथिरो देव सोम परि स्रव चम्बोः पूयमानः ।

अप्सु स्वादिष्टो मधुमां ऋतावा देवो न यः सविता सत्यमन्मा ॥ ४८ ॥

नु । नः । त्वम् । रथिरः । देव । सोम । परि । स्रव । चम्बोः । पूयमानः ।

अप्सु । स्वादिष्टः । मधुमान् । ऋतावा । देवः । न । यः । सविता । सत्यमन्मा ॥ ४८ ॥

हे देव काम्यमान हे सोम रथिरः रथवान् त्वं नः अस्माकं स्वभूते यज्ञे वचम्बोः अधिपचणफलकयोः पूयमानः सन् अप्सु वसतीवरीषु नु क्षिप्रं परि स्रव परितः क्षर । स्वादिष्टः स्वादुत्तमोऽस्त एव मधुमान् माधुर्ययुक्तः ऋतावा यज्ञवान् सविता सर्वस्य प्रेरकः यः त्वं देवो न देव इव सत्यमन्मा सत्यस्तुतिको भवसि स त्वं परिस्रवेति ॥

अभि वायुं वीत्यर्षा गृणानोऽभि मित्रावरुणा पूयमानः ।

अभी नरं धीजवनं रथेष्ठामभीन्द्रं वृषणं वज्रबाहुम् ॥ ४९ ॥

अभि । वायुम् । वीती । अर्ष । गृणानः । अभी । मित्रावरुणा । पूयमानः ।

अभि । नरम् । धीजवनम् । रथेस्थाम् । अभी । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रबाहुम् ॥ ४९ ॥

हे सोम वृणानः स्तूयमानस्त्वं वीती । 'सुपां सुलूक्' इति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । वीत्यै पानाय वायुम् अभि अर्ष अभिगच्छ । तथा पवित्रेण पूयमानः त्वं मित्रावरुणा मित्रावरुणौ च पानायाभिगच्छ । किंच नरं सर्वस्य नेतारं धीजवनं बुद्ध्या समं वेगं कुर्वाणं रथेष्टां रथेस्थां रथे तिष्ठन्तम् । अनेनाश्विनावभिधीयेते । एकवचनं प्रत्येकविवक्षया समुदायविवक्षया वा । पुतादृशावश्विनौ च अभि गच्छ । तथा वृषणं कामानां वर्षकं वज्रबाहुं वज्रयुक्तबाहुम् इन्द्रं च त्वं पानाय अभि गच्छ ॥

अभि वस्त्रा सुवसनान्यर्षाभि धेनूः सुदुघाः पूयमानः ।

अभि चन्द्रा भर्तृवे नो हिरण्याभ्यश्वात्रथिनो देव सोम ॥ ५० ॥

अभि । वस्त्रा । सुवसनानि । अर्ष । अभी । धेनूः । सुदुघाः । पूयमानः ।

अभि । चन्द्रा । भर्तृवे । नः । हिरण्या । अश्वान् । रथिनः । देव । सोम ॥ ५० ॥

हे सोम त्वमस्माकं सुवसनानि सुपरिधानानि वस्त्रा वस्त्राणि अभि अर्ष अभिगमय । यद्वा । सुवसनानि शोभनवस्त्रसहितानि वस्त्रा आच्छादकानि धनान्यभिगमय । किंच पूयमानः पवित्रेण त्वं सुदुघाः सुष्ठु पयसो दोग्ध्रीः धेनूः नवप्रसूतिका गाः अभि प्रापय । अपि च चन्द्रा चन्द्राण्याह्लादकानि हिरण्या हिरण्यानि भर्तृवे भरणाय पोषणाय नः अस्माकम् अभि गमय । तथा हे देव स्तोतव्य हे सोम रथिनः रथवतः अश्वान् अस्माकम् अभि प्रापय ॥ २० ॥

अभी नो अर्ष दिव्या वसून्यभि विश्वा पार्थिवा पूयमानः ।

अभि येन द्रविणमश्रवामाभ्यर्षेयं जमदग्निवर्जः ॥ ५१ ॥

अभि । नः । अर्च । दिव्या । वसूनि । अभि । विश्वा । पार्थिवा । पूयमानः ।

अभि । येन । द्रविणम् । अश्वनाम । अभि । आप्येयम् । जमदग्निऽवत् । नः ॥ ५१ ॥

हे सोम पवित्रेण वपूयमानः त्वं वदित्वा दिव्यानि दिवि भवानि वसूनि धनानि वनः अस्माकम् वअभि वअर्च अभिगमय । तथा वपार्थिवा पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि वविश्वा सर्वाणि^१ धनानि वअभि गमय । तथा वयेन त्वदीयेन सामर्थ्येन वद्रविणं धनं वयस् वअभि वअश्वनाम अभिव्यामुथाम तत् सामर्थ्यमभिगमय । किंच वआप्येयस् आप्याणामृषिपुत्राणां योग्यं धनं वजमदग्नि-
वत् जमदग्नेर्यथा त्वं प्रापयः एवं वनः अस्माकमपि वअभि अर्च । यद्वा । आप्येयमाप्याणां योग्यं मन्त्रं जमदग्नेः स्वभूतं मन्त्रं यथा स्वाहुतममकार्षीः एवमस्माकं तादृशं मन्त्रं स्वाहुतमं कुर्विति कुत्सो नामरिषिः प्रार्थयते ॥

अया पवा पवस्वेना वसूनि माँश्चत्वे इन्द्रो सरसि प्र धन्व ।

ब्रध्नश्चिदत्र वातो न जूतः पुरुमेधश्चित्तकवे नरं दात् ॥ ५२ ॥

अया । पवा । पवस्व । एना । वसूनि । माँश्चत्वे । इन्द्रो इति । सरसि । प्र । धन्व ।

ब्रध्नः । चित् । अत्र । वातः । न । जूतः । पुरुऽमेधः । चित् । तकवे । नरम् । दात् ॥ ५२ ॥

हे सोम वअया अनया वपवा पवमानया धारया सह वएना एनानि ववसूनि धनानि वपवस्व क्षर । पवा । 'पृङ् पवने' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच्ग्रत्ययः । आर्धध्रातुकलक्षणो गुणः । 'सावेकाचः' इति तृतीयाया उदात्तत्वम् । तथा हे वइन्द्रो त्वं वमाँश्चत्वे मन्यमानानां^२ चातके वसरसि उदके वसतीवर्याख्ये वप्र वधन्व प्रगच्छ । ततः वअत्र अस्मिन् सोमे पूयमाने सति वब्रध्न-
श्चित् सर्वेषां प्रज्ञापको मूलभूतो वादित्योऽपि ववातो वन वात इव वजूतः वेगितः सन् किंच वपुरु-
मेधश्चित् बहुविधयज्ञ इन्द्रश्चिदिन्द्रोऽपि वतकवे । तत्किर्गतिकर्मसु पठितः । अस्मादौणादिक उन्मत्यथः । सोममभिगच्छते स्तुतिभिर्मह्यं वनरं कर्मनेतारं पुत्रं वदात् प्रयच्छतु । हे^३ संस त्वया तर्पितौ सन्ताविन्द्रादित्यौ^४ मह्यं पुत्रं प्रयच्छतामित्यर्थः^५ ॥

उत न एना पवया पवस्वार्धिं श्रुते श्रवाय्यस्य तीर्थे ।

षष्ठिं सहस्रा नैगुतो वसूनि वृक्षं न पक्कं धूनवद्रणाय ॥ ५३ ॥

उत । नः । एना । पवया । पवस्व । अधि । श्रुते । श्रवाय्यस्य । तीर्थे ।

षष्ठिम् । सहस्रा । नैगुतः । वसूनि । वृक्षम् । न । पक्कम् । धूनवत् । रणाय ॥ ५३ ॥

हे सोम वउत अपि च वश्रवाय्यस्य सर्वैः श्रवणीयस्य सोमस्य तव वश्रुते प्रसिद्धे । यद्वा । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । श्रुतस्य^१ शब्दस्य वतीर्थे स्थाने वनः अस्माकं स्वभूते यज्ञे वएना अनया वपवया पूयमानया धारया वअधि^२ अधिकं वपवस्व क्षर । वनैगुतः । नीवीनं गवन्ते^३ शब्दायन्त इति निगुतः शत्रवः । तेषां हन्तृत्वेन संबन्धी सोऽयं सोमः वषष्ठिं वसहस्रा षष्ठिसंख्याकानि सहस्राणि

१. भ७-सर्वाणि वसूनि । २. त-भ६-वर्तमानानां । ३. ग-त३-भ१.५.७- 'हे...मित्यर्थः' नास्ति । * त-संतौ चन्द्रादित्यौ । ४. ग-त-भ-सु-श्रुतः । ५. ग-त-भ- 'अधि' नास्ति । ६. त१.२.४. ५-गतात; त६-गता; त७-गच्छन्; भ६-गच्छते ।

वसूनि धनानि वरुणाय शत्रूणां जयार्थं वृषून्वत् अस्माकमकम्पयत् । प्रायच्छदिति यावत् । कथमिव ।
वृक्षे वनं वपकं पक्ककलं वृक्षे यथा कम्पयति फलार्थं तद्वत् ॥

महीमे अस्थं वृषनामं शूषे माँश्चत्वे वा पृशने वा वधत्रे ।

अस्वापयन्निगुतः स्नेहयच्चापामित्राँ अपाचितो अचेतः ॥ ५४ ॥

महि । इमे इति । अस्थ । वृषनाम । शूषे इति । माँश्चत्वे । वा । पृशने । वा । वधत्रे इति ।
अस्वापयत् । निगुतः । स्नेहयत् । च । अप । अमित्रान् । अप । अचितः । अच । इतः ॥ ५४ ॥

वमहि महती^१ प्रभूते वृषनाम । 'सुपां सुलुक्' इति सुपो लुक् । वृषनामनी वषणनमने ।
शराणां वर्षणं शत्रूणां नमनम् । वृमे एते द्वे कर्मणी यस्य सोमस्य वृशूषे सुखकरे भवतः । ये च
कर्मणी वमँश्चत्वे । अश्वनामैतत् मधु चरतीति । अश्वैः क्रियमाणे युद्धे । तस्माध्यत्वाद्युद्धमिह गृह्यते ।
ववा अपि वा वृशूषे स्पर्शनसाध्ये बाहुयुद्धे वधत्रे शत्रूणां हिंसनशीले भवतः । सोऽयं वनिगुतः
नीचैः शब्दायमानान् शत्रून् वस्वापयत् ताभ्यामसूपुपत् । अवधीदित्यर्थः । किंच वस्नेहयत् प्राद्ववयत्
संग्रामाच्छत्रून् । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे सोम स त्वम् वमित्रान् शत्रून् वप वच अपगमय । तथा
वचितः अग्निचयनमकुर्वतो नास्तिकांश्च वृतः अस्मत्सकाशात् वप वच अपगमय । अद्भतिर्गतिकर्मा ॥

सं त्री पवित्रा विततान्येभ्यन्वेकं धावसि पूयमानः ।

असि भगो असि दात्रस्य दातासि मघवा मघवद्भ्य इन्दो ॥ ५५ ॥

सम् । त्री । पवित्रा । विस्तृतानि । एषि । अनु । एकम् । धावसि । पूयमानः ।
असि । भगः । असि । दात्रस्य । दाता । असि । मघवा । मघवत्भ्यः । इन्दो इति ॥ ५५ ॥

हे सोम विततानि विस्तृतानि त्री त्रीणि पवित्राणि^२ अग्निवायुसूर्यात्मकानि पवित्राणि
वसम् वपुषि सस्यक्तु प्राप्नोषि । किंच वपूयमानः त्वम् वपुक्म् अविचालकृते पवित्रम् वपुः वधावसि
अनुगच्छसि । किंच त्वं वभगः भजनीयः वसि । तथा वदात्रस्य देवस्य धनस्य वदाता वसि ।
कथमस्य^३ धनवत्त्वमिति चेत् तदुच्यते । हे इन्दो सोम^३ वमघवद्भ्यः धनवद्भ्योऽन्येभ्योऽपि त्वं
वमघवा वसि अतिशयेन धनवान् भवसि ॥ ॥ २१ ॥

एष विश्ववित्पवते मनीषी सोमो विश्वस्य भुवनस्य राजा ।

दृप्साँ ईरयन्विदथेप्विन्दुर्वि वारमव्यं समयार्तिं याति ॥ ५६ ॥

एषः । विश्ववित् । पवते । मनीषी । सोमः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ।
दृप्सान् । ईरयन् । विदथेषु । इन्दुः । वि । वारम् । अव्यम् । समया । अति । याति ॥ ५६ ॥

विविश्ववित् सर्वस्य वेत्ता अत एव मनीषी मेधावी विश्वस्य वभुवनस्य सर्वस्य लोकस्य
वरजा स्वामी वपुषः वसोमः पवते क्षरति । एतदेव विवृणोति । विदथेषु । विदन्ति जानन्त्यत्र

१. त-भ-महते । २. भ१(२)-पवित्रा पवित्राणि; सु-पवित्रा । ३. ग-भवसि; किंच ।

* त१-भ१.४-धनवत्त्वमिति; त२.३.४.५.६.७-भ२.५.६-धनवत्त्वमिति ।

देवानिति यद्वा विन्दन्ति लभन्त इति विदधा यज्ञाः । तेषु ऽद्वयान् रसकणान् ऽर्हयन् प्रेरयन् ऽइन्दुः
सोमः ऽअव्यम् अविभक्तं ऽवारं वालं पवित्रं ऽसमया उभयतः ऽवि ऽअति ऽयाति व्यतीत्य गच्छति ॥

इन्दुं रिहन्ति महिषा अर्दधाः पदे रेभन्ति कवयो न गृध्राः ।

हिन्वन्ति धीरां दशभिः क्षिपाभिः समञ्जते रूपमपां रसेन ॥ ५७ ॥

इन्दुम् । रिहन्ति । महिषाः । अर्दधाः । पदे । रेभन्ति । कवयः । न । गृध्राः ।
हिन्वन्ति । धीराः । दशभिः । क्षिपाभिः । सम । अञ्जते । रूपम् । अपाम् । रसेन ॥ ५७ ॥

ऽमहिषाः महान्तः पूज्या वा अत एव ऽअर्दधाः कैश्चिदप्यहिंसिता देवाः ऽइन्दुं सोमं
ऽरिहन्ति लिहन्ति आस्वादयन्ति । किञ्च देवाः सोममुशन्तः सन्तः ऽपदे तस्यास्य सोमस्य धारा-
स्थाने ऽरेभन्ति शब्दायन्ते । तत्र दृष्टान्तः । ऽकवयो ऽन ऽगृध्राः । धनमभिकाङ्क्षमाणाः कवयः
स्तोतारो यथा स्तुवन्तः शब्दायन्ते^१ तद्वत् । ऽधीराः कर्मणि कुशला ऋत्विजः ऽदशभिः एतत्संख्या-
काभिः ऽक्षिपाभिः अङ्गुलीभिस्तमिमं सोमं ऽहिन्वन्ति अभिपवार्थं प्रेरयन्ति । अपि च ऽरूपं
सोमस्य^२ ऽरूपम्^३ अंशुम् ऽअपां वसतीवर्यास्थानां ऽरसेन ऽसमञ्जते सम्यक् सेवयन्ति ॥

त्वया वयं पर्वमानेन सोम भरे कृतं वि चिनुयाम शश्वत् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ५८ ॥

त्वया । वयम् । पर्वमानेन । सोम । भरे । कृतम् । वि । चिनुयाम । शश्वत् ।
तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५८ ॥

हे ऽसोम ऽपर्वमानेन पवित्रेण पूयमानेन ऽत्वया सहायेन ऽभरे । संग्रामनाम । संग्रामे ऽशश्वत्
बहु ऽकृतं कर्तव्यं ऽवयं ऽवि ऽचिनुयाम विशेषेण कुर्याम । यस्मात्तव साहाय्येन कर्माणि कुर्मः ऽतत्
तस्मात् ऽनः अस्मान् ऽमित्रः ऽवरुणः ऽअदितिः एतन्नामिका ऽसिन्धुः एतदभिधाना च ऽपृथिवी
ऽउत अपि च ऽद्यौः एते मित्रादयो नोऽस्मान् ऽमामहन्तां पूजयन्तु धनादिदानेन ॥ २२ ॥

‘अभि नः’ इति द्वादशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । वृषागिरो राज्ञः पुत्रोऽम्बरीषो भरद्वाजपुत्र
ऋजिश्चोभौ सहितावस्यर्षी । इदमुत्तराणि च त्रीण्यानुष्ठुभानि । अत्र त्वेकादशी बृहती । पर्वमानः
सोमो देवता । तथा चानुक्रम्यते—‘अभि नो द्वादशाम्बरीष ऋजिश्वा चानुष्ठुभं ह बृहत्युपान्त्या’
इति । गतो विनियोगः ॥

अभि नो वाजसातमं रयिमर्ष पुरुस्पृहम् ।

इन्दो सहस्रभर्णसं तुविद्युमं विभ्वासहम् ॥ १ ॥

अभि । नः । वाजऽसातमम् । रयिम् । अर्ष । पुरुऽस्पृहम् ।

इन्दो इति । सहस्रऽभर्णसम् । तुविऽद्युमम् । विभ्वऽसहम् ॥ १ ॥

हे ऽइन्दो दीप्त^३ ऽवाजसातमम् अत्यन्तं बलप्रदमन्त्रप्रदं वा ऽरयि धनं पुत्रं वा ऽनः
अस्माकम् ऽअभि ऽअर्ष अभिगमय । कीदृशम् । ऽपुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं ऽसहस्रभर्णसं

१. त-शब्दार्थति; भ६-शब्दार्थति । २. त१.२.५.६.७-‘सोमस्य रूपं’ नास्ति; भ६-सोमस्य ।
३. ग-त३-भ१.२.६.७-‘दीप्त’ नास्ति ।

बहुविधभरणम् । अनेकपोषणयुक्तमित्यर्थः । ^१वृद्धं द्योततेयंशो वाङ्गं वा' (निरु. ५.५)
इति यास्कः । बह्वन् बहुयशोयुक्तं वा ^२विश्वसहम् । विश्व इति महत्ताम् । सहतोऽभिभवितारम् ॥

परि ष्य सुवानो अव्ययं रथे न वर्मीव्यत ।

इन्दुरभि द्रुणा हितो हियानो धाराभिरक्षाः ॥ २ ॥

परि । स्यः । सुवानः । अव्ययम् । रथे । न । वर्मी । अव्यत ।

इन्दुः । अभि । द्रुणा । हितः । हियानः । धाराभिः । अक्षारिति ॥ २ ॥

^१सुवानः सूयमानः । ^२स्यः स सोमः । ^३अव्ययम् अविमयं पवित्रं ^४परि पचते । तत्र दृष्टान्तः ।
^५रथे ^६न यथा रथे स्थितः ^७पुरुषः ^८वर्म कवचम् ^९अव्यत परिव्ययति । व्ययतेर्लुङि वर्णलोप-
श्चान्दसः । ^{१०}अभि ^{११}हितः अभितः प्रेरितः यद्वा स्तोत्रभिरभिष्टुतः सः ^{१२}इन्दुः सोमः ^{१३}द्रुणा द्रुममयेन
द्रोणकलशेन ^{१४}हियानः । 'हि गतौ वृद्धौ च' । तेन पूर्यमाणः सन् ^{१५}धाराभिः ^{१६}अक्षाः क्षरति ।
क्षरतेर्लुङि रूपम् ॥

परि ष्य सुवानो अक्षा इन्दुरव्ये मदच्युतः ।

धारा य ऊर्ध्वो अध्वरे भ्राजा नैति गव्ययुः ॥ ३ ॥

परि । स्यः । सुवानः । अक्षारिति । इन्दुः । अव्ये । मदच्युतः ।

धारा । यः । ऊर्ध्वः । अध्वरे । भ्राजा । न । एति । गव्ययुः ॥ ३ ॥

^१सुवानः सूयमानः । ^२स्यः सः । ^३इन्दुः सोमः । ^४मदच्युतः मदार्थं देवैः प्रेरितः सन् ^५अव्ये
अविभवे पवित्रे ^६परि ^७अक्षाः परितः क्षरति । ^८अध्वरे ^९ऊर्ध्वः समुच्छ्रितः सर्वेषां मुख्यः ^{१०}यः
सोमः ^{११}गव्ययुः गोकामः यद्वा क्षीरादिकं कामयमानः सन् ^{१२}धारा धारया सह ^{१३}एति गच्छति ।
^{१४}भ्राजा ^{१५}न भ्राजमानया दीप्या यथान्तरिक्षे गच्छति तद्वत् ॥

स हि त्वं देव शश्वते वसु मर्तीय दाशुषे ।

इन्दो सहस्रिणं रयिं शतात्मानं विवाससि ॥ ४ ॥

सः । हि । त्वम् । देव । शश्वते । वसु । मर्तीय । दाशुषे ।

इन्दो इति । सहस्रिणम् । रयिम् । शतऽआत्मानम् । विवाससि ॥ ४ ॥

हे ^१देव सोम ^२सः ^३त्वं ^४शश्वते पुत्रादिमत्त्वेन बहवे ^५मर्त्याय मनुष्याय ^६दाशुषे हविर्दत्तवते
यजमानाय ^७वसु धनं ^८मह्यं च ^९विवाससि प्रेरयसि । एकवाक्यतापक्षे हि तिङन्तस्य
हियोगादनिघातः स्यात् ॥

वयं ते अस्य वृत्रहन्वसो वस्वः पुरुस्पृहः ।

नि नेदिष्ठतमा इषः स्याम सुमस्याधिगो ॥ ५ ॥

१. त१.२.५-पूयमानः; त४-पूयमानः । २. भ१.२.७-अवस्थितः । ३. ग-धनं प्रयच्छति तथा
सति हे इन्दो सहस्रसंख्याकं बहुरूपं धनं ।

वयम् । ते । अस्य । वृत्रहन् । वसो इति । वस्वः । पुरुहः ।

नि । नेदिष्ठतमाः । इवः । स्याम । सुन्नस्य । अग्निगो इत्यग्निगो ॥ ५ ॥

हे वृत्रहन् शत्रूणां हन्तः सोम अस्य एतादृशस्य ते तव स्वभूताः वयं स्मः । ततो हे वसो वासयितः पुरुहः बहुभिः स्पृहणीयस्य वस्वः वसुनः धनस्य त्वया दीयमानस्य वयं नि नितरां नेदिष्ठतमाः अत्यन्तमन्निकतमाः स्याम । तथा इवः अन्नस्य किंच हे अग्निगो अष्टतममन्नस्य सोम सुन्नस्य वयमन्निकतमाः स्याम भवेम ॥

द्विर्यं पञ्च स्वयंशसं स्वसारो अद्रिसंहतम् ।

प्रियमिन्द्रस्य काम्यं प्रस्तापयन्त्युर्मिर्गम् ॥ ६ ॥

द्विः । यम् । पञ्च । स्वयंशसम् । स्वसारः । अद्रिसंहतम् ।

प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् । प्रस्तापयन्ति । उर्मिर्गम् ॥ ६ ॥

द्विः पञ्च दशसंख्याकाः स्वसारः कर्मकरणार्थमितस्ततो गच्छन्त्योऽङ्गुलयः स्वयंशसं स्वभूतयशस्कम् अद्रिसंहतं प्रावभिरभिपुनम् इन्द्रस्य प्रियं काम्यं सर्वैः काम्यमानम् उर्मिर्गं धाराभिस्तद्वन्तं यं सोमं प्रस्तापयन्ति वसतीवरीभिः प्रकर्षेण सेचयन्ति यजमानाः तं पुनन्तीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥ २३ ॥

परि त्यं हर्यतं हरिं बभ्रुं पुनन्ति वारेण ।

यो देवान्निश्चाँ इत्परि मदेन सह गच्छति ॥ ७ ॥

परि । त्यम् । हर्यतम् । हरिम् । बभ्रुम् । पुनन्ति । वारेण ।

यः । देवान् । निश्चान् । इत् । परि । मदेन । सह । गच्छति ॥ ७ ॥

वह्यतं सर्वैः स्पृहणीयं हरिं हरितवर्णं बभ्रुं बभ्रुवर्णं च त्यं तं सोमं वारेण बाह्येन पवित्रेण परि पुनन्ति परिशोधयन्ति । यः सोमः विश्वान् सर्वानिन्द्रादीन् देवान् हव देवानेव मदेन मादकेन रसेन सह परि गच्छति ॥

अस्य वो हवसा पान्तो दक्षसाधनम् । यः सूरिषु श्रवो बृहद्वे स्वर्णं हर्यतः ॥ ८ ॥

अस्य । वः । हि । हवसा । पान्तः । दक्षसाधनम् ।

यः । सूरिषु । श्रवः । बृहत् । द्वे । स्वः । न । हर्यतः ॥ ८ ॥

वः । छान्दसो वसादेशः । हिरवधारणे । वो यूयम् अस्य सोमस्य अवसा रक्षणेन दक्षसाधनं बलस्य साधनं रसं पान्तः पिवन्तो भवथ । स्वर्णं आदित्य इव वह्यतः सर्वैः काम्यमानः यः अयं सोमः सूरिषु स्तोत्राणि प्रेरयत्सु स्तोत्रेषु बृहत् महत् प्रभूतं श्रवः अन्नं द्वे विदधे । स्थापयतीति यावत् ॥

स वां युज्ञेषु मानवी इन्दुर्जनिष्ट रोदसी ।

देवो देवी गिरिष्ठा अस्तेधुन्तं तुविष्वाणि ॥ ९ ॥

सः । वाम् । यज्ञेषु । मानवी इति । इन्दुः । जनिष्ट । रोदसी इति ।

देवः । देवी इति । गिरिऽस्थाः । अस्त्रेधन् । तम् । तुविऽस्त्रनि ॥ ९ ॥

हे १मानवी मानव्यौ मनोः स्वभूते हे १देवी द्योतमाने हे १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १वां युवयोः १यज्ञेषु १सः १इन्दुः सोमः १जनिष्ट अजनि अन्तरिक्षे १देवः स्वतेजसा सर्वं प्रकाशयन् पृथिव्यां १गिरिऽस्थाः आचसु तिष्ठन् । १तं जातं सोमं १तुविऽस्त्रनि बहुस्वने उपरे यज्ञे वा १अस्त्रेधन् अस्त्रिजो ब्राह्मिरक्षन् । अश्वगुणवन्निति आचन् ॥

इन्द्राय सोमं पातवे वृत्रघ्ने परि पिच्यसे ।

नरे च दक्षिणावते देवाय सदनसदे ॥ १० ॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । वृत्रघ्ने । परि । सिच्यसे ।

नरे । च । दक्षिणावते । देवाय । सदनसदे ॥ १० ॥

हे १सोम १वृत्रघ्ने वृत्रस्थ हन्त्रे १इन्द्राय । पृथगर्थे चतुर्थी । इन्द्रस्य १पातवे पानार्थं १परि १पिच्यसे परितः पात्रेषु सिच्यसे । वसतीवरीभिर्वा । किंच १दक्षिणावते अस्त्रिगभ्यो दक्षिणादानेन तद्वते १देवाय देवार्थं हवींषि दानुं १सदनसदे यज्ञगृहे सीदते १नरे मनुष्याय यजमानाय तस्मै फलप्रदानार्थं परिपिच्यसे ॥

ते प्रत्नासो व्युष्टिषु सोमाः पवित्रे अक्षरन् ।

अपप्रोथन्तः सनुतर्हुरश्चितः प्रातरित्तौ अप्रचेतसः ॥ ११ ॥

ते । प्रत्नासः । विऽउष्टिषु । सोमाः । पवित्रे । अक्षरन् ।

अपऽप्रोथन्तः । सनुतः । हुरऽश्चितः । प्रातरिति । तान् । अप्रऽचेतसः ॥ ११ ॥

१व्युष्टिषु उपसां व्युच्छन्नेषु प्रकाशनेषु १प्रत्नासः प्रत्नाः १ते १सोमाः १पवित्रे १अक्षरन् क्षरन्ति । ये सोमाः १सनुतः अन्तर्हितान् १अप्रचेतसः प्रज्ञानरहितान् १हुरश्चितः । स्तेननामैतत् । कौटिल्येन चिन्वन्तीति । १तान् मायाविनः स्तेनान् १प्रातः प्रातःकाल एव १अपप्रोथन्तः । अपप्रोथनं चापप्रेरणम् । अपप्रेरयन्तः शब्देन निराकुर्वन्तो भवन्ति । ते क्षरन्तीति समन्वयः ॥

तं सखायः पुरोरुचं यूयं वयं च सूरयः ।

अश्याम वाजगन्ध्यं सुनेम वाजपस्त्यम् ॥ १२ ॥

तम् । सखायः । पुरऽरुचम् । यूयम् । वयम् । च । सूरयः ।

अश्याम् । वाजऽगन्ध्यम् । सुनेम् । वाजऽपस्त्यम् ॥ १२ ॥

हे १सखायः स्तोतारः १सूरयः प्राजाः १यूयं १वयं १च यजमानाः १पुरोरुचं पुरतो रोचमानं १वाजगन्ध्यं बलकरसाधुगन्धोपेतं सोमम् १अश्याम अश्रीयाम पिबेम । किंच १वाजपस्त्यम् अन्नयुक्त-गृहसहितं यद्वा बलकरं सोमं १सुनेम संभजेमहि । सोमेन बलान्नगृहादीनि भवन्तीत्यर्थः ॥ ॥१२॥

‘आ हर्यताय’ इत्यष्ट्वर्चं तृतीयं सूक्तम् । कश्यपगोत्रौ रेभसून् एतत्संज्ञौ द्वावृषी । आद्या बृहती सप्तानुष्टुभः । पवमानसोमो देवता । तथा चानुकान्तम्—‘आ हर्यतायाष्टौ रेभसून् काश्यपौ बृहत्याद्या’ इति । गतो विनियोगः ॥

आ हर्यताय धृष्णवे धनुस्तन्वन्ति पौंस्यम् ।

शुक्रां वयन्त्यसुराय निर्णिजं विपामग्रे महीयुवः ॥ १ ॥

आ । हर्यताय । धृष्णवे । धनुः । तन्वन्ति । पौंस्यम् ।

शुक्राम् । वयन्ति । असुराय । निःऽनिजम् । विपाम् । अग्रे । महीयुवः ॥ १ ॥

‘आ हर्यताय सवैः स्पृहणीयाय’ धृष्णवे शत्रूणां धर्षणशीलाय सोमाय ‘पौंस्यं पुंस्त्वस्या-
भिव्यञ्जकं’ धनुः ‘आ’ तन्वन्ति । धनुषि ज्यां कुर्वन्तीति । सोमस्य धाराविसर्गार्थं चितायमानं
पवित्रमभिधीयते । तदेव^१ विवृणोति^२ । ‘महीयुवः’ पूजाकामा ऋत्विजः ‘विपामं’ मेधाविनां देवानाम्
‘अग्रे’ पुरस्तात् ‘शुक्रां’ शुक्रवर्णां ‘निर्णिजं’ यथा सोमो निर्णिज्यते ताम् ‘असुराय’ बलवते^३ ‘वयन्ति
वितन्वन्ति । दशापवित्रं विस्तारयन्तीत्यर्थः । वयतिर्गतिक्रमा ॥

अथ क्षपा परिष्कृतो वाजाँ अभि प्र गाहते ।

यदीं विवस्वतो धियो हरिं हिन्वन्ति यातवे ॥ २ ॥

अथ । क्षपा । परिऽकृतः । वाजाँ । अभि । प्र । गाहते ।

यदि । विवस्वतः । धियः । हरिम् । हिन्वन्ति । यातवे ॥ २ ॥

‘क्षपा । ‘सुपां सुलुक्’ इति पञ्चम्या आकारः । क्षपाया रात्रेः ‘अथ अनन्तरं प्रातःकाले
‘परिष्कृतः । भूपणार्थं ‘संपर्युपेभ्यः’ इति करोतेः सुडागमः । अङ्गिरलंकृतः । यद्वा । क्षपयिष्यां
सेनायामलंकृतः । सोमः^४ ‘वाजान्’ अन्नानि बलानि वाभिलक्ष्य ‘प्र’ गाहते प्रगच्छति । ‘विवस्वतः
परिचरणवतो यजमानस्य ‘धियः’ कर्मसाधनभूता अङ्गुलयः ‘हरिं’ हरितवर्णमेतमङ्गुं ‘यातवे’ पात्रा-
ण्यभिगमनाय ‘यदि’ ‘हिन्वन्ति’ प्रेरयन्ति तर्हि सवनानि गच्छतीति ॥

तमस्य मर्जयामसि मदो य इन्द्रपातमः ।

यं गावं आसभिर्दधुः पुरा नूनं च सूरयः ॥ ३ ॥

तम् । अस्य । मर्जयामसि । मदः । यः । इन्द्रऽपातमः ।

यम् । गावं । आसऽभिः । दधुः । पुरा । नूनम् । च । सूरयः ॥ ३ ॥

‘अस्य सोमस्य’ तं रसं ‘मर्जयामसि’ मर्जयामः शोधयामः । अलंकुर्मो वा । ‘यः’ ‘मदः
मदकरो रसः’ ‘इन्द्रपातमः’ इन्द्रेणात्यन्तं पातव्यो भवति । किंच ‘गावः’ गन्तारः ‘सूरयः’ स्तोतारः
‘पुरा’ ‘च’ ‘नूनम्’ इदानीं च ‘यं’ सोमरसम् ‘आसभिः’ आस्यैः ‘दधुः’ धारयन्ति । पिबन्तीति यावत् ।
यद्वा । गावो धेनवो यं सोमं तृणादिष्ववस्थितासभिरास्यैर्दधुर्धारयन्ति तृणरूपेण भक्षयन्ति ॥

१. त१.२—तादृश च; त५-भ६—तादृक् । २. त१.२.३.४.५.६-भ१.२.४.६—विवृणोतीति । ३. ग-
त३-भ५.६—बलवते सोमाय । ४. ग—तदनन्तरं प्रातःसवने ।

तं गार्थया पुराण्या पुनानमभ्यनूषत ।

उतो कृपन्त धीतयौ देवानां नाम बिभ्रतीः ॥ ४ ॥

तम् । गार्थया । पुराण्या । पुनानम् । अभि । अनुषत ।

उतो इति । कृपन्त । धीतयः । देवानाम् । नाम । बिभ्रतीः ॥ ४ ॥

पुनानं पूयमानं वतं सोमं पुराण्या पुरा कृतया गाथया स्तुत्या अभ्यनूषत स्तोतारः अभिषुवन्ति । 'नू स्तवने' । लुङि रूपम् । उतो अपि च नाम कर्मार्थं नमनं बिभ्रतीः बिभ्राणाः धीतयः अङ्गुलयः देवानां सोमरूपहविष्प्रदानाय कृपन्त कल्पयन्ति समर्था भवन्ति । 'कृप् सामर्थ्ये' ॥

तमुक्षमाणमव्यये वारे पुनन्ति धर्णसिम् ।

दूतं न पूर्वचित्तये आ शासते मनीषिणः ॥ ५ ॥

तम् । उक्षमाणम् । अव्यये । वारे । पुनन्ति । धर्णसिम् ।

दूतम् । न । पूर्वचित्तये । आ । शासते । मनीषिणः ॥ ५ ॥

उक्षमाणम् अङ्गिः सिच्यमानं धर्णसि सर्वस्य धारकं वतं सोमम् अव्यये अविमये वारे वाले पवित्रे पुनन्ति शोधयन्ति । ततः मनीषिणः मेधाविनो यजमानाः तमिमं सोमं दूतं न दूतमिव पूर्वचित्तये देवानां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय आ शासते प्रार्थयन्ते ॥ २५ ॥

स पुनानो मदिन्तमः सोमश्चमूषु सीदति ।

पशौ न रेत आदधत्पतिर्वचस्यते धियः ॥ ६ ॥

सः । पुनानः । मदिन्तमः । सोमः । चमूषु । सीदति ।

पशौ । न । रेतः । आदधत् । पतिः । वचस्यते । धियः ॥ ६ ॥

मदिन्तमः अत्यन्तं मादयिता^१ सः सोमः पुनानः पूयमानः सन् चमूषु चमसेषु सीदति । ततः पशौ न यथा पशौ कश्चिद्वृषभो रेत आदधाति तद्वचमसादिषु रेतः स्वीयं रसम् आदधत् आदधानः धियः कर्मणः पतिः पालयितायं सोमः वचस्यते अभिषूयते^२ ॥

स मृज्यते सुकर्मभिर्देवो देवेभ्यः सुतः ।

विदे यदासु संददिर्महीरपो वि गाहते ॥ ७ ॥

सः । मृज्यते । सुकर्मभिः । देवः । देवेभ्यः । सुतः ।

विदे । यत् । आसु । संददिः । महीः । अपः । वि । गाहते ॥ ७ ॥

देवेभ्यः देवार्थं सुतः अभिषुतः देवः द्योतमानः स्तोतव्यो वा सः सोमः सुकर्मभिः ऋत्विग्भिः मृज्यते परिपूयते । यत् यदायं सोमः आसु प्रजासु संददिः सस्यगधनदानदील इति विदे ज्ञायते तदानीं महीः महतीः अपः वसतीवरीः वि गाहते विशेषेणाभिगच्छति । यदा सोममभिषुवन्ति तदा तेभ्यो धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

सुत इन्द्रो पवित्र आ नृभिर्यतो वि नीयसे ।

इन्द्राय मत्सरिन्तमश्चमूषा नि षीदसि ॥ ८ ॥

सुतः । इन्द्रो इति । पवित्रे । आ । नृभिः । यतः । वि । नीयसे ।

इन्द्राय । मत्सरिन्तमः । चमूषु । आ । नि । षीदसि ॥ ८ ॥

हे ऽइन्द्रो ऽसुतः अभिषुतः ऽयतः आयतः सर्वतो विस्तृतस्त्वं ऽनृभिः कर्मतेनृभिर्नृत्विग्भिः
 ऽपवित्रे ऽवि ऽनीयसे विशेषेण नीयमानो भवसि । ततः ऽमत्सरिन्तमः अतिशयेन मादयिता त्वम्
 ऽइन्द्राय इन्द्रार्थं ऽचमूषु चमसेषु ऽआ ऽनि ऽषीदसि^१ ॥ ॥ २६ ॥

‘अभी नवन्ते’ इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तम् । पूर्ववदपि देवते । सर्वा अनुष्टुभः । तथा चानुक्रम्यते—
 ‘अभी नवन्ते नव’ इति । गतो विनियोगः ॥

अभी नवन्ते अद्रुहः प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।

वत्सं न पूर्वं आयुनि जातं रिहन्ति मातरः ॥ १ ॥

अभि । नवन्ते । अद्रुहः । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् ।

वत्सम् । न । पूर्वं । आयुनि । जातम् । रिहन्ति । मातरः ॥ १ ॥

यथा ऽमातरः गावः ऽपूर्वं प्रथमे ऽआयुनि वयसि ऽजातं ऽवत्सं ऽरिहन्ति लिहन्ति तथा
 ऽअद्रुहः अद्रोहा वसतीवर्चाख्या आपः ऽइन्द्रस्य ऽप्रियं ऽकाम्यं सर्वैः काम्यमानं सोमम् ऽअभि
 ऽनवन्ते अभिगच्छन्ति ॥

पुनान इन्द्रवा भर सोमं द्विबर्हसं रयिम् ।

त्वं वसूनि पुष्यसि विश्वानि दाशुषो गृहे ॥ २ ॥

पुनानः । इन्द्रो इति । आ । भर । सोम । द्विऽबर्हसम् । रयिम् ।

त्वम् । वसूनि । पुष्यसि । विश्वानि । दाशुषः । गृहे ॥ २ ॥

हे ऽइन्द्रो दीप्यमान हे ऽसोम ऽपुनानः पूयमानस्त्वं ऽद्विबर्हसं द्वयोः स्थानयोः परिवृंहणशीलं
 ऽरयि धनमस्मभ्यम् ऽआ ऽभर आहर देहि । ऽत्वं हि ऽदाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य ऽगृहे
 स्थित्वा ऽविश्वानि सर्वाणि ऽवसूनि धनानि ऽपुष्यसि पोषयसि ॥

त्वं धियं मनोयुजं सृजा वृष्टिं न तन्यतुः ।

त्वं वसूनि पार्थिवा दिव्या च सोम पुष्यसि ॥ ३ ॥

त्वम् । धियम् । मनःऽयुजम् । सृज । वृष्टिम् । न । तन्यतुः ।

त्वम् । वसूनि । पार्थिवा । दिव्या । च । सोम । पुष्यसि ॥ ३ ॥

हे ऽसोम ऽत्वं ऽमनोयुजं मनसा युज्यमानां मनोवेगां ऽधियं ध्यातव्यां धारां ऽसृज पात्रेषु
 विस्सृज । तत्र दृष्टान्तः । ऽवृष्टिं ऽन ऽतन्यतुः । ‘तनु विस्तारे’ । ‘अतन्यञि’ इत्यादिना यतुच्-
 प्रत्ययः । तनोति विस्तारयतीति तन्यतुर्मेघः । यथा मेघो वृष्टिं सृजति तद्वत् । ततो हे सोम ऽत्वं

वपार्थिवा पृथिव्यां भवानि ववसूनि धनानि तथा दिव्यानि दिवि भवानि धनानि वच वपुष्यसि
अस्मभ्यं पोषयसि । प्रयच्छसीत्यर्थः ॥

परिं ते जिग्युषौ यथा धारा सुतस्य धावति ।

रंहमाणा व्यव्ययं वारं वाजीव सानसिः ॥ ४ ॥

परिं । ते । जिग्युषः । यथा । धारा । सुतस्य । धावति ।

रंहमाणा । वि । अव्ययम् । वारम् । वाजीव । सानसिः ॥ ४ ॥

वसुतस्य वते त्वदीया वसानसिः संभजनशीला यद्वा स्तोमृभिः संभजनीया वरंहमाणा वेगं
कुर्वाणा वधारा वअव्ययम् अविमयं ववारं वालं पवित्रं ववि वपरि वधावति विशेषेण परितो
गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । वजिग्युषः शत्रूणां जेतुर्वीरस्य ववाजीव अश्वो यथा युद्धं परितो धावति
तद्वत् । जयतेः कसौ 'सन्लियोजैः' इति कुत्वम् । वयथा इति पूरकः ॥

कृत्वे दक्षाय नः कवे पर्वस्व सोम धारया ।

इन्द्राय पातवे सुतो मित्राय वरुणाय च ॥ ५ ॥

कृत्वे । दक्षाय । नः । कवे । पर्वस्व । सोम । धारया ।

इन्द्राय । पातवे । सुतः । मित्राय । वरुणाय । च ॥ ५ ॥

हे वकृत्वे क्रान्तदर्शिन हे वसोम वनः अस्माकं वकृत्वे प्रज्ञानाय वदक्षाय बलाय च त्वं
वधारया वपर्वस्व क्षर । कीदृशः । वइन्द्राय वपातवे पानार्थं तथा वमित्राय ववरुणाय वच वसुतः
अभिपुतः खलु ॥ २७ ॥

पर्वस्व वाजसातमः पवित्रे धारया सुतः ।

इन्द्राय सोम विष्णवे देवेभ्यो मधुमत्तमः ॥ ६ ॥

पर्वस्व । वाजसातमः । पवित्रे । धारया । सुतः ।

इन्द्राय । सोम । विष्णवे । देवेभ्यः । मधुमत्तमः ॥ ६ ॥

हे वसोम ववाजसातमः अतिशयेनाश्वस्य दाता वसुतः अभिपुतस्त्वं वपवित्रे वधारया सह
वपर्वस्व क्षर । ततो हे सोम त्वम् वइन्द्राय वविष्णवे वान्येभ्यो मित्रादिभ्यः वदेवेभ्यः च वमधु-
मत्तमः अतिशयेन माधुर्योपेतो भव ॥

त्वां रिहन्ति मातरो हरिं पवित्रे अद्रुहः ।

वत्सं जातं न धेनवः पर्वमान विधर्मणि ॥ ७ ॥

त्वाम् । रिहन्ति । मातरः । हरिम् । पवित्रे । अद्रुहः ।

वत्सम् । जातम् । न । धेनवः । पर्वमान । विधर्मणि ॥ ७ ॥

हे ऽपवमान सोम ऽविधर्मणि विविधं हविषां धारके यज्ञे ऽअद्रुहः द्रोहवर्जिताः ऽमातरः
मातृभूता वसतीवर्थः ऽहरिं हरितवर्णं ऽत्वां ऽपवित्रे^१ स्थितं ऽरिहन्ति लिहन्ति आस्वादयन्ति ।
कथमिव । यथा ऽधेनवः ऽजातं ऽवत्सं लिहन्ति तथा ॥

पवमानु महि श्रवश्चित्रेभिर्यासि रश्मिभिः ।

शर्धन् तमांसि जिघ्नसे विश्वानि दाशुषो गृहे ॥ ८ ॥

पवमान । महि । श्रवः । चित्रेभिः । यासि । रश्मिभिः ।

शर्धन् । तमांसि । जिघ्नसे । विश्वानि । दाशुषः । गृहे ॥ ८ ॥

हे ऽपवमान ऽमहि महत् ऽश्रवः श्रवणीयमन्तरिक्षं ऽचित्रेभिः चित्रैर्नानाविधैश्चायनीयैर्वा
ऽरश्मिभिः परि ऽयासि परिगच्छसि । तथा ऽशर्धन् वेगं कुर्वस्वं ऽदाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य
ऽगृहे स्थित्वा ऽविश्वानि सर्वाणि ऽतमांसि तमोरूपाणि रक्षांसि ऽजिघ्नसे हंसि । एवं द्यावापृथिव्योः
वर्तस इत्यर्थः ॥

त्वं द्यां च महिघ्नत पृथिवीं चार्तिं जग्निषे ।

प्रति द्रापिममुञ्चथाः पवमान महित्वना ॥ ९ ॥

त्वम् । द्याम् । च । महिऽघ्नत । पृथिवीम् । च । अर्तिं । जग्निषे ।

प्रति । द्रापिम् । अमुञ्चथाः । पवमान । महिऽत्वना ॥ ९ ॥

हे ऽमहिघ्नत महाकर्मन् बहुविधकर्मन् सोम ऽत्वं ऽद्यां द्युलोकं ऽच ऽपृथिवीं ऽच ऽअति ऽजग्निषे
अत्यन्तं बिभर्षि । 'दुभृज् धारणपोषणयोः' । तस्य छान्दसे लिटि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पित-
त्वादग्नेडागमः । अन्तरिक्षे सोमात्मनेति पृथिव्यां लतारूपेणेत्येवं लोकद्वयवर्तित्वम् । हे ऽपवमान
क्षरन् सोम त्वं ऽमहित्वना महत्त्वेन युक्तः सन् ऽद्रापि कवचं ऽप्रति ऽअमुञ्चथाः प्रतिमुञ्चसि
संवृणोषि ॥ ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-

साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके

चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेश्वोऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं चन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
विज्ञातवेदगाम्भीर्यस्तुर्थं व्याख्याय सप्तमे ।
सायणार्यस्ततोऽध्यायं पञ्चमं व्याचिकीर्षति ॥

तत्र 'पुरोजिती वः' इति षोडशार्चमनुवाकापेक्षया पञ्चमं सूक्तम् । आद्यस्य तृचस्य इयावाश्व-
पुत्रोऽन्धीगुर्नामर्षिः । द्वितीयस्य नहुपस्य राज्ञः पुत्रो यथातिर्नाम । तृतीयस्य मनोः पुत्रो नहुषो नाम
राजर्षिः । चतुर्थस्य संवरणाख्यस्य राज्ञः पुत्रो मनुः । एवं द्वादश गताः । शिष्टस्य चतुर्कचस्य वाचः
पुत्रो वैश्वामित्रो वा प्रजापतिर्कचः । द्वितीयातृतीये गायत्र्यौ शिष्टाश्चतुर्दशानुष्टुभः । तथा चानुक्रम्यते-
'पुरोजिती षोडश इयावाश्विरन्धीगुर्नयातिर्नाहुषो नहुषो' मानवो मनुः सांवरण इति तृचाः शेषे
प्रजापतिरुपाद्ये गायत्र्यौ' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

पुरोजिती वो अन्धसः सुताय मादयित्वे ।

अप श्वानं श्रथिष्टन सखायो दीर्घजिह्वयम् ॥ १ ॥

पुरःऽजिती । वः । अन्धसः । सुताय । मादयित्वे ।

अप । श्वानम् । श्रथिष्टन । सखायः । दीर्घऽजिह्वयम् ॥ १ ॥

हे ऽसखायः सखिभूताः समानख्याना वा हे स्तोतारः ऽवः यूयं ऽपुरोजिती । षष्ठ्याः पूर्व-
सवर्णदीर्घः । पुरःस्थितजयस्य ऽअन्धसः अदनीयस्य सोमस्य स्वभूताय ऽसुताय अभिपुताय
ऽमादयित्वे अत्यन्तं मदकराय रसाय ऽदीर्घजिह्वयम् । दीर्घा जिह्वा यस्य^१ सः । 'दीर्घजिह्वा च च्छन्दसि'
(पा. सू. ४. १. ५९) इति ङीपन्तत्वेन निपातितः । तादृशं ऽश्वानम्^२ ऽअप ऽश्रथिष्टन अपश्रथयत
अपवाधध्वम् । यथा आ राक्षसा वा सुतं सोमं न लिहन्ति तथा कुरुतेत्यर्थः ॥

पवित्रेष्टयां द्वितीयस्याज्यभागस्य 'यो धारया' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'पावकवन्ता-
वाज्यभागावप्नी रक्षांसि सेधति यो धारया पावकया' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

यो धारया पावकया परिप्रस्यन्दते सुतः । इन्दुरश्वो न कृत्न्यः ॥ २ ॥

यः । धारया । पावकया । परिऽप्रस्यन्दते । सुतः । इन्दुः । अश्वः । न । कृत्न्यः ॥ २ ॥

ऽसुतः अभिपुतः ऽकृत्न्यः । कृत्नीति कर्मनाम । कर्मणि साधुः ऽयः ऽइन्दुः सोमः ऽपावकया
पापानां क्षोभयिष्या^३ ऽधारया ऽपरिप्रस्यन्दते परितः प्रक्षरति । कथमिव । ऽअश्वो ऽन अश्वो यथा
वेगेन प्रगच्छति तद्वत् ॥

तं दुरोषमभी नरः सोमं विश्वाच्या धिया । यज्ञं हिन्वन्त्यद्रिभिः ॥ ३ ॥

तम् । दुरोषम् । अभि । नरः । सोमम् । विश्वाच्या । धिया । यज्ञम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः ॥ ३ ॥

ऽनरः कर्मनेतार ऋत्विजः ऽदुरोषम् । रोषतेहिंसार्थस्य रेफलोपे दीर्घाभाव ओषतेर्दाहार्थस्य^४
वा खलि^५ रूपमिति संवेहादनवग्रहः । ऽतं दुर्दहं दुर्वधं वा ऽयज्ञं यष्टव्यं तं^६ ऽसोमं ऽविश्वाच्या

१. त१.२.४.५-सु-नहुषो नाम । २. त-भ१.४.५.६-अस्य । ३. त१.२.४.५.७-भ६-सु-श्वानं च ।
५. ग-अषतेर्वा दुष्पूर्वस्य वा णमुलि । ६. त१.२.४.५.७-भ६-सु-तं वा ।

सर्वान् कामानञ्चिन्त्या ऽधिया बुद्ध्या ऽअद्रिभिः प्रावभिः ऽआभिः ऽहिन्वन्ति अभिग्रेरयन्ति । अभि-
घुण्वन्तीति यावत् ॥

पृष्ठयस्य षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिशखे 'सुतासः' इति तिस्रः । सूत्रितं च--'दधिक्राव्णोऽकारिष-
मित्यनुष्टुप् सुतासो मधुमत्तमा इति च तिस्रः' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

सुतासो मधुमत्तमाः सोमा इन्द्राय मन्दिनः ।

पवित्रवन्तो अक्षरन्देवान्गच्छन्तु वो मदाः ॥ ४ ॥

सुतासः । मधुमत्तमाः । सोमाः । इन्द्राय । मन्दिनः ।

पवित्रऽवन्तः । अक्षरन् । देवान् । गच्छन्तु । वो । मदाः ॥ ४ ॥

मधुमत्तमाः अतिशयेन माधुर्योपेता अत एव मन्दिनः मदकराः सुतासः अभिघुताः सोमाः
पवित्रवन्तः पवित्रे वर्तमानाः सन्तः इन्द्राय इन्द्रार्थम् अक्षरन् पात्रेषु क्षरन्ति । अथ प्रत्यक्षकृतः
वः युष्माकं मदाः मदहेतवो रसाः देवान् इन्द्रादीन् गच्छन्तु ॥

इन्दुरिन्द्राय पवत इति देवासो अनुवन् ।

वाचस्पतिर्मखस्यते विश्वस्येशान ओजसा ॥ ५ ॥

इन्दुः । इन्द्राय । पवते । इति । देवासः । अनुवन् ।

वाचः । पतिः । मखस्यते । विश्वस्य । ईशानः । ओजसा ॥ ५ ॥

इन्दुः सोमः इन्द्राय इन्द्रार्थम् पवते कलशे क्षरति इति देवासः स्तुतिकारिणः स्तोतारः
अनुवन् वदन्ति । यदा स्तोतार एव वदन्ति तदानीं वाचः स्तुतेः पतिः पालयिता । यद्वा ।
शब्दस्य स्वामी अत्यन्तं शब्दायमान इत्यर्थः । तादृशः सोमः मखस्यते स्तुतिभिः पूजामिच्छति ।
लालसायां सुगागमः । कीदृशः । ओजसा बलेन विश्वस्य सर्वस्य ईशानः प्रभुः ॥ १ ॥

सहस्रधारः पवते समुद्रो वाचमीड्वयः ।

सोमः पती रयीणां सखेन्द्रस्य दिवेदिधे ॥ ६ ॥

सहस्रधारः । पवते । समुद्रः । वाचमीड्वयः ।

सोमः । पतिः । रयीणाम् । सखा । इन्द्रस्य । दिवेऽदिवे ॥ ६ ॥

सहस्रधारः बहुविधधारोपेतः सोमः पवते क्षरति । कीदृशः । समुद्रः । यस्मात्समुद्रवन्ति
रसाः । सरःस्थानीयः वाचमीड्वयः । ईड्वयतेऽर्धन्तस्य सुप्युपपदे सखप्रत्ययः । स्तुतीनां प्रेरयिता
रयीणां धनानां पतिः प्रभुः । यद्वा । रयीणां हविषो दातृणां यजमानानां पतिः पालयिता । दिवे-
दिवे प्रत्यहम् इन्द्रस्य सखा मित्रभूतः सोमः पवते ॥

अयं पूषा रयिर्भगः सोमः पुनानो अर्षति ।

पतिर्विश्वस्य भूमनो व्यख्यद्रोदसी उभे ॥ ७ ॥

१. त१.२.४.५.७-म६-मु-मदकरा । २. ग-त३-भ२.४-स्वबलेन; त६-भ७-स्वबलात्; भ१-स्व-
बालान् । ३. ग-त३.६-भ-मु-रसस्थानीयः; त१.२.४.५-सरस्थानीयः ।

अयम् । पुषा । रयिः । भगः । सोमः । पुनानः । अर्षति ।

पतिः । विश्वस्य । भूमनः । वि । अख्यत् । रोदसी इति । उमे इति ॥ ७ ॥

पूषा पोषकः सर्वेषां भगः भजनीयः रयिः धनहेतुः अयं सोमः पुनानः पवित्रेण पूयमानः सन् अर्षति कलशमभिगच्छति^१ । तथा विश्वस्य सर्वस्य भूमनः भूतजातस्य पतिः पालयिता सोमः उमे षोडसी द्वावाष्ट्यिध्यौ^२ व्यस्यत् स्वतेजसा प्रकाशयति । अनेन लोकद्वय-
वर्तित्वं सूचितम् ॥

समु प्रिया अनूपत् गावो मदाय घृण्वयः ।

सोमासः कृण्वते पथः पर्वमानास इन्दवः ॥ ८ ॥

सम् । ऊँ इति । प्रियाः । अनूपत् । गावः । मदाय । घृण्वयः ।

सोमासः । कृण्वते । पथः । पर्वमानासः । इन्दवः ॥ ८ ॥

प्रियाः प्रियतमाः घृण्वयः अत्यन्तं दीप्ताः । यद्वा । अहं प्रथमतः स्तौमि अहं पुरस्तात् स्तौमीति परस्परं स्पर्धमानाः । गावः स्तुतिलक्षणा वाचः सोमस्य मदार्थं सम् अनूपत संस्तुवन्ति । उः प्रसिद्धौ । यद्वा । गावो धेनवः सोमस्य मदाय शब्दायन्ते । ततः पर्वमानासः पूयमानाः इन्दवः दीप्ताः सोमासः सोमाः पथः मार्गान् कृण्वते क्षरणार्थं कुर्वन्ति ॥

य ओजिष्ठस्तमा भर पर्वमान श्रवाय्यम् ।

यः पञ्च चर्षणीरभि रयि येन वनामहै ॥ ९ ॥

यः । ओजिष्ठः । तम् । आ । भर । पर्वमान । श्रवाय्यम् ।

यः । पञ्च । चर्षणीः । अभि । रयिम् । येन । वनामहै ॥ ९ ॥

हे पर्वमान पूयमान सोम ओजिष्ठः ओजस्वितमः पथः त्वदीयो रसोऽस्ति तं श्रवाय्यं श्रवणीयं रसम् आ भर अस्मभ्यमाहर । किञ्च यः रसः पञ्च चर्षणीः पञ्च जनाशिषाद-
पञ्चमांश्चतुरो वर्णान् अभि तिष्ठति^२ । अपि च येन रसेन वयं रयिं धनं च वनामहै संभजामहै । यद्वा । येन त्वां रयिं याचामहै तमा भर ॥

सोमाः पवन्त इन्दवोऽस्मभ्यं गातुवित्तमाः ।

मित्राः सुवाना अरेपसः स्वाध्यः स्वविदः ॥ १० ॥

सोमाः । पवन्ते । इन्दवः । अस्मभ्यम् । गातुवित्तमाः ।

मित्राः । सुवानाः । अरेपसः । सुऽआध्यः । स्वऽविदः ॥ १० ॥

गातुवित्तमाः अतिशयेन मार्गस्य लभकाः इन्दवः दीप्ताः सोमाः पवन्ते अस्मभ्यम् अस्मदर्थं क्षरन्त्यागच्छन्ति वा । कीदृशाः । मित्राः देवानां सखिभूताः सुवानाः अभिपूयमाणाः अरेपसः पापरहिताः अत एव स्वाध्यः शोभनाध्यानाः^३ स्वविदः सर्वज्ञाः स्वर्गप्रापका वा ॥ ॥२॥

१. त१.२.४.७-कलशेभिः; त५-कलशभिः; म६-कलशानभिः । २. ग-गच्छति । ३. गन्त३.
४-शोभनाध्यानाः ।

सुष्वाणासो व्यद्रिभिश्चिताना गोरधि त्वचि ।

इषमस्मभ्यमभितुः समस्वरन्वसुविदः ॥ ११ ॥

सुस्वानासः । वि । अद्रिऽभिः । चितानाः । गोः । अधि । त्वचि ।

इषम् । अस्मभ्यम् । अभितुः । सम् । अस्वरन् । वसुऽविदः ॥ ११ ॥

वगोः अनडुहः । अधि । त्वचि । अधिपवणचर्मणि । चितानाः ज्ञायमानाः । व्यद्रिभिः प्रावभिर्विविधं । सुस्वाणासः सूयमानाः । वसुविदः वसुनी लम्भका एते सोमाः । अस्मभ्यम् । इषम् । अन्नम् । अभितुः । समस्वरन् । सम्यक् शब्दयन्ति । प्रयच्छन्तीति यावत् ॥

एते पूता विपश्चितः सोमाञ्जो दध्याशिरः ।

सूर्यासो न दर्शतासो जिगत्नवो ध्रुवा घृते ॥ १२ ॥

एते । पूताः । विपऽचितः । सोमासः । दधिऽआशिरः ।

सूर्यासः । न । दर्शतासः । जिगत्नवः । ध्रुवाः । घृते ॥ १२ ॥

पूताः पवित्रेण परिपूताः । विपश्चितः मेधाविनः । दध्याशिरः दध्यामिश्रणाः । घृते वसती-
वर्याख्य उदके । जिगत्नवः गमनशीलाः । ध्रुवाः तत्र स्थैर्येण वर्तमानाः । एते । सोमासः सोमाः ।
सूर्यासो । न । सूर्या इव । दर्शतासः पात्रेषु सर्वैर्दर्शनीया भवन्ति ॥

प्र सुन्वानस्यान्धसो मर्तो न वृत तद्वचः ।

अप श्वानमराधसं हता मुखं न भृगवः ॥ १३ ॥

प्र । सुन्वानस्य । अन्धसः । मर्तः । न । वृत । तत् । वचः ।

अप । श्वानम् । अराधसम् । हत । मुखम् । न । भृगवः ॥ १३ ॥

सुन्वानस्य अभिपूयमाणस्य । अन्धसः अदनीयस्य सोमस्य । तत् प्रसिद्धं । वचः वचनं घोषं ।
मर्तः मारकः कर्मविघ्नकारी आ । न । प्र । वृत न भजताम् । न शृणोत्विति यावत् । तथा हे स्तोतारः ।
अराधसं संसाधककर्मरहितं तं । श्वानम् । अप । हत । तत्र दृष्टान्तः । मुखं । न । यथा पुरापरान्धं
मुखमेतन्नामानं । भृगवः अपहृतवन्तः तथापहृतेत्यर्थः ॥

आ जामिरत्के अव्यत भुजे न पुत्र ओण्योः ।

सरज्जारो न योषणां वरो न योनिमासदम् ॥ १४ ॥

आ । जामिः । अत्के । अव्यत । भुजे । न । पुत्रः । ओण्योः ।

सरत् । जारः । न । योषणाम् । वरः । न । योनिम् । आऽसदम् ॥ १४ ॥

जामिः बन्धुभूतो देवानां सोमः । अत्के आच्छादके पवित्रे । आ । अव्यत आवृणोति ।
संबद्धो भवति । तत्र दृष्टान्तः । भुजे । न । यथा । ओण्योः रक्षकयोर्मात्रापित्रोः भुजे । पुत्रः
आवृणोति तद्वत् । ततः सोऽयं सोमः । योनिं स्वस्थानभूतं कलशम् । आसदम् आसत्तुं । सरत् सरति ।

तत्र दृष्टान्तद्वयम् । वजरो वन यथा जारः वयोषणाम् असतीं स्त्रियं प्राप्तुं सरति । यथा वा वरः कन्यां प्राप्तुं गच्छति तद्वत् ॥

स वीरो दक्षसाधनो वि यस्तस्तम्भ रोदसी ।

हरिः पवित्रे अव्यत वेधा न योर्न्यासदम् ॥ १५ ॥

सः । वीरः । दक्षऽसाधनः । वि । यः । तस्तम्भ । रोदसी इति ।

हरिः । पवित्रे । अव्यत । वेधाः । न । योर्निम् । आऽसदम् ॥ १५ ॥

वदक्षसाधनः बलसाधनः वसः सोमः ववीरः समर्थो भवति । वयः सोमः वरोदसी द्यावापृथिव्यौ ववि वस्तम्भ स्वतेजसा व्यस्तम्भात् । आच्छादयतीत्यर्थः । किंच वहरिः हरितवर्णः सोमः वेधा वन विधाता यजमानो यथा स्वगृहमासीदति तद्वत् वयोर्नि स्वस्थानं कलशम् आसदम् आसत्तुं पवित्रे अव्यत आवृणोति । संबद्धो भवति ॥

अव्यो वारोभिः पवते सोमो गव्ये अधि त्वचि ।

कर्निकददृषा हरिरिन्द्रस्याभ्येति निष्कृतम् ॥ १६ ॥

अव्यः । वारोभिः । पवते । सोमः । गव्ये । अधि । त्वचि ।

कर्निकदत् । वृषा । हरिः । इन्द्रस्य । अभि । एति । निऽकृतम् ॥ १६ ॥

अयं वसोमः अव्यः अवेः वारोभिः वालैः पवित्रैः तेभ्यः पवते कलशं प्रति क्षरति । किंच वगव्ये आनडुहे वअधि वत्वचि चर्मणि वकर्निकदत् शब्दायमानः ववृषा कामानां वर्षकः वहरिः हरितवर्णः सोमः वइन्द्रस्य स्वभूतं वनिष्कृतं संस्कृतं स्थानम् वअभ्येति अभिगच्छति ॥ १६ ॥

‘क्राणा शिशुः’ इत्यष्ट्वं षष्ठं सूक्तमाप्त्यस्य त्रितस्यार्थम् । इदमुत्तराणि चत्वारि सूक्तान्यौष्णिहानि । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रम्यते—‘क्राणाष्टौ त्रित औष्णिहं वै’ इति । गतो विनियोगः ॥

क्राणा शिशुर्महीनां हिन्वन्तस्य दीधितिम् । विश्वा परि प्रिया भुवदध द्विता ॥ १७ ॥

क्राणा । शिशुः । महीनाम् । हिन्वन् । तस्य । दीधितिम् ।

विश्वा । परि । प्रिया । भुवत् । अध । द्विता ॥ १७ ॥

वक्राणा । करोतेः शानचि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । ‘सुपां सुलुक्’ इति सुप आकारादेशः । यज्ञं कुर्वाणः वमहीनां महतीनां महनीयानां वा अपां वशिशुः पुत्रस्थानीयः सोमः वक्रतस्य यज्ञस्य वदीधितिं प्रकाशकं धारकं वा स्वीयं रसं वहिन्वन् प्रेरयन् वविश्वा सर्वाणि वप्रिया प्रियाणि हवींषि वपरि वभुवत् परिभवति व्याप्नोति । वअध अपि च वद्विता द्विधा भवति । दिवि च पृथिव्यां च वर्तत इत्यर्थः ॥

उप त्रितस्य पाण्योऽरमक्त यदुहा पदम् । यज्ञस्य सप्त धामभिरध प्रियम् ॥ १८ ॥

उप । त्रितस्य । पाण्योः । अरमक्त । यत् । गुहा । पदम् ।

यज्ञस्य । सप्त । धामऽभिः । अध । प्रियम् ॥ १८ ॥

व्रितस्य सम यज्ञे वगुहा गुहायां हविर्धानि वर्तमानयोः वपाय्योः पाषाणवद्दृढयोरधिपवण-
फलकयोः वपदं स्थानं सोमः वयत् यदा उप वभक्त समभजत अध अनन्तरं यज्ञस्य धामभिः
धारकैः वसस सप्तभिश्छन्दोभिर्गायत्र्यादिभिः वप्रियं प्रीणयितारं सोममभिष्टुवन्ति ऋत्विजः^१ ।
अपि वा । सप्त सर्पणशीलैर्वसतीवर्थादिभिरुदकैः सोममभिष्टुवन्ति ॥

त्रीणि व्रितस्य धारया पृष्ठेष्वेरया रयिम् । मिमीते अस्य योजना वि सुक्रतुः ॥ ३ ॥

त्रीणि । व्रितस्य । धारया । पृष्ठेषु । आ । ईरय । रयिम् ।

मिमीते । अस्य । योजना । वि । सुक्रतुः ॥ ३ ॥

हे सोम व्रितस्य सम यज्ञस्य स्वभूतानि त्रीणि सवनानि धारया आत्मीयया विधारय ।
किञ्च पृष्ठेषु सामसु रयिं दातारमिन्द्रम् आ ईरय आगमय । सुक्रतुः सुप्रज्ञः स्तोता अस्य
इन्द्रस्य योजना योजनानि योजनकारीणि^२ स्तोत्राणि वि मिमीते करोति । यस्मादेवं तस्मादिन्द्रं
सामसु प्रेरयेत्यर्थः ॥

जज्ञानं सप्त मातरौ वेधामशासत श्रिये । अयं ध्रुवो रयीणां चिकेत यत् ॥ ४ ॥

जज्ञानम् । सप्त । मातरः । वेधाम् । अशासत । श्रिये । अयम् । ध्रुवः । रयीणाम् । चिकेत । यत् ॥ ४ ॥

वज्रानं प्रादुर्भूतं वेधां कर्मणो विधातारं सोमं वसस सप्तसंख्याकाः मातरः गङ्गाद्या नद्यः
सप्त छन्दांसि वा श्रिये यजमानानामैश्वर्यार्थम् अशासत अनुशासति अनुशासनं कुर्वन्ति ।
शास्तेर्लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यत् यस्मात् ध्रुवः अयं सोमः^३ रयीणां धनानि चिकेत
जानाति तस्मादस्यानुशासने कृते यजमानानां धनादिसमृद्धिर्भवति ॥

अस्य व्रते सजोषसो विश्वे देवासो अद्रुहः । स्पार्हा भवन्ति रन्तयो जुषन्त यत् ॥ ५ ॥

अस्य । व्रते । सजोषसः । विश्वे । देवासः । अद्रुहः । स्पार्हाः । भवन्ति । रन्तयः । जुषन्त । यत् ॥ ५ ॥

अद्रुहः द्रोहवर्जिताः विश्वे सर्वे देवासः देवाः अस्य सोमस्य व्रते कर्मणि सजोषसः
संगताः सन्तः स्पार्हाः स्पृहणीयाः भवन्ति । रन्तयः रमणशीला देवाः सुतमेनं सोमं यत् यदि
जुषन्त सेवन्ते तर्हि स्पृहणीया भवन्ति ॥ ४ ॥

यमी गर्भमृतावृधो दृशे चारुमजीजनन् । कविं मंहिष्ठमध्वरे पुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

यम् । ईमिति । गर्भम् । कृतवृधः । दृशे । चारुम् । अजीजनन् ।

कविम् । मंहिष्ठम् । अध्वरे । पुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

वृतावृधः यज्ञस्य वर्धयिष्यो वसतीवर्थाख्या आपः गर्भं गर्भस्थानीयम् ईम् एनं यं
सोमम् अध्वरे यज्ञे दृशे दर्शनाय अजीजनन् उदपादयन् । कीदृशम् । चारुं सर्वेषां कव्यारूपं
कविं क्रान्तप्रज्ञं मंहिष्ठं पूज्यतमं दातृतमं वा अत एव पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं सोमं देवाः
सेवन्त इति पूर्वेण समन्वयः ॥

१. गन्त ३.६-भ १.२.७- 'ऋत्विजः' नास्ति ।

२. गन्त ३-भ ४.५-संयोजनं ।

३. गन्त १.२.

३.४.५.७-भ १.२.४.६-सौर्यं सोमः ।

समीचीने अभि त्मना यही ऋतस्य मातरा । तन्वाना यज्ञमानुष्यदञ्जते ॥७॥

समीचीने इति समऽईचीने । अभि । त्मना । यही इति । ऋतस्य । मातरा ।

तन्वानाः । यज्ञम् । आनुषक् । यत् । अञ्जते ॥ ७ ॥

स सोमः । वसमीचीने परस्परं संगते । यही महस्यौ । ऋतस्य यज्ञस्य । मातरा निर्मात्र्यौ आवा-
पृथिव्यौ । त्मना आत्मना स्वयमेव तदा । अभि गच्छति । यत् यदा । यज्ञं । तन्वानाः अध्वर्यवः
। आनुषक् अनुपक्तं । वसतीवरीभिः । अञ्जते सोमं मिश्रयन्ति तदा स्वयमभिगच्छति ॥

क्रत्वा शुक्रैर्भिरक्षभिर्ऋणोरप ब्रजं दिवः । हिन्वन्तस्य दीधितिं प्राध्वरे ॥ ८ ॥

क्रत्वा । शुक्रैभिः । अक्षभिः । ऋणोः । अप । ब्रजम् । दिवः ।

हिन्वन् । ऋतस्य । दीधितिम् । प्र । अध्वरे ॥ ८ ॥

हे सोम त्वं । क्रत्वा कर्मणा ज्ञानेन वा । शुक्रैभिः शुक्रैर्दीप्यमानैः । अक्षभिः अक्षैरिन्द्रियैरिवा-
श्रुवानैः स्वतेजोभिः । ब्रजम् अन्धकारसमूहं । दिवः अन्तरिक्षात् । अप । ऋणोः अपगमय विनाशय ।
'ऋणु गतौ' । तानादिकः । किं कुर्वन् । अध्वरे हिंसारहिते यज्ञे । ऋतस्य यज्ञस्य । दीधितिं धारकं
स्वीयं रसं । प्र । हिन्वन् प्रेरयन् । अनेन लोकद्वयवर्तित्वमभिहितम् ॥ ५ ॥

'प्र पुनानाय' इति षड्वचं सप्तमं सूक्तमाह्वस्य द्वित्यार्षम् । पूर्ववच्छन्दोदेवते । तथा
चानुक्रम्यते—'प्र पुनानाय षड् द्वित आह्वयः' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र पुनानाय वेधसे सोमाय वच उद्यतम् । भृतिं न भरा मतिभिर्जुजोषते ॥ १ ॥

प्र । पुनानाय । वेधसे । सोमाय । वचः । उद्यतम् ।

भृतिम् । न । भर । मतिभिः । जुजोषते ॥ १ ॥

द्वितो नामर्षिः स्वात्मानं प्रत्याह । पुनानाय पवित्रेण पूयमानाय । वेधसे कर्मणो विधात्रे
। मतिभिः स्तुतिभिः । जुजोषते प्रीयमानाय । यद्वा मतिभिः स्तोत्रभिः सह जुजोषते प्रीणयित्रे ।
। सोमाय । उद्यतम् उद्युक्तं । वचः । प्र । भर प्रकर्षेण संपादय । अभिष्टुहीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । भृतिं
। न । यथा भृतका भृतिं संपादयन्ति तद्वत् ॥

परि वाराण्यव्यया गोभिरञ्जानो अर्षति । त्री सधस्था पुनानः कृणुते हरिः ॥ २ ॥

परि । वाराणि । अव्यया । गोभिः । अञ्जानः । अर्षति ।

त्री । सधस्था । पुनानः । कृणुते । हरिः ॥ २ ॥

। गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः । अञ्जानः अज्यमानः सोमः । अव्यया अविभयानि । वाराणि
। चालानि पवित्राणि । परि । अर्षति परिगच्छति । अपि च । हरिः हरितवर्णः सोमः । पुनानः पूयमानः
। सन् । त्री त्रीणि । सधस्था । सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थं स्थानम् । द्रोणकलशाधवनीयपूतभृदात्मकानि
। त्रीणि स्थानानि । कृणुते करोति ॥

परि कोशं मधुश्चुतमव्यये वारं अर्षति । अभि वाणीर्ऋषीणां सप्त नूषत ॥ ३ ॥

परि । कोशम् । मधुऽश्चुतम् । अव्यये । वारं । अर्षति ।

अभि । वाणीः । ऋषीणाम् । सप्त । नूषत ॥ ३ ॥

स सोमः ऽव्यये अविमये ऽवारे वाले पवित्रे ऽमधुश्चुतं मधुररसस्य च्यावयितारं^१ द्रोणकलवं प्रत्यात्मीयं रसं ऽपरि ऽअर्षति गमयति । तस्मिन् सोमं ऽऋषीणां ऽसप्त ऽवाणीः छन्दांसि ऽअभि ऽनूषत अभिष्टुवन्ति । 'नू स्तवने' । कुटादिः ॥

परि नेता मतीनां विश्वदेवो अदाभ्यः । सोमः पुनानश्चम्वोर्विशद्वरिः ॥ ४ ॥

परि । नेता । मतीनाम् । विश्वऽदेवः । अदाभ्यः । सोमः । पुनानः । चम्वोः । विशत् । हरिः ॥ ४ ॥

ऽहरिः हरितवर्णः सः ऽसोमः ऽपुनानः पूयमानः सन् ऽचम्वोः अधिषवणफलकयोः ऽपरि ऽविशत् परिविशति । कीदृशः । ऽमतीनां स्तुतीनां ऽनेता यद्वा मतीनां स्तोतृणां स्वकर्मण्युपनेता ऽविश्वदेवः सर्वदेवः । सोमेऽभिपूयमाणे सतीन्द्रादयः सर्वे देवाः सोमं प्रत्यागच्छन्ति खलु । तस्मात् सर्वदेवोपेतः अत एव ऽअदाभ्यः अहिंसितः कैश्चिदपि ॥

परि दैवीरनु स्वधा इन्द्रेण याहि सरथम् । पुनानो वाघद्वाघद्विरमर्त्यः ॥ ५ ॥

परि । दैवीः । अनु । स्वधाः । इन्द्रेण । याहि । सरथम् । पुनानः । वाघत् । वाघत्ऽभिः । अमर्त्यः ॥ ५ ॥

हे सोम त्वम् ऽइन्द्रेण ऽसरथं समानं रथमारुह्य ऽदैवीः देवानां संबन्धीनि^२ ऽस्वधाः बलानि ऽअनु देवसेनाः ऽपरि ऽयाहि परिगच्छ । कीदृशः । ऽपुनानः पूयमानः ऽवाघद्भिः । वाघत इति ऋत्विङ्नाम । हविषां प्रेरकैर्ऋत्विग्भिः ऽवाघत् ऊहमानः ऽअमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः । यद्वा । वाघद्भिर्ऋत्विग्भिः पुनानः पूयमानो वाघत् स्तोतृणां यष्टृणां धनादीनि प्रापयन् परिगच्छ ॥

परि ससिर्न वाजयुदेवो देवेभ्यः सुतः । व्यानशिः पर्वमानो वि धावति ॥ ६ ॥

परि । सतिः । न । वाजयुः । देवः । देवेभ्यः । सुतः । विऽआनशिः । पर्वमानः । वि । धावति ॥ ६ ॥

ऽससिर्न अश्व इव ऽवाजयुः युद्धमिच्छन् ऽदेवः दीप्यमानः ऽदेवेभ्यः देवार्थं ऽसुतः अभिषुतः ऽव्यानशिः पात्रेषु व्यापी ऽपर्वमानः पवित्रेण पूयमानः एतादृशः सोमः ऽपरि ऽधावति परितः पात्राण्यभिगच्छति ॥ व्यानशिः । 'अशू व्यासौ' । 'आदृगमहन' इत्यत्र 'उत्सर्गच्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्' इति किप्रत्ययः । 'अश्रोतेश्च' इति जुडागमः ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥

सप्तमेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र 'सखायः' इति षट्त्वं प्रथमं सूक्तम् । काण्वौ पर्वत-नारदावृषौ । अथवा कश्यपस्य पुत्र्यौ शिखण्डिन्याख्ये द्वे अप्सरसावस्य सूक्तस्य द्रष्टव्यौ । पूर्ववच्छन्दो-देवते । तथा चानुक्रम्यते—'सखायः पर्वतनारदौ काश्यप्यौ द्वे शिखण्डिन्यौ वाप्सरसौ' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

सखाय आ नि षीदत पुनानाय प्र गायत । शिशुं न यज्ञैः परि भूषत श्रिये ॥ १ ॥

सखायः । आ । नि । सीदत । पुनानाय । प्र । गायत ।

शिशुम् । न । यज्ञैः । परि । भूषत । श्रिये ॥ १ ॥

हे ऽसखायः सखिभूताः स्तोतार ऋत्विजः ऽआ ऽनि ऽवीदत स्तोतुमुपविशत । अथ ऽपुनानाय
पूयमानाय सोमाय ऽप्र ऽगायत प्रकर्षेण गायत । तमभिष्टुत । ततोऽभिष्टुतं सोमं ऽयज्ञैः यजनीयैः
हविर्भिः मिश्रणैश्च ऽश्रिये शोभार्थं ऽपरि ऽभूषत परितोऽलंकुरुत । तत्र दृष्टान्तः । ऽशिशुं ऽन यथा
शिशुं बालं पुत्रं पितर आभरणैरलंकुर्वन्ति तद्वत् ॥

प्रवर्येऽभिष्टवे 'समी वत्सम्' इत्येका । सूत्रितं च—'समी वत्सं न मातृभिः सं वत्स इव
मातृभिः' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

समी वत्सं न मातृभिः सुजतां गयसाधनम् । देवाव्यं^१ मदमभि द्विशवसम् ॥२॥

सम् । ईमिति । वत्सम् । न । मातृभिः । सुजतां । गयसाधनम् ।

देवऽअव्यम् । मदम् । अभि । द्विशवसम् ॥ २ ॥

हे ऋत्विजः ऽगयसाधनं गृहस्य साधनम् ऽईम् एनं सोमं ऽमातृभिः^१ मातृभूताभिर्वसतीवरीभिः
ऽसं ऽसुजत संमिश्रयत । कथमिव । ऽवत्सं ऽन यथा वत्सं ऽमातृभिः गोभिः संयोजयन्ति तद्वत् ।
कीदृशम् । ऽदेवाव्यं देवानां रक्षकं ऽमदं मदनेहेतुं ऽद्विशवसं द्विगुणवेगमतिशयितबलं वा । यद्वा
द्वयोर्लोकयोस्तत्र स्थिता देवमनुष्या इत्यर्थः । तेषां हविर्धनप्रदानेन वर्धयितारम् । तं सोमम् ऽअभि
सं सुजत ॥

पुनातां दक्षसाधनं यथा शर्षीय वीतये । यथा मित्राय वरुणाय शंतमः ॥३॥

पुनात । दक्षऽसाधनम् । यथा । शर्षीय । वीतये । यथा । मित्राय । वरुणाय । शमऽतमः ॥३॥

ऽदक्षसाधनं बलस्य साधनं धनादिवृद्धेर्वा साधकं सोमं ऽपुनात पवित्रेण पुनीत ॥ 'पूज् पवने'
कयादिः । तस्माद्धोटे 'तसनसनथनाश्च' इति तस्य तवादेशः । पिस्वादीत्वाभावः । असौ सोमः
ऽशर्षीय वेगार्थं ऽवीतये देवानां पानार्थं ऽयथा भवति ऽयथा वा ऽमित्राय ऽवरुणाय च ऽशंतमः
अतिशयेन सुखं करोति तथा पुनीतेत्यर्थः ॥

अस्मभ्यं त्वा वसुविदमभि वाणीरनूषत । गोभिष्टे वर्णमभि वासयामसि ॥४॥

अस्मभ्यम् । त्वा । वसुविदम् । अभि । वाणीः । अनुषत ।

गोभिः । ते । वर्णम् । अभि । वासयामसि ॥ ४ ॥

हे सोम ऽवसुविदं धनस्य दातारं ऽत्वा त्वाम् ऽअस्मभ्यं धनादिप्रदानार्थं ऽवाणीः अस्मदीया
वाचः ऽअभि ऽअनुषत अभिष्टुवन्ति । 'नू स्तवने' । वयं ऽते तव ऽवर्णम् आवरकं रसं ऽगोभिः
गोविकारैः क्षीरादिभिः ऽअभि ऽवासयामसि अभिवासयामः । अभित आच्छादयामः ॥

स नो मदानां पतु इन्दो देवप्सरा असि । सखेव सख्ये गातुवित्तमो भव ॥५॥

सः । नः । मदानाम् । पते । इन्दो इति । देवऽप्सराः । असि ।

सखाऽइव । सख्ये । गातुवित्तमः । भव ॥ ५ ॥

१नः अस्मदीयानां १मदानां^१ मदकानां^२ १पते स्वामिन् हे १इन्द्रो सोम १सः त्वं १देवप्सरा १असि । पसर इति रूपनाम । दीप्तरूपो भवसि । स त्वं १सखेव यथा सखा सुहृत् १सख्ये मित्राय सत्यं मार्गं ज्ञापयति तद्वदस्माकमपि १गातुचित्तमः अत्यन्तं मार्गस्थ लम्भकः १भव ज्ञापको भव ॥

सनेमि कृध्य १स्मदा रक्षसं कं चिदत्रिणम् । अपादेवं द्रुयुमंहो युयोधि नः ॥६॥

सनेमि । कृधि । अस्मत् । आ । रक्षसम् । कम् । चित् । अत्रिणम् ।

अप । अदेवम् । द्रुयुम् । अंहः । युयोधि । नः ॥ ६ ॥

हे सोम १अस्मत् अस्मासु १सनेमि । पुराणनामैतत् । पुराणं सख्यं १कृधि कुरु । १आ अपि च १अत्रिणम् अदनशीलं १कं १चित् १रक्षसम् १अप युध्यस्व । कीदृशम् । १अदेवम् अदेवनशीलं १द्रुयुं द्रुयवन्तं सत्यानृतयुक्तं बाह्याभ्यन्तरमायायुक्तं वा । किंच १नः अस्माकम् १अंहः पापं चाप १युयोधि संप्रहर । युध्यतेः 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । 'वा छन्दसि' इति हेडित्वाभावाद्गुणः^३ । धलोपश्छान्दसः । यौतेवां श्लो पूर्ववद्रूपम् ॥ ७ ॥

'तं वः' इति षडृचं द्वितीयं सूक्तं पर्वतनारदयोरार्षम् । अन्यत् पूर्ववत् । 'तं वः' इत्यनुक्रान्तम् । गतः सूक्तविनियोगः ॥

तं वः सखायो मदाय पुनानमभि गायत । शिशुं न यज्ञैः स्वदयन्त गूर्तिभिः ॥१॥

तम् । वः । सखायः । मदाय । पुनानम् । अभि । गायत ।

शिशुम् । न । यज्ञैः । स्वदयन्त । गूर्तिभिः ॥ १ ॥

हे १सखायः ऋत्विजः १वः यूयं १मदाय देवानां मदार्थं १पुनानं पूयमानं १तं सोमम् १अभि १गायत अभिष्टुत । तमिमं सोमं १शिशुं १न शिशुमिवाङ्कारैः क्षीरादिभिश्च यथा^४ स्वादुकुर्वन्ति तद्वत् १यज्ञैः हविर्भिर्मिश्रणैः १गूर्तिभिः स्तुतिभिश्च १स्वदयन्त स्वादुकुर्वन्ति ॥

प्रवर्यैऽभिष्टवे 'सं वत्स इव मातृभिः' इत्येका^५ । सूत्रं च 'समी वत्सम्' इत्यनया सहोक्तम् ॥

सं वत्सइव मातृभिरिन्दुहिन्वानो अज्यते । देवावीर्मदो मतिभिः परिष्कृतः ॥२॥

सम् । वत्सऽइव । मातृभिः । इन्दुः । हिन्वानः । अज्यते ।

देवऽअवीः । मर्दः । मतिभिः । परिऽकृतः ॥ २ ॥

१हिन्वानः प्रेर्यमाणः १इन्दुः सोमो वसतीवरीभिः १सम् १अज्यते । सम्यक् सितो^६ भवति । तत्र दृष्टान्तः । १वत्सइव वत्सो यथा १मातृभिः गोभिः समक्तो भवति तद्वत् । कीदृशः । १देवावीः देवानां रक्षकः १मर्दः मदकरः १मतिभिः स्तुतिभिः १परिष्कृतः अलङ्कृतः ॥ भूषणार्थं 'संपर्युपेभ्यः'^७ इति सुडागमः । 'परिनिविभ्यः' (पा. सू. ८. ३. ७०) इति सुटः षत्वम् ॥

अयं दक्षाय सार्धनोऽयं शर्धाय वीतये । अयं देवेभ्यो मधुमत्तमः सुतः ॥ ३ ॥

अयम् । दक्षाय । सार्धनः । अयम् । शर्धाय । वीतये । अयम् । देवेभ्यः । मधुमत्तमः । सुतः ॥ ३ ॥

१. म६-सादकानां; म७-मदानां । २. त१.२.३.४.५.७-म१.२.४.५.६-मु-हेडित्वाद्गुणः । ३. त-म-'यथा' नास्ति । ४. म६-इत्येषा । ५. म६-अक्तो ।

वअयं सोमः वदक्षाय बलाय वर्धनाय वा वसाधनः साधयिता भवति । तथा वअयं सोमः
वक्षार्थाय वेगार्थं ववीतये देवानां भक्षणार्थं च भवति । वसुतः अभिषुतः वअयं सोमः वदेवेभ्यः
इन्द्रादिभ्यः वमधुमत्तमः अतिशयेन साधुर्यथुक्तो भवति । अत्यन्तं मदकरो भवतीति वा ॥

गोमन्न इन्द्रो अश्ववत्सुतः सुदक्ष धन्व । शुचिं ते वर्णमधि गोषु दीधरम् ॥४॥

गोऽमत् । नः । इन्द्रो इति । अश्वऽवत् । सुतः । सुऽदक्ष । धन्व ।

शुचिम् । ते । वर्णम् । अधि । गोषु । दीधरम् ॥ ४ ॥

हे वसुदक्ष सुबल हे इन्द्रो सोम वसुतः अभिषुतस्त्वं वनः अस्माकं वगोमत् यज्ञसाधन-
गोयुक्तम् वअश्ववत् अश्वयुक्तं धनं वधन्व गमय । धविर्गत्यर्थो भूवादिः । ततोऽहं वशुचिं पूतं दीप्यमानं
वा वते तव वर्णं रसं वगोषु गव्येषु क्षीरादिषु वअधि वदीधरम् अधिधारयामि मिश्रयामि ॥

स नो हरीणां पतु इन्द्रो देवप्सरस्तमः । सखेव सख्ये नर्यो रुचे भव ॥ ५ ॥

सः । नः । हरीणाम् । पते । इन्द्रो इति । देवप्सरःऽतमः ।

सखाऽइव । सख्ये । नर्यः । रुचे । भव ॥ ५ ॥

हे वहरीणां वपते वनः अस्मदीयानां हरितवर्णानां पशूनां स्वामिन् हे इन्द्रो सोम वदेव-
प्सरस्तमः अतिशयेन दीप्तरूपोपेतः वसः त्वं वनर्यः कर्मनेतृभ्य ऋत्विग्भ्यो हितः स त्वं वनः अस्माकं
वरुचे वभव दीप्तिकरो भव । किमिव । वसखेव यथा सखा वसख्ये मित्राय दीप्तिकरो भवति तद्वत् ॥

सनेमि त्वमस्मदाँ अदेवं कं चिदत्रिणम् । साह्याँ इन्द्रो परि बाधो अप द्वयुम् ॥६॥

सनेमि । त्वम् । अस्मत् । आ । अदेवम् । कम् । चित् । अत्रिणम् ।

साह्यान् । इन्द्रो इति । परि । बाधः । अप । द्वयुम् ॥ ६ ॥

हे सोम वत्वं वसनेमि पुराणं सख्यम् वअस्मत् अस्मासु कुरु । वा अपि च वअदेवम्
अदेवनशीलं वकं वचित् अपि वअत्रिणम् अदनशीलं राक्षसमस्मदस्मत्तोऽपगमय । किंच हे इन्द्रो
वसाह्यान् शत्रून् अभिवन् वबाधः बाधमानान् वपरि जहि । तथा वद्वयुं द्वयवन्तं सत्यानृतयुक्तं
बाह्याभ्यन्तरमायाद्वयोपेतं वा राक्षसमस्मत्तोऽपगमय ॥ ॥ ८ ॥

‘इन्द्रमच्छ’ इति चतुर्दशर्चं तृतीयं सूक्तमौष्णिहं पवमानसोमदेवताकम् । प्रथमस्य तृचस्य
चक्षुराख्यपुत्रोऽभिर्ऋषिः । द्वितीयस्य मनुपुत्रश्चक्षुर्नामा । अप्सुनाम्नः पुत्रो मनुस्तृतीयस्य । एवं नवर्चो
गताः । शिष्टानामपि पञ्चानां चाक्षुषोऽग्निः । तथा चानुक्रम्यते—‘इन्द्रमच्छ पक्ष्नामिश्राक्षुषश्चक्षु-
र्मानवो मनुरापसव इति तृचाः पञ्चाग्निः’ इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्रमच्छ सुता इमे वृषणं यन्तु हरयः । श्रुष्टी जातासु इन्द्रवः स्वर्विदः ॥ १ ॥

इन्द्रम् । अच्छ । सुताः । इमे । वृषणम् । यन्तु । हरयः ।

श्रुष्टी । जातासः । इन्द्रवः । स्वःऽविदः ॥ १ ॥

वश्रुष्टी । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं वजातासः जाताः वइन्द्रवः पात्रेषु क्षरन्तः वस्वर्विदः
सर्वज्ञाः वहरयः हरितवर्णाः वसुताः अभिषुताः वइमे सोमाः ववृषणं कामानां सेकारम् वइन्द्रमच्छ
वयन्तु अभिगच्छन्तु ॥

१. त६-म७-पते पशूनां; म६-पशूनां पते ।

म. ४-१६

अयं भराय सानसिरिन्द्राय पवते सुतः । सोमो जैत्रस्य चेतति यथा विदे ॥२॥

अयम् । भराय । सानसिः । इन्द्राय । पवते । सुतः । सोमः । जैत्रस्य । चेतति । यथा । विदे ॥२॥

वभराय संग्रामाय तदर्थं वसानसिः भजनीयः वसुतः अभिषुतः वअयं वसोमः वहन्द्राय इन्द्रार्थं वपवते ग्रहादिषु क्षरति । ततः वसोमः वजैत्रस्य ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलम्' इति षष्ठी ॥ जयशीलमिन्द्रं वचेतति जानाति । यथा इन्द्रः वविदे लोकैर्ज्ञायते तथा जानाति ॥

अस्येदिन्द्रो मदेष्वा ग्राभं गृष्णीत सानसिम् । वज्रं च वृषणं भरत्समप्सुजित् ॥३॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । मदेषु । आ । ग्राभम् । गृष्णीत । सानसिम् ।

वज्रम् । च । वृषणम् । भरत् । सम् । अप्सुऽजित् ॥ ३ ॥

वआ अनन्तरम् वहन्द्रः वअस्येत् अस्य सोमस्यैव मदेषु संजातेषु वसानसि सवैः संभजनीयं वग्राभं ग्राहं ग्रहीतव्यं धनुः वगृष्णीत गृह्णाति । 'हग्रहोर्भः' इति भत्वम् । किंच वअप्सुजित् उदकार्थं वृत्रस्य जेता । यद्वा आप इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षेऽहिनामकस्य जेता । इन्द्रः ववृषणं वर्षितारं ववज्रं वच वसं वभरत् संविभर्तुं । विभर्तेल्लब्धडागमः ॥

प्र धन्वा सोम जागृविरिन्द्रायेन्द्रो परि स्रव । द्युमन्तं शुष्ममा भरा स्वर्विदम् ॥४॥

प्र । धन्व । सोम । जागृविः । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ।

द्युऽमन्तम् । शुष्मम् । आ । भर । स्वऽविदम् ॥ ४ ॥

हे वसोम वजागृविः जागरणशीलस्त्वं वप्र धन्व प्रक्षर । हे वहन्द्रो सोम वहन्द्राय वपरि वस्रव परितः पात्रेषु क्षर । किंच वद्युमन्तं दीप्तियुक्तं वस्वर्विदं सर्वस्य लम्भकं वशुष्मं शश्रूणां शोपकं बलम् वआ वभर आहर ॥

इन्द्राय वृषणं मदं पवस्व विश्वदर्शतः । सहस्रयामा पथिकृद्विचक्षणः ॥ ५ ॥

इन्द्राय । वृषणम् । मदम् । पवस्व । विश्वऽदर्शतः । सहस्रऽयामा । पथिऽकृत् । विऽचक्षणः ॥५॥

हे सोम त्वं ववृषणं वर्षितारं वमदं मदहेतुं रसम् वहन्द्राय इन्द्रार्थं वपवस्व क्षर । कीदृशः । वविश्वदर्शतः सवैर्दर्शनीयः वसहस्रयामा बहुमार्गः वपथिकृत् यजमानानां सन्मार्गकरणशीलः वविचक्षणः सर्वस्य विद्वष्टा ॥ ॥ ५ ॥

अस्मभ्यं गातुवित्तमो देवेभ्यो मधुमत्तमः । सहस्रं याहि पृथिभिः कनिकदत् ॥६॥

अस्मभ्यम् । गातुवित्ऽतमः । देवेभ्यः । मधुमत्ऽतमः ।

सहस्रम् । याहि । पृथिऽभिः । कनिकदत् ॥ ६ ॥

हे सोम वअस्मभ्यं वगातुवित्तमः अत्यन्तं मार्गस्य लम्भकः तथा वदेवेभ्यः च वमधुमत्तमः अत्यन्तं स्वादुकारी त्वं वकनिकदत् शब्दं कुर्वन् वसहस्रं वपृथिभिः बहुभिर्मागैः वयाहि कलशमागच्छ ॥

पवस्व देववीतय इन्द्रो धाराभिरोजसा । आ कलशं मधुमान्तसोम नः सदः ॥७॥

पर्वस्व । देवऽवीतये । इन्दो इति । धाराभिः । ओजसा ।

आ । कलशम् । मधुऽमान् । सोम । नः । सदः ॥ ७ ॥

हे ऽइन्दो सोम ऽदेववीतये देवानां भक्षणाय ऽओजसा बलेन ऽधाराभिः आस्मीयाभिः
 ऽपर्वस्व क्षर । हे ऽसोम ऽमधुमान् मदकरसर्वास्त्वं ऽनः अस्मदीयं ऽकलशं द्रोणाभिधानम् ऽआ
 ऽसदः । सदेर्लुङि रूपम् । आसीद ॥

तव द्रप्सा उदग्रुत इन्द्रं मदाय वावृधुः । त्वां देवासौ अमृताय कं पपुः ॥ ८ ॥

तव । द्रप्साः । उदऽग्रुतः । इन्द्रम् । मदाय । ववृधुः । त्वाम् । देवासः । अमृताय । कम् । पपुः ॥ ८ ॥

ऽउदग्रुतः वसतीवर्याख्यमुदकं प्रति गच्छन्तः । यद्वा । उदकस्य निर्गमयितारः । ऽतव स्वभूताः
 ऽद्रप्साः द्रुतगामिनो रसाः ऽमदाय मदार्थम् ऽइन्द्रं ऽवावृधुः वर्धयन्ति । ततः ऽदेवासः देवा
 इन्द्रादयः ऽकं सुखकरं ऽत्वाम् ऽअमृताय अमरणार्थं ऽपपुः पिबन्ति ॥

आ नः सुतास इन्दवः पुनाना धावता रयिम् । वृष्टिद्यावो रीत्यापः स्तुर्विदः ॥ ९ ॥

आ । नः । सुतासः । इन्दवः । पुनानाः । धावत । रयिम् ।

वृष्टिऽद्यावः । रीतिऽआपः । स्तुऽविदः ॥ ९ ॥

हे ऽसुतासः अभिव्यूयमाणा हे ऽइन्दवः दीप्ताः पात्रेषु क्षरन्तो वा हे ऽरीत्यापः यैः पृथिवीं
 प्रति स्रवणशीला आपः कृताः तादृशा हे सोमाः ऽपुनानाः पूयमाना यूयं ऽनः अस्मभ्यं ऽरयिम्
 ऽआ ऽधावत आगमयत । कीदृशाः । ऽवृष्टिद्यावः । वृष्टिमभि द्यौयैः क्रियते । वृष्ट्यभिमुखद्युलोकवन्तः
 ऽस्तुर्विदः सर्वस्य लम्भकाः ॥

सोमः पुनान ऊर्मिणाव्यो वारं वि धावति । अग्रे वाचः पर्वमानः कर्निकदत् ॥ १० ॥

सोमः । पुनानः । ऊर्मिणा । अव्यः । वारम् । वि । धावति ।

अग्रे । वाचः । पर्वमानः । कर्निकदत् ॥ १० ॥

ऽपुनानः पूयमानः ऽसोमः ऽऊर्मिणा स्वीयया धारया ऽअव्यः अवेः ऽवारं वालं पवित्रं ऽवि
 ऽधावति विविधं गच्छति । कीदृशः सोमः^१ । ऽपर्वमानः पूतः ऽवाचः स्तोत्रस्य ऽअग्रे ऽकर्निकदत्
 पुनःपुनः शब्दं कुर्वन् वि धावति ॥ १० ॥

धीभिर्हिन्वन्ति वाजिनं वने क्रीळन्तमत्यविम् ।

अभि त्रिपृष्ठं मतयः समस्वरन् ॥ ११ ॥

धीभिः । हिन्वन्ति । वाजिनम् । वने । क्रीळन्तम् । अतिऽअविम् ।

अभि । त्रिऽपृष्ठम् । मतयः । सम् । अस्वरन् ॥ ११ ॥

ऽवाजिनं बलवन्तं ऽवने वननीये वसतीवर्याख्य उदके ऽक्रीळन्तं संक्रीडमानम् ऽअत्यविम् ।
 अविशब्देन तद्गोमकृतं पवित्रमभिधीयते । अतिक्रान्तपवित्रं सोममृत्विजः ऽधीभिः स्तुतिभिः

वह्निवन्ति वर्धयन्ति । यद्वा । धीभिः । वर्णलोप*छान्दसः । धीतिभिरङ्गुलीभिर्वह्निवन्ति प्रेरयन्ति ।
' हि गतौ वृद्धौ च ' स्वादिः । किञ्च वृत्तिपृष्ठम् । त्रीणि पवित्राणि द्रोणकलशाधवनीयपूतभृदाण्यानि^१
पात्राणि स्पृशतीति त्रीणि सचनानि वा स्पृशतीति स तथोक्तः । तं सोमं वसतयः स्तुतयः अभि
वसमस्वरन् अभितः संस्तुवन्ति ॥

असर्जि कलशां अभि मीळहे सप्तिर्न वाजयुः । पुनानो वाचं जनयन्नसिष्यदत् ॥ १२ ॥

असर्जि । कलशान् । अभि । मीळहे । सप्तिः । न । वाजयुः ।

पुनानः । वाचम् । जनयन् । असिष्यदत् ॥ १२ ॥

ववाजयुः यजमानानामन्नमिच्छन् स सोमः वकलशान् अभिलक्ष्य कलशेषु वसर्जि सृज्यते ।
तत्र दृष्टान्तः । वसप्तिर्न यथाश्वः वमीळहे । संप्रामनामैतत् । संप्रामे सृज्यते तद्वत् । ततः वपुनानः
पूयमानः सोमः ववाचं शब्दं वजनयन् उत्पादयन् वसिष्यदत् पात्रेषु स्थन्दते ॥

पवते हयतो हरिरति ह्वरांसि रंहा । अभ्यर्षन्तस्तोतृभ्यो वीरवयशः ॥ १३ ॥

पवते । हयतः । हरिः । अति । ह्वरांसि । रंहा । अभिऽअर्षन् । स्तोतृऽभ्यः । वीरवत् । यशः ॥ १३ ॥

वह्यतः स्पृहणीयः वह्रिः हरितवर्णः सोमः वरंहा । तृतीयाया आकारः । साधुवेगेन व्वरांसि
कुटिलान्यनुजृन्ति पवित्राणि वति वपवते अतीत्य गच्छति । किं कुर्वन् । वस्तोतृभ्यो ववीरवत्
पुत्रयुक्तं वयशः वअभ्यर्षन् अभिगमयन् पवते ॥

अया पवस्व देव्युर्मधोर्धारा असृक्षत । रेमन्पवित्रं पर्येपि विश्वतः ॥ १४ ॥

अया । पवस्व । देवऽयुः । मधोः । धाराः । असृक्षत । रेमन् । पवित्रम् । परि । एपि । विश्वतः ॥ १४ ॥

हे सोम वदेवयुः देवान् कामयमानस्त्वम् वअया अनया धारया वपवस्व क्षर । ततः वमधोः
मदकरस्य तव वधाराः आत्मीयाः वअसृक्षत सृज्यन्ते । अनन्तरं वरेमन् शब्दायमानः वपवित्रं
वविश्वतः वपर्येपि सर्वतः परिगच्छसि ॥ ११ ॥

' परीतः ' इति पङ्क्तिशतृचं चतुर्थं सूक्तम् । ' त्वं सोमासि ' (ऋ. सं. ९. ६७) इत्यत्रोक्ता
भरद्वाजकश्यपाद्याः सप्तर्षयः । आद्या वृहती द्वितीया सतोवृहती । अथमेकः प्रगाथः । ' परि सुवानः '
इत्येषा तृतीयैकविंशत्यक्षरा भुरिग्विराड् द्विपदा । ' नृभिर्येमानः ' इति षोडशी विंशत्यक्षरा द्विपदा
विराट् । चतुर्थ्यादिर्द्वा प्रगाथौ । दशम्यादित्रयः सप्तदश्यादिपञ्च प्रगाथाः । पञ्चमानः सोमो देवता ।
तथा चानुक्रम्यते—' परीतः पङ्क्तिशतिः सप्तर्षयः प्रागाथं तृतीयापोलक्ष्यौ द्विपदे अष्टम्याद्ये वृहत्या '
इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

परीतो पिञ्चता सुतं सोमो य उत्तमं हविः ।

दधन्वाँ यो नर्यो अप्स्वन्तरा सुषाव सोममद्रिभिः ॥ १ ॥

परि । इतः । सिञ्चत । सुतम् । सोमः । यः । उत्तमम् । हविः ।

दधन्वान् । यः । नर्यः । अप्स्व । अन्तः । आ । सुषाव । सोमम् । अद्रिभिः ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः वसुतम् अभिषुतं सोमम् इतः अस्मात् कर्मण ऊर्ध्वमथवास्मात्प्रदेशादूर्ध्वं परि
 पिञ्चत वसतीवरीभिः ॥ 'इतो पिञ्चत' इत्यत्र संहितायां 'छन्दसि' इति^१ रीरुत्वम् । 'आदेश-
 प्रत्यययोः' इति पत्वम् ॥ यथः वसोमः देवानाम् उत्तमं प्रज्ञस्थं वहविः भवति आ अपि च
 नयः मनुष्यहितः यथः च सोमः अप्सु वसतीवरीध्वन्तरिक्षे वा अन्तः वधन्वान् गच्छन्
 भवति तं वसोममद्रिभिः प्रावभिरध्वर्युः सुषाव अभिषुतं चकार । तं परि पिञ्चतेति समन्वयः ॥

नूनं पुनानोऽविभिः परि स्रवादब्धः सुरभितरः ।

सुते चित्वाप्सु मदामो अन्धसा श्रीणन्तो गोभिरुत्तरम् ॥ २ ॥

नूनम् । पुनानः । अविभिः । परि । स्रव । अदब्धः । सुरभिमत्तरः ।

सुते । चित् । त्वा । अप्सु । मदामः । अन्धसा । श्रीणन्तः । गोभिः । उत्तरम् ॥ २ ॥

हे सोम वदब्धः कैश्चिदप्यहिसितः सुरभितरः अत्यन्तं सुगन्धिस्त्वं नूनम् इदानीं पुनानः
 पूयमानः सन् अविभिः अविवालकृतैः पवित्रैस्तेभ्यः परि स्रव परितः क्षर । सुते चित्
 अभिषुते सति अन्धसा सक्तुलक्षणेनाद्येन गोभिः गोविकारैः क्षीरैः क्षीरादिभिः श्रीणन्तः
 मिश्रयन्तो वयम् उत्तरम् उद्गततरम् अप्सु वसतीवरीषु संस्थितं त्वां मदामः मन्दामहे स्तुमः ॥

परि सुवानश्चक्षसे देवमादन्तः क्रतुरिन्दुर्विचक्षणः ॥ ३ ॥

परि । सुवानः । चक्षसे । देवमादन्तः । क्रतुः । इन्दुः । विचक्षणः ॥ ३ ॥

वसुवानः अभिपूयमाणः सोमः चक्षसे सर्वेषां दर्शनाय परि स्रवति । कीदृशः । देवमादनः
 देवानां तर्पयिता क्रतुः कर्ता इन्दुः पात्रेषु क्षरणशीलो दीप्तो वा विचक्षणः सर्वस्य विद्वष्टा ॥

पुनानः सोम धारयापो वसानो अर्षसि ।

आ रत्नधा योनिमृतस्य सीदस्युत्सो देव हिरण्ययः ॥ ४ ॥

पुनानः । सोम । धारया । अपः । वसानः । अर्षसि ।

आ । रत्नधाः । योनिम् । मृतस्य । सीदसि । उत्सः । देव । हिरण्ययः ॥ ४ ॥

हे सोम पुनानः पूयमानस्त्वम् अपः उदकानि वसतीवर्याख्यानि वसानः आच्छादयन्
 धारया अर्षसि पवित्रं गच्छसि । ततः रत्नधाः रत्नानां दाता त्वम् ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य
 योनिं स्थानम् आ सीदसि । हे देव द्योतमान सोम उत्सः प्रस्यन्दनशीलस्त्वं हिरण्ययः
 हिरण्यमयो हिरण्यस्योत्पत्तिस्थानं खलु । यद्वा देवानां हितरमणीयो भवसि ॥

दुहान ऊर्धर्दिव्यं मधु प्रियं प्रत्नं सधस्थमासदत् ।

आपृच्छयै धरुणं वाज्यर्षति नृभिर्धूतो विचक्षणः ॥ ५ ॥

दुहानः । ऊर्धः । दिव्यम् । मधु । प्रियम् । प्रत्नम् । सधस्थम् । आ । असदत् ।

आपृच्छयम् । धरुणम् । वाजी । अर्षति । नृभिः । धूतः । विचक्षणः ॥ ५ ॥

वमधु मदकरं वप्रियं प्रीणनकारि वदिव्यं दिवि भवम् वऊधः सोमवल्लीलक्षणं^१ वदुहानः
सोमः वप्रत्नं पुरातनं वसधस्थम् । सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थं स्थानम् । अन्तरिक्षम् वआसदत्
आसीदति । सदेर्लुङि रूपम् । ततः वआपृच्छयं कर्मण्याग्रष्टयं वधरणं कर्मणो धारयितारं यजमानं
ववाजी अन्नवान् सोमः वअर्षति । तस्मा अन्नं दातुमभिगच्छति । कीदृशः । वनृभिः कर्मनेतृभिर्कृत्विग्भिः
वधूतः अदाभ्यगृहे परिशोधितः । 'तैरेनं चतुराधूनोति पञ्चकृत्वाः सप्तकृत्वा वा' इत्यापस्तम्बेन
सूत्रितम् । वविचक्षणः सर्वस्य विद्वष्टा ॥ १२ ॥

पुनानः सोम जागृविरव्यो वारे परि प्रियः ।

त्वं विप्रो अभवोऽङ्गिरस्तमो मध्वा यज्ञं मिमिक्ष नः ॥ ६ ॥

पुनानः । सोम । जागृविः । अव्यः । वारे । परि । प्रियः ।

त्वम् । विप्रः । अभवः । अङ्गिरःऽतमः । मध्वा । यज्ञम् । मिमिक्ष । नः ॥ ६ ॥

हे वसोम वजागृविः जागरणशीलः वप्रियः प्रीणयिता त्वं वपुनानः पूयमानः सन् वअव्यः
अवेः ववारे वाले पवित्रे वपरि क्षरसि । किंच वविप्रः मेधावी वत्वम् वअङ्गिरस्तमः अङ्गिरसां वरिष्ठः
पितृणां नेता वअभवः^२ भवसि । स त्वं वनः अस्मदीयं वयज्ञं वमध्वा मधुनात्मीयेन रसेन वमिमिक्ष
सिञ्च । मिहेः सेचनार्थस्य सनि रूपम् ॥

सोमो मीद्वान्पवते गातुवित्तम् ऋषिर्विप्रो विचक्षणः ।

त्वं कविरभवो देववीर्तम् आ सूर्यं रोहयो दिवि ॥ ७ ॥

सोमः । मीद्वान् । पवते । गातुवित्ऽतमः । ऋषिः । विप्रः । विऽचक्षणः ।

त्वम् । कविः । अभवः । देवऽवीर्तमः । आ । सूर्यम् । रोहयः । दिवि ॥ ७ ॥

वमीद्ववान् कामानां सेक्ता वसोमः वपवते क्षरति । कीदृशः । वगातुवित्तमः अत्यन्तं मार्गस्य
लम्भकः वऋषिः सर्वस्य प्रदर्शकः वविप्रः मेधावी वविचक्षणः विद्वष्टा । किंच वकविः क्रान्तप्रज्ञः वत्वं
वदेववीर्तमः अत्यन्तं देवकामः वअभवः भवसि । अपि च वदिवि शुलोके वसूर्यम् वआ वरोहयः
प्रादुर्भावयति ॥

सोम उ पुवाणः सोतभिरधि ष्णुभिरवीनाम् ।

अश्वयेव हरिता याति धारया मन्द्रया याति धारया ॥ ८ ॥

सोमः । ऊँ इति । सुवानः । सोतुऽभिः । अधि । ष्णुभिः । अवीनाम् ।

अश्वयाऽइव । हरिता । याति । धारया । मन्द्रया । याति । धारया ॥ ८ ॥

वसोतुभिः अभिषुण्वङ्गिर्कृत्विग्भिः वसुवानः अभिषूयमाणः वसोमः वअवीनां वस्तुभिः ।
'मांस्पृस्नानामुपसंख्यानम्' (पा. सू. ६. १. ६३. १) इति सानुषाब्दस्य स्तुभावः । समुच्छ्रितै-
र्वालैः पवित्रैः वअधि वयाति अधिकं गच्छति । वउ इति प्रसिद्धौ । वअश्वयेव वडवयेव वहरिता
हरितवर्णया वधारया वयाति । वमन्द्रया मदकारिण्या वधारया द्रोणकलशमभिगच्छति^३ ॥

अनूपे गोमान्गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः ।

समुद्रं न संवरणान्यग्मन्मन्दी मदाय तोशते ॥ ९ ॥

अनूपे । गोऽमान् । गोभिः । अक्षारिति । सोमः । दुग्धामिः । अक्षारिति ।
समुद्रम् । न । समुऽवरणानि । अगमन् । मन्दी । मदाय । तोशते ॥ ९ ॥

वगोमान् गोयुक्तः सोमः वअनूपे निम्ने देशे कलशे वगोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः सह
वअक्षाः क्षरति । तदेवोच्यते । सः वसोमः आत्मनो मिश्रणार्थं वदुग्धामिः गोभिः सह वअक्षाः क्षरति ।
क्षरतेर्लुङि रूपम् । किंच वसमुद्रं वन यथा समुद्रमुदकानि गच्छन्ति तद्वत् वसंवरणानि संभजनीयानि
रसरूपाण्यश्नानि द्रोणकलशम् वअगमन् गच्छन्ति । गमेर्लुङि च्लेर्लुङि रूपम् । किंच वमन्दी मदकरः
सोमः वमदाय मदर्थं वतोशते हन्यतेऽभिषूयते । तोशतिर्वधकर्मा ॥

आ सोम सुवानो अद्रिभिस्तिरो वाराण्यव्यया ।

जनो न पुरि चम्बोर्विशद्वरिः सदो वनेषु दधिषे ॥ १० ॥

आ । सोम । सुवानः । अद्रिऽभिः । तिरः । वाराणि । अव्यया ।
जनः । न । पुरि । चम्बोः । विशत् । हरिः । सदः । वनेषु । दधिषे ॥ १० ॥

हे वसोम वअद्रिभिः ग्रावभिः वसुवानः अभिषूयमाणस्त्वम् वअव्यया अविमयानि ववाराणि
वालानि पवित्राणि वतिरः कुर्वन् व्यवधायकानि कुर्वाणः सन् वआ पवस^१ इति शेषः । वह्रिः
हरितवर्णः स सोमः वचम्बोः अधिपवणफलकयोः उपरि^२ स्थिते कलशे^३ विशत् प्रविशति । तत्र
दृष्टान्तः । वजनो वन यथा जनः वपुरि पुरे प्रविशति । स त्वं ववनेषु काष्ठनिर्मितेषु पात्रेषु वसदः
स्थानं वदधिषे करोषि ॥ ॥ १३ ॥

स मांमृजे तिरो अण्वानि मेष्यो मीळहे सप्तिर्न वाजयुः ।

अनुमाद्यः पर्वमानो मनीषिभिः सोमो विप्रेभिर्ऋक्भिः ॥ ११ ॥

सः । ममृजे । तिरः । अण्वानि । मेष्यः । मीळहे । सप्तिः । न । वाजऽयुः ।
अनुऽमाद्यः । पर्वमानः । मनीषिऽभिः । सोमः । विप्रेभिः । ऋक्ऽभिः ॥ ११ ॥

ववाजयुः अन्नकामः वअण्वानि अणूनि सूक्ष्माणि वमेष्यः मेष्या अवे रोमाणि पवित्राणि वतिरः
कुर्वन् वसः वसोमः वममृजे परिशोध्यते । अलंक्रियते वा । तत्र दृष्टान्तः । वसप्तिर्न यथा जयकामैरश्वो
वमीळहे संग्रामेऽलंक्रियते तद्वत् । कीदृशः । वअनुमाद्यः अनुमोदनीयः सर्वैः वपर्वमानो वमनीषिभिः
ऋत्विभिः पूयमानः तथा वऋक्भिः । ' छन्दसीवनिपौ ' इति घनिप् । स्तुतिमङ्गिर्विप्रेर्मैधाविभिः
अभिषुतो मृज्यते ॥

प्र सोम देववीतये सिन्धुर्न पिप्ये अर्णसा ।

अंशोः पर्यसा मद्विरो न जागृविरच्छा कोशं मधुश्रुतम् ॥ १२ ॥

प्र । सोम । देवऽवीतये । सिन्धुः । न । पिप्ये । अर्णसा ।

अंशोः । पर्यसा । मृदिरः । न । जागृविः । अच्छ । कोशम् । मधुऽश्रुतम् ॥ १२ ॥

हे ऋसोम षदेववीतये देवानां पानाय तदर्थम् षअर्णसा वसतीवर्याख्येनोदकेन षप्र षपिप्ये प्रप्यायते । तत्र दृष्टान्तः । षसिन्धुर्न । यथा सिन्धुरुदकेन प्रपिप्ये प्रप्यायते तद्वत् । प्यायतेलिटि ' लिङ्यङोश्च ' इति पीभावः । ततः स त्वं षमृदिरौ षन मदकरः सुरादिरिव षजागृविः जागरणशीलः । यद्वा । नः संप्रथर्थे । इदानीं मदकरो जागरणशीलस्त्वम् । षअंशोः लताखण्डस्य षपर्यसा रसेन षमधुश्रुतं मधुररसस्य क्षारयितारं^१ षकोशं द्रोणकलशम् षअच्छ अभिगच्छसि ॥

आ हर्यतो अर्जुने अत्के अन्यत प्रियः सुनुर्न मर्ज्यः ।

तमीं हिन्वन्त्यपसो यथा रथं नदीष्व गभस्त्योः ॥ १३ ॥

आ । हर्यतः । अर्जुने । अत्के । अन्यत । प्रियः । सुनुः । न । मर्ज्यः ।

तम् । ईम् । हिन्वन्ति । अपसः । यथा । रथम् । नदीषु । आ । गभस्त्योः ॥ १३ ॥

षहर्यतः स्पृहणीयः षप्रियः प्रीणयिता षसूनुर्न सूनुरिव षमर्ज्यः माजनीयः सोमः षअर्जुने अर्जुनवर्णे षअत्के रूपे पवित्रे षआ षअव्यत आवृणोति । षतमीम् एनं सोममङ्गुलयः षनदीषु नदमानासु वसतीवरीषु षगभस्त्योः बाह्वोः षआ आभिसुर्येन षहिन्वन्ति प्रेरयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । षअपसो षयथा वेगवन्तो जनाः षरथं संग्रामेषु प्रेरयन्ति तद्वत् ॥

अभि सोमास आयवः पवन्ते मद्यं मदम् ।

समुद्रस्याधि विष्टपि मनीषिणो मत्सरासः स्वर्विदः ॥ १४ ॥

अभि । सोमासः । आयवः । पवन्ते । मद्यम् । मदम् ।

समुद्रस्य । अधि । विष्टपि । मनीषिणः । मत्सरासः । स्वःऽविदः ॥ १४ ॥

षआयवः गमनशीलाः षसोमासः सोमाः षमद्यं मदकरं षमदम् आत्मीयं रसम् षअभि षपवन्ते । अभितो निर्गमयन्ति । कुत्रेत्युच्यते । षसमुद्रस्य अन्तरिक्षस्य षअधि षविष्टपि अधिकं समुच्छिन्ते पवित्रे । यद्वा । समुद्रस्य । समुद्रवन्त्यस्माद्रसाः^२ । तस्य कलशस्याध्युपरि विष्टपि स्थाने पवित्रे निर्गमयन्ति । कीदृशाः । षमनीषिणः मनस ईक्षितारः षमत्सरासः मदकराः षस्वर्विदः सर्वस्य लम्भकाः ॥

तरत्समुद्रं पवमान ऊर्मिणा राजा देव ऋतं बृहत् ।

अर्पन्मित्रस्य वरुणस्य धर्मणा प्र हिन्वान ऋतं बृहत् ॥ १५ ॥

तरत् । समुद्रम् । पवमानः । ऊर्मिणा । राजा । देवः । ऋतम् । बृहत् ।

अर्पत् । मित्रस्य । वरुणस्य । धर्मणा । प्र । हिन्वानः । ऋतम् । बृहत् ॥ १५ ॥

षपवमानः पूयमानः षदेवः द्योतमानः षबृहत् अत्यन्तम् षऋतं सत्यभूतो षराजा सोमः षसमुद्रम् अन्तरिक्षं कलशं वा षऊर्मिणा धारया षतरत् तरति । षहिन्वानः प्रेर्यमाणः षऋतं षबृहत् अत्यन्तं सत्यभूतः स सोमः षमित्रस्य षवरुणस्य मित्रावरुणयोः षधर्मणा धारणार्थं षप्र षअर्पत् प्रगच्छति ॥ १५ ॥

१. त-१.२.५-क्षारयितारं; त-भ-६-न्याययितारं । २. त-१.२.४.५.७-तस्मात् समुद्रवन्ति रसाः; त-भ-२.४.६-सु-यस्मात् समुद्रवन्ति रसाः ।

नृभिर्येमानो हर्षतो विचक्षणो राजा देवः समुद्रियः ॥ १६ ॥

नृऽभिः । येमानः । हर्षतः । विऽचक्षणः । राजा । देवः । समुद्रियः ॥ १६ ॥

वृभिः कर्मनेतृभिः येमानः नियन्त्र्यमानः हर्षतः स्पृहणीयः विचक्षणः विद्वष्टा देवः दीप्यमानः समुद्रियः अन्तरिक्षे भवः राजा सोम इन्द्रार्थं पवत इत्युत्तरेण संबन्धः ॥ 'समुद्राभादः' इति भावार्थः घप्रत्ययः ॥

इन्द्राय पवते मदः सोमो मरुत्वते सुतः ।

सहस्रधारो अत्यव्यमर्षति तमी मृजन्त्यायवः ॥ १७ ॥

इन्द्राय । पवते । मदः । सोमः । मरुत्वते । सुतः ।

सहस्रधारः । अति । अव्यम् । अर्षति । तम् । ईमिति । मृजन्ति । आयवः ॥ १७ ॥

मदः मादकः सुतः अभिषुतः सोमः मरुत्वते मरुद्भिस्तद्वते इन्द्राय इन्द्रार्थं पवते क्षरति । ततः सहस्रधारः बहुधारोपेतः सोमः अव्यम् अविमयं पवित्रम् अति अर्षति अति-गच्छति । तम् इमं सोमम् आयवः मनुष्या ऋत्विजः मृजन्ति शोधयन्ति ॥

पुनानश्चम् जनयन्मतिं कविः सोमो देवेषु रण्यति ।

अपो वसानः परि गोभिरुत्तरः सीदन्वनेष्वव्यत ॥ १८ ॥

पुनानः । चम् इति । जनयन् । मतिम् । कविः । सोमः । देवेषु । रण्यति ।

अपः । वसानः । परि । गोभिः । उत्तरः । सीदन् । वनेषु । अव्यत ॥ १८ ॥

चम् । सप्तम्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । चम्बोरधिपवणफलकयोः पुनानः पृथमानोऽभिपूयमाणः मतिं स्तुतिं जनयन् उत्पादयन् कविः क्रान्तग्रज एतादृशः सोमः देवेषु इन्द्रादिषु रण्यति । किञ्च अपः वसतीवरीः वसानः आच्छादयन् वनेषु काष्ठेषु पात्रेषु सीदन् सोमः गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः परि अव्यत परिदीयते । आच्छाद्यते ॥

तत्राहं सोम रारण सख्ये इन्दो दिवेदिवे ।

पुरुणि बभ्रो नि चरन्ति मामव परिधीरति तां इहि ॥ १९ ॥

तव । अहम् । सोम । ररण । सख्ये । इन्दो इति । दिवेऽदिवे ।

पुरुणि । बभ्रो इति । नि । चरन्ति । माम् । अव । परिधीन् । अति । तान् । इहि ॥ १९ ॥

हे इन्दो हे सोम तव सख्ये सखिकर्मणि अहं दिवेदिवे अन्वहं रारणम् । रणेः लिट्युत्तमे णलि रूपम् । हे बभ्रो बभ्रुवर्णं सोम पुरुणि बहूनि रक्षांसि मां तव सख्ये स्थितं नि अव चरन्ति नीचीनं चरन्ति बाधन्ते । ये मां बाधन्ते तान् परिधीन् राक्षसांस्त्वम् अति इहि अतीत्य गच्छ । जहीति यावत् ॥

१. त१.२.३.४.५.७-भ२.६-भावार्थः । २. ग-त३.४-भ१.२.४.६-आच्छादयत्तरः; त६-आच्छाद-यत्तरेषु । ३. त१.२.५.७-मु-रारण रमे; भ६-रारण रणे ।

उताहं नक्तमुत सोम ते दिवा सख्याय बभ्र ऊर्धनि ।

घृणा तपन्तमति सूर्य परः शकुनाइव पप्तिम ॥ २० ॥

उत । अहम् । नक्तम् । उत । सोम । ते । दिवा । सख्याय । बभ्रो इति । ऊर्धनि ।
घृणा । तपन्तम् । अति । सूर्यम् । परः । शकुनाऽइव । पप्तिम ॥ २० ॥

हे वभ्रो बभ्रुवर्ण हे सोम वउत अपि च वनक्तम् वउत अपि च वदिवा अहोरात्रयोः
वसख्याय सख्याय तव वऊर्धनि समीपे वअहं रम इति^१ शेषः^२ । ते वयं वघृणा दीह्या वतपन्तं
ज्वलन्तं वपरः परमस्थानस्थितं^३ वसूर्यं तदात्मकं त्वाम् वअति वपप्तिम । तत्र स्थितं त्वां प्राप्तुमति-
पेतिम^३ । कथमिव । वशकुनाइव । यथा सुपर्णादयः पक्षिणः सूर्यमतिगच्छन्ति तद्वत् ॥ 'पल्ल गतौ' ।
अस्माच्छान्दसे लिटि 'तनिपरस्योऽच्छन्दसि' इत्युपधालोपः ॥ १५ ॥

प्रावस्तोत्रेऽभि रूपकरणे सोमे मृज्यमान एकस्तुचः । तत्र 'मृज्यमानः' इत्येषा तृतीया ।
सूत्रितं च—'मृज्यमानः सुहस्त्या दशभिर्विवस्वतः' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

मृज्यमानः सुहस्त्य समुद्रे वाचमिन्वसि ।

रयि पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहं पवमानाभ्यर्षसि ॥ २१ ॥

मृज्यमानः । सुहस्त्य । समुद्रे । वाचम् । इन्वसि ।

रयिम् । पिशङ्गम् । बहुलम् । पुरुस्पृहम् । पवमान । अभि । अर्षसि ॥ २१ ॥

हे सुहस्त्य । हस्ते भवा हस्त्या अङ्गुलयः । शोभनाङ्गुलिक सोम मृज्यमानः शोध्य-
मानस्त्वं वसमुद्रे अन्तरिक्षे कलशे वा ववाचं शब्दम् वइन्वसि प्रेरयसि । किंच हे वपवमान पूयमान
सोम वपिशङ्गं हिरण्यैः पिशङ्गवर्णं वबहुलं प्रभूतं वपुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं वरयि धनम् वअभ्यर्षसि
स्तोतृणामभिक्षरसि प्रयच्छसि ॥

मृजानो वारे पवमानो अव्यये वृषाव चक्रदो वने ।

देवानां सोम पवमान निष्कृतं गोभिरञ्जानो अर्षसि ॥ २२ ॥

मृजानः । वारे । पवमानः । अव्यये । वृषा । अव । चक्रदः । वने ।

देवानाम् । सोम । पवमान । निःस्कृतम् । गोभिः । अञ्जानः । अर्षसि ॥ २२ ॥

हे सोम ववृषा वर्षिता त्वं वमृजानः वसतीवरीभिर्मृज्यमानोऽलंक्रियमाणः वअव्यये अविमये
ववारे वाले पवित्रे वपवमानः पूयमानः सन् ववने वननीथ उदके काष्ठे कलशे वा वअव चक्रदः
अवकन्दसि शब्दायसे । ततो हे सोम हे वपवमान त्वं वगोभिः गव्यैः क्षीरादिभिः वअञ्जानः
अज्यमानः सन् वनिष्कृतं संस्कृतं वदेवानां स्थानम् वअर्षसि गच्छसि ॥

पर्वस्व वाजसातयेऽभि विश्वानि काव्या ।

त्वं समुद्रं प्रथमो वि धारयो देवेभ्यः सोम मत्सुरः ॥ २३ ॥

१. ग-त३.६-भ१.७- 'इति शेषः' नास्ति । २. त-भ२-परस्थान^१ । ३. त६- 'मतिपेतिम अतिगच्छेम;
भ१.२- 'मतिपेतिम इति शेषः ।

पर्वस्व । वाजऽसातये । अभि । विश्वानि । काव्या ।

त्वम् । समुद्रम् । प्रथमः । वि । धारयः । देवेभ्यः । सोम । मत्सरः ॥ २३ ॥

हे सोम ऽविश्वानि सर्वाणि ऽकाव्या कधिकर्माणि स्तोत्राण्यभिलक्ष्य ऽवाजसातये अन्नलाभाय
ऽपवस्व क्षर । हे ऽसोम ऽदेवेभ्यः देवानां ऽमत्सरः मदकरः ऽप्रथमः सर्वदेवानां मुख्यः ऽत्वं
ऽसमुद्रम् अन्तरिक्षं कलशं वा ऽवि ऽधारयः विशेषेण धारयसि ॥

स तू पर्वस्व परि पार्थिवं रजो दिव्या च सोम धर्मभिः ।

त्वां विप्रासो मतिमिर्विचक्षण शुभ्रं हिन्वन्ति धीतिभिः ॥ २४ ॥

सः । तु । पर्वस्व । परि । पार्थिवम् । रजः । दिव्या । च । सोम । धर्मभिः ।

त्वाम् । विप्रासः । मतिभिः । विचक्षण । शुभ्रम् । हिन्वन्ति । धीतिभिः ॥ २४ ॥

हे ऽसोम ऽसः तादृशस्त्वं ऽपार्थिवं ऽरजः लोकं प्रति दिव्यानि ऽच रजांसि^१ प्रति ऽधर्मभिः
धारकैः^२ सह ऽतु क्षिप्रं ऽपरि ऽपवस्व परितः क्षर । हे ऽविचक्षण विद्वष्टः सोम ऽविप्रासः विप्रा
मेधाविनः ऽमतिभिः स्तुतिभिः ऽधीतिभिः अङ्गुलीभिश्च ऽशुभ्रं श्वेतवर्णं ऽत्वां ऽहिन्वन्ति प्रेरयन्ति ॥

पर्वमाना असृक्षत पवित्रमति धारया ।

मरुत्वन्तो मत्सरा इन्द्रिया हया मेधामभि प्रयांसि च ॥ २५ ॥

पर्वमानाः । असृक्षत । पवित्रम् । अति । धारया ।

मरुत्वन्तः । मत्सराः । इन्द्रियाः । हयाः । मेधाम् । अभि । प्रयांसि । च ॥ २५ ॥

ऽपवसानाः पृथमानाः सोमाः ऽधारया आत्मीयया ऽपवित्रम् अतीत्य ऽअसृक्षत सृज्यन्ते ।
कीदृशाः । ऽमरुत्वन्तः मरुद्भिर्युक्ताः ऽमत्सराः मदकराः ऽइन्द्रियाः इन्द्रलुष्टाः । ऽमेधां स्तुतिं
ऽप्रयांसि अन्नानि ऽच अभिलक्ष्य स्तोत्रेभ्यः उभयं^३ कर्तुं वा ऽहयाः गन्तार एते सृज्यन्ते ॥

अपो वसानः परि कोशमर्षतीन्दुर्हियानः सोतृभिः ।

जनयज्योतिर्मन्दना अवीवशद्वाः कृण्वानो न निर्णिजम् ॥ २६ ॥

अपः । वसानः । परि । कोशम् । अर्षति । इन्दुः । हियानः । सोतृभिः ।

जनयन् । ज्योतिः । मन्दनाः । अवीवशत् । गाः । कृण्वानः । न । निर्णिजम् ॥ २६ ॥

ऽअपः वसतीवरीः ऽवसानः आच्छादयन् ऽसोतृभिः अभिपुष्पद्भिः ऽहियानः प्रेर्यमानः
ऽइन्दुः सोमः ऽकोशं कलशं ऽपरि ऽअर्षति प्रति गच्छति । किञ्च ऽज्योतिः दीप्तिं ऽजनयन् उत्पादयन्
ऽगाः गव्यानि क्षीरादीनि ऽनिर्णिजम् आत्मनो रूपं ऽकृण्वानः कुर्वन् मिश्रयन् सोऽयं सोमः । नः
संप्रत्यर्थे । इदानीं ऽमन्दनाः स्तुतीः ऽअवीवशत् कामयते । 'वश कान्तौ' । लुडि चडि रूपम् ॥ १६॥

'पवस्व' इति षोडशर्चं पञ्चमं सूक्तम् । आद्यद्वयस्य गौरिवीतिनाम शक्तिपुत्र ऋषिः ।
तृतीयायाः शक्तिर्नाम वासिष्ठः । ततः पञ्चानां द्रुचानामूर्ध्वानामाङ्गिरस ऋजिश्वा नाम भारद्वाज

ऊर्ध्वसद्वा नामाङ्गिरसः कृतयशा नाम कश्चित् सोऽप्याङ्गिरस ऋणंचयो नाम राजपिरित्येते क्रमेणर्षयः । एवं त्रयोदश गताः । ततस्त्रिंशत् वासिष्ठः शक्तिः । प्रथमातृतीयाद्या अयुजः ककुभः । द्वितीया-
चतुर्थ्याद्या युजः सतोवृहस्पतयः । ' स सुन्वे यो वसूनाम् ' इत्येषा तु यवमध्या गायत्री । पवमानः सोमो
देवता । तथा चानुक्रम्यते—' पवस्व षोडश गौरिवीतिर्द्वृचं शक्तिरेकामूर्खर्जिश्चोर्ध्वसद्वा कृतयशा
ऋणंचय इत्यृषयो दृचास्तिस्रः शक्तिः काकुभाः प्रगाथाः स सुन्वे गायत्री यवमध्या ' इति । गतौ
विनियोगः ॥

पवस्व मधुमत्तम इन्द्राय सोम क्रतुवित्तमो मदः । महिं द्युक्षतमो मदः ॥ १ ॥

पवस्व । मधुमत्तमः । इन्द्राय । सोम । क्रतुवित्तमः । मदः । महिं । द्युक्षतमः । मदः ॥ १ ॥

हे ऽसोम ऽमधुमत्तमः अतिशयेन माधुर्योपेतस्त्वम् । इन्द्राय इन्द्रार्थं ऽमदः मदकरः सन्
ऽपवस्व क्षर । कीदृशः । ऽक्रतुवित्तमः अत्यन्तं प्रज्ञायाः कर्मणो वा लम्भकः । ऽमहि महान् मंहनीयो
वा ऽद्युक्षतमः अत्यन्तं दीप्तः । ऽमदः मदहेतुः ॥

यस्य ते पीत्वा वृषभो वृषायतेऽस्य पीता स्वर्विदः ।

स सुप्रकैतो अभ्यक्रमीदिपोऽच्छा वाजं नैतशः ॥ २ ॥

यस्य । ते । पीत्वा । वृषभः । वृषायते । अस्य । पीता । स्वः । ऽविदः ।

सः । सुऽप्रकैतः । अभि । अक्रमीत् । इषः । अच्छ । वाजम् । न । एतशः ॥ २ ॥

वृषभः कामानां वर्षक इन्द्रः । यस्य यं ऽते त्वां ऽपीत्वा । वृषायते वृषभ इवाचरति । किंच
ऽस्वर्दशः सर्वस्य दशैकस्य । अस्य ते तत्र ऽपीता पाने सति । सुप्रकैतः सुप्रज्ञः । सः इन्द्रः । इषः
शत्रूणामञ्जानि । अभ्यक्रमीत् अभिक्रामति । तत्र दष्टान्तः । ऽवाजं । नैतशः । एतश्च इत्यश्वनाम ।
यथाश्वो वाजं संग्राममभिगच्छति तद्वत् ॥

त्वं ह्यङ्ग दैव्या पवमान जनिमानि द्युमत्तमः । अमृतत्वार्य घोषयः ॥ ३ ॥

त्वम् । हि । अङ्ग । दैव्या । पवमान । जनिमानि । द्युमत्तमः । अमृतत्वार्य । घोषयः ॥ ३ ॥

हे ऽपवमान पूयमान सोम । द्युमत्तमः अतिशयेन दीप्तिमान् । त्वं । हि त्वमेव । दैव्या देव-
संबन्धीनि । जनिमानि जन्मानि । देवानित्यर्थः । तानभिलक्ष्य । अमृतत्वाय तेषाममरणाय । अङ्ग
क्षिप्रं । घोषयः शब्दायसे ॥ ' घुपिर् विशब्दने ' । ण्यन्तस्य लेटि रूपम् । हियोनादनिघातः ॥

येना नवग्वो दध्यङ्पोर्णुते येन विप्रास आपिरे ।

देवानां सुम्ने अमृतस्य चारुणो येन श्रवांस्यानशुः ॥ ४ ॥

येन । नवऽग्वः । दध्यङ् । अपऽऊर्णुते । येन । विप्रासः । आपिरे ।

देवानाम् । सुम्ने । अमृतस्य । चारुणः । येन । श्रवांसि । आनशुः ॥ ४ ॥

नवग्वः नवनीयगतिः यद्वा नवभिर्मांसैः सन्नस्यानुष्ठाता । दध्यङ् एतन्नामकोऽङ्गिराः । येन
सोमेन पणिभिरपहतानां गवां द्वारम् । अपोर्णुते अपाच्छादयति चिबृतमकार्षीत् । विप्रासः तन्मुखाः

सर्वे मेधाविनोऽङ्गिरसः एतेन च सोमेन आपिरे एतैरपहता गा आप्नुवन् । किंच देवानाम् इन्द्रादीनां
 एसुमे सुखे यजेन संजाते सति चारुणः कव्याणस्य असृतस्य उदकस्य संबन्धीनि ध्रुवांसि
 अन्नानि एतेन च सोमेन यजमानाः आननुः व्याप्नुवन् अलभन्त । स त्वं देवानाममृतत्वाय शब्दायस
 इति पूर्वैण समन्वयः ॥

एष स्य धारया सुतोऽव्यो वारैभिः पवते मदिन्तमः । क्रीळन् भूमिर्पामिव ॥ ५ ॥

एषः । स्यः । धारया । सुतः । अव्यः । वारैभिः । पवते । मदिन्तमः ।

क्रीळन् । ऊर्मिः । अपाम् ईव ॥ ५ ॥

एषः सः एषः सुतः अभिषुतः सोमः अव्यः अवेः वारैभिः बालैस्तेभ्यः पवित्रेभ्यः
 धारया आत्मीयया पवते कलशमभिलक्ष्य क्षरति । कीदृशः । मदिन्तमः मादयितृत्तमः अपामिव
 उदकानाम् ऊर्मिः संघात इव क्रीळन् इतस्ततः संक्रीडमानः पवते ॥ १७ ॥

य उस्त्रिया अप्या अन्तरश्मनो निर्गा अकृन्तदोर्जसा ।

अभि ब्रजं तन्निषे गव्यमश्व्यं वर्मीव धृष्णवा रुज ॥ ६ ॥

यः । उस्त्रियाः । अप्याः । अन्तः- । अश्मनः । निः । गाः । अकृन्तत् । ओर्जसा ।

अभि । ब्रजम् । तन्निषे । गव्यम् । अश्व्यम् । वर्मी ईव । धृष्णो इति । आ । रुज ॥ ६ ॥

यः सोमः उस्त्रियाः उत्तरणशीलाः अप्याः । अप इत्यन्तरिक्षनाम । तस्मात् ' भवे
 छन्दसि ' इति यत् । अन्तरिक्षस्था अहिप्रभृतिभिरसुरैरपहृत्य निहिताः गाः अपः अश्मनः ।
 मेघनामैतत् । मेधात् अन्तः एव ओजसा बलेन निः । अकृन्तत् निरच्छिन्नत् निरगमयत् । अन्तरिक्षात्
 वृष्टिमकार्पादित्यर्थः । स त्वमसुरैरपहृतं गव्यं गोसंबन्धिनम् अश्व्यम् अश्वेषु भवं ब्रजं समूहम्
 अभि तन्निषे अभितो व्याप्नोषि ॥ ' तनु विस्तारे ' । छान्दसे लिटि ' तनिपत्योऽछन्दसि ' इत्युपधा-
 लोपः । किंच हे धृष्णो शत्रुधर्पणशील सोम स त्वं वर्मीव कवचीव शूरः आ रुज असुरानाजहि ॥

आ सोता परिं पिञ्चताश्वं न स्तोममसुरं रजस्तुरम् । वनक्रक्षमुदप्रुतम् ॥ ७ ॥

आ । सोत । परिं । पिञ्चत । अश्वम् । न । स्तोमम् । अपस्तुरम् । रजःस्तुरम् ।

वनऽक्रक्षम् । उदऽप्रुतम् ॥ ७ ॥

हे ऋत्विजः आ सोत सोममभिषुणुत ॥ ' पुञ् अभिषवे ' । लोटि छान्दसो विकरणस्य लुक् ।
 ' तसनसनथनाश्व ' इति तस्य तवादेशः ॥ किंच परि पिञ्चत परितस्तं वसतीधर्यादिभिः सिञ्चत ।
 कीदृशम् । अश्वं न अश्वमिव वेगिनं स्तोमं स्तोतव्यम् असुरम् अन्तरिक्षस्थितानामुदकानां
 प्रेरकं रजस्तुरं तेजसां च प्रेरकम् । वनक्रक्षम् उदकानां कर्षकम् । यद्वा । काष्ठेषु पात्रेषु विप्रकीर्णम् ।
 उदप्रुतम् उदके गच्छन्तं प्लवमानं सोममभिषुणुताभिषिञ्चत च^२ ॥

सहस्रधारं वृषभं पयोवृधं प्रियं देवाय जन्मने ।

ऋतेन य ऋतजातो विवावृधे राजा देव ऋतं बृहत् ॥ ८ ॥

सहस्रधारम् । वृषभम् । पयःऽवृधम् । प्रियम् । देवार्यम् । जन्मने ।

ऋतेन । यः । ऋतऽजातः । विऽवृधे । राजा । देवः । ऋतम् । बृहत् ॥ ८ ॥

१सहस्रधारं बहुधारोपेतं १वृषभं कामानां वर्षकं १पयोवृधम् उदकानां वर्धकं १प्रियं प्रीणयितारं तं सोमं १देवाय देवसंबन्धिने १जन्मने देवेभ्यस्तदर्थमभिपुणुत । १ऋतजातः उदकाज्जातः १यः १राजा सोमः १ऋतेन वसतीत्यर्थस्थेनोदकेन १विववृधे विशेषेण वर्धते । कीदृशः । १देवः द्योतमानः स्तोतव्यो वा १ऋतं सत्यभूतः सन् १बृहत् महान् । तमासुनुतेति पूर्वैर्ण समन्वयः ॥

अभि द्युम्नं बृहद्यश इषस्पते दिदीहि देव देवयुः । वि कोशं मध्यमं युव ॥ ९ ॥

अभि । द्युम्नम् । बृहत् । यशः । इषः । पते । दिदीहि । देव । देवऽयुः ।

वि । कोशम् । मध्यमम् । युव ॥ ९ ॥

हे १इषस्पते अन्नस्य पते हे १देव स्तोतव्य सोम १देवयुः देवकामस्त्वं १द्युम्नं द्योतमानं १बृहत् प्रभूतं १यशः अन्नमस्मभ्यम् १अभि १दिदीहि आभिमुख्येन प्रकाशय । प्रयच्छेत्यर्थः । आमन्त्रितव्याविद्यमानवशेन १पादादित्वादिनिघातः । किञ्च १मध्यमम् अन्तरिक्षस्थितं १कोशं मेघं १वि १युव वृष्ट्यर्थं विगमय विश्लेषय ॥

आ वच्यस्व सुदक्ष चम्बोः सुतो विशां वह्निर्न विस्पतिः ।

वृष्टिं दिवः पवस्व रीतिमपां जिन्वा गविष्टये धियः ॥ १० ॥

आ । वच्यस्व । सुऽदक्ष । चम्बोः । सुतः । विशाम् । वह्निः । न । विस्पतिः ।

वृष्टिम् । दिवः । पवस्व । रीतिम् । अपाम् । जिन्व । गोऽईष्टये । धियः ॥ १० ॥

हे १सुदक्ष सुबल सोम १चम्बोः अधिपव्रणफलकयोः १सुतः अभिपुतः १विशां प्रजानां १वह्निर्न वोढा १विस्पतिः राजेव सर्वासां प्रजानां वोढा त्वम् १आ १वच्यस्व आगच्छ । कलशमापवस्व । वचेर्गत्यर्थस्य व्यत्ययेन इयनि रूपम् । किञ्च त्वं १वृष्टिं वृष्यमाणाम् १अपाम् उदकानां १रीतिं गतिं १दिवः द्युलोकात् १पवस्व कुरु । ततः १गविष्टये गामात्मन इच्छते यजमानाय १धियः कर्माणि १जिन्व आपूरय ॥ १० ॥

एतमु त्वं मदच्युतं सहस्रधारं वृषभं दिवो दुहुः । विश्वा वसूनि बिभ्रतम् ॥ ११ ॥

एतम् । ऊँ इति । त्वम् । मदऽच्युतम् । सहस्रधारम् । वृषभम् । दिवः । दुहुः ।

विश्वा । वसूनि । बिभ्रतम् ॥ ११ ॥

१दिवः देवान् कामयमाना ऋत्विजः १एतं १त्वं तमिमं सोममेव १दुहुः दुदुहुः दुहन्ति । 'आवाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति' (तै. सं. ६. २. ११. ४) इति तैत्तिरीयकग्रहणम् । कीदृशं सोमम् । १मदच्युतं मदस्य प्रेरकं १सहस्रधारं बहुधारं १वृषभं कामानां वर्षकं १विश्वा सर्वाणि १वसूनि धनानि १बिभ्रतं धारयन्तं सोमं दुहन्ति ॥

वृषा वि जज्ञे जनयन्नमर्त्यः प्रतपञ्ज्योतिषा तमः ।

स सुष्टुतः कविभिर्निर्णिजं दधे त्रिधात्वस्य दंससा ॥ १२ ॥

वृषा । वि । जज्ञे । जनयन् । अमर्त्यः । प्रतपन् । ज्योतिषा । तमः ।

सः । सुऽस्तुतः । कविऽभिः । निऽनिजम् । दधे । त्रिऽधातु । अस्य । दंससा ॥ १२ ॥

वृषा कामानां वर्षकः । अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः सोमः । वि जज्ञे विज्ञायते । किं कुर्वन् । जनयन् शब्दं ज्योतिषोत्पादयन् । ज्योतिषा स्वीयेन । तमः । प्रतपन् प्रज्वलयन् विनाशयन् प्रादुर्भवति । ततः । कविभिः मेधाविभिः स्तोत्रभिः । सुष्टुतः । सः सोमः । निर्णिजं निर्णेजनहेतुं मिश्रणं गन्धं । दधे धारयति । अथ त्रिधातु त्रिषु सवनेषु देवानां पोषकम् । यद्वा । त्रयः सोम-धारका द्रोणकलशादयो यस्मिन् । तद्यज्ञार्थं कर्म । अस्य सोमस्य । दंससा कर्मणा ध्रियते खलु ॥

स सुन्वे यो वसूनां यो रायामानेता य इळानाम् । सोमो यः सुक्षितीनाम् ॥ १३ ॥

सः । सुन्वे । यः । वसूनाम् । यः । रायाम् । आऽनेता । यः । इळानाम् ।

सोमः । यः । सुऽक्षितीनाम् ॥ १३ ॥

सः सोमः । सुन्वे अभिसुषुव^१ ऋत्विग्भिः । यः सोमः । वसूनां धनानाम् । आनेता । यः च रायाम् । रान्ति प्रयच्छन्ति क्षीरादिकमिति रायो गावः । तेषामानेता । यः च । इळानाम् अन्नानां च । यः च । सोमः । सुक्षितीनां सुनिवासानां शोभनमनुष्ययुक्तानां गृहाणामानेता विद्यते सोऽभिषुतोऽभूदिति ॥

यस्य न इन्द्रः पिबाद्यस्य मरुतो यस्य वार्यमणा भगः ।

आ येन मित्रावरुणा करामहे एन्द्रमवसे महे ॥ १४ ॥

यस्य । नः । इन्द्रः । पिबात् । यस्य । मरुतः । यस्य । वा । अर्यमणा । भगः ।

आ । येन । मित्रावरुणा । करामहे । आ । इन्द्रम् । अवसे । महे ॥ १४ ॥

नः अस्मदीयं । यस्य यं सोमम् । इन्द्रः । पिबात् पिबति । 'पा पाने' । लेट्याडागमः । यं च सोमं । मरुतः पिबन्ति । वा अपि च । अर्यमणा एतन्नामकेन देवेन सह । भगः देवः यं सोमं पिबति । येन सोमेन । मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वयम् । आ । करामहे अभिमुखीकुर्महे तथा । महे महते । अवसे रक्षणाय येन च सोमेन । इन्द्रम् अभिमुखीकुर्महे स सोमोऽभिषूयते^२ ॥

इन्द्राय सोम पातवे नृभिर्यतः स्वायुधो मदिन्तमः । पर्वस्व मधुमत्तमः ॥ १५ ॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । नृभिः । यतः । सुऽआयुधः । मदिन्तमः ।

पर्वस्व । मधुमत्तमः ॥ १५ ॥

हे । सोम । मधुमत्तमः अतिशयेन मायुर्योपेतस्त्वम् । इन्द्राय । पातवे पानार्थं । पर्वस्व कलशे क्षर । कीदृशः । नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः । यतः संयतः । स्वायुधः शोभनस्त्वय्यकपालाद्यायुधोपेतः । मदिन्तमः मादयितुमः ॥

इन्द्रस्य हार्दिं सोमधानमा विश समुद्रमिव सिन्धवः ।

जुष्टो मित्राय वरुणाय वायवे दिवो विष्टम्भ उत्तमः ॥ १६ ॥

इन्द्रस्य । हार्दिं । सोमधानम् । आ । विश । समुद्रम् इव । सिन्धवः ।

जुष्टः । मित्राय । वरुणाय । वायवे । दिवः । विष्टम्भः । उत्तमः ॥ १६ ॥

हे सोम स्वम् इन्द्रस्य हार्दिं हृदयंगमं हृदयभूतं वा सोमधानम् । सोमो निधीयते अस्मिन्निति^१ सोमधानः कलशः । तम् वा विश प्रविश^२ । तत्र दृष्टान्तः । समुद्रमिव यथा समुद्रं सिन्धवः नद्यः प्रविशन्ति तद्वत् । कीदृशस्वम् । मित्राय वरुणाय वायवे एतेभ्यः जुष्टः पर्याप्तः दिवः सुलोकस्य विष्टम्भः विष्टम्भयिता स्थापयिता उत्तमः सर्वेषामुत्कृष्टतमस्त्वं कलशमाविश ॥ ११९ ॥

‘परि प्र’ इति द्वाविंशत्यृचं द्वैपदं षष्ठं सूक्तम् । यज्ञे सदस्यवस्थितहोत्रीयादिधिष्ण्योपेता अग्नयो नामेश्वरपुत्रा ऋषयः । विशतिका द्विपदा विराजः । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुकान्तं— ‘परि प्र अयिकामयो धिष्ण्या ऐश्वरा द्वैपदम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

परि प्र धन्वेन्द्राय सोम स्वादुर्मित्राय पूष्णे भगाय ॥ १ ॥

परि । प्र । धन्व । इन्द्राय । सोम । स्वादुः । मित्राय । पूष्णे । भगाय ॥ १ ॥

हे सोम स्वादुः स्वादुरसस्त्वम् इन्द्राय मित्राय पूष्णे भगाय एतेभ्यो देवेभ्यः परि प्र धन्व परितः पात्रेषु प्रक्षर^३ ॥

इन्द्रस्ते सोम सुतस्य पेयाः क्रत्वे दक्षाय विश्वे च देवाः ॥ २ ॥

इन्द्रः । ते । सोम । सुतस्य । पेयाः । क्रत्वे । दक्षाय । विश्वे । च । देवाः ॥ २ ॥

हे सोम सुतस्य अभिषुतस्य एते तव स्वं भागम् इन्द्रः पेयाः पेयात् पिबन्तु ॥ पातै-
राशीलिङ्गि रूपम् । पुरुषव्यत्ययः ॥ किमर्थम् । क्रत्वे क्रतवे प्रज्ञानाय दक्षाय बलाय च । किंच
अमी विश्वे सर्वे देवाः च त्वदीयमंशं पिबन्तु ॥

एवामृताय महे क्षयाय स शुक्रो अर्ष दिव्यः पीयूषः ॥ ३ ॥

एव । अमृताय । महे । क्षयाय । सः । शुक्रः । अर्ष । दिव्यः । पीयूषः ॥ ३ ॥

हे सोम शुक्रः दीप्तः दिव्यः दिवि भवः पीयूषः देवैः पातव्यः सः त्वम् अमृताय
अमरणाय महे महते क्षयाय निवासाय च एव अर्ष एवं पवस्व क्षर ॥

पवस्व सोम महान्तसमुद्रः पिता देवानां विश्वाभि धाम ॥ ४ ॥

पवस्व । सोम । महान् । समुद्रः । पिता । देवानाम् । विश्वा । अभि । धाम ॥ ४ ॥

हे सोम महान् देवेभ्यो दीयमानत्वेन महत्त्वयुक्तः समुद्रः समुन्दनः । यस्मात् समुद्रवन्ति
रसास्तादृशः । पिता सर्वेषां पालयिता त्वं देवानां विश्वा विश्वानि सर्वाणि धाम धामानि
शरीराण्यभिलक्ष्य पवस्व ॥

१. ग-त३. ६. भ१. २. ४. ७-निधीय अत्रेति । २. ग-प्रविशेति; त१. २. ४. ५-प्रविशते । ३. ग-त३.
४. ७-भ१. ४. ७-क्षर ।

शुक्रः पवस्व देवेभ्यः सोम दिवे पृथिव्यै शं च प्रजायै ॥ ५ ॥

शुक्रः । पवस्व । देवेभ्यः । सोम । दिवे । पृथिव्यै । शम् । च । प्रजायै ॥ ५ ॥

हे सोम शुक्रः दीप्तस्त्वं देवेभ्यः देवार्थं पवस्व क्षर । किंच दिवे पृथिव्यै च द्यावा-
पृथिवीभ्यां च ततः प्रजायै प्रजाभ्यश्च शं सुखं च कुरु ॥

दिवो धर्तासि शुक्रः पीयूषः सत्ये विधर्मन्वाजी पवस्व ॥ ६ ॥

दिवः । धर्ता । असि । शुक्रः । पीयूषः । सत्ये । विधर्मन् । वाजी । पवस्व ॥ ६ ॥

हे सोम शुक्रः दीप्तः पीयूषः पातव्यस्त्वं दिवः शुलोकस्य धर्ता धारकः असि । वाजी
बलवान् स त्वं सत्ये सत्यभूते विधर्मन् विधर्मणि । विविधकर्माणं ऋत्विजो यस्मिन् । यद्वा ।
विविधसोमादिहविषां धारके । अस्मिन् यज्ञे पवस्व क्षर ॥

पवस्व सोम द्युम्नी सुधारो महामवीनामनु पूर्व्यः ॥ ७ ॥

पवस्व । सोम । द्युम्नी । सुधारः । महाम् । अवीनाम् । अनु । पूर्व्यः ॥ ७ ॥

हे सोम द्युम्नी । 'द्युम्नं द्योततेर्यशो वाक् वा' इति यास्कः । अन्नवान् यशस्वी वा सुधारः
शोभनधारायुक्तः पूर्व्यः पुरातनस्त्वं महान् महताम् अवीनां रोम्णां रोमभ्यः सकाशादनुक्रमेण
पवस्व क्षर ॥

नृभिरेयमानो जज्ञानः पूतः क्षरद्विश्वानि मन्द्रः स्वर्वित् ॥ ८ ॥

नृभिः । येमानः । जज्ञानः । पूतः । क्षरत् । विश्वानि । मन्द्रः । स्वर्वित् ॥ ८ ॥

नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः येमानः नियम्यमानः जज्ञानः जायमानः पूतः पवित्रेण
शोधितः मन्द्रः मोदमानः स्वर्वित् सर्वज्ञः एतादृशः सोमः विश्वानि सर्वाणि धनान्यस्मभ्यं
क्षरत् क्षरतु ददातु ॥

इन्दुः पुनानः प्रजामुराणः करद्विश्वानि द्रविणानि नः ॥ ९ ॥

इन्दुः । पुनानः । प्रजाम् । उराणः । करत् । विश्वानि । द्रविणानि । नः ॥ ९ ॥

पुनानः पूयमानः उराणः । 'उराण उरु कुर्वाणः' (निरु. ६. १७) इति यास्कः ।
देवान् बहु कुर्वाणः इन्दुः सोमः नः अस्माकं प्रजाम् अपत्यादिकां विश्वानि व्याप्तानि द्रविणानि
धनानि च करत् करोतु । करोतेर्लङि रूपम् ॥

पवस्व सोम ऋत्वे दक्षायश्चो न निक्तो वाजी धनाय ॥ १० ॥

पवस्व । सोम । ऋत्वे । दक्षाय । अश्वः । न । निक्तः । वाजी । धनाय ॥ १० ॥

हे सोम ऋत्वे न अश्व इव निक्तः वसतीवरीभिरन्निक्तः वाजी वेगवांस्त्वं ऋत्वे
ऋत्वे प्रज्ञानाय दक्षाय बलाय धनाय धनार्थं च पवस्व क्षर ॥ २० ॥

तं तै सोतारो रसं मदाय पुनन्ति सोमं महे द्युम्नाय ॥ ११ ॥

तम् । ते । सोतारः । रसम् । मदाय । पुनन्ति । सोमम् । महे । द्युम्नाय ॥ ११ ॥

१. त१.२.३.४.५-भ२-विविधाः कर्मणः; त६-भ७-विधाः कर्म; त७-विविधः कर्मणा; भ६-
विविधकर्मणां । २. ग-त३.६-भ१.७-'रोमभ्यः' नास्ति । ३. ग-त३-'निर्निक्तः' ।

१ सोतारः अभिषोतार ऋत्विजो हे सोम १ ते तव स्वभूतं १ रसं १ मदाय मदार्थं १ पुनन्ति । सदेवोच्यते । १ महे महते १ युधाय । ' युधं द्योततेर्यशो वाचं वा ' । अत्राय यशसे वा १ सोमं पुनन्ति शोधयन्ति । यद्वा । सोममभिषूयमाणं ते रसं पुनन्तीत्येकवाक्यतया योजनीयम् ॥

शिशुं जज्ञानं हरिं मृजन्ति पवित्रे सोमं देवेभ्य इन्दुम् ॥ १२ ॥

शिशुम् । जज्ञानम् । हरिम् । मृजन्ति । पवित्रे । सोमम् । देवेभ्यः । इन्दुम् ॥ १२ ॥

१ शिशुम् अपां पुत्रभूतं १ जज्ञानं जायमानं १ हरिं हरितवर्णम् १ इन्दुं दीप्तं १ सोमं १ देवेभ्यः देवार्थं १ पवित्रे १ मृजन्ति ऋत्विजो मार्जयन्ति ॥

इन्दुः पविष्ट चारुर्मदायामुपस्थे कविर्भगाय ॥ १३ ॥

इन्दुः । पविष्ट । चारुः । मदाय । अपाम् । उपस्थे । कविः । भगाय ॥ १३ ॥

१ चारुः कल्याणरूपः १ कविः क्रान्तप्रज्ञः १ इन्दुः सोमः १ अपाम् उदकानाम् १ उपस्थे उपस्थानेऽन्तरिक्षे पवित्रे वा १ मदाय मदार्थं १ भगाय भजनीयधनार्थं च १ पविष्ट पवते ॥

बिभर्ति चार्विन्द्रस्य नाम येन विश्वानि वृत्रा जुधान ॥ १४ ॥

बिभर्ति । चारुः । इन्द्रस्य । नाम । येन । विश्वानि । वृत्रा । जुधान ॥ १४ ॥

स सोमः १ चारु कल्याणम् १ इन्द्रस्य १ नाम शरीरं १ बिभर्ति धारयति पोषयति । १ येन शरीरेणन्द्रः १ विश्वानि सर्वाणि वृत्राणि पापरूपाणि रक्षांसि १ जुधान हतवान् ॥

पिबन्त्यस्य विश्वे देवासो गोभिः श्रुतस्य नृभिः सुतस्य ॥ १५ ॥

पिबन्ति । अस्य । विश्वे । देवासः । गोभिः । श्रुतस्य । नृभिः । सुतस्य ॥ १५ ॥

१ विश्वे सर्वे १ देवासः देवाः १ गोभिः गोविकारैः १ श्रुतस्य मिश्रितं १ नृभिः कर्मनेनृभिर्ऋत्विभिः १ सुतस्य अभिषुतम् १ अस्य अमुं सोमं १ पिबन्ति । द्वितीयार्थे पठ्यः १ ॥

प्र सुवानो अक्षाः सहस्रधारस्तिरः पवित्रं वि वारमव्यम् ॥ १६ ॥

प्र । सुवानः । अक्षारिति । सहस्रधारः । तिरः । पवित्रम् । वि । वारम् । अव्यम् ॥ १६ ॥

१ सुवानः अभिषूयमाणः अत एव १ सहस्रधारः बहुधारायुक्तः सोमः १ अव्यम् अविभवं १ वारं वारं १ पवित्रं १ तिरः व्यवधायकं कुर्वन् १ प्र १ अक्षाः विविधं प्रक्षरति । क्षरतेर्लुङि रूपम् ॥

स वाज्यक्षाः सहस्रेता अद्भिर्मृजानो गोभिः श्रीणानः ॥ १७ ॥

सः । वाजी । अक्षारिति । सहस्रेताः । अद्भिः । मृजानः । गोभिः । श्रीणानः ॥ १७ ॥

१ वाजी वेगवान् बलवान् वा १ सः सोमः १ अक्षाः क्षरति । कीदृशः । १ सहस्रेताः बहुरेतस्को बहुदकः १ अद्भिः वसतीवरीभिः १ मृजानः मृज्यमानः १ गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः १ श्रीणानः श्रीयमाणः ॥

प्र सोम याहीन्द्रस्य कुक्षा नृभिर्येमानो अद्भिः सुतः ॥ १८ ॥

प्र । सोम । याहि । इन्द्रस्य । कुक्षा । नृभिः । येमानः । अद्भिः । सुतः ॥ १८ ॥

हे सोम वृद्धिभिः ऋत्विभिः वेमानः^१ नियन्त्रयमानः अद्रिभिः ग्रावभिः सुतः अभिषुतः त्वम् इन्द्रस्य कुक्षे ॥ सप्तम्या डादेशः ॥ कुक्षानुदरभूते कलशे वा प्र व्याहि प्रकर्षेण गच्छ ॥

असर्जि वाजी तिरः पवित्रमिन्द्राय सोमः सहस्रधारः ॥ १९ ॥

असर्जि । वाजी । तिरः । पवित्रम् । इन्द्राय । सोमः । सहस्रधारः ॥ १९ ॥

वाजी बलवान् वेगवान् वा पवित्रं तिरस्कुर्वन् सहस्रधारः बहुधारः सोमः इन्द्राय इन्द्रार्थम् असर्जि सृज्यते ॥

अञ्जन्त्येनं मध्वो रसेनेन्द्राय वृष्णे इन्दुं मदाय ॥ २० ॥

अञ्जन्ति । एनम् । मध्वः । रसेन । इन्द्राय । वृष्णे । इन्दुम् । मदाय ॥ २० ॥

वृष्णे कामानां वर्षित्रे इन्द्राय इन्द्रस्य मदाय मदार्थं मध्वः मधुनः रसेन गव्येन एनम् इन्दुं सोममृत्विजः अञ्जन्ति संयोजयन्ति ॥

देवेभ्यस्त्वा वृथा पाजसेऽपो वसानं हरिं मृजन्ति ॥ २१ ॥

देवेभ्यः । त्वा । वृथा । पाजसे । अपः । वसानम् । हरिम् । मृजन्ति ॥ २१ ॥

हे सोम अपः उदकानि वसानम् आच्छादयन्तं हरिं हरितवर्णं त्वा त्वां वृथा अनायासेन ऋत्विजः मृजन्ति शोधयन्ति । किमर्थम् । देवेभ्यः देवानां पानार्थं पाजसे तेषां बलार्थम् ॥

इन्दुरिन्द्राय तोशते नि तोशते श्रीणन्नग्नो रिणन्नपः ॥ २२ ॥

इन्दुः । इन्द्राय । तोशते । नि । तोशते । श्रीणन् । उग्रः । रिणन् । अपः ॥ २२ ॥

इन्दुः सोमः इन्द्राय इन्द्रार्थं तोशते हन्यते अभिषूयते । नि तोशते नितरामभिषूयते । तोशतिर्वधकर्मा । कीदृशः । श्रीणन् गव्यैः क्षीरादिभिः श्रियमाणः तानि मिश्रयन् वा उग्रः उदूर्णबलः अपः उदकानि वसतीवरीः रिणन् प्रेरयन् सोमोऽभिषूयते ॥ २३ ॥

‘पर्युं पु’ इति द्वादशर्चं सप्तमं सूक्तम् । अथर्ववेदस्य राजर्षी अस्य सूक्तस्य द्धारौ । आदितस्तिष्ठः पिपीलिकमध्या अनुष्टुभो द्वादशकाष्टकद्वादशकवत्यः । ततः षडूर्ध्ववृहत्सो द्वादशकत्रयवत्यः । अथ दशम्याद्यास्तिस्रो विराजः । पवमानः सोमो देवता । तथा चानुकान्तं—‘पर्युं पु द्वादश अथर्ववेदस्य^२ तिस्रोऽनुष्टुभः पिपीलिकमध्याः षडूर्ध्ववृहत्सस्तिस्रश्च विराजः’ इति । गतो विनियोगः ॥

पर्युं पु प्र धन्व वाजसातये परि वृत्राणि सुक्षणिः ।

द्विषस्तरध्या ऋणया न ईयसे ॥ १ ॥

परि । ऊँ इति । सु । प्र । धन्व । वाजसातये । परि । वृत्राणि । सुक्षणिः ।

द्विषः । तरध्वै । ऋणयाः । नः । ईयसे ॥ १ ॥

हे सोम सु^३ सुषु वाजसातये अस्मभ्यमन्नदानायैव परि प्र धन्व परितः प्रगच्छ । यद्वा । वाजसातयेऽन्नलाभाय संग्रामं प्रगच्छ । किंच सुक्षणिः सहनशीलस्त्वं वृत्राणि शत्रून् परि

गच्छ । तदेवोच्यते । नः अस्माकम् ऋणयाः ऋणानां यापयिता विनाशयिता त्वं द्विषः
वाचून् वतरथ्यै तरीतुं हन्तुम् र्ह्यसे परिगच्छसि^१ ॥

अनु हि त्वां सुतं सोमं मदीमसि महे समर्थराज्ये ।

वाजां अभि पवमानं प्र गाहसे ॥ २ ॥

अनु । हि । त्वा । सुतम् । सोम । मदीमसि । महे । समर्थराज्ये ।

वाजान् । अभि । पवमान । प्र । गाहसे ॥ २ ॥

हे सोम वसुतम् अभिषुतं त्वा त्वां वयम् अनु मदीमसि हि अनुमदीमः । अनुक्रमेणा-
भिषुमः खलु । हे पवमान सोम स त्वं महे महति समर्थराज्ये महत् समनुष्यं त्वदीयं राज्य-
मनुपालयितुं वाजान् शत्रुबलान्यभिलक्ष्य^२ प्र गाहसे प्रगच्छसि ॥

अजीजनो हि पवमानं सूर्यं विधारे शक्मना पयः ।

गोजीरया रंहमाणः पुरंध्या ॥ ३ ॥

अजीजनः । हि । पवमान । सूर्यम् । विधारे । शक्मना । पयः ।

गोजीरया । रंहमाणः । पुरंध्या ॥ ३ ॥

हे पवमान सोम त्वं पयः पयसः उदकस्य विधारे विधारकेऽन्तरिक्षे शक्मना समर्थेन
बलेन सूर्यम् अजीजनो हि उत्पादितवान् भवसि खलु । कीदृशः । गोजीरया स्तोत्रभ्यो गवां
प्रेरकेण । स्तोत्राणां प्रेरितपशुकेनेत्यर्थः । तादृशेन पुरंध्या बहुविधप्रज्ञानेन युक्तः रंहमाणः वेगं
कुर्वाणस्त्वं सूर्यमजीजनः ॥

अजीजनो अमृतं मर्त्येष्वौ ऋतस्य धर्मन्मृतस्य चारुणः ।

सदासरो वाजमच्छा सनिष्यदत् ॥ ४ ॥

अजीजनः । अमृत । मर्त्येषु । आ । ऋतस्य । धर्मन् । अमृतस्य । चारुणः ।

सदा । असरः । वाजम् । अच्छ । सनिष्यदत् ॥ ४ ॥

हे अमृत मरणधर्मरहित सोम त्वम् ऋतस्य सत्यभूतस्य चारुणः कल्याणस्य अमृतस्य
उदकस्य धर्मन् धारकेऽन्तरिक्षे सूर्यम् अजीजनः । किमर्थम् । मर्त्येष्वामनुष्येष्वभिमुखीभवनाय ।
किंच सनिष्यदत् संभजन् स त्वं वाजमच्छ संग्राममभिलक्ष्य सदा असरः सरसि गच्छसि ॥

अभ्यभि हि श्रवसा ततर्दितोत्सं न कं चिज्जनपानमक्षितम् ।

शर्याभिर्न भरमाणो गर्भस्त्योः ॥ ५ ॥

अभिऽअभि । हि । श्रवसा । ततर्दित । उत्सम् । न । कम् । चित् । जन्ऽपानम् । अक्षितम् ।

शर्याभिः । न । भरमाणः । गर्भस्त्योः ॥ ५ ॥

हे सोम त्वं वश्रवसा अत्रेन हेतुना वअभ्यभि वततर्दिथ वहि पवित्रमभितृणवानसि छिन्न-
वानसि । तत्र दृष्टान्तद्वयम्^१ । उरसं वन यथा कश्चित् वजनपानम् । अस्मिन् जना उदकं पिबन्ति ।
तम् वअक्षितम् अक्षीणं वकं वचित् कंचन उत्समुखसरणशीलं वाप्यादिकमभितृणत्ति । अथवा कश्चित्
वगभस्थोः बाह्वोः वशर्याभिः अङ्गुलीभिः वभरमाणः उदकं संभरन् कंचिदभितृणत्ति तद्वत् ॥

आदीं के चित्पश्यमानासु आप्यं वसुरुचो दिव्या अभ्यनूषत ।

वारं न देवः सविता व्यूर्णते ॥ ६ ॥

आत् । ईम् । के । चित् । पश्यमानासः । आप्यम् । वसुरुचः । दिव्याः । अमि । अनूषत ।
वारम् । न । देवः । सविता । वि । ऊर्णते ॥ ६ ॥

वआत् अनन्तरं वपश्यमानासः एनं पश्यन्तः वदिव्याः दिवि भवाः ववसुरुचः नाम वके वचित्
वआप्यं बन्धुं साधुम् वईम् एनं सोमम् वअभ्यनूषत अभ्यस्तुवन् । कस्मादनन्तरमिति उच्यते ।
वदेवः द्योतमानः वसविता सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः वधारम् आवरकमन्धकारं वन वव्यूर्णते नापगमयति
तदेनमस्तुवन् । सूर्योदयात् प्रागेव हि सोमं स्तुवन्ति खलु ॥ ॥ २२ ॥

त्वे सोम प्रथमा वृक्तबर्हिषो महे वाजाय श्रवसे धियं दधुः ।

स त्वं नो वीर वीर्याय चोदय ॥ ७ ॥

त्वे इति । सोम । प्रथमाः । वृक्तबर्हिषः । महे । वाजाय । श्रवसे । धियम् । दधुः ।
सः । त्वम् । नः । वीर । वीर्याय । चोदय ॥ ७ ॥

हे वसोम प्रथमाः पुरातनाः । यद्वा । यष्ट्वेन सर्वेषां जनानां मुख्याः । वृक्तबर्हिषः । वृक्तं
छिन्नं बर्हिषैर्यज्ञार्थमिति वृक्तबर्हिषो यजमानाः । महे महते ववाजाय बलाय^२ वश्रवसे अन्नाय^३ च
वधियं बुद्धिं वस्वे त्वयि वदधुः निहितवन्तः । तस्मात् हे ववीर समर्थ सोम वसः तादृशः वत्वं वनः
अस्मानपि संग्रामे ववीर्याय सामर्थ्याय वचोदय प्रेरय । यद्वा । वीर्याय वीरे पुत्रे भवाय सुखाया-
स्मान् प्रेरय ॥

दिवः पीयूषं पूर्यं यदुक्थ्यं महो गाहादिव आ निरधुक्षत ।

इन्द्रमभि जायमानं समस्वरन् ॥ ८ ॥

दिवः । पीयूषम् । पूर्यम् । यत् । उक्थ्यम् । महः । गाहात् । दिवः । आ । निः । अधुक्षत ।
इन्द्रम् । अभि । जायमानम् । सम् । अस्वरन् ॥ ८ ॥

वदिवः द्युलोकात् तत्र स्थितैर्देवैः वपीयूषं पातव्यं वपूर्यं प्रत्नं वयत् सोमरूपमन्नम् वउक्थ्यं
प्रशस्यमस्ति तं सोमं वमहः महतः वगाहात् गहनात् वदिवः द्युलोकात् वनिरधुक्षत आभिमुख्येन^४
निर्दुहन्ति^५ । ततो दुग्धम् वइन्द्रम् अभिलक्ष्य वजायमानं तं सोमं वसमस्वरन् स्तोतारः संस्तुवन्ति ॥

१. त३.६-म१.२.४.७-दृष्टांतः । २. ग-अन्नाय । ३. ग-कीर्त्यै । ४. ग-धारया आभिमुख्येन;
त३-म५-वाक्य आभिमुख्येन; म६-वारय आभिमुख्येन । ५. त१.२.४.५-हविर्दुहति; म६-हविर्निर्दुहति ।

अधु यदिमे पवमानु रोदसी इमा च विश्वा भुवनाभि मज्मना ।

यूथे न निःष्ठा वृषभो वि तिष्ठसे ॥ ९ ॥

अध । यत् । इमे इति । पवमान । रोदसी इति । इमा । च । विश्वा । भुवना । अभि । मज्मना ।
यूथे । न । निःस्थाः । वृषभः । वि । तिष्ठसे ॥ ९ ॥

हे पवमान सोम अध अनन्तरं यत् यथा वृद्धे रोदसी छावाप्रथिव्यौ इमा इमानि
विश्वा विश्वानि भुवना भूतजातानि च मज्मना बलेन अभि तिष्ठसि स स्वं तथा कुर्वन्
भुवनेषु वि तिष्ठसे । तत्र दृष्टान्तः । यूथे न यथा कश्चित् वृषभः गवां यूथे वृन्दे निःष्ठाः
निःष्ठितो वर्तते तद्वच्चस्थानीयेषु भूतजातेषु निःष्ठितो भवसि ॥

सोमः पुनानो अव्यये वारे शिशुर्न क्रीलन्पवमानो अक्षाः ।

सहस्रधारः शतवाज इन्दुः ॥ १० ॥

सोमः । पुनानः । अव्यये । वारे । शिशुः । न । क्रीलन् । पवमानः । अक्षारिति ।
सहस्रधारः । शतवाजः । इन्दुः ॥ १० ॥

पुनानः पूयमानः पवमानः पूतः सोमः अव्यये अविमये वारे वाले पवित्रे शिशुर्न
शिशुरिव क्रीलन् इतस्ततः संक्रीडमानः सन् अक्षाः क्षरति । कीदृशः । सहस्रधारः बहुधारा-
युक्तः शतवाजः बहुवलः इन्दुः दीप्तः ॥

एष पुनानो मधुमां क्रतावेन्द्रायेन्दुः पवते स्वादुर्मुनिः ।

वाजसनिर्वरिवोविद्वयोधाः ॥ ११ ॥

एषः । पुनानः । मधुमान् । क्रतुः । इन्द्राय । इन्दुः । पवते । स्वादुः । ऊर्मिः ।
वाजसनिः । वरिवः । वित् । वयोधाः ॥ ११ ॥

पुनानः पूयमानः मधुमान् माधुर्योपेतः क्रतुवां क्रतवान् यज्ञवान् इन्दुः क्षरणशीलः
स्वादुः स्वादुकरः ऊर्मिः एषः रसधारासंघः इन्द्राय इन्द्रार्थं पवते क्षरति । कीदृशः । वाज-
सनिः अन्नस्य दाता वरिवोवित् धनस्य लम्भकः वयोधाः आयुषो दाता ॥

स पवस्व सहमानः पृतन्यूनसेधत्रक्षांस्यप दुर्गहाणि ।

स्वायुधः सासहान्तसोम शत्रून् ॥ १२ ॥

सः । पवस्व । सहमानः । पृतन्यून । सेधन् । रक्षांसि । अप । दुः । गहाणि ।
सुः । आयुधः । सासहान् । सोम । शत्रून् ॥ १२ ॥

हे सोम सः तादृशस्त्वं पवस्व । किं कुर्वन् । पृतन्यून ॥ 'कव्यध्वरपृतनस्यसि लोपः'
इति क्यचि परतोऽकारलोपः ॥ संग्रामकामान् शत्रून् सहमानः अभिभवन् तथा दुर्गहाणि

१. ग-त३.६-भ१.२.४.७-यूथे गवां; त१.२.४.५-भ६-गवां यूथेन । २. भ२.६-क्रतावा ।
३. त-भ-यजमानः ।

कैश्चिदपि दुर्गमाणि वरक्षांसि अप वसेधन् अपगमयन् हिंसन् । किञ्च स्वायुधः शोभनायुधः सन्
वशचून् वसासहान् अभिभवन्नभितपन् पथस्व ॥ २३ ॥

‘अया रुचा’ इति तृचमष्टमं सूक्तं परुच्छेपपुत्रस्यानानतायस्यापमत्यष्टिच्छन्दस्कं पवमान-
सोमदेवताकम् । तथा चालुक्रम्यते-‘अया रुचा तृचमनानतः पारुच्छेपिरालष्टम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

अया रुचा हरिण्या पुनानो विश्वा द्वेषांसि तरति स्वयुग्वभिः सूरो न स्वयुग्वभिः ।

धारा सुतस्य रोचते पुनानो अरुषो हरिः ।

विश्वा यद्रूपा परिंयात्यृकभिः सप्तास्यैभिर्ऋकभिः ॥ १ ॥

अया । रुचा । हरिण्या । पुनानः । विश्वा । द्वेषांसि । तरति । स्वयुग्वभिः । सूरः । न । स्वयुग्वभिः ।

धारा । सुतस्य । रोचते । पुनानः । अरुषः । हरिः ।

विश्वा । यत् । रूपा । परिंयाति । ऋकभिः । सप्तस्यैभिः । ऋकभिः ॥ १ ॥

वपुनानः पूयमानः सोमः वहरिण्या हरितवर्णया वअया अनया वरूचा रोचमानया धारया
वविश्वा सर्वाणि वद्वेषांसि द्वेषुणि रक्षांसि वतरति विनाशयति । तत्र दृष्टान्तः । वसूरो वन यथा सूर्यः
वस्वयुग्वभिः स्वयं युक्ते रश्मिभिस्तभांसि हिनस्ति तद्वत् । वस्वयुग्वभिः इति द्विरुक्तिरादरार्थः ।
यद्वा । धारया युक्तः सोमः स्वीयैर्युक्तैस्तेजोभी रक्षांसि तरति । तस्य वसुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य
वधारा रोचते दीप्यते । वपुनानः पूयमानः वहरिः हरितवर्णः सोमः वअरुषः आरोचमानो भवति ।
वयत् यः सोमः वसप्तास्यैभिः रसहरणशीलास्यैः वऋकभिः स्तुतिमद्भिः वऋकभिः तेजोभिः
वविश्वा विश्वानि व्यासानि वरूपा रूपाणि नक्षत्राणि वपरियाति गच्छति व्यामोति ॥

त्वं त्यत्पणीनां विदो वसु सं मातृभिर्मर्जयसि स्व आ दमं ऋतस्य धीतिभिर्दमे ।

परावतो न साम तद्यत्रा रणन्ति धीतयः ।

त्रिधातुभिररुषीभिर्वयो दधे रोचमानो वयो दधे ॥ २ ॥

त्वम् । त्यत् । पणीनाम् । विदः । वसु । सम् । मातृभिः । मर्जयसि । स्वे । आ । दमे ।

ऋतस्य । धीतिभिः । दमे । परावतः । न । साम । तत् । यत्र । रणन्ति । धीतयः ।

त्रिधातुभिः । अरुषीभिः । वयः । दधे । रोचमानः । वयः । दधे ॥ २ ॥

हे सोम वत्वं त्यत् पणीनां वसु पणिभिरपहतं गवात्मकं धनं वविदः अलभथाः । वआ
अपि च वऋतस्य यज्ञस्य वधीतिभिः धात्रीभिः वमातृभिः वसतीवरीभिः वस्वे आत्मीये वदमे गृहभूते
वदमे यज्ञे वसं वमर्जयसि सम्यक् शुद्धो भवसि । वपरावतो वन दूरस्थाहंशाद्यथा वसाम सामध्वनिः
श्रूयते तथा तव वतत् सामध्वनिः सर्वैः श्रूयते । असौ सोमाभिषवाभिप्रायेणोक्तः । वयत्र यस्मिन्
शब्दे वधीतयः कर्मणो धर्तारो यजमानाः वरणन्ति रमन्ते । वरोचमानः सोमः वत्रिधातुभिः त्रयाणां
लोकानां धारयित्रीभिर्मातृभिर्वसतीवरीभिः वअरुषीभिः आरोचमानाभिर्दीप्तिभिः ववयः अन्नं वदधे
स्तोतृभ्यः प्रयच्छति । पुनः ववयो वदधे इत्यादरार्थम् ॥

१. त४.५-तसुतस्य; म६-तसुतस्य । २. त५-म२.६-धारा पवति । ३. त१.२.५.७-यतयः;
म६-यतः यः ।

पूर्वामनु प्रदिशं याति चेकितत्सं रुश्मिभिर्यतते दर्शतो रथो दैव्यो दर्शतो रथः ।
अग्मन्नुक्थानि पौंस्येन्द्रं जैत्राय हर्षयन् ।

वज्रश्च यद्भवथो अनपच्युता समत्स्वनपच्युता ॥ ३ ॥

पूर्वाम् । अनु । प्रदिशम् । याति । चेकितत् । सम् । रुश्मिभिः । यतते । दर्शतः । रथः ।
दैव्यः । दर्शतः । रथः । अग्मन् । उक्थानि । पौंस्या । इन्द्रम् । जैत्राय । हर्षयन् ।
वज्रः । च । यत् । भवथः । अनपच्युता । समत्सु । अनपच्युता ॥ ३ ॥

चेकितत् जानानः सोमः पूर्वा प्राचीं प्रदिशं प्रवृष्टां दिशम् अनु याति अनुगच्छति ।
किंच दर्शतः सर्वैर्दर्शनीयः दैव्यः देवेषु भवस्तव रथः सूर्यरश्मिभिः स्वं यतते संगच्छते ।
पुनः दर्शतो रथः इत्यादरार्थम् । ततः पौंस्या पुंसवावगमानि उक्थानि स्तोत्राणि अगमन्
इन्द्रं गच्छन्ति । तथा जैत्राय जयार्थं तानि स्तोत्राणि इन्द्रं हर्षयन् हर्षयन्ति । तथा तस्य वज्रश्च
तमिन्द्रं गच्छति । यत् यदा समत्सु संग्रामेषु अनपच्युता अनपच्युतौ क्षत्रुभिरपराजितौ सोम
त्वं चेन्द्रश्च युवां सह भवथः तदा स्तोत्रागमनादीनि भवन्ति । पुनः अनपच्युता
इत्यादरार्थम् ॥ ॥ २४ ॥

‘नानानम्’ इति चतुर्कं नवमं सूक्तमाङ्गिरसस्य शिशुनाम्न आर्षम् । पञ्चपदा पङ्क्तिश्छन्दः ।
पवमानः सोमो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘नानानं चतुष्कं शिशुः पाङ्कं हि’ इति । गतो
विनियोगः ॥

नानानं वा उ नो धियो वि व्रतानि जनानाम् ।

तक्षा रिष्टं रुतं मिषग्रहा सुन्वन्तमिच्छतीन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ १ ॥

नानानम् । वै । ऊँ इति । नः । धियः । वि । व्रतानि । जनानाम् ।

तक्षा । रिष्टम् । रुतम् । मिषक् । ब्रह्मा । सुन्वन्तम् । इच्छति । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ १ ॥

क्षपरेतदादिभिस्त्रिभिः सूक्तैः अपरिस्रवतः^१ सोमस्याजामित्राव्य मनसो विनोदनं कुर्वन्नाह ।
हे सोम नः अस्माकं धियः कर्माणि नानानं नानाजातीयकानि बहूनि भवन्ति । वैशब्दः
प्रसिद्धयर्थोत्तमार्थः । उ इति पूरणः । तथान्येषामपि जनानां व्रतानि कर्माणि विविधानि
भवन्ति । तक्षा त्वष्टा रिष्टं दारुतक्षणम् इच्छति । तथा मिषक् वैश्वश्रित्सकः रुतं रोग-
मिच्छति । ब्रह्मा ब्राह्मणः सुन्वन्तं सोमाभिपद्यं कुर्वन्तं यजमानमिच्छति । तथाहं त्वपरिस्रवण-
मिच्छामि । तस्माद्धे इन्द्रो सोम इन्द्राय इन्द्रार्थं परि स्रव परितः क्षर ॥

जरतीभिरोषधीभिः पुर्णेभिः शकुनानाम् ।

कार्मारो अश्मभिर्घुभिर्हिरण्यवन्तमिच्छतीन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ २ ॥

जरतीभिः । ओषधीभिः । पुर्णेभिः । शकुनानाम् ।

कार्मारः । अश्मभिः । घुभिः । हिरण्यवन्तम् । इच्छति । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ २ ॥

वज्रतीभिः जीर्णाभिः^१ वओषधीभिः वइषवः क्रियन्ते । तथा ववाकुनानां वपर्णेभिः इष्णां पक्ष-
भूतैः पर्णैश्च क्रियन्ते । तथा वद्युभिः दीप्ताभिरिष्णां तेजनार्थाभिः^२ वअश्मभिः^३ शिलाभिश्च क्रियन्ते ।
एतैः वकार्मारः अयस्कारः वहिरण्यवन्तस् आढयं पुरुषम् वइच्छति । तथाहं स्वत्परिस्रवणमिच्छामि ।
तस्मात् वइन्दो वइन्द्राय वपरि वस्रव ॥

कारुहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणीं नना ।

नानाधियो वसूयवोऽनु गाइव तस्थिमेन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

कारुः । अहम् । ततः । भिषक् । उपलऽप्रक्षिणीं । नना ।

नानाधियः । वसूयवः । अनु । गाऽइव । तस्थिम् । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ३ ॥

अथिः प्रवृत्तसोमयागः सन् दशापवित्रात् सोमे क्षरति प्रतिबन्धकपापानुत्तये पुरश्चरितानु-
कीर्तनपुरःसरमध्येषणां चकार । तावत् वअहं वकारुः स्तोमानां कर्तास्मि । वततः इति संताननाम ।
तन्यतेऽस्मादिति ततः पिता । तन्यतेऽसाविति वा ततः पुत्रः । वभिषक् भेषजकृत् । यज्ञस्य ब्रह्मेत्यर्थः ।
'सर्वं त्रयया विद्यया भिषज्यति' इति श्रुतेः । तथा वउपलप्रक्षिणी । उपलेषु वालुकासु^४ प्रक्षिणोति
यवान् हिनस्ति भृजतीति । यद्वा । दृषदादिषूपलेषु भृष्टान् यवान् हिनस्ति चूर्णयतीति । अथवा
धानासक्तुकरम्भादीनां कारिका वा । असौ वनना माता दुहिता वा । नमनक्रियायोग्यत्वात् । माता
खल्वपत्यं प्रति स्तनपानादिना नमनशीला भवति । दुहिता वा शुश्रूषार्थम् । एवं सर्वेषां परिचरणेन
वनानाधियः नानाकर्माणः ववसूयवः धनकामा वयम् वअनु वतस्थिम लोकमन्वास्थिताः स्मः । तत्र
दृष्टान्तः । वगाइव । छान्दसो जसः शसादेशः । गावो यथा गोष्ठमनुतिष्ठन्ति स्वपयःप्रदानेन परि-
चरन्ति वा एवं वयमपि परिचरामः । एतज्ज्ञात्वा हे वइन्दो सोम वइन्द्राय वपरि वस्रव दशा-
पवित्रात् क्षर । एवमेपाध्येषणा सत्कारपूर्विका व्यापारणा । अत्र निरुक्तम्—'उपलप्रक्षिणीत्युपलेषु
प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी' वा । कारुहमस्मि कर्ता स्तोमानां ततो भिषक् । तत इति संताननाम पितुर्वा
पुत्रस्य वा । उपलप्रक्षिणी^५ सक्तुकारिका नना नमतेर्माता वा^६ दुहिता वा । नानाधियो नानाकर्माणो
वसूयवो वसुकामा अन्वास्थिताः स्मो गाव इव लोकम्' (निरु. ६. ५-६) इति ॥

अश्वो वोळ्हा सुखं रथं हसनामुपमन्त्रिणः ।

शेषो रोमण्वन्तौ भेदौ वारिन्मण्डूक इच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ४ ॥

अश्वः । वोळ्हा । सुखम् । रथम् । हसनाम् । उपमन्त्रिणः ।

शेषः । रोमण्वन्तौ । भेदौ । वाः । इत् । मण्डूकः । इच्छति । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ४ ॥

ववोळ्हा लक्ष्यं देशं^१ प्रापयन् वअश्वः वसुखं कल्याणं वरथम् वइच्छति । वउपमन्त्रिणः
उपमन्त्रवन्तो नर्मसचिवाः वहसनाम् उपहसनां वाचमिच्छन्ति । तथा वशेषः । 'शेषो वैतस इति
पुंस्प्रजननस्य' (निरु. ३. २१) इति यास्कः । यथा शेषः वरोमण्वन्तौ वभेदौ इच्छति । वमण्डूकः

१. त१.२.३.४.५.७-भ६-जीर्णाभिर्याभिः । २. त-भ२.६-तेजनार्थाभि रश्मिभिः । ३. त१.३.
७-भ२-स च । ४. भ६-उल्लखलासु । ५. त-प्रक्षिणोत्युपलेषु प्रक्षेपणा; भ१.७-प्रक्षिणात्युपलेषु प्रक्षिणा;
भ२-प्रक्षिणात्युपलेषु प्रक्षेपणि; भ६-प्रक्षिणोत्युपलेषु प्रक्षेपणा । ६. त१.२.४.५.७-भ२.६.७-भिषगुपल-
प्रक्षेपिणी; त३-भिषगुपलप्रक्षिणी । ७. त१.२.४.५-भ६-च । ८. ग-रथं स्वदेशं; त१.२.४.५.७-रक्षं
देशं; त३-भ१.२.४-रक्ष्यं देशं; भ६-रथं देशं; सु-लक्षं देशं ।

ववारित्^१ । इदवधारणे^२ । उदकमेवेच्छति । तथाहं त्वत्परिस्त्रवणमिच्छामि । तस्मात् वइन्द्रायेन्द्रो
परि वस्रव इति ॥ ॥ २५ ॥

‘ शर्यणावति ’ इत्येकादशर्चं दशमं सूक्तं मारीचस्य कश्यपस्यार्चम् । पूर्वत्र ‘ हि ’ इत्युक्तत्वा-
दिदमुत्तरं च पाङ्क्तम् । पवमानसोमदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—‘ शर्यणावत्येकादश कश्यपः ’
इति । गतो विनियोगः ॥

शर्यणावति सोममिन्द्रः पिबतु वृत्रहा ।

बलं दधान आत्मनि करिष्यन्वीर्यं महदिन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ १ ॥

शर्यणाऽवति । सोमम् । इन्द्रः । पिबतु । वृत्रहा ।

बलम् । दधानः । आत्मनि । करिष्यन् । वीर्यम् । महत् । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ १ ॥

वशर्यणावति । शर्यणावज्ञाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे सरः । तत्र स्थितं वसोमं ववृत्रहा वइन्द्रः
पिबतु । कीदृशः । वआत्मनि वबलं वदधानः बलं निदधानः अत एव वमहत् ववीर्यं वकरिष्यन्
शत्रून् प्रति । तस्मात् वइन्द्रायेन्द्रो वपरि वस्रव ॥

आ पवस्व दिशां पते आर्जीकात्सोम मीढुः ।

ऋतवाकेन सत्येन श्रद्धया तपसा सुत इन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ २ ॥

आ । पवस्व । दिशाम् । पते । आर्जीकात् । सोम । मीढुः ।

ऋतऽवाकेन । सत्येन । श्रद्धया । तपसा । सुतः । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ २ ॥

हे वदिशां वपते प्राच्यादीनां दिशां प्रकाशकत्वेन स्वामिन् हे वमीढुः कामानां सेक्तेर्हे वसोम
वआर्जीकात् । ऋजीकानामदूरभव आर्जीको जनपदः । तस्मात् वआ वपवस्व अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छ ।
यद्वा । आर्जीकादजोरकुटिलात् पवित्रात् क्षर । कीदृशः । वऋतवाकेन ऋतस्य वचनेन वसत्येन ।
सत्यतपोरत्नो भेदो द्रष्टव्यः । वश्रद्धया वतपसा युक्तैर्दीक्षितैः वसुतः अभिपुतस्त्वं पवस्व ॥

पर्जन्यवृद्धं महिषं तं सूर्यस्य दुहिताभरत् ।

तं गन्धर्वाः प्रत्यगृभ्णन्तं सोमे रसमादधुरिन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ ३ ॥

पर्जन्यऽवृद्धम् । महिषम् । तम् । सूर्यस्य । दुहिता । आ । अमरत् ।

तम् । गन्धर्वाः । प्रति । अगृभ्णन् । तम् । सोमे । रसम् । आ । अदधुः ।

इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ ३ ॥

वसूर्यस्य वदुहिता श्रद्धा नाम । ‘ श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता ’ (श. ब्रा. १२. ७. ३. ११)
इति वाजसनेयकम् । सा वपर्जन्यवृद्धं पर्जन्यवत् समर्थम् । यद्वा । पर्जन्येन तत्कार्यत्वेनोदकेन
प्रवृद्धम् । वमहिषं महान्तं पूज्यं वा वतं सोमम् वआमरत् आहरत् । द्युलोकादाहृतवती । वतम्
आह्रियमाणं सोमं वगन्धर्वाः विश्वावसुप्रभृतयः वप्रत्यगृभ्णन् प्रत्यगृह्णन् । प्रतिगृहीतवन्तः । हप्र-
होर्भः । ततो गन्धर्वाः प्रतिगृहीतं वरसं वसोमे प्रत्यक्षम् वआदधुः । दधातेर्लङि । तस्मात्
वपरि वस्रव ॥

ऋतं वदन्तद्युम्न सत्यं वदन्तसत्यकर्मन् ।

श्रद्धां वदन्तसोम राजन्धात्रा सोम परिष्कृत इन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ ४ ॥

ऋतम् । वदन् । ऋतऽद्युम्न । सत्यम् । वदन् । सत्यऽकर्मन् ।

श्रद्धाम् । वदन् । सोम । राजन् । धात्रा । सोम । परिऽकृतः । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ ४ ॥

हे ऋतद्युम्न ऋतेन द्योतमान सत्ययज्ञस्क वा ऋतकर्मन् यथार्थकर्मन्^१ हे सोम अभिषूय-
माण ऋजन् सर्वेषां यज्ञनिष्पादकत्वेन स्वामिन् हे सोम ऋतं यज्ञं वदन् सत्यं वदन् उच्चा-
रयन् श्रद्धां यजमानानामात्मनोपेक्षितां वदन् धात्रा कर्मणां धारकेण देवानां पोषकेण वा
यजमानेन परिष्कृतः अलंकृतस्त्वम् इन्द्राय परि स्रव । 'संपर्युपेभ्यः' इति भूषणार्थं
करोतेः सुट् ॥

सत्यमुग्रस्य बृहतः सं स्रवन्ति संस्रवाः ।

सं यन्ति रसिनो रसाः पुनानो ब्रह्मणा हर इन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ ५ ॥

सत्यम्ऽउग्रस्य । बृहतः । सम् । स्रवन्ति । सम्ऽस्रवाः ।

सम् । यन्ति । रसिनः । रसाः । पुनानः । ब्रह्मणा । हरे । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ ५ ॥

ऋतमुग्रस्य संग्राहे सत्येन शत्रूणामुद्धारयितुः यद्वा उद्गूणसत्यस्य । यद्वा । यथार्थभूत-
मुद्गूणं बलं यस्य तस्य । पृषोदरादिवाद्पसिद्धिः । बृहतः महतः सोमस्य तव संस्रवाः सम्यक्-
स्रवणशीला^२ धाराः सं स्रवन्ति सम्यक् गच्छन्ति । किञ्च रसिनः रसवतस्तव स्वभूताः रसाः
सं यन्ति संगच्छन्ते । तस्माद्देवहरे हरितवर्णं सोमं ब्रह्मणा ब्राह्मणेन मन्त्रेण वा पुनानः पूयमानः
स त्वमिन्द्रार्थं परि स्रव ॥ २६ ॥

यत्र ब्रह्मा पवमान छन्दस्यां वाचं वदन् ।

ग्राव्णा सोमे महीयते सोमेनानन्दं जनयन्निन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ ६ ॥

यत्र । ब्रह्मा । पवमान । छन्दस्याम् । वाचम् । वदन् ।

ग्राव्णा । सोमे । महीयते । सोमेन । आऽनन्दम् । जनयन् । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ ६ ॥

हे पवमान पूयमान सोम त्वदर्थं छन्दस्यां सप्तच्छन्दोभिः कृतां तेषु भवां वाचं
स्तुतिं वदन् उच्चारयन् सोमे सोमाभिषवार्थं ग्राव्णा अभिषवं कुर्वता युक्तस्तेनाभिषुतेन सोमेन
देवानाम् आनन्दं संतोषं जनयन् उत्पादयन् ब्रह्मा ब्राह्मणः यत्र यस्मिन् देशे महीयते देवैः
पूज्यते तत्र हे सोम त्वं परि स्रव ॥

यत्र ज्योतिरजस्रं यस्मिँल्लोके स्वरहितम् ।

तस्मिन्मां धेहि पवमानामृतं लोके अक्षित इन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ ७ ॥

यत्र । ज्योतिः । अजस्रम् । यस्मिन् । लोके । स्वं । हितम् ।

तस्मिन् । माम् । धेहि । पवमान । अमृतं । लोके । अक्षिते । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ ७ ॥

हे ऽपवमान ऽयत्र यस्मिँल्लोके ऽज्योतिः सर्वं तेजः ऽअजस्रं सर्वदाविनश्वरं वर्तते । ऽयस्मिन् च ऽलोके ऽस्वः आदित्यस्थं ज्योतिः ऽहितं निहितमस्ति । ऽतस्मिन् ऽअमृते मरणधर्मरहिते अत एव ऽअक्षिते अक्षीणे ऽलोके ऽमां सोमाभिषवं कुर्वन्तं ऽधेहि निधेहि^१ । तस्मात् सामुत्तमलोकं प्रापयितुं त्वम् ऽइन्द्राय ऽपरि ऽस्व ॥

यत्र राजा वैवस्वतो यत्रावरोधनं दिवः ।

यत्रामृत्युहृतीरापस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्व ॥ ८ ॥

यत्र । राजा । वैवस्वतः । यत्र । अवरोधनम् । दिवः ।

यत्र । अमृतम् । यहुतीः । आपः । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्व ॥ ८ ॥

यत्र यस्मिँल्लोके ऽवैवस्वतः विवस्वत्पुत्रः ऽराजा भवति । यत्र च लोके ऽदिवः आदित्यस्य ऽअवरोधनं भूतानां प्रवेशनम् । किंच यत्र लोके ऽयहुतीः महस्यः ऽअमृतः इमा गङ्गाद्याः ऽआपः तिष्ठन्ति । ऽतत्र तादृशे लोके ऽमाममृतं मरणधर्मरहितं ऽकृधि कुरु । मम देवत्वं प्रापयेत्यर्थः । ततः कारणान्^२ ऽपरि ऽस्व ॥

यत्रानुकामं चरणं त्रिनाके त्रिदिवे दिवः ।

लोका यत्र ज्योतिष्मन्तस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्व ॥ ९ ॥

यत्र । अनुकामम् । चरणम् । त्रिनाके । त्रिदिवे । दिवः ।

लोकाः । यत्र । ज्योतिष्मन्तः । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्व ॥ ९ ॥

यत्र ऽत्रिदिवे तृतीयस्यां दिवि द्युलोके ऽत्रिनाके । तत्राध्वरमध्यमोचमभावेन त्रीणि स्थानानि सन्ति । तत्र तृतीये नाके उत्तमे स्थाने ऽदिवः आदित्यस्य ऽअनुकामं कामानुगुणं ऽचरणम् अस्ति । किंच यत्र यस्मिँल्लोके ऽलोकाः ऽज्योतिष्मन्तः ज्योतिर्युक्तास्तिष्ठन्ति । ऽतत्र तादृशे लोके ऽमाममृतं ऽकृधि । यथा समोत्तमलोको भवति तथा त्वम् ऽइन्द्राय ऽपरि ऽस्व ॥

यत्र कामा निकामाश्च यत्र ब्रध्नस्य विष्टपम् ।

स्वधा च यत्र तृप्तिश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्व ॥ १० ॥

यत्र । कामाः । निकामाः । च । यत्र । ब्रध्नस्य । विष्टपम् ।

स्वधा । च । यत्र । तृप्तिः । च । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्व ॥ १० ॥

यत्र यस्मिँल्लोके ऽकामाः काम्यमाना देवाः ऽनिकामाः नितरामवश्यं प्रार्थ्यमाना इन्द्रादयः ऽच विद्यन्ते । यद्वा कामा निकामा अभिलाषा निकामाश्च यत्र विद्यन्ते । यत्र लोके ऽब्रध्नस्य सर्वेषां प्रज्ञापकस्य । यद्वा । सूर्येण विना कर्मणि^३ न घटन्त^३ इति सर्वेषां कर्मणां मूलभूतस्यादित्यस्य ऽविष्टपं सहस्थानं यत्र विद्यते तत्र लोके । ऽस्वधा अन्नं स्वधाकरेण वा दत्तमन्नं ऽतृप्तिः तर्पणं हर्षणं हर्षः ऽच यत्र विद्यते ऽतत्र लोके ऽमाममृतं ऽकृधि ॥

यत्रानुन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते ।

कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ ११ ॥

यत्र । आनुन्दाः । च । मोदाः । च । मुदः । प्रमुदः । आसते ।

कामस्य । यत्र । आप्ताः । कामाः । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि ।

इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ ११ ॥

यत्र यस्मिंल्लोके आनन्दादयः आसते । तेषामन्यो भेदो द्रष्टव्यः । यत्र च लोके कामस्य काम्यमानस्य देवस्य सर्वे कामाः आप्ताः प्राप्ता भवन्ति तत्र माममृतं कृधि । एतत् स्वया विना न घटत इति हे सोम त्वं परि स्रव ॥ ॥ २७ ॥

‘य इन्द्रोः’ इति चतुर्लक्षमेकादशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । तथा चानुकम्प्यते—‘य इन्द्रोश्चतुष्कम्’ इति । मतः सूक्तविनियोगः ॥

य इन्द्रोः पर्वमानस्यानु धामान्यक्रमीत् ।

तमाहुः सुप्रजा इति यस्ते सोमाविधन्मन इन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ १ ॥

यः । इन्द्रोः । पर्वमानस्य । अनु । धामानि । अक्रमीत् ॥ तम् । आहुः । सुप्रजाः ।

इति । यः । ते । सोम । अविधत् । मनः । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ १ ॥

पर्वमानस्य पर्वमानस्य इन्द्रोः सोमस्य धामानि स्थानानि द्रोणकुरुशादीनि यद्वा धामानि तेजांसि ययः ब्राह्मणः अनु अक्रमीत् अनुकामति अनुगच्छति तं जनं सुप्रजाः शोभन-प्रजननः^१ कल्याणपुत्रादिप्रजायुक्त इत्याहुः । ‘नित्यमसि च प्रजामेवयोः’ इत्यसि च समासान्तः । यः सोममभिपुणोति स पुत्रादियुक्तो भवतीत्यर्थः । किं हे सोम यः मनुष्यः ते त्वदर्थं मनः अविधत् करोति । यद्वा । ते त्वदीयं मनोऽविधत् परिचरति । विधतिः परिचरणकर्मा । तमपि कल्याणजननमित्याहुः^२ । तस्मात्त्वं परि स्रव ॥

ऋषे मन्त्रकृतां स्तोमैः कश्यपोद्धर्धयन्गिरः ।

सोमं नमस्य राजानं यो जज्ञे वीरुधां पतिरिन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ २ ॥

ऋषे । मन्त्रकृताम् । स्तोमैः । कश्यप । उत्तद्धर्धयन् । गिरः ।

सोमम् । नमस्य । राजानम् । यः । जज्ञे । वीरुधाम् । पतिः ।

इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ २ ॥

ऋषिः स्वात्मानं प्रत्याह । हे ऋषे सूक्तद्रष्टे^१ कश्यप आत्मन् त्वं मन्त्रकृतां ऋषीणां स्तोमैः स्तोत्रैः गिरः स्तुतिरूपा वाचः उत्तद्धर्धयन् उपर्युपरि वर्धयन् राजानं सर्वेषां स्वामिनं तं सोमं नमस्य पूजय^२ । नमसः पूजायां ‘नमोवरिव’ इति क्यच् । यः सोमः वीरुधां वनस्पतीनां पतिः पालकः जज्ञे जातः तं नमस्य । हे सोम यथात्मना सुतो भवसि तथा परि स्रव ॥

१. त-भर-°प्रजनः । २. त२.३-भ४-°जनमित्याहुः; भ१.२-°जनयिन्याहुः; भ६-°जनमित्यर्थः ।
३. त१.२.५.६.७-भ६-सु-मनसा पूजय; भ७-नमसा पूजय ।

सप्त दिशो नानासूर्याः सप्त होतार ऋत्विजः ।

देवा अदित्या ये सप्त तेभिः सोमाभि रक्ष न इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

सप्त । दिशः । नानाऽसूर्याः । सप्त । होतारः । ऋत्विजः ।

देवाः । अदित्याः । ये । सप्त । तेभिः । सोम । अभि । रक्ष । नः ।

इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ३ ॥

१ सप्त २ दिशः । सोमो यस्यां दिशि वर्तते तद्वयतिरिक्ताः सप्त भवन्ति । ३ नानासूर्याः नानाविधैः सूर्यैरधिष्ठिताः ऋतवो भवन्ति । ' नानालिङ्गत्वाद्गूनां नानासूर्यत्वम् ' (तै. आ. १.७) इत्याम्नानात् । यद्वा । नानासूर्या इति दिग्विशेषणम् । तथा ४ होतारः वषट्कर्तारो होत्रादयः ५ सप्त ६ ऋत्विजः भवन्ति । किंच ७ अदित्याः अदितेः पुत्रा धात्रादयो मार्ताण्डवर्जिताः ८ ये ९ सप्त १० देवाः सन्ति । एतच्च ' अष्टौ पुत्रासो अदितेः ' (ऋ. सं. १०. ७२. ८) इत्यत्र प्रपञ्चयिष्यते । हे ११ सोम १२ तेभिः तैर्दिग्गभिः सर्वैः १३ नः अस्मान् १४ अभि १५ रक्ष । एतच्च त्वया विना न घटत इति तस्मात् १६ इन्द्राय १७ इन्दो १८ परि १९ स्रव ॥

उपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलाद्यन्तर्होमे ' यत्ते राजन् ' इत्येषा । सूत्रितं च—' यत्ते राजञ्छृतं हविरिति ' इत्याः समानी व आकृतिरित्येका ' (आश्व. गृ. ३. ५. ७-८) इति ॥

यत्ते राजञ्छृतं हविस्तेन सोमाभि रक्ष नः ।

अरातीवा मा नस्तारीन्मो च नः किं चनाममदिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ४ ॥

यत् । ते । राजन् । श्रुतम् । हविः । तेन । सोम । अभि । रक्ष । नः ।

अरातिऽवा । मा । नः । तारीत् । मो इति । च । नः । किम् । चन । आममत् ।

इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ४ ॥

हे १ राजन् सर्वेषां कर्मसाधनत्वेन स्वामिन् हे २ सोम ३ ते त्वदर्थं ४ श्रुतं पक्कं ५ यत् ६ हविः अस्ति । ' श्रुतं पाके ' (पा. सू. ६. १. २७) इति निष्ठायां निपातितः । ७ तेन हविषा ८ नः अस्मान् ९ अभि १० रक्ष । अभिपालय । तस्मात्त्वदभिरक्षितानस्मान् ११ अरातीवा अरातित्ववाञ्छशत्रुः १२ नः अस्मान् १३ मा १४ तारीत् मा वधीत् । किंच १५ नः अस्माकं १६ किं १७ चन किंचिदपि धनादिकं शत्रुः १८ मो १९ आममत् मा हिंसीत् । यदेतदेतैः सूक्तैरुक्तं तद्यथास्माकं भवति तथा हे २० इन्दो २१ इन्द्राय २२ परि २३ स्रव । एवं ' स्वादिष्टया ' इत्यादिभिरेतदन्तैः सूक्तैर्बहुविधं सोममाहात्म्यमभ्यधायि तस्मादैहिका-मुष्मिकफलसिद्धये सोमयागः करणीय इत्युक्तं भवति ॥ ॥ २८ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे द्वाशतय्या नवमे मण्डले

सप्तमोऽनुवाकः समाप्तं च नवमं मण्डलम् ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथ दशमं मण्डलम् ॥

दशमे मण्डले द्वादशानुवाकाः । तत्र प्रथमानुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'अग्रे बृहन्' इति सप्ततमं प्रथमं सूक्तमाप्त्यस्य त्रितस्यार्षम् । अनादेत्तपरिभाषया त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयाग्नि-
देवता । तथा चानुक्रम्यते—'अग्रे सप्त त्रितः' इति । प्रातरनुवाकाग्निनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे
छन्दसीदमादीन्यष्ट सूक्तान्यष्टमस्यान्त्यास्तिस्रो घर्जयित्वा । सूत्र्यते हि—'अग्रे नयाग्रे बृहश्चित्यष्टा-
नामुत्तमादुत्तमास्तिस्रः उद्धरेदिति त्रैष्टुभम्' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति । 'प्रातरनुवाकन्यायेन
तस्यैव समान्नायस्य सहस्रावममोदेतोः शंसेत्' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति च । होमार्थं प्रणीत
आहवनीये प्राग्धोमादुपशान्ते ज्योतिष्मदुणकाग्निदेवताका काचिदिष्टिः । तत्राद्या याज्या । सूत्रितं
च—'इष्टिरग्निज्योतिष्मान् वरुण उद्धरे शुचयस्तवाग्रे बृहन्नुपसामूर्ध्वो अस्थात्' (आश्व. श्रौ. ३.
१२) इति । उपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलादिहोमेऽप्येषा । सूत्रमुदाहृतम् ॥

अग्रे बृहन्नुपसामूर्ध्वो अस्थान्निर्जगन्वान्तमसो ज्योतिषागात् ।

अग्निर्भानुना रुशता स्वङ्ग आ जातो विश्वा सन्नान्यप्राः ॥ १ ॥

अग्रे । बृहन् । उपसाम् । ऊर्ध्वः । अस्थात् ।

निःऽजगन्वान् । तमसः । ज्योतिषा । आ । अगात् । अग्निः । भानुना । रुशता । सुऽअङ्गः ।

आ । जातः । विश्वा । सन्नानि । अप्राः ॥ १ ॥

वृहन् महानेषोऽग्निः । उपसाम् । अग्रे उपसामुपर्युषःकाले । ऊर्ध्वः प्रज्वलितः सन् ज्वाला-
रूपेण । अस्थात् तिष्ठति । ततः । तमसः । रात्रिनामैतत् । रात्रेः । निर्जगन्वान् निर्गतः ॥ गमेः
कसात्रिडभावे रूपम् ॥ निर्गतो निष्क्रान्तवान् सोऽग्निः । ज्योतिषा स्वीयेन तेजसा लक्षितः सन्
आगात् । गार्हपत्याद्विहित्यमाण आहवनीयं प्रत्यागच्छति । अनन्तरं । स्वङ्गः शोभनज्वालावयवः^१
जातः कर्मार्थं समुत्पन्न एषः । अग्निः । रुशता । रोचतेज्वलतिकर्मण इदं रूपम् । आरोचमानेन ।
यद्वा । रुशतिहिंसार्थः । तमसा हिंसकेन । भानुना तेजसा विश्वा । सन्नानि सर्वोष्णान् यद्वा
सदनानि यज्ञगृहाणि । आ । अप्राः आपूरयति । 'प्रा पूरणे' । 'तिङां तिङो भवन्ति' इति तिपः
सिबादेशः । अत्र वाजसनेयकम्—'अग्रे बृहन्नुपसामूर्ध्वो अस्थादित्यग्रे ह्येष बृहन्नुपसामूर्ध्वस्तिष्ठति ।
निर्जगन्वान्तमसो ज्योतिषागादिति निर्जगन्वान् रात्रेस्तमसो ज्योतिषैति । अग्निर्भानुना रुशता स्वङ्ग
इत्यग्निर्वा एष भानुना रुशता स्वङ्ग आ जातो विश्वा सन्नान्यप्रा इतीमे वै लोका विश्वा सन्नानि
तानेव जात आपूरयति' (श. ब्रा. ६. ७. ३. १०) इति ॥

स जातो गर्भो असि रोदस्योरग्रे चारुर्विभृत ओषधीषु ।

चित्रः शिशुः परि तमांस्युक्तन्प्र मातृभ्यो अधि कर्निक्रदद्वाः ॥ २ ॥

१. ग-त६-भ१.७-°मुत्तमास्तिस्रः; त१.२.३.४.५-भ२.४.६-°मुत्तमोत्तमास्तिस्रः । २. ग-शोभ-
मानावयवः ।

सः । जातः । गर्भः । असि । रोदस्योः । अग्ने । चारुः । विऽभृतः । ओषधीषु ।
चित्रः । शिशुः । परि । तमांसि । अकून् । प्र । मातृऽभ्यः । अधि । कनिकदत् । गाः ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽजातः उत्पन्नः ऽचारुः कस्याणरूपः ऽओषधीषु ओषधिविकारेण्वरणीषु ऽविभृतः
विशेषेण मथितो यद्वा विभृतः आहवनीयाद्यात्मना विविधं ह्रियमाण ओषधीषु वर्तमानः ऽसः त्वं
ऽरोदस्योः द्यावापृथिव्योः ऽगर्भोऽसि गर्भो भवसि । अग्निरूप आदित्यरूपश्चेति । किंच ऽचित्रः
चित्रवर्णः ' काली कराली च मनोजवा ' (सु. उ. १. २. ४) इत्यादिसप्तजिह्वाभिः^१ नानारूपः यद्वा
चित्रश्चायनीयः ऽशिशुः ओषधीनां शिशुरग्निः ऽतमांसि ऽअकून् रात्रिवत् कृष्णान् शत्रूंश्च ऽपरि
भवसि । स्वतेजसाभिभवसि । स त्वं ऽमातृभ्यः मातृभूताभ्य ओषधीभ्यः । अधिः पञ्च स्थर्थद्योतकः ।
ताभ्यः ऽकनिकदत् पुनःपुनः शब्दं कुर्वन् ऽप्र ऽगाः प्रगच्छसि प्रजापसे ॥

विष्णुरिथा परममस्य विद्राज्जातो बृहन्नभि पाति तृतीयम् ।

आसा यदस्य पयो अकृतं स्वं सचेतसो अभ्यर्चन्त्यत्र ॥ ३ ॥

विष्णुः । इत्था । परम् । अस्य । विद्रान् । जातः । बृहन् । अभि । पाति । तृतीयम् ।
आसा । यत् । अस्य । पयः । अकृत । स्वम् । सऽचेतसः । अभि । अर्चन्ति । अत्र ॥ ३ ॥

ऽविद्रान् जानानः ऽजातः प्रादुर्भूतः ऽबृहन् महान् ऽविष्णुः^२ इत्था इत्थमनेन प्रकारेण
विष्णुः व्यापनशीलो ज्ञानादिगुणयुक्तोऽग्निः ऽअस्य इमं ऽतृतीयं त्रयाणां पूरकं त्रितं माम् ऽअभि
ऽपाति अभिरक्षतु । ' एकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो बभूवुः ' (निरु. ४. ६) इति यास्कैनोक्तम् ।
किंच ऽअस्य अग्नेः ऽस्वम् आत्मीयं ऽपयः उदकम् ऽआसा आस्थेन पयत् यदा ऽअकृतं कुर्वन्ति
यजमाना याचन्ते तदानीम् ऽअत्र अस्मिँङ्गोके स्थिताः स्तोतारः ऽसचेतसः समानमनस्का भूवैनम्
ऽअभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति ॥

अत उ त्वा पितुभृतो जनित्रीरन्नावृधं प्रति चरन्त्यनैः ।

ता ईं प्रत्येषि पुनरन्यरूपा असि त्वं विश्व मानुषीषु होता ॥ ४ ॥

अतः । ऊँ इति । त्वा । पितुऽभृतः । जनित्रीः । अन्नऽवृधम् । प्रति । चरन्ति । अनैः ।
ताः । ईम् । प्रति । एषि । पुनः । अन्यऽरूपाः । असि । त्वम् । विश्व । मानुषीषु । होता ॥ ४ ॥

हे अग्ने ऽअतः ऽउ इत्यवधारणे । अस्मादेव कारणात्^३ ऽपितुभृतः पितुनाम्नेन सर्वस्य जगतो
धारयिष्यः पोषयिष्यो वा ऽजनित्रीः जनयिष्य ओषधयः ऽअन्नावृधम् अन्नस्य वर्धकं ऽत्वा त्वाम्
ऽअनैः हेतुभिः ऽप्रति ऽचरन्ति परिचरन्ति अभिगच्छन्ति । ततस्त्वम् ऽईम् एनाः ऽताः ओषधीः
ऽप्रत्येषि प्रतिगच्छसि । पुनरपि ऽअन्यरूपाः जीर्णा ओषधीर्दावभूतस्त्वं गच्छसि । किंच ऽमानुषीषु
मनुष्यजातिषु ऽविश्व प्रजासु । यद्वा । विश्वमिहोत्रादिक्रियास्वभिनिविशन्तीषु मानुषीषु मनुष्य-
जातिषु । ऽहोता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा ऽअसि भवसि । मनुष्येषु स्थित इत्यर्थे ब्राह्मणं—
' देवो ह्येष मर्त्येषु ' (तै. सं. ६. १. ४. ६-७) इति ॥

१. त१.२.५.७-भ६-जिह्वादिभिः । २. ग-त३-भ५.६-विष्णुः इत्था अमुत्र लोके स्थितमस्याग्नेः
स्वभूतं परममुत्तमं तृतीयं दिविष्ठमंशुं अभिपाति अभिरक्षति यद्वा । ३. त१.२.५.७-कारात् ।

आतिथ्यायां श्विष्टकृतोऽनुवाक्या 'होतारम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'होतारं चित्ररथ-
मध्वरस्य प्रप्राथम्यमग्निर्भरतस्य शृण्व इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. ४. ५) इति ॥

होतारं चित्ररथमध्वरस्य यज्ञस्ययज्ञस्य केतुं रुशन्तम् ।

प्रत्यर्थिं देवस्यदेवस्य महा श्रिया त्वग्निमतिथिं जनानाम् ॥ ५ ॥

होतारम् । चित्ररथम् । अध्वरस्य । यज्ञस्ययज्ञस्य । केतुम् । रुशन्तम् ।

प्रतिऽअर्थिम् । देवस्यऽदेवस्य । महा । श्रिया । तु । अग्निम् । अतिथिम् । जनानाम् ॥ ५ ॥

अध्वरस्य यज्ञस्य होतारम् एतन्नामानमृत्विजं यद्वा होतारं देवानामाह्वारं चित्ररथं
नानारूपरथमध्वरस्य रक्षोभिरहिंसितस्य यज्ञस्य सर्वस्य यज्ञस्य केतुं प्रज्ञापकं पताका-
स्थानीयं वा रुशन्तं श्वेतवर्णं महा स्वमहत्त्वेन देवस्यदेवस्य सर्वेषां देवानाम् अर्थिम् इन्द्रं
प्रति भवन्तम् । 'यत्सर्वेषामर्थिमिन्द्रं प्रति' इति ब्राह्मणम् । तादृशं जनानां यजमानानाम्
अतिथिम् अतिथिवत् पूज्यम् अग्निं तु क्षिप्रं श्रिया श्रियोऽर्थं वयं स्तुमः ॥

स तु वस्त्राण्यध पेशनानि वसानो अग्निर्नाभां पृथिव्याः ।

अरुषो जातः पदे इळायाः पुरोहितो राजन्यक्षीह देवान् ॥ ६ ॥

सः । तु । वस्त्राणि । अध । पेशनानि । वसानः । अग्निः । नाभां । पृथिव्याः ।

अरुषः । जातः । पदे । इळायाः । पुरःहितः । राजन् । यक्षि । इह । देवान् ॥ ६ ॥

हे राजन् दीप्यमानाग्ने वस्त्राणि आच्छादकानि तेजांसि अध अपि च पेशनानि तेषां तेजसां
काष्ण्यशौक्यादीनि^१ रूपाणि । यद्वा । अधानन्तरं पेशनानि । पेश इति हिरण्यनाम । हिरण्यवत्
हिरण्यसदृशानि भास्वराणि तेजांसि । वसानः आच्छादयन् पृथिव्याः नाभा नाभौ नाभिस्थानीये
इळायाः पदे उत्तरवेद्याम् । 'एतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिः' (ऐ. ब्रा. १. २८)
इत्याम्नानात् । तस्यां जातः समुत्पन्नः अरुषः आरोचमानो यः अग्निः एवंविधोऽसि स त्वं
पुरोहितः पुरतो निहितः पूर्वस्यां दिशि आहवनीयायतने^२ स्थापितः सन् इह अस्मिन् यज्ञे
देवान् इन्द्रादीन् यक्षि यज पूजय ॥

आ हि द्यावापृथिवी अग्रे उभे सदा पुत्रो न मातरां ततन्थ ।

प्र याह्यच्छोशतो यविष्ठाया वह सहस्येह देवान् ॥ ७ ॥

आ । हि । द्यावापृथिवी इति । अग्रे । उभे इति । सदा । पुत्रः । न । मातरां । ततन्थ ।

प्र । याहि । अच्छ । उशतः । यविष्ठ । अयं । आ । वह । सहस्य । इह । देवान् ॥ ७ ॥

हे अग्रे त्वम् उभे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सदा सर्वदा आ ततन्थ आतेनिथ ।
स्वतेजोभिर्विस्तारयसि खलु ॥ 'बभूया ततन्थ' इति थलि निपातितः ॥ तत्र दृष्टान्तः । पुत्रो न
यथा पुत्रः मातरा मातापितरौ क्षीणौ धनैस्तनोति तद्वत् । किंच हे यविष्ठ युवतम स^३ त्वम्

१. त-भ२.४.६-देवस्य । २. त-भ१.४.६.७-अर्थेयं । ३. त१.२.३.५.७-भ१-शौक्यादीनि;
त४-शौक्यादीनि; भ२-शौक्यादीनि । ४. ग-त१.२.३.७-भ१.२.४-आहवनीयात्मना; त४-आह-
वनीयायतनो; त५-आहवनीयायतने । ५. ग-स तादृशः; त१.२.४.५.७-तन्वं; सु-त्वं ।

वउशतः कामयमानान् वअच्छ अभिलक्ष्य वप्र वयाहि प्रकर्षेणागच्छ^१ । वअथ अनन्तरं हे वसहस्य सहस्रो बलस्य पुत्र हे अग्ने त्वम् वदह अस्मदीये यजे वदेवान् इन्द्रादीन् वआ ववह प्रापय ॥ २९ ॥

‘पिप्रीहि’ इति सप्तचं द्वितीयं सूक्तम् । ऋग्याद्याः पूर्ववत् । ‘पिप्रीहि’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोक्तः सूक्तविनियोगः । दर्शपूर्णमासयोराद्या स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘अथ स्विष्टकृतः पिप्रीहि देवाँ उशतो यविष्टेत्यनुवाक्या’ (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

पिप्रीहि देवाँ उशतो यविष्ट विद्वाँ ऋतूँऋतुपते यजेह ।

ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिर्मग्ने त्वं होतृणामस्यायजिष्ठः ॥ १ ॥

पिप्रीहि । देवान् । उशतः । यविष्ट । विद्वान् । ऋतून् । ऋतुऽपते । यज । इह ।

ये । दैव्याः । ऋत्विजः । तेभिः । अग्ने । त्वम् । होतृणाम् । असि । आऽयजिष्ठः ॥ १ ॥

हे वयविष्ट युवतमाग्ने वउशतः स्तुतीः श्रोतुं^२ कामयमानान् वदेवान् वपिप्रीहि हविर्भिः प्रीणय । हे वऋतुपते ऋतूनां देवयागकालानां स्वामिन् अग्ने वऋतून् यागकालान् वविद्वान् जानानस्त्वम् वदह अस्मिन्^३ यजे तान् वयज पूजय । किंच हे वअग्ने वदैव्याः देवेषु भवाः ‘अग्निर्होताश्चिनावध्वर्यु त्वष्टामीन्मित्र उपवक्ता’ (तै. आ. ३. ३) इत्यत्रोक्ताः वये वऋत्विजः सन्ति वतेभिः तैः सह देवान् यज । यद्वा । दैव्या देवेषु भवा ऋत्विज आश्वलायनेनोक्ताः चन्द्रमा ब्रह्मादित्योऽध्वर्युः पर्जन्य उद्गाता (आश्व. गृ. १. २३. ८-९) इति । तैः सह यज । यस्मात् वत्वं वहोतृणां मध्ये वआयजिष्ठः आभिमुख्येन देवानां यष्टुतमः वअसि भवसि ॥

वेपि होत्रमुत पोत्रं जनानां मन्धातासि द्रविणोदा ऋतावा ।

स्वाहा वयं कृणवाम हवींषि देवो देवान्यजत्वग्निर्हन् ॥ २ ॥

वेपि । होत्रम् । उत । पोत्रम् । जनानाम् । मन्धाता । असि । द्रविणःऽदाः । ऋतऽवा ।

स्वाहा । वयम् । कृणवाम । हवींषि । देवः । देवान् । यजतु । अग्निः । अर्हन् ॥ २ ॥

हे अग्ने वजनानां यजमानार्थं वहोत्रं होतुः कर्म तेन क्रियमाणं स्तोत्रं वेपि कामयसे । वउत अपि च वपोत्रं पोतुः कर्म तेन क्रियमाणां स्तुतिं कामयसे । किंच वमन्धाता मेधावी वऋतवा^४ सत्यवांस्त्वं वद्रविणोदाः वअसि धनस्य प्रदाता भवसि । अथ परोक्षकृतः । ववयं देवेभ्यः वहवींषि वस्वाहा वकृणवाम स्वाहा करवाम । प्रयच्छाम । ततः वदेवः दीप्यमानः वअर्हन् प्रशंस्यो^५ यजमान-योग्यो वा वअग्निः वदेवान् वयजतु । तैर्हविर्भिः पूजयतु ॥

दर्शपूर्णमासातिपस्थादौ निमित्ते पाथिकृतीष्टिः कर्तव्या । तत्र ‘आ देवानाम्’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘वेत्था हि वेधो अध्वन आ देवानामपि पन्थामगन्म’ (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । प्रायणीयाथामाग्नेयस्यैषैव याज्योदयनीयायां सैवानुवाक्या । सूत्रितं च—‘अग्ने नय सुपथा राये अस्माना देवानामपि पन्थामगन्म’ (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । विपरीताश्च याज्यानुवाक्या इति ॥

१. ग-त१.२.४.५-म६-प्रकर्षेण गच्छ । २. ग-त३-म१.४.५.६.७-श्रोतुं हवींषि चातुं । ३. ग-त३-म२.४.७-अस्मदीये । ४. ग-ऋतावा; त१.२.४.५.७-म६-ऋतवान् । ५. ग-नमस्यो; त-म४.६-सु-प्रशंस्यो ।

आ देवानामपि पन्थामगन्म् यच्छुक्नवांम् तदनु प्रवोळ्हुम् ।

अग्निर्विद्वान्त्स यजात्सेदु होता सो अध्वरान्त्स ऋतून्कल्पयाति ॥ ३ ॥

आ । देवानाम् । अपि । पन्थाम् । अगन्म् । यत् । शक्नवांम् । तत् । अनु । प्रवोळ्हुम् ।

अग्निः । विद्वान् । सः । यजात् । सः । इत् । ऊँ इति । होता ।

सः । अध्वरान् । सः । ऋतून् । कल्पयाति ॥ ३ ॥

१देवानां देवलोकादिगमनसाधनं देवानां स्वभूतं २पन्थां पन्थानं तम् ३अपि वैदिकमार्गं वयम् ४आ ५अगन्म् आगतवन्तो भवेम येन देवान् प्राप्नुमः । तथा वयं ६यत् कर्म अनुष्ठातुं ७शक्नवांम् शक्नुमः समर्था भवामः ८तत् कर्म अनुक्रमेण ९प्रवोळ्हुं प्रकर्षेण वोढुं समाप्तिं प्रापयितुं समर्था भवेम^२ । अनन्तरं १०विद्वान् तं पन्थानं जानानः ११सः १२अग्निः १३यजात् देवान् यजतु । १४सेदु स एव खलु १५होता मनुष्याणां होमनिष्पादकः । ततः १६सः एवाग्निः १७अध्वरान् यज्ञान् किंच १८ऋतून् कालान्^२ १९कल्पयाति कल्पयतु करोतु ॥

व्रतातिपत्तौ व्रतपतीष्टिः कर्तव्या । तत्र 'यद्वो वयम्' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'स्वमग्ने व्रतपा असि यद्वो वयं प्रमिनाम् व्रतानि' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

यद्वो वयं प्रमिनाम् व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।

अग्निष्टद्विश्चमा पृणाति विद्वान्येभिर्देवां ऋतुभिः कल्पयाति ॥ ४ ॥

यत् । वः । वयम् । प्रऽमिनाम् । व्रतानि । विदुषाम् । देवाः । अविदुऽतरासः ।

अग्निः । तत् । विश्वम् । आ । पृणाति । विद्वान् । येभिः । देवान् । ऋतुऽभिः । कल्पयाति ॥ ४ ॥

हे १देवाः २अविदुष्टरासः अविद्वत्तरा अत्यन्तमजानन्तः ३वयं ४वः युष्माकं ५यत् यत्किञ्चित् ६व्रतानि कर्माणि ७विदुषां भवतां जानतामेव ८प्रमिनाम् ग्रहिसितवन्तः । भवत्सु जानत्सु नित्य-नैमित्तिककर्माणि विलोपितवन्त इत्यर्थः । ९विद्वान् एतत् सर्वं १०जानानः ११अग्निः स्विष्टकृत् १२तत् एतत् १३विश्वं सर्वं कर्मजातम् १४आ १५पृणाति आपूरयतु । फलसहितं करोत्वित्यर्थः । केनापूरयतु तत्राह । १६येभिः १७ऋतुभिः यागयोग्यैः कालैः १८देवान् १९कल्पयाति कल्पयति कर्माङ्गभावाय^२ समर्थयति तैरापूरयतु ॥

यत्पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न यज्ञस्य मन्वते मर्त्यासः ।

अग्निष्टद्वोता ऋतुविद्विजानन्यजिष्ठो देवां ऋतुशो यजाति ॥ ५ ॥

यत् । पाकऽत्रा । मनसा । दीनऽदक्षाः । न । यज्ञस्य । मन्वते । मर्त्यासः ।

अग्निः । तत् । होता । ऋतुऽवित् । विऽजानन् । यजिष्ठः । देवान् । ऋतुऽशः । यजाति ॥ ५ ॥

१दीनदक्षाः सततथाजनेन दीनबला दीनोत्साहा वा २मर्त्यासः मर्त्या मनुष्या ऋत्विजः ३पाकत्रा पाकेन । बहुलग्रहणादस्मादपि तृतीयार्थे त्राप्रत्ययः । पाकेन पक्त्येन^२ विशिष्टज्ञानरहितै-

१. त-भ६-यत् । २. ग-त५.६-मु-भवामः; त१.२.३.४.७-भ१.२.४.६-भवाम । ३. ग-त३-भ५-यज्ञकालान् । ४. त१.२.४.५.७-भ६-कर्माङ्गभावेन । ५. त-भ६-पोषकेन ।

नाल्येन वा ऽमनसा युक्ताः सन्तो यज्ञसंबन्धि ऽयत् कर्म ऽन ऽमन्वते न जानन्ति ऽतत् कर्म
 ऽविजानन् ऽहोता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा ऽक्रतुवित् कर्मचित् ऽयजिष्ठः देवानामतिशयेन
 यष्टा सः ऽअग्निः स्विष्टकृत् ऽक्रतुशः क्रतावृत्तो स्वे स्वे यागयोग्ये काले ऽद्वैवान् ऽयजाति यजतु
 हविभिः पूजयतु ॥

विश्वेषां ह्यध्वराणामनीकं चित्रं केतुं जनिता त्वा जजान ।

स आ यजस्व नृवतीरनु क्षाः स्पार्हा इषः क्षुमतीर्विश्वजन्याः ॥ ६ ॥

विश्वेषाम् । हि । अध्वराणाम् । अनीकम् । चित्रम् । केतुम् । जनिता । त्वा । जजान ।

सः । आ । यजस्व । नृवतीः । अनु । क्षाः । स्पार्हाः । इषः । क्षुमतीः । विश्वजन्याः ॥ ६ ॥

हे अग्ने ऽविश्वेषां सर्वेषाम् ऽअध्वराणां यज्ञानाम् ऽअनीकं सुखं^१ प्रधानं ऽचित्रं चायनीयं
 नानारूपं वा ऽकेतुं प्रज्ञापकं ऽत्वा त्वां ऽजनिता जनयिता प्रजापतिर्यजमानो वा ऽजजान
 जनयामास । उत्पादितः ऽसः त्वं ऽनृवतीः दासादियुक्ताः ऽक्षाः । पृथिवीनामैतत् । क्षयन्त्यत्रेति
 क्षा^२ भूमिः^३ । ऽअनु ऽआ ऽयजस्व अनुग्रयच्छ । यद्वा । नृवतीर्नृभिः संस्कृतानि क्षा अनु पृथिवीं
 वेदिलक्षणामनुगतानि वेद्यामासादितानि ऽस्पार्हाः स्पृहणीयानि ऽक्षुमतीः स्तुतिमन्त्रलक्षणशब्दवन्ति
 ऽविश्वजन्याः सर्वजनहितानि वृष्टयज्ञहेतुत्वात् तानि ऽइषः अन्नानि हविलक्षणानि यजस्व^४ देवेभ्यः
 प्रयच्छ ॥

य त्वा द्यावापृथिवी यं त्वापस्त्वष्टा यं त्वा सुजनिमा जजान ।

पन्थामनु प्रविद्वान्पितृयाणं द्युमदग्ने समिधानो वि भाहि ॥ ७ ॥

यम् । त्वा । द्यावापृथिवी इति । यम् । त्वा । आपः । त्वष्टा । यम् । त्वा । सुजनिमा । जजान ।

पन्थाम् । अनु । प्रविद्वान् । पितृयानम् । द्युमत् । अग्ने । समऽइधानः । वि । भाहि ॥ ७ ॥

हे अग्ने ऽयं ऽत्वा त्वां ऽद्यावापृथिवी जनितवत्यौ आदित्यात्मनाग्न्यात्मना वा^५ । तथा ऽयं
 त्वाम् ऽआपः मेघोदरगता विद्युदात्मना स्थितं जनितवत्यः । यद्वा । आप इत्यन्तरिक्षनाम । द्यावा-
 पृथिवी अन्तरिक्षं चेमे त्रयो लोका यं त्वामजीजनन् । किञ्च ऽसुजनिमा शोभनजननः ऽत्वष्टा प्रजापतिः
 ऽयं ऽत्वां ऽजजान जनयामास हे अग्ने ऽपितृयाणं पितरो येन मार्गेण गच्छन्ति तं ऽपन्थां हविवहन-
 मार्गम् ऽअनु ऽप्रविद्वान् प्रजानंस्त्वं ऽसमिधानः समिध्यमानः सन् ऽद्युमत् दीप्तियुक्तं यथा भवति
 तथा ऽवि ऽभाहि विशेषेण दीप्यसे ॥ ॥ ३० ॥

‘इनो राजन्’ इति सप्तचं तृतीयं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘इनः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
 प्रातरनुधाकाशिनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

इनो राजन्नरतिः समिद्धो रौद्रो दक्षाय सुपुमाँ अदर्शि ।

चिकिद्भि भाति भासा बृहतासिंक्रिमेति रुशतीमपार्जन् ॥ १ ॥

इनः । राजन् । अरतिः । समऽइद्धः । रौद्रः । दक्षाय । सुसुमान् । अदर्शि ।

चिकित् । वि । भाति । भासा । बृहता । असिंक्रिम् । एति । रुशतीम् । अपऽअर्जन् ॥ १ ॥

१. त१.२.४.५-भ४.६-सुखं; त६-भ७-सुख्यं । २. त१.२.४.५-भ१.४.६-ता भूमिः; त३.
 ७-ता भूमिः । ३. त१.२.७-आयजस्व । ४. त-भ-सु-च ।

हे वराजन् दीप्यमानाग्ने त्वम् वृद्धः ईश्वरः सर्वस्य भवसि । अथ परोक्षः । वरतिः हवि-
रादाय देवान् प्रति गन्ता^१ वसमिद्धः सदीप्तः वरौद्रः शत्रूणां भयंकरः वसुमान् । ओषध्यात्मना
स्थितोऽशुः^२ सुष्ठु सूयत इति सुष्ठुः सोमः । तेन तद्वान् शोभनप्रसवो वा सोऽग्निः वृक्षाय यज-
मानानां धनादिवृद्धयर्थम्^३ वदक्षि सर्वैर्दृश्यते । किञ्च वचिकित् सर्वं जानानोऽग्निः वि वभाति
विशेषेण दीप्यते । तथा वृहता महता वभासा तेजसा उवालालक्षणेन वसिष्कनीं रात्रिम् वपुति ।
सायंहोमसिद्धयर्थमेव^४ गच्छति । किं कुर्वन् । वरुशतीं श्वेतवर्णां दीप्तिम् अपाजन् अपगमयन्^५
रात्रिं गच्छति । सामर्थ्याद्वात्रि परित्यजन्मुषसं प्रातर्होमसिद्धयर्थं गच्छतीत्यर्थो लभ्यते ॥

कृष्णां यदेनीमभि वर्षसा भूजनयन्योषां बृहतः पितुर्जाम् ।

ऊर्ध्वं भानुं सूर्यस्य स्तभायन्दिवो वसुभिररतिर्वि भाति ॥ २ ॥

कृष्णाम् । यत् । एनीम् । अभि । वर्षसा । भूत् । जनयन् । योषाम् । बृहतः । पितुः । जाम् ।
ऊर्ध्वम् । भानुम् । सूर्यस्य । स्तभायन् । दिवः । वसुभिः । अरतिः । वि । भाति ॥ २ ॥

सोऽग्निः वयत् यदा वृष्णां कृष्णवर्णाम् एनीं गच्छन्तीं रात्रिं वर्षसा आत्मीयेन उवाला-
लक्षणेन रूपेण वभि वभूत् अभिभवति । किं कुर्वन् । वृहतः महतः वपितुः सर्वस्य जगतः
पालयितुः पितृभूताद्वादित्यात् वजां जायमानां योषाम् उपसं वजनयन् अभिव्यजयन्^६ । तदानीम्
वरतिः गमनशीलोऽग्निः वदिवः शुलोकस्य वसुभिः वासयितुमिराच्छादकैः संशुक्षणसमर्थैरात्मीयै-
स्तेजोभिः वसूर्यस्य भानुं दीप्तिम् ऊर्ध्वम् उपरिष्ठात् वस्तभायन् स्तम्भयन् वि वभाति
विशेषेण दीप्यते ॥

भद्रो भद्रया सचमान आगात्स्वसारं जारो अभ्येति पश्चात् ।

सुप्रकेतैर्द्युभिरग्निर्वितिष्ठन्नशङ्खिर्वर्णैरभि राममस्थात् ॥ ३ ॥

भद्रः । भद्रया । सचमानः । आ । अगात् । स्वसारम् । जारः । अभि । एति । पश्चात् ।
सुप्रकेतैः । द्युभिः । अग्निः । विऽतिष्ठन् । रुशत्ऽभिः । वर्णैः । अभि । रामम् । अस्थात् ॥ ३ ॥

वभद्रः भजनीयः कल्याणः वभद्रया भजनीयया दीप्योषसा वा वसचमानः सेव्यमानः
संगच्छमानो वाग्निः वआगात् आजगाम । गार्हपत्यादाहवनीयमागच्छति । ततः वपश्चात् वजारः
जरयिता शत्रूणां सः वअग्निः वस्वसारं स्वयंसारिणीं भगिनीं वा आगतामुषसम्^७ वअभ्येति अभि-
गच्छति । तथा सुप्रकेतैः सुप्रज्ञानैः वद्युभिः दीप्तैस्तेजोभिः सह ववितिष्ठन् सर्वतो वर्तमानः सः
वअग्निः वरुशान्तिः श्वेतैः^८ वर्णैः^९ वारकैरात्मीयैस्तेजोभिः वरामं कृष्णं शार्वरं तमः वअभि वअस्थात्
सायंहोमकालेऽभिभूय तिष्ठति ॥

१. त४.५-हता; त६.७-गतः । २. त-भ१.२.६.७-स्थितेरशुः । ३. ग-त३-भ२.५.६-वृद्धयर्थं
कर्मवृद्धयर्थं वा; त-मु-वृद्धयर्थं वा । ४. त-भ१.२.४.६-मु-सिद्धयर्थमेति; त३-सिद्धयर्थं येन । ५. ग-त३-
भ-अपगमयन् सर्वतो विकिरन् यद्वा रुशतीं दीप्तामुषसं अपाजन् अपक्षिपन् परित्यजन् (ग-परित्यजन्
नास्ति); त-अपागमयन् । ६. ग-त-भ-मु-अभिव्यजयन् रात्रिमभ्यभूत् । ७. त४-अगत्य उपसं; त५-
अगत्यमुषसं; त७-आ अगात् आगतामुषसं; भ६-आगात् त्वमुषसं । ८. त-भ६-मु-श्वेतवर्णैः ।

अस्य यामासो बृहतो न वृष्टनिन्धाना अग्नेः सख्युः शिवस्य ।

ईड्यस्य वृष्णो बृहतः स्वासो भामासो यामन्नक्तवश्चिकित्रे ॥ ४ ॥

अस्य । यामासः । बृहतः । न । वृष्टन् । इन्धानाः । अग्नेः । सख्युः । शिवस्य ।

ईड्यस्य । वृष्णः । बृहतः । सुडआसः । भामासः । यामन् । अक्तवः । चिकित्रे ॥ ४ ॥

वृहतः महतः । अस्य । अग्नेः संबन्धिनः । इन्धानाः दीप्यमानाः । यामासः । यान्ति गच्छन्तीति यामा रश्मयः । वृष्टन् स्तुतिकारिणो जनान् । न बाधन्ते । किंच । सख्युः स्तुत्यस्तोतृत्व-
यष्टयष्टव्यत्वलक्षणेन सख्येन सखिभूतस्य । शिवस्य कल्याणस्य भक्तानां सुखकरस्य । ईड्यस्य स्तोत-
व्यस्य । वृष्णः कामानां वर्षितुः । वृहतः महतः । स्वासः शोभनास्यस्य अस्याग्नेः स्वभूताः । अक्तवः
तमांस्यजन्तोऽपगमयन्त आहुतिभिः संगता वा । भामासः । 'भाम क्रोधे' । तीक्ष्णा अप्रसह्या
रश्मयः । यामन् । याति देवान् प्रति तर्पणाय यान्ति वा देवा एतं प्रत्यङ्गभावायेति यामा यज्ञः ।
तस्मिन् । चिकित्रे सर्वतो जज्ञिरे । प्रथिता अभूवन् ॥

स्वना न यस्य भामासः पवन्ते रोचमानस्य बृहतः सुदिवः ।

ज्येष्ठेभिर्भ्यस्तेजिष्ठैः क्रीळुमद्भिर्वर्षिष्ठेभिर्भानुभिर्नक्षति धाम् ॥ ५ ॥

स्वनाः । न । यस्य । भामासः । पवन्ते । रोचमानस्य । बृहतः । सुडदिवः ।

ज्येष्ठेभिः । यः । तेजिष्ठैः । क्रीळुमत्ऽभिः । वर्षिष्ठेभिः । भानुऽभिः । नक्षति । धाम् ॥ ५ ॥

वरोचमानस्य दीप्यमानस्य । वृहतः महतः । सुदिवः शोभनदीप्तैर्वा^१ । यस्य अग्नेः स्वभूताः
भामासः । 'भा दीप्तौ' । दीप्ता रश्मयः । स्वना । न । स्वनन्तो मरुत इव । पवन्ते सर्वतः शब्दं
कुर्वन्तो गच्छन्ति । किंच । यः अग्निः । ज्येष्ठेभिः अत्यन्तं प्रशस्तैः । तेजिष्ठैः तेजस्वितमैः । क्रीळुमद्भिः
क्रीडनवद्भिः । वर्षिष्ठेभिः वृद्धतमैः । भानुभिः^२ आत्मीयैस्तेजोभिः । ध्यां शुलोकं । नक्षति व्याप्नोतीति ।
स त्वं देवानावहेत्युत्तरेण संबन्धः ॥

अस्य शुष्मासो ददृशानपवेर्जेहमानस्य स्वनयन्नियुद्धिः ।

प्रत्नेभिर्यो रुशद्भिर्देवतमो वि रेभद्भिररतिर्भाति विभ्वा ॥ ६ ॥

अस्य । शुष्मासः । ददृशानऽपवेः । जेहमानस्य । स्वनयन् । नियुत्ऽभिः ।

प्रत्नेभिः । यः । रुशत्ऽभिः । देवऽतमः । वि । रेभत्ऽभिः । अरतिः । भाति । विऽभ्वा ॥ ६ ॥

ददृशानपवेः दर्शनीयज्वालाग्नेः । यद्वा । पविर्वज्र आयुधम् । दृश्यमानायुधस्य । जेहमानस्य ।
जेहतिर्गतिकर्मा । हविरादाय देवान् प्रति गच्छतः । अस्य अग्नेः स्वभूताः । शुष्मासः शोषकाः
नियुद्धिः । 'नियुतो वायोः' इति वायोरश्वा नियुतः । तद्युक्तैः वायुभिः^३ संयुक्ता रश्मयः । स्वनयन्
शब्दायन्ते । किंच । देवतमः देवानां मुख्यः । अरतिः गन्ता । विभ्वा विभवनशीलो महान् । यः^४ अग्निः^४
प्रत्नेभिः पुराणैः । रुशद्भिः श्वेतवर्णैः । रेभद्भिः शब्दायमानैस्तेजोभिः । वि । भाति विविधं दीप्यते ॥

१. ग-शोभनदीप्तेः । २. त-भ-मु-भानुमद्भिः । ३. ग-भ-२-वा नियुद्धिः; त-३-भ-१-वायुद्धिः ।
त-भ-६-वा धुभिः । ४. त-१.२.५-इयामिः; त-४-सोमिः ।

स आ वक्षि महि न आ च सत्सि दिवस्पृथिव्योररतिर्युवत्योः ।

अग्निः सुतुकः सुतुकैभिरश्वै रभस्वद्भ्री रभस्वाँ एह गम्याः ॥ ७ ॥

सः । आ । वक्षि । महि । नः । आ । च । सत्सि । दिवःपृथिव्योः । अरतिः । युवत्योः ।
अग्निः । सुतुकः । सुतुकैभिः । अश्वैः । रभस्वत्ऽभिः । रभस्वान् । आ । इह । गम्याः ॥ ७ ॥

हे अग्ने ऽसः तादृशस्त्वं ऽनः अस्मदीये यज्ञे ऽमहि महान्^१ देवान् ऽआ ऽवक्षि आवह
प्रापय । किंच ऽयुवत्योः परस्परं मिश्रितयोः तरुणयोर्वा^२ ऽदिवस्पृथिव्योः द्यावापृथिव्योर्मध्ये ऽअरतिः
अग्निः सूर्यात्मना गन्ता त्वम् ऽआ^३ ऽसत्सि अस्माकं यज्ञमासीद । तथा ऽसुतुकः । तुर्किर्गत्यर्थः ।
सुगमः स्तोत्रभिः यष्टृभिश्च सुखेन प्राप्तव्यः ऽरभस्वान् वेगवान् ऽअग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तस्त्वं
ऽसुतुकैभिः सुगमैः ऽरभस्वद्भिः वेगवद्भिः ऽअश्वैः रोहिदाख्यैः सह ऽइह अस्मदीये यज्ञे ऽआ ऽगम्याः
आगच्छ ॥ ॥ ३१ ॥

‘प्र ते’ इति सप्तर्चं चतुर्थं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘प्र ते’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवा-
काश्चिनश्चोक्तो विनियोगः ॥

प्र ते यक्षि प्र ते इयमि मन्म भुवो यथा वन्धो नो हवेषु ।

धन्वन्निव प्रपा असि त्वमग्र इयक्ष्वे पूर्व प्रत राजन् ॥ १ ॥

प्र । ते । यक्षि । प्र । ते । इयमि । मन्म । भुवः । यथा । वन्धः । नः । हवेषु ।

धन्वन्ऽइव । प्रऽपा । असि । त्वम् । अग्ने । इयक्ष्वे । पूर्वे । प्रत । राजन् ॥ १ ॥

हे अग्ने ऽते तुभ्यं हविः ऽप्र ऽयक्षि प्रयच्छामि । यजिर्दानार्थः । तथा ऽमन्म मननीयां स्तुतिं ऽते
त्वर्थं ऽप्र ऽइयमि प्रेरयामि प्रोत्तारयामि । ऽवन्धः सर्वैर्वन्दनीयस्त्वं ऽनः अस्मदीयेषु ऽहवेषु देवा-
ह्वानेषु ऽयथा^४ त्वं संनिहितः ऽभुवः भवसि तथा हविः प्रयच्छामि स्तौमि च । हे ऽप्रतन पुराण ऽराजन्
सर्वस्य जगतः स्वामिन् हे ऽअग्ने सः ऽत्वम् ऽइयक्ष्वे यष्टृमिच्छते ऽपूर्वे । पूरुरिति मनुष्यनाम^५ ।
मनुष्याय यजमानाय हविर्भिर्देवान् पूरयित्रे जनाय ऽधन्वन्निव ऽप्रपा ऽअसि । यथा धन्वन् धन्वनि
मरौ निरुदकप्रदेशे प्रपा । प्रपिबन्त्यत्रेति प्रपा । सा यथोदकप्रदानेन जनेभ्यः सुखदा भवति एवं त्वं
धनदानेन तस्मै सुखदाता भवसि ॥

यं त्वा जनांसो अभि संचरन्ति गावं उष्णमिव व्रजं यविष्ठ ।

दूतो देवानामसि मर्त्यानामन्तर्महोश्चरसि रोचनेन ॥ २ ॥

यम् । त्वा । जनांसः । अभि । समऽचरन्ति । गावं । उष्णम्ऽइव । व्रजम् । यविष्ठ ।

दूतः । देवानाम् । असि । मर्त्यानाम् । अन्तः । महान् । चरसि । रोचनेन ॥ २ ॥

हे ऽयविष्ठ युवतम अग्ने ऽयं^६ ऽत्वा त्वां ऽजनांसः जना यजमानाः फलप्राप्त्यर्थम् ऽअभि
ऽसंचरन्ति अभितः^७ परिचरन्ति^८ सेवन्ते । तत्र इष्टान्तः । ऽगावः ऽउष्णमिव यथा गावः शीतार्तां
उष्णं शीतजनितदुःखापनोदनार्थमुष्णं ऽव्रजं गोष्ठमभिगच्छन्ति तद्वत्^९ । स त्वं ऽदेवानाम् इन्द्रादीनां

१. ग३.६-भ-महतो । २. त-तक्षण्योर्वा । ३. त४-आ च । ४. त-भ६-तथा । ५. त-‘मनुष्यनाम’
नास्ति । ६. त-‘यं’ नास्ति । ७. त-‘अभितः परिचरन्ति’ नास्ति । ८. त-भ६-मु-‘तद्वत्’ नास्ति ।

वमस्यानां मनुष्याणां च वदूतः वअसि हविष्प्रापणद्वारा । ततः वमहान् त्वम् वअन्तः द्यावापृथिव्यो-
मध्ये हवींष्यादाय वरोचनेन अन्तरिक्षेण लोकेन वचरसि गच्छसि । तं त्वां स्तुम इति शेषः ॥

शिशुं न त्वा जेन्यं वर्धयन्ती माता बिभर्ति सचनस्यमाना ।

धनोरधि प्रवता यासि हर्यङ्गिणीषसे पशुरिवावसृष्टः ॥ ३ ॥

शिशुम् । न । त्वा । जेन्यम् । वर्धयन्ती । माता । बिभर्ति । सचनस्यमाना ।

धनोः । अधि । प्रवता । यासि । हर्यन् । जिगीषसे । पशुः सृष्टः । अवसृष्टः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वजेन्यं जयशीलं वत्वा त्वां वशिशुं वन पुत्रमिव वर्धयन्ती^१ पोषयन्ती वमाता
पृथिवी वसचनस्यमाना संपर्कमिच्छन्ती सती वबिभर्ति धारयति । स त्वं वहर्यन् कामयमानः^२
सन्नस्मिहोके वधनोरधि । अधिः ससम्यर्थद्योतकः । अन्तरिक्षात् वप्रवता प्रवणेन मार्गेण व्यासि यज्ञं
प्रत्यागच्छसि । किंच त्वम् वअवसृष्टः यष्टृभिर्हविषादाय वजिगीषसे देवान् प्रति गन्तुमिच्छसि ।
कथमिव । वपशुरिव । यथा विमुक्तः पशुर्गोष्ठं प्रत्यागच्छति तद्वत् ॥

मूरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्वमग्ने त्वमङ्ग वित्से ।

शयै वव्रिश्चरति जिह्वयादत्रैरिह्यते युवतिं विस्पतिः सन् ॥ ४ ॥

मूराः । अमूर । न । वयम् । चिकित्वः । महिः सत्वम् । अग्ने । त्वम् । अङ्ग । वित्से ।

शयै । व्रिः । चरति । जिह्वया । अदन् । रेरिह्यते । युवतिम् । विस्पतिः । सन् ॥ ४ ॥

हे वअमूर अमूढ अत एव वचिकित्वः चेतनघन् हे अग्ने वमूराः मूढाः ववयं तव माहात्म्यं
वन जानीमः । किंतु हे वअग्ने वत्वमङ्ग । अङ्गेति निपात एवार्थः । त्वमेव तव वमहित्वं माहात्म्यं
ववित्से जानासि । त्वत्तः कोऽन्यो वेदितुमर्हति । किंच वव्रिः जीर्णः ओषधीसङ्गः वशयै शोते
तिष्ठति । यद्वा । वव्रिरिति रूपनाम सामर्थ्याच्चान्तर्णीतमत्वर्थं द्रष्टव्यम् । आहवनीयाख्येन रूपेण
रूपवान् शयै चरति । अथ वजिह्वया^३ ज्वालाख्यया वअदन् हवींषि भक्षयन् वचरति । वाक्यभेदा-
दनिघातः । किंच वविस्पतिः विशां स्वामी वसन् अग्निः वयुवतिम् आत्मनो मिश्रयित्रीमाहुतिं दीर्घ-
प्रसृतया^४ ज्वालाया जिह्वया वरेरिह्यते अत्यर्थं लेढि आस्वादयति ॥ 'लिह आस्वादने' । यङि रूपम् ।
यद्वा । सोऽग्नियुवतिं तरुणीं जीर्णौषधिकां^५ पृथिवीमास्वादयति ॥

कूचिंजायते सनयासु नव्यो वने तस्थौ पलितो धूमकैतुः ।

अस्नातापो वृषभो न प्र वेति सचेतसो यं प्रणयन्त मर्ताः ॥ ५ ॥

कूऽचित् । जायते । सनयासु । नव्यः । वने । तस्थौ । पलितः । धूमऽकैतुः ।

अस्नाता । आपः । वृषभः । न । प्र । वेति । सऽचेतसः । यम् । प्रऽनयन्त । मर्ताः ॥ ५ ॥

वनव्यः नवतरः स्तुत्यो वाग्निः वकूचित् क्वचित् प्रदेशे वजायते । कुत्र । वसनयासु पुराणीषु
जीर्णांस्वोषधीष्वरण्योः । तथा वपलितः पालयिता श्वेतवर्णः वधूमकैतुः धूमप्रज्ञानोऽग्निः ववने सर्व-

१. त-भ६- 'वर्धयती' नास्ति । २. त-भ६-कामानान् । ३. त१.४.५-भ६-जिह्वा; त२.४.७-मु-
जिह्वया जिह्वा । ४. त-प्रसृतया । ५. त१.२.६.७-भ६-जीर्णस्वधिकां; त४.५-जीर्णस्वधिकां

स्मिन्नरण्ये ऽतस्थौ तिष्ठति । यद्वा । वन उदके मेघगते विद्युदात्मना तिष्ठति च । ऽअस्नाता स्नान-
मकुर्वन्ननपेक्षितस्नानः सर्वदा शुद्धः सोऽग्निः ऽआपः । सुव्यत्ययः । अप उदकानि शान्त्यर्थं ऽप्र
वेति प्रगच्छति । तत्र दृष्टान्तः । ऽवृषभो ऽन । यथा वृषभस्तृष्णोपशमनार्थमरण्यमध्यस्थान्युदकानि
प्रगच्छति तद्वत् । ऽमर्ताः मनुष्या ऋत्विजः ऽसचेतसः समानमनस्काः समानप्रज्ञानाः सन्तः ऽयम्
अग्निं ऽप्रणयन्त हविर्भिः प्रीणयन्ति ॥

तनूत्यजेव तस्करा वनगू रशनाभिर्दशभिर्भ्यधीताम् ।

इयं ते अग्ने नव्यसी मनीषा युक्ष्वा रथं न शुचयन्तिरङ्गैः ॥ ६ ॥

तनूत्यजाऽइव । तस्करा । वनगू इति । रशनाभिः । दशभिः । अभि । अधीताम् ।

इयम् । ते । अग्ने । नव्यसी । मनीषा । युक्ष्वा । रथम् । न । शुचयन्तिरङ्गैः । अङ्गैः ॥ ६ ॥

हे अग्ने ऽवनगू वनगामिनौ ऽतनूत्यजा^१ चौर्यं मतुं कृतनिश्चयौ धृष्टौ ऽतस्करा तस्करौ यथा
पथिकं मोषणार्थं रज्ज्वा बद्धाकृष्य च क्वचित् प्रदेशे स्थापयतः तद्वत्^२ । तथा यास्कः—‘तनूत्यक्
तनूत्यक्ता वनगू वनगामिनावग्निसन्धनौ बाहू तस्कराभ्यामुपमिमीते’ (निरु. ३. १४) इत्यादि^३ ।
अधीताम् ॥ दधातेर्लुङि सिचो लुकि ‘छन्दस्युभयथा’ इति तस्य आर्धधातुकत्वेन छिन्वात् ‘घुमास्था’
इतीकारः । ततो हे ऽअग्ने ऽते त्वदर्थं ऽनव्यसी नवतरा ऽह्यं ऽमनीषा स्तुतिर्मया क्रियते । एत-
ज्ज्ञात्वा ऽशुचयद्भिः सर्वं प्रकाशयद्भिरात्मीयैः ऽअङ्गैः तेजोभिः आत्मानं मदीयं यज्ञं प्रति ऽयुक्ष्वा
योजय । कथमिव । ऽरथं ऽन । यथा^४ रथमश्वैः संयोजयन्ति तद्वत् ॥

उखासंभरणीयेष्टावग्नेर्ब्रह्मण्वतो याज्या ‘ब्रह्म च ते’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘ब्रह्म च ते
जातवेदो नमश्च पुरुष्यग्ने पुरुधा त्वाया’ (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्चैयं च गीः सदमिद्वर्धनी भूत् ।

रक्षा णो अग्ने तनयानि तोका रक्षोत नस्तन्वो^५ अप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

ब्रह्म । च । ते । जातवेदः । नमः । च । इयम् । च । गीः । सदम् । इत् । वर्धनी । भूत् ।

रक्ष । नः । अग्ने । तनयानि । तोका । रक्ष । उत । नः । तन्वः । अप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

हे ऽजातवेदः जातप्रज्ञाग्ने ऽते त्वदर्थं ऽब्रह्म अस्माभिर्दीयमानं हवीरूपमज्ञं^६ ऽवर्धनी वर्धनं
ऽभूत् भवतु । तथा ऽनमः नमस्कारश्च । किंच ऽइयम् इदानींक्रियमाणेषा स्तुतिः ऽसदमित् सदैव
ऽवर्धनी वर्धयित्री ऽभूत् भवतु । तस्माद्धे ऽअग्ने ऽनः अस्माकं ऽतनयानि पुत्रान् ऽतोका पौत्राश्च ऽरक्ष
पालय । ऽउत अपि च ऽअप्रयुच्छन् अप्रमाद्यंस्त्वं ऽनः अस्माकं ऽतन्वः अङ्गानि ऽरक्ष ॥ ॥ ३२ ॥

‘एकः समुद्रः’ इति सप्तर्चं पञ्चमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । विनियोगश्च । ‘एकः’
इत्यनुक्रान्तम् ॥

१. त१.२.६—तनूत्यजेव; म६—तनूत्यजे । २. ग—तद्वत् अंगुलिभिर्दशभिः मय बाहू त्वाम-
बन्धीता । ३. त१.२.६.७—सु—इत्यादि रशनाभिर्दशभिर्गुलिभिः कृत्वा रज्जुभिः अभ्यधीता अभ्यधायि ।
४. त१.२.६.७—यथा रथिकः रथं असैर्योजयति तद्वत् यज्ञं प्रति लक्ष योजय । कथमिव रथं न यथा ।
५. त१.२.७—म६—हवीरूपमद्भुतमज्ञं ।

एकः समुद्रो ध्रुवो रयीणामस्मद्भूदो भूरिजन्मा वि चष्टे ।

सिषक्त्यूर्ध्वनिण्योरुपस्थ उत्सस्य मध्ये निहितं पदं वेः ॥ १ ॥

एकः । समुद्रः । ध्रुवः । रयीणाम् । अस्मत् । हृदः । भूरिजन्मा । वि । चष्टे ।

सिषक्ति । ऊर्ध्वः । निण्योः । उपस्थे । उत्सस्य । मध्ये । निहितम् । पदम् । वेरिति वेः ॥ १ ॥

वसुद्रः यस्माद्वनान्युदकानि वा समुद्रवन्तीति तादृशः । रयीणां धनानां ध्रुवः धारयिता । एकः असहायः । भूरिजन्मा बहुविधजननो नानावज्रेष्वाहवनीयादिभावेन बहुजननः सोऽग्निः । अस्मत् ॥ 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्या लुक् । अस्माकं हृदः हृदयान्यभिलषितानि । वि चष्टे विपश्यति^१ जानाति । उक्तं च—'मनो वै देवा मनुष्यस्य जानन्ति'^२ इति । किंच निण्योः । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितयोर्ज्योतिस्तमोभ्यामाच्छादितयोः प्रातःसायंकालयोः उपस्थे उपस्थाने समीपे वर्तमानम् । ऊर्ध्वः रात्रिं सिषक्ति सेवते उपजीवति । यद्वा । निण्योरन्तर्हितस्यान्तरिक्षस्य समीपे वर्तमानम् । मेघं सेवते । अथ प्रत्यक्षः । हे अग्ने उत्सस्य उदकधारकस्य^३ लोकस्य मध्ये पदम् अपां स्थानं निहितम् । तत् माध्यमिकां वाचं वेः गच्छ । यद्वा । उत्सस्य मेघस्य मध्ये निहितं पदं विशुदास्यं तत् स्वात्मतया^४ गच्छ ॥ वेः । वी गत्यादिषु । लङि सिपि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

समानं नीलं वृषणो वसानाः सं जग्मिरे महिषा अर्वतीभिः ।

ऋतस्य पदं कवयो नि पान्ति गुहा नामानि दधिरे पराणि ॥ २ ॥

समानम् । नीलम् । वृषणः । वसानाः । सम् । जग्मिरे । महिषाः । अर्वतीभिः ।

ऋतस्य । पदम् । कवयः । नि । पान्ति । गुहा । नामानि । दधिरे । पराणि ॥ २ ॥

वृषणः आहुतीनां सेक्ताः । समानम् एकं नीलं स्थानमग्निं वसानाः मन्त्रत आच्छादयन्तः । महिषाः महान्तो यजमानाः । अर्वतीभिः वडवाभिः । सं जग्मिरे समगच्छन्तः । अथवन्तोऽभूवन् । यद्वा । अग्निमेवाक्षीययज्ञं प्रत्यागन्तुं रोहिदाण्याभिर्बडवाभिः संयोजितवन्तः । तथा कवयः मेधाविनः । ऋतस्य उदकस्य पदम् आवासस्थानमग्निं नि पान्ति नितरां रक्षन्ति । हविर्भिः स्तुतिभिश्च आराधयन्तीत्यर्थः^५ । ततः गुहा गुहायामन्तरिक्षे स्थितानि दिव्यानि नामानि उदकानि दधिरे धारयन्ति । यद्वा । गुहा गूढे संवृते हृदये पराणि प्रधानान्यग्निर्जातवेदा वैश्वानर इत्यादीनि नामानि दधिरे कुर्वन्ति । स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

ऋतायिनीं मायिनीं सं दधाते मित्वा शिशुं जज्ञतुर्वर्धयन्ती ।

विश्वस्य नाभिं चरतो ध्रुवस्य कवेश्चित्तुं मनसा वियन्तः ॥ ३ ॥

ऋतायिनी इत्यृतयिनी । मायिनी इति । सम् । दधाते इति ।

मित्वा । शिशुम् । जज्ञतुः । वर्धयन्ती इति ।

विश्वस्य । नाभिम् । चरतः । ध्रुवस्य । कवेः । चित् । तन्तुम् । मनसा । वियन्तः ॥ ३ ॥

१. त-विपश्यति । २. त-भ२-जानाति । ३. त३-भ२-उदकधारस्य; भ१.४.७-उदकाधारस्य लोकधारस्य; भ६-उदकाधारकस्य । ४. ग-स्वात्मनोप; त१.२.५.७-स्वान्यतया; त४-स्वात्म-तया; भ२-स्वात्म्यतया । ५. त-भ१.४.६-रोधयतीत्यर्थः ।

वक्रतायिनी कृतवत्यौ सत्यवत्यौ अत एव वमायिनी प्रज्ञावत्यौ कर्मयुक्ते वा^१ द्यावापृथिव्यौ यज्ञसाधनभूते^२ अरणी वा इममग्निं वसं वदधाते सम्यक् धारयतः । अग्निसूर्यात्मना केवलाग्न्यात्मना वा संदधाते । वसित्वा कालपरिमाणं कृत्वा यद्वा संपरिच्छिद्य वसिष्ठं शंसनीयं बालमग्निं वज्रतुः जनयतः । वर्धयन्ती वर्धयन्त्यौ द्यावापृथिव्यौ लोके यथा परिच्छेदाय पुत्रं पितरौ जनयतस्तद्वत् । ततः विश्वस्य सर्वस्य वचरतः जङ्गमस्य ध्रुवस्य स्थावरस्य च जगतः वनाग्निं नाभिभूतं मध्यं प्रधानभूतं वा वकवेः मेधाविनोऽग्नेः वतन्तुं तनितारं वैश्वानराख्यमंशमेव मनसा वियन्तः विविधं गच्छन्तो मनुष्याः सुखेन युज्यन्त इति शेषः । तं वयं यजाम इति^३ ॥

कृतस्य हि वर्तनयः सुजातमिषो वाजाय प्रदिवः सचन्ते ।

अधीवासं रोदसी वावसाने घृतैरन्नैर्वावृधाते मधूनाम् ॥ ४ ॥

कृतस्य । हि । वर्तनयः । सुजातम् । इषः । वाजाय । प्रदिवः । सचन्ते ।

अधीवासम् । रोदसी इति । वावसाने इति । घृतैः । अन्नैः । वावृधाते इति । मधूनाम् ॥ ४ ॥

वक्रतस्य यज्ञस्य वर्तनयः प्रवर्तकाः^४ इषः अभिलषितानीच्छन्तः प्रदिवः पुरातना कस्मिंश्च यजमानाः सुजातम् आवाहनकाले सुष्टूपन्नमग्निं वाजाय बलार्थमन्नार्थं वा सचन्ते^५ हि सेवन्ते खलु । अपि च वावसाने सर्वस्य जगत आच्छादयित्वौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ अधीवासम् ओषधिनक्षत्राद्यात्मना निवसन्तम् । यद्वा । अधिरूपर्थे । त्रयाणां लोकानामुपर्यग्निरिवुदादित्यात्मना निवसन्तम् । अग्निं मधूनाम् उदकानां जन्मत्वेन संबन्धिभिः घृतैरन्नैः पुरोडाशादिभिश्च वावृधाते वर्धयन् चक्रतुः । वर्धयतः । तस्माद्वयमपि तमग्निमभिष्टुम इत्यभिप्रायः ॥

सप्त स्वसुररूपीर्वावशानो विद्वान्मध्व उज्जभारा दृशे कम् ।

अन्तर्येमे अन्तरिक्षे पुराजा इच्छन्वन्निमविदत्पूषणस्य ॥ ५ ॥

सप्त । स्वसृः । अरुपीः । वावशानः । विद्वान् । मध्वः । उत् । जमार । दृशे । कम् ।

अन्तः । येमे । अन्तरिक्षे । पुराजाः । इच्छन् । वन्निम् । अविदत् । पूषणस्य ॥ ५ ॥

वावशानः कामयमानो वाश्यमानः^६ स्तोत्रभिः स्तूयमानो वा विद्वान् सर्वं जानानः सोऽग्निः वरुणीः आरोचमानाः सप्त सप्तसंख्याकाः स्वसृः स्वयंसारिणीः 'काली कराली च' (सु. उ. १. २. ४) इत्यादिकाः सप्त जिह्वाः मध्वः मदकरात् यज्ञात् उज्जभार उज्जहार । ऊर्ध्वं हतवान् । यज्ञे स्वतेजसा प्रादुर्भूत इत्यर्थः । किमर्थम् । वकं सुखेन दृशे सर्वेषामेव पदार्थानां दर्शनार्थम् । किंच पुराजाः पुराजातः सोऽग्निर्द्यावापृथिव्योः अन्तः मध्ये अन्तरिक्षे स्थितः^७ ता जिह्वाः येमे नियमितवान् । सर्वत्र तेजोयुक्तो वर्तत इत्यर्थः । अपि च इच्छन् यजमानान् कामयमानोऽग्निः पूषणस्य । पूषेति पृथिवीनाम् । पार्थिवस्य लोकस्य वसिष्ठं रूपं पृथिवीवर्णम् अविदत् प्रायच्छत् । यद्वा । 'मूर्धा सुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरह्यन्' (ऋ. सं. १०.८८.६) इति मन्त्रान्तरे दर्शनादादित्यात्मनाग्निः स्तूयते । कामयमानः सूर्यात्माग्निः सप्तसंख्याकान् स्वसृ रश्मीन् मध्वः समुद्रोदकादुद्धृतवान् । ततोऽन्तरिक्षे विशुदात्मना स्थित्वा दृष्टिलक्षणं रूपं पृथिव्याः प्रायच्छदिति ॥

१. त-भ६-‘वा’ नास्ति । २. त-भूतौ । ३. त-भ१.२.४.६-सु-इति वा । ४. त-भ२. ४.६-प्रवर्तनकाः । ५. ग-शब्दयमानः; त-भ२.६-सु-वाश्यमानः; वेष्टयमानः; भ५-शच्यमानः । ६. त-भ२. ६-सु-तस्मिन्; भ१.४-वस्मिन्; भ७-च स्थितः ।

सप्त मर्यादाः कवयस्ततस्तुस्तासामेकामिदम्यंहुरो गात् ।

आयोर्ह स्कम्भ उपमस्य नीले पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ ॥ ६ ॥

सप्त । मर्यादाः । कवयः । ततस्तुः । तासाम् । एकाम् । इत् । अभि । अंहुरः । गात् ।

आयोः । ह । स्कम्भः । उपमस्य । नीले । पथाम् । विसर्गे । धरुणेषु । तस्थौ ॥ ६ ॥

वकवयः मेधाविन ऋषयः । सप्त मर्यादाः । कामजेभ्यः क्रोधजेभ्यश्चोद्धृताः पानमक्षाः स्त्रियो मृगया दण्डः पारुष्यमन्यदूषणमिति सप्त मर्यादाः । यद्वा । 'स्तेयं गुरुतत्पारोहणं ब्रह्महत्यां सुरापानं दुष्कृतकर्मणः पुनःपुनः सेवां पातकेऽनुतोद्यम्' (निरु. ६. २७) इति निरुक्ते निर्दिष्टाः सप्त मर्यादाः । अवस्थिताः । ततस्तुः । तक्षतिः करोतिकर्मा । सुष्ठु लङ्गनीयाश्चक्रुः । त्यक्तवन्त इत्यर्थः । तासां मर्यादानाम् एकामित् एकामेव । अंहुरः पापवान् पुरुषः । अभि । गत् अभिगच्छति । यस्त्वेवं करोति स पापवान् भवतीत्यर्थः । किंच । आयोः तस्य मनुष्यस्य स्कम्भः स्कम्भयिता निरोधकोऽग्निः । उपमस्य समीपभूतस्यायोः । नीले स्थाने । पथाम् आदित्यरूपस्य स्वस्य रश्मीनां । विसर्गे विसर्जनस्थानेऽन्तरिक्षमध्ये वर्तमानेषु धरुणेषु उदकेषु तस्थौ विद्युदात्मना तिष्ठति । अनेन लोकत्रयवर्तित्वमिति ॥

असच्च सच्च परमे व्योमन्दक्षस्य जन्मन्नदितेरुपस्थे ।

अग्निर्ह नः प्रथमजा ऋतस्य पूर्वं आयुनि वृषभश्च धेनुः ॥ ७ ॥

असत् । च । सत् । च । परमे । विसर्गे । दक्षस्य । जन्मन् । अदितेः । उपस्थे ।

अग्निः । ह । नः । प्रथमजाः । ऋतस्य । पूर्वं । आयुनि । वृषभः । च । धेनुः ॥ ७ ॥

असत् अव्याकृतं । सच्च व्याकृतम् । 'असदेवेदमग्र आसीत् तत्सदासीत् तत्समभवत्' (छा. उ. ३. ११. १) इति श्रुतेः । सदासदात्मकं जगत् सर्वं परमे उत्तमे ज्ञानसहिते व्योमन् व्योमनि कारणात्मनि जातमभूत् सदा । अदितेः पृथिव्याः । उपस्थे उपस्थाने समीपे । दक्षस्य प्रजापतेः । यद्वा दक्षस्य । 'स त्रेधात्मानं व्यभजतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम्' (श. ब्रा. १०. ६. ५. ३) इति श्रुतेः तृतीयस्य बुलोकस्याधिष्ठातृत्वादित्यस्य । जन्मन् जन्मनि । तत् एवं सति मनुष्यस्य सृष्टिक्रमात् पूर्वम् । अग्निर्ह अग्निरेव । ऋतस्य कर्मफलस्य भोक्तृणां । नः अस्माकं । प्रथमजाः प्रथममेव जातः समुत्पन्नः । 'तेजो रसो निरवर्तताग्निः' (श. ब्रा. १०. ६. ५. २; वृ. उ. १. १. २. २) इति श्रवणात् । पश्चात् तत्प्रकरणे 'ततो मनुष्या अजायन्त' इति प्रथमत एव मनुष्य-सृष्टेरभिहितत्वात् अनन्तरं । पूर्वं उत्तरसृष्टिमपेक्ष्य पूर्वस्मिन् । आयुनि कालेऽयमग्निरेव । वृषभश्च आसीत् । धेनुः च अभवत् । क्षीपुंसवत् क्षीपुंसात्मकोऽभवदित्यर्थः ॥ ॥ ३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्रुतो देयाद्विजातीयमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-

साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

सतमस्याष्टकस्येत्थं व्याकार्पीत् पञ्चमं सुधीः ।

सायणाहस्ततः षष्ठमध्यायं व्याचिकीर्षति ॥

दशमे मण्डले प्रथमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'अयं स यस्य' इति सप्तमं षष्ठं सूक्तमाह्वस्य त्रितस्यार्थं त्रैष्टुभमाश्रयेत् । 'अयम्' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

अयं स यस्य शर्मन्नवोभिरग्नेरेधते जरिताभिष्टौ ।

ज्येष्ठेभिर्यो भानुभिर्ऋषूणां पुर्येति परिवीतो विभावा ॥ १ ॥

अयम् । सः । यस्य । शर्मन् । अर्वाऽभिः । अग्नेः । एधते । जरिता । अभिष्टौ ।

ज्येष्ठेभिः । यः । भानुऽभिः । ऋषूणाम् । परिऽएति । परिऽवीतः । विभाऽवा ॥ १ ॥

वजरिता स्तोता वअभिष्टौ यागे कृते^१ यस्य वअग्नेः वअवोभिः पालनैः^२ वशर्मन् शर्मणि स्वगृहे वएधते वर्धते वसः वअयम् अग्निर्यागार्थमस्माभिराहूत इति शेषः । वविभावा दीप्तिमान् वयः अग्निः वऋषूणां सूर्यरश्मीनां वज्येष्ठेभिः प्रशस्तैः वभानुभिः तेजोभिः वपरिवीतः परिवृतः वपुर्येति सर्वतो गच्छति । यत्र यत्र गन्तव्यं तत्र तत्राप्रतिहतगतिर्गच्छतीत्यर्थः ॥

यो भानुभिर्विभावा विभात्यग्निर्देवेभिर्ऋतावाजस्रः ।

आ यो विवायं सख्या सखिभ्योऽपरिहृतो अत्यो न सतिः ॥ २ ॥

यः । भानुऽभिः । विभाऽवा । विऽभार्ति । अग्निः । देवेभिः । ऋतऽवा । अजस्रः ।

आ । यः । विवायं । सख्या । सखिभ्यः । अपरिऽहृतः । अत्यः । न । सतिः ॥ २ ॥

वऋतवा सत्यवानुदकवान्^३ यज्वान् वा वअजस्रः अनुपक्षीणोऽहिंसितो वा । केनचिदनभिभूत इत्यर्थः । वविभावा दीप्तिमान् वयः वअग्निर्देवेभिः देवैर्द्योतमानैः वभानुभिः तेजोभिः वविभासि विविधं दीप्यते किंच वयः अग्निः वसख्या सख्यानि सखिभिः कर्तव्यानि कर्माणि हविरादीनि । कर्तुमिति शेषः । वसखिभ्यः सखिभूतानां यजमानानामर्थाय वअपरिहृतः अपरिहिंसितः । अपरिश्रान्त इत्यर्थः । वआ वविवाय आभिमुख्येन गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । वसतिः । सदासर्पणं^४ इत्यर्थः । वअत्यो वन यथा सततगमनसमर्थोऽश्वोऽपरिश्रान्तो गच्छति तद्वत् । सोऽयमग्निरस्माभि-र्यागार्थमाहूत इति पूर्ववद्योज्यम् ॥

इशे यो विश्वस्या देववीतेरीशे विश्वायुरुषसो व्युष्टौ ।

आ यस्मिन्मना हवींष्यद्यावारिष्टरथः स्कभार्ति शुषैः ॥ ३ ॥

१. ग-त३भ-कृते सति । २. त-पालकैः । ३. त१.२.५.६-म६-सत्यवाकवान् ; त४-सत्य-वाक्यवान् ; त७-सत्यवाकवान् ; मु-सत्यवान् । ४. ग-सदासर्पणशील ; त२.४.६.७-सदामर्षण ; त५-सदासर्पण ; भ१.४-सदापर्वण ।

ईशे । यः । विश्वस्याः । देवऽवीतेः । ईशे । विश्वऽआयुः । उपसः । विऽउद्यौ ।

आ । यस्मिन् । मना । हवींषि । अग्नौ । अरिष्टरथः । स्कन्नाति । शूषैः ॥ ३ ॥

यः अग्निः । विश्वस्याः । देववीतेः सर्वस्य यज्ञस्य ईशे ईष्टे । अपि च विश्वायुः सर्वत्रा-
प्रतिहतगमनः । उपसो व्युद्यौ विवासन उदयकाले^१ होमार्थं यजमानानाम् ईशे ईष्टे । शूषैः
शत्रुबलैः । अरिष्टरथः अहिंसितयज्ञरथः सर्व एव यजमानः । यस्मिन् अग्नौ मना मननीयानि
हवींषि । आ । स्कन्नाति आदरेण प्रतिबध्नाति प्रक्षिपति । सोऽयमग्निरस्माभिर्यागार्थमाहूत इत्यर्थः ॥

शूषेभिर्वृधो जुषाणो अकैर्देवाँ अच्छा रघुपत्वा जिगाति ।

मन्द्रो होता स जुह्वा यजिष्ठः संमिश्रो अग्निरा जिघर्ति देवान् ॥ ४ ॥

शूषेभिः । वृधः । जुषाणः । अकैः । देवान् । अच्छ । रघुपत्वा । जिगाति ।

मन्द्रः । होता । सः । जुह्वा । यजिष्ठः । सम्मिश्रः । अग्निः । आ । जिघर्ति । देवान् ॥ ४ ॥

वृधः वर्धितोऽग्निः^२ । शूषेभिः हविलक्षणैर्बलैः^३ । बलनिमित्तैर्हविर्भिरित्यर्थः । अकैः स्तोत्रैश्च
जुषाणः सेव्यमानः सन् । देवान् इन्द्रादीन् । अच्छ आप्तुं । रघुपत्वा लघुपतनः शीघ्रगामी
जिगाति गच्छति^४ । गत्वा च मन्द्रः स्तुत्यः । होता देवानामाह्वाता^५ होमनिष्पादको वा यजिष्ठः
यष्टृतमः । संमिश्रः स्वगुणैर्देवैर्वा संप्रयुक्तः । सः । अग्निः । देवान् प्रति हविः । आ । जिघर्ति
आहारयति । देवेभ्यो हविर्देवातीत्यर्थः^६ ॥

तमुस्त्रामिन्द्रं न रेजमानमग्निं गीर्भिर्नमोभिरा कृणुध्वम् ।

आ यं विप्रासो मतिभिर्गुणन्ति जातवेदसं जुह्वं सहानाम् ॥ ५ ॥

तम् । उस्त्राम् । इन्द्रम् । न । रेजमानम् । अग्निम् । गीःऽभिः । नमःऽभिः । आ । कृणुध्वम् ।

आ । यम् । विप्रासः । मतिऽभिः । गुणन्ति । जातवेदसम् । जुह्वम् । सहानाम् ॥ ५ ॥

हे ऋषिजो यूयम् । उस्त्रां भोगानामुत्साविणं दातारं । रेजमानं ज्वालात्मना कम्पमानं । तम्
अग्निम् । इन्द्रं । न इन्द्रमिव । गीर्भिः स्तुतिभिः । नमोभिः हविर्भिश्च । आ । कृणुध्वम् । अस्मदभि-
मुखं कुरुत^७ । विप्रासः मेधाविनः स्तोतारः । सहानां शत्रुबलाद्यभिभवितृणां देवानां । जुह्वम्
आह्वातारं । जातवेदसं जातधनं जातप्रज्ञं वा । यम् अग्निम् । आ । गुणन्ति आदरेण स्तुवन्ति । तमा
कृणुध्वमिति पूर्वेषु संबन्धः ॥

सं यस्मिन्विश्वा वसूनि जग्मुर्वाजे नाश्वाः सप्तिवन्त एवैः ।

अस्मे ऊतीरिन्द्रवाततमा अर्वाचीना अग्रे आ कृणुध्व ॥ ६ ॥

सम् । यस्मिन् । विश्वा । वसूनि । जग्मुः । वाजे । न । अश्वाः । सप्तिवन्तः । एवैः ।

अस्मे इति । ऊतीः । इन्द्रवातऽतमाः । अर्वाचीनाः । अग्रे । आ । कृणुध्व ॥ ६ ॥

१. म२-उषःकाले । २. त-म२.६-पण्डितोऽग्निः; म१-पण्डितोऽग्निः । ३. त-म६-हविर्युक्तेर्बलैः ।
४. त-मु-'गच्छति' नास्ति । ५. ग-यष्टृतमः होमसाधनज्वालाया संगतः अग्निः देवानिन्द्रादीनाञ्जुहोति ।
६. त-म६-कुरुध्वम् ।

हे अग्ने ^१यस्मिन् त्वयि विश्वानि^१ वसूनि धनानि ^२सं ^३वज्रमुः स्वत्वेन संगतानि भवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^४एवैः^२ गमनैः ^५सहीवन्तः सर्पणवन्तः शीघ्रगमनसमर्थाः^३ ^६अथाः ^७वाजे ^८न यथा संग्रामे संगतास्तद्वत् । हे ^९अग्ने स त्वस्व ^{१०}इन्द्रवाततमाः इन्द्रेणाभिगताः ^{११}वज्रैः रक्षाः ^{१२}अस्मे अस्मासु ^{१३}अर्वाचीनाः अभिमुखीः ^{१४}आ ^{१५}कृणुष्व आदरेण कुरु ॥

अथा अग्ने मुह्यन्ति निषद्या सद्यो जज्ञानो हव्यो बभूय ।

तं ते देवासो अनु केतमायन्नधावर्धन्त प्रथमास ऊमाः ॥ ७ ॥

अर्ध । हि । अग्ने । मुह्यन्ति । निऽसद्यः । सद्यः । जज्ञानः । हव्यः । बभूय ।

तम् । ते । देवासः । अनु । केतम् । आयन् । अर्ध । अवर्धन्त । प्रथमासः । ऊमाः ॥ ७ ॥

^{१६}अधः^४ अनन्तरं ^{१७}हि यस्माद्धे ^{१८}अग्ने त्वं ^{१९}मुह्यन्ति महत्त्वेन ^{२०}जज्ञानः जायमानो ज्वलन् ^{२१}निषद्य उपविश्य ^{२२}सद्यः तस्मिन् प्रजननकाल एव ^{२३}हव्यः हवनार्ह आहुतिप्रक्षेपाहः ^{२४}बभूय भवसि तस्मात् कारणात् ^{२५}देवासः हविषां दातारः ऋत्विग्यजमानाः ^{२६}ते तव स्वभूतं ^{२७}तं तादृशं ^{२८}केतं प्रज्ञान-लक्षणम् ^{२९}अनु ^{३०}आयन् अनुगच्छन्ति । दीप्तिं त्वयि हवींषि जुह्वतीत्यर्थः । ^{३१}अधः^४ अनन्तरमृत्विगादयः ^{३२}प्रथमासः क्रियाभिजनविद्यागुणैरुत्कृष्टाः ^{३३}ऊमाः त्वया रक्षिताः सन्तः ^{३४}अवर्धन्त वर्धन्ते ॥ ॥१॥

‘स्वस्ति नः’ इति सप्तमं सप्तमं सूक्तम् । ऋग्वेद्याः पूर्ववत् । ‘स्वस्ति’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्तः सूक्तविनियोगः । स्वस्त्ययन्यां प्रधानस्थ ‘स्वस्ति नः’ इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—‘अग्निः स्वस्तिमान् स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्याः’ (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्या विश्वायुर्धेहि यजथाय देव ।

सचेमहि तव दस्म प्रकेतैरुरुण्या ण उरुभिर्देव शंसैः ॥ १ ॥

स्वस्ति । नः । दिवः । अग्ने । पृथिव्याः । विश्वऽआयुः । धेहि । यजथाय । देव ।

सचेमहि । तव । दस्म । प्रऽकेतैः । उरुण्य । नः । उरुभिः । देव । शंसैः ॥ १ ॥

हे ^१देव दानादिगुणविशिष्ट ^२अग्ने त्वं ^३दिवः ^४पृथिव्याः छावापृथिव्योः सकाशात् ^५नः अस्मभ्यं ^६विश्वायुः सर्वाङ्गं ^७स्वस्ति पुत्रादि^६ ^८यजथाय देवयागार्थं ^९धेहि प्रयच्छ । सर्वोपद्रव-रहिताः सर्वाङ्गपुत्रयुक्ताश्च^७ सन्तो वयं यथा यज्वानो भवेम तथास्मान् कुर्विति वाक्यशेषः । अपि च वयं ^{१०}सचेमहि^८ । हे ^{११}दस्म दर्शनीय ^{१२}देव अग्ने ^{१३}उरुभिः बहुभिः ^{१४}शंसैः शंसनीयैः ^{१५}तव संबन्धिभिः ^{१६}प्रकेतैः पालनोपायप्रज्ञानैः ^{१७}नः अस्मान् ^{१८}उरुण्य रक्ष ॥

इमा अग्ने मृत्यस्तुभ्यं जाता गोभिरश्वैरभि गृणन्ति राधः ।

यदा ते मर्तो अनु भोगमानद्वसो दधानो मतिभिः सुजात ॥ २ ॥

१. ग-त३.७-म५.६-सु-विश्वा विश्वानि; त१-विश्वा । २. त-एतैः । ३. त-म६-सु-शीघ्रगमन-शीलाः समर्थाः । ४. त२-अध; म१.४.७-अधाय; म६-अधा । ५. त१.२.५.७-म६-अध; त३-म१.२.४.७-अधाय । ६. ग-पुत्राद्यविनाशाय; त-पुत्रा; त३-म५.६-पुत्राद्यविनाशं । ७. त-म२.६-सर्वाङ्गयुक्ताश्च; त३-म१.४.७-सर्वाङ्गपुत्राश्च । ८. म५-सचेमहि त्वां सेवेमहि ।

इमाः । अग्ने । मतर्यः । तुभ्यम् । जाताः । गोभिः । अग्नैः । अभि । गृणन्ति । राधः ।
यदा । ते । मर्तः । अनु । भोगम् । आनद् । वसो इति । दधानः । मतिऽभिः । सुऽजात ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽवृमाः ईदृश्यः ऽमतर्यः स्तुतयः ऽतुभ्यं त्वदर्थं ऽजाताः अस्मदादिस्तोतृमुखादु-
त्पन्नाः । उच्चारिता इत्यर्थः । ऽगोभिरग्नैः च सहितं ऽराधः त्वया दीयमानं हिरण्यादिकं धनम्
ऽअभि ऽगृणन्ति अभिष्टुवन्ति । अस्मत्स्तुत्यनुरूपान्नमस्मभ्यं त्वया दत्तमिति प्रशंसन्ति । ऽयदा
ऽमर्तः अस्मदादिको मनुष्यः ऽते त्वया दीयमानं ऽभोगं भोगार्हं धनम् ऽअनु ऽआनद् प्राप्नोति
लभते तदा हे ऽवसो प्रशस्यवसुमन् । यद्वा । स्वेन तेजसा सर्वस्याच्छादयितः । हे ऽसुजात शोभन-
कर्मार्यमुत्पन्नाग्ने त्वं ऽदधानः अस्मभ्यं धनं प्रयच्छन् ऽमतिभिः अस्मदीयाभिः स्तूयस इति शेषः ॥

अग्निं मन्ये पितरं मग्निमापिमग्निं भ्रातरं सदमित्सखायम् ।

अग्नेरनीकं बृहतः सपर्यं दिवि शुक्रं यजतं सूर्यस्य ॥ ३ ॥

अग्निम् । मन्ये । पितरम् । अग्निम् । आपिम् । अग्निम् । भ्रातरम् । सदम् । इत् । सखायम् ।
अग्नेः । अनीकम् । बृहतः । सपर्यम् । दिवि । शुक्रम् । यजतम् । सूर्यस्य ॥ ३ ॥

अहं स्तोता ऽपितरम् ऽअग्निम् एव ऽमन्ये जाने । ऽआपिं बन्धुम् ऽअग्निम् एव मन्ये ।
ऽभ्रातरम् ऽअग्निम् एव मन्ये । ऽसदमित् सदैवाविसंवादिनं ऽसखायम् अग्निमेव जानामि । ऽबृहतः
महतः ऽअग्नेः ऽअनीकम् आहवनीयाख्यं सुखं ऽसपर्यं परिचरामि । तत्र लुप्तोपममेतत् । ऽदिवि
द्युलोके स्थितं ऽयजतं यष्टव्यं पूजनीयं ऽसूर्यस्य संबन्धि ऽशुक्रं दीप्तिमत् मण्डलं यथा कश्चिदभि-
प्रेतार्थसिद्धये आराधयति तद्वत् ॥

सिध्ना अग्ने धियो अस्मे सनुत्रीर्यं त्रायसे दम आ नित्यं होता ।

ऋतावा स रोहिदंश्चः पुरुक्षुर्द्युभिरस्मा अहभिर्वा ममस्तु ॥ ४ ॥

सिध्नाः । अग्ने । धियः । अस्मे इति । सनुत्रीः । यम् । त्रायसे । दमे । आ । नित्यं होता ।
ऋतऽवा । सः । रोहितऽअश्वः । पुरुऽशुः । द्युऽभिः । अस्मै । अहऽभिः । वामम् । अस्तु ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽसनुत्रीः संभक्ष्यः ऽअस्मे अस्माकं संबन्धिन्यः ऽधियः स्तुतयः ऽसिध्नाः सिद्धा
निष्पन्नाः । त्वदर्थमस्माभिः कृता इत्यर्थः । ऽदम ऽआ अस्मद्यज्ञगृहे मर्यादयावस्थितस्त्वं ऽनित्यं होता
सततं होमनिष्पादको देवानामाह्वाता वा सन् ऽयं मां ऽत्रायसे कर्मवैगुण्यात् रक्षसि ऽसः अहं
त्वत्प्रसादात् त्वत्सायुज्यं गतः सन् ऽऋतवा यज्ञवान् सत्यवान् वा स्यामिति शेषः । ऽरोहिदंश्चः
रोहितसंज्ञकाश्चः ऽपुरुक्षुः बह्वक्षश्च स्याम् । किञ्च ऽअस्मै ईदृग्भूताय तुभ्यं ऽद्युभिः दीप्तेषु ऽअहभिः
अहःसु दिवसेषु ऽवामं वननीयं हविः ऽअस्तु ॥

१. त१.२.४.५-स्तोत्रमुबोचदुत्पन्नाः; त२-स्तोत्रे मुखादुत्पन्नाः; त६-७-स्तोत्रमुखादुत्पन्नाः;
भ६-स्तोत्रमवोचन्मुखादुत्पन्नाः । २. ग-कर्मणोत्पन्नाग्ने; त२.४.५-कर्मार्थत्पन्नाग्ने; त३.७-भ-कर्म-
दुत्पन्नाग्ने; त६-कर्मोत्पन्नाग्ने ।

द्युभिर्हितं मित्रमिव प्रयोगं प्रलभृत्विजमध्वरस्य जारम् ।

बाहुभ्यामग्निमायवोऽजनन्त विश्वु होतांरं न्यसादयन्त ॥ ५ ॥

द्युऽभिः । हितम् । मित्रम् ईव । प्रयोगम् । प्रलम् । ऋत्विजम् । अध्वरस्य । जारम् ।

बाहुऽभ्याम् । अग्निम् । आयवः । अजनन्त । विश्वु । होतांरम् । नि । असादयन्त ॥ ५ ॥

व्युभिर्हितं दीप्तैराहितं मित्रमिव स्निग्धमिव प्रयोगं प्रयोक्तव्यं प्रस्नं पुराणम् ऋत्विजं होतृसंज्ञकम् । 'अग्निवै देवानां होतासीत्' (ऐ. ब्रा. २. ७; ३. १४) इति श्रुतेः । अध्वरस्य यज्ञस्य जारं समापयितारम् एवंभूतम् अग्निमायवः यजमाना मनुष्याः बाहुभ्याम् अजनन्त जनितवन्तः । किंच विश्वु मनुष्येषु^१ । तदाकारेषु देवेष्वित्यर्थः । होतांरम् आह्वतांरं न्यसादयन्त नियमेन सादितवन्तः । देवानां यागार्थं निरूपितवन्त इत्यर्थः ॥

स्वयं यजस्व दिवि देव देवान् किं ते पाकः कृणवदप्रचेताः ।

यथार्यज ऋतुभिर्देव देवानेवा यजस्व तन्वं सुजात ॥ ६ ॥

स्वयम् । यजस्व । दिवि । देव । देवान् । किम् । ते । पाकः । कृणवत् । अप्रचेताः ।

यथा । अर्यजः । ऋतुऽभिः । देव । देवान् । एव । यजस्व । तन्वम् । सुऽजात ॥ ६ ॥

हे देव द्योतमानास्ते त्वं दिवि द्युलोके स्थितान् देवान् इन्द्रादीन् स्वयम् आत्मनैव यजस्व । पाकः पक्त्व्यप्रज्ञः अप्रचेताः अप्रकृष्टज्ञानो^२ मनुष्यः ते तव किं कृणवत् किं करोति । स्वयानधिष्ठितः^३ किंचिदपि न जानातीत्यर्थः । किंच हे देव त्वम् ऋतुभिः कालविशेषैः देवान् यथार्यजः इष्टवानसि एव एवं हे सुजात शोभनजन्मस्मै तन्वम् आत्मानमपि यजस्व ॥

भवां नो अग्नेऽवितो गोपा भवां वयस्कृदुत नो वयोधाः ।

रास्वा च नः सुमहो हव्यदातिं त्रास्वोत नस्तन्वो^४ अप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

भव । नः । अग्ने । अविता । उत । गोपाः । भव । वयःकृत् । उत । नः । वयःधाः ।

रास्व । च । नः । सुऽमहः । हव्यऽदातिम् । त्रास्व । उत । नः । तन्वः । अप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वं नः अस्माकम् अविता दृष्टभयेभ्यो रक्षकः भव भूयाः । उत अपि च गोपाः अदृष्टभयेभ्यो गोप्ता रक्षको भव । उत अपि च वयस्कृत् अन्नस्य कर्ता भव । वयोधाः अन्नस्य दाता भव । हे सुमहः सुष्ठु पूजनीयास्ते त्वं स्वभूतां हव्यदातिं हविषो दातिं नः अस्मभ्यं रास्व च प्रयच्छ । उत अपि च नः अस्माकं स्वभूताः तन्वः शरीराणि अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् रास्व पालय ॥ ॥ २ ॥

'प्र केतुना' इति नवर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । त्वष्टृपुत्रस्त्रिशिरा नामर्षिः । आदितः षड्भ्यः स्ततस्तित्त्वा ऐन्द्रः । तथा चानुकान्तं—'प्र केतुना नव त्रिशिरास्वाष्टृस्तुचोऽन्त्य ऐन्द्रः' इति । आदितः षण्णां प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेयकृतावुक्तो विनियोगः ॥

१. ग-त३-भ-२.५-सु-विशो मनुष्याः; त१.२.६-भ१.४-विशो मनु; त७-भ७-विशो मनु; भ६-विशेषो मनुष्याः । २. त-प्रकृष्टज्ञानो । ३. ग-त३-भ-धिष्ठितः सन् ।

प्र केतुना बृहता यात्यग्निरा रोदसी वृषभो रोरवीति ।

दिवश्चिदन्ताँ उपमाँ उदानलपामुपस्थे महिषो ववर्ध ॥ १ ॥

प्र । केतुना । बृहता । याति । अग्निः । आ । रोदसी इति । वृषभः । रोरवीति ।
दिवः । चित् । अन्तान् । उपमान् । उत् । आनत् । अपाम् । उपस्थे । महिषः । ववर्ध ॥ १ ॥

वअग्निः वबृहता महता वकेतुना गजानेन युक्तः सन् वआ इदानीं वरोदसी द्यावापृथिव्यौ
वप्र वयाति प्रकर्षेण गच्छति । किंच देवानां आह्वानकाले ववृषभः इव वरोरवीति अत्यर्थं शब्दं करोति ।
वदिवश्चित् ब्रुलोकस्यापि वअन्तान् अवसानान् वउपमान् समीपांश्च प्रदेशान् ज्वलनात्मनादित्यात्मना
वा स्थितः वउदानत् ऊर्ध्वं व्याप्नोति । वअपां वृष्टिलक्षणानामुदकानाम् वउपस्थे उपस्थानेऽन्तरिक्षे
वैद्युतात्मना वमहिषः महान् वववर्धं वर्धते ॥

मुमोद गर्भो वृषभः ककुब्जानस्त्रेमा वृत्सः शिमीवाँ अरावीत् ।

स देवतात्युद्यतानि कृण्वन्त्स्वेषु क्षयेषु प्रथमो जिगाति ॥ २ ॥

मुमोद । गर्भः । वृषभः । ककुत्मान् । अस्त्रेमा । वृत्सः । शिमीवान् । अरावीत् ।
सः । देवताति । उत्स्यतानि । कृण्वन् । स्वेषु । क्षयेषु । प्रथमः । जिगाति ॥ २ ॥

वगर्भः द्यावापृथिव्योरन्तर्गतः ववृषभः कामानां वर्धिताग्निः वककुब्जान् उन्नततेजस्कः वमुमोद
मोदते । किंच वअस्त्रेमा । प्रशस्यनामैतत् । प्रशस्तः ववृत्सः नक्तोषसोर्वत्सभूतः सायंप्रातराहुत्युप-
जीवनात् वशिमीवान्^१ हविर्वहनदेवाह्वानादिकर्मवानग्निः^२ वअरावीत् देवाह्वानादिशब्दं करोति ।
वसः अग्निः वदेवताति यज्ञे वउद्यतानि उद्यमान्युत्साहकर्माणि वकृण्वन् कुर्वन् वस्वेषु वक्षयेषु आत्मी-
येष्वाहवनीयादिस्थानेषु स्थितः वप्रथमः देवानां स्थानेषु मुख्यः वजिगाति गच्छति ॥

आ यो मूर्धानं पित्रोररब्ध न्यध्वरे दधिरे सूरौ अर्णः ।

अस्य पत्सुनरुषीरश्चबुध्ना क्रतस्य योनौ तन्वो जुषन्त ॥ ३ ॥

आ । यः । मूर्धानम् । पित्रोः । अरब्ध । नि । अध्वरे । दधिरे । सूरः । अर्णः ।
अस्य । पत्सुन् । अरुषीः । अश्चबुध्नाः । क्रतस्य । योनौ । तन्वः । जुषन्त ॥ ३ ॥

वयः अग्निः वपित्रोः मातापितृभूतयोर्ध्यावापृथिव्योः वमूर्धानम् वआ वअरब्ध स्वतेजोभिरा-
रभते । यद्वा । मातापितृभूतयोररण्योर्मूर्धानं शिरोवत् प्रधानभूतं मन्थनप्रदेशम् । आङीषदर्थं । आरब्ध
ईषद्धिनस्ति । निमन्थनकालेऽपि दाहेन दग्धुं समर्थः । वसूरः सुवीर्यस्याग्निः वअर्णः गमनशीलं तेजः
वअध्वरे यज्ञे वनि वदधिरे । यष्टारो नियमेन धारयन्ति । वअस्य अग्नेः वपत्सुन् पतने वअरुषीः आरोच-
मानाः वक्रतस्य यज्ञस्य वयोनौ स्थाने वअश्चबुध्नाः व्यासमूला अशनबन्धना वा । हविराहारान्विता
इत्यर्थः । वतन्वः तदीयास्तनूः वजुषन्त कवयः सेवन्ते ॥

उषउषो हि वंसो अग्रमेषि त्वं यमयोरभवो विभावा ।

क्रताय सप्त दधिषे पुदानि जनयन्मित्रं तन्वे स्वयै ॥ ४ ॥

१. ग-हविर्वहनात् देवानां आह्वानादिकर्मवेगत्वात् शिमीवानग्निः ।

उषःऽउषः । हि । वसो इति । अग्रम् । एषि । त्वम् । यमयोः । अभवः । विभाऽवा ।
ऋताय । सप्त । दधिषे । पदानि । जनयन् । मित्रम् । तन्वे । स्वायै ॥ ४ ॥

हे वसो स्वेन तेजसा सर्वस्याच्छादयितव्यं सुमन् वा प्रज्ञस्थ वा अग्ने वत्वस् वउषउषः सर्वस्या
एवोपसः वअग्रं पूर्वम् वएषि प्राप्नोषि । अपि च वयमयोः युग्मयोः परस्परमवियुक्तयोरहोरात्रयोः
वविभावा दीप्तिमान् वअभवः भवसि । वतन्वे वस्वायै आत्मीयाच्छरीरात् वमित्रम् आदित्यं
वजनयन् उत्पादयन् वसप्त वपदानि सप्तसंख्याकानि धिण्यादिस्थानानि वऋताय यज्ञार्थं वदधिषे
धारयसि ॥

भुवश्चक्षुर्मह ऋतस्य गोपा भुवो वरुणो यदृताय वेपि ।

भुवो अपां नपाजातवेदो भुवो दूतो यस्य हव्यं जुजोषः ॥ ५ ॥

भुवः । चक्षुः । महः । ऋतस्य । गोपाः । भुवः । वरुणः । यत् । ऋताय । वेपि ।

भुवः । अपाम् । नपात् । जातऽवेदः । भुवः । दूतः । यस्य । हव्यम् । जुजोषः ॥ ५ ॥

वमहः महतः वऋतस्य यज्ञस्य हे अग्ने त्वं वचक्षुः इव प्रकाशकः वभुवः भवसि । वगोपाः
यज्ञस्य रक्षकस्त्वमेव भवसि । वयत् यदा वऋताय सोमरसलक्षणस्थोदकस्यादानार्थं ववरुणः आदित्यः
वेपि गच्छसि तदा त्वमेव वभुवः भवसि । हे वजातवेदः जातप्रज्ञाग्ने वपां वृष्टिलक्षणानामुदकानां
वनपात् पौत्रस्त्वमेव वभुवः भवसि । अज्ञयो हि मेवो जायते मेवादग्निर्विद्युद्रूपो जायत इत्यपां
पौत्रत्वमुच्यते । वयस्य यजमानस्य वहव्यं हविः वजुजोषः सेवसे तस्य वदूतः वभुवः भवसि ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोरामेयस्य याज्या 'भुवो यज्ञस्य' इत्येषा । सूत्रितं च—'तासां याज्यानुवाक्या
अग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्य' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति । आग्नेयी काचित् काम्येष्टिः । तस्यामेपैव याज्या ।
सूत्रितं च—'आग्नेय्या उत्तरे नित्ये मूर्धन्वतः' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्धिः सचसे शिवाभिः ।

दिवि मूर्धानं दधिषे स्वर्षा जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम् ॥ ६ ॥

भुवः । यज्ञस्य । रजसः । च । नेता । यत्र । नियुत्ऽभिः । सचसे । शिवाभिः ।

दिवि । मूर्धानम् । दधिषे । स्वःऽसाम् । जिह्वाम् । अग्ने । चकृषे । हव्यऽवाहम् ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं वयत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे वशिवाभिः कल्याणीभिः वनियुद्धिः नियुत्संज्ञकाभिरश्व-
जातिभिः संबद्धं वार्युं वसचसे संगच्छसे तस्मिन्नन्तरिक्षे वयज्ञस्य वरजसश्च उदकस्य च वनेता प्राप-
यिता वभुवः भवसि । 'अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति' (निरु. ७. २४) इति श्रुतेः । किंच
वदिवि ह्युलोके वमूर्धानं शिरोवत्प्रधानभूतं वस्वर्षा सर्वस्य संभक्तारमादित्यं वदधिषे हविर्वहनद्वारेण
धारयसि । हे वअग्ने त्वं वजिह्वां ज्वालां वहव्यवाहं हविषां वोढीं वचकृषे करोषि ॥

अस्य त्रितः क्रतुना वृत्रे अन्तरिच्छन्धीति पितुरेवैः परस्य ।

सचस्यमानः पित्रोरुपस्थे जामि ब्रुवाण आयुधानि वेति ॥ ७ ॥

अस्य । त्रितः । क्रतुना । वज्रे । अन्तः । इच्छन् । धीतिम् । पितुः । एवैः । परस्य ।
सचस्यमानः । पित्रोः । उपऽस्ये । जामि । ब्रुवाणः । आयुधानि । वेति ॥ ७ ॥

अस्मिन्तृच इममर्थं ब्रवीति । हे त्रित सर्वेषामायुधानि वेत्ता त्वं त्वष्टृपुत्रस्य त्रिशिरसो वधार्थं मम साहाय्यं कुर्वित्तीन्द्रेणैवं पृष्टस्त्रितः स्ववीर्यवृद्धयर्थं यज्ञभागं वज्रे । स चेन्द्रस्तस्मै पाणिप्रक्षालनार्थं च जलं यज्ञभागं च दत्तवान् । अनेन यज्ञभागेन वृद्धवीर्यः । त्रितः एतत्संज्ञक ऋषिः । एवैः आत्मनो रक्षणैर्युक्तः । अन्तः यज्ञस्य मध्ये । धीतिं भागम् । इच्छन् । परस्य उत्कृष्टस्य । पितुः सर्वस्य जगतः पालयितुः । अस्य इन्द्रस्य । क्रतुना त्रिशिरसो मम वधार्थं साहाय्यभूतेन कर्मणा निमित्तेन । वज्रे सखायं दत्तवान् । किंच । पित्रोः मातापितृभूतयोर्द्यावापृथिव्योः । उपऽस्ये समीपस्थे यज्ञे । सचस्यमानः ऋत्विग्भिः सेव्यमानस्त्रितः । जामि योग्यमिन्द्रस्यानुरूपं स्तोत्रं । ब्रुवाणः इन्द्रस्य बलवृद्धयर्थमुच्चारयन् । आयुधानि स्वभूतानि । वेति । त्वष्टृपुत्रस्य मम वधार्थमागच्छति ॥

स पित्र्याण्यायुधानि विद्वानिन्द्रेषित आप्त्यो अभ्ययुध्यत् ।

त्रिशिर्षाणं सप्तर्द्विम जघन्वान्त्वाष्ट्रस्य चित्रिः ससृजे त्रितो गाः ॥ ८ ॥

सः । पित्र्याणि । आयुधानि । विद्वान् । इन्द्रऽइषितः । आप्त्यः । अभि । अभ्युध्यत् ।
त्रिऽशीर्षाणम् । सप्तऽरद्विमम् । जघन्वान् । त्वाष्ट्रस्य । चित् । निः । ससृजे । त्रितः । गाः ॥ ८ ॥

वाप्त्यः आप्त्यस्य पुत्रोऽपि पुत्रो वा । तकारोपजनश्छान्दसः । सः त्रितः । पित्र्याणि स्वपितृसंबन्धीनि । आयुधानि । विद्वान् जानन् । इन्द्रेषितः त्रिशिरसा मया सह युद्धार्थमिन्द्रेण प्रेषितः सन् । अभ्ययुध्यत् आभिमुख्येन युद्धवान् । तदनन्तरं । सप्तर्द्विम शत्रुनियमनार्थं सप्तप्रग्रह-
हस्तम् । यद्वा । सप्तर्द्विमरादित्यः । तत्सदृशम् । त्रिशिर्षाणं त्रिशिरस्कं मां । जघन्वान् हतवान् । मूर्च्छितं कृतवानित्यर्थः । किंच । त्रितः । त्वाष्ट्रस्य । चित् । त्वष्टृपुत्रस्य समापि । गाः पशून् । निः । ससृजे विसृष्टवान् । अपहतवानित्यर्थः ॥

भूरीदिन्द्र उदिनेक्षन्तमोजोऽवाभिनुत् सत्पतिर्मन्यमानम् ।

त्वाष्ट्रस्य चित्रिश्वरूपस्य गोनामाचक्राणस्त्रीणि शीर्षा परा वर्क् ॥ ९ ॥

भूरि । इत् । इन्द्रः । उत्तऽइनेक्षन्तम् । ओजः । अत्र । अभिनत् । सत्पतिः । मन्यमानम् ।
त्वाष्ट्रस्य । चित् । विश्वरूपस्य । गोनाम् ।

आऽचक्राणः । त्रीणि । शीर्षा । परा । वर्गिति वर्क् ॥ ९ ॥

सत्पतिः सतां पालकः । इन्द्रः । भूरीत् बहुत्र पूर्वतुल्यमतिरिक्तं वा । ओजः बलम् । उदिने-
क्षन्तं व्याप्नुवन्तं । मन्यमानं शूरमित्यात्मानं चिन्तयन्तम् । यद्वा । मन्यतिर्दीप्तिकर्मा क्रोधकर्मा वा । दीप्यमानं क्रुध्यन्तं वा । त्वष्टृपुत्रं मास्व । अवाभिनुत् वज्रेण विदारितवान् । विदार्यं । त्वाष्ट्रस्य । चित् । त्वष्टृपुत्रस्यापि । गोनां गवाम् । स्वामिन इति शेषः । विश्वरूपस्य मम । त्रीणि । शीर्षा शीर्षाणि । आचक्राणः आ समन्ताच्छब्दं कुर्वन् । परा । वर्क् पराङ्मुखस्य वृण्वान् । छिन्नवानित्यर्थः । ईदृशं भावि वस्तु विश्वरूपः स्वमान्तेऽनेन तृप्तेन दृष्टवान् ॥ ४ ॥

‘आपो हि’ इति नवर्चं नवमं सूक्तम् । अम्बरीषस्य राज्ञः पुत्रः सिन्धुद्वीपं ऋषिस्वधृपुत्र-
क्षिशिरा वा । ‘इदमापः’ इत्यादिके द्वे अनुष्टुभौ । ‘ईशाना’^१ इति वर्धमाना । ‘आपः पृणीत’
इति प्रतिष्ठा^२ । शिष्टा गायत्र्यः । आपो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘आपो हि सिन्धुद्वीपो वाम्ब-
रीष आपं गायत्रं व्यनुष्टुवन्तं पञ्चमी^३ वर्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठा’ इति^४ । गतः सूक्तविनियोगः ।
आक्षिमास्ते ‘आपो हि ष्ठा’ इत्याद्यास्तिस्रः । सूत्रितं च—‘आपो हि षेति तिस्रो विधतमप
उपस्पृशन्’ (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥ १ ॥

आपः । हि । ष् । मयःऽभुवः । ताः । नः । ऊर्जे । दधातन । महे । रणाय । चक्षसे ॥ १ ॥

वहि यस्मात् कारणात् आपः या यूयं मयोभुवः सुखस्य भावयित्र्यः स्थ भवथ ताः
तादृश्यो यूयं नः अस्मान् ऊर्जे अन्नाय दधातन धत्त । अन्नप्राप्तियोग्यानस्मान् कुरुत । अन्न-
मस्मभ्यं दत्तेत्यर्थः । महे महते रणाय रमणीयाय^२ चक्षसे दर्शनाय सम्यग्ज्ञानाय च धत्त ।
अस्मान् सम्यग्ज्ञानं प्रति योग्यान् कुरुतेत्यर्थः ॥

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ॥ २ ॥

यः । वः । शिवऽतमः । रसः । तस्य । भाजयत । इह । नः । उशतीःऽइव । मातरः ॥ २ ॥

हे आपः वः युष्माकं स्वभूतः वयः परसः शिवतमः सुखतमः इह अस्मिँल्लोके तस्य तं
रसं नः अस्मान् भाजयत सेवयत । उपयोजयतेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । उशतीरिव उशस्य इव
पुत्रसमृद्धिं कामयमानाः मातरः स्तन्यं रसं यथा भाजयन्ति प्रापयन्ति तद्वत् ।

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥ ३ ॥

तस्मै । अरम् । गमाम । वः । यस्य । क्षयाय । जिन्वथ । आपः । जनयथ । च । नः ॥ ३ ॥

हे आपः यूयं वयस्य पापस्य क्षयाय विनाशाय अस्मान् जिन्वथ प्रीणयथ तस्मै तादृशाय
पापक्षयाय अरं क्षिप्रं वः युष्मान् गमाम गमयाम । वयं क्षिरसि प्रक्षिपामेत्यर्थः । यद्वा ।
यस्यान्नस्य क्षयाय निवातार्थं यूयमोपधीजिन्वथ तर्पयथ तस्मै तदन्नमुद्दिश्य वयममरकं पर्वासं यथा
भवति तथा वो युष्मान् गमाम गच्छाम । किंच हे आपः नः अस्मान् जनयथ व ।
पुत्रपौत्रादिजनने प्रयोजयतेत्यर्थः ॥

शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये । शं योरभि स्रवन्तु नः ॥ ४ ॥

शम् । नः । देवीः । अभिष्टये । आपः । भवन्तु । पीतये । शम् । योः । अभि । स्रवन्तु । नः ॥ ४ ॥

नः अस्माकं पापापनोदद्वारेण शं सुखं भवन्तु देवीः देव्यः आपः^५ । अभिष्टये
अस्मद्यज्ञाय भवन्तु । यज्ञाङ्गभावाय च^६ भवन्तिवत्यर्थः । पीतये पानाय च भवन्तु । तथा शम्
उत्पन्नानां रोगाणां हामनं योः यावनमनुत्पन्नानां पृथक्करणं च कुर्वन्तु । अपि च नः अस्माकम्
अभि उपरि स्रवन्तु शुद्धयर्थं सिञ्चन्तु ॥

१. ग-त-भ-‘ईशाना...प्रतिष्ठा’ नास्ति । २. ग-त १. २. ३. ४. ५. ६-भ १. ४. ६. ७-‘पञ्चमी...
प्रतिष्ठेति’ नास्ति । ३. ग-संप्रामाय । ४. त-‘आपः’ नास्ति ।

ईशाना वार्याणां क्षयन्तीश्चर्षणीनाम् । अपो याचामि भेषजम् ॥ ५ ॥

ईशानाः । वार्याणाम् । क्षयन्तीः । चर्षणीनाम् । अपः । याचामि । भेषजम् ॥ ५ ॥

ववार्याणां वारिप्रभवानां व्रीहिषवादीनां यद्वा वरणीयानां धनानाम् । वईशानाः ईश्वराः । वचर्षणीनां मनुष्याणां वक्षयन्तीः निवासयित्रीः । वअपः उदकानि । वभेषजम् । सुखनामैतत् । पापापनोदनं सुखं वयाचामि अहं प्रार्थये ॥

अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा । अग्निं च विश्वशंसुवम् ॥ ६ ॥

अप्सु । मे । सोमः । अब्रवीत् । अन्तः । विश्वानि । भेषजा । अग्निम् । च । विश्वशंसुवम् ॥ ६ ॥

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे मम । ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ ७ ॥

आपः । पृणीत । भेषजम् । वरूथम् । तन्वे । मम । ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥ ७ ॥

इदमापः प्र वहत यत्किं च दुरितं मयि । यद्वाहमभिद्रोह यद्वाशेष उतानृतम् ॥ ८ ॥

इदम् । आपः । प्र । वहत । यत् । किम् । च । दुःशतम् । मयि ।

यत् । वा । अहम् । अभिद्रोह । यत् । वा । शेषे । उत । अनृतम् ॥ ८ ॥

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।

पर्यस्वानश् आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥ ९ ॥

आपः । अथ । अनु । अचारिषम् । रसेन । सम । अगस्महि ।

पर्यस्वान् । अग्ने । आ । गहि । तम् । मा । सम । सृज । वर्चसा ॥ ९ ॥

‘अप्सु मे सोमो अब्रवीत्’ इत्यादिकाश्चतस्र ऋचः प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये विनियोगपुरःसरं व्याख्याताः (ऋ. सं. १. २३. २०-२३)^१ ॥ ५ ॥

‘ओ चित्’ इति चतुर्दशर्चं दशमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘ओ चित् पळ्ना वैवस्वतयोर्यमयम्योः संवादः षष्ठययुग्मिभ्यमी मिथुनार्थं यमं प्रोवाच स तां नवमीयुग्मिभरनिच्छन् प्रत्याचष्टे’ इति । ततः षष्ठ्यां प्रथमातृतीयाद्युक्षु विवस्वतः पुत्री यम्युषिर्मो देवता । ‘यस्य वाक्यं स ऋषिर्या तेनोच्यते सा देवता’ इति न्यायात् । तथा नवम्यां द्वितीयाचतुर्थीप्रभृतिषु युक्षु वैवस्वतो यम ऋषिर्यमी देवता । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । गतो विनियोगः ॥

ओ चित्सखायं सख्या ववृत्यां तिरः पुरु चिदर्णवं जगन्वान् ।

पितुर्नपातमा दधीत वेधा अधि क्षमि प्रतुरं दीध्यानः ॥ १ ॥

ओ इति । चित् । सखायम् । सख्या । ववृत्याम् । तिरः । पुरु । चित् । अर्णवम् । जगन्वान् ।

पितुः । नपातम् । आ । दधीत । वेधाः । अधि । क्षमि । प्रतुरम् । दीध्यानः ॥ १ ॥

१. ग-पापापनोदनात्मकः, भ-पापापनोदकः । २. त७-पुस्तके ऋ. सं. १. २३. २०-२३ मन्त्राणां भाष्यं व्याकरणप्रक्रियां वर्जयित्वा षष्ठसप्तमाष्टमनवममन्त्रभाष्यत्वेनोद्धृतम् । उद्गीथाचार्येणापि स्वकीय ऋग्भाष्य एते मन्त्रा न व्याख्याताः ।

अत्रास्मिन् सूक्ते वैवस्वतयोर्यमयथोः संवाद उच्यते । अस्यामृचि यमं प्रति यमी प्रोवाच ।
 १तिरः अन्तर्हितमप्रकाशमानम् । निर्जनप्रदेशमित्यर्थः । १पुरु १चित् बह्वपि विस्तीर्णं च १अर्णवं
 समुद्रैकदेशमवान्तरद्वीपं १जगन्वान् गतवती यमी । १चित् इति पूजार्थे । पूजितमिष्टम् । श्रेष्ठमित्यर्थः ।
 १सखायं गर्भवासादारभ्य सखीभूतं यमं १सख्या सख्याय स्त्रीपुरुषसंपर्कजनितमित्रत्वाय १ओ
 १ववृत्त्याम् आवर्तयामि । आभिमुख्येन स्थित्वा लज्जां परित्यज्य स्वसंभोगं करोमीत्यर्थः । 'धर्मस्य
 त्वरिता गतिः' इति न्यायेन कामस्य त्वरितत्वात् । अपि च १पितुः आवयोर्भविष्यतः पुत्रस्य पितृ-
 भूतस्य तवार्थाय १अधि १क्षमि अधि पृथिव्याम् । पृथिवीस्थानीये समोदर इत्यर्थः । १प्रतरं प्रकृष्टम् ।
 सर्वगुणोपेतमित्यर्थः । १नपातं गर्भलक्षणमपत्यं १वेधाः विधाता प्रजापतिः १दीध्यानः आवयोरनुरूपस्य
 पुत्रस्य जननार्थमावां ध्यायन् १आ १दधीत^१ । 'प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते' (क्र. सं. १०.
 १८४. १) इत्युक्तत्वात् ॥

न ते सखा सख्यं वष्ट्येतत्सलक्ष्मा यद्विषुरुपा भवति ।

महस्पुत्रासो असुरस्य वीरा दिवो धर्तारि उर्विया परि ख्यन् ॥ २ ॥

न । ते । सखा । सख्यम् । वष्टि । एतत् । सलक्ष्मा । यत् । विषुरुपा । भवति ।

महः । पुत्रासः । असुरस्य । वीराः । दिवः । धर्तारिः । उर्विया । परि । ख्यन् ॥ २ ॥

यम आत्मानं परोक्षीकृत्य यमीं प्रत्युवाच । हे यमि १ते तव १सखा गर्भवासलक्षणेन सखीभूतो
 यमः १एतत् ईदृशं त्वयोक्तं स्त्रीपुरुषलक्षणं १सख्यं १न १वष्टि न कामयते । १यत् यस्मात् कारणात्
 यमी १सलक्ष्मा समानयोनित्वलक्षणा १विषुरुपा भगिनीत्वाद्विषमरूपा १भवति भवति । तस्मान्न
 वष्टीत्यर्थः । इदानीं 'तिरः पुरु चिदणवं जगन्वान्' इत्यस्य प्रतिवचनमुच्यते । १महः महतः
 १असुरस्य प्राणवतः प्रज्ञावतो वा प्रजापतेः १पुत्रासः पुत्रभूताः १वीराः । 'वीरो वीरयत्यमित्रान् वेतेर्वा
 स्याद्व्रतिकर्मणो वीरयतेर्वा' (निरु. १. ७) इति निरुक्तम् । शत्रूणां विविधमीरयितारः^२ १धर्तारः
 धारयितारः^२ १दिवः शुलोकस्य । प्रदर्शनमेतत् । शुभ्रभृतीनां लोकानामित्यर्थः^३ । — — — ॥

उशान्ति घा ते अमृतास एतदेकस्य चित्यजसं मर्त्यस्य ।

नि ते मनो मनसि धायस्मे जन्युः पतिस्तन्वमा विविश्याः ॥ ३ ॥

उशान्ति । घ । ते । अमृतासः । एतत् । एकस्य । चित् । त्यजसम् । मर्त्यस्य ।

नि । ते । मनः । मनसि । धायि । अस्मे इति । जन्युः । पतिः । तन्वम् । आ । विविश्याः ॥ ३ ॥

पुनरपि यमी यमं प्रत्युवाच । १घ इति निपातोऽप्यर्थः । हे यम १ते प्रसिद्धाः १अमृतासः
 प्रजापत्यादयो^४ देवा अपि १एतत् ईदृशं शाखेणागम्यत्वेनोक्तं १त्यजसम् । त्यज्यते परस्मै प्रदीयत इति
 त्यजसं दुहितृभगिन्यादिस्त्रीजातम् । १उशान्ति कामयन्ते । १एकस्य १चित् सर्वस्य जगतः मुख्यस्यापि
 प्रजापत्यादेः स्वदुहितृभगिन्यादीनां संबन्धोऽस्तीति शेषः । अतः कारणात् १ते तव १मनः चित्तम्

१. ग-दधीत आदधातु; त-भ६-दधीत आदधातु; भ१.२-दधीत अदधातु; भ४-दधीत आदधातु ।
 २. त१-विविधधारयितारो; त२.४.५.६.७-विविधमाधारयितारो; भ-विविधमीरयितारो । ३. ग-
 १मित्यर्थः धर्तारः उर्विया उरवः मां परिचक्षते न कर्तव्यमिति वदति । ४. त-भ६-प्राजापत्यादयो ।

अस्मे अस्माकम् । ममेत्यर्थः । मनसि चित्ते नि धायि निधीयताम् । अहं स्वां कामये त्वं मामपि कामयस्वेत्यर्थः । अपि च । जन्युः इति लुप्तोपममेतत् । जन्युरिव यथा जनयिता प्रजापतिः पतिः भर्ता भूत्वा स्वदुहितुः शरीरं संभोगेनाविष्टवान् तथा त्वमपि मम पतिर्भूत्वा तत्त्वं मदीयं शरीरम् आ विविश्याः संभोगेनाविश । योनौ प्रजननप्रक्षेपोपगृह्णन्नुम्बनादिना मां संभुङ्क्ष्वेत्यर्थः ॥

न यत्पुरा चकृमा कद्ध नूनमृता वदन्तो अनृतं रपेम ।

गन्धर्वो अप्सवप्या च योषा सा नो नाभिः परमं जामि तन्नौ ॥ ४ ॥

न । यत् । पुरा । चकृम । कत् । ह । नूनम् । ऋता । वदन्तः । अनृतम् । रपेम ।

गन्धर्वः । अप्सु । अप्या । च । योषा । सा । नः । नाभिः । परम् । जामि । तत् । नौ ॥ ४ ॥

यमो यमी पुनर्ब्रूते । पुरा पूर्वं प्रजापतिः यत् अगम्यागमनमपरिमितसामर्थ्योपेतत्वात् कृतवान् तथा वयं न चकृम नाकुर्म । वयम् ऋता क्रतानि सत्यानि वदन्तः ब्रुवन्तः अनृतम् असत्यं कद्ध कदा खलु नूनं^१ निश्चितं रपेम वदेम । न कदाचिदपीत्यर्थः । अगम्यागमनं न कुर्म इति यावत् । अपि च अप्सु । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षे स्थितः गन्धर्वः^२ गवां रश्मीनामुदकानां वा धारयिता^३ आदित्यः अप्या अन्तरिक्षस्था सा प्रसिद्धा योषा आदित्यस्य भार्या सरण्यूः च नः नावावयोः नाभिः उत्पत्तिस्थानम् । मातापितरावित्यर्थः । तत् तस्मात् कारणात् नौ आवयोः जामि बान्धवमुत्कृष्टम्^४ । एवं सत्यावयोरगम्यागमनरूपत्वात् कर्तुमयुक्तं तस्मादेतन्न करोमीत्यभिप्रायः ॥

गर्भे नु नौ जनिता दंपती कर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः ।

नर्किरस्य प्र मिनन्ति व्रतानि वेदं नावस्य पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ ॥

गर्भे । नु । नौ । जनिता । दंपती इति दम्पती । कः । देवः । त्वष्टा । सविता । विश्वरूपः ।

नर्किः । अस्य । प्र । मिनन्ति । व्रतानि । वेदं । नौ । अस्य । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५ ॥

त्वष्टा रूपाणां कर्ता सविता सर्वेषां शुभाशुभस्य प्रेरकः विश्वरूपः सर्वात्मकः देवः दानादिशुण्युक्तः जनिता जनयिता प्रजापतिः गर्भे नु गर्भावस्थायामेव नौ आवां दंपती जायापती कः कृतवान् एकोदरे सहवासित्वात् । अस्य प्रजापतेः व्रतानि कर्माणि नर्किः प्र मिनन्ति न केचित् प्रहिसन्ति । न लोपयन्तीत्यर्थः । अतः कारणाद्गर्भावस्थायामेवावयोः प्रजापतिकृते दंपतित्वे सति संभोगे कुर्वित्यर्थः । अपि च नौ आवयोः अस्य हृदं मातुरुदरे सहवासजनितं दंपतित्वं पृथिवी भूमिः वेदं जानाति । उत अपि च द्यौः द्युलोकोऽपि जानाति ॥ ॥ ६ ॥

को अस्य वेदं प्रथमस्याहः क ई ददर्श क इह प्र वोचत् ।

बृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम कर्दु ब्रव आहनो वीच्या नृन् ॥ ६ ॥

कः । अस्य । वेदं । प्रथमस्य । अहः । कः । ईम् । ददर्श । कः । इह । प्र । वोचत् ।

बृहत् । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । कत् । ऊँ इति । ब्रवः । आहनः । वीच्या । नृन् ॥ ६ ॥

१. ग-त-भ- 'नूनं' नास्ति । २. त-भ-१.२.४.६- 'गन्धर्वः' नास्ति । ३. त-भ-६-धारयिता गन्धर्वः । ४. ग-बांधवं परममुत्कृष्टं ।

प्रथमस्थाह्नः संबन्धि अस्य हृदमन्योन्यसंगमनं चकः वेद जानाति । प्रथमेऽहनि यत्क्रियते तदनुमानमाश्रित्य न कश्चिदपि ज्ञातुं शक्नोतीत्यर्थः । बृह अस्मिन् प्रवेशे प्रत्यक्षतः चक ईम् इदं संगमनं ददर्श पश्यति चकः प्र वोचत् प्रख्यापयति । न कोऽपीत्यर्थः । मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोः बृहत् महत् धाम स्थानमहोरात्रं यदस्ति तत्र नृन् मनुष्यान् वीच्या नरकेण हे आहनः आहन्तर्मर्त्यादया हिंसितः । स्वकृतशुभाशुभकर्मपेक्षया मनुष्यादिप्राणिनां नरकपातेन स्वर्गप्रापणेन निग्रहानुग्रहयोः कर्तरित्यर्थः । एवंभूत हे यम त्वं कदु ब्रवः किं वा ब्रवीषि ॥

यमस्य मा यम्यं^१ काम आगन्तसमाने योनौ सहश्रेयाय ।

जायेव पत्ये तन्वम^२ रिरिच्यां वि चिद्वहेव रथ्येव चक्रा ॥ ७ ॥

यमस्य । मा । यम्यम् । कामः । आ । अगन् । समाने । योनौ । सहऽश्रेयाय ।

जायाऽइव । पत्ये । तन्वम् । रिरिच्याम् । वि । चित् । वृहेव । रथ्याऽइव । चक्रा ॥ ७ ॥

यमस्य तव कामः अभिलाषः यस्य यमीं मा मां प्रति आगन् आगच्छतु । ममोपरि तव यमस्य संभोगेच्छा जायतामित्यर्थः । किमर्थम् । समाने योनौ एकस्मिन् स्थाने शय्याख्ये सहश्रेयाय सहशयनार्थम् । तदनन्तरं पूर्णमनोरथा सती जायेव पत्ये यथा भार्या पत्युरर्थाय परया प्रीत्या विश्वस्ता सती रतिकामा स्वशरीरं प्रकाशयति एवं तन्वम् आत्मीयं शरीरं रिरिच्यां विविच्याम् । त्वदर्थं प्रकाशयेयमित्यर्थः । किंच । चित् इति पूरणः । वि वृहेव । 'वृह उद्यमने' । धर्मार्थकामान् विविधमुद्यच्छावः । तत्र दृष्टान्तः । रथ्येव चक्रा । रथस्यावयवभूते चक्रे यथा रथमुद्यच्छतस्तद्वत्^३ ॥

न तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्येते देवानां स्पश इह ये चरन्ति ।

अन्येन मदाहनो याहि तूयं तेन वि बृह रथ्येव चक्रा ॥ ८ ॥

न । तिष्ठन्ति । न । नि । मिषन्ति । एते । देवानाम् । स्पशः । इह । ये । चरन्ति ।

अन्येन । मत् । आहनः । याहि । तूयम् । तेन । वि । बृह । रथ्याऽइव । चक्रा ॥ ८ ॥

यस्या प्रख्यातो यमः पुनराह । बृह अस्मिँल्लोके देवानां संबन्धिनः ये स्पशः अहोरात्रादयश्चाराः चरन्ति सर्वेषां शुभाशुभलक्षणकर्मप्रत्यवेक्षणार्थं परिभ्रमन्ति एते चाराः क्षणमात्रमपि चरणव्यापाररहिताः न तिष्ठन्ति । न नि मिषन्ति मेपणं^३ न कुर्वन्ति । शुभमशुभं वा यः करोति तं निरीक्षन्ते चेत्यर्थः । हे आहनः समापहन्त्रि असह्यभाषणेन दुःखयित्रि त्वं मत् मत्तः अन्येन त्वत्सदृशेन सह तूयं क्षिप्रं याहि संगच्छ । गत्वा च तेन वि बृह धर्मार्थकामानुद्यच्छ । तत्र दृष्टान्तः । रथ्येव चक्रा । यथा रथावयवभूते चक्रे रथमुद्यच्छतस्तद्वत् ॥

रात्रीभिरस्मा अहमिदं स्येत् सूर्यस्य चक्षुर्मुहुरुन्मिमीयात् ।

दिवा पृथिव्या मिथुना सबन्धू यमीर्यमस्य बिभृयादजामि ॥ ९ ॥

रात्रीभिः । अस्मै । अहऽभिः । दशस्येत् । सूर्यस्य । चक्षुः । मुहुः । उत् । मिमीयात् ।

दिवा । पृथिव्या । मिथुना । सबन्धू इति सऽबन्धू । यमीः । यमस्य । बिभृयात् । अजामि ॥ ९ ॥

वरात्रिभिः वह्भिः अहोरात्रयोः अस्मै यमाय कल्पितं भागं सर्वो यजमानः दशस्येत्
प्रयच्छतु । सूर्यस्य संबन्धि चक्षुः तेजः सुहुः सुहुः अस्मै यमाय उन्मिमीयात् उदेतु । दिवा
पृथिव्या द्यावापृथिवीभ्यां सह मिथुना मिथुनौ सबन्धू समानबन्धू अहोरात्रे अस्मै यमाय^१ ।
एतज्ज्ञात्वा ह्यं यमीः यमस्य अजामि अत्रातरं विभृयात् धारयतु । यत्नेन परिगृह्णात्वित्यर्थः ॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि ।

उप बर्बहि वृषभार्य बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ १० ॥

आ । घ । ता । गच्छान् । उत्तरा । युगानि । यत्र । जामयः । कृणवन् । अजामि ।

उप । बर्बहि । वृषभार्य । बाहुम् । अन्यम् । इच्छस्व । सुभगे । पतिम् । मत् ॥ १० ॥

यत्र येषु कालेषु जामयः भगिन्यः अजामि अत्रातरं पतिं कृणवन् करिष्यन्ति ता तानि
उत्तरा उत्तराणि युगानि कालविशेषाः आ गच्छान् आगमिष्यन्ति । घ इति पूरणः ।
यस्मादेवं तस्माद्दे सुभगे स्वमिदानीं यम् मत्तः अन्यं पतिं भर्तारम् इच्छस्व कामयस्व ।
तदनन्तरं वृषभाय तव योनौ रेतः सेवन्ने पुरुषाय आत्मीयं बाहुम् उप बर्बहि । शयनकाले
उपबर्हणं कुरु ॥ ७ ॥

किं भ्रातासद्यदनाथं भवति किमु स्वसा यन्निर्गतिर्निगच्छात् ।

काममृता बहुतद्रूपामि तन्वा मे तन्वं सं पिपृग्धि ॥ ११ ॥

किम् । भ्राता । असत् । यत् । अनाथम् । भवति ।

किम् । ऊँ इति । स्वसा । यत् । निःशक्तिः । निगच्छात् ।

काममृता । बहु । एतत् । रूपामि । तन्वा । मे । तन्वं । सम । पिपृग्धि ॥ ११ ॥

यमी यमेन प्रत्याख्याता पुनराह । यत् यस्मिन् भ्रातरि सति स्वस्त्रादिकम् अनानाथ-
रहितं भवति सः भ्राता किम् असत् किं भवति । न भवतीत्यर्थः । किञ्च यस्यां भगिन्या सत्यां
भ्रातरं निर्गतिः दुःखं निगच्छात् नियमेन गच्छति प्राप्नोति सा स्वसा किमु किं वा भवति ।
भ्रातृभगिन्योश्च परस्परं प्रीतिर्येन केनचिदुपायेनावश्यं कार्येत्यभिप्रायः । साहं काममृता कामेन
मूर्च्छिता सती बहु नानाप्रकारम् एतत् ईदृशमुक्तं वक्ष्यमाणं च रूपामि प्रलपामि । एतज्ज्ञात्वा मे
मम तन्वा शरीरेण तन्वं शरीरं सं पिपृग्धि संपर्चय । संभोगेन संश्लेषय । मां सम्यग्भुङ्क्ष्वेत्यर्थः ॥

न वा उ ते तन्वा तन्वं सं पिपृच्यां पापमाहुर्यः स्वसारं निगच्छात् ।

अन्येन मत्प्रमुदः कल्पयस्व न ते भ्राता सुभगे वष्टयेतत् ॥ १२ ॥

न । वै । ऊँ इति । ते । तन्वा । तन्वं । सम । पिपृच्याम् । पापम् । आहुः । यः । स्वसारम् । निगच्छात् ।

अन्येन । मत् । प्रमुदः । कल्पयस्व । न । ते । भ्राता । सुभगे । वष्टि । एतत् ॥ १२ ॥

यमी यमीं प्रत्युक्तवान् । हे यमि ते तव तन्वा शरीरेण तन्वम् आत्मीयं शरीरं न वै
सं पिपृच्यां नैव संपर्चयामि । नैवाहं त्वां समोक्तुमिच्छामीत्यर्थः । यः भ्राता स्वसारं भगिनीं

१निगच्छात् नियमेनोपगच्छति । संभुङ्क्त इत्यर्थः । तं १पापं पापकारिणम् १आहुः । शिष्टा वदन्ति ।
एतज्ज्ञात्वा हे १सुभगे सुष्ठु भजनीये हे यमि त्वं १मत् मत्तः १अन्येन त्वद्योगेन पुरुषेण सह १प्रसुदः
संभोगलक्षणान् ग्रहणान् १कक्षयस्व समर्थय । १ते तव १भ्राता यमः १एतत् ईदृशं त्वया सह मैथुनं
कर्तुं १न १वष्टि न कामयते । नेच्छति ॥

ब्रूतो ब्रूतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम् ।

अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ॥ १३ ॥

ब्रूतः । ब्रूत । असि । यम । न । एव । ते । मनः । हृदयम् । च । अविदाम् ।

अन्या । किल । त्वाम् । कक्ष्याऽइव । युक्तम् । परि । ष्वजाते । लिबुजाऽइव । वृक्षम् ॥ १३ ॥

यमी प्रत्युवाच । हे १यम त्वं १वतः दुर्बलः १असि । १वत इति निपातः खेदानुकम्पयोः ।
अनुकम्प्यश्वासि । १ते त्वदीयं १मनः मनोगतं संकल्पं १हृदयं १च बुद्धिगतमध्यवसायं च १नैव
१अविदाम वयं न जानीम एव । मत्तः १अन्या काचित् स्त्री १त्वां १परि १ष्वजाते १किल । तत्र
दृष्टान्तद्वयमुच्यते । १कक्ष्येव १युक्तम् । यथा कक्ष्या रज्जुर्युक्तमात्मना संबद्धमक्षं परिष्वजते^१ तद्वत् ।
१लिबुजेव १वृक्षम् । यथा लिबुजा व्रततिर्गाढं वृक्षं परिष्वजते तद्वच्च । अन्यस्यां स्त्रियामासक्तस्त्वं मां
परिष्वङ्क्तुं^२ नेच्छसीत्यर्थः ॥

अन्यम् पु त्वं यम्यन्य उ त्वां परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ।

तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधो कृणुष्व संविदं सुभद्राम् ॥ १४ ॥

अन्यम् । ऊँ इति । सु । त्वम् । यमि । अन्यः । ऊँ इति । त्वाम् । परि । ष्वजाते । लिबुजाऽइव । वृक्षम् ।

तस्य । वा । त्वम् । मनः । इच्छ । सः । वा । तव । अध । कृणुष्व । सुमऽविदम् । सुऽभद्राम् ॥ १४ ॥

यमः पुनरप्याह । हे १यमि १त्वम् १अन्यमु अन्यं पुरुषमेव १सु सुष्ठु परिष्वज । १अन्य १उ
अन्योऽपि पुरुषः १त्वां १परि १ष्वजाते । तत्र दृष्टान्तः । १लिबुजेव १वृक्षम् । यथा वल्ली गाढं वृक्षं
परिष्वजते तद्वत् । तथा सति । वाशब्दः समुच्चये । १त्वं १तस्य च पुरुषस्य १मनः १इच्छ कामय ।
तस्य त्वं वक्षवर्तिनी भवेत्यर्थः । १सः च पुरुषः १तव मन इच्छतु । १अथ अथ परस्परवक्षवर्तित्वा-
नन्तरं त्वं तेन सह १सुभद्रां सुकल्याणीं १संविदं परस्परसंभोगसुखसंविद्धिं १कृणुष्व कुरुष्व ॥ ॥८॥

‘वृषा’ इति नवचर्मेकादशं सूक्तमाङ्गेर्हविर्धानस्यार्षमाग्नेयम्^३ । सप्तम्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः शिष्टा
जगत्थः । तथा चानुक्रान्तं—‘वृषा नवाङ्गिर्हविर्धान आग्नेयं तु त्रिष्ट्रिष्टुभन्तम्’ इति । गतः
सूक्तविनियोगः ॥

वृषा वृष्णे दुदुहे दोहसा दिवः पर्यासि युहो अदितेरदाम्यः ।

विश्वं स वेद वरुणो यथा धिया स यज्ञियो यजतु यज्ञियाँ ऋतून् ॥ १ ॥

वृषा । वृष्णे । दुदुहे । दोहसा । दिवः । पर्यासि । युहः । अदितेः । अदाम्यः ।

विश्वम् । सः । वेद । वरुणः । यथा । धिया । सः । यज्ञियः । यजतु । यज्ञियान् । ऋतून् ॥ १ ॥

वृषा आहुतिद्वारेण वृष्टेर्वर्षिता^१ वयह्नः महान् वअदाभ्यः केनाप्यहिंस्योऽग्निः वअदितेः
अक्षीणयागक्रियस्य ववृष्णः यज्ञद्वारेण स्तुतीनां हविषां वा वर्षितुर्यजमानस्यार्थाय वदोहसा दोहनेन
महता प्रक्षारणेन वविवः सकाशात् वपयांसि वृष्टिलक्षणान्युदकानि वदुदुहे दोग्धि प्रक्षारयति । किञ्च
वयथा ववरुणः आदित्यः वधिया आत्मानुरूपया प्रज्ञया वविश्वं सर्वं वेद जानाति तथा वसः
अयमग्निः जानातीत्यर्थः । वयज्ञियः यज्ञार्हः वसः अग्निः वयज्ञियान् यज्ञार्हान् वक्तून् वयजत पूजयत ॥

रपद्गन्धर्वीरप्या च योषणा नदस्य नदे परि पातु मे मनः ।

इष्टस्य मध्ये अदितिर्नि धातु नो भ्राता नो ज्येष्ठः प्रथमो वि वोचति ॥२॥

रपत् । गन्धर्वीः । अप्या । च । योषणा । नदस्य । नदे । परि । पातु । मे । मनः ।

इष्टस्य । मध्ये । अदितिः । नि । धातु । नः । भ्राता । नः । ज्येष्ठः । प्रथमः । वि । वोचति ॥२॥

वरपत् रपितवत्यग्निगुणानुक्तवती वगन्धर्वीः गन्धर्वस्य स्त्री वअप्या अग्निः संस्कृता वयोषणा
आहुतिलक्षणा स्त्री वच । अग्निं तर्पितवतीति शेषः । वनदस्य । स्तोतृनामैतत् । स्तोतुः वमे मम स्वभूतं
वमनः वनादे स्तुतिलक्षणे शब्दे वपरि वपातु अग्निः सम्यग्रक्षतु । अहं समाहितमना भूत्वा सम्यक्
स्तुतिं करोमीत्यर्थः । किञ्च वअदितिः अखण्डनीयोऽग्निः वनः अस्मान् वइष्टस्य यागस्य वमध्ये वनि
वधातु निदधातु नितरां स्थापयतु । वप्रथमः सर्वेषां यजमानानां मुख्यः वनः अस्माकं वज्येष्ठः वभ्राता
ववि वोचति विशेषेण ब्रवीति । स्तौतीत्यर्थः । नाहमेव केवलो यजनशीलः किंतु सर्वं पुवास्मत्कुलीनो
देवयागमिय इत्यर्थः ॥

सो चिन्नु भद्रा क्षुमती यशस्वत्युषा उवास मनवे स्वर्वती ।

यदीमुशन्तंमुशतामनु क्रतुमग्निं होतारं विदथाय जीजनन् ॥ ३ ॥

सो इति । चित् । नु । भद्रा । क्षुमती । यशस्वती । उषाः । उवास । मनवे । स्वःऽवती ।

यत् । ईम् । उशन्तम् । उशताम् । अनु । क्रतुम् । अग्निम् । होतारम् । विदथाय । जीजनन् ॥३॥

वभद्रा भजनीया वक्षुमती शब्दवती वयशस्वती अक्षवती कीर्तिमती वा वसो वचित् सैव
प्रसिद्धा वउषाः वमनवे मनुष्याय यजमानाय वस्वर्वती आदित्यवती सती वनु क्षिप्रम् वउवास
उषितवती^२ । उदितवतीत्यर्थः^३ । कदोदितवती इत्युच्यते । वयत् यदा वउशन्तं स्तुतिं हविश्च कामय-
मानम् वउशतां यष्टुं^४ कामयमानानां^५ संबन्धनं वहोतारं देवानामाह्वतारं होमनिष्पादकं वा वईम्
पुनम् वअग्निम् वअनु वक्रतुं स्तुतिकर्मणः पश्चात् विदथाय यजनीयाय यज्ञार्थं वजीजनन्^६ ।
अस्विग्यजमाना जनयन्तीत्यर्थः । तदोदितवतीति संबन्धः ॥

अध त्यं द्रप्सं विभ्वं विचक्षणं विराभरदिषितः श्येनो अध्वरे ।

यदी विशो वृणते द्रस्मर्या अग्निं होतारमध धीरजायत ॥ ४ ॥

अध । त्यम् । द्रप्सम् । विऽभ्वम् । विऽचक्षणम् । विः । आ । अमरत् । इषितः । श्येनः । अध्वरे ।

यदि । विशः । वृणते । द्रस्मम् । आर्याः । अग्निम् । होतारम् । अध । धीः । अजायत ॥४॥

१. त-भ६-वर्षिता । २. त-भ६-उषितवतीत्यर्थः । ३. त-भ६-शब्द । ४. त१-भ२.५-काम-
यमानानां यजमानानां । ५. ग-त३-भ५-जीजनन् अजीजनन् ।

अथ अन्तरं ज्ञेयः ज्ञेयार्थः वि१ पक्षी अध्वरे यानो इषितः अग्निप्रेषितः
विश्वं महान्तं विचक्षणं सर्वस्य विशेषेण द्रष्टारं त्वं तं प्रसिद्धं द्रष्टुं नात्यल्पं नातिबहुलं सोमम्
आभरत् आहृतवान् । अपि च यदि यदा आर्याः अभिगमनीयं तं व्रजन्तः विशः यजमाना
मनुष्याः द्रुमं दर्शनीयं शत्रूणामुपक्षपयितारं वा होतारम् अग्निं वृणते प्रार्थयन्ते अथ तदा
धीः यागादिक्रिया अजायत । यज्वभिः प्रतायत इत्यर्थः ॥

सदासि रण्वो यवसेव पुष्यते होत्राभिरग्रे मनुषः स्वध्वरः ।

विप्रस्य वा यच्छशमान उक्थ्यं वाजं ससवाँ उपयासि भूरिभिः ॥ ५ ॥

सदा । असि । रण्वः । यवसा इव । पुष्यते । होत्राभिः । अग्रे । मनुषः । सुअध्वरः ।
विप्रस्य । वा । यत् । शशमानः । उक्थ्यम् । वाजम् । ससवान् । उपयासि । भूरिभिः ॥ ५ ॥

हे अग्रे त्वं सदा सततं रण्वः असि रमणीयो भवसि तत्र दृष्टान्तः । यवसेव पुष्यते ।
यथा यवसानि तृणानि स्वपुष्टिं कुर्वते हस्यश्वगोमहिपादिचतुष्पदाय सर्वदा रमणीयानि भवन्ति
तद्वत् । अपि च हे अग्रे मनुषः मनुष्यस्य स्वभूतैः होत्राभिः । होत्रेति यज्ञनामैतत् । यज्ञैः स्वध्वरः
शोभनयज्ञो भवेति शेषः । विप्रस्य वा स्तोत्रं यत् यस्य यजमानस्य वा स्वभूतम् उक्थ्यं
स्तोत्रं शशमानः प्रशंसन् वाजं हविलक्षणमन्नं ससवान् संभजमानश्च भूरिभिः बहुभिर्देवैः
सह उपयासि उपगच्छसि ॥ ५ ॥

उदीरय पितरां जार आ भगमियक्षति हर्यतो हृत् इष्यति ।

विवक्ति वह्निः स्वपस्यते मुखस्तविष्यते असुरो वेपते मती ॥ ६ ॥

उत् । ईरय । पितरां । जारः । आ । भगम् । इयक्षति । हर्यतः । हृत् । इष्यति ।
विवक्ति । वह्निः । सुअपस्यते । मुखः । तविष्यते । असुरः । वेपते । मती ॥ ६ ॥

हे अग्रे त्वदीयं ज्योतिः पितरां पितरौ सर्वप्राणिनां मातापितृभूते द्यावापृथिव्यौ प्रति उदीरय
उद्गमय । तत्र दृष्टान्तः । आकार उपमार्थे । रात्रेर्नक्षत्रादिदीप्तीनां च जरयितृत्वात् जारः आदिष्यः ।
स यथा द्यावापृथिव्यौ प्रति भगं भजनीयं स्वीयं ज्योतिरुद्गमयति तद्वत् । हर्यतः यागं कामय-
मानान् प्रति इयक्षति यजमानो यष्टुमिच्छति । हृत् हृदयेन च इष्यति । इषिरयं गत्यर्थः
शुद्धोऽप्युपसर्गपूर्वो द्रष्टव्यः । अधीष्यति देवान् यष्टुमधिगच्छति । विवक्ति विवक्षति । शस्त्रलक्षणाः
स्तुतीर्वक्तुमिच्छति च । वह्निः वोढा स्तुतीनां देवान् प्रति प्रापयिता होता च स्वपस्यते शोभन-
मात्मीयं कर्म कर्तुमिच्छति । मुखः । यज्ञनामैतत् । अत्र तत्प्रयोक्ताध्वर्युरुच्यते । स च तविष्यते ।
तविषिर्वृद्धयर्थः । स चात्रान्तर्णीतसनर्थश्च द्रष्टव्यः । तनुविषति स्तोत्रलक्षणाः स्तुतीर्वर्धयितुमिच्छतीत्यर्थः ।
असुरः प्राणवान् प्रज्ञावान् वा । ब्रह्मेति शेषः । मती मत्या बुद्ध्या वेपते । कर्मवैगुण्यात् बिभ्यत्
कम्पते । हे अग्रे यतो यजमानः सर्वं त्विजश्च स्वस्वकर्म कर्तुं त्वामागच्छन्ति अतस्त्वं शीघ्रमुद्गमयेत्यर्थः ॥

यस्तं अग्रे सुमतिं मर्तो अक्षत्सहसः सूनो अति स प्र ऋण्वे ।

इषं दधानो वहमानो अश्वैरा स द्युमाँ अमवान्भूषति द्यून् ॥ ७ ॥

१. ग-कश्चित् । २. त-म- 'त्वं' नास्ति । ३. त-म-असि । ४. ग-त्वं भूरिभिः । ५. त-
म-मु-हृदयेनेव । ६. त-मु-स्वकर्म ।

यः । ते । अग्ने । सुऽम॒तिम् । म॒र्तः । अक्ष॑त् । सह॑सः । सु॒नो इति॑ । अति॑ । सः । प्र । शृ॒ण्वे ।
इ॒षम् । द॒र्धानः । ब॒र्हमानः । अ॒श्वैः । आ । सः । द्युऽमा॒न् । अम॑ऽवान् । भू॒षति॑ । द्यून् ॥ ७ ॥

हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्र ऽअग्ने ऽते त्वदीयां ऽसुमतिं शोभनामनुग्राहिकां बुद्धिं ऽयः^१
ऽमर्तः मनुष्यो यजमानः ऽअक्षत् अश्नुते । अनुग्रहशीलं त्वां स्तुतिभिर्हविर्भिश्च परिचरतीत्यर्थः ।
ऽसः यजमानः ऽअति ऽप्र ऽशृण्वे सर्वाँल्लोकानतीत्य प्रकर्षेण श्रूयते । ग्रथ्यातो भवतीत्यर्थः । कीदृशः ।
ऽदृषम् अक्षं ऽदधानः अर्थिभ्यः प्रयच्छन् ऽअश्वैः ऽवहमानः^२ । किंच ऽसः एव ऽद्युमान् दीप्तिमान्
शरीरपतनानन्तरं द्युस्थानवान् वा ऽअमवान् बलवान् ऽआ ऽद्यून् । द्युरित्यहर्नाम । 'कालाध्वनो-
रत्यन्तसंयोगे' इत्येषा द्वितीया । आदित्यकर्तृकाण्यहानि । आचन्द्रार्कमित्यर्थः । ऽभूषति भवति ॥

महाव्रते संस्थिते मरुत्वतीये 'यदग्न एषा' इत्यनया चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयात् । तथैव ऽपञ्च-
मारण्यकैः सूत्रितं—'यदग्न एषा समितिर्भवाति' (ऐ. आ. ५. १. १) इति^३ ॥

यद॑ग्न ए॒षा समि॑तिर्भवाति दे॒वी दे॒वेषु॑ यज॒ता यज॑त्र ।

रत्ना॑ च॒ यद्वि॑भजा॒सि स्व॒धावो भा॒गं नो अत्र॑ वसु॒मन्तं वी॒तात् ॥ ८ ॥

यत् । अग्ने । ए॒षा । सम॑ऽइति॑ । भ॒वाति॑ । दे॒वी । दे॒वेषु॑ । य॒जता॑ । य॒जत्र॑ ।

रत्ना॑ । च॒ । यत् । वि॒ऽभजा॑सि । स्व॒धाऽवः॑ । भा॒गम् । नः । अत्र॑ । वसु॑ऽमन्तम् । वी॒तात् ॥ ८ ॥

हे ऽयजत्र यष्टव्य ऽअग्ने ऽयत् यदा ऽएषा ऽसमितिः अस्मत्कर्तृका स्तुतिसंहतिः^४ ऽयजता
यजतेषु यष्टव्येषु ऽदेवेषु मध्ये ऽदेवी द्योतमाना ऽभवति । यष्टव्या देवा अस्माभिः स्तूयन्त इज्यन्ते
चेत्यर्थः । हे ऽस्वधावः हविलक्षणावज्जमे त्वं ऽयत् यदा ऽरत्ना ऽच रत्नानि रमणीयानि धनानि
स्तोतृभ्यो यष्टव्यश्च ऽविभजासि विभजसि ऽअत्र तदानीं तथा ऽनः अस्मान् प्रति ऽवसुमन्तं धनवन्तं
नानाधनावयवभूतं ऽभागम् अंशं ऽवीतात् । वी^५ गत्यादिषु^६ । 'तुह्योस्तातङ्काशिष्यन्यतरस्याम्'
(पा. सू. ७. १. ३५) इति हेः स्थाने तातङ् । अन्तर्णीतण्यर्थश्चात्र द्रष्टव्यः । वयय आगमय ।
अस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

श्रु॒धी नो अ॒ग्ने स॒दने॑ स॒धस्थे॑ यु॒क्ष्वा रथ॑म॒मृत॑स्य द्रवि॒त्तुम् ।

आ नो॑ वह॒ रोद॑सी दे॒वपु॒त्रे मा॒र्किर्दे॒वानाम॑प॒ भूरि॑ह स्याः ॥ ९ ॥

श्रु॒धि । नः । अ॒ग्ने । स॒दने॑ । स॒धऽस्थे॑ । यु॒क्ष्व । रथ॑म् । अ॒मृत॑स्य । द्रवि॒त्तुम् ।

आ । नः । वह॒ । रोद॑सी इति॑ । दे॒वपु॒त्रे इति॑ दे॒वऽपु॒त्रे । मा॒र्किः । दे॒वाना॑म् । अ॒प॒ । भूः । इ॒ह । स्याः ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने ऽसधस्थे सहस्थाने सर्वदेवतासाधारणे^७ ऽसदने यज्ञगृहे स्थितः सन् ऽनः अस्मदीयं
वचनं ऽश्रुधि शृणु । किं तद्वचनम् उच्यते । ऽअमृतस्य देवपानस्य मधुनः ऽद्रवितुं द्रावकं ऽरथम्
आत्मीयं ऽयुक्ष्व । आह्वानार्थं देवान् प्रति गमनाय अश्वैः संयुक्ष्व । संयुक्तेन रथेन गत्वा ऽनः अस्माकं

१. त-भ-सु- 'यः' नास्ति । २. ग-त३-भ५-वहमानः उह्यमानः । ३. त-भ१.२.४-पंचमारण्यकं;
भ६-पंचमारण्यकं यदग्न एषा समितिर्भवातीत्यत्र विभजाथ वीथेति । ४. त-स्तुतिर्महतिश्च; भ१.२.४-
स्तुतिसंहितत्वं; भ६-स्तुतिर्महतिश्च; सु-स्तुतिः संहतिश्च । ५. त१.२.६-भ१- 'वी गत्यादिषु' नास्ति;
त३.४.५-भ२.४-पुस्तकेषु 'वी गत्यादिषु' इत्यस्य स्थाने किर्यांश्चिद्वकाशो विद्यते; भ६-भक्षयतु ।
६. त-सर्वदेवतासाधारणे ।

यज्ञं प्रति ऽदेवपुत्रे देवस्य प्रजापतेर्दुहितरौ । यद्वा^१ देवाः पुत्रा यथोक्ते । ऽरोदसी^२ द्यावापृथिव्यौ
 ऽआ ऽवह प्रापय । ऽदेवानां मध्ये कश्चिदेवः ऽअप ऽभूः अपमविता अस्मद्यज्ञादपगन्ता ऽमाकिः
 स्यात् । एवं च ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽस्याः संनिहितो भव ॥ ॥ १० ॥

‘द्यावा’ इति नवर्चं द्वादशं सूक्तमाङ्गेर्हविर्धानस्यार्घं^३ त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘द्यावा’ इत्यनुक्रान्तम् ।
 गतो विनियोगः ॥

द्यावा ह क्षामा प्रथमे ऋतेनाभिश्चावे भवतः सत्यवाचा ।

देवो यन्मर्तान्यजथाय कृण्वन्त्सीदद्भोता प्रत्यङ् स्वमसुं यन् ॥ १ ॥

द्यावा । ह । क्षामा । प्रथमे इति । ऋतेन । अभिऽश्चावे । भवतः । सत्यऽवाचा ।

देवः । यत् । मर्तान् । यजथाय । कृण्वन् । सीदत् । होता । प्रत्यङ् । स्वम् । असुम् । यन् ॥ १ ॥

ऽसत्यवाचा सत्यवाचौ सत्यवादिन्यौ ऽप्रथमे प्रधानभूते ऽद्यावा ऽक्षामा दुक्षामे द्यावापृथिव्यौ
 ऽऋतेन सत्यभूतेन देवयजनेन सह ऽअभिश्चावे । आभिमुख्येन श्रूयत इत्यभिश्चाव आह्वानम् । तस्मिन्
 अस्मद्यज्ञनिमित्तेऽग्नेः संबन्धिण्याह्वाने ऽभवतः । लोडर्थे लट् । भवताम् । यत् यदा ऽदेवः द्योत-
 मानोऽग्निः ऽयजथाय यज्ञाय ऽमर्तान् मनुष्यान् ऽकृण्वन् प्रेरयन् ऽप्रत्यङ् आह्वानार्थं देवानां
 प्रत्यञ्चिता ऽस्वम् ऽअसुम् आत्मीयं उवालालक्षणं प्राणं यत् प्राणुवन् ऽहोता देवानामाह्वाता
 ऽसीदत् वेद्यां निषीदति । तदास्मद्यागकाले द्यावापृथिवी प्रमुखोऽग्निः^४ आह्वयत्वित्यर्थः ॥

देवो देवानपरिभृर्ऋतेन वहा नो हव्यं प्रथमश्चिकित्वान् ।

धूमकेतुः समिधा भाक्रजीको मन्द्रो होता नित्यो वाचा यजीयान् ॥ २ ॥

देवः । देवान् । परिऽभूः । ऋतेन । वह । नः । हव्यम् । प्रथमः । चिकित्वान् ।

धूमकेतुः । समऽध्वा । भाःऽक्रजीकः । मन्द्रः । होता । नित्यः । वाचा । यजीयान् ॥ २ ॥

ऽदेवः द्योतमानोऽग्निस्त्वं ऽदेवान् इन्द्रादीन् ऽपरिभूः आह्वानहविर्नयनद्वारेण परिभूः परि-
 गृह्णन्^५ ऽऋतेन यज्ञेन सह ऽनः अस्माकं ऽहव्यं हविः ऽवह प्रापय । कीदृशस्त्वम् । ऽप्रथमः देवानां
 मुख्यः ऽचिकित्वान् सर्वं जानन् ऽधूमकेतुः धूमस्य कर्ता वा धूमध्वजो वा धूमप्रज्ञानो वा ऽसमिधा
 समिन्धनेन संदीपनेन ऽभाक्रजीकः क्रजुदीप्तिः । ऊर्ध्वज्वलन इत्यर्थः । ऽमन्द्रः स्तुत्यः ऽहोता
 आह्वाता ऽनित्यः ध्रुवः ऽवाचा ऽयजीयान् अतिशयेन यथा च ॥

स्वावृग्देवस्यामृतं यदी गोरतो जातासौ धारयन्त उर्वी ।

विश्वे देवा अनु तत्ते यजुर्गुर्दुहे यदेनी दिव्यं घृतं वाः ॥ ३ ॥

स्वावृक् । देवस्य । अमृतम् । यदि । गोः । अतः । जातासः । धारयन्ते । उर्वी इति ।

विश्वे । देवाः । अनु । तत् । ते । यजुः । गुः । दुहे । यत् । एनी । दिव्यम् । घृतम् । वारिति वाः ॥ ३ ॥

१. त-‘यद्वा’ नास्ति । २. त-‘रोदसी’ नास्ति । ३. ग-त-भ-सूक्तमग्नेर्हविः । ४. म१-
 प्रमुखोऽग्निः; म४.६-प्रमुखानग्निः; म७-प्रमुखाग्निः । ५. त-म२.६-परिगृह्णन्; म१.४-परिगृह्णन्; म७-
 परिभूः ।

वृक्षस्य अग्नेः स्वावृक् स्वाजन्म अमृतम् उदकं स्वतेजसः सकाशात् यदि यदोत्पद्यते तदा अतः अस्मात् गोः उदकात् जातासः उत्पन्ना ओषधयः उर्वी द्यावापृथिव्यौ धारयन्ति । विश्वे देवाः सर्वे स्तोतारः ते तव संबन्धि तत् यजुः उदकस्य तद्दानम् अनु गुः अनुगायन्ति । पुनी श्रेता दीप्तिः दिव्यं दिधि भवं घृतं क्षरत् यत् वाः वृष्टिलक्षणं यदुदकं बुहे दीप्ति ॥

अर्चामि वां वर्धायापो घृतस्नु द्यावाभूमी शृणुतं रोदसी मे ।

अहा यद् द्यावोऽसुनीतिमयन्मध्वा नो अत्र पितरां शिशीताम् ॥ ४ ॥

अर्चामि । वाम् । वर्धाय । अपः । घृतस्नु इति घृतस्नु । द्यावाभूमी इति । शृणुतम् । रोदसी इति । मे । अहा । यत् । द्यावः । असुनीतिम् । अयन् । मध्वा । नः । अत्र । पितरां । शिशीताम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वम् अपः मदीयं यज्ञरूपं कर्म वर्धाय । प्रोत्सर्पिते सति हे घृतस्नु वृष्ट्युदकस्य प्रसविष्यौ हे द्यावाभूमी द्यावापृथिव्यौ वां युवाम् अर्चामि । 'ऋक् स्तुतौ' । स्तौमि । हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ युवां मे मदीयं स्तोत्रं शृणुतम् । यत् यस्मिन् अहा । अहःशब्दसामर्थ्याद्दहो-रात्रसाध्यं कर्मोच्यते । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्येकवचनस्याजादेशः । अहनि अहोरात्रसाध्यकर्मणि द्यावः स्तोतारः असुनीतिम् । असुः प्रज्ञा । तथा नीयत इत्यसुनीतिः स्तुतिः । ताम् अयन् गच्छन्ति अत्र अस्मिन् कर्मणि पितरा सर्वस्य मातापितृभूते द्यावापृथिव्यौ नः अस्मान् वृष्ट्युदकेन शिशीताम् । स्नानपानादिना संस्क्रुताम् ॥

किं स्विन्नो राजा जगृहे कदस्यातिं व्रतं चक्रुमा को वि वेद ।

मित्रश्चिद्धिष्मा जुहुराणो देवाञ्छ्लोको न यातामपि वाजो अस्ति ॥ ५ ॥

किम् । स्वित् । नः । राजा । जगृहे । कत् । अस्य । अति । व्रतम् । चक्रुम । कः । वि । वेद । मित्रः । चित् । हि । स्म । जुहुराणः । देवान् । श्लोकः । न । याताम् । अपि । वाजः । अस्ति ॥ ५ ॥

किंस्विच्छब्दो वितर्कार्थः । किंवा^१ राजा दीप्यमानोऽग्निः नः अस्माकं स्वभूतानि हवींषि स्तुतीश्च जगृहे परिगृह्णीयात् किंवा अस्य अग्नेः अति व्रतम् अतिपूजितं परिचरणाख्यं कर्म चक्रुम वयं क्रियास्म । कर्मवैगुण्याद्गीतस्य पूर्वार्ध एतद्वचनमुक्तम् । उत्तरार्ध इदानीं तन्निराक्रियते । हि एस्म इतीमौ पूरणौ । चित् इत्युपमायै । जुहुराणः स्निग्धेनाहूयमानः मित्रः स्निग्धो यथा-गच्छेत् तथा । न इति संप्रत्यर्थः । श्लोकः अस्मदीया स्तुतिलक्षणा वाक् देवान् इन्द्रादीन् यातां गच्छतु । अपि वाजः हविराख्यं चार्जं यत् अस्ति तदपि देवान् प्रति गच्छतु । देवाः स्तुतिं हविश्च प्रतिगृह्णन्वित्यर्थः ॥ ११ ॥

दुर्मन्त्वत्रामृतस्य नाम सलक्ष्मा यद्विषुरूपा भवति ।

यमस्य यो मनवते सुमन्त्वग्ने तमृष्व पाह्यप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

दुःऽमन्तु । अत्र । अमृतस्य । नाम । सलक्ष्मा । यत् । विषुऽरूपा । भवति ।

यमस्य । यः । मनवते । सुऽमन्तु । अग्ने । तम् । ऋष्व । पाहि । अप्रऽयुच्छन् ॥ ६ ॥*

यस्मिन्देवा विदथे मादयन्ते विवस्वतः सदेने धारयन्ते ।

सूर्ये ज्योतिरदधुर्मास्यः अक्तून् परि द्योतनि चरतो अजस्रा ॥ ७ ॥

यस्मिन् । देवाः । विदथे । मादयन्ते । विवस्वतः । सदेने । धारयन्ते ।

सूर्ये । ज्योतिः । अदधुः । मासि । अक्तून् । परि । द्योतनिम् । चरतः । अजस्रा ॥ ७ ॥

यस्मिन् अग्नौ यज्ञस्य प्रधानांशे सति देवाः इन्द्रादयः विदथे यज्ञे मादयन्ते हविषा आत्मानं तर्पयन्ति तृप्यन्ति वा । अपि च विवस्वतः मनुष्यस्य यजमानस्य स्वभूते सदेने वेद्याख्ये स्थाने धारयन्ते आत्मानं स्थापयन्ति च । किंच सूर्ये ज्योतिः अहाराख्यं तेजः अदधुः स्थापितवन्तः । मासि चन्द्रमासि अक्तून् रात्रीः स्थापितवन्तः । तदनन्तरम् अजस्रा अनुपक्षीणौ सूर्या-चन्द्रमसौ द्योतनिं दीप्तिं परि चरतः परिगच्छतः । सर्वत्र प्राप्नुतः ॥

यस्मिन्देवा मन्मनि संचरन्त्यपीच्ये न वयमस्य विद्म ।

मित्रो नो अत्रादितिरनागान्सविता देवो वरुणाय वोचत् ॥ ८ ॥

यस्मिन् । देवाः । मन्मनि । समश्चरन्ति । अपीच्ये । न । वयम् । अस्य । विद्म ।

मित्रः । नः । अत्र । अदितिः । अनागान् । सविता । देवः । वरुणाय । वोचत् ॥ ८ ॥

देवाः इन्द्रादयः यस्मिन् अग्नौ मन्मनि ज्ञानभूते ज्ञानवत्सर्वप्रकाशके सति संचरन्ति स्वाधिकारे संप्रवर्तन्ते । अपीच्ये अन्तर्हिते स्थितमग्नेः स्वरूपं वयं न विद्म तत्त्वतो न जानीमः । अत्र अस्मिन् यज्ञेऽङ्गभावाद्य वर्तमानः मित्रः वरुणाय सर्वेषां पापानां निवारयित्रेऽग्नये नः अस्मान् अनागान् अपापान् वोचत् ब्रवीतु । तथा अदितिः देवमाता सविता सर्वस्य प्रेरकः देवः च ब्रवीतु ॥

श्रुधी नो अग्ने सदेने सुधस्थे युक्ष्वा रथममृतस्य द्रवितुम् ।

आ नो वह् रोदसी देवपुत्रे मार्किदेवानामप भूरिह स्याः ॥ ९ ॥

श्रुधि । नः । अग्ने । सदेने । सुधस्थे । युक्ष्वा । रथम् । अमृतस्य । द्रवितुम् ।

आ । नः । वह् । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवपुत्रे ।

मार्किः । देवानाम् । अप । भुः । इह । स्याः ॥ ९ ॥

कृतेऽमृतस्य यमस्य नाम दुर्मतु दुर्वचनं भवति । यद्यस्मै सलक्ष्मा विषमरूपा भगिनी भार्या भवति । तत्तु न तथा इति यमं यः स्तौति सुवचनमस्य नामेति तं स्तोतारं दर्शनीयाम्ने अप्रयुञ्छन् अप्रमाद्यन् रक्षः । त-मु-यद्यस्य अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य सूर्यस्य । अस्य मरणधर्मराहित्यं तु सूर्ये विषमा सजामीत्यस्यां ऋचि प्रसिद्धं । तादृशस्य संबन्धि नाम नामकमुदकं अत्र अस्यां पृथिव्यां विषुरूपा नानारूपं भवति भवति । उदकस्य नानारूपत्वं या आपो दिव्या इति मंत्रे स्फुटमुक्तं । कीदृशं तत् । दुर्मतु निरपराधं प्रहृस्वभावत्वात् । पुनः कीदृशं । सलक्ष्मा सधुररसरूपलक्षणोपेतं (सु-रसलक्षणोपेतं) । किंच यः सूर्यः यमस्य संयमिनीपतेः सुमंतु सुतरामपराधं मातृताडनरूपं मनवते अवबुध्यते सर्वज्ञत्वात् (सु-सर्वज्ञत्वात् - नास्ति) । यद्वा धातूनामनेकार्थत्वात् क्षमत इत्यर्थः । तं तादृशं जलजनकं सर्वज्ञं क्षमाशीलं सूर्यं हे ऋष्व महज्जमे अप्रयुञ्छन् अप्रमाद्यन् त्वं पाहि । आहुतिप्रदानेन रक्षणद्वारात्मरक्षणं प्रार्थयते ऋषिः । १. त-संवर्तते ।

‘शुधी नः’ इत्येषा नवमी पूर्वसूक्ते व्याख्याता ॥ १२ ॥

‘युजे वाम्’ इति पञ्चमं त्रयोदशं सूक्तमदितेः पुत्रस्य विवस्वतः आर्षम् । हविर्धानाख्ये ये द्वे शकटे तद्देवस्यमिदम् । अन्त्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—‘युजे पञ्च विवस्वाना-
दिस्थो हविर्धाने’ जगत्स्यन्तम्’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । हविर्धानप्रवर्तने ‘युजे वाम्’ इत्येका ।
सूत्रितं च—‘अन्तरा वर्त्म पादयोर्युजे वां ब्रह्म पूर्य नमोभिः’ (आश्व. श्रौ. ४. ९) इति ॥

युजे वां ब्रह्म पूर्य नमोभिर्वि श्लोक एतु पृथयेव सुरैः ।

शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥ १ ॥

युजे । वाम् । ब्रह्म । पूर्यम् । नमःऽभिः । वि । श्लोकः । एतु । पृथ्याऽह्व । सुरैः ।

शृण्वन्तु । विश्वे । अमृतस्य । पुत्राः । आ । ये । धामानि । दिव्यानि । तस्थुः ॥ १ ॥

हे हविर्धानशकटे ऽवां युवामहं ऽपूर्य पूर्वस्मिन् काले भवम् । अनादिकालप्रवृत्तमित्यर्थः ।
एवंभूतं ऽब्रह्म मन्त्रम् । उच्चार्येति शेषः । ऽनमोभिः सोमादिहविलक्षणैरग्नैः ऽयुजे युनजिम ।
युवयोरुपरि सोमादिकमारोप्य पत्नीशालातो हविर्धानं प्रति युवां नयामीत्यर्थः । एवंभूतयोर्युवयोः
ऽश्लोकः शब्दः ऽवि ऽपुत विश्वान् देवान् प्रति विविधं गच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । ऽपृथयेव ऽसुरैः । यथा
स्तोतुः स्वभूता पृथ्या परिणामसुखावहा^२ आहुतिः^२ विश्वान् देवान् प्रति विविधं गच्छति तद्वत् ।
ऽअमृतस्य अमरणधर्मणः प्रजापतेः ऽपुत्राः ऽविश्वे देवाः एवंभूतं शब्दं ऽशृण्वन्तु ऽये देवाः ऽदिव्यानि
दिवि भवानि ऽधामानि स्थानानि ऽआ ऽतस्थुः अधिष्ठितवन्तः^३ । ते शृण्वन्तिवत्यर्थः ॥

अत्रैव हविर्धानप्रवर्तने^४ ‘यमेह्व’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘यमेह्व यतमाने यदैतमधि
द्वयोरदधा उक्थ्यं वच इत्यर्धर्चं आरमेत्’ (आश्व. श्रौ. ४. ९) इति ॥

यमेह्व यतमाने यदैतं प्र वां भरन्मानुषा देवयन्तः ।

आ सीदतुं स्वसु लोकं विदानी स्वासस्थे भवतुभिन्दवे नः ॥ २ ॥

यमे इवेति यमेऽह्व । यतमाने इति । यत् । ऐतम् । प्र । वाम् । भरन् । मानुषाः । देवऽयन्तः ।

आ । सीदतम् । स्वम् । ऊँ इति । लोकम् । विदानी इति ।

स्वासस्थे इति सुऽआसस्थे । भवतम् । इन्दवे । नः ॥ २ ॥

ऽयमेह्व यथा सहोत्पन्ने अपस्ये संचरतः तथा ऽयतमाने गमनहविर्धारणादिस्वाधिकारकर्मणि
प्रवर्तमाने हविर्धानशकटे युवां^५ ऽयत्^६ यदा ऽऐतं^६ हविर्धानस्थानं प्रतिगच्छथः तदा ऽदेवयन्तः
देवकामाः ऽमानुषाः यजमानाः ऽवां युवां ऽप्र ऽभरन् प्रभरन्ति । किञ्च युवां ऽस्वसु ऽलोकम्
आत्मीयमेव हविर्धानाख्ये स्थानं ऽविदानी जानती ऽआ ऽसीदतम्^७ । ततः ऽनः अस्माकम् ऽइन्दवे
सोमार्थं ऽस्वासस्थे शोभननिवासस्थाने ऽभवतम्^८ ॥

१. त-भ१.२.४.६-सु-हविर्धानं । २. त२.५.६-°स्तुस्वाहुतिवान् ; त४-भ६-°सुखावहा आहुतिर्वा ;
त३-भ१.४.७-°सुखावहा आहुतिर्वा ; भ२-°सुखावहा आहुतिर्वा । ३. त१.२.४.५.६-भ१.२.४.६-
अधिष्ठितवन्तः । ४. त-भ-हविर्धाने । ५. त-भ६-युवयोः । ६. त१.२.३.६.७-भ१.२.६-यद्यदा
ऐतं ; त४.५-यद्यदा एतं ; भ४-यद्यदा एवं ; भ७-यद्यदा ऐतं । ७. ग-त३.४-भ५.६-सीदतं निषीदतं ।
८. त-भ४.६-भवतां ।

पञ्च पदानि रूपो अन्वरोहं चतुष्पदीमन्वेमि व्रतेन ।

अक्षरेण प्रति मिम एतामृतस्य नाभावधि सं पुनामि ॥ ३ ॥

पञ्च । पदानि । रूपः । अनु । अरोहम् । चतुःऽपदीम् । अनु । एमि । व्रतेन ।

अक्षरेण । प्रति । मिमे । एताम् । ऋतस्य । नामौ । अधि । सम् । पुनामि ॥ ३ ॥

रूपः यष्टूणां स्वर्गमारोपयितुर्गजस्याङ्गत्वेन संबन्धीनि पञ्चसंख्याकानि धानासोमपञ्चपुरोडा-
शाज्याख्यानि^१ पदानि पदितृणि होतृत्वेन देवान् प्रति गन्तृणि हवींषि^२ अन्वरोहम् अनुरोहामि ।
शकटे युवयोः स्थापनवहनानन्तरं करणं करोमीत्यर्थः । किञ्च चतुष्पदीं चतुर्भिः पादैर्युक्तां^३ त्रिष्टुबादि-
च्छन्दसं क्रियां^४ व्रतेन प्रयोगकर्मणा अन्वेमि अनुगच्छामि । यथाकालं प्रयुज्यमीत्यर्थः । अक्षरेण
प्रणवाख्येन एताम् उपस्थितां प्रतिगरक्रियां प्रति मिमे निर्ममे । अपि च ऋतस्य यज्ञस्य ।
अधि इति सप्तम्यर्थानुवादी । वनामौ नाभिभूते वेद्याख्ये स्थाने वसं पुनामि संशोधयामि ।
दशापवित्रेण सोमं संस्करोमीत्यर्थः ॥

देवेभ्यः कर्मवृणीत मृत्युं प्रजायै कममृतं नावृणीत ।

बृहस्पतिं यज्ञमकृण्वत् ऋषिं प्रियां यमस्तन्वं^१ प्रारिरेचीत् ॥ ४ ॥

देवेभ्यः । कम् । अवृणीत । मृत्युम् । प्रजायै । कम् । अमृतम् । न । अवृणीत ।

बृहस्पतिम् । यज्ञम् । अकृण्वत् । ऋषिम् । प्रियाम् । यमः । तन्वम् । प्र । अरिरेचीत् ॥ ४ ॥

देवेभ्यः देवानां मृत्युं मारयितारं^२ कं^३ स्वपुरुषम् अवृणीत प्रार्थयते प्रयुङ्क्ते । किञ्च
प्रजायै देवव्यतिरिक्ताया मनुष्यादिकायाः प्रजायाः अमृतम् अमारकमविनाशकं^४ कं वा स्वपुरुषं
नावृणीत न प्रयुङ्क्ते । हविर्धारणक्रियायां प्रवृत्तायां सत्यां पूर्वोक्तानां सर्वेषां स्थितेरवश्यंभावित्वात्
कंचिदपि विनाशकं स्वपुरुषं यमो निरूपयतीत्यर्थः^५ । अपि च बृहस्पतिं बृहतां देवानां हविर्धारणे
पालकं बृहतां मन्त्राणां स्वामिनं वा ऋषिं सवेस्य दृष्टादृष्टफलस्य द्रष्टारं यज्ञम् अकृण्वत्
ऋत्विजयजमानाः कुर्वन्ति । अपि च यमः प्रियां तन्वम् अस्मदीयमिष्टं शरीरं प्रारिरेचीत् । धातु-
नामनेकार्थत्वात् रिचिरत्र^६ परिहारार्थे वर्तते । प्ररेचयति । मृत्योः सकाशात् परिहरति । कर्मवैगुण्य-
जनितदोषभावादस्माकं जीवितं नापहरतीत्यर्थः ॥

सप्त क्षरन्ति शिशवे मरुत्वते पित्रे पुत्रासो अप्यवीवतन्नृतम् ।

उभे इदस्योभयस्य राजत उभे यतेते उभयस्य पुण्यतः ॥ ५ ॥

सप्त । क्षरन्ति । शिशवे । मरुत्वते । पित्रे । पुत्रासः । अपि । अवीवतन् । ऋतम् ।

उभे इति । इत् । अस्य । उभयस्य । राजतः । उभे इति । यतेते इति । उभयस्य । पुण्यतः ॥ ५ ॥

मरुत्वते । मरुतः स्तोतारः । स्तुतिद्वारेण तद्वते पित्रे ऋत्विजां पितृभूताय शिशवे शंसनीयाय
हविर्धानशकटयोः सुखासीनभूताय सोमाय सप्त च्छन्दांसि^७ क्षरन्ति स्तुतित्वेन गच्छन्ति । अपि च

१. त-भ-धना° । २. त-सु-पदैर्युक्तां । ३. त-भ-सु-‘क्रियां’ नास्ति । ४. त-२.७-भ-१.२.
४.६-यं कं । ५. त-भ-अमारकं विनाशकं । ६. ग-निवारयति । प्रजायै मनुष्येभ्यो अमृतं अन्नावृणीत
कमपि न वास्यतीत्यर्थः; त-निरूपयति; भ-१.२.४-न रूपयति । ७. त-रिचिरत्र; भ-रिचिरत्र ।

पुत्रासः अपि सोमस्य पुत्रभूता ऋत्विजोऽपि ऋतं सत्यभूतं स्तोत्रम् अवीवतन् संगमयन्ति । सद्रुणग्राहिणीं स्तुतिं कुर्वन्तीत्यर्थः । उभे इत् द्वे एव हविर्धानशकटे अस्य उभयस्य देवजातस्य मनुष्यजातस्य च राजतः ईशाते । उभे एव शकटे यत्तेते कर्मानुष्ठाने प्रयत्नं कुरुतः । उभयस्य देवजातस्य मनुष्यजातस्य च पुण्यतः । हविर्धारणद्वारेण पुष्टिं कुरुत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

‘परेयिवांसम्’ इति षोडशार्चं चतुर्दशं सूक्तं विवस्वतः पुत्रस्य यमस्यार्पम् । ‘अङ्गिरसो नः पितरो नवश्वाः’ इति षष्ठ्या अङ्गिरःपित्रथर्वभृगुलक्षणा लिङ्गोक्ता देवताः । ‘प्रेहि’ इत्याद्यास्तिस्रो लिङ्गोक्तदेवताकाः पितृदेवताका वा । ‘अति द्वे सारमेयौ’ इत्यादिकस्तृचः सरमापुत्रौ यौ श्वानौ परलोकागार्गमभितः स्थितौ तद्देवताकाः । शिष्टा यमदेवत्याः । ‘यमाय सोमम्’ इति त्रयोदश्याद्या अनुष्टुभः । ‘यमाय मधुमत्तमम्’ इत्येवा बृहती । आदितो द्वादश त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं— ‘परेयिवांसं षोडश यमो यार्म षष्ठी लिङ्गोक्तदेवता पराश्च तिस्रः पित्र्या वा तृचः श्वभ्यां परा अनुष्टुभो बृहत्पुपान्या’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । महापितृयज्ञे यमयागाख्या याज्या । सूत्रितं च— ‘इमं यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे परेयिवांसं प्रवतो महीरन्तु’ (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

परेयिवांसं प्रवतो महीरन्तु बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम् ।

वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥ १ ॥

परेयिवांसम् । प्रवतः । महीः । अन्तु । बहुभ्यः । पन्थाम् । अनुपस्पशानम् ।

वैवस्वतम् । समसगमनम् । जनानाम् । यमम् । राजानम् । हविषा । दुवस्य ॥ १ ॥

हे मदीयान्तरात्मन् यजमान वा त्वं राजानं पितृणां स्वामिनं यमं हविषा पुरोडाशादिना दुवस्य परिचर । कीदृशम् । प्रवतः प्रकृष्टकर्मवतो भूलोकवर्तिभोगसाधनं पुण्यमनुष्ठितवतः पुरुषान् महीः तत्तद्भोगोचितभूषणदेशविशेषान् अनु परेयिवांसं क्रमेण मरणादूर्ध्वं प्रापितवन्तं तथा बहुभ्यः स्वर्गाधिभ्यः पुण्यकृत्यः पुण्यकृत्यार्थं पन्थां स्वर्गस्थोचितं मार्गम् अनुपस्पशानम् अवाधमानम् । पापिन एव पुरुषान् स्वर्गमार्गबाधेन नरकं प्रापयति^१ न तु पुण्यकृत इत्यर्थः । वैवस्वतं विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रं जनानां पापिनां संगमनं गन्तव्यस्थानरूपम् ॥

यमो नो गातुं प्रथमो विवेद नैषा गव्यूतिरपमर्तवा उ ।

यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुरेना जज्ञानाः पथ्या अनु स्वाः ॥ २ ॥

यमः । नः । गातुम् । प्रथमः । विवेद । न । एषा । गव्यूतिः । अपमर्तवै । ऊँ इति ।

यत्र । नः । पूर्वे । पितरः । पराऽईयुः । एना । जज्ञानाः । पथ्याः । अनु । स्वाः ॥ २ ॥

प्रथमः सर्वेषां मुख्यः यमः नः अस्माकं प्रजानां गातुं शुभाशुभनिमित्तं विवेद^२ जानाति । एषा गव्यूतिः न अपमर्तवा उ । अतिशयज्ञानयोगात् यमस्य न केनचिदपहर्तुमपनेतुं शक्यत इत्यर्थः । यत्र यस्मिन् मार्गे नः अस्माकं पूर्वैः पितरः परेयुः^३ एना अनेन मार्गेण गच्छन्तः^४ जज्ञानाः जाताः सर्वे स्वाः स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गभूता गतीः अनु गच्छन्ति ॥

१. त-म-मु-प्रापयति । २. त१.४.५.७-म१.२.४.६-मा विवेद; त२.६-मां विवेद । ३. त-म६-‘पूर्वे’ नास्ति । ४. त३-म१-पुस्तकयोः ‘परेयुः’ इत्यस्यानन्तरं किर्यांश्चिद्वकाशो विद्यते; म२-परेयुः पित्रादयो गताः । ५. म१-पुस्तके ‘गच्छन्तः’ इत्यस्यानन्तरं किर्यांश्चिद्वकाशः ।

आग्निमारुते 'मातली कव्यैः' इत्येषा धाव्या । सूत्रितं च—'इमं यम प्रस्तरमा हि सीद मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृहस्पतिर्ऋकभिर्वावृधानः' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृहस्पतिर्ऋकभिर्वावृधानः ।

यांश्च देवा वावृधुर्ये च देवान्त्स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति ॥ ३ ॥

मातली । कव्यैः । यमः । अङ्गिरःऽभिः । बृहस्पतिः । ऋकऽभिः । वृध्वानः ।

यान् । च । देवाः । वृधुः । ये । च । देवान् । स्वाहा । अन्ये । स्वधया । अन्ये । मदन्ति ॥ ३ ॥

१मातली । मातलिरिन्द्रस्य सारथिः । तद्वानिन्द्रो मातली । स च १कव्यैः कव्यभागिभिः^१ पितृभिः सह १ववृधानः वर्धमानो भवति । १यमः^२ च^३ १अङ्गिरोभिः पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति । — — — । तत्र १देवाः इन्द्रादयः १यांश्च कव्यभागादीन् पितृन् १ववृधुः वर्धयन्ति १ये १च कव्य-भागादयः पितरः १देवान् इन्द्रादीन् वर्धयन्ति तेषां मध्ये १अन्ये इन्द्रादयः १स्वाहा १मदन्ति स्वाहाकारेण हृष्यन्ति । १अन्ये पितरः १स्वधया स्वधाकारेण हृष्यन्ति ॥

महापितृयज्ञे यमस्य 'इमं यम' इत्यादिके द्वे अनुवाक्ये । 'इमं यम प्रस्तरमा^३ हि सीदेति द्वे' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति हि सूत्रितम् । सैषाग्निमारुतेऽपि^३ धाव्या । सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

इमं यम प्रस्तरमा हि सीदाङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः ।

आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहन्त्वेना राजन् हविषा मादयस्व ॥ ४ ॥

इमम् । यम् । प्रऽस्तरम् । आ । हि । सीद । अङ्गिरःऽभिः । पितृऽभिः । सम्ऽविदानः ।

आ । त्वा । मन्त्राः । कविऽशस्ताः । वहन्तु । एना । राजन् । हविषा । मादयस्व ॥ ४ ॥

हे १यम १अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः १पितृभिः १संविदानः ऐकमर्थं रातस्वस्व १इमं १प्रस्तरं विस्तीर्ण यज्ञविशेषम् १आ १सीद आगत्योपविश । १हि यस्मादेवं तस्मात् १कविशस्ताः विद्वद्भिर्ऋत्विग्भिः प्रयुक्ताः १मन्त्राः १त्वा त्वाम् १आ १वहन्तु । हे १राजन् १एना एतेन १हविषा तुष्टः १मादयस्व यजमानं हर्षय ॥

अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियैर्भिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व ।

विवस्वन्तं हुवे यः पिता तेऽस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निषद्य ॥ ५ ॥

अङ्गिरःऽभिः । आ । गहि । यज्ञियैभिः । यम । वैरूपैः । इह । मादयस्व ।

विवस्वन्तम् । हुवे । यः । पिता । ते । अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । आ । निऽसद्य ॥ ५ ॥

हे १यम १वैरूपैः विविधरूपयुक्तैर्वैरूपसामप्रियैवां १यज्ञियेभिः यज्ञयोग्यैः १अङ्गिरोभिः सह १आ १गहि आगच्छ । आगत्य च १इह अस्मिन् यज्ञे १मादयस्व यजमानं हर्षय । १यः विवस्वान् १ते तव १पिता अस्ति १अस्मिन् १यज्ञे तं १विवस्वन्तं १हुवे आह्वयामि । स चास्तीर्णं १बर्हिषि १आ १निषद्य उपविश्य यजमानं हर्षयतु ॥ ॥ १४ ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।

तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ६ ॥

अङ्गिरसः । नः । पितरः । नवग्वाः । अथर्वाणः । भृगवः । सोम्यासः ।

तेषाम् । वयम् । सुमतौ । यज्ञियानाम् । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ६ ॥

वअङ्गिरसः अङ्गिरोनामकाः वअथर्वाणः अथर्वनामकाः वभृगवः भृगुनामकाश्च वनः अस्माकं
वपितरः वनवग्वाः अभिनवगमनयुक्ताः । सदा^१ नूतनवत्प्रीतिजनका इत्यर्थः । ते च वसोम्यासः ।
सोममर्हन्तीति सोम्याः । वयज्ञियानां यज्ञार्हाणां वतेषां वसुमतौ अनुग्रहयुक्तायां बुद्धौ वयं वस्याम
सर्वदा तिष्ठेम । वअपि च वसौमनसे वभद्रे सौमनसस्य कारणे कल्याणे फले स्याम सर्वदा तिष्ठेम ॥

सत्रमध्ये दीक्षितमरणे 'प्रेहि' इत्याद्याः पञ्चर्चस्तृतीयावर्जिता होत्रा शंसनीयाः । सूत्रितं
च—'प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिरिति पञ्चानां तृतीयामुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति ॥

प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिर्यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुः ।

उभा राजाना स्वधया मदन्ता यमं पश्यासि वरुणं च देवम् ॥ ७ ॥

प्र । इहि । प्र । इहि । पथिभिः । पूर्व्येभिः । यत्र । नः । पूर्वे । पितरः । पराईयुः ।

उभा । राजाना । स्वधया । मदन्ता । यमम् । पश्यासि । वरुणम् । च । देवम् ॥ ७ ॥

वयत्र यस्मिन् स्थाने वनः अस्माकं वपूर्वे पुरातनाः वपितरः पितामहादयः वपरेयुः^२ वपूर्व्येभिः
पूर्वस्मिन् काले भवैः । अनादिकालप्रवृत्तैरित्यर्थः । वपथिभिः मार्गैः हे मत्पितः तत्स्थानं वप्रेहि
प्रगच्छ शीघ्रं गच्छ । गत्वा^३ च वस्वधया अमृताब्देन वमदन्ता मदन्तौ तृप्यन्तौ वराजाना राजानौ
वउभा उभौ वयमं वदेवं द्योतमानं ववरुणं वच वपश्यासि पश्य ॥

सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेनेष्टापूर्तेन परमे व्योमन् ।

हित्वायावृधं पुनरस्तमेहि सं गच्छस्व तन्वा सुवर्चाः ॥ ८ ॥

सम् । गच्छस्व । पितृभिः । सम् । यमेन । इष्टापूर्तेन । परमे । विओमन् ।

हित्वाय । अवृधम् । पुनः । अस्तम् । आ । इहि । सम् । गच्छस्व । तन्वा । सुवर्चाः ॥ ८ ॥

हे मदीय पितः ततस्त्वं^४ वपरमे उरकृष्टे व्योमन् व्योमनि स्वर्गाख्ये स्थाने स्वभूतैः वपितृभिः
सह वसं वगच्छस्व । वइष्टापूर्तेन श्रौतस्मार्तदानफलेन वसं गच्छस्व । तत इष्टापूर्तेन सहागम्य वभवृधं
पापं वहित्वा परित्यज्य वअस्तं त्रियमानाख्यं गृहम् वपृहि आगच्छ । ततः वसुवर्चाः^५ । तृतीयायै
प्रथमा । सुवर्चसा शोभनदीप्तियुक्तेन वतन्वा स्वशरीरेण वसं वगच्छस्व ॥

पैतृमेधिके कर्मणि श्मशानायतनं प्रोक्षति 'अपेत वीत' इति । सूत्रितं च—'गतोदकेन शमी-
शाखया^६ त्रिः प्रसव्यमायतनं परिव्रजन् प्रोक्षत्यपेत वीत वि च सर्पतातः' (आश्व. गृ. ४. २. १०) इति ॥

१. त-भ१.२.४-तदा । २. ग-त३.४-भ५.६-परेयुः परेताः । ३. त३.४-भ१.२.४.५-तत्र गत्वा;
त५-तां गत्वा । ४. ग-त्वं; त-भ-सु-अतस्त्वं । ५. ग-त-भ-सुवर्चाः नास्ति । ६. त-भ-शाखया ।

अपेत वीत वि च सर्पतातोऽस्मा एतं पितरो लोकमक्रन् ।

अहोभिरद्भिरक्तुभिर्व्यक्तं यमो ददात्यवसानमस्मै ॥ ९ ॥

अप । इत । वि । इत । वि । च । सर्पत । अतः । अस्मै । एतम् । पितरः । लोकम् । अक्रन् ।
अहः । ऽभिः । अतः । ऽभिः । अक्तुः । ऽभिः । वि । अक्तम् । यमः । ददाति । अव । ऽसानम् । अस्मै ॥ ९ ॥

इमंशाने पूर्व स्थिता हे पिशाचादयः । अतः अस्मात् प्रमृज्यमानदहनस्थानात् । अपेत अप-
गच्छत । वीत विशेषेण गच्छत । वि । सर्पत । च । इदं स्थानं परित्यज्य नानाभावेन दूरतरं देशं
गच्छतेत्यर्थः । पितरः । अस्मै मृतयजमानस्यार्थाय । एतं लोकम् इदं दहनस्थानम् । अक्रन् ।
यमस्याज्ञयान्वकुर्वन् । यमः अपि । अहोभिः दिवसैः । अद्भिः अभ्युक्ष्णोदकैः । अक्तुभिः रात्रिभिः
व्यक्तं संगतम् । शुद्धिनिमित्तैः कालोदकादिभिः शोधितमित्यर्थः । अवसानं दहनस्थानम् । अस्मै
मृतयजमानस्यार्थाय । ददाति दत्तवान् ॥

अनुस्तरण्या वृक्षौ पार्श्वयोरान्नफलाकृती । तावुद्धृत्य प्रेतस्य हस्तयोर्निदधाति 'अति द्रव
सारमेयौ' इति द्वाभ्याम् । सूत्रितं च—'वृक्षावुद्धृत्य पाण्योरादध्यादति द्रव सारमेयौ श्वानौ'
(आश्व. गृ. ४. ३. २०) इति ॥

अति द्रव सारमेयौ श्वानौ चतुरक्षौ शबलौ साधुना पथा ।

अथा पितृन्सुविदत्रां उपेहि यमेन ये सधमादं मदन्ति ॥ १० ॥

अति । द्रव । सारमेयौ । श्वानौ । चतुः । ऽक्षौ । शबलौ । साधुना । पथा ।

अथ । पितृन् । सु । विदत्रान् । उपेहि । यमेन । ये । सधमादम् । मदन्ति ॥ १० ॥

हे अग्ने । साधुना । पथा समीचीनेन मार्गेण । श्वानौ उभौ । अति । द्रव । अतिक्रम्य गच्छ ।
यमसंबन्धिनौ यौ श्वानौ प्रेतस्य बाधकौ तौ परित्यज्य समीचीनेन मार्गेण प्रेतं नयेत्यर्थः । कीदृशौ श्वानौ ।
सारमेयौ । सरमा नाम काचित् प्रसिद्धा देवशुनी । तस्याः पुत्रौ । चतुरक्षौ उपरिभागे पुनरप्यक्षिद्वयं
ययोस्तादृशौ । अथ शोभनमार्गेण गमनानन्तरं । ये पितरः । यमेन । सधमादं सहर्षं । मदन्ति
प्राप्नुवन्ति तान् । सुविदत्रान् सुवृत्तिज्ञान् । पितृन् । उपेहि उपगच्छ ॥ ॥ १५ ॥

यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ चतुरक्षौ पथिरक्षौ नृचक्षसौ ।

ताभ्यामेनं परि देहि राजन्स्वस्ति चास्मा अनमीवं च धेहि ॥ ११ ॥

यौ । ते । श्वानौ । यम । रक्षितारौ । चतुः । ऽक्षौ । पथिरक्षौ इति पथिऽरक्षौ । नृ । चक्षसौ ।

ताभ्याम् । एनम् । परि । देहि । राजन् । स्वस्ति । च । अस्मै । अनमीवम् । च । धेहि ॥ ११ ॥

हे राजन् हे यम । ते त्वदीयौ यौ श्वानौ विद्येते । ताभ्यां श्वभ्यां हे राजन् यम । एनं प्रेतं
परि । देहि रक्षार्थं प्रयच्छ । कीदृशौ श्वानौ । रक्षितारौ यमगृहस्य रक्षकौ । चतुरक्षौ अक्षिचतुष्टय-
युक्तौ । पथिरक्षौ मार्गस्य रक्षकौ । नृचक्षसौ मनुष्यैः ख्याप्यमानौ । श्रुतिस्मृतिपुराणाभिज्ञाः पुरुषास्तौ
प्रख्यापयन्ति । ताभ्यां श्वभ्यां दत्त्वा । अस्मै प्रेताय । स्वस्ति । च । क्षेममपि । अनमीवं । च । रोगाभाव-
मपि । धेहि संपादय ॥

उरुणसावसुतृषा उदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतो जनां अनु ।

तावस्मभ्यं दृशये सूर्याय पुनर्दातामसुमेधेह भद्रम् ॥ १२ ॥

उरुऽनसौ । असुऽतृषौ । उदुम्बलौ । यमस्य । दूतौ । चरतः । जनान् । अनु ।

तौ । अस्मभ्यम् । दृशये । सूर्याय । पुनः । दाताम् । असुम् । अथ । इह । भद्रम् ॥ १२ ॥

यमस्य संबन्धिनौ दूतौ श्वानौ जनौ अनु प्राणिनो लक्ष्मीकृत्य सर्वत्र चरतः । कीदृशौ । उरुणसौ दीर्घनासिकायुक्तौ असुतृषौ परकीयान् प्राणान् स्वीकृत्य तैस्तृप्यन्तौ उदुम्बलौ उरुबलौ विस्तीर्णबलौ । तौ उभौ दूतौ सूर्याय दृशये सूर्यस्य दर्शनार्थम् अथ दिने इह कर्मणि भद्रम् असु समीचीनं प्राणं पुनः अस्मभ्यं दाताम् अदत्ताम् ॥

यमाय सोमं सुनुत यमाय जुहुता हविः ।

यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरंकृतः ॥ १३ ॥

यमाय । सोमम् । सुनुत । यमाय । जुहुत । हविः ।

यमम् । ह । यज्ञः । गच्छति । अग्निदूतः । अरंऽकृतः ॥ १३ ॥

हे ऋत्विजः यमाय यमदेवतार्थं सोमं सुनुत । लतात्मकं सोममभिषुणुत । तथा यमार्थं जुहुतः जुहुत । अग्निदूतो यस्मिन् यज्ञे सोऽयम् अग्निदूतः । अग्नेर्दूतत्वमन्थन्नाज्ञातम्—‘अग्निदेवानां दूत आसीत्’ (तै. सं. २. ५. ८. ५) इति । अरंकृतः बहुभिर्द्रव्यैरलंकाररूपैर्युक्तः तादृशः यज्ञः यमं यममेव गच्छति ॥

यमाय घृतवद्धविर्जुहोत प्र च तिष्ठत ।

स नो देवेष्वायमदीर्घमायुः प्र जीवसे ॥ १४ ॥

यमाय । घृतवत् । हविः । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ।

सः । नः । देवेषु । आ । यमत् । दीर्घम् । आयुः । प्र । जीवसे ॥ १४ ॥

हे ऋत्विजः यूयं यमाय घृतवत् आज्येन संयुक्तं हविः पुरोडाशादिकं जुहोत जुहुत । प्र तिष्ठत च यमं यूयमुपतिष्ठध्वं च । देवेषु मध्ये सः यमो देवः प्र जीवसे प्रकृष्टजीवनार्थं यमः अस्माकं दीर्घमायुः आ यमत् प्रयच्छतु ॥

यमाय मधुमत्तमं राज्ञे हव्यं जुहोतन ।

इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वैभ्यः पथिकृद्भ्यः ॥ १५ ॥

यमाय । मधुमत्तमम् । राज्ञे । हव्यम् । जुहोतन ।

इदम् । नमः । ऋषिभ्यः । पूर्वजेभ्यः । पूर्वैभ्यः । पथिकृद्भ्यः ॥ १५ ॥

हे ऋत्विजः यमाय राज्ञे मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुरं हव्यं पुरोडाशादिकं हविः जुहोतन जुहुत । पूर्वजेभ्यः सृष्ट्यादावुत्पन्नेभ्यः अत एव पूर्वैभ्यः^२ अस्मत्तः पूर्वभाविभ्यः पथिकृद्भ्यः शोभनमार्गकारिभ्यः^३ ऋषिभ्यः इदं^४ प्रत्यक्षं यथा भवति तथा नमः अस्तु ॥

१. त-म२.६-असुं । २. त-म१.२.४-पूर्वजेभ्यः । ३. त-म-शोभनमार्गपथिकारिभ्यः । ४. त-म१.२.४.६-सु-य इदं ।

इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वीसो य उपरास ईयुः ।

ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा नूनं सुवृजनासु विश्व ॥ २ ॥

इदम् । पितृभ्यः । नमः । अस्तु । अद्य । ये । पूर्वीसः । ये । उपरासः । ईयुः ।

ये । पार्थिवे । रजसि । आ । निऽस्तताः । ये । वा । नूनम् । सुऽवृजनासु । विश्व ॥ २ ॥

वपूर्वासः यजमानोत्पत्तेः पूर्वमुत्पन्ना ज्येष्ठभ्रातृपितामहादयः वये वईयुः पितृलोकं प्राप्ताः । वये चान्ये वउपरासः यजमानजन्मन उपरि उत्पन्नाः कनिष्ठभ्रातृस्वपुत्रादय ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः । वये अय्यन्ये वपार्थिवे पृथिवीसंबन्धिनि वरजसि रजोगुणकार्येऽस्मिन् कर्मणि वआ वनिषत्ताः हविः स्वीकर्तुमागत्योपविष्टाः । वये ववा केचिदन्ये बन्धुवर्गरूपाः पितरः वविश्व बन्धुरूपासु प्रजासु आ निषत्ताः धाद्वाद्विस्वीकारायागत्योपविष्टाः । कीदृशीषु विश्व । वसुवृजनासु । वृज्यते परित्यज्यते दारिद्र्यमनेनेति वृजनं धनम् । शोभनं वृजनं यासां ताः सुवृजनाः । तादृशीषु । धनसमृद्ध्या श्राद्धादि-कर्मपरास्वित्यर्थः । सर्वेभ्य उक्तेभ्यः वपितृभ्यः^१ वअद्य अस्मिन् कर्मणि वइदं वनमः वअस्तु । अद्य-माहुतिप्रदानपूर्वको नमस्कारो भवतु ॥

आहं पितृन्सुविदत्राँ अवित्सि नपातं च विक्रमणं च विष्णोः ।

बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वस्त इहागमिष्ठाः ॥ ३ ॥

आ । अहम् । पितृन् । सुऽविदत्रान् । अवित्सि । नपातम् । च । विऽक्रमणम् । च । विष्णोः ।

बर्हिऽसदः । ये । स्वधया । सुतस्य । भजन्त । पित्वः । ते । इह । आऽगमिष्ठाः ॥ ३ ॥

वअहं यजमानः वसुविदत्रान् मदीयां भक्तिं सुष्ठु जानतः वपितृन् वअवित्सि आभिमुख्येन लब्धवानस्मि । वविष्णोः व्यापिनो यज्ञस्य वनपातं वच विनाशाभावं च वविक्रमणं वच विशेषेण प्रवृत्तिं च लब्धवानस्मि । वये पितरः वबर्हिषदः बर्हिषि^२ सीदन्ति^३ वते वइह अस्मिन् कर्मणि वआगमिष्ठाः अतिशयेनागताः । आदरपूर्वं समागत्य वस्वधया पुरोडाशाद्यद्येन सह वसुतस्य अभिषुतस्य सोमलक्षणस्य वपित्वः पितोरन्नस्य भागं वभजन्त सेवन्ते उपयुज्यते ॥

बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वागिमा वो हव्या चक्रमा जुषध्वम् ।

त आ गतावसा शतमेनार्थ नः शं योररपो दधात ॥ ४ ॥

बर्हिऽसदः । पितरः । ऊती । अर्वाक् । इमा । वः । हव्या । चक्रम् । जुषध्वम् ।

ते । आ । गत । अवसा । शम्ऽतमेन । अर्थ । नः । शम् । योः । अरपः । दधात ॥ ४ ॥

हे वबर्हिषदः । यज्ञे सीदन्तीति बर्हिषदः । अत्रापि 'ये वै यज्वानस्ते पितरो बर्हिषदः' (तै.ब्रा.१.६.९) इत्यत्र श्रुतवाद्यागं कृत्वा मृत्युं पितृलोकं प्राप्ता बर्हिषदः । तादृशा हे वपितरः वअर्वाक् अर्वाचीनानामस्माकम् वऊती रक्षा भवद्भिः कर्तव्येति शेषः । ववः युष्मदर्थम् वइमा वहव्या एतानि हवींषि वचक्रम अतस्तानि वजुषध्वम्^३ । वते हविर्जुष्टवन्तो यूयं वशतमेन सुखतमेन वअवसा रक्षणेन

निमित्तभूतेन वआ^१ वगत^१ आभिमुख्येनास्मान् प्राप्तु^२ । वअथ अनन्तरं वनः अस्मभ्यं वशं सुखं
वयोः दुःखवियोगम् वअरपः पापरहितं च वदधात दत्त ॥

महापितृयज्ञे 'पितरः सोमवन्तः' इत्यस्य याज्या 'उपहूताः पितरः' इत्येषा । सूत्रितं च—
'उपहूताः पितरः सोम्यासस्त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

उपहूताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ।

त आ गमन्तु त इह श्रुवन्त्वर्धिं ब्रुवन्तु तैऽवन्त्वस्मान् ॥ ५ ॥

उपहूताः । पितरः । सोम्यासः । बर्हिष्येषु । निधिषु । प्रियेषु ।

ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । अर्धिं । ब्रुवन्तु । ते । अवन्तु । अस्मान् ॥ ५ ॥

वसोम्यासः सोम्या अस्मदनुग्रहपराः सोमसंपादिनो वा वपितरः वबर्हिष्येषु यागार्हेषु वप्रियेषु
वसिकरेषु वनिधिषु निधिसद्वेषु हविःषु निमित्तभूतेषु सस्सु वउपहूताः अस्माभिराहूताः वते पितरः
वआ वगमन्तु आगच्छन्तु । आगत्य च वइह अस्मिन् कर्मणि अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीः वश्रुवन्तु
श्रुवन्तु । श्रुत्वा च वअधि वब्रुवन्तु । साधुरयं यजमान इत्यादरेण कथयन्तु । वते तादृशाः पितरः
वअस्मान् वअवन्तु रक्षन्तु ॥ १७ ॥

आच्या जानु दक्षिणतो निषद्येमं यज्ञमभि गृणीत विश्वे ।

मा हिंसिष्ट पितरः केन चित्तो यद्व आगः पुरुषता कराम ॥ ६ ॥

आऽअर्घ्यं । जानुं । दक्षिणतः । निऽसद्यं । इमम् । यज्ञम् । अभि । गृणीत । विश्वे ।

मा । हिंसिष्ट । पितरः । केन । चित् । नः । यत् । वः । आगः । पुरुषता । कराम ॥ ६ ॥

पितृणामयं स्वाभाविको धर्मः 'अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्य' (वा. ब्रा.
२. ४. २. २) इति वचनात् । हे पितरः वविश्वे सर्वे यूयं वजानु वआच्य भूमौ निपात्य वदक्षिणतः
दक्षिणपार्श्वे वनिषद्य उपविश्य वइमम् अस्मदीयं वयज्ञमभि वगृणीत अभिष्टुत । विशिष्टवृत्तियोगात्
परया प्रीत्या सगुणोऽयं यज्ञ इति प्रशंसतेत्यर्थः । अपि च ववः युष्माकं वयत् किञ्चित् कर्मवैगुण्य-
जनितम् वआगः अपराधं वपुरुषता मनुष्यत्वेन हेतुना वकराम वयं कृतवन्तः हे वपितरः तेन वकेन
वचित् अप्यपराधेन वनः अस्मान् वमा वहिंसिष्ट ॥

आसीनासो अरुणीनामुपस्थे रयिं धत्त दाशुषे मर्त्याय ।

पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः प्र यच्छत त इहोर्जं दधात ॥ ७ ॥

आसीनासः । अरुणीनाम् । उपऽस्थे । रयिम् । धत्त । दाशुषे । मर्त्याय ।

पुत्रेभ्यः । पितरः । तस्य । वस्वः । प्र । यच्छत । ते । इह । ऊर्जम् । दधात ॥ ७ ॥

वअरुणीनाम् आरोचमानानां ज्वालानां वा देवतानां वा वउपस्थे समीपस्थाने वेद्यास्थे
वआसीनासः उपविष्टाः पितरो यूयं वदाशुषे हविर्दत्तवते वमर्त्याय मनुष्याय यजमानाय वरयि

धनं वधत् दत्त । हे पितरः यूयं वतस्य यजमानस्य पुत्रेभ्यः वस्वः वसु धनं प्र वयच्छत । एते तादृशा यूयम् वदह अस्मिन् अस्मदीये कर्मणि ऊर्जं धनं वदधात निधत्त ॥

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽनुहिरे सोमपीथं वसिष्ठाः ।

तेभिर्यमः संरराणो हवींष्युशनुशङ्निः प्रतिकाममत्तु ॥ ८ ॥

ये । नः । पूर्वे । पितरः । सोम्यासः । अनुऽऊहिरे । सोमऽपीथम् । वसिष्ठाः ।

तेभिः । यमः । सम्ऽरराणः । हवींषि । उशन् । उशत्ऽभिः । प्रतिऽकामम् । अत्तु ॥ ८ ॥

वसोम्यासः सोमसंपादिनः वसिष्ठाः । वस्तुतमाः कृताच्छादना धनवत्तमा वा नः अस्माकं एते पूर्वे पितरः सोमपीथं सोमपानम् अनूहिरे आनुपूर्व्येण देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च प्राप्नुवन्तः । दत्तवन्त इत्यर्थः । उशन् पितृभिः सह संभोगं कामयमानः यमः पितृपतिः उशङ्निः यमेन सह संभोगं कामयमानैः एतेभिः तैरस्मदीयैः पितृभिः सह रराणः रममाणः हवींषि अस्माभिर्दत्तानि प्रतिकामं कामकामं प्रति अत्तु । यानि यानि हवींषि कामयते तानि तानि भक्षयत्वित्यर्थः ॥

महापितृयज्ञे अग्नेः कव्यवाहनस्य 'ये तातृषुः' इत्येषा प्रथमानुवाक्या । सूत्रितं च—'ये तातृषु-देवत्रा जेहमानास्त्वदग्ने काव्या त्वन्मनीषाः' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

ये तातृषुर्देवत्रा जेहमाना होत्राविदः स्तोमतष्टासो अर्कैः ।

आग्ने याहि सुविदत्रेभिरवाङ् सत्यैः कव्यैः पितृभिर्धर्मसङ्निः ॥ ९ ॥

ये । तातृषुः । देवऽत्रा । जेहमानाः । होत्राऽविदः । स्तोमऽतष्टासः । अर्कैः ।

आ । अग्ने । याहि । सुऽविदत्रेभिः । अवाङ् । सत्यैः । कव्यैः । पितृऽभिः । धर्मसत्ऽभिः ॥ ९ ॥

देवत्रा देवान् जेहमानाः क्रमेण गच्छन्तः । क्रमेण देवत्वं प्राप्ता इत्यर्थः । होत्राविदः यज्ञान् सम्यक् कर्तुं वेदितारः अर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः स्तोमतष्टासः स्तोमानां च सम्यक्कर्तारः एते पितरः तातृषुः तृप्यन्ति हे अग्ने त्वं तैः पितृभिः अवाङ् अस्मदभिमुखः आ याहि आगच्छ । कीदृशैः । सुविदत्रेभिः सुविदत्रैः सत्यैः अविसंवादिभिः कव्यैः । कव्यं नाम पितृदेवत्यं हविः । तत्संबन्धिभिः । यद्वा कव्यैः कविभिर्मैधाविभिः । स्वार्थिको यत् । धर्मसङ्निः यज्ञसादिभिः ॥

ये सत्यासो हविरदौ हविष्पा इन्द्रेण देवैः सरथं दधानाः ।

आग्ने याहि सहस्रं देववन्दैः परैः पूर्वेः पितृभिर्धर्मसङ्निः ॥ १० ॥

ये । सत्यासः । हविऽअदः । हविऽपाः । इन्द्रेण । देवैः । सरथम् । दधानाः ।

आ । अग्ने । याहि । सहस्रम् । देवऽवन्दैः । परैः । पूर्वेः । पितृऽभिः । धर्मसत्ऽभिः ॥ १० ॥

वसत्यासः सत्याः एते पितरः हविरदः भक्षणयोग्यस्य हविषोऽत्तारो भक्षयितारः हविष्पाः पानयोग्यस्य हविषः पातारः इन्द्रेण देवैः सरथं समानमेकं तुल्यं वा रथं वदधानाः । लब्धे ज्ञानम् । गमनाय सदा धारयन्ति हे अग्ने तैः पितृभिः सह आ याहि आगच्छ । कीदृशः । सहस्रम् । तृतीयायै प्रथमा । सहस्रेण । बहुभिरित्यर्थः । देववन्दैः देवसंबन्धिभिः स्तोत्रैर्युक्तः परैः परकालिनैः पूर्वेः पूर्वकालिनैः धर्मसङ्निः यज्ञसादिभिर्महावीरसादिभिरादित्यसादिभिर्वा ॥ १० ॥

महापितृयज्ञे 'पितरोऽग्निष्वात्ताः' इत्यस्य 'अग्निष्वात्ताः पितरः' इत्येषा प्रथमानुवाक्या । सूत्रितं च—'अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत ये चेह पितरो ये च नेह' (आश्व. श्रौ. २.१९) इति ॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छतु सदःसदः सदत सुप्रणीतयः ।

अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हिष्यथा रयिं सर्ववीरं दधातन ॥ ११ ॥

अग्निऽस्वात्ताः । पितरः । आ । इह । गच्छत । सदःऽसदः । सदत । सुऽप्रणीतयः ।

अत्त । हवींषि । प्रऽयतानि । बर्हिषि । अथ । रयिम् । सर्वऽवीरम् । दधातन ॥ ११ ॥

वअग्निष्वात्ताः^१ अग्निना स्वादिता एतन्नामकाः वपितरः यूयम् वइह अस्मिन् पितृकर्मणि वआ गच्छत । आगत्य च हे वसुप्रणीतयः अभिपूजितप्रणयनाः यूयं वसदःसदः तत्तत्स्थानं^२ वसदत सीदत । तत्र तत्र स्थाने यथेष्टमुपविशतेत्यर्थः । उपविश्य च वबर्हिषि आसादितानि वप्रयतानि शुचीनि वहवींषि वअत्त भक्षयत । वअथ अनन्तरं वसर्ववीरं सर्ववीरैः पुत्रपौत्रैरुपेतं वरयिं धनं वदधातन अस्मभ्यं दत्त ॥

महापितृयज्ञे वषट्कारक्रियायां 'त्वमग्न ईळितः' इत्येषा स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च—'योऽग्निः कव्यवाहनस्त्वमग्न ईळितो जातवेद इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

त्वमग्न ईळितो जातवेदोऽवाहुन्यानि सुरभीणि कृत्वी ।

प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । ईळितः । जातऽवेदः । अवाद् । हुन्यानि । सुरभीणि । कृत्वी ।

प्र । अदाः । पितृऽभ्यः । स्वधया । ते । अक्षन् । अद्धि । त्वम् । देव । प्रऽयता । हवींषि ॥ १२ ॥

हे वजातवेदः । जातं सर्वं जगद्वेत्तीति जातवेदः । तथाविध हे अग्ने वईळितः अस्माभिः स्तुतः वत्वं वह्न्यानि अस्मदीयानि हवींषि वसुरभीणि सुगन्धीनि वकृत्वी कृत्वा वअवाद् वह्नं कृतवानसि । कृत्वा च वपितृभ्यः वप्रादाः । वते च पितरः वस्वधया स्वधाकारेण दत्तं हविः वअक्षन् अदन्तु । हे वदेव वत्वम् अपि वप्रयता प्रयत्नसंपादितानि वहवींषि वअद्धि भक्षय ॥

महापितृयज्ञे 'ये चेह' इति द्वितीयानुवाक्या । सूत्रमुक्तम् ॥

ये चेह पितरो ये च नेह यांश्च विन्न यां उ च न प्रविन्न ।

त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः स्वधाभिर्यज्ञं सुकृतं जुषस्व ॥ १३ ॥

ये । च । इह । पितरः । ये । च । न । इह । यान् । च । विन्न । यान् । ऊँ इति ।

च । न । प्रऽविन्न ॥ त्वम् । वेत्थ । यति । ते । जातऽवेदः ।

स्वधाभिः । यज्ञम् । सुऽकृतम् । जुषस्व ॥ १३ ॥

१. त—'अग्निष्वात्ताः' नास्ति । २. त—स्वतत्स्थानं; त३-भ१.२.४-सत्तत्स्थानं; भ३-स्वस्थानं; सु-स्वस्थानं ।

ये च पितरः इह अस्मत्समीपे वर्तन्ते ये च इह न सन्ति । यांश्च पितॄन् विश्वं संनिष्ठस्वाजानीमः यौ^१ उ च न अपि^२ च न प्रविद्य विप्रकृष्टत्वाद्भयं न विजानीमः । यति^३ ते यावन्तस्ते^४ भवन्ति तान् सर्वान् यथोक्तान् हे जातवेदः उत्पन्नसर्ववस्तुविषयज्ञानाग्रे त्वं वेत्थ जानासि^५ । स्वधाभिः हविलक्षणेभ्यैः सुकृतं साधु कृतं यज्ञं जुषस्व ग्रीत्या गृहाण ॥

पूर्वोक्त एव यानि 'ये अग्निदग्धाः' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'ये अग्निदग्धा ये अनग्नि-दग्धा इमं यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा मध्ये दिवः स्वधया मादयन्ते ।

तेभिः स्वरात्सुनीतिमेतां यथावशं तन्वम् कल्पयस्व ॥ १४ ॥

ये । अग्निदग्धाः । ये । अनग्निदग्धाः । मध्ये । दिवः । स्वधया । मादयन्ते ।

तेभिः । स्वराद् । असुनीतिम् । एताम् । यथावशम् । तन्वम् । कल्पयस्व ॥ १४ ॥

ये पितरः अग्निदग्धाः अग्निना भस्मीकृताः । इमं शानं प्राप्ता इत्यर्थः । ये च पितरः अनग्निदग्धाः इमं शानकर्म न प्राप्ताः मध्ये दिवः द्युलोकस्य मध्ये स्वधया हविलक्षणेनाग्नेन मादयन्ते तृप्यन्ति^६ हे अग्ने स्वराद् स्वकर्मापभोगेन दीप्यमानः तेभिः तैः पितृभिः सहितः सन् असुनीतिं प्राणानां विषयेषु नेतारमस्मत्पित्रन्तरात्मानम् एतां तन्वम् एतदेवताशरीरं यथावशं यथाकामं कल्पयस्व समर्थयस्व । प्रासयेत्यर्थः^७ ॥ १९ ॥

'मैनम्' इति चतुर्दशर्चं षोडशं सूक्तं यमपुत्रस्य दमनस्यापमम् । आदितो दश त्रिष्टुभः ततश्चतस्रोऽनुष्टुभः । अग्निदेवता । तथा चातुक्रान्तं—'मैनं दमन आग्नेयं चतुरनुष्टुबन्तम्' इति । दीक्षितमरण आद्याः षड्वचः शंसनीयाः । सूत्रितं च—'मैनमग्ने वि दहो माभि शोच इति षट् पूषा त्वेत्तञ्चावयतु प्र विद्वान्' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति । दह्यमानस्य प्रेतस्योपस्थानेऽप्येताः शंसनीयाः ॥

मैनमग्ने वि दहो माभि शोचो मास्य त्वचं चिक्षिपो मा शरीरम् ।

यदा शृतं कृणवौ जातवेदोऽथैमेनं प्र हिणुतात्पितृभ्यः ॥ १ ॥

मा । एनम् । अग्ने । वि । दहः । मा । अभि । शोचः । मा । अस्य । त्वचम् । चिक्षिपः । मा । शरीरम् । यदा । शृतम् । कृणवः । जातवेदः । अथ । ईम् । एनम् । प्र । हिणुतात् । पितृभ्यः ॥ १ ॥

हे अग्ने एनं प्रेतं मा वि दहः । विशोषेण दग्धं मपीभूतं मा कुरु । माभि शोचः अभितः शोकेन संतापेन युक्तं मा कुरु । अस्य त्वचं मा चिक्षिपः इतस्ततो विक्षिप्तां मा^८ कुरु^९ । शरीरम् अपि विक्षिप्तं मा कुरु । हे जातवेदः अग्ने यदा त्वं शृतं पक्वं सुदग्धं कृणवः करिष्यसि अथ तदानीम् ईमेनं प्रेतं पितृभ्यः प्र हिणुतात् पितृसमीपे प्रेरय ॥

शृतं यदा करसि जातवेदोऽथैमेनं परि दत्तात्पितृभ्यः ।

यदा गच्छात्यसुनीतिमेतामथा देवानां वशनीर्भवाति ॥ २ ॥

१. त-भ६-एषां; त३-भ१.२.४-तां । २. उद्गीथ-यानपि । ३. त-भ६-वार्यस्तते । ४. त-जानामि । ५. ग-वृत्ते वृथयंतु; त-भ-तृप्यंतु । ६. त-भ६-प्रासायेत्यर्थः; उद्गीथ-गामयस्वेत्यर्थः । ७. त२.३. ७-भ-'मा कुरु' नास्ति । ८. ग-भ-त्वं यदा ।

शुतम् । यदा । करसि । जातऽवेदः । अर्थ । ईम् । एनम् । परि । दत्तात् । पितृऽभ्यः ।
यदा । गच्छाति । असुऽनीतिम् । एताम् । अर्थ । देवानाम् । वशऽनीः । भवति ॥ २ ॥

हे ऽजातवेदः ऽयदा प्रेतशरीरं ऽश्रुतं पकं ऽकरसि करिष्यसि ऽअथ ऽईम् तदानीमेव ऽएनं प्रेतं
ऽपितृभ्यः ऽपरि ऽदत्तात् प्रयच्छ । ऽयदा अर्थं प्रेतः ऽएताम् अग्निना कृताम् ऽअसुनीतिं प्राणस्य नयनं
प्राणप्रेरणं ऽगच्छाति^१ प्राप्नोति ऽअथ तदानीमेव ऽदेवानां ऽवशनीः देवानां वशं प्रापितो भवति^२ ॥

सूर्यं चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा द्यां च गच्छ पृथिवीं च धर्मेणा ।

अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रति तिष्ठा शरीरैः ॥ ३ ॥

सूर्यम् । चक्षुः । गच्छतु । वातम् । आत्मा । द्याम् । च । गच्छ । पृथिवीम् । च । धर्मेणा ।
अपः । वा । गच्छ । यदि । तत्र । ते । हितम् । ओषधीषु । प्रति । तिष्ठ । शरीरैः ॥ ३ ॥

हे प्रेत त्वदीयं ऽचक्षुः इन्द्रियं ऽसूर्यं ऽगच्छतु प्राप्नोतु । ऽआत्मा प्राणः ऽवातं बाह्यं वायुं
गच्छतु । अपि च त्वमपि ऽधर्मेणा सुकृतेन तत्फलं भोक्तुं ऽद्यां ऽच । अत्र चशब्दो विकल्पार्थः ।
द्युलोकं वा ऽपृथिवीं ऽच पृथिवीं वा ऽगच्छ प्राप्नुहि^३ । ऽअपो ऽवा अन्तरिक्षलोकं ऽगच्छ प्राप्नुहि ।
ऽतत्र अन्तरिक्षे ऽहितं स्थापितं ऽते तव कर्मफलम् । ऽओषधीषु ऽशरीरैः शरीरावयवैः ऽप्रति ऽतिष्ठ ॥

अजो भागस्तपसा तं तपस्व तं ते शोचिस्तपतु तं ते अर्चिः ।

यास्ते शिवास्तुन्वा जातवेदस्ताभिर्वहैनं सुकृतांस्तु लोकम् ॥ ४ ॥

अजः । भागः । तपसा । तम् । तपस्व । तम् । ते । शोचिः । तपतु । तम् । ते । अर्चिः ।
याः । ते । शिवाः । तुन्वाः । जातवेदः ।

ताभिः । वह । एनम् । सुऽकृताम् । ऊँ इति । लोकम् ॥ ४ ॥

ऽअजः जननरहितः शरीरेन्द्रियादिभागव्यतिरिक्तोऽन्तरपुरुषलक्षणो यः ऽभागः अस्ति हे अग्ने
ते त्वदीयेन ऽतपसा तापनेन ऽतं तादृशं भागं ऽतपस्व तसं^४ कुरु । तथा ऽते तव ऽशोचिः शोक-
हेतुः^५ ज्वालाविशेषः ऽतं भागं ऽतपतु संस्करोतु । अपि^६ च ऽते तव ऽअर्चिः भासको ज्वालाविशेषः
ऽतं भागं तपतु संस्करोतु^६ । तपःशोचिरर्चिःशब्दानां संतापतारतम्येन भेदः । हे ऽजातवेदः ऽते तव
ऽयाः ऽतन्वः मूर्तयः ऽशिवाः सुखहेतवो न तु तापप्रदाः ऽताभिः ऽएनं तनूभिः प्रेतं ऽसुकृतां
शोभनकर्मकारिणां ऽलोकं स्थानं ऽवह प्रापय । उशब्दः पूरणः ॥

अव सृज पुनरग्ने पितृभ्यो यस्तु आहुतश्चरति स्वधाभिः ।

आयुर्वसान् उप वेतु शेषः सं गच्छतां तुन्वा जातवेदः ॥ ५ ॥

अव । सृज । पुनः । अग्ने । पितृऽभ्यः । यः । ते । आऽहुतः । चरति । स्वधाभिः ।

आयुः । वसानः । उप । वेतु । शेषः । सम । गच्छताम् । तुन्वा । जातवेदः ॥ ५ ॥

१. ग-त-भ६.७-गच्छति; भ१.२ ४-गच्छति; सु-गच्छाति गच्छति । २. सु-भवति । ३. त-भ६-
प्राप्नुहि याहि । ४. त-भ-तपनं । ५. त४-शोकहेतुत्वात् ; त५.६.७-शोकहेतु । ६. त-‘अपि
च ... संस्करोतु’ नास्ति ।

हे ऽअग्ने ऽयः प्रेतः पुमान् ऽआहुतः चितौ मन्त्रेण समर्पितः सन् ऽस्वधाभिः स्वधाकारसमर्पितैः उदकादिभिः सह ऽचरति तं प्रेतं ऽपितृभ्यः पितृप्राप्त्यर्थं ऽपुनः^१ ऽअव ऽसृज^२ भूयः प्रेरय । अयं प्रेतः ऽआयुः जीवनं ऽवसानः आच्छादयन् । आयुषा युक्त इत्यर्थः । ऽश्लेषः शिष्यमाणमस्थिलक्षणं यजनीयं शरीरम् ऽउप ऽवेतु उपगच्छतु । हे ऽजातवेदः तव प्रसादात् ऽतन्वा शरीरेण ऽसं ऽगच्छतां संगतो भवतु ॥ २० ॥

यत्तै कृष्णः शकुन आतुतोद पिपीलः सर्प उत वा श्वापदः ।

अग्निष्टद्विश्वादगदं कृणोतु सोमश्च यो ब्राह्मणां आविवेश ॥ ६ ॥

यत् । ते । कृष्णः । शकुनः । आऽतुतोद । पिपीलः । सर्पः । उत । वा । श्वापदः ।

अग्निः । तत् । विश्वऽअत् । अगदम् । कृणोतु । सोमः । च । यः । ब्राह्मणान् । आऽविवेश ॥ ६ ॥

हे मृतशरीर ऽते तव संबन्धि ऽयत् अङ्गं ऽकृष्णः ऽशकुनः काकाख्यः ऽआतुतोद । आङ् ईषदर्थे । ईषतुश्चवान् । तथा ऽपिपीलः पिपीलिका वा ऽसर्पः वा ऽउत ऽवा अपि वा ऽश्वापदः श्वश्रृगालादिः । एतेषामन्यतमो यदि तुल्यवानित्यर्थः । ऽविश्वात् सर्वस्यात्ता ऽअग्निः ऽतत् तादृशमङ्गम् ऽअगदं ऽकृणोतु दीपरहितं करोतु । संस्करोत्वित्यर्थः । तथा ऽसोमश्च^३ देवतारूप ओषधिरूपो वा संस्करोतु । ऽयः सोमः ऽब्राह्मणान् ऋत्विगादीन् ऽआविवेश प्रविष्टवान् ॥

अनुस्तरण्या वपया प्रेतस्य मुखम् 'अग्नेर्वर्म' इत्यनया प्रोर्णुयात् । सूत्रितं च—'अनुस्तरण्या^४ वपामुत्खिद्य शिरोमुखं प्रच्छादयेदग्नेर्वर्मं परि गोभिर्व्यस्येति' (आश्व. गृ. ४. ३. १९) इति^५ ॥

अग्नेर्वर्मं परि गोभिर्व्यस्यस्व सं प्रोर्णुष्व पीवसा मेदसा च ।

नेत्वा धृष्णुर्हरसा जर्हपाणो दधृक्विधक्ष्यन्पर्यङ्क्ष्याति ॥ ७ ॥

अग्नेः । वर्मं । परि । गोभिः । व्यस्यस्व । सम् । प्र । ऊर्णुष्व । पीवसा । मेदसा । च ।

न । इत् । त्वा । धृष्णुः । हरसा । जर्हपाणः । दधृक् । विऽधक्ष्यन् । परिऽअङ्क्ष्याति ॥ ७ ॥

हे प्रेत ऽअग्नेः स्वभूतं ऽवर्मं ज्वालालक्षणं कवचं ऽगोभिः अनुस्तरणीगोचर्मणा ऽपरि ऽव्ययस्व परितः संवृणु । किञ्च ऽपीवसा स्थूलेन ऽमेदसा ऽच ऽसं सम्यक् ऽप्रोर्णुष्व आच्छादय । एवं कृते सति ऽहरसा तेजसा ऽधृष्णुः धर्षणशीलः ऽजर्हपाणः अत्यर्थं हृष्यन् ऽदधृक् ऽष्टः प्रगल्भः । 'ऋत्विक्' इत्यादिना दधृक्शब्दो निपातितः । ऽविधक्ष्यन् विविधं भस्मीकरिष्यन् एवंभूतोऽग्निः ऽत्वा त्वां ऽनेत् पर्यङ्क्ष्याति नैव सर्वतो विस्तारयति । अखेर्गत्यर्थाल्लेख्याडागमः ॥

'इममग्ने चमसम्' इत्यनया प्रणीताप्रणयनमनुमन्त्रयते । सूत्रितं च—'इममग्ने' चमसं मा वि जिह्वर इति प्रणीताप्रणयनमनुमन्त्रयते' (आश्व. गृ. ४. ३. २४) इति^६ ॥

इममग्ने चमसं मा वि जिह्वरः प्रियो देवानामुत सोम्यानाम् ।

एष यश्चमसो देवपानस्तस्मिन्देवा अमृतां मादयन्ते ॥ ८ ॥

१. त-भ६-पुनरवासृजः; त३-भ१.२.६.७-पुनरवासृज । २. त-सोम अश्व । ३. ग-त-भ१.२. ४.५- 'अनुस्तरण्या.....इति' नास्ति; भ६-अग्नेर्वर्मं परि गोभिर्व्यस्येतीति । ४. ग-त-भ१.२.४.५. ७- 'इममग्ने.....इति' नास्ति ।

इमम् । अग्ने । चमसम् । मा । वि । जिह्वरः । प्रियः । देवानाम् । उत । सोम्यानाम् ।

एषः । यः । चमसः । देवऽपानः । तस्मिन् । देवाः । अमृताः । मादयन्ते ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने ऽइमं ऽचमसं प्रणीताप्रणयनं ऽमा ऽवि ऽजिह्वरः मा विचालीः । यश्चमसः ऽदेवानाम् इन्द्रादीनां ऽप्रियः ऽउत अपि च ऽसोम्यानां सोमार्हाणां पितॄणां प्रियः । किंच ऽयः ऽएषः ऽचमसः ऽदेवपानः । देवाः पिबन्त्यस्मिन्निति । देवपानस्थानीयो भवति ऽतस्मिन्^१ चमसे ऽअमृताः मरणवर्जिताः ऽदेवाः पितरश्च ऽमादयन्ते हव्यैः कव्यैश्च हृष्टा भवन्ति^२ ॥

क्रव्यादमग्निं प्र हिणोमि दूरं यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः ।

इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ९ ॥

क्रव्यऽअदम् । अग्निम् । प्र । हिणोमि । दूरम् । यमराज्ञः । गच्छतु । रिप्रवाहः ।

इह । एव । अयम् । इतरः । जातऽवेदाः । देवेभ्यः । हव्यम् । वहतु । प्रजानन् ॥ ९ ॥

आहिताग्निमरण^३ एतदादिके^२ द्वे क्रवावौपासनोद्वासने विनियुक्ते । तत्र प्रथमायाः पूर्वाधेन दक्षिणस्यां दिशि चतुष्पथादावौपासनाग्निं निरस्यति । उत्तरेण शान्तिकर्मार्थमादत्ते (आश्व. गृ. ४. ६) । ऽक्रव्यादम् । क्रव्यमाभिषम् । तस्यात्तारं तीव्रम् ऽअग्निं ऽदूरं विप्रकृष्टदेशे ऽप्र ऽहिणोमि प्रगमयामि । 'हि गतौ' स्वादिः । ऽरिप्रवाहः । रिप्रं पापम् । तस्य वोढा सोऽग्निः ऽयमराज्ञः यमो राजा येषां तान् यमराजकान् अन्यप्रदेशान् ऽगच्छतु प्राप्नोतु । ऽअयं शान्तिकर्मार्थमुपादत्तः ऽइतरः क्रव्यादादन्यः ऽजातवेदाः जातानां वेदिता जातधनो वा ऽप्रजानन् सर्वैर्विज्ञायमानोऽग्निः ऽइहैव देशे ऽदेवेभ्यः देवार्थं ऽहव्यं हवनयोग्यं हविः ऽवहतु प्रापयतु ॥

यो अग्निः क्रव्यात्प्रविवेश वो गृहमिमं पश्यन्नितरं जातवेदसम् ।

तं हरामि पितृयज्ञाय देवं स घर्ममिन्वात्परमे सुधस्थे ॥ १० ॥

यः । अग्निः । क्रव्यऽअत् । प्रऽविवेश । वः । गृहम् । इमम् । पश्यन् । इतरम् । जातऽवेदसम् ।

तम् । हरामि । पितृऽयज्ञाय । देवम् । सः । घर्मम् । इन्वात् । परमे । सुधस्थे ॥ १० ॥

ऽयः क्रव्यादः ऽअग्निः देवो युष्माकं गृहिणां ऽगृहं ऽप्रविवेश प्रविष्टवान् ऽतं क्रव्यादं ऽदेवं ऽहरामि । गृहाद्गृहिर्निष्क्रामयामीत्यर्थः । किमर्थम् । ऽपितृयज्ञाय तदर्थम् । किं कुर्वन् । ऽइमम् ऽइतरं तस्मादन्यं हव्यवाहं ऽजातवेदसं ऽपश्यन् पर्यालोचयन् । तथा सति क्रव्यादात्परोऽग्निः ऽपरमे उत्कृष्टे ऽसुधस्थे सहस्थाने ऽघर्मं यज्ञम् ऽइन्वात् प्राप्नोतु । पितृभिर्घर्मपैः सहेति शेषः ॥ ॥ २१ ॥

महापितृयज्ञे वषट्कारक्रियायां 'यो अग्निः क्रव्यवाहनः^३' इत्येषा स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च—'यो अग्निः क्रव्यवाहनस्त्वमग्ने^४ ईळितो जातवेद इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

यो अग्निः क्रव्यवाहनः पितृन्यश्च दृतावृधः ।

प्रेतु हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥ ११ ॥

१. त-तस्मिन्...भवन्ति' नास्ति । २. त-भ६-अतिक्रमणे एतदादि; त३-अतिमरणे एतदादि; भ१.२.४-अग्निमरणं एतदादि । ३. त१.७-भ६-मु-क्रव्यवाहनः । ४. त२.७-भ२.६-मु-क्रव्यवाहनः ।

यः । अग्निः । क्रव्यऽवाहनः । पितृन् । यक्षत् । ऋतऽवृथः ।

प्र । इत् । ऊँ इति । हव्यानि । योजति । देवेभ्यः । च । पितृभ्यः । आ ॥ ११ ॥

वक्रव्यवाहनः^१ कव्यस्य^२ हविषो वोढा^३ ष्योऽग्निः ष्यपितृन् ष्यक्रतावृथः ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा वर्धयितृन् सत्येन वृद्धान् वा देवान् । एतत्पितृविशेषणं वास्तु । तान् ष्यक्षत् यजति । यजेल्लेदि सिबडागमः । सोऽग्निः ष्यहव्यानि हवींषि ष्यप्र ष्यवोचतु पितृयज्ञे प्रव्रवीतु । युष्मदर्थं मयानीतानीति । इदं पूरणौ । केभ्यः । ष्यदेवेभ्यश्च ष्यपितृभ्यः च । आकारः समुच्चये ॥

महापितृयज्ञे 'उशन्तस्त्वा' इत्येषा सामिधेनी । सूच्यते हि—'उशन्तस्त्वा नि धीमहीत्येतां त्रिरनवानं ताः सामिधेन्यः' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

उशन्तस्त्वा नि धीमह्युशन्तः समिधीमहि ।

उशन्तुशत आ वह पितृहविषे अत्तवे ॥ १२ ॥

उशन्तः । त्वा । नि । धीमहि । उशन्तः । सम् । इधीमहि ।

उशन् । उशतः । आ । वह । पितृन् । हविषे । अत्तवे ॥ १२ ॥

हे अग्ने ष्यउशन्तः कामयमाना वयं ष्यत्वा त्वां ष्यनि ष्यधीमहि^२ कर्मार्थं स्थापितवन्तः । ष्यउशन्तः वयं ष्यसमिधीमहि संदीपयामः । त्वमपि ष्यउशन् कामयमानः हविरादिकम् ष्यउशतः आगन्तुकामान् ष्यपितृन् अस्मिन् यज्ञे ष्यआ ष्यवह । किमर्थम् । ष्यहविषे अस्माभिः प्रत्तं हविः ष्यअत्तवे अत्तुम् । अदेस्तुमर्थं तवेम्प्रस्थयः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा ॥

यं त्वमग्ने समदहस्तम् निर्वीपया पुनः ।

क्रियाम्बुवत्र रोहतु पाकदूर्वा व्यल्कशा ॥ १३ ॥

यम् । त्वम् । अग्ने । समऽअदहः । तम् । ऊँ इति । निः । वापय । पुनरिति ।

क्रियाम्बु । अत्र । रोहतु । पाकऽदूर्वा । विऽअल्कशा ॥ १३ ॥

हे ष्यअग्ने ष्यत्वं पितृदहनकाले ष्ययं देशं ष्यसमदहः पुरा सम्यग्दग्धवानसि । 'तिष्ठि चोदात्तवति' इति समो निघातः । ष्यतसु तमेव ष्यपुनः ष्यनिर्वीपय । ष्यअत्र अस्मिन् देशे ष्यक्रियाम्बु क्रियस्यमाण-मुदकं यस्मिन् तत् पुष्करिण्यादिकं^३ ष्यरोहतु उत्पद्यताम् । किंच ष्यव्यल्कशा विविधशाखा ष्यपाकदूर्वा परिपकदूर्वा चोत्पद्यताम् ॥

अस्थिसंचयने क्षीरोदकेन क्षमीशाखया त्रिः प्रसव्यं श्मशानायतनं प्रोक्षति 'शीतिके शीति-कावति' इत्यनया । सूत्रितं च—'क्षीरोदकेन^४ क्षमीशाखया त्रिः प्रसव्यं परिब्रजन् प्रोक्षति शीतिके शीतिकावतीति' (आश्व. गृ. ४. ५. ३) इति^५ ॥

शीतिके शीतिकावति हार्दिके हार्दिकावति ।

मण्डूक्या^१ सु सं गम इमं स्व^२मि हर्षय ॥ १४ ॥

१. त१.२.७-मु-उद्गीथ-क्रव्यवाहनः क्रव्यस्य । २. ग-त४-भ१.२.४.५-धीमहि निदधीमहि; त५-धीमहि निधीमहि । ३. त१-मु-पुष्करिण्यादि । ४. ग-त-भ-—'क्षीरोदकेन' इति नास्ति ।

शीतिके । शीतिकाऽवति । ह्यादिके । ह्यादिकाऽवति ।

मण्डुक्या । सु । सम् । गुमः । इमम् । सु । अग्निम् । हर्षय ॥ १४ ॥

हे ऽशीतिके शैत्ययुक्ते हे ऽशीतिकावति । शीतिकाः शैत्ययुक्ता ओषधयः । ताभिस्तद्वति हे ऽह्यादिके आह्यादयित्री हे ऽह्यादिकावति आह्यादकफलयुक्तैर्वृक्षैस्तद्वति हे पृथिवि ऽमण्डुक्या मण्डुक-
स्त्रिया वृष्टिप्रियया ऽसु सुष्टु ऽसं ऽगमः संगच्छस्व । गमेर्लुङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ततः ऽहमम्
ऽअग्निं ऽसु सुष्टु ऽहर्षय ॥ ॥ २२ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके त्रयोदशसूक्तानि । तत्र 'त्वष्टा दुहित्रे' इत्येतच्चतुर्दशर्चं प्रथमं सूक्तम् ।
यमपुत्रो देवश्रवा नामर्षिः । आदितो द्वादश त्रिष्टुभः । त्रयोदशीचतुर्दश्याचतुष्टुभौ । यद्वा । त्रयोदशी
पुरस्ताद्वृहती । आदितो द्वयोः सरण्यूर्देवताः । 'पूषा त्वेतः' इत्याद्याश्चतस्रः पूषदेवत्याः । 'सरस्वती
देवयन्तः' इत्याद्यास्तिस्रः सरस्वतीदेवताकाः । 'आपो अस्मान्' इत्याद्याः पञ्चषोऽब्देवताकाः । तत्र
'द्रप्सश्चस्कन्द' इत्याद्यास्तिस्रः सोमदेवत्या वा । तथा चानुक्रान्तं—'त्वष्टा देवश्रवा द्वे सरण्यूदेवते
पौण्यश्चतस्रः सारस्वत्यस्तिस्रः पञ्चाप्यो द्रप्सस्तिस्रः सौम्यो वान्त्ये अनुष्टुभायुषान्त्या पुरस्ताद्वृहती
वा' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥ अत्रेतिहासमाचक्षते—त्वष्टृनामकस्य देवस्य सरण्यूस्त्रिजिराश्चेति
स्त्रीपुंसात्मकमपत्यद्वयमभूत् । ततस्त्वष्टा सरण्यूनामिकां पुत्रीं विवस्वते प्रायच्छत् । ततस्तस्यां
विवस्वतश्च सकाशात् यमयम्यौ विजज्ञाते । ततः कदाचित् आत्मसदृश्या^१ देवजनितायाः स्त्रियः
समीपे तदपत्यद्वयं निधाय स्वयमाश्वं रूपं कृत्वोत्तरान् कुरुन् प्रतिजगाम । अथ विवस्वानेतां स्त्रियं
सरण्यूमिति मत्वा तामरंसीत् । तस्यां मनुनाम राजर्षिरजायत । ततो विवस्वानेषा सरण्यूर्न भवतीति
विज्ञाय स्वयमप्यश्वो भूत्वा तामश्वरूपिणीं प्रायासीत् । ततः संक्रीडमानयोस्तयोः स्वभूतं रेतः
पृथिव्यां पपात । अथ सा गर्भकामनया तत् पतितं रेत आजग्रौ । ततस्तस्याः सकाशात्तासत्यो दत्तश्चे-
त्युभावश्चनावजायेतामिति ॥

त्वष्टा दुहित्रे बहृतुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं समेति ।

यमस्य माता पर्युह्यमाना मुहो जाया विवस्वतो ननाश ॥ १ ॥

त्वष्टा । दुहित्रे । बहृतुम् । कृणोति । इति । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । सम् । एति ।

यमस्य । माता । परिऽउह्यमाना । महः । जाया । विवस्वतः । ननाश ॥ १ ॥

ऽत्वष्टा एतन्नामको देवः ऽदुहित्रे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । दुहितुः सरण्यूनामिकायाः ऽबहृतुं बहनं
विवाहम् । 'एधिवह्योश्चतुः' (उ. सू. १. ७९) इति वहेश्चतुप्रत्ययः । तं ऽकृणोति करोति । ऽइति
एतेन हेतुना ऽइदं ऽविश्वं सर्वं ऽभुवनं भूतजातं ऽसमेति तं विवाहं समागमत् । ऽपर्युह्यमाना
विवस्वतोद्वोढव्या ऽयमस्य यस्याश्च ऽमाता ऽमहः महतः ऽविवस्वतः ऽजाया भार्या सरण्यूः
ऽननाश । उत्तरान् कुरुन् प्रति नष्टा । अगच्छदित्यर्थः^२ ॥

अपागूहन्नमृतां मर्त्यैभ्यः कृत्वी सर्वर्णामददुर्विवस्वते ।

उताश्विनावभरद्यत्तदासीदजहादु द्वा मिथुना सरण्यूः ॥ २ ॥

अप । अगूहन् । अमृताम् । मर्त्यैभ्यः । कृत्वी । सऽवर्णाम् । अददुः । विवस्वते ।

उत । अश्विनौ । अभरत् । यत् । तत् । आसीत् । अजहात् । ऊँ इति । द्वा । मिथुना । सरण्यूः ॥ २ ॥

वअमृतां सरणधर्मरहितामेतां सरण्युं वमर्त्येभ्यः मनुष्येभ्यस्तदुत्पत्त्यर्थम् वअपागूहन् अपगूहित-
वन्तः संवृतवन्तः । देवा उपनीतवन्त इत्यर्थः । किंच वसवर्णां सरण्यूसदशीमन्यां^१ स्त्रियं वकुली
कृत्वा तस्मै वविवस्वते देवाः वअदहुः प्रायच्छन् । वउत अपि च साश्वरूपिणी सरण्युस्तदा वअश्विना-
वभरत् । स्वोदरे गर्भभूतौ धारितवती । वयत् यदा वतत् जायापतिभ्यामश्वरूपात्मना संभोगकाले रेतः^२
पतितम् वआसीत् तदाश्विनौ जनयामासेत्यर्थः । तथा वसरण्युः सरणवत्येतन्नामिका वद्वा वमिथुना द्वौ
मिथुनौ यमयम्यौ वअजहात् त्यक्तवती । जनितवतीत्यर्थः । यद्वा । सरण्युरेतन्नामिका मध्यमस्थाना
देवता मध्यममग्निं माध्यमिकां वाचं चोत्पादितवती ॥

दीक्षितमरणे ' पूषा त्वेतः ' इत्याद्याश्चतस्रः शंसनीयाः । सूत्रितं च—' पूषा त्वेतश्चावयतु प्र
विद्वानिति चतस्रः ' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति ॥

पूषा त्वेतश्चावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।

स त्वेतैभ्यः परि ददत्पितृभ्योऽग्निदेवेभ्यः सुविदत्रियैभ्यः ॥ ३ ॥

पूषा । त्वा । इतः । व्यवयतु । प्र । विद्वान् । अनष्टपशुः । भुवनस्य । गोपाः ।
सः । त्वा । एतेभ्यः । परि । ददत् । पितृभ्यः । अग्निः । देवेभ्यः । सुविदत्रियैभ्यः ॥ ३ ॥

वपूषा पोषयितैतन्नामको देवः वत्वा त्वाम् वइतः अस्मादेशालोकात् वप्र वच्यावयतु प्रकर्षेणो-
त्तमलोकं गमयतु । कीदृशः । वविद्वान् अस्मद्भक्ततां विजानानः वअनष्टपशुः अविनश्वरपशुयुक्तः ।
यस्मिन् सर्वे पशवस्तिष्ठन्ति न तु नश्यन्तीत्यर्थः । वभुवनस्य भूतजातस्य^३ वगोपाः गोपायिता । किंच
प्रक्रमस्य वसः पूषा वएतेभ्यः वपितृभ्यः वत्वा त्वां वपरि वददत् परिप्रयच्छतु । तथा वअग्निः च
वसुविदत्रियैभ्यः । सुविदत्रं ज्ञानं धनं वा । तदर्हाः सुविदत्रियाः । छान्दसो वप्रत्ययः । शोभन-
ज्ञानेभ्यः सुधनेभ्यो वा वदेवेभ्यः त्वां प्रयच्छतु । तेषां लोके स्थापयत्वित्यर्थः ॥

आयुर्विश्वायुः परि पासति त्वा पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ।

यत्रासते सुकृतो यत्र ते ययुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥ ४ ॥

आयुः । विश्वऽआयुः । परि । पासति । त्वा । पूषा । त्वा । पातु । प्रपथे । पुरस्तात् ।
यत्र । आसते । सुकृतः । यत्र । ते । ययुः । तत्र । त्वा । देवः । सविता । दधातु ॥ ४ ॥

वविश्वायुः सर्वाज्ञः सर्वत्र गमनशीलो वा वआयुः । वकारलोपश्छान्दसः । वायुः । यद्वा ।
' छान्दसीणः ' इत्युपप्रत्यये वृद्धौ च कृतायां रूपम् । गन्ता वायुः । वत्वा त्वां वपरि वपासति परिपातु ।
पूषानुज्ञया परितो रक्षतु । ' पा रक्षणे ' । लेटि सिष्यडागमः । वप्रपथे प्रकृष्टे मार्गे स्वर्गे वपुरस्तात्
सर्वेषां प्रथममेव^४ वर्तमानः वपूषा स्वयमेव वत्वा त्वां प्रमितं यजमानं वपातु रक्षतु । वसुकृतः पुण्य-
कर्माणः वयत्र यस्मिन् देशे वआसते तिष्ठन्ति वयत्र वा वते वसुकृतः वययुः प्राप्ताः वतत्र^५ तस्मिन्^६ स्थाने
वदेवः दीप्यमानः वसविता सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरक एतन्नामको देवः वत्वा त्वां वदधातु निदधातु ॥

एकादशिनस्य पौष्णस्य पशोर्हविषः ' पूषेमाः ' इत्यनुवाक्या । ' पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः
शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत् ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति हि सूत्रितम् ॥

१. त-भ-मु-सदशामन्यां । २. त-भ-' रेतः ' नास्ति । ३. ग-अस्मिन् । ४. त३.४-भ१.
२.४-सर्वस्य भूतजातस्य । ५. त-भ६-छान्दसीणः । ६. ग-त१.२.४-प्रथमत एव; त३-प्रथम एव ।
७. त-तस्मिस्तस्मिन् ।

पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः सो अस्माँ अभयतमेन नेषत् ।

स्वस्तिदा आर्षणिः सर्ववीरोऽप्रयुच्छन्पुर एतु प्रजानन् ॥ ५ ॥

पूषा । इमाः । आशाः । अनु । वेद । सर्वाः । सः । अस्मान् । अभयतमेन । नेषत् ।

स्वस्तिऽदाः । आर्षणिः । सर्वऽवीरः । अप्रऽयुच्छन् । पुरः । एतु । प्रऽजानन् ॥ ५ ॥

पूषा देवः पूषाः पूषाः आशाः प्राच्याद्या दिशः अनु वेद आनुपूर्व्येण जानाति । इमाः सुखेन गन्तव्या असुखेनेति वैवमनुक्रमेण जानातीत्यर्थः । एवं सति अस्मान् प्रमिते यजमानो ब्रवीति पुत्रसुखेन याजकसुखेन वा । अस्मान्^१ अभयतमेन अत्यन्तं भयरहितेन मार्गेण नेषत् नयतु । कथम् । स्वस्तिदाः कल्याणस्य दाता आर्षणिः आगतदीप्तियुक्तः सर्ववीरः सर्ववीरैः कर्मणि समर्थैर्देवैरिभिरुपेतः अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् प्रजानन् अस्माकं फलाफले विजानानः सन् पुरः एतु अस्माकं पुरस्ताद्गच्छतु । यथास्माकं भयं न^२ भवति तथा गच्छत्वित्यर्थः ॥ ॥ २३ ॥

एकादशिनस्य पौष्णस्य पशोः पुरोडाशस्य 'प्रपथे पथाम्' इति याज्या । सूत्रितं च—'प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा पथस्पथः परिपति वचस्या' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा प्रपथे दिवः प्रपथे पृथिव्याः ।

उभे अभि प्रियतमे सुधस्थे आ च परा च चरति प्रजानन् ॥ ६ ॥

प्रऽपथे । पथाम् । अजनिष्ट । पूषा । प्रऽपथे । दिवः । प्रऽपथे । पृथिव्याः ।

उभे इति । अभि । प्रियतमे इति प्रियतमे । सुधस्थे इति सुधस्थे ।

आ । च । परा । च । चरति । प्रऽजानन् ॥ ६ ॥

पथाम् अन्तरिक्षगमनहेतुभूतानां मार्गाणां मध्ये प्रपथे यः प्रकृष्टः पन्थास्ति तत्र पूषा अजनिष्ट प्रादुरभूत् । पुण्यकर्मणां सुगतिप्रापणार्थमवस्थित इति भावः । तथा दिवः शुलोकस्य च मार्गाणां मध्ये प्रपथे प्रकृष्टे मार्गे जातः । तथा पृथिव्याः प्रपथे प्रकृष्टे मार्गे मनुष्याणां तत्तत्कर्मणि प्रवर्तनार्थं प्रादुर्भूत इत्यर्थः । सोऽयं पूषा प्रियतमे सर्वस्येष्टतमे सुधस्थे सर्वेषां सहावस्थानभूते उभे छावापृथिव्यावभिलक्ष्य आ चरति अभिमुख्येन चरति । सुकृतिनां सुकृतफलप्रदर्शनायानुकूलं चरतीत्यर्थः । तथा परा चरति । दुष्कर्मणां प्रतिकूलं गच्छति । किं कुर्वन् । प्रजानन् अनेनेदं कर्म कृतमस्य कर्मण इदं फलमित्यविशेषेण जानानः ॥

व्यूहस्य दशरात्रस्य तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे^३ सारस्वततृचस्य 'सरस्वतीं देवयन्तः' इत्येषाद्या । सूत्र्यते हि—'प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्त सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते सरस्वतीमध्वरे तायमाने ।

सरस्वतीं सुकृतो अह्वयन्तु सरस्वती दाशुषे वार्यं दात् ॥ ७ ॥

सरस्वतीम् । देवऽयन्तः । हवन्ते । सरस्वतीम् । अध्वरे । तायमाने ।

सरस्वतीम् । सुऽकृतः । अह्वयन्तु । सरस्वती । दाशुषे । वार्यम् । दात् ॥ ७ ॥

१देवयन्तः देवान्^१ यष्टुं स्तोतुं च^२ कामयमाना यजमानाः १सरस्वतीम् एतन्नामिकां मध्यम-
स्थानदेवतां १हवन्ते कर्मावयवत्वाय आह्वयन्ति । तथा १तांयमाने स्तुतिभिर्हविर्भिश्च विस्तीर्यमाणे^३
१अध्वरे यज्ञे १सरस्वतीं यजन्तीति शेषः । १सुकृतः पुण्यकर्माणः १सरस्वतीम् १अह्वयन्त फलप्रदानाय
ह्वयन्ते । यत् एवमतः कारणात् १सरस्वती देवी १दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय १वार्यं वरणीयं
कर्मफलं १दात् प्रयच्छतु ॥

सरस्वति या सरथं ययाथ स्वधामिदेवि पितृभिर्मदन्ती ।

आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयस्वानमीवा इष आ धेह्यस्मे ॥ ८ ॥

सरस्वति । या । स॒रथं । य॒याथ । स्व॒धामिः । दे॒वि । पि॒तृभिः । म॒दन्ती ।

आ॒सद्य । अ॒स्मिन् । ब॒र्हिषि । मा॒दयस्व । अ॒नमीवाः । इषः । आ । धे॒हि । अ॒स्मे इति॥८॥

हे १सरस्वति हे १देवि १या त्वं १सरथं पितृभिः सह समानेन रथेन युक्तं यथा भवति तथा
१यथायथ । अस्मदीयं यज्ञं प्राप्तासि । किं कुर्वती^४ । १पितृभिः सह १स्वधामिः हविलक्षणेनैः १मदन्ती
माद्यन्ती यज्ञं गच्छसीति संबन्धः । सा त्वं १बर्हिषि १अस्मिन् वेदिस्तरणे यज्ञे १आसद्य उपविश्य
१मादयस्व हविर्भिस्तृप्ता भव । आत्मानं तर्पय वा । तत्तृप्ता सती त्वम् १अनमीवाः । अमीवा
रोगः । तद्वर्जितान्यारोग्यजननानि १इषः अन्नानि १अस्मे अस्मभ्यम् १आ १धेहि पर्याप्तं प्रयच्छ ॥

सरस्वतीं यां पितरो हवन्ते दक्षिणा यज्ञमभिनक्षमाणाः ।

सहस्रार्धमिळो अत्र भागं रायस्पोषं यजमानेषु धेहि ॥ ९ ॥

सरस्वतीम् । याम् । पि॒तरः । ह॒वन्ते । द॒क्षिणा । य॒ज्ञम् । अ॒भि॒ऽनक्ष॑माणाः ।

सह॒स्र॒ऽअ॒र्धम् । इ॒ळः । अ॒त्र । भा॒गम् । रा॒यः । पो॒षम् । य॒ज॒मा॒नेषु॑ । धे॒हि ॥ ९ ॥

१यां त्वां १सरस्वतीं १पितरो १हवन्ते आह्वयन्ति । कीदृशाः । १दक्षिणा ॥ ‘दक्षिणादाच्च’
(पा. सू. ५. ३. ३६) इत्याद्यप्रत्ययः ॥ दक्षिणत आगत्य १यज्ञमभिनक्षमाणाः अभितो गच्छन्ती
व्याप्नुवन्तः । १अत्र अस्मिन् यज्ञे १सहस्रार्धं बहुभिः पूजनीयसुपयोज्यम् १इळः^५ अन्नस्य १भागं
१रायः धनस्य १पोषं पुष्टिं च १यजमानेषु त्वं १धेहि स्थापय ॥

अवभृथस्थाने ‘आपो अस्मान्’ इत्येषा । सूत्रितं^६ च—‘तत् आचम्यात्कृत्वन्त आपो अस्मान्
मातरः शुन्धयन्तु’ (आश्व. श्रौ. ६. १३) इति । दशमेऽहनि वषामार्जनेऽप्येषा^७ । सूत्रितं च—
‘इदमापः प्र वहतेत्येतस्थाः स्थान आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु’ (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतर्ष्वः पुनन्तु ।

विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरुदिदाम्यः शुचिरा पूत एमि ॥ १० ॥

आपः । अ॒स्मान् । मा॒तरः । शु॒न्ध॒यन्तु॑ । घृ॒तेन॑ । नः । घृ॒त॒ऽर्ष्वः । पु॒नन्तु॑ ।

वि॒श्वम् । हि । रि॒प्रम् । प्र॒वह॑न्ति । दे॒वीः । उ॒त् । इ॒त् । आ॒म्यः । शु॒चिः । आ । पू॒तः । ए॒मि ॥ १० ॥

१. ग-देवानेव यष्टुं स्तोतुं वा । २. ग-त-भ२.४-सु-विस्तार्यमाणे । ३. भ-कुर्वती । ४. त-इषः ।
५. त-भ६-‘सूत्रितं...‘प्येषा’ नास्ति ।

वमातरः जगतो मातृस्थानीयाः वआपः वअस्मान् वशुन्धयन्तु प्रोक्षणेन शोधयन्तु । तथा वघृतप्वः। घृतमुदकम् । तेनान्यान् पुनन्तीति । तास्तथोक्ता आपः । यद्वा घृतप्वः । घृतं गव्यम् । तेन पुनन्ति । तथा ब्राह्मणं—‘घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तीति तद्वै सुपूतं यद्घृतेन पूयते’ (श. ब्रा. ३. १. २. ११) इति । ता आपः वघृतेन प्रत्यक्षेणोदकेन वनः अस्मान् वपुनन्तु । वहि यस्मात् वदेवीः देव्यो देवनशीला आपः वविश्वं सर्वं वरिप्रं पापं वप्रवहन्ति^१ पुरुषसकाशात्^२ प्रगमयन्ति । अपनयन्तीति यावत् । अनन्तरम् वआभ्यः अज्यः वआ वपूतः आभिमुख्येन शुद्धः सन् स्तोताहम् वउत् वमि उद्वच्छामि । ऊर्ध्वं स्वर्गं गच्छामीत्यर्थः ॥ २४ ॥

सुत्येऽहनि ‘द्रप्सश्चस्कन्द’ इत्यादिके द्वे विमुद्बोमार्थे । सूत्रितं च—‘द्रप्सश्चस्कन्देति द्वाभ्यां विमुद्बोमौ हुत्वा’ (आश्व. श्रौ. ५. २) इति । स्कन्नहविरमिमर्शनेऽपि ‘द्रप्सः’ इत्येषा । आहुतिर्बहिष्परिधि यदि स्कन्देत् तदानीमाग्नीध्रोऽनया जुहुयात् । स्कन्नमभिमृशेदिति प्रकृत्य सूत्रितं—‘द्रप्सश्चस्कन्देत्याहुतिश्चेद्बहिष्परिध्याग्नीध्र एनां जुहुयात्’ (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

द्रप्सश्चस्कन्द प्रथमां अनु द्यूनिमं च योनिमनु यश्च पूर्वः ।

समानं योनिमनु संचरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥ ११ ॥

द्रप्सः । चस्कन्द । प्रथमान् । अनु । द्यून् । इमम् । च । योनिम् । अनु । यः । च । पूर्वः । समानम् । योनिम् । अनु । समऽचरन्तम् । द्रप्सम् । जुहोमि । अनु । सप्त । होत्राः ॥ ११ ॥

वद्रप्सः अभिपूयमाणस्य सोमस्य रसः वप्रथमान् पूर्वभाविनः पार्थिवाहोकांन् वद्यून् दीप्यमानान् ब्रुलोकांश्च वअनु लक्ष्मीकृत्य वचस्कन्द स्कन्नवान् गतवान् । तदेवाह । वइमं परिदृश्यमानं वयोनिं स्थानभूतं लोकं वच वयश्च अस्मात् वपूर्वः अस्ति तम् वअनु गतवान् । वसमानं साधारणं वयोनिं द्यावापृथिवीलक्षणं स्थानम् वअनु वसंचरन्तं सम्यग्गच्छन्तं वद्रप्सं सोमरसं विमुद्बुलक्षणं वसप्त वहोत्राः सप्तसंख्याका विमुद्बोमस्य कर्तारो होतृप्रभृतयो वयम् वअनु आनुपूर्व्येण वजुहोमि जुहुमः । यद्वा । होत्राः । सप्तहोतृभिः क्रियमाणा यागक्रिया होत्राः । ता अनु पश्चादध्वर्युरहं जुहोमि । यद्वा । द्रप्सः । द्रुतगामित्वाद्रप्स आदित्य उच्यते । स^३ आदित्यः पृथिवीं च दिवं च गच्छति समानं योनिमन्तरिक्षं लक्ष्मीकृत्य । सम्यक्चरन्तं तं द्रप्समादित्यमुद्दिश्य सप्त होत्राः सप्तसंख्याका दिशः । यस्यां दिशि सूर्यो वर्तते तद्वयतिरिक्ताः सप्तसंख्याका दिशः^४ । अनु पश्चाज्जुहोमि । यत्र यत्र वर्तते तां तां दिशं द्रव्यत्वेन प्रयच्छामि । प्रतिष्ठापयामीत्यर्थः । अत्र वाजसनेयकम्—‘असी वा आदित्यो द्रप्सः स दिवं च पृथिवीं च स्कन्दतीमं च योनिमनु यश्च पूर्व इतीमं च लोकममुं क्षेत्येतत् समानं योनिमनु संचरन्तमिति समानं ह्येष एतं योनिमनु संचरति^५ द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्रा इत्यसौ वा आदित्यो द्रप्सो दिशः सप्त होत्रा अमुं तदादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयति’ (श. ब्रा. ७. ४. १. २०) इति ॥

यस्ते द्रप्सः स्कन्दति यस्ते अंशुर्बाहुच्युतो धिषणाया उपस्थात् ।

अध्वर्योर्वा परि वा यः पवित्रात्तं ते जुहोमि मनसा वर्षट्कृतम् ॥ १२ ॥

यः । ते । द्रप्सः । स्कन्दति । यः । ते । अंशुः । बाहुऽच्युतः । धिषणायाः । उपऽस्थात् । अध्वर्योः । वा । परि । वा । यः । पवित्रात् । तम् । ते । जुहोमि । मनसा । वर्षट्कृतम् ॥ १२ ॥

१. त-भ६-वर्हति । २. त-भ-पुरुषात्सकाशात् । ३. त-भ६-‘स’ नास्ति । ४. त-भ६-दिशः सप्त । ५. त-भ१.२.४.६-संचरति ।

हे सोम ऽते त्वदीयः ऽयः ऽद्रप्सः रसः ऽस्कन्दति अधिपवणचर्मणोऽन्यत्र गच्छति । ऽयः च ऽते त्वदीयः ऽअंशुः रसादितरः सन् स्कन्दति । ऽबाहुच्युतः अध्वर्योर्बाहुभ्यां प्रच्युतः सन् स्कन्दति । यद्वा । बाहुवत्साधनभूता प्रावाणः । तैः प्रच्युतोऽभिपुतः सन् ऽधिपणायाः । धिपणेत्यधिपवणफलक-
नाम । प्रत्येकविवक्षयैकवचनम् । अधिपवणफलकयोः ऽउपस्थात् समीपस्थात् प्रदेशादन्यत्र गच्छति ।
तथा ऽअध्वर्योर्वां अभिपुण्वतोऽध्वर्योर्हस्तात् स्कन्दति । ऽवा अपि^१ वा^२ ऽपवित्रात् दशापवित्रात्
ऽपरि स्कन्दति । ऽतं सर्वं द्रप्सं ऽते त्वदीयं रसं ऽमनसा अन्तःकरणेन स्तोत्रेण वा सह ऽवषट्कृतं
वषट्कारेण स्वाहाकारेण कृतं ऽगृहोमि अग्नौ प्रक्षिपामि ॥

यस्ते द्रप्सः स्कन्नो यस्ते अंशुरवश्च यः परः सुचा ।

अयं देवो बृहस्पतिः सं तं सिञ्चतु राधसे ॥ १३ ॥

यः । ते । द्रप्सः । स्कन्नः । यः । ते । अंशुः । अवः । च । यः । परः । सुचा ।

अयम् । देवः । बृहस्पतिः । सम् । तम् । सिञ्चतु । राधसे ॥ १३ ॥

हे सोम ऽते त्वदीयः ऽयः ऽद्रप्सः रसोऽन्यत्र ऽस्कन्नः गतः ऽयः च त्वदीयस्तव कारणभूतः
ऽअंशुः लताखण्डो रसादितरो भवति ऽसुचा पात्रविशेषेण गृहीतः सोमः ऽअवः अवस्तात् स्कन्दते
ऽपरः परस्ताद्वातिरिक्तो भवति ऽतम् इमं सोमम् ऽअयं ऽबृहस्पतिः एतन्नामकः ऽदेवः ऽसं ऽसिञ्चतु
सम्यक् प्रक्षारयतु । किमर्थम् । ऽराधसे अस्माकं धनार्थम् । स्कन्ने हि सोमे प्रजापश्चादिकमपस्कन्नं
भवति खलु ॥

पर्यस्वतीरोषधयः पर्यस्वन्मामकं वचः ।

अपां पर्यस्वदित्पयस्तेन मा सह शुन्धत ॥ १४ ॥

पर्यस्वतीः । ओषधयः । पर्यस्वत् । मामकम् । वचः ।

अपाम् । पर्यस्वत् । इत् । पर्यः । तेन । मा । सह । शुन्धत ॥ १४ ॥

इयं प्रत्यक्षकृता । हे आपः ऽओषधयः ऽपयस्वतीः पयस्वत्यो वृष्टिलक्षणेनोदकेन सारवत्यो
भवन्ति । ऽमामकं मदीयं ऽवचः वचनं वृष्टिप्रार्थनवचनं ऽपयस्वत् सारवत् भवति । किं बहुना ।
यच्च इह किञ्चित् ऽअपाम् उदकानां ऽपयः क्षीरवत् सारभूतं^१ यदस्ति^२ तत्सर्वं पयस्वत् सारवदेव ।
ऽतेन उदकसारेण ऽसह ऽमा मां ऽशुन्धत यूयं शोधयत । ' आपो अद्यान्वचारिपं रसेन समगस्महि '
(ऋ. सं. १. २३. २३) इति निगमान्तरम् ॥ ॥ २५ ॥

' परं मृत्यो ' इति चतुर्दशर्चं द्वितीयं सूक्तं यमपुत्रस्य संकुसुकस्यार्पम् । एकादशी प्रस्तारपङ्क्तिः ।
आद्यौ जागतौ ततो द्वौ गायत्रौ । ' प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः ' (पि. सू. ३. ४१) इति । त्रयोदशी
जगती चतुर्विंशत्यनुष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुभः । तत्रादौ चतस्रो मृत्युदेवत्याः । पञ्चमी धातुदेवताका । षष्ठी
त्वष्टृदेवत्या । सप्तम्याद्याः शिष्टाः पितृमेधाभिधायिन्यः । अतस्तदेवताकाः । अन्त्या त्वनिरुक्त्वात्
प्राजापत्या वा । तथा चानुकान्तं—' परं मृत्यो संकुसुकश्चतस्रो मृत्युदेवताः परा धात्री परा त्वाष्ट्री
पराः पितृमेधा एकादशी प्रस्तारपङ्क्तिर्जगाद्युपान्त्यानुष्टुप् प्राजापत्या वा सानिरुक्ता ' इति ॥

१. त१.५.६.७-म१.२.४- ' अपि वा ' नास्ति; त२-वा; त३.४-अपि च; म६-अथवा ।
२. ग-त-म-सारभूतो योस्ति ।

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात् ।

चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान् ॥ १ ॥

परम् । मृत्यो इति । अनु । परा । इहि । पन्थाम् । यः । ते । स्वः । इतरः । देवयानात् ।
चक्षुष्मते । शृण्वते । ते । ब्रवीमि । मा । नः । प्रजाम् । रीरिषः । मा । उत । वीरान् ॥ १ ॥

हे मृत्यो सर्वेषां मारकैतन्नामक देव परम् अन्यं पन्थां पन्थानम् अनु आनुपूर्व्येण परेहि पराङ्मुखो गच्छ । यजमानादिति शेषः । कोऽसौ पन्थाः । एते तव स्वः स्वभूतः देवयानात् । देवा अनेन मार्गेण गच्छन्तीति देवयानो देवमार्गः । तस्मात् इतरः यः पन्थाः तं प्रगच्छ । न केवलमतः परागच्छ अपि तु चक्षुष्मते दर्शनवते शृण्वते सर्वम् । अप्रतिहतसर्वेन्द्रियविज्ञाना-
येत्यर्थः । एते तुभ्यं ब्रवीमि कथयामि । नः अस्माकं प्रजां दुहितृदौहित्रात्मिकां मा परिरिषः
मा हिंसीः । उत अपि च वीरान् पुत्रपौत्रादीन् मा हिंसीः । तत्परागमनेन रक्षेत्यर्थः ॥

मृत्योः पदं योपयन्तो यदैतु द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ।

आप्यार्यमानाः प्रजया धनेन शुद्धाः पूता भवत यज्ञियासः ॥ २ ॥

मृत्योः । पदम् । योपयन्तः । यत् । ऐत । द्राघीयः । आयुः । प्रतरम् । दधानाः ।
आप्यार्यमानाः । प्रजया । धनेन । शुद्धाः । पूताः । भवत । यज्ञियासः ॥ २ ॥

हे मृत्यस्य ज्ञातयः मृत्योः परागच्छतः तस्य पदम् । पद्यतेऽस्मिन्निति पदं पितृयाणः । तं योपयन्तः विमोहयन्तः परिवर्जयन्तः यत् यस्मात् एत देवयानीयपथा गतवन्तः तस्मात् द्राघीयः दीर्घतरम् आयुः जीवनं प्रतरं प्रकृष्टतरमत्यर्थं दधानाः धारयन्तो भवथ । किंच हे यज्ञियासः यज्ञार्हा यज्ञसंपादनो यजमानाः प्रजया पुत्रपौत्रादिकया धनेन गवाश्वादिभिर्यज्ञेन च आप्यार्यमानाः वर्धमानाः सन्तः शुद्धाः जन्मान्तरसंचितदुरितक्षयात् शुद्धाः भवत । पूताः वर्तमानजन्मोपचितदुरितक्षयाच्च पूता भवत ॥

पैतृमेधिके कर्मणि अमात्याः ' इमे जीवा वि मृतैः ' इति सव्यावृत्तो व्रजन्ति । सूत्रितं च—
' इमे जीवा वि मृतैरिति सव्यावृत्तो व्रजन्ति ' (आश्व. गृ. ४. ४. ९) इति ॥

इमे जीवा वि मृतैरावृत्तन्नभूद्भद्रा देवहूतिर्नो अद्य ।

प्राञ्चो अगाम नूतये हसाय द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥ ३ ॥

इमे । जीवाः । वि । मृतैः । आ । अवृत्तन् । अभूत् । भद्रा । देवहूतिः । नः । अद्य ।
प्राञ्चः । अगाम । नूतये । हसाय । द्राघीयः । आयुः । प्रतरम् । दधानाः ॥ ३ ॥

इमे जीवाः जीवन्तः पुरुषाः मृतैः पित्रादिभिः । तेभ्य इत्यर्थः । वि आ अवृत्तन् व्यावृत्ता भवन्तु । एते न त्रियन्तामिति भावः । किंच अद्य अस्मिन् दिने नः अस्माकसहोचे विष्टे देवहूतिः देवानामाह्वानं यत्र स देवहूतिः पितृमेधाख्यो यज्ञः भद्रा कल्याणः अभूत्

भवतु । तत् उत्तरं वयं ऽप्राञ्जः प्राङ्मुखान्नाः ऽअगाम^१ गच्छेम । प्रत्यञ्ज इति भावः । ऽनृतये नर्तनाय कर्मणि गात्रविशेषाय । स्वकर्मानुष्ठानायेति भावः । ऽहसाय हसनाय पुत्रादिभिः सह क्रीडनाय । कीदृशा वयम् । ऽद्वाधीय ऽआयुः ऽप्रतरं ऽदधानाः ॥

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्थमेतम् ।

शतं जीवन्तु शरदः पुरुचीरन्तर्मृत्युं दधतां पर्वतेन ॥ ४ ॥

इमम् । जीवेभ्यः । परिधिम् । दधामि । मा । एवाम् । नु । गात् । अपरः । अर्थम् । एतम् । शतम् । जीवन्तु । शरदः । पुरुचीः । अन्तः । मृत्युम् । दधताम् । पर्वतेन ॥ ४ ॥

अनया जीवरक्षार्थं पाषाणं परिधिरूपेण स्थापयन्ति । ऽजीवेभ्यः जीवद्भ्यः पुत्रपौत्रादिभ्यस्तेषां रक्षणार्थमेवं ऽपरिधिं मृत्योः परिधानभूतं पाषाणं ऽदधामि निदधामि^२ । ततः ऽएषां जीवतां मध्ये ऽअपरः अन्यः ऽएतम् इमम् ऽअर्थम् । अर्तेरिदं रूपम् । गन्तव्यं मरणार्थं मार्गं ऽनु क्षिप्रं ऽमा ऽगात् मा गच्छतु । एतदर्थं परिधिं स्थापयामीति संबन्धः । किंच ऽपुरुचीः बहुञ्चना बहुगमनाः ऽशतं ऽशरदः एतत्संख्याकान् वर्षान् ऽजीवन्तु स्वस्वप्राणान् धारयन्तु । तथा ऽपर्वतेन शिलोच्चयेन ऽमृत्युं सर्वेषां मारकमेतन्नामकम् ऽअन्तः ऽदधताम् अन्तर्हितं कुर्वन्तु । यथा नागच्छति^३ तथा कुर्वतामित्यर्थः ॥

यथाहान्यनुपूर्वं भवन्ति यथं क्रतवः क्रतुभिर्यन्ति साधु ।

यथा न पूर्वमपरो जहात्येवा धातरायूषि कल्पयैषाम् ॥ ५ ॥

यथा । अहानि । अनुऽपूर्वम् । भवन्ति । यथा । क्रतवः । क्रतुभिः । यन्ति । साधु । यथा । न । पूर्वम् । अपरः । जहाति । एव । धातः । आयूषि । कल्पय । एषाम् ॥ ५ ॥

यथा येन प्रकारेण ऽअहानि अहोरात्रात्मकानि दिनानि ऽअनुपूर्वं पूर्वपूर्वमनुक्रमेण ऽभवन्ति परिवर्तन्ते । यथा च ऽक्रतवः वसन्तादयः ऽक्रतुभिः सह ऽसाधु शोभनमविपर्यासेन ऽयन्ति गच्छन्ति । यथा च ऽपूर्वं पूर्वकालीनं पितरम् ऽअपरः अर्वाकालीनः पुत्रः ऽन ऽजहाति न परित्यजति पूर्वमरणेन । ऽएव एव^४ तेनैवोक्तप्रकारेण हे ऽधातः सर्वेषां धारयितरेतन्नामकं देव ऽएषाम् अस्मत्कुलीनानां जीवानाम् ऽआयूषि जीवनानि ऽकल्पय समर्थय । कुर्वित्यर्थः ॥ २६ ॥

आ रोहतायुर्जरसं वृणाना अनुपूर्वं यतमाना यतिष्ठ ।

इह त्वष्टा सुजनिमा सुजोषा दीर्घमायुः करति जीवसे वः ॥ ६ ॥

आ । रोहत । आयुः । जरसम् । वृणानाः । अनुऽपूर्वम् । यतमानाः । यति । स्थ । इह । त्वष्टा । सुऽजनिमा । सुऽजोषाः । दीर्घम् । आयुः । करति । जीवसे । वः ॥ ६ ॥

हे मृतस्य स्वजनाः पुत्रपौत्रादयः ऽजरसं जरां ऽवृणानाः संभजमाना यूयम् ऽआयुः जीवनम् ऽआ रोहत अधितिष्ठत । ऽअनुपूर्वम् आनुपूर्व्येण । अव्ययीभावः । पूर्वो ज्येष्ठः । ज्येष्ठानुपूर्व्यां ऽयतमानाः प्रयत्नं कुर्वन्तो यूयं^१ ऽयति ऽस्थ यत्संख्याका भवथ । यच्छब्दाच्छान्दसो ङिति ।

१. त१.२.५-जनाम; त३.४-म-जगाम; सु-अयाम । २. त१.४-म६.७-'निदधामि' नास्ति; त२.५-दधामि; त७-स्थापयामि । ३. ग-त१.३.४.५.६-म-गच्छति । ४. त-एवं एवमु; म१.४-एवं एवमु । ५. त-म-वयं ।

वसुजनिमा शोभनजननः वत्वष्टा पृतनामको देवः वसजोषाः भवद्भिः संगतः सन् वृह अस्मिन् कर्मणि प्रवृत्तानां वः शुष्माकं वजीवसे जीवनाय वदीर्घं प्रभृतम् वआयुः वकरति करोतु ॥

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराज्जनेन सर्पिषा सं विशन्तु ।

अनश्रवोऽनमीवाः सुरत्ना आ रोहन्तु जनयो योनिमग्रे ॥ ७ ॥

इमाः । नारीः । अविधवाः । सुपत्नीः । आऽअज्जनेन । सर्पिषा । सम् । विशन्तु ।

अनश्रवः । अनमीवाः । सुरत्नाः । आ । रोहन्तु । जनयः । योनिम् । अग्रे ॥ ७ ॥

वअविधवाः । धवः पतिः । अविगतपतिकाः । जीवद्भर्तृका इत्यर्थः । वसुपत्नीः शोभनपतिकाः वइमाः वनारीः नार्यः वआज्जनेन सर्वतोऽज्जनसाधनेन वसर्पिषा घृतेन अक्तेनत्राः सत्यः वसं वविशन्तु स्वगृहान् प्रविशन्तु । तथा वअनश्रवः अश्रुवर्जिता अरुदत्यः वअनमीवाः । अमीवा रोगः । तद्वर्जिताः । मानसदुःखवर्जिता इत्यर्थः । वसुरत्नाः शोभनधनसहिताः वजनयः । जनयन्त्यपत्यमिति जनयो भार्याः । ताः वअग्रे सर्वेषां प्रथमत एव वयोनिं गृहम् वआ वरोहन्तु आगच्छन्तु ॥

देवरादिकः प्रेतपत्नीम् 'उदीर्घ्वं नारि' इत्यनया भर्तृसकाशादुत्थापयेत् । सूत्रितं च— 'तामुत्थापयेद्देवरः' पतिस्थानीयोऽन्तेवासी जरहासो वोदीर्घ्वं नार्यभि जीवलोकम्' (आश्व. गृ. ४. २. १८) इति ॥

उदीर्घ्वं नार्यभि जीवलोकं गतासुमेतमुप शेष एहि ।

हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि सं बभूथ ॥ ८ ॥

उत् । ईर्ष्व । नारि । अभि । जीवऽलोकम् । गतऽअसुम् । एतम् । उप । शेषे । आ । इहि ।

हस्तऽग्राभस्य । दिधिषोः । तव । इदम् । पत्युः । जनिऽत्वम् । अभि । सम् । बभूथ ॥ ८ ॥

हे वनारि मृतस्य पत्नि वजीवलोकं जीवानां पुत्रपौत्रादीनां^१ लोकं स्थानं गृहमभिलक्ष्य वउदीर्घ्वं अस्मात् स्थानादुत्तिष्ठ । 'ईर गतौ' आदादिकः । वगतासुम् अपक्रान्तप्राणम्^२ वएतं पतिम् वउप वशेषे तस्य समीपे स्वपिषि । तस्मात्त्वम् वएहि आगच्छ यस्मात्वं वहस्तग्राभस्य पाणिग्राहं कुर्वतः वदिधिषोः गर्भस्य निधातुः वतव अस्य वपत्युः संबन्धादागतम् वइदं वजनित्वं जायात्वमभिलक्ष्य वसं वबभूथ संभूतासि अनुमरणनिश्चयमकार्षीः तस्मादागच्छ ॥

क्षत्रियस्य 'धनुर्हस्तात्' इत्यनया धनुः प्रहरेत् । सूत्रितं च—'धनुर्हस्तादाददानो' मृतस्येति धनुः' (आश्व. गृ. ४. २. २०) इति ॥

धनुर्हस्तादाददानो मृतस्यास्मे क्षत्राय वर्चसे बलाय ।

अत्रैव त्वमिह वयं सुवीरा विश्वाः स्पृधो अभिर्मातीर्जयेम ॥ ९ ॥

धनुः । हस्तात् । आऽददानः । मृतस्य । अस्मे इति । क्षत्राय । वर्चसे । बलाय ।

अत्र । एव । त्वम् । इह । वयम् । सुवीराः । विश्वाः । स्पृधः । अभिऽर्मातीः । जयेम ॥ ९ ॥

१. ग-त-भ२.४.७—'तामुत्थापयेद्देवरः...इति' नास्ति; भ६—उदीर्घ्वं नार्यभि जीवलोकमिति कर्ता वृषले जपेत् । २. त—'पुत्रपौत्रादीनां' नास्ति । ३. त-भ—उपक्रान्त^३; उद्गीथ—उत्क्रान्त^३ । ४. ग-त-भ१.२.४.५.७—'धनुर्हस्ता'...इति' नास्ति ।

वसुतस्य क्षत्रियस्य वहस्तात् वधुः वाददानः । किमर्थम् । अस्मे अस्माकं वक्षत्राय प्रजापालनसमर्थाय बलाय वचसे तेजसे बलाय सेनालक्षणाय च धनुरादानोऽहं ब्रवीमीति शेषः । किमिति । त्वम् अत्रैव अस्मिन् स्थान एव भव वचं च इह अस्मिँल्लोके सुवीराः सुपुत्रयुक्ता भवन्तः विश्वाः सर्वान् अभिमातीः अभिमन्यमानान् वरूधः संघर्षयितृन् बाधकान् शत्रून् वज्रयेम सहेमहि ॥

दीक्षितमरणे 'उप सर्प मातरम्' इत्याद्याश्चतस्रः शंसनीयाः । सूत्रितं च—'उप सर्प मातरं भूमिमेतामिति चतस्रः सोम एकेभ्यः' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति । 'उप सर्प' इत्यनया संचितान्यस्थीनि गते निदधुः (आश्व. गृ. ४. ५. ५) ॥

उप सर्प मातरं भूमिमेतामुरुव्यचसं पृथिवीं सुशेवाम् ।

ऊर्णम्रदा युवतिर्दक्षिणावत एषा त्वा पातु निर्ऋतेरुपस्थात् ॥ १० ॥

उप । सर्प । मातरम् । भूमिम् । एताम् । उरुव्यचसम् । पृथिवीम् । सुशेवाम् ।
ऊर्णम्रदाः । युवतिः । दक्षिणावते । एषा । त्वा । पातु । निर्ऋतेः । उपस्थात् ॥ १० ॥

वमातरं मातृभूतां 'भूमिम्' अस्माभिर्भूमौ निधीयमानस्त्वम् उप सर्प उपगच्छ । अनुग्रवि-
शेत्पर्यः । कीदृशीम् । उरुव्यचसं बहुव्यासिकां पृथिवीं विस्तीर्णां सुशेवां सुसुखाम् । सर्वेषां
सुखदात्रीमित्यर्थः^२ । तामुपगच्छ । युवतिः यौवनान्विता स्त्रीरूपेयं भूमिः दक्षिणावते ऋत्विग्भ्यो
देवत्वेन धनवते यजमानाय ऊर्णम्रदाः । ऊर्णेव ऊर्णास्तुक इव मृद्नी भवति । सुकुमारा भवति । न
बाधयित्रीत्यर्थः । सा एषा पृथिवी निर्ऋतेः मृत्युदेवतायाः उपस्थात् समीपस्थानात् त्वा
त्वामस्थिरूपं यजमानं पातु रक्षतु ॥ २७ ॥

'उच्छ्वञ्चस्व' इत्येतया पांसूनवकिरेत् । सूच्यते हि—'उत्तरया^३ पांसूनवकिरेत्' (आश्व.
गृ. ४. ५. ६) इति^३ ॥

उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि बाधथाः सूपायनास्मै भव सूपवञ्चना ।

माता पुत्रं यथा सिचार्येन भूम ऊर्णहि ॥ ११ ॥

उत् । श्वञ्चस्व । पृथिवि । मा । नि । बाधथाः । सुऽउपायना । अस्मै । भव । सुऽउपवञ्चना ।
माता । पुत्रम् । यथा । सिचा । अभि । एनम् । भूमे । ऊर्णहि ॥ ११ ॥

हे पृथिवि उच्छ्वञ्चस्व । ऊर्ध्वगतोच्छ्वासमेनं कुरु । अधस्तान्मा कृथा इत्यर्थः । किंच वमा
वनि बाधथाः मा संपीडय । तथा अस्मै यजमानार्थं सूपायना शोभनोपगमना सूपचारिका
भवेत्यर्थः । सूपवञ्चना । उपवञ्चनं प्रलम्भनम् । शोभनप्रलम्भा सुप्रतिष्ठा भव । अपि च वमाता
पुत्रम् आत्मीयं बालकं सिचा वस्त्रान्तेन यथा आच्छादयति तद्वन्दे भूमि एनम् अस्थिरूपं
यजमानं त्वम् अभि ऊर्णहि आभिसुल्येनाच्छादय ॥

उच्छ्वञ्चमाना पृथिवी सु तिष्ठतु सहस्रं मित उप हि श्रयन्ताम् ।

ते गृहासौ घृतश्रुतौ भवन्तु विश्वाहास्मै शरणाः सन्त्वव्र ॥ १२ ॥

१. ग-एतां भूमिम् । २. त-सुखदायिनीमित्यर्थः । ३. ग-त-भ१.२.४.५.६-उत्तरया...इति नास्ति ।

उत्तऽश्र्वमाना । पृथिवी । सु । तिष्ठतु । सहस्रम् । मितः । उप । हि । श्रयन्ताम् ।

ते । गृहासः । घृतऽश्रुतः । भवन्तु । विश्वाहा । अस्मै । शरणाः । सन्तु । अत्र ॥ १२ ॥

पांसुभिः प्रच्छाद्यैनां पठन्ति । उत्तुवञ्चमाना अस्थिकुम्भमवष्टभ्योर्ध्वं गच्छन्ती पृथिवी सु
तिष्ठतु प्रतिष्ठिता भवतु । किंच सहस्रं सहस्रसंख्याकाः मितः प्रक्षिप्ताः ॥ मिनोतेरौणादिके कर्मणि
किपि तुगागमः । ततो जस् । यद्वा । सहस्रम् । तृतीयाथे प्रथमा । मित इति निष्ठान्तं रूपम् ।
व्यत्ययेन बहुवचनस्यैकवचनम् । स्वरो वृपादित्वाद्ब्रष्टव्यः ॥ सहस्रेण संमिता बहुसंख्याकाः । पार्थिवाः
पांसवः उप श्रयन्ताम् । एनमुपसेवन्ताम् । संपरिवार्य तिष्ठन्वित्यर्थः । हिरवधारणे । तथा
ते पांसवोऽस्मै गृहासः गृहा भवन्तः घृतश्रुतः घृतस्योदकस्य सर्पिषो वा क्षारयितारः भवन्तु ।
अत्र अस्मिन्लोके विश्वाहा सर्वेष्वहःसु सर्वदा अस्मै अस्य शरणाः सन्तु आश्रयभूता भवन्तु ॥

‘उत्ते स्तभ्नामि’ इति कपालेनास्थिन्यपिदध्यात् । सूत्रितं च—‘उत्ते’ स्तभ्नामीति कपाले-
नापिधाय (आश्व. गृ. ४. ५. ८) इति ॥

उत्ते स्तभ्नामि पृथिवीं त्वत्परीमं लोगं निदधन्मो अहं रिषम् ।

एतां स्थूणां पितरौ धारयन्तु तेऽत्रा यमः सार्दना ते मिनोतु ॥ १३ ॥

उत् । ते । स्तभ्नामि । पृथिवीम् । त्वत् । परि । इमम् । लोगम् । निदधत् । मो इति । अहम् । रिषम् ।

एताम् । स्थूणां । पितरः । धारयन्तु । ते । अत्र । यमः । सार्दना । ते । मिनोतु ॥ १३ ॥

हे अस्थिकुम्भ त्वत्परि । परिशब्दयोगे पञ्चमी । तवोपरि ते त्वदीयेन कपालेन पृथिवीम्
उत् त्वत् स्तभ्नामि प्रतिदध्नामि । यथा पृथिवी तवोपरि मा गच्छति तथापिदधामीत्यर्थः । इमं लोगं
कपाललक्षणं लोष्टं निदधत् उपरि स्थापयन् अहं यमो रिषं मा हिंसिषम् । किंच एतां मया
निहितां स्थूणां ते त्वदीयां पृथिव्यां धारयित्रीं कपाललक्षणां पितरः धारयन्तु निश्चलां कुर्वन्तु ।
ततः ते त्वदीये अस्मिन् स्थाने यमः पितृपतिः सदनानि स्थानानि मिनोतु परिच्छिनत्तु ।
करोत्वित्यर्थः ॥

प्रतीचीने मामहनीष्वाः पर्णमिवा दधुः ।

प्रतीचीं जग्रभा वाचमश्वं रश्नया यथा ॥ १४ ॥

प्रतीचीने । माम् । अहनि । इष्वाः । पर्णमऽइव । आ । दधुः ।

प्रतीचीम् । जग्रभ । वाचम् । अश्वम् । रश्नया । यथा ॥ १४ ॥* ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

१. त-भ२.४-‘उत्ते...इति’ नास्ति । २. त-भ६-लोकं । ३. त१.२.६-उपस्थे उपरि । ४. त-भ२.
४-पृथिव्यां । * त७-सु-अनया प्रजापतिः प्रार्थ्यते । हे प्रजापते प्रतीचीने प्रतिपूज्ये अहनि तदुपलक्षिते
संवत्सरात्मके मां संकुसुममृषि आ दधुः निहितवतः सर्वे देवाः । किमिव । इष्वाः वाणस्य पर्णमिव
पक्षमिव । पक्षं यथा वाणस्य मूले स्थापयति तद्वज्जगन्मूले त्वयि मां स्थापितवतः । अतो मदीयां प्रतीचीं
प्रतिपूज्यां (सु-पूज्यां) वाचं स्तुतिरूपां जग्रभ गृहाण । कथमित्युच्यते । अश्वं आशुगामिनं हयं
रश्नया रज्ज्वा यथा गृह्णति तद्वत्कर्णाभ्यां मत्कृतां स्तुतिं गृहाणेत्यर्थः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अष्टके सप्तमे पष्ठं व्याख्याय श्रुतिकोविद् ।

सायणार्थस्ततोऽध्यायं सप्तमं व्याचिकीर्षति ॥

अथ द्वादशानुवाकात्मकस्य दशमसण्डलस्य द्वितीयेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र 'नि वर्त-
ध्वम्' इत्यष्ट्वर्चं तृतीयं सूक्तम् । अस्य यमपुत्रो मथिताख्य ऋषिर्वरुणपुत्रो ऋगुर्वीथवा भार्गवश्च्यवनः ।
षष्ठी गायत्री शिष्टा अनुष्टुभः । इदमब्देवताकं गोदेवताकं वा । 'अग्नीषोमा पुनर्वसू' इत्यर्धर्चोऽ-
ग्नीषोमदेवताकः । तथा चानुकान्तं—'नि वर्तध्वमष्टौ मथितो ऋगुर्वा वारुणिर्भार्गवश्च्यवनो वापं
गव्यं चानुष्टुभमग्नीषोमीयो द्वितीयोऽर्धर्चः षष्ठी गायत्री' इति । गतो विनियोगः ॥

नि वर्तध्वं मानुं गातास्मान्सि सप्त रेवतीः ।

अग्नीषोमा पुनर्वसू अस्मे धारयतं रयिम् ॥ १ ॥

नि । वर्तध्वम् । मा । अनुं । गात । अस्मान् । सि सक्त । रेवतीः ।

अग्नीषोमा । पुनर्वसू इति पुनःऽवसू । अस्मे इति । धारयतम् । रयिम् ॥ १ ॥

हे गावो हे आपो वा यूयं ऽनि ऽवर्तध्वम् अस्मान् प्रस्थागच्छत । ऽमानु ऽगात अस्मद्व्यतिरिक्तं
यजमानं मा गच्छत । आगत्य च हे ऽरेवतीः रेवत्यो धनवत्यो यूयम् ऽअस्मान् ऽसि सक्त सेचयत ।
अवगाहनगोदोहनस्नानपानादिद्वारेण सेवध्वमित्यर्थः । हे ऽपुनर्वसू पुनःपुनर्वस्तारौ स्तोत्राणां यष्टूणामा-
च्छादयितारौ हे ऽअग्नीषोमा अग्नीषोमौ एतन्नामकौ देवौ युवाम् ऽअस्मे अस्मासु ऽरयिं व्रीह्यादिलक्षणं
धनं ऽधारयतं स्थापयतम् ॥

पुनरेना नि वर्तय पुनरेना न्या कुरु ।

इन्द्र एणा नि यच्छत्वग्निरेना उपाजतु ॥ २ ॥

पुनः । एनाः । नि । वर्तय । पुनः । एनाः । नि । आ । कुरु ।

इन्द्रः । एनाः । नि । यच्छतु । अग्निः । एनाः । उपऽआजतु ॥ २ ॥

अत्र मन्त्रद्रष्टा स्वात्मानं प्रति ब्रूते । हे मदीयात्मन् त्वम् ऽएनाः एताः अन्यतोऽभिगन्त्रीर्गा
अपो वा ऽपुनः ऽनि ऽवर्तय पुनःपुनर्मदभिमुखीकुरु । तदनन्तरम् ऽएनाः एताः ऽपुनः भूयो भूयो
ऽन्या ऽकुरु नियता आत्मायत्ताः कुरु । किंच ऽइन्द्रः अपि तव सहायभूतः सन् ऽएनाः एताः ऽनि
ऽयच्छतु त्वदायत्ताः करोतु । ऽअग्निः च ऽएनाः एताः गा अपो वा ऽउपाजतु उपगमयतु उपक्षिपतु
वा । उपयोग्याः करोत्वित्यर्थः ॥

पुनरेता नि वर्तन्तामस्मिन् पुष्यन्तु गोपतौ ।

ब्रुहैवाग्ने नि धारयेह तिष्ठतु या रयिः ॥ ३ ॥

पुनः । एताः । नि । वर्तन्ताम् । अस्मिन् । पुष्यन्तु । गोऽपतौ ।

इह । एव । अग्रे । नि । धारय । इह । तिष्ठतु । या । रयिः ॥ ३ ॥

एना एता ईदृश्यो गाव आपो वा पुनः पुनि वर्तन्तां भूयो भूयो मां प्रत्यागच्छन्तु । आगत्य च गोपतौ साक्षादिमतीनां धेनूनां वृष्टिलक्षणानामपां पालके^१ अस्मिन् ईदृशे मयि पुष्यन्तु आत्मायत्तत्वेन स्थित्वा पुष्टा भवन्तु । पुष्टाः सतीस्ता हे अग्रे त्वम् इहैव अस्मिन्नेव मयि पुनि धारय नियमेन स्थापय । या रयिः यदपि व्रीह्यादिकं धनमस्ति तदपि धनं गोसहितम् इहैव अस्मिन्नेव गोपतौ मयि तिष्ठतु निवसतु ॥

यन्नियानं न्ययनं संज्ञानं यत्परायणम् ।

आवर्तनं निवर्तनं यो गोपा अपि तं हुवे ॥ ४ ॥

यत् । निऽयानम् । निऽयनम् । सुम्ऽज्ञानम् । यत् । पराऽयनम् ।

आऽवर्तनम् । निऽवर्तनम् । यः । गोपाः । अपि । तम् । हुवे ॥ ४ ॥

नियानम् । अधिकरणे ल्युट् । नियमेन यान्त्यागच्छन्ति गावोऽत्रेति नियानं गोष्टाख्यं स्थानम् । यत् अस्तीति शेषः । यच्छब्दयोगात्तच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । हुव इति क्रियापदं सर्वत्रानुषज्यते । तत्स्थानं हुवे आह्वयामि । आह्वानमभिमुखीकरणं तेन चात्र तत्पूर्विका प्रार्थना लक्ष्यते । गोसहितं गोष्ठं प्रार्थय इत्यर्थः । न्ययनम् । भावे ल्युट् । नियमेन गृहं प्रति प्राप्तिलक्षणं गमनं यदस्ति तदपि प्रार्थये^२ । निवर्तनं वने चरित्वा गृहं प्रति यदागमनमस्ति तदपि प्रार्थये । यः अपि गोपाः गवां पालकोऽस्ति तम् अपि हुवे प्रार्थये । सर्वगुणोपेता गाः प्रार्थय इत्यर्थः ॥

य उदान्द् व्ययनं य उदान्द् परायणम् ।

आवर्तनं निवर्तनमपि गोपा नि वर्तताम् ॥ ५ ॥

यः । उत्ऽआनट् । विऽअयनम् । यः । उत्ऽआनट् । पराऽअयनम् ।

आऽवर्तनम् । निऽवर्तनम् । अपि । गोपाः । नि । वर्तताम् ॥ ५ ॥

यः गोपाः गोपालः व्ययनं नष्टानां गवामन्वेषणार्थं विविधं गमनम् उदानट् व्याप्नोति अनुभवति । यः परायणं परागमनम् उदानट् व्याप्नोति । वनं प्रति गवां चरणाय गमनमित्यर्थः । यश्च आवर्तनं वनचारिणीभिर्गोभिः सह प्रवर्तनमनुभवति । यः अपि गोपाः निवर्तनं गोभिः सह वनाद्गृहं प्रति निर्गमनमनुभवति । सोऽपि गोपालः पुनि वर्ततां गोभिः सह वनाद्गृहं प्रति क्षेमेणागच्छतु ॥

आ निवर्त नि वर्तय पुनर्न इन्द्र गा देहि । जीवामिर्भुनजामहै ॥ ६ ॥

आ । निऽवर्त । नि । वर्तय । पुनः । नः । इन्द्र । गाः । देहि । जीवामिः । भुनजामहै ॥ ६ ॥

१. त१.२.३.७-भ-मु- च पालके । २. ग-प्रार्थये । यत्र संगच्छते इतरेतरं जानतस्तत् संज्ञानं । अथ तत्तत्प्रणयार्थं पराचीना यत्र यंति तत्परायणं । चरित्वाधा आवर्तते तदावर्तनं; सु-प्रार्थये । संज्ञानं गोभिः सह ऐकमर्त्यं यदस्ति तदपि प्रार्थये । परायणं परागमनं वनं प्रति गवां चरणाय गमनं यदस्ति तदपि प्रार्थये । आवर्तनं वनचारिणीभिर्गोभिः सह प्रवर्तनं यदस्ति तदपि प्रार्थये ।

हे ऽइन्द्र त्वम् ऽआ ऽनिवर्त आनिवर्तस्व अस्मदभिमुखो भव । ततोऽन्यतो गच्छन्तीर्गाः
 ऽनि ऽवर्तय अस्मदभिमुखीः कुरु । एवं कृत्वा च हे इन्द्र त्वं ऽपुनः पश्चात् ऽनः अस्मभ्यं ऽगाः
 ऽदेहि प्रयच्छ । त्वया दत्ताभिः ऽजीवाभिः चिरं जीवन्तीभिः सर्वस्य जीवयित्रीभिर्वा गोभिः
 ऽभुनजामहै वयं भुञ्जीमहि । यद्वा । भुजिरत्रान्तर्भावित्यर्थः । देवपितृन्^१ संभोजयेमहि ॥

परि वो विश्वतो दध ऊर्जा घृतेन पर्यसा ।

ये देवाः के च यज्ञियास्ते रय्या सं सृजन्तु नः ॥ ७ ॥

परि । वः । विश्वतः । दधे । ऊर्जा । घृतेन । पर्यसा ।

ये । देवाः । के । च । यज्ञियाः । ते । रय्या । सम् । सृजन्तु । नः ॥ ७ ॥

हे देवाः ऽविश्वतः सर्वतः स्थितान् ऽवः युष्मान् ऽऊर्जां गोसंबन्धिना दधिलक्षणेनाग्नेन ऽघृतेन
 आज्येन^२ ऽपर्यसा क्षीरेण च ऽपरि ऽदधे संधारयामि । युष्मभ्यं हविर्द्वारेण प्रयच्छामि । न केवल-
 मात्मानं पुष्णामीत्यर्थः । एतज्ज्ञात्वा ऽये ऽके ऽच ऽदेवाः ऽयज्ञियाः यज्ञार्हाः सन्ति ऽते देवाः ऽनः
 अस्मान् ऽरय्या गोलक्षणेन धनेन ऽसं ऽसृजन्तु संभोजयन्तु ॥

आ निवर्तन वर्तय नि निवर्तन वर्तय ।

भूम्याश्चतस्रः प्रदिशस्ताभ्य एना नि वर्तय ॥ ८ ॥

आ । निऽवर्तन । वर्तय । नि । निऽवर्तन । वर्तय ।

भूम्याः । चतस्रः । प्रऽदिशः । ताभ्यः । एनाः । नि । वर्तय ॥ ८ ॥

मन्त्रद्रष्टृभिः स्वात्मानं गाश्च संबोध्याह । हे मदीयात्मन् त्वं गाः ऽआ ऽवर्तय । आकारोऽ-
 प्यग्नेनापि संबध्यते । मदभिमुखीः^३ कुरु । स्तुत्या यागेन च ताः प्रसाद्योपनमयेत्यर्थः । हे गावः
 यूयमपि प्रसाद्यमानाः ऽआ ऽनिवर्तन आनिवर्तध्वम् । आभिमुख्येनागच्छत । पुनरप्याह । हे
 मदीयात्मन् त्वं ऽनि ऽवर्तय गोसंचरणस्थानादपगच्छन्तीर्गा इतोऽभिगन्त्रीः कुरु । यूयमपि हे गावो
 निवर्त्यमानाः सत्यः ऽनिवर्तन निवर्तध्वम् । इदानीं स्वात्मा गावश्चापि प्रति ध्रुवते । हे ऋषे अहं
 कुतो गा निवर्तयामीति कुतो वयं निवर्तयामह इत्यात्मना गोभिश्च पृष्टः सन्नाह । ऽभूम्याः पृथिव्याः
 ऽचतस्रः ऽप्रदिशः चतुःसंख्यायुक्ताः प्रकृष्टा या दिशः सन्ति ऽताभ्यः दिग्भ्यः ऽएनाः गाः ऽनि ऽवर्तय
 हे आत्मन् मदभिमुखीः कुरु । हे गावो यूयमपि ताभ्यो दिग्भ्यो निवर्तध्वमिति सामर्थ्याल्लब्धम् ।
 यद्वा । अद्वैतपक्षेऽपि सूक्तार्थो यथा घटते तथा योजना कर्तव्या ॥ १ ॥

‘भद्रम्’ इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । आद्यैकपदा दशाक्षरा विराट् । ‘अग्निमीळे भुजाम्’
 इत्येषानुष्टुप् । नवमी विराट् दशमी त्रिष्टुप् मध्ये षट् गायत्र्यः । इदमादीनां सप्तसूक्तानामिन्द्रपुत्रः
 प्रजापतिपुत्रो वा विमद ऋषिर्वसुकुपुत्रो वसुकुदाख्यो वा । इदमुत्तरं चाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तं—
 ‘सप्तोत्तराण्यैन्द्रो विमदः प्राजापत्यो वा वासुको वसुकुडा भद्रं दशाग्नेयं तु गायत्रमाद्यैकपदा पाद
 एव वा शास्त्र्यर्थः परानुष्टुबन्त्ये विराट्त्रिष्टुभौ’ इति । गतो विनियोगः ॥

१. ग-त३-म५.६-देवपितृसंघान् । २. त-म-मु-आज्येन च । ३. त१.२.६.७-भ२.६-
 मदभिमुखी; त४.५-मु-मदभिमुखी; ग-त३-म१.४.७-मदभिमुखं ।

भद्रं नो अपि वातय मनः ॥ १ ॥

भद्रं नो अपि वातय मनः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं वनः अस्माकं वमनः वभद्रं शुभयुक्तम् वअपि ववातय । अपिरत्र धात्वर्थानुवादी । आगमय । त्वत्संबन्धस्तोत्रकरणे प्रेरयेत्यर्थः ॥

अग्निमीळे भुजां यविष्ठं शासा मित्रं दुर्धरीतुम् ।

यस्य धर्मन्त्स्वरेनीः सपर्यन्ति मातुरूधः ॥ २ ॥

अग्निम् । ईळे । भुजाम् । यविष्ठम् । शासा । मित्रम् । दुःधरीतुम् ।

यस्य । धर्मन् । स्वः । एनीः । सपर्यन्ति । मातुः । ऊधः ॥ २ ॥

वभुजां हविर्भुजां देवानां मध्ये वयविष्ठम् अहन्यहन्यग्निहोत्रादिकर्मार्थं जायमानत्वादतिशयेन युवानं वशासा अनुशासनेन वमित्रम् । यस्मादिदं कर्तव्यमिदं न^१ कर्तव्यमिति^१ सर्वमनुशास्ति तस्मात्सर्वस्य मित्रभूतमित्यर्थः । वदुर्धरीतुं दुर्धरणीयं संग्रामे शत्रुभिर्दुर्निवारणीयमेवंभूतम् वअग्निम् वईळे स्तौमि । अपि च यस्य अग्नेः वधर्मन् धर्मण्यग्निहोत्रादिके कर्मणि वस्वः सुलोकमादित्यं सर्वं देवजातं वा वएनीः एन्यः प्रतिगन्त्य आहुतयः स्तुतयश्च वसपर्यन्ति परिचरन्ति सेवन्ते । यद्वा । स्वः सपर्यन्तीत्यनयोः सामानाधिकरण्यम् । अत्र स्वस्वित्यर्थं सर्वशब्दो निपातः । स्वः सर्वं देवाः एनीरात्मनः प्रतिगन्त्रीराहुतीः स्तुतीश्च सपर्यन्ति सेवन्ते । उपजीवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । लुप्तोपम-
मेतत् । वमातुः गोः वऊधः क्षीरोपसंहारस्थानं प्रति यथा वत्सा उपजीवन्ति तद्वत् । तमग्निमीळ इति पूर्वोण संबन्धः ॥

यमासा कृपनीळं भासाकैतुं वर्धयन्ति । भ्राजते श्रेणिदन् ॥ ३ ॥

यम् । आसा । कृपनीळम् । भासाकैतुम् । वर्धयन्ति । भ्राजते । श्रेणिदन् ॥ ३ ॥

स्तोतारो यष्टारश्च वआसा स्तुतिहविलक्षणोपासनेन वयम् अग्निं वर्धयन्ति । कीदृशम् । वकृपनीळं कर्मस्थानम् । कर्माधारमित्यर्थः । वभासाकैतुं ज्वालाक्षणाज्ञापकं दीप्तिः कर्तारं वा । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । सोऽग्निः वश्रेणिदन् स्तोत्रभ्यो यष्टृभ्योऽभीष्टफलसमूहप्रदः शत्रुभ्यो ज्वालापङ्क्तिप्रदो वा एवंभूतः सन् वभ्राजते भासते ॥

अर्यो विशां गातुरेति प्र यदानद् दिवो अन्तान् । कुविरभ्रं दीद्यानः ॥ ४ ॥

अर्यः । विशाम् । गातुः । एति । प्र । यत् । आनद् । दिवः । अन्तान् ।

कुविः । अभ्रम् । दीद्यानः ॥ ४ ॥

वविशां यजमानमनुष्ठायाम् वअर्यः गन्तव्यः वगातुः गमनशीलोऽग्निः वदीद्यानः दीप्यमानः वयत् यदा वएति ऊर्ध्वं गच्छति तदा वदिवः सुलोकस्य वअन्तान् पर्यन्तान् वकुविः मेधावी सोऽग्निः वप्र वआनद् प्रकर्षेण व्याप्नोति । वअभ्रं मेघोपलक्षितमन्तरिक्षं च व्याप्नोति ॥

जुषद्बुव्या मानुषस्योर्ध्वस्तस्थावृभ्वा यज्ञे । मिन्वन्तसर्वा पुर एति ॥ ५ ॥
जुषत् । हव्या । मानुषस्य । ऊर्ध्वः । तस्थौ । ऋभ्वा । यज्ञे । मिन्वन् । सर्वा । पुरः । एति ॥ ५ ॥

मानुषस्य यजमानस्य यज्ञे यजनीये यागे हव्या हव्यानि हवींषि जुषत् सेवमानोऽग्निः^१
ऋभ्वा उरभूतो बहुज्वालोपेतः ऊर्ध्वस्तस्थौ उत्तिष्ठति । ऊर्ध्व उवलतीत्यर्थः । अपि चायमग्निः
प्राग्ब्रंशादारभ्य सद्य सदनं सौमिकीं वेदिं मिन्वन् परिच्छिन्दन् पुरः पुरस्तादुत्तरवेदिशाला-
मुखीयात् प्रणीयमानः सन् एति गच्छति ॥

स हि क्षेमो हविर्यज्ञः श्रुष्टीदस्य गातुरेति । अग्निं देवा वाशीमन्तम् ॥ ६ ॥
सः । हि । क्षेमः । हविः । यज्ञः । श्रुष्टी । इत् । अस्य । गातुः । एति ।
अग्निम् । देवाः । वाशीमन्तम् ॥ ६ ॥

य उक्तगुणविशिष्टोऽग्निः । वहि इत्येतदवधारणे । सः एवाग्निः क्षेमः कुशलहेतुः । सर्वस्य
परिपालनहेतुरित्यर्थः । हविः पुरोडाशादिकं च स एव हविषस्तन्निमित्तत्वात् । यज्ञः यागोऽपि
स एव तस्यापि तद्धेतुत्वात् । किंच श्रुष्टीत् क्षिप्रमेव अस्य अग्नेः गातुः गमनशीलोऽधिष्ठात्मा
एति देवानामाह्वानार्थं गच्छति । गत्वा च प्रत्यागच्छन्तं वाशीमन्तं स्तुतिलक्षणया वाचोपेतम्
अग्निं प्रति देवाः अपि गच्छन्तीति^२ शेषः ॥ ॥ २ ॥

यज्ञासाहं दुर्व इषेऽग्निं पूर्वस्य शेवस्य । अद्रेः सुनुमायुमाहुः ॥ ७ ॥
यज्ञसहम् । दुर्वः । इषे । अग्निम् । पूर्वस्य । शेवस्य । अद्रेः । सुनुम् । आयुम् । आहुः ॥ ७ ॥

अत्रैकवाक्यतायै यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । अपरार्धर्चः पूर्व व्याख्येयः । आयुं देवानामाह्वानार्थं
दूत्येन गन्तारं यम् अग्निम् अद्रेः सुनुम् अभ्यनः पुत्रम् आहुः 'त्वमङ्गयस्त्वमङ्गमनस्परि'
(ऋ. सं. २. १. १) इत्येवमादयो मन्त्रा वदन्ति । यज्ञसहं यागस्य वोढारम् । धारयितारमित्यर्थः ।
तमग्निमभिलक्ष्य दुर्वः परिचरणम् इषे इच्छामि । किमर्थम् । पूर्वस्य । अत्र पूर्वशब्द उक्कृष्टवाची ।
उक्कृष्टस्य शेवस्य स्वर्गापवर्गलक्षणसुखस्य प्राप्त्यर्थमिति शेषः ॥

नरो ये के चास्मदा विश्वेत्ते वाम आ स्युः । अग्निं हविषा वर्धन्तः ॥ ८ ॥
नरः । ये । के । च । अस्मत् । आ । विश्वा । इत् । ते । वामे । आ । स्युरिति स्युः ।
अग्निम् । हविषा । वर्धन्तः ॥ ८ ॥

नरः नेतारः ये के च ये केचित् पुत्रपौत्रादयः अस्मत् अस्माकं सन्ति । आकारः पूरकः ।
ये पुत्रपौत्रादयः वामे वननीये संभजनीये विश्वेत् विश्वस्मिन्नेव पश्चादिधने आ स्युः आ
समन्तान्नवेयुः । उपविशेयुरित्याशास्महे । किं कुर्वन्तः । अग्निम् अङ्गनादिगुणविशिष्टं देवं हविषा
पुरोडाशादिकेन वर्धन्तः^३ वर्धयन्तः ॥

कृष्णः श्वेतोऽरुणो यामो अस्य ब्रध्न क्रुञ्ज उत शोणो यशस्वान् ।
हिरण्यरूपं जनिता जजान ॥ ९ ॥

कृष्णः । श्वेतः । अरुणः । यामः । अस्य । ब्रह्मः । ऋजः । उत । शोणः । यशस्वान् ।
हिरण्यरूपम् । जनिता । जजान् ॥ ९ ॥

अत्र अच्छब्दमध्याह्नस्य योज्यम् । यामः । याति गच्छत्यस्मिन्निति यामो रथः प्रजापतिना
निर्मितः । कीदृशः । वृष्णः असितवर्णः । श्वेतः सितवर्णः । अरुणः आरौचमानः । ब्रह्मः महान्
वृजः ऋजुगामी । उत अपि च शोणः रक्तवर्णः । यशस्वान् कीर्तिमान् । यद्वा । यश इति धननाम ।
हविलक्षणेन धनेन युक्तः । हिरण्यरूपं सुवर्णसदृशं तं रथम् । अस्य अग्रेरर्थाय । जनिता सर्वस्य
जगतो जनयिता प्रजापतिः । जजान जनयामास । अस्मै दत्तवानित्यर्थः । कथमेकस्यैव रथस्य कृष्णादि-
नानारूपत्वं संभवतीति चेत् अग्रेः सामर्थ्यातिशयेन संभवतीत्यर्थः । यद्वा । हिरण्यरूपमिति रथ-
वाचिना शब्देन सह सामानाधिकरण्यात् कृष्णादिशब्दा द्वितीयान्तत्वेन योज्याः । अत्र सर्वगुणोक्त-
रथवत्तथाभिः स्तूयत इत्यर्थः ॥

एवा ते अग्रे विमदो मनीषामूर्जौ नपादमृतेभिः सजोषाः ।

गिर आ वक्षत्सुमतीरियान इषमूर्ज सुक्षितिं विश्वमाभाः ॥ १० ॥

एव । ते । अग्रे । विमदः । मनीषाम् । ऊर्जः । नपात् । अमृतेभिः । सजोषाः ।

गिरः । आ । वक्षत् । सुमतीः । इयानः ।

इषम् । ऊर्जम् । सुक्षितिम् । विश्वम् । आ । अभारित्यभाः ॥ १० ॥

एवमुक्तप्रकारेण हे वृजौ नपात् ओषधिवनस्पतिपितृभूतस्यान्नस्य पौत्र हे अग्रे अमृतेभिः
अमृतैर्हविलक्षणैरन्नैः सजोषाः संगतः विमदः नामर्षिः मनीषां प्रकृष्टां बुद्धिं कामयमानः सन् एते
तुभ्यं गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः आ वक्षत् आभिसुख्येनोक्तवान् । वक्षेच्छन्दसि लेटि रूपम् ।
ततस्त्वमेतज्ज्ञात्वा सुमतीरियानः शोभनलक्षणा बुद्धीः^१ संगमयन्^२ इषम् अन्नम् वृजौ क्षीरादिकं
रसं च सुक्षितिं शोभननिवासम् । यद्वा । क्षितयो मनुष्याः । शोभनपुत्रपौत्रादिकं यत्किञ्चित्
देयमस्ति तत् विश्वं धनं च आभाः तस्मै विमदायाहर देहि ॥ ३ ॥

‘आग्निं न’ इत्यष्ट्वं पञ्चमं सूक्तमास्तारपङ्क्तिच्छन्दस्कम् । आद्यौ गायत्रौ पादौ ततो द्वौ
जागतौ सास्तारपङ्क्तिः । ऋषिदेवते पूर्ववत् । तथा चानुक्रान्तम्—‘आग्निं नाष्टान्नास्तारपङ्क्तम्’
इति । पृष्ठस्य चतुर्थेऽहनि ‘आग्निं न स्ववृक्तिभिरित्याज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । महाव्रत
आग्निमास्ते यावतीष्वृक्षिवळान्दं साम स्तुवीरन् तदानीमादितस्तावत् ऋचोऽनुरूपार्थाः । सूत्रितं
च—‘यदीळान्दं भूयसीषु चेत् स्तुवीरन्नाग्निं न स्ववृक्तिभिरिति तावतीरनुरूपः’ (ऐ. आ. ५.
३. २) इति ॥

आग्निं न स्ववृक्तिभिर्होतारं त्वा वृणीमहे ।

यज्ञाय स्तीर्णवर्हिषे वि वो मदे शीरं पावकशोचिषं विवक्षसे ॥ १ ॥

आ । अग्निम् । न । स्ववृक्तिभिः । होतारम् । त्वा । वृणीमहे ।

यज्ञाय । स्तीर्णवर्हिषे । वि । वो । मदे । शीरम् । पावकशोचिषम् । विवक्षसे ॥ १ ॥

१. त१.२-बुद्धीः स्तागमयन्; त३-बुद्धीस्तंगमन; त५-बुद्धीः स्तागमयन्; त७-बुद्धीः ता-
गमयन्; भ१.२.४.७-बुद्धीस्ताः गमयन्; भ६-बुद्धिः अगमयत् ।

हे अग्ने वः^१ तव स्वभूते विमदे एतदाख्य ऋषौ मयीयं स्तुतिः प्रवृत्तास्ति । वन इति संप्रत्यर्थे । अतो वयमिदानीं वस्ववृक्तिभिः स्वयंकृताभिर्दोषवर्जिताभिः स्तुतिभिः वृहोतारं देवानामाह्वतारं होमनिष्पादकं वा वअग्निं वत्वा त्वाम् वआ ववृणीमहे आभिमुख्येन संभजामहे । किमर्थम् । वस्तीर्ण-वर्हिषे वयज्ञाय । तादर्थ्ये चतुर्थी । यज्ञार्थम् । कीदृशम् । वक्षीरम् ओषध्यादिषु सर्वत्रानुशायिनं वपावकक्षोचिषं शोधकदीप्तिम् । वविवक्षसे^२ । महन्नामैतत्^३ । हे अग्ने त्वमपि महान् भवसि । यद्वा । विमदे यज्ञस्य संबन्धिनः सोमस्य पानजन्यविविधमदार्थं त्वामावृणीमहे इति योज्यम् ॥

त्वामु ते स्वाभुवः शुम्भन्त्यश्वराधसः ।

वेति त्वामुपसेचनी वि वो मद ऋजीतिरशु आहुतिर्विवक्षसे ॥ २ ॥

त्वाम् । ऊँ इति । ते । सुऽआभुवः । शुम्भन्ति । अश्वराधसः ।

वेति । त्वाम् । उपऽसेचनी । वि । वः । मद । ऋजीतिः । अग्ने । आऽहुतिः । विवक्षसे ॥ २ ॥

वस्वाभुवः स्वप्रकाशेन दीप्यमानाः वश्वराधसः व्यासधनाः^४ वस्ते यजमानाः हे अग्ने वत्वामु त्वामेव वशुम्भन्ति शोभयन्ति । यज्ञे हविर्भिर्दीपयन्तीत्यर्थः । किंच वउपसेचनी तवोपरि क्षरणशीला वऋजीतिः ऋजुगामिनी हूयमाना वआहुतिः हे वअग्ने वत्वा वेति गच्छति । किमर्थम् । वः तव वमदे मदनिमित्ते । तृप्त्यर्थमित्यर्थः । किंच त्वमपि वविवक्षसे महान् भवसि ॥

त्वे धर्माण आसते जुहुभिः सिञ्चतीरिव ।

कृष्णा रूपाण्यर्जुना वि वो मदे विश्वा अधि श्रियो धिषे विवक्षसे ॥ ३ ॥

त्वे इति । धर्माणः । आसते । जुहुभिः । सिञ्चतीऽइव ।

कृष्णा । रूपाणि । अर्जुना । वि । वः । मदे । विश्वाः । अधि । श्रियः । धिषे । विवक्षसे ॥ ३ ॥

वधर्माणः यज्ञस्य धारयितार ऋत्विजः वजुहुभिः संपूर्णाहुतिभिर्होमपात्रैः वस्ते त्वामेव वआसते उपासते सेवन्ते । तत्र दृष्टान्तः । वसिञ्चतीरिव । वृष्टिलक्षणाः पृथिवीं सिञ्चन्त्य^५ आपोऽग्निं^६ यथा स्वपितृत्वेन सेवन्ते तद्वत् । 'अग्नेरापः' (तै. आ. ८.१) इति श्रुतेस्तस्यापां पितृत्वम् । यद्वा । जुहुभिः सिञ्चतीरिव सिञ्च्यमाना आहुतय इव धर्माणस्त्वया धार्यमाणा रश्मयस्त्वे त्वय्यासते निवसन्ति । हे अग्ने त्वं वकृष्णा कृष्णवर्णानि वअर्जुना अर्जुनानि श्वेतवर्णानि उवालान्तर्गतरूपाणि च वविश्वाः सर्वाः वश्रियोः शोभाः वअधि वधिषे अधिकं यथा भवति तथा धारयसि । किमर्थम् । वः युष्माकं सर्वेषां देवानां विमदे विविधसोमपानजन्यमदार्थम् । यत एवमतः वविवक्षसे त्वं महान् भवसि ॥

यमग्ने मन्यसे रयिं सहसावन्नमर्त्य ।

तमा नो वार्जसातये वि वो मदे यज्ञेषु चित्रमा भरा विवक्षसे ॥ ४ ॥

यम् । अग्ने । मन्यसे । रयिम् । सहसाऽवन् । अमर्त्य ।

तम् । आ । नः । वार्जसातये । वि । वः । मदे । यज्ञेषु । चित्रम् । आ । भरा । विवक्षसे ॥ ४ ॥

१. त- 'वः' नास्ति । २. त१.२.४.५-विवक्षते । ३. त-अहन्नामैतत् । ४. त-म-दीप्तधनाः । ५. त-सिञ्चति । ६. त३.४.५-म१.२-आपः अग्नीन् ; त१.२.६.७-आप वृष्ट्युदकं पृथिवीं अग्नीन् ; भ७-आप इव अग्नीन् ।

हे ऽअमर्त्य अमरणधर्मन् ऽसहसावन् बलवन् पुर्वभूत हे ऽअग्ने त्वं ऽयं ऽरयि ऽमन्यसे सर्वेषु
धनेषु यद्धनं वरिष्ठमिति जानासि ऽचित्रं चाथनीयं ऽतं रयि ऽनः अस्माकं ऽवाजसातये अन्नलाभाय
ऽआ ऽभर आहर प्रयच्छ । किमर्थम् । ऽवः युष्माकं सर्वेषां देवानां ऽयज्ञेषु ऽविमदे विविधसोमादि-
हविर्जन्यमदनिमित्ते । यागेषु नानाप्रकारैर्हविर्भिर्युष्माकं तर्पणायेत्यर्थः । त्वमपि ऽविवक्षसे महान्
भवसि ॥

अग्निर्जातो अथर्वणा विदद्विश्वानि काव्या ।

भुवद्भूतो विवस्वतो वि वो मदे प्रियो यमस्य काम्यो विवक्षसे ॥ ५ ॥

अग्निः । जातः । अथर्वणा । विदत् । विश्वानि । काव्या ।

भुवत् । दूतः । विवस्वतः । वि । वः । मदे । प्रियः । यमस्य । काम्यः । विवक्षसे ॥ ५ ॥

ऽअथर्वणा एतन्नाग्नयिणा ऽजातः जनितः ऽअग्निः । कथमवगम्यते । 'त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा
निरमन्यत' (ऋ. सं. ६. १६. १३) इति मन्त्रान्तरात् । ऽविश्वानि समस्तानि ऽकाव्या काव्यानि
स्तोतृकर्माणि ऽविदत् वेत्ति । ऽविवस्वतः यजमानस्य ऽदूतः देवानामाह्वानार्थं ऽभुवत् भवति ।
किंच ऽयमस्य संयन्तुर्यजमानस्य ऽप्रियः हृष्टः सन् ऽकाम्यः कमनीयः प्रार्थनीयो भवतीत्यर्थः ।
शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥ ४ ॥

त्वां यज्ञेष्वीळतेऽग्ने प्रयत्यध्वरे ।

त्वं वसूनि काम्या वि वो मदे विश्वा दधासि दाशुषे विवक्षसे ॥ ६ ॥

त्वाम् । यज्ञेषु । ईळते । अग्ने । प्रयति । अध्वरे ।

त्वम् । वसूनि । काम्या । वि । वः । मदे । विश्वा । दधासि । दाशुषे । विवक्षसे ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वां ऽप्रयति प्रकर्षेण गच्छति प्रवर्तमाने ऽअध्वरे यागे ऽयज्ञेषु यजनीयेषु हविः-
ष्वासत्रेषु सत्सु ऽईळते ऋत्विग्यजमानाः स्तुवन्ति । अपि च हे अग्ने ऽत्वं ऽविश्वा विश्वानि ऽकाम्या
काम्यानि कमनीयानि ऽवसूनि धनानि ऽदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ऽविमदे सोमादिहविर्जन्य-
तृप्तौ सत्यां ऽदधासि प्रयच्छसि । अतः कारणात् ऽविवक्षसे त्वं महान् भवसि ॥

त्वां यज्ञेष्वृत्विजं चारुमग्ने नि षेदिरे ।

घृतप्रतीकं मनुषो वि वो मदे शुक्रं चेतिष्ठमक्षभिर्विवक्षसे ॥ ७ ॥

त्वाम् । यज्ञेषु । ऋत्विजम् । चारुम् । अग्ने । नि । षेदिरे ।

घृतप्रतीकम् । मनुषः । वि । वः । मदे । शुक्रम् । चेतिष्ठम् । अक्षभिः । विवक्षसे ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वां मनुष्या यजमानाः ऽयज्ञेषु यागेषु ऽनि ऽषेदिरे नियमेन स्थापयन्ति ।
कीदृशम् । ऽऋत्विजं होतृनामकं^१ ऽचारुं रमणीयं ऽघृतप्रतीकम् आज्याहुतिपूर्णमुखं ऽशुक्रं ज्वलन्तम्
ऽअक्षभिः व्यासैस्तेजोभिः ऽचेतिष्ठम् अतिशयेन ज्ञातारम् । किमर्थम् । ऽवि ऽवो ऽमदे तव सोमादि-
हविर्जन्यविविधतृप्त्यर्थम् । यस्मादेवं तस्मात् ऽविवक्षसे महान्^२ भवसि^३ ॥

अग्ने शुक्रेण शोचिषोरु प्रथयसे बृहत् ।

अभिक्रन्दन्वृषायसे वि वो मदे गर्भं दधासि जामिषु विवक्षसे ॥ ८ ॥

अग्ने । शुक्रेण । शोचिषा । उरु । प्रथयसे । बृहत् ।

अभिऽक्रन्दन् । वृषऽयसे । वि । वो । मदे । गर्भम् । दधासि । जामिषु । विवक्षसे ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने ऽबृहत् महास्त्वं ऽशुक्रेण दीप्तेन ऽशोचिषा तेजसा ऽउरु ऽप्रथयसे विस्तीर्णं यथा भवति तथा प्रख्यातो भवसि । किञ्च ऽअभिक्रन्दन् अभिसुख्येन युद्धार्थं शत्रूनाह्वयन् ऽवृषायसे वृष इवाचरसि । युद्धकाले दर्पितवृष इव रोरुवद्भवसीत्यर्थः । एवं^१ माध्यमिकः^१ सन् ऽजामिषु भगिनीभूतास्वोषधीषु ऽगर्भं बीजलक्षणं ऽदधासि वृष्टिद्वारेण धारयसि । एकस्मात् प्रजापतेः सकाशा-
दुद्धूतत्वादग्न्योषधयोर्जामित्वमुपचर्यते । कस्मिन् सति । ऽवि ऽवो ऽमदे तव विविधसोमादिहवि-
र्जन्यमदे संजाते सति । यस्मादेवं कृतवानसि तस्मात्त्वं ऽविवक्षसे महान् भवसि । विवक्षस इति महन्नाम वक्तेर्वा वहतेर्वा सनन्तस्य रूपमिति ॥ ॥ ५ ॥

‘कुह’ इति पञ्चदशार्चं षष्ठं सूक्तमैन्द्रम् । पञ्चदशी त्रिष्टुप् पञ्चमीसप्तमीनवम्यस्तिस्रोऽनुष्टुभः शिष्टाः पुरस्तादबृहत्स्यः । आद्यद्वादशकमष्टकवती पुरस्तादबृहती । पूर्ववदधिः । तथा चानुक्रान्तं—
‘कुह पञ्चोना पुरस्ताद्वाहंतं त्रिष्टुवन्तं त्वं स्या चिदा नस्त्वं नोऽनुष्टुभः’ इति । चतुर्थेऽहनि निष्केवल्य एतस्मूक्तम् । सूत्रितं च—‘कुह श्रुत इन्द्रो युध्मस्य त इति निष्केवल्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

कुह श्रुत इन्द्रः कस्मिन्नुद्य जने मित्रो न श्रूयते ।

ऋषीणां वा यः क्षये गुहा वा चर्कषे गिरा ॥ १ ॥

कुह । श्रुतः । इन्द्रः । कस्मिन् । अद्य । जने । मित्रः । न । श्रूयते ।

ऋषीणाम् । वा । यः । क्षये । गुहा । वा । चर्कषे । गिरा ॥ १ ॥

ऽअद्य अस्मिन् दिने ऽइन्द्रः ऽकुह कुत्र स्थाने ऽश्रुतः विश्रुतः प्रख्यातः । ऽकस्मिन् ऽजने यजमान इज्यत्वेन स्तुत्यत्वेनावस्थितः ऽश्रूयते प्रख्यायते । तत्र दृष्टान्तः । ऽमित्रो ऽन सूर्य इव सखेव वा तद्वत् । ऽयः इन्द्रः ऽऋषीणां भृग्वादीनां ऽक्षये निवास आश्रमे ऽगुहा ऽवा गुहायामरण्ये वा ऽगिरा स्तुतिलक्षणया वाचा ऽचर्कषे अत्यर्थमाकृष्यते । अत्यर्थं स्तूयत इत्यर्थः । स इन्द्रः कुह श्रुत इति पूर्वेण संबन्धः ॥

इह श्रुत इन्द्रो अस्मे अद्य स्तवे वज्रयुचीषमः ।

मित्रो न यो जनेष्वा यशश्चक्रे असाभ्या ॥ २ ॥

इह । श्रुतः । इन्द्रः । अस्मे इति । अद्य । स्तवे । वज्री । ऋचीषमः ।

मित्रः । न । यः । जनेषु । आ । यशः । चक्रे । असाभि । आ ॥ २ ॥

ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽइन्द्रः ऽश्रुतः प्रख्यातः । ऽअद्य अस्मिन्दिनसे ऽअस्मे अस्माभिः ऽस्तवे स्तूयते । कीदृशः । ऽवज्री वज्रवान् ऽऋचीषमः । ‘यद्वाव इन्द्र ते शतं शतं भूमीस्त स्युः न त्वा

वज्रिन्' (क्र. सं. ८. ७०. ५) इत्यादिकया स्तुत्या समानगुण इत्यर्थः । वयः इन्द्रः वमित्रो वन
सूर्य इव स्निग्ध इव वा वजनेषु स्तोतृजनेषु वयशः अन्नं कीर्तिं वा वचक्रे करोति । कीदृशम् ।
वअसामि असाधारणम् । स इन्द्रोऽस्माभिः स्तुयत इति पूर्वण संबन्धः ॥

महो यस्पतिः शर्वसो असाभ्या महो नृम्णस्य तूतुजिः ।

भर्ता वज्रस्य धृष्णोः पिता पुत्रमिव प्रियम् ॥ ३ ॥

महः । यः । पतिः । शर्वसः । असाभिः । आ । महः । नृम्णस्य । तूतुजिः ।

भर्ता । वज्रस्य । धृष्णोः । पिता । पुत्रम् इव । प्रियम् ॥ ३ ॥

वयः इन्द्रः वमहः महतः वशवसः बलस्य वपतिः ईश्वरः वअसाभ्या । आङ् मयादायाम् ।
आ समाप्तेः । अनन्तगुण इत्यर्थः । वमहः महतः वनृम्णस्य धनस्य च वतूतुजिः स्तोतृभ्यः प्रेरकः ।
किंच वधृष्णोः शत्रूणां धर्षकस्य ववज्रस्य स्वकीयस्यायुधस्य वभर्ता य इन्द्रो धारयिता । स इन्द्रोऽ-
स्मान् पात्विति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । वपिता वपुत्रमिव वप्रियम् । यथा पितेप्सितं सुतं पाति तद्वत् ॥

युजानो अश्वा वातस्य धुनी देवो देवस्य वज्रिवः ।

स्यन्ता पथा विरुक्मता सृजानः स्तोष्यध्वनः ॥ ४ ॥

युजानः । अश्वा । वातस्य । धुनी इति । देवः । देवस्य । वज्रिवः ।

स्यन्ता । पथा । विरुक्मता । सृजानः । स्तोषि । अध्वनः ॥ ४ ॥

हे वज्रिवः वज्रवज्रिन्द्र । एको मत्वरथीयोऽनुवादकः । वदेवः द्योतमानस्त्वं वदेवस्य द्योतमानस्य
ववातस्य वायोः वधुनी प्रेरकौ । वायोरपि क्षीघ्रगामिनावित्यर्थः । वअश्वा अश्वौ त्वदीयौ हरिनामकौ
वयुजानः स्वरथे संयोजयन् । कीदृशौ । विरुक्मता विरोचनवता वपथा मार्गेण वस्यन्ता स्यन्तौ
गच्छन्तौ । वअध्वनः युद्धे गमनमार्गान् वसृजानः उत्पादयन् वस्तोषि सततं स्तूयसे ॥

त्वं त्या चिद्वातस्याश्वागा ऋजा त्मना वहध्यै ।

ययोर्देवो न मर्त्यो यन्ता नर्किर्विदार्यः ॥ ५ ॥

त्वम् । त्या । चित् । वातस्य । अश्वा । आ । अगाः । ऋजा । त्मना । वहध्यै ।

ययोः । देवः । न । मर्त्यैः । यन्ता । नर्किः । विदार्यः ॥ ५ ॥

यच्छब्दसंबन्धादुत्तरोऽर्धार्धः पूर्वं व्याख्यायते । वयथोः त्वदीययोः वयन्ता नियन्ता निवारयिता
वदेवो वन देवानां मध्ये कश्चिदपि देवो नास्ति वमर्त्यः मनुष्याणां मध्ये कश्चिदपि नास्ति वनर्किः
न कश्चिदपि विदार्यः वेत्ता । जवस्य बलस्येति वा शेषः । हे इन्द्र एत्वं ववातस्य वायोर्बलेन जवेन
च युक्तौ वऋजा ऋजुगामिनौ वत्या वचित् तावपि वअश्वा त्वदीयावश्चौ वत्मना आत्मनैव । सारथि-
निरपेक्षेणेत्यर्थः । वहध्यै वहनार्थम् । अभिप्रेतदेशप्रापणायेत्यर्थः । वआगाः आभिमुख्येन
गच्छसि ॥ ॥ ६ ॥

अथ गमन्तोशनां पृच्छते वां कदर्थी न आ गृहम् ।

आ जग्मथुः पराकादिवश्च गमश्च मर्त्यम् ॥ ६ ॥

अथ । गमन्ता । उशना । पृच्छते । वाम् । कतऽअर्था । नः । आ । गृहम् ।

आ । जग्मथुः । पराकात् । दिवः । च । गमः । च । मर्त्यम् ॥ ६ ॥

अथ अथ यज्ञसमाप्त्यनन्तरम् उशना भार्गव ऋषिः हे इन्द्राग्नी वगमन्ता स्वस्थानं प्रति गच्छन्तौ वां युवां वपृच्छते पृच्छति स्म । यद्वा । उशनेति विभक्तिव्यत्ययः । उशनसमिन्द्रस्य सखिभूतं भार्गवमिन्द्रं च युवां सर्वो यजमानः पृच्छति । किं पृष्टवानिति उच्यते । युवां वकदर्थी कदर्थी किंप्रयोजनवन्तौ सन्तौ वनः अस्मदीयम् । आकारः प्रतीत्यस्यार्थः । वृहं प्रति वपराकात् । दूरनामैतत् । दूरात् वआ वजग्मथुः आगतवन्तौ स्थः । तदेवोक्तम् । वदिवश्च शुलोकाच्च वगमश्च भूलोकाच्च वमर्त्यं मनुष्यं मां प्रत्यागतवन्तौ । युवयोः कृतार्थत्वादत्रागमनमस्मदनुग्रहार्थमेव न स्वार्थमिति ब्रुवन्ननुव्रजतीत्यर्थः ॥

आ न इन्द्र पृक्षसेऽस्माकं ब्रह्मोद्यतम् ।

तत्त्वां याचामहेऽवः शुष्णं यद्वन्नमानुषम् ॥ ७ ॥

आ । नः । इन्द्र । पृक्षसे । अस्माकम् । ब्रह्म । उत्स्यतम् ।

तत् । त्वा । याचामहे । अवः । शुष्णम् । यत् । हन् । अमानुषम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वम् । न इति तृतीयार्थे षष्ठी । वनः अस्माभिः उद्यतम् उत्क्षिप्तम् । दत्तमित्यर्थः । अस्माकम् अस्मदीयं ब्रह्म हविलक्षणमन्नम् । आङ् मर्यादायाम् । आ तृप्तेरित्यर्थः । वपृक्षसे आत्मना संपर्चय । 'पृची संपर्के' इति धातो रूपम् । आभक्षयेत्यर्थः । किंच वयमपि वत्वा एवंभूतं त्वां वतः । यदुत्कृष्टमस्तीति शेषः । तत्तादृशमन्नम् अवः तद्वक्षणं च याचामहे प्रार्थयामहे । तथा यत् शुष्णं बलम् वअमानुषं मनुष्यादन्यं राक्षसादिकं हन् हन्ति तदुत्कृष्टं बलं च याचामहे । यद्वा । हे इन्द्र त्वं शुष्णमेतन्नामानममानुषं मनुष्यव्यतिरिक्तमसुरं हन् हतवानसि । हत्वा च यद्येन रक्षणेन त्रैलोक्यं पालितवानसि तदवः पालनमस्माकमपि भवेदिति त्वां याचामहे इति वाक्यार्थः ॥

अकर्मा दस्युरभि नो अमन्तुरन्यव्रतो अमानुषः ।

त्वं तस्यामित्रहन् वर्धदासस्य दम्भय ॥ ८ ॥

अकर्मा । दस्युः । अभि । नः । अमन्तुः । अन्यऽव्रतः । अमानुषः ।

त्वम् । तस्य । अमित्रऽहन् । वर्धः । दासस्य । दम्भय ॥ ८ ॥

अकर्मा अविद्यमानयागादिकर्मा दस्युः उपक्षपयिता अभि अभिमुख्येन स्वरूपतः वनः अस्मान् वअमन्तुः अज्ञाता । यद्वा । अन्न अवेत्युपसर्गस्थ वकारलोपो द्रष्टव्यः । अवमन्तुरवमन्ताभिः भविता । वअन्यव्रतः श्रुतिस्मृतिव्यतिरिक्तकर्मा वअमानुषः मनुष्यसंव्यवहाराद्वाह्यः । असुरप्रकृतिरित्यर्थः । य एवैवंभूतोऽस्ति हे वअमित्रहन् शत्रूणां हन्तरिन्द्र त्वं वदासस्य उपक्षपयितव्यस्य ववधः हन्ता सन् वदम्भय तं शत्रुं हिन्धि ॥

त्वं न इन्द्र शूर शूरैरुत त्वोतासो बर्हणा ।

पुरुत्रा ते वि पुर्तयो नवन्त क्षोणयो यथा ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । शूर । शूरैः । उत । त्वाऽऊतासः । बर्हणा ।

पुरुऽत्रा । ते । वि । पुर्तयः । नवन्त । क्षोणयः । यथा ॥ ९ ॥

हे वशूर विक्रान्त वइन्द्र वत्वं वशूरैः भटैः मरुद्भिः सहितः सन् वनः अस्मान् पाहीति शेषः ।
वउत अपि च वत्वोतासः त्वया रक्षिता वयं वबर्हणा परिवर्हणायां शत्रूणां हिंसायां समर्था भवेम ।
किंच वते त्वदीयाः वपुर्तयः कामानां पूरणानीप्सितार्थप्रदानानि वपुरुत्रा बहून् स्तोतृन् ववि वनवन्त
विविधं व्यामुवन्ति । वक्षोणयः । मनुष्यानामेतत् । मनुष्याः स्वकीयं स्वामिनं सेवार्थं वयथा
व्यामुवन्ति तद्वत् ॥

त्वं तान् वृत्रहत्ये चोदयो नृन् कार्पाणे शूर वज्रिवः ।

गुहा यदि कवीनां विशां नक्षत्रशवसाम् ॥ १० ॥

त्वम् । तान् । वृत्रऽहत्ये । चोदयः । नृन् । कार्पाणे । शूर । वज्रिऽवः ।

गुहा । यदि । कवीनाम् । विशाम् । नक्षत्रऽशवसाम् ॥ १० ॥

हे ववज्रिवः वज्रधर वशूर इन्द्र वत्वं वकार्पाणे । असिः कृपाणः । तेन साध्यं युद्धं कार्पाणम् ।
तस्मिन् ववृत्रहत्ये शत्रुहननार्थं वनृन् नरान् वतान् प्रसिद्धान् मरुद्गणान् वचोदयः चोदयसि प्रेरयसि ।
वयदि यदा त्वं वकवीनां मेधाविनां वनक्षत्रशवसां देवान् प्रतिगच्छस्तोतृबलानां वविशां स्तोतृजनानां
संबन्धीनि वगुहा गुहाणि गुणैः संवृतानि स्तोत्राणि शृणोषीति शेषः । तदा प्रेरयसीति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १० ॥

मक्ष ता त इन्द्र दानाप्रस आक्षणे शूर वज्रिवः ।

यद्ध शुष्णस्य दम्भयो जातं विश्वं सयावभिः ॥ ११ ॥

मक्षु । ता । ते । इन्द्र । दानऽअप्रसः । आक्षणे । शूर । वज्रिऽवः ।

यत् । ह । शुष्णस्य । दम्भयः । जातम् । विश्वम् । सयावऽभिः ॥ ११ ॥

हे वशूर विक्रान्त ववज्रिवः वज्रोपेत वइन्द्र वदानाप्रसः दानकर्मणः । स्तोत्रभ्यः सततमभीष्टफल-
प्रदस्येत्यर्थः । वते तव स्वभूतानि वमक्षु क्षिप्राणि अविलम्बितानि । क्षिप्रकरणयुक्तानीत्यर्थः । वआक्षणे
योद्धृभिर्व्याप्यमाने त्वस्थवस्थितानि वता तानि कर्माणि स्तोतारः स्तुवन्तीति शेषः । वसयावभिः
सहयातृभिर्मरुद्भिः सहितस्त्वं वशुष्णस्य असुरस्य विश्वं वजातं सर्वमपत्यजातं वदम्भयः अदम्भयः ।
हिंसितवानसि । यद्वा । एवमादीनि यानि खलु कर्माणि सन्ति तानि स्तुवन्तीति पूर्वेण संबन्धः ॥

माकुर्ध्र्यगिन्द्र शूर वस्वीरस्मे भूवन्नभिष्टयः ।

वर्यवर्यं त आसां सुन्ने स्याम वज्रिवः ॥ १२ ॥

मा । अकुर्ध्र्यक् । इन्द्र । शूर । वस्वीः । अस्मे इति । भूवन् । अभिष्टयः ।

वर्यमऽवर्यम् । ते । आसाम् । सुन्ने । स्याम । वज्रिऽवः ॥ १२ ॥

हे वृश्चर विक्रान्त वृहन् वस्मे अस्माकं स्वभूताः वस्वीः महत्यः वभिष्टयः आभि-
मुख्येष्टय इज्याः । यद्वा । आभिमुख्येष्टा अभीप्सितप्रार्थनाः । वृक्षयक् कृत्सिताः । विफला
इत्यर्थः । वसा भूवन् । किं तर्हि हे वज्रिवः वज्रिजिन्द्र वते तव प्रसादात् वयं वयम् ऋत्विग्यज-
मानाः । द्विवचनमतिवराप्रदर्शनार्थम् । आसाम् इज्यानामिच्छानां वा संबन्धिनि सुजे सुजे
अवस्थिताः स्याम भवेम । वयमभिष्टिज्येन दृष्टादृष्टसुखेन युक्ताः शीघ्रं भवेमेत्याशास्मह इत्यर्थः ॥

अस्मे ता त इन्द्र सन्तु सत्याहिंसन्तीरुपस्पृशः ।

विद्याम यासां भुजो धेनूनां न वज्रिवः ॥ १३ ॥

अस्मे इति । ता । ते । इन्द्र । सन्तु । सत्या । अहिंसन्तीः । उपस्पृशः ।

विद्याम् । यासाम् । भुजः । धेनूनाम् । न । वज्रिवः ॥ १३ ॥

हे वृहन् वस्मे अस्माकं स्वभूताः । ता सत्या इत्युभयत्र प्रथमाबहुवचनस्य छान्दस आकारः
सन्विति निर्देशविशेषणत्वात् । ता तास्तादृश्यः उपस्पृशः । त्वामुपगम्य स्पृशन्तीत्युपस्पृशः स्तुतयः ।
वते तव प्रसादात् सत्या सत्याः सन्तु यथार्था भवन्तु । तव सद्गुणग्राहिण्य इत्यर्थः । अपि च
अहिंसन्तीः त्वाजहिंसत्यश्च भवन्तु । सस्तुतिस्त्वादनुद्वेज्यन्त्यश्च भवन्त्वित्यर्थः । हे वज्रिवः इन्द्र
यासां स्तुतीनां संबन्धिनः^१ भुजः दृष्टादृष्टान् भोगान् विद्याम् वयं लभेमहि । तत्र दृष्टान्तः ।
धेनूनां न । गवां क्षीरादिभोगान् यथा गोस्वामी लभते तद्वत् । ताः सत्या भवन्विति पूर्वोक्तान्वयः ॥

अहस्ता यदपदी वर्धत क्षाः शचीभिर्वेद्यानाम् ।

शुष्णं परि प्रदक्षिणिद्विश्वायवे नि शिश्रथः ॥ १४ ॥

अहस्ता । यत् । अपदी । वर्धत । क्षाः । शचीभिः । वेद्यानाम् ।

शुष्णम् । परि । प्रदक्षिणित् । विश्वआयवे । नि । शिश्रथः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र यत् यदा क्षाः भूमिः अहस्ता पाणिरहिता अपदी चरणवर्जिता च । अमनुष्य-
कर्मकेत्यर्थः । वेद्यानां स्तोत्रयोग्यानां स्वप्रभृतीनां देवानां संबन्धिभिः शचीभिः कर्मभिः वर्धत
अवर्धत । धनधान्यादिभिः समृद्धेत्यर्थः । तदा त्वं परि प्रदक्षिणित् एवंभूतां पृथिवीं परिवेष्टय
प्रदक्षिणं यथा भवति तथा स्थितं शुष्णम् असुरं विश्वायवे । तादर्थ्ये^२ चतुर्थी । सर्वत्राप्रतिहत-
गामिन एतदाख्यस्यैर्वक्षोयराज्ञोऽर्थाय नि शिश्रथः नितरां ताडितवानसि । यद्वा । यदा शुष्णस्या-
च्छादनार्थं हस्तपादवर्जिता काचित्पृथिवी वेदितव्यानामसुराणां मायारूपैः कर्मभिः शुष्णमसुरं
परिवेष्टय प्रदक्षिणं यथा भवति तथावस्थितावर्धत तदानीं तां मायोत्पादितां पृथिवीं विश्वायवे^२
सर्वव्यापकस्य मरुद्गणस्य प्रवेशनार्थं नि शिश्रथः ॥

पिबपिबेदिन्द्र शूर सोमं मा रिषण्यो वसवान् वसुः सन् ।

उत त्रायस्व गुणतो मघोनो महश्च रायो रेवतस्कृधी नः ॥ १५ ॥

पिबपिब । इत् । इन्द्र । शूर । सोमम् । मा । रिषण्यः । वसवान् । वसुः । सन् ।

उत । त्रायस्व । गुणतः । मघोनः । महः । च । रायः । रेवतः । कृधि । नः ॥ १५ ॥

पिबिपिब इति वीप्सातिस्वरप्रदर्शनार्थम् । हे वृक्ष वीर इन्द्र स्वमभिषुतं सोमं क्षीघ्रं पिब । यागकालातिपातो यावन्न भवति तावच्छीघ्रं सोमं पिबेत्यर्थः । इत् इति पूरणः । हे वसवान वसुनां धनानामानेतः स्वं वसुः प्रशस्तः वसन् वमा परिषण्यः यागकालातिक्रमजातेन दोषेणास्मान्मा हिंसीः । प्रशस्तस्य तव कर्मवैगुण्यकरणेन^१ हिंसितुमयुक्तमित्यर्थः । उत अपि च हे इन्द्र स्वं वृणतः स्वां स्तुवतः स्तोतृन् वमघोनः हविलक्षणधनवतो यजमानांश्च वत्रायस्व प्रमादजनितकर्मवैगुण्यदोषात् पालयस्व । किंच महश्च राय इत्युभयत्र तृतीयार्थे षष्ठी । महः महता वरायः धनेन च^२ वनः अस्मान् वरेवतः वृधि धनवतः कुरु ॥ ८ ॥

‘यजामहे’ इति सप्तमं सप्तमं सूक्तम् । प्रथमासप्तम्यौ त्रिष्टुभौ । पञ्चम्यभिसारिणी । द्विर्दशक-द्विर्द्वादशकवतीत्यभिसारिणीत्युच्यते । शिष्टाश्चतस्रो जगत्यः । पूर्ववदपिदेवते । तथा चानुकान्तं—‘यजामहे सप्ताद्यान्त्ये त्रिष्टुभौ पञ्चम्यभिसारिणी’ इति । चतुर्थेऽहनि माध्यंदिनसवने तृतीयापञ्चम्यो-रावर्तनेन त्रींस्तृचान् होत्रका एकैकं तृचमावपेरन् । सूत्रितं च—‘यजामहे इन्द्रं वज्रदक्षिणमिति द्वितीयानेवमेव’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

यजामहे इन्द्रं वज्रदक्षिणं हरीणां रथ्यं^१ विव्रतानाम् ।

प्र श्मश्रु दोधुवदूर्ध्वथा भूद्वि सेनाभिर्दयमानो वि राधसा ॥ १ ॥

यजामहे । इन्द्रम् । वज्रदक्षिणम् । हरीणाम् । रथ्यम् । विव्रतानाम् ।

प्र । श्मश्रु । दोधुवत् । ऊर्ध्वथा । भूत् । वि । सेनाभिः । दयमानः । वि । राधसा ॥ १ ॥

वयम् इन्द्रं यजामहे सोमलक्षणैर्विभिः पूजयामः । कीदृशम् । वज्रदक्षिणं शत्रुवधाय सततं वज्रो दक्षिणे हस्ते यस्य तं विव्रतानां रथवहनादिविविधकर्मणां हरीणाम् एतत्संज्ञकानामश्वानां वरथ्यम् आनेतारम् । स इन्द्रः सोमपानानन्तरं श्मश्रु स्वकीयानि श्मश्रूणि दोधुवत् पुनः पुनः धुन्वानः सन् ऊर्ध्वथा ऊर्ध्वं प्र भूत् प्रादुरभूत् । किंच सेनाभिः मरुदादिस्वकीयैः सैन्यैः वि दयमानः विविधं शत्रुन् हिंसन् राधसा । द्वितीयार्थे तृतीया । राधो धनम् । वीत्युपसर्गश्रुतेयोग्यक्रियाध्याहारः । विविधं स्तोतृभ्यो ददाति ॥

हरी न्वस्य या वने विदे वस्विन्द्रो मधैर्मघवा वृत्रहा भुवत् ।

ऋभुर्वाज ऋभुक्षाः पत्यते शवोऽव क्षणौमि दासस्य नाम चित् ॥ २ ॥

हरी इति । नु । अस्य । या । वने । विदे । वसु । इन्द्रः । मधैः । मघवा । वृत्रहा । भुवत् ।

ऋभुः । वाजः । ऋभुक्षाः । पत्यते । शवः । अव । क्षणौमि । दासस्य । नाम । चित् ॥ २ ॥

अस्य इन्द्रस्य संबन्धिनौ वा यौ हरी अश्वौ वने । वन्यन्ते संभज्यन्तेऽस्मिन्^३ देवा इति वनं यज्ञोऽरण्यं वा । तस्मिन् वसु ऋजीकलक्षणं^४ धनं यवसलक्षणं वा नु क्षिप्रं विदे विन्देते लभेते । यद्वा । यौ हरी अस्थेन्द्रस्य वने संभजनार्थं वसु^५ वसुनो लाभाय क्षिप्रं भवत इति शेषः । ताभ्यां हरिभ्यां मधैः धनैः मघवा धनवान् इन्द्रः वृत्रहा वृत्राख्यस्यासुरस्य मेघस्य वा हन्ता भुवत् भवति । अपि च ऋभुः दीप्तः वाजः बलवान् ऋभुक्षाः महानिन्द्रः व्राजः शवसो

१. त-कर्मवैगुण्येन । २. त-‘च’ नास्ति । ३. त-भ-संभजतेस्मिन् । ४. त-मु-ऋजीकलक्षणं ।

५. त-भ१.२.४-‘वसु’ नास्ति ।

बलस्य धनस्य वा पत्यते ईष्टे । यद्वा । शत्रूणां बलं प्रति पत्यते प्रतिपद्यते^१ गच्छति । अहमपि तस्य प्रसादात् पदासस्य उपक्षपयितव्यस्य शत्रोः नाम पचित् । नश्यतेऽनेनेति नाम शिरः । तदपि अव पक्ष्णोमि अव हन्मि । किमुतान्यदङ्गम् । अथवा नामधेयमपि नाशयामि किमुत शत्रुम् ॥

यदा वज्रं हिरण्यमिदथा रथं हरी यमस्य वहतो वि सूरिभिः ।

आ तिष्ठति मघवा सनश्रुत इन्द्रो वाजस्य दीर्घश्रवसस्पतिः ॥ ३ ॥

यदा । वज्रम् । हिरण्यम् । इत् । अर्थ । रथम् । हरी इति । यम् । अस्य । वहतः । वि । सूरिभिः । आ । तिष्ठति । मघवा । सनश्रुतः । इन्द्रः । वाजस्य । दीर्घश्रवसः । पतिः ॥ ३ ॥

यदा इन्द्रः पहरण्यं हितरमणीयं वज्रं स्वकीयमायुधं शत्रुहन्नाय गृह्णातीति शेषः । इत् इति पूरणः । अथ तदानीम् अस्य इन्द्रस्य हरी अश्वौ रथं वरथं वहतः गन्तुप्रदेशं^२ विशेषेण प्रापयतः मघवा धनवान् इन्द्रः सूरिभिः स्तोमृभिः कुत्सादिभिः सह तं रथम् आ तिष्ठति आरोहति । कीदृशः । सनश्रुतः चिरप्रस्थातः । जगति स्वभावत एव विख्यात इत्यर्थः । दीर्घश्रवसः बहुकीर्तः वाजस्य अश्वस्य पतिः स्वामी । एवंभूत इन्द्रस्तं रथमारोहतीत्यर्थः ॥

सो चिन्नु वृष्टिर्यूथ्या स्वा सचा इन्द्रः श्मश्रूणि हरिताभि प्रुष्णुते ।

अव वेति सुक्षयं सुते मधूदिदूनोति वातो यथा वनम् ॥ ४ ॥

सो इति । चित् । नु । वृष्टिः । यूथ्या । स्वा । सचा । इन्द्रः । श्मश्रूणि । हरिता । अभि । प्रुष्णुते । अव । वेति । सुक्षयम् । सुते । मधु । उत् । इत् । धूनोति । वातः । यथा । वनम् ॥ ४ ॥

तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । या महती वृष्टिरस्ति सो सा वृष्टिः नु क्षिप्रम् । पचित् इत्युपमार्थः । यथा सर्वं सिञ्चति तथा इन्द्रः स्वा स्वानि यूथ्या यूथानि भरुदादिगणलक्षणानि सचा सह स्वानि श्मश्रूणि च हरिता हरिद्वर्णेन सोमेन^३ अभि प्रुष्णुते । 'मुष प्लुष स्नेहन-सेचनपूरणेषु'^४ इति धातुः । आभिमुख्येन स्थित्वा क्षिप्रं सिञ्चति । सोमं पाययति पिबति चेत्यर्थः । अपि च सुक्षयं शोभनं यज्ञगृहम् अव वेति अभिगच्छति । गत्वा च सुते सोमे अभिषुते सति मधु मधुररसोपेतं सोमं पीत्वा । मत्तः सञ्जिति शेषः । उदिदूनोति स्वशरीरमुत्कम्पयति । तत्र दृष्टान्तः । वातः वायुः यथा वनं वृक्षसमूहमुत्कम्पयति तद्वत् ॥

यो वाचा विवाचो मध्रवाचः पुरु सहस्राशिवा जघान ।

तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसि पितेव यस्तविषीं वावृधे शवः ॥ ५ ॥

यः । वाचा । विवाचः । मध्रवाचः । पुरु । सहस्रा । अशिवा । जघान ।

तत्तदित् । इत् । अस्य । पौंस्यम् । गृणीमसि । पिता इव । यः । तविषीम् । वावृधे । शवः ॥ ५ ॥

यः इन्द्रः वाचा वाङ्मात्रेणैव विवाचः विविधवाचः स्वशत्रून् मध्रवाचः हिंसितवाचः कृतेति शेषः । पुरु पुरुणि बहूनि अशिवा अशिवान्यसुखकराणि । दुःखकराणीत्यर्थः । सहस्रा शत्रूणां सहस्राणि जघान हन्ति । अपि च यः च इन्द्रः पितेव यथा पिता पुत्रस्य तविषीं

बलमन्नप्रदानैः वर्धयति तथा वृष्टिद्वारेण सर्वस्य जगतः वशवः बलं ववृद्धे वर्धयति अस्य इन्द्रस्य तत्तद्वित् तत्तदेव पौंस्यं बलं गुणीमसि वयं स्तुमः । इन्द्रो येन येन बलेन शत्रून् हन्ति तस्य तत्तद्वलं वयं स्तुम इत्यर्थः ॥

स्तोमं त इन्द्र विमदा अजीजनन्पूर्व्यं पुरुतमं सुदानवे ।

विद्या ह्यस्य भोजनमिनस्य यदा पशुं न गोपाः करामहे ॥ ६ ॥

स्तोमम् । ते । इन्द्र । विऽमदाः । अजीजनन् । अपूर्व्यम् । पुरुऽतमम् । सुदानवे ।

विद्या । हि । अस्य । भोजनम् । इनस्य । यत् । आ । पशुम् । न । गोपाः । करामहे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वृते तुभ्यं सुदानवे शोभनदानस्यार्थाय विमदाः विमदनामानो वयं स्तोमं स्तोत्रविशेषम् अजीजनन् जनितवन्तः । कृतवन्त इत्यर्थः । अत्र पूर्वोत्तरयोरेकवाक्ययोः पुरुषव्यत्ययः । कीदृशम् । अपूर्व्यम् अपूर्वमन्यैः पूर्वमकृतम् । उत्कृष्टमित्यर्थः । पुरुतमं बहुतमम् । नानाप्रकारो-
पेतमित्यर्थः । विद्या यस्मात्कारणात् हे इन्द्र इन्द्रस्य ईश्वरस्य अस्य ईदृशस्य तव यत् भोजनं धनमस्तीति विद्या वयं जानीमः तस्मात् कारणात् त्वदीयं तद्वनम् आ करामहे वयमस्मदभिमुखं कुर्महे । तत्र दृष्टान्तः । पशुं न गोपाः । यथा गोपालो धेनुमाह्वयन् स्वस्याभिमुखीं करोति तद्वत् ॥

माकिर्न एना सख्या वि यौषुस्तव चेन्द्र विमदस्य च ऋषेः ।

विद्या हि ते प्रमतिं देव जामिवदुस्मे ते सन्तु सख्या शिवानि ॥ ७ ॥

माकिः । नः । एना । सख्या । वि । यौषुः । तव । च । इन्द्र । विऽमदस्य । च । ऋषेः ।

विद्या । हि । ते । प्रऽमतिम् । देव । जामिऽवत् । अस्मे इति । ते । सन्तु । सख्या । शिवानि ॥ ७ ॥

हे इन्द्र तव च विमदस्य ऋषेः मम च नः । 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा. सू. १. २. ५९) इति द्वयोर्बहुवचनम् । आवयोः एना एनानि सख्या सख्यानि स्तुत्यस्तोतृत्वेज्ययष्ट्व-
लक्षणानि सखिक्रमाणि माकिः वि यौषुः केचिदपि न विश्लथयेयुः । अपि च वि यस्मात् कारणात् हे देव द्योतमानेन्द्र वृते तव प्रमतिं प्रकृष्टां मतिमनुग्राहिकां बुद्धिं विद्या वयं जानीमः । तत्र दृष्टान्तः । जामिवत् । यथा आता स्वभगिन्यां स्नेहयुक्तां मतिं जानाति तद्वत् । तस्मात्कारणात् अस्मे अस्माकं वृते तव च सख्या सख्यानि शिवानि सन्तु मङ्गलानि भवन्तु । अनपाथा-
नीत्यर्थः ॥ १ ॥

'इन्द्र सोमम्' इति षड्वचनम् सूक्तम् । चतुर्थ्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभोऽश्विदेवत्याः । आदितस्तिस्त्र ऐन्द्रय आस्तारपङ्क्तिच्छन्दस्काः । आदितो द्वौ गायत्रौ ततो द्वौ जागतौ सास्तारपङ्क्तिः । ऋषिः पूर्ववत् । तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्र सोमं षळास्तारपाङ्क्तं त्वाश्विन्योऽन्त्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः' इति । गतो विनिर्गोः ॥

इन्द्र सोममिमं पिबु मधुमन्तं चमू सुतम् ।

अस्मे रयि नि धारय वि वो मदे सहस्रिणं पुरुवसो विवक्षसे ॥ १ ॥

इन्द्रं । सोमम् । इमम् । पिब । मधुऽमन्तम् । चमू इति । सुतम् ।

अस्मे इति । रयिम् । नि । धारय । वि । वः । मदे ।

सहस्रिणम् । पुरुवसो इति पुरुऽवसो । विवक्षसे ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वम् इमम् ईदृशं सोमं पिब । कीदृशम् । मधुमन्तं मधुररसोपेतं चमू चम्बोः अधिषवणफलकयोः सुतम् अभिषुतम् । तदनन्तरं पुरुवसो बहुधन हे इन्द्र वः तव विमदे विशेषेण सोमजन्यमदे सति अस्मे अस्मासु रयिं धनं नि धारय नितरां स्थापय । कीदृशम् । सहस्रिणं सहस्रसंख्यायुक्तम् । प्रभूतमित्यर्थः । त्वया दत्तेन धनेन यस्माद्द्वयं पुनरपि त्वदर्थं यागं कुर्मः तस्मादस्मासु धनं निधेहीत्यर्थः । अतः कारणात् विवक्षसे । महन्नामैतत् । त्वं महान् भवसि ॥

त्वां यज्ञेभिरुक्थैरुप हव्येभिरीमहे ।

शचीपते शचीनां वि वो मदे श्रेष्ठं नो धेहि वार्यं विवक्षसे ॥ २ ॥

त्वाम् । यज्ञेभिः । उक्थैः । उप । हव्येभिः । ईमहे ।

शचीऽपते । शचीनाम् । वि । वः । मदे । श्रेष्ठम् । नः । धेहि । वार्यम् । विवक्षसे ॥ २ ॥

हे इन्द्र वयं यज्ञेभिः यज्ञैः सोमयागादिभिः उक्थैः शास्त्रलक्षणैः स्तोत्रैः हव्येभिः हव्यैः पुरोडाशादिभिश्च । उपेत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यपदाध्याहारः । स्वाम् उपेत्य ईमहे अभिलषितं धनं याचामहे । अतो हे शचीपते कर्मणां पालयितः त्वं केषांचित्कर्मणां पालको न भवसीति न किंतु शचीनां सर्वेषां कर्मणां पालको भवसीत्यर्थः । एवं याचितस्त्वं नः अस्मभ्यं वार्यं वरणीयं श्रेष्ठं प्रशस्ततमं पश्चादिधनं धेहि देहि । शिष्टं स्पष्टम् ॥

यस्पतिर्वार्याणामसि रध्रस्य चोदिता ।

इन्द्रं स्तोतृणामविता वि वो मदे द्विषो नः पाह्यंसो विवक्षसे ॥ ३ ॥

यः । पतिः । वार्याणाम् । असि । रध्रस्य । चोदिता ।

इन्द्रं । स्तोतृणाम् । अविता । वि । वः । मदे । द्विषः । नः । पाहि । अंसः । विवक्षसे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र यः त्वं वार्याणां वरणीयानां धनानां पतिः असि स्वामी भवसि । रध्रस्य राधकस्य स्तोतृश्च चोदिता धनदानेन कर्मसु नियोक्ता च भवसि । किंच हे इन्द्र यस्त्वं स्तोतृणामविता रक्षकोऽसि स त्वं वि वो मदे तव विविधे सोमजन्यमदे सति द्विषः द्वेष्टुः सकाशात् नः अस्मान् पाहि रक्ष । अंसः पापाच्च रक्ष । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मात्त्वं विवक्षसे महान् भवसि ॥

युवं शक्रा मायाविना समीची निरमन्थतम् ।

विमदेन यदील्लिता नासत्या निरमन्थतम् ॥ ४ ॥

युवम् । शक्रा । मायाऽविना । समीची इति समऽईची । निः । अमन्थतम् ।

विऽमदेन । यत् । ईल्लिता । नासत्या । निःऽअमन्थतम् ॥ ४ ॥

हे ऽशक्रा शक्रौ शत्रुवधादिकर्मसु समर्थौ हे अश्विनौ ऽमायाविना मायाविनौ प्रज्ञावन्तौ शत्रुवञ्चनकुशलौ वा ऽयुवं युवां ऽसमीची परस्परं संगतौ ऽनिरमन्थतम् अग्निं निरमन्थीतम् । 'अश्विनावध्वर्यू' (ऐ. ब्रा. १. १८) इति ब्राह्मणोक्तत्वादग्निमन्थनसम्बन्धिनोरुपपन्नमिति । कदाश्विनौ निर्मथितवन्तौ उच्यते । ऽयत् यदा ऽनासत्या नासत्यौ युवां ऽविमदेन मया ऽईळिता ईळितौ स्तुतौ ऽनिरमन्थतं निरमन्थीतं तदानीं युवां परस्परं संगतौ निर्मथितवन्तौ^१ स्थ इत्यर्थः ॥

विश्वे देवा अकृपन्त समीच्योर्निष्पतन्त्योः ।

नासत्यावब्रुवन् देवाः पुनरा वहतादिति ॥ ५ ॥

विश्वे । देवाः । अकृपन्त । समीच्योः । निःस्पतन्त्योः ।

नासत्यौ । अब्रुवन् । देवाः । पुनः । आ । वहतात् । इति ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ युवाभ्यामग्निमन्थनकाले^२ प्रेर्यमाणयोः ऽसमीच्योः परस्परेण संयुक्तयोररण्योः ऽनिष्पतन्त्योः विस्फुलिङ्गान् निर्गमयन्त्योः सत्योः ऽविश्वे सर्वं इन्द्रादथो ऽदेवाः ऽअकृपन्त युवामस्तुवन् । किंच ऽदेवाः ऽनासत्यौ अश्विनौ युवाम् ऽअब्रुवन् अवोचन् । किमिति । ऽपुनरा ऽवहतादिति । पुनः-पुनरीदृशानि जगत्स्थितिहेतुभूतानि कर्माणि युवामाभिमुख्येन स्थित्वावहतम्^३ । यद्वा । युवाभ्यामुत्पाद्यमानः पुनश्चायमग्निरस्मदीयानि^४ हवींष्यावहत्विति देवा नासत्यावब्रुवन् ॥

मधुमन्मे परायणं मधुमत्पुनरायनम् ।

ता नो देवा देवतया युवं मधुमतस्कृतम् ॥ ६ ॥

मधुमत् । मे । पराऽअयनम् । मधुमत् । पुनः । आऽअयनम् ।

ता । नः । देवा । देवतया । युवम् । मधुमतः । कृतम् ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ ऽमे मदीयं ऽपरायणं गृहात्परागमनं ऽमधुमत् । अत्र रसविशेषवाचिना मधुशब्देन तद्रता प्रीतिलक्ष्यते । युवयोः प्रसादात् प्रीतियुक्तं भवत्विति शेषः । ऽपुनरायनं गृहं प्रत्यागमनं ऽमधुमत् प्रीतियुक्तं भवतु । अपि च हे ऽदेवा देवौ द्योतमानौ ऽता तौ ऽयुवं युवां ऽनः अस्मान् ऽमधुमतः प्रीतियुक्तान् ऽकृतं कुरुतम् । केनेति उच्यते । ऽदेवतया देवत्वेन । अणिमादिदेवतैश्वर्ययोगे-नेत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥

'भद्रम्' इत्येकादशचं नवमं सूक्तम् । तुङ्गादिपरिभाषयेदमप्यास्तरपाङ्कतम् । सोमदेवताकम् । 'ऋषिश्रान्यस्मात्' इति परिभाषया प्राजापत्य ऐन्द्रो वा विमदो वा वासुको वसुकृदृषिः । तथा चानुकान्तं—'भद्रमेकादश सौम्यम्' इति । गतो विनियोगः ॥

भद्रं नो अपि वातय मनो दक्षमुत क्रतुम् ।

अधो ते सुख्ये अन्धसो वि वो मदे रणन् गावो न यवसे विवक्षसे ॥ १ ॥

भद्रम् । नः । अपि । वातय । मनः । दक्षम् । उत । क्रतुम् ।

अध । ते । सुख्ये । अन्धसः । वि । वः । मदे । रणन् । गावः । न । यवसे । विवक्षसे ॥ १ ॥

१. त-निर्मथितौ । २. त-सुताभ्यामग्निः; भ-युवामग्निः । ३. त-सु-स्थित्वावहतां । ४. त-मग्निमस्मदीयानि ।

हे सोम त्वं वनः अस्मदीयं वनः वभ्रं कल्याणं वधातय गमय । अस्माकं मनः शुभसंकल्पं कुर्वित्यर्थः । तथा वक्षमुत दक्षमपि । ' दक्ष वृद्धौ ' । वृद्धं सर्वव्यापिनमन्तरात्मानमपि भद्रं शुभ-कारित्वलक्षणं प्रापय । अस्माकमन्तरात्मानं शुभकारिणं कुर्वित्यर्थः । उतापि च वक्रतुं प्रज्ञानं भद्रं शुभाध्यवसायलक्षणं प्रापय । शुभाध्यवसायिनं कुर्वित्यर्थः । वअध अथ स्तोतारः वते तव वसूये स्तुत्यस्तोतृत्वेऽययष्टृत्वलक्षणे सखिकर्मणि वरणन् रमन्ताम् । तत्र दृष्टान्तः । वगावो वन वयवसे । यथा धेनवो घासे रमन्ते ग्रीतिं कुर्वन्ति तद्वत् । कस्मिन् सति । वअन्धसः सोमाख्यस्यान्नस्य संबन्धिनि वः तव वविमदे विविधसोमजन्यमदनिमित्ते सति । कस्मादेवम् । यस्मात् वविवक्षसे महान् भवसि ॥

हृदिस्पृशस्त आसते विश्वेषु सोम धामसु ।

अधा कामा इमे मम वि वो मदे वि तिष्ठन्ते वसूयवो विवक्षसे ॥ २ ॥

हृदिऽस्पृशः । ते । आसते । विश्वेषु । सोम । धामसु ।

अध । कामाः । इमे । मम । वि । वो । मदे । वि । तिष्ठन्ते । वसूयवः । विवक्षसे ॥ २ ॥

हे वसोम वते तव हृदिस्पृशः स्तुतिभिर्हृदयं स्पृशन्त ऋत्विजो विश्वेषु धामसु सर्वेषु स्थानेषु आसते त्वां स्तुवन्तस्तिष्ठन्ति । वअध अथ ईदृग्भूताः वकामाः अभिलाषाः ववि वो वमदे तव सोमपानजन्यविविधमदनिमित्ते सति । सोमयागार्थमित्यर्थः । ववसूयवः वसुकामाः धनमिच्छन्तः वमम । हृदयादिति शेषः । ववि वतिष्ठन्ते उत्तिष्ठन्ति । कस्मादेवम् । यस्मात् वविवक्षसे महान् भवसि ॥

उत व्रतानि सोम ते ग्राहं मिनामि पाक्या ।

अधा पितेव सूनवे वि वो मदे मृळा नो अभि चिद्वधाद्विवक्षसे ॥ ३ ॥

उत । व्रतानि । सोम । ते । ग्राहम् । मिनामि । पाक्या ।

अध । पिताऽईव । सूनवे । वि । वो । मदे । मृळ । नः । अभि । चित् । वधात् । विवक्षसे ॥ ३ ॥

उत अपि च हे वसोम अहं वते तुभ्यं व्रतानि यागादिकर्माणि पाक्या परिपक्या सर्वार्थदर्शिन्या प्रज्ञया । यद्वा । पाक्येति व्रतविशेषणमेतत् । पाक्यानि परिपक्वानि परिनिष्ठितानीत्यर्थः । वप्र वमिनामि ग्रहिनस्मि । प्रकर्षेण करोमीत्यर्थः । वअध अथ यागानन्तरं ववि वो वमदे तव विविधे मदे सति वनः अस्मान् वमृळ सुखय । वअभि वचिद्वधात् आभिमुख्येन स्थित्वा शत्र्वादिवधाच्चास्मान् पालयेति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । वपितेव वसूनवे । यथा पिता पुत्रार्थं सुखयति सर्वस्मात्पुत्रमेव पालयति तद्वत् । यस्मात् सुख्यमानः पाल्यमानश्चाहं युष्मदर्थं पुनःपुनः सोमयागं करोमि तस्मान्मां सुखय पालय चेत्यर्थः । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मात् वविवक्षसे महान् भवसि । महान्तश्च भक्तान् सुखयन्ति पालयन्ति चेति धावत् ॥

समु प्र यन्ति धीतयः सर्गीसोऽवताँइव ।

क्रतुं नः सोम जीवसे वि वो मदे धारया चमसाँइव विवक्षसे ॥ ४ ॥

सम् । ऊँ इति । प्र । यन्ति । धीतयः । सर्गीसः । अवतान्ऽईव ।

क्रतुम् । नः । सोम । जीवसे । वि । वो । मदे । धारय । चमसान्ऽईव । विवक्षसे ॥ ४ ॥

हे ऽसोम ऽधीतयः देवतागुणान् दधति गृह्णन्तीति धीतयः स्तुतयोऽस्मदीयाः ऽसमु संभूयैव ऽप्र
यन्ति प्रकृष्टया गत्या त्वां गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽसर्गासौऽवतानिव । विसृज्यन्त उदकपानार्थ-
मिति सर्गा गोसंघा यन्त्रस्था घटसंघा वा । ते यथोदकपानार्थमादानार्थं वा अवतान् । कूपनामैतत् ।
कूपान् प्रति गच्छन्ति तद्वत् । स्वमप्येतज्ज्ञात्वा ऽकृतुं यागादिकं कर्म प्रज्ञां वा ऽनः अस्माकं ऽजीवसे
चिरंजीवनाय ऽधारय महतादरेण स्थापय । तत्र दृष्टान्तः । ऽचमसानिव । यथा ऽवः तव ऽविमदे
विविधसोमजन्यमदे कर्तव्यत्वेन निमित्तभूते सत्यध्वर्युर्हविर्घाने महता यत्नेन चमसान् सोमपात्राणि
स्थापयति तद्वत् । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मात्त्वं ऽविवक्षसे महान्भवसि । यद्वा । धीतयः । अङ्गुलि-
नामैतत् । धयन्ति पिबन्त्याभिरिति धीतयोऽङ्गुलयः । हे सोम त्वां समु प्र यन्ति सहैव प्रकर्षेण त्वां
प्राप्नुवन्ति । किमिव । अवतानिव । जलोद्धरणार्थं विसृज्यन्त इति सर्गा रजवः । यथा कूपान् प्रति
गच्छन्ति तद्वत् । ततस्त्वं नोऽस्माकं जीवसे चिरंजीवनाय कृतुं कर्म धारय । यथा संपूर्णं भवति तथा
पूरय । किमिव । यथा चमसान् स्वयं पूरयसि^१ तद्वत् ॥

तव त्ये सोम शक्तिभिर्निकामासो व्यृण्वरे ।

गृत्सस्य धीरास्तवसो वि वो मदे व्रजं गोमन्तमश्विनं विवक्षसे ॥ ५ ॥

तव । त्ये । सोम । शक्तिऽभिः । निऽकामासः । वि । व्यृण्वरे ।

गृत्सस्य । धीराः । तवसः । वि । वः । मदे । व्रजम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् । विवक्षसे ॥ ५ ॥

ऽनिकामासः^२ दृष्टादृष्टफले नियतकामाः ऽत्ये ते प्रसिद्धाः ऽधीराः मेधाविनः ऋत्विजः ऽशक्तिभिः
यागादिकर्मभिः सह हे ऽसोम ऽगृत्सस्य मेधाविनः ऽतवसः महतः ऽतव व्यृण्वरे विविधाः स्तुती-
र्गमयन्ति^३ प्रापयन्ति^३ । कुर्वन्तीत्यर्थः । अतः कारणात् ऽवि ऽवो ऽमदे तव सोमपानजन्यविविध-
मदनिमित्तभूते सत्यस्मभ्यं ऽगोमन्तं गोसहितम् ऽअश्विनम् अश्वसहितं ऽव्रजं गोष्ठम् । सामर्थ्यात्
मन्दुरा लभ्यते । मन्दुरां च देहीति शेषः । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मात् ऽविवक्षसे महान्भवसि ॥ ११ ॥

पशुं नः सोम रक्षसि पुरुत्रा विष्टितं जगत् ।

समाकृणोषि जीवसे वि वो मदे विश्वा संपश्यन्भुवना विवक्षसे ॥ ६ ॥

पशुम् । नः । सोम । रक्षसि । पुरुऽत्रा । विऽस्थितम् । जगत् ।

सम्ऽआकृणोषि । जीवसे । वि । वः । मदे । विश्वा । सम्ऽपश्यन् । भुवना । विवक्षसे ॥ ६ ॥

हे ऽसोम त्वं ऽनः अस्मदीयं ऽपशुं देवयागार्थमुपाकृतं ऽरक्षसि पालयसि । न केवलं पशुं किंतु
ऽपुरुत्रा बहुधा ऽविष्टितं सुरनरतिर्यग्योन्यादिभावेनावस्थितं ऽजगत् च रक्षसि । किंच स त्वं ऽसमा-
कृणोषि जगतो वृत्तिं सम्भगाकरोषीत्यर्थः । किमर्थम् । ऽजीवसे जीवनार्थम् । किं कुर्वन् । ऽविश्वा
ऽभुवना विश्वानि भुवनानि भूतजातानि ऽसंपश्यन् । किमर्थमेतदादिकं सर्वं करोषि उच्यते । ऽवि ऽवो
ऽमदे युष्माकं सर्वेषां देवानां विविधहविर्जन्यतृप्त्यर्थम् । उक्तं हि—' इतः प्रदानमुत देवा उप
जीवन्ति अमुतः प्रदानं मनुष्या उप जीवन्ति ' (तै. सं. ३. २. ९. ७) इति । अत एव त्वं
ऽविवक्षसे महान् भवसि । महतामेतत्सर्वमुचितमित्यर्थः ॥

१. त१.२.६.७—पूरयति । २. ग-भ-निकामासो निकामाः । ३. त-स्तुतीर्गमयति ।

त्वं नः सोम विश्वतो गोपा अदाभ्यो भव ।

सेधं राजन् स्रिधो वि वो मदे मा नो दुःशंस ईशता विवक्षसे ॥ ७ ॥

त्वम् । नः । सोम । विश्वतः । गोपाः । अदाभ्यः । भव ।

सेधं । राजन् । अप । स्रिधः । वि । वः । मदे । मा । नः । दुःशंसः । ईशत । विवक्षसे ॥ ७ ॥

हे ऽसोम ऽअदाभ्यः केनाप्यहिंस्यः ऽत्वं ऽविश्वतः सर्वतः ऽनः अस्माकं ऽगोपाः रक्षिता ऽभव । अपि च हे ऽराजन् राजमान सोम त्वं ऽस्रिधः अस्माकमुपक्षपयितुं ऽअप ऽसेध अस्मत्तोऽपगमय अपजहि वा^१ । ऽनः अस्माकं ऽदुःशंसः विद्यमानानामविद्यमानानां कर्मणां शंसिता प्रख्यापयिता ऽमा ऽईशत ईशिता मा भूत् । तव प्रसादादस्माकमपवक्ता कश्चिदपि मा भूदित्यर्थः । किमर्थमेतत्सर्वं प्रार्थ्यसे । ऽवि ऽवो ऽमदे तव विविधसोमादिहविर्जन्यतृप्त्यर्थम् । अतो ऽविवक्षसे त्वं महान्भवसि ॥

त्वं नः सोम सुकतुर्वयोधेयाय जागृहि ।

क्षेत्रवित्तरो मनुषो वि वो मदे द्रुहो नः पाहंसो विवक्षसे ॥ ८ ॥

त्वम् । नः । सोम । सुकतुः । वयः ऽधेयाय । जागृहि ।

क्षेत्रवित्तरः । मनुषः । वि । वः । मदे । द्रुहः । नः । पाहि । अंसः । विवक्षसे ॥ ८ ॥

हे ऽसोम ऽसुकतुः शोभनप्रज्ञः ऽक्षेत्रवित्तरः क्षेत्रस्यातिशयेन लम्भकः ऽत्वं ऽनः अस्माकं ऽवयोधेयाय अन्नदानाय ऽजागृहि । किंच ऽद्रुहः द्रोणुः ऽमनुषः मनुष्याच्छत्रोः सकाशात् ऽनः अस्मान् ऽपाहि रक्ष । ऽअंसः पापाच्च नोऽस्मान् पाहि । किमर्थम् । ऽवि ऽवो ऽमदे । तव सोमादिहविर्जन्यतृप्त्यर्थमित्यर्थः । ऽविवक्षसे त्वं महान्भवसि ॥

त्वं नो वृत्रहन्तमेन्द्रस्येन्दो शिवः सखा ।

यत्सीं हवन्ते समिथे वि वो मदे युध्यमानास्तोकसातौ विवक्षसे ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । वृत्रहन् ऽतम् । इन्द्रस्य । इन्दो इति । शिवः । सखा ।

यत् । सीम् । हवन्ते । सम् ऽइथे । वि । वः । मदे । युध्यमानाः । तोकऽसातौ । विवक्षसे ॥ ९ ॥

हे ऽवृत्रहन्तम शत्रूणामतिशयेन हन्तर्हे ऽइन्दो हे सोम यः ऽत्वम् ऽइन्द्रस्य ऽशिवः सुखकरः ऽसखा मित्रभूतोऽसि स त्वं ऽनः अस्मान् पाहीति शेषः । कदेति उच्यते । ऽतोकसातौ । तोक इत्यपत्यनाम । सातिः । ' णु दाने ' इत्यस्माद्धातो रूपम् । दीयतेऽस्मिन्नपत्यमिति तोकसातिः संग्रामविशेषणम् । तस्मिन् । अतिमहतीत्यर्थः । ऽसमिथे संग्रामे ऽयुध्यमानाः युद्धं कुर्वाणाः शत्रुजनाः ऽसीं सर्वतः ऽयत्^२ यदा^२ ऽहवन्ते युद्धार्थमस्मानाह्वयन्ति । तदास्माकं रक्षिता भवेत्यर्थः । कस्मिन् निमित्ते । ऽवि ऽवो ऽमदे तव विविधहविर्जन्यहर्षनिमित्ते । ऽविवक्षसे त्वं महान्भवसि । महतां हि पालनं युक्तमेवेति ॥

अयं वृ स तुरो मद इन्द्रस्य वर्धत प्रियः ।

अयं कक्षीवतो महो वि वो मदे मतिं विप्रस्य वर्धयद्विवक्षसे ॥ १० ॥

अयम् । घ । सः । तुरः । मदः । इन्द्रस्य । वर्धत । प्रियः ।

अयम् । कक्षीवतः । महः । वि । वः । मेदे । मतिम् । विप्रस्य । वर्धयत् । विवक्षसे ॥ १० ॥

वअयं वघ ईदृशः खलु वसः प्रसिद्धः अस्माभिरभिधुतः सोमः वतुरः सर्वकार्येषु त्वरणशीलः^१
वमदः मदकरः वप्रियः वइन्द्रस्य तर्पयिता वर्धत अस्मदीयां मतिमवर्धयत् । वअयं सोमः वकक्षीवतः
एतदाख्यस्यर्षेः । कीदृशस्य । वमहः महतः वविप्रस्य मेधाविनः वमतिं प्रज्ञां वर्धयत् अवर्धयत् ।
तद्वदस्माकमपि मतिं वर्धयेदित्यर्थः । शिष्टं गतम् ॥

अयं विप्राय दाशुषे वाजा इयति गोमतः ।

अयं सप्तभ्य आ वरं वि वो मदे ग्रान्धं श्रोणं च तारिषद्विवक्षसे ॥ ११ ॥

अयम् । विप्राय । दाशुषे । वाजान् । इयति । गोऽमतः ।

अयम् । सप्तभ्यः । आ । वरम् । वि । वः । मदे ।

प्र । अन्धम् । श्रोणम् । च । तारिषत् । विवक्षसे ॥ ११ ॥

वअयं सोमः वविप्राय मेधाविने वदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वगोमतः पशुयुक्तानि
ववाजान्^२ अन्नानि वइयति प्रेरयति । प्रयच्छतीत्यर्थः । किंच वअयम् एव सोमः वसप्तभ्यः होतृभ्यः
वरं वरणीयं धनम् वआ प्रयच्छति । वअन्धं नेत्रहीनं दीर्घतमसमृषिं चक्षुष्प्रदानेन वश्रोणं वच पङ्गुं
परावृजमृषिं चरणप्रदानेन एवमुभावृषी वप्र वतारिषत् प्रकर्षेण वर्धितवान् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥ १२ ॥

‘प्र हि’ इति नवर्चं दशमं सूक्तमानुष्टुभं पूषदेवताकम् । आद्याचतुर्थ्यां उष्णिहौ । ऋषिः पूर्ववत् ।
तथा चानुक्रान्तं—‘प्र हि नव पौष्णमानुष्टुभमाद्याचतुर्थ्यां उष्णिहौ’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र ह्यच्छा मनीषाः स्पार्हा यन्ति नियुतः ।

प्र दक्षा नियुद्रथः पूषा अविष्टु माहिनः ॥ १ ॥

प्र । हि । अच्छ । मनीषाः । स्पार्हाः । यन्ति । निऽयुतः ।

प्र । दक्षा । नियुत्^३रथः । पूषा । अविष्टु । माहिनः ॥ १ ॥

वहि यस्मात्कारणात् वमनीषाः अस्मदीयाः स्तुतिलक्षणा वाचः वअच्छ गुणग्रहणद्वारेण पूषण-
मभिप्राप्तुं वप्र यन्ति प्रकर्षेण गच्छन्ति । कीदृशः । वस्पार्हाः सर्वगुणोपेतत्वास्पृहणीयाः वनियुतः ।
नियमनाद्वा नियोजनाद्वेत्येतद्रूपम् । अस्माभिर्नियमिता वा नियुक्ता वा । उच्चारिता इत्यर्थः । एतत्
ज्ञात्वोपकारस्य प्रत्युपकारं कर्तुं वदक्षा दर्शनीयः वनियुद्रथः गमनाय सर्वदा नियतरथो^३ नियुक्तरथो
वा वमाहिनः महान् वपूषा देवः वप्राविष्टु अस्मान् प्रकर्षेण रक्षतु । यद्वा । दक्षा दंसयितारौ कर्मणा-
मुपक्षपयितारौ । परिसमापयितारवित्यर्थः । एवंभूतौ पत्नीयजमानौ पूषा रक्षत्विति योज्यम् ॥

यस्य त्यन्महित्वं वाताप्यमयं जनः ।

विप्र आ वंसद्धीतिभिश्चिकेत सुष्टुतीनाम् ॥ २ ॥

यस्य । त्यत् । म॒हिऽत्वम् । वा॒ताप्यम् । अ॒यम् । ज॒नः ।

वि॒प्रः । आ । व॒स॒त् । धी॒तिऽभिः । चि॒क्रे॒त । सु॒ऽस्तु॒ती॒नाम् ॥ २ ॥

व॒धि॒प्रः मे॒धावी॑? व॒अयं॑ व॒जनः॑ यज॒मानः? व॒यस्य॑ पू॒ष्णः सं॒बन्धि॑ व॒त्यत्? तत् प्र॒सिद्धं॑ व॒महि॑त्वं
म॒हर्षं॑ व॒वाता॑प्यं म॒ण्डले॑ सं॒भृतं॑ परि॒पक्वमु॒दकं॑ व॒धीति॑भिः या॒गादि॑कर्मभिः? व॒आ व॒वंस॑त् सं॒भज॑ते स
दे॒वः व॒सु॒ष्टु॒ती॒नां तदी॑याः शो॒भनाः॑ स्तु॒तीः व॒चिक्रे॑त जा॒नातु ॥

स वे॒द सु॒ष्टु॒ती॒नामि॒न्दुर्न॑ पू॒षा वृ॒षा ।

अ॒भि प्सु॑रः प्रु॒षाय॑ति व्र॒जं न॒ आ प्रु॒षाय॑ति ॥ ३ ॥

सः । वे॒द । सु॒ऽस्तु॒ती॒नाम् । इ॒न्दुः । न । पू॒षा । वृ॒षा ।

अ॒भि । प्सु॑रः । प्रु॒षाय॑ति । व्र॒जम् । नः । आ । प्रु॒षाय॑ति ॥ ३ ॥

य उ॒क्तगु॑णः व॒सः पू॒षा व॒सु॒ष्टु॒ती॒नां शो॒भन॑स्तो॒त्राणा॑म् । स्वरू॒पमि॑ति शेषः । व॒वेद॑ जा॒नाति॑ ।
अपि॑ च व॒इन्दु॑र्न सोम इ॒व तथा॑यं व॒पूषा॑ व॒वृषा॑ का॒मानां॑ व॒र्षिता॑ भवति । व॒प्सुरः॑ रू॒पवान् सः
व॒अभि॑ अ॒स्मानभि॑लक्ष्य व॒प्रुषा॑यति सि॒ञ्चति॑ । तथा॑ व॒नः अ॒स्माकं॑ व॒व्रजं॑ गोष्ठं च व॒आ व॒प्रुषा॑यति
आ॒भिमु॒ख्येन॑ सि॒ञ्चति॑ । अ॒स्मभ्यं॑ हिर॒ण्यप॑श्चा॒दिकं॑ द॒दाती॑त्यर्थः ॥

मं॒सीम॒हिं त्वा व॒यम॒स्माकं॑ दे॒व पू॒षन् ।

म॒ती॒नां च॒ साध॑नं वि॒प्राणां॑ चाध॒वम् ॥ ४ ॥

मं॒सीम॒हिं । त्वा । व॒यम् । अ॒स्माक॑म् । दे॒व । पू॒षन् ।

म॒ती॒नाम् । च॒ । साध॑नम् । वि॒प्राणा॑म् । च॒ । आ॒ऽध॒वम् ॥ ४ ॥

हे॒ व॒दे॒व शो॒तमा॑न व॒पूषन्॑ व॒यं स्तो॒तारः॑ व॒त्वा त्वां॑ व॒मंसी॑म॒हि स्तु॑मः । की॒दृश॑म् । व॒अस्मा॑कम्
अ॒स्मदी॒यानां॑ व॒मती॑नां व॒च अ॒भिल॑षितानां च व॒साध॑नं सा॒धयि॑तारं व॒विप्रा॑णां व॒च मे॒धावि॑नामपि
व॒आध॑वं परि॒चर्या॑द्वारेण कम्पयि॒तार॑म् ॥

प्र॒त्यर्धि॑र्य॒ज्ञाना॑म॒श्वह॒यो रथा॑नाम् ।

ऋ॒षिः स॒ यो म॒नु॒र्हितो॑ वि॒प्रस्य॑ याव॒यत्स॒खः ॥ ५ ॥

प्र॒तिऽअ॒र्धिः । य॒ज्ञाना॑म् । अ॒श्वऽह॒यः । रथा॑नाम् ।

ऋ॒षिः । सः । यः । म॒नुःऽहि॑तः । वि॒प्रस्य॑ । या॒वय॑त्स॒खः ॥ ५ ॥

व॒ऋ॒षिः सर्व॑स्य द्रष्टा व॒सः पू॒षा व॒यज्ञा॑नां व॒प्रत्य॑र्धिः अ॒र्धमा॑कं व॒रथा॑नां व॒अश्व॑हयः । ह॒यति॑र्गति॒-
कर्मा॑ । रथा॑नां सं॒बन्धि॑भिर॒श्वैर्ग॑मनशीलो भवति । अ॒श्वयु॑क्तेन रथेन स॒दा ग॑न्तेत्यर्थः । व॒मनु॑र्हितः
म॒नुष्य॑हितः व॒यः व॒विप्र॑स्य मे॒धावि॑नः स्तो॒तुः या॒वय॑त्स॒खः शत्रू॑णां पृथ॒कर्ता॑ स॒खा भव॑ति स इति
पूर्वेण सं॒बन्धः ॥ ॥ १३ ॥

१. त-मेधावीर्यं यजमानजनः; त३-भ१.२.४-मेधावी अर्यं यजमानः; भ६-मु-मेधावी अर्यं यज-
मानजनः । २. त१.२-भ७-य तत्; त३.४.५.६.७-भ२-यत्; भ१.४.६-यत् तत् । ३. त-भ१.
२.४-यागादिकर्म ।

आधीर्षमाणायाः पतिः शुचायाश्च शुचस्य च ।

वासोवायोऽवीनामा वासांसि मर्मजत् ॥ ६ ॥

आऽधीर्षमाणायाः । पतिः । शुचायाः । च । शुचस्य । च ।

वासऽवायः । अवीनाम् । आ । वासांसि । मर्मजत् ॥ ६ ॥

वआधीर्षमाणायाः आत्मार्थं धीयमानायाः वशुचायाश्च दीप्ताया अजायाश्च वपतिः स्वामी । न केवलं स्त्रीमात्रस्य किंतु वशुचस्य दीप्तस्य पुंशोः वच पतिरित्यर्थः । एवंभूतः पूषा देवः वअवीनाम् उरणानां संबन्धिमी रोमभिः ववासोवायः दशापवित्रादीनि वस्त्राणि प्रेरयन् ववासांसि रजकशोध्यानि तानि वस्त्राणि वआ वमर्मजत् आ समन्तात् प्रकाशोष्णाभ्यां शोधयन् भवति ॥

इनो वाजानां पतिरिनः पुष्टीनां सखा ।

प्र श्मश्रु हर्यतो दूधोद्वि वृथा यो अदाभ्यः ॥ ७ ॥

इनः । वाजानाम् । पतिः । इनः । पुष्टीनाम् । सखा ।

प्र । श्मश्रु । हर्यतः । दूधोत् । वि । वृथा । यः । अदाभ्यः ॥ ७ ॥

वइनः ईश्वरः पूषा ववाजानां हविरादीनां सर्वेषामज्ञानां वपतिः स्वामी वइनः प्रभुः वपुष्टीनां सर्वेषां प्राणिनां स्वभूतानां पोषणानां^१ करणे^१ वसखा मित्रभूतः । सर्वस्योपकारिस्वात् । किंच वहर्यतः कामयमानस्य यजमानस्य स्वभूतं सोमं पिबन्निति शेषः । वश्मश्रु श्मश्रूणि ववृथा अनायासेनाप्रयत्नेन वप्र ववि वअदूधोत् प्रकर्षेण विविधं कम्पयति वयः पूषा वअदाभ्यः शत्रुभिरहिंस्यः स इति पूर्वेण संबन्धः ॥

आ ते रथस्य पूषन्नजा धुरं ववृत्युः ।

विश्वस्यार्थिनः सखा सनोजा अनपच्युतः ॥ ८ ॥

आ । ते । रथस्य । पूषन् । अजाः । धुरम् । ववृत्युः ।

विश्वस्य । अर्थिनः । सखा । सनऽजाः । अनपऽच्युतः ॥ ८ ॥

हे वपूषन् देव वते त्वदीयस्य वरथस्य वधुरम् वअजाः वाहनत्वेन वआ वववृत्युः आवर्तयन्ति । आवहन्तीत्यर्थः । यस्त्वं वविश्वस्य सर्वस्य वअर्थिनः याचकस्य अभिलषितार्थप्रदातृत्वात्सखिभूतः वसनोजाः चिरं जातः वअनपच्युतः स्वाधिकारादनपगतः^२ तस्य^२ ते रथमिति संबन्धः ॥

अस्माकमूर्जा रथं पूषा अविष्टु माहिनः ।

भुवद्वाजानां वृध इमं नः शृणवद्ववम् ॥ ९ ॥

अस्माकम् । ऊर्जा । रथम् । पूषा । अविष्टु । माहिनः ।

भुवत् । वाजानाम् । वृधः । इमम् । नः । शृणवत् । हवम् ॥ ९ ॥

वमाहिनः महान् वपूषा वअस्माकं स्वभूतं वरथम्^३ वऊर्जा बलेन^३ अग्नेन वा वअविष्टु अवतु रक्षतु । किंच ववाजानाम् अज्ञानां ववृधः वर्धकः वभुवत् भवतु । वनः अस्मदीयम् वहवम् ईदृभूतं वहवम् आह्वानं वशृणवत् शृणोतु ॥ १४ ॥

१. ग-पोषकानां रक्षणे; त-सु-पोषकाणां करणे । २. त-भ-२-^०दनपगतस्य; भ१.२.७-^०दन-पच्युतश्च तस्य । ३. त-रसं ऊर्जा बलेन; भ-रसं ऊर्जा बलेन ।

‘असत्सु मे’ इति चतुर्विंशत्युच्यमेकादशं सूक्तमिन्द्रपुत्रस्य वसुक्रस्यापि त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘असत्सु चतुर्विंशतिरैन्द्रो वसुक्रः’ इति । महाव्रते मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—‘असत्सु मे जरितः साभिवेगः पित्रा सोममभि यमुग्र तर्दः’ (ऐ. आ. ५. १. १) इति ॥

असत्सु मे जरितः साभिवेगो यत्सुन्वते यजमानाय शिक्षम् ।

अनाशीदामहमस्मि ग्रहन्ता सत्यध्वृतं वृजिनायन्तमाभुम् ॥ १ ॥

असत् । सु । मे । जरितरिति । सः । अभिऽवेगः । यत् । सुन्वते । यजमानाय । शिक्षम् ।

अनाशीऽदाम् । अहम् । अस्मि । ग्रहन्ता । सत्यऽध्वृतम् । वृजिनाऽयन्तम् । आभुम् ॥ १ ॥

वासुकेषु सूक्तेषु बाहुल्येनेन्द्रः स्तूयते । इदानीमिन्द्रो वसुक्रं स्तोतुमुद्यतं पुत्रं संबोध्य स्वसामर्थ्यं कथयति येन विज्ञातदेवतारूपः सन् सुखेन स्तोष्यतीति । यद्वा । कार्यकारणयोरेकवोपचारात् ‘आत्मा वै पुत्रनामासि’ (आश्व. गृ. १.१५.११) इति वचनादिन्द्ररूपेणावस्थितो वसुक्र आत्मानं स्तौति । क्वचित् क्वचिदिन्द्रं चेति । हे ऽजरितः स्तोतः ऽमे मम ऽसु शोभनः ऽसः तादृशः ऽअभिवेगः अभिगमनं मनसो वृत्तिविशेषः ऽअसत् अस्ति विद्यते । ऽयत् येन अभिवेगेन ऽसुन्वते मदर्थं सोमाभिवर्धं कुर्वते ऽयजमानाय यज्वने ऽशिक्षम् अभिलषितमर्थं ददामि । किंच ऽअहम् ऽअनाशीदाम् । आशीरन्यत्र प्रार्थना इह तु^१ सामर्थ्यात् प्रार्थितं^२ हविरुच्यते । तन्मह्यमददत्तं जनम् । यद्वा । आशीरिति सोमाश्रयणं दध्युच्यते । तस्यादातारम् । असोमयाजिनमित्यर्थः । ऽग्रहन्ता ऽअस्मि प्रकर्षेण हिंसिता भवामि । कीदृशम् । ऽसत्यध्वृतं सत्यस्य हिंसकम् । अनृतवादिनं चेत्यर्थः । ऽवृजिनायन्तं पापं कर्तुमिच्छन्तम् ऽआभुं व्याप्नुवन्तम् ॥

यदीदहं युधये संनयान्यदेवयून् तन्वा^३ शूशुजानान् ।

अमा ते तुग्रं वृषभं पंचानि तीव्रं सुतं पञ्चदशं नि पिञ्चम् ॥ २ ॥

यदि । इत् । अहम् । युधये । सुम्ऽनयानि । अदेवऽयून् । तन्वा । शूशुजानान् ।

अमा । ते । तुग्रम् । वृषभम् । पंचानि । तीव्रम् । सुतम् । पञ्चऽदशम् । नि । पिञ्चम् ॥ २ ॥

यत् यदा ऽअहमित् अहमेव ऽयुधये युद्धार्थम् ऽअदेवयून् देवान् यष्टुमनिच्छतोऽयज्वनः^१ ऽसंनयानि संगमयामि । कीदृशान् । ऽतन्वा स्वशरीरेण ऽशूशुजानान् आत्मभरित्वात्पुष्टिलक्षणया दीप्त्या युक्तान् । पुष्टानित्यर्थः । तदा हे इन्द्र अहम् ऽअमा ऋत्विगादिभिः सहितः ऽते तुग्रं ऽतुग्रं प्रेरकं बलिनम् । पीवानमित्यर्थः । ऽवृषभं सेचनसमर्थं पुंशुं ऽपंचानि । किंच ऽतीव्रं मदकररसं ऽसुतम् अभिषुतं ऽपञ्चदशम् । प्रतिपत्प्रभृति^२ पञ्चदशसंख्याकासु तिथिषु शुक्लपक्ष एकोत्तरवृद्ध्या पर्णानि जायन्ते । कृष्णपक्षे तु तद्वृद्धिर्हीयन्ते । एवंभूतत्वात्पञ्चदशः सोम उच्यते । तम् । यद्वा । त्रिवृत्पञ्चदश-स्तोमोपेतं मास्यदिनसवनकमित्यर्थः । ऽनि ऽपिञ्चं दशापवित्रे द्रोणकलशे चमसपात्रेऽग्नौ^३ वा^४ सिञ्चामि प्रक्षिपामीत्यर्थः ॥

१. त-‘तु’ नास्ति । २. त-प्रार्थ्यमानं । ३. त-‘मिच्छतः अयजनः । ४. ग-त३-भ१.२.४.५-‘प्रभृतिषु । ५. त१.२.६.७-चमसपात्रेणाग्नौ च; त४.५-चमसपात्रे अग्नौ च; त३-म-सु-चमसपात्रे अग्नौ च ।

नाहं तं वेद य इति ब्रवीत्यदेवयून्त्समरणे जघन्वान् ।

यदावाख्यत्समरणमृधावदादिद्धं मे वृषभा प्र ब्रुवन्ति ॥ ३ ॥

न । अहम् । तम् । वेद । यः । इति । ब्रवीति । अदेवऽयून् । समऽअरणे । जघन्वान् ।

यदा । अवऽअख्यत् । समऽअरणम् । ऋधावत् । आत् । इत् । ह । मे । वृषभा । प्र । ब्रुवन्ति ॥ ३ ॥

ययः जनः वदेवयून् देवानकामयमानान्^१ देवद्विषो राक्षसादीन् वसमरणे संग्रामे जघन्वान् अहं हतवान् इति ब्रवीति वदति तं तादृशं मद्यतिरिक्तं जनम् अहं न वेद न जानामि । मत्तोऽन्यः संग्रामे शत्रूणां हन्ता नास्तीत्यर्थः । किंच यदा यस्मिन्काले वसमरणं संग्रामम् अवाख्यत् अवाकृतं न्यक्कृतमहं पश्यामि । कीदृशम् । ऋधावत् ऋधावन्तं परस्परं हिंसायुक्तम् । अत्यन्तक्रूरमित्यर्थः । आत् तदानीं मे मम स्वभूतानि वृषभा वृषभकर्माणि दर्पितवृषभस्येव विक्रान्तकर्माणि प्र^२ ब्रुवन्ति^३ । विद्वज्जना इति शेषः । इद्ध इतीमौ पदपूरणौ ॥

यदज्ञातेषु वृजनेष्वसुं विश्वे सुतो मघवानो म आसन् ।

जिनामि वेत्क्षेम आ सन्तमाभुं प्र तं क्षिणां पर्वते पादगृह्य ॥ ४ ॥

यत् । अज्ञातेषु । वृजनेषु । आसन् । विश्वे । सुतः । मघऽवानः । मे । आसन् ।

जिनामि । वा । इत् । क्षेमे । आ । सन्तम् । आभुम् ।

प्र । तम् । क्षिणाम् । पर्वते । पादऽगृह्य ॥ ४ ॥

ययत् यदा वज्रातेषु शरीरशस्त्रास्त्रबलादिभिरपरिज्ञातेषु वृजनेषु^१ संग्रामेषु आसम् अहं युद्धार्थमुपविशामि तदा विश्वे सर्वे मभवानः हविलक्ष्णतपोलक्षणधनवन्त ऋषयः सतः एवं वर्तमानस्य मे ममेन्द्रस्य समीपे आसन् उपविशन्ति । मम वीर्यवृद्धयर्थं मां स्तुवन्तस्तिष्ठन्तीत्यर्थः । अपि च वक्ष्मे जगत्पालने निमित्ते आ सन्तम् । आकारोऽभीत्यस्यार्थे वर्तते । सर्वमभिभवन्तम् आभुं महान्तं शत्रुं जिनामि वा विनाशयाम्येव । नात्र विनाशो संशयः । इत् इति पूरणः । तं महान्तं शत्रुं पादगृह्य पादौ गृहीत्वा पर्वते गिरौ प्र क्षिणां ग्रहिनस्मि प्रक्षिपामि ॥

न वा उ मां वृजने वारयन्ते न पर्वतासो यदहं मनस्ये ।

मम स्वनात्कृधुकर्णो भयात् एवेदनु दून्किरणः समैजात् ॥ ५ ॥

न । वै । ऊँ इति । माम् । वृजने । वारयन्ते । न । पर्वतासः । यत् । अहम् । मनस्ये ।

मम । स्वनात् । कृधुऽकर्णः । भयात् । एव । इत् । अनु । दून् । किरणः । सम् । एजात् ॥ ५ ॥

वै उ इत्येवैव । वृजने संग्रामे मां युद्धार्थमुपस्थितं सन्तं न वारयन्ते केचिन्निवारयितुं समर्था न भवन्ति । अहं यत् कर्म मनस्ये मनसा कर्तुमिच्छामि पर्वतासः अवितरणक्षमा^२ हिमवदादयो गिरयस्तत्कर्म मनसा प्रोढुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । किंच मम इन्द्रस्य स्वनात् शब्दादेव कृधुकर्णः नामासुरः यद्वा कृधुकर्णो ह्रस्वकर्णो मन्दश्रवणेन्द्रियो बधिरः स्थावरपिपीलिकादिरपि

१. त-भ२-मु-देवान् कामयमानान् । २. ग-भ५-प्रकथयति; त३-भ६-प्रब्रुवन्ति प्रकथयति ।
३. त-‘वृजनेषु’ नास्ति । ४. त-भ-मु-अतितरणक्षमा; उद्गीथ-अतिभाक्षमाः ।

वभ्याते विभेति । अपि च एवेत् एवमेव कृशुकर्णवत् एअनु एधून् प्रतिदिनमित्यर्थः । एकिरणः ।
अन्तर्णीतमस्वर्धमेतत् । किरणवान् रश्मिवानादित्यः एसमेजात् सम्यक्प्रपद्यते चलति । नियमेन
प्रयातीत्यर्थः ॥ १५ ॥

दर्शन्वत्र शृतपां अनिन्द्रान्बाहुक्षदः शरवे पत्यमानान् ।

घृषुं वा ये निनिदुः सखायमध्यू न्वेषु पवयो ववृत्युः ॥ ६ ॥

दर्शन । नु । अत्र । शृतपां । अनिन्द्रान् । बाहुक्षदः । शरवे । पत्यमानान् ।

घृषुम् । वा । ये । निनिदुः । सखायम् । अधि । ऊँ इति । नु । एषु । पवयः । ववृत्युः ॥ ६ ॥

एअत्र अस्मिन्नगति एशृतपां शृतानि पक्कानि सोमादिहवींष्यपहृत्य पिबतः एअनिन्द्रान् इन्द्रेण
मया वञ्चितान् एबाहुक्षदः बाहुभिर्यजमानान्श्वाकलीकुर्वतः एशरवे हिंसार्थं एपत्यमानान् अभिपततोऽ-
सुरादीन् एनु क्षिप्रं एदर्शन् अहमिन्द्रः पश्यामि । एवंभूतेषु एषु एअधि उपरि एपवयः मदीयान्या-
युधानि एववृत्युः वर्तन्ते । वाशब्दः समुच्चये । एघृषुं महान्तं च एसखायं सखिवत्प्रियं हितस्य कर्तारं
मां एये एनिनिदुः निन्दन्ति । एउ इति समुच्चये । एषु चोपरि मदीयान्यायुधानि क्षिप्रं वर्तन्ते ॥

अभूवौक्षीर्युः आयुरानदृषन्तु पूर्वो अपरो नु दर्षत् ।

द्वे पवस्ते परि तं न भूतो यो अस्य पारे रजसो विवेष ॥ ७ ॥

अभूः । ऊँ इति । औक्षीः । वि । ऊँ इति । आयुः । आनट् । दर्षत् । नु । पूर्वः । अपरः । नु । दर्षत् ।

द्वे इति । पवस्ते इति । परि । तम् । न । भूतः । यः । अस्य । पारे । रजसः । विवेष ॥ ७ ॥

अत्र मध्यमपुरुषेणोन्द्रस्योच्यमानत्वाद्वसुक इन्द्रं स्तौति । एउ इत्यवधारणे । हे इन्द्र एअभूः
त्वमेव प्रादुर्भवसि । एऔक्षीः काले काले त्वमेव पृथिवीं सिञ्चसि नान्य इत्यर्थः । आनडित्यादौ
सर्वत्र परोक्षनिर्देशे प्रत्यक्षीकरणार्थं मध्यमपुरुषेण प्रकृतत्वादेकवाक्यतायै युष्मच्छब्दसमानार्थो
भवच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । एवि इति वैविध्ये । एउ इति चार्थे । आयुर्जीवितमुच्यते । इन्द्रो भवान्
विविधम् एआयुः च एआनट् व्याप्नोति । आ भूतसंज्ञवाज्जीवतीत्यर्थः । किंच एपूर्वः पुरातनो
भवानिन्द्रः एनु क्षिप्रं एदर्षत् । ' इ विदारणे ' । ' सिञ्चहुलं केटि ' । वज्रेण शत्रून् विदारयति । एअपरः
अन्यः शत्रुः एनु एदर्षत् । नु इति निषेधार्थे । भवन्तमिन्द्रं न विदारयति । भवानेव सर्वं शत्रुजातं
हिनस्तीत्यर्थः । अपि च एयः भवानिन्द्रः एअस्य ईदृशस्य एरजसः लोकस्य । त्रैलोक्यस्येत्यर्थः ।
एपारे परतः । परमसूक्ष्मवायुरूपेण सृष्टिकारणात्मना स्थित्वेति शेषः । एविवेष सर्वतो व्याप्नोति एतं
भवन्तमिन्द्रं एद्वे इति सामर्थ्यात् द्यावापृथिव्यौ एन एपरि एभूतः न परिभवतः । अभिभवितुं न
शक्नुत इत्यर्थः । कीदृशौ । एपवस्ते । पवतिर्गतिकर्मा । अस्मादौणादिकोऽस्तप्रत्ययः । अतः ' अजाद्यत-
ष्टाप् ' (पा. सू. ४. १. ४) इति टापि कृते प्रथमाद्विवचने चैतद्वृत्तं भवति । महत्त्वेन सर्वस्याभि-
भवनाय गच्छन्त्यौ ।

१. ग-आभूतसंज्ञः; त-अभूतसंज्ञः; म१.४-आभूतसंज्ञः; म१(२)-उद्गीथ-आमहाभूतसं-
ज्ञः; म२-अभूतसंपूर्णः; म६-अभूतसंज्ञः; म७-आभूतं संज्ञः । २. त१.२.६-सु-तमिन्द्रं; त४-
तं मद्रं ।

गावो यवं प्रयुता अर्यो अक्षन् ता अपश्यं सहगोपाश्चरन्तीः ।

हवा इदर्यो अभितः समायन्कियदासु स्वपतिश्छन्दयाते ॥ ८ ॥

गावः । यवंम् । प्रयुताः । अर्यः । अक्षन् । ताः । अपश्यम् । सहगोपाः । चरन्तीः ।

हवाः । इत् । अर्यः । अभितः । सम् । आयन् । कियत् । आसु । स्वपतिः । छन्दयाते ॥ ८ ॥

१ गावः धेनवः २ प्रयुताः प्रकर्षेण मिश्रिताः परस्परेण सह भूताः ३ यवं मद्धृष्टिजनितयवादि-
घासम् ४ अक्षन् अदन्ति भक्षयन्ति । ५ अर्यः सर्वस्य स्वाम्यहं ६ ताः गाः ७ अपश्यं पश्यामि ।
कीदृशीः । ८ सहगोपाः पशुपालकेन सहिताः ९ चरन्तीः घासं भक्षयन्तीः । एवंभूतास्ताः परया प्रीत्या
पश्यामीत्यर्थः । किंच १० हवाः वाहनदीहनार्थमाह्वानार्हा गावः ११ अर्यः । द्वितीयार्थे प्रथमा । अर्थ
स्वामिनं प्रति १२ अभितः सर्वतः १३ समायन् । समित्येकीभावे । एकीभूयागच्छन्ति । १४ इदिति पूरणः ।
आगतासु १५ आसु गोषु १६ स्वपतिः स्वानां गवां स्वामी १७ कियत् क्षीरं १८ छन्दयाते दोग्धुं कामयते ।
मदर्थं दोग्धीत्यर्थः १९ । 'गाव आशिरं दुदुहे' (ऋ. सं. ८. ६९. ६) इति वचनात् ॥

सं यद्वयं यवसादो जनानामहं यवाद उर्वज्जे अन्तः ।

अत्रा युक्तोऽवसातारमिच्छादथो अयुक्तं युनजद्वन्वान् ॥ ९ ॥

सम् । यत् । वयम् । यवसऽअदः । जनानाम् । अहम् । यवसऽअदः । उरुसऽअज्जे । अन्तरिति ।

अत्र । युक्तः । अवसऽतारम् । इच्छात् । अथो इति । अयुक्तम् । युनजत् । वन्वान् ॥ ९ ॥*

अत्रेदु मे मंससे सत्यमुक्तं द्विपाञ्च यच्चतुष्पात्संसृजानि ।

स्त्रीभिर्यो अत्र वृषणं पृतन्यादयुद्धो अस्य वि भजानि वेदः ॥ १० ॥

अत्र । इत् । ऊँ इति । मे । मंससे । सत्यम् । उक्तम् । द्विपात् । च । यत् । चतुऽपात् । सम्सृजानि ।

स्त्रीभिः । यः । अत्र । वृषणम् । पृतन्यात् । अयुद्धः । अस्य । वि । भजानि । वेदः ॥ १० ॥

१ मे मम २ अत्र अस्मिन् स्तोत्रे ३ उक्तं मया कथितं ४ सत्यमित् यथाभूतमेव ५ मंससे त्वं जानीहि ।
अथवादरूपेण नैतदध्यारोपितगुणमित्यर्थः । ६ उ इति पूरणः । किंच ७ द्विपाञ्च मनुष्यादिकं च ८ चतु-
ष्पात् च पश्वादिकं च ९ यत् स्थावरजङ्गमात्मकं जगत् १० संसृजानि अहमुत्पादयानीति त्वं जानीहि ।
११ अत्र अस्मिन् अगति १२ स्त्रीभिः स्त्रीसदृशैः बलादिहीनैः पुरुषैः सह १३ यः शूरमन्यो जनः १४ वृषणम् अभि-
लषितस्य वर्षितारं माम् । परित्यजेति शेषः । १५ पृतन्यात् युद्धं कर्तुमिच्छति अहम् १६ अस्य ईदृशस्य

१. त- 'सर्वतः' नास्ति । २. त-भ१.२.४.६-मु-दोग्धीरित्यर्थः । ३. त७-मु-अनया ऋषिरिद्र-
प्रसादलब्धं स्वस्य सार्वभौम्यं प्रकाशयति । जनानां लोकानां मध्ये ये यवसादः तृणस्यात्तारः पशवः ते
वयमिति सं सम्यक् जानीहि । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । ये च यवादः यवोपलक्षितस्याक्षस्य
अत्तारो मनुष्यास्तेऽपि वयमिति संजानीहि । वस्तुतस्तु उर्वज्जे विस्तीर्णे अजिरंगे हार्दाकाशरूपे यत् अंतः
अंतर्गामीरूपं ब्रह्म तदहमस्मि । अत्रास्मिन् हार्दाकाशे युक्तः समाहितो भवानिन्द्रः अवसातारं आत्मनः
संभक्तारं इच्छात् इच्छति आत्मसाक्षात्कर्तुं । अथो अपि च अयुक्तं अयोगिनं वन्वान् । द्वितीयार्थे
प्रथमा । वदन्वतं अतिशयेन विषयान् सेवमानं पुरुषं युनजत् युनक्ति संसारे । शापानुग्रहसमर्थो भवद्रूपो-
हमेवास्मीति भावः ।

स्वभूतं ऽवेदः धनम् ऽअयुद्धः तेन पुरुषेणाथोद्धा सन् बलादपहृत्य ऽवि ऽभजानि स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च
ददामीत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

यस्यानक्षा दुहिता जात्वास कस्तां विद्वाँ अभि मन्याते अन्धाम् ।

कतरो मेनिं प्रति तं मुचाते य ई वहति य ई वा वरेयात् ॥ ११ ॥

यस्य । अनक्षा । दुहिता । जातु । आस । कः । ताम् । विद्वान् । अभि । मन्याते । अन्धाम् ।

कतरः । मेनिम् । प्रति । तम् । मुचाते । यः । ईम् । वहति । यः । ईम् । वा । वरेयात् ॥ ११ ॥

१५स्य इन्द्रस्य मम कारणरूपेणावस्थितस्य १५अनक्षा अक्षिर्वर्जिता दर्शनहीना । अचेतनेत्यर्थः ।
१५दुहिता प्रकृत्याख्या १५जातु कदाचित् १५आस । असतेर्गत्यर्थस्य^१ लिटि^२ रूपम् । सामर्थ्यात् महाप्रलये
मय्येव लीना सती सर्वत्र वर्तते १५तां प्रकृतिं १५विद्वान् मय्येव लीनां जानन् मत्तोऽन्यो देवः १५कः
भवति । न कोऽपीत्यर्थः । अपि च १५अन्धां दर्शनहीनामचेतनां ताम् १५अभि १५मन्याते आत्मन्याश्रय-
प्रदानेन को देवोऽभिपूजयति । यद्वा । क्षीरोदकवत् घटाकाशवच्च मया सहैकीभूतां तामाभिमुख्येन
को जानाति । अहमेव सर्वज्ञः स्वात्मन्याश्रयप्रदानेनाभिपूजयामि । मया सहैकीभूतां तां तत्त्वतोऽहमेव
जानामि नान्य इति । किंच १५कतरः देवः १५मेनिं वज्रं १५तं प्रसिद्धं वृत्रादिशत्रुं १५प्रति १५मुचाते मुञ्चति ।
स्वयमेव प्रश्नमुत्थाप्येदानीं प्रतिब्रूते । १५यः देवः १५ईम् एनं शत्रुं १५वहाते वहति । अपि १५वा १५यः १५ईम्
एनं १५वरेयात् वरयितुमिच्छति^३ । स चाहमेव नान्यो मत्सदृशोऽस्तीत्यर्थः ॥

कियती योषां मर्यतो बंधूयोः परिप्रीता पन्यसा वार्येण ।

भद्रा बधूर्भवति यत्सुपेशाः स्वयं सा मित्रं वनुते जने चित् ॥ १२ ॥

कियती । योषां । मर्यतः । बधूयोः । परिप्रीता । पन्यसा । वार्येण ।

भद्रा । बधूः । भवति । यत् । सुपेशाः । स्वयम् । सा । मित्रम् । वनुते । जने । चित् ॥ १२ ॥

१५कियती किंपरिमाणत् १५योषा स्त्रीजातिः १५मर्यतः मनुष्यसंबन्धिना भोगानाचरतः १५बधूयोः
स्त्रीकामस्य सर्वात्मकस्यान्तर्यामिरूपेणावस्थितस्येन्द्रस्य १५परिप्रीता अनुरक्ता । वशवर्तिनीत्यर्थः ।
कीदृशस्य । १५वार्येण वरणीयेन १५पन्यसा स्तोत्रेण स्तुतस्य सत इति शेषः । अपि च १५यत् या १५बधूः
१५भद्रा कल्याणी १५सुपेशाः शोभनरूपा च १५भवति १५सा द्रौपदीदमयन्यादिका बधूः १५स्वयम् आत्मनैव
१५जने १५चित् जनमध्येऽवस्थितमिति १५मित्रं प्रियमर्जुननलादिकं पतिं १५वनुते याचते । स्वयंवरधर्मेण
प्रार्थयते । स च प्रीयमाणो वरजनोऽहमेवेत्यभिप्रायः । 'रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव' (ऋ. सं. ६. ४७.
१८) इति मन्त्रलिङ्गात्सर्वात्मकत्वादिति ॥

पुत्तो जंगार प्रत्यश्चमत्ति शीर्ष्णा शिरः प्रति दधौ वरूथम् ।

आसीन ऊर्ध्वामुपसिं क्षिणाति न्यङ्कुत्तानामन्वेति भूमिम् ॥ १३ ॥

पुत्तः । जंगार । प्रत्यश्चम् । अत्ति । शीर्ष्णा । शिरः । प्रति । दधौ । वरूथम् ।

आसीनः । ऊर्ध्वम् । उपसिं । क्षिणाति । न्यङ् । उत्तानाम् । अनु । एति । भूमिम् ॥ १३ ॥

अत्रादित्यात्मनेन्द्रः स्तूयते तदंशत्वात् । आदित्यरूपीन्द्रः षपत्तः रश्म्याख्यैः पादैः षजगार वृष्टिलक्षणमुदकं गिरति^१ गृह्णाति^२ वा । गृहीत्वा च षप्रत्यञ्जम् आत्मानं प्रतिगतमुदकम् षअत्ति भक्षयति । मण्डलेऽवस्थापयतीत्यर्थः । तदनन्तरं षवर्धयं वरणीयं वृष्टिलक्षणमुदकं^३ षशीर्ष्णां शिरःस्थानीयेन रश्मिजालेन षशिरः सर्वस्य लोकस्य मस्तकं षप्रति षदधौ दध्नाति । प्रतिक्षिपतीत्यर्थः । किंच षउपसि उपस्थे स्वसमीपस्थाने मण्डले षआसीनः उपविष्टः सन् षऊर्ध्वाम् उन्नतां स्वदीप्ति षक्षिणाति हिनस्ति । आलोककरणाय प्रक्षिपतीत्यर्थः । षन्यद् रश्मिसमूहरूपेण नीचैरञ्जिता गन्ता सन् षउत्तानां विस्तृतां षभूमिम् षअन्वेति अनुगच्छति ॥

बृहन्नच्छायो अपलाशो अर्वा तस्थौ माता विषितो अत्ति गर्भः ।

अन्यस्या वत्सं रिहती मिमाय कया भुवा नि दधे धेनुरुधः ॥ १४ ॥

बृहन् । अच्छायः । अपलाशः । अर्वा । तस्थौ । माता । विऽसितः । अत्ति । गर्भः ।

अन्यस्याः । वत्सम् । रिहती । मिमाय । कया । भुवा । नि । दधे । धेनुः । ऊर्ध्वः ॥ १४ ॥

वसुक्रोऽनयादित्यात्मानमिन्द्रं स्तौति^१ । बृहन् महानादित्यः षअच्छायः छायावर्जितः । तमोरहित इत्यर्थः । षअपलाशः पर्णरहितः पराशदनवर्जितः* । विनाशरहित इत्यर्थः^२ । षअर्वा सतत-गामी षतस्थौ तिष्ठति । किंच षमाता वृष्टिप्रदानद्वारेण सर्वस्य जगतो निर्माता षविषितः विमुक्तः । निरालम्बन इत्यर्थः । षगर्भः त्रैलोक्यस्य गर्भभूत आदित्यात्मनेन्द्रः षअत्ति हवींषि भक्षयति । यद्वा । अनेन^३ विनाशनं^४ लक्ष्यते । पापानि नाशयति । किंच^५ षअन्यस्याः अदित्याख्याया देवमातुः षवत्सम् अपत्यभूतमादित्यं षरिहती आस्वादयन्ती उपजीवन्ती^६ वर्धयन्ती षमिमाय निर्मिमीति । पूर्वस्यां दिश्यहन्यहन्युत्पादयन्तीत्यर्थः । षकया षभुवा केन भावेनाभिप्रायेण । भक्त्या भयेन वेत्यर्थः । षधेनुः द्यौरुदकस्याधारत्वात् क्षरितृत्वाच्च ऊर्ध्वःस्थानीयमादित्यं^७ षनि षदधे स्थापयति^८ । यद्वा । धेनुर्गौ-रूढो यथा तद्वदादित्यं द्यौर्धारयति ॥

सप्त वीरासो अधरादुदायन्नष्टोत्तरात्तात्समजगिरन् ते ।

नव पश्चातात्स्थिविमन्त आयन् दश प्राक्सानु वि तिरन्त्यश्रः ॥ १५ ॥

सप्त । वीरासः । अधरात् । उत् । आयन् । अष्ट । उत्तरात्तात् । सम् । अजगिरन् । ते ।

नव । पश्चातात् । स्थिविऽमन्तः । आयन् । दश । प्राक् । सानु । वि । तिरन्ति । अश्रः ॥ १५ ॥

अनयेन्द्रः प्रजापतिरूपेण स्तूयते । षसप्त सप्तसंख्याकाः षवीरासः प्रजापतेः पुत्रा विश्वामित्रा-दयः षअधरात् प्रजापतेरधःकायात् षउदायन् उत्पन्ना बभूवुः । षअष्ट अष्टसंख्याकाः षते प्रसिद्धा वालखिल्यादयः षउत्तरात्तात् उत्तरात्कायप्रदेशात् षसमजगिरन् संजहिरे । षस्थिविमन्तः स्थानवन्तः षनव नवसंख्याका भृगवः षपश्चातात् पृष्ठतः षआयन् आगताः । उत्पन्ना इत्यर्थः । तथा षदश दशसंख्याका अङ्गिरसः षप्राक् अग्रत उत्पन्नाः सन्तः षअश्रः अशनवतो ह्यलोकस्य षसानु उन्नतप्रदेशं

१. त-‘ गिरति ’ नास्ति; भ-जिगर्ति । २. त-‘ गृह्णाति...’मुदकं ’ नास्ति । ३. ग-तुष्टाव अयमादित्यः बृहन् महान् अच्छायः अपलाशः छायारहितपलाशरहितः । * तप-पराशवनवर्जितः; भ१.४-परासदनवर्जितः; भ६-पलाशवनवर्जितः । ४. उद्गीथ-अदनेन । ५. त१.२.७-विलाशः; त३-५-भ-उद्गीथ-विनाशः; सु-विनाशः । ६. त-किं । ७. भ१(२)-उपजीवयती । ८. भ१(२)ऊर्ध्वः ऊर्ध्वःस्थानीयः । ९. भ१(२)स्वोदरे स्थापयति; उद्गीथ-स्वोदरे निदधाति ।

१० वि १तिरन्ति वर्धयन्ति । अपर आह । सप्तसंख्योपेता वीरा मरुतोऽधरादिन्द्रस्य दक्षिणभागादुद-
गमन् । अष्टसंख्याकास्ते मरुत उत्तरभागात् संगच्छन्ते । स्थानवन्तो नवसंख्याकास्ते मरुतः पृष्ठभागा-
दागच्छन्ति । दशसंख्याकास्तेऽश्वोऽशनवत इन्द्रस्य प्राक्प्रदेशे स्थिताः समुच्छितमुदकं तेजो वा १० वि
१तिरन्ति । मरुतः प्रतिदिशमवस्थानेन्द्रस्य साहाय्यं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

दशानामेकं कपिलं समानं तं हिन्वन्ति क्रतवे पार्याय ।

गर्भं माता सुधितं वृक्षणास्ववेनन्तं तुषयन्ती बिभर्ति ॥ १६ ॥

दशानाम् । एकम् । कपिलम् । समानम् । तम् । हिन्वन्ति । क्रतवे । पार्याय ।

गर्भम् । माता । सुधितम् । वृक्षणास्तु । अवेनन्तम् । तुषयन्ती । बिभर्ति ॥ १६ ॥

१० दशानां दशसंख्याकानां पूर्वोक्तानामेवाङ्गिरसां मध्ये १० एकं मुख्यं १ कपिलम् एतन्नामानं १० तं
प्रसिद्धमृषिम् । कीदृशम् । १ समानं सदृशम् । केन । सामर्थ्यात् प्रजापतिना । १ हिन्वन्ति अवशिष्टा
अङ्गिरसः प्रेरयन्ति । किमर्थम् । १ क्रतवे यज्ञादिजगत्प्रवर्तनकर्मणे । यद्वा । सम्यग्ज्ञानलक्षणप्रज्ञानाय ।
कीदृशाय । १ पार्याय^१ परिसमापयितव्याय प्रणेतव्याय वा । यज्ञादिकर्मोपदेशनायेत्यर्थः । १ माता
प्रकृत्याख्या च १ वृक्षणास्तु । वृक्षणा इति नद्य उच्यन्ते । ताभिश्चात्रापो लक्ष्यन्ते । प्रकृतिस्थासु
सूक्ष्मास्वप्सु १ सुधितं सुहितम् । प्रजापतिना स्थापितमित्यर्थः । १ अवेनन्तम् । वेनतिः कान्तिकर्मा ।
तत्र निवासमकामयमानं तादृशं प्रजापतेः १ गर्भं १ तुषयन्ती तुष्यन्ती सम्यग्ज्ञानादुपदेष्टुं^२ योग्योऽयमिति
प्रीता सती १ बिभर्ति प्रजापतेर्नियोगाद्धारयति ॥

पीवानं मेषमपचन्त वीरा न्युसा अक्षा अनु दीव आसन् ।

द्वा धनुं बृहतीमुप्स्व१न्तः पवित्रवन्ता चरतः पुनन्ता ॥ १७ ॥

पीवानम् । मेषम् । अपचन्त । वीराः । निऽउसाः । अक्षाः । अनु । दीवे । आसन् ।

द्वा । धनुम् । बृहतीम् । अप्सु । अन्तरिति । पवित्रवन्ता । चरतः । पुनन्ता ॥ १७ ॥

१० वीराः प्रजापतेः पुत्रा अङ्गिरसः १ पीवानं स्थूलम् । मेवोमांसादियुक्तमित्यर्थः । १ मेषम् अजम्
१ अपचन्त प्रजापतिरूपस्येन्द्रस्यार्थाय पक्ववन्तोऽभवन् । पशुयागं कुर्वन्त इत्यर्थः । किंच । लुप्तोपम-
मेतत् । यथा देवानाम् १ अक्षाः १ दीवे देवने रमणस्थाने १ न्युसाः निक्षिप्ताः सन्तः १ अनु १ आसन्
संक्रिडमानयोर्द्वयोरेकतरस्यानुगता भवन्ति तथा सर्वेऽङ्गिरसः प्रजापतेरनुगता भवन्ति । १ द्वा^३
अङ्गिरसां^३ मध्ये द्वावङ्गिरसौ १ धनुम् । धनुशब्दोऽत्र^४ धनुःशब्दपर्यायो धनशब्दपर्यायो वा । धनुर्यथा
वधसाधनं तथाज्ञानादिवधसाधनं धनवध्नीतिकरं वा । कपिलमित्यर्थः । १ बृहतीं प्रजापतेराज्ञया
वर्धयित्रीं प्रकृतिम् १ अप्चन्तः प्रकृतिस्थानां सूक्ष्माणामुदकानां मध्ये १ चरतः प्रजापत्यादेशादाराधयतः ।
कीदृशौ । १ पवित्रवन्ता पवित्रवन्तौ । सन्तः पवित्रमुच्यते । ध्यानसाधनप्रणवमन्त्रवन्तौ १ पुनन्ता
शुद्धौ । प्रणवध्यानेनात्मानं संस्कुर्वन्तावित्यर्थः ॥

वि क्रौशनासो विष्वश्च आयन् पचाति नेमो नहि पक्षदुर्धः ।

अयं मे देवः सविता तदाह द्रुन् इद्वनवत्सुर्पिरन्नः ॥ १८ ॥

१. ग-त३-भ५.६-पार्याय प्रापणीयाय । २. ग-त-भ-मु-सम्यग्ज्ञानान्युपदेष्टु । ३. त-भ१.४.६.७-
यद्वा अङ्गिरसा । ४. त-भ६-धनुःशब्दोत्र ।

वि । क्रोशनासः । विष्वञ्चः । आयन् । पचाति । नेमः । नहि । पक्षत् । अर्धः ।

अयम् । मे । देवः । सविता । तत् । आह । द्रुऽअन्नः । इत् । वनवत् । सर्पिःऽअन्नः ॥ १८ ॥

वि विक्रोशनासः विविधं प्रजापतिं पितरमाह्वयन्तः विष्वञ्चः नानागतयो नानापूजना वा सर्वेऽङ्गिरसः आयन् आगच्छन् । प्रजापतेः सकाशादुत्पन्ना इत्यर्थः । उत्पद्यमानः नेमः अर्धोऽङ्गिरसां मध्य एको भागः पचाति प्रजापत्यर्थं हवींषि पचति । अर्धः अपरो भागः नहि पक्षत् नहि पचति । एतत्सर्वं कथमज्ञायि उच्यते । अयम् ईदृशः देवः द्योतमानः सविता सर्वस्य प्रेरक आदित्यो वा प्रजापतिर्वा मे मह्यं तत् सर्वं यथोक्तम् आह । किंच सर्पिरन्नः घृतौदनः द्रुश्च इत् दावोदनः अक्षिरपि वनवत् हविर्हरेण प्रजापतिं वनति संभजते ॥

अपश्यं ग्रामं वहमानमारादचक्रया स्वधया वर्तमानम् ।

सिषक्त्युर्यः प्र युगा जनानां सद्यः शिक्षा प्रमिनानो नवीयान् ॥ १९ ॥

अपश्यम् । ग्रामम् । वहमानम् । आरात् । अचक्रया । स्वधया । वर्तमानम् ।

सिषक्ति । अर्यः । प्र । युगा । जनानाम् । सद्यः । शिक्षा । प्रमिनानः । नवीयान् ॥ १९ ॥

अपश्यं वसुक्रोऽहं प्रजापतिरूपमिन्द्रं सम्यग्ज्ञानेन दृष्टवानस्मि । कीदृशम् । ग्रामं भूतसंघं वहमानं वाहयन्तम् । सृजन्तमित्यर्थः । कुतः । आरात् दूरात् । उपादानकारणात्प्रकृतित इत्यर्थः । अचक्रया चक्रवर्जितया रथहीनया स्वधया स्वयमात्मानं धारयन्त्या सेनया वर्तमानम् आगच्छन्तम् । एवंभूतमपश्यमित्यर्थः । किंच अर्यः सर्वस्य स्वामीन्द्रः जनानां यजमानानां कार्यत्वेन संबन्धिनः युगा युगानि यज्ञकालविशेषान् प्र सिषक्ति प्रकर्षेण सेवते । कीदृशः । सद्यः तदानीमेव शिक्षा शिक्षानि । 'शिक्षं श्रथतेः' (निरु. ४. १९) इति निर्वचनात् श्रथितृणि ताडयितृणि राक्षसादिवृन्दानि प्रमिनानः प्रकर्षेण हिंसन् नवीयान् शरीरेण च बलपौरुषनयनादिभिश्च नचतरः ॥

एतौ मे गावौ प्रमरस्य युक्तौ मो षु प्र सेधीर्मुहुर्निर्ममन्धि ।

आपश्चिदस्य वि नश्नन्ति सूरश्च मर्क उपरो बभूवान् ॥ २० ॥

एतौ । मे । गावौ । प्रमरस्य । युक्तौ । मो इति । सु । प्र । सेधीः । मुहुः । इत् । ममन्धि ।

आपः । चित् । अस्य । वि । नश्नन्ति । अर्थम् । सूरः । च । मर्कः । उपरः । बभूवान् ॥ २० ॥

कार्यकारणयोरभेदोपचारात् 'आत्मा वै पुत्रनामासि' (आश्व. गृ. १.१५.११) इति वचनाच्चेन्द्ररूपेणावस्थितस्य प्रमरस्य प्रकर्षेण शत्रूणां मारयितुः मे मम स्वभूतौ एतौ एतादृशौ युक्तौ रथे नियुक्तौ सु सुष्ठु पूजितौ गावौ शत्रून् यज्ञांश्च प्रति गन्तारौ हरी ममो प्र सेधीः । स्तुत्युपसंहारकरणेनास्मद्यज्ञान्मापगमय । किं तर्हि मुहुर्निर्ममन्धिः ममन्धि पुनःपुनः स्तुहि ममात्मक्षित्यर्थः । आपश्चित् वृष्टिलक्षणान्युदकान्यपि अस्य इन्द्रस्य अर्थं गतिं वि नश्नन्ति । विनशतिव्याप्तिः कर्मा । व्याप्नुवन्ति । तथा सूरश्च सूर्यश्च व्याप्नोति । कीदृशः । मर्कः मार्जयिता सर्वस्य शोधयिता उपरः मेघसदृशः बभूवान् भवन् । मेघवच्छीघ्रगतिः सन्नित्यर्थः ॥ ॥ १८ ॥

अयं यो वज्रः पुरुषा विवृत्तोऽवः सूर्यस्य बृहतः पुरीषात् ।

श्रव इदेना पुरो अन्यदस्ति तदव्यथी जरिमाणस्तारन्ति ॥ २१ ॥

अयम् । यः । वज्रः । पुरुषा । विवृत्तः । अवः । सूर्यस्य । बृहतः । पुरीषात् ।

श्रवः । इत् । एना । परः । अन्यत् । अस्ति । तत् । अव्यथी । जरिमाणः । तारन्ति ॥ २१ ॥

वयः वयः वज्रः इन्द्रस्य स्वभूतः वसूर्यस्य आदित्यस्य वृहतः महतः पुरीषात् पूरकात् मण्डलात् अवः अवस्तादधोभागे स्थितेषु^१ विवृत्तः वृष्ट्यर्थं प्रवृत्तः पतितः । इच्छदोऽप्यर्थः । तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । वपरः परस्तादन्तरिक्षलोकस्योपरि स्थिते सूर्यमण्डले स्थितम् एना एनत् । वश्रवः इत्यन्नाम । तद्धेतुत्वादुदकं श्रव इत्युच्यते । यदप्युदकं मेघोदरगतादुदकात् वअन्यत् अपि वअस्ति वअव्यथी व्यथारहिताः जरिमाणः स्तोतारो मरुदादयः वतत् तादृशमुदकं वतारन्ति अन्तरिक्षलोकं प्रत्यवतारयन्ति ॥

वृक्षेवृक्षे नियता मीमयद्वौस्ततो वयः प्र पतान्पुरुषादः ।

अथेदं विश्वं भुवनं भयात् इन्द्राय सुन्वदषये च शिक्षत् ॥ २२ ॥

वृक्षेवृक्षे । निऽयता । मीमयत् । गौः । ततः । वयः । प्र । पतान् । पुरुषादः ।

अथ । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । भयात् । इन्द्राय । सुन्वत् । ऋषये । च । शिक्षत् ॥ २२ ॥

वृक्षेवृक्षे सर्वस्मिन् वृक्षमये धनुषि वनियता संबद्धा वगौः गोसंबन्धिनी स्नायुमती वमौर्वी वमीमयत् । मीमयतिः शब्दकर्मा । आकृष्यमाणा सती शब्दं करोति । वततः तस्माद्धनुषः वपुरुषादः शत्रुजनानामत्तारः । मारयितार इत्यर्थः । ववयः पक्षिसदृशा गन्तारो बाणाः वप्र वपतान् शत्रून् प्रति प्रपतन्ति । वअथ तदानीम् वइन्द्राय इन्द्राय वसुन्वत् सोमयागं कुर्वत्^२ वऋषये वच वशिक्षत् कर्मणां द्रष्टृ ऋत्विजे च संपूर्णां दक्षिणां दददपि वइदम् ईदृशं विश्वं समस्तं वभुवनं भूतजातं वभयात् इन्द्राद्विभेति । अन्यत्किमुत्तेत्यर्थः ॥

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन् कृन्तत्रादिषामुपरा उदायन् ।

त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनुपा द्वा बृवृकं वहतः पुरीषम् ॥ २३ ॥

देवानाम् । माने । प्रथमाः । अतिष्ठन् । कृन्तत्रात् । एषाम् । उपराः । उत् । आयन् ।

त्रयः । तपन्ति । पृथिवीम् । अनुपाः । द्वा । बृवृकम् । वहतः । पुरीषम् ॥ २३ ॥

वदेवानां सर्वेषां वमाने निर्माणे । सृष्टिकाल इत्यर्थः । जगत्स्थितिहेतुभूतरसानुप्रदानकर्मणि सृष्टव्यत्वेन वप्रथमा वअतिष्ठन् इन्द्रादेशादेते पूर्वे स्थिताः । क^३ एते । मेघाः । कुत एतदवगम्यते । परस्मिन् पादे तेषामनुकथनात् । उक्तं हि मेघा एव माध्यमिका देवगणा इति (निरु. २. २२) । वएषाम् एवंभूतानां मेघानां वकृन्तत्रात् छेदनात् वउपराः । मेघनामैतत् । तत्रस्था^४ आप उच्यन्ते । मेघस्था आपः वउदायन्^५ उपन्नाः । वृष्टिभावेन भूमौ निपातिता^६ इत्यर्थः । पातितास्वप्तिवन्दस्याज्ञया पर्जन्यो वायुरादित्य इत्येते वत्रयः देवाः वपृथिवीं भूमिम् । तत्रस्था ओषधीरित्यर्थः । वतपन्ति

१. ग-त३-४-भ६-स्थितेषु मेघेषु । २. त-भ-कुर्वन् । ३. त-एका । ४. ग-अतः तत्रस्था; त-तत्र तत्रस्था; त३-भ५-अत्र तत्रस्था । ५. त-भ६-उदायन् । ६. ग-त३-भ६-निपातिता ।

वृष्टिशितोष्णैः संतापयन्ति । पाचयन्तीत्यर्थः । कीदृशाः । अनूपाः वर्षादीनामानुपूर्व्येण घसारः प्रभावयितारः । प्रक्षेसार इत्यर्थः । द्वा द्वौ वायवादित्यौ पाचितास्वोषधीषु स्थितं पुरीषं सर्वस्य प्रीणयितुं पूरयितुं वा वृषूकम् उदकमादित्यमण्डलं प्रति वहतः । वायुः शोषयन्नादित्यो रश्मिभिराददान इत्यर्थः ॥

सा ते जीवातुरुत तस्य विद्धि मा स्मैतादृगप गूहः समर्थे ।

आविः स्वः कृणुते गूहते ब्रुसं स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते ॥ २४ ॥

सा । ते । जीवातुः । उत । तस्य । विद्धि । मा । स्म । एतादृक् । अप । गूहः । समर्थे ।

आविः । स्वः । रिति स्वः । कृणुते । गूहते । ब्रुसम् ।

सः । पादुः । अस्य । निःऽनिजः । न । मुच्यते ॥ २४ ॥

अत्रान्तरात्मनेन्द्रः स्तूयते । हे अन्तरात्मन् वृते तव सा तादृश्यादित्यात्मिका देवता जीवातुः जीविका जीवनहेतुः । उत अपि च तस्य आदित्यस्य एतादृक् ईदृशं स्वरूपं समर्थे । संग्रामवाची समयशब्दोऽत्र यज्ञवाची । यज्ञे विद्धि जानीहि । स्तुत्यत्वेनेति शेषः । मा स्म अप गूहः मा खल्वपवृणोः । किंच निर्णिजः सर्वस्य शोषयितुरादित्यस्य स पादुः तच्च पादनं गमनं रश्मिद्वारेण गत्वा स्वः सर्वं त्रैलोक्यम् आविः कृणुते प्रकाशीकरोति । ब्रुसम् उदकं गूहते संवृणोति । आदत्त इत्यर्थः । अस्मै प्रयोजनद्वयायादित्येन निर्वेदनाच्छ्रमेण वा गमनं न मुच्यते । न कदाचित्परित्यज्यत इत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

‘विश्वो हि’ इति द्वादशर्चं द्वादशं सूक्तं त्रैष्टुभम् । इन्द्रवसुकयोः पितापुत्रयोः संवादोऽत्र क्रियते । पुरा वसुके यज्ञं कुर्वाणे सति इन्द्रः प्रच्छन्नरूप आजगाम । तं वसुकपत्नीन्द्रागमनाकाङ्क्षिणी विप्रकृष्टमिवाद्ययास्तीत् । अतस्तस्याः सर्पिः इन्द्रो देवता । अथ तस्याः प्रीत्यै वसुकेण सहेन्द्रः संवादमकरोत् । द्वितीयादियुजश्चतुर्थारहिताः पञ्चर्चं इन्द्रवाक्यानि । अतस्तासां स ऋषिः । यद्यप्यासु वसुकः संबोध्यत्वादेवता तथापि ता ऋच एन्द्रे कर्मणि विनियोक्तव्या इन्द्रलिङ्गसन्नावात् । चतुर्थीसहिताः शिष्टास्तृतीयाद्या वसुकवाक्यानि । अतः स ऋषिस्तासामिन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘विश्वो हि द्वादशेन्द्रवसुकयोः संवाद एन्द्रः सूक्तस्य प्रथमयेन्द्रस्य स्तुवा परोक्षवदिन्द्रमाहेन्द्रस्य युजः शेषा ऋषेश्चतुर्थी च’ इति । गतो विनियोगः ॥

विश्वो ह्यन्यो अरिराजगाम ममेदह श्वशुरो ना जगाम ।

जक्षीयाद्धाना उत सोमं पपीयात्स्वाशितः पुनरस्तं जगायात् ॥ १ ॥

विश्वः । हि । अन्यः । अरिः । आऽजगाम । मम । इत् । अह । श्वशुरः । न । आ । जगाम ।

जक्षीयात् । धानाः । उत । सोमम् । पपीयात् । सुऽआशितः । पुनः । अस्तम् । जगायात् ॥ १ ॥

अनया वसुकपत्नीन्द्रं स्तौति । अन्यः इन्द्रव्यतिरिक्तः अरिः अर्थ ईश्वरः विश्वो हि सर्व एव देवगणः आजगाम अस्मद्यज्ञं प्रस्थापयौ । इत् इत्यवधारणे । अह इत्यनुते । सर्वदेवगण आगते सति मम एव श्वशुरः इन्द्रः ना जगाम । स इन्द्रो यद्यागच्छेत् तर्हि धानाः भृष्टयवान् जक्षीयात् भक्षयेत् । उत अपि च सोमम् अभिषुतं पपीयात् पिबेत् । ततः स्वाशितः सुहु भुक्तस्तृप्तः सन् पुनः भूयः अस्तं स्वगृहं प्रति जगायात् गच्छेत् ॥

स रोरुवदृषभस्तिग्मशृङ्गो वर्ष्मन्तस्थौ वरिमन्ना पृथिव्याः ।

विश्वेभ्येन वृजनेषु पामि यो मे कुक्षी सुतसोमः पूणाति ॥ २ ॥

सः । रोरुवत् । वृषभः । तिग्मऽशृङ्गः । वर्ष्मन् । तस्थौ । वरिमन् । आ । पृथिव्याः ।

विश्वेषु । एनम् । वृजनेषु । पामि । यः । मे । कुक्षी इति । सुतसोमः । पूणाति ॥ २ ॥

वृषभः कामानां वर्षिता वृत्तिग्मशृङ्गः तीक्ष्णरश्मिः वसः इन्द्रोऽहं पृथिव्याः अन्तरिक्षस्य वर्ष्मन् वर्ष्मणि । वर्ष्मन्शब्द उन्नतवचनः स्थिरवचनो वा । एवंभूते वरिमन् विस्तीर्णे प्रदेशे रोरुवत् भृशं शब्दायमानः सन् वआ वतस्थौ आतिष्ठामि । एवंभूतोऽहं विश्वेषु सर्वेषु वृजनेषु संग्रामेषु एनम् ईदृशं वसुकं यजमानं पामि रक्षामि । यः यजमानः वसुतसोमः अभिषुतसोमः मे मम कुक्षी उभौ पाश्वौ वृणाति सोमरसपुरोडाशादिहविर्भिः पूरयति । ईदृशं रक्षामीति संबन्धः ॥

अद्रिणा ते मन्दिन इन्द्र तूयान्तसुन्वन्ति सोमान्पिबसि त्वमेषाम् ।

पचन्ति ते वृषभाँ अस्मि तेषां पृक्षेण यन्मघवन्हुयमानः ॥ ३ ॥

अद्रिणा । ते । मन्दिनः । इन्द्र । तूयान् । सुन्वन्ति । सोमान् । पिबसि । त्वम् । एषाम् ।

पचन्ति । ते । वृषभान् । अस्मि । तेषाम् । पृक्षेण । यत् । मघवन् । हुयमानः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते त्वदर्थं मन्दिनः मादयितृन् तूयान् अविलम्बितान् सोमान्^१ अद्रिणा अभिषव-
ग्राणां सुन्वन्ति यजमाना अभिषुण्वन्ति । एषाम् अस्मदादियजमानानां संबन्धिनः^२ सोमान्
त्वं पिबसि । किञ्च त्वदर्थं^३ वृषभान् पशून् ये च यजमानाः पचन्ति तेषां संबन्धिनो^४ हवि-
र्भूतान् पशून् अस्मि भक्षयसि । हे मघवन् धनवन्तिन्द्र त्वं यदा पृक्षेण हविर्भूतेनाग्नेन निमित्तेन
हुयमानः यजमानैर्हुयसे तदेति पूर्वेण संबन्धः ॥

इदं सु मे जरितरा चिकिद्धि प्रतीपं शापं नद्यो वहन्ति ।

लोपाशः सिंहं प्रत्यश्चमत्साः क्रोष्टा वराहं निरतक्त कक्षात् ॥ ४ ॥

इदम् । सु । मे । जरितः । आ । चिकिद्धि । प्रतिऽईपम् । शापम् । नद्यः । वहन्ति ।

लोपाशः । सिंहम् । प्रत्यश्चम् । अत्सारिति । क्रोष्टा । वराहम् । निः । अतक्त । कक्षात् ॥ ४ ॥

हे जरितः शत्रूणां जरयितरिन्द्र त्वं मे मम वसु शोभनमपि इदम् ईदृशं रूपं सामर्थ्यम् वआ
चिकिद्धि आ समन्ताजानीहि । कीदृशम् । नद्यः गङ्गाद्याः सरितः प्रतीपं प्रतिकूलं शापम् उदकं
वहन्ति । अपि च लोपाशः । लुप्यमानं तृणमक्षातीति लोपाशो मृगः । मया प्रेषितः सन् प्रत्यश्चम्
आत्मानं प्रति गच्छन्तं सिंहम् अत्साः अत्सारीत् । आभिमुख्येन गच्छति । तथा क्रोष्टा शृगालः
वराहं बलवन्तमपि सूकरं कक्षात् अतिगहनवेद्यात् निरतक्त निर्गमयति । एतदपि सर्वं सामर्थ्यं
त्वत्पुत्रे मयि त्वत्प्रसादाच्छब्धमपि जानीहीत्यर्थः ॥

१. त-भ६-‘सोमान्’ नास्ति । २. त-भ१.२.४.६-संबन्धीन् । ३. ग-भ२-ते त्वदर्थं । ४. त-
भ२.६-संबन्धीन् ।

कथा त एतदहमा चिकेतं गृत्सस्य पाकस्तुवसो मनीषाम् ।

त्वं नो विद्रां ऋतुथा वि वोचो यमर्धं ते मघवन् क्षेम्या धूः ॥ ५ ॥

कथा । ते । एतत् । अहम् । आ । चिकेतम् । गृत्सस्य । पाकः । तुवसः । मनीषाम् ।

त्वम् । नः । विद्रान् । ऋतुऽथा । वि । वोचः । यम् । अर्धम् । ते । मघवन् । क्षेम्या । धूः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१पाकः पक्त्व्यग्रजः ^२वहं ^३गृत्सस्य मेघाविनः ^४तवसः बृहत्स्य ^५ते तव ^६मनीषां स्तुतिम् । कर्तुमिति शेषः । ^७एतत् ईदृशं त्वदीयं सामर्थ्यं ^८कथा कथं केन प्रकारेण ^९आ ^{१०}चिकेतम् आ समन्तात् जानामि । त्वदुपदेशं विना न जानामीत्यर्थः । तस्मात्कारणात् ^{११}विद्रान् सर्वज्ञः ^{१२}त्वम् एव ^{१३}नः अस्मभ्यम् ^{१४}ऋतुथा कालेकाले ^{१५}वि ^{१६}वोचः विशेषेण ब्रूहि । हे ^{१७}मघवन् धनवन्निन्द्र ^{१८}ते तव ^{१९}अर्धं ^{२०}यं स्तुत्यवयवं कर्मः ^{२१}सा स्तुतिः ^{२२}धूः ^{२३}क्षेम्या क्षेमे भवा क्लेशरहिता वोढुं शक्यास्ति । यस्मात्तव ^{२४}स्तुत्यवयवमेव वयमक्लेशेन कर्तुं न ^{२५}शक्नुमोऽस्माकं मन्दबुद्धित्वात् तस्मात्त्वमेवास्मभ्यं स्वसामर्थ्यं स्तुतिप्रकारं च पुनरपि कथयेत्यर्थः ॥

एवा हि मां तुवसं वर्धयन्ति दिवश्चिन्मे बृहत उत्तरा धूः ।

पुरु सहस्रा नि शिशामि साकर्मशत्रुं हि मा जनिता जजान ॥ ६ ॥

एव । हि । माम् । तुवसम् । वर्धयन्ति । दिवः । चित् । मे । बृहतः । उत्तरा । धूः ।

पुरु । सहस्रा । नि । शिशामि । साकम् । अशत्रुम् । हि । मा । जनिता । जजान ॥ ६ ॥

^१हि यस्मात्कारणात् ^२एव एवमुक्तप्रकारेण ^३तवसं प्रवृद्धं ^४मां स्तोतारः स्तुतिभिः स्तुवन्तो वीर्येण ^५वर्धयन्ति तस्मात्कारणात् ^६बृहतः महतः ^७मे मम इन्द्रस्य ^८दिवश्चित् शुलोकादपि ^९धूः स्तुतिः ^{१०}उत्तरा उद्गततराधिकतरा । किंच ^{११}पुरु पुरुणि बहूनि ^{१२}सहस्रा शत्रूणां सहस्राणि ^{१३}साकं युगपत् ^{१४}नि ^{१५}शिशामि तनूकरोमि । हिनस्तीत्यर्थः ^{१६}हि यस्मात्कारणात् ^{१७}जनिता सर्वस्य जनयिता प्रजापतिः ^{१८}मा मामिन्द्रम् ^{१९}अशत्रुम् अविद्यमानशत्रुं ^{२०}जजान जनितवान् ॥ ॥ २० ॥

एवा हि मां तुवसं जज्जुरुग्रं कर्मन्कर्मन्वृषणमिन्द्र देवाः ।

वधीं वृत्रं वज्रेण मन्दसानोऽप व्रजं महिना दाशुषे वम् ॥ ७ ॥

एव । हि । माम् । तुवसम् । जज्जुः । उग्रम् । कर्मन्कर्मन् । वृषणम् । इन्द्र । देवाः ।

वधीम् । वृत्रम् । वज्रेण । मन्दसानः । अप । व्रजम् । महिना । दाशुषे । वम् ॥ ७ ॥

^१हि यस्मात्कारणात् ^२एव एवमनेनोक्तप्रकारेण हे ^३इन्द्र ^४देवाः मरुदादयः ऋत्विग्यजमाना वा ^५तवसं महान्तं त्वदुपदेशं त्वद्रूपेणावस्थितं सन्तं वसुक्तं ^६मां ^७कर्मन्कर्मन् वृत्रवधाग्निहोत्रादौ सर्वस्मिन् कर्मणि ^८उग्रं शूरमसह्यं वा ^९वृषणं वर्षितारं हविषां दातारं ^{१०}जज्जुः जानन्ति अतः ^{११}मन्दसानः मोदमानोऽहं ^{१२}वज्रेण आयुधेन ^{१३}वृत्रं मेघमसुरं वा ^{१४}वधीं अवधिषम् । किंच ^{१५}दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वृष्टिप्रदानार्थं ^{१६}महिना महत्वेन ^{१७}व्रजं मेघसमूहम् ^{१८}अप ^{१९}वम् अपावम् अपवृणीमि ॥

१. त-काले । २. त-म-वयं कर्मः । ३. त-यस्मादतः ; म६-यस्मादतः । ४. त-म- 'न' नास्ति । ५. त१.२.६-म६-मु-बहूनि मे ; त५-बहूनि से । ६. त-हिनस्तीत्यर्थः । ७. त-म६- 'अविद्यमान-शत्रु' नास्ति । ८. त-म-मु-त्वद्रूपनिरूपणावस्थितं ।

देवास आयन्परशूराविभ्रन् वना वृश्चन्तो अभि विट्समिः ।

नि सुद्वं दधतो वक्षणासु यत्रा कृपीटमनु तदहन्ति ॥ ८ ॥

देवासः । आयन् । परशून् । अविभ्रन् । वना । वृश्चन्तः । अभि । विट्समिः । आयन् ।

नि । सुद्वम् । दधतः । वक्षणासु । यत्र । कृपीटम् । अनु । तत् । दहन्ति ॥ ८ ॥

१ देवासः देवाः इन्द्रेण चोदिताः सन्तः १ आयन् गच्छन्ति । मेघवधार्थं १ परशून् वज्रान् १ अविभ्रन् धारयन्ति च । तदनन्तरं १ विट्समिः मरुदादिप्रजाभिः सहिताः १ वृश्चन्तः मेघाभिरिन्दन्तः १ वना वनानि वृष्टिलक्षणान्युदकानि १ अभि १ आयन् आभिसुख्येन गच्छन्ति । ततः १ सुद्वं शोभन-
द्वयं वृष्ट्युदकं १ वक्षणासु नदीषु १ नि १ दधतः नियमेन स्थापयन्तः १ यत्र यस्मिन्मेघजाते १ कृपीटम् ।
उदकनामैतत् । निगूढमुदकं तिष्ठति त इमे देवाः १ तत् मेघजातम् १ अनु लक्ष्मीकृत्य १ दहन्ति उदक-
निर्गमनार्थं शोषयन्ति ॥

शशः क्षुरं प्रत्यश्च जगाराद्रिं लोगेन व्यभेदमारात् ।

बृहन्तं चिदहते रन्धयानि वयद्वत्सो वृषभं शूशुवानः ॥ ९ ॥

शशः । क्षुरम् । प्रत्यश्चम् । जगार । अद्रिम् । लोगेन । वि । अभेदम् । आरात् ।

बृहन्तम् । चित् । अहते । रन्धयानि । वयत् । वत्सः । वृषभम् । शूशुवानः ॥ ९ ॥

वसुक इन्द्रं प्रतिब्रूते । १ शशः एतत्संज्ञितो मया प्रेरितो मृगविशेषः १ प्रत्यश्चं वधायात्मानं
प्रति गच्छन्तं १ क्षुरं क्षुरवन्तं दृढदीर्घतीक्ष्णखलं सिंहव्याघ्रादिकम् । बलवत्क्षुरशूरमृगमित्यर्थः ।
१ जगार गिरति गृह्णाति वा । किंच १ लोगेन लोष्टेन १ अद्रिं हिमवदादिकं पर्वतम् १ आरात् दूरे स्थित-
मपि १ वि १ अभेदम् अहं भिनक्षि । १ बृहन्तं १ चित् महान्तमपि हस्यादिकम् १ अहते ह्रस्वकायात्पाय
शशकादिकाय १ रन्धयानि वशं गमयानि । १ शूशुवानः वीर्येण वर्धमानः १ वत्सो १ वृषभं महोक्षं
१ वयत् युद्धाय गच्छति । हे इन्द्र एतदपि सर्वं त्वत्प्रसादादहं करोमीत्यर्थः ॥

सुपर्ण इत्था नखमा सिषायारुद्धः परिपदं न सिंहः ।

निरुद्धश्चिन्माहिषस्तुष्यावान् गोधा तस्मा अयथं कर्षदेतत् ॥ १० ॥

सुपर्णः । इत्था । नखम् । आ । सिषाय । अवरुद्धः । परिपदम् । न । सिंहः ।

निरुद्धः । चित् । माहिषः । तुष्यावान् । गोधा । तस्मै । अयथम् । कर्षत् । एतत् ॥ १० ॥

१ सुपर्णः पक्षिरूपा गायत्री १ इत्था अमुत्र बुलोके १ नखम् आत्मीयम् १ आ १ सिषाय सोमा-
हरणकाल इन्द्रार्थमावबन्ध । इन्द्रस्य प्रसादाद्वि पदं न्यस्तवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । १ अवरुद्धः
पञ्जरेणाकृतः परिवेष्टितः १ सिंहः १ परिपदं १ न यथा करस्थोपरि सर्वतः पादमवबध्नाति । किंच ।
१ चित् इत्युपमार्थः । यथा केनापि बद्धपादो १ निरुद्धः १ माहिषः १ तुष्यावान् उदकाभावे तृषावान्भवति
एवमिन्द्रः सोमाहरणात्पूर्वं सोमाभावे तृषितवानभूदिति शेषः । १ तस्मै । तादर्थ्यं चतुर्थी । तादृशस्य
तृषितस्येन्द्रस्यार्थं १ गोधा । गमयति वर्णानिति गौवाक् तत्र निधीयमानत्वात् १ गायत्री १ गोधा ।

यद्वा । गुधिनिष्कर्षणार्थः । निष्कृत्य सोमाहरणाद्गोधा गायत्री । अयथम् अयत्नेन । लीलयेत्यर्थः ।
एतत् सोमजातं कर्षत् आकृष्टवती । दिवः सकाशादाहृतवतीत्यर्थः ॥

तेभ्यो गोधा अयथं कर्षदेतद्ये ब्रह्मणः प्रतिपीयन्त्यन्नैः ।

सिम उक्ष्णोऽवसृष्टाँ अदन्ति स्वयं बलानि तन्वः शृणानाः ॥ ११ ॥

तेभ्यः । गोधाः । अयथम् । कर्षत् । एतत् । ये । ब्रह्मणः । प्रतिपीयन्ति । अन्नैः ।

सिमः । उक्ष्णः । अवऽसृष्टान् । अदन्ति । स्वयम् । बलानि । तन्वः । शृणानाः ॥ ११ ॥

ये मरुदादिदेवगणाः ब्रह्मणः परिवृढस्येन्द्रस्य स्वभूतैः अन्नैः सोमाख्यैः । तृसाः सन्त इति शेषः । प्रतिपीयन्ति । पीयति हि साकर्मा । इन्द्रादेशाद्विसक्तान् प्रतिहिंसन्ति तेभ्यः तेषां देवगणानामर्थाय गोधाः पूर्वोक्ता गायत्री अयथम् अनायासेन एतत् सोमजातं कर्षत् आकृष्टवती । किञ्च सिमः सिमान्श्रेष्ठान् । यद्वा । सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । सर्वान् । उक्ष्णः सिद्धतः^१ अवसृष्टान् इन्द्रेण निःसृष्टाननुज्ञातान् हविर्भूतान् सोमान् यज्ञेषु अदन्ति भक्षयन्ति^२ । किं कुर्वन्तः^३ । स्वयम् आत्मनैव बलानि शत्रूणां सैन्यानि तन्वः शरीराणि च शृणानाः हिंसन्तः । गायत्री इन्द्रादेशादेवेभ्यः सोममाहृतवतीत्यर्थः ॥

एते शमीभिः सुशमी अभूवन् ये हिन्विरे तन्वः^१ सोम उक्थैः ।

नृवद्वदुन्नप नो माहि वाजान् दिवि श्रवो दधिषे नाम वीरः ॥ १२ ॥

एते । शमीभिः । सुऽशमी । अभूवन् । ये । हिन्विरे । तन्वः । सोमे । उक्थैः ।

नृऽवत् । वदन् । उप । नः । माहि । वाजान् । दिवि । श्रवः । दधिषे । नाम । वीरः ॥ १२ ॥

ये देवर्थादयः तन्वः शरीराणि सोमे सोमयागे उक्थैः शस्त्रैः हिन्विरे वर्धयन्ति एते देवादय इन्द्रादेशात् सोमे आहृते सति शमीभिः सोमयागकर्मभिः सुशमी सुकर्माणः अभूवन् । नृवत् मनुष्यवत् वदन् इदं युष्मभ्यं मया दत्तमिति व्यक्तां वाचमुच्चारयन् नः अस्मभ्यम् उप माहि उपगम्य वाजान् अजानि बलानि वा हे इन्द्र त्वं देहीति शेषः । अतः कारणात् वीरः दानशूरस्त्वं दिवि शुलोके श्रवः दानपतिरिति कीर्तितं नाम नामधेयं दधिषे धारयसि ॥ १२ ॥

‘वने न वा’ इत्यष्टचं त्रयोदशं सूक्तं वसुकस्यापि त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—‘वने नाष्टौ’ इति । चतुर्थेऽहनि स्तोमवृद्धौ ब्राह्मणाच्छंसिन एतस्सूक्तमावापार्थम् । सूत्रितं च—‘स्तोमे वर्धमाने को अद्य नर्यो वने न वा यः’ (आथ. श्रौ. ७. १२) इति । महाव्रते निष्क्रेवल्य एतस्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘प्र वो महे मन्दमानायान्धस इति निविद्धानं वने न वा यो न्यधायि चाकन्’ (ऐ. आ. ५. ३. १) इति ॥

वने न वा यो न्यधायि चाकञ्छुर्चिर्वा स्तोमो भुरणावजीगः ।

यस्येदिन्द्रः पुरुदिनेषु होता नृणां नर्यो नृत्तमः क्षपावान् ॥ १ ॥

वने । न । वा । यः । नि । अन्धायि । चाकन् । शुचिः । वाम् । स्तोमः । भुरणौ । अजीगरिति ।

यस्य । इत् । इन्द्रः । पुरुऽदिनेषु । होता । नृणाम् । नर्यः । नृत्तमः । क्षपाऽवान् ॥ १ ॥

वने न वा यो न्यधायीति । वने वन इव वृक्ष इव शकुनिः स्वे नीडे वायमात्मीयं पुत्रं
 वन्यधाधि निदधाति शिशुकमजातपक्षम् । स यथा तत्र निहितः चाकन् पश्यन् भयाद्दृशो
 निरीक्षमाण आसीत् । अथवा कामयमानस्तदुत्सुकमना आसीत् । एवमयमानस्मासु वृक्षस्य नीडभूतेषु
 शकुनिपुत्रभूतः शुचिः वयपगतसर्वदोषो युवयोः स्वभूतः स्तोमः हे भुरगौ भर्तारावश्विनौ शीघ्रौ
 वा । भुरग्युरिति क्षिप्रनामेति । किंच यस्य स्तोमस्य पुरुदिनेषु बहुष्वहःसु इन्द्रः होता इन्द्रोऽ-
 प्याह्वाता भवति ममार्थं स्तोमः स्यादिति । किंलक्षणः पुनरिन्द्र आह्वाता । यः नृणां मनुष्याणां
 नृतमः मनुष्याणामपि मनुष्यतमः । शूराणामपि मध्ये शूरतम इत्यर्थः । नर्यः च नृभ्यो हितौ यः
 वक्षपावान् च रात्रिपर्यायेषु सोमभागः । एवंगुणपुकेन यः स्तोम इन्द्रेणापि प्रार्थ्यतेऽस्मासु वर्तमानः
 स युवां प्रति अजीगः नित्यकालमेव गच्छतीत्यर्थः । एवं तावदेतामृचमाश्विनीमिति कृत्वा व्याचक्षते ।
 तदसाधु । ऐन्द्रे हि सूक्ते प्रथमैवेयं भवति । तच्च पुनः पृष्ठयस्य षष्ठेऽहनि स्तोमे वर्धमाने माध्यन्दिने
 सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुज्यते । हे भुरगौ भर्तारौ देवानां पती य एष स्तोमोऽस्मासु
 निहितः शुचिर्वयपगतदोषः शकुनिपुत्र इव वने वनावयवे वृक्षे चाकन् पश्यन्निव कामयमान इव
 वेन्द्रमास्ते । यस्य स्तोमस्य किमिति । यस्येन्द्रः पुरुदिनेषु बहुष्वहःस्वाह्वाताभूत् अपि नाम मामनेन
 स्तोमेन स्तुयुरिति । किंलक्षणः पुनराह्वाता । यस्येन्द्र इति नृणां नृतमो नरैश्च क्षपावांश्च समान-
 मेतत्पूर्वैर्गार्थेन । यमेवमिन्द्रः प्रार्थ्यते स एष स्तोमस्तं प्रत्यजीगः गच्छतीत्यर्थः । अथवा स एष
 स्तोमोऽस्माभिरुदीर्यमाणस्तस्येन्द्रस्य गुणान्गृह्णातीति स्यात् । 'जिगर्तिर्गृह्णातिकर्मा' (निरु. ६.८) इति
 ह्युक्तम् । एवमत्र चाकन्नित्यस्य चायश्विति वा कामयमान इति वेत्येतौ विपरिणामावुपपद्येते शब्द-
 सारूप्यादर्थाविरोधाच्च । एतस्मिन्जिगर्मे पदविभागगतः कश्चिद्विचारोऽस्ति । तमाह भाष्यकारः—'वेति च
 य इति च चकार शाकल्यः' (निरु. ६. २८) इति । वेति य इति च पदे चकार शाकल्यः पदकारः ।
 तदेतद्विचार्यमाणं न साधु भवति । किं कारणम् । 'उदात्तं त्वेवमाख्यातमभिविष्यत्' । एवमेतस्मिन्
 पदद्वये सति यदेतदाख्यातं न्यधायीति तदुदात्तमभिविष्यत् । यदुदात्तपरस्य नित्यमाख्यातस्य
 निघातो न भवतीति लक्षणविदो मन्यन्ते । न चेदमुदात्तम् । तस्माद्य इति नेदं यदुक्तं किं तर्हि वाय
 इत्येकमेव पदम् । किंच । 'असुसमासश्चार्थः' । अपुष्कलः । एवमेव तस्मिन्पदद्वये सति मन्त्रस्यार्थोऽ-
 सुसमासो भवति ॥^३

प्र ते अस्या उषसः प्रापरस्या नृतौ स्याम नृतमस्य नृणाम् ।

अनु त्रिशोकः शतमावहन्नुक्तस्तेन रथो यो अस्तसप्तवान् ॥ २ ॥

प्र । ते । अस्याः । उषसः । प्र । अपरस्याः । नृतौ । स्याम । नृतमस्य । नृणाम् ।

अनु । त्रिऽशोकः । शतम् । आ । अवहत् । नृन् । कुत्सेन । रथः । यः । अस्तत् । सप्तऽवान् ॥ २ ॥

अस्याः वर्तमानाया ईदृश्याः उषसः नृतौ । 'नृ नये' नयने प्रापणे । उदयकाल इत्यर्थः ।
 नृणां नेतृणां मध्ये नृतमस्य अतिशयेन नेतुः एते तव इन्द्रस्य स्तुत्या यागेन च प्र प्रस्याम वयं
 प्रकृष्टा भवेम । तथा हे इन्द्र अपरस्याः आगामिन्याश्चोपसो नृतौ प्रापणे तव स्तुत्या यागेन च वयं
 प्रकृष्टा भवेमेत्याशास्महे । किंच त्रिशोकः नामर्षिः हे इन्द्र त्वामाराध्य त्वत्प्रसादात् वशतं बहून् अनु

१. त१.२.६.७-मु- 'पश्यन्' नास्ति । २. त-म-किंच लक्षणः । ३. ग-पुस्तकस्थमेतन्मन्त्र-
 भाष्यं—वने न वृक्ष इव वा यः पक्षनिहितः कामयमानः शुचिः सोमः तथा स्तोमः भुरगाविदकृत्
 सौ वां शुवामजीगः निर्गमयति । यस्यैव यस्यैव पानेन्द्रः पुरुदिनेषु बहुदिनेषु शत्रूणामाह्वाता नृणां मध्ये
 नृतमः श्रेष्ठः नर्यः नरहितः क्षपावान् शत्रुक्षपणशीलः; भ१.४.७-पुस्तकेषु अस्य मन्त्रस्य भाष्यं नास्ति ।

अनुचरभूतान् ^१नृन् मनुष्यान् ^२आवहत् प्रापितवान् । लब्धवानित्यर्थः । तथा तव कुत्सस्य च ^३ससवान् सनिता युगपदेव संभक्ता ^४यः ^५रथः ^६असत् अस्ति स रथः ^७कुत्सेन कुत्सो लब्धवानिति शेषः । तथा च मन्त्रान्तरे श्रूयते—‘यासि कुत्सेन सरथमवस्युः’ (अ. सं. ४. १६. ११) इति । यस्मादेवं तस्मात्प्रसादाद्वयं प्रकृष्टा भवेमेत्यर्थः ॥

कस्ते मदं इन्द्र रन्त्यो मूहुरो गिरो अभ्युग्रो वि धाव ।

कदाहो अर्वाक् उप मा मनीषा आ त्वा शक्यामुपमं राधो अनैः ॥ ३ ॥

कः । ते । मदः । इन्द्र । रन्त्यः । भूत् । दुरः । गिरः । अभि । उग्रः । वि । धाव ।
कत् । वाहः । अर्वाक् । उप । मा । मनीषा । आ । त्वा । शक्याम् । उपमम् । राधः । अनैः ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते तवेष्वन्धमोत्तमानां सोमजन्यानां मदानां मध्ये ^३कः ^४मदः ^५रन्त्यः रमयिता प्रीतिकरः ^६भूत् भवति । त्वधीतिकरमदयोग्यसोमदानाभिप्रायेणार्थं प्रश्नः । ^७उग्रः ओजस्वी त्वं ^८दुरः यज्ञगृहद्वाराणि ^९गिरः स्तुतिलक्षणा वाचश्च ^{१०}अभि ^{११}वि ^{१२}धाव अभ्यागच्छ । किंच ^{१३}कत् कदा ^{१४}वाहः । इन्द्रं प्रत्युह्यत इति वाहः सोम उच्यते । एवंभूतः ^{१५}अर्वाक् त्वत्प्रसादात्फलदानायास्मद्-भिमुखो भविष्यतीति शेषः । अपि ^{१६}च कदा ^{१७}मनीषा स्वार्थदर्शिनी प्रज्ञा सर्वगुणग्राहिणी स्तुतिर्वा ^{१८}मा मां त्वत्प्रसादात् ^{१९}उप गमिष्यतीति शेषः ^{२०}कदा हे इन्द्र ^{२१}त्वा त्वाम् । ^{२२}आ इत्युपसर्गश्रुते-र्योग्यपदाध्याहारः । आराध्य वयम् ^{२३}अनैः सह ^{२४}राधः धनम् ^{२५}उपमं मत्समीपं ^{२६}शक्याम् । शकिरत्र गत्यर्थोऽन्तर्भावित्यर्थः । संगमयेयम् ॥

कदु युष्मन्मिन्द्र त्वावतो नृन्कया धिया करसे कन्न आगन् ।

मित्रो न सत्य उरुगाय भृत्या अनै समस्य यदसन्मनीषाः ॥ ४ ॥

कत् । ऊँ इति । युष्मन् । इन्द्र । त्वाऽवतः । नृन् । कया । धिया । करसे । कन्न । नः । आ । अगन् ।
मित्रः । न । सत्यः । उरुगाय । भृत्यै । अनै । समस्य । यत् । असन् । मनीषाः ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२कदु कदा वा ^३युष्मं हविलक्षणमस्मदीयमन्नं भुक्त्वेति शेषः । ^४कया ^५धिया केन कर्मणा ^६नृन् नेतृनस्मान् ^७त्वावतः त्वत्सदृशान् ^८करसे करिष्यसि । ^९कत् कदा ^{१०}नः अस्मान् प्रति ^{११}आगन् आगमिष्यसि । ^{१२}सत्यः अनवद्य इत्यर्थः । ^{१३}मित्रो ^{१४}न सखेव तथा । हे ^{१५}उरुगाय बहुकीर्तं इन्द्र त्वं ^{१६}भृत्यै भरणाय पोषणाय भवसीति शेषः । ^{१७}यत् यदा ^{१८}समस्य अस्मदादिकस्य सर्वस्य जगतः ^{१९}अन्ने जगत्स्थितिनिमित्त आहारे ^{२०}मनीषाः अज्ञाभिलक्षणा बुद्धयः ^{२१}असन् भवेयुः । तदा सर्वस्य पोषणाय त्वं भवसीत्यर्थः ॥

प्रेरय सरो अर्थ न पारं ये अस्य कामं जनिधाइव गमन् ।

गिरश्च ये ते तुविजात पूर्वीनर इन्द्र प्रतिशिक्षन्त्यनैः ॥ ५ ॥

प्र । ईरय । सूरः । अर्थम् । न । पारम् । ये । अस्य । कामम् । जनिधाऽइव । गमन् ।
गिरः । च । ये । ते । तुविजात । पूर्वीः । नरः । इन्द्र । प्रतिशिक्षन्ति । अनैः ॥ ५ ॥

१. त-म—‘ससवान्’ नास्ति । २. ग-म १.२.४.७—एवंभूतः सोमः; त १.२.४.५.९—एवंभूतः ।
३. त-म १—‘अपि च ... शेषः’ नास्ति ।

१सूरः सूर्यः १अर्थ १न यथातारं गन्तारं योगिनमनुगृह्णन् १पारं संसारस्यान्तमपवर्गं गमयति
तथा हे इन्द्र त्वं यजमानान् संसारस्यान्तं १प्रेरय गमय । १ये अस्मदादयो यजमानाः १अस्य
तवेन्द्रस्य १कारं सोमपानेच्छां १ग्मन् । गमिरत्र विपूर्वोऽन्तर्भावितव्यर्थश्च द्रष्टव्यः । विगमयन्ति
महता सोमपानेनापनयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । १जनिधाइव । जनीनां जायानां संभोगकाले शय्यासु
धारयितारः पतयो यथा प्रभूतसंभोगप्रदानेन मैथुनेच्छामपनयन्ति तद्वत् । किंच १नरः नेतारोऽ-
स्मदादयः १ये यजमानाः हे १तुविजात बहुरूप । ' रूपरूपं प्रतिरूपो बभूव ' (ऋ. सं. ६.४७.१८)
इति वचनात् । सर्वात्मन् १इन्द्र १ते तुभ्यं १पूर्वीः अनादिकालप्रवृत्ताः १गिरश्च स्तुतिलक्षणा वाचश्च
१अज्ञैः पुरोडाशादिहविर्भिः सह १प्रतिशिक्षन्ति प्रतिकालं प्रयच्छन्ति तानस्मदीयान् यजमानान् पारं
गमयेति पूर्वेण संबन्धः ॥ ॥ २२ ॥

मात्रे नु ते सुमिंते इन्द्र पूर्वी द्यौर्मज्जना पृथिवी काव्येन ।

वराय ते घृतवन्तः सुतासः स्वाद्वन्भवन्तु पीतये मधूनि ॥ ६ ॥

मात्रे इति । नु । ते । सुमिंते इति सुऽमिंते । इन्द्र । पूर्वी इति । द्यौः । मज्जना । पृथिवी । काव्येन ।
वराय । ते । घृतवन्तः । सुतासः । स्वाद्वन् । भवन्तु । पीतये । मधूनि ॥ ६ ॥

हे १इन्द्र १ते तव स्वभूतेन १मज्जना शत्रूणां मज्जकेन १काव्येन कर्मणा १द्यौः १पृथिवी द्यावा-
पृथिव्यौ १नु क्षिप्रं १सुमिंते निर्मिते । कीदृश्यौ । १मात्रे निर्मायौ १पूर्वी पूर्वीं महस्यौ । यस्मादी-
द्वेन महत्वेन युक्तः तस्मात् १घृतवन्तः अग्निमुखत्वात् त्वां क्षरन्तो दीप्तिमन्तो वा सुसंस्कृतत्वात्
यद्वाज्यसंयुक्ताः १सुतासः अभिपुताः सोमाः १वराय श्रेष्ठाय तुभ्यमिन्द्राय १स्वाद्यन् १भवन्तु ।
अस्माभिर्दत्ताः सन्तु । किमर्थम् । १पीतये पानाय । १मधूनि मधुररसात्मकानि पुरोडाशादीन्यज्ञानि
हवींषि भक्षणार्थं दत्तानि भवन्तु ॥

आ मध्वो अस्मा असिचन्नमत्रमिन्द्राय पूर्णं स हि सत्यराधाः ।

स वावृधे वरिमन्ना पृथिव्या अभि क्रत्वा नर्यः पौंस्यैश्च ॥ ७ ॥

आ । मध्वः । अस्मै । असिचन् । अमत्रम् । इन्द्राय । पूर्णम् । सः । हि । सत्यराधाः ।
सः । ववृधे । वरिमन् । आ । पृथिव्याः । अभि । क्रत्वा । नर्यः । पौंस्यैः । च ॥ ७ ॥

१अस्मै १इन्द्राय अस्येन्द्रस्यार्थं १मध्वः मधुररसस्य सोमस्य १पूर्णम् १अमत्रं ग्रहचमसादिकं
पात्रम् १आ १असिचन् आभिमुख्येन स्थित्वा परया भक्त्यास्मदीया ऋत्विजः सिक्तवन्तः अग्नौ
प्रक्षिप्तवन्तः । १हि यस्मात्कारणात् १सः इन्द्रः १सत्यराधाः सत्यधनः । यजमानेभ्यो दातव्यत्वेना-
विसंवादिधनं इत्यर्थः । तस्मादसिचन्निति संबन्धः । अग्नावासिक्तेन तेन पात्रेण तृप्तः १सः इन्द्रः
१पृथिव्याः अन्तरिक्षस्य १वरिमन् अतिशयेन विस्तीर्णं स्थाने आगत्य १अभि १ववृधे अभिवर्धते ।
कीदृश इन्द्रः । १नर्यः नृभ्यो हितः । १क्रत्वा वृत्रवधादिकर्मणा प्रज्ञानेन वा १पौंस्यैश्च युक्त इति शेषः ॥

व्यानुमिन्द्रः पृतनाः स्वोजा आस्मै यतन्ते सख्याय पूर्वीः ।

आ स्मा रथं न पृतनासु तिष्ठ यं भद्रया सुमत्या चोदयासि ॥ ८ ॥

वि । आ॒न॒ट् । इन्द्रः । पृ॒त॒नाः । सु॒ऽओ॒जाः । आ । अ॒स्मै । य॒त॒न्ते । स॒ख्याय॑ । पु॒र्वीः ।
आ । स्म । रथ॑म् । न । पृ॒त॒नासु । तिष्ठ । यम् । भ॒द्रया॑ । सु॒ऽम॒त्या । चो॒द॒या॒से ॥ ८ ॥

वस्वो॒जाः शो॒भन॑बलः । व॒ह॒न्द्रः । पृ॒त॒नाः शत्रु॑सेनाः । व॒ह॒न॒द् व्याप्नो॑ति । इन्द्रः संग्रामे॒षु
केना॒प्यप्र॑तिहन्यमानः सन् शत्रून् जयतीत्यर्थः । किंच । व॒पूर्वीः । अत्र पूर्वशब्द उत्कृष्टवाची । उत्कृष्टाः
शत्रु॒सेना अग्र॑भवन्त्यः सत्यः । व॒अस्मै अ॒स्येन्द्र॑स्य । व॒स॒ख्याय॑ संधि॒त्वल॑क्षणाय^१ । स॒खित्वा॑य । व॒आ
व॒य॒त॒न्ते । संधि॑ कर्तुमिच्छन्तीत्यर्थः । अप॒रोऽध्व॑र्चः । प्रत्यक्षकृतत्वान्निर्गन् वाक्यम् । हे इन्द्र स्वं । व॒धं
स्वीयं॑ रथं । व॒भ॒द्रया॑ कल्याण्या । व॒सु॒म॒त्या शो॒भन॑या । प॒रानु॑ग्रहया बुद्ध्या । व॒चो॒द॒या॒से यज्ञान्॑ प्रति
प्रेरयसि तं । व॒रथ॑म् अस्मद्यज्ञं प्रत्यागन्तुं महतादरेण । व॒आ । व॒तिष्ठ॑ आ॒रोह॑ । तत्र दृष्टान्तः । । व॒पृ॒त॒नासु
संग्रामे॒षु । व॒रथं॑ । यथा^२ । स्व॒रथं॑ महतादरेणातिष्ठसि^३ तद्वत् । व॒स्म इति॑ पदपूर्णः ॥ ॥२३॥ ॥२॥

तृतीयेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र 'प्र देवत्रा' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तम् । इच्छ-
पुत्रस्य कवचस्यार्चं त्रैष्टुभमब्देदेवत्यमपांनपादेवताकं वा । तथा चानुक्रान्तं—'प्र देवत्रा पञ्चोना कवच
पेल्लेष आपमपोनपत्रीयं वा' इति । 'अप इत्य होताः' इत्युक्तः सन् होता 'प्र देवत्रा' इत्याद्या
नवचोऽनुब्रूयात् । सूत्रितं च—'प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेत्विति नव हिनीता नो अध्वरं देवत्येति
दशमीम्' (आश्र. श्रौ. ५. १) इति ॥

प्र दे॒व॒त्रा ब्र॒ह्म॒णे गा॒तु॒रे॒त्व॒पो अ॒च्छा मन॑सो न प्रयुक्ति ।

म॒हीं मि॒त्रस्य॑ व॒रुण॑स्य धा॒सिं पृ॒थु॒ज॒य॒से री॒र॒धा सु॒वृ॒क्तिम् ॥ १ ॥

प्र । दे॒व॒ऽत्रा । ब्र॒ह्म॒णे । गा॒तुः । ए॒तु । अ॒पः । अ॒च्छ । मन॑सः । न । प्र॒ऽयु॒क्ति ।

म॒हीम् । मि॒त्रस्य॑ । व॒रुण॑स्य । धा॒सिम् । पृ॒थु॒ऽज॒य॒से । री॒र॒ध । सु॒ऽवृ॒क्तिम् ॥ १ ॥

व॒ब्रह्म॑णे । तृतीया॒र्धे चतु॑र्थी । ब्रह्मणा स्तोत्रेण । स्तूयमान इति शेषः । । व॒गा॒तुः दे॒वा॒न॒पो वा
प्रति॑गमनशीलः सोमः । व॒दे॒व॒त्रा दे॒वीर्द्यो॑तमानाः । व॒अपः॑ वसतीवर्त्येकधनालक्षणान्युदकानि । व॒अ॒च्छ अ॒भि
व॒प्र । ए॒तु प्र॒कर्षेण॑ गच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । । व॒मन॑सो । व॒न । व॒प्रयु॒क्ति । यथा॑ मनसः प्रयुक्तिः प्रयोग उद्योगः
शीघ्रं गच्छति तद्वत् । एवं सोमेऽपः प्रतिगते सति हे मदीयात्मन् अध्वर्यो वा । व॒म॒हीं । धा॒सिं म॒हत्सो॒म-
ल॒क्षण॑मज्ञं । व॒मि॒त्रस्य॑ । व॒वरुण॑स्य चार्थाय । व॒पृ॒थु॒ज॒य॒से वि॒स्तीर्ण॑जवाय । म॒हा॒ग॒तेरिन्द्र॑स्य^४ चार्था-
येत्यर्थः^५ । । व॒री॒र॒ध संसा॑धय संस्कुरु । दानयोग्यं कुरु । । व॒सु॒वृ॒क्तिं सु॒ष्ठु दो॒षैर्व॑र्जितां स्तुतिं च कुरु ॥

अध्व॑र्यवो ह॒वि॒ष्म॒न्तो हि भू॒ताच्छा॒प इ॒तो॒श॒तीरु॑शन्तः ।

अ॒व॒ या॒श्च॒ष्टे अ॒रु॒णः सु॒पु॒र्ण॒स्तमा॑स्यध्व॒मूर्मि॑मद्या सु॒ह॒स्ताः ॥ २ ॥

अध्व॑र्यवः । ह॒वि॒ष्म॒न्तः । हि । भू॒त । अ॒च्छ । अ॒पः । इ॒त । उ॒श॒तीः । उ॒श॒न्तः ।

अ॒व । याः । च॒ष्टे । अ॒रु॒णः । सु॒ऽपु॒र्णः । तम् । आ । अ॒स्य॒ध्व॒म् । ऊ॒र्मिम् । अ॒द्य । सु॒ऽह॒स्ताः ॥ २ ॥

हे । व॒अध्व॑र्यवः यूयं । व॒ह॒वि॒ष्म॒न्तो । व॒हि॒ अ॒भिषो॑तव्येन सोमलक्षणेन हविषा युक्ताः खलु । व॒भू॒त
भव॑त । किंच हे । व॒उ॒श॒न्तः सो॒मा॒भिष॑वं कर्तुं कामयमाना अध्वर्यवो यूयम् । व॒उ॒श॒तीः सो॒मा॒भिष॑वा-

१. ग-सखित्वलक्षणाय; त-भ२.६-मु-संबंधित्वलक्षणाय; उद्गीथ-सख्याय सखिभावाय सखित्व-
लक्षणाय । २. ग-यथा रथी । ३. ग-महतादरेणातिष्ठति । ४. त-भ६-महतेरिन्द्रस्य । ५. त-
वार्थायेत्यर्थः; भ६-वीर्यायेत्यर्थः ।

अभावमभिलषन्तीरेकधनालक्षणाः । अपः । अच्छ आभिमुख्येन । इत गच्छत । अरुणः रक्तवर्णः । सुपर्णः सुपतनः सोमः । अव अधस्तात् अन्तरिक्षे । याः मेघोदरगता अपः । चष्टे पश्यति हे । सुहस्ताः सोमाभिषवादिशोभनकर्मकारिस्वात् सुवर्णमयपवित्राद्यलंकृताः । यद्वा शोभनहस्ताः । एतेऽध्वर्यवः यूयम् । अद्य इदानीं । तं तादृशम् । ऊर्मिं सोमसंघातं ताभिरग्निः सह । अस्यध्वम् आभिमुख्येन स्थित्वा महतादरेण दशापवित्रे शोधनार्थं प्रक्षिपत ॥

अध्वर्यवोऽप इता समुद्रमपां नपातं हविषा यजध्वम् ।

स वो दददूर्मिमद्या सुपूतं तस्मै सोमं मधुमन्तं सुनोत ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । अपः । इत । समुद्रम् । अपाम् । नपातम् । हविषा । यजध्वम् ।

सः । वः । ददत् । ऊर्मिम् । अद्य । सुपूतम् । तस्मै । सोमम् । मधुमन्तम् । सुनोत ॥ ३ ॥

हे । अध्वर्यवः यूयम् । अपः एकधनालक्षणान्युदकानि । आहर्तुमिति शेषः । समुद्रम् उदधि-स्थानीयं जलाशयम् । इत गच्छत । इदानीमुत्तरोऽध्वर्यो व्याख्यायते पश्चात् द्वितीयः पादः । आर्थिकोऽयं क्रमः । अद्य इदानीं । सः अपां नपात् । वः जलाशयं प्रतिगतेभ्यो युष्मभ्यं । सुपूतं सुशुद्धम् । ऊर्मिं जलसमूहं । ददत् ददातु । यूयमपि तेन समूहेन । तस्मै अपां नपाते । मधुमन्तं मधुरस्वादूपेतं । सोमं । सुनोत अभिषृणुत । अभिषृतेन सोमाख्येन । हविषा । अपां नपातं वृष्टिकर्मण्यधिकृतं । देवं । यजध्वम् ॥

यो अनिध्मो दीदयदस्वः^१न्तर्यं विप्रास ईळते अध्वरेषु ।

अपां नपान्मधुमतीरपो दा याभिरिन्द्रो वावृधे वीर्याय ॥ ४ ॥

यः । अनिध्मः । दीदयत् । अपः । अन्तः । यम् । विप्रासः । ईळते । अध्वरेषु ।

अपाम् । नपात् । मधुमतीः । अपः । दाः । याभिः । इन्द्रः । ववृधे । वीर्याय ॥ ४ ॥

उत्तरार्धस्य प्रत्यक्षकृतत्वादेकवाक्यतायै युष्मच्छब्देन समानार्थो भवच्छब्दः प्रथमार्धेऽध्याहार्यः । यः भवान् अपां नपात् । अपः स्वन्तः अपां मध्ये मेघस्थाने । अनिध्मः काष्ठवर्जितः सन् । दीदयत् दीप्यते । विप्रासः मेघाविन ऋत्विग्यजमानाः । अध्वरेषु यागेषु । यं भवन्तम् । ईळते स्तुवन्ति हे । अपां नपात् । स त्वं । मधुमतीः मधुररसयुक्ताः । अपः वृष्टिलक्षणाः । दाः अस्मभ्यं देहि । याभिः वसतीवर्येकधनारूपाभिः सोमेन मिश्रिताभिरग्निः^२ । इन्द्रः । वीर्याय वृत्रवधादिशूरकर्मणे । ववृधे वर्धते ता अपो देहीति संबन्धः ॥

याभिः सोमो मोदते हर्षते च कल्याणीभिर्भुवतिभिर्न मर्यैः ।

ता अध्वर्यो अपो अच्छा परेहि यदासिञ्चा ओषधीभिः पुनीतात् ॥ ५ ॥

याभिः । सोमः । मोदते । हर्षते । च । कल्याणीभिः । भुवतिभिः । न । मर्यैः ।

ताः । अध्वर्यो इति । अपः । अच्छ । परा । इहि । यत् । आसिञ्चाः । ओषधीभिः । पुनीतात् ॥ ५ ॥

अभिषुतः । सोमः । याभिः वसतीवर्येकधनाख्याभिरग्निः सह । मोदते मुदितो भवति । हर्षते । च । पुनरुक्तिरादरार्था । अत्यर्थः हृष्यतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । कल्याणीभिः कमनीयाभिः । भुवतिभिः तरुणीभिः स्त्रीभिः^३ सह । मर्यो न यथा मनुष्यो मोदते तद्वत् । हे । अध्वर्यो त्वं । ताः तादृशीः । अपः

१. त-वृष्टिकर्मणाधिकृतं । २. त-मु-श्रुताभिरग्निः । ३. त-^म१-६ स्त्रीभिः ' नास्ति ।

१अच्छ अभिप्राप्तुं १परेहि जलादयं प्रतिगच्छ । किंच १यत् यदा आहताभिस्ताभिरग्निः १आसिञ्चाः
आ समन्तात्सोमानासिञ्चसि तदा १ओषधीभिः सोमैः सहापश्च १पुनीतात् दक्षापवित्रेण पुनीहि ॥ २२ ॥

एवेद्यूने युवतयो नमन्त यदीमुशन्नुशतीरेत्यच्छ ।

सं जानते मनसा सं चिकित्तेऽध्वर्यवो धिषणापश्च देवीः ॥ ६ ॥

एव । इत् । यूने । युवतयः । नमन्त । यत् । ईम् । उशन् । उशतीः । एति । अच्छ ।

सम् । जानते । मनसा । सम् । चिकित्ते । अध्वर्यवः । धिषणा । आपः । च । देवीः ॥ ६ ॥

१युवतयः तरुण्यः स्त्रियः १यूने तरुणाय १नमन्त यथा प्रह्वीभवन्ति १एव^२ एवं वसतीवर्यक-
धनाख्या आपः सोमाय प्रह्वीभवन्ति^३ । यद्वा । युवतयः सोमेन सह मिश्रयिष्य आपो यूने अभिष-
वादिक्र्मणामात्मना सह मिश्रयित्रे कर्त्रेऽध्वर्यवे नमन्त प्रह्वीभवन्त्येव । १इत् इति पूरणः । कदा ।
१यत् यदा १उशन् अभिषवार्यं वसतीवरीः कामयमानः सोमः सोमाभिषवं कर्तुं कामयमानः
अध्वर्युर्वा १उशतीः सोमेन सह मिश्रीभावमभिषवादिक्र्मणामात्मना च कामयमानाः १ईम् एना अपः
१अच्छ प्राप्तुम् १एति गच्छति तदोपनमन्ते । १अध्वर्यवो १धिषणा तदीया स्तुतिलक्षणा वाक् च
१देवीः देव्यः १आपश्च १मनसा विशिष्टया बुद्ध्या १सं १जानते सम्यग्जानन्ति १सं १चिकित्ते स्वं
स्वमधिकारं परस्परोपकारं च चक्षुषा सम्यक् पश्यन्ति ॥

यो वो वृताभ्यो अकृणोदु लोकं यो वो मद्या अभिशस्तेरमुञ्चत् ।

तस्मा इन्द्राय मधुमन्तमूर्मि देवमादनं प्र हिणोतनापः ॥ ७ ॥

यः । वः । वृताभ्यः । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् । यः । वः । मद्याः । अभिशस्तेः । अमुञ्चत् ।

तस्मै । इन्द्राय । मधुमन्तम् । ऊर्मिम् । देवमादनम् । प्र । हिणोतनम् । आपः ॥ ७ ॥

१यः इन्द्रः १वृताभ्यः मेघैरावृताभ्यः परिवेष्टिताभ्यः १वः युष्मभ्यमन्नयः १लोकं मेघोदराग्नि-
गमनमार्गम् १अकृणोत् अकरोत् । १उ इति पूरणः । किंच १यो वः युष्मानपः १मद्याः महत्याः
१अभिशास्तेः मेघपरिवेष्टनाभिहिंसनात् १अमुञ्चत् मोचितवान् । हे १आपः यूयं १तस्मै तादृशाय
१इन्द्राय १मधुमन्तं मधुरस्वादुयुक्तं १देवमादनम् इन्द्रादिदेवानां सोमेन सह मिश्रीभूय तर्पयितारम्
१ऊर्मिम् अप्संघातं १प्र १हिणोतन अस्मद्वत् प्रति गमयत । सोमाभिषवक्र्मणामावाय प्रस्थापयत ॥

प्रास्मै हिनोत मधुमन्तमूर्मि गर्भो यो वः सिन्धवो मध्व उत्सः ।

घृतपृष्ठमीड्यमध्वरेष्वापो रेवतीः शृणुता हवै मे ॥ ८ ॥

प्र । अस्मै । हिनोत । मधुमन्तम् । ऊर्मिम् । गर्भः । यः । वः । सिन्धवः । मध्वः । उत्सः ।

घृतपृष्ठम् । ईड्यम् । अध्वरेषु । आपः । रेवतीः । शृणुत । हवै । मे ॥ ८ ॥

अत्र यच्छब्दसंबन्धाद्वितीयः पादः^३ पूर्वं व्याख्येयः । हे १सिन्धवः स्यन्दनशीला आपः १वः
युष्मार्कं १यः १गर्भः १मध्वः मधुररसस्य १उत्सः उत्स्यन्दनः प्रस्रवणः । यच्छब्दयोगात्तच्छब्दोऽ-
ध्याहार्यः । तं १मधुमन्तं मधुररसोपेतम् १ऊर्मिम् अप्संघातम् । सारमित्यर्थः । १अस्मै अस्तेन्द्रस्यार्थाय

१प्र १हिनीत प्रहिणुत । प्रगमयत । कीदृशम् । १अध्वरेषु यज्ञेषु १वृत्तपृष्ठं घृतमाज्यं पृष्ठे यस्य तम् ।
पश्चाद्वृत्तपातिनमित्यर्थः । १ईदं स्तुत्यम् । किंच हे १आपः यूयं १रेवतीः रेवत्यः अस्मभ्यं यानि
धनानि दातव्यानि तैर्धनवत्यः १मे मदीयं १हवम् आह्वानं १शृणुत ॥

तं सिन्धवो मत्सुरमिन्द्रपानमूर्मिं प्र हेतु य उभे इयति ।

मदच्युतमौशानं नभोजां परि त्रितन्तुं विचरन्तमुत्सम् ॥ ९ ॥

तम् । सिन्धवः । मत्सुरम् । इन्द्रपानम् । ऊर्मिम् । प्र । हेतु । यः । उभे इति । इयति ।

मदच्युतम् । औशानम् । नभःसजाम् । परि । त्रितन्तुम् । विचरन्तम् । उत्सम् ॥ ९ ॥

हे १सिन्धवः स्यन्दनशीला आपः १यः युष्मदीयः सारभूतः समूहः १उभे अस्मभ्यं दृष्टादृष्टफले
दाता सन् १इयति कर्माङ्गभावं प्रतिपद्यते १मत्सरं मादयितारमिन्द्रादिदेवानां तर्पयितारम् १इन्द्रपानं
देवानां प्रमुखेनेन्द्रेण पानीयं १तं तादृशम् १ऊर्मिम् उदकसमूहं १प्र १हेतु प्रगमयत अस्मद्यज्ञं प्रति
प्रेरयत । कीदृशम् । १मदच्युतं मदस्य च्यावकम् १औशानं सोमेन सह मिश्रीभावं कामयमानं १नभोजां
नभस्यन्तरिक्षे वृष्टिरूपेण^१ जातं १परि सर्वतः १त्रितन्तुं त्रयाणां लोकानां तनितारं विस्तारयितारं^२
१विचरन्तं यज्ञपात्रेषु गच्छन्तम् १उत्सम् उत्स्यन्दनम् । तर्पितारं देवान् प्रयुध्वं गन्तारमित्यर्थः ॥

अपोनन्त्रीय एकधनास्वावृत्तासु 'आववृत्ततीः' इत्येषा । सूत्रितं च—'आववृत्ततीरध नु द्विधारा
इत्यावृत्तास्वेकधनासु' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति । तत्रैव 'हिनीता नः' इत्येषा । सूत्रं पूर्वमुदाहृतम् ॥

आववृत्ततीरध नु द्विधारा गोषुयुधो न नियवं चरन्तीः ।

ऋषे जनित्रीर्भुवनस्य पत्नीरपो वन्दस्व सवृधः सयौनीः ॥ १० ॥

आववृत्ततीः । अध । नु । द्विधाराः । गोषुयुधः । न । नियवम् । चरन्तीः ।

ऋषे । जनित्रीः । भुवनस्य । पत्नीः । अपः । वन्दस्व । सवृधः । सयौनीः ॥ १० ॥

१अध अथानन्तरं १गोषुयुधो १न । गोष्वप्सु निमित्तभूतासु मेघैः सह युध्यत इति गोषुयुदिन्द्रः ।
तस्य यथा वृष्टिलक्षणा अपः १द्विधाराः । द्विशब्दोऽत्रानेकत्ववाची^३ । अनेकधाराः । अपर्यन्तधारा
इत्यर्थः । अस्माकमप्येवंस्थिताः १आववृत्ततीः आवृत्ताः १नियवं सोमं प्रति निश्चयेन १मिश्रीभावं
१चरन्तीः गच्छन्तीः १भुवनस्य लोकस्य १जनित्रीः जनयित्रीः १पत्नीः पालयित्रीश्च १सवृधः सह
सोमस्य वर्धयित्रीः १सयौनीः सोमेन सह समानस्थानाः हे १ऋषे मदीयान्तरात्मन् अध्वर्यो वा
त्वमेवभूताः १अपः १नु क्षिप्रं १वन्दस्व स्तुहीत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

हिनीता नो अध्वरं देवयुज्या हिनीत ब्रह्म सनये धनानाम् ।

ऋतस्य योगे वि स्यध्वमूर्धः श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः ॥ ११ ॥

हिनीत । नः । अध्वरम् । देवयुज्या । हिनीत । ब्रह्म । सनये । धनानाम् ।

ऋतस्य । योगे । वि । स्यध्वम् । ऊर्ध्वः । श्रुष्टीवरीः । भूतन । अस्मभ्यम् । आपः ॥ ११ ॥

१. त१.२.५.७-विश्वरूपेण । २. त१.२.७-तारयितारं विस्तारयितारं । ३. त-भ६-द्विशब्दो-
नेकत्ववाची ।

हे ऋत्विजः ऋद्भिर्नोत प्रहिणुत प्रगमयत प्रोत्सर्पयतैतम् ऋध्वरं यज्ञं देवयज्या^१ देव-
यज्यायै देवयजनार्थम् । किञ्च प्रहिणुत ब्रह्म स्तुत्याख्यं यथाशास्त्रक्रमेण ऋसनये लब्धये ऋनः अस्माकं
ऋधनानाम् । किञ्च ऋतस्य यज्ञस्य ऋयोगे संयोगे यदेतद्धरिव सोमपूर्णमधिषवणचर्म वर्तते । अथवा
योगसंबन्धाच्छकटं योगः । तद्धि^२ तत्रैव^३ युज्यते । तेनाधिषवणचर्मणा ऊधसोऽधस्तादवस्थितैनेति
मन्यमानो निरुक्तकारो ब्रवीति^४—‘यान्ते शकट इति^५ वा’ (निरु. ६. २२) इति । यदेतद्यज्ञ-
शकटस्याधस्तादुपरि वाधिषवणचर्म एतत् ऋवि ऋष्यध्वं विमुञ्चध्वम् । ग्रहचमसस्थाह्यादिषु यो
निषेकः सोमस्यैतद्विमोचनमधिषवणचर्मोऽधसः । तद्धि सोम उत्सिच्यमाने श्रुतीभवति यथेतरङ्गोऽधो
दुह्यमानायां गवि । एवमृत्विज उक्त्वाधुनैव सोमसंमिश्रा अपो ब्रवीति । यूयमपि हे ऋआपः ऋभिः
ऋत्विग्भिर्नृत्सिच्यमानाः ऋश्रुष्टीवरीः सुखवत्यः ऋभूतन भवत ऋअस्मभ्यम् । एवमत्र प्रशब्देनार्थस्य
सुतरां प्रकटता भवतीति भाष्यकारेण प्रशब्दोऽध्याहृतः । प्रहिणुतेति । अध्वरमित्यनेन संबन्धाद्भिर्नोतेः
गत्यर्थस्वमुपपद्यते । एतस्या ऋचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतम् ॥^४

प्रातरनुवाकस्य ‘आपो रेवतीः’ इत्येषा प्रतिपत् । सूत्रितं च—‘आपो रेवतीः क्षयथा हि
वस्व उप प्रयन्त इति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्वः क्रतुं च भद्रं विभृथामृतं च ।

रायश्च स्थ स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वती तद्गृणते वयं धात् ॥ १२ ॥

आपः । रेवतीः । क्षयथ । हि । वस्वः । क्रतुम् । च । भद्रम् । विभृथ । अमृतम् । च ।

रायः । च । स्थ । सुऽअपत्यस्य । पत्नीः । सरस्वती । तत् । गृणते । वयः । धात् ॥ १२ ॥

हे ऋआपो ऋरेवतीः रेवत्यो धनवत्यः यूयं ऋवस्वः वसुनः धनस्य ऋक्षयथ ऋहि ईशिध्वे खलु ।
किञ्च ऋभद्रं भजनीयं ऋक्रतुं ऋच सोमयागादिलक्षणं कर्म च ऋअमृतं ऋच अमरणरूपं तज्जन्यफलं च
ऋविभृथ धारयथ । पुष्णीथ वा । तथा ऋरायश्च धनस्य च ऋस्वपत्यस्य शोभनपुत्रस्य च ऋपत्नीः पत्न्यः
पालयिष्यः ऋस्थ भवथ । तथा ऋसरस्वती तदभिमानिनी देवता ऋगृणते स्तुवते मह्यं ऋतत् इदं सर्वं
ऋवयः अन्नलक्षणं धनं ऋधात् दधातु^५ ॥

अपोनप्त्रीये ‘प्रति यदापः’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘प्रति यदापो अदृश्रमायतीरिति प्रतिदृश्य-
मानासु’ (आश्व. श्रौ. ५. १) इति ॥

प्रति यदापो अदृश्रमायतीर्घृतं पर्यासि बिभ्रतीर्मधूनि ।

अध्वर्युभिर्मनसा संविदाना इन्द्राय सोमं सुषुतं भरन्तीः ॥ १३ ॥

प्रति । यत् । आपः । अदृश्रम् । आऽयतीः । घृतम् । पर्यासि । बिभ्रतीः । मधूनि ।

अध्वर्युऽभिः । मनसा । समऽविदानाः । इन्द्राय । सोमम् । सुऽसुतम् । भरन्तीः ॥ १३ ॥

हे ऋआपः ऋआयतीः अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छन्तीः ऋयत् । ‘सुपां सुलूक्’ इति विभक्तेर्लुक् । याः
युष्मान् ऋप्रति ऋअदृश्रं प्रतिपश्यामि ऋघृतं सोमसंसृष्टमाज्यं ऋमधूनि मधुसदृशानि मृष्टरसानि

१. त-म-‘देवयज्या’ नास्ति । २. त-तद्धि तर्हि; भ-मु-तद्धि तर्हि । ३. त-म-ब्रवीते शकट
इति । ४. ग-पुस्तकस्थमेकादशमन्त्रभाष्यं—नोस्माकं अध्वरं यज्ञं देवयागार्थं हिनोत प्रेरयत । अप्सु हि
यज्ञश्रितः ब्रह्मकर्मधनानां लाभाय हिनोत यज्ञस्य योगार्थं ऊधः आत्मीयं विष्यध्वं विमुक्तं कुर्वत । हे
आपः यूयं श्रुष्टीवरीः सुखवत्यो भूतन भवतास्मभ्यम् । ५. त-म-दधातु ।

पयांसि उदकानि च^१ संभूय विभ्रतीः यागकाले धारयन्तीः तथा^२ अध्वर्युभिः मनसा अन्तःकरणेन संविदानाः संभाषमाणाः किंच इन्द्राय इन्द्रार्थं सुषुतं सुषु सुतं सोमं भरन्तीः धारयन्तीः * एवंभूतास्ता युष्मानस्तौमीति शेषः^३ ॥

अपोनप्रीये 'एमा अगमन्' इति द्वे । सूत्रितं च—'एमा अगमन्नेवतीर्जीवधन्या इति द्वे सखासूत्तरया परिधाय' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति ॥

एमा अगमन्नेवतीर्जीवधन्या अध्वर्यवः सादयता सखायः ।

नि बर्हिषि धत्तन सोम्यासोऽपां नप्रां संविदानास एनाः ॥ १४ ॥

आ । इमाः । अगमन् । रेवतीः । जीवधन्याः । अध्वर्यवः । सादयत । सखायः ।

नि । बर्हिषि । धत्तन । सोम्यासः । अपाम् । नप्रां । समुऽविदानासः । एनाः ॥ १४ ॥

रेवतीः रेवत्यः धनवत्यः जीवधन्याः जीवानां पालयिष्यः^१ ग्रीणयिष्यो वा इहमाः ईदग्भूता आपः एमा अगमन् अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छन् । एतज्ज्ञात्वा हे सखायः सखिभूता हे अध्वर्यवः यूयम् अपां नप्रा वृष्टिकर्मस्वधिकृतेन^२ देवेन सह संमन्त्रयमाणाः एनाः एता अपः सादयत स्थापयत । कुत्र सादयाम इति उच्यते । सोम्यासः सोमसंपादिनोऽध्वर्यवः यूयं बर्हिषि वेद्यामास्तीर्णे कुशमये नि धत्तन नियमेन स्थापयत ॥

आगमन्नाप उशतीर्बर्हिरेदं न्यध्वरे असदन्देवयन्तीः ।

अध्वर्यवः सुनुतेन्द्राय सोममभूदु वः सुशका देवयज्या ॥ १५ ॥

आ । अगमन् । आपः । उशतीः । बर्हिः । आ । इदम् । नि । अध्वरे । असदन् । देवयन्तीः ।

अध्वर्यवः । सुनुत । इन्द्राय । सोमम् । अभूत् । ऊँ इति । वः । सुशका । देवयज्या ॥ १५ ॥

आपः वसतीवर्षेकधनाख्याः इदम् ईदं बर्हिः वेदिस्तरणम् उशतीः उशत्यः कामयमानाः आगमन्^१ आगच्छन् । अस्मद्यज्ञं प्रति आ आगत्य च अध्वरे अस्मदीये यज्ञे देवयन्तीः देवान् कामयमानाः । तर्पयितुमिच्छन्त्य इत्यर्थः । नि असदन् न्यसीदन्^२ । एतज्ज्ञात्वा हे अध्वर्यवः यूयम् इन्द्राय इन्द्रार्थं सोमं सुनुत अभिषुणुत । इदानीमपां प्रसादात् वः युष्माकं देवयज्या देवानिन्द्रादीलुद्दिश्य क्रियमाणा यागक्रिया सुशका सुषु कर्तुं शक्या अभूदु आसीदेव ॥ २६ ॥

'आ नः' इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं कवचस्थार्चं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । अनुक्रान्तं च—'आ न एकादश वैश्वदेवम्' इति । गतः सूक्तविनियोगः । एकादशिनस्य वैश्वदेवस्य पशोः पुरोडाशस्य 'आ नः' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'विश्वे अद्य मरुतो विश्व उत्था नो देवानामुप वेतु शांसः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

१. त—'च' नास्ति । २. ग—एतद्वि सर्वं सरस्वत्या विद्यते । तदुक्तं घृतं पयो दुदुहे नाहुषायेति । तथा अध्वर्युभिः मनसा ऐकमत्यं गता इन्द्रार्थं सुषुभिषुतं सोमं भरन्तीः । एवंभूताः प्रत्यपश्यमिति संबंधः । * त-भ-६—'धारयन्तीः' नास्ति । ३. त१.२.३.४.५.६-भ-६-सु-पाययिष्यः; भ१.४-पाययिष्यः; उद्गीथ-वर्धयिष्यः । ४. ग-भ-५.६-वृष्टिकर्मस्वधिकृतेन । ५. त५.७-भ-उद्गीथ-अगमन् । ६. ग-न्यसीदन्; त-भ-सु-निषीदन् ।

आ नो देवानामुप वेतु शंसो विश्वेभिस्तुरैर्वसे यजत्रः ।

तेभिर्वयं सुखायौ भवेम तरन्तो विश्वा दुरिता स्याम ॥ १ ॥

आ । नः । देवानाम् । उप । वेतु । शंसः । विश्वेभिः । तुरैः । अवसे । यजत्रः ।

तेभिः । वयम् । सुखायः । भवेम । तरन्तः । विश्वा । दुःइता । स्याम ॥ १ ॥

१ देवानां स्तोत्राणां २ वनः अस्माकं ३ शंसः स्तोतव्यः ४ यजत्रः यष्टव्यः एवंभूत इन्द्रः ५ तुरैः स्वरणशीलैः ६ विश्वेभिः सर्वैः मरुद्भिः सह ७ अवसे अस्मद्यज्ञरक्षणार्थम् ८ आ ९ उप १० वेतु उपागच्छतु । ११ वयम् अपि १२ तेभिः तैः सह १३ सुखायः शोभनसखायः १४ भवेम स्याम । किंच १५ विश्वा १६ दुरिता १७ विश्वानि १८ दुरितानि पापानि १९ तरन्तः २० स्याम ॥

परि चिन्मर्तो द्रविणं ममन्यादृतस्य पथा नमसा विवासेत् ।

उत स्वेन क्रतुना सं वदेत श्रेयांसं दक्षं मनसा जगृभ्यात् ॥ २ ॥

परि । चित् । मर्तः । द्रविणम् । ममन्यात् । क्रतस्य । पथा । नमसा । आ । विवासेत् ।

उत । स्वेन । क्रतुना । सम् । वदेत् । श्रेयांसम् । दक्षम् । मनसा । जगृभ्यात् ॥ २ ॥

१ मर्तः मनुष्यः यजमानः २ परि ३ चित् सर्वतः ४ द्रविणं विश्वेषां देवानां यागार्थं धनं ५ ममन्यात् । मन्यतिः कान्तिकर्मा । कामयेत लब्धुमिच्छेत् । धनं लब्ध्वा च ६ क्रतस्य यज्ञस्य ७ पथा मार्गेण ८ नमसा हविराख्येनाग्नेन ९ आ १० विवासेत् परिचरेत् । ११ उत अपि च १२ स्वेन आत्मीयेन १३ क्रतुना १४ प्रज्ञानेन १५ मनसेत्यर्थः । १६ सं वदेत । संवादोऽत्र समाध्यानमुच्यते । हविर्गृहीत्वा वषट्कारिण्यन् विश्वान् देवान् मनसाध्यायेदित्यर्थः । १७ विश्वेषां देवानां यागानन्तरं च तद्यज्ञादात् १८ श्रेयांसम् अतिशयेन प्रशस्यमात्मानं १९ दक्षं प्रवृद्धं सर्वध्यापिनं २० मनसा ध्यानसाधनेनान्तःकरणेन २१ जगृभ्यात् गृह्णीयात् ॥

अधायि धीतिरसंसृग्रमंशास्तीर्थे न दस्ममुप युन्त्युमाः ।

अभ्यानश्म सुवितस्य शूषं नवेदसो अमृतानामभूम ॥ ३ ॥

अधायि । धीतिः । असंसृग्रम् । अंशाः । तीर्थे । न । दस्मम् । उप । युन्ति । उमाः ।

अभि । अभ्यानश्म । सुवितस्य । शूषम् । नवेदसः । अमृतानाम् । अभूम ॥ ३ ॥

१ धीतिः देवयागक्रिया २ अधायि निहिता स्थापिता । अस्माभिः प्रवर्तितेत्यर्थः । तदनन्तरम् ३ उमाः अविहारस्तर्पयितारः ४ अंशाः अस्माभिर्देत्ता हविर्भागाः ५ दस्मं दर्शनीयं शत्रूणामुपक्षपयितारं वा ६ असंसृग्रम् असमानसृष्टिम् । उत्कृष्टजन्मानमित्यर्थः ७ पृ । एवंभूतं देवसंघम् ८ उप ९ युन्ति उपगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । १० तीर्थे ११ न । यथा गङ्गादितीर्थे तर्पणमुखे विसृष्टा अपामंशाः देवसंघमुपगच्छन्ति तद्वत् । तदनन्तरं वयं १२ सुवितस्य सु इतस्य सुष्ठु प्राप्तस्य स्वर्गादिकस्य १३ शूषं सुखम् १४ अभ्यानश्म अभिप्राप्तवाम । किंच वयम् १५ अमृतानां देवानां १६ नवेदसः । न वेदेयेतस्मिन्नर्थे नवेदः-

१. त-दुरितानि । २. म- ' विश्वानि ' नास्ति । ३. त- ' क्रतुना प्रज्ञानेन ' नास्ति । ४. त- ' दक्ष ' नास्ति । ५. त- ' सु-उग्रजन्मान ' ।

शब्दो 'नभ्रणनपाशवेदा' इति निपातितः । न न वेत्तारो वेत्तार एव । स्वरूपतो ज्ञातार एवेत्यर्थः ।
 Vअभूम भवेमेत्याशास्महे ॥

नित्यंश्चाकन्यात्स्वपतिर्दमूना यस्मा उ देवः सविता जजान ।

भगो वा गोभिर्यमेमनज्यात्सो अस्मै चारुच्छदयदुत स्यात् ॥ ४ ॥

नित्यः । चाकन्यात् । स्वऽपतिः । दमूनाः । यस्मै । ऊँ इति । देवः । सविता । जजान ।

भगः । वा । गोभिः । अर्यमा । ईम् । अनज्यात् । सः । अस्मै । चारुः । छदयत् । उत । स्यात् ॥ ४ ॥

Vनित्यः कल्पावस्थायी प्रजापतिः Vचाकन्यात् । तस्मै दृष्टादृष्टफलं दातुं कामयतां । कीदृशः ।
 Vस्वपतिः स्वीयानां प्रजानां स्वामी धनपतिर्वा Vदमूनाः दानमनाः । कस्मै कामयतामिति उच्यते ।
 Vउ उत अपि च Vयस्मै यजमानाय मह्यं Vसविता सर्वस्य प्रेरको Vदेवः Vजजान जनितवान् । दृष्टा-
 दृष्टफलं दत्तवानित्यर्थः । वाशब्दः समुच्चये । तथा Vभगः देवश्च Vगोभिः अस्मदीयाभिः स्तुति-
 रूपाभिः वारिभिः स्तुतः Vअर्यमा देवश्च Vईम् ईदृग्भूतं दृष्टादृष्टफलम् Vअनज्यात् व्यक्तीकुर्यात् ।
 दद्यादित्यर्थः । Vउत अपि च Vस्यात् अन्योऽपि Vयो देवगणोऽस्ति Vचारुः रमणीयः Vसः अपि
 देवगणः Vअस्मै यजमानाय मह्यं Vछदयत् दृष्टादृष्टफलं दातुं कामयतामित्येतदाशास्महे ॥

इयं सा भूया उषसामिव क्षा यद्ध क्षुमन्तः शर्वसा समार्यन् ।

अस्य स्तुतिं जरितुर्भिक्षमाणा आ नः शग्मास उप यन्तु वाजाः ॥ ५ ॥

इयम् । सा । भूयाः । उषसाम्ऽइव । क्षाः । यत् । ह । क्षुमन्तः । शर्वसा । समऽआर्यन् ।
 अस्य । स्तुतिम् । जरितुः । भिक्षमाणाः । आ । नः । शग्मासः । उप । यन्तु । वाजाः ॥ ५ ॥

Vक्षुमन्तः । क्षुशब्दोऽन्नवाची शब्दवाची वा । अन्नवन्तः स्तुतिमन्तः कीर्तिमन्तो वेत्यर्थः । एवं-
 भूता देवाः Vशर्वसा बलेन Vयत् यामस्मदीयां स्तुतिं प्रति Vसमार्यन् समागच्छन् संप्राप्ताः Vसा Vइयं
 स्तुतिर्देवानां प्राप्या Vभूयाः भूयात् भवतु । Vउषसामिव Vक्षाः । यथा पृथिवी उषसां व्याप्या सर्वेषां
 प्राप्या भवति तद्वत् । किंच Vजरितुः स्तोतुः Vअस्य मम Vस्तुतिं Vभिक्षमाणाः याचमानाः Vशग्मासः ।
 शग्ममिति सुखनाम । सुखाः सुखकराः Vवाजाः सुधन्वनः पुत्रास्त्रयोऽप्यृभुर्भिश्च वाज इत्येते Vनः
 अस्मानाभिमुख्येन Vउप Vयन्तु उपगच्छन्तु ॥ ॥ २७ ॥

अस्येदेषा सुमतिः पप्रथानाभवत्पूर्व्या भूमना गौः ।

अस्य सनीळा असुरस्य योनौ समान आ भरणे विभ्रमाणाः ॥ ६ ॥

अस्य । इत् । एषा । सुऽमतिः । पप्रथाना । अभवत् । पूर्व्या । भूमना । गौः ।

अस्य । सऽनीळाः । असुरस्य । योनौ । समाने । आ । भरणे । विभ्रमाणाः ॥ ६ ॥

Vइत् इदानीम् Vअस्य देवगणसंबन्धिनी Vएषा Vसुमतिः सुष्ठुतिः Vपप्रथानाभवत् विस्तीर्य-
 माणाभूत् । अस्माभिः क्रियमाणेत्यर्थः । कीदृशी । Vपूर्व्या पूर्वकालीना Vभूमना भूमना बहुत्वेन युक्तेति
 शेषः । सर्वदेवसंबन्धित्वाद्गौः जातेत्यर्थः । Vगौः देवान्प्रति गन्त्री । एतज्ज्ञात्वा सर्वे देवाः Vअसुरस्य
 प्रजारूपबलवतः Vअस्य मम संबन्धिनि Vसमाने सर्वदेवसाधारणे Vभरणे सर्वेषां देवानां पुष्टिकरे
 Vयोनौ यज्ञाख्ये स्थाने Vसनीळाः समानस्थानाः Vविभ्रमाणाः अस्मदर्थं दृष्टादृष्टफलं धारयन्तः Vआ
 गच्छन्त्विति शेषः ॥

किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ।

संतस्थाने अजरे इतऊती अहानि पूर्वीरूपसो जरन्त ॥ ७ ॥

किम् । स्वित् । वनम् । कः । ऊँ इति । सः । वृक्षः । आस । यतः । द्यावापृथिवी इति ।
निःस्ततक्षुः ॥ संतस्थाने इति समस्तस्थाने । अजरे इति । इतऊती इतीतःऽऊती ।
अहानि । पूर्वीः । उपसः । जरन्त ॥ ७ ॥

यतः यस्माद्वृक्षात् वृक्षापृथिवी द्यावापृथिव्यौ निष्टतक्षुः देवाः निःशेषेण कृतवन्तः वसः
तादृशः वृक्षः एक उ व आस कीदृशवा बभूव । तदुत्पादकं वनम् अरण्यं किं स्वित् । संतस्थाने
सम्यक्स्थित्यौ अजरे जरावर्जिते इतऊती इत एतेभ्यो देवेभ्यो रक्षणं ययोस्ते । किंच अहानि सर्वाणि
दिनानि पूर्वीः बह्विः उपसः च देवा निष्टतक्षुः । एवंभूतान् देवान् जरन्त स्तोतारः स्तुवन्ति ॥

नैतावदेना परो अन्यदस्त्युक्षा स द्यावापृथिवी विभर्ति ।

त्वचं पवित्रं कृणुत स्वधावान्यदीं सूर्यं न हरितो वहन्ति ॥ ८ ॥

न । एतावत् । एना । परः । अन्यत् । अस्ति । उक्षा । सः । द्यावापृथिवी इति । विभर्ति ।
त्वचम् । पवित्रम् । कृणुत । स्वधाऽवान् । यत् । ईम् । सूर्यम् । न । हरितः । वहन्ति ॥ ८ ॥

द्यावापृथिव्योर्निर्माणरूपम् एतावत् देवजातं सामर्थ्येन युक्तमिति न अपि तु एना एतेभ्यो
देवेभ्यः परः उत्कृष्टः अन्यत् अन्यो हिरण्यगर्भः अस्ति । उक्षा सेक्ता । प्रजानां स्रष्टेत्यर्थः ।
हिरण्यगर्भः परमसूक्ष्मो वायुरूपो लिङ्गात्मा अपः प्रविश्य द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ विभर्ति धार-
यति । किंच स्वधावान् बलवानन्नवान् वा स हिरण्यगर्भः पवित्रं पवित्रमयं त्वचम् आत्मीयं शरीरं
दीप्तं मन्त्रं वा कृणुत करोति । कदेति उच्यते । यत् यदा ईम् इमां त्वचं हरितः अश्वाः सूर्यं
न वहन्ति न प्रापयन्ति तदेति । सृष्टेः प्रागित्यर्थः ॥

स्तेगो न क्षामत्येति पृथ्वीं मिहं न वातो वि ह वाति भूमं ।

मित्रो यत्र वरुणो अज्यमानोऽग्निर्वने न व्यसृष्ट शोकम् ॥ ९ ॥

स्तेगः । न । क्षाम् । अति । एति । पृथ्वीम् । मिहम् । न । वातः । वि । ह । वाति । भूमं ।
मित्रः । यत्र । वरुणः । अज्यमानः । अग्निः । वने । न । वि । असृष्ट । शोकम् ॥ ९ ॥

स्तेगः । 'स्यै ध्यै शब्दसंघातयोः' । रश्मिसंघाती आदित्यः पृथ्वीं विस्तीर्णं वृक्षां भूमिं
तेजसा न अत्येति नातिगच्छति । मर्यादया तिष्ठतीत्येवमादित्यः स्तूयते । वातः वायुरपि खलु
भूमं भूमिं मिहं वृष्टिं न वि वाति समर्थोऽपि सन् विविधं न गमयति । भूमिं प्रति साव-
शेषमेव वर्षयतीति^१ वातः स्तूयते । यत्र यस्मिन् प्रजापतौ मित्रः देवः अज्यमानः व्यज्यमानः
व्यक्तीभवन् । उत्पाद्यमान^२ इत्यर्थः । शोकं स्वीयां दीप्तिं व्यसृष्ट-विसृजति सर्वतो विक्षिपति तथा
वरुणः च व्यक्तीभवन्^३ स्वदीप्तिं विक्षिपति । तत्र दृष्टान्तः । अग्निः देवः वने न यथा वृक्षसंघाते
स्वदीप्तिं सर्वतो विसृजति तद्वत् । तादृशं प्रजापतिं स्तौमीति शेषः ॥

१. त१.२.६.७-न वर्षयतीति; त३.४.५-भ६-मु-उद्गीथ-वर्षयतीति; भ१.२.४-वर्षयति । २. त-
'उत्पाद्यमान...व्यक्तीभवन्' नास्ति ।

स्तुरीर्यत्सूतं सुद्यो अज्यमाना व्यथिरव्यथीः कृणुत स्वगौपा ।

पुत्रो यत्पूर्वः पित्रोर्जनिष्ठ शम्यां गौर्जगार यद्ध पृच्छान् ॥ १० ॥

स्तुरीः । यत् । सूतं । सुद्यः । अज्यमाना । व्यथिः । अव्यथीः । कृणुत । स्वगौपा ।

पुत्रः । यत् । पूर्वः । पित्रोः । जनिष्ठ । शम्याम् । गौः । जगार । यत् । ह । पृच्छान् ॥ १० ॥

अरण्योः कारणभूतां शमीं गोत्वेन रूपयति । वस्तुरीः निवृत्तप्रसवा गौः वसद्यः शीघ्रम्
वअज्यमाना निषिध्यमानरेतस्का सती यत् यदा वसूत वत्सं प्रसूते तदा व्यथिः दुःखानां बाध-
यित्री वस्वगौपा स्वायत्तगोपृका स्वभूतरक्षणा वा सती सा गौः व्यथीः व्यथारहिताः प्रजाः
कृणुत करोति । यदा शमी पुत्रस्थानीयमश्वत्थं प्रसूते तदानीमरण्याहरणाय तादृशमश्वत्थमन्विष्य-
तामृत्विजामश्वत्थस्य जनयित्री शमी सुखहेतुर्भवतीत्यर्थः । शमीगर्भादश्वत्थादरणी आहर्तव्ये ।
श्रूयते हि—‘शमीगर्भादग्निं मन्थन्ति’ (तै. ब्रा. १.१.९) इति । अपि च पूर्वः पुरातनः पुत्रः ।
पुत्राक्षो नरकात् त्राता । यद्वा । पुत्रस्थानीयोऽग्निः । पित्रोः जनयिष्योररण्योः सकाशात् यत् यदा
जनिष्ठ मथनेन प्रादुर्भवति तदानीं गौः पृथिवी तथोररण्योर्मातृभूतां वश्याम् अश्वत्थगर्भा तां
शमीम् । ‘सुपां सुलुह’ इति सुपो व्यादेशः । वजगार उद्विरति । यद्ध यां खलु शमीं पृच्छान्
कस्विजः पृच्छन्ति वीप्सन्ति गवेपयन्ति ॥

उत कर्ण्वं नृषदः पुत्रमाहुत श्यावो धनमादत्त वाजी ।

प्र कृष्णाय रुशदपिन्वतोर्धक्तमत्र नकिरस्मा अपीपेत् ॥ ११ ॥

उत । कर्ण्वम् । नृषदः । पुत्रम् । आहुः । उत । श्यावः । धनम् । आ । अदत्त । वाजी ।

प्र । कृष्णाय । रुशत् । अपिन्वत् । ऊर्धः । ऋतम् । अत्र । नकिः । अस्मै । अपीपेत् ॥ ११ ॥

उत अपि च वकर्ण्वम् ऋषिं वनृषदः वपुत्रमाहुः वेदवादिनो वदन्ति । उत अपि च वाजी
हविलक्षणाश्वान् कर्ण्वः श्यावः श्यामवर्णः सन्नस्मादग्नेः सकाशात् धनमादत्त अगृह्णात् । कृष्णाय
श्यामवर्णाय नार्षदाय कर्णवायाग्नेः ऊर्धः रुशत् रोचमानरूपं प्र अपिन्वत प्रासिञ्चत् । अत्र
इत्थमग्निव्यतिरिक्तः कश्चिदपि देवः अस्मै कर्णवाय वक्तं यज्ञं वनकिः अपीपेत् भावध्वंयत् । ‘युवं
श्यावाय रुशतीमदत्तम्’ (ऋ. सं. १. ११७. ८) इत्युक्तम् ॥ २८ ॥

‘प्र सु गमन्ता’ इति नवचैव तृतीयं सूक्तम् । आदितः पञ्च जगत्यः । अथ चतस्रस्त्रिष्टुभः ।
पूर्ववदपिदेवते । तथा चानुकान्तं—‘प्र सु गमन्ता नव पञ्चाद्या जगत्यः’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र सु गमन्ता धियसानस्य सुक्षणि वरेभिर्वरां अभि शु प्रसीदतः ।

अस्माकमिन्द्र उभयं जुजोषति यत्सोम्यस्यान्धसो बुबोधति ॥ १ ॥

प्र । सु । गमन्ता । धियसानस्य । सुक्षणि । वरेभिः । वरान् । अभि । सु । प्रसीदतः ।

अस्माकम् । इन्द्रः । उभयम् । जुजोषति । यत् । सोम्यस्य । अन्धसः । बुबोधति ॥ १ ॥

इन्द्रः स्वभूतौ हरी वधियसानस्य इन्द्रागमनं चिन्तयतो यजमानस्य मम संबन्धिनि वसक्षणि
सेवायां सद्वृणके सेव्ये यज्ञे निमित्ते गमन्ता आगच्छन्तौ सु सुष्टु प्रेरयति । ततः स इन्द्रः

वरेभिः वरणीयेर्मार्गैः प्रसीदतः हविरासादयतो यजमानस्य वरान् उक्कृष्टान् हविर्विशेषान् स्तुति-
विशेषांश्च अभि लक्ष्मीकृत्य सु^१ सुष्टु आगच्छतु । इन्द्रः आगतः सन् अस्माकं स्वभूतम् उभयं
हविश्च स्तुतिश्चेत्येतद्वयं जुजोषति सेवताम् । भक्षयतु शृणोतु चेत्यर्थः । यत् यदा सोमस्य
सोमसंपादिनो मम अन्वसः अन्नरूपस्य सोमस्य । रसमिति शेषः । बुबोधति बुध्यते जिह्वया
विजानाति । सोमं पिबतीत्यर्थः । तदा जुजोषतीति पूर्वेण संबन्धः ॥

वीन्द्र यासि दिव्यानि रोचना वि पार्थिवानि रजसा पुरुष्टुत ।

ये त्वा वहन्ति मुहुरध्वरा उप ते सु वन्वन्तु वग्वनान् अराधसः ॥ २ ॥

वि । इन्द्र । यासि । दिव्यानि । रोचना । वि । पार्थिवानि । रजसा । पुरुऽस्तुत ।

ये । त्वा । वहन्ति । मुहुः । अध्वरान् । उप । ते । सु । वन्वन्तु । वग्वनान् । अराधसः ॥ २ ॥

हे इन्द्र दिव्यानि दिवि भवानि रोचना रोचनानि दीप्तिस्वभावकानि ज्योतीषि यद्वा
दिव्याँल्लोकान् वि यासि व्याप्नोषि । हे पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि
रजसा आत्मीयेन ज्योतिषा विबुलक्षणेन । यद्वा । रजःशब्दाच्छस आकारः । पार्थिवाँल्लोकान् ।
व्याप्नोषि । ये त्वदीया अश्वाः मुहुः पुनःपुनः अध्वरान् अस्मदीयान् यज्ञान् प्रति त्वा त्वाम्
उप^२ वहन्ति समीपे प्रापयन्ति ते अश्वाः वग्वनान् वचनेन स्तुत्या संभक्तुन् अराधसः धन-
रहितानस्मान् सु^३ सुष्टु वन्वन्तु धनप्रदानार्थं संभजन्ताम् ॥

तदिन्मे छन्त्सद्वपुषो वपुष्टरं पुत्रो यज्जानं पित्रोर्धीयति ।

जाया पतिं वहति वग्वनानां सुमत्पुंस इन्द्रो वहतुः परिष्कृतः ॥ ३ ॥

तत् । इत् । मे । छन्त्सत् । वपुषः । वपुऽतरम् । पुत्रः । यत् । जानम् । पित्रोः । अधिऽइयति ।

जाया । पतिम् । वहति । वग्वनां । सुमत् । पुंसः । इत् । भद्रः । वहतुः । परिऽकृतः ॥ ३ ॥

वपुषः । वपुः रूपम् । तद्वा ह्येक्ष्यते । वपुष्मतोऽपि वपुष्टरं रूपवत्तरमत्यन्तं सुखं यत् यज्ञ-
कर्म भवे मह्यं छन्त्सत् इन्द्रः कामयताम् । यत् यदा पुत्रः जानं जन्म आत्मन उत्पत्तिं पित्रोः
मातापित्रोः सकाशात् अधीयति संकीर्तनद्वारेणाधिगच्छति । सुग्रहाण्याह्वानकालेऽमुकशर्मणः पुत्रो
यजत इत्यात्मनो जन्म संकीर्तयति । यद्वा । यजननादागतं धनं पित्रोः सकाशात्पुत्रोऽधिगच्छति
तदेव मह्यमिच्छतु । जाया पत्नी पतिं यजमानं सुमत् कल्याणेन वग्वना वाग्रूपेण शब्देन वहति
आत्मसमीपं प्रापयति । भद्रः भजनीयः परिष्कृतः सुसंस्कृतः^४ पुंस इत् । पत्युरेवेत्यर्थः ।
वहतुः जायायै प्रदातव्यः । तदुक्तं—‘सुभद्रमर्थं भोजनं विभर्षि’ (क्र. सं. ८. १. ३४) इति ।
यद्वा । पुंसोऽतिशूरस्येन्द्रस्यार्थाय भद्रो भजनीयो वहतुर्वहनशीलो देवान् प्रति स सोमः परिष्कृतः
संस्कृतो भवति । तदेन्द्रः कामयतामित्यर्थः ॥

तदित्सुधस्थमभि चारु दीधय गावो यच्छासन्वहतुं न धेनवः ।

माता यन्मन्तुर्यथस्य पूर्व्याभि वाणस्य सप्तधातुरिज्जनः ॥ ४ ॥

१. त-भ१.२.४-मु-‘सु’ नास्ति । २. त-भ-मु-उपा । ३. त-भ१.२.४-मु-‘सु’ नास्ति ।
४. ग-त-भ२.५.६-मु-संस्कृतः । ५. ग-त-भ१.२.४.७-मु-इत् पुंसः ।

तत् । इत् । सधऽस्थम् । अभि । चारु । दीधय । गावः । यत् । शासन् । वहतुम् । न । धेनवः ।
माता । यत् । मन्तुः । यूधस्य । पूव्या । अभि । वाणस्य । सप्तऽधातुः । इत् । जनः ॥ ४ ॥

वतदित् तदेव वसधस्थम् । सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थं स्थानं यज्ञस्थम् । वचारु शोभनम्
वअभि वदीधय हे इन्द्र अभितो दीप्यस्व । यत् यत्र वगावः स्तुतिलक्षणा वाचः इन्द्र आगच्छ
हरिव आगच्छ इत्येवमाद्याः वशासन् अस्मद्यज्ञं प्रति स्वदागमनमाशासते । तत्र दृष्टान्तः । ववहतुं
व न वधेनवः^१ । यथा धेनवो नवप्रसूता गावः प्रापणसाधनं गृहमाशासते तद्वत् । यत आगत्य प्रकाश-
येत्यत्र कारणमाह । यत् यस्मात् वमन्तुः । मन्यतिरर्चतिकर्मा । अर्चकस्य मम स्वभूता^२ वमाता
देवतागुणानां^३ निष्पादयित्री स्तुतिः वयूथस्य यष्टुस्तोतृगणस्य वपूव्या प्रथमभाविनी खलु । यस्माच्च
वसप्तधातुः । धार्यन्ते क्रियन्ते कर्माण्येष्विति धातवश्छन्दस्यृतवो वा । सप्तछन्दस्कः सप्तर्तुकः सप्त-
होत्रात्मको वायं वजनः ववाणस्य स्तुतिशब्दस्य वअभि कर्ता खलु । तस्माच्छीघ्रमागच्छेति भावः ।
यद्वा । यत्कल्याणं^४ तदेव स्थानमस्माकमभिधारय प्रयच्छ । यस्मिन् स्थाने धेनवः पयःप्रदानेन ग्रीण-
यिभ्यो गावो वहतुम् । उह्यते पुरुषोऽनेनेति वहतुरन्नम् । पयोवृताद्यनुशासति । न संप्रत्यर्थे । इदानीं
प्रयच्छन्ति । तथा यस्मिन् मन्तुर्मन्तव्या पूजनीया पुत्रसमूहस्य माताभिगच्छति वाणस्य वाद्यस्य
सप्तधातुर्निषादादिसप्तस्वरोपेतो जनोऽभिगच्छति तद्वत्तद्गुणोपेतं प्रयच्छेति^५ भावः ॥

प्र वोऽच्छा रिरिचे देवयुष्पदमेकौ रुद्रेभिर्याति तुर्वणिः ।

जरा वा येष्वमृतेषु दावने परि व ऊमैभ्यः सिञ्चता मधु ॥ ५ ॥

प्र । वः । अच्छ । रिरिचे । देवऽयुः । पदम् । एकः । रुद्रेभिः । याति । तुर्वणिः ।

जरा । वा । येषु । अमृतेषु । दावने । परि । वः । ऊमैभ्यः । सिञ्चत । मधु ॥ ५ ॥

हे यजमानाः वदेवयुः देवान् कामयमानो होता ववः युष्माकं वपदम् वअच्छ स्थानं प्रति वप्र
वरिरिचे प्ररिक्तोऽभूत्^१ । अथ^२ होतृभ्यः^३ सकाशात् वपकः मुख्य इन्द्रः वरुद्रेभिः रुद्रपुत्रैः मरुजिः
सह वतुर्वणिः क्षिप्रगामी सन् वयाति गच्छति युष्मदीयं यज्ञम् । वजरा ववा । वाशब्दोऽप्यर्थे ।
स्तुतिरपि वयेष्वमृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेषु वदावने धनप्रदानाय समर्था भवति । तस्मात् ववः
यूयम् । छान्दसो वसादेशः । वऊमैभ्यः रक्षितृभ्यो देवेभ्यः वमधु मदकरं सोममजिः वपरि
वसिञ्चत ॥ ॥ २९ ॥

निधीयमानमपगूळहमप्सु प्र मे देवानां व्रतपा उवाच ।

इन्द्रो विद्रां अनु हि त्वा चचक्ष तेनाहमग्ने अनुशिष्ट आगाम् ॥ ६ ॥

निऽधीयमानम् । अपऽगूळहम् । अपऽसु । प्र । मे । देवानाम् । व्रतऽपाः । उवाच ।

इन्द्रः । विद्वान् । अनु । हि । त्वा । चचक्ष । तेन । अहम् । अग्ने । अनुऽशिष्टः । आ । अगाम् ॥ ६ ॥

१. ग-त-म-मु- 'धेनवः' नास्ति । २. ग-स्वभूतानां माता देवतागुणानां; त१.२.५.६.७-म६-
स्वभूता नानादेवतागुणानां; त३.४-स्वभूता नानादेवतागुणानां; म१.२.४.७-स्वभूतानां देवतागुणानां ।
३. त-म१.२.४.६-कल्याणं । ४. ग-त३-म५.६-गृहं प्रयच्छेति । ५. त-प्रतिरिक्तोभूत् । ६. त-म२.४.६-
अन्यहोतृभ्यः; म१.४-अव्यहोतृभ्यः ।

कुरुभ्रवणस्य यस्मै निधीयमानोऽग्निरभिधीयते । ऽनिधीयमानम् अध्वर्युणा हवनीयेऽग्नौ ऽअप्सु
मातृभूतासु ऽअपगूळहम् अन्तर्हिन्तं त्वां ऽदेवानां ऽव्रतपाः कर्मणो रक्षक इन्द्रः ऽमे मह्यं ऽप्र
ऽउवाच । प्रावादीत् । हे ऽअग्ने ऽविद्वान् जानानः ऽइन्द्रः स्वाधिकारमस्मद्भक्ततां वा ऽत्वा त्वाम्
ऽअनु ऽहि ऽचक्ष अनुगतः पश्चाद्दर्श । ऽतेन इन्द्रेण ऽअनुशिष्टः ऽअहम् अनेन पथा त्वया स्वर्गो
गन्तव्य इत्येवमुपदिष्टः सन् ऽआगाम् आभिमुख्येन स्वर्गं गच्छेयम् ॥

अक्षेत्रवित्क्षेत्रविदं ह्यप्राट् स प्रैति क्षेत्रविदानुशिष्टः ।

एतद्वै भद्रमनुशासनस्योत स्तुतिं विन्दत्यञ्जसीनाम् ॥ ७ ॥

अक्षेत्रऽवित् । क्षेत्रऽविदम् । हि । अप्राट् । सः । प्र । एति । क्षेत्रऽविदा । अनुऽशिष्टः ।

एतत् । वै । भद्रम् । अनुऽशासनस्य । उत । स्तुतिम् । विन्दति । अञ्जसीनाम् ॥ ७ ॥

सेयमनुशासनस्तुतिः प्रासङ्गिकी । ऽअक्षेत्रवित् । 'क्षि निवासगल्थोः' । क्षीयते गम्यतेऽनेनेति
क्षेत्रं पन्थाः । पन्थानमजानन् पुरुषः ऽक्षेत्रविदं क्षेत्रज्ञं^१ पुरुषम् ऽअप्राट् पृष्टवान् । ऽसः^२ ऽक्षेत्रविदा
पथिज्ञेन तेन ऽअनुशिष्टः प्रदर्शितमार्गः सन् ऽप्रैति स्वाभिलषितं देशं गच्छति । ऽअनुशासनस्य मार्गो-
पदेशरूपस्य^३ ऽएतद्वै एतत्खलु भद्रं भजनीयं कथ्याणकरम् । किं तत् । ऽउत अपि च ऽअञ्जसीनाम्
ऋजुना मार्गेण गन्तव्यानामपां ऽस्तुतिं मार्गं पिपासितः सन् ऽविन्दति लभते । यद्वा । अञ्जसीना-
मिति स्तुतेर्विशेषणम् । ऋजुमकुटिलमप्रयासेन गन्तव्यं मार्गं लभते खलु ॥

अद्येदु प्राणीदर्ममन्निमाहापीवृतो अधयन्मातुरुधः ।

एमेनमाप जरिमा युवानुमहेलन्वसुः सुमना बभूव ॥ ८ ॥

अद्य । इत् । ऊँ इति । प्र । आनीत् । अर्ममन् । इमा । अहा । अपिऽवृतः । अधयत् । मातुः । ऊर्ध्वः ।

आ । ईम् । एनम् । आप । जरिमा । युवानम् । अहेलन् । वसुः । सुऽमनाः । बभूव ॥ ८ ॥

अयमग्निः ऽअद्येत् अद्यैवास्मिन्दिने ऽप्राणीत् मथनेन चेष्टितोऽभवत् । 'श्वस प्राणने अन च'
इति धातुः । तदानीमेव ऽइमा इमानि ऽअहा अहानि सौमिकानि ऽअममन् नेतुममन्यत । 'मन
ज्ञाने' । व्यत्ययेन भ्रुः । तिङ् उत्तरत्वादनिघातः । अपि च ऽअपीवृतः तेजोभिः परिवृतः सन्
ऽमातुः पृथिव्याः ऽऊर्ध्वः सारभूतं सोमादिकं हविः ऽअधयत् पिबति । तथा ऽयुवानं नित्यतरुणं
देवानां हविषा मिश्रयन्तं वा ऽएनम् अग्निं ऽजरिमा । जरतिः स्तुतिकर्मा । तस्मादौणादिक इमनिच् ।
स्तोतृभिः क्रियमाणा स्तुतिः ऽआप आभिमुख्येन व्याप्नोति । ऽईम् इति पूरणः । ततः ऽअहेलन्
अकुध्यन् स्तोतृन्प्रति ऽवसुः वासयिता सर्वेषां धनदानेनारुणादयिता तेजोभिः शत्रूणां वा वसुमान्
वाग्निः ऽसुमनाः शोभनमनस्को ऽबभूव ॥

१. त- 'स्वर्ग' नास्ति । २. ग-पथिज्ञं हि यस्मात् अप्राट् पृच्छति । प्रच्छ झीप्सायां । स च
पृष्ठोभिर्गतव्यमनेन मार्गेणेति वदति ततः पुरुषः; त-क्षेत्रज्ञं पुरुषमप्राट् पृष्टवान्; त३-भ५.६-पथिज्ञं
हि यस्मात् अप्राट् पृच्छति । प्रच्छ झीप्सायां । स च कदाभिर्गतव्यमनेन मार्गेण इति ततः स पुरुषः;
भ१.२.४.७- 'क्षेत्रज्ञं...सः' नास्ति । ३. त-सर्गोपदेशरूपस्य ।

एतानि भद्रा कलश क्रियाम् कुरुश्रवण ददतो मघानि ।

दान इद्वो मघवानः सो अस्त्वयं च सोमो हृदि यं विभर्मि ॥ ९ ॥

एतानि । भद्रा । कलश । क्रियाम् । कुरुऽश्रवण । ददतः । मघानि ।

दानः । इत् । वः । मघऽवानः । सः । अस्तु । अयम् । च । सोमः । हृदि । यम् । विभर्मि ॥ ९ ॥

हे ऽकलश कलावन् सर्वकलापरिपूर्ण । यद्वा । लुप्तमन्वर्थायः । द्रोणकलशवन् हे ऽकुरुश्रवण । कुरुव ऋत्विजः । तेषां स्वभूतानां स्तुतीनां श्रोतर्हे इन्द्र ऽमघानि धनानि स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च ऽददतः प्रयच्छतस्तवेन्द्रस्यार्थम् ऽएतानि ऽभद्रा भजनीयानि हवींषि स्तोत्राणि च ऽक्रियाम विधेयास्म । करोते-राक्षीलिङि ' रिङ्शयग्लिङ्शु ' (पा. सू. ७. ४. २८) इति रिङादेशः । अथ स्तोतृन्प्रत्याह । हे ऽमघवानः महनीयस्तोत्ररूपधनवन्तः ऽवः युष्माकं ऽसः इन्द्रः ऽदान ऽइत् धनादेर्दातैव ऽअस्तु भवतु । ऽअयं ऽच यज्ञे स्थितः ऽसोमः दातास्तु हृदय आत्मीये ऽयं पीतं सोमं ऽविभर्मि धारयामि । ' डुभृन् धारणपोषणयोः ' । जौहोत्यादिकः । ' भृजामित् ' इत्यभ्यासस्येत्वम् । यद्योगादनिघातः । यद्वा । हे कलशकुलजात हे कुरुश्रवणैतन्नामक त्रसदस्योः पुत्र राजन् ऋत्विग्भ्यो धनानि प्रयच्छतः तवार्थं वयं कर्माणि क्रियाम । मघवानः^१ कुरुश्रवणाः । पूजायां बहुवचनम् । एवं यागकर्म कुर्वाणस्य तवेन्द्रो दाता भवतु । अयं सोमश्च धनानि प्रयच्छतु ॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-

धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश

ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथाष्टमोऽध्याय आरभ्यते । तत्र ' प्र मा ' इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तमैलूषस्य कवषस्यार्षम् । आद्या त्रिष्टुप् सा च वैश्वदेवी । द्वितीयातृतीये बृहतीसतोबृहत्थो ऐन्द्रौ । पराः षड्गायत्र्यः । ' कुरुश्रवणमावृण ' इति द्वाभ्यां त्रसदस्यपुत्रस्य कुरुश्रवणनाम्नो राज्ञो दानं तुष्टाव । अतस्तदेवताके । अथ ' यस्य प्रस्वादसः ' इत्यादिभिश्चतसृभिर्मित्रातिथिनाम्नि राज्ञि परलोकं गते शोकाभिभूतं तस्य पुत्रमुपश्रवोनामानं कवष ऋषिः स्नेहवशादभिगत्य विगतशोकमकरोत् । अतस्तासां तदेवतात्वम् । तथा चानुक्रान्तं—' प्र माद्या वैश्वदेव्यैन्द्रः प्रगाथः परा गायत्र्यो द्वे कुरुश्रवणस्य त्रासदस्यवस्य दानस्तुतिः पराभिर्नृते मित्रातिथौ राज्ञि तस्नेहादपिरुपमश्रवसं पुत्रमस्य व्यशोकयत् ' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र मा युयुज्रे प्रयुजो जनानां वहामि स्म पूषणमन्तरेण ।

विश्वे देवासो अधु सार्परक्षन् दुःशासुरागादिति घोष आसीत् ॥ १ ॥

१. त—' मघवानः ' नास्ति ।

प्र । मा । युयुज्रे । प्रऽयुजः । जनानाम् । वहामि । स्म । पुष्पणम् । अन्तरेण ।
विश्वे । देवार्सः । अध । माम् । अरक्षन् । दुःशासुः । आ । अगात् । इति । घोषः । आसीत् ॥ १ ॥

वजनानां यजमानानां वप्रयुजः प्रयोक्तारो देवाः वमा मां कवचमृषिं वप्र वयुयुज्रे कुरुश्रवणं
प्रति युक्तवन्तः । वअन्तरेण मार्गे वपूषणं देवम् अध्वनां पतिं सखायमहं ववहामि वस्म ऊहवानस्मि ।
तथा श्रूयते—' ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेज्जनतामेप्यन्' इत्युपक्रम्य ' पौष्णं चरुमनु निर्वपेत् ' (तै.
सं. २.२.१.४) इति । वअध' अथ मार्गे वविश्वे देवाः वमां कवचम् वअरक्षन् रक्षितवन्तः । वदुःशासुः
केनापि दुःशासनोऽयमृषिः वआगात् आगच्छति वइति वघोषः शब्दश्च मार्गे वआसीत् अभूत् ॥

सं मां तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पशैवः ।

नि बाधते अर्मतिर्नगता जसुर्वेर्न वैवीयते मतिः ॥ २ ॥

सम् । मा । तपन्ति । अभितः । सपत्नीः । इव । पशैवः ।

नि । बाधते । अर्मतिः । नगता । जसुः । वेः । न । वैवीयते । मतिः ॥ २ ॥

वमा मां देवताप्रसादरहितं कवचं वपशैवः पार्श्वस्थीनि अन्नाभावाद्दौर्बल्यात् कुशयनाच्च^१
वसपत्नीरिव यथा सपत्न्यस्तद्वत् वअभितः उभयतः वसं वतपन्ति दुःखयन्तीत्यर्थः । किंच वअमतिः
दारिद्र्यादागता दुर्मतिः सर्वार्थविषया सा^२ मां^३ वनि वबाधते मां पीडयति । वन्नाभावादागता वनगता
च मां नि बाधते । वजसुः अन्नानाभावादागत उपक्षयोऽपि मां नि बाधते । किंच ववेर्न
यथा पक्षिणः मतिः शाकुनिकव्याधभयात्^४ कम्पयते तथा मे वमतिः शत्रोः ववैवीयते भृशं कम्पयते ॥

मूषो न शिक्षा व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो ।

सकृत्सु नो मघवन्निन्द्र मृळयाधा पितेर्व नो भव ॥ ३ ॥

मूषः । न । शिक्षा । वि । अदन्ति । मा । आऽध्यः । स्तोतारम् । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

सकृत् । सु । नः । मघऽवन् । इन्द्र । मृळय । अध । पिताऽइव । नः । भव ॥ ३ ॥

हे वशतक्रतो बहुकर्मन् वमघवन् धनवंश्च^५ वइन्द्र वते तव वस्तोतारं वमा मां कवचम् वआध्यः
आध्यः वमूषो वन यथा मूषिकाः वशिक्षा आस्नातानि सूत्राणि अश्नन्ति तथा व्यदन्ति विविधमदन्ति ।
तथा च यास्कः—' संतपन्ति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पशैवः कृपपशवो मूषिका इवास्नातानि
सूत्राणि व्यदन्ति । स्वाङ्गामिधानं वा^६ स्याच्छिक्षानि व्यदन्तीति^७ । संतपन्ति माध्यः कामाः ' (निरु.
४. ६) इति । तथा च सति वनः अस्मान् वसकृत् वसु वमृळय अभीष्टप्रदानेन सम्यक् सुखय ।
वअध अथ वनः अस्माकं वपितेव यथा पिता तद्वद्रक्षिता वभव ॥

कुरुश्रवणमावृणि राजानं त्रासदस्यवम् । मंहिष्ठं वाघतामृषिः ॥ ४ ॥

कुरुऽश्रवणम् । अवृणि । राजानम् । त्रासदस्यवम् । मंहिष्ठम् । वाघताम् । ऋषिः ॥ ४ ॥

१. त-भ६- 'अध' नास्ति । २. उद्गीथ-कुशयनाच्च । ३. त-भ६-रसा; भ१.२.७-सं मा; भ२-
सरसा । ४. त१.२.५.६.७- 'व्याधि'; उद्गीथ- 'व्यथादि' । ५. त- 'धनवंश्च' नास्ति; भ१.४.६-
धनवन् । ६. त- 'वा' नास्ति । ७. त-भ-व्यदतीति वा ।

वक्रषिः अतीन्द्रियार्थद्रष्टा कवषोऽहं वत्रासदस्यवं त्रसदस्योः पुत्रं वमहिष्ठं धनानामतिनायेन दातारं वक्रुश्रवणम् । कुरुव क्रत्विजः । तदीयानां स्तुतीनां श्रोतारं कुरुश्रवणं तन्नामकं वराजानं ववाघताम् क्रत्विजामर्थाय वअवृणि धनानि प्रार्थये ॥

यस्य मा हरितो रथे तिस्रो वहन्ति साधुया । स्तवै सुहस्रदक्षिणे ॥ ५ ॥

यस्य । मा । हरितः । रथे । तिस्रः । वहन्ति । साधुया । स्तवै । सुहस्रदक्षिणे ॥ ५ ॥

यस्य कुरुश्रवणाख्यस्य राज्ञः स्वभृताः वतिस्रः वहरितः त्रयोऽश्वाः वरथे प्रस्थितं वमा मां कवपं वसाधुया साधु वहन्ति कुरुश्रवणं राजानमहं वसहस्रदक्षिणे अस्मिन् यागे वस्तवै स्तोमि । प्रष्टिवाहिनं रथं परिगृह्य कपिराशास्ते ॥ १ ॥

अतः परं 'यस्य' इत्यादिकेन सूक्तशेषेण मित्रातिथौ राज्ञि मृते तत्पुत्रस्योपमश्रवसः^१ समीप-
मागत्य कवपः स्नेहाच्छोकं निवारयति ॥

यस्य प्रस्वादसो गिर उपमश्रवसः पितुः । क्षेत्रं न रण्वमूचुषे ॥ ६ ॥

यस्य । प्रस्वादसः । गिरः । उपमश्रवसः । पितुः । क्षेत्रम् । न । रण्वम् । ऊचुषे ॥ ६ ॥

हे राजन् उपमश्रवसः^२ तव वपितुः यस्य मित्रातिथेः वगिरः वाचः वप्रस्वादसः प्रकर्षेण स्वादयिष्यः । तत्र दृष्टान्तः । वऊचुषे सेवमानाय दरिद्राय दानार्थं प्रकल्पितं वरण्वं रमणीयं वक्षेत्रं वन यथा क्षेत्रं स्वादयितु^३ तद्वदित्यर्थः । उत्तरत्र संबन्धः ॥

अधि पुत्रोपमश्रवो नपान्मित्रातिथेरिहि । पितुष्टे अस्मि वन्दिता ॥ ७ ॥

अधि । पुत्र । उपमश्रवः । नपात् । मित्रातिथेः । इहि । पितुः । ते । अस्मि । वन्दिता ॥ ७ ॥

हे वपुत्र उपमश्रवः वमित्रातिथेः वनपात् पुत्र त्वम् वधि वइहि मत्समीपमागच्छ । वते तव वपितुः तस्य मित्रातिथेरहं ववन्दिता स्तोता वअस्मि । एतज्ज्ञात्वा शोकं मा कुरु । यद्दयं द्रव्यमस्ति तत्सर्वं महां देहि ॥

यदीशीयामृतानामुत वा मर्त्यानाम् । जीवेदिन्मघवा मम ॥ ८ ॥

यत् । ईशीय । अमृतानाम् । उत । वा । मर्त्यानाम् । जीवेत् । इत् । मघवा । मम ॥ ८ ॥

०० वउत अपि च यत् यदि वअमृतानां देवानां वमर्त्यानां मनुष्याणां ववा मरणहेतूनाम् वईशीय अहमीश्वरः स्यात् तर्हि^४ वमम कवपस्य याज्यः वमघवा धनवान् मित्रातिथी राजा वजीवेत् प्राणान् धारयेत् । तथा च नाहं मरणहेतोरीश्वरः तस्मादयं राजा मृत इत्यर्थः ॥

न देवानामति व्रतं शतात्मा चन जीवति । तथा युजा वि ववृते ॥ ९ ॥

न । देवानाम् । अति । व्रतम् । शतऽआत्मा । चन । जीवति । तथा । युजा । वि । ववृते ॥ ९ ॥

वदेवानां ब्रह्मादीनां वव्रतं मर्यादालक्षणं कर्म वअति^५ अतिक्रम्य वशतात्मा वचन शतसंवत्सरः कश्चन वन वजीवति । वतथा वयुजा सहायादिना ववि वववृते विवर्तते वियुक्तो भवतीति ज्ञात्वा शोकं मा कुर्वित्यर्थः ॥ २ ॥

१. त-म-६-०-स्योपश्रवसः । २. त-उपश्रवसः । ३. त-मु-स्वदयितु । ४. त-तस्य । ५. त-म-६-मु-
'अति' नास्ति ।

‘प्रावेपाः’ इति चतुर्दशर्चं पञ्चमं सूक्तमैकपस्य कवपस्यार्चं मुजवतः पुत्रस्याक्षाण्यस्य वा । सप्तमी जगती शिष्टाष्टयोदश त्रिष्टुभः । अत्र द्वादशी अक्षान् स्तौति नवम्याद्या च सप्तमी । अतस्ता-
स्तदेवत्याः । त्रयोदशी कृषिं स्तौति । अतस्तस्याः सा देवता । एवं पञ्च गताः । शिष्टाभिर्नवभिः कितवोऽ-
क्षाश्च निन्दन्ते । अतस्ता अपि तदेवत्याः । तथा चानुक्रान्तं—‘प्रावेपाः चक्षुना मौजवान्वाक्षोऽक्ष-
कृषिप्रशंसा चाक्षकितवनिन्दा च सप्तमी जगती’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे वर्धुतानाः ।

सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीतको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥ १ ॥

प्रावेपाः । मा । बृहतः । मादयन्ति । प्रवातेऽजाः । इरिणे । वर्धुतानाः ।

सोमस्येव । मौजवतस्य । भक्षः । विभीतकः । जागृविः । मह्यम् । अच्छान् ॥ १ ॥

वृहतः महतो विभीतकस्य फलत्वेन संबन्धिनः । प्रवातेजाः प्रवणे देशे जाताः । इरिणे
आस्कारे वर्धुतानाः प्रवर्तमानाः । प्रावेपाः प्रवेपिणः कम्पनशीला अक्षाः । मा मां । मादयन्ति
हर्षयन्ति । किंच । जागृविः जयपराजययोर्द्वैपशोकाभ्यां कितवानां जागरणस्य कर्ता । विभीतकः
विभीतकविकारोऽक्षो । मह्यं माम् । अच्छान् अचच्छदत् अत्यर्थं मादयति । तत्र दृष्टान्तः । सोमस्येव
यथा सोमस्य मौजवतस्य । मुजवति पर्वते जातो मौजवतः । तस्य । तत्र ह्युत्तमः सोमो जायते ।
भक्षः पानं यजमानान् देवांश्च मादयति तद्वदित्यर्थः । तथा च यास्कः—‘प्रवेपिणो मा महतो
विभीतकस्य फलानि मादयन्ति । प्रवातेजाः प्रवणेजा इरिणे वर्तमाना इरिणं निर्ऋणमृणातेरपार्णं
भवत्यपरता अस्मादोपधय इति वा । सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो मौजवतो मुजवति जातो मुजवान्
पर्वतो मुजवान् मुजो विमुच्यते’ इषीक्येषीक्येपतेर्गतिकर्मणः इयमपीतरेषीकैतस्मादेव विभीतको
विभेदनाजागृविर्जागरणान्मह्यमचच्छदत्’ (निरु. ९. ८) इति ॥

न मा मिमेथ न जिहीळ एषा शिवा सखिभ्य उत मह्यमासीत् ।

अक्षस्याहमेकपरस्य हेतोरनुव्रतामप जायामरोधम् ॥ २ ॥

न । मा । मिमेथ । न । जिहीळे । एषा । शिवा । सखिभ्यः । उत । मह्यम् । आसीत् ।

अक्षस्य । अहम् । एकऽपरस्य । हेतोः । अनुव्रताम् । अप । जायाम् । अरोधम् ॥ २ ॥

एषा अस्मदीया जाया^१ । मा मां कितवं । न । मिमेथ न च चुकोध । न । जिहीळे न च
लज्जितवती । सखिभ्यः अस्मदीयेभ्यः कितवेभ्यः । शिवा सुखकरी । आसीत् अभूत् । उत अपि च
मह्यं शिवासीत् । इत्थम् । अनुव्रताम् अनुकूलां । जायाम् । एकपरस्य एकः परः प्रधानं यस्य तस्य
अक्षस्य । हेतोः कारणात् । अहम् । अप । अरोधं परित्यक्तवानस्मीत्यर्थः ॥

द्वेष्टि श्वश्रुरप जाया रुणद्धि न नाथितो विन्दते मर्दितारम् ।

अश्वस्येव जरतो वस्यस्य नाहं विन्दामि कितवस्य भोगम् ॥ ३ ॥

द्वेष्टि । श्वश्रूः । अप । जाया । रुणद्धि । न । नाथितः । विन्दते । मर्दितारम् ।

अश्वस्येव । जरतः । वस्यस्य । न । अहम् । विन्दामि । कितवस्य । भोगम् ॥ ३ ॥

१. त-मु-विमुच्यतीषीकामिषीकैषते^०; भ-विमुच्यतेषीक्येषीकैषते^० । २. त-‘जाया’ नास्ति ।

वश्रूः जायाया माता गृहगतं कितवम् वद्वेष्टि निन्दतीत्यर्थः । किंच वजाया भार्या वअप
वरुणद्धि निरुणद्धि । अपि च वनाथितः याचमानः कितवो^१ धनं वमर्डितारं धनदानेन सुखयितारं वन
विन्दते न लभते । इत्थं बुद्ध्या विमृशन् वअहं वजरतः बुद्धस्य ववस्यस्य । वस्नं मूल्यम् ।
तदहस्य वअश्वस्येव वकितवस्य वभोगं वन विन्दामि न लभे ॥

अन्ये जायां परि मृशन्त्यस्य यस्यागृध्वेदने वाज्यक्षः ।

पिता माता भ्रातर एनमाहुर्न जानीमो नयता बद्धमेतम् ॥ ४ ॥

अन्ये । जायाम् । परि । मृशन्ति । अस्य । यस्य । अगृधत् । वेदने । वाजी । अक्षः ।
पिता । माता । भ्रातरः । एनम् । आहुः । न । जानीमः । नयत । बद्धम् । एतम् ॥ ४ ॥

वस्य कितवस्य वेदने धने वाजी बलवान् वअक्षः देवः वअगृधत् अभिकाङ्क्षां करोति
तस्य वअस्य कितवस्य जायां भार्याम् वअन्ये प्रतिक्रितवाः वपरि वमृशन्ति^२ वस्त्रकेशाद्याकर्षणेन
संस्पृशन्ति । किंच वपिता^३ जननी च वभ्रातरः सहोदराश्च वएनं कितवम् वआहुः वदन्ति । वन
वयमस्मदीयमेनं वजानीमः । रज्ज्वा वबद्धमेतं कितवं हे कितवाः यूयं वनयत यथेष्टदेशं प्रापयतेति ॥

यदादीध्ये न दविषाण्येभिः परायज्योऽव हीये सखिभ्यः ।

न्युप्ताश्च बभ्रवो वाचमक्रतुं एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव ॥ ५ ॥

यत् । आदीध्ये । न । दविषाणि । एभिः । परायत्^४ऽभ्यः । अव । हीये । सखिभ्यः ।
निऽस्ताः । च । बभ्रवः । वाचम् । अक्रत । एमि । इत् । एषाम् । निऽकृतम् । जारिणीव इव ॥ ५ ॥

यत् यदा अहम् वआदीध्ये ध्यायामि तदानीम् वएभिः अक्षैः वन वदविषाणि न दूषये न
परितपामि । यद्वा । न दविषाणि न देविष्यामीत्यर्थः । वपरायज्यः स्वयमेव परागच्छज्यः वसखिभ्यः^५
सखिभूतेभ्यः कितवेभ्यः वअव वहीये अवहितो भवामि । नाहं प्रथममक्षान् विसृजामीति । किंच
वबभ्रवः बभ्रवर्णा अक्षाः वन्युप्ताः कितवैरवक्षिताः सन्तः ववाचमक्रतुं शब्दं कुर्वन्ति । तदा संकल्पं
परित्यज्य अक्षव्यसनेनाभिभूयमानोऽहम् वएषाम् अक्षाणां वनिष्कृतं स्थानं वजारिणीव यथा काम-
व्यसनेनाभिभूयमाना स्वैरिणी संकेतस्थानं याति तद्वत् वएमीत् गच्छाम्येव ॥ ३ ॥

सुभामेति कितवः पृच्छमानो जेष्यामीति तन्वा शूशुजानः ।

अक्षासो अस्य वि तिरन्ति कामं प्रतिदिन्ने दधतु आ कृतानि ॥ ६ ॥

सुभाम् । एति । कितवः । पृच्छमानः । जेष्यामि । इति । तन्वा । शूशुजानः ।
अक्षासः । अस्य । वि । तिरन्ति । कामम् । प्रतिदिन्ने । दधतः । आ । कृतानि ॥ ६ ॥

वतन्वा शरीरेण वशूशुजानः शोशुजानो दीप्यमानः वकितवः कोऽन्नास्ति धनिकस्तं वजेष्या-
मीति वपृच्छमानः पृच्छन् वसभां कितवसंबन्धिनीम् वएति गच्छति । तत्र वप्रतिदिन्ने प्रतिदेविन्ने
कितवाय वकृतानि देवनोपयुक्तानि कर्माणि वआ वदधतः जयार्थमाभिमुख्येन मर्यादया वा दधतः
वअस्य कितवस्य वकामम् वृच्छाम् वअक्षासः अक्षाः ववि वतिरन्ति वर्धयन्ति ॥

१. ग-त-भ- 'कितवो' नास्ति । २. त-भ-६-मृजति । ३. ग-पिता जनको माता । ४. त-भ-६-
'सखिभ्यः' नास्ति ।

अक्षास इदं कुशिनो नितोदिनो निःकृत्वानस्तपनास्तापयिष्णवः ।

कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणो मध्वा संपृक्ताः कितवस्य बर्हणा ॥ ७ ॥

अक्षासः । इत् । अङ्कुशिनः । निःकृतोदिनः । निःकृत्वानः । तपनाः । तापयिष्णवः ।

कुमारदेष्णाः । जयतः । पुनःऽह्नः । मध्वा । समऽपृक्ताः । कितवस्य । बर्हणा ॥ ७ ॥

वअक्षास वइत् अक्षा एव वअङ्कुशिनः अङ्कुशवन्तः वनितोदिनः नितोदितवन्तश्च वनिः-
त्वानः पराजये निकर्तनशीलाश्छेत्तारो वा वतपनाः पराजये कितवस्य संतापकाः वतापयिष्णवः सर्वस्व-
हारकत्वेन कुटुम्बस्य संतापनशीलाश्च भवन्ति । किंच वजयतः वकितवस्य वकुमारदेष्णाः धनदानेन
धान्यतां लभ्यन्तः कुमाराणां दातारो भवन्ति । अपि च वमध्वा मधुना वसंपृक्ताः प्रतिक्रितवेन
वबर्हणा परिवृद्धेन सर्वस्वहरणेन कितवस्य वपुनर्हणः पुनर्हन्तारो भवन्ति ॥

त्रिपञ्चाशः क्रीळति व्रात एषां देवइव सविता सत्यधर्मा ।

उग्रस्य चिन्मन्यवे ना नमन्ते राजा चिदेभ्यो नम इत्कृणोति ॥ ८ ॥

त्रिऽपञ्चाशः । क्रीळति । व्रातः । एषाम् । देवऽइव । सविता । सत्यऽधर्मा ।

उग्रस्य । चित् । मन्यवे । न । नमन्ते । राजा । चित् । एभ्यः । नमः । इत् । कृणोति ॥ ८ ॥

वएषाम् अक्षाणां वत्रिपञ्चाशः व्यधिकपञ्चाशत्संख्याकः वव्रातः संघः^१ वक्रीळति आस्फुरे
विहरति । अक्षिकाः प्रायेण तावन्निरक्षैर्दीव्यन्ति हि । तत्र दृष्टान्तः । वसत्यधर्मा वसविता सर्वस्य जगतः
प्रेरकः सूर्यो देवइव । यथा सविता देवो जगति विहरति तद्वदक्षाणां संघ आस्फुरे विहरतीत्यर्थः ।
किंच वउग्रस्य वचित् क्रूरस्यापि वमन्यवे क्रोधाय एते अक्षाः वन वनमन्ते न प्रह्वीभवन्ति । न वशे
वर्तन्ते । तं^२ नमयन्तीत्यर्थः^३ । वराजा वचित् जगत ईश्वरोऽपि वएभ्यः^४ वनम वइत् नमस्कारमेव
देवनवेलायां वकृणोति^५ । नावज्ञां करोतीत्यर्थः ॥

नीचा वर्तन्ते उपरि स्फुरन्त्यहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते ।

दिव्या अङ्गारा इरिणे न्युप्ताः शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति ॥ ९ ॥

नीचा । वर्तन्ते । उपरि । स्फुरन्ति । अहस्तासः । हस्तवन्तम् । सहन्ते ।

दिव्याः । अङ्गाराः । इरिणे । निऽउप्ताः । शीताः । सन्तः । हृदयम् । निः । दहन्ति ॥ ९ ॥

अपि चैतेऽक्षाः वनीचा नीचीनस्थले वर्तन्ते । तथापि वउपरि पराजयात् भीतानां धूतकराणां
कितवानां हृदयस्थोपरि वस्फुरन्ति । वअहस्तासः हस्तरहिता अप्यक्षाः वहस्तवन्तं धूतकरं कितवं
वसहन्ते पराजयकरणेनाभिभवन्ति । वदिव्याः दिवि भवा अपकृताः वअङ्गाराः अङ्गारसदृशा अक्षाः
वरिणे इन्धनरहिते आस्फुरे वन्युप्ताः वशीताः शीतस्पर्शाः वसन्तः अपि वहृदयं कितवानामन्तः-
करणं वनिर्दहन्ति पराजयजनितसंतापेन अस्मीकुर्वन्ति ॥

१. त- 'संघः' नास्ति । २. ग-तमपि जयतीत्यर्थः; त१.२.५.६-तमयतीत्यर्थः; त४-भ१.२.४.७-
तमपि यतीत्यर्थः; त७-न नमयतीत्यर्थः; भ६-नमयतीत्यर्थः । ३. ग-त४-भ२.४-एभ्यः अक्षेभ्यः ।
४. ग-भ२.४-कृणोति करोति ।

जाया तप्यते कितवस्य ह्रीना माता पुत्रस्य चरतः कं सिवत् ।

ऋणावा बिभ्यद्भनमिच्छमानोऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति ॥ १० ॥

जाया । तप्यते । कितवस्य । ह्रीना । माता । पुत्रस्य । चरतः । कं । सिवत् ।

ऋणावा । बिभ्यत् । धनम् । इच्छमानः । अन्येषाम् । अस्तम् । उप । नक्तम् । एति ॥ १० ॥

वक् वसिवत् कापि वचरतः निर्वेदाद्वच्छतः वकितवस्य वजाया भार्या वहीना परित्यक्ता सती वतप्यते वियोगजसंतापेन^१ संतप्ता भवति । वमाता जनन्यपि वपुत्रस्य^२ कापि चरतः कितवस्य संबन्धाद्हीना^३ तप्यते । पुत्रशोकेन संतप्ता भवति । वऋणावा अक्षपराजयादणवान् कितवः सर्वतो वबिभ्यद्भनं स्तेयजनितम् वदृष्टमानः कामयमानः वअन्येषां ब्राह्मणादीनाम् वअस्तं गृहम् । 'अस्तं पश्यम्' इति गृहनामसु पाठात् । वनक्तं रात्रौ वउप वएति चौर्यार्थमुपगच्छति ॥ ४ ॥

स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवं ततापान्येषां जायां सुकृतं च योनिम् ।

पूर्वाह्णे अश्वान्युयुजे हि बभ्रून्तसो अग्नेरन्ते वृषलः पपाद ॥ ११ ॥

स्त्रियम् । दृष्ट्वाय । कितवम् । तताप । अन्येषाम् । जायाम् । सुकृतम् । च । योनिम् ।

पूर्वाह्णे । अश्वान् । युयुजे । हि । बभ्रून् । सः । अग्नेः । अन्ते । वृषलः । पपाद ॥ ११ ॥

वकितवं कितवः । विभक्तियत्ययः । वअन्येषां स्वव्यतिरिक्तानां पुरुषाणां वजायां जायाभूतां वस्त्रियं नारीं सुखेन वर्तमानां वसुकृतं सुष्ठु कृतं वयोनिं गृहं वच^४ वदृष्ट्वाय मजाया दुःखिता गृहं चासंस्कृतमिति ज्ञात्वा वतताप तप्यते । पुनः^५ वपूर्वाह्णे प्रातःकाले वबभ्रून् बभ्रूवर्णान् वअश्वान् व्यापकानक्षान् वयुयुजे युनक्ति । पुनश्च ववृषलः वृषलकर्मा वसः कितवो रात्रौ वअग्नेरन्ते समीपे वपपाद शीतार्तः सन् शेते ॥

यो वः सेनानीमहतो गणस्य राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव ।

तस्मै कृणोमि न धना रुणध्मि दशाहं प्राचीस्तदृतं वदामि ॥ १२ ॥

यः । वः । सेनाऽनीः । महतः । गणस्य । राजा । व्रातस्य । प्रथमः । बभूव ।

तस्मै । कृणोमि । न । धना । रुणध्मि । दश । अहम् । प्राचीः । तत् । ऋतम् । वदामि ॥ १२ ॥

हे अक्षाः वयः युष्माकं वमहतो वगणस्य संघस्य वयः अक्षः वसेनानीः नेता वबभूव भवति वव्रातस्य च । गणव्रातयोरूपो भेदः । वराजा ईश्वरः वप्रथमः मुख्यो बभूव वतस्मै अक्षाय वकृणोमि अहमञ्जलिं करोमि । अतः परं वधना धनानि अक्षार्थमहं वन वरुणध्मि न संपादयामीत्यर्थः । एतदेव दर्शयति । वअहं वदश दशसंख्याका अङ्गुलीः वप्राचीः प्राङ्मुखीः करोमि । वतत् एतत् अहम् वऋतं सत्यमेव ववदामि । नानृतं ब्रवीमीत्यर्थः ॥

अक्षैर्मा दीव्यः कृषिभित्कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः ।

तत्र गार्गः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवितायमुर्यः ॥ १३ ॥

१. त-भ६-मु-वियोगसंतापेन । २. त-भ-मु-पुत्रस्यापि । ३. ग-त-संबन्धिनी; भ-संबन्धीनी । ४. त-भ६-मु- 'च' नास्ति । ५. त१.२.५.६.७-तः; त४-भ६-ततः ।

अक्षैः । मा । दीव्यः । कृषिम् । इत् । कृषस्व । वित्ते । रमस्व । बहु । मन्यमानः ।
तत्र । गावः । कितव । तत्र । जाया । तत् । मे । वि । चष्टे । सवित् । अयम् । अर्यः ॥ १३ ॥

हे वकितव वबहु मन्यमानः मद्वचने विश्वासं कुर्वस्वम् वअक्षैर्मा वदीव्यः द्यूतं मा कुरु ।
वकृषिमित् कृषिमेव वकृषस्व कुरु । ववित्ते कृष्या संपादिते धने वरमस्व रतिं कुरु । वतत्र कृषौ
वगावः भवन्ति । वतत्र जाया भवति । वतत् एव धर्मरहस्यं श्रुतिस्मृतिकर्ता वसविता सर्वस्य प्रेरकः
वअर्य इष्टिगोचरः वअर्यः ईश्वरः ववि वचष्टे विविधमाख्यातवान् ॥

मित्रं कृणुध्वं खलु मृळता नो मा नो घोरेण चरताभि धृष्णु ।

नि वो नु मन्युर्विशतामरातिरन्यो बभ्रूणां प्रसितौ न्वस्तु ॥ १४ ॥

मित्रम् । कृणुध्वम् । खलु । मृळत । नः । मा । नः । घोरेण । चरत । अभि । धृष्णु ।
नि । वः । नु । मन्युः । विशताम् । अरातिः । अन्यः । बभ्रूणाम् । प्रसितौ । नु । अस्तु ॥ १४ ॥

हे अक्षाः यूयं मित्रं कृणुध्वम् अस्मासु मैत्रीं कुरुत । खलु इति पूरणः । नः अस्मान् मृळत
सुखयत च । नः अस्मान् धृष्णु धृष्णुना । तृतीयार्थे प्रथमा । घोरेण असह्येन मा अभि चरत
मा गच्छत । किंच वः युष्माकं मन्युः क्रोधः अरातिः अस्माकं शत्रुः नि विशताम् अस्मच्छत्रुषु
तिष्ठतु । अन्यः अस्माकं शत्रुः कश्चित् बभ्रूणां बभ्रूवर्णानां युष्माकं प्रसितौ प्रबन्धने नु क्षिप्रम्
वअस्तु भवतु ॥ ५ ॥

‘अबुध्रम्’ इति चतुर्दशर्चं षष्ठे सूक्तं धनाकपुत्रस्य लुशस्यार्षम् । इदमुत्तरं च वैश्वदेवम् ।
त्रयोदशीचतुर्दश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा द्वादश जगत्यः । तथा चानुक्रान्तम्—‘अबुध्रं लुशो धानाको
वैश्वदेवं तु द्वित्रिष्टुबन्तं तु’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । एकादशिनस्य वैश्वदेवस्य पशोर्वपा-
यागस्यानुवाक्या ‘विश्वे अद्य’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘विश्वे अद्य मरुतो विश्व ऊत्या नो देवानामुप
वेतु शंसः’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

अबुध्रम् त्य इन्द्रवन्तो अग्रयो ज्योतिर्भरन्त उपसो व्युष्टिषु ।

मही द्यावापृथिवी चेततामपोऽद्या देवानामव आ वृणीमहे ॥ १ ॥

अबुध्रम् । ॐ इति । त्ये । इन्द्रवन्तः । अग्रयः । ज्योतिः । भरन्तः । उपसः । विऽउष्टिषु ।
मही इति । द्यावापृथिवी इति । चेतताम् । अपः । अद्य । देवानाम् । अवः । आ । वृणीमहे ॥ १ ॥

इन्द्रवन्तः यष्ट्यस्त्रेनेन्द्रसंबन्धिनः । त्ये ते अमी आहवनीयादयः । अग्रयः उपसो
व्युष्टिषु व्युच्छनेषु तमसां विवासनकालेषु ज्योतिः तेजः भरन्तः धारयन्तः अबुध्रं प्रबुद्धा आसन् ।
मही महस्यौ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अपः कर्म । ‘अपोऽमः’ इति कर्मनामसु पाठात् । चेततां
जानीताम् । अद्य अस्मिन्नहनि देवानाम् इन्द्रादीनाम् अवः रक्षणं वयम् आ वृणीमहे ॥

दिवस्पृथिव्योरव आ वृणीमहे मातृन्तिसन्धून्पर्वताञ्छर्यणावतः ।

अनागास्त्वं धर्यमुपासमीमहे भद्रं सोमः सुवानो अद्या कृणोतु नः ॥ २ ॥

१. त-म-‘अभि’ नास्ति । २. त१.२.६-सु-नोस्माकमन्यः; त४.५.७-म६-नोस्माकं । ३. त-द्याव* ।

दिवःपृथिव्योः । अवः । आ । वृणीमहे । मातृन् । सिन्धून् । पर्वतान् । शर्यणाऽवतः ।
अनागाःऽत्वम् । सूर्यम् । उषसम् । ईमहे । भद्रम् । सोमः । सुवानः । अद्य । कृणोतु । नः ॥ २ ॥

१दिवःपृथिव्योः द्यावापृथिव्योः कार्यत्वेन^१ संबन्धि २अवः रक्षणं वयम् ३आ ४वृणीमहे । किंच
५मातृन् लोकस्य निर्मातृन् ६सिन्धून् ७शर्यणावतः सरसः संबन्धिनः ८पर्वतान् शिलोच्चयांश्च तथा
९सूर्यमुषसं च १०अनागास्त्वं कर्मवैगुण्यजनितपापराहित्यम् ११ईमहे वयं याचामहे । किंच १२अद्य
अस्मिन्नहनि १३नः अस्माकं १४सुवानः अभिषूयमाणः १५सोमः १६भद्रं कल्याणं १७कृणोतु करोतु ॥

द्यावा नो अद्य पृथिवी अनागसो मही त्रायेतां सुविताय मातरा ।
उषा उच्छन्त्यप वाधतामघं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ३ ॥

द्यावा । नः । अद्य । पृथिवी इति । अनागसः । मही इति । त्रायेताम् । सुविताय । मातरा ।
उषाः । उच्छन्ती । अप । वाधताम् । अघम् । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ३ ॥

१मही महत्यौ २मातरा मातरौ सर्वस्य मातृभूते^२ ३द्यावा ४पृथिवी द्यावापृथिव्यौ ५अद्य
अस्मिन्नहनि ६अनागसः अपराधरहितान् ७नः अस्मान् ८सुविताय सुखाय ९त्रायेतां रक्षेताम्^३ । किंच
१०उच्छन्ती तमांसि विवासयन्ती ११उषाः अस्माकम् १२अघं पापम् १३अप १४वाधताम् अपनयतु । अपि
च १५समिधानं सम्यग्दीप्यमानं १६अग्निं १७स्वस्ति सर्वप्रकाराविनाशम् १८ईमहे वयं याचामहे ॥

इयं न उस्त्रा प्रथमा सुदेव्यं रेवत्सुनिभ्यो रेवती व्युच्छतु ।

आरे मन्युं दुर्विदत्रस्य धीमहि स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ४ ॥

इयम् । नः । उस्त्रा । प्रथमा । सुदेव्यम् । रेवत् । सुनिभ्यः । रेवती । वि । उच्छतु ।
आरे । मन्युम् । दुःऽविदत्रस्य । धीमहि । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ४ ॥

१रेवती धनवती २प्रथमा मुख्या ३इयम् ४उस्त्रा पापानामुत्सारिणी ५उषाः ६सुदेव्यं शोभनदेवाहं
७रेवत् धनवत् प्रधानयागकालत्वं ८सुनिभ्यः भजमानेभ्यः ९नः अस्मभ्यं प्रयच्छन्ती १०व्युच्छतु तमांसि
विवासयतु । किंच ११दुर्विदत्रस्य दुर्धनस्य पुरुषस्य १२मन्युं क्रोधम् १३आरे दूरे १४धीमहि निधीमहि ।
सिद्धमन्यत् ॥

प्र याः सिस्त्रते सूर्यस्य रश्मिभिर्ज्योतिर्भरन्तीरुषसो व्युष्टिषु ।

भद्रा नो अद्य श्रवसे व्युच्छत स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ५ ॥

प्र । याः । सिस्त्रते । सूर्यस्य । रश्मिभिः । ज्योतिः । भरन्तीः । उषसः । विऽउष्टिषु ।
भद्राः । नः । अद्य । श्रवसे । वि । उच्छत । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ५ ॥

१याः २उषसः ३सूर्यस्य ४रश्मिभिः किरणैः ५प्र ६सिस्त्रते संगच्छन्ते ७व्युष्टिषु व्युच्छनेषु तमसां^४
विवासनकालेषु ८ज्योतिः आत्मीयं तेजः ९भरन्तीः भरन्ति च ता यूयं १०नः अस्माकम् ११अद्य अस्मिन्न-
हनि १२श्रवसे अन्नाय १३भद्राः भजनीया भवत १४व्युच्छत तमांसि विवासयत च । सिद्धमन्यत् ॥ ६ ॥

अनमीवा उषस आ चरन्तु न उदग्रयो जिहतां ज्योतिषा बृहत् ।

आर्यक्षातामश्विना तूतुजि रथं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ६ ॥

अनमीवाः । उषसः । आ । चरन्तु । नः । उत । अग्रयः । जिहताम् । ज्योतिषा । बृहत् ।
आर्यक्षाताम् । अश्विना । तूतुजिम् । रथम् । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ६ ॥

अनमीवाः रोगरहिताः । उषसः । नः । अस्मान् । आ । चरन्तु आगच्छन्तु । बृहत् बृहता महता । ज्योतिषा तेजसा युक्ताः । अग्रयः अपि । उत । जिहताम् उद्वृच्छन्तु । अश्विना अश्विनावपि । तूतुजि क्षिप्रगामिनं । रथम् । आर्यक्षाताम् । अस्मान् प्रत्यागन्तुं रासभाभ्यां युङ्क्ताम् । 'हरित आदित्यस्य रासभावश्विनोः' (नि. १. १५. ३-४) इति पाठात् । सिद्धमन्यत् ॥

श्रेष्ठं नो अद्य सवितर्वरेण्यं भागमा सुव स हि रत्नधा असि ।

रायो जनित्रीं धिषणामुप ब्रुवे स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ७ ॥

श्रेष्ठम् । नः । अद्य । सवितः । वरेण्यम् । भागम् । आ । सुव । सः । हि । रत्नधाः । असि ।
रायः । जनित्रीम् । धिषणाम् । उप । ब्रुवे । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ७ ॥

हे । सवितः त्वम् । अद्य अस्मिन्नहनि । नः । अस्मभ्यं । वरेण्यं वरणीयं । श्रेष्ठं प्रज्ञास्यतमं । भागं भजनीयं धनम् । आ । सुव प्रेरय । देहीत्यर्थः । हि यस्मात् । सः प्रार्थितस्त्वं । रत्नधाः श्रेष्ठानां धनानां संविभक्ता । असि भवसि । तथा च निगमान्तरं—'विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राघसः सवितारं नृचक्षसम्' (ऋ. सं. १. २२. ७) इति । रायः धनस्य । जनित्रीं धिषणां सर्वदेवस्तुतिरूपां वाचम् । उप । ब्रुवे अहमुपब्रवीमि । यद्वा । धिषणां देवीमुप ब्रुवे उपस्तौमीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

पिपर्तु मा तद्वत्स्य प्रवाचनं देवानां यन्मनुष्या अमन्महि ।

विश्वा इदुस्त्राः स्पल्लदेति सूर्यः स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ८ ॥

पिपर्तु । मा । तत् । त्वत्स्य । प्रऽवाचनम् । देवानाम् । यत् । मनुष्याः । अमन्महि ।
विश्वाः । इत् । उस्त्राः । स्पल्ल । उत । एति । सूर्यः । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ८ ॥

यत् । त्वत्स्य यज्ञस्य सत्यस्य वा संबन्धि । देवानां । प्रवाचनं प्रकर्षेण गुणानां कथनं । स्तोत्रं । मनुष्याः वयम् । अमन्महि कर्तुं जानीमः । तत् प्रवाचनं । मा मां । पिपर्तुं पालयतु । किंच । सूर्यः । विश्वाः सर्वाः । उस्त्राः उषसः । स्पल्ल स्पृशन्नवगच्छन् वा उदेति । सिद्धमन्यत् ॥

अद्वेषो अद्य बर्हिषः स्तरीमणि ग्राव्णां योगे मन्मनः सार्ध ईमहे ।

आदित्यानां शर्मेणि स्था भुरण्यसि स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ९ ॥

अद्वेषः । अद्य । बर्हिषः । स्तरीमणि । ग्राव्णाम् । योगे । मन्मनः । सार्धे । ईमहे ।
आदित्यानाम् । शर्मेणि । स्थाः । भुरण्यसि । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ९ ॥

वअथ अस्मिन्नहनि वबर्हिषः वस्त्रीमणि वेद्यां स्तरणे वमन्मनः मननीयस्याभीष्टस्य फलस्य
वसाधे साधके वप्राव्याम् अभिषवपाषाणानां वयोगे सोमेन सह संयोगे च सति वअद्वेषः द्वेषवर्जि-
तानादित्यान् वईमहे वयमभीष्टं याचामहे । हे स्तोतः त्वं तेषाम् वआदित्यानां देवानां ववार्मणि सुखे
स्थाने वा^१ वस्थाः तिष्ठ । वभुरण्यसि कर्तव्यानि कर्माणि विभर्षि गच्छसि वा । सिद्धमन्यत् ॥

आ नो बर्हिः सधुमादे बृहद्विवि देवाँ ईळे सादया सप्त होतृन् ।

इन्द्रं मित्रं वरुणं सातये भगं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ १० ॥

आ । नः । बर्हिः । सधुमादे । बृहत् । दिवि । देवान् । ईळे । सादय । सप्त । होतृन् ।
इन्द्रम् । मित्रम् । वरुणम् । सातये । भगम् । स्वस्ति । अग्निम् । समुऽइधानम् । ईमहे ॥ १० ॥

वनः अस्माकं वबृहत् बृहति महति वदिवि दीसे वसधुमादे । सह माद्यन्ति देवा यत्र तस्मिन् ।
वबर्हिः बर्हिषि यज्ञे वसप्त सप्तसंख्याकान् वहोतृन् वषट्कर्तृन् वइन्द्रं वमित्रं च ववरुणं च वभगं च
वदेवान् इतरानपि यष्टव्यान् देवान् हे अग्ने त्वम् वआ वसादय । अग्रेरभिमुख्यकरणम् ' इहाद्य दैव्यं
जन् बर्हिरा सादया वसो ' (क. सं. १. ४५. ९) इत्येवमादिमन्त्रैरवगम्यते । तत्र त्वया आसा-
दितोस्तानिन्द्रादीन् देवानहं वसातये धनलाभाय वईळे स्तौमि । सिद्धमन्यत् ॥ ७ ॥

त आदित्या आ गता सर्वतातये वृधे नो यज्ञमवता सजोषसः ।

बृहस्पतिं पूषणमश्विना भगं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ११ ॥

ते । आदित्याः । आ । गत । सर्वतातये । वृधे । नः । यज्ञम् । अवत । सजोषसः ।
बृहस्पतिम् । पूषणम् । अश्विना । भगम् । स्वस्ति । अग्निम् । समुऽइधानम् । ईमहे ॥ ११ ॥

हे वआदित्याः येऽस्माभिराहूताः वते यूयं वसर्वतातये यज्ञार्थम् वआ वगत आगच्छत । आगत्य
च हे वसजोषसः संगता यूयं वनः अस्माकं ववृधे वर्धनाय वयज्ञं प्रति वअवत गच्छत । वयं च
वबृहस्पतिं वपूषणं च वअश्विना अश्विनौ च वभगं भगार्यं देवं च वसमिधानं सम्यग्दीप्तम् वअग्निं च
वस्वस्ति सर्वप्रकाराविनाशम् वईमहे याचामहे ॥

तन्नो देवा यच्छत सुप्रवाचनं छर्दिरादित्याः सुभरं नृपाय्यम् ।

पश्वे तोकाय तनयाय जीवसे स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ १२ ॥

तत् । नः । देवाः । यच्छत । सुऽप्रवाचनम् । छर्दिः । आदित्याः । सुऽभरम् । नृऽपाय्यम् ।
पश्वे । तोकाय । तनयाय । जीवसे । स्वस्ति । अग्निम् । समुऽइधानम् । ईमहे ॥ १२ ॥

हे वआदित्याः वदेवाः यूयं वसुप्रवाचनम् अत्यन्तं प्रशस्तं वसुभरं सुसम्पदं वनृपाय्यं नृणां
रक्षकं वतत् अस्मदभिलषितं वछर्दिः गृहं वनः अस्माकं वपश्वे पशवे वतोकाय^१ पुत्राय वतनयाय
पौत्राय च वजीवसे जीवनार्थं वयच्छत दत्त । सिद्धमन्यत् ॥

विश्वे अद्य मरुतो विश्वं ऊती विश्वे भवन्त्वग्रयः समिद्धाः ।

विश्वे नो देवा अवसा गमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजो अस्मे ॥ १३ ॥

विश्वे । अथ । मरुतः । विश्वे । ऊती । विश्वे । भवन्तु । अग्नयः । समऽईद्धाः ।
विश्वे । नः । देवाः । अवसा । आ । गमन्तु । विश्वम् । अस्तु । द्रविणम् । वाजः । अस्मे इति ॥ १३ ॥

१ अथ अस्मिन्नहनि प्रधानयागादिवसे २ विश्वे सर्वे ३ मरुतः ४ विश्वे सर्वे मरुद्गणसहचरिताः
रुद्रादयो देवाश्च ५ ऊती ऊत्यै रक्षणाय भवन्तु । अपि च ६ विश्वे सर्वे ७ अग्नयः आहवनीयादयः
८ समिद्धाः संदीप्ताः ९ भवन्तु । अपि च १० विश्वे सर्वे इन्द्रादयः ११ देवाः १२ नः अस्माकम् १३ अवसा
रक्षणेन १४ आ १५ गमन्तु आगच्छन्तु । किंच १६ अस्मे अस्मासु १७ विश्वं सर्वं १८ द्रविणं धनं १९ वाजः अश्वं च
२० अस्तु भवतु ॥

यं देवासोऽवथ वाजसातौ यं त्रायध्वे यं पिपृथात्यंहः ।

यो वो गोपीथे न भयस्य वेद ते स्याम देववीतये तुरासः ॥ १४ ॥

यम् । देवासः । अवथ । वाजऽसातौ । यम् । त्रायध्वे । यम् । पिपृथ । अति । अंहः ।
यः । वः । गोऽपीथे । न । भयस्य । वेद । ते । स्याम । देवऽवीतये । तुरासः ॥ १४ ॥

हे १ तुरासः अभीष्टप्रधाने क्षिप्राः २ देवासः देवा यूयं ३ वाजसातौ संग्रामे ४ यं मनुष्यम्
५ अवथ रक्षथ ६ यं च ७ त्रायध्वे शत्रोः पालयथ ८ यं च ९ अंहः पापम् १० अति अतिनीय ११ पिपृथ कामैः
१२ पूरयथ १३ यः चापि मनुष्यः १४ वः युष्माकं कार्यत्वेन संबन्धिनि १५ गोपीथे रक्षणे १६ भयस्य भयं १७ न
१८ वेद न जानाति १९ ते सर्वे वयं २० देववीतये यज्ञार्थं २१ स्याम भवेम ॥ ॥ ८ ॥

‘उषासानक्ता’ इति चतुर्दशर्चं सप्तमं सूक्तं धानाकल्प लुशस्यार्षम् । आदितो द्वादश
जगत्यस्ततो द्वे त्रिष्टुभौ । विश्वे देवा देवता । पूर्वसूक्ते ‘वैश्वदेवं तु द्वित्रिष्टुबन्तं तु’ इत्युक्तत्वात् ।
‘उषासानक्ता’ इत्यनुक्रान्तम् । आभिप्लविके पष्ठेऽहनि वैश्वदेव इदं वैश्वदेवनिविद्धानम् । सूत्रितं
च—‘कतरा पूर्वोषासानक्तेति वैश्वदेवम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

उषासानक्ता बृहती सुपेशसा द्यावाक्षामा वरुणो मित्रो अर्यमा ।

इन्द्रं हुवे मरुतः पर्वतां अप आदित्यान् द्यावापृथिवी अपः स्वः ॥ १ ॥

उषासानक्ता । बृहती इति । सुऽपेशसा । द्यावाक्षामा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
इन्द्रम् । हुवे । मरुतः । पर्वतान् । अपः । आदित्यान् । द्यावापृथिवी इति । अपः । स्वः । रिति स्वः ॥ १ ॥

१ बृहती बृहत्यौ महत्यौ २ सुपेशसा सुरूपे ३ उषासानक्ता रात्र्युषसौ ४ द्यावाक्षामा ५ द्यावापृथिव्यौ
च ६ वरुणो ७ मित्रः मित्रावरुणौ च ८ अर्यमा च येऽत्र विहिता देवाः तानेतान् ९ इन्द्रं १० मरुतः च
११ पर्वतान् च १२ अपः १३ उदकानि च १४ आदित्यान् च १५ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ च । पुनर्द्यावापृथिव्यौ-
ग्रहणमादरार्थम् । १६ अपः अन्तरिक्षं च १७ स्वः सर्वं च यष्टव्यं देवजातं १८ हुवे हवामि ॥

द्यौश्च नः पृथिवी च प्रचेतस क्रुतावरी रक्षतामंहसो रिषः ।

मा दुर्विदत्रा निर्ऋतिर्न ईशत तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ २ ॥

१. ग-°सहचरा । २. त-भवन्तु । ३. त-‘ते’ नास्ति । ४. त-‘द्यावाक्षामा’ नास्ति ।
५. ग-त३.४-भ-नोस्माकमपः ।

द्यौः । च । नः । पृथिवी । च । प्रऽचेतसा । ऋतवरी इत्युतऽवरी । रक्षताम् । अंहसः । रिषः ।
मा । दुःऽविदत्रा । निःऽऋतिः । नः । ईशत । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ २ ॥

प्रचेतसा सुबुद्धी प्रऽऋतवरी यज्ञवत्यौ सत्यवत्यौ^१ द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्याबुधे^२ नः
अस्मान् रिषः हिंसकात्^३ अंहसः पापाच्च^४ रक्षताम् । किंच दुर्विदत्रा कुरिततज्ञाना^५ निऽऋतिः
मृत्युदेवता नः अस्माकं^६ मा ईशत ईशरी मा भूत् । किंच वयं देवानां संबन्धि^७ तत् असा-
धारणम् अवः रक्षणम् अद्य अस्मिन्नहनि प्रधानयागदिवसे^८ वृणीमहे प्रार्थयामहे ॥

विश्वस्मान्नो अदितिः पात्वंहसो माता मित्रस्य वरुणस्य रेवतः ।

स्वर्वज्ज्योतिरवृकं नशीमहि तदेवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ३ ॥

विश्वस्मात् । नः । अदितिः । पातु । अंहसः । माता । मित्रस्य । वरुणस्य । रेवतः ।
स्वःऽवत् । ज्योतिः । अवृकम् । नशीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ३ ॥

रेवतः धनवतः मित्रस्य वरुणस्य च धनवतोर्मित्रावरुणयोः माता जननी अदितिः देवी
नः अस्मान् विश्वस्मात् सर्वस्मात् अंहसः पापात् पातु रक्षतु । किंच वयम् अवृकं बाधक-
रहितं स्वर्वत् सर्वं ज्योतिः तेजः नशीमहि । नशिः पलायनकर्मा । पलायनं च शीघ्रगमनम् ।
शीघ्रं प्राप्नुम इत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

ग्रावा वदन्नप रक्षांसि सेधतु दुःस्वप्न्यं निऽऋतिं विश्वमग्निम् ।

आदित्यं शर्म मरुतामशीमहि तदेवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

ग्रावा । वदन् । अप । रक्षांसि । सेधतु । दुःस्वप्न्यम् । निऽऋतिम् । विश्वम् । अग्निम् ।
आदित्यम् । शर्म । मरुताम् । अशीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ४ ॥

ग्रावा अभिषवपाषाणः वदन् अभिषववेलायां शब्दं कुर्वन् प्ररक्षांसि यागविघ्नकारीणि अप
सेधतु विनिवारयतु । दुःस्वप्न्यं दुःस्वप्नप्रभवमस्मदीयमनिष्टं चाप सेधतु । निऽऋतिं मृत्युदेवतां
चाप सेधतु । अग्निम् अद्वन्द्वीयं विश्वं सर्वं पिशाचादिकं चाप सेधतु । एवं निर्विघ्नेन^१ निष्पन्ने
यागे वयम् आदित्यम् आदित्यानां संबन्धि^२ मरुतां च संबन्धि^३ शर्म सुखम् अशीमहि प्राप्तु-
याम । सिद्धमन्यत् ॥

एन्द्रो बर्हिः सीदतु पिन्वतामिळा बृहस्पतिः सामभिर्ऋको अर्चतु ।

सुप्रकेतं जीवसे मन्म धीमहि तदेवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ५ ॥

आ । इन्द्रः । बर्हिः । सीदतु । पिन्वताम् । इळा । बृहस्पतिः । सामभिः । ऋकः । अर्चतु ।
सुप्रकेतम् । जीवसे । मन्म । धीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ५ ॥

इन्द्रः बर्हिः आ सीदतु । इळा माध्यमिका स्तनयितुलक्षणा वागपि पिन्वतां
सिञ्चतु । सामभिः गीयमानः^१ ऋकः स्तुतिमान् बृहस्पतिः अपि अर्चतु अस्मान् पूजयतु ।

१. त-भ-मु-सत्यवत्यौ च । २. त२.६-हिंसकसकात् ; त५-हिंसकसकाशात् । ३. ग-त३-भ-पापात् ।
४. ग-चाविघ्नेन ; त-भ-मु-निर्विघ्नेन । ५. त१.२.३.४.५.७-भ-गीयमाने ; त६-मु-गायमाने ।

किंच वयं ऽसुप्रकेतं सुप्रज्ञानं ऽमन्म मननीयं धनं स्तोत्रं वा ऽधीमहि निदधीमहि ऽजीवसे
जीवनाय । सिद्धमन्यत् ॥ ९ ॥

दिविऽस्पृशं यज्ञमस्माकंमश्विना जीराध्वरं कृणुतं सुभ्रमिष्टये ।

प्राचीनरश्मिमाहुतं घृतेन तदेवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ६ ॥

दिविऽस्पृशम् । यज्ञम् । अस्माकम् । अश्विना । जीरऽअध्वरम् । कृणुतम् । सुभ्रम् । इष्टये ।
प्राचीनरश्मिम् । आऽहुतम् । घृतेन । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवां नोऽस्माकं ऽयज्ञं ऽदिविस्पृशं दिवि स्पष्टारं गन्तारं ऽकृणुतं कुरुतम्^१ ।
तथा ऽजीराध्वरं क्षिप्रं हिंसारहितं च यज्ञमस्माकं ऽकृणुतं कुरुतम् । ऽइष्टये अभिलषितसिद्धयर्थं
ऽसुभ्रं सुखं च कुरुतम् । किंच ऽघृतेन आज्येन ऽआहुतम् अग्निं ऽप्राचीनरश्मिं देवाभिमुखं कुरुत-
मित्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

उप ह्वये सुहवं मारुतं गणं पावकमृष्वं सख्याय शंभुवम् ।

रायस्पोषं सौश्रवसाय धीमहि तदेवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ७ ॥

उप । ह्वये । सुऽहवम् । मारुतम् । गणम् । पावकम् । ऋष्वम् । सख्याय । शम्ऽभुवम् ।
रायः । पोषम् । सौश्रवसाय । धीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ७ ॥

ऽसुहवं स्वाह्वानं ऽपावकं शोधकम् ऽऋष्वं दर्शनीयं ऽशंभुवं सुखस्य भावयितारं ऽरायः धनस्य
ऽपोषं पोषकं ऽमारुतं मरुतां संबन्धिनं ऽगणं संघं ऽसख्याय सखिभावाय ऽउप ऽह्वये उपगम्य
ह्वयामि । आगतं गणं ऽसौश्रवसाय शोभनान्नवस्वाय सुयशस्त्वाय^२ वा वयं ऽधीमहि बुद्धौ
निदधीमहि । सिद्धमन्यत् ॥

अपां पेरुं जीवधन्यं भरामहे देवाव्यं सुहवमध्वरश्रियम् ।

सुररश्मिं सोममिन्द्रियं यमीमहि तदेवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ८ ॥

अपाम् । पेरुम् । जीवऽधन्यम् । भरामहे । देवऽअव्यम् । सुऽहवम् । अध्वरऽश्रियम् ।
सुऽरश्मिम् । सोमम् । इन्द्रियम् । यमीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ८ ॥

ऽअपाम् उदकानां ऽपेरुं पालकं ऽजीवधन्यम् । धन्या जीवा यस्मिन्नसौ जीवधन्यः । तं ऽदेवाव्यं
देवानां तर्पकं ऽसुहवं शोभनाह्वानं शोभनस्तुतिं वा ऽअध्वरश्रियं ऽसुररश्मिं शोभनांशुं ऽसोमं ऽभरामहे
धारयामः । पत्नीशालातो हविर्धानं प्रति प्रापयामो वा । भृतं तं सोमम् ऽइन्द्रियं वीर्यं^३ ऽयमीमहि
वयं याचामहे । सिद्धमन्यत् ॥

सुनेम तत्सुसनितां सनित्वभिर्वयं जीवा जीवपुत्रा अनागसः ।

ब्रह्मद्विषो विष्वगेनो भरेरतु तदेवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ९ ॥

सुनेम । तत् । सुऽसनितां । सनित्वऽभिः । वयम् । जीवाः । जीवऽपुत्राः । अनागसः ।
ब्रह्मऽद्विषः । विष्वक् । एनः । भरेरतु । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ९ ॥

१. त-भ-सु- 'कुरुतं' नास्ति । २. त-शास्त्वाय । ३. त१.२.६.७-वीर्यं तत् ।

वजीवाः जीवन्तः वजीवपुत्राः जीवनवत्पुत्राश्च^१ वअनागसः अपराधवर्जिताश्च ववयं धनाका
लुशाः वसन्तिस्वभिः संभक्तुभिः पुत्रपौत्रादिभिः सह वसुसनिता शोभनेन भजनेन वतत् देवजातं
वसनेम । स्तुत्या हविष्प्रदानेन च संभजेमहि । किंच वब्रह्महिषः ब्राह्मणानामस्माकं द्वेष्टारः वविष्वक्^२
नानागच्छत्^३ वएनः अस्मदीयं पापं वभरेरत आत्मनि धारयन्तु । पोषयन्तु । सिद्धमन्यत् ॥

ये स्था मनोर्यज्ञियास्ते शृणोतन् यद्वो देवा ईमहे तद्दातन ।

जैत्रं क्रतुं रयिमद्वीरव्यशस्तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ १० ॥

ये । स्थ । मनोः । यज्ञियाः । ते । शृणोतन् । यत् । वः । देवाः । ईमहे । तत् । ददातन ।
जैत्रम् । क्रतुम् । रयिमत् । वीरवत् । यशः । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ १० ॥

हे देवाः वये यूयं वमनोः मनुष्यस्य वयज्ञियाः यज्ञार्हाः वस्थ भवथ वते यूयं वशृणोतन
अस्मदीयां स्तुतिं वशृणुत । किंच हे देवाः ववः युष्मान् वयत् अभीष्टम् वईमहे याचामहे वतत् वजैत्रं
जयशीलं वक्रतुं प्रज्ञानं वरयिमत् धनवत् ववीरवत्^३ पुत्राद्युपेतं वयशः च वददातन नोऽस्मभ्यं
प्रयच्छत । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ १० ॥

महदद्य महतामा वृणीमहेऽवो देवानां बृहतामनर्वणाम् ।

यथा वसु वीरजातं नशामहे तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ११ ॥

महत् । अद्य । महताम् । आ । वृणीमहे । अवः । देवानाम् । बृहताम् । अनर्वणाम् ।
यथा । वसु । वीरजातम् । नशामहे । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ११ ॥

वअद्य अस्मिन्नहनि वमहतां श्रेष्ठानां वबृहतां वृद्धानाम् वअनर्वणाम् अप्रतिगतानां वदेवानाम्
इन्द्रादीनां संबन्धि वमहत् अधिकम् वअवः रक्षणम् वआ ववृणीमहे प्रार्थयामहे । किंच वयं वयथा
ववसु धनं ववीरजातम् अपत्यजातं च वनशामहे प्राप्नुयाम तथा ते देवाः कुर्वन्त्विति शेषः ।
सिद्धमन्यत् ॥

महो अग्नेः समिधानस्य शर्मण्यानां मित्रे वरुणे स्वस्तये ।

श्रेष्ठे स्याम सवितुः सर्वामनि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ १२ ॥

महः । अग्नेः । समुऽहधानस्य । शर्मणि । अनागाः । मित्रे । वरुणे । स्वस्तये ।
श्रेष्ठे । स्याम । सवितुः । सर्वामनि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ १२ ॥

वसमिधानस्य समिध्यमानस्य वमहः महतः वअग्नेः वशर्मणि सुखे वयं वस्याम भवेम । किंच
वयम् वअनागाः अनागसः । वचनव्यत्ययः । स्याम । अपि च वमित्रे ववरुणे मित्रावरुणयोः । षष्ठ्यर्थे
ससमी । वसवितुः च वसर्वामनि प्रसवे वस्वस्तये सर्वप्रकाराविनाशाय स्याम । सिद्धमन्यत् ॥

ये सवितुः सत्यसंवस्य विश्वे मित्रस्य व्रते वरुणस्य देवाः ।

ते सौमगं वीरवद्रोमदमो दधातन् द्रविणं चित्रमस्मे ॥ १३ ॥

ये । सवितुः । सत्यऽसवस्य । विश्वे । मित्रस्य । व्रते । वरुणस्य । देवाः ।

ते । सौमगम् । वीरऽवत् । गोऽमत् । अमः । दधातन । द्रविणम् । चित्रम् । अस्मे इति ॥ १३ ॥

वये वविश्वे वदेवाः वसत्यसवस्य सत्यप्रसवस्य वसवितुः वमित्रस्य ववरुणस्य मित्रावरुणयोश्च
वव्रते प्रसवाख्ये कर्मणि भवन्ति वते यूयं वसौमगं सौभाग्यं ववीरवत् पुत्राद्युपेतं वगोमत् गोयुक्तं
वचित्रं पूजनियं वद्रविणं धनं च वअमः कर्म च वअस्मे मह्यं वदधातन प्रयच्छत ॥

सविता पश्चात्तात्सविता पुरस्तात्सवितोत्तरात्तात्सविताधरात्तात् ।

सविता नः सुवतु सर्वताति सविता नो रासतां दीर्घमायुः ॥ १४ ॥

सविता । पश्चात्तात् । सविता । पुरस्तात् । सविता । उत्तरात्तात् । सविता । अधरात्तात् ।

सविता । नः । सुवतु । सर्वऽतातिम् । सविता । नः । रासताम् । दीर्घम् । आयुः ॥ १४ ॥

वपश्चात्तात् पश्चिमतः स्थितः वसविता वपुरस्तात् पूर्वतश्च स्थितः वसविता वउत्तरात्तात् उत्तरतः
स्थितश्च वसविता^१ वनः अस्माकं वसर्वताति सर्वमभिलषितं धनादिकं वसुवतु प्रेरयतु । किंच वसविता
एव वनः अस्मभ्यं वदीर्घं बहुकालीनम् वआयुः वरासतां ददातु । बहुधा सवितृपदग्रहणमत्यन्त-
सादृश्यम् ॥ ॥ ११ ॥

‘नमो मित्रस्य’ इति द्वादशचर्ममष्टमं सूक्तम् । अभितपा नाम सूर्यपुत्र ऋषिः । इदमादीनि
पञ्च सूक्तानि जागतानि । अस्य सूक्तस्य दशमी त्रिष्टुप् । सूर्यो देवता । तथा चानुकान्तं—‘नमो
द्वादश सूर्योऽभितपाः सूर्यं जागतं वै त्रिष्टुब्दशमी’ इति । आश्विनशस्त्रे सूर्योदयादूर्ध्वं सूर्यकाण्ड
एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘चित्रं देवानां नमो मित्रस्य’ (आश्व. श्रौ. ६. ५.) इति । विषुवति
निष्केवल्य आद्यस्तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘विभ्राद्बृहत्पिबतु सोम्यं मधु नमो मित्रस्य वरुणस्य
चक्षस इति स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । स्वपन्तमभ्यस्तमये सति रात्रिशेषं स्थित्वा
प्रातः ‘येन सूर्यं ज्योतिषा’ इत्यादिभिः पञ्चभिः सूर्यं उपस्थेयः । सूत्रितं च—‘अव्याधितं चेत्स्व-
पन्तमादित्योऽभ्यस्तमियाद्वाग्यतोऽनुपविशन् रात्रिशेषं भूत्वा येन सूर्यं ज्योतिषा बाधसे तम इति
पञ्चभिरादित्यमुपतिष्ठेत्’ (आश्व. गृ. ३. ७. १) । स्वपन्तमभ्युदिते ‘यस्य ते विश्वा’ इत्यादि-
भिश्चतसृभिः सूर्यं उपस्थेयः । सूत्रितं च—‘अभ्युदियाच्चेदकर्मश्रान्तमनभिरूपेण कर्मणा वाग्यत
इति समानमुत्तराभिश्चतसृभिरुपस्थानम्’ (आश्व. गृ. ३. ७. २) इति । एकादशिनस्य सूर्यस्य
पक्षोर्हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘शं नो भव चक्षसा शं नो अह्ना वायो भूष शुचिपाः’ (आश्व.
श्रौ. ३. ८) इति । होत्रकाणां शकलाधाने ‘यद्वो देवाः’ इत्येषा (आश्व. श्रौ. ६. १२) । विवाहे
कन्यारोदनीये ‘जीवं रुदन्ती’ इत्येषा जप्या (आश्व. गृ. १. ८. ४) ॥

नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदृतं संपर्यत ।

दूरेऽदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसत ॥ १ ॥

नमः । मित्रस्य । वरुणस्य । चक्षसे । महः । देवाय । तत् । ऋतम् । संपर्यत ।

दूरेऽदृशे । देवऽजाताय । केतवे । दिवः । पुत्राय । सूर्याय । शंसत ॥ १ ॥

१. ग-सविता एवमुपरिष्ठात् दक्षिणतश्च स्थितः सविता; त३-भ-सविता अधरात्तात् अधरतश्च
स्थितः सविता एवमुपरिष्ठात् दक्षिणतश्च स्थितः सविता; त४-एवमुपरिष्ठात् दक्षिणतः स्थितः सविता ।

हे ऋत्विजः सूर्यं वमित्रस्य ववरुणस्य मित्रावरुणयोः वचक्षसे द्रष्टुं महः महते देवाय द्योतमानाय वदूरेदृशे दूरे सन्तमपि पश्यते देवजाताय देवेषु जाताय वकेतवे विश्वस्य प्रज्ञापकाय वदिवः वपुत्राय पुत्रभूताय । दिवि जायमानत्वात् तत्पुत्रत्वव्यपदेशः । वसूर्याय सूर्यार्थं वनमः कृत्वा वतत् विहितम् वक्तुं यागादिलक्षणं कर्म वसपर्यत पूजयत । वशंसत स्तुतिमपि कुरुत ॥

सा मां सत्योक्तिः परि पातु विश्वतो द्यावा च यत्र ततनन्नहानि च ।

विश्वमन्यन्नि विशते यदेजति विश्वहापो विश्वाहोदेति सूर्यः ॥ २ ॥

सा । मा । सत्योक्तिः । परि । पातु । विश्वतः । द्यावा । च । यत्र । ततनन् । अहानि । च । विश्वम् । अन्यत् । नि । विशते । यत् । एजति ।

विश्वाहा । आपः । विश्वाहा । उत् । एति । सूर्यः ॥ २ ॥

वसा वसत्योक्तिः तत्सत्यवचनं वसा मां विश्वतः सर्वतः वपरि वपातु परिरक्षतु । यथा सत्योक्त्या यत्र यस्मिन् देशे द्यावा वच द्यावापृथिव्यौ वहानि रात्रयः वच वतनन् अतन्वन् तत्र विश्वं सर्वम् वअन्यत् भूतजातं वनि विशते विश्राम्यति । यत् एतद्भूतजातम् वएजति कम्पते विश्वाहा सर्वदा वआपः च स्यन्दन्ते विश्वाहा सर्वदा वसूर्यः च उदेति । सा सत्योक्तिर्मां परिपात्त्वित्यर्थः ॥

न ते अदेवः प्रदिवो नि वासते यदेतशेभिः पतरै रथर्यसि ।

प्राचीनमन्यदनु वर्तते रज उदन्येन ज्योतिषा यासि सूर्य ॥ ३ ॥

न । ते । अदेवः । प्रदिवः । नि । वासते । यत् । एतशेभिः । पतरैः । रथर्यसि ।

प्राचीनम् । अन्यत् । अनु । वर्तते । रजः । उत् । अन्येन । ज्योतिषा । यासि । सूर्यः ॥ ३ ॥

हे वसूर्यं वते तव समीपे प्रदिवः ग्रन्थः पुरातनः कश्चित् अदेवः असुरो राक्षसो वा वन वनि ववासते न निवसति । कदेत्यत आह । यत् यदा त्वं पतरैः गमनशीलैः एतशेभिः अश्वैः रथर्यसि रथं कामयसे योक्तुम् । किञ्च प्राचीनमन्यत् स्वदीप्यं ज्योतिः रजः उदकम् वअनु वर्तते । वअन्येन तेन वज्योतिषा वउत् यासि उदेषि । यद्वा । प्राचीनमन्यत् रजश्चन्द्राख्यं ज्योतिस्त्वामनु वर्तते तत्स्त्वमन्येन ज्योतिषा सहोदेषीत्यर्थः ॥

येन सूर्यं ज्योतिषा बाधसे तमो जगच्च विश्वमुदियर्षि भानुना ।

तेनास्मद्विश्वमनिरामनाहुतिमपामीवामप दुष्पन्न्यं सुव ॥ ४ ॥

येन । सूर्यं । ज्योतिषा । बाधसे । तमः । जगत् । च । विश्वम् । उत् । इयर्षि । भानुना ।

तेन । अस्मत् । विश्वम् । अनिराम् । अनाहुतिम् ।

अप । अमीवाम् । अप । दुःस्वन्न्यम् । सुव ॥ ४ ॥

हे वसूर्यं त्वं येन ज्योतिषा तेजसा तमः अन्धकारं बाधसे निवारयसि येन वच भानुना तेजसा विश्वं सर्वं जगत् जङ्गमम् उदियर्षि उद्गमयसि तेन ज्योतिषा अस्मत् अस्मत्तः

१अनिराम् अन्नाभावम् १अनाहुतिम् अहोमं च १अमीवां रोगजातं च १अप १सुव अपगमय ।
१दुःस्वप्न्यं दुःस्वप्नप्रभवमनिष्टं च १अप सुव ॥

विश्वस्य हि प्रेषितो रक्षसि व्रतमहेळयन्नुचरसि स्वधा अनु ।

यद्य त्वा सूर्योपब्रवामहे तं नो देवा अनु मंसीरतु क्रतुम् ॥ ५ ॥

विश्वस्य । हि । प्रऽईषितः । रक्षसि । व्रतम् । अहेळयन् । उतऽचरसि । स्वधाः । अनु ।

यत् । अद्य । त्वा । सूर्य । उपऽब्रवामहे । तम् । नः । देवाः । अनु । मंसीरतु । क्रतुम् ॥ ५ ॥

हे १सूर्य १प्रेषितः प्रेरितस्त्वम् १अहेळयन् अकुध्यन् १विश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य १व्रतं कर्म
१रक्षसि १हि । यज्ञविध्वंसकेभ्यो राक्षसेभ्यः पालयसि । १स्वधाः हवींषि १अनु १उचरसि उद्ग-
च्छसि च । प्रातर्होमे निवृत्ते सति पश्चादुद्गच्छसीत्यर्थः । तथा च यत् १यदा १अद्य अस्मिन्नहनि १त्वा
त्वाम् १उपब्रवामहे उपब्रूमः तदा १नः २ अस्माकं १तं १क्रतुं तत्कर्म १देवाः इन्द्रादयः १अनु १मंसीरत
अनुमन्यन्ताम् ॥

तं नो द्यावापृथिवी तन्न आप इन्द्रः शृण्वन्तु मरुतो हवं वचः ।

मा शूने भूम सूर्यस्य संदृशि भद्रं जीवन्तो जरणामशीमहि ॥ ६ ॥

तम् । नः । द्यावापृथिवी इति । तत् । नः । आपः । इन्द्रः । शृण्वन्तु । मरुतः । हवम् । वचः ।

मा । शूने । भूम । सूर्यस्य । समऽदृशि । भद्रम् । जीवन्तः । जरणाम् । अशीमहि ॥ ६ ॥

१द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ १आपः च १इन्द्रः च १मरुतः च १नः अस्माकं १तं १हवम्
आह्वानं १नः अस्माकं १तत् १वचः स्तुतिरूपं वाक्यं च । न इति द्विरुक्तिरादरार्था । १शृण्वन्तु । किंच
वयं १सूर्यस्य १संदृशि संदर्शने १शूने प्रवृद्धाय दुःखाय १मा १भूम मैव भवेम । किंतु १जीवन्तः चिरं
प्राणान् धारयन्तो वयं १भद्रं कल्याणं १जरणां वृद्धत्वममरत्वं च १अशीमहि प्राप्नुयाम ॥ ॥ १२ ॥

विश्वाहा त्वा सुमनसः सुचक्षसः प्रजावन्तो अनमीवा अनागसः ।

उद्यन्तं त्वा मित्रमहो दिवेदिवे ज्योग्जीवाः प्रति पश्येम सूर्य ॥ ७ ॥

विश्वाहा । त्वा । सुऽमनसः । सुऽचक्षसः । प्रजाऽवन्तः । अनमीवाः । अनागसः ।

उतऽयन्तम् । त्वा । मित्रऽमहः । दिवेऽदिवे । ज्योक् । जीवाः । प्रति । पश्येम । सूर्य ॥ ७ ॥

हे १सूर्य १त्वा त्वां १सुमनसः प्रीतियुक्तमनस्काः १सुचक्षसः सुदर्शनाः १प्रजावन्तः पुत्राद्युपेताः
१अनमीवाः रोगरहिताः १अनागसः अपराधवर्जिताश्च वयं १विश्वाहा सर्वदा यजेमेति शेषः । किंच
हे १मित्रमहः मित्राणां पूजयितः १सूर्य १दिवेदिवे प्रतिदिनम् १उद्यन्तम् उदयं प्राप्नुवन्तं १त्वा त्वां
१ज्योक् चिरं १जीवाः जीवन्तो वयं १प्रति १पश्येम ॥

महि ज्योतिर्बिभ्रतं त्वा विचक्षण भास्वन्तं चक्षुषेचक्षुषे मयः ।

आरोहन्तं बृहतः पाजसुस्परि वयं जीवाः प्रति पश्येम सूर्य ॥ ८ ॥

महि । ज्योतिः । बिभ्रतम् । त्वा । विऽचक्षण । भास्वन्तम् । चक्षुषेऽचक्षुषे । मयः ।

आऽरोहन्तम् । बृहतः । पाजसः । परि । वयम् । जीवाः । प्रति । पश्येम । सूर्य ॥ ८ ॥

हे विचक्षण विद्वष्टः । सूर्यं । महि महत् । ज्योतिः तेजः । बिभ्रतं धारयन्तं । भास्वन्तं दीप्ति-
मन्तं । चक्षुषेचक्षुषे सर्वेषां द्रष्टृणां चक्षुषे । मयः सुखकरं । बृहतः महतः । पाजसः बलवतः । परि ।
महतो बलवतः समुद्रस्योदकस्योपरीत्यर्थः । आरोहन्तं । त्वा त्वां । जीवाः चिरं जीवन्तः । वयं
प्रति प्रतिदिनं पश्येम ॥

यस्य ते विश्वा भुवनानि केतुना प्र चरेते नि च विशन्ते अक्तुभिः ।

अनागास्त्वेन हरिकेश सूर्याह्वाहा नो वस्यसावस्यसोदिहि ॥ ९ ॥

यस्य । ते । विश्वा । भुवनानि । केतुना । प्र । च । ईरते । नि । च । विशन्ते । अक्तुभिः ।

अनागाऽस्त्वेन । हरिऽकेश । सूर्य । अह्वाऽह्वा । नः । वस्यसावस्यसा । उत् । इहि ॥ ९ ॥

हे हरिकेश हरितवर्णकेश । सूर्यं । यस्य । ते तव । केतुना प्रज्ञानेन । विश्वा विश्वानि
भुवनानि भूतजातानि । प्र । च । ईरते प्रकर्षेण गच्छन्ति । अक्तुभिः रात्रिभिः । नि । विशन्ते । च
विश्राम्यन्ति च । स्वपन्तीत्यर्थः । स त्वं । नः अस्माकम् । अनागास्त्वेन अपराधवर्जितत्वेन । वस्यसा-
वस्यसा अत्यन्तश्रेयस्क्रेण वसुमत्तरेण वा । अह्वाह्वा तेन तेन दिवसेन । उदिहि उद्गच्छ ॥

शं नो भव चक्षसा शं नो अह्वा शं भानुना शं हिमा शं घृणेन ।

यथा शमध्वञ्छमसदुरोणे तत्सूर्यं द्रविणं धेहि चित्रम् ॥ १० ॥

शम् । नः । भव । चक्षसा । शम् । नः । अह्वा । शम् । भानुना । शम् । हिमा । शम् । घृणेन ।

यथा । शम् । अध्वन् । शम् । असत् । दुरोणे । तत् । सूर्य । द्रविणम् । धेहि । चित्रम् ॥ १० ॥

हे । सूर्य त्वं । चक्षसा तेजसा । नः अस्माकं । शं सुखकरः । भव । अह्वा दिवसेन च । शं
सुखकरः । नः अस्माकं भव । भानुना रश्मिना च । शं भव अस्माकं सुखकरो भव । हिमा शैत्येन
च । शं भव । घृणेन औष्ण्येन च शंकरो भव । यथा यादृशेन । नः अस्माकम् । अध्वन् अध्वनि
मार्गे । शं भवति । दुरोणे गृहे च । शं सुखम् । असत् भवति । तत् । चित्रं पूजनीयं । द्रविणं धनं
धेहि अस्मभ्यं प्रयच्छ ॥

अस्माकं देवा उभयाय जन्मने शर्म यच्छत द्विपदे चतुष्पदे ।

अदत्पिबदूर्जयमानमार्शितुं तदुस्मे शं योररपो दधातन ॥ ११ ॥

अस्माकम् । देवाः । उभयाय । जन्मने । शर्म । यच्छत । द्विऽपदे । चतुऽपदे ।

अदत् । पिबत् । ऊर्जयमानम् । आशितम् । तत् । अस्मे इति । शम् । योः । अरपः । दधातन ॥ ११ ॥

हे देवाः सूर्येणाभ्यनुज्ञाता यूयम् । अस्माकं । द्विपदे मनुष्यात्मकाय । चतुष्पदे पश्वात्मकाय
च । उभयाय उभयविधाय । जन्मने भूतजाताय । शर्म सुखं । यच्छत दत्त । किञ्च यथास्मत्पुत्रादिकम्
अदत् भक्षणाय भक्षयत् । पिबत् पानीयं पिबन् । ऊर्जयमानं बलवन्तमिवात्मानमाचरन् । आशितं

सुहितं च भवति तथा ऽशं रोगशान्तिनिमित्तकं सुखं ऽथोः विषययोगजनितं सुखं च ऽअरपः अपापं च ऽदधातन प्रयच्छत ॥

यद्वो देवाश्चकृम जिह्वया गुरु मनसो वा प्रयुती देवहेळनम् ।

अरावा यो नो अभि दुच्छुनायते तस्मिन्तदेनो वसवो नि धेतन ॥ १२ ॥

यत् । वः । देवाः । चकृम । जिह्वया । गुरु । मनसः । वा । प्रयुती । देवहेळनम् ।

अरावा । यः । नः । अभि । दुच्छुनायते । तस्मिन् । तत् । एनः । वसवः । नि । धेतन ॥ १२ ॥

हे ऽवसवः वासयितारः ऽदेवाः ऽवः युष्माकं वयं ऽजिह्वया वाचा ऽमनसः ऽप्रयुती प्रयुत्या प्रयोगेण ऽगुरु महत् ऽदेवहेळनं देवक्रोधनं च ऽयत् ऽएनः ऽचकृम अकार्ष्म ऽयः अस्मच्छनुः ऽनः अस्मान् ऽअभि प्रति ऽअरावा गमनवान् भूत्वा ऽदुच्छुनायते पापान्याचरति अस्मानुद्वेजयति वा ऽतस्मिन् अस्मच्छत्रौ ऽतत् ऽएनः अस्माभिः कृतं पापं ऽनि ऽधेतन सूर्यस्याज्ञया निधत्त । स्थापयते-त्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

‘अस्मिन्नः’ इति पञ्चमं नवमं सूक्तं जागतमैन्द्रम् । मुष्कविशिष्ट इन्द्राख्य ऋषिः । तथा चानु-कान्तम्—‘अस्मिन्नः पञ्च मुष्कवानिन्द्रः’ इति । गतो विनियोगः । अपरे तु ताण्ड्यशाक्यायनका अस्य सूक्तस्य मुष्कवानिन्द्रो देवता लुश ऋषिरिति वर्णयन्ति ॥

अस्मिन्न इन्द्र पृत्सुतौ यशस्वति शिमीवति क्रन्दसि प्राव सातये ।

यत्र गोपाता धृषितेषु खादिषु विष्वक्पतन्ति दिद्यवो नृषाह्ये ॥ १ ॥

अस्मिन् । नः । इन्द्र । पृत्सुतौ । यशस्वति । शिमीवति । क्रन्दसि । प्र । अव । सातये ।

यत्र । गोऽपाता । धृषितेषु । खादिषु । विष्वक् । पतन्ति । दिद्यवः । नृऽसह्ये ॥ १ ॥

हे ऽइन्द्र त्वं ऽयशस्वति कीर्तिमति ऽशिमीवति परस्परप्रहारलक्षणकर्मवति^१ ऽअस्मिन् उपस्थिते ऽपृत्सुतौ संग्रामे ऽक्रन्दसि सिंहनादं करोषि । ऽसातये धनलाभाय ऽप्राव ऽनः अस्मान् प्ररक्षसि च । कस्मिन्नित्यत्राह । ऽयत्र यस्मिन् ऽगोपाता गोसातौ लब्धपशुके ऽनृषाह्ये नृणामभिभावुके च संग्रामे ऽखादिषु परस्परखादकेषु च योद्धृषु ऽधृषितेषु धृष्टेषु सत्सु ऽदिद्यवः आयुधानि ऽविष्वक् सर्वतः ऽपतन्ति ॥

स नः क्षुमन्तं सदेने व्यूर्णुहि गोअर्णसं रयिमिन्द्र श्रवाय्यम् ।

स्याम ते जयतः शक्र मेदिनो यथा वयमुश्मसि तद्रसो कृधि ॥ २ ॥

सः । नः । क्षुऽमन्तम् । सदेने । वि । कूर्णुहि । गोऽअर्णसम् । रयिम् । इन्द्र । श्रवाय्यम् ।

स्याम । ते । जयतः । शक्र । मेदिनः । यथा । वयम् । उश्मसि । तत् । वसो इति । कृधि ॥ २ ॥

हे ऽइन्द्र ऽसः सर्वानुग्राहकत्वेन प्रसिद्धस्त्वं ऽनः अस्माकं ऽसदेने गृहे ऽक्षुमन्तम् अन्नचन्तं शब्दचन्तं वा ऽगोअर्णसम् । गावोऽर्ण उदकसिव प्रवृद्धा यस्मिन् । तं ऽश्रवाय्यं श्रवणीयं ऽरयि धनं ऽव्यूर्णुहि विविधमाच्छादय । किंच हे ऽवसो वासक ऽशक्र इन्द्र ऽजयतः शत्रुं ऽते तव प्रसादाद्वयं ऽमेदिनः मेदसा युक्ता बलवन्तः ऽस्याम भवेम । किं बहुक्त्वा । ऽयथा यत् ऽवयमुश्मसि कामयामहे ऽतत् सर्वं ऽकृधि कुरु ॥

यो नो दासु आर्यो वा पुरुष्टुतादेव इन्द्र युधये चिकेतति ।

अस्माभिष्टे सुषहाः सन्तु शत्रवस्त्वया वयं तान्वनुयाम संगमे ॥ ३ ॥

यः । नः । दासः । आर्यः । वा । पुरुऽस्तुत । अदेवः । इन्द्र । युधये । चिकेतति ।

अस्माभिः । ते । सुऽसहाः । सन्तु । शत्रवः । त्वया । वयम् । तान् । वनुयाम । सम्ऽगमे ॥ ३ ॥

हे पुरुष्टुत बहुस्तुत इन्द्र यः पदासः कर्मकरः शत्रुः वार्यः शत्रुर्णिको वा अदेवः देवाद-
न्योऽसुरो वा नः अस्मान् युधये युद्धाय चिकेतति जानाति ते सर्वे शत्रवः अस्मदरयः ते तव
प्रसादात् अस्माभिः सुसहाः स्वभिभवाः सन्तु भवन्तु । किञ्च वयं त्वया सहायेन तान्
शत्रून् संगमे संग्रामे वनुयाम हन्याम ॥

यो दध्नेभिर्व्यो यश्च भूरिभिर्यो अभीके वरिवोविनुषाह्ये ।

तं विखादे सस्मिद्य श्रुतं नरमर्वाश्चमिन्द्रमवसे करामहे ॥ ४ ॥

यः । दध्नेभिः । हव्यः । यः । च । भूरिभिः । यः । अभीके । वरिवः । नृऽसह्ये ।

तम् । विऽखादे । सस्मिम् । अद्य । श्रुतम् । नरम् । अर्वाश्चम् । इन्द्रम् । अवसे । करामहे ॥ ४ ॥

नृसह्ये नृणामभिभावुके विखादे विशेषेण भक्षके अभीके संग्रामे वरिवोवित् धनस्य
लभ्यकः यः इन्द्रः पदध्नेभिः स्वहव्यैः हव्यः ह्यतव्यः यश्च भूरिभिः बहुभिः हव्यः तं
वसन्ति शुचिं श्रुतं सर्वत्र विख्यातं नरं नेतारम् इन्द्रम् अद्य अस्मिन्नहनि अवसे अस्मदक्षणाद्य
अर्वाश्चम् अस्मदभिमुखं करामहे कुर्मः ॥

स्ववृजं हि त्वामहमिन्द्र शुश्रवानानुदं वृषभ रध्रचोदनम् ।

प्र मुञ्चस्व परि कुत्सादिहा गहि किमु त्वावान्मुष्कयोर्विद्व आसते ॥ ५ ॥

स्वऽवृजम् । हि । त्वाम् । अहम् । इन्द्र । शुश्रव । अननुऽदम् । वृषभ । रध्रऽचोदनम् ।

प्र । मुञ्चस्व । परि । कुत्सात् । इह । आ । गहि ।

किम् । ऊँ इति । त्वाऽवान् । मुष्कयोः । विद्वः । आसते ॥ ५ ॥

हे वृषभ कामानां वर्षक इन्द्र स्ववृजं स्वयमेव स्तेतारम् अननुदम् अनपेक्षितबलानुप्रदानं
रध्रचोदनं राधकस्य चोदकं प्रेरकं त्वाम् अहं लुशः शुश्रव अश्रौषं हि यस्मात् तस्मात् प्र
मुञ्चस्व । कुत्सेन वार्ध्रीशतेनाण्डयोर्बद्धमात्मानं बन्धनाद्विमुञ्च । अथ परि सर्वतः परिवृतस्त्वं
कुत्सात् कुत्साख्यादयेः इह अस्मद्यागे वा गहि आगच्छ । किमु त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यः कश्चित्
मुष्कयोर्बद्ध आसते । न कोऽप्येतादृशो निर्लजस्वत्तोऽन्योऽस्तीत्यभिप्रायः । तत्र शाक्यायनकं—
'कुत्सश्च लुशश्चेन्द्रं व्यह्वयेतां स कुत्सस्याहवमागच्छत् तं शतेन वार्ध्रीभिराण्डयोरबध्नात् तं लुशोऽ-
भ्यवदत् स्ववृजं हि त्वामहमिन्द्र शुश्रवानानुदं वृषभ रध्रचोदनं प्र मुञ्चस्व परि कुत्सादिहा गहि
किमु त्वावान्मुष्कयोर्बद्ध आसत इति ताः सर्वाः संलुप्य लुशमभि प्रादुर्बुवत्' इति । छन्दोगब्राह्मण-
मपि—'कुत्सश्च लुशश्च युगपदिन्द्रमाहूतवन्तौ स्वं स्वं यज्ञं प्रत्यङ्गभावाय सखित्वादिन्द्रः कुत्सं प्रति
जगाम तं तु गतं वशिष्ठात्कुत्सो वार्ध्रीशतेनाण्डयोरबध्नात्' इति ॥ १४ ॥

१. त- 'अभीके' नास्ति । २. त१.२.३.६.७-भ-त्वा त्वां । ३. त३.७-भ-लुशश्चेद्रे । ४. त-भ-
मु-वधिशतेना° । ता. ब्रा. ९.२.२२ द्रष्टव्यम् ।

‘यो वाम्’ इति चतुर्दशर्चं दशमं सूक्तम् । कक्षीवती दुहिता घोषा नाम ब्रह्मवादिन्युधिः । अस्या त्रिष्टुप् । शिष्टा जगत्स्यः । अश्विनौ देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘यो वां षड्ना काक्षीवती घोषाश्विनं हि त्रिष्टुबन्तम्’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोजागते छन्दसीदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । सूत्रितं च—‘यो वां परिजमेति त्रीणि त्रिष्टुबन्तो अद्य’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

यो वां परिजमा सुवृद्धाश्विना रथो दोषामुषासो हव्यो हविष्मता ।

शश्वत्तमासस्तु वामिदं वयं पितुर्न नाम सुहवं हवामहे ॥ १ ॥

यः । वाम् । परिजमा । सुवृत् । अश्विना । रथः । दोषाम् । उषसः । हव्यः । हविष्मता ।

शश्वत्तमासः । तम् । ऊँ इति । वाम् । इदम् । वयम् ।

पितुः । न । नाम । सुहवम् । हवामहे ॥ १ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽवां युवयोः ऽपरिजमा परितो गन्ता ऽसुवृत् सुष्ठु वर्तमानः ऽयः ऽरथः ऽदोषां रात्रिम् ऽउषसः च । अहोरात्रयोरित्यर्थः । ऽहविष्मता यजमानेन ऽहव्यः ह्वातव्यः ऽवां युवयोः स्वभूतं ऽसुहवं शोभनाह्वानं ऽतसु तमेव रथं ऽशश्वत्तमासः अतिशयेन चिरंतना वयं ऽपितुर्न यथा ऽपितुः ऽइदं ऽनाम तथा ऽहवामहे ह्वयामः ॥

चोदयतं सूनृताः पिन्वतं धिय उतपुरंधीरीरयतं तदुश्मसि ।

यशसं भागं कृणुतं नो अश्विना सोमं न चारुं मघवत्सु नस्कृतम् ॥ २ ॥

चोदयतम् । सूनृताः । पिन्वतम् । धियः । उत । पुरं ऽधीः । ईरयतम् । तत् । उश्मसि ।

यशसम् । भागम् । कृणुतम् । नः । अश्विना । सोमम् । न । चारुम् । मघवत्सु । नः । कृतम् ॥ २ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ युवां ऽसूनृताः वाच उषसो वा ऽचोदयतं प्रेरयतम् । अस्माकं ऽधियः कर्माणि च ऽपिन्वतं पूरयतम् । ऽपुरंधीः बह्वीः प्रज्ञाश्च ऽउत् ऽईरयतम् उद्गमयतं प्रेरयतम् । उत्पादयतमित्यर्थः । ऽतत् एतत्त्रयम् ऽउश्मसि वयं कामयामहे । किंच ऽनः अस्माकं ऽयशसं यशस्विनं ऽभागं भजनीयं धनादिकं ऽकृणुतं कुरुतम् । ऽचारुं कत्याणं ऽसोमं ऽन सोममिव ऽनः अस्मान् ऽमघवत्सु धनवत्सु^१ ऽकृतं कुरुतम् ॥

अमाजुरश्विद्भवथो युवं भगोऽनाशोश्चिदवितारापमस्य चित् ।

अन्धस्य चिन्नासत्या कृशस्य चिद्युवामिदाहुभिषजा रुतस्य चित् ॥ ३ ॥

अमाऽजुरः । चित् । भवथः । युवम् । भगः । अनाशोः । चित् । अवितारा । अपमस्य । चित् ।

अन्धस्य । चित् । नासत्या । कृशस्य । चित् ।

युवाम् । इत् । आहुः । भिषजा । रुतस्य । चित् ॥ ३ ॥

हे ऽनासत्या नासत्यौ ऽयुवं युवाम् ऽअमाजुरश्चित् पितृगृहे जूर्यन्त्या^२ अपि^३ दुर्भगाया घोषायाः ऽभगः ऽभवथः । शोभनरूपेणात्मानं परिणमय्य पतिं दत्तवन्तौ स्थ इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं—

१. त-‘धनवत्सु’ नास्ति । २. त१.२.५.६.७-जूर्यतामिति; त४-जूर्यतामिति ।

‘घोषायै चित्पितृष्वे दुरोणे पतिं जूर्यन्त्या अश्विनावदत्तम्’ (ऋ. सं. १. ११७. ७) इति ।
 १ अनाशोश्चित् अनशनस्यापि २ अचितारा रक्षितारौ युवां भवथः । ३ अपमस्य ४ चित् जात्यातिनिकृष्ट-
 स्यापि १ रक्षितारौ भवथः । २ अन्धस्य ३ चित् चक्षुर्विकलस्यापि रक्षितारौ भवथः । ४ कृशस्य ५ चित्
 दुर्बलस्यापि रक्षितारौ भवथः । किंच ६ युवामित् युवामेव ७ ऋतस्य ८ चित् यज्ञस्यापि ९ भिषजौ वैद्यौ
 १० आहुः विद्वांसः ॥

युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः ।

निष्टौग्यमूहथुरद्वयस्परि विश्वेत्ता वां सर्वनेषु प्रवाच्या ॥ ४ ॥

युवम् । च्यवानम् । सनयम् । यथा । रथम् । पुनः । युवानम् । चरथाय । तक्षथुः ।
 निः । तौग्यम् । ऊहथुः । अत्ऽभ्यः । परि । विश्वा । इत् । ता । वाम् । सर्वनेषु । प्रवाच्या ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ १ युवं युवां २ सनयं पुराणं ३ च्यवानम् ऋषिं ४ यथा ५ रथं जीर्णं रथमिव ६ पुनर्युवानं
 तत्तुं ७ चरथाय चरणार्थं ८ तक्षथुः तत्तक्षथुः । अकुरुतमित्यर्थः । तथा च यास्कः—‘युवं च्यवानं
 सनयं पुराणं यथा रथं पुनर्युवानं चरणाय तत्तक्षथुर्युवा प्रयौति कर्माणि तक्षतिः करोतिकर्मा’ (निरु.
 ४. १९) इति । किंच युवां १ तौग्यं तृप्रपुत्रं भुज्युम् २ अज्यः ३ परि समुद्रस्योपरि ४ निः ५ ऊहथुः ।
 किंच ६ वां युवयोः ७ विश्वा विश्वानि ८ ता तानि कर्माणि ९ सर्वनेषु यज्ञेषु १० प्रवाच्या प्रवाच्यानि
 प्रकर्षेण वक्तव्यानि ॥

पुराणा वां वीर्यां प्र ब्रवा जनेऽथो हासथुभिषजा मयोभुवा ।

ता वां नु नव्याववसे करामहेऽयं नासत्या श्रदरिर्यथा दधत् ॥ ५ ॥

पुराणा । वाम् । वीर्यां । प्र । ब्रव । जने । अथो इति । ह । आसथुः । भिषजा । मयःऽभुवा ।
 ता । वाम् । नु । नव्यौ । अवसे । करामहे । अयम् । नासत्या । श्रत् । अरिः । यथा । दधत् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ १ वां युवयोः २ पुराणा पुराणानि वीर्याणि ३ जने लोके ४ प्र ५ ब्रव ६ प्रब्रवीमि ।
 ७ अथो अपि च हे ८ नासत्या नासत्यौ युवां ९ मयोभुवा सुखस्य भावयितारौ १० भिषजा भिषजौ
 वैद्यौ ११ आसथुः बभूवथुः । १२ ता १३ तौ युवाम् १४ अवसे रक्षणाय १५ नव्यौ स्तुत्यौ १६ करामहे कुर्मः ।
 १७ अयम् १८ अरिः गन्ता पतिर्यजमानः १९ यथा २० श्रत् दधत् श्रद्धयादिति ॥ ॥ १५ ॥

इयं वामहे शृणुतं मे अश्विना पुत्रायैव पितरा मह्यं शिक्षतम् ।

अनापिरज्ञा असजात्यामतिः पुरा तस्या अभिशस्तेरव स्पृतम् ॥ ६ ॥

इयम् । वाम् । अहे । शृणुतम् । मे । अश्विना । पुत्रायैव । पितरा । मह्यम् । शिक्षतम् ।
 अनापिः । अज्ञाः । असजात्या । अमतिः । पुरा । तस्याः । अभिऽशस्तेः । अव । स्पृतम् ॥ ६ ॥

हे १ अश्विना अश्विनौ २ वां युवाम् ३ इयं घोषा अहम् ४ अहे आह्वयामि । ५ मे मम संबन्धिनम्
 ६ ममाह्वानं ७ शृणुतम् । ८ श्रुत्वा आह्वानं ९ मह्यं १० पुत्रायैव यथा पुत्राय ११ पितरा मातापितरौ तद्वत्

१. ग-जात्या निकृष्टस्यापि; त-भ-मु-जात्यादिनिकृष्टस्यापि; त-भ-१.२.४-जात्यादिकृष्टस्यापि;
 भ-७-जात्यादिकृष्टस्यापि । २. त-७-दृगस्यापि । ३. त-भ-‘प्र ब्रव’ नास्ति । ४. त-सातौ ।
 ५. ग-एष यजमानः ।

वशिक्षतं धनं दत्तम् । वअनापिः अबन्धुः वअज्ञा अकृतज्ञा वअसजात्यामतिः अश्रद्धया चाभिज्ञास्तिः
मामागच्छति । वतस्या वअभिज्ञास्तेः वपुरा प्रागेव वअव वस्पृतं मामवपारयतम् ॥

युवं रथेन विमदाय शुन्ध्युवं न्यूहथुः पुरुमित्रस्य योषणाम् ।

युवं हवै वधिमत्या अगच्छतं युवं सुषुतिं चक्रथुः पुरंधये ॥ ७ ॥

युवम् । रथेन । विमदाय । शुन्ध्युवम् । नि । ऊहथुः । पुरुमित्रस्य । योषणाम् ।

युवम् । हवम् । वधिमत्याः । अगच्छतम् । युवम् । सुषुतिम् । चक्रथुः । पुरमधये ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ वयुवं युवां वपुरुमित्रस्य पुरुमित्रनामधेयस्य वयोषणां दुहितरं वशुन्ध्युवं नाम
जायां वविमदाय विमदनामधेयाय ऋषये वरथेन स्वसेनापरिवृतेन रथेन वन्यूहथुः प्रापयतम् ।
विमदस्य गृहं नीतवन्तौ स्थ इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं—‘यावर्भगाय विमदाय जायां
सेनाजुवा न्यूहत् रथेन’ (ऋ. सं. १. ११६. १) इति । किंच वयुवं युवां वधिमत्याः संग्रामे
शत्रुभिश्चिन्नहस्तायाः वहवम् आह्वानम् वअगच्छतम् । आगत्य च^१ तस्यै^२ हिरण्मयं हस्तं प्रायच्छतम्^३ ।
तथा च निगमान्तरम्—‘अजोहवीनासत्या करा वां महे यामन् पुरुभुजा पुरंधिः । श्रुतं तच्छासुरिव
वधिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तम्’ (ऋ. सं. १. ११६. १३) इति । किंच वयुवं युवां वपुरंधये
बहुप्रज्ञायै वधिमत्यै वसुषुतिं सुप्रसवं शोभनमैश्वर्यं वा वचक्रथुः कृतवन्तौ स्थः ॥

युवं विप्रस्य जरणामुपेयुषुः पुनः कलेरकृणुतं युवद्वयः ।

युवं वन्दनमृश्यदादुदूपथुर्वं सद्यो विश्पलामेतवे कथः ॥ ८ ॥

युवम् । विप्रस्य । जरणाम् । उपेयुषुः । पुनरिति । कलेः । अकृणुतम् । युवत् । द्वयः ।

युवम् । वन्दनम् । ऋश्यदात् । उत् । ऊपथुः । युवम् । सद्यः । विश्पलाम् । एतवे । कथः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ वयुवं युवां वविप्रस्य मेधाविनः वजरणां जराम् वउपेयुषः उपगतवतः वकलेः कलि-
नामधेयस्य ऋषेः ववयः वपुनः पुनरपि वयुवत् युवस्वयुक्तम् वअकृणुतम् अकुरुतम् । तथा च निगमा-
न्तरं—‘कलि याभिर्वित्तजानि दुवस्यथः’ (ऋ. सं. १. ११२. १५) इति । किंच वयुवं युवां
ववन्दनं जायाविद्योगसंतापेन कूपपतितं वन्दनाख्यसृष्टिम् वऋश्यदात् कृपात् वउदूपथुः उदैरयतम् ।
तथा निगमान्तरम्—‘उद्वन्दनमैरयतं स्वईक्षो’ (ऋ. सं. १. ११२. ५) इति । किंच वयुवं युवां
वविश्वपलाम् । खेलस्य राज्ञः सेनायां योद्धी विश्वपला नाम काचित् स्त्री । तां संग्रामे शत्रुभिश्चिन्नजङ्घां
वसद्यः तदैव वएतवे गमनाय वकथः अकुरुतम् । तथा च निगमान्तरं—‘चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि
पर्णमाजा खेलस्य परितक्थायाम् । सद्यो जङ्घामायसीं विश्वपलायै धने हिते सतवे प्रस्थधत्तम्’ (ऋ.
सं. १. ११६. १५) इति ॥

युवं ह रेभं वृषणा गुहां हितमुदैरयतं ममृवांसमश्विना ।

युवमृवीसमुत तप्तमत्रय ओमन्वन्तं चक्रथुः सप्तवध्रये ॥ ९ ॥

युवम् । ह । रेभम् । वृषणा । गुहा । हितम् । उत् । ऐरयतम् । ममृवांसम् । अश्विना ।

युवम् । ऋवीसम् । उत् । तप्तम् । अत्रये । ओमन्वन्तम् । चक्रथुः । सप्तवध्रये ॥ ९ ॥

१. त-म६-मु-‘च’ नास्ति । २. त-म६-मु-तस्मै । ३. त-म६-मु-प्रयच्छतं; त३-म१.४-
अप्रयच्छतं; म२-अप्रायच्छतं ।

हे वृषणा वंषितारौ वश्विना अश्विनौ वयुवं युवां वगुहा गुहायां वहितम् असुरैर्निहितं
 वमृत्वांसं त्रियमाणं वरेभं रेभाख्यमृषिम् उदैरयतम् उत्तारितवन्तौ स्थः । तथा च निगमान्तरं—
 'दश रात्रीरश्विनेना नव वृनवनन्दं श्रयितमस्वन्तः । विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृत्तमुन्नियथुः सोममिव
 सुवेण' (ऋ. सं. १. ११६. २४) इति । उत किंच वयुवं युवां वतसम् वक्रवीसम् अग्निकुण्डम्
 वअत्रये अत्रेरथाय वओमन्वन्तम् अवनवन्तं वचक्रथुः । वृष्ट्या निशमयथ शीतं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः ।
 तथा च निगमान्तरं—'हिमेनाग्निं ग्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् । ऋवीसे अत्रि-
 मश्विनावनीतमुन्नियथुः सर्वगणं स्वस्ति' (ऋ. सं. १. ११६. ८) इति । किंच युवां वसतवध्रये
 अश्वमेधेन राज्ञा केनचिदपराधेन काष्ठमयमञ्जूषायां निहितस्य ससवध्रिनामधेयस्य ऋषेरथाय
 चक्रथुः । मञ्जूषोद्धाटनं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं—'वि जिहीष्व वनस्पते
 योनिः सूप्यन्त्या इव । श्रुतं मे अश्विना हवं ससवध्रिं च मुञ्चतम्' (ऋ. सं. ५. ७८. ५) इति ॥

युवं श्वेतं पेदवेऽश्विनाश्वं नवभिर्वाजैर्नवती च वाजिनम् ।

चकृत्यं ददथुर्द्रावयत्सखं भगं न नृभ्यो हव्यं मयोभुवम् ॥ १० ॥

युवम् । श्वेतम् । पेदवे । अश्विना । अश्वम् । नवभिः । वाजैः । नवती । च । वाजिनम् ।
 चकृत्यम् । ददथुः । द्रवयत्सखम् । भगम् । न । नृभ्यः । हव्यम् । मयःऽभुवम् ॥ १० ॥

हे वश्विना अश्विनौ वयुवं युवां वपेदवे पेदुनामधेयाय राज्ञे वश्वेतं श्वेतवर्णं ववाजिनं बलिनं
 वनवभिः वनवती नवत्याश्वैः सहितं वचकृत्यं संग्रामाणामत्यर्थं कर्तारं शत्रूणां जेतारं वा वद्रवयत्सखं
 शत्रुसखीनां^१ द्रावयितारं^२ वहव्यं ह्वातव्यं वमयोभुवं सुखस्य भावयितारम् वअश्वं वनृभ्यः मनुष्येभ्यः
 वभगं वन भजनीयं धनमिव वददथुः प्रायच्छतम्^३ ॥ ॥ १६ ॥

न तं राजानावदिते कुतश्चन नाहौ अश्रोति दुरितं नकिर्भयम् ।

यमश्विना सुहवा रुद्रवर्तनी पुरोरथं कृणुथः पत्न्या सह ॥ ११ ॥

न । तम् । राजानौ । अदिते । कुतः । चन । न । अहः । अश्रोति । दुःऽइतम् । नकिः । भयम् ।
 यम् । अश्विना । सुहवा । रुद्रवर्तनी इति रुद्रवर्तनी । पुरःऽरथम् । कृणुथः । पत्न्या । सह ॥ ११ ॥

हे वराजानौ ईश्वरौ वअदिते अदीनौ सुहवौ स्वाह्वानौ वरुद्रवर्तनी स्तोत्रयुक्तमागौ हे वश्विना
 अश्विनौ युवां वयं जनं वपुरोरथम् अग्रतोऽरथं वपत्न्या वसह स्वयंवरे वकृणुथः कुरुथः वतं जनं वकुतश्चन
 कुतोऽपि वअंहः पापं वन वअश्रोति न व्याप्नोति । वदुरितं दुर्गातिरपि वन वअश्रोति । वनकिः न च
 वभयं संसारभयं न प्राप्नोति ॥

आ तेन यातं मनसो जवीयसा रथं यं वामृभवंश्चक्रुरश्विना ।

यस्य योगे दुहिता जायते दिव उभे अहनी सुदिने विवस्वतः ॥ १२ ॥

आ । तेन । यातम् । मनसः । जवीयसा । रथम् । यम् । वाम् । ऋभवं । चक्रुः । अश्विना ।
 यस्य । योगे । दुहिता । जायते । दिवः ।

उभे इति । अहनी इति । सुदिने इति सुऽदिने । विवस्वतः ॥ १२ ॥

१. त-मु-सखानां । २. ग-त१.२.६-अ१.४.७-अभिद्रावयितारं; भ५-अभिद्रावयितारकं ।
 ३. त-म-अप्रयच्छतं ।

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽवां युवयोः ऽयं ऽरथम् ऽऋभवश्चक्रुः अकारुः ऽयस्य रथस्य ऽयोगे संबन्धे
सति ऽदिवः ऽदुहिता उषाः ऽजायते प्रादुर्भवति यस्य च योगे ऽधिवस्वतः भास्करात् ऽउभे
ऽअहनी अहोरात्रे ऽसुदिने शोभने जायेते ऽतेन रथेन ऽमनसः अपि ऽजवीयसा वेगवत्तरेण ऽआ
ऽयाते युवामागच्छतम्^१ ॥

ता वर्तिर्यातं जयुषा वि पर्वतमपिन्वतं शयवे धेनुमश्विना ।

वृकस्य चिद्वर्तिकामन्तरास्याद्युवं शचीभिर्ग्रसिताममुञ्चतम् ॥ १३ ॥

ता । वर्तिः । यातम् । जयुषा । वि । पर्वतम् । अपिन्वतम् । शयवे । धेनुम् । अश्विना ।

वृकस्य । चित् । वर्तिकाम् । अन्तः । आस्यात् । युवम् । शचीभिः । ग्रसिताम् । अमुञ्चतम् ॥ १३ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽता तौ युवां ऽजयुषा जयशीलेन रथेन ऽपर्वतम् अद्रिं प्रति ऽवर्तिः
मार्गं ऽवि ऽयातं विविधं गच्छथः । तथा च निगमान्तरं—‘वि जयुषा रथ्या यातमद्रिं श्रुतं हवं
वृषणा वधिमत्याः’ (क. सं. ६. ६२. ७) इति । किंच युवां ऽशयवे शयोरथायं ऽधेनुम् ऽअपिन्व-
तम् । निवृत्तप्रसवां वृद्धां गां प्रभूतस्य पयसो दोग्ध्रीं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरं—
‘युवं धेनुं शयवे नाधितायापिन्वतमश्विना पूर्याय’ (क. सं. १. ११८. ८) इति । किंच ऽयुवं
युवां ऽवृकस्य ऽअन्तः अनुप्रविष्टां ऽग्रसितां वृकेण ग्रस्तां ऽवर्तिकाम् । वर्तिका नाम चटका । ताम्
ऽआस्यात् वृकस्य सुखात् ऽशचीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा ऽअमुञ्चतम् अमोचयतम् । तथा च निगमा-
न्तरम्—‘अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्तो यत्सीममुञ्चतं वृकस्य’ (क. सं. १. ११७. १६) इति ॥

एतं वां स्तोममश्विनावकर्मातक्षाम भृगवो न रथम् ।

न्यमृक्षाम योषणां न मर्ये नित्यं न सूनुं तनयं दधानाः ॥ १४ ॥

एतम् । वाम् । स्तोमम् । अश्विनौ । अकर्म । अतक्षाम । भृगवः । न । रथम् ।

नि । अमृक्षाम् । योषणाम् । न । मर्ये । नित्यम् । न । सूनुम् । तनयम् । दधानाः ॥ १४ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽवां युवयोः ऽएतं यथोक्तं ऽस्तोमं स्तोत्रम् ऽअकर्म अकुर्म । तदेवाह ।
ऽभृगवो ऽन भृगव इव ऽरथम् ऽअतक्षाम वयं स्तोत्रं संस्कृतवन्तः । कर्मयोगादभवो भृगव उच्यन्ते ।
अथवा रथकारा भृगवः । किंच वयं ऽनित्यं शाश्वतं ऽतनयं यागादीनां कर्मणां तनितारं ऽसूनुं ऽन
औरसं पुत्रमिव स्तोमं ऽदधानाः धारयन्तः ऽमर्ये मनुष्ये ऽन्यमृक्षाम् । युवयोः स्तुतिं नितरां
संस्कृतवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । ऽयोषणां ऽन । यथा जायां तद्वदित्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

‘रथं यान्तम्’ इति चतुर्दशर्चमेकादशं सूक्तं काक्षीवत्या घोषाया आर्षं जागतमाश्विनम् ।
‘रथं यान्तम्’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

रथं यान्तं कुह को ह वां नरा प्रति द्युमन्तं सुविताय भूषति ।

प्रातर्यावाणं विश्वं विशेविशे वस्तोर्वस्तोर्वहमानं धिया शर्मि ॥ १ ॥

रथम् । यान्तम् । कुह । कः । ह । वाम् । नरा । प्रति । द्युमन्तम् । सुविताय । भूषति ।

प्रातः । ऽयावानम् । विश्वम् । विशेविशे । वस्तोः । ऽवस्तोः । वहमानम् । धिया । शर्मि ॥ १ ॥

हे वनरा कर्मणां नेतारावश्विनौ ववां युवयोः संबन्धिनं वधुमन्तं दीप्तिमन्तं वप्रातर्यावाणं यज्ञं प्रति^१ प्रातःकाले गन्तारं वविभ्वं विभुं व्यापिनं वविशोविशो सर्वेषु मनुष्येषु ववस्तोर्वस्तोः अन्वहं वहमानं धनं प्रापयन्तं वयान्तं गच्छन्तं वरथं वकुह कस्मिन् देशे वको वह कः खलु यजमानः वशमि यज्ञरूपे कर्मणि वधिया स्तुतिरूपेण कर्मणा वसुविताय अभ्युदयार्थं वप्रति वभूषति^२ अलंकरोति । कस्मिन् देशे यज्ञे कोऽन्यो यजमानो युवां स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूजितवान् येनास्मद्यज्ञं प्रति विलम्बेनागतवन्तौ स्थ इत्यभिप्रायः ॥

कुहं स्विदोषा कुहं वस्तोरश्विना कुहाभिपित्वं करतः कुहोपतुः ।

को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषा कृणुते सधस्थ आ ॥ २ ॥

कुहं । स्वि॒त् । दो॒षा । कुहं । वस्तोः । अ॒श्विना । कुहं । अ॒भिऽपि॒त्वम् । कर॒तः । कुहं । ऊ॒पतुः ।
कः । वाम् । श॒यु॒त्रा । वि॒धवा॑ऽइव । दे॒वरम् । मर्य॑म् । न । योषा । कृ॒णु॒ते । स॒धऽस्थे । आ ॥ २ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वकुह वस्वित् क चित् वदोषा रात्रौ भवथ इति शेषः । वकुह ववस्तोः क वा दिवा भवथः । वकुह क वा वअभिपित्वम् अभिप्राप्तिं वकरतः कुरुथः । वकुह क वा वऊपथुः वसथः । किंच ववां युवां वकः यजमानः वसधस्थे सहस्थाने वेद्यालये वआ वकृणुते आकुरुते^३ । परिचरणार्थमात्माभिमुखीकरोति । तत्र दृष्टान्तौ दर्शयति । वशयुत्रा शयने वविधवेव यथा मृतभर्तृका नारी वदेवरं भर्तृभ्रातरमभिमुखीकरोति । वमर्यं वन यथा च सर्वं मनुष्यं वयोषा सर्वा नारी संभोगकालेऽभिमुखीकरोति तद्वदित्यर्थः । तथा च यास्कः—‘क स्विद्वात्रौ भवथः क दिवा काभिप्राप्तिं कुरुथः क वसथः को वां शयने विधवेव देवरम् । देवरः कस्माद्वितीयो वर उच्यते । विधवा विधानृका भवति विधवनाद्वा विधावनाद्देति चर्मशिरा अपि वा धव इति मनुष्यनाम तद्वियोगाद्विधवा । देवरो दीव्यतिकर्मा । मर्यो मनुष्यो मरणधर्मा । योषा यौतेराकुरुते सधस्थाने ’ (निरु. ३. १५) इति ॥

प्रातर्जरेथे जरणेव कापया वस्तोर्वस्तोर्यजता गच्छथो गृहम् ।

कस्य ध्वसा भवथः कस्य वा नरा राजपुत्रेव सवनाव गच्छथः ॥ ३ ॥

प्रा॒तः । ज॒रेथे॑ इति । ज॒र॒णाऽइव । का॒प॒या । वस्तोः॑ऽवस्तोः । य॒ज॒ता । ग॒च्छ॒थः । गृ॒हम् ।
कस्य॑ । ध्व॒सा । भव॑थः । कस्य॑ । वा । न॒रा ।
रा॒ज॒पु॒त्राऽइव । स॒व॒ना । अव॑ । ग॒च्छ॒थः ॥ ३ ॥

हे वनरा नेतारावश्विनौ युवां वप्रातः प्रातःकाले वजरेथे स्तोत्रभिः स्तूयेथे । तत्र दृष्टान्तः । वजरणेव । यथा जरणौ ऐश्वर्येण वृद्धौ राजानौ वकापया । प्रातःप्रबोधकस्य बन्दिनो वाणी कापा । तथा स्तूयेते । तद्वदित्यर्थः । किंच ववस्तोर्वस्तोः अन्वहं वयजता यष्टव्यौ युवां वगृहं यजमानस्य मन्दिरं वगच्छथः प्राप्तुथः । तौ युवां वकस्य यजमानसंबन्धिनो दोषस्य वध्वसा ध्वसकौ विनाशयितारौ भवथः । वकस्य यजमानस्य वसवना सवनानि वराजपुत्रेव राजकुमाराविव^४ युवाम् अव गच्छथः प्राप्तुथः ॥

१. त-मु-प्रति विलम्बेनग । २. त-भ२-भूषति । ३. त-‘आकुरुते’ नास्ति । ४. त-राजकुमारीव ।

युवां मृगेव वारणा मृगण्यवो दोषा वस्तोर्हविषा नि ह्वयामहे ।

युवं होत्रामृतुथा जुह्वते नरेषु जनाय वहथः शुभस्पती ॥ ४ ॥

युवाम् । मृगाऽईव । वारणा । मृगण्यवः । दोषा । वस्तोः । हविषा । नि । ह्वयामहे ।

युवम् । होत्राम् । ऋतुऽथा । जुह्वते । नरा । इषम् । जनाय । वहथः । शुभः । पती इति ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ वयुवां वारणा वारणौ मृगेव यथा शार्दूलौ मृगण्यवः मृगण्यवः तद्वद्वयं दोषा रात्रौ वस्तोः अहनि च हविषा नि ह्वयामहे नियमेन ह्वयामः । किंच हे नरा नेतारावश्विनौ वयुवं युवाम् ऋतुथा काले काले होत्राम् आहुतिं जुह्वते जुह्वति । यजमाना इति शेषः । किंच युवां शुभः शुभस्य वृष्टयुदकस्य पती स्वामिनौ सन्तौ जनाय जनार्थम् इषम् अन्नं वहथः प्रापयथः ॥

युवां ह घोषा पर्यश्विना यती राज्ञ ऊचे दुहिता पृच्छे वां नरा ।

भूतं मे अहं उत भूतमक्तवेऽश्ववते रथिने शक्तमर्वते ॥ ५ ॥

युवाम् । ह । घोषा । परि । अश्विना । यती । राज्ञः । ऊचे । दुहिता । पृच्छे । वाम् । नरा ।

भूतम् । मे । अहं । उत । भूतम् । अक्तवे । अश्ववते । रथिने । शक्तम् । अर्वते ॥ ५ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ वयुवां खलु वपरि परितो यती गच्छन्ती राज्ञः दीप्तस्य कक्षीवतः दुहिता पुत्री घोषा घोषाख्या अहम् ऊचे संनिहितेभ्यो वृद्धेभ्य उक्तवत्यस्मि । किंच वाम् युवां पृच्छे वृद्धान् संनिहितान् कीदृशावश्विनाविति पृच्छामि । तथा सति वमे मम अहं दिवसाय दिवसनिर्वर्त्यकर्मणे भूतं भवतम् । उत अपि च अक्तवे रात्रौ रात्रिनिर्वर्त्यकर्मणे भूतं भवतम् । तथा अश्ववते अश्वयुक्ताय रथिने रथवते च अर्वते आतृव्याय शक्तं निरसने शक्तौ भवतम् ॥ १८ ॥

युवं कवी घृः पर्यश्विना रथं विशो न कुत्सो जरितुर्नशायथः ।

युवोर्ह मक्षा पर्यश्विना मध्वासा भरत निष्कृतं न योषणा ॥ ६ ॥

युवम् । कवी इति । स्थः । परि । अश्विना । रथम् । विशः । न । कुत्सः । जरितुः । नशायथः ।

युवोः । ह । मक्षा । परि । अश्विना । मधु । आसा । भरत । निःस्कृतम् । न । योषणा ॥ ६ ॥

हे अश्विना अश्विनौ कवी मेधाविनौ वयुवं युवां रथं वपरि घृः परितो भवथः । अथ जरितुः स्तोतुर्यज्ञं प्रति गमनाय नशायथः रथं प्राप्नुथः । तत्र दृष्टान्तः । कुत्सः वन । यथा कुत्सश्चेन्द्रश्च सरथमधितिष्ठतः । तथा च मन्त्रान्तरं—'यासि कुत्सेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य हयोरीशानः' (ऋ. सं. ४. १६. ११) इति । किंच हे अश्विना अश्विनौ युवोर्ह युवयोः खलु स्वभूतं मधु मक्षा मक्षिका आसा आस्येन वपरि भरत बिभर्ति । तत्र दृष्टान्तः । निष्कृतं वन यथा निष्कृतं संस्कृतं मधु योषणा नारी तद्वदित्यर्थः । तथा च मन्त्रान्तरम्—'उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपन्मदे सोमस्यौशिजो हुवन्यति' (ऋ. सं. १. ११९. ९) इति ॥

युवं ह भुज्युं युवमश्विना वशं युवं शिञ्जारमुशनामुपारथुः ।

युवो ररावा परि सुख्यमासते युवोरहमवसा सुम्नमा चके ॥ ७ ॥

युवम् । ह । भुज्युम् । युवम् । अश्विना । वशम् । युवम् । शिञ्जारम् । उशनाम् । उप । आरथुः ॥
युवोः । ररावा । पारि । सख्यम् । आसते । युवोः । अहम् । अवसा । सुन्नम् । आ । चके ॥ ७ ॥

हे Vअश्विना अश्विनौ Vयुवं Vह युवां खलु Vभुज्युं समुद्रमध्ये विपन्ननावं तृप्रपुत्रं भुज्युम्
Vउपारथुः उत्तारयितुमुपगतवन्तौ भवथः । किंच Vयुवं युवां Vवशं हस्तिबलेन शत्रुभिः पराजीयमानं
वशनामधेयं राजानं रक्षणाय उपारथुः । किंच Vयुवं युवां Vशिञ्जारम् अत्रिमशिकृयादुत्तारयितुम्
Vउशनां कमनीयां स्तुतिं च श्रोतुमुपारथुः । तथा च मन्त्रान्तरम्—‘अत्रि शिञ्जारमश्विना’
(ऋ. सं. ८. ५. २५) इति । किंच Vयुवोः युवयोः Vसख्यं मित्रत्वं Vररावा हविषां प्रदाता यजमानः
Vपरि Vआसते पर्यास्ते । वचनव्यत्ययः । किंच Vयुवोः युवयोः Vअवसा रक्षणेन Vअहं घोषा
Vसुन्नं सुखम् Vआ Vचके कामये ॥

युवं ह कृशं युवमश्विना शयुं युवं विधन्तं विधवांशुरुष्यथः ।

युवं सनिभ्यः स्तनयन्तमश्विनाप व्रजमूर्णुथः सप्तास्यम् ॥ ८ ॥

युवम् । ह । कृशम् । युवम् । अश्विना । शयुम् । युवम् । विधन्तम् । विधवांशुः । उरुष्यथः ।
युवम् । सनिभ्यः । स्तनयन्तम् । अश्विना । अप । व्रजम् । ऊर्णुथः । सप्तास्यम् ॥ ८ ॥

हे Vअश्विना अश्विनौ Vयुवं Vह युवां खलु Vकृशं दुर्बलं कृशनामधेयं वा Vउरुष्यथः रक्षथः ।
किंच Vयुवं युवां Vशयुं शयुनामानमृषिमुष्यथः । किंच Vयुवं युवां Vविधन्तं परिचरन्तं मनुष्यं
Vविधवां च अपतिकां वधिमतीं योद्धीं स्त्रियं च उरुष्यथः । किंच हे Vअश्विना अश्विनौ Vयुवं युवां
Vस्तनयन्तं शब्दं कुर्वन्तं Vसप्तास्यं सर्पणशीलद्वारं Vव्रजं मेघम् । ‘व्रजश्वरः’ इति मेघनामसु पाठात् ।
Vसनिभ्यः हविषां दातृभ्यः Vअप Vऊर्णुथः विवृतद्वारं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः ॥

जनिष्ट योषा पतयत्कनीनको वि चारुहन्वीरुधो दंसना अनु ।

आस्मै रीयन्ते निवनेव सिन्धवोऽस्मा अह्ने भवति तत्पतित्वनम् ॥ ९ ॥

जनिष्ट । योषा । पतयत् । कनीनकः । वि । च । अरुहन् । वीरुधः । दंसनाः । अनु ।
आ । अस्मै । रीयन्ते । निवनाऽईव । सिन्धवः । अस्मै । अह्ने । भवति । तत् । पतिऽत्वनम् ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ युवयोः प्रसादादियं घोषा Vयोषा स्त्रीगुणोपेता सुभगा Vजनिष्ट जाता । अस्याः
समीपं Vकनीनकः कन्याकासः पतिः Vपतयत् पततु । अस्मै कनीनकाय युवयोः Vदंसनाः Vअनु
वृष्टिलक्षणानि कर्माणि लक्ष्मीकृत्य Vवीरुधः ओषधयः Vवि Vचारुहन् विरोहन्तु प्रादुर्भवन्तु । Vअस्मै
कनीनकाय Vनिवनेव प्रवणेनेव Vसिन्धवः उदकानि Vआ Vरीयन्ते । ता वीरुधोऽभिगच्छन्तु । किंच
Vअह्ने केनाप्यहन्तव्याय Vअस्मै कनीनकाय Vतत् संभोगसमर्थं Vपतित्वनं यौवनं Vभवति भवतु ॥

जीवं रुदन्ति वि मयन्ते अध्वरे दीर्घामनु प्रसितिं दीधियुर्नरः ।

वामं पितृभ्यो य इदं समेरिरे मयः पतिभ्यो जनयः परिष्वजै ॥ १० ॥

जीवम् । रुदन्ति । वि । मयन्ते । अध्वरे । दीर्घाम् । अनु । प्रसितिम् । दीधियुः । नरः ।
वामम् । पितृभ्यः । ये । इदम् । समऽपरिरे । मयः । पतिभ्यः । जनयः । परिऽस्वजै ॥ १० ॥

हे अश्विनौ युवयोरनुग्रहात् वये वनरः पतयो जायानां वजीवं जीवनमुद्दिश्य वरुदन्ति । शोक्ने-
नापि जायानां जीवनमेवाशासत इत्यर्थः । ता जायाः वअध्वरे यज्ञे वि वमयन्ते निवेशयन्ति च
किंच तासु वदीर्घा महतीं वप्रसितिं भुजयोः प्रबन्धनम् वअनु वदीर्घयुः अनुदधति । वइदं ववामं
वननीयमपत्यं वपितृभ्यः वसमीरिरे संप्रेषयन्ति च^१ । तेभ्यः वपतिभ्यः वजनयः जायाः वपरिष्वजे
परिष्वङ्गार्थं वमयः सुखं कुर्वन्तीति शेषः ॥ १९ ॥

न तस्य विद्म तदु पु प्र वोचत युवां ह यद्युवत्याः क्षेति योनिषु ।

प्रियोस्त्रियस्य वृषभस्य रेतिनो गृहं गमेमाश्विना तदुश्मसि ॥ ११ ॥

न । तस्य । विद्म । तत् । ऊँ इति । सु । प्र । वोचत । युवां । ह । यत् । युवत्याः । क्षेति । योनिषु ।

प्रियऽस्त्रियस्य । वृषभस्य । रेतिनः । गृहम् । गमेम । अश्विना । तत् । उश्मसि ॥ ११ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वतस्य वतत् सुखं वयं वन वविद्म न जानीमः । तत्सुखं यूयं^२ वसु^३
सुष्ठु वप्र वोचत । बहुवचनं पूजार्थम् । वयुवा वह तरुणः खलु मत्पतिः वयुवत्याः यौवनान्विताया
मम वयोनिषु गृहेषु वयत् वक्षेति निवसतीति । किंच वप्रियोस्त्रियस्य प्रिययुवतेः ववृषभस्य सेक्तुः
वरेतिनः रेतस्त्रिनो मत्पतेः वगृहं वगमेम गच्छेम । वयं वतत् गृहम् वउश्मसि कामयामहे ॥

आ वामगन्तुसुमतिर्वाजिनीवसू न्यश्विना हत्सु कामा अयंसत ।

अभूतं गोपा मिथुना शुभस्पती प्रिया अर्यम्णो दुर्या अशीमहि ॥ १२ ॥

आ । वाम् । अगन् । सुऽमतिः । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।

नि । अश्विना । हत्सु । कामाः । अयंसत ।

अभूतम् । गोपा । मिथुना । शुभः । पती इति । प्रियाः । अर्यम्णः । दुर्यान् । अशीमहि ॥ १२ ॥

हे ववाजिनीवसू अन्नधनौ वशुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ हे वअश्विना अश्विनौ वमिथुना
मिथुनौ परस्परं सहितौ ववां युवां वसुमतिः वआ वअगन् आगच्छतु । वहत्सु अस्मदीयेषु हृदयेषु
वकामाः अभिलाषाः वनि वअयंसत नियम्यन्ताम् । किंच युवां वगोपा मम गोपायितारौ वअभूतं
भवतम् । अपि च वप्रियाः सत्यो वयम् वअर्यम्णः पत्युः वदुर्यान् गृहान् वअशीमहि प्राप्नुयाम^४ ॥

ता मन्दसाना मनुषो दुरोण आ धत्तं रयिं सहवीरं वचस्यवे ।

कृतं तीर्थं सुप्रपाणं शुभस्पती स्थाणुं पथेष्ठामप दुर्मतिं हतम् ॥ १३ ॥

ता । मन्दसाना । मनुषः । दुरोणे । आ । धत्तम् । रयिम् । सहवीरम् । वचस्यवे ।

कृतम् । तीर्थम् । सुऽप्रपाणम् । शुभः । पती इति ।

स्थाणुम् । पथेऽस्थाम् । अप । दुऽमतिम् । हतम् ॥ १३ ॥

हे अश्विनौ वमन्दसाना मन्दसानौ वता तौ युवां वमनुषः मनुष्यस्य मत्पतेः वदुरोणे गृहे
ववचस्यवे युष्मत्स्तुतिकामायै मह्यं वसहवीरं पुत्रादिसहितं वरयिं धनम् वआ वधत्तं स्थापयतम् ।

१. त-भ-सु- 'च' नास्ति । २. ग-युवां । ३. त-भ- 'सु' नास्ति । ४. त-भ-प्राप्नुयामः ।

किंच हे अश्विनौ शुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ युवां पतिगृहं गच्छन्त्या मम पतीर्थे पानाय सुप्रपाणं
वृत्तं कुरुतम् । किंच युवां पथेष्टां मार्गस्थं स्वाणुं वृक्षं वृद्धमिति दुर्बुद्धिं परिपन्थिनं च अप
वहतम् अपगमयतम् ॥

कं स्विद्य कतमास्वश्विना विश्व दत्ता मादयेते शुभस्पती ।

क ई नि येमे कतमस्य जग्मतुर्विप्रस्य वा यजमानस्य वा गृहम् ॥ १४ ॥

क । स्वि । अ । क । त । मा । सु । श्वि । ना । वि । श्व । द । त्ता । मा । द । ये । ते । इति । शुभः । पती । इति ।
कः । ईम् । नि । ये । मे । क । त । म । स्य । ज । ग्म । तुः । वि । प्र । स्य । वा । य । ज । मान । स्य । वा । गृ । हम् ॥ १४ ॥

हे अश्विना अश्विनौ वृक्षा दर्शनीयौ शुभस्पती उदकस्य पती स्वामिनौ भवन्तौ एक
स्वित् क स्थितौ^१ जनपदे अद्य अस्मिन्नहनि कतमासु कासु विश्व प्रजासु मादयेते आत्मानं
तर्पयतः । किंच एकः यजमानः ईम् एतौ नि येमे नियच्छति । किंच भवन्तौ कतमस्य विप्रस्य
मेधाविनः स्तोतुः^२ यजमानस्य गृहं वा^३ जग्मतुः गतवन्तौ ॥ २० ॥

‘समानम्’ इति तृचं द्वादशं सूक्तं घोषायाः पुत्रस्य सुहस्यस्यापि जागतमाश्विनम् । अनुक्रान्तं
च—‘समानं तृचं सुहस्यो घोषेयः’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

समानमु त्वं पुरुहूतमुक्थ्यं^१ रथं त्रिचक्रं सर्वना गनिगमतम् ।

परिजमानं विद्वथ्यं सुवृक्तिभिर्व्यं व्युष्टा उपसो हवामहे ॥ १ ॥

समानम् । ऊँ । इति । त्वम् । पुरु । हू । तम् । उक् । थ्यम् । रथम् । त्रि । ऽ । च । क्रम् । सर्वना । गनिगमतम् ।
परि । ज । मानम् । वि । द् । व्थ्यम् । सु । वृ । क्ति । भिः । व्यम् । वि । ऽ । उ । ष्ठा । उपसः । ह । वा । म । हे ॥ १ ॥

हे अश्विनौ युवयोः समानसु साधारणमेव स्थं तं पुरुहूतं बहुभिराहूतम् उक्थ्यं प्रशस्थं
त्रिचक्रं सवना सवनानि यज्ञान् गनिगमतं प्रतिगच्छन्तं परिजमानं परितो गन्तारं विद्वथ्यं
यज्ञहितं रथम् उपसः व्युष्टौ सुवृक्तिभिः सुष्ठु दोषवर्जिताभिः स्तुतिभिः वयं हवामहे
आह्वयामः ॥

प्रातर्युजं नासत्याधि तिष्ठथः प्रातर्यावाणं मधुवाहनं रथम् ।

विशो येन गच्छथो यज्वरीनरा कीरेश्चिद्यज्ञं होतृमन्तमश्विना ॥ २ ॥

प्रातः । ऽ । यु । जम् । ना । स । त्या । अधि । ति । ष्ठ । थः । प्रातः । ऽ । या । वा । णम् । मधु । वा । ह । नम् । रथम् ।
विशः । येन । ग । च्छ । थः । यज्वरीः । नरा । कीरेः । चित् । यज्ञम् । होतृ । ऽ । मन्तम् । अश्विना ॥ २ ॥

हे नासत्या नासत्यभूतौ^१ सत्यस्य प्रणेतारौ वा नरा नेतारावश्विनौ युवां प्रातर्युजं प्रातः-
कालेऽथैर्युज्यमानं प्रातर्यावाणं प्रातर्गन्तारं मधुवाहनं मधुनोऽमृतस्य वाहकं तं रथम् अधि
तिष्ठथः^२ । आरोहतमित्यर्थः । यज्वरीः यजनशीलाः विशः प्रजाः येन रथेन गच्छथः । येन
च कीरेश्चित् स्तोतुरपि होतृमन्तम् ऋषियुक्तं यज्ञं गच्छथः ॥

१. ग-त३-स्थित्वा; भ१.४.७-स्थिता । २. भ-मु-स्तोतुर्वा यजमानस्य वा गृहं । ३. ग-त३-भ६-
सत्यभूतौ । ४. ग-त३-भ-तिष्ठथः अधिकृष्टं ।

अध्वर्युं वा मधुपाणिं सुहस्त्यमग्निधे वा धृतदक्षं दमूनसम् ।

विप्रस्य वा यत्सर्वनानि गच्छथोऽत आ यातं मधुपेयमश्विना ॥ ३ ॥

अध्वर्युम् । वा । मधुपाणिम् । सुहस्त्यम् । अग्निधम् । वा । धृतदक्षम् । दमूनसम् ।
विप्रस्य । वा । यत् । सर्वनानि । गच्छथः । अतः । आ । यातम् । मधुपेयम् । अश्विना ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां ऽमधुपाणिं सोमपाणिम् ऽअध्वर्युं वा ऽसुहस्त्यं सुहस्त्यनामानमृषिं मां
ऽधृतदक्षं धृतबलं ऽदमूनसं दानमनसम् ऽअग्निधं वा ऽऋषिष्विशेषं समायातम्^१ । तदेव दर्शयति ।
ऽयत् यद्यपि ऽविप्रस्य अन्यस्य मेधाविनः ऽसर्वनानि यज्ञान् ऽगच्छथः तथापि ऽअतः तेभ्यो यज्ञेभ्यः
ऽमधुपेयम् अस्माकं सोमात्मकं पेयम् ऽआ ऽयातम् अन्वागच्छतम् ॥ ॥ २१ ॥

‘अस्तेव’ इत्येकादशर्चं त्रयोदशं सूक्तमाङ्गिरसस्य कृष्णाख्यस्यापि त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं
च—‘अस्तेवैकादश कृष्णः’ इति । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु स्तोमवृद्धाविदं सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिन आवा-
पार्थम् । सूत्रितं च—‘यज्ञे दिव इति सूक्ते अस्तेव सु प्रतरम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन्भूषन्निव प्र भरं स्तोममस्मै ।

वाचा विप्रास्तरतु वाचमर्यो नि रामय जरितुः सोम इन्द्रम् ॥ १ ॥

अस्ताऽइव । सु । प्रऽतरम् । लायम् । अस्यन् । भूषन्ऽइव । प्र । भर । स्तोमम् । अस्मै ।
वाचा । विप्राः । तरतु । वाचम् । अर्यः । नि । रमय । जरितरिति । सोमे । इन्द्रम् ॥ १ ॥

ऽप्रतरं प्रवृद्धतरं ऽलायं संश्लेषणं हृदयवेधिनं शरं ऽसु सुष्ठु ऽअस्यन् क्षिपन् ऽअस्तेव यथा
क्षेप्ता धानुष्कः ऽभूषन्निव यथा च अलंकारमलंकुर्वन् अलंकर्ता तद्वत् ऽस्तोममस्मै इन्द्राय ऽप्र ऽभर
प्रापय । हे अन्तरात्मन् त्वमिति शेषः । किंच हे ऽविप्राः मेधाविनः यूयं ऽवाचा स्तुत्या ऽअर्यः अरः
शत्रोः ऽवाचं ऽतरत नितरां^२ तरत^३ । निराकुरुतेत्यर्थः^३ । हे ऽजरितः स्तोतः त्वं ऽसोमे सोमयागे
ऽइन्द्रं ऽनि ऽरमय क्रीडय ॥

दोहेन गामुप शिक्षा सखायं प्र बोधय जरितर्जारमिन्द्रम् ।

कोशं न पूर्णं वसुना न्यृष्टमा च्यावय मघदेयाय शूरम् ॥ २ ॥

दोहेन । गाम् । उप । शिक्ष । सखायम् । प्र । बोधय । जरितः । जारम् । इन्द्रम् ।

कोशम् । न । पूर्णम् । वसुना । निऽकृष्टम् । आ । च्यावय । मघऽदेयाय । शूरम् ॥ २ ॥

हे ऽजरितः त्वं ऽदोहेन कामानां दोहनार्थं ऽगां गौरूपं ऽसखायं प्रियम् ऽइन्द्रम् ऽउप ऽशिक्ष
वशं नय । किंच ऽजारं भूतानां जरयितारमिन्द्रं ऽप्र ऽबोधय स्तुतिभिः प्रबुद्धं कुरु । किंच ऽपूर्णम्
उदकेन पूरितं ऽकोशं ऽन पात्रमिव^४ ऽवसुना हिरण्यादिना धनेन ऽन्यृष्टं नीचैर्गतं ऽशूरं वीरमिन्द्रं
ऽमघदेयाय धनदानाय ऽआ ऽच्यावय । अभिमुखं कुर्वित्यर्थः ॥

१. ग-मामागतं; त-मामायातं । २. ग-त-म-‘नितरां तरत’ नास्ति । ३. त१.२.६.७-नितरां
कुरुतेत्यर्थः । ४. ग-पात्रमिव वीतिविभिः; त-भ२-पात्रमिव वाचिभिः; त३-भ१.४.६.७-पात्रमिव
वीचिभिः; भ५-पात्रमिव वीधिभिः; सु-पात्रमिव वारिभिः ।

किमङ्ग त्वा मघवन्भोजमाहुः शिशिहि मा शिशयं त्वा शृणोमि ।

अम्रस्वती मम धीरस्तु शक्र वसुविदं भर्गमिन्द्रा भरा नः ॥ ३ ॥

किम् । अङ्ग । त्वा । मघऽवन् । भोजम् । आहुः । शिशिहि । मा । शिशयम् । त्वा । शृणोमि ।
अम्रस्वती । मम । धीः । अस्तु । शक्र । वसुऽविदम् । भर्गम् । इन्द्र । आ । भर । नः ॥ ३ ॥

अङ्गेति सामान्याह्वानम् । वङ्ग हे वमघवन् धनवन् वशक्र इन्द्र वत्वा त्वां वकिं^१ किमर्थं
वभोजं स्तोतृणां भोजकमभीष्टम् वआहुः सर्वे विद्वांसः । यदि न ददासीत्यध्याहारः । तस्माद्ददास्येव
स्तोतृभ्यो धनानीत्यर्थः । तथा सति वमा^२ स्तोतारं वशिशिहि धनदानेन तीक्ष्णीकुरु । वत्वा त्वां
वशिशयं स्तोतृणां संस्कर्तारं वशृणोमि । किंच वमम वधीः बुद्धिः वअम्रस्वती कर्मवती वअस्तु भवतु ।
किंच वनः अस्माकं ववसुविदं धनस्य लम्भकं वभर्गं भाग्यम् वआ वभर आहर ॥

त्वां जना ममसत्येष्विन्द्र संतस्थाना वि ह्वयन्ते समीके ।

अत्रा युजं कृणुते यो हविष्मान्नासुन्वता सख्यं वष्टि शूरः ॥ ४ ॥

त्वाम् । जनाः । ममऽसत्येषु । इन्द्र । समऽतस्थानाः । वि । ह्वयन्ते । समऽईके ।

अत्र । युजम् । कृणुते । यः । हविष्मान् । न । असुन्वता । सख्यम् । वष्टि । शूरः ॥ ४ ॥

हे वइन्द्र वत्वां वजनाः वममसत्येषु संग्रामेषु ववि वह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति साहाय्यार्थम् ।
एतदेव दर्शयति । वसमीके युद्धे वसंतस्थानाः सह तिष्ठन्तो जना वि ह्वयन्त इति । वअत्र अस्मिन्ना-
ह्वाने सः वशूरः वीर इन्द्रः तं^३ वयुजं सखायं वकृणुते कुरुते वयो^४ वहविष्मान् भवति । वअसुन्वता
सोमाभिषवमकुर्वता पुरुषेण सह वसख्यं सखित्वं वन ववष्टि न कामयते ॥

धनं न स्पन्द्रं बहुलं यो अस्मै तीव्रान्तसोमो आसुनोति प्रयस्वान् ।

तस्मै शत्रून्सुतुकान्प्रातरहो नि स्वर्ष्टान्युवति हन्ति वृत्रम् ॥ ५ ॥

धनम् । न । स्पन्द्रम् । बहुलम् । यः । अस्मै । तीव्रान् । सोमान् । आऽसुनोति । प्रयस्वान् ।

तस्मै । शत्रून् । सुऽतुकान् । प्रातः । अहः । नि । सुऽअर्ष्टान् । युवति । हन्ति । वृत्रम् ॥ ५ ॥

वप्रयस्वान् हविष्मान् वयः यजमानः वस्पन्द्रं स्पन्दनशीलं गवाश्वादिकं वबहुलं प्रभूतं वधनं
वन यथा धनं दरिद्राय पात्रभूताय दातुं संस्करोति तद्वत् वअस्मै इन्द्राय वतीव्रान् तीव्ररसान्
वसोमान् वआसुनोति अभिषुणोति । अभिषवाख्येन संस्कारेण संस्करोतीत्यर्थः । वतस्मै यजमानाय
वप्रातरहोः पूर्वाह्ने वसुतुकान् सुप्रेरणान् शोभनपुत्रसहितान्^५ वा^६ वस्वर्ष्टान् शोभनायुधान्^६ वशत्रून्
वनि वयुवति स इन्द्रः पृथक्करोति । किंच ववृत्रं तदीयमुपद्रवं वहन्ति हिनस्ति ॥ २२ ॥

१. त-भ६-‘ कि ’ नास्ति । २. ग-भ७-मां; भ६-मा मां । ३. त-भ१.२.४.७-त्वं; भ६-
‘ त ’ नास्ति । ४. त-‘ यो ’ नास्ति । ५. ग-शोभनपुत्रान्; त-शोभनसहिताः पुत्रान् वा; त३-
शोभनसहितपुत्रान् वा; भ१.४-शोभनरहितपुत्रान् वा; भ२-शोभनसहिता पुत्रान् वा; भ६-शोभन-
सहितान् पुत्रान् वा; सु-शोभनपुत्रान् वा । ६. त-भ२-ज्ञानायुधान्; त३-भ१.४-शोभायुधान् ।

यस्मिन्वयं दधिमा शंसमिन्द्रे यः शिश्राय मघवा काममस्मे ।

आराचित्सन्भयतामस्य शत्रुर्न्यस्मै धुम्ना जन्या नमन्ताम् ॥ ६ ॥

यस्मिन् । वयम् । दधिम् । शंसम् । इन्द्रे । यः । शिश्राय । मघवा । कामम् । अस्मे इति ।
आरात् । चित् । सन् । भयताम् । अस्य । शत्रुः । नि । अस्मै । धुम्ना । जन्या । नमन्ताम् ॥ ६ ॥

यस्मिन् वृन्द्रे वयं धौधेयाः सुहृत्स्थाः वशंसं स्तुतिं वदधिम विदधमः^१ । यः च मघवा
धनवानिन्द्रः वस्मे अस्मासु कामम् अभिलाषं शिश्राय श्राययति । अस्य इन्द्रस्य शत्रुः
वआरात् दूर एव सन् वचित् सन्नपि भयतां विभेत् । किंच वस्मे इन्द्राय वन्या जन्यानि
शत्रुजनपदभवानि वधुम्ना धुम्नान्यन्नानि नि नमन्तां प्रह्वीभवन्तु । भोजनीयानि भवन्वित्यर्थः ॥

आराच्छत्रुमप बाधस्व दूरमुग्रो यः शम्बः पुरुहूत तेन ।

अस्मे धेहि यवमद्रोमदिन्द्र कृधी धियं जरित्रे वाजरत्नाम् ॥ ७ ॥

आरात् । शत्रुम् । अप । बाधस्व । दूरम् । उग्रः । यः । शम्बः । पुरुहूत । तेन ।
अस्मे इति । धेहि । यवमत् । गोमत् । इन्द्र । कृधी । धियम् । जरित्रे । वाजरत्नाम् ॥ ७ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र तव यः उग्रः उदूणः शम्बः वज्रः । तथा च यास्कः—
'शम्ब इति वज्रनाम शमयतेवां शातयतेवां' (निरु. ५. २४) इति । तेन वज्रेण शत्रुम्
अस्मदरिम् वआरात् अस्मत्समीपात् दूरम् अप बाधस्व त्वमपगमय । किंच अस्मे^२ अस्मासु
यवमत् यवयुक्तं गोमत् गोयुक्तं च धनं धेहि निधेहि । किंच जरित्रे स्तोत्रे मह्यं वाजरत्नां
रमणीयास्त्रं धियं कर्म कृधी कुरु ॥

प्र यमन्तवृषसवासो अगमन् तीव्राः सोमा बहुलान्तास इन्द्रम् ।

नाह दामानं मघवा नि यंसभि सुन्वते वहति भूरि वामम् ॥ ८ ॥

प्र । यम् । अन्तः । वृषसवासः । अगमन् । तीव्राः । सोमाः । बहुलऽअन्तासः । इन्द्रम् ।
न । अह । दामानम् । मघवा । नि । यंसत् । नि । सुन्वते । वहति । भूरि । वामम् ॥ ८ ॥

अन्तः जठरे यम् इन्द्रं वृषसवासः वृषसवा अग्नौ सोमस्य वर्षितृभिरध्वर्युभिरभिषुताः
तीव्राः तीघ्ररसाः बहुलान्तासः बहुलमन्नादिकमन्ते येभ्यस्ते बहुलान्ताः सोमाः प्र अगमन्
प्रगच्छन्ति स मघवा धनवानिन्द्रः वदामानं दातारं यजमानं नाह नैव नि यंसत् नियच्छति ।
किंतु सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय भूरि अधिकं वामं वननीयं धनं नि वहति नितरां
प्रापयति ॥

उत ग्रहामतिदीव्या जयाति कृतं यच्छुग्नी विचिनोति काले ।

यो देवकायो न धना रुणद्धि समित्तं राया सृजति स्वधावान् ॥ ९ ॥

उत । ग्रहाम् । अतिदीव्यं । जयाति । कृतम् । यत् । शुग्नी । विचिनोति । काले ।
यः । देवऽकामः । न । धना । रुणद्धि । सम । इत् । तम् । राया । सृजति । स्वधावान् ॥ ९ ॥

उत अपि चेन्द्रः प्रहां प्रहन्तारम् अतिदीव्य । अतिरभिपूजितार्थं वर्तते । दीव्यतिर्गत्यर्थे । अभिपूजितं गमयित्वा जयति । किंच यत् यथा । अत्र प्रकारवचनप्रत्ययस्थ लोपो द्रष्टव्यः । वध्वनी कितवः कृतं कृतसमर्थं प्रतिकितवं कितवानां मध्ये विचिनोति परीक्ष्य गृह्णाति तद्वदिन्द्रः काले युद्धकाले बलवन्तं शत्रुं परीक्ष्य वधार्थं गृह्णातीत्यर्थः । किंच यः मनुष्यः देवकामः देवान् यष्टुं स्तोतुं वा अभिलाषवान् भवति तत्स्थार्थाय धना धनानि न वरुणं नावृणोति । नाच्छादयतीत्यर्थः । किंतु स्वधावान् बलवानिन्द्रः तं देवकामं राया धनेन स संयोजयत्येव ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।

वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकैन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अमतिम् । दुःस्वाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुहूतम् । विश्वाम् ।

वयम् । राजभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकैन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र तव प्रसादात् दुरेवां दुष्टागमनां दारिद्र्यादागताम् अमतिं दुर्बुद्धिं वयं घोषेयाः सुहृस्थाः गोभिः पशुभिः तरेम निस्तरेम । किंच यवेन विश्वां व्यासां वधुधं तरेम । किंच प्रथमाः मुख्यानि धनानि राजभिः धनानामीश्वरैः । लभेमहीति शेषः । यद्वा । प्रथमा वयमिति संबन्धः । किंच अस्माकेन अस्मदीयेन वृजनेन बलेन जयेम । शत्रूनिषि शेषः ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्तरस्मात् । अधरात् । अघायोः ।

इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

पश्चात् पश्चिमतो योऽघायुरागच्छति तस्मात् अघायोः पापकाच्छत्रोः नः अस्मान् बृहस्पतिः परि^१ पातु रक्षतु । उत अपि च उत्तरस्मात् उत्तरतः अधरात् अधस्ताच्च योऽघायुरागच्छति तस्मादघायोः नोऽस्मान्^१ परि^२ पातु^२ । उत अपि च इन्द्रः पुरस्तात् पूर्वतः मध्यतः च योऽघायुरागच्छति तस्मादघायोः नः अस्मान् परि पातु । किंच सखा सखिभूतेन्द्रः सखिभ्यः प्रियेभ्योऽस्मभ्यं वरिवः धनं कृणोतु करोतु ॥ ॥ २३ ॥ ॥ ३ ॥

चतुर्थेऽनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि । तत्र 'अच्छा मे' इत्येकादशार्चं प्रथमं सूक्तम् । दशम्येकादशौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्थः । पूर्ववद्विदेवते । तथा चानुकान्तम्—'अच्छा मे द्वित्रिष्टुबन्तम्' इति । उक्त्ये ब्राह्मणाच्छंसिनस्तृतीयसवन एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'अच्छा म इन्द्रं बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति याज्ये' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । षष्ठेऽहन्यप्यस्यैतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'अच्छा म इन्द्रमिति नित्यमैकाहिकम्' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

अच्छा म इन्द्रं मतयः स्वविदः सुधीचीर्विश्वा उशतीरनूपत ।

परि वृजन्ते जनयो यथा पति मयं न शुन्ध्युं मघवानमूतये ॥ १ ॥

अच्छ । मे । इन्द्रम् । मतयः । स्वऽविदः । सध्रीचीः । विश्वाः । उशतीः । अनुषत् ।
परि । स्वजन्ते । जनयः । यथा । पतिम् । मर्यम् । न । शुन्ध्युम् । मघऽवानम् । ऊतये ॥ १ ॥

आङ्गिरसस्य^१ कृष्णस्य^१ ऽमे मम ऽस्वविदः सर्वस्य लम्भयिष्यः ऽसध्रीचीः संगताः ऽविश्वाः
व्याप्ताः ऽउशतीः कामयमानाः ऽमतयः स्तुतयः ऽइन्द्रम् ऽअच्छ ऽअनुषत् अभिष्टुवन्ति । किं
ऽजनयः जायाः ऽयथा ऽपति भर्तारं ऽमर्यं ऽन यथा च मनुष्यं ऽशुन्ध्युं शुद्धं दोषरहितं ऽमघवानं
धनवन्तम् ऽऊतये रक्षणार्थं ऽपरि ऽस्वजन्ते आलिङ्गन्ति तद्वदिन्द्रं मे स्तुतयः परि ऽवजन्ते ॥

न घा त्वद्विगप वेति मे मनुस्त्वे इत्कामं पुरुहूत शिश्रय ।

राजेव दस्म नि षदोऽधि बर्हिष्यस्मिन्त्सु सोमेऽवपानमस्तु ते ॥ २ ॥

न । घ । त्वद्विक् । अप । वेति । मे । मनः । त्वे इति । इत् । कामम् । पुरुहूत । शिश्रय ।
राजाऽइव । दस्म । नि । सदः । अधि । बर्हिषि । अस्मिन् । सु । सोमे । अवऽपानम् । अस्तु । ते ॥ २ ॥

हे ऽपुरुहूत बहुभिराहुत ऽदस्म दशनीयेन्द्र ऽत्वद्विक् त्वदभिमुखं ऽमे मदीयं ऽमनः ऽन ऽघ
न खलु ऽअप ऽवेति त्वत्तोऽपगच्छति । किंच ऽत्वे ऽइत् त्वयेव ऽकामम् अभिलाषं ऽशिश्रय
स्थापयामि । किंच ऽराजेव ईश्वर इव ऽबर्हिषि ऽअधि ऽनि ऽषदः निषीद । किंच ऽते तव ऽअस्मिन्
ऽसोमे ऽअवपानमस्तु भवतु ॥

विषूवदिन्द्रो अमतेरुत क्षुधः स इद्रायो मघवा वस्व ईशते ।

तस्येदिमे प्रवणे सप्त सिन्धवो वयो वर्धन्ति वृषभस्य शुष्मिणः ॥ ३ ॥

विषूऽवृत् । इन्द्रः । अमतेः । उत । क्षुधः । सः । इत् । रायः । मघऽवा । वस्वः । ईशते ।
तस्य । इत् । इमे । प्रवणे । सप्त । सिन्धवः । वयः । वर्धन्ति । वृषभस्य । शुष्मिणः ॥ ३ ॥

ऽइन्द्रः ऽअमतेः अस्माकं दुर्बुद्धेः प्रज्ञापहारिण्याः पिपासाया वा ऽविषूवत् विश्ववर्तको
भवतु । ऽउत अपि च ऽक्षुधः बुभुक्षाया विषूवत् भवतु । किंच ऽसः ऽइत् स एव ऽमघवा धनवा-
निन्द्रः ऽवस्वः वासयितुः ऽरायः धनस्य ऽईशते ईष्टे । किंच ऽवृषभस्य वर्धितुः ऽतस्येत् इन्द्रस्यैव
ऽइमे प्रसिद्धाः ऽसप्त सप्तसंख्याकाः ऽसिन्धवः नद्यः ऽप्रवणे देशे ऽवयः अन्नं ऽवर्धन्ति वर्धयन्ति ॥

वयो न वृक्षं सुपलाशमासदन्त्सोमास इन्द्रं मन्दिनश्चमूषदः ।

प्रैषामनीकं शर्वसा दविद्युतद्विदस्व र्मनवे ज्योतिरार्यम् ॥ ४ ॥

वयः । न । वृक्षम् । सुऽपलाशम् । आ । असदन् । सोमासः । इन्द्रम् । मन्दिनः । चमूऽसदः ।
प्र । एषाम् । अनीकम् । शर्वसा । दविद्युतत् । विदत् । स्वः । मनवे । ज्योतिः । आर्यम् ॥ ४ ॥

ऽवयो ऽन यथा पक्षिणः ऽसुपलाशं शोभनपर्णं ऽवृक्षम् आसीदन्ति^२ तद्वत् ऽमन्दिनः मदकराः
ऽचमूषदः चमसपात्रेषु स्थातारः ऽसोमासः सोमाः ऽइन्द्रम् ऽआ ऽअसदन् आसीदन्ति । अधितिष्ठन्ती-
त्यर्थः । ऽएषाम् इन्द्रमधितिष्ठतां सोमानां ऽशर्वसा वेगेन युक्तम् ऽअनीकम् अन्नं ऽप्र ऽदविद्युतत्

१. ग-हे इन्द्र यस्य सुहृत्स्यस्य; त३-भ१.४.५.७-हे घोषे यस्य सुहृत्स्यस्य । २. त१.२.९.७-
आसदन् आसीदति ।

प्रद्योतते । किंचायमिन्द्रः । स्वः स्वात्मना । आर्थं प्रेर्य । ज्योतिः आदित्याख्यं तेजः । मनवे मनुष्येभ्यः । विदत् प्रयच्छतु ॥

कृतं न श्रुघ्नी वि चिनोति देवने संवर्गं यन्मघवा सूर्यं जयत् ।

न तत्ते अन्यो अनु वीर्यं शकन्न पुराणो मघवन्नोत नूतनः ॥ ५ ॥

कृतम् । न । श्रुघ्नी । वि । चिनोति । देवने । सम्सवर्गम् । यत् । मघवा । सूर्यम् । जयत् ।
न । तत् । ते । अन्यः । अनु । वीर्यम् । शकत् । न । पुराणः । मघवन् । न । उत । नूतनः ॥ ५ ॥

श्रुघ्नी परस्वानां हन्ता कितवः । देवने द्यूते कृतं । न यथा कृतं । वि । चिनोति तद्वदिन्द्रः सूर्यं मृगयते । कदेत्यत आह । यत् यद्वा । मघवा धनवानिन्द्रः । संवर्गं सम्यग्वृष्टैर्वर्जयितारं । सूर्यम् आदित्यं । जयत् तदीयरसापहरणद्वारेण जयति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे । मघवन् धनवन्निन्द्र । ते तव । तत् सूर्यजयलक्षणं । वीर्यं वीरत्वम् । अन्यः त्वत्तोऽन्यो भविष्यत्कालीनः पुमान् । अनु अनुकर्तुं । न । शकत् न शक्नोति । पुराणः पूर्वोऽपि त्वद्वीर्यमनुकर्तुं । न शकत् न शक्नोति । उत अपि च । नूतनः वर्तमानकालीनोऽपि त्वदीयं वीर्यमनुकर्तुं । न शक्नोति ॥ २४ ॥

विशंविशं मघवा पर्यशायत् जनानां धेनां अवचाकशदृषा ।

यस्याहं शक्रः सर्वनेषु रण्यति स तीव्रैः सोमैः सहते पृतन्यतः ॥ ६ ॥

विशम् । विशम् । मघवा । परि । अशायत् । जनानाम् । धेनाः । अवचाकशत् । दृषा ।
यस्य । अहं । शक्रः । सर्वनेषु । रण्यति । सः । तीव्रैः । सोमैः । सहते । पृतन्यतः ॥ ६ ॥

दृषा कामानां वर्धिता । मघवा धनवानिन्द्रः । विशंविशं सर्वान् मनुष्यान् । पर्यशायत् परिशीले । किंच । जनानां स्तोतृजनानां । धेनाः स्तुतीः । अवचाकशत् अभिपश्यति । किंच । शक्रः इन्द्रः । यस्याहं यस्यैव यजमानस्य । सर्वनेषु । रण्यति रमते । सः यजमानः । तीव्रैः तीव्रकरैः प्रदीयमानैः । सोमैः । पृतन्यतः संग्राममिच्छतः शत्रून् । सहते अभिभवति ॥

आपो न सिन्धुमभि यत्समक्षरन्त्सोमास इन्द्रं कुल्याइव हृदम् ।

वर्धन्ति विप्रा महो अस्य सार्दने यवं न वृष्टिर्दिव्येन दानुना ॥ ७ ॥

आपः । न । सिन्धुम् । अभि । यत् । सम्सक्षरन् । सोमासः । इन्द्रम् । कुल्याः । इव । हृदम् ।
वर्धन्ति । विप्राः । महः । अस्य । सार्दने । यवम् । न । वृष्टिः । दिव्येन । दानुना ॥ ७ ॥

यत् यद्वा । सोमासः सोमाः । इन्द्रम् । अभि । समक्षरन् अभिक्षरन्ति । अभिगच्छन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तौ दर्शयति । आपो । न यथा आपः । सिन्धुं समुद्रमभिसंक्षरन्ति । कुल्याइव यथा च कुल्याः । हृदम् अभिसंक्षरन्ति तद्वदित्यर्थः । तदानीम् । अस्य इन्द्रस्य । महः महत्त्वं । सार्दने यज्ञगृहे । विप्राः मेधाविनः । वर्धन्ति । तत्र दृष्टान्तमाह । यवं । न यथा यवं यवस्यं । वृष्टिः । कर्तरि कृत् । वर्धिता पर्जन्यः । दिव्येन दिवि भवेन । दानुना दानेन वर्षणेन वर्धयति । तद्वदित्यर्थः ॥

१. ग-तत्प्रकृतं; त-भ-ते तव । २. त-‘न शकत्’ नास्ति । ३. त-भ-शक्नोति कृत् । ४. त-भ-यज्ञे । ५. त-भ-वर्धयति ।

वृषा न क्रुद्धः पतयद्रजः स्वा यो अर्यपत्नीरकृणोदिमा अपः ।

स सुन्वते मघवा जीरदानवेऽविन्दज्ज्योतिर्मनवे हविष्मते ॥ ८ ॥

वृषा । न । क्रुद्धः । पतयत् । रजःऽसु । आ । यः । अर्यऽपत्नीः । अकृणोत् । इमाः । अपः ।
सः । सुन्वते । मघवा । जीरऽदानवे । अविन्दत् । ज्योतिः । मनवे । हविष्मते ॥ ८ ॥

वरजःसु लोकेषु वृषा वन यथा वृषभः वक्रुद्धः सन् प्रतिवृषभवधाय वपतयत् गच्छति तद्वत्
वयः इन्द्रः क्रुद्धः सन् मेघवधाय पतयति हत्वा च मेघम् वर्यपत्नीः सर्वस्य जगतः स्वामिन
इन्द्रस्य पालयितव्याः इमाः प्रसिद्धाः अपः वृष्ट्युदकानि आ वक्रुणोत् आकृणोति अस्मदभि-
मुखं करोति वसः मघवा^१ धनवानिन्द्रः^१ सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते जीरदानवे क्षिप्रदानाय
हविष्मते मनवे मनुष्याय । यजमानायेत्यर्थः । ज्योतिः तेजः अविन्दत् प्रायच्छत् ॥

उज्जायतां परशुज्योतिषा सह भूया ऋतस्य सुदुघा पुराणवत् ।

वि रोचतामरुषो भानुना शुचिः स्वर्णं शुक्रं शुशुचीत् सत्पतिः ॥ ९ ॥

उत् । जायताम् । परशुः । ज्योतिषा । सह । भूयाः । ऋतस्य । सुदुघा । पुराणऽवत् ।
वि । रोचताम् । अरुषः । भानुना । शुचिः । स्वः । न । शुक्रम् । शुशुचीत् । सत्पतिः ॥ ९ ॥

परशुः इन्द्रस्य वज्रः ज्योतिषा तेजसा सह उज्जायताम् । अस्मच्छत्रुवधे मेघवधे च
व्याप्रियतामित्यर्थः । किंच ऋतस्य सत्यस्य सुदुघा माध्यमिका वाक् पुराणवत् प्रत्यवत् काले
भूयाः भूयात् । पुरुषव्यत्यथः । किंच इन्द्रः अरुषः आरोचमानः भानुना दीपया शुचिः
ज्वलन् वि रोचतां प्रकाशताम् । किंच सत्पतिः सतां पतिरिन्द्रः स्वर्णं आदित्य इव शुक्रं
ज्वलन् शुशुचीत् अत्यन्तं दीप्यताम् ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।

वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनैना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम् । अमतिम् । दुःऽएवाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुहूतम् । विश्वाम् ।
वयम् । राजभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकेन । वृजनैना । जयेम ॥ १० ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्तरस्मात् । अधरात् । अघऽयोः ।
इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

एतद्वचनं प्रागेव व्याख्यातम् ॥ ॥ २५ ॥

‘आ यातु’ इत्येकादशच द्वितीयं सूक्तमाङ्गिरसस्य कृष्णस्यार्षमैन्द्रम् । आदितस्तिस्रिष्टुभः ।
ततः षट् जगत्यः । ततो द्वे त्रिष्टुभौ । तथा चानुक्रान्तम्—‘आ यातु त्रिष्टुवादि’ इति । आभि-

प्लविकेष्वन्येषु ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोमवृद्धाविदमावापार्थम् । सूत्रितं च—‘ आ यात्विन्द्रः स्वपतिरिमां धियमिति ब्राह्मणाच्छंसी ’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

आ यात्विन्द्रः स्वपतिर्मदाय यो धर्मणा तूतुजानस्तुविष्मान् ।

प्रत्वक्षाणो अति विश्वा सहांस्यपारेण महता वृष्ण्येन ॥ १ ॥

आ । यातु । इन्द्रः । स्वऽपतिः । मदाय । यः । धर्मणा । तूतुजानः । तुविष्मान् ।

प्रऽत्वक्षाणः । अति । विश्वा । सहांसि । अपारेण । महता । वृष्ण्येन ॥ १ ॥

वयः इन्द्रः वतूतुजानः त्वरमाणः वतुविष्मान् वृद्धिमान् विश्वा विश्वानि सहांसि शत्रु-
बलानि अपारेण महता अधिकेन वृष्ण्येन बलेन प्रत्वक्षाणः प्रकर्षेण तनूकुर्वन् अति गच्छतीति
शेषः । स्वपतिः धनपतिः इन्द्रः मदाय मदार्थं धर्मणा धारकेण रथेन आ यातु अस्मद्यज्ञं
प्रत्यागच्छतु ॥

सुष्ठामा रथः सुयमा हरीं ते मिम्यक्ष वज्रो नृपते गर्भस्तौ ।

शीर्भं राजन्तसुपथा याह्वर्वाङ् वर्धाम ते पुपुषो वृष्ण्यानि ॥ २ ॥

सुऽस्थामा । रथः । सुऽयमा । हरी इति । ते । मिम्यक्ष । वज्रः । नृऽपते । गर्भस्तौ ।

शीर्भम् । राजन् । सुऽपथा । आ । याहि । अर्वाङ् । वर्धाम । ते । पुपुषः । वृष्ण्यानि ॥ २ ॥

हे नृपते नृणां पालकेन्द्र वते तव रथः सुष्ठामा शोभनावस्थानः वहरी अश्वावपि सुयमा
सुयमौ । सुबद्धावित्यर्थः । किंच तव गभस्तौ बाहौ वज्रः मिम्यक्ष संहतो भवति । तथा सति हे
राजन् सर्वस्येश्वरेन्द्र शीर्भं शीघ्रं सुपथा शोभनेन मार्गेण अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् आ याहि
आगच्छ । आगत्य पुपुषः सोमं पीतवतः वते तव वृष्ण्यानि बलानि वर्धाम वयं वर्धयामः ॥

एन्द्रवाहो नृपतिं वज्रबाहुमुग्रमुग्रासस्तविषास एनम् ।

प्रत्वक्षसं वृषभं सत्यशुष्ममेमस्मत्रा सधमादो वहन्तु ॥ ३ ॥

आ । इन्द्रऽवाहः । नृऽपतिम् । वज्रऽबाहुम् । उग्रम् । उग्रासः । तविषासः । एनम् ।

प्रऽत्वक्षसम् । वृषभम् । सत्यऽशुष्मम् । आ । ईम् । अस्मऽत्रा । सधऽमादः । वहन्तु ॥ ३ ॥

नृपतिं नृणां पालकं वज्रबाहुं वज्रहस्तम् उग्रम् उदूर्णं प्रत्वक्षसं शत्रुबलानां प्रकर्षेण तनू-
कर्तारं वृषभं कामानां वर्धितारं सत्यशुष्मम् अविसंवादिबलम् एनम् इन्द्रम् । आ ईम् इति
पूरणौ । उग्रासः उदूर्णः । तविषासः प्रवृद्धाः । सधमादः सह माद्यन्तः । इन्द्रवाहः इन्द्रस्य वोढारः
वअस्मत्रा अस्मासु आ वहन्तु ॥

एवा पतिं द्रोणसाचं सचेतसमूर्जः स्कम्भं धरुण आ वृषायसे ।

ओजः कृष्व सं गृभाय त्वे अप्यसो यथा केनिपानाभिनो वृधे ॥ ४ ॥

एव । पतिम् । द्रोणऽसाचम् । सऽचेतसम् । ऊर्जः । स्कम्भम् । धुरुणे । आ । वृषऽयसे ।
ओजः । कृष्ण । सम । गुभाय । त्वे इति । अपि । असः । यथा । केऽनिपानान् । इनः । वृधे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वम् एव एवं पतिं पालकं द्रोणसाचं द्रोणकलशस्य क्षेत्रितारं सचेतसं सप्रज्ञम्
ऊर्जः स्कम्भं बलस्य धारकं सोमं धरुणे धारकं जठरे आ वृषायसे आसिञ्जसे । धारयसीत्यर्थः ।
किञ्च मझम् ओजः बलं कृष्ण कुरुष्व । त्वे त्वयि अस्मान् अपि वसं गृभाय संगृहाण च । किञ्च
केनिपानां मेधाविनामस्माकम् । 'केनिप उजिजः' इति मेधाविनामसु पाठात् । वृधे वर्धनाय
यथा यथावत् सर्वथा^१ इन्द्रः स्वामी असः भवसि ॥

गमन्नस्मे वसून्या हि शंसिषं स्वाशिषं भरमा याहि सोमिनः ।

त्वमींशिषे सास्मिन्ना सत्सि बर्हिष्यनाधृष्या तव पात्राणि धर्मणा ॥ ५ ॥

गमन् । अस्मे इति । वसूनि । आ । हि । शंसिषम् । सुऽआशिषम् । भरम् । आ । याहि । सोमिनः ।

त्वम् । ईशिषे । सः । अस्मिन् । आ । सत्सि । बर्हिषि ।

अनाधृष्या । तव । पात्राणि । धर्मणा ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वसूनि त्वहेयानि धनानि अस्मे मयि^२ आ^२ गमन् आगच्छन्तु । याहि यस्मात्
त्वामहं शंसिषं स्तोमि । किञ्च सोमिनः सोमवतो मम स्वाशिषं शोभना आशिषो यस्मिंस्तं
भरं यज्ञम् आ याहि त्वमागच्छ । किञ्च त्वमींशिषे धनस्येश्वरोऽसि । एवंविधः सः त्वम्
अस्मिन् अस्मदीये वेद्यास्तृते बर्हिषि आ सत्सि आसीद । किञ्च तव सोमपात्राणि धर्मणा
राक्षसानां कर्मणा अनाधृष्याणि धर्षयितुमशक्यानि^३ ॥ २६ ॥

पृथक् प्रायन् प्रथमा देवहृतयोऽकृण्वत श्रवस्यानि दुष्टरा ।

न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीमैव ते न्यविशन्त केपयः ॥ ६ ॥

पृथक् । प्र । आयन् । प्रथमाः । देवऽहृतयः । अकृण्वत । श्रवस्यानि । दुष्टरा ।

न । ये । शेकुः । यज्ञियाम् । नावम् । आऽरुहम् । ईमां । एव । ते । नि । अविशन्त । केपयः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र तव प्रसादात् ते पृथक् प्रायन् देवलोकान् पृथग्गच्छन्ति ये प्रथमाः पूर्वं मुख्या
वा देवहृतयः देवानामाह्वतारः । कर्तरि कृत् । किञ्च दुष्टरा अन्यैर्दुष्टराणि श्रवस्यानि श्रवणी-
यानि यज्ञांसि अकृण्वत^४ अकुर्वन्त । किञ्च ये स्वप्रसादरहिता जनाः यज्ञियां यज्ञसंबन्धिनीम् ।
यज्ञमयीमित्यर्थः । नावम् आरुहम् आरोहुं न शेकुः न शक्नुवन्ति ते केपयः कुत्सितपूय-
कर्माणः पापकर्माणो जनाः ईमैव क्रणेनैव न्यविशन्त नीचैरविशन्त । अधोगतिं प्राप्ता इत्यर्थः ।
तथा च यास्कः—'पृथक् प्रायन् पृथक् प्रथतेः प्रथमा देवहृतयो ये देवानाह्वयन्ताकुर्वन्त श्रवणीयानि
यज्ञांसि दुरनुकराण्यन्यैर्येऽशक्नुवन्त्यज्ञियां नावमारोहन्मथ ये नाशक्नुवन्त्यज्ञियां नावमारोहन्मीमैव
ते न्यविशन्त क्रणेनैव ते न्यविशन्तास्मिन्नेव लोक इति वा' (निरु. ५. २५) इति ॥

१. त-सर्वथा' नास्ति । २. त१.२.६.७-अस्मासु । ३. त१.२.६.७-मशक्यानि भवति शेषः ।
४. त-कृण्वत ।

एवैवापागपरे सन्तु दूढ्योऽश्वा येषां दुर्युजं आयुयुजे ।

इत्था ये प्रागुपरे सन्ति दावने पुरुणि यत्र वयुनानि भोजना ॥ ७ ॥

एव । एव । अपाक् । अपरे । सन्तु । दुःऽध्यः । अश्वाः । येषाम् । दुःऽयुजः । आऽयुयुजे ।
इत्था । ये । प्राक् । उपरे । सन्ति । दावने । पुरुणि । यत्र । वयुनानि । भोजना ॥ ७ ॥

एवैव एवमेव दूढ्यः दुर्बुद्धयः अपरे अन्ये । अयज्वान इत्यर्थः । अपाक् अपाचीना
अधोगन्तारः सन्तु भवन्तु येषां यज्ञमकुर्वताम्^१ अश्वाः दुर्युजः दुर्योजाः प्रबलाः अश्वाः
आयुयुजे रथेषु युज्यन्ते । ये सत्यपि सामर्थ्यं न यजन्ति ते नरकं गच्छन्तीति भावः । किंच इत्था
इत्थं ते स्वर्गगामिनो भवन्ति^२ ये उपरे यज्वानः प्राक् मरणात्पूर्वमेव दावने देवानां हविर्दानाय
सन्ति^३ भवन्ति^३ । यत्र येषु च यज्ञकारिषु वयुनानि प्रज्ञानानि कान्तानि वा भोजना भोग्यानि
धनानि पुरुणि बहूनि देवेभ्यो दानाय सन्ति ॥

गिरिरज्जान्रेजमानां आधारयद् द्यौः क्रन्ददन्तरिक्षाणि कोपयत् ।

समीचीने धिषणे वि ष्कभायति वृष्णः पीत्वा मदं उक्थानिं शंसति ॥ ८ ॥

गिरिन् । अज्जान् । रेजमानान् । आधारयत् । द्यौः । क्रन्दत् । अन्तरिक्षाणि । कोपयत् ।

समीचीने इति समऽईचीने । धिषणे इति । वि । ष्कभायति ।

वृष्णः । पीत्वा । मदं । उक्थानिं । शंसति ॥ ८ ॥

गिरिन् मेघान् अज्जान् गमनशीलान् रेजमानान् कम्पमानान् आधारयत् इन्द्रो^४ धारित-
वान्^५ । निश्चलान्^५ कृतवानित्यर्थः । किंच द्यौः सुलोकस्तत्रिवासी वा जनोऽसुरराक्षसेभ्यो भीतः
सन् क्रन्दत् क्रन्दति । इन्द्रमाह्वयत्यात्मनः परित्राणार्थम् । किंचेन्द्रः अन्तरिक्षाणि कोपयत्
कोपयति । संक्षोभयतीत्यर्थः । किंचेन्द्रः समीचीने परस्परं संगते धिषणे द्यावापृथिव्यौ वि
ष्कभायति अन्तरिक्षेण स्तम्भाति । स्तम्भयतीत्यर्थः । किंचेन्द्रः वृष्णः स्वोदरस्थासेक्तृन् सोमान्
पीत्वा मदे सति उक्थानि प्रशस्यानि वचनानि शंसति प्रब्रवीति ॥

इमं विभर्मि सुकृतं ते अङ्कुशं येनारुजासिं मघवञ्छफारुजः ।

अस्मिन्त्सु ते सर्वने अस्त्वोक्थं सुत इष्टौ मघवन्बोध्याभगः ॥ ९ ॥

इमम् । विभर्मि । सुकृतम् । ते । अङ्कुशम् । येन । आऽरुजासिं । मघवन् । शफऽआरुजः ।

अस्मिन् । सु । ते । सर्वने । अस्तु । ओक्थम् । सुते । इष्टौ । मघवन् । बोधि । आऽभगः ॥ ९ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र ते तव सुकृतं संस्कृतम् इमम् अङ्कुशं विभर्मि धारयामि ।
अत्राङ्कुशशब्देन प्रेरकत्वगुणयोगात् स्तुतिरुच्यते । स्तुतिं धारयामीत्यर्थः । येन स्तुतिलक्षणा-
ङ्कुशेन^१ स्तुतः सन् त्वं शफारुजः आभिमुख्येन परबलानां हन्तृनैरावतादीन् गजान् आरुजासि

१. त१.२.६.७-भ१.२.४-यज्ञकुर्वतां; त४.५-यज्ञं कुर्वतां । २. त-‘भवन्ति’ नास्ति । ३. त-भ६-
संभवति । ४. त-‘इन्द्रो धारितवान्’ नास्ति । ५. त-भ६-निश्चितान् । ६. ग-त३-भ१.४.५.७-
स्तुतिरूपेणाङ्कुशेन ।

आभिसुख्येन रुजसि । पीडयसीत्यर्थः । किंच ऽते तव ऽअस्मिन् अस्मदीये ऽसवने ऽओक्वम् ओको निवासः ऽअस्तु भवतु । किंच हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽआभगः आभजनीयस्त्वं ऽसुते सुतसोमे ऽहृष्टौ यज्ञे ऽबोधि अस्मदीयाः स्तुतीर्बुध्यस्व ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।

वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अमतिम् । दुःऽएवाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुऽहूत । विश्वाम् ।

वयम् । राजऽभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्तरस्मात् । अधरात् । अघायोः ।

इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतोः । नः । सखा । सखिभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

इदमृगद्वयं व्याख्यातचरम् ॥ ॥ २७ ॥

‘दिवस्परि’ इति द्वादशार्चं तृतीयं सूक्तं भालन्दनस्य वस्त्रप्रेरार्थं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । तथा चानु-
क्रान्तं—‘दिवस्परि द्वादश वस्त्रप्रेरार्थं तु’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदमादिके द्वे सूक्ते
अस्य सूक्तस्यान्त्यां वर्जयित्वा । सूत्रितं च—‘दिवस्परीति सूक्तयोः पूर्वस्थोत्तमामुद्धरेत्’ (आश्व.
श्रौ. ४. १३) इति । क्षामवस्याम् ‘अक्रन्ददग्निः’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘अग्ने त्वमस्म-
द्योध्यमीवा अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः’ (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद् द्वितीयं परि जातवेदाः ।

तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥ १ ॥

दिवः । परि । प्रथमम् । जज्ञे । अग्निः । अस्मत् । द्वितीयम् । परि । जातवेदाः ।

तृतीयम् । अप्सु । नृमणाः । अजस्रम् । इन्धानः । एनम् । जरते । सुऽआधीः ॥ १ ॥

१अग्निः १प्रथमं पूर्व १दिवः सुलोकस्य १परि उपरि आदित्यात्मना १जज्ञे जातः । १जातवेदाः
जातप्रज्ञो जातधनो वाग्निः १द्वितीयम् १अस्मत् अस्माकं १परि उपरि पार्थिवात्मना जज्ञे । १नृमणाः
नृषु मनुष्येष्वनुग्राहकतयासक्तचित्तोऽग्निः १तृतीयमप्सु अन्तरिक्षे वैद्युतात्मना जज्ञे । एवंविधम्
१एनम् अग्निं १स्वाधीः सुप्रज्ञाता^१ १अजस्रम् अनवरतम् १इन्धानः दीपयन् १जरते स्तौति । यद्वा ।
वाजसनेयकोक्तप्रकारेणास्य मन्त्रस्यार्थो द्रष्टव्यः । तद्यथा—‘दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरिति । प्राणो वै
द्यौः प्राणाद्वा एष प्रथममजायतास्मद्द्वितीयं परि जातवेदा इति यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविघ्नोऽजनय-
तृतीयमप्स्विति यदेनमदस्तृतीयमद्भ्योऽजनयन्नृमणा अजस्रमिति प्रजापतिर्वै नृमणा अग्निरजस्रमिन्धान
एनं जरते स्वाधीरिति यो^२ वा एनमिन्धे स एनं जनयते स्वाधीः’ (वा. ब्रा. ६. ७. ४. ३) इति^३ ॥

विद्या ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्या ते धाम् विभृता पुरुत्रा ।

विद्या ते नाम परमं गुहा यद्विद्या तमुत्सं यत आजगन्थ ॥ २ ॥

१. त-म६-मु-सुप्रज्ञो नेता; म१.२.४.७-सुप्राज्ञो नेता । २. त-‘यो वा...इति’ नास्ति ।

वि॒द्य। ते। अ॒ग्ने। त्रे॒धा। त्र्या॒णि। वि॒द्य। ते। धाम्। वि॒ऽभृ॒ता। पु॒रु॒ऽऽत्रा।

वि॒द्य। ते। नाम्। पर॒मम्। गु॒हा। यत्। वि॒द्य। तम्। उत्स॑म्। यत्। आ॒ऽज॒गन्थ॑ ॥२॥

हे ऽअग्ने ऽते तव ऽत्रेधा त्रिषु स्थानेषु पृथिव्यन्तरिक्षबुल्लोकेषु स्थितानि ऽत्रयाणि अग्नि-
घाट्यादित्याख्यानि त्रीणि रूपाणि ऽविद्य वयं जानीमः। किंच हे अग्ने ऽते तव ऽधाम^१ धामानि
स्थानानि ऽविभृता विभृतानि ऽपुरुत्रा बहुधा बहूनि वा गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनादीनि
ऽविद्य। किंच ऽते तव ऽगुहा गूढम् अवेदविद्विरविज्ञातं^२ ऽपरमम् उत्कृष्टं वेदे प्रसिद्धं ऽयत् ऽनाम
अस्ति तत् ऽविद्य वेदविदो वयं विजानीमः। किंच त्वं ऽयतः यस्मात् ऽआजगन्थ आगतवानसि।
उत्पन्नवानित्यर्थः। ऽतम् ऽउत्सम् उत्स्यन्दयितारमुत्पादयितारं कारणतमानं ऽविद्य जानीमः ॥

समु॒द्रे त्वा॑ नृ॒मणा॑ अ॒प्स्व॑न्त॒नृच॑क्षा ई॒धे दि॒वो अ॒ग्न ऊ॒धन् ।

तृ॒तीये॑ त्वा॒ रज॑सि तस्मि॒वांस॑म॒पामु॑प॒स्थे म॒हिषा॑ अव॒र्धन् ॥ ३ ॥

समु॒द्रे । त्वा॒ । नृ॒ऽमना॑ । अ॒प्ऽसु । अ॒न्तः । नृ॒ऽचक्षाः । ई॒धे । दि॒वः । अ॒ग्ने । ऊ॒धन् ।

तृ॒तीये॑ । त्वा॒ । रज॑सि । तस्मि॒वांस॑म् । अ॒पाम् । उ॒प॒ऽस्थे । म॒हिषाः । अव॒र्धन् ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽसमुद्रे सहोदधौ जायमानम् ऽअप्स्वन्तः अपां मध्ये वडवात्मना स्थितं ऽत्वा त्वां
ऽनृमणाः नृषु मनुष्येष्वनुग्राहकतयासक्तचित्तो वरुणः ऽईधे संदीपितवान्। किंच ऽनृचक्षाः नृणां
प्रत्यक्षेण द्रष्टादित्यः ऽदिवः बुल्लोकस्य संबन्धिनि ऽऊधन् ऊधसि ऊधःस्थानीय आदित्यमण्डले यज्ञे
वा ऽईधे संदीपितवान्। किंच ऽतृतीये त्रयाणां पूरके ऽअपां वृष्ट्युदकानाम् ऽउपस्थे स्थाने ऽरजसि
अन्तरिक्षलोके ऽतस्मिवांसं विद्युद्गुणैणावस्थितं ऽत्वा त्वां ऽमहिषाः महान्तो माध्यमिका देवगणा
मरुदादयः स्तोतारः ऽअवर्धन् स्तुतिभिरवर्धयन्। यद्वा। वाजसनेयकोक्तप्रकरणार्थो द्रष्टव्यः।
तद्यथा—‘समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तरिति। प्रजापतिर्वै नृमणा अप्सु त्वा^३ प्रजापतिरित्येतन्नृचक्षा ईधे
दिवो अग्न ऊधन्निति प्रजापतिर्वै नृचक्षा आपो^४ दिव^५ ऊधस्तृतीये त्वा रजसि तस्मिवांसमिति द्यौर्वै
तृतीयं रजोऽपामुपस्थे^६ महिषा अवर्धन्निति प्राणा वै महिषा दिवि त्वा प्राणा अवर्धन्नित्येतन्’
(श. ब्रा. ६. ७. ४. ५) इति ॥

अ॒क्रन्द॑द॒ग्निः स्त॒नय॑न्नि॒व द्यौः॑ क्षामा॒ रेरि॑हद्वीरु॒धः स॒म॒ञ्जन् ।

स॒द्यो ज॑ज्ञानो वि ही॒मि॒द्वो अ॒ख्य॑दा रोद॑सी भानु॒ना भा॒त्यन्तः॑ ॥ ४ ॥

अ॒क्रन्द॑त् । अ॒ग्निः । स्त॒नय॑न्ऽइव । द्यौः । क्षाम् । रे॒रि॑हत् । वी॒रु॒धः । स॒म॒ऽअ॒ञ्जन् ।

स॒द्यः । ज॑ज्ञानः । वि । हि । ई॒म् । इ॒द्धः । अ॒ख्य॑त् ।

आ । रोद॑सी इति । भानु॒ना । भा॒ति । अ॒न्तरि॑ति ॥ ४ ॥

दावरूपोऽग्निः स्तूयते^१। ऽअग्निः दावाग्निः ऽस्तनयन्निव द्यौः यथा दीप्तो विद्युद्गुणैः पर्जन्यो
महान्तं शब्दं करोति तद्वत् ऽअक्रन्दत् महान्तं शब्दं करोति। किं कुर्वन्नित्यत्राह। ऽक्षाम क्षामां

१. त३-भ-सद्य । २. त-भ-मु-अवेदविद्वि^२ । ३. त-भ-मु-तदा । ४. त-भ-मु-आप इव ।
५. त१.३.७-भ२-रजो द्यामुपस्थे । ६. ग-त३-भ५.६-अत्र स्तूयते ।

पृथिवीं^१ रेरेहत् आस्वादयन्^२ वीरुधः ओषधीश्च^३ वसमञ्जन्^४ अक्षयन् । संतापयन्नित्यर्थः । किञ्च^५ वसद्यः
तत्क्षणो^६ समाने काले^७ वज्रज्ञानः जायमानः^८ । वृद्धः दीप्तः^९ ईम् इदं स्वेन दग्धं वस्तुजातं^{१०} वि^{११} अख्यत्
विविधं पश्यति । वहि इति पादपूरणः । किञ्च^{१२} रोदसी द्यावापृथिव्यौ^{१३} अन्तः अन्तरेण^{१४} भानुना
स्वदीप्त्या^{१५} भाति प्रकाशते । यद्वा । वाजसनेयकोक्तार्थो^{१६} द्रष्टव्यः । तद्यथा—^{१७} अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव
द्यौरिति । क्रन्दतीव हि पर्जन्यः स्तनयन्^{१८} क्षामा^{१९} रेरेहद्वीरुधः समञ्जसिति^{२०} क्षामा वै रेरेहमाणो
वीरुधः समनक्ति^{२१} सद्यो जज्ञानो वि ह्रीमिद्धो अख्यदिति सद्यो वा^{२२} एष जज्ञान इदं सर्वं विख्या-
पयत्या^{२३} रोदसी भानुना भात्यन्तरितीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी ते एष भानुना भात्यन्तः^{२४}
(श. मा. ६. ७. ३. २) इति वैद्युतस्य स्तुतिः^{२५} । यद्वा । इयं^{२६} दावाग्नेः स्तुतिरिति ॥

श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां प्रार्पणः सोमगोपाः ।

वसुः सूनुः सहस्रो अप्सु राजा वि भात्यग्र उषसामिधानः ॥ ५ ॥

श्रीणाम् । उत्तरऽआरः । धरुणः । रयीणाम् । मनीषाणाम् । प्रऽअर्पणः । सोमऽगोपाः ।

वसुः । सूनुः । सहस्रः । अप्सु । राजा । वि । भाति । अग्रे । उषसाम् । इधानः ॥ ५ ॥

श्रीणां विभूतीनाम्^१ उदारः उद्गमयिता दाता^२ रयीणां धनानां^३ धरुणः धारकः^४ मनीषा-
णाम् ईप्सितार्थानां^५ प्रार्पणः प्रापयिता^६ सोमगोपाः सोमस्य गोपा^७ वसुः सर्वस्य लोकस्य वासकः^८
सहस्रः बलस्य^९ सूनुः अप्सु उदकेषु स्थितः^{१०} राजा सर्वस्येश्वरः^{११} उषसाम्^{१२} अग्रे प्रभातकाले
इधानः अग्निहोत्रार्थं^{१३} समिध्यमानोऽग्निः^{१४} वि भाति प्रकाशते ॥

विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भ आ रोदसी अपृणाज्जायमानः ।

वीळुं चिदद्रिमभिनत्परायज्जना यदग्निमयजन्त पञ्च ॥ ६ ॥

विश्वस्य । केतुः । भुवनस्य । गर्भः । आ । रोदसी इति । अपृणात् । जायमानः ।

वीळुम् । चित् । अद्रिम् । अभिनत् । पराऽयन् । जनाः । यत् । अग्निम् । अयजन्त । पञ्च ॥ ६ ॥

विश्वस्य सर्वस्य^१ केतुः प्रज्ञापकः^२ भुवनस्य उदकस्य^३ गर्भः गर्भभूतोऽग्निः^४ जायमानः
प्रादुर्भवन्नैव^५ रोदसी द्यावापृथिव्यौ^६ आ^७ अपृणात् आपूरयति । परायन् परागच्छन्^८ वीळुं^९ चित्
दृढमपि^{१०} अद्रिं मेघम्^{११} अभिनत् भिनत्ति च । कदेत्यत्राह । यत् यदा^{१२} पञ्च^{१३} जनाः मनुष्याः
अग्निमयजन्त यजन्ते ॥ ॥ २८ ॥

उशिकपावको अरतिः सुमेधा मर्तेष्वग्निर्मृतो नि धायि ।

इयति धूममरुषं भरिभ्रदुच्छुकेण शोचिषा घामिनक्षन् ॥ ७ ॥

उशिक् । पावकः । अरतिः । सुऽमेधाः । मर्तेषु । अग्निः । अमृतः । नि । धायि ।

इयति । धुमम् । अरुषम् । भरिभ्रत् । उत् । शुकेण । शोचिषा । घाम् । इनक्षन् ॥ ७ ॥

१. ग-त-भ१.२.४.५.६-ईक्षणेन; भ७-तत्क्षणो; २. त-भ-सु-स्तनयन्निव द्यौः क्षामा । ३. ग-
शान्यततकषा; त-भ-शाम्य व्यनक्ति; सु-सम्यग्व्यनक्ति । ४. त-हवा; भ-हवा । ५. त-भ-विज्ञापयत्या ।
६. त-भ-२.६-स्तुतिभिरियद्वैद्यं; भ१.४.७-स्तुतिभिरिति यद्वा यद्वयं । ७. त-सर्वस्येश्वरस्य ।

वउशिक् हवींषि कामयमानः वपावकः सर्वस्य लोकस्य शोधकः वअरतिः गन्ता भूतानामा-
रयिता^१ वा वसुमेधाः सुप्रज्ञः वअमृतः मरणधर्मरहितः वअग्निः वमर्तेषु मनुष्येषु वनि वधाधि
निहितः । सोऽयमग्निः वधूमम् वइयति प्रेरयति । किंच वअरुषम् आरोचमानं रूपं वभरिभ्रत्
धारयन् वशुक्रेण शुक्रेण वक्षोचिषा रोचिषा वधां दिवम् वइनक्षन् व्यामुवन् गच्छतीति शेषः ॥

दृशानो रुक्म उर्विया व्यद्यौदुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ।

अग्निर्मृतो अभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौर्जनयत्सुरेताः ॥ ८ ॥

दृशानः । रुक्मः । उर्विया । वि । अद्यौत् । दुःऽमर्षम् । आयुः । श्रिये । रुचानः ।

अग्निः । अमृतः । अभवत् । वयःऽभिः । यत् । एनम् । द्यौः । जनयत् । सुरेताः ॥ ८ ॥

वदृशानः प्रत्यक्षेण दृश्यमानः वरुक्मः रोचमानोऽग्निः वउर्विया उरु अस्यन्तं वव्यद्यौत्
विद्योतते । किंच वआयुः गन्ता स सर्वतोऽयमग्निः वश्रिये वविभूत्यै वदुर्मर्षं दुरभिभवं यथा भवति
तथा वरुचानः रोचमानो भवति । सोऽयम् वअग्निः ववयोभिः अन्नैर्वनस्पतिभिः वअमृतः मरणरहितः
वअभवत् । वयत् यस्मात् कारणात् वएनम् अग्निं वसुरेताः शोभनरेतस्कः वद्यौः प्राण आदित्यौ वा
वजनयत् जनयति ॥

यस्ते अद्य कृणवद्भद्रशोचेऽपूपं देव घृतवन्तमग्ने ।

प्र तं नय प्रतरं वस्यो अच्छाभि सुम्नं देवभक्तं यविष्ठ ॥ ९ ॥

यः । ते । अद्य । कृणवत् । भद्रऽशोचे । अपूपम् । देव । घृतवन्तम् । अग्ने ।

प्र । तम् । नय । प्रऽतरम् । वस्यः । अच्छ । अभि । सुम्नम् । देवऽभक्तम् । यविष्ठ ॥ ९ ॥

हे वभद्रशोचे कल्याणदीप्ते हे वदेव द्योतमान वयविष्ठ युवतम वअग्ने वते तुभ्यं वयः यजमानः
वअद्य अस्मिन्नहनि वघृतवन्तं घृतेन युक्तम् वअपूपं पुरोडाशं वकृणवत् करोति वप्रतरं प्रकृष्टतरं
यजमानं ववस्यः वसीयः वअच्छ प्रति वप्र वनय अत्यर्थं प्रापय । तथा वदेवभक्तं स्तुतिभिर्हविभिश्च
देवानां संभक्तारं सेवितारं वतं यजमानं वसुम्नं सुखम् वअभि वप्रति वप्र वनय ॥

आ तं भज सौश्रवसेष्वग्न उक्थउक्थ आ भज शस्यमाने ।

प्रियः सूर्ये प्रियो अग्रा भवात्युज्जातेन भिनददुज्जनित्वैः ॥ १० ॥

आ । तम् । भज । सौश्रवसेषु । अग्ने । उक्थेऽउक्थे । आ । भज । शस्यमाने ।

प्रियः । सूर्ये । प्रियः । अग्रा । भवाति । उत् । जातेन । भिनदत् । उत् । जनिऽत्वैः ॥ १० ॥

हे वअग्ने त्वं वसौश्रवसेषु । शोभनानि श्रवांस्यज्ञानि हवींषि येषु कर्मसु तानि सौश्रवसानि । तेषु
क्रियमाणेषु वतं यजमानं स्तोतारं वा वआ वभज अभीष्टफलप्रदानेन^२ सेवस्व । किंच वउक्थे^३ शस्त्रे^३
वशस्यमाने पठ्यमाने सति वतम् वआ वभज अभीष्टफलप्रदानेनैव सेवस्व । सोऽयं यजमानः स्तोता

१. ग-भूतानामीरयिता; त१.२.६-भ१.४.७-भूतानां मारयिता । २. त-भ१.२.४-अभीष्टप्रदानेन ।

३. ग-त३-उक्थे उक्थे शस्त्रे शस्त्रे; त१.२.६-भ६-उक्थे उक्थे शस्त्रे; भ२-उक्थे शस्त्रे शस्त्रे ।

वा वसूँ वप्रियो वभवाति भवतु । तथा वभ्रा अभ्रावपि वप्रियो भवाति^१ । किंच सोऽयं वजतेन
उत्पन्नेन पुत्रेण वउत् वभिनदत् शत्रून् विदारयतु । तथा वजनिस्त्वैः जनिष्यमाणैश्च पुत्रैः शत्रून् वउत्
भिनदत् ॥

त्वामग्ने यजमाना अनु दून्विश्या वसुं दधिरे वार्याणि ।

त्वया सह द्रविणमिच्छमाना व्रजं गोमन्तमुशिजो वि वव्रुः ॥ ११ ॥

त्वाम् । अग्ने । यजमानाः । अनु । दून् । विश्वा । वसुं । दधिरे । वार्याणि ।

त्वया । सह । द्रविणम् । इच्छमानाः । व्रजम् । गोऽमन्तम् । उशिजः । वि । वव्रुः ॥ ११ ॥

हे वअग्ने वत्वां प्रति वयजमानाः वअनु वदून् प्रत्यहं वविश्या विश्वानि ववार्याणि वरणीयानि
ववसु वसूनि धनानि वदधिरे धारयन्ति । किंच वत्वया वसह वद्रविणम् असुरैरपहन्तं गोरूपं धनम्
वइच्छमानाः कामयमानाः वउशिजः मेधाविनो देवाः वगोमन्तं पशुमन्तं वव्रजं ववि ववव्रुः विवृत-
द्वारं कृतवन्तः ॥

अस्ताव्यग्निर्नरां सुशेवो वैश्वानर ऋषिभिः सोमगोपाः ।

अद्वेषे द्यावापृथिवी हुवेम देवा धत्त रयिमस्मे सुवीरम् ॥ १२ ॥

अस्तावि । अग्निः । नराम् । सुऽशेवः । वैश्वानरः । ऋषिऽभिः । सोमऽगोपाः ।

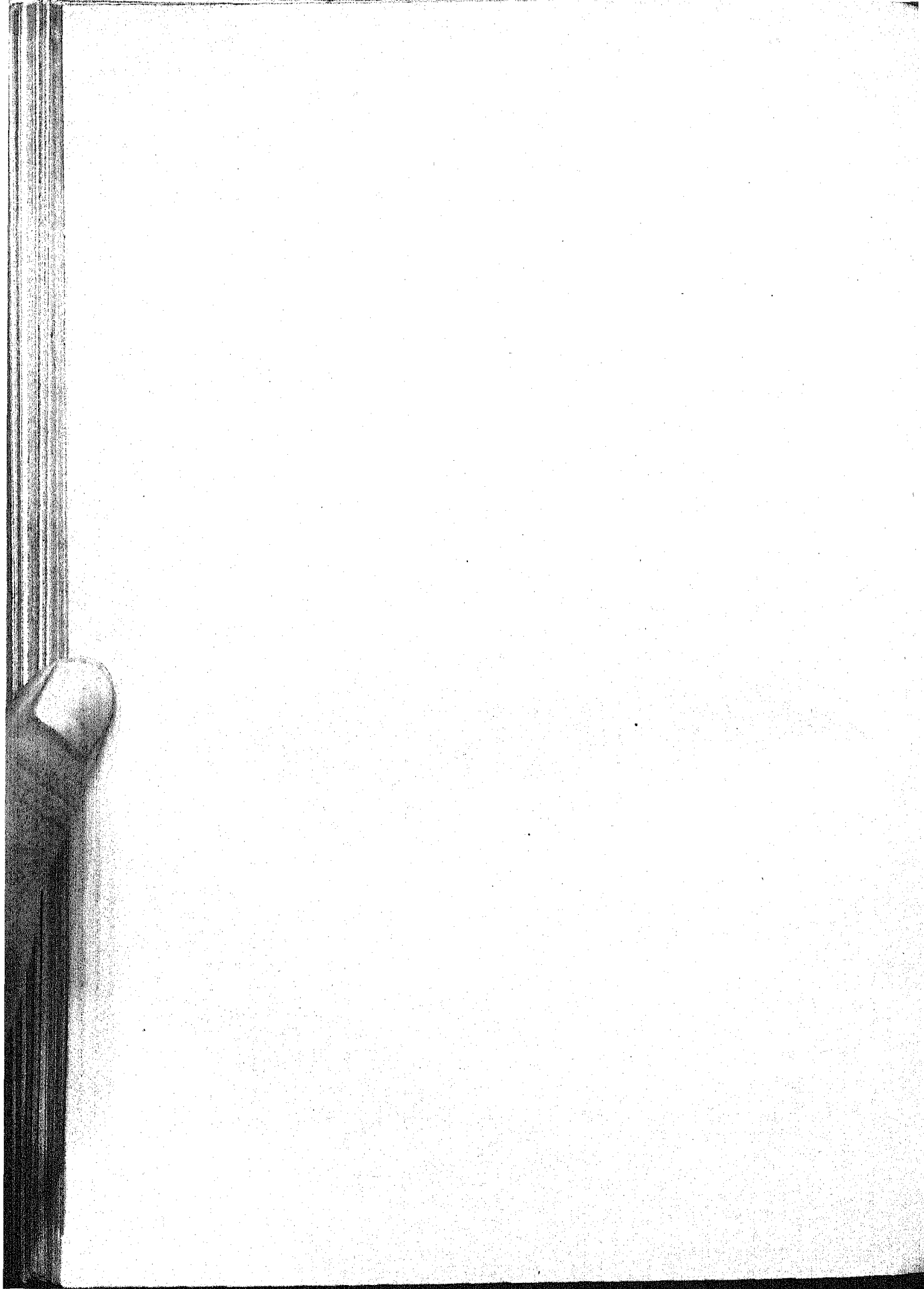
अद्वेषे इति । द्यावापृथिवी इति । हुवेम । देवाः । धत्त । रयिम् । अस्मे इति । सुऽवीरम् ॥ १२ ॥

वअद्वेषे^२ वद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ हुवेम वयं ह्वयेम । किंच हे देवाः यूयं वसुवीरं
शोभनपुत्राद्युपेतं रयिं धनम् वअस्मे अस्मासु धत्त धारयत^३ ॥ ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाळसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. त२.३.४.६-भ१.२.४.७-भवति । २. ग-अग्निरस्तावि स्तुतः ऋषिभिरस्माभिः । कीदृशः । नरां
मनुष्याणां सुशेवः सुसुखः वैश्वानरः विश्वनरहितः सोमगोपाः सोमेनारक्ष्यमाणः । अद्वेषे द्वेषरहिते द्यावा-
पृथिवी हुवेमाह्वयामः । देवा यूयं सुवीरं शोभनपुत्रयुतं रयिं धनमस्मासु धत्त धारयत दत्तेत्यर्थः; त७-
ऋषिभिर्मन्त्रैः अग्निर्दानादिगुणयुक्तो देवः अस्तावि स्तुतः । कीदृशोऽग्निः । नरां नृणां सुशेवः सुतरां सुखरूपः ।
शेवमिति सुखनाम शेवं शिवमिति तन्नामसु पाठात् । पुनः कीदृशः । वैश्वानरः विश्वेषु सर्वेषु नरेषु वर्तमानः ।
अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रित इति स्मृतः । पुनः के भूतः । सोमगोपाः सोमस्य रक्षकः । अतः
अद्वेषे द्वेषरहिते द्यावापृथिवी अग्न्याधारभूते द्यावापृथिव्यौ हुवेम आह्वयेम । तयोरग्न्याधारभूतत्वं तु
द्यावापृथिवीभ्यामेतं जातं देवा इत्यस्मिन् ब्राह्मणवाक्ये स्फुटमुक्तं । हे देवा अग्निप्रसुखा यूयं सर्वे सुवीरं
शोभनपुत्राद्युपेतं रयिं धनं अस्मे अस्मासु स्तोत्रेषु धत्त धारयत; सु-नरां कर्मनेतृणां पुंसां सुशेवः
सुखसेव्यो वैश्वानरोऽग्निः ऋषिभिः मन्त्रैः अस्तावि स्तुतः । कीदृशः । सोमगोपाः सोमस्य गोप्ता रक्षिता
अद्वेषे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ हुवेम वयं ह्वयेम । किंच हे देवाः यूयं सुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं रयिं
धनमस्मे अस्मासु धत्त धारयत ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
सप्तमेऽष्टममध्यायं व्याख्यायाचार्यवंशजः ।
अष्टमे सायणाचार्य आदिमं व्याकरोत्यथ ॥

‘अच्छा म’ इति चतुर्थेऽनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि । तत्र ‘प्र होता’ इति दशचं चतुर्थं सूक्तम् ।
‘प्र होता दश’ इत्यनुक्रान्तम् । अनुवर्तनाज्जालन्दनस्य वत्सप्रेरार्थम् । अनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभमा-
श्रेयम्^१ । पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

प्र होता जातो महान्भोविबृषद्वा सीददपामुपस्थे ।

दधिर्यो धायि स ते वयांसि यन्ता वसूनि विधते तनूपाः ॥ १ ॥

प्र । होता । जातः । महान् । नमःऽवित् । नूऽसद्वा । सीदत् । अपाम् । उपऽस्थे ।

दधिः । यः । धायि । सः । ते । वयांसि । यन्ता । वसूनि । विधते । तनूपाः ॥ १ ॥

यः नृषद्वा अग्निः अपाम् । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षस्य उपस्थे उत्सङ्गे वैद्युतरूपेण
निष्पण्णोऽभूत् स इदानीं होता यजमानानां होमनिष्पादकः जातः प्रादुर्भूतः महान् गुणैः पूज्यः
नभोवित् अन्तरिक्षस्य वेत्ता । यतस्तत्रोत्पन्नः अतस्तस्य ज्ञाता । नृषद्वा नृषु सीदन् । सदेः कनिषु
कृत्स्वरः । प्र सीदत् वेद्यां प्रसीदति । ‘अपामुपस्थे महिषा अगृह्णत’ (ऋ. सं. ६. ८. ४)
इति हि निगमः । यद्वा । अपाम् । अपसामित्यर्थः । कर्मणामुपस्थ उपस्थाने समीपे वेद्यामुक्तलक्षणः
सन् । अथवा । अपामुदकानामुपस्थे मध्ये योऽग्निर्हविर्वौदुमसहमानो निगूढः स देवैः पुनः प्रार्थितः
उक्तविधः सन् वेद्यां प्रसीदति । ययः अग्निः दधिः धाता यज्ञस्य धारकः सन् धायि वेद्यां
निहितोऽभूत् सः अग्निः हे वत्सप्रे विधते परिचरते ते तुभ्यं वयांसि अन्नानि वसूनि धनानि
च यन्ता नियमिता भवतु । किञ्च तनूपाः ते तन्वः पाता च भवत्विति शेषः ॥

इमं विधन्तो अपां सधस्थे पशुं न नष्टं पदैरनु गमन् ।

गुहा चतन्तमुशिजो नमोभिरिच्छन्तो धीरा भृगवोऽविन्दन् ॥ २ ॥

इमम् । विधन्तः । अपाम् । सधस्थे । पशुम् । न । नष्टम् । पदैः । अनु । गमन् ।

गुहा । चतन्तम् । मुशिजः । नमःऽभिः । इच्छन्तः । धीराः । भृगवः । अविन्दन् ॥ २ ॥

इमम् अग्निम् अपाम् उदकानां सधस्थे^२ सहस्थाने मध्ये निगूढं विधन्तः^३ परिचरन्त
उपचारं वदन्तो वा ऋषयश्च पदैः पलायनमार्गव्यञ्जकैः नष्टं चोरादिभिरपहृतं पशुम् इव अनु
गमन् अनुजगमुः । गमेर्लुङि ‘मन्त्रे घस’ इति च्लेर्लुङ् । तेषु मध्ये गुहा गुहायां चतन्तम् ।

१. ग४-त४.६.८-भ१.२.४.५.६-माग्नेयं त्वित्युक्त्वादाग्नेयं । २. त१.२.३.७-मु-मध्ये निगूढं
विधन्तः; भ-मध्ये विधन्तः ।

चततिर्गतिकर्मा । अप्सु विलीनमित्यर्थः । ऽउशिजः कामयमानाः ऽनमोभिः नमस्कारैः स्तोत्रैर्वा
 ऽइच्छन्तः आत्मन इच्छन्तः ऽधीराः धीमन्तः ऽभृगवः ऽअविन्दन् लब्धवन्तः । अग्नेर्हविर्वोढुमस-
 हमानस्य पलाय्याप्सु प्रवेशो देवानामन्वेषणं च 'अग्नेस्त्रयो ज्यायांसः' (तै. सं. २. ६. ६) इत्यत्र
 स्पष्टमाज्ञातम् । अन्वेषणं कुर्वतां मध्ये भृगूणामग्निलाभः 'इमं विधन्तो अपां सधस्थे द्वितादधु-
 भृगवः' (ऋ. सं. २. ४. २) इत्यत्रोक्तम् ॥

इमं त्रितो भूर्यविन्ददिच्छन्वैभूवसो मूर्धन्यधन्यायाः ।

स शेवृधो जात आ हर्म्येषु नाभिर्युवा भवति रोचनस्य ॥ ३ ॥

इमम् । त्रितः । भूरि । अविन्दत् । इच्छन् । वैभुऽवसः । मूर्धनि । अधन्यायाः ।

सः । शेवृधः । जातः । आ । हर्म्येषु । नाभिः । युवा । भवति । रोचनस्य ॥ ३ ॥

ऽइमं ऽभूरि महान्तमग्निं ऽवैभूवसः विभूवसः^१ पुत्रः ऽत्रितः ऋषिः ऽइच्छन् लब्धुमिच्छन्
 ऽअधन्यायाः । अधन्या^२ भूमिः । तस्या^३ भूम्याः^३ ऽमूर्धनि^३ । भूम्यामित्यर्थः । तत्र ऽअविन्दत्
 लब्धवान्^४ । ऽसः अग्निः ऽशेवृधः सुखस्य^५ वर्धयिता सन्^५ ऽहर्म्येषु यजमानगृहेषु ऽआ सर्वतः
 ऽजातः प्रादुर्भूतः सन्^६ ऽरोचनस्य^७ रोचमानस्य स्वर्गाख्यस्य फलस्योक्तलक्षणस्य यज्ञस्य आदित्यस्य^८
 वा ऽनाभिः बन्धकः ऽभवति ॥

मन्द्रं होतारमुशिजो नमोभिः प्राञ्चं यज्ञं नेतारमध्वराणाम् ।

विशामकृण्वन्नरतिं पावकं हव्यवाहं दधतो मानुषेषु ॥ ४ ॥

मन्द्रम् । होतारम् । उशिजः । नमःऽभिः । प्राञ्चम् । यज्ञम् । नेतारम् । अध्वराणाम् ।

विशाम् । अकृण्वन् । अरतिम् । पावकम् । हव्यऽवाहम् । दधतः । मानुषेषु ॥ ४ ॥

ऽउशिजः कामयमाना ऋत्विजः ऽमन्द्रं मादनीयं ऽहोतारं होमनिष्पादकं ऽप्राञ्चं गार्हपत्या-
 दाहवनीयं प्रति प्रागञ्चन्तं^१ ऽयज्ञं यजनीयम् ऽअध्वराणां यागानां ऽनेतारं प्रापयितारम् ऽअरतिं
 गन्तारं सर्वदा यागगृहे वर्तमानं ऽपावकं शोधकं ऽहव्यवाहं हविषो वोढारं ऽमानुषेषु मनुष्येषु मध्ये
 ऽदधतः दधाना ऋत्विजः ऽविशां यजमानानामर्थाय । यद्वा । विशां प्रजानामरतिमर्थम् । स्वामिन-
 मित्यर्थः । ऽनमोभिः नमस्कारैः । स्तुतिभिरित्यर्थः । ऽअकृण्वन् अकुर्वन् । सुप्रीतं कृतवन्तः ॥

प्र भूर्जयन्तं मुहां विपोधां मूरा अमूरं पुरां दर्माणम् ।

नयन्तो गर्भं वृनां धियं धुर्हिरिश्मश्रुं नार्वाणं धनर्चम् ॥ ५ ॥

प्र । भूः । जयन्तम् । मुहाम् । विपःऽधाम् । मूराः । अमूरम् । पुराम् । दर्माणम् ।

नयन्तः । गर्भम् । वृनाम् । धियम् । धुः । हिरिऽश्मश्रुम् । न । अर्वाणम् । धनऽअर्चम् ॥ ५ ॥

हे स्तोतः^१ त्वं ऽजयन्तं जेतव्याञ्छत्रजयन्तं ऽमुहां महान्तं ऽविपोधां मेधाविनो धर्तारमग्निं
 ऽप्र भूः प्रभव समर्थो भव । स्तोतुमिति शेषः । उद्गीथस्तु भूर्जयन्तमित्येकपदं सत्त्वा भूरादीलौका-

१. त-मु-विभूवसः । २. ग-भ२.८-आग्न्याः; त१.२.३-अंत्या; त७-मु-अहंतव्याया । ३. भ१.
 ४.७-गोमूर्धनि । ४. भ१.६.७-प्राप ततः । ५. भ१.४.७-सुखरूपः । ६. त-भ-स च । ७. ग-त४-
 युवा तेजसा मिश्रयिता अग्निः रोचनस्य । ८. भ-आदित्यस्य यज्ञस्य । ९. ग-क्रामंतं । १०. भ-होतः ।

अथन्तमिति व्याचकार । न केवलं त्वमेक एव अपि तु वमूराः मूढाः सर्वेऽपि^१ पुरुषाः वममूरम्
अमूढं वपुरं वदमणिं दारकम् । औणादिको मनिः । प्रत्ययस्वरः । वगर्भम् अरण्योर्गर्भभूतं ववनां
वननीयम् । 'वा छन्दसि' (पा. सू. ६. १. १०६-१०७) इति वचनादमि पूर्वाभावः । वहिरि-
हमश्रुं वनार्वाणम् । नेत्युपमार्थीयः । इमश्चुशब्दोऽत्र रोमसामान्यवचनः । हरितरोमोपेतमर्वाणमरण-
शीलमश्रमिव । उक्तलक्षणाश्वद्वरितकेशस्थानीयज्वालोपेतं वधनर्चं प्रीणनस्तुतिम् । शकन्ध्वादित्वात्
पररूपत्वम् । ईदृशमग्निं वनयन्तः हविर्भिः प्रापयन्तः^२ वधियं कर्म स्तोत्रं वा वधुः प्रापयन्ति ।
'गातिस्था' इति सिचो लुक् ॥ १ ॥

नि पस्त्यासु त्रितः स्तभूयन्परिर्वीतो योनौ सीददन्तः ।

अतः संगृभ्या विशां दमूना विधर्मणायन्त्रैरीयते नृन् ॥ ६ ॥

नि । पस्त्यासु । त्रितः । स्तभूयन् । परिर्वीतः । योनौ । सीदत् । अन्तरिति ।

अतः । समृग्भ्यम् । विशाम् । दमूनाः । विधर्मणा । अयन्त्रैः । ईयते । नृन् ॥ ६ ॥

वत्रितः त्रिषु स्थानेषु गार्हपत्यादिषु तायमानः वस्तभूयन् यजमानगृहान् स्तम्भयितुमिच्छन् ।
दृच्छार्थे क्यचि तदन्ताच्छतरि रूपम् । वपरिर्वीतः परितो ज्वालाभिव्यासः सन् वपस्त्यासु यागगृहेषु
वयोनौ वअन्तः स्वीये वेद्यात्मके स्थाने वनि वषीदत् निषीदति । वअतः अस्मात्स्थानात् विशां
प्रजानां संबन्धीनि हवींषि वसंगृभ्य^३ संगृह्य इन्द्रादीनुद्दिश्य प्रत्तानि^४ चरुपुरोडाशादीनि स्वीकृत्य
वदमूनाः देवेभ्यो दानमना यजमानाय वाभिमतप्रदानमनाः^५ विधर्मणा तासां विविधेन कर्मणा^६
निमित्तेन दानमना देवेभ्यो दानपक्षे विविधगमनरूपेण कर्मणा^६ वयन्त्रैः शत्रूणां नियमनैः सह वनृन्^७
देवान् वईयते गच्छति ॥

अस्याजरासो दमामरित्रा अर्चदूमासो अग्रयः पावकाः ।

श्रितीचयः श्वात्रासो भुरण्यवो वनर्षदो वायवो न सोमाः ॥ ७ ॥

अस्य । अजरासः । दमाम् । अरित्राः । अर्चत्ऽधूमासः । अग्रयः । पावकाः ।

श्रितीचयः । श्वात्रासः । भुरण्यवः । वनर्षदः । वायवः । न । सोमाः ॥ ७ ॥

अत्र बहुत्वेन स्तूयते । वअस्य यजमानस्य संबन्धिनः वअजरासः जरारहिताः वदमां दमनीयानां
रक्षःप्रभृतीनाम् । दमेः क्विपि 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तेषाम् वअरित्राः तारकाः
वअर्चदूमासः अर्चन्तः अर्चनीया धूमा धूमोपलक्षिता ज्वाला वा येषां ते तथोक्ताः वपावकाः शोधकाः
वश्रितीचयः श्वेतिमानमञ्जन्तः । श्रितिः श्वेतम् । औणादिक इः । वश्वात्रासः । क्षिप्रनामैतत् । क्षिप्र-
धर्मकाः वभुरण्यवः भरणशीलाः ववनर्षदः वनेषु सीदन्तः । संहितायां छान्दसं स्त्वम् । ववायवो वन
वसोमाः गन्तारः सोमा इव । हविर्दातुर्यजमानस्य शीघ्रा भवन्तीति ॥

१. ग-भ-पूर्वेपि । २. म१.४.७-पुष्टिं प्रापयंतः । ३. ग-भ-'संगृभ्य' नास्ति । ४. म२.
५.६.८-प्रत्ता प्रत्तानि । ५. त६-वाभिमतफलं । ६. म२-कर्मणा अकारोधिवाचकः तेनायमर्थः
आवां शत्रूणां यंत्राः नियमनानि तैः सह शत्रुनिग्रहं कुर्वन् इत्यर्थः । ७. ग-भ२.६.८-मु-नृन् नेतृन् ;
त-नेतृन् ; म१-नृणां नेतृन् । ८. भ-यस्य ।

प्र जिह्वया भरते वेपो अग्निः प्र वयुनानि चेतसा पृथिव्याः ।

तमायवः शुचयन्तं पावकं मन्द्रं होतारं दधिरे यजिष्ठम् ॥ ८ ॥

प्र । जिह्वया । भरते । वेपः । अग्निः । प्र । वयुनानि । चेतसा । पृथिव्याः ।

तम् । आयवः । शुचयन्तम् । पावकम् । मन्द्रम् । होतारम् । दधिरे । यजिष्ठम् ॥ ८ ॥

यः अग्निः जिह्वया ज्वालयया वेपः । कर्मनामैतत् । कर्म अग्र भरते तथा योऽग्निः वयुनानि प्रज्ञानानि स्तोत्राणि पृथिव्याः रक्षणाय चेतसा अनुग्रहयुक्तेन मनसा अग्र भरते तम् अग्निम् आयवः गन्तारो मनुष्याः शुचयन्तं दीप्यमानं पावकं शोधकं मन्द्रं स्तुत्यं होतारम् आह्वतारं होमनिष्पादकं वा यजिष्ठम् अतिशयेन यष्ट्यं यष्टतमं वा दधिरे धारयन्ति ॥

द्यावा यमग्निं पृथिवी जनिष्टामापस्त्वष्टा भृगवो यं सहोभिः ।

ईलेन्यं प्रथमं मातरिश्वा देवास्ततश्चर्मनवे यजत्रम् ॥ ९ ॥

द्यावा । यम् । अग्निम् । पृथिवी इति । जनिष्टाम् । आपः । त्वष्टा । भृगवः । यम् । सहोऽभिः ।

ईलेन्यम् । प्रथमम् । मातरिश्वा । देवाः । ततश्चुः । मन्वे । यजत्रम् ॥ ९ ॥

यमग्निं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ जनिष्टाम् अजनिष्ठाताम् । जनेल्लेङि व्यत्ययेन परस्मै-पदम् । आपः च यम् उदपादयन् वैद्युतरूपेण त्वष्टा च यमजनयत् भृगवः च यं सहोभिः बलैः स्तोत्रादिसाधनैर्लब्धवन्तः । 'भृगवोऽविन्दन्' (अ. सं. १०. ४६. २) इति ह्युक्तम् । किंच ईलेन्यं स्तुत्यं यं प्रथमं मातरिश्वा वायुरुदपादयत् अन्ये देवाः च मन्वे राज्ञे मनोरथाय यजत्रं यष्ट्यं यमग्निं ततश्चुः निष्पादितवन्तः ॥

यं त्वा देवा दधिरे हव्यवाहं पुरुस्पृहो मानुषासो यजत्रम् ।

स यामन्ने स्तुवते वयो धाः प्र देवयन् यशसः सं हि पूर्वीः ॥ १० ॥

यम् । त्वा । देवाः । दधिरे । हव्यवाहम् । पुरुस्पृहः । मानुषासः । यजत्रम् ।

सः । यामन् । अग्ने । स्तुवते । वयः । धाः । प्र । देवयन् । यशसः । सम् । हि । पूर्वीः ॥ १० ॥

हे अग्ने हव्यवाहं यं त्वा त्वा देवा दधिरे धारितवन्तः मानुषासः मनुष्याश्च पुरुस्पृहः बहुकामान् स्पृहयन्तः यजत्रं यष्ट्यं दधिरे धारितवन्तः हे अग्ने सः एवं यामन् यामनि यज्ञे स्तुवते मह्यं वयः अन्नं धाः देहि । हे अग्ने त्वत्तः देवयन् देवकामो यजमानः पूर्वीः बह्वीः बहूनि यशसः यशांसि । सं हि इत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । संप्राप्नोति खलु ॥ २ ॥

'जगृम्मा ते' इत्यष्ट्वर्ष पञ्चमं सूक्तमाङ्गिरसस्य सप्तगुणान्न आर्यं त्रैष्टुभम् । विकुण्डा नाम असुरस्त्री । सा चेन्द्रसदृशं पुत्रं कामयमाना कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं तपस्तेपे । मत्सदृशोऽन्यः कश्चिन्मा जनिष्टेति बुद्धयेन्द्र एव तस्याः पुत्रोऽजायत । तादृशो वैकुण्ठ इन्द्रो देवता । तथा चानुकान्तं— 'जगृम्माष्टौ सप्तगुर्वैकुण्ठमिन्द्रं तुष्टाव' इत्यादि । गतो विनियोगः ॥

जगृभ्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तं वसूयवो वसुपते वसूनाम् ।

विद्या हि त्वा गोपतिं शूर गोनामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ १ ॥

जगृभ्म । ते । दक्षिणम् । इन्द्र । हस्तम् । वसुऽयवः । वसुऽपते । वसूनाम् ।

विद्या । हि । त्वा । गोऽपतिम् । शूर । गोनाम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ १ ॥

वसूनां वसुपते बहूनां धनानां^१ स्वामिन् हे इन्द्र वते तव दक्षिणं हस्तं वसूयवः वसुकामा वयं जगृभ्म गृह्णीमः । यथा बहुप्रदस्यार्थिनो^२ मल्लमदत्त्वा न गन्तव्यमिति हस्तं गृह्णन्ति तद्वत् । हे शूर विक्रान्तेन्द्र त्वा त्वां गोनां गोपतिम् । अत्र वृष्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बहुत्वं च प्रतिपाद्यते । बहूनां गवां गोपतिं विद्या जानीमः । अतः अस्मभ्यं चित्रं चायनीयं वृषणं वर्षकं रयिं धनं दाः देहि ॥

स्वायुधं स्ववसं सुनीथं चतुःसमुद्रं धरुणं रयीणाम् ।

चर्कृत्यं शंस्यं भूरिवारमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ २ ॥

सुऽआयुधम् । सुऽअवसम् । सुऽनीथम् । चतुःसमुद्रम् । धरुणम् । रयीणाम् ।

चर्कृत्यम् । शंस्यम् । भूरिऽवारम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ २ ॥

स्वायुधं शोभनवज्राद्यायुधं स्ववसं शोभनरक्षणं सुगमनं वा सुनीथं सुनयनं चतुःसमुद्रं चतुरः^३ समुद्रान्^३ यो यद्वासा व्याप्नोति तं धरुणं धारकम् । केषाम्^४ । रयीणां धनानाम् । चर्कृत्यं पुनःपुनः कर्तव्यं शंस्यं स्तुत्यं भूरिवारं भूरीणां दुःखानां वारकं बहुभिवरणीयं वा त्वां विशेषति शेषः । तादृशोऽस्मभ्यमित्यादि^५ पूर्ववत् । यद्वा । हे इन्द्र उक्तगुणविशिष्टं पुत्रारुणं रयिं दाः देहि ॥

सुब्रह्माणं देववन्तं बृहन्तमुरुं गभीरं पृथुबुधमिन्द्र ।

श्रुतऋषिमुग्रमभिमातिपाहमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ३ ॥

सुऽब्रह्माणम् । देवऽवन्तम् । बृहन्तम् । उरुम् । गभीरम् । पृथुऽबुधम् । इन्द्र ।

श्रुतऽऋषिम् । उग्रम् । अभिमातिऽसहम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं सुब्रह्माणम् । ब्रह्म परिवृढं स्तुतिलक्षणं कर्म । शोभनस्तुतिकमित्यर्थः । देववन्तं बृहन्तं महान्तम् उरुं विस्तीर्णं गभीरम् असुरादिभिरगम्यं पृथुबुधं विस्तृतमूलं^६ श्रुतऋषिं श्रुता ऋषयो येन तादृशमृषीणां ख्यापयितारं प्रथितज्ञानं वा उग्रम् उदूर्णबलमत एव अभिमातिपाहम् अभिमातीनां शत्रूणामभिभवितारं हन्तारम् अस्मभ्यं चित्रं पूज्यं वृषणं वर्षकं पुत्रं रयिं धनं च दाः देहि^७ । अथवा विशेषणविशेष्यभावः । उक्तलक्षणं पुत्रारुणं रयिं दाः ॥

१. त२.८-धनानां पते । २. त१.२.३-बहुवेदयमर्थितो; त७-बहुवदान्यस्यार्थितो; भ१.२.४.८-बहुपदमर्थितो; भ६.७-बहुप्रदमर्थितो । ३. ग-भ-चतुःसमुद्रान् । ४. त-मु-तेषां । ५. ग-त-तादृशस्त्वमस्मभ्यं; भ-तादृशायस्मभ्यं । ६. त-मु-विततमूलं । ७. ग-त१.२.३-भ-देहि नास्ति ।

सनद्वाजं विप्रवीरं तरुत्रं धनुस्पृतं शूशुवासं सुदक्षम् ।

दस्युहनें पूभिर्दमिन्द्र सत्यमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ४ ॥

सनत्ऽवाजम् । विप्रऽवीरम् । तरुत्रम् । धनुऽस्पृतम् । शूशुऽवासम् । सुऽदक्षम् ।

दस्युऽहनेम् । पूऽभिर्दम् । इन्द्र । सत्यम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ४ ॥

सनद्वाजं^१ लब्धवान् विप्रवीरं मेधाविनं पुत्रं तरुत्रं तारकं धनुस्पृतं धनानां पूरकं स्पष्टारं वा । स्पृणोतेः स्पृशतेर्वोत्तरपदम् । शूशुवासं वर्धमानं सुदक्षं शोभनबलं दस्युहनें शत्रूणां हन्तारं पूभिर्दं शत्रूणां पुरां भेत्तारं सत्यं सत्यकर्माणम् । शिष्टमुक्तम् ॥

अश्वावन्तं रथिनं वीरवन्तं सहस्रिणं शतिनं वाजमिन्द्र ।

भद्रव्रातं विप्रवीरं स्वर्षामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ५ ॥

अश्वावन्तम् । रथिनम् । वीरवन्तम् । सहस्रिणम् । शतिनम् । वाजम् । इन्द्र ।

भद्रऽव्रातम् । विप्रऽवीरम् । स्वऽर्षाम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ५ ॥

अश्वावन्तं बहुभिरश्वैरुपेतं रथिनं रथवन्तं वीरवन्तं वीरैः पुरुषैरुपेतं सहस्रिणं सहस्रवन्तं शतिनं^२ शतवन्तम्^२ । असंख्यातगवादियुक्तमित्यर्थः । भद्रव्रातं भद्रगणं कल्याणसेवकैः परिवृतं विप्रवीरं विप्रवीरैश्चोपेतं स्वर्षां सर्वस्य संभक्तारं वाजं^३ बलवन्तं हे इन्द्र^३ । शिष्टमुक्तम् ॥ ॥ ३ ॥

प्र सप्तगुमृतधीतिं सुमेधां बृहस्पतिं मतिरच्छा जिगाति ।

य आङ्गिरसो नमसोपसद्योऽस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ६ ॥

प्र । सप्तगुम् । ऋतुऽधीतिम् । सुऽमेधाम् । बृहऽस्पतिम् । मतिः । अच्छा । जिगाति ।

यः । आङ्गिरसः । नमसा । उपऽसद्यः । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ६ ॥

सप्तगुं मां मतिः स्तुतिर्देवविषया अच्छा जिगाति अभिगच्छति । कीदृशं सप्तगुम् । ऋतुधीतिं सत्यकर्माणं सुमेधां शोभनप्रज्ञं बृहस्पतिं बृहतो मन्त्रस्य स्वामिनम् । यः सप्तगुः आङ्गिरसः अङ्गिरो गोत्रोत्पन्नोऽहं नमसा नमस्कारेण देवान् उपसद्यः उपगतः^४ । यद्वा । नमसा ज्ञे-
नोपसद्य उपसदनीयः । देवैरनुग्राह्य इत्यर्थः । तादृशाय अस्मभ्यं मह्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥

वनीवानो मम दूतासु इन्द्रं स्तोमाश्चरन्ति सुमतीरियानाः ।

हृदिस्पृशो मनसा वच्यमाना अस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ७ ॥

वनीवानः । मम । दूतासुः । इन्द्रम् । स्तोमाः । चरन्ति । सुऽमतीः । इयानाः ।

हृदिऽस्पृशः । मनसा । वच्यमानाः । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ७ ॥

१. ग-त-भ-मु-हे इन्द्र सनद्वाजं । २. म-‘शतिनं शतवन्तं’ नास्ति । ३. ग-त-भ-मु-‘वाजं... हे इन्द्र’ नास्ति । ४. त-१.२.३.७-उपगतव्यः ।

वनीवानः वननवन्तः^१ । 'छन्दसीवनिपौ' इति मत्वर्थीयो वनिप् । वसम सप्तगोः वृतासः वृतसदृशा वृता यथा भर्तुरभिमतार्थं प्रापणीयं प्रापयन्ति तद्वस्तुत्यान् गुणान्^२ प्रापयन्तः वृत्तोः स्तवाः वसुमतीः तस्येन्द्रस्यास्मद्विषया अनुकूला बुद्धीः वृथानाः याचमानाः वृहन् वृचरन्ति प्रामु-
वन्ति । पुनश्च त एव विशेष्यन्ते । वृहद्विरुशः हृदये स्पृशन्तः । स्तुत्यस्य प्रियभूता हृत्यर्थः । 'हृद्युभ्यां
हेरुपसंस्थानम्' इति सप्तम्या अलुक् । वमनसा सत्वोद्विक्तेन वच्यमानाः उच्यमानाः । अस्मभ्य-
मित्यादि गतम् ॥

यच्चा यामि दद्धि तन्न इन्द्र बृहन्तं क्षयमसमं जनानाम् ।

अभि तद्द्यावापृथिवी गृणीतामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ८ ॥

यत् । त्वा । यामि । दद्धि । तत् । नः । इन्द्र । बृहन्तम् । क्षयम् । असमम् । जनानाम् ।
अभि । तत् । द्यावापृथिवी इति । गृणीताम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ८ ॥

हे वृहन् वृत्वा त्वां यत् वक्ष्यमाणं यामि याचामि । वणलीपञ्चान्दसः । याच्यमानं यत्
वद्धि देहि । 'दद दाने' । लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । तदिति
सामान्येन निर्दिष्टं विशेषयति । वृहन्तं महान्तं वक्ष्यं निवासं जनानाम् अन्येषाम् असमम्
असाधारणं देहि । त्वया दातव्यं द्यावापृथिवी अभि वृणीताम् । अस्मभ्यमित्यादि^३ गतम् ॥ ४ ॥

'अहं भुवम्' इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तम् । पूर्वसूक्तेन सप्तगुणा स्तुतो हृष्टः सन्निदमादिसूक्त-
त्रयेण स्वयमात्मानमस्तौत् । तस्माद्वैकुण्ठस्येन्द्रस्य वाक्यत्वात् 'यस्य वाक्यं स ऋषिः' इति परि-
भाषया इन्द्र ऋषिः । वैकुण्ठस्येन्द्रस्य^४ च स्तूयमानत्वात् 'या तेनोच्यते सा' देवता^५ इति परि-
भाषया इन्द्र एव देवता । दशम्येकादशीसप्तम्यस्त्रिष्टुभः । शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्पतिः । तथा
चानुक्रान्तं—'स' सप्तगुस्तुतिसंहृष्ट आत्मानमुत्तरैस्त्रिभिस्तुष्टावाहं भुवमेकादशान्ये त्रिष्टुभौ सप्तमी
च' इति । अतिरात्रे द्वितीयपर्याये होतुः शस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'अहं भुवमपायस्यान्धसो
मदायेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । समूहस्य दशरात्रस्य तृतीये छन्दोमे निष्केवल्ये-
ऽप्येतत्सूक्तम् । 'अहं भुवं तत् इन्द्रियमिति निष्केवल्यम्' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति हि सूत्रितम् ॥

अहं भुवं वसुनः पूर्यस्पर्तिरहं धनानि सं जयामि शश्वतः ।

मां हवन्ते पितरं न जन्तवोऽहं दाशुषे वि भजामि भोजनम् ॥ १ ॥

अहम् । भुवम् । वसुनः । पूर्यः । पतिः । अहम् । धनानि । सम । जयामि । शश्वतः ।
माम् । हवन्ते । पितरम् । न । जन्तवः । अहम् । दाशुषे । वि । भजामि । भोजनम् ॥ १ ॥

अहम् इन्द्रः वसुनः धनस्य पूर्यः मुख्योऽसाधारणः पतिः स्वामी भुवम् अभवम् ।
भवतेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'अचि श्रुधातुश्रुवाम्' इत्यादिना उवङादेशः ।
अदभावञ्छान्दसः । तथा अहं शश्वतः । बहुनामैतत् । बहोः शत्रोः संबन्धीनि धनानि । वसम्

१. ग-भ-वननवन्तः वननं वनिः; त१.२.३.५-वननवन्तः वननं वनैः; भ१.२.८-वननवन्तः वननं
विः; भ७-वननवन्तः वनतेऽछन्दसि कनिव्वनिपाविति । २. त-मु-गुणेन । ३. त-ग१.२.३.५.७.८-भ-मु-
अभिमान्येतां; त४-अनुमन्येतां । ४. त-मु-वैकुण्ठस्येन्द्रस्य । ५. ग-त-भ-'सा देवता' नास्ति ।
६. ग-त-मु-'स' नास्ति ।

इत्येकीभावे । सह वज्यामि । किंच वमाम् एव वजन्तवः प्राणिनो यजमानाः वहवन्ते आह्वयन्ति ।
वपितरं वन पितरमिव पुत्राः । वहं वदाशुषे हविषो दात्रे यजमानाय वभोजनम् अन्नं वधि
वभजामि ददामि ॥

अहमिन्द्रो रोधो वक्षो अथर्वणस्त्रिताय गा अजनयमहेरधि ।

अहं दस्युभ्यः परि नृम्णमा ददे गोत्रा शिक्षन् दधीचे मातरिश्चने ॥ २ ॥

अहम् । इन्द्रः । रोधः । वक्षः । अथर्वणः । त्रिताय । गाः । अजनयम् । अहेः । अधि ।
अहम् । दस्युभ्यः । परि । नृम्णम् । आ । ददे । गोत्रा । शिक्षन् । दधीचे । मातरिश्चने ॥ २ ॥

आद्यपादस्येतिहासमाहुः । आथर्वणं दध्यञ्जं मधुविद्यावन्तमिन्द्र आगत्य मधुविद्यां कस्यचिन्न
ब्रूया इति नियमितवान् । यदि ब्रूयास्ते शिरो हरामीत्युक्तवान् । स चाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । ' इदं
वै तन्मधु दध्यङ्गदधवर्णोऽश्विभ्यामुवाच ' (श. ब्रा. १४.२.५.१६) ' अश्वस्य शीर्ष्णां प्र यदीमुवाच '
(ऋ. सं. १. ११६. १२) इति हि श्रुतिः । स चेन्द्र आगत्य दधीचः शिरोऽहरदिति तदत्रोच्यते ।
वहन्तः वअहम् वअथर्वणः अथर्वणः पुत्रस्य दधीचः ववक्षः । तदुपलक्षितं शिर इत्यर्थः । तस्य वरोधः
रोधको हर्तास्मि । तथा वत्रिताय एतन्नामकायाप्त्याय कूपपतितायोद्धरणार्थम्^१ वहः मेघस्य वअधि
उपरि वगाः उदकानि वअजनयम् उदपादयम् । त्रितस्य कूपपतितस्येन्द्रं प्रत्युद्धरणप्रार्थनं ' सं मा
तपन्त्यमितः ' (ऋ. सं. १०.३३.२) इत्यत्र प्रतिपादितम् । तथा वहं वदस्युभ्यः उपक्षयितृभ्यः^२
शत्रुभ्यः सकाशात् वनृम्णं धनम् वआ वददे आदत्तवानस्मि । किं कुर्वन् । वगोत्रा गवामुदकानां
रक्षकान् मेघान् वशिक्षन् विनयन् । किमर्थम् । वमातरिश्चने मातरिश्चनः पुत्राय वदधीचे एतन्नाम-
कायर्थये वर्षकामाय प्रवर्षयितुमिच्छन् ॥

मह्यं त्वष्टा वज्रमतक्षदायसं मयि देवासोऽवृजन् अपि क्रतुम् ।

ममानीकं सूर्यस्येव दुष्टरं मामार्यन्ति कृतेन कर्त्वेन च ॥ ३ ॥

मह्यम् । त्वष्टा । वज्रम् । अतक्षत् । आयसम् । मयि । देवासः । अवृजन् । अपि । क्रतुम् ।
मम । अनीकम् । सूर्यस्येव । दुस्तरम् । माम् । आर्यन्ति । कृतेन । कर्त्वेन । च ॥ ३ ॥

वमह्यं मदर्थं वत्वष्टा देवः वआयसम् अयोमयं ववज्रम् आयुधम् वअतक्षत्^३ संपादितवान्^४ ।
देवाः वमयि विषये वक्रतुं स्वविरोधिहननरूपं कर्म वअपि वअवृजन् समपादयन् । वमम वअनीकं सेना-
समूहं सूर्यानीकमिव वदुष्टरम् अन्येन तरीतुमशक्यम् । वमाम् एव वकृतेन कर्मणा वकर्त्वेन हतः परं
कर्तव्येन वृत्रवधादिरूपेण^५ वआर्यन्ति^६ गच्छन्ति । आर्यतिर्गतिकर्मा । यद्वा । अर्यमीश्वरं कुर्वन्ति ॥

१. ग-त-सु-कूपपतिताय तदुद्धरणार्थं । २. ग-भ-उपक्षयितृभ्यः; त-उपलक्षयितृभ्यः । ३. ग-त१.
२.४.६.७.८-भ-अतक्षत् साधु । ४. त२.३.५-संपादितवान् । देवा मयि विषये क्रतुं यज्ञं कुर्वति । मम
अनीकं अश्वादि सूर्यस्य रवेरिव दुस्तरं दुरवगाहं वृत्रादिवधादिरूपेण; त७-संपादितवान् । अवृजन् कुर्वति ।
मम अनीकं अश्वादि सूर्यस्येव रवेरिव दुष्टरं दुरवगाहं वृत्रादिवधादिरूपेण; भ७-संपादितवान् । उतापि च
देवासो देवाः मयि विषये क्रतुं यज्ञं अवृजन् कुर्वति । मम अनीकं अश्वादि च सूर्यस्येव रवेरिव दुष्टरं दुरव-
गाहं वृत्रादिशत्रूणां दारयितेति निरुक्तं । ईदृशं मां बलिनं वृत्रादिवधादिरूपेण; ग-त४-वृत्रवधाय मयि
देवासो देवाः क्रतुं स्वविरोधिहननरूपं कर्मापि वृजन् मम तेजसानीकं सेनासमूहं वा सूर्यस्येव सूर्यानीकमिव
दुष्टरमन्येन तरीतुमशक्यं मामेव कृतेन कर्मणा परं कर्तव्येन वृत्रवधादिरूपेण ५. त-भ-कर्मणा आर्यति ।

अहमेतं गुव्ययमश्च पशुं पुरीषिणं सायकेना हिरण्ययम् ।

पुरु सहस्रा नि शिक्षामि दाशुषे यन्मा सोमास उक्थिनो अमन्दिषुः ॥४॥

अहम् । एतम् । गुव्ययम् । अश्यम् । पशुम् । पुरीषिणम् । सायकेन । हिरण्ययम् ।

पुरु । सहस्रा । नि । शिक्षामि । दाशुषे । यत् । मा । सोमासः । उक्थिनः । अमन्दिषुः ॥४॥

अहमेतं वाव्ययं गोमयम् अश्यम् अश्वमयं^१ हिरण्ययं^२ हिरण्यालंकारोपेतं पुरीषिणम् । पुरीषमुदकं क्षीररूपम् । तद्वन्तं पशुं शत्रुसंबन्धिनम् । जात्येकवचनम् । पशुसंघमित्यर्थः । तं सायकेन आयुधेन अजयम् । तथा पुरु पुरुणि सहस्रा सहस्राणि शस्त्राणि नि शिक्षामि संस्करोमि दाशुषे हविर्दत्तवत्ते^३ यजमानाय । वैरिविनाशायेत्यर्थः । कदेति उच्यते । यत् यदा मा मां सोमासः सोमाः उक्थिनः शस्त्रोपेताः सन्तः अथवा^४ सोमेन शस्त्रैश्चोपेता यजमानाः अमन्दिषुः तर्पयन्ति ॥

अहमिन्द्रो न परा जिग्य इन्द्रं न मृत्यवेऽव तस्थे कदा चन ।

सोममिन्मा सुन्वन्तो याचता वसु न मे पूरवः सख्ये रिषाथन ॥ ५ ॥

अहम् । इन्द्रः । न । परा । जिग्ये । इत् । धनम् । न । मृत्यवे । अव । तस्थे । कदा । चन ।

सोमम् । इत् । मा । सुन्वन्तः । याचत । वसु । न । मे । पूरवः । सख्ये । रिषाथन ॥ ५ ॥

इन्द्रः सर्वस्य धनस्य स्वामी अहं धनम् आत्मीयं न परा जिग्य इत् नैव पराभावयामि । मदीयं धनं न पराभूयत इत्यर्थः । किंचाहं मृत्यवे सर्वेषां मारकाय कदा चन कदापि न अव तस्थे नावस्थितो भवामि । इन्द्रभक्ता न मृत्युभाजो भवन्ति किल किमु वक्तव्यमिन्द्रस्य मृत्युविरहे । यस्मादेवं तस्मात् सोमं सुन्वन्तः हे यजमानाः वसु युष्मदपेक्षितं धनं मा इत् मामेव याचत । हे पूरवः मनुष्याः मे सख्ये न रिषाथन मा रिष्टा भवथ । मत्सख्यं मा विनाशयत ॥ ५ ॥

अहमेतान्छाश्वसतो द्वावेन्द्रं ये वज्रं युधयेऽकृण्वत ।

आह्वयमानां अव हन्मनाहनं दृळ्हा वदन्ननमस्युर्नमस्विनः ॥ ६ ॥

अहम् । एतान् । शाश्वसतः । द्वाऽद्वा । इन्द्रम् । ये । वज्रम् । युधये । अकृण्वत ।

आह्वयमानान् । अव । हन्मना । अहनम् । दृळ्हा । वदन् । अनमस्युः । नमस्विनः ॥ ६ ॥

अहम् इन्द्रः एतान् वक्ष्यमाणान् शाश्वसतः भृशं प्राणतः^५ प्रवृद्धबलान् शत्रून् द्वाद्वा द्वौ द्वौ । युग्मभूतानित्यर्थः^६ । तानहनमिति^७ संबन्धः । एतानित्युक्तं कानित्याह । ये शत्रवः इन्द्रं शत्रूणां दारकम् । इन्द्रः शत्रूणां दारयिता इति निरुक्तम् (निरु. १०. ८) । इन्द्रं वज्रं बलिनं यद्वा वज्रवन्तं^८ युधये युद्धाय अकृण्वत अकुर्वत तानेतानित्यर्थः । पुनः कीदृशान् । आह्वयमानान् एहि

१. त-एतद्गोलक्षणकर्मायमश्वमयम् । २. त-६.८-म४.५.६-हिरण्ययं हिरण्यम् । ३. त-दत्तवते । ४. त-मह्यमथवा । ५. त-म१.४.६.७-प्रीणतः । ६. त-युग्मभूतावित्यर्थः । ७. त-हानेतानिति । ८. ग-वज्रवन्तं मा ।

युध्यस्वेत्याह्वयतः शत्रून् वनमस्विनः नमनवतो बलाशामयित्वा वनमस्युः अप्रणतिशीलः सन्
वदह्वा दृढानि भयजनकानि स्थिराणि वचनानि वदन् वहनं हतवानस्मि ॥

अभी इदमेकमेकौ अस्मि निष्पाळभी द्वा किमु त्रयः करन्ति ।

खले न पर्षान् प्रति हन्मि भूरि किं मा निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः ॥ ७ ॥

अभि । इदम् । एकम् । एकः । अस्मि । निष्पाट् । अभि । द्वा । किम् । ऊँ इति । त्रयः । करन्ति ।
खले । न । पर्षान् । प्रति । हन्मि । भूरि । किम् । मा । निन्दन्ति । शत्रवः । अनिन्द्राः ॥ ७ ॥

अहम् इदम् इदानीम् एकं शत्रुम् एकः असहाय एव सन् अभि अस्मि अभिभवामि ।
किञ्च निष्पाट् सपत्नाभिः सहमाणोऽहं द्वा द्वावप्यसहौ शत्रू अभि अस्मि । किमु किं वा
त्रयः शत्रवः करन्ति कुर्वन्ति । तानप्यभिभवामीत्यर्थः । किं बहुना । खले न खलनिष्पादने
यथा जीर्णव्रीह्यादिस्तम्बाननायासेन प्रतिहन्ति कर्षकः तद्वत् पर्षान् निष्ठुरान् भूरि बहून् शत्रून्
प्रति हन्मि । मा माम् अनिन्द्राः इन्द्ररहिता इन्द्रमजानन्त इन्द्रविरोधिनः शत्रवः मामिन्द्रं
किं निन्दन्ति । निन्दितुमशक्ता इत्यर्थः । अत्र 'अभिभवामि' (निरु. ३. १०) इत्यादि
निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

अहं गुङ्गुभ्यो अतिथिग्वमिष्करमिषं न वृत्रतुरं विश्व धारयम् ।

यत्पर्णयज्ञ उत वा करञ्जहे ग्राहं महे वृत्रहत्ये अशुश्रवि ॥ ८ ॥

अहम् । गुङ्गुभ्यः । अतिथिऽग्वम् । इष्करम् । इषम् । न । वृत्रऽतुरम् । विश्व । धारयम् ।
यत् । पर्णयज्ञे । उत । वा । करञ्जहे । ग्रा । अहम् । महे । वृत्रऽहत्ये । अशुश्रवि ॥ ८ ॥

अहम् इन्द्रः गुङ्गुभ्यः एतन्नामकेभ्यो जनपदेभ्यो रक्षणाय अतिथिग्वम् अतिथिगोः पुत्रं
दिवोदासमृषिम् इष्करं निष्कर्तारं वृत्रतुरं शत्रूणां हिंसकं विश्व प्रजासु मध्ये इषं न
अन्नमिव तासामन्नं यथा भोगाय भवति तद्वदन्नस्थानीयं धारयं धारितवानस्मि । कदेति उच्यते ।
यत् यदा पर्णयज्ञे पर्णयन्नामकस्यासुरस्य हननवति उत वा अपि च करञ्जहे एतन्नामकस्य
हननोपेते महे महति वृत्रहत्ये संग्रामे अशुश्रवि श्रुतोऽभवम् ॥

प्र मे नमी साप्य इषे भुजे भूद्रवामेषे सख्या कृणुत द्विता ।

दिद्युं यदस्य समिथेषु मंहयमादिदेनं शंस्यमुक्थ्यं करम् ॥ ९ ॥

प्र । मे । नमी । साप्यः । इषे । भुजे । भुत् । गवाम् । एषे । सख्या । कृणुत । द्विता ।
दिद्युम् । यत् । अस्य । समिथेषु । मंहयम् । आत् । इत् । एनम् । शंस्यम् । उक्थ्यम् । करम् ॥ ९ ॥

प्र मे मम मत्संबन्धी नमी । नामकवाञ्छमः स्तोत्रम् । तदस्यास्तीति नमी स्तोता साप्यः
सर्वैराश्रयणीयः सन् इषे अन्नाय भुजे भोगाय प्र भूत् प्रभवति । तं मत्स्तोतारं मनुष्याः
गवामेषे अन्वेषणाय सख्या सख्याय च द्विता द्विविधं द्विप्रकाराय कृणुत कृण्वन्ति । गवां

दातारं^१ सखायं च^२ कुर्वन्तीत्यर्थः । यद्वा । गवासेषु एषणे द्विता द्वैधाय सख्याय शारीराय^३ सैनिकाय च सख्याय कृण्वन्ति । कदेति उच्यते । यत् यदा अस्य मत्संबन्धिनः स्तोतुर्जयार्थं समिधेषु संग्रामेषु विद्युम् आयुधं मह्यं स्वीकुर्यामित्यर्थः । आदित् अनन्तरमेव एनं स्तोतारं शंस्यं स्तुत्यम् उक्थ्यम् उक्थाहं करम् अकरं करोमि ॥

प्र नेमस्मिन्ददृशे सोमो अन्तर्गोपा नेममाविरस्था कृणोति ।

स तिग्मशृङ्गं वृषभं युयुत्सन् द्रुहस्तस्थौ बहुले बद्धो अन्तः ॥ १० ॥

प्र । नेमस्मिन् । दृशे । सोमः । अन्तः । गोपाः । नेमम् । आविः । अस्था । कृणोति ।

सः । तिग्मशृङ्गम् । वृषभम् । युयुत्सन् । द्रुहः । तस्थौ । बहुले । बद्धः । अन्तरिति ॥ १० ॥

नेमस्मिन् । नेमशब्दोऽर्धपर्यायः^४ । यथा अथवा च द्वौ पुरुषौ युध्यन्तौ । तयोरेकस्मिन् यष्टरीत्यर्थः । तस्मिन् अन्तः सोमः दृशे दृश्यते । तं नेमम् अर्धमेकं^५ गोपाः गोपायितेन्द्रः अस्था क्षेपणसाधनेन वज्रेण आविः कृणोति प्रकटयति । शत्रुभिरनभिभूतं करोतीत्यर्थः । सः यत्र सोमो न दृश्यते सः तिग्मशृङ्गं तीक्ष्णायुधं वृषभं बाणान् वर्षयन्तमिन्द्रेणानुगृहीतं प्रति युयुत्सन् योद्धुमिच्छन् द्रुहः द्रोघ्रा बद्धः सन् बहुले अन्धकारे अन्तः तस्य मध्ये तस्थौ तिष्ठति । यद्वा एवं व्याख्येयम् । नेमस्मिन्निन्द्रभक्तेऽन्तः सोमो दृशे । नेममन्यं गोपाः स्वभक्तक्षक इन्द्रोऽस्था अस्थ्ना वज्रेणाविकृणोति । आविष्करोति । वज्रेण पीडयतीत्यर्थः । स नेमो द्रुहस्तिग्मशृङ्गं वृषभमिन्द्रं युयुत्सन् । शिष्टं समानम् ॥

आदित्यानां वसूनां रुद्रियाणां देवो देवानां न मिनामि धाम ।

ते मा भद्राय शर्वसे तत्क्षुरपराजितमस्तृतमषाळहम् ॥ ११ ॥

आदित्यानाम् । वसूनाम् । रुद्रियाणाम् । देवः । देवानाम् । न । मिनामि । धाम ।

ते । मा । भद्राय । शर्वसे । तत्क्षुः । अपराऽजितम् । अस्तृतम् । अषाळहम् ॥ ११ ॥

आदित्यानां वसूनां रुद्रियाणां रुद्राणां यद्वा रुद्रपुत्राणां मरुतां च देवानां धाम स्थानं देवः इन्द्रः न मिनाति न हिनस्ति । ते^६ आदित्यादयः मा मां भद्राय शर्वसे तत्क्षुः अनुगृह्णन्तु । अपराजितमस्तृतम् अहिंसितम् अषाळहम् अनभिभूतम् ॥ ६ ॥

‘अहं दाम्’ इत्येकादशचं सप्तमं सूक्तम् । वैकुण्ठं एवर्षिर्देवता च । द्वितीयैकादश्यौ^७ त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्याः । अनुक्रान्तं च—‘अहं दामन्त्योपाद्ये च’ इति । द्वितीये^८ रात्रिपर्याये^९ मैत्रावरुणस्येदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अहं दां पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमम्’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अहं दां गृणते पूर्यं वस्वहं ब्रह्म कृणवं मह्यं वर्धनम् ।

अहं भुवं यजमानस्य चोदितायज्वनः साक्षि विश्वस्मिन्मरै ॥ १ ॥

१. त-भ-दातारः सखायश्च । २. ग-त-भ-मु-शारीराय । ३. भ-नेमशब्दोर्ध्वशब्दपर्यायः । ४. ग-अर्धमेव; त१.२.७.८-भ-अर्धमेकः । ५. त-‘ते’ नास्ति । ६. ग-त१.२.६.७.८-भ-वैकुण्ठ इन्द्र । ७. ग-त-भ-नृतीयैकादश्यौ । ८. ग-अतिरात्रे द्वितीयेपर्याये; त-मु-द्वितीये पर्याये; भ-द्वितीये ।

अहम् । दाम् । गृणते । पूर्वम् । वसु । अहम् । ब्रह्म । कृणवम् । मह्यम् । वर्धनम् ।
अहम् । भुवम् । यजमानस्य । चोदिता । अयज्वनः । साक्षि । विश्वस्मिन् । भरे ॥ १ ॥

वअहम् इन्द्रः वगृणते स्तुवते वपूर्वम् मुख्यं ववसु धनं वदाम् अदाम् । वअहम् एव वब्रह्म
परिवृढं कर्म स्तुतिलक्षणं वमह्यं वर्धनं वकृणवं करोमि । स्तोतुः संबन्धि स्तोत्रं तस्मै धनं प्रयच्छन्
मह्यमेव वर्धनं करोमीत्यर्थः । तथा वअहं वयजमानस्य मामुद्दिश्य यद्वर्धनस्य वचोदिता प्रेरकः वभुवं
भवामि । वअयज्वनः अयष्टुः । अयष्टारमित्यर्थः । तं वविश्वस्मिन् वभरे सर्वस्मिन्नपि संग्रासे वसाक्षि
अभिभवामि ॥

मां धुरिन्द्रं नाम देवतां दिवश्च गमश्चापां च जन्तवः ।

अहं हरी वृषणा विव्रता रघू अहं वज्रं शर्वसे धृष्णवा ददे ॥ २ ॥

माम् । धुः । इन्द्रम् । नाम । देवता । दिवः । च । गमः । च । अपाम् । च । जन्तवः ।
अहम् । हरी इति । वृषणा । विव्रता । रघू इति । अहम् । वज्रम् । शर्वसे । धृष्णु । आ । ददे ॥ २ ॥

वइन्द्रं वनाम इन्द्रनामानं वमां वदेवता देवानां मध्ये वदिवः द्युलोकस्य । गमा पृथिव्यापो-
ऽन्तरिक्षम् । एतेषु लोकेषु वजन्तवः जाताः वमा मामेव वधुः दधुः^१ धारयन्ति हविर्भिः स्तुतिभिश्च ।
वअहं यज्ञगमनाय संग्रामगमनाय वा वहरी हरितवर्णौ ववृषणा पुंसोपेतौ वविव्रता विविधकर्माणौ
वरघू लघू शीघ्रगती अथौ नियोजयामि रथे । तथा वअहं वधृष्णु धर्षकं ववज्रम् आयुधं वशर्वसे
बलाय वआ वदे स्वीकरोमि^२ ॥

अहमत्कं कवये शिश्रथं हथैरहं कुत्समावमाभिरुतिभिः ।

अहं शुष्णस्य श्रथिता वर्धयमं न यो रर आर्यं नाम दस्यवे ॥ ३ ॥

अहम् । अत्कम् । कवये । शिश्रथम् । हथैः । अहम् । कुत्सम् । आवम् । आभिः । ऊतिऽभिः ।
अहम् । शुष्णस्य । श्रथिता । वर्धः । यमम् । न । यः । ररे । आर्यम् । नाम । दस्यवे ॥ ३ ॥

वअहम् इन्द्रः वअत्कम् आच्छादकं शत्रुपुत्रं वकवये उशनस ऋषये तस्य सुखवासाय वहथैः
बहुप्रकारैः प्रहरैः^३ तस्माधनैरायुधैर्वा वशिश्रथं ताडितवानस्मि । श्रथतिर्वधकर्मा । किञ्च वअहं वकुत्सम्
एतन्नामकमृषिम् वआभिरुतिभिः वधादिरूपैः^४ । 'कुत्साय शुष्णमशुषं नि बर्हीः' (ऋ. सं. ४. १६.
१२) इत्यादि मन्त्रान्तरम् । रक्षणैः वआवम् अरक्षम् । पूर्वमेव कृतान्यपि रक्षणानीदानीमिव
कृतानीत्यनुवदति । कुत्सार्थं वशुष्णस्य एतन्नामकस्यासुरस्य वश्रथिता हिंसिता । तस्य हननायेत्यर्थः ।
ववधः वज्रं वयमं प्रहरणाय नियमितवानस्मि । अपि^५ च^५ वअहम् वआर्यम् आर्यसंबन्धि । आर्याणां
देयमित्यर्थः । तादृशं वनाम । उदकनामैतत् । नामकमुदकं वदस्यवे शत्रवे उपक्षपयित्रे वन वररे न
दत्तवानस्मि । यद्वा । आर्यं पूज्यमित्यसाधारणं नाम दस्यवे न दत्तवानस्मि । अत्रेन्द्रस्यात्मस्तुतौ
कुत्सरक्षणशुष्णवधादिकम् 'आवः कुत्समिन्द्र यस्मिञ्जाकन्' (ऋ. सं. १. ३३. १४) 'शुष्णं
पिपुं कुयवं वृत्रमिन्द्र' (ऋ. सं. १. १०३. ८) इत्यादिषु बहुधा प्रपञ्चितम् । अतोऽत्र ग्रन्थ-
विस्तरभयाज्ज वक्ष्यते ॥

१. ग-त-भ५.६.८-मु-अधुः; भ१.२.४.७-^१ 'दधुः' नास्ति । २. भ१.२.७-स्वीकरिष्ये । ३. ग-भ४.
६.७-^३ 'प्रहरैः' नास्ति । ४. ग-त-भ-कुत्सवधादिरूपैः । ५. त-भ२.८-^५ 'अपि च' नास्ति ।

अहं पितेर्व वेतसूँरभिष्टये तुग्रं कुत्साय स्मदिभं च रन्धयम् ।

अहं भुवं यजमानस्य राजनि प्र यद्धरे तुजये न प्रियाधृषे ॥ ४ ॥

अहम् । पिताऽईव । वेतसून् । अभिष्टये । तुग्रम् । कुत्साय । स्मत्ऽईभम् । च । रन्धयम् ।

अहम् । भुवम् । यजमानस्य । राजनि । प्र । यत् । भरे । तुजये । न । प्रिया । आऽधृषे ॥ ४ ॥

वअहम् इन्द्रः वपितेव पिता पुत्रायेव स यथा तस्मै निर्वाहार्थमभिमतं देशं प्रसाधयति तद्वत् ववेतसून् एतन्नामकान् जनपदान्^१ वअभिष्टये अभीच्छते वकुत्साय महर्षये वतुग्रं वस्मदिभं वच वरन्धयं वशमनयम् । वअहं वयजमानस्य वराजनि राजनार्थं वभुवम् अवभवम् । समर्थं इति शेषः । वयत् यस्मात् वतुजये वन पुत्रायेव पिता तस्मै यजमानाय वआधृषे शत्रूणां धर्षणाय वप्रिया प्रियाणि वप्र वभरे प्रभराभि^२ तस्माद्यजमानस्य राजनि भुवमिति संबन्धः ॥

अहं रन्धयं मृगयं श्रुतर्वणे यन्मार्जिहीत वयुना चनानुषक् ।

अहं वेशं नुग्रमायवेऽकरमहं सव्याय पङ्गुभिर्मरन्धयम् ॥ ५ ॥

अहम् । रन्धयम् । मृगयम् । श्रुतर्वणे । यत् । मा । अर्जिहीत । वयुना । चन । आनुषक् ।

अहम् । वेशम् । नुग्रम् । आयवे । अकरम् । अहम् । सव्याय । पङ्गुभिर्म । अरन्धयम् ॥ ५ ॥

वअहम् इन्द्रः वमृगयम् एतन्नामकमसुरं वश्रुतर्वणे एतन्नामकाय महर्षये वरन्धयम् । रन्धयति-र्वशगमने । वशमनयम् । वयत् यस्मात् श्रुतर्वा वमा माम् वअर्जिहीत । 'ओहाङ् गतौ' । आगच्छत् । तदेवोच्यते । वयुना प्रज्ञानेन स्तोत्रेण वआनुषक् अनुषक्तोऽभूत् । वचन इति पूरणः । वअहं ववेशम् एतन्नामानं वनग्रं प्रह्वं वकरम्^३ अकार्षम् । करोतेर्लुङि 'कृमृदरुहिभ्य०' इति च्लेरङ् । अडभाव-श्छान्दसः । वअहं वसव्याय एतन्नामकाय वपङ्गुभिर्म एतन्नामकम् वअरन्धयं वशमनयम् ॥ ५ ॥

अहं स यो नववास्त्वं बृहद्रथं सं वृत्रेव दासं वृत्रहारुजम् ।

यद्वर्धयन्तं प्रथयन्तमानुषदूरे पारे रजसो रोचनाकरम् ॥ ६ ॥

अहम् । सः । यः । नववास्त्वम् । बृहत्ऽरथम् । सम् । वृत्राऽईव । दासम् । वृत्रहा । अरुजम् ।

यत् । वर्धयन्तम् । प्रथयन्तम् । आनुषक् । दूरे । पारे । रजसः । रोचना । अकरम् ॥ ६ ॥

वअहम् इन्द्रः वसः^४ अस्मि^५ वयः अहं वनववास्त्वं वबृहद्रथं च ववृत्रेव ववृत्रमिव वदासम् उप-क्षपयितारमिव नववास्त्वं वबृहद्रथं च वअरुजम् अहं भग्नमकरवम् । 'रुजो भग्ने' । वयत् यदा ववर्धयन्तं वर्धमानं वप्रथयन्तं प्रथमानं चोभौ शत्रू वआनुषक् अनुषक्तः सन् वरोचना रोचनस्य वरजसः लोकस्य वदूरे वपारे वअकरं कृतवानस्मि ॥

अहं सूर्यस्य परिं याम्याशुभिः प्रैतशेभिर्वहमान ओजसा ।

यन्मा सावो मनुष आह निर्णिज ऋधकृषे दासं कृत्व्यं हयैः ॥ ७ ॥

१. भ- 'जनपदान्' नास्ति । २. भ-प्रभराणि । ३. त-भ१.४-अकरं । ४. त१.२.७-भ- 'सः अस्मि' नास्ति ।

अहम् । सूर्यस्य । परि । यामि । आशुऽभिः । प्र । एतशेभिः । बर्हमानः । ओजसा ।
यत् । मा । सावः । मनुषः । आह । निऽनिजे । ऋधक् । कृषे । दासम् । कृत्यम् । हयैः ॥ ७ ॥

वअहं वसूर्यस्य देवस्य वआशुभिः शीघ्रगामिभिः वएतशेभिः^१ एतशवर्णैरश्वैः ववहमानः
उह्यमानः वओजसा आत्मीयेन बलेन प्रकर्षेण वपरि वयामि परिगच्छामि सूर्यात्मना । किंच वयत् यदा
वमा मां वमनुषः मनुष्यस्य वसावः सोमाभिषवः वआह ब्रूते । आह्वयतीत्यर्थः । किमर्थमाह ।
वनिणिजे । निणिगिति रूपनाम । यज्ञस्वरूपायेत्यर्थः । तदानीं वकृत्यं कर्तव्यम् । हन्तव्यमित्यर्थः ।
वदासम् उपक्षपयितारं शत्रुं वहयैः हननसाधनैः^२ वऋधक्कृषे पृथक्करोमि । ऋधगित्यर्थं पृथगर्थे ॥

अहं सप्तहा नहुषो नहुष्टरः प्राश्रावयं शवसा तुर्वशं यदुम् ।

अहं न्यरन्यं सहसा सहस्करं नव ब्राधतो नवतिं च वक्षयम् ॥ ८ ॥

अहम् । सप्तऽहा । नहुषः । नहुऽतरः । प्र । अश्रावयम् । शवसा । तुर्वशम् । यदुम् ।

अहम् । नि । अन्यम् । सहसा । सहः । करम् । नव । ब्राधतः । नवतिम् । च । वक्षयम् ॥ ८ ॥

वअहं वसप्तहा सप्तसंख्याकानां शत्रुपुरां हन्ता । 'सप्त यत्पुरः शर्म शारदीः' (ऋ. सं. १.
१७४. २) इत्युक्तम् । यद्वा । सप्त नमुच्यादीन् हतवान् । किंच वनहुषः बन्धकस्यापि वनहुष्टरः
बन्धकतरोऽहं वशवसा बलेन वतुर्वशं वयदुं च वप्राश्रावयं शत्रुसंबन्धिगवादिप्रदानेन श्रावित-
वानस्मि । तौ यथा लोके श्रुतौ भवतः तथाकार्षमित्यर्थः । किंच वअहम् वअन्यं चास्मस्तोतारं
वसहसा बलेन वसहः बलिनं वकरम् वअकार्षम् । करोतेर्लुङि 'कृमृदरुहि' इति च्लेरङ् । अडभावः ।
किंच वनव नवसंख्याकाः वनवतिं वच नवतिसंख्याकाश्च । नवोत्तरनवतिसित्यर्थः । कथंभूताः । वब्राधतः
वर्धमानाः ववक्षयम् अवहम् । व्यनाशयमित्यर्थः ॥

अहं सप्त स्रवतो धारयं वृषां द्रवित्स्वः पृथिव्यां सीरा अर्धि ।

अहमर्णीसि वि तिरामि सुक्रतुर्पुधा विदं मनवे गातुमिष्ट्यै ॥ ९ ॥

अहम् । सप्त । स्रवतः । धारयम् । वृषां । द्रवित्स्वः । पृथिव्याम् । सीराः । अर्धि ।

अहम् । अर्णीसि । वि । तिरामि । सुऽक्रतुः । पुधा । विदम् । मनवे । गातुम् । इष्ट्यै ॥ ९ ॥

ववृषा वर्षकः वअहं वसप्त वस्रवतः स्रवतीर्नदीः वधारयम् अधारयम् । कीदृश्यस्ताः । वद्रवित्स्वः
द्रवन्तीः । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घाभावः । वसीराः सरणशीलाः । कुत्र । वपृथिव्याम् ।
वसुक्रतुः शोभनकर्मा वअहम् वअर्णीसि उदकानि ववि वतिरामि प्रयच्छामि । किंच वमनवे मनुष्याय
वइष्ट्ये तस्य गमनाय वगातुं मार्गं वपुधा संप्रहारेण । निरोधपरिहारेणेत्यर्थः । वविदम् अलम्भयम् ।
प्रायच्छमित्यर्थः । विदेलांभार्थस्य 'पुषादि' (पा. सू. ३. १. ५५) इत्यादिना च्लेरङ् ॥

अहं तदासु धारयं यदासु न देवश्चन त्वष्टाधारयदुशत् ।

स्पाहं गवामूर्धःसु वक्षणास्वा मधोर्मधु श्वात्र्यं सोममाशिरम् ॥ १० ॥

अहम् । तत् । आसु । धारयम् । यत् । आसु । न । देवः । चन । त्वष्टा । अधारयत् । रुशत् ।

स्पाहम् । गवाम् । ऊर्धःऽसु । वक्षणासु । आ । मधोः । मधु । श्वात्र्यम् । सोमम् । आऽशिरम् ॥ १० ॥

वअहं वतत् प्रसिद्धं पथः वआसु गोषु वधारयं धृतवानस्मि । 'धृश्' धारणे । वयन्तस्य लङि रूपम् । वयत् पथः वआसु गोषु वदेवश्चन वस्वष्टा देवशिल्पी सूर्यो वा देवः वन वचन वअधारयत् धर्तुं नाशक्रोत् । कीदृक् पथोऽधारयमिति चेत् उच्यते । वरुशत् दीप्तं वरुषार्हं स्पृहणीयम् । केषु प्रदेशेष्विविति उच्यते । वगवामूधःसु उद्धततरेषु गवां पथोधारणप्रदेशेषु । किंच वमधु^१ उदकं ववक्षणासु । नदीनामैतत् । वहनशीलासु नदीषु धारयामीत्यनुषज्यते । नष्टुदकधारणस्यावधिरुच्यते । वआ वमधोः आ उदकोत्पत्तेः । आगामिवर्षासमयपर्यन्तमित्यर्थः । कीदृशं मधिविति तदुच्यते । वश्रायम् । श्रात्रमिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रगमनाहम् । यद्वा । श्रायमित्युत्तरत्र संबध्यते । श्रायं सुखावहं वसोमं प्रति वआशिरं धारयम् ॥

एवा देवाँ इन्द्रो विव्ये नृन् प्र च्यौत्नेन मघवा सत्यराधाः ।

विश्वेत्ता ते हरिवः शचीवोऽभि तुरासः स्वयशो गृणन्ति ॥ ११ ॥

एव । देवान् । इन्द्रः । विव्ये । नृन् । प्र । च्यौत्नेन । मघवा । सत्यराधाः ।

विश्वा । इत् । ता । ते । हरिऽवः । शचीऽवः । अभि । तुरासः । स्वऽयशः । गृणन्ति ॥ ११ ॥

अथानयेन्द्र इन्द्रभावं परित्यज्य ऋषिभावेनाह । एव एवमुक्तप्रकारेण वदेवान् वनृन् च वइन्द्रः देवः वप्र वविव्ये प्रकर्षेण गमयति । 'तस्मात्पराचीः प्रजाः प्र वीयन्ते प्रतीचीर्जायन्ते' (तै. सं. ६. ३. १. ४) इति ब्राह्मणम् । किमन्यसहायेन नेत्याह । वच्यौत्नेन स्वीयेन बलेन । कीदृश इन्द्रः । वमघवा धनवान् वसत्यराधाः सत्यधनः । अथ प्रत्यक्षेणाह । हे वहरिवः हरिभ्यां तद्वन् वशचीवः कर्मवन् हे वस्वयशः स्वायत्तकीर्तेऽश्ववन् वेन्द्र वता तानि विश्वा सर्वाणि कर्माणि वते तव संबन्धीनि येषु कर्मसु वतुरासः स्वरमाणा ऋतिवजः वअभि वगृणन्ति अभिष्टुवन्ति ॥ ॥ ८ ॥

'प्र वो महे' इति सप्तचर्ममष्टमं सूक्तम् । आदितो द्वे जगत्थौ । 'के ते नरः' इत्यादिके द्वे अभिसारिण्यौ । आदितो द्वौ दशाक्षरौ ततो द्वौ द्वादशकौ साभिसारिणी । तदुक्तं—'वैराजौ जागतौ चाभिसारिणी' (अनु. ९. ४) इति । ततस्त्रिष्टुकेका । ततो द्वे जगत्थौ । पूर्ववद्विदेवते । तथा चानुकान्तं—'प्र वो महे सप्त द्विजगत्याद्यन्तं के तेऽभिसारिण्यौ' इति । महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तं निविद्वानम् । सूत्रितं च—'प्र वो महे मन्दमानायान्धस इति निविद्वानम्' (दे. आ. ५. ३. १) इति ॥

प्र वो महे मन्दमानायान्धसोऽर्ची विश्वानराय विश्वाभुवे ।

इन्द्रस्य यस्य सुमखं सहो महि श्रवो नृम्णं च रोदसी सपर्यतः ॥ १ ॥

प्र । वः । महे । मन्दमानाय । अन्धसः । अर्च । विश्वानराय । विश्वऽभुवे ।

इन्द्रस्य । यस्य । सुऽमखम् । सहः । महि । श्रवः । नृम्णम् । च । रोदसी इति । सपर्यतः ॥ १ ॥

हे स्तोतः वः त्वम्^१ । पूजार्थं बहुवचनम् । वमहे महते वअन्धसः । अन्धसेत्यर्थः । सोमेन वमन्दमानाय मोदमानाय विश्वानराय सर्वस्य नेत्रे^२ । 'नरे संज्ञायाम्' इति साहित्यिकी दीर्घः । विश्वाभुवे सर्वस्य भावयित्रे महामिन्द्राय वप्र वअर्च । अर्चतिः स्तुतिकर्मा । प्रोच्चारय । वयस्य मम

१. ग-त-म-मु-ष्ट । २. ग-मधुरसं; त-म-मधु मधुर । ३. त-म-मु-त्वमित्यर्थः; म१.४-त्वर्थः; म२-त्वर्थः । ४. त१.२.३-म-नेत्रे विश्वाभुवे ।

१इन्द्रस्य १सुमुखं सुष्टु मंहनीयं १सहः बलं १महि महत् १श्रवः अक्षं १नृम्णं सुखं १च १रोदसी
द्यावापृथिव्यौ १सपर्यतः पूजयतः । तस्मा इन्द्राय प्रार्थेति समन्वयः ॥

सो चिन्नु सख्या नर्य इनः स्तुतश्चर्कृत्य इन्द्रो मावते नरे ।

विश्वांसु धूर्षु वाजकृत्येषु सत्पते वृत्रे वाप्सवः १भि शूर मन्दसे ॥ २ ॥

सः । चिन्नु । तु । सख्या । नर्यः । इनः । स्तुतः । चर्कृत्यः । इन्द्रः । मावते । नरे ।

विश्वांसु । धूःऽसु । वाजकृत्येषु । सत्पते । वृत्रे । वा । अप्सु । अभि । शूर । मन्दसे ॥ २ ॥

१सो १चिन्नु स खलु १इन्द्रः १सख्या सखिभूतेन निमित्तेन १नर्यः नृभ्यो हितः १इनः सर्वस्येश्वरः
१स्तुतः सर्वैरभिष्टुतः । सख्या स्तुत इति वा संबन्धः । १मावते मत्सदृशाय १नरे नराय १चर्कृत्यः १
पुनःपुनः कर्तव्यः । परिचरणीय इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षवादः । हे १सत्पते सतां पालकेन्द्र स त्वं १विश्वांसु
सर्वासु १धूर्षु बोधव्येषु १कार्यभारेषु १वाजकृत्येषु च बलकृत्येषु च १वृत्रे १वाप्सु मेघे वर्तमानेषूदकेषु
च निमित्तेषु हे १शूर त्वम् १अभि १मन्दसे अभिष्टुयसे ॥

के ते नर इन्द्र ये त इषे ये ते सुम्न सध्वन्य १मिर्यक्षान् ।

के ते वाजायासुर्याय हिन्विरे के अप्सु स्वासूर्वरासु पौंस्यै ॥ ३ ॥

के । ते । नरः । इन्द्र । ये । ते । इषे । ये । ते । सुम्नम् । सध्वन्यम् । मिर्यक्षान् ।

के । ते । वाजाय । असुर्याय । हिन्विरे । के । अप्सु । स्वासु । उर्वरासु । पौंस्यै ॥ ३ ॥

हे १इन्द्र १ते १के १नरः के मनुष्या इति प्रश्नः । ते महान्तो मया ज्ञातव्या इत्यभिप्रायः ।
प्रष्टव्यानाह । १ये नराः १ते तव १इषे अज्ञाय प्रभवन्तीति शेषः । १ये च १ते १सुम्नं सुखं स्वदीयं
१सध्वन्यं धनयुक्तम् १मिर्यक्षान् गच्छन्ति । इत्यक्षतिर्गतिकर्मा । त्वदीयमस्त्रं सुखं धनं च ये लभन्ते
ते के महात्मान इति । किंच १के १ते तव १असुर्याय असुरसंबन्धिने तेषां वधनिमित्ताय १वाजाय
बलाय १हिन्विरे १प्रेरयन्ति सोमादि हविः । १के वा १अप्सु १स्वासु स्वापेक्षितेषूदकेषु १उर्वरासु
सर्वसस्याख्यासु भूमिषु १पौंस्ये पुंसवे चेति १तेषु निमित्तभूतेषु हविः प्रेरयन्तीत्यनुवर्तते । उक्तविधा
महान्तो दुर्लभा इति भावः ॥

‘भुवस्त्वमिन्द्र’ इति दर्शपूर्णमासयोर्माहिन्द्रस्य हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘महौ इन्द्रो य
ओजसा भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्’ (आश्व. श्रौ. १. ६) इति । देवसुवां हविःपिवन्द्रस्य ज्येष्ठ-
स्यैषैव याज्या । ‘भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महाननमीवास इलया’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति हि
सूत्रितम् । एषैव भूनाग्न्येकाहे निष्कैवल्ये सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—‘शस्यसूक्तं बृहस्पतिसवेन
त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्भुवो विश्वेषु सर्वनेषु यज्ञियः ।

भुवो नृश्रयौतनो विश्वस्मिन् भरे ज्येष्ठश्च मन्त्रो विश्वचर्षणे ॥ ४ ॥

१. त-भ-‘सुखं’ नास्ति; सु-धनं । २. ग-जंगमाय; त-भ-मु-जनाय । ३. ग-त-भ-२.५.६.८-
मु-चर्कृत्यः कर्तव्यैः । ४. त-भ-बोधव्येषु । ५. ग-त-भ-मु-‘के’ नास्ति । ६. ग-त-भ-के हिन्विरे ।
७. ग-त-४.६.भ-मु-च एतेषु; त-१.२.३.७-भ-४.८-चेतिषु । ८. ग-त-१.२-भ-ज्येष्ठस्यैवमेव ।

भुवः । त्वम् । इन्द्र । ब्रह्मणा । महान् । भुवः । विश्वेषु । सर्वनेषु । यज्ञियः ।

भुवः । नृन् । च्यौत्नः । विश्वस्मिन् । भरे । ज्येष्ठः । च । मन्त्रः । विश्वऽचर्षणे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं ब्रह्मणा अस्मत्कृतेन परिवृढेन स्तोत्रेण महान् भुवः अभवः । भवतेर्लेटि 'भूसुवोस्तिष्ठि' इति गुणप्रतिषेध उच्यते । तथा विश्वेषु सर्वेषु सवनेषु यज्ञियः यष्टव्यः भुवः अभवः । तथा विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् भरे संग्रामे नृन् नेतृणां शत्रूणां च्यौत्नः च्यावयिता भुवः । हे विश्वचर्षणे सर्वस्य द्रष्टरिन्द्र मन्त्रः मन्त्रयितव्यस्त्वं ज्येष्ठश्च अभवः सर्वेषां मध्ये ॥

अवा नु कं ज्यायान् यज्ञवन्सो महीं त ओमात्रां कृष्टयो विदुः ।

असो नु कम्जरो वर्धाश्च विश्वेदेता सर्वना तूतुमा कृषे ॥ ५ ॥

अव । नु । कम् । ज्यायान् । यज्ञवन्सः । महीम् । ते । ओमात्राम् । कृष्टयः । विदुः ।

असः । नु । कम् । अजरः । वर्धाः । च । विश्वा । इत् । एता । सर्वना । तूतुमा । कृषे ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं ज्यायान् प्रशस्यतरस्त्वं यज्ञवन्सः संभक्तयज्ञान् स्तोतृन् नु कं क्षिप्रम् अव रक्ष । अध्येतारो नु कमिति पदद्वयं कुर्वन्ति तथापि हिकं नुकमित्यादीनि नवोत्तराणि पदानीत्युक्तवान् यास्काचार्यः (नि. ३. १२) । अतः केवलानां हिकं नुकमित्येवमादीनां यावानर्थः स एव विशिष्टानामपि । तैत्तिरीया (तै. सं. १.२.१३.३) अप्येकमेव पदं कुर्वन्ति । अवेत्युक्तम् । इन्द्रस्याचनप्रसिद्धिं दर्शयति । हे इन्द्र ते तव ओमात्रां रक्षणं महीं महत् विदुः कृष्टयः मनुष्या ऋषयः । ओमात्राम् । अम गत्यादिषु । औणादिक आत्रन्प्रत्ययः । छान्दस उमादेशः । किंच त्वम् अजरः जरारहितः असः भव । नु कं क्षिप्रं वर्धाश्च वर्धस्व च हविराज्यादिना । किंच विश्वेत् सर्वाण्यपि एता एतानि सवना सवनानि तूतुमा तूणानि कृषे करोषि ॥ कृषे । छान्दसे लिटि 'छन्दसि वा' इति द्विवचनाभावः ॥

एता विश्वा सर्वना तूतुमा कृषे स्वयं सूनो सहसो यानि दधिषे ।

वराय ते पात्रं धर्मेणे तना यज्ञो मन्त्रो ब्रह्मोद्यतं वचः ॥ ६ ॥

एता । विश्वा । सर्वना । तूतुमा । कृषे । स्वयम् । सूनो इति । सहसः । यानि । दधिषे ।

वराय । ते । पात्रम् । धर्मेणे । तना । यज्ञः । मन्त्रः । ब्रह्म । उत्स्यतम् । वचः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र एता एतानि विश्वा सर्वाणि सवना सवनानि तूतुमा तूणानि कृषे करोषि । एतानीत्युक्तं कानीति तत्राह । हे सहसः बलस्य सूनो पुत्र । बलवन्नित्यर्थः । स्वयं यानि दधिषे धारयसि । हे इन्द्र ते तव वराय शत्रूणां वारकाय ते तव स्वभूतं पात्रं रक्षणं भवत्वस्माकम् । किंच धर्मेणे धारणाय तना धनं भवत्विति शेषः । किंच तुभ्यं यज्ञो मन्त्रः । इत्येतेऽनेनेति यज्ञकरणसाधनभूतो मन्त्रः । यजुरित्यर्थः । ब्रह्म परिवृढम् । शस्त्रमित्यर्थः । तदुभयार्थकं वचः उद्यतं भवतीति शेषः ॥

१. त-भ४.६.८-हिनुषु इत्येवमादीनां । २. त३.४.५.६-भ-च । ३. ग-त-भ१.२.४.६.८- 'ओमात्रा' नास्ति । ४. ग-राज्यादिना । वृष्टु वृद्धौ । लेटिरूपः त३-भ१.२-पुस्तकेषु 'राज्यादिना' इत्यस्यानन्तरं कियंश्चिदवकाशोऽस्ति । ५. ग-भ- 'सवना' नास्ति । ६. त-भ-सु-यानि सवनानि । ७. त१.२.३.८-भ१.२.६.७.८- 'तुभ्य' नास्ति ।

ये ते विप्र ब्रह्मकृतः सुते सचा वसूनां च वसुनश्च दावने ।

प्र ते सुन्नस्य मनसा पथा भुवन्मदे सुतस्य सोम्यस्यान्धसः ॥ ७ ॥

ये । ते । विप्र । ब्रह्मऽकृतः । सुते । सचा । वसूनाम् । च । वसुनः । च । दावने ।

प्र । ते । सुन्नस्य । मनसा । पथा । भुवन् । मदे । सुतस्य । सोम्यस्य । अन्धसः ॥ ७ ॥

हे विप्र मेधाविशिन्द् वृते तुभ्यं वृथे वब्रह्मकृतः स्तोत्रकर्तारो हविष्कर्तारो वा स्तोतारः वसचा संघीभूताः वसुते सोमेऽभिषुते वसूनां बहूनां धनानां वसुनश्च एकस्य निवासयोग्यस्य धनस्य च वदावने दानाय परिचरन्तीति शेषः । अत्र वसूनामिति बहुवचनेन ऐहिकभोगसाधनानि^१ धनानि^२ अभिप्रेतानि । एकवचनान्तेन च निवासयोग्यं स्वर्गाख्यं धनमभिप्रेतमित्यवगन्तव्यम् । वृते अनुष्ठातारः वसुन्नस्य सुखस्य लाभाय वसनसा पथा मनोमार्गेण । स्तोत्रवर्त्मनेत्यर्थः^३ । वप्र वसुन् प्रभवन्तु । उक्तवसुदानाय योग्या भवन्तिवत्यर्थः । कदेति उच्यते । वसुतस्य अभिषुतस्य वसोम्यस्य सोमसंबन्धिनः वअन्धसः अन्नस्य वमदे सति ॥ ॥ ९ ॥

‘महत्तत्’ इति नवचं नवमं सूक्तम् । वज्रभूतेन वषट्कारेण देवानां हविर्वहनेन च हतेषु भ्रातृषु कनिष्ठः सौचीको नामाग्निर्वषट्कारहविर्वहनाभ्यां भीतो देवेभ्यो निर्गत्यापः प्राविशत् । स च मत्स्यैः प्रदर्शितः सन्नन्वेष्टुमागतैर्देवैः सहोदमादिसूक्तत्रयेण संवादं कृतवान् । अस्य सूक्तस्य द्वितीयादियुजश्चतस्रो ‘विश्वे देवाः शास्तन’ इति षड्चमुत्तरसूक्तं चेति दशर्चोऽग्निवाक्यम् । अयुजः प्रथमाद्याः पञ्चर्चो ‘यमैच्छाम मनसा’ इत्येकादशर्चमुत्तरसूक्तं च देवानां वाक्यम् । तत्र ‘तदद्य वाचः प्रथमं मसीय’ इति द्वाचस्त्वग्नेर्वाक्यम् । अतोऽग्निवाक्येषु देवा देवताभिर्भविः । देवोक्तिष्वग्निर्देवता देवा ऋषयः । अनादेशपरिभाषयेदमुत्तरं च द्वे त्रैष्टुभे विशेषानभिधानात्^४ । तथा चानुक्रान्तं—‘वषट्कारेण वृक्केषु भ्रातृषु सौचीकोऽग्निरपः प्रविश्य देवैः समवददुत्तरैस्त्रिभिर्महत्तत्तत्र^५ युजोऽग्निवाक्यं विश्व इत्युत्तरं षट्कमयुजो देवानां यमैच्छामेत्युत्तरं चैकादशकं तदद्येति तु द्वौचोऽग्नेः^६’ इति । गतो विनियोगः । सूक्तत्रयोक्त्यर्थं तैत्तिरीयब्राह्मणम्—‘अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो भ्रातर आसन् ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामीयन्त सोऽग्निरग्निभेदित्वा वाव स्य आर्तिमारिण्यतीति स निहायत सोऽपः प्राविशत्तं देवताः^७ प्रैषमैच्छन्’ (तै. सं. २. ६. ६) इत्यादि । तत्राद्यथा देवा अग्निमाहुः ॥

महत्तदुल्लं स्थविरं तदासीद्येनाविष्टितः प्रविवेशिथापः ।

विश्वा अपश्यद्बहुधा ते अग्ने जातवेदस्तन्वो देव एकः ॥ १ ॥

महत् । तत् । उल्लम् । स्थविरम् । तत् । आसीत् । येन । आऽविष्टितः । प्रऽविवेशिथ । अपः । विश्वाः । अपश्यत् । बहुधा । ते । अग्ने । जातवेदः । तन्वः । देवः । एकः ॥ १ ॥

वृत्तदुल्लं वक्ष्यमाणं तत् प्रावरणं वमहत् वस्थविरम् अत्यन्तं स्थूलं च वतत् तत् वआसीत् वयेन उल्लेन वआविष्टितः आवेष्टितः सन् हे अग्ने वप्रविवेशिथापः उदकानि प्रविष्टवानसि । हे वअग्ने

१. ग-त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.७-भोगसाधनधनानि; त४.५-म६-भोगसाधनानि । २. ग-त-म-मु-स्तोत्रेण वर्त्मनेत्यर्थः । ३. ग-‘मिधानात् उत्तरसूक्ते अष्टमीवर्जं षष्ठाद्याः पञ्चर्चो जगत्स्यः । ४. ग-त७-अनु-अत्र । ५. ग-द्वौचोमेस्तनुमाद्यजगत्याष्टमीवर्जः; अनु-द्वौचोऽमेस्तनुमाद्या जगत्याऽष्टमीवर्जम् । ६. त१.२.३.७-म१.२.४.८-देवाः ।

वजातवेदः जातग्रजं वते विश्वाः सर्वाः तन्वः सर्वाण्यङ्गानि बहुधा बहुप्रकारम् एकः देवः
वअपश्यत् दृष्टवान् ॥

को मा ददर्श कतमः स देवो यो मे तन्वो बहुधा पर्यपश्यत् ।

काहं मित्रावरुणा क्षियन्त्यग्नेर्विश्वाः समिधो देवयानीः ॥ २ ॥

कः । मा । ददर्श । कतमः । सः । देवः । यः । मे । तन्वः । बहुधा । परिऽअपश्यत् ।

क । अहं । मित्रावरुणा । क्षियन्ति । अग्नेः । विश्वाः । समऽइधः । देवऽयानीः ॥ २ ॥

इदमग्नेर्वाक्यम् । एको देवोऽपश्यदित्युक्ते पृच्छति । वको वमा मां वददर्श दृष्टवान् । वस वदेवः
वकतमः वयो वमे मम वतन्वः तन्वः बहुधा बहुप्रकारं स्थिताः पर्यपश्यत् परिदृष्टवान् । हे मित्रा-
वरुणा मित्रावरुणौ अग्नेः मम विश्वाः सर्वाः समिधः दीप्ताः देवयानीः देवयानसाधनभूताः
तन्वो दृष्टा इत्युक्तं यदि दृष्टाश्चेत्तर्हि एक वक्षियन्ति क निवसन्तीत्येवं देवानां पुरतो वर्तमानौ
मित्रावरुणावाहाग्निः ॥

ऐच्छाम त्वा बहुधा जातवेदः प्रविष्टमग्ने अप्सवोषधीषु ।

तं त्वा यमो अचिकेच्चित्रभानो दशान्तरुष्यादतिरोचमानम् ॥ ३ ॥

ऐच्छाम । त्वा । बहुधा । जातऽवेदः । प्रऽविष्टम् । अग्ने । अप्सु । ओषधीषु ।

तम् । त्वा । यमः । अचिकेत् । चित्रभानो इति चित्रऽभानो ।

दशऽअन्तरुष्यात् । अतिऽरोचमानम् ॥ ३ ॥

एवमग्निना पृष्टा देवा अग्निं श्रुवन्ति । हे जातवेदः जातग्रजं अग्ने त्वा त्वाम् अनु ऐच्छाम ।
कीदृशं त्वाम् अप्सु उदकेषु ओषधीषु च बहुधा प्रविष्टम् । अन्विष्य च त्वं तादृशमप्प्रविष्टं
त्वा त्वां यमः देवः अचिकेत् ज्ञातवान् हे चित्रभानो चायनीयरश्मे । कुत्र स्थितं ज्ञातवानिति
तदुच्यते । दशान्तरुष्यात् । अन्तरुष्यं गृहमावासस्थानं तच्च स्थानं दशसंस्थोपेतम् । तादृशं स्थानम्
अतिरोचमानम् अतीत्य प्रकाशमानम् । अग्नेर्हि गूढानि दश स्थानानि भवन्ति । पृथिव्यादयस्त्रयो
लोका अग्निवायवादित्यास्त्रयो देवा आप ओषधयो वनस्पतयः प्राणिशरीरमिति दश स्थानानि ॥

होत्रादहं वरुण बिभ्यदायं नेदेव मा युनजन्नत्र देवाः ।

तस्य मे तन्वो बहुधा निर्विष्टा एतमर्थं न चिकेताहमग्निः ॥ ४ ॥

होत्रात् । अहम् । वरुण । बिभ्यत् । आयम् । न । इत् । एव । मा । युनजन् । अत्र । देवाः ।

तस्य । मे । तन्वः । बहुधा । निऽविष्टाः । एतम् । अर्थम् । न । चिकेत् । अहम् । अग्निः ॥ ४ ॥

अनया देवा मां ज्ञातवन्त इति निश्चित्य गृहनस्य प्रयोजनमाह । हे वरुण देव अहं होत्रात्
होतव्यात्^१ । हविर्वहनादित्यर्थः । तस्मात् बिभ्यत् । आयम् आगतवानस्मि । अतः वमा माम्
एव एवं पूर्वप्रकारेण अन्न अस्मिन् हविर्वहने नेत् युनजन् नैव योजयन्तु देवाः । तस्य

तादृशस्य विभ्यतः । वमे । वतन्वो । बहुधा । निविष्टाः । अप्सु । एतमर्थम् । एतद्विर्वहनकार्यम् । अग्निः ।
अहं । न । चिकेत न बुध्ये नाङ्गीकरोमि ॥

एहि मनुर्देवयुयञ्जकामोऽङ्कृत्या तमसि क्षेप्यग्रे ।

सुगान्पथः कृणुहि देवयानान् वह हव्यानि सुमनस्यमानः ॥ ५ ॥

आ । इहि । मनुः । देवयुः । यज्ञकामः । अरम् । कृत्य । तमसि । क्षेपि । अग्रे ।

सुगान् । पथः । कृणुहि । देवयानान् । वह । हव्यानि । सुमनस्यमानः ॥ ५ ॥

अग्निनैवमुक्ता देवाः पुनरग्निमाह्वयन्ति । हे । अग्रे । एहि । आगच्छ । मनुः । मनुष्यो यद्यपि
मननीयो मनु राजा वा । देवयुः । देवान् यष्टुमिच्छन् । यज्ञकामश्च भवति । अत एहि । किं कुर्वन् यज्ञ-
कामो भवतीति चेदुच्यते । अरं कृत्य केवलं तेजःपुञ्जमेवालंकुर्वन् । यद्वेदमुत्तरत्र संबध्यते । एवं तु
अलंकृत्यात्मानमलंकुर्वन् । तमसि अन्यैर्ज्ञातुमशक्येऽन्धकारे । क्षेपि निवससि । हे अग्रे आगत्य च
देवयानान् देवान् प्रति यैर्मनुष्या गच्छन्ति तान् । पथः । मार्गान् । सुगान् । कृणुहि कुरु । 'कृवि
हिंसाकरणयोश्च' । 'ध्विन्विष्णव्योरश्च' इत्युग्रययः । संमत्या नो यज्ञनिष्पत्तेर्देवयानाः सुपथा
भवन्ति । वह च हव्यानि अस्मदीयानि । सुमनस्यमानः सौमनस्यमाचरंस्त्वम् ॥ ॥ १० ॥

अग्रे पूर्वे आतरो अर्थमेतं रथीवाध्वानमन्वावरीवुः ।

तस्माद्भिया वरुण दूरमायं गौरो न क्षेमोरविजे ज्यायाः ॥ ६ ॥

अग्रे । पूर्वे । आतरः । अर्थम् । एतम् । रथी । ध्वानम् । अनु । आ । अवरीवुरिति ।

तस्मात् । भिया । वरुण । दूरम् । आयम् । गौरः । न । क्षेमोः । अविजे । ज्यायाः ॥ ६ ॥

अनयाग्निः स्वपलायननिमित्तमाह । हे देवाः । अग्रे । मम । पूर्वे । पूर्वमुत्पन्नाः । आतरः । भूपति-
भुवनपतिर्भूतानां पतिरिति त्रयोऽग्रजाः । एतम् । अर्थम् । हविर्वहनाख्यमर्थम् । अन्वावरीवुः । अनुक्रमेण
वृत्तवन्तः । तत्र वृणोतेर्यङ्गुगन्ताल्लुङि । क्षेष्ठान्दसो लुक् । 'बहुलं छन्दसि' इत्युक्तम् । आवरणे
दृष्टान्तः । रथीवाध्वानम् । अध्वानं यथा रथी वृणोति तद्वत् । ते आतरस्तथा कुर्वन्तो हताः ।
तस्मात् मरणात् । भिया भीत्या हे वरुण । दूरं देशम् । आयम् । किञ्च । क्षेमोः । ह्युक्षेप्तुः । धनुषः
ज्यायाः सकाशात् । गौरो । न गौरमृग इव स यथा विभेति चलति वा तद्वत् । अविजे अकम्पे ।
'ओविजी भयचलनयोः' । अनुदात्तेत्तौदादिकः । तस्य लङ्युत्तमे रूपम् ॥

कुर्मस्त आयुरजरं यदग्रे यथा युक्तो जातवेदो न रिष्याः ।

अथा वहासि सुमनस्यमानो भागं देवेभ्यो हविषः सुजात ॥ ७ ॥

कुर्मः । ते । आयुः । अजरम् । यत् । अग्रे । यथा । युक्तः । जातवेदः । न । रिष्याः ।

अथ । वहासि । सुमनस्यमानः । भागम् । देवेभ्यः । हविषः । सुजात ॥ ७ ॥

इदं देवानां वाक्यम् । हे । अग्रे । यत् । आयुः । आयुष्यम् । अजरं जरारहितमस्ति तत् । ते
कुर्मः । युक्तः तेनायुषा संयुक्तस्त्वं हे जातवेदः जातग्रन्थ यथा न रिष्याः न म्रियसे तथा

कुर्मः । १ अथ १ वहसि वह १ सुमनस्यमानः सौमनस्यं कुर्वन् वोढव्यं वहन् । तदेव दर्शयति ।
१ हविषः यजमानप्रत्तस्य १ भागम् । केभ्यः । १ देवेभ्यः । हे १ सुजात शोभनजन्मन्मन्त्रे ॥

प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलानूर्जस्वन्तं हविषो दत्त भागम् ।

धृतं चापां पुरुषं चौषधीनामग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः ॥ ८ ॥

प्र१याजान् । मे । अनु१याजान् । च । केवलान् । ऊर्जस्वन्तम् । हविषः । दत्त । भागम् ।

धृतम् । च । अपाम् । पुरुषम् । च । ओषधीनाम् ।

अग्नेः । च । दीर्घम् । आयुः । अस्तु । देवाः ॥ ८ ॥

अनेनाग्निर्विर्वहने दातव्यान्युक्त्वा दत्तेति^१ प्रतिजानाति । हे देवाः १ मे मयं १ प्रयाजान् प्रधानस्य प्रमुखे यष्टव्यानेतन्नामकान् हविर्भागान् तथा १ अनुयाजान् अनु प्रधानात्पश्चाद्यष्टव्यानेतन्नामकान् १ केवलान् असाधारणान् १ दत्तं प्रयच्छत । तथा १ ऊर्जस्वन्तं प्रत्यभिघारणास्तारवन्तं १ हविषः सर्वस्यापि चरुपुरोडाशादेः १ भागं स्विष्टकृदाख्यं भागं दत्त । अथवोर्जस्वन्तं हविषो भागं प्रयाजानुयाजाख्यं^२ दत्तेति योज्यम् । किंच १ अपां सारभूतं ताम्य उत्पन्नं वा १ धृतम् आज्यभागादिसाधनम् १ ओषधीनाम् ओषधीभ्य उत्पन्नं १ पुरुषं १ च भागं दत्त । किंच १ अग्नेः मम १ दीर्घमायुः १ च १ अस्तु । वषट्कारकृतवधभयं मा भूदित्यर्थः । अमुमितिहासं प्रस्तुत्य कौषीतकिब्राह्मणं—‘तस्मादाहुराग्नेयाः प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा आग्नेयमाज्यमाग्नेयः पुरोडाशः’ इति । ‘शरीरदाया ह वा अन्नयो भवन्ति’ इति च ब्राह्मणं ‘पुरुषाहुतिर्यस्य प्रियतमा’ इति च ॥

तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः ।

तवाग्ने यज्ञोऽयमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः ॥ ९ ॥

तव । प्र१याजाः । अनु१याजाः । च । केवले । ऊर्जस्वन्तः । हविषः । सन्तु । भागाः ।

तव । अग्ने । यज्ञः । अयम् । अस्तु । सर्वैः । तुभ्यम् । नमन्ताम् । प्र१दिशः । चतस्रः ॥ ९ ॥

एवमग्निना^३ याच्यमाना देवाः प्रतिब्रुवते । हे अग्ने १ तव १ प्रयाजा १ अनुयाजाश्च १ केवले असाधारणाः १ ऊर्जस्वन्तः बलवन्तः १ हविषः १ भागाः १ सन्तु । हे अग्ने १ अयं १ सर्वैः १ यज्ञः च १ तव १ अस्तु । तथा १ प्रदिशः प्रकृष्टा मुख्याः १ चतस्रः दिशः १ तुभ्यं १ नमन्ताम् । अत एहि हविर्वहेति शेषः ॥ ॥ ११ ॥

‘विश्वे देवाः शास्तन’ इति षड्वचं दशमं सूक्तं सौचीकस्याग्नेरार्षं वैश्वदेवम् । गतः सूक्त-विनियोगः । सुगादापनात्पूर्वभाविनि जपे विनियुक्ता । सूत्रितं च—‘विश्वे देवाः शास्तन मा यथेहाराधि होता निषदा यजीयान्’ (आश्व. श्रौ. १. ४) इति ॥

विश्वे देवाः शास्तन मा यथेह होता वृतो मनवै यन्निषद्य ।

प्र मे ब्रूत भागधेयं यथा वो येन पथा हव्यमा वो वहानि ॥ १ ॥

विश्वे । देवाः । शास्तन । मा । यथा । इह । होता । वृतः । मनवै । यत् । नि१ऽसद्य ।

प्र । मे । ब्रूत । भाग१धेयम् । यथा । वः । येन । प१था । ह॒व्यम् । आ । वः । वहानि ॥ १ ॥

१. त-म-कुर्वन् । २. ग-तान् ; त१.२.३.४.५.८-म१.४.६-वाति ; त६-म२.४.८-चाति ; सु-वानि । ३. म१.२.७-प्रयाजाख्यं । ४. त१.२.३.६.७.८-म-एवमग्निभिः ।

एतत्सुक्तं कृत्स्नमाग्नेयम् । हे विश्वे देवाः यूयं मां वृक्षास्तन अनुज्ञां दत्त । यथेह यज्ञे
 वृहोता देवानामाह्वाता सन् वृत्तः होतृत्वेन वृत्तोऽहं मनवै स्तौमि भवतः । यत् यस्मात् निषद्य
 स्तौमि तस्माच्छास्तन । मम मागधेयं प्र वृत्त यथा वः यूयं भारं कल्पितवन्तः तथा^१ तं
 भारं प्र वृत्त । येन च यथा वः वृक्ष्यमा वहानि वहनं करोमि ॥

अहं होता न्यसीदं यजीयान् विश्वे देवा मरुतो मा जुनन्ति ।

अहरहरश्चिनाध्वर्यवं वां ब्रह्मा समिद्धवति साहुतिर्वाम् ॥ २ ॥

अहम् । होता । नि । असीदम् । यजीयान् । विश्वे । देवाः । मरुतः । मा । जुनन्ति ।

अहःऽअहः । अश्चिना । आध्वर्यवम् । वाम् ।

ब्रह्मा । समऽइत् । भवति । सा । आऽहुतिः । वाम् ॥ २ ॥

यजीयान् यष्टतमः वअहं वृहोता सन् न्यसीदं निषण्णोऽस्मि । निषदने तं निषण्णं विश्वे
 व्यासाः वमरुतः देवाः जुनन्ति प्रेरयन्ति हविर्वहनाय । हे अश्चिना^२ वां युवयोः आध्वर्यवम्
 अहरहः प्रतिदिनं कर्तव्यमिति शेषः । आध्वर्यवं भवन्नयामनुज्ञातव्यमित्यर्थः । ब्रह्मा भवति
 भवतु । कः । वसमित् समिद्धश्चन्द्रमाः । चन्द्रमा ब्रह्मा भवतु । किंच वसा^३ स^३ इत्यर्थः । स च
 समित् समिद्धश्चन्द्रमाः वां युवयोर्होमार्थं वां युवाभ्यां क्रियमाणायाध्वर्यवकर्मणे आहुतिः
 भवति भवत्वित्यर्थः । सोमात्मको हि चन्द्रमा हूयते । 'एष वै सोमो राजा' इत्युपक्रम्य 'तदेवोभयं
 भवति' इति हि छन्दोगब्राह्मणम् । अथैवं योजना । याहुतिराध्वर्यवमनुष्ठितवज्रयां होतव्या सा
 वां युवयोः युवाभ्यां भवति भवतु । आध्वर्यवं नामित्यस्यैव विवरणमेतत् ॥

अयं यो होता किरु स यमस्य कमप्यूहे यत्समज्जन्ति देवाः ।

अहरहर्जायते मासिमास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥ ३ ॥

अयम् । यः । होता । किः । ऊँ इति । सः । यमस्य ।

कम् । अपि । ऊहे । यत् । समऽअज्जन्ति । देवाः ।

अहःऽअहः । जायते । मासिमासि । अयं । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहम् ॥ ३ ॥

यथः वअयं वृहोता वसः किः को भवति । कीदृशो भवति । तस्य को व्यापार इत्यर्थः ।
 तस्योत्तरमुच्यते । यमस्य मृत्योः^४ भीतः सन्निति शेषः । कमपि हुतम् ऊहे वहति । यद्वा सर्व-
 मृत्विज्जातं नियमयतीति यमो यजमानः । तस्य कमपि हुतमूहे वहति देवान्प्रति । यत्समज्जन्ति
 यद्धविः प्राप्नुवन्ति देवाः । किंचाग्निः अहरहः प्रतिदिनमग्निहोत्रार्थं^५ जायते प्रादुर्भवति । तथा
 मासिमासि प्रतिमासं जायते पितृयज्ञार्थम्^६ । एतत्कालद्वयमुपलक्षणं पक्षचतुर्मासषण्माससंवत्स-
 रादीनाम् । अपरे पुनरेवमाहुः । अहरहः सूर्यात्मना जायते मासिमासि चन्द्रात्मनेति । अथ तमि-
 ममग्निं देवा^७ दधिरे हव्यवाहं हविषां वोढारम् । एवमग्निः स्वात्मानं स्वयमेवोक्तवान् ॥

१. ग-त-म- 'तथा' नास्ति । २. त१.२.७-मु-अश्चिनाश्चिनौ । ३. ग१-म६-सोमः; ग४-त१.
 २.३.७-सोमः; मु-सा स सोम । ४. त१.२.३.६.७.८-म१.२.६.८- 'वां' नास्ति । ५. ग-त-म-मु-
 मृतेः । ६. ग-त४.५-म४- 'होत्रार्थम्' । ७. ग-त४.५-म४- 'यज्ञार्थम्' । ८. त१.२.३.७-म- 'अहरहः'
 नास्ति । ९. त-म- 'देवा' नाति ।

मां देवा दधिरे हव्यवाहमपम्लुक्तं बहु कृच्छ्रा चरन्तम् ।

अग्निर्विद्वान्यज्ञं नः कल्पयाति पञ्चयामं त्रिवृतं सप्ततन्तुम् ॥ ४ ॥

माम् । देवाः । दधिरे । हव्यवाहम् । अपम्लुक्तम् । बहु । कृच्छ्रा । चरन्तम् ।

अग्निः । विद्वान् । यज्ञम् । नः । कल्पयाति । पञ्चयामम् । त्रिवृतम् । सप्ततन्तुम् ॥ ४ ॥

वमाम् अग्निं देवाः हव्यवाहं हविर्वोढारं दधिरे कृतवन्तः । कीदृशं माम् । अपम्लुक्तम् अपक्रम्यागतं बहु कृच्छ्रा बहूनि कृच्छ्राणि स्थानानि चरन्तं गच्छन्तम् । कथा मनीषया दधिर इत्युच्यते । अथम् अग्निर्विद्वान् सर्वं जानन् नः अस्माकं यज्ञं कल्पयाति कल्पयति । कीदृशं यज्ञम् । पञ्चयामं पञ्चविधगमनम् । पाङ्क्तो हि यज्ञः । त्रिवृतं सवनत्रयभेदेन त्रिप्रकारं सप्ततन्तुं सप्तभिश्छन्दोमयैः स्तुतिभिर्विस्तृतम् ॥

आ वो यक्ष्यमृतत्वं सुवीरं यथा वो देवा वरिवः कराणि ।

आ बाह्वोर्वज्रमिन्द्रस्य धेयामथेमा विश्वाः पृतना जयाति ॥ ५ ॥

आ । वः । यक्षि । अमृतत्वम् । सुवीरम् । यथा । वः । देवाः । वरिवः । कराणि ।

आ । बाह्वोः । वज्रम् । इन्द्रस्य । धेयाम् । अथ । इमाः । विश्वाः । पृतनाः । जयाति ॥ ५ ॥

हे देवाः वः युष्मान् वआ यक्षि आयाचे । किम् । अमृतत्वम् अविनाशित्वं सुवीरं सुपुत्रं च । हे देवाः वः युष्माकं वरिवः परिचर्या हवीरूपं धनं वा यथा कराणि करवाणि तदर्थमित्यर्थः । किञ्च इन्द्रस्य बाह्वोः वज्रम् वआ धेयाम् । ग्राह्यामीत्यर्थः । अग्नेर्होतृत्वाभावे इन्द्रस्य सोमाद्यभावाद्बलत्वेन वज्रधारणं नोपपद्यते । अतस्तत्कृत्वा वज्रं ग्राह्यामीत्यर्थः । अथ एवं सति इमाः विश्वाः सर्वाः पृतनाः शत्रुसेनाः जयाति जयति । जयतु वा ॥

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नवं चासपर्यन् ।

औक्षन् घृतैरस्तृणन् बर्हिरेस्मा आदिद्धोतारं न्यसादयन्त ॥ ६ ॥

त्रीणि । शता । त्री । सहस्राणि । अग्निम् । त्रिंशत् । च । देवाः । नवं । च । असपर्यन् ।

औक्षन् । घृतैः । अस्तृणन् । बर्हिः । अस्मै । आत् । इत् । होतारम् । नि । असादयन्त ॥ ६ ॥

त्रीणि शता शतानि त्रीणि सहस्राणि त्रिंशच्च नव च एतस्संख्याकाः देवाः अग्निं माम् असपर्यन् पर्यचरन् । परिचर्याप्रकार उच्यते । घृतैः क्षरद्विराज्यैः औक्षन् सिक्तवन्तः । अस्मै अग्नये मह्यं बर्हिः अस्तृणन् आस्तृतवन्तः । आदित् आस्तरणानन्तरं होतारम् आह्वातारं न्यसादयन्त नियमेनासादितवन्तः ॥ १२ ॥

‘यमैच्छाम’ इत्येकादशार्चमेकादशं सूक्तम् । देवानां वाक्यत्वाद्देवा ऋषयः । ‘तदश’ इति द्रुचस्य सौचीकोऽग्निर्ऋषिः । ‘तन्तुं तन्वन्’ इत्याद्या अष्टमीवर्जिता जगत्स्य । अष्टमी शिष्टाश्च त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—‘तन्तुमाद्या जगत्प्योऽष्टमीवर्जम्’ इति । शिष्टसूक्तम् । गतः सूक्तविनियोगः ॥

यमेच्छाम मनसा सोऽयमागद्यज्ञस्य विद्वान् परुषश्चिकित्वान् ।

स नो यक्षदेवताता यजीयान्नि हि षत्सुदन्तरः पूर्वे अस्मत् ॥ १ ॥

यम् । ऐच्छाम । मनसा । सः । अयम् । आ । अगात् । यज्ञस्य । विद्वान् । परुषः । चिकित्वान् ।
सः । नः । यज्ञत् । देवस्ताता । यजीयान् । नि । हि । सत्सत् । अन्तरः । पूर्वः । अस्मत् ॥ १ ॥

ययम् अग्निम् एच्छाम अन्विष्टवन्तो वयं यमनसा हविःप्रापणबुद्ध्या स्रष्टुं हविः प्रापयत्विति बुद्धयेत्यर्थः । यसोऽयम् अग्निः यआगात् आजगाम । कीदृशोऽग्निः । यज्ञस्य यज्ञं विद्वान् जानंस्तथा परुषः परुषि संघातव्यान्यङ्गानि चिकित्वान् अभिगच्छन् । यसः अग्निः ययजीयान् यष्टुतमः यनः अस्मान् देवताता देवताता यज्ञे यक्षन् यजतु । यनि यत्सद्वि न्यसीदत् खलु वेद्यामिति शेषः । कीदृशः सन् । यअन्तरः ऋत्विजां यष्टव्यानां देवानां च मध्ये संचरन् यअस्मत् पूर्वः अस्मत्तो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् । अग्निं समिध्य पश्चाद्वि देवा आहूयन्ते ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरा 'अराधि' इत्येषा जप्या । सूत्रमुदाहृतम् ॥

अराधि होता निषदा यजीयान्नि प्रयांसि सुधितानि हि ख्यत् ।

यजामहै यज्ञियान् हन्त देवा ईळामहा ईड्याँ आज्येन ॥ २ ॥

अराधि । होता । निऽसदा । यजीयान् । अभि । प्रयांसि । सुधितानि । हि । ख्यत् ।
यजामहै । यज्ञियान् । हन्त । देवान् । ईळामहै । ईड्याँ । आज्येन ॥ २ ॥

अयमग्निः यहोता होमनिष्पादकः ययजीयान् यष्टुतमश्च सन् यनिषदा वेद्यां निषदनेन यअराधि सिद्धोऽभूत् । आहुतियोग्योऽभूदित्यर्थः । तथाभूतोऽयं सुधितानि सुधु निहितानि यप्रयांसि चरुपुरोडाशाद्यङ्गानि यअभि यहि यख्यत् अभिचष्टे सर्वतः पश्यति । हीति पूरणः । कया बुद्धयेति । ययज्ञियान् यष्टव्यान् आहुतिभाजः यदेवान् यहन्त शीघ्रम् यआज्येन ययजामहै तथा यईड्यान् स्तुतिभाजो देवान् स्तुत्या यईळामहै इति बुद्धयेति शेषः ॥

यस्मिन्यजमाने जीवति मृतशब्दो जायते तस्य सुरभिर्मतीष्टिः कर्तव्या । 'साध्वीमकः' इत्येषा तत्र याज्या । सूत्रितं च—'अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयान् साध्वीमकदेववीति नो अद्य' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

साध्वीमकदेववीति नो अद्य यज्ञस्य जिह्वामविदाम गुह्याम् ।

स आयुरागात्सुरभिर्वसानो भद्रामकदेवहूति नो अद्य ॥ ३ ॥

साध्वीम् । अकः । देववीतिम् । नः । अद्य । यज्ञस्य । जिह्वाम् । अविदाम् । गुह्याम् ।
सः । आयुः । आ । अगात् । सुरभिः । वसानः । भद्राम् । अकः । देवहूतिम् । नः । अद्य ॥ ३ ॥

अयमग्निः यअद्य यनः अस्माकं देववीतिं देवानासागमनवन्तं देवानां हविर्भक्षणोपेतं वा यज्ञं यसाध्वीमकः साधुमकरोत् । वयं च ययज्ञस्य यगुह्यां गूढतरां यजिह्वामविदाम लब्धवन्तः स्म । अग्निर्हि यज्ञस्य जिह्वा तेन देवानां पानाजिह्वात्वेनोपचारः । यसः तादृशोऽग्निः यसुरभिः सुगन्धः

वआयुः देवैः दत्तमायुष्यं ववसानः आच्छादयन् वआगात् आगच्छति । आगत्य च वनः अस्मदर्थं वदेवहृतिं देवानामाह्वानवन्तं^१ यज्ञं वभद्रामकः कल्याणं कृतवान् वअद्य इदानीम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेन्यर्थं प्रेषितेन होत्रा 'तदद्य वाचः' इत्येषा जप्या । सुगादापनात् पूर्वमपि^२ जप्या । सूत्रितं च—'तदद्य वाचः प्रथमं मसीयेति समाप्य' (आश्व.श्रौ. १.२) इति ॥

तदद्य वाचः प्रथमं मसीय येनासुरां अभि देवा असीम ।

ऊर्जाद उत यज्ञियासः पञ्च जना मम होत्रं जुषध्वम् ॥ ४ ॥

तत् । अद्य । वाचः । प्रथमम् । मसीय । येन । असुरान् । अभि । देवाः । असीम ।

ऊर्जऽअदः । उत । यज्ञियासः । पञ्च । जनाः । मम । होत्रम् । जुषध्वम् ॥ ४ ॥

इदमुत्तरं चाग्नेर्वाक्यमित्युक्तम् । वअद्य इदानीं वप्रथमम् । मुख्यनामैतत् । वाचां मुख्यं वतत् ववाचः वचः वचनं वमसीय मसीय उच्चारयामि । वयेन वचसा अहं वदेवाः च वयम् वअसुरान् वअभि वअसाम अभिभवेम । किं तत् प्रथमं वचनमिति उच्यते । वऊर्जादः हे अन्नादः वउत अपि च वयज्ञियासः यज्ञार्हा हे वपञ्च वजनाः देवमनुष्यादयः यूयं वमम वहोत्रं वजुषध्वं सेवध्वमिति । एवं बहुच्यमानेऽग्निमनूयन्ति सर्वे देवा इत्यभिप्रायः । अत्र 'तदद्य वाचः' (निरु. ३. ८) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

पञ्च जना मम होत्रं जुषन्तां गोजाता उत ये यज्ञियासः ।

पृथिवी नः पार्थिवात्पातृहंसोऽन्तरिक्षं दिव्यात्पातृस्मान् ॥ ५ ॥

पञ्च । जनाः । मम । होत्रम् । जुषन्ताम् । गोऽजाताः । उत । ये । यज्ञियासः ।

पृथिवी । नः । पार्थिवात् । पातु । अंहसः । अन्तरिक्षम् । दिव्यात् । पातु । अस्मान् ॥ ५ ॥

वपञ्च वजनाः देवादयः वमम वहोत्रं हवमाह्वानं वजुषन्तां सेवन्ताम् । अपि च वगोजाताः भूम्यामुत्पन्नाः । यद्वा । गोशब्देन तज्जं पथ आदिकमुच्यते । हविरर्थं प्रादुर्भूता इत्यर्थः । तादृशा ये सन्ति । वउत अपि च वये वयज्ञियासः यज्ञार्हाः^३ सन्ति ते मम होत्रं^४ जुषन्ताम्^५ । किंच वपृथिवी पृथिवीदेवता वपार्थिवात् पृथिवीसंबन्धात् वनः अस्मान् वअंहसः पापात् वपातु रक्षतु । तथा वअन्तरिक्षम् अन्तरिक्षदेवता वदिव्यात् आन्तरिक्षादंहसः पापसकाशात्^६ वअस्मान् वपातु ॥ ॥ १३ ॥

गार्हपत्यादारभ्याहवनीयाद्वेदिं वेदतृणैरास्तृणाति 'तन्तुम्' इत्यनया । सूत्रितं च—'अविधून्वन् संततं स्तृणन् सध्येन गार्हपत्यादाहवनीयमेति तन्तुं तन्वन्नजसो भानुमन्विहि' (आश्व. श्रौ. १. ११) इति । अग्निहोत्रहोमेऽप्यनयोदकधारा स्नावणीया । सूत्रितं च—'गार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्तन्तुं तन्वन्नजसो भानुमन्विहि' (आश्व. श्रौ. २. २) इति । अग्न्यन्तराले श्वाति-क्रमणेऽनया गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यमुदकेन भस्मना च पूरयेत् । सूत्रितं च—'गार्हपत्याहवनीययो-रन्तरं भस्मराज्योदकराज्या च संतनुयात्' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । आग्निमारुतेऽप्येषा धारया । सूत्रितं च—'तन्तुं तन्वन्नजसो भानुमन्विहोवा न इन्द्रो मघवा विरष्णी' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

१ गन्त१.२.८-भ६-देवानां हवनवतं, भ७-देवानां आह्वानात् । २. ग४-पूर्वमेव । ३. गन्त-भ४. सु-यज्ञार्हा देवाः । ४. त३-भ८-होत्रं हवमाह्वानं जुषन्तां सेवन्तां । ५. गन्त४.५-भ४-सकाशात् ; त१.२.६.७.८-भ१.६.७-मु-पापात् सकाशात् ।

तन्तुं तन्वत्रजसो भानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पृथो रक्ष धिया कृतान् ।

अनुल्बणं वयत जोगुवामपो मनुर्भव जनय दैव्यं जनम् ॥ ६ ॥

तन्तुम् । तन्वन् । रजसः । भानुम् । अनु । इहि । ज्योतिष्मतः । पृथः । रक्ष । धिया । कृतान् ।
अनुल्बणम् । वयत । जोगुवाम् । अपः । मनुः । भव । जनय । दैव्यम् । जनम् ॥ ६ ॥

हे अग्ने ऽतन्तुं यज्ञं ऽतन्वन् विस्तारयन् ऽरजसः रक्षणात्मकस्य लोकस्य ऽभानुं भासकमा-
दित्यम् ऽअन्विहि अनुगच्छ । रश्मिद्वारा सूर्यमण्डलं प्रविशोत्थयः । किञ्च ऽज्योतिष्मतः प्रकाशवतो
यज्ञस्य ऽपथः गमनमार्गान् । अथवा ज्योतिष्मतो दीप्तिमतः स्वर्गस्य पथो मार्गान् देवयानान् । ऽरक्ष
पालय । कीदृशान्मार्गान् । ऽधिया कर्मणा ऽकृतान् संपादितान् । किञ्च सोऽग्निः ऽजोगुवां स्तोतृणाम्
ऽअपः । कर्मनामैतत् । क्रियया व्याप्यं कर्म ऽअनुल्बणम् अनतिरिक्तं वयत करोतु । 'यदेव यज्ञ
उल्बणं क्रियते तस्यैवैषा शान्तिः' (तै. सं. ३. ४. ३. ७) इति हि ब्राह्मणम् । स त्वं ऽमनुर्भव
मन्तव्यो भव । स्तुत्यो भवेत्यर्थः । किञ्च ऽदैव्यं ऽजनं देवसंघं ऽजनय उत्पादय । यज्ञाभिगमनवन्तं
कुर्वित्यर्थः ॥

अक्षानहो नह्यतनोत सौम्या इष्कुणुध्वं रशना ओत पिंशत ।

अष्टावन्धुरं वहताभितो रथं येन देवासो अनयन्नाभि प्रियम् ॥ ७ ॥

अक्षऽनहः । नह्यतन । उत । सौम्याः । इष्कुणुध्वम् । रशनाः । आ । उत । पिंशत ।
अष्टाऽवन्धुरम् । वहत । अभितः । रथम् । येन । देवासः । अनयन् । अभि । प्रियम् ॥ ७ ॥

अत्र यज्ञजिगमिषवो देवाः परस्परं ब्रुवते । हे ऽसौम्याः सोमार्हा देवाः यूयम् ऽअक्षानहः
अक्षेषु नह्यान् बन्धनीयानश्चान् ऽनह्यतन नह्यत बध्नीत^१ रथे । ऽउत अपि च ऽरशनाः अश्वबन्धन-
प्रग्रहान् ऽइष्कुणुध्वं निष्कुरुत सम्यक् संस्कुरुत । नकारलोपपञ्चान्वसः । ऽउत अपि च ऽआ ऽपिंशत ।
'पिंश अवयवे' । अक्षानलंकुरुतेत्यर्थः । ऽअष्टावन्धुरम् । बन्धुरं सारथिनिवासस्थानम् । अष्टसंख्याक-
वन्धुरोपेतं ऽरथं सूर्यसंबन्धिनम् ऽअभितः सर्वतः ऽवहत । सूर्यरथेन साकं शुष्मदीयाग्रथात् यज्ञं प्रति
गमयतेत्यर्थः । ऽयेन ऽदेवासः देवाः ऽप्रियम् अस्मान्^२ ऽअनयन् अभिगमयन्ति तं रथमभितो
ब्रूवन्तेति संबन्धः । यद्वा । तं यज्ञं प्रति ब्रूवन्तेति योज्यम् ॥

वैषाहिके प्रयागे यदि नावा तार्या नदी स्यात् तदानीम् 'अश्मन्वती' इत्यर्धर्चेन वधूं नाव-
मारोहयेत् । उत्तरेणार्धर्चेन नदीमुत्क्रमयेत् । सूत्रितं च—'अश्मन्वती रीयते सं रमध्वमित्यर्धर्चेन
नावमारोहयेदुत्तरेणोत्क्रमयेत्' (आश्व. गृ. १. ८. २-३) इति ॥

अश्मन्वती रीयते सं रमध्वमुत्तिष्ठत प्र तरता सखायः ।

अत्रा जहाम ये असन्नशैवाः शिवान्वयमुत्तरेमाभि वाजान् ॥ ८ ॥

अश्मन्ऽवती । रीयते । सम् । रमध्वम् । उत् । तिष्ठत । प्र । तरत । सखायः ।
अत्र । जहाम । ये । असन् । अशैवाः । शिवान् । वयम् । उत् । तरेम । अभि । वाजान् ॥ ८ ॥

अनयापि देवा यज्ञजिगमिषवः परस्परं ब्रुवते । वअश्मन्वती माम नदी वरीयते गच्छति ।
'री गतिरेषणयोः' । तां यज्ञगमनायोत्तरीतुम् उत्तिष्ठत उद्गच्छत । तथा कृत्वा प्र ततः तां नदीमु-
ल्लङ्घयत । हे वस्त्रायः यजमानस्य सखिभूता इति देवानां संबोधनम् । अत्र अस्यां नद्यां जहाम
परित्यजाम । कानिति उच्यते । ये अशेषाः । शेषमिति सुखनाम । ये सुखभूताः वसन् अभवन्
अस्मानाश्रित्य वर्तन्ते ताञ्जहाम । तथा कृत्वा शिवान् सुखकराणि^१ वाजान् अज्ञानि हवीषि अभि
प्राप्तुम् उत्तरेम ॥

त्वष्टा माया वैदपसामपस्तमो बिभ्रत्पात्रा देवपानानि शतमा ।

शिशीति नूनं परशुं स्वायसं येन वृश्वादेतशो ब्रह्मणस्पतिः ॥ ९ ॥

त्वष्टा । मायाः । वेत् । अपसाम् । अपः स्तमः । बिभ्रत् । पात्रा । देवपानानि । शम् स्तमा ।
शिशीति । नूनम् । परशुम् । सुऽआयसम् । येन । वृश्वात् । एतशः । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ९ ॥

अयं त्वष्टा देवशिल्पी मायाः । कर्मनामैतत् । कर्माणि पात्रनिर्माणविषयाणि वेत् वेत्ति
जानाति । स च त्वष्टा अपसां शोभनकर्मवतां मध्ये अपस्तमः अतिशयेन शोभनकर्मा देवपानानि
देवाः पिबन्ति येषु तानि पात्रा सोमपात्राणि बिभ्रत् धारयन् वर्तत इति शेषः । स च त्वष्टा
नूनम् इदानीमग्नौ हविर्वहनायाङ्गीकृते सति स्वायसं शोभनायः सारभूतं परशुं विशीति
तीक्ष्णयति । त्वष्टा पात्रसंपादनार्थं येन परशुना एतशः एतशवर्णः ब्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणो मन्त्रस्य
पाता पात्रादिसंपादनरूपस्य कर्मणः स्वामी वा वृश्वात् वृश्चति^२ ॥

सतो नूनं कवयः सं शिशीत वाशीभिर्याभिरमृताय तक्षथ ।

विद्वांसः पदा गुह्यानि कर्तन येन देवासो अमृतत्वमानशुः ॥ १० ॥

सतः । नूनम् । कवयः । सम् । शिशीत । वाशीभिः । याभिः । अमृताय । तक्षथ ।
विद्वांसः । पदा । गुह्यानि । कर्तन । येन । देवासः । अमृतत्वम् । आनशुः ॥ १० ॥

हे कवयः मेधाविनस्त्वष्टुर्मम शिष्या अभवः सतः । सन्त इत्यर्थः । प्रशस्ता यूयं नूनम्
इदानीं वसं विशीति अत्यर्थं तीक्ष्णीकुरुत वाशीः^३ । याभिः^४ वाशीभिः^५ पात्राणि अमृताय
सोमाय । तत्पानायेत्यर्थः । यद्वा युष्माकममृतत्वाय । तदर्थं तक्षथ संपादयथ । हे कवयः विद्वांसः
यूयं गुह्यानि गोपनीयानि पदा पदानि निवासस्थानानि कर्तन कुरुत । येन स्थानकरणेन देवासः
देवा यूयम् अमृतत्वमानशुः प्राप्ता यूयम् । एवं स्वशिष्यानाह ॥

गर्भे योषामदर्धुर्वत्समासन्यपीच्येन मनसोत जिह्वया ।

स विश्वाहा सुमना योग्या अभि सिषासनिर्वनते कार इज्जितिम् ॥ ११ ॥

गर्भे । योषाम् । अर्धुः । वत्सम् । आसनि । अपीच्येन । मनसा । उत । जिह्वया ।
सः । विश्वाहा । सुऽमनाः । योग्याः । अभि । सिषासनिः । वनते । कारः । इत् । जितिम् ॥ ११ ॥

१. ग-त-भ-मु-सुखकरान् । २. ग-त-भ-मु- 'च' नास्ति । ३. ग-त-भ-मु-वृश्चति पात्राणि ।
४. त१.२.६.७.८-भ- 'वाशीः' नास्ति । ५. त१.२.६.७.८-भ-१.२.६.७.८-वाशीभिर्याभिः ।

ते^१ मरुतः^२ ऽगर्भे मृताया गोर्मध्ये ग्राहके चर्मणि मृताया गोः संबन्धिनि ऽयोषां कांचिद्वाम्
 ऽअदधुः धारितवन्तः । ' निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिः (ऋ. सं. १. १६१. ७) इत्युक्तम् । तथा
 ऽआसनि मृताया आस्ये ऽवत्सम् अदधुः । केन साधनेन ऽअपीच्येन^३ ऽमनसा देवस्वभाकाङ्क्षता
 ऽउत अपि च ऽजिह्वया । सादृश्यप्रधानोऽयं निर्देशः । जिह्वावदायतया वाऽयेत्यर्थः । यद्वा^४ । जिह्वया
 युक्तां योषामिति संबन्धः । ऽसिषासनिः संभजनशीलः ऽसः ऋभुसंघः ऽविश्वाहा सर्वेष्वहःसु^५ सर्वदा
 ऽयोग्याः स्वोचिताः ऽसुमनाः^६ स्तुतीः ऽअभि ऽवन्ते । स च संघः ऽजितिं शत्रुजयं कामं ऽकार
 ऽइत् कर्तव्यं शत्रुजयकर्तव्यं ॥ १४ ॥

' तां सु ते ' इति षडृचं द्वादशं सूक्तं वामदेवगोत्रस्य बृहदुक्थस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा
 चानुक्रान्तं—' तां सु षड् बृहदुक्थो वामदेव्यः ' इति । समूहस्य दशरात्रस्य द्वितीये छन्दोम
 एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—' अपृथ्यां पुरतमानि तां सु ते कीर्तिं त्वं मह्यं इन्द्र ' (आश्व. श्रौ. ८. ७)
 इति । महाव्रते निष्केवद्वय एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—' तां सु ते कीर्तिं मघवन्महित्वा भूय इद्रावृधे
 वीर्याय ' (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

तां सु ते कीर्तिं मघवन्महित्वा यत्त्वा भीते रोदसी अह्वयेताम् ।

प्रावो देवाँ आतिरो दासुमोर्जः प्रजायै त्वस्यै यदशिक्ष इन्द्र ॥ १ ॥

ताम् । सु । ते । कीर्तिम् । मघऽवन् । महिऽत्वा । यत् । त्वा । भीते इति । रोदसी इति । अह्वयेताम् ।

प्र । आवः । देवान् । आ । अतिरः । दासम् । ओर्जः ।

प्रऽजायै । त्वस्यै । यत् । अशिक्षः । इन्द्र ॥ १ ॥

हे इन्द्र ऽमघवन् धनवन् ऽते तव संबन्धिनीं ऽमहित्वा महश्चेनागतां ऽकीर्तिं ऽसु सुष्ठु
 कीर्तयामीति शेषः । किंच ऽयत् यदा ऽत्वा त्वां प्रति ऽभीते असुरैर्मयं प्राप्ते ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ
 ऽअह्वयेतां अवेत्यब्रूतां^७ तदानीं ऽदेवान् ऽप्रावः प्रारक्षः । तथा ऽदासं देवानामुपक्षयकर्तारमसुरम्
 ऽआतिरः व्यनाशयः । असुरान् हत्वा देवानां रक्षणेन द्यावापृथिव्योः भीतिं^८ पर्यहर इति यदस्ति किंच
 ऽत्वस्यै एकस्यै ऽप्रजायै यजमानरूपायै ऽयत् बलम्^९ ऽअशिक्षः प्रायच्छः । तां कीर्तिं कीर्तयामीत्यर्थः ॥

यदचरस्तन्वा वावृधानो बलानीन्द्र प्रब्रुवाणो जनेषु ।

मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्नाद्य शत्रुं ननु पुरा विवित्से ॥ २ ॥

यत् । अचरः । तन्वा । ववृधानः । बलानि । इन्द्र । प्रऽब्रुवाणः । जनेषु ।

माया । इत् । सा । ते । यानि । युद्धानि । आहुः । न । अद्य । शत्रुम् । ननु । पुरा । विवित्से ॥ २ ॥

हे इन्द्र ऽतन्वा शरीरेण स्तोत्रेण वा ऽवावृधानः वर्धमानः ऽजनेषु प्राणिषु ऽबलानि ऽप्रब्रुवाणः
 वृत्रवधादिरूपाणि सामर्थ्यानि प्रकर्षेण कथयन् ऽअचरः इति ऽयत् संचारं कृतवानिति यदस्ति ऽते
 तव ऽसा गतिः ऽमायेत् मायैव । मृषेत्यर्थः^{१०} । किंच ऽयानि युद्धानि शत्रुविषयाणि ऽआहुः ब्रुवते

१. ग-त-तेमौ मरुतो । २. ग-त-भ२- ' अपीच्येन ' नास्ति । ३. त-भ४.५.६-यद्वा अपि
 च । ४. त१.३.७-सु-सर्वेष्वप्यहःसु । ५. त१.२.३.७-सुमनाः सममाना । ६. ग-त४.५-रक्षेत्यब्रूतां ;
 त१.२.३.८-भ२.४.६.८-अहेत्यब्रूतां । ७. त१.२.३.७-सु-भारं । ८. त१.२.७-म-तद्वत् ; त३-तद्वत् ।
 ९. त-सु-वृषेत्यर्थः ।

पुराविद^१ ऋषयः तान्यपि मायैव । कुत इति आह । अद्य इदानीं वक्ष्यं हन्तव्यं न विविक्षे न लभसे । अद्य सा भूत् पूर्व हतवानस्मीति यत्^२ ब्रूये तदपि नेत्याह । ननु इति प्रश्ने । किं पुरा शत्रुमलभथाः । तदपि नेत्यर्थः ॥

क उ नु ते महिम्नः समस्यास्मत्पूर्व ऋषयोऽन्तमापुः ।

यन्मातरं च पितरं च साकमर्जनयथास्तन्वः स्वायाः ॥ ३ ॥

के । ऊँ इति । नु । ते । महिम्नः । समस्या । अस्मत् । पूर्व । ऋषयः । अन्तम् । आपुः । यत् । मातरम् । च । पितरम् । च । साकम् । अर्जनयथाः । तन्वः । स्वायाः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वते तव महिम्नः महिम्नः समस्या सर्वस्यापि अन्तं पारम् अस्मत् अस्मत्तः पूर्व ऋषयः^४ के^५ आपुः प्राप्नुवन् । न केऽपीत्यर्थः । यद्यपि महत्त्वं प्रख्यापयन्ति तथापि न कास्त्वेत्येति । तत्र कारणमाह । यत् यस्मात् मातरं च पितरं च । 'द्यौः पिता पृथिवी माता' (तै. ब्रा. ३.७.५.४-५) इति हि श्रुतम् । अतो द्यावापृथिव्यावित्यर्थः । ते उभे अपि साकं सहैव स्वायाः तन्वः स्वकीयाच्छरीरात् अर्जनयथाः उदपादयः । अतो नापुरिति संबन्धः ॥

चत्वारि ते असुर्याणि नामादाभ्यानि महिषस्य सन्ति ।

त्वमङ्ग तानि विश्वानि वित्से येभिः कर्माणि मघवश्चकर्थ ॥ ४ ॥

चत्वारि । ते । असुर्याणि । नाम । अदाभ्यानि । महिषस्य । सन्ति ।

त्वम् । अङ्ग । तानि । विश्वानि । वित्से । येभिः । कर्माणि । मघवन् । चकर्थ ॥ ४ ॥

हे इन्द्र महिषस्य महत् पूज्यस्य वते तव चत्वारि असुर्याणि असुरविघातीनि अदाभ्यानि अन्यैरहिंस्यानि उत्तरसूक्त उपान्थवर्जिते 'दूरे तन्नाम' इत्यादिषु प्रतिपादितानि यानि नाम नामकानि शरीराणि सन्ति अङ्ग सखे त्वं तानि विश्वानि सर्वाणि वित्से वेत्सि जानासि । येभिः यैः नामभिः कर्माणि वृत्रवधादिरूपाणि चकर्थ कुरुषे हे मघवन् तानि वेत्सीति ॥

त्वं विश्वा दधिषे केवलानि यान्याविर्या च गुहा वसूनि ।

कामभिन्मे मघवन्मा वि तारीस्त्वमाज्ञाता त्वमिन्द्रासि दाता ॥ ५ ॥

त्वम् । विश्वा । दधिषे । केवलानि । यानि । आविः । या । च । गुहा । वसूनि ।

कामम् । इत् । मे । मघवन् । मा । वि । तारीः ।

त्वम् । आज्ञाता । त्वम् । इन्द्र । असि । दाता ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं विश्वा सर्वाणि केवलानि अन्येषामसाधारणानि वसूनि धनानि दधिषे धारयसि । विश्वानीत्युक्तं कथं विश्वत्वमित्यत आह । यान्याविः आविर्भूतानि^६ सर्वैः प्रसिद्धानि वसूनि वासयोग्यानि^७ धनानि सन्ति या च गुहा गुहायां निगूढे प्रदेशे वर्तमानानि वसूनि

१. त१.२.६.७.८-म-सु-पुराणविदः । २. त-म-सु- 'ग्रत्' नास्ति । ३. ग-अस्मदु । ४. ग२-म१.२.४.६-के ऋषयः; ग४-त-म-७-ऋषयः । ५. त२.६.७.८-म२.५.६-आविर्भूतानि तानि । ६. ग-त-सु-निवास ।

सन्ति तानि विश्वानि दधिष इति । यस्मादेवं तस्मात् ऽमे मम ऽकामं काङ्क्षितं हे ऽमभवन् धनव-
न्निन्द्र ऽसा ऽवि ऽतारीः मा हिंसीः । ऽइत् इति पूरणः । वर्धयेति शेषः । हे ऽइन्द्र ऽत्वभाज्ञाता
ऽअसि प्रापयितासि^१ अभिलषितं धनम् । तथा हे इन्द्र ऽत्वं ऽदाता असि ॥

यो अर्द्धाज्ज्योतिषि ज्योतिरन्तर्यो असृजन्मधुना सं मधूनि ।

अथ प्रियं शूषामिन्द्राय मनम् ब्रह्मकृतो बृहदुक्थादवाचि ॥ ६ ॥

यः । अर्द्धात् । ज्योतिषि । ज्योतिः । अन्तः । यः । असृजत् । मधुना । सम् । मधूनि ।

अथ । प्रियम् । शूषम् । इन्द्राय । मनम् । ब्रह्मऽकृतः । बृहत्ऽउक्थात् । अवाचि ॥ ६ ॥

यः इन्द्रः ऽज्योतिषि द्योतमाने आदित्यादिके तेजसि ऽअन्तः ऽज्योतिः तेजः ऽअर्द्धात्
धारितवान् । यद्वादित्याग्न्यादिषु तेजोऽस्ति तदिन्द्रकृतमित्यर्थः । यः यः ऽमधुना मधुरेण
रसेन^२ ऽमधूनि सोमादिमधुरद्रव्याणि ऽसम् ऽअसृजत् समयोजयत् । यद्वा । मधुना । अत्र मधु-
शब्देन सर्वैः सेव्यमान आदित्य उच्यते । तेन सह मधूनि उदकानि समसृजत् । ऽअथ संप्रति तस्मै
ऽइन्द्राय ऽप्रियं प्रीतिजनकं^३ ऽशूषं बलं शत्रूणां शोषकत्वाद्वलकरं ऽमन्म मननीयं स्तोत्रं ऽब्रह्मकृतः
मन्त्रकृतः ऽबृहदुक्थात् प्रभूतशस्त्रयुक्तादेतशामकादधेर्मन्तः ऽअवाचि उक्तमभूत् ॥ १५ ॥

‘दूरे तत्’ इत्यष्टचं त्रयोदश सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘दूरे’ इत्यनुक्रान्तम् । गतः
सूक्तविनियोगः ॥

दूरे तन्नाम गुह्यं पराचैर्यन्वा भीते अह्वयेतां वयोधै ।

उदस्तभ्राः पृथिवीं द्यामभीके भ्रातुः पुत्रान्मघवन्ति त्विषाणः ॥ १ ॥

दूरे । तत् । नाम । गुह्यम् । पराचैः । यत् । त्वा । भीते इति । अह्वयेताम् । वयःऽधै ।

उत् । अस्तभ्राः । पृथिवीम् । द्याम् । अभीके । भ्रातुः । पुत्रान् । मघऽवन् । त्विषाणः ॥ १ ॥

अनया ‘चत्वारि ते असुर्याणि’ नाम^४ इत्युक्तस्य आद्यं नाम स्तूयते । हे इन्द्र ऽते तव ऽतत्
वक्ष्यमाणं ऽनाम सर्वेषां नामकं शरीरं ऽपराचैः पराङ्मुखैर्मनुष्यैः । मनुष्याणामित्यर्थः । ऽगुह्यं
गोपनीयमप्रकाशितं सत् ऽदूरे इतो विप्रकृष्टे दूरदेशे वर्तत इति शेषः । ऽयत् यदा ऽत्वा त्वां ऽरोदसी
द्यावापृथिव्यौ ऽभीते सती ऽअह्वयेताम् अवेत्यब्रूताम् । किमर्थम् । ऽवयोधै अन्नस्य निधानार्थम् ।
अगतोऽन्नस्य साधनायेत्यर्थः । तदानीं तेन शरीरेण ऽअभीके । अन्तिकनामैतत् । तव समीप एव
ऽपृथिवीं ऽद्यां च ऽउत् ऊर्ध्वं परस्परवियुक्तं यथा भवति तथा ऽअस्तभ्राः स्तम्भितवानसि । किं कुर्वन् ।
हे ऽमभवन् इन्द्र ऽभ्रातुः पर्जन्यस्य ऽपुत्रान् पुत्रस्थानीयानुदकसंस्थापान् ऽतिष्विषाणः दीपयन्^५ ॥

महत्तन्नाम गुह्यं पुरुस्पृग्येन भूतं जनयो येन भव्यम् ।

प्रत्नं जातं ज्योतिर्यदस्य प्रियं प्रियाः समविशन्त पञ्च ॥ २ ॥

१. त१.८-भ-नियमितासि । २. ग-त-मु-रसेन निमित्तेन । ३. ग-त-भ-मु-प्रियजनकं । ४. ग-त-
भ-‘असुर्याणि’ नास्ति । ५. ग-त१.२.३.७-मु-दीपयन्निति (त७-भूवन्निति) विद्युद्रूपमिन्द्रमाह ।
विद्युदेवैन्द्र (त१.२.७-मु-विद्युद्रूपेन्द्र) इति च वाजसनेयकं । यद्वा पर्जन्यरूपमाह । तदानीं वायुरस्यैन्द्रस्य
आतावगतव्यः ।

महत् । तत् । नाम । गुह्यम् । पुरुऽस्पृक् । येन । भूतम् । जनयः । येन । भव्यम् ।
प्रत्नम् । जातम् । ज्योतिः । यत् । अस्य । प्रियम् । प्रियाः । सम् । अविशन्त । पञ्च ॥२॥

हे इन्द्र तव वत्त्वं गुह्यं गोपनीयमन्यैरविज्ञातं वपुरुस्पृक् बहुभिर्वृष्टयथिभिः स्पृहणीयमाका-
शात्मकं वनाम शरीरं महत् अत्यन्तं प्रवृद्धं येन नाम्ना भूतं भव्यं च पूर्वं जनयः उत्पादित-
वानसि । भूतभव्योभयान्वयाय येनेत्यस्यावृत्तिः^१ स्यात् । आकाशात्मकाद्धि परमेश्वरस्वरूपात्
भूतभव्यात्मकं जगदुत्पद्यते । 'आकाशाद्वायुः' (तै. आ. ८. १) इत्यादिश्रुतेः । किंच प्रत्नं पुराणं
पूर्वकालीनं यत् वज्योतिः द्योतमानमादित्याख्यमुदकाख्यं वा अस्य इन्द्रस्य प्रियं प्रियभूतं तत्त्वं
जातम् उत्पन्नं^२ प्रियाः प्रीयमाणाः पञ्च । पञ्च जना इति शेषः । भीमसेनो भीम इति वदेकदेश-
लक्षणा । निषादपञ्चमाश्रित्वारो वर्णाः समविशन्त संविशन्ते । स्वनिर्वाहार्थं भजन्त इत्यर्थः ॥

आ रोदसी अपृणादोत मध्यं पञ्च देवां ऋतुशः सप्तसप्त ।

चतुस्त्रिंशता पुरुधा वि चष्टे सरूपेण ज्योतिषा विव्रतेन ॥ ३ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणात् । आ । उत । मध्यम् । पञ्च । देवान् । ऋतुशः । सप्तसप्त ।
चतुऽत्रिंशता । पुरुधा । वि । चष्टे । सरूपेण । ज्योतिषा । विव्रतेन ॥ ३ ॥

अयमिन्द्र आत्मीयेन शरीरेण तेजसा वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ वा सर्वतः अपृणात् पूरयति ।
उत अपि च मध्यं शुभ्रमपेक्षया मध्यभूतमन्तरिक्षमापृणादिति^३ वर्तते । तदपि स्वशरीरेण तेजसा
वा पूरयति । किंच पञ्च देवान् देवमनुष्यपित्रसुररक्षःसंज्ञकान् तथा^४ सप्तसप्त । द्विरुक्त्या सप्त-
संख्याकानि तत्त्वानि लोके यानि सन्ति तानि परिगृह्यन्ते । कानि तानीति । सप्त सरूढान् सप्तादित्य-
रश्मीन् सप्तचेन्द्रियाणि सप्त लोकानन्यानि सप्तसंख्योपेतान् ऋतुशः काले काले चतुस्त्रिंशता
चतुस्त्रिंशत्संख्याकेन^५ देवगणेन सह पुरुधा बहुप्रकारं वि चष्टे विपश्यति सर्वदेक्षते । अष्टौ
वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च विराट् चेति चतुस्त्रिंशत्त्वं देवानाम् । केनेति
तदुच्यते । सरूपेण समानरूपेण ज्योतिषा प्रकाशकेन विव्रतेन विविधेन कर्मणा ॥

यदुष औच्छः प्रथमा विभानामर्जनयो येन पुष्टस्य पुष्टम् ।

यत्ते जामित्वमवरं परस्या महन्महत्या असुरत्वमेकम् ॥ ४ ॥

यत् । उषः । औच्छः । प्रथमा । विभानाम् । अर्जनयोः । येन । पुष्टस्य । पुष्टम् ।
यत् । ते । जामित्वम् । अवरम् । परस्याः । महत् । महत्याः । असुरत्वम् । एकम् ॥४॥

अत्र प्रसङ्गात्सूर्यात्मकेन्द्रसंबन्धिन्युषाः स्तूयते । हे उषः उपोदेवते विभानां विभासकानां
ग्रहनक्षत्रादीनां प्रथमा प्रथमभूता सती औच्छः विभासनमकरोः^६ । अग्रे ह्युषसः प्रादुर्भवन्ति
पश्चादन्यानि तेजांसि । येन च तेजसा पुष्टस्य पोषयुक्तस्यापि पदार्थस्य पुष्टम् अतिशयेन पोष-
युक्तमादित्यम् अर्जनयोः उदपादयोः । यत् यच्च ते तव जामित्वं बान्धवम् अवरम् अवाङ्-
मुखम् । अस्मदभिमुखमित्यर्थः । कीदृश्यास्तवेति उच्यते । परस्याः । उपरि स्थिताया इत्यर्थः ।

१. त-६-म-येनेत्यर्थस्यावृत्तिः । २. ग-त-म-२.५.६-उत्पन्नं तत्त्वं; सु-उत्पन्नं तत् तत्त्वं ।
३. ग-त-म-मु-मध्यमभूतं । ४. त-म-१.२.४.६-ते तथा । ५. त-म-मु-संख्याकदेवगणेन ।
६. ग-विभानमकरोः; त-मु-विभातमकरोः ।

तद्विदं^१ महर्ष्याः तव महत् अतिप्रबुद्धम् एकम् असाधारणमेकमेव वा असुखं प्रकृष्टबलवत्त्वम् ।
तव बलेन कृतमित्यर्थः ॥

महाव्रते निष्कैवल्ये 'विधुं दद्राणम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'आ याह्यर्वाङ्गुण वन्धुरेष्टा विधुं
दद्राणम्' (ऐ. आ. ५. ३. १) इति ॥

विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं पलितो जगार ।

देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या ममार स ह्यः समान ॥ ५ ॥

विऽधुम् । दद्राणम् । समने । बहूनाम् । युवानम् । सन्तम् । पलितः । जगार ।

देवस्य । पश्य । काव्यम् । महिऽत्वा । अद्य । ममार । सः । ह्यः । सम । आन ॥ ५ ॥

अनया कालात्मक इन्द्रः स्तूयते । विधुं विधातारं सर्वस्य युद्धादेः कर्तारम् । विपूर्वो^१
वधातिः^२ करीत्यर्थः । तथा वसमने । अननसनः प्राणनम् । सम्यगननोपेते संग्रामे बहूनां शत्रूणां
वदद्राणं द्रावकं हृदयसामर्थ्योपेतं युवानं सन्तं पुरुषं पलितः जरारं^३ जगार निगिरतीन्द्राज्ञया ।
एवमुक्तलक्षणं वक्ष्यमाणलक्षणं च देवस्य कालात्मकस्येन्द्रस्य महित्वा महात्वेनोपेतं काव्यं सामर्थ्यं
पश्य पश्यत हे जनाः । तथा जरसा प्राप्तः अद्य ममार त्रियते । स ह्यः परेषु समान सम्यक्
वेष्टते । पुनर्जन्मान्तरे प्रादुर्भवतीत्यर्थः । तदेवं चत्वारि नामानि शरीराण्युक्तानि ॥ १६ ॥

शाकर्मना शाको अरुणः सुपर्ण आ यो महः शूरः सनादनीलः ।

यच्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघं वसु स्पार्हमुत जेतोत दाता ॥ ६ ॥

शाकर्मना । शाकः । अरुणः । सुऽपर्णः । आ । यः । महः । शूरः । सनात् । अनीलः ।
यत् । चिकेत । सत्यम् । इत् । तत् । न । मोघम् । वसु । स्पार्हम् । उत । जेता । उत । दाता ॥ ६ ॥

वशाकर्मना । शकमैव शाकम् । शाकर्मना बलेन शाकः शक्तः । 'शकल^३ शक्तौ^३' । स्वशक्त्यैव
सर्वं कर्तुं शक्तः इत्यर्थः । न हीन्द्रस्य सहायान्तरापेक्षास्तीन्द्रत्वादेव । वरुणः अरुणवर्णः सुपर्णः
कश्चिच्छोभनपर्णः पक्षी आ गच्छतीत्यध्याहारः । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । यः महः महान्
शूरः विक्रान्तः सनात् पुराणः अनीलः अनीलो नीलस्याकर्ता । नहीन्द्रोऽभिधत् कुत्रचिदपि यज्ञे
निकेतनं करोति । एवं सुपर्णरूपकेनेन्द्रमाह । स पक्षीन्द्रः यच्चिकेत कर्तव्यत्वेन जानाति तत्
सत्यमित् सत्यमेव न तु मोघं व्यर्थं भवति । सः स्पार्हं स्पृहणीयं वसु उत^४ जेता जयति
शत्रुभ्यः सकाशात् उत अपि^५ दाता प्रयच्छति च स्तोतृभ्यः । 'न लोकाव्ययः' इत्यादिना
षष्ठीप्रतिषेधः ॥

ऐभिर्ददे वृष्ण्या पौस्यानि येभिरौक्षद्वृत्रहत्याय वृज्जी ।

ये कर्मणः क्रियमाणस्य मुह्य ऋतेकर्ममुदजायन्त देवाः ॥ ७ ॥

आ । ऐभिः । ददे । वृष्ण्या । पौस्यानि । येभिः । औक्षत् । वृत्रहत्याय । वृज्जी ।

ये । कर्मणः । क्रियमाणस्य । मुह्य । ऋतेऽकर्मम् । उत्ऽअजायन्त । देवाः ॥ ७ ॥

१. भ-विदधातिः । २. ग-भ-'जरा' नास्ति । ३. त-भ-मु-'शकल शक्तौ' नास्ति । ४. ग-त-भ-
'उत' नास्ति । ५. ग-त-भ-मु-अपि च ।

इन्द्रः । एभिः मरुद्भिः सह धृष्ण्यानि^१ वर्षकाणि । पौंस्यानि बलानि । आ । एदे आदत्ते ।
येभिः मरुद्भिः सहितः । धृत्रहत्याय । प्राण्युपकारकवृष्ट्यावरकत्वाद्वृत्रः पापम् । तस्य हत्याय ।
मनुष्याणामुपद्रवशमनायेत्यर्थः । तदर्थं । वज्री वज्रवानिन्द्रः । औक्षत् वर्षति । ए च मरुतः । देवाः
महा महतेन्द्रेण^२ । क्रियमाणस्य । कर्मणः । वृष्टिप्रदानलक्षणस्य साहाय्यार्थम् । ऋतेकर्मम् । ऋतकर्म
वृष्टिप्रदानकर्म प्रति । उदजायन्त उन्मुखा जायन्ते स्वयमेव तैरेभिर्देव इति समन्वयः ॥

युजा कर्माणि जनयन्विश्वौजा अशस्तिहा विश्वमनास्तुरापाट् ।

पीत्वी सोमस्य दिव आ वृधानः शूरो निर्युधार्धमदस्यून् ॥ ८ ॥

युजा । कर्माणि । जनयन् । विश्वऽओजाः । अशस्तिऽहा । विश्वऽमनाः । तुरापाट् ।

पीत्वी । सोमस्य । दिवः । आ । वृधानः । शूरः । निः । युधा । अधमत् । दस्यून् ॥ ८ ॥

स इन्द्रः । युजा मरुतां साहाय्येन । कर्माणि प्रवर्षणादीनि । जनयन् उत्पादयन् । विश्वौजाः
व्यासबलः । अशस्तिहा रक्षोहा । विश्वमनाः व्याप्तमनाः अत्यन्तं मनस्वी । तुरापाट् । तूर्णमभिभविता
शत्रूणाम् । एवंमहानुभाव इन्द्रः । सोमस्य सोमं । पीत्वी पीत्वा । दिवः । युलोकादागत्य सोमं पीत्वा
वृधानः वर्धमानः । शूरः सन् । युधा आयुधेन प्रहारेण वा । दस्यून् शत्रून् । निः । अधमत् निर्धमति ।
युद्धेनासुरानपबाधत इत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

‘ इदं ते ’ इति सप्तर्चं चतुर्दशं सूक्तम् । वामदेवपुत्रो बृहदुक्थ ऋषिः । चतुर्थीपञ्चमीषष्ठ्यो
जगत्यः । आदितस्तिस्त्रः सप्तमी च त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ इदं ते सप्त
वैश्वदेवं तु^३ चतुर्थ्याद्यास्तिस्रो जगत्यः ’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । आहवनीये वाय्वादिकारणे-
नायतनाक्षिप्तस्य शम्यापरासादवर्षाक्षिन्ने देशे दीप्यमाने सति तमग्निमनया पुनरायतने संवपेत् ।
सूत्रितं च—‘ आहवनीयमवदीप्यमानमर्वाक् शम्यापरासादिदं त एकं पर ऊ त एकमिति संवपेत् ’
(आश्व. श्रौ. ३. १०) इति ॥

इदं त एकं पर ऊ त एकं तृतीयेन ज्योतिषा सं विशस्व ।

संवेशने तन्वः । श्रारोधि प्रियो देवानां परमे जनित्रे ॥ १ ॥

इदम् । ते । एकम् । परः । ऊं इति । ते । एकम् । तृतीयेन । ज्योतिषा । सम् । विशस्व ।

सम् । संवेशने । तन्वः । चारुः । एधि । प्रियः । देवानाम् । परमे । जनित्रे ॥ १ ॥

एतदादिभिर्बृहदुक्थो वाजिनं नाम स्वपुत्रं मृतं वदति । हे मृत पुत्र एते तव । इदम् । उपरि^४
ज्योतिषेति वक्ष्यमाणत्वादत्रेदंशब्देन ज्योतिरभिधीयते । इदं ज्योतिरग्न्याख्यम् । एकम् । एकोऽंशः ।
अतस्तमग्निं तव देहगताग्र्यंशेन बाह्यमग्निं । सं । विशस्व संगच्छस्व । तथा । पर । उ अन्योऽपि । ते तव
एकं वाय्वाख्योऽंशः । ते तव प्राणवाय्वाख्येनांशेन सं विशस्व । शरीराग्निप्राणवाय्वोर्बाह्याग्निवाय्वो-
र्ब्रह्मवादंशत्वमिति भावः । तथा । तृतीयेन । ज्योतिषा । आदित्याख्येन तेजसा तवात्मना सं विशस्व ।
सूर्यगतात्मचैतन्यदेहगतात्मचैतन्ययोरभेदादंशत्वम् । तत्^५ ‘ योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं ’ । सूर्य आत्मा
जगतस्तत्स्थुषश्च^६ (ऋ. सं. १.११५.१) इति श्रुतेरात्मनः सूर्यप्रवेशो युक्तः । तन्वः । तन्वाः^७ । संवेशने

१. ग-त२.३.७-मु-वृष्ण्या वृष्ण्यानि । २. ग-त१.२.३.६.७.८-म-महता तैत्रेण । ३. त-‘ तु ’
नास्ति । ४. त-म-परि । ५. त२.३-म-‘ तत् ’ नास्ति । ६. ग-म-‘ तन्वाः ’ नास्ति ।

तस्मिन्सूर्ये संचिदथ ऽचास्देधि कल्याणो भव । कीदृशस्त्वम् । ऽप्रियः तेन सह प्रीयमाणः । कीदृशो तस्मिन् । ऽदेवानां ऽपरमे उत्तमे ऽजनित्रे जनके । ' देवानां ह्येतत्परमं जनित्रं यत्सूर्यः ' इति हि श्रुतिः ॥

तनूष्टे वाजिन्तन्वं^१ नयन्ती वाममस्मभ्यं धातु शर्म तुभ्यम् ।

अहुतो महो धरुणाय देवान्दिवीव ज्योतिः स्वमा मिमीयाः ॥ २ ॥

तनूः । ते । वाजिन् । तन्वंम् । नयन्ती । वामम् । अस्मभ्यम् । धातु । शर्म । तुभ्यम् ।

अहुतः । महः । धरुणाय । देवान् । दिविऽईव । ज्योतिः । स्वम् । आ । मिमीयाः ॥ २ ॥

हे ऽवाजिन् एतन्नामक पुत्र ऽते तव ऽतन्वं शरीरं नयन्ती स्वशरीरं प्रापयन्ती ऽतनूः इयं पृथिवी । उभयोरपि पार्थिवत्वात्तव शरीरस्य पृथिवीप्राप्तौ सत्यां तस्यास्तव शरीरनयनं युक्तम् । तादृशी पृथिवी ऽवासं वननीयं धनम् ऽअस्मभ्यं ऽधातु दधातु ऽशर्म च सुखं ऽतुभ्यं धातु दधातु । स त्वम् ऽअहुतः अनवपतितः सन् ऽमहः महतः ऽदेवान् तव कारणभूतान् ऽदिवीव ऽज्योतिः शुलोके वर्तमानं सूर्यं च । इवशब्दश्चार्थे निपातानामनेकार्थत्वात् । तं च ऽस्वं तव स्वभूतम् ऽआ ऽमिमीयाः आविश ॥

वाज्यसि वाजिनेना सुवेनीः सुवितः स्तोमं सुवितो दिवं गाः ।

सुवितो धर्मं प्रथमानु सत्या सुवितो देवान्सुवितोऽनु पत्नं ॥ ३ ॥

वाजी । असि । वाजिनेन । सुवेनीः । सुवितः । स्तोमम् । सुवितः । दिवम् । गाः ।

सुवितः । धर्मं । प्रथमा । अनु । सत्या । सुवितः । देवान् । सुवितः । अनु । पत्नं ॥ ३ ॥

हे पुत्र त्वं ऽवाजिनेन अक्षरसेन बलेन वा ऽवाज्यसि तद्वान् भवसि । कीदृशस्त्वम् । ऽसुवेनीः सुष्ठु कान्तः । वी गत्यादिषु । तादृशस्त्वं ऽसुवितः सुष्ठु प्रेरितस्त्वं ऽस्तोमं पूर्वं त्वया कृतं स्तोत्रं तदभिमानिदेवम् ऽअनु ऽगाः अन्वगाः अनुगच्छ^१ । तथा ऽसुवितो ऽदिवं गाः । तथा ऽसुवितो ऽधर्मं त्वया संपादितानि धर्माण्यनुगच्छ^२ । कीदृशानि । ऽप्रथमा मुख्यानि ऽसत्या सत्यफलानि । तथा ऽसुवितो ऽदेवान् इन्द्रादीन् । तथा ऽसुवितः ऽपत्नं पतज्ज्योतिरादित्याख्यम् ऽअनु गाः ॥

महिम्न एषां पितरश्चनेशिरे देवा देवेष्वदधुरपि क्रतुम् ।

समविष्यचुरुत यान्यत्विषुरैषां तनूषु नि विविशुः पुनः ॥ ४ ॥

महिम्नः । एषाम् । पितरः । चन । ईशिरे । देवाः । देवेषु । अदधुः । अपि । क्रतुम् ।

सम् । अविष्यचुः । उत । यानि । अत्विषुः ।

आ । एषाम् । तनूषु । नि । विविशुः । पुनरिति ॥ ४ ॥

ऽपितरश्चन अस्मत्पितरोऽप्यङ्गिरसः ऽएषां देवानां ऽमहिम्नः महत्त्वस्य ऽईशिरे ईश्वरा अभवन् । ते ऽदेवाः ऽअपि देवत्वं प्राप्ता अङ्गिरसः ऽदेवेषु इन्द्रादिषु ऽक्रतुं संकल्पम् ऽअदधुः धृतवन्तः । ऽउत अपि च ऽयानि तेजांसि ऽअत्विषुः दीप्यन्ते तानि ऽसमविष्यचुः संगता आसन् । ऽएषां देवानां ऽतनूषु शरीरेषु^३ ऽनि ऽविविशुः निविशन्ति पितरोऽङ्गिरसः । अतस्त्वमपि तथा कुर्वित्यर्थः ॥

१. त-भ-सु-गच्छ । २. त-भ-गच्छन् । ३. ग-त४.५-सु-शरीरेषु पुनः; त३.७-शरीरेषु न ।

सहोभिर्विश्वं परि चक्रमू रजः पूर्वा धामान्यमिता मिमानाः ।

तनूषु विश्वा भुवना नि येमिरे प्रासारयन्त पुरुष प्रजा अनु ॥ ५ ॥

सहःऽभिः । विश्वम् । परि । चक्रमुः । रजः । पूर्वा । धामानि । अमिता । मिमानाः ।

तनूषु । विश्वा । भुवना । नि । येमिरे । प्र । असारयन्त । पुरुष । प्रजाः । अनु ॥ ५ ॥

मदीयाः पितरः ऽसहोभिः बलैः स्वीयैः ऽविश्वं सर्वं ऽरजः लोकम् । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' इति निरुक्तम् । ऽपूर्वा पूर्वाणि ऽधामानि स्थानानि ऽअमिता अन्यैरमितानि ऽमिमानाः परिच्छिन्नदन्तः ऽपरि ऽचक्रमुः पर्यक्रामन् । किंच तथा कुर्वन्तः ऽविश्वा सर्वाणि ऽभुवना भूतजातानि ऽनि ऽयेमिरे नियमितवन्तः । किंच ऽपुरुष पुरुषा बहुप्रकारं ऽप्रजा ऽअनु ज्योतीष्युदकानि वा ऽप्रासारयन्त प्रसारितवन्तः । अस्मत्पितरः पूर्वोऽङ्गिरसः स्वसामर्थ्येन सर्वं लोकं व्याप्य पुरातनानि ग्रहनक्षत्रादीनि परिच्छिद्य सर्वभूतानि नियम्य प्रजा अनुदकानि तेजांसि वा प्रसारितवन्त इत्यर्थः । अतस्त्वमप्येवं कुर्विति भावः ॥

द्विधा सूनवोऽसुरं स्वविदमास्थापयन्त तृतीयैर्न कर्मणा ।

स्वां प्रजां पितरः पित्र्यं सह आवरेष्वदधुस्तन्तुमाततम् ॥ ६ ॥

द्विधा । सूनवः । असुरम् । स्वःऽविदम् । आ । अस्थापयन्त । तृतीयैर्न । कर्मणा ।

स्वाम् । प्रजाम् । पितरः । पित्र्यम् । सहः । आ । आवरेषु । अदधुः । तन्तुम् । आऽततम् ॥ ६ ॥

ऽसूनवः आदित्यस्य पुत्रा देवा अङ्गिरसः । 'देवानां ह्येतत्परमं जनित्रं यत्सूर्यः' इति प्रदर्शितत्वादादित्यस्य^१ सूनवः^२ इति गम्यते । ऽअसुरं बलवन्तं ऽस्वविदं सर्वज्ञं स्वर्गस्थं लम्भकं वादित्यं ऽतृतीयैर्न ऽकर्मणा प्रजोत्पत्त्याख्येन । 'ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः' (तै. सं. ६. ३. १०. ५) इति श्रुतेः प्रजोत्पादनस्य तृतीयकर्मत्वम् । तेन आदित्यं ऽद्विधा ऽअस्थापयन्त द्विप्रकारमास्थापयन्ति । उदितं चास्तमितं च कुर्वन्ति । 'उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन्' (तै. सं. १. १. १३. १) इति मन्त्रस्य ब्राह्मणे 'असौ वा आदित्य उद्यद्ग्राभ एष निम्नोचन्निग्राभः' (तै. सं. ५. ४. ६. ६) इति श्रुतत्वादेवानामादित्यस्य द्विःस्थापनमुदयास्तमयकरणमिति गम्यते । किंच ऽपितरः मदीया अङ्गिरसः ऽस्वां ऽप्रजाम् । उत्पाद्येति^३ शेषः । ऽपित्र्यं ऽसहः पितुरादित्यस्य संबन्धिनमपराभिभवक्षमं बलम् ऽअवरेषु ऽआ ऽदधुः निष्कृष्टेषु स्वप्रजाभूतेषु^३ मनुष्येषु स्थापितवन्तः । यथा पित्र्यं धनं सम्यक् परिरक्ष्य स्वपुत्रेभ्यः प्रयच्छन्ति तद्वत्पितुरादित्यस्य प्रकाशादिवलं मनुष्येषु न्यदधुरित्यर्थः । किंच ऽतन्तुं प्रजाम् ऽआततं विततं कृतवन्त इति शेषः । पुत्रपौत्रादिरूपेणानवच्छिन्नां प्रजामित्यर्थः । 'अयं ह्यातततन्तुर्थप्रजाः' इति ब्राह्मणं 'प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः' (तै. आ. ७. ११. १) इति च । 'तन्तुं तन्वन्' (ऋ. सं. १०. ५३. ६) इत्यस्य ब्राह्मणं 'प्रजा वै तन्तुः' (ऐ. ब्रा. ३. ३८) इति ॥

नावा न क्षोदः प्रदिशः पृथिव्याः स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।

स्वां प्रजां बृहदुक्थो महित्वावरेष्वदधादा परेषु ॥ ७ ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म-मु-^०दादित्यसूनव । २. त१.२.३.७-म४.६.८-उत्पद्येति । ३. त-म-स्वप्रजाभूतासु ।

नावा । न । क्षोदः । प्रऽदिशः । पृथिव्याः । स्वस्तिऽमिः । अति । दुःऽगानि । विश्वा ।
स्वाम् । प्रऽजाम् । बृहत्ऽउक्थः । मृदिऽत्वा । आ । अवरेषु । अदधात् । आ । परेषु ॥ ७ ॥

वनावा वन उदक्रोत्तरणसाधनेनेव वक्षोदः उदकं यथा मनुष्या नावोदकमतितरन्ति यथा वा
वस्वस्तिभिः क्षेमैः विश्वा सर्वाणि वदुर्गाणि दुःखेन गन्तव्याम्यतितरन्ति तद्वत् वृहदुक्थः वस्वां
प्रजां वाजिनं मृतं पुत्रं महित्वा स्वमहत्त्वेन अवरेषु अग्न्यादिषु आ वदधात् कृतवान् । तदा
परेषु दिव्येषु सूर्यादिष्वादधात् । एवमृचिर्ब्रूते स्वयमेव वा स्वात्मानं परोक्षेणाह ॥ १८ ॥

‘मा प्र गाम’ इति षडृचं पञ्चदशं सूक्तं गायत्रं वैश्वदेवम् । ऐक्ष्वाकोऽसमातिनाम राजा ।
तस्य बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुश्चेति चत्वारः पुरोहिता आसन् । ते च गौपायनाः । स च राजा
तांस्यक्त्वान्यो मायाविनावृषी पुरोहितत्वेनावृणीत । ततो बन्धवादयः क्रुद्धाः सन्त इमं राजानमभि-
चरितवन्तः । एतज्ज्ञात्वा मायाविनौ पुरोहितावेषामन्यतमं सुबन्धुं प्राणैर्वियोजितवन्तौ । मृतस्यास्य
आतरो बन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुरित्येतेऽविनाशप्राप्तिहेतुभूतमिदं दृष्ट्वा जपन्ति स्म । अतस्तेऽस्य
सूक्तस्यर्षयः । प्रतिपाद्यत्वादावर्तमानं मनो देवता । तथा चानुकान्तम्—‘अथ हैक्ष्वाको राजासमा-
तिगौपायनान्बन्धवादीन्पुरोहितांस्यक्त्वान्यौ मायाविनौ श्रेष्ठतमौ मत्वा पुरोदधे । तमितरे क्रुद्धा
अभिचेरुः । अथ तौ मायाविनौ सुबन्धोः प्राणानाचिक्षिपतुरथ हास्य आतरन्नयः । मा प्र गामेति षडृकं
गायत्रं स्वस्त्ययनं जप्त्वा’ इति । अग्निसमीपादेशान्तरगमनसमय इदं सूक्तं जप्यम् । सूत्रितं च—
‘प्रव्रजेदनपेक्षमाणो मा प्र गामेति सूक्तं जपन्’ (आश्व. श्रौ. २. ५) इति । महापितृयज्ञेऽप्येत-
द्विभिर्जप्यम् । सूत्रितं च—‘मा प्र गामामे त्वं न इति जपन्तः’ (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ।
निविदः स्थानातिपत्ताविदं सूक्तं ज्ञस्वा सूक्तान्तरे निविदप्रक्षेप्तव्या । सूत्रितं च—‘स्थानं चेन्नवि-
दोऽतिहरेन्मा प्र गामेति पुरस्तात्सूक्तं ज्ञस्वा’ (आश्व. श्रौ. ६. ६) इति ॥

मा प्र गाम पृथो वयं मा युज्ञादिन्द्र सोमिनः । मान्तः स्थुनो अरातयः ॥ १ ॥

मा । प्र । गाम् । पृथः । वयम् । मा । युज्ञात् । इन्द्र । सोमिनः ।

मा । अन्तरिति । स्थुः । नः । अरातयः ॥ १ ॥

अत्रोक्ताख्याने शाक्यायनकम्—‘असमातिं राथप्रौष्ठं गौपायना अभ्यगमंस्ते खाण्डवे सत्रमासताथ
हासमातौ राथप्रौष्ठे किलाताकुली ऊषतुरसुरमाथौ तं ह स्मानग्नौ निधायौदनं पचतोऽग्नौ मांसमथा-
सुराभं दग्धेक्ष्वाकवः पराबभूवुः । तमसमातिं राथप्रौष्ठं गौपायनानामाहुतयोऽभ्यतपन् सोऽब्रवीद्विमौ
किलाताकुली इमा वै मा गौपायनानामाहुतयोऽभितपन्तीति तावमृतां तस्य वा आवामेव भिषजौ
स्व आवां प्रायश्चित्तिरावां तथा करिष्यामी यथा न्वेता नाभितपन्तीति । तौ परेत्य सुबन्धोगौपायनस्य
स्वपतः प्रमत्तस्यासुमाहुस्यान्तःपरिधिं न्यधत्ताम्’ इत्यादि । तं सुबन्धोरसुमादातुं खाण्डवादसमातिं
प्रतिगच्छन्तो गौपायना वदन्ति । हे इन्द्र वयं गौपायनाः पथः समीचीनान्मार्गात् वमा प्र
गाम मा परागच्छाम । असमातिगृहमेव गच्छाम । वमा च सोमिनः असमातेः यज्ञात् मा प्र
गाम । वमा स्थुः मा तिष्ठन्तु नः अस्माकम् अन्तः मार्गमध्ये अरातयः शत्रवः । यद्वा । सोमिनः
सोमव्रतो यागान्मा प्र गाम ॥

यो युज्ञस्य प्रसार्धनुस्तन्तुर्देवेष्वाततः । तमाहुतं नशीमहि ॥ २ ॥

यः । युज्ञस्य । प्रऽसार्धनः । तन्तुः । देवेषु । आऽततः । तम् । आऽहुतम् । नशीमहि ॥ २ ॥

वयः अयमग्न्याह्वयः वतन्तुः आहवनीयादिरूपेण विस्तृतः वयस्य वप्रसाधनः प्रकर्षेण साधयिता वदेवैवाततः देवैः स्तोत्रभिर्ऋत्विग्भिर्विस्तारितो वर्तते वेदां वतमाहुतं सर्वतो ह्यमानं वनवीमहि प्राप्नुयाम । नशतिर्व्यासिकर्मा ॥

पिण्डपितृयज्ञे 'मनो न्वा हुवामहे' इति त्वेन पिण्डाभिमानिनः पितर उपस्थेयाः । सूत्रितं च—'मनो न्वा हुवामहे इति च तिसृभिरथैवान्प्रवाहयेत्' (आश्व. श्रौ. २. ७) इति ॥

मनो न्वा हुवामहे नाराशंसेन सोमेन । पितृणां च मन्मभिः ॥ ३ ॥

मनः । नु । आ । हुवामहे । नाराशंसेन । सोमेन । पितृणाम् । च । मन्मभिः ॥ ३ ॥

वयं वन्धुश्रुतवन्धादयः वमनः सुबन्धोः संबन्धि मायाविभिरपहतं वनु क्षिप्रम् वआ वहुवामहे आह्वयामहे । केन साधनेनेति तदुच्यते । वनाराशंसेन नाराशंसचमसगतेन वसोमेन । नरैः शस्यन्त इति नाराशंसाः पितरः । तेषां चमसानां कम्पनमेव होमः । तथाविधेन सोमेन वपितृणाम् अङ्गिरसां वमन्मभिः वच मननीयैः स्तोत्रैश्च ॥

आ त एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ ४ ॥

आ । ते । एतु । मनः । पुनरिति । क्रत्वे । दक्षाय । जीवसे । ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥ ४ ॥

हे सुबन्धो वते वमनः वपुनः वआ वएतु अभिचरतः सकाशात् पुनरागच्छतु । किमर्थमिति उच्यते । वक्रत्वे कर्मणे लौकिकवैदिकविषयाय वदक्षाय बलाय च । यद्वा । क्रत्वे अपानाय दक्षाय प्राणाय । 'प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुः' इति हि श्रुतिः । वजीवसे जीवनाय च वज्योक् चिरकालं वसूर्यं वच वदृशे सूर्यं द्रष्टुम् । अत्यन्तं चिरजीवनायेत्यर्थः ॥

पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः । जीवं व्रातं सचेमहि ॥ ५ ॥

पुनः । नः । पितरः । मनः । ददातु । दैव्यः । जनः । जीवम् । व्रातम् । सचेमहि ॥ ५ ॥

वनः अस्माकं वपितरः पितृभूता अङ्गिरसः वजनः । तेषां संघ इत्यर्थः । स च वजीवं वव्रातं प्राणादीन्द्रियसंघातं वपुनः वददातु । तथा वदैव्यो जनः । जनशब्दः संघवचनः । देवानां संघोऽपि जीवं व्रातं च ददातु । वयं च तदुभयं वसचेमहि प्राप्नुयाम^१ ॥

वयं सोम व्रते तव मनस्तनूषु बिभ्रतः । प्रजावन्तः सचेमहि ॥ ६ ॥

वयम् । सोम । व्रते । तव । मनः । तनूषु । बिभ्रतः । प्रजावन्तः । सचेमहि ॥ ६ ॥

हे वसोम देव वयं वन्धादयः वतव वव्रते त्वदीये कर्मणि । व्रतमिति कर्मनाम । तव वतनूषु त्वदीयेष्वङ्गेषु च वमनः^२ वबिभ्रतः तात्पर्ययुक्तां बुद्धिं धारयन्तः वप्रजावन्तः प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्ताः सन्तः वसचेमहि संगच्छेमहि । जीवं व्रातं चेति शेषः ॥ ॥ १९ ॥

'यत्ते यमम्' इति द्वादशार्चं षोडशं सूक्तमानुष्टुभम् । वन्धादयः ऋषयः^३ सुबन्धुदेहाजिर्गतस्येन्द्रियवर्गसहितस्य मनसः पुनस्तस्मिन्प्रवेशनार्थमिदं सूक्तं दृष्ट्वाजपन्^४ । अतस्तेऽस्यर्षयः । प्रतिपाद्यत्वादावर्तमानं मन^५ एव^६ देवता । तथा चानुक्रान्तं—'यत्त इति द्वादशार्चमानुष्टुभं मन-आवर्तनं जेपुः' इति । गतो विनियोगः ॥

१. गत१.२.३.४.५.७.८-म१.२.४.६.८-प्राप्नुमः; त१-प्राप्नुयाः; म७-मु-प्राप्नुयामः । २. त-म-मु-मनः मनो । ३. म-ऋषयः नास्ति । ४. म-दृष्ट्वा जपेत् । ५. त-म-मनो ।

यत्ते यमं वैवस्वतं मनो जगाम दूरकम् । तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ १ ॥

यत् । ते । यमम् । वैवस्वतम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १ ॥

पुरुषस्य अग्रिमाणस्य मनो नाम महद्भूतं बहुधा विशीर्णं भवति^१ । तस्य पुनः संभरण-
मत्रोच्यते । हे अग्रिमाण पुरुष यत्^२ ते तव मनः वैवस्वतं विवस्वतः पुत्रं यमं दूरकम्
अत्यन्तं दूरं यथा भवति तथा जगाम ते तव तत् मनः आ वर्तयामसि आवर्तयामः ।
किमर्थम् । इह क्षयाय इह लोके निवासाय जीवसे चिरकालजीवनाय ॥

यत्ते दिवं यत्पृथिवीं मनो जगाम दूरकम् । तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ २ ॥

यत् । ते । दिवम् । यत् । पृथिवीम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ २ ॥

हे सुवन्धो यत् मनः दिवं जगाम यत् च पृथिवीं दूरकम् । दूरकमिति क्रिया-
विशेषणम् । तत् इह निवासाय जीवनाय चावर्तयामः ॥

यत्ते भूमिं चतुर्भृष्टिं मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ३ ॥

यत् । ते । भूमिम् । चतुर्भृष्टिम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ३ ॥

हे सुवन्धो यत् मनः भूमिं चतुर्भृष्टिम् । चतुर्दिक्षु भ्रंशो यस्याः सा । तां जगाम तत्
आवर्तयामः ॥

यत्ते चतस्रः प्रदिशो मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ४ ॥

यत् । ते । चतस्रः । प्रदिशः । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ४ ॥

हे सुवन्धो यत्ते मनः प्रदिशः प्रकृष्टा महादिशः चतस्रः जगाम तत् आवर्तयामः ॥

यत्ते समुद्रमर्णवं मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ५ ॥

यत् । ते । समुद्रम् । अर्णवम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ५ ॥

हे सुबन्धो वयत्ते वमनः वअर्णवम्^१ अर्णास्युदकानि^२ तद्वन्तं वसमुद्रं मेघं वा वजगाम वतत्
इति गतम् ॥

यत्ते मरीचीः प्रवतो मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ६ ॥

यत् । ते । मरीचीः । प्रवतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ६ ॥

हे सुबन्धो वयत्ते वमनः वप्रवतः प्रगच्छन्तीः^२ वमरीचीः दीप्तीः वजगाम वतत् इति
गतम् ॥ ॥ २० ॥

यत्ते अपो यदोषधीर्मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ७ ॥

यत् । ते । अपः । यत् । ओषधीः । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ७ ॥

यत्ते सूर्यं यदुषसं मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ८ ॥

यत् । ते । सूर्यम् । यत् । उषसम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ८ ॥

यत्ते पर्वतान्बृहतो मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ९ ॥

यत् । ते । पर्वतान् । बृहतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ९ ॥

यत्ते विश्वमिदं जगन्मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ १० ॥

यत् । ते । विश्वम् । इदम् । जगत् । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १० ॥

चतस्र ऋचो निगदसिद्धाः ॥

यत्ते पराः परावतो मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ११ ॥

१. ग४-म१.७-मु-अर्णवमुदकं; त-म२.४.६.८-अर्णवः उदकं । २. ग-त-म-प्रगच्छन्त्यो ।

यत् । ते । पराः । पराऽवतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ११ ॥

हे सुबन्धो ऽयत्ते ऽमनः ऽपराः ऽपरावतः अत्यन्तं दूरदेशान् ऽजगाम ऽतत् इति गतम् ॥

यत्ते भूतं च भव्यं च मनो जगाम दूरकम् ।

तत् आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ १२ ॥

यत् । ते । भूतम् । च । भव्यम् । च । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १२ ॥

हे सुबन्धो ऽयत्ते ऽमनः ऽभूतं ऽच ऽभव्यं ऽच इत्यनेन भूतमव्यात्मकव्यतिरेकेण कस्यचिद्-
भावाद्भूतमानस्य पृथगेवाभिधानात्^१ कृत्स्नं प्रपञ्चमुक्तं भवति । तत्र सर्वत्र गतं मनो जीवनाय
निवासाय चावर्तयामः ॥ २१ ॥

‘प्र तारि’ इति दशर्चं सप्तदशं सूक्तं बन्ध्वादीनां त्रयाणां गौपायनानामार्षम् । आदितः
सप्त त्रिष्टुभः । अष्टमी पञ्चाष्टका पङ्क्तिः । नवमी पडष्टका महापङ्क्तिः । दशमी पङ्क्त्युत्तरा ।
‘आद्यौ दशकावष्टकास्त्रयः’ (अनु. ९. ११) इत्युक्तलक्षणसद्भावात्^२ । एकाक्षराधिक्याद्भूरिवि-
शेषणं वेदितव्या । सूक्तस्यादितश्चतस्रो देहात्प्राणास्त्रिंशमथिव्या निर्ऋतेर्निवृत्त्यर्थं बन्ध्वाद्योऽजपन् ।
‘मो पु णः सोम’ इति चतुर्थ्यामेव मृत्युनिवृत्त्यर्थं सोममस्तुवन् । अतश्चतसृणां निर्ऋतिर्देवता
चतुर्थ्याः सोमश्च । ‘असुनीते मनः’ इति द्वाभ्यामसुनीतिनाश्रीं देवीमस्तुवन् अतस्तयोः सा
देवता । ‘पुनर्नो असुम्’ इत्यस्याः पृथिव्याद्या लिङ्गोक्ता^३ देवताः^४ । ततस्तिसृभिः शिष्टाभिः^५
पङ्क्तिमहापङ्क्तिपङ्क्त्युत्तराभिर्द्यावापृथिव्याविति द्यावापृथिव्यौ देवते । ‘समिन्द्र’ इत्यर्ध-
चंस्येन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘प्र तारीति दशर्चं चतस्रो निर्ऋत्यपनीदनार्थं जेपुश्चतुर्थ्यां सोमं
चास्तुवन्मृत्योरपगमायोत्तराभ्यां दैवीमसुनीतिं सप्तम्यां लिङ्गोक्तदेवताः शिष्टाभिः पङ्क्तिमहापङ्-
क्तिपङ्क्त्युत्तराभिर्द्यावापृथिव्यौ समिन्द्रेतीन्द्रं चार्धचैन’ इति । गतो विभियोगः ॥

प्र तार्यायुः प्रतरं नवीयुः स्थातारेव क्रतुमता रथस्य ।

अध च्यवान् उत्तवीत्यर्थं परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम् ॥ १ ॥

प्र । तारि । आयुः । प्रऽतरम् । नवीयुः । स्थाताराऽइव । क्रतुऽमता । रथस्य ।

अध । च्यवानः । उत् । तवीति । अर्थम् । पराऽतरम् । सु । निःऽकृतिः । जिहीताम् ॥ १ ॥

सुबन्धोः ऽआयुः आयुष्यं ऽप्र ऽतारि प्रवर्धतां । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । कथं प्रवर्धतामिति
उच्यते । ऽप्रतरं प्रवृद्धतरं ऽनवीयुः नवतरम् । यौवनोपेतमित्यर्थः । निर्ऋत्यनुग्रहादेवमायुर्वर्धताम् ।
तत्र दृष्टान्तः । ऽक्रतुमता कर्मवता सारथिना ऽरथस्य ऽस्थातारेव रथे स्थिताविव^१ वर्धते^२ तद्वत् ।
ऽअध अथ ऽच्यवानः जीवितात्प्रच्यवमानः ऽअर्थं स्वाभिलषितमायुर्लक्षणम् ऽउत्तवीति वर्धयति ।
सुबन्धुप्राणापहर्त्री^३ ऽनिर्ऋतिः पापदेवता ऽपरातरम् अत्यन्तं दूरतरं ऽजिहीतां^४ परित्यजतु गच्छतु ॥

१. म-पृथगभिधानादेव । २. त१.२.३.७-म१.२.४.६.८-इत्युक्तसद्भावात् । ३. त-म-मु-
लिङ्गोक्तदेवताः । ४. ग-त-म-द्यावापृथिव्यौ अष्टाभिः । ५. ग४-त१.२.३.७-स्थिता वर्धते; म-स्थिता
वर्धते; सु-स्थिता यथा वर्धते । ६. म-प्राणापहर्त्री । ७. त१.२.३.६.७.८-म-परिजिहीता ।

सामन्तु राये निधिमन्वच्चं करामहे सु पुरुष श्रवांसि ।

ता नो विश्वानि जरिता ममत्तु परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम् ॥ २ ॥

सामन् । नु । राये । निधिऽमत् । नु । अन्तम् । करामहे । सु । पुरुष । श्रवांसि ।

ता । नः । विश्वानि । जरिता । ममत्तु । पराऽतरम् । सु । निःऽकृतिः । जिहीताम् ॥ २ ॥

वसामन्तु साम्नि गीयमाने सति । नु चार्थे । वराये जीवायूरुपधनार्थं वनिधिमत् निधानवत् वअन्नं हविश्च वकरामहे कुर्मः । अत्रापि वनु इति चार्थे । निर्ऋत्यै^१ स्तुतिं हविश्चोभयं कुर्म इत्यर्थः^२ । तदेवाह । वसु सुष्टु वपुरुष पुरुषा बहुप्रकारं वश्रवांसि अन्नानि हवींषिकरामहे । वता तानि हवींषि वनः अस्माकं संबन्धीनि विश्वानि सर्वाणि जरिता जीर्णां स्तुता वा । 'जरा स्तुतिः' (निरु. १०. ८) । वममत्तु स्वदताम् । आस्वाद्य च वनिर्ऋतिः वपरातरम् अत्यन्तं दूरदेशं वजिहीतां गच्छतु ॥

अभी ध्वर्यः पौंस्यैर्भवेम द्यौर्न भूमिं गिरयो नाज्जान् ।

ता नो विश्वानि जरिता चिकेत परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम् ॥ ३ ॥

अभि । सु । अर्यः । पौंस्यैः । भवेम । द्यौः । न । भूमिम् । गिरयः । न । अज्जान् ।

ता । नः । विश्वानि । जरिता । चिकेत । पराऽतरम् । सु । निःऽकृतिः । जिहीताम् ॥ ३ ॥

वयम् वअर्यः अरीन् शत्रून् वपौंस्यैः पुंस्त्वैः बलैः वसु सुष्टु वअभि वभवेम । वद्यौर्न वभूमिं सूर्यो यथा स्वरश्मिभिर्भूमिभिर्भवति तद्वत् । वगिरयो वनाज्जान् । गिरिर्वज्रः । ते यथा अज्जान्^३ अजन-शीलान् मेघानभिभवन्ति तद्वत् । वता तानि यानि वनः अस्माभिः कृतानि स्तोत्राणि तानि विश्वानि सर्वाणि जरिता स्तुता सती वनिर्ऋतिः वचिकेत जानाति । शिष्टमुक्तम् ॥

मो धु णः सोम मृत्यवे परा दाः पश्येम नु सूर्यमुच्चरन्तम् ।

द्युभिर्हितो जरिमा स नो अस्तु परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम् ॥ ४ ॥

मो इति । सु । नः । सोम । मृत्यवे । परा । दाः । पश्येम । नु । सूर्यम् । उतऽउच्चरन्तम् ।

द्युऽभिः । हितः । जरिमा । सु । नः । अस्तु । पराऽतरम् । सु । निःऽकृतिः । जिहीताम् ॥ ४ ॥

हे वसोम वनः अस्मान् वसु सुष्टु वमृत्यवे वमो वपरा वदाः मैव परादानं कुरु । मृत्यवधीनान् मा कार्षीः । किन्तु वनु इदानीम् वउच्चरन्तम् ऊर्ध्वं गच्छन्तमुदयन्तं वसूर्यं वपश्येम^४ । चिरकालं जीवे-मेत्यर्थः । जीवाभावे सूर्यदर्शनासंभवादित्यभिप्रायः । किञ्च वद्युभिः । अहर्नामैतत् । अहोभिः दिवसैः वहितः प्रेरितः जरिमा जराभावः वनः अस्माकं वसु सुखकरः वअस्तु । शिष्टमुक्तम् ॥

असुनीति मनो अस्मासु धारय जीवातवे सु प्र ति रा न आयुः ।

रान्धि नः सूर्यस्य सदृशि घृतेन त्वं तन्वै वर्धयस्व ॥ ५ ॥

असुनीति । मनः । अस्मासु । धारय । जीवातवे । सु । प्र । तिर । नः । आयुः ।

रान्धि । नः । सूर्यस्य । समऽदृशि । घृतेन । त्वम् । तन्वम् । वर्धयस्व ॥ ५ ॥

१. त-भ- 'निर्ऋत्यै' नास्ति । २. त-भ-सु-निर्ऋत्यै इत्यर्थः । ३. ग-त-भ-सु- 'अज्जान्' नास्ति । ४. त-भ-सु-पश्येम पश्यामः ।

हे वसुनीते मनुष्याणामसूनां नेत्रि देवि वस्मासु वमनः पुनः वधारय । किंच वजीवातवे जीवितुं वसु वप्र वतिर सुष्टु वर्धय वनः अस्माकम् वायुः । किंच वररन्धि स्थापय वनः अस्मान् वसूर्यस्य वसंदक्षि चिरसंदक्षिने । त्वं च वधृतेन अस्माभिर्देतेन वतन्वं शरीरं^१ वर्धयस्व वर्धय ॥२२॥

असुनीते पुनरस्मासु चक्षुः पुनः प्राणमिह नो धेहि भोगम् ।

ज्योक् पश्येम सूर्यमुच्चरन्तुमनुमते मूळया नः स्वस्ति ॥ ६ ॥

असुनीते । पुनः । अस्मासु । चक्षुः । पुनरिति । प्राणम् । इह । नः । धेहि । भोगम् ।

ज्योक् । पश्येम । सूर्यम् । उत्तच्चरन्तम् । अनुमते । मूळय । नः । स्वस्ति ॥ ६ ॥

हे वसुनीते प्राणदायिनि^२ देवि वस्मासु । अस्मदीये सुबन्धावित्यर्थः । वपुनः वचक्षुः प्रकाशकं नयनम् । ईक्षणसामर्थ्यमित्यर्थः । किंच वप्राणं वपुनः अस्मासु वधेहि स्थापय । वर्धं च वज्योक् चिरम् वउच्चरन्तम् उद्वच्छन्तं वसूर्यं^३ वपश्येम । हे वनुमते देवि वस्वस्ति अविनाशं यथा स्यात्तथा^४ वनः अस्मान् वमूळय सुख्य ॥

पुनर्नो असुं पृथिवी ददातु पुनर्द्यौर्देवी पुनरन्तरिक्षम् ।

पुनर्नः सोमस्तन्वं ददातु पुनः पूषा पथ्यां^५ या स्वस्तिः ॥ ७ ॥

पुनः । नः । असुम् । पृथिवी । ददातु । पुनः । द्यौः । देवी । पुनः । अन्तरिक्षम् ।

पुनः । नः । सोमः । तन्वम् । ददातु । पुनरिति । पूषा । पथ्याम् । या । स्वस्तिः ॥ ७ ॥

वपृथिवी देवी वनः अस्मभ्यम् वअसुं प्राणं वददातु । वपुनः वद्यौः देवता असुं ददातु । तथा वअन्तरिक्षम् अन्तरिक्षदेवता असुं ददातु । तथा वसोमः वनः वतन्वं शरीरं वपुनः वददातु^६ । तथा वपूषा पोषाभिमानिनी^७ देवता^८ वपथ्याम् । 'पन्था अन्तरिक्षम्' (निरु. ११.४५) । तत्र भवां वाचम् । वागात्मकः शब्दो ह्याकाशादुत्पद्यते । तां वपुनः ददातु । किंच^९ वया वस्वस्तिः या लोके वेदे च स्वस्तिरुच्यते तामपि पूषा प्रयच्छतु^{१०} । यद्वा । पूषा पोषं प्रयच्छतु । या स्वस्तिर्वाग्मात्री देव्यस्ति सा पथ्यां वाचं प्रयच्छतु । 'वाग्वै पथ्या स्वस्तिः' (श. ब्रा. ३. २. ३. ८) इति ब्राह्मणम् ॥

शं रोदसी सुबन्धवे यद्वाही ऋतस्य मातरां ।

भरतामप यद्रपो द्यौः पृथिवि क्षमा रपो मो षु ते किं चनाममत् ॥ ८ ॥

शम् । रोदसी इति । सुबन्धवे । यद्वाही इति । ऋतस्य । मातरां ।

भरताम् । अपं । यत् । रपः । द्यौः । पृथिवि । क्षमा । रपः ।

मो इति । सु । ते । किम् । चन । आममत् ॥ ८ ॥

१. ग४-त१.२.३.७-स्वशरीरं । २. ग-त१.२.३.७.८-भ-सु-प्राणप्रदायिनि । ३. ग-त-भ५.६.८-सु-सूर्य देवं । ४. ग-त-भ-मु-तथा । ५. भ-ददातुं किंच या स्वस्तिर्या लोके वेदे च स्वस्तिरुच्यते तामपि पूषा प्रयच्छतु । ६. त१.२.३.७-भ४.६.८-पोषाभिमानि । ७. त-भ-देवता या । ८. भ- 'किंच.....प्रयच्छतु' नास्ति ।

इदमादिभिस्तिसृभिः^१ द्यावापृथिव्योः स्तुतिः । ऋदसी द्यावापृथिव्यौ^२ सुबन्धवे^३ वशं सुखं
प्रयच्छताम् । कीदृश्यौ ते । पृथ्वी महत्यौ^४ वक्तस्य यज्ञस्योदकस्य वा^५ मातरा निर्मात्र्यौ । यद्रूपः
पापं कृच्छ्रमस्ति^६ तत् अप^७ भरताम् अपहरताम् अपनयताम् । हे द्यौः हे पृथिवि हे द्यावा-
पृथिव्यौ^८ क्षमा क्षमायां सत्याम् । यद्वा क्षमा पृथगप्युच्यते । क्षमाप्यपहरतु^९ । एवमुक्त्वा सुबन्धुं
बन्धवादयो ब्रुवते । हे सुबन्धो^{१०} ते त्वां^{११} मो^{१२} पु^{१३} ते^{१४} किं^{१५} चन^{१६} रपः^{१७} कृच्छ्रम्^{१८} आममत्^{१९} हिनस्तु ॥

अव द्वके अव त्रिका दिवश्चरन्ति भेषजा ।

क्षमा चरिष्वेककं भरतामप यद्रपो

द्यौः पृथिवि क्षमा रपो मो पु ते किं चनाममत् ॥ ९ ॥

अव । द्वके इति । अव । त्रिका । दिवः । चरन्ति । भेषजा ।

क्षमा । चरिष्यु । एककम् । भरताम् । अप । यत् । रपः ।

द्यौः । पृथिवि । क्षमा । रपः । मो इति । पु । ते । किम् । चन । आममत् ॥ ९ ॥

पृथिवः द्युलोकात्^१ भेषजा भेषजानि^२ द्वके द्विकं^३ त्रिका त्रिकं च^४ अव^५ चरन्ति । अत्राश्विनौ^६
द्विकमवचरतः । इळा सरस्वती भारती त्रिकमवचरन्ति ।^७ क्षमा क्षमायां^८ चरिष्यु चरति^९ एककम्
एकं भेषजमित्यभिप्रायमाह । तानि सर्वाणि सुबन्धोः प्राणं परिरक्षन्तिवति शेषः ॥

समिन्द्रेरय गामनद्वाहं य आवहदुशीनराण्या अनः ।

भरतामप यद्रपो द्यौः पृथिवि क्षमा रपो मो पु ते किं चनाममत् ॥ १० ॥

सम् । इन्द्र । ईरय । गाम् । अनद्वाहम् । यः । आ । आवहत् । उशीनराण्याः । अनः ।

भरताम् । अप । यत् । रपः । द्यौः । पृथिवि । क्षमा । रपः ।

मो इति । पु । ते । किम् । चन । आममत् ॥ १० ॥

हे^१ इन्द्र^२ वसम्^३ ईरय संप्रेरय । किम् ।^४ गां गन्तारम्^५ अनद्वाहम्^६ अनोवहनसमर्थम्^७ ।
यः अनद्वाहन्^८ आवहत्^९ आवहत्यस्मान्प्रति । किम् ।^{१०} अनः शकटम् । कस्य ।^{११} उशीनराण्याः
पुतनामिकाया ओषधेः । यथार्तमनुलिप्सन्ति सोशीनराणी । भरतामित्यादि गतम् ॥ ॥ २३ ॥

‘आ जनम्’ इति द्वादशर्चमष्टादशं सूक्तम् । गौपायना बन्धवादय ऋषयः । षष्ठयास्त्वगास्थस्य
स्वसैषां मातरिका । आदितः पञ्च गायत्र्यः । अष्टमीनवम्यौ पङ्क्ती । शिष्टा अनुष्टुभः । आदित-
श्चतसृणामसमातिनाम्नो राज्ञः स्तूयमानत्वात् स एव देवता । पञ्चम्या इन्द्रः । षष्ठ्या अथ्यसमातिः ।
ततः पञ्चानां सुबन्धोर्जीविताह्वानरूपोऽर्थो देवता । ‘अयं मे हस्तः’ इत्यस्या लब्धसंज्ञस्य सुबन्धोः
स्पर्शनहेतुभूतो देवता । तथा चानुक्रमणिका—‘आ जनमिति द्वादशर्चमानुष्टुभं चतसृभिरसमाति-
मस्तुवन्पञ्चम्येन्द्रं षष्ठयागस्थस्य स्वसा मातृषां राजानमस्तौत्पराभिः सुबन्धोर्जीवमाह्वयस्तमन्यथा
लब्धसंज्ञमस्पृशन् पञ्चाद्या गायत्र्योऽष्टम्याद्ये पङ्क्ती’ इति ॥

१. त-मु-इदमादिभिस्त्रिभिः । २. त-भ२.४.८-मु-कृच्छ्रं चास्ति । ३. भ१.७-द्यौरप्यपहरतु ।
४. त१.२.३.६.७.८ भ-मु-तत्राश्विनौ । ५. त-भ२.८-मु-समर्थं गां ।

आ जनं त्वेषसंदृशं माहीनानामुपस्तुतम् । अगन्म बिभ्रतो नमः ॥ १ ॥

आ । जनम् । त्वेषऽसंदृशम् । माहीनानाम् । उपऽस्तुतम् । अगन्म । बिभ्रतः । नमः ॥ १ ॥

इदमादिभिस्तिसृषी राजानं स्तुवन्ति । वयं बन्ध्वाद्यः । वजनं जनपदमसुनीतिस्वभूतम्^१ । आ । अगन्म अभिगताः । गमेर्लुङि 'मन्त्रे वस' इति छेलेर्लुक् । 'म्बोश्च' इति मकारस्य नकारः । कीदृशं जनम् । त्वेषसंदृशं दीप्तदर्शनं । माहीनानां महताम् । उपस्तुतम् उपगतस्तुतिम् । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरः । कीदृशा वयम् । वनमः नमस्कारं । बिभ्रतः धारयन्तः^२ । कुर्वन्त इत्यर्थः । यद्वा । जनमसमातिमित्यर्थः । शिष्टं समानम् । नमो^३ बिभ्रतः इति राजकृते नमस्कारं धारयन्त इत्यर्थः ॥

असमातिं नितोशनं त्वेषं निययिनं रथम् । भजेरथस्य सत्पतिम् ॥ २ ॥

असमातिम् । नितोशनम् । त्वेषम् । निययिनम् । रथम् । भजेरथस्य । सत्पतिम् ॥ २ ॥

व असमातिं राजानं । नितोशनं शत्रूणां हन्तारम् । नितोशतिर्वधकर्मा । त्वेषं दीप्तम् । निययिनं रथम् इत्युपमाप्रधानो निर्देशः । रथवत् सर्वाभिमतप्राप्तिसाधनं । भजेरथस्य एतन्नामकस्य राज्ञो वंशे जातम् । यद्वा । एतन्नामा कश्चिदस्य शत्रुः । तस्य^४ निययिनम् । 'हलदन्तात्' (पा. सू. ६. ३. ९) इति सप्तम्या अलुक् । सत्पतिं सतां पालकम् ॥

यो जनान् महिषां इवातिस्थौ पवीरवान् । उतापवीरवान् युधा ॥ ३ ॥

यः । जनान् । महिषान्^५ । अतिस्थौ । पवीरवान् । उत । अपवीरवान् । युधा ॥ ३ ॥

यः असमातिः । यजनान् स्वविरोधिभूतान् । अतिस्थौ अतिक्रम्य तिष्ठति । पराभावयतीत्यर्थः^६ । क^६ इव^६ । महिषान् सिंह इव । कीदृशः सन् । पवीरवान् । पवीरः पविः । खड्गवान् । उत अपि च । अपवीरवान् अपगतखड्गः सन् । शस्त्रसाहाय्यमपि कदाचिन्नापेक्षत इत्यर्थः । किं कुर्वन् । युधा योधनेन । युद्धेत्यर्थः ॥

यस्यैक्ष्वाकुरूपं व्रते रेवान्मराय्येधते दिवीव पञ्च कृष्टयः ॥ ४ ॥

यस्य । इक्ष्वाकुः । उप । व्रते । रेवान् । मरायी । एधते । दिवि^७ इव । पञ्च । कृष्टयः ॥ ४ ॥

यस्य जनपदस्य । इक्ष्वाकुः राजा । व्रते कर्मणि रक्षणरूपे । उप । एधते प्रवर्धते । कीदृशः सन् । रेवान् रथिवान् । मरायी शत्रूणां मारकश्च सन् । विशेषणद्वयेन जनानां दानादिरूपेण धनलाभः परराजोपद्रवापत्तिश्चोक्ता भवति । एवं सति तद्विषयस्थाः पञ्च कृष्टयः निषादपञ्चमाश्रित्वारो वर्णाः । दिवीव शुलोके यथा संकल्पसिद्धाः सन्तः सुखिनो भवन्ति तद्वत्सुखिनो भवन्तीति शेषः ॥

इन्द्रं क्षत्रासमातिषु रथप्रोष्ठेषु धारय । दिवीव सूर्यं दृशे ॥ ५ ॥

इन्द्रं । क्षत्रा । असमातिषु । रथप्रोष्ठेषु । धारय । दिवि^७ इव । सूर्यम् । दृशे ॥ ५ ॥

अनयेन्द्रमाह्वयतेऽसमात्यर्थम् । हे इन्द्र । क्षत्रा क्षत्राणि बलानि । रथप्रोष्ठेषु असमातिषु । एकस्मिन् बहुवचनं पूजार्थम् । रथप्रोष्ठेऽसमातौ धारय । दिवीव सूर्यं दिवि यथा सूर्यं दृशे सर्वेषां दर्शनाय स्थापितवानसि तद्वदत्र बलं धारय ॥

१. त१.२.३.७-भ१.२.४.७-मसुनीतिं असुनीतिस्वभूतं । २. त-भ१.२.४.६.८-धारयतः । ३. त१.२.३.६.७.८-भ-आबिभ्रत । ४. त२.३.७-भ-तस्य नास्ति । ५. ग-त-मु-पराभवतीत्यर्थः; भ-पराभवेत्यर्थः । ६. ग-त-भ-मु-किमिव ।

अगस्त्यस्य नद्वयः सप्ती युनक्षि रोहिता ।

पणीच्यक्रमीरभि विश्वान्राजन्नराधसः ॥ ६ ॥

अगस्त्यस्य । नत्ऽभ्यः । सप्ती इति । युनक्षि । रोहिता ।

पणीन् । नि । अक्रमीः । अभि । विश्वान् । राजन् । अराधसः ॥ ६ ॥

अनयागस्त्यस्य स्वसा बन्धादीनां माता राजानं स्तौति । हे राजन् असमाते त्वम् अगस्त्यस्य ऋषेः नद्वयः नन्दयितृभ्यो बन्धादिभ्यो निमित्तभूतेभ्यस्तेषां धनप्राप्तये सप्ती सर्पणस्वभावावधौ रोहिता रोहितवर्णौ युनक्षि योजय रथे । तथा कृत्वा विश्वान् सर्वान् अराधसः अदातूनयजमानान् पणीन् वणिजः लुब्धकान् नि निकृष्टं नितरां वा अभि अक्रमीः अभिभव ॥ ॥ २४ ॥

अयं मातायं पितायं जीवातुरागमत् । इदं तव प्रसर्पणं सुबन्धवेहि निरिहि ॥ ७ ॥

अयम् । माता । अयम् । पिता । अयम् । जीवातुः । आ । अगमत् ।

इदम् । तव । प्रसर्पणम् । सुबन्धो इति सुबन्धो । आ । इहि । निः । इहि ॥ ७ ॥

अत्र शेषे शाक्यायनकम्—‘अथाग्निं द्वैपदेन सूक्तेनास्तुवन् । अग्निः स्तुत आजगाम । आगत्य चाह किंकामा मागच्छतेति । सुबन्धोरेवासुं पुनर्वनुयामेत्यब्रुवन् । एवान्तःपरिधीत्यब्रवीत्तमादधुमिति । तन्निराह^१ । अयं^२ मातायं पिता^३ इति । शौनकाश्च—‘स्तुतः स राजा सुप्रीतस्तस्थौ गौपायनानभि ॥ सूक्तेन तेऽस्तुवन्नग्निं द्वैपदेन यथान्निषु । अथाग्निरब्रवीदेतानयमन्तःपरिध्यसुः ॥ सुबन्धोरस्य चेक्ष्वाकोर्मया गुप्तो हितार्थिना । सुबन्धवे प्रदायासुं जीवेत्युक्त्वा च पावकः ॥ स्तुतो गौपायनैः प्रीतो जगाम त्रिदिवं प्रति । अयं मातेति हृष्टास्ते सुबन्धोरसुमाह्वयन् ॥ शरीरमग्निनिर्दिश्य सुबन्धोः पतितं भुवि । सूक्तशेषं जगुश्चास्य चेतसो धारणाय ते’ (बृहदे. ७. २७. १०१) इति ॥ अयम् अग्निः माता । अयम् एव पिता । अयं जीवातुः जीवयिता अगमत् आजगाम । अतो हे सुबन्धो जीवपरिधौ वर्तमान^२ इदं तव शरीरं तव प्रसर्पणं प्रकर्षेण सर्पणसाधनम् । अत इदं प्रति एहि आगच्छ । निरिहि निर्गच्छ परिधेः सकाशात् । अन्य एव व्याचक्षते । हे निर्गतप्राण सुबन्धो अयम् । विभक्त्यव्ययः । इयं मातायं पितायं जीवातुर्जीवनफलभूतः पुत्रश्चागमदिति संबध्यते । सर्वे त्वामागता दुःखिताः सन्तः । शिष्टं समानम् ॥

यथा युगं वरत्रया नहन्ति धरुणाय कम् ।

एवा दाधार ते मनो जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥ ८ ॥

यथा । युगम् । वरत्रया । नहन्ति । धरुणाय । कम् ।

एव । दाधार । ते । मनः । जीवातवे । न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टतातये ॥ ८ ॥

यथा युगं वरत्रया पाशेन नहन्ति बध्नन्ति धरुणाय रथादिधारणाय । कम् इति पाद-पूरणः । एव एवं एते मनः दाधार परिधावन्ति । किमर्थम् । जीवातवे जीवनाय न मृत्यवे मरणाय न अथो अपि च अरिष्टतातये अविनाशाय । स्वार्थिकस्तातिः ॥

१. त१.२.३.७-म१.८-तन्निराहन्नयं; म४-तन्निराहन्नयं; म७-तन्निराहन्नयं; मु-तं निराहरन्नयं ।
२. त-म१.२.७-वर्तमानं ।

यथेयं पृथिवी मही दाधारेमान्वनस्पतीन् ।

एवा दाधार ते मनो जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥ ९ ॥

यथा । इयम् । पृथिवी । मही । दाधार । इमान् । वनस्पतीन् ।

एव । दाधार । ते । मनः । जीवातवे । न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टतातये ॥ ९ ॥

यथेयं पृथिवी मही इमान् वनस्पतीन् वृक्षादीन् दाधार । अरिष्टमुक्तम् ॥

यमादहं वैवस्वतात्सुबन्धोर्मन आभरम् ।

जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥ १० ॥

यमात् । अहम् । वैवस्वतात् । सुबन्धोः । मनः । आ । अभरम् ।

जीवातवे । न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टतातये ॥ १० ॥

इयं निगदसिद्धा ॥

न्यग्वातोऽव वाति न्यक्तपति सूर्यः ।

नीचीनमध्या दुहे न्यग्भवतु ते रपः ॥ ११ ॥

न्यक् । वातः । अव । वाति । न्यक् । तपति । सूर्यः ।

नीचीनम् । अध्या । दुहे । न्यक् । भवतु । ते । रपः ॥ ११ ॥

वातः वायुर्बुलोकात् न्यक् नीचीनम् अव वाति गच्छति । सूर्यः च न्यक् तपति । अध्या अहनीया गौः नीचीनं दुहे दुग्धे । एवं ते रपः पापं न्यक् नीचीनं भवतु ॥

अयं मे हस्तो भगवानयं मे भगवत्तरः ।

अयं मे विश्वभेषजोऽयं शिवाभिर्मर्शनः ॥ १२ ॥

अयम् । मे । हस्तः । भगवान् । अयम् । मे । भगवत्तरः ।

अयम् । मे । विश्वभेषजः । अयम् । शिवः अभिमर्शनः ॥ १२ ॥

अनया बन्धादयो लब्धजीवं सुबन्धुं पाणिभिरस्पृशन् । अयं मे हस्तो भगवान् यस्मात् सजीवं सुबन्धुं स्पृशति तस्मात् । तथा अयं मे हस्तः भगवत्तरः अतिशयेन भगवान् । तथा अयं मे हस्तः विश्वभेषजः जीवचिकित्सासाधनसर्वोपधवान् तत्स्थानीयो वा । अयं शिवाभिर्मर्शनः मङ्गलस्पर्शनः । यतो जीवन्तं स्पृशत्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्र 'इदमित्था' इति सप्तविंशत्युचं प्रथमं सूक्तं मानवस्य नाभानेदिष्ठस्यार्षे त्रैष्टुभम् । इदमादीनि षट् सूक्तानि वैश्वदेवानि । तथा चानुकान्तम्—'इदमित्था सप्ताधिका नाभानेदिष्ठो मानवो वैश्वदेवं तत्' इति । पृष्ठयस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रा आभिप्लविकाति-

१. ग-त४.५-मही महती; त१.२.३.७-महती । २. ग-त-मु-भगवान् भाग्यवान् । ३. त-भ१. ६.८-सजीवः; भ२-सजीवि ।

देशप्राप्तस्य उपासान्ता इत्यस्य स्थाने इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘उद्धृत्य^१ चोत्तमं^२ सूक्तं त्रीणीदमित्था रौद्रमिति’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति^३ । अत्रेतिरेषा ब्राह्मण—‘नामानेदिष्टं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं आतरो निरभजन्त्सोऽब्रवीदित्य किं मह्यमभाकेत्येतमेव निष्ठावमववदितारमित्यब्रुवन्’ (ऐ. ब्रा. ५. १४) इत्यादि । तत्र नामानेदिष्टो भ्रातृभिर्भागे निराकृतः पितृसामीप्यमागत्य किं मह्यं भागं न कल्पितवानसीत्यपृच्छत् । स च किमनेन भागेन । अङ्गिरसः स्वर्गार्थं सत्रमासीनाः पद्याहःपर्यन्त-मनुष्ठाय मुह्यन्ति । तान् ‘इदमित्था’ इति सूक्ते शंसय ते स्वर्गं यन्तो नसिष्टा गाः^४ सहस्रसंख्याकान् दास्यन्तीति पित्रा प्रेरितोऽङ्गिरसां समीपमागत्य तेभ्यः सत्रपरिवेषणं गोसहस्रमुत्कोचं परिकल्प्य तानेते सूक्ते पष्ठेऽहन्यशंसयत् । ते च तत्सूक्तसामर्थ्याद्यज्ञं पारं प्रापय्य स्वर्जिगमिषवोऽस्मै गोसहस्रं प्रादुः । तं च तद्वोसहस्रं स्वीकुर्वाणं कश्चन कृष्णशवासी पुरुष उत्तरत उत्थाय ब्राह्मण मदीयं^५ यज्ञशेष-भागं मा स्वीकुर्वित्यब्रवीत् । स च मह्यमङ्गिरसः प्रादुरिति प्रत्यब्रवीत् । तर्हि ब्राह्मण तव पितरमेव पृच्छ कस्मै भागः प्राप्नुयादित्युक्तः पितृसमीपमागत्य पित्रा रुद्रायाय न्याय्य इति तेनोक्तस्तवैवायं भाग इति मम पिताब्रवीदिति प्रत्युवाच । ततो यथार्थकथनेन तुष्टः पुरुषो नामानेदिष्टायैव स्वं भागं प्रादादित्युक्तम् । तथाध्वर्युब्राह्मणेऽपि ‘मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् स नामानेदिष्टं^६’ (तै. सं. ३. १. ९. ४) इत्यादिनायमर्थ उक्तः । तत्सर्वमत्रानुसंधेयम् ॥

इदमित्था रौद्रं गूर्तवचा ब्रह्म कृत्वा शच्यामन्तराजौ ।

क्राणा यदस्य पितरा मंहनेष्टाः पर्षत्पक्थे अहन्ना सप्त होतृन् ॥ १ ॥

इदम् । इत्था । रौद्रम् । गूर्तवचाः । ब्रह्म । कृत्वा । शच्याम् । अन्तः । आजौ ।

क्राणा । यत् । अस्य । पितरा । मंहनेऽस्थाः । पर्षत् । पक्थे । अहन् । आ । सप्त । होतृन् ॥ १ ॥

वगूर्तवचाः उद्यतवचनो नामानेदिष्टः । इदं ब्रह्म स्तोत्रं । रौद्रं रुद्रप्रणीतम्^७ । इत्था इत्थ-मिदानींक्रियमाणप्रकारं । कृत्वा प्रज्ञानेन निष्पाद्यं स्तोत्रं । शच्यामन्तः कर्मणि सत्रमध्ये । आजौ अङ्गिरसां संघे करोतीति शेषः । यत् स्तोत्रं । क्राणा भागं कुर्वाणा भागं कुर्वाणौ । अस्य । पितरा पितरावन्धे च । मंहनेष्टाः भागप्रदाने वर्तमाना^८ आतरश्च गोलाभसाधनत्वेनाकल्पयन्ति^९ शेषः । तेन नामानेदिष्टः पक्थे पक्थे । अहन् अहन्ति । पष्ठेऽहनीत्यर्थः । ‘ते पष्ठपष्ठमेवाहरागल्यं^{१०} मुह्यन्ति^{११} तानेते^{१२} सूक्ते पष्ठेऽहनि शंसय’ (ऐ. ब्रा. ५. १४) इत्युक्तत्वात् । सप्त । होतृन् होतृप्रशास्त्रब्राह्मणा-च्छंस्यादिकान् । आ । पर्षत् सर्वतोऽपूरयत् । इदमित्येति सूक्ताभ्यां यज्ञं पारं प्रापयामासेत्यर्थः ॥

स इदानीय दभ्याय वन्वच्यवानः सूदैरमिमीत वेदिम् ।

तूर्वयाणो गूर्तवचस्तमः क्षोदो न रेत इत ऊति सिञ्चत् ॥ २ ॥

सः । इत् । दानाय । दभ्याय । वन्वन् । च्यवानः । सूदैः । अमिमीत । वेदिम् ।

तूर्वयाणः । गूर्तवचः । स्तमः । क्षोदः । न । रेतः । इतः । ऊति । सिञ्चत् ॥ २ ॥

स । इत् । स । कृष्णशवासी पुरुषो रुद्राख्यः । दानाय स्तोत्राणां धनप्रदानाय । दभ्याय शत्रूणां वधाय च । वन्वन् स्तोत्रं संभजन् । सूदैः सुदकैर्हिसकैः^{१३} शस्त्रैः । च्यवानः रक्षांसि च्यावयन् । वेदिम्

१. त-भ-उद्धृतं । २. त-भ-सु-‘इति’ नास्ति । ३. त-भ-‘गाः’ नास्ति । ४. ग-त-६.८-भ-४. ६-सु-अस्मदीयं; त-१.२.३-भ-२.८-अस्मदीयं । ५. ग-त-भ-१.२.४.६.८-नामानेदिष्टं वै मानवं । ६. ग-त-सु-रुद्रप्रणीतं । ७. भ-प्रवर्तमाना । ८. भ-कृष्णलाभः । ९. त-भ-सु-पष्ठमेवा^{१०} । १०. त-भ-मुह्यते । ११. ग-त-भ-४.६.८-हिसकैः; भ-१.२.७-सूदकैः ।

अमिमीत परिमितवान् । यज्ञवास्त्वधिष्ठितवानित्यर्थः । 'तं कृष्णशवास्त्युत्तरत' उपोत्थाया-
ब्रवीन्मम' वा इदं मम वै वास्तुहमिति' (ऐ. भा. ५. १४) इति ब्राह्मणम् । तदेवाह । तूर्वयाणः
तूर्णगमनः तूर्तवचस्तमः अत्यन्तमुद्यतवचा रुद्रः तूर्क्षोदो न उदकमिव । उदकं यथा घनः सिञ्जति
तद्वत् तूर्तः स्वसामर्थ्यम् तूर्तकृति इतो गमनवद्यथा भवति तथा तूर्सिञ्जत् प्रेरितवानित्यर्थः । यद्वा ।
अनेनोत्तरार्धेनोत्तराभ्यां च प्रासङ्गिक्यश्विनोः स्तुतिः क्रियते । तूर्वयाणस्तूर्णगमनोऽतिशयेनोद्यतवचनो
रुद्रः क्षोदो न उदकमिव रेत उत्पादनसामर्थ्योपेतं रेत इतकृति सिञ्जत् जनयामासाश्विनौ ।
अन्यत्रेतजतीत्यश्विनोरभिधानादन्यत्र तयो रुद्रपुत्रत्वसिद्धेश्चायमर्थो लभ्यते ॥

मनो न येषु हवनेषु तिग्मं विपः शच्या वनुथो द्रवन्ता ।

आ यः शर्याभिस्तुविनुम्णो अस्याश्रीणीतादिशं गर्भस्तौ ॥ ३ ॥

मनः । न । येषु । हवनेषु । तिग्मम् । विपः । शच्या । वनुथः । द्रवन्ता ।

आ । यः । शर्याभिः । तुविऽनुम्णः । अस्य । अश्रीणीत । आऽदिशम् । गर्भस्तौ ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां मनो न मन इव यथा मनः तिग्मं तीक्ष्णमाश्रु धावति आगच्छति^१
एवं येषु हवनेषु आह्वानेषु विपः स्तोतुः शच्या प्रज्ञानेन गन्तव्यमिति बुद्ध्या द्रवन्ता द्रवन्तौ
गच्छन्तौ वनुथः संभजथः^२ । यः अध्वर्युः आ अभिसुख्येन तुविनुम्णः प्रभूतहविलक्षणधनः
सन् अस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य मम संबन्धी शर्याभिः अङ्गुलीभिः अश्रीणीत श्रीणाति । किं कृत्वा ।
गर्भस्तौ हस्ते धृत्वा आदिशम् आदिश्य । इदमश्विभ्यामिति निर्दिश्येत्यर्थः । तादृशं मदीय-
मध्वर्युं येषु हवनेषु वनुथः संभजथः^३ तौ युवां हुव इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

कृष्णा यद्गोष्वरुणीषु सीददिवो नपाताश्विना हुवे वाम् ।

वीतं मे यज्ञमा गतं मे अन्नं ववन्वांसा नेषमस्मृतधू ॥ ४ ॥

कृष्णा । यत् । गोषु । अरुणीषु । सीदत् । दिवः । नपाता । अश्विना । हुवे । वाम् ।

वीतम् । मे । यज्ञम् । आ । गतम् । मे । अन्नम् । ववन्वांसा । न । इषम् । अस्मृतधू इत्यस्मृतधू ॥ ४ ॥

कृष्णा रात्रिः यत् यदा अरुणीषु अरुणवर्णासु गोषु सीदत् निवसति । उषा विभासनाय^४
रथमधितिष्ठतीत्यर्थः । 'अरुण्यो गाव उषसाम्' इति निरुक्तम् । उपःकाले हे दिवो नपाता
दीप्यमानस्य स्वर्गस्य प्रकाशात्मकस्य यागस्य^५ वा न पातयितारौ हे अश्विनौ वाम् हुवे आह्वये ।
वीतं कामयेथां मे अन्नं हविलक्षणम् । तदर्थं मे यज्ञम् आ गतम् आगच्छतम् । इषम्
अन्नं ववन्वांसा न संभजमानावश्वाविव । तद्वदागतम् । कीदृशौ युवाम् । अस्मृतधू अस्मृतद्रोहौ
मयि द्रोहमस्मरन्तौ ॥

प्रथिष्ट यस्य वीरकर्ममिष्णदनुष्ठितं नु नयो अपौहत् ।

पुनस्तदा बृहति यत्क्रनाया दुहितुरा अनुभृतमनुर्वा ॥ ५ ॥

१. त.म-कृष्णशवास्त्युत्थाया^१ । २. म१.२-अत्यंतं गूर्तवचा; म७-अत्यंतं गूर्मवचा । ३. ग४-
त-मु- 'आगच्छति' नास्ति; म१.४.८-एवति; म२-एजति । ४. ग-त-म२.४.८- 'संभजथः' नास्ति ।
५. ग-त-म६-मु- 'संभजथः' नास्ति । ६. ग-त-म१.२.४.६.८-मु-विभासनाय । ७. त१.२.३.७-मु-
'यागस्य' नास्ति; म१.२.४.७.८-स्वर्गस्य ।

प्रथिष्ट । यस्य । वीरऽकर्मम् । इष्णत् । अनुऽस्थितम् । नु । नर्यः । अप । औहत् ।
पुनरिति । तत् । आ । बृहति । यत् । कनायाः । दुहितुः । आः । अनुऽभृतम् । अनर्वा ॥५॥

यथा स्वांशेन भगवान् रुद्रः प्रजापतिर्वास्तोष्पति रुद्रमसृजत् तदेतदादिभिस्तिष्ठभिर्वदति ।
यस्य प्रजापतेः वृष्णत् पुषणवत् वीरकर्मम् । लिङ्गव्यत्ययः । वीरकर्म^१ । रेत इत्यर्थः^२ । येन रेतसो-
त्पन्ना वीरा भवन्ति तादृशैतः प्रथिष्ट प्रथितमासीत् तद्वैतः अनुष्ठितं प्रजापतिनापत्यार्थं निषिक्तं
नर्यः नरेभ्यो हितो यद्वा नेतृभ्यो देवेभ्यो हितो रुद्रः अपौहत् अपोहति । तदेवाह । पुनस्तत् रेतः
आ वृहति सर्वत उत्खिदति उद्गमयति पुरुषाकारेण स्वयमुत्पन्नः सन् । कीदृशं रेतः । यत् रेतः
कनायाः कान्तायाः दुहितुः स्वपुत्र्याः तस्यामित्यर्थः । तत्र प्रजापतिना अनुभृतम् आः आसीत् ।
अस्तेः सिपि - - - कीदृशो रुद्रः । अनर्वा अन्यस्मिन्नप्रवृत्तः । 'प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्य-
ध्यायदिवमित्यन्य आहुरूपसमित्यन्ये' (ऐ. ब्रा. ३. ३३) इति ब्राह्मणम् ॥ ॥ २६ ॥

मध्या यत्कर्त्तृमभवदभीके कामं कृण्वाने पितरि युवत्याम् ।

मनानप्रेतो जहतुर्वियन्ता सानौ निषिक्तं सुकृतस्य योनौ ॥ ६ ॥

मध्या । यत् । कर्त्तृम् । अभवत् । अभीके । कामम् । कृण्वाने । पितरि । युवत्याम् ।
मनानक् । रेतः । जहतुः । वियन्ता । सानौ । निऽसिक्तम् । सुऽकृतस्य । योनौ ॥ ६ ॥

यकामं यथेच्छं कृण्वाने कुर्वाणे पितरि^२ प्रजापतौ युवत्यां दुहितर्युषसि दिवि वा । 'दिव-
मित्यन्ये' इति हि ब्राह्मणं प्रदर्शितम् । मध्या तयोर्मध्येऽन्तरिक्षमध्ये वा अभीके समीपे^३ यत्
कर्त्तृ कर्म अभवत् मिथुनीभावाख्यं तदानीं मनानक् अल्पं^४ रेतः जहतुः त्यक्तवन्तौ । किं
कुर्वाणाविति तत्राह । वियन्तौ परस्परमभिगच्छन्तौ । प्रजापतिना सानौ समुच्छ्रिते स्थाने सुकृतस्य
यज्ञस्य योनौ निषिक्तम् आसीदित्यर्थः । ततो रुद्र उत्पन्न इत्यर्थः ॥

पिता यत्स्वां दुहितरमधिष्कन् क्षमया रेतः संजग्मानो नि षिञ्चत् ।

स्वाध्याऽजनयन् ब्रह्म देवा वास्तोष्पतिं व्रतपां निरतक्षन् ॥ ७ ॥

पिता । यत् । स्वाम् । दुहितरम् । अधिऽस्कन् । क्षमया । रेतः । सम्ऽजग्मानः । नि । सिञ्चत् ।
सुऽआध्यः । अजनयन् । ब्रह्म । देवाः । वास्तोः । पतिम् । व्रतऽपाम् । निः । अतक्षन् ॥७॥

पिता प्रजापतिः यत् यदा स्वां दुहितरं दिवमुषसं वा अधिष्कन् अध्यस्कन्दत् तदानी-
मेव क्षमया पृथिव्या सह संजग्मानः संगच्छमानः प्रजापतिरस्मिँल्लोके रोहितं भूतामृद्व्यो भूत्वा रेतः
नि षिञ्चत् निषेकमकरोत् । 'तामृद्व्यो भूत्वा रोहितं भूतामभ्यैत्' (ऐ. ब्रा. ३. ३३) इति
ब्राह्मणम् । तदानीं स्वाध्यः सुध्यानाः सुकर्माणो वा देवाः ब्रह्म अजनयन् उदपादयन्^५ । किं
तद्ब्रह्मेति तदाह । वास्तोष्पतिं यज्ञवास्तुस्वामिन् व्रतपां व्रतस्य कर्मणः रक्षःप्रभृतिभ्यः पालकं
निरतक्षन् समुदपादयन्^६ । यज्ञवास्तुस्वामित्वं दत्त्वा कर्मरक्षकत्वेन निर्मितवन्त इत्यर्थः ॥

१. भ- 'वीरकर्म... इत्यर्थः' नास्ति । २. त-भ-ते पितरि । ३. त१.२.६.७.८-भ४.८-प्रत्ये
समीपे; त४.५-प्रत्ये समीपे; भ१.७-प्रत्ये समीपे; भ२-प्रत्ये समीपे; भ६-प्रत्ये समीपे; सु-प्राप्ते समीपे ।
४. त-भ-अल्पं । ५. ग-त-भ-उत्पादयन् । ६. ग-संपादयन्; त-भ४.६.८-सु-समपादयन्; भ१.२.७-
समुत्पादयन् ।

स ई वृषा न फेनमस्यदाजौ स्मदा परैदप दभ्रचेताः ।

सरत्पदा न दक्षिणा परावृक् न ता नु मे पृशन्त्यो जगृभ्रे ॥ ८ ॥

सः । ईम् । वृषा । न । फेनम् । अस्यत् । आजौ । स्मत् । आ । परा । ऐत् । अप । दभ्रऽचेताः ।

सरत् । पदा । न । दक्षिणा । परावृक् । न । ताः । नु । मे । पृशन्त्यः । जगृभ्रे ॥ ८ ॥

अङ्गिरसां सत्रान्ते नाभानेदिष्टो गोनिरोधायगच्छन्तं वास्तोष्पतिं पुरतः पश्यन् वदति । षस
वृष्टम् सोऽयं वृषा षन वर्षक इन्द्र इव स यथा नमुचिवधार्थम् षआजौ संग्रामे षफेनमस्यत्
क्षिप्तवान् तद्रक्षेपमना वास्तोष्पतिरिदानीं तवैव वास्तुभागो युक्त इति यथार्थकथनानन्तरं षस्मत्
अस्मत्तः षआ षअप षपरैत् अपपरागच्छति । षदभ्रचेताः अल्पमनस्को यः कश्चित् षदक्षिणा दक्षिणा-
र्थानां गवां षपरावृक् परावर्जयिता सन् षपदा पदानि षन षसरत् न सरति अस्मदभिमुखमागच्छति ।
षमे मम संबन्धिन्यः षताः गाः अङ्गिरोभिर्दत्ताः षपृशन्त्यः पथिकानामभिसर्पणकुशलो रुद्रः षन
षजगृभ्रे न गृह्णातीत्येवमाशास्ते ॥

मक्षू न वह्निः प्रजाया उपब्दिर्गिं न नम्र उप सीदूधः ।

सर्नितेध्मं सर्नितो वाजं स धर्ता जज्ञे सहसा यवीयुत् ॥ ९ ॥

मक्षु । न । वह्निः । प्रऽजायाः । उपब्दिः । अग्निम् । न । नम्रः । उप । सीदूत् । ऊधः ।

सर्निता । इध्मम् । सर्निता । उत । वाजम् । सः । धर्ता । जज्ञे । सहसा । यविऽयुत् ॥ ९ ॥

वास्तोष्पतिना रुद्रेण गोप्यमानेऽस्मिन् यज्ञे षवह्निः वह्निवद्वाहको राक्षसादिः षमक्षु^१ षन शीघ्रं
न षउप षसीदत् नागच्छति^२ । यो वह्निः षप्रजायाः षउपब्दिः उपपीडको भवति । यज्ञविघातार्थ-
मागच्छति । ऋत्विगादिरूपायाः प्रजाया न पीडां करोत्यहनि । तथा षऊधः । रात्रिनामैतत् ।
रात्रावपि षअग्निं उवलन्तं षनम्रः विवसनो राक्षसादिः षन षउप षसीदत् । एवं रुद्रे रक्षितरि सति
सः अग्निः षइध्मं षसर्निता षजज्ञे उत्पन्नः । षउत अपि च षवाजम् अन्नं हविः षसर्निता जज्ञे । षस
षधर्ता यज्ञस्य फलस्य वा धारक उत्पन्नः सोऽग्निः षसहसा बलेन^३ षयवीयुत् यज्ञमिश्रयितृणां रक्षः-
प्रभृतीनां योद्धा जज्ञे ॥

मक्षू कनायाः सख्यं नवग्वा क्रतुं वदन्त क्रतयुक्तिमग्मन् ।

द्विबर्हसो य उप गोपमागुरदक्षिणासो अच्युता दुदुक्षन् ॥ १० ॥

मक्षु । कनायाः । सख्यम् । नवग्वाः । क्रतुम् । वदन्तः । क्रतयुक्तिम् । अग्मन् ।

द्विऽबर्हसः । ये । उप । गोपम् । आ । अगुः । अदक्षिणासः । अच्युता । दुदुक्षन् ॥ १० ॥

नवग्वाः अङ्गिरसः । गवामयनाख्यं सत्रमनुतिष्ठतामङ्गिरसां मध्ये ये नवसु मासेषु लब्धगावः
सन्त उत्थितास्ते नवग्वाः । ते षक्रतं षवदन्तः षमक्षु शीघ्रं षकनायाः कमनीयायाः स्तुतेर्नाभा-
नेदिष्टप्रेरितायाः सकाशात् षक्रतयुक्तिम् उक्तयोगपरिसमाप्तिम् षअग्मन् प्राप्ताः । यद्वा । क्रतयुक्तिं
यज्ञयोगोपेतमृतं शब्दं स्तुतिं वदन्तोऽङ्गिरसः कनायाः पृश्न्याः सख्यमगमन्निति योजना । षद्विबर्हसः

१. त-म- 'मक्षु' नास्ति । २. 'त-नागच्छति' नास्ति; म- न गच्छति । ३. ग-यस्य बलेन; त१.
२.३.६.७.८-म२.४.५.६.८-यज्ञस्य बलेन; त४.५-जीवस्य बलेन ।

द्वयोः स्थानयोर्द्यावापृथिव्योः परिवृढाः ऽये अङ्गिरसः ऽगोपं गोपायितारं नामानेदिष्टमिन्द्रं वा ऽउप
 ऽआगुः उपगताः ते ऽअदक्षिणासः दक्षिणारहिताः । 'अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुः' इति हि वचनं 'ये
 यजमानास्त ऋषिजः' इति । ते च ऽअच्युता उदकान्यक्षीणानि फलानि वा ऽदुधुक्षन् ॥ २७ ॥

मक्षू कनायाः सख्यं नवीयो राधो न रेत् क्रतमित्तरण्यन् ।

शुचि यत्ते रेक्ण आयजन्त सबर्दुघायाः पय उस्त्रियायाः ॥ ११ ॥

मक्षु । कनायाः । सख्यम् । नवीयः । राधः । न । रेत् । क्रतम् । इत् । तुरण्यन् ।

शुचि । यत् । ते । रेक्णः । आ । अयजन्त । सबः ऽदुघायाः । पयः । उस्त्रियायाः ॥ ११ ॥

मक्षु शीघ्रं ऽकनायाः कमनीयाया^१ घर्मदोषध्याः ऽनवीयः नवतरं ऽसख्यम् । प्राप्येति शेषः ।
 अथवा नवीय इति राधोविशेषणम् । नवतरं ऽराधः धनमिव ऽरेत् । सिच्यमानम् ऽक्रतम् उदकं
 ऽतुरण्यन् दिवः सकाशात्प्रेरितवन्तः । हे इन्द्र ऽते तुभ्यं ऽयत्^२ यदा^३ ऽरेक्णः पाथोलक्षणं धनम् ऽआ
 अभिमुखम् ऽअयजन्त अपूजयन् । कीदृशं रेक्णः । ऽसबर्दुघायाः । सबरित्यमृतनाम । अमृतदोषध्याः
 ऽउस्त्रियायाः गोः ऽपयः पानयोग्यं रसम्^४ । तदोदकं तुरण्यन्निति । अत्राध्ववयुर्ब्राह्मणम्—'अङ्गिरसो
 वै सत्रमासत तेषां पृश्निघर्मधुगासीत् सर्जीपेणाजीवत् तेऽब्रुवन् कस्मै नु सत्रमास्महे येऽस्या ओषधीर्न
 जनयाम इति ते दिवो वृष्टिमसृजन्त' (तै. ब्रा. २. १. १. १) इति ॥

पश्चा यत्पश्चा वियुता बुधन्तेति ब्रवीति वक्तरी रराणः ।

वसोर्वसुत्वा कारवोऽनेहा विश्वं विवेष्टि द्रविणमुप क्षु ॥ १२ ॥

पश्चा । यत् । पश्चा । वियुता । बुधन्ते । इति । ब्रवीति । वक्तरी । रराणः ।

वसोः । वसुत्वा । कारवः । अनेहा । विश्वम् । विवेष्टि । द्रविणम् । उप । क्षु ॥ १२ ॥

यत् यदा स्तोतारः ऽपश्चा पशुना । गोसमूहेनेत्यर्थः । तेन ऽवियुता वियुक्तानि स्वकीयानि
 गोस्थानानि ऽपश्चा पश्चात् ऽबुधन्त अजानन् । तदानीं ऽकारवः । कारुरित्यर्थः । स्तोता ऽइति
 ऽब्रवीति इत्थं ब्रूते । किमिति । ऽवक्तरी स्तोतरि ऽरराणः रममाणः ऽवसोः वासकात् ऽवसुत्वा
 अतिशयेन वासयिता । यद्वा । वसुत्वेति समूहार्थे त्वा^५ नामकरणः । गोरूपधनवतोऽतिशयेन
 गोसमूहवानित्यर्थः । ऽअनेहा अपाप इन्द्रः ऽविश्वं सर्वं^६ ऽद्रविणं गोरूपं पणिभिरपहतं धनं ऽक्षु ।
 मक्षित्व्यर्थः । शीघ्रम् ऽउप ऽविवेष्टि उपव्याप्नोति पुनरादातुम् । अयमर्थः । यदेन्द्रस्य स्तोतारोऽ-
 सुरैरपहतमात्मीयं गोधनं जानन्ति^७ ततः प्रागेवागत्येन्द्रस्तं न्यरुधदिति^८ ॥

तदिक्रवस्य परिषद्दानो अगमन् पुरु सदर्न्तो नार्षदं बिभित्सन् ।

वि शुष्णस्य संग्रथितमनर्वा विदत्पुरुप्रजातस्य गुहा यत् ॥ १३ ॥

तत् । इत् । तु । अस्य । परिऽसद्दानः । अगमन् । पुरु । सदर्न्तः । नार्षदम् । बिभित्सन् ।

वि । शुष्णस्य । समऽग्रथितम् । अनर्वा । विदत् । पुरुऽप्रजातस्य । गुहा । यत् ॥ १३ ॥

१. ग-त-मु-कमनीयायाः पृश्न्याः । २. त-भ-यथा । ३. त-भ-मु-रसमयजन्त । ४. त-भ-मु-त्वो ।
 ५. ग-त-भ-२.६.८- 'सर्वं' नास्ति । ६. ग-त-१.२.३.६.७.८-भ-१.२.४.६-मु-न जानति । ७. ग-
 निरुध्यति; त-भ-निरुध्यदिति ।

वतदित् तत्रैव वनु क्षिप्रम् अस्य इन्द्रस्य परिषद्धानः परितो वर्तमानाः परिचारका रश्मयः
वअगमन् प्रकाशनार्थमगच्छन् । वपुरु पुरुणि कृत्रिमाणि वसदन्तः सीदन्तोऽसुराः वनार्षदं नृषदः पुत्रं
वविभित्सन् भेतुमैच्छन् । किंचायं वशृणस्य एतन्नामकस्यासुरस्य वपुरुप्रजातस्य बहुप्रादुर्भावस्य
वसंग्रथितं मर्मं विदत् वेत्ति । अयमिन्द्रः वयत् असुरस्य दुर्ज्ञेयं मर्मं वगुहा गुहायां गोपितं तद्विदत् ॥

भर्गो ह नामोत यस्य देवाः स्वर्णं ये त्रिषधस्थे निषेदुः ।

अग्निर्ह नामोत जातवेदाः श्रुधी नो होतऋतस्य होताध्रुक् ॥ १४ ॥

भर्गोः । ह । नाम । उत । यस्य । देवाः । स्वः । न । ये । त्रिऽसुधस्थे । निऽसेदुः ।

अग्निः । ह । नाम । । उत । जातऽवेदाः । श्रुधि । नः । होतः । ऋतस्य । होता । अध्रुक् ॥ १४ ॥

उत अपि च भर्गो वह वनाम तत्तेजः किल प्रसिद्धं यस्य तेजस आग्नेयस्य संबन्धिनि
वत्रिषधस्थे बर्हिषि वये देवाः सन्ति ते सर्वे वस्वर्णं स्वर्गे यथा तथैव निषेदुः निषीदन्ति । उत
अपि च तत्तेजः वअग्निर्ह वनाम अग्निः किल नाम । उतापि च जातवेदाः जातप्रज्ञो जातानां वेदिता
एतदपि तस्य तेजसो नाम । अग्नेर्भर्ग इत्यग्निरिति जातवेदा इति च त्रीणि नामानीत्यर्थः । अथ प्रत्यक्ष-
कृतः । हे वहोतः होमनिष्पादकोक्तनामाग्ने वऋतस्य वहोता यज्ञस्य संबन्धिनां देवानामाह्वता
वअध्रुक् द्रोहरहितस्त्वं वनः अस्माकमाह्वानं वश्रुधि शृणु ॥

उत त्या मे रौद्रावर्चिमन्ता नासत्याविन्द्र गूर्तये यजध्वै ।

मनुष्वदृक्तबर्हिषे रराणा मन्दू हितप्रयसा विश्वु यज्यू ॥ १५ ॥

उत । त्या । मे । रौद्रौ । अर्चिऽमन्ता । नासत्यौ । इन्द्र । गूर्तये । यजध्वै ।

मनुष्वत् । वृक्तऽबर्हिषे । रराणा । मन्दू इति । हितऽप्रयसा । विश्वु । यज्यू इति ॥ १५ ॥

उत अपि च हे इन्द्र वत्या तौ प्रसिद्धौ रौद्रौ रुद्रपुत्रौ । 'क्षोदो न रेत इतऊति सिञ्चत्'
(क. सं. १०. ६१. २) इति हि रुद्रपुत्रत्वमुक्तम् । वअर्चिमन्ता दीसिमन्तौ वनासत्यौ अश्विनौ
वमे वगूर्तये स्तुतये यजध्वै यागाय च भवेतामिति शेषः । किंच मनुष्वत् मम पितुर्मनोरिच तस्य
यज्ञे यथा तथैव ववृक्तबर्हिषे स्तीर्णबर्हिषे मध्यं वरराणा रममाणौ वमन्दू मद्विष्णू वहितप्रयसा अेरित-
घनौ विश्वु ऋत्विक्षवस्मदीयेषु तथा यज्यू यष्टव्यौ भवतमिति शेषः ॥ ॥ २८ ॥

अयं स्तुतो राजा वन्दि वेधा अपश्च विप्रस्तरति स्वसेतुः ।

स कक्षीवन्तं रेजयत्सो अग्निं नेमिं न चक्रमर्वतो रघुदु ॥ १६ ॥

अयम् । स्तुतः । राजा । वन्दि । वेधाः । अपः । च । विप्रः । तरति । स्वऽसेतुः ।

सः । कक्षीवन्तम् । रेजयत् । सः । अग्निम् । नेमिम् । न । चक्रम । अर्वतः । रघुऽदु ॥ १६ ॥

वअयं ववेधाः सर्वस्य विधाता वराजा सोमः वस्तुतः सर्वैः ववन्दि स्तूयतेऽस्माभिः । किंच
वविप्रः विशेषेण पूरको विप्रवच्छुद्धो वा वस्वसेतुः यस्य स्वभूता रश्मयो जगद्धन्धकाः सन्ति स सोमः
वअपश्च अन्तरिक्षं च वतरति लङ्घयति प्रतिदिनम् । वसः सोमः वकक्षीवन्तम् ऋषिं पर्वतमध्ये

१. त-भ- 'रौद्रौ' नास्ति । २. त१.२.३.७-भ२.४.६.८-योगाय । ३. त-भ१.२.४.६.८-ते ।

सोमार्थं गतं रेजयत् अकम्पयत् । वसः स एव अग्निं हविर्वोदुमशक्तं सन्तं पलाय्याप्सु प्रविष्टं
रेजयत् । कम्पने दृष्टान्तः । नेमिं नमनशीलं रेघुदु लघुगमनं चक्रम् अवतः अवन्तोऽथा इव
ते यथा तथा रेजयत् । सुभावाच्छान्दसः ॥

स द्विवन्धुर्वैतरणो यथा सवर्धु धेनुमस्वं दुहध्वै ।

सं यन्मित्रावरुणा वृञ्ज उक्थैर्ज्येष्ठैर्भिर्यमणं वरुथैः ॥ १७ ॥

सः । द्विवन्धुः । वैतरणः । यथा । सवःऽधुम् । धेनुम् । अस्वम् । दुहध्वै ।

सम् । यत् । मित्रावरुणा । वृञ्जे । उक्थैः । ज्येष्ठैर्भिः । अर्यमणम् । वरुथैः ॥ १७ ॥

वसः अग्निः । द्विवन्धुः द्वयोर्लोकयोर्वन्धुभूतः । वैतरणः सर्वस्य विशेषेण तारयिता । यद्वा ।
वितरणाहो हविप्रदानाहः । यथा देवानां याजकोऽग्निः । सवर्धुम् अमृतोपमपयोदोऽग्नीं धेनुम्
अस्वम् अप्रसूतां निवृत्तप्रसवां शयवे दुहध्वै दोहायाकरोत् । यत् यदा स शयुः मित्रावरुणौ
अर्यमणं च ज्येष्ठैर्भिः ज्येष्ठैः प्रशस्तैः वरुथैः वरणीयैः उक्थैः शस्त्रैः वसं वृञ्जे सम्यक्स्तौति ।
यदा स शयुर्मित्रावरुणार्यमणां स्तुतिं करोति तदा तेषामाज्ञयाग्निनिवृत्तप्रसवां पयोदोग्रीमकरोदिति ॥

तद्वन्धुः सूरिर्दिवि ते धियंघा नाभानेदिष्ठो रपति प्र वेनन् ।

सा नो नाभिः परमास्य वा घाहं तत्पश्चा कतिथश्चिदास ॥ १८ ॥

तत्त्वन्धुः । सूरिः । दिवि । ते । धियम्ऽधाः । नाभानेदिष्ठः । रपति । प्र । वेनन् ।

सा । नः । नाभिः । परमा । अस्य । वा । घ ।

अहम् । तत् । पश्चा । कतिथः । चित् । आस ॥ १८ ॥

तद्वन्धुः । सैव पृथिवी बन्धुकोत्पत्त्यधिष्ठानत्वेन^१ यस्यासौ तद्वन्धुः । तन्मातृक दृश्यर्थः ।
सूरिः स्तुतेः प्रेरकः । दिवि वर्तमानस्य ते तव स्वभूत इति शेषः । त्वदपत्यभूत इति यावत् ।
षष्ठीसामर्थ्यात्संबन्धसामान्यं प्रतीयते । तच्चादित्यपुत्रो मनुर्मनोः पुत्रो नाभानेदिष्ठ इत्येवं सूर्यापत्य-
त्वेऽपि पर्यवस्यति । सूर्यनाभानेदिष्ठयोः संबन्धश्चरमपाद् उत्तरमन्त्रे च वक्ष्यते । स च धियंघाः
कर्मणां धारको नाभानेदिष्ठः वेनन् अङ्गिरोदत्तं गोसहस्रं वेनन् कामयन् प्र परपति प्रलपति ।
स्तौतीत्यर्थः । वा अपि चेत्यर्थः । सा द्यौः नः अस्माकं परमा उत्कृष्टा नाभिः बन्धिका च अस्य
आदित्यस्य अधिष्ठानभूतास्ति । घ इति पूरणः । अहं तत् तस्यादित्यस्य पश्चा^२ पश्चादनन्तरं
कतिथः कतिपयानां पूरणः आस अभवम् । अनेन समादित्येन जन्यजनकभावः संबन्धः संनिकृष्ट
दृश्युक्तं भवति ॥

इयं मे नाभिरिह मे सुधस्थमिमे मे देवा अयमस्मि सर्वः ।

द्विजा अहं प्रथमजा ऋतस्येदं धेनुरदुहजायमाना ॥ १९ ॥

इयम् । मे । नाभिः । इह । मे । सुधस्थम् । इमे । मे । देवाः । अयम् । अस्मि । सर्वः ।

द्विजाः । अहं । प्रथमऽजाः । ऋतस्य । इदम् । धेनुः । अदुहत् । जायमाना ॥ १९ ॥

१. ग-त४.५.६-म-नेमि न । २. त-म२.८-रघुदु लघुदु । ३. ग-त१.२.३.६.७.८-म-मु-बधिको-
त्पत्य° । ४. म-पश्चा' नास्ति ।

वृथं माध्यमिका वाक् वमे वनाभिः संनाहिनी । आदित्यस्य तस्याश्चाभेदादस्यर्पेर्माध्यमिका^१
वाग्वन्धिका भवति । तथा च ब्राह्मणं—‘सा या वागसौ स आदित्यः’ (श. ब्रा. १०.५.१.४)
इति ब्राह्मणम् । वृह अस्मिन्मण्डले वमे मम वसधस्थं स्थानम् । वृमे मे वदेवाः द्योतमाना रश्मयः
वमे मम स्वभूताः । वअयम् अहम् वअस्मि वसर्वः । सूर्यस्य स्वस्थोक्तेन प्रकारेणाभेदात्तद्वारा सर्वात्मक-
त्वम् । वअह किंचेत्यर्थः । वद्विजाः विप्राः वक्तस्य वप्रथमजाः सत्यस्य प्रथमजाः सत्यभूतस्य ब्रह्मणः
प्रथमोत्पन्नाः । वधेनुः वृक्षदेवता माध्यमिका वाक् वजायमाना वद्वं सर्वम् वअदुहत् दुदोह ।
उदपादयदित्यर्थः ॥

अधासु मन्द्रो अरतिर्विभावाव स्यति द्विवर्तनिर्वनेषाट् ।

ऊर्ध्वा यच्छ्रेणिर्न शिशुर्दन्मक्षु स्थिरं शेवृधं सूत माता ॥ २० ॥

अर्ध । आसु । मन्द्रः । अरतिः । विभाऽर्वा । अर्ध । स्यति । द्विऽवर्तनिः । वनेषाट् ।
ऊर्ध्वा । यत् । श्रेणिः । न । शिशुः । दन् । मक्षु । स्थिरम् । शेऽवृधम् । सूत । माता ॥ २० ॥

वअथ अथ वआसु चतसृषु दिक्षु वमन्द्रः मोदमानः वअरतिः गन्ता वविभावा दीप्तिमान्
वद्विवर्तनिः द्वयोः लोकयोः गन्ता ववनेषाट् वने काष्ठानामभिभविताग्निः वअथ स्यति अवसन्नो
भवति यागार्थम् । वयत् च योऽग्निः वऊर्ध्वा उन्मुखा वश्रेणिर्न वशिशुः शंसनीयः सेनेव वमक्षु शीघ्रं^२
वदन् शत्रून् दमयति तमिमं वस्थिरं निश्चलं वशेवृधं सुखस्य वर्धकं वमाता अरणिः वसूत यज्ञे
जनयामास ॥ ॥ २९ ॥

अधा गाव उपमाति कनाया अनु श्वान्तस्य कस्य चित्परैर्युः ।

श्रुधि त्वं सुद्रविणो नस्त्वं याकाश्चन्नस्य वावृधे सूनुताभिः ॥ २१ ॥

अर्ध । गावः । उपऽमातिम् । कनायाः । अनु । श्वान्तस्य । कस्य । चित् । परा । ईयुः ।
श्रुधि । त्वम् । सुऽद्रविणः । नः । त्वम् । याट् । आश्चऽन्नस्य । वावृधे । सूनुताभिः ॥ २१ ॥

वअथ संप्रति वकस्य वचित् वश्वान्तस्य प्रवृद्धस्य श्वान्तस्य वा^३ । आत्मनो निर्देशः । ईदृशस्य
नाभानेदिष्ठस्य वकनायाः कमनीयायाः स्तुतेः वगावः वाचः । यद्वा । वाचः स्तुतयः कनायाः
कमनीयायाः स्तुतेः वउपमातिम् उपमानभूतमिन्द्रम् वअनु वपरैर्युः अनु परागच्छन्ति । हे वसुद्रविणः
सुधनाम्ने वत्वं वश्रुधि शृणु । वनः अस्माकमिममिन्द्रं वयाट् अयाट् यज । वत्वं च वआश्चन्नस्य
अश्वघ्नोऽश्वमेधयाजी मनुः तस्य पुत्रस्य मम वसूनुताभिः स्तुतिभिः ववावृधे वर्धसे । पुरुषव्यत्ययः ।
अथवायं वर्धत इति परोक्षेण निर्देशः ॥

अथ त्वमिन्द्र विद्वच्चस्मान्महो राये नृपते वज्रबाहुः ।

रक्षा च नो मघोनः पाहि सूरिनेनेहसस्ते हरिवो अभिष्टौ ॥ २२ ॥

अर्ध । त्वम् । इन्द्र । विद्वि । अस्मान् । महः । राये । नृऽपते । वज्रऽबाहुः ।
रक्ष । च । नः । मघोनः । पाहि । सूरिन् । अनेहसः । ते । हरिऽवः । अभिष्टौ ॥ २२ ॥

१. ग-त-भ१.२.४.६.८-माध्यमिकी । २. ग-त-सु-क्षिप्र । ३. ग-त-४.५-सु-वेति; त१.२.३.७.८-
म६.८-वे ।

हे^१ इन्द्र^२ अध अधुना वज्रबाहुः त्वम् अस्मान् महः महते शशे धनाय विद्धि जानीहि । हे इन्द्र मधोनः हविष्मतः सूरीन् स्तुतिभिरकान् नः अस्मान् वरक्ष च । हे हरिवः हरिभ्यां तद्गञ्जिन्द्र^३ ते तव अभिष्टौ अभिगमने अनेहसः अपापाः स्यामिति शेषः ॥

अथ यद्राजाना गविष्टौ सरत्सरण्युः कारवे जरण्युः ।

विप्रः प्रेष्ठः स ह्येषां बभूव परां च वक्षदुत पर्षदेनान् ॥ २३ ॥

अथ । यत् । राजाना । गोऽईष्टौ । सरत् । सरण्युः । कारवे । जरण्युः ।

विप्रः । प्रेष्ठः । सः । हि । एषाम् । बभूव । परां । च । वक्षत् । उत । पर्षत् । एनान् ॥ २३ ॥

हे राजाना राजमानौ मित्रावरुणौ अध अधुना सन्नसमासौ यत् यस्मात् गविष्टौ गवामे-
षणायां सस्यां सरण्युः सरणशीलो यमः सरत् गच्छति कारवे कर्माणि^४ कुर्वतेऽङ्गिरसां गणाय ।
किमिच्छन् । जरण्युः तस्मा अङ्गिरसां गणाय स्तुतिमिच्छन्^५ । तस्मात् सः विप्रः नाभानेदिष्टः
एषाम् अङ्गिरसां प्रेष्ठः मियतमः बभूव भवतु । हि इति पूरणः । तेषां कर्तव्यं परा च वक्षत्
परावहतु । उत अपि च एनान् अङ्गिरसः पर्षत् पारयतु^६ इत्यात्मानं एवाशास्ते^७ ॥

अथा न्वस्य जेन्यस्य पुष्टौ वृथा रेभन्त ईमहे तद् नु ।

सरण्युरस्य सूनुरश्चो विप्रश्चासि श्रवसश्च सातौ ॥ २४ ॥

अथ । नु । अस्य । जेन्यस्य । पुष्टौ । वृथा । रेभन्तः । ईमहे । तत् । ऊँ इति । नु ।

सरण्युः । अस्य । सूनुः । अश्चः । विप्रः । च । असि । श्रवसः । च । सातौ ॥ २४ ॥

अनया वरुणं पृथक् स्तौति । अध अथ नु क्षिप्रम् अस्य जेन्यस्य जयशीलस्य स्तुत्या
जेतव्यस्य वा तत् स्वभूतं गवादिधनं पुष्टौ पोषे निमित्ते सति तस्य पुष्टयर्थं वा वृथा अनायासेन
रेभन्तः स्तुवन्तः नु क्षिप्रम् ईमहे याचामहे । सरण्युः शीघ्रसरणशीलः अश्चः अस्य वरुणस्य
सूनुः पुत्रः । वरुणादयश्च उत्पन्नः । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे वरुण त्वं विप्रश्चासि विप्रवत्पूज्यः शुद्धो
वा भवसि । श्रवसश्च अन्नस्थ सातौ लाभे अस्माकमन्नलाभाय प्रवृत्तश्च भवसि^८ ॥

युवोर्यदि सख्यायास्मे शर्धाय स्तोमं जुजुषे नमस्वान् ।

विश्वत्र यस्मिन्ना गिरः समीचीः पूर्वीव गातुर्दाशत्सूनृतयै ॥ २५ ॥

युवोः । यदि । सख्याय । अस्मे इति । शर्धाय । स्तोमम् । जुजुषे । नमस्वान् ।

विश्वत्र । यस्मिन् । आ । गिरः । समऽईचीः । पूर्वीऽइव । गातुः । दाशत् । सूनुतयै ॥ २५ ॥

हे मित्रावरुणौ युवोः युवयोः शर्धाय बलवते अस्मे अस्माकं सख्याय । यद्वा । युवयोः
सख्याय अस्मे अस्माकं शर्धाय बलाय च । यदि नमस्वान् अन्नवानध्वयुः स्तोत्रवान् होता वा
स्तोमं जुजुषे सेवते । यस्मिन् सख्ये सिद्धे सति विश्वत्र विश्वस्मिन्नपदे गिरः अङ्गिरसां

१. ग४-हे नृपते नृणां पालक इन्द्र । २. ग-त-भ२.४.६.८-मु-कर्म । ३. त१.२.४.५.६.७.८-भ-
स्तुतिमिच्छन् जरण्युः । ४. ग४-प्रापयतु; त-भ-मु-पारयति । ५. ग-त४.५-इत्यात्मानमेवाशास्ते; त१.
२.३.६.७.८-भ१-इत्यात्मान एवाशास्ते । ६. त-भ-भवति ।

संबन्धिन्यः^१ । वसमीचीः समीच्यः । आ गच्छन्तीति शेषः । उदाराणां^२ गृह इदं गृहाण इदं गृहाणेत्येवंरूपाः श्रूयन्त इत्यर्थः । यद्वा । यागानुष्ठातॄणां स्तुतिगिर आगच्छन्तीति । पूर्वविं वगातुः प्राची दिगिव सा यथा गच्छतां सुखं प्रयच्छति तद्वत्^३ । यद्वा । पूर्वीं^४ पुरा^५ प्रसिद्धा पुरातनीव गातुः सरणिरिव सा यथा गच्छतां सुखं प्रयच्छति तद्वत् । वसून्तायै मिथसत्यरूपायै स्तुतिवाचे^६ वदाशत्^७ प्रयच्छतु^८ ॥

स गृणानो अद्भिर्देववानिति सुबन्धुर्नमसा सूक्तैः ।

वर्धदुक्थैर्वचोभिरा हि नूनं व्यध्वैति पर्यस उस्त्रियायाः ॥ २६ ॥

सः । गृणानः । अत्ऽभिः । देवऽवान् । इति । सुबन्धुः । नमसा । सुऽउक्तैः ।
वर्धत् । उक्थैः । वचःऽभिः । आ । हि । नूनम् । वि । अध्वा । एति । पर्यसः । उस्त्रियायाः ॥ २६ ॥

वद्भिः देवताभिः । देववान् । सुबन्धुः शोभनबन्धनः । वसः । वक्षणः । इति इत्थं कृतप्रकारेण । नमसा नमस्कारेण । सूक्तैः च । गृणानः स्तूयमानः सन् । वर्धत् वर्धताम् । उक्थैर्वचोभिः उक्थमानैः प्रशस्तैर्वा स्तुतिवचोभिः । नूनम् इदानीम् । आ गच्छत्विति शेषः । वहि इति पूरणः । तस्य यागार्थम् । उस्त्रियायाः गोः । पर्यसः । अध्वा मार्गः । वि । एति । स्तनाग्राणि क्षरन्तीत्यर्थः ॥

त ऊ षु णो महो यजत्रा भूत देवास ऊतये सजोषाः ।

ये वाजाँ अनयता वियन्तो ये स्था निचेतारो अमूराः ॥ २७ ॥

ते । ऊँ इति । सु । नः । महः । यजत्राः । भूत । देवासः । ऊतये । सजोषाः ।
ये । वाजान् । अनयत । विऽयन्तः । ये । स्थ । निऽचेतारः । अमूराः ॥ २७ ॥

अनयपरिर्झिरस आशास्ते । हे यजत्राः यष्टव्याः । देवासः देवाः । ते यूयम् । उ इति पूरणः । महः महते । नः अस्माकम् । ऊतये रक्षणाय । सजोषाः संगताः । भूत भवत । ये च यूयम् अङ्गिरसो मष्टं । वाजान् अन्नानि । अनयत प्रापयथ । वियन्तः सततमुक्थाय^१ विविधं गच्छन्तः सन्तः । ये च यूयम् । अमूराः अमूढाः । षष्ठाहः प्रयोगमौढ्यरहिता इत्यर्थः । तादृशाः निचेतारः गवां विविक्तारः । स्थ भवथ । ते सजोषा भूतेति समन्वयः ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन लभो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकभार्गववर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-

धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश

ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

१. ग४-त२.३.१०-भ१.२.६.८-संबन्धिनि । २. त-उदाहरणं । ३. ग-त-भ१.२.४.६.८-
'तद्वत्' नास्ति । ४. ग-त-भ-पुरा पूर्वी । ५. ग-त-भ२.४.६.८- 'दाशत् प्रयच्छतु' नास्ति; भ७-
दाशत्; सु-दाशत् सुखं प्रयच्छतु । ६. ग४-सततमुक्थाय; त१.२.३-भ१.२.४.६.८-सा उक्थाय ।
भ१-सतत उत्थाय ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

व्याख्याय प्रथमं विद्वानष्टमस्याष्टकस्य सः ।

अध्यायं सायणामाच्यो^१ द्वितीयं व्याचिकीर्षति ॥

तत्र 'ये यज्ञेन' इत्येकादशचर्मनुवाकापेक्षया द्वितीयं सूक्तं मानवस्य नाभानेदिष्टस्यापम् । आदितश्चतस्रो जगत्यः । पञ्चम्यनुष्टुप् । षष्ठी बृहती । सप्तमी सतीबृहती । अष्टमीनवम्यावनुष्टुभौ । दशमी गायत्री । एकादशी त्रिष्टुप् । आदितः पण्णां विश्वे देवा अङ्गिरसो वा देवता । सप्तमी वैश्वदेवी । अष्टम्याद्यासु चतसृषु सावर्णेर्महाराजस्य दानं स्तूयते । अतस्तास्तदेवताकाः । तथा चानुकम्प्यते— 'ये यज्ञेनैकादशाद्याः षळङ्गिरसां स्तुतिर्वान्त्या त्रिष्टुप्पञ्चम्यनुष्टुप्प्रगाथोऽनुष्टुभौ गायत्री चतस्रोऽन्त्याः सावर्णेर्दानस्तुतिः' इति । षष्ठेऽहनि वैश्वदेवदास्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'इदमिथा रौद्रमिति प्रागुपोत्तमाया ये यज्ञेनेत्यावपते' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इन्द्रस्य सुख्यममृतत्वमानुष ।

तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्णीत मानवं सुमेधसः ॥ १ ॥

ये । यज्ञेन । दक्षिणया । सम्ऽअक्ताः । इन्द्रस्य । सुख्यम् । अमृतऽत्वम् । आनुष ।

तेभ्यः । भद्रम् । अङ्गिरसः । वः । अस्तु । प्रति । गृभ्णीत । मानवम् । सुऽमेधसः ॥ १ ॥

नाभानेदिष्टः स्वपित्रा मनुनाभ्यनुज्ञातः सत्रमासीनानङ्गिरसोऽभ्येत्य मां प्रतिगृहीत युष्मभ्यं यज्ञं प्रज्ञापयामीति यदुक्तवान् तदुच्यते । इतिहासस्तु इदमिथेति पूर्वसूक्ते 'नाभानेदिष्टं शंसति नाभानेदिष्टं वै मानवम्' (ऐ. ब्रा. ५. १४) इति ब्राह्मणानुसारेण 'मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत्' (तै. सं. ३. १. ९. ४) इति तैत्तिरीयब्राह्मणानुसारेण च सप्रपञ्चमभिहितः । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । यज्ञेन यजनीयेन हविषा वदक्षिणया ऋत्विग्भ्यो देयया वसमक्ताः संगताः ये अहीनैकाह-सत्राणि^१ कुर्वन्तो यूयम् इन्द्रस्य वसुख्यं सखिकर्म अत एव अमृतत्वम् अमरणधर्मं देवत्वम् आनश आनशिध्वे प्राप्ताः स्थ । अश्रोतेर्लिटि मध्यमे व्यत्ययेन बहुवचनम् । 'अश्रोतेश्च' इति नुडागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । हे अङ्गिरसः तेभ्यः वः युष्मभ्यं भद्रं कल्याणं कर्म अस्तु । हे सुमेधसः सुप्रज्ञा हे अङ्गिरसः ते यूयमिदानीमागतं मानवं मनोः पुत्रं मां प्रति गृभ्णीत प्रतिगृहीत । मयि प्रतिगृहीते सति यज्ञं साधु करिष्यामीति तदर्थं प्रतिगृहीत ॥

य उदाजन् पितरो गोमयं वस्यूतेनाभिन्दन् परिवत्सरे वलम् ।

दीर्घायुत्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्णीत मानवं सुमेधसः ॥ २ ॥

ये । उत्तऽआजन् । पितरः । गोऽमयम् । वसु । ऋतेन । अभिन्दन् । परिवत्सरे । वलम् ।

दीर्घायुऽत्वम् । अङ्गिरसः । वः । अस्तु । प्रति । गृभ्णीत । मानवम् । सुऽमेधसः ॥ २ ॥

१. भ-सायणाचार्यो । २. ग४-त१.२.७-भ१-अहीनैकासहस्राणि; त३-अहीनैकासहस्रहस्राणि; भ२-अहीनैकाहिकसहस्राणि; भ४.६.७.८-मु-अहीनैकाहसहस्राणि ।

हे ऽअङ्गिरसः ऽपितरः अस्माकं पूर्वजत्वेन पितृभूताः ऽये यूयं ऽगोमयं गवात्मकं पणिभिरपहृतं
 ऽवसु धनम् ऽउदाजन् तैरधिष्ठितात्पर्वतादुदगमयन् । किंच ऽऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन ऽपरिवत्सरे
 पर्यागते वत्सरे संपूर्णे । सन्नान्त इत्यर्थः । तत्र ऽवलं वलनामानं गवामपहर्तारमसुरम् ऽअभिन्दन्
 व्यनाशयन् तेभ्यः ऽवः युष्मभ्यं ऽदीर्घायुत्वं प्रभूतजीवनम् ऽअस्तु । शेषं पूर्ववत् ॥

य ऋतेन सूर्यमारोहयन् दिव्यप्रथयन् पृथिवीं मातरं वि ।

सुप्रजास्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्णीत मानवं सुमेधसः ॥ ३ ॥

ये । ऋतेन । सूर्यम् । आ । आरोहयन् । दिवि । अप्रथयन् । पृथिवीम् । मातरम् । वि ।
 सुप्रजाः ऽत्वम् । अङ्गिरसः । वः । अस्तु । प्रति । गृभ्णीत । मानवम् । सुऽमेधसः ॥ ३ ॥

हे ऽअङ्गिरसः ऽये भवन्तः ऽऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन ऽदिवि द्युलोके ऽसूर्यं सुष्टु सर्वस्य प्रेरक-
 मादित्यम् ऽआरोहयन् अस्थापयन् किंच ऽमातरं सर्वेषां निर्मात्रीं ऽपृथिवीं ऽवि ऽअप्रथयन्
 प्रसिद्धामकुर्वन् सन्नादिकर्मकरणेन तेभ्यः युष्मभ्यं ऽसुप्रजास्त्वं सुपुत्रत्वम् ऽअस्तु ॥ 'नित्यमसिच्
 प्रजामेधयोः' इत्यसिच् समासान्तः । तस्मान्नावप्रत्ययः ॥

अयं नाभा वदति वल्गु वो गृहे देवपुत्रा ऋषयस्तच्छृणोतन ।

सुब्रह्मण्यमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्णीत मानवं सुमेधसः ॥ ४ ॥

अयम् । नाभा । वदति । वल्गु । वः । गृहे । देवऽपुत्राः । ऋषयः । तत् । शृणोतन ।
 सुऽब्रह्मण्यम् । अङ्गिरसः । वः । अस्तु । प्रति । गृभ्णीत । मानवम् । सुऽमेधसः ॥ ४ ॥

हे ऽदेवपुत्राः देवानां पुत्रा अग्नेः पुत्राः ऽऋषयः अतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारो हे ऽअङ्गिरसः ऽअयं
 ऽनाभा^१ नाभानेदिष्टः पुरोवर्ती जनः ऽवः युष्माकं ऽगृहे गृहभूते यज्ञे ऽवल्गु कल्याणं वचः
 ऽवदति । ऽतत् वाक्यं यूयं ऽशृणोतन महतादरेण शृणुत । 'शु श्रवणे' । 'तसनसनथनाश्च' इति
 तनबादेशः । तेभ्यो युष्मभ्यं ऽसुब्रह्मण्यं शोभनं ब्रह्मवर्चसम् ऽअस्तु । इदानीमागतं ऽमानवं मां
 ऽप्रति^२ ऽगृभ्णीत^३ प्रतिगृह्णीत ॥

विरूपास इदृषयस्त इदम्भीरवेपसः ।

ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि जज्ञिरे ॥ ५ ॥

विऽरूपासः । इत् । ऋषयः । ते । इत् । गम्भीरऽवेपसः ।

ते । अङ्गिरसः । सूनवः । ते । अग्नेः । परि । जज्ञिरे ॥ ५ ॥

परोक्षतयर्षिराह । ऽऋषयः कर्मणां द्रष्टार एत ऋषयः ऽविरूपास ऽइत् अन्योन्यं वर्णतो^३
 रूपतश्च नानारूपा भवन्ति । ऽत ऽइत् त एवासी अङ्गिरसः ऽगम्भीरवेपसः । वेप इति कर्मनाम ।
 गम्भीरकर्माणो भवन्ति । ऽते^४ इमे^५ ऽअङ्गिरसः ऽसूनवः पुत्राः खलु । तदेवाह । ऽते इमे अङ्गिरसः
 ऽअग्नेः ऽपरि ऽजज्ञिरे सर्वतो जाताः प्रादुर्भूताः । 'येऽङ्गाश्चा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्' (ऐ. ब्रा. ३.
 ३४) इति ब्राह्मणम् । अत्र निरुक्तं च द्रष्टव्यम् (निरु. ३. १७) ॥ ॥ १ ॥

१. ग-त-भ- 'नाभा' नास्ति । २. ग-त-भ-मु- 'प्रति गृभ्णीत' नास्ति । ३. ग-त-४.५-प्रमाणतो;
 त१.२.६.७.८-भ१.२.४.६.८-प्रणतो । ४. त१.२.३.७-भ२.६.८-ते त इमे ।

ये अग्नेः परिं जज्ञिरे विरूपासो दिवस्परि ।

नवगवो नु दशगवो अङ्गिरस्तमः सचा देवेषु मंहते ॥ ६ ॥

ये । अग्नेः । परिं । जज्ञिरे । विरूपासः । दिवः । परिं ।

नवऽगवः । नु । दशऽगवः । अङ्गिरःस्तमः । सचा । देवेषु । मंहते ॥ ६ ॥

विरूपासः विविधरूपाः ऽये अङ्गिरसः ऽदिवस्परि ब्रुलोकात् ऽअग्नेः ऽपरि ऽजज्ञिरे परितो जाताः । यद्वा । दिवस्परि । परिः पञ्चम्यर्थद्योतकः । स्वतेजसा दीप्यमानादग्नेर्जाताः । तेषां^१ मध्ये ऽनवगवः ऽदशगवः च ऽअङ्गिरस्तमः अङ्गिरसां वरिष्ठः । सत्रमासीनानामङ्गिरसां मध्ये केचन नवसु मास्तु कर्म कृत्वोदतिष्ठन् केचन दशसु मास्त्वित्येवमङ्गिरसामयनमुक्तम् । तेषामग्निर्नवगवश्च दशगवश्चोक्तः । तादृशः ऽदेवेषु ऽसचा सहावस्थितः^२ सोऽग्निः ऽमंहते मह्यं धनं प्रयच्छति । मंहतिर्दानकर्मा ॥

इन्द्रेण युजा निः सृजन्त वाघतो व्रजं गोमन्तमश्विनम् ।

सहस्रं मे ददतो अष्टकर्ण्यः श्रवो देवेष्वक्रत ॥ ७ ॥

इन्द्रेण । युजा । निः । सृजन्त । वाघतः । व्रजम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् ।

सहस्रम् । मे । ददतः । अष्टऽकर्ण्यः । श्रवः । देवेषु । अक्रत ॥ ७ ॥

वाघतः कर्माणां वोढारी विश्वे देवा अङ्गिरसो वा ऽइन्द्रेण ऽयुजा सहायेन ऽनिः ऽसृजन्त निरगमयन् । किम् । गोमन्तं गीयुक्तम् ऽअश्विनम् अश्ववन्तं पणिभिरवरुद्धं ऽव्रजम् । ते ऽमे मां प्रति ऽसहस्रं सहस्रसंख्याकं धनं सत्रपरिवेषणम् ऽअष्टकर्ण्यः । अष्ट इति 'अशू व्यासौ' निष्ठायां रूपम् । विस्तृतकर्णाः । उपलक्षणमेतत् । व्याससर्वावयवा गाश्च ऽददतः मह्यं प्रयच्छन्तः ऽदेवेषु इन्द्रादिषु ऽश्रवः हविलक्षणमज्ञं कीर्तिं वा ऽअक्रत अकृषत । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे वस' इति च्लेर्लुक् । एवं नाभावेदिष्टेनाङ्गिरसः स्तुतास्तस्मै धनं प्रादुः । तदुक्तं शौनकेन—'ऋषयोऽङ्गिरसस्तुष्टा यदुर्मानवाय तु । तत्पुण्याय च कर्माणि ये यज्ञेनेत्यकीर्तयत्^३' ॥

उत्तराभिश्चतसृभिरस्मै मानवायर्षये सावर्णिना यदत्तं तत्प्रशस्यते । तदप्युक्तं शौनकेन—'सावर्णिना च यदत्तं मानवाय महद्वसु । तदुक्तं सूक्तशेषेण प्र नूनं जायतामिति' ॥

प्र नूनं जायतामयं मनुस्तोकमेव रोहतु ।

यः सहस्रं शताश्वं सद्यो दानाय मंहते ॥ ८ ॥

प्र । नूनम् । जायताम् । अयम् । मनुः । तोकमऽइव । रोहतु ।

यः । सहस्रम् । शतऽअश्वम् । सद्यः । दानाय । मंहते ॥ ८ ॥

अयं सावर्णिः ऽमनुः ऽनूतं क्षिप्रं ऽप्र ऽजायतां प्रजातो भवतु । धनादिभिः पुत्रादिभिश्च ऽरोहतु प्रादुर्भवतु । तत्र दृष्टान्तः । ऽतोकमेव । यथा जलक्षिप्तं बीजं प्रादुर्भवति एवं कर्मफलसंयुक्तः स मनुः पुत्रादिभिः रोहतु । ऽयः अयं मनुः ऽशताश्वं बह्वश्वसंयुक्तं ऽसहस्रं गवां ऽसद्यः तदानीमेव ऽदानाय ऽमंहते अस्मा ऋषये दातुं प्रेरयति ॥

१. ग-त१.२.३-म१.२.४.६-तेषामेषां; त६.८-म७-तेषां येषां । २. त-भ-सह स्थितः । ३. त-म१.६.८-यज्ञेनेति कीर्तयत्; म२.७-मु-यज्ञेनेति कीर्तयेत् ।

न तमश्रोति कश्चन दिवइव सान्वारभम् ।

सावर्ण्यस्य दक्षिणा वि सिन्धुरिव पप्रथे ॥ ९ ॥

न । तम् । अश्रोति । कः । चन । दिवःऽइव । सानु । आऽरभम् ।

सावर्ण्यस्य । दक्षिणा । वि । सिन्धुःऽइव । पप्रथे ॥ ९ ॥

१ तं सावर्णिं मनुं १ कश्चन कश्चिदपि १ आरभम् आरब्धुं स्वकर्मणा १ न १ अश्रोति न व्याप्नोति । यथा मनुः प्रयच्छति तथान्यो दातुं न शक्नोतीत्यर्थः । कथंस्थितम् । १ दिवइव द्युलोकस्य १ सानु समुच्छ्रितं तेजसा कैश्चिदप्यप्रध्वन्यमादित्यमिव स्थितम् । आरभम् । ' शक्ति णमुत्कमुलौ ' (पा. सू. ३. ४. १२) इति कमुल् । तस्य १ सावर्ण्यस्य मनोरियं गवादिदक्षिणा १ सिन्धुरिव स्यन्दमाना नदीव पृथिव्यां १ पप्रथे विप्रथते । विस्तीर्णा भवति ॥

उत दासा परिर्विषे स्मर्दिष्टी गोपरीणसा । यदुस्तुर्वश्च मामहे ॥ १० ॥

उत । दासा । परिऽविषे । स्मर्दिष्टी इति स्मत्ऽर्दिष्टी । गोऽपरीणसा ।

यदुः । तुर्वः । च । ममहे ॥ १० ॥

१ उत अपि च १ स्मर्दिष्टी कल्याणादेशिनौ १ गोपरीणसा गोपरीणसौ गोभिः परिवृतौ बहुगवादि-युक्तौ १ दासा दासवत् प्रेक्ष्यवत् स्थितौ तेनाधिष्ठितौ १ यदुः च १ तुर्वश्च एतन्नामकौ राजर्षी १ परिर्विषे अस्य सावर्णेर्मनोर्भोजनाय १ ममहे पशून्प्रयच्छतः । प्रत्येकमन्वयादेकवचनम् ॥

सहस्रदा ग्रामणीर्मा रिषन्मनुः सूर्येणास्य यतमानेतु दक्षिणा ।

सावर्णेर्देवाः प्र तिरन्त्वायुर्यस्मिन्नश्रान्ता असनाम वाजम् ॥ ११ ॥

सहस्रऽदाः । ग्रामऽनीः । मा । रिषत् । मनुः । सूर्येण । अस्य । यतमाना । एतु । दक्षिणा ।

सावर्णेः । देवाः । प्र । तिरन्तु । आयुः । यस्मिन् । अश्रान्ताः । असनाम । वाजम् ॥ ११ ॥

१ सहस्रदाः^१ गवादीनां सहस्रस्य दाता १ ग्रामणीः ग्रामाणां नेता कर्ता जनपदानामयं १ मनुः १ मा १ रिषत् न कैश्चिदपि रिष्टो हिंसितो भवतु । यद्वा । कर्मनेतृनस्मान्मा हिनस्तु किंतु धनादिदानेन पूजयतु । १ अस्य १ यतमाना गच्छन्ती १ दक्षिणा १ सूर्येण सह १ एतु संगच्छताम् । त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धा भवत्वित्यर्थः । तस्यास्य १ सावर्णेः सवर्णपुत्रस्य मनोः १ देवाः इन्द्रादयः १ आयुः जीवनं १ प्र १ तिरन्तु प्रवर्धयन्तु । १ अश्रान्ताः कर्मसु^२ अनलसाः^३ सर्वं कर्म कुर्वन्तो वयं १ यस्मिन्^४ मनौ १ वाजं गोलक्षणमश्वम् १ असनाम संभजेमहि । नाभानेदिष्टोऽहमलभ इत्याशास्ते ॥ ॥ २ ॥

‘ परावतो ये ’ इति सप्तदशर्चं तृतीयं सूक्तं प्लुतेः पुत्रस्य गयस्यार्षम् । षोडशीसप्तदश्यौ त्रिष्टुभौ । पञ्चदशी त्रिष्टुब्जगती वा । शिष्टाश्चतुर्दश जगत्यः । ‘ स्वस्ति नः पथ्यासु ’ इति द्वे पथ्या-स्वस्तिदेवतके । शिष्टा वैश्वदेव्यः । तथा चानुक्रान्तं—‘ परावतस्यूना गयः प्लातो द्वित्रिष्टुबन्तं तु स्वस्ति नस्त्रिष्टुब्वा सह चोत्तरया पथ्यास्वस्तिदेवत्या ’ इति । पृष्ठयाभिप्लवषडहयोस्तृतीयेऽहनि

१. ग-त-भ-मु-‘ सहस्रदाः ’ नास्ति । २. ग-त-भ-कर्मसु कर्मणि । ३. ग-त-२.३.४.५.६-भ-अनलसमानाः । ४. त-भ-६.८-मु-अस्मिन् ।

वैश्वदेवशास्त्र एतस्मिन् वैश्वदेवनिविदानम् । सूत्रितं च—‘अनश्वो जातः परावतो य इति वैश्व-
देवम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

परावतो ये दिधिषन्त आप्यं मनुप्रीतासो जनिमा विवस्वतः ।

ययातेर्ये नहुष्यस्य बर्हिषि देवा आसते ते अधि ब्रुवन्तु नः ॥ १ ॥

परावतः । ये । दिधिषन्ते । आप्यम् । मनुप्रीतासः । जनिमा । विवस्वतः ।

ययातेः । ये । नहुष्यस्य । बर्हिषि । देवाः । आसते । ते । अधि । ब्रुवन्तु । नः ॥ १ ॥

ये देवाः परावतः दूरदेशादागत्य आप्यं ज्ञातेयं मनुष्यैः सह बन्धुत्वं दिधिषन्ते
धारयन्ति । यद्वा । हविषां प्रदातृभिर्मनुष्यैः सह सत्यं कुर्म इति परस्परं शब्दायन्ते । ‘धिष शब्दे’
जौहोत्यादिकः । छान्दसो ज्ञस्यान्तादेशः । ‘धिष धारणे’ इति कैश्चिदप्युपगम्यते । उक्तार्थमेव
विशिनष्टि । मनुप्रीतासः मनुष्यैः प्रीता देवाः विवस्वतः विवस्वत्पुत्रस्य मनोः जनिमा जन्मानि
मनुष्यान् धारयन्ति । किंच ये देवाः नहुष्यस्य नहुषपुत्रस्य ययातेः एतन्नामकस्य राजर्षेः
बर्हिषि यज्ञे आसते उपविशन्ति ते देवाः नः अस्मान् अधि ब्रुवन्तु धनादिप्रदानेनास्मा-
नधिकं वदन्तु । पूजयन्तिवत्यर्थः ॥

विश्वा हि वो नमस्यानि वन्धा नामानि देवा उत यज्ञियानि वः ।

ये स्थ जाता अदितेरञ्चस्परि ये पृथिव्यास्ते म इह श्रुता हवम् ॥ २ ॥

विश्वा । हि । वः । नमस्यानि । वन्धा । नामानि । देवाः । उत । यज्ञियानि । वः ।

ये । स्थ । जाताः । अदितेः । अतः । परि । ये । पृथिव्याः । ते । मे । इह । श्रुत । हवम् ॥ २ ॥

हे देवाः इन्द्रादयः । हिरवधारणे । वः युष्माकमेव नामानि नमनीयानि विश्वा
सर्वाणि शरीराणि नमस्यानि नमस्कारार्हाणि भवन्ति वन्धा वन्धानि स्तोतव्यानि च भवन्ति ।
उत अपि च वः युष्माकं तानि शरीराणि यज्ञियानि यज्ञार्हाणि भवन्ति । ये यूयम् अदितेः
अदीनात् शुलोकात् अङ्गयः । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षात् । परिः पञ्चम्यर्थोक्तकः । पृथिव्याः च
जाताः प्रादुर्भूताः स्थ भवथ ते यूयम् इह अस्मिन् यज्ञे आगत्य मे मदीयं हवम् आह्वानं
श्रुत शृणुत ॥

अग्निष्टोमे वैश्वदेवशास्त्रे ‘येभ्यो माता’ इत्येषा धारया । सूत्रितं च—‘अयं वेनश्चोदयत्पृथि-
गर्भा येभ्यो माता मधुमत्’ (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति ॥

येभ्यो माता मधुमत्पिन्वते पर्यः पीयूषं द्यौरदितिरद्विबर्हाः ।

उक्थशुष्मान् वृषभुरान्तस्वमस्तौ आदित्यां अनु मदा स्वस्तये ॥ ३ ॥

येभ्यः । माता । मधुमत् । पिन्वते । पर्यः । पीयूषम् । द्यौः । अदितिः । अद्विबर्हाः ।

उक्थशुष्मान् । वृषभुरान् । सुमस्तौ । तान् । आदित्यान् । अनु । मदा । स्वस्तये ॥ ३ ॥

माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी येभ्यः देवेभ्यो देवार्थं मधुमत् माधुर्योपेतं पयः सारभूतं
क्षीरं पिन्वते क्षरति । तथा अदितिः अदीना अद्विबर्हाः मेघैः परिवृद्धा प्रवृद्धा परिवृद्धमेघा वा

वद्योः च वपीयूषं पिबन्ते । आवापृथिव्यौ हविस्त्पादयत इत्यर्थः । ऋषिरात्मानं संबोध्याह । उक्थ-
शुष्मान् स्तुतिबलान् वृषभरान् वृष्टेराहर्तृन् । ' हग्रहोर्भः ' इति भः । स्वप्नः सुकर्मणः वताना-
दित्यान् अदितेः पुत्रान् देवान् स्वस्तये अविनाशाय अनु मम अनुस्तुहि । माद्यतेर्लोति व्यत्ययेन
शप् । मन्दतेर्वा स्तुत्यर्थस्य ' अनित्यमागमशासनम् ' इति नुमभावः ॥

नृचक्षसो अनिमिषन्तो अर्हणा बृहदेवासो अमृतत्वमानशुः ।

ज्योतीरथा अहिमाया अनागसो दिवो वर्ष्मणि वसते स्वस्तये ॥ ४ ॥

नृचक्षसः । अनिमिषन्तः । अर्हणा । बृहत् । देवासः । अमृतत्वम् । आनशुः ।

ज्योतिःस्थाः । अहिमायाः । अनागसः । दिवः । वर्ष्मणिम् । वसते । स्वस्तये ॥ ४ ॥

नृचक्षसः कर्मनेतृणां मनुष्याणां द्रष्टारः अत एव अनिमिषन्तः निमेषमकुर्वाणाः सर्वदा
जागरूकाः देवासः देवाः अर्हणा लोकस्य परिचरणार्थं स्तोतव्यत्वाय बृहत् बृंहितम् अमृतत्वम्
अमरणधर्मम् आनशुः प्राप्ताः । देवाः खलु मनुष्यैः पूज्याः । तस्मात्पूजाहेतुं देवत्वमानशिरः । अत
एव ज्योतीरथा दीप्यमानरथोपेताः अहिमायाः कैश्चिदप्यहन्तव्यप्रजाः अनागसः पापरहिता
आदित्याः दिवः द्युलोकस्य वर्ष्मणि नाभिस्थानं समुच्छ्रितं देशं स्वस्तये अविनाशाय लोकस्य
क्षेमकरणार्थं वसते अधिवसन्ति । यद्वा स्वतेजसाच्छादयन्ति ॥

सम्राजो ये सुवृधो यज्ञमाययुरपरिहृता दधिरे दिवि क्षयम् ।

तां आ विवास नमसा सुवृक्तिभिर्महो आदित्यां अदितिं स्वस्तये ॥ ५ ॥

सम्राजः । ये । सुवृधः । यज्ञम् । आययुः । अपरिहृताः । दधिरे । दिवि । क्षयम् ।

तान् । आ । विवास । नमसा । सुवृक्तिभिः । महः । आदित्यान् । अदितिम् । स्वस्तये ॥ ५ ॥

सम्राजः सर्वेषां राजानः स्वतेजोभिः सम्यग्प्राजमानाः सुवृधः सुवृद्धाः ये देवाः यज्ञ-
माययुः आयान्ति सोमादिहविर्भक्षणार्थम् । ततः अपरिहृताः कैश्चिदप्यर्हिसिता ये देवाः दिवि
द्युलोके क्षयं निवासं दधिरे विदधति कुर्वन्ति । ऋषिरात्मानमाह । महः महतो गुणाधिक्येन
आदित्यान् अदितेः पुत्रान् तान् प्रसिद्धान् देवान् अदितिं तेषां मातरमेतन्नामिकां च स्वस्तये
अविनाशाय नमसा हवीरूपेणाग्नेन सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिश्च आ विवास आभि-
मुख्येन परिचर । विवासतिः परिचरणकर्मा ॥ ॥ ३ ॥

को वः स्तोमं राधति यं जुजौषथ विश्वे देवासो मनुषो यति छनं ।

को वोऽध्वरं तुविजाता अरं कर्द्यो नः पर्षदत्यंहः स्वस्तये ॥ ६ ॥

कः । वः । स्तोमम् । राधति । यम् । जुजौषथ । विश्वे । देवासः । मनुषः । यति । स्थनं ।

कः । वः । अध्वरम् । तुविजाताः । अरम् । कर्त्त । यः । नः । पर्षत् । अति । अंहः । स्वस्तये ॥ ६ ॥

ऋषिदेवान् प्रति बहुधा वितर्कयति । हे देवाः वः युष्माकं कः स्तोता स्तोमं त्रिवृत्पञ्चदशादि-
लक्षणं राधति संसाधयति । न कश्चिदस्तीत्यर्थः । यद्वा । सदन्यः को वो युष्मभ्यं स्तोमं करोति ।

यूयं^१ स्तोतारं^२ वृजोपथ सेवध्वे । ' जुपी प्रीतिसेवनयोः ' । लेटि शपः श्लुः । अडागमः । किंच हे वमनुषः मन्तारो ज्ञातारो हे विध्वे^३ देवासः देवा यूयं^४ यति यत्संख्याः^५ स्थन भवथ । यच्छब्दादपि छान्दसोऽतिर्द्वष्ट्यः । हे वृजिजाताः धात्रादिविभागेन बहुजनना हे देवा युष्मदर्थं^६ कः वा यजमानः^७ अध्वरं यज्ञम्^८ अरं^९ करत् अलं करोति स्तुतिभिर्हविभिश्च । मदन्यो नास्तीत्यर्थः ।^{१०} यः यज्ञः^{११} नः अस्मान्^{१२} स्वस्तये अविनाशाय^{१३} अंहः^{१४} पापरूपं मार्गसवैदिकम्^{१५} अति^{१६} पपत् अति-
पारयति तं यज्ञं को बालं करोतीति ॥

येभ्यो होत्रां प्रथमामायेजे मनुः समिद्धाग्निर्मनसा सुप्त होतृभिः ।

त आदित्या अभयं शर्मं यच्छत सुगा नः कर्त सुपथा स्वस्तये ॥ ७ ॥

येभ्यः । होत्राम् । प्रथमाम् । आऽयेजे । मनुः । समिद्धाग्निः । मनसा । सुप्त । होतृभिः ।
ते । आदित्याः । अभयम् । शर्मं । यच्छत । सुगा । नः । कर्त । सुपथा । स्वस्तये ॥ ७ ॥

वसमिद्धाग्निः हविभिः सम्यग्दीप्ताग्निः वमनुः वैवस्वतो मनुष्याणां प्रथमभावी श्रद्धाघनेन वमनसा वसत सतसंख्याकैः होतृभिः वषट्कर्तृभिर्ऋत्विग्भिश्च सह येभ्यः युष्मभ्यं^१ प्रथमां प्रथमं मुख्यं यद्वा सर्वेषां मनुष्याणामग्रे क्रियमाणत्वादायं होत्राम् । हूयन्ते हवींष्यन्तेति होत्रा यज्ञः । तम् । यद्वा । आहूयन्ते देवाः स्तुतिभिरन्तेति । तं यज्ञम्^२ आयेजे आभिमुख्येनेष्टवान् । यजेर्लिटि रूपम् । यद्वा । लटि ' लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः । ' यजिवप्योरलित्येत्वं वक्तव्यम् ' (का. ६. ४. १२०. ४) इति वचनादेकारः । हे आदित्याः अदितेः पुत्रा हे देवाः^३ ते यूयं नोऽस्मभ्यम्^४ अभयं^५ शर्मं च सुखं प्रयच्छत । किंच^६ नः अस्माकं^७ स्वस्तये^८ क्षेमाय^९ सुपथा सुपथानि शोभनान् वैदिकमार्गान्^{१०} सुगा सुष्ठु गन्तव्यान्^{११} कर्तं^{१२} कुरुत । करोतेर्लोपि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । तबादेशः^{१३} ॥

य ईशिरे भुवनस्य प्रचेतसो विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च मन्तवः ।

ते नः कृतादकृतादेनसुस्पर्यया देवासः पिपृता स्वस्तये ॥ ८ ॥

ये । ईशिरे । भुवनस्य । प्रचेतसः । विश्वस्य । स्थातुः । जगतः । च । मन्तवः ।
ते । नः । कृतात् । अकृतात् । एनसः । परि । अद्य । देवासः । पिपृत । स्वस्तये ॥ ८ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः मन्तवः सर्वस्य वेदितारः ये देवाः स्थातुः स्थावरस्य जगज्जगत्स्थ विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य लोकस्य ईशिरे ईश्वरा भवन्ति । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे देवासः देवा य उक्तगुणाः ते यूयं नः अस्मान् कृतात् कायिकात्पापात् अकृतात् करचरणादिभिरकृतात् एनसः किन्तु मानसात्पापाच्च अद्य अस्मिन्दिने स्वस्तये अविनाशायानुपोऽभिबृद्धये पिपृत पारयत । पापरहितान् कुरुतेत्यर्थः ॥

भरेष्विन्द्रं सुहवं हवामहेऽहोमुचं सुकृतं दैव्यं जनम् ।

अग्निं मित्रं वरुणं सातये भगं द्यावापृथिवी मरुतः स्वस्तये ॥ ९ ॥

भरेषु । इन्द्रम् । सुहवम् । हवामहे । अंहः सुमुचम् । सुकृतम् । दैव्यम् । जनम् ।
अग्निम् । मित्रम् । वरुणम् । सातये । भगम् । द्यावापृथिवी इति । मरुतः । स्वस्तये ॥ ९ ॥

१. त-म-'य' नास्ति । २. ग-त-तस्य तबादेशः ।

क. ४-३२

वअहोमुचम् अंहसः पापस्य मोचकं वसुहवं शोभनाह्वानम् वइन्द्रं वभरेषु । शृणन्ति भर्जयन्ति विनाशयन्ति शत्रून्नेति भराः संग्रामाः । तेषु वहवामहे रक्षणायाह्वयामः । किं वसुकृतं सुकर्माणं वदैव्यं देवसंबन्धिनमर्थं वजनं चाह्वयामहे । तं जनमुद्दिशति । वअग्निं वभिन्नं ववरुणं वअगं भजनीयमेतन्नामानं देवं वद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वमरुतः च वसातये अन्नलाभाय वस्वस्तये अविनाशाय रक्षणायाह्वयामहे ॥

अदितिदेवताकस्य पत्नीः 'सुत्रामाणम्' इत्येषा वपायागस्य याज्या । सूत्रितं च—'अदिति-ह्यंजनिष्ट सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । प्रायणीयेष्टावादित्यस्य हविष एषैवानुवाक्या सैवोदयनीयायां याज्या । सूत्रितं च—'सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं महीम्षु मातरं सुवतानाम्' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । प्रयाणेऽन्यैव नावमारोहेत् । सूत्रितं च—'सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसमिति नावम्' (आश्व. गृ. २. ६. ८) इति^१ ॥

सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं सुशर्माणमदितिं सुप्रणीतिम् ।

दैवीं नावं स्वरित्रामनागसमस्रवन्तीमा रुहेमा स्वस्तये ॥ १० ॥

सुऽत्रामाणम् । पृथिवीम् । द्याम् । अनेहसम् । सुऽशर्माणम् । अदितिम् । सुऽप्रणीतिम् ।

दैवीम् । नावम् । सुऽअरित्राम् । अनागसम् । अस्रवन्तीम् । आ । रुहेम् । स्वस्तये ॥ १० ॥

सुलोको नौरूपकतया स्तूयते । वसुत्रामाणं सुष्टु त्रायन्तीं वपृथिवीं विस्तृताम् वअनेहसं पापरहितां वसुशर्माणं शोभनसुखयुक्ताम् वअदितिम् अदीनां वसुप्रणीतिं सुप्रणयनां सुष्टु प्रणेत्रीं वदैवीं देवसंबन्धिनीं वस्वरित्रां शोभनारित्रां जलाहरणशीलदारुयुक्ताम्^२ वअनागसं पापरहिताम् वअस्रवन्तीं अगच्छन्तीम-विनश्वरीं वनावं नावमिव स्थितां वद्यां वस्वस्तये अविनाशाय देवत्वप्राप्तये वआ वरुहेम वयमारोहेम । रोहतेर्लिङि 'लिङ्याशिष्यङ्' इत्यङ्प्रत्ययः ॥ ४ ॥

विश्वे यजत्रा अग्निं वोचतोतये त्रायध्वं नो दुरेवाया अभिहुतः ।

सत्यया वो देवहूत्या हुवेम शृण्वतो देवा अवसे स्वस्तये ॥ ११ ॥

विश्वे । यजत्राः । अग्निं । वोचत । उतये । त्रायध्वम् । नः । दुःऽएवायाः । अभिऽहुतः ।

सत्यया । वः । देवऽहूत्या । हुवेम । शृण्वतः । देवाः । अवसे । स्वस्तये ॥ ११ ॥

हे वयजत्राः यजनीया हे विश्वे सर्वे देवा यूयम् वज्रतये रक्षणार्थम् वअग्निं ववोचत अस्मान-नधिभूत । आभाष्यं च वअभिहुतः अभिर्हिंसिष्याः वदुरेवायाः दुर्गतेः वनः अस्मान् वत्रायध्वम् । यद्येवं कुरुष्व तर्हि हे देवाः वशृण्वतः स्तोत्राण्यस्माभिरुक्तानि तादृशान् ववः युष्मान् वसत्यया यथार्थभूतया वदेवहूत्या । देवा हूयन्तेऽनयेति^३ देवहूतिः स्तुतिः । तथा वयं वहुवेम आह्वयेम । किमर्थम् । वअवसे रक्षणाय शत्रुभ्यः वस्वस्तये क्षेमाय जीवनाभिवृद्धये च ॥

१. ग-त१.२.३.७-भ६.७-नावं नवरथेनेति; त४.६.८-भ१.४.५-नावं न रथेनेति; त५-नावमारो-हेमेति; भ२-नावं रथेनेति; भ८-नावं न रथेति । २. ग४-अल्पक्षरणशील°; त६.८-जलहेलाहरणशील°; भ१.८-जलाहलाहरणशील°; भ२-जलाहलीहरणशील°; भ५-जलहेलाहारणशील° । ३. ग-त-आहूयते° ।

अपामीवामप विश्वामनाहुतिमपाराति दुर्विदत्रामघायतः ।

आरे देवा द्वेषो अस्मद्युयोतनोरु णः शर्म यच्छता स्वस्तये ॥ १२ ॥

अप । अपीवाम् । अप । विश्वाम् । अनाहुतिम् । अप । अरातिम् । दुःऽविदत्राम् । अघऽयतः ।

आरे । देवाः । द्वेषः । अस्मत् । युयोतन । उरु । नः । शर्म । यच्छत । स्वस्तये ॥ १२ ॥

हे देवाः ऽपमीवां रोगादिकं यद्वा रोगवद्वाधकं शत्रुमस्मत्तो दूरे ऽपय कुरुत पृथक्कुरुत । तथा ऽविश्वानं सर्वांम् ऽअनाहुतिं देवानामनाह्वानबुद्धिं यद्वा देवानां महाशत्रुं पृथक्कुरुत । किंच ऽअरातिम् अदानं लोभबुद्धिं यद्वा देवेभ्यो हविषामदातारं शत्रुम् ऽअप गमयत । अपि च ऽअघायतः पाप-भिच्छतः शत्रोः ऽदुर्विदत्रां दुर्ज्ञानं दुष्टां बुद्धिम् इत्थं च ऽद्वेषः द्वेषन् सर्वाञ्छत्रून् ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽआरे दूरे ऽयुयोतन पृथक्कुरुत । एवं सति यूयं ऽनः अस्मभ्यम् ऽउरु विस्तीर्णं ऽशर्म सुखं ऽस्वस्तये कल्याणाय प्रयच्छत ॥

अरिष्टः स मर्तो विश्व एधते प्र प्रजाभिर्जायते धर्मेणस्परि ।

यमादित्यासो नयथा सुनीतिभिरति विश्वानि दुरिता स्वस्तये ॥ १३ ॥

अरिष्टः । सः । मर्तः । विश्वः । एधते । प्रः । प्रऽजामिः । जायते । धर्मेणः । परि ।

यम् । आदित्यासः । नयथ । सुनीतिऽभिः । अति । विश्वानि । दुःऽइता । स्वस्तये ॥ १३ ॥

हे देवाः ऽविश्वः सर्वः ऽमर्तः ऽसः मनुष्यः ऽअरिष्टः कैश्चिदप्यहिंसितः सन् ऽएधते पश्चादिभिर्वर्धते । तथा ऽधर्मेणस्परि धारकात्कर्मणोऽनन्तरं स मनुष्यः ऽप्रजाभिः पुत्रादिभिः ऽप्र जायते प्रकर्षेणाविर्भूतो भवति । हे ऽआदित्यासः आदित्या देवाः ऽयं मनुष्यं ऽसुनीतिभिः सुनयनैः ऽविश्वानि सर्वाणि ऽदुरिता दुरितानि पापानि तद्दूपाञ्छत्रून्वा ऽस्वस्तये क्षेमाय ऽअति ऽनयथ अतीत्य सन्मार्गे नयथ । स वर्धत इति समन्वयः ॥

यं देवासोऽवथ वाजसातौ यं शूरसाता मरुतो हिते धने ।

प्रातर्यावाणं रथमिन्द्र सानसिमरिष्यन्तमा रुहेमा स्वस्तये ॥ १४ ॥

यम् । देवासः । अवथ । वाजऽसातौ । यम् । शूरऽसाता । मरुतः । हिते । धने ।

प्रातऽयावानम् । रथम् । इन्द्र । सानसिम् । अरिष्यन्तम् । आ । रुहेम । स्वस्तये ॥ १४ ॥

हे देवासः देवाः ऽवाजसातौ अन्नभजनेऽक्षलाभे वा ऽयं रथम् ऽअवथ रक्षथ हे ऽमरुतः ऽशूरसाता । संग्रामनामैतत् शूराः स्यन्ति खिद्यन्तेऽत्रेति^१ शूराः सीयन्ते विनाश्यन्ते योद्धुभिर-त्रेति^२ । तस्मिन्पुद्गे ऽयं रथं ऽहिते निहिते ऽधने धनमुद्दिश्य । 'निमित्तात्कर्मसंयोगे' (पा. सू. २. ३. ३६. ६) इति सप्तमी । तदुद्दिश्य रक्षथ । सर्वेषां देवानां मुख्यत्वादिन्द्रमेवाभिलक्ष्य वदत्युत्त-रार्धेन^३ । हे ऽइन्द्र सर्वेषां मुख्यं ऽप्रातर्यावाणं प्रातरेव युद्धं प्रति गन्तारं ऽसानसि संभजनीयम् ऽअरिष्यन्तं कैश्चिदप्यहिंसितम् । यद्वा । इन्द्रसहायानां मरुतामवाधकम् । तं ऽरथं ऽस्वस्तये अस्माकं रक्षणाय वयम् ऽआ ऽरुहेम आरोहेम ॥

१. ग-विद्यतेत्रेति; त-भ-भिद्यतेत्रेति । २. ग-त-भ-°रस्येति । ३. त-भ-वदत्युत्तरार्धेन ।

प्रायणीयेष्टौ पथ्यास्वस्तेर्यागस्य 'स्वस्ति नः पथ्यासु' इत्येषानुवाक्या । उत्तरा याज्या । सूत्रितं च—'स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वस्विति द्वे अग्ने नथ सुपथा राये अस्मान्' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । उदयनीयायामेत एव विपर्यस्ते याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—'विपरीताश्च याज्या-नुवाक्याः' इति ॥

स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वसु स्वस्त्यप्सु वृजने सर्व्वति ।

स्वस्ति नः पुत्रकृथेषु योनिषु स्वस्ति राये मरुतो दधातन ॥ १५ ॥

स्वस्ति । नः । पथ्यासु । धन्वसु । स्वस्ति । अप्सु । वृजने । स्वः । स्वति ।

स्वस्ति । नः । पुत्रकृथेषु । योनिषु । स्वस्ति । राये । मरुतः । दधातन ॥ १५ ॥

हे ऽमरुतः मितराविणो देवाः ऽनः अस्माकं ऽपथ्यासु पथियोग्येषु सोदकेषु देशेषु^१ ऽस्वस्ति कल्याणं कुरुत । तथा ऽधन्वसु निरुदकेषु देशेषु^१ ऽस्वस्ति कल्याणमुदकजनन-लक्षणं कुरुत । तथा ऽअप्सु उदकेषु स्वस्ति । तथा ऽस्वर्वति सर्वैरायुधैर्युक्ते सेनालक्षणे ऽवृजने शत्रूणांमावर्जके बले च कल्याणं कुरुत । ऽनः^२ अस्माकं^२ पुत्रकृथेषु पुत्राणां कर्तृपूष्पादकेषु स्त्रीणां ऽयोनिषु ऽस्वस्ति कल्याणं यथा गर्भा न पतन्ति तथा क्षेमं कुरुत । किंच नोऽस्माकं ऽराये धनाय गवादिलक्षणाय ऽस्वस्ति क्षेमं ऽदधातन धत्त कुरुत ॥

स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वत्यभि या वाममेति ।

सा नो अमा सो अरणे नि पातु स्वावेशा भवतु देवगोपा ॥ १६ ॥

स्वस्तिः । इत् । हि । प्रऽपथे । श्रेष्ठा । रेक्णस्वती । अभि । या । वामम् । एति ।

सा । नः । अमा । सो इति । अरणे । नि । पातु । सुऽआवेशा । भवतु । देवऽगोपा ॥ १६ ॥

या पृथिवी गन्तुसुयुक्तानां ऽप्रपथे प्रकृष्टाय मार्गाय ऽस्वस्तिरित् क्षेमकारिष्येव भवति^३ ऽश्रेष्ठा प्रशस्यतमा ऽरेक्णस्वती धनवती ऽथा पृथिवी ऽवामं वननीयं यज्ञम् ऽअभि ऽएति उत्तरवेद्यात्मना वाभिप्राप्नोति ऽसा पृथिवी ऽनः ऽअस्माकम्^४ ऽअमा । गृह्णामैतत् । गृहं^५ रक्षतु । तथा ऽसो सा उ सैव ऽअरणे गन्तव्ये देशेऽरणेऽरमणेऽरण्यादिके देशे वा नोऽस्मान् ऽनि ऽपातु नितरां रक्षतु । तथा ऽदेवगोपा देवा गोपायितारो यस्याः सन्ति सा पृथिव्यस्माकं ऽस्वावेशा शोभननिवासा ऽभवतु ॥

एवा प्लुतेः सुनुरवीवृधद्वो विश्व आदित्या अदिते मनीषी ।

ईशानासो नरो अमर्त्येनास्तावि जनो दिव्यो गर्येन ॥ १७ ॥

एव । प्लुतेः । सुनुः । अवीवृधत् । वः । विश्वे । आदित्याः । अदिते । मनीषी ।

ईशानासः । नरः । अमर्त्येन । अस्तावि । जनः । दिव्यः । गर्येन ॥ १७ ॥

हे ऽविश्वे ऽआदित्याः सर्वे देवाः हे ऽअदिते देवानां मातरेतन्नामिके^६ देवि ऽवः युष्मान् ऽमनीषी प्राज्ञः स्तोता ऽप्लुतेः एतन्नामकस्यर्षेः ऽसूनुः पुत्रो गयो नाम ऽएव एवमुक्तरीत्या ऽअवीवृधत्

१. ग-त१.२.३.७-देशेषु च । २. ग-त-भ१.२.६.७.८-ततो नोस्माकं । ३. ग-त-भ-भवतु । ४. ग-त-भ-अस्मान् । ५. त-गृहे । ६. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मातृभूते एतन्नामिके ।

स्तुतिभिरवर्धयत् । वर्धतेर्ण्यन्तस्य लुङि रूपम् । 'अमर्त्येन मनुष्यधर्मरहितेन स्तुतेन येन देवजनेन
 'नरः मनुष्याः' । 'वृक्षानासः धनस्येश्वराः स्वामिनो भवन्ति सः' । 'दिव्यः दिवि भवः' । 'जनः देवगणः
 'गयेन एतन्नामकेन मया' । 'अस्तावि अभिष्टुतोऽभूत् । स्तौतेः कर्मणि लुङि चङि रूपम् ॥ ५ ॥

'कथा' इति सप्तदशर्चं चतुर्थं सूक्तं प्लातस्य गयस्यार्थं वैश्वदेवम् । 'यां मे धियम्' इत्येषा
 द्वादशी षोडशीसप्तदशौ च त्रिष्टुभः शेषा^१ जगत्यः^२ । तथा चानुक्रान्ते—'कथा यां मे त्रिष्टुप्' इति ।
 गतो विनियोगः ॥

कथा देवानां कतमस्य यामनि सुमन्तु नाम शृण्वतां मनामहे ।

को मृळाति कतमो नो मयस्करत्कतम ऊती अभ्या वर्वर्तति ॥ १ ॥

कथा । देवानाम् । कतमस्य । यामनि । सुमन्तु । नाम । शृण्वताम् । मनामहे ।

कः । मृळाति । कतमः । नः । मयः । करत् । कतमः । ऊती । अभि । आ । वर्वर्तति ॥ १ ॥

कपिबहुधात्मानं वितर्कयति । 'यामनि' । यान्ति गच्छन्त्यत्रेति यामा यज्ञः । तस्मिन् 'शृण्व-
 ताम्' अस्माभिरुक्तानि स्तोत्राणि 'देवानां मध्ये' 'कतमस्य' देवस्य 'सुमन्तु' सुष्ठु मननीयं स्तोतव्यं
 'नाम' 'कथा' कथं 'मनामहे' उच्चारयामः । अस्मान् 'कः' वा 'मृळाति' । 'मृळतिरूपदयाकर्मा'
 (निरु. १०. १५) इति यास्कः । कृपां करोति । 'कतमः' वा 'नः' अस्माकं 'मयः' सुखं 'करत्'
 करोति । 'कतमः' वा 'ऊती' । चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । अत्यै अस्माकं रक्षणाय 'अभ्या' 'वर्वर्तति'
 अभ्यागच्छतीत्यर्थः ॥

क्रतूयन्ति क्रतवो ह्रस्व धीतयो वेनन्ति वेनाः पतयन्त्या दिशः ।

न मर्दिता विद्यते अन्य एभ्यो देवेषु मे अधि कामा अयंसत ॥ २ ॥

क्रतूयन्ति । क्रतवः । ह्रस्व । धीतयः । वेनन्ति । वेनाः । पतयन्ति । आ । दिशः ।

न । मर्दिता । विद्यते । अन्यः । एभ्यः । देवेषु । मे । अधि । कामाः । अयंसत ॥ २ ॥

'ह्रस्व ह्रदयेषु'^१ 'धीतयः' निधातव्या निहिताः 'क्रतवः' प्रज्ञाः 'क्रतूयन्ति' अग्निहोत्रादिकर्म
 कर्तुमिच्छन्ति । तदेवाह । 'वेनाः' कान्ताः प्रज्ञाः 'वेनन्ति' देवान् कामयन्ते । 'वेनो वेनतेः कान्ति-
 कर्मणः' (निरु. १०. ३८) इति यास्कः । तथा 'दिशः' अस्माभिर्निर्दिश्यमानाः प्रेयसाणाः कामाः
 'आ' 'पतयन्ति' देवान् फलावाप्तय आगच्छन्ति । यतः 'एभ्यः' देवेभ्यः 'अन्यः' देवः एषां कामानां
 'मर्दिता' सुखयिता 'न' 'विद्यते' । किं बहुना । 'देवेषु' 'अधि' । अधिशब्दः सप्तम्यर्थघोतकः । इन्द्रादिषु
 देवेषु 'मे' मदीयाः 'कामाः' 'अयंसत' नियम्यन्ते । यच्छतेः कर्मणि लुङि रूपम् ॥

नरा वा शंसं पूषणमगोह्यमग्निं देवेद्वमभ्यर्चसे गिरा ।

सूर्यामासा चन्द्रमसा यमं दिवि त्रितं वार्तमुषसमक्तुमश्विना ॥ ३ ॥

नराशंसम् । वा । पूषणम् । अगोह्यम् । अग्निम् । देवऽईद्वम् । अभि । अर्चसे । गिरा ।

सूर्यामासा । चन्द्रमसा । यमम् । दिवि । त्रितम् । वार्तम् । उषसम् । अक्तुम् । अश्विना ॥ ३ ॥

१. ग-त-म—'शेषा जगत्यः' नास्ति । २. ग-त-अस्माकं ह्रदयेषु ।

ऋषिः स्वात्मानं संबोध्याह । 'नराशंसम् । 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' इत्युभयपदप्रकृति-
स्वरत्नम् । संहितायां विप्रकर्षश्चान्दसः । नरैः शंसनीयमेतन्नामानं 'पूषणं स्तोतॄणां धनदानेन
पोषकमेतन्नामानं तथा 'अगोह्यम् अगृहितमन्यैर्गन्तुमशक्यं 'देवेदं वामदेवादिभिर्ऋषिभिर्दीपितम्
'अग्निं च 'गिरा स्तुत्या 'अभ्यर्चसे अभिष्टुहि । तथा 'सूर्यामासा 'चन्द्रमसा' । मा इति' चन्द्रमसो
विशेषणम् । माति पक्षमिति माश्चन्द्रमाः । तौ सूर्याचन्द्रमसौ 'दिवि शुलोके स्थितं 'यमं च 'त्रितं
त्रिषु लोकेषु तत् स्वमहिम्ना विस्तृतं त्रिस्थानं वा तमिन्द्रं 'वातं वायुम् 'उषसम् उषःकालम् 'अश्वं
रात्रिम् 'अश्विना अश्विनौ चैतान्देवान् तत्तल्लिङ्गैः स्तोत्रैरभिष्टुहि ॥

कथा कविस्तुवीरवान् कया गिरा बृहस्पतिर्वावृधते सुवृक्तिभिः ।

अज एकपात्सुहवेभिर्ऋकभिरहिः शृणोतु बुध्यो^३ हवीमनि ॥ ४ ॥

कथा । कविः । तुवि^१ऽरवान् । कया । गिरा । बृहस्पतिः । वावृधते । सुवृक्तिभिः ।

अजः । एकपात् । सुहवेभिः । ऋकभिः । अहिः । शृणोतु । बुध्यः । हवीमनि ॥ ४ ॥

कविः क्रान्तप्रज्ञोऽग्निः । कथा कथं केन प्रकारेण 'तुवीरवान् बहुस्तोतॄयुक्तो भवति ॥ मत्वर्थीय-
प्रत्ययावृत्तिः । यद्वा । तुविशब्दस्य रो मत्वर्थीयः । बाहुल्ययुक्तदेवैः सहितो भवति ॥ 'कया वा 'गिरा
स्तुत्या बहुमान् भवति । 'बृहस्पतिः' एतन्नामको देवः 'सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिस्तथा 'वावृ-
धते' । तथा 'एकपात् । एकोऽसहाय एव पतति गच्छतीत्येकपात् । तादृशो दिवो धारयिता 'अजः
एतन्नामको देवश्च 'सुहवेभिः शोभनाह्वानैः 'ऋकभिः मन्त्रवद्भिः स्तोत्रैः 'वावृधते एते त्रयो देवा
वर्धन्ते । त्रित्वापेक्षया बहुवचनम् । 'वृषु वृद्धौ' । व्यत्ययेन शपः इलुः । 'अहिर्बुध्न्यः च एतन्नामको
देवश्च 'हवीमनि आह्वाने अस्मान् 'शृणोतु ॥

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवाससि ।

अतूर्तपन्थाः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विष्टुरूपेषु जन्मसु ॥ ५ ॥

दक्षस्य । वा । अदिते । जन्मनि । व्रते । राजाना । मित्रावरुणा । आ । विवाससि ।

अतूर्तपन्थाः । पुरुरथः । अर्यमा । सप्तहोता । विष्टुरूपेषु । जन्मसु ॥ ५ ॥

हे 'अदिते पृथिवि 'दक्षस्य सूर्यस्य 'जन्मनि तस्मिन्नाते 'व्रते तस्य यज्ञकर्मणि 'राजाना
राजन्तौ' मित्रावरुणौ' 'विवाससि । वाशब्द उपमार्थः । यथा त्वं वेदिभूता सती तौ पर्यन्तरः एव-
मिदानीमप्यस्मद्यज्ञे कुर्विति पृथिवीमाशास्ते । सः 'अर्यमा अरीणां तमसां यन्ता नियन्ता सूर्यः
'विष्टुरूपेषु नानारूपेषु' 'जन्मसु कर्मसु' अन्वहमुद्यन् 'सप्तहोता । सप्त रश्मयो यस्मिन् रसान् जुह्वति
प्रक्षिपन्ति स एतादृशो भवति । 'अतूर्तपन्थाः अतूर्तस्वरारहितः पन्था यस्य सः । नियतगतिस्त्वात्
स्वरमाणो ह्यनियतगतिर्भवति । 'पुरुरथः । रथो रंहते । प्रत्यहं भुक्तिभेदाद्बहुरंहणो भवति । यद्वा ।
हे अदिते प्रातस्तनि संध्ये दक्षस्यादित्यस्य जन्मन्युदयाख्ये जन्मनि कर्मणि । उद्यत्यादित्य इत्यर्थः ।
वाशब्दः श्रुतिसामर्थ्यादक्षस्य वा जन्मनि स्वत्तत्त्व वा जन्मनि दक्षादिति । राजाना' दीप्यमानौ

१. ग-त३.४.५.७-चंद्रमसा मासेति; त१.२.८-भ-चंद्रमसेति । २. त-बृहस्पतिर्वा बृहस्पतिः; भ१.
६.७-बृहस्पतिः बृहस्पतिर्वा । ३. ग-त-भ२.६.८-वावृधते वर्धते । ४. त३-भ१.२.७-राजानौ ।
५. ग-त४-मित्रावरुणा मित्रावरुणौ । ६. भ-'नानारूपेषु' नास्ति । ७. ग-त-भ-'कर्मसु' नास्ति ।
८. ग-त-भ-तव राजाना ।

मित्रावरुणा । 'अहर्वै मित्रो रात्रिर्वरुणः' (ऐ. ब्रा. ४.१०) इति श्रुतेरहोरात्रौ मित्रावरुणावुच्येते ।
तौ विवाससि परिचरसि । कथम् । तदनुप्रवेशेन । अर्थं हि संध्याया रात्रिमनुप्रविशत्यर्धमहरिति ।
उत्तरार्धः पूर्ववत् । सप्तहोता । ह्यतेरर्चतिकर्मण इदं रूपम् । सप्तर्षयो भरद्वाजादयो होतारः स्तोतारः
सन्तीति । अथवा सप्तहोता । मलिम्लुचां हसस्पतिसहिताः सप्तर्षवो यस्य होतारो भवन्ति तादृशः ।
अत्र निरुक्तं—'दक्षस्य वादिते जन्मनि कर्मणि^१ व्रते^२ राजानो' (निरु. ११.२३) इत्यादि ॥ ॥६॥

ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः ।

सहस्रसा मेधसाताविव त्मना महो ये धनं समिथेषु जभ्रिरे ॥ ६ ॥

ते । नः । अर्वन्तः । हवनऽश्रुतः । हवम् । विश्वे । शृण्वन्तु । वाजिनः । मितऽद्रवः ।

सहस्रऽसाः । मेधसातौऽह्व । त्मना । महः । ये । धनम् । समऽमिथेषु । जभ्रिरे ॥ ६ ॥

हवनश्रुतः आह्वानं शृण्वन्तः । वाजिनः बलवन्तः । मितद्रवः मितमार्गा अध्वानं परिच्छिन्दन्तः ।
विश्वे सर्वे प्रसिद्धाः^२ । अर्वन्तः अथा इन्द्रादीनां वाहनभूता हयादयः । नः अस्माकं । हवम्
आह्वानं । शृण्वन्तु । कीदृशाः । मेधसाताविव । मेधाः स्तुतयः सायन्ते संभज्यन्तेऽत्रेति मेधसातिर्धनः ।
तस्मिन्निव । त्मना आत्मनैव । सहस्रसाः सहस्रसंख्याकधनस्य दातारः ते शृण्वन्तु । ये अथाः
समिथेषु । संग्रामनामैतत् । संग्राम्यते योद्धुमिरत्रेति । तेषु संग्रामेषु । महः महत् धनं । जभ्रिरे
शत्रुभ्य आहरन्ति । ह्रमहोर्भः ॥

प्र वो वायुं रथयुजं पुरंधिं स्तोमैः कृणुध्वं सख्यायं पूषणम् ।

ते हि देवस्य सवितुः सवीमनि क्रतुं सचन्ते सचितः सचैतसः ॥ ७ ॥

प्र । वः । वायुम् । रथयुजम् । पुरंमऽधिम् । स्तोमैः । कृणुध्वम् । सख्यायं । पूषणम् ।

ते । हि । देवस्य । सवितुः । सवीमनि । क्रतुम् । सचन्ते । सचितः । सचैतसः ॥ ७ ॥

हे स्तोतारः । वः यूयं । वायुं । रथयुजं रथस्य योक्तारं । पुरंधिम् बहुकर्माणमिन्द्रं । पूषणम्
एतन्नामानं च । स्तोमैः त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणैः । सख्याय सखिकर्मणे । प्र । कृणुध्वं प्रकुरुध्वम् । यथा
तेऽस्माकं धनादिप्रदानेन सखायो भवन्ति तथा कुरुत । हि यस्मात् । सचितः ज्ञानयुक्ताः । ते देवाः
सचैतसः परस्परं समानबुद्धयः सन्तः । सवितुः सर्वस्य प्रेरकस्य । देवस्य आदित्यस्य । सवीमनि
प्रसवेऽह्नि । क्रतुं यज्ञं । सचन्ते सेवन्ते तस्मात् प्रकुरुध्वम् ॥

त्रिः सप्त सप्ता नद्यो महीरपो वनस्पतीन् पर्वतां अग्निमूतये ।

कृशानुमस्तृन् तिष्यं सधस्थ आ रुद्रं रुद्रेषु रुद्रियं हवामहे ॥ ८ ॥

त्रिः । सप्त । सप्ता । नद्यः । महीः । अपः । वनस्पतीन् । पर्वतान् । अग्निम् । ऊतये ।

कृशानुम् । अस्तृन् । तिष्यम् । सधस्थे । आ । रुद्रम् । रुद्रेषु । रुद्रियम् । हवामहे ॥ ८ ॥

त्रिः । सप्त एकविंशतिसंख्याकाः । सप्ताः सरन्तीः । नद्यः नदीः । सरस्वती सरयुः सिन्धुरिति
त्रयाणां गणानां प्रधानभूताः । तदाद्या नदीः । महीः महान्ति । अपः तासामुदकानि सोमाभिषेकार्यं

वनस्पतीन् दारुमथांश्चमसादीन् पर्वतान् सोमाभिषवार्थं ग्राह्यः । अग्निं होमनिष्पादकं कृशानुं
सोमपालमेतन्नामानं गन्धर्वम् अस्तून् इषूणां क्षेप्तुंस्तदनुचरान् गन्धर्वान् उतये सोमरक्षणाय
वतिष्य नक्षत्रं च रुद्रियं रुद्रस्तोमार्हं रुद्रं हविर्भागिनं रुद्रमेतन्नामानं यद्वा यज्ञपरिशिष्टस्वामिनं
रुद्रं च एतान् सर्वान् सधस्थे । सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थो यज्ञः । तस्मिन् रुद्रेषु स्तोत्रकारिषु तदर्थं
हवामहे स्तुत्यत्वेनाह्वयामहे ॥

सरस्वती सरयुः सिन्धुर्जुर्मिर्मिर्मुहो महीरवसा यन्तु वक्षणीः ।

देवीरापो मातरः सुदयित्वो घृतवत्पयो मधुमन्नो अर्चत ॥ ९ ॥

सरस्वती । सरयुः । सिन्धुः । जर्मिऽभिः । मुहः । महीः । अवसा । आ । यन्तु । वक्षणीः ।
देवीः । आपः । मातरः । सुदयित्वः । घृतवत् । पयः । मधुऽमत् । नः । अर्चत ॥ ९ ॥

महः महतोऽपि महीः महत्योऽत्यन्तं महत्यः । जर्मिभिः सहिताः । सरस्वती । सरयुः
सिन्धुः एतदाद्या एकविंशतिसंख्याकाः । वक्षणीः इमा नद्यः । अवसा रक्षणेन हेतुना । आ । यन्तु
अस्मदीयं यज्ञं प्रस्थागच्छन्तु । ततः । देवीः देवनशीलाः । मातरः मातृभूताः । सुदयित्वः प्रेरयित्वः
तासाम् । आपः । घृतवत् घृतयुक्तं । मधुमत् मधुसहितमात्मीयं । पयः । नः अस्मभ्यम् । अर्चत
प्रयच्छन्तु ॥

उत माता बृहद्दिवा शृणोतु नस्त्वष्टा देवेभिर्जनिभिः पिता वचः ।

ऋभुक्षा वाजो रथस्पतिर्भगो रण्वः शंसः शशमानस्य पातु नः ॥ १० ॥

उत । माता । बृहत् । दिवा । शृणोतु । नः । त्वष्टा । देवेभिः । जनिऽभिः । पिता । वचः ।
ऋभुक्षाः । वाजः । रथः पतिः । भगः । रण्वः । शंसः । शशमानस्य । पातु । नः ॥ १० ॥

उत अपि च बृहद्दिवा । 'महद्दिवा' (निरु. ११. ४९) इति यास्कः । महती दिवा
दीप्तिर्यस्याः सा । माता देवमाता । नः अस्माकमाह्वानं । शृणोतु । तथा । देवेभिः देवैरिन्द्रादिभिः
जनिभिः देवपत्नीभिश्च । पिता सर्वेषां । त्वष्टा एतन्नामकोऽस्मदीयं । वचः शृणोतु । तथा । ऋभुक्षाः
इन्द्रः । वाजः तत्सहायो वाजो नाम सौधन्वनः कनीयान् । रथस्पतिः रथस्य पतिः । भगः
च तथा । रण्वः रमणीयः । शंसः स्तुत्यो मरुद्गणश्च ततः । शशमानस्य शंसमानस्य स्तोतुः । नः अस्मान्
पातु रक्षतु ॥ ॥ ७ ॥

रण्वः संदृष्टौ पितुर्माँइव क्षयो भद्रा रुद्राणां मरुतामुपस्तुतिः ।

गोभिः स्याम यशसो जनेष्वसदा देवास इळ्या सचेमहि ॥ ११ ॥

रण्वः । सम् । दृष्टौ । पितुर्मान् । इव । क्षयः । भद्रा । रुद्राणाम् । मरुताम् । उप । स्तुतिः ।
गोभिः । स्याम । यशसः । जनेषु । आ । सदा । देवासः । इळ्या । सचेमहि ॥ ११ ॥

संदृष्टौ संदर्शने । रण्वः रमणीयो मरुद्गणः । पितुर्मानिव अन्नवानिव । क्षयः निवासः स्तोतृणां
भवति । रुद्राणां रुद्रपुत्राणां तेषां । मरुताम् । उपस्तुतिः अनुग्रहबुद्धिः । भद्रा कल्याणी भवति ।

१. ग-रुद्राणां स्तोमार्हः, त२. ६. ७. ८-म१. २. ६-रुद्राः स्तोमार्हः ।

तस्मात् ऽजनेषु जनानां मध्ये वयं ऽगोभिः गवादिभिः ऽश्वसः यशस्विनः ऽस्याम भवेम । ऽआ अनन्तरं हे ऽदेवासः देवा युष्मान् ऽसदा सर्वदा ऽइत्या अनेन हविलक्षणेन ऽसचेमहि सचेम^१ संगच्छेम^२ ॥

यां मे धियं मरुत इन्द्र देवा अर्ददात वरुण मित्र यूयम् ।

तां पीपयत पर्यसेव धेनुं कुविद्विरो अधि रथे वह्नाथ ॥ १२ ॥

याम् । मे । धियम् । मरुतः । इन्द्र । देवाः । अर्ददात । वरुण । मित्र । यूयम् ।

ताम् । पीपयत । पर्यसाऽइव । धेनुम् । कुवित् । गिरः । अधि । रथे । वह्नाथ ॥ १२ ॥

हे ऽमरुतः हे ऽइन्द्र ऽदेवाः हे ऽवरुण हे ऽमित्र ऽयूयं ऽयां ऽधियं यत्कर्म ऽमे मह्यम् ऽअर्ददात दत्तवन्तः स्थ । मरुत इत्यत्र वाक्यभेदादनिघातः । पूर्वपूर्वस्याविद्यमानत्वेनाद्युदात्तत्वम् । ऽतां धियं ऽपीपयत फलेनाप्याययत । तत्र दृष्टान्तः । ऽपर्यसेव^३ ऽधेनुम् । नवप्रसूतिकां गां क्षीरेण यथाप्याययन्ति तद्वत् । किञ्च ऽगिरः अस्मदीयाः स्तुतीः ऽअधि^३ ऽरथे^३ आत्मीये रथे ऽकुवित् बहुवारं ऽवह्नाथ प्राप्ताः^४ स्थ^४ । स्तुतेषु सत्सु यज्ञं प्रत्यागमनाय स्थाकृता भवथ ॥

कुविद्वज्ज प्रति यथा चित्स्य नः सजात्यस्य मरुतो बुबोधथ ।

नाभा यत्र प्रथमं संनसामहे तत्र जामित्वमदितिर्दधातु नः ॥ १३ ॥

कुवित् । अङ्ग । प्रति । यथा । चित् । अस्य । नः । सऽजात्यस्य । मरुतः । बुबोधथ ।

नाभा । यत्र । प्रथमम् । समऽनसामहे । तत्र । जामित्वम् । अदितिः । दधातु । नः ॥ १३ ॥

ऽअङ्ग इति संबुद्धौ । हे ऽमरुतः यूयं नोऽस्मान् ऽकुवित् बहुवारं ऽप्रति ऽबुबोधथ तथा प्रतिबुध्यध्वम् । कुविच्छब्दयोगादनिघातः । ऽयथा ऽनः अस्मान् ऽसजात्यस्य ऽअस्य बान्धवस्य विषयभूतान् कुरुथ तथा जानीथ । ततः ऽनाभा पृथिव्या नाभिस्थाने ऽयत्र यस्मिन्नुत्तरवेदिलक्षणे देशे ऽप्रथमम् एव ऽसंनसामहे हविषा यत्र संगच्छेमहि ऽतत्र एव देशे ऽअदितिः देवानां माता ऽनः अस्माकं ऽजामित्वं मनुष्यैः सह बान्धवं ऽदधातु विदधातु ॥

ते हि द्यावापृथिवी मातरा मही देवी देवाञ्जन्मना यज्ञिये इतः ।

उभे बिभृत उभयं भरीमभिः पुरु रतांसि पितृभिश्च सिञ्चतः ॥ १४ ॥

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । मातरा । मही इति ।

देवी इति । देवान् । जन्मना । यज्ञिये इति । इतः ।

उभे इति । बिभृतः । उभयम् । भरीमभिः । पुरु । रतांसि । पितृभिः । च । सिञ्चतः ॥ १४ ॥

ऽमातरा सर्वस्य जगतो निर्मात्र्यौ अत एव ऽमही महत्यौ ऽदेवी देवनशीले ऽयज्ञिये यज्ञार्हे ऽते ऽद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ऽदेवान् इन्द्रादीन् ऽजन्मना एव ऽइतः ऽहि प्राप्नुतः खलु ।

१. ग-त१.३.७-भ१.२.४.६.७.८-समवेसः संगच्छामः; त२.१.८-भ५-सचेमः संगच्छामः; त४.५-सचेम संगच्छेमः । २. ग-त-भ-पर्यसेव यथा । ३. त-भ-मु-रथेधिरथे । ४. त१.२.३.६.७.८-भ१.२.६.८-प्राप्ता; त४.५-प्रापयथ; भ७-प्राप्त स्तुत ।

‘इण् गतौ’ । लटि रूपम् । किञ्च ऽउभे द्यावापृथिव्यौ ऽभरीमभिः भरणैर्नानाविधैः ऽउभयं जनं देवान्मनुष्यांश्च ऽबिभृतः धारयतः पोषयतः । तथा ऽपितृभिः पालकैर्देवैः संगते ते ऽपुरु पुरु-
प्यात्मीयानि ऽरेतांसि उदकानि ऽसिञ्चतः क्षरतः । प्रत्यक्षेण धारयतः ॥

वि षा होत्रा विश्वमश्नोति वार्यं बृहस्पतिररमतिः पनीयसी ।

ग्रावा यत्र मधुषुदुच्यते बृहदवीवशन्त मतिभिर्मनीषिणः ॥ १५ ॥

वि । सा । होत्रा । विश्वम् । अश्नोति । वार्यम् । बृहस्पतिः । अरमतिः । पनीयसी ।

ग्रावा । यत्र । मधुऽसुत् । उच्यते । बृहत् । अवीवशन्त । मतिऽभिः । मनीषिणः ॥ १५ ॥

ऽहोत्रा । वाङ्नामैतत् । आहूयन्तेऽनया देवा इति । ऽसा वाक् ऽवार्यं वरणीयं ऽविश्वं सर्वं पश्चादिसहितं धनं ऽवि ऽअश्नोति विविधं व्याप्नुते । कीदृशी । ऽबृहस्पतिः बृहतां महतां पालयित्री ऽअरमतिः पर्याप्तस्तुतिः यद्वा कुत्राप्यनुपरता ऽपनीयसी अत्यन्तं देवानां स्तोत्रकारिणी । ऽयत्र यस्यां होत्रायां ऽमधुषुत् सोममभिषुण्वन् ऽबृहत् महान् ऽग्रावा ऽउच्यते अभिधीयते । स्तूयत इत्यर्थः । तं स्तुतिमन्तं यज्ञं ऽमनीषिणः देवाः ऽमतिभिः स्तुतिभिः सह ऽअवीवशन्त कामयन्ते । वष्टेण्यन्तस्य लुङि रूपम् । यद्वा । मनीषिणः स्तोतारः स्तुतिभिर्देवान्यज्ञं कामयमानान् कुर्वन्ति ॥

एवा कविस्तुवीरवाँ ऋतज्ञा द्रविणस्युर्द्रविणसश्चकानः ।

उक्थेमिरत्र मतिभिश्च विप्रोऽपीपयद्रयो दिव्यानि जन्म ॥ १६ ॥

एव । कविः । तुविऽरवान् । ऋतऽज्ञाः । द्रविणस्युः । द्रविणसः । चकानः ।

उक्थेभिः । अत्र । मतिऽभिः । च । विप्रः । अपीपयत् । गयः । दिव्यानि । जन्म ॥ १६ ॥

ऽकविः क्रान्तप्रज्ञः ऽतुवीरवान् । मत्वर्थीयप्रत्ययावृत्तिः । बहुस्तुतियुक्तः ऽऋतज्ञाः यज्ञस्य वेदिता ऽद्रविणस्युः धनकामः । ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायाम्’ इति सुगागमः । तस्यैव विशदवचनं ऽद्रविणसश्चकानः इति । पश्चादिधनं कामयमान इत्यर्थः । ऽविप्रः मेधावी ऽगयः नामर्षिः एवमुक्त-
प्रकारेण ऽअत्र सूक्ते ऽउक्थेभिः शस्त्रैः ऽमतिभिः स्तुतिभिः ऽच ऽदिव्यानि दिवि जातानि ऽजन्म जननानि देवान् ऽअपीपयत् अवर्धयत्^१ । अस्तावीदित्यर्थः ॥

एवा प्लुतेः सूनुरवीवृधद्वो विश्व आदित्या अदिते मनीषी ।

ईशानासो नरो अमर्त्येनास्तावि जनो दिव्यो गयेन ॥ १७ ॥

एव । प्लुतेः । सूनुः । अवीवृधत् । वः । विश्वे । आदित्याः । अदिते । मनीषी ।

ईशानासः । नरः । अमर्त्येन । अस्तावि । जनः । दिव्यः । गयेन ॥ १७ ॥

इयं व्याख्याता ॥ ॥ ८ ॥

‘अग्निरिन्द्रः’ इति पञ्चदशर्चं पञ्चमं सूक्तं वसुक्रपुत्रस्य वसुकर्णस्पर्षं वैश्वदेवम् । पञ्चदशी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुकम्प्यते—‘अग्निरिन्द्रः पञ्चोना वासुक्रो वसुकर्णक्षिप्रवन्तं तु’ इति ॥

१. अ-‘अवर्धयत्’ नास्ति ।

अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा वायुः पूषा सरस्वती सृजोषसः ।

आदित्या विष्णुर्मरुतुः स्वर्बृहत्सोमो रुद्रो अदितिर्ब्रह्मणस्पतिः ॥ १ ॥

अग्निः । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । वायुः । पूषा । सरस्वती । सृजोषसः ।

आदित्याः । विष्णुः । मरुतः । स्वः । बृहत् । सोमः । रुद्रः । अदितिः । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १ ॥

अग्न्यादय आदित्यादयः । वृहत् वृहती । स्वः द्यौश्च सोमादय एते देवाः । सृजोषसः संगताः सन्तोऽन्तरिक्षं स्वमहिम्ना पूरयन्तीत्युत्तरेण संबन्धः ॥

इन्द्राग्नी वृत्रहत्येषु सत्पती मिथो हिन्वाना तन्वाः समौकसा ।

अन्तरिक्षं मद्या पप्रुजसा सोमो घृतश्रीर्महिमानमीरयन् ॥ २ ॥

इन्द्राग्नी इति । वृत्रहत्येषु । सत्पती इति सत्पती । मिथः । हिन्वाना । तन्वा । समौकसा ।

अन्तरिक्षम् । मदि । आ । पप्रुः । ओजसा । सोमः । घृतश्रीः । महिमानम् । ईरयन् ॥ २ ॥

वृत्रहत्येषु वृत्रहनेषु युद्धेषु । यद्वा । कर्मणि छान्दसः क्यप् । वृत्राणि शत्रवो हन्यन्तेऽन्नेति वृत्रहत्या युद्धानि । तेषु मिथः परस्परं । तन्वा शरीरेण तत्रस्थेन बलेन शत्रून् । हिन्वाना प्रेरयन्तौ । सत्पती सतां पती । समौकसा समानस्थानौ । इन्द्राग्नी । घृतश्रीः उदकं वसतीवर्षाख्यं श्रयमाणः । महिमानम् आत्मीयम् । ईरयन् सर्वत्रोदीरयन्नुद्धमयन् । सोमः च एते सर्वे च महि महत् । अन्तरिक्षम् । ओजसा स्वबलेन । आ । पप्रुः आपूरयन्ति । 'प्रा पूरणे' ॥

तेषां हि मद्वा महतामनर्वणां स्तोमां इयम्यृतज्ञा ऋतावृधाम् ।

ये अप्सवर्मणं चित्राधसस्ते नो रासन्तां महये सुमित्र्याः ॥ ३ ॥

तेषाम् । हि । मद्वा । महताम् । अनर्वणाम् । स्तोमान् । इयमि । ऋतज्ञाः । ऋतवृधाम् ।

ये । अप्सवम् । अर्णवम् । चित्राधसः । ते । नः । रासन्ताम् । महये । सुमित्र्याः ॥ ३ ॥

मद्वा स्वमहत्वेन महतामनर्वणाम् अन्यस्मिन्नप्रत्युतानां शत्रुभिरनभिगन्तव्यानाम् । ऋतावृधां सत्यभूतेन यज्ञेन वृद्धानां । तेषाम् अग्न्यादीनां देवानामेव । ऋतज्ञाः यज्ञस्य ज्ञाताह । स्तोमान् । इयमि प्रेरयामि । 'ऋ गतिप्रापणयोः' । जौहोत्यादिकः । चित्राधसः चायनीयधनोपेता यद्वा पश्चादिलक्षणबहुधनाः । ये देवाः । अप्सवम् । अप्स इति रूपनाम । रूपवन्तम् । अर्णवम् । 'अर्णसः सलोपश्च' (का. ५. २. १०९. २) इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः । उदकवन्तं मेघं वर्षन्ति ते । सुमित्र्याः शोभनसखिकर्माणः । ते देवाः । नः अस्मभ्यं । महये जनेषु मध्ये पुजार्थं धनं । रासन्तां प्रयच्छन्तु । 'रास् दाने' ॥

स्वर्णरमुन्तरिक्षाणि रोचना द्यावाभूमी पृथिवी स्कम्भुरोजसा ।

पृक्षाइव महयन्तः सुरातयो देवाः स्तवन्ते मनुषाय सुरयः ॥ ४ ॥

स्वः । नरम् । अन्तरिक्षाणि । रोचना । द्यावाभूमी इति । पृथिवीम् । स्कम्भुः । ओजसा ।

पृक्षाः । इव । महयन्तः । सुरातयः । देवाः । स्तवन्ते । मनुषाय । सुरयः ॥ ४ ॥

१ स्वर्णं सर्वस्य स्वस्वकर्मणि नेतारमादित्यम् १ अन्तरिक्षाणि । द्यावापृथिव्योरन्तरा मध्ये क्षियन्ति निवसन्तीत्यन्तरिक्षाणि । मध्यस्थितानि १ रोचना आरोचमानानि तेजसि १ द्यावाभूमी द्यावापृथिव्यौ १ पृथिवीं विस्तीर्णमन्तरिक्षं च एतानादित्यादीन् १ ओजसा स्वबलेनैव देवाः १ स्कम्भुः धारयन्ति । स्कम्भु इति सौत्रो धातुः । लिटि रूपम् । किंच १ पृक्षाइव दग्निरेषु धनानि संपर्चयन्त इव अत एव १ महयन्तः स्तोतृन् धनादिभिः पूजयन्तः १ सुरातयः सुदानाः १ मनुष्याय मनुष्याय १ सूरयः धनानां प्रेरका एते १ देवाः १ स्तवन्ते अस्मिन्यज्ञे स्तूयन्ते ॥

मित्राय शिक्ष वरुणाय दाशुषे या सम्राजा मनसा न प्रयुच्छतः ।

ययोर्धाम धर्मणा रोचते बृहद्ययोरुमे रोदसी नाधसी वृतौ ॥ ५ ॥

मित्राय । शिक्ष । वरुणाय । दाशुषे । या । सम्राजा । मनसा । न । प्रयुच्छतः ।

ययोः । धाम । धर्मणा । रोचते । बृहत् ।

ययोः । उमे इति । रोदसी इति । नाधसी इति । वृतौ ॥ ५ ॥

१ दाशुषे धनानि स्तोतृभ्यः प्रयच्छते १ मित्राय १ वरुणाय च १ शिक्ष हवींषि प्रयच्छ । शिक्षति-दानकर्मा । १ सम्राजा सम्राजौ सर्वस्य १ या यौ मित्रावरुणौ १ मनसा अन्तःकरणेनापि १ न १ प्रयुच्छतः न प्रमाद्यतः किमुत बाह्येन व्यापारेण । 'युच्छ प्रमादे' । भौवादिकः । १ ययोः मित्रावरुणयोः १ बृहत् महत् १ धाम शरीरं १ धर्मणा आत्मीयेन लोकप्रकाशनादिलक्षणेन कर्मणा १ रोचते सख्यदीप्यते । १ ययोः च १ नाधसी । 'णाथ याचोपतापैश्वर्याशीःषु' । याचमाने १ उमे १ रोदसी द्यावापृथिव्यौ १ वृतौ वर्तमाने भवतः । यद्वा । नाधसी देवमनुष्यैः समृद्धे द्यावापृथिव्यौ तयोर्वृतौ वर्तमाने भवतः । तदधीने भवत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

या गौर्वर्तनि पुर्येति निष्कृतं पयो दुहाना व्रतनीरवारतः ।

सा प्रब्रुवाणा वरुणाय दाशुषे देवेभ्यो दाशद्विषा विवस्वते ॥ ६ ॥

या । गौः । वर्तनिम् । पुर्येति । निःस्कृतम् । पयः । दुहाना । व्रतनीः । अवारतः ।

सा । प्रब्रुवाणा । वरुणाय । दाशुषे । देवेभ्यः । दाशत् । हविषा । विवस्वते ॥ ६ ॥

१ या इयं मदीया १ पयः क्षीरादिकं १ दुहाना १ व्रतनीः आश्रयणपथःप्रदानेन कर्मणो नेत्री १ गौः १ निष्कृतं संस्कृतं १ वर्तनिम् आवासस्थानं यज्ञम् १ अवारतः अवरणेन अप्रार्थनेनैव १ पुर्येति परिगच्छति स्वयमेवागच्छति १ प्रब्रुवाणा मया प्रस्तूयमाना १ सा गौः १ दाशुषे हविर्देतवते १ वरुणाय १ देवेभ्यः अन्येभ्य इन्द्रादिभ्यश्च १ हविषा अग्नेन १ विवस्वते देवान् परिचरते मह्यं मां रक्षितुं १ दाशत् पथः प्रयच्छतु । 'दाश दाने' । लेख्यहागमः । यद्वा । गौरिति माध्यमिका वाक् या पथ ऊर्जं दुहाना 'सा नो मन्त्रेषमूर्जं दुहाना' (ऋ. सं. ८. १००. ११) इत्यादिषु दृष्टत्वात् । तत्परतया पूर्ववद्योज्यम् ॥

दिवक्षसो अग्निजिह्वा ऋतावृध ऋतस्य योनिं विमृशन्त आसते ।

द्यां स्कभित्व्यर्प आ चक्रुरोजसा यज्ञं जनिन्त्वी तन्वी नि मामृजुः ॥ ७ ॥

दिवक्षसः । अग्निजिह्वाः । ऋतुऽवृधः । ऋतस्य । योनिम् । विऽमृशन्तः । आसते ।
 वाम् । स्कन्धित्वी । अपः । आ । चक्रुः । ओजसा । यज्ञम् । जनिन्वी । तन्वि । नि । ममृजुः ॥७॥

१दिवक्षसः स्वतेजसा दिवं^१ व्याप्नुवन्तः^१ । 'अक्षू व्याप्तौ' । असुनि रूपम् । यद्वा दिवो
 बोढारः । २अग्निजिह्वाः अग्निस्थाः । अग्निना हवींषि लिहन्त्यास्वादयन्तीति तन्मुखाः । ३ऋतावृधः
 यज्ञवृद्धा यज्ञस्य वर्धयितारी वा देवाः ४ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य ५योनिं स्थानं ६विमृशन्तः
 विचारयन्तः प्रतीक्षमाणाः सन्तः ७आसते सर्वत्र तिष्ठन्ति । त इमे ८द्यां द्युलोकं ९स्कन्धित्वी स्कन्धित्वा
 तां धारयित्वा १०ओजसा स्वधत्तेन ११अपः अपेक्षितान्युदकानि १२आ चक्रुः आकुर्वन्ति । ततः १३यज्ञं
 यजनीयं हविश्च १४जनिन्वी जनयित्वा १५तन्वि स्वशरीरे १६नि १७मामृजुः निमृजन्ति नितरामलकुर्वन्ति ।
 हविर्भक्षयन्तीत्यर्थः^२ ॥

परिक्षिता पितरा पूर्वजावरी ऋतस्य योना क्षयतः समौकसा ।

द्यावापृथिवी वरुणाय सव्रते घृतवत्पयो महिषाय पिन्वतः ॥ ८ ॥

परिऽक्षिता । पितरा । पूर्वजावरी इति पूर्वऽजावरी । ऋतस्य । योना । क्षयतः । समऽऔकसा ।
 द्यावापृथिवी इति । वरुणाय । सव्रते इति सऽव्रते । घृतवत् । पयः । महिषाय । पिन्वतः ॥८॥

१परिक्षिता परितो निवसन्त्यौ सर्वत्र व्यापिन्यौ २पितरा सर्वेषां मातापितृभूते अत एव
 ३पूर्वजावरी पूर्वं जाते ४समौकसा समाननिवासस्थाने एते द्यावापृथिव्यौ ५ऋतस्य यज्ञस्य ६योना
 योनौ स्थाने ७क्षयतः आहुत्यधिकरणत्वेन निवसतः । हविर्धानरूपे वा क्षियतः । किंच ८सव्रते
 समानकर्मणी ते ९महिषाय महते पूज्याय वा १०वरुणाय तं यष्टुम् । उपलक्षणमेतत् । अन्यान्
 देवानपि ११घृतवत् क्षरणवत्^३ १२पयः उदकं १३पिन्वतः सिञ्चतः । उदकेन ह्यन्नं जायते ॥

पर्जन्यावाता वृषभा पुरीषिणैन्द्रवायू वरुणो मित्रो अर्यमा ।

देवा आदित्या अदिति हवामहे ये पार्थिवासो दिव्यासौ अप्सु ये ॥ ९ ॥

पर्जन्यावाता । वृषभा । पुरीषिणा । इन्द्रवायू इति । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

देवान् । आदित्यान् । अदितिम् । हवामहे । ये । पार्थिवासः । दिव्यासः । अप्सु । ये ॥९॥

१पर्जन्यावाता पर्जन्यावातौ^१ २पर्जन्यावायू^२ ३वृषभा वृषभौ^३ कामानां सेत्तारौ ४पुरीषिणा
 पुरीषिणौ । पुरीषमुदकम् । कर्तृत्वेन तद्वन्तौ तौ ५इन्द्रवायू वरुणादयश्च एते स्वमहिम्ना सर्वत्र वर्तन्ते ।
 वायोः पर्जन्येनेन्द्रेण च तत्कार्यपेक्षया सहोपादानम् । एतान् ६आदित्यान् ७देवान् ८अदितिं तेषां
 मातरं च ९हवामहे अस्मिन् यज्ञे वयमाह्वयामः । किंच १०ये देवाः ११पार्थिवासः पार्थिवाः पृथिव्यां
 भवा ये च दिव्या दिवि जाताः १२ये च १३अप्सु अन्तरिक्षे समुत्पन्नाः तानाह्वयामहे^४ ॥

१. त-यं व्याप्नुतः; भ१.२.४.६.८-इव व्याप्नुतः; भ७-दिवं व्याप्नुतः । २. त-भ१.२.४.६.८-
 हविर्भक्षयन्तीत्यर्थः; भ७-हविर्भजन्त इत्यर्थः । ३. त-भ-लक्षणवत् । ४. ग-त-भ-'पर्जन्यावातौ' नास्ति ।
 ५. भ-वायूपर्जन्या । ६. त१.२.३.६.७.८-भ-'वृषभौ' नास्ति । ७. ग-त१.२.३.७-तानाप्याह्वयामहे;
 भ-ते तथाह्वयामहे ।

त्वष्टारं वायुमृभवो य ओहते दैव्या होतारा उषसं स्वस्तये ।

बृहस्पतिं वृत्रखादं सुमेधसमिन्द्रियं सोमं धनसा उ ईमहे ॥ १० ॥

त्वष्टारम् । वायुम् । ऋभवः । यः । ओहते । दैव्या । होतारौ । उषसम् । स्वस्तये ।

बृहस्पतिम् । वृत्रऽखादम् । सुऽमेधसम् । इन्द्रियम् । सोमम् । धनऽसाः । ऊँ इति । ईमहे ॥ १० ॥

हे ऋभवः । ऋतेन सत्येन भान्तीत्यृभवः । उरु प्रभूतं स्वतेजसा भान्तीति वा । हे मेधाविनः । यः सोमः । स्वस्तये कल्याणाय शुष्मार्कं मदाय त्वष्टृप्रभृतीन् । ओहते । ओहिर्गत्यर्थः । भौवादिकः । आवहति प्राप्नोति । तथा । बृहस्पतिं । सुमेधसं सुप्रज्ञं । वृत्रखादं वृत्रस्यासुरस्य खादितारमिन्द्रं च प्राप्नोति । धनसाः धनं संभजमाना वयम् । इन्द्रियम् इन्द्रजुष्टं तं । सोमम् । ईमहे धनं याचामहे । ईमहे इति याज्ञाकर्मा । ' ईङ् गतौ ' । दैवादिकः । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लृक् ॥ १० ॥

ब्रह्म गामश्चै जनयन्तु ओषधीर्वनस्पतीन् पृथिवीं पर्वतां अपः ।

सूर्यं दिवि रोहयन्तः सुदानव आर्या व्रता विसृजन्तो अधि क्षमि ॥ ११ ॥

ब्रह्म । गाम् । अश्वम् । जनयन्तः । ओषधीः । वनस्पतीन् । पृथिवीम् । पर्वतान् । अपः ।

सूर्यम् । दिवि । रोहयन्तः । सुऽदानवः । आर्या । व्रता । विऽसृजन्तः । अधि । क्षमि ॥ ११ ॥

ब्रह्म वर्धनसाधनमन्नम् । अन्नेन हि सर्वाः प्रजा वर्धन्ते । गामश्वम् एतद्वृत्रादीन् पशून् तथा । ओषधीर्वनस्पतीन् च तथा । पृथिवीं विस्तीर्णा भूमिं । पर्वतान् शिलोच्चयान् वृष्ट्या जगदापुरकान् मेघान्वा । अपः उदकानि अन्तरिक्षं वा एतान् । जनयन्तः उत्पादयन्तः किञ्च । दिवि शुलोकं । सूर्यम् आदित्यं । रोहयन्तः । सुदानवः शोभनदानास्तेऽमी देवाः । अधि । क्षमि । भ्रातृ इति योगविभागात् (पा. सू. ६. ४. १४०) आकारलोपः । क्षमायां पृथिव्याम् । आर्या श्रेष्ठानि कल्याणानि । व्रता व्रतानि कर्माणि यागादीनि । विसृजन्तः प्रसारयन्तः सर्वत्र वर्तन्ते । तान् वयं धनं याचामहे इति शेषः ॥

भुज्युमंहसः पिपृथो निरश्विना श्यावं पुत्रं वध्रिमत्या अजिन्वतम् ।

कमद्युवं विमदायोहथुयुवं विष्णाप्वं विश्वकायाव सृजथः ॥ १२ ॥

भुज्युम् । अंहसः । पिपृथुः । निः । अश्विना । श्यावं । पुत्रम् । वध्रिऽमत्याः । अजिन्वतम् ।

कमऽद्युवं । विऽमदायुः । ऊहथुः । युवम् । विष्णाप्वम् । विश्वकाय । अवं । सृजथः ॥ १२ ॥

हे अश्विना अश्ववन्तौ सर्वं व्यामुवन्तौ वैतन्नामकौ हे देवौ । अंहसः उपद्रवकारिणः समुद्रात् । भुज्युं तुष्टपुत्रमेतन्नामानं । निः । पिपृथुः निष्पारथयः नितरां रक्षथः । ' पृ पालनपूरणयोः ' । जौहोत्यादिकः । ' निष्टौत्र्यं पारथयः समुद्रात् ' (ऋ. सं. १. ११८. ६) इति निगमः । तथा । श्यावं । हिरण्यहस्तनामानं । पुत्रं । वध्रिमत्याः एतन्नामिकायाः । अजिन्वतम् अप्रीणयतम् अदत्तम् । ' हिरण्यहस्तमश्विना रराणा ' (ऋ. सं. १. ११७. २४) इत्यादिनिगमः । तथा

१. ग-गथा; त१.२.३.६.७.८-म-मथा; त४.५-यद्वा । २. ग-त१.२.३.७-म- ' जौहोत्यादिकः ' नास्ति । ३. ग-त५-श्यावं श्यामं; त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८-श्यावं श्या ।

१कमधुवं कामस्य दीपनीं वेनपुत्रीं जायां १विमदाय ऋषये १युवम् १अहधुः प्रापयथः । १युवं रथेन विमदाय' (ऋ. सं. १०. ३९. ७) इति निगमः । तथा १विष्णाप्वम् एतस्मात्मानं विनष्टं पुत्रं १विश्वकाय ऋषये आनीय १अव १सृजथः अदत्तम् । १पशुं न नष्टमिव दर्शनाय' (ऋ. सं. १. ११६. २३) इति निगमः ॥

पावीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धर्ता सिन्धुरापः समुद्रियः ।

विश्वे देवासः शृणवन् वचांसि मे सरस्वती सह धीभिः पुरंध्या ॥ १३ ॥

पावीरवी । तन्यतुः । एकऽपात् । अजः । दिवः । धर्ता । सिन्धुः । आपः । समुद्रियः ।

विश्वे । देवासः । शृणवन् । वचांसि । मे । सरस्वती । सह । धीभिः । पुरंऽध्या ॥ १३ ॥

१पावीरवी आयुधवती १तन्यतुः स्तनयित्री वाग्माध्यमिका तथा १दिवः द्युलोकस्य १धर्ता धारयिता १अजः १एकपात् एक एव पद्यते गच्छतीति न जायत इत्येतत्संज्ञको देवः १सिन्धुः च १समुद्रियः । समुद्रमन्तरिक्षम् । तत्र भवाः १आपः च । १समुद्राभ्राष्टः' इति भवार्थे घप्रत्ययः । १विश्वे देवाश्च १धीभिः कर्मभिर्युक्ताः १पुरंध्या बहुविधया प्रज्ञया सहिता १सरस्वती च १मे मदीयानि १वचांसि वक्तव्यानि स्तोत्राणि १शृणवन् शृण्वन्तु । १पविः शत्रो भवति यद्विपुनाति कायम्' (निरु. १२. ३०) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

विश्वे देवाः सह धीभिः पुरंध्या मनोर्यजत्रा अमृतां ऋतज्ञाः ।

रातिषाचो अभिषाचः स्वर्विदः स्वर्गिरो ब्रह्म सूक्तं जुषेरत ॥ १४ ॥

विश्वे । देवाः । सह । धीभिः । पुरंऽध्या । मनोः । यजत्राः । अमृताः । ऋतज्ञाः ।

रातिऽसाचः । अभिऽसाचः । स्वःऽविदः । स्वः । गिरः । ब्रह्म । सूऽउक्तम् । जुषेरत ॥ १४ ॥

१धीभिः कर्मभिः सहिताः १पुरंध्या प्रज्ञानेन युक्ताः १मनोः मनुष्यस्य यज्ञे १यजत्राः यष्टव्याः १अमृताः मरणधर्मरहिताः १ऋतज्ञाः सत्यविदः १रातिषाचः दीयमानं हविः सेवमानाः १अभिषाचः अभिमुख्येन यज्ञं समवयन्तः संगतवन्तः १स्वर्विदः सर्वस्य लम्भकाः १विश्वे सर्वे इन्द्रादयः १देवाः १स्वः सर्वाः १गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः १ब्रह्म महच्चार्त्तं १सूक्तं सुष्ठु वक्तव्यं स्तोमं यद्वा सुष्ठु मन्त्रेण सह दत्तमन्नं १जुषेरत सेवन्ताम् । १जुषी प्रीतिसेवनयोः । तौदादिकः । अनुदात्तेत् । लिङि २ अस्य रक्षादेशाभावश्छान्दसः । १बहुलं छन्दसि' इति रुडागमः ॥

देवान्वसिष्ठो अमृतान् ववन्दे ये विश्वा भुवनाभि प्रतस्थुः ।

ते नो रासन्तामुरुगायमद्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १५ ॥

देवान् । वसिष्ठः । अमृतान् । ववन्दे । ये । विश्वा । भुवना । अभि । प्रऽतस्थुः ।

ते । नः । रासन्ताम् । उरुऽगायम् । अद्य । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १५ ॥

१वसिष्ठः वसिष्ठकुलजोऽयमृषिः १अमृतान् मरणरहितान् १देवान् १ववन्दे एवमस्तावीत् । १ये देवाः १विश्वा २ विश्वानि भुवनानि ३ लोकान् १अभि १प्रतस्थुः स्वतेजसाभिभवन्ति । अभितः

१. ग-त-म-युवां । २. त-म-लिटि । ३. त-म-'विश्वा' नास्ति । ४. ग-त-१.२.३-भुवना भुवनानि ।

प्रतिष्ठन्तीति वा । प्रपूर्वातिष्ठतेर्लिटि रूपम् । समासस्वरः । षते देवाः षअथ अस्मिन्दिने षनः अस्मभ्यम्
 षउरुगार्थं प्रभूतयशस्कमर्चं षरासन्तां प्रयच्छन्तु । हे देवाः षयूयं षस्वस्तिभिः कल्याणीभिरुतिभिः
 षनः अस्मान् षसदा सर्वदा षपात रक्षत ॥ १६ ॥ १६

‘देवान् हुवे’ इति पञ्चदशर्चं षष्ठं सूक्तम् । ऋग्याद्याः पूर्ववत् । ‘देवान् हुवे’ इत्यनुक्रान्तम् ।
 पृष्ठयाभिप्लवपडहयोः पञ्चमेऽहनीदं वैश्वदेवनिविज्ज्ञानम् । सूत्रितं च—‘इहेह व इति चतस्रो
 देवान् हुव इति वैश्वदेवम्’ (आथ. श्रौ. ७. ५) इति ॥

देवान् हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तये ज्योतिष्कृतो अध्वरस्य प्रचेतसः ।

ये वावृधुः प्रतरं विश्ववेदस इन्द्रज्येष्ठासो अमृता ऋतावृधः ॥ १ ॥

देवान् हुवे । बृहत्ऽश्रवसः । स्वस्तये । ज्योतिःऽकृतः । अध्वरस्य । प्रऽचेतसः ।

ये । वृधुः । प्रऽतरम् । विश्वऽवेदसः । इन्द्रऽज्येष्ठासः । अमृताः । ऋतऽवृधः ॥ १ ॥

वृहच्छ्रवसः प्रभूतज्ञानं ज्योतिष्कृतः आदित्याख्यस्य तेजसः कर्तृन् प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानां-
 स्तान् देवान् अध्वरस्य अस्य यज्ञस्य स्वस्तये अविनाशाय निर्विघ्नेन यज्ञपरिसमाप्तये हुवे
 आह्वयामि । विश्ववेदसः सर्वधनाः इन्द्रज्येष्ठासः । इन्द्रो ज्येष्ठः प्रधानो येषाम् । इन्द्रनेतृका इत्यर्थः ।
 अमृताः मरणधर्मरहिताः ऋतावृधः यज्ञेन प्रवृद्धाः ये देवाः प्रतरम् अत्यन्तं वृधुः वर्धन्ते ॥

इन्द्रप्रसूता वरुणप्रशिष्टा ये सूर्यस्य ज्योतिषो भागमानुशुः ।

मरुद्गणे वृजने मन्म धीमहि माघोने यज्ञं जनयन्त सूरयः ॥ २ ॥

इन्द्रऽप्रसूताः । वरुणऽप्रशिष्टाः । ये । सूर्यस्य । ज्योतिषः । भागम् । आनुशुः ।

मरुत्ऽगणे । वृजने । मन्म । धीमहि । माघोने । यज्ञम् । जनयन्त । सूरयः ॥ २ ॥

इन्द्रप्रसूताः इन्द्रेण तत्तत्कार्येषु प्रेरिताः वरुणप्रशिष्टाः वरुणेनानुशिष्टा अनुमोदिताः ये
 मरुतः ज्योतिषः द्योतमानस्य सूर्यस्य स्वस्वकर्मणि सर्वस्य प्रेरकस्यामुष्यादित्यस्य भागं भजनीयं
 लोकम् आनुशुः आनशिरे व्याप्तवन्तः । सूर्यमधिष्ठाय वर्तन्त इत्यर्थः । वृजने शत्रूणां छेदके
 माघोने मघवत इन्द्रस्य संबन्धिनि मरुद्गणे तेषां मरुतां गणे मन्म मननीयं स्तोत्रं धीमहि
 दध्मः । कुर्मः । किंच सूरयः प्राज्ञा यजमानास्तन्निमित्तमेव यज्ञं जनयन्त जनयन्ति । तेषां
 हविष्प्रदानाय कुर्वन्ति ॥

इन्द्रो वसुभिः परि पातु नो गर्यमादित्यैर्नो अदितिः शर्म यच्छतु ।

रुद्रो रुद्रेभिर्देवो मृळयाति नुस्त्वष्टा नो ग्राभिः सुविताय जिन्वतु ॥ ३ ॥

इन्द्रः । वसुऽभिः । परि । पातु । नः । गर्यम् । आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्म । यच्छतु ।

रुद्रः । रुद्रेभिः । देवः । मृळयाति । नः । त्वष्टा । नः । ग्राभिः । सुविताय । जिन्वतु ॥ ३ ॥

वसुभिः एतन्नामकैरष्टभिर्देवैः सहितः इन्द्रः नः अस्मदीयं गयम् । गृहनामैतत् । प्राप्तव्यं
 गायते शब्दतेऽनेति वा गयं गृहम् । परि पातु परिरक्षतु । तथा अदितिः देवमाता आदित्यैः

देवैः सह ऽनः अस्मभ्यं ऽशर्म सुखं प्रयच्छन्तु । किंच ऽदेवः दीप्यमानः ऽरुद्रो ऽरुद्रेभिः स्वपुत्रैः
मरुद्भिः सह ऽनः अस्मान् ऽमृच्छयाति सुखयतु । 'मृच्छ सुखने' । लेख्याडागमः । अपि च ऽस्वष्टा
प्रजापतिः ऽमाभिः देवपत्नीभिश्छन्दोभिः ऽसुविताय सुष्टु प्राप्तव्यायाभ्युदयाय ऽनः अस्मान्
ऽजिन्वतु प्रीणयतु ॥

अदितिर्द्यावापृथिवी ऋतं महदिन्द्राविष्णू मरुतः स्वर्बृहत् ।

देवाँ आदित्याँ अवसे हवामहे वसन्नृद्रान्तसवितारं सुदंससम् ॥ ४ ॥

अदितिः । द्यावापृथिवी इति । ऋतम् । महत् । इन्द्राविष्णु इति । मरुतः । स्वः । बृहत् ।

देवान् । आदित्यान् । अवसे । हवामहे । वसन् । रुद्रान् । सवितारम् । सुदंससम् ॥ ४ ॥

ऽअदितिर्द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ऽमहत् महान् ऽऋतं सत्यभूतोऽग्निः ऽइन्द्राविष्णू
ऽमरुतः च ऽबृहत् परिवृढः ऽस्वः आदित्यः एते देवाः सर्वत्र स्वमहिम्ना वर्तन्ते । एतान् ऽदेवान्
आदित्यादीन् ऽसुदंसं सुकर्माणं ऽसवितारम् एतन्नामानं च ऽअवसे रक्षणाय ऽहवामहे
वयमाह्वयामहे ॥

सरस्वान् धीभिर्वरुणो धृतव्रतः पूषा विष्णुर्महिमा वायुरश्विना ।

ब्रह्मकृतो अमृता विश्ववेदसः शर्म नो यंसन् त्रिवरूथमंहसः ॥ ५ ॥

सरस्वान् । धीभिः । वरुणः । धृतव्रतः । पूषा । विष्णुः । महिमा । वायुः । अश्विना ।

ब्रह्मकृतः । अमृताः । विश्ववेदसः । शर्म । नः । यंसन् । त्रिवरूथम् । अंहसः ॥ ५ ॥

ऽधीभिः प्रज्ञाभिर्भुक्तः ऽसरस्वान् एतन्नामा ऽधृतव्रतः धृतकर्मा ऽवरुणः च ऽपूषा ऽमहिमा
महत्वेन युक्तः ऽविष्णुः च ऽवायुः ऽअश्विना अश्विनौ ऽब्रह्मकृतः कर्मकृतः स्तोतृणामन्नदातारो वा
ऽविश्ववेदसः सर्वधना व्यासज्ञाना वा ऽअंहसः पापरूपाणां शत्रूणां हन्तारः ऽअमृताः एते देवाः ऽनः
अस्मभ्यं ऽत्रिवरूथं त्रिकर्मभं^१ त्रिकर्षं^२ ऽशर्म गृहम् । यद्वा । त्रिवरूथम् । द्रोणाधवनीयपूतभृत्संज्ञ-
कानि त्रीणि पात्राणि यत्र त्रियन्ते संभज्यन्ते तद्यज्ञसाधनं गृहम् । ऽयंसन् प्रयच्छन्तु । यच्छतेर्लेटि
सिष्यडागमः ॥ ॥ १२ ॥

वृषा यज्ञो वृषणः सन्तु यज्ञिया वृषणो देवा वृषणो हविष्कृतः ।

वृषणा द्यावापृथिवी ऋतावरी वृषा पर्जन्यो वृषणो वृषस्तुभः ॥ ६ ॥

वृषा । यज्ञः । वृषणः । सन्तु । यज्ञियाः । वृषणः । देवाः । वृषणः । हविःकृतः ।

वृषणा । द्यावापृथिवी इति । ऋतावरी इत्यृतवरी । वृषा । पर्जन्यः । वृषणः । वृषस्तुभः ॥ ६ ॥

ऽयज्ञः एषोऽस्मदीयः ऽवृषा कामानां वर्षितास्तु । तथा ऽयज्ञियाः यज्ञार्हा देवाश्च ऽवृषणः
ऽसन्तु । किंच ऽदेवाः स्तुतिकारिण कृत्विजः ऽवृषणः धनवर्षणे कारणानि सन्तु साधुस्तुतिकरणेन ।
तथा ऽहविष्कृतः हविषां कर्तारोऽध्वर्यवादयः ऽवृषणः अव्यग्रतया मन्त्रसाहित्येन च हविष्प्रदानेन ।
अपि च ऽऋतावरी यज्ञवत्यौ ऽद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ऽवृषणा हविस्तृपादनेन कामानां वर्षयिष्यौ

१. ग-त्रिःभूमिः; त१.२.३.६.७.८-भ-त्रिःकर्म । २. त१.२.३.७-मु-त्रिकर्षं; त४.५-त्रिकर्षं ।

अवताम् । तथा षपर्जन्यः इन्द्रः षवृषा अपां वर्षिता भवन्तु । षवृषस्तुभः वर्षणशीलस्तुतिभिर्देवान्
स्तुवन्तः सर्वे ऋत्विजः षवृषणः भवन्तु ॥

अग्नीषोमा वृषणा वाजसातये पुरुप्रशस्ता वृषणा उपं ब्रुवे ।

यावीजिरे वृषणो देवयज्या ता नः शर्म त्रिवरूथं वि यंसतः ॥ ७ ॥

अग्नीषोमा । वृषणा । वाजसातये । पुरुप्रशस्ता । वृषणौ । उपं । ब्रुवे ।

यौ । ईजिरे । वृषणः । देवयज्या । ता । नः । शर्म । त्रिवरूथम् । वि । यंसतः ॥ ७ ॥

षवृषणा वर्षणशीलौ षपुरुप्रशस्ता बहुभिः प्रशस्तौ^१ षअग्नीषोमा अग्नीषोमौ षवाजसातये
अञ्जलाभाय षउप षब्रुवे अहमुपस्तौमि । पुनः षवृषणौ इति आदरार्थम् । षयौ देवौ षवृषणः ऋत्विजः
षदेवयज्या । देवा इज्यन्तेऽत्रेति देवयज्या यज्ञः । 'छन्दसि निष्टक्यं' इति निपातितः । तेन षईजिरे
यजन्ते हविर्भिः पूजयन्ति षता तौ प्रसिद्धौ षनः अस्मभ्यं षत्रिवरूथं त्रिष्कम्भं^२ षशर्म गृहं षवि
षयंसतः विशेषेण प्रयच्छताम् ॥

धृतव्रताः क्षत्रिया यज्ञनिष्कृतौ बृहद्दिवा अध्वराणामभिभ्रियः ।

अग्निहोतार ऋतसापो अद्रुहोऽपो असृजन्तु वृत्रतूर्ये ॥ ८ ॥

धृतव्रताः । क्षत्रियाः । यज्ञनिःऽकृतः । बृहत्ऽदिवाः । अध्वराणाम् । अभिऽभ्रियः ।

अग्निहोतारः । ऋतसापः । अद्रुहः । अपः । असृजन् । अनु । वृत्रऽतूर्ये ॥ ८ ॥

षधृतव्रताः धृतकर्माणो जात्या षक्षत्रियाः । यद्वा । क्षत्रं बलं तदहोः । षयज्ञनिष्कृतः । यज्ञं प्रति
निर्गमनं यज्ञनिः । तस्य कर्तारः षबृहद्दिवाः महातेजस्काः षअध्वराणां रक्षोभिरहिंसितानां यज्ञानाम्
षअभिभ्रियः अभिसेवकाः षअग्निहोतारः अग्निहोता आह्वाता येषां तादृशाः षऋतसापः । 'षप
समवाये' । सत्यभाजः अत एव षअद्रुहः केषांचिदप्यद्रोऽधारः । यद्वा । द्रुहेः कर्मण्यौणादिकः क्षिप् ।
कैश्चिदप्यहिंस्याः । एवंप्रभावा देवाः षवृत्रतूर्ये । वृत्रस्तूर्ये हिंस्यतेऽत्रेति वृत्रतूर्यः संग्रामः । तस्मिन्
अपामावरकशत्रुवधे षअपः उदकानि षअन्वसृजन् अन्वसारयन् ॥

द्यावापृथिवी जनयन्नाभि व्रताप ओषधीर्विनानि यज्ञिया ।

अन्तरिक्षं स्वरा पप्रुतये वशं देवासस्तन्वी नि समृजुः ॥ ९ ॥

द्यावापृथिवी इति । जनयन् । अभि । व्रता । आपः । ओषधीः । विनानि । यज्ञिया ।

अन्तरिक्षम् । स्वः । आ । पप्रुः । ऊतये । वशम् । देवासः । तन्वि । नि । समृजुः ॥ ९ ॥

षदेवासः देवा इन्द्रादयः षद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ षअभि^३ अभिलक्ष्य षव्रता व्रतेन
स्वेन कर्मणा षआपः । सुख्यस्ययः । अप उदकानि षओषधीः च तथा षयज्ञिया यज्ञार्हान् षविनानि
वने भवान् पलाशादीन् वृक्षान् षजनयन् उदपादयन् । किंच ते देवाः षस्वः सर्वम् षअन्तरिक्षम् षआ
षपप्रुः तेजसापूरयन्ति । किमर्थम् । षऊतये रक्षणाय शत्रुभ्यो बाधाभावाय । अपि च षवशां काम्य-

१. त-भ-मु-प्रस्तुतौ । २. ग-त्रिच्छदिर्कः, त१.२.३.६.७.८-भ-त्रिष्कम्भः, त४-त्रिष्ठुभं । ३. ग-त-
भ-मु- 'अभि' नास्ति ।

मानम् । 'वशिरप्योरुपसंख्यानम्' (पा. सू. ३. ३. ५८. ३) इत्यकर्तरि कारकेऽपि । तं यज्ञं
 वतन्वि स्वशरीरे ऽनि ऽममृजुः नितरां शुद्धमलंकृतं चक्रुः ॥

धृतरारो दिव ऋभवंः सुहस्ता वातापर्जन्या महिषस्य तन्यतोः ।

आप ओषधीः प्र तिरन्तु नो गिरो भर्गो रातिर्वाजिनो यन्तु मे हवम् ॥ १० ॥

धृतरारः । दिवः । ऋभवंः । सुहस्ताः । वातापर्जन्या । महिषस्य । तन्यतोः ।

आपः । ओषधीः । प्र । तिरन्तु । नः । गिरः । भर्गः । रातिः । वाजिनः । यन्तु । मे । हवम् ॥ १० ॥

१ दिवः सुलोकस्य ऽधृतरारः धारयितारः ऽऋभवंः सत्येन भासमानाः ऽसुहस्ताः शोभनवज्रा-
 द्यायुधयुक्तहस्ता देवास्तथा ऽमहिषस्य महतः ऽतन्यतोः शब्दस्य । 'तनु विस्तारे' । 'ऋतन्यजि'
 इति यतुचप्रत्ययः । शब्दस्य कर्तारो ऽवातापर्जन्या वातश्च^१ पर्जन्यश्च^२ तत्कार्याः ऽआपः ऽओषधीः
 ओषधयश्च ऽनः अस्माकं ऽगिरः स्तुतीः ऽप्र ऽतिरन्तु प्रवर्धयन्तु । प्रपूर्वस्तिरतिर्बुद्धयर्थः । तथा ऽरातिः
 दाता ऽभगः भजनीयोऽर्थमा च ऽवाजिनः । 'अग्निर्वायुः सूर्यस्ते वै वाजिनः' (तै. ब्रा. १. ६. ३.
 ९) इति तैत्तिरीयब्राह्मणम् । एते देवाश्च ऽमे मदीयं ऽहवम् आह्वानं ऽयन्तु अभिगच्छन्तु ॥ १३ ॥

समुद्रः सिन्धु रजो अन्तरिक्षमज एकपात्तनयितुरर्णवः ।

अहिर्बुध्न्यः शृणवद्वचांसि मे विश्वे देवास उत सूरयो मम ॥ ११ ॥

समुद्रः । सिन्धुः । रजः । अन्तरिक्षम् । अजः । एकपात् । तनयितुः । अर्णवः ।

अहिः । बुध्न्यः । शृणवत् । वचांसि । मे । विश्वे । देवासः । उत । सूरयः । मम ॥ ११ ॥

१ समुद्रः समुन्दनशीलः स्यन्दमानोदकः ऽसिन्धुः एतन्नामकः ऽअन्तरिक्षं द्यावापृथिव्योरन्तरा
 मध्ये क्षितमुपितं ऽरजः मध्यमलोकम् ऽअज एकपात् । अजायमान एक एव पद्यते । एतत्संज्ञको देवः
 ऽअर्णवः उदकवान् ऽतनयितुः स्तनयितुर्मेवः ऽबुध्न्यः अन्तरिक्षे भवः ऽअहिः एतत्संज्ञक एते देवाः
 ऽमे मम ऽवचांसि वक्तव्यानि स्तोत्राणि ऽशृणवत् प्रत्येकं शृणोतु । ऽउत अपि च ऽसूरयः प्राज्ञाः
 ऽविश्वे ऽदेवासः देवाः ऽमम स्तोत्राणि शृण्वन्तु ॥

स्याम वो मनवो देववीतये प्राञ्च नो यज्ञं प्र णयत साधुया ।

आदित्या रुद्रा वसवः सुदानव इमा ब्रह्म शस्यमानानि जिन्वत ॥ १२ ॥

स्याम । वः । मनवः । देवऽवीतये । प्राञ्चम् । नः । यज्ञम् । प्र । णयत । साधुया ।

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । सुदानवः । इमा । ब्रह्म । शस्यमानानि । जिन्वत ॥ १२ ॥

हे देवाः ऽमनवः मनुष्या वयं ऽवः शुष्मदीयाय ऽदेववीतये । देवानां वीतिर्भक्षणं यस्मिन् स
 यज्ञः । तस्मै यज्ञाय ऽस्याम यज्ञकर्तारो भवेम । ततः ऽनः अस्मदीयं ऽयज्ञं ऽसाधुया । सुपो याजा-
 देवाः । साधु कल्याणं ऽप्राञ्चं प्राचीनं ऽप्र ऽणयत प्रकृष्टाञ्जनं कुरुत । हे ऽआदित्याः हे ऽरुद्राः रुद्रपुत्रा
 मरुतः हे ऽसुदानवः शोभनदाना हे ऽवसवः ऽइमा इमानि ऽशस्यमानानि ऽब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि
 ऽजिन्वत प्रीणयत ॥

असौर्यामिऽच्छावाकातिरिक्तोक्तस्य 'दैव्या होतारा' इत्येषा परिधानीया । सूत्रितं च—' उभा उ नूनं दैव्या होतारा प्रथमा पुरोहितेति परिधानीया ' (आश्व. श्रौ. २. ११) इति ॥

दैव्या होतारा प्रथमा पुरोहित ऋतस्य पन्थामन्वेमि साधुया ।

क्षेत्रस्य पतिं प्रतिवेशमीमहे विश्वान्देवाँ अमृताँ अप्रयुच्छतः ॥ १३ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । पुरःऽहिता । ऋतस्य । पन्थाम् । अन्तु । एमि । साधुया ।

क्षेत्रस्य । पतिम् । प्रतिऽवेशम् । ईमहे । विश्वान् । देवान् । अमृतान् । अप्रऽयुच्छतः ॥ १३ ॥

प्रथमा^१ मुख्यौ पुरोहिता पुरोहितौ पुरतो निहितौ पदैव्या देवसंबन्धिनौ पुरोहिता होतारा-
वेतश्चामानौ अग्न्यादित्यौ पान्वेमि^२ हविर्भिरनुगच्छामि । ततः पुरतस्य यज्ञस्य पन्थां पन्थानं
पसाधुया कल्याणं विघ्नराहित्येन पान्वेमि अनुगच्छामि । अनन्तरं प्रतिवेशं समीपे वर्तमानं क्षेत्रस्य
पतिं पालयितारमेतन्नामानम् पमृतान् मरणधर्मरहितान् अप्रयुच्छतः अप्रमाद्यतः विश्वान् सर्वान्
देवान् च ईमहे धनं याचामहे ॥

वसिष्ठासः पितृवद्वाचमक्रत देवाँ ईळाना ऋषिवत्स्वस्तये ।

प्रीताइव ज्ञातयः काममेत्यास्मे देवासोऽव धूनुता वसु ॥ १४ ॥

वसिष्ठासः । पितृऽवत् । वाचम् । अक्रत । देवान् । ईळानाः । ऋषिऽवत् । स्वस्तये ।

प्रीताऽइव । ज्ञातयः । कामम् । आऽइत्य । अस्मे इति । देवासः । अव । धूनुत । वसु ॥ १४ ॥

पितृवत् पूर्वं ऋषय इव पदेवान् ईळानाः स्तुवन्तः वसिष्ठासः वसिष्ठकुलजाता ऋषयः
पितृवत् वसिष्ठवत् स्वस्तये अविनाशाय वाचं स्तोत्रम् अक्रत कुर्वन्ति । करोतेर्लुङि ' मन्त्रे वस' इति च्लेर्लुक् । हे देवासः देवाः यूयं कामम् अस्मदभिलाषम् पश्य आगत्य अस्मे अस्मासु वसु गवादिलक्षणं धनम् अव धूनुत अभिमुखं प्रेरयत । तत्र दृष्टान्तः । प्रीताइव यथा प्रीताः संहृष्टाः पज्ञातयः बन्धवः स्वजनस्य धनं प्रेरयन्ति तद्वद्विद्वानेन स्तुतिकरणेन च बन्धुव्यस्मासु धनं प्रेरयतेति भावः ॥

देवान् वसिष्ठो अमृतान् ववन्दे ये विश्वा भुवनाभि प्रतस्थुः ।

ते नो रासन्तामुरुगायमद्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १५ ॥

देवान् । वसिष्ठः । अमृतान् । ववन्दे । ये । विश्वा । भुवना । अभि । प्रऽतस्थुः ।

ते । नः । रासन्ताम् । उरुऽगायम् । अद्य । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १५ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्यायि ॥ १४ ॥

' इमां धियम् ' इति द्वादशार्चं सप्तमं सूक्तमाङ्गिरसस्यायास्यस्यार्चं त्रैष्टुभम् । इदमुत्तरं च बृहस्पतिदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—' इमां धियं द्वादशायास्यो बार्हस्पत्यं तु ' इति । आभि-

१. त१.२.३.४.५.६.८-अ१.२.६.७.८-प्रथमौ; त७-मु-प्रथमा प्रथमौ । २. ग४-त१.२.३.६.७. ८-भ-' अन्वेमि ' नास्ति ।

ऋचिकेवृक्षेषु स्तोमवृद्धौ ब्राह्मणाच्छंसिन इदं सूक्तमावापार्थम् । सूत्रितं च—‘हमां धियमिति ब्राह्मणाच्छंसी विष्णोर्नु कमिति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

इमां धियं सप्तशीर्ष्णीं पिता न ऋतप्रजातां बृहतीमविन्दत् ।

तुरीयं स्विज्जनयद्विश्वजन्योऽयास्य उक्थमिन्द्राय शंसन् ॥ १ ॥

इमाम् । धियम् । सप्तशीर्ष्णीम् । पिता । नः । ऋतप्रजाताम् । बृहतीम् । अविन्दत् ।
तुरीयम् । स्वित् । जनयत् । विश्वजन्यः । अयास्यः । उक्थम् । इन्द्राय । शंसन् ॥ १ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते । पुरा किलाङ्गिरा नामर्षिर्बृहस्पतिं पुत्रमलभत । स तु देवानां हितोपदेश-
नायेन्द्रस्य पुरोहितोऽभवत् । कदाचित्तस्य गावः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य बलपुरं प्रापय्य त्रिषु स्थानेषु
तमसावृतेषु स्थापिता आसन् । अथ तासामन्वेषणायेंद्रेण^१ प्रेरितो बृहस्पतिर्मरुद्भिः सह तत्रागत्य
गवां गुहास्थितानां दर्शनाय सूर्यं जनयित्वा बलनामानमसुरं तदनुचरान् पर्णीश्च हत्वा गा आज-
हारेति । तदत्र दर्शयिष्यते । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । ऽधियं कर्मणां धात्रीं ऽसप्तशीर्ष्णीं सप्त-
शिरस्कां सप्तभिः शिरःस्थानीयैस्तद्वत्प्रधानभूतैर्मरुद्भिर्हृतेताम् । यद्वा सप्तच्छन्दोभयशिरस्काम् ।
ऽऋतप्रजातां यज्ञार्थमुत्पन्नां ऽबृहतीं महतीम् ऽहमां तनुं ऽनः अस्माकं ऽपिता अङ्गिराः ऽअविन्दत्
लब्धवान् । कर्मणां ध्यातारं बृहस्पतिं पुत्रमलभतेत्यर्थः । ‘येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन् यदङ्गाराः
पुनरवशान्ता उददीप्यन्त तद्बृहस्पतिरभवत्’ (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति ब्राह्मणम् । तथा ऽतुरीयं
ऽस्वित् नसारमपि ऽजनयत् अजनयत्^२, ऽविश्वजन्यः सर्वजनहितः ऽइन्द्राय ईश्वराय बृहस्पतय
इन्द्राय वा ऽउक्थं स्तोत्रं ऽशंसन् अयम् ऽअयास्यः नामर्षिः । पूर्वमेव नोऽस्माकं पिताकार्षीदित्याह ॥

ऋतं शंसन्त ऋजु दीध्याना दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः ।

विप्रं पदमङ्गिरसो दधाना युज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त ॥ २ ॥

ऋतम् । शंसन्तः । ऋजु । दीध्यानाः । दिवः । पुत्रासः । असुरस्य । वीराः ।
विप्रम् । पदम् । अङ्गिरसः । दधानाः । युज्ञस्य । धाम । प्रथमम् । मनन्त ॥ २ ॥

ऽऋतं सत्यभूतं स्तोत्रं ऽशंसन्तः स्तुवन्तः ऽऋजु कट्याणं ऽदीध्यानाः कर्माणि ध्यायन्तः ऽदिवः
दीप्तस्य ऽअसुरस्य प्रजावतः अग्नेः ऽअङ्गिरसः पुत्राः^३ । अङ्गिरसो ब्रह्मारेभ्यो जाता इत्युक्तम् । ‘अङ्गारे-
ष्वङ्गिराः’ (निरु. ३. १७) इति । ऽवीराः विक्रान्तप्रज्ञा एतेऽङ्गिरसः ऽविप्रं प्रज्ञापकं ऽयज्ञस्य
ऽधाम धारकं^४ ऽपदं बृहस्पत्याख्यं ऽदधानाः कर्मणा धारयन्तः सन्तः ऽप्रथमम् आदित एव ऽमनन्त
स्तुवन्ति । प्रज्ञापकं ह्येतत्स्थानं यद्बृहस्पतिरिति ॥

देवसुवां हविःषु बृहस्पतये वाचस्पतय इत्यस्य याज्या ‘हंसैरिव’ इत्येषा । सूत्रितं च—
‘बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिः’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिरश्मन्मयानि नहन्त व्यस्यन् ।

बृहस्पतिरभिकर्निक्रदद्वा उत प्रास्तौदुच्चं विद्वा अगायत् ॥ ३ ॥

१. ग-त-तेषामन्वेषः । २. ग-त-भ-‘स्वित्’ नास्ति । ३. ग-त-भ-२.४.९.८-अजनयदिति;
अ१.७-इति । ४. ग-त-पुत्रासः । ५. त-भ-कारकं ।

हंसैऽइव । सखिऽभिः । वावदत्ऽभिः । अश्मन्ऽमयानि । नहना । विऽअस्यन् ।
बृहस्पतिः । अभिऽकनिक्रदत् । गाः । उत । प्र । अस्तौत् । उत । च । विद्वान् । अगायत् ॥ ३ ॥

वहंसैरिव मधुरवाग्भिः । सखिभिः सखिभूतैः । वावदद्भिः अत्यन्तं शब्दायमानैर्मरुद्भिः ।
अश्मन्मयानि अश्ममयानि^१ । नहना गवां बन्धकान्यावरकाण्यसुराणां स्थानानि । व्यस्यन् विक्षिपन्
मिथिलयन् । अभिकनिक्रदत् आभिमुख्येन शब्दयन् । गाः पणिभिरपहतान् पशूनाजिहीर्षुः सः
बृहस्पतिः वर्तते । यद्वा । वावदद्भिरत्यन्तं स्तुवद्भिः स्तोतृभिः सह गाः स्तोत्रलक्षणा वाचोऽभि-
कनिक्रदत् आभिमुख्येनोच्चारयन् । उत अपि च प्रास्तौत् । कर्मणि प्रवृत्तौ यज्ञस्य सखिभिः
सहासीनः साम गातुं प्रस्तौति । विद्वान् सर्वं जानानः स उद्गाता भूत्वा उत अगायत् देवान्
उद्गायति अभिष्टौति ॥

अवो द्वाभ्यां पर एकया गा गुहा तिष्ठन्तीरनृतस्य सेतौ ।

बृहस्पतिस्तमसि ज्योतिरिच्छन्नुदुस्त्रा आकृर्वि हि तिस्र आवः ॥ ४ ॥

अवः । द्वाभ्याम् । परः । एकया । गाः । गुहा । तिष्ठन्तीः । अनृतस्य । सेतौ ।

बृहस्पतिः । तमसि । ज्योतिः । इच्छन् ।

उत् । उस्त्राः । आ । अकः । वि । हि । तिस्रः । आवरित्यावः ॥ ४ ॥

पणयो गा आहृत्य त्रिषु स्थानेषु निदधुः । अवः अवस्तास्थिताः अनृतस्य तमसः सेतौ
स्थाने गुहा गुहायां तिष्ठन्तीः गाः द्वाभ्यां स्थानाभ्यामुदाजत् । ततः परः परस्तादवस्थिता
गाः एकया एकेन स्थानेन उदगमयत् । तदेवाह । बृहस्पतिः तस्मिन् तमसि ज्योतिः कर्तुम्
इच्छन् तत्र स्थिताः उस्त्राः गाः उत् आकः उदकार्षीत् । प्रादुर्भूता अकार्षीत् । इत्थमयं तिस्रः
असुराणां द्वारः वि आवः विवृतवान् खलु । वृणोतेर्लुङि 'मन्त्रे वस' इति छेलेङ् । 'बहुलं
छन्दसि' इत्याडागमः ॥

विभिद्या पुरं शयथेमपाचीं निस्त्रीणि साकमुदधेरकृन्तत् ।

बृहस्पतिरुषसं सूर्यं गामर्कं विवेद स्तनयन्निव द्यौः ॥ ५ ॥

विऽभिद्य । पुरम् । शयथा । ईम् । अपाचीम् । निः । त्रीणि । साकम् । उदऽधेः । अकृन्तत् ।

बृहस्पतिः । उषसम् । सूर्यम् । गाम् । अर्कम् । विवेद । स्तनयन्ऽइव । द्यौः ॥ ५ ॥

सः बृहस्पतिः शयथा उपशयने^२ स्थित्वा^३ अपाचीं पराङ्मुखीम् ईम् इमाम्
असुरपुरीं विभिद्य विदार्य उदधेः बलात् मेघरूपादसुरात् साकं सह युगपत् त्रीणि उषसं
सूर्यं गाम् एतानि त्रीणि निः अकृन्तत् निर्गतमकार्षीत् । तमसावृतेषु स्थानेषूपःकालं ततः
पश्चाद्भावितं सूर्यं च जनयित्वा पशून्निर्गमयदित्यर्थः । सोऽयम् अर्कम् अर्चनीयं मन्त्रं सूर्यं विवेद
प्रज्ञापयति । कथमिव । यथा स्तनयन् शब्दं कुर्वन् द्यौः इव स्थितः ॥

१. त१.२.३.६.७.८-भ- 'अश्ममयानि' नास्ति । २. ग-त-उपशयनेन स्थित्वा; भ-उप उपशयनेन
स्थित्वा; सु-उपशयनेन स्थित्वा ।

इन्द्रो वलं रक्षितारं दुधानां करेणैव वि चकर्ता रवेण ।

स्वेदाञ्जिभिराशिरमिच्छमानोऽरोदयत्पणिमा गा अमुष्णात् ॥ ६ ॥

इन्द्रः । वलम् । रक्षितारम् । दुधानाम् । करेणऽइव । वि । चकर्त । रवेण ।

स्वेदाञ्जिऽभिः । आऽशिरम् । इच्छमानः । अरोदयत् । पणिम् । आ । गाः । अमुष्णात् ॥ ६ ॥

वृद्धः ईश्वरो बृहस्पतिः वृद्धानां क्षीरस्य दोऽग्नीणां गवां वरक्षितारं वलम् असुरं वरेणेव सायुधकरं इव स्थितेन वरेण शब्देन वलं वि चकर्त विचिच्छेद । किंच वस्वेदाञ्जिभिः^१ । स्वेदा-
ज्यो मरुतः क्षरदाभरणाः । तैः सह आशिरम् आश्रयणं संयोगम् इच्छमानः कामयमानः सः
पणिं बलस्यानुचरमेतन्नामानमसुरम् आरोदयत् व्यनाशयत् । ततस्तेनापहताः वगाः वामुष्णात्
आजहार ॥ ॥ १५ ॥

स ई सत्येभिः सखिभिः शुचिभिर्गोधायसं वि धनसैरददः ।

ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैर्धर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानट् ॥ ७ ॥

सः । ईम् । सत्येभिः । सखिभिः । शुचिभिः । गोऽधायसम् । वि । धनसैः । अददरित्यददः ।
ब्रह्मणः । पतिः । वृषभिः । वराहैः । धर्मस्वेदेभिः । द्रविणम् । वि । व्यानट् ॥ ७ ॥

वसः बृहस्पतिः सत्येभिः यथार्थबलैः सखिभूतैः शुचिभिः दीप्यमानैः धनसैः
धनस्य संभक्तृभिर्मरुद्भिः सह गोधायसं गवां धारकम् ईम् एनं वलं वि अददः व्यदारयत् ।
ततः ब्रह्मणः ऋग्यजुःसामलक्षणस्य स्तोत्रस्य पतिः अधिपतिः सः वृषभिः वषितुभिः वराहैः
वराहारैर्वरस्य वरणीयस्योदकस्याहर्तुभिः धर्मस्वेदेभिः दीप्तागमनैः । यद्वा क्षरदुदकैः । अथवा घर्मो
यज्ञः । तं प्रति गन्तुभिः मरुद्भिः द्रविणं गोलक्षणं धनं व्यानट् व्यामोत् ॥

ते सत्येन मनसा गोपतिं गा इयानासं इषणयन्त धीभिः ।

बृहस्पतिर्मिथोअवद्यपेभिरुदुक्षिया असृजत स्वयुग्मिभिः ॥ ८ ॥

ते । सत्येन । मनसा । गोऽपतिम् । गाः । इयानासः । इषणयन्त । धीभिः ।

बृहस्पतिः । मिथोऽवद्यपेभिः । उत् । उक्षियाः । असृजत । स्वयुक्ऽभिः ॥ ८ ॥

वगाः पणिभिरपहतान् पशून् इयानासः अभिगच्छन्तः सत्येन यथार्थभूतेन मनसा युक्ताः
पते मरुतः धीभिः आत्मीयैः कर्मभिरेतं बृहस्पतिं गोपतिं तदाहरणेन गवां स्वामिनं कुर्म इति
इषणयन्त ऐच्छन् । बृहस्पतिः च मिथोअवद्यपेभिः । पातेः कर्मण्यौणादिकः कप्रत्ययः । अवद्य-
रूपादसुराद्रक्षितव्या गावो येषु मरुत्सु परस्परं संगच्छन्त इति ते तथोक्ताः । तैः स्वयुग्मिभिः
स्वयमेव युक्तैर्मरुद्भिः उक्षियाः गाः उत् । असृजत पर्वताभिरगमयत् ॥

तं वर्धयन्तो मातिभिः शिवाभिः सिंहमिव नानदतं सुधस्थे ।

बृहस्पतिं वृषणं शूरसातौ भरेभरे अनु मदेम जिष्णुम् ॥ ९ ॥

१. त-म-साधुकर । २. ग-त १.२.३.६.७.८-म- 'स्वेदाञ्जिभिः' नास्ति ।

तम् । वर्धयन्तः । मतिऽमिः । शिवाभिः । सिंहम्ऽईव । नानदतम् । सुधऽस्थे ।
बृहस्पतिम् । वृषणम् । शूरऽसातौ । भरेऽभरे । अनु । मदेम् । जिष्णुम् ॥ ९ ॥

वसधस्थे । सह तिष्ठन्त्यत्र देवा इति सधस्थमन्तरिक्षम् । तस्मिन् वसिंहमिव वनानदतं पुनः-
पुनः शब्दायमानं वृषणं कामानां वर्धितारं वजिष्णुं जयशीलं तं वृहस्पतिं वर्धयन्तः मरुतो वयं
वशूरसातौ शूरैः संभजनीये भरेभरे संग्रामे शिवाभिः कल्याणीभिः स्तुतिभिः अनु मदेम
अनुष्टुभः । स्तोत्रपरत्वेन वा योजनीयम् ॥

यदा वाजमर्सनद्विश्वरूपमा द्यामरुक्षदुत्तराणि सद्य ।

बृहस्पतिं वृषणं वर्धयन्तो नाना सन्तो बिभ्रतो ज्योतिरासा ॥ १० ॥

यदा । वाजम् । अर्सनत् । विश्वरूपम् । आ । द्याम् । अरुक्षत् । उत्तराणि । सद्य ।
बृहस्पतिम् । वृषणम् । वर्धयन्तः । नाना । सन्तः । बिभ्रतः । ज्योतिः । आसा ॥ १० ॥

स बृहस्पतिः यदा यस्मिन् काले विश्वरूपं नानारूपं वाजं गोलक्षणमश्वम् असनत् भजते
यदा बाह्यतपशुकः सन् यथां ध्रुलोकम् अरुक्षत् आरोहति अथवा उत्तराणि वा सद्य स्थानान्या-
रोहति । रहैर्लुङि च्लेः 'शल इगुपधादनिटः कसः' (पा. सू. ३. १. ४५) । तदानीं वृषणं
वर्धितारं बृहस्पतिम् आसा आस्थेन देवाः वर्धयन्तः भवन्ति । तथा नाना दिक्षु सन्तः भवन्तः
ज्योतिः बिभ्रतः धारयन्तो देवाश्च स्तुवन्ति ॥

सत्यामाशिषं कृणुता वयोधै कीरिं चिद्वयवथ स्वेभिरेवैः ।

पश्चा मृधो अप भवन्तु विश्वास्तद्रोदसी शृणुतं विश्वमिन्वे ॥ ११ ॥

सत्याम् । आशिषम् । कृणुत । वयऽधै । कीरिम् । चित् । हि । अवयथ । स्वेभिः । एवैः ।
पश्चा । मृधः । अप । भवन्तु । विश्वाः ।
तन् । रोदसी इति । शृणुतम् । विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे ॥ ११ ॥

हे बृहस्पतिप्रभृतयो देवाः वयोधै अन्नस्य निधानायास्मदीयाम् आशिषं स्तुतिं सस्यां
यथार्थां कृणुत कुरुत । तथा यूयं स्वेभिः आत्मीयैः एवैः गमनैः कीरिं स्तोतारं माम् अवयथ
रक्षथ । हिरवधारणे । पश्चा^१ । 'पश्चा च च्छन्दसि' (पा. सू. ५. ३. ३३) इति निपातितः ।
पश्चात् विश्वाः सर्वाः मृधः हिंसिष्यः अप भवन्तु नश्यन्तु । तत् इदमस्माभिरुक्तं वचनं हे
विश्वमिन्वे विश्वस्य ग्रीणधिष्यौ हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ शृणुतम् ॥

इन्द्रो महा महतो अर्णवस्य वि मूर्धानमभिनदबुदस्य ।

अहन्नहिमरिणात्सप्त सिन्धून् देवैर्धावापृथिवी प्रावतं नः ॥ १२ ॥

इन्द्रः । महा । महतः । अर्णवस्य । वि । मूर्धानम् । अभिनत् । अबुदस्य ।
अहन् । अहिम् । अरिणात् । सप्त । सिन्धून् । देवैः । द्यावापृथिवी इति । प्र । अवतम् । नः ॥ १२ ॥

वृन्दः ईश्वरः वमहा महत्वेन युक्तो बृहस्पतिः वमहतो वर्णवस्य उदकवतः वर्बुदस्य
अम्बुदस्य मेघस्य वर्मूर्धानं शिरः ववि वभिन्नत् व्यच्छिनत् । तदुच्यते । वहिम् अहन्तव्यमपामा-
वरकं शत्रुम् वहन् अवधीत् । ततः वसप्त सर्पणशीलाः वसिन्धून् स्यन्दमाना अपः । यद्वा ।
सप्तसंख्याका गङ्गाद्या नदीः । वरिणात् समुद्रं प्रत्यगमयत् । अस्त्रावयद्वा । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे
द्यावापृथिव्यौ देवैः सह वनः अस्मान् प्रावतं प्ररक्षतम् ॥ १६ ॥

‘उदग्रुतः’ इति द्वादशार्चमष्टमं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । ‘उदग्रुतः’ इत्यनुक्रान्तम् । उक्थे
ब्राह्मणाच्छंसिन एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ग्र मंहिष्ठापोदग्रुतोऽच्छा म इन्द्रम्’ (आश्व.श्रौ.६.१) इति ॥

उदग्रुतो न वयो रक्षमाणा वावदतो अभ्रियस्येव घोषाः ।

गिरिभ्रजो नोर्मयो मदन्तो बृहस्पतिमभ्यर्का अनावन् ॥ १ ॥

उदग्रुतः । न । वयः । रक्षमाणाः । वावदतः । अभ्रियस्येव । घोषाः ।

गिरिभ्रजः । न । ऊर्मयः । मदन्तः । बृहस्पतिम् । अभि । अर्काः । अनावन् ॥ १ ॥

वउदग्रुतः उदकस्योद्गमयितारः ववयः पक्षिणः पक्षासस्यात् वरक्षमाणाः कृषीचलाः । वन
उपमार्थे । यथा शब्दायन्ते । यथा च वावदतः पुनःपुनः शब्दायमानस्य वअभ्रियस्येव अभ्र-
समूहस्य वघोषाः शब्दा यथा भवन्ति । किंच वगिरिभ्रजः गिरिभ्यो मेघेभ्यो भ्रष्टा निर्गताः वऊर्मयः
अप्समूहा यथा वमदन्तः शब्दायमाना भवन्ति । तथा वअर्काः अर्चकाः स्तोतारः वबृहस्पतिम्
वअभि वअनावन् अभिष्टुवन्ति । ‘नु स्तवने’ ॥

सं गोभिराङ्गिरसो नक्षमाणो भगवदेदर्यमणं निनाय ।

जने मित्रो न दंपती अनक्ति बृहस्पते वाजयाशूरिवाजौ ॥ २ ॥

सम् । गोभिः । आङ्गिरसः । नक्षमाणः । भगः इव । इत् । अर्यमणम् । निनाय ।

जने । मित्रः । न । दंपती इति दम्पती । अनक्ति ।

बृहस्पते । वाजय । आशून् इव । आजौ ॥ २ ॥

वआङ्गिरसः अङ्गिरसः पुत्रः वनक्षमाणः स्वतेजसा व्याप्नुवन् वभगवदेत्^१ भगो देव इव
स्थितो बृहस्पतिरेव वअर्यमणं स्तुतेः प्रेरकं स्तोतारं वगोभिः सह वसं वनिनाय संनयति संयोजयति ।
वमित्रो वन मित्रो यथा वजने जनपदे स्वरश्मिन् संयोजयति तद्वत् वदंपती जायापती वअनक्ति
संगमयति । स्वसामर्थ्येन तत्र स्थापयतीत्यर्थः । हे वबृहस्पते आशून् व्याप्तान् स्वरश्मिन् ववाजय तव
स्तोतृषु गमय स्थापय । वआशूनि^२ व्याप्तानश्चान् वआजौ संग्रामे योद्धारो यथा संगमयन्ति तद्वत् ॥

साध्वर्या अतिथिनीरिषिराः स्पार्हाः सुवर्णा अनवद्यरूपाः ।

बृहस्पतिः पर्वतेभ्यो वितूर्या निर्गा ऊपे यवमिव स्थिविभ्यः ॥ ३ ॥

साधुऽअर्याः । अतिथिनीः । रिषिराः । स्पार्हाः । सुऽवर्णाः । अनवद्यरूपाः ।

बृहस्पतिः । पर्वतेभ्यः । विऽतूर्य । निः । गाः । ऊपे । यवम् इव । स्थिविऽभ्यः ॥ ३ ॥

१साध्वर्याः साधूनां कल्याणानां पयसां नेत्रीः १अतिथिनीः सततं गच्छन्तीः १इषिराः एषणीयाः १स्पर्हाः^१ स्पृहणीयाः^२ १सुवर्णाः शोभनशुक्लादिवर्णोपिताः १अनवरूपः प्रशस्यरूपा पुताः १गाः १पर्वतेभ्यः वलसंबन्धिभ्यः १वितूर्थं निर्गमय १ऊपे देवसमीपे निर्वपति प्रापयति । तत्र दृष्टान्तः । १यवमिव । यथा यवं १स्थविभ्यः कुसीदेभ्य आदाय निर्वपति । 'बुवप् चीजसंताने' । लिटि रूपम् । यद्वा । साधुनयनादिगुणयुक्ता गा अपः पर्वतेभ्यो मेघेभ्य आहत्य सर्वत्र वर्षति ॥

आप्रुषायन्मधुन ऋतस्य योनिमवक्षिपन्नर्कं उल्कामिव द्योः ।

बृहस्पतिरुद्धरन्नश्मनो गा भूम्या उद्रेव वि त्वर्चं विभेद ॥ ४ ॥

आऽप्रुषायन् । मधुना । ऋतस्य । योनिम् । अवऽक्षिपन् । अर्कः । उल्काम्ऽइव । द्योः । बृहस्पतिः । उद्धरन् । अश्मनः । गाः । भूम्याः । उद्राऽइव । वि । त्वर्चम् । विभेद् ॥ ४ ॥

१मधुना^३ उदकेन १आप्रुषायन् पृथिवीमाभिसुख्येन सिञ्चन् । 'प्रुष' लुप स्नेहनसेचनपूरणेषु । १यस्येन विकरणस्य शायजादेशः । १ऋतस्य उदकस्य १योनिं मेघम् १अवक्षिपन् बृष्टयर्थमवकिरन् १अर्कः अर्चनीयः १बृहस्पतिः १द्योः द्युलोकात् १उल्कामिव उल्कां यथोद्धरति तद्वत् १अश्मनः शिलोक्षयाद्वलेनाधिष्ठितात् १गाः पणिभिरपहृतान् पशून् १उद्धरन् ऊर्ध्वं गमयन् १भूम्याः १त्वर्चं तेषां शकैः १वि १विभेदं विभिन्नामकार्षात् । सर्वत्र गा वितता अकार्षादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । १उद्रेव । यथा बृष्टयुदकेन पर्जन्यो भूमिस्त्वर्चं विभिनति तद्वत् ॥

अप ज्योतिषा तमो अन्तरिक्षादुद्रः शीपालमिव वात आजत् ।

बृहस्पतिरनुमृश्या वलस्याभ्रमिव वात आ चक्रे आ गाः ॥ ५ ॥

अप । ज्योतिषा । तमः । अन्तरिक्षात् । उद्रः । शीपालम्ऽइव । वातः । आजत् । बृहस्पतिः । अनुऽमृश्य । वलस्य । अभ्रम्ऽइव । वातः । आ । चक्रे । आ । गाः ॥ ५ ॥

सः १बृहस्पतिः १ज्योतिषा तमसावृते पर्वतविवरे कृतेन सूर्येण १अन्तरिक्षात् १तमः १अप १आजत् अपागमयत् । तत्र दृष्टान्तः । १उद्रः १शीपालमिव । यथोदकात् १वातः वायुः शीपालं शैवालमपगमयति तद्वत् । ततः सोऽयम् १अनुमृश्य अत्र गावस्तिष्ठन्तीति विचार्य निश्चित्य १वलस्य स्वभूतस्य पर्वतस्थान्तर्गताः १गाः १आ १चक्रे समन्तादकार्षात् । कथमिव । १अभ्रमिव । यथा वायुरन्तरिक्षस्थितमभ्रं मेघमाकिरति तद्वत् ।

यदा वलस्य पीयतो जसुं भेद्बृहस्पतिरग्नितपोभिर्कैः ।

दुद्धिर्न जिह्वा परिविष्टमाददाविर्निधोरकृणोदुक्षियाणाम् ॥ ६ ॥

यदा । वलस्य । पीयतः । जसुम् । मेत् । बृहस्पतिः । अग्नितपोऽभिः । अर्कैः । दुत्ऽभिः । न । जिह्वा । परिऽविष्टम् । आदत् । आविः । निऽधीन् । अकृणोत् । उक्षियाणाम् ॥ ६ ॥

१. ग४-त४-प्राप्तव्या अत एव स्पर्हाः (त४-अस्पर्हाः) सर्वैः स्पृहणीयाः; इतरलिखितपुस्तकेषु 'स्पर्हाः स्पृहणीयाः' नास्ति । २. ग४-त-म१.२.४.६.८-अधुना ।

पीयतः । पीयति हिंसाकर्मा । हिंसकस्य वलस्य वजसुम् आयुधं यदा यस्मिन्काले भेतु
भिनत्ति । केन साधनेन । अशितपोभिः अशिवत्तपनशीलैः अकैः अर्चनीये रश्मिभिः अपि वा
मन्त्रैर्भिनत्ति । किञ्च वदद्भिः । 'पहस्रोमास्' इत्यादिना दन्तशब्दस्य दन्तावः । यथा दन्तैः परिविष्टं
भक्ष्यं वजिह्वा भक्षयति तद्वत् सः परिविष्टं पर्वते पणिभिः परिवृतं बलनामानं यदा आदत्
अभक्षयत् अवधीत् तदानीं तैरपहतानाम् उल्लियाणां गवां निधीन् आधिः अकृणोत् आविर्भूत-
मकरोत् ॥ १७ ॥

बृहस्पतिरमृतं हि त्यदासां नाम स्वरीणां सद्ने गुहा यत् ।

आण्डेव भित्त्वा शकुनस्य गर्भमुदुस्त्रियाः पर्वतस्य त्मनाजत् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिः । अमृतं । हि । त्यत् । आसां । नाम । स्वरीणां । सद्ने । गुहा । यत् ।
आण्डाऽईव । भित्त्वा । शकुनस्य । गर्भम् । उत् । उदुस्त्रियाः । पर्वतस्य । त्मना । आजत् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिः वगुहा गुहायां सद्ने स्थाने स्वरीणां शब्दायमानानाम् आसां गवां त्यत्
तत् प्रसिद्धं नाम नामधेयं यत् यदा अमृतं हि ज्ञातवान् खलु । 'मनु अवबोधने' । लुङि
'तनादिभ्यस्तथासोः' (पा. सू. २. ४. ७९) इति सिचो लुक् । तदानीं पर्वतस्य अन्तःस्थिताः
उदुस्त्रियाः गाः त्मना आत्मनैवासहायेन पर्वतं भित्त्वा उत् आजत् उदगमयत् । तत्र दृष्टान्तः ।
आण्डेव यथा शकुनस्य पक्षिण आण्डानि भित्त्वा तत्र स्थितं गर्भम् उदगमयति तद्वत् ॥

अश्रापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम् ।

निष्टजमार चमसं न वृक्षाद्बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य ॥ ८ ॥

अश्रा । अपि नद्धम् । मधु । पारि । अपश्यत् । मत्स्यम् । न । दीने । उदनि । क्षियन्तम् ।
निः । तत् । जमार । चमसम् । न । वृक्षात् । बृहस्पतिः । विरवेण । विकृत्य ॥ ८ ॥

बृहस्पतिः अश्रा अश्रमना व्यासया शिलया अपिनद्धं पिहितं मधु गोलक्षणं पर्यपश्यत्
परितोऽप्राक्षीत् । तत्र दृष्टान्तः । मत्स्यं न यथा दीने झुप्के उदनि । उदकशब्दस्योदकादेशः ।
उदके क्षियन्तं निवसन्तं मत्स्यं यथा पश्यति तद्वत् । दृष्ट्वा च तत् गोलक्षणं मधु विरवेण
विविधेन शब्देन विकृत्य बलं छित्वा निः जमार पर्वताग्निर्जहार । कथमिव । चमसं न । चमन्ति
भक्षयन्त्यत्रेति चमसः सोमपात्रम् । तं यथा वृक्षात् निर्हरति तद्वत् । हरते लिटि रूपम् । ह्यग्रहोर्भः ॥

सोषामविन्दुत्स स्वः सो अग्निं सो अर्केण वि बबाधे तमांसि ।

बृहस्पतिर्गोवपुषो बलस्य निर्मज्जानं न पर्वणो जमार ॥ ९ ॥

सः । उषाम् । अविन्दत् । सः । स्वः । रिति स्वः । सः । अग्निम् ।

सः । अर्केण । वि । बबाधे । तमांसि ।

बृहस्पतिः । गोऽवपुषः । बलस्य । निः । मज्जानम् । न । पर्वणः । जमार ॥ ९ ॥

वसः वृहस्पतिः तत्र पर्वतविचरे गवां दशानाय वृषां उपसम् वअविन्दत् अलभत । वसः एव वस्वः आदित्यं वसः वअग्निं लब्ध्वा वअर्केण अर्चनीयेन तेजसा वतमासि ववि वबबाधे अत्यर्थं बाधितवान् । ततः सः वगोवपुषः गोरूपशरीरस्थ पशुभिः परिवृतस्य ववलस्य वपर्वणः पर्वतात् ता गाः वनिः वजभार बलेन निर्जहार । वलादाहारे दृष्टान्तः । वमज्जानं वन वपर्वणः^१ । अस्थनो मज्जानं यथा अतिक्रेशेन निर्हरन्ति तद्वत् ॥

हिमेव पर्णा मुषिता वनानि बृहस्पतिनाकृपयद्वलो गाः ।

अनानुकृत्यमपुनश्चकार यात्सूर्यामासा मिथ उच्चरातः ॥ १० ॥

हिमाऽर्ध्व । पर्णा । मुषिता । वनानि । बृहस्पतिना । अकृपयत् । वलः । गाः ।

अननुऽकृत्यम् । अपुनरिति । चकार । यात् । सूर्यामासा । मिथः । उत्तऽचरातः ॥ १० ॥

वहिमेव यथा हिमेन वपर्णा पर्णानि पद्मपत्राणि वमुषिता मुषितानि भवन्ति तद्वद्वलेन ववनानि वननीयानि गोधनानि मुषितान्यभूवन् । अथ गवामन्वेषणाय वृहस्पतिना आगतेन हेतुना ववलः वअकृपयत् अस्मै ता मुषिताः वगाः प्रायच्छत् । तत्र वअननुकृत्यम् अननुकरणीयम् वअपुनः कर्तव्यं च तत्कर्म वचकार । यथा तत्पश्चात्करणीयं न भवति यथा पुनरकरणीयं तथाकार्षी-
दित्यर्थः । किं तदिति आह । वसूर्यामासा सूर्याचन्द्रमसौ वमिथः परस्परमहोरात्रयोः वउच्चरातः उच्चरत इति वयात्^२ तच्चकार । यादिति दीर्घश्छान्दसः ॥

अभि श्यावं न कृशनेभिरश्वं नक्षत्रेभिः पितरो द्यामपिशन् ।

रात्र्यां तमो अदधुज्योतिरहन्बृहस्पतिर्भिनदद्रिं विदद्गाः ॥ ११ ॥

अभि । श्यावम् । न । कृशनेभिः । अश्वम् । नक्षत्रेभिः । पितरः । द्याम् । अपिशन् ।

रात्र्याम् । तमः । अदधुः । ज्योतिः । अहन् । बृहस्पतिः । भिनत् । अद्रिम् । विदत् । गाः ॥ ११ ॥

वपितरः पालयितारो देवाः वृषां शुलोकं वनक्षत्रेभिः अश्विन्यादिभिः^३ वअभि वअपिशन् अभितोऽदीपयन् । 'पिश अवयवे' । अयं दीपनायां वर्तते । तत्र दृष्टान्तः । वश्यावं वन यथा श्याववर्णम् वअश्वं वकृशनेभिः सौवर्णैराभरणैरलंकुर्वन्ति तद्वत् । तथा वरात्र्यां वतमः निहितवन्तः । किंच वअहन् अह्नि वज्योतिः आदित्याख्यम् वअदधुः । अदधुरित्युत्तरवाक्येन संबन्धः करणीयः । अन्यथा स्वरो न घटेत्^४ । अत्र तु वाक्यभेदादनिघातः । यदा वबृहस्पतिः वअद्रिं वलेनाधिष्ठितं शिलोच्चयं वभिनत् अभिनत् विभिद्य च तत्र स्थितान् वगाः पशून् वविदत् अविवत् अलभत । विदेल्लेङि लट्स्वादङ् । तदा देवा एवमकार्षुरित्यर्थः ॥

इदमकर्म नमो अभ्रियाय यः पूर्वीरन्वानोनवीति ।

बृहस्पतिः स हि गोभिः सो अश्वैः स वीरेभिः स नृभिर्नो वयो धात् ॥ १२ ॥

इदम् । अकर्म । नमः । अभ्रियाय । यः । पूर्वीः । अनु । आऽनोनवीति ।

बृहस्पतिः । सः । हि । गोभिः । सः । अश्वैः ।

सः । वीरेभिः । सः । नृभिः । नः । वयः । धात् ॥ १२ ॥

१. ग-त-भ-यथा पर्वणः । २. ग४-भ७-यत् ; त-भ१.२.४.६-मु-यावत् । ३. ग४-त१.२.३.७-
आदित्यादिभिः ; भ-आदिभिः । ४. ग-त-भ-मु-घटेत् ।

वअभियाय अभ्रेषु भवायान्तरिक्षाय मध्यमाय बृहस्पतये वृहदम् उक्तं वनमः स्तोत्रम् वअकर्म
वयमकार्ष्म । वयः बृहस्पतिः वपूर्वाः बह्वीर्ऋचः वअनु अनुक्रमेण वआनोन्वीति अत्यर्थमाभि-
मुख्येन ब्रवीति वसः वृहस्पतिः एव गोभिः वअश्वैः च युक्तं ववरिभिः पुत्रैः वनुभिः भृत्या-
दिभिश्च सहितं ववयः अन्नं वनः अस्मभ्यं स्तोत्रंभ्यः वधात् दधातु प्रयच्छतु । तच्छब्दावृत्तिः
आदरार्था ॥ ॥ १८ ॥ ॥ ५ ॥

षष्ठेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । 'भद्राः' इति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तं वध्यश्चपुत्रस्य सुमित्रस्यार्षम् ।
आदितो द्वे जगत्यावथ दश त्रिष्टुभः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रम्यते—'भद्राः सुमित्रो वाध्यश्च
आग्नेयं द्विजगत्यादि' इति । गतो विनियोगः ॥

भद्रा अग्नेर्वध्यश्चस्य संदृशो वामी प्रणीतिः सुरणा उपेतयः ।

यदी सुमित्रा विशो अग्रं इन्धते घृतेनाहुतो जरते दर्विद्युतत् ॥ १ ॥

भद्राः । अग्नेः । वद्विऽअश्चस्य । समुऽदृशः । वामी । प्रऽनीतिः । सुऽरणाः । उपेऽइतयः ।
यत् । ईम् । सुऽमित्राः । विशः । अग्रैः । इन्धते । घृतेन । आऽहुतः । जरते । दर्विद्युतत् ॥ १ ॥

वअग्नेः वक्ष्यमाणगुणस्य वसंदृशः संदृश्यः ववध्यश्चस्य एतन्नामकस्य सम पितुः वभद्राः
कल्याणकारिण्यो भवन्तु । यद्वा । वध्यश्चस्य वध्यश्चकुले जातस्याग्नेः संदृश्यो भजनीया भवन्तु^१ ।
वप्रणीतिः तस्य प्रणयनं ववामी कल्याणं^२ च भवतु । तथा वउपेतयः यज्ञं प्रत्युपगतयः वसुरणाः
शोभनरमणा भवन्तु^३ । वसुमित्राः एतन्नामधेयाः वविशः अमी मनुष्याः वईम् एनमग्निम् वअग्ने
प्रथमं वयत् यदा वइन्धते हविर्भिर्दीपयन्ति तदा वघृतेनाहुतः हविर्भिश्च वदर्विद्युतत् भृशं द्योत-
मानः । 'दाधतिं दधतिं' इत्यादिना निपातितः । सोऽग्निः वजरते अस्माभिः स्तूयते ॥

घृतमग्नेर्वध्यश्चस्य वर्धनं घृतमन्नं घृतम्भस्य मेदनम् ।

घृतेनाहुत उर्विया वि पप्रथे सूर्येहव रोचते सर्पिरासुतिः ॥ २ ॥

घृतम् । अग्नेः । वद्विऽअश्चस्य । वर्धनम् । घृतम् । अन्नम् । घृतम् । ऊँ इति । अस्य । मेदनम् ।
घृतेन । आऽहुतः । उर्विया । वि । पप्रथे । सूर्यः इहव । रोचते । सर्पिः आसुतिः ॥ २ ॥

ववध्यश्चस्य संबन्धिनः वअग्नेः वघृतं दीयमानं हविः ववर्धनं भवतु । तथा वघृतमन्नम् अदनीयं
भवतु । तथा वअस्य अग्नेः वघृतमु घृतमेव वमेदनं पुष्टिकरं भवतु । येनाग्निः पुष्टो भवति तन्मेदनम् ।
तेन वघृतेनाहुतः अग्निः वउर्विया उर्वत्यन्ते ववि पप्रथे स्वतेजसा विप्रथितो भवति । तथा वसर्पिरा-
सुतिः सर्पिरासूयते यस्मिन्निति सोऽग्निः वसूर्येहव वरोचते दीप्यते ॥

यत्ते मनुयदनीकं सुमित्रः समीधे अग्ने तदिदं नवीयः ।

स रेवच्छोच स गिरौ जुषस्व स वाजं दर्षि स इह श्रवो धाः ॥ ३ ॥

यत् । ते । मनुः । यत् । अनीकम् । सुऽमित्रः । समुऽईधे । अग्ने । तत् । इदम् । नवीयः ।
सः । रेवत् । शोच । सः । गिरौ । जुषस्व । सः । वाजम् । दर्षि । सः । इह । श्रवः । धाः ॥ ३ ॥

१. ग-भवन्ती; त१.२.३.७-भ-भवति; त४.५.६-भवतु । २. ग-त-भ-मु-कल्याणी । ३. ग-
भवन्ती; त१.२.३.७-भ-मु-भवति; त४.५.६-भवतु ।

हे ऽअग्ने ऽते त्वदीयं ऽयत् ऽअनीकं रश्मिसंघं ऽमनुः एतन्नामकः यथा ऽसमीधे हविर्भिः
सम्यग्दीपयति ऽसुमित्रः एतन्नामकोऽहं समीधे सम्यग्दीपयामि । 'अिहन्धी दीप्तौ' । लिटि 'हन्धि-
भवतिभ्यां च' इति क्त्वाच्चलोपः । ऽतदिदं सोऽयं रश्मिसंघः ऽनवीयः नवतरो भवतु । ऽसः त्वं
ऽरेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा ऽशोच प्रज्वल । ऽसः एव त्वं ऽगिरः अस्मदीयाः स्तुतीः ऽजुषस्व
सेवस्व । ऽसः त्वं ऽवाजं शत्रुबलं ऽदृषिं विदारय । तथा ऽइह मयि ऽश्रवः अन्नं ऽधाः धेहि ॥

यं त्वा पूर्वमीळितो वध्यश्चः समीधे अग्ने स इदं जुषस्व ।

स नः स्तिपा उत भवा तनूपा दात्रं रक्षस्व यदिदं ते अस्मे ॥ ४ ॥

यम् । त्वा । पूर्वम् । ईळितः । वध्निऽअश्चः । समऽईधे । अग्ने । सः । इदम् । जुषस्व ।

सः । नः । स्तिपाः । उत । भव । तनूपाः ।

दात्रम् । रक्षस्व । यत् । इदम् । ते । अस्मे इति ॥ ४ ॥

ऽईळितः । व्यत्ययेन कर्तरि क्तः । स्तोता ऽवध्यश्चः मम पिता ऽपूर्वं पूर्वस्मिन्काले संजातं ऽयं
ऽत्वा त्वां ऽसमीधे हविर्भिः सम्यग्दीपयत्^१ ऽसः त्वमिदानीं मया क्रियमाणम् ऽइदं स्तोत्रं ऽजुषस्व
सेवस्व । यद्वा । वध्यश्चस्तस्य पुत्रोऽहं सम्यग्दीपितवानस्मि । ऽसः त्वं ऽनः अस्माकं ऽस्तिपाः ।
पृषोदरादिः । पस्त्यं गृहम् । तस्य रक्षकः ऽभव । यद्वा । उपस्थितान् ज्योतिष्टोमादीन्त्यागान् पालयतीति
स्तिपाः । अस्मदीयानां यज्ञानां पालयिता भव । ऽउत अपि च ऽतनूपाः स्वाङ्गानां रक्षको भव ।
किंच ऽदात्रं तद्धनं ऽरक्षस्व ऽयदिदं धनं ऽते तव स्वभूतेषु ऽअस्मे अस्मासु तिष्ठति ॥

भवां युष्मि वाध्यश्चोत गोपा मा त्वा तारीदुभिर्मातिर्जनानाम् ।

शूरैव धृष्णुश्च्यवनः सुमित्रः प्र नु वोचं वाध्यश्चस्य नाम ॥ ५ ॥

भव । युष्मि । वाध्निऽअश्च । उत । गोपाः । मा । त्वा । तारीत् । अभिऽमातिः । जनानाम् ।
शूरैऽइव । धृष्णुः । च्यवनः । सुऽमित्रः । प्र । नु । वोचम् । वाध्निऽअश्चस्य । नाम ॥ ५ ॥

हे ऽवाध्यश्च वध्यश्चकुले जाताग्ने ऽयुष्मि । 'युष्मं द्योततेर्यशो वाचं वा' । तद्वा न् भव । ऽउत
अपि च ऽगोपाः गोपायिता भव । किंच ऽत्वा त्वाम् कश्चिदपि ऽमा ऽतारीत् मा हिनस्तु । यतः
ऽजनानां शत्रूणाम् ऽअभिमातिः अभिभवनशीलमानयुक्तोऽभिभवित^२ भवसि । किंच ऽशूरैव
बलवानिव ऽधृष्णुः शत्रुधर्षणशीलः तस्मात् ऽच्यवनः तेषां व्यावयिता भवसि । अथ ऽवाध्यश्चस्य
अग्नेस्त्व ऽनाम अभिर्जातवेदा वैश्वानर इत्यादीनि नामानि ऽनु क्षिप्रं ऽसुमित्रः ऽअहं ऽप्र ऽवोचं
प्रव्रीमि । तस्मान्मेऽज्ञादियुक्तो भव ॥

समुज्यां पर्वत्यां वसूनि दासां वृत्राण्यार्यां जिगेथ ।

शूरैव धृष्णुश्च्यवनो जनानां त्वमग्ने पृतनायूरभि ष्याः ॥ ६ ॥

सम् । अज्यां । पर्वत्यां । वसूनि । दासां । वृत्राणि । आर्यां । जिगेथ ।

शूरैऽइव । धृष्णुः । च्यवनः । जनानाम् । त्वम् । अग्ने । पृतनाऽयून् । अभि । ष्याः ॥ ६ ॥

१. ग४-त१.२.६.७.८-भ४.६.७-सम्यग्दीपयतः त४.५-सम्यग्दीपयन्, भ१-सम्यग्दीपति ।

२. ग-शीलमनोयुक्तो ।

हे ऽअग्ने ऽअज्या । अजन्ति गच्छन्तीत्यज्यो जनाः । तेभ्यो हितानि ऽपर्वत्या पर्वतभवानि
 ऽवसूनि गवादिलक्षणानि ऽसं ऽजिगेथ शत्रुभ्यः संजितवानसि । तथा ऽआर्या बलवन्निः कृतान्
 ऽदासा दासैरसुरैः कृतान् ऽवृत्राणि उपद्रवान् ऽसं ऽजिगेथ । तान् हतवानसीत्यर्थः । 'जि जये' ।
 लिटि रूपम् । ऽशूरइव ऽधृणुः ऽजनानां ऽच्यवनः ऽत्वं ऽपृतनायून् संग्रामकामान् ऽअभि ऽप्याः
 अभिभव । पृतनायूनित्यत्र लोपाभावश्छान्दसः । 'अथावस्यात्' इत्यात्वं विधीयमानमस्मादपि
 व्यत्ययेन भवति ॥ ॥ १९ ॥

दीर्घतन्तुर्बृहदुक्षायमग्निः सहस्रस्तरीः शतनीथ ऋम्वा ।

द्युमान् द्युमत्सु नृभिर्मृज्यमानः सुमित्रेषु दीदयो देवयत्सु ॥ ७ ॥

दीर्घतन्तुः । बृहत्ऽउक्षा । अयम् । अग्निः । सहस्रस्तरीः । शतनीथः । ऋम्वा ।

द्युमान् । द्युमत्सु । नृभिः । मृज्यमानः । सुमित्रेषु । दीदयः । देवयत्सु ॥ ७ ॥

ऽदीर्घतन्तुः । यैर्यज्ञं संतनोति ते तन्तवः स्तोत्रादयः । प्रभूतस्तुतिमान् ऽबृहदुक्षा । उक्षा
 सेचको रश्मिः । प्रभूतरश्मियुक्तः ऽसहस्रस्तरीः हवीरूपवद्वाच्छादनः ऽशतनीथः आहवनीयादिद्वारेण
 बहुविधनयनः ऽऋम्वा महान् ऽद्युमत्सु दीप्तिमत्सु मध्ये ऽद्युमान् अतिशयेन दीप्तिमान् ऽअयमग्निः
 ऽनृभिः कर्मनेनृभिर्कृत्वग्निः ऽमृज्यमानः अलंक्रियमाणो भवति । 'मृजू शौचलंकारयोः' । स त्वं
 ऽदेवयत्सु देवान् कामयमानेषु ऽसुमित्रेषु अस्मासु ऽदीदयः दीप्यस्व । दीदयतिदीप्तिकर्मा ॥

त्वे धेनुः सुदुघा जातवेदोऽसृश्चर्तव समना संवर्धुक् ।

त्वं नृभिर्दक्षिणावज्जिरथे सुमित्रेभिरिध्यसे देवयज्ञिः ॥ ८ ॥

त्वे इति । धेनुः । सुदुघा । जातवेदः । असृश्चर्तव । समना । संवर्धुक् ।

त्वम् । नृभिः । दक्षिणावत्ऽभिः । अग्ने । सुमित्रेभिः । इध्यसे । देवयत्ऽभिः ॥ ८ ॥

हे ऽजातवेदः जातग्रज्ञ ऽअग्ने ऽत्वे त्वयि ऽसुदुघा सुदु पयसो दोग्ध्री काचिद्धोमसाधनभृता
 ऽधेनुः अस्ति । कीदृशी । ऽअसृश्चर्तव संगवर्जितेनेवैकत्र स्थित्यभावात्कुत्रापि न संयुक्तेनादित्येन
 ऽसमना संगता ऽसंवर्धुक् अमृतं दुहाना गोरूपा माध्यमिका वाग्वैद्युते त्वय्यस्तीति भावः । तादृशः
 ऽत्वं ऽनृभिः कर्मनेनृभिः ऽदक्षिणावज्जिः ऋत्विग्भ्यो देयत्वेन तद्वज्जिः ऽदेवयज्ञिः देवकामैः ऽसुमित्रेभिः
 अस्माभिः ऽइध्यसे हविर्भिर्दीप्यसे ॥

देवाश्रिते अमृता जातवेदो महिमानं वाध्यश्च प्र वोचन् ।

यत्संपृच्छं मानुषीर्विश आयन्त्वं नृभिरजयस्त्वावृधेभिः ॥ ९ ॥

देवाः । चित् । ते । अमृताः । जातवेदः । महिमानम् । वाग्निऽअश्च । प्र । वोचन् ।

यत् । समऽपृच्छम् । मानुषीः । विशः । आयन् । त्वम् । नृभिः । अजयः । त्वाऽवृधेभिः ॥ ९ ॥

हे ऽजातवेदः हे ऽवाध्यश्च अग्ने ऽते तव ऽमहिमानम् ऽअमृताः ऽदेवाश्चित् देवा अपि ऽप्र
 ऽवोचन् प्रब्रुवन्ति । यत् यदा ऽमानुषीः मनुष्यसंबन्धिन्यः ऽविशः प्रजाः ऽसंपृच्छं देवैः सह को
 वा असुरान् हन्तीत्येवमादिकं संग्रहम् ऽआयन् प्राप्तवन्तः तदा ऽत्वं ऽनृभिः सर्वस्य नेनृभिः ऽत्वावृधेभिः
 त्वया वर्धितैर्देवैः सह कर्मविघ्नकारिणस्तान् ऽअजयः जितवानसि ॥

पितेव पुत्रमभिभरुपस्थे त्वामग्ने वध्यश्चः सपर्यन् ।

जुषाणो अस्य समिधं यविष्ठोत पूर्वीं अवनोर्ब्राधतश्चित् ॥ १० ॥

पिताऽईव । पुत्रम् । अभिभः । उपऽस्थे । त्वाम् । अग्ने । वधिऽअश्चः । सपर्यन् ।

जुषाणः । अस्य । समऽइधम् । यविष्ठ । उत । पूर्वीन् । अवनोः । ब्राधतः । चित् ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वाम् उपस्थे पृथिव्या उपस्थान उत्तरवेद्यां ऽसपर्यन् । परिचर्याकर्मा । परिचरन्
 ऽवध्यश्चः मम पिता ऽअभिभः धृतवान् हविर्भिः पोषितवान्वा । कथमिव । ऽपितेव यथा पिता
 समीपे ऽपुत्रं स्थापयति पोषयति वा । 'दुभृज् धारणपोषणयोः' । लङि^१ तिपि गुणे कृते हृङ्-यादिना
 तितपो लोपः । हे ऽयविष्ठ युवतमाग्ने ऽउत अपि च ऽअस्य वध्यश्चस्य पितुर्वा मम वा ऽसमिधं
 ऽजुषाणः सेवमानः सन् ऽपूर्वां प्रत्नान् ऽब्राधतश्चित् बाधकानपि शत्रून् ऽअवनोः अवधीः । वनति-
 हिंसायां भौवादिकः । व्यत्ययेनोपत्ययः ॥

शश्वदग्निर्वेध्यश्चस्य शत्रून्नुभिर्जिगाय सुतसोमवद्धिः ।

समनं चिददहश्चित्रभानोऽव ब्राधन्तमभिनदूधश्चित् ॥ ११ ॥

शश्वत् । अग्निः । वधिऽअश्चस्य । शत्रून् । नृऽभिः । जिगाय । सुतसोमवत्ऽभिः ।

समनम् । चित् । अदहः । चित्रभानो इति चित्रऽभानो ।

अव । ब्राधन्तम् । अभिनत् । दूधः । चित् ॥ ११ ॥

सः ऽअग्निः ऽवध्यश्चस्य ऽसुतसोमवद्धिः अभिषुतसोमैः । अनुवादको मत्वर्थीयः । तैः ऽनृभिः
 ऋत्विग्भिः ऽशश्वत् सर्वदा ऽशत्रून् ऽजिगाय जितवान् । अथ प्रत्यक्षः । हे ऽचित्रभानो नानातेजस्क
 चायनीयदीप्तिमन् वाग्ने त्वं ऽसमनं ऽचित् । समनमिति संग्रामनाम । तमपि ऽअदहः स्वतेजोभिः ।
 अथ तव स्तोता वाध्यश्चः ऽवृधश्चित् स्वयं वृद्धो भवन् ऽब्राधन्तं वर्धमानं हिंसकं वा ऽअव ऽअभिनत्
 अवाङ्मुखं कृत्वा अचिच्छत् । यद्वा स्वमेव तमवाभिनत् । अवाङ्मुखं कृत्वाभिनः अचिच्छतः । प्रथम-
 मध्यमयोः समानमेतद्रूपम् ॥

अयमग्निर्वेध्यश्चस्य वृत्रहा सनकात्प्रेद्धो नमसोपवाक्यः ।

स नो अजामीरुत वा विजामीनुभि तिष्ठ शर्धतो वाध्यश्च ॥ १२ ॥

अयम् । अग्निः । वधिऽअश्चस्य । वृत्रहा । सनकात् । प्रऽईद्धः । नमसा । उपऽवाक्यः ।

सः । नः । अजामीन् । उत । वा । विजामीन् । अभि । तिष्ठ । शर्धतः । वाधिऽअश्च ॥ १२ ॥

ऽवृत्रहा शत्रूणां हन्ता ऽअयमग्निः ऽसनकात् चिरादारभ्य ऽवध्यश्चस्य हविषा ऽप्रेद्धः प्रकर्षेण
 दीपितो भवति । तथा तस्य ऽनमसा नमस्कारेण सह ऽउपवाक्यः उपस्तोतव्यो भवति । हे
 ऽवाध्यश्च वध्यश्चकुले मथनेन समुत्पन्नाग्ने ऽसः त्वं ऽनः अस्माकम् ऽअजामीन् अज्ञातीन् शत्रून् ऽउत
 ऽवा अपि वा ऽशर्धतः हिंसतः ऽविजामीन् विविधान् ज्ञातीनपि ऽअभि ऽतिष्ठ अभिभव ॥ ॥ २० ॥

‘इमां मे’ इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वाध्यश्वस्य सुमित्रस्यापि त्रैष्टुभम् । तन्ननपाद्वर्जिताः
सनराशंसाः समिदादयः प्रस्यूचं देवताः । तथा चानुक्रान्तम्—‘इमां मे एकादशाप्रम्’ इति ।
वध्यश्वगोत्राणां पश्चाद्विदमाप्रीसूक्तम् । सूत्रितं च—‘समिद्धो अद्येति सर्वेषां ययार्थं वा’ (आश्व.
श्रौ. ३. २) इति ॥

इमां मे अग्रे समिधं जुषस्वेळस्पदे प्रति हर्या घृताचीम् ।

वर्ष्मन् पृथिव्याः सुदिनत्वे अह्वामूर्ध्वो भव सुक्रतो देवयज्या ॥ १ ॥

इमाम् । मे । अग्रे । समऽइधम् । जुषस्व । इळः । पदे । प्रति । हर्यम् । घृताचीम् ।

वर्ष्मन् । पृथिव्याः । सुदिनत्वे । अह्वाम् । ऊर्ध्वः । भव । सुक्रतो इति सुक्रतो । देवऽयज्या ॥ १ ॥

हे अग्रे वृळस्पदे इळायास्पदे । ‘एतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिः’ (ऐ. ब्रा. १. २८)
इति ब्राह्मणम् । उत्तरवेद्याम् वृहमां वमे मदीयां वसमिधं वजुषस्व सेवस्व । तथा वृताचीं
घृतमन्त्रन्तीं सूचं वप्रति वहर्यं प्रतिकामयस्व । किंच हे वसुक्रतो सुप्रज्ञ वपृथिव्याः वर्ष्मन् चर्ष्मणि
समुच्छ्रिते पूर्वोक्ते देशे अह्नां वसुदिनत्वे तन्निमित्तं वदेवयज्या देवयागेन हेतुना वऊर्ध्वः उवालाभि-
रुन्नतः वभव ॥

आ देवानामग्रयावेह यातु नराशंसो विश्वरूपेभिरश्वैः ।

ऋतस्य पथा नमसा मियेधो देवेभ्यो देवतमः सुषुदत् ॥ २ ॥

आ । देवानाम् । अग्रऽयावा । इह । यातु । नराशंसः । विश्वऽरूपेभिः । अश्वैः ।

ऋतस्य । पथा । नमसा । मियेधः । देवेभ्यः । देवतमः । सुषुदत् ॥ २ ॥

वृदेवानामग्रयावा अग्रे गन्ता वनराशंसः । ‘उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्’ इति पूर्वोत्तरपदयोः
युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । नरैः शंसनीय एतन्नामकोऽग्निः विश्वरूपेभिः नानारूपैः वअश्वैः रोहिदाश्वैः
सह वइह अस्मिन् यज्ञे वआ वयातु । आगत्य च वमियेधः मेध्यो यज्ञहितः स्तुतियोग्यो वा वदेवतमः
देवानां मुख्यः सोऽग्निः हविर्नयनयोग्येन वऋतस्य यज्ञस्य वपथा मार्गेण वनमसा स्तोत्रेण सह
वदेवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः वसुषुदत् हविः प्रेरयतु ॥

शश्वत्तममीळते दूत्याय हविर्ष्मन्तो मनुष्यासो अग्निम् ।

वहिष्ठैरश्वैः सुवृता रथेना देवान् वक्षि नि षदेह होता ॥ ३ ॥

शश्वत्तमम् । ईळते । दूत्याय । हविर्ष्मन्तः । मनुष्यासः । अग्निम् ।

वहिष्ठैः । अश्वैः । सुवृता । रथेन । आ । देवान् । वक्षि । नि । सद् । इह । होता ॥ ३ ॥

वशश्वत्तमम् अत्यन्तं नित्यम् वअग्निं वहविर्ष्मन्तः संभृतहविष्काः वमनुष्यासः मनुष्याः
यजमानाः वदूत्याय । ‘दूतस्य भागकर्मणी’ इति यत्प्रत्ययः । दूतकर्मणे हविर्वहनलक्षणाय
तन्निमित्तम् वईळते स्तुवन्ति । स त्वमेवं स्तुतः ववहिष्ठैः वोदृतमैः वअश्वैः वसुवृता सुवर्तनेन वरथेन च
सह वदेवान् इन्द्रादीन् वआ ववक्षि असदीयं यज्ञं प्रत्यावह प्रापय । ततस्त्वं वहोता भवन् वइह
अस्मिन् यज्ञे वनि वषद् निषीद ॥

वि प्रथतां देवजुष्टं तिरश्चा दीर्घं द्राघ्मा सुरभि भूत्वस्मे ।

अहेळता मनसा देव बहिरिन्द्रज्येष्ठां उशतो यक्षि देवान् ॥ ४ ॥

वि । प्रथताम् । देवऽजुष्टम् । तिरश्चा । दीर्घम् । द्राघ्मा । सुरभि । भूतु । अस्मे इति ।

अहेळता । मनसा । देव । बहिः । इन्द्रऽज्येष्ठान् । उशतः । यक्षि । देवान् ॥ ४ ॥

हे बहिर्नामकास्ते ऽदेवजुष्टं देवैः सेवितं ऽतिरश्चा तिरश्चीनं तिर्यगञ्जनसिद्धं बहिः ऽवि ऽप्रथतां विशेषेण विस्तृतं भवतु । तथा ऽदीर्घं चेदं ऽद्राघ्मा द्राघिज्ञा । दीर्घशब्दस्थेमनिचि 'प्रियस्थिर' इत्यादिना द्राघिरादेशः^१ । अकारस्थेकारी वर्गस्य ऽपस्या । पश्चादङ्गोपः । द्राघिज्ञा युक्तं भवतु । ऽअस्मे अस्मदीयं बहिः ऽसुरभि सोमादिहविर्विधानेन सुगन्धं ऽभूतु भवतु । हे ऽदेव द्योतमान हे ऽबहिः एतन्नामकास्ते ऽअहेळता । हेळ इति क्रोधनाम । अकुध्यता ऽमनसा ऽउशतः हवींषि कामयमानान् ऽइन्द्रज्येष्ठान् इन्द्रप्रधानान् ऽदेवान् ऽयक्षि यज्ञ पूजय ॥

दिवो वा सानु स्पृशता वरीयः पृथिव्या वा मात्रया वि श्रयध्वम् ।

उशतीर्द्वीरो महिना महद्भिर्देवं रथं रथयुधीरयध्वम् ॥ ५ ॥

दिवः । वा । सानु । स्पृशत । वरीयः । पृथिव्या । वा । मात्रया । वि । श्रयध्वम् ।

उशतीः । द्वारः । महिना । महत्ऽभिः । देवम् । रथम् । रथऽयुः । धारयध्वम् ॥ ५ ॥

हे ऽद्वारः एतन्नामधेया देव्यः शूयं ऽदिवो ऽवा^२ । वाशब्दश्चार्थः । दिवश्च ऽसानु समुच्छ्रितं ऽवरीयः उरुतरं स्थानं ऽस्पृशत उन्नता भवतेत्यर्थः । 'चवायीगे प्रथमा' इति न निघातः । ऽपृथिव्याः^३ च^३ यावती मात्रास्ति तावस्या ऽमात्रया ऽवि ऽश्रयध्वं विस्तृता भवत । ऽउशतीः देवान् कामयमाना शूयं ऽरथयुः । 'सुपां सुलुक्' इति जसः सुः । रथकामाः सत्यः ऽमहिना महिज्ञा ऽमहद्भिः देवैरधिष्ठितम् अत एव ऽदेवं द्योतमानं ऽरथं रमणसाधनं ऽधारयध्वं धारयत ॥ ॥२१॥

देवी दिवो दुहितरा सुशिल्पे उषासानक्ता सदतां नि योनौ ।

आ वां देवास उशती उशन्त उरौ सीदन्तु सुभगे उपस्थे ॥ ६ ॥

देवी इति । दिवः । दुहितरा । सुशिल्पे इति सुऽशिल्पे । उषासानक्ता । सदताम् । नि । योनौ ।

आ । वाम् । देवासः । उशती इति । उशन्तः । उरौ । सीदन्तु । सुभगे इति सुऽभगे । उपऽस्थे ॥ ६ ॥

ऽदेवी द्योतमाने ऽदिवः द्युलोकस्य ऽदुहितरा दुहितरौ ऽसुशिल्पे शोभनरूपे ऽउषासानक्ता उषाश्च नक्तं चाहोरात्रौ ऽयोनौ यज्ञस्य स्थाने ऽनि ऽसदताम् निषीदताम् । हे ऽउशती उशत्यौ कामयमाने हे ऽसुभगे शोभनधने हे देव्यौ ऽवां युवयोः ऽउरौ विस्तीर्णे ऽउपस्थे समीपस्थे स्थाने ऽउशन्तः हवींषि कामयमानाः ऽदेवासः देवाः ऽआ ऽसीदन्तु उपविशन्तु ॥

ऊर्ध्वो ग्रावा बृहदग्निः समिद्धः प्रिया धामान्यदितेरुपस्थे ।

पुरोहितावृत्विजा युज्ञे अस्मिन् विदुष्टरा द्रविणमा यजेथाम् ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वः । ग्रावा । बृहत् । अग्निः । सम्ऽईद्धः । प्रिया । धामानि । अदितेः । उपऽस्थे ।
पुरऽहितौ । ऋत्विजा । यज्ञे । अस्मिन् । विदुऽतरा । द्रविणम् । आ । यजेथाम् ॥ ७ ॥

१ ग्रावा सोमाभिषवाय यदा १ ऊर्ध्वः उन्नतो भवति यदा च १ बृहत् महान् १ अग्निः १ समिद्धः
हविर्भिः सम्यग्दीप्तो भवति तथा प्रियाणि देवानां सोमादिहविष्प्रदानेन ग्रीणयितृणि १ धामानि
हविषां धारकाणि यज्ञपात्राणि १ अदितेः पृथिव्याः १ उपस्थे यज्ञसदने यदासादितानि भवन्ति तदानीं
हे ऋत्विजौ देव्यौ १ पुरोहितौ १ होतारौ १ पुरतो निहितौ १ विदुष्टरा । छान्दसं संप्रसारणम् । विद्वत्तमौ
युवाम् १ अस्मिन् १ यज्ञे १ द्रविणं धनम् १ आ १ यजेथाम् । यजिर्दानार्थः । अस्मभ्यमाभिमुख्येन
प्रयच्छतम् ॥

तिस्रो देवीर्बर्हिर्दं वरीय आ सीदत चक्रमा वः स्योनम् ।

मनुष्वयज्ञं सुधिता हवींषीळा देवी घृतपदी जुषन्त ॥ ८ ॥

तिस्रः । देवीः । बर्हिः । इदम् । वरीयः । आ । सीदत । चक्रम । वः । स्योनम् ।

मनुष्वत् । यज्ञम् । सुधिता । हवींषि । इळा । देवी । घृतपदी । जुषन्त ॥ ८ ॥

हे १ तिस्रो १ देवीः इळाद्यास्तिस्रो देव्यः १ वरीयः उन्नतरम् १ इदं १ बर्हिः १ आ १ सीदत ।
'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । अत्यन्तं तस्मिन्निषीदत । कुत एतत् तत्राह । १ वः युष्मदर्थं १ स्योनं
विस्तीर्णमिदं १ चक्रम वयं कृतवन्तः । वाक्यभेदादनिवातः । १ इळा एतन्नामिका १ देवी द्योतमाना
सरस्वती १ घृतपदी दीप्तपदोपेता भारती च एताः १ मनुष्वत् मनोरथे यथा हवींष्यसेवन्त तद्वदस्मदीयं
१ यज्ञं १ सुधिता सुष्ठु निहितानि १ हवींषि च १ जुषन्त सेवन्ताम् ॥

त्वाष्टस्य पशोर्वपायागस्य 'देव त्वष्टः' इति याज्या । सूत्रितं च—'देव त्वष्टर्यद्ध चारुत्व-
मानं पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

देव त्वष्टर्यद्ध चारुत्वमानव्यदङ्गिरसामभवः सचाभूः ।

स देवानां पाथ उप प्र विद्वानुशन् यक्षि द्रविणोदः सुरत्नः ॥ ९ ॥

देव । त्वष्टः । यत् । ह । चारुत्वम् । आनट् । यत् । अङ्गिरसाम् । अभवः । सचाभूः ।

सः । देवानाम् । पाथः । उप । प्र । विद्वान् । उशन् । यक्षि । द्रविणः । उदः । सुरत्नः ॥ ९ ॥

हे १ देव १ त्वष्टः एतन्नामकं त्वं १ यत् १ चारुत्वं हविर्भिः कल्याणरूपत्वम् १ आनट् प्राप्तवानसि ।
अश्रोतेर्लिङि तत्प्रत्ययस्य लुक् । १ यत् च त्वम् १ अङ्गिरसाम् अस्माकं १ सचाभूः सहभावी सहायः
१ अभवः । हे १ द्रविणोदः धनस्य दातः अत एव १ सुरत्नः सुधनः १ सः त्वम् १ उशन् हवींषि
कामयमानः सन् १ विद्वान् अस्येदमस्येदमिति प्रजानन् १ देवानां १ पाथः अन्नम् १ उप १ यक्षि
उपयज । तेभ्यः प्रयच्छ ॥

वनस्पतिस्तोमे निष्केवल्ये 'वनस्पते रशनया' इत्येषा सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—देवेभ्यो
वनस्पते हवींषि वनस्पते रशनया नियूयेति सूक्तमुखीयाः' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

वनस्पते रश्नया नियूया देवानां पाथ उप वक्षि विद्वान् ।

स्वदाति देवः कृणवत् हवीष्यवतां द्यावापृथिवी हव मे ॥ १० ॥

वनस्पते । रश्नया । निऽयूय । देवानाम् । पाथः । उप । वक्षि । विद्वान् ।

स्वदाति । देवः । कृणवत् । हवीषि । अवताम् । द्यावापृथिवी इति । हवम् । मे ॥ १० ॥

हे वनस्पते वनस्पतिविकार यूप वविद्वान् जानानस्त्वं वरश्नया रज्ज्वा वनियूय वद्धा परिध्याय वपाथः अन्नं वदेवानाम् इन्द्रादीनाम् उप वक्षि उपवह प्रापय । ततः वदेवः वनस्पतिः वस्वदाति हविष्प्रापणेन स्वदयतु । तथा वहवीषि अस्माभिर्देवानि वकृणवत् देवानां करोतु । तथा वमे मदीयं वहवं देवविषयाह्वानं वद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अवतां रक्षताम् ॥

आग्ने वह वरुणमिष्टये न इन्द्रं दिवो मरुतो अन्तरिक्षात् ।

सीदन्तु बर्हिर्विश्व आ यजत्राः स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

आ । अग्ने । वह । वरुणम् । इष्टये । नः । इन्द्रम् । दिवः । मरुतः । अन्तरिक्षात् ।

सीदन्तु । बर्हिः । विश्वे । आ । यजत्राः । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वं वनः अस्माकम् इष्टये यागाय इन्द्रं वरुणं च मरुतः च दिवः सुलोकात् अन्तरिक्षात् च अस्मदीयं यज्ञम् आ वह प्रापय । आगतास्ते यजत्राः यष्ट्याः विश्वे सर्वे देवाः बर्हिः आ सीदन्तु तत्रासन्ना भवन्तु । ततः अमृताः मरणधर्मरहिताः देवाः स्वाहा स्वाहाकारेण दत्तैर्हविर्भिः मादयन्ताम् आत्मानं मादयन्तु ॥ २२ ॥

‘बृहस्पते’ इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तम् आङ्गिरसस्य बृहस्पतेरार्षम् । नवमी जगती शिष्टा द्वा त्रिष्टुभः । अनेन सूक्तेनर्षिः परमपुरुषार्थसाधनं परब्रह्मज्ञानं स्तुतवान् । अतस्तद्देवस्यमिदम् । उक्तं हि बृहदेवतायां—‘सुज्योतिः परमं ब्रह्म यद्योगात्समुपाञ्जुते । तज्ज्ञानमभितुष्टाव सूक्तेनाथ बृहस्पतिः’ (बृहदे. ७. १०९) इति । अनुक्रान्तं च—‘बृहस्पते बृहस्पतिज्ञानं तुष्टाव नवमी जगती’ इति । सूक्तविनियोगो गतः । देवसुवां हविःषु बृहस्पतिर्वाचस्पतिरित्यस्य प्रथमानुवाक्या । सूत्रितं च—‘बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं हंसैरिव सखिभिर्वाचदग्निः’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं यत्प्रैरत नामधेयं दधानाः ।

यदैषां श्रेष्ठं यदरिप्रमासीत्प्रेणा तदैषां निहितं गुहाविः ॥ १ ॥

बृहस्पते । प्रथमम् । वाचः । अग्रम् । यत् । प्र । ऐरत । नामधेयम् । दधानाः ।

यत् । एषाम् । श्रेष्ठम् । यत् । अरिप्रम् । आसीत् ।

प्रेणा । तत् । एषाम् । निऽहितम् । गुहा । आविः ॥ १ ॥

बृहस्पतिरनेन सूक्तेन विदितवेदार्थान् बालान् दृष्ट्वा स्मयमानः^१ स्वात्मानं संबोध्याह । हे वृहस्पते अन्तरात्मन् प्रथमम् उत्पत्त्यनन्तरमितरवागुच्चारणात्प्रागेव नामधेयं नाम वदधानाः

पदार्थेषु निदधाना बालाः यत् प्रैरत प्रेरितवन्तः तत् वाचोऽग्रं भवति । यत्तत तातेत्यादिकं वाक्यं पूर्वमभिधाय पश्चादन्या वाचो वदित्यन्ति खलु तस्माद्वाचोऽग्रम् । अस्यां दशायामवस्थितान् बालान् पश्य । तथेदानीम् एषां श्रेष्ठं प्रशस्यतस्मै यत् यच्च अरिप्रं पापरहितं वेदार्थज्ञानम् आसीत् एषां तज्ज्ञानं गुहा गुहायां निहितं गोप्यं तत् प्रेणा । मकारलोपश्छान्दसः । प्रेणाविर्भवति । वेदाभ्यासकाले सरस्वती स्वार्थमेभ्यः प्रकाशयतीत्यर्थः । एवं विस्मये 'बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रम्' (ऐ. आ. १. ३. ६) इत्यादिकमारण्यकमनुसंधेयम् ॥

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमकृत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैर्षां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥ २ ॥

सक्तुम्ऽइव । तितउना । पुनन्तः । यत्र । धीराः । मनसा । वाचम् । अकृत ।

अत्र । सखायः । सख्यानि । जानते । भद्रा । एषाम् । लक्ष्मीः । निहिता । अधि । वाचि ॥ २ ॥

वितितउना । परिपूयतेऽनेनेति । यद्वा । तता विस्तृता भृष्टयवा अत्रेति तितउः । 'तनोतेडंडः सन्वच्च' (उ. सू. ५. २२) इति डउप्रत्ययः । सन्वच्चावादित्वम् । उक्तनिर्वचनेन सूर्येण वसक्तुमिव यथा कश्चिस्सक्तुं दुर्धर्षं पुनाति तद्वत् प्रकृतितः प्रत्ययतश्च शब्दानुत्पुनन्तः धीराः धीमन्तो विद्वांसः यत्र यस्मिन् काले विद्वत्संघे वा मनसा प्रज्ञायुक्तेन वाचमकृत अकृतं कुर्वन्ति । करोतेर्लुङि रूपम् । अत्र तत्र काले सखायः समानख्यानाः शास्त्रादिविषयज्ञानास्ते सख्यानि तेषु भवानि ज्ञानानि जानते जानन्ति । यद्वा । सखायो वाचा बद्धसख्यास्ते तस्यास्तस्या वाचः सख्यानि जानन्ति । वाक्ययुक्तानभ्युदयौलभन्त इत्यर्थः । तस्मात् एषां वाचि भद्रा कल्याणी निहिता लक्ष्मीः भवति । अधिः सप्तम्यर्थद्योतकः । अर्थज्ञानं वाचि पश्याम इत्यर्थः । 'तितउ परिपूयते भवति ततश्च तुल्यवद्वा तिलमात्रतुल्यमिति वा सक्तुमिव तितउना' (निरु. ४. १०) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

वाग्देवत्यपक्षोर्वपापुरोडाशयोः 'यज्ञेन वाचः' इत्यादिके द्वे क्रमेण याज्ये । सूत्रितं च—'यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्ति द्वे देवी वाचमजनयन्त देवाः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् तामन्वविन्दन् ऋषिषु प्रविष्टाम् ।

तामाभृत्या व्यदधुः पुरुत्रा तां सप्त रेभा अभि सं नवन्ते ॥ ३ ॥

यज्ञेन । वाचः । पदवीयम् । आयन् । ताम् । अनु । अविन्दन् । ऋषिषु । प्रविष्टाम् ।

ताम् । आभृत्य । वि । अदधुः । पुरुत्रा । ताम् । सप्त । रेभाः । अभि । सप्त । नवन्ते ॥ ३ ॥

विदितार्था धीराः पदवीयम् । वेतेः 'अचो यत्' । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । पदेन यातव्यः पन्थाः पदवीयः । तं वाचः मार्गं यज्ञेन आयन् प्राप्तवन्तः । ऋषिषु अतीन्द्रियार्थदर्शिषु प्रविष्टां तां वाचम् अविन्दन् अलभन्त । अनन्तरं तां वाचम् आभृत्य आहृत्य पुरुत्रा बहुषु देशेषु व्यदधुः व्यकारुः । सर्वान् मनुष्यान्ध्यापयामासुस्त्यर्थः । एतादृशीं वाचं रेभाः शब्दायमानाः पक्षिणः पक्षिरूपाणि गायत्र्यादीनि सप्त छन्दासि अभि वसं नवन्ते अभितः संगच्छन्ते ॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वम् । वि संसे जायेव पत्ये उशती सुवासाः ॥ ४ ॥

उत । त्वः । पश्यन् । न । ददर्श । वाचम् । उत । त्वः । शृण्वन् । न । शृणोति । एनाम् ।
उतो इति । त्वस्मै । तन्वम् । वि । संसे । जायाऽईव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः ॥ ४ ॥

त्वश्चब्द एकवाची । एकः । उतश्चब्दोऽप्यर्थः । पश्यन् अपि मनसा पर्यालोचयन्नपि वाचं
एन एददर्श दर्शनफलाभावात् पश्यति । त्वः एकः शृण्वन् अपि एनां वाचं एन शृणोति
श्रवणफलाभावात् । इत्यनेनार्थेन अविद्वानभिहितः । तृतीयपादेन विदितवेदार्थमाह । त्वस्मै एकस्मै
अपि एतन्वम् आत्मीयं शरीरं एवि एसले स्वयं वाग्विविधं गमयति । आत्मानं विवृणुते प्रकाशय-
तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । एजायेव यथा एउशती संभोगं कामयमाना एसुवासाः शोभनवसना जाया
एपत्ये अन्नं ऋतुकाले संभोगार्थं स्वयमात्मानं विवृणुते । तद्वदेनां पश्यति शृणोति चेति विदितवेदार्थस्य
प्रशंसा । 'अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचम्' (निरु. १. १९) इत्यादि निरुक्तमत्र द्रष्टव्यम् ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।

अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवां अफलामपुष्पाम् ॥ ५ ॥

उत । त्वम् । सख्ये । स्थिरऽपीतम् । आहुः । न । एनम् । हिन्वन्ति । अपि । वाजिनेषु ।
अधेन्वा । चरति । मायया । एषः । वाचम् । शुश्रुवान् । अफलाम् । अपुष्पाम् ॥ ५ ॥

एत्वम् एउत एकमपि एसख्ये विदुषां संसदि । या सत्कथा सा सखिकर्मत्वात्सख्यमित्युच्यते ।
सा च वाचा क्रियते । अतो वाक्संबन्धाद्वाक्सख्ये एस्थिरपीतम् । मधु यस्य हृदये स्थिरं भवति ।
यद्वा स्थिरपीतं^१ स्थिरप्राप्तिम् । एआहुः । यद्वा । तस्मिन्ज्ञातार्थमाहुः । लोके यथा ज्ञातार्थं पुरुषं
पीतार्थमिति वदन्ति । किंच एएनं विज्ञातार्थं पुरुषं एवाजिनेषु । वाक् इना ईश्वरा येषां^२ ते वाजिना
अर्था वाच आयत्ताः खलु । वाग्ज्ञेयेष्वर्थेषु एन एअपि एहिन्वन्ति । अपिशब्दोऽन्वर्थः । केचिदपि
नानुगच्छन्ति । अयमेवातिशयेन विद्वानित्यर्थः । यद्वा । वाजिनेषु सारभूतेषु निरुपणीयेष्वर्थेष्वेनं न
हिन्वन्ति न बहिः कुर्वन्ति । एनं पुरस्कृत्यैव सर्वं वेदार्थं विचारयन्तीत्यर्थः । इत्यर्थज्ञः^३ प्रशस्तः ।
अनन्तरमुत्तरार्धेन केवलपाठको निन्द्यते । एएषः अविज्ञातार्थः पुरुषः एअधेन्वा धेनुत्वविवर्जितया
कामानामदोग्धया देवमनुष्यस्थानेषु वाक्प्रतिरूपया एमायया एचरति । किं कुर्वन् । एअफलाम-
पुष्पाम् । वाचोऽर्थः पुष्पफलम् । अर्थवर्जिताम् । यद्वा । वाचोऽर्थो याज्ञदैवते । यज्ञे भवं ज्ञानं याज्ञं
देवतासु भवं ज्ञानं दैवतम् । तद्वर्जितां कर्मादिविषयज्ञानवर्जितां एवाचं एशुश्रुवान् । केवलं पाठमात्रेणैव
श्रुतवान् स चरति । यथा वन्ध्या पीना गौः किं द्रोणमात्रं क्षीरं दोग्धीति मायामुत्पादयन्ती चरति यथा
वन्ध्यो वृक्षोऽकाले पल्लवादियुक्तः सन् पुष्पयति फलतीति आन्तिमुत्पादयंस्तिष्ठति तथा पाठं प्रश्रुवाणः
चरतीत्यर्थः । 'अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतम्' (निरु. १. २०) इत्यादि निरुक्तमत्रानुसंधेयम् ॥ ॥२३॥

यस्तित्याजं सचिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति ।

यदीं शृणोत्यलकं शृणोति नहि प्रवेदं सुकृतस्य पन्थाम् ॥ ६ ॥

१. त३-सु-स्थिरपीतं पीत । २. ग-येषामर्थानां । ३. त४.५.६.८-म१.२.६.८-इत्यर्थः ।

यः । तित्याज । सचिऽविदम् । सखायम् । न । तस्य । वाचि । अपि । भागः । अस्ति ।
यत् । ईम् । शृणोति । अलकम् । शृणोति । नहि । प्रऽवेद । सुऽकृतस्य । पन्याम् ॥ ६ ॥

वसचिविदम् । सचिशब्दः सखिवाची । सखिविदम् । योऽध्येता स वेदस्य सखा संप्रदायो-
च्छेदनिवारकत्वेन वेदं प्रत्युपकारित्वात् । तादृशमुपकारिणमध्येतारं वेत्तीति सचिवित् । तमभिज्ञं
वसखायम् अध्येतृणां पुरुषाणां स्वार्थबोधनेनोपकारित्वात्सखिभूतं वेदं वयः पुमान् वतित्याज तस्याज
परार्थविनियोगेन परित्यजति । त्यजतेति 'अपस्पृशेथामानुजुः' इत्यादिना निपातितः । वतस्य
पुरुषस्य ववाचि सर्वस्यां लौकिक्यां शास्त्रीयायां वाच्यपि वभागः भजनीयः कश्चिदर्थः वन वअस्ति ।
वईम् अयं पुरुषः वयत् वेदव्यतिरिक्तं वशृणोति तत् वअलकम् अलीकं व्यर्थमेव वशृणोति । वहि
यस्मात्कारणात् वसुकृतस्य वपन्थां पन्थानं वन वप्रवेद श्रद्धाराहित्यादनुष्ठानमार्गं न जानाति ।
तस्मात्तदीयश्रवणमपि निष्फलमित्यर्थः । द्वितीयचतुर्थपादयोरभिप्राय आरण्यके दर्शितः 'न तस्यानूक्ते
भागोऽस्ति' (ऐ. आ. ३. २. ४) इत्यादिना । तथा 'तं योऽनूत्सुजत्यभागो वाचि भवत्यभागो
नाके तदेवाभ्युक्ता' (तै. आ. २. ३५. ५) इत्यध्वर्युमिश्र ॥

अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वासमा बभूवुः ।

आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे हृदाइव स्नात्वा उ त्वे ददृशे ॥ ७ ॥

अक्षण्वन्तः । कर्णवन्तः । सखायः । मनःऽजवेषु । असमाः । बभूवुः ।
आदघ्नासः । उपऽकक्षासः । ऊँ इति । त्वे । हृदाऽइव । स्नात्वाः । ऊँ इति । त्वे । ददृशे ॥ ७ ॥

वअक्षण्वन्तः अक्षिमन्तः । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यक्षिशब्दादनङ् । 'अनो नुद्' इति नुद् ।
अनेन दृश्यते सर्वमित्यक्षि । यद्वा । तैजसत्वात् अन्येभ्योऽङ्गेभ्यो व्यक्ततरम् । तथा च श्रूयते—'तस्मा-
देते व्यक्ततरे इव' इति । तादृशाक्षियुक्ताः वकर्णवन्तः । कर्णो निकृत्तद्वारः । गर्भावस्थायामेव
केनापि निर्मितबिल इत्यर्थः । यद्वा शरीरस्य शिरसो बोधं गते उच्चैः स्थिते । कर्णविलक्षणाकाश-
वन्तः । तथा चान्नायते—'ऋच्छन्ती इव खे उदगन्ताम्' इति । तादृशाः वसखायः । समानं ख्यानं
ज्ञानं येषामिति सखायः । तेषु वाक्येषु बाह्येष्विन्द्रियेषु समानज्ञाना इत्यर्थः । ते वमनोजवेषु ।
मनसा गम्यन्ते ज्ञायन्त इति मनोजवाः प्रज्ञाद्याः । तेषु वअसमाः अनुत्थाः वबभूवुः भवन्ति । तेषु
मध्ये केचित् वआदघ्नासः । आस्यशब्दस्य पृषोदरादित्वादाकारादेशः । आस्यदघ्ना आस्यप्रमाणोदका
हृदा इवेति मध्यमप्रज्ञानाह । अथ वत्वे एके । सर्वनामत्वाजसः शीभावः । वउपकक्षासः । कक्षसमीप-
प्रमाणोदका हृदा इव । अल्पोदका इत्यर्थः । अनेनाल्पप्रज्ञानाह । तथा वत्वे एके वस्नात्वाः । स्नातेः
कृत्यार्थं त्वन्प्रत्ययः (पा. सू. ३.४.१४) । स च 'अहं कृत्यतृचक्ष' (पा. सू. ३.३.१६९) इत्यहोर्ध्वे
च भवति । स्नानाहो अक्षोभ्योदकाः वहृदाइव वददृशे दृश्यन्ते । अनेन महाप्रज्ञानाह । उः पूरणः ।
'अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायोऽक्षि चष्टेः' (निरु. १. ९) इत्यादिकं निरुक्तमत्र द्रष्टव्यम् ॥

हृदा तृष्टेषु मनसो जवेषु यद्वाहणाः संयजन्ते सखायः ।

अत्राह त्वं वि जह्वेद्याभिरोहब्रह्माणो वि चरन्त्यु त्वे ॥ ८ ॥

हृदा । तृष्टेषु । मनसः । जवेषु । यत् । ब्राह्मणाः । समऽयजन्ते । सखायः ।
अत्र । अह । त्वम् । वि । जह्वुः । वेद्याभिः । ओहऽब्रह्माणः । वि । चरन्ति । ऊँ इति । त्वे ॥ ८ ॥

१सखायः समानख्यानाः १ब्राह्मणाः १हृदा बुद्धिमतां हृदयेन १तष्टेषु निश्चितेषु परिकल्पितेषु
१मनसो १जवेषु गन्तव्येषु वेदार्थेषु गुणदोषनिरूपणाः १यत् १यदा १संयजन्ते संगच्छन्ते । यजिरत्र
संगतिकरणवाची १ । १अत्र अस्मिन् ब्राह्मणसंवे १त्वम् अविज्ञातार्थमेकं पुरुषं १वेद्याभिः वेदितव्याभिः
विद्याभिः प्रवृत्तिभिर्वा १वि १जहुः विशेषेण परित्यजन्ति । १अह इति विनिश्चये । १ओहब्रह्मणः ।
ऊह्यमानं ब्रह्म विद्याश्रुतिमतिबुद्धिलक्षणं येषां ते तथोक्ताः । तादृशास्त एके विद्वांसः १वि १चरन्ति
यथाकामं वेदार्थेषु विनिश्चयार्थं प्रवर्तन्ते । उः प्रसिद्धौ । 'हृदा तष्टेषु मनसां प्रजवेषु' (निरु.
१३. १३) इत्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

इमे ये नार्वाङ्गं प्रश्नरन्ति न ब्राह्मणासो न सुतेकरासः ।

त एते वाचमभिपद्य पापया सिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्रजज्ञयः ॥ ९ ॥

इमे । ये । न । अर्वाक् । न । प्रः । चरन्ति । न । ब्राह्मणासः । न । सुतेकरासः ।

ते । एते । वाचम् । अभिपद्य । पापया । सिरीः । तन्त्रम् । तन्वते । अप्रजज्ञयः ॥ ९ ॥

अनया वेदार्थानभिज्ञा निन्द्यन्ते । १इमे १ये अविद्वांसः १अर्वाक् अर्वाचीनमधोभाविन्यस्मिँल्लोके
ब्राह्मणैः सह १न १चरन्ति ये १परः परस्तात् देवैः सह १न चरन्ति ते १ब्राह्मणासः ब्राह्मणाः
वेदार्थतत्पराः १न भवन्ति । तथा १सुतेकरासः । सोमं सुतमभिपद्यं कुर्वन्तीति सुतेकरा ऋत्विजः ।
तेऽपि १न भवन्ति । १अप्रजज्ञयः । जानातेः ३ 'आहगमहनः' इति किप्रत्ययः । अविद्वांसः १त
१एते मनुष्याः १वाचं लौकिकीम् १अभिपद्य प्राप्य तथा १पापया पापकारिण्या वाचा युक्तास्ते १सिरीः ।
'छन्दसीवनिपौ' इतीप्रत्ययः । 'सुपां सुलुक्' इति जसः सुः । सीरिणो भूत्वा १तन्त्रं कृषिलक्षणं
१तन्वते विस्तारयन्ति । कुर्वन्तीत्यर्थः । सर्वथा वेदार्थो ज्ञेय इत्यभिप्रायः ॥

सोमप्रवहणे ४ 'सर्वे नन्दन्ति' इत्येषा । सूत्रितं च—'सोम यास्ते मयोभुव इति तिस्रः सर्वे
नन्दन्ति यशसागतेन' (आश्र. श्रौ. ४. ४) इति ॥

सर्वे नन्दन्ति यशसागतेन सभासाहेन सख्या सखायः ।

क्लिबिषस्पृत्पितुषणिर्ह्येषामरं हितो भवति वार्जिनाय ॥ १० ॥

सर्वे । नन्दन्ति । यशसा । आऽगतेन । सभाऽसहेन । सख्या । सखायः ।

क्लिबिषऽस्पृत् । पितुऽसनिः । हि । एषाम् । अरम् । हितः । भवति । वार्जिनाय ॥ १० ॥

१सखायः समानख्यानाः समानज्ञानाः १सर्वे सभ्या मनुष्याः १सभासहेन १सभां सोढुं
शक्नुवता १सख्या ऋत्विजां सखिभूतेन यज्ञं प्रति १आगतेन १यशसा यशस्विना सोमेन हेतुना
१नन्दन्ति हृष्टा भवन्ति । स १हि स एव सोमः १एषां जनानां १क्लिबिषस्पृत् । यः स्वस्मादन्यः
पुरुषः श्रेष्ठतामश्नुते ६ स क्लिबिषं भवति बाध्यत्वेन । यथा पापं सदाचारैः बाधितव्यं ७ भवति
तद्वत् । पापरूपस्य शत्रोर्बाधकः । यद्वा । यज्ञे साध्वनुप्रवचनाकरणेन यक्लिबिषमेवां जायते तद्यो ८
बाधते स क्लिबिषस्पृत् । तथा त्वं १पितुषणिः । पितुरित्यन्नाम दक्षिणा वा । तमनेन सोमेन

१. त-भ-मु-यथा । २. ग-भ-मु-संगतकरणवाची । ३. ग४-त१.२.४.६.८-ज्ञातेः । ४. ग४-त१.
२.३.६.७.८-भ-मु-सोमप्रवणे; त४-सोमप्रवाहणे; त५-सोमप्रवाहा । ५. ग४-त-भ२.६.८-मु-सभा-
साहेन । ६. ग४-यः श्रेष्ठतामश्नुते; त-भ-यः श्रेष्ठतामश्नुते । ७. ग-बाधितं । ८. ग-त-भ-तं यो ।

सनोति यजमानः संभजत इति तादृशः । तेषामन्नदक्षिणादातेत्यर्थः । किंच ऽहितः पात्रेषु निहितः सोमः ऽवाजिनाय । इन्द्रियं वीर्यं वाजिनम् । तेषां वीर्याय तत्कर्तुम् ऽवरम् अलं पर्याप्तः समर्थो ऽभवति । 'सर्वे नन्दन्ति यज्ञसागतेनेत्यन्वाह यज्ञो वै सोमो राजा' इत्यादिकम् 'इन्द्रियं वै वीर्यं वाजिनमाजरसं हास्मै वाजिनं नापच्छिद्यते' इत्यन्तं ब्राह्मणमंत्रानुसंधेयम् (ऐ. ब्रा. १. १३) ॥

ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शकरीषु ।

ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः ॥ ११ ॥

ऋचाम् । त्वः । पोषम् । आस्ते । पुपुष्वान् । गायत्रम् । त्वः । गायति । शकरीषु ।

ब्रह्मा । त्वः । वदति । जातऽविद्याम् । यज्ञस्य । मात्राम् । वि । मिमीते । ऊँ इति । त्वः ॥ ११ ॥

अनया होत्राद्यृत्तिकर्मणां विनियोगमाचष्टे । ऽत्वः एको होता ऽऋचां ऽपोषं यथाविधि कर्मणि प्रयोगं ऽपुपुष्वान् । एको धातुरनुवादार्थः । बह्वीर्ऋचः पुष्यन् दांसन् ऽभास्ते । ऽत्वः एक उद्गाता ऽशकरीषु । शक्यं ऋचः । आभिर्ऋग्भिर्वृत्रं हन्तुमिन्द्रः समर्थोऽभूदिति शक्यः^१ । तासु ऽगायत्रं साम ऽगायति । ऽत्वः एकः ऽब्रह्मा च ऽजातविद्यां जाते जाते कर्तव्ये प्रायश्चित्तदौ वेदयित्रीं वाचं ऽवदति । ब्रह्मा हि सर्वं वेदितुं योग्यो भवति खलु । 'चादिलोपे विभाषा' इति न निघातः । ऽत्वः एकोऽध्वर्युश्च ऽयज्ञस्य ऽमात्रां यज्ञो यथा मीयतेऽभिषवग्रहणादिकया क्रियया तां मात्रां यज्ञशरीरं ऽवि ऽमिमीते अत्यर्थं निर्मिमीते । 'ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान् होतर्गर्चनी' (निरु. १. ८) इत्यादिनिरुक्तानुसारेणार्थोऽभ्यधाति । एवं बृहस्पतिर्विदितवेदार्थं^२ तुष्टाव ॥ ॥ २४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विधातीर्थमहेश्वरः ॥
इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरसायणाचार्य-
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विधातीर्थमहेश्वरम् ॥
प्राज्ञः श्रीसायणाचार्यो व्याख्याय चरमेऽष्टके ।
स्फुटं द्वितीयमध्यायं तृतीयं वक्तुमुद्यतः ॥

तत्र 'देवानाम्' इति नवर्चमनुवाकापेक्षया चतुर्थं सूक्तमानुष्टुभं देवदेवस्यम् । लोकनाम्नः पुत्रो बृहस्पतिराङ्गिरस एव वा बृहस्पतिर्ऋषिः । अथवा दक्षस्य दुहितादितिर्ऋषिः । तथा चानुक्रान्तं—'देवानां नव लौक्यो वा बृहस्पतिर्दाक्षायण्यदितिर्वा देवमानुष्टुभम्' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

देवानां नु वयं जाना प्र वोचाम विपुन्यया ।

उक्थेषु शस्यमानेषु यः पश्यादुत्तरे युगे ॥ १ ॥

१. ग४-त-मु-शक्यं ऋचः । २. ग-त-मु-वेदार्थज्ञानं ।

देवानाम् । नु । वयम् । जाना । प्र । वोचाम् । विपन्यया ।
उक्थेषु । शस्यमानेषु । यः । पश्यात् । उत्सरे । युगे ॥ १ ॥

अदितिर्दाक्षायण्यनेन सूक्तेन स्वयं यथादित्यानजनयत्तद्वीति । बृहस्पत्यृषिपक्षे स ऋषि-
रदितेः सकाशादादित्योत्पत्तिप्रकारमाह । वयं देवानाम् आदित्यानां जाना जन्मानि प्र वोचाम
प्रकथयाम । विपन्यया विस्पष्टया वाचा । वयमिति वोचामेति वोभयत्र पूजार्थं बहुवचनम् ।
अथैकवदाह । यः देवानां गणः पूर्वं युग उत्पन्नोऽपि उक्थेषु शस्यमानेषु यागे शस्त्रेणुष्ठीय-
मानेषु उत्सरे युगे वर्तमानं स्तुवन्तं स्तोतारं पश्यात् पश्यति । अनेकेष्वपि युगेषु गतेषु कर्मसु
स्तूयमानो^१ वर्तत इत्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पतिरेता सं कर्मारइवाधमत् । देवानां पूर्ये युगेऽसतः सदजायत ॥ २ ॥

ब्रह्मणः । पतिः । एता । सम् । कर्मारः इव । अधमत् ।

देवानाम् । पूर्ये । युगे । असतः । सत् । अजायत ॥ २ ॥

वब्रह्मणः अन्नस्य पतिः अदितिः एता एतानि देवानां जन्मानि कर्मारइव स यथा
भस्त्रयामिमुपधमति प्रज्वलनार्थमेवं सम्^२ अधमत्^३ उदपादयदित्यर्थः । देवानां पूर्ये युगे ।
आदित्युत्पत्तिर्यर्थः । तेषामुपादानकारणात्^३ असतः नामरूपवर्जितत्वेनासत्समानाद्ब्रह्मणः सकाशात्
सत् नामरूपविशिष्टं देवादिकम् अजायत प्रादुरभूत् । ' असद्वा इदमग्र आसीत्तो वै सदजायत '
(तै. उ. २. ७) इति हि श्रुतिः । न सदात्मकस्य प्रपञ्चस्यासत्कारणत्वं युक्तमिति वाच्यं, छन्दोगैः
' कथमसतः सजायेत ' इति असत्कारणत्वमाक्षिप्य ' सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीत् ' (छा. उ. ६. २.
२) इत्यवधारितत्वात् । तर्ह्यसत्कारणप्रतिपादकवाक्यानां का गतिरिति चेत् तेषामव्याकृतत्वाभिप्राय-
त्वात् ' तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् ' (शा. ब्रा. १४. ४. २. १५) इति श्रुतेः । यद्येवं तर्ह्यदितेः सका-
शात्कथं देवाशुत्पत्तिः । ' वायोरग्निः ' (तै. आ. ८. १) इत्यादिवत् अधिष्ठानसकाशादुत्पत्तेः । यद्वा
देवानां कारणभूतं सत् असतो ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नमिति योजनादुक्तन्यायोऽस्मिन्पक्षेऽपि समान एव ॥

देवानां युगे प्रथमेऽसतः सदजायत ।

तदाशा अन्वजायन्त तदुत्तानपदस्परि ॥ ३ ॥

देवानाम् । युगे । प्रथमे । असतः । सत् । अजायत ।

तत् । आशाः । अन् । अजायन्त । तत् । उत्तानपदः । परि ॥ ३ ॥

पूर्वार्धमुक्तम् । एतत् एतन् एताः दिशः अजायन्त एतत् एपरि तदन्वित्यर्थः ।
उत्तानपदः । उत्तानमूर्ध्वतानं पद्यन्त इत्युत्तानपदो वृक्षाः । ते अजायन्त प्रादुरभवन् ॥

भूर्जश् उत्तानपदो भुव आशा अजायन्त ।

अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाददितिः परि ॥ ४ ॥

भूः । जज्ञे । उत्तानपदः । भुवः । आशाः । अजायन्त ।

अदितेः । दक्षः । अजायत । दक्षात् । ऊँ इति । अदितिः । परि ॥ ४ ॥

१. त-भ-२.६.७-यजमानो; म४.५-सुयजमानो । २. त-भ-संघमत् । ३. त४.५.६-म५.७-एषाम् ।

वभूः^१ वउत्तानपदः^२ वृक्षात् वज्रे । तथा वभुवः सकाशात् वआशाः वअजायन्त । तथा वअदितेः वदक्षः वअजायत उत्पन्नः । वदक्षादु दक्षादपि वअदितिः वपरि अजायत । न स्वीत्यन्नं कार्यं स्वस्यैव कारणमपि भवतीति विप्रतिषिद्धमिति वाच्यम् । यास्काचार्य इदमेव^३ वाक्यमुदाहृत्य विरोधमाशङ्क्य पर्यहरत् । तथा हि—‘अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परीति च । तत्कथमुपपद्येत समानजन्मानौ^४ स्यातामित्यपि वा देवधर्मेणेतरेतरजन्मानौ स्यातामितरेतरप्रकृती’ (निरु. ११. २३) इति ॥

अदितिदेवताके पशौ ‘अदितिर्हजनिष्ट’ इत्येषा हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘अदितिर्हजनिष्ट सुत्रामाणं पृथिवीं धामनेहसम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

अदितिर्हजनिष्ट दक्ष या दुहिता तव ।

तां देवा अन्वजायन्त भद्रा अमृतबन्धवः ॥ ५ ॥

अदितिः । हि । अजनिष्ट । दक्ष । या । दुहिता । तव ।

ताम् । देवाः । अनु । अजायन्त । भद्राः । अमृतबन्धवः ॥ ५ ॥

हे वदक्ष वतव^५ वया^६ दुहिता अभूत् सा वअदितिः वअजनिष्ट वहि पुत्रानादित्यान् । तदेवाह । वतां वदेवा वअन्वजायन्त वभद्राः स्तुत्या भजनीयाः वअमृतबन्धवः अमरणबन्धनाः ॥ ॥ १ ॥

यदेवा अदः सलिले सुसंरब्धा अतिष्ठत ।

अत्रा वो नृत्यतामिव तीव्रो रेणुरपायत ॥ ६ ॥

यत् । देवाः । अदः । सलिले । सुसंरब्धाः । अतिष्ठत ।

अत्र । वः । नृत्यताम् इव । तीव्रः । रेणुः । अप । आयत ॥ ६ ॥

अनयोत्तरेण चादित्याः स्तूयन्ते । यत् यदा हे देवाः वअदः अमुष्मिन् वसलिले यृथं वसुसंरब्धाः सुष्ठु लब्धात्मानः वअतिष्ठत स्थितवन्तः । ‘आपो वा इदं सर्वम्’ (तै. आ. १०. २२) ‘अप एव सप्तर्जादौ’ (मनु. १. ८) इति श्रुतिस्मृती । वअत्र अस्मिन् सलिले वनृत्यतामिव ववः युष्मार्कं संवन्धी वतीव्रः दुःसहः वरेणुः अंशभूत एकः वअपायत अपागच्छत् । दिवं प्रति गत इति सूर्याभिप्रायम् । ‘परा माताण्डमोस्यत्’ इति वक्ष्यति ॥

यदेवा यतयो यथा भुवनान्यपिन्वत ।

अत्रा समुद्र आ गूळहमा सूर्यमजभर्तन ॥ ७ ॥

यत् । देवाः । यतयः । यथा । भुवनानि । अपिन्वत ।

अत्र । समुद्रे । आ । गूळहम् । आ । सूर्यम् । अजभर्तन ॥ ७ ॥

१. त-भ-भूरिति उत्तानपदो । २. ग१-मामेव; ग२-त१.२.३.६.७.८-म-अमुमेव । ३. ग-त-भ२. ४.६.८-समानधर्माणौ । ४. ग-त-मु-या तव ।

वयत् यदा हे वदेवाः वयतयो वयथा । वृष्टया नियमयन्तीति वा वर्षणेन^१ यातयन्तीति वा यतयो मेवाः । ते यथोदकैः वभुवनानि^२ लोकं पूरयन्ति तद्वत्स्वतेजोभिः वपिन्वत पूरितवन्तः ।
वअत्र वसुद्रे अप्सु वआ वगूळहं वनिगूळहं वसूर्यं प्रातरुदयाथ वआ वअजभर्तन आहृतवन्तः ॥

अष्टौ पुत्रासो अदितेये जातास्तन्वस्परि ।

देवाँ उप प्रैत्सप्तभिः परां मार्ताण्डमास्यत् ॥ ८ ॥

अष्टौ । पुत्रासः । अदितेः । ये । जाताः । तन्वः । परि ।

देवान् । उप । प्र । ऐत् । सप्तभिः । परां । मार्ताण्डम् । आस्यत् ॥ ८ ॥

वअष्टौ वपुत्रासः पुत्रा मित्रादयः वअदितेः भवन्ति वये अदितेः वतन्वस्परि शरीरात् वजाताः उत्पन्नाः । अदितेरष्टौ पुत्रा अध्वर्युब्राह्मणे परिगणिताः । तथा हि—‘ताननुक्रमिष्यामो मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा चांशश्च भगश्च विवस्वानादित्यश्च’ (तै. आ. १. १३. ३) इति । तथा तत्रैव प्रदेवान्तरेऽदितिं प्रस्तुत्याज्ञातं—‘तस्या उच्छेषणमददुस्तप्राश्नात्^३ सा रेतोऽधत्त तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त सा द्वितीयमपचत्^४ इत्यादिनाष्टानामादित्यानामुत्पत्तिर्वर्णिता (तै. सं. ६. ५. ६. १) । सादितिः वसप्तभिः पुत्रैः वदेवानुप प्रैत् उपागच्छत् । अष्टमं पुत्रं वमार्ताण्डं सूर्यं वपरा वआस्यत् उपरि प्राक्षिपदित्यर्थः ॥

सप्तभिः पुत्रैरादितिरुप प्रैत्पूर्य युगम् ।

प्रजायै मृत्यवे त्वत्पुनर्मार्ताण्डमाभरत् ॥ ९ ॥

सप्तभिः । पुत्रैः । अदितिः । उप । प्र । ऐत् । पूर्यम् । युगम् ।

प्रजायै । मृत्यवे । त्वत् । पुनः । मार्ताण्डम् । आ । अभरत् ॥ ९ ॥

पूर्वमन्त्रोक्त एवार्थः पुनरत्रोच्यते । वसप्तभिः मार्ताण्डव्यतिरिक्तैर्मित्रादिभिः वअदितिः वपूर्यं पुराणं वयुगम् वउप वप्रैत् उपगता । अथ वप्रजायै प्राणिनामुत्पत्तये वमृत्यवे तेषां मरणाय वमार्ताण्डं^५ मृतात् व्यृद्धादण्डाज्जातं मार्ताण्डनामानं सूर्यं^६ वपुनः वआभरत् आहरत् । युलोकैऽधारयत् । प्राणिमरणजननादीनां सूर्योदयास्तमयायत्तता स्फुटा । ‘तस्यै व्यृद्धमाण्डमजायत’ (तै. सं. ६. ५. ६. १) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

‘जनिष्ठाः’ इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं शक्तिपुत्रस्य गौरिवीतिरार्षं मारुतं त्रैष्टुभम् । तथा चानुक्रान्तं—‘जनिष्ठा एकादश गौरिवीतिः’ इति । अग्निष्टोमे मरुत्वतीयशस्त्र इदं सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं च—‘जनिष्ठा उग्र इत्येकभूयसीः शस्त्रा मरुत्वतीयां निविदं दध्यात्’ (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति । सौमिकचातुर्मास्येषु वैश्वदेवेऽप्येतन्मरुत्वतीयं निविद्धानम् । सूत्रितं च—‘जनिष्ठा उग्र उग्रो जज्ञ इति माध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ९. २) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवत्य एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यकं सूत्रितं—‘जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेति निविद्धानम्’ (ऐ. आ. ५. १. १) इति ॥

१. ग-अवर्षेण; त-भ-मु-अवर्षणेन । २. ग-त-भ-‘भुवनानि’ नास्ति । ३. ग४-त१.२.३.७-भ२. ४.६-‘मददुस्तान् प्राश्नात् । ४. त-भ४.७-मार्ताण्डं । ५. ग१-वा सूर्य; त३-भ२.८-मा सूर्य; ग४-त७-आ सूर्य ।

जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय मन्द्र ओजिष्ठो बहुलाभिमानः ।

अवर्धनिन्द्रं मरुतश्चिदत्र माता यद्वीरं दधनद्वनिष्ठा ॥ १ ॥

जनिष्ठाः । उग्रः । सहसे । तुराय । मन्द्रः । ओजिष्ठः । बहुलऽभिमानः ।

अवर्धन् । इन्द्रम् । मरुतः । चित् । अत्र । माता । यत् । वीरम् । दधनत् । धनिष्ठा ॥ १ ॥

हे इन्द्रं सहसे बलाय तुराय शत्रूणां हिंसनाय त्वम् उग्रः उद्गर्णबलः जनिष्ठाः अजा-
यथाः । कीदृशस्त्वम् । मन्द्रः स्तुत्यः ओजिष्ठः । ओजः शरीरबलम् । अतिशयेन तद्वान् ।
बहुलाभिमानः भूयिष्ठाभिमानः । इदं महाबलम् इन्द्रम् अत्र वृत्रवधे मरुतश्चित्
मरुतोऽपि अवर्धन् स्तुत्या साहाय्येन वा वधितवन्तः । यत् यदा धनिष्ठा धारयित्रीन्द्रमाता
वीरं दधनत् आधारयत् ॥

द्रुहो निषत्ता पृशनी चिदेवैः पुरु शंसेन वावृधुष्ट इन्द्रम् ।

अभीवृतेव ता महापदेन ध्वान्तात्प्रपित्वादुदरन्त गर्भाः ॥ २ ॥

द्रुहः । निऽसत्ता । पृशनी । चित् । एवैः । पुरु । शंसेन । ववृधुः । ते । इन्द्रम् ।

अभीवृताऽश्च । ता । महाऽपदेन । ध्वान्तात् । प्रऽपित्वात् । उत । अरन्त । गर्भाः ॥ २ ॥

द्रुहः द्रोघुरिन्द्रस्य पृशनी चित् सेनापि निषत्ता तत्संनिधौ निषण्णाभूत् । एवैः
गन्तुमिर्मरुजिः सहितमिन्द्रं निषण्णेति संबन्धः । ते अपि मरुतः पुरु प्रभूतेन शंसेन स्तोत्रेण
इन्द्रं ववृधुः अवर्धयन् वृत्रं जिघांसन्तम् । अथ महापदेन महता व्रजेन अभीवृतेव परिवृतानीव
गवादीनि तानि यथावरणापगमे निर्गच्छन्ति तद्वत् तान्युदकानि ध्वान्तात् अन्धकाररूपात्
प्रपित्वात् आसन्नप्रासादृत्रात् गर्भाः गर्भभूतान्युदकानि उदरन्त उदगच्छन् ॥

ऋष्या ते पादा प्र यजिगास्यवर्धन्वाजा उत ये चिदत्र ।

त्वमिन्द्र सालावुकान्तसहस्रमासन्दाधिषे अश्विना ववृत्याः ॥ ३ ॥

ऋष्या । ते । पादा । प्र । यत् । जिगासि । अवर्धन् । वाजाः । उत । ये । चित् । अत्र ।

त्वम् । इन्द्र । सालावुकान् । सहस्रम् । आसन् । दधिषे । अश्विना । आ । ववृत्याः ॥ ३ ॥

हे इन्द्रं ते पादा पादौ ऋष्या महान्तौ । तादृशस्त्वं यत् यदा यजिगासि गच्छसि
तदानीं वाजाः ऋभवः अवर्धन् अवर्धयन् । उत अपि च ये चित् ये केचन देवाः सन्ति
तेऽप्यवर्धयन् । हे इन्द्रं त्वं सहस्रं सालावुकान् आसन् आस्ये दधिषे धारयसि । तदानीम्
अश्विना अश्विनावपि आ ववृत्याः आवर्तयेः ॥

सुमना तूर्णिरुप यासि युज्ञमा नासत्या सुख्याय वक्षि ।

वसाव्यामिन्द्र धारयः सहस्राश्विना शूर ददतुर्मघानि ॥ ४ ॥

१. ग-त२.३-भ२-मु-शारीर* । २. ग४-माता तं । ३. ग४-ता तान्युदकानि । ४. ग-आवर्तय;
त४.५-अवर्तयः ।

सुमना । तूर्णिः । उप । यासि । यज्ञम् । आ । नासत्या । सुख्याय । वक्षि ।
वसाव्याम् । इन्द्र । धारयः । सहस्रा । अश्विना । शूर । ददतुः । मघानि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वसुमना संग्रामे वूर्णिः स्वरमाणोऽपि यज्ञम् उप यासि उपगच्छसि । तदानीं
वसाव्या अश्विनौ वसुधाय वक्षि वहसि । हे इन्द्र वसाव्या वसुसमूहं सहस्रा सहस्रा^१
बहुसंख्या धारयः धारयस्वस्माकमर्थाय । हे शूर अश्विना अश्विनावपि तवशुचरौ मघानि
घनानि वदतुः अस्मभ्यं प्रयच्छतः ॥

मन्दमान ऋतादधि प्रजायै सखिभिरिन्द्र इषिरेभिरर्थम् ।

आभिर्हि माया उप दस्युमागान्मिहः प्र तन्ना अवपत्तमांसि ॥ ५ ॥

मन्दमानः । ऋतात् । अधि । प्रजायै । सखिभिः । इन्द्रः । इषिरेभिः । अर्थम् ।
आ । आभिः । हि । मायाः । उप । दस्युम् । आ । अगात् ।
मिहः । प्र । तन्नाः । अवपत् । तमांसि ॥ ५ ॥

इन्द्रः^२ ऋतात् यज्ञात् अधि इषिरेभिः गमनशीलैः सखिभिः मरुद्भिः सह मन्दमानः
मायन् प्रजायै यजमानाय अर्थं धनं प्रयच्छति । स चेन्द्रः आभिः प्रजाभिर्निमित्तभूताभिः
मायाः दस्युसंबन्धिनीर्विनाशयितुं दस्युम् उप आगात् । स दस्युः तन्नाः अवर्षणेन
ग्लापयित्रीः मिहः वृष्टीः प्र अवपत् व्यनाशयदित्यर्थः । तमांसि - - - ॥ ३ ॥

सनामाना चिद् ध्वसयो न्यस्मा अवाहन्निन्द्र उषसो यथानः ।

ऋष्वैरगच्छः सखिभिर्निकामैः साकं प्रतिष्ठा हृद्या जघन्थ ॥ ६ ॥

सनामाना । चित् । ध्वसयः । नि । अस्मै । अवे । अहन् । इन्द्रः । उषसः । यया । अनः ।
ऋष्वैः । अगच्छः । सखिभिः । निःकामैः । साकम् । प्रतिऽस्था । हृद्या । जघन्थ ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रो वृत्रं हन्तुं सनामाना चित् समाननामानौ नि ध्वसयः न्यगमयत् । अथ
इन्द्रः तं वृत्रम् अवाहन् अवहतवान् । यथा उषसः अनः शकटमवनाशितवान् तद्वत् । अथ
प्रत्यक्षेणोच्यते । हे इन्द्र त्वम् ऋष्वैः दीप्तैः महद्भिर्वा निकामैः नितरां वृत्रवधं कामयमानैः
सखिभिः मरुद्भिः साकं वृत्रं हन्तुम् अगच्छः । आगत्य च प्रतिष्ठा प्रतिष्ठानानि क्षीराणि हृद्या
हृद्यानि रमणीयानि जघन्थ हतवानसि । हन्तैत्यलि ' उपदेशोऽश्वतः ' इतीदृप्रतिषेधः ॥

त्वं जघन्थ नमुचिं मखस्युं दासं कृण्वान ऋषये विमायम् ।

त्वं चकर्थ मनवे स्योनान्पथो देवत्राज्जसेव यानान् ॥ ७ ॥

त्वम् । जघन्थ । नमुचिम् । मखस्युम् । दासम् । कृण्वानः । ऋषये । विऽमायम् ।
त्वम् । चकर्थ । मनवे । स्योनान् । पथः । देवऽत्रा । अजसाऽइव । यानान् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं नमुचिम् एतत्संज्ञकमसुरं जघन्थ हतवानसि । कीदृशम् । मखस्युम् ऋषेर्यज्ञं
विधातुमिच्छन्तं^३ यद्वा त्वदीयं धनमिच्छन्तम् । किं कुर्वन् । दासम् उपक्षपयितारं नमुचिमसुरम्

१. त-भ-सहस्रं । २. ग-त-भ-हे इन्द्र । ३. ग४-त१.२.३.६.७.८-भ१.४-विधातुमिच्छन्तं; त४.५-
विधातुमिच्छन्तं ।

वक्ष्ये मनवे वचिमाथं विगतमार्थं वक्ष्येऽनः कुर्वन् । किंच त्वं देवत्रा देवेषु मध्ये मनवे ऋषये सामान्येन मनुष्याय वा पथः मार्गान् वस्योनान् चकथं कृतवानसि । अथवा देवत्रा देवेषु मध्ये गन्तव्यान् मार्गानिति वा संबन्धः । स्योनांश्चकथेत्युक्तमेव विवृणोति । अज्ञसेव यानान् इति । इवेत्येवकारार्थं । अज्ञसेवाकुटिलेनैव यानान् गन्तुन् मार्गानकरोः अथवा मार्गेणाकुटिलेनैव गन्तुंश्चकथं । यथा लोकेषु गतो मार्गः काञ्ची गतो मार्ग इति मार्गस्य गन्तुत्वोपचारः तद्वद्वापि यानृत्वं द्रष्टव्यम् ॥

त्वमेतानि पप्रिषे वि नामेशान इन्द्र दधिषे गर्भस्तौ ।

अनु त्वा देवाः शर्वसा मदन्त्युपरिबुधान्वनिनश्चकथं ॥ ८ ॥

त्वम् । एतानि । पप्रिषे । वि । नाम । ईशानः । इन्द्र । दधिषे । गर्भस्तौ ।

अनु । त्वा । देवाः । शर्वसा । मदन्ति । उपरिऽबुधान् । निनिनः । चकथं ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वमेतानि नाम नामानि नामकान्युदकानि वि पप्रिषे विपूरयसि । हे इन्द्र ईशानः सर्वस्येश्वरस्त्वं गर्भस्तौ हस्ते दधिषे धारयसि वज्रं धनं वा । किंच त्वा त्वां शर्वसा बलेनोपेतं देवाः सर्वे अनु मदन्ति अनुबुधन्ति । स त्वं वनिनः उदकवतो मेघान् रश्मीन्वा उपरिबुधान् उपरिमूलान् अधोमुखान् चकथं कृतवानसि ॥

चक्रं यदस्याप्स्वा निषत्तमुतो तदस्मै मध्विच्छद्यात् ।

पृथिव्यामतिषितं यदधः पयो गोष्वदधा ओषधीषु ॥ ९ ॥

चक्रम् । यत् । अस्य । अप्सु । आ । निऽसत्तम् । उतो इति । तत् । अस्मै । मधु । इत् ।

चच्छद्यात् । पृथिव्याम् । अतिऽसितम् । यत् । ऊधः । पयः । गोषु । अदधाः । ओषधीषु ॥ ९ ॥*

अश्वादियायेति यद्वदन्त्योर्जसो जातमुत मन्य एनम् ।

मन्योरियाय हर्म्येषु तस्थौ यतः प्रजुञ्ज इन्द्रो अस्य वेद ॥ १० ॥

* ग१.२-अस्येन्द्रस्य चक्रमायुधं यदप्सु अंतरिक्षे निषण्णं उतो अपि च तदायुधमस्मा ईद्राय मधु चच्छद्यात् वशं नयति । यत् पृथिव्यामतिषितं निमित्तं ऊधः ऊधसो मेघात् तदुदकं पयः गोष्वोषधीषु चादधाः स्थापितवानसि; ग४- - - - पृथिव्यामतिषितं विमुक्तं यदधः उदरमस्ति तत् स्वया गोष्वोषधीषु चादधा इति; त१.२-सु-परामासित्वे हननार्थं उतो चित् अपि वा अस्मा ईद्राय मध्वि (मध्वि-तत्-सु) उदकमपि चच्छद्यात् वरान् प्रति (' वरान्प्रति ' नास्ति-सु) पृथिव्यामतिषितं विमुक्तं यदधर्मस्ति (यदधर्मस्ति-सु) उदकमस्ति ननापो गोष्ठादिषु चादधा इति; त७-हे ईद्र अस्य सूर्यरूपस्य तव यत् चक्रं रश्मिबृन्दं अप्सूदकेषु आ निषत्तं आ समंतात् निषण्णं भवति रात्रौ उतो अनंतरं तत् रश्मिबृन्दं अस्मै तुभ्यं मधु जलं चच्छद्यात् समर्पयति किंच यच्चक्रं ऊधः रात्रिरूपं सत् पृथिव्यां अतिषितं अतिशयेन बद्धं भवति तेन चक्रेण गोषु ओषधीषु च पयः क्षीरं अंबु च अदधाः धृतवानसि । अयमर्थः कृष्णं नियानं (ऋ. सं. १. १६४. ४७) इति मंत्रे व्यक्तीकृतः । इदिति पूरणः ॥ सामवेदसंहितासायणभाष्ये (१. ४. १. ४. ९) अस्य मन्त्रस्य भाष्यमुपलभ्यते तद्यथा-अस्येन्द्रस्य चक्रमायुधमप्स्वन्तरिक्ष आ सर्वतो निषत्तं निषण्णमासीन्मेघहननार्थमुतो तदपि चास्मा ईन्द्राय मध्विबृन्दकमपि चच्छद्यात् वशं नयति । पृथिव्यामतिषितं विमुक्तं यदधर्मदकमस्ति तत्पयो गोष्वोषधीषु चादधाः आदधाति ॥

अश्वात् । इयाय । इति । यत् । वदन्ति । ओजसः । जातम् । उत । मन्ये । एनम् ।
मन्योः । इयाय । हर्म्येषु । तस्थौ । यतः । प्रजज्ञे । इन्द्रः । अस्य । वेद ॥ १० ॥

इन्द्रसामर्थ्यं दृष्ट्वा केचिदेनम् । अश्वात् आदित्यात् । इयाय उदितवान् । इति । वदन्ति । यत् । यद्यपि । उत तथापि । अहम् । एनं । ओजसः बलात् । जातं । मन्ये जानामि । अस्य तेजस्वित्वं दृष्ट्वा सूर्यादुत्पन्नं इति तेषां मतिः । अहं त्वोजःपदार्थाज्जात इति मन्ये यतोऽयं वृत्रादीन् हतवानिति । अथवायं । मन्योः क्रोधात् । इयाय उदितवान् । अतः । हर्म्येषु शत्रुसंबन्धिषु युद्धेषु हर्म्येष्वेव वा । तस्थौ तिष्ठति । यतः अयं । प्रजज्ञे उत्पन्न इति । इन्द्रः एव । अस्य । स्वस्येत्यर्थः । सामर्थ्यं । वेद जानाति न ह्यन्यो ज्ञातुमीष्टे ॥

वयः सुपर्णा उपं सेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नार्धमानाः ।

अपं ध्वान्तमूर्णुहि पूरि चक्षुर्मुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धान् ॥ ११ ॥

वयः । सुऽपर्णाः । उपं । सेदुः । इन्द्रम् । प्रियऽमेधाः । ऋषयः । नार्धमानाः ।
अपं । ध्वान्तम् । ऊर्णुहि । पूरि । चक्षुः । मुग्ध्य । अस्मान् । निधयाऽइव । बद्धान् ॥ ११ ॥

वयः गन्तारः । सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मयः । इन्द्रम् । उप । सेदुः उपसक्ता अभवन् । कीदृशाः । प्रियमेधाः प्रिययज्ञाः । ऋषयः द्रष्टारः । नार्धमानाः प्रज्ञां याचमानाः । याचन-प्रकार उच्यते । हे इन्द्र । ध्वान्तम् अन्धकारम् । अप । ऊर्णुहि परिहर । पूरि पूरय च । चक्षुः तेजः । सुमुग्ध्य मोचय च । अस्मान् । निधयेव । बद्धान् । निधा पाश्या भवति । पाश्या पाशसमूहः । पाशसमूहेन बद्धान् यथा मुञ्चन्ति तद्वत् । अत्र 'वयो वेर्वहुवचनम्' (निरु. ४. ३) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

'वसूनाम्' इति षडृचं षष्ठं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'वसूनां षट्' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

वसूनां वा चर्कषु इयक्षन्धिया वा यज्ञैर्वा रोदस्योः ।

अर्वन्तो वा ये रयिमन्तः सातौ वनुं वा ये सुश्रुणं सुश्रुतो धुः ॥ १ ॥

वसूनाम् । वा । चर्कषु । इयक्षन् । धिया । वा । यज्ञैः । वा । रोदस्योः ।

अर्वन्तः । वा । ये । रयिऽमन्तः । सातौ ।

वनुम् । वा । ये । सुऽश्रुणम् । सुऽश्रुतः । धुरिति धुः ॥ १ ॥

इयक्षन् धनानि दातुमिच्छन्तिन्द्रः । वसूनां धनानां लाभाय । वा । चर्कषु अपकृष्यते । धिया । वा । धीः कर्म धार्यमाणत्वात् । शुद्धादिकर्मणा वा निमित्तेनाकृष्यते । यज्ञैर्वा निमित्तभूतैः कृष्यते । कैरिति उच्यते । रोदस्योः द्यावापृथिव्योः संबन्धिभिर्देवैः मनुष्यैश्चेत्यर्थः । सातौ संग्रामे जेतव्ये सति । ये । अर्वन्तो । वा । गच्छन्तः । रयिमन्तः भवन्ति तैरप्याकृष्यते । ये । वनुं । वा । हिंसां वा । सुश्रुणं सुप्रसिद्धामत्यन्तदुर्जयविषयां । सुश्रुतः सुश्रवसः प्रसिद्धाः कुर्वन्ति तैरपीन्द्र आकृष्यत इति ॥

हव एषामसुरो नक्षत द्यां श्रवस्यता मनसा निसत क्षाम् ।

चक्षाणा यत्र सुविताय देवा द्यौर्न वारैभिः कृणवन्त स्वैः ॥ २ ॥

हवः । एषाम् । असुरः । नक्षत । द्याम् । श्रवस्यता । मनसा । निसत । क्षाम् ।

चक्षाणाः । यत्र । सुविताय । देवाः । द्यौः । न । वारैभिः । कृणवन्त । स्वैः ॥ २ ॥

एषाम् अनुष्ठातृणामङ्गिरसां हवः आह्वानशब्दः असुरः इन्द्रस्य प्रेरकः द्यां दिवं नक्षत व्याप्नोत् । तत्रत्या इन्द्रसंबन्धिनो देवाः श्रवस्यता अन्नमिच्छता मनसा क्षां पृथिवीं निसत प्राप्तवन्तः । यत्र यस्यां पृथिव्यां चक्षाणाः पणिभिरपहता गाः पश्यन्तः देवाः सुविताय सुष्ठु हिताय स्वात्मनोऽभ्युदयाय द्यौर्न आदित्य इव वारैभिः वरणीयैः स्वैः तेजोभिः कृणवन्त प्रकाशमकुर्वन् । गवां प्रदानायान्धकारमपनेनुमिति शेषः । अथवा । एषां यज्विनामपहतानां गवां हवोऽसुर इन्द्रस्य प्रेरयिता सन्नक्षत । इन्द्रप्रेरिता अङ्गिरसः श्रवस्यता अन्नं कीर्तिं वेच्छता मनसा क्षां भूमिं निसत । अनुष्ठातृणां गाः प्रदर्शयितुमित्यर्थः । इतरत्समानम् ॥

इयमेषाममृतानां गीः सर्वताता ये कृपणन्त रत्नम् ।

धियं च यज्ञं च सार्धन्तस्ते नो धान्तु वसव्यमसामि ॥ ३ ॥

इयम् । एषाम् । अमृतानाम् । गीः । सर्वताता । ये । कृपणन्त । रत्नम् ।

धियम् । च । यज्ञम् । च । सार्धन्तः । ते । नः । धान्तु । वसव्यम् । असामि ॥ ३ ॥

इयमेषाममृतानां यष्टव्यानां देवानां गीः स्तुतिः क्रियत इति शेषः । ये देवाः सर्वताता सर्वतातौ यज्ञे कृपणन्त प्रयच्छन्ति^१ याच्यन्ते वा रत्नं रमणीयं धनम् । धियं च अस्मदीयां स्तुतिं च यज्ञं च सार्धन्तः साधयन्तः ते नः अस्मभ्यं वसव्यं वसुसमूहम् असामि अनल्पमसाधारणं वा धान्तु प्रयच्छन्तु ॥

आ तत्त इन्द्रायवः पनन्ताभि य ऊर्व गोमन्तं तितृत्सान् ।

सकृत्स्वं^२ ये पुरुपुत्रां महीं सहस्रधारां बृहतीं दुधुक्षन् ॥ ४ ॥

आ । तत् । ते । इन्द्र । आयवः । पनन्त । अभि । ये । ऊर्वम् । गोमन्तम् । तितृत्सान् ।

सकृत्स्वम् । ये । पुरुपुत्राम् । महीम् । सहस्रधाराम् । बृहतीम् । दुधुक्षन् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते तव आयवः मनुष्या अङ्गिरसः तत् तदा पनन्त आ सर्वतः पनन्त स्तुयन्ते । ये^३ अङ्गिरसः गोमन्तम् ऊर्वं संघं पणिभिरपहन्त प्राप्तं तितृत्सान् हिंसितुमैच्छन् । तृदेहिसार्थस्य सनन्तस्य लेख्याडागमः । यद्योगादुनिघातः । अभ्यस्तस्वरः । ये चाङ्गिरसः सकृत्स्वम् । या सकृत्सूते सा सकृत्सूः । तां सकृत्प्रजातां पुरुपुत्रां बहुषधिवनस्पतिरूपपुत्रां^३ सहस्रधारां बहुलकामानामुत्पादयित्रीं बृहतीं विस्तृतां महीं भूमिम् । यद्वा । पुरुपुत्रां बहुषधिवनस्पतिरूपपुत्रां सहस्रधारां बहुकामवर्धिनीं महीं महतीं पूज्यां वा बृहतीं परिमाणरहितां दिवं दुधुक्षन् दुधुहुः । ते पनन्तेति संबन्धः । 'सकृद् द्यौरजायत' (ऋ. सं. ६. ४८. २२) इत्याद्युक्तम् ॥

१. त१.२.३.७-प्रियति; भ-प्रयति । २. ग-त-भ-मु- 'ये' नास्ति । ३. ग-भ-२-वृष्टिलक्षण-बहुपुत्रोपेता ।

शचीवु इन्द्रमवसे कृणुध्वमनानतं दमयन्तं पृतन्यून् ।

ऋभुक्षणं मधवानं सुवृक्तिं भर्ता यो वज्रं नर्यं पुरुक्षुः ॥ ५ ॥

शचीऽवः । इन्द्रम् । अवसे । कृणुध्वम् । अनानतम् । दमयन्तम् । पृतन्यून् ।

ऋभुक्षणम् । मधवानम् । सुऽवृक्तिम् । भर्ता । यः । वज्रम् । नर्यम् । पुरुऽक्षुः ॥ ५ ॥

हे ऽशचीवः कर्मवन्तो यजमानाः । व्यत्ययेनैकवचनम् । ऽइन्द्रं देवम् ऽअवसे रक्षणाय ऽकृणुध्वं कुरुध्वम् । कीदृशमिन्द्रम् । ऽअनानतं कदाचिदपि परेषामनवनतं ऽपृतन्यून् पृतना इच्छतः शत्रून् ऽदमयन्तं वशं प्रापयन्तं ऽऋभुक्षणं महान्तं ऽमधवानं धनवन्तं ऽसुवृक्तिं सुष्टुतिम् । ऽयः ऽपुरुक्षुः बहुशब्द इन्द्रः ऽनर्यं नरेभ्यो हितम् । असुरविधातित्वात्^१ । तादृशं ऽवज्रं ऽभर्ता विभर्ति तमिन्द्र-मवसे कृणुध्वमिति ॥

निष्केवल्ये 'यद्वावान' इत्येषा धाव्या । सूत्रितं च—'यद्वावानेति धाव्या पिबा सुतस्य रसिन इति सामप्रगाथः' (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । महाव्रतेऽप्येषा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—'यद्वावानेति धाव्या सूददोहाः' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

यद्वावानं पुरुतमं पुराषाळा वृत्रहेन्द्रो नामान्यग्राः ।

अचेति प्रासहस्पतिस्तुर्विष्मान् यदीमुश्मसि कर्तवे करत्तत् ॥ ६ ॥

यत् । ववानं । पुरुऽतमम् । पुराषाट् । आ । वृत्रऽहा । इन्द्रः । नामानि । अग्राः ।

अचेति । प्रऽसहः । पतिः । तुर्विष्मान् । यत् । ईम् । उश्मसि । कर्तवे । करत् । तत् ॥ ६ ॥

यत् यदा ऽपुरुतमम् अत्यन्तं प्रवृद्धतमं वृत्रं ववान हन्ति ऽपुराषाट् शत्रुपुराणामभिभविता इन्द्रः तदानीम् ऽआ अनन्तरमेव ऽवृत्रहेन्द्रः ऽनामानि उदकानि ऽअग्राः^२ पूरयति । व्यत्ययेन मध्यमः । सोऽयमिन्द्रः ऽप्रासहः शत्रूणां प्रकर्षेणाभिभविता ऽपतिः सर्वस्य स्वामी ऽतुर्विष्मान् । तुवीति बहुनाम तत्सामर्थ्याद्धनं परिगृह्यते । बहुधन इत्यर्थः । ईदृशः सन् ऽअचेति सर्वैः प्रज्ञातः^३ । स महानिन्द्रः ऽयदीं यदेतत्कर्म ऽउश्मसि वर्यं कामयामहे ऽतत् ऽकरत् करोत्येव । इदं भवत्वित्दं भवत्विति यत्कामयामहे तत्तदानीमेव करोत्येव नोदास्त इत्यर्थः । 'सैतदेव प्रत्यपद्यत यद्वावान पुरुतमं पुराषाट्' (ऐ. ब्रा. ३. २२) इत्यादिकं ब्राह्मणमत्र द्रष्टव्यम् ॥ ॥ ५ ॥

'प्र सु वः' इति नवचं सप्तमं सूक्तं त्रियमेधपुत्रस्य सिन्धुक्षित आर्षं जागतं नदीदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—'प्र सु नव सिन्धुक्षित्र्यैयमेधो नदीस्तुतिर्जागतं तु' इति । गतो विनिथोगः ॥

प्र सु व आपो महिमानमुत्तमं कारुर्वोचाति सदेने विवस्वतः ।

प्र सप्तसप्त त्रेधा हि चक्रमुः प्र सृत्वंरीणामति सिन्धुरोजसा ॥ १ ॥

प्र । सु । वः । आपः । महिमानम् । उत्तमम् । कारुः । वोचाति । सदेने । विवस्वतः ।

प्र । सप्तऽसप्त । त्रेधा । हि । चक्रमुः । प्र । सृत्वंरीणाम् । अति । सिन्धुः । ओजसा ॥ १ ॥

१. ग-त १.२.३-म२-सु-असुरविधातत्वात्; म१.४.६.८-असुरविधातत्वात् । २. ग-त ७-अग्राः । ३. ग-अज्ञायि ।

हे आपः^१ वः युष्माकं महिसानं महस्वं स्तोत्रम् उत्तमम् उत्कृष्टतमं कारुः स्तोता सिन्धुक्षिदहं विवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य सवने यज्ञगृहे सु^२ सुष्ठु प्र वोचाति प्रववीमि । ता नद्यः सप्तसप्त भूवा त्रेधा पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि चेति त्रेधा त्रिप्रकारं चक्रमुः प्रावहन् । सृत्वरिणाम् आसां मध्ये सिन्धुः पुत्राभिका नदी ओजसा स्वद्यलेन अति सर्वा अपि नदीरतिक्रम्य प्र वहतीति शेषः ॥

प्र तेऽरुद्ररुणो यातवे पथः सिन्धो यद्वाजौ अभ्यद्रवस्त्वम् ।

भूम्या अधि प्रवता यासि सानुना यदेषामग्रं जगतामिरज्यसि ॥ २ ॥

प्र । ते । अरुद्रत् । वरुणः । यातवे । पथः । सिन्धो इति । यत् । वाजान् । अभि । अद्रवः । त्वम् । भूम्याः । अधि । प्रवता । यासि । सानुना । यत् । एषाम् । अग्रम् । जगताम् । इरज्यसि ॥ २ ॥

हे सिन्धो देवि ते तव यातवे गमनाय वरुणः देवः पथः मार्गान् प्र अरुद्रत् प्राचीनं व्यलिखत् । सा हि प्राक् प्रवहति । अथवा प्रकृष्टमितरनदीभ्योऽप्यत्यन्तं विस्तृतं उदारयत् । यत् यस्मात् हे सिन्धो वाजान्^३ अत्रान्यभिलक्ष्य त्वम् अभ्यद्रवः अभ्यगच्छः^४ । किंच त्वं भूम्याः अधि उपरि सानुना समुच्छितेन प्रवता मार्गेण^५ यासि गच्छसि । सिन्धुः खलु पर्वतान्विभज्य गता । यत् येन समुच्छितेन मार्गेण गच्छन्ती त्वम् एषां सर्वेषां जगतां जङ्गमानां प्राणिनाम् अग्रं प्रत्यक्षम् इरज्यसि ईशिषे ॥

दिवि स्वनो यतते भूम्योपर्यन्तं शुष्ममुदियति भानुना ।

अभ्रादिव प्र स्तनयन्ति वृष्टयः सिन्धुर्यदेति वृषभो न रोरुवत् ॥ ३ ॥

दिवि । स्वनः । यतते । भूम्या । उपरि । अनन्तम् । शुष्मम् । उत् । इयति । भानुना । अभ्रात् इव । प्र । स्तनयन्ति । वृष्टयः । सिन्धुः । यत् । एति । वृषभः । न । रोरुवत् ॥ ३ ॥

भूम्योपरि भूमेरुपरि प्रवर्तमानः स्वनः दिवि यतते गच्छति । दिवं व्याप्नोति । सेयं सिन्धुः अनन्तम् अपर्यन्तं शुष्मं वेगं भानुना दीप्तेनोर्मिणा उदियति उद्गमयति । अभ्रादिव अन्तरिक्षाद्यथा वृष्टयः प्र स्तनयन्ति तद्वदस्याः^६ शब्दाः प्रादुर्भवन्ति । यत् यदा सिन्धुः इयं रोरुवत् भृशं शब्दयन्^७ वृषभो न वृषभ इव एति गच्छति तदैवं भवति ॥

अभि त्वा सिन्धो शिशुमिन्न मातरौ वाश्रा अर्षन्ति पर्यसेव धेनवः ।

राजैव युध्वा नयसि त्वमित्सिचौ यदासामग्रं प्रवतामिर्नक्षसि ॥ ४ ॥

अभि । त्वा । सिन्धो इति । शिशुम् । इत् । न । मातरः । वाश्राः । अर्षन्ति । पर्यसा इव । धेनवः । राजा इव । युध्वा । नयसि । त्वम् । इत् । सिचौ । यत् । आसाम् । अग्रम् । प्रवताम् । इर्नक्षसि ॥ ४ ॥

१. ग-आपः महानद्यः । २. त-भ-‘सु’ नास्ति । ३. त-भ-सु-वाजानमि । ४. ग-अभ्यगच्छः । महानद्यस्तत्र सप्त वरुणं गंतुमुद्यताः । प्रजार्थं वरुणो मार्गमकरोत् सरितां पतिरिति स्मृतेः । ५. ग-त-भ-‘मार्गेण’ नास्ति । ६. त-भ-तद्वदस्याः । ७. ग-शब्दायमानः ।

हे ^१सिन्धो ^२पथा त्वां ^३विशुभिन्न ^४मातरः मातरः पुत्रमिव ^५वाभ्राः शब्दयन्त्य इतरा नद्यः
^६अभि ^७अर्चन्ति अभिगच्छन्ति । ^८पथसेव ^९धेनवः पथसा युक्ता नवप्रसूतिका गाव इव । किंच
^{१०}युध्वा युद्धकृत् ^{११}राजैव ^{१२}त्वमित् त्वमेव ^{१३}सिचौ सिच्यमानौ तदौ ^{१४}नयसि उदकपूरं ^{१५}यत् यदा
^{१६}आसां ^{१७}प्रवतां त्वया सह गच्छन्तीनाम् ^{१८}अग्रम् अग्रे ^{१९}हनक्षसि व्याप्नोषि । सर्वासां पुरतो गच्छसि ॥

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुण्या ।

असिक्न्या मरुद्वधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्य सुषोमया ॥ ५ ॥

इमम् । मे । गङ्गे । यमुने । सरस्वति । शुतुद्रि । स्तोमम् । सचत । परुणि । आ ।

असिक्न्या । मरुद्वधे । वितस्तया । आर्जीकीये । शृणुहि । आ । सुषोमया ॥ ५ ॥

अत्र प्रधानभूताः सप्त नद्यस्तद्वयवभूता नद्यस्तिलः^१ स्तूयन्ते । हे गङ्गे हे यमुने हे
^२सरस्वति हे शुतुद्रि हे परुणि । हे असिक्न्या अवयवभूतया सहिते मरुद्वधे हे वितस्तया
^३सुषोमया च सहिते आर्जीकीये त्वं च एवं सप्त नद्यो यूयं^४ मे स्तोमं स्तोत्रमस्मदीयम्^५ आ
^६सचत आसेवध्वम् । शृणुहि शृणुत च । आर्जीकीयाया वितस्तया सुषोमया च साहित्यं निरुक्त
उक्तं—‘ वितस्तया आर्जीकीया आ शृणुहि सुषोमया च ’ इति । अत्र ‘ गङ्गा गमनात् ’ (निरु. ९.२६)
इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

तृष्टामया प्रथमं यातवे सज्जः सुसर्त्वा रसेया श्वेत्या त्या ।

त्वं सिन्धो कुभया गोमतीं क्रुध्व मेहत्त्वा सरथं याभिरीयसे ॥ ६ ॥

तृष्टअमया । प्रथमम् । यातवे । सज्जः । सुसर्त्वा । रसेया । श्वेत्या । त्या ।

त्वम् । सिन्धो इति । कुभया । गोमतीम् । क्रुध्वम् । मेहत्त्वा । सरथम् । याभिः । ईयसे ॥ ६ ॥

हे ^१सिन्धो ^२त्वं ^३कुमुं कमणशीलां ^४गोमतीं नदीं ^५यातवे^६ प्रतियातुं पर्वतादवरुढा ^७प्रथमं
^८तृष्टामया नद्या ^९सज्जः संगतासि । पश्चात् ^{१०}सुसर्त्वा ^{११}रसया ^{१२}श्वेत्या ^{१३}त्या ^{१४}कुभया ^{१५}मेहत्त्वा च
सह सज्जंभव ^{१६}याभिः त्वं ^{१७}सरथं समानं रथमारुह्य ^{१८}ईयसे गच्छसि ॥

ऋजीत्येनी रुशती महित्वा परि ज्रयांसि भरते रजांसि ।

अदब्धा सिन्धुरपसामपस्तमाश्वा न चित्रा वपुषीव दर्शता ॥ ७ ॥

ऋजीती । एनी । रुशती । महित्वा । परि । ज्रयांसि । भरते । रजांसि ।

अदब्धा । सिन्धुः । अपसाम् । अपःस्तमा । अश्वा । न । चित्रा । वपुषीव । दर्शता ॥ ७ ॥

^१ऋजीती ऋजुगामिनी ^२एनी श्वेतवर्णा ^३रुशती दीप्यमाना सिन्धुः ^४ज्रयांसि वेगवन्ति
^५रजांसि उदकानि ^६परि ^७भरते प्रभरति । तादृशी ^८अदब्धा अहिंसिता ^९सिन्धुः ^{१०}अपसां कर्मवतीनां
मध्ये ^{११}अपस्तमा वेगाख्यकर्मवती भवति । ^{१२}अश्वा ^{१३}न वडवेव ^{१४}चित्रा चायनीया ^{१५}वपुषी वपुष्मती
योषित् ^{१६}इव ^{१७}दर्शता दर्शनीया भवति ॥

स्वश्वा सिन्धुः सुरथा सुवासा हिरण्ययी सुकृता वाजिनीवती ।

ऊर्णावती युवतिः सीलमावत्युताधि वस्ते सुभगा मधुवृधम् ॥ ८ ॥

सुऽअश्वा । सिन्धुः । सुऽरथा । सुऽवासाः । हिरण्ययी । सुऽकृता । वाजिनीऽवती ।

ऊर्णाऽवती । युवतिः । सीलमाऽवती । उत । अधि । वस्ते । सुऽभगा । मधुऽवृधम् ॥ ८ ॥

स्यं वसिन्धुः स्वश्वा शोभनाश्रोपेता वसुरथा शोभनरथा वसुवासाः शोभनवसना वहिरण्ययी हिरण्ययाभरणा वसुकृता वाजिनीवती अन्नवती वऊर्णावती । तस्याः समीपे देशे हि सन्त्यूर्णाः वासां रोमभिः कम्बलाः क्रियन्ते । युवतिः नित्यतरुणी सर्वदा हीनोदका वसीलमावती । सीराणि यथौषध्या रज्जुभूतया बध्यन्ते सा सीलमेति निगद्यते कृषीवलैः । तादृगोपध्रुपेता । उत अपि च वसुभगा सिन्धुः मधुवृधं मधुवृधकं निर्गुण्ड्यादिकम् अधि वस्ते आच्छादयति । तस्यास्तीरे निर्गुण्ड्यादीनि बहूनि सन्ति ॥

सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनं तेन वाजं सनिषदस्मिन्नाजौ ।

महान् ह्यस्य महिमा पनस्यतेऽदब्धस्य स्वयंशसो विरप्तिनः ॥ ९ ॥

सुऽखम् । रथम् । युयुजे । सिन्धुः । अश्विनम् । तेन । वाजम् । सनिषत् । अस्मिन् । आजौ ।

महान् । हि । अस्य । महिमा । पनस्यते । अदब्धस्य । स्वयंशसः । विऽरप्तिनः ॥ ९ ॥

वसिन्धुः देवता वसुखं सुखकरं शोभनद्वारं वा वअश्विनम् अश्ववन्तं वरथं वयुयुजे युनक्ति । तेन रथेन वाजम् अन्नं वसनिषत् प्रयच्छतु । वअस्मिन्नाजौ संग्रामे यज्ञे वा वअस्य सिन्धुरथस्य वमहिमा वमहान् वहि वपनस्यते स्तूयते । कीदृशस्यास्य । वअदब्धस्य अन्यैरहिंस्यस्य वस्वयंशसः स्वायत्तकीर्तेः वविरप्तिनः । महन्नामैतत् । महतः ॥ ७ ॥

‘आ वः’ इत्यष्टवमष्टमं सूक्तम् । इरावतः पुत्रस्य सर्पजातेर्जरत्कर्णनाम्न आर्षं जागतम् । सोमाभिषवार्थं ये प्रावाणस्तद्देवस्यम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘आ वोऽष्टौ सर्वं ऐरावतो जरत्कर्णो प्रावणोऽस्तौत्’ इति । प्रावस्तोत्र एतसूक्तम् । सूत्रितं च—‘आ व ऋजसे प्र वो प्रावाण इति सूक्तयोरन्तरोपरिष्ठात्पुरस्ताद्वा’ (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

आ व ऋजस ऊर्जा व्युष्टिष्विन्द्रं मरुतो रोदसी अनक्तन ।

उमे यथा नो अहनी सचाभुवा सदैःसदो वरिवस्यात उज्जिदा ॥ १ ॥

आ । वः । ऋजसे । ऊर्जाम् । विऽउष्टिषु । इन्द्रम् । मरुतः । रोदसी इति । अनक्तन ।

उमे इति । यथा । नः । अहनी इति । सचाभुवा । सदैःऽसदः । वरिवस्यातः । उत्ऽभिदा ॥ १ ॥

हे प्रावाणः वः शुक्मान् वऊर्जा सारभूतानामन्नवतीनां वोषसां व्युष्टिषु विभातेषु सत्सु वआ वऋजसे आप्रसाधयामि । यूयं सोमेन वइन्द्रं वमरुतो वरोदसी द्यावापृथिव्यौ च वअनक्तन व्यञ्जयत । वनः अस्मान् वउमे वसचाभुवा सहोत्पन्ने वअहनी द्यावापृथिव्यौ वसदैःसदः सर्वेषु यागगृहेषु ववरिवस्यातः परिचरतः । वउज्जिदा उज्जैर्दकेन धनेन पूरयतामिति ॥

१. त-भ१.२.४.६.८-मु-सीरमावती । २. ग४-विभातेषु; त-भ१.२.४.६.८-मु-विभातेषु ।

३. ग४-त-भ-सहोत्पन्नेन । ४. त-भ-मु-पूरयतामिति ।

तदु श्रेष्ठं सर्वनं सुनोतनात्यो न हस्तयतो अद्रिः सोतरि ।

विदद्वयः यो अभिभूति पौंस्यं महो राये चित्तरुते यदर्वतः ॥ २ ॥

तत् । ऊँ इति । श्रेष्ठम् । सर्वनम् । सुनोतनम् । अत्यः । न । हस्तयतः । अद्रिः । सोतरि ।
विदत् । हि । अयः । अभिभूति । पौंस्यम् । महः । राये । चित् । तरुते । यत् । अर्वतः ॥ २ ॥

हे प्रावाणः यूयं तदु तमेव^१ श्रेष्ठं प्रशस्यं^२ वसवनं सोमं सुनोतन अभिषुणुत । अथैकवदाह ।
अद्रिः अभिषवप्राचा^३ हस्तयतः हस्ताभ्यां गृहीतः सन् अत्यो^४ न हतोऽथ ह्व भवति^५ सोतरि
अभिषवकर्तार्यध्वयौ । स यथा हस्ताभ्यां दृढं गृहीतोऽपि वल्गति तद्वत् । अयः प्राणामभिषवाय
प्रेरको यजमानः अभिभूति शत्रूणामभिभावुकं पौंस्यं बलं विदद्वि लभते खलु देवेभ्यः । यद्वा ।
अभिषवायाध्वर्वादेः^२ प्रेरितो^३ प्रावाभिभूति पौंस्यं विदधजमानार्थम् । किंच महे महते^४ राये
चित् धनायापि यत् यो प्रावा^५ अर्वतः अश्वान् तरुते तनुते प्रयच्छति ॥

तादिव्यस्य सर्वनं विवेरपो यथा पुरा मनवे गातुमश्रेत् ।

गोअर्णसि त्वाष्ट्रे अश्वनिर्णिजि प्रेमध्वरेष्वध्वरां अशिश्रयुः ॥ ३ ॥

तत् । इत् । हि । अस्य । सर्वनम् । विवेः । अपः । यथा । पुरा । मनवे । गातुम् । अश्रेत् ।
गोअर्णसि । त्वाष्ट्रे । अश्वनिर्णिजि । प्र । ईम् । अध्वरेषु । अध्वरान् । अशिश्रयुः ॥ ३ ॥

इत् इति पूरणः । अस्य प्राणः तत् वसवनम् अभिषवोपेतमस्मदीयं सोमयागाख्यम्
अपः कर्म विवेः व्याप्नोतु । विपूर्वस्य वेतैर्लङ्यदादित्वाच्छपो लृक् । वेतेर्विपूर्वस्य वा छान्दसे श्रौ
वापररूपमिति संदेहादनवग्रहः । समासस्वरः । यथा पुरा मनवे राज्ञे गातुं गमनम् अश्रेत्
आजगाम तद्वत् व्याप्नोतु । किंच गोअर्णसि गोरूपे अपहृतैर्गोभिः परिवृते तथा अश्वनिर्णिजि ।
निर्णिगिति रूपनाम । अश्वरूपे । अपहृतैरश्वैर्वृत इत्यर्थः । ईदसौ त्वाष्ट्रे त्वष्टुः पुत्रे हन्तव्ये सतीति
शेषः । ईम् एतान् अध्वरान् असुरैरहिंस्यानध्वरसाधकान् वोपलान् अध्वरेषु अशिश्रयुः
आश्रयन्ति पूर्वं यजमानाः ॥

अपं हत रक्षसो भङ्गुरावतः स्कभायत निर्ऋतिं सेधतामतिम् ।

आ नो रयिं सर्ववीरं सुनोतन देवाव्यं भरत श्लोकमद्रयः ॥ ४ ॥

अपं । हत । रक्षसः । भङ्गुरावतः । स्कभायत । निःऽकृतिम् । सेधत । अमतिम् ।
आ । नः । रयिम् । सर्ववीरम् । सुनोतनम् । देवऽअव्यम् । भरत । श्लोकम् । अद्रयः ॥ ४ ॥

हे अव्ययः यूयम् अप हत विनाशयत रक्षसः राक्षसान् । कीदृशान् । भङ्गुरावतः
भङ्गकेन कर्मणा तद्वतः । तथा स्कभायत दूरे परिहरत निर्ऋतिं पापदेवताम् । यथासुं यज्ञं नागच्छति
तथा । किंच^१ सेधत निषेधत अमतिं हिंसामतिं रक्षःप्रभृतिम्^२ । किंच नः अस्माकं सर्ववीरं
बहुपुत्राद्युपेतं रयिं धनम् आ सुनोतनम् । अभिषवेन पुत्रधनादीनां लाभदेवमुक्तम् । किंच देवाव्यं
देवप्रीणनं श्लोकं^३ भरत संपादयत ॥

१. त-तदेव । २. भ-अभिषवायाध्वर्वादयः । ३. ग-त १.२.३.४.५.७-भ-प्रेरयिता; त ६.८-भ १.
४.६-प्रेरिता । ४. त-भ-तत् । ५. त ६.८-भ-‘किंच ... रक्षःप्रभृति’ नास्ति । ६. ग-
श्लोकं शब्दं हे अद्रयः ।

दिवश्चिदा वोऽमवत्तरेभ्यो विभ्वना चिदाश्वपस्तरेभ्यः ।

वायोश्चिदा सोमरभस्तरेभ्योऽग्नेश्चिदर्च पितुकृत्तरेभ्यः ॥ ५ ॥

दिवः । चित् । आ । वः । अमवत्तरेभ्यः । विभ्वना । चित् । आश्वपःस्तरेभ्यः ।

वायोः । चित् । आ । सोमरभःस्तरेभ्यः । अग्नेः । चित् । अर्च । पितुकृत्तरेभ्यः ॥ ५ ॥

वदिवश्चित् आदिस्थादपि वमवत्तरेभ्यः अत्यन्तं बलवद्भयः वः युष्मभ्यम् वआ वअर्च अस्तौदध्वर्युः । यद्वा । हे अध्वर्याव्यः वो यूयमुच्यमानलक्षणेभ्यो ग्रावभ्य आ सर्वतोऽर्च अर्चतेत्येवं प्रतिवाक्यं योज्यम् । विभ्वना वचित् । विभ्वा सुधन्वनः पुत्रः । तेनापि वआश्वपस्तरेभ्यः शीघ्रकर्मभ्य इत्यर्थः । विभ्वादीनां त्रयाणां चमसादिशीघ्रकर्म प्रसिद्धम् । वायोश्चित् वायोरपि वसोमरभस्तरेभ्यः सोमाभिषवार्येनात्यन्तेन वेगेन युक्तेभ्यः । वायोरपि ग्रावाणो वेगवन्तो भवन्ति सोमाभिषवार्यम् । अग्ने-श्चित् अग्नेरपि वपितुकृत्तरेभ्यः अत्यन्तमशसाधकेभ्यः । ईदृशेभ्यो ग्रावभ्यः प्रीणनाय यूयमर्चतेति ॥ ८ ॥

भुरन्तु नो यशसः सोत्वन्धसो ग्रावाणो वाचा दिविता दिवित्मता ।

नरो यत्र दुहते काम्यं मध्वाधोषयन्तो अभितो मिथस्तुरः ॥ ६ ॥

भुरन्तु । नः । यशसः । सोतु । अन्धसः । ग्रावाणः । वाचा । दिविता । दिवित्मता ।

नरः । यत्र । दुहते । काम्यम् । मधु । आधोषयन्तः । अभितः । मिथःस्तुरः ॥ ६ ॥

यशसः यशस्विनः वग्रावाणः वनः अस्मभ्यं वसोतु सुतम् वअन्धसः सोमस्य रसं वभुरन्तु भ्रन्तु संपादयन्तु । उकारश्छान्दसः । किञ्च वदिवित्मता दीसिमत्या । लिङ्गव्यत्ययः । वाचा स्तुतिवाचा वदिविता दिवितायां दीसिमतायां वास्मान् कुर्वन्तु । सोमयागे स्थापयन्वित्यर्थः । कैषा दीसिमतेति उच्यते । वनरः नेतार ऋत्विजः यत्र यागे वकाम्यं कमनीयं वमधु सोमरसं वदुहते । किं कुर्वन्तः । वआधोषयन्तः सर्वतोऽभिषवशब्दं स्तोत्रशस्त्रादिरूपं वा शब्दं कुर्वन्तः । वअभितः सर्वतः वमिथस्तुरः त्वरमाणाः । सा दीसिमतेति ॥

सुन्वन्ति सोमं रथिरासो अद्रयो निरस्य रसं गविषो दुहन्ति ते ।

दुहन्त्यूर्ध्वरूपसेचनाय कं नरो हव्या न मर्जयन्त आसभिः ॥ ७ ॥

सुन्वन्ति । सोमम् । रथिरासः । अद्रयः । निः । अस्य । रसम् । । गोऽर्धः । दुहन्ति । ते ।

दुहन्ति । ऊर्ध्वः । उपऽसेचनाय । कम् । नरः । हव्या । न । मर्जयन्ते । आसभिः ॥ ७ ॥

वथिरासः रथवन्तो रंहणवन्तः वअद्रयः ग्रावाणः वसोमं वसुन्वन्ति । ग्रावाणः वअस्य सोमस्य वरसं वनिः वदुहन्ति निःशेषेण दुहन्ति । वगविषः स्तुतिवाचमिच्छन्तः सन्तः । वदुहन्ति वऊधः रसं सोमसंबन्धिनम् । किमर्थम् । वउपसेचनाय अग्नेः । वकम् इति पादपूर्णः । वनरः नेतारोऽभिषवकर्तार ऋत्विजः वहव्या वन हवींषि वाग्न्युपसेचनानन्तरम् वआसभिः स्वास्थैः वमर्जयन्ते शोधयन्ति । शेषभक्षणेन शुद्धीकुर्वन्ति । यद्वा । अग्नौ होतुर्दशापवित्रात्पुरासभिरास्थो-पलक्षितैः स्तोत्रैर्मर्जयन्ते ॥

एते नरः स्वपसो अभूतन् य इन्द्राय सुनुथ सोममद्रयः ।

वामम्वामं वो दिव्याय धाम्ने वसुवसु वः पार्थिवाय सुन्वते ॥ ८ ॥

एते । नरः । सुऽअपसः । अभूतन् । ये । इन्द्राय । सुनुथ । सोमम् । अद्रयः ।

वामम्ऽवामम् । वः । दिव्याय । धाम्ने । वसुऽवसु । वः । पार्थिवाय । सुन्वते ॥ ८ ॥

हे ऽनरः नेतारः हे ऽअद्रयः ऽएते यूयं ऽस्वपसोऽभूतन् शोभनाभिषवकमाणो भवत । ऽये यूयम् ऽइन्द्राय ऽसोमं ऽसुनुथ ऽवः यूयं ऽवामं वामं यद्यद्वननीयं धनमस्ति तत्तत् ऽदिव्याय ऽधाम्ने तेजसे कुरुत । तथा ऽवसुवसु यद्यद्वासयोग्यं धनमस्ति तत् ऽवः यूयं ऽपार्थिवाय ऽसुन्वते यजमानाय कुरुत ॥ ११ ॥

‘अभ्रप्रुषः’ हृत्यष्टर्चं नवमं सूक्तं भृगुगोत्रस्य स्यूमरश्मेराष्टं मरुदेवताकम् । पञ्चमी जगती शिष्टाः सप्त त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—‘अभ्रप्रुषः स्यूमरश्मिर्भागावो मारुतं तु पञ्चमी जगती’ इति । गतो विनियोगः ॥

अभ्रप्रुषो न वाचा प्रुषा वसु हविष्मन्तो न यज्ञा विजानुषः ।

सुमारुतं न ब्रह्माणमर्हसे गणमस्तोष्येषां न शोभसे ॥ १ ॥

अभ्रऽप्रुषः । न । वाचा । प्रुष । वसु । हविष्मन्तः । न । यज्ञाः । विऽजानुषः ।

सुऽमारुतम् । न । ब्रह्माणम् । अर्हसे । गणम् । अस्तोषि । एषाम् । न । शोभसे ॥ १ ॥

‘अभ्रप्रुषो’ ऽन मेघान्निर्गच्छन्त उदकविन्दव इव ऽवाचा स्तुत्या प्रीता मरुतः ऽवसु धनं ऽप्रुष सिञ्चन्ति । व्यत्ययेन बहुवचनम् । किञ्च ऽहविष्मन्तो ऽन ऽयज्ञाः हविर्भियुक्ता यागा इव ऽविजानुषः जगतो विजनयितारौ भवन्ति । अथ समुदायेनाह । तेषाम् ऽएषां ऽसुमारुतं^१ शोभनानां मरुतां ऽब्रह्माणं महान्तं ऽगणम् ऽअर्हसे पूजार्थं ऽन ऽअस्तोषि नास्तौषम् । न स्तुतवानस्मीतः पूर्वम् । तथा ऽशोभसे शोभार्थमपि मारुतं गणं ऽन अस्तोषि । अत इदानीं नूतनेन स्तोत्रेण स्तोमीत्यर्थः ॥

श्रिये मर्यासो अञ्जीरकृण्वत सुमारुतं न पूर्वीरति क्षपः ।

दिवस्पुत्रास एता न येतिर आदित्यासस्ते अक्रा न वावृधुः ॥ २ ॥

श्रिये । मर्यासः । अञ्जीन् । अकृण्वत । सुऽमारुतम् । न । पूर्वीः । अति । क्षपः ।

दिवः । पुत्रासः । एताः । न । येतिरे । आदित्यासः । ते । अक्राः । न । वावृधुः ॥ २ ॥

‘श्रिये’ शोभार्थं^२ ऽमर्यासः मारुका मनुष्यरूपा वा मरुतः । पूर्वं मनुष्याः सन्तः ऽपश्चात्सुकृत-विशेषेण ह्यमरा आसन् । ते ऽअञ्जीन् अञ्जकान्याभरणानि ऽअकृण्वत कुर्वन्ति । किमर्थम् । ‘श्रिये’ स्वशरीरशोभनार्थम्^३ । ‘सुमारुतं’ शोभनानां मरुतां गणं ऽपूर्वीः बह्वयः ऽक्षपः क्षपयिष्यः सेनाः ऽन ऽअति न पराभावयन्तीति शेषः । किञ्च ऽदिवः बुदेवतायाः ऽपुत्रासः पुत्राः ऽएताः गन्तारः ऽन ऽयेतिरे निर्गच्छन्ति । ऽते ऽआदित्यासः अदितेः पुत्राः ऽअक्राः आक्रमणशीला मरुतः ऽन ऽवावृधुः न वर्धन्ते । यतोऽस्माभिर्न स्तुता अत इति भावः ॥

१. ग-त-म-सुमारुतं न । २. ग-त-४.५-शोभनार्थं । ३. ग-४-‘शोभार्थं । ४. त-म-तं सुमारुतं ।

प्र ये दिवः पृथिव्या न बर्हणा तमनां रिरिच्रे अभ्राज सूर्यः ।

पाजस्वन्तो न वीराः पनस्यवो रिशादसो न मर्या अभिद्यवः ॥ ३ ॥

प्र । ये । दिवः । पृथिव्याः । न । बर्हणा । तमनां । रिरिच्रे । अभ्राज । न । सूर्यः ।

पाजस्वन्तः । न । वीराः । पनस्यवः । रिशादसः । न । मर्याः । अभिद्यवः ॥ ३ ॥

ये मरुतः पृथिव्याः पृथिव्याश्च । नेति चार्थे । बर्हणा महत्वेन तमना आत्मनैव
रिरिच्रे रिरिचरे अतिरिक्ता अभवन् स्वशरीरेण अभ्राज^१ अभ्रादिव^२ सूर्यः^३ । किंच पाजस्वन्तो
न वीराः बलवन्तो वीरा इव पनस्यवः स्तुतिकामा भवन्ति । किंच रिशादसो न मर्याः
रिशतामसितारो मनुष्या इव अभिद्यवः अभिगतदीप्तयो भवन्ति ॥

युष्माकं बुध्ने अपां न यामनि विथुर्यति न मही श्रथुर्यति ।

विश्वप्सुर्यज्ञो अर्वाग्यं सु वः प्रयस्वन्तो न सुत्राच आ गत ॥ ४ ॥

युष्माकम् । बुध्ने । अपाम् । न । यामनि । विथुर्यति । न । मही । श्रथुर्यति ।

विश्वप्सुः । यज्ञः । अर्वाक् । अयम् । सु । वः । प्रयस्वन्तः । न । सुत्राचः । आ । गत ॥ ४ ॥

हे मरुतः युष्माकं बुध्ने परस्परसंघाते अपां न यामनि प्रवृद्धानामुदकानां गमन इव
मही महती भूः न विथुर्यति न व्यथते । नापि श्रथुर्यति न विशीर्णा भवति । शीघ्रगतयोऽपि
यूयमेनां न पीडयध्वमित्यर्थः । विश्वप्सुः विश्वरूपः अयं यज्ञः यागसाधनं हविः वः युष्माकम्
अर्वाक् अभिमुखं सु सुधु गच्छति । प्रयस्वन्तो न अन्नवन्तः परिष्कर्तार इव सुखप्रदाः सन्तः
सुत्राचः सहाजनाः आ गत आगच्छत । संघाकारेणागच्छतेत्यर्थः । 'सप्तगणा वै मरुतः'
(तै. सं. २. २. ५. ७) इति श्रुतेः ॥

यूयं धूर्षु प्रयुजो न रश्मिभिर्ज्योतिष्मन्तो न भासा व्युष्टिषु ।

इयेनासो न स्वयंशसो रिशादसः प्रवासो न प्रसितासः परिप्रुषः ॥ ५ ॥

यूयम् । धूः सु । प्रयुजः । न । रश्मिभिः । ज्योतिष्मन्तः । न । भासा । व्युष्टिषु ।

इयेनासः । न । स्वयंशसः । रिशादसः । प्रवासः । न । प्रसितासः । परिप्रुषः ॥ ५ ॥

हे मरुतः यूयं धूर्षु रथसंबन्धिनीषु रश्मिभिः योक्त्रैः प्रयुजः प्रयुक्ता बद्धा अश्वा इव
परिप्रुषः परितो गन्तारः स्थ । तथा ज्योतिष्मन्तो न तेजस्वन्त आदित्यादय इव भासा युक्ता
भवथ व्युष्टिषु उषःसूदितासु । किंच इयेनासो न इयेना इव^३ स्वयंशसः स्वायत्तयशसः ते
यथा रिशादसः रिशतामसितारस्तद्विशादसः स्वायत्तयशसश्च । किंच प्रवासो न प्रवासिन इव
पथिका इव प्रसितासः प्रसिद्धयानाः । उक्तरूपा मरुतः परिप्रुषः परितो गन्तारो भवथ ॥ १० ॥

प्र यद्वहध्वे मरुतः पराकाद्युयं महः संवरणस्य वस्वः ।

विदानासो वसवो राध्यस्याराक्षिद्वेषः सनुतर्युयोत ॥ ६ ॥

१. ग-त-भ-अभ्राज सूर्यः । २. भ-अभ्रादिव सूर्यः नास्ति । ३. त-भ-मु-इव किंच ।

प्र । यत् । वहध्वे । मरुतः । पराकात् । युयम् । महः । समऽवरणस्य । वस्वः ।
विदानासः । वसवः । राध्यस्य । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोत ॥ ६ ॥

हे वमरुतः वयम् यत् यदा वपराकात् अत्यन्तं दूरदेशात् वहध्वे^१ आगच्छत तदानीं^२ वमहः
महत् वसवरणस्य संवरणीयं वराध्यस्य संराधनीयं ववस्वः वसु धनं विदानासः प्रयच्छन्तो हे
वसवः युयम् वआराचित् दूरादेव वयुयोत पृथक्कृत । कानिति उच्यते । वद्वेषः द्वेषून् । कीदृशान् ।
वसनुतः अन्तर्हितान् । निगूढानित्यर्थः । सनुतरित्यन्तर्हितनाम ॥

य उदचि यज्ञे अध्वरेष्ठा मरुद्भ्यो न मानुषो ददाशत् ।

रेवत्स वयो दधते सुवीरं स देवानामपि गोपीथे अस्तु ॥ ७ ॥

यः । उत्ऽकृचि । यज्ञे । अध्वरेऽस्थाः । मरुद्भ्यः । न । मानुषः । ददाशत् ।

रेवत् । सः । वयः । दधते । सुवीरम् । सः । देवानाम् । अपि । गोऽपीथे । अस्तु ॥ ७ ॥

वअध्वरेष्ठाः यागे सीदन् वमानुषः वयः^३ यजमानः वयज्ञे वउदचि सति । ऋक्शाब्देन स्तोत्र-
मुपलक्ष्यते । यज्ञे समाप्तस्तुतिके सति संपूर्णे सति वमरुद्भ्यो वन मरुद्भ्य इवान्येषामध्वर्युभ्य^४
ऋत्विगादिभ्यः वददाशत् ददात् । यद्वा यज्ञ उदच्युपक्रान्त इत्यर्थः । तस्मिन् यज्ञे मरुद्भ्य इवान्यस्मै
इन्द्राय ददाशत् ददाति । वसः यजमानः वरेवत् धनवत्^५ वसुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं वयः अन्नं
वदधते धारयति । व्यत्ययेनैकवचनम् । वस वदेवानाम् इन्द्रादीनाम् वअपि वगोपीथे सोमपाने
वअस्तु भवतु ॥

ते हि यज्ञेषु यज्ञियास ऊमा आदित्येन नाम्ना शंभविष्ठाः ।

ते नोऽवन्तु रथतूर्मेनीषां महश्च यामन्नध्वरे चकानाः ॥ ८ ॥

ते । हि । यज्ञेषु । यज्ञियासः । ऊमाः । आदित्येन । नाम्ना । शम्ऽभविष्ठाः ।

ते । नः । अवन्तु । रथऽतः । मनीषाम् । महः । च । यामन् । अध्वरे । चकानाः ॥ ८ ॥

वते वहि ते खलु वयज्ञेषु यागेषु वयज्ञियासः यज्ञार्हा यष्टव्याः वऊमाः अचितारः वआदित्येन
वनाम्ना आदित्यसंबन्धिनोदकेन वशंभविष्ठाः सुखस्य भावयितारः । यद्वा । आदित्याख्येन नाम्नादित्य-
नामकेन देवेन सह शंभविष्ठाः । वते मरुतः वनः अस्मान् वअवन्तु । वरथतः रथतुरो रथस्य यज्ञ-
गमनसाधनस्य त्वरयितारः सन्तः वमनीषां स्तुतिमवन्तु रक्षन्तु । कीदृशास्ते । वअध्वरे वयामन्
यागगमने वमहः महद्विः वचकानाः कामयमानाः ॥ ११ ॥

‘विप्रासः’ इत्यष्ट्वं दशमं सूक्तम् । पञ्चम्याद्यास्तिस्रो द्वितीया चेति चतस्रो जगत्यः । शिष्टा-
श्चतस्रश्चिष्टुभः । पूर्ववदधिदेवते । तथा चानुक्रान्तं—‘विप्रासो द्वितीया पञ्चम्याद्याश्च तिस्रो जगत्यः’
इति । गतो विनियोगः ॥

विप्रासो न मन्मभिः स्वाध्यो देवाव्यो^१ न यज्ञैः स्वप्नसः ।

राजानो न चित्राः सुसंदशः क्षितीनां न मर्या अरेपसः ॥ १ ॥

१. ग-प्रवहध्वे । २. ग-त४.५-तदानीं वयम् ; त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.६.८-तदानीं सूर्य ।
३. त-म-मु-‘यः’ नास्ति । ४. त-मु-‘मध्वर्युप्रभृतिभ्यः’ । ५. त१.२.३.७-मु-रथिमत् ; म-‘धनवत्’
नास्ति ।

विप्रांसः । न । मन्मऽभिः । सुऽआध्यः । देवऽअन्यः । न । यज्ञैः । सुऽअमंसः ।
राजानः । न । चित्राः । सुऽसंदर्शः । क्षितीनाम् । न । मर्याः । अरेपसः ॥ १ ॥

विप्रासो न विप्रा ब्राह्मणा इव ते यथा मन्मभिः स्तुतिभिः स्वाध्यः शोभनाध्याना भवन्ति एवं मरुतोऽप्यस्मदीयैर्मन्मभिर्मननीयैः स्तोत्रैः स्वाध्यः सुमनसो भवन्ति । अथवा । मन्मभिः स्तोत्रैर्युक्ता विप्रासो न मेधाविनः स्तोतार इव स्वाध्यो यज्ञे यजमाने वा सुध्याना इत्यर्थः । तथा यज्ञैः यागैः देवाभ्यो न देवानां तर्पयितारो यजमाना इव स्वयंसः । अग्र इति कर्मनाम । शोभनकर्माणः । ते यथा कर्मसु व्यापृता भवन्ति तद्वद्वृष्टिप्रदानादिकर्मसु व्यापृता इत्यर्थः । राजानो न मूर्धाभिषिक्ताः क्षितिपतय इव चित्राः चायनीयाः पूजनीयाः । यद्वा चित्राभरणाः । तथा सुसंदर्शः सुष्ठु दर्शनीयाः । तथा क्षितीनां निवासानां स्वामिनः मर्याः न मनुष्या इव अरेपसः अपापाः । यथा प्रतिप्रहार्थमन्यत्रागत्वा स्वगृह एवानुतिष्ठन्तो निर्दोषा भवन्ति तादृशा इत्यर्थः । ईदृशाः शोभन्त इत्यर्थः ॥

अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवक्षसो वातासो न स्वयुजः सद्युक्तयः ।

प्रज्ञातारो न ज्येष्ठाः सुनीतयः सुशर्माणो न सोमा ऋतं यते ॥ २ ॥

अग्निः । न । ये । भ्राजसा । रुक्मवक्षसः । वातासः । न । स्वयुजः । सद्युक्तयः ।
प्रज्ञातारः । न । ज्येष्ठाः । सुनीतयः । सुशर्माणः । न । सोमाः । ऋतम् । यते ॥ २ ॥

हे मरुतः अग्निर्न अग्निरिव स^१ यथा^२ भ्राजसा तेजसा शोभते तद्वद्भ्राजसा युक्ताः किंच रुक्मवक्षसः रुक्मालंकृतवक्षस्काः वातासो न प्रत्यक्षवाता इव स्वयुजः स्वयं^३ युज्यमानाः^४ सद्युक्तयः सद्योगमनाः प्रज्ञातारो न प्रकर्षेण ज्ञातारो ज्ञानिन इव ज्येष्ठाः पूज्याः सुनीतयः सुनयनाः सुशर्माणो न सोमाः सुसुखाः सोमा इव ते यूयम् ऋतं यते यज्ञं गच्छते यजमानाव गच्छतेति ॥

वातासो न ये धुनयो जिगत्नवोऽग्नीनां न जिह्वा विरोकिणः ।

वर्मण्वन्तो न योधाः शिमीवन्तः पितृणां न शंसाः सुरातयः ॥ ३ ॥

वातासः । न । ये । धुनयः । जिगत्नवः । अग्नीनाम् । न । जिह्वाः । विरोकिणः ।
वर्मण्वन्तः । न । योधाः । शिमीवन्तः । पितृणाम् । न । शंसाः । सुरातयः ॥ ३ ॥

ये मरुतः वातासो न वायव इव धुनयः शत्रूणां कम्पयितारः जिगत्नवः गमनशीलाः । अत्र मरुते सूक्ते मरुतामेव दृष्टान्तकथनं संचरणस्वभाववायुपदार्थतदभिमानिदेवताभेदेनाविरुद्धम् । तथा अग्नीनां न जिह्वाः अग्नीनां ज्वाला इव विरोकिणः विरोचनशीलमुखाः । तथा वर्मण्वन्तो न योधाः कवचिनी योद्धार इव शिमीवन्तः शौर्यकर्मवन्तः । तथा पितृणां न शंसाः पितृणां जनकानां शंसा वाच इव सुरातयः सुदानाः । एवंमहानुभावा एते मरुतोऽस्मद्यज्ञमागच्छन्तु ॥

१. त-मु-एवमेते । २. ग-त-भ-‘स’ नास्ति । ३. त४.५.७-‘यथा’ नास्ति । ४. त-भ१.
२.४.६.८-स्वयुज्यमानाः ।

रथानां न ये॒राः सना॑भयो जिगी॒वांसो न शूरा॑ अभिघ्नवः ।

वरे॒यवो न मर्या॑ घृत॒घ्रुषो॑ऽभिस्व॒र्तारो अ॒र्कं न सु॒ष्टुभः ॥ ४ ॥

रथानाम् । न । ये । अ॒राः । स॒ना॑भयः । जि॒गी॒वांसः । न । शू॒राः । अ॒भिघ्न॑वः ।

वोरे॒यवः । न । मर्या॑ः । घृ॒त॒घ्रुषः । अ॒भि॒ऽस्व॒र्तारः । अ॒र्कम् । न । सु॒ऽस्तु॒भः ॥ ४ ॥

रथानां ऽन रथचक्राणामिव ऽअराः ते यथा बहवोऽपि ऽसनाभयः समाननाभयो भवन्ति तद्वत् ऽये परस्परं सनाभयः समानबन्धना एकस्मिन्नेवान्तरिक्षे वर्तमानाः । परस्परं बन्धुभूता इत्यर्थः । ऽजिगीवांसो ऽन ऽशूराः जयशीलाः शूरा इव ऽअभिघ्नवः अभिगतदीप्तयः किंच ऽवरेयवो ऽन ऽमर्याः वृत्तं वरं परस्मै प्रदातुमिच्छन्तो मनुष्या इव ऽघृतघ्रुषः उदकसेक्तारः । उदकपूर्वं हि वराणि वसूनि दीयन्ते नियमेन । वृष्ट्युदकप्रदा इत्यर्थः । किंच ऽअभिस्वर्तारः ऽअर्कं ऽन अर्कमर्चनीयं स्तोत्रमभिस्वर्तारोऽभितः शब्दयितारो बन्दिन इव ऽसुष्टुभः सुशब्दाः ॥

अश्वा॑सो न ये ज्येष्ठा॑स आ॒शवो॑ दिधिषवो न र॒थ्यः सु॒दानवः ।

आपो॑ न नि॒म्रैरु॒दभिर्जि॒गत्तवो॑ विश्व॒रूपा अ॒ङ्गिर॑सो न साम॑भिः ॥ ५ ॥

अश्वासः । न । ये । ज्येष्ठा॑सः । आ॒शवः । दि॒धिष॑वः । न । र॒थ्यः । सु॒ऽदान॑वः ।

आपः । न । नि॒म्रैः । उ॒द॒ऽभिः । जि॒गत्त॑वः । विश्व॒ऽरूपाः । अ॒ङ्गिर॑सः । न । साम॑भिः ॥ ५ ॥

ऽये मरुतः ऽअश्वास्तो ऽन अश्वा इव ऽज्येष्ठासः ज्येष्ठाः प्रशस्यतमाः ऽआशवः शीघ्रगमनाः । तथा ऽदिधिषवो ऽन वसूनां धारका इव ऽरथ्यः रथस्वामिनः ऽसुदानवः सुदानाः । तथा ऽआपो ऽन आप इव ऽनिम्रैः प्रवणगैः ऽउदभिः उदकैः सह ऽजिगत्तवः गमनशीलाः । तथा ऽविश्वरूपाः नानारूपाः ऽसामभिः युक्ताः ऽअङ्गिरसो ऽन अङ्गिरस इव । सर्वदा सामगा इत्यर्थः ॥ ॥ १२ ॥

ग्रावा॑णो न सूर॒यः सिन्धु॑मातर आद॒र्दिरा॑सो अ॒द्रयो॑ न विश्व॒हा ।

शि॒शूला न क्री॒ळ्यः सु॒मा॒तरो॑ महा॒ग्रामो॑ न याम॑न्नुत त्वि॒षा ॥ ६ ॥

ग्रावा॑णः । न । सूर॒यः । सिन्धु॑मातरः । आ॒ऽद॒र्दिरा॑सः । अ॒द्रयः । न । विश्व॒हा ।

शि॒शूलाः । न । क्री॒ळ्यः । सु॒ऽमा॒तरः । म॒हा॒ऽग्रामः । न । याम॑न् । उ॒त । त्वि॒षा ॥ ६ ॥

ऽसूरयः उदकस्थ प्रेरकाः ऽग्रावाणो ऽन मेघा इव ऽसिन्धुमातरः नदीनिर्मातरः । ऽआदर्दिरासः आदरणशीलानि ऽअद्रयो ऽन वज्राद्याधुधानीव ऽविश्वहा सर्वदा शत्रूणां हन्तार इत्यर्थः । यद्वा । सर्वदा अद्रयो न वज्रा इव शत्रूणामादर्दिरास आदरणशीलाः । ऽसुमातरः शोभनमातृकाः ऽशिशूला ऽन शिशव इव ऽक्रीळ्यः विहर्तारः । ऽउत अपि च ऽमहाग्रामो ऽन महाजनसंघ इव ऽयामन् यामनि गमने ऽत्विषा दीप्या युक्ता भवन्ति । तेऽस्मद्यज्ञमागच्छन्तु ॥

उ॒षसां॑ न के॒तवो॑ऽध्व॒रश्रियः॑ शु॒भ॒यवो॑ नाञ्जिभिर्व्य॑श्चितन् ।

सिन्ध॑वो न यु॒यियो॑ भ्राज॒दृष्टयः॑ प॒राव॑तो न यो॒र्जनानि॑ म॒मिरे ॥ ७ ॥

उ॒षसाम् । न । के॒तवः । अ॒ध्व॒र॒ऽश्रियः । शु॒भ॒य॒ऽवः । न । अ॒ञ्जि॒ऽभिः । वि । अ॒श्चित॑न् ।

सिन्ध॑वः । न । यु॒यियः । भ्राज॑त् ऽदृष्टयः । प॒रा॒ऽवतः । न । यो॒र्ज॒नानि॑ । म॒मिरे ॥ ७ ॥

ये मरुतः Vउषसां Vन Vकेतवः उपसां रश्मय इव Vअध्वरभियः यज्ञस्याभयितारो भवन्ति ।
तथा Vशुभंयवो Vन कल्याणकामा वरा इव Vअग्निभिः आभरणैः Vव्यश्रितन् दीप्यन्ते । 'श्रिता
वर्णे' । लङि रूपम् । तथा Vसिन्धवो Vन नद्य इव Vयथियः गमनशीलाः Vभ्राजदृष्टयः दीप्यमाना-
युधाः Vपरावतो Vन दूराध्वनीना घडवा इव Vयोजनानि दूरदेशान् Vमभिरे परिच्छिन्दन्ति ।
तेऽस्मद्यज्ञमागच्छन्तिवति ॥

सुभागा नो देवाः कृणुता सुरत्नान्स्मान्स्तोतृन्मरुतो वावृधानाः ।

अधि स्तोत्रस्य सख्यस्य गात सनाद्धि वो रत्नधेयानि सन्ति ॥ ८ ॥

सुऽभागान् । नः । देवाः । कृणुत । सुऽरत्नान् । अस्मान् । स्तोतृन् । मरुतः । ववृधानाः ।
अधि । स्तोत्रस्य । सख्यस्य । गात । सनात् । हि । वः । रत्नऽधेयानि । सन्ति ॥ ८ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति । हे Vमरुतः Vदेवाः Vववृधानाः स्तुत्या वर्धमाना यूयं Vस्तोतृन् Vनः
अस्मान् Vसुभागां सुधनान् Vकृणुत कुरुत । तथा Vसुरत्नान् शोभनरत्नान् कृणुत । यद्वा । सुरत्नान्
शोभनरमणीयस्तोत्रान्स्मानिति संबन्धनीयम् । किंच यूयं Vसख्यस्य Vस्तोत्रस्य सखिभूतं स्तोत्रम्
Vअधि Vगात अधिगच्छत । Vवः युष्माकं Vरत्नधेयानि रत्नदानानि अस्मद्विषयाणि Vसनाद्धि
चिरकालादारभ्य खलु Vसन्ति ॥ १३ ॥

'अपश्यम्' इति सप्तर्वमेकादशं सूक्तमाग्नेयं त्रैष्टुभम् । सौचीकगुणोऽग्निर्यज्ञिर्वैश्वानरगुणो वाथवा
ससिर्नाम वाजंभरपुत्रः । तथा चानुकान्तम्—'अपश्यं सप्त सौचीकोऽग्निर्यज्ञिर्वैश्वानरो वा ससिर्वा
वाजंभर आग्नेयं तु' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसीदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च—
'अपश्यमस्य महत इति सूक्ते' (आध. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अपश्यमस्य महतो महित्वममर्त्यस्य मर्त्यासु विश्व ।

नाना हनु विभृते सं भरेते असिन्वती बप्सती भूर्यत्तः ॥ १ ॥

अपश्यम् । अस्य । महतः । महिऽत्वम् । अमर्त्यस्य । मर्त्यासु । विश्व ।

नाना । हनु इति । विभृते इति विऽभृते । सम । भरेते इति ।

असिन्वती इति । बप्सती इति । भूरि । अतः ॥ १ ॥

Vअस्य अग्नेः Vमहतः महनीयस्य Vमहित्वं महत्त्वम् Vअपश्यं पश्यामि । कीदृशस्यास्य ।
Vमर्त्यासु Vविश्व मनुष्यरूपासु प्रजासु तासां हृदये Vअमर्त्यस्य अमरणस्वभावस्य वैश्वानररूपेण
वर्तमानस्य । यद्वा । मर्त्यासु विश्ववृत्तिगयजमानरूपासु प्रजास्वमर्त्यस्य सर्वदा जागरितस्य । अथ
दावाग्निरूपोऽग्निरुच्यते । अस्याग्नेः Vहनु शिप्रे Vनाना Vविभृते विभिन्ने Vसं Vभरेते संभरतो दन्तैः ।
तथा कृत्वा Vअसिन्वती असंखादन्त्यौ स्तोतारं Vबप्सती भक्षयन्त्यौ Vभूरि प्रभूतं काष्ठमरण्ये वर्त-
मानम् Vअतः भक्षयतः ॥

गुहा शिरो निहितमृधगृक्षी असिन्वन्नत्ति जिह्वया वनानि ।

अत्राण्यस्मै पुङ्भिः सं भरन्त्युत्तानहस्ता नमुसार्धि विश्व ॥ २ ॥

गुहा । शिरः । निऽहितम् । ऋधक् । अक्षी इति । असिन्वन् । अत्ति । जिह्वया । वनानि ।
अत्राणि । अस्मै । पट्ऽभिः । सम् । भरन्ति । उत्तानऽहस्ताः । नमसा । अधि । विश्व ॥२॥

अस्याग्नेः ऽशिरः मूर्धा ऽगुहा गुहायां ऽनिहितं मनुष्योदरेषु वर्तते । अस्य ऽअक्षी अक्षिणी
ऽऋधक् पृथग्निहितं निहिते चन्द्रसूर्यात्मना । तावेवाक्षिणी इत्यर्थः । ईदृशो योऽग्निः ऽअसिन्वन् दन्तै-
रसंखादन् ऽजिह्वया ऽवनानि ऽअत्ति काष्ठानि भक्षयति दाहभूतः ऽअस्मै अग्नयेऽध्वर्यादयः ऽपट्भिः
पादैरभिगत्य ऽअत्राणि^१ ऽसं ऽभरन्ति संपादयन्ति हवींषि । कथंभूताः । ऽउत्तानहस्ताः पात्रधारणार्थ-
मुन्नतकराः ऽनमसा नमस्कारेण युक्ताः । कुत्र । ऽअधि ऽविश्व प्रजासृष्ट्विश्व मध्ये ॥

प्र मातुः प्रतुरं गुह्यमिच्छन् कुमारो न वीरुधः सर्पदुर्वीः ।

ससं न पक्कमविदच्छुचन्तं रिरिह्वासं रिप उपस्थे अन्तः ॥ ३ ॥

प्र । मातुः । प्रऽतरम् । गुह्यम् । इच्छन् । कुमारः । न । वीरुधः । सर्पत् । उर्वीः ।
ससम् । न । पक्कम् । अविदत् । शुचन्तम् । रिरिह्वासम् । रिपः । उपऽस्थे । अन्तरिति ॥३॥

अयमग्निः ऽमातुः पृथिव्याः संबन्धनीः ऽउर्वीः बह्वीः ऽवीरुधः लताः ऽइच्छन् तथा ऽप्रतुरं
प्रकृष्टतरं ऽगुह्यं गोप्यं तासां वीरुधां मूलमपीच्छन् कामयमानः ऽप्र ऽसर्पत् प्रसर्पति प्रसरति । किमिव ।
ऽकुमारो ऽन कुमार इव । स यथा स्तन्यं पातुं जानुभ्यां सर्पति तद्वत् । ऽससं ऽन ऽपक्कं पक्कमन्नमिव
ऽशुचन्तं दीप्यमानं नीरसं वृक्षं ऽरिपः पृथिव्याः ऽउपस्थे ऽअन्तः उत्सङ्गेऽन्तः ऽअविदत् विन्दति ।
पुनः कीदृशम् । ऽरिरिह्वासम् आकाशमास्वादयन्तम् । यद्वा । मूलैर्मातरं पृथिवीं रिरिह्वासम् ॥

तद्गामृतं रोदसी प्र ब्रवीमि जायमानो मातरा गर्भो अत्ति ।

नाहं देवस्य मर्त्यैश्चिकेतुभिर्ऽङ्ग विचेताः स प्रचेताः ॥ ४ ॥

तत् । वाम् । ऋतम् । रोदसी इति । प्र । ब्रवीमि । जायमानः । मातरा । गर्भः । अत्ति ।
न । अहम् । देवस्य । मर्त्यैः । चिकेत । अग्निः । अङ्ग । विऽचेताः । सः । प्रऽचेताः ॥४॥

हे ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽवां युवां ऽतत् ऽऋतं सत्यं ऽप्र ऽब्रवीमि यदरणीभ्यां ऽजायमानः
उत्पन्नः ऽगर्भः गर्भस्थानीयोऽग्निः ऽमातरा अरणी ऽअत्ति भक्षयति । ऽदेवस्य द्योतनादिगुणस्याग्नेः^२
वर्तनं ऽमर्त्यैः मनुष्यैः ऽअहं ऽन ऽचिकेत न जानामि । हे ऽअङ्ग वैश्वानर ऽअग्निः अरणीभ्यामुत्पन्नः
ऽविचेताः विविधज्ञानवान् ऽस ऽप्रचेताः^३ प्रकृष्टज्ञानः^४ । अतो न जानामीत्यर्थः । अथवाङ्मेत्यात्मा-
नमेव संबोध्य ब्रवीमि । अग्निरेव विचेताः बहुधा जानाति स प्रचेताः^५ स एव जानाति ।
स्वमहिमानं नाहं स्तोतुं प्रभवामीत्यर्थः ॥

यो अस्मा अन्नं तृष्वाऽदधात्याज्यैर्धृतैर्जुहोति पुष्यति ।

तस्मै सहस्रमक्षभिर्वि चक्षेऽग्रे विश्वतः प्रत्यङ्मुसि त्वम् ॥ ५ ॥

१. ग-त-भ-‘अत्राणि’ नास्ति । २. त१.२.३.६.७.८-म४.६.८-मु-द्योतमानादिगुणस्याग्नेः;
त४.५-द्योतमानस्याग्नेः; म१.२.७-दानादिगुणस्याग्नेः । ३. ग-त-प्रचेताः स एव । ४. भ-‘प्रकृष्टज्ञानः’
... प्रचेताः’ नाति ।

यः । अस्मै । अन्नम् । तृषु । आऽदधाति । आज्यैः । घृतैः । जुहोति । पुष्यति ।
तस्मै । सहस्रम् । अक्षऽभिः । वि । चक्षे । अग्ने । विश्वतः । प्रत्यङ् । असि । त्वम् ॥ ५ ॥

वयः यजमानः वअस्मै अग्नये वतृषु क्षिप्रम् वअन्नम् वआदधाति करोति वआज्यैर्घृतैः क्षरद्रूपैः^१
दीप्तैर्वा सोमरसैः वजुहोति वपुष्यति पुष्पाति चैनं काष्ठैः वतस्मै । तमित्यर्थः । तं वसहस्रं सहस्र-
संख्याकैः वअक्षभिः अक्षिस्थानीयाभिरपरिमिताभिर्ज्वालाभिः ववि वचक्षे विचष्टे^२ विपश्यति^३ ।
अथ प्रत्यक्षकृतः । हे वअग्ने वत्वं वविश्वतः सर्वतः वप्रत्यङ्मुहसि प्रत्यगञ्जनो भवसि । अस्मदानु-
कूल्येन प्रवर्तमानो^४ भवसि ॥

किं देवेषु त्यज एनश्चकर्थग्ने पृच्छामि नु त्वामविद्वान् ।

अक्रीळन् क्रीळन् हरिरत्तवेऽदन्वि पर्वशश्चकर्त गामिवासिः ॥ ६ ॥

किम् । देवेषु । त्यजः । एनः । चकर्थ । अग्ने । पृच्छामि । नु । त्वाम् । अविद्वान् ।

अक्रीळन् । क्रीळन् । हरिः । अत्तवे । अदन् ।

वि । पर्वऽशः । चकर्त । गाम्ऽइव । असिः ॥ ६ ॥

हे वअग्ने वत्वां वनु क्षिप्रं वदेवेषु वकिं वत्यजः क्रोधम् वएनः पापं च^५ वचकर्थं कृतवानसीति
वअविद्वान् अहं वपृच्छामि । खाण्डवं दहन्तमग्निं पृच्छामि । किंच वअक्रीळन् कचिद्देशेऽविहरन् वक्रीळन्
कचिद्देशे विनोदयल्लीलया दहन् वहरिः हरितवर्णः सन् वअत्तवे अत्तव्यम् वअदन् अन्नकाष्ठादिकं
वपर्वशः संधौ संधौ ववि वचकर्थं विविधं करोषि । वगामिवासिः गां यथा असिः स्वधितिः
पर्वशश्छिनत्ति तद्वत् ॥

विषूचो अश्वान्युयुजे वनेजा ऋजीतिभी रशनाभिर्गृभीतान् ।

चक्षदे मित्रो वसुभिः सुजातः समानृधे पर्वभिर्वावृधानः ॥ ७ ॥

विषूचः । अश्वान् । युयुजे । वनेऽजाः । ऋजीतिऽभिः । रशनाभिः । गृभीतान् ।

चक्षदे । मित्रः । वसुऽभिः । सुजातः । सम् । आनृधे । पर्वऽभिः । वावृधानः ॥ ७ ॥

अयमग्निः वविषूचः विष्वगञ्जनान् वअश्वान् व्याप्तान् महतो वृक्षान् सर्वतो गन्तृनश्चानेव वा
वयुयुजे युङ्क्ते ववनेजाः वने प्रवृद्धः संपन्नः सन् । कीदृशानश्वान् । वऋजीतिभिः ऋजुगामिनीभिः
वरशनाभिः रशनास्थानीयाभिर्लताभिः वगृभीतान्^६ परिगृहीतान् वेष्टितान् । साक्षादश्वपक्षे
ऋजुगतिभिः^७ प्रसिद्धाभी रशनाभिर्गृभीतान् गृहीतान् स्वकीयानश्वान् शीघ्रदाहाय रथे योजितवानि-
त्यर्थः । तादृशोऽग्निः वचक्षदे चक्षाद^८ शकलीकरोति वसूनि वमित्रः अस्माकं मित्रभूतः ववसुभिः
वासकैः रश्मिभिः वसुजातः सुष्ठु प्रवृद्धः सन् । किंच वसमानृधे सम्यग्वर्धते वपर्वभिः काष्ठखण्डैः
ववावृधानः वर्धमानः ॥ ॥ १४ ॥

१. त-म-अक्षरद्रूपैः । २. त१.२-विचक्षे विपश्यति; त३.६.८-म६.८-विचष्टे विपश्यति; त४.५-
विचष्टे; म१.२.४.७-विचष्टे पश्यति । ३. त२.३.६.७.८-म४.६.८-प्रवर्तनो । ४. ग-त-म-‘च’
नास्ति । ५. त-म-‘गृभीतान्’ नास्ति । ६. ग-ऋजुगतीभिः; त१.२.३-म-ऋजुगतित्रीभिः । ७. ग-त-म-
‘चक्षाद’ नास्ति ।

‘अग्निः ससिम्’ इति सप्तमं द्वादशं सूक्तं सौचीकस्य वैश्वानरस्याग्निरार्थं त्रैष्टुभमाग्नेयम् ।
‘अग्निः ससिम्’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनश्चत्वार्योक्तो विनियोगः ॥

अग्निः ससिं वाजंभरं ददात्यग्निर्वीरं श्रुत्यं कर्मनिःष्टाम् ।

अग्नी रोदसी वि चरत्समञ्जन्नग्निर्नारीं वीरकुक्षिं पुरंधिम् ॥ १ ॥

अग्निः । ससिम् । वाजम्ऽभरम् । ददाति । अग्निः । वीरम् । श्रुत्यम् । कर्मनिःऽस्थाम् ।

अग्निः । रोदसी इति । वि । चरत् । समऽअञ्जन् ।

अग्निः । नारीम् । वीरऽकुक्षिम् । पुरंम्ऽधिम् ॥ १ ॥

अयम् ^१अग्निः ^२ससिं सर्पणस्वभावमश्वं ^३वाजंभरं युद्धे शत्रून् जित्वाश्वसंपादकं ^४ददाति स्तोतृभ्यः । तथा ^५अग्निर्वीरं वीर्यवन्तं पुत्रं ^६श्रुत्यं पितृभ्यपदेशकं ^७कर्मनिःष्टां यागेऽनन्यचित्तं ददाति । ^८अग्नी ^९रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^{१०}समञ्जन् सम्यगञ्जयन् ^{११}वि ^{१२}चरत् विविधं चरति । अयम् ^{१३}अग्निर्नारीं योषितं ^{१४}वीरकुक्षिं वीरप्रसवकुक्षिं ^{१५}पुरंधिं च करोति ॥

अग्नेरमसः समिदस्तु भद्राग्निर्मही रोदसी आ विवेश ।

अग्निरेकं चोदयत्समत्स्वग्निर्वृत्राणि दयते पुरुणि ॥ २ ॥

अग्नेः । अमसः । समऽइत् । अस्तु । भद्रा । अग्निः । मही इति । रोदसी इति । आ । विवेश ।

अग्निः । एकम् । चोदयत् । समत्ऽसु । अग्निः । वृत्राणि । दयते । पुरुणि ॥ २ ॥

^१अमसः कर्मवतः ^२अग्नेः ^३समिद् ^४भद्रा ^५अस्तु । अयम् ^६अग्निः ^७मही महत्यौ ^८रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^९आ ^{१०}विवेश आविष्टवान् स्वतेजसा । तथायम् ^{११}अग्निरेकम् असहायमेव ^{१२}चोदयत् चोदयति प्रेरयति ^{१३}समत्सु संग्रामेषु ^{१४}युद्धे स्वभक्तं स्वयं सहायः सन् जयिनं करोतीत्यर्थः । तथा ^{१५}अग्निर्वृत्राणि ^{१६}पुरुणि बहून् शत्रून् ^{१७}दयते हन्ति ॥

अग्निर्ह त्वं जरतः कर्णमावाग्निरुद्धयो निरदहजुरुथम् ।

अग्निरत्रिं घर्म उरुष्यदन्तराग्निर्नृमेधं प्रजयासृजत्सम् ॥ ३ ॥

अग्निः । ह । त्वम् । जरतः । कर्णम् । आव । अग्निः । अत्ऽभ्यः । निः । अदहत् । जरुथम् ।

अग्निः । अत्रिम् । घर्मे । उरुष्यत् । अन्तः । अग्निः । नृऽमेधम् । प्रऽजया । असृजत् । सम् ॥ ३ ॥

^१अग्निर्ह अयमग्निः खलु ^२त्वं तं प्रसिद्धं ^३जरतः ^४कर्णं जरत्कर्णनामानमृषिम् ^५आव ररक्ष । तथायम् ^६अग्निः ^७अत्रयः ^८जरुथम् एतन्नामानमसुरम् ^९निरदहत् निर्दग्धवान् । तथा ^{१०}अग्निरत्रिं महर्षिं ^{११}घर्मे ^{१२}अन्तः ऋबीसेऽवस्थितम् ^{१३}उरुष्यत् ररक्ष । तथायम् ^{१४}अग्निर्नृमेधम् एतन्नामकमृषिं ^{१५}प्रजया पुत्रादिलक्षणया ^{१६}सम् ^{१७}असृजत् संयुयोज ^{१८}॥

अग्निर्दद्रविणं वीरपेशा अग्निरूपि यः सहसा सुनोति ।

अग्निर्दिवि हव्यमा ततानाग्नेर्धर्मानि विभृता पुरुत्रा ॥ ४ ॥

अग्निः । दात् । द्रविणम् । वीरऽपेशाः । अग्निः । ऋषिम् । यः । सहस्रा । सुनोति ।

अग्निः । दिवि । हव्यम् । आ । ततान् । अग्नेः । धामानि । विऽभृता । पुरुऽन्ना ॥ ४ ॥

अथम् । अग्निः । वीरपेशाः । प्रेरकज्वालारूपः । द्रविणं धनं । दात् । ददाति । तथा । अग्निर्ऋषिं । मन्त्रद्वयारं । पुत्रं । प्रयच्छतीति । शेषः । ऋषिः^१ । विशेष्यते । यः । ऋषिः । सहस्रा । गवां । सहस्राणि । सनोति । भजते । दक्षिणात्वेन । तमृषिं । ददातीति । तथा । अग्निः । विवि । सुलोके । हव्यं । यजमानैर्हुतम् । आ । ततान् । देवेषु । विस्तारयति । तथा । अग्नेर्धामानि । शरीराणि । विभृता । विभृतानि । संभृतानि । पुरुऽन्ना । बहुषु । स्थानेष्वहवनीयधिष्ण्यादिषु । क्षित्यादिषु वा ॥

अग्निमुक्थैर्ऋषयो वि ह्वयन्तेऽग्निं नरो यामनि बाधितासः ।

अग्निं वयो अन्तरिक्षे पतन्तोऽग्निः सहस्रा परि याति गोनाम् ॥ ५ ॥

अग्निम् । उक्थैः । ऋषयः । वि । ह्वयन्ते । अग्निम् । नरः । यामनि । बाधितासः ।

अग्निम् । वयः । अन्तरिक्षे । पतन्तः । अग्निः । सहस्रा । परि । याति । गोनाम् ॥ ५ ॥

अग्निमुक्थैः शस्त्रैः । ऋषयः । पूर्व । वि । ह्वयन्ते । विविधमाह्वयन्ति । यज्ञे । स्वीये । अग्निं । वनरः । मनुष्याः । यामनि । संग्रामे । यातिर्वधकर्मसु । पठितः । बाधितासः । शत्रुभ्यो । बाधिताः । प्राप्नुवन्ति । जयार्थम् । तथा । अग्निं । वयः । पक्षिणः । अन्तरिक्षे । पतन्तः । पश्यन्ति । रात्रिषु । 'तस्मादिमां वयसि नक्तं नाध्यासते' (तै. सं. ५. ६. ४. ४) इति ब्राह्मणम् । यद्वा । दावभूतमग्निमन्तरिक्षगा वयः । पतन्ति । तथा । अग्निः । गोनां । गवां । सहस्रा । सहस्राणि । परि । परितः । याति । गच्छति ॥

अग्निं विश ईळते मानुषीर्या अग्निं मनुषो नहुषो वि जाताः ।

अग्निर्गान्धर्वी पृथ्यामृतस्याग्नेर्गव्यूतिर्घृत आ निषत्ता ॥ ६ ॥

अग्निम् । विशः । ईळते । मानुषीः । याः । अग्निम् । मनुषः । नहुषः । वि । जाताः ।

अग्निः । गान्धर्वीम् । पृथ्याम् । ऋतस्य । अग्नेः । गव्यूतिः । घृते । आ । निषत्ता ॥ ६ ॥

अग्निं । विशः । प्रजा । ऋत्विग्यजमानलक्षणाः । ईळते । स्तुवन्ति । याः । मानुषीः । मानुष्यो । मनुष्याज्जाताः । ता । ईळते । तथा । अग्निं । मनुषः । मनुष्याः । नहुषः । राज्ञः । सकाशात् । जाताः । प्रजा । विविधं । स्तुवन्तीति । अग्निर्गान्धर्वीम् । वाङ्मामैतत् । वाचं । शृणोति । कीदृशीं । गान्धर्वीम् । ऋतस्य । यज्ञस्य । पृथ्यां । पथि । हिताम् । अग्नेः । महात्मनः । गव्यूतिः । मार्गः । घृते । आज्ये^२ । आ । निषत्ता । सर्वतो निषण्णो भवति ॥

अग्नये ब्रह्म ऋभर्वस्ततश्चुरग्निं महामवोचामा सुवृक्तिम् ।

अग्ने प्राव जरितारं यविष्ठाग्ने महि द्रविणमा यजस्व ॥ ७ ॥

अग्नये । ब्रह्म । ऋभर्वः । ततश्चुः । अग्निम् । महाम् । अवोचाम् । सुवृक्तिम् ।

अग्ने । प्र । अव । जरितारम् । यविष्ठ । अग्ने । महि । द्रविणम् । आ । यजस्व ॥ ७ ॥

वअग्नये वब्रह्म स्तोत्रम् वऋभवः मेधाविनः वततक्षुः अकुर्वन् । वयं च वमहां महान्तम् वअग्निं प्रति वसुवृत्तिं स्तुतिम् वअवोचाम । हे वयविष्ठ युवतम् वअग्ने वजरितारं स्तोतारं वप्राव प्ररक्ष । हे वअग्ने वमहि महत् वद्रविणं धनम् वआ वयजस्व प्रयच्छेत्थर्थः । अत्र प्रतिवाक्यमभ्यभिधानं तस्य स्तुत्यत्वप्रदर्शनार्थम् ॥ १५ ॥

‘य इमा’ इति सप्तर्चं त्रयोदशं सूक्तं भुवनपुत्रस्य विश्वकर्मण आर्षं त्रैष्टुभं विश्वकर्मदेवस्यम् । तथा चातुक्रान्तं—‘य इमा विश्वकर्मा भौवनो वैश्वकर्मणं तु’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । अत्र वाजसनेयकं—‘ब्रह्म वै स्वयंभु तपोऽतप्यत । तदैक्षत न वै तपस्यानन्त्यमस्ति हन्ताहं भूतेष्वात्मानं जुह्वानि भूतानि चात्मानीति तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानं हुत्वा ’ (श. ब्रा. १३. ७. १) इत्यादि ॥

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वद्विर्होता न्यसीदत्पिता नः ।

स आशिषा द्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छद्वराँ आ विवेश ॥ १ ॥

यः । इमा । विश्वा । भुवनानि । जुह्वत् । ऋषिः । होता । नि । असीदत् । पिता । नः ।

सः । आऽशिषा । द्रविणम् । इच्छमानः । प्रथमऽच्छत् । अवराँ । आ । विवेश ॥ १ ॥

अत्र निरुक्तं—‘विश्वकर्मा सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवांचकार स आत्मानमप्यन्ततो जुहवांचकार । तदभिवादिन्येपरमभवति य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदिति ’ (निरु. १०.२६) इति । वयः विश्वकर्मैतन्नामकः वऋषिः भुवनपुत्रः वहोता होमनिष्पादकः सन् वविश्वा सर्वाणि वभुवनानि वजुह्वत् होमं कुर्वन् । प्रथमं सर्वं जगद्भुत्वैत्यर्थः । पश्चादग्नौ न्यसीदत् वपिता जनकः । आत्मकृतेन कर्मणा देहोत्पत्तेः । न चैकस्य जन्यजनकभावो विरुध्यते तपोबलेन शरीरद्वयस्त्रीकारात् । ‘स एकधा भवति’ (छा. उ. ७. २६. २) इत्यादिश्रुतेः । वसः ऋषिः वआशिषा आशीःप्रतिपादकेन सूक्तवाकादिना वद्रविणं धनं स्वर्गाख्यम् वइच्छमानः कामयमानः वप्रथमच्छत् प्रथममग्नेर्भुवनैराच्छादयिता वअवरान् विप्रकृष्टान् भूतान् स्वात्मनाहुतान् वआ^१ विवेश आविष्टवानग्निमित्युक्तार्थं एव पुनर्विशेषणोक्तः । एवमुत्तरत्राधियज्ञपरतया योज्यम् । अथाध्यात्मप्रसिद्धोच्यते । यो विश्वकर्मा^२ परमेश्वर इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् प्रलयकाले^३ पृथिव्यादीनिमान् सप्त लोकान् स्वात्मन्याहुति-प्रक्षेपवत्संहरन्नृषिरतीन्द्रियद्रष्टा सर्वज्ञो होता संहाररूपस्य होमस्य कर्ता नोऽस्माकं पिता जनको निषसाद स्वयं स्थितवान् । अयमर्थः । प्रलयकाले प्राप्ते सति सर्वाल्लोकान् संहत्यास्माकमपि संहर्ता पुनः स्रष्टा च सन् सर्वज्ञो यः परमेश्वरः स्वयमेक एवासीत् । तथा हि श्रुतयः—‘आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्’ (ऐ. आ. २. ४. १) ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्’ (छा. उ. ६. २. १) इत्यादिकाः । स तादृशः परमेश्वर आशिषा ‘बहुः’^४ स्यां प्रजायेय’ इत्येवंरूपया पुनःपुनः सिसृक्षया द्रविण-मिच्छमानः धनोपलक्षितं जगज्जोगमाकाङ्क्षमाणः प्रथमच्छत् प्रथमं मुख्यं निष्प्रपञ्चं पारमार्थिकं रूपमावृण्वन्नवरान् स्वसृष्टान् प्राणिहृदयप्रदेशानां विवेश आविष्टवान् जीवरूपेण । तथा च श्रूयते—‘सोऽकामयत बहुः स्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्वेदं सर्वमसृजत यदिदं किंच तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्’ (तै. आ. ८. ६) इति । एवमन्या अप्युपनिषद् उदाहार्याः ॥

वैश्वदेवस्य पञ्चोर्वपाया अनुवाक्या ‘किं स्वित्’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘किं स्विदासीद-धिष्ठानं यो नः पिता जनिता’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

किं सिंदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमस्त्विदं कथासीत् ।

यतो भूमिं जनयन्विश्वकर्मा वि द्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्षाः ॥ २ ॥

किम् । स्वित् । आसीत् । अधिऽस्थानम् । आऽरम्भणम् । कतमत् । स्वित् । कथा । आसीत् ।
यतः । भूमिम् । जनयन् । विश्वऽकर्मा । वि । द्याम् । और्णीत् । महिना । विश्वऽचक्षाः ॥ २ ॥

पूर्वमन्त्रे जगत्प्रलयकाले संहृत्य पश्चात्सिद्ध्यायां सर्वं सृष्ट्वा तत्र प्रविष्ट इत्युक्तम् । अत्र तस्य द्वितीयस्याधिष्ठानजगदुपादानकारणाद्यसंभवात्सृष्टिरनुपपन्नेत्याक्षिपति । लोके हि घटं चिकीर्षुः कुलालो गृहादिकं किञ्चित्स्थानमधिष्ठाय सृष्टूपेणारम्भद्रव्येण^१ चक्रादिरूपैरुपकरणैर्घटं निष्पादयति । तद्वदीश्वरस्य जगदाश्रयद्यावापृथिव्योरुपादानवेलायाम्^२ अधिष्ठानं^३ किं^४ स्विदासीत् किं नामाभूत् । न किञ्चिदित्यर्थः । तथा तयोः^५ आरम्भणं^६ कतमस्त्विदं^७ । आरम्भ्यतेऽनेनेत्यारम्भणमुपादानकारणम् । तदपि कतमज्ञवेत् । तदपि नेत्यर्थः । यद्यपि संभवेदारम्भणं^८ कथासीत् कथमभूत् । किं स्वयं सदसद्वा भवेदित्यर्थः । उभयमपि नोपपद्यते । सचेदद्वैतभङ्गप्रसङ्गः । असचेत् सदात्मकयोर्द्यावापृथिव्योरुपादानानर्हत्वात् 'नान्यत्किञ्चन सिपत्' (ऐ. आ. २. ४. १) इति श्रुतेश्चेत्यभिप्रायः । यतः यस्मादधिष्ठानादारम्भणाच्च^९ विश्वचक्षाः^{१०} सर्वद्रष्टा विश्वकर्मा परमेश्वरः^{११} भूमिं^{१२} जनयन् वर्तते तथा^{१३} द्यां दिवं^{१४} वि^{१५} और्णीत्^{१६} व्यवृणोत् सृष्टवान्^{१७} महिना स्वमहत्त्वेन^{१८} । किं सिंदासीदिति^{१९} ॥

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् ।

सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमीं जनयन्देव एकः ॥ ३ ॥

विश्वतः^१ चक्षुः । उत । विश्वतः^२ मुखः । विश्वतः^३ बाहुः । उत । विश्वतः^४ स्पात् ।
सम् । बाहुभ्याम् । धमति । सम् । पतत्रैः । द्यावाभूमी इति । जनयन् । देवः । एकः ॥ ३ ॥

अनया सर्वात्मकत्वेन कुलालादिविलक्षणत्वादधिष्ठानाद्यभावेऽपि स्रष्टुं शक्नोतीत्याह । विश्वतश्चक्षुः सर्वतो व्यासचक्षुः । उत अपि च विश्वतोमुखः । तथा^५ विश्वतोबाहुः । उत अपि च विश्वतस्पात् । स एवंविधः परमेश्वरः स्वस्मिन्सैलोक्यमुत्पादयतीत्यर्थः । कथमिति उच्यते । बाहुभ्यां दिवं^६ सं^७ धमति । धमतिर्गतिकर्मा । सम्यक्प्रेरयति । तथा^८ पतत्रैः गमनशीलैः पादैः पृथिवीं^९ सं धमतीति । उभयोरेव श्रवणं प्राधान्याभिप्रायम् । एवं^{१०} द्यावाभूमीं^{११} जनयन् दिवं च पृथिवीं चोत्पादयन्^{१२} देवः द्योतमानः स्वयंप्रकाशः परमेश्वरः^{१३} एकः असहाय एव वर्तते ॥

किं सिद्धनं क उ स वृक्ष आसु यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ।

मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तद्यदध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन् ॥ ४ ॥

किम् । स्वित् । वनम् । कः । ऊँ इति । सः । वृक्षः । आसु ।
यतः । द्यावापृथिवी इति । निः^१ स्तत्तक्षुः । मनीषिणः । मनसा । पृच्छते । इत् । ऊँ इति । तत् ।
यत् । अधिऽअतिष्ठत् । भुवनानि । धारयन् ॥ ४ ॥

१. ग-त-^०णारंभकद्रव्येण । २. ग-त-भ२.६-कतमस्त्विदासीत् । ३. ग-त-भ२.६.८-संभवदारम्भणं । ४. ग-त-भ-भूमिं विश्वचक्षाः । ५. भ७-स्वमहत्त्वेन स्वरूपेण किं पदार्थं रूपोभूदिति प्रश्नार्थः । न किंस्विदासीदिति । ६. ग-त१.२.३.६.७.८-म-स तथा । ७. ग-त६.८-द्यावापृथिवीं; त-भ२.४.५-द्यां पृथिवीं; भ७-द्यावापृथिवी ।

नमस्यन्ततो जुहवांचकार' इति हि निरुक्तं पूर्वमुदाहृतम् । 'स्वयम् एव पृथिवीम् उत अपि च
 'द्यां दिवं च स्वमृष्टे द्यावापृथिव्यौ स्वयं प्रवृद्धः सन् यजस्व पूजय । अन्ये मत्तोऽन्ये जनाः
 जना अयष्टारोऽस्मद्यागविरोधिनी वा सुखान्तु सुग्धा भवन्तु अभितः सर्वतः । अथ परीक्षकतः ।
 'वृह अस्मिन्यागे अस्माकं मववा अस्मत्पत्तेन हविलक्षणेन धनेन धनवान् सः सूरिः स्वर्गादि-
 फलस्य प्रेरकः अस्तु भवतु । अत्र 'विश्वकर्मन् हविषा वर्धमानः' (निह. १०. २७) इत्यादि
 निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये मनोजुवं वाजं अद्या हुवेम ।

स नो विश्वानि हवनानि जोषद्विश्वशंभूरवसे साधुकर्मा ॥ ७ ॥

वाचः । पतिम् । विश्वऽकर्माणम् । ऊतये । मनःऽजुवम् । वाजं । अद्य । हुवेम ।

सः । नः । विश्वानि । हवनानि । जोषत् । विश्वशंभूः । अवसे । साधुऽकर्मा ॥ ७ ॥

वाचस्पतिं मन्त्रात्मकस्य वचसः स्वामिनं विश्वकर्माणं विश्वकर्तारं मनोजुवं मनोवेगागमनं
 देवं वाजे यजे अद्य अस्मिन्दिने ऊतये तर्पणाय हुवेम आह्वयाम । सः देवः नः अस्माकं
 विश्वानि सर्वाणि हवनानि जोषत् सेवताम् । किमर्थम् । अवसे अस्माकं रक्षणाय । स
 विशेष्यते । विश्वशंभूः विश्वस्य सुखस्योत्पादकः साधुकर्मा च ॥ १६ ॥

'चक्षुषः' इति सप्तर्चं चतुर्दशं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । 'चक्षुषः' इत्यनुकान्तम् । गतः
 सूक्तविनियोगः ॥

चक्षुषः पिता मनसा हि धीरौ घृतमेने अजनन्नमाने ।

यदेदन्ता अददहन्त पूर्वं आदिद्द्यावापृथिवी अप्रथेताम् ॥ १ ॥

चक्षुषः । पिता । मनसा । हि । धीरः । घृतम् । एने इति । अजनत् । नन्नमाने इति ।

यदा । इत् । अन्ताः । अददहन्त । पूर्वं । आत् । इत् । द्यावापृथिवी इति । अप्रथेताम् ॥ १ ॥

चक्षुषः चक्षुरूपलक्षितस्येन्द्रियसंघात्मकस्य शरीरस्य पिता उत्पादयिता । यद्वा । चक्षुः
 स्थापकं तेजः । तस्योत्पादयिता । मनसा न हि मत्समोऽस्ति कश्चिदिति बुद्ध्या 'हि' खलु धीरः
 धृष्टो विश्वकर्मा प्रथमं घृतम् उदकम् अजनत् अजनयत् । 'आपो वा इदमग्ने' (तै. सं. ७. १.
 ५. १) 'अप एव सप्तर्चादौ' (मनु. १. ८) इत्यादिश्रुतिस्मृती स्याताम् । पश्चात् एने द्यावा-
 पृथिव्यौ नन्नमाने तस्मिन्नुदक इतस्ततश्चलन्त्यौ योऽजनयत् । अथ यदेत् यदैव अन्ताः पर्यन्तप्रदेशाः
 पूर्वं पुराणा द्यावापृथिव्योः संबन्धिनः अददहन्त दृढा अभवन् । विश्वकर्मेणा दृढाः संपादिता
 इत्यर्थः । आदित् अनन्तरमेव द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अप्रथेतां यथाकामं प्रथिते अभूताम् ॥

वैश्वकर्मेणस्य पशोर्हविष एषानुवाक्या । 'विश्वकर्मा विमना आद्विहायाः किं स्विदासीदधि-
 ष्टानम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति सूत्रितम् ॥

विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमोत्तमं संदक् ।

तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्रा समक्रुषीन् पर एकमाहुः ॥ २ ॥

१. त-म-'हि' नास्ति । २. ग-त-म-यो वा अजनत् अजनयत् ; म४. ७. ८-यो वा अजनयत् ।

विश्वऽकर्मा । विऽमनाः । आत् । विऽहायाः । धाता । विऽधाता । परमा । उत । समऽदृक् ।
तेषाम् । इष्टानि । सम् । इषा । मदन्ति । यत्र । सप्तऽऋषीन् । परः । एकम् । आहुः ॥ २ ॥

अयं मन्त्रोऽधियज्ञाध्यात्मयोर्भेदेन द्विधा व्याख्येयः । तत्र प्रथमं देवतमधिकृत्योच्यते ।
१ विश्वकर्मा बहुविधप्रकाशवृष्टिप्रदानादिकर्मणां कर्तादित्यः स च २ विमनाः विभूतमनाः । ३ आत्
इत्यनर्थकः सर्वत इत्यर्थे वा । ४ विहायाः विविधमासा । महानित्यर्थः । ५ धाता दृष्ट्यादिकर्ता च
६ विधाता जगतः कर्ता च ७ परमा परमः ८ संदृक् संद्रष्टा च भूतानाम् । ९ तेषां सप्तर्षीणाम्^१ । ज्योतिषां
रश्मीनामित्यर्थः । चरमपादे वक्ष्यमाणत्वात्^२ । १० इष्टानि स्थानानि शरीराणि वा ११ इषा उदकेन १२ सं
१३ मदन्ति संमोदन्ते यत्र यस्मिन्नादित्ये तं देवं १४ सप्तर्षीन् । सप्तर्षिभ्य इत्यर्थः । तेभ्यः १५ परः परस्तात्
१६ एकम् एव आदित्यम् १७ आहुः मन्त्रविदः । अध्यात्मपक्ष उच्यते । विश्वकर्मा यः परमात्मा प्राण-
प्रकाशाभ्यामुपेतः सन् बहुकर्मा भवति । स च विमना विभूतमना विहाया वस्तुतो महान् विशेषेण
सुकृतदुष्कृतफलस्यासा धाता विधाता च परमोत्तमं संदृक् परमश्च संद्रष्टेन्द्रियाणाम् । तेषां सप्तर्षीणां द्रष्टृणा-
मिन्द्रियाणामिष्टानि स्वरूपाणीषात्वेन सह सं मदन्ति संमोदन्ते यत्र यस्मिन्नात्मनि तमात्मानं सप्तर्षीन्
सप्तसंख्याकेभ्यः सर्पणस्वभावेभ्यो वा परः परस्ताद्वर्तमानमिन्द्रियाद्यतीतमेकं परमात्मानमाहुस्तत्त्व-
विदः । अत्र ' विश्वकर्मा विभूतमना व्यासा ' (निरु. १०. २६) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

पूर्वोक्त एव पक्षौ पुरोडाशस्य ' यो नः पिता ' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—' यो नः पिता
जनिता यो विधाता या ते धामानि परमाणि यावमा ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।

यो देवानां नामधा एक एव तं संप्रश्रं भुवना यन्त्यन्या ॥ ३ ॥

यः । नः । पिता । जनिता । यः । विऽधाता । धामानि । वेद । भुवनानि । विश्वा ।

यः । देवानाम् । नामऽधाः । एकः । एव । तम् । समऽप्रश्नम् । भुवना । यन्ति । अन्या ॥ ३ ॥

१ यः विश्वकर्मा २ नः अस्माकं ३ पिता पालयिता । न केवलं पालकः किन्तु ४ जनिता उत्पादकः ।
किमनेनास्माकमुत्पादक इति संकोचेन । ५ यो ६ विधाता सर्वस्य जगत उत्पादको यो विश्वकर्मा
नोऽस्माकमुत्पन्नानि ७ धामानि देवानां तेजःस्थानानि ८ वेद वेत्ति । किं बहुना । ९ विश्वा विश्वानि
१० भुवना भूतजातानि वेद वेत्ति । ११ यः च १२ देवानाम् अग्निवाय्वादीनां १३ नामधाः नाम्नां धाता इन्द्रा-
दीन्निर्माय तेषामिन्द्रादि नाम कृत्वा तत्तत्पदेषु स्थापयिता १४ एक एव । १५ तं देवम् १६ अन्या अन्यानि
१७ भुवना भूतजातानि १८ प्रश्नं कः परमेश्वर इति पृच्छां १९ यन्ति प्राप्नुवन्ति ॥

त आयजन्त द्रविणं समस्मा ऋषयः पूर्वे जरितारो न भूना ।

असूते सूते रजसि निषुत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥ ४ ॥

ते । आ । अयजन्त । द्रविणम् । सम् । अस्मै । ऋषयः । पूर्वे । जरितारः । न । भूना ।

असूते । सूते । रजसि । निऽसृते । ये । भूतानि । समऽअकृण्वन् । इमानि ॥ ४ ॥

१. त-सप्तर्षीणां सप्तार्षीणां । २. ग४-त-भ२.४.८-व्याचक्षमाणत्वात् ; भ७-व्याख्यानत्वात् ।

१ते १पूर्वे १ऋषयः १अस्मे विश्वकर्मणे १द्रविणं चरुपुरोडाशादिलक्षणं^१ धनं १सं सम्यक्
१आयजन्त सर्वतो यजन्ते । १जरितारो १न १भूना स्तोतारो यथा भूना महता स्तोत्रेण^२ यजन्ति
तद्वत् । १ये महर्षयः १असूते सरणवर्जिते १सूते सरणसहिते स्थावरजङ्गमात्मके १रजसि लोके १निषते
निषण्णे निश्चलमवस्थिते १ह्रमानि १भूतानि भुवनानि । प्राणिन इत्यर्थः । १समकृण्वन् सम्यग्धनादि-
नापूजयन् । अथवायमर्थः । १ये स्थावरजङ्गमात्मके जगति वर्तमानानेतान् प्राणिनस्तेजसा समकृण्वन्
ते^३ पूर्व ऋषयो द्रष्टारो रश्मयोऽस्मा आदित्यात्मकाश्च विश्वकर्मणे द्रविणं तेज आयजन्त ॥

पुरो दिवा पर एना पृथिव्या पुरो देवेभिरसुरैर्यदस्ति ।

कं स्विद्गर्भं प्रथमं दध्न आपो यत्र देवाः समपश्यन्त विश्वे ॥ ५ ॥

पुरः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या । परः । देवेभिः । असुरैः । यत् । अस्ति ।

कम् । स्वित् । गर्भम् । प्रथमम् । दध्ने । आपः । यत्र । देवाः । समऽअपश्यन्त । विश्वे ॥ ५ ॥

यदीश्वरतत्त्वं १दिवा १परः सुलोकादपि परस्ताद्वर्तमानं तथा १एना अस्याः १पृथिव्याः
१परः परस्ताद्वर्तमानं तथा १देवेभिः देवैः^४ परस्ताद्वर्तमानम् १असुरैः परस्ताद्वर्तमानं^५ च १यदस्ति
तद्गुहायामवस्थितं १कं १स्विद्गर्भं गर्भवत्सर्वस्य ग्राहकं तत्त्वम् १आपः १प्रथमं १दध्ने धृतवत्यः । १यत्र
यस्मिन् गर्भे १देवाः इन्द्रादयः १विश्वे सर्वेऽपि १समपश्यन्त संगताः परस्परं पश्यन्ति^६ । एवं जानन्नेव
कश्चित्तरवविश्रम् करोति ॥

तमिद्गर्भं प्रथमं दध्न आपो यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे ।

अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुः ॥ ६ ॥

तम् । इत् । गर्भम् । प्रथमम् । दध्ने । आपः । यत्र । देवाः । समऽअगच्छन्त । विश्वे ।

अजस्य । नाभौ । अर्धि । एकम् । अर्पितम् । यस्मिन् । विश्वानि । भुवनानि । तस्थुः ॥ ६ ॥

अनया पूर्वमन्त्रोक्तस्य प्रश्नस्योत्तरमभिधीयते । १तमिन् तमेव विश्वकर्माणं १गर्भं गर्भस्थानीयं
१प्रथमम् इतरसृष्टेः पूर्वम् १आपः १दध्ने धृतवत्यः । १यत्र गर्भे १विश्वे सर्वे १देवाः इन्द्रादयः १सम-
गच्छन्त^७ संगता भवन्ति । तस्य १अजस्य १नाभावधि नाभौ । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । १एकम-
र्पितम् इत्यण्डाभिप्रायेणोक्तम् । अण्डं हि प्राक्सर्गाज्ञाभिस्थाने तिष्ठति । १यस्मिन् अण्डे १विश्वानि
१भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि १तस्थुः तिष्ठन्ति । अथवा । अजस्य जन्मरहितस्य ब्रह्मणः स्वसृष्टे जले
शयानस्य नाभौ सर्वजगद्बन्धक उदक एकं ब्रह्माण्डमर्पितं स्थापितम् । शिष्टं समानम् । अथास्मिन्नर्थे
स्मृतिः—‘अप एव सप्तर्षादौ तासु वीर्यमवाकिरत् । तदण्डमभवद्भैमं सूर्यकोटिसमप्रभम्’ (मनु.
१.८-९) इति ॥

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।

नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥ ७ ॥

न । तम् । विदाथ । यः । इमा । जजान । अन्यत् । युष्माकम् । अन्तरम् । बभूव ।

नीहारेण । प्रावृताः । जल्प्याः । च । असुतृपः । उक्थऽशासः । चरन्ति ॥ ७ ॥

१. ग४-त-भ६.८-चपुरोडाशा° । २. त-भ-स्तोत्रेण यथा । ३. त-भ-‘ते’ नास्ति । ४. त-भ-
देवैरसुरैश्च यत्परः परस्ताद्वर्तमानं । ५. त-भ-समगच्छति ।

हे नराः वत् विश्वकर्माणं वन विदाथ न जानीथ वयं वद्मा इमानि भूतानि वज्रान् उत्पा-
दितवान् । देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमिति वयमात्मानं विश्वकर्माणं जानीम इति यदुच्येत तदसत् न
अहंप्रत्ययगम्यं जीवरूपं विश्वकर्माणः परमेश्वरस्य तत्त्वं किंतु वयुष्माकम् अहंप्रत्ययगम्यानां जीवानाम्
वन्तरम् अन्यत् अहंप्रत्ययगम्यादतिरिक्तं सर्ववेदान्तवेद्यमीश्वरतत्त्वं वबभूव भवति विद्यते । जीवरूप-
वत्तदपि कुतो न विद्य इति चेत् श्रूयताम् । नीहारेण प्रावृताः सूर्यं नीहारसदृशेनाज्ञानेनाच्छन्नाः । अतो
न जानीथ । यथा नीहारो नात्यन्तमसन् दृष्टेरावरकत्वात् नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण
संबन्धुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसदीश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् ।
इदंशेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं प्रावृतत्वं किंतु जलण्या वच देवोऽहं मनुष्यो-
ऽहमित्याद्यनृतजल्पनेन प्रावृताः । किंच असुतुपः केनाप्युपायेन असूत्राणांस्तुप्यन्तः । उदरंभरा
इत्यर्थः । न तु पारमेश्वरं तत्त्वं विचारितवन्तः । न केवलमिहलोकभोगमात्रतृप्ताः उक्त्यशासः नाना-
विधेषु यज्ञेषु उक्तं प्रउगनिष्केवलयादिकं शंसन्तः चरन्ति पृथिव्यां वर्तन्ते । केवलमैहिकामुष्मिक-
भोगपरा वर्तन्तेऽतो विश्वकर्माणं देवं न जानीथेत्यर्थः ॥ १७ ॥

‘ यस्ते मन्यो ’ इति सप्तर्चं पञ्चदशं सूक्तम् । मनुयुर्नाम तपसः पुत्र ऋषिः । आद्या जगती
शिष्टास्त्रिष्टुभः । इदमुत्तरं च मनुयुदेवत्यम् । तथा चानुक्रान्तं—‘ यस्ते मन्यो मनुयुस्तापसो मान्यवं
तु जगत्यादि ’ इति । अजिरनामन्यभिचारसाधने यज्ञ एतस्सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं च—‘ त्वया
मन्यो यस्ते मन्यो ’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

यस्ते मनुयोऽर्विधद्वज्र सायक सह ओजः पुष्यति विश्वमानुषक् ।

साह्याम दासमार्यं त्वया युजा सहस्कृतेन सहसा सहस्वता ॥ १ ॥

यः । ते । मनुयो इति । अर्विधत् । वज्र । सायक । सहः । ओजः । पुष्यति । विश्वम् । आनुषक् ।
साह्याम् । दासम् । आर्यम् । त्वया । युजा । सहःऽकृतेन । सहसा । सहस्वता ॥ १ ॥

हे मनुयो क्रोधाभिमानिन् देव । ‘ मनुयुर्मन्यतेदीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा ’ (निरु.
१०. २९) इति निरुक्तम् । वयः यजमानः वते तुभ्यम् अविधत् परिचरति हे वज्र वज्रवत्सारभूत
सायक सायकवच्छत्रूणां हिंसक स मनुष्यः सहः बलं बाह्याम् ओजः शारीरं बलं च आनुषक्
अनुषक्तं पुष्यति त्वदनुग्रहात्संग्रामे । यस्मादेवं तस्माद्वयं दासम् उपक्षयकर्तारम् आर्यम्
अस्मत्तोऽधिकं चोभयविधं शत्रुं साह्याम अभिभवेम । केन साधनेनेति तदुच्यते । त्वया युजा
त्वया सहायेन । सहायो विशेष्यते । सहस्कृतेन बलोत्पादितेन सहसा सहमानेन परान् सहस्वता
बलवता । इदंशेन त्वया सहायेनेत्यर्थः ॥

मन्युरिन्द्रो मन्युरेवास देवो मन्युर्होता वरुणो जातवेदाः ।

मन्युं विश ईळते मानुषीर्याः पाहि नो मन्यो तपसा सजोषाः ॥ २ ॥

मन्युः । इन्द्रः । मन्युः । एव । आस । देवः । मन्युः । होता । वरुणः । जातवेदाः ।
मन्युम् । विशः । ईळते । मानुषीः । याः । पाहि । नः । मन्यो इति । तपसा । सजोषाः ॥ २ ॥

अयं मन्युरिन्द्रः मन्युरेव देवः सर्वोऽपि मन्युरेव आस अभवत् । मन्युः एव होता होम-
निष्पादकोऽग्निः । तथा मन्युः वरुणः अपि जातवेदाः जातवज्रो वरुणश्च । सर्वेष्वपि तेजस्विषु

मन्युसन्नावात् । यथाः यमानुषीः मनुषोऽपत्यभूताः विश्वाः प्रजाः सन्ति ताः मन्युं एव देवम्
ईळते स्तुवन्ति । हे मन्यो यतपसा पृतनासकेनास्मत्पित्रा यजोपाः समानप्रीतिस्त्वं पाहि रक्ष ॥

अभीहि मन्यो त्वसस्तवीयान् तपसा युजा वि जहि शत्रून् ।

अमित्रहा वृत्रहा दस्युहा च विश्वा वसून्या भरा त्वं नः ॥ ३ ॥

अभि । इहि । मन्यो इति । तवसः । तवीयान् । तपसा । युजा । वि । जहि । शत्रून् ।

अमित्रहा । वृत्रहा । दस्युहा । च । विश्वा । वसूनि । आ । भर । त्वम् । नः ॥ ३ ॥

हे मन्यो त्वम् अभीहि अभिगच्छास्मद्यज्ञम् । कीदृशस्त्वम् । यतवसः बलवतोऽपि
तवीयान् अत्यन्तं बलवान् । स त्वं यतपसा अस्मत्पित्रा युजा सहायेन शत्रून् वि जहि ।
किंच अमित्रहा अमित्राणां हन्ता । अमित्रोऽस्तिगन्धः । तथा वृत्रहा आवरकाणां शत्रूणां हन्ता तथा
दस्युहा च । दस्युरपक्षपणकारी शत्रुः । तादृश मन्युदेव त्वं विश्वा सर्वाणि वसूनि धनानि
यनः अस्मभ्यम् या भर आहर ॥

त्वं हि मन्यो अभिभूत्योजाः स्वयंभूर्भामो अभिमातिषाहः ।

विश्वचर्षणिः सहुरिः सहावानस्मास्वोजः पृतनासु धेहि ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । मन्यो इति । अभिभूतिऽओजाः । स्वयम्भूः । भामः । अभिमातिऽसहः ।

विश्वचर्षणिः । सहुरिः । सहावान् । अस्मासु । ओजः । पृतनासु । धेहि ॥ ४ ॥

हे मन्यो त्वम् अभिभूत्योजाः परेषामभिभावुकबलः स्वयंभूः स्वयमेवोत्पन्नः भामः
क्रुद्धः अभिमातिषाहः । अभितो हिंसन्तीत्यभिमातयः शत्रवः । तेषामभिभविता । विश्वचर्षणिः
सर्वेषां द्रष्टा सहुरिः सहनशीलः सहावान् सहनवान् ईदृशस्त्वम् अस्मासु पृतनासु संग्रामेषु
ओजः बलं धेहि देहि ॥

अभागः सन्नप परेतो अस्मि तव क्रत्वा तविषस्य प्रचेतः ।

तं त्वा मन्यो अक्रतुर्जिहीळाहं स्वा तनूर्बलदेयाय मेहि ॥ ५ ॥

अभागः । सन् । अप । परोऽदितः । अस्मि । तव । क्रत्वा । तविषस्य । प्रचेत इति प्रऽचेतः ।

तम् । त्वा । मन्यो इति । अक्रतुः । जिहीळ ।

अहम् । स्वा । तनूः । बलदेयाय । मा । आ । इहि ॥ ५ ॥

हे प्रचेतः प्रकृष्टज्ञान मन्यो तविषस्य महतः तव क्रत्वा कर्मणा अभागः भागरहितः
यसन् । त्वां यज्ञेऽयाजकः सन्नित्यर्थः । त्वदनुकूलरहितोऽहम् अप परेतोऽस्मि युद्धे शत्रुभिरभिभूतः
सन् दूरं गतोऽस्मि । तं तादृशं भागरहितं त्वा त्वां हे मन्यो अक्रतुः कर्मरहितः अहं जिहीळ
क्रुद्धं कृतवानित्यर्थः । यद्वा अहमेव त्वत्सहायमेव क्रोधितवान् । अथेदानीं स्वा तनूः मम शरीर-
भूतस्त्वं बलदेयाय बलदानाय मेहि मां प्राप्नुहि ॥

अयं ते अस्म्युप मेह्यर्वाङ् प्रतीचीनः सहुरे विश्वधायः ।

मन्यो वज्रिन्नाभि मामा ववृत्स्व हनाव दस्यूत बोध्यापेः ॥ ६ ॥

अयम् । ते । अस्मि । उप । मा । आ । इहि । अर्वाङ् । प्रतीचीनः । सहुरे । विश्वधायः ।
मन्यो इति । वज्रिन् । अभि । माम् । आ । ववृत्स्व । हनाव । दस्यून् । उत । बोधि । आपेः ॥ ६ ॥

हे ऽसहुरे शत्रूणां सहनशील ऽविश्वधायः विश्वस्य धर्तमन्यो ऽअयं जनोऽहं ऽते तव ऽअस्मि कर्मकृत् । यत एवमतः ऽप्रतीचीनः प्रतिगन्ता ऽअर्वाङ् अस्मदभिमुखं ऽमा मां ऽउप ऽइहि उपागच्छ । हे ऽमन्यो ऽवज्रिन् ऽमाम् ऽअभि ऽआ ऽववृत्स्व अभ्यावर्तस्व । किमर्थमभ्यागमनमिति चेदुच्यते । ऽहनाव आवां ऽदस्यून् शत्रून् । ऽउत अपि च ऽआपेः बन्धुं ऽबोधि बुध्यस्व ॥

अभि प्रेहि दक्षिणतो भवा मेऽधा वृत्राणि जङ्घनाव भूरि ।

जुहोमि ते धरुणं मध्वो अग्रमुभा उपांशु प्रथमा पिबाव ॥ ७ ॥

अभि । प्र । इहि । दक्षिणतः । भव । मे । अध । वृत्राणि । जङ्घनाव । भूरि ।
जुहोमि । ते । धरुणम् । मध्वः । अग्रम् । उभौ । उपऽअंशु । प्रथमा । पिबाव ॥ ७ ॥

हे मन्यो ऽअभि ऽप्रेहि अभिगच्छ । मम युद्धं गत्वा च ऽमे मम ऽदक्षिणतो ऽभव । ऽअध अथ आवां ऽवृत्राणि शत्रून् ऽभूरि प्रभूतं ऽजङ्घनाव हनाव । ऽते तुभ्यम् ऽअग्रं श्रेष्ठं ऽमध्वः मधु सोमरसं ऽजुहोमि । ऽउभौ त्वं चाहं च ऽउपांशु अग्रकाशं ऽप्रथमा प्रथमौ सन्तौ ऽपिबाव ॥ ॥१८॥

‘त्वया मन्यो’ इति सप्तर्चं षोडशं सूक्तम् । आदितस्तिस्त्रिष्टुभस्ततश्चतस्रो जगत्यः । पूर्ववदधिदेवते । तथा चानुक्रान्तं—‘त्वया मन्यो चतुर्जगत्यन्तम्’ इति । अजिरनाभ्येकाह इदं सूक्तं मरुत्वतीयशस्त्रे निविद्धानम् । सूत्रं पूर्वसूक्त एवोदाहृतम् । विनुत्यभिभूतिषु वज्रेषुष्वेकाहेष्वेते सूक्ते मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोः शस्त्रे । सूत्रितं च—‘विनुत्यभिभूत्योरिषुवज्रयोश्च मन्युसूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो हर्षमाणासो धृषिता मरुत्वः ।

तिग्मेष्व आयुधा संशिशाना अभि प्र यन्तु नरो अग्निरूपाः ॥ १ ॥

त्वया । मन्यो इति । सऽरथम् । आऽरुजन्तः । हर्षमाणासः । धृषिताः । मरुत्वः ।
तिग्मऽईषवः । आयुधा । सऽशिशानाः । अभि । प्र । यन्तु । नरः । अग्निरूपाः ॥ १ ॥

हे ऽमन्यो हे ऽमरुत्वः ऽत्वया ऽसरथं समानमेकमेव रथमारुह्येति शेषः । ऽआरुजन्तः^१ गच्छन्तः ऽहर्षमाणासः हृष्टाः ऽधृषिताः धृष्टाः ऽतिग्मेषवः तीक्ष्णबाणाः ऽआयुधा आयुधानि ऽसंशिशानाः सम्यग्निश्यन्तः ऽनरः युद्धस्थ नेतार इन्द्रादयो देवास्त्वदनुचरा वा ऽअग्निरूपाः अग्निवत्तीक्ष्णदाहादिकर्माणो यद्वा संनद्धाः कवचिनः ऽअभि ऽप्र ऽयन्तु युद्धे सहायार्थम् । अत्र ‘त्वया मन्यो सरथमारुह्य रुजन्तः’ (निह. १०. ३०) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्व सेनानीनिः सहुरे हूत एधि ।

हत्वाय शत्रून्वि भजस्व वेद ओजो मिमानो वि मृधो नुदस्व ॥ २ ॥

अग्निःऽइव । मन्यो इति । त्विषितः । सहस्व । सेनाऽनीः । नः । सहुरे । हूतः । एधि ।
हत्वाय । शत्रून् । वि । भजस्व । वेदः । ओजः । मिमानः । वि । मृधः । नुदस्व ॥ २ ॥

हे मन्यो वअग्निरिव वत्विषितः ज्वलितः वसहस्व अभिभव शत्रून् । हे सहुरे सहनशील
वसेनानीः वएधि भव वनः अस्माकं संग्रामे वहूतः सन् । किंच वहत्वाय हत्वा वशत्रून्वि वभजस्व
प्रयच्छास्माकं ववेदः धनं शत्रुसंबन्धि । किंच वओजो वमिमानः अस्माकं बलं कुर्वन् वमृधः शत्रून्
ववि वनुदस्व घातयेत्यर्थः ॥

सहस्व मन्यो अभिमातिमस्मे रुजन् मृणन् प्रमृणन् प्रेहि शत्रून् ।

उग्रं ते पाजो नन्वा रुरुध्रे वशी वशं नयस एकज त्वम् ॥ ३ ॥

सहस्व । मन्यो इति । अभिऽमातिम् । अस्मे इति ।

रुजन् । मृणन् । प्रऽमृणन् । प्र । इहि । शत्रून् ।

उग्रम् । ते । पाजः । ननु । आ । रुरुध्रे । वशी । वशम् । नयसे । एकऽज । त्वम् ॥ ३ ॥

हे मन्यो वअस्मे अस्माकम् वअभिमातिम् अभिगन्तारं शत्रुं वसहस्व अभिभव । वरुजन्
वहिसन्^१ वमृणन्^२ वप्रमृणन् प्रकर्षेण वहिसन् यथा पुनर्न जीवेत्तथा कुर्वस्व^३ वशत्रून् प्रति वप्रेहि । वते
तव वपाजः बलम् वउग्रम् उद्गूर्ण के वननु वआ वरुरुध्रे आरुन्धन्ति । न तथा संभवति हे वएकज
वत्वम् असहायः ववशी त्वं ववशं वनयसे प्रापयसि शत्रुम् ॥

एको बहुनामसि मन्यवीलितो विशंविशं युधये सं शिशाधि ।

अकृत्तरुक्त्वया युजा वयं द्युमन्तं घोषं विजयाय कृणमहे ॥ ४ ॥

एकः । बहुनाम् । असि । मन्यो इति । ईलितः । विशंविशं । युधये । सम् । शिशाधि ।

अकृत्तरुक् । त्वया । युजा । वयम् । द्युऽमन्तम् । घोषम् । विऽजयाय । कृणमहे ॥ ४ ॥

हे मन्यो वईलितः स्तुतस्त्वम् वएकः एव असहाय एव वबहुनां शत्रूणाम् वअसि भवसि पर्याप्तो
हन्तुम् । अतः वविशंविशं तां तामस्मद्विरोधिनीं प्रजां वयुधये युद्धाय वसं वशिशाधि सम्यक्
तीक्ष्णीकुरु । किंच हे वअकृत्तरुक् अच्छिन्नदीप्तं वत्वया वयुजा सहायेन ववयं वद्युमन्तं दीप्तिमन्तं वघोषं
सिंहनादवन्तं वविजयाय विशिष्टजयार्थं^३ वकृणमहे कुर्मः^३ ॥

विजेषकृदिन्द्रइवानवव्रवोऽस्माकं मन्यो अधिपा भवेह ।

प्रियं ते नाम सहुरे गृणीमसि विद्या तमुत्सं यत आबभूथ ॥ ५ ॥

१. त-मृणन् हिसन् ; भ-हिसन् । २. ग-त-भ१.२.४.६.८-कुर्वन् । ३. त१.२.३.६.७.८-
भ-कृणमहे ।

विजेषऽकृत् । इन्द्रऽइव । अनवऽब्रवः । अस्माकम् । मन्यो इति । अधिऽपाः । भव । इह ।
प्रियम् । ते । नाम । सहुरे । गृणीमसि । विद्म । तम् । उत्सम् । यतः । आऽबभूथ ॥५॥

हे मन्यो वृन्द्रइव विजेषकृत् विजयकर्ता । तथा अनवब्रवः अनिन्दितवचनः । 'अनव-
ब्रवोऽनवक्षिसवचनः' (निरु. ६. २९) इति यास्कः । ईदृशस्त्वम् अस्माकम् अधिपाः अधिकं
पाता रक्षिता भव वृह अस्मिन्यज्ञे । हे सहुरे शत्रूणां सहनशील वसे प्रियं वनाम स्तोत्रं
गृणीमसि गृणीमः स्तुमः । यतः नाम्नः स्तोत्रात् त्वम् आबभूथ आभवसि प्रवृद्धो भवसि
तमुत्सं बलस्योद्गमयितारं विद्म जानीमः ॥

आभूत्या सहजा वज्र सायक सहो बिभर्ष्यभिभूत उत्तरम् ।

क्रत्वा नो मन्यो सह मेघेधि महाधनस्य पुरुहूत संसृजि ॥ ६ ॥

आभूत्या । सहऽजाः । वज्र । सायक । सहः । बिभर्षि । अभिऽभूते । उत्तरम् ।
क्रत्वा । नः । मन्यो इति । सह । मेघेधि । एधि । महाऽधनस्य । पुरुऽहूत । समऽसृजि ॥६॥

हे वज्र वज्रवत्सारभूत हे सायक शत्रूणामन्तरं अभिभूते शत्रूणामभिभावक मन्यो
आभूत्या । आभूतिरभिभवः । तेन सहजाः सहैवोत्पन्नस्त्वं उत्तरम् उत्कृष्टतरं सहः बलं बिभर्षि
धारयसि । हे मन्यो क्रत्वा कर्मणा सह नः अस्माकं मेघेधि स्निग्धो भव । कुत्रेति तदुच्यते ।
महाधनस्य । संग्रामनामैतत् । संग्रामस्य संसृजि सर्गे । हे पुरुहूत बहुभिराहूतेति मन्युसंबोधनम् ॥

संसृष्टं धनमुभयं समाकृतमस्मभ्यं दत्तां वरुणश्च मन्युः ।

भियं दधाना हृदयेषु शत्रवः पराजितासो अप नि लयन्ताम् ॥ ७ ॥

समऽसृष्टम् । धनम् । उभयम् । समऽआकृतम् । अस्मभ्यम् । दत्ताम् । वरुणः । च । मन्युः ।
भियम् । दधानाः । हृदयेषु । शत्रवः । पराऽजितासः । अप । नि । लयन्ताम् ॥ ७ ॥

वसंसृष्टम् अविभागमापन्नम् उभयम् उभयविधं धनं समाकृतं सम्यगानीतम् अस्मभ्यं
दत्ताम् । कः । वरुणश्च देवः मन्युः च । भियं भयं हृदयेषु दधानाः शत्रवः अस्मद्वि-
रोधिनः पराजितासः पराजिताः अप नि लयन्तां अपनिलीना भवन्तु ॥ १९ ॥ ६ ॥

सप्तमेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र 'सत्येन' इति सप्तचत्वारिंशद्वचं प्रथमं सूक्तं सवितृसुतायाः
सूर्याया आर्षम् । 'नवोनवः' इति तिस्रः 'अनुक्षराः' इति द्वे 'गृभ्णामि' इति द्वे 'यदश्विना
पृच्छमानौ' इत्येका 'पृषा त्वेतो नयतु' इत्येका 'अधोरचक्षुः' इति चैवमेता दशर्चस्त्रिष्टुभः ।
'तृष्टमेतत्' इत्येषोरोबृहस्पत्यष्टकद्वादशद्वयष्टकवती । 'पूर्वापरं चरतः' 'इह प्रियं प्रजया' 'आ नः
प्रजां जनयतु' इत्येतास्तिस्त्रो जगत्स्यः । शिष्टास्त्रयस्त्रिंशदनुष्टुभः । आदितः पञ्चानामृचां सोमो देवता ।
तत एकादशभिः सूर्या स्वविवाहं स्तुतवती । अतस्तत्र योऽर्थः प्रतिपाद्यते स एव देवतात्वेन विज्ञेयः ।
'या तेनोच्यते सा देवता' इति न्यायात् । सप्तदश्या देवा देवता । अष्टादश्याः सोमाकौ । एकोन-
विंश्याश्चन्द्रमाः । 'सुर्किंशुकम्' इत्याद्या नवर्चो विवाहमन्त्रा आशिपः प्रतिपादकाः । अतस्तत्र तत्र
प्रतिपाद्योऽर्थो देवता । 'परा देहि' 'अश्रीरा तनूः' इति द्वे वध्वा विवाहकाले परिहितस्य वाससः

संस्पर्शनिन्दयिष्यौ । 'ये वध्वश्चन्द्रम्' इति दंपत्योः क्षयरोगस्य नाशिनी । अतस्तदेवताका^१ । परि-
शिष्टानां षोडशानां सूर्या देवता । तथा चानुकान्तं—'सत्येन सप्तचत्वारिंशत्' सर्वमनुकान्तम् ।
सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

सत्येनोत्तमिता भूमिः सूर्येणोत्तमिता द्यौः ।

ऋतेनादित्यास्तिष्ठन्ति दिवि सोमो अग्निं श्रितः ॥ १ ॥

सत्येन । उत्तमिता । भूमिः । सूर्येण । उत्तमिता । द्यौः ।

ऋतेन । आदित्याः । तिष्ठन्ति । दिवि । सोमः । अग्निं । श्रितः ॥ १ ॥

सत्येन ब्रह्मणानन्तात्मना । ब्रह्मा खलु देवानां मध्ये सत्यभूतः । तेनाधःस्थितेन भूमिः
उत्तमिता उपरि स्तम्भिता^२ । यथाधो न पतेत्तथा कृता । यद्वा । सत्येन अनृतप्रतियोगिना धर्मेण
भूमिरुत्तमितोद्धृता फलिता भवतीत्यर्थः । असति सत्ये भूस्यां सस्यादयो न फलन्ति । तथा सूर्येण
देवेन द्यौः उत्तमिता । सूर्यो हि सुस्थानत्वादिवं दधार । ऋतेन यजेन आदित्याः अदितेः पुत्रा
देवाः तिष्ठन्ति । यज्ञे यजमानदत्तेन खल्वद्वाहुल्या देवा उपजीवन्ति । दिवि सुलोके सोमः देवाना-
माप्यायनकारी^३ बह्नीरूपो देवतारूपश्च अग्निं श्रितः अधितिष्ठति । इति स्वपतिं सोमं सूर्यां स्तौति ॥

सोमेनादित्या बलिनः सोमेन पृथिवी मही ।

अथो नक्षत्राणामेषामुपस्थे सोम आहितः ॥ २ ॥

सोमेन । आदित्याः । बलिनः । सोमेन । पृथिवी । मही ।

अथो इति । नक्षत्राणाम् । एषाम् । उपस्थे । सोमः । आहितः ॥ २ ॥

सोमेनादित्याः अदितेः पुत्रा इन्द्रादयः बलिनः भवन्ति । ऐन्द्रवायवादिग्रहपरिग्रहादिति^४
भावः । तथा सोमेन आहुत्यात्मनाग्नौ हुतेन पृथिवी भूमिः मही महती भवति । आहुत्या
वृष्टिद्वारेण सस्यादिसंपत्तेः । अथो अपि चायं सोमः नक्षत्राणामेषाम् । न क्षं त्रायन्त इति
नक्षत्रा ग्रहचमसादयः । तेषामेषाम् उपस्थे सोमः रसात्मकः आहितः । यद्वा । प्रसिद्धानामेव
नक्षत्राणामुपस्थ उपस्थाने सुलोके सोम आहितः । 'तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्तं गायथ्या-
हरत्' (तै. ब्रा. ३. २. १. १) इत्यादिश्रुतेः । देवतारूपसोमपक्षे । सोमेनादित्या देवा बलिनो
बलवन्तो भवन्ति तस्यैकैककलास्वादनात् । 'प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः' इत्यादिस्मृतेः ।
सोमेन पृथिवी मही । अमृतसेकेनौषध्याद्यभिवृद्ध्या^५ पृथिव्या बलवत्त्वम् । चन्द्रस्य नक्षत्राणामुपस्थे
स्थितिः प्रसिद्धा ॥

सोमं मन्यते पपिवान् यत्संपिपन्त्योषधिम् ।

सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन ॥ ३ ॥

सोमम् । मन्यते । पपिवान् । यत् । सम्पिपन्ति । ओषधिम् ।

सोमम् । यम् । ब्रह्माणः । विदुः । न । तस्य । अश्नाति । कः । चन ॥ ३ ॥

१. त-भ-अतस्तदेवताकाः । २. ग४-त१.२.७-पुस्तकेषु संपूर्णः पाठो दत्तः । ३. त-भ-स्तमिता ।
४. त-भ१.४.६.७.८-देवतानाम् । ५. ग१.२-ग्रहपानादिति; ग४-ग्रहप्रचारादिति; त-भ१.२.४.
६.८-ग्रहपरादिति । ६. त-भ१.२.४.६.८-भिवृद्धये ।

तं सोमं मन्यते । कः^१ । यः पपिवान् । वर्धनकामार्थं चिकित्साद्यर्थं पीतः सोमो येन । यत् यमित्यर्थः । यं सोमम् ओषधिं वल्लीरूपं संपिबन्ति सामर्थ्याद्वासायनिकाः । न च स साक्षात्सोमः । तर्हि कः । उच्यते । सोमं हि तं मन्यते यं ब्रह्माणः । यद्ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणशब्दपर्यायोऽस्ति । 'कुतो नु चरसि ब्रह्मन्' 'तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्' इत्यादिप्रयोगात् । ब्राह्मणा इत्यर्थः । ते चर्त्विजो यजमानश्च^२ यागसाधनभूतं संस्कृतुं विदुः जानन्ति तस्य अंशम् । यद्वा । कर्मणि षष्ठी । तं सोमं पक्षेण न अश्नाति । कश्चिदप्ययज्वेति शेषः । यज्वैनं^३ मक्षयितुमर्हति नान्य इत्यर्थः । एवमोषधिपक्षे । अथ चन्द्रपक्ष उच्यते । तं सोमं मन्यते पपिवान् पीतवान्^४ यजमानो यद्यमोषधिरूपं संपिबन्त्यभिषवग्रावभिरध्वयर्वाद्यो यजमानश्च^५ । न च स सोमः । कस्तर्हि । यं ब्रह्माणो ब्राह्मणा अभिज्ञा दैवज्ञा विदुः कथयन्ति चन्द्रमसं न तस्याश्नाति कश्चनादेवो देवेभ्योऽन्यो मनुष्यादिः । देवा अग्न्यादयो रश्मयो वा । यज्ञार्हसोमस्यासोमत्वं न निन्दायै अपि तु इतरस्य स्तुत्यै इति मन्तव्यम् । 'अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः' (तै. सं. ५. २. ९. ४) इत्यादिवत् । एवमत्र सोम्या उभयथा योज्याः ॥

आच्छद्विधानैर्गुपितो बर्हितैः सोम रक्षितः ।

ग्राव्णामिच्छृण्वन् तिष्ठसि न ते अश्नाति पार्थिवः ॥ ४ ॥

आच्छत्^६ विधानैः । गुपितः । बर्हितैः । सोम । रक्षितः ।

ग्राव्णाम् । इत् । शृण्वन् । तिष्ठसि । न । ते । अश्नाति । पार्थिवः ॥ ४ ॥

हे सोम आच्छद्विधानैः । आच्छादयन्ति विधानानि येषां विद्यन्ते त आच्छद्विधानाः । तैः गुपितः । तथा बर्हितैः गुपितः स्वानभ्राजाङ्कार्यादिभिः^७ ससभिः सोमपालैः रक्षितः त्वम् । 'एते वा अमुष्मिँल्लोके सोममरक्षन्' (तै. सं. ६. १. १०. ५) इति ब्राह्मणम् । ग्राव्णामिच्छृण्वन् अभिषव-ग्राव्णां ध्वनिं शृण्वन्नेव तिष्ठसि । एते त्वां पार्थिवः पार्थिवो जनः न अश्नाति । न हि द्युस्थ-श्चन्द्ररूपः सोमोऽत्रत्यैः पानयोग्यो भवति । 'चन्द्रमा वै सोमो देवानामन्नं तं पौर्णमास्यामभिषु-ण्वन्ति' (श. ब्रा. ११. १. ५. ३) इति वाजसनेयकम् ॥

यच्चा देव प्रपिबन्ति तत् आ प्यायसे पुनः ।

वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिः ॥ ५ ॥

यत् । त्वा । देव । प्रपिबन्ति । ततः । आ । प्यायसे । पुनरिति ।

वायुः । सोमस्य । रक्षिता । समानाम् । मासः । आऽकृतिः ॥ ५ ॥

हे देव सोम यत् यदा एवा त्वां प्रपिबन्ति ओषधिरूपं त्रिध्वपि सवनेषु ततः अनन्तर-मेव पुनः आ प्यायसे । 'आ प्यायस्व सम्' (ऋ. सं. १. ९१. १६) इति प्रातःसवने 'सं ते पर्यासि' (ऋ. सं. १. ९१. १८) इत्युत्तरयोः सवनयोराप्यायसे । किंच वायुः तव सोमस्य

१. ग४-यजमानकः; त१.२.३.६.७-न्यः नकः; त८-न्यनेकः; भ१-न्यनः कः; भ२-न्यं नकः; भ४.६.८-न्यनकः । २. त-भ२.८-यजमानाश्च । ३. ग-यज्वैव तत्; त-भ-यज्वैव तत् । ४. ग४-पीतवान् पाता; त१.२.३.६.७-पीतवान् पीतसोमो; भ-पीतवान् पीत । ५. त-भ१.२.४.६-यजमानाश्च । ६. त-भ-स्वानभ्राजाङ्कारादिभिः ।

वरक्षिता । यथा न शुष्यति तथा । वायुः शोषकः प्रसिद्धो लोके । किंच वमासः । ' मसी परिमाणे ' । मस्यते परिमीयत इति मासः सोमः । स च वसमानां संवत्सराणां वआकृतिः आकर्ता व्यवच्छेदको भवति । संवत्सरे संवत्सरे^१ वसन्तादिकालेष्वनुष्ठीयमानत्वात् ' वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत ' इति श्रुतेः । यद्वा । सोमाधारवनस्पतिविकारग्रहद्वारेण वायुः सोमरसस्य^२ रक्षिता भवति । ' वायुगोपा वनस्पतयः ' इति श्रुतेः । एवं वलीरूपसोमपक्षे योजना । चन्द्रपक्षे तु । हे देव सोम यद्यदा त्वा त्वां प्रपिबन्ति रश्मयोऽपरपक्षे ततोऽनन्तरमेव पूर्वपक्षे पुनराग्यायसे । वायुश्च सोमस्य तव रक्षिता । वायवधीनत्वाच्चन्द्रगतेः । किंच समानां संवत्सराणां मासः । षष्ठ्येकवचनभेदतः । मासस्वाकृतिश्च कर्ता त्वं चासि । एकैककलाहासवृद्धिभ्यां हि मासः पृथ्यते तैः संवत्सर इति ॥ २० ॥

रैभ्यासीदनुदेयीं नाराशंसी न्योचनी ।

सूर्याया मद्रमिद्रासो गार्थयैति परिष्कृतम् ॥ ६ ॥

रैभी । आसीत् । अनुदेयी । नाराशंसी । निऽओचनी ।

सूर्यायाः । मद्रम् । इत् । वासः । गार्थया । एति । परिऽकृतम् ॥ ६ ॥

आभिः सूर्या स्वविवाहमस्तौदित्युक्तम् । सूर्या सावित्री ब्रूते । रैभी । रैभ्यः काश्चनर्चः । ' रैभीः शंसति रेभन्तो वै देवाश्चर्षयश्च स्वर्गं लोकमायन् ' (ऐ. ब्रा. ६. ३२) इत्यादिब्राह्मण-विहिता रैभ्यः^३ । सारैभी वअनुदेयी वआसीत् । दीयमानवधूविनोदनायानुदीयमाना वयस्यासीत् । तथा वनाराशंसी । ' प्राता रत्नम् ' (क्र. सं. १. १२५. १) इत्यादिका मनुष्याणां स्तुतयो नारा-शंस्यः । सा नाराशंसी न्योचनी । उचतिः सेवाकर्मा । सा वधूशुश्रूषार्थं दीयमाना दास्यभवत् । वसूर्यायाः मम वमद्रं ववासः विचित्रं हुकूलादिकमाच्छादनयोग्यं वस्त्रं वगार्थया वपरिष्कृतम् अलंकृतम् वएति । ' गाथा गीयते ' इत्यादिब्राह्मणोक्ता गाथा । तथा गार्थया यत्परिष्कृतमस्ति तद्वासोऽभवदिति ॥

चित्तिरा उपबर्हणं चक्षुरा अभ्यञ्जनम् ।

द्यौर्भूमिः कोश आसीद्यदयात्सूर्या पतिम् ॥ ७ ॥

चित्तिः । आः । उपऽबर्हणम् । चक्षुः । आः । अभिऽअञ्जनम् ।

द्यौः । भूमिः । कोशः । आसीत् । यत् । अयात् । सूर्या । पतिम् ॥ ७ ॥

वचित्तिः देवता वउपबर्हणम् वआः आसीत् । वचक्षुः वअभ्यञ्जनम् वआः आसीत् । तथा हि । वृत्रस्य कनीनिका परापतत्रिककुक्षाम पर्वते । तेन त्रैककुदेनाञ्जनसजातीयेन चक्षुषी आञ्जते । तच्चक्षु-रेवाञ्जनमासीदिति । वद्यौः च वभूमिः च वकोशः वआसीत्^४ । कोशस्थानीये^५ अभूताम् । वयत् यदा वसूर्या वपति स्वकीयं नवभर्तारं सोमम् वअयात् अगच्छत् तदैवमुपकरणान्यासन् ॥

स्तोमा आसन्प्रतिधयः कुरीरं छन्द ओपशः ।

सूर्याया अश्विना वराग्रिासीत्पुरोगवः ॥ ८ ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म- ' संवत्सरे ' नास्ति । २. ग-त-म-सोमस्य । ३. त१.२.३.६.८-म४. ६८-रैभ्यासीः ; त७-म२-रैभ्यासीत् ; म१.७-रैभ्यासिः । ४. ग-त-म- ' आसीत् ' नास्ति । ५. ग२-कोशस्थानीयौ ; ग४-कोशस्थानीय ; त-म-कोशस्थानीया ।

स्तोमाः । आसन् । प्रतिऽधयः । कुरीरम् । छन्दः । ओपशः ।
सूर्यायाः । अश्विना । वरा । अग्निः । आसीत् । पुरऽगवः ॥ ८ ॥

सूर्याया रथस्य ऽस्तोमाः त्रिवृदादयः ऽप्रतिधयः ऽआसन् । प्रतिधीयन्त इति प्रतिधय ईषा-
तिर्यगायतकाष्टादयः । तथा ऽकुरीरं ऽछन्दः कुरीरनामकं छन्दोऽनसः ऽओपशः अभवत् । येनोपशोरते
स ओपशः । तादृशायाः ऽसूर्यायाः ऽअश्विना अश्विनौ ऽवरा वरावास्तामिति शेषः । तस्या विवाहे
ऽपुरोगवः पुरोगन्ता पुरतो गन्ता^१ यः पूर्वमेव प्रस्तावार्थं गच्छति तत्स्थानीयः ऽअग्निरासीत् । ‘ प्रजा-
पतिर्वै^२ सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत्सूर्या सावित्रीं तस्यै सर्वे देवा वरा आगच्छन्^३ ’ (ऐ. ब्रा. ४.७)
इत्यादि हि ब्राह्मणम् । अत्रायमभिप्रायः । प्रजापतिः सविता स्वदुहितरं सोमाय^४ प्रायच्छत्^५ ।
सोमाय दास्यामीति मनीषाप्रकरोत् । तस्मिन् समये पुत्र्या उपचारार्थं प्रदानान्युक्तान्यभवन् । तथा
च सत्यश्विनौ प्रबलौ^६ सन्तावाजिं पुरतो गत्वा तामलभेतामिति । उत्तरत्रापि ‘ सोमो वधूयुरभवत् ’
इत्यादिनायमेवार्थः स्पष्टो भविष्यति । ‘ योषावृणीत जेन्या ’ (ऋ.सं.१.११९.५) इत्यादिकमुक्तम् ॥

सोमो वधूयुरभवदश्विनास्तामुभा वरा ।

सूर्या यत्पत्ये शंसन्तीं मनसा सविताददात् ॥ ९ ॥

सोमः । वधुऽयुः । अभवत् । अश्विना । आस्ताम् । उभा । वरा ।
सूर्याम् । यत् । पत्ये । शंसन्तीम् । मनसा । सविता । अददात् ॥ ९ ॥

ऽसोमो ऽवधूयुः वधूकामो वरः ऽअभवत् । तस्मिन् समये ऽअश्विना अश्विनौ ऽउभा उभौ ऽवरा
वरौ ऽआस्ताम् अभूताम् । यत् यदा ऽसूर्या ऽपत्ये ऽशंसन्तीं पतिं कामयमानाम् । पत्यास्यौवना-
मित्यर्थः । सूर्या ऽमनसा सहिताय^१ सोमाय वराय ऽसविता तत्पिता ऽअददात् प्रादात् दित्सां चकार ॥

मनो अस्या अन आसीद् द्यौरासीदुत छदिः ।

शुक्रावन्द्वाहावास्तां यदयात्सूर्या गृहम् ॥ १० ॥

मनः । अस्याः । अनः । आसीत् । द्यौः । आसीत् । उत । छदिः ।
शुक्रौ । अनद्वाहौ । आस्ताम् । यत् । अयात् । सूर्या । गृहम् ॥ १० ॥

ऽअस्याः सूर्यायाः पत्युर्गृहं गच्छन्त्याः ऽअनः रथः ऽमनः ऽआसीत् । या पतिर्गृहं त्वया गच्छा-
मीति मतिरस्ति सा अन आसीत् । ऽउत अपि च तस्या अनसः ऽद्यौः द्यौः छदिः उपर्यपिधानम् ।
ऽआसीत् । ऽशुक्रौ दीप्तौ सूर्याचन्द्रमसौ ऽअनद्वाहौ रथस्य वोढारौ ऽआस्ताम् अभवताम् । यत्
यदा ऽसूर्या ऽगृहं सोमम् ऽअयात् अगात् ॥ ॥ ११ ॥

ऋक्सामाभ्यामभिहितौ गावौ ते सामनावितः ।

श्रोत्रं ते चक्रे आस्तां दिवि पन्थाश्चराचरः ॥ ११ ॥

ऋक्ऽसामाभ्याम् । अभिऽहितौ । गावौ । ते । सामनौ । इतः ।
श्रोत्रम् । ते । चक्रे इति । आस्ताम् । दिवि । पन्थाः । चराचरः ॥ ११ ॥

१. ग-त-म-गन्तासीत् । २. त-म-प्रजापतिः । ३. त-म-‘ सोमाय प्रायच्छत् ’ नास्ति । ४. त १.
२. ६. ७. ८-म १. २. ४. ६. ८-प्रबलौ सबलौ । ५. त ४. ५-सहिता ।

हे सूर्ये देवि षते तव षकृत्सामाभ्याम् अभिधानीस्थानाभ्याम् षभिहितौ षगावौ^१ गोस्थानीयौ सूर्याचन्द्रमसौ षसामनौ सामानौ^२ सन्तौ षहृतः गच्छतः । अनोवाहौ^३ पत्युर्गृहं प्रति गच्छतः । षते तव षश्रोत्रम् । श्रोत्रे हृत्यर्थः । वरस्य गुणग्राहिणी श्रोत्रे एव षचक्रे षआस्ताम् । मनोरूपस्य रथस्य श्रोत्रे चक्रे अभवतामित्यर्थः । षदिवि षपन्थाश्रराचरः चलाचलोऽस्यन्तं गमनसाधनभूतो मार्गोऽभूत् । रथसंचारप्रदेशो बुलोक आसीत् ॥

शुचीं ते चक्रे यात्या व्यानो अक्ष आहतः ।

अनौ मनस्मयं सूर्यारोहत्प्रयती पतिम् ॥ १२ ॥

शुची इति । ते । चक्रे इति । यात्याः । विऽआनः । अक्षः । आऽहतः ।

अनः । मनस्मयम् । सूर्या । आ । अरोहत् । प्रऽयती । पतिम् ॥ १२ ॥

षयात्याः गच्छन्त्याः षते तव अनसः षचक्रे चङ्क्रमणशीले रथाङ्गे षशुची श्रोत्रे आस्ताम् । षव्यानः तव व्यानो वायुः षअक्षः । उभयरथचक्रच्छिद्रगामिनी या काष्ठा सा च रथस्य सर्वं भारं वहति । सोऽक्षो व्यानोऽभूत् । षमनस्मयं मनोमयम् षअनः शकटं षसूर्यो^४ षपति^५ सोमं प्रति षप्रयती प्रकर्षेण गच्छन्ती षआरोहत् आरुढवती । पतिं प्रति जिगमिषोर्मनोरूपस्य रथस्य पत्युर्गुण-श्राविणी श्रोत्रे एव चक्रे अभूतां व्यानो धारको वायुश्चेष्टकोऽक्षोऽभूदित्यर्थः^६ ॥

सूर्याया वहतुः प्रागात्सविता यमवासृजत् ।

अघासु हन्यन्ते गावोऽर्जुन्योः पर्युह्यते ॥ १३ ॥

सूर्यायाः । वहतुः । प्र । अगात् । सविता । यम् । अवऽअसृजत् ।

अघासु । हन्यन्ते । गावः । अर्जुन्योः । परी । उह्यते ॥ १३ ॥

सोमाय प्रदत्तितायाः षसूर्याया षवहतुः । कन्याप्रियार्थं दातव्यो गवादिपदार्थो वहतुः । स च षप्रागात् तस्या अपि पूर्वमगच्छत् । षयं वहतुं षसविता अस्याः पिता षअवासृजत् अवसृष्टवान् । प्रादादित्यर्थः । कदा सागच्छत् कदा वहतुरित्युभयोः काल उच्यते । षअघासु । मघास्वित्यर्थः । मघा-नक्षत्रेषु षगावः सवित्रा दत्ता गावः सोमगृहं प्रति षहन्यन्ते दण्डेस्ताडयन्ते प्रेरणार्थम् । षअर्जुन्योः । फल्गुन्योरित्यर्थः । तयोर्नक्षत्रयोः सवितुः सकाशात् षपरि सोमगृहं प्रति षउह्यते नीयते रथेन^७ ॥

यदश्विना पृच्छमानावयातं त्रिचक्रेण वहतुं सूर्यायाः ।

विश्वे देवा अनु तद्गामजानन् पुत्रः पितरौ ववृणीत पूषा ॥ १४ ॥

यत् । अश्विना । पृच्छमानौ । अयातम् । त्रिऽचक्रेण । वहतुम् । सूर्यायाः ।

विश्वे । देवाः । अनु । तत् । वाम् । अजानन् । पुत्रः । पितरौ । अवृणीत । पूषा ॥ १४ ॥

१. ग४-नियमितौ गावौ । २. ग-त१.२.३.४.५.७-म७-‘सामानौ’ नास्ति । ३. ग-त१.२.३.६.७-म२.८-अनोवोद्वाः ; त४.५-अनोवोद्वाः ; म४.६.७-अनोवोद्वा । ४. त-म-सूर्या प्रति । ५. ग-त-म१.२.४.६.८-वायुश्चेष्टको^० । ६. ग१.२-रथेन प्राप्यते मघाभिर्गाव इत्यादि गृह्यं ; ग४-त४.५-म१.२.६-पुस्तकेषु ‘रथेन’ इत्यस्यानन्तरं किमाश्विदवकाशो विद्यते ।

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽयत् यदा ऽपृच्छमानौ सवितारं प्रष्टुम् ऽअयातम् अगच्छतम् । केन साधनेनायातं तदुच्यते । ऽअचिक्रेण चक्रत्रययुक्तेन रथेन । किं पृच्छमानौ । ऽसूर्यायाः ऽवहतुम् । विवाहमित्यर्थः । ऽतत् तदानीं ऽवां युवां सवितारं प्रति गच्छन्तौ ऽविश्वे सर्वे ऽदेवाः ऽअनु ऽअजानन् अनुज्ञातवन्तः । तथा ऽपितरौ ऽपुत्रः अश्विनोः पुत्रः ऽपूषा ऽअवृणीत वृतवान् ॥

यदयातं शुभस्पती वरेयं सूर्यामुप ।

कैकं चक्रं वामासीत्कं देष्ट्राय तस्यथुः ॥ १५ ॥

यत् । अयातम् । शुभः । पती इति । वरेऽयम् । सूर्याम् । उप ।

कै । एकम् । चक्रम् । वाम् । आसीत् । कै । देष्ट्राय । तस्यथुः ॥ १५ ॥

हे ऽशुभस्पती उदकस्थ स्वामिनौ ऽयत् यौ ऽअयातम् अगच्छतम् । कं प्रति । ऽवरेयं वरणीयायाः सूर्यायाः संबन्धिनं वरेयांचितव्यं वा । सवितारमित्यर्थः । किमर्थम् । ऽसूर्यामुप गन्तुम् । ऽवां भवतोः संप्रति दृश्यमानमिदम् ऽएकं ऽचक्रं ऽकं ऽआसीत् पुरा । ऽकं वां युवां ऽदेष्ट्राय दानाय प्रवृत्तौ ऽतस्यथुः इत्यश्विनोर्निवासं पृच्छति ॥ ॥ २२ ॥

द्वे ते चक्रे सूर्ये ब्रह्माणं ऋतुथा विदुः ।

अथैकं चक्रं यद्गुहा तदद्भुतय इद्विदुः ॥ १६ ॥

द्वे इति । ते । चक्रे इति । सूर्ये । ब्रह्माणः । ऋतुऽथा । विदुः ।

अथ । एकम् । चक्रम् । यत् । गुहा । तत् । अद्भुतयः । इत् । विदुः ॥ १६ ॥

अथ स्वयमेव स्वात्मानं प्रति सूर्या वदति । हे ऽसूर्ये ऽते तव ऽद्वे ऽचक्रे प्रज्ञाते पुरा दृष्टे द्वे एव चन्द्रसूर्यात्मके ऽऋतुथा ऋतुषु विनिर्दिष्टे चक्रे ऽब्रह्माणः ब्राह्मणाः ऽविदुः । ऽअथैकं ऽचक्रं तृतीयं संवत्सरात्मकं ऽगुहा गुहायां निहितं ऽयत् अस्ति ऽतदद्भुतय इत् । एतन्मेधाविनामसु पठितम् (नि. ३. १५. २१) । मेधाविन एव ऽविदुः जानन्ति ॥

सूर्यायै देवेभ्यो मित्राय वरुणाय च ।

ये भूतस्य प्रचेतस इदं तेभ्योऽकरं नमः ॥ १७ ॥

सूर्यायै । देवेभ्यः । मित्राय । वरुणाय । च ।

ये । भूतस्य । प्रऽचेतसः । इदम् । तेभ्यः । अकरम् । नमः ॥ १७ ॥

ऽसूर्यायै सूर्यस्य पत्न्यै ऽदेवेभ्यः अग्न्यादिभ्यः ऽमित्राय ऽवरुणाय ऽच ऽये च ऽभूतस्य भूतजातस्य ऽप्रचेतसः सुमतयोऽभिमतप्रदा भवन्ति ऽतेभ्यः सर्वेभ्यः ऽइदं ऽनमः नमस्कारम् ऽअकरं करोमि ॥

पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशु क्रीळन्तौ परि यातो अध्वरम् ।

विश्वान्यन्यो भुवनामिचष्टे ऋतूरन्यो विदधजायते पुनः ॥ १८ ॥

पूर्वऽअपरम् । चरतः । मायया । एतौ । शिशु इति । क्रीळन्तौ । परि । यातः । अध्वरम् ।

विश्वानि । अन्यः । भुवना । अमिऽचष्टे । ऋतून् । अन्यः । विऽदधत् । जायते । पुनरिति ॥ १८ ॥

कश्चित्पूर्वं गच्छति सूर्यः । अन्यस्तमनुचरति चन्द्रमाः । एवं ऽपूर्वापरं पौर्वापर्येण ऽमायया स्वप्रज्ञानेन ऽपुनौ आदित्यचन्द्रौ ऽचरतः गच्छतो दिवि । तौ ऽशिखौ । शिशुवद्धमणाजायमानत्वाद्वा शिख इत्युच्येते । शिख सन्तौ ऽकीलन्तौ अन्तरिक्षे विहरन्तौ ऽअध्वरं ऽपरि ऽयातः यज्ञं प्रतिगच्छतः । तयोः ऽअन्यः आदित्यः ऽविश्वानि ऽभुवनानि भुवनानि ऽअभिचष्टे अभिपश्यति । ऽकृत्स्नं वसन्तादीन् ऽअन्यः चन्द्रमाः ऽविदधत् कुर्वन् मासानर्धमासांश्च कुर्वन् ऽपुनः ऽजायते । यद्यप्युभयोरपि पुनर्जायते तथापि सूर्यस्य सर्वदा प्रवृद्धेरुदयो नाभिप्रेतः । चन्द्रस्य तु हासवृद्धिसंज्ञावात्पुनः पुनर्जायत इत्युक्तिर्युक्ता । 'चन्द्रमा वै जायते पुनः' (तै. ब्रा. ३. ९. ५. ४) इत्यादिश्रुतेः^१ ॥

अतिमूर्तिनामन्येकाहे शुक्लपक्षे चान्द्रमसीष्टिः । तत्र 'नवोनवः' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च— 'नवोनवो भवति जायमानस्तरणिविश्वदर्शतः' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रम् ।

भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन् प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥ १९ ॥

नवःऽनवः । भवति । जायमानः । अह्नाम् । केतुः । उषसाम् । एति । अग्रम् ।

भागम् । देवेभ्यः । वि । दधाति । आऽयन् । प्र । चन्द्रमाः । तिरते । दीर्घम् । आयुः ॥ १९ ॥

अयं चन्द्रमाः ऽजायमानः प्रतिदिनं जायमान एकैककलाधिक्येनोत्पद्यमानः सन् ऽनवोनवो ऽभवति प्रतिदिनं नूतन एव भवति । एतत्पूर्वपक्षाद्यभिप्रायम् । तथा ऽअह्नां दिवसानां ऽकेतुः प्रज्ञापकः प्रतिपदादीनां तिथीनां चन्द्रकलाहासवृद्धयधीनत्वान् । तादृशश्चन्द्रमाः ऽउषसां प्रभातीनाम्^२ ऽअग्रम् ऽएति । एतत्कृष्णपक्षान्ताभिप्रायम् । केचनैतं पादमादित्यदेवस्यमाहुः^३ । तस्मिन् पक्षेऽह्नां केतुत्वमुप-सामग्रगतिश्च प्रसिद्धे । ऽदेवेभ्यः ऽभागं हविर्भागं ऽवि ऽदधाति करोति उभयपक्षान्ते । किं कुर्वन् । ऽआयन् प्रतिदिनं हासवृद्धया पक्षान्तमभिगच्छन् । एतदर्धमासाभिप्रायम् । ऽचन्द्रमाः उक्तलक्षणो देवः ऽदीर्घमायुः ऽतिरते वर्धयति ॥

सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृत्तं सुचक्रम् ।

आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व ॥ २० ॥

सुऽकिंशुकम् । शल्मलिम् । विश्वऽरूपम् । हिरण्यऽवर्णम् । सुऽवृत्तम् । सुऽचक्रम् ।

आ । रोह । सूर्ये । अमृतस्य । लोकम् । स्योनम् । पत्ये । वहतुम् । कृणुष्व ॥ २० ॥

ऽसुकिंशुकं शोभनकिंशुकवृक्षनिमित्तं तथा ऽशल्मलिं शल्मलिवृक्षनिमित्तं ऽविश्वरूपं नानारूपं ऽहिरण्यवर्णं हितरमणीयवर्णं हिरण्यालंकारयुक्तं वा ऽसुवृत्तं सुषुवर्तनं ऽसुचक्रं शोभनचक्रोपेतं रथं हे ऽसूर्ये ऽआ रोह । ऽअमृतस्य ऽलोकं स्थानं ऽस्योनं सुखकरं ऽपत्ये सोमाय ऽवहतुं वहन-मारमनः प्रापणं ऽकृणुष्व कुरुष्व । अत्र निरुक्तं (१२. ८) द्रष्टव्यम् ॥ ॥ २३ ॥

उदीर्षातः पतिवती ह्येषा विश्वावसुं नर्मसा गीभिरीके ।

अन्यामिच्छ पितृषदं व्यक्तां स ते भागो जनुषा तस्य विद्धि ॥ २१ ॥

उत् । ईर्ष्व । अतः । पतिऽवती । हि । एषा । विश्वऽवसुम् । नमसा । गीऽभिः । ईळे ।
अन्याम् । इच्छ । पितृऽसदम् । विऽअक्ताम् । सः । ते । भागः । जनुषा । तस्य । विद्धि ॥ २१ ॥

आभिर्नृणां विवाहः स्तुयते । हे विश्वावसो ऽअतः स्थानात् कन्यासमीपात् ऽउदीर्ष्व उत्तिष्ठ । यतः
ऽएषा कन्या ऽपतिवती ऽहि संजाता अत उदीर्ष्वेति वा अतःशब्दो योज्यः । ऽविश्वावसुम् एतन्नामानं
गन्धर्वं ऽनमसा नमस्कारेण ऽगीभिः स्तुतिभिश्च ऽईळे स्तौमि । तर्ह्येनां विहाय कां स्वीकरोमीति यदि
ब्रूषे तर्हि ऽअन्यां ऽपितृषदं पितृकुले स्थितां ऽव्यक्ताम् अनुडति परिस्फुटां विगताञ्जनां वा । स्तनोद्ग-
मादिराहित्येनाप्रौढामित्यर्थः । ऽसः तादृशः पदार्थः ऽते तव ऽभागः कल्पितः । ऽतस्य तं भागं
ऽविद्धि जानीहि ऽजनुषा जन्मना । लभस्वेत्यर्थः ॥

उदीर्ष्वर्ता विश्वावसो नमसेळामहे त्वा ।

अन्यामिच्छ प्रफुर्व्यं सं जायां पत्यां सृज ॥ २२ ॥

उत् । ईर्ष्व । अतः । विश्ववसो इति विश्वऽवसो । नमसा । ईळामहे । त्वा ।

अन्याम् । इच्छ । प्रऽफुर्व्यम् । सम् । जायाम् । पत्यां । सृज ॥ २२ ॥

ऽअतः अस्माच्छयनात् हे विश्वावसो कन्यास्वामिन् गन्धर्वं ऽउदीर्ष्व उद्गच्छ । ' ईर गतौ ' ।
आदादिकः । अनुदात्तेत् । तस्य लोटि रूपम् । ' विश्वावसुर्नाम गन्धर्वः कन्यानामधिपतिर्यतः । लभामि
तेन कन्याम् ' इति हि मन्त्रः । तादृश देव त्वां ऽनमसा नमस्कारेण ऽईळामहे स्तुमः । स त्वम्
ऽअन्यां ऽप्रफुर्व्यं बृहन्नितम्बां^१ कन्याम् ऽइच्छ । ऽजायां मां ऽपत्या सह पुनः ऽसं ऽसृज ॥

अनृक्षरा ऋजवः सन्तु पन्था येभिः सखायो यन्ति नो वरेयम् ।

समर्थमा सं भगो नो निनीयात्सं जास्पत्यं सुयममस्तु देवाः ॥ २३ ॥

अनृक्षराः । ऋजवः । सन्तु । पन्थाः । येभिः । सखायः । यन्ति । नः । वरेऽयम् ।

सम् । अर्थमा । सम् । भगः । नः । निनीयात् ।

सम् । जाःपत्यम् । सुऽयमम् । अस्तु । देवाः ॥ २३ ॥

हे देवाः ऽपन्थाः पन्थानो मार्गाः ऽअनृक्षराः । ऋक्षरः कण्टक उच्यते । कण्टकरहिताः ऽऋजवः
अकुटिलाश्च ऽसन्तु ऽयेभिः येः पथिभिः ऽनः अस्माकं ऽसखायः वरप्रेषिताः ऽवरेयं वरैर्याचितव्यं
पितरं प्रति ऽयन्ति गच्छन्ति ते पन्था इति । किंच ऽअर्थमा देवः^२ ऽनः अस्मान्^३ ऽसं ऽनिनीयात्
समर्थम् प्रापयेत् । तथा ऽभगः देवः ऽसं निनीयात् । हे ऽदेवाः आसंगतमस्तु पतिकुलमिति शेषः ।
तथेदं ऽजास्पत्यं जायापत्योर्गुणं^४ ऽसुयममस्तु सुमिथुनमस्तु ॥

पन्था योक्त्रविमोचने ' प्र त्वा मुञ्चामि ' इत्येषा । सूत्रितं च—' अथास्या योक्त्रं विचृतेष्व
त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् ' (आश्व. श्रौ. १. ११) इति ॥

प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशाद्येन त्वावध्नात्सविता सुशेवः ।

ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोकेऽरिष्टां त्वा सह पत्यां दधामि ॥ २४ ॥

प्र । त्वा । मुञ्चामि । वरुणस्य । पाशात् । येन । त्वा । अबध्नात् । सविता । सुऽशेषः ।
ऋतस्य । योनौ । सुऽऋतस्य । लोके । अरिष्टाम् । त्वा । सह । पत्या । दधामि ॥ २४ ॥

जातं प्राणिनं सवित्रा प्रेरितो वरुण आत्मपाशैर्बध्नाति । तस्मात् वरुणस्य वपाशात् हे वधु
वत्वा त्वां वप्र मुञ्चामि येन पाशेन वत्वा त्वां वसविता वरुणस्य प्रेरकः वसुशेषः सुसुखः
वअबध्नात् बन्धनं कृतवान् । यज्ञविनियोगपक्षे पत्नीं योक्त्रेण बध्नाति । बन्धनस्य वरुणोऽभिमानि ।
अतो वरुणपाशाद्योक्त्रात्प्र मुञ्चामि येन योक्त्रेण सविता कर्मणामनुज्ञाता देव ऋत्विक्पाशेनावध्नात्^१ ।
तं^२ मोचयित्वा च वऋतस्य यज्ञस्य वयोनौ स्थाने यागभूमौ वऋतस्य वलोके कर्मक्षेत्रे भूलोके च
वअरिष्टाम् अहिंसितां त्वां पुत्राद्यर्थं वपत्या वसह वदधामि स्थापयामि ॥

प्रेतो मुञ्चामि नामुतः सुवद्वाममुतस्करम् ।

यथेयमिन्द्र मीढुः सुपुत्रा सुभगासति ॥ २५ ॥

प्र । इतः । मुञ्चामि । न । अमुतः । सुऽवद्वाम् । अमुतः । करम् ।
यथा । इयम् । इन्द्र । मीढुः । सुऽपुत्रा । सुऽभगा । असति ॥ २५ ॥

वहतः पितृकुलात् वप्र मुञ्चामि त्वां वनामुतः भर्तृगृहात्प्रमुञ्चामि । वअमुतः भर्तृगृहे वसुवदां
वकरम् । वयथेयं कन्या हे वइन्द्र वमीढुः सेक्तः वसुपुत्रा वसुभगा सुष्टुभाग्या वा वअसति भवति
तथा कुरु ॥ ॥ २४ ॥

विवाहानन्तरभाविनि प्रयागे 'पूषा त्वेतो नयतु' इत्यनया रथादियानमारोहयेत् । सूत्रितं
च—'पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्णेति यानमारोहयेत्' (आश्व. गृ. १. ८. १) इति ॥

पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्याश्विना त्वा प्र वहतां रथेन ।

गृहान् गच्छ गृहपत्नी यथासौ वशिनी त्वं विदथमा वदासि ॥ २६ ॥

पूषा । त्वा । इतः । नयतु । हस्तऽगृह्य । अश्विना । त्वा । प्र । वहताम् । रथेन ।
गृहान् । गच्छ । गृहऽपत्नी । यथा । असः । वशिनी । त्वम् । विदथम् । आ । वदासि ॥ २६ ॥

वहस्तगृह्य ग्राह्यहस्तः वपूषा वत्वा त्वाम् वहतः वनयतु प्रापयतु । वअश्विना अश्विनौ वत्वा त्वां
वरथेन वप्र वहतां प्रगमयताम् । वगृहान् भर्तृसंबन्धिनः वगच्छ त्वं^३ वगृहपत्नी वयथासः भवसि
स्वगृहस्वामिनी भवसि । ववशिनी सर्वेषां गृहगतानां वशं प्रापयित्री पत्युर्वशे वर्तमाना वा
वविदथं पतिगृहम् वआ ववदासि आवदसि । गृहस्थितं भृत्यादिजनमावद ॥

'इह प्रियम्' इत्येषा वध्वा गृहप्रवेशिनी । सूत्रितं च—'इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामिति
गृहं प्रवेशयेत्' (आश्व. गृ. १. ८. ८) इति ॥

इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि ।

एना पत्या त्वन्वं^१ सं सृजस्वाधा जित्री विदथमा वदाथः ॥ २७ ॥

१. ग-त४-ऋत्विग्वाजेनावध्नात्; त१.२.३.५.६.८-भ२.४.६-ऋत्विग्वाजेनावध्नात् । २. ग-त-भ१.
२.४.६.८- 'तं' नास्ति । ३. त-भ-त्वं यथा ।

इह । प्रियम् । प्रजया । ते । सम् । ऋध्यताम् । अस्मिन् । गृहे । गार्हपत्याय । जागृहि ।
एना । पत्या । तन्वम् । सम् । सृजस्व । अध । जित्री इति । विदयम् । आ । वदाथः ॥ २७ ॥

हे वधु षते तव षइह अस्मिन् पतिकुले षप्रियं षप्रजया सह षसमृध्यताम् । षअस्मिन्गृहे
षगार्हपत्याय गृहपतित्वाय षजागृहि बुध्यस्व । षएना अनेन षपत्या सह षतन्वं स्वीयं शरीरं षसं
षसृजस्व । संसृष्टा भव । षअध अथ षजित्री जीर्णा जायापती युवां षविदयं गृहम् षआ षवदाथः
आभिमुख्येन वदतम्^१ ॥

नीललोहितं भवति कृत्यासक्तिर्व्यज्यते ।

एधन्ते अस्या ज्ञातयः पतिर्वन्धेषु बध्यते ॥ २८ ॥

नीललोहितम् । भवति । कृत्या । आसक्तिः । वि । अज्यते ।

एधन्ते । अस्याः । ज्ञातयः । पतिः । बन्धेषु । बध्यते ॥ २८ ॥

षकृत्या अभिचाराभिमानिनी देवता षनीललोहितं षभवति । नीलं च लोहितं च तस्या रूपं
भवतीत्यर्थः । सा कृत्या षआसक्तिः आसक्तास्यां संबद्धा षव्यज्यते । त्यज्यत इत्यर्थः । तस्यां कृत्या-
यामपगतायाम् षअस्याः बध्वाः षज्ञातयः षएधन्ते वर्धन्ते । षपतिः च षबन्धेषु सांसारिकेषु षबध्यते ॥

परा देहि शामुल्यं ब्रह्मभ्यो वि भजा वसु ।

कृत्यैषा पद्वती भूत्वा जाया विशते पतिम् ॥ २९ ॥

परा । देहि । शामुल्यम् । ब्रह्मभ्यः । वि । भज । वसु ।

कृत्या । एषा । पद्वती । भूत्वा । आ । जाया । विशते । पतिम् ॥ २९ ॥

षशामुल्यम् । शामलमित्यर्थः । शामलं शरीरं मलम् । शरीरावच्छन्नस्य^२ मलस्य धारकं वस्त्रं
षपरा षदेहि परात्यज । धृतप्रायश्चित्तार्थं षब्रह्मभ्यः ब्राह्मणेभ्यः षवसु धनं षवि षभज प्रयच्छेत्यर्थः ।
किमर्थं वधूवासःपरित्याग इति चेत् उच्यते । षएषा षकृत्या षपद्वती पादवती सती षजाया षभूत्वा^३
भूत्वा षपतिं षविशते । कृत्यारूपवासःप्रवेशात् कृत्या जाया भूत्वा विशत इत्युपचर्यते । अतस्तत्परि-
त्यागे कृत्यैव त्यक्ता भवतीत्यर्थः । यदि वधूवासः स्वयं निधत्ते तदैव भवतीति वधूवासःसंस्पर्शनं
निन्दायुक्तम् ॥

अश्रीरा तनूर्भवति रुशती पापयामुया ।

पतिर्यद्वधो वाससा स्वमङ्गमभिधित्सते ॥ ३० ॥

अश्रीरा । तनूः । भवति । रुशती । पापया । अमुया ।

पतिः । यत् । वध्वः । वाससा । स्वम् । अङ्गम् । अभिधित्सते ॥ ३० ॥

१. ग४-त४.५-वदथः; त१.२.३.६.८-भ-वदतः । २. ग-त१.२.३.७-शरीरावच्छन्नस्य; त४.५-
शरीरोच्छन्नस्य; त६-भ७-शरीरामरीछन्नस्य; त८-शरीरामवीछन्नस्य; म१.४.७.८-छिन्नस्य । ३. ग-त-
भ-‘भूत्वा’ नास्ति ।

अत्रापि वधूवासःसंस्पर्शनिन्दोच्यते । वतन्ः वरस्य संबन्धिनी वअश्रीराः अश्रीका वभवति । कथं स्याच्चेदिति उच्यते । वरदाती । रुशदिति वर्णनाम् । दीप्तया वअमुया अनया वपापया पापरूपया कृत्यया^१ युक्ता चेत्तन्ः । तदेवाह । वपतिर्यत् यदि वध्वो ववाससा वस्वमङ्गमभिधित्सते परिधातु-
मिच्छति ॥ ॥ २५ ॥

ये वध्वश्चन्द्रं वहतुं यक्ष्मा यन्ति जनादनु ।

पुनस्तान् युजियां देवा नयन्तु यत् आगताः ॥ ३१ ॥

ये । वध्वः । चन्द्रम् । वहतुम् । यक्ष्माः । यन्ति । जनात् । अनु ।

पुनरिति । तान् । युजियाः । देवाः । नयन्तु । यतः । आगताः ॥ ३१ ॥

वध्वश्चन्द्रं^२ हिरण्यरूपं ववहतुं ये वयक्ष्माः व्याघ्रयः वअनु वयन्ति प्राप्नुवन्ति वजनात् अस्मद्विरोधिनः सकाशात् । यद्वा । जनाद्यमाख्यात् । वतान्^३ वपुनः वनयन्तु प्रापयन्तु वयजियाः यज्ञाह्वाः वदेवाः इन्द्रादयः । वयत् वआगताः यस्मात्ते यक्ष्मा आगतास्तत्र ताजयन्तु ॥

वध्वाः प्रयाणे 'मा विदन्' इत्येषा जप्या । सूत्रितं च—'कल्याणेषु देशवृक्षचतुष्पथेषु मा विदन् परिपन्थिन इति जपेत्' (आश्व. गृ. १. ८. ६) इति ॥

मा विदन् परिपन्थिनो य आसीदन्ति दंपती ।

सुगेभिर्दुर्गमतीतामप द्रान्त्वरतयः ॥ ३२ ॥

मा । विदन् । परिपन्थिनः । ये । आसीदन्ति । दंपती इति दम्पती ।

सुऽगेभिः । दुऽगम् । अति । इताम् । अप । द्रान्तु । अरतयः ॥ ३२ ॥

वपरिपन्थिनः पर्यवस्थातारः शत्रवः वमा वविदन् मा प्रापयन् ये परिपन्थिनः वदंपती वआसीदन्ति अभिगच्छन्ति । वसुगेभिः सुगैर्मागैः वदुर्गं दुःखेन गन्तुं शक्यं दुर्गमं देशम् वअतीतां अतिगच्छताम् । वअरतयः अदातारः शत्रवः वअप व्रान्तु अपगच्छन्तु^४ ॥

सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत ।

सौभाग्यमस्यै दृत्वायाथास्तं वि परेतन ॥ ३३ ॥

सुऽमङ्गलीः । इयम् । वधूः । इमाम् । समऽएत । पश्यत ।

सौभाग्यम् । अस्यै । दृत्वाय । अथ । अस्तम् । वि । परी । इतन ॥ ३३ ॥

वदृथं वधूः वसुमङ्गलीः शोभनमङ्गला । अतः वइमां सर्व आशीःकर्तारः वसमेत संगच्छत । तां वपश्यत च । तां संगताश्च दृष्ट्वा वअस्यै ऊढायै वसौभाग्यं वदृत्वाय दृत्वा वअथ वअस्तम् । गृह-
नामैतत् । स्वस्वसंबन्धिनं ववि वपरेतन विविधं परागच्छत ॥

१. ग-त-भ-कृत्यया यदि । २. त-भ-ये वध्वश्चन्द्र । ३. ग-त-तान् यक्ष्मान् । ४. ग-अपगच्छन्तु । विधिवासदेशं वध्वा निशिक्षमागतान् मनुष्यान् सुमङ्गलीरित्यनया ईक्षते । तथा च सूत्रितं-वासे वासे सुमङ्गलीरियं वधूरितीक्षकानीक्षेत् (आश्व. गृ. १. ८. ७) इति ।

तृष्टमेतत्कर्तुं कमेतदपाष्टवद्विषवन्नैतदत्तवे ।

सूर्या यो ब्रह्मा विद्यात्स इन्द्राधूयमर्हति ॥ ३४ ॥

तृष्टम् । एतत् । कर्तुं कम् । एतत् । अपाष्टवत् । विषवत् । न । एतत् । अत्तवे ।

सूर्याम् । यः । ब्रह्मा । विद्यात् । सः । इत् । वाधूयम् । अर्हति ॥ ३४ ॥

अनयापि वधूवस्त्रपरिस्थायः प्रतिपाद्यते । एतत् वस्त्रं तृष्टं दाहजनकम् । तथा एतत् कर्तुं कम् । तथा अपाष्टवत् । अपाष्टमपस्थितमृजीषम् । तद्वत् । तथा विषवत् । नैतत् वस्त्रम् एतत्तवे अत्तव्यम् । अनुपयोग्यम् । यो ब्रह्मा ब्राह्मणः सूर्याम् इदानीं प्रस्तुतां देवीं विद्यात् सम्यग्जानीयात् स इत् स एव वाधूयं वधूवस्त्रम् अर्हति^१ ॥

आशसनं विशसनमथो अधिविकर्तनम् ।

सूर्यायाः पश्य रूपाणि तानि ब्रह्मा तु शुन्धति ॥ ३५ ॥

आशसनम् । विशसनम् । अथो इति । अधिविकर्तनम् ।

सूर्यायाः । पश्य । रूपाणि । तानि । ब्रह्मा । तु । शुन्धति ॥ ३५ ॥

एवाशसनं तृषाधानम् । तच्चान्यघर्णं भवति । विशसनं शिरसि निधीयमानम् । तादृशं दशान्ते निधीयमानम् अधिविकर्तनं यस्त्रिधा वासो विकृन्तन्ति । तान्याशसनादीनि वासांस्यवस्थितानि सूर्यायाः रूपाणि भवन्ति । तानि पश्य । एवंभूतान्याशसनादीनि पुरा सूर्यास्वशरीरे स्थितान्यमङ्गलानि वासांसि विधत्ते । तानि रूपाणि सूर्यावित् ब्रह्मा तु ब्राह्मण एव तस्माद्वाससः सकाशात् शुन्धति अपनयति ॥ २६ ॥

विवाहे कन्याहस्तग्रहणे 'गृभ्णामि' इत्येपा । सूत्रितं च—'गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयात्' (आश्व. गृ. १. ७. ३) इति ॥

गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः ।

भगो अर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वादुर्गाहपत्याय देवाः ॥ ३६ ॥

गृभ्णामि । ते । सौभगत्वाय । हस्तम् । मया । पत्या । जरत् अष्टिः । यथा । असः ।

भगः । अर्यमा । सविता । पुरं अष्टिः । मह्यम् । त्वा । अदुः । गार्हपत्याय । देवाः ॥ ३६ ॥

हे वधु एते तव हस्तम् अहं गृभ्णामि गृह्णामि । किमर्थम् । सौभगत्वाय सौभाग्याय । मया पत्या त्वं यथा जरदष्टिः प्राप्तवार्धक्या असः भवसि । भगो अर्यमा सविता पुरंधिः पूषा एते^२ देवाः त्वा त्वां मह्यम् अदुः दत्तवन्तः । किमर्थम् । गार्हपत्याय । यथाहं गृहपतिः स्यामिति ॥

तां पूषञ्छिवत्तमाभेर्यस्व यस्यां बीजं मनुष्या^३ वर्षन्ति ।

या न ऊरू उशती विश्रयाते यस्यामुशन्तः प्रहराम शेषम् ॥ ३७ ॥

१. ग-अर्हति । अन्यस्तु प्रतिगृह्णानः प्रत्यवै चारितप्रतः सूर्याविदे वधूवस्त्रं दद्यादिति । २. त-म-त्वेते ।

ताम् । पुषन् । शिवस्तमाम् । आ । ईर्यस्व । यस्याम् । बीजम् । मनुष्याः । वपन्ति ।
या । नः । ऊरु इति । उशती । विश्रयाति । यस्याम् । उशन्तः । प्रहराम । शेषम् ॥ ३७ ॥

हे वपुषन् पोषकैतन्नामक देव वशिवस्तमाम् अत्यन्तमङ्गलभूतां वताम्^१ वपुषस्व आ ईरय
सर्वतः प्रेरय । वयस्याम् ऊरौ वबीजं रेतोलक्षणं वमनुष्या ववपन्ति आदधते । वया वनः अस्माकम्
वऊरु वउशती कामयमाना विश्रयाते । वयस्याम् ऊरौ वउशन्तः कामयमाना धनं वशेषं स्पर्शन-
योग्यं पुंस्रजननं वप्रहराम । ऊरौ व्यञ्जनसंबन्धं करवामेत्यर्थः ॥

तुभ्यमग्रे पर्यवहन्त्सूर्या वहतुना सह ।

पुनः पतिभ्यो जायां दा अग्रे प्रजया सह ॥ ३८ ॥

तुभ्यम् । अग्रे । परि । अवहन् । सूर्याम् । वहतुना । सह ।

पुनरिति । पतिभ्यः । जायाम् । दाः । अग्रे । प्रजया । सह ॥ ३८ ॥

गन्धर्वा हे अग्रे वतुभ्यमग्रे वपर्यवहन् । प्रायच्छन्नित्यर्थः । काम् । वसूर्याम् । केन सह । वहतुना
वसह । त्वं च तां सूर्यां वहतुना सह सोमाय प्रायच्छः । तद्वदिदानीमपि हे अग्रे वपुनः वपतिभ्यः
अस्मभ्यं वजायां वप्रजया वसह वदाः देहि ॥

पुनः पत्नीमग्निर्दादायुषा सह वर्चसा ।

दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् ॥ ३९ ॥

पुनरिति । पत्नीम् । अग्निः । अदात् । आयुषा । सह । वर्चसा ।

दीर्घायायुः । अस्याः । यः । पतिः । जीवाति । शरदः । शतम् ॥ ३९ ॥

वपुनः स्वगृहीतां वपत्नीम् वअग्निः वआयुषा^१ वसह ववर्चसा सह^२ वअदात् प्रायच्छत् ।
वअस्याः अग्निदत्तायाः वयः वपतिः पुमान् सः वदीर्घायुः सन् वशरदः वशतं शतसंवत्सरं वजीवाति
जीवतु ॥

सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः ।

तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥ ४० ॥

सोमः । प्रथमः । विविदे । गन्धर्वः । विविदे । उत्तरः ।

तृतीयः । अग्निः । ते । पतिः । तुरीयः । ते । मनुष्यजाः ॥ ४० ॥

जातां कन्यां वसोमः प्रथमभावी सन् वविविदे लब्धवान् । वगन्धर्वः वउत्तरः सन् वविविदे
लब्धवान् । वअग्निः वतृतीयः वपतिः वते तव । पश्चात् वमनुष्यजाः पतिः वतुरीयः चतुर्थः ॥ ॥ २७ ॥

सोमो ददद्गन्धर्वाय गन्धर्वो ददद्गमये ।

रयि च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् ॥ ४१ ॥

सोमः । ददत् । गन्धर्वाय । गन्धर्वः । ददत् । अग्नये ।

रयिम् । च । पुत्रान् । च । अदात् । अग्निः । मह्यम् । अथो इति । इमाम् ॥ ४१ ॥

१सोमः १गन्धर्वाय प्रथमं १ददत् प्रादात् । १गन्धर्वः १अग्नये प्रादात् । १अथो अपि च १अग्निः
१इमां कन्यां १रयिं धनं १पुत्रांश्च १मह्यम् १अदात् ॥

इहैव स्तं मा वि यौष्टं विश्वमायुर्व्यश्नुतम् ।

क्रीळन्तौ पुत्रैर्नमृभिर्मोदमानौ स्वे गृहे ॥ ४२ ॥

इह । एव । स्तम् । मा । वि । यौष्टम् । विश्वम् । आयुः । वि । अश्नुतम् ।

क्रीळन्तौ । पुत्रैः । नमृभिः । मोदमानौ । स्वे । गृहे ॥ ४२ ॥

१इहैव १स्तम् इहैवास्मिंलोके स्तं भवतम् । १मा १वि यौष्टं मा पृथग्भूतम् । १विश्वमायुर्व्यश्नुतं
प्राप्नुतम् । किंच १पुत्रैर्नमृभिः पुत्रैः सह १स्वे १गृहे १मोदमानौ भवतमिति शेषः ॥

गृहप्रवेशे 'आ नः प्रजां जनयतु' इत्याद्याश्रतस्त्रो होमार्थाः । सूत्रितं च—'आ नः प्रजां
जनयतु प्रजापतिरिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा' (आश्व. गृ. १. ८. ९) इति ॥

आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिराजरसाय समनक्त्वयमा ।

अदुर्मङ्गलीः पतिलोकमा विश शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ४३ ॥

आ । नः । प्रजाम् । जनयतु । प्रजापतिः । आजरसाय । सम् । अनक्तु । अयमा ।

अदुःमङ्गलीः । पतिलोकम् । आ । विश । शम् । नः । भव । द्विपदे । शम् । चतुःस्पदे ॥ ४३ ॥

१प्रजापतिः देवः १नः अस्माकं १प्रजाम् १आ १जनयतु । १अयमा च १आजरसाय जरापर्यन्तं
जीवनाय १समनक्तु संगमयतु । सा त्वम् १अदुर्मङ्गलीः दुर्मङ्गलरहिता सुमङ्गली । यद्वा । या मङ्गला-
चारान् दूषयति सा दुर्मङ्गली । ततोऽन्या अदुर्मङ्गली । तादृशी सती १पतिलोकं पतिसमीपम् १आ
१विश प्राप्नुहि । १नः अस्माकं १द्विपदे १शं १भव । तथा च १शं १चतुष्पदे भव ॥

अघोरचक्षुरपतिघ्न्योधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः ।

वीरसूदेवकामा स्योना शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ४४ ॥

अघोरचक्षुः । अपतिघ्नी । एधि । शिवा । पशुभ्यः । सुमनाः । सुवर्चाः ।

वीरसूः । देवकामा । स्योना । शम् । नः । भव । द्विपदे । शम् । चतुःस्पदे ॥ ४४ ॥

हे वधुर १त्वम् १अघोरचक्षुः क्रोधादभयंकरचक्षुः १एधि भव । तथा १अपतिघ्नी भव । तथा
१पशुभ्यः १शिवा हितकरी भव १सुमनाः १सुवर्चाः च भव । १वीरसूः पुत्राणामेव प्रसवित्री
१देवकामा १स्योना सुखकरा च भव ॥

इमां त्वमिन्द्र मीढः सुपुत्रां सुभगां कृणु ।

दशास्यां पुत्राना धेहि पतिमेकादशं कृधि ॥ ४५ ॥

इमाम् । त्वम् । इन्द्र । मीढः । सुपुत्राम् । सुभगाम् । कृणु ।

दश । अस्याम् । पुत्रान् । आ । धेहि । पतिम् । एकादशम् । कृधि ॥ ४५ ॥

हे इन्द्र त्वम् इमां वधूं सुपुत्रां सुभगां च कृणु कृधि । अस्यां वध्वां दश पुत्रान्
आ धेहि । पतिमेकादशं कृधि । दश पुत्राः पतिरेकादशो यथा स्यात्तथा कृधि कृणु ॥

सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञीं श्वश्रवां भव ।

ननान्दरि सम्राज्ञीं भव सम्राज्ञीं अर्धि देवृषु ॥ ४६ ॥

सम्राज्ञीं । श्वशुरे । भव । सम्राज्ञीं । श्वश्रवाम् । भव ।

ननान्दरि । सम्राज्ञीं । भव । सम्राज्ञीं । अर्धि । देवृषु ॥ ४६ ॥

हे वधु श्वशुरादिषु त्वं सम्राज्ञी भव । देवृषु । देवरेण्वित्यर्थः ॥

‘समञ्जन्तु’ इत्येषा वरस्य दधिप्राशने वधूवरयोर्हृदयस्पर्शने वा विनियुक्ता । तथा च सूत्रितं
— ‘समञ्जन्तु विश्वे देवा इति दक्षः’ प्राश्य प्रतिप्रयच्छेदाज्यक्षेपेण वानक्ति हृदये’ (आश्व. गृ.
१. ८. ९) इति ॥

समञ्जन्तु विश्वे देवाः समापो हृदयानि नौ ।

सं मातरिश्वा सं धाता समु देष्टीं दधातु नौ ॥ ४७ ॥

सम् । अञ्जन्तु । विश्वे । देवाः । सम् । आपः । हृदयानि । नौ ।

सम् । मातरिश्वा । सम् । धाता । सम् । ऊँ इति । देष्टीं । दधातु । नौ ॥ ४७ ॥

विश्वे देवाः सर्वे देवाः नौ हृदयानि मानसानि समञ्जन्तु सम्यगञ्जन्तु । अपगतदुःखादि-
क्लेशानि कृत्वा लौकिकवैदिकविषयेषु प्रकाशयुक्तानि कुर्वन्तिवत्यर्थः । आपः च सम् अञ्जन्तु ।
तथा मातरिश्वा नौ हृदयानि सं दधातु । आवयोर्बुद्धीः परस्परेण कूलाः करोतिवत्यर्थः । धाता
च सं दधातु । देष्टीं दात्री फलानाम् । सरस्वतीत्यर्थः । सा च सं दधातु संधानं करोतु ॥ ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-

शुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश

ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अष्टमाष्टकस्य चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । तत्र 'वि हि' इति त्रयोविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तम् । वृषाकपिर्नामेन्द्रस्य पुत्रः । स चेन्द्राणीन्द्रश्चैते त्रयः संहताः संविवादं कृतवन्तः । तत्र 'वि हि सोतोर-
सृक्षत' 'किं सुबाहो स्वङ्गुरे' 'इन्द्राणीमासु नारिषु' इति द्वे 'उक्ष्णो हि मे' 'अयमेमि' इति
चतस्र इत्येता नवर्च इन्द्रवाक्यानि । अतस्तासामिन्द्रः ऋषिः । 'परा हीन्द्र' इति पञ्च 'अवीराम्'
इति द्वे 'वृषभो न तिग्मशृङ्गः' इत्याद्याश्चतस्र इत्येकादशर्च इन्द्राण्या वाक्यानि । अतस्तासामिन्द्रा-
ण्यृषिः । 'उवे अम्ब' 'वृषाकपायि रेवति' 'पशुहं नाम' इति तिस्रो वृषाकपेर्वाक्यानि । अतस्तासां
वृषाकपिर्ऋषिः । सर्वं सूक्तमैन्द्रं पञ्चपदापङ्क्तिच्छन्दस्कम् । तथा चानुकान्तं—'वि हि व्यधिकैन्द्रो
वृषाकपिरिन्द्राणीन्द्रश्च समूदिरे पाङ्क्तम्' इति । षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थ्यशस्त्रं एतत्सूक्तम् ।
सूत्रितं च—'अथ वृषाकपिं शंसेद्यथा होताऽयाद्यां चतुर्थे' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति । यदि षष्ठेऽ-
हन्युक्थ्यस्तोत्राणि द्विपदासु न स्तुवीरन् सामगा यदि वेदमहरभिष्टोमः स्यात्तदानीं ब्राह्मणाच्छंसी
माध्यन्दिने सवन आरम्भणीयाभ्यः ऊर्ध्वमेतत्सूक्तं शंसेद्विथजित्यपि । तथा च सूत्रितं—'सुकीर्ति
ब्राह्मणाच्छंसी वृषाकपिं च पङ्क्तिशंसम्' (आश्व. श्रौ. ८. ४) इति ॥

वि हि सोतोरसृक्षत नेन्द्रं देवममंसत ।

यत्रामदवृषाकपिर्यः पुष्टेषु मत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १ ॥

वि । हि । सोतोः । असृक्षत । न । इन्द्रम् । देवम् । अमंसत ।

यत्र । अमदत् । वृषाकपिः । अर्यः । पुष्टेषु । मत्सखा । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १ ॥

सोतोः सोमाभिषवं कर्तुं वि असृक्षत । यागं प्रति मया विसृष्टा अनुज्ञाताः स्तोतारो
वृषाकपेर्यष्टारः । वि इति पूरणः । तत्र देवं द्योतमानम् इन्द्रं मां न अमंसत । मया प्रेरिताः
सन्तोऽपि ते स्तोतारो न स्तुतवन्तः । किंतु मम पुत्रं वृषाकपिमेव स्तुतवन्तः । यत्र येषु पुष्टेषु
सोमेन प्रवृद्धेषु यागेषु अर्यः स्वामी वृषाकपिः मम पुत्रः मत्सखा मम सखिभूतः सन् अमदत्
सोमपानेन हृष्टोऽभूत् । यद्यप्येवं तथापि इन्द्रः अहं विश्वस्मात् सर्वस्माज्जगतः उत्तरः उत्कृष्टतरः ।
माधवभट्टास्तु वि हि सोतोऽरिषेपिर्गिन्द्राण्या वाक्यमिति मन्यन्ते । तथा च तद्वचनम् । इन्द्राण्यै
कविपतं हविः कश्चिन्मृगोऽदृष्टुषदिन्द्रपुत्रस्य वृषाकपेर्विषये वर्तमानः । तत्रेन्द्रमिन्द्राणी वदति ।
तस्मिन्पक्षे त्वस्या ऋचोऽयमर्थः । सोतोः सोमाभिषवं कर्तुं वि ह्यसृक्षत । उपरतसोमाभिषवा आसन्
यजमाना इत्यर्थः । किंच मम पतिमिन्द्रं देवं नामंसत स्तोतारो न स्तुवन्ति । कुत्रेति अत्राह । यत्र
यस्मिन् जनपदे पुष्टेषु प्रवृद्धेषु धनेस्वर्यः स्वामी वृषाकपिरमदत् । मत्सखा मत्प्रियश्चेन्द्रो विश्वस्मात्
सर्वस्माज्जगत उत्तरः उत्कृष्टतरः ॥

परा हीन्द्र धावसि वृषाकपेरति व्यर्थिः ।

नो अह प्र विन्दस्युन्यत्र सोमपीतये विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २ ॥

१. त. ४. ५. ८-म-अत आसामिन्द्र । २. त. १. २. ३-उक्थ्यशस्त्र; त. ७-म-उक्थ्यशस्त्र । ३. त. म-
आरम्भणीयाया । ४. त. म-तथा हि ।

परा । हि । इन्द्र । धावसि । वृषाकपेः । अति । व्यथिः ।

नो इति । अह । प्र । विन्दसि । अन्यत्र । सोमऽपीतये । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ २ ॥

हे इन्द्र स्वम् अति^१ अस्यन्तं व्यथिः चलितः वृषाकपेः वृषाकपिं परा वधावसि प्रति-
गच्छसि । अन्यत्र सोमपीतये सोमपानाय नो अह नैव च प्र विन्दसि प्रगच्छसीत्यर्थः ।
सोऽयम् इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥

किमयं त्वां वृषाकपिश्चकार हरितो मृगः ।

यस्मा इरस्यसीदु न्वर्यो वा पुष्टिमदसु विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ३ ॥

किम् । अयम् । त्वाम् । वृषाकपिः । चकार । हरितः । मृगः ।

यस्मै । इरस्यसि । इत् । ऊँ इति । नु । अर्यः । वा । पुष्टिमत् । वसु ।

विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वां प्रति हरितः हरितवर्णः मृगः मृगभूतः अयं वृषाकपिः । मृगजातिर्हि
वृषाकपिः । किं प्रियं चकार अकरोत् । यस्मै^२ वृषाकपये पुष्टिमत् पोषयुक्तं वसु धनम् अर्यो
वा उदार इव स त्वं नु क्षिप्रम् इरस्यसीत् प्रयच्छस्येव । यः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥

यमिमं त्वं वृषाकपिं प्रियमिन्द्राभिरक्षसि ।

श्वा न्वस्य जम्भिषदपि कर्णे वराहयुर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ४ ॥

यम् । इमम् । त्वम् । वृषाकपिम् । प्रियम् । इन्द्र । अभिरक्षसि ।

श्वा । नु । अस्य । जम्भिषत् । अपि । कर्णे । वराहयुः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं प्रियम् इष्टं पुत्रं यमिमं वृषाकपिम् अभिरक्षसि परिपालयसि अस्य पुनं
वृषाकपिम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । वराहयुः वराहमिच्छन् श्वा नु क्षिप्रं जम्भिषत् भक्षयतु । अपि
च कर्णे गृह्णातिविति शेषः । श्वानो हि वराहमिच्छन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

प्रिया तृष्टानि मे कपिर्व्यक्ता व्यदूदुषत् ।

शिरो न्वस्य राविषं न सुगं दुष्कृते भुवं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ५ ॥

प्रिया । तृष्टानि । मे । कपिः । विऽअक्ता । वि । अदूदुषत् ।

शिरोः । नु । अस्य । राविषम् । न । सुगम् । दुःकृते । भुवम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ५ ॥

मे महमिन्द्रायै तृष्टानि यजमानैः कल्पितानि प्रिया प्रियाणि व्यक्ता व्यक्तान्याज्यै-
र्विशेषेणाक्तानि हवींषि कश्चित् वृषाकपेर्विषये वर्तमानः कपिः व्यदूदुषत् दूषयामास । ततोऽहम्
अस्य तत्कपिस्वामिनो वृषाकपेः शिरो नु क्षिप्रं राविषं लुनीयाम् । दुष्कृते दुष्टस्य कर्मणः कर्त्रे
वृषाकपयेऽस्मै सुगं सुखं न भुवम् अहं न भवेयम् । अस्मै सुखप्रदात्री न भवामीत्यर्थः । अस्या^३
मम पतिः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥ १ ॥

न मत्स्त्री सुभसत्तरा न सुयाशुतरा भुवत् ।

न मत्प्रतिच्यवीयसी न सक्थ्युद्यमीयसी विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ६ ॥

न । मत् । स्त्री । सुभसत्तरा । न । सुयाशुतरा । भुवत् ।

न । मत् । प्रतिच्यवीयसी । न । सक्थि । उत्त्यमीयसी । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ६ ॥

वमत् मत्तोऽन्या वस्त्री नारी वसुभसत्तरा अतिशयेन सुभगा वन वभुवत् न भवति । नास्तीत्यर्थः । किंच मत्तोऽन्या स्त्री वसुयाशुतरा अतिशयेन सुसुखातिशयेन सुपुत्रा वा वन भवति । तथा च मन्त्रान्तरं—‘ ददाति मह्यं यादुरी याशूनां ओऽया शता ’ (ऋ. सं. १. १२६. ६) इति । किंच वमत् मत्तोऽन्या प्रतिच्यवीयसी पुमांसं प्रति शरीरस्यात्यन्तं च्यावयित्री वन अस्ति । किंच मत्तोऽन्या स्त्री वसक्थ्युद्यमीयसी संभोगेऽत्यन्तमुत्क्षेपत्री वन अस्ति । न मत्तोऽन्या काचिदपि नारी मैथुनेऽनुगुणं सक्थ्युद्यच्छतीत्यर्थः । मम पतिः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः उत्कृष्टः ॥

उवे अम्ब सुलाभिके यथैवाङ्ग भविष्यति ।

भसन्मे अम्ब सक्थि मे शिरं मे वीव ह्वयति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ७ ॥

उवे । अम्ब । सुलाभिके । यथाऽइव । अङ्ग । भविष्यति ।

भसत् । मे । अम्ब । सक्थि । मे । शिरः । मे । विऽइव । ह्वयति ।

विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ७ ॥

एवमिन्द्राण्या शसो वृषाकपिर्ब्रवीति । उवे इति संबोधनार्थो निपातः । हे वम्ब मातः सुलाभिके शोभनलाभे त्वया यथैव येन प्रकारेणैवोक्तं तथैव तत् अङ्ग क्षिप्रं भविष्यति भवतु । किमनेन एवदनुप्रोत्तिकारिणा ग्रहेण मम प्रयोजनम् । किंच वमे मम पितुः त्वदीयो वमसत् भग उपयुज्यताम् । किंच मम पितुस्त्वदीयं सक्थि चोपयुज्यताम् । किंच वमे मम पितरमिन्द्रं त्वदीयं शिरः च प्रियालापेन ववीव यथा कोकिलादिः पक्षी तद्वत् वह्वयति हर्षयतु । मम पिता इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥

किं सुबाहो स्वङ्गुरे पृथुष्टो पृथुजाघने ।

किं शूरपत्नि नुस्त्वमभ्यमीपि वृषाकपि विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ८ ॥

किम् । सुबाहो इति सुऽबाहो । सुऽअङ्गुरे । पृथुस्तो इति पृथुऽस्तो । पृथुऽजघने ।

किम् । शूरऽपत्नि । नः । त्वम् । अभि । अमीपि । वृषाकपिम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ८ ॥

कुवामिन्द्र उपशमयति । हे सुबाहो हे शोभनबाहो स्वङ्गुरे शोभनाङ्गुलिके पृथुष्टो पृथुकैशसंघाते पृथुजघने विस्तीर्णजघने शूरपत्नि वीरभार्ये हे इन्द्राणि त्वं वनः अस्मदीयं वृषाकपिं किं किमर्थम् अभ्यमीपि अभिकुध्यसि । एकः किंशब्दः पूरणः । यस्य पिता इन्द्रः अहं विश्वस्मात् उत्तरः ॥

अवीरामिव मामयं शरारुभि मन्यते ।

उताहमस्मि वीरिणीन्द्रपत्नी मरुत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ९ ॥

अवीराम् इव । माम् । अयम् । शरारुः । अभि । मन्यते ।

उत । अहम् । अस्मि । वीरिणी । इन्द्रपत्नी । मरुत्सखा । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ९ ॥

पुनरिन्द्रमिन्द्राणी^१ ब्रवीति^२ । शरारुः घातुको^३ मृगः । अयं वृषाकपिः । माम् इन्द्राणीम् । अवीरामिव । अभि । मन्यते विजानाति । उत अपि च । इन्द्रपत्नी इन्द्रस्य भार्या । अहम् इन्द्राणी । वीरिणी पुत्रवती । मरुत्सखा मरुद्भिर्मुक्ता च । अस्मि भवामि । यस्या मम पतिः । इन्द्रः । विश्वस्मात् । उत्तरः ॥

संहोत्रं स्म पुरा नारी समनं वा गच्छति ।

वेधा ऋतस्य वीरिणीन्द्रपत्नी महीयते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १० ॥

सम्संहोत्रम् । स्म । पुरा । नारी । समनम् । वा । अव । गच्छति ।

वेधाः । ऋतस्य । वीरिणी । इन्द्रपत्नी । महीयते । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १० ॥

नारी स्त्री । ऋतस्य सत्यस्य । वेधाः विधानी । वीरिणी पुत्रवती । इन्द्रपत्नी इन्द्रस्य भार्ये-
न्द्राणी । संहोत्रं स्म समीचीनं यज्ञं खलु । समनं संग्रामं । वा । 'समितिः समनम्' इति संग्राम-
नामसु पाठात् । अव प्रति । पुरा गच्छति । महीयते स्तोत्रभिः स्तूयते च । तस्या मम पतिः ।
इन्द्रः । विश्वस्मात् । उत्तरः ॥ ११ ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम् ।

नहस्या अपरं चन जरसा मरते पतिर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ११ ॥

इन्द्राणीम् । आसु । नारिषु । सुभगाम् । अहम् । अश्रवम् ।

नहि । अस्याः । अपरम् । चन । जरसा । मरते । पतिः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ११ ॥

अथेन्द्राणीमिन्द्रः स्तौति । आसु सौभाग्यवत्तया प्रसिद्धासु । नारिषु स्त्रीषु स्त्रीणां मध्ये ।
इन्द्राणीं । सुभगां सौभाग्यवतीम् । अहम् इन्द्रः । अश्रवम् अश्रौषम् । किंच । अस्याः इन्द्राण्याः ।
पतिः पालकः । विश्वस्मात् । उत्तरः उत्कृष्टतरः^४ । इन्द्रः । अपरं चन अन्यद्वृत्तजातमिव । जरसा
वयोहान्या । नहि । मरते न खलु म्रियते । यद्वा । इदं वृषाकपेर्वाक्यम् । तस्मिन् पक्षे त्वहमिति
शब्दो वृषाकपिपरतया योज्यः । अन्यत्समानम् ॥

नाहमिन्द्राणि ररण सख्युर्वृषाकपेर्ऋते ।

यस्येदमप्यं हविः प्रियं देवेषु गच्छति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १२ ॥

न । अहम् । इन्द्राणि । ररण । सख्युः । वृषाकपेः । ऋते ।

यस्य । इदम् । अप्यम् । हविः । प्रियम् । देवेषु । गच्छति । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १२ ॥

१. त-पुनरिन्द्राणीं ब्रूते । २. ग-त-म- 'घातुको' नास्ति । ३. त-म१.२.४- 'लोषु' नास्ति ।
४. त-म-उत्कृष्टः । ५. त-म१.२.४.६.८-यस्मिन् ।

हे वृन्द्वाणि वअहम् इन्द्रः वसत्युः मम सखिभूतात् वृषाकपेर्ऋते प्रियं वृषाकपिं विना वन
वरण न रमे । वअप्यम् अप्सु भवमस्मिन्वा संस्कृतं वप्रियं प्रीतिकरम् वइदम् उपस्थितं वहविः वदेवेषु
देवानां मध्ये यस्य ममेन्द्रस्य सकाशं गच्छति । यश्चाहम् इन्द्रः वसर्वस्मात् उत्तरः । यद्वा ।
अयमर्थः । हे इन्द्राणि वृषाकपेः सत्युरिन्द्रादृतेऽहं वृषाकपिर्न रारण न रमे । अन्यत्समानम् ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुस्तुषे ।

घसत् इन्द्र उक्षणः प्रियं काचित्करं हविर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १३ ॥

वृषाकपायि । रेवति । सुपुत्रे । आत् । ऊँ इति । सुस्तुषे ।

घसत् । ते । इन्द्रः । उक्षणः । प्रियम् । काचित्करम् । हविः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १३ ॥

हे वृषाकपायि । कामानां वर्षकत्वादभीष्टदेशगमनाच्चेन्द्रो वृषाकपिः । तस्य पत्नि । यद्वा ।
वृषाकपेर्मम मातरित्यर्थः । रेवति धनवति वसुपुत्रे शोभनपुत्रे सुस्तुषे शोभनस्तुषे हे इन्द्राणि वते
तवायम् इन्द्रः उक्षणः सेचनसमर्थान् आदु अनन्तरमेव । शीघ्रमेवेत्यर्थः । पशून् घसत्
प्राश्नातु । किंच वकाचित्करम् । कं सुखम् । तस्याचित् संघः । तत्करं हविः प्रियम् इष्टं कुर्विति
शेषः । किंच ते पतिः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः । तथा च यास्कः—'वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे
मध्येमेन सुस्तुषे माध्यमिकया वाचा । स्तुषा साधुसादिनीति वा साधुसानिनीति वा । प्रियं कुरुष्व
सुखाचयकरं हविः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरः' (निह. १२. ९) इति ॥

उक्ष्णो हि मे पञ्चदश साकं पचन्ति विंशतिम् ।

उताहमग्निं पीव इदुभा कुक्षी पृणन्ति मे विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १४ ॥

उक्ष्णः । हि । मे । पञ्चदश । साकम् । पचन्ति । विंशतिम् ।

उत । अहम् । अग्निं । पीवः । इत् । उभा । कुक्षी इति । पृणन्ति । मे ।

विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १४ ॥

अथेन्द्रो ब्रवीति । मे मदर्थं पञ्चदश पञ्चदशसंख्याकान् विंशतिं विंशतिसंख्याकांश्च उक्ष्णः
वृषभान् साकं सह मम भार्येयेन्द्राण्या प्रेरिता यष्टारः पचन्ति । उत अग्निं च अहमग्निं तान्
भक्षयामि । जग्ध्वा चाहं पीव इत् स्थूल एव भवामीति शेषः । किंच मे मम उभा उभौ वकुक्षी
पृणन्ति सोमेन पूरयन्ति यष्टारः । सोऽहम् इन्द्रः सर्वस्मात् उत्तरः ॥

वृषभो न तिग्मशृङ्गोऽन्तर्युथेषु रोरुवत् ।

मन्थस्त इन्द्र शं हृदे यं ते सुनोति भावयुर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १५ ॥

वृषभः । न । तिग्मशृङ्गः । अन्तः । युथेषु । रोरुवत् ।

मन्थः । ते । इन्द्रः । शम् । हृदे । यम् । ते । सुनोति । भावयुः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १५ ॥

अथेन्द्राणी ब्रवीति । तिग्मशृङ्गः तीक्ष्णशृङ्गः वृषभो वन यथा वृषभः व्युथेषु गोसंघेषु
मन्थः मध्ये रोरुवत् शब्दं कुर्वन् गा अभिरमयति तथा हे इन्द्र त्वं मामभिरमयेति शेषः । किंच

१हे इन्द्र १ते तव १हृदे हृदयाय १मन्थः दहो मथनवेलायां शब्दं कुर्वन् १शं^१ शंकरो भवत्विति शेषः । किंच १ते तुभ्यं १यं सोमं १भावयुः भावमिच्छन्तीन्द्राणी १सुनोति अभिषुणोति सोऽपि शंकरो भवत्वित्यर्थः । मम पतिः १इन्द्रः १विश्वस्मात् १उत्तरः ॥ ॥ ३ ॥

न सेशे यस्य रम्बतेऽन्तरा सुक्थ्या^३ कपृत् ।

सेदीशे यस्य रोमशं निषेदुषो विजृम्भते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १६ ॥

न । सः । ईशे । यस्य । रम्बते । अन्तरा । सुक्थ्या । कपृत् ।

सः । इत् । ईशे । यस्य । रोमशम् । निऽसेदुषः । विऽजृम्भते ।

विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १६ ॥

हे इन्द्र १सः जनः १न १ईशे मैथुनं कर्तुं नेष्टे न शक्नोति १यस्य जनस्य १कपृत् शेषः^२ १सक्थ्या सक्थिनी १अन्तरा १रम्बते लम्बते । १सेत् स एव स्त्रीजने १ईशे मैथुनं कर्तुं शक्नोति १यस्य जनस्य १निषेदुषः शयानस्य १रोमशम् उपस्थं १विजृम्भते विवृतं भवति । यस्य च पतिः १इन्द्रः १विश्वस्मात् १उत्तरः ॥

न सेशे यस्य रोमशं निषेदुषो विजृम्भते ।

सेदीशे यस्य रम्बतेऽन्तरा सुक्थ्या^३ कपृद्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १७ ॥

न । सः । ईशे । यस्य । रोमशम् । निऽसेदुषः । विऽजृम्भते ।

सः । इत् । ईशे । यस्य । रम्बते । अन्तरा । सुक्थ्या । कपृत् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १७ ॥

१सः जनः १न १ईशे मैथुनं कर्तुं नेष्टे १यस्य जनस्य १निषेदुषः शयानस्य १रोमशम् उपस्थं १विजृम्भते विवृतं भवति । १सेत् स एव जनः १ईशे ईष्टे मैथुनं कर्तुं शक्नोति १यस्य जनस्य १कपृत् प्रजननं १सक्थ्या सक्थिनी १अन्तरा १रम्बते लम्बते । सिद्धमन्यत् । पूर्वोक्तव्यतिरेकोऽत्र द्रष्टव्यः । पूर्वस्यामृचि यियप्सुरिन्द्राणीन्द्रं वदति । अत्र त्वयियप्सुरिन्द्र इन्द्राणीं वदतीत्यविरोधः ॥

अयमिन्द्र वृषार्कपिः परस्वन्तं हतं विदत् ।

असि सुनां नवं चरुमादेधस्यान् आर्चितं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १८ ॥

अयम् । इन्द्र । वृषार्कपिः । परस्वन्तम् । हतम् । विदत् ।

असिम् । सुनाम् । नवम् । चरुम् । आत् । एधस्य । अनः । आऽर्चितम् ।

विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १८ ॥

हे १इन्द्र १अयं १वृषार्कपिः १परस्वन्तं परस्वमात्मनो विषयेऽवर्तमानं १हतं हिंसितं १विदत् विन्दतु । तथा हतस्थ^३ विशसनाय १असिं शस्त्रं १सुनाम् उद्धानं पाकार्थं १नवं प्रत्यग्रं १चरुं भाण्डम्^४ १आत् अनन्तरम् १एधस्य काष्ठस्य १आर्चितं पूर्णम् १अनः शकटं च विन्दतु । मम पतिः १इन्द्रः १विश्वस्मात् १उत्तरः ॥

१. गन्त-भ- 'शं' नास्ति । २. त-शेषः प्रजननं । ३. त-भ १. २. ४. ६. ८-हतस्य तस्य । ४. त-भाण्डं च ।

अयमेमि विचाकशद्विचिन्वन् दासमार्यम् ।

पिबामि पाकसुत्वनोऽभि धीरमचाकशं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १९ ॥

अयम् । एमि । विऽचाकशत् । विऽचिन्वन् । दासम् । आर्यम् ।

पिबामि । पाकऽसुत्वनः । अभि । धीरम् । अचाकशम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १९ ॥

अथेन्द्रो ब्रवीति । विचाकशत् पश्यन् यजमानान् दासम् उपक्षपयितारमसुरम् आर्यम् अपि च विचिन्वन् पृथक्कुर्वन् अयम् अहमिन्द्रः एमि यज्ञं प्रति गच्छामि^१ । यज्ञं गत्वा च पाकसुत्वनः । पचतीति पाकः । सुनोतीति सुत्वा । हविषां पक्नुः सोमस्याभिषोतुर्यजमानस्य पाकेन विपकेन मनसा सोमस्याभिषोतुर्वा यजमानस्य संबन्धिनं सोमं पिबामि । तथा धीरं धीमन्तं यजमानम् अभि अचाकशम् अभिपश्यामि । योऽहम् इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥

धन्वं च यत्कृन्तत्रं च कर्ति स्विता वि योजना ।

नेदीयसो वृषाकपेऽस्तमेहि गृह्णो उप विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २० ॥

धन्वं । च । यत् । कृन्तत्रम् । च । कर्ति । स्विता । ता । वि । योजना ।

नेदीयसः । वृषाकपे । अस्तम् । आ । इहि । गृह्णान् । उप । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ २० ॥

धन्वं निरुद्धोऽरण्यरहितो देशः । कृन्तत्रं कर्तनीयमरण्यम् । यत् यत् च धन्वं च कृन्तत्रं च भवति^२ । मृगोद्वासमरण्यमेवंविधं भवति न त्वत्यन्तविपिनम् । तस्य शत्रुनिलयस्यास्मदीय-गृहस्य च मध्ये कति स्विता तां तानि योजना योजनानि स्थितानि । नात्यन्तदूरे तद्भवतीत्यर्थः । अतः नेदीयसः अतिशयेन समीपस्थाच्छत्रुनिलयात् हे वृषाकपे त्वम् अस्तम् अस्माकं गृहं वि एहि विशेषेणागच्छ । आगत्य च गृहान् यज्ञगृहान् उप गच्छ । यतोऽहम् इन्द्रः सर्वस्मादुत्कृष्टः ॥

पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै ।

य एष स्वप्ननंशनोऽस्तमेषि पथा पुनर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २१ ॥

पुनः । आ । इहि । वृषाकपे । सुविता । कल्पयावहै ।

यः । एषः । स्वप्नऽनंशनः । अस्तम् । एषि । पथा । पुनः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ २१ ॥

आगत्य प्रतिगतं वृषाकपिमिन्द्रो ब्रवीति । हे वृषाकपे त्वं पुनरेहि अस्मान् प्रत्यागच्छ । आगते च त्वहि सुविता सुवितानि कल्याणानि त्वच्चित्तप्रीतिकराणि^३ कर्माणि कल्पयावहै इन्द्राण्यहं च आवाभुमौ पर्यालोच्य कुर्याव । किंच यः स्वप्ननंशनः उदयेन सर्वस्य प्राणिनः स्वप्नानां नाशयिता आदित्यः सः एषः त्वं पथा मार्गेण अस्तम् आत्मीयमावाप्तं पुनः एषि गच्छसि । यतोऽहम् इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः । तथा च यास्कः—‘सुप्सूतानि वः कर्माणि कल्पयावहै य एष स्वप्ननंशनः स्वप्नानां नाशयिता इत्युदयेन सोऽस्तमेषि पथा पुनः’ (निरु. १२. २८) इति ॥

१. त-‘यज्ञं प्रति गच्छामि’ नास्ति । २. त१.२.४.५.६-भ२.४.६-भवतः; त३-भ८-भवतः ।

३. भ-‘प्रीतिकरणानि ।

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन ।

क^१ स्य पुल्वघो मृगः कमगञ्जनयोपनो विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २२ ॥

यत् । उदञ्चः । वृषाकपे । गृहम् । इन्द्र । अजगन्तन ।

क^१ । स्यः । पुल्वघः । मृगः । कम । अगन् । जनयोपनः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ २२ ॥

गत्वा पुनरागतं वृषाकपिमिन्द्रः पृच्छति । हे इन्द्र परमैश्वर्यवान् हे वृषाकपे यूयम् उदञ्चः उद्गामिनः सन्तो मद्रहम् अजगन्तन आगच्छ^१ । एकस्यापि बहुवचनं पूजार्थम् । तत्र भवतः संबन्धी पुल्वघः बहूनां भौमरसानामत्ता स्थः सः मृगः एक अभूत् जनयोपनः जनानां मोदयिता मृगः एकं वा देशम् अगन् अगच्छत् । सोऽहम् इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः । यद्वा इन्द्राणीवाक्य-मिदम् । अत्र यास्कः—‘यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्त क स्य पुल्वघो मृगः क स बह्वादी मृगः । मृगो मार्तेर्गतिकर्मणः । कमगमदेशं जनयोपनः’ (निरु. १३. ३) इति ॥

पशुर्ह नाम मानवी साकं संस्रव विशतिम् ।

भद्रं भल त्यस्या अभूद्यस्या उदरमामयद्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २३ ॥

पशुः । ह । नाम । मानवी । साकम् । संस्रव । विशतिम् ।

भद्रम् । भल । त्यस्यै । अभूत् । यस्याः । उदरम् । आमयत् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ २३ ॥

इन्द्रविसृज्यमानमनेन^१ मन्त्रेण^२ वृषाकपिराशास्ते । हे भल इन्द्रेण विसृज्यमान शर । भलति-भेदनकर्मा । पशुः नाम मृगी । ह इति पूरणः । मानवी मनोर्दुहितेयं विशतिं विशतिसंख्याकान् पुत्रान् साकं सह संस्रव अजीजनत् । त्यस्यै तस्यै भद्रं भजनीयं कल्याणम् अभूत् भवतु । लोडर्थे लुङ् । यस्या उदरमामयत् गर्भस्थैर्विशतिभिः पुत्रैः पुष्टमासीत् । मम पिता इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥ ४ ॥

‘रक्षोहणम्’ इति पञ्चविंशत्युच्चं तृतीयं सूक्तम् । पायुर्नाम भारद्वाज ऋषिः । द्वाविंशत्या-श्रतस्त्रोऽनुष्टुभः । शिष्टा एकविंशतिस्त्रिष्टुभः । रक्षोहाभिर्देवता । तथा चानुकान्तं—‘रक्षोहणं पञ्चाधिका पायुराग्नेयं राक्षोघ्नं चतुरनुष्टुबन्तम्’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । अङ्गाराभिर्विहरणे ‘परि त्वाग्ने’ इत्येषा जप्या । सूत्रितं च—‘धिषण्यावताम्’^३ इत्यादिना ‘परि त्वाग्ने पुरं वयम्’ (आश्व. श्रौ. ५. १३) इत्यन्तेन ॥

रक्षोहणं वाजिनमा जिघर्मि मित्रं प्रथिष्ठुपं यामि शर्म ।

शिशानो अग्निः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम् ॥ १ ॥

रक्षःऽहर्नम् । वाजिनम् । आ । जिघर्मि । मित्रम् । प्रथिष्ठम् । उप । यामि । शर्म ।

शिशानः । अग्निः । क्रतुभिः । समिद्धः । सः । नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तम् ॥ १ ॥

रक्षोहणं रक्षसां हन्तारं वाजिनं बलवन्तमश्ववन्तं वाग्निम् वा जिघर्मि घृतेनाजुहोमि । किंच मित्रं यजमानानां सखायं प्रथिष्ठं पृथुतमं शर्म गृहम्^४ उप यामि उपगच्छामि । सोऽयम्

१. ग२-आगच्छत । २. ग४-इन्द्रेण विज्यमानं शरमनेन मन्त्रेण; त-हे इन्द्र विसृज्यमानं अनंतरमन्त्रेण; भ-हे इन्द्र विसृज्यमानमनेन मन्त्रेण । ३. त-यं धिषण्यावतां; आश्व. श्रौ.-धिषण्यावतां । ४. म-शरणं ।

१अग्निः १विशानः १ज्वालास्तीक्ष्णीकुर्वन् १कृतुभिः कर्मपरैः पुरुषैः १समिद्धः^१ प्रज्वालितो भवति ।
किंच १सः अग्निः १नः अस्मान् १दिश अहनि १रिषः हिंसकाक्षसः १पातु रक्षतु । १सः अग्निः
१नक्तं रात्रौ चास्माक्षसः पातु ॥

अयोदंष्ट्रो अर्चिषा यातुधानानुप स्पृश जातवेदः समिद्धः ।

आ जिह्वया मूरदेवान् रभस्व क्रव्यादौ वृक्त्वयि धत्स्वासन् ॥ २ ॥

अयः१दंष्ट्रः । अर्चिषा । यातु१धानान् । उप । स्पृश । जात१वेदः । सम१दंष्ट्रः ।

आ । जिह्वया । मूर१देवान् । रभस्व । क्रव्य१अदः । वृक्त्वी । अपि । धत्स्व । आसन् ॥ २ ॥

हे १जातवेदः जातधन जातप्रज्ञ वा त्वं १समिद्धः सम्यग्दीप्तः १अयोदंष्ट्रः अयोमयदंष्ट्रः । तीक्ष्ण-
दंष्ट्रः^२ सन्नित्यर्थः । १यातुधानान् राक्षसान् १अर्चिषा ज्वालाया १उप १स्पृश संदृष्ट्यर्थः । किंच त्वं
१मूरदेवान् मूरदेवान् मारकव्यापारान् राक्षसान् १जिह्वया ज्वालाया १आ १रभस्व मारयेत्यर्थः ।
मारयित्वा च १क्रव्यादः मांसभक्षकान् राक्षसान् १वृक्त्वी छित्त्वा १आसन् आस्थे १अपि १धत्स्व
अपिधेहि । आच्छादयेत्यर्थः ॥

उभोभयाविन्नुप धेहि दंष्ट्रा हिंसः शिशानोऽवरं परं च ।

उतान्तरिक्षे परिं याहि राजञ्जम्भैः सं धेह्यभि यातुधानान् ॥ ३ ॥

उभा । उभयाविन् । उप । धेहि । दंष्ट्रा । हिंसः । शिशानः । अवरम् । परम् । च ।

उत । अन्तरिक्षे । परिं । याहि । राजन् । जम्भैः । सम् । धेहि । अभि । यातु१धानान् ॥ ३ ॥

हे १उभयाविन् उभाभ्यां दंष्ट्राभ्यां युक्ताभे त्वं १हिंसः राक्षसानां हिंसकस्त्वं १उभा उभे १दंष्ट्रा
दंष्ट्रे १शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् १उप १धेहि वधाहेषु राक्षसेषु प्रतिष्ठापय । किंच १अवरं १परं १च जगत्
रक्ष । १उत अपि च हे १राजन् दीप्ताभे त्वम् १अन्तरिक्षे स्थितान् राक्षसान् १परि १याहि परिगच्छ ।
परिगत्य च तान् १यातुधानान् राक्षसान् १जम्भैः भक्षणसाधनभूताभिः दंष्ट्राभिः^३ १अभि १सं १धेहि
संयोजय । भक्षयेत्यर्थः ॥

यज्ञैरिषूः संनममानो अग्ने वाचा शल्याँ अशनिभिर्दिहानः ।

ताभिर्विध्य हृदये यातुधानान् प्रतीचो बाहून् प्रति भङ्घ्येषाम् ॥ ४ ॥

यज्ञैः । इषूः । सम्१नममानः । अग्ने । वाचा । शल्यान् । अशनि१भिः । दिहानः ।

ताभिः । विध्य । हृदये । यातु१धानान् । प्रतीचः । बाहून् । प्रति । भङ्घि । एषाम् ॥ ४ ॥

हे १अग्ने त्वं १यज्ञैः अस्मदीयैर्बलकरैर्यागैः १वाचा अस्मदीयया स्तुत्या च १इषूः वक्रान् बाणान्
१संनममानः संनमयन् १शल्यान् तासां शल्यान् १अशनिभिः दीप्तिभिः १दिहानः^४ तीक्ष्णीकुर्वन्
१ताभिः इषुभिः १यातुधानान् राक्षसान् १हृदये १विध्य । ततः १एषां यातुधानानां संबन्धिनः
१प्रतीचः युद्धाय त्वां^५ प्रतिगतान् १बाहून् १प्रति १भङ्घि प्रत्यामर्दय ॥

१. भ-‘समिद्धः’ नास्ति । २. त-भ१.४.७-‘तीक्ष्णदंष्ट्रः’ नास्ति । ३. त१.२.३.६.७.८-
भ-‘दंष्ट्राभिः’ नास्ति । ४. त१.२.३.६.७.८-भ-‘संदिहानः’ । ५. त-भ-‘त्वां’ नास्ति ।

अग्ने त्वचं यातुधानस्य भिन्धि हिंसाशनिर्हरसा हन्त्वेनम् ।

प्र पर्वाणि जातवेदः शृणीहि क्रव्यात्क्रविष्णुर्वि चिनोतु वृक्कणम् ॥ ५ ॥

अग्ने । त्वचम् । यातुधानस्य । भिन्धि । हिंसा । अशनिः । हरसा । हन्तु । एनम् ।

प्र । पर्वाणि । जातवेदः । शृणीहि । क्रव्यऽअत् । क्रविष्णुः । वि । चिनोतु । वृक्कणम् ॥ ५ ॥

हे ऽजातवेदः जातधन जातप्रज्ञ वा ऽअग्ने त्वं ऽयातुधानस्य राक्षसस्य ऽत्वचं ऽभिन्धि दारय^१ ।
 ऽएनं भिक्षत्वचं यातुधानं ऽहिंसा हिंसनशीलं^२ तद्य ऽअशनिः वज्रं ऽहरसा तापेन ऽहन्तु हिनस्तु ।
 हतस्य राक्षसस्य ऽपर्वाणि शरीरपर्वाणि च ऽप्र ऽशृणीहि छिन्हीत्यर्थः । छिन्नेषु च शरीरसंधिषु सत्सु
 ऽवृक्कणं छिन्नसंधिभेन यातुधानं ऽक्रविष्णुः मांसमिच्छन्^३ ऽक्रव्यात् मांसभक्षको वृकादिः ऽवि
 ऽचिनोतु । भक्षयत्वित्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

यज्ञेदानीं पश्यसि जातवेदस्तिष्ठन्तमग्न उत वा चरन्तम् ।

यद्वान्तरिक्षे पृथिभिः पतन्तं तमस्ता विध्य शर्वा शिशानः ॥ ६ ॥

यत्र । इदानीम् । पश्यसि । जातवेदः । तिष्ठन्तम् । अग्ने । उत । वा । चरन्तम् ।

यत् । वा । अन्तरिक्षे । पृथिभिः । पतन्तम् । तम् । अस्ता । विध्य । शर्वा । शिशानः ॥ ६ ॥

हे ऽजातवेदः उत्पन्नप्रज्ञ ऽअग्ने त्वं ऽयत्र पृथिव्यां ऽतिष्ठन्तम् ऽउत अपि च ऽचरन्तं ऽयद्वान्-
 न्तरिक्षे ऽपृथिभिः आकाशमार्गैः^४ ऽपतन्तं गच्छन्तं यातुधानम् ऽइदानीं संप्रति ऽपश्यसि ऽतं यातु-
 धानम् ऽअस्ता शराणां क्षेप्ता त्वं ऽशिशानः शरांस्तीक्ष्णीकुर्वन् ऽशर्वा शरेण ऽविध्य ॥

उतालब्धं स्पृणुहि जातवेद आलेभानादृष्टिभिर्यातुधानात् ।

अग्ने पूर्वं नि जहि शोशुचान आमादः क्षिवङ्कास्तमदन्त्वेनीः ॥ ७ ॥

उत । आऽलब्धम् । स्पृणुहि । जातवेदः । आऽलेभानात् । ऋष्टिभिः । यातुऽधानात् ।

अग्ने । पूर्वं । नि । जहि । शोशुचानः । आमऽअदः । क्षिवङ्काः । तम् । अदन्तु । एनीः ॥ ७ ॥

ऽउत अपि च हे ऽजातवेदः ऽअग्ने त्वम् ऽआलब्धं हन्तुं हस्ताभ्यामारब्धं साधुं मां स्तोतारं यद्यारं
 वा ऽआलेभानात् आलभमानात् ऽयातुधानात् राक्षसात् ऽऋष्टिभिः आत्मीयैरायुधविशेषैः ऽस्पृणुहि
 पारय । रक्षेत्यर्थः । किंच ऽपूर्वं मुख्यस्त्वं ऽशोशुचानः प्रज्वलन् ऽनि ऽजहि मां हन्तुमुद्युक्तं यातुधानं
 मारय । किंच ऽतं यातुधानम् ऽआमादः अपकस्य मांसस्य भक्षकाः ऽक्षिवङ्काः शब्दकारिण्यः ।
 'उक्षु शब्दे' । यद्वा । क्षिवङ्का नाम मक्षिविशेषाः । ऽएनीः गन्धः^५ ऽअदन्तु भक्षयन्तु ॥

इह प्र ब्रूहि यतमः सो अग्ने यो यातुधानो य इदं कृणोति ।

तमा रमस्व समिधा यविष्ठ नृचक्षसश्चक्षुषे रन्धयैनम् ॥ ८ ॥

इह । प्र । ब्रूहि । यतमः । सः । अग्ने । यः । यातुऽधानः । यः । इदम् । कृणोति ।

तम् । आ । रमस्व । समऽइधा । यविष्ठ । नृऽचक्षसः । चक्षुषे । रन्धय । एनम् ॥ ८ ॥

१. त-विदारय । २. ग-त-भ-हिंसनशीला । ३. त-भ-'मांसमिच्छन् क्रव्यात्' नास्ति ।
 ४. त-भ-आकाशमार्गैः । ५. ग१.२-गन्धः श्वेता वा ।

हे वयविष्ट युवतम वअग्ने वयः वयातुधानः राक्षसोऽस्मद्यज्ञविघ्नकारी वयः चान्योऽपि पिशाचादिः वद्वदं यज्ञदूषणादि वकरोति वसः वयतमः । तमब्रवधारणार्थम् । वद्वह अस्मिस्वद्विषय-यागकर्मणि वर्तमानाय मह्यं वप्र वब्रूहि । वतं पापकारिणं वसमिधा स्वकीयेन तेजसा वआ वरभस्व हन्तुं प्रारभस्व । ततः वपुनं पापिष्टं वनृचक्षसः नृणां द्रष्टुस्तव वचक्षुषे तेजसे वरन्धय वशं नय । तेजसा संदहेत्यर्थः ॥

तीक्ष्णेनाग्ने चक्षुषा रक्ष यज्ञं प्राञ्चं वसुभ्यः प्र णय प्रचेतः ।

हिंसं रक्षांस्यभि शोशुचानं मा त्वा दभन्यातुधाना नृचक्षः ॥ ९ ॥

तीक्ष्णेन । अग्ने । चक्षुषा । रक्ष । यज्ञम् । प्राञ्चम् । वसुभ्यः । प्र । नय । प्रचेत इति प्रऽचेतः । हिंसम् । रक्षांसि । अभि । शोशुचानम् । मा । त्वा । दभन् । यातुऽधानाः । नृऽचक्षः ॥ ९ ॥

हे वअग्ने त्वं वतीक्ष्णेन तिग्मेन वचक्षुषा तेजसा वयज्ञम् अस्मदीयं यागं वरक्ष पालय । किंच हे वप्रचेतः प्रकृष्टज्ञानाग्ने वप्राञ्चं प्राञ्चितारं यज्ञं ववसुभ्यः वसुनामर्थाय वप्र वणय प्रकर्षेण नय । किंच हे वनृचक्षः नृणां द्रष्टरग्ने वरक्षांसि वहिंसं हिंसनशीलम् वअभि वशोशुचानम् अभिप्रदीप्तं वत्वा त्वां वयातुधानाः राक्षसाः वमा वदभन् मा हिंसिषुः ॥

नृचक्षा रक्षः परि पश्य विश्व तस्य त्रीणि प्रति शृणीह्यग्रा ।

तस्याग्ने पृथीर्हरसा शृणीहि त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृश्च ॥ १० ॥

नृऽचक्षाः । रक्षः । परि । पश्य । विश्व । तस्य । त्रीणि । प्रति । शृणीहि । अग्रा । तस्य । अग्ने । पृथीः । हरसा । शृणीहि । त्रेधा । मूलम् । यातुऽधानस्य । वृश्च ॥ १० ॥

हे वअग्ने वनृचक्षाः नृणां द्रष्टा त्वं वविश्व मनुष्येषु हिंसकत्वेन वर्तमानं वरक्षः राक्षसं वपरि वपश्य सर्वतोऽवलोक्य । अवलोक्य च वतस्य रक्षसः वत्रीणि वअग्रा^१ अग्राणि क्षिरांसि वप्रति वशृणीहि छिन्दीत्यर्थः । ततः वतस्य रक्षसः वपृथीः पार्श्वस्थान् राक्षसानपि वहरसा स्वकीयेन तेजसा वशृणीहि मारय । एवं वत्रेधा वयातुधानस्य तस्य राक्षसस्य वमूलं पादं ववृश्च छिन्धि ॥ ॥ ६ ॥

त्रियर्थातुधानः प्रसितिं त एत्वृतं यो अग्ने अनृतेन हन्ति ।

तमर्चिषा स्फूर्जयञ्जातवेदः समक्षमेन गृणते नि वृद्धि ॥ ११ ॥

त्रिः । यातुऽधानः । प्रऽसितिम् । ते । एतु । ऋतम् । यः । अग्ने । अनृतेन । हन्ति । तम् । अर्चिषा । स्फूर्जयन् । जातऽवेदः । समऽअक्षम् । एनम् । गृणते । नि । वृद्धि ॥ ११ ॥

हे वजातवेदः जातप्रज्ञ वअग्ने वते त्वदीयं^२ वप्रसितिं ज्वालाप्रबन्धनं वयातुधानः राक्षसः वत्रिः त्रीन्वारान् वएतु गच्छतु । त्रिवृद्धं यत्तत्सुबद्धं भवति हि । किंच वयः यातुधानः राक्षसः वक्रतं सत्यम् वअनृतेन असत्येन वहन्ति हिनस्ति वतं यातुधानम् वअर्चिषा स्वकीयेन तेजसा वस्फूर्जयन् निष्पिपन् । स्फूर्जतिरत्र निष्पेषणकर्मा । वएनं यातुधानं वगृणते स्तोत्रं कुर्वते मह्यं वसमक्षं प्रत्यक्षं^३ वनि वृद्धि । निगृह्य वर्जय वृकेण ॥

१. त-भ-‘ अग्रा नास्ति । २. त-भ-त्वदीया । ३. त२,३,६,७,८-भ-‘ प्रत्यक्षं ’ नास्ति ।

तदग्ने चक्षुः प्रति धेहि रेभे शफारुजं येन पश्यसि यातुधानम् ।

अथर्ववज्ज्योतिषा दैव्येन सत्यं धूर्वन्तमचितं न्योष ॥ १२ ॥

तत् । अग्ने । चक्षुः । प्रति । धेहि । रेभे । शफऽआरुजम् । येन । पश्यसि । यातुऽधानम् ।
अथर्वऽवत् । ज्योतिषा । दैव्येन । सत्यम् । धूर्वन्तम् । अचितम् । नि । न्योष ॥ १२ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽरेभे शब्दायमाने राक्षसे ऽतत् ऽचक्षुः तेजः ऽप्रति ऽधेहि प्रक्षिप ऽयेन चक्षुषा
ऽशफारुजं शफाभ्यामारुजन्तं शफसदृशैर्नखैः साधूनामाभिमुख्येन भञ्जकं ऽयातुधानं राक्षसं ऽपश्यसि ।
किञ्च ऽसत्यं ऽधूर्वन्तम् असत्येन हिंसन्तम् ऽअचितम् अज्ञानं ऽदैव्येन दिवि भवेन ऽज्योतिषा तेजसा
ऽअथर्ववत् ऽन्योष नितरां दह । दध्यङ्गुथर्वा^१ रक्षसां हन्तेति प्रागुक्तम् ॥

यदग्ने अद्य मिथुना शपातो यद्वाचस्तृष्टं जनयन्त रेभाः ।

मन्योर्मनसः शरव्या^२ जायते या तथा विध्य हृदये यातुधानान् ॥ १३ ॥

यत् । अग्ने । अद्य । मिथुना । शपातः । यत् । वाचः । तृष्टम् । जनयन्त । रेभाः ।
मन्योः । मनसः । शरव्या । जायते । या । तथा । विध्य । हृदये । यातुऽधानान् ॥ १३ ॥

हे ऽअग्ने ऽयत्^३ यदा ऽअद्य अस्मिन्नहनि^२ ऽमिथुना स्त्रीपुंसौ ऽशपातः परस्परमाक्रोशतः ऽयत्
यदा ऽरेभाः स्तोतारः ऽवाचः संबन्धि ऽतृष्टं कटुकं परस्पराक्रोशलक्षणमधरं वा ऽजनयन्त । परस्पर-
माक्रोशन्तीत्यर्थः । तदा ऽमन्योः दीप्तस्य क्रुद्धस्य वा तव । तथा च यास्कः—‘मन्युर्मन्यतेर्दीप्ति-
कर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा’ (निरु. १०. २९) इति । ऽमनसः सकाशात् ऽथा ऽशरव्या
इषुः ऽजायते ऽतथा शरव्याया ऽयातुधानान् राक्षसान् ऽहृदये ऽविध्य ताडय । मारयेत्यर्थः ॥

परां शृणीहि तपसा यातुधानान् पराग्ने रक्षो हरसा शृणीहि ।

पराचिषा मूरदेवाञ्छृणीहि परासुतृपो अभि शोशुचानः ॥ १४ ॥

परा । शृणीहि । तपसा । यातुऽधानान् । परा । अग्ने । रक्षः । हरसा । शृणीहि ।
परा । अचिषा । मूरऽदेवान् । शृणीहि । परा । असुतृपः । अभि । शोशुचानः ॥ १४ ॥

हे ऽअग्ने ऽयातुधानान्^३ ऽतपसा तापेन ऽपरा ऽशृणीहि मारय । किञ्च ऽरक्षो ऽहरसा
त्वदीयेनौष्ण्येन ऽपरा ऽशृणीहि । किञ्च ऽमूरदेवान् मारकव्यापारान् राक्षसान् ऽअचिषा स्वकीयेन
तेजसा ऽपरा ऽशृणीहि । अपि च ऽअसुतृपः मनुष्याणामसुभिस्तृप्ता ये तानपि ऽपरा शृणीहीत्यर्थः ॥

पराद्य देवा वृजिनं शृणन्तु प्रत्यगेनं शपथा यन्तु तृष्टाः ।

वाचास्तेनं शरव ऋच्छन्तु मर्मन् विश्वस्यैतु प्रसितिं यातुधानः ॥ १५ ॥

परा । अद्य । देवाः । वृजिनम् । शृणन्तु । प्रत्यक् । एतम् । शपथाः । यन्तु । तृष्टाः ।
वाचाऽस्तेनम् । शरवः । ऋच्छन्तु । मर्मन् । विश्वस्य । एतु । प्रऽसितिम् । यातुऽधानः ॥ १५ ॥

१. त-भ-आथर्वणो दध्यङ्गुथर्वा । २. त१.२.३.९.७.८-भ-सु-अद्यास्मिन्नहनि; त४-यद्यस्मिन्नहनि;
त५-यद्यास्मिन्नहनि । ३. ग-त१.२.३.९.७.८-भ-‘यातुधानान्’ नास्ति ।

वअद्य अस्मिन्नहनि वदेवाः अक्षिपुरोगाः सर्वे देवाः ववृजिनं प्राणिनां प्राणैर्वर्जितारं यातुधानं
वपरा वशृणन्तु^१ । अथ वएनम् आयान्तं राक्षसं वतृष्टाः कटुका अस्माभिरुक्ताः वक्षपथाः वप्रत्यक्^२
वयन्तु^३ । किंच ववाचास्तेनम् अनृतवचनमेनं यातुधानं वक्षरवः क्षराः वमर्मन् मर्मणि वकच्छन्तु
गच्छन्तु । वविश्वस्य^४ व्यासस्याग्नेः वप्रसितिं जालम् । तथा च यास्कः—‘ प्रसितिः प्रसयनात्तनुर्वा^५
जालं वा ’ (निरु. ६. १२) इति । जालं वयातुधानः राक्षसः वएतु गच्छतु ॥ ॥ ७ ॥

यः पौरुषेयेण क्रविषां समुद्धक्ते यो अश्वेन पशुना यातुधानः ।

यो अघ्याया भरति क्षीरमग्ने तेषां शीर्षाणि हरसापि वृश्च ॥ १६ ॥

यः । पौरुषेयेण । क्रविषां । समुद्धक्ते । यः । अश्वेन । पशुना । यातुधानः ।

यः । अघ्यायाः । भरति । क्षीरम् । अग्ने । तेषाम् । शीर्षाणि । हरसा । अपि । वृश्च ॥ १६ ॥

वयः वयातुधानः राक्षसः वपौरुषेयेण पुरुषसंबन्धिना वक्रविषा मांसेन वसमुद्धक्ते आत्मानं संगम-
यति । वयः च वअश्वेन अश्वसमूहेन । तदीयेन मांसेनेत्यर्थः । आत्मानं संगमयति । यो वा यातु-
धानोऽश्वेन वपशुना आत्मानं संगमयति । वयः वा यातुधानः वअघ्यायाः गोः वक्षीरं वभरति हरति । हे
वअग्ने त्वं वतेषां सर्वेषामपि राक्षसानां वशीर्षाणि क्षीरांसि वहरसा त्वदीयेन तेजसा ववृश्च छिन्धि ॥

संवत्सरीणं पर्य उस्त्रियायास्तस्य माशीधातुधानो नृचक्षः ।

पीयूषमग्ने यतमस्तितृप्सात्तं प्रत्यश्चमर्चिषा विध्य मर्मन् ॥ १७ ॥

संवत्सरीणम् । पर्यः । उस्त्रियायाः । तस्य । मा । अशीत् । यातुधानः । नृचक्षः ।

पीयूषम् । अग्ने । यतमः । तितृप्सात् । तम् । प्रत्यश्चम् । अर्चिषा । विध्य । मर्मन् ॥ १७ ॥

हे वनृचक्षः नृणां द्रष्टः वअग्ने वउस्त्रियायाः अस्मदीयाया गोः । ‘ उस्त्रिया अही ’ इति गोनामसु
पाठात् । वसंवत्सरीणं संवत्सरेण भवं यत् वपयः अस्ति वयातुधानः राक्षसः वतस्य वमाशीत् तत्पयः
मा भक्षयतु । किंच वयतमः यो राक्षसः वपीयूषं पीयूषेण । विभक्तिव्यत्ययः । अस्मदीयाया गोः
पयसा वतितृप्सात् आत्मानं तर्पयितुमिच्छति वतं वप्रत्यश्चं युद्धायात्मानं प्रतिगतं राक्षसं वमर्मन्
मर्मणि प्राणवियोगस्थाने वअर्चिषा स्वकीयेन तेजसा वविध्य ताडय । मारयेत्यर्थः ॥

विषं गवां यातुधानाः पिबन्त्वा वृश्चयन्तामदितये दुरेवाः ।

परैरान् द्वेवः सविता ददातु परां भागमोषधीनां जयन्ताम् ॥ १८ ॥

विषम् । गवाम् । यातुधानाः । पिबन्तु । आ । वृश्चयन्ताम् । अदितये । दुःऽएवाः ।

परां । एनान् । द्वेवः । सविता । ददातु । परां । भागम् । ओषधीनाम् । जयन्ताम् ॥ १८ ॥

हे अग्ने वयातुधानाः राक्षसाः वगवां पशूनां गृहे स्थितं विषं वपिबन्तु । किंच वअदितये
अदित्यर्थं वदुरेवाः दुस्तरा यातुधानाः वआ ववृश्चयन्तां त्वदीयैरायुधैराच्छिद्यन्ताम् । किंच वसविता
वद्वेवः वएनान् राक्षसान् वपरा वददातु हिंसेभ्यः प्रयच्छतु । अपि च तेऽमी राक्षसाः वओषधीनां
स्वभूतं वभागं भजनीयमन्नं वपरा वजयन्तां लभन्तामित्यर्थः^१ ॥

१. ग-त-भ-१.२.४.६.८-शृणुतु पराशृण्वतु । २. त-प्रत्यगेनमार्यतु । ३. ग-त-४-किंच विश्वस्य ।
४. ग-त-भ-प्रसहनात्तं तुर्वा । ५. ग-४-न लभन्तामित्यर्थः ।

सनादग्ने मृणसि यातुधानान् त्वा रक्षांसि पृतनासु जिग्युः ।

अनु दह सहमूरान् क्रव्यादो मा ते हेत्या मुक्षत दैव्यायाः ॥ १९ ॥

सनात् । अग्ने । मृणसि । यातुऽधानान् । न । त्वा । रक्षांसि । पृतनासु । जिग्युः ।

अनु । दह । सहऽमूरान् । क्रव्यऽदः । मा । ते । हेत्याः । मुक्षत । दैव्यायाः ॥ १९ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽसनात् चिरादेवारभ्य ऽयातुधानान् राक्षसान् ऽमृणसि बाधसे । तथापि ऽत्वा त्वां ऽपृतनासु संग्रामेषु ऽरक्षांसि राक्षसाः ऽन ऽजिग्युः नाजयन् । किंच स त्वमधुना ऽअनु अनुक्रमेण ऽसहमूरान् मूलेन सहितान् मारकव्यापारेण युक्तान् ऽक्रव्यादः मांसभक्षकान् राक्षसान् ऽदह तेजसा भस्मीकुरु । किंच तव संबन्धिनः ऽदैव्यायाः दैव्यात् ऽहेत्याः आयुधात् ऽते यातुधानाः ऽमा ऽमुक्षत मुक्ता मा भूवन् ॥

त्वं नो अग्ने अधरादुदक्ताच्चं पश्चादुत रक्षा पुरस्तात् ।

प्रति ते ते अजरासस्तपिष्ठा अधशंसं शोशुचतो दहन्तु ॥ २० ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अधरात् । उदक्तात् । त्वम् । पश्चात् । उत । रक्ष । पुरस्तात् ।

प्रति । ते । ते । अजरासः । तपिष्ठाः । अधऽशंसम् । शोशुचतः । दहन्तु ॥ २० ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽनः अस्मान् ऽअधरात् दक्षिणतः । उत्तरादिदिक्समभिव्याहारादधरशब्दोऽत्र दक्षिणदिक्पर इति विज्ञायते । ऽउदक्तात् उत्तरतश्च ऽरक्ष पाहि । ऽउत अपि च हे अग्ने ऽत्वं ऽपश्चात् पश्चिमतः ऽपुरस्तात् पूर्वतश्च नोऽस्मान् रक्ष । चतसृषु दिक्ष्ववस्थितेभ्यो राक्षसेभ्योऽस्मान् पाहीत्यर्थः । किंच ऽते^१ तव संबन्धिनः ऽते ऽतपिष्ठाः अतिशयेन तप्यमानाः ऽअजरासः जरावजिताः ऽशोशुचतः ज्वलन्तः सन्तो रश्मयः ऽअधशंसं पापशंसकं राक्षसं ऽप्रति ऽदहन्तु भस्मीकुर्वन्तु ॥ ॥ ८ ॥

पश्चात्पुरस्तादधरादुदक्तात्कविः काव्येन परि पाहि राजन् ।

सखे सखायमजरौ जरिग्णेऽग्ने मर्ता अमर्त्यस्त्वं नः ॥ २१ ॥

पश्चात् । पुरस्तात् । अधरात् । उदक्तात् । कविः । काव्येन । परि । पाहि । राजन् ।

सखे । सखायम् । अजरः । जरिग्णे । अग्ने । मर्तान् । अमर्त्यः । त्वम् । नः ॥ २१ ॥

हे ऽराजन् दीप्तमे ऽकविः कान्तदर्शनस्त्वं ऽकाव्येन कविकर्मणा ऽपश्चात् पश्चिमतः ऽपुरस्तात् पूर्वतः ऽअधरात् दक्षिणतश्च ऽउदक्तात् उत्तरतश्च अस्मान् ऽपरि ऽपाहि परितो रक्ष । किंच हे ऽसखे मित्रभूताग्ने ऽअजरः जरारहितस्त्वं मां ऽसखायं ऽजरिग्णे जरायै कुरु । त्वत्प्रसादादहं चिरं जीवामीत्यर्थः । एतदेव दर्शयति । हे ऽअग्ने ऽअमर्त्यः मरणधर्मरहितः ऽत्वं ऽमर्तान् मरणधर्मवतः ऽनः अस्मान् जरिग्णे जरायै^२ कुर्विति शेषः^२ ॥

परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रै सहस्य धीमहि ।

धृषद्वर्णं दिवेदिवे हन्तारं भङ्गुरावताम् ॥ २२ ॥

परि । त्वा । अग्ने । पुरम् । वयम् । विप्रम् । सहस्य । धीमहि ।

धृषत्तऽवर्णम् । दिवेऽदिवे । हन्तारम् । भङ्गुरऽवताम् ॥ २२ ॥

हे ऽसहस्य सहसे हित सहसो जात वा ऽअग्ने ऽपुरं पूरकं ऽविप्रं मेधाविनं ऽधृषद्वर्णं धर्षकरूपं
 ऽभङ्गुरावतां भङ्गुरकर्मयुक्तानां ऽरक्षसां ऽदिवेदिवे प्रत्यहं ऽहन्तारं हिंसितारं ऽत्वा त्वां ऽवयं
 पायुनामधेया भारद्वाजा रक्षसां हननाय ऽपरि ऽधीमहि ॥

विषेणं भङ्गुरावतः प्रति ऽम रक्षसो दह ।

अग्ने तिग्मेन शोचिषा तपुःप्राभिर्ऋष्टिभिः ॥ २३ ॥

विषेणं । भङ्गुरऽवतः । प्रति । स्म । रक्षसः । दह ।

अग्ने । तिग्मेन । शोचिषा । तपुःऽअप्राभिः । ऋष्टिऽभिः ॥ २३ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽभङ्गुरावतः भञ्जनकर्मयुक्तान् ऽरक्षसः राक्षसान् ऽविषेण व्यासेन ऽतिग्मेन
 तीक्ष्णेन ऽशोचिषा तेजसा ऽप्रति ऽदह भस्मीकुरु । तथा ऽतपुःप्राभिः तपनशीलाप्राभिः ऽऋष्टिभिः ।
 ऋष्टय आयुधविशेषाः । ताभिरपि प्रति दह ॥

प्रत्यग्ने मिथुना दह यातुधानां किमीदिना ।

सं त्वां शिशामि जागृह्यदब्धं विप्रं मन्मभिः ॥ २४ ॥

प्रति । अग्ने । मिथुना । दह । यातुऽधानां । किमीदिना ।

सम् । त्वा । शिशामि । जागृहि । अदब्धम् । विप्रं । मन्मऽभिः ॥ २४ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽमिथुना मिथुनभूतानि ऽकिमीदिना । किमिदानीमिति ये चरन्ति ते किमीदिनः ।
 तान् । तथा च यास्कः—‘ किमीदिने किमिदानीमिति चरते किमिदं किमिदमिति वा ’ (निरु. ६.
 ११) इति । ऽयातुधाना यातुधानात्राक्षसान् ऽप्रति ऽदह । किंच हे ऽविप्रं मेधाविज्ञमे ऽअदब्धं
 केनाप्यहिंसितं ऽत्वा त्वां ऽमन्मभिः स्तुतिभिरहं ऽसं ऽशिशामि स्तौमीत्यर्थः । अतस्त्वं ऽजागृहि
 निद्रां मा कुरु । बुध्यस्वेत्यर्थः ॥

प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणीहि विश्वतः प्रति ।

यातुधानस्य रक्षसो बलं वि रुज वीर्यम् ॥ २५ ॥

प्रति । अग्ने । हरसा । हरः । शृणीहि । विश्वतः । प्रति ।

यातुऽधानस्य । रक्षसः । बलम् । वि । रुज । वीर्यम् ॥ २५ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽहरसा त्वदीयेन तेजसा । तथा च यास्कः—‘ हरो हरतेऽर्योतिर्हर उच्यते ’
 (निरु. ४. १९) इति । ऽयातुधानस्य राक्षसस्य^१ ऽहरः^२ हरणशीलं ऽबलं ऽप्रति ऽशृणीहि नाशये-
 त्यर्थः । तथा ऽरक्षसः राक्षसस्य ऽवीर्यं च ऽवि ऽरुज भक्षय ॥ ॥ ९ ॥

‘हविष्पान्तम्’ इत्येकोनविंशत्यृचं चतुर्थं सूक्तं त्रैष्टुभम् । मूर्धन्वानुषिः । स चाङ्गिरसो वाम-
देव्यो वा । सूर्यो वैश्वानरगुणकोऽग्निश्च समुदितो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘हविरेकोनाङ्गिरसो मूर्ध-
न्वान्वासदेव्यो वा सौर्यवैश्वानरीयम्’ इति । व्यूढस्य दशरात्रस्य पञ्चमेऽह्न्याग्निमारुत एतद्वैश्वानरीय-
निविद्धानम् । सूत्रितं च—‘हविष्पान्तमग्निर्देता गृहपतिः स राजा’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

हविष्पान्तमजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ ।

तस्य भर्मेणे भुवनाय देवा धर्मेणे कं स्वधया पप्रथन्त ॥ १ ॥

हविः । पान्तम् । अजरम् । स्वःऽविदि । दिविऽस्पृशि । आऽहुतम् । जुष्टम् । अग्नौ ।

तस्य । भर्मेणे । भुवनाय । देवाः । धर्मेणे । कम् । स्वधया । पप्रथन्त ॥ १ ॥

पान्तं पानीयं सोमात्मकम् । अजरं जरारहितं । जुष्टं देवानां प्रियं यत् । हविः । स्वर्विदि
सूर्यस्य वेदितरि । दिविस्पृशि दिवि स्पृष्टरि । अग्नौ । आहुतम् अभिहुतं । तस्य सोमात्मकस्य हविषः
भर्मेणे भरणाय । भुवनाय भावनाय च । धर्मेणे धारणाय च । कं सर्वस्य सुखकरमिममग्निं । देवाः
स्वधया अग्नेन । पप्रथन्त प्रथयन्ति । तथा च यास्कः—‘हविर्यत्पानीयमजरं सूर्यविदि दिविस्पृ-
श्याभिहुतं जुष्टमग्नौ तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय चैतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यो देवा इममग्नि-
मग्नेनापप्रथन्त’ (निरु. ७. २५) इति ॥

गीर्णं भुवनं तमसापगूळहमाविः स्वरभवज्जाते अग्नौ ।

तस्य देवाः पृथिवी द्यौरुतापोऽरण्योऽपोषधीः सख्ये अस्य ॥ २ ॥

गीर्णम् । भुवनम् । तमसा । अपऽगूळहम् । आविः । स्वः । अभवत् । जाते । अग्नौ ।

तस्य । देवाः । पृथिवी । द्यौः । उत । आपः । अरण्यन् । ओषधीः । सख्ये । अस्य ॥ २ ॥

गीर्णं पूर्वं^१ निर्गीर्णं । तमसा अन्धकारेण । अपगूळम् आच्छादितं । स्वः सर्वं । भुवनम् । अग्नौ
यस्मिन् वैश्वानरे । जाते उत्पन्ने सति । आविः । अभवत् । आविर्भवति । तस्य अस्य वैश्वानरस्याग्नेः
सख्ये सखिकर्मणि । देवाः इन्द्रादयः । पृथिवी भूमिश्च । द्यौः च । आपः अन्तरिक्षं चोदकानि च
ओषधीः ओषध्यश्च । अरण्यन् अरमन्त । प्रीतिं कृतवन्त इत्यर्थः ॥

देवेभिर्निषितो यज्ञियैभिरग्निं स्तोषाण्यजरं बृहन्तम् ।

यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान् रोदसी अन्तरिक्षम् ॥ ३ ॥

देवेभिः । नु । इषितः । यज्ञियैभिः । अग्निम् । स्तोषाणि । अजरम् । बृहन्तम् ।

यः । भानुना । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । आऽततान् । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ॥ ३ ॥

यज्ञियैभिः यज्ञाहैः । देवेभिः देवैरिन्द्रादिभिः । नु क्षिप्रम् । इषितः^२ अहम् । अजरं जरारहितं
बृहन्तं महान्तम् । अग्निं तं वैश्वानराग्निं । स्तोषाणि स्तोषामि^३ । यः वैश्वानराग्निः । भानुना तेजसा
पृथिवीं भूमिम् । उत अपि च । इमां^४ पृथां दिवं च^५ । आततान्^६ आतनोति । तदेव दर्शयति ।
रोदसी द्यावापृथिव्यौ चाततान् आतनोति । विस्तारयतीत्यर्थः ॥

१. त-भुवनं गीर्णं; भ१.२.७-पूर्णं निर्गीर्णं । २. ग-इषितः प्रेषितः । ३. ग-मु-स्तौमि ।
४. ग-त४.५-अन्तरिक्षं च; त१.२.३.६-मु-चातरिक्षं च ।

यो होतासीत्प्रथमो देवजुष्टो यं समाज्जुन्नाज्येना वृणानाः ।

स पतन्नीत्वरं स्था जगद्यच्छात्रमग्निरकृणोज्जातवेदाः ॥ ४ ॥

यः । होता । आसीत् । प्रथमः । देवऽजुष्टः । यम् । समऽआज्जन् । आज्येन । वृणानाः ।

सः । पतन्नि । इत्वरम् । स्थाः । जगत् । यत् । श्चात्रम् । अग्निः । अकृणोत् । जातऽवेदाः ॥ ४ ॥

ययः वैश्वानरोऽग्निः यदेवजुष्टः देवैः सेवितः यप्रथमः मुख्यः यहोता यआसीत् अभूत् यथं च वैश्वानराग्निं यजमानाः यवृणानाः यआज्येन यसमाज्जन् समज्जन्ति यजातवेदाः जातप्रज्ञो जातधनो वा यसः वैश्वानरः यअग्निः यपतन्नि पतनशीलं पक्षिजातम् यइत्वरं गमनशीलं सरीसृपादिकं यस्थाः स्थावरं वृक्षादिरूपं च यजगत् । स्थावरं जङ्गमं च जगदित्यर्थः । यश्चात्रं क्षिप्रमेव यअकृणोत् अजनयत् । तथा च यास्कः—‘ स पतन्नि चेत्वरं स्थावरं जङ्गमं च यत्तत्क्षिप्रमग्निरकरोजातवेदाः ’ (निरु. ५. ३) इति ॥

यज्जातवेदो भुवनस्य मूर्धन्निष्ठो अग्ने सह रोचनेन ।

तं त्वाहेम मतिभिर्गीर्भिरुक्थैः स यज्ञियो अभवो रोदसिप्राः ॥ ५ ॥

यत् । जातऽवेदः । भुवनस्य । मूर्धन् । अतिष्ठः । अग्ने । सह । रोचनेन ।

तम् । त्वा । अहेम । मतिऽभिः । गीऽभिः । उक्थैः । सः । यज्ञियः । अभवः । रोदसिऽप्राः ॥ ५ ॥

हे यजातवेदः जातप्रज्ञ यअग्ने ययत् यस्त्वं यभुवनस्य त्रैलोक्यस्य यमूर्धन् मूर्धनि यरोचनेन आदित्येन यसह यअतिष्ठः स्थितवानसि यतं वैश्वानराग्निं यत्वा त्वां यमतिभिः अर्चनीयाभिः यगीभिः स्तुतिभिः यउक्थैः शब्दैश्च यअहेम प्रपद्यामहे । ‘ हि गतौ ’ इति धातुः । यसः वैश्वानरस्त्वं यरोदसिप्राः द्यावापृथिव्योः पूरयिता ययज्ञियः यज्ञार्हश्च यअभवः भवसि ॥ ॥ १० ॥

मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् ।

मायाम् तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूर्णिश्चरति प्रजानन् ॥ ६ ॥

मूर्धा । भुवः । भवति । नक्तम् । अग्निः । ततः । सूर्यः । जायते । प्रातः । उन्ऽयन् ।

मायाम् । ऊँ इति । तु । यज्ञियानाम् । एताम् । अपः । यत् । तूर्णिः । चरति । प्रऽजानन् ॥ ६ ॥

यअग्निः वैश्वानरोऽग्निः यनक्तं रात्रौ यभुवः भूतजातस्य यमूर्धा शिरोवत्प्राधानभूतः यभवति । रात्रौ सर्वप्राणिनामालोकस्य तदधीनत्वात् । यततः रात्रेरनन्तरं यप्रातरुद्यन् यसूर्यो यजायते । अहनि स एव वैश्वानरोऽग्निः सूर्यो भवतीत्यर्थः । किञ्च ययज्ञियानां यज्ञसंपादिनां देवानां यमायाम् प्रज्ञामेव यएतां मन्यन्ते कवय इति शेषः । ययत् यप्रजानन् प्रजायमानः सूर्यः यतूर्णिः त्वरमाणः सन् यअपः अन्तरिक्षं कर्म वा यचरति । तथा च यास्कः—‘ मूर्धा मूर्तमस्मिन्धीयते मूर्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्त एव । प्रज्ञां त्वेतां मन्यन्ते ययज्ञियानां देवानां यज्ञसंपादिनामपो यत्कर्म चरति प्रजानन्सर्वाणि स्थानान्यनुसंचरति त्वरमाणः ’ (निरु. ७. २७) इति ॥

दृशेन्यो यो महिना समिद्धोऽरोचत दिवियोनिर्विभावा ।

तस्मिन्नग्नौ सूक्तवाकेन देवा हविर्विश्व आजुहवुस्तनूपाः ॥ ७ ॥

दृशेन्यः । यः । महिना । सम्ऽईद्वः । अरोचत । दिविऽयोनिः । विमाऽवा ।

तस्मिन् । अग्नौ । सुक्तऽवाकेन । देवाः । हविः । विश्वे । आ । अजुहवुः । तनुऽपाः ॥७॥

वयः वैश्वानरोऽग्निः । वज्रहिना महत्त्वेन । दृशेन्यः सर्वदर्शनीयः । वसिष्ठः सत्यगदीप्तः । दिवि-
योनिः द्युस्थानः । विश्वावा दीप्तिमांश्च सन् । अरोचत दीप्यते । तस्मिन् वैश्वानरे । अग्नौ । तनुपाः
शरीराणां रक्षकाः । विश्वे सर्वे । देवाः । सुक्तवाकेन 'इदं द्यावापृथिवी' इत्यादिवाक्येन स्तोत्राणां
वचनेन वा । हविः । आजुहवुः । आभिमुख्येन जुहुवुः ॥

सूक्तवाकं प्रथममादिदग्निमादिहविरजनयन्त देवाः ।

स एषां यज्ञो अभवत्तनुपास्तं द्यौर्वेदं तं पृथिवी तमापः ॥ ८ ॥

सूक्तऽवाकम् । प्रथमम् । आत् । इत् । अग्निम् । आत् । इत् । हविः । अजनयन्त । देवाः ।

सः । एषाम् । यज्ञः । अभवत् । तनुऽपाः । तम् । द्यौः । वेद । तम् । पृथिवी । तम् । आपः ॥८॥

प्रथमं पूर्वं । सूक्तवाकम् 'इदं द्यावापृथिवी' इत्यादि वाक्यं मनसा निरूपयन्ति । आदित्
अनन्तरमेव । अग्निं मथनेनोत्पादयन्ति । आदित् अनन्तरमेव । देवाः । हविरजनयन्त जनयन्ति ।
वसः वैश्वानरोऽग्निः । एषां देवानां । यज्ञः यष्टव्यः । अभवत् भवति । सः । तनुपाः शरीराणां रक्षिता
च भवति । तम् अग्निं । द्यौः द्युलोकः । वेदं जानाति । तम् अग्निं । पृथिवी भूमिरपि च जानाति ।
तम् अग्निम् । आपः अन्तरिक्षं च जानाति ॥

यं देवासोऽजनयन्ताग्निं यस्मिन्नाजुहवुर्भुवनानि विश्वा ।

सो अर्चिषा पृथिवीं द्यामुतेमामृज्यमानो अतपन्महित्वा ॥ ९ ॥

यम् । देवासः । अजनयन्त । अग्निम् । यस्मिन् । आ । अजुहवुः । भुवनानि । विश्वा ।

सः । अर्चिषा । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । ऋजुऽयमानः । अतपत् । महिऽत्वा ॥९॥

यं वैश्वानरम् । अग्निं । देवासः देवाः । अजनयन्त उत्पादितवन्तः । यस्मिन् च उत्पन्ने
वैश्वानरोऽग्नौ । विश्वा विश्वानि । भुवनानि भूतानि । आजुहवुः आभिमुख्येन^१ जुहुवुः^२ सर्वमेधे । वसः
वैश्वानरोऽग्निः । अर्चिषा तेजसा । पृथिवीम् अन्तरिक्षम् । 'आपः पृथिवी' इत्यन्तरिक्षनामसु
पाठात् । द्यां दिवं च । उत अपि च । इमां भूमिं च । ऋजुयमानः ऋजुगमनः । महित्वा महत्त्वेन
अतपत् सर्वं तपति ॥

स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजीजनञ्छक्तिंभी रोदसिग्राम् ।

तम् अकृण्वन्त्रेधा भुवे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः ॥ १० ॥

स्तोमेन । हि । दिवि । देवासः । अग्निम् । अजीजनन् । शक्तिऽभिः । रोदसिऽग्राम् ।

तम् । ऊँ । इति । अकृण्वन् । त्रेधा । भुवे । कम् । सः । ओषधीः । पचति । विश्वऽरूपाः ॥१०॥

१. ग४-त१.२.५.६-आभिमुख्येनाजुहवुः; त४-आभिमुख्येनाजुहवुः; म१.४.६-आभिमुख्येन
जुहवुः; म७-आभिमुख्येन जहवुः ।

१देवासः देवाः १शक्तिभिः कर्मभिः १रोदसिप्रां द्यावापृथिव्योरापूरयितारम् १अग्निं सूर्यात्मकं
१दिवि शुलोके १स्तोमेन १हि स्तुत्या खलु १अजीजनन् उत्पादितवन्तः । अपि च १तसु तमेव १कं
सुखकरमग्ने यज्ञे १त्रेधा १भुवे त्रेधाभावाय १अकृण्वन् कुर्वन्ति । १सः पृथिव्यां वर्तमानः १विश्वरूपाः
सर्वरूपाः १ओषधीः व्रीह्याद्यास्तेन तेनोपकारेण १पचति । अत्र यास्कः—‘ स्तोमेन यं^१ हि^२ दिवि देवा-
सोऽग्निमजनयन् शक्तिभिः^३ कर्मभिर्द्यावापृथिव्योः पूरणं^४ तमकुर्वन्नेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति
शाकपूणिः । यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति हि ब्राह्मणम् ’ (निरु. ७.२८) इति ॥ ११ ॥

यदेदैनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम् ।

यदा चरिष्णू मिथुनावभूतामादित्प्रापश्यन्मुवनानि विश्वा ॥ ११ ॥

यदा । इत् । एनम् । अदधुः । यज्ञियासः । दिवि । देवाः । सूर्यम् । आदितेयम् ।

यदा । चरिष्णू इति । मिथुनौ । अभूताम् । आत् । इत् । प्र । अपश्यन् । मुवनानि । विश्वा ॥ ११ ॥

यदेत् यदैव प्रातः १आदितेयम् अदितेः पुत्रं १सूर्यम् १एनम् अग्निं च १यज्ञियासः यज्ञार्हाः
१देवाः १दिवि शुलोके १अदधुः धृतवन्तः । १यदा चेमौ १चरिष्णू चरणशीलौ सूर्यवैश्वानरौ १मिथुना-
वभूतां प्रादुरभूताम् । १आदित् अनन्तरमेव १विश्वा विश्वानि १मुवनानि भूतजातानि १प्रापश्यन् तौ
पश्यन्ति । अत्र यास्कः—‘ यदेनमदधुर्यज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः सूर्यमदितेः^१ पुत्रं^२ यदा चरिष्णू
मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा सहचारिणोबुधाश्चादित्यश्च । मिथुनौ कस्मान्मिनोतिः श्रयतिकर्मां शु इति
नामकरणस्थकारो वा नयतिः परो वनिर्वां समाश्रितावन्योन्यं नयतो वनुतो वा । सनुत्यमिथुनावप्ये-
तस्मादेव मेथन्तावन्योन्यं वनुत इति वा ’ (निरु. ७. २९) इति ॥

विश्वस्मा अग्निं मुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन् ।

आ यस्तुतानोषसो विभातीरपो ऊर्णोति तमो अर्चिषा यन् ॥ १२ ॥

विश्वस्मै । अग्निम् । मुवनाय । देवाः । वैश्वानरम् । केतुम् । अह्नाम् । अकृण्वन् ।

आ । यः । तुतानं । उषसः । विभातीः । अपो इति । ऊर्णोति । तमः । अर्चिषा । यन् ॥ १२ ॥

१देवाः इन्द्रादयः १विश्वस्मै^१ १मुवनाय^२ १वैश्वानरं विश्वनरहितम् १अग्निम् १अह्नां दिवसानां
१केतुं प्रज्ञापकम् १अकृण्वन् अकुर्वन् । १यः वैश्वानरोऽग्निः १उषसो १विभातीः विविधं दीप्यमानः
१आ १तुतानं विस्तारयति । किंच सोऽयं १यन् गच्छन् १तमः अन्धकारम् १अर्चिषा तेजसा १अपो
१ऊर्णोति अपगमयति ॥

वैश्वानरं क्वयौ यज्ञियासोऽग्निं देवा अजनयन्नजुर्यम् ।

नक्षत्रं प्रत्नमर्मिनचरिष्णु यक्षस्याध्यक्षं तविषं बृहन्तम् ॥ १३ ॥

वैश्वानरम् । क्वयः । यज्ञियासः । अग्निम् । देवाः । अजनयन् । अजुर्यम् ।

नक्षत्रम् । प्रत्नम् । अर्मिनत् । चरिष्णु । यक्षस्य । अर्धिऽअक्षम् । तविषम् । बृहन्तम् ॥ १३ ॥

१. त१.३-भ-हि ये । २. भ-‘ शक्तिभिः ’ नास्ति । ३. त१.२.७-आपूरणं । ४. ग-त२.७-
सूर्यमादितेयमदितेः पुत्रं ; त१.६-सूर्यमदितेः यमदिते पुत्रं । ५. ग-त-विश्वस्मै सर्वस्मै । ६. त-भ-
हवनाय ।

वकवयः मेधाविनः वयसिग्यासः यज्ञार्हा यज्ञसंपादिनो वा वदेवाः वअजुयं जरावर्जितमहिंस्यं
वा वैश्वानरं विश्वनरहितं सूर्यात्मकम् वअग्निम् वअजनयन् उत्पादितवन्तः । स च देवैरुत्पादितोऽग्निः
वयक्षत्रं कृत्तिकादि वप्रसन्नं पुराणं वचरिण्यु चरणशीलं वयक्षस्य । यक्षतिः पूजार्थः । 'प्रयक्षम्'
(अ. सं. २. ५. १) इत्यादौ दर्शनात् । यक्षस्य पूज्यस्य देवस्य वअध्यक्षं प्रत्यक्षं स्वामिनं वा
वतविषं वृद्धं ववृहन्तं महान्तम् वअग्निनत् हिंसितवान् । तेजसाभिभूतवानित्यर्थः ॥

वैश्वानरं विश्वहा दीदिवांसं मन्त्रैरग्निं कविमच्छा वदामः ।

यो महिम्ना परिवभूवोर्वी उतावस्तादुत देवः परस्तात् ॥ १४ ॥

वैश्वानरम् । विश्वहा । दीदिवांसम् । मन्त्रैः । अग्निम् । कविम् । अच्छ । वदामः ।

यः । महिम्ना । परिवभूव । उर्वी इति । उत । अवस्तात् । उत । देवः । परस्तात् ॥ १४ ॥

वविश्वहा सर्वदा वदीदिवांसं दीसं वकवि क्रान्तप्रज्ञं वैश्वानरम् वअग्निं वमन्त्रैः वअच्छा ववदामः
अभिष्टुमः । वयः वैश्वानरोऽग्निः वमहिम्ना महत्त्वेन वउर्वी द्यावापृथिव्यौ वपरिवभूव परिवभवति ।
वउत अपि च अयम् वअवस्तात् अधस्तात् तपति । वउत अपि चार्थं सूर्यात्मकः वदेवः वपरस्तात्
उपरिष्ठाच्च तपतीत्यर्थः ॥

द्वे सुती अश्रुणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।

ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समैति यदन्तरा पितरं मातरं च ॥ १५ ॥

द्वे इति । सुती इति । अश्रुणवम् । पितृणाम् । अहम् । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ।

ताभ्याम् । इदम् । विश्वम् । एजत् । सम । एति । यत् । अन्तरा । पितरम् । मातरम् । च ॥ १५ ॥

वपितृणां वदेवानां च वउत अपि^१ वमर्त्यानां अनुग्याणां च वद्वे वसुती द्वौ मार्गौ देवयानपितृ-
याणाख्यौ वअहम् वअश्रुणवम् अश्रौषम् । वयत् विश्वं वपितरं पालकत्वेन पितृभूतां द्यां वमातरं वच
धारकत्वेन मातृभूतां पृथिवीं च वअन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये भवति तत् वइदं वविश्वम् अग्निना
संस्कृतं सत् वएजत् देवलोकं पितृलोकं च गच्छत् वताभ्यां देवयानपितृयाणाख्याभ्यां मार्गाभ्यां
वसमेति गच्छति । तौ च मार्गौ भगवता दर्शितौ—'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्रः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र
चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ शुक्रकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यना-
वृत्तिमन्यथावर्तते पुनः ॥ नैते सुती पार्थ जानन्नयोगी मुह्यति कश्चन' (अ. गी. ८. २४-२७) इति ॥ १२ ॥

द्वे समीची बिभृतश्चरन्तं शीर्षतो जातं मनसा विमृष्टम् ।

स प्रत्यङ् विश्वा भुवनानि तस्थावप्रयुच्छन् तुरणिभ्रजमानः ॥ १६ ॥

द्वे इति । समीची इति समुद्भीची । बिभृतः । चरन्तम् । शीर्षतः । जातम् । मनसा । विमृष्टम् ।

सः । प्रत्यङ् । विश्वा । भुवनानि । तस्थौ । अप्रयुच्छन् । तुरणिः । भ्रजमानः ॥ १६ ॥

वसमीची संगते ऽद्वे द्यावापृथिव्यौ ऽचरन्तं गच्छन्तं ऽशीर्षतः शिरसः ऽजातम् उत्पन्नम् । तथा च निगमान्तरम्—‘ उत मन्येऽहमेनमनयोहिं शिरस्तोऽथं प्रातर्जायते ’ इति । यद्वा । सर्वशिशोभूता-
द्वादिस्थाजातमित्यर्थः । ऽमनसा । मन्यतिरचैतिकर्मा । अचैनीयया स्तुत्या ऽविमृष्टं शोधितं संस्कृत-
मग्निं ऽविमृष्टः धारयतः । ऽसः ऽप्रयुक्तम् अप्रमाद्यन् ऽतरणिः क्षिप्रकारी ऽभ्राजमानः दीप्यमानोऽग्निः
ऽविश्वा विश्वानि ऽभुवनानि^१ ऽप्रत्यङ् अभिमुखः ऽतस्थौ तिष्ठति । तथा च श्रूयते—‘ तस्मात्सर्वं
एव मन्यन्ते मां प्रत्युदगात् ’ (तै. सं. ६. ५. ४. २) इति ॥

यत्रा वदेते अवरः परश्च यज्ञन्योः कतरो नौ वि वेद ।

आ शेकुः कुरित्सधमादं सखायो नक्षन्त यज्ञं क इदं वि वोचत् ॥ १७ ॥

यत्र । वदेते इति । अवरः । परः । च । यज्ञऽन्योः । कतरः । नौ । वि । वेद ।

आ । शेकुः । इत् । सधऽमादम् । सखायः । नक्षन्त । यज्ञम् । कः । इदम् । वि । वोचत् ॥ १७ ॥

यत्र यस्मिन्काले ऽअवरः पार्थिवोऽग्निदेव्यो होता ऽपरश्च मध्यमो वायुश्च उभौ ऽवदेते
विवादं कुर्वते ऽयज्ञन्योः यज्ञस्य नेत्रोः ऽनौ आवयोर्मध्ये ऽकतरः भूयिष्ठं यज्ञं ऽवि ऽवेद वेत्ति तत्र
ऽसखायः समानख्याना ऋत्विजः ऽसधमादं यज्ञम् ऽआ ऽशेकुः कर्तुं शक्नुवन्ति । तथा ऽयज्ञं ऽनक्षन्त
अभुवन्तेऽनुतिष्ठन्ति च ये तेषां विदुषां यज्ञमभुवनानां मध्ये ऽकः विद्वाननुष्ठाता वा ऽइदम् अस्य
विवादस्य^२ निर्णयरूपं वाक्यं ऽवि ऽवोचत् ब्रवीति । माध्यमिकमिममग्निं ब्रवीति । तथा च यास्कः—
‘ यत्र विवदेते देव्यौ होतारावयं चाग्निरसौ च मध्यमः कतरो नौ यज्ञे भूयो वेदेत्याशक्नुवन्ति तत्सह-
मदनं समानख्याना ऋत्विजस्तेषां यज्ञं समभुवनानां को न इदं विवक्षयति ’ (निरु. ७. ३०) इति ॥

कत्यग्रयः कति सूर्यासः कत्युषासः कत्यु स्विदापः ।

नोपस्पिजं वः पितरो वदामि पृच्छामि वः कवयो विघ्नने कम् ॥ १८ ॥

कति । अग्रयः । कति । सूर्यासः । कति । उषसः । कति । ऊँ इति । स्वित् । आपः ।

न । उपऽस्पिजम् । वः । पितरः । वदामि । पृच्छामि । वः । कवयः । विघ्नने । कम् ॥ १८ ॥

एवं विवदमानावभिवायू पितृन् प्रश्नमेयतुः । तत्र मध्यमस्तान् पृच्छति । ऽकत्यग्रयः । अग्रयः
कति कतिसंख्याकाः ऽसूर्यासः सूर्याश्च कतिसंख्याकाः । ऽउषासः उषसश्च कतिसंख्याकाः । ऽआपः
च ऽकति । ऽउ इति पूरणः । स्विच्छब्दोऽत्र विचारणार्थः । हे ऽपितरः वः युष्माकम् ऽउपस्पिजम् ।
उपस्पिजमिति स्पर्धायुक्तं वचनमुच्यते । पूर्वोक्तं प्रश्नवचनमेतत् ऽन ऽवदामि^३ । किं तर्ह्यहमजानन् हे
ऽकवयः मेधाविनः युष्मान् ऽविघ्नने विज्ञानाय ऽकं सुखं स्वरूपपर्यालोचनह्वेशमन्तरेण ऽपृच्छामि ।
अत्रोत्तराणि बालखिल्यसंहितायां दर्शितानि—‘ एक एवाग्निर्बहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनु
प्रभूतः । एकैवोषाः सर्वमिदं विभात्येकं वा इदं वि बभूव सर्वम् ’ (क्र. सं. ८. ५८. २) इति ॥

यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकं सुपण्यो^३ वसते मातरिश्चः ।

तावद्दधात्युप यज्ञमायन् ब्राह्मणो होतुरवरो निषीदन् ॥ १९ ॥

यावत्ऽमात्रम् । उषसः । न । प्रतीकम् । सुऽपण्यः । वसते । मातरिश्चः ।

तावत् । दधाति । उप । यज्ञम् । आऽयन् । ब्राह्मणः । होतुः । अवरः । निऽसीदन् ॥ १९ ॥

१. ग १.२—भुवना भुवनानि । २. त—विधानस्य । ३. ग-त १.३.६-८-भ २.८—वदामि न वक्ष्यामि ।

प्रकृतस्य वैश्वानरस्य विषये यः प्रश्नस्तस्य निर्णयमनया वदन्ति । हे ऽमातरिश्चः मातर्यन्तरिक्षे
श्वसन् माध्यमिक वायो ऽयावन्मात्रं यावदेव ऽसुपण्यः सुपतना रात्रयः ऽउषसः ऽप्रतीकं मुखं
प्रकाशाख्यं दर्शनं वा । ऽन इति पूरणः । ऽवसते आच्छादयन्ति ऽतावत् पुनः ऽब्राह्मणः होता ऽअवरः
निकृष्टः^१ ऽहोतुः अस्याग्नेवैश्वानरस्य दैव्यस्य होतुः^२ ऽनिषीदन्^३ होत्रं कर्म कर्तुमुपविशन् ऽयज्ञमायन्
उपगच्छन्^४ ऽउप ऽदधाति । होतुकर्म स्वबुद्धौ धारयति । तथा च यास्कः—‘यावन्मात्रमुषसः
प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शनमिति वास्त्युपमानस्य संग्रत्यर्थे प्रयोग इहेव निधेहीति यथा सुपण्यः
सुपतना एता रात्रयो वसते मातरिश्चञ्ज्योतिर्वर्णस्य तावदुपदधाति यज्ञमागच्छन् ब्राह्मणो होतास्याग्ने-
होतुरवरो निषीदन् होतुजपस्वनग्निवैश्वानरीयो भवति ’ (निरु. ७. ३१) इति ॥ ॥ १३ ॥

‘इन्द्रं स्तव’ इत्यष्टादशर्चं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रस्य रेणोरार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुकान्तं च—
‘इन्द्रं स्तव द्व्यूना रेणुः’ इति । सूर्यस्तुत्रान्येकाह इदं सूक्तं निष्केवल्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च—
‘सूर्यस्तुता यशस्कामः पिबा सोममभीन्द्रं स्तवेति मध्यंदिनः^५’ (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

इन्द्रं स्तवा नृतमं यस्य मुहा विबवाधे रोचना वि जमो अन्तान् ।

आ यः प्रप्रौ चर्षणिधृद्वरोभिः प्र सिन्धुभ्यो रिरिचानो महित्वा ॥ १ ॥

इन्द्रम् । स्तव । नृतमम् । यस्य । मुहा । विबवाधे । रोचना । वि । जमः । अन्तान् ।

आ । यः । प्रप्रौ । चर्षणिधृत् । वरः । ऽभिः । प्र । सिन्धुभ्यः । रिरिचानः । महित्वा ॥ १ ॥

हे स्तोतः त्वं ऽनृतमं नेतृतमम् ऽइन्द्रं ऽस्तव स्तुहि । ऽयस्य इन्द्रस्य ऽमुहा महत्त्वम् । विभक्ति-
व्यत्ययः । ऽरोचना परेषां तेजांसि ऽविबवाधे विवाधते । अभिभवतीत्यर्थः । ऽवि ऽजमः पृथिव्याश्च
ऽअन्तान् पर्यन्तानभिभवति । ऽयः चेन्द्रः ऽचर्षणिधृत् मनुष्याणां धर्ता ऽसिन्धुभ्यः समुद्रेभ्योऽपि
ऽमहित्वा महत्वेन ऽप्र ऽरिरिचानः प्रवर्धमानश्च सन् ऽवरोभिः तमसां वारकैस्तेजोभिः ऽआ ऽप्रप्रौ
द्यावापृथिव्यावापूरयति ॥

स सूर्यः पर्युरु वरांस्येन्द्रो ववृत्याद्रथ्यैव चक्रा ।

अतिष्ठन्तमपस्यं^१ न सर्गं कृष्णा तमांसि त्विष्या जघान ॥ २ ॥

सः । सूर्यः । परि । उरु । वरांसि । आ । इन्द्रः । ववृत्यात् । रथ्याऽइव । चक्रा ।

अतिष्ठन्तम् । अपस्यम् । न । सर्गम् । कृष्णा । तमांसि । त्विष्या । जघान ॥ २ ॥

ऽसूर्यः सुवीर्यः ऽसः प्रसिद्धः ऽइन्द्रः ऽउरु बहूनि ऽवरांसि तेजांसि ऽपरि ऽआ ऽववृत्यात्
पर्यावर्तयति । तत्र दृष्टान्तः । ऽरथ्यैव यथा^२ सारथी^३ रथसंबन्धीनि ऽचक्रा चक्राणि आवर्तयति
तद्वदित्यर्थः । किंच सोऽयम् ऽअतिष्ठन्तं शीघ्रं गच्छन्तम् ऽअपस्यं ऽन कर्मण्यसिव ऽसर्गम् । सृज्यत
इति सर्गोऽश्वः । तं ऽकृष्णा कृष्णानि ऽतमांसि ऽत्विष्या दीप्या ऽजघान हन्ति ॥

१. ग-त-म-अग्नेः निकृष्टः । २. ग१.२-होतुर्वा निषीदन्; त-भ४.८-होतुर्ज्ञाननिषीदन्; भ१-होतु-
ज्ञानिदन्; भ२-होतुस्वरो निषीदन्; भ६-मु-होतुर्ज्ञानं निषीदन् । ३. त-उपागच्छन् । ४. ग-त-म-मु-
माध्यंदिनः । ५. ग-म-यथा रथी; त-सारथी ।

समानमस्मा अनपावृदर्व क्षमया दिवो अस्मं ब्रह्म नव्यम् ।

वि यः पृष्ठेव जनिमान्यर्य इन्द्रश्चिकाय न सखायमीषे ॥ ३ ॥

समानम् । अस्मै । अनपऽवृत् । अर्व । क्षमया । दिवः । अस्मम् । ब्रह्म । नव्यम् ।

वि । यः । पृष्ठाऽइव । जनिमानि । अर्यः । इन्द्रः । चिकाय । न । सखायम् । ईषे ॥ ३ ॥

हे स्तोतः स्वं वसमानं मया सह वनपावृत् अपगतिरहितं वक्षमया वदिवः दिवः पृथिव्याश्च
वअसमम् अत्यन्तमतिरिक्तम् । महदित्यर्थः । वनव्यं नवतरमन्यैरकृतपूर्वं ब्रह्म स्तोत्रम् अस्मै इन्द्राय
वअर्व उच्चारय । वयः वइन्द्रः वजनिमानि यज्ञेषु जातानि वपृष्ठेव पृष्ठसंज्ञकानि स्तोत्राणीव वअर्यः
अरीन् शत्रून् ववि वचिकाय विचिनोति वसखायं च वन वईषे नेच्छति ॥

इन्द्राय गिरो अनिशितसर्गा अपः प्रेरयं सगरस्य बुधात् ।

यो अक्षेणैव चक्रिया शचीभिर्विष्वक्स्तम्भ पृथिवीमुत धाम् ॥ ४ ॥

इन्द्राय । गिरः । अनिशितऽसर्गाः । अपः । प्र । ईरयम् । सगरस्य । बुधात् ।

यः । अक्षेणऽइव । चक्रिया । शचीभिः । विष्वक् । तस्तम्भ । पृथिवीम् । उत । धाम् ॥ ४ ॥

वइन्द्राय इन्द्रार्थम् वअनिशितसर्गाः अतनूकृतविसर्गा उपर्युपरि वर्तमाना याः वगिरः स्तुतयः
ताभिर्गीभिः वसगरस्य अन्तरिक्षस्य^१ । 'सगरं समुद्रः' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । वबुधात् प्रदेशात्
वअपः उदकानि वप्रेरयं प्रेरयानि । वयः^२ वइन्द्रः वशचीभिः कर्मभिः वपृथिवीम् वउत अपि च वद्यां
दिवं वचक्रिया रथचक्राणि वअक्षेणैव यथा रथाक्षेण^३ तद्वत् विष्वक् सर्वतः वतस्तम्भ अस्तम्भात् ॥

आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमां ऋजीषी ।

सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ॥ ५ ॥

आपान्तऽमन्युः । तृपलऽप्रभर्मा । धुनिः । शिमीऽवान् । शरुमान् । ऋजीषी ।

सोमः । विश्वानि । अतसा । वनानि । न । अर्वाक् । इन्द्रम् । प्रतिमानानि । देभुः ॥ ५ ॥

वआपान्तमन्युः आपातितमन्युः^४ वतृपलप्रभर्मा प्रावभिः क्षिप्रप्रहारी वधुनिः शत्रूणां कम्पयिता
वशिमीवान् कर्मवान् वशरुमान् आयुधवान् वऋजीषी ऋजीषवान् वसोमो विश्वानि सर्वाणि
वअतसा अतसमयानि ववनानि अरण्यानि वधेयतीति शेषः । वप्रतिमानानि प्रतिमानभूतानि
समानानि द्रव्याणीत्यर्थः । वइन्द्रम् वअर्वाक् वन वदेभुः । दम्नोतिरत्राकर्षणकर्मा । तुलया मीयमाना-
न्यात्माभिमुखतया नाकर्षयन्ति । लघूनि भवन्तीत्यर्थः । अन्यत्र प्रतिनिधीयमानानि^५ गुरुणि तान्या-
त्माभिमुखमाकर्षन्ति नैवमिन्द्रं कुर्वन्तीति । सर्वेभ्यो महानिन्द्र इत्यर्थः । त्रयः पादाः सौम्यास्तुरीय-
स्वैन्द्रः । तथा च यास्कः—'आपातितमन्युस्तृपलप्रहारी क्षिप्रप्रहारी^६ सोमो वेन्द्रो वा धुनिर्धनोतेः
शिमीति कर्मनाम शमयतेर्वा शक्नोतेर्वजीषी सोमो यत्सोमस्य पृथमानस्यातिरिच्यते तदऋजीषमपार्जितं
भवति तेनजीषी सोमोऽथाप्यैन्द्रो निगमो भवत्यृजीषी वज्रीति । सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि

१. त-भ-अंतरिक्षं च । २. ग१.२-त-भ-मु-‘यः’ नास्ति । ३. त२.७-भ-रथाक्षेणैव । ४. ग२-
आपादितः । ५. त-भ-प्रतिनिधायमानानि । ६. त१.२.७-मु-क्षिप्रप्रहारी स्रपप्रहारी ।

नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि दम्नुवन्ति यैरेनं प्रतिमिमते नैनं तानि दम्नुवन्ति' (निरु. ५. १२)
इति ॥ ॥ १४ ॥

न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः ।

यदस्य मन्युरधिनीयमानः शृणाति वीळ रुजति स्थिराणि ॥ ६ ॥

न । यस्य । द्यावापृथिवी इति । न । धन्व । न । अन्तरिक्षम् । न । अद्रयः । सोमः । अक्षारिति ।

यत् । अस्य । मन्युः । अधिनीयमानः । शृणाति । वीळ । रुजति । स्थिराणि ॥ ६ ॥

व्यावापृथिवी व्यावापृथिव्यौ यस्य इन्द्रस्य प्रतिमानभूते^१ न भवतः^२ । न^३ धन्व उदकमपि प्रतिमानभूतं न भवति । नान्तरिक्षम्^४ अन्तरिक्षमपि प्रतिमानभूतं न भवति । नाद्रयः^५ पर्वताश्च प्रतिमानभूता न भवन्ति । तस्येन्द्रस्य सोमः अक्षाः क्षरति । किंच यत् यदा अस्य इन्द्रस्य मन्युः क्रोधः अधिनीयमानः शत्रूणामुपरि प्राप्यमाणो भवति तदानीमयमिन्द्रः वीळ हं वृज्ज्नाति हिनस्ति । स्थिराणि रुजति भिनत्ति च ॥

जुघान वृत्रं स्वधितिर्वनेव रुरोज पुरो अरदन्न सिन्धून् ।

विभेद गिरिं नवमिन्न कुम्भमा गा इन्द्रो अकृणुत स्वयुग्भिः ॥ ७ ॥

जुघान । वृत्रम् । स्वधितिः । वनाऽहव । रुरोज । पुरः । अरदत् । न । सिन्धून् ।

विभेद । गिरिम् । नवम् । इत् । न । कुम्भम् । आ । गाः । इन्द्रः । अकृणुत् । स्वयुक्भिः ॥ ७ ॥

इन्द्रः वृत्रम् असुरं जघान हतवान् । अपि च स्वधितिः परशुः वनेव वनानीव पुरः शत्रुनगरीः रुरोज रुजति भिनत्ति । शत्रुनगरीभिस्त्वा च सिन्धून् नदीः अरदत् वृष्ट्युदकेनालिखत् । न इति संप्रत्यर्थे । किंच गिरिं मेवं नवं न नवमिव कुम्भं कलशं विभेद इत् भिनस्येव । किंच इन्द्रः स्वयुग्भिः स्वयं युज्यमानैर्महद्भिः गाः उदकानि आ अकृणुत अस्मदभिमुखं करोति ॥

त्वं ह त्यदृणया इन्द्र धीरोऽसिर्न पर्व वृजिना शृणासि ।

प्र ये मित्रस्य वरुणस्य धाम युजं न जनां भिनन्ति मित्रम् ॥ ८ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । ऋणयाः । इन्द्र । धीरः । असिः । न । पर्व । वृजिना । शृणासि ।

प्र । ये । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । युजम् । न । जनाः । भिनन्ति । मित्रम् ॥ ८ ॥

इन्द्र धीरः प्राज्ञः त्वं ह त्वं खलु त्यत् तत् ऋणयाः स्तोतृविषयाणामृणानां प्रापयितासि । किंच त्वम् असिर्न शस्त्रमिव पर्व पशूनां पर्वणि वृजिना वृजिनानि स्तोतृणामुप-
द्रवाणि^१ वृज्ज्नासि हंसि । किंच मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोः धाम धारकं कर्म युजं न युक्तमिव मित्रं ये अज्ञा नृशंसाः जनाः प्र भिनन्ति प्रकर्षेण हिंसन्ति तानपि शृणासीत्यर्थः ॥

प्र ये मित्रं प्रार्थमणं दुरेवाः प्र संगिरः प्र वरुणं भिनन्ति ।

न्यमित्रेषु वधमिन्द्र तुभ्रं वृषन् वृषाणमरुषं शिशीहि ॥ ९ ॥

१. त-प्रतिमानभूतं न भवति; भ-प्रमाणभूते न भवतः । २. त-भ-'न' नास्ति । ३. त-भ-
अन्तरिक्षं । ४. त-भ-अद्रयः । ५. त-भ-१.२.४.६-°सुपद्रवाणां; भ-°सुपद्रव्याणां ।

प्र । ये । मित्रम् । प्र । अर्यमणम् । दुःसर्वाः । प्र । सुमर्गिरः । प्र । वरुणम् । मिनन्ति ।
नि । अमित्रेषु । वधम् । इन्द्र । तुम्रम् । वृषन् । वृषाणम् । अरुणम् । शिशिहि ॥ ९ ॥

व्ये वदुरेवाः दुष्टगमना जनाः वमित्रं देवं वप्र वमिनन्ति ग्रहिसन्ति वअर्यमणं च देवं वप्र मिनन्ति
वसर्गिरः समीचीनस्तुतिमती मरुतश्च वप्र मिनन्ति ववरुणं च देवं वप्र मिनन्ति तेषु वअमित्रेषु शत्रुषु ।
तानुद्दिश्येत्यर्थः ॥ हे वृषन् कामानां वर्षक वइन्द्र त्वं वतुम्रं गमनशीलं ववृषाणं कामानां वर्षकम् वअरुणम्
आरोचमानं ववधं वज्रम् । ' वधः वज्रः ' इति वज्रमामसु पाठात् । वनि वशिशीहि तीक्ष्णीकुरु ॥

इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत्पर्वतानाम् ।

इन्द्रो वृधामिन्द्र इन्मेधिराणामिन्द्रः क्षेमे योगे हव्य इन्द्रः ॥ १० ॥

इन्द्रः । दिवः । इन्द्रः । ईशे । पृथिव्याः । इन्द्रः । अपाम् । इन्द्रः । इत् । पर्वतानाम् ।

इन्द्रः । वृधाम् । इन्द्रः । इत् । मेधिराणाम् । इन्द्रः । क्षेमे । योगे । हव्यः । इन्द्रः ॥ १० ॥

वदिवः द्युलोकस्य वइन्द्रः वईशे ईष्टे वपृथिव्याः भूमेरपि वइन्द्रः ईशे ईश्वरो^१ भवति ।
वअपाम् उदकानामपि वइन्द्रः ईश्वरो भवति । वपर्वतानां मेधानामपि वइन्द्रः ईश्वरो भवति । ववृधां
वृद्धानामपि वइन्द्रः एवेश्वरः । वमेधिराणां प्राज्ञानामपि वइन्द्रः एव ईश्वरो भवति । किंच वइन्द्रः
वक्षेमे लब्धस्य धनस्य परिपालने वहव्यः ह्यातव्यः वयोगे अलब्धस्य धनस्य लामेऽपि वइन्द्रः एव
ह्यातव्यो भवति ॥ ॥ १५ ॥

प्राक्तुभ्य इन्द्रः प्र वृधो अहभ्यः प्रान्तरिक्षात्प्र समुद्रस्य धासेः ।

प्र वातस्य प्रथसुः प्र जमो अन्तात्प्र सिन्धुभ्यो रिरिचे प्र क्षितिभ्यः ॥ ११ ॥

प्र । अक्तुभ्यः । इन्द्रः । प्र । वृधः । अहभ्यः । प्र । अन्तरिक्षात् । प्र । समुद्रस्य । धासेः ।
प्र । वातस्य । प्रथसुः । प्र । जमः । अन्तात् । प्र । सिन्धुभ्यः । रिरिचे । प्र । क्षितिभ्यः ॥ ११ ॥

वइन्द्रः वअक्तुभ्यः रात्रिभ्यः वप्र ववृधः प्रवृद्धः । वअहभ्यः दिवसेभ्योऽपि वप्र वृधः अधिकः ।
वअन्तरिक्षात् अपि प्रवृद्धः । वसमुद्रस्य अब्धेः वधासेः धारकास्थानादपि प्रवृद्धः । ववातस्य वायोः
वप्रथसुः प्रथिन्नोऽपि प्रवृद्धः । वजमः पृथिव्याः वअन्तात् पर्यन्तादपि प्रवृद्धः । वसिन्धुभ्यः नदीभ्यश्च
वप्र रिरिचे अतिरिच्यते । महान् भवतीत्यर्थः । वक्षितिभ्यः मनुष्येभ्योऽपि वप्र रिरिचे ॥

प्र शोशुचत्या उषसो न केतुरसिन्वा ते वर्ततामिन्द्र हेतिः ।

अश्मेव विध्य दिव आ सृजानस्तपिष्ठेन हेषसा द्रोघमित्रान् ॥ १२ ॥

प्र । शोशुचत्याः । उषसः । न । केतुः । असिन्वा । ते । वर्तताम् । इन्द्र । हेतिः ।

अश्माऽइव । विध्य । दिवः । आ । सृजानः । तपिष्ठेन । हेषसा । द्रोघमित्रान् ॥ १२ ॥

हे वइन्द्र वते तव वअसिन्वा भेदनरहितं^२ हेतिः वज्राख्यमायुधं वशोशुचत्याः ज्वलन्त्याः
वउषसो वन यथोपसः वकेतुः पताकास्थानीयो रश्मिस्तद्वच्छत्रुषु वप्र वर्तताम् । किंच वतपिष्ठेन

अतिशयेन शत्रूणां तापयिष्या ऽहेपसा शब्दकारिण्या हेत्या ऽद्रोघमित्रान् । द्रुग्धानि मित्राणि येषां ते द्रोघमित्राः । तान् शत्रून् ऽविध्य ताडय । तत्र दृष्टान्तः । ऽदिव ऽआ ऽसृजानः सृज्यमानः ऽअश्मेव । यथाशनिः^१ वृक्षान्^२ विध्यति तद्वदित्यर्थः ॥

अन्वह मासा अन्विद्वनान्यन्वोषधीरनु पर्वतासः ।

अन्विद्वं रोदसी वावशाने अन्वापो अजिहत जायमानम् ॥ १३ ॥

अनु । अह । मासाः । अनु । इत् । वनानि । अनु । ओषधीः । अनु । पर्वतासः ।

अनु । इन्द्रम् । रोदसी इति । वावशाने इति । अनु । आपः । अजिहत । जायमानम् ॥ १३ ॥

ऽजायमानं प्रादुर्भवन्तम् ऽइन्द्रं ऽमासाः चैत्रादयः ऽअनु ऽअजिहत अनुगच्छन्ति । ऽअह इति पूरणः । ऽवनानि अरण्यान्यपीन्द्रम् ऽअनु अजिहत । ऽइत् इति पूरणः । ऽओषधीः ओषध्योऽपि इन्द्रम् ऽअनु गच्छन्ति । ऽपर्वतासः पर्वता अपीन्द्रम् ऽअनु गच्छन्ति । ऽवावशाने कामयमाने ऽरोदसी द्यावापृथिव्यावपि ऽइन्द्रम् अनु गच्छतः । ऽआपः उदकान्यपीन्द्रम् ऽअनु गच्छन्ति । मासाद्यधिष्ठातृ-देवताः प्रादुर्भवन्तमिन्द्रमनुगच्छन्तीत्यर्थः ॥

कहिं स्वित्सा त इन्द्र चेत्यासदघस्य यङ्गिनदो रक्ष एषत् ।

मित्रक्रुवो यच्छसने न गावः पृथिव्या आपृगमुया शयन्ते ॥ १४ ॥

कहिं । स्वित् । सा । ते । इन्द्र । चेत्या । असत् । अघस्य । यत् । भिनदः । रक्षः । आऽईषत् ।

मित्रऽक्रुवः । यत् । शसने । न । गावः । पृथिव्याः । आऽपृक् । अमुया । शयन्ते ॥ १४ ॥

हे ऽइन्द्र ऽते तव ऽसा हेतिरिषुर्वा ऽकेत्या चेतयितव्या शत्रुषु क्षेप्तव्या ऽकहिं ऽस्वित् कदा वा ऽअसत् भविष्यति । ऽयत् यथा हेत्या स्वम् ऽअघस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । अहतम् ऽपृषत् युद्धार्थमागच्छत् ऽरक्षः ऽभिनदः अभिनः । ऽयत् यथा च शक्या ऽमित्रक्रुवः मित्राणां क्रूरस्य कर्मणः कर्तारो जनाः ऽपृथिव्याः संबन्धिनि ऽशसने विशसनस्थाने ऽगावो ऽन पशव इव ऽआपृक् आपर्चनाहताः सन्तः ऽअमुया अनया पृथिव्या संगता युद्धे ऽशयन्ते शेरते ॥

शत्रूयन्तो अभि ये नस्ततस्ते महि वार्धन्त ओगणास इन्द्र ।

अन्धेनामित्रास्तमसा सचन्तां सुज्योतिषो अक्तवस्तां अभि ष्युः ॥ १५ ॥

शत्रूऽयन्तः । अभि । ये । नः । ततस्ते । महि । वार्धन्तः । ओगणासः । इन्द्र ।

अन्धेन । अमित्राः । तमसा । सचन्ताम् । सुऽज्योतिषः । अक्तवः । तान् । अभि । स्युरिति स्युः ॥ १५ ॥

हे ऽइन्द्र^३ ऽशत्रूयन्तः^४ ऽमहि अत्यन्तं ऽवार्धन्तः अस्मान् बाधमानाः ऽओगणासः संघीभूताः ऽये शत्रवः ऽनः अस्मान् ऽअभि ऽततस्ते निक्षिपन्ति ऽते ऽअमित्राः शत्रवः ऽअन्धेन ऽतमसा मह-तान्धकारेण ऽसचन्तां संगच्छन्ताम् । किंच ऽतान् अमित्रान् ऽसुज्योतिषः दिवसाः ऽअक्तवः रात्रयश्च ऽअभि ऽष्युः अभिभवन्तु ॥

१. त४.५-यथास्मा । २. गन्त४.५-वृक्षादीन् ; त१.२.३.६.७-वृक्षास्मान् । ३. त१.२.३.६.७.८-म-‘ईद्र’ नास्ति । ४. ग४-शत्रूयन्तः शत्रुत्वमिच्छन्तः ।

पुरुणि हि त्वा सर्वना जनानां ब्रह्माणि मन्दन् गृणतामृषीणाम् ।

इमामाघोषन्नवसा सहृतिं तिरो विश्वाँ अर्चतो याह्यर्वाङ् ॥ १६ ॥

पुरुणि । हि । त्वा । सर्वना । जनानाम् । ब्रह्माणि । मन्दन् । गृणताम् । ऋषीणाम् ।

इमाम् । आऽघोषन् । अवसा । सऽहृतिम् । तिरः । विश्वान् । अर्चतः । याहि । अर्वाङ् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां जनानां संबन्धीनि पुरुणि बहूनि सवनानि सवनानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि च मन्दन् स्तुवन्ति मोदयन्ति वा । गृणतां स्तुवताम्^१ ऋषीणाम् इमां सहृतिं स्तुतिं त्वम् आघोषन् महती शोभना चेयं स्तुतिरिति वदन् अर्चतः स्तुवतोऽन्यान् विश्वान् सर्वानपि तिरः तिरस्कृत्य अवसा रक्षणेन सह अर्वाङ् अस्मदभिमुखं याहि गच्छ^२ ॥

एवा ते वयमिन्द्र भुञ्जतीनां विद्याम सुमतीनां नवानाम् ।

विद्याम वस्तोरवसा गृणन्तो विश्वामित्रा उत ते इन्द्र नूनम् ॥ १७ ॥

एव । ते । वयम् । इन्द्र । भुञ्जतीनाम् । विद्याम् । सुऽमतीनाम् । नवानाम् ।

विद्याम् । वस्तोः । अवसा । गृणन्तः । विश्वामित्राः । उत । ते । इन्द्र । नूनम् ॥ १७ ॥

हे इन्द्र ते तवैव भुञ्जतीनां रक्षन्तीः प्रियाः वयं विश्वामित्रपुत्रा रेणवः विद्याम लभेमहि । उत अपि च हे इन्द्र ते तव नवानां नूतनाः सुमतीनां सुमतीरनुग्रहबुद्धीः वस्तोः अहनि अवसा रक्षणार्थं गृणन्तः नूनं त्वां स्तुवन्त एव विश्वामित्राः विश्वामित्रपुत्रा वयं विद्याम लभेमहि ॥

शुनं हुवेम मघवानिन्द्रमस्मिन् भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ १८ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समऽजितम् । धनानाम् ॥ १८ ॥

अस्मिन्भरे संग्रामे शुनं वृद्धं मघवानं धनवन्तं शृण्वन्तम् अस्मदीयस्याह्वानस्य श्रोतारम् उग्रम् उदूर्णं समत्सु संग्रामेषु वृत्राणि शत्रून् घ्नन्तं मारयन्तं धनानां शत्रुधनानां संजितं सम्यगेव जेतारम् इन्द्रं वाजसातौ अश्वस्य लाभाय ऊतये रक्षणाय च हुवेम आह्वयेम ॥ १६ ॥

‘सहस्रशीर्षा’ इति षोडशर्चं षष्ठं सूक्तम् । नारायणो नामधिरन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा अनुष्टुभः । अव्यक्तमहदादिविलक्षणश्चेतनो यः पुरुषः ‘पुरुषाक्ष परं किञ्चित्’ (क. उ. ३. ११) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः स देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘सहस्रशीर्षा षोडश नारायणः पौरुषमानुष्टुभं त्रिष्टुबन्तं तु’ इति । गतो विनियोगः ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

सहस्रंऽशीर्षा । पुरुषः । सहस्रंऽअक्षः । सहस्रंऽपात् ।

सः । भूमिम् । विश्वतः । वृत्वा । अति । अतिष्ठत् । दशऽअङ्गुलम् ॥ १ ॥

सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडास्थो यः पुरुषः^१ सोऽयं सहस्रशीर्षा । सहस्रशब्द-
स्थोपलक्षणत्वादनन्तैः शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तदेहान्तःपा-
तिष्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वम् । एवं सहस्राक्षित्वं सहस्रपादत्वं च । वसः पुरुषः भूमिं ब्रह्माण्ड-
गोलकरूपां विश्वतः सर्वतः वृत्त्वा परिवेष्ट्य दशाङ्गुलं दशाङ्गुलपरिमितं देहम् अत्यतिष्ठत्
अतिक्रम्य व्यवस्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम् । ब्रह्माण्डाद्वहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः ॥

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥

पुरुषः । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् । च । भव्यम् ।

उत । अमृतत्वस्य । ईशानः । यत् । अन्नेन । अतिरोहति ॥ २ ॥

यत् इदं वर्तमानं जगत् तत् सर्वं पुरुष एव । यत् च भूतम् अतीतं जगत् यच्च
भव्यं भविष्यजगत् तदपि पुरुष एव । यथास्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः^२ सर्वेऽपि विराट्-
पुरुषस्यावयवाः तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्देहव्यमित्यभिप्रायः । उत अपि च अमृतत्वस्य
देवत्वस्य अथम् ईशानः स्वामी । यत् यस्मात्कारणात् अन्नेन प्राणिनां भोग्येनान्नेन^३ निमित्त-
भूतेन^४ अतिरोहति स्वकीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात्प्राणिनां
कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकारादेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः^५ ॥

एतावानस्य महिमातो ज्यायाँश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

एतावान् । अस्य । महिमा । अतः । ज्यायान् । च । पूरुषः ।

पादः । अस्य । विश्वा । भूतानि । त्रिपात् । अस्य । अमृतम् । दिवि ॥ ३ ॥

अतीतानागतवर्तमानरूपं जगदावदस्ति एतावान् सर्वोऽपि अस्य पुरुषस्य महिमा
स्वकीयसामर्थ्यविशेषः । न तु तस्य वास्तवस्वरूपम् । वास्तवस्तु पुरुषः अतः महिम्नोऽपि ज्यायान्
अतिशयेनाधिकः । एतच्चोभयं स्पष्टीक्रियते । अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि
प्राणिजातानि पादः चतुर्थोऽंशः^६ । अस्य पुरुषस्य अवशिष्टं त्रिपात् स्वरूपम् अमृतं विनाशरहितं
सत् दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशस्वरूपे व्यवतिष्ठत इति शेषः । यद्यपि 'सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'
(तै. आ. ८.१; तै. उ. २.१) इत्याम्नातस्य परब्रह्मण इत्युत्ताभावात्^७ पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं
तथापि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात् पादत्वोपन्यासः ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म- 'पुरुषः' नास्ति । २. त१.२.३-म२.७.८-प्राणिदेवाः । ३. त-म-मु-
अन्नेन भोग्येन । ४. त१.२.३.६.७.८-म-मु-निमित्तेन । ५. ग-त-वस्तुतत्त्वमित्यर्थः । ६. त-म-चतुर्थो-
ऽंशश्च । ७. ग-त-४.५-मु-इत्युत्ताया अभावात्; त२.३.६.७.८-म४.८-इत्युत्ता अभावात् ।

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहामवत् पुनः ।

ततो विष्वङ् व्यक्रामत्साशनानशने अभि ॥ ४ ॥

त्रिपात् । उर्ध्वः । उत् । ऐत् । पुरुषः । पादः । अस्य । इह । अमवत् । पुनरिति ।
ततः । विष्वङ् । वि । अक्रामत् । साशनानशने इति । अभि ॥ ४ ॥

योऽयं^१ त्रिपात्^२ पुरुषः संसाररहितो^३ ब्रह्मस्वरूपः^४ सोऽयम्^५ पुरुषं^६ उदैत् अस्मादज्ञान-
कार्यात्संसारद्विभूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्ट उत्कर्षेण स्थितवान् । तस्य^७ अस्य सोऽयं^८ त्रिपादः^९ लेखः
सोऽयम्^{१०} इह मायायां पुनः पञ्चमवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनरागच्छति । अस्य सर्वस्य जगतः
परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तं—‘ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ’ (भ. गी. १०. ४२)
इति । ततः मायायामागत्यानन्तरं विष्वङ् देवमनुष्यतिर्यगादिरूपेण^{११} विविधः सन् व्यक्रामत्
व्याप्तवान् । किं कृत्वा । पञ्चाशनानशने अभिलक्ष्य । साशनं भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणि-
जातम्^{१२} अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् । तदुभयं यथा स्यात्तथा स्वयमेव विविधो
भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥

तस्माद्विराज्जायत विराजो अधि पूरुषः ।

स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥ ५ ॥

तस्मात् । विराट् । अजायत । विराजः । अधि । पूरुषः ।

सः । जातः । अति । अरिच्यत । पश्चात् । भूमिम् । अथो इति । पुरः ॥ ५ ॥

विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेवात्र प्रपञ्च्यते । तस्मात् आदिपुरुषात् विराट् ब्रह्माण्डदेहः
अजायत उत्पन्नः । विविधानि^१ राजन्ते वस्तून्त्यत्रेति^२ विराट् । विराजोऽधि विराड्देहस्योपरि
तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषः तदेहमिमानी कश्चित् पुमान् अजायत । सोऽयं सर्ववेदान्तवेद्यः
परमात्मा स्वयमेव स्वकीयया मायया विराड्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य
ब्रह्माण्डमिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत् । एतच्चाथर्वणिका उत्तरतापनीये विस्पष्टमामनन्ति—‘ स वा
पुष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव ’
(नृ. ता. २. १. ९) इति । स जातः विराट् पुरुषः अत्यरिच्यत अतिरिक्तोऽभूत् । विराड्-
व्यतिरिक्तो देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत् । पश्चात् देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जति शेषः ।
अथो भूमिसृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज । पूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥ १७ ॥

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।

वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्विः ॥ ६ ॥

यत् । पुरुषेण । हविषा । देवाः । यज्ञम् । अतन्वत ।

वसन्तः । अस्य । आसीत् । आज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः । शरत् । हविः ॥ ६ ॥

१. ग-त-भ४-मु-संसारस्पर्शरहितो । २. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-बहुलस्वरूपः । ३. ग-तस्य
योयः । त-भ४.७-तस्य सोयः । ४. त-भ-देवतिर्यगादिरूपेण । ५. त-मु-प्राणिजातं लक्ष्यते । ६. ग-
त४.५-भ-विविधः । ७. त६-भ-वसून्त्यत्रेति । ८. त-भ-स एव ।

यत् यदा पूर्वोक्तक्रमेणैव^१ शरीरेष्वप्येषु^२ सत्सु^३ देवाः उत्तरसृष्टिसिद्धयर्थं बाह्यद्रव्यस्यानु-
त्पन्नत्वेन हविरन्तरासंभवात् पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य^४ पुरुषेण पुरुषाख्येन^५ हविषा
मानसं यज्ञम्^६ अतन्वत अन्वतिष्ठन् तदानीम्^७ अस्य यज्ञस्य वसन्तः वसन्तर्तुरेव^८ आज्यम्^९
आसीत् अभूत् । तमेवाज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । एवं^{१०} ग्रीष्म^{११} इधमः आसीत् । तमेवेधमत्वेन
संकल्पितवन्त इत्यर्थः । तथा^{१२} शरद्विः आसीत् । तामेव^{१३} पुरोडाशादिहविष्ट्वेन संकल्पितवन्त
इत्यर्थः । पूर्व^{१४} पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्पः । अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेष-
रूपत्वेन^{१५} संकल्प इति द्रष्टव्यम् ॥

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः ।

तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ७ ॥

तम् । यज्ञम् । बर्हिषि । प्र । प्रौक्षन् । पुरुषम् । जातम् । अग्रतः ।

तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः । ऋषयः । च । ये ॥ ७ ॥

यज्ञं यज्ञसाधनभूतं^१ वत् पुरुषं पशुत्वभावनया^२ यूपे बद्धं^३ बर्हिषि मानसे यज्ञे^४ प्रौक्षन्
प्रोक्षितवन्तः । कीदृशमित्यत्राह । अग्रतः सर्वसृष्टेः पूर्व^५ पुरुषं^६ जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् । एतच्च
प्रागेवोक्तं 'तस्माद्विराज्जायत विराजो अधि पूरुषः' इति । तेन पुरुषरूपेण पशुना देवा
अयजन्त । मानसयागं निष्पादितवन्त इत्यर्थः । के ते देवा इत्यत्राह । साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः
प्रजापतिप्रभृतयः तदनुकूलाः ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः च ये सन्ति । ते सर्वेऽप्ययजन्तेत्यर्थः ॥

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् ।

पशून् तौथ्र्यके वायुव्यानारण्यान् ग्राम्याश्च ये ॥ ८ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुतः । समऽभृतम् । पृषत्^१ आज्यम् ।

पशून् । तान् । चक्रे । वायुव्यान् । आरण्यान् । ग्राम्याः । च । ये ॥ ८ ॥

सर्वहुतः । सर्वात्मकः पुरुषः यस्मिन् यज्ञे हूयते सोऽयं सर्वहुत् । तादृशात्^१ तस्मात्
पूर्वोक्तात् मानसात् यज्ञात्^२ पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं^३ संभृतं संपादितम् । दधि चाज्यं चेत्येव-
मादिभोग्यजातं सर्वं संपादितमित्यर्थः । तथा वायुव्यान् वायुदेवताकाङ्क्षोक्तप्रसिद्धान्^४ आरण्यान्
पशून् चक्रे उत्पादितवान् । आरण्या हरिणादयः । तथा ये च ग्राम्याः गवाश्चादयः तानपि
चक्रे । पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्वत्वं यजुर्ब्राह्मणे समान्नायते—'वायवः स्थेत्याह वायुर्चा
अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः । वायव एवैतान्परिददाति' (तै. ब्रा.
३. २. १. ३) इति ॥

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ९ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुतः । ऋचः । सामानि । जज्ञिरे ।

छन्दांसि । जज्ञिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मात् । अजायत ॥ ९ ॥

१. त-१.२.३.४.५.६.७-भ-८-°क्रमेण देवशरीरे° । २. त-भ-तमेव । ३. त-मु-एवं । ४. ग-
°माज्यादिरूपविशेषत्वेन । ५. त-पशुत्वभावाय; भ-७-पशुत्वभावाय ।

वसर्वहुतः वतस्मात् पूर्वोक्तात् वयज्ञात् वक्रचः वसामानि च वज्रिरे उत्पन्नाः । वतस्मात्
यज्ञात् वज्रिरे गायत्र्यादीनि वज्रिरे । वतस्मात् यज्ञात् वथजुः अपि वज्रायत ॥

तस्मादश्वा अजायन्तु ये के चौभयादतः ।

गावो ह जज्ञिरे तस्मात् तस्माज्जाता अजावयः ॥ १० ॥

तस्मात् । अश्वाः । अजायन्तु । ये । के । च । उभयादतः ।

गावः । ह । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजावयः ॥ १० ॥

वतस्मात् पूर्वोक्ताद्यज्ञात् वज्रा अजायन्त उत्पन्नाः । तथा वये वके वच अश्वव्यतिरिक्ता
गर्दभा अश्वतराश्च उभयादतः ऊर्ध्वाधोभागयोरुभयोः दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्तः^१ । तथा
वतस्मात् यज्ञात् गावः च वज्रिरे । किंच वतस्मात् यज्ञात् अजावयः च जाताः ॥ ॥ १८ ॥

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।

मुखं किमस्य कौ बाहू का ऊरू पादा उच्येते ॥ ११ ॥

यत् । पुरुषम् । वि । अदधुः । कतिधा । वि । अकल्पयन् ।

मुखम् । किम् । अस्य । कौ । बाहू इति । कौ । ऊरू इति । पादौ । उच्येते इति ॥ ११ ॥

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । प्रजापतेः प्राणरूपा देवाः
यत् यदा वपुरुषं विराडूर्ध्वं व्यदधुः संकल्पेनोत्पादितवन्तः^२ तदानीं वकतिधा कतिभिः प्रकारैः
व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः । अस्य पुरुषस्य मुखं^३ किम्^४ आसीत् । कौ^५ बाहू अभूताम्
का^६ ऊरू । कौ च पादावुच्येते । प्रथमं सामान्यरूपः प्रश्नः पश्चात् मुखं^३ किमित्यादिना विशेष-
विषयाः प्रश्नाः ॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ १२ ॥

ब्राह्मणः । अस्य । मुखम् । आसीत् । बाहू इति । राजन्यः । कृतः ।

ऊरू इति । तत् । अस्य । यत् । वैश्यः । पद्भ्याम् । शूद्रः । अजायत ॥ १२ ॥

इदानीं पूर्वोक्तानां प्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति । अस्य प्रजापतेः ब्राह्मणः ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः
पुरुषः मुखमासीत् मुखमुत्पन्न इत्यर्थः । योऽयं राजन्यः क्षत्रियत्वजातिमान्^४ पुरुषः सः बाहू
कृतः बाहुत्वेन निष्पादितः । बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तत् तदानीम् अस्य प्रजापतेः यत् यो
ऊरू तद्रूपः वैश्यः संपन्नः । ऊरुभ्यामुत्पन्न इत्यर्थः । तथास्य पद्भ्यां पादाभ्यां शूद्रः शूद्रत्व-
जातिमान् पुरुषः अजायत । इयं च मुखविभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिर्यजुःसंहितायां सप्तमकाण्डे 'स
मुखतस्त्रिवृत्तं निरमिमीत' (तै. सं. ७. १. १. ४) इत्यादौ विस्पष्टमाज्ञाता । अतः प्रश्नोत्तरे उभे
अपि तत्परतयैव^५ योजनीये ॥

१. त१.२.६.७-तस्मादप्यजायत । २. त-कालेनोत्पादितवन्तः । ३. त-'किम्...मुखं' नास्ति ।
४. त-मु-क्षत्रियत्वजातिविशिष्टः । ५. ग-भ२-तत्परेणैव; त१.२.४.५.६.८-तत्परेणैव; त७-मु-तत्परत्वे-
नैव ।

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।

मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत ॥ १३ ॥

चन्द्रमाः । मनसः । जातः । चक्षोः । सूर्यः । अजायत ।

मुखात् । इन्द्रः । च । अग्निः । च । प्राणात् । वायुः । अजायत ॥ १३ ॥

यथा दध्याद्यादिद्रव्याणि गवादयः पशव ऋणादिवेदा ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्ना एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह । प्रजापतेः मनसः सकाशात् चन्द्रमाः जातः । चक्षोः च चक्षुषः सूर्यः अपि अजायत । अस्य मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च देवावुत्पन्नौ । अस्य प्राणाद्वायुरजायत ॥

नाभ्यां आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।

पृथ्वा भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ अकल्पयन् ॥ १४ ॥

नाभ्याः । आसीत् । अन्तरिक्षम् । शीर्ष्णः । द्यौः । सम् । अवर्तत ।

पृत्स्याम् । भूमिः । दिशः । श्रोत्रात् । तथा । लोकान् । अकल्पयन् ॥ १४ ॥

यथा चन्द्रादीन् प्रजापतेर्मनःप्रभृतिभ्योऽकल्पयन्^१ तथा अन्तरिक्षादीन् लोकान् प्रजापतेः नाभ्यादिभ्यो^२ देवाः^३ अकल्पयन् उत्पादितवन्तः । एतदेव दर्शयति । नाभ्याः प्रजापतेर्नाभेः अन्तरिक्षमासीत् । शीर्ष्णः शिरसः द्यौः समवर्तत उत्पन्ना । अस्य पृथ्वा पादाभ्यां भूमिः उत्पन्ना । अस्य श्रोत्रात् दिशः उत्पन्नाः ॥

सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।

देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन् पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

सप्त । अस्य । आसन् । परिधयः । त्रिः । सप्त । समिधः । कृताः ।

देवाः । यत् । यज्ञम् । तन्वानाः । अबध्नन् । पुरुषम् । पशुम् ॥ १५ ॥

अस्य सांकल्पिकयज्ञस्य^३ गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि परिधयः आसन् । ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधय उत्तरवेदिकास्त्रय आदिस्थश्च सप्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः । अत एवाज्ञायते— 'न पुरस्तात्परि दधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्गक्षांस्यपहन्ति' (तै. सं. २.६.६.३) इति । तत् एत आदिस्थसहिताः सप्त परिधयोऽत्र सप्त छन्दोरूपाः । तथा समिधः त्रिः सप्त त्रिगुणीकृतसप्तसंख्याकाः एकविंशतिः कृताः । 'द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः' (तै. सं. ५.१.१०.३) इति श्रुताः पदार्था एकविंशतिदारुयुक्तेध्मत्वेन भाविताः । यत् यः पुरुषो वैराजोऽस्ति तं पुरुषं देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं तन्वानाः कुर्वाणाः पशुम् अबध्नन् विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवामिमेत्य पूर्वत्र 'यस्पुरुषेण हविषा' इत्युक्तम् ॥

१. त-भ२.४.६.८-प्रजापतेर्मनःप्रभृतयो^०; भ७-प्रजापतेर्मनसःप्रभृतयो^० । २. त१-२-६-नाभ्या-दयो देवा अवयवा; त३.७-नाभ्यदयोवयवा; त८-भ-नाभ्यादयो देवा । ३. त-सांकल्पिकस्य यज्ञस्य ।

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ।

ते । ह । नाकम् । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वे । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥ १६ ॥

पूर्वं प्रपञ्चनोक्तमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति । ऽदेवाः प्रजापतिप्राणरूपाः ऽयज्ञेन यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन ऽयज्ञं यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिम् ऽअयजन्त पूजितवन्तः । तस्मात्पूजनात् ऽतानि प्रसिद्धानि ऽधर्माणि जगद्गुणविकाराणां धारकाणि ऽप्रथमानि मुख्यानि^१ ऽआसन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थः संगृहीतः । अथोपासनतत्फलानुवादकभागार्थः संगृह्यते । ऽयत्र यस्मिन् विराट्-प्राप्तिरूपे नाके ऽपूर्वे ऽसाध्याः पुरातना विराडुपास्तिसाधकाः ऽदेवाः ऽसन्ति तिष्ठन्ति तत् ऽनाकं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ऽते ऽमहिमानः तदुपासका महात्मानः ऽसचन्त समवयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥

अष्टमेऽनुवाके नव सूक्तानि । 'सं जागृवद्भिः' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तं वीतहव्यपुत्रस्या-रुणनाम्न आर्षमग्निदेवस्यम् । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रान्तं—'सं जागृवद्भिः पञ्चोनारुणो वैतहव्य आग्नेयम्' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छन्दसीदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'सं जागृवद्भिश्चित्र इच्छिच्छोर्वसुं न चित्रमहसमिति जागतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

सं जागृवद्भिर्जरमाण इध्यते दमे दमूना इषयन्निष्ठस्पदे ।

विश्वस्य होता हविषो वरेण्यो विभुर्विभावा सुषखा सखीयते ॥ १ ॥

सम् । जागृवत्ऽभिः । जरमाणः । इध्यते । दमे । दमूनाः । इषयन् । इष्ठः । स्पदे ।

विश्वस्य । होता । हविषः । वरेण्यः । विभुः । विभावा । सुषखा । सखिऽयते ॥ १ ॥

हे अग्ने ऽजागृवद्भिः जागरणशीलैः स्तोत्रभिः ऽजरमाणः स्तूयमानः ऽदमूनाः दममना दानमना दान्तमना वा ऽइष्ठः इच्छायाः ऽपदे स्थाने उत्तरवेद्याम् ऽइषयन् अन्नमिच्छन् ऽविश्वस्य सर्वस्य ऽहविषः ऽहोता ऽवरेण्यः वरणीयः ऽविभुः व्याप्तः ऽविभावा दीप्तिमान् ऽसुषखा शोभनसखा भवान् ऽसखीयते सखित्वमिच्छते यजमानाय ऽसम् ऽइध्यते सम्यगदीप्यते ॥

स दर्शतश्रीरतिथिर्गृहेगृहे वनेवने शिश्रिये तक्कवीरिव ।

जनंजनं जन्यो नाति मन्यते विश आ क्षेति विश्यो विशंविशम् ॥ २ ॥

सः । दर्शतऽश्रीः । अतिथिः । गृहेऽगृहे । वनेऽवने । शिश्रिये । तक्कवीऽइव ।

जनम्ऽजनम् । जन्यः । न । अति । मन्यते । विशः । आ । क्षेति । विश्यः । विशम्ऽविशम् ॥ २ ॥

ऽदर्शतश्रीः दर्शनीयविभूतिः ऽअतिथिः^२ अतिथिभूतः ऽसः अग्निः ऽगृहेगृहे यजमानानां गृहेषु ऽवनेवने सर्वेषु वनेषु^३ च ऽशिश्रिये श्रयति । किंच ऽजन्यः जनहितः सोऽग्निः ऽजनंजनं सर्वं जनं^४

१. त-मुख्यानि भूतानि । २. ग-त३.४.५.६-मु- 'अतिथिः' नास्ति । ३. ग-त४-वृक्षेषु; त१. २-३.५.६.८-भ२.४.८-वृक्षेषु । ४. ग-त-भ२.४.५.८-जातं ।

वतक्रवीरिव गच्छन्निव वनाति वमन्यते न विसृज्य गच्छतीत्यर्थः । तदेव दर्शयति । वविश्यः विद्भ्यो हितः सोऽग्निः वविशो मनुष्यान् वआ वक्षेति अभिगच्छति । किंच वविशविश सर्वा विशः प्रजा अधितिष्ठतीति शेषः ॥

सुदक्षो दक्षैः क्रतुनासि सुक्रतुरग्रे कविः काव्येनासि विश्ववित् ।

वसुर्वसूनां क्षयसि त्वमेक इद् द्यावा च यानि पृथिवी च पुण्यतः ॥ ३ ॥

सुदक्षः । दक्षैः । क्रतुना । असि । सुक्रतुः । अग्रे । कविः । काव्येन । असि । विश्ववित् । वसुः । वसूनाम् । क्षयसि । त्वम् । एकः । इत् । द्यावा । च । यानि । पृथिवी इति । च । पुण्यतः ॥ ३ ॥

हे वसुः त्वं वदक्षैः बलैः वसुदक्षः सुबलः वअसि भवसि । किंच वक्रतुना कर्मणा वसुक्रतुः शोभनकर्मासि । किंच वकाव्येन मेधाविकर्मणा वकविः मेधावी वअसि । किंच वविश्ववित् सर्वशोऽसि । किंच ववसूनां धनानां ववसुः वासयितासि । किंच हे अग्रे वत्वमेक इद् एक एव वक्षयसि निवससि । किंच वद्यावा वच वपृथिवी वच द्यावाभूमी वयानि वसूनि वपुण्यतः संवर्धयतः^१ तेषां दिव्यानां पार्थिवानां च धनानामीक्षिष इत्यर्थः^२ ॥

प्रज्ञानन्ने तव योनिमृत्वियमिळायास्पदे घृतवन्तमासदः ।

आ ते चिकित्र उपसामिवेतयोऽरेपसः सूर्यस्येव रश्मयः ॥ ४ ॥

प्रज्ञानन् । अग्रे । तव । योनिम् । ऋत्वियम् । इळायाः । पदे । घृतवन्तम् । आ । असदः । आ । ते । चिकित्रे । उपसाम् इव । एतयः । अरेपसः । सूर्यस्य इव । रश्मयः ॥ ४ ॥

हे वसुः तव वऋत्वियम् कर्तौ भवं वघृतवन्तं घृतेन सहितं वयोनिं निवासस्थानम् वइळाया-स्पदे उत्तरवेद्यां वप्रज्ञानन् त्वम् वआसदः आसीदसि । किंच वते तव वरश्मयः वउपसामिव यथोपसाम् वएतयः प्रज्ञाः प्रकाशलक्षणा आगतयो वा निर्गता रश्मयो दृश्यन्ते तद्वत् वआ वचिकित्रे प्रज्ञायन्ते । वसूर्यस्येव यथा सूर्यस्य वअरेपसः पापरहिता निर्गताः वरश्मयः दृश्यन्ते तद्वदा चिकित्रे प्रज्ञायन्ते ॥

तव श्रियो वृष्यस्येव विद्युतश्चित्रार्थिकित्र उपसां न केतवः ।

यदोषधीरभिसृष्टो वनानि च परि स्वयं चिनुषे अन्नमास्ये ॥ ५ ॥

तव । श्रियः । वृष्यस्य इव । विद्युतः । चित्राः । चिकित्रे । उपसाम् । न । केतवः । यत् । ओषधीः । अभिसृष्टः । वनानि । च । परि । स्वयम् । चिनुषे । अन्नम् । आस्ये ॥ ५ ॥

हे अग्रे तव वश्रियः रश्मिलक्षणा विभूतयः वचित्राः विचित्राः वचिकित्रे प्रज्ञायन्ते । तत्र दृष्टान्तः । ववृष्यस्येव यथा वर्षितुर्मेघस्य संवन्धिन्यः वविद्युतः वउपसां वन यथा चोषसां वकेतवः प्रज्ञानास्तस्थाः प्रकाशाः प्रज्ञायन्ते तद्वदित्यर्थः । कदेत्यत्राह । वयत् यदा त्वम् वओषधीः व्रीह्याद्याः^३

१. ग-त-४-५-संवर्धयतः; त-१-२-३-६-७-संवर्धयत् । २. ग-त-मु-इति शेषः । ३. ग-त-मु-व्रीहिय-वाद्या; अ-२-व्रीह्यायात्या; अ-४-६-८-व्रीह्याद्यान्या ।

ववनानि अरण्यानि वच वअभिसृष्टः सृष्टो दग्धुं विसृष्टः सन्^१ वस्वयम्^१ आत्मना वआस्ये मुखे
वअन्नम् अदनीयं स्थावरलक्षणं वपरि वचिनुषे परिक्षिपसीत्यर्थः^२ ॥ २० ॥

तमोषधीर्दधिरे गर्भमृत्विद्यं तमापो अग्निं जनयन्त मातरः ।

तमित्समानं वनिनश्च वीरुधोऽन्तर्वतीश्च सुवते च विश्वहा ॥ ६ ॥

तम् । ओषधीः । दधिरे । गर्भम् । ऋत्विद्यम् । तम् । आपः । अग्निम् । जनयन्त । मातरः ।

तम् । इत् । समानम् । वनिनः । च । वीरुधः । अन्तःऽवतीः । च । सुवते । च । विश्वहा ॥ ६ ॥

वऋत्विद्यम् ऋतौ प्राप्तं वगर्भं गर्भभूतं वतं प्रकृतमग्निम् वओषधीः ओषधयः वदधिरे धारयन्ति ।
वतम् एव वअग्निं वमातरः धारकत्वेन मानृस्थानीया वआपः च वजनयन्त जनयन्ति । किंच
ववनिनः वनस्पतयः वच वसमानं गर्भभावेन प्रवेशात् स्वतुल्यं वतमित् तमेवाग्निं जनयन्ति । किंच
तमेवाग्निम् वअन्तर्वतीः गर्भवत्यः ववीरुधः ओषधयः वच विश्वहा सर्वदा वसुवते जनयन्ति ॥

वातोपधूत इषितो वशां अनु तूषु यदन्ना वेविषद्वितिष्ठसे ।

आ ते यतन्ते रथ्यो यथा पृथक्शर्धीस्यग्ने अजराणि धक्षतः ॥ ७ ॥

वातऽउपधूतः । इषितः । वशान् । अनु । तूषु । यत् । अन्ना । वेविषत् । विऽतिष्ठसे ।

आ । ते । यतन्ते । रथ्यः । यथा । पृथक् । शर्धांसि । अग्ने । अजराणि । धक्षतः ॥ ७ ॥

हे वअग्ने वयत्^३ यदा त्वं^३ ववातोपधूतः वायुना कम्पितः ववशान् कान्तान् वनस्पतीन् वअनु
प्रति वतूषु क्षिप्रम् वइषितः प्रेरितश्च^४ सन् वअन्ना अदनीयानि वनस्पत्यादीनि स्थावराणि ववेविषत्
व्याप्नुवन् ववितिष्ठसे इतस्ततो गच्छसि तदानीं वधक्षतः काष्ठानि दहतः वते तव वअजराणि जरा-
रहितानि वशर्धांसि तेजोसि वयथा वस्थः रथिनः तद्वत् वपृथक्^५ वआ वयतन्ते गच्छन्ति^६ ॥

मेधाकारं विदथस्य प्रसाधनमग्निं होतारं परिभूतमं मतिम् ।

तमिदमं हविष्या समानमिच्चमिन्महे वृणते नान्यं त्वत् ॥ ८ ॥

मेधाऽकारम् । विदथस्य । प्रऽसाधनम् । अग्निम् । होतारम् । परिऽभूतम् । मतिम् ।

तम् । इत् । अमै । हविषि । आ । समानम् । इत् । तम् । इत् । महे । वृणते । न । अन्यम् । त्वत् ॥ ८ ॥

वमेधाकारं प्रज्ञायाः कर्तारं वविदथस्य यज्ञस्य वप्रसाधनं प्रकर्षेण साधकं^७ वहोतारं देवाना-
माह्वतारं वपरिभूतमम् अतिशयेन शत्रूणां परिभवितारं वमतिं सन्तारं यं त्वाम् वअग्निं वृणीमहे इति
शेषः । वतमित् तमेवाग्निम्^८ वअमै अहवे वहविषि चरुपुरोडाशादिके हविषि वसमानमित् सहैव
ऋत्विजः वआ ववृणते प्रार्थयन्ते । वमहे महति सोमात्मके हविष्यपि वतमित् तमेवाग्निं ववृणते ।
वस्वत् स्वत्तः वअन्यम् अतिरिक्तं देवं वन वृणते ॥

१. ग-सततं; त-म२.४.६.८-सन् तं । २. ग२-प्रक्षिपसीत्यर्थः; ग४-त३.४.५-प्रक्षेपसीत्यर्थः;
त१.७-प्रक्षेपामीत्यर्थः; त२.६-प्रक्षेपमीत्यर्थः; त८-पक्षिपसीत्यर्थः; म-पक्षिपसीत्यर्थः । ३. ग४-यद्यदा;
त१.२.६.८-म-त्वं यद्यदा त्वं; त३.४.५.७-मु-त्वं यद्यदा । ४. ग-त१.२.३.६.७.८-म-प्रेषितश्च ।
५. ग-त-मु-पृथक् पृथक् । ६. त-मु-आगच्छति । ७. त-साधनं । ८. ग-त-म-तमेवाग्निं त्वां ।

त्वामिदं वृणते त्वायवो होतारमग्रे विदथेषु वेधसः ।

यदेवयन्तो दधति प्रयांसि ते हविष्मन्तो मनवो वृक्तबर्हिषः ॥ ९ ॥

त्वाम् । इत् । अत्र । वृणते । त्वाऽयवः । होतारम् । अग्रे । विदथेषु । वेधसः ।

यत् । देवऽयन्तः । दधति । प्रयांसि । ते । हविष्मन्तः । मनवः । वृक्तबर्हिषः ॥ ९ ॥

हे ऽग्रे ऽहोतारं^१ देवानां ह्यहोतारमग्निं ऽत्वामित् त्वामेव ऽत्वायवः त्वत्कामाः ऽवेधसः कर्मणां कर्तारं ऋत्विजः ऽअत्र अस्मिँल्लोके ऽविदथेषु यज्ञेषु वृणते प्रार्थयन्ते । कदेत्यत्राह । ऽयत् यदा ऽदेवयन्तः देवान्यष्टुं स्तोतुं वेच्छन्तः ऽवृक्तबर्हिषः छिन्नबर्हिषः ऽहविष्मन्तः संस्कृतहविष्काः ऽमनवः मनुष्या ऋत्विजः ऽते तुभ्यं ऽप्रयांसि हवींषि ऽदधति धारयन्ति । प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥

तवाग्रे होत्रं तव पोत्रमृत्विग्यं तव नेष्ट्रं त्वमग्निद्विंतायुतः ।

तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे ॥ १० ॥

तव । अग्रे । होत्रम् । तव । पोत्रम् । ऋत्विग्यम् । तव । नेष्ट्रम् । त्वम् । अग्निम् । ऋतुऽयुतः ।

तव । प्रऽशास्त्रम् । त्वम् । अध्वरिऽयसि । ब्रह्मा । च । असि । गृहऽपतिः । च । नः । दमे ॥ १० ॥

हे ऽग्रे ऽतव ऽहोत्रं होतृकर्म । त्वया विना तस्याभावात् । किंच ऽतव एव^२ ऽऋत्विग्यम् ऋतौ भवं प्राप्तानुष्ठानकालं ऽपोत्रं पोतृकर्म । त्वया विना तस्याप्यभावात् । किंच ऽतव एव ऽनेष्ट्रं नेष्टृकर्म । किंच ऽऋतायतः ऋतं यज्ञं कर्तुमिच्छतो यजमानस्य ऽत्वम् एव ऽअग्निम् नान्यः कश्चित् । किंच ऽतव एव ऽप्रशास्त्रं प्रशास्त्रकर्म । किंच हे अग्रे ऽत्वम् एव ऽअध्वरीयसि अध्वरं यज्ञं कर्तुमिच्छसि । तव हेतुत्वात्कर्तृत्वम् । किंच त्वमेव ऽब्रह्मा ऽअसि । त्वया विना तस्याभावात् । किंच ऽनः अस्माकं ऽदमे गृहे ऽगृहपतिः यजमानोऽसि । त्वया विनास्माकं यजमानत्वाभावात् ॥ ॥ ११ ॥

यस्तुभ्यमग्रे अमृताय मर्त्यः समिधा दाशदुत वा हविष्कृति ।

तस्य होता भवसि यासि दूत्यं^३ मुपे ब्रूषे यजस्यध्वरीयसि ॥ ११ ॥

यः । तुभ्यम् । अग्रे । अमृताय । मर्त्यः । समऽइधा । दाशत् । उत । वा । हविःऽकृति ।

तस्य । होता । भवसि । यासि । दूत्यम् । उपे । ब्रूषे । यजसि । अध्वरिऽयसि ॥ ११ ॥

हे ऽग्रे ऽअमृताय मरणधर्मरहिताय ऽतुभ्यं ऽयः ऽमर्त्यः मनुष्यः ऽसमिधा समिधम्^४ । द्वितीयायाः 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः । ऽदाशत् ददाति प्रयच्छति ऽउत ऽवा अपि वा ऽहविष्कृति । हविषां कृतं करणं यस्मिन् स हविष्कृतः । तस्मिन् यज्ञे हवींषि ददातीति^५ शेषः । ऽतस्य मनुष्यस्य ऽहोता देवानामाह्वाता ऽभवसि । किंच त्वं ऽदूत्यं देवान् प्रति दूतकर्म कर्तुं ऽयासि गच्छसि । किंच त्वं ब्रह्मा भूत्वास्मिन् कर्मणि युष्मभ्यमिमामि हवींषि यजमानेन प्रहितानीति ऽउप ऽब्रूषे उपकथ्य ब्रूवीषि । किंच त्वं ऽयजसि यजमानो भूत्वा देवेभ्यो हवींषि ददासि । किंच त्वं तथा^६ पूर्वोक्तप्रकारेण^७ ऽअध्वरीयसि अध्वर्युरिवाचरसि । अथवान्यं^८ यज्ञं कर्तुमिच्छसि ॥

१. त-म-‘होतारं’ नास्ति । २. त-मु-‘एव’ नास्ति । ३. त-समिद्धः; भ१.२-समिध; भ४.६.८-समिधः । ४. त-मु-ददातीति संस्कृतं यस्मिन् तद्यज्ञमनुतिष्ठतीति; भ-ददातीति संस्कृतिर्यस्मिन् तद्यज्ञमनुतिष्ठतीति । ५. त-यथा । ६. ग-°प्रकारेण तस्य । ७. त-मु-अन्यथा ।

इमा अस्मै मतयो वाचो अस्मदाँ ऋचो गिरः सुष्टुतयः समम्मत ।

वसूयवो वसवे जातवेदसे वृद्धासु चिद्वर्धनो यासु चाकनत् ॥ १२ ॥

इमाः । अस्मै । मतयः । वाचः । अस्मत् । आ । ऋचः । गिरः । सुऽस्तुतयः । सम् । अम्मत ।
वसुऽयवः । वसवे । जातऽवेदसे । वृद्धासु । चित् । वर्धनः । यासु । चाकनत् ॥ १२ ॥

वजातवेदसे जातप्रज्ञाय वसवे वासधिने अस्मै अग्नये वमतयः पूजयिष्यः इमाः वाचः
वसूयवः अस्मदर्थं धनकामाः सत्यः वअस्मत् अस्मत्तो निर्गत्य आ वसमम्मत आभिसुख्येन
संगच्छन्ते । तमिममग्निं प्रीणयन्तिवत्यर्थः^१ । काः पुनस्ताः । वसुष्टुतयः शोभनस्तुतिरूपाः वक्रचः
ऋगाग्निमिकाः गिरः वाचः । तथा यासु वृद्धासु चित् स्वत एव वृद्धास्वपि^२ वर्धनः पुनरपि
वर्धयिता सन्नधिः चाकनत् स्तोतृन् कामयते । इमा मतय इत्यन्वयः ॥

इमां प्रत्नाय सुष्टुतिं नवीयसीं वोचेयमस्मा उशते शृणोतु नः ।

भूया अन्तरा हृद्यस्य निस्पृशे जायेव पत्ये उशती सुवासाः ॥ १३ ॥

इमाम् । प्रत्नाय । सुऽस्तुतिम् । नवीयसीम् । वोचेयम् । अस्मै । उशते । शृणोतु । नः ।
भूयाः । अन्तरा । हृदि । अस्य । निऽस्पृशे । जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः ॥ १३ ॥

वप्रत्नाय पुराणाय उशते स्तोत्रं कामयमानाय अस्मै अग्नये नवीयसीं नवतरामन्यैः अकृत-
पूर्वां वसुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं वोचेयम् अहं वक्ष्यामि । सोऽग्निरस्मदीयां स्तुतिं वशृणोतु । किं चाहम्
वअस्य अग्नेः हृदि हृदये तत्रापि अन्तरा मध्ये निस्पृशे संस्पर्शनाय । गुणैरनुरज्जनायेत्यर्थः ।
वभूयाः भूयासम् । व्यत्ययेन मध्यमः । अग्नेर्हृदिस्पृशे स्यामित्यर्थः । अथवा मम सुष्टुतेरनुप्रवेष्टा^३
भवेति योज्यम् । समानमन्यत् । तत्र दृष्टान्तः । पत्ये पर्युहं दयस्य मध्ये सुवासाः शोभनवस्त्रादिना
मण्डिता जाया उशती कामयमाना यथेष्टतमा भवति तद्वदित्यर्थः ॥

यस्मिन्श्वास ऋषभास उक्ष्णो वशा मेषा अवसुष्टास आहुताः ।

कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे हृदा मतिं जनये चारुमय्ये ॥ १४ ॥

यस्मिन् । अश्वासः । ऋषभासः । उक्ष्णः । वशाः । मेषाः । अवऽसुष्टासः । आऽहुताः ।
कीलालऽपे । सोमऽपृष्ठाय । वेधसे । हृदा । मतिम् । जनये । चारुम् । अग्नये ॥ १४ ॥

यस्मिन्^४ अग्नौ उक्ष्णः उक्ष्णः । 'वा पूर्वस्य निगमे' इति दीर्घविकल्पः । सेचनसमर्थाः
वअश्वासः अश्वाः वऋषभासः वृषभाश्च ववशाः स्वभाववन्ध्याश्च^५ वमेषाः च अवसुष्टासः देवतार्थम्
अवसुष्टाः परित्यक्ताः सन्तोऽश्वमेधे आहुताः आभिसुख्येन हुता भवन्ति वकीलालपे सौत्रामण्यां
सुरां पिबते । 'कीलालम्' इत्युदकनामसु पाठात् । उदकं^६ पिबते वसोमपृष्ठाय सोमयुक्तः पृष्ठ उपरि-
भागो यस्य तस्मै सोमपृष्ठाय वेधसे विधात्रे तस्मै वअग्नये वहृदा हृदयेन वचारुं कक्ष्याणीं वमतिं
स्तुतिं जनये जनयामि । उत्पादयामि ॥

१. म-पूजयन्तित्यर्थः । २. त-मु-प्रवृद्धास्वपि । ३. ग-मनसि सुष्ठु अनुप्रविष्टो । ४. त-अस्मिन् ।
५. त-स्वभाववन्ध्याश्च । ६. ग-त-'उदकं' नास्ति ।

अहाव्यग्रे हविरास्ये ते सुचीव घृतं चम्बीव सोमः ।

वाजसनि रयिमस्मे सुवीरं प्रशस्तं धेहि यशसं बृहन्तम् ॥ १५ ॥

अहावि । अग्रे । हविः । आस्ये । ते । सुचिऽइव । घृतम् । चम्बिऽइव । सोमः ।

वाजऽसनिम् । रयिम् । अस्मे इति । सुऽवीरम् । प्रऽशस्तम् । धेहि । यशसम् । बृहन्तम् ॥ १५ ॥

हे ऽग्रे ऽते तव ऽआस्ये सुखे ऽहविः पुरोडाशादिहविरस्माभिः ऽअहावि सततं प्रक्षिप्यते । तत्र दृष्टान्तौ । ऽघृतम् आज्यं ऽसुचीव यथा सुचि । ऽचम्बीव ऽसोमः । यथा चमसे सोमः तद्वदित्यर्थः । तथा त्वं ऽवाजसनिम् अन्नस्य दातारं ऽसुवीरं शोभनपुत्रोपेतं ऽप्रशस्तं सुवर्णादिकं ऽयशसं यशस्विनं कीर्तिमन्तं ऽबृहन्तम् अपरिमितं महान्तं वा ऽरयि रमणीयं धनम् ऽअस्मे अस्मभ्यं ऽधेहि देहि ॥ २२ ॥

‘यज्ञस्य’ इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तं मनोः पुत्रस्य शार्यातस्यार्घं जागतं बहुदेवताकम् । तथा चानुकान्तं—‘यज्ञस्य शार्यातो मानवो वैश्वदेवं तु जागतम्’ इति । चातुर्विंशिक आरम्भणीये-ऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘ते हि द्यावापृथिवी यज्ञस्य वो रथ्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । पृष्ठयाभिप्लवपट्टहयोर्द्वितीयेऽहन्यपीदं वैश्वदेवनिविद्धानम् । ‘चातुर्विंशिकेन तृतीयसवनम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति सूत्रकृतातिदिष्टत्वात् ॥

यज्ञस्य वो रथ्यं विश्वपतिं विशां होतारमक्तोरतिथिं विभावसुम् ।

शोचञ्छुक्कासु हरिणीषु जर्भुरवृषां केतुर्यजतो द्यामशायत ॥ १ ॥

यज्ञस्य । वः । रथ्यम् । विश्वपतिम् । विशाम् । होतारम् । अक्तोः । अतिथिम् । विभाऽवसुम् ।

शोचन् । शुक्कासु । हरिणीषु । जर्भुरत् । वृषां । केतुः । यजतः । द्याम् । अशायत ॥ १ ॥

हे देवाः ऽवः यूयं ऽयज्ञस्य ऽरथ्यं नेतारं ऽविश्वपतिं मनुष्याणां पालकं स्वामिनं वा^१ ऽविशां देवानां ऽहोतारम् आह्वातारम् ऽअक्तोः रात्रेः ऽअतिथिम् अतिथिभूतं ऽविभावसुं विविधदीप्तधनं तमग्निं परिचरतेति शेषः । ऽशुक्कासु शुष्कभूतास्वोषधीषु ऽशोचन् ज्वलन् ऽहरिणीषु हरितयणासु आर्द्रास्वोषधीषु ऽजर्भुरत् भक्षयन् कुटिलं गच्छन् वा ऽवृषा कामानां वर्षितां ऽकेतुः प्रज्ञापकः ऽयजतः यष्टव्योऽग्निः ऽद्यां दिवम् ऽअशायतं प्रतिशेते ॥

इममञ्जस्पामुभये अकृण्वत धर्माणमग्निं विदथस्य साधनम् ।

अक्तुं न यहमुषसः पुरोहितं तनूनपातमरुषस्य निसते ॥ २ ॥

इमम् । अञ्जऽस्पाम् । उभये । अकृण्वत । धर्माणम् । अग्निम् । विदथस्य । साधनम् ।

अक्तुम् । न । यहम् । उषसः । पुरऽहितम् । तनूऽनपातम् । अरुषस्य । निसते ॥ २ ॥

ऽउभये देवमनुष्याः ऽअञ्जस्पाम् अञ्जसा रक्षकं ऽधर्माणं धारकम् ऽइमम् ऽअग्निं ऽविदथस्य यज्ञस्य ऽसाधनं साधयितारम् ऽअकृण्वत अकुर्वत । किंच ऽअरुषस्य आरोचमानस्य वायोः ऽतनूनपातं पुत्रं ऽयहं महान्तं ऽपुरोहितम्^२ ऽउषसः ऽअक्तुं ऽन स्वरश्मिभिरञ्जकमादित्यमिव ऽनिसते चुम्बयन्ति । आश्रयन्त इत्यर्थः ॥

१. त१.२.६.८-म१.२.४.६.८-षष्ठ्याभिप्लव^१ । २. त-अ-‘वा’ नास्ति । ३. ग-त-सु-पुरोहितमिममग्निं ।

बळस्य नीथा वि पुणेश्व मन्महे वया अस्य प्रहुता आसुरत्तवे ।

यदा घोरासो अमृतत्वमाश्रुतादिजनस्य दैव्यस्य चकिरन् ॥ ३ ॥

बट् । अस्य । नीथा । वि । पुणेः । च । मन्महे । वयाः । अस्य । प्रऽहुताः । आसुः । अत्तवे ।
यदा । घोरासः । अमृतत्वम् । आश्रुता । आत् । इत् । जनस्य । दैव्यस्य । चकिरन् ॥ ३ ॥

वपिपणेः अस्माभिर्विचित्रं पणितव्यस्य स्तुत्यस्याग्नेः वनीथा नीथान्यस्मत्संवन्धीनि प्रज्ञानानि
वबट् सत्यानि स्युरिति वमन्महे वयं कामयामहे । किंच वअस्य अग्नेः ववयाः अस्मदीया अन्नाहुतयः
वअत्तवे भक्षणाय वप्रहुताः वआसुः भवेयुरिति कामयामहे । किंच वयदा यस्मिन् काले वघोरासः
घोराः^१ अग्नेर्ज्वालाः वअमृतत्वम् अविनाशित्वम् वआश्रुता प्राप्नुवन्ति वआदित् अनन्तरमेवास्माक-
मृत्विजः वदैव्यस्य देवेषु भवस्य वजनस्य अग्नेरर्थाय वचकिरन् किरियुः^२ । अग्नौ हवींषि प्रक्षि-
पेयुरित्यर्थः ॥

ऋतस्य हि प्रसितिघ्नौरुरु व्यचो नमो महीमरमतिः पनीयसी ।

इन्द्रो मित्रो वरुणः सं चिकिन्त्रिरेऽथो भगः सविता पूतदक्षसः ॥ ४ ॥

ऋतस्य । हि । प्रऽसितिः । घ्नौः । उरु । व्यचः । नमः । मही । अरमतिः । पनीयसी ।
इन्द्रः । मित्रः । वरुणः । सम् । चिकिन्त्रिरे । अथो इति । भगः । सविता । पूतदक्षसः ॥ ४ ॥

वऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिनमेवमग्निं प्रति वप्रसितिः विस्तृता वघ्नौः वउरु विस्तीर्णं वव्यचः
वयासमन्तरिक्षं च वपनीयसी स्तुत्यतमा वअरमतिः पर्यन्तरहिता वमही पृथिवी च वनमः नमनं
कुर्वन्तीति शेषः । वअथो अपि च एवमग्निम् वइन्द्रो वमित्रः च ववरुणः च वभगः च वसविता
वपूतदक्षसः शुद्धबला एते देवा एवमग्निं वसं वचिकिन्त्रिरे ज्यैष्ठ्याय संजानते ॥

प्र रुद्रेण ययिना यन्ति सिन्धवस्तिरो महीमरमतिं दधन्विरे ।

येभिः परिज्मा परियन्तु ज्यो वि रोरुवज्जठरे विश्वमुक्षते ॥ ५ ॥

प्र । रुद्रेण । ययिना । यन्ति । सिन्धवः । तिरः । महीम् । अरमतिम् । दधन्विरे ।
येभिः । परिज्मा । परिज्यन् । उरु । ज्यः । वि । रोरुवत् । जठरे । विश्वम् । उक्षते ॥ ५ ॥

वसिन्धवः स्यन्दनशीला आपः वययिना गमनशीलेन वरुद्रेण रुद्रपुत्रेण मरुद्गणेन सह वप्र
यन्ति^३ । अथ बहुवदाह । तेऽमी मरुतः वअरमतिम् । रमतिर्विरामोऽवसानम् । तद्रहितामपर्यन्तां
वमहीं पृथिवीं वतिरः वदधन्विरे तिरस्कुर्वन्तीत्यर्थः । वपरिज्मा परितो गन्तेन्द्रः वपरियन् परितो
गच्छन् वयेभिः यैः मरुद्गणैः सह वउरु वप्रयः बहुवेगं करोतीति शेषः । किंच वजठरे अन्तरिक्षे
वरोरुवत् शब्दं कुर्वन् पर्जन्यो यैर्मरुद्गणैः सह वविश्वं भुवनम् वउक्षते सिञ्चते^४ ॥ ॥ २३ ॥

क्राणा रुद्रा मरुतो विश्वकुष्ठयो दिवः श्येनासो असुरस्य नीळयः ।

तेभिश्चष्टे वरुणो मित्रो अर्यमेन्द्रो देवेभिरर्वशेभिरर्वशः ॥ ६ ॥

१. ग-त-सु-घोरा भयंकराः । २. ग-त-सु-प्रकिरेयुः । ३. ग-यंति प्रगच्छंति । ४. त-सिञ्चति ।

क्राणाः । रुद्राः । मरुतः । विश्वऽकृष्टयः । दिवः । श्येनासः । असुरस्य । नील्यः ।
तेभिः । चष्टे । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । इन्द्रः । देवेभिः । अर्वशेभिः । अर्वशः ॥ ६ ॥

व असुरस्य मेघस्य व नील्यः आवासभूताः व दिवः अन्तरिक्षस्य संबन्धिनः व श्येनासः श्येनाः
शंसनीयगतयः व विश्वकृष्टयः व्यासमनुष्याः व रुद्राः रुद्रपुत्रा ये व मरुतः व क्राणाः स्वाधिकारकर्माणि
कुर्वाणा आसत इति शेषः । व तेभिः तैः व अर्वशेभिः अश्ववज्रिः सोमवज्रिर्वा व देवेभिः देवैः सह
व अर्वशः अश्ववान् सोमवान्वा व इन्द्रः व चष्टे पश्यति । व वरुणः च व मित्रः च व अर्यमा च सोमवज्रिः
मरुजिः सह पश्यन्ति ॥

इन्द्रे भुजं शशमानास आशत सूरौ दृशीके वृषणश्च पौंस्ये ।

प्र ये न्वस्यार्हणा ततक्षिरे युजं वज्रं नृषदनेषु कारवः ॥ ७ ॥

इन्द्रे । भुजम् । शशमानासः । आशत । सूरः । दृशीके । वृषणः । च । पौंस्ये ।

प्र । ये । नु । अस्य । अर्हणा । ततक्षिरे । युजम् । वज्रम् । नृसदनेषु । कारवः ॥ ७ ॥

ये व शशमानासः शशमानाः^१ स्तोतारः व इन्द्रे स्तुते सति व भुजं पालनम् व आशत प्राप्नुवन्ति ।
व सूरः सूर्ये स्तुते सति व दृशीके दर्शनं सर्ववस्तुविषयं प्राप्नुवन्ति । व वृषणः वर्षितरीन्द्रे स्तुते व पौंस्यं
बलं च प्राप्नुवन्ति । किंच व ये व कारवः स्तोतारः व अस्य इन्द्रस्य व अर्हणा पूजनानि व नु क्षिप्रं
व ततक्षिरे प्रकृष्टानि कुर्वन्ति ते स्तोतारः व नृषदनेषु नरः कर्तृत्वेन येषु सीदन्ति तिष्ठन्ति तेषु यज्ञेषु
व युजं सहायमिन्द्रस्य व वज्रं प्राप्नुवन्ति ॥

सूरश्चिदा हरितो अस्य रीरमुदिन्द्रादा कश्चिद्भयते तवीयसः ।

भीमस्य वृष्णो जठरादभिश्चसो दिवेदिवे सहुरिः स्तन्नबाधितः ॥ ८ ॥

सूरः । चित् । आ । हरितः । अस्य । रीरमत् । इन्द्रात् । आ । कः । चित् । भयते । तवीयसः ।

भीमस्य । वृष्णः । जठरात् । अभिश्चसः । दिवेदिवे । सहुरिः । स्तन् । अबाधितः ॥ ८ ॥

व सूरः सूर्योऽपि व अस्य इन्द्रस्य परमेश्वरस्य परमात्मन आज्ञां परिपालयितुं मन्वानः व हरितः
अश्वान् प्रेरयतीति शेषः । प्रेरयन्नध्वनि व आ व रीरमत् आभिमुख्येन रमयति । यः व कश्चित् देवोऽपि
सृष्टौ^२ व भयते बिभेति स देवः व तवीयसः प्रवृद्धात् व इन्द्रात् परमात्मनो भयादेव बिभेति । तथा च
तैत्तिरीये पठितं—‘भीपास्माद्वातः पवते’ (तै. उ. २. ८) इत्यादिना । किंच व वृष्णः कामानां
वर्षितुः व भीमस्य सर्वभयंकरस्य परमात्मनः परमेश्वरस्य व दिवेदिवे अन्वहम् व अभिश्चसः आभि-
मुख्येन श्वसतः व जठरात् उदरादन्तरिक्षात् व सहुरिः सहनशीलः^३ व अबाधितः बाधरहितः व स्तन्
स्तनयति शब्दं करोति ॥

स्तोमं वो अद्य रुद्राय शिर्कसे क्षुयद्वीराय नमसा दिदिष्टन ।

येभिः शिवः स्वर्वा एव्यावभिर्दिवः सिषक्ति स्वयंशा निकामभिः ॥ ९ ॥

१. ग-त४.५-शंसमानाः; त१.२.३.६.७-शंसमानासः । २. ग-इह; त१.२.३.६.७-दृष्टौ; त४.५-
दृष्टो । ३. त-मु-सहनशीलः सन् ।

स्तोमम् । वः । अद्य । रुद्राय । शिक्से । क्षयत्सवीराय । नमसा । दिदिष्टन ।

येभिः । शिवः । स्वऽवान् । एवयवऽभिः । दिवः । सिसक्ति । स्वऽयशाः । निकामऽभिः ॥ ९ ॥

एवयवाभिः अश्वैरागच्छद्भिः येभिः यैर्मरुद्भिः सह^१ स्ववान् ज्ञातिमान् स्वयशः स्वभूत-
कीर्तिः शिवः सुखकरः परमेश्वरः दिवः द्युलोकाद्यजमानान्^२ सिषक्ति सेवते हे ऋत्विजः यूयम्
अद्य अस्मिन् यागे निकामभिः नियताभिलाषैः^३ तैर्मरुद्भिः सहिताय क्षयद्वीराय क्षितशत्रवे^४
शिक्से शरणे शक्ताय रुद्राय नमसा अग्नेन नमस्कारेण वा सह स्तोमं स्तोत्रं दिदिष्टन दिशत
सृजत । गमयतेत्यर्थः ॥

ते हि प्रजाया अमरन्त वि श्रवो बृहस्पतिर्वृषभः सोमजामयः ।

यज्ञैरथर्वा प्रथमो वि धारयद्देवा दक्षैर्भृगवः सं चिकिन्त्रिरे ॥ १० ॥

ते । हि । प्रजायाः । अमरन्त । वि । श्रवः । बृहस्पतिः । वृषभः । सोमजामयः ।

यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । वि । धारयत् । देवाः । दक्षैः । भृगवः । सम् । चिकिन्त्रिरे ॥ १० ॥

एहि यस्मात्कारणात् वृषभः कामानां वर्षिता बृहस्पतिः सोमजामयः अन्ये सोमबन्धवः^५
एते विश्वे देवाः प्रजायाः अर्थाय श्रवः अन्नं वि अमरन्त विभरन्ति वृष्टिद्वारेण पोषयन्ति
तस्मात्कारणात् तासां^६ प्रजानां मध्ये अथर्वा नामर्षिः प्रथमः^७ प्रथममेव क्रियमाणैः^८ यज्ञैः
वि धारयत् देवान् कर्ममार्गान् वा विष्टतानकरोत् । अत्र निगमः—‘यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते’
(ऋ. सं. १. ८३. ५) इति । अथ दक्षैः बलैः सह देवाः विश्वे भृगवः ऋषयश्च स सं चिकिन्त्रिरे
अथर्वेणा कृतं यज्ञं गत्वा पशून् संजातवन्तः ॥ २४ ॥

ते हि द्यावापृथिवी भूरिरेतसा नराशंसश्चतुरङ्गो यमोऽदितिः ।

देवस्त्वष्टा द्रविणोदा ऋभुक्षणः प्र रोदसी मरुतो विष्णुरहिरे ॥ ११ ॥

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । भूरिरेतसा । नराशंसः । चतुऽअङ्गः । यमः । अदितिः ।

देवः । त्वष्टा । द्रविणः । दाः । ऋभुक्षणः । प्र । रोदसी इति । मरुतः । विष्णुः । अहिरे ॥ ११ ॥

भूरिरेतसा बहुदके द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ यमः देवः अदितिः च त्वष्टा देवः च
द्रविणोदाः अग्निश्च ऋभुक्षणः ऋभवश्च रोदसी रुद्रस्य पत्नी च मरुतः देवाश्च विष्णुः^९ च^{१०}
एते विश्वे देवाः चतुरङ्गः चतुर्भिरग्निभिर्युक्तस्तस्मिन्^{११} नराशंसः नराशंसनामधेये यज्ञे प्र^{१२}
अहिरे अस्माभिः स्तोतृभिः पूज्यन्ते^{१३} ॥

उत स्य न उशिजामुर्विया कुविरहिः शृणोतु बुध्न्यो हवीमनि ।

सूर्यामासा विचरन्ता दिविक्षिता धिया शमीनहुषी अस्य बोधतम् ॥ १२ ॥

१. त-भ१.२.४.६.८-सहजाः । २. त-भ६.८-द्युलोकानयजमाना वा; भ१.२.४.७-द्युलोका-
द्यजमानो वा । ३. त-भ-नियताभिलाषैः । ४. ग४-क्षपितशत्रवे; त१.२.७-भ४.६.८-रक्षितशत्रवे;
त३-क्षतशत्रवे; भ१.२-भक्षितशत्रवे । ५. ग-भ-सोमबन्धकाः; त-मु-सोमबन्धकाः । ६. ग-त-भ१.४.५.
६-तेषां । ७. ग-भ-‘प्रथमः’ नास्ति । ८. त-‘प्रथममेव’ नास्ति । ९. त-विक्रिप्रमाणैः । १०. त-
रुद्राश्च त । ११. त-मु-चतुर्भिर्युक्तोऽस्तिस्मिन् । १२. त-मु-विष्णुरस्माभिः स्तोतृभिरहिरे प्रपूज्यते ।

उत । स्यः । नः । उशिजाम् । उर्विया । कविः । अहिः । शृणोतु । बुध्न्यः । हवीमनि ।
सूर्यामासा । विऽचरन्ता । दिविऽक्षिता । धिया । शमीनहुषी इति । अस्य । बोधतम् ॥ १२ ॥

उत अपि च नः अस्माकम् उशिजां कामथमानानामृत्विजाम् उर्विया उर्वी बह्वीं स्तुतिं
वकविः मेधावी बुध्न्यः बुध्ने अन्तरिक्षे भवः सः अहिः देवः हवीमनि हूयन्ते यत्र देवेभ्यो हवींषि
तस्मिन्मन्त्रे शृणोतु । दिविऽक्षिता दिवि वसन्तौ विचरन्ता विशेषेण चरन्तौ सूर्यामासा सूर्या-
चन्द्रमसौ धिया बुद्ध्या अस्य स्तोत्रमिदं बोधतं बुध्येताम् । शमी कर्मवती पृथिवी । 'शमी' इति
कर्मनामसु पाठात् । नहुषी द्यौः । अत्र वाजसनेयकं—'द्यौर्नहुषीयं वै शमी तस्या एष गर्भः' इति ।
हे धावापृथिव्यौ युवांस्तोत्रं धिया स्वीयया प्रज्ञया बुध्येतमवगच्छतमित्यर्थः ॥

प्र नः पूषा चरथं विश्वदेव्योऽपां नपादवतु वायुरिष्टये ।

आत्मानं वस्यो अभि वार्तमर्चत तदश्विना सुहवा यामनि श्रुतम् ॥ १३ ॥

प्र । नः । पूषा । चरथम् । विश्वदेव्यः । अपाम् । नपात् । अवतु । वायुः । इष्टये ।
आत्मानम् । वस्यः । अभि । वार्तम् । अर्चत । तत् । अश्विना । सुहवा । यामनि । श्रुतम् ॥ १३ ॥

पूषा देवः न अस्माकं संबन्धि चरथं जङ्गमं प्र अवतु प्रकर्षेण रक्षतु । किञ्च विश्व-
देव्यः विश्वदेवहितः अपां नपात् वायुः इष्टये यज्ञस्य निष्कृत्यर्थं प्रावतु । किञ्च आत्मानं सर्वेषा-
मात्मभूतं वार्तं वायुं वस्यः वसीयः प्रशस्यतरमज्ञं प्राप्तुम् । अस्मभ्यमज्ञं कामथमानमिति शेषः ।
हे अश्विना अश्विनौ सुहवा स्वाह्वानौ युवां यामनि यागगमने तत् इदं स्तोत्रं श्रुतं शृणुतम् ॥

विशामासामभयानामधिक्षितं गीभिर्गु स्वयंशसं गृणीमसि ।

ग्राभिर्विश्वाभिरदितिमनर्वणमक्तोर्युवानं नृमणा अघा पतिम् ॥ १४ ॥

विशाम् । आसाम् । अभयानाम् । अधिऽक्षितम् । गीऽभिः । ऊँ इति । स्वयंशसम् । गृणीमसि ।
ग्राभिः । विश्वाभिः । अदितिम् । अनर्वणम् । अक्तोः । युवानम् । नृमणाः । अघा । पतिम् ॥ १४ ॥

अभयानां संसारभयरहितानाम् आसां विश्वां मनुष्याणाम् अधिक्षितम् अन्तर्निवसन्तं
स्वयंशसं स्वयं समुपाजितकीर्तिमेनमग्निं गीभिः स्तुतिभिः गृणीमसि वयं स्तुमः । किञ्च अन-
र्वणम् अप्रत्यूतां पत्युरपत्यान्तत्वेनाप्रतिगताम् अदितिम् अदीनां देवमातरं विश्वाभिः सर्वाभिः
ग्राभिः देवपत्नीभिः सहितां स्तुमः । किञ्च अक्तोः रात्रेः युवानं स्वतेजसा मिश्रयितारं चन्द्रमसं
स्तुमः । किञ्च नृमणाः नृषु मनुष्येष्वनुग्राहकमना यः तमादित्यं स्तुमः । अघा अथ पतिं सर्वस्य
पालकमिन्द्रं स्तुमः ॥

रेभदत्र जनुषा पूर्वो अङ्गिरा ग्रावाण ऊर्ध्वा अभि चक्षुरध्वरम् ।

येभिर्विहाया अभवद्विचक्षणः पार्थः सुमेकं स्वधितिर्वनन्वति ॥ १५ ॥

रेभत् । अत्र । जनुषा । पूर्वः । अङ्गिराः । ग्रावाणः । ऊर्ध्वाः । अभि । चक्षुः । अध्वरम् ।
येभिः । विऽहायाः । अभवत् । विऽचक्षणः । पार्थः । सुऽमेकम् । स्वऽधितिः । वनन्ऽवति ॥ १५ ॥

१. त१.२.३.६.७-युवां बुद्ध्या; त४.५.८-भ-युवां बुध्न्या । २. त-भ२.४.६.८-अंतरधिनित्तसंत ।

अङ्गिरा नामर्षिरार्विज्येन वृतः सन् देवान् स्तौति । ^१अत्र अस्मिन् यज्ञे ^२अनुषा जन्मना ^३पूर्वः प्रत्नः ^४अङ्गिराः नामर्षिः ^५रेभन् देवान् स्तौति । ^६ग्रावाणः च ^७ऊर्ध्वाः उद्यताः सन्तः ^८अध्वरं यज्ञसाधनं सोमम् ^९अभि ^{१०}चक्षुः अभिपश्यन्ति । ^{११}विचक्षणः विद्वद्वेन्द्रः ^{१२}येभिः यैः ग्रावभिरभिषव-
संबन्धिभिः शब्दैः ^{१३}विहायाः महान् ^{१४}अभवत् । हृष्टोऽभूदित्यर्थः । अस्येन्द्रस्य ^{१५}स्वधितिः वज्रः
^{१६}घनन्वति उदकवति मार्गे ^{१७}पाथः अन्नसाधनं ^{१८}सुमेकं शोभनमुदकं निरगमयदिति शेषः ॥ ॥२५॥

‘महि’ इति पञ्चदशार्चं तृतीयं सूक्तम् । तान्वो नाम पृथोः पुत्र ऋषिः । द्वितीयातृतीये त्रयोदशी चेति तिस्रोऽनुष्टुभः । नवम्यक्षरसंख्यया पङ्क्तिर्न पादैः । एकादशी न्यङ्कुसारिण्यष्टकद्वादशक-
द्वयष्टकवती । पञ्चदशी पुरस्ताद्बृहत्याद्यद्वादशकत्र्यष्टका । शिष्टा नव प्रस्तारपङ्क्तिच्छन्दस्काः । आद्यौ जागतौ^१ द्वौ^२ गायत्रौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुकान्तं—‘महि तान्वः
पार्थः प्रस्तारपाङ्क्तं पुरस्ताद्बृहत्स्यन्तं त्रयोदश्युपाद्ये चानुष्टुभो नवम्यक्षरैः पङ्क्तिरेकादशी न्यङ्कु-
सारिणी’ इति । गतो विनियोगः ॥

महिं द्यावापृथिवी भूतमुर्वी नारीं यद्ही न रोदसी सदै नः ।

तेभिर्नः पातं सद्यस एभिर्नः पातं शूषणि ॥ १ ॥

महिं । द्यावापृथिवी इति । भूतम् । उर्वी इति । नारी इति । यद्ही इति । न । रोदसी इति । सदैम् । नः ।
तेभिः । नः । पातम् । सद्यसः । एभिः । नः । पातम् । शूषणि ॥ १ ॥

हे ^१द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवां ^२महि अत्यन्तं यथा भवति तथा ^३उर्वी विस्तीर्णं ^४भूतं
भवतम् । किञ्च ^५यद्ही महत्यौ ^६रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^७नारी ^८न स्त्रियाविव ^९नः अस्माकं ^{१०}सदै
सदा भवतम् । किञ्च युवां ^{११}शूषणि ^{१२}नः अस्माकं शत्रुबले युष्मदीयैः ^{१३}एभिः पालनैः ^{१४}पातं
रक्षतम् । किञ्च युष्मदीयैः ^{१५}तेभिः तैः पालनैः ^{१६}नः अस्माकं ^{१७}सद्यसः अतिशयेनास्मानभिभवितुः
शत्रोरपि ^{१८}पातं रक्षतम् ॥

यज्ञेयज्ञे स मर्त्यो देवान्संपर्यति । यः सुमैर्दीर्घश्रुतम आविवासात्येनान् ॥ २ ॥

यज्ञेयज्ञे । सः । मर्त्यः । देवान् । संपर्यति ।

यः । सुमैः । दीर्घश्रुतमः । आऽविवासाति । एनान् ॥ २ ॥

^१स ^२मर्त्यः मनुष्यः ^३यज्ञेयज्ञे सर्वेषु यज्ञेषु ^४देवान्^२ सर्वान्^२ ^५संपर्यति परिचरति ^६यः
^७दीर्घश्रुतमः अतिशयेन दीर्घस्य बहोः शास्त्रस्य श्रोता यो मनुष्यः ^८सुमैः सुखकरैर्हविर्भिः ^९एनान्
देवान् ^{१०}आविवासाति^३ परिचरति । असुखकरैर्हविर्भिः कृतमपि कर्म समर्थं^४ न^४ भवतीत्यर्थः ॥

विश्वेषामिरज्यवो देवानां वामहः । विश्वे हि विश्वमहसो विश्वे यज्ञेषु यज्ञियाः ॥ ३ ॥

विश्वेषाम् । इरज्यवः । देवानाम् । वाः । महः ।

विश्वे । हि । विश्वमहसः । विश्वे । यज्ञेषु । यज्ञियाः ॥ ३ ॥

१. ग-त-मु-द्वौ जागतौ ततो द्वौ । २. त-मु-सर्वान् देवान् । ३. त-मु-आविवासति । ४. त१-२-
संपर्यति संपर्यायै न; त३.८-मु-संपर्यायै; त४.५.६.७-संपर्यति संपर्यायै ।

हे ऽविश्वेषामिरज्यवः सुवनानामीश्वराः ऽदेवानां द्योतनादिगुणयुक्तानां भवतां ऽमहः महत्
 ऽवाः वरणीयं धनं विद्यत इति शेषः । तदस्मभ्यं दत्तेति भावः । किंच ऽविश्वे सर्वे यूयं ऽविश्वमहसः
 व्यास्रतेजस्काः । किंच ऽविश्वे यूयं ऽयज्ञेषु ऽयज्ञियाः यष्ट्याः ॥

ते घा राजानो अमृतस्य मन्द्रा अर्यमा मित्रो वरुणः परिज्मा ।

कद्रुद्रो नृणां स्तुतो मरुतः पूषणो भगः ॥ ४ ॥

ते । घ । राजानः । अमृतस्य । मन्द्राः । अर्यमा । मित्रः । वरुणः । परिज्मा ।

कत् । रुद्रः । नृणाम् । स्तुतः । मरुतः । पूषणः । भगः ॥ ४ ॥

ऽअर्यमा देवः ऽमित्रः च ऽपरिज्मा सर्वतोभासी सर्वत्राप्रतिहतगतिः ऽवरुणः^१ अन्यो देवजन-
 श्रुतिभिः ऽस्तुतः ऽरुद्रः च ऽपूषणः सर्वस्य पोषयितारो ऽमरुतः च ऽभगः च एते^२ देवाः ऽमन्द्राः
 सर्वैः स्तुत्याः सन्तः ऽनृणां मनुष्याणां ऽकत् सुखं प्रयच्छतेति शेषः । ऽते सर्वे ऽअमृतस्य अमृत-
 सदशस्य हविषः ऽराजानः ऽघ ईश्वराः खलु ॥

उत नो नक्तमुपां वृषण्वसू सूर्यामासा सदनाय सधन्या ।

सचा यत्साद्येषामहिर्बुध्नेषु बुध्न्यः ॥ ५ ॥

उत । नः । नक्तम् । अपाम् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । सूर्यामासा । सदनाय । सधन्या ।

सचा । यत् । सादि । एषाम् । अहिः । बुध्नेषु । बुध्न्यः ॥ ५ ॥

ऽउत अपि च हे ऽवृषण्वसू वर्षणधनावश्विनौ युवाम् ऽअपाम् उदकानां संबन्धिनौ ऽसधन्या
 सधन्यौ समानधनौ ऽसूर्यामासा सूर्याचन्द्रमसौ ऽबुध्नेषु अन्तरिक्षेषु निवासस्थानेषु मेवेषु ऽयत्^३
 यः ऽअहिर्बुध्न्यः देवः^४ ऽसादि सीदति तिष्ठति ऽएषाम्^५ एभिः^६ ऽसचा सह युवां ऽनक्तं रात्रावहनि
 चोरुष्यतमिति^७ वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ ॥ २६ ॥

उत नो देवावश्विना शुभस्पती धामभिर्मित्रावरुणा उरुष्यताम् ।

महः स राय एषतेऽति धन्वेव दुरिता ॥ ६ ॥

उत । नः । देवौ । अश्विना । शुभः । पती इति । धामऽभिः । मित्रावरुणौ । उरुष्यताम् ।

महः । सः । रायः । आ । ईषते । अति । धन्वेऽइव । दुःऽइता ॥ ६ ॥

ऽउत अपि च ऽशुभस्पती शुभस्योदकस्य^८ पती ऽअश्विना अश्विनौ ऽदेवौ ऽनः अस्मान्
 ऽधामभिः आत्मीयैः शरीरैः^९ ऽउरुष्यतां रक्षताम् । किंच ऽमित्रावरुणौ आत्मीयैः शरीरैरुष्यतां
 रक्षताम् । यं यजमानं पुरुषममी देवा रक्षन्ति ऽसः ऽमहः महान्ति ऽरायः धनानि ऽएषते आभि-
 मुख्येन गच्छति प्राप्नोति । किंच ऽदुरिता दुरितानि क्षीघ्रम् ऽअति अतिगन्तातिक्रान्ता च भवति ।
 तत्र दृष्टान्तः । ऽधन्वेव । यथा पथिको निरुदकान् देशानतिक्रामति तद्वदित्यर्थः ॥

१. त-भ१.२.४.६.८-‘वरुणः’ नास्ति । २. त-भ१.४.८-ये एते । ३. ग-त-भ-‘यत्’ नास्ति ।
 ४. त-भ-देवो यत् । ५. ग-तेषामिति ; त-भ-तैरेषामेति । ६. ग-त-भ-चोरुष्यतामिति । ७. त-भ-
 उदकस्य । ८. भ-‘शरीरैः’ नास्ति ।

उत नो रुद्रा चिन्मृकतामश्विना विश्वे देवासो रथस्पतिर्भगः ।

ऋभुर्वाजं ऋभुक्षणः परिज्मा विश्ववेदसः ॥ ७ ॥

उत । नः । रुद्रा । चित् । मृकताम् । अश्विना । विश्वे । देवासः । रथःपतिः । भगः ।

ऋभुः । वाजः । ऋभुक्षणः । परिज्मा । विश्ववेदसः ॥ ७ ॥

उत षचित् अपि च रुद्रा रुद्रपुत्रौ षअश्विना अश्विनौ षनः अस्मान् षमृकतां सुखयताम् । किंच षरथस्पतिः रथस्य पतिः पूषा षऋभुः षवाजः अन्नवान् षभगः च षपरिज्मा परितो गन्ता वायुश्चेति^१ षविश्वे सर्वे षदेवासः देवाः सुखयन्तु । हे षविश्ववेदसः विश्ववेदाः सर्वप्रज्ञाः सर्वधना वा हे षऋभुक्षणः महान्तो ब्रह्मादयो देवा यूयं सुखयत ॥

ऋभुर्ऋभुक्षा ऋभुर्विधतो मद आ ते हरी जूजुवानस्य वाजिना ।

दुष्टरं यस्य सामं चिदधग्यज्ञो न मानुषः ॥ ८ ॥

ऋभुः । ऋभुक्षाः । ऋभुः । विधतः । मदः । आ । ते । हरी इति । जूजुवानस्य । वाजिना ।

दुस्तरम् । यस्य । सामं । चित् । ऋधक् । यज्ञः । न । मानुषः ॥ ८ ॥

षऋभुक्षाः महानिन्द्रः षऋभुः यज्ञेन भाति । किंच षविधतः त्वां परिचरतो यजमानस्य षमदः हर्षोऽपि षऋभुः यज्ञेन भाति^२ । हे इन्द्र षआ षजूजुवानस्य यागं प्रति शीघ्रमागच्छतः षते तव षहरी अश्वावपि षवाजिना वाजिनी बलवन्तौ । किंच षयस्य इन्द्रस्य संबन्धि षसाम षचित् गीयमानं सामापि षदुष्टरं रक्षोभिरप्रापणीयम् । एषः षयज्ञः षमानुषः मनुष्यसाधारणः षन किंच षऋधक् षधक् । दिव्य इत्यर्थः ॥

कृधी नो अह्यो देव सवितुः स च स्तुषे मघोनाम् ।

सहो न इन्द्रो वह्निभिर्न्येषां चर्षणीनां चक्रं रश्मि न योयुवे ॥ ९ ॥

कृधि । नः । अह्यः । देव । सवितरिति । सः । च । स्तुषे । मघोनाम् ।

सहो इति । नः । इन्द्रः । वह्निभिः । नि । एषाम् ।

चर्षणीनाम् । चक्रम् । रश्मिम् । न । योयुवे ॥ ९ ॥

हे षसवितः प्रेरक षनः अस्मान् षअह्यः अनवनतवदनानलजितान् षकृधि कुरु । किंच षसः रघं षमघोनां धनवतां यजमानानां संबन्धिभिर्ऋत्विग्भिः षस्तुषे स्तूयसे । षइन्द्रः षवह्निभिः वोढृभिः महज्भिः सह षसहः बलं षचर्षणीनां मनुष्याणां षनः अस्माकं षनि षयोयुवे भृशं निमिश्रयतु । तत्र दृष्टान्तः । षचक्रं रथस्य चक्रं षरश्मिं षन । यथा रश्मिं चक्रादिकं तद्वदित्यर्थः ॥

ऐषु द्यावापृथिवी धातं महदस्मे वीरेषु विश्वचर्षणि श्रवः ।

पृक्षं वाजस्य सातयै पृक्षं रायोत तुर्वणे ॥ १० ॥

१. ग-त-मु-वायुश्चेते; म७-सूर्यश्चेति । २. ग-म-भवति; त-भवति ।

आ । एषु । द्यावापृथिवी इति । धातम् । महत् । अस्मे इति । वीरेषु । विश्वऽर्चषणि । श्रवः ।
पृक्षम् । वाजस्य । सातये । पृक्षम् । राया । उत । तूर्वणे ॥ १० ॥

हे ऽद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवाम् ऽअस्मे अस्माकं संबन्धिषु ऽएषु ऽवीरेषु पुत्रेषु ऽविश्व-
चर्षणि सर्वमनुष्योपेतं ऽमहत् ऽश्रवः यशः ऽआ ऽधातम् आधत्तं दत्तम् । किञ्च ऽवाजस्य बलस्य
ऽसातये संभजनाय ऽपृक्षं पालकमन्नं दत्तम् । ऽउत अपि च ऽतूर्वणे शत्रूणां तरणाय ऽराया धनेन
सह ऽपृक्षम् अन्नं दत्तम् ॥ ॥ २७ ॥

एतं शंसमिन्द्रास्मयुष्टं कूचित्सन्तं सहसावन्नभिष्टये सदा पाह्यभिष्टये ।

मेदतां वेदतां वसो ॥ ११ ॥

एतम् । शंसम् । इन्द्र । अस्मऽयुः । त्वम् । कूऽचित् । सन्तम् । सहसाऽवन् । अभिष्टये ।
सदा । पाहि । अभिष्टये । मेदताम् । वेदतां । वसो इति ॥ ११ ॥

हे ऽवसो वासयितः ऽसहसावन् बलवन् ऽइन्द्र ऽअस्मयुः अस्मान्कामयमानः ऽत्वं ऽकूचित्
कचिदपि ऽसन्तं स्थितम् ऽएतम् इमं ऽशंसं स्तोतारम् ऽअभिष्टये अभिलषितसिद्धयर्थमपि च
ऽअभिष्टये यागार्थं ऽसदा सर्वदा ऽपाहि रक्ष । किञ्च ऽवेदता त्वदीयेन प्रज्ञानेन स्तोतारं मां ऽमेदतां
बुध्यस्व ॥

एतं मे स्तोमं तना न सूर्ये द्युतद्यामानं वावृधन्त नृणाम् ।

संवर्ननं नाश्व्यं तष्टेवानपच्युतम् ॥ १२ ॥

एतम् । मे । स्तोमम् । तना । न । सूर्ये । द्युतत्स्यामानम् । ववृधन्त । नृणाम् ।
सम्ऽवर्ननम् । न । नाश्व्यम् । तष्टाऽइव । अनपऽच्युतम् ॥ १२ ॥

ऽनृणां नेतृणां देवशत्रूणां^१ ऽसंवर्ननं ऽन संभजनं सम्यग्हिंसनमिवावस्थितं ऽमे मदीयम्
ऽएतम्^२ इदं ऽस्तोमं^३ स्तोत्रं ऽववृधन्त ऋत्विजो वर्धयन्तु । तत्र दष्टान्तः । ऽसूर्ये ऽद्युतद्यामानं
दीप्तगमनं ऽतना ऽन विस्तृतान् रश्मीन् वर्धयन्ति तद्वदित्यर्थः । ऽअनपच्युतं च्युतिरहितम् ऽनाश्व्यम्
अश्वार्हं रथं ऽतष्टेव यथा वर्धकी रथिष्वागतेषु संस्कृतं रथं संस्कारस्थानात्प्रैरयति तद्वदित्यर्थः ॥

वावर्त येषां राया युक्तैषां हिरण्ययी ।

नेमर्धिता न पौस्या वृथैव विष्टान्ता ॥ १३ ॥

ववर्त । येषाम् । राया । युक्ता । एषाम् । हिरण्ययी ।

नेमऽर्धिता । न । पौस्या । वृथाऽइव । विष्टऽअन्ता ॥ १३ ॥

ऽयेषां^४ देवानां स्वभूतेन ऽराया अस्मभ्यं दातव्येन धनेन ऽयुक्ता स्तुतिः आववर्त तेषां ऽएषाम्
अर्थाय ऽहिरण्ययी हिरण्ययी हिरण्यालंकारवत् प्रीतिकरास्मन्मुखात्^५ पुनः पुनरावर्तत इत्यर्थः । तत्र

१. ग-त-भ-मु-देवानां शत्रूणां । २. ग-त-भ-एतमिमं । ३. ग-त-‘स्तोमं’ नास्ति । ४. ग१.२-
त-भ१.२.४.६.८-एषां । ५. ग-प्रीतिकरसन्मुखा; भ१.२.४.६.८-प्रीतिकरासन्मुखा; भ७-प्रीतिकरी
सती मुखात् ।

दृष्टान्तः । ऽपौस्था पौस्थानि बलानि ऽनेमधिता ऽन नेमधितौ संग्रामे ऽविष्टान्ता व्यासावसाना
 ऽवृथेव यथा घटिकायन्त्रमाला^१ तद्वदित्यर्थः ॥

प्र तद्दुःशीमे पृथवाने वेने प्र रामे वोचमसुरे मघवत्सु ।

ये युक्त्वाय पञ्च शतास्मयु पथा विश्राव्येषाम् ॥ १४ ॥

प्र । तत् । दुःशीमे । पृथवाने । वेने । प्र । रामे । वोचम् । असुरे । मघवत्सु ।

ये । युक्त्वाय । पञ्च । शता । अस्मयु । पथा । विश्रावि । एषाम् ॥ १४ ॥

ये देवाः ऽपञ्च ऽशता शतानि स्थान् ऽयुक्त्वाय अश्वैर्युक्त्वा ऽअस्मयु अस्मत्कामाः सन्तः ऽपथा
 यज्ञमार्गेण गच्छन्ति तेषाम् ऽएषां देवानां ऽविश्रावि देवानां लोके वा विशेषेण श्रावकगुणयुक्तं^२
 ऽतत् स्तोत्रं ऽदुःशीमे दुःशीमनास्मि ऽपृथवाने । पृथवानः पृथिः । तस्मिन् ऽवेने च ऽअसुरे बलवति
 ऽरामे चैतेषु राजसु ऽप्र ऽवोचं प्रब्रवीमि । प्रस्थापयामीत्यर्थः । ऽमघवत्सु अन्येषु धनवत्सु च
 प्रस्थापयामीत्यर्थः ॥

अधीन्वत्र सप्ततिं च सप्त च ।

सद्यो दिदिष्ट तान्वः सद्यो दिदिष्ट पार्थ्यः सद्यो दिदिष्ट मायवः ॥ १५ ॥

अधि । इत् । नु । अत्र । सप्ततिम् । च । सप्त । च ।

सद्यः । दिदिष्ट । तान्वः । सद्यः । दिदिष्ट । पार्थ्यः । सद्यः । दिदिष्ट । मायवः ॥ १५ ॥

ऽअत्र एषु राजसु ऽतान्वः नामर्षिः गवां ऽसप्त ऽच सप्ततिं ऽच ऽनु क्षिप्रं ऽसद्यः ऽइत्
 सद्य एव ऽअधि ऽदिदिष्ट । अधिपूर्वो दिशियांचनार्थः । यथाचे । किंच ऽपार्थ्यो^३ नाम युवनाश्वनामकस्य
 कुले पृथोः पुत्रः कश्चित् ऽसद्यः एव गवां सप्तसप्ततिमधि ऽदिदिष्ट । किंच ऽमायवः अपि ऽसद्यः
 एवाधि ऽदिदिष्ट ॥ ॥ २८ ॥

‘प्रेते’ इति चतुर्दशर्चं चतुर्थं सूक्तं कद्वाः पुत्रस्य सर्पस्यार्बुदस्यार्षम् । पञ्चमी सप्तमी चतुर्दशी
 त्रिष्टुभः शिष्टा एकादश जगत्यः । सोमाभिषवाथो ग्रावाणोऽत्र देवता । तथा चानुकान्ते—‘प्रेते पळ्ना
 सर्पोऽर्बुदः काद्वेथो ग्रावणोऽस्तौपञ्चभ्यन्त्ये त्रिष्टुभौ सप्तमी च’ इति । ग्रावस्तोत्र एतत्सूक्तम् ।
 सूत्रितं च—‘प्रेते वदन्वित्यर्बुदं^४ प्रागुत्तमाया आ व ऋजसे प्र वो ग्रावाण इति सूक्तयोः’ (आश्व.
 श्रौ. ५. १२) इति । यद्वा । इदमेकमेव सूक्तं ग्रावस्तोत्रम् । सूत्रितं च—‘अर्बुदमेवेत्येके प्र वो
 ग्रावाण इत्येके’ (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

प्रेते वदन्तु प्र वयं वदाम ग्रावभ्यो वार्चं वदता वदद्भ्यः ।

यदद्रयः पर्वताः साकमाश्वः श्लोकं घोषं भरथेन्द्राय सोमिनः ॥ १ ॥

प्र । एते । वदन्तु । प्र । वयम् । वदाम । ग्रावभ्यः । वार्चम् । वदत । वदद्भ्यः ।

यत् । अद्रयः । पर्वताः । साकम् । आश्वः । श्लोकम् । घोषम् । भरथ । इन्द्राय । सोमिनः ॥ १ ॥

१. ग-घटिका यज्ञस्य यथा माला; त४.५-घटिकात्रयकाला; भ७-घटितात्रयत्रमाल । २. त-भ१.
 २.४.६.८-श्रावकं गुणयुक्तं । ३. त२-मु-पार्थ्यो भ१-पार्थ्यो; भ७-पार्थ्यो । ४. त-भ६.७-मु-वदन्त्यर्बुदं ।

एते प्रावाण उपलाः प्र वदन्तु अभिषवशब्दं कुर्वन्तु । वयं यजमानाः वदद्भ्यः अभिषवशब्दं कुर्वद्भ्यः प्रावभ्यः प्रावणामर्थाय वाचं प्र वदाम । किंच हे ऋत्विजो यूयमपि स्तुतिलक्षणां वाचं वदत पठत । यत् यदा अद्भ्यः आदरणीया इडाः आशवः सोमाभिषवार्थः^१ क्षिप्रकारिणः पर्वताः प्रावाणः सर्वे यूयं साकं सह इन्द्राय इन्द्रार्थं श्लोकं श्रोतव्यं घोषम् अभिषवशब्दं भरथ पोषयथ तदानीं सोमिनः सोमवन्तः सोमेन तृप्ता^२ भवथ^३ ॥

एते वदन्ति शतवत्सहस्रवदभि क्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः ।

विष्ट्री प्रावाणः सुकृतः सुकृत्यया होतुश्चित्पूर्वं हविःशतमाशत ॥ २ ॥

एते । वदन्ति । शतवत् । सहस्रवत् । अभि । क्रन्दन्ति । हरितेभिः । आसभिः । विष्ट्री । प्रावाणः । सुकृतः । सुकृत्यया । होतुः । चित् । पूर्वं । हविःशतम् । आशत ॥ २ ॥

शतवत्सहस्रवत् यथा शतं मनुष्याः सहस्रवदपरिमिता मनुष्याश्च वदन्ति तद्वत् एते प्रावाणः^२ वदन्ति शब्दं कुर्वन्ति । किंच हरितेभिः सोमसंस्पर्शान्नरितवर्णैः आसभिः आस्यैः अभि क्रन्दन्ति । सोममभिलक्ष्य देवानाह्वयन्तीत्यर्थः । किंच सुकृतः शोभनकर्माणः प्रावाणः विष्ट्री यज्ञं प्राप्य होतुः देवानामाह्वातुरग्रेः पूर्वं चित् पूर्वमेव अद्य भक्षणीयं हविः आशत प्राप्नुवन्ति ॥

एते वदन्त्यविदन्नना मधु न्यूह्यन्ते अर्धं पक्क आमिषि ।

वृक्षस्य शाखांमरुणस्य बर्षतस्ते सूभर्वा वृषभाः प्रेमराविषुः ॥ ३ ॥

एते । वदन्ति । अविदन् । अना । मधु । नि । ऊह्यन्ते । अर्धं । पक्के । आमिषि । वृक्षस्य । शाखांम् । अरुणस्य । बर्षतः । ते । सूभर्वाः । वृषभाः । प्र । ईम् । अराविषुः ॥ ३ ॥

अरुणस्य अरुणवर्णस्य वृक्षस्य शाखां वर्षतः भक्षयन्तः एते सूभर्वाः शोभनभक्षाः वृषभाः प्रेमराविषुः प्ररुवन्ति । यथा पक्के आमिषि अधि आमिषे ऋष्यादो मांसभक्षकाश्च मांसविषये यथा न्यूह्यन्ते शब्दविशेषं कुर्वन्ति तद्वत् एते प्रावाणः वदन्ति शब्दं कुर्वन्ति । किंच मधु मदकरं^४ सोमम् अना आस्येन अविदन् लभन्ते ॥

बृहद्वदन्ति मदिरेण मन्दिनेन्द्रं क्रोशन्तोऽविदन्नना मधु ।

सुरभ्या धीराः स्वसृभिरनर्तिपुराघोषयन्तः पृथिवीमुपबिदिभिः ॥ ४ ॥

बृहत् । वदन्ति । मदिरेण । मन्दिना । इन्द्रम् । क्रोशन्तः । अविदन् । अना । मधु । समुद्रम्य । धीराः । स्वसृभिः । अनर्तिषुः । आघोषयन्तः । पृथिवीम् । उपबिदिभिः ॥ ४ ॥

मदिरेण मदकरेण मन्दिना अभिषूयमाणेन सोमेन इन्द्रं क्रोशन्तः आह्वयन्त एते प्रावाणः बृहत् अरयन्त वदन्ति शब्दायन्ते । किंच अना आस्येन मधु मदकरं सोमम् अविदन् लभन्त । किंच सुरभ्य संरब्धा भूत्वा धीराः घृष्टाः सन्तः उपबिदिभिः शब्दैः पृथिवीम् आघोषयन्तः पूरयन्तः स्वसृभिः अङ्गुलिभिः सह अनर्तिषुः नृत्यन्ति ॥

१. त-भ-सोममभिषवार्थः । २. ग-मप-लिप्ता भवथ; त-तृप्ता अभवन्; म१.६.८-लिप्ता भवतः; म२-लिप्ता भवतः; म४.७-लिप्ता भवतः । ३. त-प्रावाणः नास्ति । ४. म१.२.७-मधुरं ।

सुप॑र्णा वाच॑म॒क्रतो॒प॒ द्यव्या॑खरे कृष्णा इषिरा अन॑र्तिषुः ।

न्य॑र॒ङ्गि॒ यन्त्यु॑परस्य निष्कृतं पुरु॑ रेतो॑ दधिरे सूर्य॑श्चितः ॥ ५ ॥

सु॒ऽप॒र्णाः । वाच॑म् । अ॒क्रत॒ । उ॒प॒ । द्यवि॑ । आ॒ऽखरे॑ । कृष्णाः । इ॒षिराः । अ॒न॒र्ति॒षुः ।

न्यक् । नि । यन्ति॑ । उ॒पर॑स्य । निः॒ऽकृत॑म् । पुरु॑ । रेतः॑ । द॒धिरे॑ । सूर्य॑ऽश्चितः ॥ ५ ॥

वसुपर्णाः सुपतना प्रावाणः उप उपलक्ष्य समीपे द्यवि अन्तरिक्षे वाचम् अभिषवशब्दम्
अक्रत कुर्वन्ति । किञ्च आखरे । मृगाणां व्रज आखरः । तस्मिन् इषिराः गमनशीलाः कृष्णाः
कृष्णमृगा इव सूर्यश्चितः सूर्यवच्छेतवर्णा द्रप्साः अनर्तिषुः नृत्यन्ति । निष्कृतं प्रावभिः पीडितं
सत् उपरस्य उपलक्ष्य न्यक् अधोमुखं सोमं नि यन्ति निगमयन्ति । किञ्च पुरु बहु रेतः
सोमलक्षणमुदकं दधिरे धारयन्ति ॥ ॥ २९ ॥

उ॒ग्रा॒इव॑ प्र॒वह॑न्तः स॒माय॑सुः सा॒कं यु॒क्ता वृष॑णो बिभ्र॑तो धुरः ।

यच्छु॑सन्तो ज॒ग्रसा॑ना अ॒रावि॑षुः शुण्व॑ एषां प्रोथ॑थो अ॒र्वता॑मिव ॥ ६ ॥

उ॒ग्राऽइ॒व । प्र॒ऽवह॑न्तः । स॒म्ऽआ॑यसुः । सा॒कम् । यु॒क्ताः । वृष॑णः । बिभ्र॑तः । धुरः ।

यत् । श्वसन्तः । ज॒ग्रसा॑नाः । अ॒रावि॑षुः । शू॒ण्वे । ए॒षाम् । प्रो॒थथः॑ । अ॒र्वता॑म्ऽइव ॥ ६ ॥

वृषणः । फलं वर्षतीति वृषा यज्ञः । तस्य धुरः धुरं भारं विभ्रतः धारयन्त एते प्रावाणः
साकं सोमेन सह युक्ताः सन्तः प्रवहन्तः रथं प्रकर्षेण वोढारः उग्राः उद्गूणाः अश्वाः इव
समायसुः समायच्छन्ति । आयता भवन्तीत्यर्थः । यत् यदा श्वसन्तः अभिषवसमय उत्पतन-
निपतनव्यापारजनितेन वायुना श्वसन्त इव स्थिता प्रावाणः जग्रसानाः सोमं प्रसमानाः अराविषुः
शब्दायन्ते तदानीम् एषां प्राणां संबन्धी प्रोथथः मुखाच्छब्दः श्रूयते । तत्र दृष्टान्तः ।
अर्वतामिव । अश्वानां संबन्धिनो मुखाद्वेषाशब्दो यथा तद्वदित्यर्थः ॥

दशा॑वनिभ्यो दश॑कक्ष्येभ्यो दश॑योक्त्रेभ्यो दश॑योजनेभ्यः ।

दशा॑भीशुभ्यो अ॒र्चता॑जरेभ्यो दश॑ धुरो दश॑ युक्ता वह॑द्भ्यः ॥ ७ ॥

दशा॑वनिऽभ्यः । दश॑ऽकक्ष्येभ्यः । दश॑ऽयोक्त्रेभ्यः । दश॑ऽयोजनेभ्यः ।

दशा॑भीशुऽभ्यः । अ॒र्चत॑ । अ॒जरे॑भ्यः । दश॑ । धुरः । दश॑ । युक्ताः । वह॑त्ऽभ्यः ॥ ७ ॥

दशावनिभ्यः । कर्माण्यवन्ति गच्छन्तीत्यवनयः । दशावनयोऽङ्गुलयो येषां ग्राहकत्वेन
संबन्धिनस्ते दशावनयः । तान् प्राणः । द्वितीयार्थे चतुर्थी । दशकक्ष्येभ्यः । कक्ष्याः प्रकाशका
अङ्गुलयो येषां ते दशकक्ष्याः । तान् । दशयोक्त्रेभ्यः । योक्त्रवद्वन्धनसाधनभूता दशाङ्गुलयो
येषां तान् । दशयोजनेभ्यः । सोमेन सह योजने साधनभूता दशाङ्गुलयो येषां तान् । दशाभी-
शुभ्यः । कर्माण्यभितो व्याप्नुवन्तीत्यभीशवोऽङ्गुलयो दश येषां तान् । अजरेभ्यः जराविवर्जितान्
दश दशभिः धुरः धूमिः हिसितुभिः । तृतीयार्थे प्रथमा । युक्ताः युक्तान् । द्वितीयार्थे प्रथमा ।
वहद्भ्यः वहतोऽभिषवारूपे कर्मणि व्याप्रियमाणान् अर्चत स्तुत । हे ऋत्विज इति शेषः । अत्र

१. त-उद्गूणिवर्णा । २. ग-त-म- 'दशाङ्गुलयो' नास्ति ।

यास्कः—‘अवनयोऽङ्गुलयो भवन्त्यवन्ति कर्माणि । कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि । योक्त्राणि योजनानीति व्याख्यातमभीशवोऽभ्यनुवते कर्माणि । दश धुरो दश युक्ता वहङ्गयः । धूर्धूर्वतेर्वधकर्मण इयमपीतरा धूरेतस्मादेव विहन्ति वहं धारयतेर्वा ’ (निरु. ३. ९) इति ॥

ते अद्रयो दशयन्त्रास आशवस्तेषामाधानं पर्येति हर्यतम् ।

त ऊ सुतस्य सोम्यस्यान्धसोऽंशोः पीयूषं प्रथमस्य भेजिरे ॥ ८ ॥

ते । अद्रयः । दशयन्त्रासः । आशवः । तेषाम् । आधानम् । परि । एति । हर्यतम् ।

ते । ऊ इति । सुतस्य । सोम्यस्य । अन्धसः । अंशोः । पीयूषम् । प्रथमस्य । भेजिरे ॥ ८ ॥

वअद्रयः आदरणीयाः वआशवः क्षिप्रकारिणः वते^१ एते^२ प्रकृता ग्रावाणः वदशयन्त्रासः दशयन्त्राः । वतेषाम् एषां ग्रावणां संबन्धि यत् वआधानं प्रक्षेपणमधिषवकर्म^३ वहर्यतं स्पृहणीयं वपर्येति परितो गच्छति । वते एते ग्रावाण एव वसुतस्य अभिषुतस्य वसोम्यस्य सोमस्य^४ संबन्धिनः^५ वअंशोः खण्डस्वरूपस्य वअन्धसः अशस्य वपीयूषम् अमृतं^६ प्रथमं^७ वभेजिरे^८ ॥

ते सोमादो हरी इन्द्रस्य निसतेऽंशुं दुहन्तो अध्यासते गर्वि ।

तेभिर्दुग्धं पपिवान्तसोम्यं मध्विन्द्रो वर्धते प्रथते वृषायते ॥ ९ ॥

ते । सोमऽअदः । हरी इति । इन्द्रस्य । निसते । अंशुम् । दुहन्तः । अर्धि । आसते । गर्वि ।

तेभिः । दुग्धम् । पपिवान् । सोम्यम् । मधु । इन्द्रः । वर्धते । प्रथते । वृषायते ॥ ९ ॥

वसोमादः सोमस्यात्तारः वते प्रकृता^१ एते^२ ग्रावाणः वइन्द्रस्य वहरी अश्वौ वनिसते निक्षन्ति चुम्बन्ति । प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । किंच वगवि अधिषवणकर्मणि^३ वअंशुं सोमं वदुहन्तः वआसते^४ । किंच वइन्द्रः वतेभिः तैः वदुग्धं वसोम्यं सोममयं वमधु अमृतं वपपिवान् पीतवान् वर्धते वृद्धशरीरो भवति । वप्रथते विस्तीर्णशरीरश्च भवति । ववृषायते वृषेवाचरति ॥

वृषा वो अंशुर्न किला रिषाथनेळावन्तः सदमित्स्थनाशिताः ।

रैवत्येव महसा चारवः स्थन यस्य ग्रावाणो अजुषध्वमध्वरम् ॥ १० ॥

वृषा । वः । अंशुः । न । किल । रिषाथन । इळाऽवन्तः । सदम् । इत् । स्थन । आशिताः ।

रैवत्याऽइव । महसा । चारवः । स्थन । यस्य । ग्रावाणः । अजुषध्वम् । अध्वरम् ॥ १० ॥

वअंशुः सोमः ववः युष्माकं ववृषा यज्ञे वर्धिता भविष्यति । यूयमपि वन वरिषाथन वकिल न वरिष्यथ न^१ शीर्णा^२ भवथ किल । किंच वइळावन्तः अन्नवन्त इव यूयं वसदमित् सदैव वआशिताः भोजिताः^३ वस्थन भवथ । किंच वरैवत्येव यथा रेवन्तस्तेजसा युक्ता भवन्ति तद्वत् वमहसा तेजसा युक्ताः वचारवः कल्याणाः वस्थन भवथ । हे वग्रावाणः यूयं वयस्य यजमानस्य वअध्वरं यज्ञम् वअजुषध्वम् असेवध्वम् ॥ ॥ ३० ॥

१. त१.२.७-भ४.६.८-ते उ ते । २. ग-त-मु-सोमसंबन्धिनः । ३. त१.२.३.७-मु-अमृतं प्रथमस्य; भ२-प्रथमममृतं । ४. त-भेजिरे भजंत इति । ५. भ-प्रकृष्टा । ६. त-मु-‘एते’ नास्ति । ७. त-भ१.२.४. ६.८-अधिषवणकर्मणि । ८. भ७-अध्यासते । ९. ग-विशीर्णा; भ-विस्तीर्णा । १०. त-मु-भोजयिताः ।

तृदिला अर्तदिलासो अर्द्रयोऽश्रमणा अशृथिता अमृत्यवः ।

अनातुरा अजराः स्थामविष्णवः सुपीवसो अर्तपिता अर्तृष्णजः ॥ ११ ॥

तृदिलाः । अर्तदिलासः । अर्द्रयः । अश्रमणाः । अशृथिताः । अमृत्यवः ।

अनातुराः । अजराः । स्थ । अमविष्णवः । सुपीवसः । अर्तपिताः । अर्तृष्णजः ॥ ११ ॥

वअश्रमणाः श्रमणवर्जिताः^१ वअशृथिताः अन्यैरशृथिलीकृताः वअमृत्यवः अमारिताः वअनातुराः अरोगाः वअजराः जरारहिताः वस्थ भवथ । किंच वअमविष्णवः उल्लेपणावल्लेपणगत्युपेता^२ हे ग्रावाणः वतृदिलाः अन्येषां भेदकाः वअर्तदिलासः स्वयमन्येनाभिज्ञाः^३ वसुपीवसः^४ सुबलाः वअर्तपिताः तृष्णारहिताः वअर्तृष्णजः निःस्पृहा भवथ ॥

ध्रुवा एव वः पितरौ युगेयुगे क्षेमकामासः सदसो न युञ्जते ।

अजुर्यासो हरिषाचो हरिद्रव आ द्यां रवेण पृथिवीमशुश्रुवुः ॥ १२ ॥

ध्रुवाः । एव । वः । पितरः । युगेऽयुगे । क्षेमऽकामासः । सदसः । न । युञ्जते ।

अजुर्यासः । हरिऽसाचः । हरिद्रवः । आ । द्याम् । रवेण । पृथिवीम् । अशुश्रुवुः ॥ १२ ॥

हे ग्रावाणः वयुगेयुगे सर्वेषु युगेषु ध्रुवा एव निश्चला एव वः युष्माकं पितरः पितृभूताः पर्वताः वक्षेमकामासः क्षेमकामाः^५ वसदसः सदासि^६ आत्मना वन वयुञ्जते न संयोजयन्ति^७ । वअजुर्यासः जरारहिताः वहरिषाचः सोमस्य संभक्तारः वहरिद्रवः सोमसंसर्गाद्धरितवर्णाः वद्यां दिवं वपृथिवीं च वरवेण अभिषवज्ञादेन वअशुश्रुवुः श्रावयन्ति ॥

तदिद्वन्द्व्यद्रयो विमोचने यामन्नञ्जस्पाइव घेदुपब्दिभिः ।

वपन्तो बीजमिव धान्याकृतः पृञ्चन्ति सोमं न मिनन्ति बप्सतः ॥ १३ ॥

तत् । इत् । वदन्ति । अर्द्रयः । विऽमोचने । यामन् । अञ्जः पाऽइव । घ । इत् । उपब्दिऽभिः ।

वपन्तः । बीजम्ऽइव । धान्यऽकृतः । पृञ्चन्ति । सोमम् । न । मिनन्ति । बप्सतः ॥ १३ ॥

वअर्द्रयः आदरणीया ग्रावाणः वयामन् यामनि गमने वअञ्जस्पाः । अञ्जसा पान्ति^८ रक्षन्तीत्यञ्जस्पाः^९ । तेषां रथानाम् वद्वव उपब्दिभिः वतदिद् तद्देवाभिषवकर्म वविमोचने वघेत् तत् सोमरसविमोचनवेलायामपि ववदन्ति प्रकाशयन्ति । किंच वबप्सतः सोमं भक्षयन्तो ग्रावाणः ववपन्तः

१. ग-त-भ१.२.४.६.८-मु-श्रमवर्जिताः । २. ग१.२-उल्लेपणावल्लेपणाभ्यां युताः; ग४-त१.२.६-उल्लेपणावल्लेपणगत्या ता अर्तृष्णजः; त४.५-उल्लेपणावल्लेपणगत्यामुपीवसः; त७.८-भ१.२.४.८-उल्लेपणावल्लेपणगत्या ता (भ४-‘ता’ नास्ति) अर्तृष्णजः (भ८-अर्तृजः); भ७-उल्लेपणावल्लेपणगः स्योपेता । ३. भ१.२.७-स्वयमन्योन्याभिज्ञाः । ४. ग-त-भ१.२.४.६.८-‘सुपीवसः’ नास्ति । ५. त-भ-क्षेमकामाः सदसो न कामासः । ६. ग४-भ५-सदमिषो न युञ्जते अजुर्यासो हरिषाचो हरिद्रवः आ द्यां रवेण सदासि आत्मना न युञ्जते न संयोजयन्ति; त-भ१.२.४.६.७.८-‘सदास्यात्मना...संयोजयन्ति’ नास्ति । ७. ग-याति गच्छती*, त-भ१.२-याति गच्छती*; भ८-याति गच्छती* । ८. ग-त-अप्येतत्; भ-घ्वेतत् ।

पधान्याकृतः कृषीवलाः पबीजमिव यथा पृच्छन्ति तद्वत् सोमं पृच्छन्ति । संपर्चयन्तीत्यर्थः । पन पुनं
पमिनन्ति । न हिंसन्तीत्यर्थः ॥

सुते अध्वरे अधि वार्चमकृता क्रीळयो न मातरं तुदन्तः ।

वि पू मुञ्चा सुषुवुषो मनीषां वि वर्तन्तामद्रयश्चार्यमानाः ॥ १४ ॥

सुते । अध्वरे । अधि । वार्चम् । अकृत । आ । क्रीळयः । न । मातरम् । तुदन्तः ।

वि । सु । मुञ्च । सुसुवुषः । मनीषाम् । वि । वर्तन्ताम् । अद्रयः । चार्यमानाः ॥ १४ ॥

पचायमानाः पूज्यमानाः पअद्रयः आदरणीया ग्रावाणः पअध्वरेऽधि यज्ञे पसुते सोमोऽभिषुते
पमातरं पतुदन्तः हस्तेन ताडयन्तः पआ पक्रीळयो पन आक्रीडकाः कुमाराः शब्दं यथा कुर्वन्ति
तथा पवार्चं शब्दम् पअकृतं कृण्वन्ति । पसुषुवुषः सोममभिषुतवतः ग्रावणः पमनीषां स्तुतिं पवि
पमुञ्च विशेषेण^१ मुञ्च^२ । किंच अद्रयः पवि पवर्तन्ताम् अभिषवशब्दं विमुञ्चन्तु ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अष्टकेऽष्टमकेऽध्यायश्चतुर्थः संप्रदर्शितः ।

धीमता सायणार्येण पञ्चमोऽथ प्रदर्श्यते ॥

तत्र 'हये जाये' इत्यष्टादशर्चं पञ्चमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । अत्रानुक्रमणिका—'हये द्वयूनोंर्वशीमैलः
पुरुखाः पूर्वोषिताकामात्^१ पुनरासाद्यावरोदुमैच्छत्सा तमनिच्छन्ती प्रत्याचष्टे हय इषुयां कदा
सुदेवोऽन्तरिक्षप्रां सचेति तिस्रश्चैलवाक्यं शिष्टा उर्वश्याः' इति । 'हये जाये' 'इषुर्न श्रिये' 'या सुजृग्निः'
'कदा सूनुः' 'सुदेवो अद्य' 'अन्तरिक्षप्रां' 'सचां यदासु जहृतीषु' इत्याद्यास्तिस्रश्चेति नवर्चं
ऐलस्य पुरुखसो वाक्यानि । अतस्तासां स ऋषिः । शिष्टा नवोर्वश्या वाक्यानि । अतस्तासु सर्षिका ।
उभयोर्वीक्येषु योऽर्थः प्रतिपाद्यते सा देवता । गतो विनियोगः ॥

ऐलोर्वशीतिहासोऽत्र वैशद्याय^२ प्रवर्ण्यते । मित्रश्च वरुणश्चोभौ दीक्षितौ प्रेक्ष्य चोर्वशीम् ॥१॥

रेतः सिषिचतुः सद्यस्तत्कुम्भे न्यदधुस्तदा । तां शसवन्तौ मनुजभोग्या भूम्यां भवेति तौ ॥२॥

अत्रान्तर इलो राजा मनोः पुत्रैश्च संयुतः । मृगयां संचरन् साश्वो देवीक्रीडं विवेश ह ॥३॥

यत्र^४ देवं गिरिसुता सर्वैर्भावैरतोषयत् । अत्राविशन्पुमान्छी स्यादित्युक्त्वा तत्र चाविशत् ॥४॥

छी भूत्वा व्रीडितः सोऽगाच्छरणं शिवमञ्जसा । इयं प्रसाद्यतां राजन्नित्युक्तः शंभुना नृपः ॥५॥

जगाम शरणं देवीमात्मनः पुंस्त्वसिद्धये । अकरोत्सा नृपं देवी षण्मासात्प्राप्तपुंस्त्वकम् ॥६॥

ततः कदाचित्स्त्रीकाले ब्रुधः सौन्दर्यमोहितः । अप्सरोभ्यो विशिष्टां तामिळां संगतवान् मुदां ॥७॥

१. म—'विशेषेण मुञ्च' नास्ति । २. त-भ१.२.४.६.८—पूर्वोषितान् कामान् ; अनु-पूर्वोषितां
कामात् । ३. त१.२.३.६.७—वैशद्यार्थं । ४. त-तत्र ।

तदेळायां सोमपुत्राजातो राजा पुरुरवाः । तमुर्वशी तु चकमे प्रतिष्ठानपुरे स्थितम् ॥८॥
 तल्पादन्यत्र नम्रं त्वां दृष्ट्वा यामि यथागतम् । सुता उरणकौ त्वं च^१ समीपं कुरु मे द्रुतम् ॥९॥
 इति सा समयं कृत्वा रमयामास तं नृपम् । चतुरब्दे गते रात्रौ देवैरुणकद्वयम् ॥१०॥
 हतं तस्य ध्वनिं श्रुत्वा नम्र एव स भूपतिः । उत्थाय जित्वा तावागच्छेत्येवं जल्पकोऽन्यतः^२ ॥११॥
 विद्युता दर्शितोऽस्यै^३ स^४ नम्र एव पुरुरवाः । अथ सा दृष्टसमया^५ ह्युर्वशी तु दिवं ययौ^६ ॥१२॥
 तत उन्मत्तवद्वाजा दिदृक्षुस्तामितस्ततः । कुर्वन्नन्वेषणं तीरे सरसो मानसस्य ताम् ॥१३॥
 विहरन्तीमप्सरोभिः सहपश्यत्पुरुरवाः । पुनः स चकमे भोक्तुमुर्वशीं च पुरुरवाः ॥१४॥
 साश्रं सापश्यदुक्ता च प्रत्याचष्टे ब्रजेति तम् । इत्युर्वश्यैकसंवादमिमेषोऽप्यसूचयत्^७ ॥१५॥इति॥

अत्र वाजसनेयकम्—‘उर्वशी हाप्सराः पुरुरवसमैलं चकमे तं ह विन्दमानोवाच त्रिः
 स्म माहो^८ वैतसेन दण्डेन हतादकामां स्म मा निपद्यासै मो स्म त्वा नम्रं दर्शमेष वै न स्त्रीणामुपचार
 इति । सा हास्मिन्न्योगुवासापि हास्माद्भिण्यास तावज्ज्योर्घास्मिन्नुवास ततो ह गन्धर्वाः समूदिरे
 ज्योत्स्ना इयमुर्वशी मनुष्येववात्सीदुपजानीत यथेयं पुनरागच्छेदिति तस्यै हाविद्वर्युणा शयन
 उपबद्धास ततो ह गन्धर्वा अन्यतरमुर्ण प्रमेथुः । सा होवाचावीर इव बत मेऽजन इव पुत्रं हरन्तीति
 द्वितीयं प्रमेथुः सा ह तथैवोवाच । अथ हायमीक्षां चक्रे कथं नु तदवीरं कथमजनं^९ स्याद्यत्राहं स्थामिति
 स नम्र एवानूत्पपात चिरं तन्मेने यद्वासः पर्यधास्यत ततो ह गन्धर्वा विद्युतं जनयांचक्रुस्तं यथा
 दिवैवं नम्रं ददर्श ततो ह वैवेयं तिरोबभूव पुनरैमीत्येत्तिरोभूतां स आध्या जल्पन्कुरुक्षेत्रं समया
 चचारान्यतःप्लक्षेति विसवती तस्यै हाध्यन्तेन ववाज तद्ध ता अप्सरस आतयो भूत्वा परिपुच्छविरे ।
 तं हेयं ज्ञात्वोवाच अयं वै स मनुष्यो यस्मिन्नहमवात्समिति ता होचुस्तस्मै वा आविरसामेति तथेति
 तस्मै हाविरासुः । तां हायं ज्ञात्वाभिपरोवाद हये जाये मनसा^{१०} (वा. वा. ११. ५. १) इत्यादि ॥

हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिश्रा कृणवावहै नु ।

न नौ मन्त्रा अनुदितास एते मयस्करन् परंतरे चनाहन् ॥ १ ॥

हये । जाये । मनसा । तिष्ठ । घोरे । वचांसि । मिश्रा । कृणवावहै । नु ।

न । नौ । मन्त्राः । अनुदितासः । एते । मयः । करन् । परंतरे । चन । अहन् ॥ १ ॥

पुरुरवसो^{१०} वाक्यम् । जायां पश्यन् वदति । ‘हये हे घोरे । अस्माकं दुःखजनकत्वात् । घोर-
 कारिणि ‘जाये ‘मनसा अस्मदुपर्यनुरागवता मनसा युक्ता सती ‘तिष्ठ क्षणमात्रं संनिधावेव निवस ।
 हये इत्यस्य निघाताभावश्छान्दसः । किमर्थं संस्थानमिति तत्राह । ‘वचांसि वाक्यानि मिश्राणि^{११}
 उक्तिप्रत्युक्तिरूपाणि ‘नु अद्य क्षिप्रं वा ‘कृणवावहै करवावहै । ‘कृवि हिंसाकरणयोः’ । ‘ धिन्वि-
 कृण्वोरच्च ’ इत्युप्रत्ययः । किमर्थं वचसः करणमिति^{१२} चेदुच्यते । ‘नौ आवयोः ‘मन्त्राः रहस्यार्थाः
 ‘एते विवक्षिताः ‘अनुदितासः अव्याहियमाणाः^{१३} परस्परमसंभाष्यमाणा गुफिताः सन्तः ‘परंतरे
 ‘चनाहन् । चनेति निपातसमुदायश्चार्थः । अनेकेषु दिवसेषु चरमेऽप्यहनि ‘मयः । सुखनामैतत् । सुखं
 ‘न ‘करन् कुर्वन्ति^{१४} । अतः कृणवावहा इति ॥

१. त१.३.४.५.७-तथागतं; त२.६.८-भ१.२.८-तथागतां । २. त१.२.३.६-त्वस्य । ३. त१.
 २.३.६.७-जल्पको नृपः; त४.४-जल्पको नृपा । ४. भ२-दर्शिता रात्रौ । ५. भ५-नष्टसमया । ६. भ२-
 गता । ७. भ५-‘संवादमितिहासोप्य’ । ८. त१-भ२.८-माहो श्रथयो । ९. भ५-कथं नु तदजनं ।
 १०. त-सु-हये जाये पुरुरवसो । ११. ग-मिश्रा मिश्राणि । १२. त१.६.७.८-भ-कारणमिति ।
 १३. त-अव्याक्रियमाणाः । १४. ग-त४-न कुर्वति ।

किमेता वाचा कृणवा तवाहं प्राक्रमिषमुपसामश्रियेव ।

पुरूरवः पुनरस्तं परेहि दुरापना वार्तइवाहमस्मि ॥ २ ॥

किम् । एता । वाचा । कृणव । तव । अहम् । प्र । अक्रमिषम् । उपसाम् । अश्रियाऽइव ।
पुरूरवः । पुनः । अस्तम् । परा । इहि । दुःऽआपना । वार्तऽइव । अहम् । अस्मि ॥ २ ॥

अनया तमुर्वशी प्रत्युवाच । एता एतया वाचा केवल्या पुनःसंभोगरहितया किं कृणव
किं करवाव । अहं त्विदानीं त्वत्सकाशात् प्राक्रमिषम् अतिक्रान्तवत्यस्मि । अतिक्रमे दृष्टान्तः ।
उपसामश्रियेव । बह्वीनामुपसां मध्येऽध्याग्रे भवा पूर्वोपाः प्राक्रमीद्यथा तथाहमपीति । यस्मादेवं
तस्मादेव पुरूरवः एवं पुनः अस्मत्सकाशात् अस्तं गृहं परेहि परागच्छ । मा मय्यभिलाषं कार्षीः ।
स्वस्था दुर्ग्रहत्वमाह । अहं वातइव वायुरिव दुरापना दुष्प्रापा दुरापा वा अस्मि । 'दुरापा वा
अहं त्वयैतद्व्यस्मि पुनर्गृहानिहीति हेवैनं तदुवाच' (श. ब्रा. ११. ५. १. ७) इति वाजसनेयकम् ॥

इषुर्न श्रिय इषुधेरसना गोषाः शतसा न रंहिः ।

अवीरे क्रतौ वि दविद्युतन्नोरा न मायुं चितयन्त धुनयः ॥ ३ ॥

इषुः । न । श्रिये । इषुऽधेः । असना । गोऽसाः । शतऽसाः । न । रंहिः ।
अवीरे । क्रतौ । वि । दविद्युतत् । न । उरा । न । मायुम् । चितयन्त । धुनयः ॥ ३ ॥

अनया पुरूरवाः स्वस्य विरहजनितं वैक्लव्यं तां प्रति ब्रूते । इषुधेः । इषवो धीयन्तेऽन्नेतीषुधि-
निषङ्गः । ततः सकाशात् इषुः असना असनायै प्रक्षेप्तुं^१ न भवति श्रिये विजयार्थम् । त्वद्विर-
हाद्युद्धस्य बुद्धावप्यनिधानात् । तथा रंहिः वेगवानहं शत्रुसकाशात् गोषाः तेषां शत्रूणां गवां
संभक्ता न अभवम् । तथा शतसाः शतानामपरिमितानां शत्रुधनानां संभक्ता नाभवम् । किंच
अवीरे वीरवर्जिते क्रतौ^२ राजकर्मणि सति न वि दविद्युतत् न विद्योतते मत्सामर्थ्यम् । किंच
धुनयः कम्पयितारोऽस्मदीया भटाः उरा उरौ । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या डादेशः । विस्तीर्णं
संप्राप्ते मायुम् । मीयते प्रक्षिप्यत इति मायुः शब्दः । 'कुवापाजि' इत्यादिनोण् । सिंहनादं न
चितयन्त न बुध्यन्ते । 'चिती संज्ञाने' । अस्माणिचि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाच्छ्रुपध-
गुणाभावः । छान्दसो लङ्^३ ॥

सा वसु दधती श्वशुराय वय उषो यदि वष्टयन्तिगृहात् ।

अस्तं ननक्षे यस्मिन्चाकन्दिवा नक्तं श्रथिता वैतसेन ॥ ४ ॥

सा । वसु । दधती । श्वशुराय । वयः । उषः । यदि । वष्टि । अन्तिऽगृहात् ।
अस्तम् । ननक्षे । यस्मिन् । चाकन् । दिवा । नक्तम् । श्रथिता । वैतसेन ॥ ४ ॥

इदमुत्तरं^४ चोर्वशीवाक्यम्^५ । आद्येन^६ पुरात्मना कृतमुषसे^६ निवेदयति । हे उषः एसा
इयमुर्वशी वसु वासकं वयः अन्नं श्वशुराय भर्तुः पुरूरवसः पित्रे दधती प्रयच्छन्ती तत्र गृहे

१. ग-त३.४.५-म- 'प्रक्षेप्तुं' नास्ति; त१.२.६.७.८-प्रक्षिप्तुं । २. म- 'क्रतौ' नास्ति ।
३. त-लुङ्; म-लुङ् । ४. त-मु-इयमुत्तरा । ५. त-मु-चोर्वशीवाक्ये । ६. ग-अनेन परमात्मना
कृतमुषसे; त-आद्येन पुत्रात्मना कृतमुषसे; म७-आद्येन पुरातनकृतमुषसे ।

स्थिता ष्वदि पतिं ष्वष्टि कामयते तदा ष्वअन्तिगृहात् । स्वभर्तृभोगगृहान्तिके यत् ष्वशुरस्य भोजनगृहं तदन्तिगृहम् । तस्माद्गृहात्सोर्वशी ष्वअस्तं पतिगृहं ष्वनक्षे व्याप्नोति । ष्वअस्मिन्^१ गृहे ष्वचाकन् कामयत उर्वशी । सा^२ चोर्वशी^३ ष्वदिवा ष्वनक्तम् अहनि रात्रौ च ष्ववैतसेन । 'क्षेपो वैतस इति पुंस्प्रजननस्य' (निरु. ३. २१) इति निरुक्तम् । पुंस्प्रजननेन ष्वअथिता ताडिता च^४ भवति । एवमुर्वश्यात्मानं परोक्षेण निर्दिदेश ॥

त्रिः स्म माहः श्रथयो वैतसेनोत स्म मेऽव्यत्यै पृणासि ।

पुरुर्वोऽनु ते केतमायं राजा मे वीर तन्वस्तदासीः ॥ ५ ॥

त्रिः । स्म । मा । अहः । श्रथयः । वैतसेन । उत । स्म । मे । अव्यत्यै । पृणासि ।

पुरुर्वः । अनु । ते । केतम् । आयम् । राजा । मे । वीर । तन्वः । तत् । आसीः ॥ ५ ॥

अनेन पुरुर्वसमेव संबोध्योक्तवती । हे पुरुर्वः त्वं ष्वमा माम् ष्वअहः अहनि ष्ववैतसेन दण्डेन पुंष्यज्जनेन ष्वत्रिः त्रिवारम् । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' (पा. सू. ५. ४. १८) । ष्वश्रथयः ष्वस्म । अश्रथयः अताडयः । 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे' (पा. सू. २. ३. ६४) इति कालवाचिनोऽहःशब्दादधिकरणे षष्ठी । ष्वउत अपि च । ष्वस्म इति पूरणः । ष्वअव्यत्यै । सपत्नीभिः सह पर्यायेण पतिमागच्छति सा व्यती । न तादृश्यव्यती । तस्यै ष्वमे मह्यं ष्वपृणासि पूरयसि । एवं बुद्ध्या हे ष्वपुरुर्वः ष्वते तव ष्वकेतं गृहम् ष्वअनु ष्वआयम् अन्वगमं पूर्वम् । हे ष्ववीर ष्वराजा त्वं च ष्वमे मम ष्वतन्वः शरीरस्थ ष्वतत् तदा ष्वआसीः अभवः । सुखयितेति शेषः । परमप्येवं^५ मन्तव्यं^६ किमिति कातरो^७ भवसीत्युवाच ॥ ॥१॥

या सुजूर्णिः श्रेणिः सुन्नआपिहृदेचक्षुर्न ग्रन्थिनी चरण्युः ।

ता अञ्जयोरुणयो न संस्रुः श्रिये गावो न धेनवोऽनवन्त ॥ ६ ॥

या । सुजूर्णिः । श्रेणिः । सुन्नेऽपिः । हृदेऽचक्षुः । न । ग्रन्थिनी । चरण्युः ।

ताः । अञ्जयः । अरुणयः । न । संस्रुः । श्रिये । गावः । न । धेनवः । अनवन्त ॥ ६ ॥

पुरुर्वसो वाक्यम् । ष्वया ष्वसुजूर्णिः सुजवा एतन्नामिकास्ति तथा या ष्वश्रेणिः या ष्वसुन्नआपिः या ष्वहृदेचक्षुः । नकारः समुच्चये । ताभिश्चतस्रभिरालिभूताभिर्मानिनीभिः सहिता ष्वग्रन्थिनी ग्रन्थनवती संदर्भवती ष्वचरण्युः चरणशीलोर्वश्याजगाम । यद्वा । ग्रन्थिनीत्येतत्सखिभूताप्सरोनामधेयम् । या सुजूर्णिः सुजवोर्वशी सा ताभिः सह जगाम^८ । ष्वताः अप्सरसः ष्वअञ्जयः आभरणोपेताः ष्वअरुणयः अरुणवर्णाः ष्वन ष्वसंस्रुः पूर्ववज्र गच्छन्ति । ष्वश्रिये श्रयणाय ष्वधेनवः नवप्रसूताः ष्वगावो ष्वन गाव इव । आश्रयार्थं^९ यथा गावः ष्वअनवन्त शब्दायन्ते तथा न शब्दयन्तीति व्यतिरेके दृष्टान्तः ॥

समस्मिञ्जायमान आसत ग्रा उतेमवर्धन्नद्यः स्वगूर्ताः ।

महे यच्चा पुरुर्वो रणायार्वर्धयन् दस्युहत्याय देवाः ॥ ७ ॥

सम् । अस्मिन् । जायमाने । आसत । ग्रा । उत । ईम् । अवर्धन् । नद्यः । स्वऽगूर्ताः ।

महे । यत् । त्वा । पुरुर्वः । रणाय । अवर्धयन् । दस्युहत्याय । देवाः ॥ ७ ॥

१. त-मु-तस्मिन् । २. त१.२.३.६.७-पुरुर्वसो वाक्; त४.५-पुरुर्वसा चोर्वशी । ३. ग-त-'च' नास्ति । ४. ग-भ-परमप्युपरंतव्यं । ५. म१-कामतरो; म४-कामवशो; म७-कामुक्तरो । ६. ग-आजगाम । ७. ग-भ-मु-आशिरार्थं ।

अनयेताभिः सह संसर्गस्वयानुभूत इत्युर्वशी वदति । वअस्मिन् पुरुरवसि वजायमाने सति^१
 वज्ञाः अप्सरसो देववेद्या अपि वसम् वासत संगता अभवन् । अथवा जायमाने यज्ञार्थं प्रवर्धमाने^२
 सति ज्ञा देवपत्न्योऽपि समासत समभवन् । उत अपि च वईम् पुनं पुरुरवसं वस्वगूताः स्वयं-
 गामिन्यः वनद्यः तासामाश्रयभूता अवर्धयन् । किंच हे वपुरुरवः वयत् यस्मात् वत्वा त्वां वमहे
 महते वरणाय रमणीयाय संग्रामाय वदस्युहत्याय दस्युहननाय^३ वदेवाः वत्वाम् अवर्धयन् ॥

सचा यदासु जहतीष्वत्कममानुषीषु मानुषो निषेवे ।

अप स्म मत्तरसन्ती न भुज्युस्ता अत्रसत्रथस्पृशो नाश्वाः ॥ ८ ॥

सचा । यत् । आसु । जहतीषु । अत्कम् । अमानुषीषु । मानुषः । निऽसेवे ।

अप । स्म । मत् । तरसन्ती । न । भुज्युः । ताः । अत्रसन् । रथऽस्पृशः । न । अश्वाः ॥ ८ ॥

इदमादित्रीण्यैलवाक्यानि । तत्रादितो द्वाभ्यामुर्वशीमन्याश्च सह स्तौति । वयत् यदा वसचा
 सहायभूतः पुरुरवाः वत्कं स्वकीयं रूपम् । अत्क इति रूपनाम । वजहतीषु परित्यजन्तीषु
 वअमानुषीषु देवताभूतास्वप्सरसु वमानुषः सन् वनिषेवे अभिमुखं गच्छति तदानीं वताः अप्सरसः
 वमत् मत्तः वअप अपसृत्य वअत्रसन् । त्रसतिर्गतिकर्मा । गच्छन्ति । पलायने दृष्टान्तः । वतरसन्ती
 वभुज्युः^४ वन^५ । तरसन्नाम मृगः । तस्य स्त्री भुज्युर्भोगसाधनभूता स्त्री मृगी । सा यथा व्याघ्राद्वीता
 पलायते । किंच वरथस्पृशो वनाश्वाः रथे नियुक्ता अश्वा इव । यथा^६ ते^५ पलायन्ते तद्वत्पलायन्त
 इति । उर्वश्यानेकाभिरस्माभिः सह भोगमनुभुक्तवानसीत्युक्तः प्रत्याचष्टे ॥

यदासु मर्तो अमृतासु निस्पृक्कसं क्षोणीभिः क्रतुभिर्न पृङ्क्ते ।

ता आतयो न तन्वः शुम्भत स्वा अश्वासो न क्रीळयो दन्दशानाः ॥ ९ ॥

यत् । आसु । मर्तैः । अमृतासु । निऽस्पृक् । सम । क्षोणीभिः । क्रतुऽभिः । न । पृङ्क्ते ।

ताः । आतयः । न । तन्वः । शुम्भत । स्वाः । अश्वासः । न । क्रीळयः । दन्दशानाः ॥ ९ ॥

वयत् यदा वासु वअमृतासु अप्सरसु वमर्तः मनुष्यः पुरुरवाः वनिस्पृक् निःशेषेण स्पृशन्
 वक्षोणीभिः वाग्भिः वक्रतुभिर्न कर्मभिश्च वसं वपृङ्क्ते संपर्कं करोति । नकारः समुच्चयार्थः । वताः
 अप्सरसः वआतयः आतिभूतास्तदानीं वस्वाः वतन्वः आत्मीयानि रूपाणि वन वशुम्भत न प्रकाश-
 यन्ति । वअश्वासो वन अश्वा इव वक्रीळयः संक्रीडमानाः वदन्दशानाः दन्दशूका जिह्वाभिरात्मीयाः
 शूका भक्षयन्तः । ते यथा चापल्येन धावन्तः स्वरूपं न प्रयच्छन्ति रथिकाय तद्वदिति दुःखाद्भूते ॥

विद्युन्न या पतन्ती दर्विद्योद्भरन्ती मे अप्या काम्यानि ।

जनिष्ठो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः ॥ १० ॥

विऽद्युत् । न । या । पतन्ती । दर्विद्योत् । भरन्ती । मे । अप्या । काम्यानि ।

जनिष्ठो इति । अपः । नर्यः । सुजातः । प्र । उर्वशी । तिरत । दीर्घम् । आयुः ॥ १० ॥

१. ग-त १.२.६.७.८-म ४.५.६.८-वर्धमाने; त ३-मु-‘सति’ नास्ति; म २-सति वर्धमाने । २. त १-
 २.३.६.७.८-म २.६.८-प्रवर्धमाने; त ४.५-प्रवर्तमाने । ३. ग-त-दस्युहननाय च । ४. त ३.७-न
 भुज्युः । ५. ग-त-ते यथा ।

अनयोर्वशीं स्तोति । यथा उर्वशी ऽविद्युन्न विद्युदिव ऽपतन्ती गच्छन्ती ऽद्विद्योत् द्योतते । किं कुर्वती । अप्या । अप इत्यन्तरिक्षनाम । तत्संबन्धीनि व्यासानि^१ वा^२ ऽकाभ्यानि अस्मदभि-
मतान्युदकानि वा ऽमे मह्यं ऽभरन्ती संपादयन्ती । यदा आगतायास्तस्याः सकाशात्^३ ऽअपः व्यासः
कर्मसु कर्मवान्^४ वा ऽनर्थः^५ नरेभ्यो हितः ऽसुजातः सुजननः पुत्रः ऽजनिष्टो अजनिष्ट उत्पद्यते तदानीं
मम^६ ऽउर्वशी^७ ऽदीर्घमायुः ऽप्र ऽतिरत प्रवर्धयति । ' प्रजामनु प्र जायसे तदु ते मर्त्यामृतम् '
(तै. ब्रा. १. ५. ५. ६) इति हि मन्त्रः ॥ ॥ २ ॥

जज्ञिष इत्था गोपीथ्याय हि द्वाथ तत्पुरुषो म ओजः ।

अशांस त्वा विदुषी सस्मिन्नहन् म आश्रुणोः किमभुग्वदासि ॥ ११ ॥

जज्ञिषे । इत्था । गोऽपीथ्याय । हि । द्वाथ । तत् । पुरुषः । मे । ओजः ।

अशांसम् । त्वा । विदुषी । सस्मिन् । अहन् ।

न । मे । आ । अश्रुणोः । किम् । अभुक् । वदासि ॥ ११ ॥

ऽइत्था इत्थं ऽगोपीथ्याय । गौः पृथिवी । पीथं पालनम् । स्वार्थिकस्तद्धितः । भूमे रक्षणाय
ऽजज्ञिषे ऽहि जातोऽसि खलु पुत्ररूपेण । ' आत्मा वै पुत्रनामा ' इति श्रुतेः । पुनस्तदेवाह । हे ऽपुरुषः
ऽमे ममोदरे मयि ऽओजः अपत्योत्पादनसामर्थ्यं ऽद्वाथ^१ मयि निहितवानसि । ऽतत् तथास्तु ।
अथापि स्थातव्यमिति चेत् तत्राह । अहं ऽविदुषी भावि कार्यं जानती^२ ऽसस्मिन्नहन्^३ सर्वस्मिन्नहनि
त्वया^४ कर्तव्यं ऽत्वा त्वाम् ऽअशांसं शिक्षितवत्यस्मि । त्वं ऽमे मम वचनं ऽन ऽआश्रुणोः न श्रुणोषि ।
ऽकिं त्वम् ऽअभुक् अभोक्तापालयिता प्रतिज्ञातार्थमपालयन् ऽवदासि^५ ह्ये जाय इत्यादिकरूपं
प्रलापम् । वदेल्लेख्याडागमः । दिवसे^६ त्रिवारं यमस्व एडकद्वयमस्माकं पुत्रत्वेन परिकल्पय अपत्यो-
त्पादनपर्यन्तं^७ वसामि नमं त्वां यदाद्वाक्षं तदा गच्छामीत्येवंरूपो मिथःसमयः ' उर्वशी हाप्सराः
पुरुषसमैलं चकमे तं ह विन्दमानोवाच त्रिः स्म माहो वैतसेन दण्डेन ' (श. ब्रा. ११. ५. १)
इत्यादि वाजसनेयकमुदाहृतम् ॥

कदा सूनुः पितरं जात इच्छाच्चक्रनाश्रुं वर्तयद्विजानन् ।

को दंपती समनसा वि यूयोदध यदग्निः श्वशुरेषु दीदयत् ॥ १२ ॥

कदा । सूनुः । पितरम् । जातः । इच्छात् । चक्रन् । न । अश्रुं । वर्तयत् । विऽजानन् ।

कः । दंपती इति दम्ऽपती । सऽमनसा । वि । यूयोत् ।

अध । यत् । अग्निः । श्वशुरेषु । दीदयत् ॥ १२ ॥

१. त-आप्यानि; मु-अप्यानि । २. ग४-भ५-सकाशाद्यदि; त१.२.३.६.८-भ१.४-सकाशाद्यद्वि;
त४-सकाशादादि; त७-सकाशाद्यदि; भ२.६.७-सकाशाद्यद्वि । ३. ग१.२-कृतवान्वा नर्यो; त१.२.३.
६-नवाक्षर्यो; त४-कर्मवान्वा नयो; ग४-नवा नर्यो; त७-तव त्वां नर्यो; त८-भ१.२.४.६.८-तवान्वा
नर्यो; भ७-श्रवतन्वा नर्यो । ४. त-प्रोर्वशी । ५. ग-त-मु-द्वाथ निद्वाथ । ६. ग-त-भ-जानती त्वे ।
७. ग४-त्वनस्मिन्नहन्; त२.६-त्वंस्मिन्नहन्; त३.४.५-त्वमस्मिन्नहन् । ८. त-मु-त्वया यत् । ९. ग-
त४.५-भ५-वदासि वदसि; त८-भ२.८-वदसि । १०. ग-त-भ-अहनि दिवसे । ११. त१.२.३.६.७-
पुत्रोत्पादनपर्यन्तं ।

इदं पुरुरवसो वाक्यम् । वृकदा कस्मिन् काले वसूनुः तवोदरजातः सन् वपितरं माम् वृच्छात्
इच्छेत् । 'इषु इच्छायाम्' । लेटि शपि 'इषुगमियमां छः' इति छादेशः । 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः ।
कदा वा वृजिजानन् पितरं मामधिगच्छन् वृकन् क्रन्दमानः वनाश्रु वर्तयत्^१ । नेति चार्थः । किञ्च
वृकः किञ्चिद्विधः सन् वसूनुः वसमनसा समनसौ समनस्कौ^२ वृन्दती जायापती स्वां मां च वृवि वृथोत्
विश्लेषयेत् । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' । यौतेष्ट्यान्दसः शपः श्लुः । तुजादिस्वादभ्यासस्य दीर्घः ।
वृध अधुना वयत् यदा वृधः तव हृदयस्थितस्तेजोरूपो गर्भः वृश्रुरेषु वृदीदयत् दीप्यते ।
दीदयतिर्दीप्तिकमेति^३ नैरुक्तो धातुः ॥

प्रति ब्रवाणि वर्तयते अश्रु चक्रन्न क्रन्ददाध्वे शिवायै ।

प्र तत्ते हिनवा यत्ते अस्मे परेह्यस्तं नहि मूर आपः ॥ १३ ॥

प्रति । ब्रवाणि । वर्तयते । अश्रु । चक्रन् । न । क्रन्दत् । आऽध्वे । शिवायै ।

प्र । तत् । ते । हिनवा । यत् । ते । अस्मे इति ।

परा । इहि । अस्तम् । नहि । मूर । मा । आपः ॥ १३ ॥

इदमुर्वशीवाक्यम् । हे पुरुरवः स्वां प्रति वृवाणि प्रतिवचिम । त्वदपत्यम्^४ वृश्रु वाष्पं
वर्तयते वर्तयिष्यति । वृध्वे आध्याते वस्तुनि वृशिवायै शिवे कल्याणे समुपस्थिते सति वृकन्
रुदन्नश्रुणि विमुञ्चन् वन वृक्रन्दत् । नकारश्चार्थः । रोस्यति चेत्यर्थः । वृत् त्वदपत्यं वृते तुभ्यं वृहिनव
प्रहिणोमि वयत् अपत्यं वृते तव संबन्धि वृस्मे अस्मासु निहितम् । त्वं वृपरेह्यस्तम् । अस्तमिति
गृहनाम । स्वगृहं प्रतिगच्छ । हे वृमूर मूढ वृमा मां वृनहि वृआपः न प्राप्नोषि । हिनवेत्यत्र हिनोतेः
'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति भविष्यदर्थे लङि मिपोऽमादेशः । गुणः । अन्त्यलोपश्छान्दसः ।
बहुलवचनादडभावः । आपः । 'आप्ल व्यासौ' । लटि 'तिङां तिङो भवन्ति' इति थलो गल् ॥

सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्परावतं परमां गन्तुवा उ ।

अथा शयीत निर्ऋतेरुपस्थेऽध्वै न वृका रभसासौ अद्युः ॥ १४ ॥

सुदेवः । अद्य । प्रपतेत् । अनावृत् । पराऽवतम् । परमाम् । गन्तवै । ऊँ इति ।

अध । शयीत । निःऽऋतेः । उपऽस्थे । अध । एनम् । वृकाः । रभसासः । अद्युः ॥ १४ ॥

अथ परिदूनः पुरुरवा उवाच । सुदेवः त्वया सह सुक्रीडः पतिः वृध वृप्रपतेत् । अत्रैव
प्रपततु । अथवा वृअनावृत् अनावृत्तः सन् वृपरमां वृपरावतं कूरादपि दूरदेशं वृगन्तवै गन्तुं
महाप्रस्थानगमनं कुर्यात् । वृध अथवा यत्रकुत्रापि गन्तुमसमर्थः वृनिर्ऋतेः पृथिव्याः वृउपस्थे
वृशयीत शयनं कुर्यात् । यद्वा । निर्ऋतिः पापदेवता । तस्या उपस्थे उत्संगे संनिधौ त्रियतामित्यर्थः ।
वृध अथवा वृएन वृवृकाः आरण्याः श्वानः वृरभसासः^५ वेगवन्तः वृअद्युः भक्षयन्तु । अत्र वाजस-
नेयकं—'सुदेवोऽद्योद्वा बध्नीत प्र वा पतेत्तदेनं वृका वा श्वानो वाद्युरिति हेव तदुवाच' (श. ब्रा.
११. ५. १, ८) इति ॥

१. ग-त-वृ-वर्तयत् वर्तयेत्; त१.२.६.८-म-वर्तयत् वर्तयेत् । २. ग-त-म-मु- 'समनस्कौ' नास्ति ।
३. त४-दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । अस्माप्यंतात्लुटि वटि रुददीप्तिर्दीप्तिकमेति । ४. ग.त१.२.३.६.७.
८-म-तदपत्यं; त४.५-यदपत्यं । ५. त-रभसासो रभसः ।

पु॒रुर॒वो मा मृ॒था मा प्र प॑प्तो मा त्वा वृ॒कासो अ॒शि॒वास उ क्षन् ।

न वै क्षै॒णानि स॒ख्यानि स॒न्ति सा॒लावृ॒काणां हृद॑यान्येता ॥ १५ ॥

पु॒रुर॒वः । मा । मृ॒थाः । मा । प्र । प॒तः । मा । त्वा । वृ॒कासः । अ॒शि॒वासः । उँ इति । क्षन् ।
न । वै । क्षै॒णानि । स॒ख्यानि । स॒न्ति । सा॒लावृ॒काणाम् । हृद॑यानि । एता ॥ १५ ॥

तमितरा प्रत्युवाच । हे पु॒रुर॒वः त्वं पु॒मा पु॒मृथाः मृ॒ति मा प्रा॒मुहि । अ॒यते॒र्लुङि थासि
'ह॒स्वाद॒ङ्गात्' इति सिचो लोपः । तथा पु॒मा पु॒प्र पु॒पसः अ॒त्रैव प॒तनं मा का॒र्षाः । प॒तेर्लुङि लृदि॒त्वात्
'पु॒षादि॑' इत्यादिना च्छेरङ् । 'प॒तः पु॒म्' इति पु॒म् । तथा पु॒त्वा त्वा॒म् पु॒अ॒शि॒वासः अ॒शुभाः
पु॒वृ॒कासः वृ॒काः पु॒मा पु॒उ पु॒क्षन् । उ इत्येवकारार्थे । अक्षन् । माभ्यवहारयन्तु । किमित्येवमस्मदु-
पर्याग्रहं करोषि । मा का॒र्षारि॒त्यर्थः । अदे॒र्लुङि 'लुङ्स॒नोर्व॒स्ल' (पा. सू. २. ४. ३७) इति
घ॒स्लादेशः । 'मन्त्रे घ॒स॑' इति च्छे॒र्लुक् । 'गम॒हन॑' इत्यादिनोपधालोपः । 'आ॒सि॒वसि॑' इत्यादिना
प॒त्वम् । 'खरि च' इति च॒त्वम् । बाहु॒लका॒द॒भावः । अथ॑ स्व॒स्नेह॒स्यासा॒रता॒माह॑ । पु॒क्षै॒णानि
क्षी॒णां कृ॒तानि पु॒स॒ख्यानि पु॒न पु॒वै पु॒सन्ति । न स॒न्ति ख॒लु । अ॒भावे का॒रण॒माह॑ । पु॒एता ए॒तानि
स॒ख्यानि पु॒सा॒लावृ॒काणां पु॒हृद॑यानि तेषां हृद॑यानि यथा व॒त्सादी॒नां वि॒श्वासा॒प॒न्नानां घा॒तुकानि तद्वत् ।
अत्र वाज॒सने॒यकं—'मै॒तदा॒हथा न वै क्षै॒णं स॒ख्यम॒स्ति पु॒नर्गृ॒हानि॒हीति है॒वैनं तदु॒वाच' (श. ब्रा.
११. ५. १. ९) इति ॥ ॥ ३ ॥

यद्वि॒रूपा॒चरं म॒र्त्येष्व॒वसं रात्रीः श॒रदश्च॒तस्रः ।

धू॒तस्य॑ स्तो॒कं स॒कृद॒हं आ॒श्रां तादे॒वेदं ता॒तृपा॒णा च॒रामि ॥ १६ ॥

यत् । वि॒रू॒पा । अ॒चर॑म् । म॒र्त्येषु॑ । अ॒वस॑म् । रात्रीः । श॒रदः । च॒तस्रः ।

धू॒तस्य॑ । स्तो॒कम् । स॒कृत् । अ॒हं । आ॒श्रा॒म् । तात् । ए॒व । इ॒दम् । ता॒तृपा॒णा । च॒रामि ॥ १६ ॥

यत् यदा वि॒रूपा॑ मनु॒ष्यसं॒पर्का॒द्वि॒गत॒सह॒जभू॒तदे॒वरू॒पा प॒त्यानु॒कूल्ये॒न ना॒नारू॒पा वा म॒र्त्येषु॑
मनु॒ष्येषु॑ अ॒चरं तदा॒नीं पु॒रात्रीः प्र॒रम॒यित्रीः पु॒च॒तस्रः पु॒शर॑दः पु॒अ॒वसं न्य॒वस॑म् । अ॒त्यन्त॑सं॒योगे
द्वि॒तीया । तदा॒नीं पु॒धू॒तस्य॑ पु॒स्तोकं॑ पु॒स॒कृद॒हं पु॒आ॒श्रा॒म् । पु॒तादे॒व ते॒नैव स्तो॒केना॒हम् पु॒द्वदं संप्र॑ति
पु॒ता॒तृपा॒णा तृ॒सा स॒ती पु॒च॒रामि ॥

अ॒न्त॒रि॒क्ष॒प्रां रज॑सो वि॒मानि॒मुप॑ शि॒क्षाभ्यु॒र्वशीं॑ वा॒सिष्ठः॑ ।

उ॒प त्वा रा॒तिः सु॒कृ॒तस्य॑ ति॒ष्ठान्नि वर्त॑स्व हृद॑यं तप्य॒ते मे ॥ १७ ॥

अ॒न्त॒रि॒क्ष॒प्रा॒म् । रज॑सः । वि॒मा॒नी॒म् । उ॒प । शि॒क्षा॒मि । उ॒र्वशी॑म् । वा॒सिष्ठः॑ ।

उ॒प । त्वा । रा॒तिः । सु॒कृ॒तस्य॑ । ति॒ष्ठत् । नि । वर्त॑स्व । हृद॑यम् । तप्य॒ते । मे ॥ १७ ॥

अ॒न्त॒रि॒क्ष॒प्रां स्व॒तेज॒सान्तरि॑क्षस्य पू॒रयि॒त्रीं तथा पु॒रज॑सः र॒जक॑स्यो॒दक॑स्य वि॒मानि॑ नि॒र्मा॒त्रीम्
पु॒उ॒र्वशीं॑ पु॒वसि॑ष्ठः स॒माना॑नां मध्येऽति॒क्षये॒न वा॒सयि॑ताहम् पु॒प शि॒क्षा॒मि वक्षं॑ नयामि । पु॒स॒कृ॒तस्य॑
शो॒भन॑कर्मणः पु॒रातिः॑ दा॒ता पु॒रुर॒वाः पु॒त्वा त्वा॒म् पु॒प ति॒ष्ठत् उ॒पति॑ष्ठतु । मे पु॒हृद॑यं पु॒तप्य॑ते ।
अ॒तो पु॒नि पु॒वर्त॑स्व । ए॒वं राजो॒वाच॑ ॥

१. त-मु-अथास्य स्नेहस्या* । २. त-मु-विरूपा परं । ३. भ-'तप्यते...राजोवाच' नास्ति ।

इति त्वा देवा इम आहुरैल यथेमेतद्भवसि मृत्युबन्धुः ।

प्रजा ते देवान् हविषा यजाति स्वर्ग उ त्वमपि मादयासे ॥ १८ ॥

इति । त्वा । देवाः । इमे । आहुः । ऐल । यथा । ईम् । एतत् । भवसि । मृत्युऽबन्धुः ।

प्रऽजा । ते । देवान् । हविषा । यजाति । स्वऽऽगे । ऊँ इति । त्वम् । अपि । मादयासे ॥ १८ ॥

हे^१ एल पुरुरवः । त्वा त्वाम् । इमे देवाः । हति आहुः । मृत्युबन्धुः मृत्योः^२ बन्धकः मृत्योर्बन्धुभूतो वा मृत्युवशमप्राप्नुवंस्त्वं यथे यथा एतद्भवसि^३ भविष्यसि प्रजा प्रकर्षेण जायमानस्त्वं^४ ते तव संबन्धिनो यष्टव्यान् देवान् हविषा यजासि यजसि । स्वर्ग उ स्वर्ग एव त्वमपि मादयासे मादयसेऽस्माभिः सह । एवमाहु रित्यर्थः । यस्मादेवं करोषि तस्मादभिलाषं हित्वा सुखी भवेति^५ सेयं पुरुरवसं प्रत्युवाच ॥ ४ ॥

अथ 'प्र ते महे' इति त्रयोदशार्चं षष्ठं सूक्तम् । वरुणांमाङ्गिरस ऋषिः इन्द्रस्य पुत्रः सर्व-हरिर्वा नाम । द्वादशीत्रयोदशौ त्रिष्टुभौ शिष्टा एकादश जगत्यः । इन्द्रस्याश्वौ हरी । तयोरत्र स्तूयमानत्वात्तदेवताकमिदम् । तथा चानुक्रान्तं—'प्र ते सप्तोना वरुः सर्वहरिवैन्द्रो हरिस्तुतिर्द्वि-त्रिष्टुवन्तम्'^६ इति । अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिन एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'प्र ते मह ऊती शचीवस्तव वीर्येणेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । षोडशिशस्त्रेऽप्याद्यस्तुतः शंसनीयः । सूत्रितं च—'प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इति तिस्रो जगत्यः' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी प्र ते वन्वे वनुषो ह्यृतं मदम् ।

घृतं न यो हरिभिश्चारु सेचत आ त्वा विशन्तु हरिवर्षसं गिरः ॥ १ ॥

प्र । ते । महे । विदथे । शंसिषम् । हरी इति । प्र । ते । वन्वे । वनुषः । ह्यृतम् । मदम् ।

घृतम् । न । यः । हरिऽभिः । चारु । सेचते । आ । त्वा । विशन्तु । हरिऽवर्षसम् । गिरः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते तव हरी अश्वौ महे महति विदथे यज्ञे प्र शंसिषम् अशंसिषम् । अस्ताविषम् । तथा वनुषः । 'वनु हिंसायाम्' । हिंसकस्य ते तव ह्यृतम् । 'ह्यृतं गतिकान्त्योः' । तस्यौणादिकोऽतच् । चित्स्वरेणान्तोदात्तः । कमनीयं मयं प्र वन्वे प्रयाचेऽस्मदभिमतम् । 'वनु याचने' । यः इन्द्रः हरीभिः हरितवर्णैरश्वैः मद्यागं^७ गत्वा चारु चरणीयं घृतं न घृतमिव सुपूतमुदकं सेचते वर्षति तं ताड्यां हरीवर्षसम् । वर्ष इति रूपनाम । हरितरूपं त्वा त्वाम् आ विशन्तु गिरः अस्मदीयाः स्तुतिवाचस्तव मदाय ॥

हरिं हि योनिमाभि ये समस्वरन् हिन्वन्तो हरीं दिव्यं यथा सदः ।

आ यं पृणन्ति हरिभिर्न धेनव इन्द्राय शूषं हरिवन्तमर्चत ॥ २ ॥

हरिम् । हि । योनिम् । अभि । ये । समऽअस्वरन् । हिन्वन्तः । हरी इति । दिव्यम् । यथा । सदः ।

आ । यम् । पृणन्ति । हरिऽभिः । न । धेनवः । इन्द्राय । शूषम् । हरिऽवन्तम् । अर्चत ॥ २ ॥

१. म- 'हे ... .. मृत्योः' नास्ति । २. त-एतद्भवति । ३. त-जायमानाः । ४. त-भवति । ५. त१.२.३.६.८-म१.२.४.७.८-स्तुतित्रिष्टुवन्तं । ६. ग-म१.४.५.६.८-मेघान् ; त१.२.३.७-मेघान् ; त६.८-मघान् ; म२-मघोन् ।

१ये पूर्वे स्तोतार ऋषयः १योनिम् इन्द्रस्य स्थानभूतम् १हरिम् अश्वम् १अभि १समस्वरन् ।
 'सृष्ट्वा द्यौपतापयोः' । अभिसंस्तुवन्ति । किं कुर्वन्तः । १दिव्यं देवसंबन्धि १सदः यागगृहं १यथा
 प्रेरयन्तीन्द्रं तथा १हरी अश्वौ १हिन्वन्तः प्रेरयन्तः । सोमेऽभिषुते सति स्वयमेवेन्द्रो रथेऽश्वौ प्रेरयति
 अतः स्तोतृणां हरिप्रेरणत्वम् । यद्वा^१ । दिव्यं सद इन्द्रः प्राप्नुयाद्यथा^२ तथा^३ हरी^३ स्तुतिभिर्हिन्वन्तः
 प्रेरयन्तः । १यम् इन्द्रम् १धेनवः नवप्रसूता गावो यथा घृणन्ति क्षीरादिभिः । अत्र पुरस्तादुपाचा-
 रोऽपि नकार उपमार्थीयः । १हरिभिः हरितवर्णैः सोमैः १आ १घृणन्ति पूरयन्ति च^४ । तथा यूयमपि
 १इन्द्राय इन्द्रस्य १हरिवन्तं १शूषं बलम् १अर्चत पूजयत हे स्तोतारः स्तुतिभिः ॥

सो अस्य वज्रो हरितो य आयसो हरिर्निकामो हरिरा गर्भस्त्योः ।

द्युम्नी सुशिप्रो हरिमन्युसायक इन्द्रे नि रूपा हरिता मिमिक्षिरे ॥ ३ ॥

सः । अस्य । वज्रः । हरितः । यः । आयसः । हरिः । निऽकामः । हरिः । आ । गर्भस्त्योः ।

द्युम्नी । सुऽशिप्रः । हरिमन्युऽसायकः । इन्द्रे । नि । रूपा । हरिता । मिमिक्षिरे ॥ ३ ॥

१अस्य इन्द्रस्य १सः^५ १वज्रः १हरितः हरितवर्णः १य १आयसः अयःसारभूतोऽस्ति निर्मितः ।
 स च १हरिः^६ हरितवर्णो वज्रः १निकामः नितरां कमनीयः । सः १आ हन्ता शत्रूणाम् । तादृशो वज्रः
 १गर्भस्त्योः हस्तयोर्वर्तत इति शेषः । अयमिन्द्रः १द्युम्नी । द्युम्नं द्योतमानं धनम् । तद्वान् १सुशिप्रः
 शोभनहनुः १हरिमन्युसायकः । यस्य मन्युः^७ सायकः शत्रुहन्ताभिगन्ता वा भवति । यद्वा शत्रुहन्ता
 कोपः सायकश्च यस्य स तादृशो भवति । किं बहुना । १इन्द्रे १रूपा रूपाणि सर्वाणि १हरिता हरितानि
 १नि १मिमिक्षिरे निषिक्तानि बभूवुः । मिहेः सनन्तात्कर्मणि लिटि रूपम् ॥

दिवि न केतुरधि धायि हर्यतो विव्यचद्वज्रो हरितो न रंक्षा ।

तुददहिं हरिशिप्रो य आयसः सहस्रशोका अभवद्वरिभरः ॥ ४ ॥

दिवि । न । केतुः । अधि । धायि । हर्यतः । विव्यचत् । वज्रः । हरितः । न । रंक्षा ।

तुदत् । अहिम् । हरिऽशिप्रः । यः । आयसः । सहस्रऽशोकाः । अभवत् । हरिम्ऽभरः ॥ ४ ॥

१दिवि अन्तरिक्षे १केतुः प्रकाशेन सर्वस्य प्रज्ञापक आदित्य इव स यथाधि निहित एवमय-
 मिन्द्रः १अधि १धायि अध्यधायि^८ स्तोत्रभिरधिनिहितः । किंचेन्द्रस्य १वज्रः १हर्यतः स्पृहणीयः सन्
 १विव्यचत् व्याप्नोति^९ व्याप्तव्यं शत्रुसंवम् । तत्र दृष्टान्तः । १हरितो १न हरितवर्णो अध्वाहर्तारो^{१०}
 वाश्वा आदित्यसंबन्धिनः । ते यथा १रंक्षा रंहणेन वेगेन व्याप्नुवन्ति व्याप्तव्यम् । १यः अस्य वज्रः
 १आयसः अयोविकारः १अहिं वृत्रं मेवं वा १तुदत् हिनस्ति । योऽयं^{११} महानुभावः १हरिशिप्रः सोम-
 पानरभसेन^{१२} हरितवर्णनासिकस्तद्वर्णहनुर्वा १हरिभरः हर्योर्भर्तेन्द्रः^{१३} १सहस्रशोकाः १अभवत् । 'शुच
 दीप्तौ' । अपरिमितदीप्तिर्भवति ॥

१. ग-यद्वा यथा । २. ग-त-भ-प्राप्नुयात्तथा । ३. त-भ-हरी रथाय । ४. ग-आप्रीणयति वा;
 त४.५.८-म१.२.४.६.८-वा; त१.२.३.६.७-मु- 'च' नास्ति । ५. त-भ- 'सः' नास्ति । ६. त-भ-
 'हरिः' नास्ति । ७. ग-त-भ- 'मन्युः' नास्ति । ८. त१.२.३.६.७.८-भ- 'अध्यधायि' नास्ति ।
 ९. त१.२.३.६.७.८-म२.६.८-मु-विव्याप्नोति । १०. ग-भ२.८-असाध्वाहर्तारो, त४.५-असाधा
 वर्तते; म६-अस्याध्वाहर्तारो । ११. ग-सोयं । १२. त४.५-०रसेन । १३. ग-भ-हर्या भर्तेन्द्रः ।

त्वं त्वमहर्था उपस्तुतः पूर्वैभिरिन्द्र हरिकेश यज्वभिः ।

त्वं हर्यसि तव विश्वमुक्थ्य मसामि राधो हरिजात हर्यतम् ॥ ५ ॥

त्वमऽत्वम् । अहर्थाः । उपस्तुतः । पूर्वैभिः । इन्द्र । हरिकेश । यज्वभिः ।

त्वम् । हर्यसि । तव । विश्वम् । उक्थ्यम् । असामि । राधः । हरिजात । हर्यतम् ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्र हे ऽहरिकेश हरितरोभवदश्च ऽत्वं^१ त्वमेव सर्वत्र यज्ञे ऽअहर्थाः अकामयथाः स्तोत्रं हविर्वा । कीदृशस्त्वम् । ऽपूर्वैभिः पूर्वैतैः ऽयज्वभिः यजमानैः ऽउपस्तुतः सन् । हे ऽहरिजात हरितवर्णः सन् प्रादुर्भूत हारकप्रादुर्भाव वा । दात्रुवधार्थं प्रादुर्भूतैत्यर्थः । हे तादृशेन्द्र ऽत्वं ऽतव । स्वभूतमिति शेषः । ऽविश्वं व्याप्तं सोमचरुपुरोडाशादिरूपं सर्वं वा । यद्वा । यत्र यानि यानि हवींषि दीयन्ते तत्सर्वं वा । तथा ऽउक्थ्यं प्रशस्यम् ऽअसामि असाधारणमसमं कृत्स्नं ऽहर्यतं कान्तं ऽराधः अन्नं हविर्लक्षणं ऽहर्यसि कामयसे ॥ ॥ ५ ॥

ता वज्रिणं मन्दिनं स्तोम्यं मद इन्द्रं रथे वहतो हर्यता हरी ।

पुरुष्यस्मै सर्वनानि हर्यते इन्द्राय सोमा हरयो दधन्विरे ॥ ६ ॥

ता । वज्रिणम् । मन्दिनम् । स्तोम्यम् । मद । इन्द्रम् । रथे । वहतः । हर्यता । हरी इति ।

पुरुषि । अस्मै । सर्वनानि । हर्यते । इन्द्राय । सोमाः । हरयः । दधन्विरे ॥ ६ ॥

ऽता तौ प्रसिद्धौ ऽहर्यता हर्यतौ गन्तारौ कान्तौ वा ऽहरी हरितवर्णावश्चौ ऽमन्दिनं मोदमानं ऽस्तोम्यं स्तुत्यर्हं ऽवज्रिणम् ऽइन्द्रं ऽमदे निमित्ते^२ ऽरथे ऽवहतः धारयतः^३ । यज्ञमस्मदीयं प्रापयतः । ऽअस्मै ऽहर्यते कान्ताय ऽइन्द्राय ऽपुरुषि बहूनि ऽसर्वनानि प्रातरादीनि ऽहरयः हरितवर्णाः ऽसोमाः ऽदधन्विरे निधीयन्ते ॥

अरं कामाय हरयो दधन्विरे स्थिराय हिन्वन् हरयो हरी तुरा ।

अर्वज्रियो हरिभिर्जोषमीयते सो अस्य कामं हरिवन्तमानशे ॥ ७ ॥

अरम् । कामाय । हरयः । दधन्विरे । स्थिराय । हिन्वन् । हरयः । हरी इति । तुरा ।

अर्वत्ऽभिः । यः । हरिऽभिः । जोषम् । ईयते । सः । अस्य । कामम् । हरिऽवन्तम् । आनशे ॥ ७ ॥

ऽअरम् अलं पर्याप्तं ऽकामाय इन्द्रकामनाय ऽहरयः हरितवर्णाः सोमाः ऽदधन्विरे । ते च ऽहरयः ऽस्थिराय युद्धेऽपलायितायेन्द्राय ऽतुरा तुरौ त्वरमाणौ ऽहरी अश्चौ ऽहिन्वन् प्रेरयन्ति । ऽयः ऽअर्वज्रिः अरणकुशलैः ऽहरिभिः अश्वैः ऽजोषं शूरैः सेव्यं संग्रामम् ऽईयते गच्छति ऽसः रथः ऽअस्य इन्द्रस्य स्वभूतं ऽकामं कमनीयं ऽहरिवन्तं सोमवन्तं यज्ञम् ऽआनशे व्याप्नोति ॥

हरिश्मशारुहरिकेश आयसस्तुरस्पेये यो हरिपा अर्वधत ।

अर्वज्रियो हरिभिर्वज्रिणीवसुरति विश्वा दुरिता पारिषद्वरी ॥ ८ ॥

हरिऽश्मशारुः । हरिऽकेशः । आयसः । तुरऽपेयै । यः । हरिऽपाः । अवर्धत ।

अवैत्ऽभिः । यः । हरिऽभिः । वाजिनीऽवसुः ।

अति । विश्वा । दुऽइता । पारिषत् । हरी इति ॥ ८ ॥

वहरिश्मशारुः हरितवर्णश्मश्रुः । वहरिकेशः । हरितवर्णकेशः । वआयसः । अयोमयहृदयः^१ । शत्रूणां घातक इत्यर्थः । एतादृशः । वयः इन्द्रः । तुरस्पेये तूर्णं पातये सोमे । वहरिपाः हरितवर्णसोमपाः । अवर्धत वर्धते । वयः च । अवर्धजिः गन्तृभिः । वहरिभिः । अश्वैः सोमैर्वा । वाजिनीवसुः । वाजिनमश्वं हविलक्षणम् । तदस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । सैव वसु धनं यस्य स तथोक्तः । यज्ञधन इत्यर्थः । यद्वा । वाजिनमेव वाजिनी । तदेव धनं यस्य । स एवमुक्तलक्षण इन्द्रः । वहरी रथे योजयित्वा विश्वा विश्वानि सर्वाणि । दुरिता अस्माकं दुरितानि । पारिषत् पारयत्^२ । पारयतेर्लेटि सिप्यडागमः ॥

सुवेव यस्य हरिणी विपेततुः शिप्रे वाजाय हरिणी दविध्वतः ।

प्र यत्कृते चमसे मर्मजद्वरीं पीत्वा मदस्य हर्यतस्यान्धसः ॥ ९ ॥

सुवाऽइव । यस्य । हरिणी इति । विऽपेततुः । शिप्रे इति । वाजाय । हरिणी इति । दविध्वतः ।

प्र । यत् । कृते । चमसे । मर्मजत् । हरी इति । पीत्वा । मदस्य । हर्यतस्य । अन्धसः ॥ ९ ॥

यस्य इन्द्रस्य । हरिणी हरितवर्णावश्वौ । विपेततुः रथ इन्द्रमारोप्य विपततो यज्ञमस्मदीयम् । यद्वा । यस्य हरिणी हरितवर्णे कनीनिके विपेततुः सोमं प्रति विपततः । तत्र दृष्टान्तः । सुवेव । यथा जुवा सुवौ हविषा पूर्णौ पात्रविशेषौ होमार्थं विपततः तद्वत् । तथा यस्य च । हरिणी हरितवर्णे । शिप्रे हन् । वाजाय सोमलक्षणायास्त्राय । दविध्वतः कम्पयतः पुरतः प्रतस्य^३ सोमस्य प्रीत्या^४ चलतः^५ । तथा यत् यदा यत्कृते संस्कृते चमसे वर्तमानं । मदस्य मदकरं । हर्यतस्य कान्तम् । अन्धसः अन्धं सोमं । पीत्वा । हरी अश्वौ । प्र । मर्मजत् प्रमाष्टि । तदानीं स्तुत इत्यर्थः ॥

उत स्म सन्न हर्यतस्य पुस्त्योऽरत्यो न वाजं हरिवाँ अचिक्रदत् ।

मही चिद्धि धिषणाहर्यदोर्जसा बृहद्वयो दधिषे हर्यतश्चिदा ॥ १० ॥

उत । स्म । सन्न । हर्यतस्य । पुस्त्योः । अत्यः । न । वाजम् । हरिवान् । अचिक्रदत् ।

मही । चित् । हि । धिषणा । अहर्यत् । ओर्जसा । बृहत् । वयः । दधिषे । हर्यतः । चित् । आ ॥ १० ॥

उत अपि च । हर्यतस्य कमनीयस्येन्द्रस्य । सन्न सदनं । पुस्त्योः द्यावापृथिव्योः संबन्धि । सोऽयम् । अत्यो । न अश्व इव । वाजं संग्रामं । हरिवान् अश्ववान् । अचिक्रदत् गच्छति । तथा । धि यस्माद्धे इन्द्र त्वां । मही महती । धिषणा स्तुतिः । ओर्जसा बलेन युक्तमिन्द्रम् । अहर्यत् कामयते । चित् इति पूरणः । अतो वाजमचिक्रदत् । तथा सति हे इन्द्र । हर्यतः कामयमानस्य यजमानस्य^६ । बृहत् महत् । वयः अन्नम् । आ । दधिषे धारयसि^७ । आप्रयच्छसि । चित् इति पूरणः ॥ ॥ ६ ॥

१. त१.२.३.६.७-मु-^१हृदयोस्य । २. त-भ-पारयति । ३. त१.२.६.७-प्रयत् प्रत्यस्य । ४. ग-प्रियौ चलतः; त-प्रिया चलतः; म१.७-प्रियबलजः; म२.४-प्रियबलतः; म६-प्रियावलतः; म८-प्रिया-बलतः । ५. ग-त१.२.३.६.७-म१.२.४.७.८-यजमानाय । ६. ग-त१.२.३.६.७-भ-मु-‘धारयसि’ नास्ति ।

आ रोदसी हर्षमाणो महित्वा नव्यनव्यं हर्षसि मन्म नु प्रियम् ।

प्र पुस्त्यमसुर हर्षतं गोराविष्कृधि हरये सूर्याय ॥ ११ ॥

आ । रोदसी इति । हर्षमाणः । महित्वा । नव्यम् नव्यम् । हर्षसि । मन्म । नु । प्रियम् ।

प्र । पुस्त्यम् । असुर । हर्षतम् । गोः । आविः । कृधि । हरये । सूर्याय ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ^१हर्षमाणः कामयमानः ^२महित्वा महत्त्वेन ^३रोदसी द्वावाष्टिच्यौ ^४आ । पूरयसीति शेषः । तथा ^५नव्यनव्यं नवतरं ^६प्रियं प्रियकरं ^७मन्म मननीयं स्तोत्रं ^८नु क्षिप्रं ^९हर्षसि कामयसे । हे ^{१०}असुर बलवन् । असुः प्राणः । तद्वन् । मत्वर्थीयो रः । तादृशेन्द्र ^{११}गोः । जात्येकवचनम् । गवां ^{१२}हर्षतं स्पृहणीयं ^{१३}पुस्त्यं गृहं गोरुदकस्थोक्तगुणकं स्थानं वा ^{१४}हरये उदकस्थ हर्त्रे ^{१५}सूर्याय ^{१६}प्र प्रकर्षेण ^{१७}आविष्कृधि प्रकटीकुरु ॥

आ त्वा हर्षन्तं प्रयुजो जनानां रथे वहन्तु हरिंशिप्रमिन्द्र ।

पिब यथा प्रतिभृतस्य मध्वो हर्षन् यज्ञं सधमादे दशोणिम् ॥ १२ ॥

आ । त्वा । हर्षन्तम् । प्रयुजः । जनानाम् । रथे । वहन्तु । हरिंशिप्रम् । इन्द्र ।

पिब । यथा । प्रतिभृतस्य । मध्वः । हर्षन् । यज्ञम् । सधमादे । दशोणिम् ॥ १२ ॥

हे ^१इन्द्र ^२हरिंशिप्रं हरितवर्णं ^३त्वा त्वां ^४हर्षन्तं यज्ञं कामयमानं ^५प्रयुजः रथे प्रयुक्ता अश्वाः ^६रथे स्थापयित्वा ^७जनानाम् ऋत्विग्यजमानानामन्तिकं ^८वहन्तु ^९प्रापयन्तु । यथा येन प्रकारेण ^{१०}प्रतिभृतस्य ग्रहादिषु संभृतं ^{११}मध्वः मधु सोमरसं ^{१२}यज्ञं यागसाधनं ^{१३}दशोणिम् । ओणयो-
ऽङ्गुल्यः । दशभिरङ्गुलिभिः संपादितं सोमं ^{१४}हर्षन् कामयमानः सन् ^{१५}पिब पिबसि ^{१६}सधमादे संप्राप्ते ^{१७}जयार्थं ^{१८}तथा वहन्स्वित्यर्थः ॥

‘अपाः पूर्वेषाम्’ इत्येषा षोडशिशस्त्रस्य याज्या । सूत्रितं च—‘एवा हि शक्रो वशी हि शक्र इति जपित्वापाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति’ (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामथो इदं सर्वनं केवलं ते ।

ममद्धि सोमं मधुमन्तमिन्द्र सत्रा वृषज्जठर आ वृषस्व ॥ १३ ॥

अपाः । पूर्वेषाम् । हरिवः । सुतानाम् । अथो इति । इदम् । सर्वनम् । केवलम् । ते ।

ममद्धि । सोमम् । मधुमन्तम् । इन्द्र । सत्रा । वृषन् । जठरे । आ । वृषस्व ॥ १३ ॥

हे इन्द्र ^१सुतानाम् अभिषुतानां ^२पूर्वेषां प्रातःसवनसंपादितानाम् । कर्मणि षष्ठ्यावेते । अभिषुतान् प्रातःसवनिकान् सोमानित्यर्थः । तान् ^३अपाः अपिबः । हे ^४हरिवः इतीन्द्रसंबोधनम् । हरिभ्यामश्वाभ्यां तद्वन् । यद्वा ऋक्सामात्मकाभ्यां हरिभ्यां युक्त । ‘ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी’ (ऐ. ब्रा. २. २४; तै. सं. ६. ५. ९. २) । ‘ताभ्यामेव हरति’ इति ब्राह्मणम् । ^५अथो अपि च ^६इदं माध्यंदिनं ^७सवनं ^८केवलं ^९ते तवैवासाधारणम् । ‘माध्यंदिनं सवनं केवलं ते’ (ऋ. सं.

१. त-४.५-यजमाना* । २. ग-त-भ-मु-प्रति वहंतु । ३. त-भ-संग्रामजयार्थं । ४. ग-त-मु-इदं त्वं ।

४. ३५. ७) इति हि मन्त्रान्तरम् । तस्मिन् सवने हे ऽइन्द्र ऽमधुमन्तं माधुर्योपेतं ऽसोमं ऽममद्धि पिव । आस्वादयेत्यर्थः । मदिरत्रास्वादनकर्मा । पिवन्तु मदन्तु वियन्तु इति च मन्त्रः । ऽसत्रा ऽवृषन् । सत्राशब्दो भूयिष्ठवचनः । हे भूयिष्ठवर्षितरिन्द्र ऽजठर ऽआ ऽवृषस्व आसिञ्जस्व ॥ ॥७॥

‘या ओषधीः’ इति त्रयोविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तम् । अथर्वणः पुत्रस्य भिषङ्नाम्न आर्षम् । आनुष्टुभमोषधिदेवताकम् । तथा चानुकान्तं—‘या ओषधीर्यधिकाथर्वणो भिषगोषधिस्तुतिरानुष्टुभम्’ इति । दीक्षितानां ज्वराद्युपतापे संजातेऽनेन सूक्तेन मार्जयेत् । सूत्रितं च—‘ओषधिसूक्तेन चाष्टाव्यानुसृजेत्’ (आश्व. श्रौ. ६. ९) इति ॥

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।

मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥ १ ॥

याः । ओषधीः । पूर्वाः । जाताः । देवेभ्यः । त्रिऽयुगम् । पुरा ।

मनै । नु । बभ्रूणाम् । अहम् । शतम् । धामानि । सप्त । च ॥ १ ॥

५याः ऽओषधीः ओषधयः ऽपूर्वाः पुरातन्यः ऽजाताः उत्पन्नाः । केभ्यः सकाशात् । ऽदेवेभ्यः जगन्निर्मातृभ्यः । यद्वा । देवा द्योतमाना ऋतवः । तेभ्यः । कस्मिन् काले । ऽत्रियुगं त्रिषु^१ युगेषु^१ । विशेषेण^२ प्रादुर्भावापेक्षया कृतादियुगत्रयमुक्तं कलौ त्वत्यन्ताल्पत्वादुपेक्षितम् । अथवा त्रिषु युगेषु वसन्ते प्रावृषि शरदि चेत्यर्थः । ऽअहं ऽबभ्रूणां बभ्रूवर्णानां सोमाओषधीनां ऽशतं ऽसप्त ऽच ऽधामानि अनुलेपमार्जनाभिषेकादिरूपेणाश्रयभूतानि^३ स्थानानि ऽनु क्षिप्रं ऽमनै मन्ये । संभावयामीत्यर्थः । अत्र वाजसनेयकं—‘या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरेत्यृतवो वै देवास्तेभ्य एतास्त्रिः पुरा जायन्ते वसन्ते प्रावृषि शरदि मनै नु बभ्रूणामहमिति सोमो वै बभ्रुः सोम्या ओषधय ओषधः पुरुषः शतं धामानीति यदिदं शतायुः शतार्चः^४ शतवीर्य एतानि हास्य तानि* शतं धामानि सप्त चेति । य एवेमे सप्त शीर्षन्प्राणास्तापेतदाह’ (श. ब्रा. ७. २. ४. २६) इति । अत्र निरुक्तं च—‘या ओषधयः^५ पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा मन्ये नु तद्वभ्रूणामहं बभ्रूवर्णानां भरगणानां हरगणानामिति वा शतं धामानि सप्त चेति । धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानि । जन्मान्यत्राभिप्रेतानि^६ सप्तशतानि सप्त शतं पुरुषस्य मर्मणां तेष्वेना दधति’ (निरु. ९. २८) इति ॥

शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः ।

अधा शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृत ॥ २ ॥

शतम् । वः । अम्ब । धामानि । सहस्रम् । उत । वः । रुहः ।

अध । शतऽक्रत्वः । यूयम् । इमम् । मे । अगदम् । कृत ॥ २ ॥

हे ऽअम्ब मातर ओषधयः ऽवः युष्माकं ऽधामानि स्थानानि जन्मानि वा ऽशतम् अपरिमितानि । ऽउत अपि च ऽवः युष्माकं ऽरुहः प्ररोहः प्रोद्गमः ऽसहस्रम् अपरिमितः^६ । ऽअध अपि च हे ऽशतक्रत्वः शतकर्माणः ऽयूयमिमं ऽमे मां मदीयं वा जनमामयग्रस्तम् ऽअगदम् । गदो रोगः । तद्रहितं ऽकृतं कुरुत ॥

१. त-भ-त्रियुगेषु । २. त-भ-४.६.८-विशेषः । ३. ग-त-मु-अनुलेपसंमार्जनाभिषेकः । ४. भ-‘शतार्चः ... .. ओषधयः’ नास्ति । * त-मु-‘तानि’ नास्ति । ५. त-४.५-स्थानान्यत्राः । ६. ग-त-भ-मु-अपरिमितं ।

ओषधीः प्रति मोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः ।

अश्वाइव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णवः ॥ ३ ॥

ओषधीः । प्रति । मोदध्वम् । पुष्पवतीः । प्रसूवरीः ।

अश्वाःऽइव । सजित्वरीः । वीरुधः । पारयिष्णवः ॥ ३ ॥

हे १ओषधीः ओषधयः १प्रति १मोदध्वं इमं रुग्णं प्रति मुदिता हृष्टा भवत । कीदृश्यो यूयम् । १पुष्पवतीः पुष्पवत्यः १प्रसूवरीः । प्रकर्षेण सूयन्त उपभोगायेति प्रसवाः फलानि । तद्वत्यः । किंच १अश्वाइव अनुवाना हया इव १सजित्वरीः सह रोगं जयन्त्यः १वीरुधः विरोहन्त्यः १पारयिष्णवः रुग्णं पुरुषं पारयन्त्यो रोगात् ॥

ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुपं ब्रुवे ।

सनेयमश्च गां वासं आत्मानं तव पूरुष ॥ ४ ॥

ओषधीः । इति । मातरः । तत् । वः । देवीः । उप । ब्रुवे ।

सनेयम् । अश्चम् । गाम् । वासः । आत्मानम् । तव । पूरुष ॥ ४ ॥

हे १ओषधीः ओषधयः १देवीः देव्यो द्योतनादिगुणका हे १मातरः जनानां मातृभूताः । मातृवद्वित-
कारित्वान्मातृत्वोपचारः । अथवा मातर आरोग्यनिर्मात्र्यः १वः शुष्माकं संबन्धिनं भिषजं १तत्
वक्ष्यमाणम् १इति इत्थम् १उप १ब्रुवे उप ब्रवीमि । किं तदिति चेत् उच्यते । ओषध्यर्थमहम् १अश्चं
१गां १वासः अंशुकं किं बहुना १आत्मानम् अपि हे १पुरुष चिकित्सक १तव तुभ्यं १सनेयं ददामि ॥

अश्वत्थे वो निषदनं पूर्णे वो वसतिष्कृता ।

गोभाज इत्किलासथ यत्सनवथ पूरुषम् ॥ ५ ॥

अश्वत्थे । वः । निऽसदनम् । पूर्णे । वः । वसतिः । कृता ।

गोऽभाजः । इत् । किल । असथ । यत् । सनवथ । पूरुषम् ॥ ५ ॥

हे ओषधिदेवताः १वः शुष्माकम् १अश्वत्थे १निषदनं नितरां वर्तनम् । तथा १वः शुष्माकं १पूर्णं
पलाशे १वसतिः निवासः १कृता । 'तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्तं गायत्र्याहरत्तस्य
पूर्णमच्छिद्यत तत्पर्णोऽभवत् तत्पर्णस्य पर्णत्वम्' (तै. ब्रा. १. १. ३. १०) इति ब्राह्मणात्पलाशस्य
पूर्णत्वप्रसिद्धिः । अश्वत्थपलाशयोर्ज्ञयोग्यत्वप्राधान्यापेक्षयोपादानम् । किंच १गोभाज १इत्किल गवां
भाजयित्वा एव १असथ भवथ खलु । १यत् यदि १सनवथ संभजध्वे १पुरुषं तर्ह्येवं भवथेति । 'वन
षण संभक्तौ' । लेट्यडागमः । व्यत्ययेनोपस्थयः । यद्वा । औत्सर्गिकः शप्तेति द्विविकरणता ॥ ॥ ८ ॥

यत्रौषधीः समग्मत राजानः समिताविव ।

विप्रः स उच्यते भिषग्रक्षोहामीवचार्तनः ॥ ६ ॥

यत्र । ओषधीः । समऽअग्मत । राजानः । समितौऽइव ।

विप्रः । सः । उच्यते । भिषक् । रक्षःऽहा । अमीवऽचार्तनः ॥ ६ ॥

यत्र यस्मिन् देशे ऽओषधीः ओषधयः^१ ऽसमम्मत संगच्छन्ते^२ । ऽराजानः ऽसमिताविधं संग्रामे यथा संगता भवन्ति तद्वत् । तासां नानाविधानामोषधीनां संगमनं यस्मिन् देशेऽस्ति तत्र ऽविप्रः प्राज्ञः ब्राह्मणः ऽसः ऽभिषक् ऽउच्यते ऽरक्षोहा रक्षोहन्ता । ऽअमीवचातनः । अमीवा व्याधिः । तस्य चातनश्चातयिता नाशयिता^३ च भवति तदानीम् ॥

अश्वावतीं सौमावतीमूर्जयन्तीमुदोजसम् ।

आवित्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये ॥ ७ ॥

अश्वावतीम् । सौमावतीम् । ऊर्जयन्तीम् । उतऽओजसम् ।

आ । आवित्सि । सर्वाः । ओषधीः । अस्मै । अरिष्टतातये ॥ ७ ॥

अश्वावत्यादयः प्रधानभूता ओषधयश्चतस्रः^४ । ताः ऽसर्वा ऽओषधीः ऽआवित्सि आजाने । स्तौमीत्यर्थः । ऽअस्मा ऽअरिष्टतातये^५ । अमुं रोगं विनाशयितुमित्यर्थः ॥

उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते ।

धनं सनिष्यन्तीनामात्मानं तव पूरुष ॥ ८ ॥

उत् । शुष्माः । ओषधीनाम् । गावः । गोस्थात्ऽईव । ईरते ।

धनम् । सनिष्यन्तीनाम् । आत्मानम् । तव । पूरुष ॥ ८ ॥

ऽओषधीनां ऽशुष्माः बलानि ऽउत् ऽईरते उद्गच्छन्ति । रुग्णे स्ववीर्यं प्रोद्धमयन्तीत्यर्थः । ऽगावो ऽगोष्ठादिव । ता यथा ततः सकाशादुदीरते तद्वत् । कीदृशीनामोषधीनाम् । उच्यते । ऽधनं स्वसामर्थ्यलक्षणं ऽसनिष्यन्तीनां दातुमिच्छन्तीनाम् । किं प्रतीति उच्यते । हे ऽपूरुष पुरुष रोगग्रस्त ऽतव ऽआत्मानं शरीरं प्रति । यद्वा । प्ररोहन्तीरोषधीर्दृष्ट्वा वदति । हे पुरुष प्रियङ्गवाद्योषधिस्वामिन् तवात्मानं वर्धयितुं^६ धनं सनिष्यन्तीनां व्रीह्याद्योषधीनां शुष्मा उदीरते ॥

इष्कृतिर्नाम वो मातार्थो यूयं स्थ निष्कृतीः ।

सीराः पतत्रिणीः स्थन यदामयति निष्कृथ ॥ ९ ॥

इष्कृतिः । नाम । वः । माता । अथो इति । यूयम् । स्थ । निःऽकृतीः ।

सीराः । पतत्रिणीः । स्थन । यत् । आमयति । निः । कृथ ॥ ९ ॥

हे ओषधयः ऽवो ऽमाता जननी ऽइष्कृतिर्नाम । सर्वेषां रुग्णानां निष्कृतीति प्रसिद्धा । यस्मात्सा रुग्णं निष्करोति । ऽअथ अतो ऽयूयम् अपि ऽनिष्कृतीः निष्कृतयः ऽस्थ भवथ । किंच यूयं ऽसीराः सरणशीलाः पतत्रिणीः ऽपतनवरयश्च ऽस्थन भवथ । 'तसनप्' इति तनादेशः । किंच पुरुषः ऽयत् यदि ऽआमयति व्याधितो भवति तं ऽनिष्कृथ संस्क्रुथ ॥

अति विश्वाः परिष्ठाः स्तेनइव व्रजमक्रमुः ।

ओषधीः प्राचुच्यवुर्यत्किं च तन्वो^३ रपः ॥ १० ॥

१. ग-त-म-मु-ओषध्यः । २. ग२-समगच्छत । ३. त-म-मु- 'नाशयिता' नास्ति । ४. ग-त-म-ओषध्यश्चतस्रः । ५. त-मु-अरिष्टतातये अस्मै रैगाय । ६. त४.५-दर्शयितुं ।

अति । विश्वाः । परिऽस्थाः । स्तेनऽईव । व्रजम् । अक्रमुः ।
ओषधीः । प्र । अचुच्यवुः । यत् । किम् । च । तन्वः । रपः ॥ १० ॥

वविश्वाः व्याप्ताः । परिऽस्थाः परितः स्थिता ओषधयः । अति । अक्रमुः व्याधीनतिक्रान्तवत्यः ।
वस्तेनईव । व्रजम् । यथा स्तेनो व्रजमत्यक्रमीत् तद्वत् । तथा कृत्वा । ओषधीः ओषधयः । प्राचुच्यवुः
प्रच्यावयन्ति । यत्किं । च । तन्वः रुग्णशरीरस्य । रपः पापं व्याधिलक्षणमस्ति तदिति ॥ १० ॥

यदिमा वाजयन्तहमोषधीर्हस्त आदधे ।

आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥ ११ ॥

यत् । इमाः । वाजयन् । अहम् । ओषधीः । हस्ते । आदधे ।

आत्मा । यक्ष्मस्य । नश्यति । पुरा । जीवगृभः । यथा ॥ ११ ॥

वअहं । यत् । यदि । इमाः ओषधीः । हस्त । आदधे आधारयामि । किं कुर्वन् । वाजयन् रुग्णं
बलिनं कुर्वन् । ततः । पुरा । यक्ष्मस्य रोगस्य । आत्मा । नश्यति नष्टो भवति । जीवगृभो । यथा ।
जीवानां शकुन्यादीनां ग्राहकाद्व्याधाद्यथा जीवा नश्यन्ति तद्वत् । यद्वा । जीवगृभो मृत्योः सकाशा-
जीवोऽपह्रियते तद्वत् ॥

यस्यौषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गं परुष्परुः । ततो यक्ष्मं वि बाधध्व उग्रो मध्यमशीर्षिव ॥ १२ ॥

यस्य । ओषधीः । प्रसर्पथ । अङ्गम् । अङ्गम् । परुः । परुः ।

ततः । यक्ष्मम् । वि । बाधध्वे । उग्रः । मध्यमशीः । ईव ॥ १२ ॥

हे । ओषधीः ओषधयः^१ । यस्य रुग्णस्य । अङ्गमङ्गं यद्यदङ्गं । परुः परुः यद्यत्पर्वं । प्रसर्पथ
प्रकर्षणाश्रयथ । ततः । अङ्गात्पर्वणश्च । यक्ष्मं व्याधिं । वि । बाधध्वे । उग्रः । उद्गूर्णबलः । मध्यमशीः
मध्यमस्थाने वर्तमानो राजा यथा^२ उपद्रवकारिणः समनन्तरशत्रून् पदे पदे विबाधते तद्वत् ॥

साकं यक्ष्मं प्र पत चाषेण किकिदीविना ।

साकं वार्तस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया ॥ १३ ॥

साकम् । यक्ष्मम् । प्र । पत । चाषेण । किकिदीविना ।

साकम् । वार्तस्य । ध्राज्या । साकम् । नश्य । निहाकया ॥ १३ ॥

हे अस्मदीयस्य पुरुषस्य शरीराघ्निर्यायिन् । यक्ष्मं व्याधे त्वं । साकं सहैव । प्र । पत प्रकर्षेण
शीघ्रं गच्छ । केन साकमिति । उच्यते । चाषेण अतिशीघ्रं पतता चाषाख्येन पक्षिणा सह । तथा
किकिदीविना पक्षिणा च सह । तथा वार्तस्य शीघ्रं गच्छतो वायोः । ध्राज्या । 'ध्रज गतौ' । गत्या
वेगेन सह गच्छ । तथा निहाकया गोधिकया । साकं नश्य नाशं प्राप्नुहि ॥

अन्या वो अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपावत ।

ताः सर्वाः संविदाना इदं मे प्रावता वचः ॥ १४ ॥

अन्या । वः । अन्याम् । अवतु । अन्या । अन्यस्याः । उप । अवत ।
ताः । सर्वाः । समऽविदानाः । इदम् । मे । प्र । अवत । वचः ॥ १४ ॥

हे ओषधयः वः युष्माकं मध्ये व अन्या ओषधिः व अन्याम् ओषधिम् व अवतु प्रामोतु ।
अवतिरत्र गत्यर्थः । तथा व अन्यान्यस्याः समीपम् व उपावत उपगच्छत । एवं याः सन्ति
क्षित्यामोषधयः व ताः व सर्वाः व संविदानाः परस्परमैकमर्थं प्राप्ताः सन्त्यः व इदं व मे मदीयं व वचः
प्रार्थनालक्षणं वचनं व प्रावत प्ररक्षत ॥

याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।

बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १५ ॥

याः । फलिनीः । याः । अफलाः । अपुष्पाः । याः । च । पुष्पिणीः ।

बृहस्पतिप्रसूताः । ताः । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ १५ ॥

व याः व फलिनीः फलवत्यः व या व अफलाः फलवर्जिताः याः व अपुष्पाः पुष्परहिताः व याश्च
व पुष्पिणीः पुष्पवत्यः व बृहस्पतिप्रसूताः । बृहस्पतिर्मन्त्राभिमानि देवः । तेनानुज्ञाताः । व ता व नः
अस्मान् व अंहसः व मुञ्चन्तु मोचयन्तु ॥ ॥ १० ॥

मुञ्चन्तु मा शपथ्यादथो वरुण्यादुत ।

अथो यमस्य पड्वीशात् सर्वस्माद्देवकिलिषात् ॥ १६ ॥

मुञ्चन्तु । मा । शपथ्यात् । अथो इति । वरुण्यात् । उत ।

अथो इति । यमस्य । पड्वीशात् । सर्वस्मात् । देवऽकिलिषात् ॥ १६ ॥

व मा माम् ओषधयः व शपथ्यात् शपथसंजातादेनसः सकाशात्^१ व मुञ्चन्तु । व अथो अपि च
व वरुण्यात् वरुणसंभवात् व मां मुञ्चन्तु । वरुणोऽपि स्वपाशेन जातमानं पुरुषं बध्नाति । व उत इति
पूरणः । व अथो अपि च व यमस्य व पड्वीशात् पादबन्धनाग्निगडान्मुञ्चन्तु । न केवलं वरुणादेः
पापात् किन्तु व सर्वस्माद्देवकिलिषात् देवैः कृतात्पापान्मुञ्चन्तु ॥

अवपतन्तीरिवदन् दिव ओषधयस्परि ।

यं जीवमश्रवामहै न स रिष्याति पूरुषः ॥ १७ ॥

अवऽपतन्तीः । अवदन् । दिवः । ओषधयः । परि ।

यम् । जीवम् । अश्रवामहै । न । सः । रिष्याति । पूरुषः ॥ १७ ॥

व दिवः शुलोकात् व अवपतन्तीः अवपतन्त्यः व ओषधयः इत्थं व परि व अवदन् । किमिति
उच्यते । व यं व जीव^२ जीवन्तम्^३ व अश्रवामहै व्याप्नुमः व न व सः व पूरुषः पुरुषः व रिष्याति रिष्यति
विनश्यति^४ ॥

१. ग-त१.२.३.६.७.८-म-मु-पापात् । २. त-‘जीव’ नास्ति । ३. म-‘जीवन्तं’ नास्ति ।
४. ग-त७-मु-न हिंस्यते; त१.२-म हिंस्यते; त३.६-म हिंस्यते; त८-म-न हिंस्यात् ।

या ओषधीः सोमराज्ञीर्बह्वीः शतविचक्षणाः ।

तासां त्वमस्युत्तमारं कामाय शं हृदे ॥ १८ ॥

याः । ओषधीः । सोमराज्ञीः । बह्वीः । शतविचक्षणाः ।

तासाम् । त्वम् । असि । उत्तमा । अरम् । कामाय । शम् । हृदे ॥ १८ ॥

यथा ओषधीः ओषधयः सोमराज्ञीः सोमो राजा स्वामी यासां तास्तथोक्ताः बह्वीः असंख्याताः शतविचक्षणाः बहुदर्शना हे सोमाख्ये ओषधे तासाम् ओषधीनां त्वम् उत्तमा असि । यस्मादेवं तस्मात् अरम् अलमत्यर्थं कामाय कान्ताय हृदे हृदयाय शं सुखकरी भवेति शेषः ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्टिताः पृथिवीमनु ।

बृहस्पतिप्रसूता अस्यै सं दत्त वीर्यम् ॥ १९ ॥

याः । ओषधीः । सोमराज्ञीः । विस्थिताः । पृथिवीम् । अनु ।

बृहस्पतिप्रसूताः । अस्यै । सम् । दत्त । वीर्यम् ॥ १९ ॥

यथा ओषधीः ओषधयः^१ सोमराज्ञीः पृथिवीमनु विष्टिताः विविध स्थिताः दिवः सकाशादागत्य पृथिव्यां नानाभेदेन स्थिताः बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिनानुज्ञाताः सत्यो यूयम् अस्यै रुग्णतन्वे वीर्यं सं दत्त संधत्त ॥

मा वो रिषत्खनिता यस्मै चाहं खनामि वः ।

द्विपचतुष्पदस्माकं सर्वमस्त्वनातुरम् ॥ २० ॥

मा । वः । रिषत् । खनिता । यस्मै । च । अहम् । खनामि । वः ।

द्विपत् । चतुष्पत् । अस्माकम् । सर्वम् । अस्तु । अनातुरम् ॥ २० ॥

हे ओषधयः वः युष्मान् मा रिषत् मा हिंस्यात् । कः । खनिता भूमेः खननकर्ता । यस्मै रुग्णाय चाहं खनामि वः युष्मान् । किञ्च अस्माकं संबन्धि द्विपत् पुत्रभृत्यादिकं^२ चतुष्पत् गोमहिष्यादिकं च यदस्ति तत् सर्वम् अनातुरम् अरोगम् अस्तु ॥

याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः ।

सर्वाः संगत्य वीरुधोऽस्यै सं दत्त वीर्यम् ॥ २१ ॥

याः । च । इदम् । उपशृण्वन्ति । याः । च । दूरम् । परागताः ।

सर्वाः । समुगत्य । वीरुधः । अस्यै । सम् । दत्त । वीर्यम् ॥ २१ ॥

यथाश्च ओषधयः इदं स्तोत्रम् उपशृण्वन्ति यथाश्च ओषधयः दूरं परागताः सर्वाः वीरुधः संगत्य संगताः सत्यो हे वीरुधः अस्यै रुग्णतन्वे वीर्यं सं दत्त ॥

१. ग-त-म- ओषधयः नास्ति । २. त१.२.३.६.७.८-म-पृत्रप्रभृत्यादिकं ।

ओषधयः सं वदन्ते सोमेन सह राज्ञा ।

यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि ॥ २२ ॥

ओषधयः । सम् । वदन्ते । सोमेन । सह । राज्ञा ।

यस्मै । कृणोति । ब्राह्मणः । तम् । राजन् । पारयामसि ॥ २२ ॥

वओषधयः सर्वाः वसोमेन वराज्ञा वसह वसं वदन्ते संवादं कुर्वन्ति । किमिति तदुच्यते ।
वयस्मै रुग्णाय वब्राह्मणः ओषधिसामर्थ्यज्ञो ब्राह्मणो वैद्यः वकृणोति करोति चिकित्सां वतं रुग्णं हे
वराजन् वपारयामसि पारयामः ॥ वदन्तो मसिः ॥

त्वमुत्तमास्योषधे तव वृक्षा उपस्तयः ।

उपस्तिरस्तु सोऽस्माकं यो अस्मां अभिदासति ॥ २३ ॥

त्वम् । उत्तमा । असि । ओषधे । तव । वृक्षाः । उपस्तयः ।

उपस्तिः । अस्तु । सः । अस्माकम् । यः । अस्मान् । अभिदासति ॥ २३ ॥

हे वओषधे सोमाख्ये वत्वम् ओषधीनामन्यासाम् वउत्तमासि । वतव वृक्षाः सर्वे
वउपस्तयः अधःशायिन एव । तथा सति वसः वउपस्तिरस्तु अधःशायी भवतु वयोऽस्माक् वअभि-
दासति अभिहितस्ति भ्रातृव्य इति ॥ ११ ॥

‘बृहस्पते प्रति’ इति द्वादशर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभं बृहस्पतिमित्रादिसर्वदेवताकम् । ऋष्टिषेण-
पुत्रो देवापिनामर्षिः । तथा चानुक्रान्तं—‘बृहस्पते द्वादशाष्टिषेणो देवापिर्वृष्टिकामो देवांस्तुष्टाव’ ।
गतः सूक्तविनियोगः । अस्य सूक्तस्याख्यानं निरुक्तकारः प्रदर्शयति—‘देवापिश्राष्टिषेणः शंतनुश्च
कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः । स शंतनुः कनीयानभिषेचयांचक्रे देवापिस्तपः प्रतिपेदे । ततः शंतनो
राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न वर्षे । तमूचुर्ब्राह्मणा अधर्मस्त्रया चरितो ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्या-
भिषेचितं तस्मात्ते देवो न वर्षतीति । स शंतनुर्देवापिं शिक्षिष्व राज्येन । तमुवाच देवापिः पुरोहित-
स्तेऽसानि याजयामि च त्वेति । तस्यैतद्वर्षकामसूक्तम्’ (निरु. २. १०) इति ॥

बृहस्पते प्रति मे देवतामिहि मित्रो वा यद्वरुणो वासि पूषा ।

आदित्यैर्वा यदसुभिर्मरुत्वान्तस पर्जन्यं शंतनवे वृषाय ॥ १ ॥

बृहस्पते । प्रति । मे । देवताम् । इहि । मित्रः । वा । यत् । वरुणः । वा । असि । पूषा ।

आदित्यैः । वा । यत् । वसुभिः । मरुत्वान् । सः । पर्जन्यम् । शमस्तनवे । वृषाय ॥ १ ॥

तत्र ब्रह्मत्वे प्रवृत्तो बृहस्पतिमनुधावति । हे वृहस्पते वमे मम वृष्ट्यर्थं प्रति वदेवतां वप्रति
वइहि प्रतिगच्छ । यष्टव्या देवताः प्रतिगच्छ । यदि त्वं वमित्रो ववा वअसि अथवा ववरुणः असि
वयद्वा वपूषा असि अथवा वआदित्यैः द्वादशादित्यैररुणादिभिः ववसुभिः वासकैरष्टवसुभिर्धरध्रुवा-
दिभिः सह वमरुत्वान् । मरुतो देवाः । तद्वानसि । वसः त्वं वपर्जन्यं तर्पयितारं मेवं वशंतनवे राज्ञे
ववृषाय वर्षेय । ‘छन्दसि शायजपि’ इति व्यत्ययेन शपोऽपि शायजादेशः ॥

१. ग-त-भ-ओषधीनामन्येषां । २. ग-त१.२.३.६.८-म४.५.८-स देवापिस्तपः । ३. त१.२.३.
६.७.८-म१.२.४.८-वृष्ट्यर्थः । ४. त१.२.३.६.७-वा अथवा; त४.५-वा यद्वा । ५. ग४-वा अथवा ।

आ देवो दूतो अजिरश्चिकित्वान् त्वद्देवापे अभि मामगच्छत् ।

प्रतीचीनः प्रति मामा ववृत्स्व दधामि ते द्युमतीं वाचमासन् ॥ २ ॥

आ । देवः । दूतः । अजिरः । चिकित्वान् । त्वत् । देवऽआपे । अभि । माम् । अगच्छत् ।
प्रतीचीनः । प्रति । माम् । आ । ववृत्स्व । दधामि । ते । द्युऽमतीम् । वाचम् । आसन् ॥ २ ॥

वदेवः कश्चिन् वदूतः वअजिरः गमनशीलः वचिकित्वान् चेतनावान् हे वदेवापे वत्वत् स्वत्तः सकाशात् त्वया प्रेषितः सन् वमाम् वअभि वआ वअगच्छत् अभ्यागच्छतु । हे बृहस्पते वप्रतीचीनः अस्मदभिमुखः वमां वप्रति वआ वववृत्स्व मां प्रत्यागच्छ । वते तुभ्यं त्वदर्थं वद्युमतीं दीसियुक्तं ववाचं स्तुतिरूपां वदधामि वआसन् आस्येऽस्मदीये ॥

अस्मे धेहि द्युमतीं वाचमासन् बृहस्पते अनमीवामिषिराम् ।

यया वृष्टिं शंतनवे वनाव दिवो द्रप्सो मधुमँ आ विवेश ॥ ३ ॥

अस्मे इति । धेहि । द्युऽमतीम् । वाचम् । आसन् । बृहस्पते । अनमीवाम् । इषिराम् ।
यया । वृष्टिम् । शमऽतनवे । वनाव । दिवः । द्रप्सः । मधुऽमान् । आ । विवेश ॥ ३ ॥

हे वबृहस्पते त्वम् वअस्मे अस्मासु वद्युमतीं दीसिमतीं ववाचं स्तोत्रात्मिकाम् वआसन् आस्ये-
ऽस्मदीये वधेहि स्थापय । कीदृशीं वाचम् । वअनमीवाम् अमीवारहिताम् । वाचोऽमीवा नाम
गद्गदादिदोषः । तथा वइषिरां गमनशीलाम् । वयया वाचा स्तुत्यात्मिकया देवानिष्ट्वा वशंतनवे
वृष्टिकामाय ववनाव संभजेवहि ववृष्टिं त्वं चाहं च वदिवः गुलोकात् । त्वयाधिष्ठितः वद्रप्सः उदक-
स्थन्दः वमधुमान् माधुर्योपेतः वआ वविवेश आविशति । तां वाचमिति समन्वयः ॥

आ नो द्रप्सा मधुमन्तो विशन्तिवन्द्रं देहधिरथं सहस्रम् ।

नि पीद होत्रमृतुथा यजस्व देवान् देवापे हविषा सपर्य ॥ ४ ॥

आ । नः । द्रप्साः । मधुऽमन्तः । विशन्तु । इन्द्र । देहि । अधिऽरथम् । सहस्रम् ।
नि । पीद । होत्रम् । ऋतुऽथा । यजस्व । देवान् । देवऽआपे । हविषा । सपर्य ॥ ४ ॥

वनः अस्मान् वद्रप्साः वृष्टिसंस्त्यायाः वमधुमन्तः माधुर्योपिताः वआ वविशन्तु । हे वइन्द्र
परमेश्वर बृहस्पते वअधिरथं रथस्याध्युपरि वर्तमानं वसहस्रं सहस्रसंस्त्याकं धनं वदेहि धेहि । यद्वा ।
रथमधिकं यस्य सहस्रस्य तादृशं गोसहस्रम् । हे वदेवापे वनि वपीद वहोत्रम् । आर्विज्ये निषीद ।
निषण्णश्च त्वम् वऋतुथा काले काले वयजस्व यष्टव्यान् वदेवान् स्तुत्या वहविषा च वसपर्यं परिचर ॥

आर्ष्टिषेणो होत्रमृषिर्निपीदन् देवापिर्देवसुमतिं चिकित्वान् ।

स उत्तरस्मादधरं समुद्रमपो दिव्या असृजद्वर्ष्या अभि ॥ ५ ॥

आर्ष्टिषेणः । होत्रम् । ऋषिः । निऽसीदन् । देवऽआपिः । देवऽसुमतिम् । चिकित्वान् ।
सः । उत्तरस्मात् । अधरम् । समुद्रम् । अपः । दिव्याः । असृजत् । वर्ष्याः । अभि ॥ ५ ॥

वआर्ष्टिषेणः ऋष्टिषेणस्य पुत्रः वदेवापिः वऋषिः वदेवसुमतिं देवानां कल्याणीं मतिं स्तुतिं
वचिकित्वान् जानन् वहोत्रं होतृकर्म कर्तुं वनिषीदन् निषण्णो भवति । वस वउत्तरस्मात् उपरि
वर्तमानादन्तरिक्षाख्यात् समुद्रात् वअधरम् अधो वर्तमानं पार्थिवं वसमुद्रम् वअभि वदिव्याः दिवि
भवाः ववर्ष्याः वर्षभवाः वअपः वअसृजत् सृजतु । अत्र ' आर्ष्टिषेण ऋष्टिषेणस्य पुत्रः ' (निरु. २.
११) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

अस्मिन्त्समुद्रे अध्येत्तरस्मिन्नापो देवेभिर्निवृता अतिष्ठन् ।

ता अद्रवन्नार्ष्टिषेणेन सृष्टा देवापिना प्रेषिता मृक्षिणीषु ॥ ६ ॥

अस्मिन् । समुद्रे । अधि । उत्तरस्मिन् । आपः । देवैर्भिः । निऽवृताः । अतिष्ठन् ।
ताः । अद्रवन् । आर्ष्टिषेणेन । सृष्टाः । देवऽआपिना । प्रऽईषिताः । मृक्षिणीषु ॥ ६ ॥

वअस्मिन् पार्थिवे वसमुद्रे पूरणीये सति । वअधि इति सतस्यर्थानुवादी । वउत्तरस्मिन् समुद्रे
अन्तरिक्षाख्ये वआपः उदकानि वदेवेभिः द्योतमानैः वनिवृताः निरुद्धाः वअतिष्ठन् । वताः आपः
वआर्ष्टिषेणेन ऋष्टिषेणस्य पुत्रेण वदेवापिना वसृष्टाः वप्रेषिताः प्रकर्षणेच्छां प्राप्ताः काङ्क्षिताः
वमृक्षिणीषु मृष्टवतीषु परिमृष्टासु स्थलीषु वअद्रवन् सवन्ति ॥ ॥ १२ ॥

यदेवापिः शंतनवे पुरोहितो होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत् ।

देवश्रुतं वृष्टिवनिं रराणो बृहस्पतिर्वाचमस्मा अयच्छत् ॥ ७ ॥

यत् । देवऽआपिः । शमऽतनवे । पुरऽऽहितः । होत्राय । वृतः । कृपयन् । अदीधेत् ।
देवऽश्रुतम् । वृष्टिऽवनिम् । रराणः । बृहस्पतिः । वाचम् । अस्मै । अयच्छत् ॥ ७ ॥

यत् यदा वदेवापिः आर्ष्टिषेणः वशंतनवे स्वभ्रात्रे कौरव्याय वपुरोहितः सन् वहोत्राय
होत्रार्थं ववृतः सन् वदेवश्रुतम् । देवा एनं शृण्वन्तीति देवश्रुत् । तं तथा ववृष्टिवनिं वृष्टियाचिनं
बृहस्पतिम् वअदीधेत् अन्वध्यायत् स च वरराणः रसमाणः वबृहस्पतिः देवः वअस्मै देवापये
ववाचम् वअयच्छत् ॥

यं त्वा देवापिः शुशुचानो अग्रे आर्ष्टिषेणो मनुष्यः समीधे ।

विश्वेभिर्देवैरनुमद्यमानः प्र पर्जन्यमीरया वृष्टिमन्तम् ॥ ८ ॥

यम् । त्वा । देवऽआपिः । शुशुचानः । अग्रे । आर्ष्टिषेणः । मनुष्यः । समऽईधे ।
विश्वेभिः । देवैः । अनुऽमद्यमानः । प्र । पर्जन्यम् । ईरय । वृष्टिऽमन्तम् ॥ ८ ॥

हे वअग्रे वयं वत्वा त्वां वशुशुचानः स्तोत्रेण ज्वलन् वमनुष्यः वआर्ष्टिषेणः वदेवापिः वसमीधे
सस्यगदीपयति स त्वं विश्वेभिः सर्वैः वदेवैः वअनुमद्यमानः अनुमाद्यमानः^१ सन् वपर्जन्यं मेघं ववृष्टि-
मन्तं वर्षणवन्तं वप्र वईरय गमय ॥

त्वां पूर्वं ऋषयो गीर्भिरायन् त्वामध्वरेषु पुरुहूत विश्वे ।

सहस्राण्यधिरथान्यस्मे आ नो यज्ञं रौहिदश्चोप याहि ॥ ९ ॥

त्वाम् । पूर्वे । ऋषयः । गीऽभिः । आयन् । त्वाम् । अध्वरेषु । पुरुऽहुत । विश्वे ।
सहस्राणि । अधिऽरथानि । अस्मे इति । आ । नः । यज्ञम् । रोहितऽअश्च । उप । याहि ॥ ९ ॥

हे अग्ने वत्वां वपूर्वे वऋषयः वगीभिः स्तुतिभिः वआयन् आगच्छन् । तथा हे वपुरुऽहुत बहुभि-
राहुताग्ने वविश्वे सर्वेऽपीदानीतना यजमानाः वअध्वरेषु यज्ञेषु स्तुतिभिः गच्छन्तीति^१ शेषः । किंच^२
वसहस्राणि सहस्रसंख्यानि गीयूथानि वअधिरथानि रथाधिकानि वअस्मे* अस्माकं शतनुना दक्षिणा-
त्वेन संकल्पितानि भवन्तिवति शेषः^३ । हे वरोहिदश्च वनो वयज्ञम् वउप वयाहि उपागच्छ ॥

एतान्यग्ने नवतिर्नव त्वे आहुतान्याधिरथा सहस्रा ।

तेभिर्वर्धस्व तन्वः शूर पूर्वीर्दिवो नो वृष्टिर्मिषितो रिरिहि ॥ १० ॥

एतानि । अग्ने । नवतिः । नव । त्वे इति । आऽहुतानि । अधिऽरथा । सहस्रा ।
तेभिः । वर्धस्व । तन्वः । शूर । पूर्वीः । दिवः । नः । वृष्टिम् । इषितः । रिरिहि ॥ १० ॥

हे वअग्ने गवां वनवतिः वनव च तथा वएतानि अधिरथानि वसहस्रा सहस्राणि च रथाधिकानि
गवां सहस्राणि च वत्वे त्वयि वआहुतानि त्वयि प्रीणयितव्ये सत्याहुतानि । यद्वा । त्वे त्वयि आहुतानि^३
समर्पितानीत्यर्थः । वतेभिः तैः प्रत्तैः वपूर्वीः बह्वीः वतन्वः तनूः युष्मदीयाः ववर्धस्व वर्धय । वनः
अस्मदर्थं वदिवः ह्युलोकात् ववृष्टिम् वइषितः प्रार्थितः सन् वरिरिहि पूरय ॥

एतान्यग्ने नवतिं सहस्रा सं प्र यच्छ वृष्ण इन्द्राय भागम् ।

विद्वान् पथ ऋतुशो देवयानानप्यौलानं दिवि देवेषु धेहि ॥ ११ ॥

एतानि । अग्ने । नवतिम् । सहस्रा । सम । प्र । यच्छ । वृष्णे । इन्द्राय । भागम् ।
विद्वान् । पथः । ऋतुऽशः । देवऽयानान् । अपि । औलानम् । दिवि । देवेषु । धेहि ॥ ११ ॥

हे वअग्ने गवाम् वएतानि वनवतिं वसहस्रा सहस्राणि च ववृष्णे वर्षित्रे वइन्द्राय वभागं वसं
वप्र वयच्छ । तत्प्रीत्यर्थं सृष्टिवग्भ्यो देहि । किंच वदेवयानान् वपथः देवयानान् मार्गान् वविद्वान् त्वम्
वऋतुशः काले काले वऔलानम् वअपि कुरुकुलजातमपि शान्तनवं वदेवेषु मध्ये वधेहि निधेहि स्थापय ॥

अग्ने बाधस्व वि मृधो वि दुर्गहापामीवामप रक्षांसि सेध ।

अस्मात्समुद्राद्बृहतो दिवो नोऽपां भूमानमुप नः सृजेह ॥ १२ ॥

अग्ने । बाधस्व । वि । मृधः । वि । दुऽगहा । अप । अमीवाम् । अप । रक्षांसि । सेध ।
अस्मात् । समुद्रात् । बृहतः । दिवः । नः । अपाम् । भूमानम् । उप । नः । सृज । इह ॥ १२ ॥

हे वअग्ने^४ वदुर्गहा दुर्गहाणि दुःखेन गाहितव्यानि शत्रुपुराणि ववि वबाधस्व । तथा वअमीवां
रोगम् वअप वसेध । तथा वरक्षांसि वअप सेध अपवारय । वअस्मात् वसमुद्रात् समुद्रवणसाधनात्^५

१. ग-स्तुवंतीति; त-भ- यच्छंतीति । २. ग-स त्वमधिरथानि सहस्राणि रथोपरि वर्तमानानि
धनानि सहस्रसंख्याकानि अस्मभ्यं यच्छेति शेषः । * त-भ- 'अस्मे' नास्ति । ३. ग१.२-आहुतानि
आहुतानि; ग४-आहुतावाहुतानि; त२-आहुतानि आहुतानि; त६.८-म१.४.७-आहुतानि आहुतानि ।
४. ग१.२-अग्ने मृधः शत्रून् विबाधस्व तथा । ५. ग४-समुद्रतरणसाधनात्; त१.२.३.७-म१.२.४.८-
समुद्रचरणसाधनात् ।

वृहतः महतः वदिवः शुलोकादन्तरिक्षाद्वा अपाम् उदकानां भूमानं बहुभावं वृष्टिसंस्थायम् वृह
अस्मिँहोके उप सृज प्रयच्छेत्थर्थः ॥ १३ ॥

‘कं नः’ इति द्वादशार्चं नवमं सूक्तं वैखानसस्य वज्रस्यार्चं त्रैलोक्यमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं
—कं नो वज्रो वैखानसः’ इति । गतो विनियोगः ॥

कं नश्चित्रमिषण्यसि चिकित्वान् पृथुग्मानं वाश्रं ववृधध्यै ।

कत्तस्य दातु शवसो व्युष्टौ तक्षद्वज्रं वृत्रतुरमपिन्वत् ॥ १ ॥

कम् । नः । चित्रम् । इषण्यसि । चिकित्वान् । पृथुग्मानम् । वाश्रम् । ववृधध्यै ।

कत् । तस्य । दातु । शवसः । विऽउष्टौ । तक्षत् । वज्रम् । वृत्रतुरम् । अपिन्वत् ॥ १ ॥

हे इन्द्र वनः अस्माकं चित्रं चायनीयं वकं धनविशेषम् इषण्यसि प्रेरयसि । चिकित्वान् सर्वथा प्रेरणीयमिति जानन् । कीदृशं तम् । पृथुग्मानं पृथुभावं प्राप्नुवन्तं वाश्रं शब्दद्वयीयं स्तुत्यम् । किमर्थम् । ववृधध्यै अस्माकं वर्धनाय । किञ्च तस्य इन्द्रस्य शवसः बलस्य व्युष्टौ व्युच्छने सति वक्तुं दातुं किं दानमस्माकं भवतीति शेषः । यं वज्रं वृत्रतुरं वृत्रस्यावरकस्य पापस्य हिंसकं त्वष्टा तक्षत् अतक्षत् साधु संपादितवान् अपिन्वत् असिञ्चत् । तस्य शवसो व्युष्टाविति संबन्धः । यद्वा । हे इन्द्र कत् किं तस्य वज्रस्य दानं भवति यं वज्रमिन्द्रार्थं तक्षदिति योजना । ‘मह्यं त्वष्टा वज्रमतक्षदायसम्’ (ऋ. सं. १०. ४८. ३) इति मन्त्रान्तरम् ॥

स हि द्युता विद्युता वेति सामं पृथुं योनिमसुरत्वा ससाद ।

स सनीलेभिः प्रसहानो अस्य भ्रातुर्न क्रुते सप्तथस्य मायाः ॥ २ ॥

सः । हि । द्युता । विऽद्युता । वेति । सामं । पृथुम् । योनिम् । अऽसुरत्वा । आ । ससाद ।

सः । सऽनीलेभिः । प्रऽसहानः । अस्य । भ्रातुः । न । क्रुते । सप्तथस्य । मायाः ॥ २ ॥

वसः^१ वहिः^२ स खल्विन्द्रः द्युता द्योतमानेन विद्युता एतन्नामकेनायुधेन युक्तः सन् वसाम् स्तोत्रात्मकं यज्ञसंबन्धिं वेति गच्छति । तथा^३ असुरत्वा असुरत्वेन बलेन युक्तः सन् पृथुं विस्तीर्णं योनिं फलस्योत्पादकं यज्ञं ससाद संगतो भवति । वसः इन्द्रः सनीलेभिः । नीलं विमानम् । सविमानैर्मरुद्भिर्युक्तः सन् प्रसहानः अभिभवन् भवति । तस्य सप्तथस्य आदित्यानां धात्रादीनां मध्ये सप्तमस्येन्द्रस्य भ्रातुः भागैर्मरुत्स्यस्य माया आसुरी क्रुते यज्ञे वन संभवतीति शेषः ॥

स वाजं यातापदुषपदा यन्त्स्वर्षाता परिं षदत्सनिष्यन् ।

अनर्वा यच्छतदुरस्य वेदो मञ्जिभ्रदेवाँ अभि वर्षसा भूत् ॥ ३ ॥

सः । वाजम् । याता । अपदुऽपदा । यन् । स्वऽसाता । परिं । सदत् । सनिष्यन् ।

अनर्वा । यत् । शतऽदुरस्य । वेदः । मन् । शिभ्रदेवान् । अभि । वर्षसा । भूत् ॥ ३ ॥

१. त-भ-‘ किं ’ नास्ति । २. ग४-किं त्वस्य; त१.२.३.६.७.८-भ-किं तस्य; त४.५-क त्वस्य ।
३. त-भ-‘ स हि ’ नास्ति । ४. भ-यथा ।

ववाजं शूरैर्गन्तव्यं संग्रामं वयाता वसः इन्द्रः । 'न लोकाव्यय' इति षष्ठीप्रतिषेधः । अप-
दुष्पदा अपगतदुष्टपतनेन वयन् गच्छन् वसनिष्यन् तत्र शत्रुधनानि संभक्तुमिच्छन् वपरि वषट्
परिषीदति । कुत्रेति उच्यते । स्वर्पाता स्वर्पातौ सर्वलाभोपेते संग्रामे^१ । किंच वनवां युद्धे अप्रत्यूत^२
इन्द्रः वशतदुरस्य शतद्वारस्य शत्रुपुरस्य अन्तर्निहितं वयत् वेदः धनमस्ति तद्धनं वर्षसा आवरकेण
बलेन वभि वभूत्^३ अभिभवति । किं कुर्वन् । विश्वदेवान् अन्नहाचर्यान् शतद्वारेषु शत्रुपुरसंबन्धिषु
वर्तमानान् वधन् हिंसन् ॥

स युह्यो^४ स्वनीर्गोष्वर्वा जुहोति प्रधन्यासु सस्रिः ।

अपादो यत्र युज्यासोऽरथा द्रोण्यश्वास ईरते घृतं वाः ॥ ४ ॥

सः । युह्यः । अवनीः । गोषु । अर्वा । आ । जुहोति । प्रधन्यासु । सस्रिः ।

अपादः । यत्र । युज्यासः । अरथाः । द्रोणिऽअश्वासः । ईरते । घृतम् । वारिति वाः ॥ ४ ॥

वसः इन्द्रः ववर्वा मेघेष्वभिगन्ता वसस्रिः सरणकुशलः वप्रधन्यासु प्रकृष्टधननिमित्तासु वगोषु
भूमिषु वयह्यः । महन्नामैतत् । महतीः ववनीः । अवन्तीत्यवनय आपः । ताः वआ वजुहोति
आक्षिपति । वयत्र यासु भूमिषु वपादः पादरहिताः वअरथाः रथवर्जिताः । पादरहिताः केचन रथेन
गच्छन्ति । केनापि शून्याः वद्रोण्यश्वासः द्रुतव्यापनाः वयुज्यासः युज्या इन्द्रस्य सख्यो नद्यः ववाः
वारकं वघृतम् उदकम् वईरते प्रेरयन्ति तत्राजुहोति ॥

स रुद्रेभिरशस्तवार ऋम्वा हित्वी गर्यमारे अवद्य आगात् ।

वम्रस्य मन्ये मिथुना विवव्री अन्नमभीत्यारोदयन्मुषायन् ॥ ५ ॥

सः । रुद्रेभिः । अशस्तवारः । ऋम्वा । हित्वी । गर्यम् । आरेऽअवद्यः । आ । अगात् ।

वम्रस्य । मन्ये । मिथुना । विवव्री इति विऽवव्री । अन्नम् । अमिऽइत्य । आरोदयत् । मुषायन् ॥ ५ ॥

वसः इन्द्रः वरुद्रेभिः रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिः सहितः वआगात् आगच्छतु । कीदृशः^३ । वअशस्तवारः
स्तोतृभिरप्रार्थितधनः । स्वयमेव प्रदातेत्यर्थः । तथा वऋम्वा महान् वगथं वहित्वी हित्वा स्वस्थानं
परित्यज्यागात् आगच्छतु^४ । तत्र संबन्धः । वआरेऽअवद्यः दूरेगतगर्ह्यः । किंच वम्रस्य एतन्नामकस्य
ऋषेर्मम वमिथुना मिथुनौ मातापितरौ वविवव्री विगतज्वरौ वमन्ये अवगच्छामि । अयं वम्रः वअन्नं
शत्रुसंबन्धि वअभीत्य अभिप्राप्य वमुषायन् मुष्णन् वअरोदयत् रोदयति । 'छन्दसि शायजपि'
इत्यहावपि सुषेः शः शायजादेशः ॥

स इहासं तुवीरवं पतिर्दन् षळक्षं त्रिशीर्षाणं दमन्यत् ।

अस्य त्रितो न्वोर्जसा वृधानो विपा वराहमयोऽग्रया हन् ॥ ६ ॥

सः । इत् । दासम् । तुविऽरर्वम् । पतिः । दन् । षट्ऽअक्षम् । त्रिऽशीर्षाणम् । दमन्यत् ।

अस्य । त्रितः । तु । ओर्जसा । वृधानः । विपा । वराहम् । अयःऽअग्रया । हनिति हन् ॥ ६ ॥

१. त-म- 'संग्रामे' नास्ति । २. म- 'अप्रत्यूत ... भूत्' नास्ति । ३. ग-त-कीदृशः सः ।
४. ग-त-म-आगच्छति ।

१स १द्वत् स एवेन्द्रः १पतिः सर्वस्य स्वामी १दासम् उपक्षपयितारं १तुवीरवं बहुशब्दं संग्रामे भयंकरं शब्दं कुर्वाणं वृत्रं १दन् दमयन् १पलक्षम् अक्षिपद्कोपेतं १त्रिशीर्षाणं त्रिशिरस्कं त्वष्टुः पुत्रं विश्वरूपं १दमन्यत् दमितुं प्रहर्तुमैच्छत् । अवधीदित्यर्थः । यद्वा । दमयतीति दमनः । नन्वादिस्वात् ह्युः । स इवाचरति । 'उपसानादाचरे' (पा. सू. ३. १. १०) इति वयच्यन्यलोपश्छान्दसः । ततो लङि 'बहुलं छन्दसि' इत्यङ्भावः । किञ्च १त्रितः एतन्नामा महर्षिः १अस्य इन्द्रस्य १ओजसा बलेन १वृधानः वर्धमानः १विषा अङ्गुल्या । कीदृश्या । १अयोअग्रया अयोवत्कठिनखया १वराहं वराहारम्^१ उदकवन्तं मेवं व्यहन्^२ विहतवान् ॥ ॥ १४ ॥

स द्रुहणे मनुष ऊर्ध्वसान आ साविषदर्शसानाय शरुम् ।

स नृतमो नहुषोऽस्मत्सुजातः पुरोऽभिनदहन् दस्युहत्ये ॥ ७ ॥

सः । द्रुहणे । मनुषे । ऊर्ध्वसानः । आ । साविषत् । अर्शसानाय । शरुम् ।

सः । नृतमः । नहुषः । अस्मत् । सुजातः । पुरः । अभिनत् । अहन् । दस्युहत्ये ॥ ७ ॥

१सः इन्द्रः १द्रुहणे द्रुहणाय दृढं शत्रुभिर्ह्यतध्याय १मनुषे मनुष्याय योद्ध्रे स्वभक्ताय १ऊर्ध्वसानः । ऊर्ध्व उच्छ्रितः शौर्यादिभिर्गुणैरधिकः सन्^३ स्यति शत्रूणामन्तं करोतीत्यूर्ध्वसः । स^३ इवाचरन् । ऊर्ध्वसशब्दादाचारार्थे किवन्ताच्छानच्^४ । १अर्शसानाय शत्रूणां हिंसित्रे १शरुं हिंसक-मायुधम् १आ १साविषत् आभिमुख्येन प्रसीति यच्छति । यद्वा । द्रुहणे मनुषे द्रोघध्याय मनुष्या-याशसानाय स्वभक्तहिंसित्रे तस्य वधार्थमूर्ध्वसानः सन् शरुम् आ साविषत् वज्रं प्रेरयति । १सः एवेन्द्रः १नहुषः मनुष्यात् १नृतमः मनुष्याणां नेतृतमः संग्रामे शूराणां गमयितृतमः । यद्वा । नृतमो नहुषो बन्धकश्च । १अस्मत् अस्मदर्थं १सुजातः सुष्ठु प्रादुर्भूतः १अहन् पूज्यः सन् १दस्युहत्ये । दस्यवः उपक्षपयितारः शत्रवः । तेषां हत्यं हननं यस्मिन् तादृशो^५ संग्रामे १पुरः शत्रूणां शरीराणि १अभिनत् भिन्नवान् ॥

सो अभ्रियो न यवसे उदन्यन् क्षयाय गातुं विदन्नो अस्मे ।

उप यत्सीददिन्दुं शरीरैः श्येनोऽयोपाष्टिहन्ति दस्यून् ॥ ८ ॥

सः । अभ्रियः । न । यवसे । उदन्यन् । क्षयाय । गातुम् । विदत् । नः । अस्मे इति ।

उप । यत् । सीदत् । इन्दुम् । शरीरैः । श्येनः । अयःऽअपाष्टिः । हन्ति । दस्यून् ॥ ८ ॥

१सः इन्द्रः १अभ्रियो १न । न आजन्तेऽपो बिभ्रतीति वाभ्राणि मेघाः । तेषां संघोऽभ्रियः^६ । स इव १यवसे गवादिभक्षणसाधनाय तृणाय १उदन्यन् उदकं दातुमिच्छन् । तथा १क्षयाय गमनाय निवासाय वा १अस्मे अस्माकं १गातुं^७ मार्गं १विदत् लभयन् । १नः इति पूरणः । तादृशः सन् १यत् यदा १इन्दुं सोमं १शरीरैः स्वशरीरावयवैरङ्गैः १उप १सीदत् उपगच्छति । यच्छब्दयोगाद-निघातः । तदानीं १श्येनः । सादृश्यप्रधानोऽयं^८ निर्देशः । श्येनसदृशः श्येनवच्छसनीयगमनः

१. त१.२.३.६.७-मु- 'वराहार' नास्ति; त४.५-वराहाकारं । २. त१.२.३.६.७-व्यवहन् । ३. ग-त-भ- 'सन् ... स' नास्ति । ४. त-१.२.३.७-किवन्तादसानच्; भ-किवन्तादस्तानच् । ५. त-स तादृशो; भ-सा तादृशो । ६. त४.५-संघो अभ्रियः । ७. त-भ-गातुमस्माकं । ८. ग२-त-भ-सदृशः; ग४-तादृशः ।

वअयोपाष्टिः । अपयष्टिर्व्यासिर्यस्य स प्रदेशोऽपाष्टिः पार्णिः । अयोमयोऽपाष्टिः पार्णिथस्य सः ।
वदस्यून् शत्रून् वहन्ति हिनस्ति ॥

स ब्राधतः शवसानेभिरस्य कुत्साय शुष्णं कृपणे परादात् ।

अयं कविर्मनयच्छस्यमानमत्कं यो अस्य सनितोत नृणाम् ॥ ९ ॥

सः । ब्राधतः । शवसानेभिः । अस्य । कुत्साय । शुष्णम् । कृपणे । परा । अदात् ।

अयम् । कविम् । अनयत् । शस्यमानम् । अत्कम् । यः । अस्य । सनिता । उत । नृणाम् ॥ ९ ॥

वसः इन्द्रः वब्राधतः^१ । महन्नामैतत् । महतोऽपि शत्रून् । शवसानेभिः बलमाचरद्भिरायुधैः
वअस्य अस्यत् । 'असु क्षेपणे' । व्यत्ययेन मध्यमः । वकुत्साय^२ पुतन्नामकाय वकृपणे स्तोत्रे । कृपतिः
स्तुतिकर्मा । वशुष्णं क्षीपकमेतन्नामकमसुरं वपरादात् पराभूय खण्डितवान्^३ । 'कुत्साय शुष्णमशुषं
नि बर्हीः' (क्र. सं. ४. १६. १२) इति मन्त्रान्तरम् । किंच वअयम् इन्द्रः वकविम् उक्षानसम् ।
कविरिति पितृनाम्ना पुत्रस्यापि व्यवहार उपचारात् । वशस्यमानं स्तुवन्तम् वअनयत् वशं प्राप-
यत्तस्य विरोधिनम् । यद्वा । कविं भार्गवमेव स्तोतृभिः शस्यमानं स्ववशमनयत् । वयः कविः वअस्य
इन्द्रस्य वअत्कं रूपं^४ वसनिता संभक्ता भवति । 'न लोकाव्यय' इति पठ्यप्रतिषेधः । वउत अपि
च वनृणां वृष्टयादिनेतृणामिन्द्रानुचराणां मरुतां यः कविः सनिता तमनयदिति ॥

अयं दशस्यन्नर्येभिरस्य दस्मो देवेभिर्वरुणो न मायी ।

अयं कनीनं ऋतुपा अवेद्यमिमीताररुं यश्चतुष्पात् ॥ १० ॥

अयम् । दशस्यन् । नर्येभिः । अस्य । दस्मः । देवेभिः । वरुणः । न । मायी ।

अयम् । कनीनः । ऋतुऽपाः । अवेदि । अमिमीत । अररुम् । यः । चतुऽपात् ॥ १० ॥

वअयम् इन्द्रः वदशस्यन् स्तोतृभ्यो धनं प्रयच्छन् । दशस्यतिर्दानकर्मा । वनर्येभिः^५ नर्यैर्नृहितैः
मरुद्भिः वअस्य अस्यति । छान्दसस्तिपो लोपः । यद्वा । व्यत्ययेन लोपमध्यमः । तथा वदेवेभिः
द्योतमानैः स्वतैजोभिः वदस्मः दर्शनीयः ववरुणो वन वरुण इव । वरुणस्तमोवारक आदित्यो वरुण
एव वा । स इव वमायी मायावान्^६ । तथा वअयं वकनीनः कमनीयः वऋतुपाः ऋतौ पाता वअवेदि
अज्ञाधि । तथा वअररुम् असुरमेतन्नामानम् वअमिमीत अमिनात् । वयः अररुः वचतुष्पात् पादचतु-
ष्टयोपेतः । 'मीळू हिंसायाम्' । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्रुतः ॥

अस्य स्तोमेभिरौशिज ऋजिश्वा व्रजं दरयद्वृषभेण पिप्रोः ।

सुत्वा यद्यजतो दीदयद्रीः पुरं इयानो अभि वर्षसा भूत् ॥ ११ ॥

अस्य । स्तोमेभिः । औशिजः । ऋजिश्वा । व्रजम् । दरयत् । वृषभेण । पिप्रोः ।

सुत्वा । यत् । यजतः । दीदयत् । गीः । पुरः । इयानः । अभि । वर्षसा । भूत् ॥ ११ ॥

१. ग१.२-त१.२.३.६.७.८-भ-ब्राधतो ब्राधन् । २. ग-यः कुत्साय; त-भ१.२.४.८-त्रयः
कुत्साय । ३. ग४-खण्डितवान् दो (अवखं) डने लेटि रूप । ४. ग४-आत्मीयरूप । ५. ग१.२-त-भ१.
२.४.८-स नर्येभिः । ६. ग-त१.२.३.६.७-सु-मायावान् प्रज्ञावान् ।

वअस्य इन्द्रस्य वस्तोमेभिः स्तोत्रैः वऔशिजः उशिजः पुत्रः वऋजिश्वा एतन्नामा ववृषभेण^१ वज्रेण वृषभेण वा युक्तं वव्रजं गोष्ठं वपिप्रोः एतन्नामकस्यासुरस्य संबन्धिन् तेनापहृत्य पालितं वदरयत् अदारयत् । वयत् यदा वसुत्वा सोमस्य सोता । 'सुयजोर्हृनिप्' इति वनिप् । 'ह्रस्वस्य पिति' इति तुक् । वयजतः यष्टौशिजः वगीः स्तुतिवाचः वदीदयत् दीपितवान् । तथा यद्यदा वह्यानः^२ गच्छन् वपुरः शत्रुपुराणि । यद्वा । पुरः पुर इव संघीभूतानि पापानि । वअभि वभूत् अभिभवति । केन साधनेन । वर्षसा । रूपनामैतत् । रूपेणेन्द्रानुग्रहीतेन । यदैवमकरोत् तदा व्रजं दरयदिति संबन्धः ॥

एवा महो असुर वक्षथाय वन्नकः पडिरुप सर्पदिन्द्रम् ।

स इयानः करति स्वस्तिमस्मा इषमूर्जं सुक्षितिं विश्वमाभाः ॥ १२ ॥

एव । महः । असुर । वक्षथाय । वन्नकः । पट्सभिः । उप । सर्पत् । इन्द्रम् ।

सः । इयानः । करति । स्वस्तिम् । अस्मै ।

इषम् । ऊर्जम् । सुक्षितिम् । विश्वम् । आ । अभारित्यभाः ॥ १२ ॥

अनया स्तुतिमुपलंभत्याभिमतं वन्नकः प्रार्थयते । हे वअसुर बलवन्निन्द्र त्वाम् एव एवमुक्त-
प्रकारेण वमहः महतो हविषः स्तोत्रस्य वा ववक्षथाय वहनाय महतः स्वर्गादिः प्रापणाय वा वपडिभिः
पादैः वउप वसर्पत् उपागमत् । वसः वह्यानः उपागम्यमानः^३ सन् वकरति करोतु वस्वस्तिम्
अविनाशम् वअस्मै वन्नकाय । तथा वइषम् अन्नम् वऊर्जं रत्नं वसुक्षितिं सुनिवासं सम्यक् विश्वं
सर्वम् वआभाः आहरतु ॥ १५ ॥ ॥ ८ ॥

नवमेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र 'इन्द्र इह' इति द्वादशचं प्रथमं सूक्तं वन्दनपुत्रस्य
दुवस्योरार्धं वैश्वदेवम् । द्वादशी त्रिष्टुप् । शिष्टा जगत्स्यः । तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्र दुवस्युर्वान्दमो
वैश्वदेवं त्वन्या त्रिष्टुप्' इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्र इह मघवन्त्वावदिन्द्रज इह स्तुतः सुतपा बोधि नो वृधे ।

देवेभिर्नः सविता प्रावतु श्रुतमा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ १ ॥

इन्द्र । इह । मघवन् । त्वावत् । इत् । भुजे । इह । स्तुतः । सुतपाः । बोधि । नः । वृधे ।

देवेभिः । नः । सविता । प्र । अवतु । श्रुतम् । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ १ ॥

हे वइन्द्र वमघवन् धनवन् त्वं वस्वावदित् त्वत्सदृशमेव शत्रुबलं वइह मारय । किमर्थम् । वभुजे
अस्माकं भोगाय^४ । तदर्थम् वइह अस्मिन् यज्ञे वस्तुतः सन् वसुतपाः सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पाता
वबोधि बुध्यस्व । भवेत्यर्थः । किमर्थम् । वनः अस्माकं ववृधे वर्धनाय । किंच वदेवेभिः देवैः सह
वनः अस्माकं वश्रुतं विश्रुतं यज्ञं वसविता सर्वस्य स्वस्वकर्मसु प्रेरको देवः वप्रावतु प्ररक्षतु । किंच
वसर्वतातिम् । स्वार्थिकस्तातिह् । सर्वा सर्वात्मिकाम् । यद्वा । सर्वे तायन्तेऽस्यामिति सर्वतातिः ।
छान्दसो दीर्घः । तादृशीम् वअदितिम् अखण्डनीयां देवमातरम् वआ ववृणीमहे ॥

१. ग-त१.२.३.६.७-मु-वृषभेण वर्षणेन । २. ग.१.२-त-म-'इयानः' नास्ति । ३. त१.२.३.
४. ५.६-भ१.२.४.७-उपागम्यमानः । ४. त४.५-गोलाभाय ।

भराय सु भरत भागमृत्विर्यं प्र वायवे शुचिपे क्रन्ददिष्टये ।

गौरस्य यः पर्यसः पीतिमानश आ सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ २ ॥

भराय । सु । भरत । भागम् । ऋत्विर्यम् । प्र । वायवे । शुचिपे । क्रन्दत्सदिष्टये ।

गौरस्य । यः । पर्यसः । पीतिम् । आनशे । आ । सर्वस्तातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ २ ॥

वभराय संग्रामकारिणे सर्वेषां पोषकाय वेन्द्राय वऋत्विर्यं काले जातं प्राप्तकालं वभागं वसु
वभरत सुष्ठु संपादयत हे ऋत्विजः । तथा वशुचिपे शुद्धस्य सोमस्य पात्रे वक्रन्ददिष्टये शब्दिदत्तगमनाय ।
वायोः शशिघ्नगमने हि शब्दः प्रत्यक्षः । तादृशाय ववायवे वदेवाय वप्र भरत भागमिति शेषः । वयः
देवः वगौरस्य गौरवर्णस्य पशोः वपर्यसः वपीति पानम् वआनशे प्राप्नोति तस्मै वायवे । शिष्टसुकम् ॥

आ नो देवः सविता साविष्वदयं क्रजूयते यजमानाय सुन्वते ।

यथा देवान् प्रतिभूषेम पाकवदा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ३ ॥

आ । नः । देवः । सविता । साविष्वत् । वयः । क्रजूयते । यजमानाय । सुन्वते ।

यथा । देवान् । प्रतिभूषेम । पाकवत् । आ । सर्वस्तातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ३ ॥

वसविता सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः वनः अस्माकं संबन्धिने वक्रजूयते क्रजुकामाय वसुन्वते अभिषवं
कुर्वते वयजमानाय ववयः अन्नं वपाकवत् पाकोपेतम् । व्यवहितमप्येतदत्र संबध्यते । वआ वसाविष्वत्
आभिमुख्येन प्रसौति^१ । सौतेण्यन्ताल्लेखि रूपम् । वयथा येन प्रकारेण वदेवान् वप्रतिभूषेम प्रतिभवेम ।
भवतेलिङि सिन्धौ । द्विविकरणता । यद्वा । 'भूष अलंकारे' । भौवादिकः । भूषयेमेत्यर्थः ॥

इन्द्रो अस्मे सुमना अस्तु विश्वहा राजा सोमः सुवितस्याध्येतु नः ।

यथायथा मित्रधितानि संदधुरा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ४ ॥

इन्द्रः । अस्मे इति । सुमनाः । अस्तु । विश्वहा । राजा । सोमः । सुवितस्य । अधि । एतु । नः ।

यथाऽयथा । मित्रधितानि । समदधुः । आ । सर्वस्तातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ४ ॥

वइन्द्रः देवः वअस्मे अस्माकं वसुमनाः सुमनस्कः अनुग्रहचेताः वअस्तु भवतु । वविश्वहा
सर्वेष्वप्यहःसु । वराजा वसोमः च वनः अस्माकं वसुवितस्य सुवितं स्तोत्रम् वअध्येतु अधिगच्छतु ।
वयथायथा येन येन प्रकारेण अस्माकं वमित्रधितानि मित्रनिहितानि धनानि वसंदधुः तथाधिगच्छतु
सोमः । तथेन्द्रोऽपि सुमना अस्त्विति समन्वयः ॥

इन्द्र उक्थेन शर्वसा परुद्धे बृहस्पते प्रतरीतास्यायुषः ।

यज्ञो मनुः प्रमतिर्नः पिता हि क्रमा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ५ ॥

इन्द्रः । उक्थेन । शर्वसा । परुः । दधे । बृहस्पते । प्रतरीता । अस्ति । आयुषः ।

यज्ञः । मनुः । प्रमतिः । नः । पिता । हि । क्रम् । आ । सर्वस्तातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ५ ॥

अथम् ^१इन्द्रः ^२उक्थेन ^३शवसा स्तुत्येन बलेन ^४परुः पर्व यज्ञियमस्मदीयं वा ^५दधे धारयति ।
हे ^६बृहस्पते ^७आयुषः ममायुष्यस्य ^८प्रतरीता प्रवर्धयिता ^९असि भव । तथा ^{१०}यज्ञो ^{११}मनुः सन्ता
^{१२}प्रमतिः प्रकृष्टा मतिर्यस्य सः ^{१३}नः ^{१४}पिता पालकः सन् ^{१५}कं सुखं प्रयच्छतु । यद्वा । यज्ञो मन्त्रो
बुद्धिश्च प्रत्येकं सुखं प्रयच्छतु ॥

इन्द्रस्य नु सुकृतं दैव्यं सहोऽग्निर्गृहे जरिता मेधिरः कविः ।

यज्ञश्च भूद्विदथे चारुन्तम् आ सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ६ ॥

इन्द्रस्य । नु । सुऽकृतम् । दैव्यम् । सहः । अग्निः । गृहे । जरिता । मेधिरः । कविः ।

यज्ञः । च । भूत् । विदथे । चारुः । अन्तम् । आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ६ ॥

१ दैव्यं देवानां हितं २ सहः बलं यदस्ति ३ तत् ४ इन्द्रस्य* ५ सुकृतं इन्द्रेण खलु सुष्ठु संपादितम् ।
यद्वा । यत्सुकृतं दैव्यं सहो बलं ६ मरुत्संज्ञकमस्ति तदिन्द्रस्य नु इन्द्रस्य संबन्धि खलु । अथवा ।
इन्द्रस्य नु ७ संबन्धि सुकृतं दैव्यं सहो देवाहं बलम् ८ अग्निर्गृहे अस्मदीये यागगृहे वर्तत इति शेषः ।
इन्द्रस्य संबन्धी सुष्ठु संपादितो देवानां बलभूतोऽग्निर्गाहपत्यः सन् वर्तत इत्यर्थः । स चाग्निः
९ जरिता देवानां स्तोता १० मेधिरः । मेधो यज्ञो हविर्वा । तद्वान् ११ कविः क्रान्तप्रज्ञः १२ यज्ञः यष्टव्यः १३ च
१४ भूत् भवति । कुत्र । १५ विदथे यज्ञे । किंच सोऽग्निः १६ चारुः चरणीयः १७ अन्तमः अस्माकमन्ति-
कतमश्च ॥ १६ ॥

न वो गुहा चक्रम् भूरि दुष्कृतं नाविष्ट्वं वसवो देवहेळनम् ।

माकिर्नो देवा अनृतस्य वर्षस आ सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ७ ॥

न । वः । गुहा । चक्रम् । भूरि । दुऽकृतम् । न । आविऽत्यम् । वसवः । देवऽहेळनम् ।

माकिः । नः । देवाः । अनृतस्य । वर्षसः । आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ७ ॥

हे देवाः १ वः शुष्माकं २ गुहा गुहायां प्रच्छन्ने देशे ३ भूरि प्रभूतं ४ दुष्कृतं पापम् । द्रोहमित्यर्थः ।
५ न चक्रम् । तथा ६ आविष्ट्वम् आधिः संभूतं ७ देवहेळनं देवानां क्रोधनं तन्निमित्तं द्रोहं ८ न चक्रम्
हे ९ वसवः वासका देवाः । किंच हे १० देवाः ११ नः अस्माकम् १२ अनृतस्य १३ वर्षसः रूपस्य प्राप्तिः
१४ माकिः मा भूत् । इतः परं मानुषं रूपं मा भूदित्यर्थः । शिष्टमुक्तम् ॥

अपामीवां सविता साविष्वज्य र्वरीय इदप सेधन्त्वद्रयः ।

प्रावा यत्र मधुषुदुच्यते बृहदा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ८ ॥

अप । अपामीवाम् । सविता । साविष्वत् । न्यक् । वरीयः । इत् । अप । सेधन्तु । अद्रयः ।

प्रावा । यत्र । मधुऽसुत् । उच्यते । बृहत् । आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ८ ॥

१ सविता सर्वस्य प्रेरकः सवितृदेवोऽस्माकं संबन्धिनम् २ अपामीवां रोगम् ३ अप सविष्वत्
अपप्रेरयतु । अपगमयत्वित्यर्थः । तथा ४ वरीय इत् उरुतरमपि पारं ५ न्यक् नीचीनम् ६ अप सध-

१. ग-भ-‘यदस्ति...बलं’ नास्ति । * ग४-इन्द्रस्य नु । २. ग-त८-भ७-मु-नु इन्द्रस्य; त१.२.३.
७-भ१.२.४.८-नु इन्द्रस्य सु । ३. त१.२.३.७-भ१.२.४.८-देव ।

न्वद्रथः पर्वताभिमानिनो^१ देवा^२ अभिषवाइमानो वा । एतत्सर्वं कुत्र भवत्विति चेत् उच्यते । यत्र यस्मिन् प्रदेशे यस्मिन् यागे वा मधुरस्य^३ सोमस्य सोता प्रावा^४ वृहत् प्रवृद्धम्^५ उच्यते स्तूयते तत्र ॥

ऊर्ध्वो प्रावा वसवोऽस्तु सोतारि विश्वा द्वेषांसि सनुतयुयोत ।

स नो देवः सविता पायुरीड्य आ सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वः । प्रावा । वसवः । अस्तु । सोतारि । विश्वा । द्वेषांसि । सनुतः । युयोत ।

सः । नः । देवः । सविता । पायुः । ईड्यः । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ९ ॥

हे वसवः देवाः सोतारि सोमाभिषवकर्तारि मयि प्रावा ऊर्ध्वः उन्नतः अस्तु । तेनोच्छ्रितेन विश्वा द्वेषांसि सर्वानपि द्वेषन् सनुतः निगूढान् युयोत पृथक्कुरुत । सः सविता देवः नः अस्माकं पायुः पालयिता । 'कृवापाजि' इत्यादिनो^१ । प्रत्ययस्वरः^२ । सः ईड्यः स्तोतव्यश्च ॥

ऊर्जं गावो यवसे पीवो अत्तन ऋतस्य याः सदर्ने कोशे अडध्वे ।

तनूरेव तन्वो अस्तु भेषजमा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ १० ॥

ऊर्जम् । गावः । यवसे । पीवः । अत्तन । ऋतस्य । याः । सदर्ने । कोशे । अडध्वे ।

तनूः । एव । तन्वः । अस्तु । भेषजम् । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ १० ॥

हे गावः आश्विरार्थाः यूयं यवसे तृणवति देशे पीवः प्रवृद्धम् ऊर्जं रसम् अत्तन अत्त । यथाः^४ ऋतस्य यज्ञस्य सदर्ने गुहे कोशे गोष्ठे दोहनस्थाने अडध्वे व्यञ्जयथा अत्तन । तनूरेव । जन्ते जनकशब्दः । तनूरेव क्षीरमेव तन्वः सोमरसस्य भेषजम् अस्तु । यद्वा । पृथगेव वाक्यम् । अस्माकं तन्वो भेषजमस्तु । किंच तनूरेव पशुशरीरमेव । पशुना यागे सति स्वर्गस्य संपादयितुं शक्यत्वात् ॥

ऋतुप्रावा जरिता शश्वतामव इन्द्र इन्द्रा प्रमतिः सुतावताम् ।

पूर्णमूर्धदिव्यं यस्य सिक्त्य आ सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ११ ॥

ऋतुप्रावा । जरिता । शश्वताम् । अवः । इन्द्रः । इत् । भद्रा । प्रमतिः । सुतावताम् ।

पूर्णम् । ऊर्ध्वः । दिव्यम् । यस्य । सिक्त्ये । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ११ ॥

ऋतुप्रावा कर्मणां पूरकः । 'प्रा पूरणे' । 'आतो मनिन्' इत्यादिना वनिप् । जरिता स्तोता । यजमानं साधु सोमः कृत इति स्तौति^१ । यद्वा । शश्वतां सर्वेषां जरयिता इन्द्र इत् इन्द्र एव सुतावतां सोमवतां यजमानानाम् अवः रक्षकः भद्रा भद्रया स्तुत्या प्रमतिः । यस्य इन्द्रस्य सिक्त्ये सेकाय पानाय ऊर्ध्वः उद्धततरं द्रोणकलशं पूर्णं सोमेन पूर्णं भवति स एवावः^२ स एव प्रमतिरिति ॥

१. ग-त३-पर्वताभिमानिदेवाः; त१.२.६.७.८-भ-पर्वताभिमानिदेवताः । २. ग-मधुसुत मधु-रस्य । ३. त३.७-मु-इत्यादिना उणूप्रत्ययः । ४. ग-त-भ-या शुष्मान् । ५. ग-त-भ-स्तौति अथवा स्तुत्यर्थः । ६. त-भ-एवावः ।

चित्रस्ते भानुः क्रतुप्रा अभिष्टिः सन्ति स्पृधो जरणिप्रा अष्टृष्टाः ।

रजिष्ठया रज्या पृश्न आ गोस्तूर्पति पर्यग्रं दुवस्युः ॥ १२ ॥

चित्रः । ते । भानुः । क्रतुऽप्राः । अभिष्टिः । सन्ति । स्पृधः । जरणिऽप्राः । अष्टृष्टाः ।
रजिष्ठया । रज्या । पृश्नः । आ । गोः । तूर्पति । परि । अप्रम् । दुवस्युः ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ते भानुः प्रकाशः चित्रः आश्चर्यभूतश्चायनीयो वा । तथा क्रतुप्राः स भानुरस्माकं
कर्मणां पूरकः अभिष्टिः अभ्येषणीयः । हे इन्द्र ते जरणिप्राः स्तोतृणां धनस्य पूरयिष्यः अष्टृष्टाः
अन्यैरप्रष्टृष्टाः स्पृधः स्पर्धाः सन्ति । यस्मादेवं तस्मात् जरिष्ठया क्रतुतमया रज्या रज्ज्वा गोः
पृश्नः पशोः अप्रं दुवस्युः परिचरणमिच्छन्नेतन्नामभिः परि तूर्पति अभिस्वरयति ॥ १७ ॥

‘उदुध्यध्वम्’ इति द्वादशर्चं द्वितीयं सूक्तं सोमपुत्रस्य बुधस्थार्चम् । ‘आ वो धियम्’
इति नवमी ‘कपृन्नरः’ इत्यन्या च द्वे जगत्स्यौ । चतुर्थीषष्ठ्यौ गायत्र्यौ ‘निराहावान्’ इति पञ्चमी
बृहती । शिष्टास्त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । ऋत्विक्स्तुतिरूपोऽर्थो वा देवता । तथा चानुकान्तम्—
‘उदुध्यध्वं बुधः सौम्य ऋत्विक्स्तुतिर्वा नवम्यन्ये जगत्स्यौ गायत्र्योर्मध्ये पञ्चमी बृहती’ इति ।
गतः सूक्तविनियोगः ॥

उदुध्यध्वं समनसः सखायः समग्निमिन्ध्वं बहवः सनीळाः ।

दधिक्रामग्निमुषसं च देवीमिन्द्रावतोऽवसे नि ह्वये वः ॥ १ ॥

उत् । बुध्यध्वम् । समनसः । सखायः । सम् । अग्निम् । इन्ध्वम् । बहवः । सनीळाः ।
दधिऽक्राम् । अग्निम् । उषसम् । च । देवीम् । इन्द्रऽवतः । अवसे । नि । ह्वये । वः ॥ १ ॥

अग्निं चेष्यमाणा ऋत्विजो वदन्ति । हे सखायः सखिभूता ऋत्विजः समनसः समान-
मनस्काः परस्परमद्गोधारः । अन्योन्यं कर्मानुकूला इत्यर्थः । तादृशा यूयम् उत् उष्कृष्टं बुध्यध्वं
जानीध्वम् । उत्तरत्र युष्माकं कर्तव्यमेवोपदिशति । तथा अग्निं समम् इन्ध्वं सम्यग्दीपयध्वम् ।
‘जिहन्धी दीप्तौ’ । रौधादिकः । लोटि ‘शसोरलोपः’ इत्यलोपः । बहवः अनेके सनीळाः
समाननिवासा एकस्थामेव शालायां निवसन्तः । अहं च दधिक्राम् एतन्नामिकां देवताम् अग्नि-
मुषसं च देवीम् एतांस्त्रीन् देवान् इन्द्रावतः इन्द्रेण युक्तान् वः युष्मान् अवसे अस्माकं रक्षणाय
पनि नितरां ह्वये आह्वयामि ॥

मन्द्रा कृणुध्वं धिय आ तनुध्वं नार्वमरित्रपरणीं कृणुध्वम् ।

इष्कृणुध्वमायुधारं कृणुध्वं प्राञ्चं यज्ञं प्र णयता सखायः ॥ २ ॥

मन्द्रा । कृणुध्वम् । धियः । आ । तनुध्वम् । नार्वम् । अरित्रऽपरणीम् । कृणुध्वम् ।

इष्कृणुध्वम् । आयुधा । अरम् । कृणुध्वम् । प्राञ्चम् । यज्ञम् । प्र । नयत । सखायः ॥ २ ॥

मन्द्रा मन्द्राणि मदकराणि स्तोत्राणि कृणुध्वं कुरुध्वं हे सखायः । ‘कृवि हिंसाकरणयोः’ ।
‘धिन्विक्कृण्वोरञ्च’ इत्युपस्ययः । अकारश्चान्तादेशः । यद्वा करोतेत्य्ययेन ऋनुः । तथा धियः

कर्माणि चयनप्रदेशकर्षणादीनि वआ वतनुध्वं विस्तारयत् । तथा वरिचपरणी कर्षणादिरूपेणारित्रेण पारयितव्यां वनावं चयनाख्यां वकृणुध्वं कुरुध्वम् । तथा वआयुधा आयुधानि सीरयुगादीनि वअरम् अलं वकृणुध्वम् । हे वसखायः ऋत्विजः वप्राञ्चं प्रागाञ्चनं वयज्ञं यष्टव्यमग्निं वप्र वणयत् प्रकर्षेण नयत् । आदौ कर्षणं प्राञ्चं कुरुतेत्यर्थः ॥

युनक्त सीरा वि युगा तनुध्वं कृते योनौ वपतेह बीजम् ।

गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत्सृण्यः पक्रमेयात् ॥ ३ ॥

युनक्त । सीरा । वि । युगा । तनुध्वम् । कृते । योनौ । वपत् । इह । बीजम् ।

गिरा । च । श्रुष्टिः । सभराः । असत् । नः । नेदीयः । इत् । सृण्यः । पक्रम् । आ । इयात् ॥ ३ ॥

हे सखायो यूयं वसीरा सीराणि वयुनक्त युङ्गध्वमनडुद्धिः सह । युजेर्लोदि 'तसनसनथनाश्च' इति तवादेशः^१ । अत एव अङ्गिरात् 'श्रुष्टोरलोपः' इत्यलोपाभावः । तदर्थं वयुगा युगानि ववि वतनुध्वं विस्तारयध्वम् । वकृते च वयोनौ वइह सीतायो वबीजं ग्राम्यमारण्यं च ववपत् निघत्त । तिलमाषवीद्यादिकं ग्राम्यसत्तकं वेणुद्रयामाकनीवारादिकमारण्यबीजसत्तकं च कृष्टाकृष्टयोर्निवपतेत्यर्थः । 'सप्त ग्राम्याः कृष्टे सप्सारण्या अकृष्टे' इत्यापस्तम्बः । तथा वनः अस्माकं वगिरा स्तुत्या प्रशस्त्या सहास्माकं वश्रुष्टिः अन्नं वसभराः सभरम् वअसत् भवति भवतु । तथा वनेदीय वइत् अन्तिकमेव^२ वसृण्यः । सृणिरङ्कुशः । अङ्कुशवद्भ्रू लवित्रः । वपक्रमं स्तम्बम् वप्यात् आभिमुख्येन गच्छतु^३ । श्रुष्टिः सभरा असत् सृण्यः पक्रमेयादिति चशब्दानुवृत्तेः 'चवायोगे प्रथमा' इति प्रथमस्य निघाताभावः ॥

सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वि तन्वते पृथक् । धीरा देवेषु सुन्नया ॥ ४ ॥

सीरा । युञ्जन्ति । कवयः । युगा । वि । तन्वते । पृथक् । धीराः । देवेषु । सुन्नया ॥ ४ ॥

वकवयः मेधाविन ऋत्विजः वसीरा^४ सीराणि कर्षणसाधनानि वयुञ्जन्ति योजयन्ति । वयुगा युगान्यपि वपृथक् परस्परं ववि वतन्वते भिन्नप्रदेशानि^५ कुर्वन्ति । कीदृशाः कवयः । वदेवेषु विषये वधीराः धीमन्तः । किमर्थम् । वसुन्नया । सुन्नमिति सुखनाम । सुखेच्छया । सुन्नशब्दात् कयजन्ताज्ञावे 'अ प्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्ययः । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आकारः । अथवा धीरा धीमन्तो देवेषु सुन्नया सुन्नेन । देवेषु सुखं भूयादिति । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्त्यांजादेशः ॥

निराहावान् कृणोतन सं वरत्रा दधातन ।

सिञ्चामहा अवतमुद्रिणं वयं सुषेकमनुपक्षितम् ॥ ५ ॥

निः । आहावान् । कृणोतन । सम् । वरत्राः । दधातन ।

सिञ्चामहै । अवतम् । उद्रिणम् । वयम् । सुसेकम् । अनुपक्षितम् ॥ ५ ॥

हे सखायः वआहावान् । आह्वयन्ते पानार्थं गावोऽग्रेत्याहावा निपानानि । अत्रौचित्यादभिलषयन-प्रदेशकर्षणार्थगोपानसाधनद्रुममयपानपात्राण्युच्यन्ते । तानाहावान् वनिः वकृणोतन निष्कुरुत । आह्वयतेः 'निपानमाहावः' (पा. सू. ३. ३. ७४) इति निपातितः । आथादिस्वरः । कृणोतन ।

१. त-भ-तनवादेशः । २. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु-अंतिक एव; त४.५-अंतरिक्ष एव । ३. ग१. २-त-भ-मु-गच्छति; ग४-गच्छत । ४. त-सुसीराः । ५. त-भ-भिन्नप्रदेशान् ।

‘तत्तनपुं’ इत्यादिना तनपुं । पित्वेनाङित्वाद्गुणः^१ । ‘आभ्यस्तथोरातः’ इत्याकारलोपः । किमर्थ-
माहावकरणं वरत्रस्थापनं^२ चेति । अत्रोच्यते । वयम् अवतम् अवतं वसिञ्चामहे । कीदृशमवतम् ।
उद्रिणम् उद्राववन्तं सुषेकं सुषु सेकुं शक्यम् अनुपक्षितम् अनुपक्षीणं कदाचिदप्युदकोपक्षयरहितम् ॥

इष्कृताहावमवतं सुवरत्रं सुषेचनम् । उद्रिणं सिञ्चे अक्षितम् ॥ ६ ॥

इष्कृतऽआहावम् । अवतम् । सुऽवरत्रम् । सुऽसेचनम् । उद्रिणम् । सिञ्चे । अक्षितम् ॥ ६ ॥

वृष्कृताहावं संस्कृताहावं वयम् अवतं द्रोणं वसिञ्चे सेचयामि । पुनः कीदृशमवतम् । सुवरत्रं
शोभनवरत्रोपेतं सुषेचनं शोभनोदकसेकोपेतम् उद्रिणम् उद्राववन्तम् अक्षितम् अक्षीणम् ॥ १८ ॥

प्रीणीताश्चान् हितं जयाथ स्वस्तिवाहं रथमित्कृणुध्वम् ।

द्रोणाहावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणम् ॥ ७ ॥

प्रीणीत । अश्चान् । हितम् । जयाथ । स्वस्तिऽवाहम् । रथम् । इत् । कृणुध्वम् ।

द्रोणऽआहावम् । अवतम् । अश्मऽचक्रम् । अंसत्रऽकोशम् । सिञ्चत । नृपाणम् ॥ ७ ॥

हे ऋत्विजो यूयम् अश्चान् व्यापनशीलान् बलीवर्दान् प्रीणीत उचितघासोदकादिप्रदानेन
प्रीणयत । यथा क्षेत्रकर्मणाय प्रभवन्ति तथा कुरुतेत्यर्थः । तथा कृत्वा हितं चयनायोचितं कर्मणं
जयाथ जयथ संपादयथ । तथा रथं चयनाख्यं हलाख्यं वा स्वस्तिवाहम् इत् सुखस्य वाहकमेव
कृणुध्वं कुरुध्वम् । तदर्थं द्रोणाहावम् । आह्वयन्त्यत्र पानार्थं बलीवर्दानित्याहावो जलाधारः पात्र-
विशेषः । स च द्रोणमयो द्रुममय आहावो यस्य तादृशम् अवतम् अवतवज्जिह्वभूतम् अश्मचक्रं
व्यासक्रमणमश्ममयचक्रं वा अंसत्रकोशम् अंसत्रं कवचं यथा कार्यं रक्षति तद्द्रुदकस्य कोशः
कोशस्थानीयं नृपाणं नृणां कर्मन्तृणां पानयोग्यसीदृशमवतं वसिञ्चत हे ऋत्विजः । एवमृत्विक्स्तु-
तिर्वेति^३ पक्षे^४ । सूक्तस्य वैश्वदेवपक्ष एवं योजना । प्रीणीत प्रीणयताश्चान् । स्नानपानयोग्याभ्यः
संग्रामयोग्यान् कुरुतेत्यर्थः । हितं जयाथ । हितमिति क्रियाविशेषणम् । कथं जयथ । बन्धुसुहृद्भ्यो
यथा हितं भवति तथा जयथ संग्रामम् । स्वस्तिवाहम् । स्वस्तीत्यविनाशिनाम^५ । अविनाशवाहनं
रथमित्कृणुध्वम्^६ । इदिति चार्थः । अर्थं रथं च दृढं कृत्वा संग्रामभूमिं गत्वा । द्रोणाहाव-
मित्यादीनि द्वितीयान्तानि कृपाख्यसंग्रामविशेषणानि सिञ्चतेत्यनेन संबध्यन्ते । द्रोणो द्रुममयः स एव
रथ आहाव आहावस्थानीयो यस्य संग्रामस्य तम् । अवतम्^७ । कृपनामैतत् । कृपं संग्रामाख्यम् ।
अश्मचक्रं कृपग्रान्तनिबद्धाश्मसदृशप्रहरणायुधवन्तम् । असनानि वा क्षेपणानि वा चक्राख्यायुधविशेषा
यस्मिन् तम् । व्यासचरणवन्तं व्यासक्रमणवन्तं वा । ‘चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वा’ (निह. ४. २७)
इति निरुक्तम् । अंसत्रकोशम् । अंसत्राणि धनूंषि कवचानि च कोशस्थानीयानि यस्मिन् तं सिञ्चत^८ ।
नृपाणं यस्मिन् योद्धार उदकवत्पीयन्ते सार्थन्ते तम् । ईदृशं^९ कृपसदृशं संग्रामं सिञ्चत हे अस्मदीयां
योद्धारः । सूक्तस्य वैश्वदेवत्वाद्दे सेनिका विशेष्वां देवानां प्रसादेन सर्वमेतत्कुरुतेत्यर्थः । एवं
‘निराहावान्’ इत्यादिषु कृपरूपकव्याजेन संग्रामवर्णनमवगन्तव्यम् ॥

१. ग४-पित्वेनाङित्वाद्गुणः । तथा वरत्राणि सं दधातन । लुंगेलबन्धनसाधनानि प्रग्रहान् दधातन
स्थापयत । यद्वा प्रधनो क्षरणसाधनरूपो वा आहावः । तस्मिन्नाहावे वरत्रान्युदकोन्यसाधनान्युच्यते ।
अत्रापि पूर्वपदप्रदेशः । २. त-म-वरस्थापनं । ३. त-म-‘कोशं’ नास्ति । ४. त-मु-एवमृत्विक्-
स्तुतिपक्षे । ५. ग-त-‘त्यविनाशिनाम । ६. ग-त-कृणुध्वं कुरुध्वं । ७. त४.५-अवतं अवतं । ८. ग-
त-मु-सिञ्चत उत्सिञ्चत । ९. ग-त-म-मु-कीदृशं ।

व्रजं कृणुध्वं स हि वो नृपाणो वर्म सीव्यध्वं बहुला पृथूनि ।

पुरः कृणुध्वमायसीरधृष्टा मा वः सुस्रोच्चमसो दंहता तम् ॥ ८ ॥

व्रजम् । कृणुध्वम् । सः । हि । वः । नृपाणः । वर्म । सीव्यध्वम् । बहुला । पृथूनि ।

पुरः । कृणुध्वम् । आयसीः । अधृष्टाः । मा । वः । सुस्रोत् । चमसः । दंहत । तम् ॥ ८ ॥

हे ऋत्विजः व्रजं व्रजं कृणुध्वं व्रजं गोष्ठं कुरुध्वम् । आशिरदोहार्थं गोस्थानं कुरुत । वस वृहि स खलु ववः वनृपाणः नेतृणां देवानां पातव्यः । देवपानसाधन इति । सांनाय्यरूपेण वाशिररूपेण वा गोः पयआदिकं देवाः पिबन्ति खलु । वर्म वर्माणि वसीव्यध्वम् । वर्मवस्त्रप्रधानस्योभयत आच्छादकत्वात् प्रयाजादीनि प्राच्यानि प्रतीच्यानि चाङ्गानि वर्माणि । तानि सीव्यध्वं दलयध्वम् । कुरुध्वमित्यर्थः । कीदृशानि वर्माणि । बहुला बहुलान्यनेकानि । तानि च पृथूनि विस्तीर्णानि । तथा पुरः पुराणि धिण्यादीनि यष्टव्यानां देवानां वा पुरः शरीराणि आयसीः अयोमयवत्सारभूताः अधृष्टाः अन्यैः अधृष्ट्याः । पूरणीया ग्रहा वा पुर इत्युच्यन्ते । तानुक्तलक्षणान् कुरुत । वः युष्मदीयः चमसः यज्ञाख्यो भक्षणसाधनश्चमस एव वा । चमसपक्षे सामान्येनैकवचनम् । वमा सुस्रोत् मा स्रवेत् । स्रवतेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । वतं दंहत दडीकुरुत । यथा चिकली न भवति तथा कुरुत । 'दह दहि वृद्धौ' । भौवादिकः । तस्माल्लोटि इदित्वाबुम् । ऋत्विक्स्तुतिपक्ष एवम् । वैश्वदेवपक्षे । अस्मदीया योद्धारो यूयम् । नरो योद्धारः पिबन्ति प्रत्यर्थिनां प्राणानिति नृपाणः । स तादृशो युष्मदीयः खलु । गोष्ठपक्षे नराणां पानसाधनः स खलु । पातेः 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युट् । वर्म वर्माणि कवचानि सीव्यध्वं बहुलानि पृथूनि च यथा भवन्ति तथा । पुरः पुरीः कृणुध्वमायसीरन्वैरधृष्टाश्च । वश्चमसोऽदनसाधनो मा सुस्रोत् मा स्रवेत् । तं दंहतेति । इति देवतानुग्रहलब्धबलो वदति ॥

आ वो धियं यज्ञियां वर्त ऊतये देवा देवी यजतां यज्ञियामिह ।

सा नो दुहीयद्यवसेव गत्वी सहस्रधारा पयसा मही गौः ॥ ९ ॥

आ । वः । धियम् । यज्ञियाम् । वर्ते । ऊतये । देवाः । देवीम् । यजताम् । यज्ञियाम् । इह ।

सा । नः । दुहीयत् । यवसाऽइव । गत्वी । सहस्रधारा । पयसा । मही । गौः ॥ ९ ॥

हे देवाः स्तोतार ऋत्विजः ववः युष्माकम् ऊतये यज्ञियां यज्ञार्हा धियं बुद्धिम् आ वर्ते प्रवर्तये । यद्वा । हे देवा ऋत्विजः वो यज्ञियां धियं युष्माकं कर्तव्यत्वेन संबन्धिनीमस्माकमूतये^२ रक्षणाय आ वत । अपि वा देवा एव संबोध्याः । ह देवाः वो युष्माकं धियं बुद्धिमा वर्ते आवर्तयामि । किमर्थम् । ऊतयेऽस्माकं रक्षणाय । कीदृशीं धियम् । यज्ञियां यज्ञार्हा देवीं द्योतमानां यजतां पूज्याम् । इह अस्मिन् यागे अस्यां भूमौ वा । एको यज्ञियामिति शब्दः पूरणः । वसा धीः वनः अस्माकं दुहीयत् दुह्यात् । तत्र दृष्टान्तः । यवसेव यवसानि भक्षयित्वेव गत्वी पुनर्गोष्ठं गत्वा । पीत्वीतिवत् । पयसा सहस्रधारा मही महती गौः यथा दुग्धे तद्वत् ॥

१. गङ्-यूयं विशेषां देवानां आनुकूल्येनैव कुर्वतेति सूक्तद्रष्टा यजमानो ब्रूते । भवि व्रजं कृणुध्वं व्रजःसंघात्मकः स...र्मसग्राहः तं कृणुध्वं । अथवा शत्रुसंघं कृणुध्वं । अवारणं कुरुध्वमित्यर्थः । वो नृपाणः । २. त-भ-संबन्धिनाम् ।

आ तू पिंश्च हरिंमीं द्रोक्ष्यस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः ।

परिं वज्रध्वं दशं कक्ष्याभिरुभे धुरौ प्रति वह्निं युनक्त ॥ १० ॥

आ । तु । सिञ्च । हरिम् । ईम् । द्रोः । उपस्थे । वाशीभिः । तक्षत । अश्मन्मयीभिः ।
परि । स्वजध्वम् । दश । कक्ष्याभिः । उभे इति । धुरौ । प्रति । वह्निम् । युनक्त ॥ १० ॥

हे अध्वर्यो त्वम् ईम् एनं हरिं हरितवर्णं सोमं द्रोः द्रुमविकारस्य पात्रस्य उपस्थे उपरि
आ सिञ्च आसेकं कुरु । तु इति पूरणः । तदर्थं हे पात्रसंपादिनः अश्मन्मयीभिः अयःशिला-
सारभूताभिः वाशीभिः तक्षत पात्राणि । नकारोपजनश्छान्दसः । मयटः टित्वात् ङीप् । तानि
पात्राणि सोमपूर्णानि दश दशसंख्याकानि कक्ष्याभिः प्रकारैः पर्यायेण परि वज्रध्वं संस्फुरध्वम् ।
आसादयत । यद्वा । वाशीभिरश्मन्मयीभिर्हविर्धानशकटे तक्षत । ते च दश कक्ष्याभिर्दशसंख्याकाभिः
रज्जुभिः परि वज्रध्वम् । उभे धुरौ युगसंबन्धिन्यौ प्रति वह्नी वाहकावनद्धाहौ युनक्त ।
अथवायं मन्त्रश्चयनक्षेत्रकर्षणसाधनहलविषयतया व्याख्येयः ॥

उभे धुरौ वह्निरापिबद्मानोऽन्तर्योनेव चरति द्विजानिः ।

वनस्पतिं वन आस्थापयध्वं नि पू दधिध्वमखनन्त उत्सम् ॥ ११ ॥

उभे इति । धुरौ । वह्निः । आपिबद्मानः । अन्तः । योनाऽइव । चरति । द्विजानिः ।
वनस्पतिम् । वने । आ । अस्थापयध्वम् । नि । सु । दधिध्वम् । अखनन्तः । उत्सम् ॥ ११ ॥

हविर्धानशकटस्य उभे धुरौ आपिबद्मानः आपिबद्मानः वह्निः हविर्वाहकोऽनङ्वान्
योनी अन्तः इव द्विजानिः द्विजायः तयोरन्तः चरति । तं वनस्पतिं वनस्पतिविकारं शकटं
वने वनसंबन्धिनि वृक्षे । मेथीभूत इत्यर्थः । तत्र आस्थापयध्वम् । यद्वा । वने वननीये देशे
आस्थापयध्वम् । तत्पश्चात् तत्रत्यं सोमं सु सुष्ठु नि दधिध्वं सुखं यथा भवति तथा अस्थापय-
तासन्ध्याम् । अभिषवप्रदेशे च पश्चात् उत्सं तद्रसम् अखनन्तः संपादयतेत्यर्थः । अथवायमपि
मन्त्रः कर्षणपरो व्याख्येयः । यस्य लाङ्गलस्योभे धुरावापिबद्मानोऽपिबद्मानो वह्निरनङ्वान्
अन्तर्योनाविवेत्यादि समानम् । तादृशं वनस्पतिं वनस्पतिविकारं लाङ्गलं वने वननीये वपनार्थं
कर्षणप्रदेशे आस्थापयध्वम् । सु सुष्ठु सर्वत्र तं लाङ्गलं नि दधिध्वम् । उत्सं सेकसाधनं गर्तं सिक्तं वा
प्रदेशमखनन्तः ॥

षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसि शखे 'कपृन्नरः' इत्येषा । 'कपृन्नरो यद्ध प्राचीरजगन्तेति चेते' (आश्व.
श्रौ. ८. ३) इति ॥

कपृन्नरः कपृथमुद्धातन चोदयत खुदत वाजसातये ।

निष्ठिग्र्यः पुत्रमा च्यावयोतय इन्द्रं सबाध इह सोमपीतये ॥ १२ ॥

कपृत् । नरः । कपृथम् । उत् । दधातन । चोदयत । खुदत । वाजसातये ।
निष्ठिग्र्यः । पुत्रम् । आ । च्यावय । ऊतये । इन्द्रम् । सबाधः । इह । सोमपीतये ॥ १२ ॥

१. ग४-त४.५-युनक्त योजयत । २. ग-त-भ-तेषामन्तः । ३. ग-त-सु-आस्थापयत पश्चात् ।
४. त-भ-'सु' नास्ति । ५. ग-त-भ-मु-वा । ६. ग-त१.२.६-चयनार्थः ।

हे वनरः नेतारः कृत्विजः एष इन्द्रः वक्रपृत् । सुखस्य पूरको यष्टृणां स्तोतृणां च । कमिति सुखनाम । तं वक्रपृथं सुखस्य पूरयितारमिन्द्रं वचोदयत प्रेरयत वसुदत खुर्वत क्रीडयत । 'खुर्व क्रीडायां' भौवादिकः । व्यत्ययेन शः । रेफलोपश्छान्दसः । संपिष्ट संस्कृतेत्यर्थः । किमर्थम् । ववाज-सातये अन्नस्य लाभाय । तदेवाह । हे होतः निष्ठिग्रयः वपुत्रम् । निष्ठिं दिति स्वसपत्नीं गिरतीति निष्ठिग्रीरदिति । तस्याः पुत्रम् इन्द्रं वसबाधः । सह पापैः प्रयासरूपैः कर्मभिर्बाध्यन्त इति सबाध कृत्विजः । तथाविधा यूयं सोमपीतये तस्य सोमपानाय वक्तये अस्माकं रक्षणाय वा ववा वचय । व्यत्ययेनैकवचनम् । आच्यावयतेत्यर्थः ॥ ११ ॥

'प्र ते रथम्' इति द्वादशार्चं तृतीयं सूक्तम् । भर्ग्यश्चपुत्रो मुद्रलः कृषिः । आद्या तृतीयान्त्या चेति तिस्रो बृहत्स्यः । शिष्टा नव त्रिष्टुभः । दुघणो नाम मुद्ररः । तदेवत्यमिदमिन्द्रदेवत्यं वा । तथा चानुकान्तं—'प्र ते मुद्रलो भार्ग्यश्च कृषभेण दुघणेन चाजिं जिगायेति द्रौघणं वाद्या तृतीयान्त्या च बृहत्स्यः' इति । गतो विनियोगः । अत्राहुः—'मुद्रलस्य हता गावश्चोरैस्त्यक्त्वा जरद्वम् । स शिष्टं शकटे कृत्वा गत्वाैकं कजुराहवम् । दुघणं युयुजेऽन्यत्र चोरमार्गानुसारकः । दुघणं चाग्रतः श्लिष्ट्वा चोरेभ्यो जगृहे स्वगाः' इति । तथा निरुक्तेऽपीयं कथा सूचिता—'मुद्रलो भार्ग्यश्च कृषिर्द्विषभं च दुघणं च युक्त्वा संग्रामे व्यवहृत्याजिं जिगाय' (निरु. ९. २३) इति ॥

प्र ते रथं मिथुकृतमिन्द्रोऽवतु धृष्णुया ।

अस्मिन्नाजौ पुरुहूत श्रवार्ये धनभक्षेषु नोऽव ॥ १ ॥

प्र । ते । रथम् । मिथुकृतम् । इन्द्रः । अवतु । धृष्णुया ।

अस्मिन् । आजौ । पुरुहूत । श्रवार्ये । धनभक्षेषु । नः । अव ॥ १ ॥

हे मुद्रल वते वरथं मिथुकृतं मिथःकृतमसहायं कृतम् । अथवा मिथुरिति मिथ्यानाम । अश्वादिभिः शून्यं कृतं धृष्णुया धर्षणशीलः इन्द्रोऽवतु रक्षतु । यद्वा । धृष्णुया धर्षणशीलेन वज्रेण । उभयत्र 'सुपां सुलक्' इति सुपो याजादेशः । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे वपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र वस्मिन्नाजौ संग्रामेऽपहतगोभिश्चोरैः कृते संग्रामे । कीदृशे । वश्रवार्ये श्रोतव्ये । विश्रुत इत्यर्थः । 'श्रुदक्षि' (उ. सू. ३. ९६) इत्यादिना आख्यप्रत्ययः । धनभक्षेषु अस्मासु गोरूपधनभजनकामेषु सत्सु । यद्वा । गोरूपधनस्य भक्षकेषु चौरेषु जेतव्येषु सत्सु । वनः अस्मान् अव रक्ष ॥

उत्स्म वातो वहति वासो अस्या अधिरथं यदजयत्सहस्रम् ।

रथीरभून्मुद्रलानी गर्विष्ठौ भेरौ कृतं व्यचेदिन्द्रसेना ॥ २ ॥

उत् । स्म । वातः । वहति । वासः । अस्याः । अधिरथम् । यत् । अजयत् । सहस्रम् ।

रथीः । अभूत् । मुद्रलानी । गोऽर्ह्यौ । भेरौ । कृतम् । वि । अचेत् । इन्द्रसेना ॥ २ ॥

वस्याः 'रथीरभून्मुद्रलानी' इति वक्ष्यमाणत्वादस्य मुद्रलस्य पत्न्याः सारथिभूतायाः वासः अंशुकं वातः वायुः उत् ववहति ऊर्ध्वं प्रापयति । श्रमजनितस्वेदापनयाय । अथवा क्षीप्ररथधावन-जनितो वायुरंशुकं चालयतीत्यर्थः । कदेति उच्यते । यत् यदा अधिरथम् अधिकं रथमारुह्य सहस्रं सहस्रसंख्याकं गोसंघम् अजयत् तदा । यद्वा गोसहस्रमजयदस्या इति वा योज्यम् । यद्योगाज्यतेन

निधातः । ऽगविष्टौ गवामपहतानामेषणे ऽमुद्रलानी मुद्रलस्य स्त्री ऽरथीरभूत् सारथिरभवत् । छान्दस आनुक् । ऽहन्द्रसेना स्तुत्या परितुष्टयेन्द्रस्य सेना । यद्वा । हन्द्रस्य शत्रूणां दारयितुर्मुद्रलस्य सेनानी-
रूपा^१ मुद्रलानी । ऽमरे संग्राप्ते ऽकृतं संपादितं गोसंघं ऽव्यसेत् व्यचिनोत् । शत्रुभ्यः पृथक्कृतवती ।
वयतेर्लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ॥

अन्तर्यच्छ जिघांसतो वज्रमिन्द्राभिदासतः ।

दासस्य वा मघवन्नार्यस्य वा सनुतर्यवया वधम् ॥ ३ ॥

अन्तः । यच्छ । जिघांसतः । वज्रम् । इन्द्र । अभिऽदासतः ।

दासस्य । वा । मघऽवन् । नार्यस्य । वा । सनुतः । यवय । वधम् ॥ ३ ॥

हे ऽहन्द्र ऽजिघांसतः हन्तुमिच्छतः ऽअभिदासतः अभिवृद्धतः शत्रोः ऽवज्रम् ऽअन्तर्यच्छ
अन्तर्गमय । तदेवाह । हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽदासस्य ऽवा उपक्षीणस्याल्पस्य ऽनार्यस्य अभि-
गन्तव्यस्य महतो ऽवा शत्रोः ऽवधम् । वज्रनामैतत् । हननसाधनं वज्रं ऽसनुतः । अन्तर्हितनामैतत् ।
अन्तर्हितं गूढं प्रयुज्यमानं ऽयवय पृथक्कुरु ॥

उद्रो हृदमपिवज्रहृषाणः कूटं स्म तंहदभिमातिमेति ।

प्र मुष्कभारः श्रव इच्छमानोऽजिरं बाहू अमरत्सिषासन् ॥ ४ ॥

उद्रः । हृदम् । अपिवत् । जहृषाणः । कूटम् । स्म । तंहत् । अभिऽमातिम् । एति ।

प्र । मुष्कऽभारः । श्रवः । इच्छमानः । अजिरम् । बाहू इति । अमरत् । सिषासन् ॥ ४ ॥

अत्र वृषभः स्तूयते । वृषभः ऽउद्रः उद्रकस्य ऽहृदम् अगाधजलाशयम् ऽअपिवत् ऽजहृषाणः
अत्यन्तं हर्षितः सन् । तथा ऽकूटं पर्वतशृङ्गं चौरैर्गोपिधानार्थं निहितं ऽतंहत् ऽस्म शृङ्गेण विहिंसितवान् ।
व्यदारयदित्यर्थः । तथा कृत्वा ऽअभिमातिमेति शत्रुं गच्छति हन्तुम् । पश्चात् ऽमुष्कभारः प्रवृद्धमुष्कः ।
प्रवृद्धस्य वृषभस्य हि मुष्कवृद्धिर्भवति । तथा प्रवृद्धो वृषभः ऽश्रवः । श्रूयत इति श्रवो यवाः ।
ऽइच्छमानः इच्छन् ऽअजिरं गमनशीलं शत्रुं ऽबाहू बाहुभ्यां बाह्वोर्वा ऽप्र ऽअमरत् प्रहतवान्^२ ।
यद्वा अजिरमिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं ऽसिषासन् संभक्तुमिच्छन् बाहू ग्राभरत् । प्रसारितवानित्यर्थः ॥

न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनममेहयन् वृषभं मध्ये आज्ञेः ।

तेन सूर्भर्व शतवत्सहस्रं गवां मुद्रलः प्रधने जिगाय ॥ ५ ॥

नि । अक्रन्दयन् । उपऽयन्तः । एनम् । अमेहयन् । वृषभम् । मध्ये । आज्ञेः ।

तेन । सूर्भर्वम् । शतऽवत् । सहस्रम् । गवांम् । मुद्रलः । प्रऽधने । जिगाय ॥ ५ ॥

मुद्रल आह । तेनेति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यम् ऽएनं वृषभं ऽन्यक्रन्दयन् नितरां
क्रन्दनमकुर्वन् । के । ऽउपयन्तः समीपे गच्छन्तो नरः । यथा प्रचण्डेन क्रन्दनेन शत्रवो भीताः पलायन्ते
तथाकुर्वन् । किम् । ऽवृषभं वर्षकं सेतारम् ऽआज्ञेः संग्रामस्य ऽमध्ये ऽअमेहयन् मूत्रपुरीषोत्सर्गं

१. ग४-सेवारूपः; त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८-सेनारूपी; त४.५-सेनारूपा; भ७-सेनानीरूपी ।

२. त३.७-भ-मु-प्रहतवान् ।

विश्रामार्थं कारितवन्तः । वसूभर्वम् । भर्वतिरत्तिकर्मा । शोभनचणकादिभक्षकम् । तादृशो यथा भवति
तथा कृत्वेत्यर्थः । यद्वा एतद्गोसहस्रविशेषणम् । तेन उक्तरूपेण वृषभेण सूभर्वं सुष्ठु यवसास्वादि
वशतवत् शतोपेतं वगवां वसहस्रं वसुदलः एतन्नामाहं वधने संग्रामे विजयाय अजैषम् ॥

कृकर्दवे वृषभो युक्त आसीदवावचीत्सारथिरस्य केशी ।

दुधैर्युक्तस्य द्रवतः सहानस कृच्छन्ति ष्मा निष्पदो मुद्रलानीम् ॥ ६ ॥

कृकर्दवे । वृषभः । युक्तः । आसीत् । अवावचीत् । सारथिः । अस्य । केशी ।

दुधैः । युक्तस्य । द्रवतः । सह । अनसा । कृच्छन्ति । स्म । निःस्पदः । मुद्रलानीम् ॥ ६ ॥

वृककर्दवे हिंसनाय शत्रूणां वृषभः वर्षिता गौः वयुक्त वआसीत् रथे संबद्धोऽभूत् । वकेशी
केशवान् प्रग्रहवान् वअस्य राज्ञः रथस्थ वा वसारथिः । मुद्रलानीत्यर्थः । सारथ्यभिप्रायेण केशीति
पुंलिङ्गता । वअवावचीत् वृषभभयजनकं शत्रुभयजनकं वाक्रोशमकरोत् । अथवा । केशी केशिनी
सारथिरस्य । अमुमित्यर्थः । अमुं वृषभं शब्दमकारयत् । 'वच परिभाषणे' इत्यस्य केवलस्यान्तर्णीत-
ण्यर्थस्य यङ्लुगन्तस्य लुङि रूपम् । अथवा । अस्य सारथिः सहायभूतः केशी प्रकृष्टकेशो वृषभोऽ-
वावचीत् भृशमशब्दयत् । एवंभूतस्य वृधेः दुधैरस्य वअनसा वसह वद्रवतः शीघ्रं शत्रुमध्ये रथेन
सह धावतो वृषभस्य भयंकरशब्देन वनिष्पदः निर्गच्छन्तो योद्धारः वमुद्रलानीं मुद्रलस्य योषितं
सारथिभूतां प्रति वकृच्छन्ति वष्म अगच्छन्नित्यर्थः । 'पाष्ठा' इत्यादिना कृच्छादेशः ॥ २० ॥

उत प्रथिमुदहन्नस्य विद्वानुपायुनग्वंसंगमत्र शिक्षन् ।

इन्द्र उदावृत्पतिमध्न्यानामरंहत पद्याभिः ककुच्चान् ॥ ७ ॥

उत । प्रथिम् । उत । अहन् । अस्य । विद्वान् । उप । अयुनक् । वंसंगम् । अत्र । शिक्षन् ।

इन्द्रः । उत । आवत् । पतिम् । अध्न्यानाम् । अरंहत । पद्याभिः । ककुत्समान् ॥ ७ ॥

उत अपि च विद्वान् स मुद्रलः वअस्य रथस्थ वप्रथिम् । प्रथिरक्षच्छिद्रकाष्ठः प्रान्तकाष्ठः ।
स च रथावयवानामुपलक्षकः । रथावयवम् वउदहन् उदगमयत् । रथं संननाहेत्यर्थः । तदनन्तरम्
वअत्र रथे वंसंगं वननीयगमनं वृषभं वशिक्षन् शिक्षयन् रज्जुषु स्थापयन् वउपायुनक् रथसमीपे
युगेऽयोजयत् । युजेर्लङि तिपो हल्ङ्यादिलोपः । एवं सति वइन्द्रः देवः वअध्न्यानाम् अहन्तव्यानां
गवां वपतिम् वउत् उत्कृष्टम् वआवत् रक्षामकरोत् । पश्चात् वककुच्चान् वृषभः वपद्याभिः सरणिभिः
वरंहत वेगेनागमत् । रहिर्गन्त्यर्थः ॥

शुनर्मष्ट्राव्यचरत्कपर्दी वरत्रायां दारुनह्यमानः ।

नृम्णानि कृण्वन् ब्रह्मे जनाय गाः पस्पशानस्तर्विषीरधत्त ॥ ८ ॥

शुनम् । अष्ट्रावी । अचरत् । कपर्दी । वरत्रायाम् । दारु । आऽनह्यमानः ।

नृम्णानि । कृण्वन् । ब्रह्मे । जनाय । गाः । पस्पशानः । तर्विषीः । अधत्त ॥ ८ ॥

वशुनम् इति सुखनाम । सुखं यथा भवति तथा । वअष्ट्रावी । अष्ट्रा प्रतोदः तद्वान् । छान्दसो
विनिः । वकपर्दी कपर्दवान् वअचरत् संचरति । किं कुर्वन् । ववरत्रायां वघ्नौ वदारुकाष्ठं रथाङ्गभूतम्

१आनह्यमानः सर्वतो बध्नन् । पुनः किं कुर्वन् । २बहवे ३जनाय स्वपुत्रभृत्यादिलक्षणाय ४नृगानि धनानि शत्रुसंबन्धीनि सुखानि वा ५कृण्वन् । ६गाः ७पशूनाः स्पृशन् । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' । छान्दसो^१ लिटि कानच् । एवं कुर्वन् ८तविषीः बलानि ९अधत्त धत्ते । जयं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

इमं तं पश्य वृषभस्य युञ्जं काष्ठाया मध्ये दुघणं शयानम् ।

येन जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुद्रलः पृतनाज्येषु ॥ ९ ॥

इमम् । तम् । पश्य । वृषभस्य । युञ्जम् । काष्ठायाः । मध्ये । दुघनम् । शयानम् ।

येन । जिगाय । शतवत् । सहस्रम् । गवाम् । मुद्रलः । पृतनाज्येषु ॥ ९ ॥

कंचन सखायं सेनादिलहायाभावेन जयविषय उपहासं कुर्वाणं प्रति ब्रवीति । राजा दुघणेन वृषभेण चाजि^२ जिगायेत्युक्तवान्^३ । पूर्वं वृषभो वर्णितः । अत्र दुघणो वर्ण्यते । हे सखे ४तम् ५इमं ६दुघणं ७पश्य । कीदृशमिममिति उच्यते । 'युजेरसमासे' (पा. सू. ७. १. ७१) इति शुम् । ८युञ्जम् । युज्यत इति युक् सखा । ९वृषभस्य सखिभूतम् । वृषभो यावन्तमर्थं साधयति तावन्तमेव साधयन्तमित्यर्थः । पुनः कीदृशम् । १०काष्ठाया ११मध्ये । 'आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते' (निरु. २. १५) इति निरुक्तम् । आज्यन्तस्य मध्ये । संग्राम इत्यर्थः । तत्र १२शयानं हन्तव्यान् सर्वान् हत्वा सुखेन स्वपन्तं निर्व्यापारत्वेन वर्तमानम् । ईदृशं शुभमयं घनं पश्येत्यर्थः । १३येन दुघणेन १४शतवत् शतोपेतं १५गवां १६सहस्रं १७पृतनाज्येषु^४ संग्रामेषु^५ १८जिगाय अहमजैषं तमिमं पश्येति समन्वयः । जयतेर्लिट् । 'सन्लिटोर्जेः' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कृत्वम् । मिपो णल् ॥

आरे अघा को न्वि^१त्था ददर्श यं युञ्जन्ति तम्वा स्थापयन्ति ।

नास्मै तृणं नोदकमा भरन्त्युत्तरो धुरो वहति प्रदेदिशत् ॥ १० ॥

आरे । अघा । कः । नु । इत्था । ददर्श । यम् । युञ्जन्ति । तम् । ऊँ इति । आ । स्थापयन्ति ।

न । अस्मै । तृणम् । न । उदकम् । आ । भरन्ति । उत्तरः । धुरः । वहति । प्रदेदिशत् ॥ १० ॥

यः १आरे समीप एव २अघा अघानि दुःखानि शत्रुरूपाणि करोति तं ३कः नरः ४नु इदानीम् ५इत्था इत्थं ६ददर्श पश्यति । किंच ७यं दुघणं ८युञ्जन्ति रथे ९तसु तमेव १०आ ११स्थापयन्ति आरोहयन्तीत्यर्थः^१ । अथवा । यं रथे युञ्जन्ति तमेव प्रहरणार्थमा स्थापयन्ति । उभयविधकार्यमेकः करोतीत्यर्थः । किंच १२अस्मै १३तृणं १४न १५आ १६भरन्ति नाहरन्ति । तथा १७उदकं १८न आहरन्ति । 'हग्रहोर्भः' इति भस्वम् । ईदृशो दुघणः १९उत्तरः दक्षिणस्य वृषभस्य स्वयमुत्तरः सन् २०धुरः रथभारस्य रथधुरं २१वहति २२प्रदेदिशत् प्रकर्षेण जयं स्वामिने अदिशन् शत्रूणां वा भयं अदिशन् वहति । 'दिश अतिसर्जने' इत्यस्माद्यङ्लुगन्ताच्छतरि रूपम् ॥

परिवृक्तेवं पतिविद्यमानत् पीप्याना कूचक्रेणैव सिञ्चन् ।

एषैप्या चिद्रथ्या जयेम सुमङ्गलं सिनवदस्तु सातम् ॥ ११ ॥

१. ग-१.२.त-भ-१.४.७-८-छादसे । २. ग-भ-१.४.७-८-वाजि । ३. ग-त-१.२.३.६.७-मु-
ल्युक्तत्वात् । ४. ग-त-भ-प्रधने संग्रामे । ५. त-भ-आरोहतीत्यर्थः ।

परिवृक्ताऽह्व । पतिऽविद्यम् । आनट् । पीप्याना । कूचक्रेणऽह्व । सिञ्चन् ।
एषऽएष्या । चित् । रथ्या । जयेम । सुऽमङ्गलम् । सिनऽवत् । अस्तु । सातम् ॥ ११ ॥

अत्र मुद्रलानी सारथिः स्तूयते । एषा मुद्रलानी षपरिवृक्तेव । 'वृजी वर्जने' । परित्यक्ता पत्या
पत्या^१ वियुक्ता योषिदिव । सा यथा षपतिविद्यम् । विद्यो वेद्यो लम्भनीयः । पतिश्चासौ विद्यश्च ।
पतिविद्यमानश्चे तद्वत्पतिविद्यम् षआनट् । आनट् व्यासिकर्मा । नशेलुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेलुङ् ।
'छन्दस्यपि दृश्यते' (पा. सू. ६. ४. ७३) इत्यनजादीनामप्याडागमः । अश्रोतेर्वा लिटि तलोप-
श्छान्दसः । तथा पतिसमीपं सारथित्वेनागत्य षपीप्याना वर्धमाना भवति । किमिव । षकूचक्रेणैव
षसिञ्चन् । कुः पृथिवी । तस्याश्चक्रो बलथः कूचक्रः । तेन वर्षणीयत्वेन निमित्तेन सिञ्चन् जलं
वर्षन्मेव इव । स यथान्तरिक्षे स्वल्पमात्रोऽपि वर्षणसमये महान्भवति तद्वदियमपि शत्रुमध्ये शरधारा
वर्षन्ती वर्धत इत्यर्थः । तथा षएषैया । एषितव्यो गोसंघ एषः । तमिच्छतीत्येषी । ईदृश्या तथा
षरथ्या सारथिभूतया षजयेम शत्रुभिरपहतं गोसंघम् । तस्याः षसातं दत्तं संभजनं वा षसुमङ्गलं
शोभनमङ्गलवत् षसिनवत् । सिनमन्त्रम् । तद्वच्च षअस्तु गोरुपाक्षवच्च भवतु ॥

त्वं विश्वस्य जगतश्चक्षुरिन्द्रासि चक्षुषः ।

वृषा यदाजिं वृषणा सिषाससि चोदयन् वध्रिणा युजा ॥ १२ ॥

त्वम् । विश्वस्य । जगतः । चक्षुः । इन्द्र । असि । चक्षुषः ।

वृषा । यत् । अजिम् । वृषणा । सिषाससि । चोदयन् । वध्रिणा । युजा ॥ १२ ॥

सूक्तस्य विकल्पेनैन्द्रत्वादादाविन्द्रस्य^२ स्तुतत्वादन्तेऽपीन्द्रः स्तूयते । हे षइन्द्र षत्वं षविश्वस्य
सर्वस्य षजगतः षचक्षुषः चक्षुष्मतः पश्यतो वा जगतः षचक्षुः षअसि । प्रत्येकमुत्पत्तिविशिष्टचक्षुः-
सद्भावेऽपि सर्वस्य साधारणं चक्षुरसि । त्वया दृष्टया द्रष्टव्यानैहिकामुष्मिकपदार्थान् पश्यन्तीत्यर्थः ।
त्वामेव हि यज्ञादिना लब्ध्वा पुरुषार्थान् साधयन्ति । यद्वा । विश्वस्य जगतो यन्निजं चक्षुरस्ति तस्यापि
चक्षुषस्त्वं चक्षुरसि । षयत् यस्मात् षवृषा अभिमतवर्षकस्त्वम् षआजिं मुद्रलस्य मम संग्रामं षवध्रिणा
पाशेन षयुजा युजौ युक्तौ षवृषणा वृषणौ वर्षकावधौ रथे योजयित्वा षचोदयन् शत्रुषु प्रेरयन्
षसिषाससि आजिं संभक्तुमिच्छसि तस्माच्चक्षुरसि ॥ २१ ॥

'आशुः शिक्षानः' इति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तमिन्द्रपुत्रस्याप्रतिरथनाम्न आर्षम् । त्रयोदश्यनु-
ष्टुप् शिक्षास्त्रिष्टुभः । 'बृहस्पते परि दीय' इत्यस्या बृहस्पतिर्देवता । 'अमीषां चित्तम्' इत्यस्या
अपवाख्या देवी देवता । शिक्षा ऐन्द्रः । त्रयोदशी विकल्पेन मारुती । तथा चानुक्रान्तम्—'आशुः
सप्तोन्नैन्द्रोऽप्रतिरथश्चतुर्थी बाह्वस्पत्योपात्त्याप्वादेऽयस्यानुष्टुप्मारुती वा' इति । साम्प्रित्ये क्रतौ
चित्त्यभिषु प्रणीयमानेषु दक्षिणतो व्रजता ब्रह्मणैतसूक्तं जप्यम् । तथा च सूत्रितं—'दक्षिणतश्च व्रज-
जपत्याशुः शिक्षान इति सूक्तं समाप्य' (आश्व. श्रौ. १. १२) इति । 'ब्रह्माप्रतिरथं जपित्वा'
(आश्व. श्रौ. ४. ८) इति च । युद्धार्थं राज्ञः संनहनेऽनेन सूक्तेन राजेक्षितव्यः । सूत्रितं च—
'अथैनमन्वीक्षेताप्रतिरथशाससौपणैः' (आश्व. गृ. ३. १२. १३) इति ॥

आशुः शिक्षानो वृषभो न भीमो धनाघ्नः क्षोभेणश्चर्षणीनाम् ।

संक्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः शतं सेना अजयत्सुकमिन्द्रः ॥ १ ॥

आशुः । शिशानः । वृषभः । न । भीमः । घनाघनः । क्षोभेणः । चर्षणीनाम् ।
सम्क्रन्दनः । अनिमिषः । एकवीरः । शतम् । सेनाः । अजयत् । साकम् । इन्द्रः ॥ १ ॥

अयमिन्द्रः । आशुः क्षीघ्रकारी व्यापको वा । शिशानः निशितः । शत्रूणां भयजनक इत्यर्थः ।
क इव । वृषभो न भीमः । बिभेत्यस्मादिति भीमः । तादृशो वृषभ इव । स यथा तीक्ष्णाभ्यां
शृङ्गाभ्यां भीमो भवति तद्वत् । अथवा शिशानस्तीक्ष्णमतिः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । वृषभो न भीमः
वृषभो यथा शृङ्गाभ्यां भयजनकः तद्वच्छत्रूणां भयजनकश्च । घनाघनः घातकः शत्रूणाम् । हन्तेः
पचाद्यचि ' हन्तेर्धश्च ' (पा. सू. ६. १. १२. ७) इति द्विवचनमभ्यासस्याडागमो घत्वं च घात्वभ्यासयोः ।
चर्षणीनाम् । चर्षणयो मनुष्याः । मनुष्याणां द्वेष्याणां क्षोभेणः क्षोभयिता । संक्रन्दनः सम्यक्-
क्रन्दयिता प्राणिनामाकर्षणेन प्रहारेण वा । अनिमिषः चक्षुर्निमेषरहितः । सर्वदा स्वयज्जगमन-
युद्धादिकार्येष्वनलस इत्यर्थः । एकवीरः । वीर्यस्यभिन्नानिति वीरः । एकश्चासौ वीरश्च । अथवा एक
एव विक्रान्तः । असाहाय्येन कार्यक्षम इत्यर्थः । ईदृशोऽयम् इन्द्रः । शतं सेनाः । साकं सह एकोद्यो-
गेनैव अजयत् जयति ॥

संक्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दुश्च्यवनेन धृष्णुना ।

तदिन्द्रेण जयत् तत्सहध्वं युधो नर इषुहस्तेन वृष्णा ॥ २ ॥

सम्क्रन्दनेन । अनिमिषेण । जिष्णुना । युत्कारेण । दुःच्यवनेन । धृष्णुना ।
तत् । इन्द्रेण । जयत् । तत् । सहध्वम् । युधः । नरः । इषुहस्तेन । वृष्णा ॥ २ ॥

अस्तु नामेन्द्र उक्तविधः तथाप्यस्माकं किमिति चेत् तत्राह । संक्रन्दनेनानिमिषेण चोक्त-
लक्षणेन जिष्णुना जयशीलेन युत्कारेण । योधनं युत् । युद्धकारिणा । कर्मण्यण् । दुश्च्यवनेन
अन्यैरविचाल्येन । ' च्युङ् मुङ् गतौ ' । ' छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ' (पा. सू. ३. ३. १२९) इति युच् ।
धृष्णुना धर्षकेण ईदृशेन इन्द्रेण तत् युद्धं जयत् । तत् शत्रुबलं सहध्वम् अभिमवत् । हे युधः
योद्धारो हे नरः नेतारः । ' विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ' (पा. सू. ८. १. ७४) इति
पूर्वस्याविद्यमानवस्वनिषेधादुत्तरं निह्न्यते । पुनः कीदृशेन्द्रेणेति । इषुहस्तेन वृष्णा वर्षित्रा च ॥

स इषुहस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी संसृष्टा स युध इन्द्रो गणेन ।

संसृष्टजित्सोमपा बाहुशर्ध्व उग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥ ३ ॥

सः । इषुहस्तैः । सः । निषङ्गिभिः । वशी । समसृष्टा । सः । युधः । इन्द्रः । गणेन ।
संसृष्टजित् । सोमपाः । बाहुशर्धी । उग्रधन्वा । प्रतिहिताभिः । अस्ता ॥ ३ ॥

पूर्वमन्त्र इन्द्रेण जयत् इत्युक्तम् । अत्र इन्द्रस्य जयसाधनसमर्थत्वं दर्शयति । सः इन्द्रः । इषु-
हस्तैः भटैः मरुदादिभिः । वशी वश्यैस्तद्वान् । तथा निषङ्गिभिः युक्तः । निषङ्गः खड्गः । तद्वद्भिः
वशी । सः च इन्द्रः । युधः युध्यमानः सन् । इगुपधलक्षणः कः । अथवा युधो युद्धहेतोः । गणेन
शत्रुसंघेन सह संसृष्टा एकीभवन्शीलः । यत् एवंविधोऽतः संसृष्टजित् । ये परस्परैकमत्येन युद्धाय
संसृष्टा भवन्ति तेषां जेता । तथा सोमपाः सोमस्य पाता । बाहुशर्धी । शर्ध्वो बलम् । बाह्वोर्बलं
बाहुबलम् । तद्वान् । मत्वरथीय इनिः । यद्वा । ' शत्रु प्रसहने ' । बाहुभ्यां शर्ध्वयस्यभिभवतीति
बाहुशर्धी । ' सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ' (पा. सू. १. २. ७८) इति णिनिः । उग्रधन्वा उद्यत-

धन्वा ऽप्रतिहिताभिः शत्रुषु प्रेरिताभिरिषुभिः ऽअस्ता मारयिता । यत्रेष्टमुञ्जति तत्र वृथा न भवन्ती-
त्यर्थः । ईदृशेनेन्द्रेण जयतेति संबन्धः ॥

बृहस्पते परि दीया रथेन रक्षोहामित्रा अपवाधमानः ।

प्रभञ्जन्त्सेनाः प्रमृणो युधा जयन् अस्माकमेध्यविता रथानाम् ॥ ४ ॥

बृहस्पते । परि । दीया । रथेन । रक्षःऽहा । अमित्रान् । अपऽबाधमानः ।

प्रऽभञ्जन् । सेनाः । प्रऽमृणः । युधा । जयन् । अस्माकम् । एधि । अविता । रथानाम् ॥ ४ ॥

हे ऽबृहस्पते बृहतां पातः^१ पालयितुं देव ऽरथेन ऽपरि ऽदीय परिगच्छ । दीयतिर्गतिकर्मा ।
आगत्य च ऽरक्षोहा रक्षसां हन्ता ऽअमित्रान् शत्रून् ऽअपवाधमानः सर्वतो नाशयन् तथा ऽसेनाः
शत्रुसंबन्धिनीः ऽप्रभञ्जन् प्रकर्षेण नाशयन् ऽप्रमृणः प्रकर्षेण हिंसन् । 'मृण हिंसायाम्' । इगुपध-
लक्षणः कः । केन हिंसन् । युधा युद्धेन । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ऽजयन् एवं
सर्वत्र जयं प्रतिपद्यमानः ईदृशस्त्वम् ऽअस्माकं ऽरथानाम् ऽअविता^२ ऽएधि भव ॥

बलविज्ञायः स्थविरः प्रवीरः सहस्वान् वाजी सहमान उग्रः ।

अभिवीरो अभिसत्वा सहोजा जैत्रमिन्द्र रथमा तिष्ठ गोवित् ॥ ५ ॥

बलऽविज्ञायः । स्थविरः । प्रऽवीरः । सहस्वान् । वाजी । सहमानः । उग्रः ।

अभिऽवीरः । अभिऽसत्वा । सहःऽजाः । जैत्रम् । इन्द्र । रथम् । आ । तिष्ठ । गोऽवित् ॥ ५ ॥

सर्वस्य भूतस्य^३ बलं विजानातीति ऽबलविज्ञायः । यद्वा । बलं ममायमिति सर्वैर्बलत्वेन
विज्ञायत इति बलविज्ञायः । सर्वस्य बलभूत इत्यर्थः । ऽस्थविरः महान् ऽप्रवीरः प्रकर्षेण वीरः
ऽसहस्वान् पराभिभवसामर्थ्यवान् ऽवाजी व्रजनवानन्नवान्वा ऽसहमानः शत्रूणामभिभविता ऽउग्रः
उदूर्णबलः ऽअभिवीरः । अभिगता वीरा वीर्यवन्तोऽनुचरा यस्य स तथोक्तः । ऽअभिसत्वा अभि-
गतसत्वा ऽसहोजाः सहस्रो बलाजातः एवंमहानुभावस्त्वं हे ऽइन्द्र ऽजैत्रं जयशीलं ऽरथम् ऽआ
ऽतिष्ठ अस्मत्सहायार्थमारोढुमर्हसि । त्वं च ऽगोवित् उदकस्य स्तुतेर्वा लब्धा वेदिता वा ॥

गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुं जयन्तमज्म प्रमृणन्तमोजसा ।

इमं सजाता अनु वीरयध्वमिन्द्रं सखायो अनु सं रभध्वम् ॥ ६ ॥

गोत्रऽभिदम् । गोऽविदम् । वज्रऽबाहुम् । जयन्तम् । अज्म । प्रऽमृणन्तम् । ओजसा ।

इमम् । सऽजाताः । अनु । वीरयध्वम् । इन्द्रम् । सखायः । अनु । सम् । रभध्वम् ॥ ६ ॥

ऽगोत्रभिदम् । गा उदकानि त्रायन्त इति गोत्रा भेदाः । यद्वा गौर्भूमिः । तां त्रायन्त इति
गोत्राः पर्वताः । तेषां भेत्तारं ऽगोविदम् उदकस्य लब्धारं ऽवज्रबाहुं वज्रहस्तम् । 'प्रहरणार्थेभ्यः'
(पा. सू. २. २. ३६. ४) इति परनिपातः । ऽजयन्तं जयनशीलम् ऽअज्म शसनशीलं शत्रुबलम्
ऽओजसा बलेन जयन्तं यद्वा अज्म आशिं जयन्तमोजसा बलेन ऽप्रमृणन्तं शत्रून् अभिभवन्तमीदृशं
महानुभावम् ऽइमम् इन्द्रं हे ऽसजाताः सहोत्पन्ना योद्धारो यूयम् ऽअनु ऽवीरयध्वम् । एनमग्रतः

कृत्वानु पश्चाद्दीरयध्वं वीरकर्म युद्धं कुरुध्वम् । 'शूर वीर विक्रान्तौ' वीरशब्दात् 'तत्करोति तदाचष्टे'
इति णिच् । हे ऽसखायः परस्परं सखिभूता यूयमिमम् ऽइन्द्रं संरभमाणम् ऽअनु ऽसं ऽरभध्वम् ॥ २२ ॥

अभि गोत्राणि सहसा गार्हमानोऽदयो वीरः शतमन्युरिन्द्रः ।

दुश्च्यवनः पृतनाषाठ्युध्योऽस्माकं सेना अवतु प्र युत्सु ॥ ७ ॥

अभि । गोत्राणि । सहसा । गार्हमानः । अदयः । वीरः । शतमन्युः । इन्द्रः ।
दुःच्यवनः । पृतनाषाठ् । अयुध्यः । अस्माकम् । सेनाः । अवतु । प्र । युत्सु ॥ ७ ॥

अयम् ऽइन्द्रः ऽगोत्राणि अग्राणि मेघान् ऽसहसा बलेन ऽअभि ऽगार्हमानः प्रविशन् ऽअदयः
निर्दयः ऽवीरः विक्रान्तः ऽशतमन्युः बहुयज्ञो बहुक्रोधो वा ऽदुश्च्यवनः अन्यैरचात्यः । स्वयं
ऽपृतनाषाट् शत्रुसेनानामभिभविता । 'छन्दसि सहः' इति णिवः । 'सहेः साडः सः' इति मूर्धन्या-
देशः । ऽअयुध्यः संप्रहर्तुमशक्यः । 'युध संप्रहारे' । छान्दसः क्यप् । ईदगिन्द्रः ऽअस्माकं ऽसेनाः
ऽयुत्सु संग्रामेषु ऽप्र ऽअवतु प्रकर्षेण रक्षतु ॥

इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः ।

देवसेनानामभिभञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्त्वग्रम् ॥ ८ ॥

इन्द्रः । आसाम् । नेता । बृहस्पतिः । दक्षिणा । यज्ञः । पुरः । एतु । सोमः ।
देवसेनानाम् । अभिभञ्जतीनाम् । जयन्तीनाम् । मरुतः । यन्तु । अग्रम् ॥ ८ ॥

ऽआसाम् अस्मत्सहायार्थमागतानाम्^१ अयम् ऽइन्द्रः ऽनेता नायकोऽस्तु । तथा तस्य ऽबृहस्पतिः
ऽपुर एतु । एवं ऽदक्षिणा ऽयज्ञः ऽसोमः च पुर एत्विति प्रत्येकं संबन्धः । तथा ऽदेवसेनानाम-
भिभञ्जतीनाम् अस्मदमित्रानामिमुख्येन मर्दयन्तीनां ऽजयन्तीनाम् । 'छन्दसि' इति नाम उदात्तत्वं
जयन्तीनामित्यत्र बहुलवचनात् भवति (पा. सू. ६. १. १७८) । तासाम् ऽअग्रं ऽमरुतो
ऽयन्तु गच्छन्तु ॥

इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुतां शर्धे उग्रम् ।

महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥ ९ ॥

इन्द्रस्य । वृष्णः । वरुणस्य । राज्ञः । आदित्यानाम् । मरुताम् । शर्धेः । उग्रम् ।
महामनसाम् । भुवनच्यवानाम् । घोषः । देवानाम् । जयताम् । उत् । अस्थात् ॥ ९ ॥

ऽवृष्णः वर्षकस्य ऽइन्द्रस्य ऽराज्ञः ऽवरुणस्य ऽआदित्यानां ऽमरुतां च ऽउग्रम् उद्गूर्णं ऽशर्धेः
बलमस्माकं भवत्विति शेषः । किंच ऽमहामनसाम् उदारमनसां ऽभुवनच्यवानां भुवनानां
क्यावधितृणां ऽदेवानां ऽघोषः जयशब्दः ऽउदस्थात् उत्तिष्ठति । अनुर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः
(पा. सू. १. ३. २४) ॥

उद्धर्षय मघवन्नायुधान्युत्सत्वेनां मामकानां मनांसि ।

उद्धृत्रहन् वाजिनां वाजिनान्युद्धरथानां जयतां यन्तु घोषाः ॥ १० ॥

उत् । हर्षय । मघऽवन् । आयुधानि । उत् । सत्त्वनाम् । मामकानाम् । मनांसि ।
उत् । वृत्रऽहन् । वाजिनान् । वाजिनानि । उत् । रथानाम् । जयताम् । यन्तु । घोषाः ॥ १० ॥

हे मघवन् इन्द्र अस्मदीयानि आयुधानि उद्धर्षय उद्धृष्टं हर्षय । प्रहरणेष्वयुक्तानि भवन्ति-
त्यर्थः । मामकानां मदीयानां सत्त्वनां प्राणिनां सैनिकानां मनांसि च उत् हर्षय । हे वृत्रहन् इन्द्र
वाजिनान् अश्वानां वाजिनानि वेगाः उत् यन्तु । तथा जयतां रथानां घोषाः उत् यन्तु ॥

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु ।

अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्माँ उ देवा अवता हवेषु ॥ ११ ॥

अस्माकम् । इन्द्रः । समृक्तेषु । ध्वजेषु । अस्माकम् । याः । इषवः । ताः । जयन्तु ।
अस्माकम् । वीराः । उत्तरे । भवन्तु । अस्मान् । ऊँ इति । देवाः । अवत । हवेषु ॥ ११ ॥

वस्माकं संबन्धिवेव समृतेषु परसेनां संग्रासेषु ध्वजेषु ध्वजवत्सु सैनिकेषु इन्द्रः रक्षिता
भवतु । तथा अस्माकं या इषवः सन्ति ताः एव जयन्तु शत्रून् । तथा अस्माकं वीराः
भटाः उत्तरे उपरि भवन्तु । हे देवाः अस्माँ उ अस्मानेव अवत रक्षत हवेषु संग्रामेषु ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणान्गान्यप्ये परेहि ।

अभि प्रेहि निर्देह हत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥ १२ ॥

अमीषाम् । चित्तम् । प्रतिलोभयन्ती । गृहाण । अङ्गानि । अप्ये । परा । इहि ।
अभि । प्र । इहि । निः । दह । हत्सु । शोकैः । अन्धेन । मित्राः । तमसा । सचन्ताम् ॥ १२ ॥

हे अप्ये पापाभिमानिनि देवते अमीषां थोद्धृणां शत्रूणां चित्तं प्रतिलोभयन्ती विमोहयन्ती
सती अङ्गानि तेषामवयवान् शिरआदिकान् गृहाण स्वीकुरु । अभि प्रेहि अभिगच्छ । तेषां
समीपं गत्वा च हत्सु हृदयेषु शोकैः निर्देह नितरां भस्मीकुरु । ते मित्राः अस्मच्छत्रवः
अन्धेन तमसा सचन्तां संगच्छन्ताम् ॥

प्रेता जयता नर इन्द्रो वः शर्म यच्छतु ।

उग्रा वः सन्तु बाहवोऽनाधृष्या यथासथ ॥ १३ ॥

प्र । इत । जयत । नरः । इन्द्रः । वः । शर्म । यच्छतु ।
उग्राः । वः । सन्तु । बाहवः । अनाधृष्याः । यथा । असथ ॥ १३ ॥

हे नरः नेतारः संग्रामस्य निर्दोढारो थोद्धारः प्रेत प्रकर्षेण गच्छत । गत्वा च जयत तान्प्रति-
भटान् । तिङ्गः परत्वात् ' तिङ्गतिङ्गः ' इति निघाताभावः । वः शुष्माकम् इन्द्रः शर्म सुखं
यच्छतु प्रयच्छतु । वः बाहवः उग्राः उद्गूर्णवलाः सन्तु भवन्तु । अनाधृष्याः अन्यैरनभि-
भाष्याः यथा यूयम् असथ भविष्यथ तथोग्राः सन्तु वो बाहवः ॥ १३ ॥

' असावि ' इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रस्याष्टकस्यार्धं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानु-
क्रान्तम्—' असाव्येकादशाष्टको वैश्वामित्रः ' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

असावि सोमः पुरुहूत तुभ्यं हरिभ्यां यज्ञमुप याहि त्वयम् ।

तुभ्यं गिरो विप्रवीरा इयाना दधन्विरे इन्द्र पिब सुतस्य ॥ १ ॥

असावि । सोमः । पुरुहूत । तुभ्यम् । हरिभ्याम् । यज्ञम् । उप । याहि । त्वयम् ।
तुभ्यम् । गिरः । विप्रवीराः । इयानाः । दधन्विरे । इन्द्र । पिब । सुतस्य ॥ १ ॥

हे पुरुहूत बहुभिः स्तोत्रभिराहूत तुभ्यं त्वदर्थं सोमः असावि अभिषुतोऽभूत् । 'षुञ् अभिषवे' इत्यस्मात्कर्मणि लुङ् । अतः हरिभ्यां हरितवर्णाभ्यामश्वभ्यां यज्ञम् अस्मदीयं त्वयं तूर्णम् उप याहि उपागच्छ । तुभ्यं त्वदर्थं गिरः अस्मदीयाः स्तुतयः विप्रवीराः । विप्रा मेधाविनो वीरा विशेषेण प्रेरयितारः प्रोद्गमयितारो यासां तास्तथोक्ताः । इयानाः गमनशीलाः दधन्विरे गम्यन्ते । अस्माभिर्युष्मत्प्रीणनाय प्राप्यन्त इत्यर्थः । 'ईङ् गतौ' । ताच्छीलिकः शानच् । छान्दसो विकरणस्य लृक् । धविर्गत्यर्थः । इदित्वाञ्मुम् । कर्मणि छान्दसो लिट् । यत एवमतः सुतस्य अभिषुतस्यांशं सुतं सोमं वा पिब ॥

प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनास्ते 'अप्सु धूतस्य' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'अप्सु धूतस्य हरिवः पिबेहेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अप्सु धूतस्य हरिवः पिबेह नृभिः सुतस्य जठरं पूणस्व ।

मिमिक्षुर्यमद्रय इन्द्र तुभ्यं तेभिर्वर्धस्व मदमुक्थवाहः ॥ २ ॥

अप्सु । धूतस्य । हरिवः । पिब । इह । नृभिः । सुतस्य । जठरम् । पूणस्व ।
मिमिक्षुः । यम् । अद्रयः । इन्द्र । तुभ्यम् । तेभिः । वर्धस्व । मदम् । उक्थवाहः ॥ २ ॥

हे हरिवः । 'ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी' (ऐ. ब्रा. २. २४) इति श्रुतेः स्तोत्रशस्त्राधार-भूताभ्यामृक्सामाभ्यां हरिभ्यां तद्वज्रिन्द्र अप्सु एकधनादिपूदकेषु धूतस्य कम्पितस्य । अभिषुत-स्येत्यर्थः । तथा नृभिः कर्मेनेतृभिः कर्मनिर्वाहकैरध्वर्यादिभिः सुतस्य अभिषुतस्य । उभयत्र 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञायां 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' इति षष्ठी । ईदृशं सोमम् इह अस्मिन्त्यज्ञे पिब । पीत्वा च जठरं स्वकीयं पूणस्व पूरय च । 'चादिलोपे विभाषा' इति प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्न निहन्यते । यं सोमम् अद्रयः अभिषवप्रावाणो हे इन्द्र तुभ्यं त्वदर्थं मिमिक्षुः सेक्तुमभिषोतुमैच्छन् । अभिषवमकुर्वन्नित्यर्थः । 'मिह सेचने' इत्यस्य सनि लिङ्गुत्तिरूपम् । हे उक्थवाहः उक्थैः शस्त्रैरुह्यमान तेभिः तैः मदं वर्धस्व ॥

द्वितीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः 'प्रोग्राम्' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'अश्ववति प्रथमः प्रोग्रां पीति वृष्ण इयमि सत्यामिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

प्रोग्रां पीति वृष्ण इयमि सत्यां प्रयै सुतस्य हर्यश्च तुभ्यम् ।

इन्द्र धेनाभिरिह मादयस्व धीभिर्विश्वाभिः शच्यां गृणानः ॥ ३ ॥

प्र । उग्राम् । पीतिम् । वृष्णे । इयमि । सत्याम् । प्रयै । सुतस्य । हरिऽअश्च । तुभ्यम् ।
इन्द्र । धेनाभिः । इह । मादयस्व । धीभिः । विश्वाभिः । शच्या । गृणानः ॥ ३ ॥

हे ^१हृयंश्च इन्द्र ^२वृष्णे वर्षकाय ^३तुभ्यम् ^४उग्राम् उदूर्णं ^५सत्यां ^६पीतिं सोमपानं ^७प्र ^८हृयमिं प्रेरयामि । किमर्थम् । ^९प्रये प्रगमनाय । कस्य पीतिम् । ^{१०}सुतस्य अभिपुतस्य । अतो हे ^{११}इन्द्र ^{१२}शच्या शक्त्या कर्मणा वा युक्तः ^{१३}गृणानः स्तूयमानस्त्वं ^{१४}विश्वाभिः सर्वाभिः ^{१५}धेनाभिः स्तुतिवाग्भिः विश्वाभिः ^{१६}धीभिः सर्वैः कर्मभिश्च ^{१७}इह अस्मिन् यज्ञे ^{१८}मादयस्व तृप्यस्व । 'मद तृसियोगे' । आत्मनेपदम् ॥

तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे 'उती शचीवः' इत्येषा याज्या । 'उती शचीवस्तव वीर्येणेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति सूत्रितम् ॥

उती शचीवस्तव वीर्येण वयो दधाना उशिज ऋतज्ञाः ।

प्रजावदिन्द्र मनुषो दुरोणे तस्थुर्गणन्तः सधमाद्यासः ॥ ४ ॥

उती । शचीवः । तव । वीर्येण । वयः । दधानाः । उशिजः । ऋतज्ञाः ।

प्रजावत् । इन्द्र । मनुषः । दुरोणे । तस्थुः । गणन्तः । सधमाद्यासः ॥ ४ ॥

हे ^१शचीवः शक्तिवन् ^२इन्द्र ^३तव ^४उती ऊत्या रक्षणेन तव ^५वीर्येण ^६वयः अन्नं ^७प्रजावत् प्रजोपेतं ^८दधानाः धारयन्तः ^९उशिजः स्वामेव कामयमानाः ^{१०}ऋतज्ञाः ऋतं यज्ञमहर्जानन्तः । अङ्गिरसः सत्रमनुतिष्ठन्तः षष्ठेऽहनि प्रयोगमूढाः सन्तो नाभानेदिष्टेन पारं गता यतः अतस्तेषामृतज्ञत्वम् । ईदृशोऽङ्गिरसः ^{११}मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य ^{१२}दुरोणे यज्ञगृहे ^{१३}गणन्तः त्वां स्तुवन्तः ^{१४}सधमाद्यासः सह माद्यन्तः ^{१५}तस्थुः तिष्ठन्ति । मादयतेः 'कृत्यव्युटो बहुलम्' इति वचनात् कर्तरि 'अचो यत्' इति यत् । छान्दसः सधादेशः । अतो वयमपि तिष्ठमेत्यर्थः ॥

प्रणीतिभिष्टे हर्यश्च सुष्टोः सुषुम्नस्य पुरुरुचो जनासः ।

मंहिष्ठामूति वितिरे दधानाः स्तोतार इन्द्र तव सूनृताभिः ॥ ५ ॥

प्रणीतिभिः । ते । हरिऽअश्च । सुऽस्तोः । सुऽसुम्नस्य । पुरुऽरुचः । जनासः ।

मंहिष्ठाम् । ऊतिम् । वितिरे । दधानाः । स्तोतारः । इन्द्र । तव । सूनृताभिः ॥ ५ ॥

हे ^१हर्यश्च हरितवर्णाश्चोपेत ^२इन्द्र ^३सुष्टोः सुष्टु स्तूयमानस्य ^४सुषुम्नस्य सुसुखस्य सुधनस्य वा ^५पुरुरुचः बहुदीप्तेः ^६ते तव ^७प्रणीतिभिः प्रणयनैर्धनादिप्रदानैः ^८जनासः जनाः ^९स्तोतारः ^{१०}सूनृताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः । एतत्प्रणीतिभिरित्यनेन समुचीयते । ^{११}वितिरे अन्येभ्योऽर्थिभ्यो वितरणाय ^{१२}मंहिष्ठाम् अतिशयेन मंहनीयां ^{१३}तव संबन्धिनीम् ^{१४}ऊतिं रक्षां ^{१५}दधानाः आसत इति शेषः ॥ ॥ २४ ॥

उप ब्रह्माणि हरिवो हरिभ्यां सोमस्य याहि पीतये सुतस्य ।

इन्द्र त्वा यज्ञः क्षममाणमानद् दाश्वाँ अस्यध्वरस्य प्रकेतः ॥ ६ ॥

उप । ब्रह्माणि । हरिवः । हरिभ्याम् । सोमस्य । याहि । पीतये । सुतस्य ।

इन्द्र । त्वा । यज्ञः । क्षममाणम् । आनट् । दाश्वान् । असि । अध्वरस्य । प्रऽकेतः ॥ ६ ॥

हे षहरिवः हरिवन्निन्द्र षसुतस्य अभिषुतस्य षसोमस्य षपीतये पानाय षब्रह्माणि परिवृढा-
न्यस्मदीयानि कर्माणि स्तोत्राणि वा षउप षयाहि उपागच्छ । केन साधनेनेति तदुच्यते । षहरिभ्याम्
अश्वाभ्याम् । ताभ्यां युक्तेन रथेनेत्यर्थः । यद्वा । हरिभ्यां हरिव इति संबन्धनीयम् । हे षइन्द्र
षक्षमाणां षत्वा त्वां षयज्ञः सोमयागः षआनद् व्याप्नोति । नक्षतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् ।
'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याडागमः । अश्रोतेरेव वा लिटि छान्दसस्तप्रत्ययस्य लोपः । 'अश्रोतेश्च'
इति नुडागमः । षअध्वरस्य यागस्य षप्रकेतः प्रकर्षेण जानंस्त्वं षदाश्चानसि दातासि कर्मफलस्य ॥

सहस्रवाजमभिमातिषाहं सुतेरणं मघवानं सुवृक्तिम् ।

उपं भूषन्ति गिरो अप्रतीतमिन्द्रं नमस्या जरितुः पनन्त ॥ ७ ॥

सहस्रवाजम् । अभिमातिः सहम् । सुतेऽरणम् । मघवानम् । सुवृक्तिम् ।
उपं । भूषन्ति । गिरः । अप्रतिऽइतम् । इन्द्रम् । नमस्याः । जरितुः । पनन्त ॥ ७ ॥

षसहस्रवाजम् अपरिमितान्नमपरिमितबलं वा षअभिमातिषाहम् अभिमातीनां सर्वतो
हिंसकानां शत्रूणामभिभवितारं षसुतेरणम् अभिषुते सोमे रममाणं षमघवानं धनवन्तं षसुवृक्तिं
शोभनस्तुतिकम् षअप्रतीतं युद्धेऽन्यैरप्रतिगतम् षइन्द्रं षगिरः स्तुतिरूपा वाचः षउप षभूषन्ति
अलंकुर्वन्ति । तदेवाह । षजरितुः स्तोतुः षनमस्याः स्तुतयः षपनन्त स्तुवन्ति ॥

सप्तापो देवीः सुरणा अमृक्ता याभिः सिन्धुमतर इन्द्र पूभित् ।

नवतिं स्रोत्या नव च स्रवन्तीदेवेभ्यो गातुं मनुषे च विन्दः ॥ ८ ॥

सप्त । आपः । देवीः । सुऽरणाः । अमृक्ताः । याभिः । सिन्धुम् । अतरः । इन्द्र । पूऽभित् ।
नवतिम् । स्रोत्याः । नव । च । स्रवन्तीः । देवेभ्यः । गातुम् । मनुषे । च । विन्दः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वदाज्ञया षसप्त एतत्संख्याकाः षआपः अब्रूपाः ? षदेवीः देव्यो गङ्गाद्याः षसुरणाः
सुष्ठु रममाणाः शोभनशब्दा वा । रणिः शब्दार्थः । 'वशिरण्योरुपसंख्यानम्' (पा. सू. ३.३.५८.
३) इति भावेऽपि । बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं अचछन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । षअमृक्ताः अहिंसिताः
प्रवहन्तीति शेषः । हे षइन्द्र षपूभित् पुरां भेत्ता त्वं षयाभिः गङ्गादिभिः सप्तनदीभिः षसिन्धुं ससुद्रम्
षअतरः । प्रावर्धय इत्यर्थः । यद्वा । सप्त सर्पणस्वभावा उक्तलक्षणा आपो देव्यस्त्वया सृष्टाः प्रवहन्ति
याभिः सिन्धुं नदीमतरः । किंच त्वं ? षनवतिं षनव षच नवोत्तरनवतिसंख्याकाः षस्रवन्तीः प्रवहन्तीः
षस्रोत्याः । नदीनामैतत् । नदीः षदेवेभ्यः हविरर्थं षमनुषे मनुष्याय भोगार्थं षच षगातुं गन्तव्यं
तासां मार्गं च षविन्दः अलभथाः ॥

अपो महीरभिर्शस्तेरमुञ्चोऽजागरास्वधिं देव एकः ।

इन्द्र यास्त्वं वृत्रतूर्ये चकर्थ ताभिर्विश्वायुस्तन्वं पुपुष्याः ॥ ९ ॥

अपः । महीः । अमिऽशस्तेः । अमुञ्चः । अजागः । आसु । अधि । देवः । एकः ।
इन्द्र । याः । त्वम् । वृत्रऽतूर्ये । चकर्थ । ताभिः । विश्वऽआयुः । तन्वंम् । पुपुष्याः ॥ ९ ॥

१. ग-अब्रूपा नद्यः; त१.२.३.७-अब्रूपा द्या; त४.५.८-म१.२.४.८-अब्रूपा द्याः । २. ग१.२-
त१.२.३.६.७.८-म- 'त्वं' नास्ति ।

हे इन्द्र^१ महीः महतीः^२ अपः उदकानि^३ अभिशस्तेः अभिशंसकादृत्रात्^४ असुज्जः^५ । आसु
मुक्तास्वप्सु^६ देवः त्वम्^७ एकः एक एव असहायः सन्^८ अधि^९ अजागः^{१०} अग्रमत्तो भवसि । यद्वा ।
अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । हे इन्द्र^{११} त्वं^{१२} याः अपः^{१३} वृत्रतूयं^{१४} वृत्रहत्यायां मेघहनने^{१५} चक्रं^{१६} करोषि
ताभिः^{१७} अग्निः^{१८} विश्वाभिः^{१९} सर्वाभिः^{२०} त्वं^{२१} तनुं^{२२} स्वकीयं शरीरं^{२३} पुपुष्याः^{२४} पोषयेः । 'पुष पुष्टौ'^{२५} इत्यस्य
व्यत्ययेन श्लुः ॥

वीरेण्यः^{२६} क्रतुरिन्द्रः^{२७} सुशस्तिरुतापि^{२८} धेना^{२९} पुरुहूतमीडे ।

आर्दयद्वृत्रमकृणोदु^{३०} लोकं ससाहे शक्रः^{३१} पृतना अभिष्टिः ॥ १० ॥

वीरेण्यः । क्रतुः । इन्द्रः । सुशस्तिः । उत । अपि । धेना । पुरुहूतम् । ईडे ।

आर्दयत् । वृत्रम् । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् । ससाहे । शक्रः । पृतनाः । अभिष्टिः ॥ १० ॥

इन्द्रः^{३२} वीरेण्यः^{३३} वीरैर्गन्तव्योऽतिशयेन वीरो वा^{३४} क्रतुः^{३५} कर्मवान्^{३६} सुशस्तिः^{३७} शोभनस्तुतिकः^{३८}
उत अपि च । अपि इत्यनर्थकः । अपि च धेना । वाङ्मनामैतत् । ग्रीणयित्री स्तुतिवाक्^{३९} पुरुहूतम्^{४०}
इन्द्रम्^{४१} ईडे स्तौति पूजयति वा । यत उक्तलक्षणः अतः स्तौतीत्यर्थः । किंचायं^{४२} वृत्रम्^{४३} आवरकमेत-
न्नामकमसुरम्^{४४} आर्दयत्^{४५} हतवानित्यर्थः । उत अपि च लोकम् । लोच्यत इति लोकः प्रकाशः । तम्^{४६}
अकृणोत्^{४७} अकरोत् । आवरकमसुरं^{४८} हत्वा प्रकाशं कृतवानित्यर्थः । न केवलं तमेकमेव अपि तु शक्रः^{४९}
शक्त इन्द्रः^{५०} अभिष्टिः^{५१} शत्रूनामभिगन्ता^{५२} पृतनाः^{५३} शत्रुसेनाः^{५४} ससाहे^{५५} अभ्यभवत् ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे^{५६} नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये^{५७} समत्सु^{५८} घ्नन्तं वृत्राणि संजितं^{५९} धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता^{६०} ॥ ॥ २५ ॥

'कदा' इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तमैन्द्रम् । कुत्सपुत्रो नाम्ना^{६१} दुर्मित्रो गुणतः सुमित्रः यद्वा
नाम्ना सुमित्रो गुणतो दुर्मित्रः स क्रपिः । 'हरी यस्य सुयुजा' 'वज्रं यश्चक्रे' इति द्वे पिपीलिक-
मध्ये एकादशषट्केकादशके उष्णिहौ । अन्यथा त्रिष्टुप् । आद्या गायत्री वा । अक्षरव्यूहेन पक्षान्तर
उष्णिक् । शिष्टाः सर्वाः सप्तोष्णिहः । तथा चानुक्रान्तं—'कदा कौत्सो दुर्मित्रो नाम्ना सुमित्रो गुणतः
सुमित्रो वा नाम्ना दुर्मित्रो गुणत औष्णिहं हरी वज्रं पिपीलिकमध्ये त्रिष्टुबन्त्याद्या गायत्री वा' इति ।
गतो विनियोगः ॥

१. ग४-कर्मवान् प्रज्ञावान् वा । २. त७-इयं पूर्व व्याख्याता । संत्रार्थस्तु हे इन्द्र वाजसातौ
वाजस्याक्षस्य सातिर्लभो यस्मिन् सोयं वाजसातिः । तस्मिन् भरे । विभ्रति जयलक्ष्मीमनेन योद्धार इति
भरः संधामः । तस्मिन् संग्रामे शुनमुत्साहेन प्रवृद्धं मघवानं धनवन्तं अत एव इन्द्रं निरतिशयेऽश्वयेसंपन्नं नृतमं
सर्वस्य जगतोतिशयेन नेतारं त्वां हुवेम कुशिका वयं यज्ञार्थमाह्वयाम । तथा शृण्वन्ति अस्माभिः क्रियमाणां
स्तुतिं शृण्वन्तं उग्रं शत्रूणां भयंकरं समत्सु संग्रामेषु वृत्राणि वृत्रोपलक्षितानि सर्वाणि रक्षांसि घ्नन्तं हिंसन्तं
धनानां शत्रुसंघानां संजितं सम्यग्जेतारं त्वां ऊतये रक्षणाय वयमाह्वयेम । ३. त-मु-नामतः ।

कदा वसो स्तोत्रं हर्येत अव इमशा रुधद्राः । दीर्घं सुतं वाताप्याय ॥ १ ॥
 कदा । वसो इति । स्तोत्रम् । हर्येते । आ । अव । इमशा । रुधत् । वारिति वाः ।
 दीर्घम् । सुतम् । वाताप्याय ॥ १ ॥

हे वसो वासयितरिन्द्र वस्तोत्रम् अस्मत्कर्तृकं वहर्यते कामयमानाय कामयमानं स्वाम् ।
 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । वकदा कस्मिन् काले वव वरुधत् अव-
 रोस्स्यति । अवरुध्य च कदा ववाः वारयिष्यति । तादृशः कालः कदास्माकं संभविष्यतीत्याशास्ते ।
 रुधेलुङि 'इरितो वा' इति च्लेरडादेशः । वारिति वृणोतेऽर्थात्तालङि छान्दसः शपो लुक् । 'छन्द-
 स्युभयथा' इति तिप आर्धधातुकत्वात् 'गेरनिटि' इति लोपे 'हृद्व्यावभ्यः' इति तिलोपः ।
 तत्र दृष्टान्तः । अश्नुते क्षेत्रमिति वश्मशा कुल्या । लुतोपममेतत् । यथा कुल्येतस्तत् उदकान्यवरुणद्धि
 अवरुध्य च वारयति तथेत्यर्थः । किमुद्दिश्यावरोध इति तत्राह । वदीर्घं सवनत्रयरूपेणायतं वसुतम्
 अभिषुतं सोमं प्रति । किमर्थमिति तदाह । ववाताप्याय । वातेनाप्यतेऽधस्तात्त्रिपात्यत इति वाताप्य-
 सुदकम् । तस्य प्रदानायेत्यर्थः ॥

हरी यस्य सुयुजा विव्रता वेरर्वन्तानु शेपा ।

उभा रजी न केशिना पतिर्दन् ॥ २ ॥

हरी इति । यस्य । सुयुजा । विव्रता । वेः । अर्वन्ता । अनु । शेपा ।

उभा । रजी इति । न । केशिना । पतिः । दन् ॥ २ ॥

यस्य इन्द्रस्य वहरी हरितवर्णावधौ वसुयुजा^१ सुष्ठु नियोज्यौ । सुशिक्षितावित्यर्थः । विव्रता ।
 प्रतमिति कर्मनाम । विशिष्टकर्माणौ अर्वन्तौ अरणकुशलौ वशेपा शेषवन्तौ । मत्वर्थो लुप्यते ।
 प्रशस्तपुंस्त्वावित्यर्थः । उभा उभौ वरजी वन रजसी धावापृथिव्याविव । यद्वा महान्तौ रज्जकौ
 सूर्याचन्द्रमसाविव । वकेशिना केशिनौ प्रकाशमानौ केशवन्तौ वा ईदृशावधौ हे इन्द्र यस्य ते तव
 स्वभूतौ तयोः पतिः स्वामी त्वं वदन् धनानि प्रयच्छन् वनु ववेः स्तुतशस्त्रादीन्यनुकामयस्व ।
 दक्षिति ददातेः शतरि 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वात् 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः ।
 अत एव श्वभावश्च^२ ॥

अप योरिन्द्रः पापज आ मर्तो न शश्रमाणो बिभीवान् ।

शुभे यद्युयुजे तविषीवान् ॥ ३ ॥

अप । योः । इन्द्रः । पापजे । आ । मर्तैः । न । शश्रमाणः । बिभीवान् ।

शुभे । यत् । युयुजे । तविषीवान् ॥ ३ ॥

यः वइन्द्रः वपापजे । वआ इत्यनर्थकः । पापाजायत इति पापजो वृत्रः । तस्मिन् वमर्तो वन
 मनुष्य इव वशश्रमाणः तेन सह युद्धे श्राम्यन् वबिभीवान् बिभ्यच्च भवति । श्राम्यतेऽछन्दसि लिट् ।
 तस्य व्यत्ययेन कानच् । स इन्द्रः यत् यदा वतविषीवान् मरुद्भिर्वैर्बलवान् वयुयुजे युज्यते
 संपद्यते वशुभे शोभार्थं तदानीम् वअप यथोः । तस्य वृत्रस्यापयोरपयोजयिता भवति ॥

१. त१.२.३.६.७-सु-णिलोपे । २. ग-त-भ-सुयुजौ । ३. त-भ-श्वभावश्च ।

सचायोरिन्द्रश्चर्कष आँ उपानसः सपर्यन् । नदयोर्विव्रतयोः शूर इन्द्रः ॥ ४ ॥

सचा । आयोः । इन्द्रः । चर्कषे । आ । उपानसः । सपर्यन् ।

नदयोः । विव्रतयोः । शूरः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

वआयोः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्यस्य स्तोतुः । चर्कषे पुनःपुनर्विलेखनाय । धनप्रदानायेत्यर्थः ।
वसचा सह दातव्यैर्धनैः सहितः । यद्वा । आयोः सचा सहायभूतः । उपानसः अनः उपागतवान् ।
'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयथा' (पा. म. २. २. १८. ४) इति ग्रादिसमासः । 'अनसन्तान-
पुंसकात्' (पा. सू. ५. ४. १०३) इति समासान्तष्टच् । आरूढरथ इत्यर्थः । सपर्यन् धनैः
स्तोतारं पूजयन् । यद्वा । व्यत्ययेन कर्तृप्रत्ययः । स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूज्यमानः । उक्तगुणविशिष्टः
सन् वआ आगच्छति । उपसर्गश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः । कीदृश इन्द्रः । वनदयोः हेष्वाशब्दं कुर्वतोः
वविव्रतयोः विशिष्टकर्मणोरथयोर्निघन्ता वशूरः विक्रान्तः ॥

अधि यस्तस्थौ केशवन्ता व्यचस्वन्ता न पुष्ट्यै ।

वनोति शिप्राभ्यां शिप्रिणीवान् ॥ ५ ॥

अधि । यः । तस्थौ । केशवन्ता । व्यचस्वन्ता । न । पुष्ट्यै ।

वनोति । शिप्राभ्याम् । शिप्रिणीवान् ॥ ५ ॥

वयः इन्द्रः । वकेशवन्ता केशिनौ । व्यचस्वन्ता व्यचनवन्तौ व्यासिमन्तौ । वन* इत्यनर्थको
निपातः । ईदृशावश्चैरेव पुष्ट्यै पोषणाय यजमानस्यात्मनो वा । अधि तस्थौ अधितिष्ठति आरोहति ।
'अधिशीङ्स्थासां कर्म' (पा. सू. १. ४. ४६) इति कर्मणोऽधिकरणसंज्ञा । यद्वा नेति चार्थः । तेन
गुणौ समुचीयेते । प्रशस्तकेशौ व्यचस्वन्तौ वेत्यर्थः । सः । शिप्राभ्यां हनूम्यां^१ । शिप्रिणीवान्
शिप्रवानिन्द्रः । एको मत्वर्थीयोऽनुवादः । वनोति सोमान् याचते । 'वनु याचने' । यद्वा ।
वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा । शत्रून् हिनस्ति* ॥ ॥ २६ ॥

प्रास्तौदृष्वौजा ऋष्वेभिस्ततश्च शूरः शर्वसा । ऋधुर्न क्रतुभिर्मातरिश्वा ॥ ६ ॥

प्र । अस्तौत् । ऋष्वऽओजाः । ऋष्वेभिः । ततश्च । शूरः । शर्वसा ।

ऋधुः । न । क्रतुऽभिः । मातरिश्वा ॥ ६ ॥

वऋष्वौजाः^२ दर्शनीयबलः व्यासबलो वा । वऋष्वेभिः दर्शनीयैर्महद्भिः सह । प्रास्तौत् प्रस्तौति ।
स्तुत्यादिकं सम्यक्कृतमनेनेति प्रशंसति । यद्वा । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्रकर्षेण स्तुतोऽभूत् । य इन्द्रः
वशूरः विक्रान्तः । वमातरिश्वा वृष्टेर्मिर्मातर्यन्तरिक्षे श्वसन् वर्तमानः सन् । शर्वसा बलेन । वऋधुभिः

१. ग४-त२.३.७-म-मु-उपागतवान् । २. त४.५-शतृप्रत्ययः । * ग१.२-न इदानीं पुष्ट्यै पुष्ट्यर्थे
अधि तस्थौ अधितिष्ठति । शिप्राभ्यां शिप्रिणीवान् प्रशस्तहनुकः वनोति शत्रून्भिमवति । ३. त-भ-
कीदृशावश्चौ । ४. त१.२.३.६.७.८-म२.८-मु-हनूम्यां प्रशस्ताभ्यां । ५. ग१.२-पुस्तकस्थं षष्ठमन्त्र-
भाष्यं—ऋष्वौजा महौजा ऋष्वेभिः महद्भिः सह युद्धं प्रास्तौत् प्रस्तौति । शर्वसा बलेनोपेत ईदृः शूरः ततश्च
शत्रून् तनूकरोति । तत्र दृष्टांतः । ऋधुर्न उच्च भासमानो मातरिश्वाः वायुर्यथा ऋधुभिः कर्मभिः वनस्प
तनूकरोति तद्वदित्यर्थः ।

क्रियमाणैः कर्मभिः । यद्वा । ऋतुरिति प्रज्ञानाम् । बलेन प्रज्ञाभिश्च ऽततक्ष वृत्रवधादिकं चकार ।
तत्र दृष्टान्तः । ऽक्रभुर्न ऋभव इव । 'सुपां सुष्ठक्' इति जसः सुरादेशः । ऋभवो यथा कर्मभिः
प्रज्ञाभिश्चानन्यसाधारणरथचमसादिनिर्माणमकुर्वन् तद्वदित्यर्थः ॥

वज्रं यश्चक्रे सुहनाय दस्यवे हिरीमशो हिरीमान् । अरुतहनुरद्भुतं न रजः ॥७॥
वज्रम् । यः । चक्रे । सुहनाय । दस्यवे । हिरीमशः । हिरीमान् ।
अरुतऽहनुः । अद्भुतम् । न । रजः ॥ ७ ॥

यः इन्द्रः । सुहनाय सुष्ठु हननीयाय । दस्यवे उपक्षपयित्रे शत्रवे तस्य वधाय । वज्रं
प्रहरणसाधनमायुधं । चक्रे कृतवान् स त्वं वृजिना शिशिहीत्युत्तरत्र खंबन्धः । कीदृश इन्द्रः । हिरी-
मशः हरितश्मश्रुः । पृषोदरादिः । हिरीमान् हरिताश्चो हरितवर्णो वा । अरुतहनुः अबाधितहनुः ।
किमिव । अद्भुतं । न । रजः । अद्भुतमिति महत्त्वम् । रज इति रज्जुकमन्तरिक्षमुच्यते । महदन्तरिक्ष-
मिव । तद्यथान्यैरबाध्यं भवति तद्वत् ॥

अव नो वृजिना शिशिहृचा वनेमानृचः । नाब्रह्मा यज्ञ ऋध्वजोषति त्वे ॥ ८ ॥

अव । नः । वृजिना । शिशिहि । ऋचा । वनेम । अनृचः ।

न । अब्रह्मा । यज्ञः । ऋधक् । जोषति । त्वे इति ॥ ८ ॥

हे इन्द्र । नः अस्माकं । वृजिना वृजिनानि वर्जनीयानि पापानि । अव । अत्यर्थं
तनूकुरु । विनाशयेत्यर्थः । वयं च । ऋचा स्तुत्या साधनेन । अनृचः अस्तुतिकानयजमानान् । वनेम
हिसाम् । अब्रह्मा । ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रम् । स्तुतिविरहितः । यज्ञः । ऋधक् सस्तुतिकाद्यज्ञास्पृश्यभूतः
। त्वे स्वयि । न । जोषति न सेवते त्वाम् । न । प्रीणयतीत्यर्थः । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । व्यत्ययेन
शप् परस्मैपदं च ॥

ऊर्ध्वा यत्ते त्रेतिनी भूयज्ञस्य धूर्धु सध्वन् । सजूर्नावं स्वयंशसं सचायोः ॥ ९ ॥
ऊर्ध्वा । यत् । ते । त्रेतिनी । भूत् । यज्ञस्य । धुः । सध्वन् ।
सऽजुः । नावम् । स्वयंशसम् । सचा । आयोः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र । ते तव स्वभूता । त्रेतिनी । त्रेताभिन्नयम् । तद्वती त्रेतिनी क्रिया । सा । यत् । यदा
। ऊर्ध्वा उन्नता प्रवृत्ता । भूत् अभूत् । यद्योगादनिघातः । कुत्र स्थाने इति । यज्ञस्य यागस्य
। सध्वन् सधने । केष्विति । धूर्धु कर्मणां वोढृवृत्तिश्च । तदानीं । सजुः यजमानेन मरुद्भिर्वा सह

१. ग१.२-पुस्तकस्थं सप्तममन्त्रभाष्यं-य इन्द्रः सुहनाय हंतुं शक्याय दस्यवे उपक्षयित्रे शत्रवे वज्रं
चक्रे करोति हंतुं । वज्रमादत्त इत्यर्थः । कीदृशः । हिरीमशः हरिश्मश्रुः हिरीमान् हरिवान् अरुतहनुः
अशब्दितहंतव्यः एवंभूत इन्द्रः अद्भुतं न महच्च तेजः प्राप्तवानित्यर्थः । २. ग१.२-पुस्तकस्थमष्टममन्त्र-
भाष्यं-नोस्माकं वृजिना शत्रुबलानि अवशिशीहि नाशय । ऋचा मंत्रेण अनृचः अमंत्रान् वनेम हन्याम ।
अब्रह्मा अस्तुतिर्यज्ञः त्वे स्वयि जोषति सेवमाने ऋधक् वृद्धो न भवति । ३. ग१.२-पुस्तकस्थं नवममन्त्र-
भाष्यं-यज्ञस्य धूर्धु धिष्ण्येषु सध्वन् स्वे स्थाने यद्यदा ते त्वदर्थं त्रेतिनी अभिन्नेता ऊर्ध्वा उन्मुखा भूत्
भवति तदानीं सजुः मरुद्भिः संगतस्त्वं आयोः यजमानस्य सहायः स्वयंशसं नावं करोषि । यज्ञं पापतारण-
समर्थं करोषीति यावत् ।

प्रीयमाणः सन् ^१आयोः मनुष्यस्य यजमानस्य ^२सचा सह तेन साकं ^३स्वयश्वासं स्वायत्तयशस्कं यशःसाधनं ^४नावं तरणसाधनं तरणिम् । आरोहसीति शेषः । एकमेव रथं^५ यजमान आरोहति स्वतरणार्थं तमेव तस्य साधकमारोहसीत्यर्थः^६ । यद्वा । नावं रथं स्वयश्वासमाथोर्यजमानस्य सचा सहायभूतः सज्जस्तेन सह प्रीयमाण आरोहेत्यर्थः ॥

श्रिये ते पृश्निरुपसेचनी भूच्छ्रिये दर्विरेपाः । यया स्वे पात्रे सिञ्चसु उत् ॥ १० ॥
श्रिये । ते । पृश्निः । उपऽसेचनी । भूत् । श्रिये । दर्विः । अरेपाः ।
यया । स्वे । पात्रे । सिञ्चसे । उत् ॥ १० ॥

हे इन्द्र ^१ते तव संबन्धिनः सोमस्य ^२श्रिये श्रयणाय ^३पृश्निः गौः पृश्निवर्णा ^४उपसेचनी पयसो^५ दोग्ध्री ^६भूत् भवतु । तथा ^७दर्विः अपि ^८अरेपाः अपापा सती ते ^९श्रिये हविषः श्रयणाय ^{१०}भूत् भवतु । यया दृष्ट्या ^{११}स्वे स्वकीये ^{१२}पात्रे पानसाधने मुखे ^{१३}उत् ^{१४}सिञ्चसे उपर्याकृत्य पिबसि सा श्रियेऽभूदिति संबन्धः^{१५} ॥

शतं वा यदसुर्यं प्रति त्वा सुमित्र इत्थास्तौदुर्मित्र इत्थास्तौत् ।

आवो यदस्युहत्ये कुत्सपुत्रं प्रावो यदस्युहत्ये कुत्सवत्सम् ॥ ११ ॥

शतम् । वा । यत् । असुर्यं । प्रति । त्वा । सुमित्रः । इत्था । अस्तौत् । दुःसुमित्रः । इत्था । अस्तौत् ।
आवः । यत् । दस्युहत्ये । कुत्सपुत्रम् । प्रावः । यत् । दस्युहत्ये । कुत्सवत्सम् ॥ ११ ॥

हे ^१असुर्यं बलवन्निन्द्र । अवध्यत्वेनासुरसंबन्धित्वात्^२ । त्वा त्वां प्रति^३ शतं वा शत-
संख्याकं धनम् । वाशब्देनापरिमितं धनं वा । यत् यदा कामितवानित्यर्थः । यत् यदा च
^४दस्युहत्ये दस्युहनने शत्रुवधे ^५कुत्सपुत्रं दुर्मित्रम् ^६आवः रक्षितवानसि । तथा ^७कुत्सवत्सं कुत्स-
पुत्रं ^८प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि । अब रक्षणादौ । लङि 'आडजादीनाम्' इत्याडागमः । पादा-
दित्वादनिघातः । पुनरुक्तिरादरार्था । तदानीं ^९सुमित्रः नाम्ना दुर्मित्रो गुणतः^{१०} । तथा ^{११}दुर्मित्रः
गुणत इत्थम् ^{१२}अस्तौत् । तद्विपरीतं वा द्रष्टव्यम् । 'सुमित्रो नाम्ना दुर्मित्रो गुणतः' इति कात्या-
यनेन तथोक्तिः । स ^{१३}इत्था इत्थमनेन कृतप्रकारेणास्तौत् अस्तावीत् । इत्थास्तौदिति द्विरुक्तिः
स्तुतिसमाप्त्यर्थः^{१४} ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्रितुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरभुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

१. त-सु-रथं यज्ञं । २. त१.३.६.७-साधकेनारोहसी^०; त४.५-सायाकमारोहसी^०; त८-साधकेन
रोहसी^०; भ२-साधिकेन रोहसी^० । ३. त-भ-सु-पयसां । ४. ग१ २-पुस्तकस्थं दशममन्त्रभाष्यं-ते तव
श्रिये श्रयणाय पृश्निगौः उपसेचनी दोग्ध्री भूत् भवति । श्रिये सेवनाय दर्विः भूमिः अरेपाः अपापा
भवति । यया उत्पादितं सोमं स्वकीये पानसाधन आस्ये उदिसचसे उत्क्षरसि । ५. त-भ-वध्यत्वेना^० ।
६. त-भ-'प्रति' नास्ति । ७. ग१.२-पुस्तकस्थमकादशमन्त्रभाष्यं-शतं वा शतमपि
यद्भवति सोमपात्रे तत् हे असुर्य असुरहंतः त्वां प्रति भवति । तादृशं त्वामयं सुमित्रो गुणतः
नाम्ना दुर्मित्रः इत्था इत्थमस्तौत् स्तुतवान् । यद्यस्मात् दस्युहत्ये युद्धे कुत्सपुत्रमावः अरक्षः यस्मात् युद्धे
कुत्सं प्रावः प्रकर्षेणारक्षः । पुनरुक्तिरादरार्था ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थसहेश्वरम् ॥

अष्टमे पञ्चमाध्यायं व्याख्याय श्रुतिकोविदः ।

सायणार्यस्ततोऽध्यायं षष्ठं च व्याचिकीर्षति ॥

तत्र 'उभा उ नूनम्' इत्येकादशर्चमाद्यमनुशाक्तापेक्षया सप्तमं सूक्तं त्रैष्टुभमश्विदेवत्यम् । कश्यपपुत्रो भूतांशो नामर्षिः । तथा चानुक्रम्यते—'उभौ भूतांशः काश्यप आश्विनम्' इति । असौर्षमिच्छावाकातिरिक्तोऽथ एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'उभा उ नूनं दैव्या होतारा प्रथमा पुरोहितेति परिधानीया' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

उभा उ नूनं तदिदर्थयेथे वि तन्वाथे धियो वस्त्रापसेव ।

सुधीचीना यातवे प्रेमजीगः सुदिनेव पृक्ष आ तंसयेथे ॥ १ ॥

उभौ । ऊँ इति । नूनम् । तत् । इत् । अर्थयेथे इति ।

वि । तन्वाथे इति । धियः । वस्त्रा । अपसाऽइव ।

सुधीचीना । यातवे । प्र । ईम् । अजीगरिति । सुदिनाऽइव । पृक्षः । आ । तंसयेथे इति ॥ १ ॥

हे अश्विनौ वउभौ युवां वनूनम् इदानीं वतदिह अस्माभिर्दीयमानं हविः क्रियमाणं स्तोत्रमेव वअर्थयेथे प्रार्थयथः । 'अर्थं याज्यायाम्' । चौरादिकः । अनुदात्तत् । उः पूरणः । संप्रार्थ्य च वधियः कर्माणि स्तुतीर्वा ववि वतन्वाथे विस्तारयथः । 'तनु विस्तारे' । तानादिकः । तत्र इष्टान्तः । वअपसेव अपसा अपस्विनौ कुविन्दौ यथा ववस्त्रा वस्त्राणि विस्तारयतः ॥ अपःशब्दान्मत्वर्थीयो विनिः । तस्य 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । उभयत्र सुप आकारः ॥ वईम् अयं यजमानः वसुधीचीना सुधीचीनौ सहाज्यनौ युवाम् ॥ सहपूर्वादञ्चतेः किनि 'सहस्य सध्रिः' इति सध्र्यादेशः । 'विभाषाञ्चरदिक्रियाम्' इति खः । सुप आज्ञादेशः ॥ तौ वयातवे ॥ तुमर्थे तद्येन्प्रत्ययः ॥ अभिमतप्रार्थयर्थं वप्र वअजीगः प्रकर्षेण स्तौति । यद्वा युवां प्रति स्तुतीरुद्धिरिति ॥ 'गृ शब्दे' । 'गृ निगारणे' वा । एताभ्यां लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । दीर्घश्छान्दसः । गुणे कृते हल्ङ्यादिना तिपो लोपः ॥ किंच वसुदिनेव सुदिनेष्वन्नानि यथालं कुर्वन्ति । यद्वा । सुदिना सुदिनौ । अहोरात्रयोः प्रवर्तकत्वेन तद्वन्तौ सूर्या-चन्द्रमसौ स्वरश्मिभिर्यथाज्ञान्यलंकुरुतः । तद्वयुवां वपृक्षः । अन्ननामैतत् । भोक्तृभिः संपृच्यन्त इति पृक्षोऽज्ञानि । वआ वतंसयेथे समन्तादलंकुरुतः ॥ 'तसि भूप अलंकारे' । चौरादिकः ॥

उधारेव फर्वरेषु श्रयेथे प्रायोगेव श्राज्या शासुरेथः ।

दूतेव हि षो यशसा जनेषु मापं स्थातं महिषेवावपानात् ॥ २ ॥

उधाराऽइव । फर्वरेषु । श्रयेथे इति । प्रायोगाऽइव । श्राज्या । शासुः । आ । इथः ।

दूताऽइव । हि । स्थः । यशसा । जनेषु । मा । अप । स्थातम् । महिषाऽइव । अवपानात् ॥ २ ॥

१. त-भ-मु-तौदादिकः ।

१ उष्टरेव । उष्टः कामयेते गन्तव्यं देशमित्युष्टारौ प्रासङ्गस्य बोधारावनड्वाहाविव ॥ 'वश कान्तौ' इत्यस्मात्तृचि छान्दसं संप्रसारणमिडभावश्च ॥ तौ यथा संपूर्णवासेषु संचरतः तद्वत् १ फर्वरेषु स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूरयितृषु जनेषु १ श्रयेथे । तत्स्वीकरणार्थमाश्रयथः ॥ फर्वतिः पूरणार्थः । अस्मादौणादिको रन्प्रत्ययः ॥ १ प्रायोगेव प्रायोगौ प्रयोक्तव्यावनड्वाहाविव । प्रपूर्वाद्युजेः कर्मणि घञ्युपसर्गस्य दीर्घः । आथादिस्वरेणान्तोदात्तः ॥ तौ यथा १ श्राव्या श्राव्यौ । शु क्षिप्रमतनं श्रात्रम् । तत्र साधू भवतः तद्वत् । यद्वा । युद्धार्थं प्रयोक्तव्यावश्वाविव श्राव्यौ । श्राव्यमिति धननाम । तत्र भवौ । धनस्य साधकावित्यर्थः । तौ युवां १ श्रातुः शंसितुः स्तोतुः स्तुतिं प्रति १ पृथः आगच्छथः । 'इण् गतौ' । आदादिकः । १ दूतेव दूताविव यथा राज्ञः प्रियतमौ दूतौ जनपदेषु यशस्विनौ भवतः तद्वत् १ जनेषु स्तोतृषु १ यशसा यशस्विनौ १ स्थः १ हि भवथः खलु ॥ अस्तेर्लेटि रूपम् । हियोगाद- निघातः ॥ १ महियेव महिषाविव यथा श्रान्तौ महिषौ १ अवपानात् । पीयतेऽस्मिन्निति पानं हदादि । अधिकरणे द्युद् । पानमेवावपानम् । संनिकृष्टात् पानाच्चापगच्छतः तद्वद्युवामस्मदीयाद्धविषः स्तोत्राच्च १ माप १ स्यात् मापकम्य तिष्ठतम् ॥ तिष्ठतेर्लेटि 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । 'न माङ्गयोगे' इत्यडभावः १ ॥

साकंयुजा शकुनस्येव पक्षा पक्षेव चित्रा यजुरा गमिष्टम् ।

अग्निरिव देवयोदींदिवांसा परिज्मानेव यजथः पुरुत्रा ॥ ३ ॥

साकम्ऽयुजा । शकुनस्येव । पक्षा । पश्चादेव । चित्रा । यजुः । आ । गमिष्टम् ।

अग्निःऽइव । देवऽयोः । दीदिवांसा । परिज्मानाऽइव । यजथः । पुरुऽत्रा ॥ ३ ॥

१ शकुनस्येव पक्षिण इव यथा पक्षिणः १ पक्षा पक्षौ संहत्य वर्तमानौ तद्वत् १ साकंयुजा साकंयुजौ सहावियुज्य वर्तमानौ भवथः ॥ यजेः 'सम्बुद्धि' इत्यादिना क्तिप् ॥ १ पक्षेव पक्ष इव ॥ सुप आकारः ॥ तौ यथा चायनीयौ तद्वत् १ चित्रा चित्रौ चायनीयौ युवां १ यजुः यजनावस्मदीयौ १ आ १ गमिष्टम् आगच्छतम् ॥ यजेरौणादिको भाव उसिन्प्रत्ययः । गमिष्टम् । गमेर्लेटि 'सिब्वहुलं लेटि' इति सिप् । सिप आर्षधातुक्त्वात् 'गमेरिद् परस्मैपदेषु' (पा. सू. ७. २. ५८) इती- डागमः ॥ १ देवयोः देवानिच्छतो यजमानस्य यजे १ अग्निरिव १ अग्निर्यथा हविर्भिः स्तुतिभिश्च दीप्यते तद्वत् १ दीदिवांसा दीदिवांसौ स्तुतिभिर्दीप्तौ भवथः ॥ दीव्यतेः क्लसौ 'वस्वेकाजात्' इति नियमा- दिडभावः । वलि लोपे तुजादिस्वाद्भ्यासदीर्घः ॥ १ परिज्मानेव परिज्मानाविव परितो अजतो गच्छतः कर्मकरणार्थमिति परिज्मानावध्वर्यु इव स्थितौ युवां १ पुरुत्रा बहुषु देशेषु १ यजथः देवान् पूजयथः । 'अश्विनौ हि देवानामध्वर्यु' (ऐ. ब्रा. १. १८) इत्याम्नात् । यद्वा । परिज्मानेव परितो गन्तारौ पुरो वा पश्चाद्वा तौ यथा बहुषु देशेषु यजथः संगच्छमानौ भवथः ॥ 'यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु' । पुरुत्रा । 'देवमनुष्य' इत्यादिना त्राप्रत्ययः ॥

आपी वो अस्मे पितरैव पुत्रोग्रेव रुचा नृपतीव तुर्यै ।

इर्यैव पुष्ट्यै किरणैव भुज्यै श्रुष्टीवानैव हवमा गमिष्टम् ॥ ४ ॥

आपी इति । वः । अस्मे इति । पितराऽइव । पुत्रा । उग्राऽइव । रुचा । नृपती इवेति नृपतीऽइव । तुर्यै । इर्याऽइव । पुष्ट्यै । किरणाऽइव । भुज्यै । श्रुष्टीवानाऽइव । हवम् । आ । गमिष्टम् ॥ ४ ॥

१. त-मु-इत्यडागमाभावः । २. त-भ-'अग्निरिव' नास्ति ।

१अस्मे अस्माकं १वः युवाम् । पूजायां बहुवचनम् । १आपी^१ प्रासौ^१ बन्धुभूतौ भवथः । १पितरेव पितराविव यथात्र पितरौ प्रति १पुत्रा पुत्री बन्धुभूतौ भवतः तद्वत् । यद्वा । पुत्रा । पष्ठया आकारः । पुत्राणां पितरौ बन्धू । तथा १उग्रेव उग्राविव यथोग्री स्वतेजसोद्गूणावग्न्यादित्यौ यथा रोचमानौ^२ भवतः तद्वत् १रुचा दीप्त्या युक्तौ । रोचतेर्भावे क्प् । 'सावेकाचः' इति विभक्तेः उदात्तत्वम् । यद्वा । रुचा आरोचमानौ भवथः । रोचतेरिगुपधलक्षणः कः । सुप आकारः ॥ १नृपतीव यथा नृणां पालयितारौ राजानौ संभ्रमयुक्तायै सेनायै रक्षकत्वेन भवतः तद्वत् १तुष्टै कर्मार्थं त्वरमाणायै संभ्रमवस्थै जनतायै युवामभीष्टदातृत्वेन भवथः ॥ 'तुर त्वरणे' । 'इगुपधाक्त्' (उ. सू. ४. ११९) इतीन्प्रत्ययः । 'कृदिकारादक्तिनः' (पा. सू. ४. १. ४५ ग.) इति ङीप् । 'उदात्तयो ह्रस्वपूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १इयैव इर्याविव । इराजम् । तत्र भवौ । भवार्थे यत् । अन्नवन्तावाह्यौ स्वजनपरितोषणाय भवतः । तद्वद्युवां १पुष्ट्यै धनादिदानेनास्माकं परितोषणाय भवथः । १किरणेव किरणाविव यथाग्न्यादित्यकिरणौ^३ सर्वेषां प्रकाशनादिद्वारेण भोगाय भवतः तद्वत् १भुज्यै स्तोतृणां परिभोगाय भवथः । १श्रुष्टीवानेव श्रुष्टिवन्ताविव । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । मत्वर्थीयो वनिप् । तद्वन्तावश्चौ यथा लक्ष्यं देशं प्रति शीघ्रं गच्छतः तद्वत् । यद्वा । श्रुष्टीवानेव । श्रुष्टीति सुखनाम । तद्वन्तौ पुरुषौ यथा क्रीडार्थमागच्छतः तद्वद्युवां १हवम् अस्मदीयमाह्वानं प्रति १आ १गमिष्टम् आगच्छतम् ॥ हवम् । 'भावेऽनुपसर्गस्य' इति ह्यतेरप् संप्रसारणं च ॥

वंसगेव पूषर्या शिम्बाता मित्रेव ऋता शतरा शातपन्ता ।

वाजेवोच्चा वयसा घर्म्येष्टा मेषवेष्टा सपर्या^३ पुरीषा ॥ ५ ॥

वंसगाऽइव । पूषर्या । शिम्बाता । मित्राऽइव । ऋता । शतरा । शातपन्ता ।

वाजाऽइव । उच्चा । वयसा । घर्म्येऽस्था । मेषाऽइव । इष्टा । सपर्या । पुरीषा ॥ ५ ॥

१वंसगेव वंसगाविव वननीयगमनौ वृषभाविच तौ यथा १पूषर्या पूषर्यौ पूषणे भवौ । पुष्टा-वयवावित्यर्थः । तद्वद्युवां स्फीताङ्गावयवौ । 'पुष पुष्टौ' । अस्मादौणादिको भावेऽरन्प्रत्ययः । तद्वन्तात् 'भवे छन्दसि' इति यत् । तिस्वरितम् । तथा १शिम्बाता शिम्बातौ । सुखनामैतत् शिम्बेन दुःखानां तनूकरणेन हेतुना आतं व्यासमिति । 'शिञ् निज्ञाने' । अस्माच्छिम्बमिति बाहुलकाद्-प्रत्ययो मुक्च निपात्यते । अतस्तेः कर्मणि घञ् । सुप आलादेशः । सुखकरो भवथः । १मित्रेव मित्राविव । मित्रशब्देन वरुणोऽप्युपलक्ष्यते सहावस्थानात् । मित्रावरुणाविव १ऋता ऋतौ सत्यभूतौ तद्वद्यथार्थदर्शिनौ भवथः । तथा १शतरा शतं शतसंख्याकानि बहूनि रायो धनानि यथोः सन्ति तौ तथोक्तौ । सुपो ङादेशः । यद्वा । शतमनेकमिन्द्रियप्रसादादि राति ददातीति शतरा सुखम् । तेन तद्वन्तौ । १शातपन्ता शातपन्तौ तीक्ष्णस्तुतिकौ । शातं तीक्ष्णम् । पन्तम् । पनतेर्बाहुलकात्तन् (उ. सू. ३. ८६) । यद्वा शातपन्ता । शातेन दुःखानां तनूकरणेन पन्यते स्तूयत इति शातपन्तं सुखम् । 'शो तनूकरणे' । निष्ठा । पनतेस्तत् । तेन युवां सुखवन्तौ भवथः । यद्यपि शिम्बाता शतरा शातपन्ता इति त्रीण्यपि सुखनामानि तथापि कालत्रयेऽप्यश्विनोः सुखकरत्वस्य विवक्षितत्वेन विषय-भेदादपौनरुक्त्यम् । १वाजेव वाजाविव यथाश्वौ वासादिनोक्तौ संपूर्णावयवौ तद्वत् १वयसा हवी-रूपेणाग्नेन हेतुना १उच्चा उच्चैर्वर्तमानौ । पुष्टावित्यर्थः ॥ उच्चा । उच्चैःशब्दात्सुपो ङादेशः । डिस्वादि-

१. त-आपूष्यौ; भ१.२.४.८-आपी आतव्यौ; भ७-आपीव्यौ । २. भ२-रुचा रोचमानौ । ३. त-भ-मु-यथामेयादित्यकिरणी ।

लोपः ॥ 'घर्म्येष्टा घर्मस्थौ । घर्म दीप्तमन्तरिक्षम् । तत्संबन्धिनि देशे सूर्याचन्द्रमसौ रूपेणावस्थितौ भवथः । 'सूर्याचन्द्रमसौ' (निरु. १२. १) इति यास्कः । यद्वा । घर्म्ये प्रवर्ग्ये भवं घर्म्यं हविः । तत्र देवतात्वेनावस्थितौ भवथः ॥ तिष्ठतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति चिच् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति पूर्वपदस्य सप्तम्या अलुक् ॥ 'मेधेव मेधाविव । तौ यथाज्ञेन परिचरणीयौ तद्वक्षुवाम्' 'इषा हवीरूपेणाज्ञेन' 'सपर्या सपर्यौ परिचरणीयौ भवथः । सपरशब्दः कण्ठ्वादिः । सपर्यतिः परिचरणकर्मा । 'पुरीषा पुरीषौ धनादिदानेन स्तोतृणां पोषयितारौ यद्वा हविर्भिः पोषणीयौ भवथः । 'पुरीषं पुष्पातेः पोषयतेर्वा' (निरु. २. २२) इति यास्कः ॥ ॥ १ ॥

सृण्येव जर्भरीं तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरीं पर्फरीका ।

उदन्यजेव जेमना मदेरू ता मे जरायुजरे मरायु ॥ ६ ॥

सृण्याऽइव । जर्भरी इति । तुर्फरीतू इति । नैतोशाऽइव । तुर्फरी इति । पर्फरीका ।

उदन्यजाऽइव । जेमना । मदेरू इति । ता । मे । जरायु । अजरम् । मरायु ॥ ६ ॥

सृण्येव सृण्याविव । सृणिरङ्कुशः । 'तत्र साधुः' इति यत् । अङ्कुशाहौ मत्तगजाविव । 'जर्भरी गात्रविनामं कुर्वन्तौ ॥ 'जभ जृभि गात्रविनामे' । अस्मादौणादिको रिप्रत्ययः ॥ यद्वा । सृण्येव । सृणिद्विविधा । मत्तगजस्यैकत्रावस्थापथ्यैका । अपरा बाधयित्री ॥ 'सर्तेः किञ्च' (उ. सू. ४. ४९; १०४) इत्यौणादिको निप्रत्ययः । किंत्वादगुणः । 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् । सुप आकारः । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति स्वरितः ॥ तादृश्यौ सृण्याविव जर्भरी भर्तारावेकत्रैवावस्थापकौ । तथा 'तुर्फरीतू तर्फितारौ शत्रूणां हन्तारौ । जर्भरी । भरतेर्यङ्लुगन्तादौणादिक इप्रत्ययः । अभ्यासस्य जकारश्छान्दसः । 'तृफ तृप्फ हिंसायाम्' । अस्मात्तृजन्तस्य तुर्फरीतारावित्यस्य वृषोदरादित्वाङ्गणविकारः । यद्वा । अस्माद्वाहुलकादौणादिकोऽरीतुप्रत्यय उत्वं च । अत्र निरुक्तं— 'द्विविधा सृणिर्भवति भर्ता च हन्ता च तथाश्विनौ चापि भर्तारौ जर्भरी भर्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतू हन्तारौ' (निरु. १३. ५) इत्यादि । 'नैतोशेव । नितोशतिर्वधकर्मा । नितोशयतीति नितोशः । तस्यापत्यं नैतोशः । ताविव 'तुर्फरी शत्रूणां हन्तारौ ॥ तृफतिर्हिंसार्थः । अस्मादौणादिको रिप्रत्यय उत्वं च ॥ 'पर्फरीका पर्फरीकौ शत्रूणां विदारयितारौ ॥ 'विकला विशरणे' । अस्मात् 'पर्फरीकादथश्च' (उ. सू. ४. २०) इतीकप्रत्ययान्तो निपात्यते ॥ यद्वा । स्तोतृजनानां धनादिदानेन पूरयितारौ ॥ 'पू पालनपूरणयोः' । अस्मादीकनि पूर्ववत्सर्वं निपात्यते । फर्वतेः पूरणार्थाद्वा ॥ 'उदन्यजेव उदन्यजे इव । उदके भवमुदन्यम् ॥ 'पद्मोमासू' (पा. सू. ६. १. ६३) इत्यादिनाशस्त्रभृति-एवप्युदञ्चादेशः ॥ तत्र जाते रत्ने इव निर्मलौ । कान्तियुक्तावित्यर्थः । 'जेमना जेमनौ जयशीलौ ॥ जयतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । दीर्घाभावश्छान्दसः ॥ 'मदेरू बलातिशयेन मत्तौ स्तुत्यौ वा । 'ता तौ पूर्वोक्तगुणावश्विनौ युवां 'मे मदीयं' 'जरायु' जरायुजम् अत एव 'मरायु मरणशीलं शरीरम्' 'अजरं जरारहितं मरणधर्मरहितं कुरुतम् ॥ 'नजो जरमरनिभ्रमृताः' इति नज उत्तरस्य जरशब्दस्याद्युदात्तत्वम् ॥

पुजेव चर्चरं जारं मरायु क्षत्रेवार्थेषु तर्तरीथ उग्रा ।

क्रुभू नापत्स्वरमृजा खुरजुर्वायुर्न पर्फरत्क्षयद्रयीणाम् ॥ ७ ॥

१. त-मु-भर्तारावित्यस्य तुर्फरीतू । २. त-भ- 'जरायु' नास्ति ।

पञ्चाऽइव । चर्चैरम् । जारम् । मरार्यु । क्षवऽइव । अर्थेषु । तर्तरीथः । उग्रा ।

ऋभू इति । न । आपत् । खरमज्रा । खरऽज्रुः । वायुः । न । पर्फरत् । क्षयत् । रयीणाम् ॥ ७ ॥

हे ऽउग्रा उग्रायुर्दूर्णतेजस्कावश्विनौ ऽपञ्चैव पञ्चाविव प्राजितबलौ वीराविव स्थितौ । यद्वा । पञ्चैव । ' जि जि अभिभवे ' । पादाभ्यामभिभवन्तौ समर्थाविव स्थितौ । युवां ऽचर्चैरं चरणशीलं ऽजारं जरायुक्तम् अत एव ऽमरार्यु मरणशीलं मदीयं शरीरम् ऽअर्थेषु गन्तव्येषु तरीतव्येष्वपदादिषु ऽक्षत्रेव । उदकनामैतत् । उदकमिव ऽतर्तरीथः अत्यन्तं तारयथः ॥ ' तृ प्लवनतरणयोः ' । यङ्लुगन्ताल्लिटि ' छन्दस्युभयथा ' इति थस^१ आर्धधातुकत्वेनेडागमः । ' वृत्तो वा ' (पा. सू. ७. २. ३८) इति दीर्घः ॥ ऽऋभू ऽन ऋभू इव । दार्ष्टान्तिकसाम्यादत्र द्विवचनम् । ऋभू यथा स्वनिर्मितो रथ ऽआपत् तद्वत् ऽखरमज्रा खरं तीक्ष्णं मज्जथितारौ बोधयितारौ । अत्यन्तं शुद्धबलावित्यर्थः ॥ ' दुमस्जो शुद्धौ ' । अस्मादौणादिको रप्रत्ययः ॥ तादृशौ युवां ऽखरज्जुः तीक्ष्णगतितरतिशयेन वेगवान् कसुभिर्दत्तो रथो युवाम् ऽआपत् आप्नोत् ॥ ' आप्ल व्याप्तौ ' । लुङि लुदिस्वात् च्लेरङ् ॥ स रथः ऽवायुर्न वायुरिव ऽपर्फरत् सर्वत्रापरयत् । सर्वत्र व्यासवानित्यर्थः ॥ ' फर्व पूरणे ' । अस्माल्लिटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । अभ्यासस्य रुगागमो बलोपश्च । ' लेटोऽडाटौ ' इत्यडागमः ॥ ततः स रथः ऽरयीणां धनानां धनानि ऽक्षयत् शत्रुभ्य आगमयत् ॥ ' क्षि निवासगत्योः ' । अस्मादन्तर्णीत-
ण्यथाल्लेख्यडागमः ॥ यद्वा । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । धनानामीष्टे ॥ छान्दसमनुदात्तत्वम् ॥

धर्मेव मधु जठरे सनेरु भगेविता तुर्फरी फारिवारम् ।

पतरेव चचरा चन्द्रनिर्णिङ्मनःक्रज्जा मनन्या न जग्मी ॥ ८ ॥

धर्माऽइव । मधु । जठरे । सनेरु इति । भगेऽअविता । तुर्फरी इति । फारिवा । अरम् ।

पतराऽइव । चचरा । चन्द्रऽनिर्निक् । मनःऽक्रज्जा । मनन्या । न । जग्मी इति ॥ ८ ॥

धर्मेव धर्माविव महावीराविव ऽजठरे स्त्रोदरे ऽमधु मधुनः । पष्ठया लुक् । घृतस्य ऽसनेरु संभक्तारौ ॥ ' वन षण संभक्तौ ' । अस्मादौणादिक पुरुप्रत्ययः ॥ ऽभगेविता । भगो धनम् । तद्विषय-
रक्षणयुक्तौ ॥ अवतेर्भावै कः । ' तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' इति बहुलवचनात् बहुव्रीहावप्यलुक् । यद्वा । अवतेस्तृजन्तस्य सुपो डादेशः । स्वरस्तु छान्दसः ॥ ऽअरम् अलं ऽतुर्फरी शत्रूणां हिसितारौ अत एव ऽफारिवा । फारिरायुधम् । तद्वन्तौ भवतः । स्फुरतिवैधकर्मा । अस्माणिचि ' चिस्फुरीणौ ' (पा. सू. ६. १. ५४) इत्यात्वम् । तदन्तादिप्रत्ययः । सकारलोपश्छान्दसः । ' छन्दसीवनिपौ ' इति मत्वर्थीथो वनिप् । सुपो डादेशः ॥ ऽपतरेव पतराविव पतनशीलौ पक्षिणाविव ऽचचरा संचरन्तौ ऽचन्द्रनिर्णिक् । निर्णिगिति रूपनाम । सुपो लुक् । चन्द्रनिर्णिजौ चन्द्रसदृशरूपयुक्तौ । यद्वा । चन्द्रमाह्लादकं रूपं यथोस्तौ वर्तते । ऽमनःक्रज्जा मनसा प्रसाधनं यथोस्तौ । क्रजतिः प्रसाधनकर्मा । अस्माज्जावे घञ् । बहुव्रीहिस्वरः । ऽमनन्या ऽन^२ मनन्यौ यथा । मनने साधू । स्तुत्यावित्यर्थः ॥ मननशब्दात् ' तत्र साधुः ' इति यत् । तिस्वरितम् ॥ तादृशाविव ऽजग्मी यज्ञं प्रत्यागमनशीलौ भवतः ॥ गमेः ' आह्वामहन ' इति किन्प्रत्ययः ॥

बृहन्तेव गुम्भरेषु प्रतिष्ठां पादैव गाधं तरंते विदाथः ।

कर्णेव शासुरनु हि स्मरार्थोऽज्ञैव नो भजतं चित्रमम्रः ॥ ९ ॥

बृहन्ताऽइव । गम्भीरेषु । प्रतिऽस्थाम् । पादाऽइव । गाधम् । तरते । विदाथः ।

कर्णाऽइव । शासुः । अनु । हि । स्मराथः । अंशाऽइव । नः । मज्जतम् । चित्रम् । अमः ॥९॥

वृहन्तेव बृहन्ताविव प्रांशू पुरुषौ यथा वगम्भीरेषु^१ गहनेषु जलेषु प्रतिष्ठां चिन्दतः तद्वत् गह्नेषु गम्भीरेषु दुष्प्रवेशेषु स्थानेषु वप्रतिष्ठाम् अवस्थितिमासदं युवां वविदाथः^२ जानीथः । वपादेव पादाविव यथा वतरते । पष्ठयर्थे चतुर्थी । तरतः पुरुषस्य पादौ यथा वगाधं जलं वित्तः तद्वद्युवां तार्येषु जलेषु गाधं विदाथः जानीथः । 'विद ज्ञाने' । लेट्याडागमः । वकर्णेव यथा कर्णाद्युक्तं शब्दं विदतुः तद्वद्युवां वशासुः शासितारं स्तुतिं कुर्वाणं जनम् वअनु वहि वस्मराथः अनुकूलं जानीथः खलु । स्मरतेलेट्याडागमः । हियोगादनिवातः । 'अधीगर्थद्वयेशां कर्मणि' (पा. सू. २. ३. ५२) इति शासुरित्यस्य षष्ठी । वअंशेव अंशाविव यथावयवौ^३ तद्वन्तं यज्ञं भजेते तद्वद्युवां वनः अस्मदीयं वचित्रं चायनीयम् वअमः कर्म वमज्जतम् आश्रयतम् ॥ अमः । 'आप्ल व्यासौ' । अस्मादापः कर्माख्यायां 'ह्रस्वो नुट् च वा' (उ. सू. ४. २०७) इत्यसुन् तत्संनियोगेन ह्रस्वो नुडागमश्च । निस्वरेणाद्युदात्तः ॥

आरङ्गरेव मध्वरेयेथे सारधेव गवि नीचीनबारे ।

कीनारेव स्वेदमासिष्विदाना क्षामेवोर्जा सुयवसात् सचेथे ॥ १० ॥

आरङ्गराऽइव । मधु । आ । ईरयेथे इति । सारघाऽइव । गवि । नीचीनऽबारे ।

कीनाराऽइव । स्वेदम् । आऽसिस्विदाना । क्षामऽइव । ऊर्जा । सुयवसऽअत् । सचेथे इति ॥ १० ॥

वआरङ्गरेव । 'गु शब्दे' । अस्माज्जावे ऋदोरप् । अरमलं पर्याप्तं गरः शब्दनम् । तस्य संबन्धिनौ ॥ 'तस्येदम्' इत्यण् ॥ शब्दवन्तौ मेधाविव यथा वमधु जलं प्रेरयतः तद्वद्युवाम् वपुरयेथे प्रेरयथः ॥ 'ईर प्रेरणे' । चौरादिकः ॥ वसारधेव सारधाविव । सरधा मधुमक्षिका । सरधैव सारधा । प्रज्ञादित्वाद्वाण् (पा. सू. ५. ४. ३८) । ते^४ यथा^५ वनीचीनबारे नीचीनद्वारे मधुपुष्पे मधु प्रेरयतः तद्वद्युवां नीचीनबारे न्यरभूतद्वारे वगवि गोरूधसि क्षीरं प्रक्षिपथः । वकीनारेव कीनाराविव कुस्मित-मनुष्यौ यथा स्विद्यमानौ भवतः तद्वत् वस्वेदं स्विद्यमानं जलम् वआसिस्विदाना आ समन्तात् स्वेदयन्तौ प्रक्षारयन्तौ भवथः ॥ 'जिष्विदा गात्रप्रक्षरणे' । अनुदात्तेत् । तस्माच्छान्दसे लिटि कानजादेशः ॥ वक्षामेव । 'क्षै जै वै क्षये' । अस्मादातो मनिम् । ह्रस्वश्छान्दसः । क्षामा क्षीणा गौः वसुयवसात् । अदेः क्तिप् । शोभनं यवसं घासादिकं भक्षयन्ती क्षीररूपेणाग्नेन समवेता यथा भवति तद्वद्युवाम् वऊर्जा हवीरूपेणाग्नेन वसचेथे संगच्छेथे ॥ 'पच समवाये' ॥

ऋध्याम् स्तोमं सनुयाम् वाजमा नो मन्त्रं सरथेहोप यातम् ।

यशो न पुक्कं मधु गोष्वन्तरा भूतांशौ अश्विनोः काममग्राः ॥ ११ ॥

ऋध्याम् । स्तोमम् । सनुयाम् । वाजम् । आ । नः । मन्त्रम् । सरथा । इह । उप । यातम् ।

यशः । न । पुक्कम् । मधु । गोषु । अन्तः । आ । भूतऽअंशः । अश्विनोः । कामम् । अग्राः ॥ ११ ॥

१. त-भ- 'गम्भीरेषु' नास्ति । २. ग-त-भ- 'विदाथः' नास्ति । ३. ग४-त४.५-यथा यज्ञ-सावयवौ । ४. त-भ-तथा ।

हे अश्विनौ वयं ऽस्तोमं त्रिवृत्पञ्चदशादिकम् ऽऋध्याम ऋध्यास्म वर्धयेम ॥ 'ऋधु वृद्धौ' । अस्मादाशीर्लिङि 'किदाशिपि' इति यासुटः क्तिवम् ॥ ऽवाजं हविलक्षणमन्नं युवाभ्यां ऽसनुयाम प्रयच्छेम ॥ 'षणु दाने' । तानादिकः । विधिलिङ् । वाक्यभेदादनिघातः ॥ तस्माद्युवां ऽसरथा सरथौ समानरथावेकमेव रथमारूढौ सन्तौ ऽद्भुह अस्मिन् कर्मणि ऽनः अस्मदीयं ऽमन्त्रं मननीयं स्तोत्रम् ऽउप ऽयातम् उपागच्छतम् । ऽगोष्वन्तः । गोरुधस्यवस्थितं ऽपकं परिणतम् अत एव ऽमधु मधुरं ऽयशो ऽन । यज्ञ इत्यन्ननाम । नश्चार्थे । क्षीराज्यादिलक्षणं महावीरेऽवनीयमानमन्नं चापेक्ष्यागच्छत-मिति संबन्धः । एवमुक्तप्रकारेण ऽभूतांशः एतन्नामर्षिः ऽअश्विनोः ऽकामम् अभिलाषमात्मीयाभिः स्तुतिभिः ऽआ ऽअप्राः आपूरयत् । संपूर्णमकार्षीदित्यर्थः ॥ 'प्रा पूरणे' । आदादिकः । व्यत्ययेन मध्यमः ॥ अत्राश्विने सूक्ते सर्वाण्यपि पदानि दुर्व्युत्पादान्यस्माभिर्दिङ्मात्रं प्रदर्शितानि । एवं निरुक्तव्याकरणादिभिरर्थविशेषे बुद्धिमद्भिरुच्येयानि ॥ २ ॥

'आविः' इत्येकादशार्चमष्टमं सूक्तम् । दिव्यो नामाङ्गिरस ऋषिः । प्रजापतेः सुता दक्षिणा सा वा ऋषिका । 'शतघारं वायुम्' इति चतुर्थी जगती शिष्टा दश त्रिष्टुभः । अनेन सूक्तेन ऋत्विग्भ्यो दीयमाना दक्षिणा तद्वातारो यजमाना वा स्तूयन्ते । अतः सैव देवता । तथा चानु-क्रान्तम्—'आविर्दिव्यो दक्षिणा वा प्राजापत्या दक्षिणां तद्वातृन्वास्तौचतुर्थी जगती' इति । गतो विनियोगः ॥

आविरभून्महि माघोनमेषां विश्वं जीवं तमसो निरमोचि ।

महि ज्योतिः पितृभिर्दत्तमागादुरुः पन्था दक्षिणाया अदर्शि ॥ १ ॥

आविः । अभूत् । महि । माघोनम् । एषाम् । विश्वम् । जीवम् । तमसः । निः । अमोचि ।

महि । ज्योतिः । पितृभिः । दत्तम् । आ । अगात् । उरुः । पन्थाः । दक्षिणायाः । अदर्शि ॥ १ ॥

इदं सूक्तं दक्षिणाया वा तद्वातृणां वा स्तावकम् । दक्षिणा तु यागाङ्गं यागस्तु सार्थकाले न कियते । 'न सायमस्ति देवया अजुष्टम्' (ऋ. सं. ५. ७७. २) इत्यादिश्रवणात् । तस्मात् अह्नयेव कर्तव्यः । अहश्च सूर्योदयात्पश्चाद्भवतीति सूक्तादौ सूर्योदयोऽभिधीयते । ऽमाघोनम् । मघवेन्द्रः^१ । इन्द्रश्च सूर्यः 'चैत्रमासे तयोरिन्द्रः' इति स्मरणात् । तस्य संबन्धि ॥ 'तस्येदम्' इत्यण् । अतद्धिते प्रत्यये संप्रसारणमभिहितम् (पा. सू. ६. ४. १३३) । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद्वा तद्धितेऽपि संप्रसारणम् ॥ सूर्यात्मकस्येन्द्रस्य स्वभूतं ऽमहि महत् तेजः ऽपुषां यजमानानां यागसिद्धयर्थम् ऽआविरभूत् । प्रकाशितमुद्रतमभूत् । तत्र ऽविश्वं सर्वं ऽजीवं स्थावर-जङ्गमात्मकं जगत् ऽतमसः सकाशात् ऽनिरमोचि^२ निर्मुक्तमभूत्^३ । मुञ्चतेः^३ कर्मलुङि चिणि रूपम् । अधानन्तरं ऽपितृभिः यत् पितृभिर्देवैः ऽदत्तं नो* हविषामागमनाय तत्^३ ऽमहि महत् ऽज्योतिः सूर्याख्यम् ऽआगात् आगच्छति । पश्चात् ऽदक्षिणायाः यागाङ्गभूतायाः ऽउरुः महान् ऽपन्थाः मार्गः ऽअदर्शि सर्वैर्यजमानैर्देवैः भूत् । सर्वे यागं कृत्वा ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दत्तवन्त इत्यर्थः ॥

उच्चा दिवि दक्षिणावन्तो अस्थुर्ये अश्वदाः सुह ते सूर्येण ।

हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते वासोदाः सोम प्र तिरन्तु आयुः ॥ २ ॥

१. त-म-मघोन इन्द्रः । २. भ-'निरमोचि निर्मुक्तमभूत्' नास्ति; त४.५-तेन निर्मुक्तमभूत् ।

३. भ-'मुञ्चतेः...तत्' नास्ति । * त४.५-आत्मनो ।

उच्चा । दिवि । दक्षिणाऽवन्तः । अस्थुः । ये । अश्वऽदाः । सह । ते । सूर्येण ।
हिरण्यऽदाः । अमृतऽत्वम् । भजन्ते । वासऽदाः । सोम । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ २ ॥

वदक्षिणावन्तः दक्षिणाया देवत्वेन तद्वन्तो दक्षिणां दत्तवन्तो यजमानाः । उच्चा उच्चैः स्थानैः स्थिते । दिवि शूलोके । अस्थुः तिष्ठन्ति । सामान्येनोक्त्वा दातृविशेषाणां फलविशेषमाह । अश्वदाः अश्वानां दातारः । ये यजमानाः । ते । सूर्येण सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरकेणादित्येन सह तिष्ठन्ति । ये । हिरण्यदाः^१ हिरण्यदातारः ते । अमृतत्वम् अमरणधर्मत्वं देवत्वं । भजन्ते । 'अमृतं वै हिरण्यम्' (तै. सं. ५.२.७.२) इत्याम्नानात् । तथा 'सौम्यं वै वासः' (तै. ब्रा. २.२.५) इति श्रवणात् सोम एव संबोध्यते । हे । सोम । वासोदाः स्वदेवत्ववच्छाणां^२ दातारो ये सन्ति ते त्वया सह तिष्ठन्तीति शेषः । एते सर्वे । आयुः जीवनं । प्र । तिरन्ते प्रवर्धयन्ति । प्रपूर्वस्तिरतिवृद्धयर्थः ॥

दैवीं पूर्तिर्दक्षिणा देवयज्या न कवारिभ्यो नहि ते पूणन्ति ।

अथा नरः प्रयतदक्षिणासोऽवद्यभिया बहवः पूणन्ति ॥ ३ ॥

दैवी । पूर्तिः । दक्षिणा । देवऽयज्या । न । कवऽअरिभ्यः । नहि । ते । पूणन्ति ।
अथ । नरः । प्रयतऽदक्षिणासः । अवद्यऽभिया । बहवः । पूणन्ति ॥ ३ ॥

वदैवी देवसंबन्धिनी ॥ 'देवाद्यज्यौ' (पा. सू. ४. १. ८५. ३) इत्यञ् । तादृशी । पूर्तिः पालिनी तत्साध्या । देवयज्या ॥ 'छन्दसि निष्टक्यं' (पा. सू. ३. १. १२३) इति निपातितः ॥ देवयागः । तदङ्गभूता । दक्षिणा । न । कवारिभ्यः ॥ 'क गतौ' इत्यस्य 'अच हः' (उ. सू. ४. १. ३८) इतीप्रत्ययः ॥ कुरिसतगन्तृभ्योऽयष्टृभ्यः । एतेभ्यो न भवति । यद्वा । देवानां स्वभूता पूर्तिः पूरयित्री स्तुतिभिर्हविर्भिश्च तादृशी देवयज्या दक्षिणा च तेभ्यो न भवतः । तत्र हेतुरुच्यते । हि यस्मात् । ते कुरिसतगन्तारः । नहि । पूणन्ति देवान् स्तुतिभिर्हविर्भिश्च न प्रीणयन्ति । 'पूण प्रीणने' । तौदादिकः । अथ इति प्रश्ने । यष्टृणां देवयागादि कथं भवति । उच्यते । नरः कर्मणां नेतारः अत एव । प्रयतदक्षिणासः दत्तदक्षिणाः । बहवः यजमानाः । अवद्यभिया ॥ 'अवद्यपण्यवर्षा गर्ह्यं' (पा. सू. ३. १. १०१) इति यत्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः ॥ पापभिया । विहिताननुष्ठाने दुरितानि भवन्ति खलु । तस्मात्तद्वीत्या । पूणन्ति देवान् प्रीणयन्ति । तस्माद्यष्टृणां देवपालनयागदक्षिणा भवतीत्यर्थः^३ ॥

शतधारं वायुमर्कं स्वर्विदं नृचक्षसस्ते अभि चक्षते हविः ।

ये पूणन्ति प्र च यच्छन्ति संगमे ते दक्षिणां दुहते सप्तमातरम् ॥ ४ ॥

शतऽधारम् । वायुम् । अर्कम् । स्वऽविदम् । नृचक्षसः । ते । अभि । चक्षते । हविः ।
ये । पूणन्ति । प्र । च । यच्छन्ति । सम्ऽसंगमे । ते । दक्षिणाम् । दुहते । सप्तऽमातरम् ॥ ४ ॥

वशतधारं बहुधारेणोपेतं । वायुम् एतन्नामकं । स्वर्विदं स्वर्गस्य लम्भकं सर्वस्य वेत्तारं वा । अर्कम् अर्चनीयमादित्यं च एतौ । नृचक्षसः नृणां दृष्टृनन्यानिन्द्रादीन् देवांश्चाभिलक्ष्य । ते यजमानाः । हविः । चक्षते । तेभ्यो दातुं पश्यन्ति जानन्ति^४ । यच्छेर्लटि रूपम् । किंच । संगमे । कर्मकरणार्थम्

१. त-म- 'हिरण्यदाः' नास्ति । २. त-म-मु-तदेवत्यं । ३. त-म-१.२.४.८-भवतीत्यर्थः ।
४. त-म- 'जानन्ति' नास्ति ।

ऋत्विजोऽत्र संगच्छन्त इति संगमः ॥ 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च' इत्यधिकरणेऽपि । आथादिस्वरः ॥ तस्मिन् यज्ञे ऽये यष्टारः ऽपृणन्ति स्तुतिभिः प्रीणयन्ति । ये ऽच तेभ्यो देवेभ्यो हवींषि ऽप्र ऽयच्छन्ति । उभयत्र यथोगादनिघातः । ऽते ऽससमातरम् । सससंख्याका मातृभूता अग्निष्टोमादिसंस्था यस्यां भवन्ति सा । यद्वा । सससंख्याका मातरः कर्मणां निर्मातारः कर्तारो होत्रादयः सन्ति । तादृशीं ऽदक्षिणां ऽदुहते ऋत्विग्भ्यो दुहन्ति ॥

दक्षिणावान् प्रथमो हूत एति दक्षिणावान् ग्रामुणिरग्रमेति ।

तमेव मन्ये नृपतिं जनानां यः प्रथमो दक्षिणामाविवाय ॥ ५ ॥

दक्षिणाऽवान् । प्रथमः । हूतः । एति । दक्षिणाऽवान् । ग्रामऽनीः । अग्रम् । एति । तम् । एव । मन्ये । नृपतिम् । जनानाम् । यः । प्रथमः । दक्षिणाम् । आऽविवाय ॥ ५ ॥

ऽहूतः ऋत्विग्भिराहूतः ऽदक्षिणावान् यजमानः ऽप्रथमः सर्वेषां मुख्यः सन् ऽपृति सर्वत्र गच्छति । तथा ऽग्रामणीः ग्रामाणां नेता धनवश्चेन तेषां कर्ता ऽदक्षिणावाक् सः ऽअग्रमेति । सर्वेषां प्रथममेव गच्छति । ऽतमेव ऽनृपतिं नराणां पालयितारमिति ऽमन्ये ऋषिरहमवबुध्ये ऽप्रथमः ऽयः^१ ऽजनानां ऽदक्षिणाम् ऽआविवाय आगमयति । वी गत्यादिषु । तस्य लिटि रूपम् । तं नृपतिमिति मन्ये । यद्वा । जनानामिति पूर्ववाक्यशेषः । जनानां मध्ये तमेव मनुष्याणां स्वामिनमिति मन्ये ॥ ३ ॥

तमेव ऋषिं तमु ब्रह्माणमाहुर्यज्ञन्यं सामगामुक्थशासम् ।

स शुक्रस्य तन्वो वेद तिस्रो यः प्रथमो दक्षिणया रराध ॥ ६ ॥

तम् । एव । ऋषिम् । तम् । ऊँ इति । ब्रह्माणम् । आहुः । यज्ञऽन्यम् । सामऽगाम् । उक्थऽशासम् । सः । शुक्रस्य । तन्वः । वेद । तिस्रः । यः । प्रथमः । दक्षिणया । रराध ॥ ६ ॥

ऽतमेव दक्षिणया दातारम् ऽऋषिम् अतीन्द्रियार्थदक्षिणं यद्वा सत्कर्मकरणेन ऋषिमित्याहुः । तथा ऽतमु तमेव ऽब्रह्माणमाहुः । किञ्च तमेव ऽयज्ञन्यम् ॥ 'णीजू प्रापणे' । किप् । 'उदात्तस्वरित-योर्थणः' इत्यमः स्वरितत्वम् ॥ यज्ञस्य नेतारमध्वर्युमित्याहुः । तमेव ऽसामगां सामनां गातारमिति । तथा ऽउक्थशासम् । 'शन्सु स्तुतौ' । किप् । संहितायां दीर्घञ्छान्दसः । उक्थशासं शास्त्राणां शंसितारं होतारमिति ब्रुवन्ति । दक्षिणादानेन तत्कर्मणः परिग्रहात् । ऽसः दाता ऽशुक्रस्य दीप्यमानस्य उद्योतिषः ऽतिस्रः ऽतन्वः अग्निवैद्युतादित्यात्मकानि त्रीणि शरीराणि ऽवेद जानाति । यद्वा । शुक्रस्य दीप्तस्याक्षेराहवनीयाद्यात्मकानि^२ त्रीणि शरीराणि जानाति । ऽप्रथमः मुख्यः ऽयः जनः ऽदक्षिणया ऽरराध ऋत्विगादीन्ताराधयति ॥ 'राध संसिद्धौ' । लिटि रूपम् । लिट्स्वरः ॥

दक्षिणाश्च दक्षिणा गां देदाति दक्षिणा चन्द्रमुत यद्विरण्यम् ।

दक्षिणान्नं वनुते यो न आत्मा दक्षिणां वर्म कृणुते विजानन् ॥ ७ ॥

दक्षिणा । अन्नम् । दक्षिणा । गाम् । देदाति । दक्षिणा । चन्द्रम् । उत । यत् । हिरण्यम् । दक्षिणा । अन्नम् । वनुते । यः । नः । आत्मा । दक्षिणाम् । वर्म । कृणुते । विऽजानन् ॥ ७ ॥

वदक्षिणा तद्वातृभ्यः वअश्वं वददाति । तथा वगां च ददाति । तथा वचन्द्रं सुवर्णं ददाति । वउत अपि च वयद्विरण्यं रजतमस्ति । 'रजतं हिरण्यम्' (तै. सं. १.५.१, २) इत्याम्नानात् । तच्च ददाति । किंच सा वअश्वं ववनुते ददाति । वनोतिरत्र दानार्थः । तस्मात् वनः अस्मदीयः वयः वआत्मा अस्ति सः ववर्म वविजानन् कवचं यथायुधानां निवारकं तद्वदुरितानि वारयतीति कवचमिति विजानन् वदक्षिणाम् अश्वादिदानशीलां वकृणुते । ऋत्विग्भ्यः करोति ॥

न भोजा ममूर्न न्यर्थमीयुर्न रिष्यन्ति न व्यथन्ते ह भोजाः ।

इदं यद्विश्वं भुवनं स्वश्चैतत्सर्वं दक्षिणैभ्यो ददाति ॥ ८ ॥

न । भोजाः । ममूर्न । न । निऽअर्थम् । ईयुः । न । रिष्यन्ति । न । व्यथन्ते । ह । भोजाः । इदम् । यत् । विश्वम् । भुवनम् । स्व । रिति स्वः । च । एतत् । सर्वम् । दक्षिणा । एभ्यः । ददाति ॥ ८ ॥

वभोजाः भोजयितारो धनादिदानेन दातारः वन वममूर्न न म्रियन्ते । देवत्वं भजन्त इत्यर्थः । अत एव वन्यर्थम् ॥ 'ऋ गतौ' । उषिकृषिगार्तिभ्यस्थन् (उ. सू. २. ४) । समासे थायादि-स्वरः ॥ निकृष्टां गतिं वन वईयुः न प्राप्नुवन्ति ॥ 'इण् गतौ' । लिटि 'दीर्घे इणः किति' (पा. सू. ७. ४. ६९) इति दीर्घः ॥ तथा वन वरिष्यन्ति । कैश्चिदप्यहिंसिता भवन्ति । कर्मणि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अत एव वभोजाः दातारः वन व्यथन्ते । परस्परं न भीता न बाधिता वा भवन्ति । वह प्रसिद्धौ । किंच वइदं परिदृश्यमानं विश्वं सर्वं वभुवनं वयत् भूतजातमस्ति वस्वश्च स्वर्गलोकश्च वएतत्सर्वं वदक्षिणा स्वयम् एभ्यः तद्वातृभ्यः वददाति प्रयच्छति ॥

भोजा जिग्युः सुरभिं योनिमग्रे भोजा जिग्युर्वध्वं या सुवासाः ।

भोजा जिग्युरन्तःपेयं सुराया भोजा जिग्युर्ये अहूताः प्रयन्ति ॥ ९ ॥

भोजाः । जिग्युः । सुरभिम् । योनिम् । अग्रे । भोजाः । जिग्युः । वध्वम् । या । सुऽवासाः । भोजाः । जिग्युः । अन्तःऽपेयम् । सुरायाः । भोजाः । जिग्युः । ये । अहूताः । प्रऽयन्ति ॥ ९ ॥

वभोजाः दातारः वअग्रे प्रथममेव वयोनिं क्षीरादेरुत्पत्तिस्थानं वसुरभिं धेनुं वजिग्युः । शत्रुभ्यो जितवन्तः ॥ 'जि जये' । लिटि 'सन्लिटोर्जे' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः ॥ तथा वभोजाः दातारः ववध्वं वधूं नवोढां स्त्रीं वजिग्युः । वया स्त्रीः वसुवासाः शोभनवासा अस्ति तां जिग्युः । किंच वभोजाः शत्रूणां वसुरायाः वअन्तःपेयम् अन्तःपानं वजिग्युः ॥ 'पा पाने' । भावे यत् । 'ईद्यति' इतीत्वम् । आर्घवातुकलक्षणो गुणः । कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ वये शत्रवः वअहूताः बलाधिक्येनानाहूयमानाः वप्रयन्ति प्रमुखमागच्छन्ति तान् वभोजाः दक्षिणाया दातारो जनाः वजिग्युः जयन्ति ॥

भोजायाश्च सं मृजन्त्याशुं भोजायास्ते कन्याः शुभमाना ।

भोजस्येदं पुष्करिणीवि वेरम् परिष्कृतं देवमानेव चित्रम् ॥ १० ॥

भोजाय । अश्वम् । सम । मृजन्ति । आशुम् । भोजाय । आस्ते । कन्या । शुभमाना । भोजस्य । इदम् । पुष्करिणीऽइव । वेरम् । परिऽस्कृतम् । देवमानाऽइव । चित्रम् ॥ १० ॥

१ भोजाय दात्रे १ आशुं शीघ्रगाभिन्म १ अश्वं १ सं १ मृजन्ति । परिचारकाः सम्यगलंकुर्वन्ति ।
 'मुञ्चु शौचालंकारयोः' । तथा १ कन्या । कन्यात्वेनात्र संनिकर्षादभिनवं यौवनं लक्ष्यते । अभिनव-
 यौवना १ शुभमाना शरीरावयवविशेषशोभया वस्त्रालंकारशोभया च शोभमाना स्त्री तस्मै १ भोजाय
 दात्रे १ आस्ते । तथा १ भोजस्य दातुरेव हृदयाह्लादकरं १ वेश्म गृहं भवति । कीदृशम् । १ पुष्करिणीव ।
 पुष्कराणि पद्मानि यस्याः सन्तीति पुष्करिणी सरसी । सा यथा पद्महंसादिभिरलंकृता भवति तद्वत्
 १ परिष्कृतं वितानादिभिरलंकृतम् ॥ परिपूर्वस्य करोते भूषणार्थं संहितायां सुडागमः । 'परिनिविभ्यः'
 इति सुट् । षत्वम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्त्वत्वम् ॥ तथा १ देवमानेव । 'सुपां सुलुक्'
 इति प्रथमैकवचनस्याकारः ॥ देवमानमिव देवयानमिव १ चित्रं मनोहरं वेश्म तस्य भवति ॥

भोजमश्वाः सुष्टुवाहो वहन्ति सुष्टुद्रथो वर्तते दक्षिणायाः ।

भोजं देवासोऽवता भरेषु भोजः शत्रून्समनीकेषु जेता ॥ ११ ॥

भोजम् । अश्वाः । सुष्टुऽवाहः । वहन्ति । सुऽवृत् । रथः । वर्तते । दक्षिणायाः ।

भोजम् । देवासः । अवत । भरेषु । भोजः । शत्रून् । सम्ऽअनीकेषु । जेता ॥ ११ ॥

१ सुष्टुवाहः ॥ 'ब्रह्म प्रापणे' । 'बहश्च' इति ण्विप्रत्ययः । शोभनवहनसमर्थाः १ अश्वाः १ भोजं
 दातारं १ वहन्ति । लक्ष्यं देशं प्रापयन्ति । ततः १ दक्षिणायाः दातुर्यजमानस्य १ सुष्टुत् सुष्टु चक्रादि-
 वर्तनं यस्य सोऽश्वादिसहितः १ रथः १ वर्तते । अथ प्रत्यक्षः । हे १ देवासः हे देवा इन्द्रादयः १ भरेषु ।
 अत्रितः आहवनीयादिरूपेणाग्निरत्रेति भरा यज्ञाः । यद्वा । 'भृ भर्त्सने' । मृजन्ति भर्त्सयन्ति योद्धारः
 अत्रेति भराः संग्रामाः । तेषु १ भोजं दातारम् १ अवत रक्षत । ततो युष्माभिः पालितः १ भोजः
 धनादिदानेन जनानां भोजयिता सन् १ समनीकेषु संग्रामेषु १ शत्रून् १ जेता जयशीलो भवति ॥
 'जि जये' । ताच्छीलिकस्तृन् । अत एव 'न लोकाव्यय' इति शत्रुशब्दस्य षष्ठीप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

'किमिच्छन्ती' इत्येकादशार्चं नवमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । ऐन्द्रपुरोहितस्य बृहस्पतेर्गोषु वलनाशोऽ-
 सुरस्य भटैः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य गुहायां निहितासु सतीषु बृहस्पतिप्रेरितेनेन्द्रेण गवामन्वेषणाय
 सरमा नाम देवशुनी प्रेषिता । सा च महती नदीसुतीर्य वलपुरं प्राप्य गुप्तस्थाने नीतास्ता गा ददर्श ।
 अथ तस्मिन्मन्त्रे पणय इदं वृत्तान्तमवगच्छन्त एनां मित्रीकर्तुं संवादमकुर्वन् । तत्र प्रथमातृतीयाद्या
 अयुजोऽन्त्यावर्जिताः पणीनां वाक्यानि । अत्र त ऋषयः सरमा देवता । द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युज
 एकादशी च षट् सरमाया वाक्यानि । अतस्तासु सर्पिः पणयो देवता । तथा चानुक्रान्तं—'किमि-
 च्छन्ती पणिभिरसुरैर्निगूह्या गा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिन्द्रेण प्रहितामयुग्मिभः पणयो मित्रीयन्तः
 प्रोचुः सा तान्युगमान्याभिरनिच्छन्ती प्रत्याचष्टे' इति । गतो विनियोगः ॥

किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानद् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः ।

कास्मेहितिः का परितक्म्यासीत्कथं रसाया अतरः पर्यासि ॥ १ ॥

किम् । इच्छन्ती । सरमा । प्र । इदम् । आनद् । दूरे । हि । अध्वा । जगुरिः । पराचैः ।

का । अस्मेऽहितिः । का । परिऽतक्म्या । आसीत् । कथम् । रसायाः । अतरः । पर्यासि ॥ १ ॥

अनयागच्छन्ती सरमां दृष्ट्वा पणयो वदन्ति । १ सरमा सरणशीलैतन्नामिका देवशुनी १ किमि-
 च्छन्ती किं प्रार्थयमाना सती १ इदम् अस्मदीयं स्थानं १ प्र १ आनद् प्राप्नोत् ॥ आङ्पूर्वो नदिः

व्यासिकर्मा । तस्य लुङि 'मन्त्रे घस०' इत्यादिना च्लेर्लुक् । छन्दस्यपि दृश्यत इत्याडागमः ॥ पराचैः पराञ्चि पराङ्मुखान्यावृत्तिवर्जितानि यानि गमनानि तैः वज्रगुरिः उदूर्णः । महता प्रयत्नेनापि गन्तुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ 'गु निगरणे' । 'आदगमहन०' इत्यादिना किन्प्रत्ययः । 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ७. १. १०३) इत्युत्वम् ॥ तादृशोऽयम् अध्वा वदूरे वहि विप्रकृष्टः खलु । यद्वा । पराचैः पराञ्चनैर्जगुरिरित्यर्थं गन्ध्री पार्णिजागमनालोकमाना सतीदं स्थानं प्राप्नोति । दूरेऽयमध्वा यदृच्छया गन्तुं न शक्यते । अतो वयमेतां पृच्छामः । हे सरमे वका कीदृशी वअस्मेहितिः । कोऽस्मा-स्वर्थंहितिः । कोऽस्मासु त्वदपेक्षितार्थो निहितः । यद्वा । अस्मासु कोऽर्थो गतः । दधातेहिनीतेर्वा क्तिनि रूपम् । आगच्छन्त्यास्तव वका कीदृशी वपरितक्म्या रात्रिः वआसीत् । यद्वा । तक्ततिर्गत्यर्थः । परितकनं परितो गमनं भ्रमणं वा कीदृशमासीत् । वकथं च० वरसायाः शब्दायमानाया अन्तरिक्षनद्या योजनशतविस्तीर्णायाः वपयांसि उदकानि वअतरः तीर्णवत्यसि । एतद्वद । अत्र 'किमिच्छन्ती सरमेदं प्रानद्' (निह. ११. २५) इत्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

इन्द्रस्य दूतीरिषिता चरामि मह इच्छन्तीं पणयो निधीन्वः ।

अतिष्कदो भियसा तन्न आवत्तथा रसाया अतरं पयांसि ॥ २ ॥

इन्द्रस्य । दूतीः । इषिता । चरामि । महः । इच्छन्तीं । पणयः । निधीन् । वः ।

अतिष्कदः । भियसा । तत् । नः । आवत् । तथा । रसायाः । अतरम् । पयांसि ॥ २ ॥

अनया तान् सरमा प्रत्युवाच० । हे वपणयः एतन्नामका असुराः वइन्द्रस्य वदूतीः । 'सुपां सुलुक्' इति प्रथमैकवचनस्य सुष्ठान्दसः । अहम् वइषिता तेनैव प्रेषिता सती वचरामि । युष्मदीयं स्थानमागच्छामि । किमर्थम् । ववः युष्मदीयान् युष्मदीये पर्वतेऽधिष्ठापितान् वमहः महतः वनिधीन् बृहस्पतेर्गोनिधीन् वइच्छन्ती कामयमाना सती चरामि । किंच वअतिष्कदः ॥ 'स्कन्दि-गतिशोषणयोः' । भावे क्प् । अतिष्कन्दनादतिक्रमणाज्जातेन वभियसा भयेन वतत् नदीजलं वनः । पूजायां बहुवचनम् । माम् वआवत् अरक्षत् । वतथा तेन प्रकारेण वरसायाः नद्याः वपयांसि उदकानि वअतरं तीर्णवत्यस्मि ॥

कीदृङ्इन्द्रः सरमे का दृशीका यस्येदं दूतीरसरः पराकात् ।

आ च गच्छान्मित्रमेना दधामाथा गवां गोपतिर्नो भवाति ॥ ३ ॥

कीदृङ् । इन्द्रः । सरमे । का । दृशीका । यस्य । इदम् । दूतीः । असरः । पराकात् ।

आ । च । गच्छात् । मित्रम् । एन । दधाम । अथ । गवाम् । गोऽपतिः । नः । भवाति ॥ ३ ॥

तेषां वाक्यम् । हे वसरमे तव स्वामी वइन्द्रः वकीदृक् । कियत्पराक्रमवान् । वका वदृशीका । तस्य कीदृशी इष्टिः । दृष्टिरूपा सेना कियती । वयस्य वदूतीः दूती त्वम् वइदम् अस्मदीयं स्थानं वपराकात् अतिदूरात् वअसरः आगमः । इति तामुक्त्वा इदानीं ते परस्परमाहुः । एषा सरमा वआ वगच्छात् वच आगच्छतु च । गमेर्लङ्वाडागमः । स्वामी वभवाति भवतु । न होक्स्या गोः किंतु बहूनां गवां स्वामी भवतु । वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बाहुल्यं च विवक्ष्यते ॥

नाहं तं वेद दभ्यं दभत्स यस्येदं दूतीरसरं पराकात् ।

न तं गूहन्ति स्रवतो गभीरा हता इन्द्रेण पणयः शयध्वे ॥ ४ ॥

न । अहम् । तम् । वेद । दभ्यम् । दभत् । सः । यस्य । इदम् । दूतीः । असरम् । पराकात् ।

न । तम् । गूहन्ति । स्रवतः । गभीराः । हताः । इन्द्रेण । पणयः । शयध्वे ॥ ४ ॥

सरमा वदति । हे पणयः । तम् इन्द्रं । दभ्यं हन्तव्यमिति । न । वेद न^१ जानामि । दभेः अचो यत् । कथम् । सः इन्द्रः । दभत् सर्वान् जनान् दभति हिनस्त्येव ॥ दभेल्लेदि रूपम् । वाक्य-
भेदादनिघातः ॥ यस्य दूतीः दूती अहम् । इदं युष्मदीयं स्थानं । पराकात् अतिदूरादेशात् । असरं
प्राप्ताभूवम् । इन्द्रो हिसितव्यो^२ न भवतीत्यत्र युक्तिमाह । स्रवतः । स्रवणं स्रवः । तमाचरन्ति ॥
आचारार्थे क्तिप् । तुगागमः । असि रूपम् ॥ स्रवणशीलाः । गभीराः गम्भीरा नद्यः । तम् इन्द्रं । न
गूहन्ति न संवृण्वन्ति । नाच्छादयन्ति । किंवाविष्कुर्वन्ति । वयं यस्य महिम्ना समुद्रं प्रतिसरामः ।
तस्मादहिस्य इत्येनं प्रकटीकुर्वन्ति । 'गूह संवरणे' । भौवादिकः । तस्माद्धे पणयः यूथम् । इन्द्रेण
तादृशपराक्रमेण हताः सन्तः । शयध्वे ॥ 'दीङ् स्वमे' । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभावः ॥

इमा गावः सरमे या ऐच्छः परि दिवो अन्तान्सुभगे पतन्ती ।

कस्तं एना अव सृजादयुध्व्युतास्माकमायुधा सन्ति तिग्मा ॥ ५ ॥

इमाः । गावः । सरमे । याः । ऐच्छः । परि । दिवः । अन्तान् । सुभगे । पतन्ती ।

कः । ते । एनाः । अव । सृजात् । अयुध्वी । उत । अस्माकम् । आयुधा । सन्ति । तिग्मा ॥ ५ ॥

क्रुद्धाः पणयः प्रत्यूनुः । हे । सुभगे शोभनसौभाग्यवति^३ हे । सरमे । दिवः सुलोकस्य
। अन्तान् पर्यन्तान् । परि । पतन्ती कुत्र गावस्तिष्ठन्तीति परितो गच्छन्ती त्वम् । इमाः परिदृश्य-
मानाः । याः । गावः । सुव्यवस्थयः । गाः । ऐच्छः कामयसे ताः । एनाः गाः । ऐते त्वदीयः । कः
। अयुध्वी अयुध्वा । अव । सृजात् । अस्मात् पर्वतादवसृजेत् । विनिर्गमयेत् । सृजेलेदि रूपम् ।
अयुध्वी । युधेः क्त्वाप्रत्यये 'स्नात्स्यादयश्च' इति निपातितः । नस्समासत्वात्त्यवादेशाभावः ।
नजः प्रकृतिस्वरत्वम् । उत अपि च । अस्माकं । तिग्मा तीक्ष्णानि । आयुधा आयुधानि । सन्ति ।
तस्मादस्माभिर्बुद्धमकृत्वा को वा गा आहरति^४ ॥ ५ ॥

असेन्या वः पणयो वचांस्यनिषव्यास्तन्वः सन्तु पापीः ।

अघृष्टो व एतवा अस्तु पन्था बृहस्पतिर्व उभया न मृळात् ॥ ६ ॥

असेन्या । वः । पणयः । वचांसि । अनिषव्याः । तन्वः । सन्तु । पापीः ।

अघृष्टः । वः । एतवै । अस्तु । पन्थाः । बृहस्पतिः । वः । उभया । न । मृळात् ॥ ६ ॥

सा ताक्षिराह । हे । पणयः । वः युष्माकं । वचांसि पूर्वोक्तानि वचनानि । असेन्या असेन्यानि ।
सेनार्हाणि न भवन्ति ॥ सेनाशब्दात् तदर्हतीत्यर्थे 'छन्दसि च' इति यत्प्रत्ययः । नजा समासः ।
'यथतोश्चातदर्धे' (पा. सू. ६. २. १५६) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ तथा । तन्वः युष्मदीयानि

१. तं-म-सु- 'न' नास्ति । २. म-हिंसितो । ३. त-सु-शोभनसौभाग्यवति । ४. त-हरेदिति ।

शरीराणि ऽअनिषव्याः इवर्हाणि न ऽसन्तु पराक्रमराहित्येन । पूर्ववत् प्रत्ययः । 'ओर्गुणः' (पा. सू. ६. ४. १४६) इति गुणः । स्वरश्च तादृक् । यत्तः ऽपापीः पापयुक्तानि खलु ॥ 'छन्दसी-वनिपौ' इतीप्रत्ययः । जसः सुः । किञ्च ऽवः युष्मदीयः ऽपन्थाः मार्गः ऽएतवै गन्तुम् ऽअष्टः असमर्थः ऽअस्तु ॥ 'इण् गतौ' इत्यस्य तुमर्थे तवैप्रत्ययः । 'तवै चान्तश्च युगपत्' (पा. सू. ६. २. ५१) इति धातोः प्रत्ययस्य च युगपदुदात्तत्वम् । तत्र हेतुमाह । ऽवः युष्मदीयान् ऽउभया उभयविधान् पूर्वोक्तांस्तन्वो देहान् ऽबृहस्पतिः इन्द्रमेरितः ऽन ऽमृतात् न सुखयेत् । किंतु बाधेत ॥ 'मृड सुखने' । लेक्याडागमः ॥

अयं निधिः सरमे अद्रिबुध्नो गोभिरश्वेभिर्वसुभिर्न्यृष्टः ।

रक्षन्ति तं पुण्यो ये सुगोपा रेकु पदमलंकृमा जगन्थ ॥ ७ ॥

अयम् । निऽधिः । सरमे । अद्रिऽबुध्नः । गोभिः । अश्वेभिः । वसुऽभिः । निऽकृष्टः ।

रक्षन्ति । तम् । पुण्यः । ये । सुऽगोपाः । रेकु । पदम् । अलंकृमा । आ । जगन्थ ॥ ७ ॥

ते पुनराहुः । हे ऽसरमे ऽअयं ऽनिधिः अस्मदीयः कोशः ऽअद्रिबुध्नः । 'बन्ध बन्धने' । 'बन्धेर्बन्धिवुधी च' (उ. सू. ३. ५) इति नप्रत्ययो बुध इत्यादेशः । अद्रिबन्धको यस्य तादृशः । तथा आहतैः ऽगोभिरश्वेभिः अश्वैश्च ऽवसुभिः आत्मीयैर्धनैश्च ऽन्यृष्टः नितरां प्राप्नो भवति ॥ 'ऋषी गतौ' । क्तप्रत्यये 'श्रीदितो निष्ठायाम्' इतीप्प्रतिषेधः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृति-स्वरत्वम् ॥ ऽसुगोपाः । 'गुप् रक्षणे' । आयप्रत्ययान्तात् किपि अतोलोपयलोपौ । सुधु गोपायितारः ऽये ऽपणयः तेऽसुराः ऽतं निधिं ऽरक्षन्ति पालयन्ति^१ । ऽरेकु । 'रेकु शङ्कायाम्' । औणादिक उप्रत्ययः । शङ्कितं गोभिः शब्दायमानं ऽपदम् अस्माभिः पालितं स्थानम् ऽअलंकं व्यर्थमेव ऽआ ऽजगन्थ आगतवत्यसि ॥ गमेर्लिटि^२ रूपम् ॥

एह गमन्वृषयः सोमशिता अयास्यो अङ्गिरसो नवग्वाः ।

त एतमूर्ध्वं वि भजन्त गोनामथैतद्वचः पुण्यो वमन्नित् ॥ ८ ॥

आ । इह । गमन् । ऋषयः । सोमऽशिताः । अयास्यः । अङ्गिरसः । नवऽग्वाः ।

ते । एतम् । ऊर्ध्वम् । वि । भजन्त । गोनाम् । अर्थ । एतत् । वचः । पुण्यः । वमन् । इत् ॥ ८ ॥

सरमा पुनः प्रत्युवाच । हे पणयः ऽसोमशिताः सोमेन तीक्ष्णीकृताः सोमपानेन मत्ताः ॥ 'शिञ् निशाने' । कर्मणि क्तप्रत्ययः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तादृशाः ऽनवग्वाः नवगतयः । यद्वा । अङ्गिरसां सन्नमासीनानां मध्ये केचन नवसु माःसूदतिष्ठन् ते नवग्वाः । अनेन दशग्वा अप्युपलक्ष्यन्ते । उभयविधास्ते ऽअङ्गिरसः ऽऋषयः तेषां प्रथमः ऽअयास्यः एतन्नामा च त एते ऽइह युष्मदीये स्थाने ऽआ ऽगमन् आगच्छेयुः ॥ गमेः 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति सार्वकालिको लुङ् । लुदिवाच्छेरङ् ॥ आगत्य च ऽते ऽगोनाम् ॥ 'गोः पादान्ते' इति छन्दसि जुडागमः ॥ गवाम् ऽऊर्ध्वं तं समूहं ऽवि ऽभजन्त विभागं कुर्युः ॥ अत्रापि पूर्ववत् सार्व-कालिको लुङ् ॥ ऽअथ अनन्तरं ऽपणयः यूयम् ऽएतद्वचः पूर्वं यत् व्यर्थमागतासीति यद्वाक्यमवोचत तद्वाक्यं तदा ऽवमन्नित् वमन्तः परित्यजन्त एव भवथ ॥ 'वसु उद्गिरणे' । शतरि 'सुपां सुलुक्' इति जसो लुक् । जुमागमः । संयोगान्तस्य लोपः । यद्वा । लङि रूपम् । स्वरञ्छान्दसः ॥

१. त४.५-पालयति तस्मात्त्वं । २. त-सु-गमेर्लिटि ।

एवा च त्वं सरम आजगन्थ प्रवाधिता सहसा दैव्येन ।

स्वसारं त्वा कृण्वै मा पुनर्गा अप ते गवां सुभगे भजाम ॥ ९ ॥

एव । च । त्वम् । सरमे । आजगन्थ । प्रवाधिता । सहसा । दैव्येन ।

स्वसारम् । त्वा । कृण्वै । मा । पुनः । गाः । अप । ते । गवांम् । सुभगे । भजाम ॥ ९ ॥

तयैवमुक्ते सति पणयः प्रणयवाक्यमाहुः । हे वसरमे त्वं वदैव्येन देवसंबन्धिना वसहसा बलेन प्रवाधिता यथा तथा बलपुरं प्राप्य तत्र स्थिता गा दृष्ट्वा पुनरागच्छेति तेन प्रपीडिता वस्वम् एवं चेत् आजगन्थ आगतवत्यसि ॥ चशब्दश्चेदर्थः । ' निपातैर्यद्यदिहन्त' इति तिङो निधाताभावः । गमेर्लिटि थलि रूपम् । ' सह सुपा ' इत्यत्र सहेति योगविभागात् समासः । ' तिङि चोदात्तवति ' इति गतेर्निघातः^१ । लिट्स्वरः^२ ॥ तर्हि त्वा त्वां वस्वसारं भगिनीं वकृण्वै करवै । समूहापेक्षयैकवचनम् । त्वं तु पुनः वमा वगाः । इन्द्रादीन् मा गच्छ । अपि तर्हि हे सुभगे सरमे वते स्वदीयानां वगवां समूहं पर्वतादपगमय भजाम । त्वं च वयं च विभजाम । विभागं करवामेत्यर्थः ॥

नाहं वेद भ्रातृत्वं नो स्वसृत्वमिन्द्रो विदुरङ्गिरसश्च घोराः ।

गोक्वामा मे अच्छदयन्त्यदायमपात इत पणयो वरीयः ॥ १० ॥

न । अहम् । वेद । भ्रातृत्वम् । नो इति । स्वसृत्वम् । इन्द्रः । विदुः । अङ्गिरसः । च । घोराः । गोक्वामाः । मे । अच्छदयन् । यत् । आयम् । अप । अतः । इत । पणयः । वरीयः ॥ १० ॥

सा^३ तान्^४ प्रत्याचष्टे । हे पणयः वअहं वभ्रातृत्वं वन वेद न जानामि । तथा वस्वसृत्वं च वनो वेद नैव जानामि । के जानन्ति तानाह । वइन्द्रः वघोराः शत्रूणां भयंकराः वअङ्गिरसश्च वविदुः जानन्ति । किंच अस्मात् स्थानादहं वयत् यदा वआयम् इन्द्रादीन् प्राप्तवम् ॥ ' अय पय गतौ ' । लङि रूपम् ॥ तदा वमे मदीयाः वगोक्वामाः युष्माभिरपहृता गाः कामयमाना इन्द्रादयः वअच्छदयन् । युष्मदीयं स्थानमाच्छादयन्ति । ' छद अपचारणे ' । वअतः कारणाद्धे वपणयः^५ ववरीयः उरुतरं गवां वृन्दं परित्यज्य वअप इत अन्यस्थानं प्रति गच्छत । यद्वा । वरीयः प्रभूतमतिकूरं देशं गच्छत ॥ इत । ' इण गतौ ' । लोटि रूपम् । वरीयः । उरुशब्दादीयसुनि ' प्रियस्थिर' इत्यादिना वरादेशः ॥

दूरमित पणयो वरीय उद्रावो यन्तु मिनतीकृतेन ।

बृहस्पतिर्या अविन्दन्निगूळ्हाः सोमो ग्रावाण ऋषयश्च विप्राः ॥ ११ ॥

दुस्म । इत । पणयः । वरीयः । उत् । गावः । यन्तु । मिनतीः । कृतेन ।

बृहस्पतिः । याः । अविन्दत् । निगूळ्हाः । सोमः । ग्रावाणः । ऋषयः । च । विप्राः ॥ ११ ॥

हे वपणयः यूयं ववरीयः उरुतरं वदूरं वूरदेशम्^६ इत गच्छत । युष्माभिरपहृताः वगावः वकृतेन सत्येन वमिनतीः मिनत्यो द्वारस्य पित्रायकं पर्वतं हिंसत्यो विदारयन्त्यः वउत् वयन्तु

१. ग२-एवा च एवं । २. त-म-गमेर्निघातः । ३. त१.२.३.६.७.८-म१.४.५.७-तित्स्वरः; त४.५.म८-मु-नित्स्वरः; म२-तित्स्वारितः । ४. ग-अन्यान् स तान्; त-म-अन्यान् सा तान् । ५. ग२-त४.५-पणयो यूयं । ६. त१.२.३.७-म१.४-मु-देशः ।

तस्मादुद्गच्छन्तु । यद्वा । मिनतीः । व्यत्ययेन कर्मणि शतृ^१ । मीयमाना युष्माभिर्बाध्यमानास्ता गावः । सुव्यत्ययः । गा ऋतेन स्तुतिभिर्गन्तव्येनेन्द्रेण सहायेन बृहस्पत्यादय उद्यन्तु पर्वतादुद्गमयन्तु । ऽनिगूढाः नितरां स्थापिताः ऽयाः गाः ऽबृहस्पतिः ऽअविन्दत् लप्स्यते तथा ऽसोमः तदभिषवकारिणः ऽप्रावाणः च ऽविप्राः मेघाविनः ऽऋषयः अङ्गिरसः ऽच लप्स्यन्ते ॥ 'विद्वल लाभे' । तौदादिकः । तस्मात् 'छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः' इति भविष्यदर्थे लङ् । 'शे मुचादीनाम्' इति नुमागमः ॥ ॥ ६ ॥

'तेऽवदन्' इति सप्तचं दशमं सूक्तम् । जुह्वानां ब्रह्मवादिन्युषिः । ब्रह्मपुत्र ऊर्ध्वनाभा नाम वा । षष्ठीसप्तम्यावनुष्टुभौ । शिष्टाः पञ्च त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तं—'तेऽवदन्सत जुह्वर्ब्रह्मजाया ब्राह्मो वोर्ध्वनाभा वैश्वदेवं व्यनुष्टुबन्तम्' इति । गतो विनियोगः ॥

तेऽवदन्प्रथमा ब्रह्मकिल्बिषेऽकूपारः सलिलो मातरिश्वा

वीलुहंरास्तप उग्रो मयोभूरापो देवीः प्रथमजा ऋतेन ॥ १ ॥

ते । अवदन् । प्रथमाः । ब्रह्मकिल्बिषे । अकूपारः । सलिलः । मातरिश्वा ।

वीलुहंराः । तपः । उग्रः । मयःऽभूः । आपः । देवीः । प्रथमऽजाः । ऋतेन ॥ १ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते । जुहूरिति वाङ्मनाम् । सा ब्रह्मणो जाया च । बृहस्पतेर्वाचस्पतित्वाद्वृहस्पतेर्जुह्वानां भार्या बभूव । कदाचिदस्य किल्बिषमस्था दौर्भाग्यरूपेणासांचक्रे । अत एव स एनां पर्यत्याक्षीत् । अनन्तरमादित्यादयो देवा मिथो विचार्यैनामकिल्बिषां कृत्वा पुनर्बृहस्पतये प्रादुरिति । तदत्र वर्ण्यते । ऽप्रथमाः मुख्यः ऽते देवाः ऽब्रह्मकिल्बिषे ॥ षष्ठीसमासः । समासस्वरः ॥ ब्रह्मणो बृहस्पतेः किल्बिषे पापे जुह्वदौर्भाग्यरूपे विषये ऽवदन् । निष्कृत्युपायमवोचन् ॥ वकारपरत्वाद्ब्रह्मप्रकृतिभावाभावः ॥ के ते । ऽअकूपारः । अत्र यास्कः—'आदित्योऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति दूरपारः' (निरु. ४. १८) इति । अकुत्सितपारो महागतिरादित्यः ऽसलिलः अव्यदेवता वरुणः ऽमातरिश्वा वायुः ऽवीलुहंराः ॥ हरतेरसुनि रूपं हर इति । हरति विनाशयति तमांसीति हरस्तेजः । प्रभूततेजस्कः । ऽतपः । तृतीयायाः सुः । तपसा तापनेन ऽउग्रः उद्गूर्णोऽग्निः ऽमयोभूः सुखस्य भावयिता सोमः ऽदेवीः देव्यः ऽआपः । कीदृश्यः । ऽऋतेन सत्यभूतेन ब्रह्मणा ऽप्रथमजाः आदित एवोत्पादिताः । एत उपायमुक्त्वा प्रायश्चित्तमप्यकारयन्निति भावः ॥

सोमो राजा प्रथमो ब्रह्मजायां पुनः प्रायच्छदहणीयमानः ।

अन्वर्तिता वरुणो मित्र आसीदग्निर्होता हस्तगृह्या निनाय ॥ २ ॥

सोमः । राजा । प्रथमः । ब्रह्मजायाम् । पुनरिति । प्र । अयच्छत् । अहणीयमानः ।

अनुऽअर्तिता । वरुणः । मित्रः । आसीत् । अग्निः । होता । हस्तगृह्य । आ । निनाय ॥ २ ॥

ऽप्रथमः मुख्यः ऽसोमो ऽराजा ऽअहणीयमानः पापापगमनेनालजमानः सन् तामेनामकिल्बिषां ऽब्रह्मजायां ऽपुनः बृहस्पतये ऽप्रायच्छत् । ततः ऽवरुणः ऽअन्वर्तिता ॥ ऋतिः सौत्रो धातुर्बुणायां वर्तते । तस्य तृचि रूपम् ॥ सोममनुमोदयिता ऽआसीत् । सर्वथा त्वं परिगृह्णाणेति दयामकार्षीत् । तथा ऽमित्रः च । अनन्तरं ऽहोता देवानामाह्वाता^२ मनुष्याणां होमनिष्पादको वा ऽअग्निः ऽहस्तगृह्य

तां हस्ते गृहीत्वा ऽआ ऽनिनाय आनेषीत् । प्रादादित्यर्थः ॥ हस्तगृह्य । ' नित्यं हस्ते पाणावुपयमने ' (पा. सू. १. ४. ७७) इति हस्तशब्दस्य गतिसंज्ञायां ग्रहिणा समासे ल्यप् । एकारलोपश्छान्दसः । यद्वा । हस्तशब्दात् परस्य गृहेश्छान्दसौ समासल्यपौ ॥

हस्तेनैव ग्राह्यं आधिरस्या ब्रह्मजायेयमिति चेदवोचन् ।

न दूतार्यं प्रह्ये तस्य एषा तथा राष्ट्रं गुपितं क्षत्रियस्य ॥ ३ ॥

हस्तेन । एव । ग्राह्यः । आऽधिः । अस्याः । ब्रह्मऽजाया । इयम् । इति । च । इत् । अवोचन् ।
न । दूतार्यं । प्रह्ये । तस्ये । एषा । तथा । राष्ट्रम् । गुपितम् । क्षत्रियस्य ॥ ३ ॥

देवा बृहस्पतिमूचुः । हे बृहस्पते ऽअस्याः ऽआधिः । आधीयन्त आभरणान्यत्रेत्याधिः शरीरम् ॥ ' उपसर्गे घोः किः ' (पा. सू. ३. ३. ९२) इति किप्रत्ययः । अस्याः शरीरं ऽहस्तेनैव ऽग्राह्यः ग्रहीतव्यमेव । पुनस्ते देवा इदानीम् ऽइयं ऽब्रह्मजाया ऽइति एव ऽअवोचन् अवादिषुः ॥ चशब्दश्चेदर्थः । अत एव ' निपातैर्यद्यदिहन्त ' इति तिङो निघाताभावः । ' ब्रूष व्यक्तायां वाचि ' । लुङि ब्रुवो वाचिः । ' अस्यतिवक्तित्यातिभ्योऽङ् ' इति च्लेरङादेशः । ' वच उम् ' इत्युमागमः । अडागमस्वरः ॥ ऽइत् अवधारणे । ऽएषा ब्रह्मजाया पुरा ऽप्रह्ये ॥ ' हि गतौ वृद्धौ च ' । कर्मण्यौणादिकः क्तिप् । तुगभावश्छान्दसः । डिङ्चने संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । ' उदात्तस्वरितयोर्थणः ' इति सुपः स्वरितत्वम् ॥ ग्रहिताय त्वया भार्यान्वेषणार्थं प्रेषिताय ऽदूताय ऽतथा ऽन तस्ये । स्वात्मानं न प्रकाशयति ॥ तिष्ठतेर्लिटि ' प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ' (पा. सू. १. ३. २३) इत्यात्मनेपदम् । ' श्लाघद्भुङ्स्थाशपाम् ' (पा. सू. १. ४. ३४) इति दूतस्य संप्रदानसंज्ञा ॥ तत्र दृष्टान्तः । यथा ऽक्षत्रियस्य राज्ञः ऽगुपितं रक्षितं ऽराष्ट्रं राष्ट्रं शत्रवे यथा न प्रकाशयति तद्वदसौ दौर्भाग्ययुक्ततया तस्मै स्वात्मानं न प्रकाशितवती । इदानीं तु तद्वाहित्येन प्रकाशमानेयं^१ ब्रह्मजायेयेत्यब्रुवन् ॥

देवा एतस्यामवदन्त पूर्वं सप्तऋषयस्तपसे ये निषेदुः ।

भीमा जाया ब्राह्मणस्योपनीता दुर्धा दधाति परमे व्योमन् ॥ ४ ॥

देवाः । एतस्याम् । अवदन्त । पूर्वं । सप्तऽऋषयः । तपसे । ये । निऽसेदुः ।

भीमा । जाया । ब्राह्मणस्य । उपऽनीता । दुःऽधाम् । दधाति । परमे । विऽओमन् ॥ ४ ॥

ऽपूर्वं चिरंतनाः ऽदेवाः आदित्यादयः ऽएतस्यां विषये ऽअवदन्त^२ । इयं पापरहितेत्यवादिषुः । तथा ऽये ऽसप्तर्षयः । समासस्वरः । सप्तसंख्याका ऋषयः ऽतपसे तपश्चरणाय ऽनिषेदुः निषण्णा बभूवुः । सदेर्लिटि रूपम् । उपसर्गेण समासः । यद्योगादनिघातः । तेऽप्यवादिषुः । ततः ऽभीमा शत्रुरूपाणां पापानां भयंकरी सुकृतवती एषा ऽजाया ऽब्राह्मणस्य बृहस्पतेः ऽउपनीता । समीपे देवः स्थापिता ॥ ' णीञ् प्रापणे ' । कर्मणि क्तः । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । तथा हि । तपः-प्रभावः ऽदुर्धा दुर्धानामपि ऽपरमे ऽव्योमन् व्योमन्युत्तमे स्थाने ऽदधाति विदधाति खलु । तस्मात् एनामपि देवतापरिग्रहरूपस्तपोमहिमा बृहस्पतेरन्तिके स्थापयति ॥

ब्रह्मचारी चरति वेविषद्विषः स देवानां भवत्येकमङ्गम् ।

तेन जायामन्वविन्दद्बृहस्पतिः सोमेन नीतां जुह्वं न देवाः ॥ ५ ॥

ब्रह्मचारी । चरति । वेविषत् । विषः । सः । देवानाम् । भवति । एकम् । अङ्गम् ।

तेन । जायाम् । अनु । अविन्दत् । बृहस्पतिः । सोमेन । नीताम् । जुह्वम् । न । देवाः ॥ ५ ॥

एवं स्वपतिर्गामलभतेति जुहूः परोक्षतया वदति । हे देवाः पूर्वं सः ब्रह्मचारी जायाभावेन ब्रह्मचारी चरति । अत एव विषः सर्वेषु यज्ञेषु व्याप्तवान् देवान् वेविषत् स्तुतिभिर्हविर्भिश्च व्याप्नुवन् देवानाम् एकम् अङ्गं भवति । जायापती यज्ञस्य द्वे अङ्गे खलु ॥ वेविषत् । 'विष्ट व्याप्तौ' । जौहोत्यादिकः । 'निजां त्रयाणां गुणः श्लौ' (पा. सू. ७. ४. ७५) इत्यभ्यासस्य गुणः । शतुः 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमागमप्रतिषेधः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ तेन देवानां परिचरणेन बृहस्पतिः जायां जुह्वनामिकां माम् अन्वविन्दत् । अनुगम्य अलभत^१ । नशब्द उपमार्थे । पूर्वं यथा सोमेन नीतां 'सोमो ददद्ब्रधर्वाय' (ऋ. सं. १०. ८५. ४१) इत्यादिकमेण नीतां जुह्वं जुह्वं यथा लब्धवान् तद्वदिदानीमपि ॥ जुह्वम् । 'हु दानादनयोः' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्तिप् । 'जुहोतेर्दे च' इति द्विर्वचनं दीर्घश्च । 'उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात्' इति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते 'नोद्धात्वोः' इति प्रतिषेधे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति स्वरितत्वम् ॥

पुनर्वै देवा अददुः पुनर्मनुष्या उत ।

राजानः सत्यं कृण्वाना ब्रह्मजायां पुनर्ददुः ॥ ६ ॥

पुनः । वै । देवाः । अददुः । पुनः । मनुष्याः । उत ।

राजानः । सत्यम् । कृण्वानाः । ब्रह्मजायाम् । पुनः । ददुः ॥ ६ ॥

लाभहेतुमाह । देवाः ब्रह्मजायां जुह्वं बृहस्पतये पुनः अददुः । वैशब्दः प्रसिद्धिवाची । उत अप्यर्थे । मनुष्याः अपि पुनः अददुः । एवं देवमनुष्यैः कृतं दानं सत्यं यथार्थं कृण्वानाः कुर्वाणाः राजानः अपि पुनः तस्मै ददुः । एवमव्यवहार्यत्वनिमित्तं^२ पापमपि व्यनाशय-
क्षिति भावः ॥

पुनर्दायं ब्रह्मजायां कृत्वी देवैर्निकिल्बिषम् ।

ऊर्जं पृथिव्या भुक्त्वार्योरुगायसुपासते ॥ ७ ॥

पुनःऽदायं । ब्रह्मजायाम् । कृत्वी । देवैः । निऽकिल्बिषम् ।

ऊर्जम् । पृथिव्याः । भुक्त्वार्यं । उरुऽगायम् । उप । आसते ॥ ७ ॥

देवैः । 'सुपां सुपो भवन्ति' इति जसस्तृतीयादेशः ॥ देवाः निकिल्बिषम् ॥ अर्थाभावे अव्ययीभावः । समासस्वरः ॥ तस्याः किल्बिषाभावं कृत्वी ॥ 'स्नात्स्यादयश्च' इति निपातितः ॥ कृत्वा ब्रह्मजायां ब्रह्मणो बृहस्पतेर्भार्यां पुनर्दायं पुनर्दत्त्वा ॥ 'पुनश्चनसोऽच्छन्दसि गतिसंज्ञा वक्तव्या' (पा. सू. १. ४. ६०. २) इति पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञायां समासत्वपूर्वः । 'न ह्यपि' (पा. सू. ६.

१. त१.२.३-अभवत्; त७-म१.२.४.८-अभवत्; म७-अभ्यवत् । २. ग-एवं देवमनुष्या अव्यव^० ।

४. ६९) इतीत्वप्रतिषेधः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ प्रथिव्याः १ ऊर्जं रसभूतमजं हविरूपं १ भक्त्वाय ॥ 'क्वो यक्' (पा. सू. ७. १. ४७) इति यगागसः ॥ भक्त्वा विभज्य १ उरुगायं बहुकीति बहुभिः स्तोतव्यं वा बार्हस्पत्यं यज्ञम् १ उपासते सेवन्ते ॥ ७ ॥

'समिद्धः' इत्येकादशर्चमेकादश सूक्तं त्रैष्टुभम् । भार्गवो जमदग्निर्ऋषिः । तस्य पुत्रो रामो वा यः परशुराम इति प्रख्यातः । आप्रीसूक्तमिदम् । अतः समिदाद्याः सतनूनपातो नरार्शसवर्जिताः प्रत्युच्चं देवताः । तथा चानुक्रान्तं—'समिद्ध एकादश जमदग्निस्तस्मिन् वा राम आप्रियः' इति । पशो जामदग्न्यानामिदमाप्रीसूक्तं यद्वाविशेषेण सर्वेषाम् । सूत्रितं च—'समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथर्वि वा' (आश्व. श्रौ. ३. २) इति । अग्निचयनाङ्गभूते प्राजापत्ये पशो सर्वेषां नित्यमिदमाप्री-सूक्तम् । सूत्रितं च—'प्राजापत्ये तु जामदग्न्यः सर्वेषाम्' (आश्व. श्रौ. ३. २) इति ॥

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः ।

आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान्तं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥ १ ॥

सम्ऽइद्धः । अद्य । मनुषः । दुरोणे । देवः । देवान् । यजसि । जातऽवेदः ।

आ । च । वह । मित्रऽमहः । चिकित्वान् । त्वम् । दूतः । कविः । असि । प्रऽचेताः ॥ १ ॥

हे १ जातवेदः जातप्रज्ञो १ देवः स्वतेजसा दीप्यमानस्त्वं १ मनुषः मनुष्यस्य यष्टुः १ दुरोणे । गृहनामैतत् । दुरवने आयासेन रक्षितव्ये गृहे १ अद्य अस्मिन् कर्मणि १ समिद्धः सम्यक् प्रवृत्तः सन् १ देवान् इन्द्रादीन् १ यजसि । हविभिः पूजय ॥ समिद्धः । 'इन्धी दीप्तौ' । कर्मणि के । 'श्रीदितो निष्ठायास्' इतीदृशप्रतिषेधः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ हे १ मित्रमहः स्तुत्यस्तोत्रलक्षणत्वेन मित्रभूतानां स्तोत्राणां पूजयितः तैः पूज्यमानं वाग्ने १ चिकित्वान् तैः कृताः स्तुतीः प्रजान् चेतनावान् वा त्वस्मदीये यज्ञे देवान् १ आ १ वह १ यज्ञ । आप्रपय ॥ 'वह प्रापणे' । लोटि रूपम् । 'चवायोदि प्रथमा' इति न निघातः ॥ तथा १ कविः क्रान्तप्रज्ञः अत एव १ प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः १ एवं १ दूतः देवानां हविष्प्रापणेन हितकारी भवसि ॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्मध्वा समञ्जन्त्स्वदया सुजिह्व ।

मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन् देवत्रा च कृणुह्वरं नः ॥ २ ॥

तन्ऽनपात् । पथः । ऋतस्य । यानान् । मध्वा । सम्ऽअञ्जन् । स्वदयः । सुऽजिह्व ।

मन्मानि । धीभिः । उत । यज्ञम् । ऋन्धन् । देवत्रा । च । कृणुहि । अन्ध्वरम् । नः ॥ २ ॥

हे १ तनूनपात् । नपादिस्थानन्तरापत्यनामधेयम् । गौरत्रं तनूरुच्यते तता अस्यां भोगाः क्षीरादय इति । तस्याः पयो जायते पयस आर्ज्यं तस्मादग्निः । यद्वा । अन्तरिक्षे तता आपस्तन्वः ताम्य ओषध्यादयः तेभ्योऽग्निरिति । एवंप्रकारं हे १ सुजिह्व शोभनज्वाल । यद्वा जिह्वेति वाङ्मनाम् । शोभनवाग्ने १ ऋतस्य यज्ञस्य १ यानान् फलप्राप्तिहेतुन् १ पथः मार्गान् हविरास्थान् १ मध्वा मदकरेण रसेन यद्वा वाजनिनेन रसेन १ समञ्जन् सम्यग्दीपयन् १ स्वदयं स्वादय । स्वादुक्कुर ॥ 'स्वद आस्वादने' । णिच्युपधावृद्धयभावश्छान्दसः ॥ किञ्च १ मन्मानि । मन्यते रचितकर्मणः । मननीयानि अस्मद्भिप्रेतानि स्तोत्राणि १ धीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा १ उत अपि च १ यज्ञं यजनीयं हविश्च १ ऋन्धन्

समृद्धानि कुर्वन् वनः अस्मदीयम् वध्वरं यजं देवत्रा देवेषु वृणुहि कुरु ॥ देवशब्दात् 'देव-
मनुष्य' इत्यादिना सप्तम्यर्थे प्राप्स्यथः ॥

आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चा याहि अग्ने वसुभिः सजोषाः ।

त्वं देवानामसि यद्वा होता स एनान्यक्षीषितो यजीयान् ॥ ३ ॥

आजुह्वानः । ईड्यः । वन्द्यः । च । आ । याहि । अग्ने । वसुभिः । सजोषाः ।

त्वम् । देवानाम् । असि । यद्वा । होता । सः । एनान् । यक्षि । इषितः । यजीयान् ॥ ३ ॥

हे वसुभिः त्वमस्मत्कर्मणि? आ याहि आगच्छ । कीदृशः । आजुह्वानः देवानामाह्वाता । 'हु
दानादनयोः' । जौहोत्यादिकः । अभ्यस्तस्वरः । ईड्यः । ईडिरध्येपणाकर्मा । अध्येत्यः प्रार्थ्यमानः
वन्द्यः स्तोतव्यः वसुभिः देवैः सजोषाः सह प्रीयमाणः । आगत्य च हे यद्वा । महश्चामैतत् ।
हे महन् सः त्वं देवानां होता आह्वाता असि । ततः यजीयान् ॥ यष्टशब्दादीयसुनि 'तुरिष्ठे-
मेयः सु' इति तृचो लोपः ॥ यष्टतरः सः त्वम् इषितः अस्माभिरध्येषितः प्रार्थितः सन् पुतान्
देवान् यक्षि यज । हविषा पूजय ॥

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्ने अह्वाम् ।

व्यु प्रथते वितुरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥ ४ ॥

प्राचीनम् । बर्हिः । प्रदिशा । पृथिव्याः । वस्तोः । अस्याः । वृज्यते । अग्ने । अह्वाम् ।

वि । ऊँ इति । प्रथते । वितुरम् । वरीयः । देवेभ्यः । अदितये । स्योनम् ॥ ४ ॥

यदिदं प्राचीनं प्रागञ्चितं प्राङ्मुखं बर्हिः अस्ति तदिदं पृथिव्याः वेदिलक्षणायाः
वस्तोः ॥ 'वस आच्छादने' । तुप्रत्ययः । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' इति षष्ठी । यद्वा । भाव-
लक्षणे तोसुन् ऋषयः । वसनायाच्छादनार्थम् अह्वाम् अग्ने पूर्वाह्ने प्रदिशा प्रकर्षेण दिश्यमानेन
मन्त्रेण अस्याः प्राच्या दिशः वृज्यते स्तूयते आह्रियते । तथा च निगमः—'त आ वहन्ति कवयः
पुरस्तात्' (तै. सं. १.१.२.१) इत्यादि । तच्चाहृतं वरीयः उरुतरं बर्हिः वितुरं विस्तीर्णतरं यथा
भवति तथा वि प्रथते । विविधमेव वेद्यां प्रस्तुतं भवति । तथा देवेभ्यः अदितये वेदिलक्षणाया
पृथिव्यै च स्योनं सुखकरं भवति । विस्तीर्णं बर्हिषि देवाः सुखं निषीदन्ति ॥

व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुम्भमानाः ।

देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥ ५ ॥

व्यचस्वतीः । उर्विया । वि । श्रयन्ताम् । पतिभ्यः । न । जनयः । शुम्भमानाः ।

देवीः । द्वारः । बृहतीः । विश्वमिन्वाः । देवेभ्यः । भवत । सुप्रअयनाः ॥ ५ ॥

व्यचस्वतीः । व्यचो व्यापनम् । तद्वत् ॥ 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ता द्वार-
देवताः उर्विया ॥ उरुशब्दात्तृतीयैकवचने 'इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्' (पा. सू. ७. १.)

१. ग-त-भ२.८-त्वस्मिन् कर्मणि; भ१-त्वमस्मि कर्मणि; भ४-त्वमस्मि कर्मणि; भ७-त्वमस्म
कर्मणि । २. त४.५-पूज्यमानः । ३. ग१.२-अदितये अदीनायै ।

३९. १) इतीथादेशः ॥ उरुत्वेन वि श्रयन्तां विशेषेणाश्रिता भवन्तु । तत्र दृष्टान्तः । पतिभ्यो न यथा पतीनामर्थाय संभोगकाले शुभमानाः शोभमानाः जनयः जाया विश्रयन्ति तद्वदस्मिन् कर्मणि^१ विश्रयन्ताम् । हे बृहतीः महत्यो हे विश्वमिन्वाः ॥ इविः प्रीणनार्थः । तस्मात् कर्मण्युष-पदे अण् । इदिस्वानुम् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यत्र बहुलवचनात् द्वितीयाया अप्यलुक् ॥ सर्वस्य प्रीणयिष्यो हे द्वारः देवीः द्वाराभिमानिन्यो हे देव्यः यूयं देवेभ्यः देवानामर्थाय सुप्रायणाः सुप्रगमनाः सुविद्यताः भवत ॥ ८ ॥

आ सुष्वयन्ती यजते उपाके उपासानक्ता सदतां नि योनौ ।

दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिशं दधानि ॥ ६ ॥

आ । सुष्वयन्ती इति । यजते इति । उपाके इति । उपासानक्ता । सदताम् । नि । योनौ ।

दिव्ये इति । योषणे इति । बृहती इति । सुरुक्मे इति सुसुरुक्मे ।

अधि । श्रियम् । शुक्रपिशम् । दधानि इति ॥ ६ ॥

सुसुष्वयन्ती । 'अथ पथ गतौ' । शतयुपसर्गस्य सोर्द्विवचनं छान्दसम् । सुषु अयन्त्यौ गच्छन्त्यौ । यद्वा । स्वपेर्ण्यन्तस्य वर्णलोपः ॥ सुष्वापयन्त्यौ । यजते यष्टव्ये उपके उपक्रान्ते उपसासानक्ता उपाश्र नक्तं च ॥ इन्द्रे 'उपासोषसः' (पा. सु. ६. ३. ३१) इत्युपासादेशः^२ । 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपद्व्यतिस्वरत्वम् ॥ अहोरात्रदेव्यौ योनौ अस्मिन् यज्ञस्थाने नि^३ नितरां नियमेन वा आ सदताम् आसीदताम् । सदेर्लुङि लदिस्वाच्छेदङ् । कीदृशौ । दिव्ये दिवि भवे योषणे योषिताविव प्रीणयिष्यौ । यद्वा । योषणे समिते^४ परस्परतोऽविविक्ते । बृहती गुणैर्मह्यौ सुरुक्मे शोभनदीप्ते ॥ रुक्मम् । रोचतेर्मकप्रत्यये कुरवे च कृते रूपम् ॥ शुक्रपिशं शोचमानरूपां^५ श्रियम् अधि दधाने अधिकं धारयन्त्यौ ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुषो यजध्वै ।

प्रचोदयन्ता विदथेषु कारू प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । सुवाचा । मिमाना । यज्ञम् । मनुषः । यजध्वै ।

प्रचोदयन्ता । विदथेषु । कारू इति । प्राचीनम् । ज्योतिः । प्रदिशा । दिशन्ता ॥ ७ ॥

दैव्या ॥ 'देवाद्यजनौ' इति यज्ञप्रत्ययः^६ । देवसंबन्धिनौ होतारौ होमनिष्पादकौ होतृनामका-वग्न्यादिस्थावस्मिन् यज्ञे आसीदताम् । कीदृशौ । प्रथमा मनुष्यहोतुः पूर्वभाविनौ सुवाचा शोभनरतोत्रौ मनुषः मनुष्यस्य सर्वस्य यष्टुः यजध्वै यागनिवृत्तये ॥ यजेस्तुमर्थे यजध्वैप्रत्ययः ॥ यज्ञं मिमाना निर्मिमानानुत्पादयन्तौ विदथेषु । विदन्त्यत्रस्विजः स्वस्वकर्माणीति विदधा यज्ञाः । तेष्वृत्विजो यजमानाश्च प्रचोदयन्ता प्रेरयन्तौ कारू स्तुतीनां कर्तारौ प्राचीनं पूर्वस्थां दिशि यष्टव्यत्वेन स्थितमाहवनीयाख्यं ज्योतिः प्रदिशा प्रकृष्टेनोपदिष्टमार्गेण यद्वा प्रदिश्यमानेन मन्त्रेण दिशन्ता निर्वहन्ती ॥

१. त४.५-यज्ञकर्मणि । २. त४.५-देशः सुपो ङादेशः । ३. त-भ-'नि' नास्ति । ४. त-भ-समिते । ५. त४.५-शोभमानरूपां । ६. त-भ-प्रत्ययः ।

आ नो यज्ञं भारती तूर्यमेत्विळा मनुष्वदिह चेतयन्ती ।

तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं स्योनं सरस्वती स्वपसः सदन्तु ॥ ८ ॥

आ । नः । यज्ञम् । भारती । तूर्यम् । एतु । इळा । मनुष्वत् । इह । चेतयन्ती ।

तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदम् । स्योनम् । सरस्वती । सुऽअपसः । सदन्तु ॥ ८ ॥

१. भारती । भरत आदित्यः । तस्य स्वभूता दीप्तिः ॥ 'तस्येदम्' इत्यर्थे उत्सादित्वादञ् (पा. सू. ४. १. ८६) । 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् । २. नः अस्मदीयं ३. यज्ञं ४. तूर्यं ५. क्षिप्रम् ६. आ ७. एतु आगच्छतु । तथा ८. मनुष्वत् मनुष्यो यथा इदं मया कर्तव्यमिति जानाति तद्वत् ९. चेतयन्ती जानाना १०. इळा देवी च ११. इह अस्मिन् कर्मण्यागच्छतु । तथा १२. सरस्वती च । १३. स्वपसः सुकर्माणः । अप इति कर्मनाम ॥ आमोतेरसुनि आपः कर्माख्यायां १४. हस्वः । बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि' इत्युत्तर-पदाद्युदात्तत्वम् ॥ एताः १५. तिस्रो १६. देवीः देव्यः १७. स्योनं सुखकरम् १८. इदं १९. बर्हिः इमं यज्ञम् २०. आ २१. सदन्तु आसीदन्तु प्राप्नुवन्तु ॥ सदेर्लोढि सीदादेशाभावश्छान्दसः ॥

त्वाष्टस्य पशोर्वपायां 'य इमे' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'य इमे द्यावापृथिवी जनित्री तजस्तुरीपमध पोषयितु' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिंशद्भुवनानि विश्वा ।

तमद्य होतरिषितो यजीयान् देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥ ९ ॥

यः । इमे इति । द्यावापृथिवी इति । जनित्री इति । रूपैः । अपिंशत् । भुवनानि । विश्वा ।

तम् । अद्य । होतः । इषितः । यजीयान् । देवम् । त्वष्टारम् । इह । यक्षि । विद्वान् ॥ ९ ॥

१. यः त्वष्टा देवः २. जनित्री विश्वस्य जनयिष्यौ ३. इमे ४. द्यावापृथिवी ॥ इन्द्रे 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः । आद्युदात्तः । पृथिवीशब्दो ङीपन्तत्वेनान्तोदात्तः ५. 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ द्यावापृथिव्यौ ६. रूपैः देवतिर्यङ्मनुष्याद्याकारैः ७. अपिंशत् रूपवत्याव-करोत् ॥ 'पिंश अवयवे' । तौदादिकः । 'शे मुच्चादीनाम्' इति जुमागमः ॥ तथा ८. विश्वा सर्वाणि ९. भुवनानि भूतजातानि रूपयुक्तान्यकरोत् । हे १०. होतः ११. यजीयान् यष्टतमः १२. विद्वान् सर्वं जानानः १३. त्वम् १४. इषितः अस्माभिरध्येषितः प्रार्थितः सन् १५. इह अस्मिन् कर्मणि १६. अद्य अस्मिन् दिने १७. तं १८. त्वष्टारं १९. देवं २०. यक्षि । स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा यज पूजय ॥

उपावसृज त्मन्यां समञ्जन् देवानां पार्थ ऋतुथा हवींषि ।

वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥ १० ॥

उपऽअवसृज । त्मन्यां । समऽअञ्जन् । देवानाम् । पार्थः । ऋतुऽथा । हवींषि ।

वनस्पतिः । शमिता । देवः । अग्निः । स्वदन्तु । हव्यम् । मधुना । घृतेन ॥ १० ॥

हे वनस्पते यूप १. त्मन्या ॥ आत्मन्शब्दस्य तृतीयैकवचने यादेशः । 'मन्त्रेष्वाल्यादेरात्मनः' इत्याकारलोपः ॥ आत्मनैव २. ऋतुथा कर्तौ कर्तौ प्राप्ते काले ३. देवानाम् अर्थाय ४. पार्थः पशुकक्षण-

१. त१.२.३.६.७.८-म- 'तूर्य' नास्ति । २. त४.५-कर्माख्यायां हस्वो जुद् चेत । ३. त-भ-मु-ङीपतत्वेनाद्युदात्तः । ४. त४.५-युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ।

मन्त्रमन्यानि च ॥ हवींषि ॥ समञ्जस् सस्यगव्यक्तीकुर्वन् ॥ उपावसृज उपागम्य प्रयच्छ ॥ ' गतिर्गन्तौ ' (पा. सू. ८. १. ७०) इति गतेर्निघातः ॥ किंच ॥ वनस्पतिः योऽयं यूषः ॥ शमिता एतन्नामकः ॥ देवः यद्वा शमित्रः ॥ अग्निः देवो दीप्यमान आहवनीयास्थोऽग्निश्चैते त्रयः ॥ मधुना-मधुरेण ॥ घृतेन ॥ यद्वा मधुनोदकेन प्रोक्ष्णोपनयनादिगतेन घृतेन च ॥ ॥ हव्यं हवनयोग्यं ॥ स्वदन्तु स्वादूकुर्वन्तु ॥

सुद्यो जातो व्यमिमीत युज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः ।

अस्य होतुः प्रदिश्युतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः ॥ ११ ॥

सुद्यः । जातः । वि । अमिमीत । युज्ञम् । अग्निः । देवानाम् । अभवत् । पुरःगाः ।

अस्य । होतुः । प्रदिशि । ऋतस्य । वाचि । स्वाहाकृतम् । हविः । अदन्तु । देवाः ॥ ११ ॥

अयमग्निः ॥ सद्यः तदानीमेव ॥ जातः जायमान एव ॥ युज्ञं ॥ व्यमिमीत विशेषेण निर्मिमीते । उत्पादयति ॥ ' माङ् माने शब्दे च ' । जौहोत्यादिकः ॥ अत एवायम् ॥ अग्निः ॥ देवानां ॥ पुरोगाः प्रथमगामी मुख्यः ॥ अभवत् ॥ गमेर्विदप्रत्यय आत्वे च कृते रूपम् ॥ ततः ॥ प्रदिशि प्रकृष्टायां दिशि प्राच्याम् ॥ ऋतस्य आहवनीयात्मनागतस्य ॥ अस्य ॥ होतुः होमनिष्पादकस्याग्नेः ॥ वाचि । अत्र वागाश्रय आस्यं लक्ष्यते । वाच्यास्ये ॥ स्वाहाकृतं स्वाहाकरेण प्रक्षिप्तं ॥ हविः सर्वे ॥ देवाः ॥ अदन्तु भक्षयन्तु । इदं सूक्तं यास्कैः सस्यगव्यधाधि (निरु. ८. ५-२१) । तदत्रानुसंधीयताम् ॥ ॥ १ ॥

' मनीषिणः ' इति दशर्चं द्वादशं सूक्तं वैरूपस्याष्टादंष्ट्रस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—
' मनीषिणो दशाष्टादंष्ट्रः ' इति । गतो विनियोगः ॥

मनीषिणः प्र भरध्वं मनीषां यथायथा मतयुः सन्ति नृणाम् ।

इन्द्रं सत्यैरेरयामा कृतेभिः स हि वीरो गिर्वणस्युर्विदानः ॥ १ ॥

मनीषिणः । प्र । भरध्वम् । मनीषाम् । यथाऽयथा । मतयुः । सन्ति । नृणाम् ।

इन्द्रम् । सत्यैः । आ । ईरयाम् । कृतेभिः । सः । हि । वीरः । गिर्वणस्युः । विदानः ॥ १ ॥

हे ॥ मनीषिणः स्तोतारः ॥ मनीषां मनस ईशित्रीं स्तुतिमिन्द्राय ॥ प्र ॥ भरध्वं कुरुत । ॥ नृणां कर्मनेतृणां युष्माकं ॥ यथायथा ॥ मतयः ॥ सन्ति भवन्ति तथा बुद्धयनुसारेण स्तुतिं कुरुध्वम् ॥ वयं च ॥ कृतेभिः कृतैः ॥ सत्यैः यथार्थभूतैः स्तोत्रैः ॥ इन्द्रम् ॥ एरयाम् यज्ञं प्रत्यागमयाम ॥ ' ईर गतौ ' । प्यन्तस्य लोट् ॥ ॥ हि यतः ॥ विदानः जानानः समर्थः ॥ स इन्द्रः ॥ गिर्वणस्युः । गीर्भिर्वनन्ति संभजन्तः ॥ इति गीर्वणसः स्तोतारः ॥ वनतेरसुनि रूपम् । उपपदस्य दीर्घाभावश्छान्दसः । तदन्तात् वयम् । ' वयाच्छन्दसि ' इत्युप्रत्ययः ॥ स्तोतृन् कामयमानः खलु । अतस्तमभिष्टुत ॥

ऋतस्य हि सदसो धीतिरद्यौत्सं गार्ष्ट्यो वृषभो गोभिरानट् ।

उदतिष्ठत्तविषेणा रवेण महान्ति चित्सं विव्याचा रजांसि ॥ २ ॥

ऋतस्य । हि । सदसः । धीतिः । अद्यौत् । सम् । गार्ष्ट्यः । वृषभः । गोभिः । आनट् ।

उत् । अतिष्ठत् । तविषेण । रवेण । महान्ति । चित् । सम् । विव्याच । रजांसि ॥ २ ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म-यथा । २. गन्त१.२.३.६.७.८-म-प्रकुर्वन् । ३. ग-वीरः समर्थः । ४. ग-संभजति ।

। वक्तव्य उदकस्य वसदसः स्थानस्यान्तरिक्षस्य वधीति धारकः स इन्द्रः वअद्यौ घोटते प्रकाशते । वहि प्रसिद्धौ ॥ 'द्युत दीप्तौ' । लुङि 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदम् । च्छेर्लुक् छान्दसः । हलन्तलक्षणा वृद्धिरपि ॥ यद्वा । अद्यौत् । तादृश इन्द्रो यज्ञमभिगच्छति ॥ 'द्यु अभिगमे' आदादिकः । लङ् । 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति वृद्धिः ॥ वगाद्यैः । सकृत्प्रसूता धेनुर्गृष्टिः । तस्या अपत्यं वृषभो गोभिः वसम् वानन्द संव्याप्नोति । तथैषोऽपि सर्वं स्वमहिम्ना व्याप्नोति । तथा वतविषेण । महत्तामैतत् । महता वरेण शब्देन उदतिष्ठत् । उच्छ्रित उन्नतोऽभवत् । अत एव महान्ति वचित् महान्त्यपि वरजांसि उदकानि भुवनानि वा वसं विव्याच संव्याप्नोति ॥

इन्द्रः किल श्रुत्या अस्य वेद स हि जिष्णुः पथिकृत्सूर्याय ।

आन्मेनां कृण्वन्नच्युतो भुवद्रोः पतिर्दिवः सनजा अप्रतीतः ॥ ३ ॥

इन्द्रः । किल । श्रुत्यै । अस्य । वेद । सः । हि । जिष्णुः । पथिकृत् । सूर्याय ।

आत् । मेनाम् । कृण्वन् । अच्युतः । भुवत् । गोः । पतिः । दिवः । सनजाः । अप्रतीतः ॥ ३ ॥

वअस्य अस्मदीयस्य स्तोत्रस्य वश्रुत्यै श्रवणाय इन्द्रः वकिल इन्द्र एव वेद जानाति । वस वहि स एव जिष्णुः शत्रूणां जयशीलः वसूर्याय वपथिकृत् मार्गकर्ता भवति । किंच वअच्युतः शत्रुभिरगन्तव्यो वृषणश्वस्य मेनाम् आत्मानं वकृण्वन् कुर्वन् इन्द्रः वआत् । आगच्छत्यस्मदीयं यज्ञम् । 'मेनामवो वृषणश्वस्य सुक्रतो' (ऋ. सं. १. ५१. १३) इति मन्त्रान्तरम् ॥ 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' । भौवादिकः । — — — ॥ वदिवः द्युलोकस्य च वपतिः^३ वभुवत् अभूत् ॥ भवतेर्लङ् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

इन्द्रो मृहा महतो अर्णवस्य व्रतामिनादङ्गिरोभिर्गुणानः ।

पुरुणि चिन्नि तताना रजांसि दाधार यो धरुणं सत्यताता ॥ ४ ॥

इन्द्रः । मृहा । महतः । अर्णवस्य । व्रता । अमिनात् । अङ्गिरः । ऽभिः । गुणानः ।

पुरुणि । चित् । नि । ततान् । रजांसि । दाधार । यः । धरुणम् । सत्यताता ॥ ४ ॥

इन्द्रः वअङ्गिरोभिः ऋषिभिः वगुणानः स्तूयमानः सन् वमहतो वअर्णवस्य ॥ 'अर्णवः सलोपश्च' (का. प. २. १०९. ३) इति वप्रत्ययः ॥ उदकवतो मेघस्य वव्रता^४ व्रतानि कर्माणि वमृहा स्वमहिम्नैव वअमिनात् अहिंसीत् ॥ 'मीङ् हिंसायाम्' । लङि 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वः ॥ ततः वपुरुणि वचित् बहुभ्येव वरजांसि उदकानि वनि वततान नीचीनान्यकरोत् । वयः इन्द्रः वसत्यताता सत्यैर्देवैस्तते । यद्वा । सत्यशब्दादपि स्वार्थिकस्तातिल् द्रष्टव्यः । सत्ये । द्युलोके वधरुणं धारकं बलं वदाधार^५ आधारयत् ॥

इन्द्रो दिवः प्रतिमानं पृथिव्या विश्वा वेदु सर्वना हन्ति शुष्णम् ।

महीं चिद्द्यामातनोत्सूर्येण चास्कम्भं चित्कम्भेनेन स्कभीयान् ॥ ५ ॥

१. त-म-अभिगमने । २. त-म-लुङ् । ३. ग-त-म-पतिः स्वामी । ४. त-म-'व्रता' नास्ति ।

५. त-म-दाधारयत् ।

इन्द्रः । दिवः । प्रतिऽमानम् । पृथिव्याः । विश्वा । वेद । सवना । हन्ति । शुष्णम् ।
महीम् । चित् । द्याम् । आ । अतनोत् । सूर्येण । चास्कम्भ । चित् । स्कम्भनेन । स्कभीयान् ॥ ५ ॥

१दिवः शुलोकस्य १पृथिव्याः च १प्रतिमानं महस्वेन प्रतिनिधिः १इन्द्रः १विश्वा सर्वाणि
१सवना सवनानि १वेद सोमपानार्थं जानाति । १शुष्णं सर्वस्य शोषकमेतन्नामानमसुरं १हन्ति ।
वाक्यभेदादनिघातः । अपि च १महीं १चित् महतीमपि १द्यां १सूर्येण १अतनोत् । सर्वत्र प्रकाश-
युक्तमकरोत् । १स्कभीयान् स्कम्भयितृणां मध्ये श्रेष्ठः सः १स्कम्भनेन १चित् निरोधनसाधनेन
सामर्थ्येनैव १चास्कम्भ । शुलोकमवरुद्धमकरोत् ॥ स्कम्भिः सौत्रो धातुः । लिटि 'तुजादीनाम्' ०
इति दीर्घः । चित्स्कम्भनेन इत्यत्र संहितायां सलोपः । उत्पूर्वस्य स्तम्भेः 'उदः स्थास्तम्भोः' (पा.सू.
८. ४. ६१) इति सलोप उक्तः । चित्पूर्वस्य स्कम्भेरपि भवति छन्दोविषयत्वात् ॥ १० ॥

वज्रेण हि वृत्रहा वृत्रमस्तुरदेवस्य शूशुवानस्य मायाः ।

वि धृष्णो अत्र धृषता जघन्थाथामवो मघवन् बाह्वोजाः ॥ ६ ॥

वज्रेण । हि । वृत्रहा । वृत्रम् । अस्तः । अदेवस्य । शूशुवानस्य । मायाः ।

वि । धृष्णो इति । अत्र । धृषता । जघन्थ । अथ । अमवः । मघऽवन् । बाहुऽओजाः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र १वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता १वज्रेण १वृत्रम् १अस्तः अस्तृणाः । अवधीः ॥ स्तृणातेर्लिङि
'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । सिपि गुणः । हियोगादनिघातः ॥ अनन्तरं हे १धृष्णो धर्षण-
शील त्वम् १अदेवस्य अद्योतमानस्य १शूशुवानस्य स्वबलेन वर्धमानस्य तस्य १मायाः १धृषता
समर्थेन वज्रेण १अत्र अस्मिन् काले एव १वि १जघन्थ विनाशितवानसि ॥ हन्तेर्लिटि थलि 'अभ्या-
साच्च' इति कुस्वम् ॥ १अथ हे १मघवन् धनवन्निन्द्र १बाह्वोजाः सुजबलवान् १अमवः ॥

सचन्त यदुषसुः सूर्येण चित्रामस्य केतवो रामविन्दन् ।

आ यन्नक्षत्रं ददृशे दिवो न पुनर्यतो नकिरद्धा नु वैद ॥ ७ ॥

सचन्त । यत् । उषसः । सूर्येण । चित्राम् । अस्य । केतवः । राम् । अविन्दन् ।

आ । यत् । नक्षत्रम् । ददृशे । दिवः । न । पुनः । यतः । नकिः । अद्धा । नु । वैद ॥ ७ ॥

१यत् यदा १उषसः उषःकालाः १सूर्येण सूर्यात्मकेनेन्द्रेण १सचन्त संगच्छन्ते । 'सच
समवाये' । भौवादिकः । तदानीम् १अस्य स्वभूताः १केतवः सर्वस्य प्रज्ञापका रश्मयः १चित्रा
नानावर्णा १रां रायं श्रियम् १अविन्दन् अलभन्त । १पुनः उदयानन्तरं १यत् यदा १दिवः १नक्षत्रं
१न १ददृशे न दृश्यते ॥ दृशेः कर्मणि लिट् । यद्योगादनिघातः ॥ तदानीं १यतः ॥ इणः १शास्त्रन्तस्य
शसि 'शतुरजुमो नद्यजादी' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ सर्वत्र गच्छतोऽस्य रश्मीन् १नकिः न
कश्चित् १नु १वेद जानाति । एतत् १अद्धा सत्यमेव ॥

दूरं किल प्रथमा जग्मुरासामिन्द्रस्य याः प्रसवे ससुरारपः ।

कं सिदग्रं कं बुभु आसामापो मध्यं कं वो नूनमन्तः ॥ ८ ॥

दूरम् । किल । प्रथमाः । जग्मुः । आसाम् । इन्द्रस्य । याः । प्रऽसवे । ससुः । आपः ।
क । स्वित् । अग्रम् । क । बुध्नः । आसाम् । आपः । मध्यम् । क । वः । नूनम् । अन्तः ॥ ८ ॥

वआसाम् अपां मध्ये वप्रथमाः प्रथमगामिन्यस्ता आपः वदूरं वकिल वजग्मुः । दूरमेव^१
गताः^१ । वयाः वआपः वइन्द्रस्य वप्रसवे प्रेरणे ॥ 'यू प्रेरणे' । 'जवसवौ चेति वक्तव्यम्' (पा. सू.
३. ३. ५६. ४) इत्यवपवादेऽच् । 'थाथघन्ताजबित्रकाणाम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ तस्य
आज्ञायां वससुः सरन्ति । गच्छन्ति खलु । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे वआपः वआसां युष्माकम् वअग्रं
वक वस्वित् । कुत्र वर्तते । वबुध्नः मूलं च वक । तथा ववः युष्माकं वमध्यं च वक वनूनम् इदानीं
युष्माकम् वअन्तः अवसानं च क । सर्वगतत्वादनिर्ज्ञायमानगमना आसन्नित्यर्थः ॥ क । किञ्चिदात्
सप्तम्यर्थे 'किमोऽत्' इत्यप्रत्ययः । 'काति' इति क्वादेशः । तित्स्वरितः । अन्तः । अमेर्गन्त्यर्थस्य
'असिहसि' इत्यादिना तन्प्रत्ययः^२ ॥

सृजः सिन्धूरहिना जग्रसानां आदिदेताः प्र विविजे जवेन ।

मुमुक्षमाणा उत या मुमुत्रेऽधेदेता न रमन्ते नितित्काः ॥ ९ ॥

सृजः । सिन्धून् । अहिना । जग्रसानान् । आत् । इत् । एताः । प्र । विविजे । जवेन ।
मुमुक्षमाणाः । उत । याः । मुमुत्रे । अर्ध । इत् । एताः । न । रमन्ते । निऽतित्काः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र वअहिना अहन्तव्येन वृत्रेण मेघेन वा वजग्रसानान् ॥ 'प्रस अदने' । अनुदात्तेत् ।
छन्दसि लिट् कानच् ॥ ग्रस्ताः वसिन्धून् स्यन्दमाना अपः वसृजः असृजः^३ निरगमयः । वआदित् ।
इदवधारणे । अनन्तरमेव वएताः आपः वजवेन वेगेन वप्र विविजे । सर्वत्र अत्यन्तं चलित्ता
बभूवुः ॥ 'ओविजी भयचलमयोः' । अनुदात्तेत् । लिटि 'हरयो रे' (पा. सू. ६. ४. ७६) इतीरयो
रेआदेशः ॥ वउत अपि च वमुमुक्षमाणाः इन्द्रेण मोचयितुमिष्ट्यमाणाः वयाः आपः वमुमुत्रे इन्द्रेण
मोचिता अभूवन् ॥ मुचेः कर्मणि लिट् ॥ वअधेत् अनन्तरमेव वनितित्काः नितरां शुद्धा आपः वन
रमन्ते । एकत्र न क्रीडन्ति । किंतु सर्वत्र गमनशीला इत्यर्थः ॥

सध्रीचीः सिन्धुमुशतीरिवायन्त्सनाज्जार आरितः पूर्भिदासाम् ।

अस्तमा ते पार्थिवा वसून्यस्मे जग्मुः सूनृता इन्द्र पूर्वीः ॥ १० ॥

सध्रीचीः । सिन्धुम् । उशतीऽईव । आयन् । सनात् । जारः । आरितः । पुऽमित् । आसाम् ।
अस्तम् । आ । ते । पार्थिवा । वसूनि । अस्मे इति । जग्मुः । सूनृताः । इन्द्र । पूर्वीः ॥ १० ॥

वसध्रीचीः ॥ 'सहस्य सधिः' इति सध्रीत्यादेशः । 'अञ्जतेष्वोपसंख्यानम्' इति ङीप् ।
अलोपदीर्घौ । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ सहाज्जनाः सहगमना आपः वसिन्धुं समुद्रं
भतारम् वआयन् आगच्छन् । तत्र दृष्टान्तः । वउशतीरिव यथा कामयमानाः स्त्रियः स्वपतिमभि-
गच्छन्ति तद्वत् । वजारः शत्रूणां जारयिता वपूभिन् इन्द्रः वसनात् चिरादेव वआसाम् अपाम्
वआरितः प्रेरकत्वेन स्वामी भवति । हे वइन्द्र वअस्मे अस्माकं स्वभूतानि वपार्थिवा पार्थिवानि
ववसूनि धनवस्त्रीणयितृणि हवींषि वपूर्वीः बह्वयः वसूनृताः वाचः स्तुतिलक्षणाश्च वते त्वदीयम् वअस्तं

गृहम् ऽआ ऽजरमुः आगच्छन्तु । यद्वा अस्मदीयाः स्तुतयस्ते गृहं गच्छन्तु । अस्माकं गृहं त्वदीयानि पार्थिवानि धनान्यभिगच्छन्तु ॥ गमेच्छन्दसि सार्वकालिको लिट् ॥ ११ ॥

‘इन्द्र पिब’ इति दशचैत्रयोदशं सूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । नभःप्रभेदनो नाम विरूपगोत्र ऋषिः । तथा चानुक्रम्यते—‘इन्द्र पिब नभःप्रभेदनः’ इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्र पिब प्रतिकामं सुतस्य प्रातःसावस्तव हि पूर्वपीतिः ।

हर्षस्व हन्तवे शूर शत्रून् उक्थेभिः वीर्यां प्र ब्रवाम ॥ १ ॥

इन्द्र । पिब । प्रतिऽकामम् । सुतस्य । प्रातःसावः । तव । हि । पूर्वपीतिः ।

हर्षस्व । हन्तवे । शूर । शत्रून् । उक्थेभिः । ते । वीर्यां । प्र । ब्रवाम ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं प्रतिकामं ये ये कामास्तांस्तान्प्रति । अव्ययीभावसमासः । तस्य स्वरः । यथेच्छं ऽसुतस्य अभिषुतस्य यो भागस्तुभ्यं दातव्यस्तं ऽपिब ॥ आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वाद-निघातः ॥ ऽप्रातःसावः प्रातःसवनेऽभिपूयमाणः सोमः ऽतव ऽहि । तृतीयार्थे षष्ठी । त्वयैव ऽपूर्वपीतिः प्रथमत एव पातव्यः । यद्वा । प्रातःसावः । सप्तम्याः सुः । प्रातःसवने तथैव प्रथमपानं खलु । ऐन्द्रवायवग्रहे ह्यादित एवेन्द्रः पिबति ॥ तत्पुरुषे दासीभारादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा बहुव्रीहिः ॥ ततो हे ऽशूर समर्थं त्वं ऽशत्रून् ऽहन्तवे हन्तुं ऽहर्षस्व हृद्यो भव । अथ ऽते त्वदीयानि ऽवीर्यां वृत्रहननादिलक्षणानि वीर्याणि ऽउक्थेभिः उक्थैः शस्त्रैः ऽप्र ऽब्रवाम प्रकर्षेण वदाम ॥

यस्ते रथो मनसो जवीयानेन्द्र तेन सोमपेयाय याहि ।

तूयमा ते हरयः प्र द्रवन्तु येमिर्यासि वृषभिर्मन्दमानः ॥ २ ॥

यः । ते । रथः । मनसः । जवीयान् । आ । इन्द्र । तेन । सोमऽपेयाय । याहि ।

तूयम् । आ । ते । हरयः । प्र । द्रवन्तु । येभिः । यासि । वृषऽभिः । मन्दमानः ॥ २ ॥

हे इन्द्र मनसः अपि जवीयान् अतिशयेन^१ गन्ता ऽते त्वदीयः ऽयः ऽरथः अस्ति ऽतेन रथेन ऽसोमपेयाय अस्मदीयं सोमं पातुम् ऽआ ऽयाहि आगच्छ ॥ ‘पा पाने’ । भावेऽचो यत् । ‘इद्यति’ इतीत्वम् । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तथा ऽते त्वदीयाः ऽहरयः रथे संयुक्ता अश्वाः ऽतूयं क्षिप्रम् ऽआ आभिमुख्येन ऽप्र ऽद्रवन्तु प्रगच्छन्तु । ऽवृषभिः सेवकृभिः ऽयेभिः यैरश्वैः ऽमन्दमानः मोदमानः सन् ऽयासि गच्छसि । ‘हरी इन्द्रस्य’ (नि. १. १५. १) इति वचनादिन्द्रस्य द्वावेवाश्वाविति न चोदनीयम् ‘आ त्वा सहस्रमा शतम्’ (ऋ. सं. ८. १. २४) हस्यादिनिगमान्तरे दर्शनात् ॥

हरित्वता वर्चसा सूर्यस्य श्रेष्ठै रूपास्तन्वं स्पर्शयस्व ।

अस्माभिरिन्द्र सखिभिर्हुवानः सध्रीचीनो मादयस्वा निषद्य ॥ ३ ॥

हरित्वता । वर्चसा । सूर्यस्य । श्रेष्ठैः । रूपैः । तन्वंम् । स्पर्शयस्व ।

अस्माभिः । इन्द्र । सखिऽभिः । हुवानः । सध्रीचीनः । मादयस्व । निऽसद्य ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२हरित्वता ॥ हरिच्छब्दान्मतुषः 'द्वयः' (पा. सू. ८.२.१००) इति चत्वम् ॥
हरिद्वर्णयुक्तेन ^३सूर्यस्य ^४वर्चसा तेजसा तत्सदृशैः ^५श्रेष्ठैः प्रशस्यतमैरात्मीयैः ^६रूपैः ^७तन्वम् आत्मीयं
शरीरं मदीयं वा । यद्वा । तायत इति तनूर्यज्ञः । तं ^८स्पर्शयस्व । तेजोयुक्तं कुरु । किंच ^९सघ्नीचीनः ॥
'विभाषाञ्चरद्विस्त्रियाम्' इति खप्रत्ययः ॥ मरुद्भिः सहाञ्जनस्त्वं ^{१०}सखिभिः सखिभूतैः ^{११}अस्माभिः
^{१२}हुवानः आहूयमानः सन् ^{१३}निषद्य यज्ञे निषण्णो भूत्वा ^{१४}मादयस्व । सोमपानेन हृष्टो भव ॥

यस्य त्यक्तं महिमानं मदेष्टुमे मही रोदसी नारिविक्ताम् ।

तदोक आ हरिभिरिन्द्र युक्तैः प्रियेभिर्याहि प्रियमन्नमच्छ ॥ ४ ॥

यस्य । त्यत् । ते । महिमानम् । मदेष्टु । इमे इति । मही इति । रोदसी इति । न । नारिविक्ताम् ।
तत् । ओकः । आ । हरिभिरिन्द्र । युक्तैः । प्रियेभिः । याहि । प्रियम् । अन्नम् । अच्छ ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२इमे ^३महती ^४रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^५यस्य ^६ते तव सोमपानेन जनितेषु
^७मदेषु संभूते ^८त्यत् तं ^९महिमानं ^{१०}न ^{११}अविक्तां न पृथक्कृतः किन्तु ^{१२}यस्य ^{१३}महिम्नैव तिष्ठतः ॥
'विचिर् पृथग्भावे' । जौहोत्यादिकः । लङि 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इत्यभ्यासस्य गुणाभावः ।
यद्योगादनिघातः ॥ ^{१४}प्रियेभिः प्रियतमैः रथे ^{१५}युक्तैः ^{१६}हरिभिः अश्वैः ^{१७}प्रियं प्रीणनकरम् ^{१८}अन्नं सोम-
लक्षणम् ^{१९}अच्छ अभिलक्ष्य ^{२०}तदोकः अस्मदीयं यज्ञसदनम् ^{२१}आ ^{२२}याहि आगच्छ ॥

यस्य शश्वत्पपिवाँ इन्द्र शत्रूनानुकृत्या रण्या चकर्थ ।

स ते पुरंधि तविषीमियति स ते मदाय सुत इन्द्र सोमः ॥ ५ ॥

यस्य । शश्वत् । पपिवान् । इन्द्र । शत्रून् । अनुकृत्या । रण्या । चकर्थ ।
सः । ते । पुरंमधिम् । तविषीम् । इयति । सः । ते । मदाय । सुतः । इन्द्र । सोमः ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२पपिवाञ् ॥ पिबतेः ^३कसौ 'वस्वेकाजाद्वसाम्' इतीडागमः ॥ सोमं पीतवाँस्वम्
^४अनानुकृत्या अनुकरणरहितेन सकृत्प्रहारेण शत्रुहननसमर्थेन ^५रण्या सांयुगीनेनायुधेन ^६रणशब्दात्
साध्वर्थे प्राग्वितीयो ^७यत् ॥ ^८यस्य यजमानस्य ^९शत्रून् ^{१०}शश्वत् बहुवारं ^{११}चकर्थं हतवानसि ॥
'कृन् हिंसायाम्' । लिटि थलि यद्योगादनिघाते लिट्स्वरः ॥ ^{१२}सः यष्टा ^{१३}ते त्वदर्थं ^{१४}तविषीं महतीं
^{१५}पुरंधि बह्वीं स्तुतिम् ^{१६}इयति प्रेरयति ॥ 'अ गतौ' । जौहोत्यादिकः । 'अतिपिपर्योः' इत्यभ्यास-
स्वेत्वम् । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ् ॥ हे ^{१७}इन्द्र ^{१८}सुतः अभिषुतः ^{१९}सः ^{२०}सोमः ^{२१}ते ^{२२}मदाय
समर्थो भवति । यद्वा । स यष्टा सुतः सोमः । सुब्रह्मत्ययः । अभिषुतं सोमं त्वन्मदाय
प्रेरयति ॥ ॥ १२ ॥

इदं ते पात्रं सनवित्तमिन्द्र पिबा सोममेना शतक्रतो ।

पूर्ण आहावो मदिरस्य मध्वो यं विश्व इदमिहयन्ति देवाः ॥ ६ ॥

इदम् । ते । पात्रम् । सनवित्तम् । इन्द्र । पिब । सोमम् । एना । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
पूर्णः । आऽहावः । मदिरस्य । मध्वः । यम् । विश्वे । इत् । अमिहयन्ति । देवाः ॥ ६ ॥

१. ग-इन्द्रस्य; त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८-मु-किन्तु तस्य; म७-किन्तु । २. ग-त१.२.३.६.
७.८-म-मु-पातेः । ३. त-म-मु-सांयुगीनेनायुधेन । ४. त-म-प्राग्वहतीयो । ५. ग-त-म-यथा ।

हे इन्द्र वते त्वदर्थं वपात्रं चमसादिकं वसनवित्तम् । अस्माभिश्चिरादेव लब्धम् । 'विदुः
लाभे' । कर्मणि निष्ठा । हे वशतःकृतो बहुकर्मन्निन्द्र एना एनेन पात्रेण वसोमं वपिव । यतः
वमदिरस्य मदकरस्य वमध्वः मधुनः सोमस्य वआहावः पानस्थानीयपात्रविशेषः पूर्णः पूरितोऽ-
भूत् ॥ 'हेन् स्पर्धायाम्' । 'निपानमाहावः' (पा. सू. ३. ३. ७४) इति निपातितः ।
स्तुतिभिराहूयमाना देवा अत्र सोमं पिबन्तीति । आथादिस्वरः ॥ वयम् इत् यमाहावमेव विश्वे
सर्वे देवाः अभिहर्यन्ति अभिकामयन्ते । 'हर्यं गतिकान्योः' । भौवादिकः । यद्योगात्तिडो
निघाताभावे 'तिडि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः ॥

वि हि त्वामिन्द्र पुरुषा जनासो हितप्रयसो वृषभ ह्वयन्ते ।

अस्माकं ते मधुमत्तमानीमा भुवन्त्सर्वना तेषु हर्य ॥ ७ ॥

वि । हि । त्वाम् । इन्द्र । पुरुषा । जनासः । हितप्रयसः । वृषभ । ह्वयन्ते ।
अस्माकम् । ते । मधुमत्तमानि । इमा । भुवन् । सर्वना । तेषु । हर्य ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वृषभ कामानां वर्षक वित्तप्रयसः । प्रय इत्यन्नाम प्रीणनकारित्वात् । संभृत-
हविष्काः जनसः जनाः पुरुषा बहुधा । हिरवधारणे । त्वाम् एव वि ह्वयन्ते विविधमाह्व-
यन्ति ॥ 'हेन् स्पर्धायाम्' । 'निसमुपविभ्यो ह्वः' इत्यात्मनेपदम् ॥ अस्माकं स्वभूतानि इमा
इमानि वसवना सवनानि वते त्वदर्थं मधुमत्तमानि अतिशयेन सोमवन्ति भुवन् अभवन् ।
तस्मात्त्वं तेषु सवनेषु हर्यं सोमान् कामयस्व ॥

प्र त इन्द्र पूव्याणि प्र नूनं वीर्यां वोचं प्रथमा कृतानि ।

सतीनमन्युरश्रथायो अद्रिं सुवेदनामकृणोर्ब्रह्मणे गाम् ॥ ८ ॥

प्र । ते । इन्द्र । पूव्याणि । प्र । नूनम् । वीर्यां । वोचम् । प्रथमा । कृतानि ।
सतीनमन्युः । अश्रथयः । अद्रिम् । सुवेदनाम् । अकृणोः । ब्रह्मणे । गाम् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र वते त्वदीयानि प्रथमा आदितः कृतानि पूव्याणि पुरातनानि च वीर्यां
वीर्याणि नूनम् इदानीं प्र वोचं प्रकर्षेण वदामि । एकः प्रशब्दः पूरणः ॥ वोचम् । लुङि भुवो
वचिः । स्लेरङ् ॥ कानि तानि । सतीनमन्युः । सतीनमित्युदकनाम । उदकाभिवर्षणबुद्धियुक्तस्वम्
अद्रिं मेवम् अश्रथयः वज्रेणाहिंसीः । ब्रह्मणे बृहस्पतये वगां पणिभिरपहतां सुवेदनां सुष्टु
ज्ञापनीयाम् अकृणोः अकरोरित्यादीनि ॥

नि षु सीद गणपते गुणेषु त्वामाहुर्विप्रतमं कवीनाम् ।

न ऋते त्वत्क्रियते किं चनारे महामर्कं मववाञ्चित्रमर्च ॥ ९ ॥

नि । सु । सीद । गणपते । गुणेषु । त्वाम् । आहुः । विप्रतमम् । कवीनाम् ।
न । ऋते । त्वत् । क्रियते । किम् । चन । आरे । महाम् । अर्कम् । मघवन् । चित्रम् । अर्च ॥ ९ ॥

हे गणपते त्वं गणेषु स्तोतृगणेषु सु सुष्टु नि षीद । स्तुतिश्रवणार्थं निषण्णो भव । यतः
कवीनां क्रान्तप्रज्ञानां मध्ये त्वां विप्रतमम् अतिशयेन मेधाविनमिति आहुः । किञ्च त्वत्

१. त-भ-स्पर्धायाम् वाचि । २. ग-त-४.५-भ- 'वीर्या' नास्ति ।

व्रक्ते ॥ 'अन्यारादितरते' (पा. सू. २. ३. २९) इति पञ्चमी ॥ त्वां वर्जयित्वा वकिं वचन कर्म वारे दूरे समीपे वा वन क्रियते । तस्माच्चिपीद । ततो हे वमघवन् धनवन्निन्द्र वमहां महान्तम् वअर्कम् अर्चनीयमस्मदीयं त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणं स्तोमं वचित्रं नानारूपं कृत्वा वअर्चं पूजय । विधेहि ॥ 'अर्चं पूजायाम्' । औवादिकः ॥

अभिख्या नो मघवन्नाधमानान्तसखै बोधि वसुपते सखीनाम् ।

रणं कृधि रणकृत्सत्यशुष्मार्भक्ते चिदा भजा राये अस्मान् ॥ १० ॥

अभिख्या । नः । मघवन् । नाधमानान् । सखै । बोधि । वसुपते । सखीनाम् ।

रणम् । कृधि । रणकृत् । सत्यशुष्म । अर्भक्ते । चित् । आ । भज । राये । अस्मान् ॥ १० ॥

हे वमघवन् धनवन्निन्द्र वनाधमानान् ॥ 'नाष्ट नाथ याच्योपतापैश्वर्याशीः' । औवादिकः । अनुदात्ते ॥ याचमानान् वनः अस्मान् अभिख्या अभिख्यापनेन तेजसा युक्तान् कुरु । प्रसिद्धान् वा कुरु । हे वसखे धनदानेन हे वसुपते वसूनां स्वामिन् त्वं वसखीनां स्तोतृत्वेन सखिभूतानामस्माकं स्वभूतानि स्तोत्राणि वबोधि बुध्यस्व ॥ 'बुध अवगमने' । औवादिकः । लोटि छान्दसः शपो लुक् । 'छन्दस्युभयथा' इति हेरार्धधातुकत्वेनाङित्वात् 'अङितश्च' इति हेर्धिभावः । अत एव गुणः । सार्वधातुकत्वेन ङित्वादन्तोदात्तत्वम् । वर्णलोपश्छान्दसः ॥ हे वरणकृत् शत्रुभिः सह युद्धकर्तुः अत एव हे वसत्यशुष्म यथार्थबलोपेत त्वं वरणं वकृधि कुरु । शत्रून् जहि ॥ करोतेल्लोटि 'श्रुश्रणुपृक्कृम्यश्छन्दसि' इति हेर्धिः ॥ किंच वअर्भक्ते वचित् असंभजनीये स्थानेऽपि वअस्मान् वराये धनाय वआ वभज भागिनः कुरु ॥ 'अचोऽस्तितडः' इति संहितायां दीर्घः ॥ ॥१३॥ ॥१॥

दशमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'तमस्य' इति दशचं प्रथमं सूक्तमैन्द्रम् । शतप्रभेदनो नाम वैरूप ऋषिः । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रान्तं—'तमस्य शतप्रभेदनस्त्रिष्टुबन्तम्' इति । दशरात्रस्याष्टमेऽहनि मरुत्वतीय एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'तमस्य द्यावापृथिवी महो इन्द्रो नृवदिति मरुत्वतीयम्' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसा विश्वेभिर्देवैरनु शुष्ममावताम् ।

यदैत्कृष्णानो महिमानमिन्द्रियं पीत्वी सोमस्य क्रतुर्मा अवर्धत ॥ १ ॥

तम् । अस्य । द्यावापृथिवी इति । सचेतसा । विश्वेभिः । देवैः । अनु । शुष्मम् । आवताम् ।

यत् । ऐत् । कृष्णानः । महिमानम् । इन्द्रियम् । पीत्वी । सोमस्य । क्रतुऽमान् । अवर्धत ॥ १ ॥

वसचेतसा सह चेतयन्त्यौ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ विश्वेभिः सवैः देवैः सह अस्य ॥ अन्वादेशेऽशादेशोऽनुदात्तः (पा. सू. २. ४. ३२) ॥ एतस्येन्द्रस्य वतं वशुष्मं शत्रूणां शोषकं बलम् वअनु वावतां रक्षताम् । तस्य बलं पूर्वमस्मान् रक्षतु पश्चादेतेऽपि रक्षतामिति भावः । अवतेर्लुङ् । वकृष्णानः वृत्रवधादिकं कुर्वाणः सः महिमानम् इन्द्रियम् इन्द्रस्यात्मनः पर्याप्तं वीर्यं च यत् यदा ऐत् प्राप्नोत् ॥ 'इण् गतौ' । आदादिकः । 'आडजादीनाम्' इत्याद्यागमः ॥ तदा वक्रतुमान् कर्मवान् सः सोमस्य पीत्वी सोमं पीत्वा अवर्धत ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलम्' इति षष्ठी । पीत्वी । 'स्ताव्यादयश्च' इति निपातितः ॥

१. त-भ—'अभिख्या' नास्ति । २. अनु—शतप्रभेदनोऽन्त्या त्रिष्टुप् ।

क्र. ४-४६

तमस्य विष्णुर्महिमानमोजसांशुं दधन्वान्मधुनो वि रण्यते ।

देवेभिरिन्द्रो मघवा सयावभिर्वृत्रं जघन्वां अभवद्वरेण्यः ॥ २ ॥

तम् । अस्य । विष्णुः । महिमानम् । ओजसा । अंशुम् । दधन्वान् । मधुनः । वि । रण्यते ।
देवेभिः । इन्द्रः । मघऽवा । सयावऽभिः । वृत्रम् । जघन्वान् । अभवत् । वरेण्यः ॥ २ ॥

विष्णुः एतन्नामकः । व्याप्तो यज्ञो वा । मधुनः मदकरस्य सोमस्य अंशुं लताखण्डं
दधन्वान् प्रेरयत् ॥ धवेर्गार्ग्यस्य कपो इदित्वाब्रुमागमे कृते बलि लोपः ॥ ओजसा स्ववीर्येण
संजातम् अस्य इन्द्रस्य तं महिमानं वि रण्यते विविधं शब्दयति । स्तौति । मघवा
धनवान् सयावभिः ॥ यातेः 'आतो मनिन्' इति कनिप् ॥ सहगन्तुभिः देवेभिः देवैः मरुद्भिश्च
वृत्रं जघन्वान् हतवान् इन्द्रः वरेण्यः सर्वैर्वरणीयः संभजनीयः अभवत् ॥

वृत्रेण यदहिना बिभ्रदायुधा समस्थिथा युधये शंसमाविदे ।

विश्वे ते अत्र मरुतः सह तमनावर्धन्नुग्र महिमानमिन्द्रियम् ॥ ३ ॥

वृत्रेण । यत् । अहिना । बिभ्रत् । आयुधा । समऽस्थिथाः । युधये । शंसम् । आऽविदे ।
विश्वे । ते । अत्र । मरुतः । सह । तमना । अवर्धन् । उग्र । महिमानम् । इन्द्रियम् ॥ ३ ॥

युधये योधनाय आयुधा आयुधानि वज्रादीनि बिभ्रत् धारयन्निन्द्रस्व यत् यदा
अहिना आहन्तव्येन वृत्रेण समस्थिथाः सहास्थाः ॥ तिष्ठतेर्लुङि 'समवप्रविभ्यः स्थः' (पा.
सू. १. ३. २२) इत्यात्मनेपदम् । 'स्थाध्वोरिञ्च' इति सिचः किरवमिकारश्चान्तादेशः । 'ह्रस्वा-
दङ्गात्' (पा. सू. ८. २. २७) इति सिचो लोपः । यद्योगादनिघातः । 'तिङि चोदात्तवति' इति
गतेर्निघातः ॥ तत् आविदे ॥ कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः ॥ तव वृत्रवधादिकं वीर्यं प्रज्ञापयितुं शंसम्
अशंसम् । शखैरहं स्तौमि ॥ 'शन्सु स्तुतौ' । लङ् । वाक्यभेदादनिघातः ॥ किञ्च हे उग्र उदूर्णबल
अत्र अस्मिन् काले एव ते त्वदीयं महिमानमिन्द्रियं वीर्यं च विश्वे सर्वे मरुतः तस्मिन्ना
आत्मना सह एव अवर्धन् । वर्णलोपश्छान्दसः । अवर्धयन् । मरुतो हीन्द्रस्य वीर्यं भवति ॥

जज्ञान एव व्यबाधत् स्पृधः प्रापश्यद्वीरो अभि पौंस्यं रणम् ।

अवृश्चदद्रिमव सस्यदः सृजदस्तम्नान्नाकं स्वपस्यया पृथुम् ॥ ४ ॥

जज्ञानः । एव । वि । अबाधत् । स्पृधः । प्र । अपश्यत् । वीरः । अभि । पौंस्यम् । रणम् ।
अवृश्चत् । अद्रिम् । अव । सऽस्यदः । सृजत् । अस्तम्नात् । नाकम् । सुऽअपस्यया । पृथुम् ॥ ४ ॥

स इन्द्रः जज्ञान एव ॥ 'जनी प्रादुर्भावे' । छान्दसस्य लिटः कानच् ॥ जायमाना एव
स्पृधः शत्रून् व्यबाधत् अस्यर्थमपीडयत् ॥ स्पृधः । 'स्पर्ध संवर्धे' । क्तिप् । 'अपस्पृधेथाम्'
इति निपातनेनैकत्र संप्रसारणदर्शनादत्रापि भवति ॥ अत एव वीरः समर्थः सः परं संग्रामम्
अभिलक्ष्य पौंस्यम् आत्मीयं बलं प्रापश्यत् । अस्थैतावद्वलमिति प्रकर्षेण पश्यति । जानाति । किञ्च
अद्रिं मेघम् अवृश्चत् वर्षणार्थमच्छिनत् १ । अनन्तरं सस्यदः ॥ 'स्यन्दू प्रस्रवणे' । क्तिप् । शसि
नलोपः । सह स्यन्दमाना अपः अव सृजत् अवाङ्मुखमसृजत् निरगमयत् । तथा सः पृथुं

महान्तं 'नाकं सुलोकं' स्वप्स्यया ॥ सुप आत्मनः क्यच् । 'अ प्रत्ययात्' (पा. सू. ३.३.१०२)
इति स्त्रियामप्रत्ययः ॥ शोभनकर्मेच्छया 'अस्तम्नात्' । निरुद्धमकरोत् ॥ स्तम्भिः सौत्रो धातुः ॥

आदिन्द्रः सुत्रा तविषीरपत्यत वरीयो द्यावापृथिवी अबाधत ।

अवाभरदृषितो वज्रमायसं शेवं मित्राय वरुणाय दाशुषे ॥ ५ ॥

आत् । इन्द्रः । सुत्रा । तविषीः । अपत्यत् । वरीयः । द्यावापृथिवी इति । अबाधत ।

अव । अमरत् । धृषितः । वज्रम् । आयसम् । शेवम् । मित्राय । वरुणाय । दाशुषे ॥ ५ ॥

१आत् अपि च स १इन्द्रः १तविषीः महतीः सेनाः १सत्रा सहैव १अपत्यत अगच्छत् । 'पद गतौ' । दैवादिकः । वर्णव्यत्ययः ॥ यद्वा । पत्यत इत्यैश्वर्यकर्मा । सेनानामीष्टे^१ । तासामीश्वरोऽभव-
दित्यर्थः । स एव १द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ १वरीयः ॥ तृतीयायाः सुः ॥ उरुतरेण महिम्ना
१अबाधत । तयोरन्तःस्थितान् शत्रून्वधीदित्यर्थः । १धृषितः शत्रुवधे प्रगल्भः सन् १आयसम्
अयोमयं १वज्रम् १अवाभरत् अधारयत्^२ । किमर्थम् । १मित्राय १वरुणाय १दाशुषे हविर्दत्तवते
यज्वने च १शेवं सुखं कर्तुम् ॥ ॥ १४ ॥

इन्द्रस्यात्र तविषीभ्यो विरिग्निन ऋघायतो अरंहयन्त मन्यवे ।

वृत्रं यदुग्रो व्यवृश्चदोजसापो विभ्रतं तमसा परीवृतम् ॥ ६ ॥

इन्द्रस्य । अत्र । तविषीभ्यः । विरिग्निनः । ऋघायतः । अरंहयन्त । मन्यवे ।

वृत्रम् । यत् । उग्रः । वि । अवृश्चत् । ओजसा । अपः । विभ्रतम् । तमसा । परीवृतम् ॥ ६ ॥

१अत्र अस्मिन् काल एव १विरिग्निनः महतो विविधं शब्दायमानस्य वा १ऋघायतः शत्रून्
हिंसतः १इन्द्रस्य १तविषीभ्यः । पष्ठर्थे चतुर्थी । बलानां १मन्यवे प्रख्यापनाय^३ १अरंहयन्त । आपो
निरगच्छन् । रहिगित्यर्थः । १उग्रः उदूर्णः सः १अपः उदकानि १विभ्रतं धारयन्तं १तमसा १परीवृतं
परितो वेष्टितम् । वृणोतेः कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति स्वरः । संहितायाम् 'उपसर्गस्य घञि'
(पा. सू. ६. ३. १२२) इति दीर्घः ॥ तं १वृत्रं यत् यस्मिन् काले १ओजसा स्ववीर्येण १व्यवृश्चत्
अत्यर्थमवधीत् ॥

या वीर्याणि प्रथमानि कर्त्वा महित्वेभिर्यतमानौ समीयतुः ।

ध्वान्तं तमोऽव दध्वसे हत इन्द्रो मुह्य पर्वहूतावपत्यत ॥ ७ ॥

या । वीर्याणि । प्रथमानि । कर्त्वा । महित्वेभिः । यतमानौ । समीयतुः ।

ध्वान्तम् । तमः । अव । दध्वसे । हते । इन्द्रः । मुह्य । पर्वहूतौ । अपत्यत ॥ ७ ॥

१महित्वेभिः मंहनीयैः स्वबलैः १यतमानौ युद्धाय प्रयत्नं कुर्वन्तौ इन्द्रवृत्रौ^४ १प्रथमानि पूर्व-
भावीनि १कर्त्वा । कृत्यार्थे त्वन्प्रत्ययः । कर्तव्यानि १या यानि १वीर्याणि १समीयतुः संयोजया-
मासतुः ॥ 'इण् गतौ' । छिटि 'दीर्घं इणः किति' (पा. सू. ७. ४. ६९) इति दीर्घः ॥ तयोर्मध्ये

१. त१.२३.७-म१.४.७.८-तेना ईष्टे; भ२-सेनामीष्टे । २. त१.२.३.६.८-म१.४-आधारयत् ।
३. त-म-अपख्यापनाय । ४. त-इन्द्रवृत्रौ' नास्ति ।

इन्द्रेण वृत्रे ऽहते सति ऽध्वान्तम् अतिनिबिडं ऽतमः ऽवव ऽध्वसे । अवध्वस्तं विनष्टमभूत् ॥
ध्वंसेलिद् । किंवाञ्चलोपः ॥ ऽइन्द्रः तु ऽमह्ना स्वमहिम्ना ऽपूर्वहूतौ प्रथमाह्वाने ऽअपत्यत अगच्छत् ।
शूराणां मध्येऽयमेव प्रथममाहूयमानोऽभवदित्यर्थः ॥

विश्वे देवासो अध्व वृष्ण्यानि तेऽवर्धयन्त्सोमव्रत्या वचस्यया ।

रुद्धं वृत्रमहिमिन्द्रस्य हन्मनाग्निर्न जम्भैस्तृष्वन्नमावयत् ॥ ८ ॥

विश्वे । देवासः । अध्व । वृष्ण्यानि । ते । अवर्धयन् । सोमऽवत्या । वचस्यया ।

रुद्धम् । वृत्रम् । अहिम् । इन्द्रस्य । हन्मना । अग्निः । न । जम्भैः । तृषु । अन्नम् । आवयत् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ऽअध्व वृत्रहननानन्तरं ऽविश्वे ऽदेवासः देवा ऋत्विजः ऽसोमवत्या सोमयुक्तया
ऽवचस्यया स्तुतीच्छया ऽते त्वदीयानि ऽवृष्ण्यानि बलानि ऽअवर्धयन्' वर्धयन्ति' । ऽइन्द्रस्य
ऽहन्मना हननसाधनेन वज्रेण ऽरुद्धम् । 'रथ हिंसासंराध्योः' । हिंसितम् ऽअहिं ऽवृत्रम् अपामा-
वरकं मेवं ऽतृषु शीघ्रम् ऽअन्नमावयत् अभक्षयत् । तज्जन्येनोदकेन संपादितमन्नं जनोऽभक्षय-
दित्यर्थः । आवयतिरत्तिकर्मा । तत्र दृष्टान्तः । ऽअग्निर्न यथाग्निः ऽजम्भैः आत्मीयैर्दन्तैरन्नं
भक्षयति तद्वत् ॥

भूरि दक्षेभिर्वचनेभिर्ऋक्भिः सख्येभिः सख्यानि प्र वोचत ।

इन्द्रो धुनिं च चुमुरिं च दम्भयञ्छद्मामनस्या शृणुते दम्भीतये ॥ ९ ॥

भूरि । दक्षेभिः । वचनेभिः । ऋक्भिः । सख्येभिः । सख्यानि । प्र । वोचत ।

इन्द्रः । धुनिम् । च । चुमुरिम् । च । दम्भयन् । श्रद्धाऽमनस्या । शृणुते । दम्भीतये ॥ ९ ॥

हे स्तोतारः ऽदक्षेभिः वर्धनहेतुभिः ऽऋक्भिः ॥ 'छन्दसीचनिपौ' इति चनिप्रत्ययः ।
अथस्मयादित्वेन भत्वाज्ज्ञवाभावः । पदत्वात् कुत्वम् (का. १. ४. २०) ॥ मन्त्रयुक्तैः ऽसख्येभिः ॥
तदर्हतीत्यर्थे 'छन्दसि च' इति यत्प्रत्ययः ॥ सख्युरिन्द्रस्य योग्यैः ऽवचनेभिः वचनैः स्तोत्रैः
ऽसख्यानि स्तुत्यस्तोत्रलक्षणान्यभिलक्ष्य ऽभूरि बहुवारम् इन्द्रं ऽप्र ऽवोचत प्रब्रूत अभिष्टुत । ऽइन्द्रः
तु ऽदम्भीतये एतन्नामकाय राजर्षये ऽधुनिं ऽच ऽचुमुरिं ऽच एतन्नामकौ द्वावसुरौ ऽदम्भयन् हिंसन्
ऽश्रद्धामनस्या । मनःशब्दात् क्यच् । श्रद्धायुक्तया मनस इच्छया ऽशृणुते । युष्माभिः कृतानि
स्तोत्राणि शृणोति ॥

त्वं पुरुण्या भरा स्वख्या येभिर्मसै निवचनानि शंसन् ।

सुगेभिर्विश्वा दुरिता तरेम विदो षु ण उर्विया गाधमद्य ॥ १० ॥

त्वम् । पुरुणि । आ । भर । सुऽअख्या । येभिः । मसै । निऽवचनानि । शंसन् ।

सुऽगेभिः । विश्वा । दुऽइता । तरेम । विदो इति । सु । नः । उर्विया । गाधम् । अद्य ॥ १० ॥

हे इन्द्र ऽत्वं ऽस्वख्या स्वख्यानि शोभनाश्रयुक्तानि ऽपुरुणि बहूनि धनानि मद्यम् ऽआ
ऽभर आहर प्रयच्छ । ऽनिवचनानि नितरां वक्तव्यानि स्तोत्राणि ऽशंसन् अहं ऽयेभिः धनैः ऽमसै ।

मन्यतिरर्चतिकर्मा । देवान् पूजयानि तानि देहि ॥ मन्यतेलोदि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । सिष्यडागमः । सिपः पिश्वेनानुदात्तत्वाद्वातुस्वरः ॥ सुगोभिः सुष्ठु गन्तव्यैस्तैर्धनैः स्तोत्रैर्वा । विश्वा सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि तरेम । हे इन्द्र अद्य अस्मिन् कर्मणि ग्राधं ग्रथ्यमानं क्रियमाणं नः अस्मदीयं स्तोत्रम् उर्विया उरुत्वेन बहुमानेन सु सुष्ठु विदो । विद उ । जानीहेव ॥ ॥ १५ ॥

'धर्मा' इति दशार्चं द्वितीयं सूक्तं वैश्वदेवम् । सध्विर्नाम वैरूप ऋषिः । तपसः पुत्रो धर्मो वा । चतुर्थी जगती । शिष्टास्त्रिषुभः । तथा चानुक्रान्तं—'धर्मा सध्विस्तापसो वा धर्मो वैश्वदेवं चतुर्थी जगती' इति । गतो विनियोगः ॥

धर्मा समन्ता त्रिवृतं व्यापतुस्तयोजुष्टिं मातरिश्वा जगाम ।

दिवस्पयो दिधिषाणा अवेपन्विदुर्देवाः सहसामानमर्कम् ॥ १ ॥

धर्मा । सम्ऽअन्ता । त्रिऽवृतम् । वि । आप्तुः । तयोः । जुष्टिम् । मातरिश्वा । जगाम । दिवः । पर्यः । दिधिषाणाः । अवेपन् । विदुः । देवाः । सहऽसामानम् । अर्कम् ॥ १ ॥

वसमन्ता समन्तौ संव्यासदिगन्तौ धर्मा । 'वृ क्षरणदीप्तयोः' । धर्मौ दीप्यमानावग्न्यादित्यौ त्रिवृतम् । 'त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः' (ऐ. आ. १. १. २) इत्याम्नानात् । त्रैलोक्यं व्यापतुः । स्वतेजोभिर्व्याप्तवन्तौ । मातरिश्वा अन्तरिक्षे वर्तमानो वायुः तयोः अग्न्यादित्ययोः जुष्टिं प्रीतिं जगाम गतवान् । यदा सहसामानम् । सामशब्द उपलक्षकः । वेदत्रयतेजःसहितम् । 'सर्वं तेजः सामरूप्यं ह शश्वत्' (तै. ब्रा. ३. १२. ९. २) इत्याम्नानात् । ईदृशम् अर्कम् अर्चनीयं सूर्यं देवाः दीप्यमानाः स्वरश्मयः विदुः विविदुः लेभिरे प्रापुः तदा दिधिषाणाः लोकधारण-शीलास्ते दिवः ह्यलोकस्य संबन्धि पर्यः उदकम् अवेपन् व्याप्तवन्तः । ववर्षुरित्यर्थः २ ॥ दिवस्पय इत्यत्र 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति सत्वम् । दिधिषाणाः । 'धिष धारणे' । चानश् । शपः श्लुः । यद्वा । 'धि धारणे' । सनन्तस्य चानश् । 'अज्जनगमां सनि' इति दीर्घाभावश्छान्दसः । यद्वा । समन्तौ संगतौ धर्मौ स्वयं दीप्यमानौ जीवेश्वरौ त्रिवृतं सत्वरजस्तमोगुणात्मिकां मायां व्यापतुः । नियन्तृनियन्तव्यभावेन मातरिश्वा परमात्मा तयोजुष्टिं संभोक्तव्यपदार्थैः संजातां प्रीतिं जगाम । गतवान् ३ । तं परमात्मानं वेदमयमिमं सूर्यमिति देवा जानन्ति ॥

तिस्रो देष्ट्राय निर्ऋतीरुपासते दीर्घश्रुतो वि हि जानन्ति बह्वयः ।

तासां नि चिक्युः क्वयों निदानं परेषु या गुह्येषु व्रतेषु ॥ २ ॥

तिस्रः । देष्ट्राय । निऽऽकृतीः । उप । आसते । दीर्घऽश्रुतः । वि । हि । जानन्ति । बह्वयः । तासाम् । नि । चिक्युः । क्वयों । निऽदानम् । परेषु । याः । गुह्येषु । व्रतेषु ॥ २ ॥

निर्ऋतीः । पृथिवीनामैतत् । अनेनेतरलोकावुपलक्ष्येते । तत्राधिष्ठिताः तिस्रः अग्न्यादि-देवताः देष्ट्राय हविषां प्रदानाय उपासते । यजमाना उपासनं कुर्वते । ततः दीर्घश्रुतः प्रभूत-कीर्तयः बह्वयः जगतः प्रापिकास्ता देवताः वि जानन्ति । एतैः कृतमुपासनां मन्वत एव । यद्वा ।

१. ग-त-म-मु-सु' नास्ति । २. त१.२.३.६.७.८-म-वर्षुः त४.५-ववर्षुरित्यर्थः । ३. ग-त२. ३.६.७.८-म-धिषु । ४. ग-त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.५.८-गमितवान् ।

निर्ऋतीः । निःशेषेण ऋच्छन्ति गच्छन्तीति निर्ऋतयः । तास्तिस्रः सृष्टिस्थितिसंहतीः देव्यात्मनः कर्मभोगदानाद्योपासते ते दीर्घश्रुतो दीर्घ^१ संसारे शृण्वन्तो मन्तव्यदृश्यादिपदार्थं जानन्तः । मन्त्र-दृश्यादिरूपमजानन्त इत्यर्थः । अत एव बह्वयः संसारस्य बोधारस्ता न जानन्ति । ऋक्वयः क्रान्त-दर्शिनस्तु ऋतासां सृष्ट्यादीनामग्न्यादीनां वा ऋनिदानं मूलकारणं परमात्मानं ऋनि ऋचिक्युः नितरां चिन्वन्ति जानन्ति । ऋपरेषु उत्कृष्टेषु वा ऋगुह्येषु वा गोप्तव्येषु कर्मसु यमनियमादिषु ऋव्रतेषु^२ ऋयाः प्रवृत्तयः सन्ति तासां निदानं नि चिक्युः जानन्ति ॥ 'चिञ् चयने' । लिटि 'विभाषाञ्चेः' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्णादेशः^३ । यद्वा । चायतेलिटि 'चायः की' (पा. सू. ६. १. ३५) इति छन्दसि की इत्यादेशः ॥

चतुष्कपदा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते ।

तस्यां सुपर्णा वृषणा नि षेदतुर्यत्र देवा दधिरे भागधेयम् ॥ ३ ॥

चतुःऽकपदा । युवतिः । सुऽपेशाः । घृतऽप्रतीका । वयुनानि । वस्ते ।

तस्याम् । सुऽपर्णा । वृषणा । नि । षेदतुः । यत्र । देवाः । दधिरे । भागऽधेयम् ॥ ३ ॥

चतुष्कपदा चतुष्कोणा युवतिः स्त्रीरूपा सुपेशाः द्रोभनालंकारा घृतप्रतीका घृतप्रमुखहविष्का एतादृशी वेदिः वयुनानि ज्ञातव्यानि पदार्थजातानि कर्माणि स्तोत्राणि वा वस्ते आच्छादयति । तस्यां वेद्यां वृषणा वृषणौ हविषां वर्धितारौ सुपर्णा सुपर्णौ सुपतनौ जायापती यजमानब्रह्माणौ वा नि षेदतुः निषण्णौ भवतः । यत्र यस्यां वेद्यां देवाः अग्न्यादयः भागधेयम् । स्वार्थिको धेयप्रत्ययः । स्वस्वभागं हविः दधिरे^४ धारयन्ति । यद्वा । चतुष्कपदा नामाख्यातोपसर्गनिपाता-श्चत्वारः कपदस्थानीया यस्याः सा युवतिस्तरुणी निस्था घृतप्रतीका दीप्यमानवर्णावयववर्षौपनिषदी वायवयुनानि ज्ञानानि वस्ते आच्छादयति । तस्यां वाचि सुपर्णा सुपर्णौ जीवपरमात्मानौ निषण्णौ भवतः । यत्र । 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति तृतीयाथे ब्रह्मप्रत्ययः । यथा वाचा देवा भागं धारयन्ति ॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे ।

तं पाकेन मनसापश्यमन्तितुस्तं माता रेळिह स उ रेळिह मातरम् ॥ ४ ॥

एकः । सुऽपर्णः । सः । समुद्रम् । आ । विवेश । सः । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । वि । चष्टे ।

तम् । पाकेन । मनसा । अपश्यम् । अन्तितः ।

तम् । माता । रेळिह । सः । उँ इति । रेळिह । मातरम् ॥ ४ ॥

एकः सर्वकार्येष्वसहायः सुपर्णः सुपतनो मध्यमस्थानो देवः समुद्रम् अन्तरिक्षम् आ विवेश आविशति । आविश्य च स इदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं वि चष्टे । अनुग्राह्य-तयाभिपश्यति । तम् एवंपरुषं देवं पाकेन परिपक्वेन मनसा अन्तितः समीपेऽहम् अपश्यम् अदर्शम् । किञ्च माता उदकानां निर्मात्री माध्यमिका वाक् तां रेळिह आस्वादयति । उपजीवन-मात्रमत्र लक्ष्यते । स उ स खलु मातरं वाचं रेळिह लेळि । तामेवोपजीवति । 'लेह आस्वा-दने' । यद्वा । सुपर्णः पक्षवान्निराधारसंचार्थकः प्राणवायुः परमात्मा वा समुद्रम् । समुद्रवन्ति

१. त-भ१.२.४.८-दीर्घे । २. ग-त-भ- 'व्रतेषु' नास्ति । ३. त-भ-मु-कवर्णादेशः । ४. त१.२. ३.५.७.८-भ२.४.८-दधते ।

आपोऽस्मादिति समुद्रमन्तरिक्षम् । यद्वा । समुद्रवर्णं^१ सर्वतो^२ गमनम् । तच्छीलं प्रपञ्चजातमाविष्ट-
वान् । 'तत्सुष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै. आ. ८. ६) इति श्रुतेः । वायुपक्षे^३ वाय्वादिरूपेण^४ आ-
विवेश । स इदं विश्वं सर्वं लोकं वि चष्टे विशेषेण ख्यापयति । सति हि प्राणे परमात्मनि वा
जीवन्तः पुरुषा लोकं विख्यातं कुर्वन्ति । तं देवमुपासकोऽहं^५ पाकेन परिपक्वज्ञानेन मनसा
अन्तितः ॥ अन्तिकशब्दात्तसिः । अन्तिकस्य तसि कादिलोपो भवत्याद्युदात्तत्वं च (पा. सू. ६. ४.
१४९. ८) इति कादिलोपः ॥ अन्तिके समीपे स्वहृदयेऽपश्यम् । तं प्राणं माता वाक् रेळिह^६ । वाक्
प्राणेऽन्तर्भवतीत्यर्थः । स्वापे हि वाग्व्यापारो न दृश्यते प्राणव्यापारस्तु दृश्यते इति ॥

सुपुर्णं विप्राः कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ।

छन्दांसि च दधतो अध्वरेषु ग्रहान्तसोमस्य मिमते द्वादश ॥ ५ ॥

सुऽपुर्णम् । विप्राः । कवयः । वचोऽभिः । एकम् । सन्तम् । बहुधा । कल्पयन्ति ।
छन्दांसि । च । दधतः । अध्वरेषु । ग्रहान् । सोमस्य । मिमते । द्वादश ॥ ५ ॥

विप्राः मेधाविनः । कवयः क्रान्तप्रज्ञा मनुष्याः । सुपुर्णं सुपतनम् । एकं । सन्तं परमात्मानं
वचोभिः स्तुतिलक्षणैर्वचनैः । बहुधा बहुप्रकारं । कल्पयन्ति कुर्वन्ति । किंच त एव कवयः । अध्व-
रेषु यज्ञेषु । छन्दांसि गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि । दधतः स्तोत्रशस्त्रादिना धारयन्तो द्वादश-
संख्याकान्^७ । सोमस्य । ग्रहान् । ग्रहणसाधनानि पात्राण्युपांश्वन्तर्यामादीनि । मिमते निमिमते ॥
ग्रहान् । गृह्यत एभिरिति ग्रहाः । 'ग्रहवृहनिश्चिगमश्च' इति करणेऽप्रत्ययः । सोमस्येति कर्मणि
षष्ठी । द्वादश इत्यत्र 'संख्या' (पा. सू. ६. २. ३५) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ १६ ॥

षट्त्रिंशं चतुरः कल्पयन्तश्छन्दांसि च दधत आद्वादशम् ।

यज्ञं विमार्य कवयो मनीष ऋक्सामाभ्यां प्र रथं वर्तयन्ति ॥ ६ ॥

षट्त्रिंशान् । च । चतुरः । कल्पयन्तः । छन्दांसि । च । दधतः । आद्वादशम् ।
यज्ञम् । विमार्य । कवयः । मनीषा । ऋक्ऽसामाभ्याम् । प्र । रथम् । वर्तयन्ति ॥ ६ ॥

पूर्वं सामान्येन यज्ञग्रहानुक्त्वेदानीं सर्वग्रहाविपूर्वको यज्ञोऽभिधीयते । षट्त्रिंशान् । द्वाधुपांश्व-
न्तर्यामौ^८ । ऐन्द्रवायवाद्यस्त्रयो द्विदेवस्यग्रहाः । द्वौ शुक्रामन्थिनौ । आग्रयण उक्थ्यो ध्रुवश्चेति
त्रयः । ऋतुग्रहा द्वादश । ऐन्द्राग्नौ वैश्वदेवश्च द्वौ । त्रयो मरुत्वतीयाः । एको माहेन्द्रः । आदित्य-
सावित्री द्वौ । वैश्वदेवः पानीवतो हारियोजन इति त्रयो^९ ग्रहाः । एवं षट्त्रिंशज्जवन्ति । अत्यग्निष्टोमे
पूर्वं षट्त्रिंशद्ग्रहा द्वावंशदान्यौ दधिग्रहः षोडशीति चेति चत्वारः । एतांश्चत्वारिंशत्संख्याकान्
ग्रहान् । कल्पयन्तः सोमेन पूरयन्तः । किंच । आद्वादशम् ॥ 'आह् मर्यादाभिविध्योः' (पा. सू.
२. १. १३) इत्यव्ययीभावसमासः । तस्य स्वरः ॥ द्वादशसंख्याकप्रउगादिशस्त्रसमाप्तिपर्यन्तं

१. ग-समुद्रनं; त१.२.३.६.७.८-समुद्रनं; त४.५-समुद्रजं; म२.४.८-सुमंदनं; म७-समुद्रनं ।
२. त१.२.३.६.७.८-म- 'सर्वतो ..... वायुपक्षे' नास्ति । ३. ग-बाह्यवायुरूपेण; त१.२.३.६.७.
८-म-वायुरूपेण । ४. त१.२.३.६.७.८-म२.४.८-सदेवसु^० । ५. त४.५-रेळिह । अध्ययनकाले
वाग्व्यापारो दृष्टः । सह प्राणो हि मातरं वाक् रेळिह । ६. ग-द्वादश द्वादशसंख्याकान् । ७. त४-षड्-
त्तरान् त्रिंशत्संख्याकान् ततश्चतुरश्च ग्रहान् । एते तैत्तिरीयारण्यके ज्योतिष्टोमे समान्नायते प्राणापाना-
भ्यामेवोपांश्वन्तर्यामौ । ८. त-म- 'त्रयो' नास्ति ।

वृष्ट्यांसि गायत्र्यादीनि वृद्धतः स्तुतशस्त्रादिरूपेण धारयन्तः वृकवयो वृमनीषा । तृतीयाया आकारः । मनीषया बुद्ध्या एवं वृजं वृमिषाय निमांय वृथम् । रमन्त्यत्रेति^१ रथो यज्ञः । तं वृथं यज्ञम् वृक्स्वामाभ्यां वृप्र वृर्तयन्ति प्रकर्षेण संपादयन्ति ॥ चतुर इत्यत्र 'चतुरः शसि' (पा. सू. ६. १. १६७) इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

चतुर्दशान्ये महिमानो अस्य तं धीरा वाचा प्र णयन्ति सुत ।

आमानं तीर्थं क इह प्र वोच्येन पथा प्रपिबन्ते सुतस्य ॥ ७ ॥

चतुःऽदश । अन्ये । महिमानः । अस्य । तम् । धीराः । वाचा । प्र । नयन्ति । सुत ।

आमानम् । तीर्थम् । कः । इह । प्र । वोचत् । येन । पथा । प्रऽपिबन्ते । सुतस्य ॥ ७ ॥

वृअस्य यज्ञरूपस्य परमात्मनः वृअन्ये वृचतुर्दश^२ चतुर्दशसंख्याकाः^२ वृमहिमानः विभूतयो भवन्ति । वृत्तं यज्ञं वृसप्त^३ सप्तसंख्याकाः वृधीराः धीमन्तो होत्रादयः वृवाचा शस्त्ररूपया वृप्र णयन्ति प्रकर्षेण नयन्ति । वृआमानम् ॥ 'आप्ल व्याप्तौ' । ताच्छीलिके चानशि व्यत्ययेन विकरणस्य व्यत्ययः^४ ॥ व्यापनशीलं वृतीर्थं पापोत्तारणसमर्थं चात्वालोत्तरमध्यदेशम् वृइह अस्मिन् यज्ञे वृकः वृप्र वृवोचत् को वक्ति । न कोऽपीत्यर्थः । वृयेन वृपथा येन यज्ञमार्गेण वृसुतस्य अभिषुतं सोमं वृप्रपिबन्ते देवा अतिशयेन पिबन्ति ॥ 'पा पाने' । 'पाम्रा' इत्यादिना पिबादेशः । व्यत्ययेन आत्मानेपदम् । उपसर्गेण समासः । यद्योगादनिघाते 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः ॥

सहस्रधा पञ्चदशान्युक्था यावद्द्यावापृथिवी तावदित्तत् ।

सहस्रधा महिमानः सहस्रं यावद्ब्रह्म विष्टितं तावती वाक् ॥ ८ ॥

सहस्रधा । पञ्चऽदशानि । उक् । यावत् । द्यावापृथिवी इति । तावत् । इत् । तत् ।

सहस्रधा । महिमानः । सहस्रम् । यावत् । ब्रह्म । विऽस्थितम् । तावती । वाक् ॥ ८ ॥

वृसहस्रधा सहस्रसंख्याकेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु देहेषु वृपञ्चदशानि । चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राण इत्येतानि पञ्च । तदाधारत्वेन मातापित्रोः सकाशादागतानि पृथिव्यसेजोवाक्वाकाशरूपाणि भूतानि मिलितानि दश । एवं पञ्चदशसंख्याकानि वृउक्था उक्थान्युत्कृष्टान्यङ्गानि विद्यन्ते प्राणिदेहेषु^५ जातेषु । वृद्यावापृथिवी ॥ षष्ठीद्विवचनस्य 'सुपां सुलुक्' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ द्यावापृथिव्योः वृयावत् तत्परिमाणमस्ति वृतावदित् तत्परिमाणमेवात्माधिष्ठितं प्राणिदेहजातं भवति । यावत्तावच्छब्दयोः^६ 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुपि' (पा. सू. ५. २. ३९) 'आ सर्वनाम्नः' (पा. सू. ६. ३. ९१) इति दीर्घः ॥ किंच वृसहस्रधा सहस्रसंख्याकेषु वृसहस्रं वृमहिमानः सहस्रसंख्याका महान्तो व्यवहारविज्ञेया भवन्ति । प्रतिविषयं प्रतिक्षणं दर्शनश्रवणादिव्यवहारनिष्पत्तेः^७ । सहस्रधेत्थञ्च विधायै धाम्न्यस्य । वृब्रह्म जगत्कारणं वस्तु वृयावत् नानाविधप्राणिदेहरूपेण यावत्परिमाणं भूत्वा वृविष्टितं विशेषेण स्थितं वृवाक् वृतावती तत्परिमाणा भवति । एकैकस्याभिधेयार्थस्यैकैकनामापेक्षणात् ।

१. ग२-रमेतत्रेति । २. ग-त-म-चतुर्दशल्लोकाः; सु-चतुर्दशसंख्याका लोकाः । ३. ग-त-म-सु- 'सप्त' नास्ति । ४. ग-आ; त१.२.३.६.७.८-म-च; त४.५-आ । ५. ग२-त४.५-इत्थं प्राणिदेहेषु; त१.२.३.६.७-म-उक्थप्राणिदेहेषु । ६. ग-त४.५-यत्तच्छब्दयोः । ७. त-म१.४.८-व्यवहारव- निष्पत्तेः; म२-व्यवहारवनिष्पत्तेः ।

अन्यत्रापि श्रूयते—‘सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते’ (तै. आ. ३. १२. ७) इति । ‘सहस्रधा पञ्चदशान्युक्थेति पञ्च हि दशतो भवन्ति’ (ऐ. आ. १. ३. ८) इत्यादिक-
मारण्यकमन्त्रानुसंधेयम् ॥

कः छन्दसां योगमा वेद धीरः को धिष्यां प्रति वाचं पपाद ।

कमृत्विजामष्टमं शूरमाहुर्हरी इन्द्रस्य नि चिकाय कः स्वित् ॥ ९ ॥

कः । छन्दसाम् । योगम् । आ । वेद । धीरः । कः । धिष्याम् । प्रति । वाचम् । पपाद ।
कम् । कमृत्विजाम् । अष्टमम् । शूरम् । आहुः । हरी इति । इन्द्रस्य । नि । चिकाय । कः । स्वित् ॥ ९ ॥

वधीरः धीमान् । वकः मानुषः । वछन्दसां गायत्र्यादीनां । वयोगं स्तुतशस्त्रात्मना नियोगम् । वआ
ववेद आजानाति । वकः वा । वधिष्याम् । धिष्यानि होत्रादीनां सप्त स्थानानि^१ । तद्वह्नीं । ववाचं
वप्रति वपपाद प्रतिपादयति । करोति । किञ्च । वकृत्विजां होत्रादीनां सप्तानाम् । वअष्टमम् । अष्टसंख्या-
पूरकं । वशूरं स्वतन्त्रं । वकम् । वआहुः । वदन्ति । वकः । वस्वित् । कः । खलु । वइन्द्रस्य । वहरी ऋक्सामरूपौ
द्वावश्चौ । ‘ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी’ (तै. सं. ६. ५. ९. २) इत्याज्ञायते । तादृशौ हरी । वनि
वचिकाय नितरां पूजयति । जानाति । वेदिता प्रतिपादयिताष्टसंख्यापूरकस्य देवस्य ज्ञाता वा
परमात्मनोऽन्यो नास्तीत्यर्थः ॥

भूम्या अन्तं पर्येकं चरन्ति रथस्य धूर्धु युक्तासो अस्थुः ।

श्रमस्य दायं वि भजन्त्येभ्यो यदा यमो भवति हर्म्ये हितः ॥ १० ॥

भूम्याः । अन्तम् । परि । एकै । चरन्ति । रथस्य । धूः । ऽसु । युक्तासः । अस्थुः ।
श्रमस्य । दायम् । वि । भजन्ति । एभ्यः । यदा । यमः । भवति । हर्म्ये । हितः ॥ १० ॥

वएके केचन सप्ताश्वाः । वभूम्याः पृथिव्याः । अनेन शुलोकोऽप्युपलक्ष्यते । शुलोकस्य च । वअन्तं
पर्यन्तं । वपरि । वचरन्ति । तदानीं सर्वत आगच्छन्ति । तदा च तेऽश्वाः । वरथस्य । वधूर्धु युगादिभारेषु
वयुक्तासः युक्ताः सन्तः । वअस्थुः तिष्ठन्ति । वएभ्यः अश्वेभ्यः । वश्रमस्य । वदायम् ॥ ‘दो अवखण्डने’ ।
घञ् । ‘कषोत्त्वतः’^२ इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ श्रमस्य नाशकं घासादिकं । ववि । वभजन्ति देवाः प्रयच्छन्ति ।
वयदा यस्मिन् काले । वयमः नियन्ता सूर्यः । वहर्म्ये हर्म्यस्थानीये रथे । वहितः निहितः । वभवति । तदैते
भजन्तीत्यर्थः^३ ॥ ॥ १० ॥

‘चित्रः’ इति नवर्चं तृतीयं सूक्तमाग्नेयम् । उपस्तुतो नाम वृष्टिहव्यपुत्र ऋषिः । अष्टमी
त्रिष्टुप् । नवमी शकरी । आदितः सप्त जगत्यः । तथा चानुक्रान्तं—‘चित्र इन्नव वार्ष्णिहव्य उपस्तुत
आग्नेयं जागतं त्रिष्टुप्शक्यन्तम्’ इति । प्रातरनुवाकाधिनशस्त्रयोर्जागते छन्दसीदं सूक्तम् । सूत्रितं
च—‘चित्र इच्छिशोर्वसुं न चित्रमहसमिति जागतम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

चित्र इच्छिशोस्तर्पणस्य वृक्षथो न यो मातरावुप्येति धातवे ।

अनुधा यदि जीर्जनदधा च नु ववक्ष सुधो महि दुत्यं चरन् ॥ ११ ॥

१. ग-स्थानानि मार्जालीयश्च; त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८-स्थानानि मार्जय; त४.५-स्थानानि
मार्जारश्च; भ७-स्थानानि मार्जयत । २. ग-त-भ-भवतीत्यर्थः ।

चित्रः । इत् । शिशोः । तरुणस्य । वक्षथः । न । यः । मातरौ । अपिऽएति । धातवे ।
अनुधाः । यदि । जीजनत् । अध । च । नु । ववक्ष । सद्यः । महि । दूत्यम् । चरन् ॥ १ ॥

वशिषोः शिशुभूतस्य अत एव वतरुणस्य नूतनस्याग्नेः ववक्षथः ॥ वक्षेरोणादिकोऽथप्रत्ययः^१ ॥
हविर्वहनं वचित्रं वृत् आश्रयभूतमेव वयः जातोऽग्निः वमातरौ सर्वस्य निर्मात्र्यौ मातृपितृभूते
द्यावापृथिव्यावरण्यौ वा वधातवे वनं वप्येति ॥ 'वेत् पाने' । तुभर्थे तवेन्प्रत्ययः ॥ स्तनपानायापि
न गच्छति ॥ 'हणू गतौ' । लट्युपसर्गेण समासः । 'तिष्ठि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः ॥
वअनुधाः ॥ नन्बहुव्रीहिः । समासान्तस्थानङः स्त्रियामिष्टत्वादत्रानङभावः (पा. सू. ५.४.१३१) ।
प्रत्येकविवक्षयैकवचनम् ॥ ऊधोरहितोऽयं लोकोऽसौ लोकश्चैनमग्निं यदि वजीजनत् अजीजनत्
अजनयत् । तर्हि स्तनपानाय न गच्छतीति युक्तम् । तथा न भवति । किंतु द्यावापृथिव्यौ^२ सर्वेषां
कामदुषे खलु । तथापि न याति । तस्मादस्य हविर्वहनं चित्रम्^३ । वअध वच उत्पश्यनन्तरमेव वनु
अद्य अस्मिन् दिने वसद्यः तदानीमेव शीघ्रं वमहि महत् वदूत्यम् ॥ 'दूतस्य भागकर्माणी' (पा. सू.
४. ४. १२०) इति कर्मणि यत्प्रत्ययः ॥ दूतकर्म वचरन्^४ ववक्ष । देवान् प्रति हवींषि वहति ॥

अग्निर्ह नाम धायि दन्नपस्तमः सं यो वना युवते भस्मना दता ।

अभिप्रमुरा जुह्वा स्वध्वर इनो न प्रोथमानो यवसे वृषा ॥ २ ॥

अग्निः । ह । नाम । धायि । दन् । अपऽस्तमः । सम । यः । वना । युवते । भस्मना । दता ।
अभिऽप्रमुरा । जुह्वा । सुऽअध्वरः । इनः । न । प्रोथमानः । यवसे । वृषा ॥ २ ॥

वअपस्तमः ॥ अपःशब्दस्यान्तोदात्तत्वेन मत्वर्थो लुप्त इति ज्ञायते । अन्यथा 'आपः कर्मा-
ख्यायाम्' इत्यसुनि कृत आशुदात्तत्वमेव स्यात् ॥ अपस्वित्तमः कर्मवत्तमः वअग्निः वनाम् ॥ तृती-
याया लुक् ॥ नाम्ना नमयितृणा हविषा स्तोत्रेण वा वधायि यजमानैर्धायते खलु । यतः वदन् यष्टृणां
धनदाता ॥ 'हुदाञ् दाने' । हेतौ^५ 'छन्दस्युभयथा' इति शतुराधधातुत्वेन आकारलोपः । अत
एव शपोऽसंभवः ॥ वयः अग्निः वभस्मना भासकेन प्रकाशकेन तेजसा वदता दन्तेन च ववना^६
वनान्यरण्यानि वसं वयुवते संयुनक्ति । संदहतीति यावत् । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' । व्यत्ययेन
शः । आत्मनेपदं च । दता । दन्तशब्दस्य 'पदन्' इत्यादिना दत्तावः । 'ऊडिदम्' इति
विभक्तेराशुदात्तत्वम् ॥ किञ्च वअभिप्रमुरा ॥ 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः' । अस्मात् किपि 'राह्लोपः'
इति छकारलोपः । 'मुर संवेष्टने' इत्यस्माद्वा किप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्चम् ॥ अभितः समुच्छ्रिते-
नोद्यतेन यद्वा सर्वतो हविर्भिः संवेष्टितेन वजुह्वा एतन्नामकेन पात्रविदोषेण वस्वध्वरः शोभनयज्ञोऽग्निः
अदनीये^७ हविषि चरतीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । वइनः समर्थः वप्रोथमानः पर्याप्तः पुष्टाङ्गः ववृषा
वयवसे वन यथा वृषभो घासादिषु चरति ॥

तं वो विं न दुषदं देवमन्धसु इन्दुं प्रोथन्तं प्रवपन्तमर्णवम् ।

आसा वह्निं न शोचिषा विरप्तिनं महिब्रतं न सरजन्तुमध्वनः ॥ ३ ॥

१. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु-वहेरोणादिको^१ । २. ग-द्यावापृथिव्यौ हि; त१.२.३.६.७.८-भ१.
४.७-द्यावापृथिव्यौ तु; भ२.८-द्यावापृथिव्यौ नु । ३. त-भ-'चित्रं' नास्ति । ४. ग-चरन् आचरन् ।
५. ग-हेतौ शतरि । ६. त-भ-'वना' नास्ति । ७. ग-त१.२.३.७.८-भ१.२.४.७-खादनीये;
त६-भ-८-स्वादनीये ।

तम् । वः । विम् । न । द्रु॒स॒स॒दम् । दे॒वम् । अ॒न्ध॒सः । इ॒न्दुम् । प्रो॒थ॒न्तम् । प्र॒ऽव॒प॒न्तम् । अ॒र्ण॒वम् ।
आ॒सा । व॒ह्निम् । न । शो॒चि॒षा । वि॒ऽर॒प्ति॒नम् । म॒हि॒ऽव्र॒तम् । न । सर॒ज॒न्तम् । अ॒ध्व॒नः ॥ ३ ॥

हे स्तोतारः । वः । यूयं । वतम् । अभिमभिष्टुत । कीदृशम् । वि । न । पक्षिणमिव । वृषदम् ।
द्रुवृक्षः । अरणिर्लक्षणे वृक्षे सीदन्तं । देवं द्योतमानम् । अन्धसः । इन्दुं । स्तोतृणामक्षस्य क्लेदयितारं
प्रापयितारम् ॥ 'उन्देरिच्चादेः' (उ. सू. १. १३) इत्युग्रत्ययः । 'नित्र' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् ॥
प्रोथन्तं शब्दायमानं । प्रवपन्तम् अत्यर्थं वनानां दाहकम् । अर्णवम् ॥ 'अर्णसः सलोपश्च' इति
मत्वर्थीयो वः ॥ 'अशौ प्रास्ताहुतिः' इत्यादिक्रमेण उदकवन्तम् । आसा ॥ आस्यशब्दस्य 'पहन्' ।
इत्यादिनासन्नादेशः । वर्णलोपश्चान्दसः ॥ आस्येन । वह्निं । हविषां वोढारम् । यद्वा । आसा ।
अन्तिकनामैतत् । देवानां समीपे हविषां प्रापकम् । वहने दृष्टान्तः । वह्निं न । 'वह्निर्वा
अनङ्गान्' (तै. ब्रा. १. ८. २. ५) इति श्रवणादनङ्गाहमिव वहने समर्थं । शोचिषा स्वदीप्त्या
विरप्तिनम् । महन्नामैतत् । महान्तं । महिषं । न । महाकर्माणमादित्यमिव । अध्वनः । सरजन्तम् ।
मार्गान् सह युगपदेव रक्षयन्तम् । एवंगुणमभिमभिष्टुत ॥ सरजन्तम् । 'रक्ष रागे' । रक्षेः शतरि
'रक्षेत्र' (पा. सू. ६. ४. २६) इति नलोपे सहस्य सभावे च कृते रूपम् । यद्वा । सरतीति सरः ।
सरस्योदकस्य जनयितारम् । जनेः तत्प्रत्यये कृते रूपमिति वा । व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥

वि यस्य ते जयसानस्याजर् धक्षोर्न वाताः परि सन्त्यच्युताः ।

आ रण्वासो युयुधयो न सत्वनं त्रितं नैशन्त प्र शिषन्त इष्टये ॥ ४ ॥

वि । यस्य । ते । जय॒सान॒स्य । अ॒ज॒र् । ध॒क्षोः । न । वा॒ताः । परि॑ । स॒न्ति । अ॒च्यु॒ताः ।
आ । र॒ण्वा॒सः । यु॒यु॒ध॒योः । न । स॒त्वन॑म् । त्रि॒तम् । न॒श॒न्त । प्र । शि॒ष॒न्तः । इ॒ष्टये॑ ॥ ४ ॥

हे । अजर । जरारहित । अग्ने । जयसानस्य ॥ जयतिगीत्यर्थः ॥ बाहुलकादस्मादप्यसानचप्रत्ययः ॥
गमनशीलस्य । धक्षोः ॥ दहेः सन् । 'द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्' (का. ६. १. ८. १)
इति द्विर्वचनाभावः । तदन्तादुग्रत्ययः । अरण्यदहनेच्छोः । यस्य । वते तव स्वभूताः । अच्युताः शत्रुभिः
अच्यवनीयाः प्रभावाः । वाता । न । वायव इव । वि । परि । सन्ति । सवतो विशेषेण वर्तन्ते ॥
सन्ति । अस्तेर्लट् । यद्योगादनिघातः ॥ युयुधयो । न ॥ युधेः किन्प्रत्ययः ॥ योद्धार इव । रण्वासः
शीघ्रं गन्तारः शब्दायमाना वा कृत्विजः । इष्टये यागाय । प्र । शिषन्तः प्रकर्षेण सिषन्तः सिषासन्तः
संभक्तुमिच्छन्तः । सत्वनं बलवन्तं । त्रितं । त्रिष्वाहवनीयादिषु स्थानेषु ततं विस्तृतं त्वाम् । आ
नशन्त । स्तुतिभिर्हविभिश्च व्याप्नुवन्ति । आङ्पूर्वो नशिष्यासिकर्मा । 'आक्षाण आनद' इति
व्यासिकर्मसु पाठात् ॥

स इदग्निः कर्ण्वतमः कर्ण्वसखार्यः परस्यान्तरस्य तरुषः ।

अग्निः पातु गृणतो अग्निः सुरीनुभिर्देदातु तेषामर्वा नः ॥ ५ ॥

सः । इत् । अ॒ग्निः । कर्ण्व॑ऽतमः । कर्ण्व॑ऽसखा । अ॒र्यः । पर॑स्य । अ॒न्तर॑स्य । तरु॑षः ।
अ॒ग्निः । पा॒तु । गृ॒ण॒तः । अ॒ग्निः । सुरी॑न् । अ॒ग्निः । दे॒दा॒तु । तेषा॑म् । अ॒र्वाः । नः ॥ ५ ॥

१. ग-त-म- 'वह्नि' नास्ति । २. त-म-प्रत्यये । ३. त-म- 'त्रितं' नास्ति ।

वकण्वतमः ॥ कणतेः शब्दार्थात् 'अग्निमुपि' इत्यादिना कण्प्रत्ययः ॥ अतिशयेन स्तोता अत एव वकण्वसखा ॥ बहुव्रीहिवात् समासान्तोदात्ताभावः ॥ कण्वाः स्तोतारः सखायो यस्य स तादृशः वार्थः ॥ 'स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं वक्तव्यम्' (पा. सू. ३.१.१०३. १) इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ स्वामी सर्वस्येश्वरः वस इत् स एव अग्निः परस्य विप्रकृष्टस्य बाह्यस्य अन्तरस्य अव्यवहितस्य समीपे वर्तमानस्य च शत्रोः वरुणः तारयिता विनाशयिता भवति । सः अग्निः वृणतः स्तोतृन् अस्मान् वपातु रक्षतु ॥ 'गृ शब्दे' । ऋयादिकः । 'शतुरनुमो नद्यजादी' इति विभक्तैरुदात्तत्वम् ॥ तथा वसूरीन् । 'पू प्रेरणे' । हविषां प्रेरयितृनस्मान् रक्षतु । किंच वतेषाम् एषां वनः अस्माकम् अवः रक्षणमन्नं वा अग्निर्ददातु प्रयच्छतु ॥ १८ ॥

वाजिन्तमाय सहस्रे सुपित्र्य तृषु च्यवानो अनु जातवेदसे ।

अनुद्रे चिद्यो धृषता वरं सते महिन्तमाय धन्वनेदविष्यते ॥ ६ ॥

वाजिन्तमाय । सहस्रे । सुपित्र्य । तृषु । च्यवानः । अनु । जातवेदसे ।

अनुद्रे । चित् । यः । धृषता । वरम् । सते । महिन्तमाय । धन्वना । इत् । अविष्यते ॥ ६ ॥

हे सुपित्र्य । पितुरागतः पित्र्यः ॥ 'पितुर्यञ्च' (पा. सू. ४. ३. ७९) इति यत्प्रत्ययः ॥ शोभनपित्र्य हे अग्ने वाजिन्तमाय अतिशयेनाज्ञवते अत्यन्तं बलवते वा ॥ 'नादस्य' इति जुडागमः ॥ सहस्रे सहस्रस्य शत्रूणामतिशयेनाभिभवित्रे जातवेदसे जातप्रज्ञाय तुभ्यं त्वां स्तोतुं तृषु क्षिप्रम् अनु च्यवानः स्तुतिभिरनुगत उद्युक्तोऽस्मि ॥ 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि' इति जातवेदःशब्दस्य चतुर्थी । सहस्रे । सहस्विन्द्राब्दादीयसुनि 'विन्मत्तोर्युक्' इतीयसुन ईकारलोपः छान्दसः ॥ अनुद्रे चित् उदकवर्जिते स्थले । आपदीत्यर्थः । शत्रुभिः संजातायामापदि धृषता शत्रुधर्षणसमर्थेन धन्वनेत् आत्मीयेन धनुषैव अविष्यते पालकाय सते भूषणवे ॥ 'शतुरनुमः' इति विभक्तैरुदात्तत्वम् ॥ महिन्तमाय पूज्यतमाय दानृतमाय वा ईदृशायाग्नये वयः अहं वरं वरणीयं हविः प्रयच्छामि सोऽहं स्तुतिमपि तस्मै करोमीत्यर्थः ॥

एवाग्निर्मतैः सह सूरिभिर्वसुः ष्वे सहसः सूनरो नृभिः ।

मित्रासो न ये सुधिता ऋतायवो द्यावो न द्युधैरभि सन्ति मानुषान् ॥ ७ ॥

एव । अग्निः । मतैः । सह । सूरिभिः । वसुः । स्तवे । सहसः । सूनरः । नृभिः ।

मित्रासः । न । ये । सुधिताः । ऋतयवः । द्यावः । न । द्युधैः । अभि । सन्ति । मानुषान् ॥ ७ ॥

सहसः बलस्य सूनरः सुधु प्रेरकः । यद्वा । सूनरित्यस्य वर्णव्यत्ययः । सूनरः सूनः । बलेन मथ्यमानत्वात्तस्य पुत्रः । अग्निः नृभिः कर्मनेतृभिः मतैः मनुष्यैः सह सूरिभिः विद्वद्भिः अस्माभिः वसु धनमभिलक्ष्य एव एवं स्तवे स्तूयते । वसु ष्वे इत्यत्र संहितायां 'पूर्वपदात्' इति षत्वम् ॥ मित्रासो न सुहृद इव सुधिताः सुहितास्तृप्ताः ॥ दधातेर्निष्ठायां 'सुधित-

१. त१.२.६.७-समासांतस्य टचो चोपसंभवं; त३.८-भ२.५.८-समासांतस्य टचो संभवं; ग-समासांतस्य चो संभवं; भ१.४-समासांतस्य ग्वो संभवं; भ७-समासांतस्य । २. त१.२.३.६.७. ८-भ-रक्षतु । ३. ग-त-भ-अत्यर्थ । ४. त-भ-त्वां तुभ्यं । ५. ग-त४.५-छादसः । अनुद्रे चिदनुदक-स्थलेपि धृषता धृषेन धन्वनेत् । धन्व इत्युदकनाम । उदकेनैव अविष्यते स्तोतृणां रक्षकाय । यद्वा । ६. त-भ२.८-'विद्वद्भिः' नास्ति ।

वसुधित* (पा. सू. ७. ४. ४५) इति निपातितः । 'सुधितार्थास्तृप्त्यर्थाः' इति काशिकाया-
मुक्तम् ॥ ऋतायवः यज्ञं कामयमानाः ॥ 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इति दीर्घत्वयोः प्रतिषेधः ॥
इन्द्राः ष्ये सूर्यः ष्यावो षन द्योतमाना इव ष्युन्नैः । 'द्युन्नं द्योततेर्यशो दानं वा' (निरु.
५. ५) इति यास्कः । अग्निप्रदत्तैर्बलैरात्मीयैर्यशोभिर्वा षमानुषान् शाश्ववान् जनान् ष अभि षस्ति
अभिभवन्ति ॥ यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

ऊर्जो नपात्सहसावृन्ति त्वोपस्तुतस्य वन्दते वृषा वाक् ।

त्वां स्तोषाम त्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥ ८ ॥

ऊर्जः । नपात् । सहसाऽवृन् । इति । त्वा । उपस्तुतस्य । वन्दते । वृषा । वाक् ।

त्वाम् । स्तोषाम् । त्वया । सुवीराः । द्राघीयः । आयुः । प्रतरम् । दधानाः ॥ ८ ॥

ऊर्जो नपात् । नपादित्यपत्यनाम । अन्नस्य पुत्र । 'अन्नं वा आज्यम्' इति श्रवणात्तेन
प्रवृध्यमानत्वात् । बलस्य वा पुत्र ॥ 'सुवामन्त्रिते पराङ्गवरस्वरे' इत्यूर्ज इत्यस्य पराङ्गवद्भावेन
आमन्त्रितत्वे 'आमन्त्रितस्य च' इति षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् ॥ हे षसहसावन् सहस्विन्नमे षत्वा
त्वाम् इति एवम् ष उपस्तुतस्य एतन्नामकस्यर्षेर्मम वृषा हविषा वषयित्री तैः सहिता षवाक् स्तुतिः
वन्दते स्तौति ॥ वृषा । 'इगुपधज्ञा' इति कः । अजाद्यतष्टाप् ॥ किञ्च वयं षत्वा षस्तोषाम
स्तवाम । स्तौतेर्लेख्याडागमः । ततः षत्वया षसुवीराः शोभनपुत्राः स्याम । षद्राघीयः दीर्घतमम्
षआयुः जीवनं षप्रतरम् अत्यर्थं षदधानाः धारयन्तो भवेम ॥

इति त्वाम्रे वृष्टिहव्यस्य पुत्रा उपस्तुतासु ऋषयोऽवोचन् ।

तांश्च पाहि गृणतश्च सूरिन् वषट्पठित्यूर्ध्वासौ

अनक्षन्नमो नम इत्यूर्ध्वासौ अनक्षन् ॥ ९ ॥

इति । त्वा । अग्रे । वृष्टिहव्यस्य । पुत्राः । उपस्तुतासः । ऋषयः । अवोचन् ।

तान् । च । पाहि । गृणतः । च । सूरिन् । वषट् । वषट् । इति । ऊर्ध्वासः । अनक्षन् ।

नमः । नमः । इति । ऊर्ध्वासः । अनक्षन् ॥ ९ ॥

हे अग्रे षत्वा त्वाम् इति एवमुक्तप्रकारेण षवृष्टिहव्यस्य एतन्नामकस्यर्षेः षपुत्राः षउपस्तुतासः
उपस्तुता एतदभिधानाः षऋषयः सूक्तद्वयद्वारः षअवोचन् अभ्यष्टवन् । तान् ऋषीन् षच त्वं षपाहि
रक्ष ॥ 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः ॥ तथा षगृणतः स्तोतृन् षसूरिन् विदुषः षच पाहि ।
षवषट् षवषडिति मन्त्रेण षऊर्ध्वासः हविष्यदानार्थमूर्ध्वमुखहस्ताः सन्तः षअनक्षन् व्याप्नुवन् ३ ।
नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । षनमो षनम इति एवम् षऊर्ध्वासः स्तोतुमुद्युक्ताः षअनक्षन् । य उक्तगुणाः
तानुभयविधान् यष्टृन् स्तोतृन् पालय ॥ १९ ॥

'पिब' इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । स्थूरनाम्नः पुत्रोऽभियुताख्य ऋषिरभियूपाख्यो
वा । तथा चानुक्रम्यते—'पिब स्थूरोऽभियुतोऽभियूपो वा' इति । गतो विनियोगः ॥

१. ग-द्योतमाना देवाः; त१.२.३.६.७.८-म-'द्योतमानाः' नास्ति; त४.५-द्योतमाना वा ।
२. त१.२.३.६.७.८-म-'इव...जनान्' नास्ति । ३. ग-म-त्वां व्याप्नुवन् ।

पिब॑ सोमं॑ मह॒त इन्द्रि॑याय॒ पिब॑ वृत्राय॒ हन्त॑वे शविष्ठ ।

पिब॑ रा॒ये शर्व॑से हूय॒मानः॑ पिब॒ मध्व॑स्तुपदिन्द्रा वृषस्व ॥ १ ॥

पिब॑ । सोमम् । मह॒ते । इन्द्रि॑याय । पिब॑ । वृत्राय॑ । हन्त॑वे । शविष्ठ ।

पिब॑ । रा॒ये । शर्व॑से । हूय॒मानः॑ । पिब॑ । मध्वः॑ । तुपत् । इन्द्र॑ । आ । वृषस्व॑ ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं ऽमहते प्रभूताय ऽइन्द्रियाय इन्द्रस्यात्मनो जुष्टाय वीर्याय ऽसोमम् अस्माभिर्दीयमानं॑ ऽपिब ॥ 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गं' (पा. सू. ५. २. १३) इत्यादिनेन्द्रियशब्दो यजन्तत्वेन निपातितः ॥ हे ऽशविष्ठ अतिशयेन प्रवृद्ध ऽवृत्राय ऽहन्तवे वृत्रं हन्तुं सोमं ऽपिब ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति वृत्रस्य संप्रदानत्वम् ॥ तथा ऽहूयमानः अस्माभिराहूयमानस्त्वं ऽराये धनाय ॥ 'ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वम् ॥ ऽशर्वसे अन्नाय॑ । धनान्नयोः प्रदानाय सोमं ऽपिब । ऽमध्वः मदकरान् सर्वान् सोमान् ऽपिब ॥ 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घाभावः । अनन्तरं हे ऽइन्द्र ऽतृपत् तृप्तो भवन् ऽआ ऽवृषस्व । अस्मदभिलषितान्यासिञ्च॑ । ददस्व ॥ तृपत् । 'तृन्प तृप्तौ' । तौदादिकः । 'अनित्यमागमशासनम्' इति नुमभावः ॥

अस्य॑ पिब॒ क्षुम॑तः प्र॒स्थित॑स्येन्द्र॒ सोम॑स्य वर॒मा सु॑तस्य ।

स्व॒स्ति॒दा मन॑सा मा॒दय॑स्वावा॒चीनो॑ रेव॒ते सौ॑भगाय ॥ २ ॥

अस्य॑ । पिब॒ । क्षु॒म॒तः । प्र॒ऽस्थि॒त॒स्य । इन्द्र॑ । सोम॑स्य । वर॒म् । आ । सु॒त॒स्य ।

स्व॒स्ति॒ऽदा । मन॑सा । मा॒दय॑स्व । अ॒वा॒ची॒नः । रे॒व॒ते । सौ॑भगाय ॥ २ ॥

हे ऽइन्द्र ऽक्षुमतः स्तुतियुक्तस्य यद्वा हवीरूपान्नवतः ऽप्रस्थितस्य हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति प्रस्थापितस्य ऽसुतस्य अभिषुतस्य ऽअस्य ऽसोमस्य ऽवरं वरणीयं त्वदीयं भागम् ऽआ आभिमुख्येन ऽपिब ॥ प्रस्थितस्य । तिष्ठतेः कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ततः ऽस्वस्तिदाः कल्याणस्य दाता त्वं ऽमनसा अन्तःकरणेन ऽमादयस्व हृष्टो भव । यद्वा । अस्मानपि हृष्टान् कुरु । तदेवोच्यते । ऽरेवते धनवते ऽसौभगाय॑ सौभाग्याय तदस्मभ्यं दातुम् ऽअवाचीनः अभिमुखाञ्जनो भव ॥ 'विभाषाञ्चरदिकृत्त्रियाम्' इति खः । रयिशब्दात् मत्तुपः 'छन्दसीरः' इति बन्धम् । 'रथेर्मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणम् । पूर्वरूपत्वे गुणः । सौभगाय । उद्गात्राविषु सुभगमन्त्र इति पठ्यते । तस्योत्तरपदस्य 'हृद्ग' इति वृद्धिर्नेष्यते सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् । अिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥

म॒मत्तु॑ त्वा दि॒व्यः सोमं॑ इन्द्र॒ म॒मत्तु॑ यः सु॒यते॑ पार्थि॒वेषु॑ ।

म॒मत्तु॑ येन॒ वरि॑वश्च॒कर्थं॑ म॒मत्तु॑ येन॒ निरि॑णासि शत्रून् ॥ ३ ॥

म॒मत्तु॑ । त्वा । दि॒व्यः । सोमः॑ । इन्द्र॑ । म॒मत्तु॑ । यः । सु॒यते॑ । पार्थि॒वेषु॑ ।

म॒मत्तु॑ । येन॑ । वरि॑वः । च॒कर्थं॑ । म॒मत्तु॑ । येन॑ । नि॒ऽरि॒णासि॑ । शत्रून् ॥ ३ ॥

१. त-भ-अस्माभिर्दीप्यमानं । २. ग-अन्नायास्मभ्यं । ३. त१.२.३.६.७.८-भ२.८-अस्मदभिलषितानासिच; त४.५-अस्मदभिमतानासिच, भ१.४.७-अस्मदभिलक्षितानासिच । ४. त-भ-'सौभगाय' नास्ति ।

हे ^१इन्द्र ^२एवा त्वां ^३दिव्यः दिवि भवः ^४सोमः ^५ममत्तु । आत्मीयकलाप्रदानेन मादयतु । देवा ह्यपरपक्षे सोमस्य कलां पिबन्ति ॥ मदेल्लोति व्यत्ययेन श्लुः । 'भीही' (पा. सु. ६. १. १९२) इत्यादिना पितः पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ तथा ^६पार्थिवेषु पृथिव्यां भवेषु देवयजनेषु ^७यः सोमोऽस्माभिः ^८सूयते अभिवूयते सोऽप्यस्माभिर्दत्तः ^९ममत्तु त्वां हर्षयतु । ^{१०}येन सोमेन ^{११}वरिवः वरणीयं धनं ^{१२}चकर्थं कृतवानसि स च ^{१३}ममत्तु ॥ करोतेर्लिट् । यज्ञोगादनिघाते लिट्स्वरः ॥ किंच ^{१४}येन ^{१५}शत्रून् ^{१६}निरिणासि निर्गमयसि^१ सोऽपि ^{१७}ममत्तु त्वां मादयतु ॥ रिणासि । 'री गति-रेषणयोः' । क्रयादिः । प्रादीनां ह्रस्वत्वम् ॥

आ द्विबर्ही अमिनो यातिवन्द्रो वृषा हरिभ्यां परिपिक्तमन्धः ।

गव्या सुतस्य प्रभृतस्य मध्वः सत्रा खेदामरुशहा वृषस्व ॥ ४ ॥

आ । द्विऽबर्हीः । अमिनः । यातु । इन्द्रः । वृषा । हरिऽभ्याम् । परिऽसिक्तम् । अन्धः । गवि । आ । सुतस्य । प्रऽभृतस्य । मध्वः । सत्रा । खेदाम् । अरुशहा । आ । वृषस्व ॥ ४ ॥

^१द्विबर्हीः द्वयोर्लोकयोः परिवृढः । यद्वा । द्वाभ्यां स्तुतशस्त्राभ्यां वर्षनीयः ॥ वृहेर्वर्धनार्थस्य कर्तरि कर्मणि वा असुन् ॥ ^२अमिनः । अमतेर्गन्तार्थादौणादिक इन्च् । सर्वत्र गन्ता । यद्वा । कान्त्यर्थात् । सर्वैः काम्यमानः । अत एव ^३वृषा अभिलषितानां वर्षकः ^४इन्द्रः ^५परिपिक्तं वसती-वरीभिः परितः सिक्तम् ^६अन्धः अस्मदीयं सोमलक्षणमन्नं प्रति ^७हरिभ्याम् एतन्नामकाभ्यामश्वभ्यां सह ^८आ ^९यातु आगच्छतु । अथ प्रत्यक्षः । हे इन्द्र ^{१०}अरुशहा । अरुशाः शत्रवः । तेषां हन्ता ॥ अर्तेरौणादिक उशान् । 'बहुलं छन्दसि' इति हन्तेः क्तिप् ॥ ^{११}सत्रा । सप्तम्या ङादेशः । अस्मदीये सत्रे यज्ञे ^{१२}गवि आनडुहे चर्मणि ^{१३}सुतस्य अभिषुतस्य ^{१४}प्रभृतस्य पात्रेषु ग्रहतस्य । ह्यग्रहोर्भः । ईदृशस्य ^{१५}मध्वः मदकरस्य सोमस्य पानेन हृष्टः सन् ^{१६}खेदां खिद्यमानानां शत्रूणामुत्थित्तये आभि-मुख्येन ^{१७}वृषस्व वृष इवाचर ॥ वृषशब्दादाचारार्थे क्तिप् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । खेदाम् । 'खिद दैभ्ये' । कर्मणि घञन्तस्यामि जुडभावश्छान्दसः ॥

नि तिग्मानि भ्राशयन् भ्राश्यान्यव स्थिरा तनुहि यातुजनाम् ।

उग्राय ते सहो बलं ददामि प्रतीत्या शत्रून् विगदेषु वृश्च ॥ ५ ॥

नि । तिग्मानि । भ्राशयन् । भ्राश्यानि । अव । स्थिरा । तनुहि । यातुऽजनाम् । उग्राय । ते । सहः । बलम् । ददामि । प्रतिऽइत्य् । शत्रून् । विऽगदेषु । वृश्च ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१भ्राश्यानि प्रकाश्यानि ^२तिग्मानि तीक्ष्णान्यायुधानि नितरां ^३भ्राशयन् प्रकाशयन् । 'भ्राश्र दीप्तौ' । स त्वं ^४यातुजनाम् ॥ जु इति सौत्रो धातुः । 'भ्राजभास' इत्यत्र जवतेर्दीर्घः (का. ३. २. १७७. १) । 'क्तिच्' इति क्तिप् । दीर्घस्यामि जुडागमश्छान्दसः ॥ यातुधानानां ^५स्थिरा^२ स्थिराणि दृढान्यपि शरीराणि ^६अव ^७तनुहि । अवस्तात्तनुभूतान् पातय । ^८उग्राय उदूणबलाय ^९ते तुभ्यं ^{१०}सहः शत्रुसहनसमर्थं ^{११}बलं बलहेतुकं हविः ^{१२}ददामि अहं प्रयच्छामि । ततः ^{१३}विगदेषु^३ । विविधं गदन्ति शब्दायन्ते^३ ॥ गदेः 'घञर्थे कविधानम्' इत्यधिकरणे कः ॥ ^{१४}शत्रून् ^{१५}प्रतीत्य प्रतिगम्य प्रतिकूलं गत्वा ^{१६}वृश्च तांश्छिन्धि ॥ 'ओब्रश्च छेदने' । तौदादिकस्य लोट् ॥ १२० ॥

१. ग-स्वस्थानात्रिर्गमयसि । २. त-म-'स्थिरा' नास्ति । ३. ग-विगदेषु संग्रामेषु । ४. ग-शब्दायतेति ।

व्य॑र्यं इन्द्र॑ तनु॑हि श्रवा॑स्यो॒जः स्थि॑रेव धन्व॑नोऽभि॒मा॒तीः ।

अ॒स्म॒द्य॒ग्वावृ॑धानः स॒होभि॑रनि॒भृष्ट॑स्तन्व॑ वावृ॒ध॒स्व ॥ ६ ॥

वि । अ॒र्यः । इन्द्र॑ । त॒नु॒हि॒ । श्रवा॑सि । ओजः । स्थि॒राऽई॒व । धन्व॑नः । अ॒भिऽमा॑तीः ।

अ॒स्म॒द्यक् । व॒वृ॒धा॒नः । स॒हःऽभिः । अ॒निऽभृ॑ष्टः । त॒न्वम् । व॒वृ॒ध॒स्व ॥ ६ ॥

हे १इन्द्र १अर्यः स्वामी त्वं १श्रवांसि अन्नानि । श्रव इत्यन्ननाम । अस्मभ्यं १वि १तनुहि विस्तारय । प्रयच्छ ॥ तनोतेर्लोपि 'उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वावचनम्' (पा. सू. ६. ४. १०६. १) इति हेर्लुगभावः ॥ तथा १अभिमातीः । अभितो मातिर्मानं येषां तेऽभिमातयः शत्रवः । तान् प्रति १ओजः आत्मीयं वीर्यं १स्थिरेव स्थिराण्येव १धन्वनः धनूंषि च विस्तारय । तैः शत्रून्अहीत्यर्थः । अपि च १अस्मद्यक् अस्मदभिमुखाञ्जनः ॥ 'विष्णवेवयोश्च देरद्यञ्जतौ' (पा. सू. ६. ३. ९२) इत्यत्रादेशः अद्रिसप्रयोरन्तोदात्तत्वेन निपातनात् (पा. सू. ६. ३. ९५. १) 'उदात्तस्वरित-थोर्यणः' इति धातोर्कारस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ॥ १सहोभिः आत्मीयैर्बलैः १वावृधानः प्रवृद्धः अत एव १अनिभृष्टः शत्रुभिरपरिभवनीयस्त्वं १तन्वम् आत्मीयं शरीरं १वावृधस्व वर्धय १ यद्वा । तन्वम् । तन्वत इति तनूर्यजः । तं वर्धय । त्वदागमनेन हि यज्ञो वर्धते ॥

इदं॑ ह॒विर्म॑ध॒वन् तु॒भ्यं रा॒तं प्र॑ति॒ स॒म्रा॒ह्णानो॑ गृ॒भाय॑ ।

तु॒भ्यं सु॒तो म॑ध॒वन् तु॒भ्यं प॒क्को॑र्द्धीन्द्र॑ पिब॑ च प्र॒स्थित॑स्य ॥ ७ ॥

इ॒दम् । ह॒विः । म॒ध॒ऽव॒न् । तु॒भ्यम् । रा॒तम् । प्र॒ति॒ । स॒म्रा॒ट् । अ॒ह्णानः॑ । गृ॒भा॒य॒ ।

तु॒भ्यम् । सु॒तः । म॒ध॒ऽव॒न् । तु॒भ्यम् । प॒क्कः । अ॒द्धि॒ । इन्द्र॑ । पि॒ब॒ । च॒ । प्र॒ऽस्थि॑तस्य ॥ ७ ॥

हे १मधवन् धनवन् १सम्राट् सम्यग्राजमान सर्वेषामीश्वरेति वा १इदं सोमादिलक्षणं १रातम् अस्माभिर्दत्तं १हविः हे इन्द्र १तुभ्यम् १अहणानः अक्रुध्यन् १प्रति १गृभाय प्रतिगुहाण ॥ ग्रहेर्लोपि आप्रत्ययस्य 'छन्दसि शायजपि' इति शायजादेशः । हग्रहोर्मः । संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्धेर्लुक् ॥ हे १मधवन् १तुभ्यम् एव अर्थं सोमः १सुतः ॥ 'हयि च' (पा. सू. ६. १. २१२) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १तुभ्यम् एवायं पुरोडाशादिः १पक्कः । हे १इन्द्र तं पुरोडाशम् १अद्धि भक्षय । किंच १प्रस्थितस्य हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति प्रस्थापितं सोमं १पिब ॥ वाक्यभेदादनिघातः । यद्वा । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन तिष्ठ उत्तरत्वादनिघातः ॥

अ॒द्धीर्दिन्द्र॑ प्र॒स्थिते॑मा ह॒वींषि॑ च॒नो॑ दधि॒ष्व प॑च॒तो॒त सोम॑म् ।

प्र॒य॒स्वन्तुः॑ प्र॒ति ह॒र्या॑म॒सि त्वा॒ स॒त्याः स॑न्तु॒ यज॑मानस्य॒ कामाः॑ ॥ ८ ॥

अ॒द्धि॒ । इत् । इन्द्र॑ । प्र॒ऽस्थि॑ता । इ॒मा । ह॒वीं॒षि॒ । च॒नः । द॒धि॒ष्व॒ । प॒च॒ता॒ । उ॒त॒ । सोम॑म् ।

प्र॒य॒स्वन्तः॑ । प्र॒ति॒ । ह॒र्या॑म॒सि॒ । त्वा॒ । स॒त्याः । स॑न्तु॒ । यज॑मानस्य॒ । कामाः॑ ॥ ८ ॥

हे १इन्द्र १प्रस्थिता प्रस्थितान्युत्तरवेदिं प्रति १इमा इमानि । उभयत्र ङादेशः । हवींषि १अद्धीत् । इदवधारणे । भक्षयैव । १चनः । चन इत्यन्ननाम । तत् १दधिष्व धारय । उदरे प्रक्षिप ॥

१. गन्त-भ-प्रवर्धय । २. गन्त-भ-तायते । ३. त१.२.२.७.-भ-तस्यत । ४. त१.२.३.६.७.८-तव दधिष्व; भ१-नघा दधिष्व; भ२-तथा दधिष्व; भ४-तत्रा दधिष्व; भ७-तथा दधिष्व; भ८-तत्रा दधिष्व ।

दधातेल्लोति 'छन्दस्युभयथा' इति थास आर्धधातुकत्वादिडागमः ॥ 'पचता पचतानि' सवनीय-
पुरोडाशादीनि च^१ धारय ॥ पचे: 'भृमृदशि' इत्यादिना कर्मण्यतत्प्रत्ययः ॥ 'उत अपि च' 'लोमं
पिब' ततः 'प्रथस्वन्तः' प्रीणयतीति प्रयोऽञम् । तेन तद्वन्तः सन्तः 'त्वा त्वां' 'प्रति' 'वृथामसि
हर्यामः' । कामयामहे धनादीनि ॥ हर्यतिः प्रेप्साकर्मा । इदन्तो मसिः ॥ तस्मात् 'यजमानस्य थागं
कुर्वाणस्य' 'कामाः' धनादिविषया अभिलाषाः 'सत्याः' यथार्थाः 'वसन्तु' ॥ 'पूज्यजोः' शानन्'
(पा. सू. ३. २. १२८) इति यजेः शानन्प्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तः ॥

प्रेन्द्राग्निभ्यां सुवचस्यामियमि सिन्धाविव प्रेरय नावमकैः ।

अयाइव परि चरन्ति देवा ये अस्मभ्यं धनदा उज्जिदश्च ॥ ९ ॥

प्र । इन्द्राग्निभ्याम् । सुवचस्याम् । इयमि । सिन्धौऽइव । प्र । ईरयम् । नावम् । अकैः ।
अयाऽइव । परि । चरन्ति । देवाः । ये । अस्मभ्यम् । धनदाः । उत्सभिदः । च ॥ ९ ॥

'इन्द्राग्निभ्यां देवाभ्यां' 'सुवचस्याम्' । 'छन्दसि च' इति यत्प्रत्ययः । सुवचनाहं स्तुतिमहं 'प्र
'इयमि' प्रेरयामि ॥ 'ऋ गतौ' । जौहोत्यादिकः । 'अतिपिपत्योश्च' इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'देवताद्वन्द्वे
च' इतीन्द्राग्न्योरुभयपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ' इति प्रतिषेधः ॥ 'सिन्धाविव
सिन्धौ नद्यां यथा' 'नावं' प्रेरयन्ति^२ तद्वत् 'अकैः' अर्चनीयैर्मन्त्रैः सहितां स्तुतिं 'प्रेरयं' प्रावादिषम् ॥
'ईर गतौ' । 'यन्तस्य' लङ्युत्तमस्यामादेशः ॥ स्तुतास्ते 'देवाः' 'अयाइव' । अयन्ति कर्मकरणार्थं
गच्छन्तीत्यया ऋत्विजः कर्मकरा वा । तद्वत् 'परि' 'चरन्ति' । अस्मान् धनादिदानेन पूजयन्ति । 'ये
देवाः' 'अस्मभ्यं' 'धनदाः' धनस्य दातारः 'उज्जिदः' अस्मच्छत्रूणामुत्तारः 'च ये सन्ति' ॥ २१ ॥

'न वा' इति नवचं पञ्चमं सूक्तम् । भिक्षुर्नामाङ्गिरस ऋषिः । प्रथमाद्वितीये जगत्स्यौ शिष्टाः
सप्त त्रिष्टुभः । अत्र धनस्यान्नस्य च दानं स्तूयते । अतस्तद्वैत्यमिदम् । तथा चानुक्रान्तं—'न वा उ
भिक्षुर्धनान्नदानप्रशंसाये जगत्स्यौ' इति । गतो विनियोगः ॥

न वा उ देवाः क्षुधमिद्वधं ददुरुताशितमुप गच्छन्ति मृत्यवः ।

उतो रयिः पूणतो नोप दस्यत्युतापृणन् मर्दितारं न विन्दते ॥ १ ॥

न । वै । ऊँ इति । देवाः । क्षुधम् । इत् । वधम् । ददुः । उत । आशितम् । उप । गच्छन्ति । मृत्यवः ।
उतो इति । रयिः । पूणतः । न । उप । दस्यति । उत । अपृणन् । मर्दितारम् । न । विन्दते ॥ १ ॥

भिक्षुः प्रथमं व्यतिरेकमुखेनान्नदानं प्रशंसति । 'देवाः'^४ 'वै'^५ देवाः खलु सर्वेषां 'क्षुधं' 'न
'ददुः' न प्रायच्छन् । किंतु 'वधम्' इत् वधमेव दत्तवन्तः । एतादृशीं वधरूपां क्षुधमन्नदानेन यः
शमयति स दाता खलु । 'उ' इति पूरणः । योऽदृष्ट्वा भुङ्क्ते तम् 'आशितं' भुञ्जानं पुरुषमपि
'मृत्यवः' मरणानि 'उप' 'गच्छन्ति' समीपे यान्ति ॥ 'आशितः कर्ता' (पा. सू. ६. १. २०७)
इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ क्षुधात्तानां भोक्तृणां च मरणं समानम् । किं दानेन धननाशरूपेण । अत आह^६ ।
'उतो' । उतशब्दोऽप्यर्थः^७ । 'पूणतः' प्रयच्छतः पुरुषस्य 'रयिः' धनं 'नोप' 'दस्यति' नोपक्षीयते ।

१. ग२-पचतानि पचानि । २. त-वा । ३. ग-त१.२.३.६.७.८-म-प्रेरयति । ४. त-भ- 'देवाः
वै' नास्ति । ५. त१.२.३.६.७.८-म-आहुः । ६. त१.२.३.६.७-उतशब्दस्त्वप्यर्थः; त४.५-उत-
शब्दश्चार्थः; भ-उतशब्दास्त्वर्थः ।

‘ दसु उपक्षये ’ । दैवादिकः । ‘ पृण दाने ’ । तौदादिकः । तस्य शत्रन्तस्य ‘ शत्रुनुमो नद्यजादी ’ इति विभक्तेराद्युदात्तत्वम् ॥ दानप्रसङ्गेनादातारं दूषयति । ^१अपृणन् अग्रयच्छन् पुरुषस्तु ^२मर्दितारम् आत्मनः सुखयितारं ^३न ^४विन्दते । न^५ कुत्रापि लभते । इह बन्धवोऽप्रदानान्न^६ सुखयन्ति देवा अपि हविषप्रदानाभावात् ॥

य आधाय चक्रमानाय पित्वोऽन्नवान्सन्नफितायोपजग्मुषे ।

स्थिरं मनः कृणुते सेवते पुरोतो चित्स मर्दितारं न विन्दते ॥ २ ॥

यः । आधाय । चक्रमानाय । पित्वः । अन्नवान् । सन् । रफिताय । उपजग्मुषे ।

स्थिरम् । मनः । कृणुते । सेवते । पुरा । उतो इति । चित् । सः । मर्दितारम् । न । विन्दते ॥ २ ॥

यः पुरुषः स्वयम् ^१अन्नवान् ^२सन् अपि ^३आधाय । आधायतेऽसाविष्याधो^३ दुर्बलः । तस्मै ^४पित्वः पितृनन्नानि ^५चक्रमानाय कामयमानाय । चक्रमानः कान्तिकर्मा । ^६रफिताय । रफतिर्हिसार्थः । दारिद्य्रेण हिंसिताय ^७उपजग्मुषे गृहं प्रत्यागताय अतिथये ^८मनः आत्मीयमन्तःकरणम् अदाने ^९स्थिरं ^{१०}कृणुते कुरुते । मनःस्थैर्यकरणेन तं क्लेशयतीत्यर्थः ॥ कृणुते । ‘ कृवि हिंसाकरणयोः ’ । ‘ धिन्वि-कृण्वोरश्च ’ इत्युपत्ययः । करोतेर्वा व्यत्ययेन ऋनुः । ‘ विकरणस्वरः सतिशिष्टोऽपि लसार्वधातुकस्वरं न बाधते ’ (पा. म. ६. १. १५८. ११) इति लसार्वधातुकस्वरः । न केवलं क्लेशकरणम् अपि तु ^{१२}पुरा तस्य पुरस्तादेव ^{१३}सेवते भोगान् । ^{१४}सः अपि ^{१५}मर्दितारम् आत्मनः सुखयितारं ^{१६}न ^{१७}विन्दते । न कुत्रापि लभते ॥

स इहो जो यो गृहवे ददात्यन्नकामाय चरते कृशाय ।

अरमस्मै भवति यामहूता उतापरीषु कृणुते सखायम् ॥ ३ ॥

सः । इत् । भोजः । यः । गृहवे । ददाति । अन्नकामाय । चरते । कृशाय ।

अरम् । अस्मै । भवति । यामहूतो । उत । अपरीषु । कृणुते । सखायम् ॥ ३ ॥

अन्वयमुखेन प्रशंसति । ^१स ^२इत् स एव ^३भोजः दाता खलु ^४यो ^५गृहवे ॥ ग्रहेर्मुग्धवा-दित्वात् कुप्रत्ययः (उ. सू. १. ३८) ॥ प्रतिग्रहीत्रे ^६अन्नकामाय अन्नं याचमानाय ^७चरते गृहमागतवते ^८कृशाय दारिद्य्रेण पुतादशायातिथयेऽन्नं ^९ददाति प्रयच्छति ॥ ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ^{१०}यामहूतो । यामा गन्तारो देवाः ॥ अत्र यातेः ‘ अतिस्तुसुहुस्’ (उ. सू. १. १३९) इत्यादिना मन्प्रत्ययः ॥ त आहूयन्तेऽन्नेति यामहूतिर्यज्ञः । तस्मिन् ^{१२}अस्मै दात्रे फलम् ^{१३}अरम् अलं पर्याप्तं ^{१४}भवति । कामप्रदानं^{१५} भवतीत्यर्थः । ^{१६}उत अपि च ^{१७}अपरीषु ॥ ‘ केवलमामक’ (पा. सू. ४. १. ३०) इति ङीप् ॥ अन्यासु शत्रवीषु सेनासु ^{१८}सखायं ^{१९}कृणुते । तद्वदाचरतीत्यर्थः । तस्य सर्वे सखाय एव न शत्रव इत्यर्थः ॥

१. त१.२.३.७-म१-न तेन । २. ग२-बंधुभ्योऽप्रदानात् न; त१.२.३.९.७-बहुभ्योऽदानेन न; त४-बंधवोऽप्रदानात् न; म१.४.७-बंधुभ्योऽप्रदानेन न । ३. त१-सु-आधीयते^०; त२.३.७-आधीयते^० । ४. ग-त४, ५-कामप्रदं । ५. त४.५-कृणुते कुरुते ।

न स सखा यो न ददाति सख्ये सचाभुवे सचमानाय पित्वः ।

अपास्मात्प्रेयान्न तदोक्तो अस्ति पूणन्तमन्यमरणं चिदिच्छेत् ॥ ४ ॥

न । सः । सखा । यः । न । ददाति । सख्ये । सचाभुवे । सचमानाय । पित्वः ।

अप । अस्मात् । प्र । इयात् । न । तत् । ओक्तः । अस्ति ।

पूणन्तम् । अन्यम् । अरणम् । चित् । इच्छेत् ॥ ४ ॥

व्यतिरेकेण निन्दामाह । वसः पुरुषः वसखा वन भवति वथः पुरुषः वसचाभुवे सर्वदा सहभजनशीलाय वसचमानाय सेवमानायोपसर्जनीभूताय वसख्ये सखिजनाय^१ वपित्वः पितृन्नानि वन वददाति न प्रयच्छति । स सुहृन्न भवतीत्यर्थः । वस्मात् अदातुः सख्युः सः वप वप्रेयात् अपगच्छेत् । यद्येनं परित्यज्य गच्छेत् ॥ 'इण् गतौ' । लिङि यासुट् ॥ तर्हि वतदोक्तः निवासः^२ सदनं^३ वन वस्ति न भवति । सदनं हि बन्धुभिः परिवृतम् । स गतः पुरुषः वपूणन्तम् अन्नादिकं प्रयच्छन्तम् वन्यमरणं वचित् अर्थं स्वामिनमेव वृच्छेत् कामयेत ॥

पूणीयादिन्नाधमानाय तव्यान् द्राघीयांसमनु पश्येत् पन्थाम् ।

ओ हि वर्तन्ते रथ्येव चक्रान्यमन्यमुप तिष्ठन्त रायः ॥ ५ ॥

पूणीयात् । इत् । नाधमानाय । तव्यान् । द्राघीयांसम् । अनु । पश्येत् । पन्थाम् ।

ओ इति । हि । वर्तन्ते । रथ्याऽइव । चक्रा । अन्यम्ऽअन्यम् । उप । तिष्ठन्त । रायः ॥ ५ ॥

धनवन्तं पुरुषं दाने प्रेरयति । वतव्यान् तवीयान् धनैरतिशयेन प्रवृद्धः पुरुषः वनाधमानाय याचमानायातिथये वपूणीयादित् धनानि दद्यादेव ॥ 'पृ पालनपूरणयोः' । प्रयादिः । व्वादीनां ह्रस्वः ॥ यदि दद्यात् वद्राघीयांसम् ॥ दीर्घशब्दादीयसुनि 'प्रियस्थिर' इत्यादिना द्राघीत्यादेशः ॥ दीर्घतमं वपन्थां पन्थानं सुकृतमार्गम् वअनु वपश्येत् अनुपश्येत् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । तत्र कारणमाह । वरायः धनानि ओ वहि^३ । आ उ । आ वर्तन्ते एव खलु । एकत्र न तिष्ठन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । वरथ्येव यथा रथ्यानि ॥ 'रथाद्यत्' (पा. सू. ४. ३. १२१) इति 'तस्येदम्' इत्यर्थे यत् ॥ रथसंबन्धीनि वचक्रा चक्राण्युपर्यधोभावेनावर्तन्ते तद्वदावृत्तिमेव दर्शयति । वअन्यमन्यं पुरुषं धनानि उप तिष्ठन्त उपतिष्ठन्ते । समवेतानि भवन्ति^४ । 'उपादेवपूजासंगतिकरण' (का. १. ३. २५. १) इत्यात्मनेपदम् ॥ तस्माद्धनानि देयानीति भावः ॥ ॥ २२ ॥

मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्य ।

नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलदी ॥ ६ ॥

मोघम् । अन्नम् । विन्दते । अप्रचेताः । सत्यम् । ब्रवीमि । वधः । इत् । सः । तस्य ।

न । अर्यमणम् । पुष्यति । नो इति । सखायम् । केवलऽअघः । भवति । केवलऽआदी ॥ ६ ॥

अदातारं दूषयति । वप्रचेताः अप्रकृष्टज्ञानः दाने चेतो^५ मनो यस्य न भवति वसः वमोघं व्यर्थमेव वअन्नं वविन्दते लभते ॥ 'विदु लोभे' । तौदादिकः । 'शे मुचादीनाम्' इति नुसागमः ॥

१. त-भ-जनाय । २. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-सद्म; त४.५-मु-निवासः । ३. त-भ-हि^३ नास्ति । ४. त-भवति उक्तवति । ५. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-चेतो^५ नास्ति ।

इदं वस्त्यं यथार्थमेवेति व्रवीमि । ऋषिरहं वदामि । न केवलं व्यर्थं किंतु वस्त्यं पुरुषस्य वसः
 वध इत् वध एवान्नं परामृशतः ॥ तच्छब्दस्य वधसामानाधिकरण्यात् पुंलिङ्गता । यथा 'गेरगौ'
 (पा. सू. १. ३. ६७) इत्यत्र यत् कर्म स एव कर्तेति ॥ अथवा स निरर्थको वध एव यः पुरुषः
 वध्यमणम् । उपलक्षणमिदम् । सर्वान् देवानर्थमादीन् वन पुष्यति हविषप्रदानेन न^१ पोषयति वनो
 नापि वसस्वार्थं समानस्थानमभ्यागतमतिथिं मित्रवर्गं च न पोषयति ॥ 'पुष पुष्टौ' । देवादिकः ।
 यच्छब्दाध्याहारादनिघातः ॥ अत एव केवलादी ॥ अदेः 'सुष्यजातौ' (पा. सू. ३. २. ७८)
 इति णिनिः । अत उपधावल्लक्षणा वृद्धिः ॥ केवलमसाक्षिकमन्नं भुञ्जानः सः केवलाद्यो भवति ।
 केवलपापवान् भवति । अधमेव केवलं तस्य शिष्यते । नैहिकं नासुप्तिकमिति । तस्माद्यथाकथं-
 चिदातव्यमित्यभिप्रायः ॥

कृषन्ति फाल आशितं कृणोति यन्ध्वानमप वृङ्क्ते चरित्रैः ।

वदन् ब्रह्मावदतो वनीयान् पूणन्नापिरपृणन्तमभि स्यात् ॥ ७ ॥

कृषन् । इत् । फालः । आशितम् । कृणोति । यन् । अध्वानम् । अप । वृङ्क्ते । चरित्रैः ।
 वदन् । ब्रह्मा । अवदतः । वनीयान् । पूणन् । आपिः । अपृणन्तम् । अभि । स्यात् ॥ ७ ॥

वृषन् कृषिं कुर्वन् फालः आशितं कर्षकं भोक्तारं कृणोति करोति । तथा अध्वानं मार्गं
 यन् ॥ इणः शतरि नुमागमः ॥ गच्छन् पुरुषः चरित्रैः आत्मीयैर्गमनैः अप वृङ्क्ते । स्वामिनो
 धनमावर्जयति ॥ 'वृजी वर्जने' । आदादिकः । अनुदात्तेत् ॥ वदन् शास्त्रार्थं भुवाणः ब्रह्मा
 ब्राह्मणः अवदतः शास्त्रार्थमभुवाणाज्जनात् वनीयान् संभक्तृतमः प्रियकरो भवति^२ ॥ वनतेस्तृजन्त-
 स्थेयसुनि 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृचो लोपः । ते यथा स्वकर्मणि प्रवर्तमानाः परेषामुपकारकाः तथा
 वृणन् दाता पुरुषः अपृणन्तम् अदातारं जनम् अभि अभिलक्ष्य आपिः स्यात् बन्धुर्भवेत् ॥

एकपाद्भूयो द्विपदो वि चक्रमे द्विपात्त्रिपादमभ्येति पश्चात् ।

चतुष्पादेति द्विपदमभिस्वरे संपश्यन् पङ्क्तीरुपतिष्ठमानः ॥ ८ ॥

एकऽपात् । भूयः । द्विऽपदः । वि । चक्रमे । द्विऽपात् । त्रिऽपादम् । अभि । एति । पश्चात् ।
 चतुऽपात् । एति । द्विऽपदम् । अभिऽस्वरे । समऽपश्यन् । पङ्क्तीः । उपऽतिष्ठमानः ॥ ८ ॥

अत्र पादशब्दो भागवचनः । एकपात् एकभागधनः पुरुषः द्विपदः द्विगुणधनस्य मार्गं
 भूयः । तृतीयायाः सुः । भूयसा कालेन वि चक्रमे विविधं गच्छति ॥ 'वेः पादविहरणे' (पा.
 सू. १. ३. ४१) इत्यात्मनेपदम् ॥ तथा द्विपात् पुरुषः त्रिपादं त्रिभागधनं पुरुषं पश्चात्
 अभ्येति अभिगच्छति । चतुष्पात् चतुर्भागधनस्तु द्विपदम् । बहुवचनादेकपादादय उपलक्ष्यन्ते ।
 एकादशतादोतां पङ्क्तीः अभिस्वरे अभिगमने संपश्यन् सम्यगोक्षमाणः सन् उपतिष्ठमानः
 एति गच्छानो भवति । अन्योन्यापेक्षया सर्वं उत्तमाधमाः । तस्मात्त्वम् अहमेव धनवानिति न
 मन्त्रेः^३ किं नतिभिर्भ्यो^४ धनानि ददस्वेत्यर्थः ॥

१. ग-त१.२.३.६.८-म-न' नास्ति । २. ग-त१.२.३.६.७.८-म-य आशितं । ३. ग-त४.५-
 म-न भवति । ४. ग-म-मन्यस्व । ५. त४-५-किंत्वभिर्भ्यो ।

समौ चिद्वस्तौ न समं विविष्टः संमातरां चिन्न समं दुहाते ।

यमयोश्चिन्न समा वीर्याणि ज्ञाती चित्सन्तौ न समं पृणीतः ॥ ९ ॥

समौ । चित् । हस्तौ । न । समम् । विविष्टः । समऽमातरां । चित् । न । समम् । दुहाते इति ।
यमयोः । चित् । न । समा । वीर्याणि । ज्ञाती इति । चित् । सन्तौ । न । समम् । पृणीतः ॥ ९ ॥

अतिथिभ्यो धनमप्रयच्छन्नपि मम भ्राता दास्यतीति चेत् तत्र हेतुमाह । 'समौ' 'चिद्वस्तौ'
समावपि 'समं' समानं 'न' 'विविष्टः' कार्यं न व्याप्तः ॥ 'विष्ट' व्याप्तौ । 'जौहोत्यादिकः' । संज्ञा-
पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादभ्यासस्य गुणाभावः ॥ तथा 'संमातरां' वत्सस्य मातरौ धेनू समे अपि
'समं' समानं पथः 'न' 'दुहाते' । 'यमयोश्चित्' सहजातयोः पुत्रयोरपि 'समा' समानि 'वीर्याणि' 'न'
सन्ति । तस्मात् 'ज्ञाती' 'चित्' एकस्मिन् कुले 'सन्तौ' जातावपि 'समं' 'न' 'पृणीतः' न प्रयच्छतः ।
तस्माद्यस्य धनमस्ति स एव दद्यादित्यर्थः ॥ ॥ २३ ॥

'अग्ने हंसि' इति नवर्चं षष्ठं सूक्तममहीयुगोत्रस्योरुक्षयस्यार्थं गायत्रम् । रक्षोहामिर्देवता ।
तथा चानुक्रम्यते—'अग्ने हंस्युरुक्षय आमहीयच आग्नेयं राक्षोघ्नं गायत्रं तु' इति । मध्यमानेऽग्नाव-
जायमान इदमनुवक्तव्यम् । सूत्रितं च—'अजायमाने त्वेत्स्मिन्नेवावसानेऽग्ने हंसि न्यत्रिणमिति
सूक्तमावपेत' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरपि गायत्रे छन्दसीदं सूक्तम् ।
सूत्रितं च—'अग्ने हंस्यग्निं हिन्वन्तु नः' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । दशमेऽहनि धिषण्याङ्गाराभि-
विहरण आद्या जप्या । सूत्रितं च—'परि त्वामे पुरं वयमित्येतस्याः स्थानेऽग्ने हंसि न्यत्रिणम्'
(आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

अग्ने हंसि न्यत्रिणं दीद्यन् मर्त्येष्व । स्वे क्षये शुचिव्रत ॥ १ ॥

अग्ने । हंसि । नि । अत्रिणम् । दीद्यत् । मर्त्येषु । आ । स्वे । क्षये । शुचिऽव्रत ॥ १ ॥

हे 'शुचिव्रत' पूतकर्मन् दीप्यमानतेजस्क वा हे 'अग्ने' 'अत्रिणम्' अत्तारं शत्रुं तमोरूपं नितरां
'हंसि' विनाशाय ॥ आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादिस्वादिनिघातः ॥ किं कुर्वन् । 'मर्त्येषु' मनुष्येषु
यजमानेष्वभिमुख्येन 'दीद्यत्' कर्मसिद्धयर्थं प्रकाशमानः । दीदेति दीप्तिकर्मा । तथा 'स्वे' आत्मीये
'क्षये' निवासभूते आहवनीयादिस्थाने दीप्यमानः ॥ 'क्षयो निवासे' (पा. सू. ६. १. २०१)
इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

उत्तिष्ठसि स्वाहुतो घृतानि प्रति मोदसे । यच्चा सुचः समस्थिरन् ॥ २ ॥

उत् । तिष्ठसि । सुऽआहुतः । घृतानि । प्रति । मोदसे । यत् । त्वा । सुचः । समऽस्थिरन् ॥ २ ॥

हे अग्ने 'स्वाहुतः' अस्माभिः सुष्ठु आहूयमानः सन् 'उत्तिष्ठसि' । अरणीभ्यामुद्धृतो भव ॥ ऊर्ध्व-
कर्मत्वादात्मनेपदाभावः (पा. सू. १. ३. २४) ॥ उद्धृत्य च 'घृतानि' घृतसंहितान्यस्माभिर्दीप्य-
मानानि हवींषि 'प्रति' 'मोदसे' हृष्टो भव ॥ 'मुद हर्षे' । भौवादिकः । अनुदात्तेत् ॥ 'यत्' यदा
'त्वा' त्वां 'सुचः' जुह्वादीनि पात्राणि 'समस्थिरन्' संगतान्यभवन् ॥ 'समवप्रविभ्यः स्थः' (पा.
सू. १. ३. २२) इति लुङ्यात्मनेपदम् । 'स्थाष्वोरिच' (पा. सू. १. २. २७) इति सिचः
किरत्वमिकारश्चान्तादेशः । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । व्यत्ययेन स्रस्य रन् । 'तिङि
चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः ॥

१. त-म-मातरा । २. त४.५-सुकर्मन् । ३. त-म-मु-क्षये' नास्ति ।

स आहुतो वि रोचतेऽग्निरीळैन्यो गिरा । सुचा प्रतीकमज्यते ॥ ३ ॥

सः । आऽहुतः । वि । रोचते । अग्निः । ईळैन्यः । गिरा । सुचा । प्रतीकम् । अज्यते ॥ ३ ॥

१ आहुतः अभिमुख्येन हुतः ॥ 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरः ॥ १ गिरा स्तुति-
लक्षणया वाचा १ ईळैन्यः स्तोतव्यः १ सः १ अग्निः १ वि १ रोचते अत्यर्थं दीप्यते । तथा १ प्रतीकं सर्वेषां
देवानां पूर्वमेव १ सुचा घृतसहितया १ अज्यते सिच्यते ॥

घृतेनाग्निः समज्यते मधुप्रतीक आहुतः । रोचमानो विभावसुः ॥ ४ ॥

घृतेन । अग्निः । सम् । अज्यते । मधुऽप्रतीकः । आऽहुतः । रोचमानः । विभाऽवसुः ॥ ४ ॥

१ अग्निः १ घृतेन हविषा १ समज्यते सम्यक् सिक्तो भवति । कीदृशः । १ मधुप्रतीकः घृतप्रयुक्ता-
वयवः १ आहुतः स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा १ रोचमानः दीप्यमानः १ विभावसुः स्वदीप्त्या सर्वमाच्छादयन् ।
यद्वा । दीप्तिरेव धनं यस्य सः ॥

असौर्यामे होतुरतिरिक्तोक्थ्ये 'जरमाणः समिध्यसे' इत्यनुरूपस्तृचः । सूत्रितं च—'जराबोध
तद्विविद्धि जरमाणः समिध्यसे' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

जरमाणः समिध्यसे देवेभ्यो हव्यवाहन । तं त्वा हवन्त मर्त्याः ॥ ५ ॥

जरमाणः । सम् । इध्यसे । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन । तम् । त्वा । हवन्त । मर्त्याः ॥ ५ ॥

हे १ हव्यवाहन हव्यानां प्रापयितः ॥ 'हव्येऽनन्तःपादम्' (पा. सू. ३. २. ६६) इति
व्युद् । १ जरमाणः स्तोत्रभिः स्तूयमानः । जरतिः स्तुतिकर्मा । स त्वं १ देवेभ्यः देवार्थं १ समिध्यसे
हविर्भिः सम्यग्दीप्यसे । १ तं तादृशं १ त्वा त्वां १ मर्त्याः मनुष्येषु साधवो यजमानाः १ हवन्त
आह्वयन्ति ॥ ह्वयतेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् ॥ ॥ २४ ॥

तं मर्ता अमर्त्यं घृतेनाग्निं संपर्यत । अदाभ्यं गृहपतिम् ॥ ६ ॥

तम् । मर्ताः । अमर्त्यम् । घृतेन । अग्निम् । संपर्यत । अदाभ्यम् । गृहऽपतिम् ॥ ६ ॥

हे १ मर्ताः ऋत्विजः १ अमर्त्यं मनुष्यधर्मरहितम् १ अग्निं १ घृतेन हविषा १ संपर्यत परिचरत ॥
सपरशब्दः कण्डूवादिः ॥ कीदृशम् । १ अदाभ्यं कैश्चिदप्यहिंस्यम् ॥ 'दभेक्षेति वक्तव्यम्' (पा. सू.
३. १. १२४. ३) इति ण्यत् ॥ १ गृहपतिं गृहस्य स्वामिनं यजमानरूपम् ॥ 'पत्यावैश्वर्ये'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

अदाभ्येन शोचिपाग्ने रक्षस्त्वं दह । गोपा क्रतस्य दीदिहि ॥ ७ ॥

अदाभ्येन । शोचिषा । अग्ने । रक्षः । त्वम् । दह । गोपाः । क्रतस्य । दीदिहि ॥ ७ ॥

हे १ अग्ने १ त्वम् १ अदाभ्येन अहिंस्येन १ शोचिषा तेजसा १ रक्षः । जातावेकवचनम् । सर्वान्
राक्षसान् १ दह विनाशाय । किंच १ क्रतस्य यज्ञस्य १ गोपाः १ गोपायिता सन् १ दीदिहि दीप्यस्व ॥

स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योष यातुधान्यः । उरुक्षयेषु दीर्घत् ॥ ८ ॥

सः । त्वम् । अग्ने । प्रतीकेन । प्रति । ओष । यातुऽधान्यः । उरुऽक्षयेषु । दीर्घत् ॥ ८ ॥

१. त-भ- 'यज्ञस्य गोपाः' नास्ति ।

हे अग्ने वस त्वं वप्रतीकेन त्वदवयवभूतेन तेजसा वयातुधान्यः यातुधानी राक्षसीः वप्रत्योष
प्रतिकूलं दह ॥ 'उष दाहे' । भौवादिकः । लोटि हेलुक् । 'जातेरस्त्रीविषयात्' (पा. सू. ४. १.
६३) इति यातुधानशब्दस्य ङीष् । 'उदात्तस्वरितथोर्यणः' इति स्वरितत्वम् ॥ किं कुर्वन् ।
वउरुक्षयेषु विस्तीर्णेषु निवासेष्वाहवनीयादिषु वदीद्यत् दीप्यमानः ॥

तं त्वा गीर्भिरुरुक्षया हव्यवाहं समीधिरे । यजिष्ठं मानुषे जने ॥ ९ ॥

तम् । त्वा । गीः ऽभिः । उरुऽक्षयाः । हव्यऽवाहम् । सम् । ईधिरे । यजिष्ठम् । मानुषे । जने ॥ ९ ॥

हे अग्ने वउरुक्षयाः बहुनिवासा यजमानाः वहव्यवाहं हविषां वोढारं वमानुषे मनुष्यसंबन्धिनि
वजने जनमध्ये वयजिष्ठं यष्टतमं वतं त्वा त्वां वगीर्भिः स्तुतिभिस्तत्सहितैर्हविर्भिः वसमीधिरे
सम्यगदीपयन् ॥ इन्धेल्लिटि 'इन्धिभवतिभ्यां च' (पा. सू. १. २. ६) इति क्त्वे नलोपः ॥ २५ ॥

'इति वै' इति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं गायत्रम् । इन्द्रो लवरूपमास्थाय सोमपानं कुर्वन्
तदानीमृषिभिः दृष्टः सन् स्वात्मानमनेन सूक्तेनास्तावीत् । अतो लवरूपपञ्च इन्द्रः ऋषिः । स एव
देवता । तथा चानुक्रम्यते—'इति वै सप्तोनेन्द्रो लव आत्मानं तुष्टाव' इति । गतो विनियोगः ॥

इति वा इति मे मनो गामश्च सनुयामिति । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १ ॥

इति । वै । इति । मे । मनः । गाम् । अश्वम् । सनुयाम् । इति । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १ ॥

वइति ववै इति खलु वइति एवंप्रकारेण वमे सदीप्यं वमनः वर्तते । तं प्रकारं दर्शयति ।
वगामश्च च वसनुयां स्तोतृभ्यः प्रयच्छामि वइति । 'षणु दाने' । तानादिकः । इतिशब्दो हंतो । यस्मात्
वकुवित् बहुवारं वसोमस्य सोमम् वअपां पीतवानस्मि ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति सोमस्य
संप्रदानसंज्ञा । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलम्' इति षष्ठी । 'पा पाने' । लुङि 'गातिस्था' इति सिचो लुक् ।
कुविद्योगादनिघातः ॥

प्र वाताइव दोधतु उन्मा पीता अयंसत । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ २ ॥

प्र । वाताः ऽइव । दोधतः । उत् । मा । पीताः । अयंसत । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ २ ॥

वदोधतः श्रुतां कम्पयमानाः ववाताइव वायवो यथा वृक्षादीनुद्यच्छन्ते तद्वत् वपीताः सोमाः
वमा मां प्रकर्षेण वउत् वअयंसत उद्यच्छन्ते ॥ यमेर्लुङि 'समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे' (पा. सू. १.
३. ७५) इत्यात्मनेपदम् ॥ यस्माद्बहुवारं सोमम् वअपाम् ॥

उन्मा पीता अयंसत रथमश्वाइवाश्वः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ३ ॥

उत् । मा । पीताः । अयंसत । रथम् । अश्वाः ऽइव । आश्वः । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ३ ॥

वपीताः सोमाः माम् वउत् वअयंसत उद्यच्छन्ते । तत्र दृष्टान्तः । वरथमश्वाइव यथा वआश्वः
क्षिप्रगामिनो गमनेन व्यासा वाश्वा रथमुद्रमयन्ति तद्वत् ॥

उप मा मतिरस्थित वाश्रा पुत्रमिव प्रियम् । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ४ ॥

उप । मा । मतिः । अस्थित । वाश्रा । पुत्रम् ऽइव । प्रियम् । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ४ ॥

१. त-भ-मु-ङीप् । २. ग-सम्यगदीपयन् । ३. ग-त-भ१.२.४.८—'च' नास्ति ।

‘मतिः स्तोत्रभिः क्रियमाणा स्तुतिः’ ‘मा माम्’ ‘उप’ ‘अस्थित’ ‘संयोजयति ॥’ ‘उपादेव-
पूजासंगतिकरण’ (पा. सू. १. ३. २५. १) इत्यात्मनेपदम् । कथमिव । ‘वा’ ‘वा’ ‘पुत्रमिव’ ‘यथा’
‘वा’ ‘वा’ ‘शब्दायमाना’ ‘धेनुः’ ‘प्रियं’ ‘पुत्रं’ ‘वत्सं’ ‘संगच्छति’ ‘तद्वत् ॥’

अहं तष्टेव वन्धुरं पर्यचामि हृदा मतिम् । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ५ ॥

अहम् । तष्टाऽइव । वन्धुरम् । परि । अचामि । हृदा । मतिम् । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ५ ॥

‘तष्टेव’ ‘तक्षा’ ‘यथा’ ‘वन्धुरं’ ‘सारथिनिवासस्थानम्’ । ‘तद्वद्’ ‘वोपलक्ष्यते’ । ‘तत्स्थानं’ ‘रथं’ ‘वा’ ‘साधु-
करोति’ ‘तद्वत्’ ‘अहं’ ‘मतिं’ ‘स्तुतिं’ ‘हृदा’ ‘आत्मीयेन’ ‘मनसा’ ‘पर्यचामि’ । ‘साधुकरणाय’ ‘परिगच्छामि ॥’

नहि मे अक्षिपन्नाच्छान्तसुः पञ्च कृष्टयः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ६ ॥

नहि । मे । अक्षिपत् । चन । अच्छान्तसुः । पञ्च । कृष्टयः । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ६ ॥

‘चन’ इति निपातसमुदायोऽप्यर्थः । ‘पञ्च’ ‘कृष्टयः’ अपि निषादपञ्चमाश्रित्वारो वणाः पञ्च
जनाः । यद्वा । ‘देवमनुष्यादयः’ । ‘मे’ ‘मदीयम्’ ‘अक्षिपत्’ ‘चक्षुःपतनं’ ‘दृष्टिसंचारं’ ‘नहि’ ‘अच्छान्तसुः’
‘न’ ‘ह्यपवृण्वन्ति’ । ‘न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते’ (श. ब्रा. १४. ७. १. २३) इति हि श्रुतेः ।
‘छदि’ ‘अपचारणे’ । ‘चुरादीनाम्’ इति वा ण्यन्तत्वाद्वा ण्यभावे लुङि हलन्तलक्षणा वृद्धिः
(पा. सू. ७. २. ३) ॥ यस्माद्बहुवारं सोमम् अपाम् ॥ ॥ २६ ॥

नहि मे रोदसी उमे अन्यं पक्षं चन प्रति । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ७ ॥

नहि । मे । रोदसी इति । उमे इति । अन्यम् । पक्षम् । चन । प्रति ।

कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ७ ॥

‘उमे’ ‘रोदसी’ ‘द्यावापृथिव्यौ’ ‘मे’ ‘मदीयम्’ ‘अन्यं’ ‘पक्षं’ ‘चन’ ‘पक्षमपि’ ‘प्रति’ ‘समाने’ ‘न’ ‘भवतः ॥’

अभि द्यां महिना भुवम्भीमां पृथिवीं महीम् । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ८ ॥

अभि । द्याम् । महिना । भुवम् । अभि । इमाम् । पृथिवीम् । महीम् ।

कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ८ ॥

‘उक्तमर्थं’ ‘प्रतिपादयति’ । ‘महिना’ ‘महिष्नात्मीयेन’ ‘द्यां’ ‘द्युलोकम्’ ‘अभि’ ‘भुवम्’ ‘अभिभवामि’ ।
‘तथा’ ‘महीं’ ‘महतीम्’ ‘इमां’ ‘पृथिवीं’ ‘स्वमहिष्ना’ ‘अभि’ ‘भवामि ॥’ ‘भवतेर्लोङि’ ‘छान्दसो’ ‘विकरणस्य’
‘लुङ्’ । ‘भूसुवोस्तिङि’ (पा. सू. ७. ३. ८८) इति गुणे प्रतिपिद्ध उचलादेशः ॥

हन्ताहं पृथिवीमिमां नि दधानीह वेह वा । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ९ ॥

हन्त । अहम् । पृथिवीम् । इमाम् । नि । दधानि । इह । वा । इह । वा ।

कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ९ ॥

‘हन्त’ इति संभावनायामनुज्ञायां वा । ‘संभावया’ ‘येतदनुजानामि’ वा । किं तत् । ‘अहम्’ ‘इमां’
‘पृथिवीम्’ ‘इह’ ‘वा’ ‘अन्तरिक्षे’ ‘नि’ ‘दधानि’ । ‘इह’ ‘वा’ ‘द्युलोके’ इति हस्तेन निर्दिशति ॥ ‘दधाते-
लोङि’ ‘मेभिः ॥’

१. त४.५-पुत्रमिव । २. त१.२.३.६.७.८-भ२.४.८-ह्यपावृण्वन्ति; त४.५-ह्यपिवृण्वन्ति ।
३. गन्त१.२.३.४.५.६.८-भ-यस्माद्बहु । ४. त-भ-‘दधातेर्लोङि’ नास्ति ।

ओषमितृथिवीमहं जङ्घनानीह वेह वा । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १० ॥

ओषम् । इत् । पृथिवीम् । अहम् । जङ्घनानि । इह । वा । इह । वा ।

कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १० ॥

१अहं १पृथिवीम् अभिलक्ष्य १ओषं स्वतेजसा तापकमादित्यम् १इह १वा अन्तरिक्षे १इह १वा
द्युलोके १जङ्घनानि भृशं यापयानि^१ । १इत् इति पूरणः ॥ हन्तेर्गत्यर्थस्य यङ्लुगन्तस्य लोटि शपो
लुगभावश्छान्दसः ॥

दिवि मे अन्यः पक्षोऽधो अन्यमचीकृषम् । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ११ ॥

दिवि । मे । अन्यः । पक्षः । अधः । अन्यम् । अचीकृषम् ।

कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ११ ॥

१मे मदीयः १अन्यः १पक्षः १दिवि द्युलोके स्थापितः । १अधः ॥ 'पूर्वाधरावराणामसि'
(पा. सू. ५. ३. ३९) इत्यादिनासिप्रत्ययः । प्रकृतेरधादेशश्च ॥ अधस्तात्पृथिव्याम् १अन्यं पक्षम्
१अचीकृषम् अकाक्षम् ॥ 'कृष विलेखने' । ण्यन्तस्य लुङि चङि 'निरयं छन्दसि' (पा. सू. ७.
४. ८) इत्यृकारादेशः ॥ विलेखनं नामोत्पादनम् । उदपादयम् । आस्थापयमित्यर्थः ॥

अहमस्मि महामहोऽभिनम्यमुदीपितः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १२ ॥

अहम् । अस्मि । महामहः । अभिनम्यम् । उत्सृषितः ।

कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १२ ॥

१अभिनम्यं नामौ मध्यस्थाने भवं नम्यमन्तरिक्षम् । 'उगवादिभ्यो यत्' (पा. सू. ५. १.
२) इति यत्प्रत्ययः । तत्रैव पाठान्नभादेशश्च । 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' (पा. सू. २. १. १४)
इत्यव्ययीभावः । समासस्वरः । अन्तरिक्षमभि १उदीपितः उद्गतः सूर्यात्मा १अहं १महामहः १अस्मि ।
महतामपि महानस्मि । यद्वा । महत् प्रभूतं महस्तेजो यस्य । प्रभूततेजस्कौऽस्मि ॥ 'आन्महतः'
(पा. सू. ६. ३. ४६) इत्यात्वम् ॥

गृहो याम्यरंकृतो देवेभ्यो हव्यवाहनः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १३ ॥

गृहः । यामि । अरम्ऽकृतः । देवेभ्यः । हव्यवाहनः । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १३ ॥

१गृहः हविषां ग्रहीता १अरंकृतः यजमानैरलंकृतोऽहं १देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः^२ १हव्यवाहनः
हविषां वोढा प्रापयिता अभ्यात्मा सन् १यामि हवींषि प्रापयामि ॥ 'या प्रापणे' । लट् । 'हव्येऽ-
नन्तःपादैम्' इति वहेर्युट् । निरवादाद्युदात्तः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ १इति यस्मात्
१कुवित् बहुवारं १सोमस्य सोमम् १अपां पीतवानस्मि । तस्मादेतान्यकार्षमितीन्द्रः स्वात्मानमेवा-
स्तावीत् ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण

विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमो व्याख्यायते । दशममण्डलस्य दशमेऽनुवाके सूक्तसप्तकं व्याख्यातम् । 'तदित्' इति नवचर्ममष्टमं सूक्तमथर्वणः पुत्रस्य बृहद्विष्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—'तदिदं वा-थर्वणो बृहद्विषः' इति । चातुर्विधिकेऽहनि निष्केवल्य इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'तदिदासेति च पुरस्तात्सूक्तस्य शंसेत्' (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति । व्योमविश्वदेवस्तुष्यशारदीयेष्वप्येकाहं विचदमेव निष्केवल्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च—'एतेषां त्रयाणां कथा शुभा तदिदासेति मध्यं दिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति । राशिमरायात्ययोरेकाहयोरपीदं निष्केवल्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च—'राशि-मरायथोश्च कथाशुभीयतदिदासीये' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति । महाव्रते निष्केवल्येऽप्येतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्रितं—'तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं तां सु ते कीर्तिं मघवन् महित्वा' (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णाः ।

सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शत्रूननु यं विश्वे मदन्त्यूमाः ॥ १ ॥

तत् । इत् । आस । भुवनेषु । ज्येष्ठम् । यतः । जज्ञे । उग्रः । त्वेषनृम्णाः ।

सद्यः । जज्ञानः । नि । रिणाति । शत्रून् । अनु । यम् । विश्वे । मदन्ति । ऊमाः ॥ १ ॥

तत् जगत्कारणत्वेन सर्ववेदान्तप्रसिद्धम् । इच्छन्दोऽवधारणे । 'भू सत्तायाम्' ॥ सत्सु^१ पृथिव्यादिषु लोकेषु मध्ये जगत्कारणं ब्रह्मैव^२ ज्येष्ठं प्रशस्ततमम्^३ आस बभूव । तस्य परमार्थ-त्वात्^४ तद्व्यतिरिक्तानां व्यावहारिकत्वाच्च^५ । यद्वा । ज्येष्ठं बृहत्तमं जगत्कारणत्वेन सर्वेषामादिभूतं बभूव ॥ अस्तेर्लिटि 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वात् 'अस्तेभूः' (पा. सू. २. ४. ५२) इति भूभावभावः । यद्वा । बृहत् तदेव ब्रह्म स्वप्रकाशतया आस दिदीपि । 'अस गतिदीप्यादानेषु' । अस्माह्मिति रूपम् । यतः उपादानभूतात् यस्मात् ब्रह्मणः^६ उग्रः उदूर्णः^७ त्वेषनृम्णाः प्रदीप्तबलः सूर्यात्मक इन्द्रः^८ जज्ञे जातो बभूव । श्रूयते हि—'चक्षोः सूर्यो अजायत' (ऋ. सं. १०. ९०. १३) इति । 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्' (ऋ. सं. १०. १९०. ३) इति च ॥ 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (पा. सू. १. ४. ३०) इति प्रकृतेरुपादानसंज्ञायां यत इति पञ्चमी । जनेर्लिटि 'गमहन' इत्यादिना उपधालोपः । 'द्विर्वचनेऽचि' इति तस्य स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनादि । 'यद्बृहत्ताश्चित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः ॥ स च जज्ञानः जायमान एव^९ सद्यः शीघ्रं^{१०} शत्रून् शातयितुन् मन्वेहादीन् राक्षसान्^{११} नि रिणाति निहिनस्ति । यद्वा उपासकानां पापरूपान् शत्रून् निहन्ति । तथा च ब्राह्मणं—'सद्यो ह्येष जातः पाप्मानमपाहत' (ऐ. आ. १. ३. ४) इति ॥ जज्ञान इति जनेर्लिटि^{१२} कानचि रूपमेतत् । रिणाति । 'री गतिरेषणयोः'। क्रयादिः । 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् ॥ विश्वे सर्वे^{१३} ऊमाः । अवन्ति रक्षन्तीत्यूमाः प्राणिनः । अवतैरौणादिको मन्प्रत्ययः । 'ज्वरस्वर' इत्यादिना वकारोपधयोः स्थाने ऊट् ॥ सर्वे प्राणिनः^{१४} यं सूर्यात्मकमुद्यन्तमिन्द्रमनुलक्ष्य मदर्थमुदगात् मदर्थमुदगादिति^{१५} मदन्ति हृष्यन्ति ॥ 'मदी हर्षे' । व्यत्ययेन शप् ॥ तथा च

१. त-भ-असत्सु । २. ग-त-भ-परमार्थसत्त्वात् । ३. ग-भ-व्यावहारिकसत्त्वाच्च; त-व्यावहारिक-सत्त्वाच्च । ४. ग-त-१.२.३.४.५.६-भ-मु-जनेर्लिटिः ।

ब्राह्मणं—‘भूतानि वै विश्व ऊमास्त एनमनुमदन्त्युदगादुदगादिति’ (ऐ. आ. १. ३. ४) इति । तैत्तिरीयकं च—‘तस्मात्सर्वं एव मन्यते मां प्रत्युदगादिति’ (तै. सं. ६. ५. ४. २) इति । यद्वा । यं स्तुत्यादिभिर्मान्तमनु पश्चात् सर्वे प्राणिनोऽभीष्टप्राप्त्या हृष्यन्ति ॥ ‘अनुलक्षणे’ (पा. सू. १. ४. ८४) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वात् कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया ॥ स इन्द्रो जज्ञ ह्यन्वयः ॥

वृध्वानः शर्वसा भूर्योजाः शत्रुर्दासाय भियसं दधाति ।

अव्यनच्च व्यनच्च सस्त्रि सं ते नवन्त प्रभृता मदैषु ॥ २ ॥

वृध्वानः । शर्वसा । भूरिऽओजाः । शत्रुः । दासाय । भियसम् । दधाति ।

अविऽअनत् । च । विऽअनत् । च । सस्त्रि । सम् । ते । नवन्त । प्रऽभृता । मदैषु ॥ २ ॥

वृध्वसा बलेन वृध्वानः वर्धमानः अत एव वृध्व्योजाः बहुबलः वृध्वः क्षातयितेन्द्रः । वृदासाय उपक्षयकारिणे शत्रवे वृभियसं भीतिं वृदधाति विदधाति । करोति । व्यन्यनत् । विविध-
मनिति श्रुतितीति व्यनत् प्राणवज्जन्मम् । तद्विलक्षणमव्यनत् स्थावरम् । तदुभयमपि वसस्त्रि
संस्नातमिन्द्रेण सम्यक् शोधितं भवति ॥ स्नातेः ‘आद्यगमहन’ इति व्यत्ययेन कर्मणि किन्प्रत्ययः ॥
यद्वा अन्तर्णीतण्यथात् कर्तर्येव किन् । वृध्व्यादिना सम्यक् स्नापयिता शोधयिता भवति ॥ ‘न
लोकाव्यय’ इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥ शिष्टः पादः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र वृते तव वृमदैषु हर्षेषु
हविषा स्तुत्या च जातेषु ससु वृभृता प्रभृतानि प्रकर्षेण धृतानि पोषितानि वा सर्वाणि भूतजातानि
वृसं वृनवन्त संगच्छन्ते । स्तोतुं हवींश्च वा दातुं समूहीभवन्तीत्यर्थः । नवतिर्गतिकर्मा ॥ प्रभृता ।
विभर्तेः कर्मणि निष्ठा । ‘शेष्ठन्दसि बहुलम्’ इति शैलोपः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

त्वे क्रतुमपि वृञ्जन्ति विश्वे द्विर्यदेते त्रिर्भवन्त्युमाः ।

स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृज समदः सु मधु मधुनाभि योधीः ॥ ३ ॥

त्वे इति । क्रतुम् । अपि । वृञ्जन्ति । विश्वे । द्विः । यत् । एते । त्रिः । भवन्ति । उमाः ।

स्वादोः । स्वादीयः । स्वादुना । सृज । सम । अदः । सु । मधु । मधुना । अभि । योधीः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वे त्वयि ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्येकवचनस्य शेषादेशः ॥ विश्वे सर्वे यजमानाः
वृक्रतुम् अनुष्ठेयं कर्म वृञ्जन्ति समापयन्ति । अपि शब्दो ब्राह्मणोक्तसर्वभूतानां सर्वमनसां समुच्चयार्थः ।
सर्वाणि पृथिव्यादीनि भूतानि सर्वेषां प्राणिनां मनांसि सर्वे यज्ञकृतवश्च व्यासे स्वयमेव यजमानैः
परिसमाप्यन्त इत्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं—‘स्वयीमानि सर्वाणि भूतानि सर्वाणि मनांसि सर्वे
कृतवोऽपि वृञ्जन्तीत्येव तदाह’ (ऐ. आ. १. ३. ४) इति । यत् यस्मात् एते उमाः तर्पकाः ॥
अवतेस्तर्पणार्थादीणादिको मन्प्रत्ययः । ‘ज्वरस्वर’ इत्यादिना वकारोपधयोः ऊर् ॥ ईदृशा
यजमानाः पूर्वमेकाकिनः सन्तः पश्चात् द्विः द्विवारं स्त्रीरूपेण पुंरूपेण च जाताः सन्तः पुनरपत्येन
सार्धं त्रिः त्रिवारं जन्मभाजः भवन्ति । एक एवात्मा स्त्रीपुंसरूपेण जायते । ‘अर्धो वा एष आत्मनो
यत्पत्नी’ (तै. ब्रा. ३. ३. ३) इति श्रुतेः । पुत्रोऽप्यात्मैव । ‘आत्मा वै पुत्रनामासि’ (श. ब्रा.

१. त-म-व्यनत्स । २. ग-त१.२.३.६.७.८-म-जन्येषु । ३. त१.२.६.८-म१.४-प्रसूवात् ;
त३.४.५.७-म२-प्रपूर्वात् ।

१४. ९. ४. २६) इति श्रुतेः । यत एवमेतेऽभिवृद्धा भवन्ति ततोऽवगम्यते त्वय्येवानुष्ठितं सर्वं कर्म परिसमापयन्तीति । तथा च ब्राह्मणं—‘ द्वौ वै सन्तौ मिथुनौ प्रजायेते प्रजात्यै ’ (ऐ. आ. १. ३. ४) इति । हे इन्द्र त्वं^१ ऽस्वादीः प्रियात् गृहधनादेरपि ऽस्वादीयः स्वादुतरं प्रियतरमपत्यं ऽस्वादुना स्वादुभूतेन मिथुनेन मातापित्रात्मकेन ऽसं ऽसृज संयोजय । यद्वा । स्वादुना भावेनोत्पन्नं तदपत्यमपि संयोजय । एतदेवाह । ऽअदः तदपत्यं ऽमधु मधुरं ऽमधुना मदहेतुना मिथुनान्तरेण पौत्रेण^२ वा ऽसु^३ सुष्ठुः ऽअभि ऽयोधीः अभियोधय । अभितः क्रीडय ॥ धातूनामनेकार्थत्वात् युध्यतिरत्र क्रीडा^४र्थं वर्तते ॥ ‘ मिथुनं वै स्वादु प्रजा स्वादु ’ (ऐ. आ. १. ३. ४) इत्यादि ब्राह्मणमत्रानुसंधेयम् ॥

इति चिद्धि त्वा धना जयन्तं मदेमदे अनुमदन्ति विप्राः ।

ओजीयो धृष्णो स्थिरमा तनुष्व मा त्वा दभन्यातुधाना दुरेवाः ॥ ४ ॥

इति । चित् । हि । त्वा । धना । जयन्तम् । मदेऽमदे । अनुऽमदन्ति । विप्राः ।

ओजीयः । धृष्णो इति । स्थिरम् । आ । तनुष्व ।

मा । त्वा । दभन् । यातुऽधानाः । दुःऽएवाः ॥ ४ ॥

१ इति ऽचिद्धि एवमेव खलु हे इन्द्र ऽमदेमदे सोमपानजन्ये हर्षे सति ऽधना शत्रुधनानि ऽजयन्तं जयेन प्राप्नुवन्तं त्वाम् ऽअनु पश्चात् । लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । ऽविप्राः मेधाविनः स्तोतारः ऽमदन्ति हृष्यन्ति । यद्वा त्वामनुमदन्ति अनुक्रमेण स्तुवन्ति । मदतिः स्तुतिकर्मा । ‘ हि च ’ इति निघातप्रतिषेधः । हे ऽधृष्णो शत्रूणां धर्षयितरिन्द्र । ‘ त्रसिगृध्रिधृषिक्षिपेः क्तुः ’ । ऽओजीयः^१ । ओजस्विशब्दादीयसुनि ‘ विन्मतोर्लुक् ’ इति विनो लुक् । ‘ टेः ’ इति टिलोपः । बलवत्तरम् अत एव ऽस्थिरं दृढं धनम् ऽआ ऽतनुष्व अभितोऽस्मदर्थं विस्तारय । ऽत्वा त्वां च ऽमा ऽदभन् मा हिंसन्तु ऽदुरेवाः दुर्गतयः ऽयातुधानाः राक्षसाः ॥

त्वया वयं शाश्वद्दे रणेषु प्रपश्यन्तो युधेन्यानि भूरि ।

चोदयामि त आयुधा वचोभिः सं ते शिशामि ब्रह्मणा वयांसि ॥ ५ ॥

त्वया । वयम् । शाश्वद्दे । रणेषु । प्रऽपश्यन्तः । युधेन्यानि । भूरि ।

चोदयामि । ते । आयुधा । वचःऽभिः । सम् । ते । शिशामि । ब्रह्मणा । वयांसि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽत्वया अनुगृहीताः ऽवयं ऽरणेषु संग्रामेषु ऽशाश्वद्दे शत्रून् शक्तयामः ॥ ‘ शदृल्ल शतने ’ । अस्माद्यङन्तात् महिष्ः ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति आर्धधातुकत्वादलोपयलोपौ ॥ किं कुर्वन्तः । ऽयुधेन्यानि योधनाह्वाणि ॥ ‘ कृत्यार्थं तवैकेकेन्यस्वनः ’ इति युधेरर्थाय केन्यप्रत्ययः^१ । ऽभूरि बहूनि बलाणि ॥ ‘ सुपां सुलुक् ’ इति शसो लुक् । ऽप्रपश्यन्तः प्रकर्षेण जानन्तः । अपि च ऽते तव ऽआयुधा आयुधानि आयोधनसाधनानि वज्रादीनि । ‘ शोछन्दसि बहुलम् ’ इति शैलोपः । ऽवचोभिः स्तुतिभिः ऽचोदयामि शत्रून् प्रति प्रेरयामि । ऽते त्वदर्थं ऽब्रह्मणा मन्त्रेण स्तुतिरूपेण सहितानि ऽवयांसि ॥ अन्ननामैतत् । हविर्लक्षणान्यन्नानि ऽसं ऽशिशामि सम्यगिदयामि । संस्करोमीत्यर्थः ॥ ‘ शो तनुकरणे ’ । छान्दसो विकरणस्य श्रुः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इत्यभ्यासस्यैत्वम् ॥ १ ॥

१. ग-त-भ२.४-त्वं च । २. ग-त१.२.३.६.७.८-म-‘ पौत्रेण ’ नास्ति । ३. त-भ-‘ सु ’ नास्ति । ४. ग-त४.५-ओजीयः ओजस्वितर । ५. त-भ-केन्यप्रत्ययः ।

स्तुषेयं पुरुवर्षसम्भूमिनतममाप्त्यमाप्त्यानाम् ।

आ दर्षते शर्वसा सप्त दानून् प्र साक्षते प्रतिमानानि भूरि ॥ ६ ॥

स्तुषेयम् । पुरुवर्षसम् । ऋम्बम् । इनऽतमम् । आप्त्यम् । आप्त्यानाम् ।

आ । दर्षते । शर्वसा । सप्त । दानून् । प्र । साक्षते । प्रतिमानानि । भूरि ॥ ६ ॥

वस्तुषेयं स्तोतव्यम् । 'स्तुवः कसेच्यञ्छन्दसि' (उ. सू. ३. ९९) इत्यौणादिकः कसेच्य-
प्रत्ययः । वपुरुवर्षसं बहुरूपम् वक्रम्बम् उरु भासमानमुरुभूतं वा वृद्धतमम् अतिशयेनेश्वरम्
व आप्त्यानाम् आसव्यानां मध्ये आप्त्यम् आसव्यमेवंभूतमिन्द्रं स्तौमीति शेषः । य इन्द्रः
शर्वसा बलेन सप्त सप्तसंख्याकान् दानून् दानवान् दृत्रन्मुचिकुयवादीन् वा वदर्पते आदृणाति
हिनस्ति ॥ 'वृ विदारणे' । अस्माल्लेदि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'लेदोऽडाटौ' इत्याडागमः^१ ।
'सिब्वहुलम्' इति सिप् ॥ तथा प्रतिमानानि असुराणां प्रतिरूपाणि भूरि भूरीणि बहून्यसुरबलानि
प्र साक्षते य इन्द्रः प्रसहते । यद्वा बहूनि प्रतिमानान्यसुराणां स्थानानि प्र साक्षते प्राप्नोति ।
'साक्षतिरामोक्तिकर्मा' (निरु. ११. २१) इति यास्कः ॥ 'षह अभिभवे' । लेख्याडागमः^२ ।
'सिब्वहुलम्' इति सिप् । षत्वकत्वपत्वानि । छान्दसो दीर्घः ॥

नि तदधिषेऽवरं परं च यस्मिन्नाविथावसा दुरोणे ।

आ मातरां स्थापयसे जिगत्नू अत इनोषि कर्वरा पुरुणि ॥ ७ ॥

नि । तत् । दधिषे । अवरम् । परम् । च । यस्मिन् । आविथ । अवसा । दुरोणे ।

आ । मातरां । स्थापयसे । जिगत्नू इति । अतः । इनोषि । कर्वरा । पुरुणि ॥ ७ ॥

तत् तस्मिन् यजमानस्य गृहे ववरम् अल्पं भौमं धनं परम् उत्कृष्टं दिवि भवं धनं च
हे इन्द्र त्वं नि दधिषे निदधासि । निक्षिपसि । यस्मिन् दुरोणे गृहे अवसा । अन्ननामैतत् ।
तर्पकेणाग्नेन हविलक्षणेन आविथ अवसि तृप्यसि ॥ अवतेस्तृप्यथात् 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः'
इति सावैकालिको लिट् । 'अत आदेः' इत्यभ्यासस्यात्वम्^३ । 'यद्वृत्तास्तित्यम्' इति निघात-
प्रतिषेधः ॥ अपि च मातरा सकलस्य भूतजातस्य निर्मात्र्यौ घात्रापृथिव्यौ जिगत्नू गमनशीले
इतस्ततः प्रचलन्त्यौ वा वस्थापयसे स्वकीये स्थानेऽवस्थापयसि । नैश्वत्येन यथावतिष्ठेते तथा
करोषीत्यर्थः । 'विष्वक् तस्तम्भ पृथिवीमुत घाम्' (ऋ. सं. १०. ८९. ४) इति निगमान्तरम् ।
हे इन्द्र अतः कारणात् पुरुणि बहूनि कर्वरा । कर्मनामैतत् । कर्वराणि ॥ 'क्षेञ्छन्दसि बहुलम्'
इति शैलोपः ॥ कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च इनोषि प्राप्नोषि ॥ 'इण् गतौ' । व्यत्ययेन श्रुः ॥

इमा ब्रह्म बृहद्दिवो विवृक्तीन्द्राय शुषमग्रियः स्वर्षाः ।

महो गोत्रस्य क्षयति स्वराजो दुरश्च विश्वा अवृणोदप स्वाः ॥ ८ ॥

इमा । ब्रह्म । बृहत्तदिवः । विवृक्ति । इन्द्राय । शुषम् । अग्रियः । स्वःऽसाः ।

महः । गोत्रस्य । क्षयति । स्वऽराजः । दुरः । च । विश्वाः । अवृणोत् । अपः स्वाः ॥ ८ ॥

बृहद्विः ऋषिः इमा इमानि वज्रं ब्रह्माणि^१ इन्द्राय वृक्षं सुखं यथा भवति तथा विवक्तिः। प्रवृत्तीतीत्यात्मन एव परोक्षनिर्देशः। 'वच परिभाषणे'। आदादिकः। छान्दसः शपः श्लुः। 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासत्येत्वम्। ऋषिर्विशेष्यते। वअग्रियः अग्रेभवः। ऋषीणां प्रमुखः श्रेष्ठ इत्यर्थः॥ 'वचछौ च' (पा. सू. ४. ४. ११७) इत्यग्रशब्दाद्भवार्थे चच्। स्वर्षाः स्वर्गस्य संभक्ता। यद्वा। स्वरादित्य इन्द्रः। 'असौ वा आदित्य इन्द्रः' (तै. सं. ५. ७. १. ३) इति श्रुत्यन्तरात्। तस्य संभक्ता सेवक इत्यर्थः। 'वन षण संभक्तौ'। जनसनखनक्रमगमो विद्। 'विद्वन्नोरनुनासिकस्यात्' इत्यात्वम्। 'सनोत्तेरनः' इति षत्वम्। य इन्द्रः महः महतः गोत्रस्य पर्वतस्य बलेनासुरेण गवां पिधानार्थं निहितस्य स्वराजः स्वयमेव राजमानस्य। 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थर्थे षष्ठी। ईदृशं पर्वतं वक्ष्यति अपगमयति। 'क्षि क्षये'। भौवादिकः। यद्वा। गोशब्दात् समूहार्थे 'इनित्रकञ्यचश्च' (पा. सू. ४. २. ५१) इति त्रप्रत्ययः। गोत्रस्य गोसमूहस्य महः महतः स्वराजः स्वयमेव राजमानस्य य इन्द्रः क्षयति ईदृशे। क्षयतिरैश्वर्यकर्मा। स्वशब्दोपपदात् राजतेः 'सत्सृद्धिच' इति क्प्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। वदुरश्च बिलद्वाराणि च विश्वाः सर्वाः स्वाः वलासुरस्य स्वभूताः अप ववृणोत् अपगतावरणा अकरोत्। उद्धाटितवानित्यर्थः। यद्वा। दुरश्चापावृणोत् विश्वाः सर्वाः स्वाः स्वभूता गा बिलमध्ये वर्तमाना अलभतेति शेषः। एवंभूतो य इन्द्रस्तस्मा इन्द्राय विवक्तृत्यन्वयः॥

एवा महान् बृहद्विः अथर्वावोचत्स्वां तन्वमिन्द्रमेव।

स्वसारो मातरिर्भ्वरीररिप्रा हिन्वन्ति च शर्वसा वर्धयन्ति च ॥ ९ ॥

एव। महान्। बृहत्सृद्विः। अथर्वा। अवोचत्। स्वाम्। तन्वम्। इन्द्रम्। एव।

स्वसारः। मातरिर्भ्वरीः। अरिप्राः। हिन्वन्ति। च। शर्वसा। वर्धयन्ति। च॥ ९॥

महान् गुणैरधिकः वअथर्वा। उपचाराजन्त्ये जनकशब्दः। अथर्वणः पुत्रो बृहद्विवाख्य^२ ऋषिर्देवेषु मध्ये इन्द्रमेव प्रति स्वाम् आत्मीयां तन्वं विसृतां स्तुतिम् एवम्^३ अवोचत् प्रोक्तवान्। वचेर्लुङि 'अस्यतिवक्ति' इत्यादिना च्लेरङ्गदेशः। 'वच उम्' इत्युमागमः। पादादित्वाच्च निहन्त्यते। अपि चैनमेव इन्द्रं मातरिर्भ्वरीः मातरि सकलस्य भूतजातस्य निर्माणां भूमौ भवन्त्यो वर्तमानाः। भवतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिप्। 'वनो र च' इति ङीबेफौ। जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः। पृषोदरादित्वाङ्गणलोपः। वअरिप्राः अपापाः स्वसारः स्वयमेव सरन्त्यः परस्परं भगिन्यो वा गङ्गाद्या नद्यः हिन्वन्ति यागसाधनत्वेन प्रीणयन्ति। हिविः प्रीणनार्थः। भौवादिकः। व्यत्ययेन शः। इदित्वात् नुम्। यद्वा। 'हि गतौ वृद्धौ च'। स्वादिभ्यः इनुः। वृष्ट्यर्थं तमिन्द्रमुपगच्छन्ति। गत्वा च शर्वसा यागजन्त्येन बलेन तं वर्धयन्ति वच॥ ॥२॥

'हिरण्यगर्भः' इति दशर्चं नवमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य हिरण्यगर्भाख्यस्यार्थं त्रैहृभम्। कशब्दाभिधेयः प्रजापतिर्देवता। तथा चानुक्रान्तं—'हिरण्यगर्भो दश हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः कायम्' इति। गतः सूक्तविनियोगः। प्राजापत्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणादितस्तिस्रोऽनुवाक्यास्ततस्तिस्रो याज्याः। सूत्रितं च—'हिरण्यगर्भः समवर्तताम्र इति षट् प्राजापत्याः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति। वरुणप्रघासेषु कायस्य हविषो हिरण्यगर्भं इत्येषा याज्या। सूत्रितं च—'कथा नश्चित्र आ भुवद्विरण्यगर्भः समवर्तताम्र इति प्रतिप्रस्थाता वाजिने तृतीयः' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति॥

१. ग-त४.५-ब्रह्माणि स्तोत्राणि। २. त-भ-बृहद्विः। ३. ग२-एवा एव।

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १ ॥

हिरण्यगर्भः । सम् । अवर्तत । अग्रे । भूतस्य । जातः । पतिः । एकः । आसीत् ।

सः । दाधार । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ १ ॥

१ हिरण्यगर्भः हिरण्यस्याण्डस्य गर्भभूतः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः । तथा च तैत्तिरीयकं—
'प्रजापतिवै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरुत्तरपत्वाय' (तै. सं. ५. ५. १. २) इति । यद्वा हिरण्यगर्भो
गर्भवद्यस्योदरे वर्तते सोऽसौ सूत्रात्मा हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । १ अग्रे प्रपञ्चोत्पत्तेः प्राक् १ समवर्तत ।
मायाध्यक्षात् सिसृक्षोः परमात्मनः समजायत । यद्यपि परमात्मैव हिरण्यगर्भः तथापि तदुपाधि-
भूतानां वियदादीनां ब्रह्मण उत्पत्तेस्तदुपहितोऽप्युत्पन्न इत्युच्यते । स च १ जातः जातमात्र एव
१ एकः अद्वितीयः सन् १ भूतस्य विकारजातस्य ब्रह्माण्डादेः सर्वस्य जगतः १ पतिः ईश्वरः १ आसीत् ।
न केवलं पतिरासीदेव अपि तर्हि १ सः हिरण्यगर्भः १ पृथिवीं विस्तीर्णां १ द्यां दिवम् १ उत अपि च
१ इमाम् अस्माभिर्दृश्यमानां पुरोवर्तिनीमिमां भूमिम् । यद्वा पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षं दिवं
भूमिं च १ दाधार धारयति ॥ 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति सार्वकालिको लिट् । तुजादिस्वादभ्यास-
दीर्घः ॥ १ कस्मै । अत्र किंशब्दोऽनिर्ज्ञातस्वरूपत्वात् प्रजापतौ वर्तते । यद्वा । सुष्टयर्थं कामयत इति
कः । कमेर्दप्रत्ययः । यद्वा । कं सुखम् । तद्रूपत्वात् क इत्युच्यते । अथवा इन्द्रेण पृष्टः प्रजापतिर्मदीयं
महत्त्वं तुभ्यं प्रदायार्हं कः कीदृशः स्यामित्युक्तवान् । स इन्द्रः प्रत्युच्ये यदीदं ब्रवीष्यहं कः स्यामिति
तदेव त्वं भवेति । अतः कारणात् क इति प्रजापतिराख्यायते । 'इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा सर्वा विजिती-
विजित्याब्रवीत्' (पे. ब्रा. ३. २१) इत्यादिकं ब्राह्मणमन्त्रानुसंधेयम् ॥ यदासौ किंशब्दस्तदा सर्व-
नामत्वात् स्मैभावः सिद्धः । यदा तु यौगिकस्तदा व्यत्ययेनेति द्रष्टव्यम् । 'सावेकाचः' इति प्राप्तस्य
'न गोश्चन्तावचणं' इति प्रतिषेधः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । कं
प्रजापतिं १ देवाय देवं दानादिगुणयुक्तं १ हविषा प्राजापत्यस्य पशोर्वेपारूपेणैककपालात्मकेन^१ पुरोडाशेन
वा १ विधेम वयमृत्विजः परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा ॥

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वं उपासते प्रशिषं यस्य देवाः ।

यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ २ ॥

यः । आत्मऽदाः । बलऽदाः । यस्य । विश्वे । उपऽआसते । प्रऽशिषम् । यस्य । देवाः ।

यस्य । छाया । अमृतम् । यस्य । मृत्युः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ २ ॥

१ यः प्रजापतिः १ आत्मदाः^२ आत्मनां दाता । आत्मानो हि सर्वे तस्मात् परमात्मन उत्पद्यन्ते ।
यथाग्नेः सकाशाद्विस्फुलिङ्गा जायन्ते तद्वत् । यद्वा आत्मनां शोधयिता । 'वैष् शोधने' । 'आतो
मनिन्' इति विच् । १ बलदाः बलस्य च दाता शोधयिता वा । १ यस्य च १ प्रशिषं प्रकृष्टं शासन-
माज्ञां १ विश्वे सर्वे प्राणिनः १ उपासते प्रार्थयन्ते सेवन्ते वा । 'शासु अनुशिष्टौ' । 'शास इत्' (पा.
सू. ६. ४. ३४) इत्युपधाया इत्वम् । 'शासिवसिषसीनां च' इति षत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । आसेरनुदात्तेस्वालसावर्वातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । 'तिङि चोदात्तवृत्ति' इति गतिरनुदात्ता ।
तथा १ देवाः अपि १ यस्य प्रशासनमुपासते । अपि च १ अमृतम् अमृतत्वम् । भावप्रधानो निर्देशः ।

१. त४.५-कपालाख्येन । २. त१.२.३.६.७.८-भ- 'आत्मदाः' नास्ति ।

यद्वा । अमृतम् । मरणं नास्मिन्नित्यमृतं सुधा । बहुव्रीहौ 'नञो जरमरभिन्नमृताः' इत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वम् । तदपि यस्य प्रजापतेः षष्ठाया छायेव वर्ति भवति । षष्ठ्युः यमश्च प्राणापहारी
छायेव भवति । तस्मै षकस्मै देवाय इत्यादि समानं पूर्वेण षड्विषा पुरोडाशात्मनेति तु विशेषः ॥

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव ।

य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ३ ॥

यः । प्राणतः । निमिषतः । महित्वा । एकः । इत् । राजा । जगतः । बभूव ।

यः । ईशे । अस्य । द्विपदः । चतुष्पदः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ३ ॥

यः हिरण्यगर्भः प्राणतः प्रथमतः^१ ॥ 'अन प्राणने' । आदादिकः । 'चातुरनुमः' इति
विभक्तिरुदात्तत्वम् ॥ निमिषतः अक्षिपक्षमचलनं कुर्वतः ॥ अत्रापि पूर्ववद्विभक्तिरुदात्ता ॥ जगतः
जङ्गमस्य प्राणिजातस्य महित्वा महत्त्वेन ॥ 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आकारः ॥ माहात्म्येन
एक इत् अद्वितीय एव सन् राजा बभूव ईश्वरो भवति ॥ भवतेर्गलि 'लिति' (पा. सू. ६.
१. १९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ अस्य परिदृश्यमानस्य द्विपदः पादद्वययुक्तस्य
मनुष्यादेः चतुष्पदः गवाश्वादेश्च यः प्रजापतिः ईशे ईष्टे ॥ 'ईश ऐश्वर्ये' । आदादिकोऽनुदात्तः ।
'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । अनुदात्तेस्वाल्हसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अस्य ।
'ऊडिदम्' इतीदमो विभक्तिरुदात्ता । द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् । 'संख्यासुपूर्वस्य' (पा. सू.
५. ४. १४०) इति पादस्यान्यलोपः समासान्तः । भसंज्ञायां 'पादः पत्' (पा. सू. ६.४.१३०)
इति पदान्तः । 'द्वित्रिभ्यां पाहन्' (पा. सू. ६. २. १९७) इत्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुत्तरपदा-
न्तोदात्तत्वम् । स्वरवर्जमेवैव चतुष्पद इत्यत्रापि प्रक्रिया । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरः । पूर्वपदस्य 'अः संख्यायाः' (फि. सू. २.५) इत्याद्युदात्तत्वम् । 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य'
इति विसर्जनीयस्य षत्वम् ॥ ईदृशो यः प्रजापतिस्तस्मै षकस्मै इत्यादि सुबोधं षड्विषा हृदयाद्या-
त्मनेत्ययमत्र विशेषः ॥

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रं रसया सहाहुः ।

यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ४ ॥

यस्य । इमे । हिमवन्तः । महित्वा । यस्य । समुद्रम् । रसया । सहाहुः ।

यस्य । इमाः । प्रदिशः । यस्य । बाहू इति । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ४ ॥

हिमा अस्मिन् सन्तीति हिमवान् । तेन^२ बहुवचनान्तेन सर्वे पर्वता लक्ष्यन्ते । यथा छत्रिणो
गच्छन्तीति । हिमवन्तः हिमबहुपलक्षिताः इमे दृश्यमानाः सर्वे पर्वताः यस्य प्रजापतेः महित्वा
महत्त्वं माहात्म्यमैश्वर्यमिति आहुः । तेन सृष्ट्वात्तद्रूपेणावस्थानाद्वा । तथा रसया । रसो जलम् ।
तद्वती रसा नदी ॥ अशे आदिवाद्च् ॥ जातवेकवचनम् । रसाभिर्नदीभिः सह समुद्रम् । पूर्ववदेक-
वचनम् । सर्वान् समुद्रान् यस्य महाभाग्यमिति आहुः कथयन्ति सृष्ट्यभिज्ञाः । यस्य च इमाः
प्रदिशः प्राच्यारम्भा आग्नेय्याद्याः कोणदिश ईशितव्याः । तथा बाहू । वचनव्यत्ययः । बाह्वो
भुजाः । भुजवत्प्राधान्ययुक्ताः प्रदिशश्च यस्य स्वभूताः । तस्मै षकस्मै इत्यादि समानं पूर्वेण ॥

येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृळ्हा येन स्वः स्तभितं येन नार्कः ।

यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ५ ॥

येन । द्यौः । उग्रा । पृथिवी । च । दृळ्हा । येन । स्वः । रिति स्वः । स्तभितम् । येन । नार्कः ।

यः । अन्तरिक्षे । रजसः । विमानः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ५ ॥

येन प्रजापतिना द्यौः अन्तरिक्षम् उग्रा उद्गूर्ण विरोषागहनरूपं वा । पृथिवी भूमिः च दृळ्हा येन स्थिरीकृता । स्वः स्वर्गश्च येन स्तभितं स्तब्धं कृतम् । यथाधो न पतति तथोपरि अवस्थापितमित्यर्थः ॥ 'प्रसितस्कभितस्तभित' इति निपात्यते ॥ तथा नार्कः आदित्यश्च येन अन्तरिक्षे स्तभितः^१ । यः च अन्तरिक्षे रजसः उदकस्य विमानः निर्माता । तस्मै कस्मै इत्यादि गतम् ॥ ॥ ३ ॥

यं क्रन्दसी अवसा तस्तमाने अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने ।

यत्राधि सूर उदितो विभाति कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ६ ॥

यम् । क्रन्दसी इति । अवसा । तस्तमाने इति । अभि । ऐक्षेताम् । मनसा । रेजमाने इति ।

यत्र । अधि । सूरः । उदितः । विभाति । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ६ ॥

क्रन्दितवान् रोदितवाननयोः प्रजापतिरिति क्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ । श्रूयते हि—'यदरो-दीत्तदनयो रोदस्त्वम्' (तै. ब्रा. २. २. ९. ४) इति । ते अवसा रक्षणेन हेतुना लोकस्य रक्षणार्थं तस्तमाने प्रजापतिना सृष्टे^२ लब्धस्थैर्ये सत्यौ यं प्रजापतिं मनसा बुद्ध्या अभ्यैक्षेताम् आवयो-र्महत्त्वमनेन इत्यन्यपश्येताम् ॥ 'ईक्ष दर्शने' । लङि अडादिस्वादाद्युदात्तः^३ ॥ कीदृश्यौ द्यावा-पृथिव्यौ । रेजमाने राजमाने दीप्यमाने ॥ आकारस्य^४ व्यत्ययेनैत्वम् । अनुपदेशाल्लसार्वधातुकानु-दात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वा । लिटः कानच् । 'फणां च सप्तानाम्' (पा. सू. ६. ४. १२५) इत्येत्वाभ्यासलोपी । 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वाच्छप् । अत एव 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ यत्राधि यस्मिन्नाधारभूते प्रजापतौ सूरः सूर्यः उदितः उदयं प्राप्तः सन् विभाति प्रकाशते ॥ उत्पूर्वादिभ्यः कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तस्मै कस्मै इत्यादि सुज्ञानम् ॥

आपो ह बृहतीविंशमायन् गर्भं दधाना जनयन्तीरग्निम् ।

ततो देवानां समवर्ततासुरेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ७ ॥

आपः । ह । यत् । बृहतीः । विश्वम् । आयन् । गर्भम् । दधानाः । जनयन्तीः । अग्निम् ।

ततः । देवानाम् । सम । अवर्तत । असुः । एकः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ७ ॥

बृहतीः बृहत्यो महत्यः ॥ जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । 'बृहन्महतोरुप-संख्यानम्' इति ङीप् उदात्तत्वम् ॥ अग्निम् । उपलक्षणमेतत् । अग्न्युपलक्षितं सर्वं विद्यदादि-

१. ग-त१.२.३.६.८-सु-स्तभितः । २. ग-म५-स्तब्धे । ३. त-म-अजादिस्वादाद्युदात्तः ।

४. त-म-आकारस्य ।

भूतजातं वजनयन्तीः जनयन्त्यः तदर्थं वगर्भं हिरण्मयाण्डस्थ गर्भभूतं प्रजापतिं वदधानाः धारयन्त्यः
 आपो वह आप एवं विश्वमायन् सर्वं जगत् व्यामुवन् यत् यस्मात् ततः तस्माद्धेतोः देवानां
 देवादीनां सर्वेषां प्राणिनाम् असुः प्राणभूतः एकः प्रजापतिः समवर्तत समजायत । यद्वा^१ । यत्
 यं गर्भं दधाना आपो विश्वात्मनावस्थिताः ततो गर्भभूताप्रजापतेर्देवादीनां प्राणात्मको वायुरजायत ।
 अथवा । यत् । लिङ्गवचनयोर्व्यत्ययः । उक्तलक्षणा या आपो विश्वमावृत्य स्थिताः^२ ततस्ताभ्योऽङ्गयः
 सकाशादेकोऽद्वितीयोऽसुः प्राणात्मकः प्रजापतिः समवर्तत निश्चक्राम । तस्मै वकस्मै इत्यादि गतम् ॥

यश्चिदापो महिना पर्यपश्यदक्षं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम् ।

यो देवेष्वधि देव एक आसीत्कस्मै देवार्य हविषा विधेम ॥ ८ ॥

यः । चित् । आपः । महिना । परिऽअपश्यत् । दक्षम् । दधानाः । जनयन्तीः । यज्ञम् ।
 यः । देवेषु । अधि । देवः । एकः । आसीत् । कस्मै । देवार्य । हविषा । विधेम ॥ ८ ॥

यज्ञं यज्ञोपलक्षितं विकारजातं वजनयन्तीः उत्पादयन्तीः तदर्थं वक्षं प्रपञ्चात्मना वर्धिष्णुं
 प्रजापतिमात्मनि वदधानाः धारयित्रीः ॥ दधातेर्हेतौ ज्ञानच् । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥
 ईदृशीः आपः । व्यत्ययेन प्रथमा । अपः प्रलयकालीनाः महिना महिना । छान्दसो मलोपः ।
 स्वमाहात्म्येन यश्चित् यश्च प्रजापतिः पर्यपश्यत् परितो दृष्टवान् यः च देवेष्वधि देवेषु मध्ये
 देवः तेषामपीश्वरः सन् एकः अद्वितीयः आसीत् भवति ॥ अस्तेछान्दसो लङ् । ‘अस्तिसिचो-
 ऽपृक्ते’ (पा. सू. ७. ३. ९६) इतीडागमः ॥ तस्मै वकस्मै इत्यादि गतम् ॥

मा नो हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या यो वा दिवं सत्यधर्मा जजान ।

यश्चापश्चन्द्रा बृहतीर्जजान कस्मै देवार्य हविषा विधेम ॥ ९ ॥

मा । नः । हिंसीत् । जनिता । यः । पृथिव्याः । यः । वा । दिवम् । सत्यधर्मा । जजान ।
 यः । च । अपः । चन्द्राः । बृहतीः । जजान । कस्मै । देवार्य । हविषा । विधेम ॥ ९ ॥

स प्रजापतिः नः अस्मान् मा हिंसीत् मा वाधताम् । यः पृथिव्याः भूमेः जनिता
 जनयिता स्रष्टा ॥ ‘जनिता मन्त्रे’ इति णिलोपो निपात्यते । ‘उदात्तयणो हल्पूर्वात्’ इति पृथिवी-
 शब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ यो वा यश्च सत्यधर्मा सत्यमवितथं धर्मं जगतो धारणं यस्य स
 तादृशः प्रजापतिः द्विवम् अन्तरिक्षोपलक्षितान् सर्वान् लोकान् जजान जनयामास ॥ ‘जनी
 प्रादुर्भावे’ । णिचि बृद्धौ ‘जनीजृष्कसुरजः’ इति मित्रात् ‘मितां ह्रस्वः’ इति
 ह्रस्वत्वम् । ततो लिटि ‘अमन्त्रे’ (पा. सू. ३. १. ३५) इति निषेधादाप्रत्ययाभावे तिपो
 णलि बृद्धौ ‘लिति’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ यश्च बृहतीः महतीः चन्द्राः आह्लादिनीः
 अपः उदकानि जजान जनयामास ॥ ‘जडिदम्’ इत्यादिना अशब्दादुत्तरस्य शस उदात्तत्वम् ॥
 तस्मै वकस्मै इत्यादि गतम् ॥

इळादधात्य इष्टयने प्राजापत्यस्य हविषः ‘प्रजापते’ इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—
 ‘प्राजापत्य इळादधः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः’ (आश्व. श्री. २. १४) इति । केशनखकीटादिभिः
 दुष्टानि हवींष्यनयैवाप्सु प्रक्षिपेत् । सूत्रितं च—‘अपोऽभ्यवहरेयुः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः’

(आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । चौलादिकर्मस्वप्येषा होमार्था । सूत्रितं च—‘तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयादन्न आयूषि पवस इति तिसृभिः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च’ (आश्व. गृ. १. ४. ४) इति ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १० ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १० ॥

हे प्रजापते एतत् त्वत्तोऽन्यः कश्चित् एतानि इदानीं वर्तमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि ॥ ‘शेष्ठन्दसि बहुलम्’ इति शैलोपः ॥ एतानि प्रथमविकारभाजि एता तानि सर्वाणि भूत-जातानि एन एपरि बभूव न परिगृह्णाति । न व्याप्नोति । त्वमेवैतानि परिगृह्य स्वर्गं शक्नोषीति भावः । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः । वयं च यत्कामाः यत्फलं कामयमानाः एते तुभ्यं एजुहुमः हवींषि प्रयच्छामः एतत् फलं एनः अस्माकम् एअस्तु भवतु । तथा एवयं च एरयीणां धनानां एपतयः ईश्वराः एस्याम भवेम ॥ ‘नामन्यतरस्याम्’ इति नाम उदात्तत्वम् ॥ ॥ ४ ॥

‘वसुं न’ इत्यष्ट्वं दशमं सूक्तं वसिष्ठपुत्रस्य चित्रमहस्य आर्षमाप्तेयम् । आद्यापञ्चमी त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्याः । तथा चानुक्रान्तं—‘वसुं नाष्टौ चित्रमहा वसिष्ठ आप्तेयं जागतमाद्यां पञ्चमीं वर्ते’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराप्तेये क्रतौ जागते छन्दसीदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘वसुं न चित्रमहसमिति जागतम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

वसुं न चित्रमहसं गृणीषे वामं शेषमर्तिथिमद्विषेण्यम् ।

स रासते शुरुधो विश्वधायसोऽग्निर्होता गृहपतिः सुवीर्यम् ॥ १ ॥

वसुम् । न । चित्रमहसम् । गृणीषे । वामम् । शेषम् । अर्तिथिम् । अद्विषेण्यम् ।

सः । रासते । शुरुधः । विश्वधायसः । अग्निः । होता । गृहपतिः । सुवीर्यम् ॥ १ ॥

एवसुं एन वासकं सूर्यमिव एचित्रमहसं चायनीयतेजस्कमग्निं एगृणीषे गुणे स्तौमि ॥ ‘गृ’ शब्दे । क्रियादिकः । पुरुषस्यत्ययः । एवादित्वाद्ध्रस्वः ॥ यद्वा । चित्रमहसमिति प्रथमार्थे द्वितीया । न इति संप्रत्यये । संप्रति वासकमग्निमहं चित्रमहाः स्तौमि । कीदृशम् । एवामं वननीयं एशेषं सुखकरम् एअर्तिथिम् अर्तिथिवत्पुत्र्यं यद्वा हविर्वहनाय सततगामिनम् एअद्विषेण्यं द्वेष्यरहितम् ॥ द्विषेः ‘कृत्यार्थे तवैकेम्’ इति केन्यप्रत्ययः । नञा ‘बहुव्रीहौ नञ्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ एसः एअग्निः एशुरुधः शोकस्य रोधयित्रीनिवारयित्रीः एविश्वधायसः क्षीरप्रदानादिना विश्वं सर्वं जगद्धारयन्तीर्गाः एसुवीर्यं शोभनवीर्यं च एरासते यजमानेभ्यो ददाति ॥ ‘रा दाने’ । अस्मात्तेजोऽगमः । ‘सिब्बहुलम्’ इति सिप् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । विश्वशब्दोपपदाहधातेः ‘वहिहाधाभ्यः’ इत्यसुन् । ‘गिन्’ इत्यनुवृत्तेः ‘आतो युक्चिण्’ (पा. सू. ७.३.३३) इति युक् । मरुद्वादिवात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ कीदृशोऽग्निः । एहोता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा एगृहपतिः यजमानगृहाणा-

मीश्वरः ॥ 'गेहे कः' (पा. सू. ३. १. १४४) इति ग्रहेः कप्रत्ययः । 'ग्रहिज्या' (पा. सू. ६. १. १६) इत्यादिना संप्रसारणम् । 'पत्यावैश्वये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शोभनं वीर्यं यस्येति बहुव्रीहौ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

जुषाणो अग्ने प्रति हर्य मे वचो विश्वानि विद्वान् वयुनानि सुक्रतो ।

घृतनिर्णिग्ब्रह्मणे गातुमेरय तव देवा अजनयन्ननु व्रतम् ॥ २ ॥

जुषाणः । अग्ने । प्रति । हर्य । मे । वचः ।

विश्वानि । विद्वान् । वयुनानि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।

घृतऽनिर्निक् । ब्रह्मणे । गातुम् । आ । ईरय । तव । देवाः । अजनयन् । अनु । व्रतम् ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽजुषाणः प्रीयमाणस्त्वं ऽमे मम ऽवचः वचनं स्तोत्रं ऽप्रति ऽहर्य कामयस्व । 'हर्य गतिकान्योः' । तथा हे ऽसुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा त्वं ऽविश्वानि सर्वाणि ऽवयुनानि । ज्ञाननामैतत् इह^१ ज्ञातव्ये वर्तते । ज्ञातव्यान्यर्थजातानि ऽविद्वान् जानन् वर्तते । हेतौ शत्रुप्रत्ययः । यतो जानासि ततो हतोर्मद्वचनं कामयस्वेत्यर्थः । हे ऽघृतनिर्णिक् घृतेनाज्येन निर्णिज्यमान पुण्यमाण-शरीर । 'णिजिर् शौचपोषणयोः' । यद्वा । निर्णिगिति रूपनाम । दीप्तरूपाग्ने ऽब्रह्मणे ब्राह्मणाय यजमानाय ऽगातुं गातव्यं ज्ञातव्यं^२ वा यज्ञम् ऽपूरय आगमय । ऽतव ऽव्रतं त्वदीयं यज्ञकर्म ऽअनु पश्चात् ऽदेवाः हन्त्रादयः सर्वे ऽअजनयन् । यजमानाय फलानि जनयन्ति । अतस्त्वदीयं यज्ञं यजमानाय प्रापयेत्यर्थः ॥ लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । व्रतमिति कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया । जनेर्ण्यन्ताच्छान्दसो लङ् । 'जनीजृक्सुरजोऽमन्ताश्च' इति भिस्वात् 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् ॥

सप्त धामानि परियन्नमर्त्यो दाशदाशुषे सुकृते मामहस्व ।

सुवीरेण रयिणाग्ने स्वाभुवा यस्तु आनट् समिधा तं जुषस्व ॥ ३ ॥

सप्त । धामानि । परिऽयन् । अमर्त्यः । दाशत् । दाशुषे । सुऽकृते । ममहस्व ।

सुऽवीरेण । रयिणा । अग्ने । सुऽआभुवा । यः । ते । आनट् । समऽइधा । तम् । जुषस्व ॥ ३ ॥

हे अग्ने ऽसप्त सप्तसंख्याकानि ऽधामानि स्थानानि पृथिव्यादिलोकात्मकानि ऽपरियन् परितो गच्छन् ऽअमर्त्यः मरणधर्मरहितस्त्वं यो यजमानः पुरोडाशादीनि^३ हवींषि ऽदाशत् प्रयच्छति तस्मै ऽदाशुषे दत्तवते ऽसुकृते सुष्टु यागं कृतवते ऽमामहस्व । अपेक्षितं धनं ददस्व । महतिर्दानकर्मा ॥ 'सुकर्मपाप' (पा. सू. ३. २. ८९) इत्यादिना सुपूर्वात्कृजो भूते काले कृप् ॥ ऽयः च यजमानः ऽसमिधा समिन्धनसाधनेनेध्मेन हे ऽअग्ने ऽते त्वाम् ऽआनट् प्राप्नोति ॥ नशतिर्गतिकर्मा । अस्माच्छान्दसो लङ् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याडागमः । अक्षोतेर्वा व्यत्ययेन श्रम् ॥ ऽतं यजमानं ऽसुवीरेण । शोभनवीराः पुत्रा यस्य ॥ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ तादृशेन ऽस्वाभुवा सुष्टु आ समन्ताद्गुण्युना वर्धिष्णुना^४ ऽरयिणा धनेन दातव्येन सार्धं ऽजुषस्व^५ ॥

१. ग-त४.५-भ२-इह तु । २. ग-त-भ-'ज्ञातव्यं' नास्ति । ३. ग-त४.५-भ२-चरुपुरोडा-शादीनि । ४. त१.२.३.६.७.८-भ-'वर्धिष्णुना' नास्ति । ५. ग-त४.५-भ२-जुषस्व सेवस्व ।

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहितं हविष्मन्त ईळते सप्त वाजिनम् ।

शृण्वन्तमग्निं घृतपृष्ठमुक्षणं पूणन्तं देवं पृणते सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

यज्ञस्य । केतुम् । प्रथमम् । पुरःऽहितम् । हविष्मन्तः । ईळते । सप्त । वाजिनम् ।

शृण्वन्तम् । अग्निम् । घृतऽपृष्ठम् । उक्षणम् । पूणन्तम् । देवम् । पृणते । सुऽवीर्यम् ॥ ४ ॥

यज्ञस्य यागस्य केतुं प्रज्ञापकं प्रथमं सर्वेषु देवेषु मुख्यं प्रथमस्थानं वा पुरोहितं पुरतो हितकारिणम् । यद्वा । पुरस्तात् पूर्वस्थां दिश्याहवनीयरूपेण निहितम् ॥ 'पूर्वाधरा' (पा. सू. ५. ३. ३९) इत्यादिना पूर्वशब्दादसिःप्रत्ययः । तत्संनियोगेन प्रकृतेः पुरादेशश्च । 'तद्धितश्चासर्व-विभक्तिः' (पा. सू. १. १. ३८) इत्यव्ययसंज्ञायां 'पुरोऽव्ययम्' (पा. सू. १. ४. ६७) इति गतिसंज्ञा । धाजः कर्मणि निष्ठा । दधातेर्हिः । ततः समासे 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ वाजिनं बलवान्तमन्नवन्तं वा शृण्वन्तम् अस्मस्तुतीः श्रोत्रेण जानन्तं घृतपृष्ठं दीप्तपृष्ठं दीप्ताङ्गम् उक्षणं यागद्वारेण वृष्टेः संभक्तारं यद्वा सेचनसमर्थं युवानं पृणते हविभिः प्रीणयित्रे यजमानाय ॥ 'पृण प्रीणने' । तौदादिकः । 'शतुरजुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ हविभिः प्रीणयन्तं यजमानं पृणन्तं धनैः प्रीणयन्तम् । यद्वा । पृणति-दानकर्मा । हवींषि ददते यजमानाय पृणन्तं धनानि प्रयच्छन्तम् । सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं देवं द्योतमानं दानादिगुणयुक्तं वा एवंगुणविशिष्टम् अग्निं हविष्मन्तः हविर्भियुक्ताः सप्त होतृप्रमुखा वषट्कर्तारः ईळते स्तुवन्ति ॥ 'ईड स्तुतौ' । आदादिकः ॥

त्वं दूतः प्रथमो वरेण्यः स हूयमानो अमृताय मत्स्व ।

त्वां मर्जयन् मरुतो दाशुषो गृहे त्वां स्तोमैभिर्मृगवो वि रुरुचुः ॥ ५ ॥

त्वम् । दूतः । प्रथमः । वरेण्यः । सः । हूयमानः । अमृताय । मत्स्व ।

त्वाम् । मर्जयन् । मरुतः । दाशुषः । गृहे । त्वाम् । स्तोमैभिः । मृगवः । वि । रुरुचुः ॥ ५ ॥

हे अग्ने एत्वं दूतः देवानां दूतकर्मणि नियुक्तः प्रथमः मुख्यः प्रथितः प्रख्यातो वा वरेण्यः संभजनीयश्चासि । सः स्वम् अमृताय अमरणाय तदर्थं नोऽस्माभिः हूयमानः हविषा तर्प्यमाणो वा सन् मत्स्व तृप्यस्व ॥ 'मदी हर्षे' । छान्दसो विकरणस्य लृक् ॥ अपि च एत्वं मध्यमस्थाने वैद्युतरूपेण वर्तमानं मरुतः तत्रत्या देवगणाः मर्जयन् मार्जयन्ति अलंकुर्वन्ति । तथा दाशुषः हवींषि दत्तवतो यजमानस्य गृहे स्तोमैभिः स्तोमैः स्तोत्रैः मृगवः मृगगोत्रा ऋषयस्त्वां वि रुरुचुः विशेषेण दीपयन्ति ॥ मृगशब्दादुत्तरस्य तद्धितस्य 'अत्रिमृगकुस्' (पा. सू. २. ४. ६५) इत्यादिना बहुषु लृक् । रुरुचुः । 'रुच दीप्तौ' । अस्माच्छान्दसो लिट् ॥ ५ ॥

इषं दुहन्त्सुदुषां विश्वधायसं यज्ञप्रिये यजमानाय सुक्रतो ।

अग्ने घृतस्नुस्त्रिऋतानि दीर्घवर्तिर्यज्ञं परियन्त्सुक्रतृयसे ॥ ६ ॥

इषम् । दुहन् । सुऽदुषाम् । विश्वऽधायसम् । यज्ञऽप्रिये । यजमानाय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।

अग्ने । घृतऽसुः । त्रिः । ऋतानि । दीर्घत् । वर्तिः । यज्ञम् । परिऽयन् । सुक्रतुऽयसे ॥ ६ ॥

हे ऽसुकृतो सुकर्मन् शोभनग्रज वा ऽअग्ने ऽयज्ञप्रिये यज्ञैर्हविर्भिर्देवान् प्रीणयित्रे ऽयजमानाय
 ऽविश्वधाथसं विश्वस्य सर्वस्य धारयित्रीं ऽसुदुधां दोग्धुं सुशकां यज्ञरूपिणी गाम् ऽद्वयम् इत्यमां
 यागफलरूपं पयः ऽदुहन् क्षारयन् तथा ऽघृतस्नुः घृतेनाज्येन प्रस्नातः ॥ स्नातेरौणादिकः कुप्रत्ययः ॥
 यद्वा । घृतो^१ दीप्तः^२ स्नुः सानुः समुच्छिन्नो ज्वालासमूहो यस्य स तथोक्तः ॥ 'पदादिषु मांसपृत्स्नु-
 नामुपसंस्थानम्' (पा. सू. ६. १. ६३. १) इति सानुशब्दस्य स्नुभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् ॥ ईदृशस्त्वं ऽत्रिः त्रिवारमावृत्तानि ऽकृतानि सस्यभूतानि पृथिव्यादीनि त्रीणि स्थानानि ।
 यद्वा^३ गार्हपत्यादीनि स्थानानि^४ ऽदीद्यत् दीपयन् ऽवर्तिः सर्वं यज्ञगृहं सर्वमनुष्ठीयमानं यागं च
 ऽपरियन् परितो गच्छन् तत्तद्यज्ञगृहं तं तं यज्ञं च प्राप्नुवन् ऽसुकृत्यसः । शोभनं क्रतुं यज्ञमात्मन
 इच्छसि । यद्वा । शोभनः क्रतुर्यस्यासौ सुक्रतुर्यजमानः । स इवाचरसि । स यथा सम्यगनुष्ठाने
 प्रवर्तते एवं स्वमपि स्वयमेव यागस्य सम्यग्निष्पत्त्यर्थं प्रवर्तस इत्यर्थः ॥

त्वामिदस्या उपसो व्युष्टिषु दूतं कृष्णाना अयजन्त मानुषाः ।

त्वां देवा महयाय्याय बावृधुराज्यमग्ने निमृजन्तो अध्वरे ॥ ७ ॥

त्वाम् । इत् । अस्याः । उपसः । विऽउष्टिषु । दूतम् । कृष्णानाः । अयजन्त । मानुषाः ।

त्वाम् । देवाः । महयाय्याय । बावृधुः । आज्यम् । अग्ने । निऽमृजन्तः । अध्वरे ॥ ७ ॥

ऽअस्याः इदानीं दृश्यमानायाः ऽउपसः ऽव्युष्टिषु विवासनेषु प्रमातेषु सस्सु हे ऽअग्ने ऽत्वामित्
 त्वामेव देवानां ऽदूतं ऽकृष्णानाः कुर्वाणाः ऽमानुषाः मनुष्याः ऽअयजन्त यजन्ति । सर्वदेवात्मकं
 त्वामेव यजन्तीत्यर्थः । तथा ऽदेवाः अपि ऽत्वां ऽमहयाय्याय पूजयै ॥ 'मह पूजायाम्' । अस्मा-
 दौणादिको भाव आरभ्यप्रत्ययः ॥ आत्मनः पूजार्थं ऽवावृधुः वर्धयन्ति । किं कुर्वन्तः । ऽअध्वरे ।
 ध्वरो हिंसानिमित्तः प्रत्यवायः । तद्गृहिते यागे ऽआज्यम् । उपलक्षणमेतत् । आज्योपलक्षितं सर्वं
 हविः ऽनिमृजन्तः त्वयि निमार्जयन्तः । प्रक्षिपन्त इत्यर्थः ॥

नि त्वा वसिष्ठा अहन्त वाजिनं गुणन्तो अग्ने विदथेषु वेधसः ।

रायस्पोषं यजमानेषु धारय यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

नि । त्वा । वसिष्ठाः । अहन्त । वाजिनम् । गुणन्तः । अग्ने । विदथेषु । वेधसः ।

रायः । पोषम् । यजमानेषु । धारय । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने ऽविदथेषु । विदन्त्यस्मिन् यष्टव्यान् देवानिति विदथो यज्ञः । तेषु ऽवेधसः कर्मणां
 विधातारः ऽगुणन्तः स्तुवन्तः ऽवसिष्ठाः वसिष्ठपुत्रा क्रपयः ऽवाजिनम् अश्ववन्तं बलवन्तं वातवां^१
 ऽनि ऽअहन्त नितरामाह्वयन् । अस्ताविषुर्वा ॥ हेजो लुङि 'निसमुपविभ्यो ह्वः' (पा. सू. १.३.
 ३०) इत्यात्मनेपदम् । 'आत्मनेपदेऽन्धत्तरस्याम्' (पा. सू. ३.१.५४) इति स्लेरकादेशः । वसिष्ठ-
 शब्दाद्विहितस्यापत्यार्थप्रत्ययस्य 'अत्रिभृगुकुत्स' (पा. सू. २. ४. ६५) इत्यादिना बहुषु लुक् ॥
 स त्वं ऽयजमानेषु अस्मासु ऽरायः धनस्य ऽपोषं पुष्टं ऽधारय अन्नस्थापय ॥ 'ऊडिदम्' इत्यादिना
 रैवाच्चात् षष्ठ्या उदात्तत्वम् । 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' (पा. सू. ८. ३. ५३) इति विसर्जनीयस्य
 सरवम् ॥ गतमन्यत् । एकस्मिन्नप्यशौ पूजार्थं बहुवचनम् ॥ ॥ ६ ॥

१. त १.२.३.६.७.८-म ८-घृतदीप्तः; म १.२.७-घृतवद्दीप्तः । २. ग-त-म १.४.७.८-'यद्वा...
 स्थानानि' नास्ति । ३. म ७-त्वा त्वां ।

‘अयं वेनः’ इत्यष्टमैकादशं सूक्तं भार्गवस्य वेनस्यार्धं त्रैष्टुभम् । वेनो देवता । तथा चानु-
क्रान्तम्—‘अयं वेनो वैन्यम्’ इति । प्रवर्येऽभिष्टव आद्यानुवक्तव्या । सूत्रितं च—‘स्रक्
द्रप्सस्यायं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति । वैश्वदेवस्रक्छेऽप्येषा धारया । सूत्रितं
च—‘तक्षत्रथमयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः’ (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने ।

इममपां संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रां मतिभीं रिहन्ति ॥ १ ॥

अयम् । वेनः । चोदयत् । पृश्निऽगर्भाः । ज्योतिःऽजरायुः । रजसः । विऽमाने ।

इमम् । अपाम् । समऽगमे । सूर्यस्य । शिशुम् । न । विप्राः । मतिऽभिः । रिहन्ति ॥ १ ॥

वेनः क्रान्त एतत्संज्ञो मध्यस्थानो देवः । ज्योतिर्जरायुः । ज्योतिर्द्योतमानो मेघो जरायुः ।
उदरे गर्भो येन वेष्टितोऽवतिष्ठते तज्जरायुः । तदिव वेष्टको यस्य स तथोक्तः । मेघमध्ये गर्भवदवस्थित
इत्यर्थः । विमाने । विमीयन्ते^१ निर्मीयन्ते^१ अस्मिन्नाप इति विमानमन्तरिक्षम् । रजसः उदकस्य
निर्मातर्यन्तरिक्षे स्थितः सन् अयं वेनः पृश्निगर्भाः । पृश्निरादित्यः । तस्य गर्भभूताः । यद्वा ।
पृश्नयः सप्तोज्ज्वलवर्णाः सूर्यरश्मयः तेषां गर्भभूता अन्तरिक्षस्था अपः चोदयत् । पृथिवीं प्रति
प्रेरयति । अपाम् उदकानामान्तरिक्ष्याणां सूर्यस्य च संगमे संगमनेऽन्तरिक्षे स्थितम् इमं वेनं
विप्राः मेधाविनः स्तोतारः मतिभिः स्तुतिभिः रिहन्ति । रिहतिरर्चतिकर्मा । अर्चन्ति । पूजयन्ति ।
स्तुवन्तीत्यर्थः । शिशुं न । यथा बालं पुत्रं मातापित्राद्या बान्धवाः स्तुतिपदैरुपलालयन्ति तद्वत् ॥

तस्मिन्नेवाभिष्टवे ‘समुद्रादूर्मिम्’ इत्येषा । सूत्र्यते हि—‘समुद्रादूर्मिमुदियति वेनो द्रप्सः
समुद्रमभि यजिगाति’ (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

समुद्रादूर्मिमुदियति वेनो नभोजाः पृष्ठं हर्यतस्य दर्शि ।

ऋतस्य सानावार्धिं विष्टपि भ्राट् समानं योनिमभ्यनूषत त्राः ॥ २ ॥

समुद्रात् । ऊर्मिम् । उत् । इयति । वेनः । नभःऽजाः । पृष्ठम् । हर्यतस्य । दर्शि ।

ऋतस्य । सानौ । अर्धि । विष्टपि । भ्राट् । समानम् । योनिम् । अभि । अनुषत । त्राः ॥ २ ॥

समुद्रवन्त्यस्मादाप इति समुद्रमन्तरिक्षम् । तस्मात् ऊर्मिं जलसमूहम् अयं वेनः उदियति
उद्गमयति । अधः पातयतीत्यर्थः । कीदृशः । नभोजाः । नभस्याकाशे - - - । इमं वेनमभि
शब्दायन्ते ॥ ‘उ स्तुतौ’ । कुटादिः । छान्दसो लुङ् ॥

समानं पूर्वीरभि वावशानास्तिष्ठन् वत्सस्य मातरः सनीकाः ।

ऋतस्य सानावार्धिं चक्रमाणा रिहन्ति मध्वो अमृतस्य वाणीः ॥ ३ ॥

समानम् । पूर्वीः । अभि । वावशानाः । तिष्ठन् । वत्सस्य । मातरः । सनीकाः ।

ऋतस्य । सानौ । अर्धि । चक्रमाणाः । रिहन्ति । मध्वः । अमृतस्य । वाणीः ॥ ३ ॥

पू०र्वाः बहुयः पसमानं वेनस्यात्मनश्च साधारणं स्थानं प्राप्य पअभि पवावशानाः अभितः शब्दायमानाः । यद्वा । तमेव वेनमभिकामयमानाः । पवसस्य वसस्थानीयस्य वैद्युताग्नेः पमातरः मातृभूताः पसनीलाः समाननिलया एवंविधा आन्तरिक्ष्या आपः पतिष्ठन् तिष्ठन्ति । अपि च पक्रतस्य उदकस्य पसानावधि सानौ^१ समुच्छिद्यतेऽन्तरिक्षस्थाने पचक्रमाणाः प्रवर्तमानाः पमध्वः मधुरस्य पअमृतस्य उदकस्य पवाणीः वापयः शब्दाः परिहन्ति इमं वेनमर्चन्ति । अलंकुर्वन्तीत्यर्थः ॥

जानन्तो रूपमकृपन्त विप्रा मृगस्य घोषं महिषस्य हि गमन् ।

ऋतेन यन्तो अधि सिन्धुमस्थुर्विददन्धर्वो अमृतानि नाम ॥ ४ ॥

जानन्तः । रूपम् । अकृपन्त । विप्राः । मृगस्य । घोषम् । महिषस्य । हि । गमन् ।

ऋतेन । यन्तः । अधि । सिन्धुम् । अस्थुः । विदत् । गन्धर्वः । अमृतानि । नाम ॥ ४ ॥

पविप्राः मेधाविनः स्तोतारोऽस्य वेनस्य परूपं पजानन्तः पअकृपन्त स्तुवन्ति । कृपतिः स्तुतिकर्मा । कथमस्य रूपं जानन्तीत्यत आह । पमृगस्य अन्वेषणीयस्य पमहिषस्य । महन्नामैतत् । महतो वेनस्य पघोषं गर्जितलक्षणं मेघस्थं शब्दं पहि यस्मात् पमन् अभिगच्छन्ति अतस्तदीयं रूपं जानन्तीत्यर्थः ॥ गमेश्चान्दसे लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'गमहन' इत्युपधालोपः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगोऽपि' (पा. सू. ६. ४. ७५) इत्यङभावः । अपि च पऋतेन सस्यभूतेन स्तोत्रेण यज्ञेन वा पयन्तः तं वेनं गच्छन्तः प्राप्नुवन्तो जनाः पसिन्धुं स्यन्दनशीलं जलसमूहम् पअधि पअस्थुः अधितिष्ठन्ति । तेषां स वेनो वृष्टिं करोतीत्यर्थः । तत्र किं कारणमिति चेत् यतोऽर्थं पगन्धर्वैः गवासुदकानां धर्ता वेनः पअमृतानि अमरणहेतुभूतानि पनाम । उदकनामैतत् । नमनशीलानि उदकानि पविदत् वेद जानाति । तस्य वशे वर्तन्त इत्यर्थः । अतस्तद्वक्तानां वृष्टिः सुलभा ॥

अप्सरा जारमुपसिष्मियाणा योषा विभर्ति परमे व्योमन् ।

चरत्प्रियस्य योनिषु प्रियः सन्सीदत्पक्षे हिरण्यये स वेनः ॥ ५ ॥

अप्सराः । जारम् । उपऽसिष्मियाणा । योषा । विभर्ति । परमे । विऽओमन् ।

चरत् । प्रियस्य । योनिषु । प्रियः । सन् । सीदत् । पक्षे । हिरण्यये । सः । वेनः ॥ ५ ॥

पअप्सराः अपां सारयिष्यन्तु क्रीडार्थं सरन्ती वा पउपसिष्मियाणा कान्तसमीपमुपगम्ये-षद्धसन्ती ॥ 'स्मिद् ईषद्धसने' । छान्दसो लिट् । तस्य 'लिटः कानज्वा' इति कानच् ॥ इहैशी पयोषा स्त्री विद्युद्रूपा पजारम् अपां जरयितारम् । यद्वा । जार उपपतिः । स इव प्रियम् । इमं वेनं परमे उत्कृष्टे पव्योमन् व्योमन्यन्तरिक्षे पविभर्ति पोषयति । धारयति वा । यथा काचिद्रूपवती योषिजारमुपगम्येषद्धसन्ती तं निर्जने स्थले पुष्पाति तद्वदनेन वेनेन विद्युद्रूपत इत्यर्थः । पप्रियस्य अस्य वेनस्य पयोनिषु स्थानेषु पचरत् । विद्युद्रूपा योषिचरति गच्छति । अभिसारिकावृत्त्या स्वयमेव गच्छति । पसः च पवेनः पप्रियः अस्या अनुकूलतमः पसन् पहिरण्यये हिरण्यये हिरण्यवज्जास्वरे हितरमणीयरूपे वा पपक्षे आत्मनः पक्षभूते मेघे पसीदत् सीदति । तथा सहोपविशति ॥ ॥ ७ ॥

अभिष्टवे 'नाके सुपर्णम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तमिति समाप्य प्रणवेनोपविशेत्' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

नाकै सुपुर्णमुप यत्पतन्तं हृदा वेनन्तो अभ्यचक्षत त्वा ।

हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतं यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युम् ॥ ६ ॥

नाकै । सुपुर्णम् । उप । यत् । पतन्तम् । हृदा । वेनन्तः । अभि । अचक्षत । त्वा ।

हिरण्यपक्षम् । वरुणस्य । दूतम् । यमस्य । योनौ । शकुनम् । भुरण्युम् ॥ ६ ॥

हे वेन वत्वा त्वां वृद्धा हृदयेन मनसा वेनन्तः कामयमानाः स्तोतारः वनाके अन्तरिक्षे यत् यदा^१ अभ्यचक्षत अभिपश्यन्ति तदानीं त्वम् उप आगच्छसीति शेषः । कथंभूतम् । सुपुर्णं शोभनपतनं पतन्तम् अन्तरिक्षे गच्छन्तं वृद्धिपक्षं हिरण्यपक्षं पक्षाभ्यामुपेतं वरुणस्य जलाभिमानिनो देवस्य वृत्तं चारं^२ यमस्य नियामकस्य वैद्युताग्नेः योनौ स्थानेऽन्तरिक्षे शकुनं पक्षिरूपेण वर्तमानं भुरण्युं भर्तारम् । यद्वा । वृष्टिप्रदानादिना सर्वस्य जगतः पोषकम् ॥ 'भुरण्युं धारणपोषणयोः' । कण्डवादिः । अस्मादौणादिक उग्रत्ययः ॥

ऊर्ध्वो गन्धर्वो अधि नाकै अस्थात्प्रत्यङ् चित्रा बिभ्रदस्यायुधानि ।

वसानो अत्कै सुरभि दृशे कं स्वरणं नाम जनत प्रियाणि ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वः । गन्धर्वः । अधि । नाकै । अस्थात् । प्रत्यङ् । चित्रा । बिभ्रत् । अस्य । आयुधानि ।

वसानः । अत्कम् । सुरभिम् । दृशे । कम् । स्वरणं । न । नाम । जनत । प्रियाणि ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वः उपरिदेशो वर्तमानः गन्धर्वः गवासुदकानां धर्ता ॥ 'गवि गन् धृजो वः' इति गोशब्दोपपदात् 'धृज् धारणे' इत्यस्माद्गप्रत्यय उपपदस्य गन्भावश्च ॥ ईदृशो वेनः प्रत्यङ् अस्मत्प्रत्यञ्जनोऽभिमुखः सन् वनाके अधि अन्तरिक्षे अस्थात् तिष्ठति । किं कुर्वन् । अस्य आत्मनः स्वभूतानि चित्रा चित्राणि चायनीयान्याश्चर्यभूतानि वा आयुधानि बिभ्रत् धारयन् । बिभर्तेः शतरि 'भृजामित्' इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमप्रतिषेधः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ तथा सुरभि शोभनम् अत्कम् आत्मीयं ध्यातं रूपं वसानः सर्वत्राच्छादयन् । किमर्थम् । दृशे दर्शनार्थम् ॥ 'दृशे विख्ये च' इति केप्रत्ययान्तो निपात्यते ॥ कम् इति पूरणः । तत्र दृष्टान्तः । स्वर्णं । स्वः शोभनारण आदित्यः । स यथात्मीयं रूपं दर्शनाय सर्वत्राच्छादयति तद्वत् । तदनन्तरं नाम नामानि नमनशीलान्युदकानि प्रियाणि सर्वेषामनुकूलानि जनत जनयति । वृष्टिमुत्पादयतीत्यर्थः ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'द्रप्सः समुद्रम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'द्रप्सः समुद्रमभि यजिगाति सखे सखायमभ्या ववृस्व' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

द्रप्सः समुद्रमभि यजिगाति पश्यन् गृध्रस्य चक्षसा विधर्मन् ।

भानुः शुक्रेण शोचिषा चकानस्तृतीयं चक्रे रजसि प्रियाणि ॥ ८ ॥

द्रप्सः । समुद्रम् । अभि । यत् । जिगाति । पश्यन् । गृध्रस्य । चक्षसा । विधर्मन् ।

भानुः । शुक्रेण । शोचिषा । चकानः । तृतीयं । चक्रे । रजसि । प्रियाणि ॥ ८ ॥

वविधर्मन् विधर्मणि विधारकेऽन्तरिक्षे स्थितः वृषः द्रवणशीलः । यद्वा । द्रप्सा उदकविन्दवः । तद्वान् ॥ अर्शआदिवाद् ॥ वृधस्थ गृधो रसानभिकाङ्क्षतः सूर्यस्य वक्षसा तेजसा वपश्यन् प्रकाशमानो वेनः यत् यदा वसुद्रं समुन्दनशीलं मेघम् अभि वजिगाति अभिगच्छति तदानीं वभानुः सूर्यः वृक्षेण वृक्षेण वशोचिषा तेजसा वृत्तीये वरजसि लोके वचकानः दीप्यमानः वप्रियाणि सर्वेषामभीष्टान्युदकानि वचक्रे करोति ॥ ॥८॥

‘इमं नो अग्ने’ इति नवचं द्वादशं सूक्तम् । द्वितीयाद्याभिस्तिसृभिरधिरर्शभिर्भूत्वा स्वात्मानं देवतारूपिणमस्तौत् । अतस्तासां स एवर्षिर्देवता च । शिष्टाभिरग्निरवरोसोमा अस्तुवन् । अतस्तासां षण्णां त ऋषयः । आद्याग्नेयी । नवमीन्द्रदेवत्या । शिष्टासु चतसृषु लिङ्गोक्तदेवता । सप्तमी जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—‘इमं नो नवैन्द्र्युत्तमा निहवोऽग्निरवरोसोमानामाद्याग्नेयी तिस्र-
आग्नेरात्मस्तवः शिष्टा यथानिपातं सप्तमी जगती’ इति । गतो विनियोगः ॥

इमं नो अग्र उप यज्ञमेहि पञ्चयामं त्रिवृतं सप्ततन्तुम् ।

असौ हव्यवाळुत नः पुरोगा ज्योगेव दीर्घं तम् आशयिष्ठाः ॥ १ ॥

इमम् । नः । अग्ने । उप । यज्ञम् । आ । इहि । पञ्चयामम् । त्रिवृतम् । सप्ततन्तुम् ।
असः । हव्यवाट् । उत । नः । पुरःगाः । ज्योक् । एव । दीर्घम् । तमः । आ । अशयिष्ठाः ॥ १ ॥

आतृषु हविर्वहनेषु मृतेषु मरणभीत्या कृतपलायनं गुहायां निगूढमग्निमध्याद्याः सूक्तद्वष्टार ऋषयोऽनयाह्वयन् । हे अग्ने नः अस्माकम् इमं यज्ञम् उप एहि उपागच्छ । प्राप्नुहि । मा पलायिष्ठाः । कीदृशम् । पञ्चयामं यजमानपञ्चमैर्ऋत्विग्भिर्नियमितम् । यद्वा । धानाकरम्भादिभिः पञ्चभिः हविर्भिः पञ्चभिः प्रयाजैर्वा प्राप्तम् । त्रिवृतं पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञभेदेन सवनत्रयात्मना वा त्रिगुणं सप्ततन्तुं सप्त तन्तवस्तनितारः कर्मणां विस्तारयितारो होत्राद्याः सप्त वषट्कर्तारो यस्य । यद्वा । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽस्तोर्याम इति सप्तधा विस्तीर्यमाणम्^१ । ईदृशं यज्ञमुपगत्य चानन्तरं नः अस्माकं हव्यवाट् हव्यानां हविषां वोढा असः भव ॥ अस्तेर्लेख्य-
डागमः ॥ उत अपि च नः अस्माकं पुरोगाः पुरतो गन्ता भव ॥ जनसनखनक्रमगमो विट् । ‘विड्वनोरनुनासिकस्यात्’ इत्यात्वम् ॥ ज्योक् चिरकालम् एव अस्मान् परित्यज्य दीर्घं तमः महदन्धकारं गुहायाम् आशयिष्ठाः । आस्थाय^२ शयनमकार्षीः । इत ऊर्ध्वं तस्मात् स्थानादस्मा-
नागच्छेत्पर्यः ॥

अदेवादेवः प्रचता गुहा यन् प्रपश्यमानो अमृतत्वमेमि ।

शिवं यत्सन्तमशिवो जहामि स्वात्सख्यादरणीं नार्भिमेमि ॥ २ ॥

अदेवात् । देवः । प्रचता । गुहा । यन् । प्रपश्यमानः । अमृतत्वम् । एमि ।
शिवम् । यत् । सन्तम् । अशिवः । जहामि । स्वात् । सख्यात् । अरणीम् । नार्भिम् । एमि ॥ २ ॥

अदेवात् अदेवनशीलात् गुहा गुहायां वर्तमानात् ॥ ‘सुपां सुलूक्’ इति सप्तम्या लूक् ॥ प्रचता देवानां प्रयाचनेन हेतुना यन् निर्गच्छन् देवः देवनशीलोऽहं प्रपश्यमानः देवैर्मर्दर्थं कल्पितं प्रयाजानुयाजादिलक्षणं हविर्भागं प्रपश्यमानो निरीक्षमाणः सन् अमृतत्वमेमि । मरणधर्म-
राहित्यं देवत्वं प्राप्नोमि ॥ दृशेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ हविर्वहनाज्जीतः पलायितोऽद्यादिषु स्थानेषु

निगूढः पुनर्देवैर्हविर्वहनाय प्रार्थ्यमानस्सैदेतेन हविषा अहं देवत्वं प्राप्तवानस्मीत्यर्थः । यद्यप्यहं गुहातो निर्गत्य प्रकाशमानः सन् शोभनं यज्ञं निवर्तयामि तथापि ऽशिवं शोभनं ऽसन्तं भवन्तं यज्ञम् ऽअशिवः अशोभनरूपोऽप्रकाशमानः सन् ऽयत् यस्मिन् समाप्तिकाले ऽजहामि परित्यजामि तदानीं ऽनाभिं नहनशीलां बन्धनशीलाम् ऽअरणीम् अश्वस्थमेव ऽस्वात्सख्यात् आत्मीयात् सखित्वाच्चिर-कालमश्वरूपोऽहं तत्र न्यवात्समिति स्नेहवशात् ऽएमि ग्राप्नोमि ॥

पश्यन्नन्यस्या अतिथिं वयायां क्रतस्य धाम वि मिमे पुरूणि ।

शंसांमि पित्रे असुराय शेवमयज्ञियाद्यज्ञियं भागमेमि ॥ ३ ॥

पश्यन् । अन्यस्याः । अतिथिम् । वयायाः । क्रतस्य । धाम । वि । मिमे । पुरूणि ।

शंसांमि । पित्रे । असुराय । शेवम् । अयज्ञियात् । यज्ञियम् । भागम् । एमि ॥ ३ ॥

मम स्थानभूता या पृथिवी ततः ऽअन्यस्याः ऽवयायाः गन्तव्यायाः दिवः संबन्धनम् ऽअतिथिं सततगामिनं सूर्यं ऽपश्यन्^१ जानन् सूर्यस्य गतिमनुसृत्य वसन्तादिकाले ऽक्रतस्य यज्ञस्य ऽधाम धामानि शरीराणि ऽपुरूणि बहूनि ऽवि ऽमिमे निर्मिमे निष्पादयामि । ततः ऽपित्रे पितृ-भूताय ह्यलोकवर्तिने देवजनाय ऽअसुराय शत्रुक्षेपणकुशलाय ऽशेवं सुखमुद्दिश्य होता भूत्वा अहं उक्थानि ऽशंसांमि । यत एवं तस्मात्कारणात् ऽअयज्ञियात् यज्ञानर्हात्प्रदेशान्निर्गत्य ऽयज्ञियं यज्ञाहं वेदिलक्षणं भूभागं हविलक्षणं वा ऽएमि ग्राप्नोमि ॥ यज्ञशब्दादहार्थं 'यज्ञस्विग्भ्यां घञञौ' (पा. सू. ५. १. ७१) इति वप्रत्ययः ॥

ब्रह्मीः समा अकरमन्तरस्मिन्निन्द्रं वृणानः पितरं जहामि ।

अग्निः सोमो वरुणस्ते च्यवन्ते पर्यावर्त्तुं तदवाम्यायन् ॥ ४ ॥

ब्रह्मीः । समा । अकरम् । अन्तः । अस्मिन् । इन्द्रम् । वृणानः । पितरम् । जहामि ।

अग्निः । सोमः । वरुणः । ते । च्यवन्ते । परिऽआवर्त्तुं । राष्ट्रम् । तत् । अवांमि । आऽयन् ॥ ४ ॥

ऽअस्मिन् वेदिलक्षणस्थाने ऽब्रह्मीः ऽसमाः बहून् संवत्सरान् ऽअकरम् अकार्षम् । चिरकालं न्यवात्सम् । तत्र ऽइन्द्रं ऽवृणानः संभजमानः ऽपितरम् उत्पादकमरण्यात्मकं ऽजहामि परित्यजामि । यदा त्वहं देवेभ्यो निर्गत्य गुहायां निगूढः तदा ऽते देवाः ऽअग्निः ऽसोमो ऽवरुणः च ऽच्यवन्ते । राष्ट्रात् ग्रन्थुता अभवन् । एकस्याप्यग्नेर्हविर्वोदृत्वरूपेण देवतात्मना च पृथक्त्वात्परोक्षनिर्देशः । ऽआयन्^२ पुनरागच्छन्नहं यद्राष्ट्रमसुरैरपहृतं ऽपर्यावर्त्तुं पर्यावर्तमानं मदभिमुखं पुनरावर्तमानं ऽतत् ऽराष्ट्रं राज्यं यज्ञभूमिम् ऽअवांमि असुरेभ्यो रक्षामि ॥ पर्यावर्त्तुं । उपसृष्टाद्ब्रूतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा. सू. ३. २. ७५) इति विच् । 'रात्सस्य' (पा. सू. ८. २. २४) इति नियमात् 'संयोगान्तस्य' (पा. सू. ८. २. २३) इति लोपाभावः ॥

निर्माया तु त्ये असुरा अभूवन् त्वं च मा वरुण कामयासे ।

क्रतेन राजन्नृतं विविश्वन् मम राष्ट्रस्याधिपत्यमेहि ॥ ५ ॥

निःऽमायाः । ॐ इति । त्ये । असुराः । अभूवन् । त्वम् । च । मा । वरुण । का मयासे ।
ऋतेन । राजन् । अनृतम् । विऽविञ्चन् । मर्म । राष्ट्रस्य । अधिऽपत्यम् । आ । इहि ॥ ५ ॥

त्ये ते असुराः मरुतज्ञावागते सति निर्मायाः मायारहिताः अभूवन् । आसुर्यः सर्वा माया
मया दग्धा आसन्नित्यर्थः । हे वरुण त्वं च ॥ अयं चक्षुद्वेदर्थं वर्तमानश्चण्डिगति निपाता-
न्तरम् । अनेन युक्तत्वात् कामयासे इति तिङ्विभक्तेः 'निपातैर्यद्यदिहन्त' (पा. सू. ८. १. ३०)
इति निघातप्रतिषेधः ॥ हे वरुण त्वं चेत् वमा कामयासे मां कामयेथाः तर्हि हे राजन् ईश्वर ऋतेन
सत्येनास्मदीयेन कर्मणा अनृतम् असत्यभूतं मायामयमासुरं चरित्रं विविञ्चन् पृथक्कुर्वन् अपसारयन्
मम राष्ट्रस्य मया यत्साधितं राज्यं तस्य अधिपत्यम् अधिपतित्वमीश्वरत्वम् एहि प्राप्नुहि ॥ ५ ॥

इदं स्वरिदमिदास वाममयं प्रकाश उर्वरान्तरिक्षम् ।

हनाव वृत्रं निरेहि सोम हविष्ठा सन्तं हविषा यजाम ॥ ६ ॥

इदम् । स्वं । इदम् । इत् । आस । वामम् । अयम् । प्रऽकाशः । उरु । अन्तरिक्षम् ।

हनाव । वृत्रम् । निःऽएहि । सोम । हविः । त्वा । सन्तम् । हविषा । यजाम ॥ ६ ॥

इयमृगमेवैरुणस्य वा वाक्यम् । हे सोम इदं स्वः अयं ह्यलोकः यद्वायं शोभनारणः सूर्यः
इदमित् इदमेव वामं वननीयम् आस बभूव । इदंशब्देन प्रकृतं स्वः परामृश्यते । अयं च
प्रकाशः प्रकाशस्थाधारभूतः उरु विस्तीर्णमिदम् अन्तरिक्षं हे सोम एतत्सर्वं पश्य । अत एव
अस्मिन्समय^१ आवां वृत्रं हनाव हिनसाव^२ । तदर्थं निरेहि निष्क्रम्यागच्छ । हविः सन्तं
लतारूपेण हविर्भवन्तं देवतात्मानं त्वां हविषा चरुपुरोडाशादिना वयं यजाम ॥

कविः कवित्वा दिवि रूपमासजदप्रभूती वरुणो निरपः सृजत् ।

क्षेमं कृण्वाना जनयो न सिन्धवस्ता अस्य वर्णं शुचयो भरिभ्रति ॥ ७ ॥

कविः । कविऽत्वा । दिवि । रूपम् । आ । असृजत् । अप्रऽभूती । वरुणः । निः । अपः । सृजत् ।

क्षेमम् । कृण्वानाः । जनयः । न । सिन्धवः । ताः । अस्य । वर्णम् । शुचयः । भरिभ्रति ॥ ७ ॥

कविः क्रान्तदर्शी मित्रः कवित्वा कवित्वेन ॥ 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आकारः ॥
क्रान्तदर्शनेन दिवि ह्यलौके रूपम् आत्मीयं तेजः आसजत् आसक्तं करोति ॥ 'पञ्ज संगे' ।
अस्माल्लङि शपि 'दंशसञ्ज्वलां शपि' (पा. सू. ६. ४. २५) इति नलोपः ॥ अप्रभूती
अप्रभूत्या ॥ 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ अप्रभूणुना^३ अल्पेनैव यत्नेन वरुणः
मेघात् अपः निः सृजत् निरगमयत् । वरुणेन विसृष्टास्ता आपः सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यो
भूत्वा जनयो न जाया इव यथा जायाः पशुः क्षेमकारिण्यो भवन्ति तथा क्षेमं कुर्वाणा जगतो
रक्षणं कुर्वाणाः शुचयः शुद्धा दीप्यमाना वा अस्य वरुणस्य वर्णं शुद्धं भास्वरूपं भरिभ्रति ।
भृशं विभ्रति धारयन्ति ॥ दाधत्यादिसूत्रे (पा. सू. ७. ४. ६५) 'भरिभ्रत्' इति निपातनाद्धिभर्तेः
यङ्लुक्प्रभ्यासस्य जश्वाभावः^४ ॥

१. त-भ१.२.४.८-एतत्सोम । २. ग-त-भ१.२.८-एतस्मिन् समयः, भ७-एतत्समय । ३. त१.२.३.
६.७.८-भ१.४.७.८-हिनवाव । ४. त-भ-अप्रभूणा । ५. ग-त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-जश्वादेशः ।

ता अस्य ज्येष्ठमिन्द्रियं संचन्ते ता ईमा क्षेति स्वधया मदन्तीः ।

ता ई विशो न राजानं वृणाना बीभत्सुवो अप वृत्रादतिष्ठन् ॥ ८ ॥

ताः । अस्य । ज्येष्ठम् । इन्द्रियम् । संचन्ते । ताः । ईम् । आ । क्षेति । स्वधया । मदन्तीः ।

ताः । ईम् । विशः । न । राजानम् । वृणानाः । बीभत्सुवः । अप । वृत्रात् । अतिष्ठन् ॥ ८ ॥

१ताः पूर्वोक्ता वृष्टा आपः १अस्य वरुणस्य १ज्येष्ठं वृद्धतमम् १इन्द्रियं वीर्यं १संचन्ते समवयन्ति संभजन्ते । धारयन्तीत्यर्थः । ' आपो वरुणस्य पत्नय आसन् ' (तै. सं. ५.५.४.१) इति श्रुतेः । १स्वधया । अन्ननामैतत् । हविलक्षणेनाग्नेन १मदन्तीः माद्यन्तीः । यद्वा । व्रीह्याद्युत्पादनद्वारेण हविषा मादयन्तीः । १ताः अपः १ईम् अयं वरुणः १आ १क्षेति अभिगच्छति ॥ ' क्षि निवासगत्योः ' । छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ १ताः च १ईम् पुनं वरुणं १विशो १न विशः प्रजा यथा १राजानं स्वामिनं संभजन्ते तथा १वृणानाः संभजमानाः १बीभत्सुवः भयेन कम्पमानाः । यद्वा । बद्धा वृत्रेणावृताः सत्यः । तस्मिन् हते सति तस्मात् १वृत्रात् १अप १अतिष्ठन् । अपक्रम्य तत्र तत्रावतिष्ठन्ते ॥ ' बध बन्धने ' इत्यस्माद्धातोः^१ ' मान्बधदान्शान्भ्यः ' (पा. सू. ३.१.६) इति सन् अभ्यासस्य च दीर्घः । ' सनाशंसभिश्च उः ' (पा. सू. ३. २. १६८) इत्युप्रत्ययः । जसि छान्दस उवङादेशः ॥

बीभत्सूनां सयुजं हंसमाहुरपां दिव्यानां सख्ये चरन्तम् ।

अनुष्टुभमनु चर्चुर्यमाणमिन्द्रं नि चिक्युः क्वयौ मनीषा ॥ ९ ॥

बीभत्सूनाम् । सऽयुजम् । हंसम् । आहुः । अपाम् । दिव्यानाम् । सख्ये । चरन्तम् ।

अनुऽस्तुभम् । अनु । चर्चुर्यमाणम् । इन्द्रम् । नि । चिक्युः । क्वयौ । मनीषा ॥ ९ ॥

१बीभत्सूनां कम्पमानावयवानां यद्वा भेदेन बद्धानाम् । हन्ति गच्छतीति हंसः सूर्यः । तं १सयुजं सखायम् १आहुः । ब्रह्मवादिनः कथयन्ति । एतदेवाह । १दिव्यानां दिवि भवानामान्तरिक्षाणाम् १अपां सख्ये सखित्वे^२ १चरन्तं वर्तमानम् । १अनुष्टुभम् अनुष्टोभनीयं^३ स्तोतव्यम् । यद्वा । अनुष्टुप्शब्देन तत्संबद्धो यागः स्तुतिर्वा लक्ष्यते । अनुष्टुप्संबद्धं यागमनुष्टुप्छन्दसा युक्तं स्तुतिविशेषं वा । अनुलक्ष्य १चर्चुर्यमाणं पुनःपुनश्चरन्तं गच्छन्तम् ॥ चरतेर्यङि ' उपरस्यातः ' (पा. सू. ७. ४. ८८) इत्यभ्यासादुत्तरस्याकारस्योत्त्वम् । ' चरफलोश्च ' (पा. सू. ७. ४. ८७) इति लुकि प्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यासस्य रूपागमः ॥ एवंगुणविशिष्टम् १इन्द्रं १क्वयः क्रान्तदर्शिन ऋषयः १मनीषा मनीषया स्तुत्या १नि १चिक्युः पूजयन्ति । यद्वा । मनीषा बुद्ध्या नि चिक्युः जानन्ति ॥ मनीषा-शब्दात्तृतीयायाः ' सुपां सुलुक् ' इति लुक् । ' चायू पूजानिशासनयोः ' इत्यस्माच्छान्दसे लिटि ' चायः की ' (पा. सू. ६. १.३५) इति प्रकृतेः कीभावः । ' एरनेकाचः ' (पा. सू. ६. ४. ८२) इति यण् ॥ ॥ १० ॥

' अहम् ' इत्यष्टव त्रयोदशं सूक्तम् । अभृगस्य महर्षेर्दुहिता वाङ्मनाप्त्री ब्रह्मविदुषी स्वात्मान-मस्तौत् । अतः सर्षिः । सच्चित्सुखात्मकः सर्वगतः परमात्मा देवता । तेन ह्येषा तादात्म्यमनुभवन्ती सर्वजगद्रूपेण सर्वस्याधिष्ठानत्वेन चाहमेव सर्वं^४ भवामीति स्वात्मानं स्तौति । द्वितीया जगती शिष्टाः

१. ग-त-भ-इत्यस्मात् । २. त१.२.३.६.७.८-भ-सखित्वं । ३. ग-त-भ-सु-अनुस्तोभनीयं । ४. ग-त-भ-सु-सर्वं नास्ति ।

सप्त त्रिष्टुभः । तथा चानुकान्तम्—‘अहमष्टौ वागाम्भृणी सुष्टावात्मानं द्वितीया जगती’ इति ।
गतो विनियोगः ॥

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः ।

अहं मित्रावरुणोभा बिभर्म्यहमिन्द्राग्नी अहमाश्विनोभा ॥ १ ॥

अहम् । रुद्रेभिः । वसुभिः । चरामि । अहम् । आदित्यैः । उत । विश्वदेवैः ।

अहम् । मित्रावरुणा । उभा । बिभर्मि । अहम् । इन्द्राग्नी इति । अहम् । अश्विना । उभा ॥ १ ॥

अहं सूक्तस्य द्रष्टी वागाम्भृणी यद्ब्रह्म जगत्कारणं तद्रूपा भवन्ती रुद्रेभिः रुद्रेकादशभिः ।
हृत्थभावे तृतीया । तदात्मना चरामि । एवं वसुभिः इत्यादौ तत्तदात्मना चरामीति योज्यम् । तथा
मित्रावरुणा मित्रं च वरुणं च ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति द्वितीयाया आकारः ॥ उभा उभौ अहम् एव
ब्रह्मीभूता बिभर्मि धारयामि । इन्द्राग्नी अपि अहम् एव धारयामि । उभा उभौ अश्विना
अश्विनावपि अहम् एव धारयामि । मयि हि सर्वं जगच्छुक्तौ रजतमिवाध्यस्तं सद्गृह्यते । माया च
जगदाकारेण विवर्तते । तादृश्या मायाया आधारत्वेनासङ्गस्यापि ब्रह्मण उक्तस्य सर्वस्योत्पत्तिः ॥

अहं सोममाहनसं बिभर्म्यहं त्वष्टारमुत पूषणं भगम् ।

अहं दधामि द्रविणं हविष्मते सुप्रान्वे यजमानाय सुन्वते ॥ २ ॥

अहम् । सोमम् । आहनसम् । बिभर्मि । अहम् । त्वष्टारम् । उत । पूषणम् । भगम् ।

अहम् । दधामि । द्रविणम् । हविष्मते । सुप्रान्वे । यजमानाय । सुन्वते ॥ २ ॥

आहनसम् आहन्तव्यमभिषोतव्यं सोमं यद्वा शत्रूणामाहन्तारं दिवि वर्तमानं देवतात्मानं
सोमम् अहम् एव बिभर्मि । तथा त्वष्टारम् उत अपि च पूषणं भगं च अहम् एव बिभर्मि ।
तथा हविष्मते हविर्भिर्यक्ताय सुप्रान्वे शोभनं हविर्देवानां प्रापयित्रे तर्पयित्रे ॥ अग्नेस्तर्पणार्थात्
‘अचितृस्तृत्तन्निभ्य ईः’ (उ. सू. ३. १५८) इतीकारप्रत्ययः । चतुर्थ्येकवचने यणि ‘उदात्तस्वरि-
तयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य’ इति सुपः स्वरितत्वम् ॥ सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते ॥ ‘शतुरनुमः’
इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् ॥ ईदृशाथ यजमानाय द्रविणं धनं यागफलरूपम् अहम् एव
दधामि धारयामि । एतच्च ब्रह्मणः फलदातृत्वं ‘फलमत उपपत्तेः’ (वे. सू. ३. २. ३८) इत्यधि-
करणे भगवता माप्यकारेण समर्थितम् ॥

अहं राष्ट्रीं संगमनी वसूनां चिकितुषीं प्रथमा यज्ञियानाम् ।

तां मा देवा व्यदधुः पुरुत्रा भूरिस्थात्रां भूर्यवेशयन्तीम् ॥ ३ ॥

अहम् । राष्ट्रीं । सममनी । वसूनाम् । चिकितुषीं । प्रथमा । यज्ञियानाम् ।

ताम् । मा । देवाः । वि । अदधुः । पुरुत्रा । भूरिस्थात्राम् । भूरि । आवेशयन्तीम् ॥ ३ ॥

अहं राष्ट्रीं ईश्वरनामैतत् । सर्वस्य जगत ईश्वरी । तथा वसूनां धनानां संगमनी संगम-
यिष्युपासकानां प्रापयित्री । चिकितुषी यत्साक्षात्कर्तव्यं परं ब्रह्म तज्ज्ञातवती स्वात्मतया

साक्षात्कृतवती। अत एव ष्यञ्जिथानां यज्ञार्हाणां ष्यप्रथमा मुख्यः। या एवंगुणविशिष्टाहं ष्यतां मां
 ष्यभूरिस्थानां बहुभावेन प्रपञ्चात्मनावतिष्ठमानां ष्यभूरि भूरीणि बहूनि भूतजातानि ष्यआवेशयन्तीं जीव-
 भावेनात्मानं प्रवेशयन्तीमीदृशीं मां ष्यपुरुषा बहुषु देशेषु ष्यव्यदधुः ष्यदेवाः विदधति कुर्वन्ति। उक्त-
 प्रकारेण वैश्वरूप्येणावस्थानात्^१। यद्यत्कुर्वन्ति तत्सर्वं मामेव कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तम्।

अमन्तवो मां त उप क्षियन्ति श्रुधि श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि ॥ ४ ॥

मया । सः । अन्नम् । अत्ति । यः । विपश्यति । यः । प्राणिति । यः । ईम् । शृणोति । उक्तम् ।

अमन्तवः । माम् । ते । उप । क्षियन्ति । श्रुधि । श्रुत । श्रद्धिवम् । ते । वदामि ॥ ४ ॥

ष्यः ष्यअन्नमत्ति ष्यसः ओक्तशक्तिरूपया ष्यमया एवान्नमत्ति । ष्यः च ष्यविपश्यति । आलोक-
 यतीत्यर्थः । ष्यः च ष्यप्राणिति आसौच्छासरूपं व्यापारं करोति सोऽपि मयैव । यश्च ष्यउक्तं ष्यशृणोति ॥

‘श्रु श्रवणे’ । ‘श्रुवः श्र च’ इति श्रप्रत्ययः । धातोः श्रभावः ॥ य ईदृशीमन्तर्यामिरूपेण स्थितां ष्यमां
 न जानन्ति ष्यते^२ ष्यअमन्तवः अमन्यमाना अजानन्तः ष्यउप ष्यक्षियन्ति । उपक्षीणाः संसारेण हीना
 भवन्ति ॥ मनैरीणादिकस्तुप्रत्ययः । नन्समासे व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । भावे तुप्रत्ययः । ततो
 बहुव्रीहौ ‘नन्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । माममन्तवो मद्भिषयज्ञानरहिता इत्यर्थः ॥ हे ष्यश्रुत
 विश्रुत सखे ष्यश्रुधि । मया वक्ष्यमाणं शृणु ॥ छान्दसो विकरणस्य लुक् । ‘श्रशृणुपृक्कृष्टभ्यः’ इति
 हेधिभावः ॥ किं तच्छ्रोतव्यम् । ष्यश्रद्धिवम् । श्रद्धिः श्रद्धा । तथा युक्तम् । श्रद्धायत्नेन लभ्यमित्यर्थः ।
 श्रदन्तरोरुपसर्गवद्भूतिरित्यते (पा. सू. १. ४. ५७. २) इति श्रच्छब्दस्योपसर्गवद्भूतमानत्वात् ‘उपसर्गो
 घोः किः’ इति किप्रत्ययः । मत्वर्थीयो वः ॥ ईदृशं ब्रह्मात्मकं वस्तु ष्यते तुभ्यं ष्यवदामि उपदिशामि ॥

अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः ।

यं कामये तंतमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् ॥ ५ ॥

अहम् । एव । स्वयम् । इदम् । वदामि । जुष्टम् । देवेभिः । उत । मानुषेभिः ।

यम् । कामये । तम् । उग्रम् । कृणोमि । तम् । ब्रह्माणम् । तम् । ऋषिम् । तम् । सुमेधाम् ॥ ५ ॥

ष्यअहं ष्यस्वयम् ष्यएव ष्यइदं वस्तु ब्रह्मात्मकं ष्यवदामि उपदिशामि । ष्यदेवेभिः देवैरिन्द्रादिभि-
 रपि ष्यजुष्टं सेवितम् । ष्यउत अपि च ष्यमानुषेभिः मनुष्यैरपि जुष्टम् । ईदृगवत्स्वात्मिकाहं ष्ययं ष्यकामये
 यं पुरुषं रक्षितुमहं वाञ्छामि ष्यतंतं पुरुषम् ष्यउग्रं ष्यकृणोमि । सर्वेभ्योऽधिकं करोमि । ष्यतम् एव
 ष्यब्रह्माणं स्तुष्टारं करोमि । ष्यतम् एव ष्यऋषिम् अतीन्द्रियार्थदर्शिनं करोमि । ष्यतम् एव ष्यसुमेधां
 शोभनप्रज्ञं च करोमि ॥ ॥ ११ ॥

अहं रुद्राय धनुरा तनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ ।

अहं जनाय सुमदं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आ विवेश ॥ ६ ॥

अहम् । रुद्राय । धनुः । आ । तनोमि । ब्रह्मद्विषे । शरवे । हन्तवै । ऊँ इति ।

अहम् । जनाय । सुमदम् । कृणोमि । अहम् । द्यावापृथिवी इति । आ । विवेश ॥ ६ ॥

पुरा त्रिपुरविजयसमये रुद्राय रुद्रस्य । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । महादेवस्य षधनुः चापम् अहम्
 आ वतनोमि । ज्ययाततं करोमि । किमर्थम् । ब्रह्मद्विधे ब्राह्मणानां द्वेष्टारं शरवे शरं हिंसकं त्रिपुर-
 निवासिनमसुरं हन्तवै हन्तुं हिसितुम् ॥ हन्तेः 'तुमर्थे सेसेन्' (पा. सू. ३.४.९) इति तवैप्रत्ययः ।
 'अन्तश्च तवै युगपत्' (पा. सू. ६. १. २००) इत्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वम् । 'शू हिंसायाम्'
 इत्यस्मात् 'शूस्वृस्निहि' इत्यादिना उप्रत्ययः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वा-
 चतुर्थी ॥ उशब्दः पूरकः । अहम् एव समदम् । समानं माद्यन्त्यस्मिन्निति समत्संग्रामः । स्तोतृ-
 जनार्थं शत्रुभिः सह संग्राममहमेव कृणोमि करोमि । तथा द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं
 चान्तर्यामितया अहम् एव आ विवेश प्रविष्टवती ॥

अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्मम योनिरप्स्वः अन्तः समुद्रे ।

ततो वि तिष्ठे भुवनानु विश्वोतामूं द्यां वर्ष्मणोर्प स्पृशामि ॥ ७ ॥

अहम् । सुवे । पितरम् । अस्य । मूर्धन् । मम । योनिः । अप्सु । अन्तरिति । समुद्रे ।
 ततः । वि । तिष्ठे । भुवना । अनु । विश्वा । उत । अमूम् । द्याम् । वर्ष्मणा । उप । स्पृशामि ॥ ७ ॥

'द्यौः' पिता 'तै. ब्रा. ३.७.५.४' इति श्रुतेः पिता द्यौः । पितरं दिवम् अहं सुवे प्रसुवे
 जनयामि । 'आत्मन आकाशः संभूतः' (तै. आ. ८. १) इति श्रुतेः । कुत्रेति तदाह । अस्य
 परमात्मनः मूर्धन् मूर्धन्युपरि । कारणभूते तस्मिन् हि विद्यदादिकार्यजातं सर्वं वर्तते तन्तुषु पट
 इव । मम च योनिः कारणं समुद्रे । समुद्रवन्त्यस्मान्भूतजातानीति समुद्रः परमात्मा । तस्मिन्
 अप्सु व्यापनशीलासु धीवृत्तिषु अन्तः मध्ये यद्ब्रह्म चैतन्यं तन्मम कारणमित्यर्थः । यत ईदम्भूता
 अहमस्मि ततः हेतोः विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अनु प्रविश्य वि तिष्ठे ।
 विविधं व्याप्य तिष्ठामि ॥ 'समवप्रविश्यः स्थः' (पा. सू. १.३.२२) इत्यात्मनेपदम् ॥ उत अपि
 च अमूम् द्यां विप्रकृष्टदेशेऽवस्थितं स्वर्गलोकम् । उपलक्षणमेतत् । एतदुपलक्षितं कृत्स्नं विकारजातं
 वर्ष्मणा कारणभूतेन मायात्मकेन मदीयेन देहेन उप स्पृशामि । यद्वा । अस्य भूलोकस्य मूर्धन्
 मूर्धन्युपर्यहं पितरमाकाशं सुवे । समुद्रे जलधावप्सुदकेष्वन्तर्मध्ये मम योनिः कारणभूतोऽम्भृणाख्य
 ऋषिवर्तते । यद्वा । समुद्रेऽन्तरिक्षेऽस्वप्नमयेषु देवशरीरेषु मम कारणभूतं ब्रह्म चैतन्यं वर्तते । ततोऽहं
 कारणात्मिका सती सर्वाणि भुवनानि व्याप्नोमि । अन्यत्समानम् ॥

अहमेव वार्तइव प्र वाम्यारभमाणा भुवनानि विश्वा ।

पुरो दिवा पर एना पृथिव्यैतावती महिना सं बभूव ॥ ८ ॥

अहम् । एव । वार्तः इव । प्र । वामि । आरभमाणा । भुवनानि । विश्वा ।

पुरः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या । एतावती । महिना । सम । बभूव ॥ ८ ॥

विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि कार्याणि आरभमाणा कारणरूपेणोत्पा-
 दयन्ती अहमेव परेणानधिष्ठिता स्वयमेव प्र वामि प्रवर्ते । वार्तइव यथा वार्तः परेणाप्रेरितः
 सन् स्वेच्छयैव प्रवाति तद्वत् । उक्तं सर्वं निगमयति । पुरो दिवा । पर इति सकारान्तं परस्तादित्यर्थे
 वर्तते यथा अद्य इत्यधस्तादर्थे । तद्योगे च तृतीया सर्वत्र दृश्यते । दिव आकाशस्य परस्तात् । एना

पृथिव्या ॥ 'द्वितीयादौः स्वेनः' (पा. सू. २. ४. ३४) इतीदम एनादेशः^१ । अस्याः पृथिव्याः
 परः परस्तात् । आवापृथिव्योरुपादानमुपलक्षणम् । एतदुपलक्षितात् सर्वस्मात् विकारजातात्^२
 परस्ताद्वर्तमाना सङ्गोदासीनकूटस्थप्रत्यैतन्मयरूपाहं^३ महिना महिना एतावती^४ सं^५ बभूव ।
 एतच्छब्देनोक्तं सर्वं परामृश्यते । एतत्परिमाणस्याः ॥ 'यत्तदेतैभ्यः परिमाणे'^६ (पा. सू. ५. २.
 ३९) इति वतुप् । 'आ सर्वनाम्नः' (पा. सू. ६. ३. ९१) इत्यात्वम् ॥ सर्वजगदात्मनाहं संभूतास्मि ॥
 महच्छब्दादिमनिचि 'टेः' (पा. सू. ६. ४. १५५) इति टिलोपः । ततः तृतीयायामुदात्तनिवृत्ति-
 स्वरेण तस्या उदात्तत्वम् । छान्दसो मलोपः ॥ १२॥

'न तम्' इत्यष्टचं चतुर्दशं सूक्तं शिखण्डपुराणस्य कुलमलवर्हिषस्यापि वामदेवपुत्रस्याहोमुङ्गनाम्नो
 वा । वैश्वदेवम् । अष्टमी त्रिष्टुप् शिष्टा उपरिष्टाद्वृहत्यः । अष्टकद्वादशकवत्युपरिष्टाद्वृहती । 'अन्य-
 श्वेदुपरिष्टाद्वृहती' (अनु. ७. ४) इति हि तल्लक्षणम् । तथा चासुक्रान्तं—'न तं शैलूपः'^७ कुलमल-
 वर्हिषो^८ वामदेव्यो वाहोमुपवैश्वदेवमुपरिष्टाद्वाहंतमन्या त्रिष्टुप् इति । गतो विनियोगः ॥

न तमंहो न दुरितं देवासो अष्ट मर्त्यम् ।

सजोषसो यमर्यमा मित्रो नयन्ति वरुणो अति द्विषः ॥ १ ॥

न । तम् । अंहः । न । दुःइतम् । देवासः । अष्ट । मर्त्यम् ।

सजोषसः । यम् । अर्यमा । मित्रः । नयन्ति । वरुणः । अति । द्विषः ॥ १ ॥

हे देवासः देवाः ॥ आज्ञेयसुक् ॥ वतं^९ मर्त्यं मनुष्यम्^{१०} अंहः पापं^{११} दुरितं तत्फलरूपं दुर्गमं
 च^{१२} न^{१३} अष्ट न प्राप्नोति ॥ अश्वेच्छान्दसे लुङि 'झलो झलि' इति सिचो लोपः । अडभावश्छान्दसः ॥
 अरीश्रियच्छतीति^{१४} अर्यमा प्रमीतेस्त्रायको देवः^{१५} मित्रः पापानां निवारयिता देवः^{१६} वरुणः । एते त्रयो
 देवाः^{१७} सजोषसः संगताः समानं प्रीयमाणा वा भवन्तः^{१८} द्विषः द्वेष्टृन् शत्रून्तिक्रम्य^{१९} यं स्तोतारं
 नयन्ति अभिमतं देशं प्रापयन्ति तं नाष्टेत्यन्वयः ॥

तद्धि वयं वृणीमहे वरुण मित्रार्यमन् ।

येना निरंहसो यूयं पाथ नेथा च मर्त्यमति द्विषः ॥ २ ॥

तत् । हि । वयम् । वृणीमहे । वरुण । मित्र । अर्यमन् ।

येन । निः । अंहसः । यूयम् । पाथ । नेथ । च । मर्त्यम् । अति । द्विषः ॥ २ ॥

हिरवधारणे । तद्धि तदेव रक्षणं वयं वृणीमहे प्रार्थयामहे ॥ 'सतिशिष्टोऽपि विकरणस्य
 स्वरो लसार्वधातुकत्वरं न बाधते' (पा. म. ६. १. १५८. ११) इति वचनात्तिङ एव स्वरः
 शिष्यते । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः ॥ हे वरुण हे मित्र हे अर्यमन् येन रक्षणेन मर्त्यं
 स्तोतारम्^{२०} अंहसः पापात् यूयं निः^{२१} पाथ निःशेषेण रक्ष्य ॥ 'पा रक्षणे' । आदादिकः । 'यद्वृत्ता-
 क्षित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः ॥ येन च^{२२} रक्षणेन मर्त्यं मनुष्यं स्तोतारं^{२३} द्विषः^{२४} अति^{२५} नेथ अतीत्य
 नयथ अभीष्टं प्रापयथ तद्वृणीमहे इत्यन्वयः ॥ नयतेच्छान्दसः शपो लुक् ॥

१. त१.२.६.७-म२-एनादेशः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया अजादेशः । २. त४.५-भूतजातात् ।
 ३. त७-अनु-शैलुषिः । ४. अनु-कुलमुल^० । ५. त१.२.३.६.७.८-म-'च' नास्ति ।

ते नूनं नोऽयमूतये वरुणो मित्रो अर्यमा ।

नर्यिष्ठा उ नो नेषणि पर्षिष्ठा उ नः पर्षण्यति द्विषः ॥ ३ ॥

ते । नूनम् । नः । अयम् । ऊतये । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

नर्यिष्ठाः । ऊँ इति । नः । नेषणि । पर्षिष्ठाः । ऊँ इति । नः । पर्षणि । अति । द्विषः ॥ ३ ॥

वअयं ववरुणो वमित्रः च वअर्यमा च देवाः वनः अस्माकम् वऊतये रक्षणाय वनूनम् अवश्यं भवन्तु । वनेषणि नेतव्ये विषये हे वरुणादयः यूयं वनः अस्मान् वनर्यिष्ठाः नयत ॥ वचनव्यत्ययः । यद्वा । प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनम् । छान्दसो लुङ् ॥ उशब्दः समुच्चये पदपूरणार्थो वा । वपर्षणि पारधितव्ये विषये वनः अस्मान् वद्विषः वअति वपर्षिष्ठाः अतिपारयथ ॥ नर्यिष्ठा इतिवत्प्रक्रिया ॥

यूयं विश्वं परि पाथ वरुणो मित्रो अर्यमा ।

युष्माकं शर्मणि प्रिये स्याम सुप्रणीतयोऽति द्विषः ॥ ४ ॥

यूयम् । विश्वम् । परि । पाथ । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

युष्माकम् । शर्मणि । प्रिये । स्याम । सुऽप्रणीतयः । अति । द्विषः ॥ ४ ॥

हे देवा वरुणादयः वयूयं वविश्वं सर्वं जगत् वपरि वपाथ परितो रक्षत । हे वसुप्रणीतयः शोभनप्रणयना मित्रादयः वयुष्माकं युष्मदीये युष्माभिर्दत्ते वप्रिये अनुकूले वेद्ये वशर्मणि सुखे वयं वस्याम भवेम । वद्विषः द्वेष्टृश्च वअति क्रामेम ॥

आदित्यासो अति स्निधो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

उग्रं मरुद्भि रूद्रं हुवेमेन्द्रमग्निं स्वस्तयेऽति द्विषः ॥ ५ ॥

आदित्यासः । अति । स्निधः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

उग्रम् । मरुत्ऽभिः । रूद्रम् । हुवेम् । इन्द्रम् । अग्निम् । स्वस्तये । अति । द्विषः ॥ ५ ॥

वआदित्यासः अदितेः पुत्रा वरुणादयो देवाः वस्निधः हिंसकान् शत्रून् अस्मान् वअति नयन्तु । वमरुद्भिः पुत्रैः सहितम् वउग्रम् उद्गूर्णतेजसं^१ वरूद्रम् वइन्द्रमग्निं च वस्वस्तये क्षेमाय वहुवेम आह्वयेमहि ॥ ह्यतेराशीर्लिङि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । लिङ्याशिष्यङ् ॥ आहूतास्ते अस्मान् वद्विषः द्वेष्टृन् वअति नयन्तु ॥

नेतार ऊ षु णस्तिरो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

अति विश्वानि दुरिता राजानश्चर्षणीनामति द्विषः ॥ ६ ॥

नेतारः । ऊँ इति । सु । नः । तिरः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

अति । विश्वानि । दुःऽइता । राजानः । चर्षणीनाम् । अति । द्विषः ॥ ६ ॥

वनेतारः नयनकुशलाः ॥ नयतेः साधुकारिणि तृन् ॥ वरुणादयो देवाः वनः अस्माकं पापानि वसु^२ सुषु वतिरः तिरोधानमदर्शनं नयन्तु । वउ इति पूरणः । वचर्षणीनां मनुष्याणां वराजानः

स्वामिनो वरुणादयो देवाः । विश्वानि सर्वाणि । दुरिता दुरितानि दुर्गमनानि पापफलरूपाण्यस्मान् ।
अति नयन्तु । द्विषः द्वेष्टन् शत्रूंश्च । अति नयन्तु ॥ 'नामन्यतरस्याम्' इति चर्षणिशब्दात्परस्य
नाम उदात्तत्वम् ॥

शुनमस्मभ्यमूतये वरुणो मित्रो अर्यमा ।

शर्म यच्छन्तु सप्रथ आदित्यासो यदीमहे अति द्विषः ॥ ७ ॥

शुनम् । अस्मभ्यम् । उतये । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

शर्म । यच्छन्तु । सप्रथः । आदित्यासः । यत् । ईमहे । अति । द्विषः ॥ ७ ॥

वरुणादयो देवाः । उतये रक्षायै । शुनं सुखम् । अस्मभ्यं स्तोत्रभ्यः प्रयच्छन्तु । तथा
आदित्यासः अदितेः पुत्रास्ते । सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्ण । शर्म सुखं । च यच्छन्तु अस्मभ्यं ददतु ।
यत् शर्म वयम् । ईमहे याचामहे । द्विषः च । अति नयन्तु ॥

यथा ह त्यद्वसवो गौर्यं चित्पदि पिताममुञ्चता यजत्राः ।

एवो एव रश्मन्मुञ्चता व्यंहः प्र तार्यन्ते प्रतरं न आयुः ॥ ८ ॥

यथा । ह । त्यत् । वसवः । गौर्यम् । चित् । पदि । पिताम् । अमुञ्चत । यजत्राः ।

एवो इति । सु । अस्मत् । मुञ्चत । वि । अंहः । प्र । तारि । अग्ने । प्रस्तरम् । नः । आयुः ॥ ८ ॥

हे वसवः वासकाः हे यजत्राः यागाहानि मित्रादयो देवाः ॥ 'अमिनक्षि' (उ. सू. ३. १०५)
इत्यादिना यजेरन्नप्रत्ययः ॥ त्यत् ते प्रसिद्धा यूयम् ॥ 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्लुक् ॥ यथा । एव
यथा खलु । पदि पादे । सितां बद्धाम् । 'पहन्' इत्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः । 'ऊद्धिदं-
पदादि' (पा. सू. ६. १. १७१) इत्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वम् । 'षिञ् बन्धने' इत्यस्मा-
न्निष्ठा ॥ ईदृशीं गौर्यं गौरीं गौरवर्णा सोमकयणीं गाम् ॥ 'षिद्वौरादिभ्यश्च' (पा. सू. ४. १. ४१)
इति ङीप् । 'असि पूर्वः' (पा. सू. ६. १. १०७) इत्यत्र 'वा छन्दसि' (पा. सू. ६. १. १०६)
इत्यनुवर्तनात्पूर्वरूपस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य चाभावे यण् । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति परस्यानुदात्तस्य
स्वरितत्वम् ॥ ईदृशीं गाम् । अमुञ्चत यथा खलु यूयं विश्वावसोर्गन्धर्वांमोक्षितवन्तः । एवो एवमेव
अस्मत् अस्मत्तः । अंहः पापं सुष्ठु । वि । मुञ्चत विश्लेषयत । हे । अग्ने । नः । अस्माकम् । आयुः
जीवनं । प्रतरं । प्र । तारि । प्रकर्षेण स्वया प्रवर्धताम् । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ प्रशब्दात्तरपि 'अमु
च छन्दसि' (पा. सू. ५. ४. १२) इत्यमुप्रत्ययः ॥ ॥ १३ ॥

'रात्री' इत्यष्टर्च पञ्चदशं सूक्तं सोमरिपुत्रस्य कुशिकस्यार्थम् । यद्वा । भारद्वाजस्य सुता
रात्र्याख्या अस्य सूक्तस्यार्थिका । गायत्रं रात्रिदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—'रात्री कुशिकः सौमरो
रात्रिर्वा भारद्वाजी रात्रिस्तवं गायत्रम्' इति । दुःस्वप्नदर्शन उपोषितेन कर्त्रा पायसेन हीतव्यम् ।
तत्रैतत्सूक्तं करणत्वेन विनियुक्तम् । तथा चारण्यके श्रूयते—'स यद्येतेषां किञ्चित्पश्येदुपोष्य पायसं
स्थालीपाकं श्रपयित्वा रात्रीसुक्तेन प्रत्यूचं हुत्वा' (ऐ. भा. ३. २. ४) इति ॥

रात्री व्यख्यदायती पुरुत्रा देव्यक्षभिः । विश्वा अधि श्रियोऽधित ॥ १ ॥

रात्री । वि । अख्यत् । आऽयती । पुरुऽत्रा । देवी । अक्षभिः ।

विश्वाः । अधि । श्रियः । अधित ॥ १ ॥

१ आयती आगच्छन्ती ॥ आहूपूर्वादेतेः शतर्यदादित्वाच्छपो लुक् । ' हणो यण् ' (पा. सू. ६. ४.८१) इति यणादेशः । ' उगितश्च ' (पा. सू. ४. १. ६) इति ङीप् । ' शतुरनुमः ' इति नद्या उदात्तत्वम् ॥ १ अक्षभिः १ अक्षिस्थानीयैः प्रकाशमानैर्नक्षत्रैः ॥ ' छन्दस्यपि दृश्यते ' इत्यक्षिशब्द-स्थानङादेशः ॥ यद्वा । अक्षभिरञ्जैः तेजोभिः २ । १ पुरुषा बहुषु देशेषु १ देवी देवनशीला ॥ ' देवमनुष्यपुरुषपुरुषस्यैभ्यः ' इत्यादिना पुरुषाब्दात्सप्तम्यर्थे प्राप्त्ययः ॥ १ रात्री ह्यं रात्रि-देवता १ व्यस्यत् विचष्टे विशेषेण पश्यति ॥ ' रात्रेश्चाजसौ ' (पा. सू. ४. १. ३१) इति ङीप् । ख्यातेभ्योऽनन्दसे लुङि ' अस्यतिवक्ति ' इत्यादिना च्छेरङादेशः ॥ अपि वैषा १ विश्वाः सर्वाः १ अश्विः शोभाः १ अधि १ अधित अधिधारयति ॥ दधातेर्लुङि १ ' स्थाव्वोरिच ' इतीत्वम् । सिचः कित्त्वम् । ' ह्रस्वादङ्गात् ' इति सिचो लोपः ॥

ओर्वेप्रा अमर्त्या निवतो देव्युद्वतः । ज्योतिषा बाधते तमः ॥ २ ॥

आ । उरु । अप्राः । अमर्त्या । निऽवतः । देवी । उत्ऽवतः । ज्योतिषा । बाधते । तमः ॥ २ ॥

१ अमर्त्या मरणरहिता १ देवी देवनशीला रात्रिः १ उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षम् १ आ १ अप्राः । प्रथमतस्तमसापूरयति ॥ ' प्रा पूरणे ' । आदादिकः । लङि व्यत्ययेन मध्यमः ॥ तथा १ निवतः नीचीनाल्लेतापुष्पादीन् १ उद्वतः उत्थितान् वृक्षादींश्च स्वकीयेन तेजसावृणोति ३ । तदनन्तरं तत् १ तमः अन्धकारं १ ज्योतिषा ग्रहनक्षत्रादिरूपेण तेजसा १ बाधते पीडयति ॥

निरु स्वसारमस्कृतोषसं देव्यायती । अपेदु हासते तमः ॥ ३ ॥

निः । ऊँ इति । स्वसारम् । अकृत । उषसम् । देवी । आऽयती ।

अप । इत् । ऊँ इति । हासते । तमः ॥ ३ ॥

१ आयती आगच्छन्ती १ देवी देवनशीला रात्रिः १ स्वसारं भगिनीम् १ उषसं १ निः १ अकृत निष्करोति । प्रकाशेन संस्करोति । निवर्तयतीत्यर्थः । तस्यामुषसि जातायां नैशं १ तमः १ अपेत् १ हासते अपैव गच्छति ॥ ' ओहाङ् गतो ' । लेट्यङागमः । ' सिब्वहुलम् ' इति सिप् ॥

सा नो अद्य यस्या वयं नि ते यामन्नविक्षमहि । वृक्षे न वसति वयः ॥ ४ ॥

सा । नः । अद्य । यस्याः । वयम् । नि । ते । यामन् । अविक्षमहि । वृक्षे । न । वसतिम् । वयः ॥ ४ ॥

१ अद्य अस्मिन् काले १ नः अस्माकं १ सा रात्रिदेवता प्रलीदतु १ यस्याः रात्रेः १ यामन् यामनि प्राप्तौ सत्यां १ वयं १ नि १ अविक्षमहि निविशामहे सुखेन गृह आस्महे ॥ विशेषलङि ' नेर्विद्वाः ' (पा. सू. १. ३. १७) इत्यात्मनेपदम् । छान्दसः शपो लुक् ॥ तत्र दृष्टान्तः । १ वयः पक्षिणः १ वृक्षे १ न यथा वृक्षे नीडाश्रये १ वसतिं रात्रौ निवासं कुर्वन्ति तथा निवसाम इत्यर्थः ॥

नि ग्रामासो अविक्षत नि पद्वन्तो नि पक्षिणः । नि श्येनासश्चिदर्थिनः ॥ ५ ॥

नि । ग्रामासः । अविक्षत । नि । पद्वन्तः । नि । पक्षिणः । नि । श्येनासः । चित् । अर्थिनः ॥ ५ ॥

१ ग्रामासः ग्रामाः । अत्र ग्रामशब्दो जनसमूहे वर्तते यथा ग्राम आगत इति । सर्वे जनाः १ नि १ अविक्षत । तस्यां रात्रावागतायां निविशन्ते । शेरते ॥ निपूर्वाद्धिसतेभ्योऽनन्दसे लुङि पूर्ववदात्मनेपदम् ।

१. त१.२.३.६.८-भ-अक्षिभिः । २. ग-तमोभिः । ३. त१.२.३.६.७.८-भ-तथा दधातेर्लुङि । ४. ग-तमसावृणोति ।

‘शल इगुपधादनिटः कसः’ (पा. सू. ३. १. ४५), ‘कसस्याचि’ (पा. सू. ७.३.७२) इत्यकार-
लोपः ॥ तथा षपङ्गन्तः पादयुक्ता गवाधादयश्च निविशन्ते । तथा षपक्षिणः पक्षोपेताश्च निविशन्ते ।
अर्थिनः । अर्तेरर्थो गमनम् । शीघ्रगमनयुक्ताः । ष्येनासश्चित् इयेना^१ अपि तस्यां रात्र्यां
निविशन्ते एषा रात्रिः सर्वाणि भूतजातान्यहनि^२ संचारेण श्रान्तानि स्वयमागत्य सुखयतीत्यर्थः ॥

यावया वृक्यं वृकं यवयं स्तेनमृम्ये । अथा नः सुतरां भव ॥ ६ ॥

यवयं । वृक्यम् । वृकम् । यवयं । स्तेनम् । उम्ये । अथ । नः । सुतरां । भव ॥ ६ ॥

हे ऽउम्ये । रात्रिनामैतत् । रात्रे षवृक्यं वृकस्य स्त्रियं षवृकं चास्मान् हिंसन्तं षयवय ।
अस्मत्तः पृथक्कुरु । अस्मान् बाधितुं यथा न प्राप्नोति तथा । षस्तेनं तस्करं च षयवय । अस्मत्तो
वियोजय । षअथ अनन्तरं षनः अस्माकं षसुतरा सुखेन तरणीया क्षेमकरी षभव ॥

उष मा पेपिशत्तमः कृष्णं व्यक्तमस्थित । उष क्रुणेव यातय ॥ ७ ॥

उष । मा । पेपिशत् । तमः । कृष्णम् । विऽअक्तम् । अस्थित । उषः । क्रुणाऽईव । यातय ॥ ७ ॥

षपेपिशत् शृङ्गां पिशत् सर्ववस्तुष्वाश्लिष्टं षतमः अन्धकारं षकृष्णं कृष्णवर्णं षव्यक्तं विशेषेण
स्वभासा सर्वस्याञ्जकं स्पष्टरूपं वा ईदृशं नैवं तमो माम् षउष षअस्थित उपागच्छत् ॥ संगतकरण
आत्मनेपदम् ॥ हे षउषः उषोदेवते त्वम् षक्रुणेव क्रुणानीव तत्तमो षयातय अपगमय । स्तोतृणा-
मृणानि यथा धनप्रदानेनापाकरोषि तथा तमोऽप्यपसारयेत्यर्थः ॥

उष ते गाह्वाकरं वृणीष्व दुहितर्दिवः । रात्रि स्तोमं न जिग्युषे ॥ ८ ॥

उष । ते । गाऽईव । आ । अकरम् । वृणीष्व । दुहितः । दिवः । रात्रि । स्तोमम् । न । जिग्युषे ॥ ८ ॥

हे षरात्रि रात्रिदेवते षते त्वां षगाह्व पयसो दोग्ध्रीर्धेनूरिव उपेत्य षआकरं स्तुतिभिरभिसुखी-
करोमि ॥ करोतेऽच्छान्दसे लुङि ‘कृमृदरुहिभ्यः’ इति च्लेरङादेशः ॥ षदिवः षदुहितः द्योतमानस्य
सूर्यस्य पुत्रि यद्वा दिवसस्य तनये ॥ ‘परमपि च्छन्दसि’ (पा. सू. २. १. २. ६) इति परस्य
षष्ठ्यन्तस्य पूर्वामन्त्रिताङ्गवद्भावात् पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ त्वत्प्रसादात् षजिग्युषे
शत्रून् जिग्युषो^३ मम षस्तोमं षन स्तोत्रमिव हविरपि षवृणीष्व त्वं भजस्व ॥ जयतेऽलिटः कसुः ।
‘सम्प्लिडोर्जे’ इत्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वम् । ‘षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या’ इति चतुर्थी ।
‘वसोः संप्रसारणम्’ इति संप्रसारणम् ॥ ॥ १४ ॥

‘ममाग्ने’ इति नवर्चं षोडशं सूक्तमाङ्गिरसस्य विहव्यस्यार्षं वैश्वदेवम् । अन्त्या जगती
शिष्टास्त्रिष्टुभः । अनुक्रम्यते हि—‘ममाग्ने नव विहव्यो वैश्वदेवं जगत्प्रमत्तम्’ इति । संसवे निमित्तभूते
वैश्वदेवसूक्तस्य पुरस्तादेतत् शंस्यम् । सूत्रितं च—‘ममाग्ने वर्च इति वैश्वदेवसूक्तस्यापि वैतैश्वेव
निविदो दध्यात्’ (आश्व. श्रौ. ६. ६) इति । समावर्तनेऽनेन सूक्तेन सिष्णासुना प्रत्युचं समिदा-
धातव्या । सूत्रितं च—‘ममाग्ने वर्च इति प्रत्युचं समिधोऽभ्यादध्यात्’ (आश्व. श्रौ. ३. १. २) इति ॥

ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु वयं त्वेन्धानास्तन्वं पुषेम ।

मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाध्यक्षेण पृतना जयेम ॥ १ ॥

मम । अग्ने । वचैः । विऽहवे । अस्तु । वयम् । त्वा । इन्धानाः । तन्वम् । पुषेम् ।
मह्यम् । नमन्ताम् । प्रऽदिशः । चर्तसः । त्वया । अग्निऽअक्षेण । पृतनाः । जयेम् ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने । विविधमाहूयन्ते येषु शूरा इति विहवाः संग्रामाः । यद्वा । विविधं यागार्थं देवा
आहूयन्त एष्विति विहवा यज्ञाः ॥ 'हः संग्रसारणं च न्यभ्युपविषु' (पा. सू. ३. ३. ७२)
इत्यधिकरणेऽपि संग्रसारणं च । आधादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । संग्रामेषु यज्ञेषु वा ऽवचैः दीप्तिः
त्वदनुग्रहात् ऽमम ऽअस्तु भवतु । ऽवचं च ऽत्वा त्वाम् ऽइन्धानाः समिद्धिर्दीपयन्तः ऽतन्वं तव
शरीरं ऽपुषेम् हविर्भिर्वर्धयेम ॥ इन्धेः शानचि श्रसोरलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शानच आद्युदात्तत्वे
प्राप्ते 'विभाषा वेण्विन्धानयोः' (पा. सू. ६. १. २१५) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ तन्वं^१ पुषेम् ॥
पुषेल्लिङि लिङ्याशिष्यङ् ॥ अपि च ऽमह्यं मदर्थम् । 'ऊथि च' (पा. सू. ६. १. २१२)
इत्यस्मद् आद्युदात्तत्वम् ॥ ऽचतस्रः ऽप्रदिशः प्रकृष्टा दिशः । तद्वासिनो जना इत्यर्थः । ऽनमन्तां
स्वत एव प्रह्वीभवन्तु । नमतेः कर्मकर्तरि लोटि 'न दुहस्नुनमाम्' इति यक्प्रतिषेधः ॥ ऽत्वया
अस्माभिर्हविर्भिः प्रवर्धितेन ऽअध्यक्षेण ईश्वरेण सता ऽपृतनाः शत्रुसेनाः ऽजयेम अभिभवेम ॥

मम देवा विहवे सन्तु सर्व इन्द्रवन्तो मरुतो विष्णुरग्निः ।

ममान्तरिक्षमुरुलोकमस्तु मह्यं वातः पवतां कामे अस्मिन् ॥ २ ॥

मम । देवाः । विऽहवे । सन्तु । सर्वे । इन्द्रऽवन्तः । मरुतः । विष्णुः । अग्निः ।

मम । अन्तरिक्षम् । उरुऽलोकम् । अस्तु । मह्यम् । वातः । पवताम् । कामे । अस्मिन् ॥ २ ॥

ऽसर्वे ऽदेवाः ऽविहवे संग्रामे यज्ञे वा ऽमम ऽसन्तु ममैव साधका भवन्तु । के पुनस्ते ।
ऽइन्द्रवन्तः इन्द्रेण युक्ताः ऽमरुतो ऽविष्णुरग्निः च । तथा ऽअन्तरिक्षं ऽमम ऽउरुलोकं विस्तीर्णं-
प्रकाशकम् ऽअस्तु ॥ 'लोकं दर्शने' । भावे घञ् । लोक आलोकः प्रकाशः । उरुलोको यस्येति
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ अपि च ऽअस्मिन् ऽकामे कामयितव्ये फले निमित्तभूते सति
ऽवातः वायुः ऽपवताम् अनुगुणं प्रवातु ॥ 'पृष्ट् पवने' । भौवादिकः । 'ऊडिदम्' इत्यादिना
इदमः सप्तम्या उदात्तत्वम् ॥

मयि देवा द्रविणमा यजन्तां मय्याशीरस्तु मयि देवहूतिः ।

दैव्या होतारो वनुषन्त पूर्वेऽरिष्टाः स्याम तन्वा सुवीराः ॥ ३ ॥

मयि । देवाः । द्रविणम् । आ । यजन्ताम् । मयि । आऽशीः । अस्तु । मयि । देवऽहूतिः ।

दैव्याः । होतारः । वनुषन्त । पूर्वे । अरिष्टाः । स्याम । तन्वा । सुवीराः ॥ ३ ॥

ऽदेवाः सर्वे ऽद्रविणं धनं ऽमयि स्तोतरि ऽआ ऽयजन्तां गमयन्तु । मह्यं ददत्वित्यर्थः ।
तथा ऽआशीः आशंसनीयं यज्ञफलं च ऽमयि एव ऽअस्तु । देवानां हूतिराह्वानमस्मिन्निति ऽदेवहूतिः
यज्ञः । स च ऽमयि अस्तु । अपि च देवानामिमे ऽदैव्याः । 'देवाद्यजौ' इति यञ् । तादृशाः
ऽहोतारः साधुहोमनिष्पादका मदीया ऋत्विजः ऽपूर्वे अन्यदीयेभ्य ऋत्विग्भ्यः प्रथमभाविनः सन्तः
ऽवनुषन्त देवान् संभजन्ताम् ॥ घनतेऽञ्छान्दसे लङि 'व्यत्ययो बहुलम्' इति त्रयो विकरणा
उप्रत्ययः सिप्तापौ च । अडभावऽञ्छान्दसः ॥ वयं च ऽतन्वा शरीरेण ऽअरिष्टाः अहिंसिताः ऽसुवीराः
सुपुत्राश्च ऽस्याम भवेम ॥ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

मह्यं यजन्तु मम यानि हव्याकूतिः सत्या मनसो मे अस्तु ।

एनो मा नि गां कतमच्चनाहं विश्वे देवासो अधि वोचता नः ॥ ४ ॥

मह्यम् । यजन्तु । मम । यानि । हव्या । आऽकूतिः । सत्या । मनसः । मे । अस्तु ।

एनः । मा । नि । गाम् । कतमत् । चन । अहम् । विश्वे । देवासः । अधि । वोचत । नः ॥ ४ ॥

१ मह्यं मह्यं यजन्तु ऋत्विजो देवान् हविर्भिर्यजन्तु । यद्वा । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । मह्यं मदीया ऋत्विज इत्यर्थः । २ मम स्वभूतानि हव्यानि यानि हवींषि चरुपुरोडाशादीनि सन्ति तैर्हविर्भिरित्यर्थः । तथा ३ मे मनसः ४ आकूतिः संकल्पनमभीष्टस्य प्रार्थनं ५ सत्या यथार्थम् ६ अस्तु । अपि च ७ अहं ८ कतमच्चन किमपि ९ पुनः पापं १० मा ११ नि गां मा नियतं निकृष्टतरं वा गच्छेयम् । पापं मा कर्षमित्यर्थः ॥ एतेर्माङ्गि लुङि 'इणो गा लुङि' इति गादेशः । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् ॥ अपि च हे १२ विश्वे सर्वे १३ देवासः देवाः यूयं १४ नः अस्माकम् १५ अधि १६ वोचत विवादपदेषु पक्षपातेन ब्रूत ॥ वक्तेर्लोङि व्यत्ययेनाङ् । 'वच उम्' इत्युभागमः ॥

देवीः षड्वीरुरु नः कृणोत विश्वे देवास इह वीरयध्वम् ।

मा हास्महि प्रजया मा तनूभिर्मा रधाम द्विषते सोम राजन् ॥ ५ ॥

देवीः । षट् । उर्वीः । उरु । नः । कृणोत । विश्वे । देवासः । इह । वीरयध्वम् ।

मा । हास्महि । प्रऽजया । मा । तनूभिः । मा । रधाम । द्विषते । सोम । राजन् ॥ ५ ॥

हे १ षट् २ उर्वीः षट्संख्याका उर्व्यः । एताश्चान्यत्राप्नायन्ते—'षण्मोर्वीरंहसः पान्तु द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधयश्च' इति । ईदृश्यो हे ३ देवीः देव्यः ॥ जसि 'चा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' इत्यस्याविद्यमानत्वनिषेधेन षड्वीरित्यनयोरामन्त्रितयोः पदात्परत्वादाष्टमिकमामन्त्रितानुदात्तत्वम् ॥ ता यूयम् ४ उरु विस्तीर्ण धनं ५ नः अस्माकं ६ कृणोत कुरुत ॥ 'कृवि हिंसाकरणयोश्च' । 'धिन्विक्कण्वोरच्च' इत्यु-प्रत्ययः । 'तसनसनथनाश्च' इति तस्य तबादेशः ॥ हे ७ विश्वे सर्वे ८ देवासः देवाः यूयं च ९ इह अस्मिन् धने प्राप्तये विषये १० वीरयध्वं विक्रामयत । यथा चर्यं तद्धनं लभेमहि तथा वीर्यवन्तो यूयं प्रयतध्वमित्यर्थः ॥ 'वीर विक्रान्तौ' । अपि च ११ प्रजया पुत्रादिरूपया १२ मा १३ हास्महि वर्यं मा परित्यजेमहि^२ । मा च १४ तनूभिः शरीरैस्स्यजेमहि^३ । अस्मान् कदाचिदपि पुत्रादयः शरीराणि च मा परित्याक्षुरित्यर्थः ॥ 'ओहाक् त्यागे' । अस्मात् कर्मणि लुङि विण्व-ज्जावाभावे रूपमेतत् ॥ तथा हे १५ राजन् राजमान यद्वास्माकं स्वामिन् हे १६ सोम १७ द्विषते अप्रीतिं कुर्वते ॥ द्विषेः शतरि अदादित्वात् शपो लुक् । 'शतुरनुमः' इति विभक्त्युदात्तत्वम् । 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' इति चतुर्थी ॥ द्विषतः शत्रोः १८ मा १९ रधाम मा वशं प्राप्नुयाम तथा त्वं कुर्वित्यर्थः । 'रध्यतिर्वशगमने' (निरु. ६. ३२) इति यास्कः । यद्वा । द्विषते शत्रवे तदर्थं मा रधाम । परिपक्वा हननाहो मा भूम ॥ 'रध हिंसासंराद्धयोः' । संराद्धिः पाक इति तद्वृत्तिः । माङ्गि लुङि पुषादित्वात् छेरङादेशः ॥ ॥ १५ ॥

अग्ने मनुयुं प्रतिनुदन् परेषामदब्धो गोपाः परि पाहि नस्त्वम् ।

प्रत्यश्चो यन्तु निगुतः पुनस्तेऽमैषां चित्तं प्रबुधां वि नैशत् ॥ ६ ॥

१. ग-त-म-मु-यथार्था । २. त-म-परित्यजेमहि । ३. त-म-°स्त्यजेमहि ।

अग्ने । म॒न्युम् । प्र॒ति॒ऽनु॒दन् । परेषाम् । अ॒द॒ब्धः । गो॒पाः । परि॑ । पा॒हि । नः । त्वम् ।
प्र॒त्य॒ञ्चः । य॒न्तु । नि॒ऽगु॒तः । पुन॒रिति॑ । ते । अ॒मा । ए॒षाम् । चि॒त्तम् । प्र॒ऽबु॒धा॒म् । वि । ने॒शत् ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽपरेषां शत्रूणां ऽमन्युं क्रोधं ऽप्रतिनुदन् प्रतिमुखं प्रेरयन् तिरस्कुर्वन् ऽअदब्धः केना-
प्यहिंसितो ऽगोपाः गोपायिता ॥ 'गुपू रक्षणे' इत्यस्मात् आयप्रत्ययान्तात् किपि वेरपृक्तस्य
लोपात् पूर्व वलि लोपे रूपमेतत् ॥ ईदृशः ऽत्वं ऽनः अस्मान् ऽपरि ऽपाहि परितः सर्वतो रक्ष । ऽते
शत्रवः ऽप्रत्यञ्चः प्रत्यञ्चन्तः प्रतिनिवर्तमानाः ऽनिगुतः ॥ 'गुङ् अव्यक्ते शब्दे' । अस्मात् किपि
तुक् ॥ भयेन गद्गदरूपमव्यक्तं शब्दं नितरां कुर्वन्तः ऽपुनः ऽयन्तु स्वकीयं स्थानं पुनर्गच्छन्तु । अपि
च ऽप्रबुधां प्रबुध्यमानानाम् ऽएषां^१ शत्रूणां^२ ऽचित्तं ज्ञानसाधनं मनः ऽअमा सह युगपदेव ऽवि
नेशत् चिनइत्यतु ॥ प्रत्येकामिप्रायेणैकवचनम् । 'जश अदर्शने' इत्यस्माच्छान्दसो लुङ् । पुषादि-
त्वात् च्लेरडादेशः । 'नशिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यम्' (पा. सू. ६.४.१२०.५) इत्यकारस्यैत्वम् ॥

धा॒ता धा॒तॄणां॑ भुव॑नस्य यस्पति॑र्दे॒वं त्रा॒तार॑मभिमा॒तिषा॒हम् ।

इ॒मं य॒ज्ञम॒श्विनो॒भा बृ॒हस्पति॑र्दे॒वाः पा॑न्तु यज॑मानं न्य॒र्थात् ॥ ७ ॥

धा॒ता । धा॒तॄणा॒म् । भुव॑नस्य । यः । पतिः । दे॒वम् । त्रा॒तार॑म् । अ॒भिमा॒ति॒ऽस॒हम् ।

इ॒मम् । य॒ज्ञम् । अ॒श्विना॑ । उ॒भा । बृ॒हस्पतिः॑ । दे॒वाः । पा॑न्तु । यज॑मानम् । नि॒ऽअ॒र्थात् ॥ ७ ॥

१धातूणां स्रष्टृणामपि ऽधाता स्रष्टा ऽभुवनस्य कृत्स्नस्य भूतजातस्य ऽयः इन्द्रः सविता वा
१पतिः पालयिता तं ऽदेवं देवनशीलं ऽत्रातारं सर्वेभ्यो भयेभ्यः पालयितारम् ऽअभिमातिषाहम्
अभिमातीनां शत्रूणां सोढारमभिवितारम् एवंगुणविशिष्टमिन्द्रं सवितारं वा स्तौमीति शेषः ॥
'पह अभिभवे' । 'छन्दसि सहः' इति ण्विप्रत्ययः । छान्दसं विभक्त्युदात्तत्वम् ॥ ऽउभा उभा-
वश्विनौ ऽबृहस्पतिः चैतत्प्रमुखाः सर्वे ऽदेवाः ऽइमं ऽयज्ञम् अनुष्ठीयमानं ऽयजमानं च ऽन्यर्थात्
निकृष्टार्थात् पापात् । यद्वा । अर्थस्य प्रयोजनस्थाभाघो न्यर्थम् । तस्मात् ऽपान्तु रक्षन्तु सफलं
कुर्वन्वित्यर्थः ॥ 'नेरनिधाने' (पा. सू. ६. २. १९२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

उ॒रु॒व्यचा॑ नो म॒हिषः॑ श॒र्म यंस॑दस्मिन् ह॒वे पुरु॑हूतः पुरु॒क्षुः ।

स नः॑ प्र॒जायै॑ हर्यश्च मृ॒ळये॑न्द्र मा नो॑ रीरि॒षो मा परा॑ दाः ॥ ८ ॥

उ॒रु॒ऽव्यचा॑ । नः । म॒हिषः । श॒र्म । यंस॑त् । अ॒स्मिन् । ह॒वे । पुरु॑हूतः । पुरु॒ऽक्षुः ।

सः । नः । प्र॒ऽजायै॑ । ह॒रि॒ऽअ॒श्च । मृ॒ळय॑ । इन्द्र॑ । मा । नः । रि॒रि॒षः । मा । परा॑ । दाः ॥ ८ ॥

१उरुव्यचाः विस्तीर्णव्यापनः ऽमहिषः महान् पूज्यो वा ऽपुरुहूतः बहुभिर्यजमानैराहूतः
१पुरुक्षुः बहुनिवासः ॥ क्षियतेः 'मितद्वादिभ्य उपसंख्यानम्' (पा. सू. ३. २. १८०. १)
इति डुप्रत्ययः ॥ यद्वा । पुरुभिर्बहुभिः शब्धमानः^२ स्तुयमानः ॥ पूर्ववत् डुप्रत्ययः । औणादिके कर्मणि
किपि वा 'अनित्यमागमशासनम्' इति तुगाभावः ॥ ईदृशः इन्द्रः ऽअस्मिन् ऽहवे यज्ञे । हूयन्ते
अस्मिन् हवींषीति हवो यज्ञः । जुहोतेरधिकरणेऽपू ॥ यद्वा । अस्मिन् हवे त्वद्विषये आह्वाने ॥ 'भावे-
ऽनुपसर्गस्थ' इति ह्यतेरप् संप्रसारणं च ॥ ऽनः अस्मभ्यं ऽशर्म सुखं ऽयंसत् यच्छतु ददात्वित्यर्थः ॥

१. ग-अजानतामेषां गुरुणां; त४.५-ग२-जानतामेतेषां शत्रूणां । २. त४.५-स्तुयमानः ।

यमेलेव्यडागमः । 'सिञ्चहुलम्' इति सिप् ॥ हे ऽह्यंश्च हरी अश्वौ यस्य तादृश हे ऽइन्द्र ऽसः त्वं
 ऽनः अस्माकं ऽप्रजायै । द्वितीयार्थे चतुर्थी । प्रजां पुत्रपौत्रादिकां ऽमृळ्य सुख्य । ऽनः अस्मान् ऽमा
 ऽरीरिषः मा हिंसीः । ऽमा च ऽपरा ऽदाः । परादानं परित्यागः । मा परित्याक्षीरित्यर्थः ॥

ये नः सपत्ना अप ते भवन्तिवन्द्राग्निभ्यामव बाधामहे तान् ।

वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं भोग्रं चेत्तारमधिराजमक्रन् ॥ ९ ॥

ये । नः । सऽपत्नाः । अप । ते । भवन्तु । इन्द्राग्निभ्याम् । अव । बाधामहे । तान् ।
 वसवः । रुद्राः । आदित्याः । उपरिऽस्पृशम् । मा । उग्रम् । चेत्तारम् । अधिराजम् । अक्रन् ॥ ९ ॥

ऽनः अस्माकं ऽये ऽसपत्नाः शत्रवः ऽते ऽअप ऽभवन्तु अपगता भवन्तु । स्वस्थानादपगताः
 प्रच्युता भवन्तु । ऽतान् सपत्नान् ऽइन्द्राग्निभ्यां हविर्भिः स्तुत्या च प्रसन्नाभ्यामनुगृहीता वयम् ऽअव
 ऽबाधामहे निकृष्टतरं विनाशयामः । अपि च ऽवसवो ऽरुद्रा ऽआदित्याः च ऽमा माम् ऽउपरिस्पृशम्
 उन्नतपदस्य संस्पृष्टतरं सर्वेभ्यः श्रेष्ठम् ऽअक्रन् कुर्वन्तु । तथा ऽउग्रम् उदूर्णबलं ऽचेत्तारं चेतितारम् ॥
 छान्दस इडभावः ॥ सर्वस्य ज्ञातारम् ऽअधिराजं सर्वेषामधीश्वरं च मां कुर्वन्तु ॥ करोतेऽछान्दसे
 लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् ॥ १६ ॥ १० ॥

एकादशेऽनुवाके त्रयोविंशतिसंख्याकानि सूक्तानि । तत्र 'नासदासीत्' इति सप्तचं प्रथमं
 सूक्तं त्रैष्टुभम् । परमेष्ठी नाम प्रजापतिर्ऋषिः । विद्यदादिभावानां सृष्टिस्थितिप्रलयादीनामत्र प्रति-
 पाद्यत्वात् तेषां कर्ता परमात्मा देवता । तथा चानुक्रान्तं—'नासत्स प्रजापतिः परमेष्ठी भाववृत्तं
 तु' इति । गतो विनियोगः ॥

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् ।

किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्मभः किमासीद्रहनं गभीरम् ॥ १ ॥

न । असत् । आसीत् । नो इति । सत् । आसीत् । तदानीम् ।

न । आसीत् । रजः । नो इति । विऽओम । परः । यत् ।

किम् । आ । अवरीवरिति । कुह । कस्य । शर्मन् । अम्भः । किम् । आसीत् । गहनम् । गभीरम् ॥ १ ॥

'तपसस्तन्महिनाजायतैकम्' इत्यादिनामे सृष्टिः प्रतिपादयिष्यते । अधुना ततः प्रागवस्था
 निरस्तसमस्तप्रपञ्चा या प्रलयावस्था सा निरूप्यते । ऽतदानीं प्रलयदशायामवस्थितं यदस्य जगतो
 मूलकारणं तत् ऽअसत् शशविषाणवन्निरुपाख्यं ऽन ऽआसीत् । न हि तादृशात् कारणादस्य सती
 जगत उत्पत्तिः संभवति । तथा ऽनो ऽसत् नैव सदात्मवत् सत्त्वेन निर्वाच्यम् ऽआसीत् । यद्यपि
 सत्सदात्मकं प्रत्येकं विलक्षणं भवति तथापि भावाभावयोः सहावस्थानमपि संभवति । कुतस्तयोः
 तादात्म्यमिति उभयविलक्षणमनिर्वाच्यमेवासीदित्यर्थः । ननु नो सदिति पारमार्थिकसत्त्वस्य निषेधः ।
 तद्धात्मनोऽप्यनिर्वाच्यत्वप्रसङ्गः । अथोच्येत । न^१ । आनीदवातमिति तस्य सत्त्वमग्रे वक्ष्यते परिशेषा-
 न्मायाया एवात्र सत्त्वं निषिध्यत इति । एवमपि तदानीमिति विशेषणानर्थक्यं व्यवहारदशायामपि

१. त१.२.३.६.७.८-भ-एषां । २. ग-त-भ२.५-सद्भावावस्थानमपि । ३. ग-त१.२.३.६.७.
 ८-भ-'न' नास्ति ।

तस्याः पारमार्थिकसत्त्वाभावात्^१ । अथ व्यावहारिकसतां पृथिव्यादीनां भावानां^२ विद्यमानत्वात् कथं नो सदिति निषेधः । तत्राह । 'नासीदज इत्यादि । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु. ४. १९) इति यास्कः । अत्र च सामान्यापेक्षमेकवचनम् । व्योम्नो वक्ष्यमाणत्वात्तस्याधस्तनाः पातालद्वयः पृथिव्यन्ता नासन्नित्यर्थः । तथा व्योम अन्तरिक्षं तदपि नो नैवासीत् । पर इति सकारान्तं परस्तादित्यर्थं वर्तते । परशब्दाच्छान्दसोऽस्तातेरर्थेऽसिप्रत्ययः । पपरः व्योम्नः परस्तादुपरिदेशो द्युलोकप्रभृतिसत्यलोकान्तं पयत् अस्ति तदपि नासीदित्यर्थः । अनेन चतुर्दशभुवनगर्भं ब्रह्माण्डं स्वरूपेण निषिद्धं भवति । अथ तदावरकत्वेन^३ पुराणेषु प्रसिद्धानि यानि विषयदादिभूतानि तेषामवस्थानप्रदेशं तदावरणनिमित्तं चाक्षेपमुखेन क्रमेण निषेधयति किमावरीचरिति । 'किम् आवरणीयं तत्त्वमावरकभूतजातम् आवरीचः । अत्यन्तमावृणुयात् । आवायाभावात् तदावरकमपि^४ नासीदित्यर्थः ॥ वृणोतेर्यङ्लुगन्ताच्छान्दसे लङि तिपि रूपमेतत् ॥ यद्वा । किमिति प्रथमैव । किं तत्त्वमावरकमावृणुयात् । आश्रित्यमाणवत्तदपि स्वरूपेण नासीदित्यर्थः । आवृण्वत् तत्तत्त्वं पृक् कुत्र देशोऽवस्थायावृणोति । आधारभूतस्तादृशो देशोऽपि नासीदित्यर्थः ॥ किंशब्दात् सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः । 'कु तिहोः' (पा. सू. ७.२.१०४) इति प्रकृतेः क्तादेशः ॥ 'कस्य शर्मन् कस्य वा भोक्तुर्जीवस्य शर्मणि'^५ सुखदुःखसाक्षात्कारलक्षणे भोगे निमित्तभूते सति तदावरकं तत्त्वमावृणुयात् । जीवानामुपभोगार्थं हि सृष्टिः । तस्यां हि सत्यां ब्रह्माण्डस्य भूतैरावरणं प्रलयदशायां च भोक्तारो जीवा उपाधिविलयात् प्रलीना^६ इति कस्य^७ कश्चिदपि भोक्ता^८ न संभवतीत्यावरणस्य निमित्ताभावादपि तन्न घटत इत्यर्थः । एतेन भोग्यप्रपञ्चवत् भोक्तृप्रपञ्चोऽपि तदानीं नासीदित्युक्तं भवति ॥ किंशब्दादुत्तरस्य छसः 'सावेकाचः' इति प्राप्तस्योदात्तत्वस्य^९ 'न गोश्चन्साववर्णं'^{१०} इति प्रतिषेधः । 'सुपां सुलुक्'^{११} इति शर्मणः सप्तम्या लुक् ॥ यद्यपि सावरणस्य ब्रह्माण्डस्य निषेधेन तदन्तर्गतमप्यस्त्वमपि^{१२} निराकृतं तथापि 'आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्' (तै. सं. ७. १. ५. १) इति श्रुत्या कश्चिदपां सन्नावमाशङ्केत । तं प्रत्याचष्टे अम्भः किमासीत् इति । 'गहनं दुष्प्रवेशं गभीरं दुरवस्थानमत्यगाधम् ईदृशम् अम्भः किमासीत् । तदपि नैवासीदित्यर्थः । श्रुतिस्त्ववान्तरप्रलयविषया ॥

न मृत्युरासीदुमृतं न तर्हि न राज्या अहं आसीत्प्रकृतः ।

आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्भान्यन्न परः किं चनास ॥ २ ॥

न । मृत्युः । आसीत् । अमृतम् । न । तर्हि । न । राज्याः । अहः । आसीत् । प्रऽकृतः । आनीत् । अवातम् । स्वधया । तत् । एकम् ।

तस्मात् । ह । अन्यत् । न । परः । किम् । चन । आस ॥ २ ॥

ननुक्तस्य प्रतिसंहारस्य संहर्त्रपेक्षत्वात् स एव संहर्ता मृत्युर्विद्यत इत्यत आह 'न मृत्युरासीत्' इति । ननु यदि स नासीत् तर्हि तदभावकृतम् अमृतम् अमरणं प्राणिनामवस्थानं तदानीमपि

१. त-सत्त्वाभावात् इति तु न प्रलयदशाया एव वर्णनीयत्वेन तदुपादानौचित्यात् तदानीमपि तत्सत्त्वेन तदभावात् । २. त१.३-भावानां तदामि; त७-भावानां तदपि । ३. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-तदावरणत्वेन; त४.५-तदावरत्वेन । ४. त२.७-भ२.४.८-तद्रक्षकमपि; त३.८-भ५-तत्रक्षकमपि; त६-ततक्षकमपि । ५. त१.३.७-भ२.८-मु-शर्मणि सुखे । ६. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-मु-प्रविलीना । ७. ग-कस्यचिदपि भागो; त१.७-भ२.४.७.८-कस्यचिदपि भोगो; त२.३.६.८-कांस्यचिदपि भोगो । ८. ग-त४.५-भ२ प्राप्तस्योदात्तस्य; त१.२.३.६.७.८-भ-मु-प्राप्तस्य । ९. त१.२.६.७-भ२.८-मपुतत्वमपि; त४-महत्त्वमपि; त५-माप्राप्तत्वमपि; त८-भ२-मतत्वमपि; म४.७-मसत्त्वमपि ।

स्यात् तत्राह । वअमृतं वन वतर्हि इति । तर्हि तस्मिन् प्रतिहारसमये । अयं भावः । सर्वेषां प्राणिनां
परिपक्वं भोगहेतुभूतं सर्वं कर्म यदोपभुक्तमासीत् तदा भोगाभावाज्जिघ्रस्योजनमिदं जगदिति परमेश्वरस्य
मनसि संजिहीर्षा जायते । तथैव स मृत्युः^१ सर्वं जगत् संहरत^२ इति किमनेन मृत्युना संहर्ता तदभाव-
कृतं वा कथममरणं स्यादिति । एतदेवाभिप्रेत्य कठैरास्नायते—‘यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः ।
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः’ (क. उ. २. २५) इति । नन्वेतस्य सर्वस्याधिकरणभूतः
कालो विद्यत इत्यत आह न रात्र्या इति । वरात्र्याः वअहः च वप्रकृतः प्रज्ञानं वन वआसीत् । तद्धेतु-
भूतयोः सूर्याचन्द्रमसोरभावात् । एतेनाहोरात्रनिषेधेन तदात्मको मासर्तुसंवत्सरप्रभृतिकः सर्वः कालः
प्रत्याख्यातः । कथं तर्हि नो सदासीत्तदानीमिति कालवाची प्रत्ययः । उपचारादिति ब्रूमः । यथेदा-
नीतननिषेधस्य कालोऽवच्छेदकस्तथा मायापि तदवच्छेदहेतुरित्यवच्छेदकत्वसाम्येनाकालोऽपि काल-
वाची प्रत्ययः । यदवादिगम ब्रह्मणः परमार्थसत्त्वमग्रे वक्ष्यत इति तदिदानीं दर्शयस्यानीदिति । वतत्
सकलवेदान्तप्रसिद्धं ब्रह्मतत्त्वम् वआनीत् प्राणितवत् । नन्वेवं प्राणनकर्तुर्जीवभावापन्नस्यैव ब्रह्मणः
सर्वं स्यात् न विवक्षितस्य निरुपाधिकस्य ब्रह्मणः । ‘अप्राणो ह्यमनाः ब्रुद्धः’ इति तस्य प्राण-
संबन्धाभावात् तत्राह आनीदवातमिति । अयमाशयः । आनीदित्यत्र धात्वर्थक्रिया तत्कर्ता तस्य च
भूतकालसंबन्ध इति त्रयोऽर्थाः प्रतीयन्ते । तत्र समुदायो न विधीयते यथाभ्योऽष्टाकपाल इति येन
ब्रह्मणः सर्वं न स्यात् । किं तर्ह्यनेन कर्तृत्वमनूद्य भूतकालसत्तालक्षणो गुणो विधीयते दक्षा^३ जुहोतीति
वाक्यान्तरविहितामिहोत्रानुवादेन तत्र गुणविधानम् । तत्राप्यनेन कर्तृत्वविशिष्टस्य न पूर्वकालसत्ता
विधीयते^४ तन्निषेधानुपपत्तिप्रसङ्गात् अतोऽनेन कर्तृत्वेन इदानींतनेनोपलक्षितं यन्निरुपाधिकं परं ब्रह्म
तस्यैव भूतकालसत्ता विधीयत इति न कश्चिदोष इति । नन्वीदृशस्य ब्रह्मणो मायया सह संबन्धा-
संभवात् सांख्याभिमतता स्वतन्त्रा सद्रूपा सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका मूलप्रकृतिरेवाभिमतैति कथं^५ नो
सदिति निषेधः । तत्राह वस्वधया इति । स्वस्मिन् धीयते ध्रियत आश्रित्य वर्तत इति स्वधा माया ।
तथा तद्वब्रह्मैकमविभागापन्नमासीत् । ‘सहयुक्तेऽप्रधाने’ (पा. सू. २. ३. १९) इति तृतीया सहशब्द-
योगाभावेऽपि सहायर्थयोगे भवति ‘बुद्धो यूना^०’ (पा. सू. १. २. ६५) इति निपातनाह्निकात् ।
अत्र प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां तस्याः स्वातन्त्र्यं निवार्यते । यद्यपि असङ्गस्य ब्रह्मणस्तथा सह संबन्धो न
संभवति तथापि तस्मिन्नविद्यया तत्स्वरूपमिव संबन्धोऽप्यध्यस्यते यथा शुक्तिकायां रजतस्य । एतेन
सद्रूपत्वमपि तस्याः प्रत्याख्यातम् । ननु यदि माया ब्रह्मणा सहाविभागापन्ना तर्हि तस्या अनिर्वाच्य-
त्वात् ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्ग इति कथं तस्य सत्त्वमुक्तम् आनीदवातमिति । ब्रह्मणो वा सत्त्वात्तस्या
अपि सत्त्वप्रसङ्ग इति कथं नो सदासीदिति सत्त्वप्रतिषेधः । मैवम् । अयुक्तिदृष्ट्यैक्यावभासेऽपि^६ युवस्या
विविच्य मायांशस्यानिर्वाच्यत्वं ब्रह्मणः सर्वं च प्रतिपादितम् । ननु इदृश्याविति द्वावेव पदार्थौ
आनीदवातं स्वधयेति तौ चेदङ्गीक्रियेते तत्किमपरमवशिष्यते यत् नासीद्वजः इत्यादिना प्रतिपिध्येत
तत्राह तस्मादिति । वतस्माद् तस्मात् खलु पूर्वोक्तान्मायासहितात् ब्रह्मणः वअन्यत् वकिं वचन
किमपि वस्तु भूतभौतिकात्मकं जगत् वन वआस न बभूव ॥ ‘छन्दस्युभयथा’ इति लिटः सार्वधानु-
कत्वादस्तेर्भूभावाभावः ॥ ननु तदानीमन्यस्य सत्त्वनिषेधो न शङ्क्यः । असत्त्वे चाप्रसक्तत्वाद्वा^७
निषेधोपयोग इत्यत आह पर इति । वपरः परस्तात् सृष्टेरुर्ध्वं वर्तमानमिदं जगत् तदानीं न बभू-
वेत्यर्थः । अन्यथा उक्तीत्या^८ कचिदपि निषेधो न स्यादिति भावः ॥

१. त१. २. ३. ४. ५. ६. ८-भ२. ८-मृत्युत्वं; भ४-मृत्यकं; भ७-मृत्युदकं । २. १. २. ३. ६. ७. ८-भ-
संहियते; त४. ५-संहत । ३. भ२-यथा दक्षा । ४. त-भ-विधीयते वा । ५. त२. ३. ६. ७. ८-भ
४. ५. ७. ८-किं । ६. त१७-भ२. ५-मु-अनुभवदृष्ट्या ऐक्यावभासेपि; त२. ३. ६. ८-भ८-अनुभवदृष्ट्या
ऐक्यावभावेपि; त४. ५-अयुक्तिवत् दृष्ट्या ऐक्यावभासेपि; भ७-अनुभवदृष्ट्या ऐक्याभावेपि । ७. त४.
५-एव प्रेरकत्वात् । ८. त-भ-उक्तनीत्या ।

तम आसीत्तमसा गूळहमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् ।

तुच्छयेनाभ्वर्पितं यदासीत्तपस्तन्महिनाजायतैकम् ॥ ३ ॥

तमः । आसीत् । तमसा । गूळहम् । अग्रे । अप्रऽकेतम् । सलिलम् । सर्वम् । आः । इदम् ।

तुच्छयेन । आमु । अपिऽहितम् । यत् । आसीत् ।

तपसः । तत् । महिना । अजायत । एकम् ॥ ३ ॥

ननूक्तप्रकारेण यदि पूर्वमिदं जगन्नासीत् कथं तर्हि तस्य जन्म । जायमानस्य जनिक्रियायां कर्तृत्वेन कारकत्वात् कारकं च कारणावान्तरविशेष इति कारकस्य सत्तो नियतपूर्वक्षणवर्तित्वस्य अवश्यंभावात् । अथैतद्विषयपरिजिहीर्षया जनिक्रियायाः प्रागपि तद्विद्यत इत्युच्यते^१ । कथं तस्य जन्म । अत आह तमसा गूळहमग्रे इति । ^२अग्रे सृष्टेः प्राक् प्रलयदशायां भूतभौतिकं सर्वं जगत् ^३तमसा ^४गूळहम् । यथा नैशं तमः सर्वपदार्थजातमावृणोति तद्वत् । आत्मतत्त्वस्यावरकत्वान्मायापरसंज्ञं भावरूपाज्ञानमत्र तम इत्युच्यते । तेन तमसा निगूढं संवृतं कारणभूतेन तेनाच्छादितं भवति । आच्छादकात् तस्मात्तमसो नामरूपाभ्यां यदाविर्भवनं तदेव तस्य जन्मेत्युच्यते । एतेन कारणावस्थायामसदेव कार्यमुत्पद्यते इत्यसद्वादिनोऽस्तकार्यवादिनो ये मन्यन्ते ते प्रत्याख्याताः । ननु कारणे तमसि तज्जगदात्मकं कार्यं विद्यते चेत् कथं नासीद्भज इत्यादिनिषेधः^५ । तत्राह ^६तम ^७आसीत् इति । तमो भावरूपाज्ञानं मूलकारणम् । तद्रूपता तदात्मनाम् । यतः सर्वं जगत् प्राक् तम आसीदतो निषिध्यत इत्यर्थः । नन्वावरकत्वादावरकं तमः कर्तुं आचार्यत्वाज्जगत्कर्म । कथं तयोः कर्मकर्त्रोस्तादात्म्यम् । तत्राह अप्रकेतमिति । ^८अप्रकेतम् अप्रज्ञायमानम् । अयमर्थः । यद्यपि जगतस्तमसश्च कर्मकर्तृभावो यौक्तिको विद्यते तथापि व्यवहारदशायामिव तस्यां दशायां नामरूपाभ्यां विस्पष्टं न ज्ञायत इति तादात्म्यवर्णनम् ॥ अत एव मनुना स्मर्यते—‘आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यमनिर्देयं प्रसुप्तमिव सर्वतः’ (मनु. १. ५) इति । कुतो वा न प्रज्ञायते तत्राह । ^९सलिलम् । ‘पल गतो’ । औणादिक इलच् । ^{१०}इदं दृश्यमानं ^{११}सर्वं जगत् सलिलं कारणेन संगतमविभागापन्नम् ^{१२}आः आसीत् । अस्तेर्लङि तिपि ‘बहुलं छन्दसि’ इतीडभावे ‘हलङ्याभ्यः’ इति तिलोपे ‘तिव्यनस्तेः’ (पा. सू. ८. २. ७३) इति पर्युदासादकाराभावः । यद्वा सलिलमिति लुप्तोपमम् । सलिलमिव । यथा क्षीरेणाविभागापन्नं नीरं दुर्विज्ञानं तथा तमसाविभागापन्नं जगत्तं शक्यविज्ञानमित्यर्थः । ननु विविधविविचित्ररूपभूयसः^{१३} प्रपञ्चस्य कथमस्ति तुच्छेन तमसा क्षीरेण नीरस्येवाभिभवः । तथा तमोऽपि क्षीरवद्बलवदित्येवोच्यते । तर्हि दुर्बलस्य जगतः सर्गसमयेऽपि नोद्भवसंभव इत्यत आह तुच्छयेन इति । आ समन्ताद्भवतीति ^{१४}आभु ^{१५}तुच्छयेन । छान्दसो यकारोपजनः । तुच्छेन तुच्छकल्पनेन सदसद्विलक्षणेन भावरूपाज्ञानेन ^{१६}अपिहितं छादितम् ^{१७}आसीत् । दधातेः कर्मणि निष्ठा । दधातेर्हि । ‘गातिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरूपम् । ^{१८}एकम् एकीभूतं कारणेन तमसाविभागात् प्राप्तमपि तत्कार्यजातं ^{१९}तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपस्य^{२०} महिना माहात्म्येन ^{२१}अजायत उत्पन्नम् । तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपत्वं^{२२} चान्यत्राभ्यायते—‘यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः’ (सु. उ. १. १. ९) इति ॥

१. त-इत्युच्येत । २. त४.५.भ२-इत्यादिना तन्निषेधः । ३. त-भ२.४.८-विविधविविचित्रभूयसः । ४. त१.२.६.७-भ५-यत्पर्यालोचनरूपत्वं परमेश्वरस्य तपः तस्य महिना महिम्ना महत्त्वेन । छांदसो वर्ण-लोपः । अजायत तस्मात्तमोरूपात् कारणात् पुनः प्रादुरासीत् । परमेश्वरस्य तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचन-रूपत्वं, त३.४.५.८-भ२.४.८-यत् पर्यालोचनरूपत्वं ।

कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।

सुतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीष्या क्वयौ मनीषा ॥ ४ ॥

कामः । तत् । अग्रे । सम् । अवर्तत । अधि । मनसः । रेतः । प्रथमम् । यत् । आसीत् ।

सुतः । बन्धुम् । असति । निः । अविन्दन् । हृदि । प्रतिऽहृष्य । क्वयः । मनीषा ॥ ४ ॥

ननूत्करीत्या यदीश्वरस्य पर्यालोचनं जगतः पुनरुत्पत्तौ कारणं तदेव^१ किंनिबन्धनमित्यत आह कामस्तदग्र इति । अग्रे अस्य विकारजातस्य सृष्टेः प्रागवस्थायां परमेश्वरस्य मनसि कामः सम-
वर्तत सम्यगजायत । सिस्सुक्षा जातेत्यर्थः । ईश्वरस्य सिस्सुक्षा वा किहेतुकेत्यत आह मनस इति ।
मनसः अन्तःकरणस्य संबन्धि वासनाक्षेपेण भाषायां विलीनेऽन्तःकरणे समवेतम् । सामान्यापेक्ष-
मेकवचनम् । सर्वप्राण्यन्तःकरणेषु समवेतमित्यर्थः । एतेनात्मनो गुणाधारत्वं प्रस्थाख्यातम् । तादृशं
रेतः भाविनः प्रपञ्चस्य बीजभूतं प्रथमम् अतीति कल्पे प्राणिभिः कृतं पुण्यात्मकं^२ कर्म यत् यतः
कारणात् सृष्टिसमये आसीत् अभवत् । भूणु वधिषण्वजायत परिपक्वं सत् फलोन्मुखमासीदित्यर्थः ।
तत्ततो हेतोः फलप्रदस्य सर्वसाक्षिणः कर्माध्यक्षस्य परमेश्वरस्य मनसि सिस्सुक्षा अजायतेत्यर्थः ।
तस्यां च जातायां स्रष्टव्यं पर्यालोच्य ततः सर्वं जगत् सृजति । तथा चाम्नायते—‘सोऽकामयत बहुः
स्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वेदं सर्वमसृजत यदिदं किंच’ (तै. आ. ८. ६) इति
श्रुतिः । आत्मनेत्यमवगमितेऽर्थे विद्वदनुभवमप्यनुग्राहकत्वेन प्रमाणयति सत इति । सतः सत्त्वेन
इदानीमनुभूयमानस्य सर्वस्य जगतः बन्धुं बन्धकं हेतुभूतं कल्पान्तरे प्राण्यनुष्ठितं कर्मसमूहं क्वयः
कान्तदर्शना अतीतानागतवर्तमानाभिज्ञा योगिनः हृदि हृदये निरुद्धया मनीषा मनीषया बुद्ध्या ।
‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयाया लुक् । प्रतीष्य विचार्य । ‘अन्येषामपि’ इति साहित्यिको दीर्घः ।
असति सत्त्विलक्षणेऽव्याकृते कारणे निरविन्दन् निष्कृष्यालभन्त । विविच्याजानश्चित्यर्थः ॥

तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषामधः स्विदासीदुपरि स्विदासीत् ।

रेतोधा आसन्महिमान आसन्त्स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात् ॥ ५ ॥

तिरश्चीनः । विऽततः । रश्मिः । एषाम् । अधः । स्वित् । आसीत् । उपरि । स्वित् । आसीत् ।

रेतःऽधाः । आसन् । महिमानः । आसन् । स्वधा । अवस्तात् । प्रऽयतिः । परस्तात् ॥ ५ ॥

एवमविद्याकामकर्माणि सृष्टेर्हेतुत्वेनोक्तानि । अधुना तेषां स्वकार्यजनने शैष्ट्यं प्रतिपाद्यते ।
येयं नासदासीदित्यविद्या प्रतिपादिता यश्च कामस्तदग्रे इति कामो मनसो रेतः प्रथमं यदासीदिति
यत्कर्म एषाम् अविद्याकामकर्माणां विद्यदादिभूतजातानि सृजतां रश्मिः रश्मिसदृशो यथा सूर्यरश्मिः
उदयानन्तरं निमेषमात्रेण युगपत् सर्वं जगत् व्याप्नोति तथा शीघ्रं सर्वत्र व्याप्नुवन् यः कार्यवर्गः
विततः विस्तृतः आसीत् । स्विदासीत् इति वक्ष्यमाणमत्रापि संबध्यते । ‘विचार्यमाणानाम्’
(पा. सू. ८. २. ९७) इति प्लुतः । तत्रोदात्त इत्यनुवृत्तेः स चोदात्तः । स्वित् इति वितर्कः ।
स कार्यवर्गः प्रथमतः किं तिरश्चीनः तिर्यगवस्थितो मध्ये स्थित आसीत् किंवा अधः अधस्तात्
आसीत् । आहोस्वित् उपरि उपरिष्ठात् किमासीत् । ‘उपरि स्विदासीदिति च’ (पा. सू. ८. २.
१०२) इत्यनुदात्तः प्लुतः । ‘आत्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निः’ (तै. आ. ८. १)
इत्यादिकया पञ्चमीश्रुत्या तत उद्गातारं ततो होतारमितिवत् क्रमप्रतिपत्तौ सत्यामपि विद्युष्पकाशवत्

संगस्य शीघ्रव्यापनेन^१ तस्य क्रमस्य दुर्लक्षणत्वादेतेषु त्रिषु स्थानेषु प्राथम्यं कुत्रेति विचार्यते । एवं नाम शीघ्रं सर्वतो दिक्षु सर्गो निष्पन्न इत्यर्थः । एतदेव विभजते । सृष्टेषु कार्येषु मध्ये केचिद्भावाः । पुरतोधाः रेतसो बीजभूतस्य कर्मणो विधातारः कर्तारो भोक्ताश्च जीवाः । आसन् अन्ये भावाः । महिमानः । स्वार्थिक इमनिच् । महान्तो वियदादयो भोग्याः । आसन् । एवं मायासहितः परमेश्वरः सर्वं जगत् सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भोक्तृभोग्यादिरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः । अयमेवार्थस्तैत्तिरीयके 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै. आ. ८. ६) इत्यारभ्य प्रतिपाद्यते । तत्र च भोक्तृभोग्ययोर्मध्ये एवधा । अन्ननामैतत् । भोग्यप्रपञ्चः । अवस्तात् अवरो निकृष्ट आसीत् । प्रयतिः प्रयतिता भोक्ता । परस्तात् पर उत्कृष्ट आसीत् । भोग्यप्रपञ्चं भोक्तृप्रपञ्चस्य शेषभूतं कृतवानित्यर्थः । 'विभाषा परावराभ्याम्' (पा. सू. ५. ३. २९) इति प्रथमार्थे अस्तातिः । 'अस्ताति व' (पा. सू. ५. ३. ४०) इत्यवरशब्दस्यावादेशः । अवस्तादिति संहितायाम् ईषाअक्षादित्वात् प्रकृतिभावः ॥

को अद्वा वेद क इह प्र वोचत्कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः ।

अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आबभूव ॥ ६ ॥

कः । अद्वा । वेद । कः । इह । प्र । वोचत् । कुतः । आऽजाता । कुतः । इयम् । विऽसृष्टिः । अर्वाक् । देवाः । अस्य । विऽसर्जनेन । अर्थ । कः । वेद । यतः । आऽबभूव ॥ ६ ॥

एवं भोक्तृभोग्यरूपेण सृष्टिः संग्रहेण प्रतिपादिता । 'एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमश्विरन्नाद' (श. ब्रा. १. ४. २. १३) इतिवत् । अथेदानीं सा सृष्टिर्दुर्विज्ञानेति न विस्तरेणाभिहितेत्याह को अद्वेति । एकः पुरुषः । अद्वा पारमार्थ्येन वेद जानाति । एकः वा । इह अस्मिन्लोकं प्र वोचत् प्रब्रूयात् । इयं दृश्यमाना विसृष्टिः विविधा भूतभौतिकभोक्तृभोग्यादिरूपेण बहुप्रकारा सृष्टिः । कुतः कस्मादुपादानकारणात् । कुतः कस्माच्च निमित्तकारणात् । आजाता समन्ताज्जाता प्रादुर्भूता । एतदुभयं सम्यक् को वेद को वा विस्तरेण वक्तुं शक्तुयादित्यर्थः । ननु देवाः अजानन्तः । सर्वज्ञास्ते ज्ञास्यन्ति वक्तुं च शक्तुवन्तीत्यतः आह अर्वागिति । देवाः च अस्य जगतो विसर्जनेन वियदादिभूतोत्पत्त्यनन्तरं विविधं यज्ञौत्तिकं सर्जनं सृष्टिस्तेन अर्वाक् अर्वाचीनाः कृताः । भूतसृष्टेः पश्चाज्जाता इत्यर्थः । तथाविधास्ते कथं स्वोत्पत्तेः पूर्वकालीनां सृष्टिं जानीयुः । अजानन्तो वा कथं प्रब्रूयुः । उक्तं दुर्विज्ञानत्वं निगमयति । अथ एवं सति देवा अपि न जानन्ति किल^२ । तद्वतिरिक्तः एकः नाम मनुष्यादिः वेदं तज्जगत्कारणं जानाति यतः कारणात् कृत्स्नं जगत् आबभूव अजायत^३ ॥

इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न ।

यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्तसो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥ ७ ॥

इयम् । विऽसृष्टिः । यतः । आऽबभूव । यदि । वा । दधे । यदि । वा । न ।

यः । अस्य । अधिऽअक्षः । परमे । विऽओमन् । सः । अङ्ग । वेद । यदि । वा । न । वेद ॥ ७ ॥

उक्तप्रकारेण यथेदं जगत्सर्जनं दुर्विज्ञानं एवं सृष्टं तज्जगत् दुर्धर्मपीत्याह इयमिति । यतः^४ उपादानभूतात् परमात्मनः इयं विसृष्टिः विविधा गिरिनदीसमुद्रादिरूपेण विविधा सृष्टिः

१. त. ४. ५-म. ७-शीघ्रव्यापने । २. ग-म-शक्त्यतीत्यत । ३. ग-त. १. २. ३. ६. ७. ८-म-दुर्ज्ञानत्वं । ४. त. १. २. ३. ६. ७. ८-म-'किल' नास्ति । ५. ग-त. २. ३. ६. ७. ८-आजायत । ६. त-म-'यतः' नास्ति ।

वआबभूव आजाता सोऽपि किल वयदि ववा वदधे धारयति वयदि ववा वन धारयति । एवं च को नाम अन्यो धर्तुं शक्नुयात् । यदि धारयेदीश्वर एव धारयेन्नान्य इत्यर्थः । एतेन कार्यस्य धारयितृत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मण उपादानकारणत्वमुक्तं भवति । तथा च पारमार्प सूत्रं—‘प्रकृतिश्च प्रतिज्ञाद्व्यन्तानुपरोधात्’ (वे. सू. १. ४. २३) इति । यद्वा । अवेनार्धर्चन पूर्वोक्तं सृष्टेर्दुर्ज्ञानत्वमेव द्रढयति । को वेदेत्यनुवर्तते । इत्थं विविधा सृष्टिः यतः^१ आबभूव आ समन्तादजाययेति को वेद । न कोऽपि । नास्येव जगतो^२ जन्म न कदाचिदनीदृशं जगद्विति बहवो भ्रान्ता भवन्त्यपि । यतः । ‘जनिकर्तुः प्रकृतिः’ (पा. सू. १. ४. ३०) इत्युपादानसंज्ञायां पञ्चम्यास्तसिल् । यस्मात् परमात्मन उपादानभूतादाबभूव^३ तं परमात्मानं को वेद । न कोऽपि । प्रकृतितः परमाणुभ्यो वा जगज्जन्मेति हि बहवो भ्रान्ताः । तथा स एवोपादानभूतः परमात्मा स्वयमेव निमित्तभूतोऽपि सन् यदि वा दधे विदधे इदं जगत् ससर्ज यदि वा न ससर्ज । असंदिग्धे संदिग्धवचनमेतच्छास्त्राणि चेष्टमाणं स्युरिति यथा । स एव विदधे । तं को वेद । अजानन्तोऽपि बहवो जडात् प्रधानादकर्तृकमेवेदं जगत् स्वयमजायतेति विपरीतं प्रतिपन्ना विदधतो^४ विधानमजानन्तोऽपि^५ । स एव उपादानभूत इत्यपि को वेद । न कोऽपि । उपादानाद्वन्धः तदस्थ एवेश्वरो विदधे इति हि बहवः प्रतिपन्नाः । देवा अपि यन्न जानन्ति तद्वर्वाचीनानामेषां तत्परिज्ञाने कैव कथेत्यर्थः । यद्येवं जगत्सृष्टिरत्यन्तदुर्वबोधा न तर्हि सा प्रमाणपद्धतिमध्यास्त इत्याशङ्क्य तत्सद्भाव ईश्वरमेव प्रमाणयति यो अस्येति । वस्य भूतभौतिकात्मकस्य जगतः वयः वअध्यक्षः ईश्वरः वपरमे उत्कृष्टे सत्यभूते व्योमन् व्योमन्याकाशे आकाशवर्त्मिले स्वप्रकाशे । यद्वा ॥ अवतेस्तर्पणार्थात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति मनिन् । ‘नेद्वशि कृति’ इतीदृशप्रतिषेधः । ‘उवरस्वर’ इत्यादिना वकारोपधयोः ऊट् । सप्तम्या लुक् । ‘न हिंसंषुद्धयोः’ इति नलोपप्रतिषेधः ॥ व्योमनि विशेषेण तृते^६ । निरतिशयानन्दस्वरूपे इत्यर्थः । यद्वा । अवतिगत्यर्थः । व्योमनि विशेषेण गते व्याप्ते । देशकालवस्तुभिरपरिच्छिन्न इत्यर्थः । अधवा । अवतिज्ञानार्थः । व्योमनि विशेषेण ज्ञातरि विशिष्टज्ञानात्मनि । ईदृशे स्वात्मनि प्रतिष्ठितः । श्रूयते हि सनत्कुमारनारदयोः संवादे—‘स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि’ (छा. उ. ७. २४. १) इति । ईदृशो यः परमेश्वरः वसो वअङ्ग । अङ्गेति प्रसिद्धौ । सोऽपि नाम ववेद जानाति । वयदि ववा वन ववेद न जानाति । को नाम अन्यो जानीयात् । सर्वज्ञ ईश्वर एव तां सृष्टिं जानीयात् नान्य इत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

‘यो यज्ञः’ इति सप्तचं द्वितीयं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य यज्ञाख्यस्यायम् । आद्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । अत्रापि यज्ञादीनां केषांचिद्भावानां सृष्टिः प्रतिपाद्यते । अतः स्रष्टव्यत्वेन प्रधानभूतो योऽर्थः सैव देवता । तत्कर्ता^१ प्रजापतिरेव देवता । तथा आनुकान्तं—‘यो यज्ञो यज्ञः प्राजापत्यो जगत्याद्या’ इति । गतो विनियोगः ॥

यो यज्ञो विश्वतस्तन्तुभिस्तुत एकशतं देवकर्मभिरायतः ।

इमे वयन्ति पितरो य आयुयुः प्र व्याप वयेत्यासते तृते ॥ १ ॥

यः । यज्ञः । विश्वतः । तन्तुऽभिः । ततः । एकऽशतम् । देवऽकर्मभिः । आऽयतः ।

इमे । वयन्ति । पितरः । ये । आऽययुः । प्र । व्य । अप । व्य । इति । आऽसते । तृते ॥ १ ॥

१. ग-त-भ-‘यतः’ नास्ति । २. त-भ-‘जगतो’ नास्ति । ३. त-भ-उपादानाद्बभूव । ४. त१. २. ३. ६. ७. ८-भ२. ४. ८-विदधानोपि विदधानं तं जानतोपि; त४. ५-विदधतोपि दधानं जानतोपि; भ७-विदधेतं जातं जानतोपि । ५. ग-भ२. ४. ८-तृते नित्यतृते । ६. ग-त१. २. ३. ६. ८-भ२. ४. ८-तद्वत् कर्ता ।

तन्तुभिः तनितुभिर्विस्तारयितुमिदं विदुर्वादिभूतैः यः सर्गात्मकः यज्ञः विश्वतः सर्वतः
 ततः विस्तृतः । तथा एकशतम् । एकं च शतं चैकशतम् । 'संख्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
 एकोत्तरशतमित्यर्थः । ब्रह्मा येषु शतसंख्येषु आत्मीयसंवत्सरेषु जीवति तदभिप्रायेणात्र शतसंख्या^१ ।
 जीवता सेन प्रजापतिना सार्धमेकशतमित्युच्यते । यथा 'शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यं आत्मैकशतः' (तै.
 ब्रा. १.७.६.४) इति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ब्रह्मणः शतसंवत्सरपर्यन्तं ऽदेवकर्मभिः देवानुद्दिश्य
 भोक्तृभिः कृतैः कर्मभिः आयतः दीर्घाभूतः । तावत्कालावस्थायी । एवमायामविस्तारवान् यः
 उक्तः सर्गात्मको यज्ञस्तं यज्ञम् ऽहमे ऽपितरः पालकाः प्रजापतेः प्राणभूता विश्वसृजो देवाः वयन्ति
 निर्मिमते । यये देवाः आययुः स्रष्टव्यं सर्वं जगत् सर्जनेन व्यापुः । अपि च ऽप्र वयाप वयेति ।
 प्रवाणं नाम प्रकृष्टस्य चेतनस्य भोक्तृप्रपञ्चस्य सर्जनम् । अपवानं नाम अपकृष्टस्य निकृष्टस्य अचेतनस्य
 भोग्यप्रपञ्चस्य सर्जनम् । 'वेज् तन्नुसंताने' । 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' (पा. सू. ३. ४. ३)
 इति लोट् । तस्य 'लोडो हिस्वौ' इत्यनुबृत्तेर्हिंरादेशः । शब्दगुणादेशाः । 'अतो हेः' इति लृक् ।
 प्र वयाप वयेति वयन्तः प्रवाणमपवानं च कुर्वन्त इत्यर्थः । एवंभूताः सन्तस्ते विश्वसृजः तते
 विस्तृते सत्यलोके ऽआसते प्राणरूपेण प्रजापतिमुपासते । यद्वा ज्योतिष्टोमादिर्यज्ञ एवंप्रकृतेन
 पटात्मना वर्ण्यते । यो यज्ञो ज्योतिष्टोमादिस्तन्तुभिः तन्तुस्थानीयैः अग्निष्टोमाद्यग्निष्टोमादिस्थानाभेदैः
 सप्तभिश्छन्दोभिर्वा विश्वतः सर्वतस्ततो विस्तृतः । तथैकशतम् । तृतीयार्थे प्रथमा । एकाधिकेना-
 ग्निचयनेन^२ युक्तैः देवकर्मभिः^३ गवामयनप्रभृतिकैः विश्वसृजामयनान्तैः एकाहादिसत्रात्मकैर्वा
 आयतो दीर्घाभूत एवमायामविस्तारवान् यज्ञात्मकोऽयं पदः प्रजापतिना सृष्टः । तं पदं पितरोऽस्माकं
 पितृभूता इमेऽङ्गिरसो वयन्ति । तस्य पदस्य प्राचीनतन्तुस्थानीयानि स्तुतशस्त्राणि प्र^४ वयं^५ त्वं
 कुरु अप वय तिरश्चीनतन्तुस्थानीयानि यजूर्षि त्वं कुरु इत्येवं परस्परं नियुञ्जाना आसते नियुञ्जन्ति^६ ॥
 एवं विस्तृतस्य यज्ञस्य प्रजापतेः सकाशादुत्पत्तिरुत्तरया प्रतिपाद्यते ॥

पुमाँ एनं तनुत उत्कृणत्ति पुमान्वि तन्ने अधि नाकै अस्मिन् ।

इमे मयूखा उप सेदुरु सदः सामानि चक्रुस्तसराण्योतवे ॥ २ ॥

पुमान् । एनम् । तनुते । उत् । कृणत्ति । पुमान् । वि । तन्ने । अधि । नाकै । अस्मिन् ।
 इमे । मयूखाः । उप । सेदुः । ऊँ इति । सदः । सामानि । चक्रुः । तसराणि । ओतवे ॥ २ ॥

पुमान् पुरुष आदिपुरुषः प्रजापतिः एनं यज्ञं तनुते विस्तारयति । सृष्टवानित्यर्थः । तथा
 च ब्राह्मणं — 'स प्रजापतिर्यज्ञमतनुत तमाहरत्तेनायजत' (ऐ. ब्रा. ५. ३२) इति 'प्रजापतिर्यज्ञ-
 मसृजत यज्ञं सृष्टमनु ब्रह्मक्षत्रे असृज्येताम्' (ऐ. ब्रा. ७. १९) इति च । स एव पुमान् सृष्टं तं यज्ञम्
 उत्कृणत्ति उद्वेष्टयति । 'कृती वेष्टने' । रौधादिकः । स एव पुमान् प्रजापतिः अस्मिन् भूलोके
 नाकै । अकं दुःखं नास्यस्मिन्निति नाकः स्वर्गलोकः । 'नभ्राप्नपात्' इत्यादिना नजः प्रकृति-
 भावः । तत्र च वि तन्ने इमं यज्ञं विस्तारयति । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । तनोतेर्लिटि
 'तनिपत्योश्छन्दसि' इत्युपधालोपः । तस्य स्थानिवद्भावात् द्विवचनम् । मयूखाः रश्मिभूतास्तस्य
 प्रजापतेः प्राणात्मकाः इमे विश्वसृजो देवाः सदः सदनं देवयजनस्थानम् उप ऽसेदुः ।
 विश्वसर्जनहेतुभूतं विश्वसृजामयनाख्यं यज्ञं कर्तुमुपसीदन्ति । उपसद्य च सामानि रथन्तरादीनि
 ओतवे वयनाय यज्ञाख्यं वस्त्रमोतुं^७ तसराणि तिर्यक्सराणि^८ तिरश्चीनसूत्राणि चक्रुः^९ ॥

१. न३.४.५.८-म२.४.७.८-शतपालकाः । २. त१.२.३.६.७.८-म२.४.८-एकविधेनाग्निचयनेन ।

३. ग-देवकर्मभिः देवानां कर्मभिः; त३.७-म२.८-देवकर्मभिः देवकर्मभिः । ४. त-म२.४.८-'प्र यव'
 नास्ति । ५. ग-निषीदति । ६. त-म-वस्त्रं वातु । ७. ग-त४.५-तिर्यक्सराणि । ८. ग२-चक्रुः कृतवतः ।

कासीत्प्रमा प्रतिमा किं निदानमाज्यं किमासीत्परिधिः क आसीत् ।

छन्दः किमासीत्प्रउगं किमुक्थं यदेवा देवमयजन्त विश्वे ॥ ३ ॥

का । आसीत् । प्रऽमा । प्रतिऽमा । किम् । निऽदानम् ।

आज्यम् । किम् । आसीत् । परिऽधिः । कः । आसीत् ।

छन्दः । किम् । आसीत् । प्रउगम् । किम् । उक्थम् । यत् । देवाः । देवम् । अयजन्त । विश्वे ॥ ३ ॥

विश्वसर्जनोपायत्वेन प्रजापतिना सृष्टे यज्ञे विश्वस्य स्रष्टारो विश्वसृजो देवा विश्वसर्जनाय तं यज्ञमन्वतिष्ठन् । तस्मिन् समये जगतोऽनुत्पत्तेर्जगदन्तःपातिनो यागोपकरणभूताः पदार्थाः कथमासन्नित्यनया प्रश्नः क्रियते । यत् यदा विश्वे सर्वे साध्याः देवाः देवं प्रजापतिम् अयजन्त तदानीं तस्य यज्ञस्य प्रमा प्रमाणम् इयत्ता का कथंभूता आसीत् । तथा प्रतिमा । हविष्प्रति-योगित्वेन मीयते निर्मीयत इति प्रतिमा देवता । सा च तस्य यज्ञस्य कासीत् । तथा निदानम् आदिकारणं यागोऽप्रवृत्तस्य प्रवर्तकं फलं किम् आसीत् । तथा आज्यं घृतमेतदुपलक्षितं हविर्वा तस्य यज्ञस्य किमासीत् । तथा परिधिः । परितो धीयन्त इति त्रयः परिधयो बाहुमात्राः पलाशादिवृक्षजन्याः । परिपूर्वात् दधातेः 'उपसर्गे वोः किः' (पा. सू. ३. ३. ९२) इति किप्रत्ययः । सामान्यापेक्षमेकवचनम् । परिधयः क आसन्नित्यर्थः । तथा तस्य यज्ञस्य गायत्र्यादिकं छन्दः किमासीत् । तथा प्रउगम् उक्थम् । उपलक्षणमेतत् । आज्यप्रउगादीन्युक्तानि शस्त्राणि वा कान्यासन् । एतेषु प्रश्नेषु त्रयाणामुत्तरं दृचेनाह ॥

अग्नेर्गीयुत्र्यभवत् सयुग्मोष्णिहया सविता सं बभूव ।

अनुष्टुभा सोमं उक्थैर्महस्वान् बृहस्पतेर्बृहती वाचमावत् ॥ ४ ॥

अग्नेः । गायत्री । अभवत् । सऽयुग्मा । उष्णिहया । सविता । सम् । बभूव ।

अनुऽस्तुभा । सोमः । उक्थैः । महस्वान् । बृहस्पतेः । बृहती । वाचम् । आवत् ॥ ४ ॥

सयुग्मा सहयुक्ता अग्नेः सहायभूता गायत्र्यभवत् । यष्टव्यात् प्रजापतेर्मुखादजायत । देवतासु मध्येऽग्निः छन्दःसु गायत्री च उभावप्यजायेतामित्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं—'प्रजापति-रकामयत प्र जायेयेति स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत तमग्निदेवतान्वसृज्यत गायत्री छन्दः' (तै. सं. ७. १. १. ४) इति । उष्णिहया^२ उष्णिक्छन्दसा सह सविता देवः सं बभूव तस्मात् प्रजापतेर्जज्ञे । 'टापं^३ चापि^३ हलन्तानाम्' इति वचनादुष्णिहशब्दात् टाप् । तथा^४ महस्वान् तेजस्वी सोमः उक्थैः स्तुतशस्त्रैः अनुष्टुभा अनुष्टुप्छन्दसा च सार्धं तस्मादेव प्रजापतेरजायत । तथा बृहस्पतेः देवस्य वाचं वाक्यं बृहती छन्दः आवत् अरक्षत् अगच्छत्वा । बृहत्या^५ सार्धं^५ बृहस्पतिरपि तस्मात् प्रजापतेर्जज्ञे इत्यर्थः ॥

विराण्मित्रावरुणयोरभिश्चरिन्द्रस्य त्रिष्टुबिह मागो अहः ।

विश्वान् देवाञ्जगत्या विवेश तेन चाकूप्र क्रपयो मनुष्याः ॥ ५ ॥

१. त-म-मु-वा । २. ग-म-त-थाष्णिहया । ३. त४.५-म-७-आपं चैव । ४. त१.२.३.६.७- तथा त१ । ५. त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८- 'बृहत्या सार्धं' नास्ति ।

वि॒राट् । मि॒त्रावरु॑णयोः । अ॒भि॒ऽश्रीः । इन्द्र॑स्य । त्रि॒ऽस्तुप् । इ॒ह । भा॒गः । अ॒हः ।
वि॒श्वान् । दे॒वान् । जग॑ती । आ । वि॒वेश॒ । तेन॑ । चा॒क्रे । ऋष॑यः । म॒नुष्याः ॥ ५ ॥

अपि च षमित्रावरुणयोः देवयोः षविराट् छन्दः षभिःश्रीः अभिश्रिता आश्रितासीत् । विराज्ज सह मित्रावरुणावपि प्रजापतेः सकाशादजायन्तेत्यर्थः । षइह अस्मिन् यज्ञे षअहः सवनत्रयरूपस्य षभागः मध्यंदिनसवनाख्यः अंशः षत्रिष्टुप् छन्दश्च इन्द्रस्य अभिश्रयणीयौ आस्ताम् । ताविन्द्रश्च प्रजापतेः सकाशादजायन्तेत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम्—‘उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत तमिन्द्रो देवतान्वसृज्यत त्रिष्टुप्छन्दो बृहत्साम’ (तै. सं. ७.१.१.४) इति । तथा षविश्वान् सर्वान् षदेवान् षजगती छन्दः षआ षविवेश प्रविष्टवती । विश्वे देवा जगती च प्रजापतेरजायन्तेत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं—‘तं विश्वे देवा देवता अन्वसृज्यन्त जगती छन्दो वैरूपं साम’ (तै. सं. ७.१.१.५) इति । उक्तेन प्रकारेण प्रतिमा कालीत् छन्दः किमासीत् प्रउगं किमुक्थमिति त्रयाणामुत्तरं जातम् । आज्यं किमासीत् परिधिः क आसीदित्यनयोत्तरं पुरुषसूक्ते द्रष्टव्यम् । तत्र बृहद्वमाभ्यायते—‘देवा यज्ञमतन्वत वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः’ ‘ससास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः’ (ऋ. सं. १०. ९०. ६; १५) इति । अयमर्थः । सर्वरसोष्पादको वसन्तः तस्य जगत्सर्जनसाधनस्य यज्ञस्याज्यमासीत् । आज्यदध्यादिमी^१ रसैः सार्धं तादृशो वसन्तोऽजायतेत्यर्थः । सर्वरसानां शोषको ग्रीष्म ऋतुरिध्म आसीत् । शुष्कैः काष्ठैः सार्धं ग्रीष्मोऽजायतेत्यर्थः^२ । पच्यमानग्रीहियुक्तः शरदृतुस्तस्य यज्ञस्य हविरासीत् । सप्त छन्दांसि त्रिः सप्तैकविंशतिधा भूत्वा अष्टादश समिधस्यः परिधयश्चासन् । कालीत् प्रमा प्रतिमा किं निदानमित्यनयोरेपि प्रश्नयोरप्येवमुत्तरं ‘पूर्वं विश्वसृजोऽमृताः शतं वर्षसहस्राणि दीक्षिताः सत्रमासत’ इति ‘एतेन वै विश्वसृज इदं विश्वमसृजन्त’ (तै. ब्रा. ३. १२. ९. २; ८) इति च तैत्तिरीयके समाज्जायते । अतस्तस्य यज्ञस्य सहस्रसंवत्सरपरिमितः कालः प्रमाणम् । विश्वस्य जगतः सर्जनमादिकारणं प्रवर्तकं फलमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यदा^३ विश्वसृजो देवा देवं प्रजापतिं विश्वसृजामयनाख्येन यागेनायजन् तदोक्ताः सर्वयागोपकरणाः प्रजापतेः सकाशादजायन्तेति । यतोऽग्न्यादिदेवताभिः सह गांयथ्यादीनि सप्त छन्दांसि जातानि अतो हेतोस्तेषां छन्दसामग्न्यादयो देवता इति । छन्दोविचितौ सूत्रितं च—‘अग्निः सविता सोमो बृहस्पतिर्मित्रावरुणाविन्द्रो विश्वे देवा देवताः’ (पि. सू. ३. ६३) इति । एवं प्राजापत्यो यज्ञोऽनुष्ठितः । एतेन यज्ञेन षऋषयः षमनुष्याः च षचाकलप्रे चकलपिरे । कलसाः सृष्टा आसन् ॥ कृपेः कर्मणि लिटि ‘हरयोः’ इति रेआदेशः । ‘कृपो रो लः’ (पा. सू. ८.२.१८) इति लत्वम् । तुजादित्वात् अभ्यासदीर्घः । तेनैव यज्ञेन सर्वं जगदसृजन्नित्यर्थः ॥

चा॒क्रे तेन॑ ऋष॑यो म॒नुष्या॑ य॒ज्ञे जा॒ते पि॒तरौ॑ नः पु॒रा॒णे ।

पश्य॑न् म॒न्ये म॒नसा॑ चक्ष॑सा तान् य इ॒मं य॒ज्ञमय॑जन्त॒ पूर्वे॑ ॥ ६ ॥

चा॒क्रे । तेन॑ । ऋष॑यः । म॒नुष्याः । य॒ज्ञे । जा॒ते । पि॒तरः । नः । पु॒रा॒णे ।

पश्य॑न् । म॒न्ये । म॒नसा॑ । चक्ष॑सा । तान् । ये । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । अय॑जन्त । पूर्वे॑ ॥ ६ ॥

षपुराणे चिरंतने अस्मिन्^४ षयज्ञे षजाते विश्वसृद्धिर्देवैः सभ्यगनुष्ठिते सति षतेन यज्ञेन षऋषयो षमनुष्याः षनः अस्माकं षपितरः पूर्वपुरुषाश्च षचाकलप्रे अकलप्यन्त । असृज्यन्त । षइमम्

१. त४.५-ओषध्यादिभिः । २. ग-त४.५-म२.८-ग्रीष्मर्तुरजायतेत्यर्थः । ३. त-म-यद्वा । ४. त१. २.३.६.७.८-म-तस्मिन् ।

ईदं वयं वयं वयं साध्या देवाः प्रजापतेः प्राणभूताः वयं जन्तु अन्वतिष्ठन् वयं देवान् प्राणात्मना सर्वत्र वर्तमानान् वक्षसा दर्शनहेतुना वमनसा पश्यन् जानन् वमन्ये । तानेव विश्व-
चष्टुन्^१ देवान् स्तौमि । मन्यतिरर्चतिकर्मा ॥

सहस्तौमाः सहस्रन्दस आवृतः सहप्रमा ऋषयः सप्त दैव्याः ।

पूर्वेषां पन्थामनुदृश्य धीरा अन्वालेभिरे रथ्यो न रश्मीन् ॥ ७ ॥

सहस्तौमाः । सहस्रन्दसः । आवृतः । सहप्रमाः । ऋषयः । सप्त । दैव्याः ।

पूर्वेषाम् । पन्थाम् । अनुदृश्य । धीराः । अन्वालेभिरे । रथ्यः । न । रश्मीन् ॥ ७ ॥

स्तौमैः त्रिवृत्पञ्चदशादिभिः सह वर्तमानाः सहस्तौमाः सहस्रन्दसः गायत्र्यादिभिः
छन्दोभिः सह वर्तमानाः आवृतः आवर्तमानाः सहप्रमाः । प्रमितिः प्रमा यज्ञस्येयत्तापरिज्ञानम् ।
तेन सह वर्तमानाः दैव्याः देवस्य प्रजापतेः संबन्धिनः यद्वा देवानां यष्टव्यानां संबन्धिनः ऋषयः
द्रष्टारः सप्तसंख्याकाः शीर्षण्याः । यद्वा । मरीचिप्रमुखाः सप्तर्षयो होत्रादयः सप्त वषट्कर्तारो^२ वा ।
एवंविधा एते पूर्वेषां पूर्वपुरुषाणामङ्गिरःप्रभृतीनां विश्वसृजां देवानां वा पन्थां पन्थानमनुष्ठान-
मार्गम् अनुदृश्य क्रमेण ज्ञात्वा धीराः धीमन्तः सन्तः अन्वालेभिरे अनुक्रमेण आरब्धवन्तः ।
यागानुष्ठाने प्रवृत्ता इत्यर्थः । रथ्यो न यथा रथिनो रथेन युक्ता रथस्य नेतारः सूताः रश्मीन् अश्व-
नियोजनार्थान्^३ प्रग्रहान् सम्यग्रथस्य नयनाय हस्तेनान्वारभन्ते । अन्वारभ्य च सम्यक् तं रथं
प्रवर्तयन्ति एवमेतेऽप्यनुष्ठानमार्गं श्रुतितोऽवगम्य सम्यगन्वतिष्ठन्नित्यर्थः ॥ ॥१८॥

‘अप प्राचः’ इति सप्तर्षे तृतीयं सूक्तं कक्षीवतः पुत्रस्य सुकीर्तिरार्पम् । चतुर्थ्यनुष्टुप् शिष्टाः षट्
त्रिष्टुभः । चतुर्थीपञ्चम्यावश्विदेवत्ये शिष्टा ऐन्द्राः । तथा चानुक्रान्तम्—‘अप प्राचः सुकीर्तिः
काक्षीवतो मध्येऽनुष्टुप्सोत्तरा चाश्विन्यौ’ इति । षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थशस्त्र एतत्सूक्तम् ।
सूत्रितं च—‘सुकीर्तिं ब्राह्मणाच्छंसी वृषाकपिं च पङ्क्तिशंसम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ४) इति ।
चातुर्विधिकेऽहनि माध्यन्दिने सवने मैत्रावरुणस्य ‘अप प्राचः’ इत्येषारम्भणीयां कद्रुत्पगाधानन्तरं
शंसनीया । सूत्रितं च—‘कद्रुन्तः प्रगाथा अप प्राच इन्द्र विश्वा अमित्रान्’ (आश्व. श्रौ. ७. ४)
इति । अहरणेष्वपि द्वितीयादिष्वहःसु तस्यैव तस्मिन्नेव शस्त्र आरम्भणीया । सूत्रितं च—
‘आरम्भणीयाः पर्यासान् कद्रतोऽहरहःशस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव’ (आश्व. श्रौ. ७. १) इति ॥

अप प्राच इन्द्र विश्वा अमित्रानपापाचो अभिभूते नुदस्व ।

अपोदीचो अप शूराधराच उरौ यथा तव शर्मन् मर्देम ॥ १ ॥

अप । प्राचः । इन्द्र । विश्वान् । अमित्रान् । अप । अपाचः । अभिभूते । नुदस्व ।

अप । उदीचः । अप । शूर । अधराचः । उरौ । यथा । तव । शर्मन् । मर्देम ॥ १ ॥

हे इन्द्र प्राचः प्रमुखमञ्चतः प्रादेशे वर्तमानान् । अस्मत्तः पूर्वभागे वर्तमानानित्यर्थः ।
प्रपूर्वादञ्चतेः ‘कस्त्रिकृ’ इत्यादिना क्तिन् । ‘अनिदिताम्’ इति नलोपः । क्तिन् ‘अचः’
इत्यकारलोपे ‘चौ’ इति दीर्घत्वम् । ‘अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये’ (पा. सू. ६. २. ५२) इति गतेः

१. ग-त१.२.३.६.७.८-म-विश्वस्य स्तृष्टुन् । २. त-म१.२.४.८-वषट्कारो । ३. ग-त१.२.३.६.७.
८-म-मु-रथे अश्वनियोजनार्थान् ।

प्रकृतिस्वरत्वम् । तादृशान् विधानान् सर्वान् अभिन्नान् शत्रून् अप नुदस्व अस्मत्तोऽपगमं ।
तथा हे अभिभूते शत्रूणामभिभूतस्त्विन्द्र अपाचः अपमुखमञ्जतः पृष्ठभागे वर्तमानान् सर्वान्
शत्रून् अप नुदस्व । अपि च उदीचः ऊर्ध्वमञ्जतः उपरिचर्तमानान् । उत्पूर्वादञ्जतेः पूर्ववत् किंनि
'उद ईत्' इत्यञ्जतेरकारस्येकारः । पूर्ववत्स्वरः । तथाविधानपि शत्रून् अप नुदस्व । तथा हे श्वर
शौर्यवन्निन्द्र अधराचः अधरदेशमधोभागमञ्जतश्च अधस्तनानपि शत्रून् अप नुदस्व । अधरशब्दोप-
पदादञ्जतेः शसि पूर्ववत् प्रक्रिया । 'चौ' इति पूर्वपदस्यान्तोदात्तः । उरौ विस्तीर्णं तव संबन्धिनि
त्वया दत्ते शर्मन् शर्मणि गृहे सुखे वा यथा वयं मदेम निरुपद्रवाः सन्तो हृष्येम तथा त्वं सर्वत्र
वर्तमानानस्मदीयान् शत्रून् विनाशयेत्यर्थः ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं विव्यूय ।

इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमोवृक्तिं न जग्मुः ॥ २ ॥

कुविद् । अङ्ग । यवमन्तः । यवम् । चित् । यथा । दान्ति । अनुऽपूर्वम् । विऽयूय ।
इहऽईह । एषाम् । कृणुहि । भोजनानि । ये । बर्हिषः । नमःऽवृक्तिम् । न । जग्मुः ॥ २ ॥

अङ्ग हे इन्द्र यवमन्तः यवादिधान्ययुक्ताः कर्षकाः यवं चित् । उपलक्षणमेतत् ।
यवगोधूमादीन् अनुपूर्वं यो यो धान्यविशेषः प्रथमं पच्यते तेनानुपूर्व्येण विव्यूय पृथक्कृत्य यथा
कुविद् बहुलं दान्ति लुनन्ति । 'दाप् लवने' । आदादिकः । विपूर्वात् यौतेत्यपि 'युप्लवोर्दीर्घ-
श्छन्दसि' (पा. सू. ६.४.५८) इति दीर्घः । एवम् इहेह अस्मिन्नस्मिन् देशे सर्वस्मिन् एषां
यजमानानां भोजनानि । धननामैतत् । भोगसाधनानि धनानि कृणुहि कुरु । यस्मिन् यस्मिन्
देशे यद्धनमपेक्षितं तदनुगुणं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ 'उतश्च प्रयथाच्छन्दसि वावचनम्' (पा. सू. ६.४.
१०६.१) इति हेतुभावः । एषामित्युक्तं के पुनरिमे इत्यत आह । ये यजमानाः बर्हिषः यज्ञस्य
नमोवृक्तिं नमसो हविर्लक्षणस्याज्ञस्य नमस्कारात्मकस्य स्तोत्रस्य वा वर्जनमकरणं न न
प्राप्नुवन्ति किंतु सर्वदा हविर्भिर्यजन्ति स्तुतिभिः स्तुवन्ति च । एषां कृणुहीत्यन्वयः ॥

नहि स्थूर्येतुथा यातमस्ति नोत श्रवो विविदे संगमेषु ।

गव्यन्त इन्द्रं सख्याय विप्रा अश्वायन्तो वृषणं वाजयन्तः ॥ ३ ॥

नहि । स्थूरि । ऋतुऽथा । यातम् । अस्ति । न । उत । श्रवः । विविदे । सम्ऽगमेषु ।
गव्यन्तः । इन्द्रम् । सख्याय । विप्राः । अश्वाऽयन्तः । वृषणम् । वाजयन्तः ॥ ३ ॥

एकेन धुर्येण युक्तमनः स्थूरि इत्युच्यते । ऋतुथा ऋतौ यद्यस्मिन् काले प्राप्तव्यं तद्योग्यकाले
स्थूरि अनः यातं तं देशं प्राप्तं नहि अस्ति न हि भवति । एकेन धुर्येण युक्तः शकटः शीघ्रं
गन्तव्यं न प्राप्नोतीत्यर्थः । उत अपि च संगमेषु संग्रामेषु श्रवः अन्नं यशो वा न विविदे न
लभते । इन्द्रस्तु उक्तविलक्षणः । वृषणं वर्धितारं तम् इन्द्रं गव्यन्तः गा इच्छन्तः विप्राः मेधाविनो
वयं सख्याय सखिकर्मणे आह्वयाम इति शेषः । कथंभूताः । अश्वायन्तः अश्वानप्यात्मन इच्छन्तः
वाजयन्तः अन्नकामा बलकामाश्च ॥

सौत्रामण्यां सुराग्रहाणां पुरोनुवाक्या 'युवम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'युवं सुराममश्विनेति
ग्रहाणां पुरोनुवाक्या' (आश्व. श्रौ. ३.९) इति ॥

युवं सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा ।

विपिपाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥ ४ ॥

युवम् । सुरामम् । अश्विना । नमुचौ । आसुरे । सचा ।

विऽपिपाना । शुभः । पती इति । इन्द्रम् । कर्मऽसु । आवतम् ॥ ४ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ हे ऽशुभस्पती उदकस्य शोभनालंकारस्य वा पती पालयितारौ ऽसुरामं सुष्ठु रमणसाधनमिदं हविः ऽविपिपाना विशेषेण पीतवन्तौ ऽयुवं युवां ऽसचा सन्तौ संगतौ ऽआसुरे असुरपुत्रे ऽनमुचौ पतत्संज्ञे असुरे हन्तव्ये सति ऽकर्मसु योधनकर्मसु ऽइन्द्रम् ऽआवतम् अरक्ष-
तम् ॥ विपिपाना । 'पा पाने' इत्यस्मात् लिटः कानच् । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् ।
शुभस्पती इति 'सुवामन्त्रिते' इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकं
सर्वानुदात्तत्वम् ॥

पूर्वोक्तानामेव ग्रहाणां 'पुत्रमिव' इति याज्या । सूत्रितं च—'पुत्रमिव पितरावश्विनोमेति
याज्या' (आश्व. श्रौ. ३.९) इति ॥

पुत्रमिव पितरावश्विनोमेन्द्रावथुः काव्यैर्दंसनाभिः ।

यत्सुरामं व्यपिबः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ५ ॥

पुत्रम्ऽइव । पितरौ । अश्विना । उभा । इन्द्र । आवथुः । काव्यैः । दंसनाभिः ।

यत् । सुरामम् । वि । अपिबः । शचीभिः । सरस्वती । त्वा । मघऽवन् । अभिष्णक् ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्र त्वां ऽपितरौ मातापितरौ ऽपुत्रमिव ॥ 'पिता मात्रा' (पा. सू. १.२.७०) इति
पितुः शेषः । ऽउभा उभौ अश्विनौ ऽकाव्यैः प्रशस्यैः ऽदंसनाभिः आत्मीयैः कर्मभिः ऽआवथुः ।
मध्यमो व्यस्ययेन । आवथुः ररक्षतुः । त्वं च ऽसुरामं सुखेन रमणसाधनं हविः ऽयत् यदा
ऽशचीभिः शक्तिभिः सार्धं ऽव्यपिबः विशेषेण पीतवानसि तदा हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽसरस्वती
देवी ऽत्वा त्वाम् ऽअभिष्णक् उपासेवत । भिष्णक् उपसेवायाम् । कण्ड्वादिः । छान्दसो यगभावः ।
लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'हल्ङ्याभ्यः' इति लोपः ॥

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ अवोभिः सुमृलीको भवतु विश्ववेदाः ।

बाधतां द्वेषो अभयं कृणोत सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ६ ॥

इन्द्रः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । अवऽभिः । सुऽमृलीकः । भवतु । विश्वऽवेदाः ।

बाधताम् । द्वेषः । अभयम् । कृणोतु । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ ६ ॥

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।

स सुत्रामा स्ववाँ इन्द्रो अस्मे आराचिद् द्वेषः सनुतर्युयोतु ॥ ७ ॥

तस्य । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ।

सः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । इन्द्रः । अस्मे इति । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोतु ॥ ७ ॥

‘त्रातारमिन्द्रम्’ इत्यस्मिन् वर्गे व्याख्याते (ऋ. सं. ६.४७.१२-१३) । अक्षरार्थस्तु । सुष्ठु त्राता धनवान् सर्वस्य वेदिता इन्द्रो रक्षणैः सुष्ठु सुखयिता भवतु शत्रूंश्च हिनस्तु भयराहित्यं च करोत्वस्माकम् । अतो वयं शोभनवीयोपेतस्य धनस्य स्वामिनो भवेमेति ॥ सप्तम्यास्तु । तस्य यज्ञार्हस्य इन्द्रस्यानुग्रहबुद्धौ भजनीये सौमनस्ये च वयं विषयभूता भवेम । सुष्ठु त्राता धनवान् स इन्द्रोऽस्मत्तो दूरदेशे द्वेष्टुनन्तर्धानं योजयत्विति ॥ ॥ १९ ॥

‘ईजानम्’ इति सप्तर्चं चतुर्थं सूक्तं नृमेधपुत्रस्य शकपूतस्यार्थं मित्रावरुणदेवताकम् । आद्या तु लिङ्गोक्तद्युभूम्यश्विदेवताका न्यङ्कुसारिणी द्वितीयद्वादशकव्यष्टकवती । द्वितीयाष्टयौ प्रस्तारपङ्क्ती द्विद्वादशकव्यष्टकवती । सप्तमी महासतोबृहती व्यष्टकद्विद्वादशकवती । शिष्टास्तिस्रो विराडूपा एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्चेति लक्षणलक्षिताः । तथा चानुक्रान्तम्—‘ईजानं शकपूतो नामेधो मैत्रावरुणं न्यङ्कुसारिण्याद्या लिङ्गोक्तदेवतान्याः महासतोबृहद्युपाद्योपान्त्येः प्रस्तारपङ्क्ती शेषा विराडूपाः’ इति । गतो विनियोगः ॥

ईजानमिद् द्यौर्गृतावसुरीजानं भूमिरभि प्रभूषणि ।

ईजानं देवावश्विनावभि सुमैरवर्धताम् ॥ १ ॥

ईजानम् । इत् । द्यौः । गृतावसुः । ईजानम् । भूमिः । अभि । प्रभूषणि ।

ईजानम् । देवौ । अश्विनौ । अभि । सुमैः । अवर्धताम् ॥ १ ॥

गृतावसुः । गृतावसुतं स्तोत्रभ्यो दानाय हस्ते धृतं वसु धनं यस्याः सा तथोक्ता ॥ ‘गुरी उद्यन्ने’ । निष्ठा । ‘श्वं दितो निष्ठायाम्’ इतीदृप्रतिषेधः । ‘नसत्तनिषत्त’ इत्यादिना निपातना-
क्रिष्टान्त्वाभावः । ‘अन्येषामपि’ इति सांहितिको दार्ढ्यः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ इदं
द्यौः द्युलोकाभिमानिनी देवता ईजानम् इत् यज्ञैः इष्टवन् मेव पुरुषमभिवर्धयति । यज्ञेऽलितः
कानच् । ‘वत्स्वपि’ इति संप्रसारणे द्विवचनम् । तथा भूमिः च प्रभूषणि प्रभवने यद्वा प्रकृष्ट-
भूषणे अलंकारे निमित्तभूते सति ईजानम् अभिवर्धयति । अपि च देवौ दानादिगुणयुक्तौ अश्विनौ
ईजानम् इष्टवन्तं पुरुषं वसुज्ञैः धनैः अभि अवर्धताम् अभिवर्धयतः । वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात्
छान्दसो लङ् ॥

ता वा मित्रावरुणा धारयत्क्षिती सुषुम्नेषितृत्वता यजामसि ।

युवोः क्राणाय सख्यैरभि व्याम रक्षसः ॥ २ ॥

ता । वाम् । मित्रावरुणा । धारयत्क्षिती इति धारयत्क्षिती । सुऽसुम्ना । इषितृत्वता । यजामसि ।
युवोः । क्राणाय । सख्यैः । अभि । व्याम । रक्षसः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ धारयत्क्षिती धियमाणभूमिकौ । यद्वा क्षितिरिति मनुष्यनाम ।
हवींषि धारयन्तः क्षितयो मनुष्या ययोः स्वभूतास्तथाविधौ । सुषुम्ना सुषुम्नौ सुधर्मा सुसुखौ वा
यता तौ वाम् युवाम् इषितृत्वता इषितृत्वेन । तृतीयैकवचने छान्दसस्तकारोपजनः । यद्वा । भाव-
प्रत्ययान्तात् पुनरपि भावप्रत्ययो विकरणद्वयवत् । इषितृत्वत्वेन प्राप्तृत्वत्वेन । हेतौ तृतीया । यतो

१. अनु.—मैत्रावरुणमाद्या लिङ्गोक्तदेवता न्यङ्कुसारिण्याद्या । २. त१.२.३.९.८-म१.४.७.८—
‘द्योपान्त्ये च । ३. ग२-त४.५-भ२-शोभनधनौ; त१.२.३.७-म१.४.७.८—‘सुधर्मा’ नास्ति ।

युवां देवेषु मध्ये प्राप्तव्यौ ततो हेतोः यजामसि हविर्मिर्यजामः । 'इदन्तो मसि' इति मस इकारागमः । एवं च युवोः युवयोः सख्यैः सखिस्वैः । सख्युर्थः । वक्राणाय कुर्वते यजमानाय । करोतेः शानचि छान्दसो विकरणस्य लुक् । तादर्थ्ये चतुर्थी । यजमानार्थं वरक्षसः यज्ञस्य बाधकान् राक्षसान् अभि वष्याम अभिभवेम । 'उपसर्गप्रादुर्भाक्' (पा. सू. ८. ३. ८७) इत्यस्तेः सकारस्य षत्वम् ॥

अर्धा चिन्नु यदिधिषामहे वामभि प्रियं रेक्णः पत्यमानाः ।

दृढां वा यत्पुष्यति रेक्णः सम्भारन्नकिरस्य मृघानि ॥ ३ ॥

अर्ध । चित् । नु । यत् । दिधिषामहे । वाम् । अभि । प्रियम् । रेक्णः । पत्यमानाः ।
दृढान् । वा । यत् । पुष्यति । रेक्णः । सम् । ऊँ इति । आरन् । नकिः । अस्य । मृघानि ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणौ वामं युवाभ्यां युवयोरर्थं यत् यदा यदिधिषामहे हवींषि धारयामः । यद्वा । 'धिष शब्दे' । वामं युवां स्तुमहे । अर्धा वचित् अनन्तरमेव नु क्षिप्रं प्रियम् अभीष्टं रेक्णः । धननामैतत् । धनम् अभि पत्यमानाः अभिपतन्तोऽभिप्राप्तुवन्तो भवामः । दृढान् दृढिवान् । ददातेलिङ्गः क्तुः । 'छन्दस्युभयथा' इति वसोः सार्वधातुकत्वात् 'श्राभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः । अत एवेडभावश्च । संहितायां नकारस्य 'दीर्घादिति समानपादे' इति स्त्वम् । 'आतोऽटि नित्यम्' इति सानुनासिक आकारः । वाशब्दश्चार्थः । हवींषि दत्तवांश्च यत् यो यजमानः रेक्णः धनं पुष्यति वर्धयति अस्य दत्तवतो यजमानस्य मृघानि धनानि नकिः वसम् आरन् नैवाप-
गच्छन्ति । किंतु तमेव सर्वदा भजन्ते । समित्येतत् अपेत्येतस्यार्थः । उ इति पूरणः । अतेश्छान्दसे लुङि 'सर्तिशास्यतिभ्यश्च' इति च्लेरङादेशः । 'ऋदशोऽङि गुणः' (पा. सू. ७. ४. १६) ॥

असावन्व्यो असुर स्युत द्यौस्त्वं विश्वेषां वरुणासि राजा ।

मूर्धा रथस्य चाकुन्नैतावतैर्नसान्तकध्रुक ॥ ४ ॥

असौ । अन्यः । असुर । स्युत । द्यौः । त्वम् । विश्वेषाम् । वरुण । असि । राजा ।
मूर्धा । रथस्य । चाकुन् । न । एतावता । एनसा । अन्तकध्रुक ॥ ४ ॥

हे असुर तमसः क्षेपक । यद्वा असवः प्राणाः । तान् ददाति मनुष्येभ्यः स्वोदयेन प्रयच्छती-
त्यसुरः । ईदृश हे मित्र द्यौः द्युलोको देवनशीलादितिर्वा अन्यः । 'सुपां सुलुक्' इति द्वितीयायाः
स्वादेशः । वरुणापेक्षया अन्यम् असौ अयं नभसि दृश्यमानं त्वां स्युत असूत ॥ 'वृष्ट् प्राणि-
प्रसवे' । छान्दसोऽडभावः ॥ हे वरुण त्वं च विश्वेषां सर्वेषां प्राणिनां राजा असि ईश्वरो
भवसि । तादृशयोर्युवयोः रथस्य मूर्धा शिरः चाकुन् अस्मद्यज्ञं कामयते । यद्वा । रथस्य ईहण-
शीलस्य यज्ञस्य मूर्धा न मूर्धैव प्रधानः सोमश्चाकुन् युवां कामयते ॥ 'कन दीप्तिकान्तिगतिषु' ।
अस्माद्यङ्लुगन्ताच्छान्दसो लङ् ॥ यत एवमतः कारणात् अन्तकध्रुक अन्तकस्य हननशीलस्य
राक्षसादेर्यमस्यैव वा द्रोघा । 'द्रुह जिघांसायाम्' । 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्तिप् । 'वा
द्रुहसुहृणुहृणिहाम्' (पा. सू. ८. २. ३३) इति घञ्वम् । भणभावः । ईदृशः स यज्ञः एतावता
एनसा इत्यस्परिमाणेनापि पापलेशेनापि न युज्यते ॥

अस्मिन्स्वेतच्छकपूत एनो हिते मित्रे निर्गतान् हन्ति वीरान् ।

अवोर्वा यद्वात्तनूष्ववः प्रियासु यज्ञियास्वर्वा ॥ ५ ॥

अस्मिन् । सु । एतत् । शकऽपूते । एनः । हिते । मित्रे । निगंतान् । हन्ति । वीरान् ।
अवोः । वा । यत् । धात् । तनूषु । अवः । प्रियासु । यज्ञियासु । अवी ॥ ५ ॥

योऽयं शकपूताख्य ऋषिः ऽअस्मिन् ऽशकपूते स्थितम् ऽएतत् ऽएनः पापं शत्रूणां पापकरमायुधं
वा ऽमित्रे देवे ऽहिते हिताचरणपरेऽनुकूले सति ऽनिगंतान् निगन्तव्यान् हननार्थं नियमेन प्रासव्यान्
ऽवीरान् शत्रोः पुत्रादीन् ऽसु^१ सुष्ठु ऽहन्ति हिनस्ति । अस्मिन्नप्यौ समवेतं^२ यत्पापं तन्मित्रस्य
प्रसादेन तदीयेषु शत्रुषु स्वकार्यं दुःखं जनयतीत्यर्थः । निगंतान् । निपूर्वाद्गमेः कर्मणि निष्ठा । ' गति-
रनन्तरः^३ ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । कदेत्यत आह । ऽअवोः हविर्भिस्तर्पयितुः । अवतेरौणादिक
उपत्ययः । तस्य यजमानस्य ऽयज्ञियासु यज्ञार्हासु क्रियासु ऽतनूषु शरीरेषु ऽअवां अभिगन्ता मित्रो
वरुणो वा ऽयत् यदा^४ ऽअवः रक्षणं ऽधात् दधाति निदधाति स्थापयति । यद्वा । यदा^५ अवां
अभिगन्ता स ऋषिः अचितुः रक्षितुर्मित्रस्य वरुणस्य वा यागार्हासु प्रियासु तनूषु शरीरेषु अवो
हविलक्षणमन्नं धात् धारयति । तदानीं मित्रे वरुणे चानुकूले सति तदेनो वीरान् हन्तीत्यर्थः ॥

युवोर्हि मातादितिविचेतसा द्यौर्न भूमिः पर्यसा पुपूतनि ।

अव प्रिया दिदिष्टन् सूरौ निनिक्त रश्मिभिः ॥ ६ ॥

युवोः । हि । माता । अदितिः । विऽचेतसा । द्यौः । न । भूमिः । पर्यसा । पुपूतनि ।

अव । प्रिया । दिदिष्टन् । सूरः । निनिक्त । रश्मिभिः ॥ ६ ॥

हे ऽविचेतसा विशिष्टज्ञानौ मित्रावरुणौ ऽयुवोर्हि युवयोः खलु ऽमाता जननी ऽअदितिः अदीना
अखण्डनीया वा भवति । सैव भूमिः । ' इयं वा अदितिः ' (तै. सं. २. २. ६. १) इति श्रुतेः । ऽद्यौर्न यथा
द्युलोकः ऽपर्यसा दृष्टयुदकेन सर्वं जगत् पुनाति एवमेवा^५ सा ऽभूमिः पर्यसा आत्मीयेन रसेन हवि-
रात्मना परिणतेन ऽपुपूतनि परिपवने यजमानानां पापस्य शोधने हेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ पूतशब्दादाचारे
क्रिबन्तादीणादिकः कनिप्रत्ययः^६ । छान्दसं द्विवचनम् । तौ युवामसतिदिश्य यूयं ऽप्रिया प्रियाणि धनानि
ऽअव ऽदिदिष्टन् अवाङ्मुखमस्मदभिमुखं दिशत दत्त ॥ ' दिश अतिसर्जने ' । अस्माहोति छान्दसः
वापः श्लुः । ' तसनसनयनाश्च ' इति तशब्दस्य तनादेशः ॥ अपि च ऽसूरः सूर्यस्य ऽरश्मिभिः किरणैः
ऽनिनिक्त अस्मान् शोधयत पोषयत वा । ' णिजिर् शौचपोषणयोः ' । जौहोत्यादिकः । ' संज्ञापूर्वको
विधिरनित्यः ' इति ' निजां त्रयाणां ' (पा. सू. ७. ४. ७५) इत्यभ्यासस्य गुणो न क्रियते ॥

युवं ह्यप्तराजावसीदतं तिष्ठद्रथं न धूर्षदं वनर्षदम् ।

ता नः कणूकयन्तीर्नृमेधस्तत्रे अंहसः सुमेधस्तत्रे अंहसः ॥ ७ ॥

युवम् । हि । अमऽराजौ । असीदतम् । तिष्ठत् । रथम् । न । धूऽसदम् । वनऽसदम् ।

ताः । नः । कणूकयन्तीः । नृऽमेधः । तत्रे । अंहसः । सुऽमेधः । तत्रे । अंहसः ॥ ७ ॥

हे मित्रावरुणौ ऽयुवं ऽहि युवां खलु ऽअमराजौ अमसा कर्मणा, प्रवर्षणप्रकाशनादिना राज-
मानौ दीप्यमानौ सन्तौ ऽअसीदतं स्वकीये स्थाने निषीदथः आसाथे ॥ अम इति कर्मनाम । ' आपः

१. त-भ- ' सु ' नास्ति । २. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८- ' समवेतं... गतिरनन्तरः ' नास्ति ।

३. त-भ-यद्वा । ४. त-भ- ' यदा ' नास्ति । ५. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-एवमेव । ६. ग-त४.५-भ२.७-
कनिप्रत्ययः ।

कर्माख्यायां ह्रस्वो नुद्वच वा' (उ. सू. ४. २०७) इत्याप्नोतेः असुन् तस्य नुडागमो धातोर्ह्रस्वश्च । तस्मिन्नुपपदे राजतेः 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्तिप् । 'पीवोपवसनादीनां छन्दसि लोपो वक्तव्यः' (पा. म. ६. ३. १०९. ६) इत्यग्रसः सकारलोपः ॥ तौ मित्रावरुणौ ऋणकयन्तीः । कणतिः शब्दार्थः । कणनमाक्रोशरूपं शब्दनमिच्छन्तीः ऋताः प्रसिद्धाः शत्रवीः प्रजा अभिभविषुम् । ऋन संप्रत्यर्थे । संप्रति ऋयं ऋतिष्ठत् अभितिष्ठताम् । तिष्ठतेल्लङ्गडागमः । 'इतश्च लोपः' इतीकारलोपः । प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनम् । कीदृशं रथम् । ऋषदं धुर्यश्चयोर्वहनदेशे सीदन्तं ऋनर्षदं^१ वनेषुद्यानेषु क्रीडार्थं निषीदन्तम्^२ । यद्वा । वनमित्युदकनाम । समुद्रमध्ये हि वरुणो निवसति । वने समुद्रोदके निषीदन्तम् । उभयत्रापि पूर्ववत् क्तिप् । वनसदमित्यत्र छान्दसः साहितिको रेफोपजनः । हे मित्रावरुणौ युवाभ्यां ऋमेधः मम पिता ऋंहसः पापात् ऋतत्रे ररक्षे रक्षितो बभूव । 'त्रैङ् पालने' इत्यस्मात् कर्मणि लिट् । यद्वा उपचाराजन्ये जनकशब्दः । ऋमेधस्य पुत्रः शकपूतोऽहं पापात् युवाभ्यां तत्रे रक्षितोऽस्मि । ऋमेधः अन्योऽपि सुयज्ञो यजमानः ऋंहसः पापात् ऋतत्रे युवाभ्यामेवारक्ष्यत । 'मीत्रार्थानाम्' (पा. सू. १. ४. २५) इत्यंहसोऽपादानसंज्ञा ॥ ॥२०॥

'प्रो धु' इति सप्तर्चं पञ्चमं सूक्तं पिजवनपुत्रस्य सुदास आर्षमैन्द्रम् । आद्यस्तृचः शाक्ररः । षट्पञ्चाशदक्षरा शाकरी । द्वितीयस्तृचो महापाङ्क्तः । षष्ठका महापङ्क्तिः । सप्तमी त्रिष्टुप् । तथा चानुक्रान्तं—'प्रो धु सुदाः पैजवनः शाक्रमहापाङ्क्तावाद्यौ तृचावन्त्या^३ त्रिष्टुप्^२' इति । षोडशिशब्द आद्यस्तृचः शंसनीयः । सूत्रितं च—'त्रिकद्वकेषु महिषो यवाशिरं प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिति तृचावातिच्छन्दसौ' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति । महाव्रते माध्यंदिनसवने ब्रह्मशस्त्रेऽनुरूपतृचस्य 'प्रो ष्वस्मै' इत्येका । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—'प्रो ष्वस्मै पुरोरथमित्यतोऽनुरूपः^३' (पे. आ. ५. १. १) इति ॥

प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूषमर्चत ।

अभीके चिदु लोककृत्संगे समत्सु वृत्रहास्माकं बोधि चोदिता

नर्मन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वेसु ॥ १ ॥

प्रो इति । सु । अस्मै । पुरःऽरथम् । इन्द्राय । शूषम् । अर्चत ।

अभीके । चित् । ऊँ इति । लोकऽकृत् । समऽगे । समत्सु । वृत्रऽहा ।

अस्माकम् । बोधि । चोदिता । नर्मन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वेऽसु ॥ १ ॥

ऋस्मै ऋन्द्राय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्थेन्द्रस्य ऋपुरोरथं रथस्य पुरः पुरतः । 'पुरोऽव्ययम्' इति गतिवाङ्मत्तिसमासः । रथस्याग्रतो वर्तमानं ऋशूषं बलं ऋसु ऋप्रो ऋअर्चत । हे स्तोतारः सुष्टु प्रपूजयत । अ उ इति निपातसमुदायः प्रो इति । 'ओत्' इति प्रगृह्यसंज्ञम् । इन्द्रो विशेष्यते । समत्सु । समानं माद्यन्यत्रेति समदः संग्रामाः । औणादिकोऽधिकरणे क्तिप् । 'समानस्य छन्दसि' इति सभावः । ऋसमत्सु संग्रामेषु ऋसंगे संगमनीये शत्रुबले । 'डोऽन्यत्रापि दृश्यते' (पा. सू. ३. २. ४८) इति गमेर्हः । ऋअभीके ऋचित् अभ्यर्णेऽपि निकटं प्राप्तेऽपि केशाकेश्यवस्थायामपि ऋलोककृत् स्थितिकृत् पलायिता^४ स्थित्वा च ऋवृत्रहा वृत्राणामावरकाणां हन्ता एवंविधः स इन्द्रः ऋअस्माकं स्तोतृणां ऋचोदिता धनानां प्रेरिता सन् ऋबोधि । अस्माभिः कृतानि परिचरणानि बुध्यताम् ।

१. त१.२.३.६.७.८-म१.४.५.७.८- 'वनर्षदं... निषीदन्तं' नास्ति । २. अनु.-तृचौ त्रिष्टुबन्त्या ।

३. त१.२.३.७-म१.२.८- 'मित्यनुरूपः । ४. ग१-त४.५-म७.८-पालयिता ।

बुधेऽन्तसे लुङि 'दीपजनबुध०' इत्यादिना कर्तरि च्लेशिणादेशः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' इत्यङ्भावः । अपि च ऽन्यकेषां कुत्सितानामन्येषां शत्रूणाम् ऽअधि१ ऽधन्वसु धनुःस्वधिरपिता ऽज्याकाः कुत्सिता ज्या ऽनमन्तां हिंस्यन्तां नश्यन्तु । ज्याशब्दात् कुत्सायां प्रागिवात्कः (पा. सू. ५. ३. ७०; ७४) । 'नभ तुभ हिंसायाम्' । क्रैयादिकः । व्यत्ययेन शप् ॥

त्वं सिन्धूँरवासृजोऽधराचो अहन्नहिम् ।

अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे विश्वं पुष्यसि वार्यं तं त्वा परि स्वजामहे

नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ २॥

त्वम् । सिन्धून् । अवं । असृजः । अधराचः । अहन् । अहिम् ।

अशत्रुः । इन्द्र । जज्ञिषे । विश्वम् । पुष्यसि । वार्यम् । तम् । त्वा । परि । स्वजामहे ।

नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वसु ॥ २ ॥

हे ऽइन्द्र ऽत्वं ऽसिन्धून् स्थन्दनशीलान् जलपूरान् ऽअधराचः अधरमधोमुखमञ्चतो गन्तून् ऽअवासृजः मेघाक्षिरगमयः । यतस्त्वम् ऽअहिम् अन्तरिक्षे गतं मेघम् ऽअहन् हतवानसि । यद्वा । अहिमागत्य हन्तारं सर्वस्य जगत आवरकं वृत्रमसुरमहन् हतवानसि । अतो हे ऽइन्द्र त्वम् ऽअशत्रुः शत्रुरहितः ऽजज्ञिषे जायसे । न सन्ति शत्रवोऽस्येति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । जनेलिङि 'गमहन०' इत्यादिनोपधालोपः । 'द्विवचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावात् द्विवचनम् । तथा ऽविश्वं सर्वं ऽवार्यं वरणीयं संभजनीयं धनं ऽपुष्यसि वर्धयसि । 'वृङ् संभक्तौ' । ऋहलोर्ण्यत् । 'इङवन्दवृदांसदुहां ण्यतः' इत्याद्युदात्तत्वम् । ऽतं तादृशं ऽत्वा त्वां ऽपरि ऽस्वजामहे हविभिः स्तुतिभिश्चालिङ्गनं कुर्मः । वशीकुर्म इत्यर्थः । 'स्वञ्ज परिस्वङ्गे' । 'दंशसञ्जस्वञां शपि' (पा. सू. ६. ४. २५) इत्यनुनासिकलोपः । गतमन्यत् ॥

वि षु विश्वा अरातयोऽर्यो नशन्त नो धिर्यः ।

अस्तासि शत्रवे वधं यो न इन्द्र जिघांसति या ते रातिर्दुर्दिवसु

नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ ३ ॥

वि । सु । विश्वाः । अरातयः । अर्यः । नशन्त । नः । धिर्यः ।

अस्ता । असि । शत्रवे । वधम् । यः । नः । इन्द्र । जिघांसति । या । ते । रातिः । दुर्दिः । वसु ।

नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वसु ॥ ३ ॥

ऽविश्वाः सर्वाः ऽअरातयः अदाय्यः ऽअर्यः अभिगन्त्यः ऽनः अस्माकं शत्रुभूताः प्रजाः ऽसु१ सुषु ऽवि ऽनशन्त विनश्यन्तु । हे इन्द्र त्वदर्थं ऽधिर्यः कर्माणि स्तुतयो वा प्रवर्तन्ताम् । हे ऽइन्द्र ऽयः ऽनः अस्मान् ऽजिघांसति हन्तुमिच्छति । हन्तेः सनि 'अज्जनगमां सनि' इति दीर्घः । 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम् । तस्मै ऽशत्रवे ऽवधं हननसाधनमायुधम् ऽअस्तासि क्षेप्ता भवसि । 'असु क्षेपणे' । ताच्छीलिकस्तृन् । ऽते तव ऽया ऽरातिः धनप्रदानहेतुर्हस्तः । 'रा दाने' । करणे क्तिन् ।

१. त-भ- 'अधि' नास्ति । २. त-भ- 'सु' नास्ति ।

‘मन्त्रे वृषेपचमनविदभूवीरा उदात्तः’ इति किन् उदात्तत्वम् । सा रातिः वसु धनं वदतिः
अस्मभ्यं दाता भवतु । ‘आद्यगमहन’ इति ददातेः किप्रत्ययः । ‘न लोकावयव’ इति वसुशब्दात्
पष्ठ्यभावः । सिद्धमन्यत् ॥

यो न इन्द्राभितो जनो वृकायुरादिदेशति ।

अधस्पदं तमीं कृधि विबाधो असि सासहिर्नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥४॥

यः । नः । इन्द्र । अभितः । जनः । वृकऽयुः । आऽदिदेशति ।

अधःऽपदम् । तम् । ईम् । कृधि । विऽबाधः । असि । सासहिः ।

नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वसु ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वयः जनः वृकायुः । वृको हिंसकोऽरण्यश्च स्तेनो वा । स इवाचरन् जनः अस्मान्
वभितः सर्वतः वादिदेशति अभिलक्ष्य आयुधान्यतिसृजति । दिशतेल्लेख्यडागमः । छान्दसः शपः
श्लुः । ‘नाभ्यस्तस्याचि पिति’ इत्यत्र ‘बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम्’ इति वचनात् प्रतिषेधाभावे
लघूपधगुणः । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । तमीं तमिमं जनम् अधस्पदं पादस्या-
धस्ताद्वर्तमानं कृधि कुरु । करोतेऽछान्दसो विकरणस्य लुक् । ‘श्रुष्टुपृकृष्टुभ्यः’ इति हेधिः । यतस्त्वं
विबाधः विशेषेण बाधिता शत्रूणां सासहिः अभिभविता च असि । सिद्धः शेषः ॥

यो न इन्द्राभिदासति सनाभिर्यश्च निष्टयः ।

अव तस्य बलं तिर महीव द्यौरध त्मना नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥५॥

यः । नः । इन्द्र । अभिऽदासति । सऽनाभिः । यः । च । निष्टयः ।

अव । तस्य । बलम् । तिर । महीऽव । द्यौः । अध । त्मना ।

नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वसु ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वयः सनाभिः समानजन्मा शत्रुः जनः अस्मान् अभिदासति उपक्षयति वयश्च
निष्टयः निकृष्टजन्मा अस्मानुपक्षयति ॥ जातार्थे निकृष्टवाचिनो निःशब्दादव्ययात् (पा. सू. ४.
२. १०४) । ‘ह्रस्वात्तादौ तद्धिते’ (पा. सू. ८. ३. १०१) इति षत्वम् ॥ अध अनन्तरमेव
महीव द्यौः मही द्यौरिव विस्तृतं तस्य शत्रोः बलं त्मना आत्मना । ‘मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः’
इत्याकारलोपः । स्वयमेव अव तिर जहि । अवतिरतिवधकम् । गतमन्यत् ॥

वयमिन्द्र त्वायवः सखित्वमा रभामहे ।

ऋतस्य नः पथा नयाति विश्वानि दुरिता नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥६॥

वयम् । इन्द्र । त्वाऽयवः । सखिऽत्वम् । आ । रभामहे ॥ ऋतस्य । नः । पथा । नय ।

अति । विश्वानि । दुःऽइता । नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वसु ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वत्वायवः स्वामात्मन इच्छन्तः वयं सखित्वं सखिकर्म यज्ञात्मकम् आ रभामहे
उपक्रमामहे । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण । भस्य टेलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तृतीयाया

उदात्तत्वम् । ऽविश्वानि सर्वाणि ऽदुरिता दुरितानि दुर्गमनानि पापानि तत्फलानि च ऽनः अस्मान्
 ऽअति ऽनय अतिपारय । गतमन्यत् ॥

अस्मभ्यं सु त्वमिन्द्र तां शिक्ष या दोहते प्रति वरं जरित्रे ।

अच्छिद्रोक्षी पीपयद्यथा नः सहस्रधारा पर्यसा मही गौः ॥ ७ ॥

अस्मभ्यम् । सु । त्वम् । इन्द्र । ताम् । शिक्ष । या । दोहते । प्रति । वरम् । जरित्रे ।
 अच्छिद्रऽऊक्षी । पीपयत् । यथा । नः । सहस्रधारा । पर्यसा । मही । गौः ॥ ७ ॥

हे ऽइन्द्र ऽस्वं ऽतां गाम् ऽअस्मभ्यं स्तोतृभ्यः ऽसु ऽशिक्ष प्रदेहि । शिक्षतिर्दानकर्मा । ऽया
 गौः ऽजरित्रे स्तोत्रे ऽवरं वरणीयं पयः ऽप्रति ऽदोहते प्रतिदिनं नैरन्तर्येण दुग्धे ॥ दुहः 'बहुलं
 छन्दसि' इति शपो लुगभावः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पिश्वानुदात्तत्वम् ।
 धातुस्वरः शिष्यते । वरम् । 'वृञ् वरणे' इत्यस्मात् 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च' इति कर्मण्यप् ॥ सा प्रत्ता
 ऽगौः ऽअच्छिद्रोक्षी निविडोधस्का अत एव ऽसहस्रधारा बहुभिः क्षीरधाराभिरुपेता ऽमही महती
 सती ऽयथा ऽनः अस्मान् ऽपर्यसा क्षीरेण ऽपीपयत् प्रवर्धयेत् तथा तां कुर्विति शेषः ॥ 'ओप्यायी
 वृद्धौ' । ऽन्यन्ताच्छान्दसो लुङ् । व्यत्ययेन धातोः पीभावः । अङभावश्छान्दसः ॥ ॥२१॥

'उभे यत्' इति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं युवनाश्वपुत्रस्य मान्धातुरार्षम् । 'पूर्वेण?' इत्यर्धर्च-
 सहितायाः सप्तम्यास्तु गोधा नाम ब्रह्मवादिन्यृषिः । सप्तमी पङ्क्तिः । शिष्टाः षलष्टका महापङ्-
 क्तयः । इन्द्रो देवता । तथा चातुक्रान्तम्—'उभे यन्मान्धाता यौवनाश्वो महापाङ्क्तं पङ्क्तिरन्त्या
 तामध्यर्धां गोधापइयत्' इति । गतः सूक्तविनियोगः । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यन्दिनेऽच्छावाकस्या-
 द्यस्तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'उभे यदिन्द्र रोदसी अव यस्वं शतक्रतो' (आश्व.
 श्रौ. ७. ४) इति ॥

उभे यदिन्द्र रोदसी आपप्राथोषाईव ।

महान्तं त्वा महीनां सम्राजं चर्षणीनां देवी जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ १ ॥

उभे इति । यत् । इन्द्र । रोदसी इति । आऽपप्राथ । उषाऽईव ।

महान्तम् । त्वा । महीनाम् । सम्राजम् । चर्षणीनाम् ।

देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ १ ॥

हे ऽइन्द्र ऽउभे ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽयत् यस्त्वम् ऽआपप्राथ तेजसाप्राप्ति आपूरयसि ।
 'प्रा पूरणे' । आदादिकः । छान्दसो लिट् । ऽउषाद्वयथोषाः स्वभासा सर्वं जगदापूरयति तद्वत् ।
 तं ऽमहीनां महतां देवानामपि ऽमहान्तम् अधिकं ऽचर्षणीनां मनुष्याणामपि ऽसम्राजम् ईश्वरमिन्द्रं
 ऽत्वा त्वां ऽदेवी देवनशीला ऽजनित्री साधु जनयित्री अदितिः ऽअजीजनत् अजनयत् । जनेर्ण्यन्तात्
 लुङि चङि रूपमेतत् । यस्मादेषा ऽजनित्री ईदृशं पुत्रम् ऽअजीजनत् अतः कारणात् सा^१ ऽभद्रा
 कल्याणी प्रशस्ता जाता । जनेर्ण्यन्तात् साधुकारिणि तृन् । 'जनिता मन्त्रे' इतीडादौ णिलोपो^३
 निपात्यते । 'ऋग्वेदः' इति ङीप् ॥

अव स्म दुर्हणायतो मर्तस्य तनुहि स्थिरम् ।

अधस्पदं तमी कृधि यो अस्मां आदिदेशति

देवी जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ २ ॥

अव । स्म । दुःऽहणायतः । मर्तस्य । तनुहि । स्थिरम् ।

अधःऽपदम् । तम् । ईम् । कृधि । यः । अस्मान् । आऽदिदेशति ।

देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ २ ॥

वदुर्हणायतः दुःखप्रदं हननमाचरतः । मर्तस्य मनुष्यस्य शत्रोः । स्थिरं दृढं बलम् । अव
तनुहि । अवततं नीचीनं कुरु । स्म इति प्रकः । तं शत्रुम् । ईम् एनम् । अधस्पदं पादयोरध-
स्ताद्वर्तमानं । कृधि कुरु । यः शत्रुः । अस्मानादिदेशति जिघांसति । समानमन्यत् ॥

अव त्या बृहतीरिषो विश्वश्चन्द्रा अमित्रहन् ।

शचीभिः शक्र धूनुहीन्द्र विश्वाभिरुतिभिर्देवी

जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ ३ ॥

अव । त्याः । बृहतीः । इषः । विश्वऽचन्द्राः । अमित्रऽहन् ।

शचीभिः । शक्र । धूनुहि । इन्द्र । विश्वाभिः । उतिऽभिः ।

देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ ३ ॥

हे । अमित्रहन् । अमित्राणां शत्रूणां हन्तर्हे । शक्र । इन्द्र । शचीभिः । आत्मीयाभिः । शक्तिभिः ।
आत्मीयैः कर्मभिर्वा । त्याः ताः प्रसिद्धाः । बृहतीः । महतीः । 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' इति ङीप
उदात्तत्वम् । विश्वश्चन्द्राः । विश्वानि सर्वाणि चन्द्राणि हिरण्यानि यासां तादृशीः । 'ह्रस्वाच्चन्द्रो-
त्तरपदे मन्त्रे' इति सुडागमः । 'बहुवीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । एवंभूताः
ऋषेः । अन्नानि । विश्वाभिः सर्वाभिः । उतिभिः रक्षाभिः सार्धम् । अव । धूनुहि । अस्मास्ववाङ्मुखं
कल्पय । अस्मदभिमुखं गमयेत्यर्थः । गतमन्यत् ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनेऽच्छावाकस्य 'अव यस्वम्' इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः ।
सूत्रं तु सूक्तादावुदाहृतम् ॥

अव यस्वं शतक्रतुविन्द्र विश्वानि धूनुषे ।

रयि न सुन्वते सचा सहस्रिणीभिरुतिभिर्देवी

जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ ४ ॥

अव । यत् । त्वम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । इन्द्र । विश्वानि । धूनुषे ।

रयिम् । न । सुन्वते । सचा । सहस्रिणीभिः । उतिभिः ।

देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ ४ ॥

हे ऽशतक्रतो बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ वा ऽहम् ऽसुन्वते सोमाभिष्वं कुर्वते । सुनोतेर्लटः शत् ।
 'हुभ्रुवोः सार्वधातुके' इति यण् । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ईदृशाय यजमानाय
 ऽथत् यदा ऽत्वं ऽविश्वानि व्याप्तान्यज्ञानि धनानि वा ऽअव ऽध्रुवेषु अभिगमयसि ददासीत्यर्थः ।
 तदा ऽरयि ऽन रयि च पुत्ररूपं धनं च ऽसहस्रिणीभिः सहस्रसंख्यायुक्ताभिः ऽऊतिभिः रक्षाभिः
 ऽसचा सह प्रदेहि । गतमन्यत् ॥

अत्र स्वेदाइवाभितो विष्वक्पतन्तु दिधवः ।

दूर्वायाइव तन्तवो व्यस्मदेतु दुर्मतिर्देवी जनित्र्यजीजनद्भ्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ ५ ॥

अत्र । स्वेदाऽइव । अभितः । विष्वक् । पतन्तु । दिधवः ।

दूर्वायाऽइव । तन्तवः । वि । अस्मत् । एतु । दुःस्मतिः ।

देवी । जनित्री । अजीजनत् । भ्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ ५ ॥

ऽस्वेदाइव गात्रात्^१ स्वेदविन्दव इव ऽअभितः सर्वतः ऽदिधवः द्योतमानान्यायुधानीन्द्रस्य
 दीप्तयो वा ऽविष्वक् नानामुखाः ऽअव ऽपतन्तु निपतन्तु । ऽदूर्वायाइव ऽतन्तवः । यथा दूर्वाकाण्डा
 बहुशः प्ररोहन्ति एवं बहुशो विस्तृता दृश्यन्ते । ऽदुर्मतिः दुष्टाभिसंधिः शत्रुः ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽवि
 ऽएतु विद्युस्य गच्छतु । गतमन्यत् ॥

दीर्घं हङ्कुशं यथा शक्तिं बिभर्षि मन्तुमः ।

पूर्वेण मधवन्पदाजो वयां यथा यमो देवी जनित्र्यजीजनद्भ्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ ६ ॥

दीर्घम् । हि । अङ्कुशम् । यथा । शक्तिम् । बिभर्षि । मन्तुऽमः ।

पूर्वेण । मधऽवन् । पदा । अजः । वयाम् । यथा । यमः ।

देवी । जनित्री । अजीजनत् । भ्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ ६ ॥

ऽदीर्घम् आधतम् ऽअङ्कुशं सृणिं ऽयथा ऽबिभर्षि एवमायतां ऽशक्तिं हे ऽमन्तुमः^१ । मन्तुर्ज्ञानम् ।
 तद्वन् । 'मनुवसो रुः' इति संबुद्धौ नकारस्य रुत्वम् । ईदृशेन्द्र ऽबिभर्षि धारयसि । 'हुभ्रुन् धारण-
 योषणयोः' । जौहोत्यादिकः । श्लौ 'भृजामित्' इत्यभ्यासस्येश्वम् । हे ऽमधवन् धनवन्निन्द्र ऽयथा
 ऽपूर्वेण देहस्य पूर्वभागो वर्तमानेन ऽपदा पादेन ऽअजः छागः ऽवयां शाखामाकर्षति तथा पूर्वोक्तया
 शक्त्याकुप्य ऽयमः शत्रून् नियच्छसि । यमेर्लेख्यडागमः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । गतमन्यत् ॥

नकिर्देवा मिनीमसि नकिरा योपयामसि मन्त्रश्रुत्यं चरामसि ।

पक्षेभिरपिकक्षेभिरत्राभि सं रभामहे ॥ ७ ॥

नकिः । देवाः । मिनीमसि । नकिः । आ । योपयामसि । मन्त्रश्रुत्यम् । चरामसि ।

पक्षेभिः । अपिऽकक्षेभिः । अत्र । अभि । सम् । रभामहे ॥ ७ ॥

हे ऽदेवाः इन्द्रादयः शुष्मद्विषये ऽनकिः ऽमिनीमसि न किमपि हिंस्मः । 'मीङ् हिंसायाम्' ।
 क्रैयादिकः । 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वः । इदन्तो मसिः । आकारः समुच्चये । ऽनकिः^२ न किंच^३

१. ग-वक्त्रात् । २. त२.३.७-म१.२.४.८- 'मंतुमः' नास्ति । ३. त१.२.३.७-म१.४.८-
 नकिराव; म२.७-नकिरा ।

‘योपयामसि योपयामः॥ अननुष्ठानेन विमोहयामः । ‘युप विमोहने’ । किं तर्हि । ‘मन्त्रश्रुत्यं मन्त्रेण स्मार्यं श्रुतौ विधिवाक्ये प्रतिपाद्यं युष्मद्विषयं कर्म तत्’ चरामसि आचरामः । अनुतिष्ठामः । अपि च ‘पक्षेभिः पक्षैः पक्षस्थानीयैः स्तुतशब्दैः’ अपिकक्षेभिः । अपिकक्षो नाम बाह्योर्मध्यभागः । यज्ञस्य अपिकक्षभूतैर्हविर्भिः । ‘अत्र अस्मिन् यज्ञेऽभितः सर्वतो युष्मान्’ ‘सं’ ‘रभामहे सम्यगवलम्बामहे ॥ २२ ॥

‘यस्मिन्’ इति सप्तमं सप्तमं सूक्तं यमगोत्रस्य कुमारस्यार्पमानुष्टुभं यमदेवस्यम् । तथा चानुक्रान्तं—‘यस्मिन् कुमारो यामायनो याममानुष्टुभं तु’ इति ॥

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिबते यमः ।

अत्रा नो विस्पतिः पिता पुराणां अनु वेनति ॥ १ ॥

यस्मिन् । वृक्षे । सुपलाशे । देवैः । सम्पिबते । यमः ।

अत्र । नः । विस्पतिः । पिता । पुराणान् । अनु । वेनति ॥ १ ॥

‘वृक्षे । लुप्तोपममेतत् । वृक्षवत्’ सुपलाशे शोभनपलाशोपेते शोभनोद्यानसहिते । यद्वा । शोभनपर्णोपेते वृक्षे । तादृशस्य वृक्षस्य मूलं यथौण्यजनितभ्रमापनोदनेन सुखकरं भवति तद्वत् सुखकरे ‘यस्मिन्’ स्थाने ‘देवैः परिजनभूतैः’ यमः नियन्ता वैधस्वतः ‘संपिबते सह भुङ्क्ते’ । पिबतीत्यर्थः । ‘विस्पतिः विशां प्रजानामधिपतिः’ पिता ‘नः’ । व्यत्ययेन बहुवचनम् । मम नचिकेतसो^१ जनको वाजश्रवसः ‘अत्र अस्मिन् यमस्य स्थाने’ पुराणान् पुरातनान् अत्र चिरकालं निवसतः पितृन् ‘अनु’ तेषां पश्चात् तत्समीपे निवसत्त्वयमिति ‘वेनति मां कामयते । नचिकेता नाम कुमारो वाजश्रवसेन पित्रा यमलोकं प्रस्थापितः सन् यमं दृष्ट्वा प्रसाद्य पुनरपीमं लोकमाजगाम । अयमर्थं दृढमादिकैर्मन्त्रैः प्रतिपाद्यते । यद्वा । कुमारो नाम नचिकेतसोऽन्यः कश्चिदपि । यच्छतीति यम आदित्यः । तमनेन सूक्तेन तुष्टाव । सुपलाशे वृक्ष इव यस्मिन् शोभने स्थाने यम आदित्यो देवैः^२ दीव्यन्तीति देवा रश्मयः । तैः संपिबते संगच्छते । उपसर्गवशात् पिबतिरत्र^३ गत्यर्थः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । अत्र अस्मिन् स्थाने स्थितो विस्पतिर्विशां प्रजानां प्रकाशनप्रवर्षणादिना पालयिता^४ प्राणात्मना सर्वेषां जनकः स आदित्यः पुराणांश्चिरंतनान् स्तोतृन् नोऽस्मानपि वेनति अनुग्राह्यत्वेन कामयते । यद्वा । अत्र स्थाने स्थितान् नोऽस्माकं पुराणान् पूर्वपुराणाननु वेनति अनुक्रमेण कामयते ॥

पुराणां अनुवेनन्तं चरन्तं पापयामुया ।

असूयन्नभ्यचाकशं तस्मा अस्पृह्यं पुनः ॥ २ ॥

पुराणान् । अनुवेनन्तम् । चरन्तम् । पापया । अमुया ।

असूयन् । अभि । अचाकशम् । तस्मै । अस्पृह्यम् । पुनरिति ॥ २ ॥

‘पुराणान् पुरातनान् पितृन्’ अनुवेनन्तं मामनुगतं कामयमानम् ‘अमुया अनया’ पापया निरुद्धया बुद्धया सह ‘चरन्तं वर्तमानं पितरं वाजश्रवसम्’ असूयन् सुखेन जीवन्तं मां मृत्युसमीपं प्रेहीष्युक्तवानिति मानसेनोपतापेन युक्तः सन् प्रथमम् ‘अभ्यचाकशम् । अयं पश्यतिकर्मा । अभ्य-

१. अनु.-हि । २. त१.२.३.६.७.८-भ-‘भुङ्क्ते...नचिकेतसः’ नास्ति । ३. त-भ-‘देवैः’ नास्ति । ४. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-‘पिबतिरत्र ..... पालयिता’ नास्ति ।

पश्यम् । 'असुन् मानस उपतापे' । कण्डूवादिः । 'पुनः पश्चात्' तस्मात् 'अस्पृह्यं पितुराज्ञया तं मृत्युं प्राप्नुमैच्छम्' । 'स्पृह ईप्सायाम्' । 'पुरादिरदन्तः' । 'स्पृहेरीप्सितः' (पा. सू. १.४.३६) इति संप्रदानसंज्ञायां तच्छब्दाच्चतुर्थी । यद्वा । पुराणान् चिरंतनान् स्तोतृन् पूर्वपुरुषान् पितृन् वा अनु-
वेनन्तमनुक्रमेण कामयमानं चरन्तम् उदयास्तमयाभ्यां दिवि परिवर्तमानमनया पापया निकृष्टया
स्तोतुमसमर्थया बुद्ध्या असूयन् । गुणेषु दोषाविष्करणमसूया । परकीयगुणेषु दोषानाविष्कुर्वन्नभ्य-
चाकशम् । अयमपि कश्चिदिति सामान्यरूपेणाभ्यपश्यम् । इदानीं तु पुनस्तस्यादित्यस्य माहात्म्यं
जानन्^१ तस्मात् स्पृहयम् । तमेवादित्यं स्तुतिभिः परिचरणात्मकैः कर्मभिश्च प्राप्नुमैच्छम्^२ ॥

यं कुमारं नवं रथमचक्रं मनसाकृणोः ।

एकैषं विश्वतः प्राञ्चमपश्यन्नधि तिष्ठसि ॥ ३ ॥

यम् । कुमार । नवम् । रथम् । अचक्रम् । मनसा । अकृणोः ।

एकऽईषम् । विश्वतः । प्राञ्चम् । अपश्यन् । अधि । तिष्ठसि ॥ ३ ॥

नचिकेतःसंज्ञं कुमारं यमोऽनयोत्तरया च प्रलोभयति^३ । हे कुमारं नवम् अभिनवमितः
पूर्वमदृष्टम् । अभिनवत्वमेव व्यनक्ति । 'अचक्रं चक्ररहितं तम्'^४ 'एकैषम्'^५ एकैषा यस्य तादृशं तथापि
'विश्वतः सर्वतः' 'प्राञ्चं प्रकर्षेणाञ्चन्तं गच्छन्तं' 'यं' 'रथं' 'मनसाकृणोः मत्समीपं प्रतिगमनाय अध्य-
वसाधात्मकमीदृशं यं रथमकरोः कृत्वा'^६ च 'अपश्यन् कर्तव्याकर्तव्यविभागमजानन्'^७ 'अधि' 'तिष्ठसि
रथमारोहसि । यद्वा । स्तोतारं कुमारालयमुपिमादित्यः प्रत्यक्षः सन् देहात्मनोर्विवेकं बोधयति । हे
कुमारं ऋषे चक्ररहितम् एकैषम् । एकः प्राण ईषास्थानीयो यस्य । ईदृशमभिनवं सर्वतो गच्छन्तं
शरीरात्मकं यं रथं मनसान्तःकरणेन अकृणोः अकरोः । संकल्पात्मकेन मनसा हि कामो जायते^८ ।
सत्यां हि कामनायां पुण्यपापात्मकं कर्म क्रियते । तेन च भोगप्रदानायेदं शरीरमारभ्यत इति परं-
परया मनसः शरीरनिष्पादकत्वम् । तं शरीरात्मकं रथमपश्यन्नजानन् । 'लक्षणहेत्वोः'^९ (पा. सू.
३.२.१२६) इति हेतौ शतृप्रत्ययः । मत्स्वरूपापरिज्ञानाद्धेतोरधितिष्ठसि । भोगायतनत्वेन स्वीकरोषि॥

यं कुमारं प्रावर्तयो रथं विप्रेभ्यस्परि ।

तं सामानु प्रावर्ततु समितो नान्व्याहितम् ॥ ४ ॥

यम् । कुमार । प्र । अवर्तयः । रथम् । विप्रेभ्यः । परि ।

तम् । साम । अनु । प्र । अवर्ततु । समु । इतः । नावि । आऽहितम् ॥ ४ ॥

हे कुमारं नचिकेतः 'यं' पूर्वोक्तमधिष्ठितं 'रथं' 'प्रावर्तयः' मत्समीपं प्रत्यगमयः 'विप्रेभ्यः'
मेधाविभ्यः 'परि उपरि भूलोके वर्तमानानां मेधाविनां बान्धवानामुपरिष्ठात् । अन्तरिक्ष इत्यर्थः ।
'पञ्चम्याः परावध्यर्थे' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । 'तं रथं' 'सामं' पित्रा कृतं सान्त्वनं यमसमीपं
गत्वा एवमेव त्वया वक्तव्यमिति प्रत्यागमनकारणमुपायोपदेशनम् 'अनु' 'प्रावर्ततु' । 'इतः' अस्मा-
ह्लोकादन्वगच्छतु । कथंभूतम् । 'नावि' नौवत्तरणसाधनायां बुद्धौ 'समु' 'आहितं' सम्यग्भूतम् । यद्वा ।

१. त-४.५-जानन्नई । २. ग-त-२.३.६.७.८-म-आप्नुमैच्छ । ३. त-४.५-प्रचोदयति । ४. त-म-
'तमेकैषं' नास्ति । ५. त-१.२.३.६.७.८-म-१.२.४.८-कृत्वा वा । ६. त-म-कर्तव्यविभाग^० ।
७. त-म-जान्यते । ८. त-म-'कर्म ... .. शरीरात्मकं' नास्ति ।

हे कुमार कथं यं शरीरात्मकं रथमधिष्ठितं प्रावर्तयः संसारे प्रवर्तितवानसि मेधाविनां मध्ये तं रथमनु साम । उपलक्षणमेतत् । क्वसामादिमाध्यं स्तोत्रं नाधि नौवत्तारयिष्यां वाक्वि वेदात्मिकायां समाहितं सम्यक्प्रतिपाद्यत्वेन हितं कर्म च हृतः अस्माहोकात्^१ प्रावर्तत प्रवृत्तमभूत् । इत्थमात्मस्वरूपापरि-
ज्ञानेन शरीरबन्धने तेन^२ कर्तव्यं व्यवहारजातं चोक्तम् । अथ तु सत्यज्ञानादिस्वरूपसकर्तारं परमा-
त्मानं यदि स्वात्मतया साक्षात्करोति तदोक्तं^३ न संभवतीत्यभिप्रायः ॥

कः कुमारमजनयद्रथं को निर्वर्तयत् ।

कः स्विच्छद्य नो ब्रूयादनुदेयी यथाभवत् ॥ ५ ॥

कः । कुमारम् । अजनयत् । रथम् । कः । निः । अर्तयत् ।

कः । स्विच्छ । तत् । अद्य । नः । ब्रूयात् । अनुदेयी । यथा । अभवत् ॥ ५ ॥

१कः पुरुषः इमं १कुमारमजनयत् । अधिक्षेपे किंशब्दः । ईदृशं^४ बालं यमसमीपं प्रहिण्वन्
कथं पिता समीचीनः स्यात् । तत्तावदास्ताम् । १कः वा पुरुषोऽस्य बालस्य यमसमीपं प्रतिगमनाय
तं १रथं १निर्वर्तयत् निर्वर्तितवान् । सोऽपि मूलं इत्यर्थः । १यथा येन प्रकारेणायं कुमारः १अनु-
देयी अनुदातव्यः १अभवत् भवति १तत् तदनुगुणं वचनमुपायकथनम् १अद्य अस्मिन् काले १नः
अस्माकं १कः १स्विच्छ को नाम १ब्रूयात् अभिदध्यात् । प्रथमं यमसमीपं गत्वा पश्चात् ततो निर्गम-
नोपायं ब्रुवन्नपि न प्राज्ञ इत्यर्थः । अथवा । कुमाराख्य ऋषिरात्मनः सार्वारम्भमवगच्छन् स्वव्यति-
रिक्तस्यान्यस्यासंभवं किंशब्देनाक्षेपवाचिना दर्शयति । कुमारं मां कः पिताजनयत् । न कोऽपि । ‘ अजो
नित्यः शाश्वतः ’ (क. उ. २.१८) इति श्रुत्युक्तरूपोऽहं अवाप्ति । कश्च शरीरात्मकं रथं निर्वर्तयत्
निर्वर्तयति । मज्जतिरिक्तस्य निर्वर्तयितुरभावात् तथा निर्वर्त्यस्यान्यस्यासंभवाच्च । अद्य अस्मिन्
काले सार्वारम्भानुभवदशायां तं तं प्रकारं कः स्विच्छ को नाम नोऽस्माकं ब्रूयात् यथा येन प्रकारेण
अनुदेयी अनुदातव्या मज्जतिरिक्तान्यपदार्थसत्ता अभवत् भवति । स प्रकारोऽपि दुर्वचन इत्यर्थः ॥

यथाभवदनुदेयी ततो अग्रमजायत ।

पुरस्ताद्बुध्न आततः पश्चान्निरयणं कृतम् ॥ ६ ॥

यथा । अभवत् । अनुदेयी । ततः । अग्रम् । अजायत ।

पुरस्तात् । बुध्नः । आततः । पश्चात् । निः । अयनम् । कृतम् ॥ ६ ॥

१अनुदेयी अनुदातव्यः १यथा येन प्रकारेण पितरमनुलक्ष्य अयं कुमारी यमेन दत्तः १अभवत्
भवति तथा १ततः तस्माद्वाजश्रवसात् पितुः १अग्रं यमसमीपं गच्छेति वचनस्याग्रतो वर्तमानं नचिके-
तसा यमेन सह वदितव्यं ‘ तं वै प्रवसन्तं गन्तासीति होवाच ’ (तै. ब्रा. ३.११.८.२) इत्यादिकं
ब्राह्मणान्तरोक्तम् १अजायत प्रादुरभवत् । पितोपदिष्टवानित्यर्थः । १पुरस्तात् ततः पूर्वं १बुध्नः
उक्तस्याग्रस्य मूलभूतं यमस्य गृहं प्रतिगच्छ इति वचनम् १आततः अतिविस्तृतमासीत् । अतः तद-
क्षयपरिहारमिति १पश्चात् क्रोधं परित्यज्य १निरयणं तस्माद्यमानिर्गमनोपायं १कृतं पित्राचरितम् ।
यद्वा । अनुदेयी आत्मानमनु दातव्यात्मस्वरूपव्यतिरिक्तान्यपदार्थसत्ता यथाभवत् भवति तदनुगुणं

१. ग-त-म-अस्मिन् लोके । २. त-म-च तेन । ३. ग-त-१.२.३.५.६.७.८-म-तस्योक्तं; त-४-
तदस्योक्तं । ४. त-म-कोदृशं । ५. त-म-निर्वर्तितवान् ।

ततस्तस्मात्मायाविशिष्टादात्मनोऽग्रं स्रष्टव्यस्य विकारजातस्याद्यं मनस्तत्त्वं सिसृक्षाकारणमजायत
उद्भवत् । पुरस्तात् सृष्टेः प्रागवस्थायां बुध्नो मूलमव्याकृतं मायात्मकं कारणमेवाततः । आ समन्तात्
ततं विस्तृतमासीत् । पश्चात्तमस उत्पत्त्यनन्तरं निरयणं तद्गतानां कार्याणां तस्मात् कारणाश्रितमनं
घटपटादिभेदेन स्वरूपालम्भनं^१ कृतम् । ब्रह्मणा निर्मितम् । तथा मृद्विकारो घटादिर्भृदोऽन्यो न
भवति । आदित्यानुग्रहात् ब्रह्मभावं प्राप्तस्य मम विकारः प्रपञ्चो मदन्व्यो न भवतीति व्यतिरिक्तस्य^२
पित्रादेराक्षेपः पूर्वोक्तः समर्थितः ॥

इदं यमस्य सादनं देवमानं यदुच्यते ।

इयमस्य धम्यते नाळीरयं गीभिः परिष्कृतः ॥ ७ ॥

इदम् । यमस्य । सादनम् । देवऽमानम् । यत् । उच्यते ।

इयम् । अस्य । धम्यते । नाळीः । अयम् । गीऽभिः । परिऽकृतः ॥ ७ ॥

वइदं^१ यमस्य नियन्त्रादित्यस्य वैवस्वतस्य वा^२ सदनं स्थानम् । छान्दसः साहितिको दीर्घः ।
यत् सदनं^३ देवमानं देवैर्निर्मितमिति^४ उच्यते सर्वत्र अभिधीयते । यद्वा । देवानां रश्मिनां निर्माण-
साधनमिति गीयते ।^५ अस्य यमस्य प्रीणनाय^६ इयं नाळीः वाद्यविशेषो^७ वेणुः धम्यते वाद्यते ।
यद्वा । नाळीति वाङ्नाम । इयं स्तुतिरूपा वागस्य प्रीणनाय धम्यते उच्चार्यते । एवं सति^८ अयं यमः
गीभिः स्तुतिभिः^९ परिष्कृतः अलंकृतोऽभूत् । 'संपर्युपेभ्यः' इति सुडागमः । 'परिनिविभ्यः' इति
षत्वम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ २३ ॥

'केशी' इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तमग्निसूर्यवायुदेवताकम्^{१०} । वातरश्मनपुत्रा जूतिवातजूतिप्रभृतयः
प्रत्युच्चं क्रमेणर्षयः । तथा चानुक्रान्तं—'केशी मुनयो वातरश्ना जूतिवातजूतिर्विप्रजूतिर्दृषाणकः
करिक्त एतश्च ऋष्यश्रृङ्गश्चैकर्चाः कैशिनम्' इति । गतो विनियोगः ॥

केश्यग्निं केशी विषं केशी बिभर्ति रोदसी ।

केशी विश्वं सर्वदृशे केशीदं ज्योतिरुच्यते ॥ १ ॥

केशी । अग्निम् । केशी । विषम् । केशी । बिभर्ति । रोदसी इति ।

केशी । विश्वम् । स्वः । दृशे । केशी । इदम् । ज्योतिः । उच्यते ॥ १ ॥

केशाः केशस्थानीया रश्मयः । तद्वन्तः केशिनोऽग्निर्वायुः सूर्यश्च । एते त्रयः स्तूयन्ते ।^१ केशी
रश्मिभिर्युक्तः प्रकाशमानो वा सूर्यः^२ अग्निं^३ विभर्ति । हविभिः पोषयति धारयति वा । कालविशेषे
ह्यग्नेः पोषणाय होमः । स च कालविशेषः सूर्यगत्यधीन इति सूर्य एव बिभर्तीत्युच्यते । तथा
विषम् । उदकनामैतत् । उदकं रश्मिभिर्घर्मसमय आहतमयमेव^४ केशी बिभर्ति विल्लष्टुम् । तथा
रोदसी द्यावापृथिव्यौ अपि अयमेव बिभर्ति । अपि च विश्वं व्याप्तं^५ स्वः सर्वं जगत्^६ दृशे
दर्शनाय अयमेव^७ केशी करोति । प्रकाशयतीत्यर्थः । इत्थं महानुभावः केशी को नामेत्यत आह ।
इदं दृश्यमानं मण्डलस्थं यत्^८ ज्योतिः^९ इदम् एव^{१०} केशी इति, उच्यते । नान्य इत्यर्थः ॥

मुनयो वातरश्नाः पिशङ्गा वसते मला ।

वातस्यानु धाजि यन्ति यद्देवासो अविक्षत ॥ २ ॥

१. त-भ-रूपलम्भनं । २. ग-मद्यतिरिक्तस्य । ३. त-भ-विद्याविशेषो । ४. त४.५-सूक्तमनुष्टुभमग्निः ।

मुनयः । वातऽरशनाः । पिशङ्गा । वसते । मला ।
वातस्य । अनु । धाजिम् । युन्ति । यत् । देवासः । अविक्षत ॥ २ ॥

१वातरशनाः वातरशनस्य पुत्राः १मुनयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनो जूतिवातजूतिप्रभृतयः
१पिशङ्गा पिशङ्गानि कपिलवर्णानि १मला मलिनानि वल्कलरूपाणि वासांसि १वसते आच्छादयन्ति ।
'वस आच्छादने' । आदादिकः । ईदृशास्ते १यत् यदा १देवासः देवाः तपसो महिम्ना दीप्यमानाः
सन्तः १अविक्षत देवतास्वरूपं प्राविशन् । विश्लेष्टं किं शल इगुपधादनिटः वसः । व्यस्येनात्मने-
पदम् । तदा ते १वातस्य वायोः १धाजि गतिम् १अनु १यन्ति अनुगच्छन्ति । प्राणोपासनया प्राण-
रूपिणो वायुभावं प्रपञ्चा ह्यर्थः ॥

उन्मदिता मौनेयेन वाताँ आ तस्थिमा वयम् ।

शरीरेऽस्माकं यूयं मर्तासो अभि पश्यथ ॥ ३ ॥

उत्तऽमदिताः । मौनेयेन । वातान् । आ । तस्थिम । वयम् ।
शरीरा । इत् । अस्माकम् । यूयम् । मर्तासः । अभि । पश्यथ ॥ ३ ॥

१मौनेयेन मुनिभावेन लौकिकसर्वव्यवहारविसर्जनेन १उन्मदिताः उन्मत्ता उन्मत्तवदा-
चरन्तः । यद्वा । उत्कृष्टं मदं हर्षं प्राप्ताः । १वयं १वातान् वायूनस्माभिरुपास्यमानान् १आ १तस्थिम
आस्थितवन्तः । हे १मर्तासः मनुष्याः १अस्माकं १शरीरेत् शरीराण्येव १यूयं केवलम् १अभि
१पश्यथ । नास्मान् १ । यतो वयं नीरूपेण वायुना सायुज्यं प्राप्ताः ॥

अन्तरिक्षेण पतति विश्वा रूपावचाकशत् ।

मुनिर्देवस्यदेवस्य सौकृत्याय सखा हितः ॥ ४ ॥

अन्तरिक्षेण । पतति । विश्वा । रूपा । अवचाकशत् ।
मुनिः । देवस्यऽदेवस्य । सौकृत्याय । सखा । हितः ॥ ४ ॥

१मुनिः अस्यर्षो द्रष्टा वृषाणक ऋषिर्वातरूपतां सूर्यात्मतां वा तत्तदुपासनया प्राप्तः सन् १अन्त-
रिक्षेण आकाशेन १पतति गच्छति । किं कुर्वन् । १विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि रूप्यमाणानि पदार्थ-
जातानि १अवचाकशत् अभिपश्यन् स्वतेजसा दर्शयन् । तथा १देवस्यदेवस्य । 'नित्यवीप्सयोः'
इति द्विवचनम् । 'अनुदात्तं च' इति परस्याग्नेदितस्यानुदात्तत्वम् । सर्वस्यापि देवस्य १सखा
सखिभूतः अत एव १सौकृत्याय । सुष्ठु देवानुद्दिश्य क्रियमाणं यागात्मकं कर्म सुकृतम् । तस्य आवाय
सम्यगनुष्ठापनाय १हितः निहितः स्थापितो भवति ॥

वातस्याश्चो वायोः सखार्थो देवेषितो मुनिः ।

उभौ समुद्रावा क्षेति यश्च पूर्वं उतापरः ॥ ५ ॥

वातस्य । अश्चः । वायोः । सखा । अथो इति । देवऽईषितः । मुनिः ।
उभौ । समुद्रौ । आ । क्षेति । यः । च । पूर्वं । उत । अपरः ॥ ५ ॥

व्यातस्य वायोर्गतिरिव वअश्वः व्यासः । यद्वा । वायोः अक्षिता भोक्ता । वायुरेव तस्याहार इत्यर्थः । अत एव वायोः सखा मित्रभूतः वअथो अपि च वदेवैतः देवेन द्योतमानेन वायुना सूर्येण वा इषितः प्राप्तः^१ । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्वम् । ईदृशो वमुनिः करिष्कताख्य ऋषिरुक्तप्रकारेण वायुरूपः सूर्यरूपो वा सन् वउभौ वसमुद्रौ उदधी वआ वक्षेति अभिगच्छति । 'क्षि निवासगत्योः' । छान्दसो विकरणस्य लुक् । कौ तौ समुद्रौ । वयश्च वपूर्वः समुद्रः । उतशब्द-
श्रार्थे । यश्च वअपरः समुद्रः ॥

अप्सरसां गन्धर्वाणां मृगाणां चरणे चरन् ।

केशी केतस्य विद्वान्तसखा स्वादुर्मदिन्तमः ॥ ६ ॥

अप्सरसाम् । गन्धर्वाणाम् । मृगाणाम् । चरणे । चरन् ।

केशी । केतस्य । विद्वान् । सखा । स्वादुः । मदिन्तमः ॥ ६ ॥

वअप्सरसां देवस्त्रीणां वगन्धर्वाणां वचरणे संचारभूते दिव्यन्तरिक्षे च तथा वमृगाणां सिंहा-
दीनां संचारस्थले पृथिव्यां वचरन् व्याप्य संचरन् वकेशी अग्निर्वायुः सूर्यो वा वकेतस्य ज्ञातव्यस्य
सर्वस्यार्थज्ञातस्य विद्वान् यद्वा ज्ञातव्यस्यास्यर्षेरेतस्य सखा विद्वान् अविशेषात् सर्वं जानन्
वस्वादुः स्वादयिता^२ रसयिता सर्वस्य रसस्योत्पादकः अत एव वमदिन्तमः मादयितृत्तमो भवति ।
'नादस्य' इति जुडागमः ॥

वायुरस्मा उपामन्थत्पिनष्टि स्मा कुनन्मा ।

केशी विषस्य पात्रेण यदुद्रेणापिबत्सह ॥ ७ ॥

वायुः । अस्मै । उप । अमन्थत् । पिनष्टि । स्म । कुनन्मा ।

केशी । विषस्य । पात्रेण । यत् । रुद्रेण । अपिबत् । सह ॥ ७ ॥

वकेशी रश्मिभिर्युक्तः सूर्यः वरुद्रेण रुद्रपुत्रेण मरुद्गणेन । यद्वा । 'रुद्रो वा एष यदग्निः'
(तै. सं. ५.४.३.१) इति श्रवणादुद्गो वैद्युताग्निः । तेन वसह वर्तमानो वविषस्य । उदकनामैतत् ।
'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । विषमुदकं वपात्रेण पानसाधनेन
रश्मिजालेन वयत् यदा^३ वअपिबत् पिबति तदा वअस्मै केशिने ववायुः वउपामन्थत् । भूगतं सर्वं
रसमुपमश्नाति । यद्वा । यदापिबत् पीतवान् भवति तदा सूर्यमण्डले घनीभूतमस्य तदुदकं वायुरुप-
मश्नाति । मन्थनेन वैद्युताग्निनालोडयति । तथा वकुनन्मा कुत्सितमपि भृशं नमयित्री स्वयं नमयितु-
मशक्यथा स्वतन्त्रा माध्यमिका वाक् वपिनष्टि वस्म । यथाधस्तात् स्रवति तथा चूर्णीकरोति । स्मेति
प्रसिद्धौ । कुपूर्वाञ्जमयतेः पचाद्यचि 'यङोऽचि च' इति यङो लुक् । थाथादिनोत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् ॥ ॥ २४ ॥

'उत देवाः' इति सप्तचं नवमं सूक्तमानुष्टुभं वैश्वदेवं भरद्वाजकश्यपगोतमात्रिविश्वामित्र-
जमदग्निवसिष्ठा इति क्रमेण प्रत्यृचमृषयः । तथा चानुक्रान्तम्—'उत देवाः सप्तपथ एकर्चा वैश्व-
देवम्' इति । गतो विनियोगः ॥

उत देवा अवहितं देवा उन्नयथा पुनः । उतागश्चक्रुषं देवा देवा जीवयथा पुनः ॥ ११ ॥

उत । देवाः । अवऽहितम् । देवाः । उत । नयथ । पुनरिति । उत । आगः ।
चक्रुषम् । देवाः । देवाः । जीवयथ । पुनरिति ॥ १ ॥

१ उत^१ अपि च हे देवाः अवहितम् उन्नयथ^१ । उत अपि च हे देवाः आगः
अपराधं चक्रुषं कृतवन्तं मां तस्मादागसो रक्षत । हे देवाः रक्षित्वा च पुनः पश्चात् जीवयथ
विरजीविनं कुरुत ॥

द्राघिमौ वातौ वात आ सिन्धोरा परावतः ।

दक्षं ते अन्य आ वातु परान्यो वातु यद्रपः ॥ २ ॥

द्रौ । इमौ । वातौ । वातः । आ । सिन्धोः । आ । परावतः ।

दक्षम् । ते । अन्यः । आ । वातु । परा । अन्यः । वातु । यत् । रपः ॥ २ ॥

१ इमौ दृश्यमानौ १ द्रौ १ वातौ पुरोवातः पश्चाद्वातश्च १ आ १ सिन्धोः आ समुद्रात् । मर्यादाया-
माकारः । यद्वा १ आ १ परावतः समुद्रादपि यो दूरदेशः तं देशमवधीकृत्य १ वातः गच्छतः । 'वा
गतिगन्धनयोः' । आदादिकः । तयोर्वातयोः १ अन्यः एको हे स्तोतः १ ते तव १ दक्षं बलम् १ आ
१ वातु आगमयतु । १ अन्यः च त्वदीयं १ यद्रपः पापं तत् १ परा १ वातु परागमयतु ॥

आ वात वाहि भेषजं वि वात वाहि यद्रपः ।

त्वं हि विश्वभेषजो देवानां दूत ईर्यसे ॥ ३ ॥

आ । वात । वाहि । भेषजम् । वि । वात । वाहि । यत् । रपः ।

त्वम् । हि । विश्वभेषजः । देवानाम् । दूतः । ईर्यसे ॥ ३ ॥

हे १ वात १ भेषजं सुखं व्याध्युपशमनमौषधं वा १ आ १ वाहि आगमय । हे १ वात १ यद्रपः
अस्मदीयं पापं तत् १ वि १ वाहि विगमय । अस्मत्तो विश्लेषय । १ त्वं १ हि खलु १ देवानां १ दूतः
१ विश्वभेषजः । विश्वानि भेषजानि यस्मिन् । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ।
ईदृशश्च सन् १ ईर्यसे सततं गच्छसि ॥ 'ईर्य गतौ' । वैवादिकः । दयनो निश्वात् 'ग्निस्थादिभिस्त्यम्'
इत्याद्युदात्तत्वम् । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः ॥

आ त्वागमं शंतातिभिरथो अरिष्टतातिभिः ।

दक्षं ते भद्रमाभार्षं परा यक्ष्मं सुवामि ते ॥ ४ ॥

आ । त्वा । अगमम् । शंतातिभिः । अथो इति । अरिष्टतातिभिः ।

दक्षम् । ते । भद्रम् । आ । अभार्षम् । परा । यक्ष्मम् । सुवामि । ते ॥ ४ ॥

१. ग-उतापि च हे देवाः अवहितमधीनिहितं पुनश्चोन्नयथ दारिद्र्यपीडितमार्ज्यं कुदथ; त१.३.४.
५.१.८- 'उत ... उन्नयथ' नास्ति; त७-उतापि च हे देवा यूयं अवहितं दारिद्र्येणाधः पातितं मां
पश्यतेति शेषः । हे देवाः मां दृष्ट्वा पुनः पश्चात् उन्नयथ उद्धरत उत्कृष्टं स्थानं प्रापयतेत्यर्थः; भ-उतापि
च हे देवा अवहितं ।

हे स्तोतः वत्वा त्वां वशंतातिभिः सुखकरैः वअथो अपि च वअरिष्टतातिभिः अहिंसाकरैश्च
रक्षणैः वआ वअगमम् आगतवानस्मि । 'शिवशमरिष्टस्य करे' (पा. सू. ४. ४. १४३)
इत्युभयत्र तातिल्लप्रत्ययः । 'लिति' इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । अपि च वभद्रं कल्याणं वते
तव वदक्षं बलम् वआभार्यम् आहार्यं वायुसकाशादानैषम् । तथा वते तव वयक्ष्मं रोगं च वपरा
वसुवामि विनाशायामि ॥

त्रायन्तामिह देवास्त्रायतां मरुतां गुणः ।

त्रायन्तां विश्वा भूतानि यथायमरपा असत् ॥ ५ ॥

त्रायन्ताम् । इह । देवाः । त्रायताम् । मरुताम् । गुणः ।

त्रायन्ताम् । विश्वा । भूतानि । यथा । अयम् । अरपाः । असत् ॥ ५ ॥

वइह अस्मिन् देवो सर्वे वदेवाः वत्रायन्ताम् अस्मान् पालयन्ताम् । तथा वमरुतां वगुणः
संघः स वत्रायताम् । वविश्वा विश्वानि सर्वाण्यन्यानि च वभूतानि भूतजातानि वत्रायन्ताम्
अस्मान् रक्षन्तु । वयथायम् अस्मदीयः शरीरादिः वअरपाः वअसत् पापरहितो भवति तथेत्यर्थः ।
रप इति पापनाम । नञा बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अस्तेर्लङ्घ्यङागमः ।
'यावद्यथाभ्याम्' (पा. सू. ८. १. ३६) इति निघाताभावः ॥

आप इद्वा उ भेषजीरापो अमीवचातनीः ।

आपः सर्वस्य भेषजीस्तास्ते कृण्वन्तु भेषजम् ॥ ६ ॥

आपः । इत् । वै । ऊँ इति । भेषजीः । आपः । अमीवचातनीः ।

आपः । सर्वस्य । भेषजीः । ताः । ते । कृण्वन्तु । भेषजम् ॥ ६ ॥

वआप वइद्वै आप एव खलु वभेषजीः भेषजभूताः । स्नानपानादिना सुखहेतवः । यद्वा ।
ओषधिरूपेण परिणता रोगोपशमनहेतवो भवन्ति । 'केवलमामक' (पा. सू. ४. १. ३०)
इत्यादिना भेषजशब्दात् ङीप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वम् । जसि 'वा छन्दसि' इति
पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । यत एवमतः कारणात् वआपः वअमीवचातनीः अमीवचातन्यः रोगाणां नाश-
यिभ्यो भवन्ति । चातयतिर्वधकर्मा । किंच वआपः वसर्वस्य प्राणिजातस्य वभेषजीः भेषजभूता
भवन्ति न कतिपयस्य । वताः तथाविधा आपः वते तव वभेषजं वकृण्वन्तु कुर्वन्तु ॥

हस्ताभ्यां दशशाखाभ्यां जिह्वा वाचः पुरोगवी ।

अनामयित्नुभ्यां त्वा ताभ्यां त्वोप स्पृशामसि ॥ ७ ॥

हस्ताभ्याम् । दशऽशाखाभ्याम् । जिह्वा । वाचः । पुरऽगवी ।

अनामयित्नुभ्याम् । त्वा । ताभ्याम् । त्वा । उप । स्पृशामसि ॥ ७ ॥

वदशशाखाभ्यां दशाङ्गुलयः शाखाभूता ययोः तादृशाभ्यां प्रजापतेः वहस्ताभ्यां सुज्यमाना
वजिह्वा रसना ववाचः शब्दस्य वपुरोगवी पुरतो गन्त्री जाता । यत्र यत्र शब्दस्तत्र सर्वत्र तस्य

शब्दस्योच्चारणाय पुरतो व्याप्रियत इत्यर्थः । वृत्तानामयितुभ्यां^१ सम्भगारोग्यहेतुभ्यां^२ वृत्तानां हस्ताभ्यां हे स्तोतः एवा एवाम् उप वृष्टशामसि उपवृष्टशामः । इदन्तो मसिः । एवा इति पुनरुक्तिः पादपूरणार्था ॥ २५ ॥

‘तव त्ये’ इति षडृचं दशमं सूक्तमुरुनाम्नः पुत्रस्याङ्गाख्यस्थार्थं जागतमैन्द्रम् । तथा चानु-
क्रान्तं—‘तव त्ये षडङ्ग औरवो जागतम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

तव त्ये इन्द्र सख्येषु बह्वय ऋतं मन्वाना व्यदर्दिरुलम् ।

यत्रा दशस्यनुपसो रिणन् अपः कुत्साय मन्मन् अह्यश्च दंसयः ॥ १ ॥

तव । त्ये । इन्द्र । सख्येषु । बह्वयः । ऋतम् । मन्वानाः । वि । अदर्दिरुः । वलम् ।

यत्र । दशस्यन् । उपसः । रिणन् । अपः । कुत्साय । मन्मन् । अह्यः । च । दंसयः ॥ १ ॥

हे इन्द्र वृत्तं वृत्तं सख्येषु सख्येषु सख्येषु त्ये ते प्रसिद्धाः वह्वयः वोढारो हविषां स्तुतीनां वा अत एव ऋतं यज्ञं मन्वानाः अवबुध्यमानाः अङ्गिरसः वलं गवामपहर्तारमेतत्संज्ञकमसुरं व्यदर्दिरुः अत्यर्थं व्यदारयन् । ‘वृ विदारणे’ । अस्मात् यङ्लुगन्तात् लुङि ‘सिजभ्यस्त’ इति झेठुः । ‘जुसि च’ इति गुणः । व्यत्ययेनेत्वम् । अपि च यत्र यस्मिन् काले मन्मन् मन्मनि स्तोत्रे सति कुत्साय महर्षये उपसः उपःकालान् वृत्रेणावृतत्वात् पूर्वमसत्प्रायास्तदपनोदनेन दशस्यन् प्रयच्छन् तथा अपः वृत्रेणावृतान्युदकानि च रिणन् तस्मान्निर्गमयन् वर्तसे । ‘री गतिरेषणयोः’ । क्रैयादिकः । एवादीनां ह्रस्वत्वम् । तदानीम् अह्यः अहेर्वृत्रस्य च दंसयः कर्माणि वितथान्यासन्नित्यर्थः ॥

अवासृजः प्रस्वः श्वश्र्वयो गिरीनुदाज उस्त्रा अपिबो मधु प्रियम् ।

अवर्धयो वनिनो अस्य दंससा शुशोच सूर्य ऋतजातया गिरा ॥ २ ॥

अव । असृजः । प्रस्वः । श्वश्र्वयः । गिरीन् । उत् । आजः । उस्त्राः । अपिबः । मधु । प्रियम् ।

अवर्धयः । वनिनः । अस्य । दंससा । शुशोच । सूर्यः । ऋतजातया । गिरा ॥ २ ॥

हे इन्द्र प्रस्वः । प्रसूतिर्जन्म । तद्धेतुभूता अपः अवासृजः । आवरकान्मेघादधः पातित-
वानसि । तथा गिरीन् पर्वतान् वलेन गोमतो बिलस्य पिधानाय निहितान् श्वश्र्वयः अगमयः ।
अभैसीरित्यर्थः । ‘श्वचि गतो’ । अस्माण्यन्ताल्लङि ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्ग्योरोऽपि’ इत्यङभावः ।
‘समानवाक्ये’^१ निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः (पा. सू. ८. १. १८. ५) इति वचनात् पूर्व-
पदस्यासमानवाक्यगतत्वेनास्य ‘तिङ्छतिङः’ इति निघाताभावः^२ । तथा वलासुरेण बिले निहिता
उस्त्राः गाः पर्वतभेदानन्तरम् उदाजः उदगमयः । ततः पयोदध्याज्यादिकं प्रियम् अनुकूलं
मधु मधुरं हविः अपिबः पीतवानसि । यद्वा । श्रयणसाधनासु तासु गोष्वागतासु यजमानैः
प्रियमभीष्टं मधु सोमात्मकमपिबः पिबसि । तथा वनिनः वनसंबद्धान् वृक्षान् । यद्वा । वनमित्यु-
दकनाम । तद्युक्तान् समुद्रान् । अवर्धयः वृद्धिप्रदानेन वर्धयसि । ऋतजातया । ऋतं यज्ञम् । तदर्थं
जातं जन्म यस्याः तथा गिरा वेदात्मिकया वाचा स्तूयमानस्य अस्य इन्द्रस्य दंससा कर्माणां

१. म२-अनामयितुभ्यां अनामयहेतुभ्यां । २. त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८-‘समानवाक्ये
... निघाताभावः’ नास्ति ।

आवृण्वतो वृत्रादेरपि नोदनात्मकेन वसूर्यः वृष्टोच नभसि प्रदिदीपि । यद्वा । ऋतजातया गिरेति सूर्यस्यैव विशेषणम् । त्रयीरूपया वाचा प्रदीप्यत इत्यर्थः । ' ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते ' (तै. ब्रा. ३. १२. ९. १) इत्यादिकं तैत्तिरीयकमत्रानुसंधेयम् ॥ इत्युक्तस्य पदात्परत्वेऽपि पादा-
दित्वादापादादिति पर्युदासस्थानुच्चेनिवाताभावः ॥

वि सूर्यो मध्ये अमुचद्रथं दिवो विदहासाय प्रतिमान्मार्थः ।

दृक्कहानि पिप्रोरसुरस्य मायिन इन्द्रो व्यास्यच्चक्रवाँ ऋजिश्चना ॥ ३ ॥

वि । सूर्यः । मध्ये । अमुचत् । रथम् । दिवः । विदत् । दासाय । प्रतिमानम् । आर्थः ।
दृक्कहानि । पिप्रोः । असुरस्य । मायिनः । इन्द्रः । वि । आस्यत् । चक्रवान् । ऋजिश्चना ॥ ३ ॥

वदिवः द्युलोकस्य मध्ये सूर्यः आदित्यः रथं प्रस्थानाय वि अमुचत् विमुक्तवान् ।
मुचेर्लुङि लृङ्वात् च्लेरङादेशः । कवेति चेत् उच्यते । यदा आर्थः अभिज्ञः इन्द्रः दासाय उप-
क्षपयित्रे वृत्रादये प्रतिमानं प्रतिष्ठति प्रतीकारं विदत् वेत्ति जानाति । अलभत वा । अपि च
मायिनः मायाविनः ॥ मायाशब्दस्य ब्रीह्यादिषु पाठान् ' ब्रीह्यादिभ्यश्च ' इतीनिप्रत्ययः ॥ पिप्रोः
एतन्नाम्नः असुरस्य दृक्कहानि दृक्कहानि स्थराणि पुराणि बलानि वा ऋजिश्चना राजर्षिणा चक्रवान्
सख्यं कुर्वन् इन्द्रः व्यास्यत् व्यक्षिपत् । विविधमाक्षिप्तवान् । व्यनीनशदित्यर्थः । ' असु क्षेपणे ' ॥

अनाधृष्टानि धृषितो व्यास्यन्निधीरदेवाँ अमृणदयास्यः ।

मासेव सूर्यो वसु पुय्यमा ददे गृणानः शत्रूरशृणाद्विरुक्मता ॥ ४ ॥

अनाधृष्टानि । धृषितः । वि । आस्यत् । निधीन् । अदेवान् । अमृणत् । अयारयः ।
मासाऽइव । सूर्यः । वसु । पुय्यम् । आ । ददे । गृणानः । शत्रून् । अशृणात् । विरुक्मता ॥ ४ ॥

वधितः शत्रूणां धर्षयिता प्रगल्भ इन्द्रः अनाधृष्टानि इतः पूर्वं शत्रुभिरप्रधृष्टानि अबाधिता-
न्यसुरबलानि व्यास्यत् व्याक्षिप्तवान् । तथा अयास्यः अयासनीयश्चालयितुमशक्यः । यद्वा ।
अयास्योऽङ्गिराः । स्तोतृवाचिना शब्देन स्तुत्यो लक्ष्यते । अयास्येनर्षिणा स्तुत्य इन्द्रः निधीन्
असुरैर्निहितान् धनसमूहान् । यद्वा । निधातृक्षितरां बलानां धारयितृन् अदेवान् देवविरोधिनोऽ-
सुरान् अमृणत् अहिंसीत् । ' मृण हिंसायाम् ' । तौदादिकः । अपि च सूर्यः मासेव मासेनेव ।
' पदम् ' इत्यादिना मासशब्दस्य मासभावः । स यथा मासविशेषेण भौमान् रसानादत्ते तथा
पुय्यम् असुराणां पुरि भवम् । ' भवे छन्दसि ' इति यत् । ' हलि च ' इति दीर्घस्य ' न भकुर्छु-
राम् ' (पा. सू. ८. २. ७९) इति प्रतिषेधः । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । ईदृशं वसु धनम्
आ ददे आदत्ते स्म ॥ ' आङो दोऽनास्यविहरणे ' इत्यात्मनेपदम् । तथा गृणानः स्तोतृभिः
स्तुत्यमानः सन् ॥ व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ शत्रून् शातयितृन्सुरान् विरुक्मता विरोचमानेन
वज्रेण अशृणात् अहिंसीत् ॥

अयुद्धसेनो विभ्वा विभिन्दता दार्शद्वृहा तुज्यानि तेजते ।

इन्द्रस्य वज्रादविभेदभिश्नथः प्राक्रामच्छुन्ध्यूरजहादुपा अनः ॥ ५ ॥

अयुद्धसेनः । विभ्वा । विभिन्दता । दार्शत् । वृहा । तुज्यानि । तेजते ।
इन्द्रस्य । वज्रात् । अविभेत् । अभिश्नथः । प्र । अक्रामत् । शुन्ध्युः । अजहात् । उपाः । अनः ॥ ५ ॥

विभवा विभुना व्याप्तेन विभिन्दता विदारयता एवंविधेनापि परकीयबलेन व्युद्धसेनः
अप्रहृतसेनः । यद्वा । विभवा विभुव्याप्तौ विभिन्दता शत्रुबलानि विदारयता वज्रेण । वृत्रहा वृत्रं
हतवान् एवंविध इन्द्रः । दाशत् दाशति । स्तोत्रभ्यो धनं प्रयच्छति । 'दाशु दाने' । लेख्यडागमः ।
तथा तुज्यानि प्रेयाणि शत्रुबलानि तेजते तनूकरोति अल्पीकरोति । 'तिज निशाने' । यद्वा । शत्रून्
प्रति प्रेयाण्यायुधानि तेजते निश्यति तीक्ष्णीकरोति । ईदृशस्य इन्द्रस्य अभिषेधः अभितौ हिंसकात्
वज्रात् सर्वं शत्रुजातम् अबिभेत् भीतिं प्राप्नोत् । एवमसुरेण्विन्द्रेण निरस्तेषु शुन्ध्यः
शोधयितादित्यः प्राकामत् जगत्प्रकाशनाय गन्तुं प्रक्रान्तवान् । उषाः उषोदेवता च अनः
स्वकीयं शकटं रथम् अजहात् गन्तुं पर्यत्यजत् । 'ओहाक् त्यागे' ॥

एता त्या ते श्रुत्यानि केवलं यदेक एकमकृणोरयज्ञम् ।

मासां विधानमदधा अधि दधि त्वया विभिन्नं भरति प्रधि पिता ॥ ६ ॥

एता । त्या । ते । श्रुत्यानि । केवलं । यत् । एकः । एकम् । अकृणोः । अयज्ञम् ।

मासाम् । विऽधानम् । अदधाः । अधि । दधि । त्वया । विऽभिन्नम् । भरति । प्रऽधिम् । पिता ॥ ६ ॥

हे इन्द्र एत्या तानि एते तव स्वदीयानि वीर्यकर्माणि एता एतान्येव एकेवला केवलानि
श्रुत्यानि श्रोतव्यानि स्तुत्यर्हाणि^१ । नान्यदीयानि । कानि पुनस्तानि । एकः असहायस्त्वम्
एकं प्रधानभूतम् अयज्ञं यज्ञरहितमसुरम् अकृणोः अहिंसिरिति यत् एतदेकं कर्म ॥
'कृवि हिंसाकरणयोश्च' । अत्र हिंसार्थः । इतिस्वानुम् । 'धिन्विक्कुण्वोरञ्च' इत्युपसर्गोऽकारान्ता-
देशश्च । तस्य^२ लोपे^३ सति स्थानिवज्जालवृषभगुणाभावः ॥ तथा मासां मासानाम् ॥ 'पदन्'
इत्यादिना मासशब्दस्य सास्भावः । 'ऊडिदम्'^४ इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ मासानां विधानं
विधातारं कर्तारं सूर्यम् अधि दधि शुलोक उपरि अदधाः आधारयः ॥ विपूर्वात् दधातेः 'कृत्य-
ल्युटो बहुलम्' इति कर्तरि ल्युट् ॥ इदमपरं कर्म । तथा पिता पालको शुलोकः विभिन्नं विदारितं
वृत्राद्विभक्तं प्रधि रथचक्रस्य पार्श्वम् । पार्श्वफलके प्रधी इत्युच्येते । ईदृशं सूर्यरथसंबन्धिनं प्रधिमन्यै-
धोरयितुमशक्यं त्वया एव भरति धारयति । इदमपरं कर्म । एतत्प्रभृतीनि त्वया कृतानि कर्माणि
परेषामसाधारणानि सर्वदा स्तोतव्यानीत्यर्थः ॥ ॥ २६ ॥

'सूर्यरश्मिः' इति षड्चमेकादशं सूक्तं त्रैष्टुभम् । विश्वावसुर्नाम गन्धर्व ऋषिः । स च पूर्वेण
मृचेन सवितारं स्तुतवान् उत्तरेण स्वात्मानम् । अतः प्रथमतृचस्य सविता देवता द्वितीयस्य गन्धर्वः ।
तथा चानुक्रान्तं—'सूर्यरश्मिर्देवगन्धर्वो विश्वावसुरात्मानमस्तौत् पूर्वार्धे^५ सवितारम्' इति । गतो
विनियोगः ॥

सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सविता ज्योतिरुदयौ अजस्रम् ।

तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वान्संपश्यन्विश्वा भुवनानि गोपाः ॥ १ ॥

सूर्येऽरश्मिः । हरिऽकेशः । पुरस्तात् । सविता । ज्योतिः । उत् । अयान् । अजस्रम् ।

तस्य । पूषा । प्रऽसवे । याति । विद्वान् । सम्ऽपश्यन् । विश्वा । भुवनानि । गोपाः ॥ १ ॥

१. त-भ-स्तुत्यार्हाणि । २. त-भ१.२.४.८-एवं । ३. ग-त४.५-तस्यातो लोपे; त१.२.३.६.७.
८-भ२.८-तस्य योगे; भ१-तस्याद्योपे; भ४-तस्याद्योपे । ४. अनु.-पूर्वार्धे ।

सूर्यरश्मिः । उषसः प्रादुर्भावानन्तरं सूर्यस्योदयात् पूर्वं यः कालस्तस्य कालस्याभिमानो देवः सवितेत्युच्यते । १ सूर्यरश्मिः सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य रश्मिरेव रश्मिर्यस्य स तथोक्तः २ हरि-
केशः हरयो हरणशीला हरितवर्णा वा केशाः केशस्थानीयाः प्रकाशमाना वा दीप्तयो यस्य ईदृशः
३ सविता सर्वस्य प्रेरको देवः ४ पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि ५ अजस्रम् १ अनवरतं २ ज्योतिः तेजः ३ उदयान्
उद्याति उद्गमयति ॥ यातेरन्तर्भावितव्यथात् छान्दसो लङ् । व्यत्ययेन बहुवचनम् । संहितायां
'दीर्घादृष्टि समानपादे' इति नकारस्य स्त्वम् । 'आतोऽष्टि नित्यम्' इति सानुनासिक आकारः ॥
४ तस्य सवितुः ५ प्रसवे प्रेरणेऽनुज्ञायां सत्यां ६ विद्वान् जानन् ७ गोपाः गोपायिता रक्षिता ८ पूषा पोषको
देव आदित्यः ९ याति नभसि गच्छति । किं कुर्वन् । १० विश्वा विश्वानि सर्वाणि ११ भुवनानि भूत-
जातानि १२ संपश्यन् सम्यक् प्रकाशयन् ॥

नृचक्षा एष दिवो मध्ये आस्त आपप्रिवान्नोदसी अन्तरिक्षम् ।

स विश्वाचीरभि चष्टे घृताचीरन्तरा पूर्वमपरं च केतुम् ॥ २ ॥

नृचक्षाः । एषः । दिवः । मध्ये । आस्ते । आपप्रिऽवान् । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ।
सः । विश्वाचीः । अभि । चष्टे । घृताचीः । अन्तरा । पूर्वम् । अपरम् । च । केतुम् ॥ २ ॥

१ नृचक्षाः नृन् मनुष्यान् पश्यन् यद्वा नृभिर्नृतृभिः रश्मिभिः प्रकाशमानः २ एषः सविता ३ दिवः ४
ध्रुलोकस्य ५ मध्ये ६ आस्ते निवीदति । किं कुर्वन् । ७ रोदसी द्यावापृथिव्यौ ८ अन्तरिक्षं च ९ आपप्रिवान्
स्वतैजसा आपूरयन् ॥ 'प्रा पूरणे' । अस्माच्छान्दसो लिट् । 'कसुश्च' इति तस्य कसुरादेशः ।
'वस्वेकाजादसाम्' इतीडागमः ॥ १० सः देवः ११ विश्वाचीः विश्वमञ्जन्तीः सर्वव्यापिनीः प्राच्यादि-
महादिशः १२ अभि चष्टे प्रकाशयति । तथा १३ घृताचीः घृतं दीप्तं रूपमञ्जन्तीः आग्नेयादिविदिशश्च
प्रकाशयति ॥ अञ्जतेः क्लिप्तत्वात् 'अञ्जतेश्वोपसंख्यानम्' इति ङीप् । ततो भसंज्ञायाम् 'अचः'
इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वे प्राप्ते 'चौ' इति पूर्वस्याच
उदात्तत्वम् ॥ तथा १४ पूर्व पूर्वभागं १५ केतुं प्रज्ञापनीयम् १६ अपरं पृष्ठभागं १७ च १८ अन्तरा अन्तरालं च अभि
चष्टे प्रकाशयति ॥

रायो बुध्नः संगमनो वसूनां विश्वा रूपाभि चष्टे शचीभिः ।

देवईव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे धनानाम् ॥ ३ ॥

रायः । बुध्नः । समऽगमनः । वसूनाम् । विश्वा । रूपा । अभि । चष्टे । शचीभिः ।

देवऽईव । सविता । सत्यधर्मा । इन्द्रः । न । तस्थौ । समऽअरे । धनानाम् ॥ ३ ॥

१ रायः धनस्य २ बुध्नः बन्धको मूलभूतो वा ॥ 'ऊडिदम्' इत्यादिना रैशब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥
तथा ३ वसूनां धनानां ४ संगमनः संगमयिता प्रापयिता ईदृशः सविता ५ शचीभिः दीप्तिभिः
६ विश्वा ७ रूपा सर्वाणि रूपाणि निरूपणीयानि पदार्थजातानि ८ अभि चष्टे अभिपश्यति । प्रकाश-
यति । अपि च ९ देवइव अयं १० सविता सावको देवः ११ सत्यधर्मा सत्यमवितथं धर्मं धारणं धारण-
हेतुभूतं कर्म वा यस्य तादृशो भवति । तथा १२ इन्द्रो १३ न इन्द्र इव १४ धनानां १५ समरे संग्रामे सम्यक्-
प्रापणे १६ तस्थौ । अयं सविता उद्युक्तः संस्तिष्ठति ॥

विश्वार्धसुं सोम गन्धर्वमापो ददृशुषीस्तद्वतेना व्यायन् ।

तदन्ववैदिन्द्रो ररहाण आसां परि सूर्यस्य परिधीरपश्यत् ॥ ४ ॥

विश्वऽवसुम् । सोम । गन्धर्वम् । आपः । ददृशुषीः । तत् । ऋतेन । वि । आयन् ।

तत् । अनुऽअवैत् । इन्द्रः । ररहाणः । आसाम् । परि । सूर्यस्य । परिऽधीन् । अपश्यत् ॥ ४ ॥

हे ऽसोम त्वया सहितं ऽगन्धर्वं गीतरूपां गां शब्दं धारयन्तं ऽविश्वावसुम् एतत्संज्ञं माम् । उत्तरत्र तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यत् ऽआपः वसतीवर्याख्याः ऽददृशुषीः दृष्टवत्यः ॥ दृशोर्लिटः कसुः । 'उगितश्च' इति ङीप् । 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ऽतत् तदानीम् ऽऋतेन यज्ञेन हेतुना ऽव्यायन् विविधमगच्छन् यष्टृजनाः । ऽतत् गमनम् ऽआसाम् अपां ऽररहाणः गमयिता ऽइन्द्रः ऽअन्ववैत् अन्वबुध्यत । बुद्ध्वा च कुत्र यज्ञः प्रवृत्त इति ऽसूर्यस्य ऽपरिधीन् परितो धीयमानान् प्राच्यादिदिग्भागान् ऽपरि ऽअपश्यत् परितो दृष्टवान् ॥

विश्वार्धसुरभि तन्नो गृणातु दिव्यो गन्धर्वो रजसो विमानः ।

यद्वा घा सत्यमुत यन्न विन्न धियो हिन्वानो धिय इन्नो अव्याः ॥ ५ ॥

विश्वऽवसुः । अभि । तत् । नः । गृणातु । दिव्यः । गन्धर्वः । रजसः । विऽमानः ।

यत् । वा । घ । सत्यम् । उत । यत् । न । विन्न ।

धियः । हिन्वानः । धियः । इत् । नः । अव्याः ॥ ५ ॥

ऽविश्वावसुः ऽगन्धर्वः ऽनः अस्माकं ऽतत् ऽअभि ऽगृणातु अभिमुखं ब्रवीतु ॥ 'गृ शब्दे' । क्रैयादिकः । ऽत्वादित्वात् ह्रस्वः ॥ कीदृशः । ऽदिव्यः दिवि भवः तथा ऽरजसः उदकस्य ऽविमानः निर्माता । किं पुनस्तत् । ऽयद्वा ऽघ यन्न खलु ऽसत्यम् अवितथं यथार्थफलं कर्मजातम् । उतशब्द-
श्राद्धे । ऽयत् च ऽन ऽविन्न न जानीमः तदुभयं ब्रवीत्वित्यर्थः ॥ 'अचि तुनुघ' इत्यादिना
घशब्दस्य साहितिको दीर्घः ॥ शिष्टः पादः प्रत्यक्षकृतः । हे विश्वावसो ऽधियः कर्माणि ऽहिन्वानः
सोमेन प्रवर्धयन् ॥ 'हि गतौ वृद्धौ च' । यद्वा । धियः स्तुतीर्हिन्वानः प्राप्नुवन् ऽनः अस्माकं
ऽधिय ऽइत् कर्माण्येव बुद्धीरेव वा ऽअव्याः रक्ष ॥

सल्लिमविन्दचरणे नदीनामपावृणोदुरो अश्मव्रजानाम् ।

प्रासां गन्धर्वो अमृतानि वोचदिन्द्रो दक्षं परि जानादहीनाम् ॥ ६ ॥

सल्लिम् । अविन्दत् । चरणे । नदीनाम् । अप । अवृणोत् । दुरः । अश्मऽव्रजानाम् ।

प्र । आसाम् । गन्धर्वः । अमृतानि । वोचत् । इन्द्रः । दक्षम् । परि । जानात् । अहीनाम् ॥ ६ ॥

ऽसस्निम् अग्निः संस्नातं प्रकर्षेण सर्वस्य जगतः स्नापयितारं मेघम् । 'ष्णा शौचे' ।
'आहगमहन' इति किन्प्रत्ययः । लिङ्ङञावात् द्विवचनम् । 'नदीनां' शब्दकारिणीनामपां
ऽचरणे संचरणस्थापेऽन्तरिक्षे ऽअविन्दत् । इन्द्रोऽलभत । लब्ध्वा च ऽअश्मव्रजानाम् । अश्मा
व्यासो मेघः । तत्र व्रजन्तीनाम् । यद्वा । मेघो व्रजो गोष्ठं निवासस्थानं यासां तादृशीनाम् । अपां

पुनः द्वाराणि मेघानिर्गमनप्रदेशान् अपावृणोत् अपावृतवान् । यद्वा । अश्मसु शिलासु व्रजन्तीनां गच्छन्तीनां व्यासगमनानां वा नदीनां गङ्गायमुनादीनां चरणे संचरणे प्रवहणे निमित्तभूते सति तदर्थमिन्द्रः सर्पिन मेघमविन्दत् अलभत । लब्ध्वा चान्तर्गतानामपां निर्गमसाधनानि मेघस्य दुरो द्वाराणि अपावृणोत् अपावृतवान् । तथा पआसां नदीनाम् पअमृतानि अमरणसाधकानि^१ उदकानि पगन्धर्वः गोर्वज्रस्य धर्ता विश्वाचसुरुपेण वर्तमानः पइन्द्रः पप्र पवोचत् प्रववीति । प्रवोहुमनुजानाति । तथा पदक्षम् । दक्षत्युदकं प्रयच्छतीति दक्षो वर्षणसमर्थो मेघः । तादृशं मेघम् पअहीनां मेघानां मध्ये परि पजानात् परितः सर्वतो जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' । लेख्याङागमः । 'ज्ञाजनीर्जा' इति जादेशः ॥ २७ ॥

'अग्ने तव' इति षडृचं द्वादशं सूक्तम् । पावकगुणविशिष्टोऽग्निर्ऋषिः । शुद्धाग्निर्देवता । आद्या विष्टारपङ्क्तिरष्टकद्विद्वादशाष्टकवती । अथ तिस्रः सतोबृहत्स्यः 'अयुजौ जागतौ' (अनु. ८. ४) इति लक्षणोपेताः । पञ्चम्युपरिष्ठाज्ज्योतिः । षष्ठी त्रिष्टुप् । तथा चानुकान्तम्—'अग्ने तवाग्निः पावक आग्नेयं विष्टारपङ्क्तिस्तिष्ठः सतोबृहत्स्य उपरिष्ठाज्ज्योतिः' इति । महाव्रत आग्निमारुतश्च इदं सूक्तं स्तोत्रियालुरुपायम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम् (ऐ. आ. ५. ३. २) ॥

अग्ने तव श्रवो वयो महिं भ्राजन्ते अर्चयो विभावसो ।

बृहद्भानो शर्वसा वाजमुक्थ्यं^१ दधासि द्वाशुषे कवे ॥ १ ॥

अग्ने । तव । श्रवः । वयः । महिं । भ्राजन्ते । अर्चयः । विभावसो इति विभाऽवसो ।

बृहद्भानो इति बृहत्ऽभानो । शर्वसा । वाजम् । उक्थ्यम् । दधासि । द्वाशुषे । कवे ॥ १ ॥

हे पअग्ने पतव पवयः अन्नं पश्रवः श्रवणीयं प्रशस्यम् । हविरात्मकस्य तस्य मन्त्रसंस्कृतत्वेन प्रशस्तत्वात् । अन्नेषु मध्ये तवैवान्नं श्रेष्ठमित्यर्थः । हे पविभावसो । विशिष्टा दीप्तिर्विभा । सैव वसु धनं यस्य तादृशाग्ने पअर्चयः दीप्तयः पमहि महत् बहुलं पभ्राजन्ते दीप्यन्ते । 'भ्राजु दीप्ती' । अनुदासेत् । भौवादिकः । हे पबृहद्भानो प्रौढदीप्ते पकवे क्रान्तदक्षिणग्ने एवमहानुभावस्त्वं पशर्वसा बलेनोपेतम् पउक्थ्यं प्रशस्यम् । यद्वा । उक्थो यज्ञः । तद्योग्यं पवाजम् अन्नं पद्वाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय पदधासि ददासि प्रयच्छसि ॥

पावकवर्चाः शुक्रवर्चा अनूनवर्चा उदियर्षि भानुना ।

पुत्रो मातरां विचरन्नुपावसि पूणक्षि रोदसी उमे ॥ २ ॥

पावकऽवर्चाः । शुक्रऽवर्चाः । अनूनऽवर्चाः । उत् । इयर्षि । भानुना ।

पुत्रः । मातरां । विऽचरन् । उप । अवसि । पूणक्षि । रोदसी इति । उमे इति ॥ २ ॥

पपावकवर्चाः क्षीधकदीप्तिः पशुक्रवर्चाः निर्मलतेजस्कः पअनूनवर्चाः संपूर्णतेजस्कः । हे अग्ने इदंशस्त्वं पभानुना तेजसा पउदियर्षि उद्गच्छसि । 'ऋ स्र गतौ' । जौहोत्यादिकः । 'अति-विपर्ययोश्च' । इत्यभ्यासरत्येत्वम् । स त्वं पुत्रः सन् पमातरा मातृभूते^२ अरण्यौ पविचरन् यागावसाने विशेषेण प्राप्नुवन् पउपावसि उपगतान् यजमानान् रक्षसि । तथा पउमे परोदसी द्यावापृथिव्यौ पपूणक्षि संयोजयसि । हविषा शुलोकं वृष्ट्येमं लोकं च पूरयसीत्यर्थः । 'पृची संपर्के' । रौधादिकः^३ ॥

१. ग-भ२-साधनानि । २. ग-द्यावापृथिव्यौ विचरन् सन् उपावसि उपरक्षसि । उमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पूणक्षि तेजसा पूरयसि । भूमेनामुं लोकं पूरयति वृष्ट्येमं इति वाजसनेयकं ।

ऊर्जो नपाज्जातवेदः सुशस्तिभिर्मन्दस्व धीतिभिर्हितः ।

त्वे इषः सं दधुर्भूरिवर्षसश्चित्रोतयो वामजाताः ॥ ३ ॥

ऊर्जः । नपात् । जातऽवेदः । सुशस्तिऽभिः । मन्दस्व । धीतिऽभिः । हितः ।

त्वे इति । इषः । सम् । दधुः । भूरिऽवर्षसः । चित्रऽऊतयः । वामऽजाताः ॥ ३ ॥

हे ऽऊर्जो ऽनपात् ऊर्जः अन्नस्य पार्थिवस्यारण्यादेः पुत्र हे ऽजातवेदः जातानां वेदितरमे
 ऽसुशस्तिभिः अस्माभिः क्रियमाणैः ऽमन्दस्व मोदस्व । तथा ऽधीतिभिः कर्मेभिरस्माभिः क्रियमाणैः
 अभिहोत्रादिभिः ऽहितः सुहितः तृप्तो भव । अपि च ऽभूरिवर्षसः । वर्ष इति रूपनाम । बहुविध-
 रूपाः ऽचित्रोतयः चित्रा विचित्रोतिस्तृप्तिर्यासां तास्तथोक्ताः ऽवामजाताः वामं वननीयं जातं
 जन्म यासां तादृशीः ऽइषः अन्नानि हविलक्षणाणि ऽत्वे त्वच्येव ऽसं ऽदधुः संदधति । सम्यग्जुहति
 यजमानाः । यद्वा । भूरिवर्षस इत्यादिकं कर्तृविशेषणम् । तदानीं चित्रोतय इत्यस्य विचित्ररक्षा
 इति योज्यम् ॥

इरज्यन्ने प्रथयस्व जन्तुभिर्स्मे रायो अमर्त्य ।

स दर्शतस्य वपुषो वि राजसि पृणक्षि सानसि कर्तुम् ॥ ४ ॥

इरज्यन् । अग्ने । प्रथयस्व । जन्तुऽभिः । अस्मे इति । रायः । अमर्त्य ।

सः । दर्शतस्य । वपुषः । वि । राजसि । पृणक्षि । सानसिम् । कर्तुम् ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽजन्तुभिः जातैः शत्रुभिः सह ऽइरज्यन् ईर्ष्यन् स्पर्धां कुर्वन् । 'इरज् ईर्ष्यायाम्' ।
 कण्डूवादिः । यद्वा इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा । जन्तुभिर्जायमानैरात्मीयैस्तेजोभिः इरज्यन् ईश्वरो भवन् ।
 हे ऽअमर्त्य मरणरहित ऽअग्ने ऽअस्मे अस्माकम् । 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्याः शोभादेशः । 'रायः
 धनानि ऽप्रथयस्व विस्तारय । रयिश्च ऽदोच्छसः स्थाने व्यत्ययेन जस् । शसो वा व्यत्ययेन
 'ऊडिदम्' इति विभक्त्युदात्तत्वं न क्रियते । ऽसः त्वं ऽदर्शतस्य दर्शनीयस्य ऽवपुषः तेजो-
 मयस्य शरीरस्य ऽवि ऽराजसि । तृतीयार्थे षष्ठी वा । ईदृशेन शरीरेण विशेषेण दीप्यसे । यद्वा ।
 राजतिरैश्वर्यकर्मा । वपुरिति च रूपनाम । दर्शनीयेन रूपेण वि राजसि विशेषेण ईशिषे ।
 अत एव ऽसानसि संभजनीयं ऽकर्तुं कर्म ऽपृणक्षि अस्माभिः संपर्चयसि । फलेन वा संयोजयसि ॥

इष्कर्तारमध्वरस्य प्रचेतसं क्षयन्तं राधसो महः ।

राति वामस्य सुभगां महीभिषु दधासि सानसि रयिम् ॥ ५ ॥

इष्कर्तारम् । अध्वरस्य । प्रऽचेतसम् । क्षयन्तम् । राधसः । महः ।

रातिम् । वामस्य । सुऽभगाम् । महीम् । इषम् । दधासि । सानसिम् । रयिम् ॥ ५ ॥

ऽइष्कर्तारं निष्कर्तारम् । छान्दसो वर्णलोपः । ऽअध्वरस्य यज्ञस्य निष्कर्तारं संस्कर्तारं
 ऽप्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानं ऽमहः महतः ऽराधसः धनस्य ऽक्षयन्तम् ईश्वरम् । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा ।
 ऽवामस्य वननीयस्य धनस्य ऽरातिं दातारम् । रातेः कर्तरि क्तिच् । ईदृशं त्वां स्तुम इति शेषः ।
 स त्वं ऽसुभगां सौभाग्योपेतां ऽमहीं महतीम् ऽइषम् अन्नं ऽसानसि संभक्तव्यं ऽरयिं धनं च
 ऽदधासि स्तोतृभ्यो ददासि ॥

ऋतावानं महिषं विश्वदर्शतमग्निं सुम्नाय दधिरे पुरो जनाः ।

श्रुत्कर्णं सुप्रथस्तमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगा ॥ ६ ॥

ऋतऽवानम् । महिषम् । विश्वऽदर्शतम् । अग्निम् । सुम्नाय । दधिरे । पुरः । जनाः ।

श्रुत्कर्णम् । सुप्रथऽस्तमम् । त्वा । गिरा । दैव्यम् । मानुषा । युगा ॥ ६ ॥

वऋतावानं सत्यवन्तं यज्ञवन्तं वा । 'छन्दसीवनिषी' इति मत्वर्थीयो वनिष् । वमहिषं महान्तं पूज्यं वा वविश्वदर्शतं विश्वैः सर्वैर्दर्शनीयम् । यद्वा विश्वं दर्शनं यस्य । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । ईदृशम् वअग्निं वसुम्नाय सुखार्थं वजनाः ऋत्विग्यजमान-रूपाः वपुरः वदधिरे पुरो दधते । सर्वकर्मभ्यः पुरस्ताद्वारयन्ति । यद्वा पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि आहवनीयरूपेण धारयन्ति । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । अपि च हे अग्ने वश्रुत्कर्णं श्रुत् स्तुतीः सम्यक् शृण्वन् कर्णः श्रोत्रेन्द्रियं यस्य तादृशं वसुप्रथस्तमम् अतिज्ञयेन प्रख्यातं यद्वा सर्वतो विस्तार्यमाणं वदैव्यं देवानां हविर्वीरुत्वेन संबन्धिनम् ईदृशं वत्वा त्वां वमानुषा मानुषाणि मनोरपस्यानि वयुगां युगानि युगलानि पत्नीयजमानरूपाणि वगिरा स्तुत्या स्तुवन्तीति शेषः ॥ ॥ २८ ॥

'अग्ने' इति षडृचं त्रयोदशं सूक्तं तापसगुणविशिष्टस्याग्नेरार्थं वैश्वदेवमानुष्टुभम् । तथा चानुक्रान्तम्—'अग्नेऽच्छामिस्तापसो वैश्वदेवमानुष्टुभं हि' इति । गतो विनियोगः ॥

अग्ने अच्छां वदेह नः प्रत्यङ् नः सुमना भव ।

प्र नो यच्छ विशस्पते धनदा असि नस्त्वम् ॥ १ ॥

अग्ने । अच्छ । वद । इह । नः । प्रत्यङ् । नः । सुमनाः । भव ।

प्र । नः । यच्छ । विशः । पते । धनऽदाः । असि । नः । त्वम् ॥ १ ॥

हे वअग्ने वइह अस्मिन् देशे वनः अस्मान् वअच्छ ववद आभिमुख्येन प्रियं ब्रूहि । तथा वप्रत्यङ् वनः^१ अस्मान् प्रत्यञ्चन् वसुमनाः शोभनमनस्को वभव । हे विशस्पते यजमानलक्षणायाः प्रजायाः पालयितः वनः अस्मभ्यं वप्र वयच्छ धनानि प्रदेहि यतः वत्वं वनः अस्माकं वधनदाः वअसि धनानां दाता भवसि ॥

प्र नो यच्छत्वयमा प्र भगः प्र बृहस्पतिः ।

प्र देवाः प्रोत सुनृता रायो देवी ददातु नः ॥ २ ॥

प्र । नः । यच्छतु । अयमा । प्र । भगः । प्र । बृहस्पतिः ।

प्र । देवाः । प्र । उत । सुनृता । रायः । देवी । ददातु । नः ॥ २ ॥

वअयमा अरीणां नियन्ता अर्याणां निर्माता वैतस्संज्ञो देवः वनः अस्मभ्यं वप्र वयच्छतु धनम् । तथा वभगः एतस्संज्ञको देवश्च वप्र यच्छतु । वबृहस्पतिः च वप्र यच्छतु । सर्वे वदेवाः च वप्र यच्छन्तु । वउत अपि च वसुनृता प्रियसत्यवाग्रूपा वदेवी देवनशीला सरस्वती वरायः धनानि वनः अस्मभ्यं वप्र वददातु ॥ 'ऊडिदम्' इत्यादिना रायो विभक्तिरुदात्ता ॥

सोमं राजानमवसेऽग्निं गीर्भिर्हवामहे ।

आदित्यान्विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ॥ ३ ॥

सोमम् । राजानम् । अवसे । अग्निम् । गीःऽभिः । हवामहे ।

आदित्यान् । विष्णुम् । सूर्यम् । ब्रह्माणम् । च । बृहस्पतिम् ॥ ३ ॥

वराजानं राजमानमीश्वरं वा वसोमम् वअग्निं च वगीर्भिः स्तुतिभिः वअवसे रक्षणार्थं
वहवामहे आह्वयामहे । तथा वआदित्यान् अदितेः पुत्रान् मित्रादीन् वविष्णुं वसूर्यं वब्रह्माणं प्रजापतिं
वबृहस्पतिं वच रक्षणार्थमाह्वयामहे ॥

इन्द्रवायू बृहस्पतिं सुहवेह हवामहे ।

यथा नः सर्वं इज्जनः संगत्यां सुमना असत् ॥ ४ ॥

इन्द्रवायू इति । बृहस्पतिम् । सुहवा । इह । हवामहे ।

यथा । नः । सर्वः । इत् । जनः । सम्ऽगत्याम् । सुऽमनाः । असत् ॥ ४ ॥

इन्द्रश्च वायुश्च वइन्द्रवायू । 'उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः' (पा. सू. ६. ३. २६. १)
इत्यानङः प्रतिषेधः । 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ' इति 'देवताद्वन्द्वे च' इति प्रासस्थोभयपदप्रकृति-
स्वरस्य निषेधः । 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वम् । वबृहस्पतिं बृहतां देवानां पालकम् । 'तद्बृहतोः
करपत्योः' (पा. सू. ६. १. १५७) इति सुट्त्वलोपौ । वनस्पत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
वसुहवा सुहवौ सुह्वानौ इन्द्रवायू बृहस्पतिं च वइह अस्मिन् कर्मणि वहवामहे आह्वयामहे । यथा
वनः अस्माकं वसर्वं वइत् सर्व एव वजनः वसंगत्यां संगमने धनस्य प्राप्ती वसुमनाः वअसत् शोभन-
मनस्को भवेत् तथा आह्वयामह इत्यर्थः । अस्तेल्लेख्यडागमः ॥

अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय ।

वातं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनम् ॥ ५ ॥

अर्यमणम् । बृहस्पतिम् । इन्द्रम् । दानाय । चोदय ।

वातम् । विष्णुम् । सरस्वतीम् । सवितारम् । च । वाजिनम् ॥ ५ ॥

हे स्तोतः अर्यमादीन् देवान् वदानाय धनप्रदानाय वचोदय स्तुत्या प्रेरय । तथा ववातं वायुं
वविष्णुं वसरस्वतीं ववाजिनम् अज्वन्तं बलवन्तं वा वसवितारं वच दानाय प्रेरय ॥

त्वं नो अग्ने अग्निभिर्ब्रह्म यज्ञं च वर्धय ।

त्वं नो देवतातये रायो दानाय चोदय ॥ ६ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अग्निऽभिः । ब्रह्म । यज्ञम् । च । वर्धय ।

त्वम् । नः । देवऽतातये । रायः । दानाय । चोदय ॥ ६ ॥

हे वअग्ने वत्वम् वअग्निभिः स्वद्विभूतिभूतैरन्यैरग्निभिः सार्धं वनः अस्माकं वब्रह्म स्तोत्रं वयज्ञं
वच वर्धय । तथा वत्वं वनः अस्माकं वदेवतातये । यज्ञनामैतत् । यागार्थं वरायः धनस्य वदानाय
प्रदानाय वचोदय दातुं प्रेरय ॥ ॥ २९ ॥

‘अयमग्ने’ इत्यष्टयं चतुर्दशं सूक्तमाग्नेयम् । शार्ङ्ग इति पक्षिविशेषस्याख्या । शार्ङ्गजातयो जरितुग्रभृतयश्चत्वारश्चतुर्णां वृचानां क्रमेण द्रष्टारः । आदितो द्वे जगत्यौ । अथ चतस्रस्त्रिष्टुभः । ततो द्वे अनुष्टुभौ । तथा चानुक्रान्तम्—‘अयमष्टौ वृचाः शार्ङ्गा जरिता द्रोणः सारिस्तुक्तः स्तम्बमित्रश्राग्ने-यमाद्ये जगत्यौ चतस्रश्च त्रिष्टुभः’ इति । गतो विनियोगः ॥

अयमग्ने जरिता त्वे अभूदपि सहसः सुनो नह्यन्यदस्त्याप्यम् ।

भद्रं हि शर्म त्रिवरूथमस्ति त आरे हिंसानामप दिद्युमा कृधि ॥ १ ॥

अयम् । अग्ने । जरिता । त्वे इति । अभूत् । अपि ।

सहसः । सुनो इति । नहि । अन्यत् । अस्ति । आप्यम् ।

भद्रम् । हि । शर्म । त्रिवरूथम् । अस्ति । ते ।

आरे । हिंसानाम् । अप । दिद्युम् । आ । कृधि ॥ १ ॥

हे ऽग्ने ऽत्वे त्वयि । ‘सुपां सुकुक्’ इति सप्तम्याः शोआदेशः । ऽअयम् ऋषिः ऽजरिता स्तोता ऽअभूदपि । अपिश्चब्दः संभावनायाम् । इदानीं स्तोतृत्वेन संभाव्यते । तत्र कारणमाह । हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्र त्वत्तः ऽअन्यत् ऽआप्यम् आसव्यं ऽनहि ऽअस्ति न खलु विद्यते । अतः प्राप्तव्यं त्वामेव स्तुत्या प्राप्नोमि । ऽभद्रं कल्याणं ऽत्रिवरूथं दुःखत्रयस्य निवारकं ऽशर्म सुखं ऽहि यस्मात् ऽते तव ऽअस्ति विद्यते । अथवा शोभनं त्रिवरूथं त्रिभूमिकं गृहं तवास्ति हि । अतः ऽहिंसानां हिंस्यमानानामस्माकम् ऽआरे दूरे ऽदिद्युं दीप्यमानामात्मीयां ज्वालाम् ऽअप ऽआ ऽकृधि अपाकुरु निवारय । करोतेऽच्छान्दसो विकरणस्य लुक् । ‘शुश्रुगुपृकृष्टृभ्यः’ इति हेर्धिभावः ॥

प्रवचै अग्ने जनिमा पितृयतः साचीव विश्वा भुवनान्यृञ्जसे ।

प्र सप्तयः प्र सनिषन्त नो धियः पुरश्चरन्ति पशुपाइव त्मना ॥ २ ॥

प्रऽवत् । ते । अग्ने । जनिम् । पिनुऽयतः । साचीऽइव । विश्वा । भुवना । नि । ऋञ्जसे ।

प्र । सप्तयः । प्र । सनिषन्त । नः । धियः । पुरः । चरन्ति । पशुपाऽइव । त्मना ॥ २ ॥

हे ऽग्ने ऽपितृयतः पितृमन्त्रं भक्षयमिच्छतः ऽते तव ऽजनिम् जन्म प्रादुर्भवन्^१ ऽप्रवत् प्रकृष्ट-मुत्कृष्टं भवति । ‘उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे’ इति वतिः । स त्वं ऽसाचीव सचिव इव ऽविश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवनानि भूतजातानि ऽन्यृञ्जसे^२ प्रसाधयसि । वशीकरोषीत्यर्थः । ऽसप्तयः सर्पणशीलाः ऽनः अस्माकं ऽधियः स्तुतयः तादृशं त्वां ऽप्र ऽसनिषन्त प्रकर्षेण संभजन्ते । एकः प्रशब्दः पूरकः । यद्वा । सप्तयः । लुप्तोपसमेतत् । सर्पणशीला अश्वा यथाजि प्रकर्षेण संभजन्ते तथा अस्मदीया धिय इत्यर्थः । अनन्तरं ऽपुरः तव पुरस्तात् ऽत्मना आत्मना स्वयमेव ऽचरन्ति व्याप्य वर्तन्ते । ऽपशुपाइव यथा पशूनां पालका गोपालाः पालयितव्यानां पुरस्तात् संचरन्ति तद्वत् ॥

उत वा उ परि वृणक्षि बप्सद्ब्रह्म उलपस्य स्वधावः ।

उत खिल्या उर्वराणां भवन्ति मा ते हेति तत्रिषीं चुक्रुधाम ॥ ३ ॥

१. त१.३.६.७.८-प्रादुर्भवेत् ; त४.५-भ-प्रादुर्भवत् ; भ१.२.४.७-प्रादुर्भवत् । २. त-भ-ऋञ्जसे ।

उत । वै । ऊँ इति । पारि । वृणक्षि । बप्सत् । बहोः । अग्रे । उलपस्य । स्वधाऽवः ।
उत । खिल्याः । उर्वराणाम् । भवन्ति । सा । ते । हेतिम् । तविषीम् । चुक्रुधाम् ॥ ३ ॥

हे ऽस्वधावः दीसिमन् ऽअग्रे ऽबप्सत् दहन् । 'भस भर्त्सनदीप्थोः' । जौहोत्यादिकः । दातरि
'वसिभसोर्हलि च' (पा. सू. ६. ४. १००) इत्युपधालोपः । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमः
प्रतिषेधः । ऽबहोः बहुलस्य ऽउलपस्य तृणजातस्य । कर्मणि षष्ठी । सर्वं वनम् ऽउत ऽवै अपि खलु
ऽपरि ऽवृणक्षि परिवर्जयसि विनाशयसि । ऽउ इति पूरकः । ऽउत अपि च ऽउर्वराणाम् । सस्याख्या
भूमय उर्वराः । तासां संबन्धिनः प्रदेक्षाः ऽखिल्याः खिलाः प्राणिभिर्गन्तुं योग्याः ऽभवन्ति । त्वथा
दग्धा इति शेषः । ऽतविषीं महतीं ऽते तव ऽहेति हननहेतुभूतां ज्वालां ऽमा ऽचुक्रुधाम मा
क्रोधयाम । अपि तु स्तुतिभिः प्रसाधयाम ॥ 'ऊतियूति' इत्यादिना हन्तेः क्तिनि 'हेतिः'
इत्यन्तोदात्तो निपात्यते । चुक्रुधामेति कुधेर्ण्यन्तालुङि चङि रूपम् ॥

यदुद्धतो निवतो यासि बप्सत्पृथगेपि प्रगर्धिनीव सेना ।

यदा ते वार्तो अनुवाति शोचिर्वसेवु इमश्रुं वपसि प्र भूम ॥ ४ ॥

यत् । उत्ऽवतः । निऽवतः । यासि । बप्सत् । पृथक् । एषि । प्रगर्धिनीऽइव । सेना ।
यदा । ते । वार्तः । अनुऽवाति । शोचिः । वसाऽइव । इमश्रुं । वपसि । प्र । भूम ॥ ४ ॥

ऽयत् यदा ऽउद्धतः उद्धतानुच्छितान् ऽनिवतः नीचीनां स्तरुगुहमादीन् हे अग्रे ऽबप्सत् दहन्
ऽयासि प्राप्नोषि तदानीं बह्वीभिर्ज्वालाभिः ऽपृथक् विभिन्नः सन् ऽएषि गच्छसि । तत्र दृष्टान्तः ।
ऽप्रगर्धिनीव ऽसेना । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' । परराष्ट्रं गच्छती राज्ञः सेना तत्रत्यं धनजातमभि-
काङ्क्षमाणा इतस्ततः संघशो गच्छति तद्वत् । ऽवातः वायुश्च ऽते तव ऽशोचिः दीप्तिं ऽयदा
यस्मिन् काले ऽअनुवाति अनुगुणं प्रवर्तते तदा ऽइमश्रु । इम शरीरम् । तत्र श्रितं स्थितं केशरीमादिकं
ऽवसेव यथा वसा नापितो वपति मुण्डयति तथा ऽभूम भूमिं ऽप्र ऽवपसि प्रकर्षेण मुण्डयसि । सर्वं
वनं निःशेषेण दहसीत्यर्थः ॥

प्रत्यस्य श्रेणयो ददृश्र एकं नियानं बहवो रथासः ।

बाहू यदग्रे अनुमर्मृजानो न्यङ्कुत्तानामन्वेषि भूमिम् ॥ ५ ॥

प्रति । अस्य । श्रेणयः । ददृश्रे । एकम् । निऽयानम् । बहवः । रथासः ।
बाहू इति । यत् । अग्रे । अनुऽमर्मृजानः । न्यङ् । उत्तानाम् । अनुऽएषि । भूमिम् ॥ ५ ॥

ऽअस्य अग्रेर्दहतः ऽश्रेणयः ज्वालापङ्क्तयः ऽप्रति ऽददृश्रे प्रतिदृश्यन्ते । - - - तद्वत् । अत्र
सामर्थ्यादुपमानप्रतीतिः । हे ऽअग्रे ऽबाहू । तृतीयार्थे प्रथमा । बाहुभ्यां बाहुस्थानीयैर्ज्वालासमूहैः
ऽअनुमर्मृजानः सर्वं वनं मृज्जन्शोधयन् । दहन्नित्यर्थः । ऽन्यङ् न्यञ्जन् प्रह्वीभवन् ऽउत्तानाम्
ऊर्ध्वाभिमुखान् ऽभूमिं ऽयत् यदा ऽअन्वेषि अनुगच्छसि तदानीमस्य श्रेणयो ददृश्र इत्यन्वयः ॥

उत्ते शुष्मा जिहतामुत्ते अचिरुत्ते अग्ने शशमानस्य वाजाः ।

उच्छ्रस्व नि नम वर्धमान आ त्वाद्य विश्वे वसवः सदन्तु ॥ ६ ॥

उत् । ते । शुष्माः । जिहताम् । उत् । ते । अचिः । उत् । ते । अग्ने । शशमानस्य । वाजाः ।

उत् । श्रस्व । नि । नम । वर्धमानः । आ । त्वा । अद्य । विश्वे । वसवः । सदन्तु ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽते तव ऽशुष्माः शोषका ज्वालाः ऽउत् ऽजिहताम् उद्वच्छन्तु । तथा ऽते तव ऽअचिः दीप्तिश्च उद्वच्छन्तु । ऽशशमानस्य स्तूयमानस्य । यद्वा । ' शश प्लुतगतौ ' । अस्मात्ताच्छीलिक-
श्रानश् । तस्य सार्वधातुकत्वे सति लसार्वधातुकत्वाभावात् ' चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वमेव शिष्यते ।
शशमानस्य सर्वं वनमाक्रम्य शीघ्रं गच्छतः । तव ऽवाजाः वेगाः हे अग्ने उज्जिहताम् । स त्वं
ऽवर्धमानः सन् ऽउच्छ्रस्व वन उद्वच्छस्व ॥ ' शचि गतौ ' । भौवादिकः । इदिस्वास्तुम् ॥ तथा ऽनि
ऽनम प्रह्वीभव । उन्नतं वृक्षादिकं प्राप्य उच्छ्रितो भव । अवनतं गुल्मादिकं प्राप्यावनतो भवेत्यर्थः ।
ईदृशे ऽत्वा त्वाम् ऽअद्य अस्मिन् काले ऽविश्वे सर्वे ऽवसवः वासयितारो रश्मयो देवा वा ऽआ
ऽसदन्तु आसीदन्तु प्राप्तुवन्तु । सदेव्येत्येन सीदादेशाभावः । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन अच्वा कर्तव्यः ॥

अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् ।

अन्यं कृणुष्वेतः पन्थां तेन याहि वशां अनु ॥ ७ ॥

अपाम् । इदम् । निऽअयनम् । समुद्रस्य । निऽवेशनम् ।

अन्यम् । कृणुष्व । इतः । पन्थाम् । तेन । याहि । वशान् । अनु ॥ ७ ॥

इत्थं खाण्डववनस्य दाहे प्रवृत्तमग्निं जरितुप्रभृतयः स्वात्मनो रक्षणकामास्तुष्टुः । इदानीं च^१
स्तम्बमिन्द्रः स्वनिवासभूमेर्दहनाभावाद्य अग्रेरन्यत्र गमनं प्रार्थयते । ऽइदम् अस्मदीयं निवासस्थानम्
ऽअपाम् उदकानां ऽन्ययनम् । नियन्ति नितरां गच्छन्त्यस्मिन्निति न्ययनं हवः । तथा ऽसमुद्रस्य
उदधेऽत्र निवेशनं गृहम् । यथा हवः समुद्रस्य स्थानं च यथा दग्धुं न शक्यते तथा दाहयोग्यं न
भवत्वित्यर्थः । ऽइतः अस्मादस्मदीयात् स्थानात् ऽअन्यं^२ ऽपन्थां^३ पन्थानं मार्गं हे अग्ने ऽकृणुष्व
कुरुष्व । ऽतेन पथा ऽवशाननु यथाकामं ऽयाहि गच्छ ॥

आयने ते परायणे दूर्वा रोहन्तु पुष्पिणीः ।

हूदाश्च पुण्डरीकाणि समुद्रस्य गृहा इमे ॥ ८ ॥

आऽअयने । ते । पराऽअयने । दूर्वाः । रोहन्तु । पुष्पिणीः ।

हूदाः । च । पुण्डरीकाणि । समुद्रस्य । गृहाः । इमे ॥ ८ ॥

अनयापि स्वनिवासस्य दाहानर्हता प्रतिपाद्यते । हे अग्ने ऽते तव ऽआयने आगमने ऽपरायणे
परागमने वा सति अस्यां^४ निवासभूमौ ऽपुष्पिणीः पुष्पवत्यो ऽदूर्वाः ऽरोहन्तु प्ररोहन्तु । तथा

१. त१.२.३.६.७.८-म१.४.८-खगा । २. त१.२.३.६.७-म१.२.८-च तु; त४.५-चतुर्थी; म२-
चतुर्थ; म७-चस्तु । ३. त१.२.३.७-अन्यतं; म१.७-यं तं पन्थां; म२-अन्यं तं पन्थां; म४-अन्यतं;
म८-अन्यतं पन्थां । ४. त१.२.३.६.७.८-म-अस्मिन् ।

वृद्धाः अशोष्योदका जलाशयाः वच भवन्तु वृण्डरीकाणि पद्मानि च तेषु हृदेषु जायन्ताम् । किं बहुना । वसुधास्य जलधेः वृद्धे अस्मिन्निवासप्रदेशे^१ वृद्धाः आश्रयभृता भवन्तु । यथा समुद्रा-
वासभूमिः कदाचिदपि न दहते एवं कदाचिदप्यस्मत्स्थानं न दहतामित्यर्थः । एतदुक्तं भवति ।
दूर्वाकाण्डप्ररोहणप्रार्थनेन स्वाश्रयस्य शीतलत्वं हृदप्रार्थनेन वृणोपशमनकारणस्य जलस्य सर्वं
पुण्डरीकसद्भावप्रार्थनेनोपभोग्यस्य फलादेः सत्ता समुद्रगृहत्वप्रार्थनेन दाहानर्हता चेत्येतत्सर्वं प्रति-
पाद्यत इति ॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

दशमे मण्डले एकादशेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि व्याकृतानि । 'त्यं चित्' इति षडृचं पञ्चदशं
सूक्तं संख्यपुत्रस्यात्रैराषमानुष्टुभमश्विदेवताकम्^२ । तथा चानुक्रान्तं—'त्यं षट् सांख्योऽत्रिराश्वि-
नम्' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरानुष्टुभे छन्दसीदं सूक्तम् । सूच्यते हि—'आ नो विश्वा-
भिस्यं चिदत्रिमित्यानुष्टुभम्' (आश्व. श्री. ४. १५) इति ॥

त्यं चिदत्रिमृतजुर्मर्थमश्वं न यातवे ।

कक्षीर्वन्तं यदी पुनरथं न कृणुथो नवम् ॥ १ ॥

त्यम् । चित् । अत्रिम् । ऋतजुर्म । अर्थम् । अश्वम् । न । यातवे ।

कक्षीर्वन्तम् । यदि । पुनरिति । रथम् । न । कृणुथः । नवम् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ शतद्वारे पीडायन्त्रगृहेऽनुरैः प्रक्षिप्तो बद्धाङ्गो योऽत्रिरस्ति त्यं वचित् तमपि
वअत्रिम् वऋतजुर्म । ऋतं स्तोत्रं यज्ञो वा । तेन जीर्यन्तम् । सर्वदा युवयोः परिचरणशीलमित्यर्थः ॥
जीर्यतेः क्षिपि 'बहुलं छन्दसि' इति उत्त्वम् ॥ यद्वा । ऋतेन प्राप्तेनासुरकृतोपद्रवेण उचरितं रुग्णम् ॥
'उचर रोगे' । 'उचरस्वर' इत्यादिना वकारस्योपधायान्न स्थान ऊर्ध्व । 'जुरी हिंसागत्योः' इत्य-
स्माद्वा क्षिप् । अनयोः पक्षयोश्छान्दसो ह्रस्वः ॥ ईदृशं तमत्रिम् वअर्थम् अर्थनीयं प्राप्तव्यं वयातवे
गन्तुं युवां कृतवन्तौ । तत्र दृष्टान्तः । वअश्वं वन । यथाश्वो बन्धाद्विमुक्तः सन् शीघ्रं गच्छति एवमयमपि
युवयोः प्रसादात् असुरकृतादुपद्रवजातात् विमुच्यमानो यथास्थानमगच्छदित्यर्थः ॥ 'या प्रापणे'
इत्यस्मात् 'तुमर्थे सेसेत्' (पा. सू. ३. ४. ९) इति तच्चेन्प्रत्ययः ॥ वयदि^३ । अपि च इत्यर्थः ।
वकक्षीर्वन्तम् । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । तद्वन्तम् ॥ 'आसन्दीवदष्टीवत्' (पा. सू. ८. २. १२) इत्यादौ
निपातनात् संप्रसारणम् ॥ दीर्घतमसः पुत्रम् उशिकप्रसूतमृषिं मन्दबुद्धिं सन्तं युवां वपुनः वनवं
पुनरभिनवप्रज्ञं वकृणुथः अकृणुतम् अकुरुतम् । वरथं वन । यथा कश्चिच्छिषी जीर्णं रथं पुनरभिनवं

१. त१.२.३-म१.२.४.८-°प्रदेशा; त७-म७-°प्रदेशाः । २. त-म-सांख्यपुत्रस्या । ३. त१.२.
३.६.७.८-म-यदि वा ।

करोति तद्वत् ॥ 'कृवि हिंसाकरणयोश्च' । इदित्वात् । लङर्थे व्यत्ययेन लट् । 'धिन्विक्कृण्योरञ्च' । इत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेनाकारान्तादेशश्च । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावाल्लुपधगुणाभावः । 'सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं न बाधते' (पा. म. ६. १. १५८. ११) इति वचनात् तिङ एव स्वरः शिष्यते । 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति निघातप्रतिषेधः ॥

त्यं चिदश्वं न वाजिनमरेणवो यमत्नंत ।

दृळ्हं ग्रन्थिं न वि प्यतमत्रिं यर्विष्टमा रजः ॥ २ ॥

त्यम् । चित् । अश्वम् । न । वाजिनम् । अरेणवः । यम् । अत्नंत ।

दृळ्हम् । ग्रन्थिम् । न । वि । प्यतम् । अत्रिम् । यर्विष्टम् । आ । रजः ॥ २ ॥

अरेणवः अहिंस्यमानाः प्रबला असुराः । वाजिनं वेगवन्तम् । अश्वं । न । अश्वमिव । यम् । अत्रिम् । अत्नंत । अतन्वत । बद्धमकृषत ॥ तनोतेर्लुङि 'तनिपत्योश्छन्दसि' इत्युपधालोपः । प्यत् । चित् । तं च । अत्रिं । यर्विष्टं युवतमं स्तुतेर्मिश्रधितृतमं वा । रजः । रजन्यस्मिन् । जना इति रजो भूलोकः । रज इमं लोकम् । आ । अशि हे अश्विनौ । वि । प्यतं व्यमुञ्चतम् । दृळ्हं स्थिरतरं । ग्रन्थिं । न । ग्रन्थिमिव । यथा कश्चिन् तादृशं ग्रन्थिमयत्वेन विमुञ्चति तथा युवां तमृषिमसुरकृताद्वन्धनात् मोचितवन्तावित्यर्थः ॥ स्यतमिति 'पोऽन्तकर्मणि' इत्यस्माल्लङि श्यनि 'ओतः श्यनि' इत्योकारलोपे रूपम् । छान्दसोऽडभावः ॥ यद्वा । अत्रिं मां बन्धाद्धि प्यतं विमुञ्चतमित्युपिः असुरैर्बद्धः सन् अश्विनौ प्रार्थयते ॥

नरा दंसिष्ठावत्रये शुभ्रा सिषासतं धियः ।

अथा हि वां दिवो नरा पुनः स्तोमो न विशसे ॥ ३ ॥

नरा । दंसिष्ठौ । अत्रये । शुभ्रा । सिषासतम् । धियः ।

अथ । हि । वाम् । दिवः । नरा । पुनरिति । स्तोमः । न । विशसे ॥ ३ ॥

हे । नरा । नरौ । नेतारौ । दंसिष्ठौ दर्शनीयतमौ । शुभ्रा शोभमानौ । ईदृशौ हे अश्विनौ । अत्रये ऋषये मह्यं । धियः कर्माणि बुद्धीर्वा । सिषासतं दातुमिच्छतम् । 'षण् दाते' । यद्वा । अत्रये इति पष्ठर्थे चतुर्थी । अत्रेर्मम धियः स्तुतीः कर्माणि वा सिषासतं संभक्तुमिच्छतम् । सेवेशामित्यर्थः ॥ 'वन षण संभक्तौ' । अस्मात्सनतेः सनोतेर्वा सनि 'सनीवन्तर्ध' इति विकल्पनादिडभावे 'जनसन-खनाम्' इत्यात्वम् । शुभ्रेत्यस्यामन्त्रितस्य 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इत्यविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वेन पादादिच्वात् 'तिङ्ङतिङः' इति निघाताभावः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सनो निस्वादाबुदात्तत्वम् ॥ अथा । हि । अनन्तरमेव । दिवः । दीव्यतीति स्तौतीति ध्यौः स्तोता । तस्य मम । स्तोमो । न । नशब्दश्चार्थः । स्तोत्रं च हे । नरा नेतारावश्विनौ । वां युवां । पुनः । विशसे । पुनरेवाद्यापि विशेषेण शंसितुं प्रभवतीति शेषः ॥

चिते तद्वां सुराधसा रतिः सुप्रतिरश्विना ।

आ यन्नः सदेने पृथौ समने पर्षथो नरा ॥ ४ ॥

चित्ते । तत् । वाम् । सुऽराधसा । रातिः । सुऽमतिः । अश्विना ।
आ । यत् । नः । सदर्ने । पृथौ । समने । पृथयः । नरा ॥ ४ ॥

हे वसुराधसा शोभनदानौ^१ वश्विना हे अश्विनौ वसुमतिः शोभना स्तुतिरस्मदीया वरातिः
हविर्दानं च वतत् तस्मात्कारणात् ववां युवयोः वचिते ज्ञानाय भवति ॥ 'चित्ती संज्ञाने' । अस्मात्
संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । 'सावेकाचः'^२ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ यत् यस्मात्कारणात् वसदने
यज्ञगृहे^३ वृथौ विस्तीर्णे वसमने^४ यज्ञे वनः अस्मान् हे वनरा नेतारौ ववा वपृथयः आपूरयथः
अभितो रक्षथो^५ वा तस्माद्युवामस्मदीयं परिचरणं ज्ञातवन्तावित्यनुमीमहे ॥ 'पृ पालनपूरणयोः'
इत्यस्माद्धेति 'सिञ्चबहुलम्' इति सिप् । ततः शप् ॥

युवं भुज्युं समुद्र आ रजसः पार ईङ्खितम् ।

यातमच्छा पतत्रिभिर्नासत्या सातये कृतम् ॥ ५ ॥

युवम् । भुज्युम् । समुद्रे । आ । रजसः । पारे । ईङ्खितम् ।
यातम् । अच्छ । पतत्रिभिः । नासत्या । सातये । कृतम् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ युयुं युवां वसमुद्रे उदधौ निमग्नं वरजसः उदकस्य वपारे प्रान्ते तरङ्गसमूहे
वईङ्खितं डोलायितम् पूर्वभूतं वभुज्युं तुप्रपुत्रम् वअच्छ अभि वपतत्रिभिः पक्षोपेतैर्नौविशेषैः सह
ववा यातम् आगतवन्तौ स्थः । आगत्य च हे वनासत्या सत्यस्य नेतारौ सत्यस्वभावौ वा हे
अश्विनौ वसातये युवयोः संभजनाय समर्थं वकृतं पुनर्युवामकुरुतम् ॥ करोतेर्लेङि^६ छान्दसो
विकरणस्य लुक् । अडभावश्च^७ । लुङि वा 'मन्त्रे घस' इति च्लेलुक्^८ ॥

आ वां सुन्नैः शंयूइव मंहिष्ठा विश्ववेदसा ।

समस्मे भूषतं नरोत्सं न पिप्युषीरिषः ॥ ६ ॥

आ । वाम् । सुन्नैः । शंयूइवेति शंयूइव । मंहिष्ठा । विश्ववेदसा ।
सम् । अस्मे इति । भूषतम् । नरा । उत्सम् । न । पिप्युषीः । रिषः ॥ ६ ॥

हे विश्ववेदसा सर्वज्ञौ सर्वधनौ वा हे वनरा नेतारौ ववां युवां ववांयूइव सुखयुक्तौ राजा-
नाविव वमंहिष्ठा^९ दानुतमावतिज्ञयेन पूज्यौ वा सन्तौ वसुन्नैः अस्मभ्यं दातव्यैः सुखैः सार्धम् ववा ।
उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । आगच्छतम् । यद्वा । उपसर्गस्य भूषतमित्यनेन संबन्धः । मंहिष्टेत्यपि
संबोधनम् । हे मंहिष्ठा दानुतमौ उक्तगुणावश्विनौ वां युवां सुन्नैः सार्धं शंयूइव वअस्मे अस्मान्
सम्यक् आ भूषतम् अभिप्राप्तुतम् ॥ 'भू प्राप्तौ' । अस्माद्धेति व्यत्ययेन सिप्तापौ । यद्वा । 'भूष
अलंकारे' ॥ आ^{१०} समन्तात् सम्यक् भूषतम् अलंकुरुतम् । वपिप्युषीः प्रवृद्धानि वइषः इव्यमाणानि
पथांसि वउत्सं वन गोरुध इव । यथा बहुभिः पयोभिः ऊधः अलंकृतं सत् दृश्यते अस्मानप्येवं
बहुभिर्धनैरलंकुरुतमित्यर्थः ॥ पिप्युषीरिति प्यायतेर्लेङिः कसुः । 'लिङ्यङोश्च' इति पीभावः । जसि

१. त४.५-शोभनदानौ । २. त१.२.३.६.७.८-म१.४.७.८-'यज्ञगृहे ... समने' नास्ति ।
३. त-भ-रक्षको । ४. त४-करोतेर्लेङि । ५. त४.५-'अडभावश्च.....च्लेलुक्' नास्ति । ६. त४.
५-मंहिष्ठा मंहिष्ठौ । ७. त-भ-'आ' नास्ति । ८. त-भ-प्रवृद्धाः ।

‘ वा छन्दसि ’ इति पूर्वसवर्णदीर्घः । यद्वा । उत्सः प्रवाहो यथा पिप्पुषीः वृद्धानीषोऽज्ञान्यलंकरोति^१ तद्वत् ॥ १ ॥

‘ अयं हि ’ इति षडृचं षोडशं सूक्तं ताक्ष्यपुत्रस्य सुपर्णस्यार्थं यमगोत्रस्योर्ध्वकृशानस्य वा । आद्या गायत्री द्वितीया बृहती तृतीयाचतुर्थ्यौ गायत्र्यौ पञ्चमी सतोबृहती षष्ठी विष्टारपङ्क्तिरष्टक-द्विर्द्वादशाष्टकवती । अनादेशपरिभाषया इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ अयं हि ताक्ष्यपुत्रः सुपर्णो यामायनो वोर्ध्वकृशानो गायत्री बृहती गायत्र्यौ सतोबृहती विष्टारपङ्क्तिः ’ इति । गतो^२ विनियोगः^३ ॥

अयं हि ते अमर्त्य इन्दुरत्यो न पत्यते । दक्षो विश्वायुर्वेधसे ॥ १ ॥

अयम् । हि । ते । अमर्त्यः । इन्दुः । अत्यः । न । पत्यते । दक्षः । विश्वऽआयुः । वेधसे ॥ १ ॥

हे इन्द्र वेधसे विधात्रे ते तुभ्यं त्वदर्थम् अमर्त्यः मरणरहितोऽमृतत्वप्रापकः अयं अहि अयं खलु इन्दुः सोमः अत्यो न सततगाम्यश्च इव पत्यते गच्छति । यद्वा । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । तव स्वभूतोऽयं सोमः वेधसे विधानाय मदस्य करणायेष्टे । कीदृश इन्दुः । दक्षः प्रवृद्धो बल-हेतुर्वा विश्वायुः विश्वैः सर्वैरेतच्च्यः प्राप्तव्यः । यद्वा । विश्वेषामायुर्जीवनहेतुः । अथवा । आयुरित्य-जनाम । सर्वैश्चरुपुरोडाशादिभिरर्चैर्हविर्भिरुपेतः ॥

अयमस्मासु काव्य ऋभुर्वज्रो दास्वते ।

अयं बिभर्त्यूर्ध्वकृशानं मदमुभुर्न कृत्वयं मदम् ॥ २ ॥

अयम् । अस्मासु । काव्यः । ऋभुः । वज्रः । दास्वते ।

अयम् । बिभर्ति । ऊर्ध्वऽकृशानम् । मदम् । ऋभुः । न । कृत्वयम् । मदम् ॥ २ ॥

अस्मासु स्तोत्रेषु काव्यः स्तुत्यः अयम् इन्द्रः ऋभुः दीप्तः सन् दास्वते दानयुक्ताय यज-मानाय वज्रः शत्रूणां वर्जको भवति । यद्वा । दास्वते इति षडर्थे चतुर्थी । अस्मासु दास्वते दानवत इन्द्रस्य वज्रः कुलिशः ऋभुः उरु भासमानो भवति । अपि च अयम् ऊर्ध्वकृशानम् उन्नततैक्ष्ण्यमेतत्संज्ञं वा यामायनमृषिं मदं स्तोतारं बिभर्ति पोषयति । तथा ऋभुर्न सौधन्वनः । पुत्राणामाद्य ऋभुः । स इव कृत्वयं कर्मणां कर्तारम् अत एव मदं जोदयितारं^३ यजमानं च बिभर्ति ॥

घृषुः श्येनाय कृत्वन् आसु स्वासु वंसगः । अव दीधेदहीशुवः ॥ ३ ॥

घृषुः । श्येनाय । कृत्वन् । आसु । स्वासु । वंसगः । अव । दीधेत् । अहीशुवः ॥ ३ ॥

घृषुः वर्षयिता दीप्तो वा स्वासु स्वकीयासु आसु यजमानलक्षणासु प्रजासु वंसगः वननीय-गतिः एवंभूत इन्द्रः कृत्वन् कर्मणां कर्त्रे ॥ करोतिः ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति कनिष् । श्येनाय सुपर्णाय ताक्ष्यपुत्राय महामृषये अहीशुवः अहीनव्यापनान् अहीनवृद्धीन् वा अस्मदीयान् पुत्रादीन् अव दीधेत् दीपयतु ॥ ‘ दीधीद् दीप्तिदेवनयोः ’ । अस्माच्छान्दसे लिङि^४ व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ यद्वा । हे इन्द्र त्वदीयः सोमो घृष्टयादिगुणयुक्तः सन् दीप्यत इति योज्यम् ॥

१. त-भ-बृद्धा ह्यो^० । २. त-भ१.२.४.८—‘ गतो विनियोगः ’ नास्ति । ३. त४.५-भ२-मादयितारं । ४. त-भ-लिङि ।

यं सुपुर्णः परावतः श्येनस्य पुत्र आभरत् । शतचक्रं योऽहो वर्तनिः ॥ ४ ॥
यम् । सुपुर्णः । परावतः । श्येनस्य । पुत्रः । आ । अभरत् ।
शतचक्रम् । यः । अहोः । वर्तनिः ॥ ४ ॥

वश्येनस्य तार्क्ष्यस्य पुत्रः तनयः वसुपर्णः वयं सोमं परावतः परागतात् दूरात् सुलोकात्
वआभरत् आहरत् । कीदृशम्^१ । वशतचक्रम् । शतमिति बहुनाम् । बहुधनस्य कर्तारम् ॥ मूलविभु-
जादिश्वात् कप्रत्ययः (पा. सू. ३. २. ५. २) ॥ यद्वा । शतकरणसाधनम् । बहुयागनिष्पादन-
मित्यर्थः ॥ ' घञर्थे कविधानम् ' (पा. सू. ३. ३. ५८. ४) इति कप्रत्ययः । ' कृजादीनां के '
(का. ६. १. १२. १) इति द्विवचनम् । वयः सोमः वअह्यः अहेवृत्रस्य वर्तनिः वर्तयिता प्रेरयिता ।
यद्वा । ' अह गतो ' । अह्यो गन्तव्यो वर्तनिर्मार्गभूतः । एना वय इति वक्ष्यमाणेनैकवाक्यता ॥

यं ते श्येनश्चारुमवृकं पदामरदरुणं मानमन्धसः ।

एना वयो वि तार्यायुर्जीवसे एना जागार बन्धुता ॥ ५ ॥

यम् । ते । श्येनः । चारुम् । अवृकम् । पदा । आ । अभरत् । अरुणम् । मानम् । अन्धसः ।
एना । वयः । वि । तारि । आयुः । जीवसे । एना । जागार । बन्धुता ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वते तुभ्यं त्वदर्थं श्येनः सुपर्णः पक्षिराद् वयं सोमं वपदा । वचनव्यत्ययः । पञ्चयाम्^२
वआभरत् सुलोकादाहरत् । ' दिवं सुपर्णो गत्वाय सोमं वज्रिण आभरत् ' (ऋ. सं. ८. १००. ८)
इति निगमान्तरम् । कीदृशम् । वचारं शोभनम् अवृकं बाधकरहितम्^३ वअरुणम् आरोचमान-
मरुणवर्णं वा वअन्धसः अन्नस्य वमानं यागद्वारा निर्मातारम् । वएना एनेनानेन सोमेन तुभ्यं दीय-
मानेन ववयः अन्नं वजीवसे जीवनाय वआयुः जीवितं च ववि वतारि प्रादायि । तथा वएना एनेनैव
सोमेन वबन्धुता बन्धुसमूहः वजागार जजागार जाग्रत्प्रबुद्धः सन् वर्तते ॥ जागर्तेऽलिङि ' छन्दसि वेति
वक्तव्यम् ' (पा. सू. ६. १. ८. १) इति द्विवचनाभावः ॥

एवा तदिन्द्र इन्दुना देवेषु चिद्धारयाते महि त्यजः ।

क्रत्वा वयो वि तार्यायुः सुक्रतो क्रत्वायमस्मदा सुतः ॥ ६ ॥

एव । तत् । इन्द्रः । इन्दुना । देवेषु । चित् । धारयाते । महि । त्यजः ।
क्रत्वा । वयः । वि । तारि । आयुः । सुक्रतो इति सुक्रतो ।
क्रत्वा । अयम् । अस्मत् । आ । सुतः ॥ ६ ॥

वएव एवमुक्तेन^४ प्रकारेण वतत् तेन वइन्दुना सोमेन तृप्यन् वइन्द्रः वदेवेषु वचित् देवेभ्यस्मासु
च वमहि महत् वत्यजः तेजो दुःखस्य वर्जयितु रक्षणं वा वधारयाते धारयति । शिष्टः प्रत्यक्ष-
कृतः । हे वसुक्रतो शोभनकर्मणिन्द्र वक्रत्वा क्रतुना अस्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा प्रीतेन त्वया ववयः
अन्नम् वआयुः जीवनं च ववि वतारि अस्मभ्यं प्रादायि । यः वअयम् इन्दुः वक्रत्वा कर्मणा प्रज्ञानेन

१. त१.२.३.६.७.८-म५-कीदृशं तं । २. त४.५-म२-पञ्चां पादाभ्यां । ३. त४.५-बाध-
रहितं । ४. त१.२.३.६.७-मु-एवमनेन ।

वा ऽअस्मत् अस्माभिः ऽआ ऽसुतः अभिषुतः । यद्वा । अस्मत् अस्मत्तस्वदाभिमुख्येन सुतः प्रेरितः । तेनेन्दुनेत्यन्वयः ॥ २ ॥

‘इमाम्’ इति षड्चं सप्तदशं सूक्तमिन्द्राण्या आर्षम् । षष्ठी पङ्क्तिः शिष्टा अनुष्टुभः । अनेन सूक्तेन सप्तस्या बाधनं प्रतिपाद्यते । अत एतत्सूक्तजपादिना सप्तस्या विनाशो भवति । अतस्तद्देवताकमिदम् । तथा चानुकान्तम्—‘इमामिन्द्राण्युपनिषत्सपत्नीबाधनमानुष्टुभं तु पङ्क्त्यन्तम्’ इति । अस्य सूक्तस्य विनियोगो भगवतापस्तम्बेन कस्मिंश्चित् सपत्नीप्रयोगविशेषे^१ दर्शितः—‘त्रिःसहैर्यवैः पाठां परिकिरति यदि वारुण्यसि वरुणात्त्वा निष्क्रीणामि यदि सौम्यसि सोमास्वा निष्क्रीणामीति । शोभूत उत्तरयोस्थाप्योत्तराभिस्तिसृभिरभिमन्योत्तरया प्रतिच्छन्नां^२ हस्तयोरावध्य शय्याकाले बाहुभ्यां भर्तारं परिगृह्णीयादुपधानलिङ्गया । वश्यो भवति । सपत्नीबाधनं च’ (आप. गृ. ९. ५. ८) इति । अयमर्थः । आद्यया पाठा नामौषधिः खातव्या । ततस्तिसृभिरौषधेरभिमन्त्रणम् । षष्ठ्याबद्धा सौषधिर्यथा भर्तारं स्पृशति तथा तस्य भर्तुरालिङ्गनमिति ॥

इमां खनाम्योषधिं वीरुधं बलवत्तमाम् ।

यया सपत्नीं बाधते यया संविन्दते पतिम् ॥ १ ॥

इमाम् । खनामि । ओषधिम् । वीरुधम् । बलवत्तमाम् ।

यया । सप्तपत्नीम् । बाधते । यया । सम्सविन्दते । पतिम् ॥ १ ॥

इमामोषधिं पाठाण्यां ऽवीरुधं लतारूपां ऽबलवत्तमां स्वकार्यकरणे अतिशयेन बलवतीं ऽखनामि उन्मूलयामि । ऽयया ओषध्या ऽसपत्नीम् । समान एकः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । तामेषा वधुः ऽबाधते हिनस्ति । ऽयया च ऽपतिं भर्तारं ऽसंविन्दते सम्यगसाधारण्येन लभते ॥

उत्तानपर्णे सुभगे देवजूते सहस्वति ।

सपत्नीं मे परां धम पतिं मे केवलं कुरु ॥ २ ॥

उत्तानऽपर्णे । सुऽभगे । देवऽजूते । सहस्वति ।

सऽपत्नीम् । मे । परां । धम । पतिम् । मे । केवलम् । कुरु ॥ २ ॥

हे ऽउत्तानपर्णे उत्तानान्यूर्ध्वमुखानि पर्णानि पत्राणि यस्यास्तादृशि हे ऽसुभगे सौभाग्य-हेतुभूते हे ऽदेवजूते देवेन स्रष्टा प्रेरिते हे ऽसहस्वति अभिभवनवति ईदृशे हे पाठे ऽमे मम ऽसपत्नीं स्त्रियं ऽपरा ऽधम परागमय । धमतिर्गतिकर्मा । ऽपतिं च ऽमे ममैव ऽकेवलम् असाधारणं ऽकुरु ॥

उत्तराहमुत्तर उत्तरेदुत्तराभ्यः । अथा सपत्नी या ममाधरा साधराभ्यः ॥ ३ ॥

उत्तऽर्तरा । अहम् । उत्तऽतरे । उत्तऽर्तरा । इत् । उत्तऽर्तराभ्यः ।

अथ । सऽपत्नी । या । मम । अधरा । सा । अधराभ्यः ॥ ३ ॥

हे ऽउत्तरे उत्कृष्टतरे पाठे ऽअहम् ऽउत्तरा उत्कृष्टतरा भूयासम् । ऽउत्तराभ्यः लोके या उत्कृष्टतराः सन्ति ताम्योऽप्यहम् ऽउत्तरा उत्कृष्टतरैव त्वत्प्रसादाद्भवैयम् । ऽअथ अनन्तरं ऽमम ऽया ऽसपत्नी ऽसा ऽअधराभ्यः निकृष्टाभ्योऽपि ऽअधरा निकृष्टतरा भवतु ॥

नहस्या नाम गृभ्णामि नो अस्मिन्नमते जनै ।

परामेव परावतं सपत्नीं गमयामसि ॥ ४ ॥

नहि । अस्याः । नाम । गृभ्णामि । नो इति । अस्मिन् । रमते । जनै ।

पराम् । एव । पराऽवतम् । सऽपत्नीम् । गमयामसि ॥ ४ ॥

वअस्याः सपत्न्याः वनाम संज्ञामपि वनहि वगृभ्णामि नैव गृह्णामि उच्चारयामि । वनो न खलु काचित् वअस्मिन् वजने सपत्न्याख्ये वरमते क्रीडति । अपि च तां वसपत्नीं वपरां वपरावतम् वएव अतिशयेन दूरदेशमेव वगमयामसि गमयामः प्रापयामः । अतिशयेन भर्त्रा वियोजयाम इत्यर्थः ॥

अहमस्मि सहमानाथ त्वमसि सासहिः ।

उभे सहस्वती भूत्वा सपत्नीं मे सहावहै ॥ ५ ॥

अहम् । अस्मि । सहमाना । अथ । त्वम् । असि । ससहिः ।

उभे इति । सहस्वती इति । भूत्वा । सऽपत्नीम् । मे । सहावहै ॥ ५ ॥

हे ओषधि वअहं त्वत्प्रसादात् वसहमाना वअस्मि सपत्न्या अभिभवित्री भवामि । वअथ अपि च वत्वम् अपि वसासहिः वअसि तस्या अभिभवित्री भवसि । आवाम् वउभे अपि वसहस्वती अभिभवित्र्यौ वभूत्वा भूत्वा वमे मम वसपत्नीं वसहावहै अभिभवाव ॥

उप तेऽधां सहमानामभि त्वाधां सहीयसा ।

मामनु प्र ते मनो वत्सं गौरिव धावतु पथा वारिव धावतु ॥ ६ ॥

उप । ते । अधाम् । सहमानाम् । अभि । त्वा । अधाम् । सहीयसा ।

माम् । अनु । प्र । ते । मनः । वत्सम् । गौःऽइव । धावतु । पथा । वाःऽइव । धावतु ॥ ६ ॥

हे पते वते तव वसहमानां सपत्न्या अभिभवित्रीमिमामोषधिम् वउप वअधाम् । शिरस उपधाधानं करोमि । वसहीयसा अभिभवितृत्वेण तेनोपधानेन त्वाम् वअभि वअधाम् अभितो धारयामि । वते तव भर्तुः वमनः वमाम् अनुलक्ष्य वप्र वधावतु प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छतु । तत्र निदर्शन-द्वयमुच्यते । वगौरिव यथा गौः ववत्सं शीघ्रं गच्छति वपथा निम्नेन मार्गेण ववारिव वारुदकं यथा स्वभावतो गच्छति तद्वत् । अनेन निदर्शनद्वयेनौत्सुक्यातिशयः स्वाभाविकत्वं च प्रतिपाद्यते ॥ ॥३॥

‘अरण्यानि’ इति षडृचमष्टादशं सूक्तमिरंमदपुत्रस्य देवमुनेरार्षम् । महदरण्यमरण्यानी । तदेवताकम् । आनुष्टुभम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘अरण्यान्यैरंमदो देवमुनिररण्यानीं तुष्टाव’ इति । गतो विनिधोगः ॥

अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यसि ।

कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीरिव विन्दती ॥ १ ॥

अरण्यानि । अरण्यानि । असौ । या । प्रऽइव । नश्यसि ।

कथा । ग्रामम् । न । पृच्छसि । न । त्वा । भीःऽइव । विन्दती ॥ १ ॥

हे ऽअरण्यानि । अरण्यस्य पालयित्री काचिदधिदेवतारण्यानीति नैरुक्ताः । वैयाकरणास्तु 'हिमाराण्ययोर्महत्वे' (पा. सू. ४. १. ४९. १) इत्यरण्यस्य महत्वे ङीष् स्मरन्ति । अरण्याधिदेवते ऽअरण्यानि कान्ताराणि प्रति ऽया ऽअसौ त्वं ऽमेव ऽनश्यसि । इवः संप्रत्यर्थे । नशतिः प्रासिकर्मा । अत्र व्यत्ययेन श्यन् । संप्रति रक्षणाय प्राप्नोषि । यद्वा निर्जने देशे वर्तमानत्वाच्चेव प्रतीयसे । सा त्वं ऽकथा कथं ऽग्रामं ऽन ऽपृच्छसि । निर्जनेऽरण्ये कथं रमसे । नूनं ऽत्वा त्वां ऽभीः अयं ऽन ऽविन्दति न लभते किम् । वितर्कं प्लुतः । इवः संप्रत्यर्थे परिभयार्थे वा । अत्र निरुक्तम्— 'अरण्यान्यरण्यस्य पत्न्यरण्यमपार्णं भवति ग्रामादरमणं भवतीति वा । अरण्यानीत्येनाभामन्त्रयते । यासावरण्यानि वनानि पराचीव नश्यसि कथं ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीर्विन्दतीवेतीवः परिभयार्थे वा ' (निरु. ९. २९-३०) इति ॥

वृषारवाय वदते यदुपावति चिच्चिकः ।

आघाटिभिरिव धावयन्नरण्यानिर्महीयते ॥ २ ॥

वृषऽरवायं । वदते । यत् । उपऽअवति । चिच्चिकः ।

आघाटिभिःऽइव । धावयन् । अरण्यानिः । महीयते ॥ २ ॥

वृषारवाय । वृषा सेचनसमर्थो रवः शब्दो यस्य सूक्ष्मजन्तुविशेषस्य क्षित्याख्यास्य स तथोक्तः । कटुकशब्दानित्यर्थः । तस्मै वृषारवाख्याय ऽवदते चीचीशब्दं कुर्वते ऽचिच्चिकः चीचीशब्दं कुर्वन्नन्यो जन्तुः ऽयत् यदा ऽउपावति वृषारवोक्तस्य शब्दस्य प्रत्युत्तररूपेण चीचीशब्दकरणेनोपगच्छति । उपेत्य पालयति वा । तत्र दृष्टान्तः । ऽआघाटिभिरिव । आघाटयो घाटलिकाः काण्डवीणाः । ताभिः ऽधावयन् निषादादिसप्तस्वराणि शोधयन् गायक इव । तदा ऽअरण्यानिः सा अरण्यानीं ऽमहीयते पूज्यते ॥ 'इन्द्रवरुण' (पा. सू. ४. १. ४९) इत्यादिना ङीष् । तत्संनियोगेनानुगागमः । छान्दसो ह्रस्वः । अत एव ह्रस्व्यादिसुलोपाभावः ॥

उत गावइवादन्त्युत वेश्मेव दृश्यते ।

उतो अरण्यानिः सायं शकटीरिव सर्जति ॥ ३ ॥

उत । गावःऽइव । अदन्ति । उत । वेश्मेऽइव । दृश्यते ।

उतो इति । अरण्यानिः । सायम् । शकटीःऽइव । सर्जति ॥ ३ ॥

उत अपि च ऽगावइव गवयाद्या मृगा अस्यामरण्यान्याम् ऽअदन्ति तृणादिकं भक्षयन्ति । उत अपि च लतागुल्मादिकं ऽवेश्मेव गृहमिव दृश्यते । उतो अपि च ऽअरण्यानिः इयमरण्यानी ऽसायं सायंकाले । इवः संप्रत्यर्थे । संप्रति ऽशकटीः शकटान्^२ दावाद्याहरणायागतान् ऽसर्जति विसर्जयति । यद्वा । शकटीः सर्जतीव दृश्यते । अहनि महदरण्यं शकटीभिः प्राप्य सर्वे जना अपेक्षितं काष्ठादिकं शकटीवध्यारोप्य सायंकाले तस्मान्निर्गच्छन्ति । तदभिप्रायेणेदं वचनम् ॥

गामुङ्गैष आ ह्वयति दारुङ्गैषो अपावधीत् ।

वसन्नरण्यान्यां सायमक्रुक्षदिति मन्यते ॥ ४ ॥

गाम् । अङ्ग । एषः । आ । ह्वयति । दारु । अङ्ग । एषः । अप । अवधीत् ।
वसन् । अरण्यान्याम् । सायम् । अक्रुक्षत् । इति । मन्यते ॥ ४ ॥

वङ्ग हे अरण्यानि एषः त्वदधिष्ठिते महारण्ये संप्रति वर्तमानः वगाम्^१ वआ वह्वयति^२ ।
वएषः^३ चान्यः वदारु काष्ठम् वअपावधीत् अपहन्ति^४ । तथा वसायं^५ सायंकाले रात्रौ वअरण्यान्यां^६
महारण्ये^७ निवसन् मनुष्यो नानाविधं पक्षिमृगादिशब्दं शृण्वन् वअक्रुक्षत् कश्चित्स्करादि-
राक्रोशति वहति भीतः सन् वमन्यते बुध्यते ॥

न वा अरण्यानिहन्त्यन्यश्चेन्नाभिगच्छति ।

स्वादोः फलस्य जग्ध्वाय यथाकामं नि पद्यते ॥ ५ ॥

न । वै । अरण्यानिः । हन्ति । अन्यः । च । इत् । न । अभिगच्छति ।

स्वादोः । फलस्य । जग्ध्वाय । यथाकामम् । नि । पद्यते ॥ ५ ॥

वन ववै न खलु वअरण्यानिः अरण्यानी वहन्ति तत्र निवसन्तं हिनस्ति । यदि वअन्यः व्याघ्र-
चौरादिः वनाभिगच्छति । तर्हि स्वादोः रसवत् आन्नादेः वफलस्य । द्वितीयार्थे पृष्ठी । फलं वजग्ध्वाय
भक्षयित्वा तत्र निवसन् पुरुषः वयथाकामं यथेच्छं वनि पद्यते निगच्छति वर्तते ॥ क्त्वाप्रत्यये 'अदो-
जग्धिर्ह्यसि किति' (पा. सू. २. ४. ३६) इति जग्ध्वादेशः । 'क्त्वो यक्' (पा. सू. ७. १.
४७) इति यक् ॥

आञ्जनगन्धिं सुरभिं बहुन्नामकृषीवलाम् ।

प्राहं मृगाणां मातरं मरण्यानिमशंसिषम् ॥ ६ ॥

आञ्जनगन्धिम् । सुरभिम् । बहुऽअनाम् । अकृषीवलाम् ।

प्र । अहम् । मृगाणाम् । मातरम् । अरण्यानिम् । अशंसिषम् ॥ ६ ॥

वआञ्जनगन्धिम् । अञ्जनस्येदमाञ्जनं कस्तूर्यादि । तस्य गन्ध इव गन्धो यस्यास्तादृशी ।
'उपमानाच्च' (पा. सू. ५. ४. १३७) इति गन्धस्येदन्तादेशः । अत एव वसुरभिं सौरभ्येपेतां
वबहुनां बहुभिरञ्जैरदनीयैः फलमूलादिभिरुपेताम् वअकृषीवलाम् । कृषिरेषामस्तीति कृषीवलाः
कर्षकाः । 'रजःकृषि' (पा. सू. ५. २. ११२) इत्यादिना वलच् । 'वले' (पा. सू. ६. ३. ११८)
इति दीर्घः । तैर्वियुक्तां तादृशीं वमृगाणां वमातरं जनयित्रीम् वअरण्यानिम् अरण्यानीम् वअहं वप्र
वअशंसिषम् उक्तेन प्रकारेण स्तुतवानस्मि ॥ ॥ ४ ॥

'अस्ते' इति पञ्चर्चमेकोनविंशं सूक्तं शिरीषपुत्रस्य सुवेदस्य आर्षम् । पञ्चमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः ।
इन्द्रो देवता । अनुक्रम्यते हि—'अस्ते पञ्च सुवेदाः शैरीषिस्त्रिष्टुबन्तम्' इति । तृतीये रात्रिपर्याये
प्रज्ञास्तुः शस्त्र इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'अस्ते दधामीदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिति याज्या' (आश्व.
श्रौ. ६. ४) इति ॥

१. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-त्वा । २. ग-ह्वयति नष्टा गामन्विच्छ चैवृते; त४.५-ह्वयति निष्ठां
गामन्विद्वन् त्वदीयं तमोच्यते; भ२-ह्वयति नष्टां गामन्विष्यन् त्वदीयं नामोचैवृते । ३. त१.२.३.६.७.
८-भ-एषः.....अपहन्ति नास्ति । ४. त-भ-सायं नास्ति । ५. त१.२.३.६.७.८-भ-अरण्ये ।

श्रुतं दधामि प्रथमाय मन्यवेऽहन्यद्वृत्रं नयं विवेरपः ।

उभे यत्त्वा भवतो रोदसी अनु रेजते शुष्मात्पृथिवी चिदद्विवः ॥ १ ॥

श्रुत् । ते । दधामि । प्रथमाय । मन्यवे । अहन् । यत् । वृत्रम् । नयम् । विवेः । अपः ।
उभे इति । यत् । त्वा । भवतः । रोदसी इति । अनु ।
रेजते । शुष्मात् । पृथिवी । चित् । अद्विवः ॥ १ ॥

हे इन्द्र व ते तव मन्यवे कोपाय तेजसे वा प्रथमाय मुख्याय श्रुत् दधामि । श्रद्धा
नामादरातिशयः । तद्विषयं करोमि । यत् येन मन्युना त्वं वृत्रम् आवरकमसुरं मेवं वा नयं
नेतव्यम् अहन् अवधीः हत्वा च तेनावृताः अपः उदकानि च विवेः इमं लोकं प्रत्यागमयः ।
तस्मै मन्यवे इत्यन्वयः । यत् यदा उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ त्वा त्वामनुसृत्य भवतः
वर्तते । त्वदधीने अभूतामित्यर्थः । तदानीं पृथिवी चित् । पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । प्रथितं
विस्तीर्णमन्तरिक्षमपि हे अद्विवः वज्रवन्निन्द्र शुष्मात् त्वदीयाद्वलात् रेजते कम्पते ॥

त्वं मायाभिरनवद्य मायिनं श्रवस्यता मनसा वृत्रमर्दयः ।

त्वामिन्नरो वृणते गर्विष्ठिषु त्वां विश्वासु हव्यास्विष्ठिषु ॥ २ ॥

त्वम् । मायामिः । अनवद्य । मायिनम् । श्रवस्यता । मनसा । वृत्रम् । अर्दयः ।
त्वाम् । इत् । नरः । वृणते । गोऽर्दिष्ठिषु । त्वाम् । विश्वासु । हव्यासु । इष्ठिषु ॥ २ ॥

हे अनवद्य अवधरहित प्रज्ञस्येन्द्र त्वं मायिनं मायाविनं वृत्रं मायाभिः वज्रनाभि-
र्बुद्धिविशेषैर्वा श्रवस्यता श्रवः श्रवणीयं यशोऽन्नं वेच्छता मनसा^१ अर्दयः अहिंसीः । अपि च
नरः नेतारोऽङ्गिरसः स्वामित्त्वामेव गर्विष्ठिषु गवां पणिभिरपहतानामेषणेषु प्रापणेषु विषयभूतेषु
वृणते संभजन्ते । तथा विश्वासु सर्वासु हव्यासु आह्वातव्यासु प्रार्थनीयासु इष्ठिषु यागक्रियासु
त्वाम् एव वृणते^२ ॥

एषु चाकन्धि पुरुहूत सूरिषु वृधासो ये मघवन्नानुशुर्मघम् ।

अर्चन्ति तोके तनये परिष्ठिषु मेधसाता वाजिनमर्हये धने ॥ ३ ॥

आ । एषु । चाकन्धि । पुरुहूत । सूरिषु । वृधासः । ये । मघऽवन् । आनशुः । मघम् ।
अर्चन्ति । तोके । तनये । परिष्ठिषु । मेधऽसाता । वाजिनम् । अर्हये । धने ॥ ३ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र एषु सूरिषु स्तोत्रेषु आ चाकन्धि अस्यर्थमभिदीप्यस्व
अभिकामयस्व वा ॥ 'कनी^३ दीप्तिकान्तिगतिषु' । अस्माच्चर्करीतमेतत् ॥ हे मघवन् धनवन्निन्द्र ये
सूरयः वृधासः त्वत्प्रसादाद्वर्धमानाः सन्तः मघं धनम् आनशुः प्राप्नुवन्ति^४ । अपि च मेधसाता
मेधसातौ यज्ञे वाजिनं बलवन्तमजवन्तं^५ वेजनवन्तं वा त्वां ये अर्चन्ति पूजयन्ति तोके पुत्रे
तनये तत्पुत्रे परिष्ठिषु परित इत्यमाणेऽन्येष्वपि फलेषु अर्हये अलज्जाकरे धने च । एतेषु निमित्त-
भूतेषु सत्सु त्वामेव स्तुत्यादिभिः पूजयन्तीत्यर्थः ॥

१. ग-त१.२.३.६.७.८-म-मनसा च । २. त१.२.३.६.७-वृणते । ३. भ१.४.७-कन ।
४. त१.२.३.६.७.८-म५.८-सु-आप्नुवन्ति । ५. त१.२.३.७-भ१.४.७.८-बलवन्तं ।

स इन्नु रायः सुभृतस्य चाकनन्मदं यो अस्य रंहं चिकेतति ।

त्वावृधो मघवन्दाश्वध्वरो मधु स वाजं भरते धना नृभिः ॥ ४ ॥

सः । इत् । तु । रायः । सुभृतस्य । चाकनत् । मदम् । यः । अस्य । रंहम् । चिकेतति ।
त्वावृधः । मघवन् । दाशुअध्वरः । मधु । सः । वाजम् । भरते । धना । नृभिः ॥४॥

वस वृत् स एव स्तोता सुभृतस्य सुभु संपादितस्य वरायः धनस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी ।
ईदृशं धनं वनु क्षिप्रं चाकनत् कामयते । लभत इत्यर्थः । वरंहम् । रंहो वेगः । तदहम् अस्य
इन्द्रस्य मदं सोमपानजन्यं हर्षं यः स्तोता चिकेतति स्तुतिपदैर्जानाति । हे मघवन् त्वावृधः
त्वया वर्धितः दाशध्वरः दत्तयज्ञो यजमानः नृभिः नेतृभिर्हस्तिविभिर्भृत्यैर्वा धना धनानि
वाजम् अन्नं च मधु क्षिप्रं भरते संपादयति ॥

त्वं शर्धाय महिना गुणान उरु कृधि मघवच्छग्धि रायः ।

त्वं नो मित्रो वरुणो न मायी पित्वो न दस्म दयसे विभक्ता ॥ ५ ॥

त्वम् । शर्धाय । महिना । गुणानः । उरु । कृधि । मघवन् । शग्धि । रायः ।
त्वम् । नः । मित्रः । वरुणः । न । मायी । पित्वः । न । दस्म । दयसे । विभक्ता ॥५॥

हे इन्द्र त्वं महिना महता स्तोत्रेण गुणानः स्तूयमानः सन् शर्धाय शर्धं बलम् उरु
कृधि विस्तीर्णं कुरु । हे मघवन् वरायः धनानि च शग्धि अस्मभ्यं प्रयच्छ । हे दस्म दर्शनीयेन्द्र
विभक्ता विशेषेण धनानां भाजयिता त्वं मित्रो वरुणो न मित्रवद्वरुणवच्च मायी प्रज्ञायुक्तः
सन् नः अस्मभ्यम् । नः संप्रत्यर्थे । संप्रति पित्वः अन्नानि दयसे प्रयच्छसि ॥ ५ ॥

‘सुष्वाणासः’ इति पञ्चविंशं सूक्तं वेनपुत्रस्य पृथोरार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—
‘सुष्वाणासः पृथुचैन्न्यः’ इति । गतो विनियोगः ॥

सुष्वाणास इन्द्र स्तुमसि त्वा ससवांसश्च तुविनृम्ण वाजम् ।

आ नो भर सुवितं यस्य चाकन्त्मना तना सनुयाम त्वोताः ॥ १ ॥

सुष्वाणासः । इन्द्र । स्तुमसि । त्वा । ससवांसः । च । तुविनृम्ण । वाजम् ।
आ । नः । भर । सुवितम् । यस्य । चाकन् । त्मना । तना । सनुयाम । त्वाऽऊताः ॥१॥

हे इन्द्र सुष्वाणासः सोममभिषुतवन्तो वयं त्वां स्तुमसि स्तुमः । हे तुविनृम्ण बहुबल
बहुधन वा वाजं चरुपुरोडाशादिलक्षणमन्नं ससवांसः संभक्तवन्तः च वयं त्वां स्तुमः । यत एव-
मतो हतोः नः अस्मभ्यं सुवितं सुष्ठु प्राप्तव्यं शोभनं धनम् आ भर आहर प्रयच्छ । यस्य
यद्धनमतिप्रियत्वेन चाकन् त्वं कामयसे तद्धनमा भरेत्यर्थः । वयं च त्वोताः त्वया रक्षिताः सन्तः
तना^१ । धननामैतत् । विस्तृतानि धनानि त्मना आत्मना स्वयमेवान्यनैरपेक्ष्येणैव सनुयाम
तव प्रसादाह्वयेमहि ॥

ऋष्वस्त्वभिन्द्र शूर जातो दासीर्विशः सूर्येण सद्याः ।

गुहां हितं गुह्यं गूळहमप्सु बिभ्रुमसि प्रस्रवणे न सोमम् ॥ २ ॥

ऋष्वः । त्वम् । इन्द्र । शूर । जातः । दासीः । विशः । सूर्येण । सद्याः ।

गुहा । हितम् । गुह्यम् । गूळहम् । अप्सु । बिभ्रुमसि । प्रस्रवणे । न । सोमम् ॥ २ ॥

हे षूर शौर्यवान् षुन्द्र षरुष्वः महान् दर्शनीयो वा षत्वं षजातः जातमात्र एव षदासीः ।
उपक्षयकारिणो दासा असुराः । तत्संबन्धिनीः षविशः प्रजाः षसूर्येण सूर्यात्मना षसद्याः अभ्यभवः ।
तथा षगुहा गुहायां षहितं निहितमत एव षगुह्यम् अदृश्यं बलाख्यमसुरम् षअप्सु उदकेषु षगूढं
निगूढं कुयवाख्यं च त्वमभिभूतवानसि । वयमपि षप्रस्रवणे प्रवर्षणे सति । नः संप्रत्यर्थे । संप्रति
षसोमं षबिभ्रुमसि त्वदर्थं बिभ्रुमः धारयामः ॥

अर्यो वा गिरौ अभ्यर्चं विद्वानृषीणां विप्रः सुमतिं चक्रानः ।

ते स्याम ये रणयन्त सोमैरेनोत तुभ्यं रथोळ्ह भक्षैः ॥ ३ ॥

अर्यः । वा । गिरः । अभि । अर्चं । विद्वान् । ऋषीणाम् । विप्रः । सुमतिम् । चक्रानः ।

ते । स्याम । ये । रणयन्त । सोमैः । एना । उत । तुभ्यम् । रथोळ्ह । भक्षैः ॥ ३ ॥

षविप्रः मेधावी षऋषीणां मन्त्रदर्शिनां षसुमतिं सुष्टुतिं^१ षचक्रानः कामयमानः षविद्वान्
जानन् षअर्यो षवा स्वामी च भवन् हे इन्द्र इदंशस्त्वं षगिरः स्तोतृन् स्तुतीर्वां षअभ्यर्चं । सम्यक्स्तु-
तमित्यभिपूजय । अपि च षते वयं षस्याम सर्वदा भवेम षये षसोमैः त्वां षरणयन्त रमयन्ति । षउत
अपि च हे षरथोळ्ह रथैरभ्युह्यमान ॥ आ ऊढ ओढः । रथेन ओढो रथोढः । 'ओमाडोश्च' (पा. सू.
६. १. ९५) इति पररूपम् ॥ इदंशेन्द्र षभक्षैः भक्षणीयैश्चरुपुरोडाशादिभिः सार्धम् षएना इमानि
स्तोत्राणि षतुभ्यं त्वदर्थं क्रियन्ते ॥

इमा ब्रह्मैन्द्र तुभ्यं शंसि दा नृभ्यो नृणां शूर शर्वः ।

तेभिर्भव सक्रतुर्येषु चाकन्नत त्रायस्व गृणत उत स्तीन् ॥ ४ ॥

इमा । ब्रह्म । इन्द्र । तुभ्यम् । शंसि । दाः । नृभ्यः । नृणाम् । शूर । शर्वः ।

तेभिः । भव । सक्रतुः । येषु । चाकन् । उत । त्रायस्व । गृणतः । उत । स्तीन् ॥ ४ ॥

हे षुन्द्र त्वदर्थम् षइमा इमानि पुरोवर्तीनि षब्रह्म^२ ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि षशंसि
अशंसिषत । शस्यन्ते । शंसेऽब्रह्मन्दसे कर्मणि लुङि व्यत्ययेनैकवचनम् । हे षशूर शौर्यवन्निन्द्र त्वं
षनृणां मनुष्याणां मध्ये षनृभ्यः स्तुत्यादेः नेतृभ्यः^३ षशर्वः बलं षदाः देहि । अपि च षतेभिः तैः
षसक्रतुः समानकर्मा समानप्रज्ञो वा षभव षयेषु स्तोत्रेषु षचाकन् हविरादि^४ कामयसे ॥ 'कन दीसि-
कान्तिगतिषु' । अस्माद्यङ्लुगन्ताच्छान्दसे लङि सिपि रूपमेतत् । कमेर्वा पूर्ववत् । सिपि 'मो नो
धातोः' इति नत्वम् ॥ षउत अपि च षगृणतः स्तोतृन् षत्रायस्व पालय । षउत अपि च षस्तीन् ।
स्याथतेरेतद्रूपम् । संघीभूय स्थितान् यजमानानपि त्रायस्व ॥

१. त१.२.३.७-भ१.४.७.८- 'सुष्टुतिं' नास्ति । २. त१.२.३.७-भ१.४.७.८- 'ब्रह्म' नास्ति ।

३. ग-त४.५-भ२-नेतृभ्यो जनेभ्यः । ४. ग-त४.५-भ२-हविरादिकं ।

श्रुधी हवमिन्द्र शूर पृथ्या उत स्तवसे वेन्यस्याकैः ।

आ यस्ते योनिं घृतवन्तमस्वाः रूर्मिर्न निमैर्द्रवयन्त वक्ताः ॥ ५ ॥

श्रुधि । हवम् । इन्द्र । शूर । पृथ्याः । उत । स्तवसे । वेन्यस्य । अकैः ।

आ । यः । ते । योनिम् । घृतवन्तम् । अस्वाः । रूर्मिः । न । निमैः । द्रवयन्त । वक्ताः ॥ ५ ॥

हे वशूर वइन्द्र वपृथ्याः पृथोर्कर्मम वहवम् आह्वानं वश्रुधि शृणु । वउत अपि च वेन्यस्य वेनपुत्रस्य मम वअकैः मन्त्रैः वस्तवसे स्तवसे । यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । वयः स्तोता वघृतवन्तम् उदकवन्तं वते तव वयोनिं निवासभूमिम् वआ वअस्वाः अभ्यस्वार्पात् अभ्यष्टौ ॥ 'सृ शब्दोप-
तापयोः' । अस्मात्सुलुङि तिपि 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावे हल्ङयादिलोपे च 'रासस्य' इति सलोपः १॥
यद्वा । घृतवन्तमाज्यादिना हविषोपेतं योनिम् । गृहनामैतत् । यज्ञगृहं प्राप्य ते त्वां योऽभिष्टौति
तस्य वेन्यस्य अकैरित्यन्वयः । अपि च वक्ताः वक्तानः ॥ वक्तेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति
वनिप् । अन्यविकारश्छान्दसः । जसि पृषोदरादित्वाङ्गणलोपः ॥ अन्येऽपि सर्वे स्तोतारः वनिमैः
प्रवणैर्मार्गैः वऊर्मिर्न उदकसंघ इव वद्रवयन्त । स्तुतिभिस्त्वामेवाभिद्रवन्ति अभिगच्छन्ति ॥ ६ ॥

'सविता यन्त्रैः' इति पञ्चमैकविंशं सूक्तं हिरण्यस्तूपुत्रस्यार्चत आर्षं त्रैष्टुभं सवितृदेव-
स्यम् । अनुकान्तं च—'सवितार्चन्' हिरण्यस्तूपः सावित्रम्' इति । गतो विनियोगः ॥

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णादस्कम्भुने सविता द्यामदंहत् ।

अश्वमिवाधुक्षदुनिमन्तरिक्षमतूर्ते बद्धं सविता समुद्रम् ॥ १ ॥

सविता । यन्त्रैः । पृथिवीम् । अरम्णात् । अस्कम्भने । सविता । बाम् । अदंहत् ।

अश्वम्ऽइव । अधुक्षत् । धुनिम् । अन्तरिक्षम् । अतूर्ते । बद्धम् । सविता । समुद्रम् ॥ १ ॥

वसविता सर्वस्व प्रसविता प्रेरको मध्यमस्थानो देवः सोऽयं यन्त्रैः यमनसाधनैर्वृष्टिप्रदानादि-
भिरुपायैर्वीयवीयैः पादौर्वा वपृथिवीं प्रथितां भूमिम् वअरम्णात् अरमयत् । सुखेनावस्थापयति । तथा
स एव वसविता वअस्कम्भने । पतनप्रतिबन्धकमालम्बनं स्कम्भनम् । तद्रहिते स्थले वद्यां द्युलोक-
मपि वअदंहत् दृढीकृतवान् । यथाधो न पतति तथात्मीयैरेवोपायैरवस्थापितवानित्यर्थः । वअश्वमिव
वधुनिं कम्पयितव्यं कम्पयितारं वा वअन्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्तं मध्यमस्थानगतम् वअतूर्ते कैनाप्य-
हिसितेऽवरमाणे वा नभसि वायवीयैः पादौः वबद्धं वसमुद्रं मेघमयमेव १ वसविता वअधुक्षत् उद-
कानि दोग्धि । यद्वा । अन्तरिक्षमिति ससम्यर्थे प्रथमा । अतूर्तेऽन्तरिक्षे बद्धं २ समुदितारं धुनिं कम्पनीयं
मेघमश्वमिवाधुक्षत् । सविता क्लेशयति । 'धुक्ष धिक्ष संदीपनक्लेशनजीवनेषु' । यथा शिक्षकः सादी
अश्वं क्लेशयत्येवं वर्षणाय मेघं क्लेशयतीत्यर्थः ३ । अत्र निरुक्तं—'सविता यन्त्रैः पृथिवीमरमयदनार-
म्भणेऽन्तरिक्षे सविता द्यामदंहदश्वमिवाधुक्षदुनिमन्तरिक्षे मेघं बद्धमतूर्ते बद्धमतूर्ण इति वात्वरमाण
इति वा सविता समुदितारम्' (निरु. १०. ३२) इति ॥

१. त१.२.३.६.७.८—'सलोपः .....वेन्यस्य' नास्ति । २. ग-त८-भ-सवितार्चितो; त४-५-
सवितार्चितो । ३. त४-५-समुदितारं । ४. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८—'मेघमयमेव...बद्ध' नास्ति ।
५. ग-क्लेशयतीत्यर्थः ।

यत्रा समुद्रः स्कम्भितो व्यौनृदपां नपात्सविता तस्य वेद ।

अतो भूरत आ उत्थितं रजोऽतो द्यावापृथिवी अप्रथेताम् ॥ २ ॥

यत्र । समुद्रः । स्कम्भितः । वि । औनृत् । अपां । नपात् । सविता । तस्य । वेद ।

अतः । भूः । अतः । आः । उत्थितम् । रजः । अतः । द्यावापृथिवी इति । अप्रथेताम् ॥ २ ॥

यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे वसुद्रः समुन्दनशीलो मेघः स्कम्भितः स्तम्भितो वायुपाशैर्बद्धः सन् व्यौनृत् विशेषेण भूमिमुनत्ति उदकैः क्लेदयति । 'उन्दी क्लेदने' । अस्माच्छान्दसे लङि रूपमेतत् । हे अपां नपात् मध्यमस्थान वैद्युताग्ने तव संबन्धी सविता प्रेरको देवः तस्य तत्स्थानं वेद वेत्ति जानाति । अतः अस्मादेव सवितुः भूः भूमिरासीत् । अतः एव उत्थितम् ऊर्ध्वमवस्थितं रजः अन्तरिक्षं च आः आसीत् अजायत । अस्तेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावः । 'हल्ङयाङ्भ्यः' इति लोपः । अतः अस्मादेव सवितुः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अप्रथेतां विस्तीर्णेऽप्यभूताम् ॥

पृथेदमन्यदभवयजत्रममर्त्यस्य भुवनस्य भूना ।

सुपर्णो अङ्ग सवितुर्गुरुत्मान्पूर्वो जातः स उ अस्यानु धर्म ॥ ३ ॥

पश्चा । इदम् । अन्यत् । अभवत् । यजत्रम् । अमर्त्यस्य । भुवनस्य । भूना ।

सुऽपर्णः । अङ्ग । सवितुः । गुरुत्मान् । पूर्वः । जातः । सः । ऊँ इति । अस्य । अर्तु । धर्म ॥ ३ ॥

अन्यत् सवितृव्यतिरिक्तम् इदं देवतान्तरं पश्चा पश्चात् । 'पश्च पश्चा च छन्दसि' (पा. सू. ५. ३. ३३) इति निपात्यते । सवितृप्रेरणानन्तरमेव यजत्रं यष्ट्यम् अभवत् । केन साधनेन । अमर्त्यस्य मरणरहितस्य भुवनस्य लोकस्य स्वर्गास्थस्य संबन्धिना भूना भूतेन । स्वर्ग उत्पन्न सोमेनेत्यर्थः । यद्वा । अमर्त्यस्य भुवनस्य संबन्धीदं देवतान्तरं भूना भूम्ना बहुत्वेन युक्तं यष्ट्यमभवत् । कुत इत्यत आह । हे अङ्ग स्तोतः सुपर्णः शोभनपतनः गुरुत्मान् सोमस्था-पहर्ता तार्क्ष्यः सवितुः प्रेरकादस्मादेवात् पूर्वः प्रथमभावी सन् जातः । अतो हेतोः सुपर्णो गुरुत्मान् अस्य सवितुः धर्मं धारणमनुसृत्य वर्तते । सवितृप्रेरणाधीनत्वासर्वगतीनां सोमाहरणमपि तदधीनमिति सवितृप्रेरणानन्तरमेव सर्वे सोमयागाः प्रवर्तन्त इत्यर्थः । उ इति पूरकः ॥

गावह्व ग्रामं युयुधिरिवाश्वान्वाश्वेव वत्सं सुमना दुहाना ।

पतिरिव जायामभि नो न्येतु धर्ता दिवः सविता विश्ववारः ॥ ४ ॥

गावःऽह्व । ग्रामम् । युयुधिःऽह्व । अश्वान् । वाश्वऽह्व । वत्सम् । सुऽमनाः । दुहाना ।

पतिःऽह्व । जायाम् । अभि । नः । नि । एतु । धर्ता । दिवः । सविता । विश्वऽवारः ॥ ४ ॥

गावह्व यथारप्ये संचरन्तो गावः ग्रामं शीघ्रमभिगच्छन्ति । युयुधिरिव यथा योद्धा युद्धार्थम् अश्वान् अभिगच्छति । 'युध संप्रहारे' । 'आद्यगमहनजन' इत्यत्र 'उत्सर्गच्छन्दसि' (पा. सू. ३. २. १७१. २) इति वचनात् किन्प्रत्ययः । छान्दसं साहितिकमभ्यासदीर्घत्वम् । सुमनाः

शोभनमनस्का ऽदुहाना दोग्ध्री बहुपयस्का ऽवाश्रेष हम्भारवात्मकं शब्दं कुर्वती गौर्यथात्मीयं
 ऽवसम् अभिगच्छति । ऽपतिरिव यथा भर्ता ऽजायां स्वभार्यां शीघ्रमभिगच्छति एवमेव ऽसमिता
 ऽनः अस्मान् ऽनि ऽअभि ऽएतु नितरामभिगच्छतु । कीदृशः । ऽदिवः द्युलोकस्य ऽभर्ता भारयिता
 अवस्थापयिता वा अत एव ऽविश्ववारः सर्वैर्वरणीयः ॥

हिरण्यस्तूपः सवितुर्यथा त्वाङ्गिरसो जुह्वे वाजे अस्मिन् ।

एवा त्वाचर्चन्वसे वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रति जागराहम् ॥ ५ ॥

हिरण्यस्तूपः । सवितुः । यथा । त्वा । आङ्गिरसः । जुह्वे । वाजे । अस्मिन् ।

एव । त्वा । अर्चन् । अवसे । वन्दमानः । सोमस्यऽहम् । अंशुम् । प्रति । जागर । अहम् ॥ ५ ॥

हे ऽसवितः प्रेरक ऽत्वा त्वाम् ऽआङ्गिरसः अङ्गिरसः पुत्रः ऽहिरण्यस्तूपः मम पिता ऽअस्मिन्
 ऽवाजे अश्वे निमित्तभूते सति^१ यथा ऽजुह्वे आहूतवान् ऽएव^२ एवम् ऽअर्चन्^३ एतत्संज्ञोऽहं
 ऽत्वा त्वाम् ऽअवसे अवनाय रक्षणार्थं ऽवन्दमानः स्तुवन् आहूयामीति शेषः । आहूय च ऽसोम-
 स्येवांशुं यथा सोमकृतां प्रति यजमाना जाग्रति यागपर्यन्तं तद्रक्षणे प्रबुद्धा वर्तन्ते तथा ऽअहं त्वत्परि-
 चर्यां ऽप्रति ऽजागर जागर्मि । जागर्तेण ह्युत्तमैकवचने रूपम् । अत्र निरुक्तं—‘हिरण्यस्तूपो
 हिरण्यस्तूपो^४ हिरण्यमयः स्तूपोऽस्येति^५ वा^६ । स्तूपः स्थायतेः संघातः । सवितुर्यथा त्वाङ्गिरसो
 जुह्वे^७ वाजेऽश्वेऽस्मिन्नेवं^८ त्वाचर्चन्वनाय वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रतिजागम्येहम्^९ (निरु. १०. ३३)
 इति ॥ ॥ ७ ॥

‘समिद्धः’ इति पञ्चमं द्वाविंशं सूक्तं वसिष्ठपुत्रस्य मृळीकस्यार्पणमाश्रेयम् । चतुर्थीपञ्चम्या-
 उपरिष्ठाज्ज्योतिषी त्रिद्वादशाष्टकवत्यौ । अक्षरव्यूहेन चतुर्थी जगती वा । शिष्टा बृहत्यः । तथा
 चानुक्रान्तं—‘समिद्धो मृळीको^{१०} वासिष्ठ^{११} आश्रेयं बार्हतमन्त्ये उपरिष्ठाज्ज्योतिषी जगत्पुपान्त्या वा’
 इति । गतो विनियोगः ॥

समिद्धश्चित्समिध्यसे देवेभ्यो हव्यवाहन ।

आदित्यै रुद्रैर्वसुभिर्न आ गहि मृळीकाय न आ गहि ॥ १ ॥

सम्ऽईद्धः । चित् । सम् । इध्यसे । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन ।

आदित्यैः । रुद्रैः । वसुभिः । नः । आ । गहि । मृळीकाय । नः । आ । गहि ॥ १ ॥

हे ऽहव्यवाहन हव्यानां हविषां वोढरमे ऽसमिद्धश्चित् संदीप्तोऽपि ऽदेवेभ्यः यागार्थं
 ऽसमिध्यसे । पुनरप्यृत्विग्भिः समिद्धिः संदीप्यसे । स त्वम् ऽआदित्यैः आदित्यादिभिस्त्रिभिर्गणैः
 सार्धं ऽनः अस्मान् ऽआ गहि आगच्छ । तथा ऽनः अस्माकं ऽमृळीकाय सुखाय तदर्थमपि ऽआ
 गहि । यद्वा । मृळीकायैतत्संज्ञाय नो मह्यमृषये श्रेयांसि कर्तुमागच्छ ॥

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागहि ।

मर्तासस्त्वा समिधान हवामहे मृळीकाय हवामहे ॥ २ ॥

१. ग-त-भ-सति त्वा त्वा । २. त१.२.३.६.७.८-भ-‘एवैवमर्चन्’ नास्ति । ३. त१.२.३.४.
 ५.६.८-भ-‘हिरण्यस्तूपोऽस्येति । ४. त१.२.३-भ-‘वा’ नास्ति । ५. ग-जुह्वे ह्ययत्र; त१.२.३.
 ६.८-भ-जुह्वे ह्ययत । ६. त-भ-वाजेने एव । ७. अनु.-वासिष्ठो मृळीकः ।

इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः । जुजुषाणः । उपऽआगहि ।
मर्तासः । त्वा । समऽइधान । हवामहे । मृळीकार्य । हवामहे ॥ २ ॥

हे अग्ने ऽइमम् अस्माभिः क्रियमाणं पुरोवर्तिनं ऽयज्ञमिदं ऽवचः स्तोत्रं च ऽजुजुषाणः
सेवमानः ऽउपागहि उपागच्छ । हे ऽसमिधान समिध्यमान ऽमर्तासः मर्ता मनुष्याः ऽत्वा स्वां
ऽहवामहे आह्वयामहे । ऽमृळीकाय सुखार्थमेतत्संज्ञाय वा ऋषये त्वामेवाह्वयामहे ॥

त्वामु जातवेदसं विश्ववारं गृणे धिया ।

अग्ने देवाँ आ वह नः प्रियव्रतान् मृळीकार्यं प्रियव्रतान् ॥ ३ ॥

त्वाम् । ऊँ इति । जातऽवेदसम् । विश्ववारम् । गृणे । धिया ।

अग्ने । देवान् । आ । वह । नः । प्रियऽव्रतान् । मृळीकार्यं । प्रियऽव्रतान् ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽविश्ववारं विश्वैः सर्वैर्वरणीयं ऽजातवेदसं ऽजातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं
वा ऽत्वामु त्वामेव ऽधिया स्तुत्या ऽगृणे स्तौमि । 'गृ शब्दे' । क्रैयादिकः । ष्वादिस्वाङ्गस्वः ।
ऽप्रियव्रतान् प्रियाणि व्रतानि कर्माणि येषां तादृशान् ऽदेवान् ऽनः अस्मदर्थम् ऽआ ऽवह ऽआनय ।
अस्मद्यज्ञं प्रापय । ऽमृळीकाय सुखार्थमेतत्संज्ञाय वा मह्यं ऽप्रियव्रतान् तानेवावह ॥

अग्निर्देवो देवानामभवत्पुरोहितोऽग्निं मनुष्याः ऋषयः समीधरे ।

अग्निं महो धनसातावहं हुवे मृळीकं धनसातये ॥ ४ ॥

अग्निः । देवः । देवानाम् । अभवत् । पुरऽऽहितः । अग्निम् । मनुष्याः । ऋषयः । सम् । ईधरे ।

अग्निम् । महः । धनऽसातौ । अहम् । हुवे । मृळीकम् । धनऽसातये ॥ ४ ॥

ऽदेवः दानादिगुणयुक्तः ऽअग्निः ऽदेवानाम् अन्येषां ऽपुरोहितः पुरस्ताद्धृतः ऽअभवत् । यद्वा
पुरोहितवद्वितकार्यमभवत् । यत् एवमतः कारणात् तमेव ऽअग्निम् ऽऋषयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनो
ऽमनुष्याः मानवा यजमानाः ऽसमीधरे सदीपयन्ति । अपि च तम् ऽअग्निं ऽमहः महतः ऽधनसातौ
धनस्य संभजने निमित्तभूते ऽअहं ऽहुवे आह्वये । विशेषणसापेक्षस्यापि धनशब्दस्य छान्दसः समासः ।
यद्वा । महतो यागस्य कर्तारमग्निमिस्थर्थः । ऽधनसातये धनलाभार्थं ऽमृळीकं सुखमेतत्संज्ञं वा मां
सोऽग्निः करोत्वित्यर्थः ॥

अग्निरग्निं भरद्वाजं गर्विष्ठिरं प्रावन्नः कण्वं त्रसदस्युमाहवे ।

अग्निं वसिष्ठो हवते पुरोहितो मृळीकार्यं पुरोहितः ॥ ५ ॥

अग्निः । अग्निम् । भरत्ऽर्वाजम् । गर्विष्ठिरम् । प्र । आवत् । नः । कण्वम् । त्रसदस्युम् । आऽहवे ।

अग्निम् । वसिष्ठः । हवते । पुरऽऽहितः । मृळीकार्यं । पुरऽऽहितः ॥ ५ ॥

ऽअग्निं ऽभरद्वाजं ऽगर्विष्ठिरं ऽकण्वं ऽत्रसदस्युं च ऽनः अस्मान् ऽआहवे संप्राप्ते अयम् ऽअग्निः
ऽप्रावत् प्ररक्षतु । ऽपुरोहितः पुरोहितवद्वितकारी^१ मम पिता ऽवसिष्ठः ऋषिः ऽअग्निं ऽहवते स्तुति-
भिराह्वयति । स चाहूतः ऽमृळीकाय सुखार्थमेतत्संज्ञाय वा मह्यं ऽपुरोहितः पुरोधा^२ देवानां पुरःस्थाप-
यिता भवतु ॥ ॥ ८ ॥

‘श्रद्धया’ इति पञ्चत्वं त्रयोविंशं सूक्तमानुषुभं श्रद्धादेवत्यम् । कामगोत्रजा श्रद्धा नामधिका ।
तथा चानुक्रम्यते—‘श्रद्धया श्रद्धा कामायनी श्रद्धमानुषुभं तु’ इति । लैङ्गिको विनियोगः ॥

श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः ।

श्रद्धां भर्गस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि ॥ १ ॥

श्रद्धया । अग्निः । सम् । इध्यते । श्रद्धया । हूयते । हविः ।

श्रद्धाम् । भर्गस्य । मूर्धनि । वचसा । आ । वेदयामसि ॥ १ ॥

पुरुषगतोऽभिलाषविशेषः श्रद्धा । तथा ऽश्रद्धया ऽअग्निः गार्हपत्यादिः ऽसमिध्यते संदीप्यते ।
यदा हि^१ पुरुषे श्रद्धाग्निगोचर आदरातिशयो जायते तदैव पुरुषोऽग्नीम् प्रज्वालयति नान्यदा ।
ऽश्रद्धया एव ऽहविः पुरोडाशादिहविश्च ऽहूयते । आहवनीये प्रक्षिप्यते । यद्वा । अस्य सूक्तस्य
द्रष्टृया श्रद्धाख्ययाग्निः समिध्यते^२ । ऽश्रद्धाम् उक्तलक्षणायाः श्रद्धाया अभिमानिदेवतां ऽभर्गस्य
भजनीयस्य धनस्य ऽमूर्धनि प्रधानभूते स्थानेऽवस्थितां ऽवचसा वचनेन स्तोत्रेण ऽआ ऽवेदयामसि
अभितः प्रस्थापयामः । इदन्तो मसिः ॥

प्रियं श्रद्धे ददतः प्रियं श्रद्धे दिदासतः ।

प्रियं भोजेषु यज्वस्विदं मे उदितं कृधि ॥ २ ॥

प्रियम् । श्रद्धे । ददतः । प्रियम् । श्रद्धे । दिदासतः ।

प्रियम् । भोजेषु । यज्वऽसु । इदम् । मे । उदितम् । कृधि ॥ २ ॥

हे ऽश्रद्धे ऽददतः चरुपुरोडाशादीनि प्रयच्छतो यजमानस्य ऽप्रियम् अभीष्टफलं कुरु ।
ऽदिदासतः दातुमिच्छतश्च हे ऽश्रद्धे ऽप्रियं कुरु । ऽमे मम संबन्धिषु ऽभोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु
ऽयज्वसु कृतयज्ञेषु जनेषु च ऽइदम् ऽउदितम् उक्तं ऽप्रियं ऽकृधि कुरु ॥

यथा देवा असुरेषु श्रद्धामग्रेषु चक्रिरे ।

एवं भोजेषु यज्वस्वस्माकमुदितं कृधि ॥ ३ ॥

यथा । देवाः । असुरेषु । श्रद्धाम् । उग्रेषु । चक्रिरे ।

एवम् । भोजेषु । यज्वऽसु । अस्माकम् । उदितम् । कृधि ॥ ३ ॥

ऽदेवाः इन्द्रादयः ऽअसुरेषु उदूर्णबलेषु ऽयथा ऽश्रद्धां ऽचक्रिरे अवश्यमिमे हन्तव्या इत्यादि-
रातिशयं कृतवन्तः ऽएवं श्रद्धावरसु ऽभोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु ऽयज्वसु यष्टृषु ऽअस्माकम् अस्मत्सं-
बन्धिषु तेषु ऽउदितं तैरुक्तं प्रार्थितं फलजातं ऽकृधि कुरु ॥

श्रद्धां देवा यजमाना वायुर्गोपा उपासते ।

श्रद्धां हृदय्य^१याकूत्या श्रद्धया विन्दते वसु ॥ ४ ॥

श्रद्धाम् । देवाः । यजमानाः । वायुऽगोपाः । उप । आसते ।

श्रद्धाम् । हृदय्यया । आऽकूत्या । श्रद्धया । विन्दते । वसु ॥ ४ ॥

१ देवा वयजमानाः मनुष्याश्च वायुगोपाः वायुगोपा रक्षिता येषां ते^१ तादृशाः सन्तः वश्रद्धां देवीम् उपसासते प्रार्थयन्ते । हृदय्यया । हृदये भवा हृदय्या । तथाविद्यया आकूया संकल्परूपया क्रियया वश्रद्धाम् एव परिचरन्ति सर्वे जनाः । कुत इत्यत आह । यतः कारणात् वश्रद्धया हेतुभूतया वसु धनं विन्दते लभते श्रद्धावाञ्जनः । तत इत्यर्थः ॥

श्रद्धां प्रातर्हवामहे श्रद्धां मध्यंदिनं परि ।

श्रद्धां सूर्यस्य निमृचि श्रद्धे श्रद्धापयेह नः ॥ ५ ॥

श्रद्धाम् । प्रातः । हवामहे । श्रद्धाम् । मध्यंदिनम् । परि ।

श्रद्धाम् । सूर्यस्य । निमृचि । श्रद्धे । श्रत् । धापय । इह । नः ॥ ५ ॥

वश्रद्धां देवीं वप्रातः पूर्वाह्णे हवामहे^२ । तथा मध्यंदिनं परि । लक्षणे परेः कर्मप्रवचनीयत्वम् । मध्यंदिनं परिलक्ष्य । मध्यंदिन इत्यर्थः । मध्याह्नेऽपि तां वश्रद्धाम् आह्वयामहे । सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य निमृचि अस्तमयवेलायां सायंसमयेऽपि तामेव वश्रद्धाम् आह्वयामहे । ईदृशेषु हे वश्रद्धे वनः अस्मान् इह^३ लोके कर्मणि वा वश्रद्धापय श्रद्धावतः कुरु ॥ ५ ॥ ॥ ११ ॥

द्वादशेऽनुवाके चत्वारिंशत्सूक्तानि । तत्र 'शास इत्या' इति पञ्चमं प्रथमं सूक्तं भरद्वाज-पुत्रस्य शासनान्न आर्षमानुषुभमेन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—'शासः शासो भारद्वाजः' इति । युद्धाय संनद्धं राजानमनेनेक्षेत । तथा च सूत्रितम्—'अथैनमन्वीक्षेताप्रतिरथशाससौपणैः' (आश्व. गृ. ३. १२. १३) इति ॥

शास इत्या महौ अस्यमित्रखादो अद्भुतः ।

न यस्य हन्यते सखा न जीयते कदा चन ॥ १ ॥

शासः । इत्या । महान् । असि । अमित्रखादः । अद्भुतः ।

न । यस्य । हन्यते । सखा । न । जीयते । कदा । चन ॥ १ ॥

वशासः एतत्संज्ञोऽहम् इत्या इत्थमनेन वक्ष्यमाणप्रकारेणेन्द्रं स्तौमीति शेषः । हे इन्द्र त्वं वमहौ असि सर्वेभ्योऽधिको भवसि । वमित्रखादः अमित्राणां शत्रूणां^४ खादिता विनाशयिता अत एव अद्भुतः आश्चर्यभूतश्च भवसि । यस्य इन्द्रस्य सखा मित्रभूतः पुरुषः कदा वचन कदाचिदपि न हन्यते न हिंस्यते न जीयते न च शत्रुभिः पराजितो भवति स त्वं महौ असीत्यन्वयः ॥

स्वस्तिदा विशस्पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी ।

वृषेन्द्रः पुर एतु नः सोमपा अभयंकरः ॥ २ ॥

स्वस्तिऽदाः । विशः । पतिः । वृत्रहा । विमृधः । वशी ।

वृषा । इन्द्रः । पुरः । एतु । नः । सोमपाः । अभयंकरः ॥ २ ॥

१. ग-त-भ२.७.८-ते' नास्ति; भ१.४-ता । २. भ२-हवामहे आह्वयामहे । ३. ग-इहास्मिन् । ४. ग-शत्रूणां खादः ।

वस्वस्तिदाः स्वस्तेरविनाशस्य दाता वविशस्पतिः सर्वस्याः प्रजायाः पालयिता ववृत्रहा
वृत्राणां शत्रूणां हन्ता वविमृधः संग्रामकारी ववशी^१ वशीकर्ता ववृषा वर्धिता कामानां वसीमपाः
सीमस्य पाता एवंविधः वइन्द्रः वअभयंकरः अभयस्य भयराहित्यस्य कर्ता सन् वनः अस्माकं वपुर
वपुः पुरतो गच्छतु ॥

वि रक्षो वि मृधो जहि वि वृत्रस्य हनू रुज ।

वि मन्युमिन्द्र वृत्रहन्मित्रस्याभिदासतः ॥ ३ ॥

वि । रक्षः । वि । मृधः । जहि । वि । वृत्रस्य । हनू इति । रुज ।

वि । मन्युम् । इन्द्र । वृत्रहन् । मित्रस्य । अभिदासतः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वरक्षः राक्षसजातं ववि जहि विनाशाय । वमृधः संग्रामकारिणः शत्रूंश्च ववि जहि ।
ववृत्रस्य आवरकस्यासुरस्य वहनू कपोलप्रान्तौ ववि रुज विशेषेण भद्रौ कुरु । हे ववृत्रहन् वइन्द्र
वअभिदासतः अस्मानुपक्षयतः वअमित्रस्य शत्रोः वमन्युं क्रोधमपि विनाशय ॥

‘वि न इन्द्र’ इति वमृधस्य हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘वि न इन्द्र मृधो जहि मृगो
न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः’ (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ।

यो अस्माँ अभिदासत्यधरं गमया तमः ॥ ४ ॥

वि । नः । इन्द्र । मृधः । जहि । नीचा । यच्छ । पृतन्यतः ।

यः । अस्मान् । अभिदासति । अधरम् । गमय । तमः ॥ ४ ॥

हे वइन्द्र वनः अस्माकं वमृधः संग्रामकारिणः शत्रून् ववि जहि विनाशाय । तथा वपृतन्यतः
पृतनाः सेना आत्मन हच्छतो युयुत्समानानपि वनीचा वयच्छ । नीचीनमवाहमुखं यच्छ । गमय ।
वयः शत्रुः वअस्मान् वअभिदासति अभित उपक्षयति तम् वअधरं निकृष्टं वतमः अन्धकारं मरण-
लक्षणं वगमय प्रापय ॥

अपेन्द्र द्विषतो मनोऽप जिज्यासतो वधम् ।

वि मन्योः शर्म यच्छ वरीयो यवया वधम् ॥ ५ ॥

अप । इन्द्र । द्विषतः । मनः । अप । जिज्यासतः । वधम् ।

वि । मन्योः । शर्म । यच्छ । वरीयः । यवय । वधम् ॥ ५ ॥

हे वइन्द्र वद्विषतः द्वेष्टुः शत्रोः वमनः वअप जहि । वजिज्यासतः^२ अस्माकं वयोहानि-
मिच्छतश्च ववधं हननसाधनमायुधं च वअप जहि । वमन्योः शत्रुसंबन्धिनः क्रोधाच्चास्मान् रक्ष^३ ।
ववरीयः उरुतरं वशर्म सुखं विशेषेण वयच्छ देहि । ववधं शत्रुकृतं हननं च वयवय अस्मत्तः
पृथक्कुरु ॥ ॥१०॥

‘ईङ्खयन्तीः’ इति पञ्चमं गायत्रमैन्द्रं द्वितीयं सूक्तम् । देवानां स्वसृभृता इन्द्रमातरो नाम-
र्यिकाः । तथा चानुक्रान्तम्—‘ईङ्खयन्तीर्देवजामय इन्द्रमातरो गायत्रम्’ इति । द्वितीये पर्याये
प्रशास्तुः शस्त्र इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ईङ्खयन्तीरहं दां पाता सुतम्’ (आश्व. श्रौ. ६. ४)
इति । महाव्रतेऽपि प्रातःसवनिके ब्रह्मशस्त्र एतत्सूक्तम्^१ ॥

ईङ्खयन्तीरपस्युव इन्द्रं जातमुपासते । भेजानासः सुवीर्यम् ॥ १ ॥

ईङ्खयन्तीः । अपस्युवः । इन्द्रम् । जातम् । उप । आसते । भेजानासः । सुवीर्यम् ॥ १ ॥

ईङ्खयन्तीः गच्छन्त्यः स्तुत्यादिभिरिन्द्रं प्रामुख्यः । अपस्युवः अपः कर्म आत्मन इच्छन्त्य
इन्द्रमातरोऽस्य सूक्तस्य द्रष्टव्यः । जातं प्रादुर्भूतम् । इन्द्रम् । उपासते परिचरन्ति । सुवीर्यं शोभन-
वीर्योपेतं धनं च । भेजानासः । तस्मादिन्द्रात् संभक्तवत्यो भवन्ति ॥

त्वमिन्द्र बलादधि सहसो जात ओजसः । त्वं वृषन्वृषेदसि ॥ २ ॥

त्वम् । इन्द्र । बलात् । अधि । सहसः । जातः । ओजसः ।

त्वम् । वृषन् । वृषा । इत् । असि ॥ २ ॥

हे इन्द्र । त्वं । सहसः परेषामभिभावुकात् । बलात् । अधि । जातः असि । अधिः पञ्चमर्थानु-
वादकः । वृत्रादिवधहेतुभृताद्वलाद्धतोस्त्वं प्रख्यातो भवसीत्यर्थः । अपि च । ओजसः । ओजी नाम
बलहेतु हृदयगतं धैर्यम् । तस्मादपि त्वं जातोऽसि । हे वृषन् । वर्धितः । त्वं । वृषेदसि कामानां
वर्धितैव भवसि ॥

त्वमिन्द्रासि वृत्रहा व्यन्तरिक्षमतिरः । उद् द्यामस्तम्ना ओजसा ॥ ३ ॥

त्वम् । इन्द्र । असि । वृत्रहा । वि । अन्तरिक्षम् । अतिरः ।

वत् । द्याम् । अस्तम्नाः । ओजसा ॥ ३ ॥

हे इन्द्र । त्वं । वृत्रहा । असि । शत्रूणां हन्ता भवसि । अन्तरिक्षं मध्यमस्थानं च । वि
अतिरः । आवरकापगोद्वेन प्रावर्धयः । द्यां शुलोर्कं च । ओजसा बलेन । उद् । अस्तम्नाः । ऊर्ध्व-
मस्तम्नीः । यथाधो न पतति तथोपर्यवस्थापितवानित्यर्थः ॥

त्वमिन्द्र सजोषसमर्कं विभर्षि बाह्वोः । वज्रं शिशान ओजसा ॥ ४ ॥

त्वम् । इन्द्र । सजोषसम् । अर्कम् । विभर्षि । बाह्वोः । वज्रम् । शिशानः । ओजसा ॥ ४ ॥

हे इन्द्र । त्वं । सजोषसं सह प्रीयमाणम् । अर्कं स्तुत्यं । वज्रम् । आसीयमायुधम् । ओजसा
बलेन । शिशानः निशयस्तीक्ष्णीकुर्वन् । बाह्वोः हस्तयोः । विभर्षि धारयसि शत्रूणां वधार्थम् ॥

त्वमिन्द्राभिभूरसि विश्वा जातान्योजसा । स विश्वा भुव आभवः ॥ ५ ॥

त्वम् । इन्द्र । अभिभूः । असि । विश्वा । जातानि । ओजसा ।

सः । विश्वाः । भुवः । आ । अभवः ॥ ५ ॥

१. ग. १. २—एतत्सूक्तं । सूत्रितं च ईङ्खयन्तीरपस्युव इति ब्राह्मणाच्छस्यावपेत (ऐ. आ. ५. १. १)
इति; त. १. २. ३. ६. ७. ८-म. १. ४. ५. ८—सूत्रितं च; त. ४. ५-म. २—एतत्सूक्तं सूत्रितं च ।

हे ऽहन्द् ऽत्वं ऽविश्वा सर्वाणि ऽजातानि जनिमन्ति भूतानि ऽओजसा बलेन ऽअभिभू-
रसि अभिभविता भवसि । तथा ऽसः तादृशस्त्वं ऽविश्वा ऽभुवः सर्वा भूमीः प्रासव्यानि सर्वाण्यपि
स्थानानि ऽआभवः अभितः प्राप्नोः । 'भू प्राप्नौ' ॥ ॥११॥

'सोमः' इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तमानुष्टुभम् । चिवस्वतो दुहिता यम्यृषिः । अत्रिमाणानां
यजमानादीनां वर्तनमत्र प्रतिपाद्यते । अतस्तद्देवताकमिदम् । तथा चानुक्रान्तं—'सोमो यमी
भाववृत्तमानुष्टुभं तु' इति । प्रेतोपस्थान एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'सोम एकैभ्य उरुणसावसुतृपा
उदुम्बलौ' (आश्व. श्रौ. ६. १०) इति ॥

सोम एकैभ्यः पवते घृतमेक उपासते ।

येभ्यो मधु प्रधावति तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ १ ॥

सोमः । एकैभ्यः । पवते । घृतम् । एकै । उप । आसते ।

येभ्यः । मधु । प्रधावति । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ १ ॥

एकैभ्यः केभ्यश्चित् पितृभ्यः ऽसोमः ऽपवते । उपभोगाय कुल्यारूपेण प्रवहति । एषां गोत्रजाः
सामानि ब्रह्मयज्ञसमयेऽधीयते । श्रूयते हि—'यत्सामानि सोम एभ्यः पवते' (तै. आ. २. १०)
इति । एके अन्ये पितरः ऽघृतम् आज्यम् ऽउपासते उपगच्छन्ति । उपभुज्यत इत्यर्थः । एषां पुत्रा-
दयो यजूंषि ब्रह्मयज्ञकालेऽधीयते । श्रुतिश्च भवति—'यद्यजूंषि घृतस्य कुल्या' इति । येभ्यः पितृभ्यः ।
तादर्थ्ये चतुर्थी । उपभोगार्थं ऽमधु क्षौद्रं ऽप्रधावति प्रवाहरूपेण शीघ्रं गच्छति । य आथर्वणान् मन्त्रान्
ब्रह्मयज्ञार्थमधीयते तेषां पितृन् मधुकुल्या^१ प्रवहति । तथा चास्नायते—'यदाथर्वणाङ्गिरसो मधोः
कुल्या' इति । तांश्चिदेव तान् पूर्वोक्तान् सर्वानेव हे प्रेत त्वं ऽअपि ऽगच्छतात् अपिगच्छ प्राप्नुहि ॥

तपसा ये अनाधृष्यास्तपसा ये स्वर्ययुः ।

तपो ये चक्रिरे महस्तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ २ ॥

तपसा । ये । अनाधृष्याः । तपसा । ये । स्वर्यः । युयुः ।

तपः । ये । चक्रिरे । महः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ २ ॥

ये जनाः ऽतपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना युक्ताः सन्तः ऽअनाधृष्याः पापैरप्रधृष्या भवन्ति ।
ये च ऽतपसा यागादिरूपेण^२ साधनेन ऽस्वर्ययुः स्वर्गं यान्ति प्राप्नुवन्ति । ये च ऽमहः महत्
तपः अन्यैर्दुष्करं राजसूयाश्वमेधादिकं हिरण्यगर्भाशुपासनं वा ऽचक्रिरे कुर्वन्ति एतेषु प्रवर्तन्ते^३
तेषु लोकेषु । तांश्चित् तानेव तपस्विनो हे प्रेत अपिगच्छ ॥

ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरासो ये तनूत्यजः ।

ये वा सहस्रदक्षिणास्तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ ३ ॥

ये । युध्यन्ते । प्रधनेषु । शूरासः । ये । तनूत्यजः ।

ये । वा । सहस्रदक्षिणाः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ ३ ॥

१. ग-त४-प्रति बहुकुल्या; भ२-प्रति मधुकुल्या । २. त४-नियमादिरूपेण । ३. त४-लोकेषु
वर्तते; भ-लोकेषु प्रवर्तते ।

प्रधनेषु । प्रकीर्णान्यस्मिन् धनानि भवन्तीति प्रधनाः संग्रामाः । तेषु प्रश्रासः शौर्यवन्तः
ये प्रयुध्यन्ते शत्रून् संग्रहरन्ति । ये च तनूत्यजः शरीराणां तत्र त्यक्तारो भवन्ति । ये वा ये च
सहस्रदक्षिणाः सहस्रदक्षिणान् क्रतून् अनुष्ठितवन्तः । तान् सर्वान् एव स्वमपिगच्छ । येषूत्तमेषु
लोकेषु ते निवसन्ति तं लोकं प्राप्नुहीत्यर्थः ॥

ये चित्पूर्वं क्रतुसापं क्रतावान् क्रतावृधः ।

पितृन्तर्पस्वतो यम तौश्विदेवार्पि गच्छतात् ॥ ४ ॥

ये । चित् । पूर्वं । क्रतुऽसापः । क्रतुऽवानः । क्रतुऽवृधः ।

पितृन् । तर्पस्वतः । यम । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ ४ ॥

ये चित् ये च पूर्वं पूर्वपुरुषाः क्रतुसापः क्रतुं सत्यं यज्ञं वा स्पृशन्तः अत एव क्रता-
वानः क्रतेन युक्ताः क्रतावृधः क्रतस्य वर्धकाश्च भवन्ति तपस्वतः तपसा युक्तान् तान् एव
पितृन् हे यम नियत स्वमपिगच्छ ॥

सहस्रणीथाः कवयो ये गोपायन्ति सूर्यम् ।

ऋषीन् तर्पस्वतो यम तपोजाँ अपि गच्छतात् ॥ ५ ॥

सहस्रनीथाः । कवयः । ये । गोपायन्ति । सूर्यम् ।

ऋषीन् । तर्पस्वतः । यम । तपऽजान् । अपि । गच्छतात् ॥ ५ ॥

सहस्रनीथाः सहस्रनयनाः कवयः क्रान्तदक्षिणः ये सूर्यम् अमुमादित्यं गोपायन्ति
रक्षन्ति तपस्वतः तपसा युक्तान् तपोजान् तपसः सकाशादेवोत्पन्नान् तान् ऋषीन् हे यम
नियत स्वमपिगच्छ ॥ १२ ॥

‘ अरायि ’ इति पञ्चमं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजपुत्रस्य शिरिम्बिठस्यापमामुष्टुभम् । अपहोमादि-
भिरिदं सूक्तमश्रीनाशकरम् । तत्राद्योपान्त्यथोस्तादृशोऽर्थ एव देवता । द्वितीयातृतीये ब्राह्मणस्पत्ये ।
पञ्चमी वैश्वदेवी । अनुक्रम्यते हि—‘ अरायि शिरिम्बिठो भारद्वाजोऽलक्ष्मीर्न द्वितीयातृतीये ब्राह्मण-
स्पत्ये अन्त्या वैश्वदेवी ’ इति । गतो विनियोगः ॥

अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे ।

शिरिम्बिठस्य सत्त्वंभिस्तेभिष्ट्वा चातयामसि ॥ १ ॥

अरायि । काणे । विऽकटे । गिरिम् । गच्छ । सदान्वे ।

शिरिम्बिठस्य । सत्त्वंभिः । तेभिः । त्वा । चातयामसि ॥ १ ॥

हे अरायि अदायिनि दानविरोधिनि हे काणे कुत्सितशब्दकारिणि कुत्सितदर्शने वा हे
विकटे विकृतगमने विकृताङ्गि वा हे सदान्वे सदानुबुवे सर्वदाक्रोशकारिणि दुर्भिक्षादिदेवते
गिरिं पर्वतं निर्जनं देशं गच्छ । अस्मान् मा बाधिष्ठाः । शिरिम्बिठस्य । बिठमन्तरिक्षम् । शीर्यते

बिटेऽन्तरिक्ष इति शिरिम्बिठो मेघः । तस्य षसत्वभिः अन्तर्वर्तमानैरुदकैः षतेभिः तैः षत्वा त्वां
 षचातयामसि चातयामः विनाशयामः । यद्वा । शिरिम्बिठस्यैतत्संज्ञकस्य भरद्वाजपुत्रस्य तेभिस्तैः
 अनुष्ठितैः सत्वभिः कर्मभिर्हे अलक्षिम त्वां विनाशयामः । इतस्त्वमेव शीघ्रं गिरिं गच्छ ॥

चत्तो इतश्चत्तामुतः सर्वा भ्रूणान्यारुषी ।

अराय्यं ब्रह्मणस्पते तीक्ष्णशृङ्गोदृषन्निहि ॥ २ ॥

चत्तो इति । इतः । चत्ता । अमुतः । सर्वा । भ्रूणानि । आरुषी ।

अराय्यम् । ब्रह्मणः । पते । तीक्ष्णशृङ्ग । उत्शृण्वन् । इहि ॥ २ ॥

सालक्ष्मीः षतः अस्मालोकात् षत्तः क्तैवास्माभिर्नोशितैव षअमुतः अमुष्मादपि
 लोकात् षचत्ता हिंसिता भवतु । सालक्ष्मीः षसर्वा सर्वाणि षभ्रूणानि गर्भजातानि सर्वासामोषधी-
 नामङ्कुराणि या दुर्मिक्षाधिदेवता षआरुषी आहन्त्री भवति षअराय्यम् अदात्री दानविरोधिनीं तां
 हे षब्रह्मणस्पते मन्त्रस्य पालयितर्देव हे षतीक्ष्णशृङ्ग तीक्ष्णतेजस्क षउदृषन् अस्मात्स्थानादुद्गमयन्
 षइहि गच्छ ॥

अदो यद्दारु प्लवते सिन्धोः पारे अपूरुषम् ।

तदा रभस्व दुर्हणो तेन गच्छ परस्तरम् ॥ ३ ॥

अदः । यत् । दारु । प्लवते । सिन्धोः । पारे । अपूरुषम् ।

तत् । आ । रभस्व । दुर्हनो इति दुःहनो । तेन । गच्छ । परःस्तरम् ॥ ३ ॥

अदः विप्रकृष्टदेशे वर्तमानम् षअपूरुषं निर्मात्रा पुरुषेण रहितं षयद्दारु दारुमयं पुरुषोत्तमार्थं
 देवताशरीरं षसिन्धोः षपारे समुद्रतीरे षप्लवते जलस्योपरि वर्तते षतत् दारु हे षदुर्हणो दुःखेन
 हननीय केनापि हन्तुमशक्य हे स्तोतः षआ रभस्व आलम्बस्व । उपास्वत्यर्थः । षतेन दारुमयेण
 देवेनोपास्यमानेन षपरस्तरम् अतिशयेन तरणीयमुत्कृष्टं वैष्णवं लोकं षगच्छ । अपर आह । हे दुर्हणो
 दुःखेन हननीये दुष्टहनुयुक्ते वा हे अलक्षिम सिन्धोः पारे समुद्रतीरप्रान्तेऽपूरुषं पुरुषैर्जनैर्वियुक्त-
 मदोऽस्मत्तो दूरे देशे वर्तमानं यद्दारु दारुमयी नौः प्लवते तद्दारु आ रभस्व परिगृहाण । गृहीत्वा
 च तेन दारुणा परस्तरमतिशयेन तरणीयं ब्रह्मणस्पतिना प्रेरिता सती द्वीपान्तरं गच्छ ॥

षष्टेऽहनि तृतीयसवने ब्रह्मशास्त्रे 'यद्वा प्राचीः' इत्येषा । सूत्रितं च—'कपृजरो यद्वा प्राचीर-
 जगन्तेति चैते' (आथ. श्रौ. ८. ३) इति ॥

यद्वा प्राचीरजगन्तोरो मण्डूरधाणिकीः ।

हता इन्द्रस्य शत्रवः सर्वे बुद्धदयाशवः ॥ ४ ॥

यत् । ह । प्राचीः । अजगन्त । उरः । मण्डूरधाणिकीः ।

हताः । इन्द्रस्य । शत्रवः । सर्वे । बुद्धदयाशवः ॥ ४ ॥

हे षमण्डूरधाणिकीः मण्डूरवत्^१ कुत्सितशब्दकारिण्यो मन्दनस्य धनस्य धारयिण्यो बालकस्यः
 षउरः ॥ उर्वी हिंसार्थः । अस्मात्किपि 'राल्लोपः' इति वलोपः । ततो जसि रूपमेतत् ॥ हिंसिण्यो

यूयं वप्राचीः प्रकर्षेणाञ्जन्यः प्रकृष्टगमनाः सत्यो वयद्ध यदा खलु वअजगन्त अगच्छत ॥ गमेर्लङि मध्यमबहुवचने छान्दसः शपः श्लुः । 'तसनसनथनाश्च' इति तस्य तबादेशः । अत एव डिस्वा-भावाद्बुनासिकलोपो न भवति ॥ तदानीमेव वसर्वे वइन्द्रस्य वशत्रवः वबुधुदयाशवः । यान्ति गच्छन्तीति याः । अश्ववत् इत्याशवः । याश्च त आशवश्च याशवः । बुधुदवधातारो व्यापनशीलाश्च सन्तः वहताः नष्टा आसन् ॥

परिमे गामनेषत् पर्यग्निर्महषत् । देवेष्वकृतश्रवः क इमाँ आ दधर्षति ॥ ५ ॥

परि । इमे । गाम् । अनेषत् । परि । अग्निम् । अहषत् ।

देवेषु । अकृत । श्रवः । कः । इमान् । आ । दधर्षति ॥ ५ ॥

वइमे विश्वे देवाः वगाम् । जात्यभिप्रायमेकवचनम् । पणिभिरपहताः सर्वा देवगवीः वपरि वअनेषत् पर्यनयन् । यष्टृनङ्गिरसः परिप्रापयन् । ततः वअग्निं च वपरि वअहषत् परितो व्यहरन् । यागार्थं तत्र तत्र गार्हपत्यादिरूपेण स्थापितवन्त इत्यर्थः । एवं कृत्वा वदेवेषु यष्ट्येष्विन्द्रादिषु वश्रवः अन्नम् वअकृत अकृषत् । वकः शत्रुरसुरादिः वइमान् विश्वान् देवान् वआ वदधर्षति अभि-भवितुं शक्नोति । न कश्चिदित्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

'अग्निं हिन्वन्तु नः' इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तमग्निपुत्रस्य केतुनाम्न आपं गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्—'अग्निं केतुराग्नेय आग्नेयं गायत्रम्' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोगांथत्रे छन्दसीदं वास्यम् । सूत्रितं च—'अग्निं हिन्वन्तु नः प्राप्नये वाचमिति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अग्निं हिन्वन्तु नो धियः सप्तिमाशुमिवाजिषु । तेन जेष्म धनं धनम् ॥ १ ॥

अग्निम् । हिन्वन्तु । नः । धियः । सप्तिम् । आशुम् इव । आजिषु ।

तेन । जेष्म । धनम् इधनम् ॥ १ ॥

वनः अस्माकं वधियः कर्माणि स्तुतयो वा वअग्निं वहिन्वन्तु प्रेरयन्तु । यागार्थमुद्योजयन्तु वर्धयन्तु वा । 'हि गतौ वृद्धौ च' । तत्र दृष्टान्तः । वआजिषु संग्रामेषु वआशुमिव यथा आशुं शीघ्र-गामिनं वसप्तिं सर्पणशीलमर्थं योद्धारः प्रेरयन्ति तद्वत् । वतेन अग्निना वधनं धनं सर्वं धनं वजेष्म वयं जयेम ॥

यया गा आकरामहे सेनया तवोत्या । तां नो हिन्व मघत्तये ॥ २ ॥

यया । गाः । आऽकरामहे । सेनया । अग्ने । तव । उत्या । ताम् । नः । हिन्व । मघत्तये ॥ २ ॥

हे वअग्ने वसेनया इनेन सह वर्तमानया सेनारूपया वा वयया वतव वउत्या रक्षया वगाः वआकरामहे आभिमुख्येन कुर्महे । लभामहे इत्यर्थः । वताम् ऊर्तिं वनः अस्मान् वहिन्व गमय । किमर्थम् । वमघत्तये धनस्य दानार्थम् । अस्माकं धनलाभायैत्यर्थः ॥

आभिषुविकेषूक्येषु प्रशस्तुः शस्त्रे 'आग्ने स्थूरम्' इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'आ ते वत्सो मनो यमदाग्ने स्थूरं रयिं भर' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

आग्ने स्थूरं रयिं भर पृथुं गोमन्तमश्विनम् । अद्धि खं वर्तया पणिम् ॥ ३ ॥

आ । अग्ने । स्थुरम् । रयिम् । भर । पृथुम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् ।

अङ्घ्रि । खम् । वर्तय । पुणिम् ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽस्थूरं स्थूलं वृद्धं ऽपृथुं विस्तीर्णं ऽगोमन्तं गोभिर्युक्तम् ऽअश्विनम् अश्वैश्चोपेतं ऽरयिं धनम् ऽआ ऽभर अस्मभ्यमाहर । प्रयच्छ । ऽखम् अन्तरिक्षम् ऽअङ्घ्रि वृष्टयुद्धकैः सिद्ध । यद्वा । आत्मीयैस्तेजोभिर्यज्य प्रकाशय । ऽपणि वणिजमदातारमसुरं वा ऽवर्तय हतो निर्गमय । यद्वा । दाने प्रवर्तय ॥

अग्ने नक्षत्रमजरमा सूर्यं रोहयो दिवि । दधुज्ज्योतिर्जनेभ्यः ॥ ४ ॥

अग्ने । नक्षत्रम् । अजरम् । आ । सूर्यम् । रोहयः । दिवि । दधत् । ज्योतिः । जनेभ्यः ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽनक्षत्रम् ॥ नक्षति सततं गच्छतीति नक्षत्रः । 'नक्षि गतौ' । 'अमिनक्षि' इत्यादिनात्रप्रत्ययः ॥ सततं गन्तारम् ऽअजरं जरारहितं ऽसूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं ऽदिवि अन्तरिक्षे ऽआ ऽरोहयः उपर्यवस्थापितवानसि । यद्वा । नक्षत्रं कृत्तिकादिकं सूर्यं च दिव्यारोहयः । किं कुर्वन् । ऽजनेभ्यः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यो व्यवहारार्थं ऽज्योतिः प्रकाशं ऽदधत् विदधत् कुर्वन् । यथा सर्वेषां प्रकाशो भवति तथोन्नते देवे सूर्यमगमय इत्यर्थः ॥

अग्ने केतुर्विशामसि प्रेष्ठः श्रेष्ठ उपस्थसत् । बोधा स्तोत्रे वयो दधत् ॥ ५ ॥

अग्ने । केतुः । विशाम् । असि । प्रेष्ठः । श्रेष्ठः । उपस्थऽसत् । बोधः । स्तोत्रे । वयः । दधत् ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽविशां प्रजानां यजमानानां ऽकेतुः केतयिता ऽअसि ज्ञापयिता भवसि । अत एव ऽप्रेष्ठः प्रियतमः ऽश्रेष्ठः प्रशस्यतमश्च भवसि । स त्वम् ऽउपस्थसत् उपस्थाने यज्ञगृहे निषीदन् ऽबोध अस्मदीयं स्तोत्रमवगच्छ । किं कुर्वन् । ऽस्तोत्रे स्तुवते जनाय ऽवयः अन्नं ऽदधत् विदधत् कुर्वन् प्रयच्छन् ॥ ११४ ॥

'इमा नु कम्' इति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तमप्यपुत्रस्य भुवनस्यार्थं भुवनपुत्रस्य साधनसंज्ञस्य वा वैश्वदेवम् । सर्वा द्विपदास्त्रिष्टुभः । तथा चानुकान्तम्—'इमा नु कं भुवन आप्यः साधनो वा भौवनो वैश्वदेवं द्वैपदं त्रैष्टुभम्' इति । दशरात्रस्य द्वितीये छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवान्निविद्धानात् पूर्वमिदं शंसनीयम् । सूत्रितं च—'आ याहि वनसेमा नु कं बभुरेक इति द्विपदासूक्तानि' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । षष्ठेऽहनि तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थ्यशस्त्रे आद्यस्तृचः स्तोत्रियः । ततो द्वे अनुरूपार्थे । सूत्रितं च—'ब्राह्मणाच्छंसिन इमा नु कं भुवना सीषधामेति पञ्च' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

इमा नु कं भुवना सीषधामेन्द्रश्च विश्वे च देवाः ॥ १ ॥

इमा । नु । कम् । भुवना । सीषधाम् । इन्द्रः । च । विश्वे । च । देवाः ॥ १ ॥

ऽइमा इमानि प्रदृश्यमानानि ऽभुवना भुवनानि ऽनु क्षिप्रं ऽसीषधाम साधयामः वशीकुर्मः । ऽकम् इति पूरकः । यद्वा । इमानि सर्वाणि भूतजातान्यस्मभ्यं कं सुखं सीषधाम् । साधयन्तु । पुरुष-व्यत्ययः । ऽइन्द्रश्च ऽविश्वे सर्वे अन्ये ऽदेवाः ऽच स्तुत्या प्रीता इममर्थं साधयन्तु ॥

१. त४.५-प्रकाशको । २. ग-त४.५-भुवनाख्यस्यार्थं । ३. त१.२.३.६.७.८-म१.४.८-ब्राह्मणा-च्छंसिशस्त्रे उक्थ्ये (१.७.३) ।

यज्ञं च नस्तन्वं च गृजां चादित्यैरिन्द्रः सह चीकलपाति ॥ २ ॥

यज्ञम् । च । नः । तन्वंम् । च । गृजाम् । च । आदित्यैः । इन्द्रः । सह । चीकलपाति ॥ २ ॥

१नः अस्माकं १यज्ञं ज्योतिष्टोमादिकं यागं १तन्वं शरीरं १च १गृजां पुत्रादिकं १च १आदित्यैः
अदितिपुत्रैरन्यैर्देवैः १सह वर्तमानः १इन्द्रः १चीकलपाति कल्पयतु । यज्ञादिकं स्वव्यापारसमर्थं करोतु ॥

आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिर्ऽस्माकं भूत्वविता तनूनाम् ॥ ३ ॥

आदित्यैः । इन्द्रः । सगणः । मरुद्भिः । अस्माकम् । भूतु । अविता । तनूनाम् ॥ ३ ॥

१आदित्यैः अदितिपुत्रैर्मित्रादिभिः १मरुद्भिः च १सगणः सहितः १इन्द्रः १अस्माकं १तनूनां
शरीराणां तनयानां वा १अविता १भूतु रक्षिता भवतु ॥

हत्वाय देवा असुरान् यदायन् देवा देवत्वमभिरक्षमाणाः ॥ ४ ॥

हत्वाय । देवाः । असुरान् । यत् । आर्यन् । देवाः । देवत्वम् । अभिरक्षमाणाः ॥ ४ ॥

१देवाः इन्द्रादयः १असुरान् क्षेप्तुन् वृत्रादीन् १हत्वाय हत्वा विनाश्य १यत् यदा १आयन्
आगच्छन् स्वकीयं स्थानं प्राप्तुवन् तदानीं ते १देवाः १देवत्वम् आत्मीयमभूतत्वम् १अभिरक्षमाणाः
अभितः सर्वतो रक्षन्तोऽभूवन् । बाधकाभावात् सर्वत्र प्रस्थापितवन्त इत्यर्थः ॥

प्रत्यञ्चमर्कमनयञ्छचीभिरादिस्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ॥ ५ ॥

प्रत्यञ्चम् । अर्कम् । अनयन् । शचीभिः । आत् । इत् । स्वधाम् । इषिराम् । परि । अपश्यन् ॥ ५ ॥

१शचीभिः कर्मभिः परिचरणात्मकैः सार्धम् १अर्कम् अर्चनसाधनं स्तोत्रं १प्रत्यञ्चम् इन्द्रादीन्
प्रत्यञ्चत् १अनयन् स्तोतारः प्रापयन् । यदैवम् १आदि अनन्तरमेव १इषिरां गमनशीलं १स्वधां
वृष्ट्युदकं १पर्यपश्यन् सर्वे जनाः परितः पश्यन्ति । यद्वा । इषिरामेषणीयां स्वधाम् । अन्ननामैतत् ।
हविलक्षणमर्थं सर्वे देवाः परिपश्यन्ति ॥ ॥ १५ ॥

‘सूर्यः’ इति पञ्चमं सप्तमं सूक्तं सूर्यपुत्रस्य चक्षुःसंज्ञस्यार्थं सूर्यदेवस्य गायत्रम् । तथा
चानुक्रान्तं—‘सूर्यो नश्चक्षुः सौर्यः सौर्यं गायत्रम्’ इति । आश्विनशस्त्रे सूर्योदयादुत्तरकाले^४
सौर्यकाण्ड इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘सूर्यो नो दिव उदु स्थं जातवेदसमिति नव’ (आश्व.
श्रौ. ६. ५) इति । दर्शपूर्णमासयोः सुगादापनात्पूर्वभाविनि जपे ‘सूर्यो नः’ इत्येषा^५ । सूत्रितं
च—‘सूर्यो नो दिवस्पातु नमो महद्भ्यो नमो अर्भकैभ्यः’ (आश्व. श्रौ. १. ४) इति ॥

सूर्यो नो दिवस्पातु वातो अन्तरिक्षात् । अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः ॥ १ ॥

सूर्यः । नः । दिवः । पातु । वातः । अन्तरिक्षात् । अग्निः । नः । पार्थिवेभ्यः ॥ १ ॥

१सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः शोभनीयो वा देवः १दिवः बुलोकात् बुलोकवर्तिनो जनात् १नः अस्मान्
१पातु रक्षतु । १वातः वायुश्च १अन्तरिक्षात् मध्यमस्थानगताद्वाधकादस्मान् रक्षतु । तथा पृथिवीस्थानः
१अग्निः च १पार्थिवेभ्यः पृथिव्यां वर्तमानेभ्यः शत्रुभ्यः १नः अस्मान् रक्षतु ॥

१. ग-त४.५-भ४-पुत्रादिकं । २. त१.२.३.६.७.८-भ१.२.४.८-प्रत्यञ्चतं; त४-भ७-प्रत्यञ्चतं;
त५-प्रत्यञ्चं । ३. त-भ-सु-गमनशीलां । ४. ग-भ१.२.४.५.८-सु-‘दुत्तरकालीने; त१.२.३.६.७.८-भ७-
‘दुत्तरकालीनो । ५. ग-त४-भ-इत्येषा जप्या ।

जोषा सवितुर्यस्य ते हरः शतं सुवाँ अर्हति । पाहि नो दिद्युतः पतन्त्याः ॥ २ ॥

जोष । सवितः । यस्य । ते । हरः । शतम् । सुवान् । अर्हति ।

पाहि । नः । दिद्युतः । पतन्त्याः ॥ २ ॥

हे ऽसवितः सर्वस्य प्रेरक सूर्य ऽजोष अस्मस्तुत्यादिकं सेवस्व । ऽयस्य ऽते तव ऽहरः रसहरणशीलं तेजः ऽशतं ऽसवान् बहून् यज्ञान् प्रति ऽअर्हति योग्यं भवति । यद्वा । प्रकाशनादि-
द्वारा पूजयति । स त्वं ऽनः अस्मान् ऽपतन्त्याः निपतन्त्याः शत्रुभिरस्मात् सुक्षिप्यमाणायाः ऽदिद्युतः ।
वज्रनामैतत् । द्योतमानायाः शक्तेरायुधात् ऽपाहि रक्ष ॥

चक्षुर्नो देवः सविता चक्षुर्न उत पर्वतः । चक्षुर्धाता दधातु नः ॥ ३ ॥

चक्षुः । नः । देवः । सविता । चक्षुः । नः । उत । पर्वतः । चक्षुः । धाता । दधातु । नः ॥ ३ ॥

ऽसविता प्रेरकः ऽदेवः ऽनः अस्माकं ऽचक्षुः प्रकाशकमिन्द्रियमिन्द्रियानुग्राहकं तेजो वा
ऽदधातु । ऽउत अपि च ऽपर्वतः इन्द्रसहचरः पर्वताख्योऽपि देवः ऽनः अस्माकं ऽचक्षुः विदधातु ।
ऽधाता सर्वस्य विधातादित्यानामन्यतमश्च ऽनः अस्माकं ऽचक्षुः विदधातु ॥

चक्षुर्नो धेहि चक्षुषे चक्षुर्विख्यै तनूभ्यः । सं चेदं वि च पश्येम ॥ ४ ॥

चक्षुः । नः । धेहि । चक्षुषे । चक्षुः । विख्यै । तनूभ्यः ।

सम् । च । इदम् । वि । च । पश्येम ॥ ४ ॥

ऽनः अस्माकं ऽचक्षुषे रूपोपलब्धिकारणाधेन्द्रियाय^२ ऽचक्षुः प्रकाशकं तदनुग्राहकं तेजो हे
सूर्य ऽधेहि विधेहि कुरु । यद्वा । न इति व्यस्येन बहुवचनम् । चक्षुषे चक्षुःसंज्ञाय नो मह्यं चक्षु-
रिन्द्रियं वा तेजो वा हे सूर्य धेहि प्रयच्छ । ऽतनूभ्यः अस्माकं शरीरेभ्यस्तनूभ्यो वा ऽविख्यै
विख्यानाय प्रकाशनाय ऽचक्षुः त्वदीयं प्रकाशं विधेहि । यत् एवं तस्मात्कारणात् त्वदीयेन तेजसा
वयं ऽच ऽइदं सर्वं जगत् ऽसं ऽपश्येम । सम्यग्द्रष्टारो भवेम । ऽवि पश्येम ऽच । विविधं च
सविशेषं द्रष्टारो भवेम ॥

सुसंदृशं त्वा वयं प्रति पश्येम सूर्य । वि पश्येम नृचक्षसः ॥ ५ ॥

सुसंदृशम् । त्वा । वयम् । प्रति । पश्येम । सूर्य । वि । पश्येम । नृचक्षसः ॥ ५ ॥

हे ऽसूर्य ऽसुसंदृशं सुष्ठु संद्रष्टारं ऽत्वा त्वां ऽवयं ऽप्रति ऽपश्येम प्रत्येकं द्रष्टारो भूयास्म ।
तथा ऽनृचक्षसः नृभिर्मनुष्यैरस्माभिर्द्रष्टव्यान् पदार्थान् ऽवि ऽपश्येम विद्रष्टारो भवेम । यद्वा ।
नृचक्षसो नृणां शत्रुमनुष्याणां हिंसकाः सन्तो वयं विशिष्टज्ञाना भवेम ॥ ॥ १६ ॥

‘उदसौ’ इति षट्चमष्टमं सूक्तमानुष्टुभम् । पुलोमतनया शची स्वात्मानमनेनास्तौत् । अतः
सैवर्षिः सैव देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘उदसौ षट् पौलोमी शच्यात्मानं तुष्टावानुष्टुभम्’ इति ।
विनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः । आपस्तम्बस्तु सपत्नीनाशने सूर्योपस्थान इदं सूक्तं विनियुक्तवान् ।
सूच्यते हि—‘एतेनैव कामेनोत्तरेणानुवाकेन सदादित्यमुपतिष्ठते’ (आप. गृ. ९. ९) इति । अत्र
एतेन इति प्रकृतं सपत्नीबाधनं परासूच्यते ॥

उदसौ सूर्यो अगादुदयं मामको भगः ।

अहं तद्विद्वला पतिमभ्यसाक्षि विषासहिः ॥ १ ॥

उत् । असौ । सूर्यः । अगात् । उत् । अयम् । मामकः । भगः ।

अहम् । तत् । विद्वला । पतिम् । अभि । असाक्षि । विऽससहिः ॥ १ ॥

व असौ ब्रुलोकस्थः व सूर्यः व उत् व अगात् उदयं प्राप्तवान् । व मामकः मदीयः व भगः भजनीयः व अयम् इन्द्रश्च सूर्यात्मनोदगात् । यद्वा मामको भगो मदीयमिदं सौभाग्यमुदगात् । व तत् उद्यतं सूर्यस्य तेजः व विद्वला ज्ञातवती यद्वा व पतिं भर्तारं विद्वला लब्धवती व अहं व विषासहिः विशेषेणाभिभवित्री सती व अभ्यसाक्षि अभ्यभूवम् । सपत्नीरिति शेषः । सहतेरभिभवार्थस्य लुङ्येतद्रूपम् । यद्वा । विषासहिः सपत्नीनामभिभवित्री सती पतिमभ्यसाक्षि । भर्तारमभ्यभूवम् । यथा मध्येव वशीकृतश्चिरं वर्तते^१ तथाकार्षमित्यर्थः ॥

अहं केतुरहं मूर्धाहमुग्रा विवाचनी । ममेदनु कर्तुं पतिः सेहानाया उपाचरेत् ॥ २ ॥

अहम् । केतुः । अहम् । मूर्धा । अहम् । उग्रा । विऽवाचनी ।

मम । इत् । अनु । कर्तुम् । पतिः । सेहानायाः । उपऽआचरेत् ॥ २ ॥

व अहं व केतुः केतयित्री सर्वस्य ज्ञात्री^२ भवामि । व अहं व मूर्धा सर्वेष्ववयवेषु शिर इव प्रधानभूता च भवामि । व अहम् व उग्रा उदूर्णा सती व विवाचनी विशेषेण पतिं वाचयित्री भवामि । क्रोधाविष्टमपि पतिं मयि सर्वदा प्रियवचनयुक्तं करोमीत्यर्थः । व सेहानायाः सपत्नीनामभिभवित्याः व ममेत् ममैव व कर्तुं कर्म बुद्धिं वा अनुलक्ष्य व पतिः पालयिता भर्ता व उपाचरेत् उपागच्छेत् । नान्धासां पत्नीनाम् ॥

मम पुत्राः शत्रुहणोऽथो मे दुहिता विराट् ।

उताहमस्मि संजया पत्यौ मे श्लोक उत्तमः ॥ ३ ॥

मम । पुत्राः । शत्रुऽहर्नः । अथो इति । मे । दुहिता । विऽराट् ।

उत् । अहम् । अस्मि । समऽजया । पत्यौ । मे । श्लोकः । उत्ऽउत्तमः ॥ ३ ॥

व मम एव व पुत्राः तनयाः व शत्रुहणः शत्रूणां सपत्नानां^३ हन्तारो भवन्ति । व अथो अपि च व मे मदीया व दुहिता पुत्री व विराट् विशेषेण राजमाना भवति । व उत् अपि च व अहं व संजया सम्यग्जेत्री सपत्नीनाम् व अस्मि । ता^४ अभिभवामि । अतो हेतोः व पत्यौ भर्तरीन्द्रे व मे मम व श्लोकः उपश्लोकनीयं यज्ञः व उत्तमः उन्नततममतिज्ञयेनोत्कृष्टं विद्यते ॥

येनेन्द्रो हविषा कृत्व्यमवद् द्युम्युत्तमः ।

इदं तदक्रि देवा असपत्ना किलाभुवम् ॥ ४ ॥

येन । इन्द्रः । हविषा । कृत्वी । अमवत् । द्युम्नी । उत्ऽउत्तमः ।

इदम् । तत् । अक्रि । देवाः । असपत्ना । किल । अभुवम् ॥ ४ ॥

येन हविषा इन्द्रः समं भर्ता कृत्वी कर्मणां कर्ता अभवत् भवति । तथा युष्मन् ।
युष्मन् द्योतमानं यशोऽन्नं वा । तद्वान् उत्तमः उत्कृष्टतमश्च येन हविषा भवति । हे देवाः स्तोतार
अत्विजः तत् इदं हविः अकिं अकारि । जयाधिभिर्भवद्भिः क्रियताम् । यद्वा । हे यष्टव्या देवाः
तदिदं हविरक्यहमपि । करोतेर्लुङ्गिणि 'मन्त्रे घस' इति च्छेर्लुङ् । अत एव कारणादहम् असपत्ना
किंल शत्रुरहिता खलु अभुवम्^१ अभूवम् । छान्दसो ह्रस्वः ॥

असपत्ना सपत्नस्त्री जयन्त्यभिभूवरी ।

आवृक्षमन्यासां वर्चो राधो अस्थेयसामिव ॥ ५ ॥

असपत्ना । सपत्नस्त्री । जयन्ती । अभिभूवरी ।

आ । आवृक्षम् । अन्यासाम् । वर्चः । राधः । अस्थेयसाम् इव ॥ ५ ॥

असपत्ना अशत्रुका भवामि । कुत इत्यत आह । सपत्नस्त्री शत्रूणां हन्त्री अत एव जयन्ती
जयं प्राप्नुवती^२ अभिभूवरी अभिभवित्री ॥ भवतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति कनिप् ।
'वनो र च' इति ङीत्रेफौ ॥ ईदृश्यहम् अन्यासां सपत्नीनां वर्चः तेजः राधः धनं च आवृक्षम्
आ समन्तादवृक्षम् । अवृषिषम् । अच्छिदम् ॥ वृक्षेर्लुङि ऊदिस्वादिवभावे संयोगादिलोपे छान्दसं
संप्रसारणम् ॥ तत्र दृष्टान्तः । अस्थेयसामिव । अस्थिरतराणां शत्रूणां यथा धनमप्रयत्नेन^३ वृश्च्यते
तथेत्यर्थः ॥ स्थिरशब्दादीयसुनि 'प्रियस्थिर' इत्यादिना स्थादेशः ॥

समजैषमिमा अहं सपत्नीरभिभूवरी ।

यथाहमस्य वीरस्य विराजानि जनस्य च ॥ ६ ॥

सम् । अजैषम् । इमाः । अहम् । सपत्नीः । अभिभूवरी ।

यथा । अहम् । अस्य । वीरस्य । विराजानि । जनस्य । च ॥ ६ ॥

अभिभूवरी अभिभवित्री अहम् इमाः सपत्नीः समजैषं सस्यगम्यभूवम् । यथा
येन प्रकारेण अहमस्य वीरस्य इन्द्रस्य तदीयपरिजनस्य च विराजानि विशेषेण राजमाना
भवानि । तथा समजैषमित्यर्थः ॥ १७ ॥

'तीव्रस्य' इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रस्य पूरणस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—
'तीव्रस्य पञ्च पूरणो वैश्वामित्रः' इति । तीव्रसोमस्य एकाह इदं निष्केवल्यनिविद्धानम् । सूत्रितं
च—'कस्य वीरस्तीव्रस्याभिव्यस इति मध्यंदिनः' (आश्र. श्रौ. १. ७) इति । महाव्रतेऽपि
माध्यंदिने सवने ब्रह्मशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'तीव्रस्याभिव्यसो अस्य
पाहीति माध्यंदिने' (ऐ. आ. ५. १. १) इति ॥

तीव्रस्याभिव्यसो अस्य पाहि सर्वरथा वि हरीं इह मुञ्च ।

इन्द्र मा त्वा यजमानासो अन्ये नि रीरमन् तुभ्यमिमे सुतासः ॥ १ ॥

१. त२. ४. ५. ६. ८-भ१. ४. ७- 'अभुवं' नास्ति । २. त२. ३. ६. ७-भ४. ७-प्राप्नुवती । ३. त४.
५-स्थानमप्रयत्नेन ।

तीव्रस्य । अभिऽव्यसः । अस्य । पाहि । सर्वेऽरथा । वि । हरी इति । इह । मुञ्च ।
इन्द्र । मा । त्वा । यजमानासः । अन्ये । नि । रीरमन् । तुभ्यम् । इमे । सुतासः ॥ १ ॥

वतीप्रस्य तीक्ष्णस्य क्षिप्रमदकरस्य वअभिव्यसः । वय इत्यन्नाम । अभिगतं चरुपुरोडाशाद्यन्नं
यस्य तादृशस्य वअस्य सोमस्य । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ।
ईदृशं सोमं हे इन्द्र वपाहि पिब । पिबतेऽच्छान्दसः शपो लुक् । तदर्थं वसर्वैरथा सरणशीलरथौ वहरी
अथौ वृह अस्मिन् यज्ञगृहे वि वि मुञ्च रथाद्विसृज । हे इन्द्र अस्मत्तः वअन्ये वयजमानासः यज-
मानाः त्वा त्वां वमा नि वरीरमन् नितरां मा रमयन्तु । वयमेव रमयाम इत्यर्थः । ततः वतुभ्यं
त्वदर्थमेव वसुतासः सुता अभिषुताः वइमे प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानाः सोमा वर्तन्ते ॥

तुभ्यं सुतास्तुभ्यमु सोत्वास्तत्वां गिरः श्वाऽया आ ह्वयन्ति ।

इन्द्रेदमद्य सर्वनं जुषाणो विश्वस्य विद्वां इह पाहि सोमम् ॥ २ ॥

तुभ्यम् । सुताः । तुभ्यम् । ऊँ इति । सोत्वासः । त्वाम् । गिरः । श्वाऽयाः । आ । ह्वयन्ति ।
इन्द्र । इदम् । अद्य । सर्वनम् । जुषाणः । विश्वस्य । विद्वान् । इह । पाहि । सोमम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र वतुभ्यं त्वदर्थमेव वसुताः अभिषुताः सर्वे सोमाः वसोत्वासः इतः परमभिषोतव्याश्च
वतुभ्यमु त्वदर्थमेव । सुनोतेः ' कृत्यार्थे तवैकेन ' इति त्वन्प्रत्ययः । वश्वाऽयाः शु आशु शीघ्रमतन्यः
प्रवर्तमानाः वगिरः स्तुतिरूपा वाचश्च त्वाम् एव वआ वह्वयन्ति आक्रोशयन्ति । हे इन्द्र वअद्य
अस्मिन् काले वृद्धं वसर्वनं प्रातःसवनादिकं वजुषाणः सेवमानः वविश्वस्य सर्वस्य वविद्वान् ज्ञाता
त्वम् वृह अस्मिन् यज्ञे वसोमं वपाहि पिब ॥

य उशता मनसा सोममस्मै सर्वहृदा देवकामः सुनोति ।

न गा इन्द्रस्तस्य परा ददाति प्रशस्तमिचार्मस्मै कृणोति ॥ ३ ॥

यः । उशता । मनसा । सोमम् । अस्मै । सर्वेऽहृदा । देवऽकामः । सुनोति ।
न । गाः । इन्द्रः । तस्य । परा । ददाति । प्रऽशस्तम् । इत् । चार्मम् । अस्मै । कृणोति ॥ ३ ॥

यः वउशता कामयमानेन वसर्वहृदा । सर्वमविकलं हृदयं यस्य । यद्वा । सर्वेषामृत्विजां
हृदयेन । सामर्थ्यान्मत्वर्थो लक्ष्यते । हृदयवता वमनसा वअस्मै इन्द्राय वदेवकामः देवमिन्द्रं कामय-
मानो यजमानः वसोमं वसुनोति अभिषुणोति । वइन्द्रस्तस्य यजमानस्य वगाः वन वपरा वददाति ।
परादानं विनाशः । न विनाशयति । वअस्मै यजमानाय वचारं शोभनमत एव वप्रशस्तम् । वइत्
इत्यवधारणे । प्रशंसनीयमेव धनं वकृणोति करोति ॥

अनुस्पष्टो भवत्येषो अस्य यो अस्मै रेवान्न सुनोति सोमम् ।

निररुत्नौ मघवा तं दधाति ब्रह्मद्विषो हन्त्यनानुदिष्टः ॥ ४ ॥

अनुऽस्पष्टः । भवति । एषः । अस्य । यः । अस्मै । रेवान् । न । सुनोति । सोमम् ।

निः । अरुत्नौ । मघवा । तम् । दधाति । ब्रह्मऽद्विषः । हन्ति । अननुऽदिष्टः ॥ ४ ॥

वअस्य यजमानस्य वएषः इन्द्रः वअनुस्पष्टः दृष्टिगोचरो भवति वयः वरेवान् धनवान् वअस्मै इन्द्राय वसोऽं वसुनोति अभिषुणोति । वमधवा धनोपेत इन्द्रः वतं यजमानम् वअरसनौ हस्ते वनिः वदधाति भयाशिकृष्य धारयति रक्षिता सन् धृत्वा च वअननुदिष्टः तेनानुक्तोऽप्राथित एष सन् वमहा-
द्विषः ब्राह्मणद्वेष्टृन् शत्रून् वहन्ति हिनस्ति ॥

शुनासीरीये पर्वणि 'इन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालम्' इत्यस्य 'अश्वायन्तः' इत्येषा याज्या । इन्द्रो वा शुन इति वैकल्पिकस्यापि हविष इयमेव याज्या । सूत्रितं च—'अश्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्तः शुनं हुवेम मधवानमिन्द्रम्' (आश्व. श्रौ. २. २०) इति ॥

अश्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्तो हवामहे त्वोपगन्तवा उ ।

आभूषन्तस्ते सुमतौ नवायाम् वयमिन्द्र त्वा शुनं हुवेम ॥ ५ ॥

अश्वयन्तः । गव्यन्तः । वाजयन्तः । हवामहे । त्वा । उपगन्तवै । ॐ इति ।

आभूषन्तः । ते । सुमतौ । नवायाम् । वयम् । इन्द्र । त्वा । शुनम् । हुवेम ॥ ५ ॥

वअश्वायन्तः अश्वानात्मन इच्छन्तः ॥ क्यचि 'अश्वघस्यात्' (पा. सू. ७. ४. ३७) इत्यात्वम् ॥ वगव्यन्तः गा आत्मन इच्छन्तः ॥ 'वान्तो यि प्रत्यये' (पा. सू. ६. ५. ७९) इत्यवादेशः ॥ ववाजयन्तः अमीन् वाजनेन शूर्पादिना प्रज्वलयन्तः ॥ 'वा गतिगन्धनयोः' । णिचि 'वो विधूने' (पा. सू. ७. ३. ३८) इति जुगागमः । अस्माच्छतर्यदुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे^१ क्षपश्च पित्वादनुदात्तत्वे^२ ततो णिच एव स्वरः शिष्यते ॥ अपर आह । वाजमन्त्रमात्मन इच्छन्त इति । तदानीमवग्रहामावस्वरौ^३ छान्दसौ द्रष्टव्यौ । एवंभूता वयं हे इन्द्र त्वाम् उपगन्तवै उपगन्तुं प्राप्तुं^४ वहवामहे आह्वयामहे ॥ गमेः 'तुमर्थे सेसेन्' इति तवैप्रत्ययः । गतिसमासे 'तवै चान्तश्च युगपत्' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वमुत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वम् ॥ वउ इति पूरकः । हे इन्द्र वते तव वनवायाम् अभिनवायां प्रशस्तायां वसुमतौ शोभनबुद्धौ^५ आभूषन्तः आ समन्ताद्भवन्तो वर्तमानाः । यद्वा । आ समन्तान्भूषयन्तोऽलंकुर्वन्तस्तवानुग्रहबुद्धौ वर्तमानाः ववयं वशुनं सुखकरं त्वां वहुवेम आह्वयेम ॥ ३८ ॥

'मुञ्चामि' इति पञ्चमं दशमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य यक्षमनाशनाख्यस्यार्षम् । अन्त्यानुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । अनादेशे त्विन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—'मुञ्चामि प्राजापत्यो यक्षमनाशनो राजयक्षमन्मन्त्यानुष्टुप्' इति । हृदयरोगप्रमुखस्य^६ व्याधिजातस्योपशमनार्थमनेन सूक्तेन होतव्यम् । सूच्यते हि—'व्याधितस्यातुरस्य^७ यक्षमगृहीतस्य वा पलाहुतिश्चरुमुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कमित्येतेन' (आश्व. गृ. ३. ६. ४-५) इति ॥

मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कर्मज्ञातयक्षमादुत राजयक्षमात् ।

ग्राहिर्जग्राह यदि वैतदेनं तस्या इन्द्राग्नी प्र मुमुक्तमेनम् ॥ १ ॥

मुञ्चामि । त्वा । हविषा । जीवनाय । कर्म । अज्ञातयक्षमात् । उत । राजयक्षमात् ।

ग्राहिः । जग्राह । यदि । वा । एतत् । एनम् ।

तस्याः । इन्द्राग्नी इति । प्र । मुमुक्तम् । एनम् ॥ १ ॥

१. त१.२.३.६.७.८-भ-°नुदात्तः; त४.५-°नुदात्तं । २. त-भ-मु-°दनुदात्तत्वं । ३. त-भ-इदानीम् । ४. ग-भ-२-शोभनबुद्धौ अनुग्रहबुद्धौ । ५. ग-त४.५-क्षयरोगप्रमुखस्य । ६. त२.३.४.५.६.८-भ-व्याधि-तस्याधितस्य ।

हे यक्षमाभिभूतः हविषा अनेन चरुणा साधनेन^१ होमेन^२ एवा त्वाम् अज्ञातयक्षमात् ।
अयमेतत्संज्ञ^३ इत्यप्रज्ञातः शरीरगतो रोगोऽज्ञातयक्षमः । तादृशाद्रोगात् मुञ्चामि विश्लेषयामि ।
किमर्थम् । वजीवनाय^४ कं जीवनायर्थम् । इह लोके चिरकालावस्थानार्थमित्यर्थः । कमिति पूरकः ।
उत अपि च राजयक्षमात् । यक्षमाणां राजा यक्षमरोगो राजयक्षमः । राजदन्तादिस्वादुपसर्जनस्य
परनिपातः (पा. सू. २. २. ३१) । तस्मादपि त्वां मुञ्चामि । यदि वा यदि च एतत् एत-
स्मिन् समये एनं व्याधितं पुरुषं प्राहिः ग्रहणशीला ग्रहरूपा देवता एजग्राह गृहीतवती तस्याः
देवतायाः सकाशादेऽहन्द्राग्नी एनं प्र मुमुक्तं प्रमोचयतम् ॥

यदि क्षितायुर्यदि वा परेतो यदि मृत्योरन्तिकं नीत एव ।

तमा हरामि निर्रक्तेरुपस्थादस्पर्षमेनं शतशारदाय ॥ २ ॥

यदि । क्षितऽआयुः । यदि । वा । पराऽइतः । यदि । मृत्योः । अन्तिकम् । निऽइतः । एव ।
तम् । आ । हरामि । निःऽरक्तेः । उपस्थात् । अस्पर्षम् । एनम् । शतऽशारदाय ॥ २ ॥

यदि स रोगग्रस्तः क्षितायुः क्षीणायुर्भवति यदि वा परेतः अस्माल्लोकात् परागतो भवति
यदि च मृत्योः वैवस्वतस्य अन्तिकं निकटं नीतः नितरां प्राप्तः एव भवति एवंभूतमपि एतं
पुरुषं निर्रक्तेः पापदेवताया आयुषः^५ क्षयकारिण्याः उपस्थात् उपस्थानात्^६ वा एहरामि
आनाथयामि आवर्तयामि । आहत्य च एनं शतशारदाय शतसंवत्सरजीवनार्थम् अस्पर्षं प्रबलं
करोमि । ' सृष्ट प्रीतिबलनयोः ' ॥

सहस्राक्षेण शतशारदेन शतायुषा हविषाहर्षमेनम् ।

शतं यथेमं शरदो नयातीन्द्रो विश्वस्य दुरितस्य पारम् ॥ ३ ॥

सहस्रऽअक्षेण । शतऽशारदेन । शतऽआयुषा । हविषा । आ । अहर्षम् । एनम् ।

शतम् । यथो । इमम् । शरदः । नयाति । इन्द्रः । विश्वस्य । दुःऽइतस्य । पारम् ॥ ३ ॥

सहस्राक्षेण । सहस्रमिति बहुनाम् । सहस्रमक्षीणि चक्षूषि यस्य हविषः फलत्वेन विद्यन्ते तत्
सहस्राक्षम् ॥ ' बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः ' (पा. सू. ५. ४. ११३) इति षच् समासान्तः । शरदः
संवन्धी शारदः संवत्सरः । शतं शारदा यस्य तत्तथोक्तम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अत
एव शतायुषा शतसंवत्सरपरिमितमायुर्जीवनं फलभूतं यस्य तादृशेन^७ हविषा । यद्वा । सहस्राक्ष
इन्द्रः । तेन शतशारदेन शरदां संवत्सराणां शतस्य दातृत्वेन संबन्धिना कर्त्रा शतायुषा हविषा
करणभूतेन । एनं यक्षमगृहीतम् आहर्षं रोगादनैषम्^८ । यथा येन प्रकारेण इमं पुरुषं शतं
शरदः संवत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एतावन्तं कालम् इन्द्रो विश्वस्य सर्वस्य दुरितस्य
दुःखस्य पारम् अवसानं दुःखराहित्यं नयाति नयेत् तथाहर्षमित्यर्थः ॥

शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्ताञ्छुतम् वसन्तान् ।

शतमिन्द्राग्नी संविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः ॥ ४ ॥

१. त-भ१.२.४.८-साधनहोमेन । २. त-भ१.२.४.८-अनेन तत्संज्ञ । ३. त१.२.३.७-भ१.२.४.८-मांनुषः; भ७-मनुष्य । ४. ग-त४.५-भ२-उपस्थानात् समीपात् । ५. ग-त१.२.३.६.७.८-भ-तादृशे-
नानेन; त४.५-तादृशमेन । ६. ग-त४.५-भ२-रोगादानैषः; त१.२.३.६.७-रोगादानैषः ।

शतम् । जीव । शरदः । वर्षमानः । शतम् । हेमन्तान् । शतम् । ऊँ इति । वसन्तान् ।
शतम् । इन्द्राग्नी इति । सविता । बृहस्पतिः । शतऽआयुषा । हविषा । इमम् । पुनः । दुः ॥४॥

हे यक्षमाद्विमुक्तः । वर्षमानः अहरहरभिवृद्धिः । प्राप्नुवस्स्व । शतं । शरदः शतसंख्याकान् शरदन्तान् ।
जीव प्राणान् धारय । पूर्ववदत्यन्तसंयोगे द्वितीया । शतं । हेमन्तान् हेमन्ततृतीयं जीव । शतं
वसन्तान् च । उशब्दः समुच्चये । अपि च । इन्द्राग्नी इन्द्रश्चाग्निश्च । सविता प्रेरको देवश्च
बृहस्पतिः बृहतां देवानां पालयिता देवश्च । शतायुषा शतसंवत्सरपरिमितस्यायुषो हेतुभूतेन
हविषा तर्प्यमाणाः सन्तः । इमं जने । पुनर्दुः पुनरस्मभ्यं प्रादुः ॥

आहर्षि त्वाविदं त्वा पुनरागाः पुनर्नव ।

सर्वाङ्ग सर्वे ते चक्षुः सर्वमायुश्च तेऽविदम् ॥ ५ ॥

आ । अहर्षिम् । त्वा । अविदम् । त्वा । पुनः । आ । अगाः । पुनः । पुनः ।
सर्वेऽङ्ग । सर्वम् । ते । चक्षुः । सर्वम् । आयुः । च । ते । अविदम् ॥ ५ ॥

हे व्याधिगृहीतः । त्वा त्वाम् । आहर्षि मृत्योः सकाशादाहृतवानस्मि । अत एव । त्वा त्वाम्
अविदम् अल्पि । हे । पुनर्नव पुनरभिनव । पुनरागाः पुनरस्मत्समीपमागच्छ । हे । सर्वाङ्ग
सर्वैरविकलैरङ्गैरुपेतं । ते तव । सर्वं चक्षुः । उपलक्षणमेतत् । इन्द्रियवर्गं सकलम् । अविदं
लब्धवानस्मि । ते तव । आयुः जीवनं । च । सर्वं संपूर्णमविदम् ॥ ॥ १९ ॥

‘ब्रह्मणाग्निः’ इति षड्वचमेकादशं सूक्तमानुषुभम् । ब्रह्मपुत्रो रक्षोहा नामर्षिः । अपप्रसव-
समाधानरूपस्य गर्भरक्षणस्य प्रतिपाद्यत्वात्तदेवताकमिदम् । अनुकान्तं च—‘ब्रह्मणा षड् ब्राह्मो
रक्षोहा गर्भसंस्त्रावे प्रायश्चित्तमानुषुभं हि’ इति । विनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

ब्रह्मणाग्निः संविदानो रक्षोहा बाधतामितः ।

अमीवा यस्ते गर्भं दुर्णामा योनिमाशये ॥ १ ॥

ब्रह्मणा । अग्निः । समऽविदानः । रक्षः । रक्षोहा । बाधताम् । इतः ।
अमीवा । यः । ते । गर्भम् । दुः । दुर्णामा । योनिम् । आशये ॥ १ ॥

ब्रह्मणा मन्त्रेण सह । संविदानः ऐकमत्यं प्राप्तः । रक्षोहा रक्षसां हन्ता । अग्निः । इतः
अस्मात्स्थानात् राक्षसादिकं । बाधतां हिनस्तु । यः । राक्षसः । अमीवा रोगरूपः सन् । ते तव
गर्भम् । आशये आशये । ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ इति तलोपः । हन्तुं प्राप्नोति । दुर्णामा अश-
आख्यो रोगः । तद्रूपः सन् यश्च ते तव । योनिं रेतस आधानं गर्भस्थानमाशयेते । बाधतामित्यन्वयः ॥

यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये ।

अग्निं ब्रह्मणा सह निष्क्रव्यादमनीनशत् ॥ २ ॥

यः । ते । गर्भम् । अमीवा । दुः । दुर्णामा । योनिम् । आशये ।
अग्निः । तम् । ब्रह्मणा । सह । निः । क्रव्यऽअदम् । अनीनशत् ॥ २ ॥

१. ग.त.१.६-पुनरभिनवमुत्पन्नः; त.२.३-पुनरभिवमुत्पन्नः; त.७-पुनरभिवमुत्पन्नः; भ.१.४.८-पुनर-
भिवमुत्पन्नः; भ.२-पुनरभिवमुत्पन्नः । २. त.४.५-गर्भरक्षणस्य । ३. त.४.५-गर्भस्यायतनमाशयेति ।

गतः पूर्वोऽर्धर्चः । वत् वक्र्यादं मांसाशिनं राक्षसादिकं व्रह्मणा सहितः वअग्निः निःशेषेण
वअनीनशत्^१ नाशयत् ॥

यस्ते हन्ति पतयन्तं निषत्सुं यः सरीसृपम् ।

जातं यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ३ ॥

यः । ते । हन्ति । पतयन्तम् । निऽसुत्सुम् । यः । सरीसृपम् ।

जातम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ३ ॥

हे योषित् वत् तव गर्भाशये वपतयन्तं पतन्तं रेतोरूपेण गच्छन्तं तदनन्तरं तन्न वनिषत्सुं
निषीदन्तं च गर्भं वयः राक्षसादिः वहन्ति हिनस्ति ततो मासत्रयादूर्ध्वं प्राससर्वावयवं वसरीसृपं
सर्पणशीलं च गर्भं वयः^२ हन्ति वजातं^३ दशसु मासेषूपपन्नं वत् तव शिशुं वयः राक्षसादिः वजिघांसति
हन्तुमिच्छति वतमितः स्थानात् वनाशयामसि नाशयामः^३ ॥

यस्त ऊरु विहरत्यन्तरा दंपती शयै ।

योनिं यो अन्तरारेळिह तमितो नाशयामसि ॥ ४ ॥

यः । ते । ऊरु इति । विहरति । अन्तरा । दंपती इति दम्पती । शयै ।

योनिम् । यः । अन्तः । आऽरेळिह । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ४ ॥

हे योषित् वत् तव ऊरु पादमूलौ वयः राक्षसादिः विहरति गर्भघाताय विश्लिष्टौ करोति
वदंपती वअन्तरा जायापरयोर्मध्ये गर्भहननार्थं यश्च वक्ष्ये शेते वयः च योनिम् वअन्तः प्रविश्य
वअरेळिह निषिकं रेतो जिह्वया आस्वादयति ॥ भक्षयतीत्यर्थः । ' छिह आस्वादने ' । आदादिकः ।
कपिलकादिस्वास्त्वविकल्पः ॥

यस्त्वा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते ।

प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ५ ॥

यः । त्वा । भ्राता । पतिः । भूत्वा । जारः । भूत्वा । निऽपद्यते ।

प्रऽजाम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ५ ॥

हे योषित् वयः राक्षसः वभ्राता भ्रातृरूपो वभूत्वा वपतिः भर्तृरूपो वा भूत्वा त्वां वनिपद्यते
अभिगच्छति । अथवा वजारः उपपतिरूपो वा वभूत्वा अभिगच्छति । एवंभूतः वयः राक्षसादिः वत्
तव वप्रजां वजिघांसति हन्तुमिच्छति । स्पष्टमन्यत् ॥

यस्त्वा स्वप्नेन तमसा मोहयित्वा निपद्यते ।

प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ६ ॥

यः । त्वा । स्वप्नेन । तमसा । मोहयित्वा । निऽपद्यते ।

प्रऽजाम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ६ ॥

हे योषित् वयः राक्षसादिः स्वप्नेन स्वप्नावस्थया^१ वतमसा निद्रया^२ वत्वा त्वां वमोहयित्वा मूढतां प्रापय्य वनिपद्यते गर्भघाताय गच्छति । अन्यद्वत्तम् ॥ ॥ २० ॥

‘अक्षीभ्याम्’ इति षडृचं द्वादशं सूक्तमानुष्टुभम् । कश्यपगोत्रोत्पन्नो विबुहा नामर्षिः । यक्षमनाशनप्रतिपाद्यत्वात्तदेवताकं कृत्स्नं सूक्तम् । अनुकान्तं च—‘अक्षीभ्यां विबुहा काश्यपो यक्षमन्नम्’ इति । लैङ्गिको विनियोगः ॥

अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णीभ्यां छुबुकादधि ।

यक्ष्मं शीर्षण्यं मस्तिष्काज्जिह्वाया वि बृहामि ते ॥ १ ॥

अक्षीभ्याम् । ते । नासिकाभ्याम् । कर्णीभ्याम् । छुबुकात् । अधि ।

यक्ष्मम् । शीर्षण्यम् । मस्तिष्कात् । जिह्वायाः । वि । बृहामि । ते ॥ १ ॥

हे यक्ष्मगृहीत वते तव वअक्षीभ्यां चक्षुभ्यां यक्ष्मरोगं ववि वबृहामि उद्धारयामि । विश्लेषयामीत्यर्थः ॥ ‘ई च द्विवचने’ (पा. सू. ७. १. ७७) इत्यक्षिशब्दस्येकारान्तादेशः । स चोदात्तः ॥ तथा वनासिकाभ्यां प्राणेन्द्रियाच्च वकर्णीभ्यां श्रोत्राभ्यां च वछुबुकात् छुबुकादोष्ठस्याधःप्रदेशाच्च । अधिरनर्थकः^३ । अपि च वशीर्षण्यम् । शिरसि^४ भवो रोगः शीर्षण्यः । ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । ‘ये च तद्धिते’ (पा. सू. ६. १. ६१) इति शिरसः शीर्षणादेशः । ‘ये चाभावकर्मणोः’ (पा. सू. ६. ४. १६८) इति प्रकृतिभावः ॥ ईदृशं वयक्ष्मं रोगं वते तव वमस्तिष्कात् । शिरसोऽन्तरवस्थितो मांसविशेषो मस्तिष्कः । तस्मात् वजिह्वायाः रसनायाश्च सकाशाद्दि बृहामि उद्धारयामि । पृथक्करोमीत्यर्थः । ‘बृह उद्यमने’ इति धातुः ॥

ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनुक्यात् ।

यक्ष्मं दोषण्यं संसाभ्यां बाहुभ्यां वि बृहामि ते ॥ २ ॥

ग्रीवाभ्यः । ते । उष्णिहाभ्यः । कीकसाभ्यः । अनुक्यात् ।

यक्ष्मम् । दोषण्यम् । संसाभ्याम् । बाहुभ्याम् । वि । बृहामि । ते ॥ २ ॥

हे व्याधिगृहीत वउष्णिहाभ्यः ऊर्ध्वाभिमुखं स्निग्धाभ्य उरस्नाताभ्यो^५ वा स्नायुभ्यः वग्रीवाभ्यः गलगताभ्यो धमनीभ्यः वते तव वयक्ष्मं ववि वबृहामि । तथा वकीकसाभ्यः अस्थिभ्यः वअनुक्यात् अस्थिसंधेश्च यक्ष्मं वि बृहामि । ‘उच समवाये’ । अनूच्यते समवेयत इत्यस्थनः संधिरनूच्यः । ऋहलोर्ण्यत् । ‘चजोः कु विण्यतोः’ इति कुस्वम् । तित्स्वरितः । अपि च दोष्णोर्भवं वदोषण्यम् । पूर्ववद्यति ‘पहन्’ इत्यादिना दोःशब्दस्य दोषणादेशः । पूर्ववत्प्रकृतिभावः । तमपि^६ यक्ष्मं रोगं वते तव वसंसाभ्यां वबाहुभ्यां च वि बृहामि । हस्तयोरुर्ध्वभागावसावधोभागौ बाहु ॥

आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोर्हृदयादधि ।

यक्ष्मं मतस्नाभ्यां यक्रः श्लाशिभ्यो वि बृहामि ते ॥ ३ ॥

१. त१.२.६.८-म१-स्वप्नावस्थायाः । त४.५.७-म४-मु-स्वप्नावस्थायां । २. त४.५-निद्रायां । ३. त-म-मु-अधिर्निरर्थकः । ४. त-म-शिरसो । ५. त४.५-उत । ६. त-म-कर्म तमपि ।

आन्त्रेभ्यः । ते । गुदाभ्यः । वनिष्ठोः । हृदयात् । अर्धि ।

यक्ष्मम् । मर्तन्नाभ्याम् । यक्तः । प्लाशिऽभ्यः । वि । वृहामि । ते ॥ ३ ॥

हे यक्ष्माभिभूत एते तव^१ आन्त्रेभ्यः । आन्त्रं पुरीतदन्नपानयोराधानभूतम्^२ । तत्संबन्धिभ्यः स्नायुभ्यः एगुदाभ्यः याभिर्नाडीभिरन्नरसः समानवायुना धातुषु नीयते ताभ्यो नाडीभ्यश्च सकाशात् यक्ष्मं वि वृहामि । तथा वनिष्ठोः स्थविरान्त्रात् एहृदयादधि हृदयपुण्डरीकाच्च यक्ष्मं वि वृहामि । अपि च एते तव एमतस्नाभ्याम् । मतस्नौ पार्श्वयोर्वर्तमानावाग्रफलाकृती वृक्षौ । ताभ्यां एयवनः । हृदयसमीपे वर्तमानः कालमांसविशेषो यक्तः । तस्माच्च । 'पहन्' इत्यादिना यक्तच्छब्दस्य यकन्नादेशः । एप्लाशिभ्यः अन्येभ्योऽपि क्लोमप्लीहादिसंज्ञेभ्यश्च मांसेभ्यश्च एयक्ष्मं रोगं एवि एवृहामि उत्क्षिपामि ॥

ऊरुभ्यां ते अष्टीवद्भ्यां पार्णिभ्यां प्रपदाभ्याम् ।

यक्ष्मं श्रोणिभ्यां भासदाङ्गसंसो वि वृहामि ते ॥ ४ ॥

ऊरुऽभ्याम् । ते । अष्टीवत्ऽभ्याम् । पार्णिऽभ्याम् । प्रऽपदाभ्याम् ।

यक्ष्मम् । श्रोणिऽभ्याम् । भासदात् । भंससः । वि । वृहामि । ते ॥ ४ ॥

हे रुग्ण एते तव एऊरुभ्याम् एअष्टीवद्भ्यां जानुभ्यां च एयक्ष्मं एवि एवृहामि । तथा एपार्णिभ्यां पादस्थापरभागाभ्यां एप्रपदाभ्यां पादाग्राभ्यां च यक्ष्मं वि वृहामि । अपि च एश्रोणिभ्यां जघनाभ्यां च यक्ष्मं वि वृहामि । तथा एभासदात् । भसत् कटिप्रदेशः । तत्संबन्धात् एभंससः भासमानात् पायोः एते तव यक्ष्मं वि वृहामि ॥

मेहनाद्वनंकरणाऽलोमभ्यस्ते नखेभ्यः ।

यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं वि वृहामि ते ॥ ५ ॥

मेहनात् । वनम्ऽकरणात् । लोमऽभ्यः । ते । नखेभ्यः ।

यक्ष्मम् । सर्वस्मात् । आत्मनः । तम् । इदम् । वि । वृहामि । ते ॥ ५ ॥

एवनंकरणात् । वनमुदकं शारीरम्^३ । तत्क्रियते विसृज्यते येन तद्वनंकरणम् । तस्मात् एमेहनात् मेदात् एते तव एलोमभ्यः एनखेभ्यः च एयक्ष्मं एवि एवृहामि । किं बहुना । एइदम् इदानीं एतं यक्ष्मं एसर्वस्मादात्मनः कृत्स्नादेव एते तव शरीरात् वि वृहामि ॥

अङ्गादङ्गाऽलोमोऽलोमो जातं पर्वणिपर्वणि ।

यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं वि वृहामि ते ॥ ६ ॥

अङ्गात्ऽअङ्गात् । लोमःऽलोमः । जातम् । पर्वणिऽपर्वणि ।

यक्ष्मम् । सर्वस्मात् । आत्मनः । तम् । इदम् । वि । वृहामि । ते ॥ ६ ॥

एअङ्गादङ्गात् सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः एलोमोऽलोमः सर्वेभ्यो लोमभ्यश्च एपर्वणिपर्वणि अवयवानां संधौ^४ एजातम् उत्पन्नं एयक्ष्मं एवि एवृहामि । अन्यत्रतम् ॥ ॥२१॥

१. त१.२.३.७-म१.२.८-तव त्वं । २. त१.२.३.६.७-राधारभूतं । ३. त-भ-मु-शरीरं । ४. भ२-संधौ संधौ ।

‘अपेहि’ इति पञ्चमं त्रयोदशं सूक्तमाङ्गिरसस्य प्रचेतस आर्यम् । तृतीया त्रिष्टुप् पञ्चमी पङ्क्तिः । दुःस्वप्ननाशनं देवता । तथा चानुकान्तम्—‘अपेहि पञ्च प्रचेता दुःस्वप्नं पङ्क्त्यन्तं त्रिष्टुप्मध्यम्’ इति । छेदिको विनियोगः ॥

अपेहि मनसस्पतेऽपं काम प्रश्नर ।

परो निर्रक्त्या आ चक्ष्व बहुधा जीवतो मनः ॥ १ ॥

अपं । इहि । मनसः । पते । अपं । काम । प्रः । चर ।

प्रः । निःऽक्त्यै । आ । चक्ष्व । बहुधा । जीवतः । मनः ॥ १ ॥

हे ऽमनसस्पते स्वप्नावस्थस्य मनसः स्वामिन् दुःस्वप्नाधिदेव ऽपेहि अपगच्छ । स्वप्नावस्थावतो मत्तो निर्गच्छ । निर्गत्य च ऽप ऽकाम । देशान्तरं गन्तुं पादौ विक्षिप । दूरदेशं गच्छे-
त्यर्थः । अपकम्य च ऽपरः परस्ताद्विप्रकृष्टे देशे ऽचर यथेच्छं वर्तस्व । अपि च ऽनिर्रक्त्यै पापदेवतायै
ऽपरः परस्ताद्वर्तमानायै ऽआ ऽचक्ष्व । वयं न बाधनीया इति प्रब्रूहि । ऽजीवतः मम ऽमनः
ऽबहुधा बहुप्रकारं भवति । भोक्तव्येषु बहुषु विषयेष्वसुक्तं सत् वर्तते । अतस्तद्विनाशकं दुःस्वप्नदर्शनं
नश्यत्वित्यर्थः ॥

भद्रं वै वरं वृणते भद्रं युञ्जन्ति दक्षिणम् ।

भद्रं वैवस्वते चक्षुर्वहुत्रा जीवतो मनः ॥ २ ॥

भद्रम् । वै । वरम् । वृणते । भद्रम् । युञ्जन्ति । दक्षिणम् ।

भद्रम् । वैवस्वते । चक्षुः । बहुत्रा । जीवतः । मनः ॥ २ ॥

ऽभद्रं ऽवै शोभनमेव ऽवरं वरणीयं दुःस्वप्नविनाशरूपं फलं ऽवृणते सर्वे जनाः प्रार्थयन्ते ।
ऽदक्षिणं प्रवृद्धं ऽभद्रं शोभनं तत्फलं ऽयुञ्जन्ति प्राप्नुवन्ति च । ऽवैवस्वते विवस्वतः पुत्रे यमे विषये
ऽभद्रं शोभनमेव ऽचक्षुः दर्शनमहं प्रार्थये । दुःस्वप्नाधिदेवो वैवस्वतोऽस्मान्मा बाधताम् । भद्रमेव
दर्शनमिह लोकेऽवस्थानलक्षणं करोत्वित्यर्थः । ऽबहुत्रा बहुषु हि विषयेषु ऽजीवतः मम ऽमनः वर्तते ॥

यदाशसा निःशसाभिःशसोपारिम जाग्रतो यत्स्वपन्तः ।

अग्निर्विश्वान्यप दुष्कृतान्यजुष्टान्यारे अस्मद्धातु ॥ ३ ॥

यत् । आऽशसा । निःऽशसा । अभिऽशसा । उपऽआरिम । जाग्रतः । यत् । स्वपन्तः ।

अग्निः । विश्वानि । अपं । दुःऽकृतानि । अजुष्टानि । आरे । अस्मत् । दधातु ॥ ३ ॥

ऽयत् दुष्कृतम् ऽआशसा आशंसनेनाभिलाषेण ऽजाग्रतः जागरणावस्थायां वर्तमाना वयम्
ऽउपारिम उपगतवन्तः स्म ऽयत् च ऽस्वपन्तः स्वप्नावस्थां प्राप्ता उपगतवन्तः स्म । तथा ऽनिःशसा
निःशंसनेन निर्गताभिलाषेण ऽअभिःशसा अभिगताभिलाषेण च कारणेनावस्थान्नये बहुकृतमुपा-
गच्छेम^१ । तानि ऽविश्वानि सर्वाणि ऽअजुष्टानि असेव्यान्यग्निष्याणि वा ऽदुष्कृतानि दुष्कर्माणि
ऽअग्निः ऽअस्मत् ऽआरे अस्मत्तो दूरदेशे ऽअप ऽदधातु अपकृत्य स्थापयतु ॥

यदिन्द्र ब्रह्मणस्पतेऽभिद्रोहं चरामसि । प्रचेता न आङ्गिरसो द्विषतां पातृवंहसः ॥४॥

यत् । इन्द्र । ब्रह्मणः । पते । अभिऽद्रोहम् । चरामसि ।

प्रऽचेताः । नः । आङ्गिरसः । द्विषताम् । पातु । अंहसः ॥ ४ ॥

हे ऽइन्द्र हे ऽब्रह्मणस्पते युवयोर्विषये ऽयत् ऽअभिद्रोहम् अभितो द्रोहकं पापं दुःस्वप्नकारणं
 ऽचरामसि आचरामः कुर्मः तस्मादभिद्रोहादस्मात् रक्षतमिति शेषः । अपि च ऽआङ्गिरसः अङ्गि-
 रोभिः स्तोतृभिः सबान्धवः^१ ऽप्रचेताः प्रकृष्टज्ञानो वरुणश्च ऽद्विषतां द्वेषणाम् ऽअंहसः तत्कर्तृका-
 दस्मद्विषयात्पापात् ऽनः अस्मान् ऽपातु रक्षतु । यद्वा । विभक्तिव्यत्ययः । आङ्गिरसमङ्गिरीगोत्रं
 प्रचेतसमृषिं नः । वचनव्यत्ययः । मां द्विषतामंहसः पातु । प्रकृतत्वादिन्द्र इति गम्यते ॥

अजैष्माद्यासनाम् चाभूमानागसो वयम् ।

जाग्रत्स्वप्नः संकल्पः पापो यं द्विष्मस्तं स ऋच्छतु यो नो द्वेष्टि तमृच्छतु ॥५॥

अजैष्म । अद्य । असनाम् । च । अभूम । अनागसः । वयम् ।

जाग्रत्स्वप्नः । समऽकल्पः । पापः । यम् । द्विष्मः । तम् । सः । ऋच्छतु ।

यः । नः । द्वेष्टि । तम् । ऋच्छतु ॥ ५ ॥

वअद्य अस्मिन् काले ऽअजैष्म । जेतव्यानि सर्वाणि जितवन्तोऽभूम दुःस्वप्नस्थ नष्टत्वात् ।
 तदनन्तरम् ऽअसनाम् ऽच संभक्तव्यानि च समभजाम । तथा ऽवयम् ऽअनागसः अनपराधाश्च
 ऽअभूम । जाग्रत्स्वप्नावस्थयोः संबन्धी ऽपापः पापफलरूपः ऽसः ऽसंकल्पः दुःस्वप्नाध्यवसायः ऽयं
 शत्रुं वयं ऽद्विष्मः ऽतम् ऽऋच्छतु प्राप्नोतु । ऽयः च ऽनः अस्मान् ऽद्वेष्टि ऽतमृच्छतु प्राप्नोतु ॥२२॥

‘ देवाः ’ इति पञ्चर्चं चतुर्विंशं सूक्तं निर्ऋतिपुत्रस्य कपोताख्यस्यार्चं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । तथा
 चानुक्रान्तं—‘ देवा नैर्ऋतः कपोतः कपोतोपहतौ प्रायश्चित्तं^२ वैश्वदेवम् ’ इति । कपोतो यदि गृहं
 प्रविशेत् तदग्नेन सूक्तेन होतव्यम् । सूच्यते हि—‘ कपोतश्चेदगारमुपहन्यादनुपतेद्वा देवाः कपोत
 इति प्रत्यृचं जुहुयाज्जपेद्वा ’ (आश्व. गृ. ३. ७. ७) इति ॥

देवाः कपोत इषितो यदिच्छन्दतो निर्ऋत्या इदमाजगाम ।

तस्मा अर्चाम कृण्वाम निष्कृतिं शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥१॥

देवाः । कपोतः । इषितः । यत् । इच्छन् । दूतः । निःऽऋत्याः । इदम् । आऽजगाम ।

तस्मै । अर्चाम । कृण्वाम । निःऽकृतिम् । शम् । नः । अस्तु । द्विऽपदे । शम् । चतुऽपदे ॥१॥

हे ऽदेवाः ऽइषितः प्राप्तः ऽनिर्ऋत्याः पापदेवतायाः ऽदूतः अनुचरः ऽकपोतः ऽयत् बाधनम्
 ऽइच्छन् अभिलषन् ऽइदम् अस्मदीयं गृहम् ऽआजगाम प्राप्नोत् ऽतस्मै बाधनाय तद्बाधननिवृत्त्यर्थम्
 ऽअर्चाम । युष्मान् हविषा पूजयाम । ततः ऽनिष्कृतिं कपोतप्रवेशजन्यस्य दोषस्य परिहृतिं ऽकृण्वाम ।
 अनेन हविर्दानेन करवाम । अतः ऽनः अस्माकं ऽद्विपदे पुत्राय^३ ऽशं सुखम् ऽअस्तु ऽचतुष्पदे गवाश्च-
 ः प्रभृतये च ऽशं सुखमस्तु ॥

१. त१.२.३.७-म१.२.४.८-संबन्धः; म७-संबन्धवः । २. अनु.-प्रायश्चित्तमिदं । ३. ग-त४.५-पुत्रादये ।

शिवः कपोतं इषितो नो अस्त्वनागा देवाः शकुनो गृहेषु ।

अग्निर्हि विप्रो जुषतां हविर्नः परि हेतिः पक्षिणी नो वृणक्तु ॥ २ ॥

शिवः । कपोतः । इषितः । नः । अस्तु । अनागाः । देवाः । शकुनः । गृहेषु ।

अग्निः । हि । विप्रः । जुषताम् । हविः । नः । परि । हेतिः । पक्षिणी । नः । वृणक्तु ॥ २ ॥

हे देवाः नः अस्माकं गृहेषु इषितः गतः कपोताख्यः शकुनः पक्षी शिवः सुखकरः
अनागाः अपापहेतुश्च अस्तु । विप्रः मेधावी अग्निः नः अस्माकं हविः युष्मभ्यं
परिकल्पितं जुषतां जुषते अतो युष्मभ्यसादात् पक्षिणी पक्षोपेता ह्येतिः हननहेतुः कपोतः नः
अस्मान् परि वृणक्तु अस्मान् परित्यजतु । मा बाधतामित्यर्थः ॥

हेतिः पक्षिणी न दभात्यस्मानाष्ट्यां पदं कृणुते अग्निधाने ।

शं नो गोभ्यश्च पुरुषेभ्यश्चास्तु मा नो हिंसीदिह देवाः कपोतः ॥ ३ ॥

हेतिः । पक्षिणी । न । दभाति । अस्मान् । आष्ट्याम् । पदम् । कृणुते । अग्निधाने ।

शम् । नः । गोभ्यः । च । पुरुषेभ्यः । च । अस्तु ।

मा । नः । हिंसीत् । इह । देवाः । कपोतः ॥ ३ ॥

पक्षिणी पक्षोपेता ह्येतिः हननहेतुः कपोतः अस्मान् न दभाति न हिनस्तु । आष्ट्यां
व्यासायामरण्यान्याम् अग्निधाने अग्निर्निधीयतेऽस्मिन्नित्यग्निसहिते प्रदेशे पदं स्थानं कृणुते
करोति । तत्रैव प्रदेशे निवसत्वित्यर्थः । यद्वा^१ । अश्वन्त्यस्मिन्नित्याष्टी पचनशाला । तस्याम् । अग्निधाने
यत्र पचनाग्निर्निधीयते तस्मिन् प्रदेशे पदं पादनिधानं^२ कृणुते करोति । तद्धेतुको बाधो नोऽस्माकं न
भवत्वित्यर्थः । अपि च नः अस्माकं गोभ्यश्च पुरुषेभ्यश्च शं सुखं शंसनीयानां दोषाणां शान्तिर्वा
अस्तु भवतु । हे देवाः इह अस्मिन् गृहे कपोतः नः अस्मान् मा हिंसीत् । युष्मदनु-
ग्रहात् मा बाधताम् ॥

यदुलूको वदति मोघमेतद्यत्कपोतः पदमग्नौ कृणोति ।

यस्य दूतः ग्रहित एष एतत्तस्मै यमाय नमो अस्तु मृत्यवे ॥ ४ ॥

यत् । उलूकः । वदति । मोघम् । एतत् । यत् । कपोतः । पदम् । अग्नौ । कृणोति ।

यस्य । दूतः । ग्रहितः । एषः । एतत् । तस्मै । यमाय । नमः । अस्तु । मृत्यवे ॥ ४ ॥

उलूकः धूकसंज्ञः पक्षी यत् अशोभनं वदति ब्रवीति आत्मीयेन शब्देन सूचयति एतत्
मोघं निष्फलमस्तु । कपोतः च अग्नौ अग्निमति गृहमध्ये यत् पदं कृणोति करोति एतदपि
मोघं निर्धार्यमस्तु । ग्रहितः प्रेषितः एषः कपोतः यस्य स्वामिनः दूतः अनुचरो भवति तस्मै^३
नाम^४ मृत्यवे सारथिन्ने यमाय^५ एतत्^६ नमः प्रणामः अस्तु भवतु ॥

१. त-भ-यद्वा ' नास्ति । २. त-भ-पदा निधानं । ३. त-भ-तस्य । ४. ग२-यमाय । ५. ग-त४.
५-यमाय ' नास्ति । ६. त१.२.३.६.७.८-भ-एतन्नामकाय, त४.५-एवं ।

ऋचा कपोतं नुदत प्रणोदमिषं मदन्तः परि गां नयध्वम् ।

संयोपयन्तो दुरितानि विश्वा हित्वा न ऊर्जं प्र पतात्पतिष्ठः ॥ ५ ॥

ऋचा । कपोतम् । नुदत । प्रऽनोदम् । इषम् । मदन्तः । परि । गाम् । नयध्वम् ।

सम्ऽयोपयन्तः । दुःऽइतानि । विश्वा । हित्वा । नः । ऊर्जम् । प्र । पतात् । पतिष्ठः ॥ ५ ॥

हे देवाः ऋचा मन्त्रेण स्तूयमानाः सन्तो यूयं प्रणोदं प्रकर्षेण नोदनीयं बहिष्कर्तव्यं कपोतं पक्षिणं नुदत अस्माद्गृहात् प्रेरयत निर्गमयत । तथा मदन्तः अस्माभिर्दत्तैर्हविर्भिर्माद्यन्तः इषम् अन्नं गां च परि ऋजध्वं परितोऽस्मभ्यं प्रापयत । किं कुर्वन्तः । विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरितानि कपोतोपहतिजन्यानि दोषजातानि संयोपयन्तः अदृश्यानि कुर्वन्तः । अपि च पतिष्ठः अतिशयेन पतिता शीघ्रोत्पातकः^१ कपोतः नः अस्माकम् ऊर्जम् अन्नं हित्वा परित्यज्य प्र पतात् प्रकर्षेण पततु । पक्षाभ्यामुत्पततु ॥ ॥ २३ ॥

‘ऋषभम्’ इति पञ्चर्चं पञ्चदशं सूक्तं वैराजस्य शाकरोस्य वर्षभाष्यस्यार्षं पञ्चमी षडष्टका महापङ्क्तिः^२ । सपत्ननाशनरूपोऽर्थो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ऋषभमृषभो वैराजः शाकरो वा सपत्नधनमानुष्टुभं महापङ्क्त्यन्तम्’ इति । प्रयाणसमये — जपेत् । सूत्रितं च—‘ऋषभं मा समानानामित्यभिक्रामन्’ (आश्व. गृ. २. ६. १३) इति ॥

ऋषभं मा समानानां सपत्नानां विषासहिम् ।

हन्तारं शत्रूणां कृधि विराजं गोपतिं गवाम् ॥ १ ॥

ऋषभम् । मा । समानानाम् । सऽपत्नानाम् । विऽससहिम् ।

हन्तारम् । शत्रूणाम् । कृधि । विऽराजम् । गोऽपतिम् । गवाम् ॥ १ ॥

हे सपत्ननाशनाभिमानीक्षिन्द्र^३ वमा मां समानानां सदृशानामरमत्खलीनानां मध्ये ऋषभम् ऋषभवत्प्रशस्तं कृधि कुरु । तथा सपत्नानां शत्रूणां विषासहिं विशेषेणाभिवितारं कुरु । येऽस्मात्कुल एव जाता अस्माकमेवानिष्टमाचरन्ति ते सपत्नाः । अपि च शत्रूणाम् अन्येषामपि शातयितृणां वैरिणां हन्तारं^४ हिंसितारं कृधि कुरु । तथा विराजं विशेषेण राजमानं गोपतिं गोस्वामिनं च मां कुरु । न केवलमेकस्या एव गोः पतिम् अपि तु सर्वासामित्याह गवाम् इति ॥

अहमस्मि सपत्नहेन्द्रह्वारिष्ठो अक्षतः ।

अधः सपत्ना मे पदोरिमे सर्वे अभिष्ठिताः ॥ २ ॥

अहम् । अस्मि । सपत्नऽहा । इन्द्रऽइव । अरिष्ठः । अक्षतः ।

अधः । सऽपत्नाः । मे । पदोः । इमे । सर्वे । अभिऽस्थिताः ॥ २ ॥

१. त-भ२.४.८-शीघ्रोत्पादनः; भ१-शीघ्रोत्पादकः । २. भ७-महापङ्क्तिः । शिष्टा अनुष्टुभः ।

३. त१.२.३.६.७.८-भ१.४.७.८-सपत्नाभिमानीक्षिन्द्र । ४. ग-त१.२.३.६.७.८-भ४.५-हन्तारं मां; भ२.८-हन्तारं मा ।

वअहं वसपत्नहा सपत्नानां वानूणां हन्ता वअस्मि भवामि । वइन्द्रइव इन्द्रो यथा केनाप्य-
हिंसितो भवति तथाहमपि वअरिष्टः अहिंसितः वअक्षतः अव्रणश्च भवामि । वइमे दृश्यमानाः वसर्वे
वसपत्नाः वमे मम वपदोः पादयोः वअधः अधस्तात् वअभिष्टिताः आक्रान्ता भवन्तु ॥

अत्रैव वोऽपि नह्याम्युभे आत्नींइव ज्यया ।

वाचस्पते नि वैधेमान्यथा मदधरं वदान् ॥ ३ ॥

अत्र । एव । वः । अपि । नह्यामि । उभे इति । आत्नीं इवेत्यात्नींइव । ज्यया ।

वाचः । पते । नि । सेध । इमान् । यथा । मत् । अधरम् । वदान् ॥ ३ ॥

हे सपत्नाः यत्र देशे यूयं निवसथ वअत्रैव अस्मिन्नेव देशे ववः युष्मान् वअपि वनह्यामि
अपिनह्यान् पाशैर्बन्धान् करोमि वउयथा मौढ्या वउभे वआत्नींइव । यथा द्वे धनुषः कोटी दहं बध्येते
तथेत्यर्थः । हे ववाचस्पते वाचः शब्दस्य पालयितर्देव वइमान् सपत्नान् वनि वधेध प्रतिषेध । वयथा
येन प्रकारेण वमत् मत्तः वअधरं निकृष्टतरं ववदान् वदन्ति तथा निरुद्धवाचः कुर्वित्यर्थः ॥

अभिभूरहमागमं विश्वकर्मण धाम्ना ।

आ वञ्चित्तमा वो व्रतमा वोऽहं समितिं ददे ॥ ४ ॥

अभिऽभूः । अहम् । आ । अगमम् । विश्वकर्मण । धाम्ना ।

आ । वः । चित्तम् । आ । वः । व्रतम् । आ । वः । अहम् । समऽईतिम् । ददे ॥ ४ ॥

हे सपत्नाः वअभिभूः अभिभविता वअहं वविश्वकर्मण सर्वकर्मक्षमेण वधाम्ना धारकेण तेजसा
बलेन वा सार्धम् वआगमम् आगतवानस्मि । अतः ववः युष्माकं वचित्तं मनः वआ वददे गृह्णामि ।
मनोगतं धैर्यं हरामीत्यर्थः । ववः युष्माकं वव्रतं कर्म चाहम् वआ ददे । ववः युष्मदीयः यः समितिः
संग्रामः तं च वअहम् वआ ददे अपहरामि ॥

योगक्षेमं व आदायाहं भूयासमुत्तम आ वो मूर्धानमक्रमीम् ।

अधस्पदान्म उद्वदत मण्डूकाइवोदकान्मण्डूका उदकादिव ॥ ५ ॥

योगक्षेमम् । वः । आऽदाय । अहम् । भूयासम् । उत्तमः । आ । वः । मूर्धानम् । अक्रमीम् ।

अधःऽपदात् । मे । उत् । वदत । मण्डूकाऽइव । उदकात् । मण्डूकाः । उदकात्ऽइव ॥ ५ ॥

हे सपत्नाः ववः युष्माकं वयोगक्षेमम् । अप्राप्तस्य धनस्य^१ प्राप्तियोगः । प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः ।
तदुभयम् वआदाय युष्मन्तो गृहीत्वा वअहम् वउत्तमः श्रेष्ठः वभूयासम् । ततः ववः युष्माकं वमूर्धानं
शिरः वआ वअक्रमीम् आक्रमिषम् । पादेनाघितिष्ठामि ॥ क्रमेर्लुङि अमो मश् (पा. सू. ७.१.४०) ।
' इट ईटि ' (पा. सू. ८. २. २८) इति सिचो लोपः ॥ अनन्तरं वमे मम वअधस्पदात् पादस्या-
धस्ताद्वर्तमाना यूयम् वउद्वदत उच्चैराक्रोशत । वउदकात् वृष्टाज्जलादधःप्रदेशे वर्तमानाः वमण्डूकाइव ।
यथा ते भृशमाक्रोशन्ति तथोद्वदतेत्यर्थः । वमण्डूका वउदकादिव इति पुनरुक्तिरादरार्था ॥ २४ ॥

‘तुभ्येदम्’ इति चतुर्कचं षोडशं सूक्तं विश्वामित्रजमदग्न्योरार्षं जागतमैन्द्रम् । ‘सोमस्य राज्ञः’ इत्येषा तृतीया वरुणविधात्रनुमतिधातुसोमबृहस्पतीतिलिङ्गोक्तदेवताका । तथा चानुक्रान्तं—
‘तुभ्येदं चतुष्कं विश्वामित्रजमदग्नी जागतं तृतीया लिङ्गोक्तदेवता वा’ इति । पक्षे इन्द्र एव देवता अन्ये तु निपातभाज इति वाशब्दस्यार्थः । गतो विनियोगः ॥

तुभ्येदमिन्द्र परि पिच्यते मधु त्वं सुतस्य कलशस्य राजसि ।

त्वं रयिं पुरुवीरांश्च नस्कृधि त्वं तपः परितप्याजयः स्वः ॥ १ ॥

तुभ्य । इदम् । इन्द्र । परि । सिच्यते । मधु । त्वम् । सुतस्य । कलशस्य । राजसि ।
त्वम् । रयिम् । पुरुवीराम् । ऊँ इति । नः । कृधि ।
त्वम् । तपः । परितप्य । अजयः । स्व । रिति स्वः ॥ १ ॥

हे इन्द्र इदं मधु सोमलक्षणं तुभ्यं त्वदर्थं परि पिच्यते आहवनीये प्रक्षिप्यते । त्वम् एव सुतस्य अभिषुतस्य कलशस्य द्रोणकलशावस्थितस्य सोमस्य राजसि ईक्षिषे । राजतिरैश्वर्य-
कर्मा । सः त्वं नः अस्माकं पुरुवीरां बहुपुत्रं^१ रयिं धनं कृधि कुरु । उशब्दः पूरकः । यद्वा अवधारणे । बहुपुत्रोपेतमेव धनं कुरु न केवलमित्यर्थः । तथा त्वं तपः शतसंख्याश्वमेधलक्षणं परितप्य अनुष्ठाय त्वः स्वर्गम् अजयः जितवानसि ॥

स्वर्जितं महि मन्दानमन्धसो हवामहे परि शक्रं सुतां उप ।

इमं नो यज्ञमिह बोध्या गहि स्पृधो जयन्तं मघवानमीमहे ॥ २ ॥

स्वऽजितम् । महि । मन्दानम् । अन्धसः । हवामहे । परि । शक्रम् । सुतान् । उप ।
इमम् । नः । यज्ञम् । इह । बोधि । आ । गहि । स्पृधः । जयन्तम् । मघवानम् । ईमहे ॥ २ ॥

स्वर्जितम् उक्तप्रकारेण स्वर्गस्य जेतारं महि महान्तम् अन्धसः अन्नस्य सोमस्य पानेन
मन्दानं मोदमानं हृष्यन्तं शक्रं सर्वकार्येषु शक्तमिन्द्रं सुतानुप अभिषुतान् सोमान् प्रति परि
हवामहे । परित आह्वयामहे । हे इन्द्र इत्थमाह्वयमानस्त्वं नः अस्माकम् इमं यज्ञम् इह
अस्मिन् देवे बोधि बुध्यस्व । बुद्ध्या च आ गहि आगच्छ । स्पृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेनाः
जयन्तम् अभिभवन्तं मघवानं धनवन्तं त्वाम् ईमहे । अपेक्षितानि धनानि याचामहे ॥

सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मेणि बृहस्पतेरनुमत्या उ शर्मेणि ।

तवाहमघ मघवन्नुपस्तुतौ धातुर्विधातः कलशां अभक्षयम् ॥ ३ ॥

सोमस्य । राज्ञः । वरुणस्य । धर्मेणि । बृहस्पतेः । अनुऽमत्याः । ऊँ इति । शर्मेणि ।
तव । अहम् । अघ । मघवन् । उपऽस्तुतौ ।
धातः । विधातरिति विऽधातः । कलशान् । अभक्षयम् ॥ ३ ॥

पराज्ञः राजमानस्य सोमस्य वरुणस्य च^२ संबन्धिनि^३ धर्मेणि^४ धारके यज्ञे वर्तमानस्तथा
बृहस्पतेरनुमत्याः संबन्धिनि धर्मेणि शरणे यज्ञगृहे वर्तमानः अहं हे मघवन् इन्द्र तव उप-

१. अनु.—‘वा’ नास्ति । २. त-म-मु-बहुपुत्रां । ३. त१.२.३.६.७.८-म-मु-तत्संबन्धिनि । ४. त१.
२.३.६.७.८-म१.४.५. ८-मु-कर्मणि ।

स्तुतौ स्तोत्रे ऽथ इदानीं प्रवृत्तोऽस्मि । हे ऽधातः हे एतत्संज्ञक देव हे ऽविधातः एतत्संज्ञक देव
युवाभ्यामनुज्ञातः ऽकलशान् कलशस्थान् हुतशिष्टान् सोमान् ऽभक्षयं भक्षितवानस्मि ॥

प्रसूतो भक्षमकरं चरावपि स्तोमं चेमं प्रथमः सूरिरुन्मृजे ।

सुते सातेन यद्यार्गमं वां प्रति विश्वामित्रजमदग्नी दमे ॥ ४ ॥

प्रसूतः । भक्षम् । अकरम् । चरौ । अपि । स्तोमम् । च । इमम् । प्रथमः । सूरिः । उत् । मृजे ।
सुते । सातेन । यदि । आ । अर्गमम् । वाम् । प्रति । विश्वामित्रजमदग्नी इति । दमे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ऽप्रसूतः त्वया प्रेरितोऽहं ऽचरौ चरणीये चरुणा वा युक्ते यज्ञे ऽभक्षम् ऽपि भक्षणीयं
चर्वादि हविश्च ऽअकरं त्वदर्थमकार्षम् । ऽप्रथमः मुख्यः ऽसूरिः स्तोताहम् ऽइमं ऽस्तोमं स्तोत्रं ऽच
त्वदर्थम् ऽउन्मृजे उन्मार्ज्मि संस्करोमि । उच्चारयामीत्यर्थः । इदानीमिन्द्रः अन्तरात्मरूपः सन्
सूक्तस्य दृष्टारावृषी संबोध्य ब्रूते । हे विश्वामित्रजमदग्नी ऽवां युवां ऽप्रति ऽदमे यज्ञगृहे ऽसुते
अभिषुते सोमे सति ऽसातेन संभक्तव्येन धनेन सार्धं ऽयदि यदा यस्मिन् कालेऽहम् ऽआगमम्
आगच्छामि तदा युवां स्तोत्रं कुरुतमित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

‘वातस्य’ इति चतुर्लक्षं सप्तदशं सूक्तं वातगोत्रस्यानिलाख्यस्यार्षं त्रैष्टुभं वायुदेवताकम् ।
तथा चानुक्तान्तं—‘वातस्यानिलो वातायनो वायव्यम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

वातस्य नु महिमानं रथस्य रुजन्नेति स्तनयन्नस्य घोषः ।

दिविस्पृग्यात्यरुणानि कृण्वन्नुतो एति पृथिव्या रेणुमस्यन् ॥ १ ॥

वातस्य । नु । महिमानम् । रथस्य । रुजन् । एति । स्तनयन् । अस्य । घोषः ।

दिविस्पृक् । याति । अरुणानि । कृण्वन् । उतो इति । एति । पृथिव्या । रेणुम् । अस्यन् ॥ १ ॥

‘वातस्य वायोः’ रथस्य रंहणशीलस्य ऽमहिमानं माहात्म्यं ऽनु क्षिप्रं प्रवर्षामि । ऽअस्य
वायोः ऽघोषः शब्दः ऽस्तनयन् गिरिगङ्गादिषु विविधं शब्दमुत्पादयन् ऽरुजन् सर्वं स्थावरजङ्गम-
जातं भजन् ऽएति गच्छति । स च वायुः ऽदिविस्पृक् दिवमाकाशं स्पृशन् व्यामुवन् ऽअरुणानि
अरुणवर्णानि विकृतरूपाणि दिगन्तराणि ऽकृण्वन् कुर्वन् ऽयाति प्राप्नोति । ऽउतो अपि च ऽपृथिव्या
भूमेः ऽरेणुं पांसुम् ऽअस्यन् गृहीत्वा सर्वत्र विक्षिपन् ऽएति गच्छति । अत एव अरुणानि
कृण्वन् इत्युक्तम् ॥

सं प्रेरते अनु वातस्य विष्टा ऐनं गच्छन्ति समनं न योषाः ।

ताभिः सुयुक्सुरथं देव ईयतेऽस्य विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥ २ ॥

सम् । प्र । ईरते । अनु । वातस्य । विऽस्थाः । आ । एनम् । गच्छन्ति । समनम् । न । योषाः ।

ताभिः । सुऽयुक् । सुऽरथम् । देवः । ईयते । अस्य । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ॥ २ ॥

‘विष्टाः’ विशेषेणावस्थिताः पर्वताद्याः ऽवातस्य वायोरनुगुणं ऽसं ऽप्रेरते संग्रह्यन्ति ।
यदभिमुखो वायुर्वर्तते तदभिमुखाः प्रकम्पन्ति इत्यर्थः । ऽसमनं ऽन संग्राममिव ऽएनं वायुं ऽयोषाः
अश्वयोषितो वडवाः ऽआ गच्छन्ति । ऽताभिः वडवाभिः ऽस्वयुक् स्वयमेव युज्यमानं ऽसरथं समान-

मेकं रथमारुह्य ऽदेवः दीप्यमानः वायुः ऽईयते गच्छति । ' ईङ् गतौ ' । ऽअस्य ऽविश्वस्य सर्वस्य
 ऽभुवनस्य द्वितीयविकारभाजो भूतजातस्य ऽराजा स्वामी भवति । यद्वा । समनं धृष्टं पुरुषं योषाः
 कामिन्य इव एवं वायुं तरुगुल्मादिरूपाः स्त्रियोऽभिगच्छन्ति । ताभिः सरथं सहरथं देव ईयत इति ॥

अन्तरिक्षे पृथिभिरीयमानो न नि विशते कतमच्चनाहः ।

अपां सखा प्रथमजा ऋतावा कं स्वजातः कुत आ बभूव ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षे । पृथिऽभिः । ईयमानः । न । नि । विशते । कतमत् । चन । अहरिति ।

अपाम् । सखा । प्रथमऽजाः । ऋतऽवा । कं । स्वित् । जातः । कुतः । आ । बभूव ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षे नभसि विद्यमानैः पृथिभिः मार्गैः ईयमानः गच्छन् वायुः कतमच्चनाहः एक-
 मपि दिनं न न नि विशते नोपविशति । किंतु सर्वदैव गच्छति । ' नेर्विशः ' (पा. सू. १.३.१७)
 इत्यात्मनेपदम् । अपि च अपाम् उदकानां सखा । ' वायुवै वृष्ट्या ईशे ' (तै. सं. २.४.९.१)
 इति श्रुतेः । प्रथमजाः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः पूर्वोत्पन्न एव ऋतावा सत्यवान् यज्ञवान् वा एवंभूतो वायुः
 एक ऽस्विन् कुत्र खलु देशे जातः उत्पन्नः कुतः कस्माच्च देशान्निष्क्रम्य आ बभूव इदं सर्वं
 जगद्वाप्तोत् । सर्वदा सर्वत्र वर्तमानत्वादस्योत्पत्तिर्व्याप्तिप्रकारश्च न केनापि ज्ञातुं शक्यत इत्यर्थः ॥

आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथावशं चरति देव एषः ।

घोषा इदस्य शृण्विरे न रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेम ॥ ४ ॥

आत्मा । देवानाम् । भुवनस्य । गर्भः । यथाऽवशम् । चरति । देवः । एषः ।

घोषाः । इत् । अस्य । शृण्विरे । न । रूपम् । तस्मै । वाताय । हविषा । विधेम ॥ ४ ॥

अयं वायुः देवानाम् इन्द्रादीनामपि आत्मा जीवरूपेण तेष्ववस्थानात् भुवनस्य अपि
 भूतजातस्य गर्भः गर्भेवप्राणरूपेणान्तर्वर्तमानः एषः ईदृशः देवः यथावशं यथाकामं यथेच्छं
 चरति वर्तते । अनिवारितगतिः सन् कचिच्छीघ्रं गच्छति कचिच्छनैर्गच्छति कुतश्चिच्छरीरान्निष्क्रमति
 अन्त्यच्च शरीरं प्रविशतीत्येवं यथेच्छं वर्तत इत्यर्थः । अस्य वायोरागच्छतः घोषा इत् शब्दा एव
 शृण्विरे श्रूयन्ते । रूपं स्वरूपं तु न दृश्यते नीरूपत्वात् । अदृग्विषयत्वेन शब्देनैवानुमीयत
 इत्यर्थः । तस्मै वाताय वायवे हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन विधेम परिचरेम ॥ ॥ २६ ॥

' मयोभूः ' इति चतुर्कचमष्टादशं सूक्तं कक्षीवद्भोत्रस्य शबरस्यार्पं त्रैष्टुभं गोदेवत्यम् ।
 अनुक्रान्तं च—' मयोभूः शबरः काक्षीवतो गव्यम् ' इति । घासाय वनं प्रतिष्ठमाना गा आदितो
 द्वाभ्यामभिमन्त्रणीयाः । सूत्रितं च—' गाः प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयेत मयोभूवातो अभि वातूस्त्रा
 इति द्वाभ्याम् ' (आश्व. गृ. २. १०. ५) इति ॥

मयोभूर्वातो अभि वातूस्त्रा ऊर्जस्वतीरोषधीरा रिशन्ताम् ।

पीवस्वतीर्जीवधन्याः पिबन्त्ववसाय पद्वतै रुद्र मृळ ॥ १ ॥

मयऽभूः । वातः । अभि । वातु । उस्त्राः । ऊर्जस्वतीः । ओषधीः । आ । रिशन्ताम् ।

पीवस्वतीः । जीवऽधन्याः । पिबन्तु । अवसाय । पद्वतै । रुद्र । मृळ ॥ १ ॥

१वातः वायुः १मथोभूः सुखस्य भावयिता सन् १उन्नाः गाः १अभि १वातु अभिगच्छतु ।
ताश्च गावः १ऊर्जस्वतीः रसवतीः १ओषधीः बलवन्ति^१ नृणानि १आ १रिशन्ताम् अभितः स्वादयन्तु ।
तथा १पीवस्वतीः प्रवृद्धाः १जीवधन्याः जीवानां प्रीणयित्रीरपश्च १पिबन्तु । हे १रुद्र ज्वरादिरोगस्य
प्रेक्षणेन संहर्तुर्देव १पद्वते पादयुक्ताय १अवसाय अन्नाय गोरूपाय १मृल उपदयां कुरु । मा
बाधस्वेत्यर्थः ॥

याः सरूपा विरूपा एकरूपा यासामग्निरिष्ट्या नामानि वेद ।

या अङ्गिरसस्तपसेह चक्रुस्ताभ्यः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ॥ २ ॥

याः । सऽरूपाः । विऽरूपाः । एकऽरूपाः । यासाम् । अग्निः । इष्ट्या । नामानि । वेद ।

याः । अङ्गिरसः । तपसा । इह । चक्रुः । ताभ्यः । पर्जन्य । महि । शर्म । यच्छ ॥ २ ॥

१थाः गावः १सरूपाः समानरूपा याश्च १विरूपाः विभिन्नरूपा याश्च^२ १एकरूपाः एकेनैव
वर्णोपेताः^३ १यासां च गवां १नामानि ईडे रन्तेऽदित इत्यादीनि १इष्ट्या यागेन हेतुना १अग्निः
१वेद जानाति १थाः च गाः १अङ्गिरसः ऋषयः १तपसा पशुप्राप्तिसाधनेन चित्रायागादिलक्षणेन
१इह अस्मिँल्लोके १चक्रुः कृतवन्तः १ताभ्यः सर्वाभ्यो गोभ्यो हे १पर्जन्य १महि महत् १शर्म सुखं
१यच्छ प्रदेहि ॥

‘या देवेषु’ इति द्वाभ्यां सायं गृहमागच्छन्तीर्गा अनुमन्त्रयेत^३ । सूच्यते हि—‘या देवेषु
तन्वमैरयन्तेति च सूक्तशेषम् । आगावीयमेके’ (आश्व. गृ. २. १०. ६-७) इति ॥

या देवेषु तन्वमैरयन्तु यासां सोमो विश्वा रूपाणि वेद ।

ता अस्मभ्यं पर्यसा पिन्वमानाः प्रजावतीरिन्द्र गोष्ठे रिरिहि ॥ ३ ॥

याः । देवेषु । तन्वम् । ऐरयन्त । यासाम् । सोमः । विश्वा । रूपाणि । वेद ।

ताः । अस्मभ्यम् । पर्यसा । पिन्वमानाः । प्रजाऽवतीः । इन्द्र । गोऽस्थे । रिरिहि ॥ ३ ॥

१थाः गावः १देवेषु यष्टव्येषु १तन्वम् आत्मीयं शरीरम् १ऐरयन्त हवीरूपेण प्रेरयन्ति १यासां
च गवां १विश्वा सर्वाणि १रूपाणि रूप्यमाणानि क्षीरादीनि श्रयणद्रव्याणि १सोमः १वेद जानाति
१अस्मभ्यम् अस्मदर्थं १पर्यसा क्षीरेण १पिन्वमानाः वर्धमाना अत एव १प्रजावतीः प्रजाभिर्वसै-
रुपेताः १ताः गाः हे १इन्द्र १गोष्ठे अस्मदीये^४ १रिरिहि गमय ॥ ‘री गतिरेषणयोः’ । छान्दसो
विकरणस्य श्रुतः ॥

प्रजापतिर्महमेता रराणो विश्वेदेवैः पितृभिः संविदानः ।

शिवाः सतीरुप नो गोष्ठमाकृस्तासां वयं प्रजया सं सदेम ॥ ४ ॥

प्रजाऽपतिः । मह्यम् । एताः । रराणः । विश्वैः । देवैः । पितृऽभिः । समऽविदानः ।

शिवाः । सतीः । उप । नः । गोऽस्थम् । आ । अकरित्यकः ।

तासाम् । वयम् । प्रऽजया । सम् । सदेम ॥ ४ ॥

१. त-भ-‘बलवन्ति’ नास्ति । २. त१.२.३.६.७.८-भ-एकेनैव रूपेणोपेताः; त४.५-अनेक-
रूपेणोपेताः । ३. त१.२.३.६.७.८-भ-सु-अनुमन्त्रयितव्याः; त४.५-अनुमन्त्रयति । ४. त४.५-भ२-
अस्मदीये व्रजे ।

१ प्रजापतिः विभ्राता १ मह्यं स्तोत्रे १ एताः गाः १ वरराजः प्रयच्छन् ॥ रातेर्व्यत्ययेन शानच् ।
छान्दसः शपः श्रुः । ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १ विश्वैः सर्वैः १ देवैः १ पितृभिः च
१ संविदानः ऐकमस्य गतः सन् १ शिवाः १ सतीः कल्याणीर्भवन्तीर्गाः १ नः अस्माकं १ गोष्ठं घञम्
१ उप गोष्ठसमीपे १ अकः करोतु । १ तासां गवां १ प्रजया संतानेन १ वयं १ सं १ सदेम संगच्छेमहि ॥
सदेराशिषि लिङि लिङ्याशिष्यङ् ॥ ॥ २७ ॥

' विभ्राट् ' इति चतुर्नचमेकोनविंश सूक्तं सूर्यपुत्रस्य विभ्राट्संज्ञकस्यार्थं सूर्यदेवत्वम् । आदौ
तिष्ठो जगत्यः । द्वयष्टकद्विद्वादशकवत्यास्तारपङ्क्तिश्चतुर्थी । तथा चानुक्रान्ते—' विभ्राड्विभ्राट्
सौर्यः सौर्यं जागतमास्तारपङ्क्त्यन्तम् ' इति । विपुवति निष्केवत्य आद्यस्तुचः स्तोत्रियः । सूत्रितं
च—' विभ्राड्वृहत्पिबतु सोम्यं मधु नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इति स्तोत्रियानुरूपौ ' (आश्व.
श्रौ. ८. ६) इति । वाजपेयेऽतिरिक्तोक्तस्य विभ्राडित्येषा शस्त्रे याज्या । सूत्र्यते हि—' विभ्राड्-
वृहत्पिबतु सोम्यं मध्वति याज्या तस्य गवां शतानाम् ' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

विभ्राड् बृहत्पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधेद्यज्ञपतावविहुतम् ।

वातज्जुतो यो अभिरक्षति त्मना प्रजाः पुपोष पुरुधा वि राजति ॥ १ ॥

विभ्राट् । बृहत् । पिबतु । सोम्यम् । मधु । आयुः । दधत् । यज्ञपतौ । अविऽहुतम् ।
वातऽजुतः । यः । अभिऽरक्षति । त्मना । प्रजाः । पुपोष । पुरुधा । वि । राजति ॥ १ ॥

१ विभ्राट् विभ्राजमानो विशेषेण दीप्यमानः सूर्यः १ बृहत् महत्^१ परिवृढं १ सोम्यं सोममयं
१ मधु १ पिबतु । किं कुर्वन् । १ यज्ञपतौ यजमाने १ अविहुतम् अकुटिलम् १ आयुः १ दधत् कुर्वन् । १ यः
सूर्यः १ वातजुतः वातेन महावायुना प्रेर्यमाणः सन् १ त्मना आत्मना स्वयमेव १ अभिरक्षति सर्वं
जगदभिपश्यन् पालयति । राक्षिचक्रस्य वायुप्रेर्यत्वात् सूर्यस्यापि तत्प्रेर्यत्वम् । स सूर्यः १ प्रजाः
१ पुपोष वृष्ट्यादिप्रदानेन पोषयति १ पुरुधा बहुधा १ वि १ राजति विशेषेण दीप्यते च ॥

विभ्राड् बृहत्सुभृतं वाजसातमं धर्मन् दिवो धरुणे सत्यमर्पितम् ।

अमित्रहा वृत्रहा दस्युहंतं ज्योतिर्जज्ञे असुरहा सपत्नहा ॥ २ ॥

विभ्राट् । बृहत् । सुऽभृतम् । वाजऽसातमम् । धर्मन् । दिवः । धरुणे । सत्यम् । अर्पितम् ।
अमित्रऽहा । वृत्रऽहा । दस्युहन्तम् । ज्योतिः । जज्ञे । असुरऽहा । सपत्नऽहा ॥ २ ॥

१ विभ्राट् विभ्राजमानं १ बृहत् प्रौढं १ सुभृतं सुपुष्टं १ वाजसातमं वाजस्याश्वस्य बलस्य वा
दातृतमं १ धर्मन् धर्मणि वायुना धारयितव्ये १ दिवः शुलोकस्य १ धरुणे धारके सूर्यमण्डले १ अर्पितं
निक्षिप्तं १ सत्यम् अविनश्वरम् १ अमित्रहा अमित्राणामप्रियाणां हन्तु १ वृत्रहा वृत्राणामावृण्वतां हन्तु
१ दस्युहंतं दस्यूनामुपक्षपयितृणां हन्तृत्वम् १ असुरहा असुराणां क्षेप्तृणां घातकं १ सपत्नहा
सपत्नानां सहजशत्रूणामपि घातकमीदृग्भूतं १ ज्योतिः सौरं तेजः १ जज्ञे प्रादुर्भवति ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं विश्वजिद्धं न जिदुच्यते बृहत् ।

विश्वभ्राड् भ्राजो महि सूर्यो दश उरु पप्रथे सह ओजो अच्युतम् ॥ ३ ॥

इदम् । श्रेष्ठम् । ज्योतिषाम् । ज्योतिः । उत्तमम् । विश्वजित् । धनजित् । उच्यते । बृहत् । विश्वभ्राट् । भ्राजः । महि । सूर्यः । दृशे । उरु । पप्रथे । सहः । ओजः । अच्युतम् ॥३॥

वृद्धं सौरं तेजः । श्रेष्ठं प्रशस्यतमं । ज्योतिषाम् अन्येषां ग्रहनक्षत्रादीनामपि । ज्योतिः प्रकाश-
कमत एव । उत्तमम् उत्कृष्टं । विश्वजित् विश्वस्य सर्वस्य जेतुं । धनजित् धनस्य च जेतुं । बृहत्
प्रभूतम् । उच्यते । एवंगुणविशिष्टमिति सर्वैरभिधीयते । अपि च । विश्वभ्राट् विश्वस्य प्रकाशयिता
भ्राजः भ्राजमानः । महि महान् । सूर्यः । दृशे दर्शनाय । उरु विस्तीर्णं । सहः तमसोऽभिभवि-
तु । अच्युतं च्युतिरहितमविनाशम् । ओजः तेजोरूपं बलं । पप्रथे विस्तारयति ॥

विभ्राजज्योतिषा स्वर्गच्छो रोचनं दिवः ।

येनेमा विश्वा भुवनान्याभृता विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ॥ ४ ॥

विभ्राजन् । ज्योतिषा । स्वः । अगच्छः । रोचनम् । दिवः ।

येन । इमा । विश्वा । भुवनानि । आभृता । विश्वकर्मणा । विश्वदेव्यावता ॥ ४ ॥

हे सूर्य । ज्योतिषा तेजसा । स्वः सर्वं जगत् । विभ्राजन् विभ्राजयन् । दिवः संबन्धि । रोचनं
रोचमानं स्थानम् । अगच्छः प्राप्नोः । विश्वकर्मणा सर्वव्यापारहेतुना । विश्वदेव्यावता । विश्वेषां
देवानां हितो यागादिविश्वदेव्यः । तद्वता । येन सौर्येण तेजसा । इमा इमानि परिदृश्यमानानि । विश्वा
सर्वाणि । भुवनानि उदकानि भौमानि । आभृता धर्मकाल आभृतानि भवन्ति । यद्वा । सर्वाणि
भूतजातान्याभृता समन्ताद्भूतानि पोषितानि भवन्ति । तेन ज्योतिषा इत्यन्वयः ॥ ॥ २८ ॥

‘त्वं त्यम्’ इति चतुर्लक्षं विंशं सूक्तं भृगुपुत्रस्येदस्यापि गायत्रमेन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—
‘त्वं त्यमिदो भार्गवो गायत्रम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

त्वं त्यमिदतो रथमिन्द्र प्रावः सुतावतः । अशृणोः सोमिनो हवम् ॥१॥

त्वम् । त्यम् । इदतः । रथम् । इन्द्र । प्र । आवः । सुतः । अशृणोः । सोमिनः । हवम् ॥१॥

हे इन्द्र । सुतावतः^१ सुतेनाभिषुतेन सोमेन युक्तस्य । इदतः इदस्य । ‘सुपां सुलक्ष्’ इति
छसस्तस् । एतत्संज्ञस्यैः । त्यं तं प्रसिद्धं । रथं । प्रावः प्रारक्षः । सोमिनः सोमयुक्तस्य मम । हवम्
आह्वानम् । अशृणोः शृणु ॥

त्वं मुखस्य दोधतः शिरोऽव त्वचो भरः । अगच्छः सोमिनो गृहम् ॥२॥

त्वम् । मुखस्य । दोधतः । शिरः । अव । त्वचः । भरः । अगच्छः । सोमिनः । गृहम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र । त्वं । मुखस्य यज्ञस्य । दोधतः कम्पमानस्य देवेभ्यः पलायमानस्य । शिरः प्रवर्ग्य-
रूपं । त्वचः त्वगुपलक्षिताच्छरीरात् । अव । भरः । अवयुष्य पृथक्कृत्य हतवानसि । देवेभ्यो निष्का-
न्तस्य पुरुषाकारस्य धन्विनो यज्ञस्य शिर इन्द्रो वन्निरूपेण ज्याघातनद्वारा पुरा चिच्छेद् । तदभि-
प्रायेणेदमुक्तम् । श्रूयते हि—‘तस्येन्द्रो वन्निरूपेण धनुर्ज्यामच्छिनद्गुदस्य त्वेव धनुरारिः शिर
उत्पिपेष स प्रवर्ग्योऽभवत्’ (तै. आ. १. ५. २) इति । स त्वं । सोमिनः सोमवतो मम । गृहम्
अगच्छः आगच्छ ॥

त्वं त्वमिन्द्र मर्त्यमास्त्रबुधाय वेन्यम् । मुहुः श्रथा मनस्येवे ॥ ३ ॥

त्वम् । त्वम् । इन्द्र । मर्त्यम् । आस्त्रबुधाय । वेन्यम् । मुहुः । श्रथनाः । मनस्येवे ॥ ३ ॥

हे ऽइन्द्र ऽत्वं ऽमर्त्यं तं ऽमर्त्यं मनुष्यं ऽवेन्यं वेनस्य पुत्रं पृथुम् ऽआस्त्रबुधनाय । अस्त्रबुधो नाम कश्चित् । तस्य पुत्राय ऽमनस्येवे मननीयं स्तोत्रमिच्छते ऽमुहुः शश्वत् ऽश्रथनाः अहिंसीः^१ । वशमनय^२ इत्यर्थः ॥

त्वं त्वमिन्द्र सूर्यं पश्चा सन्तं पुरस्कृधि । देवानां चित्तिरो वशम् ॥ ४ ॥

त्वम् । त्वम् । इन्द्र । सूर्यम् । पश्चा । सन्तम् । पुरः । कृधि । देवानाम् । चित् । तिरः । वशम् ॥ ४ ॥

हे ऽइन्द्र ऽत्वं ऽसूर्यं सार्धसमये ऽपश्चा पश्चात् ऽसन्तं भवन्तं ऽपुरः परेषुः प्रातःकाले पुरस्तात् ऽकृधि करोषि । लकारव्यत्ययः । कीदृशम् । ऽदेवानां ऽचित् देवानामपि ऽतिरः तिरोहितं तैरपि क गत इति दुर्विज्ञातं ऽवशं कान्तम् ॥ ॥ २९ ॥

‘आ याहि’ इति चतुर्कचमेकविंश सूक्तमाङ्गिरसस्य संवर्तस्यापमुपोदेवताकम् । चतस्रोऽपि विंशतिका द्विपदा विराजः । तथा चानुक्रान्तम्—‘आ याहि संवर्तं उपस्यं द्वैपदम्’ इति । प्रथमे छन्दोमे वैश्वदेवसूक्तापूर्वमिदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘आ याहि वनसेमा नु कं बभूरेक इति द्विपदा-सूक्तानि’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवक्ष्य एतत् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—‘आ याहि वनसा सहेति नव समाम्नाताः’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

आ याहि वनसा सह गावः सचन्त वर्तनि यदूधभिः ॥ १ ॥

आ । याहि । वनसा । सह । गावः । सचन्त । वर्तनिम् । यत् । ऊधऽभिः ॥ १ ॥

हे उषः ऽवनसा वननीयेन तेजसा धनेन वा सार्धम् ऽआ ऽयाहि आगच्छ । ऽगावः उपसो वाहनभूताः ऽवर्तनि रथं ऽसचन्त सेवन्ते । अतस्तेन रथेनायाहीत्यर्थः । ऽयत् या गावः ऽऊधभिः उपलक्षिताः प्रभूताः । पीना इत्यर्थः । ता गाव इति संबन्धः ॥

आ याहि वस्व्या धिया मंहिष्ठो जारयन्मखः सुदानुभिः ॥ २ ॥

आ । याहि । वस्व्या । धिया । मंहिष्ठः । जारयत् ऽमखः । सुदानुऽभिः ॥ २ ॥

हे उषः ऽवस्व्या प्रशस्तया ऽधिया अनुग्रहबुद्ध्या कर्मणा स्तुत्या वा सार्धम् ऽआ ऽयाहि आगच्छ । स चोषःकालः ऽसुदानुभिः शोभनदानैर्यानुभिः पुरुषैः ऽमंहिष्ठः धनानां दानुतमः अत एव ऽजारयन्मखः समापयद्यज्ञश्च भवति ॥

पितुभृतो न तन्तुमित्सुदानवः प्रति दध्मो यजामसि ॥ ३ ॥

पितुऽभृतः । न । तन्तुम् । इत् । सुऽदानवः । प्रति । दध्मः । यजामसि ॥ ३ ॥

‘पितुभृतो’ न अन्नस्य भर्तार इव ऽसुदानवः शोभनदाना वयं ऽतन्तुमित् तन्तुं^३ विस्तीर्णमेव^४ ऽप्रति ऽदध्मः । उपसं प्रत्युपायनरूपेण धारयामः । तेन च यज्ञेन तामुपसं ऽयजामसि ॥

१. त-भ-अहिंसीत् । २. त१.२.३.९.८-भ२-वशमानय । ३. त७-त्यं तं । ४. ग-त-भ१.४. ८-ततः; भ२-तं तं । ५. ग-विस्तीर्णं यज्ञमेव ।

दशमेऽहनि प्रातरनुवाक उपस्थे क्रतौ 'उषो भद्रेभिः' इत्यस्याः स्थाने 'उषा अप स्वसुः' इत्येषा^१। सूत्रितं च—'उषा अप स्वसुस्तम इति' पच्छो द्विपदां त्रिरुपस्थे' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

उषा अप स्वसुस्तमः सं वर्तयति वर्तनि सुजातता ॥ ४ ॥

उषाः । अप । स्वसुः । तमः । सम । वर्तयति । वर्तनिम् । सुजातता ॥ ४ ॥

इयम् उषाः स्वसुः भगिन्या रात्रेः संबन्धि तमः अन्धकारम् अप वसं वर्तयति । आत्मीयेन तेजसापगमयति । सुजातता सुजातत्वमात्मनः सुप्रजातत्वं च वर्तनि रथं प्रापयति ॥ ३० ॥

'आ त्वा' इति षडृचं द्वारिंशं सूक्तमाङ्गिरसस्य ध्रुवस्यार्षमानुष्टुभम् । अभिषिक्तस्य राज्ञः स्तुतिरूपोऽर्थो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'आ त्वा षड् ध्रुवो राज्ञः स्तुतिस्वानुष्टुभं तु' इति । राज्ञो युद्धाय संनहनेऽनेन सूक्तेनाभिमन्त्रणं पुरोधसा कर्तव्यम् । सूत्रितं च—'आ त्वाहर्षमन्तरेधीति पश्चाद्व्यवस्थाय' (आश्व. गृ. ३. १२. २) इति ॥

आ त्वाहर्षमन्तरेधि ध्रुवस्तिष्ठार्विचाचलिः

विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्रमधि अशत् ॥ १ ॥

आ । त्वा । अहर्षम् । अन्तः । एधि । ध्रुवः । तिष्ठ । अविचाचलिः ।

विशः । त्वा । सर्वाः । वाञ्छन्तु । मा । त्वत् । राष्ट्रम् । अधि । अशत् ॥ १ ॥

हे राजन् त्वा त्वाम् आ अहर्षम् अस्मद्राष्ट्रस्य स्वामित्वेनानैषम् । स त्वम् अन्तः अस्मासु मध्ये एधि स्वामी भव । ध्रुवः नित्यः सन् अविचाचलिः अतिशयेन चलनरहित^२ एव^३ सन् तिष्ठ राष्ट्रमधितिष्ठ । सर्वाः च विशः प्रजाः त्वा त्वां वाञ्छन्तु । अयमेव अस्माकं^४ राजास्त्विति कामयन्तु । 'वाञ्छि इच्छायाम्' । त्वत् त्वत्तः सकाशात् वराष्ट्रं राज्यं मा अधि अशत् मा अश्यतु । मा वियुक्तं भवतु । 'अन्त्यु अधःपतने' ॥

इहैवैधि मापं च्योष्टाः पर्वतइवार्विचाचलिः ।

इन्द्रइवेह ध्रुवस्तिष्ठेह राष्ट्रमु धारय ॥ २ ॥

इह । एव । एधि । मा । अप । च्योष्टाः । पर्वतः इव । अविचाचलिः ।

इन्द्रः इव । इह । ध्रुवः । तिष्ठ । इह । राष्ट्रम् । ऊँ इति । धारय ॥ २ ॥

हे राजन् इह अस्मिन् एव राज्ये^५ एधि स्वामित्वेन सर्वदा वर्तमानो भव । मापं च्योष्टाः अपच्युतो मा भूः । मापगमः^६ । पर्वतइव यथा पर्वतो नैश्चल्येनावतिष्ठते एवम् अविचाचलिः चलनरहितो भव । इन्द्रइव यथा स्वर्गे इन्द्रः एवम् इह लोके त्वं ध्रुवस्तिष्ठ स्थिरो भव । वराष्ट्रमु राष्ट्रं च इह लोके धारय । स्वे स्वे कर्मण्यवस्थापय ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म१.४.५.८-इति । २. ग-त१.२.३.६.७.८-म-चलनरहितश्च । ३. ग२-सर्वथास्माकं; त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.५.८-सर्वास्माकं । ४. म७-राष्ट्रे । ५. त-म१.२.४.८-मापगमयः ।

इममिन्द्रो अदीधरद् ध्रुवं ध्रुवेण हविषा ।

तस्मै सोमो अग्निं ब्रवत्तस्मा उ ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

इमम् । इन्द्रः । अदीधरत् । ध्रुवम् । ध्रुवेण । हविषा ।

तस्मै । सोमः । अग्निं । ब्रवत् । तस्मै । ॐ इति । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥

इमम् अभिषिक्तं ध्रुवेण स्थिरेण हविषा तर्प्यमाणः इन्द्रः ध्रुवं स्थिरम् अदीधरत् धारयतु । सोमः च तस्मै राज्ञे अग्निं ब्रवत् अधिब्रवीतु । मदीयोऽयमिति पक्षपातवचनं करोतु । तस्मा उ तस्मा एव ब्रह्मणस्पतिः मन्त्रस्य पालको देवश्चाधिब्रवीतु ॥

ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवासः पर्वता इमे ।

ध्रुवं विश्वमिदं जगद् ध्रुवो राजा विशामयम् ॥ ४ ॥

ध्रुवा । द्यौः । ध्रुवा । पृथिवी । ध्रुवासः । पर्वताः । इमे ।

ध्रुवम् । विश्वम् । इदम् । जगत् । ध्रुवः । राजा । विशाम् । अयम् ॥ ४ ॥

द्यौः ध्रुवा स्थिरा भवति । पृथिवी च ध्रुवा स्थिरा भवति । इमे दृश्यमानाः पर्वताः महीधराश्च ध्रुवासः स्थिराः । इदं विश्वं सर्वं जगत् ध्रुवं स्थिरं भवति । एवमेव अयं विश्वां प्रजानां राजा स्वामी सन् ध्रुवः स्थिरो भवतु ॥

ध्रुवं ते राजा वरुणो ध्रुवं देवो बृहस्पतिः ।

ध्रुवं त इन्द्रश्चाग्निश्च राष्ट्रं धारयतां ध्रुवम् ॥ ५ ॥

ध्रुवम् । ते । राजा । वरुणः । ध्रुवम् । देवः । बृहस्पतिः ।

ध्रुवम् । ते । इन्द्रः । च । अग्निः । च । राष्ट्रम् । धारयताम् । ध्रुवम् ॥ ५ ॥

हे राजन् ते तव राष्ट्रं राजा राजमानः वरुणः ध्रुवं स्थिरं धारयतु । देवः दानादि-गुणयुक्तः बृहस्पतिः ध्रुवं धारयतु । इन्द्रश्च अग्निश्च उभावपि ते तव राष्ट्रं ध्रुवं स्थिरं धारयताम् । इन्द्राग्नीरुभयोरपेक्षया ध्रुवशब्दस्य द्विः प्रयोगः ॥

ध्रुवं ध्रुवेण हविषाभि सोमं मृशामसि ।

अथो त इन्द्रः केवलीर्विशो बलिहृतस्करत् ॥ ६ ॥

ध्रुवम् । ध्रुवेण । हविषा । अभि । सोमम् । मृशामसि ।

अथो इति । ते । इन्द्रः । केवलीः । विशः । बलिहृतः । करत् ॥ ६ ॥

ध्रुवेण स्थिरेण हविषा पुरोडाशादिना युक्तं ध्रुवं स्थिरं सोमम् अभि मृशामसि अभिमृशामः । देवतामभिलक्ष्य यागार्थं वयमृत्विजः संस्पृशामः । अथो अथानन्तरमेव इन्द्रः विशः प्रजाः ते तवैव केवलीः असाधारणाः सतीः बलिहृतः करस्य प्रदात्रीः करत् करोतु ॥ ३१ ॥

‘अभीवर्तेन’ इति पञ्चर्चं त्रयोविंशं सूक्तमाङ्गिरसस्याभीवर्ताख्यस्यार्षमानुष्टुभम् । पूर्ववद्राज-
स्तुतिर्देवता । तथा चानुकान्तम्—‘अभीवर्तेन पञ्चाभीवर्तः’ इति । पुरोहित इदं सूक्तं राजानं
युद्धाय कृतसंनाहं वाचयति । सूच्यते हि—‘अथैनं सारथमाणमुपासह्याभीवर्तं वाचयति?’ (आश्व.
गृ. ३. १२. १२) इति^१ ॥

अभीवर्तेन हविषा येनेन्द्रो अभिवावृते ।

तेनास्मान् ब्रह्मणस्पतेऽभि राष्ट्राय वर्तय ॥ १ ॥

अभिऽवर्तेन । हविषा । येन । इन्द्रः । अभिऽववृते ।

तेन । अस्मान् । ब्रह्मणः । पते । अभि । राष्ट्राय । वर्तय ॥ १ ॥

वअभीवर्तेन । अभिगच्छत्यनेनेत्यभीवर्तः ॥ करणे घञ् । थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तश्चम् ।
‘उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्’ (पा. सू. ६. ३. १२२) इति दीर्घः ॥ ईदृशेन वयेन वहविषा
साधनेन वइन्द्रः वअभिववृते सर्वमभिजगाम वतेन हविषेष्टवतः वअस्मान् हे वब्रह्मणस्पते वराष्ट्राय
राज्यं प्राप्तुम् वअभि वर्तय अभिगमय ॥

अभिवृत्त्य सपत्नानभि या नो अरातयः ।

अभि पृतन्यन्तं तिष्ठामि यो न इरस्यति ॥ २ ॥

अभिऽवृत्त्य । सऽपत्नान् । अभि । याः । नः । अरातयः ।

अभि । पृतन्यन्तम् । तिष्ठ । अभि । यः । नः । इरस्यति ॥ २ ॥

हे राजन् वसपत्नान् शत्रून् वअभिवृत्त्य अभितो गमयित्वा वनः अस्माकं वयाः वअरातयः
अदानशीलाः प्रजाः सन्ति ता अपि वअभि वतिष्ठ अभिभव । वपृतन्यन्तं पृतनाः सेना आत्मन
इच्छन्तं युयुत्सुं च वअभि तिष्ठ ॥ पृतनाशब्दात् क्यञि ‘कव्यध्वरपृतनस्य’ इत्यन्तलोपः ॥ वयः
च वनः अस्मभ्यम् वइरस्यति ईर्यति । इरस् तिरस् ईर्यायां कण्डूवादिः । तमपि वअभि तिष्ठ ।
यद्वा । प्रकृतो ब्रह्मणस्पतिरेवात्रापि संबोध्यः ॥

अभि त्वा देवः सविताभि सोमो अवीवृतत् ।

अभि त्वा विश्वा भूतान्यभीवृते यथाससि ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देवः । सविता । अभि । सोमः । अवीवृतत् ।

अभि । त्वा । विश्वा । भूतानि । अभिऽवर्तः । यथा । अससि ॥ ३ ॥

हे राजन् वदेवः दानादिगुणयुक्तः वसविता वत्वा त्वाम् वअभि वअवीवृतत् अभिवर्तयतु ।
अभिगमयतु राष्ट्रम् । वसोमः च वअभि वर्तयतु । वविश्वा विश्वानि सर्वाण्यपि वभूतानि पृथिव्यादीनि
त्वाम् वअभि वर्तयन्तु । यथा येन प्रकारेण त्वम् वअभीवर्तः वअससि अभितः सर्वत्र वर्तमानो
भवसि ॥ अस्तेऽष्टान्दसः शपो लुगभावः ॥

येनेन्द्रो हविषा कृत्व्यभेवद् द्युमन्युत्तमः ।

इदं तदक्रि देवा असपत्नः किलाभुवम् ॥ ४ ॥

येन । इन्द्रः । हविषा । कृत्वी । अभवत् । युष्मि । उत्तमः ।

इदम् । तत् । अक्रि । देवाः । असपत्नः । किल । अभुवम् ॥ ४ ॥

येन वहविषा अस्माभिर्दत्तेन माद्यन् इन्द्रः कृत्वी वृत्रवधादेः कर्मणः कर्ता अभवत् युष्मि । युष्मं द्योततेर्यशो वाञ्छं वा । तद्वान् अत एव उत्तमः उत्कृष्टतमश्चाभवत् तत् इदं हविः हे देवाः अक्रि अकारि । यद्वा । अहमकार्षम् । अत एवाहम् असपत्नः किल अभुवम् । शत्रुरहितोऽप्यभवं खलु ॥

असपत्नः सपत्नहाभिराष्ट्रो विषासहिः ।

यथाहमेषां भूतानां विराजानि जनस्य च ॥ ५ ॥

असपत्नः । सपत्नऽहा । अभिराष्ट्रः । विऽससहिः ।

यथा । अहम् । एषाम् । भूतानाम् । विराजानि । जनस्य । च ॥ ५ ॥

असपत्नहा सपत्नानां शत्रूणां हन्ता अत एव असपत्नः शत्रुरहितोऽहमभूवम् । अभिराष्ट्रः अभिगतराष्ट्रः प्रासराज्यः सन् विषासहिः शत्रूणां विशेषेणाभिमविता चाभूवम् । यथा येन प्रकारेण अहमेषां दृश्यमानानां सर्वेषां भूतानां प्राणिनां जनस्य च सेवकस्यामात्यादेश्च विराजानि यथेश्वरो भवानि तथा सपत्नहा विषासहिश्चाभूवमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

‘प्र वः’ इति चतुर्विंशं चतुर्विंशं सूक्तं गायत्रम् । अर्बुदस्य सर्पेषः पुत्र ऊर्ध्वग्रावा नामर्षिः । सोमाभिषवार्थां ग्रावाणो देवता । तथा चानुकान्तं—‘प्र वश्चतुष्कमूर्ध्वग्रावाऽर्बुदिर्ग्रावोऽस्तौद्गायत्रम्’ इति । ग्रावस्तोत्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘आ व ऋजसे प्र वो ग्रावाण इति सूक्तयोः’ (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति । यद्वा । इदमेकमेव सूक्तं ग्रावस्तोत्रम् । सूज्यते हि—‘प्र वो ग्रावाण इत्येक उक्तं सर्पणम्’ (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

प्र वो ग्रावाणः सविता देवः सुवतु धर्मेणा । धूर्षु युज्यध्वं सुनुत ॥ १ ॥

प्र । वः । ग्रावाणः । सविता । देवः । सुवतु । धर्मेणा । धूऽसु । युज्यध्वम् । सुनुत ॥ १ ॥

हे ग्रावाणः सोमाभिषवार्थाः पाषाणाः वः युष्मान् सविता प्रेरकः देवः धर्मेणा आत्मीयेन धारणेन कर्मणा प्र सुवतु अभिषवार्थं प्रेरयतु । ‘धू प्रेरणे’ । तौदादिकः । यूयं च धूर्षु अभिषवस्थानेषु प्राच्यादिमहादिक्षु युज्यध्वं युक्ता भवत । अनन्तरं सुनुत अभिषुणुत सोमम् ॥

ग्रावाणो अप दुच्छुनामप सेधत दुर्मतिम् । उस्त्राः कर्तन भेषजम् ॥ २ ॥

ग्रावाणः । अप । दुच्छुनाम् । अप । सेधत । दुऽमतिम् । उस्त्राः । कर्तन । भेषजम् ॥ २ ॥

हे ग्रावाणः दुच्छुनां दुःखकारिणीं शत्रुभूतां प्रजाम् अप सेधत अस्मत्तोऽपगमयत । ‘विधु गत्याम्’ । तथा दुर्मतिं दुष्टाभिसंधिं च अप सेधत । भेषजं सुखमस्माकं यथा भवति तथा उस्त्राः गाः कर्तनं कुरुत ॥ करोतेऽछान्दसो विकरणस्य लुक् । ‘तसनसनथनाश्च’ इति तनबादेशः ॥

ग्रावाण उपरेष्वा महीयन्ते सजोषसः । वृष्णे दधतो वृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

ग्रावाणः । उपरेषु । आ । महीयन्ते । सजोषसः । वृष्णे । दधतः । वृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

वप्रावाणः दिक्ष्ववस्थिताः पाषाणाः वसजोषसः सह प्रीयमानाः संगताः सन्तो वा उपरेषु । उपरो नामाभिषवाय चतुर्णां प्रावणां मध्ये स्थापितो विस्मृतः पाषाणः । प्रदेशापेक्षं बहुवचनम् । उपरस्य प्रान्तेषु महीयन्ते प्रकाशन्ते । आकारः पूरणः । किं कुर्वन्तः । वृष्टौ वर्षित्रे सोमाय वृष्ट्यर्थं वीर्यं वृधतः प्रयच्छन्तः ॥

प्रावाणः सविता नु वो देवः सुवतु धर्मणा । यजमानाय सुन्वते ॥ ४ ॥

प्रावाणः । सविता । नु । वः । देवः । सुवतु । धर्मणा । यजमानाय । सुन्वते ॥ ४ ॥

वदेवः दानादिगुणयुक्तः वसविता हे प्रावाणः वः शुष्मान् धर्मणा आत्मीयेन धारणेन वनु क्षिप्रं सुवतु अभिषवे प्रेरयतु । किमर्थम् । सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय यजमानार्थम् । तस्य थागनिष्पत्त्य इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

‘प्र सूनवः’ इति चतुर्केचं पञ्चविंशं सूक्तम् । ऋभुपुत्रः सूनुरनामिषिः । द्वितीया गायत्री शिष्टास्तित्तोऽनुष्टुभः । आद्यमुदेवस्या शिष्टा आग्नेयः । तथा चानुकान्तं—‘प्र सूनवः सूनुराभवं आग्नेयमानुष्टुभं द्वितीया गायत्र्याद्याभवी’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र सूनवः ऋभूणां बृहन्नवन्त वृजना ।

क्षामा ये विश्वधायसोऽश्वन् धेनुं न मातरम् ॥ १ ॥

प्र । सूनवः । ऋभूणाम् । बृहत् । नवन्त । वृजना ।

क्षाम । ये । विश्वधायसः । अश्वन् । धेनुम् । न । मातरम् ॥ १ ॥

वसूनवः एतत्संज्ञाः वः ऋभूणाम् । ऋभुर्विश्वा वाज इति त्रयाणामपि प्रथमेन व्यपदेशः । तेषां पुत्राः वृहत् प्रभूतं वृजना । संग्रामनामैतत् । वृजनं संग्रामं प्र वनवन्त । नवतिर्गतिक्रमां । प्रगच्छन्ति । प्रकर्षेण गच्छन्ति । प्रकृष्टगमनेन जयो लक्ष्यते । तत्र शत्रूञ्जयन्तीत्यर्थः । सूनुरनामिषिरात्मानमेव परोक्षेण निरदिशत् । एकस्मिन्नपि पूजार्थं बहुवचनम् । ये ऋभवः विश्वधायसः विश्वस्य धारकाः वक्षाम भूमिम् अश्वन् व्याप्नुवन् । ‘अश्व व्याप्नो’ । व्यत्ययेन श्वा । धेनुं वन । धेनुः प्रीणयित्री गौः । तामिव तेषामृभूणामित्यन्वयः । यद्वा । सूर्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते । य उरु भासमानाः सूर्यरश्मयो विश्वधायसो विश्वं सर्वं रसं धयन्तः पिवन्तः । यद्वा । वृष्ट्यादिप्रदातेन सर्वस्य धारकाः । एवंभूताः सन्तः क्षाम भूमिमश्वन् अभुञ्जत तदीयं सर्वं रसमपिबन् । तत्र दृष्टान्तः । मातरं जननीं धेनुं पयस्विनीं गां यथा वत्सः पिबति तथा । य ऋभवोऽश्वन्ति तेषामृभूणामित्यन्वयः ॥

अग्निप्रणयने ‘प्र देवम्’ इति तृचोऽनुवक्तव्यः । सूत्रितं च—‘प्रेषितोऽग्निप्रणयनीयाः प्रतिपद्यते प्र देवं देव्या धियेति तिस्रः’ (आश्व. श्री. २. १७) इति ॥

प्र देवं देव्या धिया भरता जातवेदसम् । हव्या नो वक्षदानुषक् ॥ २ ॥

प्र । देवम् । देव्या । धिया । भरत । जातवेदसम् । हव्या । नः । वक्षत् । आनुषक् ॥ २ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः देवं दानादिगुणयुक्तं जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा इममग्निं प्र वरत प्रकर्षेण हरत । यद्वा । प्राञ्चं नयत । केन साधनेनेति तदाह । देव्या दीप्तया धिया प्रज्ञया कर्मणा वा । यद्वा । एषा सहयोगे तृतीया । देव्या धिया युक्तम् । किं प्रयो-

१. त१.२.३.६.७.८-म१.४.८-‘व्याप्नुवन्’ नास्ति । २. त१.२.३.६.७.८-म१.४.८-धयन्तः । ३. त६-पिबन्तः; म७-पिबति ।

जनमिति चेत् । नः अस्माकं वृहत्या हव्यानि हवींषि आनुषक् आनुपूर्व्यादनुक्रमेण वक्षत् ।
अयमग्निर्वहेत् । देवान् प्रापयेत् ॥ वहेल्लेदि 'सिन्वहुल्म' इति सिप् ॥

अयमु व्य प्र देवयुर्होता यज्ञाय नीयते ।

रथो न योरभीवृतो घृणीवाश्चेतति त्मना ॥ ३ ॥

अयम् । ऊँ इति । स्यः । प्र । देवऽयुः । होता । यज्ञाय । नीयते ।

रथः । न । योः । अभिऽवृतः । घृणिऽवान् । चेतति । त्मना ॥ ३ ॥

अयमु अयमेव स्यः सोऽग्निः देवयुः देवान् यष्टुमिच्छन् भवति ॥ देवशब्दात्पञ्चि 'न
च्छन्दस्यपुत्रस्य' इतीत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः ॥ अयमेव होता देवानामाह्वाता । अयमेव यज्ञाय
यागार्थं प्र णीयते आहवनीयदेशं प्रति प्रकर्षेण नीयते । अपि च रथः रंहणशीलः सूर्यो रथवान्
वा ॥ छान्दसो मन्वर्थीयस्य लोपः ॥ स यथा घृणीवान् दीप्तिमान् तद्वद्दीप्तः यथोः मिश्रयिता
हविषां देवैः संगमयिता ॥ यौतेः 'अन्येषामपि' इति विच् ॥ अभीवृतः कृत्विग्यजमा-
नैरावेष्टितः ॥ घृणीतेः कर्मणि 'अन्येषामपि' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ पूर्वभूतोऽग्निः त्मना आत्मना स्वयमेव चेतति सम्यग्देवान् यष्टुं जानाति ॥
'मन्त्रेष्वाङ्ग्यादेरात्मनः' इत्याकारलोपः ॥

अयमग्निरुरुष्यत्यमृतादिव जन्मनः । सहसश्चित् सहीयान् देवो जीवातवे कृतः ॥ ४ ॥

अयम् । अग्निः । उरुष्यति । अमृतात् इव । जन्मनः ।

सहसः । चित् । सहीयान् । देवः । जीवातवे । कृतः ॥ ४ ॥

अयमग्निः अमृतात् अमरणादेवादेवनिमित्ताङ्ग्यादिव^१ जन्मनः जायमानात् मनुष्यात्
मनुष्यनिमित्ताङ्ग्यादपि उरुष्यति तस्माद्रक्षति ॥ 'उरुष्यती रक्षाकर्मा' (निरु. ५. २३) इति
यास्कः । भाववाचिनोऽमृतशब्दस्य नञा बहुव्रीहौ 'नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
'भीन्नार्थानाम्' (पा. सू. १. ४. २५) इत्युपादानसंज्ञा ॥ अपि चार्थं देवः सहसश्चित् ॥ सह
इति बलनाम । तस्मादुत्तरस्य मन्वर्थीयस्य 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् ॥ चिच्छब्दोऽप्यर्थः । सहस्वतो
बलवतोऽपि सहस्रीयान् बलवत्तरः ॥ सहस्विशब्दादीयसुनि 'विन्मतोः' इति विनो लुक् । 'देः'
इति ङिलोपः ॥ एवंभूतो देवः जीवातवे जीवनहेतवे यागाय कृतः ब्रह्मणा सृष्टः ॥ ॥ ३४ ॥

'पतङ्गम्' इति तृचं षड्विंशं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य पतङ्गस्यार्पम् । आद्या जगती ततस्त्रिष्टुभौ ।
मायाभेदस्य प्रतिपाद्यत्वात्तदेवत्यमिदं सूक्तम् । अनुकान्तं च—'पतङ्गं तृचं पतङ्गः प्राजापत्यो माया-
भेदं जगत्यादि' इति । प्रवर्ग्येऽभिष्टव आद्ये ऋचौ । सूत्रितं च—'पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया यो नः
सनुत्यः' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चितः ।

समुद्रे अन्तः कवयो वि चक्षते मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः ॥ १ ॥

पतङ्गम् । अक्तम् । असुरस्य । मायया । हृदा । पश्यन्ति । मनसा । विपऽचितः ।

समुद्रे । अन्तरिति । कवयः । वि । चक्षते । मरीचीनाम् । पदम् । इच्छन्ति । वेधसः ॥ १ ॥

असुरस्य असनकुलस्य^१ सर्वोपाधिविहीनस्य परब्रह्मणः संबन्धिन्या^२ मायया त्रिगुणात्मिकया^३ अक्तं व्यक्तमभिव्यक्तम् । यद्वा । मायेति प्रज्ञानाम् । प्रज्ञया संबद्धं सर्वज्ञं^४ पतङ्गम् । पतति गच्छतीति पतङ्गः सूर्यः । तं विपश्चितः विद्वांसः^५ हृदा हृत्स्थेन । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दम् । हृदि निरुद्धेन मनसा पश्यन्ति जानन्ति । कवयः क्रान्तदक्षिणस्ते समुद्रे । समुद्रवन्त्यस्माद्दृश्य इति समुद्रं सूर्यमण्डलम् । तस्मिन् अन्तः मध्ये वि चक्षते विपश्यन्ति । मण्डलान्तर्वर्तिनं हिरण्मयं पुरुषमपि जानन्तीत्यर्थः । य एवं वेधसः विधातार उक्तप्रकारेण सूर्योपासनस्य कर्तारस्ते मरीचीनां रश्मीनां पदं स्थानं सूर्यमण्डलम् दृच्छन्ति अभिलषन्ति । तदुपासनया प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यद्वा । माययाक्तं जीवरूपेणाभिव्यक्तमात्मानं विपश्चितो वेदान्ताभिज्ञा हृत्स्थेनान्तर्मुखेन मनसा पतङ्गम् । पतति व्याप्नोतीति पतङ्गः परमात्मा । तं पश्यन्ति । उपाधिपरित्यागेन जीवात्मनः परमात्मना तादात्म्यं साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः । अपि च ते कवयः क्रान्तदक्षिणो वेदान्ताभिज्ञाः समुद्रे । समुद्रवन्त्यस्माद्भूतानीति समुद्रः परमात्मा । तस्मिन्नधिष्ठानभूतेऽन्तर्मध्ये सर्वं दृश्यजातमध्यस्तत्वेन वि चक्षते विपश्यन्तीति । अतो दृग्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वाद्वेधलो विधातारस्ते मरीचीनां वृत्तिज्ञानानां पदमधिष्ठानभूतं सच्चिस्तुखामकं यत्परं ब्रह्म तदेवेच्छन्ति । तद्वाच्यप्राप्तिमेव कामयन्ते ॥

वाग्देवस्य पशौ 'पतङ्गो वाचम्' इति पुरोडाशस्थानुवाक्या । सूत्रितं च—'यद्वाग्देवस्य विचेतनानि पतङ्गो वाचं मनसा विभर्ति' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

पतङ्गो वाचं मनसा विभर्ति तां गन्धर्वोऽवदद्गर्भे अन्तः ।

तां द्योतमानां स्वर्गं मनीषामृतस्य पदे कवयो नि पान्ति ॥ २ ॥

पतङ्गः । वाचम् । मनसा । विभर्ति । ताम् । गन्धर्वः । अवदत् । गर्भे । अन्तरिति ।

ताम् । द्योतमानाम् । स्वर्गम् । मनीषाम् । ऋतस्य । पदे । कवयः । नि । पान्ति ॥ २ ॥

पतङ्गः सूर्यः^१ वाचं त्रयीरूपां^२ मनसा प्रज्ञया विभर्ति धारयति । श्रूयते हि—'ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः सामवेदेनास्तमये महीयते वेदैरश्व्यस्त्रिभिरेति सूर्यः' (तै. ब्रा. ३. १२. ९. १) इति । ताम् एव वाचं गर्भे शरीरस्य मध्ये वर्तमानः गन्धर्वः । गाः शब्दान् धारयतीति गन्धर्वः प्राणवायुः । अन्तः मध्ये अवदत् वदति प्रेरयति । 'मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम्' (पा. शि. ७) इति स्मरणात् । द्योतमानां स्वर्गं स्वर्गमयित्रीं स्वर्गाय हितां वा मनीषां मनस ईशित्रीं तां त्रयीरूपां वाचम् ऋतस्य यज्ञस्य सत्यभूतस्य सूर्यस्य वा पदे स्थाने कवयः मेधाविनः ऋषयः नि पान्ति । अध्यापनेन नितरां रक्षन्ति । यद्वा । पतङ्गः सर्वोपाधिशून्यो व्यासः परमात्मा । स^२ सृष्ट्यादौ वाचं मनसा विभर्ति । कानि कानि स्रष्टव्यानीति पथा-लोचनेन मनसा सकलार्थप्रतिपादकं वेदं परासृष्टवानित्यर्थः । स्मर्यते हि—'वेदशब्देभ्य एवादौ निर्गमे स महेश्वरः' इति । गर्भे हिरण्मये ब्रह्माण्डेऽन्तर्वर्तमानो गन्धर्वो हिरण्यगर्भस्तां वाचमवदत् प्रथममुच्चारितवान् । द्योतमानत्वादिगुणविशिष्टां तां वाचं कवयः क्रान्तदक्षिणो देवा ऋतस्य सत्यस्य ब्रह्मणः पदे स्थाने नि पान्ति निभृतं रक्षन्ति ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'अपश्यं गोपास्' इत्येषा । सूत्रितं च—'अपश्यं गोपामनिपद्यमानं स्रक् द्रप्सस्य' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परां च पृथिभिश्चरन्तम् ।

स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान् आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥ ३ ॥

अपश्यम् । गोपाम् । अनिऽपद्यमानम् । आ । च । परां । च । पृथिऽभिः । चरन्तम् ।

सः । सध्रीचीः । सः । विषूचीः । वसानः । आ । वरीवर्ति । भुवनेषु । अन्तरिति ॥ ३ ॥

व्याख्यातेयमस्यवामीयसूक्ते (क्र. सं. १. १६४. ३१) । गोपां गोपायितारमादित्यम्
 अपश्यम् अज्ञासिषम् । एष हि सर्वाणि भूतजातान्युदयास्तमयादिकर्मणा गोपायति । कीदृशम् ।
 अनिपद्यमानम् उच्चैर्गच्छन्तम् । न ह्यसौ कदाचिन्नीचैः पद्यते । पृथिभिः आकाशमार्गैः पूर्वाह्ने
 आ चरन्तम् अस्मानभिलक्ष्य गच्छन्तं सायंसमये परा चरन्तं पराङ्मुखं गच्छन्तम् । प्रकारद्वय-
 समुच्चयाद्यौ चशब्दौ । सः सूर्यः सध्रीचीः सहाञ्जन्तीः विषूचीः विविधं पृथक्पृथक्गच्छन्तीः स्वस्व-
 व्यापाराय गच्छन्तीः । प्राच्याद्या महादिशः सध्रीच्यो विषूच्यो कोणदिशः । वसानः स्वभासा-
 च्छादयन् प्रकाशयन् भुवनेषु लोकेषु अन्तः मध्ये आ वरीवर्ति । पुनः पुनरुद्यन् अस्तं गच्छंश्चा-
 वर्तते । यद्वा । गोपां शरीरस्य गोपायितारमनिपद्यमानमविनाशिनमविपद्यमानं च परा चाभिसुखेन
 च पराङ्मुखेन च पृथिभिर्नाडीलक्षणैर्मार्गैश्चरन्तं शरीरे वर्तमानं प्राणमपश्यम् अहमदर्शम् ॥ ३५ ॥

‘त्यमू पु’ इति तृचं सप्तविंशं सूक्तं ताक्ष्यपुत्रस्यारिष्टनेमरार्षं त्रैष्टुभं ताक्ष्यदेवताकम् । तथा
 चानुक्रान्तं—‘त्यमू प्वरिष्टनेमिस्ताक्ष्यस्ताक्ष्यम्’ इति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु निष्केवल्य-
 सूक्तानां पुरस्तादिदं सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च—‘त्यमू पु वाजिनं देवजुतमिति ताक्ष्यमग्रे निष्के-
 वल्यसूक्तानाम्’ (आश्व. श्रौ. ७. १) इति । विषुवति तु निष्केवल्यसूक्तानामन्त एव तत्सूक्तम् ।
 सूत्र्यते हि—‘त्यमू प्वितीह ताक्ष्यमन्ततः’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । महाग्रतेऽपि निष्केवल्य
 एतत् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्र्यते (ऐ. आ. ५. ३. १) ॥

त्यमू पु वाजिनं देवजुतं सहावानं तरुतारं रथानाम् ।

अरिष्टनेमिं पृतनार्जमाशुं स्वस्तये ताक्ष्यमिहा हुवेम ॥ १ ॥

त्यम् । ऊँ इति । सु । वाजिनम् । देवऽजुतम् । सहऽवानम् । तरुतारम् । रथानाम् ।

अरिष्टनेमिम् । पृतनार्जम् । आशुम् । स्वस्तये । ताक्ष्यम् । इह । हुवेम ॥ १ ॥

त्यमु तं प्रसिद्धमेव ताक्ष्यं तृक्षपुत्रं सुपर्णम् ॥ तृक्षाद्यञ् । गर्गादिः ॥ स्वस्तये क्षेमाय इह
 अस्मिन् कर्मणि हुवेम भृशमाह्वयेमहि ॥ ‘बहुलं छन्दसि’ इति ह्ययतेः संप्रसारणम् । लिङ्या-
 शिष्यङ् । यद्वा । प्रार्थनार्थां लिङि व्यत्ययेन शः ॥ कीदृशम् । वाजिनं बलवन्तमश्वन्तं वा देवजुतं
 देवैः सोमाहरणाय प्रेरितम् ॥ जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । ‘तृतीया कर्मणि’
 इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ यद्वा । देवैः प्रीयमाणं तर्प्यमाणम् । यदाह यास्कः—‘जूतिर्गतिः
 प्रीतिर्वा देवजुतं देवगतं देवप्रीतं वा’ (निरु. १०. २८) इति । सहावानं सहस्वन्तं बलवन्तम-
 भिभवनवन्तं वा अत एव रथानाम् अन्यदीयानां तरुतारं संग्रामे जेतारम् । यद्वा । रंहणशीला

१. त१.२.३.६.७.८-म-विनाशिनमा । २. म७-मार्गैरन्तरितम् । ३. त१.२.३.६.७.८-म१.
 ४.७.८-अपश्यं । ४. त१.२.३.६.७.८-म-भृशमाह्वयेमहि । ५. त१.२.३.७-मु-तदाह । ६. त१.
 २.३.६.७.८-म७-नेतारं; त४.५-तारं; म१.२.४.५-नेतारं; म८-नतारं ।

इमे लोका रथाः । तान् सोमाहरणसमये शीघ्रं तरीतारम्^१ । श्रूयते हि—‘एष हीमाँलोकान्तद्य-
स्तरति’ (पे. ब्रा. ४. २०) इति ॥ तस्तेस्तुचि ‘असितस्कभित^२’ इत्यादाबुडागमो निपात्यते
(पा. सू. ७. २. ३४) ॥ अरिष्टनेमिम् अहिसितरथम् । यद्वा । नेमिर्नमनशीलमायुधम् । अहिसि-
तायुधम् । अथवा । उपचाराजनके जन्यशब्दः । अरिष्टनेमेर्मम जनकम् । पृतनानां पृतनानां शत्रु-
सेनानां प्राजितारं प्रगमयितारं जेतारं वा । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ । अस्मात्किप् । ‘बलादावार्धघातुकै
विकल्प इष्यते’ (का. २. ४. ५६. २) इति वचनाद्वीभावाभावः । जयतेर्वा डप्रत्ययः । आशुं
शीघ्रगामिनम् ॥

इन्द्रस्येव रातिमाजोहुवानाः स्वस्तये नार्वमिवा रुहेम ।

उर्वी न पृथ्वी बहुले गभीरे मा वामेतौ मा परेतौ रिषाम ॥ २ ॥

इन्द्रस्यऽइव । रातिम् । आऽजोहुवानाः । स्वस्तये । नार्वम्ऽइव । आ । रुहेम् ।

उर्वी इति । न । पृथ्वी इति । बहुले इति । गभीरे इति ।

मा । वाम् । आऽइतौ । मा । पराऽइतौ । रिषाम् ॥ २ ॥

इन्द्रस्येव ताक्ष्यस्य रातिं दानम् आजोहुवानाः पुनः पुनराह्वयन्तो वयं स्वस्तये अविना-
शाय नावमिव नौर्यथा दुरवगाहं समुद्रं तारयति तथा दुःखस्य तारयित्रीं ताम् आ रुहेम
आरूढा भूयास्म ॥ रुहेराशीलिङ्गि लिङ्गयाशिष्यङ् । हे पृथ्वी उर्वी विस्तीर्णे हे पृथ्वी पृथिवी
प्रथिते विस्थाते हे बहुले अनन्ते गभीरे गाम्भीर्येपिते ईदृश्यौ हे द्यावापृथिव्यौ । नशब्दः संप्रत्यये ।
संप्रति वामं युवयोः संबन्धिनि पृतौ ताक्ष्यस्यागमे परेतौ परागमने च वयं मा रिषाम हिंसिता
मा भूम् ॥ आहू पराभ्यामुत्तरस्येणो भावे क्तिन् । ‘तादौ च निति^३’ इति गतेः प्रकृतिस्वत्वम् ॥

सद्यश्चिद्यः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्ये इव ज्योतिषापस्तुतान ।

सहस्रसाः शतसा अस्य रंहिर्न स्म वरन्ते युवति न शर्याम् ॥ ३ ॥

सद्यः । चित् । यः । शवसा । पञ्च । कृष्टीः । सूर्यऽइव । ज्योतिषा । अपः । ततान ।

सहस्रऽसाः । शतऽसाः । अस्य । रंहिः । न । स्म । वरन्ते । युवतिम् । न । शर्याम् ॥ ३ ॥

यः पचित् योऽपि ताक्ष्यः सद्यः शीघ्रं शवसा आत्मीयेन बलेन अपः उदकानि अमृत-
लक्षणानि ततान विस्तारितवान् सूर्ये इव यथा सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः ज्योतिषा आत्मीयेन
तेजसा वर्षतौ अपो विस्तारयति तद्वत् । कृष्टयो मनुष्याः । पञ्च कृष्टीः पञ्चविधान् कृष्टीन् मनुष्यान्
प्रति । निपादपञ्चमांशतुरो वर्णानित्यर्थः । अस्य ताक्ष्यस्य रंहिः गतिः सहस्रसाः सहस्रसंख्यस्य
धनस्य दात्री संभक्त्री वा भवति । तथा शतसाः शतस्य च दात्री संभक्त्री वा भवति ॥ सनतेः
सनोतेर्वा ‘जनसनखन’ इति चिट् । ‘विड्वनोरनुनासिकस्थात्’ इत्यात्वम् । न स्म न खल्वीदृशीं
ताक्ष्यस्य ते गतिं वरन्ते के चन वारयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । शर्या शरकाण्डमयीमिषु धनुषो मुक्ता
युवतिं न लक्ष्येण मिश्रीभवन्तीमिव । सा यथा दुर्निवारा तथैषा कैश्चिदपि वारयितुमशक्येत्यर्थः ।
अत्र निरुक्तं—‘सद्योऽपि यः शवसा बलेन तनोत्यपः सूर्ये इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि
सहस्रसानिनी शतसानिन्यस्य सा गतिर्न स्मैनां वारयन्ति प्रयुवतीमिव शरमयीमिषुम्’ (निरु. १०
२९) इति ॥ ॥ ३६ ॥

‘उत्तिष्ठत’ इति तृचमष्टाविंशं सूक्तमैन्द्रम् । आद्यानुष्टुप् शिष्टे त्रिष्टुभौ । उक्षीनरपुत्रः शिवि-
नाम राजा प्रथमाया ऋषिः । काक्षीनामधिपतिः प्रतर्दनो नाम द्वितीयायाः । रोहिदथपुत्रो वसुमना
नाम तृतीयायाः । तथा चानुक्रान्तम्—‘उत्तिष्ठतैकर्चाः शिविरौक्षीनरः काक्षिराजः प्रतर्दनो रोहिदथो
वसुमना आद्यानुष्टुप्’ इति । दधिघर्म आद्या वक्तव्या । सूत्रितं च—‘होतवदस्वेत्युक्त उत्तिष्ठताव
पश्यतेत्याह’ (आश्व. श्रौ. ५. १३) इति ॥

उत्तिष्ठताव पश्यतेन्द्रस्य भागमृत्विष्यम् ।

यदि श्रातो जुहोतन यद्यश्रातो ममुत्तन ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठत । अव । पश्यत । इन्द्रस्य । भागम् । कृत्विष्यम् ।

यदि । श्रातः । जुहोतन । यदि । अश्रातः । ममुत्तन ॥ १ ॥

हे कृत्विजः ॥ उत्तिष्ठत । आसनादूर्ध्वमुत्तिष्ठत । नोपविशत । ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः
(पा. सू. १. ३. २४) । उत्थाय ॥ कृत्विष्यम् कर्तौ वसन्तादिकाले भवम् ॥ इन्द्रस्य ॥ भागं भजनीयं
दधिघर्मं पच्यमानम् ॥ अव ॥ पश्यत निरीक्षध्वम् ॥ ऋतुशब्दाद्भवार्यं छन्दसि घञ् । ‘सिति च’
(पा. सू. १. ४. १६) इति पदसंज्ञया भसंज्ञाया बाधादोर्गुणाभावः । भजेः कर्मणि घञन्तो
भागशब्दः । ‘कर्षात्वतः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ यदि स भागः ॥ श्रातः पक्वस्तर्हि ॥ जुहोतन ।
इन्द्रार्थमग्नौ जुहुत । ‘तप्तनप्तनथनाश्च’ इति तस्य तनवादेशः । ‘भीह्री’ (पा. सू. ६. १. १२२)
इत्यादिना पिति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्यश्रातः अपक्वः तर्हि ॥ ममुत्तन माद्यत । यद्वा ।
स्तुतिभिर्माद्यत ॥ अत्र तेनैव सूत्रेण तनवादेशः ॥

तस्यैव दधिघर्मस्य ‘श्रातं हविः’ इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—‘श्रातं हविरित्युक्तः श्रातं
हविरित्यन्याह’ (आश्व. श्रौ. ५. १३) इति ॥

श्रातं हविरो धिन्द्र प्र याहि जगाम सूरौ अर्ध्वनो विमध्यम् ।

परि त्वासते निधिभिः सखायः कुलपा न ब्राजपतिं चरन्तम् ॥ २ ॥

श्रातम् । हविः । ओ इति । सु । इन्द्र । प्र । याहि । जगाम । सूरः । अर्ध्वनः । विमध्यम् ।

परि । त्वा । आसते । निधिभिः । सखायः । कुलपाः । न । ब्राजपतिम् । चरन्तम् ॥ २ ॥

हे ॥ इन्द्र ॥ हविः दधिघर्माख्यं त्वदीयं ॥ श्रातं पक्वम् ॥ ‘श्रीन् पाके’ इत्यस्मान्निष्ठायां
‘अपस्पृधेयाम्’ इत्यादौ श्राभावो निपात्यते । ओ आ उ सु सुष्ठु ॥ प्र ॥ याहि प्रकर्षेण शीघ्र-
मागच्छ । सूरः सूर्यः ॥ अर्ध्वनः गन्तव्यस्य मार्गस्य ॥ विमध्यं विकलमध्यमीपदूनं मध्यभागं
॥ जगाम गतवान् । तव यागार्थं मध्याह्नौ जात इत्यर्थः । सखायः समानस्थाना कृत्विजश्च ॥ निधिभिः
निहितैः अभिन्यासादितैः १ सोमैः २ सार्धं ॥ त्वा त्वां ॥ परि ॥ आसते पर्युपासते । तत्र दृष्टान्तः ।
॥ कुलपा ॥ न कुलस्य वंशस्य रक्षकाः पुत्रा यथा ॥ ब्राजपतिम् । ब्राजा गन्तव्या गृहाः । तेषां पतिं ॥ चरन्तं
गच्छन्तमुपासते तथेत्यर्थः ॥ ‘व्रज गतो’ । अस्मात्कर्मणि घञ् । ‘अजिब्रज्योश्च’ (पा. सू. ७. ३. ६०)
इति कुत्वनिषेधः । ‘कर्षात्वतः’ इत्यन्तोदात्तत्वे ‘पत्यावैश्वर्ये’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

तस्यैव दधिघर्मस्य ‘श्रातं मन्ये’ इत्येषा याज्या । सूच्यते हि—‘श्रातं मन्य ऊधनि श्रात-
मन्नाविति यजति’ (आश्व. श्रौ. ५. १३) इति ॥

श्रातं मन्य ऊर्धनि श्रातमग्नौ सुश्रातं मन्ये तदृतं नवीयः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य दध्नः पिबेन्द्र वज्रिन् पुरुकृजुषाणः ॥ ३ ॥

श्रातम् । मन्ये । ऊर्धनि । श्रातम् । अग्नौ । सुऽश्रातम् । मन्ये । तत् । ऋतम् । नवीयः ।
माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । दध्नः । पिब । इन्द्र । वज्रिन् । पुरुऽकृत् । जुषाणः ॥ ३ ॥

ऊर्धनि गोरुधस्येतदधिधर्माख्यं हविः पयोरूपेण ऽश्रातं पक्वमिति ऽमन्ये जाने । पुनश्च दुग्धं पयः ऽअग्नौ अपि ऽश्रातं पक्वम् । इदानीं दध्यवस्थमप्यग्नौ पच्यते । अतः ऽसुश्रातं सुपक्वमिति ऽमन्ये जाने । अत एतद्विः^१ ऽकृतं सत्यभूतं ऽनवीयः नवतरं प्रत्यग्रतरं भवति । हे ऽवज्रिन् वज्रवन् हे ऽपुरुकृत् बहुकर्मकृत् ऽइन्द्र ऽजुषाणः प्रीयमाणस्त्वं ऽमाध्यंदिनस्य मध्यंदिने भवस्य ऽसर्वनस्य सोमस्य संबन्धिनः ऽदध्नः । कर्मणि षष्ठी । अधिधर्माख्यं हविः^२ ऽपिब ॥ ॥ ३७ ॥

‘प्र ससाहिषे’ इति तृचमेकोनत्रिंशं सूक्तमिन्द्रपुत्रस्य जयस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानु-
क्रान्तं—‘प्र ससाहिषे जय ऐन्द्रः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । दशै इन्द्रस्य हविषः ‘प्र ससाहिषे’
इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून् महीं इन्द्रो य ओजसा’ (आश्व. श्रौ. १.६)
इति । एकादशिन ऐन्द्रपशौ पुरोडाशस्येयमेव याज्या । सूत्रितं च—‘प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून्
स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । देवसुवां हविःपु इन्द्रस्येयमेवानुवाक्या ।
सूत्रितं च—‘प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून् सुवस्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्’ (आश्व. श्रौ. ४.११) इति ॥

प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून् ज्येष्ठस्ते शुष्म इह रातिरस्तु ।

इन्द्रा भर दक्षिणेना वसूनि पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम् ॥ १ ॥

प्र । ससाहिषे । पुरुऽहूत । शत्रून् । ज्येष्ठः । ते । शुष्मः । इह । रातिः । अस्तु ।
इन्द्र । आ । भर । दक्षिणेन । वसूनि । पतिः । सिन्धूनाम् । असि । रेवतीनाम् ॥ १ ॥

हे ऽपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र ऽशत्रून् वैरिणः ऽप्र ऽससाहिषे प्रकर्षेणाभिभवसि । ऽते तव
ऽशुष्मः शोषकं बलं ऽज्येष्ठः प्रशस्यतमं वृद्धतमं वा भवति । ऽइह अस्मिन् कर्मणि ऽरातिः तव
दानम् ऽअस्तु अस्मभ्यं भवतु । तदर्थं हे ऽइन्द्र ऽदक्षिणेन हस्तेन ऽवसूनि धनानि ऽआ ऽभर
आहर आनय । त्वं ऽरेवतीनां रयिमतीनां बहुधनानां ऽसिन्धूनां स्यन्दनशीलानां नदीनां ऽपतिः
ऽअसि स्वामी भवसि ॥ रयिशब्दान्मतुपि ‘रयेमंतौ बहुलम्’ इति संप्रसारणम् । ‘छन्दसीरः’
इति मतुपो वत्वम् । ‘रेशब्दाच्च’ (का. ६.१.१७६.१) इति तस्योदात्तत्वम् ॥

वैष्ट्यस्य हविषः ‘मृगो न’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘वि न इन्द्र मृधो जहि मृगो न
भीमः कुचरो गिरिष्ठाः’ (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत आ जगन्था परस्याः ।

सूक्तं संशायं पविर्मिन्द्र तिग्मं वि शत्रून् ताळिह वि मृधो नुदस्व ॥ २ ॥

मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिऽस्थाः । पराऽवतः । आ । जगन्थ । परस्याः ।
सूक्तम् । सम्ऽशायं । पविम् । इन्द्र । तिग्मम् । वि । शत्रून् । ताळिह । वि । मृधः । नुदस्व ॥ २ ॥

वकुचरः कुत्सितचरणः वगिरिष्ठाः पर्वतनिवासी वमृगो वन सिंह इव हे इन्द्र त्वं वभीमः
भयंकरोऽसि । स त्वं वपरस्याः वपरावतः अतिशयेन दूरात् द्युलोकात् वआ वजगन्ध आगच्छ ॥
गमेभ्यश्चान्दसे लिटि^१ कादिनियमप्राप्तयेऽटः 'उपदेशेऽज्वतः' (पा. सू. ७.२.६२) इति प्रतिषेधः ॥
आगत्य च वसूकं सरणशीलं वतिगमं तीक्ष्णं वपवि वज्रं वसंशाय सम्यक् तीक्ष्णीकृत्य वशन्नून् अस्म-
दीयान् वैरिणो हे वइन्द्र तेन वज्रेण वधि वताकिह विश्लेषेण ताडय । विनाशयेत्यर्थः ॥ 'तड
आघाते' । अस्माहोति ण्यन्ताद्वपमेतत् ॥ तथा वमृधः संग्रामोद्युक्तान् युयुत्सूनन्यानापि ववि वनुदस्व
विश्लेषेण^२ तिरस्कुरु ॥

इन्द्रं क्षत्रमभि वाममोजोऽजायथा वृषभ चर्षणीनाम् ।

अपानुदो जन्ममित्रयन्तमुरुं देवेभ्यो अकृणोर् लोचम् ॥ ३ ॥

इन्द्रं । क्षत्रम् । अभि । वामम् । ओजः । अजायथाः । वृषभ । चर्षणीनाम् ।

अपं । अनुदः । जन्मम् । मित्रयन्तम् । उरुम् । देवेभ्यः । अकृणोः । ऊँ इति । लोचम् ॥ ३ ॥

हे वइन्द्र वक्षत्रं क्षतात्त्रायकं ववामं वननीयं वओजः बलमभिलक्ष्य वअजायथाः उत्पन्नोऽसि ।
हे ववृषभ कामानां वधितः वचर्षणीनां मनुष्याणामस्माकम् ॥ 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्त-
त्वम् ॥ वअमित्रयन्तम् । अमित्रः शत्रुः । स इवाचरन्तं वजनम् वअपानुदः अपागमयः । वदेवेभ्यः
च वउरुं विस्तीर्णं वलोके स्वर्गाख्यम् वअकृणोः अकार्षीः । उशब्दः समुच्चये ॥ ॥ ३८ ॥

'प्रथः' इति तुचं त्रिंशं सूक्तं वैश्वदेवं त्रैष्टुभम् । वासिष्ठः प्रथसंज्ञ ऋषिः प्रथमायाः । भारद्वाजः
सप्रथाख्य ऋषिर्द्वितीयायाः । सूर्यपुत्रो घर्म ऋषिस्तृतीयायाः । तथा चानुक्रान्तं—'प्रथश्चैकचाः प्रथो
वासिष्ठः सप्रथो भारद्वाजो घर्मः सौर्यो वैश्वदेवम्' इति । प्रवर्येऽभिष्टव एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—
'गणानां त्वा प्रथश्च यस्य' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

प्रथश्च यस्य सप्रथश्च नामानुष्टुभस्य हविषो हविर्यत् ।

धातुर्द्युतानात्सवितुश्च विष्णो रथं तरमा जभार वसिष्ठः ॥ १ ॥

प्रथः । च । यस्य । सप्रथः । च । नाम । आनुऽस्तुभस्य । हविषः । हविः । यत् ।

धातुः । द्युतानात् । सवितुः । च । विष्णोः । रथम्ऽतरम् । आ । जभार । वसिष्ठः ॥ १ ॥

वयस्य वसिष्ठस्य वप्रथः वनाम पुत्रो यस्य भारद्वाजस्य वसप्रथः नाम पुत्रः तयोर्मध्ये ववसिष्ठः
वआनुष्टुभस्य अनुष्टुप्छन्दसा युक्तस्य वहविषः घर्माख्यस्य वयत् वहविः हविष्ठापादकं वरथन्तरम् ।
रथरंहःसाधनं साम तद्रथन्तरम् । वधातुः धातृसंज्ञादेवात् वद्युतानात् द्योतमानात् वसवितुश्च वविष्णोः
च वआ वजभार आजहार । हतवान् ॥ 'हप्रहोभैः' इति भत्वम् । रथशब्दोपपदात्तरत्तेः संज्ञायां
'भृतृवृजि' इति खच् । 'अरुद्विषदजन्तस्य' इति सुमागमः ॥

अर्विन्दन् ते अतिहितं यदासीद्यज्ञस्य धाम परमं गुहा यत् ।

धातुर्द्युतानात्सवितुश्च विष्णोर्भरद्वाजो बृहदा चक्रे अग्नेः ॥ २ ॥

अर्विन्दन् । ते । अतिऽहितम् । यत् । आसीत् । यज्ञस्य । धाम । परमम् । गुहा । यत् ।

धातुः । द्युतानात् । सवितुः । च । विष्णोः । भरत्ऽवाजः । बृहत् । आ । चक्रे । अग्नेः ॥ २ ॥

१ते धात्रादयः तत् १अविन्दन् अलभन्त १यत् बृहत्सामाख्यं घर्मस्य हविषः संस्कारकम् १अति-
हितं तिरोहितम् १आसीत् । १यत् च बृहत्साम १यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः १परमम् उत्कृष्टं १धाम धारकं
शरीरभूतं वा १गुहा गुहायामस्मदादिविषये निहितमासीत् तत्ते धात्रादयोऽलभन्त । तेभ्यः १अग्नेः १च
सकाशात्तत् १बृहत् साम १भरद्वाजः ऋषिः १आ १चक्रे आभिमुख्येन कृतवान् । आहूतवानित्यर्थः ॥

तैऽविन्दन्मनसा दीध्याना यजुः स्कन्नं प्रथमं देवयानम् ।

धातुर्द्युतानात्सवितुश्च विष्णोरा सूर्यादभरन् घर्ममेते ॥ ३ ॥

ते । अविन्दन् । मनसा । दीध्यानाः । यजुः । स्कन्नम् । प्रथमम् । देवयानम् ।

धातुः । द्युतानात् । सवितुः । च । विष्णोः । आ । सूर्यात् । अभरन् । घर्मम् । एते ॥ ३ ॥

१ते धात्रादयः १दीध्यानाः दीप्यमानाः सन्तः १मनसा बुद्ध्या १अविन्दन् अलभन्त । किं तत् ।
१यजुः यागसाधनं १स्कन्नं स्कन्दनीयमासेचनीयं प्रवृज्जनसाधनं १प्रथमं मुख्यं १देवयानं देवानां
प्राप्तिसाधनं १घर्मम् । एवं धात्रादिभिः प्रथममुपलब्धं तं घर्मं १धातुः द्योतमानात् १सवितुः १विष्णोः
१सूर्यात् १च १एते ऋत्विजः १आ १अभरन् आहरन् । आनीतवन्त इत्यर्थः ॥ ॥ ३९ ॥

‘बृहस्पतिः’ इति तृचमेकत्रिंशं सूक्तं बृहस्पतिदेवाय त्रैष्टुभम् । बृहस्पतिपुत्रस्तपुर्मूर्धा नामर्षिः ।
तथा चाजुक्रान्तं—‘बृहस्पतिस्तपुर्मूर्धा बार्हस्पत्यो बार्हस्पत्यम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

बृहस्पतिर्नयतु दुर्गहा तिरः पुनर्नेषदशंसाय मन्म ।

क्षिपदशस्तिमप दुर्मतिं हन्त्रथा करद्यजमानाय शं योः ॥ १ ॥

बृहस्पतिः । नयतु । दुःऽगहा । तिरः । पुनः । नेषत् । अघदशंसाय । मन्म ।

क्षिपत् । अशस्तिम् । अप । दुःऽमतिम् । हन् । अर्थ । करत् । यजमानाय । शम् । योः ॥ १ ॥

१बृहस्पतिः बृहतां देवानां पतिः पालयिता ॥ ‘तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुद् तलोपश्च’
(पा. म. ६. १. १५७) इति सुडागमस्तलोपश्च । ‘उभे वनस्यत्यादिषु’ इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगप-
त्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १दुर्गहा दुर्गमनानां हन्ता स देवः १तिरः १नयतु तिरस्कृतव्यानि पापान्यप-
सारयतु । १अघदशंसाय अस्माकमनर्थमाशंसमानाय पुरुषाय १मन्म । मन्यतेर्दीप्तिकर्मणो मन्म । दीप्त-
मायुधं १पुनर्नेषत् नयतु । नयतेर्लैक्यडागमः । ‘सिन्धुलम्’ इति सिप् । अपि च १अशस्तिम्
अयशस्त्विनं शत्रुं १क्षिपत् क्षिपतु अस्मत्तः प्रेरयतु । १दुर्मतिं दुर्बुद्धिं च १अप १हन् अपहन्तु । १अथ
अनन्तरं १शं रोगाणां शमनं १योः भयानां घावनं च १करत् ॥

नराशंसो नोऽवतु प्रयाजे शं नो अस्त्वनुयाजो हवेषु ।

क्षिपदशस्तिमप दुर्मतिं हन्त्रथा करद्यजमानाय शं योः ॥ २ ॥

नराशंसः । नः । अवतु । प्रयाजे । शम् । नः । अस्तु । अनुयाजः । हवेषु ।

क्षिपत् । अशस्तिम् । अप । दुःऽमतिम् । हन् । अर्थ । करत् । यजमानाय । शम् । योः ॥ २ ॥

पञ्चसु प्रयाजेषु द्वितीयः प्रयाजो नराशंसदेवताकः । तस्मिन् १प्रयाजे देवताभूतः १नराशंसः
नरैः शंसनीयोऽग्निः १नः अस्मान् १अवतु रक्षतु । १हवेषु आह्वानेषु ससु १अनुयाजः । त्रयोऽ-
नुयाजाः । द्वितीयोऽनुयाजो नराशंसः । तस्यानुयाजस्य देवताभूतो नराशंसोऽग्निश्च १नः अस्माकं
१शं सुखकरः १अस्तु । बृहस्पतिश्च १अशस्तिं १क्षिपत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

तपुर्मूर्धा तपतु रक्षसो ये ब्रह्मद्विषः शरवे हन्तुवा उ ।

क्षिपदशस्तिमप दुर्मतिं हन्तथा करधर्जमानाय शं योः ॥ ३ ॥

तपुःऽमूर्धा । तपतु । रक्षसः । ये । ब्रह्मऽद्विषः । शरवे । हन्तुवै । ऊँ इति ।

क्षिपत् । अशस्तिम् । अप । दुःऽमृतिम् । हन् । अय । करत् । यर्जमानाय । शम् । योः ॥ ३ ॥

तपुर्मूर्धा तापकशिरस्को बृहस्पतिः । रक्षसः । ये । ब्रह्मद्विषः । ब्राह्मणद्वेष्टारो राक्षसाः तान् राक्षसान् । तपतु तापयतु । दहत्वित्यर्थः । किमर्थम् । शरवे शरं हिंसकं रक्षसामधिपतिं । हन्तुवै हन्तुम् । अनुचरान् पूर्वं नाशयतु पश्चादेनमपि नाशयत्वित्यर्थः । 'शृ' हिंसायाम् । इत्यस्मात् 'शृश्चुश्चिनिहि' इत्यादिना उपस्ययः । 'नि' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । हन्तेः 'तुमर्थे सेलेन्' इति तवैप्रत्ययः । 'अन्तश्च तवै युगपत्' इत्याद्यन्तयोर्गुणपदुदात्तत्वम् । उशब्दः पूरकः ॥ ४० ॥

'अपश्यम्' इति तृचं द्वात्रिंशं सूक्तं वैष्टुभम् । प्रजापतिपुत्रः प्रजावानामधिपतिः । ऋचः क्रमेण यजमानपत्नीहोतृणामाशिषः प्रतिपादिकाः । अतस्तद्देवताकाः । तथा चानुक्रान्तम्—'अपश्यं प्रजावान् प्राजापत्योऽनुवृचं यजमानपत्नीहोत्राशिषः' इति । प्रवर्त्येऽभिष्टव एतस्मूक्तम् । सूच्यते हि—'अपश्यं त्वेत्येतस्याद्यथा यजमानमीक्षते द्वितीयया पत्नीं तृतीययात्मानम्' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

अपश्यं त्वा मनसा चेकितानं तपसो जातं तपसो विभूतम् ।

इह प्रजामिह रयिं रराणः प्र जायस्व प्रजया पुत्रकाम ॥ १ ॥

अपश्यम् । त्वा । मनसा । चेकितानम् । तपसः । जातम् । तपसः । विभूतम् ।

इह । प्रऽजाम् । इह । रयिम् । रराणः । प्र । जायस्व । प्रऽजया । पुत्रऽकाम ॥ १ ॥

हे यजमान । त्वा । मनसा बुद्ध्या । अपश्यम् । अदर्शम् । कीदृशम् । चेकितानं कर्माणि भृशं जानन्ते । तपसः दीक्षारूपाद्वतात् । जातं पुनरुत्पन्नं यद्वा जन्मान्तरानुष्ठितात्सुकृतादुत्पन्नं । तपसः अनुष्ठीयमानाद्यज्ञाद्धेतोः । विभूतं व्याप्तं सर्वत्र प्रख्यातम् । हे । पुत्रकाम पुत्रान् कामयमान स त्वम् । इह । अस्मिँल्लोके । प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां । रराणः । रमयन् । रयिं धनम् । इह । अस्मिँल्लोके । रमयन् । प्रजया प्रजनेन । प्र । जायस्व । पुत्रादिरूपेणोत्पद्यस्व । प्रजा उत्पादयेत्यर्थः ॥

अपश्यं त्वा मनसा दीध्यानां स्वायां तनू ऋत्वे नाधमानाम् ।

उप मामुच्चा युवतिर्विभूयाः प्र जायस्व प्रजया पुत्रकामे ॥ २ ॥

अपश्यम् । त्वा । मनसा । दीध्यानाम् । स्वायाम् । तनू इति । ऋत्वे । नाधमानाम् ।

उप । माम् । उच्चा । युवतिः । विभूयाः । प्र । जायस्व । प्रऽजया । पुत्रऽकामे ॥ २ ॥

हे पत्नि । दीध्यानां दीप्यमानां । स्वायाम् आत्मीयायां । तनू तन्वां शरीरे । ऋत्वे । ऋतुकाले भवं गर्भधारणरूपं कर्म ऋत्विज्यम् । तस्मिन्निमित्तभूते । नाधमानां भर्तृरुपगमनं याचमानां । त्वा । मनसा । अपश्यम् । अद्वाक्षम् । हे । पुत्रकामे पुत्रान् कामयमाने । माम् । उप । मत्समीपं

१. त१.२.३.६.७-शरवे शृ; त८-किमर्थं शरवे शृ । २. त१.२.३.६.७.८-म२.४.८-ईक्षारूपा । ३. त४.५-धनं च । ४. त१.२.३.६.७.८-म-जायस्व प्रजा उत्पादय; त४.५-जायस्व प्रजा उत्पादयस्व । ५. त१.२.६.८-म१.४.७-°णोत्पाद्यस्व । ६. त४.५-युवति ।

प्राप्य सा त्वम् उच्चा उच्चैर्भृशं युवतिः तरुणी वयभूयाः भूयाः । 'छन्दस्युभयथा' इत्याशीर्लिङः
सार्वधातुकत्वाच्छप् । तस्य छान्दसः श्लुः । अलिङ्ग्यपि व्यत्ययेन 'भवतेरः' (पा. सू. ७. ४. ७३)
इत्यभ्यासस्यात्वम् । युवतिर्भूत्वा च प्रजया प्रजनेन प्र जायस्व पुत्रान् प्रसूय । 'जनी प्रादुर्भावे' ।
इयनि 'ज्ञानोर्जा' इति जादेशाः ॥

अहं गर्भमदधामोषधीष्वहं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः ।

अहं प्रजा अजनयं पृथिव्यामहं जनिभ्यो अपरीषु पुत्रान् ॥ ३ ॥

अहम् । गर्भम् । अदधाम् । ओषधीषु । अहम् । विश्वेषु । भुवनेषु । अन्तरिति ।

अहम् । प्रजाः । अजनयम् । पृथिव्याम् । अहम् । जनिभ्यः । अपरीषु । पुत्रान् ॥ ३ ॥

अहं होता ओषधीषु शाक्यादिषु फलार्थं गर्भमदधां धारयामि । विश्वेषु सर्वेष्वन्वेष्वपि
भुवनेषु भूतजातेषु अन्तः मध्ये अहम् एव गर्भं धारयामि । तथा पृथिव्यां भूम्यां प्रजाः सर्वान्
मनुष्यान् अहम् अजनयं जनयामि । जनिभ्यः जायाम्यः अपरीषु अन्यास्वपि स्त्रीषु पुत्रान्
अहम् अजनयं जनयामि । मत्साध्येन यागेन सर्वस्योत्पत्तेरहं सर्वजननहेतुर्भवामीत्यर्थः ॥ ॥४१॥

'विष्णुः' इति तृचं त्रयस्त्रिंशं सूक्तमानुष्टुभम् । गर्भाणां कर्ता त्वष्टा नामर्षिः प्रजापतिपुत्रो विष्णुर्वा ।
लिङ्गोक्ता विष्णुत्वद्वृत्तप्रजापतिसिनीवालीसरस्वत्यश्विन इति देवताः । तथा चानुक्रान्तं—'विष्णुस्त्वष्टा
गर्भकर्ता विष्णुर्वा प्राजापत्यो गर्भाणांशीर्लिङ्गोक्तदैवतमानुष्टुभम्' इति । लैङ्गिको विनियोगः ॥

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिशतु ।

आ सिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥ १ ॥

विष्णुः । योनिम् । कल्पयतु । त्वष्टा । रूपाणि । पिशतु ।

आ । सिञ्चतु । प्रजापतिः । धाता । गर्भम् । दधातु । ते ॥ १ ॥

विष्णुः व्यापको देवः योनिं गर्भाधानस्थानं कल्पयतु करोतु । त्वष्टा तनुकर्ता एतत्संज्ञको
देवश्च रूपाणि निरूपकाणि स्त्रीत्वपुंस्त्वाभिव्यञ्जकानि चिह्नानि पिशतु अवयवीकरोतु ॥ 'पिश
अवयवे' । सुचादिवाङ्मुम् ॥ एवं प्रकृत्यायां योण्यां प्रजापतिः रेतः आ सिञ्चतु निषिञ्चतु ।
विसृजत्वित्यर्थः । धाता धारको देवो हे जाये ते तव गर्भं गर्भरूपेण परिणतं तत्रेतः दधातु ।
तत्रैव धारयतु । स्नावपातापप्रसवा मा भूवन्नित्यर्थः ॥

गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति ।

गर्भं ते अश्विनौ देवावा धत्तां पुष्करस्रजा ॥ २ ॥

गर्भम् । धेहि । सिनीवालि । गर्भम् । धेहि । सरस्वति ।

गर्भम् । ते । अश्विनौ । देवौ । आ । धत्ताम् । पुष्करस्रजा ॥ २ ॥

हे सिनीवालि एतत्संज्ञे देवि गर्भं धेहि । निषिक्तं गर्भं धारय । हे सरस्वति त्वं च
निषिक्तं गर्भं धारय । हे जाये पुष्करस्रजा पुष्करमालिनौ स्वर्णकमलाभरणौ अश्विनौ देवौ ते
तव गर्भम् आ धत्तां प्रक्षिपताम् । कुरुतामित्यर्थः ॥

हिरण्ययीं अरणीं यं निर्मथतो अश्विनौ ।

तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि स्रतवे ॥ ३ ॥

१. त४.५-अपरास्वपि । २. त१.२.३.६.७.८-भ२.४.५.८- 'हे सरस्वति.....धारय' नास्ति ।

हिरण्ययी इति । अरणी इति । यम् । निःऽमन्यतः । अश्विना ।
तम् । ते । गर्भम् । हवामहे । दशमे । मासि । सूतवे ॥ ३ ॥

वहिरण्ययी हिरण्ययी व अरणी वयं गर्भमुद्दिश्य व अश्विना अश्विनौ देवौ व निर्मन्यतः निर्मथित-
वन्तौ हे जाये व ते तुभ्यं त्वदर्थं व तं व गर्भं व हवामहे आह्वयामहे । व दशमे व मासि व सूतवे प्रसीतुम् ॥
'पदन्' इत्यादिना मासशब्दस्य मासभावः । सूतेः 'तुमर्थे सेसेन्' इति तवेन्प्रत्ययः ॥ ॥४२॥

'महि' इति वृचं चतुर्विंशं सूक्तं वरुणपुत्रस्य सत्यधृतेरार्षं गायत्रमादित्यदेवताकम् । तथा
चानुक्रान्तं—'महि सत्यधृतिर्वारुणिरादित्यं स्वस्ययनं गायत्रं वा' इति । धनलिप्सया प्रवसन्तं
शिष्यमाचार्योऽनेन सूक्तेनाभिमन्त्रयते । सूत्र्यते हि—'महि त्रीणामित्यनुमन्यैवमतिसृष्टस्य न
कुतश्चिद्भयं भवतीति विज्ञायते' (आश्व. गृ. ३. १०. ७-८) इति ॥

महि त्रीणामवोऽस्तु द्युक्षं मित्रस्यार्यम्णः । दुराधर्षं वरुणस्य ॥ १ ॥

महि । त्रीणाम् । अवः । अस्तु । द्युक्षम् । मित्रस्य । अर्यम्णः । दुःऽआधर्षम् । वरुणस्य ॥ १ ॥

व त्रीणां त्रयाणां व मित्रस्य व अर्यम्णः व वरुणस्य च व द्युक्षं दीप्तमत एव व दुराधर्षम् अन्यै-
र्धर्षितुं बाधितुमशक्यं व महि महत् व अवः रक्षणमस्माकम् व अस्तु । 'त्रीणामित्यपि छन्दसि दृश्यते'
(का. ७. १. ५३. १) इति वचनात् त्रयादेशाभावः । 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् ॥

नहि तेषाममा चन नाध्वसु वारुणेषु । ईशे रिपुघशंसः ॥ २ ॥

नहि । तेषाम् । अमा । चन । न । अध्वऽसु । वारुणेषु । ईशे । रिपुः । अघऽशंसः ॥ २ ॥

अमेति गृहनाम । व अमा व चन गृहेष्वपि व तेषां वरुणमित्रार्यम्णां तदनुगृहीतानां स्तोतृणां
वा व अघशंसः अघमनर्थमाशंसमानः व रिपुः शत्रुः व नहि व ईशे न' खलु' हिंसितुमीष्टे ॥ 'लोपस्त
आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । अनुदात्तेस्वाल्सावधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते^१ ॥ तथा व अध्वसु
मार्गेषु व वारुणेषु यत्र पुरुषा निवार्यन्ते तेषु च स्थानेषु शत्रुनिवारयितुं व न ईष्टे ॥

यस्मै पुत्रासो अदितेः प्र जीवसे मर्त्याय । ज्योतिर्यच्छन्त्यर्जसम् ॥ ३ ॥

यस्मै । पुत्रासः । अदितेः । प्र । जीवसे । मर्त्याय । ज्योतिः । यच्छन्ति । अर्जसम् ॥ ३ ॥

व अदितेः अदीनाया देवमातुः व पुत्रासः पुत्रा मित्रादयः व यस्मै व मर्त्याय मनुष्याय स्तोत्रे
व अर्जसम् अविच्छिन्नं व ज्योतिः तेजः व जीवसे जीवितुं व प्र व यच्छन्ति तस्य शत्रुर्नेश्वर इत्यर्थः ॥ ॥४३॥

'वातः' इति वृचं पञ्चविंशं सूक्तं वातगोत्रस्योलस्यार्षं गायत्रं वायुदेवताकम् । तथा चानु-
क्रान्तं—'वातो वातायन उलो वायव्यम्' इति । गतो विनियोगः ॥

वात आ वातु भेषजं शंभु मयोभु नो हृदे । प्र ण आर्युषि तारिषत् ॥ १ ॥

वातः । आ । वातु । भेषजम् । शम्भुऽभु । मयऽभु । नः । हृदे ।

प्र । नः । आर्युषि । तारिषत् ॥ १ ॥

व वातः वायुः व नः अस्माकं व हृदे हृदयाय व भेषजम् औषधमुदकं वा व आ व वातु आगमयतु ।
कीदृग्भूतम्^२ । व शंभु रोगशमनस्य भावयितुं व मयोभु सुखस्य च भावयितुं । अपि च व नः अस्माकम्
व आर्युषि व प्र व तारिषत् प्रवर्धयतु ॥

१. त१.२.३.६.७.८-म-न हि त्वा खलु । २. त१.२.३.६.७.८-म-'शिष्यते' नास्ति । ३. त१.
२.३.६.७.८-म-मु-ईदग्भूतं ।

उत वात पितासि न उत भ्रातृते नः सखा । स नो जीवातवे कृधि ॥ २ ॥
 उत । वात । पिता । असि । नः । उत । भ्राता । उत । नः । सखा ।
 सः । नः । जीवातवे । कृधि ॥ २ ॥

उत अपि च हे वात त्वं नः अस्माकं पिता असि उत्पादको भवसि । उत अपि च
 भ्राता भवसि । उत अपि च नः अस्माकं सखा ससान्ख्यानो मित्रभूतश्च भवसि । सः त्वं
 नः अस्मान् जीवातवे जीवनहेतवे यागाय कृधि कुरु ॥ करोतेऽष्टान्दसो विकरणस्य लुक् ।
 'शुश्रूणुपृकृवृभ्यः' इति हेर्धिः ॥

यददो वात ते गृहेऽमृतस्य निधिर्हितः । ततो नो देहि जीवसे ॥ ३ ॥
 यत् । अदः । वात । ते । गृहे । अमृतस्य । निधिः । हितः । ततः । नः । देहि । जीवसे ॥ ३ ॥
 हे वात वायो ते तव गृहे स्थाने यददः योऽसौ अमृतस्य अमरणस्य निधिः निक्षेपः
 हितः स्थापितो वर्तते ततः तस्मादग्निधेराहृत्यामृतत्वं जीवसे नः अस्माकं जीवनाय देहि
 प्रयच्छ ॥ ॥ ४४ ॥

'प्राग्ने' इति पञ्चर्षं षट्त्रिंशं सूक्तमग्नेः पुत्रस्य वत्सस्यार्थं गायत्र्यभाग्नेयम् । तथा चानुकान्तं
 — 'प्राग्नेये पञ्चाग्नेयो वत्स आग्नेयं तु' इति । प्रातरनुवाकाग्निनक्षत्रयोगांयत्रे छन्दसीदमादिके द्वे
 सूक्ते । सूत्र्यते हि— 'प्राग्नेये वाचमिति सूक्त इमां मे अग्ने समिधम्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ।
 दशरात्रस्य नवमेऽह्न्याग्निमास्त इदं जातवेदसं निविद्वानम् । सूत्रितं च— 'मरुतो यस्य हि
 प्राग्नेये वाचमिस्थाग्निमास्तम्' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

प्राग्नेये वाचमीरय वृषभाय क्षितीनाम् । सः नः पर्षदति द्विषः ॥ १ ॥
 प्र । अग्नेये । वाचम् । ईरय । वृषभाय । क्षितीनाम् । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ १ ॥
 हे स्तोतः अग्नेये स्तुतिरूपां वाचं प्र ईरय उच्चारय । कथंभूताय । क्षितीनां मनुष्याणां
 यजमानानां वृषभाय कामानां वर्षित्रे । किं प्रयोजनमिति चेत् । सः अग्निः नः अस्मान् द्विषः
 द्वेषन् अति पर्षत् अतिपारयेत् ॥

यः परस्याः परावतस्तिरो धन्वातिरोचते । स नः पर्षदति द्विषः ॥ २ ॥
 यः । परस्याः । परावतः । तिरः । धन्व । अतिरोचते । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ २ ॥
 यः अग्निः परस्याः परावतः अतिशयितादूरदेशात् तिरः । प्रासनामैतत् । प्राससंबन्धं
 धन्व मरुभूमिं जलवर्जितं देशम् अतिरोचते अतिक्रम्य प्रवर्तते । यद्वा । धन्व अन्तरिक्षम् ।
 धन्वन्यन्तरिक्षे तिरस्तिर्यगतिरोचते भृशं प्रकाशते । गतमन्यत् ॥

यो रक्षांसि निजूर्वति वृषां शुक्रेण शोचिषा । स नः पर्षदति द्विषः ॥ ३ ॥
 यः । रक्षांसि । निजूर्वति । वृषां । शुक्रेण । शोचिषा । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ ३ ॥
 वृषा वर्षिता यः अग्निः शुक्रेण निर्मलेन शुभ्रवर्णेन वा शोचिषा तेजसा रक्षांसि यज्ञस्य
 हन्तृणि निजूर्वति निहिनस्ति । जूर्वी हिंसार्थः । गतमन्यत् ॥

यो विश्वाभि विपश्यति भुवनां सं च पश्यति । स नः पर्षदति द्विषः ॥ ४ ॥
 यः । विश्वा । अभि । विपश्यति । भुवनां । सम् । च । पश्यति । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ ४ ॥

वयः अग्निः सूर्यरूपेण विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतजातानि वमि अभिमुखं विपश्यति विशेषेण तेजसा प्रेक्षते । प्रकाशयतीत्यर्थः । वभुवना भुवनानि भूतजातानि वसं विपश्यति वच सम्यग्जानाति च । अन्यत्सिद्धम् ॥

यो अस्य पारे रजसः शुक्रो अग्निरजायत । स नः पर्षदति द्विषः ॥ ५ ॥

यः । अस्य । पारे । रजसः । शुक्रः । अग्निः । अजायत । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ ५ ॥

वअस्य वरजसः^१ लोकस्यान्तरिक्षस्य वपारे उपरिदेशे^२ वशुक्रः शुभ्रवर्णः वयः वअग्निः विद्यु-
दात्मना^३ सूर्यात्मना वा वअजायत प्रादुर्भवति वसः वनः अस्मान् वद्विषः द्वेष्टुन् वति वपर्षत्
अतिपारयतु ॥ ४५ ॥

‘प्र नूनम्’ इति तृचं सप्तत्रिंशं सूक्तमग्निपुत्रस्य श्येनस्यार्प गायत्रम् । जातवेदोगुणकोऽग्नि-
देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘प्र नूनं तृचमाग्नेयः श्येनो जातवेदस्थम्’ इति । प्रातरनुवाकाश्विन-
शस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

प्र नूनं जातवेदसमश्चं हिनोत वाजिनम् । इदं नो बहिरासदे ॥ १ ॥

प्र । नूनम् । जातवेदसम् । अश्चम् । हिनोत । वाजिनम् । इदम् । नः । बहिः । आऽसदे ॥ १ ॥

वजातवेदसं जातानां वेदितारं जातधनादिकं वा वअश्चं कर्मभिर्व्याप्तुवन्तं ववाजिनम् अचवन्तं
हे ऋत्विग्यजमानाः वनूनम् अवश्यं वप्र वहिनोत प्रवर्धयत । यद्वा । अश्वमिव स्तुतिभिः प्रेरयत ।
‘हि गतौ वृद्धौ च’ । अस्माल्लोदि तशब्दस्य ‘तप्तनप्तनथनाश्च’ इति तबादेशः । किमर्थम् । वनः
अस्माकम् वइदं वबहिः आस्तीर्णम् वआसदे आसक्तुं प्राप्तुम् । बहिरासीदित्वित्यर्थः ॥ सदेः ‘कृत्याथे
तवैकैन्’ इति केन्प्रत्ययः ॥

अस्य प्र जातवेदसो विप्रवीरस्य मीळहुषः । महीमियमि सुष्टुतिम् ॥ २ ॥

अस्य । प्र । जातवेदसः । विप्रवीरस्य । मीळहुषः । महीम् । इयमि । सुऽस्तुतिम् ॥ २ ॥

वजातवेदसः जातानां वेदितुः विप्रवीरस्य । विप्रा मेधाविनो यजमाना वीराः पुत्रा यस्य ।
तादृशस्य वमीळहुषः सेक्तुः वअस्य अग्नेः वमही^४ महतीं वसुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं वप्र वइयमि
प्रेरयामि ॥ ‘ऋ गतौ’ । जौहोत्यादिकः । ‘अतिपिपत्योश्च’ इत्यभ्यासस्येश्वम् ॥

या रुचो जातवेदसो देवत्रा हव्यवाहनीः । तामिर्नो यज्ञमिन्वतु ॥ ३ ॥

याः । रुचः । जातवेदसः । देवत्रा । हव्यवाहनीः । तामिः । नः । यज्ञम् । इन्वतु ॥ ३ ॥

वजातवेदसः अग्नेः वयाः वरुचः रोचमानाः कालीकरालीप्रभृतयः सप्त जिह्वाः वदेवत्रा देवान्
प्रति ॥ ‘देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यः’^५ (पा.सू. ५.४.५६) इत्यादिना द्वितीयार्थे त्राप्रत्ययः । वहव्य-
वाहनीः^६ हव्यानां हविषां वोढूयः प्रापयिष्यो भवन्ति ॥ ‘वा छन्दसि’ इति जसि पूर्वसवर्णदीर्घः ॥
वताभिः जिह्वाभिः वनः अस्माकं वयज्ञं यागसाधनं हविः वइन्वतु देवान्^७ प्रापयतु^८ । ‘इवि
व्याप्तौ’ । इदित्वास्तुम् ॥ ४६ ॥

‘आयं गौः’ इति तृचमष्टात्रिंशं सूक्तं गायत्रम् । सारंपराज्ञी नामपिका । सैव देवता सूर्यो वेति ।
तथा चानुक्रान्तम्—‘आयं गौः सारंपराज्ञ्यात्मदैवतं सौर्यं वा’ इति । अविवाक्येऽहनि मानसग्रह

१. त१.२.३.६.७.८-म-‘अन्यत्सिद्धं’ नास्ति । २. त४.५-‘रजसः’ नास्ति । ३. त४.५-उपरिदेशे
रजसः रक्तवर्णः । ४. त१.२.३.६.७.८-म-मु-वैद्युतात्मना । ५. त१.२.३.७-म१.२.४.८-‘मही’
नास्ति; म७-महि । ६. त-म-‘हव्यवाहनीः’ नास्ति । ७. त१.२.३.६.७.८-म१.२.४.८-‘देवान्
प्रापयतु’ नास्ति ।

एतत्सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च—‘आयं गौः पृश्निरकमीदित्युपांशु तिस्रः पराचीः शस्त्वा’
(आश्व. श्रौ. ८. १३) इति ॥

आयं गौः पृश्निरकमीदसदन्मातरं पुरः । पितरं च प्रयन्तस्वः ॥ १ ॥

आ । अयम् । गौः । पृश्निः । अक्रमीत् । असदत् । मातरम् । पुरः ।

पितरम् । च । प्रयन् । स्वर्गं रिति स्वः ॥ १ ॥

वगौः गमनशीलः । पृश्निः प्राष्टवर्णः प्रासतेजाः । अयं सूर्यः । आ । अक्रमीत् । आक्रान्तवान् ।
उदयाचलं प्रासवानित्यर्थः । आक्रम्य च । पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि । मातरं सर्वस्य भूतजातस्य
निर्मात्रीं पृथिवीम् । असदत् आसीदति प्राप्नोति । सदच्छान्दसो लुङ् । लुदिश्वाच्छ्लेरडादेशः । ततः
पितरं पालकं शुलोकं च शब्दादन्तरिक्षं च । प्रयन् प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छन् । स्वः स्वरणः शोभन-
गमनो भवति । यद्वा । पितरं स्वर्गलोकं प्रयन् वर्तते ॥

अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती । व्यख्यन्महिषो दिवम् ॥ २ ॥

अन्तरिति । चरति । रोचना । अस्य । प्राणात् । अपऽअनती ।

वि । अख्यत् । महिषः । दिवम् ॥ २ ॥

अस्य सूर्यस्य । रोचना रोचमाना दीप्तिः । अन्तः शरीरमध्ये मुख्यप्राणात्मना । चरति वर्तते ।
किं कुर्वती । प्राणादपानती । मुख्यप्राणस्य प्राणाद्याः पञ्च वृत्तयः । तत्र प्राणनं नाडीभिरूर्ध्वं वायो-
निर्गमनम् । तथाविधात् प्राणात् प्राणनादनन्तरमपानती । अपाननं नाडीभिरवाङ्मुखं वायोर्नयनम् ।
तत्कुर्वती ॥ अपपूर्वादन्तिर्लटः शतृ । अदादिश्वाच्छपो लुक् । ‘उगितश्च’ इति ङीप् । ‘शतुरनुमः’
इति नद्या उदात्तत्वम् ॥ यद्वा । अन्तर्धावापृथिव्योर्मध्ये अस्य सूर्यस्य रोचना रोचमाना दीप्तिः चरति
गच्छति ॥ ‘रुच दीप्तौ’ । ‘अनुदात्तेश्च हलादेः’ (पा. सू. ३. २. १४९) इति युच् ॥ किं कुर्वती ।
प्राणाप्राणनादुदयानन्तरमपानती सार्धसमयेऽस्तं गच्छन्ती । ईदृश्या दीप्त्या युक्तः । अत एव महिषः
महान् सूर्यो दिवम् अन्तरिक्षमुदयास्तमययोर्मध्ये व्यख्यत् विचष्टे । प्रकाशयति ॥ महेः ‘अवि-
महोष्टिषच्’ (उ. सू. १. ४६) इत्यौणादिकष्टिषच्प्रत्ययः । चक्षिष्ठः ख्याञ् । छान्दसे लुङि
‘अस्यतिवक्ति’ इत्यादिना च्लेरडादेशः ॥

त्रिंशद्धाम वि राजति वाक्पतङ्गाय धीयते । प्रति वस्तोरहं बुभिः ॥ ३ ॥

त्रिंशत् । धाम । वि । राजति । वाक् । पतङ्गाय । धीयते । प्रति । वस्तोः । अहं । बुभिः ॥ ३ ॥

त्रिंशद्धाम^१ धामानि स्थानानि । वचनव्यत्ययः । वस्तोः वासरस्याहोरात्रस्यावयवभूतानि ।
अहश्चन्द्रोऽवधारणे । बुभिः सूर्यस्य दीप्तिभिरेव । वि । राजति विराजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते । व्यत्य-
येनैकवचनम् । सुहृतां न्यत्र धामान्युच्यन्ते । पञ्चदश रात्रेः पञ्चदशाहः । पतङ्गाय । पतति गच्छतीति
पतङ्गः सूर्यः । तस्मै^२ स्तुतिरूपा वाक् । प्रति । धीयते प्रतिमुखं^३ स्तोतृभ्यः^४ क्रियते^५ । यद्वा ।
वस्तोरहनि त्रिंशद्धामानि । घटिकाभिप्रायमेतत् । त्रिंशद्घटिकाः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एतावन्तं
कालं । बुभिः दीप्तिभिरसौ सूर्यो वि राजति । विशेषेण दीप्यते । तस्मिंश्च समये वाक् त्रयीरूपा
तस्मै सूर्यरूपाय^६ पतङ्गाय प्रति धीयते प्रतिमुखं धार्यते । सूर्यं सेवत इत्यर्थः । श्रूयते हि—‘ऋग्भिः

१. त१.२.३.६.७.८-म१.२.७.८-भूलोकं । २. त१.२.३.६.७.८-प्रयच्छति; म१.२.४.८-
प्रयच्छन् । ३. त१.२.३.७-म२.४.८-त्रिंशत् । ४. त४.५-तस्मै सूर्याय । ५. त१.२.३.६.७.८-म-
‘प्रतिमुखं स्तोतृभ्यः’ नास्ति । ६. त४.५-अभिधीयते । ७. त१.२.३.६.७.८-म-‘सूर्यरूपाय’ नास्ति ।

पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अहः ' (तै. ब्रा. ३. १२. ९. १) इत्यादि । यदा त्विदं सूक्तं सार्वराष्ट्र्या आत्मस्तुतिः तदा सूर्यात्मना स्तूयत इत्यवगन्तव्यम् ॥ ४७ ॥

‘ ऋतम् ’ इति तृचमेकोनचत्वारिंशं सूक्तं मधुच्छन्दसः पुत्रस्याघमर्षणस्यार्चमानुष्टुभम् । रात्र्यादीनां भावानां सृष्ट्यादिप्रतिपादकत्वात्तादृशेषु एवार्थो देवता । तथा चानुकान्तम्—‘ ऋतं माधुच्छन्दसोऽघमर्षणो भाववृत्तमानुष्टुभं तु ’ इति । लिङ्गाद्विनियोगोऽवगन्तव्यः ॥

ऋतं च सत्यं चाभीद्वात्तपसोऽध्यजायत । ततो राज्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥ १ ॥

ऋतं च सत्यं चाभीद्वात्तपसोऽध्यजायत । ततो राज्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥ १ ॥

ऋतमिति सत्यनाम । ऋतं मानसं यथार्थसंकल्पनं सत्यं वाचिकं यथार्थभाषणम् । चकाराभ्यामन्यदपि शास्त्रीयं धर्मजातं समुद्धीयते । तत्सर्वमभीद्वादभितसाङ्गहणा पुरा सृष्ट्यर्थं कृतात्तपसोऽधि । अध्युपर्यर्थे । उपर्यजायत । उदपद्यत । ‘ तपस्तप्तेदं सर्वमसृजत ’ (तै. आ. ८. ६) इति श्रुतेः । तपश्चात्र स्रष्टव्यपर्यालोचनलक्षणम् । ‘ यस्य ज्ञानमयं तपः ’ (सु. उ. १. १. ९) इति श्रुत्यन्तरात् ॥ अभिपूर्वादिन्धेः कर्मणि निष्ठा । ‘ श्रीदितो निष्ठायाम् ’ (पा. सू. ७. २. १४) इतीदृशप्रतिषेधः । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ स्वरितो वानुदात्ते पदादौ ’ इत्येकादेशः स्वर्यते ॥ यद्वा । अभीद्वादभितः प्रकाशमानात् परमात्मनो मायाधिष्ठानरूपादुपादानभूतादृतं सत्यं चाजायत ॥ ‘ जनिकर्तुः प्रकृतिः ’ (पा. सू. १. ४. ३०) इति प्रकृतेरुपादानसंज्ञा ॥ ततस्तस्मादेवेश्वराद्वात्री । उपलक्षणमेतदहोऽपि । अहश्च रात्रिश्चाजायत ॥ ‘ रात्रेश्चाजसौ ’ (पा. सू. ४. १. ३१) इति ङीप् । ततस्तस्मादेवेश्वरादर्णवोऽर्णसोदकेन युक्तः समुद्रश्चाजायत । समुद्रशब्दोऽन्तरिक्षोदयोः साधारण इत्यभिमतार्थस्य प्रकाशनायागर्णवशब्देन विशेष्यते । ‘ अर्णसः सलोपश्च ’ (का. प. २. १०९. ३) इति मत्वर्थो वप्रत्ययः सलोपश्च ॥

समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी ॥ २ ॥

समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी ॥ २ ॥

अर्णवात्समुद्रात्सृष्टादध्यूर्ध्वं संवत्सरोऽपलक्षितः सर्वः कालोऽजायत । श्रूयते हि—‘ सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि कला मुहूर्ताः काष्ठाश्च ’ (तै. आ. १०. १. २) इति । स चेश्वरोऽहोरात्राण्येतदुपलक्षितानि सर्वाणि भूतजातानि विदधत् कुर्वन् सृजन् ॥ ‘ अम्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । ततः समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ मिषतो^१ निमिषादियुक्तस्य विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य वशी स्वामी भूत्वा वर्तते^२ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः ॥ ३ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः ॥ ३ ॥

१. त१.२.३.७-भ२.४.८-‘ यस्य ’ नास्ति । २. त४.५-प्रकाशमानात् स्वप्रकाशात् । ३. त४.५-च सत्यं वाजायत । ४. त३.४.५.८-भ४.५.७.८-‘ मिषतो ... वर्तते ’ नास्ति; भ२-विश्वस्य त्रैलोक्यस्य मिषतः जायमानः वशी स्वामी; त१.२.६.७-स तादृशो धाता परमेश्वरः सूर्यादिदेवान् पृथिव्यादि-लोकांश्च यथापूर्वं अतीतसृष्टौ यस्य तादृशं रूपं तादृशमनतिक्रम्य अकल्पयत् संकल्पमात्रेण संपादितवान् । दिवं चेत्युपात्तत्वात् स्वःशब्देन भोगविशेषो विवक्षितः । अघमर्षणं कृत्वा । तत ऊर्ध्वमवगाहनार्थास्तिस्त्र कृत्वो दर्शयति । तैत्रीउपनिषदे बृहन्नारायणे माधवीव्याख्यापंक्तिः; त३.४.५.८-भ४.५.८-पुस्तकेषु तृतीय-मंत्रस्य भाष्यं नास्ति ।

सुधाचन्द्रमसौ कालस्य ध्वजभूतौ^१ दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षं च इत्थं त्रिभुवनं स्वः । स्वः-
शब्दः सुखवाची । दिवो विशेषणम् । सुस्वरूपां दिवम् । तदेतत्सर्वं धाता विधाता यथापूर्वं पूर्व-
स्मिन् कल्पे अकल्पयत् सृष्टवान् तथैवामिन्त्यपि कल्पे कल्पयिष्यतीत्यर्थः ॥ ॥ ४८ ॥

‘संसम्’ इति चतुर्ऋचं चत्वारिंशं सूक्तं संवननस्थार्पम् । ‘समानो मन्त्रः’ इति तृतीया
त्रिष्टुप् शिष्टास्तिस्रोऽनुष्टुभः । प्रथमाया अग्निदेवता^२ । शिष्टानां संज्ञानम् । अनुक्रम्यते च—‘संसं
चतुष्कं संवननः संज्ञानमाद्याद्ध्येयी तृतीया त्रिष्टुप् तृतीया त्रिष्टुप्^३’ इति^४ । ‘आनुष्टुभं तु’ इति पूर्व-
सूक्तत्वादवशिष्टानामनुष्टुप्त्वम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

संसमिधुवसे वृषन्नये विश्वान्यर्य आ । इळस्पदे समिध्यसे स नो वसून्या भर ॥ १ ॥

सम्ऽसम् । इत् । युवसे । वृषन् । अग्ने । विश्वानि । अर्यः । आ ।

इळः । पदे । सम् । इध्यसे । सः । नः । वसूनि । आ । भर ॥ १ ॥

हे वृषन् कामानां वर्णितः वज्रे अर्यः ईश्वरस्त्वम् । ‘अर्यः स्वामिवैश्योः’ (पा. सू. ३.
१. १०३) इति यत्प्रत्ययान्तो निपातितः । ‘अर्यः स्वाम्याख्यायाम्’ (फि. सू. १. १८) इत्य-
न्तोदात्तत्वम् । स त्वं वृषानि सर्वाणि भूतजातानि वसंसम् । ‘प्रसमुपोदः पादपूरणे’ (पा. सू.
८. १. ६) इति समो द्विवचनम् । इच्छब्दोऽवधारणे । वआ समन्तात् सं युवसे मिश्रयसि । देवेषु
मध्ये त्वमेव सर्वाणि भूतजातानि वैश्वानरात्मना व्याप्नोषि^५ । नान्य इत्यर्थः । किंच वृळः इडायाः
पृथिव्याः पदे स्थाने उत्तरवेदिलक्षणे^६ । ‘एतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिः’ (ऐ. ब्रा. १. २८)
इति ब्राह्मणम् । तत्र त्वं वसमिध्यसे ऋत्विग्भिः संदीप्यसे । वसः^७ तादृशत्वं वनः अस्माकं वसूनि
धनानि वआ वभर आहर ॥

सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।

देवा भागं यथा पूर्वं संजानाना उपासते ॥ २ ॥

सम् । गच्छध्वम् । सम् । वदध्वम् । सम् । वः । मनांसि । जानताम् ।

देवाः । भागम् । यथा । पूर्वं । सम्ऽजानानाः । उपऽआसते ॥ २ ॥

हे स्तोतारः यूयं वसं वगच्छध्वम् । संगताः^८ संभूता भवत^९ ॥ ‘समो गम्यच्छि^{१०}’ इत्यादिना
गमेरात्मनेपदम् ॥ तथा वसं वदध्वं सह वदत । परस्परं विरोधं परित्यज्यैकविधमेव वाक्यं ब्रूतेति
यावत् । ‘व्यक्तवाचां समुच्चारणे’ (पा. सू. १. ३. ४८) इति वदेरात्मनेपदम् । वः युष्माकं
वमनांसि वसं जानताम् । समानमेकरूपमेवार्थमवगच्छन्तु ॥ ‘संप्रतिभ्यामनाध्याने’ (पा. सू. १.
३. ४६) इति जानातेरात्मनेपदम् ॥ यथा पूर्वं पुरातनाः देवाः संजानानाः ऐकमत्यं प्राप्ता
हविर्भागम् उपपासते यथास्वं स्वीकुर्वन्ति तथा यूयमपि वैमत्यं परित्यज्य धनं स्वीकुर्वतेति शेषः ॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेवाम् ।

समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥ ३ ॥

१. म२-ध्वजभूतौ स्थाता । २. त१.२.३.६.७.८-म-अग्निदेवता । ३. त७-त्रिष्टुभिति तदेतत्सूक्त-
सहस्रं सप्ततदशकं सपादाधिकमृगवेदे पारायणपाठे शाकल्ये शैशिरीयके नमःशौनकाय नमः शौनकायेति इति
सर्वानुक्रमसमाप्तः । ४. त-म-त्वमेव व्याप्नोषि । ५. त-म-वेदिलक्षणे । ६. त१.२.३.६.७.८-म-‘सः’
नास्ति । ७. त१.२.३.६.७.८-म-संगता असवन् ; त४.५-संगताः संभूता भवत् ।

समानः । मन्त्रः । समऽईति । समानी । समानम् । मनः । सह । चित्तम् । एषाम् ।
समानम् । मन्त्रम् । अभि । मन्त्रये । वः । समानेन । वः । हविषा । जुहोमि ॥ ३ ॥

पूर्वोऽर्ध्वः परोक्षकृतः उत्तरः प्रत्यक्षकृतः । एषाम् एकस्मिन् कर्मणि सह प्रवृत्तानामृत्विजां
स्तोतृणां वा एमन्त्रः स्तुतिः शस्त्राद्यात्मका गुप्तभाषणं वा एसमानः एकविधोऽस्तु । तथा एसमितिः
प्राप्तिरपि एसमानी एकरूपास्तु ॥ 'केवलमात्मक' इत्यादिना समानशब्दात् ङीप् । उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण ङीप् उदात्तत्वम् । तथा^१ एमनः मननसाधनमन्तःकरणं चैषां एसमानम् एकविधमप्यस्तु ।
एचित्तं विचारजं ज्ञानं तथा^२ सह सहितं परस्परस्यैकार्थेनैकीभूतमस्तु । अहं च एवः युष्माकं
एसमानम्^३ एकविधं एमन्त्रम् एअभि एमन्त्रये । ऐकविध्याय संस्करोमि । तथा एवः युष्माकं
स्वभूतेन एसमानेन साधारणेन एहविषा चरुपुरोडाशादिना अहं एजुहोमि ॥ 'तृतीया च होच्छन्दसि'
(पा. सू. २. ३. ३) इति कर्मणि कारकै तृतीया ॥ वषट्कारेण हविः प्रक्षेपयामीत्यर्थः ॥

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः ।

समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥ ४ ॥

समानी । वः । आकूतिः । समाना । हृदयानि । वः ।

समानम् । अस्तु । वः । मनः । यथा । वः । सुसह । असति ॥ ४ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः एवः युष्माकम् एआकूतिः संकल्पोऽध्यवसायः एसमानी एकविधोऽस्तु ।
तथा एवः युष्माकं एहृदयानि एसमाना समानान्यैकविधानि सन्तु । तथा एवः युष्माकं एमनः
अन्तःकरणम् । प्रत्येकापेक्षयैकवचनम् । तदपि एसमानमस्तु । यथा एवः युष्माकं एसुसह शोभनं
साहित्यम् एअसति भवति तथा समानमस्त्वित्यन्वयः ॥ अस्तेलैदि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो
लुगभावः ॥ ४९ ॥

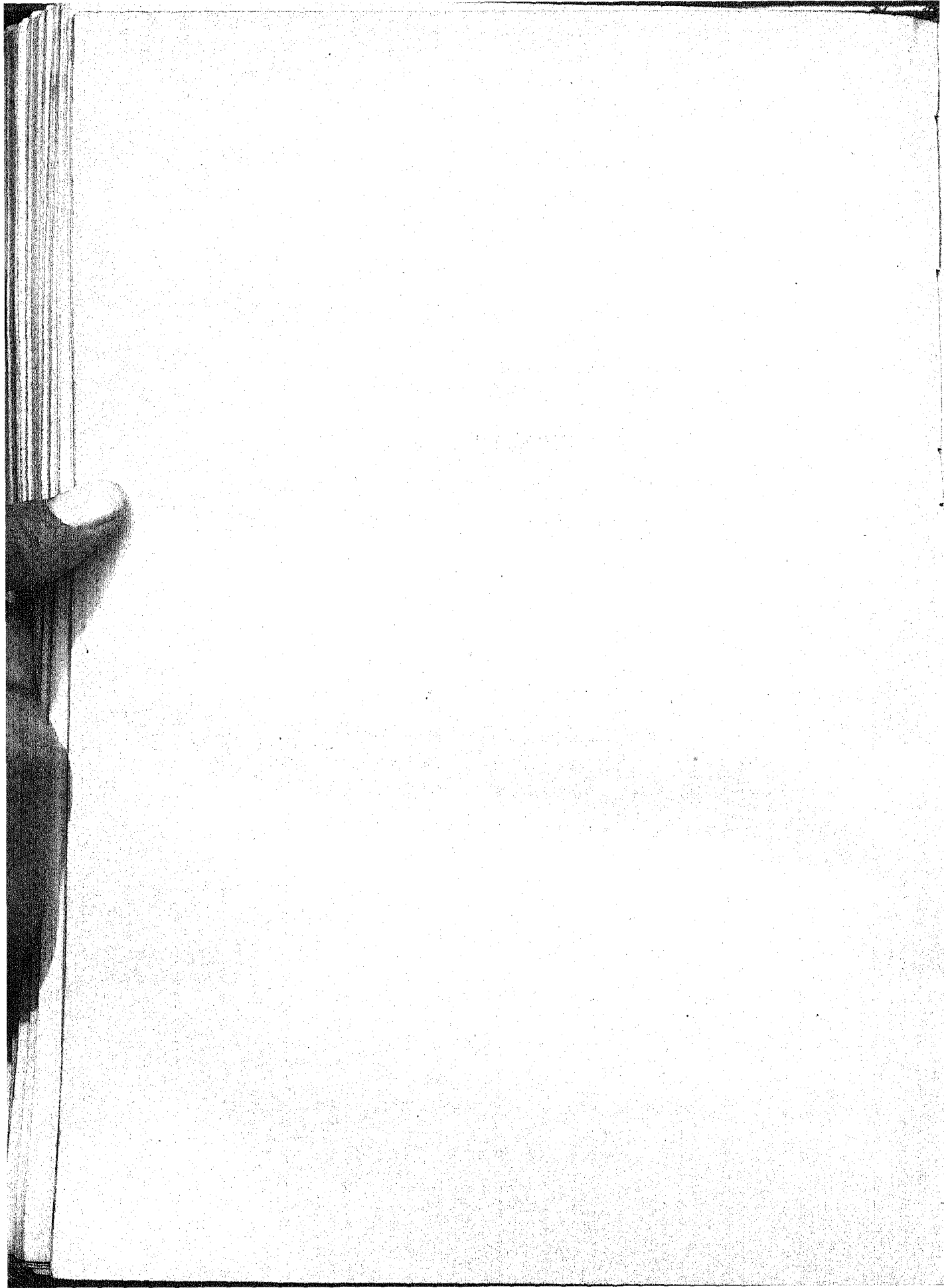
वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः संपूर्णः ॥

॥ इति दशमं मण्डलं समाप्तम् ॥

॥ ऋग्वेदसंहिता समाप्ता ॥

खिलानि
(KHILĀNI)

P R E F A C E

Introductory:—The Ṛgveda Saṁhitā has, according to the Śākala śākhā, 1017 hymns. According to the Caranavyūha, the Ṛgveda Saṁhitā has come down in five¹ recensions: Śākala, Bāṣkala, Āśvalāyana, Śāṅkhāyana² and Māṇḍūkāyana. Of these, the Śākala recension is well known and has come down in a definite form. The other recensions did not differ much from the Śākala recension except an omission or addition of certain hymns or verses within or without the Maṇḍalas and also within or without the hymns, as well as certain changes in the order of hymns or verses. No definite conclusions seem to have been drawn as to the exact nature of each of these recensions for want of decisive data. The additional hymns or verses called *Khilāni* have come down traditionally even though it has not been possible to attribute them to definite recensions and it is customary to publish them as a supplement to the Ṛgveda Saṁhitā in the Śākala recension. Thus Prof. Max Müller has published at the end of his great edition³ of Ṛgveda Saṁhitā with the commentary of Sāyaṇācārya, 32 Khilas with or without accents which he found in certain MSS. of Ṛgveda. Prof. Theodor Aufrecht in his edition⁴ of Ṛgveda Saṁhitā printed in Roman characters has published 25 Khilas some of which are different from those in Max Müller's edition. The Bombay edition⁵ of Ṛgveda Saṁhitā with Sāyaṇabhāṣya edited by the two Mahāmahopādhyāyas Rajaramaśāstri Bodas and Śivaramaśāstri Gore gives a good number of Khilas including the Nivids, Praiṣas, Purorucas, Kuntāpas etc. under the title *Parīṣiṣṭāni*. The Nirṇayasagar edition of Ṛgveda Saṁhitā (Bombay 1891) also gave the Khilas. Prof. Peterson in his Catalogue of MSS. in the Alwar State Library has reproduced a few, though not all, Khilas with accents found in certain Saṁhitā and Pada MSS. of Ṛgveda deposited in that Library. Recently Pandit S. D. Satavalekar of Aundh (Dist. Satara) has published in his edition of Ṛgveda Saṁhitā (Aundh, 1940) 36 Khilas, some of which are not found in the abovementioned editions either fully or in part. Pandit Satavalekar, however, has not

1. Besides these five, many more Śākhās (21, 25 or 27) are said to have existed.

2. It is to be noted that Kauṣītaki is different from Śāṅkhāyana. A Kauṣītaki Gṛhya Sūtra as different from the Śāṅkhāyana Gṛhya has recently been published (Dr. T. R. Chintamani, Madras, 1944) and the publication of other Kauṣītaki texts is also promised.

3. Second edition, Oxford 1890-2.

4. Second edition, Bonn 1877.

5. Bombay, Śaka 1810-12.

mentioned the MSS. material on which he has based his edition of Khilas, at least the additional portion of them.' In all these editions the places where the particular Khilas are to be recited are also denoted, and in most cases they agree with each other.

By far the most important and extensive collection of Khilas is preserved in a MS. of *R̥gveda Samhitā* discovered in Kashmir by Prof. G. Bühler and described for the first time in his "Detailed Report of a tour in search of Sanskrit MSS.", Bombay 1877, pp. 35-6. The MS. was procured for the library of the Deccan College, Poona, which is now transferred to the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, where it is deposited at present. The MS. was transcribed by Dr. H. Wenzel and the transcript was examined by Max Müller, Macdonell and other scholars in Europe. Macdonell made use of this transcript in his edition of *Bṛhaddevatā* (Harvard Oriental Series Vol. 5 & 6, 1904) and while describing in his introduction the Khila portions in the MS. he remarked that "there seems reason to believe that a satisfactory edition of the text of these Khilas could be produced from the Kashmir MS." (p. xxiii). The credit of editing the Kashmir Khilas and bringing out their critical value goes to Dr. phil. J. Scheftelowitz who prepared and published in Roman characters a critical edition of the same at Bonn in 1906 under the title "*Apokryphen des R̥gveda*." Since the Kashmir MS. gives a comprehensive collection of authentic Khilas, I propose to present here all Khilas in the Kashmir MS. with a comparative study of those published in other editions and also of those available in MSS.

The Kashmir MS. :—The MS. is written on birch bark and consists of 191 leaves each measuring $10\frac{1}{2}$ " by $9\frac{1}{2}$ ". The birch bark being very thin, each leaf of the MS. is made up of two sheets pasted back to back so as to make it rather thick and serviceable for writing purposes. The leaves are written on both sides and are arranged in the form of a modern book. Thirty-two lines on an average are written on each page and there are 40 letters in a line. Several leaves are much injured. Borders of the first and last few leaves have worn out. The MS. is written in *Śāradā* characters and the handwriting is bold, legible and correct.² The colophon of the MS. runs thus :—इति श्रीऋग्वेदे शाकलके शाखायां दशममंडले ऋग्वेदः खिलसहितस्संहितारण्यसहितश्च संपूर्णस्समाप्तः । सं ५१ भा शु ति १३ लिखितं ॥ भट्टभीमस्वामिनो रामिस्वामिनः पुत्रः शबलस्वामिनः पीत्रस्संपाद्यतं समाप्तं ॥ शुभमस्तु ॥ Thus the copyist of the MS. is the son of भट्टभीमस्वामिन् रामिस्वामिन् and grandson of शबलस्वामिन्. According to A. B.

1. He has kindly lent me two MSS. of *Sāṅkhāyana Samhitā* of *R̥gveda* which he must have used. See p. 894. He has, however, obviously used some additional material. Pandit Anant Yajñeswar Dhupkar Sastri of Marcell Goa (Portuguese India) who worked for the second edition of Aundh *R̥gveda*, informs me by letter that for editing the Khilas he used a MS. of his own, about 200 years old. For two Khilas inserted in the Aundh edition by conjecture, see notes to Khilas II. 1 ; IV. 9.

2. Cf. Catalogue of the Government Collections of Manuscripts, Deccan College, Poona 1916, MS. No. 1 ; Scheftelowitz, pp. 32-3.

Keith,¹ these concluding words are written by a later hand and probably denote an owner of the MS. He also adds that the same hand has here and there made some corrections in the text. According to Bühler the MS. is 400 years old. The century in the date given in the colophon is lost, but Bühler adds that [सप्तमि] सं ५१ corresponds to A.D. 75. According to Keith सं ५१ most probably corresponds to A.D. 1575. The only alternatives are A.D. 1475 and 1675, but he doubts whether the MS. is so old as the former or so modern as the latter of these dates.

In leaves 1-176 R̥gveda Samhitā is written along with the Sarvānukramaṇī of Kātyāyana. The Adhyāya system is followed in the enumeration of the Samhitā, the whole R̥gveda being divided into 64 Adhyāyas. There is also the Maṇḍala division, but the Aṣṭaka division is totally absent. At the end of each Maṇḍala there is a sentence indicating the conclusion of the last and the commencement of the next Maṇḍala. There is no division of the Anuvākas nor that of the Sūktas; the Adhyāyas are divided into Vargas, but the number of verse is not shown. This method often makes it impossible to know where a hymn begins or ends. The end of a verse or half verse is denoted either by a perpendicular stroke or by the absence of Sandhi where in fact it is expected according to the Sandhi rules. Like the R̥gveda Samhitā, the Sarvānukramaṇī is also divided into Adhyāyas and the Anukramaṇī portion belonging to each Adhyāya is given at the beginning of the same. The MS. belongs to the Śākala śākhā as is clearly stated in the concluding words of Maṇḍala X and at the end of the whole MS.

The Khila Portion :—The Khila portion is contained in folios 176 B—189B of the MS.² All Khilas are divided into five Adhyāyas, each Adhyāya again being divided into Vargas. Scheftelowitz has shown this Varga number while I have dropped it. Yet there was no clue to know where a Khila began or ended. The Khilānukramaṇī helped in this respect. At the beginning of each Adhyāya there is the Khilānukramaṇī portion belonging to it. It records the number of verses in a Khila, its author, metre and deity. Thus we are in a position to reproduce the Khilas at least as they stood in the time of the Khilānukramaṇī. The information of the Khilānukramaṇī agrees with that in the Brāhmaṇas, R̥kpratisākhya, Bṛhaddevatā, R̥gvidhāna, Śrautasūtras and Gṛhyasūtras. The MS. quotes at the end of each Khila the *Pratīka* of the next R̥gvedic verse before which the particular Khila is to be recited. If a number of Khilas stand together, the *Pratīka* stands at the end of the last Khila.

The copyist of this MS. did not write the Samhitā or the Khilas by mere memory; he probably copied from a text written in Śāradā script,

1. JRAS 1907, p. 225.

2. At the end of the Khilas there is some portion of the Aitareyāranyaka (folios 189B—191). It is divided into three Adhyāyas, the first two of which form the third Āraṇyaka. The third Adhyāya giving *Samhitāranyam* is reproduced by Scheftelowitz in his edition.

as is clear from the several writing mistakes.' The text is accented throughout. The method of marking accents is peculiar. Generally in Vedic MSS. the Anudatta and Svarita are denoted by horizontal and vertical strokes respectively, while in this MS. only the Udatta and primary Svarita are marked. The Udatta is marked by a small vertical stroke. This kind of marking Udatta is also found in the Maitrāyaṇī Saṃhitā (Cf. Schröder, Preface p. xxx). The primary Svarita is denoted by the sign 'ॐ'. This sign occurs twice in the Khila portion (I. 11. 4; 12. 7). In Kāthaka Saṃhitā a strong curve above the line comes as a sign of the primary Svarita, while in Maitrāyaṇī Saṃhitā the curve lies below the line (Cf. Schröder, *ibid.*). If the next syllable is accented, the primary Svarita is denoted by 'ॐ' (*Trikampa*) even though the preceding syllable is short. This 'ॐ' which stands after the Svarita syllable has either a horizontal stroke below the line or a perpendicular stroke above the line. Scheftelowitz has retained this method of accentuation in his edition; the same has been followed here too. In the case of certain supplementary hymns and verses also he has mostly marked the Udatta. I have given all of them without accents. In certain editions and MSS. these later Khilas are found accented, but the accents are not unanimous. It is to be noted that Max Müller has, in his edition, printed all such Khilas without accents.

Additional Material :—For the constitution of the text of the Khilas, I have also used two MSS. of Śāṅkhāyana śākha of R̥gveda kindly lent to me by Pandit S. D. Satavalekar of Aundh. They come from Junagadh and Navanagar in Kathiawar. The Junagadh MS. was written in Saṃwat 1754-5 and the accents were marked in red ink in Saṃwat 1755-8. The colophon at the end of Aṣṭaka VIII runs—

संवत् १७५४ वर्षे भाद्रपद शुद्धि ५ बुधे श्रीजीर्णदुर्गनिवासीय आभ्यंतरनागरज्ञातीय पंडा
श्री ॥ गोविंदसुत् पंडा श्री ॥ भवानीदास सुत् रघुनाथेन लिखितं ॥

सं. १७५८ वर्षे कार्तिक शुद्धि २ बुधे पं । श्री ॥ भवानीदाससुत् रघुनाथेन स्व० ॥

The Navanagar MS. was written in Saṃwat 1894-5 and the accents were marked in red in Saṃwat 1898. The colophon at the end of Aṣṭaka VIII runs—

संवत् १८९४ ना मार्गशिर्ष शुद्धि ११ प्रारंभः सं । १८९५ ना कार्तिक शुद्धि १२ सोमे अद्य
श्रीनवानगरवास्तव्य आभ्यंतरनृद्धनागरज्ञातीय आचार्य श्री ५ भवानसुत् गोविंदजिनेन पंड्या श्री
५ जगजीवनसुत् रणछोडजीसुत् मोतिरामने कृष्णार्पण लिखितत्वा.....

The text in both the MSS. is divided into 64 Adhyāyas. There is no Aṣṭaka division, while the beginning and the end of a Maṇḍala are mentioned. On comparison, I find that both these MSS. are exactly identical with each other except a few scribal errors. So I have preferred to refer only to the Junagadh MS. by the designation जुना, on account of its older age and its peculiarity of marking accents. The accents in the Navanagar MS. are marked in the usual manner, i. e. the Anudatta by a horizontal stroke below the letter and the Svarita by a perpendicular stroke above the letter.

1. For the orthographical peculiarities of this MS., see Scheftelowitz, pp. 47-8.

In the Junagadh MS., however, the Svarita is marked by a horizontal line through the body of the letter and the Anudatta is marked as usual.¹ This method is exactly the same as that in part of one of the Alwar MSS. of Rgveda Samhitā which are described in the Catalogue as belonging to the Śāṅkhāyana śākhā (See 'A Second Report of operations in search of Sanskrit MSS. in the Bombay Circle', 1883-84 by Peter Peterson; Extra No. JBBRAS 1884). There is no direct proof in the MSS. themselves showing their Śāṅkhāyana character, just as there is none also in the Alwar MSS. One does not know what was the position of the Khilas found in these MSS. in the Śāṅkhāyana śākhā. It is to be noted that most of the Khilas are included within Varga numbers in both the Alwar and Junagadh MSS. The peculiarity of the Śāṅkhāyana redaction as denoted in the commentary on Carapavyūha is found in these MSS., namely that the 10th Vāḷakhilya hymn (VIII. 58) is absent and two of its three verses are inserted after RV. X. 88. 18 as a *Khila*. Whether this peculiarity exists in the Alwar MSS., is not known from Peterson's description. An exhaustive comparison of the Junagadh MS. with the Alwar MSS. could not be made, since the latter were not available on loan. Arrangements to obtain the required information could not also prove successful. I have, therefore, to rely on Peterson's description of the MSS. and the text of some of the Khilas given by him.

A comparison of the Junagadh and Alwar MSS. reveals certain differences in the Khila portion :

(1) The Khila सूक्तान्ते तृणान्यन्नावरण्ये comes in Alwar MS. after RV. V. 49 ; in the Junagadh MS. it comes after RV. VI. 48.

(2) The Alwar MS. does not contain Śrīsūkta (Khila II. 6) which is present in the Junagadh MS.

(3) The Śivasamkalpasūkta (*Yenedam* IV. 11) which seems to be absent in the Alwar MS., is found in the Junagadh MS.

(4) Khilas III 19 ; 20 ; IV. 12 are found in the Junagadh MS.; they do not exist in the Alwar MS.

(5) In three Khilas the number of verses in both the MSS. is different :

(a) Khila II. 12 has two verses in the Alwar MS., 3 in the Junagadh MS.

(b) In Khila II. 13 the Junagadh MS. gives 3 additional verses after the first 3 verses.

(c) In Khila IV. 2 (Rātrīsūkta) the Junagadh MS. reveals two more verses than the Alwar MS., one of which is found in the Nirnayasagar edition of Rgveda and the other is quite a new one.

Barring these differences, the Junagadh and Alwar MSS. agree with each other. One is inclined to gather from these differences in Śāṅkhāyana MSS., that the Khilas were probably not enumerated as a part

1. It may, by the way, be noted that both these MSS. mark '१' instead of '३' in three places (Vāl. I. 3 ; VI. 7 ; VII. 1) in the Vāḷakhilya hymns.

of the Saṃhitā in spite of their enumeration within the Varga number. The question, however, remains, which Khilas were recognised as Khilas in the Sāṅkhāyana sākḥā. Peterson has described the Alwar MSS. in comparison to Aufrecht's edition of Khilas, and one is not sure about the position of the Alwar MSS. with regard to the Khilas not found in Aufrecht. The end of the Khila portion is exactly the same in both MSS. After giving the Khila विदा मघवन् विदा, both the MSS. have अग्निदेवेद्भ्यः विदा मघवन्विदौ. The text of the Khilas in the Junagadh MS. is mostly identical with that in the Alwar MSS. I have fully recorded the variants in the Junagadh MS. I have also recorded the additional verses found in it (See Khilas II. 13; IV. 2). In the Kashmir MS. the beginning portion in Khila III. 20 was broken to the extent of four syllables. This Khila has fortunately been found in the Junagadh MS. I, therefore, filled in the blank on its authority by inserting यच्च कृतं found in it and have shown it in brackets. Scheftelowitz has conjectured the lost text as यद्विच्छं. In two Khilas, III. 19; IV. 12 the Junagadh MS. presented a better text than the Kashmir MS. to a great extent. I have, therefore, adopted it in preference to the Kashmir text.

Scheftelowitz has, in his edition, also used two MSS. (No. 30 and 155 Müncher Sanskrit MSS. = Haug's Verzeichnis d. orient. Handschr. No. 34 & 318) which he designates as M₁ and M₂ respectively. Both these contain portions of the fifth Adhyāya. MS. No. 30 contains Nivids, Praiṣas, Purorucas and Kuntāpādhyāya. No. 155 contains only the Nivids and Praiṣas. Scheftelowitz has recorded all readings from these MSS. Since, however, most of these readings were found identical with those from other sources, I have not referred to them. In very rare cases where the MSS. gave peculiar readings, I have recorded them without mentioning the source.

Khila IV. 11 is the Śivasamkalpopaniṣad coming after RV. X. 166. In the Kashmir MS. it consists of 13 verses. The same hymn has 28 verses in a MS. of Rgveda Saṃhitā, No. Add 5351 in the British Museum, London. All the 13 verses in the Kashmir Khila are covered by the Khila in the British Museum MS., though in a different order. The Khila with the same 28 verses with identical text is also found in another MS., No. 2131 in the India Office Library, London. Scheftelowitz has published¹ the text of the 28-versed Khila along with notes and German translation. I have reproduced it in the notes to the shorter Khila in the Kashmir MS.² This larger version of Śivasamkalpopaniṣad is also found in the Junagadh MS. The Aundh edition also gives the same Khila of 26 verses, some of which are different from those in the British Museum MS. The order of verses in the Aundh edition as well as the variants in the same are also recorded in the notes to the same.

1. ZDMG 1921, Band 75, pp. 201-12.

2. In verse 7^a the Kashmir MS. has lost one letter; the British Museum MS. supplied it and made up the word गुह्यं.

Scheftelowitz has also made a text-critical and historical study¹ of Khilas V. 1-4 after the publication of his book and has recorded the variants found by him in certain MSS.² Out of these, only those readings have been noted by me which were different from those already recorded, without mentioning the source. For full particulars the reader may refer to the original articles. The points of historical importance contained in them are added as English notes to the Khilas concerned.

Khila II. 6 is the well known Śrīsūkta. This hymn addressed to the Goddess Śrī is often read and recited in India from old times, as is clear from a large number of MSS. of the same found in all parts of India, and a number of commentaries written on it. It is also quoted in later Vedic literature as well as in a number of books dealing with religious rites. After the publication of the Kashmir Khila edition, Scheftelowitz collated six MSS. of Śrīsūkta in the British Museum, India Office Library, London, and the Bodleian Library, Oxford and published³ the critical apparatus along with an exegetical study of the same. Since the additional variants recorded there were found of no special significance, I have not recorded them here.

In this connection I may add that I have collated no less than 44 MSS. of Śrīsūkta from different libraries like the Tanjore Maharaja Sarfoji's Sarasvati Mahal Library, Tanjore, Government Oriental Manuscripts Library, Tirupati, Theosophical Society's Library, Adyar and other sources. Since, however, they did not disclose different readings of any significance from those already recorded from other sources, I did not think it proper to make use of the material in the notes which have already exceeded their limit. A few independent readings found in them are, however, recorded without mentioning the source. I must add that I also collated 8 MSS.⁴ of the Rātrīsūkta (Khila IV. 2) with accents and a MS.⁵ containing four other Khilas⁶ also with accents from the Tanjore Library. Since the MSS. did not exhibit any different readings from those already recorded, I thought it unnecessary to add their variants.

The two MSS. of Āśvalāyana Mantra Samhitā in the India Office Library (Nos. 378 [1970] and 379 [781]) have recently been described⁷ in

1. Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Band I, 1922, pp. 50-68.

2. The *Samjñāna* hymn is found in the following MSS.:—(1) Bodleian MS. Wilson 429-32, (2) Bod. Wilson 445, (3) British Museum MS. No. 5351, (4) India Office MS. No. 2131. The last three MSS. also contain the *Nairhastya* hymn and the last two contain the *Prādhvarāṇām*. The *Mahānāmnyaḥ* are contained in (1) British Museum No. 5356d Fol. 106B, (2) Br. Museum No. Add. 5351, (3) India Office No. 2131.

3. For the critical apparatus as well as for the study of the character of the deity and a German translation of the hymn, see ZDMG 1921, Band 75, pp. 37-50.

4. Nos. 329-36, T. M. S. S. M. Library, Tanjore.

5. No. 335.

6. Khila II. 1 suppl.; II. 14 with suppl.; IV. 7 suppl.; V. 1. 5; Comp. Catalogue of T. M. S. S. M. Library, Vol. I, p. 201.

7. Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1938-39, Vol. XX, Parts III-IV, pp. 249-61.

detail by Dr. V. M. Apte, according to whom the work "gives all the Rgveda Mantras cited by their *Pratīkas* in the Gṛhya and Śrauta sūtras of Āśvalāyana..... An interesting aspect of this work is that its versions of certain hymns are different in many respects from those in the editions of Müller and Aufrecht or in 'Die Apokryphen des Rgveda' by Dr. Scheftelowitz." I have recorded in the notes to the Khilas concerned the information regarding the different versions or other peculiarities contained in this work with regard to the Khilas. I have designated the MSS. Nos. 378 and 379 by आश्वमंसं¹ and आश्वमंसं² respectively. Where the text of both is identical, I simply mention आश्वमंसं.

There are, in the library of the Royal Asiatic Society of Bengal two MSS. of Rgveda (Samhitā, No. 120 [6607], Pada text No. 140 [6608])¹ which deserve attention. I tried to procure these MSS. for consultation but could not succeed, since they could not be lent out, being sent out of Calcutta for safety in war period. I can simply record the peculiarities of these MSS. with regard to the Khilas on the basis of the information about them supplied by the compiler of the Catalogue.

MS. No. 120 [6607] contains 12 batches of leaves. Batch VIII contains portion of Aṣṭaka VII probably written in the 18th century. It contains the Khila पावमानोः स्वस्त्ययनीः (III. 10 with suppl.) conforming to its extent in Max Müller's edition. Batch XII comprising Aṣṭaka VIII is probably written in the 15th century. It contains the Khila अविधवा भव वर्षाणि (III. 17 with suppl.). It also probably contains the Khila येनेदं भूतं (IV. 11 with suppl.) with 28 verses as given in the British Museum MS. No. Add 5351 already mentioned, since the Catalogue quotes the verse गोभिर्जुष्टो धनेन which is the 19th verse in the abovementioned MS., and since the Khila is extended to 5 Vargas as stated in the Catalogue. Then again, it has the following Khilas : (1) संज्ञानमुद्राना, (2) नैर्हस्त्यं सेनादरणं, (3) प्राध्वराणां पते and (4) विदा मघवन् विदा, namely Khilas V. 1-4. Here the MS. ends. MS. No. 140 [6608] comprises the Padapāṭha of Aṣṭaka VI written in Samvat 1653. The compiler says that the MS. "seems to belong to a recension of the Rgveda different from that published by Max Müller. For instance, in VI. 4 there is one hymn more in Max Müller's edition than in the present MS." The compiler probably meant some, perhaps the 10th, Vālakhilya hymn.

The 11 Vālakhilya hymns occur in the Kashmir collection (see Khila I. 4; 6; III. 1-8; 18). They are, therefore, reproduced in the proper place even though they were printed in Maṇḍala VIII (Vol. III) in accordance with the usual practice. The Kashmir MS. exhibits a number of variants in their text.²

There is a commentary of Vidyāranya, among a few others, on the first 15 verses of Śrīsūkta. Max Müller has published the same along with

1. Catalogue by MM. Haraprasad Śāstri, Vol. II, Vedic MSS., Calcutta 1923.

2. For the value of these variants cf. Scheftelowitz pp. 35-45 and Oldenberg, Noten, II. pp. 116 ff.

the Śrīsūkta in his Rgveda edition. I have collated over a dozen MSS.¹ of Śrīsūktabhāṣya of Vidyāraṇya, as a result of which an improved text of the same is given in the footnotes to the Śrīsūkta. I did not think it essential to record the different readings in the bhāṣya, since they did not exhibit any material difference in its meaning.

Editorial Work :—Scheftelowitz has based his edition of the Khilas on the Kashmir MS. The MS. has, however, certain incorrect readings which he has had to reject in preference to those either found in parallel passages in the Vedic literature or conjectured by him. In such cases, he has noted the incorrect readings in the MS. He has also consulted other editions of Khilas and has recorded their different readings. He has, moreover, made a comparative study of the Khilas with the help of the whole Vedic literature and has noted parallel constructions. While giving notes to the Khilas I have, to a certain extent, made use of the material so laboriously and skilfully collected by him. I have, however, verified each and every parallel quotation and, as a result of that, have made alterations wherever necessary. For this purpose, I have used new editions of Sanskrit works that could be available—e.g. the Paippalāda Atharvaveda edition of Dr. Raghu Vira, Lahore, and the critical edition of the Mahābhārata being published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. The verification of all parallel passages proved advantageous in that certain inaccuracies, more or less important, that had occurred as a result either of the printing mistakes or of oversight, could be removed. I have also made certain additions on the basis of the additional material already described. Certain additional verses and supplementary Khilas not recorded by Scheftelowitz have been noted² by me.

In a good many Khilas the Kashmir MS. gave broken text and Scheftelowitz has restored it in many places³ on the authority of parallel Vedic passages and has put it into brackets. I have adopted it as given by him, but have dropped the brackets. There still remained certain passages where the text in the MS. was broken. In respect of some such blanks, the Aundh edition proved useful. It contains some Khilas which are not found in Max Müller, Aufrecht and also in the Bombay edition and are evidently based on certain MSS. unknown to us.⁴ I have, therefore, adopted its text in such places and have shown it into brackets.⁵ As already

1. R. A. S. Bengal No. G 5831; B. O. R. I. Poona No. 3 (1872-3); Panjab Univ. Lib. No. 281; T. M. S. S. M. Tanjore No. 652-3; G. O. MSS. Lib. Tirupati No. D 23, D 24, D 17501, R 1979; Adyar Lib. No. IX. B 36, XXXV B 9, XIX C 54, XXX F 1, XXII R 6, XXII H 16, XXIX F 6, XXIX C 35.

2. Cf. Khila II. 1, II. 6 (2nd suppl.), II. 13, IV. 2.

3. Comp. Apokr. des RV. Khila I. 3. 1-2, III. 1. 8-10, III. 10. 3-6; III. 11; III. 22. 5-10; IV. 5. 19-21; IV. 6. 1-3; IV. 7. 2; IV. 11. 9; V. 1. 5.

4. See Note 1 p. 892. The different readings in all Khilas in the Aundh edition are not necessarily noted. Reference is made to additional verses, changed order of verses and important variants in certain Khilas.

5. Comp. Khila IV. 5. 7-9; 11; 12; IV. 11. 9.

stated, I have filled in the broken word in the beginning of Khila III. 20 on the authority of the Junagadh MS. There still remain a number of *lacunæ*¹ in the Kashmir MS. which it is impossible to fill in for want of MSS. or other authentic material.

As for the text of the Khilas, I have generally followed Scheftelowitz, though in doubtful cases I have referred to the original MS. also. In certain cases, he has retained incorrect readings, but has suggested correct readings in the Notes. I have adopted some of such suggested readings in the text² especially in the Sauparna hymns. In such cases where he has adopted a reading different from the Kashmir MS., I have not recorded the incorrect reading in it. I have also not referred to his notes in connection with the interpretation of the Khilas, determination of their age, emendations regarding the accents and other things not directly connected with the constitution of the text. In a few cases³ I have adopted readings different from Scheftelowitz, not conjecturally but on the authority of some parallel quotations or MS. evidence. In three cases⁴ I have adopted readings suggested by A. B. Keith in his review⁵ of Scheftelowitz's work since the printed text seemed defective.

I have given all notes in Sanskrit in accordance with our practice in all the volumes of the Rgveda edition. In order to attain brevity, I have used certain signs the denotations of which are given along with the list of abbreviations of Sanskrit works. Notes or references in connection with works in other languages are given in English. Abbreviations in English, being common, are not given in the list. The Sanskrit notes are given in the following order :—

(1) The Khilānukramaṇī to each Adhyāya, given at the beginning of the same, with variants,⁶ if any.

(2) Place in the Rgveda Samhitā where a Khila is to be inserted. Difference of opinion, if any, is recorded.

(3) Names of works (in abbreviated form) where the Khila occurs fully or in part.

(4) General notes as to the occurrence of the Khila in particular works, and different order of verses, if any.

(5) Variants in the order of verses. In each case the adopted text comes first in bold type with its authority and the variants with their sources follow. When the variant has very few sources, the authority of the adopted text is not denoted, meaning that it has got substantial support.

1. Comp. Khila III. 15. 14 ; 22-27 ; 29 ; III. 20 ; IV. 9. 2 ; 3.

2. Comp. Khila I. 2. 3 ; 6 ; 7 ; 13 ; I. 3. 5 ; I. 4. 8 ; I. 5. 10 ; I. 9. 2 ; I. 12. 4.

3. Comp. Khila II. 13. 5 ; III. 3. 1 ; III. 13 ; III. 18. 1 ; III. 19 ; IV. 12 ; V. 3. 4 ; V. 4. 5 ; V. 22. 10 etc.

4. Comp. Khila I. 2. 4b ; III. 15. 20b ; III. 16. 5b.

5. JRAS 1907, pp. 224-29.

6. Macdonell in his Bṛhaddevatā Part II has sometimes quoted the Khilānukramaṇī which differs from Scheftelowitz's text in some cases. Some of his readings have been accepted by me.

(6) Supplementary verses occurring in certain editions and other works.

(7) Variants in the supplementary verses.

Scheftelowitz has, in his work as well as in his articles written after the publication of the same, discussed many problems concerning the Khilas. I think it advisable to record his main points with regard to the antiquity of the Khilas and their relation to the Ṛgveda Samhitā. Certain views expressed by him are not likely to be universally accepted, as is evident from the review of the work by A. B. Keith.

Antiquity of Khilas and their Relation to Ṛgveda Samhitā :—
The term *Khila* first occurs in the Anuvākānukramaṇī and Ārṣānukramaṇī attributed to Saunaka. Khilas are those hymns or verses which are not included in the Samhitā and Pada text of the Ṛgveda in the Śākala recension and as such are excluded from the enumeration in Sarvānukramaṇī, Anuvākānukramaṇī etc., while their position within or without the recognised hymns of the Ṛgveda is traditionally fixed.

The Khilas belong to the Vedic period. Khila verses coming in other Vedas and Brāhmaṇas are the oldest proof for their original form and ritual application. In Brāhmaṇas themselves there are Khilas (e.g. *Nakulasūkta*, *Kuntāpa*, *Vālakhilya*) used in ritual where they do not suit according to their contents and their original purpose. This shows the high value and sanctity that the Khilas received already before the Brāhmaṇa period.

Individual Khilas do not belong to the same period. Many reach back to the oldest Ṛgveda period (e.g. *Purorucas*, *Nivids*, *Praśas*). Many belong to the end of the Ṛgveda period (e.g. *Mahānāmni*, *Vālakhilya*, *Kuntāpa*). Many belong to the oldest Yajurveda period ; some are later Vedic texts and presuppose knowledge of many Yajurveda hymns (e.g. *Subheṣaja* hymn). For the determination of the age of individual Khilas each one must be examined separately. The general conclusion is that all Khilas reckoned in the *Khilānukramaṇī* belonged to the Vedic period and that most of them belonged to that period in which the Yajus, Sāma and Atharva Samhitās were compiled, and stood in the same condition in which they are preserved today. Very few Khilas belong to the later Brāhmaṇa period. A good many must have been composed before the peculiarities of the liturgical practice of Brāhmaṇa period were established, since most of the Khilas were applied in ritual without standing in close relation to particular rites in which they are used. On the other hand, the later Khilas which originated in the Yajurveda or Brāhmaṇa period are usually composed in connection with the ritual which gradually arose in that period.' Thus, for example,

1. With regard to the date of the Khilas, A. B. Keith holds that "the language, style and contents of the vast bulk of the Khilas undoubtedly belong to the latest period of the Ṛgveda. It is quite possible that some verses now preserved as Khilas were parts of the Māṇḍukeya śākhā, but the probability is not great. The really significant fact is that Śākalya did not deal with Khilas in the Padapāṭha..... It is most probable therefore that the Khilas are somewhat later in date than the Ṛgveda Samhitā. It is undeniably the case with a good deal of the matter and in no case is it impossible." JRS 1907, pp. 224-29.

the *Medhāsūkta* stands in close relation to the Upanayana ceremony that comes for the first time in AV. XI. 5, the *Subheśajasūkta* is presupposed as well known in Gopatha Br. V. 23 and the *Śrīsūkta* stands in relation to the worship of *Śrī* and *Lakṣmī* coming in Yajurveda period. The eleven *Suparṇa* hymns occurring after RV. I. 73 are, according to the *Khilānukramaṇī*, composed by the authors of the *Suparṇa* race. The text of these hymns was unknown before, even though certain sources in the old works had denoted their existence.¹ The *Khilānukramaṇī* describes these hymns more closely; it gives their Ṛsis. It also says that the authors whose race is not given here, belong to the *Suparṇa* race.²

Śākalya, who redacted the Ṛgveda Samhitā lived, as Geldner has shown, in the later Vājasaneyya period; he was a contemporary of Āruṇi mentioned in many Brāhmaṇas, as well as of Yājñavalkya who flourished a little later. Thus the śākala śākhā is as old as the Vājasaneyi Samhitā. Śākalya can therefore scarcely be placed, following Oldenberg, at the end of the Brāhmaṇa period.³ Now most of the Khila texts existed long before the time of Śākalya and were enveloped by the halo of sanctity. Why then did Śākalya not incorporate either the new or the old apocryphal texts in his codex? And why did he not compose a Padapāṭha for them? He has treated them in the same way as the following verses in Ṛgveda: VII. 59.12; X. 20.1; 121. 10; 190. But while these Khila verses, not analysed in the Padapāṭha, were incorporated into the Ṛgveda Samhitā, were considered as recognised texts, were later also provided with a Padapāṭha and were accordingly enumerated in all Anukramaṇīs, why did our Khilas not obtain the same treatment as those Ṛgveda verses not looked upon as of equal authority by Śākalya? In fact many Khila verses in our Khila collection are really older than those redacted by Śākalya. The only explanation seems to be that the Khila texts belonged to a recension different from that redacted by him. The fact that many old apocryphal verses did not originate independently, but were very closely related by contents to those Ṛgveda hymns to which they are annexed, makes it probable that originally many Ṛgveda hymns had been existing in several recensions, just as a hymn of the Paippalāda śākhā of Atharvaveda is distinguished from the corresponding hymn of the Śaunakiya Atharvaveda not only by its greater extent but also by a different order of verses and by different readings.

The case of Purorucas, Nivids and Praiṣas in the fifth Adhyāya of the Khila collection, to which no particular place is assigned in the Ṛgveda,

1. Rgvi. I 108; Brhad. III. 119; Āśva. Gr. III. 12. 14; ABr. VIII. 10. 4; VI 25. 7 with Sāyaṇa.

2. For the place of *Suparṇa* hymns in Ṛgveda see Scheftelowitz, ZDMG 74, pp. 192-203.

3. A. B. Keith is not inclined to accept Geldner's view. He says, "Oldenberg's arguments (Hymnen des Ṛgveda, Band I, pp. 384 ff.) for the priority of the Brāhmaṇas to the adoption of the rules of *Sandhi* and the still later Padapāṭha are not adequately met." JRAS 1907, p. 226.

is rather different. They belong to the older R̥gveda period.¹ The Nivids form the oldest prose preserved from the R̥gvedic time. They are certainly older than certain R̥gveda hymns.² Many R̥gveda verses appear to be poetical compositions from individual Nivids. The word Nivid comes already in the R̥gveda as the term for these prose texts. The Praiṣas were considered as an appendix to the R̥gveda in very old time.³ The Purorucas also belong to the same period as that of Nivids and Praiṣas.⁴ According to Scheftelowitz, the character of Nivids, Purorucas and Praiṣas lends support to Hillebrandt's theory that along with the tradition which orally transmitted the treasure of hymns, a tradition relating to the ritual technique developed independently and the majority of Vedic hymns had a place in the ritual. The Saṁhitā was certainly not edited on the basis of the hymn material used in the ritual on account of the many very small ritual ingredients; on the other hand, the hymns used in the ritual did not stand in need of a redaction in the Saṁhitā in order to be inserted in the ritual.⁵ Several old verses which belong to certain R̥gveda hymns in accordance with the ritual tradition are not incorporated into the R̥gveda Saṁhitā, but have come down as *Khilāni*. That all Khilas which have not found admission to R̥gveda must have belonged to the so-called ritual tradition, cannot be accepted, because certain very old Khilas (i. e. Suparna, Vālakhilya, Kuntāpa, Nakula, Mahānāmni) originally stand in no relation whatsoever to the ritual in view of their contents, in which they are used in the Brāhmaṇas, Śrautasūtras and Gṛhyasūtras, but are used in the ritual only secondarily. The Khilas composed in later Vedic period were composed from the first in connection with certain newly accepted ceremonies.

The examination of the Khilas leads to the conclusion that they were really admitted to some lost śākhā. This is proved by our information of the Bāṣkala śākhā. The Anuvākānukramaṇī (verses 21, 36) provides us with some peculiarities of the Bāṣkala śākhā. Thus in it the Kutsa hymns (RV. I. 94-115) stood after the Paruccheṣa hymns (I 127-139), then it enumerated eight hymns more than the Śākala recension of 1017 hymns. The modern commentator of Āraṇavyūha, mentions these eight hymns: The Bāṣkala śākhā placed the first two Vālakhilya hymns at the very place where we read them today. The next five Vālakhilyas followed RV. VIII. 94. At the end of the whole Saṁhitā, after X 191, followed the *Samjñāna* hymn of 15 verses in the Bāṣkala śākhā. That the *Samjñāna* hymn of the Bāṣkala

1. Comp. AV. XI. 7. 19; VS. XIX 25; TS. II 5. 9; ABr. II 3. 4; SB. I. 4. 2.

2. For the antiquity of Nivids and Praiṣas see Scheftelowitz, ZDMG Band 73, 1919, pp. 30-51.

3. See Ṛkprāti. I. 57; Bṛhad. VIII. 103; Nir. VIII. 22.

4. Regarding the antiquity of Purorucas, see Scheftelowitz, ZDMG, Band 74, 1920, pp. 204-7.

5. H. Oldenberg has raised an objection to this theory of Hillebrandt (Hymnen des R̥gveda I, pp. 519 ff). A. B. Keith also does not accept the theory; cf. JRAS 1907, p. 226. See also W. D. Whitney, Atharvaveda, p. 848.

śākhā originally consisted of 15 verses is impossible, for then the Bāṣkala śākhā should have 10 more hymns and not 8, since the so-called 15-versed *Samjñāna* hymn is really divided into three separate hymns. The confusion seems to have arisen from the fact that the same verse *Tacchamyorāvṛṇīmahe* forms the last verse of the first as well as the third hymn. The 8 (10) regular hymns of the Bāṣkala recension were considered in the Śākala śākhā as *Khilāni*. Now a good number of Khilas are as old as the Vāṣkilyas and the *Samjñāna* hymn, and many of them are still older and are already used in the ritual of the Brāhmaṇas belonging to the Ṛgveda just like the Ṛgveda hymns. The fact that the Brāhmaṇas and Śrauta and Gṛhya sūtras treat the verses called *Khilāni* at present just like *Rcaḥ* and quote them by merely the beginning words just as in the case of *Rcaḥ*, leads to the conclusion that they had been standing in a collection related to the Ṛgveda in their time. The wholly extinct Māṇḍūkeya śākhā which is mentioned in Ṛkprāti. III. 14 and Aitareyāranyaka could have admitted all old Khilas as equally authentic texts. According to the Purāṇic tradition,¹ there were three śākhās, Śākala, Bāṣkala and Māṇḍūkeya.² The Khilas admitted by the other recensions existed at the time of Śākalya who fixed the present order of hymns. He seems to have excluded them only because different hymns and verses had not come down in a unanimous tradition. That many hymns in the Khila collection did not hold an undisputed position in the Ṛgveda Saṁhitā is evident from the fact that certain Khilas (e. g. II. 15, III. 17, IV. 14) are fully quoted by Āśvalāyana and Śāṅkhāyana, while usually they cite merely the beginning words of the Ṛgveda hymns and most of the Khilas.

1. Devi Purāṇa says :— शाखाश्च त्रिविधा भूप शाकला बाष्कमाण्डकाः. Comp. Weber, Ind. Stu. III. p. 253.

2. According to the Carapavyūha there were five Śākhās of Ṛgveda. Of these, according to Oldenberg, the Āśvalāyana and Śāṅkhāyana were looked upon as independent Śākhās only in a restricted sense. So there remained only three, which number is also referred to in the Purāṇic tradition as stated above. Of these, again, the Māṇḍūkeya remains out of consideration, because the name of Māṇḍūkeya though mentioned in the Āranyaka and Prātisākhya is not at all concerned with the śākhā of the Ṛgveda. The knowledge of this Māṇḍūkeya śākhā was lost even in early period. So, according to Oldenberg, the only śākhā that requires a thorough examination besides the Śākala, is the Bāṣkala śākhā (Hymnen I. pp. 490-91).

According to the commentary on Carapavyūha, the Āśvalāyana śākhā was formed simply by adding eleven Vāṣkilya hymns. The difference in the Śāṅkhāyana was that the 10th Vāṣkilya hymn (RV. VIII. 58) was absent, the first two verses of which were inserted as a Khila after RV. X. 88. 18. This Khila is found in the Kashmir MS. It is to be noted that the two MSS. of the Śāṅkhāyana śākhā of Ṛgveda Saṁhitā procured by Pandit Satavalkar omit the 10th Vāṣkilya and give its two verses as a Khila after RV. X. 88. 18. From the statement in the Carapavyūhabhāṣya regarding the Śāṅkhāyana śākhā we can be allowed to surmise that that śākhā contained certain Khilas even though they were not enumerated as part of the Saṁhitā. Oldenberg says that the quotation in Śāṅkhāyana of the Sandhi-termination *Upadruta* which is peculiar to the Bāṣkalas and the allusion in Śāṅkh. Gr. IV. 5. 9 of *Tacchamyor* as the last verse of Ṛgveda, suggest the probability of Śāṅkhāyana being a follower of the Bāṣkala śākhā (Hymnen I, p. 517).

Scheftelowitz follows the arguments of Benfey (*Sāmaveda* xxviii) and Weber and holds that originally *Sāmaveda* arose from the same material from which the *Ṛgveda* was compiled. This is supported by the fact that in *Sāmaveda* there are 71 verses which are not in the *Ṛgveda*, some of which are preserved as *Khilas* to the *Ṛgveda*. It is also argued that *Sāmaveda* contains the *Ṛgvedic* verses in an older form since the variants in the *Sāmaveda* are generally in a more abstruse and incomprehensible form than those found in *Ṛgveda* in their places. Then following Hillebrandt¹ he argues that many hymns composed in the *Ṛgvedic* period are preserved in *Atharvaveda* or *Yajurveda* and they cannot be considered as later because they are found in *Atharvaveda* or *Yajurveda*. It is, therefore, quite natural that several *Khilas* are found in them. In this connection it is to be noted that Benfey's arguments regarding the older tradition of *Sāmaveda* are not proved. Theodor Aufrecht has shown that the divergent readings of the *Sāmaveda* are due only to arbitrary, intentional or accidental alterations.²

In the codification of *Ṛgveda* Śākalya seems to have recognised only those hymns which had already become general property and were recognised by all as traditional national hymns; on the other hand he seems to have considered those hymns as doubtful *Ṛcas* (*Khilāni*) which lead an isolated life in the tradition of individual families. And in those cases in which he could not decide whether a particular verse had really come down from old with equal authority, he appears to have admitted it in his *Samhitā*, but did not analyse it in the *Padapāṭha*, like RV. VII. 59. 12; X. 20. 1; 120. 10; 190. On the other hand, another recension (like the *Bāṣkala śākhā*) recognised several hymns from the doubtful material as authorised text and incorporated them into the *Samhitā*, and again another *śākhā* (like the *Māndūkeya*) might have accepted the whole old *Khila* portion as authorised text. However, they were considered as sacred texts by the *Śākala śākhā* even though it denied them equal rights with the *Ṛgveda* hymns, as is evident from its descendants in the *Śrauta* and *Gṛhya sūtras* as well as *Śaunaka*. The *Bāṣkala śākhā* has also preserved the texts not recognised by it, for *Brhad.* VIII. 85 states that the *Bāṣkala śākhā* considered the verb *Ādadhe* in the second verse of *Nejameṣa* hymn as third person singular perfect. This *Nejameṣa* hymn is found in the *Khila* collection. Thus the *Khilas* were treated by the *Bāṣkalas* with the same accuracy as the *Ṛgveda* hymns. This alone can explain the fact that these apocryphal verses and hymns were never denoted by the term *Khila* in the oldest time but were always regarded as *Ṛcas*. Although at the time of the compilation of the *Āraṇyakas* all the *Khilas* mentioned in the *Khilānukramaṇī* already existed, and although many citations from them are found in the *Āraṇyakas*, the term *Khilāni* did

1. GGA 1889, p. 406.

2. Cf. Winternitz, *History of Indian Literature*, Vol. I, p. 164; A. B. Keith, *JRAS* 1907, p. 227.

not exist in that period, for in TĀ II. 9. 10 where all sacred texts are enumerated, *Khilāni* are not mentioned.¹

Looking to the old works relating to the study of Vedic literature we find that the Khilas were looked upon by them as Ṛcas and the term Khila was unknown to them. Yāska in his Nirukta cites several Khila verses and denotes them as *Nigama*.² In Śaunaka's time the term Khila did not exist; Khilas were considered by him as Ṛcas that really belonged to the Ṛgveda but were not counted in Anuvākas. He, therefore, explains Khilas in his Prātiśākhya.³ Bṛhaddevatā and Ṛgvidhāna also do not know the term Khila and understand by Ṛk verses also the so-called Khilas. Both these works are not composed by Śaunaka himself but by his followers. Among the Ṛgvedic deities Bṛhaddevatā mentions also those which relate only to the apocryphal hymns.⁴ A good many Khilas from the Khila collection are treated in Bṛhaddevatā. There are, besides, certain citations in it which are found neither in the Ṛgveda nor in the Khila collection.⁵ The Ṛgvidhāna deals with 23 Khilas in this collection.⁶ From the absence of many Khilas in Ṛgvidhāna or in Bṛhaddevatā one cannot conclude that at the time of the composition of both these works these excluded Khilas were not recognised; for many Ṛgveda hymns themselves are not quoted in them. While in Ṛkprātiśākhya and in Bṛhaddevatā the Vālahilyas and the Subheṣaja hymn are mentioned, they are not treated in the Ṛgvidhāna; on the other hand the hymn *Śaṁvatīḥ* (II. 13) is not mentioned in Bṛhaddevatā while it is treated in Ṛgvidhāna. These Khilas were, however, not counted in the enumeration of Ṛgveda hymns.⁷

1. In this connection Keith observes that "it is not to be expected that so paltry a species of literature as the Khilas would find a place in such enumerations of the great literary genera." JRAS 1907, p. 227.

2. Comp. A. B. Keith, *ibid.* p. 226 ff.: "Examination will show that all the cited texts occur in other Vedic texts, and in any case such citations could not prove that he considered the passages as belonging to the Ṛgveda Saṁhitā."

3. Comp. A. B. Keith, *ibid.*—"In the case of Śaunaka that he did not know the Khilas as such is still less convincing. The fact that the Khilas are included in Prātiśākhya proves nothing except what is admitted, viz., that the Khilas existed in connection with the Ṛgveda at the time of the composition of the Prātiśākhya which, it may be added, is quite possibly later as we have it than Śaunaka."

4. Thus *Lākṣā* (I. 129, II. 84), *Śrī* (II. 84), *Medhā* (II. 84), *Niṣad* and *Upaniṣad* (II. 82); comp. Khila IV. 7, II. 6, IV. 8, I. 3.

5. See Bṛhad. VII. 104, I. 48, IV. 87-8, V. 157.

6. *Sauparna* hymns (I. 2-12), *Sṛisūkta* (II. 6), *Agniretu* (II. 11), *Śaṁvatīḥ* (II. 13), *Uttadainam* (III. 16), *Yām Kalpayanti* (IV. 5), *Āyusyam* (IV. 6), *Medhām Mahyam* (IV. 8), *Yenedam* (IV. 11), *Nejameṣa* (IV. 13), *Samjñānam* (V. 1), *Nairhastyam* (V. 2), *Mahānāmnyaḥ* (V. 4).

7. "The evidence of the Bṛhaddevatā shows that Śaunaka did not include these hymns in his enumeration of the hymns of the Ṛgveda. Why he did not do so is of course open to dispute, but it is perfectly fair to argue that he may have done so because they were in his day regarded as not Ṛgvedic in the proper sense and the evidence given above is in favour of his having used the term Khila of them. That this expression does not occur in the Bṛhaddevatā or the Ṛgvidhāna is no more surprising than it does not occur in the Prātiśākhya."—A. B. Keith, *ibid.* pp. 227 ff.

The Anuvākānukramaṇī and Ārṣānukramaṇī are said to have been composed by Śaunaka. Since, however, they expressly use the term Khila,¹ they cannot be attributed to him. Ārṣānukramaṇī is much later than Anuvākānukramaṇī; the composer of the former work holds the Khila collection as a unitary work composed by Gautama Vāmadeva.² Āśvalāyana and Śāṅkhāyana do not know the term Khila. The sanctity of Khilas was much degraded in the period of Dharmaśāstra.³ Śaḍguruśiṣya, the commentator of Sarvānukramaṇī who flourished at the end of the 12th century A.D., had the same ignorance about the Khilas as at present.⁴ The ignorance regarding the Khilas gradually grew so far that several modern popular hymns with religious contents which originated in connection with popular cults (e.g. Serpent-cult, Durgā-cult) began to be considered as *Khilāni*. These later hymns are partly added to some old Khilas without regard to their different contents, so that consequently several Khila texts were affected by modern supplements (e.g. II. 1; 6; 12; 14; III. 10; 12; 17; IV. 20). Only in a few quite modern Khila MSS. such later texts are given as independent texts. The term *Parīṣṭāni* is met with only in modern works like the Prayogaratna.

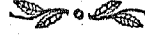
Acknowledgments:—I have to perform the pleasant duty of acknowledging the help received by me in accomplishing this work. I have already stated that I have chiefly based the text of the Khilas on that in the Kashmir MS. published by Dr. Scheftelowitz in his "Apokryphen des Ṛgveda." It is, therefore, my first duty to acknowledge my indebtedness to him. I began the study of the Khilas three years ago when the dark clouds of war had suffocated the atmosphere of the whole world. Copies of Scheftelowitz's work were not easily available, and it was with the utmost efforts that I could procure one for my purpose. It is a matter of relief that the war has come to an end before the publication of this work. I must also acknowledge the help I obtained from other editions of Khilas and other Sanskrit works, and I express my thanks to their editors. To the various MSS. libraries I am indebted for allowing me to use the valuable MSS. of Khilas in their possession. I have especially to thank Pandit Satavalekar of Aundh (Dist. Satara) for kindly keeping at my disposal his two MSS. of Śāṅkhāyana śākhā of Ṛgveda. I have also derived help from the writings of Oldenberg, Hillebrandt, Macdonell, Keith, and others to whom my thanks are due. I must also acknowledge the help I received from certain scholars who kindly procured for me certain valuable and rare printed books. Last, but not least, I must also thank those scholars who gave me their valuable advice with regard to the preparation of this work.

C. G. KASHIKAR

-
1. Comp. Anuvākānu. Verses 7, 17, 36, 39.
  2. Ārṣānu. X. 102. For different views regarding the date and authorship of Ārṣānukramaṇī, see Macdonell, Bṛhaddevatā, Part I, Preface, p. xxiii; Festgruss an R. von Roth, p. 112; A. B. Keith, JRAS 1907, pp. 226 ff.
  3. Comp. Manu. III. 232.
  4. Comp. Sarvānu. I. 99.

प्रास्ताविकम्

अथैतावत्पर्यन्तमृगवेदस्य शाकलसंहितां मुद्राप्याधुना खिलानि संगृह्यन्ते । चरणव्यूहमते ऋग्वेदसंहितायाः पञ्च शाखा वर्तन्ते शाकलवाक्कलाश्चलायनशाङ्खायनमाण्डूकायना इति । केषां चिन्मते ऋग्वेदस्यैकविंशतिः पञ्चविंशतिः सप्तविंशतिर्वा शाखा विद्यन्ते । शाङ्खायनशाखा कौषीतकि-शाखा चेत्येकस्या एव शाखाया नामद्वयमित्येतावत्कालपर्यन्तं निर्धारितमासीत् । किंत्वधुना कौषीतकि-शाखायाः शाङ्खायनशाखाया भिन्नत्वं सिद्धम् । मद्रपुरे (मद्रासनगरे) डॉ. टी. आर्. चिन्तामणि-महोदयैः कौषीतकिगृह्यसूत्रं शाङ्खायनगृह्यसूत्राभिन्नमधुनैव मुद्रापितं वर्तते । कौषीतकिश्रौतसूत्रं कौषीतकिब्राह्मणं चेति ग्रन्थद्वयं शाङ्खायनश्रौतसूत्रब्राह्मणाभ्यां भिन्नमचिरादेव प्रकाशयिष्यत इत्यपि तैरुद्धोषितम् । तयोर्मुद्रणानन्तरमृगवेदसंहितायाः कौषीतकिशाखायां को विशेष आसीदिति ज्ञातुं सुशकं भवेदित्याशास्यते ।

ऋग्वेदसंहितायाः सर्वासु शाखासु शाकलशाखैव सर्वत्र प्रसिद्धा । इतरासां शाकलशाखायाः क्रीदशो भेद आसीदिति निश्चितं वक्तुमशक्यप्रायम् । तथापि बहोः कालादारभ्येतरशाखागतान्यधि-कानि सूक्तानि मन्त्रा वा खिलसंज्ञया प्रसिद्धाः परंपरयागता लिखितपुस्तकैषूपलब्धा मुद्रापिताश्च । एवं मैक्समुल्लरमुद्रिते ऋग्वेदभाष्यपुस्तके ३२ खिलानि मुद्रापितानि । आउफेरेस्टूमहाशयै रोमन-लिप्यां मुद्रिते ऋग्वेदपुस्तके २५ खिलानि वर्तन्ते येषु मध्ये कानिचित् मैक्समुल्लरखिलेभ्यो भिन्नानि । मुम्बापुरीमुद्रिते ऋग्वेदभाष्यपुस्तके बहूनि परिशिष्टानि निवृत्तैषपुरोरुक्कुन्तापसहितानि मुद्रापितानि सन्ति । एवं निर्णयसागरग्रन्थालये मुद्रिते ऋग्वेदसंहितापुस्तकेऽपि खिलान्यन्तर्भा-वितानि । पीटर्सनमहाशयैः अलवरनगरस्थलिखितपुस्तकानां सूची आरचिता । तत्र कानि-चित् खिलानि मुद्रापितानि वर्तन्ते । औन्धनगरे पं. सातवळेकरमहोदयैरधुनैव प्रकाशिते ऋग्वेद-संहितापुस्तके खिलसूक्तानि मुद्रापितानि तेषु कानिचिदुपरिनिर्दिष्टपुस्तकेष्वनुपलब्धानि । खिलानां ' परिशिष्टम् ' इति संज्ञा केषुचिद्वर्षाचीनग्रन्थेष्वेव दृश्यते ।

काश्मीरदेशे ऋग्वेदसंहिताया एकं प्राचीनं लिखितपुस्तकं सखिलं शारदालिप्यां लिखितं बुद्धरमहाशयैः संपादितम् । तत्र दशममण्डलान्ते सर्वाणि खिलसूक्तानि क्रमेण संगृहीतानि वर्तन्ते । पुण्यपत्तनस्थ-डेकन कॉलेज-ग्रन्थालयार्थं संपादितमेतलिखितपुस्तकमधुना पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरे स्थापितमस्ति । एतत्काश्मीरपुस्तकगतानि खिलानि टिप्पण्यादिभिरुपोद्-घातेन च संयोज्य शेफ्टेलोविट्स्महाशयैः १९०६ ख्रिस्ताब्दे शार्मण्यदेशे रोमनलिप्यां मुद्रापितानि । पूर्वतनान् सर्वान् खिलसंग्रहानतीत्यार्य खिलग्रन्थो वर्तते । अतस्तमेवानुसृत्यात्र खिलानां मुद्रापण-मुचितं मन्ये ।

एतत्काश्मीरपुस्तकं भूर्जपत्रेषु लिखितमस्तीव जीर्णम् । एतत् ४०० वर्षेभ्यः प्राक् लिखितमिति बुद्धरमहाशयानां मतम् । तस्य १९१ पत्राणि सन्ति । १७६ पत्रपर्यन्तं शाकलसंहिता कारत्यायनीय-सर्वानुक्रमण्या सहिता लिखितास्ति । तत्र मण्डलानां गणनमस्ति नाष्टकानाम् । चतुःषष्टावध्यायेषु संहिता विभक्ता । अनुवाकानां सूक्तानां च परिगणनं नास्ति । अध्यायेषु वर्गाः परिगणिताः । प्रत्यध्यायं तावत्परिमाणा सर्वानुक्रमणी आदौ दत्ता । ऋग्वेदसंहितान्ते १७६-१८९ पत्रेषु खिलग्रन्थो लिखितः । स पञ्चस्वध्यायेषु विभक्तः । खिलानामृषिच्छन्दोदेवतादिप्रतिपादिकानुक्रमण्यपि वर्तते । अध्यायादौ च तस्य तस्याध्यायस्यानुक्रमण्यंशो दत्तः । अनुक्रमण्यां प्रतिसूक्तं मन्त्रसंख्यापि दत्ता । तेन खिलस्याद्यन्तयोर्ज्ञानं सुशकं भवति । ब्राह्मणकल्पसूत्रबृहदेवताप्रातिशाख्यादिग्रन्थेषु खिलविषये यल्लिखितं तदनुकूलमेव खिलानुक्रमणीवचनम् । खिलान्ते ऋद्धमन्त्रस्य प्रतीकमुद्धृतम् । ऋग्वेद-

संहितायां यत्र तखिलं निवेशनीयं पठनीयं वा तस्य तज्ज्ञापकम् । यद्यनेकानि खिलान्येकत्र वर्तन्ते तर्हि अन्यखिलान्ते ऋद्धमन्त्रप्रतीकमुद्धृतम् ।

एतत्पुस्तकलेखकेन न केवलं स्वकल्पनयैतलिपिबद्धं कृतं किंतु किञ्चित् शारदालिपिलिखितं पुस्तकं दृष्ट्वा लिखितमिति तद्रताशुद्धिभ्यो ज्ञायते । अस्मिन् पुस्तके संहिता खिलानि च स्वरचिह्न-युतानि । किंत्वस्य स्वरलेखनपद्धतिः सर्वथा भिन्ना वर्तते । प्रायेण लिखितपुस्तकेषु स्वरितमुपरि-चिह्नाङ्कितं वर्ततेऽनुदात्तं चाधस्ताच्चिह्नाङ्कितम् । अस्मिन् पुस्तके तावदुदात्तः जात्यस्वरितश्चेति द्वावेव दर्शितौ अनुदात्त इतरस्वरितश्च वर्जितौ । उदात्तः उपरिस्थितरेखाया प्रदर्शितः जात्यस्वरितश्च 'अनेन चिह्नेन । खिलेष्वेतच्चिह्नं द्विवारमागतम् (१.११.४; १२.७) । परं पदमाद्युदात्तं स्वरितादि वा चेत् जात्यस्वरस्विकल्पेनैव दर्शितः । स्वरितस्य ह्रस्वत्वेऽपि त्रिकम्प एव लिखितः । तस्याधस्ताद-नुदात्तचिह्नमुपरि वा स्वरितचिह्नं कृतम् । इयं स्वरपद्धतिः मैत्रायणीकाठकसंहितयोः स्वरपद्धत्या साम्यमावहति तस्या आधारभूता चेति शोफ्टेलोविस्ममहाशयानां मतम् । तैः स्वकीयपुस्तक इयमेव स्वरलेखनपद्धतिरवलम्बिता । मयाप्यत्र सैव स्वीकृता । काश्मीरखिलेभ्योऽधिकानि यानि खिलानि तैः स्वकीयपुस्तके मुद्रापितानि तेषां मध्ये केषुचित् सूक्तेष्वेतद्वीथैवोदात्तस्वरो दर्शितः । मया तावदधिकानि खिलानि स्वररहितमेव मुद्रापितानि यतस्तेषां स्वरचिषये मुद्रितपुस्तकानां लिखित-पुस्तकानां चैकमर्थं नास्ति । मेक्समुल्लरमहोदयैरपि स्वकीयपुस्तके खिलानि प्रायः स्वररहितान्येव मुद्रापितानि ।

खिलपाठनिर्धारणविषये ये ये ग्रन्था मया समवलोकितास्तेषां मध्ये औधनगरस्थ-पण्डित-सातवळेकरमहोदयैः प्रदत्तं ऋग्वेदस्य शाङ्खायनशाखाया नागरीलिप्यां लिखितं पुस्तकद्वयं प्रथमं निर्देशमर्हति । तयोरेकं पुस्तकं गुर्जरदेशे जीर्णदुर्यं (= जुनागडनगरे) संवत् १७५४ वर्षे लिखित-मपरं च नवानगरे संवत् १८९४ वर्षे लिखितमस्ति । उभयोश्चतुःषष्टावध्यायेषु संहिता विभक्ता । अष्टकानि न परिगणितानि । मण्डलानामादिरन्तश्च दर्शितः । स्वरा रक्तवर्णेनाङ्किताः । नवानगरपुस्तके अनुदात्तस्वरितौ प्रचलितरीत्यैव दर्शितौ । जुनागडपुस्तके अनुदात्तो यथापूर्वं दर्शितः स्वरितस्तु अनु-दात्तवदेव किंतु अक्षरं मध्ये भित्त्वा दर्शितः । पीटर्सन्महाशयैः अलवरनगरस्थानि ऋग्वेदस्य शाङ्खायनसंहितायाः पदपाठस्य च पुस्तकानि दृष्ट्वा सूचीपत्रे तान्युपवर्णितानि । तत्रस्थ एकस्मिन् संहितापुस्तके स्वरितचिह्नमेतद्वीथ्या दत्तमिति तैर्लिखितम् । जुनागड-नवानगरपुस्तकयोः पाठ-साम्यात् केवलं तयोः प्राचीनतरं जुनागडपुस्तकमेवास्मिन् ग्रन्थे मयोपयुक्तं 'जुना' इति संज्ञया तत्र तत्र निर्दिष्टं च । अस्य पुस्तकस्य शाङ्खायनशाखीयत्वे लिखितं प्रमाणं नास्ति । अलवरनगर-स्थानि लिखितपुस्तकान्यपि शाङ्खायनशाखानुसारीणि इति पीटर्सन्महाशयानां मतम् । तेष्वपि शाङ्खायनशाखीयत्वे लिखितं प्रमाणं नास्ति । किंतु गुर्जरदेशीया ब्राह्मणाः शाङ्खायनिन इति लोक-प्रसिद्धिमादृत्यैतेषां पुस्तकानां शाङ्खायनशाखीयत्वमनुमन्तुमुचितम् । एतत्पुस्तकस्थानि खिलानि शाङ्खायनशाखायां संहितान्तर्गतानि खिलत्वेनैव वा तेषां तन्त्रान्तर्भाव इति वक्तुं दुष्करम् । पुस्तकेषु तावत् खिलानि ग्रन्थध्यायं वर्गेष्वन्तर्भूतानि सन्तीति स्पष्टम् । चरणव्यूहभाष्ये शाङ्खायनशाखाया वैशिष्ट्यं दर्शितं तद्यथा—'यमृत्विजो' इति दशमं वालखिल्यसूक्तं (ऋ. सं. ८. ५८) अपठित्वा तत्रस्थौ 'एक एवाग्निः' 'यमृत्विजो' इति द्वौ मन्त्रौ ऋ. सं. १०. ८८. १८ अनन्तरं ('कथ्यग्रयः कति सूर्यासः' इति मन्त्रस्यानन्तरं) खिलत्वेन पठनीयाविति । एतदनुसारेण जुनागडपुस्तके दशमं वालखिल्यसूक्तं वर्जयित्वा तस्थौ द्वौ मन्त्रौ 'कथ्यग्रयः' इत्यस्यानन्तरं लिखितौ । अलवरपुस्तक इदं शाङ्खायनशाखावैशिष्ट्यं वर्तते न वा इति न ज्ञायते । पीटर्सन्महाशयानां कृतायां सूच्यां तच्च दर्शितम् । आउफ्रेष्टमहाशयमुद्रितऋग्वेदपुस्तकस्य तुलनया पीटर्सन्महाशयैः अलवरपुस्तके खिलानि दृष्टानि वर्णितानि च । आउफ्रेष्टपुस्तकेऽविद्यमानानि खिलानि अलवरपुस्तके वर्तन्ते न

वा, वर्तन्ते चेत् कीदृशस्तेषां पाठ इत्यस्मिन् विषये जिज्ञासावशिष्यत एव । अलवरपुस्तकानि स्वयं द्रष्टुं मे मनीषासीत् किंतु लिखितपुस्तकानि पुस्तकालयाद्वहिनं नेयानीति पुस्तकालयाधिकारिणां नियमवशात् न द्रष्टुं पारितवान् । तत्रस्थपुस्तकानां पीठसंनमहाशयकृतं वर्णनमनुसृत्यैव कार्यं निर्वर्तनीयम् ।

अलवर-जुनागडपुस्तकयोस्तुलनया अधोलिखिता विशेषाः खिलविषये दृष्टिगोचरा भवन्ति—

(१) ‘ यस्तृणैरध्ययनम् ’ इति खिलं अलवरपुस्तके क्र. सं. ५. ४९ अनन्तरं वर्तते ।

जुनागडपुस्तके तु क्र. सं. ६. ४८ अनन्तरम् ।

(२) श्रीसूक्तं (२. ६) अलवरपुस्तके नास्ति । जुनागडपुस्तके विद्यते ।

(३) शिवसंकल्पसूक्तं (४. ११) अलवरपुस्तके नास्ति । जुनागडपुस्तके विद्यते ।

(४) ३. १९, ३. २०, ४. १२ इति त्रीणि खिलानि जुनागडपुस्तके विद्यन्ते । अलवरपुस्तके तेषामभावो दृश्यते ।

(५) २. १२ खिलं जुनागडपुस्तके तृचं अलवरपुस्तके दृचम् । २. १३ खिले तृतीय-मन्त्रानन्तरं जुनागडपुस्तके त्रयो मन्त्रा अधिकाः । ४. २ खिले (रात्रिसूक्ते) जुनागडपुस्तके अलवरपुस्तकापेक्षया मन्त्रद्वयमधिकम् ।

एतान् विशेषान् वर्जयित्वा अलवर-जुनागडपुस्तकयोरन्यत्सर्वं समानम् । एतस्मान्नेदादनुमीयते यदेतानि खिलानि यद्यपि प्रायः वर्गगणनायामन्तर्भावितानि तथापि ऋग्वेदस्य शाङ्खायनसंहितायां न परिगणितान्यासन्निति । केषां केषां खिलानां शाङ्खायनशाखायां खिलत्वेनान्तर्भाव आसीदित्ययं तावदपरो विषयः । ‘ विदा मघवन् विदा ’ इत्युभयोः पुस्तकयोरन्त्यं खिलम् । तदनन्तरं ‘ अग्निदेवेदः विदा मघवन्विदौ ’ इत्यंशोऽप्युभयोः समान एव । उभयोः पुस्तकयोः खिलपाठोऽपि प्रायः समानः । जुनागडपुस्तके ये पाठभेदा उपलभ्यन्ते ते सर्वे मया तत्र तत्र प्रदर्शिताः । उपरिनिर्दिष्टेषु खिलेषु जुनागडपुस्तकस्य यद्वैशिष्ट्यं तदपि तत्र तत्र टिप्पणीषु दर्शितमेव ।

शार्मण्यदेशे म्युनिक्नगरस्थपुस्तकालये खिलानां लिखितपुस्तकद्वयं (३०, १५५ क्रमाङ्क-युतं) वर्तते । तयोः केवलं निविपुरोरुक्पैषकुन्तापात्मको खिलभागोऽस्ति । तस्याः पाठभेदाः शेफ्टे-लोविस्महाशयैः स्वकीयटिप्पण्यां दत्ताः । तेषु बहूनां पाठभेदानामितरपुस्तकपाठैः साम्याच्च ते मयोद्धृताः । ये विशिष्टाः पाठभेदाः कचिद्वर्तन्ते ते मूलपुस्तकमनिर्दिश्य प्रदर्शिताः ।

अस्मिन् खिलसंग्रहे त्रयोदशमन्त्रात्मिका शिवसंकल्पोपनिषद् (खिल ४. ११) विद्यते । लण्डननगरे ब्रिटिश म्युझीअम्-संज्ञकसंग्रहालये वर्तमाने ऋग्वेदसंहितापुस्तके (क्रमाङ्कः Add. 5351) सैवाष्टाविंशतिमन्त्रात्मिकास्ति । शेफ्टेलोविस्महाशयैः एकस्मिन्निबन्धे प्रकाशितस्तस्य पाठो मया तस्य खिलस्य टिप्पण्यां समुद्धृतः । जुनागडपुस्तके तत्समान एव पाठः । पं. सातवलेकर-महोदयैर्मुद्रितायां ऋग्वेदसंहितायां २६ मन्त्रात्मिका शिवसंकल्पोपनिषद् कचिद्विभिन्नपाठेन विभिन्नक्रमेण च मुद्रिता ।

सुविज्ञातं श्रीसूक्तमस्मिन् खिलग्रन्थे २. ६ खिलत्वेनागतम् । प्राचीनकालादारभ्यैतत् भारत-वर्षे वैदिकधर्मानुयायिभिः पठ्यते । श्रुतिस्मृत्यादिग्रन्थेषु तद्वृत्ताः केचन मन्त्रा उद्धृताः सन्ति । अस्य श्रीसूक्तस्यासंख्यातानि लिखितपुस्तकानि भारतवर्षे उपलभ्यन्ते । श्रीसूक्तस्य मन्त्रसंख्याविषये मन्त्र-क्रमविषये पाठविषये च बह्वयः परंपरा दृश्यन्ते । शेफ्टेलोविस्महाशयैः इंग्लंडदेशे विद्यमानानि श्रीसूक्तस्य लिखितपुस्तकानि समवलोक्य तद्वृत्ताः पाठभेदा अन्यत्र निबन्धरूपेण संगृहीताः । तेषु विशेषवैचित्र्यस्याभावाच्च मया तेऽत्रोद्धृताः । श्रीसूक्तपाठविनिश्चयार्थं मयापि विभिन्नग्रन्थालय-स्थानि श्रीसूक्तस्य ४४ लिखितपुस्तकान्यवलोकितानि । परं तेषां पाठभेदानां पूर्वसंकलितपाठैः प्रायः समानत्वात् तत्तलिखितपुस्तकपाठोद्धरणमनावश्यकमित्याकलयामि । ये केचन विशिष्टाः पाठ-

भेदास्तेषूपलब्धास्ते मूलपुस्तकमनिर्दिश्य संगृहीताः । श्रीसूक्तस्यादिमेषु पञ्चदशसु मन्त्रेषु विद्यारण्य-
स्वामिनो भाष्यं विद्यते । मैक्समुल्लरमहोदयैः स्वकीय ऋग्वेदभाष्यपुस्तक एतन्मुद्रापितम् । मयापि
श्रीसूक्तभाष्यस्थ बहूनि लिखितपुस्तकानि नानाग्रन्थालयस्थानि दृष्ट्वा भाष्यं परिशोधितं श्रीसूक्त-
स्थाधस्तान्मुद्रापितं च । तत्पाठभेदोद्धरणमनावश्यकं मन्ये ।

रात्रिसूक्तस्थ कानिचिल्लिखितपुस्तकानि अन्येषामपि केषांचन चतुर्णां खिलानामेकं पुस्तकं
तज्जौरनगरस्थसरस्वतीमहालग्नग्रन्थालयस्थं मया समवलोकितम् । परं तत्रस्थखिलेषु पाठभेदानां
विभिन्नत्वाभावात्तेषामपि नामनिर्देशो न कृतः ।

लण्डननगरे इण्डिया-ऑफिसग्रन्थालये आश्वलायनमन्त्रसंहितायाः पुस्तकद्वयं (३७८, ३७९
क्रमाङ्कितं) अस्ति । आश्वलायनश्रौतसूत्रे गृह्यसूत्रे च ये ऋग्मन्त्राः प्रतीकत्वेनोद्धृतास्तेऽस्मिन्
संगृहीताः । तेषूद्धृतानां खिलसूक्तानां पाठा मुद्रितपुस्तकपाठेभ्यः कचिद्विन्नाः । इयमाश्वलायनमन्त्र-
संहिता डॉ. वि. म. आपटे-महोदयैरेकस्मिन्निबन्धे सविस्तरमुपवर्णिता । तद्वर्णनमनुसृत्य तत्पुस्तकस्थाः
खिलसूक्तपाठविशेषा मया तत्तत्स्थानेषु संगृहीताः । तत्र ३७८ क्रमाङ्कयुतस्य पुस्तकस्य “आश्वमंसं”
इति संज्ञा मया दत्ता ३७९-तमस्य पुस्तकस्य च “आश्वमंसं” इति । यत्रोभयोः पाठः समानस्तत्र
केवलं “आश्वमंसं” इति संज्ञा ।

कलिकातानगरस्थ-रॉयल एशियाटिक सोसायटी-ग्रन्थालये ऋग्वेदस्य पुस्तकद्वयं (संहिता
क्रमाङ्कः १२० [६६०७] पदानि क्रमाङ्कः १४० [६६०८]) वर्तते । तस्मिन् खिलान्यन्तर्भूतानि
दृश्यन्ते । तत्पुस्तकद्वयसंपादनार्थं बहु प्रयतितेऽपि महायुद्धसंहारभिया देशान्तरे प्रेषितत्वात्तदुपलब्धं
नाशक्रवम् । तस्य ग्रन्थालयस्य सूचीपत्रे एतयोः पुस्तकयोर्यद्वैशिष्ट्यं प्रदर्शितं तदनुसृत्य तत्रस्थ-
खिलविषये विचारयामि । संहितापुस्तके सप्तमाष्टकमष्टादशखिस्तशताब्दे नागरीलिप्यां लिखित-
मस्ति । तस्मिन् ‘पावमानीः स्वस्थयनीः’ इति खिलं मैक्समुल्लरपाठानुसारि लिखितम् । तत्रैवाष्टमा-
ष्टकं पञ्चदशखिस्तशताब्दे लिखितमस्ति । तस्मिन् ‘अविधवा भव वर्षाणि’ इति खिलं (३. १७)
लिखितं वर्तते । तथा च ‘येनेदं भूतम्’ इत्याद्या शिवसंकल्पोपनिषद् (खिल ४. ११) २८ मन्त्रा-
स्मिका तत्र लिखिता स्यात् यतः ‘गोभिर्जुष्टो धनेन’ इत्येकोनविंशो मन्त्रस्तस्मिन् विद्यत इति
सूचीपत्राज्ज्ञायते । एवमेव ‘संज्ञानमुशाना’ ‘नैर्हस्यं सेनादरणं’ ‘प्राध्वराणां पते’ ‘विदा
मधवन् विदा’ इति खिलान्यपि तत्र लिखितानि । पदपुस्तके षष्ठाष्टकस्य पदपाठः संवत् १६५३
मध्ये लिखितोऽस्ति । चतुर्थाध्याये एतत्पुस्तकापेक्षया एकं सूक्तं मैक्समुल्लरपुस्तकेऽधिकमस्तीति सूचीपत्र-
कारैर्लिखितम् । कस्यचित् (नूनं दशमस्य) वालखिल्यसूक्तस्याधिक्यं तेषामभिप्रेतमिति प्रतिभाति ।

औन्धपुस्तके किर्यांश्चित् खिलभाग इतरपुस्तकापेक्षयाधिको वर्तते । तस्य पाठादिवैशिष्ट्यं मया
टिप्पणीषु प्रदर्शितमेव । खिलद्वये (४. ५; ४. ११) काश्मीरपुस्तके वर्तमानस्तुटितो भाग औन्ध-
पुस्तक उपलब्धः स तत्र विनिवेशितः । ३. २० खिले काश्मीरपुस्तके वर्तमाना त्रुटिः जुनागढपुस्तका-
धारेण परिपूरिता । अन्यत्रापि बहुषु स्थलेषु काश्मीरपुस्तके त्रुटयो विद्यन्ते किंतु तासां पूरणं लिखित-
पुस्तकाभावान्मुद्रितपुस्तकाभावाच्चाशङ्क्यम् ।

एकादश वालखिल्यसूक्तानि यद्यपि परिपाटीमनुसृत्याष्टमे मण्डले मुद्रापितानि तथापि काश्मीर-
पुस्तके खिलग्रन्थे तेषां समावेशादत्रापि तानि यथास्थलं (१. ४; ६; ३. १-८; १८) मुद्रा-
पितानि । काश्मीरपुस्तके वालखिल्यसूक्तेषु पाठभेदा उपलभ्यन्ते तेऽवश्यं द्रष्टव्याः ।

काश्मीरखिलग्रन्थे कचन अशुद्धा अपि पाठा उपलभ्यन्ते । एतादृशेषु स्थलेषु शेफ्टेलीविल्क-
महाशयैः समानवैदिकपाठाधारेण अभ्यूहेन वा शुद्धाः पाठाः स्वीकृताः । पुस्तकस्था अशुद्धाः पाठाः
टिप्पणीषु समुल्लिखिताश्च । पूर्वं निर्दिष्टानि मुद्रितखिलपुस्तकान्यपि तैर्दृष्टानि तस्याः पाठभेदा

अपि निर्दिष्टाः। खिलानां संहितादिग्रन्थानां च यत्र रचनासाम्यं विद्यते तादृशानि स्थलानि तत्संबद्धाः पाठभेदाश्च तैः समुल्लिखिताः। ताननुसृत्य मयापि प्रतिखिलं टिप्पणी दत्ता किंतु न तस्य टिप्पणी यथातथमुद्धृता। रचनासाम्यविषये मूलग्रन्थानवलोक्य आवश्यकतानुसारं शोधनं न्यूनपूर्णं च संपादितम्। येऽधिकाः खिलमन्त्राः पाठभेदा वा मुद्रितपुस्तकेषु लिखितपुस्तकेषु चोपलब्धास्ते टिप्पण्यां संगृहीताः। काश्मीरपुस्तकस्थखिलपाठः शेफ्टेलोविट्स्महाशयैः यथा मुद्रितः प्रायस्तथैव मयापि स्वीकृतः। यत्र कचित् पाठविषय आशङ्कासीत्तत्र काश्मीरपुस्तकमपि मयावलोकितम्। यत्र काश्मीरपुस्तकस्थं पाठं त्यक्त्वा शुद्धः पाठः साधारं तैः स्वीकृतः अशुद्धः पाठश्च टिप्पण्यां निर्दिष्ट-स्तत्र तादृशोऽशुद्धः पाठो मया न निर्दिष्टः। केषुचित्स्थलेष्वशुद्धं पाठं खिले तथैव स्थापयित्वा शुद्धः पाठः तैः टिप्पण्यां संसूचितः। एतादृशाः केचन सूचिताः पाठा विशेषतः सौपर्णसूक्तगता मया मूले विनिवेशिताः। पाठविनिश्चितिं वर्जयित्वान्येऽपि केचन विषयास्तेषां टिप्पणीव्हागतारस्ते तत्रैव द्रष्टव्याः। क्वचित् लिखितपुस्तकस्थमशुद्धं पाठं त्यक्त्वा मुद्रितपुस्तकाधारेण लिखितपुस्तकाधारेण वा शुद्धः पाठो मयापि स्वीकृतः। ए. बी. कीथमहाशयैः काश्मीरखिलग्रन्थविमर्शसमये त्रयः शुद्धाः पाठाः संसूचितास्तेऽत्र स्वीकृताः।

खिलानां टिप्पण्यो मया संस्कृतभाषायामेव लिखिताः। लेखनसंक्षेपसिद्ध्यर्थं कानिचिद्विद्वानि प्रयुक्तानि तानि संक्षेपविवरणे प्रदर्शितानि। टिप्पणीलेखने तावदर्थं क्रमः स्वीकृतः—

- (१) अध्यायस्यानुक्रमणी अध्यायस्यादौ दत्ता। अनुक्रमणीपाठभेदा अप्यत्रैव निर्दिष्टाः।
- (२) ऋग्वेदसंहितायां खिलं यत्र पठनीयं तस्य स्थानस्य निर्देशः।
- (३) येषु येषु ग्रन्थेषु खिलं पूर्णतयांशतो वा मुद्रितं तेषां नामनिर्देशः।
- (४) येषु येषु वैदिकग्रन्थेष्वितरग्रन्थेषु च खिलं पूर्णत्वेनांशतो वा मन्त्रक्रमभेदेन पाठभेदेन वागतं तेषां नामादिनिर्देशः।
- (५) मन्त्रक्रमेण पाठभेदनिर्देशनम्। स्वीकृतपाठः स्थूलाक्षरैः प्रथमं विन्यस्तः तदाधार-भूतग्रन्थनामभिः सह। अनन्तरं पाठभेदास्तत्तद्ग्रन्थनिर्देशेन दत्ताः। यत्र स्वीकृतपाठस्याधारो न प्रदर्शितः पाठभेदस्याधारश्चाल्पः तत्र स्वीकृतपाठाधारस्य बलीयस्वाश्रित्येनो न कृत इति मन्तव्यम्।
- (६) मुद्रितखिलपुस्तकेषु इतरग्रन्थेषु च विद्यमाना अधिका मन्त्राः।
- (७) अधिकानां मन्त्राणां पाठभेदाः।

खिलसूक्तानां निर्माणकालस्तेषामृग्वेदसंहिताया बाष्कलादिशाखाभिः संबन्धश्चेत्येतस्मिन् विषये शेफ्टेलोविट्स्महाशयैः जर्मनभाषायां लिखिते स्वीये पुस्तके निबन्धेषु च बहु प्रपञ्चितम्। तस्य सारोऽत्रैवाङ्ग्लभाषानिबद्धायां प्रस्तावनायामुद्धृतः।

शेफ्टेलोविट्स्महाशयैर्मुद्रितं काश्मीरखिलग्रन्थमनुसृत्य मयात्र खिलानि संगृहीतानीति पूर्वमेवोक्तम्। अतस्तेभ्यः प्रथमं धन्यवादवितरणमुचितं मन्ये। इतराणि मुद्रितखिलपुस्तकानि अन्ये संस्कृतग्रन्थाश्च खिलपाठनिर्धारणे मयोपयुक्तास्तेषां कर्तारोऽपि धन्यवादाहार्हाः। औन्धनगरस्थाः पंडित-सातवले हरमहोदयाः स्वसंपादितऋग्वेदशाङ्खायनसंहितापुस्तकद्वयमुपयोगार्थं दत्त्वा मामुपकृतवन्तोऽ-तस्ते विशेषतो धन्यवादाहार्हाः। तथा च तज्जौर-तिरुपती-अड्यार-इत्यादिनगरस्थग्रन्थालयगतानि बहूनि लिखितखिलपुस्तकानि मया दृष्टानि। तेषामधिकृतेभ्योऽपि मया धन्यवादा वितीर्यन्ते। आङ्ग्ल-जर्मनभाषयोर्लिखिताः केचन ग्रन्था निबन्धाश्च मयास्य ग्रन्थस्य रचनार्थमवलोकितास्तेषां कर्तारोऽपि धन्यवादाहार्हाः। अन्ते चास्मिन् खिलमुद्रणविषये यैर्विद्वद्भिः संसूचनेन मुद्रितपुस्तकप्रदानेनान्य-प्रकारेण वा साहाय्यमारचितं तेभ्योऽपि धन्यवादान् वितरति

विद्वद्भगवदः
चिं. ग. काशीकरः

खिलटिप्पणीषु निर्दिष्टानां ग्रन्थानां संक्षेपसूची

अथर्व = अथर्ववेदसंहिता
अन्त्ये = अन्त्येष्ट्यर्कः (मुम्बापुरीमुद्रितः)
अल = पीटर्सनमहोदयेन प्रकाशितानि अल-
वरनगरस्थलिखितपुस्तकगतानि ऋग्वेदपरि-
शिष्टानि^१ ।

आउ = आउफ्रेड्टमहोदयप्रकाशिता ऋग्वेदसंहिता
आचं = आह्निकचन्द्रिका
आपगृ = आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्
आपर्म = आपस्तम्बमन्त्रपाठः
आपश्रौ = आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्
आषानु = आषानुक्रमणी (बिडिलओथिका
इंडिका सेरिज् , कलकत्ता)

आश्वगृ = आश्वलायनगृह्यसूत्रम्
आश्वमंसं = आश्वलायनमन्त्रसंहिता^२
आश्वश्रौ = आश्वलायनश्रौतसूत्रम्
आसू = आह्निकसूत्रावलिः (मुम्बापुरीमुद्रिता)
ऋग्वि = ऋग्विधानम् (लवपुरे पं. जगदीश-
शास्त्रिणा मुद्रापितम्, संवत् १९९७)

ऋप्रा = ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् (डॉ. मंगलदेव-
शास्त्रिभिः संपादितम्)
ऋब्र = ऋग्वेदीयब्रह्मकर्मसमुच्चयः (मुम्बापुर्यां
मुद्रितः)

ऋमं = ऋग्वेदमन्त्रपाठः (मुम्बापुर्यां निर्णय-
सागरयन्त्रालये १८९१ ख्रिस्ताब्दे मुद्रितः)

ऋसं = ऋग्वेदसंहिता
ऐआ = ऐतरेयारण्यकम्
ऐब्रा = ऐतरेयब्राह्मणम्
औध = औधनगरे पं. सातवलेकरमहोदयैः
मुद्रिता ऋग्वेदसंहिता (द्वितीयावृत्तिः)

कपिसं = कपिष्ठलकठसंहिता
का = काश्मीरदेशे शारदालिप्यां लिखितो
खिलग्रन्थः^३

कासं = काठकसंहिता
कौसू = कौशिकगृह्यसूत्रम्
क्रिप्रसं = क्रियमाणप्रयोगसंग्रहः (अहमदाबाद-
नगरे प्रकाशितः)

खागृ = खादिरगृह्यसूत्रम्
खिलानु = खिलानुक्रमणी
गोगृ = गोभिलगृह्यसूत्रम्
गोब्रा = गोपथ्यब्राह्मणम्
जुना = जुनागडलिखितपुस्तकम्^४
तं = तज्जौरग्रन्थालयस्थलिखितपुस्तकम्
तैआ = तैत्तिरीयारण्यकम्
तैब्रा = तैत्तिरीयब्राह्मणम्
तैसं = तैत्तिरीयसंहिता
तैसंध्या = तैत्तिरीयसंध्याभाष्यम् (पुण्यपत्तने
१८९९ ख्रिस्ताब्दे मुद्रितम्)

धपंशां = धनिष्ठापञ्चकशान्तिः (मुम्बापुरीमुद्रिता)
धसिं = धर्मसिन्धुः
निरु = निरुक्तं यास्काचार्यकृतं
नृताउ = नृसिंहतापनीयोपनिषत्
पंब्रा = पञ्चविंशब्राह्मणम्
पञ्चाष्ट = पञ्चाष्टाद्यभिषेकसूक्तम् (मुम्बापुरी-
मुद्रितं शके १८०७)

पागृ = पारस्करगृह्यसूत्रम्
पैप्प. अथर्व = पैप्पलाद-अथर्ववेदसंहिता (लव-
पुरे डॉ. रघुवीरेण परिष्कृता)
प्रर = प्रयोगरत्नं. नारायणभट्टकृतं (मुम्बापुर्यां
मुद्रितं शके १७८३)

1. A second Report of operations in search of Sanskrit MSS. in the Bombay Circle by Peter Peterson, Bombay 1884.

2. India Office Library MSS. Nos. 378 [1970] and 379 [781] as described by Dr. V. M. Apte in ABORI Vol. XX, Parts III-IV, pp. 249-61, 1938-39. आश्वमंसं^१ = MS. No. 378 ; आश्वमंसं^२ = MS. No. 379.

3. Apokryphen des Rgveda, Dr. phil. J. Scheftelowitz, Breslau 1906.

4. See Preface p. 894.

बौधसू = बौधायनधर्मसूत्रम्
 बृहदे = बृहदेवता (हार्चर्ड ओरिएण्टल् सेरीज्)
 भे = मैक्समुल्लरमहोदयेन प्रकाशिता सभाष्या
 ऋग्वेदसंहिता
 मनाउ = महानारायणोपनिषद्
 मंदी = मन्त्रार्थदीपिका (काश्यां प्रकाशिता)
 मभा = महाभारतम् (पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-
 प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरमुद्रितम्)
 मंत्रा = मन्त्रब्राह्मणम्
 मागृ = मानवगृह्यसूत्रम्
 मामंसं = साध्यंदिनमन्त्रसंहिता
 माश्रौ = मानवश्रौतसूत्रम्
 मु = मुम्बापुरीमुद्रिता सभाष्या ऋग्वेदसंहिता
 मैसं = मैत्रायणीसंहिता
 म्यु = लण्डननगरे ब्रिटिशम्युझीअममध्ये वर्त-
 मानमृग्वेदसंहिताया लिखितपुस्तकम्^१
 वासं = वाजसनेयिसंहिता
 विप = विवाहपद्धतिः (मुम्बापुर्या १८८६
 ख्रिस्ताब्दे मुद्रिता)
 वैसू = वैतानश्रौतसूत्रम्
 द्वात्रा = द्वातपथब्राह्मणम्

शांभा = शाङ्खायनारण्यकम्
 शांक = शांतिकमलाकरः
 शांगृ = शाङ्खायनगृह्यसूत्रम्
 शांत्रा = शाङ्खायनब्राह्मणम्
 शांम = शान्तिमयूखः (मुम्बापुर्या १८०९
 शके मुद्रापितः)
 शांश्रौ = शांखायनश्रौतसूत्रम्
 शांसा = शांतिसारः (मुम्बापुर्या १७८३ शके
 मुद्रितः)
 श्वेउ = श्वेताश्वतरोपनिषद्
 संकौ = संस्कारकौस्तुभः (मुम्बापुर्या ख्रिस्ताब्दे
 १८६१ मुद्रितः)
 संभास = संख्याभाष्यसमुच्चयः (पुण्यपत्तने
 १८९९ ख्रिस्ताब्दे मुद्रितः)
 साम = सामवेदसंहिता
 सामवित्रा = सामविधानब्राह्मणम्
 सुप = सुपर्णाध्यायः
 हिगृ = हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रम्
 हिश्रौ = हिरण्यकेशिश्रौतसूत्रम्
 हिसंध्या = हिरण्यकेशित्रिकालसंध्या (मुम्बा-
 पुरीमुद्रिता)

संक्षेपचिह्नानि

=	=	समानम् [identical with]
±	=	अंशतः समानम् [approaches or partly identical with]
→	=	द्रष्टव्यम् [Cf.]

मन्त्रसंख्याया उपरितने कोणे विद्यमाना संख्या प्रायो मन्त्रस्य अर्थसंख्यां बोधयति ।

अथ खिलानि

प्रथमोऽध्यायः

ॐ नमो विष्णवे । अथ खिलेषु सूक्तप्रतीकाद्युक्तं प्रयोजनं ..... शतचर्यादीनामधिदेवता लक्षणानि च । छन्दसां चाधिक्यं च । कृतिः प्रकृतिराकृतिर्विकृतिः संकृतिरभिकृतिरस्कृतिरित्यशीत्यक्षरादीनि,^१ चतुरत्तराण्येव^२ यजूंषि, संख्यानुवर्तनादितुल्यं ऋषीणां च तुल्यनाम्नां गोत्रमनादेशो, खिलान्यन्तरं मन्त्रोक्तान्येव संख्यादीनि संभवेत् ॥

१. → खिल ४.९

२. निवित् पुरोदचः प्रैषाः कुन्तापा इति चत्वारि यजूंषि

सं तृचं शश्वत् पळ्ना ताक्ष्यः सुपर्ण आश्विनं वै तत् सप्तम्याग्नेयी परा ऐन्द्री एकादशी वा नवमी लिङ्गोक्ता देवता अष्टम्यादि^३ विराड्रूपाश्चतस्रो^४ जगत्य उरोवृहती प्र सप्त बाह्व्यो निषदुपनिषदौ द्वितीया जगती षष्ठी विराट्स्थाना ज्योतिष्मन्तं दश भारद्वाजो ज्योतिष्मां षष्ठ्याद्या लिङ्गोक्तदेवता-मानुष्टुभ्रवम्यन्त्ये च कुश एकादशाश्विनः कुश आद्याः षड् लिङ्गोक्तदेवता आनुष्टुभमिमामानि सप्तापुन-दौष ऐन्द्रावरुणं जागतमयं षड् रेतागाङ्गयो यदा तृचं यामुनिः प्रणेता यं षड् यज्ञवत्सोऽयं चतुष्कं गौरीवीतिरिदमष्टौ चक्षुषी आश्विनापदोषः षष्ठी जगत्यत्रानुक्तगोत्राः सौपर्णाः ॥

१. 'अष्टमी विराड्रूपा चतस्रो' इति साधु

१

समैक्षिष्योर्ध्वमहस आदित्येन सहीयसा । अहं यशस्विनां यशो विश्वा रूपाण्या ददे ॥ १ ॥
उद्यन्नद्य विं नो भज पिता पुत्रेभ्यो यया । दीर्घायुत्वस्य हेशिषे तस्य नो धेहि सूर्य ॥ २ ॥
उद्यन्तं त्वा मित्रमह आरोहन्तं विचक्षण । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ॥ ३ ॥
अभि त्वं मेषं पुरुहूतमृगिम्यम् ॥ ऋ. सं. १. ५१. १

ऋसं १.५० अनन्तरं पठनीयम् ।

मं१-आउ१-औध ।

१. समैक्षिष्योर्ध्वमहस-का; शनैश्चित्सूर्येण-मं-आउ; शनैश्चिदद्य सूर्येण-औध. विश्वा रूपाण्या-का; विद्यारूपाण्या-मं-आउ; विद्यारूपमुपा-औध । २. ≡ तैत्रा ३.७.६.२२; २^२ ≡ खिल१.५.५^२; धेहि-का; देहि-तैत्रा-मं-आउ । ३^१. ≡ ऋसं १.५०.११; तैत्रा ३.७.६.२२. ३^२ ≡ ऋसं ७.६६.१६; अथर्व १९. ६७. १-२; मैसं ४.९.२०; वासं ३६.२४; तैत्रा ४.४२.५; माण्ड १.२२. ११^२; हिष्ट १.७.१०; पाण्ड १.११.९; मं१ २.५.१३-१४. ३ ≡ खिल १.५.६; → ऋसं १०.३७.७-८ ।

२

शश्वन्नासत्या युवयोर्महित्वं गावो अर्चन्ति सदमित्पुरुक्ष ।
यदूह्युरश्विना भुज्युमस्तमनारम्भणे अध्वनि तौष्यमस्तम् ॥ १ ॥
यदध्वं श्वेतं दधतो अभिन्ननासत्या भुज्यू सुमन्ताय परेवे ।
तां वां रति विदथेयु विप्रा रेमन्तो दक्षावगमन्मनस्युम् ॥ २ ॥

आं नो विपन्यू सवनं जुषेथामा वां हंसाः सुयुजो वहन्तु ।
 युवां स्तोमासो जनयो न मर्या उरन्तो दक्षा वृषणा सचन्ते ॥ ३ ॥
 आ नो यातं त्रिवृता सोमपेयं रथेन वृक्षा सवनं मदाय ।
 स्तीर्णं वां बर्हिः सुषुता मधूनि युक्ता होतारो रथिराः सुहस्ताः ॥ ४ ॥
 वासात्यौ चित्रौ जगतो निधानौ द्यावाभूमी शृणुतं रोदसी मे ।
 तावश्चिना रासभाश्चा हवं मे शुमस्पती आगतं सूर्यया सह ॥ ५ ॥
 प्रेषः सन्तु मधुनो घृतस्य तीव्रं सोमं नि वपन्तु शुष्मिणः ।
 एवं तथा युवत्यश्चिनौ बाहू ऊर्जं दुहतु मधुना घृतेन ॥ ६ ॥
 अग्ने मन्दन्तु रयतयः स्तोमाः प्र णु त्वं दिवं यान्ति घर्मेम् ।
 चतुर्दशं त्रिदिवं युवानमोजो मिमातु द्रविणं सुमेके ॥ ७ ॥
 हरिं हिनोमि दयमानो अंशु पुरुमीळह ऋषभं जयान् ।
 हर्यश्च हरितः सप्ताश्वं युक्तानेमिं त्रिनामि वरुणं प्रगायः स्वस्तये ॥ ८ ॥
 सोमो वैष्णवं महिमानमोजः सप्त ऋषयः सुवीरा नराः प्रीणयन्ति ।
 सौधन्वनासः सुहस्ताः शमीभिस्त्वष्टमाङ्गिरसमृभवं स्वस्तये ॥ ९ ॥
 इहैह वो मघवन्नि दधामि ध्रुवं तीव्रं च तं हृदियन्तं बृहस्पतिम् ।
 सते दधामि द्रविणं हविष्मते घर्मेश्चित्तसः प्रवृजे वहन्ति ॥ १० ॥
 शश्वत्सौपर्णौ विषितस्तुक् वायसं विश्वभुजः पथिरक्षी नृचक्षसौ ।
 इयं हि त्वा दयमानं पृचक्षिर्मा वायसो दोषादयमानो अबबुधत् ॥ ११ ॥
 तमेकनेमिं त्रिवृतं षोडशारं शतावारं विशतिं प्रत्यराभिः ।
 अष्टकैः षडभिर्विश्वरूपैकपाशं त्रिमार्गभेदं द्विनिमित्तैकमोहम् ॥ १२ ॥
 सदं सदमेकमेकं तस्थुषः पञ्चत्रिंशद्दशपरम् । त्रिंशतं शिवं नवगुह्यं यज्ञमष्टपञ्चं विदत् ॥ १३ ॥
 अतिष्ठद्वज्रं वृषणं सुवीरं दधन्वं देवां हरिमिन्द्रकेशम् ।
 आर्यौ इन्द्रः षोडशीं शर्म यच्छतु षड्वर्षिणमेकं ध्रुवन्ति साकम् ॥ १४ ॥

एतदादीन्येकादश सौपर्णसूक्तानि । तथा चात्र बृहदेवता (३.११८-११९) - 'शश्वद्धि वामिति ।
 दशाश्विनानीमानाति इन्द्रावरुणयोः स्तुतिः । सौपर्णेयास्तु याः काश्चिन्निपातस्तुतिषु स्तुताः' ॥ ऋग्विधा-
 नमपि (१.१०८) - 'सौपर्णानि पवित्राणि सूक्तान्येकादशाभ्यसेत् । वाञ्छन् पुत्रान् पशून् वित्तं स्वर्ग-
 मायुरनन्धताम्' ॥ १२ ॥

१. → ऋसं १.११६.५ : यदधिना ऊहथुमुज्युमस्तम् । २. 'यदश्वं श्वेतं दधतुरहिमन्नासया
 भुज्यू सुमताय पेदवे' इति शुद्धं स्यात् । ३. सचन्ते; सचन्ते-का → ऋसं १.११६.६; १.१७.९;
 १.१८.९; १.१९.१०; १.२०.१०; ७.७१.५. ४. आ नो यातं → ऋसं ४.४४.५; ८.८.५.
 रथिराः; रथिनाः इति का-पुस्तकस्थो मुद्रितपाठोऽशुद्धः स्यात् । खिल १.३.३; १०.३ द्रष्टव्यम् ।
 ५. = तैशा १.१०.२. वासात्यौ-का-तैशा; → निब १.२.२. शृणुतं रोदसी मे-का; चरथः सं

सखायौ-तैआ । ६. प्रेषः (= प्र + इषः); पर्षः-का. ऊर्जं दुहन्तु-का; → ऋसं ८.७२.१६; १००.१०. ७. मन्दन्तु; मदन्तु-का. ओजो मिमातु-का; 'ओजो मिमाते' इति भाव्य → ऋसं ७.८२.६ । ८. अंशु-का; अंशु ? → हरिरंशुः-ऋसं ९.९२.१. हरितः-का; हरित ? युक्तानेमि-का; युक्तानेमि ? प्रगाथः इति पदं सर्वथानावश्यकम् । ९. प्रीणयन्ति-का; 'प्रीणन्ति' इति मूलपाठः स्यात्. ९. → ऋसं ३.६०.३ः इन्द्रस्य सख्यमृभवः समानशुर्मनोर्नपातो अपसो दधन्विरे । सौधन्वनासो असुतत्वमेरुरे विष्ठी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया; → ऋसं ७.३५.१२ः शं न ऋभवः सुकृतः सुहस्ताः । १०. इहेह-का; इहेह ? घर्मश्चिन्ततः प्रवृजे = ऋसं ५.३०.१५. ११. इयं 'इ' धातो रूपं; → इयाम्-ऋसं ७.८६.४. पृच्छद्भिः-का; पृच्छद्भिः पृच्छद्भिः इति वा स्यात् । अबुबुधत्; अबुबुधत्-का; → खिल ५.११.१. १२. = खेउ १.४. षोडशारं शतावारं-का; षोडशान्तं शताधारं-खेउ → मभाआदि. १.३.६४ः एकां नाभि सप्तशता अराः । १३. सदमेकमेकं; सदमेकमेकं-का. दश-का; 'दश' इत्यपि संभवेत् । १४. दधन्वं देवाँ → ऋसं ८.१९.१. १४. → वासं २६.१०; तैसं १.४.४१ः महौ इन्द्रो वज्रबाहुः षोडशी शर्म यच्छतु ।

1. Cf. Brhaddevatā, Part II, pp. 112-13.

2. For the Rgvidhāna I have used the edition in Roman characters of Rudolf Meyer (Berlin 1878) as well as the Sanskrit transliteration of the same by Pandit Jagadish Shastri (Lahore, 1940). The transliterator does not seem to have paid proper attention to the Khilas treated in the Rgvidhāna. By *Sauparṇāni* he means RV. I. 74-84! See also notes to Khila IV. 11.

3. Cf. A. B. Keith, JRAS 1907, p. 225.

३

प्र धारा यन्तु मधुनो घृतस्य यद्विन्दतं सूरि उल्लियायाम् ।
 मित्रावरुणौ मुननस्य कारू तां मे अश्विना जुषतां सर्वना ॥ १ ॥
 सुखं रथं शतयावानमाशुं प्रातर्यावाणं सुषदं हिरण्ययम् ।
 आ तिष्ठथत्र दुहिता विवस्वतस्तमेवावीश्वमवसे करामहे ॥ २ ॥
 ये वामश्वासो रथिरा विपश्चितो वातप्राजिः सयुजो घृतश्रुतः ।
 येभिर्याय उप सूर्या वरेयं तेभिर्नो दक्षा वर्धतं समस्तु ॥ ३ ॥
 यद्वा रेतो अश्विना पोषयितुं यद्वासभो वधिमत्यैः सुदान् ।
 यस्माज्ज्ञे देवकामः सुदक्षस्तदस्यै दत्तं भिषजावभिद्यु ॥ ४ ॥
 यन्नास्त्या भेषजं चित्रमानू येनावथुस्तोर्ककामासु नु घोषाम् ।
 तदस्यै दत्तं त्रिषु पुंसु वध्यै येनाविन्दतु नयं सा सुहस्त्यम् ॥ ५ ॥
 वषट् वां दक्षावस्मिन्सुते नास्त्या होता कृणोतु वेधाः ।
 सिंसतां नार्धृतप्रजाता वि पर्वाणि जिहतां सूतवा उ ॥ ६ ॥
 एवा निषच्चोपनिषच्च विप्रा युवां रैभत्यौ सयुजा सुपर्ण्यौ ।
 ब्रह्माण्यक्रतुर्विदधेषु शक्रा धत्तं तयोस्तनयं तोर्कमग्र्यम् ॥ ७ ॥

इदं सूक्तं आश्वय ३.१२.१४ मध्ये निर्दिष्टम्; ऐवा ६.२५.७; ८.१०.४ सायणभाष्ये:- 'प्र धारा यन्तु मधुन इति सौपर्णसूक्तम्' ।

४२. → ऋसं १०.३८.४ : अर्वाञ्चमिन्द्रमवसे करामहे । ४३. वातप्राजिषः → तैआ १.११.७ : वातप्राजिगतिः । ४३. याथ उप सूर्या वरेयं → ऋसं १०.८५.१५ ≡ अथर्व १४.१.१५ : अयातं ..... वरेयं सूर्यामुप । ४३. ≡ अथर्व १.११.११ : वषट् ते पूषन्निमन्सूतावर्धमा होता कृणोतु वेधाः । ४३. ≡ अथर्व १.११.१२ ।

४

ज्योतिष्मन्तं केतुमन्तं त्रिचक्रं सुखं रथं सुषदं भूरिमायम् ।
चित्रामघा यस्य यौगेऽधिजज्ञे तं वां हुवे अति रिक्तं पिबथ्यै ॥ १ ॥
युवं देवा क्रतुना पूर्व्येण युक्ता रथेन तविषं यजत्रा ।
आ गच्छतं नासत्या शचीभिरिदं तृतीयं संवनं पिबाथः ॥ २ ॥
युवां देवास्त्रय एकादशासः सत्या सत्यस्य दधिरे पुरस्तात् ।
अस्माकं यज्ञं संवनं जुषाणां पातं सोममश्विना दीधग्नी ॥ ३ ॥
पतायं तदश्विनाकृतं वां वृषभो दिवो रजसः पृथिव्याः ।
सहस्रं शैसा उत ये गविष्ठौ सर्वौ इत्तौ उप यातं पिबथ्यै ॥ ४ ॥
अयं वां भागो निहितो यजत्रेमा गिरो नासत्योप यातम् ।
पिबतं सोमं मधुमन्तमश्विना प्र दाश्वासमवतं शचीभिः ॥ ५ ॥
ज्योतिष्मन्तं सुप्रतीकमजज्ञेण भातुना दीधग्नी । शिवं प्रजानां कृणुष्व मा हिंसीः पुरुषं जगत् ॥ ६ ॥
धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां त्वष्टा यदूतो अमवद्विवस्वतः ।
सं वामश्विभ्यामुषसा सज्जस्तमूर्ध्वं गव्यं महि गृणान इन्द्र ॥ ७ ॥
भरद्वाजस्य सुन्वतो यविष्ठां याह्यमे मधुमन्तमः सुतः ।
सोमस्य मा तवसो दीध्यानो अच्छा कौशं जनयित्वावतो भुवत् ॥ ८ ॥
अग्निः पृथुर्ब्रह्मणस्पतिः सोमो देवेष्वाम यमत् । इन्द्रस्याधिपत्य मे बृहस्पते हवीषि ते ॥ ९ ॥
रुचं ब्राह्म्यं जनयन्तो देवा अग्ने यदब्रुवन् । यस्त्वेदं ब्राह्मणो विद्यातस्य देवा असन्वशे ॥ १० ॥

१. ≡ ऋसं ८.५८.३ (वालखिल्य १०.३). २-५. ≡ ऋसं ८.५७.१-४ (वालखिल्य ९). ४. ≡ अथर्व २०.१४३.९; आश्वऔ ९.११. १३. भूरिमायं-का; भूरिवारं-ऋसं. । ३. सत्या-का; सत्याः-ऋसं. दाधिरे-का; दहशे-ऋसं. । ४. गविष्ठौ-का; गविष्ठौ-ऋसं-अथर्व. यातं-का; याता-ऋसं. । ५. मश्विना-का; मस्मे-ऋसं. । ६. ≡ तैसं ४.१.३.१; ५.१.४.१; मैसं २.७.२ : ज्योतिष्मन्तं त्वामे सुप्रतीकमजज्ञेण भातुना दीधानम्. ६. → मैसं २.७.२; तैसं ४.१.३.१; ५.१.४.१ : शिवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तम्. मा हिंसीः ≡ अथर्व १८.४.३०; → मनाउ २.१० : मा नो हिंसीर्जातवेदो गामथं पुरुषं जगत् । ७. → वासं ८.१७; तैसं १.४.४४; अथर्व ३.८.२; मैसं १.३.३८; कासं ४.१२; १३.९; ऋसं १.५८.१ : धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां प्रजापतिर्निधिषा देवो अग्निः । त्वष्टा यदूतो अमवद्विवस्वतः. अश्विभ्यामुषसा सज्जुः ≡ ऋसं १.४४.१४. ऊर्वं गव्यं महि गृणान इन्द्र ≡ ऋसं ९.१७.१ । ८. मधुमन्तमः सुतः ≡ ऋसं ९.१०५.३. सोमस्य मा तवसो ≡ ऋसं ३.१.१; मैसं ४. ११.२; कासं २.१५. दीध्यानो; दीध्याना-का. अच्छा कौशं ≡ ऋसं ९.१०७.१२ । ९. अग्निः

पृथुर्वह्णस्पतिः = अग्निः पृथुर्मणस्पतिः-वासं १०.२९. सोमो देवेष्वा यमत् = ऋसं ९.४४.५. १०. = वासं ३१.२१; तैआ ३.१३.२. ब्राह्म्यं-का; ब्राह्मं-वासं-तैआ. यदशुवन्-का; तदशुवन्-वासं-तैआ. यस्त्वेदं-का; यस्त्वैवं-वासं-तैआ ।

५

कृशस्त्वं भुवनस्पते पाति देवानामद्भुतः । अश्विना पातमस्मयू नासत्या तिरोऽह्वयम् ॥ १ ॥
 त्वं तं सुपर्ण आभर दिवस्पुत्रा नि वेदिरे । अग्निः प्रजानामभवजातवेदो विचर्षणे ॥ २ ॥
 अग्निर्हीता विभू वंसुर्देवानामुत्तमं यशः । पुनरग्निः प्रजापतिर्वैश्वानरो हिरण्ययः ॥ ३ ॥
 अग्नित्वाता शिवो भवद्वरूथ्यो विश्वदेव्योः । द्विविणं पाहि विश्वतः सोमपा अभयंकरः ॥ ४ ॥
 अग्ने निजहि मर्माण्यरातीनां च मर्मणाम् । दीर्घायुत्वस्य हेशिवे तस्य नो वेहि सूर्य ॥ ५ ॥
 उच्यन्तं त्वा मित्रमह आरोहन्तं विचक्षण । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ॥ ६ ॥
 कृशं च्यवानमृषिमन्धमश्विना जुजुर्वासं कृणुथः कर्वरेभिः ।
 अक्षपन्तं स्थूलवपुष्कमुग्रा पुनर्युवानं पतिमित्कनीनाम् ॥ ७ ॥
 यो वां सोमैर्हविषा यो घृतेन वेदेन यो मनसा वाशे शक्रा ।
 स धत्ते रत्नं द्युमदिन्द्रवन्तं पुरुस्पृहं पृतनाज्यं सुवीरम् ॥ ८ ॥
 प्र वां नरा सप्तवध्निर्मनीषा गिरं हिन्वत्प्रतिवाभ्यामिदानीम् ।
 वृक्षां समुद्धमुशना युवानमथ तं कृणुत मा विरिञ्चिनम् ॥ ९ ॥
 अजोहवीत्सर्ववध्निः सुहस्तो द्रुणि बद्धोऽयैसमानः ककुब्भान् ।
 अरुरुजतं युवर्मस्य वृक्षमर्द्रि न वज्री सुवृषायमाणः ॥ १० ॥
 एवा कृशश्चकमानमना....: सुहवा रातिसूरः ।
 ब्रह्मचक्रे युवयोर्विधनानि धत्तं तस्मै संदमरातिदब्धिम् ॥ ११ ॥

१. भुवनस्पते-का; → भुवनस्य पते-ऋसं ९.३१.६; प्रायः 'भुवनपते' इति प्रयोगः → वासं २.२; तैसं २.६.६.३; तैआ ३.७.६.१; शाश्रौ ४.२०.१; आश्रौ १.४. पातमस्मयू → ऋसं १.१३.५. नासत्या तिरोऽह्वयं-ऋसं ३.५८.७. २. दिवस्पुत्रा = ऋसं ४.२.१५. जातवेदो विचर्षणे = ऋसं १.७८.१; ६.१६.२९; ३६; ८.४३. २. ३. विभू (?) -का; → ऋसं १०.९१.१ : होता विभूः । ४. → ऋसं ५.२४.१ : अग्ने त्वं.....त्राता शिवो भव वरूथ्यः. विश्वदेव्योः-का; 'विश्वदेव्यः' इति शुद्धम् । ५. मर्माणि-का; वर्माणि ? → ऋसं ६.७५.१८ : मर्माणि ते वर्मणा छादयामि. ५. → ऋसं १.१.२.३; → ऋसं १०.३७.७-८ । ७. → ऋसं १०.३९.३-४ : अन्धस्य विज्ञासत्या कृशस्य चिद्युवामिदाहुर्भिषजा रतस्य चित् । युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः → ऋसं १.११७.१३ : युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्युवानं चक्रथुः शचीभिः → तांआ १४.६.१०. ऋषिमन्धमश्विना = खिल १.१२.७. पातिमित्कनीनां → ऋसं १.११६.१० : इत्यतिमकृणुतं कनीनाम् । ८. वाशे-का; वाशे (= वा + आशे) ? । ९. → ऋसं ८.७३.९. वृक्षा-का; वृक्षे ? समुद्ध-का; संवद्धे ? → ऋसं ६.७८.६ । १०. सुहस्तो; सुहस्त-का. १०. → ऋसं ५.७८.५; ६. सुवृषायमाणः → ऋसं १.३२.३ । ११. ब्रह्मचक्रे = षेड १.६.

६

इमानि वां भागधेयानि सिञ्चत इन्द्रावरुणा प्र महै सुतेषु वाम् ।
 यज्ञे यज्ञे हि संवना सुरण्यथो यत्सुन्वते यजमानाय शिक्षथः ॥ १ ॥
 निषिध्वरीरोषधीराप आभ्यामिन्द्रावरुणा महिमानमाशत ।
 यां तस्थतू रजसस्पारे अध्वनो ययोः शत्रुर्नकिरादेव ओहते ॥ २ ॥
 सत्यं तदिन्द्रावरुणा घृतश्चुतं मध्व ऊर्मि दुहते सप्त वाणीः ।
 ताभिर्दाश्नांसमवतं शुभस्पती यो वामदब्धो अभि पाति चित्तिभिः ॥ ३ ॥
 घृतप्रुपः सौम्या जीरदानवः सप्त स्वसारः संदन ऋतस्य ।
 यां ह वामिन्द्रावरुणा घृतश्चुता ताभिर्देक्ष यजमानाय शिक्षतम् ॥ ४ ॥
 अंबोचाम महते सौमगाय सत्यं त्वेषांभ्यां महिमानमिन्द्रियम् ।
 अस्मान्निस्वन्द्रावरुणा घृतश्चुता त्रिभिः सप्तेभिरवतं शुभस्पती ॥ ५ ॥
 इन्द्रावरुणा यद्वर्षिभ्यो मनीषा वाचो मर्ति श्रुतमधत्तमग्रे ।
 तानि छन्दांस्यसृजन्त धीरा यज्ञं तन्वानास्तपसाम्यपश्यन् ॥ ६ ॥
 इन्द्रावरुणा सौमनसमदत्तं रायस्पोषं यजमानेषु धत्तम् ।
 प्रजां पुष्टिं रयिमस्मासु धत्तं दीर्घायुत्वाय प्र तिरतं न आयुः ॥ ७ ॥

ऋसं ८.५९ (वालखिल्य ११); ऐत्रा ६.२५ (सायणभाष्य); शांश्रौ ९.२०.१४ (भाष्य); बृहदे ३.११९ एतेभ्यो ज्ञायते यदिदं सौपर्ण सूक्तमिति । आश्वश्रौ ८.२; शांश्रौ १२.११.१७ अत्रापि निर्दिष्टम् ।

१. हि-का; ह-ऋसं । २. निषिध्वरीरोषधीराप = ऋसं ३.५५.२२. आभ्यामि-का; आस्तामि-ऋसं. महिमानमाशत = ऋसं १.८५.२. तस्थतू रजसस्पारे-का; सिञ्चतू रजसः पारे-ऋसं । ३. घृतश्चुतं-का; कृशस्य वां-ऋसं । ४. दक्ष-का; धत्त-ऋसं । ५. घृतश्चुता त्रिभिः सप्तेभि-का; घृतश्चुतत्रिभिः साप्तेभि-ऋसं । ६. मनीषा-का; मनीषा-ऋसं. मधत्तमग्रे-का; मदत्तमग्रे-ऋसं. तानि छन्दांस्य-का; यानि स्थानान्य-ऋसं. पश्यन्-का; पश्य-ऋसं । ७. रयिमस्मासु-का; भूतिमस्मासु-ऋसं ।

७

अयं सौमः सुशमी अद्रिबुध्नः परिष्कृतो मर्तिभिरुक्थशस्तः ।
 गौभिः श्रीतो मत्सरः सामगीतो मधू पर्वते परि वां सुशिप्रा ॥ १ ॥
 अस्य पाजसः पिबतं सुतस्य वीरेष्ठाव्याः परिपूतस्य वृष्णः ।
 तावश्चिना जठरमां पृणेत्यामथा मनो वसुधेयाय धत्तम् ॥ २ ॥
 एह यातं तन्वांशशदाना मधूनि नश्चकमानो नु मेधा ।
 वि स्वा मन्द्रा पुरुरेजमाना युवार्यती हवते वां मनीषा ॥ ३ ॥
 सुखं नासत्या रथमंशुमन्तं स्योनं सुवह्निमधि तिष्ठतं युवम् ।
 यं वां वहन्ति हरितो वहिष्ठा शतमश्वा यदि वा सप्त देवा ॥ ४ ॥

यं वेनं तागच्छतं मानवस्य शार्यातस्य शदनं शस्यमाना ।
 अबीभयुः सधमादं चकानश्च्यवनो देवान्युवयोः स एषः ॥ ५ ॥
 आ नो अश्विना त्रिवृता रथेनावीश्वं रयिं वहतं सुवीरम् ।
 शृण्वन्ता वामवसे जोहवीमि वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥ ६ ॥

१^१. गोभिः श्रीतो = ऋसं ८.८२.५ । २^१. जठरमा पृणेषां = ऋसं ६.६९.७. अथा मनो
 वसुधेयाय = अथर्व ३.४.४ : अधा^१ । ३^१. तन्वा^२शाशदाना = ऋसं १.१२४.६ । ४. = अथर्व
 १३.२.७ । ५^१. → ऋसं १.११२.१६; १७; शत्रा ४.१.५.२; ऐत्रा ४.३२ । ६. = ऋसं १.३४.१२.

८

यदा युञ्जाथे मघवानमाशुं पुरुस्पृहं पृतनाज्यं सुवीरम् ।
 स्वध्वं दस्त्रा रथमा हवेषु तदा युतीयेति रसं तनूनाम् ॥ १ ॥
 भन्दिष्टा इमे कवयश्चरन्ति भरेषु न ग्रथिता तुर्वशासः ।
 वाचं हिन्वानाः पुरुपेशसं वा हविष्मती सवने मन्दयध्वै ॥ २ ॥
 श्रुतं हवं तर्पयतं मखस्युं काममेषामा वहथो हवीषि ।
 अध स्तोतृन् यजमानं च पातमूतिभिर्नृपती या अभीके ॥ ३ ॥

१. पुरुस्पृहं पृतनाज्यं सुवीरं = खिल १.५.८^१. रसं तनूनां = ऋसं ७.१०४.१० । २.
 ग्रथिता-का; ग्रथिताः ? ३^१. तर्पयतं...काममेषां = ऋसं १.५४.९ : तर्पय काममेषाम् ।

९

यं गच्छथः सुतपा देववन्तं हविष्कृतं वृषणा रातहव्यम् ।
 स पुण्यत्यन्तं शतमाविरुक्थ्य मना पिबन् प्रयतमादयितुं ॥ १ ॥
 या दंसांसि जरिता दुष्टरा वा या शंसन्ति जरितारः सुतेषु ।
 यानीह पुण्यन्तु विधा जनेषु यैरश्रुथो विदथे सोमपेयम् ॥ २ ॥
 यदुशन्ता वृषणा या दधीचै शिरो भिषजा समधत्तमवीक् ।
 तद्वा मती मधुना तं युवाना वषट्कृतं भसथो मन्दसाना ॥ ३ ॥
 मा वोच आथर्वण यद् ब्रवीमि मधु तेऽन्यैर्वीरैरैरचित्तम् ।
 यदन्वशासन् मघवा दधीचं तद्दामवक्षश्छिरसा हयस्य ॥ ४ ॥
 यदा गच्छाद्वीळितो वज्रबाहुर्धत्ते पितृभ्या मधु नो दधीचा ।
 आ तिरेयं दुश्शुते मा वदेति यदा वदत्ता युवयोः सुकीर्तिः ॥ ५ ॥
 याभिः शचीभिर्वृषणा दधीचं याभिस्तुरं कावषेयं मखस्य ।
 याभिर्धियं जिन्वथाकै निपाना ताभिर्नोऽवतं विदथे गभीरा ॥ ६ ॥

२. यैरश्रुथो; यैरश्रुथो-का । ३^१. दधीचे शिरो = ऋसं १.११७.२२ : दधीचेऽश्व्य शिरः
 → ऋसं १.११६.१२; शत्रा १४.१.१.१८-२५ । ४^१. → ऋसं १.११६.१२^२; यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य

शीर्ष्णां प्र यदीमुवाच; → ऋसं १.११७.२२ । ५. पितृभ्यां-का; पितृभ्यो ? दुश्शुते मा वदेति-का;
दुःश्रुता मा वदति ? ६. याभिः शचीभिर्वृषणा = ऋसं १.११२.८. तुरं कावषेयं → शत्रा ९.५.
२.१५; १०.६.५.९; ऐत्रा ४.२७; ७.३४; ८.२१; बृउ ६.५.४ ।

१०

अयं सोमो देवया वां सुमेधा हृदिस्पृग् याति धिषणां मियानः ।
स्वाधिष्ठो हव्यान्मधुनो घृताद्वा नूनो वां स्तोमो अश्विनाहमेभि ॥ १ ॥
प्र वां मही मन्दते देवकामा ययैरयासो वयुनानि विश्वा ।
तावश्विना पुरुभुजा सुशस्तीं ऋषिहिता मंहतं विश्वधेनाम् ॥ २ ॥
यो वां गोमानश्चवान् सूनुतावान् पुरुश्चन्द्रं स्पार्हीं स्पार्हयिष्णुः ।
यं जोह्वीमि रथिरौ गविष्ठौ तमह्वे रथमा विश्वरूपम् ॥ ३ ॥
सुवृद्रथो वां वृषणा सुवह्विः पुरुस्पृहो वसुविद्यो वयोधाः ।
येन वाजान् वहतं स्पार्हवीरान्तरुश्रियः शुरुधोऽश्वांश्च माध्वी ॥ ४ ॥

२. ययैरयासो-का; ययैरयासो ? वयुनानि विश्वा = ऋसं १.१५.१०; ७५.१४ ।
४. सुवृद्रथो = ऋसं १.१८३.२.

११

इदं देवा भागधेयं पुराणं यदाशिरे हृषिता यज्ञियासः ।
एष स्य धर्मः परिपूत ऋग्मिस्तं बप्सथो रथिरा विद्रवन्ता ॥ १ ॥
वृक्कणं शिरो वृषणा यन्मखस्य शिरो भिषजा समधत्तमवाक् ।
तद्वां नरः सरिरं चारु चित्रं सदा गृणन्ति कवयः सुतेषु ॥ २ ॥
येन देवा अन्नत सं रपांसि येनासहन्त पृतना अदेवीः ।
येनाभवचमृताः सोमधानं तमर्पयतं शिरसा हयस्य ॥ ३ ॥
पुरां विशीर्ष्णीं विदधेन देवा नावाशिषोरुन्धत नापि नाकम् ।
ईजानां बह्वीरु संमा यदास्य शिरो दत्तं संमधान्वारुहन् स्वः ॥ ४ ॥
यद्वां माता उप आतिष्ठदुग्रं सुवृद्रथानव्यथेयं सरण्युः ।
तत्र वां माध्वी मध्वाहितं सुनीथं प्रत्नमश्विना मयोमु ॥ ५ ॥
युवं क्षिमिश्रितयथोऽपि नाकं युवं पयांसि शकरीषु धत्तम् ।
युवं वीरुद्भिः सृजतं महीमं युवं सतवे सृजतं वि सिन्धून् ॥ ६ ॥
युवं माध्वी मधुभिः सारधेभिर्युवं मेवजा स्थो भिषजा सुपाणी ।
युवं रथेभी रथिरै स्थ उग्रा सुमङ्गलावमीवचातनेभिः ॥ ७ ॥
तन्मे दत्तं चक्षुरक्ष्णोर्विचक्षे पश्यामो येन स्वरिमा दिशश्च ।
येनाभिल्याय वि धवाम शक्रं दुहणाद्रामश्विना शूरसातौ ॥ ८ ॥

२^१. → ऋसं १०.१७१.२; खिल १.९.३^१। ३^२. शिरसा हयस्य = खिल १.९.४^२। ४^१. → शत्रा १४.१.१.१८; १४.२.१.११; ४.१.५.१३-१८; ऋसं १.११६.१२. बह्वीरु समा = ऋसं १०.१२४.४। ५^१. सरण्युः = ऋसं १०.१७.२; अथर्व १८.२.३३। ६^२. सतैवे सृजतं वि सिन्धून् → ऋसं १.३२.१२; २.१२.१२।

१२

आश्विना वहतं पीवरीः स्वधाश्चावतीर्दासपत्नीरिरावतीः ।
 युधोर्दानासो दिवि नादितेयो युवोः पयांसि रुचिरे सुशुक्रा ॥ १ ॥
 यद्रेमं दत्ता विनिगूळहमप्सु युवार्यन्तं वाजयन्तमृबीसात् ।
 उन्निन्यथुरश्विना वध्मिमाशुं तद्वां व्रतं महयन्त्युक्थशासः ॥ २ ॥
 यां वां नु सरिरे यां पृथिव्यां यां वीरुत्सु ग्रावसु यान्तरिक्षे ।
 यां वीरेषु सूरिषु यापि नाके ताभिर्नः शर्म यच्छतं युवाना ॥ ३ ॥
 यो वां भरिन्ना स्तुवतो मघानि प्रयन्त्रीणि द्विषतो बर्हणानि ।
 ब्राज्जीणि शश्वतां सातपन्ति ताभिर्नः शर्म यच्छतं युवाना ॥ ४ ॥
 यो वां त्रिचक्रः सुपविः सुशस्त्रिष्विन्धुरः केतुमान् वातरंहाः ।
 योगे यस्य वि तनोत्यभीशुं विभावरीः सदयो यन्मयोमु ॥ ५ ॥
 युवमूहयुर्विमदाय जायां युवं वशां शयवे धेनुमक्रताम् ।
 युवमायुषा तारयतं प्र बन्धनमन्निममुक्तं युवमंहसो वि ॥ ६ ॥
 हवन्तं मेषान् वृक्ये शिवायै पिता चकार ऋषिमन्धमश्विना ।
 तस्मिन्नृज्राश्वे चक्षुषी अधत्तमाविष्कणुत पुनरस्य लोकम् ॥ ७ ॥
 यद्वां चक्षुर्दिवि यत्सुपर्णो येन पश्यथो सुवनान्यमर्त्याः ।
 तन्मे दत्तं चक्षुषी देवबन्धू नमस्यां विन्देथ पुरुधा चकानाम् ॥ ८ ॥
 उपप्रयन्तो अध्वरम् ० ॥ ऋ. सं. १. ७४. १

इत्यृग्वेदे खिले प्रथमोऽध्यायः ।

* उपप्रयन्तो अध्वरम् (ऋसं १.७४.१) इति सूक्तान्तेन शायते यज्वितीयादिद्वादशपर्यन्तान्ये-
 कादश सौपर्णसूक्तानि ऋसं १.७३ अन्ते पठितव्यानीति ।

१^१. वहतं पीवरीः = ऋसं ८.५.२०. नादितेयो-का; नादितेया ? २^१. = ऋसं १०.३९.९
 युवं ह रेमं वृषणा गुहा हितमुदैरयतं..... । युवमृबीसमुत तप्तमत्रय ओमन्वन्तं चक्रथुः. रेभं → ऋसं
 १.११६.२४; ११७.४; ११८.६। ३. ताभिः-का; तेभिः ? ४. यो-का; या ? ब्राज्जीणि शश्वतां
 = खिल ४.७.२^१। ६. युवमूहयुर्विमदाय जायां = ऋसं १.११७.२० : युवं शचीभिर्विमदाय जायां
 न्यूहयुः. शयवे धेनुं = ऋसं १०.३९.१३; = ऋसं १.११८.८. आयुषा तारयतं प्र बन्धनं = ऋसं
 १.११९.६ : प्र दीर्घेण बन्धनस्तार्यायुषा. अन्निममुक्तं युवमंहसो = ऋसं १.११७.३ : अंहसः.....
 अन्निं सुश्रयो । ७. पिता चकार ऋषिमन्धं = ऋसं १.११६.१६ : मेषान् वृक्ये.....पितान्धं चकार;
 मेषान् वृक्ये-ऋसं १.११७.१७. ऋज्राश्वे चक्षुषी = ऋसं १.११७.१७^२। ८. सुपर्णो-का;
 सुपर्णो ? अमर्त्याः-का; अमर्त्या ? विन्देथ-का; विन्देथे ?

द्वितीयोऽध्यायः

ॐ मैका भद्रं पञ्चानुष्टुभो जागर्ष्येका जातवेदस्यं स्वस्त्ययनं द्वे वर्षन्त्वेका हिरण्य-
वर्णामिकोना श्रीर्भागवी श्रीरलक्ष्मीर्न श्रीच्यमानुष्टुभं वै शक्रयन्तं हिंसाभेयी चतुर्थी प्रस्तारपङ्क्तिस्त्रिष्टुभी
पञ्चदशपुपरिष्ठाद्बृहती श्रीः^१ पुत्राः^१ परे पद् चिक्रीतः पञ्चानन्दकर्मौ वैश्वदेवं मयि श्रेष्ठः श्लेषो जात-
वेदस्यं बृहत्यादि स्वं स्रवन्तिवति संखवान् वैश्वदेवं द्वितीयादि त्रिष्टुभौ आ ते सप्त प्रजावान् गर्भा-
थांशीस्तुतिः^२ प्रजापतिरैन्द्रवायव्यौ चतुर्थी बृहती पञ्चमी प्रस्तारपङ्क्तिरग्निः पञ्च जीवपुत्र आग्निवारुण-
सतिजगत्यानुष्टुप्^३ त्रिष्टुबन्तं चक्षुरेकात्मस्तुतिः शंखतीः पद् शान्तिरानुष्टुभं पञ्चम्यादि बृहती जगत्या
स्वमेका यस्योपातुष्टुप्^४ वालखिल्याः परेऽष्टौ^५ ।

१. 'श्रीपुत्राः' इति साधु; → बृहदे ५.९१.

२. 'आशीःस्तुतिः' इति शुद्धं.

३. आग्निवारुण^०-Macdonell, Brhad. Part II, p. 190; अग्निवारुण^०-Scheftelowitz

४. उप (प्रवद) इत्यस्या ऋषिर्वसिष्ठ इति निरु. ९.७

५. 'वालखिल्याः परेऽष्टौ' इति वस्तुतस्तृतीयाध्यायं सप्तमैति

१

मा विभेर्न मरिष्यसि परि त्वा पामि सर्वतः ।

घनेन हन्मि वृश्चिकमहिं दण्डेनागतम् ॥ १ ॥

त्वमग्ने शुभिस्त्वमाशुशुक्षणिः ० ॥ ऋ. सं. २. १. १

प्रथममण्डलान्ते पठनीयम् । ऋसं १.१९१.१० अन्ते पठनीयमिति सु ।

मै-मु-आउ-अल-जुना-ऋम-ऋम (शान्तिपाठ)-पञ्चाम-आश्वमंसं-औध ।

१. मा विभेर्न मरिष्यसि = अथर्व ५.३०.८ । १^२. = अथर्व १०.४.९. अहि-का-मु-अथर्व;
अहं-मै-आउ-अल-ऋम-ऋम-पञ्चाम ।

मै-आउ-अल-ऋम-ऋम-पञ्चाम-पुस्तकेषु बहवो मन्त्रा अरिमन्तूतेऽधिवत्वेनोपलभ्यन्ते पाठ-
वैषम्येण । ऋम-पाठोऽधो दीयते-

आदित्यरथवेगेन विष्णोर्बाहुबलेन च । गरुडपक्षनिपातेन भूमिं गच्छ महायशाः ॥ २ ॥

गरुडस्य जातमात्रेण त्रयो लोकाः प्रकम्पिताः । प्रकम्पिता मही सर्वा सशैलवनकानना ॥ ३ ॥

गगनं नष्टचन्द्रार्कं ज्योतिषं न प्रकाशते ।

देवता भयभीताश्च मास्तो न ह्रवायति मास्तो न ह्रवायत्यो नमः ॥ ४ ॥

भो सर्पं भद्रं भद्रं ते दूरं गच्छ महायशाः । जनमेजयस्य यजान्ते आस्तीकवचनं स्मर ॥ ५ ॥

आस्तीकवचनं श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्तते । शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिक्षावृक्षफलं यथा ॥ ६ ॥

अगस्त्यो माधवश्चैव मुचुकुन्दो महामुनिः । कपिलो मुनिरास्तीकः पञ्चैते सुखशायिनः ॥ ७ ॥

नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि । नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं ब्राहि मां विषसर्पतः ॥ ८ ॥

यो जरस्कारुणा जातो जरस्कन्यां महायशाः । तस्य सर्पोऽपि भद्रं ते दूरं गच्छ महायशाः ।

तस्य सर्पस्य सर्पत्वं तस्मै सर्पं नमोऽस्तु ते ॥ ९ ॥

आउ-पुस्तके १-६ मन्त्राः । मु-पुस्तके सप्तमो मन्त्रो नास्ति । अल-पञ्चाम-पुस्तकयोः केवलं
१-४ मन्त्राः ।

२. विष्णोर्बाहु°-ऋमं-ऋम-पञ्चामृ; विष्णुबाहु°-मं-मु-आउ-अल. निपातेन भूमिं; भातेन भूमी-अल. महायशाः; महाविषः-अल. ३. ४° = सुप २. १. २. ३°. जातमात्रेण-मं-मु-आउ-ऋमं-ऋम-पञ्चामृ; जातमात्रस्य-अल-सुप; पातमात्रेण-औध. ४°. ज्योतिषं न प्रकाशते; न ज्योतीषि चकासति-सुप. ४°. अल-सुप-पाठौ भिन्नौ । अल-देवता भयवित्रस्ता मास्तो नष्टचेतनाः; सुप-देवता भयवित्रस्ता नष्टशेषश्च मास्तः. भयभीताश्च; भयवित्रस्ता-आउ. ५. भो-का; भोः-इतरेषु. महायशाः; महाविष-आउ-औध. जनमेजयस्य-ऋमं-मं-मु; जन्मेजयस्य-आउ-ऋम-पञ्चामृ. ५. ६° = मभा १. ५३. २२ (विष्णु) । ७. = मं ९. अगस्त्यो माधवः-ऋम; अगस्त्यं माधवं-ऋमं-पञ्चामृ; अगस्तिर्माधवः-मं. मुचुकुन्दो; मुचुकुन्दं-पञ्चामृ. ७°. = तं : श्वफल्कमास्तिकं चैव पंचैतानि स्मरेन्नशि पंचैतानि स्मरेन्निर्यो नमः । ८. = मं १० । ९. = मं ७. जरत्कन्याः; जरत्कावा-औध. सर्पोऽपि-ऋमं-ऋम; सर्पोपि-मं; सर्पोपि-मु; स्मराभि-औध. दूरं; भूमि-मं. महायशाः; महाविष-औध. ९°. (केवलं ऋमं-मध्य एव वर्तते) = खिल २. १४. ८°.

अधोलिखितः मं ८ मन्त्रः ऋमं-पुस्तके नास्ति—

असितिं चार्थसिद्धिं च सुनीतिं चापि यः स्मरेत् ।

दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति सर्वभयं हरेत् ॥

अधोलिखितं खिलसूक्तं ऋसं २. ३२ अनन्तरं पठनीयमिति औधपुस्तके—

कुहूमहं सुवृतं विष्मनापसमस्मिन्मन्त्रे सुहृदां जोहवीमि ।

सा नो ददातु श्रवणं पितृणां तस्यै ते देवि हविषा विधेम ॥ १ ॥

कुहूदेवानाममृतस्य पत्नी हव्या नो अस्य हविषः शृणोतु ।

सं दाशुषे किरतु भूरि वामं रायस्पोषं यजमाने दधातु ॥ २ ॥

अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम् । अग्निश्च हव्यवाहनो भवतं दाशुषे मयः ॥ ३ ॥

अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि । कृत्वे दक्षाय नो हिनु प्र ण आर्युषि तारिषत् ॥ ४ ॥

धाता दधातु नो रथिमीशानो जगतस्पतिः । स नः पूर्णेन वाचनत् ॥ ५ ॥

धाता ददातु दाशुषे वसूनि प्रजाकामाय मीळहुषे तुरीणे ।

तस्मै देवा अमृताः सं व्ययन्तां विश्वे देवासो अदितिः सजोषाः ॥ ६ ॥

धाता ददातु दाशुषे प्राचीं जीवातुमक्षिताम् । वयं देवस्य धीमहि सुमतिं वाजिनीवतः ॥ ७ ॥

धाता प्रजानामुत राय ईक्षे धातेदं विश्वं भुवनं जजान ।

धाता कृष्टीरनिमिवाभि चष्टे धात्र इक्ष्वयं घृतवज्जुहोत ॥ ८ ॥

एतस्मिन् विषये बृहद्देवतावचनम् (४. ८७. ८८)—‘ तत्पूर्वे द्वे ऋचौ कुह्वाः कुहूमहमिति स्मृते । तदुत्तरे द्वेऽनुमतेरनु नोऽन्विदिति स्मृते । धातुश्चतस्रस्तत्रादौ धाता ददातु नो रथिम् ॥ ’ एतेनैव क्रमेण तैत्तिरीयसंहितायां (३. ३. ११) कुहूमहमित्यादिसूक्तगताः सर्वे मन्त्रा उपलभ्यन्ते । प्रथमं ५-८ इति धातुदेवताकाश्चत्वारो मन्त्राः ५, ६, ७, ८ इति क्रमेण वर्तन्ते । अनन्तरं ३, ४ इति अनुमतिदेवताकौ मन्त्रौ तदनन्तरं ऋसं. २. ३२. ४-५ एतौ राकाया मन्त्रौ वर्तते । समनन्तरमेव १, २ इति कुहूदेवताकौ मन्त्रौ समागतौ (तैसं ३. ३. ११. ५) । किंत्वयं सार्धश्लोकात्मकौऽश्लो बृहद्देवतायाः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु नास्ति । अतः तस्य मूलपाठत्वं शङ्कास्पदम् । काश्मीरखिलग्रन्थ इदं सूक्तं नास्ति । औधपुस्तकस्थो मन्त्राणां क्रमः तैसं-क्रमाद्विज एव । इदं सूक्तं ऋसं २. ३२ अनन्तरं

1. Cf. Scheftelowitz, p. 25. A. B. Keith considers the Bṛhaddevatā verses as original, Comp. JRAS 1907, p. 229.

२

भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद । भद्रं पुरस्तान्नो वद भद्रं पश्चात् कपिञ्जल ॥ १ ॥

भद्रं वद पुत्रैर्भद्रं वद गृहेषु च । भद्रमस्माकं वद भद्रं नो अभयं वद ॥ २ ॥

भद्रमधस्तान्नो वद भद्रमुपरिष्ठान्नो वद । भद्रंभद्रं न आ वद भद्रं नः सर्वतो वद ॥ ३ ॥

असपत्नं पुरस्तान्नः शिवं दक्षिणतस्कृधि । अभयं सततं पश्चाद्भद्रमुत्तरतो गृहे ॥ ४ ॥

यौवनानि महयसि जिगृषामिव दुन्दुभिः । शकुन्तक प्रदक्षिणं शतपत्रामि नो वद ॥ ५ ॥

आवदंस्त्वं शकुने भद्रमा वद ० ॥ ऋ. सं. २. ४३. ३

ऋसं २. ४३. २ अनन्तरं पठनीयम् । मँ-मु-औध-मते द्वितीयमण्डलान्ते पठनीयम् । मँ-औध-पुस्तकयोः खिलान्ते 'आवदंस्त्वम्' (ऋसं २. ४३. ३) इति मन्त्रः संपूर्णः पठितः । आश्वमेसं-पुस्तके द्वितीयमण्डलान्ते 'भद्रं वद दक्षिणतः' इति मन्त्रं पठित्वानन्तरं 'अथ परशिष्टम्' (पदशिष्टं अथवा परिशिष्टं ?) इत्युक्तम् । एतद्वन्धकर्तृमते प्रथमो मन्त्रः ऋसं. २. ४३ मध्ये समाविष्टः खिलसूक्तं च द्वितीयमन्त्रादारब्धम् । आश्वमेसं-मध्येऽस्य सूक्तस्य चत्वारो मन्त्राः—१, ३^२ + ४^१, ४^२ + ५^१, ५^२, ऋसं. २. ४३. ३.

मँ-मु-आउ३-ऋमं-ऋम-औध-आश्वमेसं-अल-जुना ।

१. = निब ९. ५. कपिञ्जल; कपिजर-ऋम. १. २. ५. → कौसू ४६. ५४. १. २^२. अस्माकं; अस्माकं नो-मु-ऋम. अभयं वद; अभयं कृधि-ऋम. ३^२. आ वद; आ भर-ऋम. ४^१. असपत्नं; असपत्नः-मु ।

३

जागर्षि त्वं भुवने जातवेदो जागर्षि यत्र यजते हविष्मान् ।

इदं हविः श्रद्धधानो जुहोमि तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम् ॥ १ ॥

विदा दिवो विष्यन्नद्रिगुह्यैः ० ॥ ऋ. सं. ५. ४५. १

ऋसं ५. ४४ अनन्तरं पठनीयम् ।

मँ-मु-आउ४-मु-ऋमं-आश्वमेसं-अल-जुना ।

१^२. तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम् = ऋसं ५. ३. ३.

मँ-मु-अल-औध-अनुसारेण ऋसं ५. ४९ अनन्तरमधो लिखितं खिलं पठनीयम्—सूक्तान्ते तृणान्यग्नावरण्ये वोदकेऽपि वा । यस्तृणैरध्ययनं तदधीतं स्तृणानि भव ते भव ॥ १ ॥ घापीकूपतडागानां समुद्रं गच्छ स्वाहाग्निं गच्छ स्वाहा ॥ २ ॥

पठनीयमिति यदुक्तं तदपि तैसं-पाठेन सम्यक्तया न समन्वैति । औन्धपुस्तक इदं सूक्तं केवलमभ्यूहमात्रेणैव स्वीकृतमिति तत्पुस्तकसंपादकैरावेदितम् । आश्वश्रौ १. १०; ४. १२; ६. १४ द्रष्टव्यम् ।

१-२. = अथर्व ७. ४७. १, २. ३-४. = अथर्व ७. २०. १, २; → खिल ३. १५. ३. ५, ६, ७. = अथर्व ७. १७. १, २, २; → खिल ३. १५. २.

१. सुवृत्तं; सुभगां-तैसं. पितृणां; पितृणां-तैसं. तस्यै ते; तस्यास्ते-तैसं । २. हविषः शृणोतु; हविषश्चिकेतु-तैसं. यजमाने; चिकितुषे-तैसं । ३. भवतं; भवतां-तैसं । ४. नस्कृधि; नः कृधि-तैसं. तारिषत्; तारिषः-तैसं । ५. दधानु; ददातु-तैसं । ७. दाशुषे; नो रयि-तैसं. वाजिनीवतः; सत्यराधसः । ८. प्रजानामुत; प्रजाया उत-तैसं. तैसं-मध्ये उत्तरार्धः सर्वथा भिन्नो वर्तते-धाता पुत्रं यजमानाय दाता तस्मा उ हव्यं धृतवद्विधेम ।

अनुभा ५. ४९; ऋषि २. २२. ३ द्रष्टव्यम् । १^१. सूक्तान्ते तृणावमावरण्ये वोदके पिबा-अल;
सूक्तान्तेऽस्येतृणान्यमावरिणे वोदकेऽपि वा-औध. १^२. यस्तृणै-अल; यदस्तृणैरधीतं तत्तृणानि भवति
धुवं-औध । २. 'अग्निं गच्छ स्वाहा' सु-पुस्तके नास्ति ।

४

स्वस्त्ययनं तार्क्ष्यमरिष्टनेमिं महद्भूतं वायसं देवतानाम् ।
असुरघ्नमिन्द्रसखं समस्तु बृहद्बशो नावमिवा रुहेम ॥ १ ॥
अंहोमुचमाङ्गिरसं गयं च स्वस्त्यत्रियं मनसा च तार्क्ष्यम् ।
प्रयतपाणिः शरणं प्र पद्ये स्वस्ति संवार्धेर्धमयं नो अस्तु ॥ २ ॥
प्र इयावाश्च धृष्णया ० ॥ ऋ. सं. ५. ५२. १

ऋसं ५. ५१ अनन्तरं पठनीयम् । आश्वगृ ३. ११. २ भाष्यमपि द्रष्टव्यम् ।

मै६-सु-आउ५-ऋसं-ऋव (शान्तिपाठ)-औध-आश्वमंसं-अल-जुना-सुप१०. ५-६ ।

१. स्वस्त्ययनं तार्क्ष्यमरिष्टनेमिं; स्वस्ति नस्ताक्ष्यो अरिष्टनेमिः-नृताउ १. १; प्रर (पुण्याह)-
महद्भूतं; महाद्भूतं-आउ. नावमिवा रुहेम = ऋसं १०. १७८. २ । २^२. नो अस्तु; च नो अस्तु-आउ.

५

वर्षन्तु ते विमावरि दिवो अभ्रस्य विद्युतः । रोहन्तु सर्वबीजान्येव ब्रह्मद्विषो जहि ॥ १ ॥
प्र सग्राजे बृहदर्चा गभीरम् ० ॥ ऋ. सं. ५. ८५. १

ऋसं ५. ८४ अनन्तरं पठनीयम् ।

मै७-आउ६-सु-आश्वमंसं-औध-अल-जुना । पञ्चासृ-पुस्तकेऽयं मन्त्रः श्रीसूक्तस्य चतुर्विंशति-
तममन्त्रत्वेनागतः ।

१. = ऋसं ५. ८४. ३ : यत्ते अभ्रस्य विद्युतो दिवो वर्षन्ति वृष्टयः ।

६

हिरण्यवर्णा हरिणीं सुवर्णरजतस्रजाम् । चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममा वह ॥ १ ॥
तां म आ वह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् । यस्यां हिरण्यं विन्देयं गामिश्च पुरुषानहम् ॥ २ ॥

हे जातवेदः । जातानि वेद जातप्रज्ञो वा । जाते जाते विद्यत इति वा । हे अग्ने त्वं हिरण्यवर्णा
हिरण्यस्य सुवर्णस्य वर्णः कान्तिस्तद्वर्णो यस्यास्ताम् । हरिणीं हरितवर्णाम् । हरिणीरूपधरां वा ।
श्रार्धत्वा हरिणीरूपमरण्ये संवचार हेति देवीपुराणान्व । सुवर्णरजतस्रजाम् । सुवर्णस्य पुष्पाणि सुवर्णानि
एवं रजतस्य रजतानि तेषां स्रक् माला यस्यास्ताम् । स्रक्साहचर्यात् पुष्पाणीत्यवगम्यते । पुष्पसाहचर्यात्
पुष्पे फले लुक् । आपं चैव हलन्तानामित्याप् । यद्वा सुवर्णरजतविकृतशृङ्खलाम् । सुष्ठु वर्णो यस्य तत्सुवर्ण
यद्रजतं तत्पुष्पस्रजाम् । तद्विकृतशृङ्खलां वा । चन्द्रां चन्द्रवत्प्रकाशमानाम् । तद्रूपेणावस्थितां वा । हिर-
ण्मयीं हिरण्यस्वरूपाम् । हिरण्यविग्रहां वा । लक्ष्मीं लक्षणवतीम् । 'लक्ष्मीर्लामाद्वा लक्षणाद्वा' (निरु.
४. १०) इत्यादिनिष्कात् । एवंपूर्वा श्रियं मे मह्यं मदर्थमा वह । आह्वय । अग्नेर्देवहोतृत्वादाह्वानं तद-
धीनमिति भावः । 'अग्निर्वै देवानां होता' (ऐ. ब्रा. २. ७) इति श्रुतेः ॥ १ ॥

हे जातवेदः अग्ने त्वमनपगामिनीमपगमनरहिताम् । अनपायिनीमित्यर्थः । तां वक्ष्यमाणलक्षणां लक्ष्मीं
मे मह्यमा वह । आह्वय । यस्यां श्रीदेव्यामावाहितायां सत्यां हिरण्यं सुवर्णं गां धेनुमश्वं वाजिनं पुरुषान्
पुत्रपौत्रमित्रदासभूतानहं विन्देयं प्राप्नुयाम् ॥ २ ॥

अश्वपूर्वा रथमध्यां हस्तिनादप्रमोदिनीम् । श्रियं देवीमुपह्वये श्रीर्मा देवी जुषताम् ॥ ३ ॥
 कांस्यस्मि तां हिरण्यप्राचारामाद्रौ ज्वलन्तीं तृतां तर्पयन्तीम् ।
 पद्मेस्थितां पद्मवर्णां तामिहोप ह्वये श्रियम् ॥ ४ ॥
 चन्द्रां प्रभासां यशसा ज्वलन्तीं श्रियं लोके देवजुष्टामुदारां ।
 तां पद्मनेमिं शरणं प्र पद्मे अलक्ष्मीर्मे नश्यतां त्वां वृणोमि ॥ ५ ॥
 आदित्यवर्णे तपसोऽधि जातो वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ बिल्वः ।
 तस्य फलानि तपसा नुदन्तु मायान्तरा याश्च बाह्या अलक्ष्मीः ॥ ६ ॥
 उपैतु मां देवसखः कीर्तिश्च मणिना सह । प्रादुर्भूतोऽस्मि राष्ट्रेऽस्मिन् कीर्तिं वृद्धिं ददातु मे ॥ ७ ॥

अश्वपूर्वाम् अश्वः पूर्वं पुरोगा यस्यास्ताम् । अथवाश्वपूर्वामधैः पूर्णाम् । परिपूर्णाभिति केचित् ।
 रथमध्यां रथा मध्ये यस्यास्ताम् । हस्तिनादप्रबोधिनीम् । हस्तिनां गजानां नादेन बृंहितेन गजपुष्करतूर्य-
 नादेन वा प्रबोधिनीं प्रकर्षेण ज्ञापयित्रीम् । देवीं देवनशीलाम् । द्योतनशीलां वा । श्रियं श्रयणीयाम् ।
 सेनारूपां वा । उप ह्वये समीपं प्रत्याह्वये । एतादृशी देवी श्रीर्मा मां जुषतां सेवताम् ॥ ३ ॥

कां वाञ्छानस्योऽरगोचरां दुर्निरूपस्वरूपाभित्यर्थः । ब्रह्मरूपां वा । को ह वै नाम प्रजापतिरिति
 श्रुत्यन्तरात् । क इति ब्रह्मणो नामेति पुराणाच्च । सोस्मिताम् । आ ईषदुद्रतं स्मितं हास्यं तद्युक्ताम् ।
 उपान्त्यलोपश्छान्दसः । हिरण्यप्राकारां हिरण्यस्य सुवर्णस्य प्राकार आवरणं यस्यास्ताम् । हिरण्यप्रकृष्ट
 आकार आकृतिर्यस्यास्तामिति वा । आर्द्रां क्लृप्तां क्षीरोदधेरल्पन्नत्वात् । रुद्ररूपां वा । रुद्रशब्दोऽत्रामूर्ध-
 न्यस्वरदिः । आर्द्रया रुद्र इत्यादौ तथा दर्शनात् । अन्यद्बाहुलकम् । ज्वलन्तीं प्रकाशमानाम् । तृतां
 प्रीतामपि च तर्पयन्तीं भक्तान् मनोरथैरिति शेषः । पद्मेस्थितां कमले निषण्णामासीनाम् । पद्मवर्णां
 कमलवर्णाम् । तामिति प्रसिद्धां श्रियमिहोप ह्वये समीपं प्रत्याह्वये ॥ ४ ॥

अत्र प्र पद्म इत्यस्यानन्तरमहेशब्दप्रक्षेपः प्रामादिकः । चन्द्रां चन्द्रवत् प्रकाशमानां प्रभासाम् ।
 प्रकृष्टा भाः कान्तिर्यस्यास्ताम् । आपं चैवेत्याप् । यशसा कीर्त्या ज्वलन्तीं प्रकाशमानाम् । लोके स्वर्लोके
 देवजुष्टां देवैरिन्द्राद्यैर्जुष्टां सेविताम् । प्रीतां वा । उदारां वदान्यां प्रगल्भां वा । पद्मिनीं पद्मलतारूपाम् ।
 पद्माकारां वा । ईमिति निपातोऽनर्थकः । 'मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिदु' (निरु. १. ९) इति यास्क-
 वचनात् । ईकारवाच्यां वा । तां श्रियं लोक इह लोके शरणं रक्षित्रीं प्र पद्मे प्रपन्नोऽस्मि । अहमिति
 शेषः । अतो हे श्रीः मे ममालक्ष्मीरश्रीर्नश्यतां नाशं प्राप्नोतु । एतादृशीं त्वां वृणोमि । शरणत्वेन
 स्वाकुर्वे ॥ ५ ॥

वृक्षोऽथेत्यन्तःपादमपि पूर्वरूपं बाहुलकात् । आदित्यवर्णे । आदित्यस्य सूर्यस्य वर्ण इव वर्णे
 यस्यास्तस्याः संबोधनम् । हे श्रीः तव तपसः नियमाद्धेतोर्वनस्पतिः । 'अपुण्याः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः
 स्मृताः' (मनु. १. ४७) इति मानवस्मरणात् । बिल्वः बिल्वनामको वृक्षो हुमोऽधिजातः प्रादुर्भूतः ।
 त्वत्करादिति शेषः । 'कात्यायन्याः शमी जाता बिल्वो लक्ष्म्याः करेऽभवत्' इति वामनपुराणात् ।
 अथानन्तरं तस्य बिल्वस्य फलानि पक्षशलाटुकानि तपसा त्वत्तपसा । त्वदनुग्रहेणेत्यर्थः । अन्तरा अन्तरि-
 न्द्रियसंबन्धिनी माया अज्ञानं तत्कार्याणि च बाह्या बहिरिन्द्रियसंबन्धिन्यो यास्ता अलक्ष्मीरश्रियो नुदन्तु
 अपनुदन्तु । निवारयन्तिवत्यर्थः ॥ ६ ॥

हे श्रीः देवसखः देवो महादेवस्तस्य सखा कुबेरः । कीर्तिः कीर्त्यभिमानिनी दक्षकन्या देवता ।
 कुबेरकोशशाला वा । सा च मणिना चिन्तामणिना मणिभद्रेण कोशाध्यक्षेण वा सह सार्धमुपैतु उप-
 गच्छतु । अहमस्मिन् राष्ट्रे जनपदे प्रादुर्भूतोऽस्मि । उत्पन्नोऽस्मि । स आगत्य कीर्तिं यशः कोशं वा ऋद्धिं
 सर्ववस्तुसमृद्धिं मे मह्यं ददातु यच्छतु ॥ ७ ॥

क्षुत्पिपासांमला ज्येष्ठांमलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् । अभूतिर्मसमृद्धिं च सर्वां निर्णुद मे गृहात् ॥८॥
 गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोप ह्वये श्रियम् ॥९॥
 मनसः काममाकृतिं वाचः सत्यमशीमहि । पशूनां रूपमन्नस्य मयि श्रीः श्रयतां यशः ॥१०॥
 कर्दमेन प्रजा भूता मयि सं भव कर्दम । श्रियं वासय मे कुले मातरं पद्ममालिनीम् ॥११॥
 आपः स्रवन्तु स्निग्धानि चिक्लीत वस मे गृहे । नि च देवीं मातरं श्रियं वासय मे कुले ॥१२॥
 पक्षां पुष्करिणीं पुष्टां पिङ्गलां पद्ममालिनीम् । सूर्यां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममा वह ॥१३॥
 आर्द्रां पुष्करिणीं यष्टां सुवर्णां हेममालिनीम् । चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममा वह ॥१४॥
 तां म आ वह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् ।
 यस्यां हिरण्यं प्रभूतं गावो दास्यो विन्देयं पुरुषानहम् ॥ १५ ॥
 य आनन्दं समाविशदुपाधावन् विभावसुम् । श्रियः सर्वा उपासिष्व चिक्लीत वस मे गृहे ॥ १६ ॥
 कर्दमेन प्रजा स्रष्टा संभूतिं गमयामसि । अदधादुपागाद्येषां कामान् ससृज्महे ॥ १७ ॥

क्षुत्पिपासांमलामशनतृष्णामलिनात्मिकां ज्येष्ठां वृद्धाम् । श्रियः प्रागुत्पन्नमित्यर्थः । अलक्ष्मीम-
 श्रियमहं नाशयामि नाशं प्रापयामि । हे श्रीः त्वमभूतिमसंपत्तिः तथा सर्वामसमृद्धिं च अनभिष्टुद्धिमपि
 मे मम गृहात् निर्णुद निवारय ॥ ८ ॥

गंधद्वाराम् । गंधो घ्राणग्राह्यो गुणो द्वारं लक्षणं यस्यास्ताम् । दुराधर्षा केनापि धर्षयितुमशक्यां
 नित्यपुष्टां नित्यं सदा सस्यादिभिः पुष्टां समृद्धां करीषिणीं करीषः शुष्कगोमयादिस्तद्वतीम् । गवाश्चादि-
 बहुपशुसमृद्धामिति यावत् । सर्वभूतानां सर्वप्राणिनामीश्वरीमधिष्ठात्रीम् । आधारभूतां वा । तां भूरूपां
 श्रियमिह लोक उप ह्वये उपाह्वये समीपं प्रत्याह्वये ॥ ९ ॥

हे श्रीः मनसः कामं मनोरथम् । आकृतिं संकल्पं च । वाचः वागिन्द्रियस्य सत्यं याथार्थ्यम् ।
 पशूनां गवादीनां रूपं क्षीरादि । अन्नस्य अदनीयस्य यवव्रीह्यादे रूपं भक्ष्यादिचतुर्विधं चाशीमहि लभे-
 महि । श्रीः संपत् यशः कीर्तिश्च मयि श्रयताम् । आश्रयताम् ॥ १० ॥

कर्दमेन कर्दमाख्येन पुत्रेण प्रजा प्रकृष्टं जा अपत्यं यस्याः सा । सुपुत्रेत्यर्थः । 'जामपत्यम्'
 (निरु. ३.६) इति यास्कवचनात् । भूता अभवत् । अतः हे कर्दम श्रीपुत्र त्वं मयि मदीयगृहे सं भव
 संवस । पद्ममालिनीं कमलमालाधारिणीं मातरं तव जननीं श्रियं मे मम कुले वंशे वासय निवासय ॥ ११ ॥

आपः अबभिमानिन्यो देवताः । स्निग्धानि स्नेहयुक्तानि कार्याणि सृजन्तु उत्पादयन्तु । अपां
 स्नेहगुणवत्त्वादिति भावः । हे चिक्लीत चिक्लीताख्य श्रीपुत्र मे मम गृहे गेहे वस निवस । च अपि च देवीं
 मातरं श्रियं मे मम कुले वंशे नि वासय संवासय ॥ १२ ॥

आर्द्रामार्द्रां पुष्करिणीमभिषेकोद्युक्तदिग्गजशृण्डाग्राम् । पुष्करशब्दो गजशृण्डाग्रवाचकः । पद्म-
 मालिनीं पद्मवतीम् । पद्मलतारूपां वा । पुष्टिं पुष्ट्यभिमानिनीं पुष्टिरूपां वा । 'पुष्टिरूपेण संस्थिता' इति
 मार्कण्डेयवचनात् । पिङ्गलां पिङ्गलवर्णां । पद्ममालिनीमित्यादि सिद्धमन्यत् ॥ १३ ॥

आर्द्रामार्द्रां यः पुष्करिणीं यष्टिकरां वेत्रहस्तामित्यर्थः । टिलोपल्लान्दसः । दण्डकारिणीं वा ।
 दण्डकरां वा । यष्टिं दण्डरूपां । सुवर्णां शोभनवर्णां हेममालिनीं हेमविकृतमणिशृङ्खलादिमालावतीं
 सूर्यां सूर्यवत् प्रकाशमानाम् । तद्रूपां वा । सिद्धमन्यत् ॥ १४ ॥

इयं द्वितीयया व्याख्याता । प्रभूतं भूयिष्ठम् । गावः गाः । दास्यः परिचारिकाः । उभयत्र शसर्थे
 जम् । इयान् विशेषः ॥ १५ ॥ इति श्रीसूक्तमाग्यं समाप्तम् ॥

जातवेदः पुनीहि मा रायस्पोषं च धारय । अग्निमी तस्मादैतसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः ॥ १८ ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमति रौदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवो नूनं द्विवो अंहांसि दुरितां तरेम तां तरेम तवावसा तरेम ॥ १९ ॥

एतत् श्रीसूक्तं तदनुसारीणि पञ्च सूक्तानि च पञ्चममण्डलान्ते पठनीयानीति का-पुस्तकादवगम्यते । बृहदे ५.९१ अपि द्रष्टव्यम् । आश्वमंसं-अनुसारेणैदं ऋसं ६. १. १ अन्ते पठनीयम् । बहुभिर्भाष्यैर्युत-मिदं बहुत्र मुद्रितं प्रायः पञ्चदशर्चम् । एतासां पञ्चदशानामृचां प्राचीनत्वं ऋग्वि २. ९३ (= मै-पुस्तके श्रीसूक्ते षोडशो मन्त्रः) इत्यनेन ज्ञायते । शान्तिमयूख-शान्तिकमलाकर-प्रयोगरत्नाह्निकचन्द्रिका-संस्कारकौस्तुभ-ब्रह्मकर्मसमुच्चयादय इतरेऽपि ग्रन्था अस्य सूक्तस्य पञ्चदशर्चत्वं दर्शयन्ति ।

आह्निकसूत्रावल्यां पञ्चदश मन्त्राः षोडशश्च ऋग्वि २. १८ । मै-पुस्तके यद्यपि श्रीसूक्ते २९ मन्त्रा-स्तथापि भाष्ये १५ मन्त्राणामेव । ऋमं-पुस्तके २८ मन्त्राः, ऋम-आचं-मु-पुस्तकेषु २७ मन्त्राः, क्रिप्रसं-आउ-जुना-पुस्तकेषु २३ एव । पञ्चामृ-पुस्तके ३० मन्त्राः येषु १-२२ = मै१-२२; २४ = खिल २. ५; २५ = ऋमं २७; शिष्टाः ६ विभिन्ना अबद्धाश्च । का-पुस्तके आदितः १५ मन्त्रा इतर-पुस्तकस्थमन्त्रैः समानाः, शिष्टाश्चत्वारो विभिन्ना अज्ञातचराश्च^१ । अल-पुस्तक एतसूक्तं नास्ति ।

मनु २. २३२ भाष्ये, अग्निपुराणे (४१. ८), हेमाद्री (१. ७३१. १५), प्रयोगरत्ने, संस्कारकौस्तुभे (मूलशान्तिः) चेदं सूक्तं निर्दिष्टम् । ३, ५, ६, ७, १०, ११ मन्त्राणां प्रतीकानि ऋग्वि २. १८-१९ मध्ये निर्दिष्टानि । ३ = माय २. १३. ६; ७^२ = माय २. १३. ६; ८ = तैआ १०. ६६; ९ = तैआ १०. १; माय २. १३. ६; मनाउ ४. ८; सामंसं; अन्त्ये; शांस; प्रर; १० = वासं ३९. ४; तैत्रा २. ४. ६. ६; १८^२ = तैसं ३. १. ४. ३; मंत्रा २. २. ११; शांश्रौ ४. १७. १२; → आश्वश्रौ २. ७; १९ = ऋसं ६. २. ११; १४. ६.

१. स्वजां; स्वजं-आउ. ममा-ऋमं-आउ-जुना-प्रर-पञ्चामृ-आसू; म आ-मै-मु-आचं-ऋम-क्रिप्रसं । २. °लक्ष्मीमनष°; °लक्ष्मीमलप°-आसू-प्रर-जुना. गामश्वं; गामश्वान्-आउ । ३. अश्व-

1. Cf. Bṛhaddevatā, part II, p. 189.

2. With regard to the antiquity of the Kashmir recension, Scheftelowitz says that since according to the *Khila-anukramanī* the last six verses (14-19) deal with sons of Śrī as is referred to by Bṛhaddevatā V. 19, it is clear that this recension preceded the Bṛhaddevatā (Apokryphen des Rgveda p. 75). The verse in the Bṛhaddevatā runs thus:

श्रीसूक्तमाशीर्वादस्तु श्रीपुत्राणां पराणि षट् ।

तरस्याद्वालक्ष्म्यपसुदममिस्तत्र निपातभाक् ॥

The second pāda of this verse Scheftelowitz translates thus: "die sechs letzten Verse sind den Söhnen der Śrī geweiht". This translation does not seem to be correct. Macdonell (Bṛhaddevatā, part II, pp. 188-9) translates the same quite differently: "The following six are connected with fortune and sons". To this Macdonell adds the following note:—"This must refer to the six *Khilas* which follow the Śrīsūkta in Kashmir MS. of the *Khilas* .....". This interpretation is confirmed by the next verse (92) which advises a special application of three of these six hymns, सं स्रवन्तु being charms for the prosperity of cattle (Śrī), आ ते गर्भो and अग्निरेतु for the attainment of sons (Putra) (प्रजावज्जीवपुत्रौ वा गर्भकर्मणि संस्तुतौ । नानारूपाः पयस्विन्यः सं स्रवन्तीति संस्तुताः). पराणि षट् means "the following six" (hymns), not "the last six" (verses). परे षट् in the खिलानुक्रमणी means the same. Compare बालखिल्याः परेऽष्टौ (End of 2nd Adhyāya, खिला-नुक्रमणी). The last six verses of Śrīsūkta in the Kashmir recension have no special connection with the sons of Śrī. This passage in the Bṛhaddevatā, therefore, cannot serve the purpose of establishing the priority of the Kashmir recension to the Bṛhaddevatā.

पूर्वा-मे-मु-आचं-क्रिपसं; अश्वपूर्णा-ऋग्वि-आउ-जुना-प्र-ऋमं-आसू-मागृ. प्रमोदिनी-आउ-जुना-मागृ-आसू-पञ्चामृ-प्र; प्रमोदिनी-ऋमं-मे-ऋम-आचं-मु-क्रिपसं. देवी; देवीः-प्र-आचं-पञ्चामृ। ४. कांस्यस्मि तां-का; कांसोस्मितां-मे-मु-ऋमं-आचं-पञ्चामृ-आसू-ऋम-क्रिपसं-आउ-जुना-प्र. प्राकारां-का; प्राकारां-मे-मु-आउ-जुना। ५. पञ्चनेमि-आउ-जुना-प्र; पञ्चनेमी-ऋमं-आसू; पञ्चनीमी-मे-मु-ऋम-क्रिपसं-आचं-पञ्चामृ. प्र-मे-मु-आउ-आचं-क्रिपसं; अहं प्र-ऋमं-ऋम-आसू-पञ्चामृ-प्र. अलक्ष्मी-ऋमं-मु-आउ-जुना-आसू-पञ्चामृ; अलक्ष्मी-ऋम-आचं-प्र-मे. वृणोमि-ऋमं-मे-मु-आउ-जुना-आसू-क्रिपसं; वृणे-ऋम-मु-पञ्चामृ-आचं। ६. तस्य; यस्य-आसू. मायान्तरा-ऋमं-ऋम-आसू-आचं-पञ्चामृ-क्रिपसं-जुना-प्र; या अन्तरा-मे-आउ; ममान्तरा-मु। ७. स्मि राष्ट्रे-मे-आउ-जुना-आचं-पञ्चामृ; सुराष्ट्रे-ऋमं-ऋम-मु-क्रिपसं-प्र-आसू. कीर्तिं वृद्धिं ददातु-आउ-जुना-प्र-आसू-क्रिपसं; कीर्तिमृद्धिं ददातु-मे-मु-ऋमं-ऋम-आचं; श्रीः श्रद्धां ददातु-मागृ। ८. मला ज्येष्ठामलक्ष्मीं-का-मु; मला ज्येष्ठामलक्ष्मीं-मे-ऋम-आचं; मला ज्येष्ठामलक्ष्मी-क्रिपसं; मला ज्येष्ठा अलक्ष्मी-ऋमं-आउ-जुना-प्र-आसू-पञ्चामृ; मलं ज्येष्ठा-मलक्ष्मी-तैआ. गृहात्; पाप्मानं-तैआ। १०. माकृतिं; माकृतं-मु. अन्नस्य; अन्नं च-क्रिपसं; अन्यस्य-प्र। ११. भव-ऋमं-मे-मु-ऋम-आचं; भ्रम-आउ-जुना-प्र-आसू-पञ्चामृ-क्रिपसं. कुले; गृहे-आउ-क्रिपसं-जुना। १२. स्रजन्तु-का; स्रजन्तु-ऋमं-मे-मु-आउ-जुना-क्रिपसं; स्रजन्तु-ऋम-आसू-आचं-पञ्चामृ-प्र। १३. पक्षां-का; आर्द्रा-इतरेषु. पुष्टां-का; पुष्टि-ऋमं-मे-मु-आचं-प्र; पुष्टीं-जुना-क्रिपसं-पञ्चामृ; यष्टि-ऋम; यष्टीं-आउ. पिङ्गला पद्ममालिनीं; सुवर्णा हेममालिनी-ऋम-आउ-जुना-आसू-पञ्चामृ. सूर्या-ऋम-प्र-आसू-जुना-पञ्चामृ; चन्द्रां-इतरेषु. ममा-आउ-जुना-प्र-आसू-पञ्चामृ; म आ-ऋमं-ऋम-मे-मु-आचं-क्रिपसं. ऋमं-आउ-क्रिपसं-पुस्तकेषु त्रयो-दशचतुर्दशमन्त्रयोर्व्यत्यासः। १४. पुष्करिणीं-आउ-जुना; यः करिणीं-मे-मु-ऋमं-ऋम-आसू-पञ्चामृ-आचं; यष्करिणीं-क्रिपसं-प्र. यष्टीं; यष्टि-मे-मु-प्र-आचं; पुष्टीं-आउ-जुना; पुष्टि-ऋम. सुवर्णा हेममालिनीं; पिङ्गला पद्ममालिनीं-आउ-जुना-ऋम-प्र-आसू-पञ्चामृ. १४^२=१^२. चन्द्रा-ऋम-प्र-जुना-पञ्चामृ-आसू; सूर्या-इतरेषु. ममा-आउ-जुना-प्र-आसू-पञ्चामृ; म आ-ऋमं-मे-मु-ऋम-आचं-क्रिपसं. १५^१ = २^१. १५^२ = २^२. प्रभूतं; प्रभूति-ऋमं-प्र-आचं-आसू. विन्देयं-का; अश्वान् विन्देयं-इतरेषु. खिलानुक्रमण्यनुसारेण्यमुपरिष्ठाद्बुद्धी (८ + ८ + ८ + १२ अक्षराणि) अतः का-पुस्तके 'अश्वान्' नास्ति। इतरपुस्तकानुसारेण्यं प्रस्तापहक्तिः। १६^२. चिक्रीत वस मे गृहे = १२^१। १७^१. = ११^१. १७^२. येषां; यस्मै? १८^१. जातवेदः पुनीहि मा = ऋमं ९. ६७. २७.

१६-१९ मन्त्राः केवलं का-पुस्तक एव। इतरपुस्तकेषु वर्तमानाः पञ्चदशोत्तरा मन्त्रा अत्रोद्दिश्यन्ते। ऋमं-मे-पुस्तकयोर्मन्त्राणां पौर्वापर्यं विभिन्नम्। ऋमं-पुस्तकस्थः पाठः क्रमश्चात्र दीयते। ऋमं २० = आचं २० = ऋमं १९; ऋमं १९ = आचं १९ = ऋमं २७; आचं २१-२४ = ऋमं २०-२३; आचं २७ = ऋमं २४. ऋमं २८ आचं-मध्ये नास्ति. आउ-क्रिपसं २२ = ऋमं १६; आउ-क्रिपसं २१ = ऋमं १७; आउ-क्रिपसं १६ = ऋमं १८; आउ-क्रिपसं १९ = ऋमं २१. ऋमं २३, २५-२८ मन्त्राः आउ-क्रिपसं-मध्ये न सन्ति. मे २८=ऋमं २४; मे २४-२७ = ऋमं २५-२८. मे २९ मन्त्रः केवलं औध-पुस्तके दत्तः। ऋमं-मु २७ = ऋमं २४; मु १७ = ऋमं २७. ऋमं २८ मु-ऋम-आचं-पुस्तकेषु नास्ति. आश्वमंसं^१ मे-पुस्तकमनुसरति; २६ मन्त्रः १७ मन्त्रात्पूर्वमागच्छतीति तु विशेषः. आश्वमंसं^२-पुस्तके मे-पुस्तकस्थाः १-२३, २६, २८ मन्त्राः। एते सर्वेऽधिका मन्त्रा अर्वाचीना इति २२^२ मन्त्रात् स्पष्टं ज्ञायते।

यः शुचिः प्रयतो भूत्वा जुहुयादाज्यमन्वहम्। सूक्तं पञ्चदशार्चं च श्रीकामः सततं जपेत्॥ १६॥
पद्मानने पद्माङ्गु पद्माक्षी पद्मसंभवे। तन्मे भजसि पद्माक्षी येन सौख्यं लभाम्यहम्॥ १७॥

अश्वदायै गोदायै धनदायै महाधने । धनं मे जुषतां देवि सर्वकामांश्च देहि मे ॥ १८ ॥
 पुत्रपौत्रं धनं धान्यं हस्त्यश्वादिगवे रथम् । प्रजानां भवसि माता आयुष्मन्तं करोतु मे ॥ १९ ॥
 धनमग्निर्धनं वायुर्धनं सूर्यो धनं वसुः । धनमिन्द्रो बृहस्पतिर्वरुणं धनमृत्सृजे ॥ २० ॥
 वैनतेय सोमं पिब सोमं पिबतु वृत्रहा । सोमं धनस्य सोमिनो मह्यं ददातु सोमिनः ॥ २१ ॥
 न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः । भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां श्रीसूक्तं जपेत् ॥ २२ ॥

सरसिजनिलये सरोजहस्ते धवलतरांशुकगन्धमालयशोभे ।

भगवति हरिवल्लभे मनोज्ञे त्रिभुवनभूतिकरि प्रसीद मह्यम् ॥ २३ ॥

श्रीवर्चस्वमायुष्यमारोग्यमाविधाच्छुभमानं महीयते ।

धान्यं धनं पशुं बहुपुत्रलाभं शतसंवत्सरं दीर्घमायुः ॥ २४ ॥

विष्णुपत्नीं क्षमां देवीं माधवीं माधवप्रियाम् ।

लक्ष्मीं प्रियसखीं देवीं नमस्त्यच्युतवल्लभाम् ॥ २५ ॥

महालक्ष्मी च विद्महे विष्णुपत्नी च धीमहि । तन्नो लक्ष्मीः प्रचोदयात् ॥ २६ ॥

पद्मानने पद्मिनि पद्मपत्रे पद्मप्रिये पद्मदलायताक्षि ।

विश्वप्रिये विश्वमनोरुक्ले त्वत्पादपद्मं हृदि सं नि धस्व ॥ २७ ॥

आनन्दः कर्दमः श्रीतश्चिह्नीत इव विशितः ।

ऋषयः श्रियः पुत्राश्च श्रीदेवी देवदेवता ॥ २८ ॥

१८. यः; स-ऋषि. सूक्तं-ऋमं-मु-आचं-क्रिप्रसं; श्रियः-ऋषि-आसू-पद्मामृ-ऋमं-मै-आउ-जुना । १९. पद्मानने; पद्मासने. पद्मऊरू-ऋमं-ऋम-आउ-जुना-मु-आचं; पद्मऊरू-मै; पद्मरूपे-क्रिप्रसं. पद्माक्षी-ऋमं-ऋम-जुना-मु-आचं; पद्माक्षि-मै-आउ-क्रिप्रसं. तन्मे; यन्मां-पद्मामृ; त्वं मां. भजसि; भजस्व. पद्माक्षी-ऋमं-जुना-आचं; पद्माक्षि-मै-आउ-मु-ऋम-क्रिप्रसं-पद्मामृ । १८. अश्वदायै गोदायै धनदायै-ऋमं-ऋम-आचं; अश्वदायी गोदायी धनदायी-मै-जुना; अश्वदायी गोदायी धनदायि-मु-आउ; अश्वदायि गोदायि धनदायि-क्रिप्रसं-पद्मामृ. जुषतां; लभतां-ऋम. देवि-मै-मु-ऋम-क्रिप्रसं-आचं-पद्मामृ; देवी-आउ; देवी-ऋमं-जुना. सर्वकामांश्च देहि मे; सर्वकामार्थ-सिद्धये-पद्मामृ । १९. पुत्रपौत्रं-ऋमं-जुना. पुत्रपौत्र-मै-मु-आउ-ऋम-क्रिप्रसं-पद्मामृ-आचं. श्वादिगवे रथं-ऋमं-मै-मु-ऋम-पद्मामृ-आचं; श्वाश्वतरै रथैः-आउ-जुना-क्रिप्रसं; श्वाश्वतरीरथं-औध; श्वाजाविगोरथं. भवसि-ऋमं-जुना-क्रिप्रसं; भवसी-मै-मु-आउ-ऋम-आचं; भजसि-पद्मामृ; भवतु. मे; मां-आउ-पद्मामृ-जुना । २०. वरुणं-मै-मु-ऋमं-ऋम-जुना-पद्मामृ-आचं; वरुणो-आउ-क्रिप्रसं. उत्सृजे-ऋमं; अश्रुते-मै-पद्मामृ; उच्यते-क्रिप्रसं-जुना; अस्तु मे-मु; अस्तु ते-ऋम-आचं; अश्विना-आउ । २१. सोमिनो मह्यं; सोमिनः सोमं-क्रिप्रसं; सोमिनो मिहं-जुना. सोमिनः; सोमिनि । २२. भक्तानां श्रीसूक्तं जपेत्; भक्त्या श्रीसूक्तजापिनां-औध. जपेत्; जपेत् सदा । २३. शुक्रगन्धं-मु-ऋम-औध-आचं; शुभगन्धं-इतरेषु. माल्यशोभे-ऋम-औध; माल्यशुभे-मु. भूतिकरि; भूतिकरी-मु । २४. श्रीं; श्रीर्-क्रिप्रसं. वर्चस्वं-ऋमं-मै-मु-जुना-क्रिप्रसं-आचं; वर्चस्यं-इतरेषु. विधाच्छुभमानं-ऋमं; विधाच्छोभ-स्मानं-मु-ऋम-आचं; विधात्पवमानं-मै-आउ-जुना-क्रिप्रसं; शुधात्पवमानं-पद्मामृ. धान्यं धनं; धनं धान्यं-मु. बहुपुत्रं; पुत्रं-आउ; पशुपुत्रं-जुना । २५. लक्ष्मीं प्रियसखीं-ऋमं-ऋम-आचं; लक्ष्मी प्रियसखी-मु; विष्णोः प्रियसखीं-मै. देवीं; भूमि-औध । २६. महालक्ष्मी-ऋमं-मै-ऋम-आचं; महादेव्यै-मु. विष्णुपत्नीं-ऋमं-मै-ऋम-आचं; विष्णुपत्न्यै-मु । २७. पद्मिनि; पद्मवि-ऋम-आचं; पद्मनि-मु. पद्मप्रिये; पद्मालये. विश्वमनो; विष्णुमनो-औध. हृदि; मयि-मु-ऋम । २८.

श्रीत°-ऋमं; श्रीद°. विश्रितः-ऋमं; विश्रुतः-मं; (इति) विश्रुताः-औंध. श्रियः पुत्राश्च-ऋमं; श्रियपुत्राश्च-मं. देवी देवदेवता-ऋमं; देवीदेवताः श्रिया-मं; श्रीदेवीदेवता मताः-औंध.

ऋमं-पुस्तकेऽविद्यमानो मं २९ मन्त्र एवमस्ति—

ऋणरोगादि दारिद्र्यं पापक्षुद्रपशृत्यवः । भयः शोकमनस्तापा नश्यन्तु मम सर्वदा ॥

औंधपुस्तके-ऋणरोगादिदारिद्र्य°.... भयशोक°....

पञ्चामृत-पुस्तके केषुचिलिखितपुस्तकेषु च २३-२० मन्त्राः सर्वथा विभिन्ना अतोऽत्र लिख्यन्ते—

चन्द्राभां लक्ष्मीमीशानां सूर्याभां श्रियमीश्वरीम् । चन्द्रसूर्याभिवर्णाभां महालक्ष्मीमुपास्महे ॥२३॥

वर्षन्तु ते विभावरी दिवो अभस्य विद्युतः । रोहन्तु सर्वबीजान्यव ब्रह्मद्विषो जहि ॥ २४ ॥

पद्मप्रिये पद्मिनि पद्महस्ते पद्मानने पद्मदलायताक्षि ।

विश्वप्रिये विष्णुमनोजुकूले त्वत्पादपद्मं मयि सं नि धास्व ॥ २५ ॥

या सा पद्मासनस्था विपुलकटितटी पद्मपत्रायताक्षी ।

गम्भीरावर्तनाभिस्तनभरनमिता शुभ्रवस्त्रोत्तरीया ॥

लक्ष्मीदिद्व्यैराजैर्द्रुमैर्गणगणखचितैः स्नापिता हेमकुम्भै-

र्मित्यं सा पद्महस्ता मम वसतु गृहे सर्वमाङ्गल्ययुक्ता ॥ २६ ॥

लक्ष्मीं क्षीरसमुद्रराजतनयां श्रीरङ्गधामेश्वरीं

दासीभूतसमस्तदेववनितां त्रैलोक्यदीपाङ्कुराम् ।

श्रीमन्मन्दकटाक्षलब्धविभवब्रह्मेन्द्रगङ्गाधरां

त्वां त्रैलोक्यकुटुम्बिनीं सरसिजां वन्दे सुकुन्दप्रियाम् ॥ २७ ॥

सिद्धलक्ष्मीमौक्षलक्ष्मीर्जयलक्ष्मीः सरस्वती ।

श्रीलक्ष्मीर्वरलक्ष्मीश्च प्रसन्ना मम सर्वदा ॥ २८ ॥

वराङ्कुशापाशमभीतिमुद्रां करैर्वहन्तीं कमलासनस्थाम् ।

बालार्ककोटिप्रतिभां त्रिनेत्रां भजेऽहमाद्यां जगदीश्वरीं ताम् ॥ २९ ॥

सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके । शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ ३० ॥

२३. श्रियमीश्वरीं; श्रियमैश्वरीं. °वर्णाभां; संकाशां; सर्वाभां. महालक्ष्मी°; श्रीमहालक्ष्मी°; श्रियं लक्ष्मी° । २४. = खिल २. ५ । २५. = ऋमं २७ । २६. °नमिता; °णमिता । २८. प्रसन्ना मम सर्वदा; प्रसन्नवरदा भव । २९. वराङ्कुशा°; वराङ्कुशौ. °मभीतिमुद्रां; °मुपैतिमुद्रां. °प्रतिभां; °प्रतिमां. भजेऽहमाद्यां; भजे हिमाद्यां; भजेऽहमम्बां.

मं-पुस्तके श्रीसूक्तानन्तरं पठनीयं सूक्तद्वयं (मं ९, मं १०) दत्तं तद्यथा—

विश्वेश्वर विरूपाक्ष विश्वरूप सदाशिव । शरणं भव भूतेश करुणाकर शंकर ॥ १ ॥

हर शंभो महादेव विश्वेशामरवल्लभ । शिव शंकर सर्वोत्तमन् नीलकण्ठ नमोऽस्तु ते ॥ २ ॥

मृत्युञ्जयाय रुद्राय नीलकण्ठाय शंभवे । अमृतेशाय शर्वाय श्रीमहादेवाय ते नमः ॥ ३ ॥

एतानि शिवनामानि यः पठेन्नियतः सकृत् । नास्ति मृत्युभयं तस्य पापपरागादि किञ्चन ॥ ४ ॥

तथा च—

यज्ञेशाच्युत गोविन्द माधवानन्त केशव । कृष्ण विष्णो हृषीकेश वासुदेव नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥

कृष्णाय गोपिनाथाय चक्रिणे मुरवैरिणे । अमृतेशाय गोपाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ २ ॥

एतान्यनन्तनामानि मण्डलान्ते (सदा) पठेत् ॥ ३ ॥

७

चिह्नीतो यस्य नाम तदिवा नक्तं च सुक्रतो ।

अस्मान् दीदास युज्याय जीवसे जातवेदः पुनन्तु मां देवजनाः ॥ १ ॥

पुनन्तु मनसा धियः पुनन्तु विश्वा भूतानि । जातवेदो यदस्तुतम् ॥ २ ॥

विश्वे देवाः पुनीत मा जातवेदः पुनीहि मा । संभूता अस्माकं वीरा ध्रुवा ध्रुवेषु तिष्ठति ॥ ३ ॥

ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवा ध्रुवेषु तिष्ठति । अग्ने अच्छा यदस्तुतं रायस्पोषं च धारय ॥ ४ ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवो नृन् द्विषो अहांसि दुरितां तरेम तां तरेम तवावसा तरेम ॥ ५ ॥

१^२-२^१ = ऋसं ९. ६७. २७^१; तैब्रा. १. ४. ८. १; २. ६. ३. ४; वासं १९. ३९। २. = मंदा (पृष्ठ १७ मन्त्रः २१) । ३^१. = ऋसं ९. ६७. २७^२ । ४^१. = ऋसं १०. १७३. ४; अथर्व ६. ८८. १; तैब्रा २. ४. २. ८; खामृ १. ४. ४; गोमृ २. ३. १२; संब्रा १. ३. ७. रायस्पोषं च धारय = खिल २. ६. १८.

८

मेयि श्लेषो मा वधीः प्र सभ्राजं च सुक्रतो ।

अस्मान् पृणीष्व युज्याय जीवसे जातवेदः पुनीहि मा ॥ १ ॥

मर्तो यो नो दिदासत्यधिरस्था न नीनशत् । दविध्वतो विभावसो जागारमुत ते धियम् ॥ २ ॥

अनमीवा भवन्त्वध्या सु सं गर्भो वि मोचतु । अरातीर्यन्ति ये कैचित्सूरयश्चाभि मर्जना ॥ ३ ॥

रायस्पोषं वि धारय जातवेदः पुनीहि मा । उक्ता भवन्तु नो मयो बह्वीर्गोष्ठे घृताच्यः ॥ ४ ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवो नृन् द्विषो अहांसि दुरितां तरेम तां तरेम तवावसा तरेम ॥ ५ ॥

१^१. = खिल २. ७. १^२ । २. अधिरस्था; अधरस्था ? ४^१. → खिल २. ६. १८^१. बह्वीर्गोष्ठे घृताच्यः → खिल ४. १२. १^२ । ५. = खिल २. ७. ५; ६. १९; ऋसं ६. २. ११; १४. ६.

९

सं स्रवन्तु मरुतः संमथाः संमु पूरुषाः । सं धान्यस्य या स्फातिः संस्त्राव्येण हविषा जुहोमि ॥ १ ॥

एह यन्ति पशवो ये परेयुर्वार्युषां सहचारं जुजोष ।

त्वष्टा येषां रूपधेयानि वेदास्मिस्ताल्लोके सविताभि रक्षतु ॥ २ ॥

इमं गोष्ठं पशवः सं स्रवन्तु बृहस्पतिरा नयतु प्रजानन् ।

सिनीवाली नयत्यग्र एषामा जग्मुषोऽनुमते नि यच्छ ॥ ३ ॥

सं सिञ्चामि गवां क्षीरं समाज्येन बलं रसम् ।

संसिक्ता अस्माकं वीरा ध्रुवा गावः सन्तु गोपतौ ॥ ४ ॥

आ हरामि गवां क्षीरमा हरामि धान्यं३ रसम् ।

आह्वाता अस्माकं वीरा आ पत्नीरिदमस्तकम् ॥ ५ ॥

एतत् अथर्व २. २६ अनेन समानम् । १ ≡ अथर्व ३; २ ≡ अथर्व १; ३ ≡ अथर्व २ एष मन्त्राणां पौर्वापर्यभेदः । 'नानारूपाः पयस्विन्यः सं स्रवन्तीति संस्तुताः' इति बृहदे (५. ९२) । कौशिकसूत्रं (१९. १४) द्रष्टव्यम् ।

१. सं स्रवन्तु-का; सं सं स्रवन्तु-अथर्व; सं स्रवन्ति-बृहदे. मरुतः-का; पशवः-अथर्व । २. यन्ति-का; यन्तु-अथर्व. वेदास्मिस्ताहोके-का; वेदास्मिन् तान् गोष्ठे-अथर्व. सविताभि रक्षन्तु-का; सविता नि यच्छतु-अथर्व । ३. नयत्यग्र-का; नयत्वार्थ-अथर्व. अनुमते-का; अनुमते-अथर्व । ४. गावः सन्तु-का; गावो मयि-अथर्व । ५. हरामि धान्यं३-का; हार्ष धान्यं१-अथर्व ।

१०

आ ते गर्भो योनिमेतु पुमान् बाण इवेषुधिम् । आ वीरो अत्र जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः ॥ १ ॥
करोमि ते प्राजापत्यमां गर्भो योनिमेतु ते ।

अनूनः पूर्णो जायतामनन्धोऽश्रोणोऽपिशाचधीतः ॥ २ ॥

पुमांस्ते पुत्रो जायतां पुमाननु जायताम् । यानि भद्राणि बीजान्यृषभा जनयन्ति नः ॥ ३ ॥
तानि भद्राणि बीजान्यृषभा जनयन्तु ते । तैस्त्वं पुत्रं जनयेः सं जायतां वीरतमः स्वानाम् ॥ ४ ॥

यो वंशायां गर्भो योऽपि वेहतीन्द्रस्तं नि दधे वनस्पतौ ।

तैस्त्वं पुत्रान् विन्दस्व सा प्रसूधेनुका भव ॥ ५ ॥

सं वो मनांसि जानतां सं नाभिः सं ततोऽसत् ।

सं त्वा कामस्य योक्त्रेण युञ्जान्यविमोचनाय ॥ ६ ॥

कामः समृध्यतां मह्यमपराजितमेवं मे । यं कामं कामये देव तं मे वायो समर्धय ॥ ७ ॥

इदं सूक्तं प्रजावत आर्षमिति खिलानुक्रमण्यामुक्तम् । 'अग्निरेतु' इत्यग्रे वर्तमानेन जीवपुत्राख्य-सूक्तेन सहैदं गर्भकर्मणि विनियुक्तम् । 'प्रजावज्जीवपुत्रौ वा गर्भकर्मणि संस्तुतौ' इति बृहदे (५. ९२) । आश्वगृ १. १३. ६ द्रष्टव्यम् । एते प्रजावज्जीवपुत्राख्ये सूक्ते अनवलोभने विनियुक्ते इति प्र-ऋ-म-तम् । एतत्सूक्तं ऋमं-प्र-संको-ऋ-आपमं (१. १२. ९)-पुस्तकेषु ४^२, ५^१, ६ मन्त्रान् वर्जयित्वाद्धृतम् ।

१. ≡ अथर्व ३. २३. २; हिगृ १. २५. १; शां १. १९. ६. आ ते गर्भो योनिमेतु-ऋमं-आपमं-हिगृ; आ ते योनि गर्भे एतु-अथर्व-शां; आ ते गर्भो योनिमेतु-ऋ-प्र-संको. अ-शां-हिगृ; ऽ-अथर्व; ऋमं-ऋ-संको-प्र-आपमं-पुस्तकेषु 'अत्र' नास्ति । २. ≡ हिगृ. १. २५. १; ३^१. ≡ अथर्व ३. २३. ५^१. प्राजापत्यमा; प्राजापत्येषा-संको. एतु-ऋमं-अथर्व-आपमं-हिगृ; ऐतु-ऋ-प्र-संको. अनन्धोऽश्रोणोऽपिशाचधीतः-का; अनन्धोऽश्रोणोपिशाचधीरः-हिगृ; अश्रोणो-पिशाचधीतः-ऋमं-ऋ-आपमं-संको-प्र । ३^१ ≡ अथर्व ३. २३. ३^१; शां १. १९. ६. ३^२. ≡ शां १. १९. ६; अथर्व ३. २३. ४^१. पुमांस्ते पुत्रो जायतां-का; पुमांस्ते पुत्रो नारि तं-ऋमं-आपमं-संको-ऋ-प्र. पुमांसं पुत्रं जनय तं-अथर्व-शां. यानि-का-अथर्व-आपमं-संको-शां; तानि-ऋमं-ऋ-प्र. ऋषभा; पुरुषा-शां. जनयन्ति नः-का-आपमं-शां; जनयन्ति च-अथर्व; जनयन्तु नौ-ऋमं-प्र-संको; जनयन्ति नौ-औध; जनयन्तु ते-ऋ । ४. ≡ हिगृ १. २५. १. तानि-का-आपमं; यानि-ऋमं-ऋ-संको-प्र-हिगृ. जनयन्तु ते-का; जनयन्तु नः-ऋमं-हिगृ; जनयन्ति

नः-ऋब्र-प्रर-संकौ; जनयन्तु नौ-आपमं. तैस्त्वं पुत्रान् जनयेः-का; तैस्त्वं गर्भिणी भव-हिगृ. ५.
 ≡ हिगृ १. २५. १. ५^२ ≡ अथर्व ३. २३. ४^२; शां १. १९. ६. योऽपि-का; यश्च-हिगृ.
 पुत्रान्; पुत्रं-अथर्व. हिगृ-शां-मध्ये ५^२-पाठो विभिन्नः। हिगृ-तेन त्वं गर्भिणी भव सा प्रासूयेनुगा
 भव. शां-तेभिष्टं पुत्रं जनय सुप्रसूयेनुका भव। ६^१. सं वो मनांसि ≡ ऋसं १०. १९१. २; अथर्व
 ६. ६४. १. ६^२ ≡ हिगृ १. २४. ४. ७. कामः समृध्यतां-का-ऋमं-प्रर-संकौ; कामप्रमृध्यतां-
 आपमं. तं मे-ऋमं-आपमं-संकौ; तन्मे-प्रर.

११

अग्निरेतु प्रथमो देवतानां सोऽस्याः प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् ।

तदयं राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयं स्त्री पौत्रमर्घं न रोदात् ॥ १ ॥

इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै तिरतु दीर्घमायुः ।

अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानन्दमभि वि बुध्यतामियम् ॥ २ ॥

मा ते गृहे निशि घोर उत्थादन्यत्र त्वद्दुत्यः सं विशन्तु ।

मा त्वं विकेश्युर आ वधिष्ठा जीवपुत्रा पतिलोके वि राज प्रजां पश्यन्ती सुमनस्यमाना ॥ ३ ॥

अप्रजस्यं पौत्रमर्थं पाप्मानमुत वाधम् । प्रजामिवोन्मुच्यस्व द्विषद्भ्यः प्रति मुञ्चामि पाशान् ॥ ४ ॥

देवकृतं ब्राह्मणं कल्पमानं तेन हन्मि योनिर्षदः पिशाचान् ।

ऋग्वेदो मृत्युर्नधरान् पातयामि दीर्घमायुस्तव जीवन्तु पुत्राः ॥ ५ ॥

त्वं ह्यग्रे प्रथमो मनोता० ॥ ऋ. सं. ६. १. १

६-११ खिलसूक्तानि पञ्चममण्डलान्ते पठनीयानि । इदं सूक्तं जीवपुत्रस्यार्षमित्यनुक्रमण्यासूक्तम् । ऋमं-
 ऋब्र-प्रर-संकौ-पुस्तकेषु 'अथ जीवपुत्रार्थं सूक्तम्' इत्युक्त्वेदं समुद्धृतम् । हिगृ-मध्ये एको मन्त्रोऽ-
 न्तेऽधिकः । इदं षण्मन्त्रात्मकमिति गोष्ट २. १. २४; खागृ १. ३. ११ (: अग्निरेतु प्रथम इति षड्-
 भिश्च पाणिग्रहणे) । मंत्रा १.१.१०; आपमं १.४. ७ मध्ये केवलं पूर्वं चत्वारो मन्त्राः, तथा च आपमं-
 पुस्तके तृतीयचतुर्थयोर्मध्य एको मन्त्रोऽधिकः । प्रथमद्वितीयौ मन्त्रौ पागृ १.५.११; मंदा ५४-५५ मध्ये
 उपलभ्येते । 'अग्निरैत्विति सूक्तेन जुहुयादाज्यमन्वहम्' इति ऋषि २. ११० । बृहदे ५. ९२ द्रष्टव्यम् ।

१. एतु-खिलानु-मंत्रा-खागृ-का; ऐतु-इतरेषु. १^१ ≡ अथर्व ४. १४. ५ : अग्ने प्रेहि प्रथमो
 देवतानाम्. देवतानां; देवताभ्यः-मंत्रा. सोऽस्याः; सोऽस्यै-ऋब्र-पागृ-संकौ-प्रर-औध । २. तिरतु
 दीर्घमायुः-का; नयतु दीर्घमायुः-ऋमं-ऋब्र-संकौ-पागृ-हिगृ-प्रर-आपमं-मंदा; जरदष्टिं कृणोतु-
 मंत्रा. जीवतामस्तु-का; जीवतु-ऋब्र. अभि वि-का-मंत्रा-मंदा-पागृ; अभि प्र-हिगृ-प्रर-ऋब्र-
 संकौ-आपमं । ३. गृहे निशि घोर-का; गृहे निशि घोष-ऋमं-प्रर-हिगृ-संकौ-ऋब्र-आपमं; गृहेषु
 निशि घोष-मंत्रा. उत्थाद्; उत्थाद्-प्रर. रुदत्यः-का-ऋब्र-हिगृ-संकौ-आपमं-मंत्रा; रुदत्यः-
 ऋमं-प्रर. विकेश्युर-का-ऋमं-हिगृ-आपमं; विकेश्युर-प्रर-संकौ; विकेश्युरव-ऋब्र; रुदत्युर-मंत्रा.
 जीवपुत्रा-का; जीवपत्नी-इतरेषु. प्रजां पश्यन्ती सुमनस्यमाना-का; पश्यन्ती प्रजां सुमनस्यमाना
 -ऋमं-ऋब्र-प्रर-संकौ; पश्यन्ती प्रजां सुमनस्यमानां-आपमं-मंत्रा; प्रजां पश्यन्ती सुमनस्यमानां-हिगृ ।
 ४. अप्रजस्यं पौत्रमर्थं-मंत्रा; अप्रजस्तां पौत्रमृत्युं-ऋमं-प्रर-संकौ-हिगृ-आपमं; अप्रजास्त्वां पुत्रं
 मृत्युं-ऋब्र. वाधं; वा अधं-मंत्रा; वाधं-संकौ. प्रजामिवोन्मुच्यस्व-का; शीर्ष्णः स्त्रजमिवोन्मुच्य-
 ऋब्र-मंत्रा-हिगृ-ऋमं-संकौ-प्रर-आपमं. पाशान्-का; पाशं-ऋमं-ऋब्र-संकौ-प्रर-आपमं-मंत्रा-
 हिगृ । ५. पातयामि-का-ऋमं-प्रर-संकौ; पादयामि-हिगृ ।

१२

चक्षुश्च श्रोत्रं च मनश्च वाक्च प्राणापानौ देह इदं शरीरम् ।
द्वौ प्रत्यञ्चावनुलोमौ विसर्गविदे तं मन्ये दशयन्त्रमुत्सम् ॥ १ ॥

य आनयत्परावतः० ॥ ऋ. सं. ६. ४५. १

ऋसं ६. ४४ अनन्तरं पठनीयम् । बृहदे ५. १०८ एतदेव दर्शयति । इदमेकैव सूक्तं सायणाचार्यैः ऋसं ६. ४४. २४ व्याख्याने समुद्धृतम् । मं(११)-मु-आउ(८)-जुना-औध-पुस्तकेष्विदं तृचं सूक्तम् । अल-पुस्तक इदं द्वचम् ।

११. → तैब्रा २. ५. ६. ५ : प्राणापानौ चक्षुः श्रोत्रं वाक्च मनसि संभृताम्; तैउ १. ७. १ : चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् त्वक्. १२. दशयन्त्रमुत्सम् = ऋसं ६. ४४. २४. 'वेदे'-का; 'वेतं'-मं-मु-आउ-औध-जुना । उत्तरे ऋचौ-

पुरश्च पृष्ठश्च करौ च बाहू जङ्घे चोरु उदरं शिरश्च ।

रोमाणि मांसं रुधिरास्थिमज्जमेतच्छरीरं जलबुद्बुदोपमम् ॥ २ ॥

भ्रुवौ ललाटे च तथा च कणौ हनू कपोलौ छुबुकस्तथा च ।

ओष्ठौ च दन्ताश्च तथैव जिह्वा मे तच्छरीरं मुखरत्नकोशम् ॥ ३ ॥

२. पुरश्च; उरश्च; जुना-आउ; नखश्च-औध. पृष्ठश्च; पृष्ठिश्च-मु. रोमाणि; लोमानि-जुना.
३. छुबुक; चिबुक:-जुना. मे तच्छरीरं; एतत्सुशुभ्रं-आउ; एतच्छरीरं-जुना.

ऋसं ६. ४८ अन्ते पठनीयमेकं खिलसूक्तं मं-औध-जुना-पुस्तकेषु विद्यते । मं-पुस्तके
यस्तृणैरध्ययनं तदधीतं स्तृणानि भवते भव । वापीकूपतडागानां समुद्रं गच्छ स्वाहा ॥ १ ॥
सूक्तान्ते स्तृणान्यमौ ॥ २ ॥

औध-पुस्तके

सूक्तान्तेऽस्येत्तृणान्यग्नाविरिणे चोदकेऽपि वा ।

यदस्तृणैरधीतं तत् तृणानि भवति ध्रुवम् ॥ १ ॥

वापीकूपतडागानां समुद्रं गच्छ स्वाहा [अग्निं गच्छ स्वाहा] ॥ २ ॥

जुनागड-पुस्तके

यस्तृणैरध्ययनं स्तृणानि तृणते तृण । समुद्रं गच्छ स्वाहा भूमिं गच्छ स्वाहा ॥

खिल २. ३ टिप्पणी द्रष्टव्या ।

१३

शैवतीः पारयन्त्येतैर्दं पुच्छस्व वचो यथा । अभ्यारं तं समाकृतं य एवेदमिति ब्रूवत् ॥ १ ॥
जायाकृतं परिश्रुतं भारती ब्रह्मवादिनी । संजानानां महीं जाता य एवेदमिति ब्रूवत् ॥ २ ॥
इन्द्रस्तं किं विमुं प्रमुं भानुना यं जुजोषति । तेन सूर्यमरोचयन्नेनेमै रौदसो उभे ॥ ३ ॥
जुषस्वाग्ने अङ्गिरः काण्वं मेध्यातिथिम् । मा त्वा सोमस्य बर्बृहत् सुतस्य मधुमत्तमः ॥ ४ ॥
त्वमग्ने अङ्गिरस्तम शोचस्व देववीतमः । आ शंतम शंतमाभिरमिष्टिभिः शान्तिं स्वस्तिमकुर्वत ॥ ५ ॥
शं नः कनिऋददेवः पर्जन्यो अग्निं वर्षत्वौषधयः सं प्रवर्धन्ताम् ।
शं नो बावापृथिवीं शं प्रजाभ्यः शं नो अस्तु द्विर्पदे शं चतुष्पदे ॥ ६ ॥
शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः० ॥ ऋ. सं. ७. ३५. १

ऋसं ७. ३४ अनन्तरमिदं पठनीयम् । आश्वमंसं^१-मतमपि तथैव । मँ-मु-औध-अनुसारेणेदं ऋसं ७. ३५ अनन्तरं पठनीयम् ।

मँ १३-मु-आउ९-ऋमं-अल-जुना-ऋब्र(शान्ति)-अल । ऋग्विधानेऽपि (२. १३९)- ' शंवतीः शं न इन्द्राग्नी इत्येते सततं जपेत् । न रक्षोभ्यो न भूतेभ्यो व्याधिभ्यो वा भयं भवेत् ' इति ॥

१. एतेदं पृच्छस्व वचो यथा-का; तं पृच्छन्ति वचो यथा-आउ-जुना; एतं छंति वचो युजा-अल; एते तं पृच्छन्ति वचो युजा-मँ-मु. अभ्यारं तं समाकेतं-का; अभ्यायन्तं समायन्तं-आउ; अभ्यारेतं यमाकेतं-अल; अभ्यानंतं यमाकेतं-जुना; अभ्यारं तं यमाकेतुं-ऋमं-ऋब्र-मँ-मु. ब्रवत्; ब्रुवत्-अल; ब्रवन्-मु-ऋब्र । २. जायाकेतं-का-जुना; जायाकेतुं-आउ; भासाकेतुं-ऋमं-मु-मँ-ऋब्र. परिस्तुतं-ऋमं-मु; पुरुस्पृहं-मँ-आउ-जुना. भारती ब्रह्मवादिनी-का; भारतीब्रह्मवर्धनी-ऋमं-ऋब्र-मँ-मु; भारती ब्रह्मवर्धनी-आउ; भारती ब्रह्मवर्धनी-जुना. जाता-का; माता-ऋमं-ऋब्र-मँ-मु-आउ-जुना. ब्रवत्; ब्रवन्-ऋब्र । ३. इन्द्रः; इन्द्रं-अल. किं; कर्-आउ. भानुना यं-अल; भानुनेयं-ऋमं-ऋब्र-मँ-मु-आउ; भानुमेयं-जुना. जुजोषति-का; सरस्वती-मँ-आउ-जुना; सरस्वती ऋमं-ऋब्र-मु-अल. तेन-का; येन-ऋमं-ऋब्र-मँ-मु-आउ-अल-जुना । ४. बर्बुहत्सुतस्य; बर्बुहत्सुतासो-आउ; बर्बुहत्सुतासो-अल. मधुमत्तमः; मधुमत्तमाः-आउ । ५. त्वं-ऋमं-मँ-मु-आउ; त्वां-का-अल. अङ्गिरस्तम-अल-जुना; अङ्गिरस्तमः-आउ; अङ्गिरः-ऋमं-मँ-मु. शंतमाभिरभिष्टिभिः; शंतमाभिष्टिभिः-अल. शान्तिं; शान्तिः-मु; शान्ति-अल । ६. वर्षत्वोषधयः सं प्रवर्धन्तां-का; वर्षत्वोषधयः प्रति धीयन्तां-आउ; अवर्षत्वोषधयः प्रतिधीयतां-अल; अभिवर्षत्वोषधयः प्रतिधीयतां-जुना; वर्षतु-ऋमं-मँ-मु. शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे = खिल ५. १. ५९. नो अस्तु-का; न एधि-मँ-मु ।

जुनागडलिखितपुस्तक इदं नवर्चं सूक्तम् । तृतीयमन्त्रानन्तरं लिखिता अधिका मन्त्रा अधो दीयन्ते-

शं वो भूमिः शं व आपः शं वो भवन्तु मरुतः स्वर्काः ।

शं वः प्रजाभ्यः शमयन्तु पापं शं वः पर्जन्यो अभि वर्षतु ॥

शं व इन्द्रः शंताता शं वो भवन्तुषसो विभातीः ।

शं वो वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु शं वो मित्रावरुणावश्विना शम् ॥

शं वो विष्णुः प्रजया संरराणोऽनु स्वधां कृणुहि लोके अस्मिन् ।

शं वो भवतु भुवनस्य यस्पतिः शं वो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

१४

स्वप्नः स्वप्नाधिकरणे सर्वं निष्पापया जैनम् । आ सूर्यमन्यान् स्वापयाव्युषं जागृयामहम् ॥ १ ॥

क ई व्यक्ता नरः सनीळा० ॥ ऋ. सं. ७. ५६. १

ऋसं ७. ५५ अनन्तरं पठनीयम् । अयं मन्त्रः अथर्व ४. ५. ७ अनेन समानः । मँ-पुस्तक एतदेकादशर्चं, पञ्चामृ-पुस्तके दशर्चम् । ऋब्र(शान्तिपाठः)-आश्वमंसं-जुना-पुस्तकेष्वष्टौ, ऋमं-आउ-मु-पुस्तकेषु नव मन्त्राः । आउ-पुस्तकस्थः षष्ठो मन्त्रो मँ-पुस्तके नास्ति । मु १-८ = ऋमं-मँ-पञ्चामृ १-८; मु ९ = पञ्चामृ ९ = मँ १०; ऋमं ९ = आउ ६; पञ्चामृ १० = मँ ९; आउ ७ = मँ ८; आउ ८ = मँ ६; आउ ९ = मँ ७. अल-पुस्तके ८-९ मन्त्रौ न स्तः । जुना-पुस्तके तृतीयो मन्त्रो नास्ति ।

१. स्वप्नाधिकरणे; स्वप्नाधिकरणेन-अथर्व. जनं-अथर्व-मँ-मु-आउ; जरां-पञ्चामृ; जिनं-ऋमं-ऋब्र. आ सूर्य; ओत्सूर्य-अथर्व. → मैसं ४. २. १: आ तु सूर्यस्योदेतोर्जागृयात्. अन्यान्-का-आउ; अन्यान्तं-ऋमं-मँ-मु-अथर्व; अन्यत्-पञ्चामृ. स्वापयाव्युषं-अथर्व; स्वापयद्व्युषं-जुना-आउ; स्वाप-

यद्द्यूळहं-ऋमं-ऋब्र-मं-मु-पञ्चाम्. जागृयाभ्यहं-का; जागृयादहं-ऋमं-मं-पञ्चाम्; जाग्रियादहं-
ऋब्र-मु-आउ; जाग्रयादहं-जुना; जाग्रतान्-अथर्व.

शिष्टानां मन्त्राणां ऋमं-पुस्तकानुसारेण पाठो दीयते--

अजगरो नाम सर्पः सर्पिरविषो महान् ।

तस्मिन् हि सर्पः सुधितस्तेन स्वा स्वापयामसि ॥ २ ॥

सर्पः सर्पो अजगरः सर्पिरविषो महान् । तस्य सर्पास्सिन्धवस्तस्य गाधमशीमहि ॥ ३ ॥

काळिको नाम सर्पो नवनागसहस्रबलः । यमुनहृदे ह सो जातो यो नारायणवाहनः ॥ ४ ॥

यदि काळिकदूतस्य यदि काः काळिकाज्ञयम् ।

जन्मभूमिमतिक्रान्तो निर्विषो याति काळिकः ॥ ५ ॥

आ याहीन्द्र पथिभिरिकितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व ।

तृप्तं जुहुर्मानुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेथी वपामिव ॥ ६ ॥

यशस्करं बलवन्तं प्रभुत्वं तमेव राजाधिपतिर्बभूव ।

संकीर्णनागाश्वपतिर्नराणां सुमङ्गल्यं सततं दीर्घमायुः ॥ ७ ॥

कर्कोटको नाम सर्पो यो दृष्टीविष उच्यते । तस्य सर्पस्य सर्पत्वं तस्मै सर्पं नमोऽस्तु ते ॥ ८ ॥

अति काळिकरौद्रस्य विष्णुः सौम्येन भाविना । यमुननदी काळिकं ते विष्णुस्तीव्रमनु स्मरम् ॥ ९ ॥

२. तस्मिन् हि-ऋमं-मु-पञ्चाम्-ऋब्र-मं; तस्मिन्-आउ-जुना । ३. तस्य-ऋमं-मु-पञ्चाम्;
यस्य-मं-आउ. सर्पात्-ऋमं-मु; शुष्कात्-मं-आउ-पञ्चाम्. गाधमशीमहि = ऋसं ५. ४७. ७ ।
४. नाम; नाग-पञ्चाम्. 'वळः; 'फणः-पञ्चाम्. ह सो; ऽसौ-आउ । ५. भयं-मं-आउ-
पञ्चाम्; भयात्-ऋमं-ऋब्र-मु. जन्मभूमिमतिक्रान्तो-ऋमं-ऋब्र-मं-मु; जन्मभूमिपरिक्रान्तो-
आउ-पञ्चाम्; जन्मभूमिरतिक्रान्तो-जुना । ६. = निरु १४. ३१. तृप्तां-ऋमं-ऋब्र-पञ्चाम्-मं-
मु-निरु; तृप्ता-आउ. जुहुः-मं-आउ-निरु; जुहुः-ऋमं-ऋब्र-मं-पञ्चाम्-जुना. 'नागाश्वपति...
सततं; 'नागाश्वपतिं नराणां सुपर्णं तं विदतं-जुना । ८. = खिल २. १. ९३ । ९. विष्णुः सौम्येन-
आउ; विष्णु सौम्येन-ऋमं. भाविना-आउ-जुना; भामिनि-ऋमं. ते-ऋमं; तेन-आउ; स्मरं-आउ;
स्मरन्-ऋमं; स्वरं-जुना । मं-पुस्तके ९-११ मन्त्रा एवम्--

येऽदो रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु । तेषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ९ ॥

नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ १० ॥

उग्रायुधाः प्रमतिनः प्रवीरा मायाविनो बलिनो सिच्छमानाः ।

ये देवा असुरान् पराभवन् तांस्त्वं वज्रेण मघवन्नि वारय ॥ ११ ॥

२-१०. = तैसं ४. २. ८. ३ (व्यत्यासेन). ९. दिवो; दिवि-पञ्चाम्; तेषां-मु; येषां-तैसं-
पञ्चाम्. सदस्कृतं-मं; सदःकृतं-तैसं-पञ्चाम् । १०. = वासं १३. ६; कासं १६. १५; मैसं २. ७.
१५; हिष्ट २. १६. ७; माष्ट २. ७. ३; ११. १०; १६. ३; माश्री ६. १. ७; आसू; मेदी; शामि;
मामिसं. अस्तु-मं; स्तु-इतरेषु । ११. देवा असुरान्-देवानसुराः-आध. आधपुस्तक एते त्रयोऽपि
मन्त्राः सन्ति तथापि नवमदशमयोर्मध्येऽधो लिखितो मन्त्रोऽधिकः--

या इषवो यातुधानानां ये वा वनस्पतीननु । ये वावयेषु क्षरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

१५

यस्य व्रतमुपतिष्ठन्त आपो यस्य व्रते पशवो यन्ति सर्वे ।

यस्य व्रते पुष्टिपतिर्निविष्टस्तं संरखन्तर्मवसे जोहवीमि ॥ १ ॥

यज्ञे दिवो नृपदने पृथिव्याः ० ॥ ऋ. सं. ७. ९७. १

ऋसं ७. ९६ अनन्तरं पठनीयम् । बृहदे ६. १९ तदेव दर्शयति । इदं दर्शपूर्णमासयोर्विनियोज्य-
मिति वैसू ८. २; काम्यपशुयागे याज्यात्वेन विनियोज्यमिति शांश्रौ ६. ११. ८; आश्वश्रौ ३. ८ ।

तैसं ३. १. ११. ३; मैसं ४. १०. १; अथर्व ७. ४०. १; मै१५-आउ११-आश्वमंसं^१-औध--
जुना--अल एतेषु सर्वेषु 'यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्वे यस्य व्रतमुपतिष्ठन्त आपः' इति
प्रथमार्धः । जोहवीमि-का; हवामहे-अथर्व; हुवेम-इतरेषु ।

१६

उप प्र वद मण्डूकि वर्षमा वद तादुरि । मध्ये हृदस्य प्लवस्व निगृह्य चतुरः पदः ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा तपतं रक्ष उज्जतम् ॥ ऋ. सं. ७. १०४. १

इत्युग्वेदे खिले द्वितीयोऽध्यायः ॥

ऋसं ७. १०३ अनन्तरं पठनीयम् ।

अथर्व ४. १५. १४; निरु. ९. ७; ऋमं-मै१६-आउ१२-मु-आश्वमंसं-औध-अल-जुना ।

उप प्र वद-का-अथर्व; उपप्लवद-ऋमं-मै-मु-आउ; उपप्लवत-औध-प्लवस्व-का-जुना-अथर्व-
निरु-मै-आउ; प्लवस्य-ऋमं-मु. निगृह्य-का-ऋमं-मु-मै; विगृह्य-अथर्व-निरु-आउ-जुना. पदः--
का-अथर्व-निरु-मै-आउ-जुना; परः-ऋमं-मु ।

अथ तृतीयोऽध्यायः

आग्निं दश प्रस्कण्वः प्रागाथं तु^१ प्र पुष्टिगुर्यथा श्रुष्टिगुर्यथा आयुरुपममष्टौ मेध्य एतत्ते
मातरिश्वा द्वितीयः^२ प्रागाथो वैश्वदेवो भूरि पञ्च कृशः पृषध्रस्य^३ दानस्तुतिस्तु^४ गायत्रं तु तृतीया-
पञ्चम्यावनुष्टुभौ प्राति पृषध्रः पाङ्क्त्यन्तं^५ सलिङ्गोक्ता देवता त्वमेका पावमानीः षड् वैश्वदेव-
मन्त्याद्ये च पावमानीस्तुतिः पञ्चमी त्रिष्टुप् इत्यैव द्वे बृहद्विषो यच्च तिस्रः सप्तुषीरेकैहि मम द्वा-
त्रिंशत्प्राजापत्यो ह्यद्यो वैश्वदेवं तु विवाहाध्यांशीस्त्वानुष्टुभं त्वाद्या त्रिष्टुप् तृतीयाविंशीपञ्चविश्यः
पङ्क्तयो दशमी पुरउणिग् द्वादशाद्ये आस्तारपङ्क्तिः प्रस्तारपङ्क्तिरेकोनविंशी बृहत्येकोनत्रिंशी
त्रिष्टुब्जगतीवोदष्टौ परागदासो ध्रुव एका षको द्वे उदेका यञ्चासौ द्वे ब्रह्म दश वामदेव्यो
नकुलः सौरी घर्मस्तुतिर्बाहंस्पत्या सावित्र्यष्टिर्घर्मपरा एताः सौर्यश्चान्द्रमस्यश्च शेषा जगत्यः ॥

१. तु-का; तत्-अनु. २. द्वितीयः प्रागाथो वैश्वदेवो-का; नो विश्व इति वैश्वदेवः प्रागाथः-
अनु. ३. पृषध्रस्य-का; प्रस्कण्वस्य-अनु. ४. तु-का; अनुक्रमण्यां नास्ति. ५. पाङ्क्त्यन्तं सलि-
ङ्गोक्ता देवता-का; अन्त्यामिसौरी पङ्क्तिः-अनु.

१

अग्निं प्र वः सुराधसमिन्द्रमर्च यथा विदे । यो जरितृभ्यो मर्चवा पुरुवसुः सहस्रेणेव शिक्षति ॥ १ ॥

शतानीकेव प्र जिगाति धृष्णुया हन्ति वृत्राणि दाशुषे ।

गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसः ॥ २ ॥

आ त्वा सुतास इन्दवो मंदा य इन्द्र गिर्वणः ।

आपो न वज्रिन्नवोक्थं^३ सरः पृणन्ति शूर राधसे ॥ ३ ॥

अनेहसं प्रतरणं विवक्ष्णं मध्वः स्वादिष्टमीं पिव ।
 आ यथा मन्दसानः किरासि नः प्र क्षुद्रेव त्मना धृषत् ॥ ४ ॥
 आ नः स्तोममुप द्रवद्वियानो अश्वो न सौतृभिः ।
 यं ते स्वधावन्त्स्वदयन्ति धेनव इन्द्र कण्वेषु रातयः ॥ ५ ॥
 उग्रं न वीरं नमसौप सेदिम विभूतिर्मक्षितावसुम् ।
 उद्रीव वज्रिन्नवतो न सिञ्चते क्षरन्तीन्द्र धीतयः ॥ ६ ॥
 यद् नूनं यद्वा यज्ञे यद्वा पृथिव्यामधि । अतो नो यज्ञमाशुभिर्महिमत उग्र ऋषेभिरा गहि ॥ ७ ॥
 अजिरासो हरयो ये त आशवो वाता इव प्रसक्षिणः ।
 येभिरपत्यं मनुषः परीयसे येभिर्विश्वं स्वर्दशे ॥ ८ ॥
 एतावतस्त इमह इन्द्र सुम्रस्य गोमतः । यथा प्राव एतशं कृत्व्ये धने यथा वशं दशव्रजे ॥ ९ ॥
 यथा कण्वे मघवन् त्रसदस्यवि यथा पक्थे दशव्रजे ।
 यथा गोशये असनोऽजिन्वनीन्द्र गोमक्षिरण्यवत् ॥ १० ॥

= ऋसं ८. ४९ वालखिल्यम् [१] । शांथौ ७. २३. ४; १२. ९. ११; १२. ६. १२ भाष्ये
 ऐत्रा ६. २४ भाष्ये च निर्दिष्टम् । बृहदे ६. ८४-८६ द्रष्टव्यम् । १. = साम १. ३. १. ५. ३; २.
 २. १. १३. १; अथर्व २०. ५१. १ । २. = साम २. २. १. १३. २; अथर्व २०. ५१. २ । ३. य-
 का; ये-मै; → ऋपा २. २८ । ७. ऋषेभिः-का; उग्रैभिः-मै-सु । ९^१ = ऋसं ८. ५०. ९२.

२

प्र सु श्रुतं सुराधसमर्चा शक्रमभिष्टये । यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु सहस्रेणेव मंहते ॥ १ ॥
 शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिषो महीः ।
 शिनिर्न भुज्मा मघवत्सु पिन्वते यदीं सुता अमन्दिषुः ॥ २ ॥
 यदीं सुतास इन्द्रवोऽभि प्रियममन्दिषुः ।
 आपो न धायि संवनं म आ वसो दुधा इवोप दाशुषे ॥ ३ ॥
 अनेहसं वो हवमानमूर्तये मध्वः क्षरन्ति धीतयः ।
 आ त्वा वसो हवमानास इन्द्रव उप स्तोत्रेषु दधिरे ॥ ४ ॥
 आ नः सोमि स्वध्वर इयानो अत्यो न तोशते ।
 यं ते स्वधावन् स्वधयन्ति गूर्तयः पौरे च्छन्दयसे हवम् ॥ ५ ॥
 प्र वीरमुग्रं विविचि धनस्पृतं विभूति राधसो महः ।
 उद्रीव वज्रिन्नवतो वसुत्वना सदा पीपेथ दाशुषे ॥ ६ ॥
 यद् नूनं परावति यद्वा पृथिव्यां दिवि । युजान इन्द्र हरिभिर्महिमत उग्र ऋषेभिरा गहि ॥ ७ ॥
 रथिरासो हरयो ये ते अक्षिध ओजो वातस्य पिप्रति ।
 येभिर्नि दस्युं मनुषो निघोषयो येभिः स्वः परीयसे ॥ ८ ॥

एतावतस्ते वसो विद्याम शूर नव्यसः ।

यथा प्रावो मघवन् मेध्यातिथि यथा नीपातिथि धने ॥ ९ ॥

यथा कण्वे मघवन् मेधे अध्वरे दीर्घनीथे दमूनसि ।

यथा गोशये असिषासो अद्रिवो मयि गोत्रं हरिश्चियम् ॥ १० ॥

= ऋसं ८. ५० वालखिल्यम् [२] । शांश्री ७. २३. ४; १२. ९. ११ मध्ये निर्दिष्टम् । ऐवा ६. २४ सायणभाष्ये द्वितीयमन्त्रस्य निर्देशः । २. शतानीका हेतयो अस्य → ऋपा २. ५०. शिनिर्न-का; गिरिर्न-म-मु । ५. स्वधावन् स्वधयन्ति-का; स्वदावन्स्वदन्ति-म-मु । ७. उग्र-का; ऋव-म-मु । ९^२ = ऋसं ८. ४९. ९^२ । १०. दीर्घनीथे दमूनसि → ऋपा ५. ४८.

३

यथा मनौ सांवरणौ सोममिन्द्रापिवः सुतम् ।

नीपातिथौ मघवन् मेध्यातिथौ पुष्टिगौ शुष्टिगौ सचा ॥ १ ॥

पार्षद्वाणः प्रस्कण्वं समसादयच्छयानं जित्रिमृद्धितम् ।

सहस्राण्यासिपासद्रवामृषिस्वतो दस्यवे वृकः ॥ २ ॥

य उक्थेभिर्न विन्धते चिकिष्य ऋषिचोदनः ।

इन्द्रं तमेच्छा वद नव्यस्या मर्त्यविष्यन्तं न भोजसे ॥ ३ ॥

यस्मा अर्कं सप्तशीर्षणमानृचुस्त्रिधातुमुत्तमे पदे ।

स त्विमा विश्वा भुवनानि चिक्रददादिज्जनिष्ट पौंस्यम् ॥ ४ ॥

यो नो दाता वसूनामिन्द्रं तं हूमहे वयम् । विद्या ह्यस्य सुमतिं नवीयसीं गमेम गोमति व्रजे ॥ ५ ॥

यस्मै त्वं वसो दानाय शिक्षसि स रायस्पोषमश्नुते ।

तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः सुतावन्तो हवामहे ॥ ६ ॥

कदा च न स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि दाशुषे । उपोपेन्नु मघवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते ॥ ७ ॥

प्र यो ननक्षे अभ्योजसा क्रिषिं वधैः शुष्णं निघोषयन् ।

यदेदस्तम्भीत् प्रथयन्नमूं दिवमादिज्जनिष्ट पार्थिवः ॥ ८ ॥

यस्यायं विश्व आयो दासः शेवधिपा अरिः । तिरश्चिदर्ये रुशमे पवीरवि तुम्येत्सो अज्यते रयिः ॥ ९ ॥

तुरण्यवो मधुमन्तो घृतश्चुतो विप्रासो अर्कमानृचुः ।

अस्मै रयिः पप्रथे वृष्णं शवोऽस्मै सुवानास इन्दवः ॥ १० ॥

= ऋसं ८. ५१ वालखिल्यम् [३] । १. सांवरणौ-म-मु; सांवरणं-का^१ । २. आसिषा-सत्-का; आसिषासत्-म-मु । ३. अविष्यन्तं-का; अरिष्यन्तं-म-मु । १०. मधुमन्तो घृतश्चुतो-का; मधुमन्तं घृतश्चुतं-म-मु.

1. Scheftelowitz defends the Kashmir reading (p. 38), but compare the names in the latter half of the same verse and also the parallel Khila, III. 4. 1.

४

यथा मनौ विवस्वति सौमं शक्रापिबः सुतम् ।

यथा त्रिते च्छन्द इन्द्र जुजोषस्यायौ मादयसे संचा ॥ १ ॥

पृषध्रे मेध्ये मातरिश्चनीन्द्र सुवाने अमन्दथाः । यथा सौमं दशशिप्रे दशोण्ये स्यूमरश्मावृजीनसि ॥ २ ॥

य उक्था केवला दधे यः सौमं धृषतापिबत् ।

यस्मै विष्णुर्होणि पदा विचक्रम उप मित्रस्य धर्मभिः ॥ ३ ॥

यस्य त्वमिन्द्र स्तोमेषु चाकनो वाजे वाजिच्छतक्रतो ।

तं त्वा वयं सुदुधामिव गोदुहे जुहुमसि श्रवःसु च ॥ ४ ॥

यो नो दाता स नः पिता महीं उग्र ईशानकृत् ।

अयामनुग्रो मधवा पुरुवसुर्गौरिश्चस्य प्र दाति नः ॥ ५ ॥

यस्मै त्वं वसो दानाय मंहसे स रायस्पोषमिन्वति ।

वसूयवो वसुपतिं शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहे ॥ ६ ॥

कदा चनं प्र युच्छस्युमे नि पासि जन्मनी । तुरीयादित्य सवनं त इन्द्रियमातस्यावृतं दिवि ॥ ७ ॥

यस्मै त्वं मधवन्निन्द्र गर्वणः शिक्षो शिक्षसि दाशुषे ।

अस्माकं गिर उत सुष्टुतिं वसो कण्ववच्छृणुधी हवम् ॥ ८ ॥

अस्तावि मेन्म पूर्वं ब्रह्मेन्द्राय वोचत । पूर्वोक्तस्य बृहतीरन्वृत स्तोतुमेषा असृक्षत ॥ ९ ॥

समिन्द्रो रायो बृहतीरधूनुत स क्षोणीं समु सूर्यम् ।

सं शुक्रासः शुचयः सं गवाशिरः सौमा इन्द्रममन्दिषुः ॥ १० ॥

= ऋसं ८. ५२ वालखिल्यम् [४] । २. दशशिप्रे दशोण्ये → ऋषा २. ७१. °वृजीनासि-
का; °वृजुतसि-मै-सु । ३. धृषतापिबत्-का; धृषितापिबत्-मै-सु । ४. → ऋसं १. ४. १ : सुरुप-
कृतुमूतये सुदुधामिव गोदुहे जुहुमसि; → ऋसं ८. १. १० : आ त्वद्य सबर्दुधां हुवे गायत्रवेपसम्
इन्द्रं धेनुं सुदुधां. गोदुहे-का → ऋसं १. ४. १; गोदुहो-मै-सु. श्रवःसु च-का → ऋसं ३. ३७.
७; श्रवस्यवः-मै-सु । ५. दाति-का; दातु-मै-सु । ६. → ऋसं ८. ६१. १०. ७ = वासं ८. ३;
तैसं १. ४. २२. सवनं-का; हवनं-मै-सु ।

५

उपमं त्वा मधोनां ज्येष्ठं च वृषमाणाम् । पूर्वोक्तं मधवन्निन्द्र गोविदमीशानं राय ईमहे ॥ ११ ॥

य आयुं कुत्समतिथिग्वर्मदयो वावृधानो दिवेदिवे ।

तं त्वा वयं हर्यश्च शतक्रतुं वाजयन्तो हवामहे ॥ १२ ॥

आ नो विश्वेषां रसं मध्वः सिञ्चन्त्यद्रयः । ये परावति सुन्विरे जनेष्वा ये अवर्धतीन्द्रवः ॥ १३ ॥

विश्वा द्वेषांसि जहि चाव चा कृधि विश्वे सुन्वन्त्वा वसु ।

शीर्षिषु चित्ते मदिरासो अंशवो यत्रा सोमस्य तृप्सि ॥ १४ ॥

इन्द्र नैदीय एदिहि मितमेधाभिरुतिभिः । आ शंतम शंतमाभिरभिष्टिभिरा स्वापे स्वापेभिः ॥ १५ ॥

आजितुरं संपतिं विश्वचर्षणिं कृधिं प्रजास्वाभगम् ।
 प्र सू तिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः कृतुं पुनत आनुषक् ॥ ६ ॥
 यस्ते साधिष्ठोऽवसे ते स्याम भरेषु ते । वीतिहोत्राभिरुत देवहूतिभिः ससर्वासो विशृण्वरे ॥ ७ ॥
 अहं हि ते हरिवो ब्रह्म वाजयुराजिं यामि सदोतिभिः ।
 त्वामिदेव तमेमे समश्चयुर्गव्युरग्रे मतीनाम् ॥ ८ ॥

= ऋसं ८. ५३ वालखिल्यम् [५] । ३. सिञ्चन्त्य°-का; सिञ्चन्त्व°-मै-मु । ४. सुन्वन्वा-
 (→ ऋसं १०. ७६. ४ : आ नो रयि सुनोतन)-का; सन्वन्वा-मै-मु. शीघ्रेषु-का; शीघ्रेषु-मै-मु ।
 ६. प्र सू तिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः → ऋप्रा ८. ४; ३०. । ७. वीतिहोत्राभिः-का; वयं
 होत्राभिः-मै-मु. विशृण्वरे-का; मनामहे-मै-मु । ८. मतीनां-का; मतीनां-मै-मु ।

६

एतत्त इन्द्र वीर्यं गीर्भिर्गुणन्ति कारवः । ते स्तोभन्त ऊर्जमावन् धृतश्रुतं पप्रासो नक्षन्धीतिभिः ॥ १ ॥
 नक्षन्त इन्द्रमवसे शुक्रत्यया येषां सुतेषु मन्दसे ।
 यथा संवर्ते अमदो यथा कृश एवास्मे इन्द्र मत्स्व ॥ २ ॥
 आ नो विश्वे सजोषसो देवासो गन्तनोप नः ।
 वसवो रुद्रा अवसे न आ गमञ्छृण्वन्तु मरुतो हवम् ॥ ३ ॥
 पूषा विष्णुर्हवन् मे सरस्वत्यवन्तु सप्त सिन्धवः ।
 आपो वातः पर्वतासो वनस्पतिः शृणोतु पृथिवी हवम् ॥ ४ ॥
 यदिन्द्र राधो अस्ति ते माघोनं मघवत्तम । तेन नो बोधि सधमाधो वृधे भगो दानाय वृत्रहन् ॥ ५ ॥
 आजिपते तृपते त्वमिद्धि नो वाज आ भक्षि सुक्रतो ।
 वयं होत्राभिरुत देवहूतिभिः ससर्वासो मनामहे ॥ ६ ॥
 सन्ति ह्यर्ध आशिष इन्द्र आयुर्जनानाम् ।
 अस्मानक्षस्व मघवन्नुपावसे धुक्षस्व पिप्युषीमिषम् ॥ ७ ॥
 वयं त इन्द्र स्तोमेभिर्विधेम त्वमस्माकं शतक्रतो ।
 महि स्थूरं शशयं राधो अह्यं प्रस्कण्वाय नि तोशय ॥ ८ ॥

= ऋसं ८. ५४ वालखिल्यम् [६] । → बृहदे ६. ८४ । १. पप्रासो-का; पौरासो-मै-मु ।
 २. शुक्रत्यया-का; सुक्रत्यया-मै-मु । ६. भक्षि-का; वक्षि-मै-मु. वयं-का; वीती-मै-मु. देव-
 हूतिभिः-का; देववीतिभिः-मै-मु. मनामहे-का; वि शृण्वरे-मै-मु ।

७

भूरीदिन्द्रस्य वीर्यं व्यख्यमभ्याजति । राधस्ते दस्यवे वृक ॥ १ ॥
 शतं श्वेतास उक्षपो दिवि तारो न रोचन्ते । मह्यं दिवं न तस्तभुः ॥ २ ॥
 शतं वेणुञ्छतं शुनः शतं चर्माणि म्हातानि । शतं मे बल्वजस्तुका अरुषीगां चतुःशतम् ॥ ३ ॥

सुदेवाः स्थ काण्वायना वयोवयो विचरन्तः । अश्वासो न चङ्क्षमत ॥ ४ ॥

आदितास्य चर्किरनानूनं च महि श्रवः । इयावीरतिध्वसन् पर्यश्चक्षुषा चनं सन्नशे ॥ ५ ॥

= ऋसं ८. ५५ बालखिल्यम् [७] । १. अभ्याजति-का; अभ्यायति-मै-मु । ४. सुदेवाः
स्थ काण्वायना → ऋपा ८. २०. काण्वायना-मै-मु; कण्वायना-का. चङ्क्षमत-का;
चङ्क्षमत-मै-मु । ५. आनूनं च-का; आनूनस्य-मै-मु ।

८

प्रति ते दस्यवे वृक राधो अदस्यैह्यम् । चौर्नि प्रथिना शवः ॥ १ ॥

दश महं पूतक्रतुः सहस्रा दस्यवे वृकः । नित्याद्रापो अमहत ॥ २ ॥

शतं मे गर्दमानां शतमूर्णावतीनाम् । शतं दासौ अधि स्रजः ॥ ३ ॥

तत्रो अपि प्राणीयत पूतक्रतायी व्यक्ता । अश्वानामिन्न यूथ्यम् ॥ ४ ॥

अचेत्यग्निश्चेकितिर्हव्यवाट् सं सुमद्रथः ।

अग्निः शुक्रैण शोचिषा बृहत्सूर्यो अरोचत दिवि सूर्यो अरोचत ॥ ५ ॥

अग्न आ याह्यग्निभिः ० ॥ ऋ. सं. ८. ६०. १

= ऋसं ८. ५६ बालखिल्यम् [८] । एतान्यष्टौ सूक्तानि (खिल ३. १-८ = ऋसं ८. ४९-
५६) 'अग्न आ याह्यग्निभिः' (ऋसं ८. ६०) इति सूक्तात्पूर्वं पठनीयानि । एतानि बृहदे ६. ८४-८६
अत्र निर्दिष्टानि ।

१. = ऋसं १. ८. ५ । २. पूतक्रतुः-का; पूतक्रतः-मै; पूतक्रतः-मु-जुना । ३. अधि-का;
अति-मै-मु । ४. पूतक्रतायी-का; पूतक्रतायै-मै-मु. यूथ्यं-का; यूथ्यां-मै-मु । ५. = साम १.
५. २. १. चिकितिः-का-साम; चिकितुः-मै-मु. ५. बृहत्सूर्यो-का-खिल ४. ९. ७; बृहत्सूरो-
मै-मु ।

९

त्वं द्रप्सं धनुषा युध्यमानमुपातिष्ठो मघवन्नंशुमत्याः ।

प्र शूर आपः सनिता धनानीन्द्र तानि ते पुरुकृत् सहांसि ॥ १ ॥

त्वं ह त्वत्सप्तभ्यो जायमानः ० ॥ ऋ. सं. ८. ९६. १६

ऋसं ८. ९६. १५ अनन्तरं पठनीयम् । सनिता धनानि = ऋसं १. १००. ९; ९. ९०. ३.

१०

पावमानीः स्वस्त्ययनीः सुदुधा हि घृतश्रुतः । ऋषिभिः संभृतो रसो ब्राह्मणेष्वमृतं हितम् ॥ १ ॥

पावमानीर्दिशन्तु न इमल्लोकमथो अमुम् । कामान्समर्धयन्तु नो देवैर्देवीः समाहताः ॥ २ ॥

येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदा । तेन सहस्रधारेण पावमान्यः पुनन्तु मा ॥ ३ ॥

प्राजापत्यं पवित्रं शतोद्यामं हिरण्यम् । तेन ब्रह्मविदो वयं पूतं ब्रह्म पुनीमहे ॥ ४ ॥

इन्द्रः सुनीती सह मा पुनातु सौमः स्वस्त्या वरुणः समीच्या ।

यमो राजा प्रमृणाभिः पुनातु मा जातवेदा मोर्जयन्त्या पुनातु ॥ ५ ॥

पावमानीः स्वस्त्ययनीर्याभिर्गच्छति नानन्दनम् । पुण्यांश्च भक्षान् भक्षयत्यमृतत्वं च गच्छति ॥ ६ ॥
प्र देवमच्छा मधुमन्त ॥ ऋ. सं. ९. ६८. १

ऋसं ९. ६७ अनन्तरं पठनीयम् ।

ऋब्र-मं१७-मु-अल-जुना-आउ१३-ऋब्र-पुस्तकेष्विदं विंशचर्मम् । आद्याः पञ्चचो मं-मु-आउ-
ऋब्र(पवमान)-पुस्तकेष्वदितो वर्तन्ते । षष्ठी मं-मु-आउ-अल-पुस्तकेषु पञ्चदशी । हिरण्यकेशि-
त्रिकालसंख्यायां धर्मसिन्धौ चेदं षड्वचम् । आउ-पुस्तके तृतीयचतुर्थमन्त्रयोर्व्यासः । औधपुस्तके इदमे-
कविंशचर्मम् । १-५ ≡ तैब्रा १. ४. ८. ५-६. १-३, ६ ≡ साम २. ५. २. ८. ३-६. ३ ≡ निरु ५. ६;
बौधसू २. १७. ३४.

१. → ऋसं ९. ६७. ३१^१, ३२^१ : ऋषिभिः संभृतं रसम् । २. दिशन्तु; दधन्तु-
साम. कामान् समर्धयन्तु; कामाः स्पर्धयन्तु-अल. देवैर्देवीः; देवीर्देवैः-का-साम-धसि-
तैब्रा; देवैर्देवी-अल. समाहृताः-का-साम; समाहिताः-ऋब्र-मं-मु-जुना-आउ; समाहिता-अल;
समाभृताः-तैब्रा-ऋब्र-धसि । ३. पावमान्यः पुनन्तु मा-तैब्रा-आउ-धसि; पवमानः पुनातु मा-
अल-जुना; पावमानीः पुनन्तु नः-साम; पावमान्यः पुनन्तु मां-मं-मु-ऋब्र । ४. हिरण्यमयं-तैब्रा-ऋब्र-
मं-मु-धसि; हिरण्ययं-आउ; हिरण्ययं-अल. पुनीमहे-तैब्रा-ऋब्र-धसि-मं-मु-आउ; पुनातु मा-अल
-जुना । ५. सुनीती-का; पुनीही-मु; पुनीती-ऋब्र-औध. मा; आउ-पुस्तके 'मा' नास्ति. मूर्ज-
यन्त्या-तैब्रा-मं-धसि; मूर्जयन्त्या-मु-ऋब्र. पञ्चमो मन्त्रः अल-जुना-पुस्तकयोर्दशमः स चैवमस्ति-
'इन्द्रः सुदीतिं सुहवा पुनातु सोमः स्वस्त्या वरुणः सुनीत्या । यमो राजा प्रमृणाभिः पुनातु मा जात-
वेदा मूर्जयन्त्या पुनातु' । अल-पुस्तके कचिदशुद्धम् । ६. स्वस्त्ययनीर्याभिः; स्वस्त्ययनीस्ताभिः-
साम । शिष्टानां चतुर्दशमन्त्राणां पाठवैविध्यं पौर्वापर्यभेदश्च । १६ ≡ बृहद्दे ६. १४५; १७ ≡
बृहद्दे ६. १४१; १९ ≡ ऋषिव ३. ३. २; २० ≡ ऋषिव ४. २५. १ ≡ बृहद्दे ६. १४४. अल-जुना-
पुस्तकपाठोऽथो दीयते । तत्र मन्त्राणां क्रमस्त्वेवम् :- अल १-९ = मं-मु-आउ ७-१५ (आउ-पुस्तक-
क्रमेण); अल १० = मं-मु-आउ ५; अल ११-१४ = मं-मु-आउ १-४; अल १५-१६ = मं-मु-
आउ १६-१७; अल १७ = मं-मु-आउ ६; अल १८ = मं-मु-आउ १९; अल १९ = मं-मु-आउ २०;
अल २० = मं-मु-आउ १८. ऋब्र-आश्वमेसं^१-पुस्तकयोः क्रमः मंक्समुल्लरपाठानुसारी, किंतु द्वादशो
मन्त्रः ऋब्र-आश्वमेसं^१-पुस्तकयोश्चतुर्दशत्वेनागच्छति । १७^२-१८^१ आश्वमेसं^१ मध्ये नास्ति ।

यन्मे गर्भे वसतः पापमुषं यज्जायमानस्य च किं चिदन्यत् ।

जातस्य च यच्चापि च वर्धते मे तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ १ ॥

मातापित्रोर्थेन कृतं वचो मे यत्स्थायवरं जङ्गममावभूव ।

विश्वस्य यत्प्रहृषितं वचो मे तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ २ ॥

ऋयविक्रयाद्योनिदोषाद्भक्षान्नोज्याप्रतिग्रहात् ।

असंभोजनाच्चापि नृशंसं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ३ ॥

गोघ्नात्तत्करत्वास्त्रीवधाद्यच्च क्लिषम् ।

पापकं च चरणेभ्यस्तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ४ ॥

ब्रह्मवधात्सुरापानात्सुवर्णस्तेयाद्दृषलीमिथुनसंगमात् ।

गुरोर्दाराभिगमनाच्च तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ५ ॥

बालघ्नान्मातृपितृवधाद्भूमितस्करात्सर्ववर्णगमनमिथुनसंगमात् ।

पापेभ्यश्च प्रतिग्रहात्सद्यः प्रहरन्ति सर्वदुष्कृतं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ६ ॥

अमन्त्रमज्ञं यत्किंचिदूयते च हुताशने । संवत्सरकृतं पापं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ७ ॥

दुर्यष्टं दुरधीतं पापं यच्चाज्ञानतोऽकृतम् ।

अयाजिताश्चासंयाज्यास्तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ८ ॥

ऋतस्य योनयोऽमृतस्य धाम सर्वा देवेभ्यः पुण्यगन्धाः ।

ता न आपः प्रवहन्तु पापं श्रद्धा गच्छामि सुकृतासु लोकं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ९ ॥

१० = का ५

११-१४ = का १-४

१५ = का ६

पावमानीं पितृन्देवान् ध्यायेद्यश्च सरस्वतीम् । पितृस्तस्योप तिष्ठेत् क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ १६ ॥

ऋषयस्तु तपस्तेषुः सर्वे स्वर्गजिगीषवः । तपसस्तपसोऽर्थं तु पावमानीर्ऋचो जपेत् ॥ १७ ॥

पावमानं परं ब्रह्म ये पठन्ति मनीषिणः । सप्तजन्म भवेद्विप्रो धनाढ्यो वेदपारगः ॥ १८ ॥

दशोत्तराण्यृचां चैतत्पावमानीः शतानि षट् । एतज्जुह्वयपञ्चैव घोरं मृत्युभयं जयेत् ॥ १९ ॥

पावमानं परं ब्रह्म शुकं ज्योतिः सनातनम् । ऋषीस्तस्योप तिष्ठेत् क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ २० ॥

२. यत्-अल-जुना; तत्-मै-मु-ऋ-आउ । ५. सुवर्ण°-अल-जुना; स्वर्ण-ऋ-मै-मु-आउ. वृषलीमिथुन°-अल; वृषलिमिथुन°-जुना; वृषलीगमनमैथुन°-मै-आउ; वृषलिगमनमैथुन°-मु-ऋ. दारामि°-मै-अल-जुना-आउ; दाराधि°-मु; दारादि°-ऋ. ६. 'मिथुन°-अल-जुना; 'मैथुन°-मै-मु-आउ-ऋ. 'संगमात्; 'संभवात्-आउ. प्रहरन्ति-अल-जुना; प्रहरति-मै-मु-आउ-ऋ. ८. 'ज्ञानतोऽकृतं-अल-जुना; 'ज्ञानतः कृतं-आउ. ९. सर्वा-अल-जुना; विश्वा-मै-मु-आउ-ऋ. पुण्यगन्धाः-मै-मु-आउ-ऋ-जुना; पुण्यगन्धा-अल. श्रद्धा-अल; श्रद्धा-मै-मु-आउ-जुना-ऋ. गच्छामि-जुना-अल; यचामि-आउ. १६. पावमानीं पितृन्-मु; पावमानी पितृन्-अल; पावमानीः पितृन्-ऋ; पावमानं पितृन्-बृहदे-मै-आउ-जुना. ध्यायेद्यश्च-मु-बृहदे-मै-आउ; ध्यायेभ्यश्च-अल-जुना-ऋ. पितृस्तस्योप°-ऋ-अल-जुना-मु-बृहदे; ऋषीस्तस्योप°-मै-आउ. तिष्ठेत्-अल-जुना; वतैत्-बृहदे-औध; वतैत् तत्-ऋ-मै-मु-आउ. १७. ऋषयस्तु-अल-जुना; अथ ते वै-बृहदे. तेषुः-मै-मु-आउ; तेषु-अल-जुना. स्वर्गजिगीषवः; सर्वजिगीषमाः-अल; सर्वजिगीषिताः-जुना. तपसस्तपसोऽर्थं तु-अल-जुना; ततस्ते तपसोऽग्रेण-बृहदे; तपस्तपसोऽग्रेण-औध. जपेत्-अल-जुना; ऽब्रवीत्-मै-मु-आउ-ऋ; ऽब्रुवत्-बृहदे-औध. १८. सप्तजन्म-अल-जुना-ऋ-आउ-मु; सप्तजन्मा-मै. वेदपारगः-अल-जुना-आउ; वेदपारगाः-ऋ-मै-मु. १९. ऋचां चैतत्-अल; ऋचां चैतत्-जुना; ऋचांश्चैव-ऋ-मै-मु-आउ; ऋचांश्चैव-मै. जपञ्चैव-अल-ऋ-मै; जपांश्चैव-जुना; जपेन्मन्त्रं-मै-मु-आउ-ऋ. घोरं; घोर-मु. जयेत्-जुना-अल-ऋ-मै; हरेत्-ऋ-मै-मु-आउ. २०. पावमानं-जुना-अल; पावमान्यः-बृहदे. शुकं ज्योतिः-ऋ-मै-मु-आउ-जुना-बृहदे; शुकज्योतिः-अल. ऋषीस्-मु-जुना-ऋ; पितृन्-मै; पितृन्-आउ; ऋषीश्च-अल. तिष्ठेत्-अल; तिष्ठे तत्-मै-मु-ऋ-आउ. २०^२ बृहदेवतायां विभिन्नः ।

औधपुस्तके विंशतिमन्त्रानन्तरमेको मन्त्रोऽधिकः स यथा-

एतत्पुण्यं पापहरं रोगमृत्युभयापहम् । पठतां शृण्वतां चैव ददाति परमां गतिम् ॥

११

इत्थैव वामनु वस्तां घृतेन यस्याः पदे पुनते देवयन्तः ।

घृतपदी शकरी सोमपृष्ठोप यज्ञमस्थित वैश्वदेवी ॥ १ ॥

वैश्वदेवी पुनर्ती देव्यागाद्यस्यामिमा बह्व्यस्तन्वो वीतपृष्ठाः ।

तया मदन्तः सधमाध्येषु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ २ ॥

अ तु द्रव परिकोशं नि षीद० ॥ ऋ. सं. ९. ८७. १

ऋसं ९. ८६ अनन्तरं पठनीयम् ।

मं१८-औंध ।

१. = अथर्व ७. २७. इट्थैव वां-मं; इडैवास्मां-अथर्व. घृतेन-मं; व्रतेन-अथर्व । २.
तन्वो वीतपृष्ठाः = अथर्व ६. ६२. २^१. २^२ = अथर्व ६. ६२. २^१. मदन्तः-का-मं; गृणन्तः-
अथर्व. सधमाध्येषु-का; सधमादेशु-मं-अथर्व ।

१२

यत्र लोक्यास्तनुत्यजाः श्रद्धया तपसा जिताः ।

तेजश्च यत्र ब्रह्म च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १ ॥

यत्र देवा महात्मनः सेन्द्राः समरुद्रणाः ।

ब्रह्मा च यत्र विष्णुश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ २ ॥

यत्र तत्परमं पदं विष्णोर्लोके महीयते । देवैः सुकृतकर्मभिस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रवा ॥ ३ ॥

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च० ॥ ऋ. सं. ९. ११३. ११

ऋसं ९. ११३. १० अनन्तरं पठनीयम् । मं-मु-औंध-पुस्तकेष्विदं नवममण्डलान्ते पठनीयम् ।
आउ-आश्वमंसं^१-पुस्तकयोरेदं ऋसं ९. ११३ अनन्तरं पठनीयम् ।

मं१९-मु-आउ१४-औंध-ऋमं-आश्वमंसं-अल-जुना ।

ऋमं-आश्वमंसं^१-पुस्तकयोश्चतुर्मन्त्रात्मकमिदं सूक्तम् । आश्वमंसं^२-पुस्तके मण्डलान्तेऽस्य सूक्तस्य
केवलमन्त्या ऋगस्ति । मं-मु-आउ-अल-जुना-पुस्तकेष्वेतत्पञ्चमम् । १-२ = मं-मु-आउ ३-४;
३ = मं-मु-आउ १ । औंधपुस्तके षड्वचम् । मं-मु-आउ-अनुसारेण पञ्च, ऋमं-पुस्तके या चतुर्थी
सा चात्र षष्ठी । १. लोक्याः-का; लोकाः-ऋमं-मं-मु-आउ-जुना. तनुत्यजाः-का-आउ; तनु-
त्यजाः-ऋमं-मं-मु-जुना. ब्रह्मा; ब्रह्मा-ऋमं-जुना; 'तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव' इत्यंशो ऋसं
९.११३ सूक्ते प्रतिमन्त्रं समानः । २. महात्मनः-का; महात्मानः-इतरेषु. सेन्द्राः स-का; सेन्द्राश्च-
मं-मु-आउ; 'श्वेन्द्राश्च-जुना । ऋमं-आश्वमंसं^१-पुस्तकयोश्चतुर्थी (औंधपुस्तके षष्ठी) मन्त्रोऽथो दीयते-

यत्र तद्विष्णुर्महीयते नराणां च नराधिपम् ।

यत्र शङ्खचक्रगदाधरः स्मरणं मुक्तिश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ इति परिशिष्टम् ॥

तद्विष्णुः; विष्णु-आश्वमंसं. च नराधिपं; नराधिपति-आश्वमंसं. 'गदाधरः; 'गदा'-
आश्वमंसं; 'गदाधर'-औंध. मं-मु-आउ-औंध-पुस्तकस्यौ द्वितीयपञ्चममन्त्रौ-

यत्र तत्परमाव्यं भूतानामधिपतिः ।

भावभावी च यो गीश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥

यत्र गङ्गा च यमुना यत्र प्राची सरस्वती ।

यत्र सोमेश्वरो देवस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥

एतौ मन्त्रौ ऋमं-पुस्तकेऽप्यन्यत्रोपलभ्येते 'यत्र तत्परमं पदम्' इत्यनेन सह । एतौ अल-जुना-
पुस्तकयोश्चतुर्थपञ्चमौ । परमाव्यं; परमाव्यं-औंध. 'माधिपतिः; 'माधिपति-ऋमं-आउ-जुना-औंध;

‘मधिपति-आउ. भावभावी; भावभागी-ऋमं. च यो गीश्च; वयो गीश्च-आउ; च योगीश्च-औध; च योगी च-ऋमं. यमुना; यमुना च-मु-जुना ।

१३

सस्रुषीस्तदपसो दिवा नक्तं च सस्रुषीः । वरेण्यक्रतुरहमा देवीरवसे हुवे ॥ १ ॥

ओ चित्संखायं सख्या ववृत्याम् ॥ ऋ. सं. १०. १०. १

ऋसं १०. ९ अनन्तरं पठनीयम् ।

अथर्व ६. २३. १; वैसू ४. १४; कौसू ७. १४; मे २०-आउ १५-आश्वमेसं-आचं-संभा-औध-अल-जुना ।

‘क्रतु’-का-अथर्व; ‘क्रतू’-मे-आउ-जुना-आचं-संभा. ‘रवसे’-मे-आउ-जुना-उद्गीथ-आचं-संभा; ‘रवसा-का. आ देवीरवसे हुवे; अपो देवीरुप ह्वये-अथर्व ।

ऋग्वेदसंहिताया दशमे मण्डले उद्गीथभाष्यमंशत उपलब्धमस्ति । ऋसं १०. ४६. ५ सायणभाष्ये उद्धृतादुद्गीथवचनादेते उद्गीथाचार्याः सायणपूर्वकालीना इति व्यक्तं प्रतीयते । ऋसं १०. ९ भाष्यारम्भे इदं सूक्तं ‘खैलिक्या सह दशर्चम्’ इत्युक्त्वा ‘सस्रुषीः’ इत्यादिको मन्त्रस्तैर्बद्धृत्य व्याख्यातः । तद्व्याख्यानं शोधयित्वात्रोद्ध्रियते-‘अब्देवत्या खैलिक्येषा । सस्रुषीः स्रवणशीला निम्नानुसारिण्यः तदपसः तदेव स्रवणशीलत्वं निम्नानुसारित्वमपः कर्म यासां ताः । दिवा नक्तं च अहनि रात्रौ च सस्रुषीः । वरेण्यक्रतुः स्नानपानपावनादिवरणीयकर्मा अहं देवीरपः आ हुवे आह्वयामि अवसे आत्मनो रक्षणार्थं तर्पणार्थं वा’ ।

सप्तमाष्टकेऽष्टाविंशतिवर्गानन्तरं (दशमे मण्डले अष्टादशसूक्तानन्तरं) षष्ठोऽध्यायः समाप्तः । तथा च ‘भद्रं नो’ इति दशर्चं विंशं सूक्तमिति सर्वानुक्रमणीतोऽपि लभ्यते । उद्गीथकृते ऋग्वेदभाष्ये तावत् ‘भद्रं नो’ इत्येकं विंशं सूक्तं विद्यते तदनन्तरं च सप्तमाष्टके षष्ठोऽध्यायः (= चतुष्पञ्चाशोऽध्यायः) समाप्तः ‘अग्निमीले भुजाम्’ इति द्वितीयेन मन्त्रेण चाग्निमेकविंशं सूक्तं प्रारभ्यते । तच्च ‘जुषद्धव्या’ इति पञ्चम(चतुर्थ)मन्त्रानन्तरं त्रुटितम् । अनन्तरं ‘कुह क्षुत इन्द्रः’ इति द्वाविंशं सूक्तमागतम् । उद्गीथभाष्यगतोऽयं गणनाभेदः किमूल इत्यन्वेषणीयम् ।

१४

एहीन्द्र वसुमता रथेन साकं सोममपिवन्मदाय ।

हृत्सु पीत्वा मन्दसानो मरुद्भिः स्तीर्णं याहि वृत्रहत्याय वज्री ॥ १ ॥

इन्द्र सोममिमं पिब ॥ ऋ. सं. १०. २४. १

ऋसं १०. २३ अनन्तरं पठनीयम् । हृत्सु पीत्वा → ऋसं ८. ४८. १२ : हृत्सु पीतो.

मे २१-मु-आउ १६-अल-जुना-आश्वमेसं-औध-ऋमं-पुस्तकेषु ऋसं १०. ७५. ५ अनन्तरं पठनीयमेकं परिशिष्टं दत्तमस्ति तद्यथा—

सितासिते सरिते यत्र संगथे तत्राण्डतासो दिवमुत्पतन्ति ।

ये वै तन्वं १ वि सृजन्ति धीरास्ते जनासो अमृतत्वं भजन्ते ॥ १ ॥

संगथे-मे-मु-औध-ऋमं-आउ; संगते-मेक्समुल्लरमहाशयानां केषुचिल्लिखितपुस्तकेषु ।

१५

मम व्रते हृदयं ते दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु ।

मम वाचमेकव्रता जुषस्व बृहस्पतिस्त्वा नि युनक्तु मेहम् ॥ १ ॥

धाता त्वा मेहमददन्मेहं धाता दधातु त्वा । प्र धाता त्वा मेहं प्रा यच्छन्मेहं त्वानुमतिर्ददौ ॥ २ ॥

अनुमतेऽनु मन्यस्व स्वानुमतेऽनु मन्यस्व ।

मह्यमेनं समा कुरु वाचा चक्षुषा मनसा मयि संयतम् ॥ ३ ॥

आ हरयते हृदयं तदस्तु हृदयं मेम । अथो यन्मम हृदयं तदस्तु हृदयं तव ॥ ४ ॥

हृदयेन हृदयं प्राणेन प्राणमगृभम् । गृभ्णामि चक्षुषा चक्षुर्गृभ्णामि मनसा मनः ॥ ५ ॥

आकूतं चित्तं चक्षुः श्रोत्रमथो बलम् । श्रियं यां देवा जग्मुस्तया बभ्रामि ते मनः ॥ ६ ॥

अन्नमयेन मणिना प्राणसूत्रेण पृश्निना । बभ्रामि संत्यग्रन्थिना हृदयं च मनश्च ते ॥ ७ ॥

आवर्तनं निर्वर्तनं मया संवननं तव । इन्द्राग्नी अश्विनोभा त्वष्टा धाता च चक्रतुः ॥ ८ ॥

येन चित्तेन वदसि येन त्वान्योऽभि दासति । सर्वं तदग्र आ भर मह्यं दासाय राध्यः ॥ ९ ॥

अनुवनं सुवनमुद्रनं वनम् । घर्मस्य पश्य रूपाणि तेन बभ्रामि ते मनः ॥ १० ॥

सं मा विशन्तु पशवः सं मा विशन्त्वोषधीः । सं मा विशन्तु राजानो यथाहं कामये तथा ॥ ११ ॥

अन्तरं च नैदीयश्च मनो देवा उपासते ।

अनन्तरोऽहं तुभ्यं भूयासं हृदयं मे भूयासमनन्तरम् ॥ १२ ॥

सभा समासावितुश्चावतामुभे प्रजापतेर्दुहितारौ सचेतसौ ।

संगथेषु पदे चारु नमो वैश्वानराय अधि ॥ १३ ॥

[...] य पदेन त आ ते प्राणान् समा ददे । अथो एतत्समाददे यदन्येषु जनेषु च ॥ १४ ॥

अहं ते चक्षुषा चक्षुरहं ते मनसा मनः । अहं गन्धर्वरूपेण संन आ वर्तयामि ते ॥ १५ ॥

हतचित्तो हतमनो हतो अन्येषु ते मनः । सर्वेषु कृष्णकेशेषु हतो अन्येषु ते मनः ॥ १६ ॥

सर्वासु शुद्धदन्तीषु हतो अन्यासु ते मनः । मां चैव पश्य सूर्यं च मा तृतीयं कदा चन ॥ १७ ॥

स्मृतिरसि कामसंजननी मयि ते कामो अस्तु । यत्ते मनो वरेण्यं लोकेषु बहुधा कृतम् ॥ १८ ॥

समुद्रमिव सारितः सर्वं त्वानुवर्तयामसि । आ दीपयामि ते हृदयमग्ना मेऽर्वं प्र दीपयामसि ॥ १९ ॥

एष ते हृदयेऽङ्गारो दीप्तस्ते अस्मि दह्यसे ।

मया ते दह्यमानस्याग्निर्दासेन तृप्यतु भूमिर्दासेन तृप्यतु ॥ २० ॥

चित्तं च ते मनश्च ते मयि धाता नि यच्छतु । मयि ते चित्तमायत्तं मनस्ते मयि समंश्रुते ॥ २१ ॥

आवृतास्ते मया प्रा

॥ २२ ॥

॥ २३ ॥

॥ २४ ॥

॥ २५ ॥

नष्टं ते कृपमन्यस्मिन्मयि ते रमतां मनः । अनु [ ] मनः ॥ २६ ॥

चक्षुः श्रोत्रं चाधीतं च सर्वं ते अहमा ददे । हव ऋषिरजायत दे [ ] ॥ २७ ॥

तदेवैष्वदधुहृदयेष्वर्थदर्शिनम् । सर्वज्ञं सर्वदर्शिनं स नः कर्माणि साधय ॥ २८ ॥

ये [ ] स्तव जातवेदः प्रविष्टा अग्निर्दुह्यस्य कर्म ।

तेषामहं भागधेयं जुहोमि तां मा देवाः सर्वैः कामैस्तर्पयन्ताम् ॥ २९ ॥

भृगूणामङ्गिरसां तपसो गृणं संयतम् । कुशिकाम्यवराणां च मेन आ वर्तयामि ते ॥ ३० ॥

यत्ते मनो वरेण्यं लोकेषु बहुधा कृतम् । तत्त आ वर्तयामस्यमिश्वाहश्च ब्राह्मणः ॥ ३१ ॥

यत्कक्षीवान् संवननं पुत्रो अङ्गिरसामवेत् । तेन नोऽद्य विश्वे देवाः सं प्रियां समवीवनन् ॥ ३२ ॥

इदमुत्तरं च ऋसं १०. ८४ अनन्तरं पठनीयम् । खिलानुक्रमण्यनुसारेणेदं हृद्यसूक्तम् । 'सुहृद्भूत्वा-सुहृदस्य देयं संवननं स्मृतम् । एकैकमभिरूपं तु हृद्यसूक्ताद्यतः पुनः' इति ऋग्वि ३. २१. २-३ । बृहदे ७. ११७ अपि द्रष्टव्यम् । १ = पागृ १. ८. ८; २. २. १६; मागृ १. १०. १३; २२. १०; आश्वगृ १. २१. ७; शांगृ २. ४. १; मंत्रा १. २. १५; → मंदी; ऋमं; संकौ (उपनयन); हिगृ १. ५. ११.

१. → अथर्व ६. ९४. २. हृदयं ते-का-ऋमं-शांगृ-संकौ; ते हृदयं-इतरेषु. दधामि-का-शांगृ-आश्वगृ-पागृ-संकौ-ऋमं-मंदी; दधातु-मागृ-मंत्रा. एकव्रता-का; एकव्रतो-ऋमं-संकौ; एकमना-इतरेषु. बृहस्पतिः-का-ऋमं-मंत्रा-शांगृ-संकौ; प्रजापतिः-मागृ-पागृ-आश्वगृ-मंदी । ३. अनुमतेऽनु मन्यस्व → गोगृ १. ३. २; खागृ १. २. १८; आपगृ १. २. ३; हिगृ १. २. ९. ४. → मंत्रा १. ३. ९; यदेतद्धृदयं तव तदस्तु हृदयं मम । यदिदं हृदयं मम तदस्तु हृदयं तव । ७. = मंत्रा १. ३. ८; गोगृ २. ३. २१. अन्नमयेन-का; अन्नप्राशेन-मंत्रा-गोगृ. हृदयं च मनश्च-का; मनश्च हृदयं च-मंत्रा । ८. → तैसं ३. ३. १०. १; आ वर्तन वर्तय नि निवर्तन वर्तयेन्द्र । ९. अन्न; अन्न ? १३१. = अथर्व ७. १२. १; सभा च मा समितिश्चावतां प्रजापतेर्दुहितरो संविदाने । १८. = ३११. २०. दांसेन^२; दांसेन न-का । २९. = बृज ६. ३. १. तेषां; तेभ्यो-बृज. तां मा देवाः; ते मा तृप्ताः-बृज. तर्पयन्तां; तर्पयन्तु-बृज । ३०. गृण-का; उग्रेण ? → बृहदे ६. १४१; तपसोग्रेण; खिल ३. १०. १७; तपसोऽय्य । ३२. = खिल ५. १. ३; संकौ (कन्यादान) ।

१६

उत्तुदैनं गृहपते ज्ञातेभ्यः शयनादधि । ग्रीवां गृहीत्वोत्तिष्ठ पादतो न विवेशय ॥ १ ॥

उत्खादुदन्तु मरुत उत्समुद्रमतो दधि । कृत्वायमग्निर्दहतु कृत्वा तपतु सूर्यः ॥ २ ॥

कामशय्यार्थंऽभितप्तां यथा क्षियं शोषयसि । एवं शोषय नोऽरातीर्दिवा नक्तं दशस्यतम् ॥ ३ ॥

इमां मे मित्रावरुणौ कृधि चित्तेन व्यस्यताम् । दत्वा पीत्वाप्रतः कृत्वा यथास्यां देवशो वंशे ॥ ४ ॥

परान्कृणुष्व दामान् देवीवशानन्ववायिनः । अधिष्ठाय पदा मूर्ध्नि सान्वयाञ्छश्चतीः समाः ॥ ५ ॥

ऋतुभिष्ट्वार्तवैभिरायुषा सह वर्चसा । संवत्सरस्य तेजसा तेन मा सह शुन्धत ॥ ६ ॥

अनेन ब्रह्मणाग्ने त्वमयं चेन्द्रो न ईळितः । सम्राजं चाधिपत्यं च स्वानां कृणु तमुत्तमम् ॥ ७ ॥

अग्ने नि जहि संहितानिषून् मर्मणि मर्मणि । खादिरं हृदि शङ्खो द्विषतो न विवेशय ॥ ८ ॥

सत्येनोत्तमिता भूमिः ० ॥ ऋ. सं. १०. ८५. १

ऋसं १०. ८४ अनन्तरं पठनीयम् । इदं परागदासस्यार्थमिति खिलानुक्रमणी । ऋग्वि ३. ११२-११४; बृहदे ७. ११८ मध्ये परागदास इत्यस्यर्षेणाम् [बृहदे-परागदास आग्नेयं यदुदित्यष्टकं परम् ।

1. Comp. Bṛhaddevatā, part II, p. 281

2. Cf. A. B. Keith, JRAS 1907, p. 225

3. Comp. Bṛhaddevatā, part II, p. 281

मैत्रावरुण्युक्तत्रास्ति चतुर्थ्यैन्द्राग्न्युत्तमा ' ॥ ऋग्वि- ' पराकदासस्य विधिं हृद्येनोक्तं विदुर्बुधाः । स्त्रीणां संवननं चैतत्पुंसामपि विधीयते ॥ द्वेष्यं तु ज्ञातिनामेव जयश्चैव सदा युधि । खादिरं कारयेच्छङ्कुं हृदि तं संनिवेशयेत् । कृत्वा प्रतिकृतिं पूर्वं पांसुभिर्बाधवा तुषैः । इषुमप्यनुमन्त्र्यैव संप्राप्तं संप्रकल्पयेत् ॥] अस्य सूक्तस्य पञ्चममन्त्रस्य प्रथमपादादृषेर्नामेदं संपन्नं दृश्यते । चतुर्थो मन्त्रो मित्रावरुणौ स्तौति सप्तमश्चेन्द्र-मिति यत् बृहदेवतायामुक्तं तत्सत्यमेव ।

१. शयनात् → अथर्व ३. २५. १ : उत्तुदस्वोत्तुदतु मा धृथाः शयने स्वे । २. समुद्रः समुद्रा-का । ६. ≡ अथर्व ५. २८. १३; हिगृ. १. ११. २. °ष्ट्वार्तवैरायुषा सह वर्चसा-का; °ष्ट्वार्तवैरायुषे वर्चसे त्वा-अथर्व-हिगृ (हिगृ-मध्ये ' त्वा ' नास्ति). तेजस्त-का; धायसा-हिगृ. तेन मा सह शुन्धत ≡ ऋसं १०. १७. १४; तेन संहतु कृष्मसि-अथर्व; तेन सन्ननुगृह्णासि-हिगृ. ८. खादिरं → ऋग्वि. ३. २१; खादिरं कारयेच्छङ्कुं हृदि तं संनिवेशयेत् । ५. शश्वतीः समाः; शश्वतीः समाः-का ।

१७

ध्रुवैधि पोष्या मयि मह्यं त्वादाद्बृहस्पतिः । मया पत्या प्रजावती सं जीव शरदः शतम् ॥ १ ॥
विं हिं सौतोर्मुक्षत० ॥ ऋ. सं. १०. ८६. १

ऋसं १०. ८५ अनन्तरं पठनीयम् । अथर्व १४. १. ५२; शांगृ १. १७; पागृ १. ८. १९; आपमं १. ८. ९; ऋमं-मंदी-विप-मं २२-मु-आउ १७-आश्वमंसं-अल.

ऋमं-मं-मु-आउ-अल-जुना-आश्वमंसं-पुस्तकेष्वस्मान्मन्त्रात्पूर्वं पञ्च मन्त्रा अधिकाः । बृहदे ७. १३७ अनुसारेणार्थं मन्त्रः ऋसं १०. ८५ सूक्तस्थान्तिमः [→ ' आ नः (= ऋसं १०. ८५. ४३) प्रजापते इमां (= ऋसं १०. ८५. ४५) ऐन्द्री चान्या बृहस्पतेः '] । स च बृहस्पतिं स्तौति^१ ।

ध्रुवैधि; ममेयमस्तु-अथर्व. मयि; अथर्ववेदे नास्ति. पोष्या-अथर्व-आपमं-ऋमं-विप-मं-मु-आउ; पोष्ये-पागृ-मंदी. प्रजावती; प्रजावति-अथर्व ।

ऋमं-मं-मु-आउ-आश्वमंसं-पुस्तकेषु वर्तमानाः पञ्च मन्त्रा अधो दीयन्ते—

अविधवा भव वर्षाणि शतं सामं तु सुवता । तेजस्वी च यशस्वी च धर्मपत्नी पतिव्रता ॥ १ ॥

जनयद्बहुपुत्राणि मा च दुःखं लभेत्कचित् । भर्ता ते सोमपा नित्यं भवेद्धर्मपरायणः ॥ २ ॥

अष्टपुत्रा भव त्वं च सुभगा च पतिव्रता । भर्तुश्चैव पितुर्भ्रातृहृदयानन्दिनी सदा ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य तु यथेन्द्राणी श्रीधरस्य यथा श्रिया । शंकरस्य यथा गौरी तद्भर्तुरपि भर्तरि ॥ ४ ॥

अत्रैर्यथानुसूया स्याद्वसिष्ठस्याप्यरुन्धती । कौशिकस्य यथा सती तथा त्वमपि भर्तरि ॥ ५ ॥

२ लभेत्; लभेः-ऋमं ।

१८

एक एवाग्निर्वहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः ।

एकैवोषाः सर्वमिदं विं भात्येकैवा इदं विं बभूव सर्वम् ॥ १ ॥

यमृत्विजो बहुधा कल्पयन्तः संचेतसो यज्ञमिमं वहन्ति ।

यो अनूचानो ब्राह्मणो युक्त आस्ते कां स्विच्छत्रं यजमानस्य संवित् ॥ २ ॥

यावन्मात्रं शुषसो न प्रतीकम् ० ॥ ऋ. सं. १०. ८८. १९

1. Cf. A. B. Keith, JRAS 1907, p. 225

2. Comp. Brhaddevatā, part II, p. 287

ऋसं १०. ८८. १८ अनन्तरं पठनीयम् । शांश्री १६. १३. १८ अपि तदेव दर्शयति । ऋसं १०. ८८. १८ भाष्ये 'अत्रोत्तराणि वालखिल्यसंहितायां दर्शितानि' इत्युक्त्वा 'एक एवाग्निः' इति मन्त्र उद्धृतः सायणाचार्यैः स्वकीय ऋग्वेदभाष्ये । शाङ्खायनशाखायां दशमं वालखिल्यसूक्तमपठित्वा 'एक एवाग्निः' 'यमृत्विजो' इति तत्स्थं मन्त्रद्वयं 'यावन्मात्रम्' इत्यस्मात्पूर्वं खिलत्वेन पठन्तीति चरण-व्यूहभाष्ये लिखितम् । एवं जुनागडलिखितपुस्तके 'यमृत्विजो' इत्यादि वालखिल्यं नास्ति 'एक एवाग्निः' 'यमृत्विजो' इति मन्त्रौ च 'यावन्मात्रम्' इत्यस्मात्पूर्वं लिखितौ । १. = वालखिल्य १०. २ (ऋसं ८. ५८. २). प्रभूतः-मै-मु-आउ-जुना; प्रभूत-का. एकैवा-का-जुना; एक वा-मै-मु-आउ । २. = वालखिल्य १०. १ (ऋसं ८. ५८. १). आस्ते-का; आसीत्-मै-मु-आउ ।

१९

उदपताम वसतेर्वयो यथा रिणन्त्वा भृगवो मन्यमानाः ।

पुरुवरः पुनरस्तं परेह्या मे मनो देवजना अयान्त्सुः ॥ १ ॥

प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी० ॥ ऋ. सं. १०. ९६. १

ऋसं १०. ९५ अनन्तरं पठनीयम् । जुनागडलिखितपुस्तक इदमुपलभ्यते ।

१^१ = ऋसं १. १२४. १२; ६. ६४. ६ः उत्ते वयश्चिद्वसतेरपमन्. १^२. = ऋसं १०. ९५. २. उदपताम-जुना; उदपतम-का. रिणन्त्वा-का; रणत्वा-जुना. परेह्या मे-जुना; परेहि यामे-का. अयान्त्सुः-जुना; अयात्सवः-का ।

२०

[यच्च कृतं] यदकृतं यदेनश्चक्रमा वयम् । ओषधयस्तस्मात्पान्तु दुरितादेनसस्परि ॥ १ ॥

बृहस्पते प्रति मे देवतामिहि० ॥ ऋ. सं. १०. ९८. १

ऋसं १०. ९७ अनन्तरं पठनीयम् । जुनागडलिखितपुस्तक इदमुपलभ्यते । यच्च कृतं-जुनागड-लिखितपुस्तके । च इति स्वरितं कृ इत्यनुदात्तं च । का-पुस्तकेऽत्र त्रुटिर्वर्तते । 'यद्' इति खिलानु-क्रमणीतः आद्यं पदमुद्धृत्य 'अचित्तम्' इति शेषटेलोवित्स्महाशयैरभ्यूहितमासीत् (= यदचित्तं) ।

यदेनश्चक्रमा वयम् = वासं ३. ४५; लाश्री २०. १२. १२ ।

२१

असौ या सेना मरुतः परेषामभ्यैति न ओजसा स्पर्धमाना ।

तां गूहत तमसापत्रतेन यथामीषामन्यो अन्यं न जानात् ॥ १ ॥

अन्धा अमित्रा भवताशीर्षाणोऽहय इव । तेषां वो अग्निदग्धानामिन्द्रो हन्तु वरंवरम् ॥ २ ॥

इदमुत्तरं च ऋसं १०. १०३ अनन्तरं पठनीयम् ।

१. = साम २. ९. ३. ४. ३; अथर्व ३. २. ६; वासं १७. ४७; आसू; मंदो । २. = साम २. ९. ३. ८. २; अथर्व ६. ६७. २. इदमुद्धृत्य मै २३-मु-आउ १८-अल-जुना-ऋब्र(शान्तिपाठः)-औध-ऋमं-आश्वमंसं-पुस्तकेषूपलभ्यते । १^१. अभ्यैति न ओजसा-का-वासं-ऋमं-मै-मु-आउ-जुना-आसू-मंदो-ऋब्र; अभ्यैति न ओजसा-साम; अस्मानैत्यभ्योजसा-अथर्व. १^२. = ऋसं ५. ४०. ६ : गूहं सूर्यं तमसापत्रतेन. गूहत-का; विध्यत-अथर्व. यथामीषां-का-मै-आउ-जुना; यथामीषा-

ऋमं-ऋम-सु; यथामी-वासं-आसू-मंदी; यथैषां-साम; यथैषां-अथर्व. जानात्-का-साम-अथर्व-
 ऋमं-मै-सु-आउ-जुना; जानन्-वासं-आसू-मंदी. २. = ऋसं १०. १०३. १२३. अन्धा अमिवा
 भवता; मूढा अमित्राश्चरता-अथर्व. *शीर्षाणोऽह्य-का-साम; *शीर्षाणा अह्य-ऋमं-मै-सु-आउ-
 जुना-ऋम; *शीर्षाण इवाह्य-अथर्व. अग्निदग्धानां-का-जुना; अग्निमूढानां-अथर्व; अग्निदग्धाना-
 मग्निमूढानां-ऋमं-मै-सु-आउ-ऋम; अग्निजानां-साम. वरंवरं; वरंवनम्-ऋम ।

२२

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो वेन आवः ।
 स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च यौनिर्मसतश्च वि वः ॥ १ ॥
 इयं पित्रे रोष्ट्रयेत्यग्रे प्रथमाय जनुषे भूमनेष्ठाः ।
 तस्मा एतं सुरुचं ह्यारमह्यं घर्मं श्रीणन्ति प्रथमाय धासेः ॥ २ ॥
 महान्मही अस्तभायद्विजातो बां पिता सन्न पार्थिवं च रजः ।
 स बुध्न्यादाष्ट जनुषाभ्युग्रं बृहस्पतिर्देवता तस्य सम्राट् ॥ ३ ॥
 अभि त्वं देवं सवितारमोण्योः कविक्रतुमर्चामि सत्यसवं रत्नधाममिप्रियं मतिं कविम् ।
 ऊर्ध्वार्यस्यामतिर्भा अदिद्युतस्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपां स्वः ॥ ४ ॥
 तां सूर्याचन्द्रमसा गातुवित्तमा महत्तेजो वसुमद्भ्राजतो दिवि ।
 सामात्मना चरतः सामचारिणा ययोर्व्रतं न वसे जातु देवयोः ॥ ५ ॥
 उभावन्तौ परि यात अम्यां दिवो न रश्मीस्तनुतो व्यर्णवे ।
 उभा भुवन्ती भुवना कविक्रतू सूर्या न चन्द्रा चरतो हतामती ॥ ६ ॥
 पती बुध्न्याविदा उभा दिवः सूर्या उभा चन्द्रमसा विचक्षणा ।
 विश्ववारा वरिवोभा वरेण्या तां नोऽवतं मतिमन्ता महिब्रता ॥ ७ ॥
 विश्ववपरी प्रतरणा तरन्तां सुवर्षिदा दृश्ये भूरिरश्मी ।
 सूर्या हि चन्द्रा वसु त्वेषदरुता मनस्विनो भानु चरतो नु सं दिवम् ॥ ८ ॥
 अस्य श्रवो नद्यः सप्त बिभ्रति बावाक्षामा पृथिवीं दर्शते वपुः ।
 अस्मे सूर्याचन्द्रमसाभिचक्षे श्रद्धे कमिन्द्र चरतो विततुरम् ॥ ९ ॥
 पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीळन्तौ परि यातो अध्वरम् ।
 विश्वान्यन्यो भुवनाभिचक्षे ऋतूरन्यो विदधजायते पुनः ॥ १० ॥
 असावि सौमः पुरुहूत तुभ्यम् ॥ ऋ. सं. १०. १०४. १

इत्यृग्वेदे खिले तृतीयोऽध्यायः ॥

ऋसं १०. १०३ अनन्तरं पठनीयम् । खिलानुक्रमणीमतेनेदं वामदेव्यस्य नकुलस्यार्षम् । निरुक्त-
 टीकाकारो दुर्गाचार्योऽपि 'वि सीमतः सुरुचो वेन आवः' (निरु १. ७) 'ऊर्ध्वार्यस्यामतिर्भा
 अदिद्युतस्सवीमनि' (निरु १. १२) इति मन्त्रौ नकुलस्य वामदेव्यस्य सूक्तादुद्धृताविति प्रवीति ।

नकुलसूक्तस्य चतुर्थे मन्त्रे द्वितीयः पादोऽष्टादशाक्षर इति ऋक्प्रातिशाख्ये (१७.४५) निर्दिष्टम्—'एका-
दशैव च्छन्दसि पादा ये षोडशाक्षराः । सर्वे त्रिकद्वुकीयासु नाकुलेऽष्टादशाक्षरः' ॥ तथा चात्र बृहदे-
वता' (८. १४-१६)—'चतुर्थी बार्हस्पत्या स्यान्नाकुले च महानिति । दृचस्तु मास्तः प्रेतैर्यन्त्री वा
ब्रह्म यत्परम् ॥ तत्रानिस्तसूक्तादावृगेका सूर्यमर्चति । घर्मपराश्चतस्तस्तु सवितारमभीति या ॥ सूक्त-
शेषस्य षडृचः सूर्याचन्द्रमसौ सह' ।

'असौ या सेना' इति मरुदेवताकं दृचं सूक्तं ऋक्सं १०.१०३ अनन्तरं पठनीयमिति 'दृचस्तु
मास्तः' इत्यनेन सिद्धम् । तेनैव सह 'ब्रह्म जज्ञानम्' इति सूक्तं पठनीयमिति यत् बृहदेवतायामुक्तं
तदपि खिलानुक्रमण्या संगच्छते । अस्य नकुलसूक्तस्य देवताज्ञापनविषये बृहदेवतायाः खिलानुक्रमण्याश्च
प्रायः समानत्वं दृश्यते । '..... सौरी घर्मस्तुतिर्बार्हस्पत्या सावित्र्यष्टिर्घर्मपरा एताः सूर्यश्चान्द्रमस्यश्च
शेषा जगत्यः' इति खिलानुक्रमणी । अस्य प्रथमानुक्तदेवताका ऋक् सूर्यं स्तौति ('तत्रानिस्तसूक्ता-
दावृगेका सूर्यमर्चति') । अथर्ववेदानुक्रमण्यां (४. १. १) निरुक्ते (१. ७) चैयमृगादित्यं स्तौती-
त्येवोक्तम् । 'ब्रह्म जज्ञानमित्यस्य नकुल ऋषिः ब्रह्मा देवता' इति तु संकौ । द्वितीया 'इयं पित्रे'
इत्याद्या घर्मस्तुतिपरेति खिलानुक्रमणीवचनम् । घर्मशब्दस्य साक्षाद्भिर्देशोऽपि तस्यामृच्युपलभ्यते ।
बृहदेवतापाठेऽस्या ऋचो देवता नोक्ता दृश्यते । 'घर्मपराः' इत्यस्य स्थाने 'घर्म परा' इति बृहदेवताया
एकस्मिन् लिखितपुस्तके उपलभ्यमानः पाठः खिलानुक्रमणीवचनेन समन्वितात् । परा (= द्वितीया)
घर्मं स्तौतीति तस्यार्थो भवेत् । तृतीया 'महान्' इति बृहस्पतिं स्तौति ('नाकुले च महानिति') ।
'अभि त्वम्' इति चतुर्थी सवितृदेवताका ('सवितारमभीति या') । एताश्चतस्त ऋचः प्रवर्ग्य
विनियुक्ताः ('घर्मपराश्चतस्तस्तु') → ऐत्रा १. १९; आश्वश्रौ ४. ६; शाश्रौ ५. ९ । शिष्टाः षडृचः
सूर्याचन्द्रमसौ स्तुवन्ति? ('सूक्तशेषस्य षडृचः सूर्याचन्द्रमसौ सह') ।

१-४ ≡ आश्वश्रौ ४. ६; ऐत्रा १. १९. १, २, ४ ≡ शाश्रौ ५. ९. १-३ ≡ अथर्व ४.
१. १, २, ५. ५-१० ≡ तैत्रा २. ८. ९. १, २

१. → मैसं २. ७. १५; कासं १६. १५; २०. ५; ३८. १४; कपिसं २५. ५; ३२. ७; तैसं
४. २. ८. २; ५. २. ७. १; वासं १३. ३; साम १. ४. १. ३. ९; सामवित्रा १. ६. ४. ८; तैत्रा
२. ८. ८. ८; ३. १२. १. १; शात्रा ८. ४; तैत्रा १. १३. ३; कौसू ९. १; १५. २; १८. २५;
१९. १; २५. १५; ३८. २३; ५१. ७; ७९. ११; १३९. १०; बौधसू २. १८. ७; वैसू १४. १;
शाश्रौ १५. ३. ६; १८. १. २; आचं; मंदी; पञ्चामृ; ऋद्र(यज्ञोपवीत); पर; ऋमं; संकौ; शाक; मामंसं;
शांम; धर्षशां; घसि । २. → शाश्रौ १५. ३. ६ भाष्यं; वैसू १४. १ । ३. → तैसं २. ३. १४. ६.
४. → साम १. ५. २. ३. ८; मैसं १. २. ५; कासं २. ६; २४. ५; कपिसं १. १९; ३७. ६; तैसं १.
२. ६. १; ६. १. ९. ४; वासं ४. २५; अथर्व ७. १४. १-२; कौसू २४. ३; शत्रा १३. ५. १. ११;
शात्रा २३. ८; २७. २; ऋद्रा १७. ४४; वैसू १३. ७; धर्षशां; ऋद्र । ९. ≡ ऋसं १. १०२. २ ।
१०. ≡ ऋसं १०. ८५. १८; मैसं ४. १२. २; तैत्रा २. ७. १२. २; अथर्व ७. ८१. १; १३. २.
११; १४. १. २३.

११. ≡ अथर्व १९. २२. २१ : भूतानां ब्रह्मा प्रथमो ह जज्ञे । २. पित्रे-का-आश्वश्रौ-
शाश्रौ-ऐत्रा; पित्र्या-अथर्व-वैसू. एत्यग्रे-का-ऐत्रा-आश्वश्रौ-शाश्रौ; एत्यग्रे-अथर्व. भूमनेष्टाः-
आश्वश्रौ-शाश्रौ; भुवनेष्टाः-अथर्व. श्रीणन्ति-का-आश्वश्रौ-शाश्रौ; श्रीणन्तु-अथर्व. प्रथमाय-का-

1. Comp. Bṛhaddevatā part II, pp 296 ff.

2. Cf. also Oldenberg, Hymnen des Rgveda I, 363 ff.

अथर्व; प्रथमस्य-आश्वश्री-शाश्री. धासे-का-आश्वश्री-शाश्री; धास्यवे-अथर्व । ३. अस्तभायत्-ऐत्रा-तैस-आश्वश्री; अस्तभायत्-अथर्व. पिता; तैस-मध्ये नास्ति. बुध्यात्-का-अथर्व; बुध्नात्-तैस-आश्वश्री. आष्ट-का; आष्ट-अथर्व. अनुषाभ्युग्रं-का-आश्वश्री; अनुषाभ्युग्रं-तैस; अनुषोऽभ्युग्रं-अथर्व. तस्य-का; यस्य-तैस । ४. ओण्यो; ऊण्यो-तैस. कवि; तैस-ऋसं-मैस-अथर्वपुस्तकेषु नास्ति. कृपा; कृपात्-अथर्व । ५. गातुवित्तमा-का; विश्ववृत्तमा-तैत्रा. भ्राजतो-का; राजतो-तैत्रा. सामात्मना-का; सामात्माना-तैत्रा. वसे-का; मणे-तैत्रा । ६. वितर्तुरं-का-ऋसं; विचर्तुरं-तैत्रा । १०. अध्वरं-का; ऽण्वं-अथर्व. विश्वान्यन्यो-का; विश्वान्यो-अथर्व. भुवनाभिचष्ट-का-ऋसं; भुवनाभिचष्टे-तैत्रा; भुवना विचष्ट-अथर्व-मैस. जायते पुनः-का; जायसे नवः-अथर्व ।

मं(२४)-मु-अल-जुना-औधपुस्तकेषु ऋसं १०.१०६ अनन्तरमधो दीयमानमेकं सूक्तं पठनीयम्-हविर्मिके स्वरितः सचन्ते सुन्वन्त एके सवनेषु सोमाव् ।

शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेजिह्वायन्त्यो नरकं पताम ॥

निरु १. ११ मध्ये इदमुद्धृतम् । नरकं; नरके-औध ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः

ॐ आ यस्मिन्नेकानुष्टुभं तु तदा रात्रि चतुष्कमाद्या बृहत्तयाञ्चमेका त्रिष्टुप्समस्ते चतुष्कमाद्याखानो वैद्युतमन्ये त्रिष्टुभौ यां चत्वारिंशत्प्रत्यङ् कृत्यानाशनमाशीः पाङ्क्त्यन्तमागुष्यं दश दाक्षायणायैकर्चाः^१ सनकः सनाकः सनातनः सनन्दनः सहसंज्ञाः सुमः सुश्रीः सुवाक् सर्वो हिरण्यारमस्तुतिः पञ्चम्यष्टमीनवम्यौ त्रिष्टुभः ससमी शकरी भूमिः सस प्राजापत्या लाक्षा लाक्षास्तवो मेधां नव मेधा मानवी मधावी चतुर्थ्यादिर्मेहावृहती पङ्क्तिर्विराड्जगती गायत्री त्रिष्टुवा सूः ससाथर्वणः सुभेषज आग्नेयं^२ प्रकृतिः कृतिराकृतिर्विकृतिः संकृतिरभिकृतिस्तृतिर्वेनस्तुवं वेनो भाववृत्तं तु येन सतोना मानवः शिवसंकल्पो मानसं यासां द्वे अनुष्टुप्पङ्क्ती नेजमेष तृचं प्राजापत्यो नेजमेषोऽनीकवन्तमेका ॥

१. दाक्षायणा एकर्चाः Macdonell, Brhaddevatā, part II, p. 305

२. आग्नेयं Macdonell, ibid.; आग्नेयः-का.

१

आ यस्मिन् देववीतये पुत्रासो यन्तु संयतः । अनाष्टुष्टं विपन्यया प्रति श्रुताय वो धृषत् ॥ १ ॥

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामि ० ॥ ऋ. सं. १०. १२५. १

ऋसं १०. १२४ अनन्तरं^१ पठनीयम् ।

अनाष्टुष्टं विपन्यया = शाश्री १८. ३. २

२

आ रात्रि पार्थिवं रजः पितुरप्रापि धामभिः ।

दिवः सदासि बृहतीं वि तिष्ठस आ त्वेवं वर्तते तमः ॥ १ ॥

1. Cf. Brhaddevatā, part II p. 304. Macdonell means to say that this and the next hymn (आ रात्रि) precede RV. X 128. In fact the present hymn (आ यस्मिन्) precedes RV. X. 125.

ये ते रात्रि नृचक्षसो युक्तासो नवतिर्नव । अशीतिः सन्त्वष्टा उतो ते सप्त सप्ततिः ॥ २ ॥
 रात्रीं प्र पद्ये जननीं सर्वभूतनिवेशनीम् । भद्रां भगवतीं कृष्णां विश्वस्य जगतो निशाम् ॥ ३ ॥
 संवेशनीं संयमनीं ग्रहनक्षत्रमालिनीम् । प्रपन्नोऽहं शिवां रात्रीं भद्रै पारमशीमहि ॥ ४ ॥
 ममाग्रे वचो विहवेष्वस्तु ० ॥ ऋ. सं. १०. १२८. १

ऋसं १०. १२७ अनन्तरं पठनीयम् । ऋसं-मै२५-मु-आउ१९-औध-ऋब्र(शांतिपाठः)-आश्व-
 मंसं^१-पञ्चामृ-पुस्तकेष्वस्मिन्सूक्ते दश मन्त्रा अधिकाः । जुनागड-पुस्तक इदं सप्तदशर्चम् । अल-आश्वमंसं^२-
 पुस्तकयोरिदं पञ्चदशर्चम् । तत्र १-४ = का १-४; ५ = ऋमं ९; ६ = ऋमं १०. शिष्टाः ऋमं-पाठात्
 सर्वथा भिन्नाः । ऋमं-पाठे ५, ६, ७, ८ मन्त्राणामन्तिमैः पादैः ऋसं १. ९९ इत्येकैव सूक्तं संपद्यते ।
 चतुर्दशमन्त्रस्य पूर्वार्धः ऋसं १०. १२७ सूक्तस्य सर्वानुक्रमात् उत्तरार्धश्च ऋवि ४. २८ अस्मादुद्धृतः ।
 द्वादशो मन्त्रः तैआ १०. १. ६५ अनेन समानः । केषुचित्पुस्तकेषु ५-८, १०, ११, १४ मन्त्रास्त्यक्ताः ।

१. = वासं ३४. ३२; अथर्व १९. ४७. १; निरु ९. २९; → पैप्प. अथर्व. ६. २०. पितुर-
 प्राथि धामभिः; पितरः प्रायुधामभिः-मु-ऋब्र; पितरः प्रयुधामभिः-पैप्प. अथर्व. बृहती वि; बृहतीव-
 पैप्प. अथर्व. २. = अथर्व १९. ४७. ३; → पैप्प. अथर्व ६. २०. ये ते रात्रि; एते रात्रे-पैप्प.
 अथर्व. युक्तासो; दृष्टारो-पैप्प. अथर्व; दृष्टारो-अथर्व. नवतिर्नव-मै-मु-आउ-अल-जुना-ऋब्र; नवती-
 नव-का. सन्त्वष्टा; सन्त्यष्टा-अथर्व; सन्त्वाष्टा-पैप्प. अथर्व. सप्ततिः; सप्ततीः-मु-ऋब्र । ३. निशां-
 का- ऋमं-ऋब्र-अल-जुना-मै-मु-आउ; दिशां-पञ्चामृ । ४. संवेशनीं-जुना; संवेशिनीं-अल. संयमनीं-
 जुना; संयमिनीं-मु-अल. ग्रहं-का-ऋब्र-मै-आउ-अल-जुना; गृहं-ऋमं-पञ्चामृ. ' भद्रे पारमशीमह्यो
 नमः ' इत्यधिकमितरेषु पुस्तकेषु ।

ऋमं-आदिपुस्तकस्था अधिका मन्त्रा ऋब्र-पाठानुसारेणाधो दीयन्ते—

स्तोष्यामि प्रयतो देवीं शरण्यां बहुचम्रियाम् ।

सहस्रसंमितां दुर्गां जातवेदसे सुनवाम सोमम् ॥ ५ ॥

शान्त्यर्थं तद्विजातीनामृषिभिः समुपाश्रिताः ।

ऋग्वेदे त्वं समुत्पन्नारातीयतो नि दहाति वेदः ॥ ६ ॥

ये त्वां देवि प्रपद्यन्ति ब्राह्मणा हव्यवाहनीम् ।

अविद्या बहुविद्या वा स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा ॥ ७ ॥

ये अग्निवर्णां शुभां सौम्यां कीर्तयिष्यन्ति ये द्विजाः ।

तान् तारयति दुर्गाणि नावेव सिन्धुं दुरितात्प्यग्निः ॥ ८ ॥

दुर्गेषु विषमे घोरं संग्रामे रिपुसंकटे ।

अग्निचोरनिपातेषु दुष्टग्रहनिवारणि दुष्टग्रहनिवारण्यो नमः ॥ ९ ॥

दुर्गेषु विषमेषु त्वं संग्रामेषु वनेषु च ।

मोहयित्वा प्रपद्यन्ते तेषां मे अभयं कुरु तेषां मे अभयं कुर्वो नमः ॥ १० ॥

केशिनीं सर्वभूतानां पञ्चमीति च नाम च ।

सा मां समां दिशां देवी सर्वतः परिरक्षतु सर्वतः परिरक्षस्वो नमः ॥ ११ ॥

तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टाम् ।

दुर्गां देवीं शरणमहं प्र पद्ये सुतरसि तरसे नमः सुतरसि तरसे नमः ॥ १२ ॥

दुर्गा दुर्गेषु स्थानेषु शं नो देवीरभिष्टये ।

य इमं दुर्गास्तवं पुण्यं रात्रौ रात्रौ सदा पठेत् ॥ १३ ॥

रात्रिः कुशिकः सौभरो रात्रिर्वा भारद्वाजी रात्रिस्तवं गायत्रम् ।

रात्रीसूक्तं जपेन्नित्यं तत्काल उपपद्यते ॥ १४ ॥

६. तद्विजाती°-ऋब्र; तद्विजाती°-ऋमं-मं-मु-पञ्चामृ; त्वं द्विजाती°-आउ. समुपाश्रिताः; सोमपाश्रिताः-ऋमं-ऋब्र-पञ्चामृ-मं-मु-आउ; सोमपैः श्रिता-आउ. समुत्पञ्चारा°; समुत्पञ्चामरा°-मु-पञ्चामृ । ७. देवि; देवी-पञ्चामृ. प्रपद्यन्ति; प्रपद्यन्ते-आउ. स; सा-मं । ८. ये अग्नि°-ऋमं-ऋब्र-पञ्चामृ-मु; अग्नि°-मं-आउ. तान् तार°; तांस्तार°-आउ । ९. अग्निचोर..... नमः-ऋब्र; अग्निचोरनिपातेषु दुष्टग्रहनिवारणे दुष्टग्रहनिवारण्यो नमः-ऋमं; अग्निचोरनिपातेषु सर्वग्रहनिवारणे सर्वग्रहनिवारण्यो नमः-आउ; अग्निचोरनिपातेषु सर्वग्रहनिवारिणि सर्वग्रहनिवारिण्यो नमः-मं; अग्निचौर-निपाते च सर्वग्रहनिवारणे सर्वग्रहनिवारण्यो नमः-अल; अग्निचौरनिपातेषु सर्वग्रहनिवारणे-जुना; अग्निचौर-निपाते च सर्वग्रहनिवारणे दुष्टग्रहनिवारण्यो नमः-मु; अग्निचोरनिपाते न सर्वग्रहनिवारणे सर्वग्रहनिवारण्यो नमः-पञ्चामृ. १०. १-१०^१ आश्वमंसं^१-पुस्तके नास्ति । १०^२. मोहयित्वा; नमस्कृत्वा-अल-जुना. कुरु; कृणु-मं. कुर्वौ; कृण्वौ-मं. तेषां मे; तेषां नो-अल-जुना । ११. केशिनी; 'केशिनी' इति साधु. समां दिशां-ऋब्र; समादिशा-ऋमं-मु; समां दिशां-पञ्चामृ; समा निशा-मं-आउ-औध; समाहिषा-जुना. देवी; देवी-पञ्चामृ. सर्वतः (२); विश्वतः-जुना । १२. ≡ तैआ १०. १. ६५; मनाउ ६. ३. कर्मफलेषु; कर्मफलेन-पञ्चामृ । १३. य इमं; इमं-पञ्चामृ । १४. रात्रिः; रात्रौ-अनु. कुशिकः सौभरो-अनु-मं-मु-आउ; कुशिकः सौभरो-ऋब्र; कुशिकसौभरो-पञ्चामृ; कुशिकसौभरो-ऋमं. रात्रिर्वा भारद्वाजी रात्रिस्तवं गायत्रम्-अनु-मु-ऋब्र-पञ्चामृ; रात्रिस्तवं गायत्री-ऋमं; रात्रिस्तवी गायत्री-मं-आउ. रात्रीसूक्तं; रात्रिसूक्तं-मु. जपेन्नित्यं तत्काल उपपद्यते; जपेन्नित्यं तत् कालं प्रतिपद्यते-ऋब्र; जपेन्नित्यं तत्कालमुपपद्यते न योनि पुनरायाति सर्वपापैः प्रमुच्यते-औध ।

अल-आश्वमंसं^१-पुस्तकयोः का १-४; ऋमं ९-१० अनन्तरं वर्तमाना नव मन्त्रा अधो दीयन्ते । औधपुस्तके ऋमं-पाठानुसारं १४ मन्त्रानन्तरमेते नव मन्त्राः १५-२३ इति दत्ताः ।

क्षीरेण स्नापिता दुर्गा चन्दनेनानुलेपिता । वैश्वपत्रकृता माला नमो दुर्गे नमो नमः ॥ ७ ॥

सर्वभूतपिशाचेभ्यः सर्वसर्पसरीसृपैः । देवेभ्यो मानुषेभ्यश्चोभयेभ्यो माभिरक्षताम् ॥ ८ ॥

ऋग्वेदे स्तुतया देवी काश्यपेन उदाहृता । जातवेदप्रभा गौरी जातवेदसे सुनवाम सोमम् ॥ ९ ॥

सुरासुरैर्द्विजवरैः पिशाचासुरराक्षसैः । अरातीभयमुत्पन्नमरातीयतो निदहाति वेदः ॥ १० ॥

राजद्वारे पथे घोरे संग्रामेषु च गौतमी । सर्वं रक्षतु दुरितं स नः पर्यदति दुर्गाणि विश्वा ॥ ११ ॥

महज्जये समुत्पन्ने स्मरन्ति च जपन्ति च । सर्वं तारयते दुर्गा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ १२ ॥

य इमं स्तवं दुर्गायाः पठन्ति च शृणोति च । त्रिषु लोकेषु विश्वयातं त्रिषु लोकेषु पूजितम् ॥ १३ ॥

अपुत्रो लभते पुत्रान् धनहीनो धनं लभेत् । अचक्षुर्लभते चक्षुर्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥ १४ ॥

व्याधितो मुच्यते रोगादरोगी श्रियमाप्नुयात् । सर्वकामित्वं ददाति नारायणि नमोऽस्तु ते ।

कात्यायनि नमोऽस्तु ते ॥ १५ ॥

७. स्नापिता; स्नापिता-आश्वमंसं-जुना. चन्दनेनानुलेपिता; चन्दनेन विलेपिता-औध. वैश्वपत्रकृता माला; वैश्वपत्रकृतापीडा-औध । ८. 'भयेभ्यो माभिरक्षतां; उभयेभ्योऽभिरक्ष मां-

1. Dr. V. M. Apte (ABORI XX, Part III-IV, pp. 259-60) has reproduced these verses "as they are not traced either to Müller or to Aufrecht or to Scheftelowitz." In fact the Rātri-sūkta of AMS 379 is identical with that already published by Peterson in his Second Report of operations in search of Sanskrit Manuscripts in the Bombay Circle, Bombay 1884.

औध । १. ऋग्वेदे स्तुतया; या ऋग्वेदे स्तुता-औध. काश्यपेन; कश्यपेन-आश्वमंसं । १०. पिशा-
चासुरराक्षसैः; पिशाचोऽसुरराक्षसैः-औध. अरातीभयमुत्पन्नं; अरातीभय उत्पन्ने-औध । ११.
राजद्वारे पथे; गजद्वारेऽपथे-औध. गौतमी; गौतमी-जुना. दुरितं; दुरिता-जुना । १२. महद्भयं;
महामये-औध । १३. य इमं स्तवं दुर्गायाः; य इमं दुर्गास्तवं-औध; परमं स्तवं दुर्गायाः (?)-आश्व-
मंसं. पठन्ति च शृणोति च; शृण्वन्ति च जपन्ति च-औध । १५. अरोगी; आरोगी-जुना. सर्व-
कामित्वं ददाति; ददाति कामितं सर्व-औध; सर्वकाममित्वं ददाति (?)-आश्वमंसं. नारायणि
नमोस्तु ते कात्यायनि नमोस्तु ते कात्यायनि नमोस्तु ते-जुना. आश्वमंसं-पुस्तके ऋमं १३ मन्त्रोऽन्ते
विनिवेशितः । औध-पुस्तके च ऋसं १०.४.२२; १.१३३.५ मन्त्रौ अन्ते विनिवेशितौ ।

जुनागडलिखितपुस्तके सप्तदशैव रात्रिसूक्तं विद्यते । तत्रादौ का १-४ मन्त्राः । अनन्तरं

आदित्यवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोकिणीं चन्द्रसहस्रदीप्तिम् ।

दैवीं कुमारीं ऋषिभिश्च पूजितां तां दुर्गमातां शरणं प्रपद्ये ॥

इति पञ्चमो मन्त्रः । तदनन्तरं ऋमं-पुस्तकस्थौ ९-१० मन्त्रौ ततः अल-पुस्तकस्थौ ७-८ मन्त्रौ
ततश्च ऋमं-पुस्तकस्थ एकादशौ मन्त्रोऽन्ते च ९-१५ अल-पुस्तकस्था मन्त्राः ।

३

अर्वाश्चामिन्द्रमर्मुतो हवामहे यो गोर्जिद्धनजिदश्चर्जिद्यः ।

इमं नो यज्ञं विहवे जुषस्वेह कुर्मो हरिवो वेदिनं त्वा ॥ १ ॥

इदमुत्तरे च द्वे सूक्ते ऋसं १०. १२८ अनन्तरं पठनीयानि^१ । तैसं ४. ७. १४. ४; तैत्रा २.
४. ३. २; अथर्व ५. ३. ११; कौसू १४०. ६; ऋमं-ऋब्र(सांवत्स. ध्राद्व)-मै२६-मु-आउ २०-अल-
जुना-आश्वमंसं-प्रर (समावर्तन) ।

यज्ञं; हव्यं-औध. जुषस्वेह-का; जुषस्वास्म-औध; जुषस्वास्य-इतरेषु. कुर्मो-तैसं-तैत्रा;
कुल्मो-ऋमं-ऋब्र-मु-आउ-अल-जुना-प्रर. वेदिनं-का; मेदिनं-इतरेषु. ' इमं नो यज्ञं विहवे शृणोत्वस्मा-
कमभूर्हव्यं मेदी ' इत्यथर्वपाठः ।

४

नमस्ते अस्तु विद्युते नमस्ते स्तनयित्वने । नमस्ते अस्त्वश्मने यो मा दूणाशो अस्यसि ॥ १ ॥

नमस्ते प्रवतो नपाद्यन्तस्तपः समूहसि । मृळया नस्तनुभ्योऽभयं नः पशुभ्यः ॥ २ ॥

प्रवतो नपान्नम एवास्तु तुभ्यं नमस्ते हेतये तपुषे च कृष्णः ।

विद्यां ते नाम परमं गुहा यत्समुद्रे अन्तर्निहितापि नासि ॥ ३ ॥

यो त्वा देवा अजनिष्ट धिष्व धियं कृष्णानां असनाय वाजम् ।

सा नो मृळ विदथे गृणानां तस्यै ते नमो अस्तु देवि ॥ ४ ॥

ऋसं १०. १२८ अनन्तरं पठनीयम्^२ । अथर्व १. १३ अनेनेदं समानम् । ' नमस्ते वैद्युतं सूक्त-
माशीर्वादः परं तु यत् ' इति बृहदे ८. ४४ । अन्यत्रापि (बृहदे १. ५४) इदं निर्दिष्टम् ।

१. = वासं ३६. २१; पैप्प. अथर्व; मेदी; कौसू ३८.८. यो मा दूणाशो-का; येना दूणाशो-
अथर्व । २. ऽभयं नः पशुभ्यः-का; मयस्तोकेभ्यः कृधि-अथर्व; = वासं ३६. २२; मेदी : शं नः

1. Cf. Brhaddevatā, part II, p. 304.

2. Ibid.

कुरु प्रजाभ्योऽभयं नः पशुभ्यः । ३. विद्या ते नाम परमं गुहा = ऋमं १०. ४५. २. नाम-का; धाम-अथर्व. 'पि नासि-का; 'सि नाभिः-अथर्व । ४. अजानिह-का; असृजन्त-अथर्व; 'अजनि-षत्' इति युक्तम् । धिष्व धियं-का; विश्व इषु-अथर्व. वाजं-का; धृष्णु-अथर्व.

५

यो कल्पयन्ति नोऽरयः क्रूरां कृत्यां वर्धूमिव । तां ब्रह्मणा परि निङ्मः प्रत्यङ्कर्तारमृच्छतु ॥ १ ॥
शीर्षण्वतीं कर्णवतीं विश्वरूपां भयंकरीम् । यः प्राहिणोमि हाद्य त्वा वि तत्त्वं योजयाशुभि ॥ २ ॥
येन चित्तैर्न वदसि प्रतिकूलमघायूनि । तमेवं ते नि कृत्ये ह मास्माँ ऋष्यो अनागसः ॥ ३ ॥
अभि वर्तस्व कर्तारं निरस्तास्माभिरोजसा । आयुरस्य नि वर्तस्व प्रजां च पुरुषादिनि ॥ ४ ॥
यस्त्वा कृत्ये चकारेह तं त्वं गच्छ पुनर्नवे । अरातीः कृत्यां नाशय सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ५ ॥
क्षिप्रं कृत्ये नि वर्तस्व कर्तुरेव गृहान्प्रति । पशूश्चावास्य नाशय वीरीश्चास्य नि बर्हय ॥ ६ ॥
यस्त्वा कृत्ये प्र जिगाति [विष्टौ अविदुषो गृहान् । तस्यैवेतः परेत्याशु तनुं कृधि परुष्यसः ॥ ७ ॥
प्रतीचीं त्वापसेधतु ब्रह्म रोचिष्ण्वमित्रहा । अग्निश्च कृत्ये रक्षोहा रिप्राहा चाज एकपात् ॥ ८ ॥
यथा त्वाङ्गिरसः पूर्वं भृगवश्चाप सेधिरे । अत्रयश्च वसिष्ठाश्च तथैव त्वापसेधिम ॥ ९ ॥
यस्ते परुषि संदधौ रथस्येव ऋमुर्धिया । तं गृच्छ तत्र ते जनमज्ञातस्तेऽयं जनः ॥ १० ॥

[यो नः कश्चिद्रणस्थो वा] कश्चिद्रान्योऽभि हिंसति ।

तस्य त्वं द्रोहिर्वदोऽग्निस्तनुः पृच्छस्व हेळितः ॥ ११ ॥

भ [वांशर्वा देवहेळिम]स्य ते पापकृत्वने । हरस्वतीस्त्वं च कृत्ये नोच्छिपस्तस्य किंचन ॥ १२ ॥

ये नो शिर्वासः पन्थानः परायान्ति परावतम् । तैर्देव्यरातीः कृत्या नो गर्भयस्वा नि वर्तया ॥ १३ ॥

यो नः कश्चिद्रुहोऽरातिर्मेनसाप्यभि दासति ।

दूरस्थो वान्तिकस्थो वा तस्य हृद्यमेसृक् पिब ॥ १४ ॥

येनासि कृत्ये प्रहिता दूढयेनास्मजिघांसया । तस्य व्यनच्चाव्यनच्च हिनस्तु शरदाशनिः ॥ १५ ॥

यद्यु वैषि द्विपद्यस्मान् यदि वैषि चतुष्पदी । निरस्तातोऽव्रतास्माभिः कर्तुरष्टापदी गृहम् ॥ १६ ॥

यो नः शपादशपतो यश्च नः शपतः शपात् । वृक्ष इव विद्युता हत आ मूलादनु शुष्यतु ॥ १७ ॥

यं द्विषो यश्च नो द्वेष्टयघायुर्यश्च नः शपात् । शुने पेष्टुमिवावक्षामं तं प्रत्यस्यामि मूल्यवे ॥ १८ ॥

यश्च सापत्नः शपथो यश्च जाम्याः शपथः । ब्रह्मा च यत्कुर्धः शपात् सर्वं तत् कृष्यधस्पर्दम् ॥ १९ ॥

सबन्धुश्चासबन्धुश्च यो अस्माँ अभि दासति । तस्य त्वं भिन्ध्यधिष्ठाय पदा विष्पूर्यते शिरः ॥ २० ॥

अभि प्रेहि सहस्राक्षं युक्त्वाशु शपथ रथम् । शत्रूरन्विच्छती कृत्ये वृकीवाविवृतो गृहान् ॥ २१ ॥

परि णो वृद्धि शपथान् देहन्नग्निरिव व्रजम् । शत्रूरेवा वि नो जहि दिव्या वृक्षमिवाशनिः ॥ २२ ॥

शत्रून्मे प्रोष्ट शपथान् कृत्याश्च सुहृदो हृद्याः । जिह्वाः श्लक्षणाश्च दुर्हृदः समिद्धं जातवेदसम् ॥ २३ ॥

असपत्नं पुरस्तात्तः शिवं दक्षिणतस्कृधि । अभयं संततं पश्चाद्भद्रमुत्तरतो गृहे ॥ २४ ॥

परेहि कृत्ये मा तिष्ठ वृद्धस्येव पदं नय । मृगस्य हि मृगारिस्त्वं तं त्वं निकर्तुमर्हसि ॥ २५ ॥

अध्यास्ये घोररूपे वररूपे विनाशनि । जम्भिताः प्रत्या गृष्णीष्व स्वयमादायाद्भुतम् ॥ २६ ॥
 त्वमिन्द्रो यमो वरुणस्त्वमापो अग्निरथानिलः । ब्रह्मा चैव रुद्रश्च त्वष्टा चैव प्रजापतिः ॥ २७ ॥
 आवर्तध्वं निर्वर्तध्वमृतवः परिवत्सराः । अहोरात्राश्चाब्दाश्च त्वं दिशः प्रदिशश्च मे ॥ २८ ॥
 त्वमिन्द्रो यमो वरुणस्त्वमापो अग्निरथानिलः । अत्याहृत्य पशून् देवानुत्पातयस्वाद्भुतम् ॥ २९ ॥
 अभ्यक्तास्ताः स्वलंकृताः सर्वं नो दुरितं जहि ।

जानीयाश्चैव कृत्यानां कर्तृन्तून् पापचेतसः ॥ ३० ॥

यथा हन्ति पूर्वासिनं तथैवैषाशुक्लजनः । तथा त्वया युजा वयं तस्य निकृण्म स्थास्तु जङ्गमम् ॥ ३१ ॥
 उत्तिष्ठैव परेहितोऽध्यास्ये किमिहैच्छसि । ग्रीवास्ते कृत्ये पदा चापि कत्स्यामि निर्द्रवा ॥ ३२ ॥
 स्वायसां सन्ति नोसंयो विद्वश्चैव परंरुषि ते । तैः स्थ निकृण्म स्थान्युग्रे यदि नो जीवयस्व ईम् ॥ ३३ ॥
 मांस्योच्छिषो द्विपदं मो च किञ्चित्तुष्पदम् । मां ज्ञातीरनुजास्वन्वा मां वेशी प्रतिवेशिना ॥ ३४ ॥
 शत्रूयतां प्रहितामिमं येनाभि यथायथा । ततस्तथा त्वानुदतु योऽयमन्तर्भूयि श्रितः ॥ ३५ ॥
 एवं त्वं निकृतास्माभिर्ब्रह्मणा देवि सर्वशः । यथा तमाश्रितं कर्त्वा पापधीरेव नो जहि ॥ ३६ ॥
 यो नः स्वो अरणो यश्च निष्ठयो जिघांसति । देवास्तं सर्वे धूर्वन्तु ब्रह्म वर्म ममान्तरम् ॥ ३७ ॥
 यथा विबुद्धतो वृक्ष आ मूलादनु शुष्यति । एवं स प्रति शुष्यतु यो मे पापं चिकीर्षति ॥ ३८ ॥
 यथा प्रतिहिता भूत्वा तमेव प्रति धावति । पापं तमेव धावतु यो मे पापं चिकीर्षति ॥ ३९ ॥
 कुवीरं ते सुखं रुद्रं नन्दीमानं विमथ ह ।

ब्रह्म वर्म ममान्तरं शर्म वर्म ममान्तरं घर्मवर्म ममान्तरम् ॥ ४० ॥

ऋसं १०. १२८ अनन्तरं पठनीयम् । 'यां कल्पयन्ति नोऽरयः कृत्यानाशनमात्मनः' इति बृहदे' ८. ४५ । 'यां कल्पयन्तीति सदा जपेत नियतव्रतः । नैनं कृत्या निहिंसन्ति क्रुद्धाभिचरितानि च' इति ऋग्वि ४. ३० । ऋग्वि ४. ४१ अत्रेदं कृत्यासूक्तमित्युक्तम् । अथर्व १०.१ प्रायोऽनेन समानम् । पैप्प. अथर्व; कौसू. ३९. ७ अपि द्रष्टव्यम् ।

१. ब्रह्मणा परि निङ्मः; ब्रह्मणाप निर्णयः-औध । २. यः प्राहिणोदिहाद्य त्वां वि तं त्वं योजयासुभिः-औध । ३. = तं कृत्येऽभिनिर्वर्तस्व मास्मान्मृच्छो अनागसः-अथर्व १०. १. ७. येन दिष्टेह वहसि प्रतिकूलमवायिनि । तमेवेतो निर्वर्तस्व मास्मान्मृच्छो अनागसः-औध । ४. वर्तस्व; कृतस्व-औध । ५. कृत्याः; कृत्ये-औध. नाशय सर्वाश्च यातुधान्यः = अथर्व १९. ३९. ८ । ६. पशू-श्चावांस्य; पशूश्चावांस्य-औध । ७-९. 'यस्त्वा कृत्ये प्र जिगा' इत्येतावन्मात्रोऽशः का-पुस्तके वर्तते । शिष्टं त्रुटितम् । एते त्रयो मन्त्रा औधपुस्तकादुद्धृताः । उद्धृतभागेषु सर्वत्र स्वरितमुपरिष्ठा-चिह्नाङ्कितमनुदात्तं चाधस्ताच्चिह्नाङ्कितम् । 'प्र जिगाति' अस्य स्थाने 'प्रजिगाय' इति औध । १०. = अथर्व १०. १. ८. रथस्येव ऋभुर्धिया; रथस्येव विभुर्धिया-औध. गृच्छ-का; गच्छ-अथर्व-औध. ते जनं-का; तेऽयनं-अथर्व-औध । ११. प्रथमपादः का-पुस्तके त्रुटितः औध-पुस्तकादुद्धृतः । कश्चिद्वा न्योऽभि-औध; कश्चिद्वा न्यभि-का । तनुः पृच्छस्व हेळितः; तन् मृच्छस्व हेळिता-औध । १२. भवा शर्वा देवहेळिमस्य ते; भवा शर्वा देवहेळिमस्यत-औध; भ.....स्य

ते-का; शिष्टं औधपुस्तकानुसारेण पूरितम् । हरस्वतीस्त्वं; हरस्वती त्व-औध. नोच्छिषः; मोच्छिषः-औध. १३. = १५ औध. ये नो-का; ये नः-औध. परायन्ति; परायन्ति-औध. तैर्देव्यरातीः-का; तैर्देवि रात्र्याः-औध. गमयस्वा नि वर्तय-का; गमयस्वानुकृतये-औध. १४. = १३ औध. द्रुहोऽरातिर्मनसाप्यमि दासति-का; द्रुहारातिर्मनसा प्रतिभूषति-औध. १५. = १४ औध. व्यनच्चाव्यनच्चा-का = ऋसं १०. १२०. २; अथर्व ५. २. २; व्यानच्चाव्यानच्चा-औध. शरदाशनिः-का; हरसाशनिः-औध. १६. यद्यु-का; यदि-औध. निरस्तातोऽवतास्माभिः-का; निरस्तेतो व्रजास्माभिः-औध. गृहम्-का; गृहान्-औध. १७. = तैत्रा ३. ७. ६. २३; तैत्रा २. ५. ११; आपथ्रौ ४. १५. १. यो नः... शपात्-का; यो नः शपादशपतः शपतो यश्च नः शपात्-अथर्व ७. ५९. १; ६. ३७. ३. १७. = अथर्व ७. ५९. १. वृक्ष इव... शुभ्यतु-का; वृक्षमिव विद्युदाशुतमा मूलादनु शोषय-औध. १८. = अथर्व १६. ६. ४. यं द्विषो यच्च नो द्वेष्टि तस्मा एनद्रमयामः. १८. = अथर्व ६. ३७. ३. पेष्टमिवावक्षामं; पिष्टमिव क्षामं-औध. तं प्रत्यस्यामि मृत्यवे; तं प्रत्यस्य स्वमृत्यवे-औध. १९. = अथर्व २. ७. २. यश्च जाभ्याः शपथः; यश्च यामी शपाति नः-औध. ब्रह्मा यन्मन्युतः शपात्सर्वं ततो अधस्पदम्-अथर्व १. २०. १. = अथर्व ६. १५. २; ५४. ३. 'सबन्धुश्च-का; 'प्यबन्धुश्च-औध. विष्पूर्यते शिरः-का; विष्पूर्य तच्छिरः-औध. २१. = अथर्व ६. ३७. १. उप प्रागात्सहस्राक्षो युक्त्वा शपथो रथम्-अथर्व. युक्त्वाशुं शपथ रथं; युक्त्वा तु शपथं रथे-औध. शप्तामन्विच्छन्मम वृक इवाविमतो गृहम्-अथर्व. शत्रूरन्विच्छती-का; शत्रूनन्विच्छती-औध. वृकीवाविबृती-का; वृकीवाविमतो-औध. २२. = अथर्व ६. ३७. २. परि णो वृद्धि शपथं हृदममिरिवा दहन्-अथर्व. व्रजं-का; हृदं-औध. शप्तामन् नो जहि दिवो वृक्षमिवाशनिः-अथर्व. शत्रूरेवा वि नो-का; शत्रूरेवाविमतो-औध. २३. प्रोष्ठ-का; प्रोथ-औध. सुहृदो हृद्याः-का; सुहृदोऽसुहृत्-औध. २४. = खिल २. २. ४. असपत्नं पुरस्तात् = अथर्व १९. १६. १; २७. १४. दक्षिणतस्कृधि-का; दक्षिणतः कृधि-औध. २५. = अथर्व १०. १. २६. तिष्ठ-का-औध; तिष्ठो-अथर्व. वृद्धस्येव-का; विद्धस्येव-अथर्व-औध. मृगः स मृगयुस्त्वं न त्वा निकर्तुमर्हति-अथर्व. मृगारिस्त्वं ... 'मर्हसि-का; मृगारिप्रो न त्वा नीकर्तुमर्हति-औध. २६. = अभ्यास्येव धोरूपे विषुरूपेऽविनाशिनि । जृम्भता प्रति गृष्णीष्व स्वयमादाय चाद्भुतम्-औध. २७. 'मापो अग्नि'-का; 'मापोऽग्नि'-औध. ब्रह्मा-का; त्वं ब्रह्मा-औध. २८. दिशः प्रदिशः = अथर्व ९. २. २१; १९. ४५. ३. २९. = त्वं यमं वरुणं सोमं त्वमापोऽग्निमथानिलम् । अत्राहृत्य पशून्चैव सुत्पादयसि चाद्भुतम्-औध. ३०. = अथर्व १०. १. २५ : अभ्यक्ताक्ता स्वरंकृता सर्वं भरन्ती दुरितं परेहि । जानोहि कृत्ये कर्तारं दुहितेव पितरं स्वम्, औधपुस्तके त्रिशो मन्त्रो विभिन्नो वर्तते स यथा- 'ये मे दमे दास्यमं शयानं धिया सहितं पुरुषं निजहुः । कुम्भीपाकं नरकं ग्रीवबद्धं हुता एवं पुरुषासो यमस्य ॥ ' त्रिशो मन्त्रश्चैकत्रिंशत्वेनागतः । 'अभ्यक्ताक्ता स्वरंकृता सर्वं नो दुरितं दह' इति तस्य पूर्वार्धः । ३१. = अथर्व १०. १. २७ = ३२ औध. पूर्वासिनं ... 'जनः-का; पुरासीनं तथैवेष्वा सुकृत्तरः-औध. त्वया युजा वयं = ऋसं १. ८. ४; अथर्व ४. ३२. १. तस्य; औधपुस्तके नास्ति. स्थास्तु-औध; स्थास्तु-का । ३२. = अथर्व १०. १. २०. 'अभ्यास्ये-का; ऽज्ञाते-अथर्व-औध. ३२. = अथर्व १०. १. २१. ३२ = ३३ औध. पदा-का; पादौ-अथर्व-औध. चापि-का-अथर्व; चाभि-औध. निर्द्रव-का-अथर्व. विद्रव-औध. ३३. = अथर्व १०. १. २०. स्वायसा असयः सन्ति नो गृहे विद्या ते कृत्ये यतिषा परूषि. ३३ = ३४. औध. स्वायसा-का; स्वायसाः-औध. विज्ञश्चैव-का; विज्ञ चैव-औध. तैः स्थ ... 'ईम्-का; तैस्ते निकृण्मस्तान्युग्रे यदि नो जीवयस्वरीन्-औध. ३४ = ३५ औध. मो च-का; मोत-औध. ज्ञातीरनुजास्ववा-का; 'ज्ञातीननुजसूत्वा' इति पाठं शेफ्टेलोविट्स्महाशया अभ्यूहन्ति. ज्ञातीननुजान् पूर्वान्-औध. वेशं प्रति-

वेशिना-का; वेशि प्रतिवेशिनौ-औध. ३५ = ३६ औध. शत्रूयता ... यथायथा-का; शत्रू-
यता प्रहितासि दृढयेनाभि यथायतः-औध. ३६ = ३७ औध. एवं त्वं ... सर्वशः-का; यथेत-
माश्रिता गत्वा पापधीनिव नो जहि-औध. ३७. = साम २. ९. ३. ८. ३; ऋसं ६. ७५. १९;
अथर्व १. १९. ३१, ४१; आश्वगृ ३. ५. ७ = ४० औध. ३९. प्रतिहिता-का; प्रतिशुको-औध.
तामेव-का; तमेव-औध. तमेव-का; तमेव-औध. ४०. = ४२ औध. कुबेर ते मुखं शैत्रं नन्दिना-
नन्दमावह । ज्वरमृत्युभयं घोरं विश नाशय मे ज्वरम् ।

औधपुस्तके केचन मन्त्रा अधिकत्वेन विद्यन्ते तेऽधो दीयन्ते—

उत्वा मन्दन्तु स्तोमाः कृष्णव राधो अद्रिवः । अव ब्रह्मद्विषो जहि ॥ ४१ ॥

यो मे करोति प्रद्वारे यो गुहे यो निवेशने । यो मे केशनखे कुर्यादङ्गने दन्तधावने ॥ ४२ ॥

प्रतिसर प्रतिधाव कुमारीव पितुर्गृहान् । मूर्धानमेपां स्फोटय पदमेपां कुले कृधि ॥ ४३ ॥

ये नो रधि दुश्चरितासो अग्रे जहुर्मर्तासो अनृतं वदन्तः ।

तेषां वपुष्यर्चिषा जातवेदः शुष्कं न वृक्षमभि सं दहस्व ॥ ४५ ॥

कृष्णवर्णे महद्रूपे बृहत्कर्णे महद्भये । देवि देवि महादेवि मम शत्रून् विनाशय ॥ ४६ ॥

खट् फट् जहि महाक्रुर्ये विधूमाग्निसमप्रभे । जहि शत्रून्खिशूलेन क्रुध्यस्व पिब शोणितम् ॥ ४७ ॥

ये दुह्युर्जवे मह्यमग्रे कदाधियो दुर्मदा अश्मनासः ।

आबध्यैतान् शोचिषा विध्य तन्तून् वैवस्वतस्य सदनं नयस्व ॥ ४८ ॥

६

आयुष्यं वर्चस्यं रायस्पोषमौद्धिदम् । इदं हिरण्यं वर्चस्वजैत्रायां विशतादु माम् ॥ १ ॥

उच्चैर्वाजिं पृतनाषाट् सभासाहं धनंजयम् । सर्वाः समग्रा ऋद्धयो हिरण्येऽस्मिन्समाहताः ॥ २ ॥

शुनमहं हिरण्यस्वपितुर्नीमेव जग्रम । तेन मां सूर्यत्वचमकरं पुरुषप्रियम् ॥ ३ ॥

सम्राजं च विराजं चाभिष्टियीं च मे ध्रुवा । लक्ष्मीं राष्ट्रस्य यो मुखे तया मामिन्द्र सं सृज ॥ ४ ॥

अग्नेः प्रजातं परि यद्विरण्यममृतं जज्ञे अधि मर्त्येषु ।

य एनद्वेद सं इदेनदहति जरा मृत्युर्भवति यो बिभर्ति ॥ ५ ॥

यद्वेद राजा वरुणो यदु देवी सरस्वती । इन्द्रो यद्वृत्रहा वेद तन्मे वर्चस आयुषे ॥ ६ ॥

न तद्रक्षांसि न पिशाचास्तेरन्ति देवानामोजः प्रथमजं ह्येऽतत् ।

यो बिभर्ति दाक्षायणाहिरण्यं सं देवेषु कृणुते दीर्घमायुः सं मनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः ॥ ७ ॥

यदावधन् दाक्षायणां हिरण्यं शतानीकाय सुमनस्यमानाः ।

तन्म आ बध्नामि शतशारदायायुष्माञ्जरदष्टिर्ध्यासत् ॥ ८ ॥

घृतादुल्लुप्तं मधुमत् सुवर्णं धनंजयं धरुणं धारयिष्यु ।

ऋणक्सपत्नानंधरांश्च कृण्वदा रोह मां महते सौभगाय ॥ ९ ॥

प्रियं मा कुरु देवेषु प्रियं राजसु मा कुरु । प्रियं विश्वेषु गोत्रेषु मयि धेहि रुचां रुचम् ॥ १० ॥

नासदासीन्नो सदासीत् ० ॥ ऋ. सं. १०. १२९. १

ऋसं १०. १२८ अनन्तरं पठनीयम् । अस्मिन्नेवार्थे बृहद्देवता' (८. ४५):-' हिरण्यस्तुति-
रायुष्यं नासद् (= ऋसं १०. १२९) यत्परमेष्ठिनः ' । ऋग्विधानमपि (४. ४३)- ' आयुष्यमायुर्वर्चस्यं

सूक्तं दाक्षायणं महत् ' इति । शां० ३. १; आश्व० ३. ८. २१; शां० एतेष्विदमुद्धृतम् । ऋमं-ऋब्र-
मं२७-आउ२०-मु-अल-जुना-आश्वमंसं-प्र(समावर्तन)-संकौ(समावर्तन)-पुस्तकेष्विदं संपूर्णमुप-
लभ्यते । एतेष्वेकादशो मन्त्रोऽधिकः । ऋब्र-प्र-पुस्तकयोरस्य ऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगा अपि कथिताः-
' आयुष्यमिति सूक्तस्य सनकसनन्दनसनातनादय ऋषयः । हिरण्यं देवता । आद्याश्वतसोऽनुष्टुभः पञ्चमी
त्रिष्टुप् षष्ठ्यनुष्टुप् सप्तमी शक्वरी अष्टमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ दशम्यनुष्टुबेकादशी पङ्क्तिः । कण्ठे मणिधारणे
विनियोगः ' । संकौ अपि द्रष्टव्यम् ।

१-४ ≡ हि० १. १०. ६; ११. १ ≡ आपमं २. ८. १-३, ८. १ ≡ वासं ३४. ५०; अन्ये.
५ ≡ अथर्व १९. २६. १. ६ ≡ अथर्व ५. २५. ६; १९. २६. ४. ७ ≡ अथर्व १. ३५. २; वासं
३४. ५१. ८ ≡ वासं ३४. ५२; अथर्व १. ३५. १. २ ≡ अथर्व ५. २८. १४; १९. ३३. २;
४६. ६. १० ≡ अथर्व १९. ६२; तैस ५. ७. ६. ४; मैसं ३. ४. ८; हि० १. १०. ६; आपमं
२. ८. ४.

१. वर्चस्वः; वर्चस्यं सुवीर्यं-आपमं. वर्चस्वजैत्राया-हि०-मं-आउ-अल; वर्चस्व जैत्राया-मु-ऋब्र-
वासं-संकौ-प्र-ऋमं; वर्चस्वजैत्राया-आपमं. विशतातु मां-वासं-मं-आउ-प्र; विशतादिमां-ऋमं-ऋब्र-
जुना-मु-संकौ; विशतादिमं-अल; विशतान्मां-आपमं-हि० । २. वाजि; वादि-आपमं. सभासाहं;
सत्रासाहं-आपमं. समग्रा; समग्र-अल; समृद्धौ-आपमं. समाहृताः-का; समाहृताः-हि०; समाहिताः-
इतरेषु । ३. हिरण्यस्व-का-ऋमं-मु-जुना-संकौ; हिरण्ये स्व-अल; हिरण्यस्य-इतरेषु. नामेव-का-
ऋमं-आउ-मं-प्र; मानेव-ऋब्र-मु-जुना-अल-संकौ; नामाग्रमिषं-हि०; नामाग्रमिषं-आपमं. पुरुषप्रियं-
का; पुरुष प्रियं-मं-मु-अल-आउ-ऋब्र-संकौ-प्र; पुरुष प्रियं-ऋमं; पूरिषु प्रियं-जुना; हि०-आपमं-पुस्त-
कयोस्तत्प्राधान्यं न्यथा वर्तते- ' तं मा हिरण्यवर्चसं करोतु पुरुष (पुरुष-हि०) प्रियम् । ४. सम्राजं च
विराजं; विराजं च सम्राजं-हि०. चाभिष्टिर्या च मे ध्रुवा-का-ऋमं-ऋब्र-मं-मु-आउ-प्र-संकौ; चाभि-
ष्टिर्यात्वे ध्रुवा-अल-जुना; चाभिष्टिर्या च नो गृहे-हि०; चाभिष्टिर्या च नो गृहे-आपमं. या; मा-अल.
मामिन्द्र सं सृज; मा सं सृजामसि-हि०-आपमं; मामिन्द्र संसृज-प्र । ५. प्रजातं; प्रजातं-अल-जुना-
संकौ. जज्ञे-का-ऋब्र-आउ; दग्ने-अथर्व; यज्ञे-इतरेषु. इदेनवर्हति-का-ऋब्र-आउ-प्र; इदेनवर्हति-ऋमं-
अथर्व-मं-मु-जुना-संकौ; त्रिवेदमर्हति-अल. यो-का; ये-अल । ६. यद् वृचहा; यजपुहा-अल. वर्चस्य;
वर्चस्य-अल । ७. स्तरन्ति-का-वासं-अल; सहन्ते-अथर्व; स्तरन्ति-इतरेषु. प्रथमजं; प्रथमं-अल.
दाक्षायणा; दाक्षायणं-अथर्व-वासं-प्र. देवेषु; जीवेषु-अथर्व । ८. यदाबध्नन्-वासं-ऋमं-अथर्व-मं-
आउ-संकौ; यदाबध्नन्-का-ऋब्र-प्र-मु-अल-जुना. सुमनस्यमानाः-वासं-अथर्व-मं-आउ; सुमनस्यमाना-
ऋमं-ऋब्र-मु-अल-जुना-प्र-संकौ. यथासत्; यथासन्-अल; यथासं-आउ. तन्म आ-का-वासं; तत्ते-
अथर्व; तन्न आ-मं-मु-अल-जुना-ऋब्र-संकौ-प्र; तदा-आउ. तत्ते बध्नाम्यायुषे वर्चसे बलाय दीर्घायुत्वाय
शतशारदाय-अथर्व. ९. धृतादुलुप्तं-का-अथर्व-मं-आउ; धृतादुलुप्तं-प्र; धृतादुलुप्तं-अल-जुना-मु-ऋमं-
ऋब्र-प्र-संकौ. सुवर्णं; सुवर्णं-का-अल. ऋणक्; वृणक्-प्र. सपत्नान्-का-अथर्व; स्वपत्नाद्-अल;
सपत्नाद्-इतरेषु. कृण्वदा; कृण्वमा-अल; कृण्वन्ना-जुना । १०. राजसु; राजस-अल. गोप्त्रेषु-
का-ऋमं-मु; गोप्त्रेषु-जुना; गोत्रेषु-इतरेषु ।

उपरिनिर्दिष्टेषु सर्वेषु पुस्तकेषु वर्तमान एकादशो मन्त्र एवमस्ति—

अग्निर्धेन विराजति सूर्यो येन विराजति ।

विराड्येन विराजति तेनास्मान् ब्रह्मणस्पते विराज समिधं कुरु ॥

विराड्येन-मं-आउ-अल-जुना-प्र-संकौ; विराज्येन-ऋमं-ऋब्र-मु. समिधं; समिधा-अल-जुना;
समिधं-प्र ।

७

भूमिर्माता नमः पितार्यमा ते पितामहः । घृताची नाम वा असि सा देवानामसि स्वसा ॥ १ ॥
 यस्त्वा पिबति जीवति त्रायसे पुरुषं त्वम् । त्रात्रिणी शश्वतामसि शश्वतां सम्यञ्चनी ॥ २ ॥
 यदण्डेन यदिषुणा यद्वारुहैरसा कृतम् । तस्य त्वमसि निष्कृतिः सानौ निष्कृत्य ओषधीः ॥ ३ ॥
 वृक्षंवृक्षं सं पतसि वृषायन्तीव कन्यना । जयन्ती प्रत्यातिष्ठन्ती संजेया नाम वा असि ॥ ४ ॥
 भद्रात् प्लक्षे निस्तिष्ठाश्चथे खदिरे धवे । भद्रात्पर्णे न्यग्रोधे सा मां रौत्सीदरुन्धती ॥ ५ ॥
 अश्वस्यासृक्संपतसि तत्पर्णमभि तिष्ठसि । सरत्पतत्यर्णसि सा मां रौत्सीदरुन्धती ॥ ६ ॥
 हिरण्यपर्णे सुभगे सोक्ष्मे लोमशवक्षणे । अपामसि स्वसा लक्षे वातो हात्मा बभूव ते ॥ ७ ॥
 तव त्वं इन्द्र सख्येषु बह्वयः ० ॥ ऋ. सं. १०. १३८. १

ऋसं १०. १३७ अनन्तरं पठनीयम् । तथा चात्र बृहदेवता' (८. ५१)—' भूमिर्लक्षं परं सूक्तं तवैन्द्रं सूक्तमुत्तरम् ' । इदं लाक्षादेवताकमिति खिलानुक्रमणी । बृहदे १. १२९; २. ८४ अपि द्रष्टव्यम् । अस्य सूक्तस्य सप्तमे मन्त्रे लाक्षा इति पदमागतम् । इदं अथर्व ५. ५ अनेन प्रायः समानम् । क्वचित् मन्त्राणां व्यत्यासः । पैप्प. अथर्व ६.४ अपि द्रष्टव्यम् ॥

१. = अथर्व १. भूमिर्माता-का-बृहदे; रात्री माता-अथर्व. → अथर्व १२. १. १२; ६३. घृताची-का; सिलाची-अथर्व । २ = अथर्व २ । ३. = अथर्व ४. हृषुणा-का; इष्वा-अथर्व. सानौ निष्कृत्य ओषधीः-का; सेमं निष्कृधि पूरुषं-अथर्व । ४. = अथर्व ३. सं पतसि वृषायन्तीव कन्यना-का; आ रोहसि वृषण्यन्तीव कन्यला-अथर्व. संजेया-का; स्पर्णी-अथर्व । ५. = अथर्व ५ : भद्रात्प्लक्षान्तिष्ठस्यश्चत्वाखदिराद्धवात् । भद्रान्न्यग्रोधात्पर्णास्ता न एह्यन्धति । ६. = अथर्व ९ : अश्वस्यास्तः संपतिता सा वृक्षां अभि सिष्यदे । सरा पतत्रिणी भूत्वा सा न एह्यन्धति. अर्णसि-का; ' अर्णसी ' इति स्यादिति शेषटेलोविष्महाशयाः । ७. = अथर्व ७. हिरण्यपर्णे-का; हिरण्यवर्णे-अथर्व. सोक्ष्मे-का; शुष्मे-अथर्व.

अथो दीयमानं ' हिमस्य त्वा ' इत्यादि सूक्तं ऋसं १०. १४२ अनन्तरं पठनीयम् । सु-मते तु ' आ रात्रि पार्थिवं ' इत्यस्यानन्तरं (ऋसं १०. १२७ अनन्तरं) पठितव्यम् । इदं मँ२८-मु-आउ२१-ऋमं-आश्वमंसं^२-अल-जुना-औध-यन्धामृ-पुस्तकेरूपलभ्यते । प्रथममन्त्रस्य प्रथमतृतीयपादौ = अथर्व ६. १०६. ३; वासं १७. ५. तैसं ४. ६. १. १.

हिमस्य त्वा जरायुणा शाले परिस्थयामसि ।

उत हृदो हि नो भुवोऽग्निर्ददातु भेषजम् ।

शीतहृदो हि नो भुवोऽग्निर्ददातु भेषजम् ॥ १ ॥

अन्तिकामग्निमजनयदुर्वारः शिशुरागमत् । अजातपुत्रपक्षाया हृदयं मम दूयते ॥ २ ॥

चिपुलं वनं बह्मकाशं चर जातवेदः कामाय । मां च रक्ष पुत्रांश्च शरणमुभौ तव ॥ ३ ॥

पिङ्गाक्ष लोहितग्रीव कृष्णवर्ण नमोऽस्तु ते । अस्मान्नि बर्हरस्थो न सागरस्थोर्मयो यथा ॥ ४ ॥

इन्द्रः क्षत्रं ददातु वरुणमभि पिबन्तु । शत्रवो निधनं यान्तु जय त्वं ब्रह्मतेजसा ॥ ५ ॥

कपिलजटीं सर्वभक्षं चाग्निं प्रत्यक्षदेवतम् ।

वरुणं च वशाम्यग्रे मम पुत्रांश्च रक्षतु मम पुत्रांश्च रक्षत्वौ नमः ॥ ६ ॥

1. Cf. Brhaddevatā, part II, p. 307. This Khila follows आनुष्यं वर्चस्वं and not यां कल्पयन्ति as stated by Macdonell.

सामं वर्षशतं जीव पिब खाद च मोद च । दुःखितांश्च द्विजांश्चैव प्रजां च पशु पालय ॥ ७ ॥
 यावदादित्यस्तपति यावद्भ्राजति चन्द्रमाः । यावद्वायुः पृथ्वायति तावज्जीव तया सह ॥ ८ ॥
 येन केन प्रकारेण को वीनामनु जीवति । परेषामुपकारार्थं यज्जीवति स जीवति ।
 एतां वैश्वानरीं सर्वदेव नमोऽस्तु ते ॥ ९ ॥

न चौरभयं न च सर्पभयं न च व्याघ्रभयं न च मृत्युभयम् ।

यस्यापमृत्युर्न च मृत्युः स सर्वं लभते स सर्वं जयते ॥ १० ॥

१. हिमस्य; यमस्य-ऋमं. जरायुणा शाले-मु-आउ-अल-जुना-अथर्व-ऋमं; जरायुणामे-तैषं. भुवो; धियो-औध. शीतहृदो-मु-अल-जुना; शीतहृदा-अथर्व-आउ. भुवोऽभिर्ददातु-ऋमं-आउ-अल-जुना; भियोऽभिर्ददातु-मु; भुवोऽभिष्कृणोतु-अथर्व; धियोऽभिर्ददातु-औध ।
 २. अजनयदुर्वारः-आउ; अजनयदुर्वारः-मु; अजनयदुर्वारः-मै; अजनदुर्वारः-अल-जुना; अजरदुर्वारः-ऋमं. शिशुरागमत्-मै-अल-आउ; शिशुरागमत्-ऋमं-मु; शिशुरागमत्-औध. दूयते-मै-मु-आउ; दूयते-जुना-ऋमं; दूयते-अल । ३. चर; चरत-ऋमं; तव-मु. वनं; धनं-मु. मां च-आउ-मु-ऋमं; मांश्च-अल. 'मभौ तव-अल-जुना; 'मभूतव । ४. अस्मान्नि बर्ह रस्योनां-मु; अस्यां निबर्हणः स्योनां-ऋमं; अस्मान्नि वर्जय स्थानं-आउ; अस्माद्वि बर्ह स्योनां-मै; अस्माद्विबर्हज स्योनां-अल-जुना; अस्माद्विबर्हस्योनां-औध; अस्माद्वि बर्हस्योनां । ५. इन्द्रः-मै-आउ-अल-जुना; इन्द्र-ऋमं-मु. वरुण-मभि; वरुणस्त्वमभि-अल. शत्रवो; शत्रवस्ते-अल-जुना. यान्तु; यातु-ऋमं. जय त्वं-आउ-जुना; जय त्वं-अल; जयस्त्वं-मै-मु-ऋमं । ६. 'जटी'; 'जटि'-अल. वशाभ्यग्ने; वशाह्यमि-अल. वशाह्यमे-जुना. रक्षतु; रक्षति-अल-जुना. 'मम पुत्रांश्च रक्षत्वो नमः' अल-जुना-पुस्तकयोः नास्ति ।
 ७. दुःखितांश्च-मै-आउ; दुःखितान्त-ऋमं; दुःखितां न-मु । अल-जुना मध्ये सप्तमो मन्त्रो नास्ति ।
 ८. वायुः; वातः-जुना. पृथ्वायति-जुना; प्रवायति-अल. तया सह-जुना; जया जय-इतरेषु. अष्टममन्त्रानन्तरं अल-आश्वमंसं-पुस्तकयोरेको मन्त्रोऽधिकोऽस्ति—

एकशफैर्हस्तिनोद्देशेन ('नोद्देशेन-आश्वमंसं) त्वं विपुलेन । पृथिवी त्वं भुजत्येकच्छत्रेण दण्डेन ॥

९. वीनामनु; नेहनाको न-अल; मेहनाको न-जुना; हि नाम न-मु; हि नाम तु-औध; हीनमनु-आउ; विनामनु. परेषामुपकारार्थं; यदेषामपकाराणां-अल-जुना. वैश्वानरीं सर्वदेव-मै-मु; वैश्वानरं सर्वदेव-ऋमं; वैश्वानरं सर्वदेव-आउ; वैश्वानरीं सर्वदेवान्-औध; वैश्वानरं सर्वदेव । मु-पुस्तके ' एतां वैश्वानरीं ' इत्यादिभागो दशममन्त्रानन्तरमागतः । अयं अल-जुना पुस्तकयोर्नास्ति । १०. स सर्वं लभते स सर्वं जयते-मै-मु; सर्वं लभते सर्वं जयते-ऋमं. दशमो मन्त्रः आउ-अल-पुस्तकयोर्नास्ति । दशममन्त्रानन्तरं आश्वमंसं-पुस्तके ऋसं १०. १४२. ८ इत्ययं मन्त्रो दत्तोऽस्ति ।

८

मेधां मह्यमङ्गिरसो मेधां सप्तर्षयो ददुः । मेधामिन्द्रश्चाग्निश्च मेधां धाता ददातु मे ॥ १ ॥
 मेधां मे वरुणो राजा मेधां देवी सरस्वती । मेधां मे अश्विनौ देवावा धत्तां पुष्करस्रजा ॥ २ ॥
 या मेधाप्सरस्सु गन्धर्वेषु च यन्मनः । दैवी या मानुषी मेधा सा मामा विशतादिह ॥ ३ ॥
 यन्मेऽनूक्तं तद्रमतां शक्यं यदनुब्रुवे ।
 निशामितं नि शामये मयि श्रुतम् । सह व्रतेन भूयासं ब्रह्मणा सं गमेमहि ॥ ४ ॥
 शरीरं मे विचक्षण बाङ्मे मधुमदुहे ।
 अवृधमहमसौ सूर्यो ब्रह्मण आणीः स्थ । श्रुतं मे मां प्र हासीः ॥ ५ ॥

मेधां देवीं मनसा रेजमानां गन्धर्वजुष्टां प्रति नो जुषस्व ।

महां मेधां वद महां श्रियं वद मेधावीं भूयासमजिराचरिणुः ॥ ६ ॥

संदसर्पतिर्मद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सनिं मेधामयासिषम् ॥ ७ ॥

मेधाव्यहं सुमनाः सुप्रतीकः श्रद्धामनाः सत्यमतिः सुशैवः ।

महायशा धारयिणुः प्रवक्ता भूयासमस्येश्वरया प्रयोगे ॥ ८ ॥

यां मेधां देवगणाः पितरश्चोपासते । तया मामद्य मेधयाग्ने मेधाविनं कुरु ॥ ९ ॥

एतदुत्तरं च ऋसं १०. १५१ अनन्तरं पठनीयम् । तथा चात्र बृहदेवता (८. ५८)—‘आग्नेयं श्रद्धया श्राद्धं मेधासूक्तमतः परम् । आग्नेयमा सूरतु’ इति । ऋग्विधानमपि (४. ७१-७२)—‘श्रद्धासूक्तं जपेन्नित्यं श्रद्धाकामः समाहितः । सर्वत्र लभते श्रद्धां मेधासूक्तं तथैव च’ इति । पुनरप्यन्यत्र (ऋग्वि ४. ९६-९७)—‘पुरा स्तनप्रदानात् श्रद्धासूक्तेन पाययेत् । मेधासूक्तेन चैवेनं पिष्टं ब्रीहिमयं चक्षुः । मधुमिश्रं जातरूपं मेधावी तेन जायते’ इति । ऋमं-मं२९-आउ२२-ऋब्र-अल-जुना-मु-आश्वमंसं-प्र-औधपुस्तकेष्विदं संपूर्णमुपलभ्यते ।

१. ≡ आपमं २. ४. ५; अन्ये. १. ≡ वासं ३२. १५. मेधां; मेधा-मु. सप्तर्षयो-का-ऋब्र-आपमं; सप्त ऋषयो-इतरेषु. अग्निश्च; वायुश्च-वासं-अन्ये. दधातु-का-अल; ददातु-इतरेषु. मे-का-ऋब्र-अल-आउ-अन्ये; ते-इतरेषु । २. ≡ तैआ १०. ४०; आपमं २. १२. २; आश्वगृ १. १५. २; पागृ २. ४. ८; मंत्रा १. ५. ९; हिगृ १. ६. ४; ८. ४; गोगृ २. ७. २१; मदी; मामपा. → वैसू ३२. १५; मनाउ १६. ५. मे-का-ऋब्र-वासं-तैआ-पागृ-हिगृ; ते-इतरेषु. वरुणो राजा-का-ऋमं-ऋब्र-अल-आउ-मु-प्र-मं; देवः सविता-वासं-आश्वगृ-पागृ-आपमं; इन्द्रो ददातु-तैआ-हिगृ. मे-का-वासं-तैआ-हिगृ-मामपा-आउ-अल; ते-इतरेषु. धत्तां-मं-मु-अल-जुना-तैआ-आश्वगृ-पागृ-ऋब्र-प्र-आउ-आपमं; धत्तं-का. पुष्करस्त्रजा-का-प्र-ऋमं-मं-मु-अल; पुष्कर-स्त्रजौ-इतरेषु । ३. ≡ तैआ १०. ४१; आपमं २. ४. ६; हिगृ १. ८. ४; → मनाउ १६. ६. मेधाप्सर-रस्सु-का-ऋमं; मेधा अप्सरस्सु-प्र; मेधाप्सरसु-इतरेषु. तैआ-आपमं-हिगृमध्ये ‘अप्सरसु च या मेधा’ इति पाठः. यन्मनः-का-तैआ-प्र-मं-मु-आउ-ऋमं-हिगृ; यन्मम-अल; यद्यशः-आपमं. दैवी या मानुषी मेधा-का; दैवी मेधा मनुष्यजा-हिगृ. मामा-का-आपमं-मु-आउ; माया-ऋमं-मं-प्र-अल-जुना; मेधा-आउ. ‘मां मेधा सुरभिर्जुषताम्’ इति तैआ-हिगृ-पुस्तकयोरन्तिमः पादः. इह-का-आपमं; इमां-मु-अल-जुना-मं-ऋब्र-प्र; उ मां-आउ । ४. मेऽनूक्तं-का; मेनोक्तं-इतरेषु. तद्रमतां-का-प्र-मं-आउ; तद्रवतां-मु-जुना; प्रव्रवतां-अल. शकेयं यदनुब्रुवे-का; शके अन्य-दनुब्रुवे-अल-जुना. निशामितं-का; निशामतं-ऋमं-प्र-मं-मु-ऋब्र-अल-जुना; निशामनं-आउ. शामये-का; शामयि-ऋमं-प्र-मु; शामहै-मं-ऋब्र-आउ-अल-जुना. मयि-का; महि-अल-जुना. श्रुतं-का; व्रतं-इतरेषु. व्रतेन भूयासं ब्रह्मणा-का; व्रतेषु भूयासं ब्रह्मणा-ऋमं-ऋब्र-प्र; प्रियेण भूयासं ब्रह्मणा-मु-आउ-अल-जुना; ब्रह्मणा-मं । ५. ≡ तैआ ७. ४. १. विचक्षण; विचक्षणं-ऋमं-ऋब्र-अल-जुना-आउ-प्र; विचर्षण-तैआ. मधुमद्बुहे-का; मधुमद्बुहां-मं-ऋमं-मु-आउ-प्र; मधुमत्तमा-तैआ-पागृ; मधुमद्बुहा-ऋब्र; मधुमद्बुहा-अल-जुना. अवृद्धं-का; अवृद्धं-मं-आउ-ऋब्र-ऋमं-मु-प्र-अल-जुना. ब्रह्मण आणीः-का; ब्रह्मण आणी-प्र; ब्रह्मणानी-इतरेषु. स्थ-का-मं-आउ; स्थः-ऋमं-मु-अल-जुना-ऋब्र-प्र. हासीः-का-प्र-मं-मु-आउ; हासीत्-जुना-अल. → वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितं आविरावीर्य एधि वेदस्य म आणी स्थ श्रुतं मे मा प्र हासीरनेनाधीतेन-ऐआ. । ६. देवी; देवी-का. मनसा; समनसां-मु.

→ वाग्देवी मनसा-शांष्ट १. २४. अजिराचरिणुः-का; अजिराजरिणुः-अल-जुना. अजरा-जरिणुः-प्र-म-म-म-आउ; अजराजरिणु-म-मु । ७. ≡ तैआ १०. १; वासं ३२. १३; ऋसं १. १८. ६. ८. = ९ म-मु-आउ-प्र-म-म-अल-जुना-औध. मेधाव्यहं सुमनाः-म-मु-आउ-जुना-आउ-म-म-प्र; मेधाव्यं सुमनः-मु; मेधाव्यहं समनाः-अल. श्रद्धामनाः-म-मु-आउ-जुना-म-म-प्र; श्रद्धामयाः-अल. सत्यमतिः-का-म-मु-म-प्र; सत्यमनाः-आउ; सत्यमुपः-अल-जुना. धारयिणुः; धारयिणु-मु. प्रवक्ता; प्रयुक्ता-म-प्र; प्रवक्ता-अल-जुना. → तद्वत्तारमवतु-ऐवा. अस्थेश्वरया-का; अस्थे स्वधया-मु-म-प्र; अस्थे स्वधया-म-मु; अये स्वधया-म-अल-जुना; अस्थे स्वधया-आउ; अये स्वधया-प्र; अस्मै शरया-औध । ९. = इतरपुस्तकेष्वष्टमी. → वासं ३२. १४. ९. ≡ अथर्व ६. १०८. ४. चोपासते; चोप आसते-प्र. तथा मामद्य मेधयाग्ने; तथा मा मेधया मे-म-म-मु. कुरु; कृणु-अथर्व.

मु-औधपुस्तकयोर्दशमो मन्त्र एवमस्ति—

वाशयित्री पलाशस्थारुपसौ पथिकामसु । अथोत तस्य यक्षमाणां पापरोगनाशिनी ॥

औधपुस्तके उत्तरार्धो भिन्नः-अथो ततस्य यक्षमाणमपापा रोगनाशिनी. औधपुस्तके पुनरेकादशो मन्त्रो दत्तोऽस्ति स यथा—

ब्रह्मवृक्ष पलाश त्वं श्रद्धां मेधां च देहि मे । वृक्षाधिप नमस्तेऽस्तु अत्र त्वं संनिधौ भव ॥

९

आ सरेतु परावतोऽग्निर्गृहपतिः सुप्रतीको विभावसुः । अग्निर्ज्योतिर्निचाय्यः पृथिव्यामध्याभर ।
यमागत्य वाज्यध्वानं सर्वा मृधो वि धूनुते । आर्क्या वाजिन् पृथिवीमग्निमिच्छ रुचा त्वम् ।
सेनां जिगाति सुष्टुतिं सुदीधितिर्विभावसुम् ॥ १ ॥

ध्रुवमग्निर्नो दूतो रोदसी हव्यवाङ् देवी आ वक्षदध्वरे ।

विप्रो दूतः परिष्कृतो यज्ञश्च यज्ञियः कविः ।

अप्रवानवदौर्वद्वृगुवज्जमदग्निवत्

॥ २ ॥

यदि ते मात्रा ... हव्यवाङ्मिर्नो दूतो रोदसी

उतोत्तरेण दुहिता जुहोता मधुमत्तममग्रे जातवेदसे ।

प्रजां मे यच्छ द्विपदं चतुष्पदमग्निमहिसन्तमङ्गिरस्वत् ।

उदस्थादूर्ध्व ईयते द्युमन्तो दीद्यतो बृहच्छुक्राः शोचन्तो अर्चयः ॥ ३ ॥

महिषी वो अग्निर्धूमकेतुरुषर्बुधो वैश्वानरं उषसामग्रमख्य-

दत्यक्रमीद्दविणोदा वाज्यवीकः सु लोकं सुकृतः पृथिव्याम्

ततः खनेम सुप्रतीकमग्निं वैश्वानरं स्वो रुहाणा अधि

नाके अस्मिन्नधा पोषस्व पोषेण पुनर्नो नष्टमा कृधि पुनर्नो रयिमा कृधि ॥ ४ ॥

न वै देवान् पीवरो संयतात्मा रोख्यमाणः ककुभामचोदतेऽग्ने उ मन्य

त्वमग्ने व्रतभृच्छुचिरग्ने देवी इहा बहोप यज्ञं हविश्च नः ।

व्रतानि बिभ्रद्भ्रतपा अदब्धो यजा नो देवाँ अजरः सुवीरः ।
 दधद्रत्नानि सुमृळीको अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेदः ॥ ५ ॥
 देवो अग्निः स्विष्टकृत् सुद्रविणा मन्द्रः कविः सत्यमन्मायजी
 होता होतुहोतुरायजीयानग्ने यान् देवानयाङ् यौ अपिप्रेये'
 ते होत्रे अमत्सत तां ससनुषीं होत्रां देवंगमां दिवि
 देवेषु यज्ञमैरयेमं स्विष्टकृचाग्निर्होताभूद्रसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहि ॥ ६ ॥
 सर्वं वहन्तु दुष्कृतमग्निं गीर्भिर्वहामहे ।
 अग्निः शुक्रेण शोचिषा बृहत्सूर्यो अरोचत दिवि सूर्यो अरोचत ।
 घृतैर्हव्यैभिराहुतं घुमत्सूर्यो न रोचन् तेऽग्नौ हव्यानि धत्तनाग्नौ ब्रह्माणि केवलाग्ने बृहन्तमध्वरे ।
 सश्वतो दाशुषो गृहमेवा त्वामग्ने सहोभिर्गीर्भिर्वत्सो अवीवृधत् ॥ ७ ॥
 शास इत्या महां असि० ॥ १०. १५२. १

ऋसं १०. १५१ अनन्तरं पठनीयम् । एतस्मिन्नर्थे बृहदेवता^१ (८. ५९) द्रष्टव्या । इदं सुमेषज-
 स्याधम् । अस्मिन् विषये ऋक्प्रातिशाख्यं^२ (१६. ८८-९०)-‘ उत्तरास्तु सुमेषजे । कृतिः प्रकृतिरा-
 कृतिर्विकृतिः संकृतिस्तथा । षष्ठी चामिकृतिनाम सप्तम्युत्कृतिरुच्यते ॥ अशीतिश्वतुरशीतिरष्टाशीतिर्द्विन-
 षतिः । षण्णवतिः शतं पूर्णमुत्तमा तु चतुःशतम् ’ ॥ गोपथब्राह्मणे (५. २३) सौमेषजं छन्दो निर्दिष्टम् ।

१. = मैसं २. ७. १; वासं ११. ११; अग्निं (अग्नेः-वासं) ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या
 अध्यामरत्; तैसं ४. १. १. ४; तया ज्योतिरजस्रमिदमि खात्वी न आ मरा. आगत्य वाज्य....
 रुचा त्वं = वासं ११. १८; मैसं २. ७. २; कासं १६. २; १९. ३; तैसं ४. १. २. ३; ५. १२. ६.
 २. क्रियाश्चिद्भागः का-पुस्तके त्रुटितः । ‘ जमदग्निवत् ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ व्यवनवत् ’ इति स्यात् यत
 एते पञ्चर्षयः प्रायेण सममुल्लिख्यन्ते; → आपश्रौ २४. ५. १२; आश्वश्रौ १२. १०. ४. उपसामग्र-
 मख्यत् = ऋसं ४. १३. १. शिष्टं वासं ११. २२; तैसं ४. १. २. ४; ५. १. ३. १; मैसं २. ७.
 २; कासं. १६. २ एतैः समानम्. अत्यक्रमीत्-का; उदकमीत्-इतरेषु. अर्वाकः सु°-वासं-मैसं;
 अर्वाकः स°-तैसं. सुकृतः पृथिव्या-का; सुकृतं पृथिव्याः-इतरेषु. अस्मिन्-का; उत्तमं-वासं;
 उत्तमे-तैसं । ५. ककुभामचोदते = ऋसं ५. ४४. २. उ मन्य; तमन्य इति शेषटेलोविस्महा-
 शया अभ्यूहन्ति. त्वमग्ने व्रत°...जीवसे जातवेदः = मैसं ४. ११. ४; तैव्रा २. ४. १. ११; ऐव्रा
 ७. ८; शाश्रौ ३. ५. ९; आपश्रौ ९. ४. १४; आश्वश्रौ ३. १२; शांय २. १३. व्रतानि-का-
 आश्वश्रौ-शाश्रौ-ऐव्रा; व्रता तु-तैव्रा-मैसं-आपश्रौ. अदब्धो-का-मैसं-आश्वश्रौ; अदाभ्यो-
 इतरेषु. यजा नो; भवा नो-शाश्रौ. देवाँ-का-तैव्रा-ऐव्रा-शाश्रौ-आपश्रौ-आश्वश्रौ; देवो-मैसं;
 दूतो-शांय. सुमृळीको-का-मैसं-आश्वश्रौ-शाश्रौ; सुविदानो-इतरेषु । ६. खिल ५. ७. ३१
 अत्राय मन्त्रः पुनरागतः । ७. अग्निः शुक्रेण ... अरोचत = खिल ८. ५२. गीर्भिर्वत्सो
 अवीवृधत् = ऋसं ८. ८. १५.

औधपुस्तकानुसारेण ऋसं १०. १६१ अनन्तरमधो दीयमानमेकर्व सूक्तं पठनीयम् । तत्पुस्तक-
 संपादकैरिदं केवलमभ्यूहमात्रेण स्वीकृतमित्यावेदितम् ।

1. Cf. Bṛhaddevatā part II, p. 309.

2. Regarding the ignorance of this hymn on the part of Uvāṭa, the commentator of Rk-prātiśākhya, Cf. Scheftelowitz, p. 125.

ऊर्ध्वरेखा प्र दहन्ते विष्णुरिममिन्द्राग्नी अमृतं जुषेथाम् ।
महं दधाना उप दीर्घमायुरस्मे धत्ते पुरुभुजा पुरंधिः ॥

१०

वेनस्तत्पश्यद्भुवनस्य विद्वान् यत्र विश्वं भुवत्येकनीलम् ।
इदं धेनुरुदुहज्जायमाना स्वर्विदमभ्यनूषत वाः ॥ १ ॥
प्र तद्वोचेदमृतं नु विद्वान् गन्धर्वो नाम निहितं गुहा यत् ।
त्रीणि पदानि निहिता गुहास्य यस्तानि वेद स पितृष्पितासत् ॥ २ ॥
सतो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।
यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामन् अभ्यैरयन्त ॥ ३ ॥
अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां ० ॥ ऋ. सं. १०. १६३. १

ऋसं १०. १६२ अनन्तरं पठनीयम् । अत्र बृहद्देवता (८. ६६) - 'वैन्यं तु वेनस्तत्पश्यदक्षी-
भ्याम्' इति । वाजपेयेऽतिरिक्तोक्ते इदं विनियुक्तं (→ शांश्रौ १५. ३) । विज्ञानकर्मणीदं विनियो-
ज्यमिति कौसू ३७. ३ । एतत्सूक्तं अथर्व २. १. १, २, ३^१ + ५^२ अत्रोपलभ्यते । पैप्प. अथर्व २. ६
अत्रापीदं पाठभेदेनोपलभ्यते । वासं ३२. ८-१०; तैआ १०. १. ३; मनाउ २. ३; अन्ये अत्रापीदं दृश्यते ।

१. भुवनस्य विद्वान्-का; विश्वा भुवनानि विद्वान्-तैआ; परमं गुहा यत्-अथर्व; निहितं
गुहा सद्-वासं. भुवत्येकं-का-अन्ये; भवत्येकं-इतरेषु. °नीलं-का-वासं-अन्ये-तैआ; °रूपं-
अथर्व. वासं-तैआ-अन्ये-पुस्तकेषूत्तरार्धः सर्वथा भिन्नः. °धेनुः-का; पृश्निः-अथर्व. जायमाना-का;
जायमानाः-अथर्व. स्वर्विदं-का; स्वर्विदो-अथर्व. २. अमृतं नु; अमृतस्य-अथर्व. नाम-का-तैआ
(→ ऋसं १०. ४५. २ : विद्वा ते नाम परमं गुहा यत्); धाम-इतरेषु. निहितं-का-तैआ; विमृतं-वासं.
गुहा यत्-का-अथर्व; गुहा सत्-वासं-अन्ये; गुहासु-तैआ । ३. सतो-का; स नो-वासं-अथर्व-अन्ये-
तैआ. बन्धुर्जनिता स विधाता-का-वासं-तैआ-अन्ये; पिता जनिता स उत बन्धुः-अथर्व. तृतीये
धामन्-का-वासं-अन्ये; तृतीये धामानि-तैआ; समाने योनौ-अथर्व. अभ्यै-का-तैआ; अभ्यै-इतरेषु ।

११

येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत् परिगृहीतममृतेन सर्वम् ।
येन यज्ञस्तायते सप्त होता तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १ ॥
येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः ।
यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २ ॥
यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ।
यस्मान्न ऋते किं चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ३ ॥
यजोप्रतो दूरमुदैति दैवं तद्दु सुप्तस्य तथैवैति ।
दूरगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ४ ॥
यस्मिन्नृचः साम यजूषि यस्मिन् प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः ।
यस्मिंश्चित् सर्वमौतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ५ ॥

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव ।
 हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ६ ॥
 यदेतन्न षष्ठं त्रिशतं शरीरं यज्ञस्य गुह्यं नवनाभमाद्यम् ।
 देश पञ्च त्रिशतं यत्परं च तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ७ ॥
 ये पञ्चपञ्चा दशतं शतं च सहस्रं च नियुतं न्यर्बुदं च ।
 ते यज्ञचित्तैष्टकास्तं शरीरं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ८ ॥
 वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
 [तस्य योनिं परिपश्यन्ति] धीरास्तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ९ ॥
 येन कर्माणि प्रचरन्ति धीरा विप्रा वाचा मनसा कर्मणा च ।
 यस्यावितमनु सँ यन्ति प्राणिनस्तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १० ॥
 ये मनो हृदयं ये च देवा ये अन्तरिक्षे बहुधा चरन्ति ।
 ये श्रोत्रं चक्षुषी संचरन्ति तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ११ ॥
 येन द्यौरुप्रा पृथिवी चान्तरिक्षं ये पर्वताः प्रदिशो दिशश्च ।
 येनेदं जगद्भ्यासं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १२ ॥
 येनेदं सर्वं जगतो बभूवुर्ये देवा अपि महतो जातवेदाः ।
 तदिवाग्निस्तपसो ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १३ ॥
 तुभ्येदमिन्द्र परि पिच्यते मधु० ॥ ऋ. सं. १०. १६७. १

ऋसं १०. १६६ अनन्तरं पठनीयम् । बृहदेवतापि^१ (८. ६९)—‘ ऋषमं मा (= १०. १६६) सपत्न्यं येनेदमिति मानसम् ’ इति । ऋग्विधानं (४. १०४-१०५) च—‘ येनेदमिति^२ वै नित्यं जपेत् नियतव्रतः । समाधिं मनसस्तेन विन्दते नैव मुह्यति ’ इति । इदं शिवसंकल्पसूक्तमिति खिलानुक्रमणी । ‘ खिलानि श्रीसूक्तशिवसंकल्पादीनि श्राद्धे ब्राह्मणान् श्रावयेत् ’ इति मेधातिथिः (मनु ३. २३२) । शिवसंकल्पसूक्तं पापहरमिति मनुः (११. २५१) । तथा चाग्निपुराणे—‘ शिवसंकल्पजापेन समाधिं मनसो लभेत् ’ (२६०. ७४) ‘ येनेदमिति वै जप्त्वा समाधिं विन्दते परम् ’ (२५९. ९३) ।

१-६ = वासं ३४. १-६; ऋमं; आसू; ऋम; अन्त्ये; प्रर (गर्भाधान); आश्वमंसं. का-वासं-पुस्तकयोः प्रथमचतुर्थमन्त्रयोर्व्यत्यासः । का-औधपुस्तकयोस्तृतीयचतुर्थमन्त्रयोर्व्यत्यासः सप्तमो मन्त्रश्च औधपुस्तके नास्ति । २. यक्ष; यक्ष्म. ४. तथैवेति-का; तथैवेति-औध. ज्योतिरेकं = ऋसं १. ९३. ४ । ६. जविष्ठं-का; यविष्ठं-ऋम-जुना-प्रर-औध. आश्वमंसं-पुस्तके षण्णां मन्त्राणामनन्तरं ऋसं ७. ५९. १२ ऋक् लिखितास्ति । ७. नवनाभमाद्यं-का; नवनावमाद्यं-म्यु । गुह्यं-म्यु; ‘ गु ’ इत्यक्षरं का-पुस्तके नष्टम् । ८. पञ्चपञ्चा दशतं-का; पञ्च पञ्चाशतः-औध. न्यर्बुदं-का; चार्बुदं-औध. ‘ष्टकास्तं-का; ‘ष्टकाटं-औध. ‘ष्टकास्तच्छरीरं’ इति शुद्धमिति शेफ्टेलोवित्स्महाशयाः । ९. = वासं ३१. १८;

1. Cf. Brhaddevatā part II, p. 312.

2. The editor of Lahore edition of Rgvidhāna which is a transliteration of Meyer's edition gives the text as येने(१ तुभ्ये)दमिति, while Meyer has rightly printed merely येनेदमिति. The transliterator did so because he related the verse to RV. X. 167 which begins with तुभ्येदम्, not knowing the Khila येनेदम्. See also footnote to Khila I. 2.

तैआ ३. १२. ७; ३. १९. १; श्वेउ ३. ८. २^२ = वासं ३१. १९. तमसः परस्तात्-का; तम-
सस्तु पारे-तैआ. तस्य योनिं परिपश्यन्ति-म्यु-औध; का-पुस्तक एतत्पुटितम् । १०. प्रचरन्ति-का;
प्रतिरन्ति-प्र-म्यु. विप्रा-का-औध; यतो-प्र-म्यु. कर्मणा च-का; कर्मणा वा-औध; तानि हन्ति-
प्र-म्यु. यस्यान्वितमनु-म्यु; यस्यां त्वितमनु-प्र; संविदमनु-का; यत्स्वां दिशमनु-औध. ११. ये-का;
ये मे-औध. अन्तरिक्षे बहुधा चरन्ति-का; अन्तरिक्षं बहुधा कल्पयन्ति-औध; दिव्या आपो यः
सूर्यरश्मिः-म्यु. श्रोत्रं-का; श्रोत्रं च-औध. संचरन्ति-का-औध; संचरन्त-म्यु । १२. → ऋसं १०.
१२१. ५; वासं ३२. ६. ये-का; यः-जुना; येन-औध. यत्पर्वताः पृथिवी चान्तरिक्षं यत्पर्वताः प्रदिशो
दिशश्च इति म्यु-पुस्तके मन्त्रस्य पूर्वार्थः । येनेदं-का; येनेदं सर्व-औध. जगद्व्याप्तं-औध; जगत्याप्तं-
का. प्रजानां-का; प्रजानात्-औध. १३. बभूवुर्देवा अपि-का; बभूव तदेवापि-म्यु; बभूव यदेवा
अपि-औध. तद्दिवाग्निस्-का; तदेवाग्नि-जुना; यदेवाग्न्यं-औध. ज्योतिरेकं = ऋसं १. ९३. ४.
जातवेदाः; जातवेदः इति स्यादिति शेषटेलोविस्त्रमहाशयाः ।

लण्डननगरे ब्रिटिश म्यूजिअममध्ये ऋग्वेदसंहिताया एकं लिखितपुस्तकं (क्रमाङ्कः Add. 5351)
अस्ति । तत्र १०. १६६ सूक्तानन्तरं अष्टाविंशतिमन्त्रात्मिका शिवसंकल्पोपनिषद् लिखितास्ति । शेषटे-
लोविस्त्रमहाशयैः सा टिप्पण्या जर्मनभाषान्तरेण च सह प्रकाशितास्ति^१ । तत्र १३ मन्त्रानन्तरं वर्तमानां
मन्त्रा अत्र दीयन्ते । अस्य लिखितपुस्तकस्य 'म्यु' इति संज्ञा कृता । उपरि दत्ताल्लयोदश मन्त्रा
अस्मिन् लिखितपुस्तकेऽपि वर्तन्ते । तेषां पाठभेदा उपरि 'म्यु' इति संज्ञया दत्ताः । तथापि का-
पुस्तकक्रमात् म्यु-पुस्तकस्थः क्रमो भिन्नः स यथा-का १, २ = म्यु १, २; का ३ = म्यु ५; का ४ =
म्यु ७; का ५ = म्यु ४; का ६ = म्यु ६; का ७ = म्यु १२; का ८ = म्यु १०; का ९ = म्यु १३;
का १० = म्यु ३; का ११ = म्यु ११; का १२ = म्यु ९; का १३ = म्यु ८. इण्डिया ऑफिस-मध्ये
वर्तमाने अन्यस्मिन् ऋग्वेदसंहितालिखितपुस्तकेऽपि (क्रमाङ्कः २१३१) इदं शिवसंकल्पसूक्तमुपलभ्यते
तत् म्यु-पाठेन समानमेव । जुनागड-नवानगर-पुस्तकद्वयेऽपि शिवसंकल्पसूक्तं लिखितमस्ति तत्र मन्त्र-
संख्या मन्त्रक्रमश्च म्यु-पुस्तकानुसार्येव । यत्र जुनागड-पुस्तकं न निर्दिष्टं तत्र तस्यः पाठो म्यु-समान
एवेति मन्तव्यम् । औधपुस्तके २६ मन्त्रात्मकं शिवसंकल्पसूक्तं मुद्रितमस्ति । तत्रस्थाः १३ मन्त्रपर्यन्तं
वर्तमानाः पाठभेदा उपरि दत्ता एव । औध-पुस्तकस्थो मन्त्राणां क्रमोऽपि का-पुस्तकाद्विन्नः । अतः सोऽत्र
प्रदर्श्यते-का १, २ = औध १, २; का ३ = औध ४; का ४ = औध ३; का ५, ६ = औध ५, ६;
का ७ औधमध्ये नास्ति; का ८ = औध ७; का ९ = औध ८; का १० = औध ९; का ११ = औध
१०. औधपुस्तके एकादशो मन्त्रः सर्वथा भिन्नो वर्तते स यथा-

यस्येदं धीराः पुनन्ति कवयो ब्रह्माणमेतं व्यावृणत इन्दुम् ।

स्थावरं जङ्गमं च द्यौराकाशं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ११ ॥

का १२ = औध १२; का १३ = औध १६ । म्यु-पुस्तकस्था अधिका मन्त्रा अधुनोद्ध्रियन्ते-
अचिन्त्यं चाप्रमेयं च व्यक्ताव्यक्तपरं च यत् ।

सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं ज्ञानं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १४ ॥

अस्ति विनाशयित्वा सर्वमिदं नास्ति पुनस्तथैव इष्टं ध्रुवम् ।

अस्ति नास्ति हितं मध्यमं पदं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १५ ॥

अस्ति नास्ति विपरीतो प्रवादोऽस्ति नास्ति सर्वं वा इदं गुह्यम् ।

अस्ति नास्ति परात्परो यत्परं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १६ ॥

परात्परतरं यच्च तत्पराच्चैव यत्परम् ।

तत्परात्परतोऽज्ञेयं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १७ ॥

परात्परतरो ब्रह्मा तत्परात्परतो हरिः ।

तत्परात्परतो ह्येष तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १८ ॥

गोभिर्जुष्टो धनेन ह्यायुषा च बलेन च ।

प्रजया पशुभिः पुष्कलाद्यं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १९ ॥

प्रयतः प्रणवो नित्यं परमं पुरुषोत्तमम् ।

ओंकारं परमात्मानं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २० ॥

यो वै वेदादिषु गायत्री सर्वव्यापिमहेश्वरात् ।

तद्विरुक्तं तथाद्वैदं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २१ ॥

यो वै वेद महादेवं परमं पुरुषोत्तमम् ।

यः सर्वं यस्य चित्सर्वं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २२ ॥

योऽसौ सर्वेषु वेदेषु पठते ह्यज ईश्वरः ।

अकायो निर्गुणोऽध्यात्मा तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २३ ॥

कैलासशिखरे रम्ये शंकरस्य शुभे गुहे ।

देवतास्तत्र मोदन्ति तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २४ ॥

कैलासशिखराभासा हिमवद्भिरसंस्थिताः ।

नीलकण्ठे त्रिनेत्रं च तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २५ ॥

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

उत्पातितं जगद्व्याप्तं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २६ ॥

य इमं शिवसंकल्पं सदा ध्यायन्ति ब्राह्मणाः ।

ते परं मोक्षं गमिष्यन्ति तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २७ ॥

श्वम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २८ ॥

औध-पुस्तकस्थः मन्त्रक्रमो म्यु-पुस्तकाद्विज्ञः अतः सोऽत्र प्रदर्श्यते-म्यु १४ = औध १३; म्यु १५ = औध २५; म्यु १६ = औध २६; म्यु १७ औधमध्ये नास्ति; म्यु १८ = औध २३; म्यु १९ = औध १७; म्यु २० = औध २१, २०; म्यु २१ = औध १९; म्यु २२ = औध २०, २१; म्यु २३ = औध १८; म्यु २४ = औध १४; म्यु २५, २६ औधमध्ये न स्तः; म्यु २७ = औध २४; म्यु २८ औध मध्ये नास्ति । तथा च औधपुस्तकस्थौ द्वौ मन्त्रौ म्यु-पुस्तके न स्तः तौ यथा-

आदित्यवर्णं तपसा ज्वलन्तं यत्पश्यसि गुहासु जायमानः ।

शिवरूपं शिवमुदितं शिवालयं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १५ ॥

ओंकारं चतुर्भुजं लोकनाथं नारायणम् ।

सर्वस्थितं सर्वगतं सर्वव्याप्तं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २२ ॥

औधपुस्तकस्थाः पाठभेदा अधुना प्रदर्श्यन्ते-

१४. अचिन्त्यं-म्यु; अव्यक्तं-औध. च यत्-म्यु; शिवं-औध. १५. विनाशयित्वा-म्यु; नास्ति शयित्वा-औध. तथैव-जुना-औध; तथैवा-म्यु. १६. प्रवादो-औध; प्रवाहो-म्यु. सर्वं वा इदं गुह्यं-म्यु; गुह्यं वा इदं सर्वं-औध. १७. यच्छ-जुना; यस्य-म्यु. यत्परं-जुना; तत्परं-म्यु. परतो-म्यु; परतरो-जुना. १८. परात्परतरो-म्यु; तत्परात्परतो-औध. ब्रह्मा-औध; ब्रह्म-म्यु. तत्परात्परतो ह्येष-म्यु; परात्परतरं ज्ञानं-औध. १९. पुष्कलाद्यं-म्यु; पुष्करार्थं-औध. २१. वै-म्यु; औधपुस्तके नास्ति. सर्वव्यापिमहेश्वरात्-म्यु; सर्वव्यापी महेश्वरः-औध. तद्विरुक्तं

तथाद्वैश्यं-जुना; यद्विद्वत्तं तथाद्वैश्यं-म्यु; तदुक्तं च यदा ज्ञेयं-औध. २३. पठते ह्यज-म्यु; पठ्यतेऽनद-औध. अकायो निर्गुणोऽध्यात्मा-जुना; अकायो निर्गुणो ध्यात्वा-म्यु; अकार्यो निर्गुणो ह्यात्मा-औध. २४. शुभे गृहे देवतास्तत्र मोदन्ति-जुना; शुभे गृहे देवतास्तत्र मोदन्ति-म्यु; गृहालयं देवतास्तत्रमोदन्ते-औध. २५. हिमवद्गिरिः; हि भवद्गिरिः-म्यु. २७. इमं-म्यु; इदं-औध. सदा ध्यायन्ति-म्यु; सदाधीयन्ति-औध. परं मोक्षं गमिष्यन्ति-जुना; परमोक्षं गमिष्यन्ति-म्यु; परं मोक्षमाप्स्यन्ति-औध. २८ = ऋसं ७. ५९. १२.

१२

यासामूधश्चतुर्विलं मधोः पूर्णं धृतस्य च । तां नः सन्तु पयस्वतीर्विहीगोष्ठे घृताच्यः ॥ १ ॥
उपमैतु मयोभुव ऊर्जं चौजश्च विभ्रतीः ।

दुहाना अक्षितं पयो मयि गोष्ठे निवर्तध्वं यथा भवान्युत्तमः ॥ २ ॥

विभ्राड्बृहत्पिवतु सोम्यं मधु० ॥ ऋ. सं. १०. १७०. १

ऋसं १०. १६९ अनन्तरं पठनीयम् । आश्वगृ २. १०. ६ मध्ये एतौ मन्त्राबुद्धौ ।

१ = आपश्चौ ७. १७. १; शांगृ ३. ९. ३. बह्वीः-का-आश्वगृ-शांगृ; अस्मिन्-आपश्चौ. घृताच्यः-का-आश्वगृ-शांगृ; वयोवृधः-आपश्चौ । २. मयोभुव-जुना-आश्वगृ; मयोभुव-का. विभ्रतीः-जुना-आश्वगृ; → शांगृ ३. ७ : ऊर्जं विभ्रतः; पिप्रतीः-का. अक्षितं-जुना-आश्वगृ; अक्षिति-का. मयि-जुना-आश्वगृ; मम-का. गोष्ठे-जुना-आश्वगृ; गोत्रे-का. निवर्तध्वं-जुना; निविशध्वं-का-आश्वगृ. भवान्युत्तमः-जुना; भवाम्युत्तमः-का-आश्वगृ ।

१३

नेजमेष परा पतं सुपुत्रः पुनरा पत । अस्यै मे पुत्रकामायै गर्भमा धेहि यः पुमान् ॥ १ ॥
यथेयं पृथिवीं मधुतानां गर्भमा दधे । एवं ते गर्भमा धेहि दशमे मासि सूतवे ॥ २ ॥
विष्णोः श्रैष्ठ्येन रूपेणास्यां नार्यां गवीन्याम् । पुमांसं पुत्रमा धेहि दशमे मासि सूतवे ॥ ३ ॥
महि त्रीणामवोऽस्तु० ॥ ऋ. सं. १०. १८५. १

ऋसं १०. १८४ अनन्तरं पठितव्यम् । बृहदेवतापि (८. ८२-८३)-‘यद्विष्णुरिति (= १०. १८४. १) सूक्तं तु वैश्वदेवं प्रचक्षते । तस्मिन्स्वदारगर्भार्थमृषिराशास्त आशिषः । परं तु नेजमेषेति गर्भार्थं वा तदुच्यते’ इति । ऋवि ४. ११९; आर्षाबु १०. ९६ अपि द्रष्टव्यम् । मागृ २. १८. ४; आश्वगृ १. १४. ३; शांगृ १. २२; आपमं १. १२. ७, ४, ६; संकौ; पर; ऋब्र; आश्वमंस; धसि; मे ३०; आउ २३; अल; जुना; सु; औध एतेष्विदमुपलभ्यते ।

१^२ = बृहदे ८. ८४. गर्भमा-का-आपमं-बृहदे-ऋमं-मे-सु-आउ; पुनरा-मागृ । २^१ = अथर्व ५. २५. २^१. उत्ताना-ऋमं-मे-सु-आउ; मधुमुत्ताना-मागृ; भूतानां-अथर्व; तिष्ठन्ती-आपमं. २^२. तं-का; त्वं-आपमं. धेहि; धत्स्व-आपमं । ३ = अथर्व ५. २५. १०, १३. श्रैष्ठ्येन-का; श्रेष्ठेन-इतरेषु. नार्यां-का-आपमं-ऋमं-मे-सु-आउ; नार्यां-अथर्व-मागृ. पुत्रं-का-अथर्व-मागृ; पुत्रान्-ऋमं-ऋब्र-पर-मे-सु-आउ; गर्भ-आपमं → ऋसं १०. १८४. ३ : तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवे; आश्वगृ १. ७. ३ : पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन् ।

१४

अनीकवन्तमूर्तयेऽग्निं गीर्भिर्हवामहे । स नः पर्षदति द्विषः ॥ १ ॥

प्र नूनं जातवेदसं ॥ ऋ. सं. १०. १८८. १

इत्युग्वेदे खिले चतुर्थोऽध्यायः ॥

ऋसं १०. १८७ अनन्तरं पठनीयम् । ऋसं १०. १८८ अनन्तरं पठितव्यमिति सु-पुस्तके । साकमेधे अस्य विनियोगः । आश्वश्रौ २. १८; आश्वमंसं^२; मंसं^३; आउ २४; अल; जुना; मु एतेष्वि-
दमुपलभ्यते ।

‘स नः पर्षदति द्विषः’ इति ऋसं १०. १८७ सूक्ते प्रतिमन्त्रमन्त्रिमः पादः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः

ॐ संज्ञानं पञ्च कश्यपः संज्ञानः शंयुक्तमा साशीः शकरी सर्वत्र नैर्हस्त्यं तृचं निर्हस्त्यः
सपत्न्यं^१ सेनादरणमानुष्टुभं बृहतीमध्यं प्र सप्त कश्यपो जमदग्निरुत्तमा शंयुराद्याग्नेयी गायत्री द्विती-
योपोत्तमाशीः पाङ्क्तं^२ तृतीया अक्षरस्तुतिः सानुष्टुप् चतुर्थी सौमी पञ्चमी सौरी विदा दश पादाश्च
पञ्च विश्वामित्र इन्द्रो वा प्रजापतिरेन्द्रं पावसानमानुष्टुभं^३ पुरीषपदान्याग्नेयवैष्णवैन्द्रपौष्णदैवानि
वैराजानि द्वितीयापञ्चम्यायुष्णिहौ^४ चतुर्थी न्यङ्कुसारिणी सप्तमी पुरस्ताद्बृहती नवम्यन्त्ये पङ्क्ती
अग्निरेकादश लिङ्गोक्तदेवतं यजुषि वायुः सप्त प्रउगोक्तदेवतं गायत्रं षष्ठी शकरी याजुषाणि पञ्च
होता द्वादश वसिष्ठो वा^५ प्रैषसूक्तान्याद्यमाप्रियं परं लिङ्गोक्तदेवतमनिरुक्तं स्वयज्ञोक्तदेवतमन्यत्प्रोक्त-
मजैवेकादश सप्तमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ देवं होताष्टादश होता द्वादश इदं तृचं वसिष्ठवामदेवौ
कुन्तापौ द्विवृहत्थ्यावनुष्टुब्धवच्यस्वरानुष्टुबन्तं^६ राज्ञश्चतुष्कमिन्द्रः पङ्क्त्यन्तं^७ यः पञ्च यः षड् यत्पञ्च
एता द्वयनैतशो मुनिः षष्ठ्यष्ट्यायुष्णिहावन्त्या द्विपदा यजुषि वा चत्वारि विततौ षडानुष्टुभ-
मिहेत्था चतुष्कं द्विपदं भुगेकपादा निचृद्धीमेऽनुष्टुबादित्याः पञ्च जगती त्रिष्टुबपरिष्टाद्बृहती
पुरस्ताद्बृहती द्विपदा यजुषां त्वं तृचमानुष्टुभं तु यद्वश होतृप्रतिगारित्रोः संवादो नाकष्टुसु
जगत्याद्या जगत्याद्या ॥

१. निर्हस्त्यः सपत्न्यं Macdonell, Brhaddevatā part II. p. 320 ; निर्हस्त्यसपत्न्यं
का; → ऋग्वि ४. २४. ४

२. पाङ्क्तं ibid ; पाङ्क्त्यं-का

३. पावसानं ibid ; पावनं-का

४. अष्टम्यप्युष्णिक्

५. वाशब्दः समुच्चये । विश्वामित्रौ वसिष्ठश्च प्रैषाणामृषी । पुरोडासां निविदां प्रैषाणां च
विश्वामित्र ऋषिरिति शाश्रौ ८. १५. १५ भाष्ये ।

६. आद्ये द्वे बृहत्यावित्यर्थः. Scheftelowitz suggests द्वितीया बृहती (?) .

७. ‘वच्यस्व त्रिरानुष्टुबन्तम्’ इति शुद्धम् । Scheftelowitz suggests वच्यस्वानु^७.

८. ‘उप वो नर एमसि इति चतुर्दशी संयं पङ्क्तिः’ इति आश्वश्रौ ८. ३. १२ भाष्येऽपि ।

१

संज्ञानमुशना वदत् संज्ञानं वरुणो वदत् । संज्ञानमिन्द्रश्चाग्निश्च संज्ञानं सविता वदत् ॥ १ ॥
 संज्ञानं नः स्वैभ्यः संज्ञानमरणेभ्यः । संज्ञानमश्विना युवमिहास्मासु नि यच्छताम् ॥ २ ॥
 यत्कक्षीवान् संवननं पुत्रो अङ्गिरसामवेत् । तेन नोऽद्य विश्वे देवाः सं प्रियां समवीवनन् ॥ ३ ॥
 सं वो मनासि जानतां समाकूर्ति मनामसि । असौ यो विमना जनस्तं समावर्तयामसि ॥ ४ ॥
 तच्छंयोरा वृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये दैवी स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ।
 ऊर्ध्वं जिगातु भेषजं शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ५ ॥

दशममण्डलान्ते पठनीयम्' । पूर्णमासे विनियोगः (शांश्रौ ३. ६. ३) । ऋमं-मं ३२-आउ २५-
 सु-अल-जुना-औध-पुस्तकेष्वदमुपलभ्यते । बृहदे ८. ९३; ऋग्वि ४. १२६-१२७ अत्रापिदं निर्दिष्टम् ।
 २ = अथर्व ७. ५२. १; तैब्रा २. ४. ४. ६. संज्ञानं नः-अथर्व-तैब्रा-ऋमं-आउ; संज्ञानं न-अल-
 -जुना-सु; संज्ञानं वः-मं-औध. स्वैभ्यः-का-ऋमं-मं-आउ-अल; स्वैभिः-अथर्व; श्वेभ्यः-सु; स्वैः-
 तैब्रा. अरणेभ्यः-का-ऋमं-मं-आउ-अल-सु; अरणेभिः-अथर्व; अरणैः-तैब्रा. यच्छतां-का-सु-
 अल; यच्छत-इतरेषु । ३ = खिल ३. १५. ३२. कक्षीवान्; कक्षीवां. संवननं-का-आउ-ऋमं-
 सु-अल-जुना; संवननो-मं. अङ्गिरसामवेत्-का-आउ; अङ्गिरसामवे-मं-अल-जुना; अङ्गिरसा भवेत्-
 -ऋमं-सु; अङ्गिरसा भवेत्-औध. समवीवनन्-का; समवीवनन्-ऋमं; समजीवनन्-इतरेषु । ४ =
 अथर्व ३. ८. ५१. जानतां; सं व्रता-अथर्व. समाकूर्ति-का; समाकूर्ति-मं-सु-ऋमं-आउ; समा-
 कूर्ति-अथर्व-अल-जुना. मनामसि-का-सु-अल-जुना-मं; नमामसि-अथर्व-आउ. जनः; दनः-
 ऋमं; नसः-सु; मनः-औध. तं; सं-औध; स्वं । ५ = तैसं २. ६. १०. २; तैब्रा ३. ५. ११; तैआ
 १. ९. ७; शब्रा १. ९. १. २६-२८; मैसं ४. १३. १०; शांश्रौ १. ५; ३. ८; मागृ १. ५. ६;
 २. १५. ६; आश्वगृ ३. ५. ९; शांश्रु ४. ५. ९; १. १४. २१; माश्रौ १. ३. ४. → वैसू
 १३.३; निव ४.२१ (सभाष्यं); पञ्चासु; शांम; संकौ; ऋब्र; संभा. इयं शंयुबार्हस्पत्या ऋग्वेद-
 संहिताया अन्या ऋग्विती शांश्रु २. ११. १३; ४. ५. ब्राह्मकलानां 'तच्छंयोरा वृणीमहे' इत्यन्या
 ऋग्वततीति आश्वगृ ३. ५. ९ नारायणीयवृत्तिः । अस्मिन्मन्त्रे प्रथमं चतुर्भिः पादैरवसानं अनन्तरं
 द्वाभ्यां पादाभ्यामवसानमिति ऋपा १८. ५६.

ऋमं-सु-औध-पुस्तकेष्वयं मन्त्रो नास्ति ।

1. According to the commentary on the Carapavyūha *Samjñānam* is the last hymn of the Bāṣkalaśākhā and consists of 15 verses. But as it has only 5 verses, the commentator also counted the next two hymns and made up 15. In the British Museum MS. No. Add 5351, India Office MS. No. 2131, the Bombay edition of *R̥gvedabhāṣya* and also in the Aundh edition these three hymns are given together. That these were originally not one is clear from their different contents. The fact that these three hymns were handed down together at the end of the *R̥gveda Samhitā* and that the verse *Tacchamyorā* with which the Bāṣkalaśākhā ends also appears secondarily at the end of the third hymn lead the commentator to look upon the *Tacchamyorā* coming for the second time as the proper end of the whole. Not only the *Khilānukramaṇī* but the *Bṛhaddevatā* (VIII. 93-7) also says that these three are independent hymns. *R̥gvidhāna* IV. 126-7 also points to the same. Thus the conception that the *Samjñāna* hymn consisted of 15 verses is quite late. In the *Nirpayasagar* edition of *R̥gveda* the first *Tacchamyorā* which originally formed the end of the *Samjñāna* hymn is omitted. In order to make up the number 15 a quite late verse is added. The fact that Sāṅkh. Śr. III. 6. 3 quotes mere beginning of the hymn shows that it is old, and belongs to the Vedic period. [See Scheftelowitz, *Zeitschrift für Indologie und Iranistik*, Vol. I, pp. 50-7, 1922].

२

नैर्हस्त्यं सेनादरणं परि वर्तमेव यद्विः । तेनामित्राणां बाहून् हविषा शोषयामसि ॥ १ ॥
परि वर्तमान्येषामिन्द्रः पूर्वा च चक्रतुः । तेषां वो अग्निदग्धानामग्निगूळहानामिन्द्रो हन्तु वरं वरम् ॥ २ ॥
ऐषु नह्य विषादनं हरिणस्य धियं यथा । पराङ्मित्रौ ऐषत्वर्वाची गौरुपेजतु ॥ ३ ॥

ऋमं-अल-जुना-मु-औधपुस्तकेषूपलभ्यते । → बृहदे^१ ८. ९४ : यतु नैर्हस्त्यं तत्सपत्ननिबर्हणं;
ऋवि ४. १२४ : सेनादारणमेतत्स्यान्नैर्हस्त्यमिति शौनकः ।

१. नैर्हस्त्यं; नैर्हस्त्ये-अल. वर्तमेव-का; वर्तमे तु-इतरेषु. बाहून्-का-जुना; व्याहून्-अल; बाहुः.
१^१ = अथर्व ६. ६६. २^२. तेनामित्राणां-का; तेनाविषाणां-जुना. २ = अथर्व ६. ६७. १^१, २^२. एषां;
सर्वतः-अथर्व. च चक्रतुः-का; च सस्रतुः-मु-अथर्व; च सस्रतः-अल-जुना; नु यच्छतु-ऋमं. २^२=खिल
३. २१. २^२. अग्निदग्धानामग्निगूळहानां-का; अग्निमूळहानां-ऋमं-मु-अल-अथर्व; अग्निदग्धाना-
मग्निमूळहानां-जुना. ३ = अथर्व ६. ६७. ३. ऐषु-का; एषु. नह्य-का; नह्या. विषादनं-का;
वृषाजिनं-इतरेषु. धियं यथा-का-मु-अल; मियं यथा-जुना; हि प्रियं यथा-ऋमं; मियं कृधि-
अथर्व. पराङ्-का; परां-जुना-मु; परां-औध; परा. अमित्रौ-का-ऋमं; अमित्रां-मु-जुना; अमित्रा
-अल; अमित्र-अथर्व. ऐषत्वः; ऐषत्व-अथर्व. गौरुपेजतु-का-जुना-ऋमं; गौरुपाजतु-मु; गौरुपेजतु
-अथर्व; गौरुपेजतु-अल ।

३

प्राध्वराणां पते वसो होतवैरेण्यक्रतो । तुभ्यं गायत्रमृच्यते ॥ १ ॥
गोकामो अन्नकामः प्रजाकामोत कश्यपः ।
भूतं भविष्यत्प्र स्तौति महद्ब्रह्मैकमक्षरं बहु ब्रह्मैकमक्षरम् ॥ २ ॥
यदक्षरं भूतकृतो विश्वे देवा उपासते । महर्षिमस्य गोतारं जर्मदग्निमकुर्वत ॥ ३ ॥
जर्मदग्निरा प्यायते छन्दोभिश्चतुरुत्तरैः ।
राज्ञः सोमस्य भक्षेण ब्रह्मणा वीर्यावता शिवा नः प्रदिशो दिशः ॥ ४ ॥
अजो यत्तेजो ददृशे शुक्रं ज्योतिः परोरुहा ।
तद्विः कश्यपः स्तौति सत्यं ब्रह्म चराचरं ध्रुवं ब्रह्म चराचरम् ॥ ५ ॥
त्र्यायुषं जर्मदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् ।
अगस्त्यस्य त्र्यायुषं यद्देवानां त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषम् ॥ ६ ॥
तच्छयोरा वृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये दैवी स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ।
ऊर्ध्वं जिगातु मेपजं शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ७ ॥

ऋमं-मु-अल-औध । → बृहदे ८. ९४ : सं समिद् (= ऋसं १०. १११. १) प्राध्वराणां
चेत्यामेय्यावेव ते स्मृते ।

१. गायत्रमृच्यते = ऋसं ८. ३८. १०. ऋच्यते; ऋच्यतो-अल । २. प्रजाकामोत
(प्रजाकामः + उत)-का; प्रजाकाम उत-ऋमं-मु-औध-जुना; पूजाकाम उत-अल. भूतं भविष्यत्

॥ अथर्व ४. ११. २; ११. ७. १७; १५. २. ६. महद्-का-ऋमं; मह-अल-जुना; सह-मु-औध। ३. ॥ तैआ १. ९. ६. भूतकृता-का-ऋमं-अल-जुना; भूतकृत-तैआ-मु-औध. जम-दशिमकुर्वत-का-तैआ-ऋमं-अल; जमदग्निरकुर्वत-मु-औध। ४. ॥ तैआ १. ९. ६; ॥ अथर्व ८. ९. १९: सप्त ऋन्दांसि चतुरस्रराणि. प्यायते-का; प्यायसे. चतुरस्ररैः; चतुरस्ररैः-ऋमं. राज्ञः-तैआ-अल-जुना; राज्ञा-का-ऋमं; राजा-मु-औध. भक्षेण-का-अल-जुना-मु-औध; दक्षेण-ऋमं; तृसासः-तैआ. वीर्यावता-तैआ-ऋमं-औध-जुना; वीर्याता-अल. वीर्यावतां-मु; वीर्यवतां-का. ऋमं-मु-अल-जुना-औधपुस्तकेषु 'सत्या नः प्रदिशो दिशः' इत्यधिकम्। ५. ददशे-का-ऋमं-अल-जुना; ददशे-मु-औध. पुरोगुहा-मु-अल-जुना-औध; पुरोगुहा-ऋमं. तदधिः-का-ऋमं-अल-जुना; तदधिः-मु-औध. कश्यपः-मु-औध; कश्यप-का-अल-जुना-ऋमं. ६. ॥ वासं ३. ६२; वागृ १. २८; हिगृ १. ९. ६; खागृ २. ३. २१; मागृ १. १. २४; पागृ १. १६. ७; २. १. १५; मंत्रा १. ६. ८; ऋब्र; आपमं; मंदी; आसू. ६१ ॥ अथर्व ५. २८. ७. देवानां; देवेषु-वासं. तन्नो-का-वासं; तन्मे-ऋमं-मु-आपमं-अल-औध. षष्ठमन्त्रस्यान्ते मु-औधपुस्तकयोः 'सर्वमस्तु शतायुषं बलायुषम्' इत्यधिकं ऋमं-पुस्तके च 'शतायुषं बलायुषम्' इत्यधिकम्। ऋमं-पुस्तके षष्ठमन्त्रानन्तरमेको मन्त्रोऽधिकः स एवं-

ॐ च मे स्वरश्च मे यज्ञोप च ते नमश्च ।

यत्ते न्यूनं तस्मै त उप यत्तंतिरिक्तं तस्मै ते नमः ॥

७. दैवी; दैवीः-मु। अस्य मन्त्रस्यानन्तरं मु-पुस्तके 'इति परिशिष्टानि समाप्तानि' इति लिखितं निविदध्यायश्चानन्तरं मुद्रितः ।

४

विदा मघवन् विदा गार्नुर्मनु शंसिषो दिशः । शिक्षा शचीनां पते पूर्वाणां पुरुवसो ॥ १ ॥
आभिष्टुमभिष्टिभिः प्रचेतन प्र चेतय । इन्द्र युन्नाय न इष एवा हि शक्रः ॥ २ ॥
राये वाजाय वज्रिवः शविष्ठ वज्रिनृक्षसे । मंहिष्ठ वज्रिनृक्षस आ याहि पिब मत्स्व ॥ ३ ॥
विदा राये सुवीर्यं मुत्रो वाजानां पतिर्वैशो अनु । मंहिष्ठ वज्रिनृक्षसे यः शविष्ठः शूराणाम् ॥ ४ ॥
यो मंहिष्ठो मघोनां चिकित्वा अभि नो नय । इन्द्रो विदे तमु स्तुषे वशी हि शक्रः ॥ ५ ॥
तमूनये हवामहे जेतारमपराजितम् । स नः पर्षदति द्विषः क्रतुश्छन्द ऋतं बृहत् ॥ ६ ॥
इन्द्रं धनस्य सातये हवामहे जेतारमपराजितम् । स नः पर्षदति द्विषः स नः पर्षदति सिधः ॥ ७ ॥
पूर्वस्य यत्ते अद्रिवः सुन्न आ वेहि नो वसो । पूर्तिः शविष्ठ शश्वत ईशे हि शक्रः ॥ ८ ॥
नूनं तं नन्यं मन्यसे प्रभो जनस्य वृत्रहन् ।
समन्येषु ब्रवावहे शूरो यो गोषु गच्छति संखा सुरेशो अद्रयाः ॥ ९ ॥
एवा ह्यैवा ह्यमां ३३ एवा ह्यैवा हि विष्णां ३३ ।
एवा ह्यैवा हीन्द्र । एवा ह्यैवा हि पूषन् । एवा ह्यैवा हि देवाः ॥ १० ॥
एवा हि शक्रो वशी हि शक्रो वशां अनु ।
आयो मन्याय मन्यव उपो मन्याय मन्यव उपेहि विश्वथ ॥ ११ ॥

1. For the composition of Khila V. 1-2 in later Vedic period and for the German translation of Khila V. 1-3, see Scheftelowitz, Zeitschr. Ind. Irani, Lpp. 50-7.

हन्ते गविष्ठौ । अर्चन्तं गुह्या पदा । परमस्यां परावति । आदीं ब्रह्माणि वर्धयन् । अना-
धृष्टान्योजसा । कृण्वन् देवेभ्यो दुवः । मरुद्भिः सखिभिः सह । इन्द्रो मरुत्वाँ इह श्रवदिह
सोमस्य पिबतु । प्रेमां देवो देवहूतिमवतु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं
यजमानमवतु । चित्रश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ २ ॥

इन्द्रो देवः सोमं पिबतु । एकजानां वीरतमः । भूरिजानां तवस्तमः । हय्योः
स्थाता । पृश्नेः प्रेता । वज्रस्य भर्ता । पुरां भेत्ता । पुरां दर्मा । अपां सृष्टा । अपां नेता ।
सत्त्वनां नेता । निजन्निर्दूरेश्रवाः । उपमाजिकृदंसनावान् । इहोशान् देवो बभूवान् । इन्द्रो
देव इह श्रवदिह सोमं पिबतु । प्रेमां देवो देवहूतिमवतु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं
क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवतु । चित्रश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ ३ ॥

सविता देवः सोमस्य पिबतु हिरण्यपाणिः सुजिह्वः । सुबाहुः स्वङ्गुरिः । त्रिरहन्
सत्यसवनः । यत्प्रासुवद्वसुधितो उभे जोष्टी सवीमनि । श्रेष्ठं सावित्रमासुवन् । दोग्ध्रीं
धेनुम् । वोळहारमनङ्गाहम् । आशुं सप्तिम् । जिष्णुं रथेष्ठाम् । पुरंधिं योषाम् । समेयं
युवानम् । परामीवां साविषत् पराघशंसम् । सविता देव इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत् ।
प्रेमां देवो देवहूतिमवतु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवतु ।
चित्रश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवद्ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ ४ ॥

बावापृथिवी सोमस्य मत्सताम् । पिता च माता च । पुत्रश्च प्रजननं च । धेनुश्च
ऋषभश्च । धन्या च धिषणा च । सुरेताश्च सुदुघा च । शंभूश्च मयोभूश्च । ऊर्जस्वती च
पयस्वती च । रेतोधाश्च रेतोभृच्च । बावापृथिवी इह श्रुतामिह सोमस्य मत्सताम् । प्रेमां
देवी देवहूतिमवतां देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवताम् ।
चित्रे चित्राभिरूतिभिः । श्रुतां ब्रह्माण्यावसा गमताम् ॥ ५ ॥

ऋभवो देवाः सोमस्य मत्सन् । विष्टी स्वपसः । कर्मणा सुहस्ताः । धन्या धनिष्ठाः ।
शम्या शमिष्ठाः । शच्या शचिष्ठाः । ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपां रक्षन् । अरक्षन् धेनुर-
भवद्विश्वरूपी । अयुञ्जत हरी । अयुर्देवाँ उप । अबुध्नन् सं कनीनामदन्तः । संवत्सरे स्वपसो
यज्ञियं भागमायन् । ऋभवो देवा इह श्रवन्निह सोमस्य मत्सन् । प्रेमां देवा देवहूतिमवन्तु
देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः ।
श्रवन् ब्रह्माण्यावसा गमन् ॥ ६ ॥

विश्वे देवाः सोमस्य मत्सन् । विश्वे वैश्वानराः । विश्वे विश्वमहसः । महि महान्तः ।
तकान्ना नेमधितिवानः । आस्क्राः पचतवाहसः । वात आत्मानो अग्निजूताः । ये बां च
पृथिवीं चातस्थुः । अपश्च स्वश्च । ब्रह्म च क्षत्रं च । बर्हिश्च वेदिं च । यज्ञं चोरु चान्त-
रिक्षम् । ये स्थ त्रय एकादशाः । त्रयश्च त्रिशच्च । त्रयश्च त्री च शता । त्रयश्च त्री च

सहस्रा । तावन्तोऽभिषाचः । तावन्तो रातिषाचः । तावतीः पत्नीः । तावतीर्माः । तावन्त उदरणे । तावन्तो निवेशने । अतो वा देवा भूयांसः स्थ । मा वो देवा अतिशसा मा परिशसा विक्षि । विश्वे देवा इह श्रवन्निह सोमस्य मत्सन् । प्रेमां देवा देवहूतिमवन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवन् ब्रह्माण्यावसा गमन् ॥ ७ ॥

अग्निर्वैश्वानरः सोमस्य मत्सत् । विश्वेष्वां देवानां समित् । अजस्रं दैव्यं ज्योतिः । यो विड्भ्यो मानुषीभ्योऽदीदेत् । द्युषु पूर्वासु दिद्युतानः । अजर उपसामनीके । आ यो द्यां भात्या पृथिवीम् । उर्वन्तरिक्षम् । ज्योतिषा यज्ञाय शर्म यंसत् । अग्निर्वैश्वानर इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमां देवा देवहूतिमवन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवन् ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ ८ ॥

मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन् । सुष्टुभः स्वर्काः । अर्कस्तुभो बृहद्वयसः । शूरा अनाघृष्टरथाः । त्वेषासः पृश्निमातरः । शुभ्रा हिरण्यखादयः । तवसो भन्ददिष्टयः । नभस्या वर्षनिर्णिजः । मरुतो देवा इह श्रवन्निह सोमस्य मत्सन् । प्रेमां देवा देवहूतिमवन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवन् ब्रह्माण्यावसा गमन् ॥ ९ ॥

अग्निर्जातवेदाः सोमस्य मत्सत् । स्वनीकश्चित्रमानुः । अप्रोषिवान् गृहपतिस्तिर-
स्तमांसि दर्शतः । घृताहवन ईड्यः । बहुलवर्मास्तुतयज्वा । प्रतीत्या शत्रून् जेतापराजितः । अग्ने जातवेदोऽभि द्युन्ममभि सह आयच्छस्व । तुशो अमुशः । समिद्धारं स्तोतारमंहसस्पाहि । अग्निर्जातवेदा इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमां देवा देवहूतिमवन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवन् ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ १० ॥

अस्य मदे जरितरिन्द्रः सोमस्य मत्सत् । अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽहिमहन् । अस्य मदे जरितरिन्द्रो वृत्रमहन् । अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽपां वेगमैरयत् । अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽजिन्वदजुवोऽपिन्वदजितः । अस्य मदे जरितरिन्द्र उदार्यं वर्णमतिरदव दासीद्विशो अस्तभ्रात् । अस्य मदे जरितरिन्द्र उदूधामस्तभ्रादप्रथयत् पृथिवीम् । अस्य मदे जरितरिन्द्रो दिवि सूर्यमैरयद्व्यन्तरिक्षमतिरत् । अस्य मदे जरितरिन्द्रः समुद्रान् प्रकुपितौ अरम्णात् । अस्य मदे जरितरिन्द्र ऋश्यां इव पम्फगतः पर्वतान् प्रकुपितौ अरम्णात् । अस्य मदे जरितरिन्द्र इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमां देवा देवहूतिमवन्तु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु । चित्राश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवन् ब्रह्माण्यावसा गमत् ॥ ११ ॥

एता ११ निविदः सु; शांश्रौ ७. ९. ३; ८. १६-२५ अत्रोपलभ्यन्ते । तथा च १ = ऐवा २. ३४; शम्ना १. ४. २. ५; तैसं २. ५. ९; आश्वश्रौ १. ३; ५. ९. अलपुस्तके 'अग्निर्देवेदः'

एतावदेव । 'द्वादशपदा वा एषा निविद्' इति ऐत्रा २. ३३. ६. ४. → ऐत्रा ३. २९ सायण-
भाष्यम्. ७. → श्रावा १४. ६. ९. २; वृउ ३. ९. १ (वैश्वदेवस्य निविद्); निव ७. २४ दुर्ग-
भाष्यम्. १२. → ऋसं १. ८६. ४ सायणभाष्यम्. १०. → श्रावा १३. ५. १. १२. ११. ≡ ऐत्रा
४. १; श्रावा १७. ३; षोडशीशस्त्र इयमुत्तमा निविद् (आश्वश्री. ६. २; शाश्री ८. ७. ४) ।

१. प्रणीर्यज्ञानां → ऋसं १०. ४६. ४ : नेतारमध्वराणाम्. रथीरध्वराणां ≡ ऋसं १.
४४. २; ८. ११. २. २. शाश्रीमध्ये केषांचन पादानां व्यत्यासः । मरुस्तोत्रो मरुहणः ≡ ऋसं
४. १८. ७ सायणभाष्यं. य ईमेनं देवा ... गविष्टौ → ऋसं ३. ४७. ४. गविष्टौ; गविष्टी-
मु-शाश्री. 'परमस्यां परावति' इत्यस्यानन्तरं शाश्रीमध्ये 'वधीद्वृत्रं सृजदपः । मरुतामोजसा सह'
इत्यधिकम्. 'घनवृत्रा सृजदपः । मरुतामोजसा सह' इति शाश्रीमध्ये नास्ति. 'प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम्'
इति ऐत्रा ३. ११. ९ मध्ये निविद्यादत्वेनोद्धतम् । अस्या निविदो विषये ऋसं ८. ३७. १, ६ द्रष्टव्यम् ।
३. सृष्टा; सृष्टा-मु. भूरिजानां; भूरिदानं-मु. हयोः स्थाता ... पुरां दर्मा अपां सृष्टा →
ऋसं ३. ४५. २. पुरां भेत्ता ≡ साम. १. २७५. अपां नेता ≡ ऋसं २. १२. ७. उपमा-
जिह्व-का; उपमातिह्व-इतरेषु. सोमं पिबतु; सोमस्य पिबतु-मु. ४. पिबतु; मत्सत्-शाश्री.
सविता ... सुजिह्वः → ऋसं ३. ५४. ११. यत्प्रासु; यः प्रासु-शाश्री-मु. वसुधिती-
शाश्री → खिल ५. ७. ३४; वसुधिती-का-मु. आसुवन्; आसुव-शाश्री-मु. जिष्णुं रथेष्टां
पुरंधि योषां-का-शाश्री; पुरंधि योषां जिष्णुं रथेष्टां-मु. गमतां; गमन्तां-मु. ६. शच्या शचिष्टाः
≡ ऋसं ४. २०. ९. अरक्षन् । अरक्षन् धनुः-का-मु → ऋसं ४. ३३. ४; अतक्षन् । अतक्षन्
धनुः-शाश्री. धेनुरभव; धेनुमभव-शाश्री-मु. अबुधन्; अबुधन्-मु. श्रवन्; श्रवत्-मु. ७.
विश्वे विश्वमहसः-का; विश्वे हि विश्वमहसः-मु. तक्रान्ना-का-मु; पक्रान्ना-शाश्री. नेमधिती-
वानः-का; नेमतिथीवानः-इतरेषु. आस्क्राः-का; अस्क्राः-मु. वात आत्मानो-का; वातात्मानो-
इतरेषु. अग्निजुताः-का; अग्निदूताः-शाश्री-मु; अग्निदूताः. अतिशसा मा परिशसा विश्वि-का;
अपिशसा मा परिशसा वृक्षि-मु; अविशसा मा विशसायुरा वृक्षि-शाश्री. ८. उपसामनीके ...
भात्या ≡ ऋसं ५. ७६. १ : आ भात्यमिषसामनीकं. दीदेत्-का; अदीदेत्-मु. भात्या-का;
भात्यां-मु. उर्वन्तरिक्षं-का; ओर्वन्तरिक्षं-शाश्री-मु. यज्ञाय-का; यज्ञियाय-शाश्री. ९. श्रवन्-
का; श्रवत्-मु. १०. बहुलवर्मा-का; बहुलवर्मा-इतरेषु. प्रतीत्या शत्रून् ≡ ऋसं १०. ११६.
५. तुशो अण्त्तुशः-मु; स्तुशो अस्तुशः-शाश्री. समिद्धारं-का; समेद्धारं-इतरेषु. ११. अस्य मदे
... → ऋसं ७. ८२. ३. °पिन्वदजितः-का; °पिन्वदपितः-मु. दासीदिशो-का; दासीदिशो-
मु; दासं वर्ण-शाश्री. अस्तभ्नात्; अहन्-शाश्री. उद्ध्यामस्तभ्नात् ≡ ऋसं २. १२. २. दिवि
सूर्यमैर्यद्व्यन्तरिक्षमतिरत्; व्यन्तरिक्षमतिरदा सूर्यं दिव्यैरयत्-शाश्री. व्यन्तरिक्षमतिरत्
≡ ऋसं ८. १४. ७. समुद्रान् प्रकुपितौ अरम्णात्-का; समुद्रं प्रकुपितं अरम्णात्-मु. पर्वतान्
प्रकुपितौ अरम्णात् ≡ ऋसं २. १२. २. ऋश्यौ-का; ऋश्यौ-शाश्री-मु.

मु-पुस्तकं निविदां परिगणनं कृतं तद्यथा-

अग्निर्द्वादश । इन्द्रो मरुत्वानिन्द्रो देवः सविता देवः पृथग्विंशतिः । द्यावापृथिवी पञ्चदश ।
ऋभवो देवाः सप्तदश । विश्वे देवास्त्रिंशत् । अग्निर्वैश्वानरः पञ्चदश । मरुतो देवाश्चतुर्दश । अग्नि-
जतिवेदा अस्य मदे पृथक् षोडश । इति निविदध्यायः ॥

६

वायुरग्रेणा यज्ञप्रीः सार्कं गन् मनसा यज्ञम् । शिवो नियुद्धिः शिवाभिः १ ॥

हिरण्यवर्तनी नरा देवा पती अभिष्टये । वायुश्चेन्द्रश्च सुमखा ॥ २ ॥

काव्या राजानां कृत्वा दक्षस्य दुरोणे । रिशादसा सधस्य आ ॥ ३ ॥
 दैव्या अध्वर्यु आ गतं रथेन सूर्यत्वचा । मध्वा यज्ञं समञ्जाथे ॥ ४ ॥
 इन्द्र उक्थेभिर्मिन्द्रिष्ठो वाजानां च वाजपतिः । हरिवान् सुतानां सखा ॥ ५ ॥
 विश्वान् देवान् हवामहेऽस्मिन् यज्ञे सुपेशसः । तं इमं यज्ञमां गमन् देवासो देव्या धियां ॥
 जुगाणां अध्वरे सदो ये यज्ञस्य तनूकृतः । विश्व आ सोमपीतये ॥ ६ ॥
 वाचां महीं देवीं वाचमस्मिन् यज्ञे सुपेशसम् । सरस्वतीं हवामहे ॥ ७ ॥

एताः 'पुरोक्चः' शांश्रौ ७. १०. ९-१६; सु-पुस्तके चोपलभ्यन्ते । काश्चन अन्यत्राप्युप-
 लभ्यन्ते । १ = वासं २७. ३१; शांश्रौ १४. ४; आश्वश्रौ २. १२; ५. १०. ३, ४ = वासं ३३.
 ७२-७३. ६. शांश्रौ १४. ५; आश्वश्रौ ५. १० अत्र निर्दिष्टा. खिलानुक्रमण्यनुसारेणैव शक्नोतीति सा च
 का-सु-पुस्तकानुसारिणी । शांश्रौ-शांश्रौ-पुस्तकयोस्तु सा महापङ्क्तिः 'जुषाणा अध्वरे सदो' इत्यं-
 शस्य तत्राभावात् ।

२. सुमखा-का; सुमखी-शांश्रौ; सुमुखः-सु । ३. काव्या राजानां-का-सु; काव्ययोरानेपु-
 वासं-शांश्रौ । ४. दैव्या अध्वर्यु-का; दैव्यावध्वर्यु-वासं-शांश्रौ । ६. सुपेशसः; सजोषसः-शांश्रौ ।
 ७. = अथर्व ५. ७. ४ : सरस्वती ... हवामहे । वाचं जुष्टां मधुमतीमवादिषं देवानां देवहूतिषु.
 वाचा महीं-का; वाचामहं-शांश्रौ; वाचमहं-सु. वाचमस्मिन्; वाचमिन्-सु. सुपेशसं; सुपेशसा-
 -सु । सु-पुस्तके षष्ठो मन्त्रः षष्ठसप्तमत्वेन पठितः सप्तमश्चाष्टमत्वेन पठितः ।

७ [१]

प्रैषाध्यायः

- (अ) होता यक्षदग्निं समिधा सुषमिधा समिद्धं नाभा पृथिव्याः संगथे वामस्य ।
 वर्षमन् दिवं इळरपदे वैवाज्यस्य होतयैज ॥
- (आ) होता यक्षतनूनपातमदितीर्भं मुवनस्य गोपाम् ।
 मध्वाद्यं देवो देवैभ्यो देवयानान् पथो अनक्तु वैवाज्यस्य होतयैज ॥
- (इ) होता यक्षन्नराशंसं नृशस्तं नृः प्रणेत्रम् ।
 गोभिर्वपावान् स्याद्वीरैः शक्तीवान् रथैः प्रथमयावा हिरण्यैश्चन्द्री वैवाज्यस्य होतयैज ॥
- (उ) होता यक्षदग्निमीळ ईळितो देवो देवी आ वक्षदूतो हव्यवाळमूरः ।
 उपेमं यज्ञमुपेमां देवो देवहूतिमवतु वैवाज्यस्य होतयैज ॥
- (ए) होता यक्षद्वहिः सुष्टरीमोर्णमदा अस्मिन्यज्ञे वि च प्र च प्रथतां स्वासस्यं देवैभ्यः ।
 एमेनदद्यं वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु प्रियमिन्द्रस्यास्तु वैवाज्यस्य होतयैज ॥
- (ऐ) होता यक्षदुर ऋष्याः कवण्यो कोषधावनीरुदाताभिर्जिहतां वि पक्षोभिः श्रयन्ताम् ।
 सुप्रायणा अस्मिन् यज्ञे वि श्रयन्तामृतावृधो व्यन्त्वाज्यस्य होतयैज ॥
- (ओ) होता यक्षदुर्वासानकता बृहती सुपेशसा नृः पतिभ्यो योनि कृण्वाने ।
 संसमयमाने इन्द्रेण देवैरेदं बहिः सीदतां वीतामाज्यस्य होतयैज ॥

- (औ) होता यक्षदैव्या होतारा मन्द्रा पोतारा कवी प्रचेतसा ।
स्विष्टमद्यान्यः करदिषा स्वभिगूर्तमन्य ऊर्जा स्वतवसेमं यज्ञं दिवि देवेषु धत्तां
वीतामाज्यस्य होतय्यज ॥
- (अं) होता यक्षत्तिक्षौ देवीरपसामपस्तमा अञ्छिद्रमद्येदमपस्तन्वताम् ।
देवेभ्यो देवीर्देवमपो व्यन्त्वाज्यस्य होतय्यज ॥
- (अः) होता यक्षस्वष्टारमचिष्टमपाकं रेतोधा विश्रवसं यशोधाम् ।
पुरुषमकामकर्शनं सुपोषः पोषैः स्यात्सुवीरो वीरैर्वैत्वाज्यस्य होतय्यज ॥
- (क) होता यक्षद्वनस्पतिमुपाव सक्षद्वियो जोष्टारं शशमन्तरः ।
स्वदात्स्वधितिर्ऋतुथाद्य देवो देवेभ्यो हव्यवाड् वैत्वाज्यस्य होतय्यज ॥
- (ख) होता यक्षदग्निं स्वाहाज्यस्य स्वाहा मेदसः स्वाहा स्तोकाणां स्वाहा स्वाहाकृतीनां
स्वाहा हव्यसूक्तीनाम् ।
स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणां अग्न आज्यस्य व्यन्तु होतय्यज ॥

७ [२]

- (अ) अजैदग्निरसनद्वाजं नि देवो देवेभ्यो हव्यवाड् । प्राञ्जोभिर्हिन्यानो धेनाभिः
कल्पमानो यज्ञस्यायुः । प्रतिरनुपप्रेष होतर्हव्या देवेभ्यः ॥
- (आ) होता यक्षदग्निमाज्यस्य जुषतां हविर्होतय्यज ॥
- (इ) होता यक्षत्सोममाज्यस्य जुषतां हविर्होतय्यज ॥
- (उ) होता यक्षदग्नीषोमौ ऋगस्य वपाया मेदसो जुषेतां हविर्होतय्यज ॥
- (ए) होता यक्षदग्नीषोमौ पुरोळाशस्य जुषेतां हविर्होतय्यज ॥
- (ऐ) होता यक्षदग्नीषोमौ ऋगस्य हविषा आत्तामद्य मध्यतो मेद उद्धृतं पुरा द्वेषोभ्यः
पुरा पौरुषेभ्यो गृभो घस्तां नूनं घासे अज्राणां यवसप्रथमानां सुमत्क्षराणां
शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सा-
दतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करत एवाग्नीषोमौ जुषेतां हविर्होतय्यज ॥
- (ओ) देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थम् ।
प्रदक्षिणिद्रशनया नियूय ऋतस्य वक्षि पथिमी रजिष्ठैः ॥
- (औ) होता यक्षद्वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया रभिष्टया रशनयाधित । यत्राग्नेराज्यस्य
हविषः प्रिया धामानि यत्र सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्राग्नीषोमयो-
ऽङ्गास्य हविषः प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः प्रिया पाथांसि यत्र देवानामा-
ज्यपानां प्रिया धामानि यत्राग्नेर्होतुः प्रिया धामानि तत्रैतं प्रस्तुत्येवोपस्तुत्ये-
वोपावसक्षदग्नीषोमिवा कृत्वा करदेवं देवो वनस्पतिर्जुषतां हविर्होतय्यज ॥

- (अं) वनस्पते रशनया नियूय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् ।
वहा देवत्रा दधिषो हवींषि प्र च दातारममृतेषु वोचः ॥
- (अः) होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निरेराज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाड् सोमस्या-
ज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाळग्नीषोमयोऽष्टागस्य हविषः प्रिया धामान्ययाड्
वनस्पतेः प्रिया पाथांस्ययाड् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया
धामानि यक्षस्त्वं महिमानमायजतामेज्या इषः कृणोतु सो अध्वरा जातवेदा जुषतां
हविर्होतयज ॥
- (क) अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन् पक्तीः पचन् पुरोळाशं गृह्णन्नग्नय
आज्यं गृह्णन् सोमायाज्यं बध्नन्नग्नीषोमाभ्यां च्छागं सूपस्थाद्य देवो वनस्पतिरभवद-
ग्नय आज्येन सोमायाज्येनाग्नीषोमाभ्यां च्छागेनाघत्तां तं मेदस्तः प्रति पचताप्र-
भीष्टामवीवृधेतां पुरोळाशेन त्वामद्य ऋष आर्षेय ऋषीणां नपादवृणीतायं यजमानो
बहुभ्य आ संगतेभ्यः । एष मे देवेषु वसु वार्यायक्षत इति ता या देवा देवदाना-
न्यदुस्तान्यस्मा आ च शास्स्वा च गुरस्वेषितश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो
मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥

७ [३]

- (अ) देवं बर्हिः सुदेवं देवैः स्यात्सुवीरं वीरैर्वस्तोर्द्विज्येताक्तोः प्रभ्रियेतात्यन्यान् राया
बर्हिष्मतो मदेम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥
- (आ) देवीर्द्वारः संघाते विद्वीर्यामञ्छिधिरा ध्रुवा देवहूतौ वत्स ईमेनास्तरुणा आमिमी-
यात्कुमारो वा नवजातो मैना अवी रेणुककाटः प्रणग्वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥
- (इ) देवी उषासानक्ता व्यस्मिन् यज्ञे प्रयत्यह्वेतामपि नूनं दैवीर्विशः प्रायासिष्टां सुप्रीते
सुधिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥
- (उ) देवी जोष्टी वसुधिते ययोरन्याघा द्वेषांसि यूयवदान्यावक्षद्वसु वार्याणि यजमानाय
वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥
- (ए) देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्यावक्षत्सर्गि सपीतिमन्या नवेन पूर्वं दयमाना स्याम
पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अघातां वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥
- (ऐ) देवा दैव्या होतारा पोतारा नेष्टारा हताघशंसावाभरद्वसू वसुवने वसुधेयस्य
वीतां यज ॥
- (ओ) देवीस्तिन्नस्तिन्नो देवीरिळा सरस्वती भारती यां भारत्यादित्यैरस्पृक्षत्सरस्वतीमं
रुद्वैर्यज्ञमावीदिहैवेळ्या वसुमत्या सधमादं मदेम वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥

- (औ) देवो नराशंसस्त्रिशीर्षा षळक्षः शतमिदेनं शितिपृष्ठा आदधति सहस्रमीं प्रवहन्ति मित्रावरुणदस्य होत्रमर्हतो बृहस्पतिस्तोत्रमश्विनाध्वर्यवं वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥
- (अं) देवो वनस्पतिर्वर्षप्रावा घृतनिर्णिग् चामग्रेगास्पृक्षदान्तरिक्षं मध्येनाप्राः पृथिवी-मुपरेणादृहीद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥
- (अः) देवं बर्हिर्बिरितीनां निवेधासि प्रच्युतीनामप्रच्युतं निकामधरणं पुरुस्पाहं यश-स्वदेना बर्हिषाप्या बर्हीष्यभिष्याम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥
- (क) देवो अग्निः स्विष्टकृत्मुद्रविगा मन्द्रः कविः सत्यमन्मायजी होता होतुर्होतुराय-जीयानग्ने यान् देवानयाड् यौ अपिद्रेयं ते होत्रे अमत्सत । तां ससनुषीं होत्रां देवंगमां दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमं स्विष्टकृच्चग्ने होताभूर्वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वोहि यज ॥

७ [४]

- (अ) होता यक्षदिन्द्रं हरिवौ इन्द्रो धाना अत्तु पूषण्वान्करम्भं सरस्वतीवान् भारतीवान् परिवाप इन्द्रस्यापूपो मित्रावरुणयोः पयस्या प्रातःसावस्य पुरोळाशौ इन्द्रः प्रस्थितां जुषाणो वेतु होतयज ॥
- (आ) होता यक्षदिन्द्रं हरिवौ इन्द्रो धाना अत्तु पूषण्वान् करम्भं सरस्वतीवान् भारतीवान् परिवाप इन्द्रस्यापूपो माध्यंदिनस्य सवनस्य पुरोळाशौ इन्द्रः प्रस्थितां जुषाणो वेतु होतयज ॥
- (इ) होता यक्षदिन्द्रं हरिवौ इन्द्रो धाना अत्तु पूषण्वान् करम्भं सरस्वतीवान् भारतीवान् परिवाप इन्द्रस्यापूपस्तृतीयस्य सवनस्य पुरोळाशौ इन्द्रः प्रस्थितां जुषाणो वेतु होतयज ॥
- (उ) होता यक्षदग्निं पुरोळाशानां जुषतां हविर्होतयज ॥
- (ए) होता यक्षद्रायुमग्रेगामग्रेयावानमग्रे सोमस्य पातारं करदेवं वायुरावसा गमज्जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतयज ॥
- (ऐ) होता यक्षदिन्द्रवायू अर्हन्ता रिहाणा गव्याभिर्गोमन्ता भ्रियन्तां वीरया शुक्रया एनयोर्निशुतो गोअग्रयाणां वीरौ कशाश्चपुरस्तात्तासामिह प्रयाणमास्तिकविमोचनं करत एवेन्द्रवायू जुषेतां वीतां पिबेतां सोमं होतयज ॥
- (ओ) होता यक्षन्मित्रावरुणा सुक्षत्रा रिशादसा नि चिन्मिषन्ता निचिरा निचय्यौ-साक्षश्चिद्रातुवित्तरानुल्बणेन चक्षसा ऋतमृतमिति दीध्याना करत एवं मित्रा-वरुणा जुषेतां वीतां पिबेतां सोमं होतयज ॥

- (औ) होता यक्षदश्विना नासत्या दीद्यग्नी रुद्रवर्तनी न्यन्तरेण चक्रेण च वामीरिष ऊर्ज आवहतं सुवीराः सनुतरेणा नरुषो बाधेतां मधुकशयेमं यज्ञं युवाना मिमिक्षतां करत एवाश्विना जुषेतां वीतां पिबेतां सोमं होतर्थज ॥
- (अं) होता यक्षदिन्द्रं प्रातः प्रातःसावस्याव्रवतो गमदा परावत ओरोरन्तरिक्षादा स्वास्तधस्थादिमे अस्मै शुक्रा मधुश्रुतः प्रस्थिता इन्द्राय सोमास्तां जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतर्थज ॥
- (अः) होता यक्षदिन्द्रं माध्यंदिनस्य सवनस्य निष्केवल्यस्य भागस्यात्तारं पातारं श्रोतारं हवमागन्तारमस्या धियोऽवितारं सुन्वतो यजमानस्य वृधमोभा कुक्षी पृणतां वार्त्रधं च माघोनं चेमे अस्मै शुक्रामन्यिनः प्रस्थिता इन्द्राय सोमास्तां जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतर्थज ॥
- (क) होता यक्षदिन्द्रं तृतीयस्य सवनस्य ऋभुमतो विभुमतो वाजवतो बृहस्पतिवतो विश्वदेव्यावतः समस्य मदाः प्रातस्तनाग्मत सं माध्यंदिनाः समिदातनारतेषां समुक्षितानां गौर इव प्रगाह्या वृषायस्त्रायूया बाहुभ्यामुप याहि हरिभ्यां प्रमुध्या शिप्रे निष्पृथ्य ऋजीषिन्निमे अस्मै तीव्रा आशीर्वन्तः प्रस्थिता इन्द्राय सोमास्तां जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतर्थज ॥
- (ख) होता यक्षदिन्द्रं मरुत्वन्तमिन्द्रो मरुत्वाङ्गुषतां वेतु पिबतु सोमं होतर्थज ॥
- (ग) होता यक्षदादित्यान् प्रियान् प्रियधाम्नः प्रियव्रतान् महः स्वसरस्य पतीनुरोन्तरिक्षस्याध्यक्षान् स्वादित्यमवोचत्तदस्मै सुन्वते यजमानाय करन्नेवमादित्या जुषन्तां मन्दन्तां व्यन्तु पिबन्तु मन्दन्तु सोमं होतर्थज ॥
- (व) होता यक्षदेवं सवितारं परामीवां साविषत् पराघशंसं सुसावित्रमसाविषत्तदस्मै सुन्वते यजमानाय करदेवं देवः सविता जुषतां मन्दतां वेतु पिबतु सोमं होतर्थज ॥
- (ङ) अग्निमद्य होतारमवृणीतायं सुन्वन् यजमानः पचन् पक्तीः पचन् पुरोळाशान् गृह्णन्नग्नय आज्यं गृह्णन् सोमायाज्यं बध्नन्नग्नये ष्ठागं सुन्वन्निन्द्राय सोमं भृज हरिभ्यां धानाः सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदग्नय आज्येन सोमायाज्येनाग्नये ष्ठागेनेन्द्राय सोमेन हरिभ्यां धानाभिरघत्तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीदवीवृधत पुरोळाशैरपादिन्द्रः सोमं गवाशिरं यवाशिरं तीव्रान्तं बहुरमध्यमुपोत्था मदा व्यश्रो-
द्विमदाँ आनळवीवृधताङ्गुषैस्त्वामद्य ऋष आर्षेय ऋषीणां नपादवृणीतायं सुन्वन् यजमानो बहुभ्य आ संगतेभ्यः । एष मे देवेषु वसु वार्यायक्ष्यत इति ता या देवा देवदानान्यदुस्तान्यस्मा आ च शास्त्वा च गुरस्वेषितश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥

- (च) धानासोमानामिन्द्राद्धि च पिब च बन्धां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रतामा रथचर्षणे सिध्वस्व यस्या पृच्छाद्विषं पत्नीः कामीमदथा इत्यस्मिन् सुन्वति यजमाने तस्मै किमरास्थाः । सुष्ठु सुवीर्यं यज्ञस्यागुर उद्वचं यद्यदचीकमतोत्तत्तथा- भूद्वोतर्ह्यज ॥
- (छ) इह मद एव मघवन्निन्द्र ते श्रो वसुमतो रुद्रवतो आदित्यवत ऋभुमतो विभुमतो वाजवतो बृहस्पतिवतो विश्वदेव्यावतः श्वसुत्यामग्निमिन्द्रायेन्द्राग्निभ्यां प्रब्रूहि । मित्रावरुणाभ्यां वसुभ्यो रुद्रेभ्यो आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणेभ्यः सोम्येभ्यः सोमपेभ्यो ब्रह्मन् वाचं यच्छ ॥
- (ज) होता यक्षदश्चिना सोमानां तिरो अह्वानां त्रिरा वर्तिर्यातां त्रिरह मानयेथामुतो तुरीयं नासत्या वाजिनाय देवाः । सजूरग्नी रोहिदश्चो घृतस्तुः । सजूरुषा अरु- षेभिः । सजुः सूर्य एतशेभिः । सजोषसावश्चिना दंसोभिः करत एवाश्चिना जुषेतां मन्देतां वीतां पित्रेतां सोमं होतर्ह्यज ॥

७ [५]

- (अ) होता यक्षदिन्द्रं होत्रात्सजूर्दिवा पृथिव्या ऋतुना सोमं पिबतु होतर्ह्यज ॥
- (आ) होता यक्षन्मरुतः पोत्रात्सुष्टुभः स्वर्कां ऋतुना सोमं पिबन्तु पोतर्ह्यज ॥
- (इ) होता यक्षद्वावो नेष्टात्त्वष्टा सुजनिमा सजूर्देवानां पत्नीभिर्ऋतुना सोमं पिबतु नेष्टर्ह्यज ॥
- (उ) होता यक्षदग्निमाग्नीध्रादतुना सोमं पिबत्वग्नीध्रज ॥
- (ए) होता यक्षदिन्द्रं ब्रह्माणं ब्रह्मणादतुना सोमं पिबतु ब्रह्मन् यज ॥
- (ऐ) होता यक्षन्मित्रावरुणा प्रशास्तारौ प्रशास्त्रादतुना सोमं पिबेतां प्रशास्तर्ह्यज ॥
- (ओ) होता यक्षदेवं द्रविणोदां होत्रादतुभिः सोमं पिबतु होतर्ह्यज ॥
- (औ) होता यक्षदेवं द्रविणोदां पोत्रादतुभिः सोमं पिबतु पोतर्ह्यज ॥
- (अं) होता यक्षदेवं द्रविणोदां नेष्टादतुभिः सोमं पिबतु नेष्टर्ह्यज ॥
- (अः) होता यक्षदेवं द्रविणोदामपाद्भोत्रादपात्पोत्रादपानेष्टात्तुरीयं पात्रममृक्तममर्त्यमिन्द्र- पानं देवो द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः । खयमायूयाः स्वयमभिगूर्याः स्वयम- भिगूर्तया होत्राय ऋतुभिः सोमस्य पिबत्वच्छावाक यज ॥
- (क) होता यक्षदश्चिनाध्वर्यू आध्वर्यवादतुना सोमं पित्रेतामध्वर्यू यजताम् ॥
- (ख) होता यक्षदग्निं गृहपतिं गार्हपत्यात्सुगृहपतिस्त्वधाग्नेऽयं सुन्वन् यजमानः स्यात्सु- गृहपतिस्त्वमनेन सुन्वता यजमानेनाग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यादतुना सोमं पिबतु गृह- पते यज ॥

[१] एते प्रैषा सु-पुस्तकेऽप्युपलभ्यन्ते । तथा च १ = मैसं ४. १३. २; कासं १५. १३; तैब्रा ३. ६. २; → ऐब्रा २. ४. १-१५ सायणभाष्यं; वासं २१. २९; ३०; ३३; ३४.

अ. = ऋसं ३. ५. ९; → ऋपा १. ५७. नाभा पृथिव्याः = ऋसं १. १४३. ४ ।

इ. नराशंसं नृशस्तं नृः प्रणेत्रं = ऋपा ४. ७८. नृशस्तं; नृशस्तं-सु ।

ए. सद्दन्तु; स्वदन्तु-मैसं ।

ऐ. कवयो कोषधावनीः = ऋपा २. ४१. यक्षदूर; यक्षदूर-सु. 'रुदाताभिः'; 'रुदा-ताभिः'-सु. श्रयन्तां; श्रयतां-सु. सुप्रायणा अस्मिन्त्यक्षे वि श्रयन्तां = निब ४. १८ (नि. ४. १)

ओ. नृः पतिभ्यो योनिं कृण्वाने = ऋपा ४. ७८.

औ. स्विष्टमद्यान्यः करत् = ऋपा ४. ५१. स्वतवसेमं-कासं; सतवसेमं-का-तैब्रा-सु ।

अः. अचिष्टं-सु; अचिष्टं-का-कासं-तैब्रा ।

ख. = आश्वश्रौ ३. ४; शाश्रौ ५. १८. २. जुषाणा ... व्यन्तु = ऐब्रा १. १७. ६ (सभाष्यं) : जुषाणो अभिराज्यस्य वेतु. अयं प्रैषः सु-पुस्तके ७ [२] अ अनन्तरं मुद्रितः । 'इति प्रयाजप्रैषः' इति च तत्राधिकम् ।

[२] शाश्रौ ५. १६. ९; मैसं ४. १३. ५; कासं १६. २१; तैब्रा ३. ६. ५-१५; ऐब्रा २. ५. ७; सु एतेष्वेते प्रैषा उपलभ्यन्ते । 'उपप्रैषाः' इति तेषां नाम ।

अ. उपप्रैष; उपप्रैष्य-तैब्रा-सु ।

आ-इ. = मैसं ४. १३. ५; आश्वश्रौ ३. ४. ८ भाष्यम् ।

उ. = शाश्रौ ५. १८. १०; → मैसं ४. १३. ५; तैब्रा ३. ६. ८. १. अग्नीषोमौ-सु; अग्नी-मैसं; इन्द्राग्नी-तैब्रा ।

ए. = शाश्रौ ५. १९. ७; → मैसं ४. १३. ५; तैब्रा ३. ६. ८. २. अग्नीषोमौ-सु; अग्नी-मैसं; इन्द्राग्नी-तैब्रा. 'ए' इत्यस्यानन्तरं सु-पुस्तके 'होता यक्षदग्निं पुरोळाशस्य जुषतां हविर्होतयज' इत्यधिकम् ।

ऐ. = मैसं ४. १३. ७; कासं १८. २१; तैब्रा ३. ६. ११. १; शाश्रौ ५. १९. १५; निब ४. ३; → वासं २१. ४३. अग्नीषोमौ-सु; अग्नी-मैसं-कासं; इन्द्राग्नी-तैब्रा. हविषा; हविष-सु. अग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां = ऋपा २. ७३. पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः = निब ४. ३. उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां = ऋपा २. ४१. एवाग्नीषोमौ-सु; एवेन्द्राग्नी-इतरेषु ।

ओ. = निब ८. ९; मैसं ४. १३. ७; कासं १८. २१; तैब्रा ३. ६. ११; शाश्रौ ५. १९. १८.

औ. = मैसं ४. १३. ७; कासं १८. २१; तैब्रा ३. ६. ११; शाश्रौ ५. १९. १९. → वासं २१. ४६. वह्वा; वह-सु. दधिषो; दिधिषो-सु.

अं. = मैसं ४. १३. ७; कासं १८. २१; तैब्रा ३. ६. १२; निब ८. २०; शाश्रौ ५. १९. २०; ऋपा ७. ९. वनस्पते रशनया नियूय = ऋसं १०. ७०. १०

अः. = मैसं ४. १३. ७; कासं १८. २१; शाश्रौ ५. १९. २३; → वासं २१. ४७; तैब्रा ३. ६. ११. ४; शाश्रौ १. ९. २. अग्नीषोमयोऽङ्गागस्य-सु; अग्नयोऽङ्गागस्य-मैसं; अग्निनोऽङ्गागस्य-कासं; अग्निरिन्द्राग्निनोऽङ्गागस्य-तैब्रा. अश्वरा; अश्वरान्-कासं. 'अः' अस्यानन्तरं 'इति पाशुकप्रैषाः । अथानुयाजप्रैषाः' इति सु-पुस्तके ।

क. = मैसं ४. १३. ९; तैब्रा ३. ६. १५; शाश्रौ ५. २०. ५; वासं २१. ५९-६१; २८. ४६. अग्नीषोमाभ्यां-सु; इन्द्राग्निभ्यां-मैसं-तैब्रा. सूपस्थाद्य-का; सूपस्था अद्य-सु; → तैसं १. २. २. ३ : सूपस्था देवो वनस्पतिः. छागेनाघत्तां-का; छागेनाघत्तं-वासं २८. ४६; शाश्रौ ५. २०. ५ भाष्यं; छागेनाघत्तां-तैब्रा-मैसं; छागेनाघस्तं-सु. → शाश्रौ ६. १. १०; ११ (सभाष्यं). संगतेभ्यः

संग्रहेभ्यः-सुः ' वंसु ' सु-पुस्तके नास्ति । सु-पुस्तके ' क ' इत्यर्थे प्रैषः ' सूक्तवाकप्रैषः ' इति संज्ञया ७ [३] अनन्तरं वर्तते ।

[३] अ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैत्रा ३. ६. १३; शांश्रौ ५. २०. १; → वासं २१. ४८; २८. १२.

आ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैत्रा ३. ६. १३; → वासं २१. ४९; २८. १३. मैना अर्वा रेणुककाटः प्रणग् → ऋसं ८. २८. ४; न ता अर्वा रेणुककाटो अश्रुते. प्रणग्-मैसं; पृणग्-तैत्रा-सु. ' स्तरुणा; ' स्तरुण-तैत्रा-सु. नवजातो; वनजातो-सु ।

इ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैत्रा ३. ६. १३; → वासं २१. ५०; २८. १४. व्यस्मिन्-का; ' व्यस्मिन्-मैसं-तैत्रा-सु. प्रायासिह्वा; प्रायासिह्वा-तैत्रा ।

उ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैत्रा ३. ६. १३; निव ९. ४२; → वासं २१. ५१; २८. १५. युयवदा; युयवदा-सु ।

ए. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैत्रा ३. ६. १३; निव ९. ४३; → वासं २१. ५२; २८. १६. द्यमाना-मैसं; द्यमाना-तैत्रा-सु ।

ऐ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैत्रा ३. ६. १३; → वासं २१. ५३; २८. १७. हताघशंसौ-तैत्रा-सु; हताघशंसा-मैसं ।

ओ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैत्रा ३. ६. १३; → वासं २१. ५४; २८. १८.

औ. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैत्रा ३. ६. १६; शांश्रौ १. १३. २; → वासं २१. ५५; २८. १९.

अं. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैत्रा ३. ६. १३; शांश्रौ ५. २०. ४; → वासं २१. ५६; २८.

२०. ' मुपरेणा; ' ' मपरणा-सु ।

अः. ≡ मैसं ४. १३. ८; तैत्रा ३. ६. १३; शांश्रौ ५. २०. ४; → वासं २१. ५७; २८. २१. यशस्वदेना; यशस्विदेना-सु ।

क. = खिल ४. ९. ६; मैसं ४. १०. ३; तैत्रा ३. ५. ९. १; ३. ६. १३; ऋमा ४. ७३; आश्वश्रौ १. ८; शांश्रौ १. १३. ३-४; → वासं २१. ५८; २८. २२.

[४] अ. ≡ आश्वश्रौ ५. ४; शांश्रौ ७. १. ३. सु-पुस्तके अस्मात्पूर्वं किंचिदधिकं विद्यते तद्यथा- ' अथ सुत्यायां सवनीयप्रैषाः । होता यक्षदग्निं च्छागस्य वपाया मेदसो जुषतां हविर्होतयंज ' । इन्द्रं हरिर्वा ... इन्द्रस्यापूपो ≡ ऐत्रा २. २४. ५. प्रातःसावस्य; प्रातः प्रातःसावस्य-सु । सु-पुस्तके अ इति प्रैषानन्तरं उ ए ऐ ओ औ अं इति प्रैषा मुद्रिताः शिष्टाश्च ७ [५] अन्ते निवेशिताः । ७ [५] अन्ते ' होता यक्षदग्निं पुरोळाशस्य जुषतां हविर्होतयंज ' इति प्रैषो मुद्रितः । तस्य चानन्तरं आ उ अः ख ग इति प्रैषा विनिवेशिताः तदनन्तरं क्रियांश्चिदधिको भागो वर्तते तस्य चानन्तरं इ क घ ङ च छ ज इति प्रैषाणां स्थानम् । मध्ये वर्तमानो सु-पुस्तकस्थोऽधिको भागोऽत्र दीयते-

होता यक्षदग्निं छागस्य हविष आददद्य मध्यतो मेद उद्भृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेभ्यः-गृभः ॥ घसन्नं घासे अज्राणां यवसप्रथमानां सुमत्क्षराणां शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवोपवस-नानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवलानां करदेवामिर्जुषतां हविर्होतयंज [→ प्रैष ७ [३] ऐ] ॥ (होता यक्षद्वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया रभिष्टयारक्षनयाधित ॥ यन्नाग्नेराज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यन्नाग्नेच्छागस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः प्रिया पार्थांसि यत्र देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यन्नाग्नेर्होतुः प्रिया धामानि तत्रैतं प्रस्तुहोवोपस्तुत्येवोपावस्त्रक्षदग्नीयांसमिह कृवी करदेवं देवो वनस्पतिर्जुषतां हविर्होतयंज [= प्रैष ७ [२] औ] ॥ होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निरेराज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाद् सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाळग्नेच्छागस्य हविषः प्रिया धामान्ययाद् वनस्पतेः प्रिया पार्थांस्ययाद्

देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि यक्षस्त्वं महिमानमायजतामेज्याऽहं
कृणोतु सोऽअध्वरा जातवेदा जुपतां हविर्होतयंज) [= प्रैष ७ [२] अः]

उ. = आश्वश्रौ ५. ४; शाश्रौ ७. १. ७

ए. = आश्वश्रौ ५. ५; शाश्रौ ७. २. ३. अवसा गमत् = ऋसं ५. ४६. ६.

ऐ. = आश्वश्रौ ५. ५; शाश्रौ ७. २. ३. अर्हन्ता रिहाणा-का; अर्हन्तार्हाणा-मु. गो-
अग्रयाणां वीरौ कशाश्वपुरस्तात्-का; गोअग्रा वीरोपशाश्वपुरस्ताः-मु. आस्तिकविमोचनं-
का; अस्तिवहविमोचनं-मु ।

ओ. = शाश्रौ ७. २. ६; आश्वश्रौ ५. ५. नि चिन्मिषन्ता ... चक्षसा = ऋसं ८.
२५. ९ : अक्षगश्चिद्रातुवित्तरानुव्यणेन चक्षसा । नि चिन्मिषन्ता निचिरा नि चिक्वतुः । निच-
य्यासा°-का; निचिर्यासा°-मु. चक्षसा-का; चक्षस-मु. पिबेतां-का; पिबतां-मु ।

औ. = शाश्रौ ७. २. ९; आश्वश्रौ ५. ५. च वामीः-का; वामीः-मु. ऊर्ज आवहतं-
का; ऊर्जावहतं-मु. आ नरुषो-का; आरुषो-मु. मधुकशयेमं यक्षं युवाना मिमिक्षतां =
पद्मा २१. १०. १२; काश्रौ २३. ३. १. पिबेतां-का; पिबतां मु.

अं. = शाश्रौ ७. ४. २; आश्वश्रौ ५. ५. ओरोरन्तरिक्षात् = ऋसं ३. ४६. ३.
स्वात्सधस्थात् = ऋसं ६. १७. ५.

अः. = शाश्रौ ७. १७. ४; आश्वश्रौ ५. ५. मन्थिनः-का; मधुश्चुतः-मु.

क. = शाश्रौ ८. २. ४. प्रातस्तनागमत-का; प्रातस्तना अगमत-मु. वृषायस्वायूया
बाहुभ्यां = ऋपा ९. ५२. प्रमुथ्या शिप्रे = ऋसं ३. ३२. १. ऋजीषिन्-का; ऋजीषि-मु.
निष्पृथ्य-का; निष्पृथ्य-मु ।

ख. = शाश्रौ ७. १९. ३.

ग. = शाश्रौ ८. १. ५; आश्वश्रौ ५. १७. प्रियधाम्नः...पतीतुरोः = ऋपा ४. ७३.
स्वादित्यमवोचत तत्-का; स्वादित्यानवोदधत्-मु. 'मन्दन्तु' मु-मध्ये नास्ति ।

घ. = शाश्रौ ८. ३. ३; आश्वश्रौ ५. १८. सुसावित्रमसाविषत् = ऋपा ५. २७.
मन्दतां-का; मदतां-मु ।

ङ. = शाश्रौ ५. २०. ६ (भाष्य) → मैसं ४. १३. ९; तैब्रा ३. ६. १५; वासं २१. ५९;
२८. २३; प्रैष [२] क. भृज्ज-का; भृजन्-मु. तीव्रान्तं बहुरमध्यं = ऐब्रा २. २०. १५.
मदा व्यश्रोत्-का; मदाश्रोत्-मु. संगतेभ्यः-का; संगथेभ्यः-मु ।

च. = शाश्रौ ८. ८. २; निरु ५. १२ (सभाष्य). धानासोमानां-का-मु; धानाः सोमानां
-शाश्रौ-निरु (भाष्य). यस्वा-का-निरु; यत्वा-मु. विषं पत्नीः-का-मु; वृषन् पत्नी-निरु
(भाष्य). अरास्थाः-का-निरु; अरात्थाः-मु. उदशं; उद्रुचं-निरु (भाष्य). यद्यदचीक°-का;
यद्यदचीक°-मु. अचीकमतोत्तत्तथा-का; अचीकमतां तत्तथा-निरु (भाष्य) ।

छ. = शाश्रौ १०. १. ११. मु-मध्ये एतज्जास्ति. ते श्वो-का; तेभ्यो-शाश्रौ (भाष्य). वसु-
मतो...विश्वदेव्यावतः = ऐब्रा २. २०. १४ : वसुमते रुद्रवत आदित्यवत ऋभुमत विभुमते वाज-
वते बृहस्पतिवते विश्वदेव्यावते. → मैसं ४. ९. ८; प्रैष [४] क.

ज. = आश्वश्रौ ६. ५. आ वर्तिः-का; वर्तिः-मु. यातां-का; यातं-मु. अह-का; इह-मु.
मानयेथां-का; मादयेथां-मु. देवाः-का; धेनुः-मु. अरुषेभिः-का; अरुणीभिः-मु. एतरोभिः-का;
एतशेन-मु. सजोषसावश्विना-का; सजोषावश्विना-मु. मन्देतां-का; मदेतां-मु. पिबेतां-का;
पिबतां-मु ।

[५] एते द्वादश ऋतुप्रेषाः ऐत्रा ५. ९; सु अत्रोपलभ्यन्ते ।

अ. = शांश्रौ ७. ८. २. दिवा-का; दिव आ-मु ।

आ. पिवन्तु-का; पिवतु-मु ।

ए. इन्द्रं ब्रह्माणं-का; इन्द्रो ब्रह्मा-मु. ब्रह्मणा°-का; ब्राह्मणा°-मु. प्रशास्तर्यज = ऋषा १. १०२; माश्रौ २. ४. १. २८.

औ. पोतर्यज = ऋषा १. १०१; माश्रौ २. ४. १. २८.

अः → ऋसं २. ३७. ४. 'पिवतु' मु-मध्ये नास्ति ।

क. पिबेतामध्वर्यु यजताम्-का; पिबतामध्वर्यु यजते-मु ।

ख. त्वधाग्ने-का; त्वयामे-मु. = त्वयामेऽर्थं सुन्वयजमानस्य-ऋषा २. ४२; मु.

कादमीरपुस्तकेऽविद्यमाना अन्येऽपि केचन प्रेषाः सूत्रेषु ऋक्प्रातिशाख्ये च निर्दिष्टा वर्तन्ते तेऽप्यत्र संगृह्यन्ते—

१

होता यक्षदक्षिणा सरस्वतीमिन्द्रं सुत्रामाणमिमे सोमाः सुरामाणश्चागैर्न मेवैर्कषभैः सुताः शार्पैर्न तोक्मभिराजैर्महस्वन्तो सदा मासरेण परिष्कृताः शुक्राः पयस्वन्तोऽमृताः प्रस्थिता वो मधु-श्चुतस्तानश्विना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा जुषन्तां सौम्यं मधु पिवन्तु मदन्तु व्यन्तु होतर्यज ।

= वासं २१. ४२; तैत्रा २. ६. ११. १०; शांश्रौ १५. १५. ९; मैसं ३. ११. ४; कासं ३८. ९. शुक्राः पयस्वन्तोऽमृताः → ऋषा २. ४८. तानश्विना सरस्वतीन्द्रः → ऋषा ४. ७३. अश्विना-तैत्रा-शांश्रौ; अश्विनी-इतरेषु. सुत्रामाणं-वासं-तैत्रा-शांश्रौ; मैसं-कासं मध्य एतन्नास्ति. परिष्कृताः-वासं-तैत्रा; परिष्कृता-मैसं. सदा; मदा-तैत्रा. मधुश्चुतः-वासं-तैत्रा; मधुश्चुतः-मैसं. सुत्रामा वृत्रहा-वासं-तैत्रा; मैसंमध्ये नास्ति. मदन्तु व्यन्तु-वासं; मदन्तां व्यन्तु-मैसं; मदन्तु वियन्तु सोमं-तैत्रा.

२

पिता मातरिश्वाच्छिद्रा पदा धा अच्छिद्रोक्था कवयः शंसन् सोमो विश्वविष्नीथानि नेषद्वृह-स्पतिरुक्थामदानि शंसिषत् ।

आज्यशस्त्रात्पूर्वं करणीयोऽयं जपः ऐत्रा २. ३८; आश्वश्रौ ५. ९; शांश्रौ ७. ९. १; तैसं ५. ६. ८. अत्रोपलभ्यते । वृहस्पतिरुक्थामदानि शंसिषत् = ऋषा ९. ९. धा अच्छिद्रोक्था; धादच्छिद्रोक्था-आश्वश्रौ. अच्छिद्रोक्था कवयः शंसन् सोमो विश्वविष्नीथानि; अच्छिद्रा उशिजः पदा तु तच्छुः सोमो विश्वविष्नेता-तैसं; पदोशिगसीयानुतक्षिषत्सोमो नीथविष्नीथानि-शांश्रौ.

३

दैव्याः शमितार आरभध्वमुत मनुष्या उपनयत मेध्या वुर आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम् । प्रास्मा अग्निं भरत स्तृणीत बर्हिर्न्वेनं माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूध्यः । उदीचीनामस्य पदो निधत्तात्सूर्यं चक्षुर्गमयताद्वातं प्राणमन्ववसृजतादन्तरिक्षमसुं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरम् । एकधास्य त्वचमाच्छयतात्पुरा नाभ्या अपिशसो वपामुत्खिदतादन्तरेवोष्माणं वार-यध्वात् । इयेनमस्य वक्षः कृणुतात्प्रशसा बाहु शला दोषणी कश्यपेवांसाच्छिद्रं श्रोणी कवपोरु स्वेक-पर्णाष्टीवन्ता षड्विंशतिरस्य वङ्कयस्ता अनुष्टयोच्च्यावयताद्वात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतात् । उव-ध्यगोहं पार्थिवं खनतात् । अस्ना रक्षः सं सृजतात् । वनिष्ठुमस्य मा राविष्टोरुर्कं मन्यमाना नेद्वस्तोके तनये रचिता रवच्छमितारः । अग्निगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमग्निगा ३७ ॥

तैत्रा ३. ६. ६. १ भाष्ये अग्निगुमैष इत्यस्य संज्ञा । ऐत्रा २. ६; शांत्रा १०. ४; आश्वश्रौ ३. ३; शांश्रौ ५. १७. १-१०; मैसं ४. १३. ४; तैत्रा ३. ६. ६. १-३; कासं १६. २१; निरु ५. ११ भाष्ये एतेष्विदं दृश्यते । → शत्रा १३. ५. २.

उदीचीनाम् ; उदीचीनाँ-निरुक्तभाष्यं. सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः-ऋषा २. ४१. अग्निगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वमग्निगो-निरु ५. ११. माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः-वासं ६. ९. आरभध्वमुत मनुष्या-ऐत्रा-आश्वश्रौ; उत मनुष्या आरभध्व-इतरेषु. मेधपतिभ्यां; मेधपतये-मैसं. स्तृणीत बर्हिः = ऋसं १. १३. ५. अन्ववसृ-जतादन्तरिक्षमसुं दिशः श्रोत्रं-ऐत्रा-आश्वश्रौ-शांश्रौ; अन्ववसृजतादिशः श्रोत्रमन्तरिक्षमसुं-तैत्रा; अन्ववसृजतादन्तरिक्षमसुं-मैसं. वारयध्वात्-ऐत्रा-आश्वश्रौ-शांश्रौ; वारयतात्-तैत्रा-मैसं. रवच्छ-मितारः-ऐत्रा-आश्वश्रौ-शांश्रौ-तैत्रा; रवद्-मैसं.

अन्येऽपि केचन प्रैषा आश्वश्रौ-मध्य उपलभ्यन्ते तेऽत्रोद्भूयन्ते-

आश्वश्रौ ३. ९; कासं १७. १९; सु-

होता यक्षदक्षिणा सरस्वतीमिन्द्रं सुत्रामाणं सोमानां सुराणां जुषन्तां व्यन्तु पिबन्तु मदन्तु सोमान् सुराणो होतयंज ।

आश्वश्रौ ३. ५; शांश्रौ ५. १९; मैसं ४. १३. ५; सु-

होता यक्षदक्षिं पुरोळाशस्य जुषतां हविर्होतयंज ।

आश्वश्रौ १०. ९; शांश्रौ १६. ७. २; वासं २३. ६४; सु-

होता यक्षप्रजापतिं महिष्ठो जुषतां वेतु पिबतु सोमं होतयंज ।

कुन्तापाध्यायः (८-२२)

८

इदं जना उपश्रुतं नराशंस स्तविष्यते । षष्टिं सहस्रा नवतिं च कौरव आ रुशमेषु दद्वहे ॥ १ ॥
उष्ट्रा यस्य प्रवाहिणो वर्धूमन्तो द्विर्देश । वर्ष्म रथस्य नि जिहीळते दिव ईषमाणा उपस्पृशः ॥ २ ॥
एष इषाय मामहे शतं निष्कान् दश स्रजः । त्रीणि शतान्यर्धतां सहस्रा दश गौनाम् ॥ ३ ॥

८-२२ एतानि कुन्तापसूक्तानि ऐतरेयब्राह्मणे (६. ३२-३६) निर्दिष्टानि । तत्र 'इदं जना' इत्याद्या ऋचः 'नाराशंस्यः' उच्यन्ते । अथर्व २०. १२७. १-३; शांश्रौ १२. १४. १-३ अत्रापि ता उपलभ्यन्ते । ऋसं १. १२६. १-३ आभिः सह प्रायः तासां समानत्वम् ।

१. = आश्वश्रौ ८. ३. जना उपश्रुतं-का; जना उपश्रुत-इतरेषु. नराशंस-का-शांश्रौ-आश्वश्रौ-मु; नाराशंस-अथर्व. कौरव-का-शांश्रौ; कौरम-इतरेषु । २. प्रवाहिणो; प्रवाहणो-अथर्व-मु । ३. इषाय-का-अथर्व-शांश्रौ; इषाय-मु ।

९

वच्यस्व रेभ वच्यस्व वृक्षे न पक्वे शकुनः । निष्टे जिह्वा चर्चरीति क्षुरो न मुरिजोरिव ॥ १ ॥
प्र रेभासो मनीषया वृथा गाव इवेरते । अमोतपुत्रका एषामु मोदका उपासते ॥ २ ॥
प्र रेभ धियं भरस्व गोविदं वसुविदम् । देवत्रैमां वाचं शृणीहीषुनी वीरास्तारम् ॥ ३ ॥

एताः 'रेभ्यः' अथर्व २०. १२७. ४-६; शांश्रौ १२. १५. १; १२. १४. ४-५; मु अत्रोपलभ्यन्ते ।

ऋ. ४-६३

१. निष्टे-का; नष्टे-अथर्व-शांश्रौ-मु. श्रुतो न भुरिजोरिव = ऋसं ८. ४. १६. २. मनीषया-का-मु; मनीषा-अथर्व-शांश्रौ. एषामु मोदका उपासते-का; एषाममोत गा इवासते-अथर्व-शांश्रौ; अमोतका इवासते-मु. ३. धियं-का; धी-अथर्व. श्रुणीहीषुः-मु-शांश्रौ; श्रीणीहीषुः-अथर्व. वीरस्तारं-का; वीरस्तारं-अथर्व-शांश्रौ; न वीरमस्तारं-मु।

१०

राज्ञो विश्वजनीनस्य यो देवो मर्त्यो अति । वैश्वानरस्य सुष्टुतिमा सुनोता परिक्षितः ॥ १ ॥
परिक्षितः क्षेममकरत्तम आसनमा सरम् । अराय्यं कुर्वन् कौरव्यः पतिर्वदति जायया ॥ २ ॥
कतरत्त आ हराणि दधि मन्थां परिखुतम् । जाया पतिं वि पृच्छति राष्ट्रे राज्ञः परिक्षितः ॥ ३ ॥
अभीव स्वः प्र जिहीते यवः पक्कः पथो बिलम् । जनः स भद्रमेधते राष्ट्रे राज्ञः परिक्षितः ॥ ४ ॥

एताः 'परिक्षितः' अथर्व २०. १२७. ७-१०; शांश्रौ १२. १७. १. १-४; मु अत्रापि दृश्यन्ते। शांश्रौ १२. १६. २; आश्वश्रौ ८. ३; ऐवा ६. ३२ भाष्यमपि द्रष्टव्यम्।

१. सुनोता-का-मु-अथर्व; श्रुणोता-शांश्रौ. परिक्षितः-का; परिक्षितिः-मु। २. परिक्षितः-का; परिक्षितः-मु; परिक्षितः-अथर्व. क्षेममकरत्तम-का-मु; क्षेममकरत्तम-शांश्रौ; क्षेममकरोत्-अथर्व. तम आसनमा-का-अथर्व; तमासनुमा-मु. सरम्-का-मु; चरन्-अथर्व-शांश्रौ. अराय्यं-का; मरायं-मु; कुलायं-अथर्व-शांश्रौ. कुर्वन्-का-मु; कृण्वन्-अथर्व-शांश्रौ। ३. मन्थां-मु-शांश्रौ; मन्थं-अथर्व. परिखुतं-शांश्रौ; परि श्रुतं-अथर्व; परिखुतां-मु. जाया-का; जायाः-अथर्व। ४. अभीव स्वः प्र जिहीते-का; अभीवर्ष प्र जिहाते-मु. भद्रमेधते-का; भद्रमेधत्-मु; भद्रमेधति-शांश्रौ।

११

इन्द्रः कारुमबुधदुत्तिष्ठ वि चरा चरन् । ममेदुप्रस्य चकृतिः सर्वे इत्ते पृणादरिः ॥ १ ॥
इह गावः प्र जायध्वमिहाश्वा इह पूरुषाः । इहो सहस्रदक्षिणो वीरस्त्राता ति प्रीदतु ॥ २ ॥
नेमा इन्द्र गावो रिषन्मो आसा गोपती रिषत् । मासामभिप्रयुजैन इन्द्र मा स्तेन ईशत ॥ ३ ॥
उप वो नर एमसि सूक्तेन वचसा वयं भद्रेण वचसा वयम् ।
चनो दधिष्व नो गिरो न रिष्येम कदा चन ॥ ४ ॥

एताः 'कारुम्यः' अथर्व २०. १२७. ११-१४; मु अत्र दृश्यन्ते। १-३ = शांश्रौ १२. १५. २-४. २ = ऐवा ८. ११; आपमं १. ९. १.

१. चरन्-का; जरन्-शांश्रौ; जनं-अथर्व-मु. चकृतिः-का; चकृधि-अथर्व-शांश्रौ-मु. सर्वे इत्ते पृणादरिः-का; सर्वा इत्ते पृणादरिः-मु। २. वीरस्त्राता-का-मु; अपि पूषा-अथर्व-शांश्रौ। प्रीदतु-का; प्रीदति-अथर्व। ३. नेमा-का-अथर्व-मु; नेमा-शांश्रौ. गोपती रिषत्-का-शांश्रौ; गोप रीरिषत्-अथर्व। ४. वो नर एमसि-का-मु; नो न रमसि-अथर्व. चनो-का; वना-अथर्व. दधिष्व नो-का; दधिष्व नो-मु; दधिष्वनो-अथर्व. नो गिरो-का; नो गिरो-मु।

१२

यः समेयो विदध्यः सुत्वा यज्वा च पूरुषः । सूर्यं चामू रिशदसं तदेवाः प्रागकल्पयन् ॥ १ ॥
यो जाम्याः प्रत्यमदयः संवायं निनित्सति । ज्येष्ठो यदप्रचेतास्तदाहुरधरागिति ॥ २ ॥
यद्भद्रस्य पुरुषस्य पुत्रो भवति दाधृषिः । तद्विप्रो अभीवीदुदगन्धर्वः काम्यं वचः ॥ ३ ॥

यश्च पणिरभुजिष्यो^३ यश्च रेवौ अंदाशुरिः । धीराणां शश्वतामहं तदपामिति शुश्रव ॥ ४ ॥
ये च देवा अयजन्ताथो ये च पराददुः । सूर्यो दिवमिव गत्वाय मघवानो वि रप्शते ॥ ५ ॥

‘दिशां क्लृप्तयः’-नामकमेतत्सूक्तं अथर्व २०. १२८. १-५; सु अत्र वर्तते । १ = शांश्रौ १२. २०. २. १. २ = शांश्रौ १२. २०. २. ३. ३ = शांश्रौ १२. २०. २. २. ४-५ = शांश्रौ १२. २०. २. ४. ऐत्रा ६. ३२ सायणभाष्यं द्रष्टव्यम् ।

१. रिशादसं-का; रिशादसः-शांश्रौ-अथर्व. तद्देवाः-का; तं देवाः-मु । २. जाम्याः प्रत्यमदत्-का; जाम्या अप्रत्यमदत्-मु; जाम्या अप्रथयत्तत्-शांश्रौ; जाम्या अप्रथयः-अथर्व. यः-का-मु; यत्-अथर्व-शांश्रौ. निनिस्सति-का-मु; दुधूर्षति-अथर्व-शांश्रौ. यदप्रचे^०-का; यदि प्रचे^०-मु । ३. उदग्; उ तत्-अथर्व-शांश्रौ. काम्यं-का; काव्यं-मु । ४. पणिरभुजिष्यो; पणि रभुजिष्यो-अथर्व. अहं-का-अथर्व-मु; अह-शांश्रौ. शुश्रव-का; शुश्रुम-अथर्व-शांश्रौ-मु । ५. देवा; देवौ-अथर्व. पराददुः-का; पराददिः-अथर्व-मु. गत्वाय-का; गत्वा-मु. मघवानो-का; मघवा नो-अथर्व ।

१३

योऽनाक्ताक्ष्यो अनभ्यक्तो^३ मणिवो अहिरण्यवः । अन्नहोन्नहणः पुत्रस्तौ ता कल्पेषु संमिता ॥ १ ॥
य आक्ताक्ष्यः स्वभ्यक्तः सुमणिः सुहिरण्यवः । सुन्नहोन्नहणः पुत्रस्तौ ता कल्पेषु संमिता ॥ २ ॥
अप्रपाणां च वेशन्ता रेवौ अप्रचतिश्चयः । अयभ्या कन्या कल्याणी त्वौ ता कल्पेषु संमिता ॥ ३ ॥
सुप्रपाणां च वेशन्ता रेवौ सुप्रचतिश्चयः । सुयभ्या कन्या कल्याणी त्वौ ता कल्पेषु संमिता ॥ ४ ॥
परिवृक्ता च महिषी स्वस्त्या च युधिगमः । अनाशुरश्च आयामी त्वौ ता कल्पेषु संमिता ॥ ५ ॥
वावाता च महिष्वणिस्था च युधिगमः । अनाशुरश्च आयामी त्वौ ता कल्पेषु संमिता ॥ ६ ॥

एताः जनकल्पाभिधा ऋचः अथर्व २०. १२८. ६-११; शांश्रौ १२. २१. २. १-६; सु अत्रापि द्रष्टव्याः ।

१. ‘नाक्ताक्ष्यो’-का; ‘नाक्ताक्षो’-अथर्व-शांश्रौ-मु. मणिवो-का-मु; अमणिवो-अथर्व-शांश्रौ. ‘अन्नहणः पुत्र’-का; ‘अन्नहणस्पुत्र’-मु । पुत्रस्तौ ता-का; पुत्रस्तौता-अथर्व. संमिता-का; संमितः-मु । २. आक्ताक्ष्यः-का; आक्ताक्षः-इतरेषु. स्वभ्यक्तः-का; सुभ्यक्तः-अथर्व. अन्नहणः पुत्र’-का; अन्नहणस्पुत्र’-मु. संमिता-का; संमितः-मु । ३. वेशन्ता; वेशन्ता-मु. अप्र-चतिश्चयः-का; अप्रचदिश्च यः-शांश्रौ-मु; अप्रतिदिश्ययः-अथर्व. अयभ्या; अयभ्रा-मु. त्वौ ता-का; तोता-अथर्व-शांश्रौ-मु. संमिता-का; संमितः-मु । ४. वेशन्ता; वेशन्ता-मु. सुप्रचतिश्चयः-का; सुप्रचदिश्च यः-शांश्रौ-मु; सुप्रतिदिश्ययः-अथर्व. सुयभ्या; सुयभ्रा-मु. त्वौ-का; तो-अथर्व-मु-शांश्रौ. संमिता-का; संमितः-मु । ५. परिवृक्ता च महिषी स्वस्त्या-का-अथर्व; परिवृक्ता च महिष्यनस्त्या-शांश्रौ; वावाता च महिष्यनस्ता-मु. च युधिगमः-का; चायुधि-गमः-शांश्रौ. अनाशुरश्च आयामी त्वौ-का; अनाशुरश्च आयामी-मु; अनाशुरश्चायामी तो-शांश्रौ; अनाशुरश्चायामी-अथर्व. संमिता-का; संमितः-मु । ६. वावाता; परिवृक्ता-मु. महिष्वणिस्था-का; महिषी स्वस्त्या-अथर्व-शांश्रौ; महिषी विष्वस्त्या-मु. अनाशुरश्च आयामी-का; अनाशुरश्चा-यामी-अथर्व; अनाशुरश्च आयामी-मु; अनाशुरश्चायामी-शांश्रौ. त्वौ-का; तो-अथर्व-शांश्रौ-मु. संमिता-का; संमितः-मु ।

१४

यदिन्द्रादौ दाशराज्ञेऽमानुषं विगोहयाः । विरूपः सर्वस्मा आसीत्सदृगक्षाय वञ्चते ॥ १ ॥
त्वं विनाक्षं मघवन्नम्रं पर्याकरोरभि । त्वं रौहिणं व्यास्यस्त्वं वृत्रस्याभिनच्छिरः ॥ ॥

यः पर्वतान् व्यदधावो अपो व्यगाहथाः । यो वृत्रं वृत्रहन्तहन् तस्मा इन्द्र नमोऽस्तु ते ॥३॥
 प्रीष्टि धात्रन्तं हयोरौचैःश्रवसंमम्रवम् । खल्यश्च जैत्रायेंद्रमा वहतो रथम् ॥ ४ ॥
 यत्वा श्वेता उच्चैःश्रवसं हयोर्युञ्जन्ति दक्षिणम् । मूर्धानमश्च देवानां बिभ्रदिन्द्रं महीयते ॥५॥

एताः 'इन्द्रगाथाः' अथर्व २०. १२८. १२-१६; सु-पुस्तके च द्रष्टव्याः । १ ≡ शांश्रौ १२. १५. ५. २ ≡ शांश्रौ १२. १६. १. १. ४ ≡ शांश्रौ १२. १६. १. २.

१. यद्विन्द्रादो-अथर्व-शांश्रौ; यद्विन्द्रो-सु. ऽमानुषं; मानुषं-अथर्व. विगाहथाः-अथर्व-शांश्रौ; व्यगाहथाः-सु. सद्गक्षाय वञ्चते-सु; सह यक्षाय कल्पते-अथर्व; स ह यक्षमाय पत्यते-शांश्रौ । २. विषाक्षं-सु; वृषाक्षं-अथर्व-शांश्रौ. पर्याकरोः-सु; मर्याकरोः-शांश्रौ; मर्याकरो-अथर्व. अभि-का-सु; अपि-शांश्रौ; रविः-अथर्व. व्यास्यस्त्वं-का-सु; व्यास्यो वि-अथर्व-शांश्रौ । ३. यो वृत्रं वृत्रहन्तहन्; यो वृत्रो वृत्रहन्तहन्-सु; इन्द्रो यो वृत्रहान्मह-अथर्व. तस्मा इन्द्र-का; तस्मादिन्द्र-अथर्व । ४. प्राष्टि-का; पृष्टि-अथर्व. अन्नं-का-सु; अब्रुवन्-अथर्व-शांश्रौ. वहतो रथं-का; वह सुन्नजं-अथर्व-शांश्रौ-सु । ५. यत्वा श्वेता उच्चैःश्रवसं; यत्वा श्वेतोच्चैःश्रवसं-सु; ये त्वा श्वेता अजैश्रवसो-अथर्व. हयोर्यु-का-सु; हयोर्यु-अथर्व. मूर्धानमश्च-का-सु; पूर्वा नमस्य-अथर्व. महीयते-का; महीयसे-सु. बिभ्रदिन्द्रं-का; बिभ्रदिन्द्र-अथर्व ।

१५

एता अश्वा आ प्लवन्ते । प्रतीपं प्रातिसत्वनम् । तासामेका हरिक्कि । हरिक्कि के किमिच्छसि ॥१॥
 साधुं पुत्रं हिरण्ययम् । काह तं परास्यः । यत्रामूस्तिस्रः शिशपाः । परि त्रयः पृदाकवः ॥२॥
 शृङ्गं धमन्त आसते । अयं वहाते अवहि । स इत्थं कं स एव कम् । स घा घ ते संचा घ मे ॥ ३ ॥
 गोमी घ गोमिनीरभि । पुमां भूञ्जे निनित्ससि । बल्वबथो इति । बल्वबो अथो इति ॥४॥
 अजकोऽरकोऽविका । अश्वस्य वारो गोः शक्रः । केशिनी स्थेनी एनीव । अनामयोपजिह्विका ॥५॥
 को अम्ब हुत्तमायुनि । को अर्जुन्याः पयः । को असिकन्याः पयः । एतं पृच्छ कुहं पृच्छ ॥६॥
 कुहा कं पक्कं पृच्छ । य आयन्ति श्रमिष्कुभि । अञ्जन्तः कुमार्यवः । आमनको मनस्थकः ॥७॥
 देवतः प्रतिर्ज्यः । पिनष्टि पतिंका हविः । प्रबुद्बुदो मथायति । शुङ्ग उत्पत ॥ ८ ॥
 मा त्वाति सखा नो वदत् । वशायाः पुत्रमायन् तम् । इरा चेन्द्रममन्दत । इयन्नियन्निति ॥९॥
 अथो इयन्निति । अथो ज्यायस्तरो भुवत् । इयं यका शलाकका । आ मिनोति निं भज्यते ॥१०॥
 तस्या अनुनिमञ्जनम् । वरुणो याति बभ्रुभिः । शतं बभ्रोरभीशुभिः । शतं कशा हिरण्ययीः ॥११॥
 शतं रथा हिरण्ययाः । आहलकुः शवर्तकः । आयवनेन तेजनी । शफेन पीव ओहते ॥१२॥
 वनिष्ठुनोप नृत्यति । इमं मद्यमदुरिति । ते वृक्षाः सह तिष्ठन्ति । पाकवलिः शकवलिः ॥१३॥
 अश्वत्थः खदिरो धवः । अरदुः परमः शये । हत इव पापपूरुषः । अदोहमितीषूषकम् ॥१४॥
 द्वौ च हस्तिनो दृती । अय्यर्धं च परस्वतः । आदलाबुकमेककम् । अलाबुकं निखातकम् ॥ १५ ॥
 कर्करिको निखातकः । तद्वात उन्मथायति । कुलायं करवां इति । उग्रं बल्यदाततम् ॥१६॥
 न बल्यदनाततम् । क एषां कर्करिं लिखत् । क एषां दुन्दुभिं हनत् । यदीं हनत्कथं हनत् ॥१७॥
 दैलीं हनत्कथं हनत् । पर्याकारं पुनः पुनः ॥ १८ ॥

एतानि सप्ततिपदानि 'ऐतशप्रलापाः' इतिसंज्ञकानि अथर्व २०. १२९-१३२ मु-पुस्तके च द्रष्टव्यानि । १-३, १२, १५-१८ ≡ शांश्रौ १२. १८. ऐत्रा ६. ३३; आश्वश्रौ ८. ३; वैसू ३२. २०; गोत्रा २. ६. १३ अपि द्रष्टव्यम् ।

१. प्रातिस्त्वनं-का-ऐत्रा-मु; प्राति सुत्वनं-अथर्व-शांश्रौ. हरिक्रिका हरिक्रिके-शांश्रौ-मु; हरिविनका हरिविनके-अथर्व । २. त-अथर्व-शांश्रौ; कं-मु । ३. वहाते-का; महान्ते-मु; महा ते-अथर्व. अवहि-मु; अर्वाहः-अथर्व. स इत्थ कं स एव कं-का-मु; स इच्छकं सघाघते-अथर्व. सघा घ ते सघा घ मे-का; सघा घ ते सघा ग मे-मु; सघाघते-अथर्व । ४. गोमी घ गोमिनीरभि-का; गोमी घ मोमिनीरभि-मु; गोमीघा गोगतीरिति-अथर्व. पुमां भूम्ने निनिस्ससि-का; पुमां कुस्ते-निमिच्छसि-अथर्व; पुमान् भूम्ने निजिस्सति-मु. बद्धवथो इति-का; बद्धवथो इति-मु; पत्प बद्ध वयो इति-अथर्व. बद्धवथो अथो-का; बद्धवो अथो-मु; बद्धवो अघा-अथर्व । ५. अजकोऽरकोऽ-विका-मु; अजागारकोविका-अथर्व. वारो गोः शफः-का; वारो गोशपद्यके-अथर्व; वालो गोशफः-मु. केशिनी इयेनी एनीव-का; इयेनीपती सा-अथर्व; केशिनी इयेनी एनीवा-मु । ६. अश्व हल-मायुनि-का; अश्व कुलिमायुनि-मु; अश्व बहुलिमा इयुनि-अथर्व. असिबन्धाः-का; असिधाः-अथर्व । ७. य आयन्ति श्वभिःकुभिः-का; यवानो यति स्वभिः कुभिः-अथर्व. अब्जन्तः कुमायवः-का; अकुम्भ्यन्तः कुमायवः-मु; अकुप्यन्तः कुपायकुः-अथर्व. आमनको मनस्थकः-का; आमणको मणस्थकः-मु; आमणको मणत्सकः-अथर्व । ८. देवन्तः प्रति जूर्यः-का; देवन्तः प्रतिदूर्यः-मु; देव त्वप्रति सूर्य-अथर्व. पिनष्टि पतिका-का; पिनष्टि पतिका-मु; एनश्चिपङ्किका-अथर्व. प्र बुद्धो मथायति-का-मु; प्र बुद्धो मघाप्रति-अथर्व. शुङ्ग उत्पत्-का-मु; शृङ्ग उत्पन्न-अथर्व । ९. त्वाति-का; त्वाभि-अथर्व; त्वावि-मु. नो वदत्-का; नो विदन्-अथर्व; नाविदन्-मु. आयन् तं-का; आयान्तं-मु; आ यन्ति-अथर्व. चेन्द्रममन्दते-का-मु; वेदुमयदत्-अथर्व । १०. इयञ्जिति; इयन्जिति-मु; इयमिति-अथर्व. ज्यायस्तरो भुवत्-का-मु; ऽथा अस्थिरो भवन्-अथर्व. इयं यका-का-मु; उयं यकां शलोलका-अथर्व. मिनोति-का; मिणोति-मु; आमिनोति भवते-अथर्व । ११. तस्या अनुनिभञ्जनं-का-मु; तस्य अनु निभञ्जनं-अथर्व. बभ्रुभिः-का-मु; वस्वभिः-अथर्व. शतं बभ्रोरभी-शुभिः-का; शतं वा भारती शवः-अथर्व; शतं बभ्रोरभीशवः-मु. वभ्रोः-का-मु; वायोः-अथर्व. कशा हिरण्ययोः-मु; कुशा हिरण्ययोः-अथर्व । १२. रथा-का; रथ्या-अथर्व. आहलकुः शवर्तकः-का; आहलकुः शवर्तकुः-मु; अहल कुश वर्तक-अथर्व. तेजनी-का; तेदनी-शांश्रौ; तीजनी-अथर्व; तेजनिः-मु. ओहते-का; ओहति-मु. पीव-का; इव-अथर्व । १३. वनिष्ठुनाप-का-मु; वनिष्ठा नाव-अथर्व. नृत्यति-का-मु; गृह्यन्ति-अथर्व. इमं-का-मु; इदं-अथर्व. अदुरिति-का-मु; मदुरिति-अथर्व. तिष्ठन्ति-का; तिष्ठति-अथर्व. पाकवलिः शकवलिः-का-मु; पाक बलिः शक बलिः-अथर्व । १४. शये-का; शयो-अथर्व. खादिरो-का; खबुरो-मु. अरदुः परमः-का-मु; अरदु-परम-अथर्व. पापपूरुषः-का-मु; व्याप पूरुषः-अथर्व. अदोहमिर्पीयूषकं-का-मु । अदोहमित्यां पूषकं-अथर्व. १५. द्रौ च-का; दौव-अथर्व. हस्तिनो हती-का; हस्तिनो हती-मु; हस्तिनो हती-अथर्व. अद्यधं च-का-मु; अत्यधर्च-अथर्व. १६. तद्वात-का-मु; कद्वात-शांश्रौ. उन्मथायति-का; उन्मथा इति-मु. करवाँ-का-मु; कृणवाद्-अथर्व-शांश्रौ. वल्षद्-का; बलिशद्-मु; वनिषद्-अथर्व-शांश्रौ । १७. वल्षद्-का; बलिशद्-मु; वनिषद्-अथर्व-शांश्रौ. कर्करि-का; कर्करी-अथर्व; कर्करी (रिखत्)-मु. यदी हनत् कथं हनत् ≡ आश्वश्रौ ८. ३. १७. यदी; यदीयं-अथर्व । १८. 'अन्त्या (अष्टादशी) द्विपदा' इति खिलानुक्रमणी । दैली-का-मु; लेलि-शांश्रौ; देवी-अथर्व. कथं-का-मु-शांश्रौ; कु-अथर्व. पर्याकारं पुनःपुनः ≡ आश्वश्रौ. ८. ३. १७. पर्याकारं-का-मु-आश्वश्रौ; पर्यागारं-अथर्व-शांश्रौ ।

अथर्व २०. १३२ अन्ते यदधिकं तदत्र दीयते-

त्रीण्युष्टस्य नामानि । हिरण्यं इत्येके अब्रवीत् ।

द्वौ वा ये शिशवः । नीलशिखण्डवाहनः ।

१६

विततौ किःणौ द्वौ तांवा पिनष्टि पूरुषः । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ १ ॥

मातुष्टे किरणौ द्वौ नीवीतः पूरुषादृते । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ २ ॥

निगृह्य कर्णकौ द्वौ निरायच्छसि मध्यमम् । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ ३ ॥

उत्तानायै शयानायै तिष्ठन्नेवाव गूहसि । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ ४ ॥

श्लक्षणायां श्लक्षिकायां श्लक्षणेवाव गूहसि । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ ५ ॥

अव श्लक्ष्णमवभ्रशदन्तलोमवति हृदे । न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ ६ ॥

एताः 'प्रवहिकाः' अथर्व २०. १३३; शांश्रौ १२. २२; सु अत्राप्युपलभ्यन्ते । आश्वश्रौ ८. ३ अपि द्रष्टव्यम् ।

२. नीवीतः (नीवी + इतः)-मु; निवृत्तः-अथर्व-शांश्रौ. पूरुषादृते-मु; पूरुषादृतिः-शांश्रौ; पूरुषानृते-अथर्व । ३. मध्यमं-का; मध्यमां-मु; मध्यमे-शांश्रौ-अथर्व. कर्णकौ; कर्तकौ-मु । ४. तिष्ठन्नेवाव-का; तिष्ठन्तीवाव-अथर्व । ५. गूहसि-गूहति-अथर्व । ६. अवभ्रशद्-का-मु; अवभ्रशद्-अथर्व-शांश्रौ. लोमवति-का-शांश्रौ; लोममति-अथर्व ।

१७

इहेत्था प्रागपागुदगधरांगराला उदभर्त्सत ॥ १ ॥

इहेत्था प्रागपागुदगधराग्वत्साः प्रुषन्त आसते ॥ २ ॥

इहेत्था प्रागपागुदगधराक्स्थालीपाको वि लीयते ॥ ३ ॥

इहेत्था प्रागपागुदगधराक् सिलीपुच्छो वि लीयते ॥ ४ ॥

एताः 'आजिज्ञासेन्याः' अथर्व २०. १३४. १-४; शांश्रौ १२. २३. १; आश्वश्रौ ८. ३; सु अत्राप्युपलभ्यन्ते । 'सर्वास्वृक्षु' 'इहेत्था' इत्यस्य स्थाने 'इहेत्थ' इति अथर्व-शांश्रौ-आश्वश्रौ-मु पुस्तकेषु ।

१. प्रागपागुदगधराक् = वास ६. ३६. अराला-का-मु; अराला-अथर्व-शांश्रौ. उदभर्त्सत-शांश्रौ; उदभर्त्सथ-अथर्व; उदभन्थते-मु । २. प्रुषन्त-का; प्रुषन्त-अथर्व । ३. स्थाली-पाको वि लीयते-का-शांश्रौ-अथर्व; सर्वापुत्सिलिलीशये-मु । ४. सिलीपुच्छो वि लीयते-का; स्थालीपाको वि लीयते-मु; च्छिलीपु च्छिलीषते-शांश्रौ; स वै प्रुषु लीयते-अथर्व ।

१८

भुगित्यभिगतः । शरित्यभिष्ठितः । फलित्यपक्रान्तः ॥ १ ॥

एते त्रयः पादाः 'प्रतिराध्यः' उच्यन्ते ते च अथर्व २०. १३५. १; शांश्रौ १२. २३. २; आश्वश्रौ ८. ३; सु अत्रापि दृश्यन्ते ।

शरिति-मु; शलिति-अथर्व-शांश्रौ. अभिष्ठितः-का-मु; अपक्रान्तः-अथर्व-शांश्रौ. अपक्रान्तः-का-मु; अभिष्ठितः-अथर्व-शांश्रौ ।

१९

वीमे देवा अक्रंसताध्वर्योः क्षिप्रं प्र चर । सुशस्तिरिद्वामस्यति प्रखिदसो महत् ॥ १ ॥

अयम् 'अतिवादः' अथर्व २०. १३५. ४; शांश्रौ १२. २३. ४; आश्वश्रौ ८. ३; सु अत्रापि द्रष्टव्यः ।

अध्वर्योः-का; अध्वर्यो-शांश्रौ-अथर्व-सु. सुशस्तिः-सु; सुसत्य-शांश्रौ-अथर्व. अस्यति प्रखिदसो महत्-का; अस्यति प्राक्खिदसो मह-सु; अस्यसि प्रखुदसि-शांश्रौ-अथर्व ।

२०

आदित्या ह जरितरङ्गिरोभ्यो दक्षिणामनयन् ।

तां ह जरितर्न प्रत्यायन् तामु ह जरितः प्रत्यायन् ॥ १ ॥

तां ह जरितर्न प्रत्यगृभ्णन् तामु ह जरितः प्रत्यगृभ्णन् ।

अहा नेत सन्नविचेतनानि जज्ञा नेत सन्नपुरोगवासः ॥ २ ॥

उत श्वेत आशुपत्वा उतो पद्याभिर्जविष्ठः । उतेमाशु मानं पिपति ॥ ३ ॥

आदित्या रुद्रा वसवस्त्वेळते इदं राधः प्रति गृम्णीह्वङ्गिरः ।

इदं राधो बृहत्पृथु देवा ददत्वा वरम् ॥ ४ ॥

तद्वो अस्तु सुचेतनं युष्मे अस्तु दिवे दिवे । प्रत्येव गृभायत ॥ ५ ॥

एता देवनीथामिधा ऋचः अथर्व २०. १३५. ६-१०; ऐत्रा ६. ३५; शांश्रौ १२. १९. १-४; सु एतेषूपलभ्यन्ते । ऐत्रा-आश्वश्रौ (८. ३) मध्ये 'सप्तदश पदानि' इति तासां संज्ञा ।

१. दक्षिणाः-उथं दक्षिणा-शांश्रौ. जरितर्न-का; जरितः-अथर्व । २. जरितर्न-का; जरितर्न-अथर्व. जरितः-का; जरितर्न-अथर्व. प्रत्यगृभ्णन्-का; प्रत्यगृभ्यः-अथर्व. नेत-का; देत-शांश्रौ. जज्ञा-का; यज्ञा-शांश्रौ. नेत-का; देत-शांश्रौ. अहानेतारसं न वि चेतनानि यज्ञानेतारसं न पुरोगवामः-अथर्व । ३. जविष्ठः-का; यविष्ठः-अथर्व-शांश्रौ. आशुपत्वा उतो-का; आशुपत्वोतो-शांश्रौ. उतेमाशु-का-सु; उतो आशु-शांश्रौ । ४. स्वेळते-सु-ऐत्रा; त्वेनुत-अथर्व; त्वेलत-शांश्रौ. इदं राधो बृहत्-सु-ऐत्रा-आश्वश्रौ; इदं राधो विभु प्रभु इदं राधो बृहत्-अथर्व. ददत्वा वरं-का; ददत्वासुरं-अथर्व; ददतु यद्वरं-शांश्रौ. युष्मे-का; युष्मौ-अथर्व । ५. सुचेतनं-का; सजोषणं-शांश्रौ. प्रत्येव-का; प्रत्येव-शांश्रौ ।

२१

त्वमिन्द्र शर्मन्नरिणा हव्यं पारावतेभ्यः । विप्राय स्तुवते वसु ऋजुरिच्छ्वसे वहः ॥ १ ॥

त्वमिन्द्र कपोताय च्छिन्नपक्षाय वञ्चते । श्यामाकं पक्वं विरुज वारस्मा अकृणोर्बहु ॥ २ ॥

आरङ्गरो वावदीति त्रेधा बद्धो वरत्ययाः । ईरामु ह प्र शंसत्यनिरामप सेधत ॥ ३ ॥

एताः 'भूतेच्छदः' अथर्व २०. १३५. ११-१३; शांश्रौ १२. १६. ४, ५, ३; सु अत्राप्युपलभ्यन्ते ।

१. शर्मन्नरिणा-का; शर्मरिणा-इतरेषु. पारावतेभ्यः-का; परावतेभ्यः-सु. वसु ऋजुरिच्छ्वसे वहः-का; वसुनि जुरश्वसे महे-सु; वसुनि दुरश्वसे वह-अथर्व; वसु नि दुरश्वसे वहः-शांश्रौ । २. वि रुज-का; पीळ च-सु-अथर्व-शांश्रौ. अकृणोः-अथर्व-शांश्रौ; अकृणोद्-का-सु । ३. आरङ्गरो-का-सु; अरंगरो-इतरेषु. वरत्ययाः-का; वरत्रया-इतरेषु. उ ह; अह-अथर्व. शंसत्यनिरा-का; शंसत्यनिरा-सु. सेधत-का; सेधति-अथर्व-शांश्रौ; बाधतां-सु ।

२२

यदस्या अंहमेधाः पृथु स्थूरमुपातसत् । मुष्का इदस्या एजतो गोशफे शकुलाविव ॥ १ ॥
 यदा स्थूरेण पससा अणू मुष्का उपावधीत् । विश्वच्चावस्यार्दतः सिंकतास्त्रिव गर्दिभौ ॥ २ ॥
 यदल्पिका स्वल्पिकां कर्कन्धुकेव पच्यते । वासन्तिकमिव तैजजं यम्यमाना वि नम्यते ॥ ३ ॥
 यदेवांसो ललाबुकं प्र विष्टीर्मिनमाविषुः । सक्थ्ना ते दृश्यते नारी सत्यस्याक्षीभगो यथा ॥ ४ ॥
 महानग्न्युप ब्रूतेऽश्वस्या वेशितं पंसः । ईदंक्फलस्य वृक्षस्य रूपं रूपं भजेमहि ॥ ५ ॥
 महानग्न्यदत्तं हि सोऽक्रन्ददस्तमासदत् । शक्नुकामनां मुव मशकं संवध्युद्यतम् ॥ ६ ॥
 महानग्न्युलूलमति क्रामन्त्यब्रवीत् । यथैव ते वनस्पतेऽपि घ्नन्ति तथैव मे ॥ ७ ॥
 महानग्नी कृकवाकुं शम्यया परिधोवति । इदं न विद्ध तैजजं शीष्णौ भवति धानिका ॥ ८ ॥
 महानग्नी महानग्ने धावन्तमेनु धावति । इमास्तदस्य गां रक्ष यम मांन्द्रयोदनम् ॥ ९ ॥
 महान् वै भद्रौ बिल्वौ महान् पक उदुम्बरः । महौ अभिष्टु बाधते महतः साधु खौदनम् ॥ १० ॥
 कपृचरः कपृथमुदधातन चोदयत खुदत वाजसातये ।
 निष्टिद्रयः पुत्रमा च्यावयोतय ईन्द्रं सबाध इह सौमपीतये ॥ ११ ॥
 यद्ध प्राचीरजगन्तोरो मण्डूरधाणिकीः । हतो ईन्द्रस्य शत्रवः सर्वे बुद्धुदयाशवः ॥ १२ ॥
 दधिकाण्णो अकारिषं जिष्णोरेश्वस्य वाजिनः । सुरभिं नो मुखं कारत् प्र ण आयूषि तारिषत् ॥ १३ ॥

इत्युग्वेदे खिले पञ्चमोऽध्यायः ॥

इति खिलानि समाप्तानि ॥

ऐत्रा ६. ३६ अनुसारेण खिलानुक्रमणीमते चेदं दशर्चं सूक्तम् । वृषाकपिशत्र आह्नस्यानन्तरं 'कपृचरः' 'यद्ध प्राची' इति तृचौ 'दधिकाण्णो' इति मन्त्रश्च पठ्यते । अतोऽत्रान्त्यास्तिस्र ऋच आह्नस्याभिः संलम्भाः । शांभ्रा ३०. ७-८; शांश्री १२. २४. २; १२. २५. १; आश्वश्री ८. ३. → 'होतृ-प्रतिगरित्रोः संवादः' इति खिलानुक्रमणी । आद्या दशर्चः 'आह्नस्याः' इतिसंज्ञकाः । ऐत्रा ६. ३६. भाष्यं; शांभ्रा ३०. ६; गोब्रा २. ६. १५; शांश्री १२. २४. १; आश्वश्री ८. ३; वैसू ३२. ३१ द्रष्टव्यम् । अश्वमेधे 'यदस्या अंहमेधाः' इत्यनयोद्गाता परिचृक्तां महिषीमभिमेषति → शांश्री १६. ४. सु-पुस्तके अष्टमीं नवमीं च वर्जयित्वा शिष्टा अष्टावाह्नस्याः ।

१-४ ≡ अथर्व २०. १३६. १-४. १ ≡ वासं २३. २८; शांश्री १२. २४. २. २; १६. ४. ३. २ ≡ शांश्री १२. २४. २. ३. ४ ≡ वासं २३. २९; शांश्री १२. २४. २. १; १६. ४. ६. ५ ≡ अथर्व २०. १३६. ९; शांश्री १२. २४. २. ६. ६ ≡ अथर्व २०. १३६. ५. ७. ≡ अथर्व २०. १३६. ६; शांश्री १२. २४. २. ७. ८ ≡ अथर्व २०. १३६. १०; शांश्री १२. २४. २. ५. ९ ≡ अथर्व २०. १३६. ११; शांश्री १२. २४. २. ४. १० ≡ अथर्व २०. १३६. १५; शांश्री १२. २४. २. ८. ११ ≡ ऋसं १०. १०१. १२; अथर्व २०. १३७. २. १२ ≡ ऋसं १०. १५५. ४; अथर्व २०. १३७. १. १३ ≡ ऋसं ४. ३९. ६; अथर्व २०. १३७. ३.

१. पृथु-का-मु; कृषु-अथर्व-वासं-शांश्री. स्थूरं-का-मु; स्थूलं-अथर्व-वासं-शांश्री. मुष्का इदस्या-का; मुष्काविदस्य-इतरेषु. एजतो-का; एजते-मु. गोशफे → खिल ५. १५. ५१. २. स्थूरेण-का-मु; स्थूलेन-अथर्व-शांश्री. पससा अणू-का; पससा अणू-मु; पससाणौ-अथर्व-शांश्री.

अर्दतः-का; वर्धतः-अथर्व-शांश्रौ; अर्दते-मु. सिकतास्विव-का; सिकतास्वेव-अथर्व. गर्दभौ-
 का; गर्दभः-मु। ३. कर्कन्धुकेव-मु; कर्कन्धुकेव-अथर्व. पद्यते-का-मु; पद्यते-अथर्व. तेजनं-
 का-अथर्व; तेजनी-मु. यभ्यमाना वि नश्यते-का; यभ्यमाना वि तन्वते-मु; यन्त्य वाताय विस्थिति
 -अथर्व। ४. ललावुकं-का; ललामगुं-अथर्व-वासं-शांश्रौ; ललामगुं-मु. विष्टीमिनं-वासं-अथर्व-
 शांश्रौ; पिष्टीपिनं-मु. माविषुः-का; मापिषुः-मु. सक्थना-मु-वासं-शांश्रौ; सकुला-अथर्व. ते
 दृश्यते-का; देदृश्यते-मु; देदिश्यते-वासं-अथर्व-शांश्रौ. नारी-का; नरः-मु. सत्यस्याक्षीभगो
 यथा-का; सक्थ्यः साक्षीव गो यथा-मु; सत्यस्याक्षिभुवो यथा-अथर्व-वासं-शांश्रौ। ५. महानश्युप
 -का; महाणन्युप-मु. श्वस्या-का; अश्वस्या-मु; स्वसा-अथर्व; स्वस्त्या-शांश्रौ. ईदृक्-का-मु; इदं
 अथर्व-शांश्रौ. शूर्पशूर्प-का; शूर्पेशूर्प-अथर्व। ६. महानं-का-अथर्व; महाणं-मु. अदृतं-का-मु;
 अदपत्-शांश्रौ। अतृप्रद्-अथर्व. हि सो-का-मु; वि मो-अथर्व. अस्तमासदत्-का; अस्तमासरत्-मु;
 अस्थानासरत्-अथर्व. शक्नु-मु; शक्ति-अथर्व. कामनाभुव-का; कानना शका-मु; कानना स्वच-
 अथर्व. सक्थ्युद्यतं-का; सक्थ्युद्यमत-मु; सक्तु पद्यम-अथर्व। ७. महानं-का-अथर्व; महाणं-मु.
 यथैव ते-का-मु; यथा तव-अथर्व-शांश्रौ. ऽपि घ्नन्ति-का-मु; निरघ्नन्ति-अथर्व; निघ्नन्ति-शांश्रौ.
 तथैव मे-का-मु; तथैवति-अथर्व; तथा मम-शांश्रौ। ८. इदं-का; अयं-अथर्व; वयं-शांश्रौ. तेजनं-
 का; यो मृगः-अथर्व-शांश्रौ। भवति धानिका-का; हरति धानिकां-अथर्व-शांश्रौ। ९. तदस्य-
 अथर्व; तु तस्य-शांश्रौ। १०. वित्वो-अथर्व; वित्वो-का. पक्क-का-मु; भद्र-अथर्व-शांश्रौ. अभिष्टु-
 का-मु शांश्रौ; अभिक्त-अथर्व।

संहितापदपाठशुद्धिपत्रम्

म.	सू.	म.	अशुद्धम्	शुद्धम्
९	१	२ प	रक्षऽहा	रक्षऽहा
"	११	२ सं	देवाय	देवाय
"	७७	२ सं	वेर्विजान	वेर्विजान
"	७९	४ सं	त्वच्यऽप्सु	त्वच्यऽप्सु
"	९३	४ सं	०रस्मद्वाऽगा	०रस्मद्वाऽगा
"	९४	५ सं	०भ्यऽर्षींश्च	०भ्यऽर्षींश्च
"	९७	३९ सं	नः	नः
"	"	५४ सं	स्नेहयच्चा०	स्नेहयच्चा०
"	"	" प	स्नेहयत्	स्नेहयत्
"	९८	७ सं	इत्परि	इत्परि
"	१०४	३ सं	दक्षसार्धनं	दक्षसार्धनं
"	१०७	१ सं	अप्स्वऽन्तरा	अप्स्वऽन्तरा
"	"	२ सं	स्रवादब्धः	स्रवादब्धः
"	१०८	३ सं	ह्यऽङ्ग	ह्यऽङ्ग
१०	२	७ सं	य	यं
"	१०	७ सं	यम्यंऽ	यम्यंऽ
"	"	१२ सं	पृष्ट्या	पृष्ट्या
"	२९	३ सं	अभ्युऽग्रो	अभ्युऽग्रो
"	३४	५ प	सखिभ्यः	सखिभ्यः
"	३५	११ प	सर्वतीतये	सर्वतीतये
"	३६	१० प	रयिमत्	रयिमत्
"	४४	३ प	सत्यऽशुष्मम्	सत्यऽशुष्मम्
"	४५	१० सं	सौश्रवसेष्वग्न	सौश्रवसेष्वग्न
"	८५	२६ प	त्वम्	त्वम्
"	८८	१६ प	समऽईची	समऽईची
"	९०	९ प	छन्दांसि	छन्दांसि
"	१०२	७ सं	०मध्याना०	०मध्याना०

सं = संहितापाठे; प = पदपाठे

म.	सू.	म.
१०	१०६	५ सं
"	"	११ सं
"	"	" प
"	१०९	४ सं
"	"	५ सं
"	११२	५ सं
"	११३	८ सं
"	११५	४ प
"	११६	७ प
"	"	८ प
"	"	" प
"	११७	९ प
"	१२१	४ प
"	१३०	१ प
"	१३८	४ प
"	१४२	५ सं
"	१४६	१ सं
"	१४९	३ सं
"	१५७	४ सं
"	१७३	६ सं

अशुद्धम्
 मित्रेव
 शो
 ऋध्याम
 ब्राह्मणस्योप०
 जुह्वं१
 इन्द्र
 सोमव्रत्या
 जयसानस्य
 पक्वः
 उत
 प्रयस्वन्तः
 समौ
 आहुः
 इमे
 अयास्यः
 न्यङ्कुत्तानामन्वेषि
 विन्दती ३
 घर्जत्र०
 यदायन्
 ध्रुवेण

शुद्धम्
 मित्रेव
 यशो
 ऋध्याम
 ब्राह्मणस्योप०
 जुह्वं१
 इन्द्र
 सोमव्रत्या
 जयसानस्य
 पक्वः
 उत
 प्रयस्वन्तः
 समौ
 आहुः
 इमे
 अयास्यः
 न्यङ्कुत्तानामन्वेषि
 विन्दती ३
 घर्जत्र०
 यदायन्
 ध्रुवेण

भाष्यशुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
		म. १. अ. २. सू. ४७]	म. १. अ. २. सू. ४६]
६३		वृज्जम्	वृज्जम्
१०५	११	वअनुपवधं	वअनुपवधं
१३१	२६	ोमोऽष्टौ	सोमोऽष्टौ
१७९	३	कर्माथ	कर्मार्थ
१७९	९	हभ्यं	तुभ्यं
१८३	३	पुत्रस्	पुत्रस्य
१९५	१०	द्वोदासिः	द्वौदासिः
२०७	११	पवित्र	पवित्रे
२११	२१	मश्न	मश्नु
२२१	९	वर्षणनमने	वर्षणनमने
२२१	७	स्त्रीपुंसा	स्त्रीपुंसा
२२३	१४	विराट	विराट्
२३६	३०	द्रक्ष	द्रक्ष
२६५	७	वा यो	वायो
२७२	१	द्विता	द्विता
४३६	४	मदत्वा	मदत्वा
४३९	६	सप्तचेन्द्रियाणि	सप्त चेन्द्रियाणि
४६५	१८	असुस्त्वं	असुस्त्वं
४६६	१	सूक्तं वध्यश्च	सूक्तं वध्यश्च
५२५	६	लोकेऽसुप्तं	लोकेऽसुप्तं
५४३	५	कुद्धा	कुद्धा
५९०	२६	वत	वर्ते
६७३	२५	ह	हे
७५३	५	उद्गमं विशेषागहनरूपं वा	उद्गमं विशेषागहनरूपा वा
७६६	१९	युक्ताय	युक्ताय
७६७	११	श्रुप्रत्ययः	श्रुप्रत्ययः
७८६	१६	तु स्य	तुस्तस्य
८२७	१२	पष्टी	पष्टी
८२९	१४	वृत्त	वृत्तं

